

IVO PILAR KAO POLITIČKI IDEOLOG

Jonjić, Tomislav

Doctoral thesis / Disertacija

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:867416>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-03**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Tomislav Jonjić

**IVO PILAR KAO
POLITIČKI IDEOLOG**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2015.

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Tomislav Jonjić

IVO PILAR KAO POLITIČKI IDEOLOG

DOKTORSKI RAD

Mentor:
Dr. sc. Stjepan Matković

Zagreb, 2015.

University of Zagreb

Croatian Studies

Tomislav Jonjić

IVO PILAR AS A POLITICAL IDEOLOGIST

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
Dr. sc. Stjepan Matković

Zagreb, 2015

SAŽETAK

Na temelju obilne literature te većeg broja neobjavljenih dokumenata iz različitih arhivskih fondova, a naročito na temelju ostavštine dr. Ive Pilara (1874.-1933.), disertacija se bavi tim poznatim hrvatskim intelektualcem koji se je iskušao na brojnim kulturnim i znanstvenim područjima te je u razdoblju od 1898. do 1933. godine skoro bez prekida sudjelovao u hrvatskome javnom i društvenom životu, povremeno ostvarajući snažan intelektualni utjecaj na svoje suvremenike.

Načelno poštujući kronološki slijed, disertacija prikazuje Pilarovo djelovanje od 1898., kad je on, usred sukoba modernističke i tradicionalističke struje u književnosti i umjetnosti uopće, objavio ideološko-programatsku raspravu pod naslovom „Secesija“ koja mu je priskrbila ulogu jednog od vodećih ideologa Mladih. Potom se prati i analizira njegovo djelovanje u Bosni i Hercegovini, u kojoj Pilar živi od 1900. do 1920. godine. Tamo on postaje jedan od otvorenih protivnika tzv. narodnog jedinstva Hrvata i Srba, te jedan od ključnih pokretača i glavni ideolog Hrvatske narodne zajednice, prve kulturno-gospodarske, kasnije i političke organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata. Analizira se i Pilarova vrlo razgranata politička djelatnost tijekom Prvoga svjetskog rata te njegova najvažnija politička i geopolitička djela koja nastaju upravo u tom razdoblju.

Nakon toga je opširno prikazan Pilarov intelektualni i politički rad nakon stvaranja jugoslavenske države, uključujući politički proces iz 1921. godine te Pilarovo višegodišnje djelovanje u Sociološkome društvu u Zagrebu, kao i čitav niz njegovih psihologijskih, socioloških i vjersko-kulturnih studija. Posebna pozornost posvećena je Pilarovim naizgled reformističkim političkim koncepcijama i planovima etapne federalizacije jugoslavenske države s ciljem osamostaljenja Hrvatske koja bi nužno uključila Bosnu i Hercegovinu.

Sva ta razgranata i bogata Pilarova aktivnost, koja je u ovoj disertaciji stavljena u hrvatski i međunarodni politički i gospodarsko-kulturni kontekst, pokazuje da ga se bez ikakva oklijevanja smije smatrati jednim od važnih hrvatskih političkih ideologa prve polovice 20. stoljeća.

Ključne riječi: Ivo Pilar, hrvatska država, politička ideologija, geopolitika, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevina Jugoslavija

SUMMARY

Ivo Pilar (1874-1933) was a Croatian lawyer, politician and sociologist, but he also tried himself in many other cultural and scientific fields, such as literature, art criticism, historiography, psychology, anthropology, politics, philosophy etc. He first drew attention to himself in 1898, when he published an ideological-programmatic essay entitled „Secession“ in *Vienac*, the most distinguished Croatian literary magazine of the time. That essay was published in the period of the strong conflict between modernist and traditionalist currents in Croatian literature and art. That conflict occurred in other European countries, especially in Austria's capital Vienna, but in Croatia it gained specific characteristics because of the cultural and political context in which it happened. As described in the third chapter of the dissertation (the first chapter is an introduction, while the second is a reconstruction of Pilar's biography), Pilar became one of the ideologists of the younger generation, and throughout his whole life he held that modernist and an anti-clerical stance.

Although born in Zagreb in an affluent and influential family, Pilar moved to Bosnia and Hercegovina in 1900 after finishing faculty of law in Vienna. Bosnia and Hercegovina was occupied by Austria-Hungary in 1878, but it remained formally under the sovereignty of the Sultan until it was annexed in 1908. The organizing of the political societies and parties was prohibited at the time, but despite strong limitations of public life, Pilar took part in founding the Sarajevo (Croatian) Literary Circle already in 1900. He also appeared in first open manifestations of Croatian national awareness in those provinces which were banned until then.

The fourth chapter of the dissertation is dedicated to his work in Bosnia and Hercegovina in the first decade of the 20th century. It was in Bosnia and Hercegovina where Pilar understood that Greater Serbian propaganda, which was strongly supported by the governments of Serbia and Montenegro, as well as by the Serbian economic-cultural and political elite from the Austria-Hungary, That idea was seeking to create a Greater Serbia and to suppress all non-Serbs in order to secure the Serbian predominance. After realizing that he became convinced that the Croats must create an organization in order to confront that propaganda, and he thought that it was possible to achieve it by setting up a close cooperation between Catholics and Muslims, and at the same time, to harmonize their politics with the intentions of the ruling establishment, foremost of Austrian governing circles.

Pilar was aware that the Hungarian nationalism, which sought to gain a higher degree of autonomy from Austrian domination, will easily find the way to cooperate with anti-Austrian Serbs. On the ground of his geopolitical and historiographic studies, he also reached a conclusion that Italian cooperation with Serbs is logical and natural, and that it endangers both Croatia and Austria-Hungary.

Because of that, he dedicated himself to the idea of Catholic-Muslim cooperation and worked systematically on the annexation of Bosnia and Hercegovina, which he considered as a first step in uniting those provinces with other Croatian lands.

At the time many obstacles were in the way of the idea of Catholic-Muslim cooperation. The whole social life in Bosnia and Hercegovina was organized on confessional principles, and the Austria-Hungarian administration was displeased with the spreading of both Croatian and also Serbian national ideology. Because of that, the regime indirectly strengthened the confessional conception of political and social life, even after the failed attempt of creating a superconfessional national identity known as „Bosniak”. At the same time, national ideologies in Bosnia and Hercegovina were shaped under the influence of the cultural fight (*Kulturkampf*) which occurred all over Europe in the second half of the 19th century and lasted until first decades of the 20th.

Pilar represented the opinion that the Croatian national idea is interconfessional, so that alone was enough to put him in a conflict with Josip Stadler, the influential and highly educated archbishop of Sarajevo. That conflict grew even larger with the founding of the Croatian Peoples Community (*Hrvatska narodna zajednica*) in 1906, which was the first cultural-economic organization of Croats from Bosnia and Hercegovina. The organization naturally grew into a first political party of Croats from these lands. Its founding was met with a frown from the authorities, as well as the defiance of archbishop Stadler who tried to impose a strong Catholic program on the organization. The archbishop's striving was partially motivated by the dispute between the Franciscans and the regular clergy which was installed in Bosnia and Hercegovina in 1881. That dispute led the Franciscans to strongly support the Croatian Peoples Community in its conflict with Stadler.

After the failed attempt to gain predominance in the Croatian Peoples Community, archbishop Stadler founded the Croatian Catholic Association (*Hrvatska katolička udruga*) in 1909/1910. That is why Catholic Croats were the only confessional group to enter the parliamentary elections divided, after the constitutional state in the country and a very complicated election system were instated in 1910. The Croatian Peoples Community won the majority of Croatian (in fact Catholic) votes, but even so, its leadership showed the will to back down in front of Stadler's demands. That was not the result solely of the dispute but also a result of the general political climate in Bosnia and Hercegovina as well as in Croatia.

That development, followed by the occasional pro-Serb statements of his colleagues from the leadership of the Croatian Peoples Community, resulted in a great deal of Pilar's displeasure. Although he remained vice-president of the organization, he decreased his engagement within it and dedicated himself to his law practice and to scientific studies. Even though he once spearheaded the organization in the dispute

with Stadler, he soon showed the willingness to work with the archbishop of Sarajevo, once he saw it was in the Croatian national interest.

The fifth chapter of the dissertation deals with Pilar's activity during the First World War. It was him who encouraged Stadler to try to intervene with the Pope Benedict XV. in 1915 in order to prevent Italy from entering the First World War. After that attempt failed, Pilar tried a series of moves to stop the breaking of Austria-Hungary and to stop the creation of a Yugoslav state. His most important historiographic and political works and books were created during the war, *The Yugoslav Question and the World War* being the most important. It was printed in German language in Vienna in March 1918. In this dissertation special attention goes to that book which earned him a title of a key anti-Yugoslav ideologist. That work was considered dangerous literature in both Yugoslav states, and the book itself gave rise to legends which only demonstrated its value.

Chapter six describes Pilar's views after the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, when he was indicted in a show trial in 1921, and afterwards sentenced with a number of so-called associates even though he did not know most of them. Despite that, he continued to act in public, hold lectures and write articles in newspapers and magazines. In 1922 his voluminous psychological study came out which discussed specifically the issues of individualism, self-education and the future of Europe. A few years later Pilar became the president of the Sociological Society in Zagreb. His sociological views are motivated primarily with the need to confirm and legitimize his political conceptions, which was a trait of his studies in other fields, as well.

At the time of Pilar's youth, the Yugoslav idea relied on a basis that Croatian and Serbian language are one and the same, and at the same time on another concept which was openly racist – that South Slavs are of the same race, which is basically superior to others. That racist concept and the worldwide interest in anthropologic and eugenic questions led Pilar to deal with anthropological research in some of his studies. Always loyal to the idea of Slavic cooperation, he did not doubt that the racial structure of the South Slavs is the same, and that Croats and Serbs are a part of the same race conglomerate. But even though his ideas regarding the formation of a nation and state changed over time, he remained permanently convinced that racial structure is of secondary importance in that process. In his opinion, political development, confession and the personal choice of the individual are of primary importance in forming a nation and state.

In the second half of the 1920's, Pilar dedicated himself to the study of religious-cultural themes, mostly the phenomenon of the medieval Church of Bosnia (*Crkva bosanska*) which he calls the „Bogomilism“, even though he was aware that name is incorrect. The core of his efforts was to show that the Muslims from Bosnia

and Hercegovina were descended from Bogomils which are of Croatian origin. In that way he tried to strengthen the Croatian demands towards Bosnia and Hercegovina. That interest, in which Pilar shows the highlighted attempt to prove the influence of zoroastristic dualism on the old religion of Croats and Serbs, was also motivated by political reasons, therefore, his scientific contribution was not large.

But, as the political situation grew more harsh, and the massacre of Croatian parliament members in the National Assembly in Belgrade (1928) led to the radicalization of the Croatian-Serbian conflict, Pilar spent the last five years of his life more engaged in the political turmoil. A series of his papers and memoranda in which he opposes revolutionary methods and radical decisions are written in that period. In them, he tries to offer the idea of reforming the Yugoslav state by gradually turning it into a federation. In that process, he thought that the Croatian lands would gradually unite and become stronger, and that the Croats would become more stronger economically, culturally, and politically. At the end of that process, they could obtain the nation's dream of an independent state in the right political time. In that direction Pilar tried to work with leading Croatian politicians of the time, and it also inspired his last book entitled *Immer wieder Serbien (Always Serbia all over again)* published under a pseudonym in Berlin in February 1933. Seven months later, Pilar was found dead in his house in Zagreb, and his death is considered unexplained to this day.

Although after the end of the First World War Pilar never acted as an active politician, his lectures, studies and books still managed to have a strong intellectual influence on his contemporaries. That is why he can be considered one of the more important Croatian political ideologists of the first half of the 20th century.

Key words: Ivo Pilar, Croatian state, political ideology, geopolitics, Bosnia and Hercegovina, Austria-Hungary, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians / Kingdom of Yugoslavia

SADRŽAJ

1. UVOD	
1.1. Pristupna napomena.....	11
1.2. Osvrt na izvore i literaturu. Metodologija.....	34
1.3. Pojam ideologije općenito.....	49
2. ŽIVOTOPIS DR. IVE PILARA.....	61
3. ULAZAK U JAVNI ŽIVOT: IDEOLOŠKI DOPRINOS MODERNIZACIJI	
3.1. Pilarovi književni pokušaji.....	129
3.2. Europski okviri moderne.....	157
3.3. Hrvatska moderna: unutarnji poticaji i strani utjecaji.....	184
3.4. Programatsko i ideološko značenje Pilarove <i>Secesije</i>	266
3.5. Ivo Pilar i naprednjaštvo.....	319
4. DJELOVANJE U HRVATSKOJ NARODNOJ ZAJEDNICI: BORBA ZA AFIRMACIJU HRVATSTVA	
4.1. Utjecaj društvenih i političkih prilika u BiH na oblikovanje Pilarovih političkih pogleda.....	397
4.2. Među prvacima i ideolozima Hrvatske narodne zajednice.....	455
4.3. Spor s nadbiskupom Stadlerom: dva svjetonazora i dvije konceptije rješenja hrvatskog pitanja.....	612
5. PRVI SVJETSKI RAT: PROTIV JUGOSLAVENSTVA I JUGOSLAVENSKE DRŽAVE	
5.1. Na rubu pravaštva: HNZ između hrvatskog nacionalizma i jugoslavenstva.....	753
5.2. Geopolitičko opravdanje opstanka Austro-Ugarske (<i>Svjetski rat i Hrvati i Južnoslavensko pitanje</i>).....	802
5.3. Političkim aktivizmom prema ostvarenju ideoloških ciljeva.....	915
6. U NOVOJ DRŽAVI: OD POLITIČKOG OSUĐENIKA DO JAVNE AFIRMACIJE	
6.1. Hrvatska između Rapalla i vidovdanskog centralizma.....	1073
6.2. S margina političkog života na optuženičku klupu.....	1092
6.3. Neodoljivi zov politike.....	1151
6.4. Na čelu Sociološkog društva.....	1186
7. ZA NACIONALNI POKRET, PROTIV INTERNACIONALNIH KONCEPCIJA	
7.1. Pilar i njegovo „bogumilstvo“.....	1281
7.2. Evolucijom, a ne revolucijom prema neovisnoj Hrvatskoj.....	1313
7.3. U doba šestosiječanjske diktature.....	1354
7.4. „Uvijek iznova Srbija“.....	1389

8. ZAKLJUČAK.....	1431
9. KRATICE.....	1437
10. POPIS LITERATURE.....	1439
11. ŽIVOTOPIS.....	1521

1. UVOD

„Mislimo, da će svaki hrvatski domoljub uvidjeti, makar se i ne slagao sa svima našim mislima i uvjerenjima, da smo htjeli samo dobro svome narodu.“

Ivo Pilar (1915.)

1.1. Pristupna napomena

Iako novije spoznaje o njegovu sudjelovanju u društvenome i političkom životu prve jugoslavenske države sile na reviziju ranijih predodžaba, prema kojima je dr. Ivo Pilar od proglašenja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. do nerazjašnjene smrti 1933. godine bio u velikoj mjeri ostraciran iz javnosti kao politički nepoćudna osoba, ni danas nema nikakve sumnje o tome da ključna njegova djela, ona koja su nastala prije postanka jugoslavenske države, nisu bila po volji jugoslavenskih vlasti, pa ih se ni između dva svjetska rata nije pretiskivalo, prevodilo niti populariziralo. Još nepovoljnija je bila sudbina njegovih rasprava i studija u drugoj, totalitarnoj jugoslavenskoj državi, za koju nema nikakve sumnje da je imala opsežan popis nepoćudnih knjiga i pogibeljnih autora, i da je on obuhvaćao i pisce i djela koji su za državu i režim bili neusporedivo manje opasni od Pilara.¹ Osim kratkoga, nerijetko pogrješnoga i u pravilu tendencioznog spominjanja u leksikonima i enciklopedijama, njegovo se je ime u razdoblju od

¹ Veliki broj podataka o tome prikupio je i obradio Josip GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu 1945.-1990.*, Zagreb, 1998. Iako se knjiga bavi uglavnom sudbinama novinara i novinstva (kao i kasnija knjiga istoga autora *Uništeni naraštaj. Tragične sudbine novinara NDH*, Zagreb, 2000.), a čak i u tom dijelu ima dosta pogrješaka, ona zorno pokazuje način na koji se je jugoslavenski komunistički režim odnosio prema nepoćudnim piscima i njihovim djelima. Još više pogrješaka napravio je Marko LOPUŠINA, *Crna knjiga. Cenzura u Jugoslaviji 1945-91*, Beograd, 1991. Nijedna od te dvije knjige ne spominje Pilara.

1945. do 1991. godine obično izbjegavalo i prešućivalo, pa su i on i njegovo djelo široj javnosti ostali uglavnom nepoznati.

Štoviše, postoje svjedočenja da je on, napose po svome glavnome djelu, knjizi *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems* (Beč, 1918.), koja je u nesolidnu hrvatskom prijevodu – zaslužnome i za stanovite dvojbe i pogrješna tumačenja Pilarovih političkih i znanstvenih pogleda – objavljena tek 1943. pod naslovom *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, dospio među nepoćudne autore, a ta njegova knjiga bila svrstana u politički opasno štivo. Kako je tom njegovu djelu pripisivana još naglašenija protujugoslavenska nego djelima dr. Ante Starčevića, bio je možda slabije sreće čak i od toga hrvatskog Oca Domovine, čija su djela znala biti i dokaz na političkim procesima.² Jer, dok su Starčevića autori poput Jovana Skerlića (1877.-1914.) mogli, posve neuvjerljivo i krajnje nategnuto, s otvorenom tendencijom proglašavati i ideologom jugoslavenstva (samo pod hrvatskim imenom!),³ s Pilarom ni takva konstrukcija nije bila moguća: za nj je ostala rezervirana ocjena da je pisao s nepobitno protujugoslavenskom i otvoreno protusrpskom notom.

Pred naljepnicom kojom je obilježeno *Južnoslavensko pitanje* uzimala su sva ostala Pilarova djela, a problem nije bio samo u tome što je glavna njegova knjiga na hrvatski prvi put prevedena i objavljena 1943. godine, u doba Nezavisne Države Hrvatske (NDH), nego i u samome sadržaju te knjige koja je znala dobiti i mitske karakteristike. Nju je režim držao opasnom za državu i u tome se zapravo nije varao. Dr. Stanislav Janović, koji je sredinom pedesetih godina 20. stoljeća kao student medicine u Zagrebu uhićen i sa skupinom kolega osuđen na višegodišnju kaznu strogoga zatvora, u svojim uspomenama na istragu, suđenje i robijanje piše: „Još mi je upalo u oči da su istražitelji htjeli detaljno saznati koju sam političku literaturu čitao, što ja nisam tajio. Izravno su me zapitali jesam li poznavao Südlandovu (Pilarovu) knjigu Južnoslavensko pitanje i svjetski rat. Kada sam sa zadovoljstvom to potvrdio, istražitelj mi je rekao da je istina da u našem socijalističkom sistemu nema službene cenzure, ali da oni svaku knjigu Ive Pilara, kada do nje dođu, unište. Jugoslavenima svih boja, bili oni kraljevski ili komunistički, ova je izvrsna knjiga očito naročito smetala.“⁴

A kad ga se nije prešućivalo, Pilara se je u javnome životu, koji je trajao tri i pol desetljeća, kao i u kasnije nastaloj literaturi, s obzirom na raznovrsnost njegova djelovanja i mnogostrukost njegovih interesa, opisivalo na različite načine.

Bio je isprva označavan književnikom i pravnikom, a kad se 1906. pojavi kao jedan od ključnih pokretača i suutemeljitelj Hrvatske narodne zajednice (HNZ), prve zapravo političke organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika, u tisku će ga se nazivati odvjetnikom, budući da je tada već nešto više od jedne godine vodio vlastitu odvjetničku pisarnicu u Donjoj

² Dinko JONJIĆ, *Goli na Golom otoku. Od imotske gimnazije do Golog otoka*, 2. izd., Zagreb, 2011., 49.-51., 398. objavljuje dokument o redarstvenoj potrazi za Starčevićevim djelima u sklopu istrage protiv skupine imotskih srednjoškolaca 1959. godine.

³ Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., 2.

⁴ S. JANOVIĆ, *Tito na Golom otoku. Uspomene na robiju i emigraciju i razmatranja o Hrvatskoj i Zapadu*, Zagreb, 2013., 125.

Tuzli. Donoseći jedan članak koji je Pilar potpisao kao tuzlanski gradski vijećnik, osječka ga je *Die Drau* i 1908. predstavila kao „istaknutoga književnika i odvjetnika“.⁵

U vrijeme kad je već dobroano zagazio u hrvatski javni život, on je u novinstvu nazivan odvjetnikom, publicistom, javnim radnikom, piscem, ponekad i političarom,⁶ dok je sam za sebe tvrdio da je „po zanimanju pravnik i ekonomist, a po osobnom nagnuću antropolog i sociolog“.⁷ Nakon iznenadne smrti, u nekrolozima je ponovno nazivan i „odvjetnikom i književnikom“,⁸ a slično ga je dvadesetak godina kasnije opisivao i Mate Ujević, književni kritičar, enciklopedist i priređivač panorame Matoševih misli i pogleda: za nj je Pilar „pristaša Moderne, kasnije advokat, političar i publicist“.⁹ Njegov dobar znanac, pravnik, književnik i publicist Mato Hanžeković na jednome ga mjestu naziva „učenjacom“,¹⁰ a jedan suvremenik, potpisujući se tek slovom „h“ i osvrćući se na Pilarovu raspravu o dualizmu u vjeri starih Slavena, naziva ga „sociologom“.¹¹

Može se pretpostaviti da je Pilaru to godilo, jer je on bio ne tek formalni predsjednik Sociološkog društva u Zagrebu, nego je sociologiju kao znanost iznimno cijenio, pa mu je vjerojatno imponiralo kad su ga – poput Ivana Esiha – nazivali sociologom i kulturnim povjesnikom.¹² Isti ga je autor u nekrologu objavljenom 1933. u *Jutarnjem listu* nazvao „zagrebačkim odvjetnikom, učenjacom i kulturnim radnikom“,¹³ a nekoliko godina nakon Pilarove smrti, ne bez razloga, još i „polihistorom“.¹⁴ Deset godina kasnije Esih je napisao kako je Pilar bio „jedan od najznačajnijih naših prosvjetnih i javnih radnika“, „po struci i zvanju odvjetnik, ali se bavio znanošću, književnom kritikom, estetikom, poviešću, religiologijom, antropologijom, narodnim gospodarstvom, proučavanjem stare slavenske mitologije itd.“¹⁵ Jedan

⁵ I. PILAR, „Die bosnischen Parteien und die Annexion“, *Die Drau*, 41/1908., Nr. 231 (6264), Essek (Osijek), 9. X. 1908., 1.-2.

⁶ HISTORICUS [Milan PRELOG], „Dr. Ivo Pilar: Politički zemljopis hrvatskih zemalja“, *Hrvatska njiva*, 2/1918., br. 42, Zagreb, 1918., 715.-716. Da se pod pseudonimom krije Prelog, tvrdi katalog Leksikografskog zavoda Miroslava Krležu (LZMK), a to prihvaća i Stjepan MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, br. 15-16, 93.

⁷ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, Wien, 1918., V. Usp. L. von SÜDLAND [I. PILAR], *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Zagreb, 1943., 2.

⁸ „† Dr. Ivo Pilar“, *Hrvatski planinar*, 29/1933., br. 10, Zagreb, listopad 1933., 343.

⁹ M. UJEVIĆ, *Misli i pogledi A. G. Matoša*, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1955., 792. U drugom izdanju te knjige (Zagreb, 1986., 515.), priređivač D. Jelčić nije dirao u tu Ujevićeovu ocjenu.

¹⁰ M. HANŽEKOVIĆ, „Prinos historičkoj morfologiji Hrvata“, *Savremenik*, 20/1927., br. 12, Zagreb, prosinac 1927., 535.

¹¹ h, „Pregled u potsvijest slavenskih naroda“, *Jutarnji list*, 20/1931., br. 6922, 12.V.1931., 3. U pretisku objavljenom u časopisu *Pilar*, 2/2007., br. 4 (2), 101.-104. uredništvo je ocijenilo kako se iza pseudonima možda krije novinar i publicist Josip Horvat. Tako sugerira i katalog Leksikografskog zavoda Miroslava Krležu u Zagrebu (LZMK), u kome se navodi da je pisca identificirao novinar Joe Matošić. Moguće da je ipak posrijedi Mato Hanžeković, iako se po stilu i sličnosti formulacija od autorstva ni ovdje ne bi mogao posve isključiti I. Esih.

¹² I. ESIH, „Dr. Jan Peisker i hrvatska nauka. Uz osamdesetu obljetnicu njegovoga rođenja“, *Hrvatska revija*, 3/1931., br. 8, Zagreb, kolovoz 1931., 469.

¹³ ISTI, „Dr. Ivo Pilar“, *Jutarnji list*, 22/1933., br. 7758, Zagreb, 4. IX. 1933., 3.

¹⁴ ISTI, „Razvitak sociologije kod Hrvata“, u: *Pedagoška Jugoslavija 1918-1938*. Ur. Milić R. Majstorović, Pedagoška biblioteka Jugoslovenskog učiteljskog udruženja, sv. 9, Beograd, 1939., 177.

¹⁵ ie. [I. ESIH]: „Dr. Ivo Pilar (Prigodom 10-godišnjice njegove smrti)“, *Nova Hrvatska*, 3/1943., br. 207, 4. IX. 1943., 7. Dan ranije je – u povodu imenovanja Nikole Mandića predsjednikom hrvatske državne vlade – u

od najuglednijih hrvatskih odvjetnika, Ivo Politeo, u nekrologu 1933. opisuje Pilara kao „daleko više odvjetnika u širem smislu riječi, nego li u užem“, napominjući kako se je Pilar kao „mnogostrani javni radnik“ bavio „politikom, umjetnošću, književnošću, naukom, pa čak i tjelesnim disciplinama“. ¹⁶ Strukovni *Odvjetnik* je u povodu njegove smrti napisao da je Pilar bio odvjetnik, i u „uz to književnik, socialni radnik i političar.“ ¹⁷ Nepotpisani pisac nekrologa u *Narodnoj starini* kaže kako se je Pilar „zanimao umjetničkim pitanjima“, a kasnije da je „politizirao [...] aktivno i teorijski“, te se potom bavio sociologijom i vjersko-kulturnim pitanjima. ¹⁸

Poznata i često citirana *Obzorova* spomen-knjiga, objavljena 1935. godine, navodi ga među povjesničarima koji su se bavili poviješću Bosne i bogumilskim pitanjem (navodeći u bilješki da je napisao i *Južnoslavensko pitanje* i *Svjetski rat i Hrvati*), ¹⁹ dok je odvjetnikom, političarom i publicistom označavan i četrdesetak godina poslije smrti. ²⁰ U reprezentativnom zborniku *Naša domovina*, koji je izišao 1943. godine, Viktor Horvat je u poglavlju o razvitku sociologije u Hrvata u više navrata spomenuo i Pilara, pa je objavio i njegov kratak (i ne sasvim precizan) životopis, u kome navodi kako je Pilar „član moderne književne struje u Hrvatskoj, sin geologa prof. dra. Đure Pilara“ te je dodao kako je bio odvjetnik, ali da se je na zapažen način bavio i nizom drugih problema. ²¹ Tada mladi pravnik, kasniji povjesničar Muhamed Hadžijahić držao je da je Pilar bio „hrvatski mislilac, sociolog i politički pisac“, ²² a u nepotpisanoj bilješki objavljenoj u *Prosvjetnome životu* u povodu desete obljetnice Pilarove smrti, navodi se kako je Pilar bio odvjetnik i kako se je uz to „bavio znanošću, književnom kritikom, estetikom, poviešću, religiologijom, sociologijom, narodnim gospodarstvom, proučavanjem stare slavenske mitologije i t. d.“, pri čemu da su njegove „zasluge za hrvatsku kulturu goleme i neprocjenjive, a njegova mnoga djela imaju i danas aktuelnu vrijednost.“ ²³

Unatoč tomu što ga se je prešućivalo i zaboravljalo, za Pilara se je znalo i nakon Drugoga svjetskog rata. Književnik i književni kritičar Vlatko Pavletić krajem pedesetih godina 20. stoljeća zadovoljavao se je ocjenom da je on „po zanimanju pravnik; teoretičar hrvatske

Mandićevu životopisu objavljenom na naslovnici istoga zagrebačkog dnevnika Pilar spomenut kao jedan od najbližih Mandićevih suradnika.

¹⁶ I. POLITEO, „In memoriam Dra. Iva Pilara“, *Nova Evropa*, knj. XXVI, br. 9, Zagreb, 1933., 425.-426.

¹⁷ „Ivo Pilar“, *Odvjetnik*, 7/1933., br. 7, Zagreb, 12. IX. 1933., 23.-24.

¹⁸ [ANONIMNO], „Dr. Ivo Pilar“, *Narodna starina*, sv. 32, knj. XII., br. 3-4, Zagreb, 31. XII. 1933., 293.

¹⁹ I. ESIH, „Hrvatska historiografija u posljednjih 75 godina“, *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*, Zagreb, 1935., 195.

²⁰ Nedjeljko Mihanović kao priređivač šestog sveska sabranih djela Antuna Gustava Matoša (*O hrvatskoj književnosti /1898-1909./*, Zagreb, 1973., 236., 272.) za Pilara kaže da je bio „pristaša 'Moderne', advokat, političar i publicist“ odnosno „hrvatski književnik, pristaša 'Moderne', odvjetnik, političar i publicist“.

²¹ V. HORVAT, „Sociologija (društvozna znanost). Socialna misao i društvene promjene u Hrvatskoj“, u: *Naša domovina. Zbornik. Sv. 1. – Hrvatska zemlja – Hrvatski narod – Hrvatska poviest – Hrvatska znanost*, Zagreb, 1943., 576.

²² M. HADŽIJAHIĆ, „Posljednji hrvatski bogumil“, Dr. Ivo Pilar“, *Hrvatska Mladost*, 27/1943., br. 2, Zagreb, 1943., 68.

²³ [ANONIMNO], „Dr. Ivo Pilar (3. IX. 1933.- 3. IX. 1943.)“, *Prosvjetni život. Glasilo Ministarstva narodne prosvjete – Glavnog ravnateljstva za obće i narodno prosvjetljivanje i Hrvatskog saveza uljudbenih i prosvjetnih društava*, 2/1943., br. 18, Zagreb, prosinac 1943., 461.

Moderne; pisac beznačajnih modernističkih crtica“.²⁴ Dvadesetak godina nakon Pilarove smrti, novinar i publicist Josip Horvat navodio je da je on bio „literat, esteta, ateist“ i „upravni činovnik u Bosni“,²⁵ pri čemu su od prve tri oznake bar dvije vrlo problematične, a četvrta posve netočna (jer Pilar ni u svojstvu sudskog prislušnika nije radio kao „upravni činovnik“, iako je sudstvo tada još bilo dijelom uprave).

Austrijski povjesničar Rudolf Kiszling, koji se je bavio i hrvatskom poviješću, držao je Pilara „povjesničarom“ te je obilno citirao njegovo *Južnoslavensko pitanje*.²⁶ U objavljenj verziji doktorske disertacije Franje Tuđmana opisan je Pilar kao „bosanski hrvatski političar“,²⁷ odnosno „intelektualac širokih obzorja“ kojega Tuđman ubraja u „stvaroce moderne hrvatske nacije“, u koje bi spadali još Starčević, Pavlinović, Supilo, Frank, Trumbić i Radić.²⁸ Pritom Tuđman još 1972. priznaje da je čitao samo dva Pilarova djela (jednomu čak krivo pamti naslov!), ali je zanimljivo kako je već na temelju njih zaključio da je Pilar „jedna od najinteresantnijih hrvatskih intelektualno-političkih ličnosti ovoga stoljeća“.²⁹

Novinar i višedesetljetni politički emigrant Gojko Borić je 1984. u emigraciji držao da je Pilar „hrvatski povjesnik“ i „autor epohalne knjige *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg* („Južnoslavensko pitanje i svjetski rat“),³⁰ a u biografskoj bilješci koja obiluje nepreciznostima, publicist i književni povjesničar Ivan Alilović je zabilježio kako je Pilar bio „pisac, publicist i političar“.³¹ Pravnika i povjesničara Ivan Mužić ga je dosta precizno označio kao odvjetnika, hrvatskog povjesničara, publicista i političara,³² a Nataša Debogović, Tomislav Štuka i Ivana Vrtić kao autori „Tumača imena i izraza“ uz izabrane tekstove Vinka Kriškovića koje je priredio akademik Dubravko Jelčić, navode da je Pilar „hrvatski političar i publicist“ odnosno „hrvatski publicist, političar i geopolitičar, osnivač Hrvatske narodne zajednice za [sic!] BiH“.³³ Sam Jelčić je o Pilaru pisao u više navrata, pa ga je uvijek opisivao na sličan način. Jednom je kazao da je Pilar bio „istaknuti politički publicist“, odnosno „odvjetnik, politički mislilac, povjesnik i povijesno-politički publicist“,³⁴ drugi put ga je okarakterizirao riječima: „Odvjetnik sa znanstvenim sklonostima, politički mislilac i povijesno-politički pisac (...) vrsni intelektualac koje se okušao uza sve to i na literarnom polju“ odnosno, malo dalje, „najkompletniji hrvatski

²⁴ V. PAVLETIĆ, *Kako su stvarali književnici*, sv. I., II. izd., Zagreb, 1959., 358.

²⁵ J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*. Drugo izdanje. Zagreb, 1982., 227.

²⁶ R. KISZLING, *Die Kroaten. Der Schicksalweg eines Südslawenvolkes*, Graz-Köln, 1956., 17. i dr.

²⁷ F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941. Knjiga prva: 1918.-1928.*, Zagreb, 1993., 149. Jednako tako ga je Tuđman kvalificirao u svome zanimljivom članku iz 1970. godine „Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskoga rata“, *Forum*, 9/1970., knj. XIX., br. 6, Zagreb, lipanj 1970., 899.

²⁸ F. TUĐMAN, *Petrinjska 18. Zatvorski dnevnik iz 1972.*, Zagreb, 2003., 246., 377.

²⁹ Isto, 414.

³⁰ Hrvoje VUKELIĆ [G. BORIĆ], „Khuenovština – nekoć i danas“, *Poruka slobodne Hrvatske*, Jonkoping, siječanj 1984., 17.-18. Usp. G. BORIĆ, *S inozemnog vidikovca*, Zagreb, 1995., 23.

³¹ I. ALILOVIĆ, *Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine. Do 1918. godine*, Zagreb, 1986., 143.

³² I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana, 1987., 333.

³³ V. KRIŠKOVIĆ, *Izabrani književni i politički eseji*. Prir. D. Jelčić, Zagreb, 2003., 316.; V. KRIŠKOVIĆ, *Izabrani politički spisi*, Prir. D. Jelčić, Zagreb, 2003., 464.

³⁴ D. JELČIĆ, „Proslav“, u: *Dr. Ivo Pilar: Usud hrvatskih zemalja*, Zagreb, 1997., 5.

politolog, politički mislilac i pisac“.³⁵ Treći put je Pilar za nj „znanstvenik i publicist, pisac znamenite knjige *Die südslawische Frage* (1917.)“.³⁶

I književni kritičar, publicist i književni povjesničar Branimir Donat (pravim imenom Tvrtko Zane) mislio je slično: za nj je Pilar „bečki pravnik i literarno osrednji mladostaš, ali i autor buduće velebne studije *Južnoslavensko pitanje*“.³⁷ U svome publicističkom pregledu povijesti sociologije u Hrvatskoj, Goran Batina je ocijenio da je Pilar bio „originalni hrvatski publicist i jedan od uglednih hrvatskih mislilaca“.³⁸ Povjesničarka Mira Kolar drži da je primjereno opisati Pilara kao pravnika i geopolitičara,³⁹ a njezin britanski kolega Robin Okey ga spominje kao pravnika i pisca voluminozne knjige koja je obračunavala s velikosrpskim hegemonizmom.⁴⁰ Za srpskoga povjesničara Vasilija Krestića Pilar je „najpoznatiji i najvažniji hrvatski geopolitičar“,⁴¹ dok beogradski politolog i geograf Nebojša Vuković za nj kaže da je „naučnik i publicista“.⁴² Slično o njemu sudi i srpski povjesničar i publicist Milan Sitarski: on za Pilara kaže da je „hrvatski naučnik i političar“.⁴³ Nasuprot tome svojedobni „stručnjak“ Glasa Koncila za povijest 20. stoljeća, Dragutin Tkalec, ustvrdio je da je Pilar bio „austrijski političar – povjesničar u Beču“,⁴⁴ a kad su ga upućeniji ispravili, navodeći da je posrijedi „hrvatski politolog i sociolog“,⁴⁵ onda se nevolji pokušao dovinuti dodatnim konfabulacijama: „Znao sam da je 'Südland v. L. (Ludwig)' pseudonim i da je u Beču na pisanju spomenute knjige [Pilarove knjige *Die Südslavische Frage und der Weltkrieg*, op. T. J.], ali ga u članku namjerno nisam imenovao, jer je to bilo nepotrebno...“⁴⁶ Potom je Tkalec svoje neznanje okrunio pokušajem ironiziranja svoga polemičkog suparnika, tvrdeći da je uz Pilara na knjizi radio „i još 'poneki' utjecajni Austrijanac“, te da je Pilar „imao pristup i u sam carski dvor“, a da valjda samo Tkalčev protunožac Ivan Bošnjak znade kad je i gdje je Pilaru priznato autorsko pravo na tu knjigu.⁴⁷

Slično je i s enciklopedijama i leksikonima. Tako je, primjerice, Velimir Deželić stariji u leksikonskom priručniku *Znameniti i zaslužni Hrvati*, objelodanjenom u vrijeme kad je Pilar već

³⁵ D. JELČIĆ, „Ivo Pilar, 'glas vapijućeg u pustinji““, u: D. JELČIĆ, *Književnost u čistilištu*, Zagreb, 1999., 85., 95.

³⁶ D. JELČIĆ, *100 krvavih godina. XX. stoljeće u hrvatskoj povijesti. Eseji, polemike, epigrami*. 2. izd., Zagreb, 2005., 34. Pilarova knjiga, inače, nije objavljena 1917., nego u ožujku 1918. godine.

³⁷ B. DONAT, *Središte na rubu. Književna istraživanja*, Zagreb, 2007., 431.

³⁸ Goran BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj. Društveni uvjeti, institucionaliziranje i kronologija do 1945. godine*, Zagreb, 1995., 52.

³⁹ M. KOLAR, *Hrvatski radiša 1903.-1945. (2003.)*, Zagreb, 2004., 393.

⁴⁰ Robin OKEY, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia, 1878-1914*, Oxford, 2007., 121., 238.

⁴¹ V. Đ. KRESTIĆ, „Hrvatske pretenzije na Bosnu i Hercegovinu“, u: *Nedamo [sic!] te lijepa naša*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Hrvati u BiH danas. Ur. Emil Vlajki, Laktaši, 2011., 135.

⁴² N. VUKOVIĆ, „Srpsko-hrvatski realitet u geopolitičkoj koncepciji Ive Pilara“, *Politeia. Naučni časopis Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci za društvena pitanja*, 3/2013, br. 5, Banja Luka, juni 2013., 143.

⁴³ M. SITARSKI, „Istorijski primeri rizika primenjivanja kvazifederalnih rešenja na Zapadnom Balkanu i u Podunavlju – pouke za Bosnu i Hercegovinu“, *Status. Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 17, Mostar, proljeće 2014., 145.

⁴⁴ D. TKALEC, „Nacionalna tragedija Hrvata – 1. XII. 1918.“, *Glas Koncila*, 32/1993., br. 49 (1017), 5. XII. 1993., 13.

⁴⁵ Ivan BOŠNJAK, „Südland je Ivo Pilar“, *Glas Koncila*, 32/1993., br. 50 (1018), 12. XII. 1993., 2.

⁴⁶ D. TKALEC, „Südland je Ivan Pilar“, *Glas Koncila*, 32/1993., br. 51 (1019), 19. XII. 1993., 2.

⁴⁷ Isto.

objavio svoja glavna djela, razmjerno opširno i precizno opisao njegovu pravničku i profesionalnu aktivnost, spominjući navlastito Pilarov književni, politički i publicistički rad, uključujući i autorstvo djela *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* „koje je pobudilo senzaciju, ali je sada potpuno rasprodano“.⁴⁸ Međutim, Stanojevićeva četverosveščana *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* (Zagreb, 1925.) – prvotno tiskana u velikom broju sveščića – Pilara uopće nije spomenula, što će se ponoviti i u neki poratnim leksikonskim i enciklopedijskim izdanjima.

U natuknici koja sadrži čitav niz faktografskih pogriješaka, inače akribični povjesničar Jaroslav Šidak ga je u *Enciklopediji Jugoslavije* (1965.) nazivao „političarom i publicistom“,⁴⁹ a jednako tako ga je 1974. opisao i *Leksikon Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda*.⁵⁰ Slavko Batušić je u *Österreichisches bibliographisches Lexikon (Austrijski bibliografski leksikon)* naveo da je Pilar bio „pravnik, publicist i političar“, ali i autor koji je prvi u Hrvatskoj „predstavio“ program secesije.⁵¹ A dok u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* (1962.) Ivo Pilar (pa ni otac mu Gjuro) nije uopće spomenut,⁵² baš kao ni u *Općoj enciklopediji* (1980.) i u još nekim leksikografskim izdanjima iste ustanove,⁵³ nakon sloma Jugoslavije više ga se nije zaobilazilo, makar su podatci često puta bili manjkavi i neprecizni.

U *Hrvatskome općem leksikonu* (1996.) Pilar je označen kao „političar i publicist“,⁵⁴ a *Hrvatski leksikon* (1997.), uz niz pogriješnih biografskih podataka, naziva ga odvjetnikom, publicistom, političarom i geopolitičarom.⁵⁵ U *Leksikonu hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine* (2001.) opisan je kao književni kritičar i publicist, te se usput navodi da je bio odvjetnik.⁵⁶ U *Velikome školskom leksikonu* (2003.) piše kako je Pilar bio „političar, publicist i geopolitički teoretičar“,⁵⁷ dok se u *Općoj i nacionalnoj enciklopediji u 20 knjiga* (2007.) tvrdi da je bio „političar i publicist“.⁵⁸ U natuknici koja ne oskudijeva pogriješcima, *Hrvatska enciklopedija* (2006.) piše da je Pilar bio „političar, odvjetnik i publicist“ (koji je – tobože – pravo doktorirao 1889., dakle u svojoj 15. godini!),⁵⁹ dok *Proleksis enciklopedija* kaže da je bio „hrv. političar i publicist“.⁶⁰

⁴⁸ V[elimir] D[EŽELIĆ], „Pilar Ivo dr.“, *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*, ur. Emilij Laszowski, Zagreb, 1925., 214.

⁴⁹ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, Maklj - Put, Zagreb, 1965., 501.

⁵⁰ *Leksikon Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda*, Zagreb, 1974., 756.

⁵¹ S. BATUŠIĆ, „Pilar Ivo“, *Österreichisches bibliographisches Lexikon* (dalje: ÖBL), Bd. VIII., *Pet-Ruž*, Wien, 1983., 73.

⁵² *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, sv. 6, Perfekt - Sindhi, Zagreb, 1962.

⁵³ *Opća enciklopedija Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda*, sv. 6, Nih - Ras, Zagreb, 1980.

⁵⁴ *Hrvatski opći leksikon*, Zagreb, 1996., 760.

⁵⁵ *Hrvatski leksikon*, II. svezak, L - Ž, Zagreb, 1997., 261.

⁵⁶ Mirko MARJANOVIĆ, *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo, 2001., 215.-216.

⁵⁷ *Veliki školski leksikon*, Zagreb, 2003., 748.

⁵⁸ *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, XVI. knjiga, Pe - Qu, Zagreb, 2007., 72.

⁵⁹ *Hrvatska enciklopedija*, sv. 8. O - Pre, Zagreb, 2006., 463. Ista formulacija nalazi se i u elektroničkom izdanju *Hrvatske enciklopedije* 27. IX. 2013. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48233>)

⁶⁰ *Proleksis enciklopedija online*, <http://proleksis.lzmk.hr/54440/>, pristup 25. IX. 2013.

Dok se ni novijim izdanjima Leksikografskog zavoda Miroslava Krležje nije posrećio precizan opis Pilarovih političkih pogleda (pa je u *Krležijani* Pilar nazvan „političarom i publicistom“),⁶¹ na hrvatskoj se je Wikipediji u prvoj polovici 2013. godine navodilo kako je on bio „hrvatski pravnik, povjesničar, publicist, filozofski pisac, rodonačelnik hrvatske geopolitike i pravaški političar“.⁶² Četrnaestak mjeseci kasnije ta je natuknica neznatno izmijenjena, pa je opis glasio: „hrvatski pravnik, povjesničar, publicist, filozofski pisac, smatran utemeljiteljem hrvatske geopolitike i pravaški političar“.⁶³

Malo je, dakle, leksikografskih djela koja se mogu podičiti preciznim tekstom o Pilaru, a posve očito je da te i takve enciklopedije i leksikonski priručnici u Ivi Pilaru u pravilu ne vide ideologa. No, raznolikost oznaka i neujednačenost atributa odlikuje i većinu tekstova onih autora koji su o Pilaru pisali u novije doba.

Priređivači napomene uz pretisak *Južnoslavenskog pitanja* za nj su kazali: „Pilar nije bio povjesničar od karijere, a nije bio niti političar od karijere – osim iznimno u doba njegove tuzlanske epizode – dapače, bio je literat, ali i ekonomist, sociolog i etnolog, a iznad svega oštrouman opservator hrvatskih, južnoslavenskih, srednjoevropskih, gospodarskih, političkih i socijalnih prilika, opservator koji nije bio bez svojih mana, pa i sklonosti i naklonosti polemičara,“⁶⁴ dodajući na istoj stranici da se je kao politolog i sociolog najviše iskazao u *Južnoslavenskome pitanju*.

Novinar i publicist Željko Krušelj napisao je 1995. kako je Pilar bio „povjesničar, pravnik, ekonomist, sociolog i etnolog, autor karizmatičke knjige 'Južnoslavensko pitanje'“.⁶⁵ Iste je godine, u povodu izlaska skraćenoga njemačkog izdanja *Južnoslavenskog pitanja*, hrvatski iseljenički publicist Tihomir Nuić opisao Pilara kao intelektualca koji je studirao socijalnu ekonomiju, povijest i pravo, potom radio kao odvjetnik.⁶⁶

Raspravljajući skoro sedam desetljeća nakon njegove smrti o tome kako se u literaturi karakteriziralo autora *Južnoslavenskog pitanja*, Srećko Lipovčan je primijetio da Mile Starčević naziva Pilara „istaknutim znanstvenikom“ (a njegovo glavno djelo „znanstvenim“),⁶⁷ dok je on za

⁶¹ Ni[kica] Pk. [PETRAK], „Pilar, Ivo (pseud. L. v. Südland)“. Autor natuknice, naime, dosta neprecizno drži da je Pilar „u okviru Austro-Ugarske zastupao jedinstvo Banske Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Za prve Jugoslavije je zastupao federalizam nasuprot centralizma“. (<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1992>, pristup 8. III. 2013.) Vrlo slično je formulirana i nepotpisana natuknica u *Hrvatskome obiteljskom leksikonu*, sv. 8: Pali - Ral, Zagreb, 2005., 119.-120.

⁶² http://hr.wikipedia.org/wiki/Ivo_Pilar, pristup 15. III. 2013.

⁶³ http://hr.wikipedia.org/wiki/Ivo_Pilar, pristup 15. IV. 2014.

⁶⁴ Vladimir VESELICA, Zvonimir BATOLIĆ, Ivan KOVAČ, „Poratno slovo uz jedno zaboravljeno djelo“, u: L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, XIII.

⁶⁵ Ž. KRUŠELJ, „Hrvatski koloplet: Tajna Ive Pilara“, *Večernji list*, 39/1995., br. 11332, Zagreb, 20. III. 1995., 4.

⁶⁶ T. NUIĆ, „Der Kern der südslawischen Frage“, *Društvene obavijesti Hrvatske kulturne zajednice*, br. 73, prosinac 1995., 10.-11.

⁶⁷ Zapravo je Mile Starčević u predgovoru njemačkom izdanju *Južnoslavenskog pitanja* naveo sažet, ali razmjerno točan Pilarov životopis, nazivajući ga „istaknutim hrvatskim znanstvenikom“ koji je ostavio traga ne samo na području vlastite struke, nego i na području nacionalne ekonomije, sociologije, književne kritike, filozofije i politike. Usp. M. STARČEVIĆ, „Geleitwort zur zweiten Ausgabe“, u: L. v. Südland, *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*, II. Aufl., Zagreb, 1944., VIII.-IX.

Jaroslava Šidaka „političar i publicist“, a da Mladen Švab za nj najprije kaže kako je bio „i političar i publicist i antropolog i sociolog i pravnik praktičar“, pa potom to dopunjuje, navodeći najprije: „iako po obrazovanju pravnik, bio je i političar i geopolitičar i publicist i antropolog i sociolog i pravnik praktičar“, dodajući zatim: „po građanskom zanimanju pravnik i odvjetnik, bio je i političar, uz Milana Šufflaya i Filipa Lukasa najistaknutiji hrvatski geopolitičar s početka XX. stoljeća, publicist, antropolog, sociolog, planinar, kulturni djelatnik i još mnogo toga“.⁶⁸

Drugim riječima, iako je kazao da je Pilar bio „još mnogo toga“, ni Lipovčan ga nije opisao kao ideologa, ponajmanje političkog, ali je ispravno istaknuo da ni brojni atributi koji su se u literaturi vezali uz Pilarovo ime ne pokrivaju sva područja kojima se je Pilar ozbiljno bavio. U istome svesku te publikacije Lipovčan i Zlatko Matijević upozoravaju na Pilarovu svestranost koja zahtijeva mnogostruk, interdisciplinarni pristup, a oni ga preliminarno nazivaju istaknutim znanstvenikom i političarom.⁶⁹

Za književnoga povjesničara Stanislava Marijanovića koji se, između ostaloga, posebno bavio razdobljem hrvatske moderne i bečkim časopisom *Mladost*, Pilar je tek „protagonist moderne umjetnosti, izrastao iz nadaškog pokreta“, koji se je u književnosti javljao manjim priložima i prijevodima.⁷⁰ No, on ga ipak – skupa s Milivojem Dežmanom, Mihovilom Nikolićem, Srđanom Tucićem, Milanom Begovićem, i Vladimirom Schmidtom Jugovićem svrstava u „prednji red bojovnika“ modernističkih strujanja među Hrvatima.⁷¹

Govoreći o Pilaru u kontekstu pojavljivanja njegove „Secesije“, Željka Metesi Deronjić piše kako je on bio „po struci pravnik i ekonomist, znanstvenik velikog interesa te aktivni sudionik ondašnjeg hrvatskog političkog života“.⁷² U vrijeme nastanka „Secesije“ (1898.) Pilar, doduše, još nije bio skoro ništa od toga, ali se može kazati kako su svi ti atributi – makar i dalje bili nedostatni – postali pogodni za opis njegova lika u kasnijem razdoblju. Navodeći što o Pilaru piše *Hrvatski leksikon* (da je bio publicist, političar i geopolitičar), Dragutin Pavličević dodaje kako je to točno, ali domeće da je Pilar „bio i sociolog, sociolog religije, antropolog, filozof, povjesničar, povjesničar umjetnosti, književnik, ukratko: publicist i znanstvenik iznimno širokog raspona, visoke razine i dubine zahvata, ali istodobno tih i nenametljiv, povučen, osamljen“.⁷³

⁶⁸ S. LIPOVČAN, „Pilarovo djelo *Južnoslavensko pitanje*“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara* /dalje: GP/ sv. 1, Zagreb, 2001., 211.-215. Usp. M. STARČEVIĆ, M. STARČEVIĆ, „Geleitwort zur zweiten Ausgabe“, VIII.-IX.; J. Šk. /Jaroslav ŠIDAK/, „Ivo Pilar“, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 501.; M. ŠVAB, „Spomen na Ivu Pilara“, *Matica*, 43/1993., br. 5, Zagreb, svibanj 1993., 20.-21.; ISTI, „Životopis Ive Pilara“, u: *Dr. Ivo Pilar: Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*. Pretisak. Zagreb, 1995., 39.; ISTI, „Pogovor“, u: *Dr. Ivo Pilar: Usud hrvatskih zemalja*, Zagreb, 1997., 153.

⁶⁹ S. LIPOVČAN, Zlatko MATIJEVIĆ, „Predgovor“, *GP*, I., Zagreb, 2001., 7.

⁷⁰ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne (Generacije 'mladih' i časopis 'Mladost')*, Osijek, 1990., 123. Tako Marijanović karakterizira Pilara i u članku „Europska književnost i umjetnost u časopisu *Mladost* (Iz vidokrugaa 'bečkog kruga)“, *Dani Hvarskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti*, 28/2002., br. 1, Split, 2002., 247.-257.

⁷¹ Isto, 145.

⁷² Ž. METESI DERONJIĆ, „Polemika o secesiji u Hrvatskoj: Franjo Ksaver Kuhač i Ivo Pilar“, *Cris*, 11/2009., br. 1, 232.

⁷³ D. PAVLIČEVIĆ, „O vremenu i prostoru djelovanja dra Ive Pilara“, *GP*, II., Zagreb, 2002., 68.

Pravnik, publicist i geopolitičar Petar Vučić naziva Pilara „rodonačelnikom, osnivačem geopolitike kao znanosti kod Hrvata“.⁷⁴ Za fra Stjepana Čovu on je ponajprije „etnolog“,⁷⁵ a za Ivana Gabelicu „književnik, sociolog i političar“.⁷⁶ Njemački povjesničar i publicist Michael Ackermann navodi kako je Pilar bio „nacionalni ekonomist, sociolog i povjesničar“,⁷⁷ dok ga povjesničar Trpimir Macan u proslovu izdanja jednoga njegova djela svrstava u „političare i publiciste“ te ga naziva „političkim piscem“.⁷⁸

Prikazujući Ackermannovu preradbu glavnoga Pilarova djela u dnevniku *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, njemački slavist Reinhard Lauer piše kako je Pilar bio publicist i (amaterski) povjesničar koji je iznimno oštroumno, lucidno analizirao političke snage i ideologije kod južnoslavenskih naroda,⁷⁹ a Stjepan Blažanović drži da mu pripada i atribut „hrvatskog teoretičara i povjesničara književnosti“.⁸⁰ Za Ladu Kavurić je Pilar prije svega (likovni) kritičar,⁸¹ a Eva Sedak, supriređivačica dnevničko-memoarskih zapisa Blagoja Berse, kao što ćemo vidjeti, u biti je – ne navodeći izvor – preuzela svojedobnu bilješku o Pilaru s hrvatske Wikipedije, pa je navela kako je Pilar bio „pravnik, povjesničar, pravaški političar i utemeljitelj hrvatske geopolitike“.⁸²

Pilarov unuk Božidar Jančiković svog je djeda nazvao „jednim od najboljih hrvatskih politologa, političkih publicista i geopolitičara“, držeći da je on „izvanredna i vrlo osebujna ličnost hrvatske publicistike, kulture i znanosti“, i da je – iako po naobrazbi pravnik – djelovao „i kao publicist, politolog, sociolog, antropolog i povjesničar umjetnosti“.⁸³

Podsjećajući na te i slične ocjene „analitičara i kritičara“ Pilarova djela, Vlado Šakić ističe kako bi među Pilarove „profesionalne atribucije“ trebalo uvrstiti i onu da je bio psiholog ili socijalni psiholog.⁸⁴

Novinarka Đurđica Klancir opisala je Pilara kao pravnika, političara i publicista,⁸⁵ dok je u katalogu izložbe o secesiji u Hrvatskoj nazvan „publicistom i političarom“.⁸⁶ Uredništvo

⁷⁴ P. VUČIĆ, „Proslov“, u: *Dr. Ivo Pilar: Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*, Sarajevo, 1918., pretisak, Zagreb, 1995., VII.

⁷⁵ S. ČOVO, *Fra Dominik Šušnjara. Život i djelo*, Makarska, 1998., 262.

⁷⁶ I. GABELICA, *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, Zagreb, 2007., 291.

⁷⁷ I. PILAR, *Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens*. Bearbeitet von Michael Ackermann, Heiligenhof-Bad Kissingen, 1995., 11.

⁷⁸ T. MACAN, „Proslov“, u: *Dr. Ivo Pilar: Uvijek iznova Srbija*, Zagreb, 1997., 10., 12.

⁷⁹ R. LAUER, „Das Werk eines Amateurhistorikers mit erstaunlicher analytischer Schärfe“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 28.X.1995. (<http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/politik/rezension-sachbuch-das-werk-eines-amateurhistorikers-mit-erstaunlicher-analytischer-schaerfe-11318471.html>), pristup 1. IX. 2013.

⁸⁰ S. BLAŽANOVIĆ, „Doprinos Ive Pilara kritičko-teorijskim pitanjima književnosti“, 198.

⁸¹ L. KAVURIĆ, *Hrvatski plakat do 1940.*, Zagreb, 2000., 98.

⁸² B. BERSA, *Dnevnik i Uspomene*. Prir. Eva Sedak i Neda Bezić, Zagreb, 2010., 469.

⁸³ B. JANČIKOVIĆ, „Prvi otkrio korijene srpskog imperijalizma“, *Vjesnik*, 56/1995., br. 17049, Zagreb, 23. III. 1995., 14.; ISTI, „Nepoznati i prešućeni dr. Ivo Pilar“, u: *Dr. Ivo Pilar: Uvijek iznova Srbija*, Zagreb, 1997., 143.

⁸⁴ V. ŠAKIĆ, „Uvid u djelo Borba za vrijednost svoga 'ja' ili uvod u 'Pilarovu psihologiju““, *GP*, II., 42.

⁸⁵ Đ. KLANCIR, „Pronađen je potpuno nepoznat rukopis u kojem dr. Ivo Pilar prikazuje dr. Antu Starčevića kao bezobzirnog i nerealnog političara!“, *Globus*, br. 223, Zagreb, 17. III. 1995., 52.

⁸⁶ „Biografije“, u: *Secesija u Hrvatskoj*, Zagreb, 2003., 573.

zbornika radova o biskupu Josipu Jurju Strossmayeru navelo je da je Pilar bio „publicist i geopolitičar“.⁸⁷

U novije ga vrijeme inače izrazito mu neskloni filozof Nenad Mišćević naziva „hrvatskim misliocem, filozofom i geopolitičarom“,⁸⁸ dok je za novinara i publicista Matu Kovačevića on „pravnik, povjesničar i začetnik hrvatske politike“.⁸⁹

A da ovo nizanje različitih oznaka, kovanica, dosjetaka i atributa ne ostane nepotpuno, korisno je napomenuti da je i oko Pilarovih pseudonima bilo i ima nepreciznosti i nedosljednosti.

I oko onoga najpoznatijega (*L. v. Südland*), postoje nedoumice i domišljanja. Od pronalaska njegove ostavštine (koja je predana Institutu društvenih znanosti Ive Pilara u Zagrebu, a danas je smještena u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu) znade se da je *Južnoslavensko pitanje* on prvotno htio potpisati pseudonimom „Dr. Schwarzgelb“ („Dr. Crnožuti“),⁹⁰ koji označava boje austrougarske zastave. To mu se valjda kasnije učinilo nepriličnim, pa je izabrao drugi, ipak dovoljno jasan pseudonim koji je treba slati nešto drugačiju poruku, a usput je imao sugerirati i plemićko podrijetlo: „L. v. Südland“ (otprilike: „L. pl. od Južne zemlje“).⁹¹

Pilar nikad i nigdje nije naveo, što bi trebao značiti onaj „L.“, ali ipak ima autora koji misle da znaju što je Pilar mislio. Tako, primjerice, Mirjana Gross hoće da je odgonetnula značenje inicijala, pa bez ikakva pozivanja na izvore tvrdi da pseudonim treba čitati kao „Ludwig Südland“.⁹² Moguće je da se je pritom naslonila na sarajevsku *Hrvatsku misao* odnosno na Dragutina Kambera koji je u tom časopisu Pododbora Matice hrvatske 1944. ustvrdio da je Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* izišlo 1917. u Beču pod pseudonimom Ludwig von Südland.⁹³ U stvarnosti je knjiga izišla 1918., a u njoj inicijal L. nije ni na koji način objašnjen. Zato je i spomenuti D. Tkalec u *Glasu Koncila* – uza sve druge nepreciznosti i netočnosti – u krivu i onda kad autoritativno tvrdi da taj inicijal znači baš „Ludwig“.⁹⁴

Nada Kisić Kolanović bi htjela biti preciznija bar u pogledu plemićke titule, pa Pilara jednom naziva „Ludwig v. Südland“, a drugi put „Ludwig V. Südland“ (što bi bila dva različita pseudonima),⁹⁵ dok Nives Rumenjak piše „Leo v. Südland“, također ne navodeći izvora.⁹⁶ Istomu

⁸⁷ *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer. Povodom 190 obljetnice rođenja i 100 obljetnice smrti, Zagreb, 19. svibnja 2005.-Đakovo, 20. svibnja 2005. Zbornik radova.* Ur. Franjo Šanjek, Zagreb, 2006., 568.

⁸⁸ N. MIŠĆEVIĆ, „Dva pogleda na naciju“, *Novi Kamov*, 4/2004., br. 3, sv. 12, Rijeka, 2004., 33.

⁸⁹ M. KOVAČEVIĆ, „Politički katekizam“, *Hrvatsko slovo*, 18/2012., br. 915, Zagreb, 2. XI. 2012., 23.

⁹⁰ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Ostavština Ive Pilara (OIP), R-7983, A-15.

⁹¹ D. PAVLIČEVIĆ, „O vremenu i prostoru djelovanja dra Ive Pilara“, *GP*, sv. II., Zagreb, 2002., 70. pogrešno tvrdi kako je taj pseudonim najbolje prevesti s „L. pl. Južno- (ili Jugo-)slavena“. Naime, u njemačkom se izvorniku ne spominje baš nikakav narod ili skupina naroda, nego – zemlja (*Land*). Da je onako kako Pavličević hoće, pseudonim bi glasio otprilike: „L. von Südslawen“.

⁹² M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*, Beograd, 1960., 239. Da je Pilar svoje glavno djelo objavio pod pseudonimom „Ludwig von Südland“, misli i Maja GALIĆ, *Hrvatske prilike u dopisivanju Ante Tresića Pavičića*, Split, 1995., 161.

⁹³ D. KAMBER, „Središnje pitanje hrvatske državne problematike (Südland: Južno-slaveno pitanje“, *Hrvatska misao*, 2/1944., br. 6-7, lipanj-srpanj 1944., 146.

⁹⁴ D. TKALEC, „Südland je Ivan Pilar“, *Glas Koncila*, 32/1993., br. 51 (1019), 19. XII. 1993., 2.

⁹⁵ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Zagreb, 2009., 20., 449.

se je „rješenju“ 2012. dovinuo npr. i Sean Krumerich u svome magistarskom radu o habsburškoj politici prema južnim Slavenima.⁹⁷

Ni s manje poznatim pseudonimima Pilar nije uvijek imao sreće: nerijetko bi se koji od njegovih pseudonima u biografskim natuknicama jednostavno previđao,⁹⁸ a vrlo često bi čak i njegov razmjerno poznati „Dr. Juričić“ bivao pretvoren u „Dr. Jurčića“ odnosno u „D. Juričića“. Posebnu je domišljatost u tom smjeru pokazao politolog, kasniji akademik Ivo Petrinović koji je svaku nedoumicu riješio na jednostavan način, tvrdeći da je knjižicu koja se pod pseudonimom „Dr. Juričić“ pojavila u čak dva izdanja i u literaturi puno puta citirana, napisao neki – „Ivo Jurčić“.⁹⁹

*

Ako se je Ivu Pilara nazivalo ideologom, taj se je atribut obično vezao uz ono što je – iako bitno – bilo i ostalo ipak manje poznat, manje bitan i svakako manje utjecajan dio njegove javne djelatnosti: Pilarov udio u kulturno-umjetničkim, napose likovno-umjetničkim i literarnim previranjima na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Tako je još Pilarov suvremenik Milan Marjanović, i sâm vrlo angažirani sudionik tih previranja (a kasnije podjednako angažirani apologet onoga dijela svojih suvremenika i suradnika koje je držao sebi politički bliskima), ni deset godina nakon izlaska Pilarove *Secesije* ovjekovječio mišljenje da je ta Pilarova rasprava „postala u brzo program mladjih, samo je šteta, što se nisu te misli dalje obradivale i detailirale, nego se kasnije izrodile u prazne devize za borbu, koju su stariji lako izvrgli i ruglu i pobijali“.¹⁰⁰

O utemeljenosti ili neutemeljenosti toga Marjanovićeve – i ne samo njegova! – mišljenja o Pilarovoj ulozi u modernizacijskim procesima u Hrvatskoj bit će više riječi kasnije, no u tom smislu, očito, treba razumjeti i ocjenu slikara, pravnika, političara i publicista, kulturnog mecene i ministra („odjelnog predstojnika“) u banskoj vladi pred kraj 19. stoljeća, Ise Kršnjavoga, objavljenu 1905., da je „mladi Pilar“ u ono vrijeme, tj. u posljednjim godinama 19. stoljeća, „bio

⁹⁶ Nives RUMENJAK, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881-1892.*, Zagreb, 2003., 45.; ISTA, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb, 2005., 141.

⁹⁷ S. KRUMERICH, *Nationalitaetenrecht: The South Slav Policies of the Habsburg Monarchy*, University of South Florida, 2012. Rad je dostupan na adresi <http://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5307&context=etd>

⁹⁸ Tako *Leksikon Minerva. Praktični priručnik za modernog čovjeka*, Zagreb, 1936., stupac 1070. u natuknici navodi dva Pilarova pseudonima: D. [sic!] Juričić i L. v. Südland. U literaturi se je najčešće zaboravljao njegov pseudonim *Zajedničar*, a nakon pronalaska dijela njegove ostavštine doznalo se da se je koristio i pseudonimima *Spectator Bosnensis* i *Kapetan Nemo*.

⁹⁹ I. PETRINOVIĆ, *Politička misao Frana Supila*, Split, 1988., 79.

¹⁰⁰ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoje. Četvrt vijeka hrvatske književnosti*, Zadar, 1906., 158.

jedan od najglasnijih telala 'novoga' smjera“ (pri čemu mu Kršnjavi podrugljivo spočitava da je najnoviju umjetnost povezivao uz najstariju egipatsku).¹⁰¹

Slično Kršnjavomu, a očito i osloncem na nj, i hrvatski povjesničar, konzervator i muzeolog Gjuro Szabo prozvaio je Pilara „glavnim kortešom“ secesije odnosno moderne.¹⁰² U svome pregledu povijesti hrvatske i srpske književnosti, i Dragutin Prohaska – koji se je, poput Szabe, dopisivao s Pilarom, a bio mu je i bliži i na nj je više utjecao nekim svojim pogledima na bosanske krstjane – naveo je da je Pilar bio onaj koji je „u nas“ prvi „protumačio“ program secesije, pa je kao oznake toga smjera preuzeo upravo one koje je Pilar definirao i opisao u svojoj raspravi o secesiji, dodajući tomu da su „načela secesionizma“ uz Pilara objavili još i Milivoj Dežman Ivanov i Ksaver Šandor Gjalski.¹⁰³ Mate Ujević u svojoj znamenitoj čitanci *Plodovi srca i uma* ne će 1941. spomenuti Pilara, ali će i on upravo Pilarovu sistematizaciju odlika odnosno zahtjeva secesije navesti kao elemente koji definiraju taj smjer.¹⁰⁴

Svoje mišljenje s početka stoljeća M. Marjanović je iza Drugoga svjetskog rata nešto izmijenio, navodeći kako se Pilarova rasprava o secesiji bavi više likovnom umjetnošću nego književnošću i kako je bila „pisana više informativno nego programatski“.¹⁰⁵ No, istodobno je baš on jedan njezin dio uvrstio u prvi svezak svoje knjige o hrvatskoj moderni, naslovljen „Programatski članci“, te je dodao kako su Pilarova rasprava (odnosno njegovi tekstovi) o toj temi „u to vrijeme, naročito sa strane 'Starih', bili smatrani umjetničkim programom 'Mladih', programom Moderne“.¹⁰⁶

Da je Pilarova rasprava „Secesija“ imala „programsko“ značenje, Marjanović je opetovao i 1954. u jednoj raspravi o Vladimiru Nazoru.¹⁰⁷ Iako su se u političkom pogledu dosta brzo našli na suprotstavljenim stranama, Marjanović je držao kako ne treba prešutjeti da je Pilar pripadao onomu dijelu pokreta Mladih, koji su bili „izraziti moderniste i borci za modernizam“, a ne tek puki suputnici modernističkog pokreta,¹⁰⁸ pa je zato bar neizravno priznao da je Pilarov tekst o

¹⁰¹ I. KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. Iz mojih zapisaka“, *Hrvatsko kolo*, knj. V, Zagreb, 1905., 285.; ISTI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, I. knj., Zagreb, 1986., 427. Naime, Kršnjavijev članak „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. Iz mojih zapisaka“ objavljen je u *Hrvatskome kolu*, knj. I., Matica Hrvatska, Zagreb, 1905., a s pravopisnim je intervencijama pretiskan i u prvoj knjizi njegovih *Zapisaka* (Zagreb, 1986., str. 382.-442.).

¹⁰² Gj. SZABO, „Muzejska pitanja od juče, danas i sutra“, *Narodna starina*, 13/1934., br. 33, Zagreb, rujan 1934., 86.

¹⁰³ D. PROHASKA, *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, Zagreb, 1921., 184., 189.-190.

¹⁰⁴ M. UJEVIĆ, *Plodovi srca i uma. Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola. Treći dio. Hrvatska književnost od Narodnog preporoda do danas*, Zagreb, 1941., 362.

¹⁰⁵ M. MARJANOVIĆ, *Hrvatska moderna. Izbor književne kritike. I. knjiga (1897-1900)*, Zagreb, 1951., 97.-98.

¹⁰⁶ Isto, 38. Programatsko značenje Pilarova djela Marjanović nije uočio onda kad ga je 1899. spomenuo u članku „'Moderna' u hrvatskoj umjetnosti“, objavljenom u časopisu *Ljubljanski zvon. Usp. Hrvatska književna kritika*, sv. III. - *Milan Marjanović*. Ur. Petar Lasta, Zagreb, 1950., 26. Taj je Marjanovićev članak u cijelosti uvršten i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti, Kolo II - Knjiga VII – Anarhija u hrvatskoj književnosti*. Prir. I. Krtalić, Zagreb, 1983., 598.-604.

¹⁰⁷ M. MARJANOVIĆ, „Vladimir Nazor u Zadru (1899-1903)“, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 1, Zagreb, 1954., 230.-231.

¹⁰⁸ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 52.

secesiji na obje strane te kulturno-političke barikade smatran programatskim, te je zabilježio kako je on „dao povod mnogim diskusijama i napadajima na secesionizam i modernizam“.¹⁰⁹

Da Marjanovićevo mišljenje o programatskoj i ideološkoj važnosti Pilarove rasprave nije bilo usamljeno, pokazuje i *Leksikon Minerva* iz 1936., u kome se uz Pilarovo ime navodi da je „pisao ideološke članke o hrv.[atskoj] secesiji i original.[ne] crtice, filozof.[ska] i polit.[ička] djela na hrv.[atskom] i njem.[ačkom] jeziku“.¹¹⁰

Ivan Esih je 1933. ustvrdio da programatske karakteristike ima čak i Pilarovo „Veliko zvono“,¹¹¹ a nedugo nakon Pilarove smrti, slikar i povjesničar umjetnosti Ljubo Babić, istaknuo je kako su elementi kojima je Pilar opisao program moderne predstavljali „programatske izjave“, uslijed čega su bili žestoko napadani u javnosti.¹¹²

U svojoj pitko pisanoj zbirici eseja o nekolicini istaknutih likova hrvatskoga javnog života, u kojoj je ustvrdio da „'Moderna' uopće nije imala neku ideologiju, a nije bila ni pokret“, novinar i publicist Josip Horvat je ustvrdio da je Pilar „u mladosti bio jedan od ideologa 'Moderne“,¹¹³ pokazujući i time kako se u žurnalistici smisao i ozbiljnost nerijetko žrtvuju dojmu i aforizmu.

Nekadašnju Marjanovićevu ocjenu da su osobito Stari držali kako su Pilarova stajališta zapravo umjetnički program Mladih odnosno program moderne, skoro navlas je ponovio i Zvane Črnja u svome pregledu hrvatske kulturne povijesti.¹¹⁴ I književni kritičar i pjesnik Vlatko Pavletić će petnaestak godina iza Babića u jednoj bilješci o secesiji napisati kako je „smisao i 'program' secesije kod nas definirao (...) Ivo Pilar“.¹¹⁵ Ugledna povjesničarka umjetnosti Olga Maruševsky [Maruševski] koju godinu kasnije također je istaknula da je upravo Pilar u svojoj brošuri *Secesija* dao „artistički program Mladih“, dodajući pritom svoju ocjenu da taj Pilarov program ipak ne zastupa „izvorne smjernice secesije“.¹¹⁶ Malo iza toga Josip Tomić će za Pilara napisati da je bio, ni manje ni više nego – „ideolog Mladih“, koji je „u svojoj (...) knjizi *Secesija* iznio stav Mladih definirajući secesiju kao skup smjerova i ideja koje idu za preporodom umjetnosti propovijedajući slobodu književnog stvaranja“.¹¹⁷

Književni povjesničar Miroslav Šicel, koji je slovio za vodećeg znalca književnih previranja u doba hrvatske moderne, Pilarovu je raspravu svrstao u „programsko-manifestacijske istupe mladih u prvoj fazi moderne“, navodeći kako ju je Pilar napisao „u ime 'mladih' (...)

¹⁰⁹ Isto, 38.

¹¹⁰ *Leksikon Minerva*, stupac 1070.

¹¹¹ I. ESIH, „Dr. Ivo Pilar“, *Jutarnji list*, 22/1933., br. 7758, Zagreb, 4. IX. 1933., 3. Istog je dana jednaka ocjena toga Pilarova teksta objavljena i u Esihovu nekrologu koji je osvanuo u *Obzoru*. (ie, „Dr. Ivo Pilar“, *Obzor*, 74/1933., br. 203, 4. IX. 1933., 2.)

¹¹² Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, Zagreb, 1943., 176. Riječ je o proširenom izdanju Babićeve knjiga koja se u nakladi Matice hrvatske pojavila 1934. pod naslovom *Umjetnost kod Hrvata u XIX stoljeću*. U tome prvom izdanju spomenuta se ocjena nalazi na str. 153.

¹¹³ J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 145., 227.

¹¹⁴ Z. ČRNJA, *Kulturna povijest Hrvatske*. Drugi svezak, Opatija, 1984., 234.

¹¹⁵ V. PAVLETIĆ, *Kako su stvarali književnici*, I., 358.

¹¹⁶ O. My. [Olga MARUŠEVSKY], „Secesija“, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 4, Portr-Ž, Dodatak, Zagreb, 1966., 188.-189.

¹¹⁷ J. TOMIĆ, „A. G. Matoš i francuska književnost“, u: *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima. Od narodnog preporoda k našim danima*. Ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić, Zagreb, 1970., 366.-367.

pokušavajući objasniti što zapravo znači čitav taj pokret¹¹⁸. Usprkos tome, nekoliko godina ranije, u sumornoj 1972. godini, Šicel u svojoj zbirci programskih članaka i manifesta hrvatske umjetnosti nije Pilara ni spomenuo, a kamoli uvrstio njegovu raspravu ili bar jedan njezin dio: tamo su od pripadnika Pilarova naraštaja svoje mjesto našli tekstovi Milana Šarića, Milivoja Dežmana, Branimira Livadića, Milana Marjanovića i u umjetničkom smislu nesumnjivo superiornoga A. G. Matoša,¹¹⁹ koji je u kasnijim raščlambama prepoznat kao središnji lik hrvatske moderne i osoba po kojem se čitavo to razdoblje nerijetko zove, a da u samome pokretu zapravo nije ni sudjelovao, nego je o Mladima i o njihovu umjetničkom daru imao više nego kritično gledište.

Istini za volju, to ispuštanje Pilara može se unekoliko pravdati činjenicom da se Pilar u svojoj „Secesiji“ primarno bavi likovnim umjetnostima, ali je već i njegovim suvremenicima bilo jasno da se on ne ograničava samo na to: već tada su mnogi naslućivali, ako i nisu zasigurno znali, da se Pilaru može dati atribut koji mu je stotinjak godina kasnije dao Ivan Rogić, nazvaši ga „teoretičarem modernizacije“.¹²⁰

Filozof i povjesničar hrvatske estetike Zlatko Posavac u jednome tekstu objavljenom 1970. godine Pilarovoj *Secesiji* nije pridao značenje veće od jednoga važnog apela autora koji je, prema njegovoj ocjeni, uz Dežmana i Marjanovića spadao u pokretače moderne, ali je smatrao da taj Pilarov apel (jednako kao i rasprave spomenute druge dvojice pisaca), makar on bio „faktični impuls mnogim zbivanjima na prijelazu stoljeća“, u teorijskom smislu ostao „vrlo oskudan“.¹²¹

Desetak godina iza toga Posavac je Pilara ocijenio drugačije i povoljnije – pa je to ponovio i šest godina kasnije – držeći ga puno važnijim i ozbiljnijim te ističući kako je secesija nastupila „s dosta manifestnih članaka, no teorijski je utemeljenih malo“. Iako se, kaže on, najčešće citiraju Dežman i Ksaver Šandor Gjalski, „među programatskim tekstovima evidentno [je] najznačajniji“ Pilarov rad, budući da njegov „manifest“ pruža „najbolji (suvremeni) uvid u kompleks problema 'nove umjetnosti“.¹²² U estetičkoj studiji o Albertu Bazali, objavljenoj 1988. na hrvatskome, a 1990. na njemačkom jeziku, Posavac je bio još određeniji, tvrdeći da je baš Pilar „uspješno artikulirao program 'secesije', tj. modernista“.¹²³

Bilo je, dakako, i negativnijih sudova: književnik i političar Miroslav Krleža – jer Krleža je kao član vodećih tijela jedne političke stranke, one komunističke, bio i političar, a ne jednom je

¹¹⁸ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, Zagreb, 1978., 118.-119.

¹¹⁹ ISTI, *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, Zagreb, 1972.

¹²⁰ I. ROGIĆ, „Četiri lika Ive Pilara“, *GP.*, I., Zagreb, 2001., 15.

¹²¹ Z. POSAVAC, „Estetika u Hrvata. III - Nacrt pregleda za razdoblje prve polovine XX stoljeća“, *Kolo. Časopis za kulturu i umjetnost*, 8 (128)/1970., br. 9, Zagreb, rujanj 1970., 985.-986. U toj raspravi Posavac se oslanja na Pilarov tekst kakvim ga je 1951. objavio Marjanović u zborniku *Hrvatska Moderna*, sv. I.

¹²² Z. POSAVAC, „Hrvatska estetika u doba Moderne“, *Dani Hvarskog kazališta*, Vol. 7/1980., br. 1, travanj 1980., 74.-75.; ISTI, *Estetika u Hrvata. Istraživanja i studije*, Zagreb, 1986., 165.

¹²³ ISTI, *Novija hrvatska estetika. Studije i eseji*, Zagreb, 1991., 165.

htio nastupati i kao njezin ideolog, u svojim će leksikografskim marginalijama ustvrditi da je jedan od ideologa moderne bio i neki „Sydland“,¹²⁴ očito ciljajući na Pilara.

S takvom je poputbinom Pilar ušao u novo doba, ono iza sloma jugoslavenske države, kad će njegovo djelo doživjeti revalorizaciju, pa donekle i popularizaciju. A makar je pokazivao izniman interes za Pilara i njegovo djelo, književni je povjesničar Antun Pavešković i u novije doba ocijenio da je njegova „Secesija“ tekst „više programatski nego znanstveno objektivn“,¹²⁵ što svakako nisu atributi koji se uzajamno uvjetuju ili međusobno isključuju.

Povjesničar umjetnosti i jedan od najpupćenijih hrvatskih stručnjaka za umjetnost na prijelazu 19. u 20. stoljeće, Vladimir Maleković, svrstavao je Pilara u uzak krug pojedinaca koji su definirali svoje „programske težnje za 'novom umjetnošću“,¹²⁶ dok Vesna Mikić drži da je Pilarova „Secesija“ zapravo „prvi teorijski tekst“ o secesiji u Hrvatskoj.¹²⁷ Germanist i autor niza studija o hrvatskoj književnosti i uopće umjetnosti s kraja 19. i iz prve polovice 20. stoljeća, Viktor Žmegač, istaknuo je kako je o problemu secesije „hrvatski fin de siècle dao svoj prilog teorijske naravi, razmjerno rano uostalom, prilog koji je doduše poglavito inspiriran zbivanjima u likovnom životu, no može se smatrati i svjedočanstvom na tlu opće estetike. To je programska rasprava *Secesija*, objavljena u obliku brošure u Zagrebu godine 1898, u kojoj njen pisac, Ivo Pilar, pruža, kako kaže podnaslov 'studiju o modernoj umjetnosti'“.¹²⁸

Opisane ocjene variraju i drugi autori, pa se može držati kako je u povijesti hrvatske umjetnosti uglavnom općeprihvaćeno stajalište da je Pilar jedan od najvažnijih promicatelja načela moderne i ideologa modernizacije u Hrvatskoj. Slijedom toga se je i Slobodan Prosperov Novak, ne spominjući Posavca, u svojoj povijesti hrvatske književnosti zapravo poslužio njegovom oznakom i njegovim opisom Pilarova spisa: i za nj je Pilar „autor manifestne publikacije“, a njegova rasprava o secesiji, zajedno s Marjanovićevevim, Dežmanovim i Livadićevevim načelnim proglasima, „ostaje ključnim tekstom pokreta Mladih i književne moderne“.¹²⁹

Formulacija se je očito činila dopadljivom, pa je i Petar Prelog, kao suradnik i suurednik mrežnog izdanja zbornika radova o modernoj umjetnosti u Hrvatskoj, spomenuo Pilara i, nazvavši ga tek publicistom, naveo da je on bio autor „niza tekstova manifestnog karaktera“ o modernoj umjetnosti.¹³⁰

¹²⁴ [M. KRLEŽA], „Iz Krležine ostavštine. Marginalije. Enciklopedija Jugoslavije. Izbor“. Prir. Vlaho Bogišić, *Kolo. Časopis Matice hrvatske*, 17/2007., br. 1, proljeće 2007., 285.

¹²⁵ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, *GP*, I., 30.

¹²⁶ V. MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, u: *Secesija u Hrvatskoj*, Zagreb, 2003., 9.

¹²⁷ V. MIKIĆ, „Klasicizirajući element u modernom. Prilog teoriji o prepoznavanju moderniteta u suvremenoj arhitekturi“, *Prostor*, 11/2003., br. 2 (26), Zagreb, 2003., 141.

¹²⁸ V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije: studije o književnosti hrvatske moderne*, Zagreb, 1997., 113.

¹²⁹ S. P. NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti, sv. II. - Između Pešte, Beča i Beograda*, Split, 2004., 172.

¹³⁰ P. PRELOG, „Artikulacije moderniteta. Institucije, secesije, publika“, *ZR Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898.-1975*. Ur. Ljiljana Kolešnik i Petar Prelog, Zagreb, 2012., 16.-17.

U nastavku ove rasprave vidjet ćemo u čemu je razlika između moderne i modernizacije te pokušati definirati stvarnu Pilarovu ulogu i njegovo mjesto među pristašama modernih tendencija u hrvatskim zemljama na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

*

U ocjenama suvremenika se oznaka Ive Pilara kao ideologa ipak nije ograničavala samo na književno-umjetničko područje, iako je pitanje, jesu li oni koji su ga nazivali „ideologom“ uvijek imali na umu sva moguća značenja tog pojma.

Da je Pilar bio „jedan od glavnih teoretičara i ideologa našega pokreta“, ustvrdio je Mihajlo Ebrić u nekrologu koji je svomu uglednom pripadniku i članu Upravnog odbora objavilo Društvo kućevlasnika i zemljoposjednika u Zagrebu, u časopisu *Svojina*.¹³¹

U nadgrobnome slovu Pilaru, obasuvši ga pohvalama, sociolog Valdemar Lunaček porekao je da bi pokojnik bio politički, socijalno-politički ili ekonomsko-politički propagator, ali je istodobno istaknuo da je u mnogočemu bio izvorni mislilac i da će se na njegovim mislima mnogi moći dalje hraniti te izgrađivati svoje spoznaje.¹³²

Zanimljivo je da su ga i vegetarijanci, na usta Pilarova nasljednika na čelu Vegetarskoga društva, na sprovodu u rujnu 1933. godine nazvali promicateljem (propagatorom) vegetarijanske „ideologije“.¹³³

A bilo je i slučajeva da je Pilar nazivan i političkim ideologom u užem značenju te riječi. Štoviše, činio je to i on sam: u pismu njemačkome konzulu – vjerojatno konzulu u Zagrebu – on je 1924. godine, ustvrdio kako je njegovo *Južnoslavensko pitanje* postiglo „svjetsku slavu“, dodajući pritom da je knjiga „usprkos slomu njezinih političkih tendencija“ postala „vodećom ideologijom (*zur führenden Ideologie*) u mnogim dijelovima negdašnje Monarhije“.¹³⁴ Nema nikakve sumnje da je, kao što ćemo vidjeti, Pilar pritom mislio na političko-ideološko značenje svoga glavnog djela.

Kad Franjo Tuđman u zatvoru 1972. – tada još na temelju djelomičnog poznavanja Pilarovih djela – razmišlja o pisanju knjige kojoj bi naslov glasio „Filozofski pogledi ili Politička filozofija stvaralaca moderne hrvatske nacije: Starčević – (Pavlinović) – Supilo – (Frank) – Trumbić – (Pilar) – Radić“, pitajući se, ne bi li trebalo „započeti sa Strossmayerom (i Račkim) i završiti s hrvatskim marksistima: Krleža, Cesarec, Keršovani“,¹³⁵ onda je očito da Pilara drži političkim ideologom, i to utjecajnim i važnim, a ne nekim marginalnim i opskurnim teoretičarom. Sličnu će ocjenu ponoviti i u svojoj doktorskoj disertaciji, navodeći da je Pilar bio

¹³¹ M. EBRIĆ, „Dr. Ivi Pilaru!“, *Svojina*, 14/1933., br. 18, Zagreb, 20. IX. 1933., 194.

¹³² „Svečani sprovod dra. Ive Pilara“, *Obzor*, 74/1933., br. 204, Zagreb, 5. IX. 1933., 3.

¹³³ „† Dr. Ivo Pilar“, *Hrvatski planinar*, 29/1933., br. 10, Zagreb, listopad 1933., 343.-344.

¹³⁴ S. LIPOVČAN, „*Die südslawische Frage und der Weltkrieg*: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja“, *GP*, II., 112.-113. Izvornik pisma priredio je S. LIPOVČAN, „Ivo Pilar: Koncept pisma njemačkom konzulu u Zagrebu (1924.)“, *GP*, II., 217.-223. Prijevod koncepta pisma objavio je B. JANČIKOVIĆ, „Autor i njegovo djelo: L. von Südländ i 'Južnoslavensko pitanje'“, *GP*, II., 143.-146.

¹³⁵ F. TUĐMAN, *Petrinjska 18*, 377.

političar („bosanski hrvatski političar“), koji je „najsustavnije“ izložio „program samohrvatske politike u knjižici što je pod naslovom 'Svjetski rat i Hrvati' objavljena u Zagrebu ožujka 1915.“¹³⁶

Ni Jelčićeva ocjena da je Pilar bio „zreo i nepotkupljiv politički analitičar i vizionar“,¹³⁷ nije daleko od toga, budući da je političko vizionarstvo logički nemoguće bez razrađene ideologije. Da Pilarova djela odaju političkog ideologa jasno potvrđuje i Kovačevićeva ocjena da je njegovo *Južnoslavensko pitanje* „svojevrsni politički katekizam“ koji tek čeka svoju „političku, javnu i znanstvenu legitimaciju“.¹³⁸

A malo više od četvrt stoljeća prije Tuđmana, u jedan sličan niz osoba koje su određivale ili personificirale hrvatski politički razvitak, Pilara je pred kraj Drugoga svjetskog rata svrstao i jedan od prvaka Hrvatskoga katoličkog pokreta, književnik i publicist Petar Grgec: „Hrvatski je narod dočekao g. 1941. svoju nezavisnu državu i time ušao u podpuno ostvarenje svoje razvojne sinteze. Od toga poviestnoga nadnevka možemo ponosno doviknuti cielom svijetu: 'Slušajte vi, prijatelji i neprijatelji! Vama su govorili naši veliki sinovi dr. Kvaternik, dr. Starčević, dr. Pliverić, dr. Tomašić, dr. Pilar, dr. Milobar i drugi o vječnim atributima hrvatskog vrhovništva. Neki su među vama odmah spoznali i prihvatili istinu, a drugi su i dalje ostali nevjerni Tome. Pa evo vam sada dokaza nad dokazima.“¹³⁹

Isti zaključak, da su neki krugovi u NDH do Pilara držali kao do nacionalno-političkog ideologa, nameće se i iz činjenice da je Stožer Muške ustaške mladeži Zagreb 5. lipnja 1944. predložio ministru narodne prosvjete NDH da propiše određeni broj naslova koje bi svaki maturant trebao proučiti i na ispitu zrelosti pokazati da ih poznaje. Riječ je o knjigama koje su sastavili „moralno i nacionalno jaki hrvatski profesori“, a u „najpreče političke knjige“ spadaju izbor Starčevićevih spisa koji je priredio Blaž Jurišić, te *Strahote zabluda* Ante Pavelića i – Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*.¹⁴⁰ Svega četiri dana kasnije je Ministarstvo narodne prosvjete uputilo „upraviteljstvima svih državnih gimnazija i učiteljskih škola“ te Društvu hrvatskih srednjoškolskih profesora dopis pod naslovom: „Domaće štivo za srednjoškolsku mladež“. U njemu se Ministarstvo raspituje o knjižničkom fondu, a od Društva hrvatskih srednjoškolskih profesora traži da sastavi „popis nacionalnih poučnih i književnih djela za nacionalni, politički i državljanski odgoj srednjoškolske mladeži“, pa se spomenuta tri naslova navode kao obvezatna.¹⁴¹

Znalo se je u historiografiji naići i na ocjene oslobođene političkih strasti. Tako su, primjerice, pišući o političkim organizacijama bosansko-hercegovačkih Hrvata, bosansko-hercegovački povjesničari Iljas Hadžibegović i Mustafa Imamović napomenuli da je 1908.

¹³⁶ F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 149.

¹³⁷ D. JELČIĆ, „Proslav“, 7.

¹³⁸ M. KOVAČEVIĆ, „Politički katekizam“, 23.

¹³⁹ P. GRGEC, „Sveobuhvatna hrvatska poviest“, *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1945.* Ur. Vladimir Vrana, Sarajevo, 1944., 23.

¹⁴⁰ HR-HDA-216. Ministarstvo narodne prosvjete Nezavisne Države Hrvatske (MNP NDH), kut. 2, br. 2052/44 od 5. VI. 1944.

¹⁴¹ HR-HDA-216. MNP NDH, kut. 2, br. U. m. 446/44 od 9. VI. 1944.

osnovana Hrvatska narodna zajednica, kojoj je predsjednikom izabran dr. Nikola Mandić, „ali je njen stvarni pokretač, glavni teoretičar i ideolog bio tuzlanski advokat dr. Ivo Pilar.“¹⁴² Još jedan bosansko-hercegovački povjesničar, Dragomir Gajević, zabilježio je 1987. samo to da Pilara smatra „jednim od osnivača i ideologa Hrvatske narodne zajednice prije prvog svjetskog rata“.¹⁴³

No, zanimljivo je da su atribut ideologa Pilaru češće pripisivali ne istomišljenici ili sličnomišljenici, nego – protivnici. Tako je, primjerice, u članku kojim je beogradsko *Vreme* 4. rujna 1933. obavijestilo javnost o njegovoj smrti, napisano kako se Pilar u politici „nije isticao kao partiski čovek, ali je uvek bio u redovima ekstremnih hrvatskih političara i kao jedna od najjačih ličnosti među njima bio je spiritus rektor svih njegovih akcija“.¹⁴⁴

A tri godine nakon njegove smrti, 1936. godine, u glasilu Demetrovićeve Jugoslavenske nacionalne stranke, Pilar je skupa s M. Dežmanom i M. Šufflayem proglašen ideologom hrvatskoga separatizma. Pisac skriven iza pseudonima „Verus“ tvrdi kako su ta trojica „ideologa separatističkog hrvatstva“ jednako surađivali u *Obzoru*, u zajedničarskome *Hrvatu*, u frankovačkome *Hrvatskom pravu* i u peštanskome *Pester Lloyd*u. I dok je Šufflay kao „poznati mađaron“ zastupao mađarski, Pilar je – tvrde *Jugoslavenske novine* – zastupao „austrijski kurs“, u potkrjepu čega pisac navodi dijelove iz *Južnoslavenskog pitanja*, *Političkog zemljopisa hrvatskih zemalja* i brošure *Svjetski rat i Hrvati*.¹⁴⁵

Ako su samo oni koji se smiju nazvati upućenijima posve svjesni dubokih svjetonazorskih i ideoloških razlika između Pilara i Šufflaya, čak i slabije upućene će začuditi da je Dežman svrstan uz bok njima dvojici, i to kao ideolog – hrvatskoga separatizma. No, pomnija analiza pokazuje da je taj članak u *Jugoslavenskim novinama* bio očito upravljen primarno protiv Dežmana i dnevnika *Obzor*, a ne protiv tad već poodavno mrtvih Šufflaya i Pilara, koji su poslužili tek kao instrument Dežmanova difamiranja. Pritom je i Dežman, po svemu sudeći, u tom kontekstu bio tek personifikacija jačanja hrvatske kulturne samobitnosti koja je svojim plodovima pokazivala promašenost jugoslavenske integralističke ideologije.

Ali, treba imati na umu, da je i jedan Miroslav Krleža još pred kraj svoga dugoga života ubrajao Pilara u predstavnike „austrokatizma“, skupa sa Stjepanom Radićem, Dežmanom i – A. G. Matošem,¹⁴⁶ iako potonji ni u političkim, a još manje u kulturno-umjetničkim pogledima nije simpatizirao Austriju i nijemstvo. No, uz literarne razloge, činjenica da je Matoš pozdravio aneksiju Bosne i Hercegovine 1908. i da je ocijenio kako se time hrvatski položaj drastično (i

¹⁴² *Bosna i Hercegovina od nastarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Ur. Ibrahim Tepić, Sarajevo, 1998., 276.

¹⁴³ D. GAJEVIĆ, „Jugoslovenstvo Mlade Bosne“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci. Zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa 'Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916', održanog 25-27. septembra 1986. godine u Banjaluci*. Ur. Galib Šljivo, Banjaluka, 1987., 301.

¹⁴⁴ „Samoubistvo dr. Ivana Pilara, poznatog zagrebačkog advokata“, *Vreme*, 13/1933., br. 4189, 4. IX. 1933., 5.

¹⁴⁵ VERUS, „Trojka hrvatskog separatizma. Dežman – Pilar – Šufflay. *Jugoslavenske novine*, 1/1936., br. 4, 29. X. 1936., 5.-6. Prema katalogu LZMK, iza pseudonima „Verus“ krio bi se Mijo Radošević (1884.-1942.), odvjetnik, novinar i publicist, prvotno socijaldemokratima blizak komunistima, kasnije sklon radikalima i integralnom jugoslavenstvu.

¹⁴⁶ M. KRLEŽA, *Zapisi sa Tržiča*, Sarajevo, 1988., 92., 95.

nabolje) mijenja, pa je zato potrebno revidirati i hrvatske poglede kako na Beč tako i na slavenstvo i jugoslavenstvo, bila je dovoljna da ga Krležu svrsta uz trojku s kojom je Matoš dvadesetak godina, malne polovicu svoga života, uglavnom – oštro polemiziro.

Neobična je bliskost tih dviju ocjena, jedne iz pera jugoslavenskih integralista, druge iz pera hrvatsko-jugoslavenskoga komunista, iako i potonja, koja je zbog društvenog položaja i utjecaja pisca koji ju je formulirao, nesumnjivo utjecala na poglede mnogih, više govori o samome Krleži, nego o Pilaru. No, ako je Krležu – koga je općenito iritiralo sve što je bilo povezano s Bečom i Austrijom, od carskih naslova i dvorske etikete, preko austrijske umjetnosti (pa i bečke secesije!) do austro-ugarske politike na Balkanu – spomenutom ocjenom primarno nišanio u Matoša, komu se je kao književnik istodobno i divio i prema njemu osjećao zavist, nije tajna da nije previše držao do Pilara. O njemu je imao izrazito negativno mišljenje, ali je – prividno sredinom tridesetih godina 20. stoljeća, a stvarno nakon nakon Drugoga svjetskog rata – primijetio da su Pilarove knjige (makar one, po Krležinu sudu, bile „glupe“) zapravo bile „programatske knjige“.¹⁴⁷

Je li to utjecalo i na sadržaj nekih od spomenutih leksikografskih natuknica o Pilaru u hrvatskoj enciklopedistici kojoj je Krležu nakon Drugoga svjetskog rata bio pokroviteljem, nemoguće je sa sigurnošću kazati. No, mnoge strasne i samodopadne, a počesto vrlo površne opservacije iz Krležinih djela, a napose njegove spomenute leksikografske marginalije, u kojima je nekog „Sydlanda“ proglasio jedinim od ideologa moderne, ne pokazuju samo s kakvom je političkom strašću Krležu pristupao pojedinim osobama i temama, nego nedvolumno svjedoče o tome da je on u ocjeni svojih suvremenika nerijetko griješio, vrlo rijetko skrivajući arogantno svojatanje prava da tuđa djela proglašava „glupima“, a da za to ne ponudi ni najmršavije obrazloženje. U ovome je kontekstu, međutim, bitno to da se iz spomenute opaske o Ivi Pilaru u „Tezama za jednu diskusiju iz godine 1935.“, jasno vidi kako je Krležu ipak bio svjestan ne samo ambicija Pilarovih tekstova, nego i njihova snažnog utjecaja na hrvatsku intelektualnu javnost. Pritom je manje važno to da je držao kako postoji nešto kao „Südlandov mentalitet“,¹⁴⁸ a i to da je – ako je vjerovati Enesu Čengiću – o Pilaru znao kazati i koju pozitivnu, npr. onu da je bez čitanja Pilarova *Južnoslavenskog pitanja* teško shvatiti poziciju Frana Supila.¹⁴⁹

I u najnovije vrijeme se Pilaru spominje u političkome kontekstu. Nastojeći uvjeriti sudsko vijeće da je teza o postojanju velikosrpstva i velikosrpskog imperijalizma puka izmišljotina srpskih neprijatelja, srpski je političar Slobodan Milošević na suđenju pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju, spomenuo i Pilara. Ispitujući vlastitoga svjedoka (svjedoka obrane), danas pokojnoga povjesničara, člana Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU) te počasnog predsjednika Matice srpske Čedomira Popova, Milošević je 15. prosinca 2004. sugerirao kako je Pilar jedan od ključnih teoretičara hrvatskoga nacionalizma

¹⁴⁷ M. KRLEŽA, „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935.“, *Nova misao*, 1953., 7, u: *Sabrana djela Miroslava Krleže*, sv. 14-15, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb, 1957., 497.

¹⁴⁸ Isto, 24.

¹⁴⁹ E. ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan (1975-1977). Druga knjiga: Trubač u pustinji duha*, Zagreb, 1985., 114.-115.

(„šovinizma“), koji je tobože zagovarao shvaćanje da je iskorjenjivanje velikosrpstva povijesna nužnost bez koje nema mira ni napretka zapadne civilizacije. Odgovarajući na Miloševićeva pitanja, svjedok Popov nije pokazao čak ni to da vlada osnovnim činjenicama iz Pilarova životopisa, ali je ipak potvrdio Miloševićevu ocjenu, ilustrirajući time predodžbu koja o Pilaru vlada u srpskim intelektualnim krugovima.¹⁵⁰

Jedan drugi srpski povjesničar – koji slovi za vodećeg stručnjaka za povijest svojih sunarodnjaka u hrvatskim zemljama – ujedno i član iste akademije kao i Popov, akademik Vasilije Krestić, nalazi Pilarovo djelo u samim korijenima raspada druge Jugoslavije i nastanka samostalne Hrvatske. On, naime, drži da je Franjo Tuđman, kao prvi predsjednik neovisne Republike Hrvatske i strateg njezina osamostaljenja zapravo „istinski sledbenik geopolitičara Pilara, historičara Mandića i poglavnika Pavelića“.¹⁵¹ Nekoliko godina kasnije Krestić je otišao još i dalje, tvrdeći: „Ideje dr Ivana Pilara prožele su čitavu hrvatsku politiku. One čine osnov nacionalne misli i geostrateških ciljeva hrvatske politike.“¹⁵²

Srpski povjesničar, akademik Milorad Ekmečić će Pilara, kao što ćemo vidjeti kasnije, proglasiti čak „hrvatskim nacionalnim ocem“, pri čemu bi njegovo čedo bila moderna hrvatska nacija uopće, a posebno NDH kao jedna od epizoda u njezinoj povijesti.¹⁵³ Ekmečić je u jednome razgovoru za poznati beogradski tjednik 2010. godine zastupao tezu da je konstituiranje i integriranje hrvatske nacije bilo moguće jedino silom: „U Aneksionoj krizi 1908. udareni su duhovni temelji hrvatske ustaške države. U krugu nadbiskupa Štadlera u Sarajevu, književnik i hrvatski nacionalni otac, Ivo Pilar, i političar Iso Kršnjavi, čelnici su u toj grupi, stvaraju nacrt hrvatske države od Pule do Drine. Srbi, Jevreji i Cigani bi bili eliminisani, a katoličko stanovništvo preseljavano iz pokrajine u pokrajinu, kako bi se stvorila neka ujednačesnost nacije, koja još nije predstavljala etničku celinu.“¹⁵⁴

Razumije se da za takvu tvrdnju ni Ekmečić ni bilo tko drugi nije ponudio niti može ponuditi dokaz. No, ipak će srpski povjesničar (predsjednik Odeljenja historijskih nauka SANU) i diplomat Slavenko Terzić ustvrditi da je Pilar „hrvatski i austrougarski ideolog“ koji je izgrađivao mit o „Velikoj Srbiji“.¹⁵⁵ No, prema Terziću je on istodobno i „jedan od vodećih ideologa nepomirljive borbe protiv svega što je pravoslavno i rusko“, kao i pravi začetnik

¹⁵⁰ *Suđenje Slobodanu Miloševiću: Transkripti. pdf*, Fond za humanitarno pravo – dokumentovanje i praćenje, 235.

¹⁵¹ V. Đ. KRESTIĆ, „Velikohrvatske ideje“, u: *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa Velika Srbija: istine, zablude, zloupotrebe*. Ur. V. Đ. Krestić i M. Nedić, Beograd 2003., 257. Za potrebe svog teksta Krestić je prešutio da je povjesničar fra Dominik Mandić u pretežnom dijelu svog života, sve do početka 50-ih godina 20. stoljeća, bio pristaša jugoslavenske državne misli. I Tuđman je, uostalom, doživio proživio sličnu duhovnu i političku evoluciju.

¹⁵² V. Đ. KRESTIĆ, „Hrvatske pretenzije na Vojvodinu i Bosnu i Hercegovinu od 1848. godine do danas“, 137. U toj se je svojoj ocjeni Krestić oslonio na tvrdnju Petra Vučića, možda pod dojmom činjenice da Vučić, koji u hrvatskoj politici nije imao zapaženiju ulogu, pisac predgovora jednom od svezaka privatnoga pothvata za objavljivanje Pilarovih djela iz sredine 90-ih godina 20. stoljeća, u kojem se nalazi donekle slična tvrdnja.

¹⁵³ Zora LATINOVIĆ, „Intervju: Milorad Ekmečić, historičar (I.) – Budućnost gledamo kroz tamu“, *MIN*, br. 3080., Beograd, 7. I. 2010., 51.

¹⁵⁴ Z. LATINOVIĆ, „Intervju: Milorad Ekmečić, historičar (I.)“, 51.

¹⁵⁵ S. TERZIĆ, „Austrougarski mit o 'Velikoj Srbiji' i njegova moderna upotreba“, u: *ZR Velika Srbija*, 321.

odnosno ideološki tvorac koncepcije zasebne crnogorske nacije, na kojoj su gradili crnogorski nacionalisti poput Savića Markovića Štedimlje.¹⁵⁶ Takva je tvrdnja zapravo standardni izdanak srpske propagandne publicistike, koja Hrvatima i hrvatskim nacionalistima redovito predbacuje i tobožnju patološku mržnju prema pravoslavlju, pa se u tom sklopu redovito svjesno previđa više nego stabilna dugotrajna suradnja hrvatskih nacionalista s pravoslavnim crnogorskim separatistima (federalistima), pravoslavnim Bugarima i Makedoncima itd., kao i činjenica da se Pilar nije posebno isticao u definiranju položaja crnogorske nacije.

No, nekadašnji predavač na sarajevskom Pravnom fakultetu, politički osuđenik i četnički vojvoda, a danas optuženik pred MKSJ-om, Vojislav Šešelj, također svrstava Pilara u glavne ideologe „srpsko-hrvatskoga etničkog i kulturnog diferenciranja“, držeći, štoviše, da je Pilar „jedan od najznačajnijih hrvatskih nacionalnih ideologa“.¹⁵⁷ No, istodobno Šešelj drži kako su Pilarove rasprave puka „naklapanja“ ili „rasističke gluposti“.¹⁵⁸ Pokazujući da nije siguran čak ni u to kako se zove Pilarovo glavno djelo, srpski povjesničar i nastavnik na banjolučkome sveučilištu, Đorđe Mikić, vrlo suvereno tvrdi kako je Pilar „pamfletist“ koji je „napisao opskurnu knjigu *Jugoslovensko pitanje*“, te je „u programu internacionalizovanja srpsko-hrvatskog rivalstva [imao] važnu makijavelističku ulogu“.¹⁵⁹

U skladu s takvim, posve neobjektivnim i nekritičnim gledištima pretežnog dijela srpske historiografije, na srpskoj wikipediji će se čak pojaviti tvrdnja da je Pilar bio „ustaša“, a da je njegovo *Južnoslavensko pitanje* ideološki temelj ustaštva i NDH.¹⁶⁰ Da ta teza ne bi ostala bez potporna na hrvatskoj strani, pobrinuo se je pjevač i publicist Vice Vukov, kojega se je znalo svrstavati u hrvatske nacionaliste, a bio je istaknuti sudionik Hrvatskog proljeća te pred kraj života zastupnik Socijaldemokratske partije Hrvatske u Hrvatskome saboru. Vukov je ustvrdio kako je Pilar (Südland) „po svemu sudeći, bio teorijski temelj endehaškog hrvatstva“,¹⁶¹ pri čemu

¹⁵⁶ S. TERZIĆ, „Ideological Roots of Montenegrin Nation and Montenegrin Separatism“, www.rastko.org.yu/rastko-cg/povijest/terzic-ideological_roots.html (1.IX.2013.).

¹⁵⁷ V. ŠEŠELJ, *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije*, 3. izd., Beograd, 2007., 15., 273. (srp. ćir.)

¹⁵⁸ Isto, 281.

¹⁵⁹ Đ. MIKIĆ, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918.*, Banjaluka, 2011., 11. Iako se u Mikićevoj knjizi mjestimice nailazi i na ispravan naziv Pilarove knjige, taj (pogrješni) naslov ponavlja se više puta. Čak i u bibliografiji su odvojeno navedeni Pilar s tobožnjim *Jugoslovenskim pitanjem* i Südland s *Južnoslavenskim pitanjem*.

¹⁶⁰ U verziji članka od 8. III. 2013. stajalo je: „Starčevićev rasizam će dalje razraditi ustaša Ivo Pilar (pod pseudonimom L. von Südland) u njegovoj knjizi *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*. Pavelićev će režim prevesti ovu knjigu sa nemačkog na hrvatski 1943. godine, a što će biti osnova ideologije Pavelićevih ustaša i njegove Nezavisne Države Hrvatske. Ustaše će svoju ideologiju nad[o]graditi rasizmom po ugledu na nemačke naciste tvrdeći da su Hrvati gotskog a ne slovenskog porekla.“ Autor(i) ove zbirke pogrješaka i natega se pritom poziva(ju) na sljedeće izvore: *„Blood And Homeland“: Eugenics And Racial Nationalism in Central And Southeast Europe, 1900-1940*, ur Marius Turda i Paul Julian Weindling, Central European University Press, Budimpešta-New York, 2006., napose na članak Roryja Yeomansa, „Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia“, objavljen u tom zborniku (str. 83.-122.) te na knjigu Lajče Klajna, *The past in present times: The Yugoslav saga*, University Press of America, Lanham, Maryland, SAD, 2007. (<http://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%A3%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%88%D0%B5>)

¹⁶¹ V. VUKOV, „30 godina poslije. Popis pučanstva 1971.“, *Vijenac*, br. 190, 14. VI. 2001.; (<http://www.matica.hr/Vijenac/Vij190.nsf/AllWebDocs/VUKOV+>, pristup 7. III. 2013.)

je očito držao kako pojam „endehaškog hrvatstva“ ne treba nikakvo tumačenje, baš kao što ni za tvrdnju o Pilarovu udjelu u nastanku ili oblikovanju sadržaja toga pojma nisu potrebni dokazi.

A za Vukovim i Ekmečićem jedva zaostaje puno ambiciozniji filozof i publicist Nenad Mišćević koji – s obiljem faktografskih pogrešaka te na temelju očito vrlo površnog poznavanja Pilarova djela i sasvim tendencioznog ignoriranja vremena i konteksta u kome je on djelovao – slično Šešelju suvereno zaključuje kako je Pilar branio „prilično rasističke poglede“,¹⁶² odnosno zastupao „politički prilično ekstremno“ filozofsko razmišljanje, te pozivao „na nacionalno homogeniziranje tonom koji anticipira užase devedesetih“.¹⁶³ Mišćeviću nije pošlo za rukom primijetiti nijedan od čitavih niza Pilarovih spisa u kojima se njihov autor izriječom protivi bilo kakvom nasilju, pa i političkoj prisili, a osim što njegova razmatranja obilježavaju poteškoće s hrvatskim jezikom i slab stil, činjenica da Mišćević „užase devedesetih“ stavlja ispred nesumnjivo brutalnijih i masovnijih zločina počinjenih u Drugome svjetskom ratu mogla bi, dakako, sugerirati da Pilar zapravo uopće nije predmet njegove analize, nego tek sredstvo za izražavanje njegovih političkih pogleda na najnoviju prošlost.

Iako ovdje ni izbliza nije iscrpljen fond različitih, ponekad međusobno suprotstavljenih ocjena i tvrdnji o Ivi Pilaru i njegovu djelu, sve opisane nedoumice i domišljanja, napose u svjetlu važnosti njegovih misli i dalekosežnog utjecaja koji im se pridaje i koji su one objektivno imale, pokazuje zašto je potrebno preispitati i analizirati Pilarove političke i društvene poglede.

To zaslužuje on sam, a ne manje zaslužuju to njegovi čitatelji i oni na koje je on u bilo kojem smislu utjecao. Kao što će se vidjeti, taj krug nije mali niti je neutjecajan, pa nema sumnje da Pilar zaslužuje posebnu pozornost, iako ga ni jednom riječju još uvijek – čak ni u kontekstu zagonetne smrti – ne spominje nijedan od brojnih osmoškolskih i srednjoškolskih udžbenika povijesti koje sam pregledao, a koji registriraju, pa i interpretiraju atentate na istaknute pravaške političare, povjesničara Milana Šufflaya (1931.) i književnika Milu Budaka (1932.) ili na podpredsjednika (tada zabranjene) Hrvatske seljačke stranke Josipa Predavca (1933.), a bave se i ljudima koji su u hrvatskoj kulturnoj i političkoj povijesti ostavili puno slabiji trag od Pilara.

¹⁶² N. MIŠĆEVIĆ, „Nacija: primordijalizam i konstruktivizam na domaći način“, *Novi Kamov*, 4/2004., br. 4, sv. 13, Rijeka, 2004., 47. Slične teze je Mišćević izrazio i u članku „Mislić velike Hrvatske“, objavljenom u riječkom dnevniku *Novi list* 27. VI. 2004., u povodu dokumentarnog filma o Pilaru koji je prikazan na HTV-u, u kojem su o Pilaru govorili S. Lipovčan, Z. Matijević i S. Matković (www.novolist.hr/default.asp?WCI=Rubrike, pristup 28. VI. 2004.). U ovom je kontekstu zanimljivo primijetiti kako Đ. MIKIĆ, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 20. tvrdi da su Pilar i nadbiskup Josip Stadler pred kraj Prvoga svjetskog rata planirali osnivanje nove političke stranke, „koja bi hrvatski narod etnički obnovila mešanjem rasa, ženidbom Dalmatinaca, Hrvata i Bosanaca, a sa Srbima bi se postupilo kao sa podređenom narodnošću.“ Formulaciju je autor (dakako, ne naznačujući to!) preuzeo iz *Zapisaka* I. Kršnjavoga (sv. II., str. 796.) odnosno iz njegove bilješke o susretu s Pilarom 1. lipnja 1918. godine. No, Mikiću nije palo na pamet upitati se o kvaliteti prijevoda tih zapisaka, a još manje o tome, označava li današnji pojam „rasa“ isto ono što je značio prije stotinjak godina. Ako je mislio da se ipak radi o istome sadržaju toga pojma, onda bi bilo korisno da je čitatelju objasnio, tko su – prema njegovu mišljenju – za Pilara ti „Dalmatinci, Hrvati i Bosanci“, i kojim to različitim rasama oni pripadaju, da bi uopće moglo doći do „mešanja rasa“.

¹⁶³ N. MIŠĆEVIĆ, „Dva pogleda na naciju“, 34.

1.2. Osvrt na izvore i literaturu. Metodologija

Sve do pronalaska ostataka Pilarove ostavštine, što se – slučajno ili ne – uvelike podudarilo sa slomom komunizma i raspadom Jugoslavije,¹⁶⁴ o Pilaru se je pisalo malo i skoro isključivo prigodno, kako to zorno pokazuje objavljena izabrana bibliografija tekstova o njemu i njegovu djelu koju je priredio Mladen Švab, a koja je kasnije u nešto dopunjenom obliku objavljena u prvome svesku časopisa *Pilar*.¹⁶⁵

Ta bibliografija, međutim, nije obuhvatila niz knjiga i članaka koji su za proučavanje Pilarova djela nezaobilazni, a bavili su se hrvatskom modernom odnosno procesom modernizacije u hrvatskim zemljama na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.¹⁶⁶ Nije obuhvatila ni mnoge rasprave u kojima je obrađivano stvaranje i djelovanje hrvatskih kulturno-političkih organizacija u Bosni i Hercegovini (BiH). To ne će ostati bez posljedica: nema sumnje da u nepotpunosti bibliografije treba gledati jedan od glavnih razloga nastanka nekih novijih krivih predodžaba o intenzitetu i razgranatosti Pilarova djelovanja, kao i jedan od razloga nekih nedovoljno preciznih odnosno površnih interpretacija koje su svjetlo dana ugledale krajem 20. i početkom 21. stoljeća. To je, uz nedostupnost izvornoga gradiva (koje je istraživačima postalo dostupno tek nakon što je predano Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici te tamo popisano i katalogizirano), kod manje opreznih autora i kasnije dovelo do manjkavih rekonstrukcija Pilarove aktivnosti, pa samim time i do problematičnosti čitava niza interpretativnih pokušaja.

Ma koliko literatura o Pilaru bila skromna, ona već desetljećima postoji, pa je on makar uzgred spomenut u većini književno-kritičkih i književno-povijesnih rasprava o hrvatskoj modernu, od Ante Tresića Pavičića i Milana Marjanovića preko Antuna Barca i Josipa Bognera do najnovijeg doba. Iako Pilar nije dobio mjesto koje mu objektivno pripada, osobito je Marjanović o njemu višekratno pisao u svojim člancima i knjigama o sukobu Starih i Mladih, pa i u dvosveščanoj knjizi *Hrvatska Moderna*. Pritom je, doduše, napadno izbjegavao govoriti o kasnijemu Pilarovu političkom djelovanju i o njegovim djelima nastalima u zreloj dobi, ali je u svoju potonju knjigu uvrstio i fragment Pilarove „Secesije“.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Đ. KLANCIR, „Pronađen je potpuno nepoznat rukopis“, 51.-54.; B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata“, *GP*, I., 240.

¹⁶⁵ M. ŠVAB, „Izbor iz literature o Ivi Pilaru“, u: *Dr. Ivo Pilar: Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*. Pretisak. Zagreb, 1995., 43.-44.; „Literatura o Ivi Pilaru“, *Pilar*, 1/2006., br. 1, 179.-183.

¹⁶⁶ Čest je slučaj da se pojam *moderna* i u stručnoj literaturi piše velikim početnim slovom, čak i u raspravama u kojima pojmove renesansa, barok, klasicizam, romantizam, realizam itd. nalazimo napisane malim početnim slovom. Ovdje će i moderna i secesija – osim, naravno, u citatima – biti dosljedno pisani malim, dok će se pojmovi Mladi i Stari radi jasnoće pisati velikim početnim slovom.

¹⁶⁷ Taj fragment objavljen je u: M. MARJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, I., 97.-101.

Ta je Pilarova rasprava – kao i niz reakcija na nju – u cijelosti uvrštena i u *Polemike u hrvatskoj književnosti*,¹⁶⁸ iznimno vrijedan i ambiciozno zamišljen ciklus koji je priredio Ivan Krtalić, nažalost s dosta redaktorskih i uredničkih propusta i pogrješaka.

Zahvaljujući tomu što je rano – zapravo već suvremenicima – postao jasan programatski karakter Pilarove rasprave o secesiji, njega će tijekom cijeloga 20. stoljeća najčešće spominjati priručnici o povijesti hrvatske književnosti (i umjetnosti uopće), od Dragutina Prohaske do Slobodana Prosperova Novaka. Ipak, taj tekst Miroslav Šicel, jedan od vodećih stručnjaka za hrvatsku modernu, kao što je spomenuto, ne će uvrstiti u svoju zbirku književnih programa i manifesta,¹⁶⁹ makar mu je tamo, bar u sažetku ili u izvadku, nesumnjivo bilo mjesto.

No, Zlatko Posavac ga u svojim ovdje već spomenutim estetičkim studijama ne će zaobilaziti, makar su i njegove ocjene Pilarova doprinosa hrvatskoj estetici varirale, točnije sazrijevale i postajale sve jasnijima i sve određenijima, ali i – afirmativnijima.

Da je Pilarov udio u doprinos nastanku i djelovanju Kola sarajevskih književnika na početku 20. stoljeća iznimno velik, moglo se je naslutiti iz njegovih uspomena na nastanak *Zapamćenja* fra Grge Martića, objavljenih koncem 1930. godine (odnosno iz polemike s fra Gavrom Gavranićem),¹⁷⁰ iako su već Matoševe digresije u njegovim prigodnim člancima o Kranjčeviću odnosno u njegovim feljtonima o Sarajevu i djelovanju tamošnjih hrvatskih intelektualaca, pokazivale da dolaskom u upravno-političko središte BiH mladi Pilar nije postao puki bankovni činovnik i sudski prislušnik.

To je potvrdilo i nekoliko fragmenata objavljenih u Kecmanovićevoj studiji o Silviju Strahimiru Kranjčeviću.¹⁷¹ No, da je Pilarov udio u kulturnom organiziranju hrvatske inteligencije u Sarajevu zapravo nemjerljiv, postalo je jasno iz doktorske disertacije Davora Kapetanića koji se je također bavio Kranjčevićem. U prilogu te disertacije, objavljene u *Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (JAZU), on je donio i zapisnike toga sarajevskoga književnoga i kulturnoga kruga, koji pokazuju da je Pilar bio jedan od njegovih organizatora i najdinamičnijih suradnika.¹⁷²

Zanimljivo je da je postojanje te disertacije i njezinih objavljenih priloga ostalo nezamijećeno kod većine autora koji su se bavili Pilarovom književnim radom. Doduše, koristio ju je Dubravko Jelčić baveći se i Kranjčevićem i Pilarom (i prvim godinama postojanja Društva hrvatskih književnika), a na temelju tih dokumenata kasnije će se i na Pilarov doprinos, doduše

¹⁶⁸ *Polemike u hrvatskoj književnosti. Kolo II - Knjiga VII*, 445.-467. Očito tehničkim propustom, u tom su izdanju izostavljene Pilarove podrubne bilješke objavljene uz izvorni tekst u *Viencu*.

¹⁶⁹ M. ŠICEL, *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, Zagreb, 1972.

¹⁷⁰ I. PILAR, „Kako su nastala 'Zapamćenja' fra Grge Martića. Prilog povijesti hrvatske književnosti“, *Napredak. Glasilo Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu*, 5/1930., br. 9.-10., Sarajevo, rujan-listopad 1930., 136.-140. U ostavštini Dušana Plavšića sačuvan je primjerak te publikacije, na čijoj je naslovnoj stranici Pilar napisao posvetu sljedećeg sadržaja: „Milom drugu iz mladosti – Dušanu – Zgb, 29. XI. 930. – Ivo.“ (HR-HDA-757. Fond obitelji Plavšić /dalje: Obitelj Plavšić/, kut. 35.)

¹⁷¹ Ilija KECMANOVIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević. Život i delo*, Sarajevo, 1959.

¹⁷² D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića u sarajevskoj 'Nadi' 1894-1903“, *Rad JAZU*, knj. 365, Zagreb, 1972., 373.-495.

posve fragmentarno, osvrnuti i Ivan Krtalić u svojim raspravama o Marjanoviću i Kranjčeviću, koje zapravo predstavljaju njegovu magistarsku radnju odnosno doktorsku disertaciju.¹⁷³

Dok se je o Pilaru kao promicatelju modernih kulturno-umjetničkih pogleda ipak donekle pisalo, a u određenoj mjeri se je spominjala i njegova uloga u političkome životu, njegovi su politički, historiografski i geopolitički tekstovi i knjige zapravo posve prešućivani. Nekoliko tekstova, uglavnom apologetskih i nekritičkih, o Pilaru je objavljeno u dnevnome i u periodičnome tisku u doba NDH, u povodu izlaska hrvatskog prijevoda (i novoga njemačkog izdanja) njegova *Južnoslavenskog pitanja*. Nešto iscrpnije, ali ne dovoljno precizno, o njegovoj političkoj djelatnosti u razdoblju od 1906. do 1910. godine pisao je Luka Đaković u svojoj knjizi o prvoj fazi političkog organiziranja Hrvata katolika u BiH.¹⁷⁴ Mimogredce i ovlaš ga je spominjao i Bogdan Krizman u svojoj knjizi o previranjima u doba Prvoga svjetskog rata,¹⁷⁵ koja se zapravo uglavnom svela na prepričavanje zapisnika Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (hrvatskog Sabora).

Zato je posve u pravu Trpimir Macan kad – pišući, očito, baš o tim, političkim i geopolitičkim Pilarovim tekstovima – primjećuje da je on „bio neumjereno napadan i plijenjen, a isto tako neusporedivo hvaljen i kriomice čitan“, pa se o često „o njegovu djelu i njemu govorilo napamet, širila se bijela i crna legenda“.¹⁷⁶

I najpovršniji pregled literature o Pilaru pokazuje, međutim, da se je pod pojmom „djela“ zapravo najčešće mislilo na jedno, doduše glavno njegovo djelo, koje će doista obilježiti i njegov život i determinirati većinu predodžaba o njemu, pri čemu se ono redovito nazivalo skraćenim naslovom: *Južnoslavensko pitanje*. Ono je doista najvažniji izvor za analizu Pilarovih svjetonazorskih, društvenih, političkih i vjersko-kulturnih pogleda.

No, Pilar se je bavio raznim temama i ostavio nekoliko knjiga i veliki broj članaka – devedesetak bibliografskih jedinica – koji ilustriraju iznimno širok dijapazon njegovih interesa.¹⁷⁷ Bez nekih od njih nije moguće valjano shvatiti vrijeme u kojem je živio i djelovao, ali svako od njih nezaobilazno je pri pokušaju sagledavanja njegovih, Pilarovih životnih i stručnih uvjerenja. Nisu sva ta djela jednake vrijednosti, ali su – kao što je spomenuto – i najvrjednija bila povučena iz javnosti i prešućivana.

Ali kako je malo knjiga koje, poput *Južnoslavenskog pitanja*, pružaju dublji uvid u povijesne, psihološke, vjersko-kulturne i druge silnice koje doista oblikuju odnose među različitim narodima na jadransko-podunavsko-balkanskome području, međunacionalne napetosti koje su se u Jugoslaviji zaoštrevale u drugoj polovici 80-ih godina 20. stoljeća reaktualizirale su Pilara i njegovo djelo. Popuštanje stega represivnoga jugoslavenskog režima omogućilo je

¹⁷³ I. KRTALIĆ, *Milan Marjanović – kritičar moderne*, Ljubljana, 1975.; ISTI, *Silvije Strahimir Kranjčević*, Zagreb, 1979.

¹⁷⁴ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: do otvaranja Sabora 1910.)*, Zagreb, 1985.

¹⁷⁵ Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989.

¹⁷⁶ T. MACAN, „Proslov“, u: *Dr. Ivo Pilar: Uvijek iznova Srbija*, 12.

¹⁷⁷ Usp. „Bibliografiju radova Ive Pilara“, *Pilar*, 1/2006., br. 1, 173.-177.

skupini varaždinskih intelektualaca da već u studenome 1990. objave pretisak hrvatskoga prijevoda te knjige, izvorno objavljenoga 1943. godine.¹⁷⁸ Knjiga je predstavljena 23. studenoga u varaždinskoj Gradskoj knjižnici,¹⁷⁹ dok je kao nakladnik naznačena Hrvatska demokratska stranka, a kao pisac predgovora naveden je tadašnji njezin predsjednik Vladimir Veselica, iako je on, po svemu sudeći, imao malo veze i s knjigom i s predgovorom koji je potpisao.¹⁸⁰

Očito bez ikakve uzročno-posljedične veze s pronalaskom dijela njegove ostavštine, Pilara je u prvoj polovici 90-ih godina 20. stoljeća otkrio njemački povjesničar i publicist M. Ackermann. Po uvjerenju socijaldemokrat te simpatizer Jugoslavije i njezina *samoupravnog socijalizma*, Ackermann je bio iznenađen krvavim raspadom te države, pa je u potrazi za korijenima tog sukoba naišao na Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*, koje je odlučio preraditi i u takvome obliku objaviti.¹⁸¹ Kao nakladnik tog izdanja označen je Heiligenhofskei Radni krug za pitanja etničkih skupina i nacionalnih manjina (*Arbeitskreis für Volksgruppen- und Minderheitsfragen*).¹⁸² Ni priređivač niti pisci uvodne napomene o samome Pilaru nisu previše znali, a bili su pogriješno uvjereni da je Pilarova ostavština otkrivena tek 1995. godine,¹⁸³ ali je ta preradba *Južnoslavenskog pitanja* nesumnjivo dijelom ispunila svoju svrhu i pomogla neupućenome zapadnom promatraču da shvati korijene velikosrpske ideologije, a napose da shvati – kako je to u uglednome frankfurtskom dnevnom listu u listopadu 1995. istaknuo već spomenuti njemački slavist R. Lauer – da rat koji se je vodio na području bivše SFR Jugoslavije nije ni građanski niti vjerski rat.¹⁸⁴

No, ipak se toj predradbi Pilarove knjige moraju spočitnuti neujednačeni kriteriji i dijelom pristran redaktorski pristup, kao i činjenica da pri opisu povijesti njezina nastanka i sudbine, te njezinih izdanja u doba NDH, priređivač nije bio osobito sretne ruke, nego je nekritično ponovio neke od legendi koje su oko *Južnoslavenskog pitanja* nastale, a bar dio ih se je mogao lako provjeriti. Neovisno o tome, ipak je bilo najvažnije da su i priređivač i pisci uvodne napomene nakon susreta s glavnom Pilarovom studijom uočili njezinu iznimnu važnost i shvatili da je upoznavanje suvremenog čitatelja s Pilarovim idejama i koncem 20. stoljeća vrijedno znatnoga truda.

Unatoč tomu povećanom interesu za Pilara i njegovo djelo, o čemu svjedoče spomenuta izdanja *Južnoslavenskog pitanja* iz 1990. i 1995. godine, tijekom 90-ih godina 20. stoljeća

¹⁷⁸ L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin, 1990.

¹⁷⁹ „Južnoslavensko pitanje! Novi život zabranjenog djela“, *Varaždinske vijesti*, 46/1990., br. 47 (2393), 29. XI. 1990, 2. Kao zanimljivost vrijedi spomenuti podatak da je u kasnijim stranačkim okupanjima između sudionika tog pothvata, objavljeno da su priprema i tisak knjige navodno stajali skoro fantastičnih 110.000 njemačkih maraka. (Ivan BOŠNJAK, „U HKDU-u ostali grobari demokracije“, *Varaždinske vijesti*, 53/1997., br. 30 (2741), 23. VII. 1997., 23.

¹⁸⁰ Zvonimir DUBRAVSKI, „Tko je radio na pretisku Pilarova Južnoslavenskog pitanja“, *Hrvatski sjever*, Tečaj V., br. 1-2-3-4, Čakovec, siječanj-prosinac 2000., 185.-186.

¹⁸¹ S. JANOVIĆ, *Tito na Golom otoku*, 321.-322.

¹⁸² I. PILAR, *Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens*, Heiligenhof-Bad Kissingen, 1995.

¹⁸³ Rudolf GRULICH, Ortfried KOTZIAN, „Zum Geleit“, u: *Ivo Pilar: Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens*, 10.

¹⁸⁴ R. LAUER, „Das Werk eines Amateurhistorikers mit erstaunlicher analytischer Schärfe“.

zapravo su bili malobrojni tekstovi u kojima se je Pilaru pristupilo ozbiljnije i temeljitije. Iznimku donekle čine Mladen Švab koji je za Pilara pokazivao veliki interes te je nastojao popisati njegova djela i literaturu o njemu, a 1993. je u časopisu Hrvatske matice iseljenika o Pilaru objavio razmjerno kratak ali dosta sadržajan tekst.¹⁸⁵ Vrijedne tekstove o Pilaru su 1994. u *Forumu* Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU) objavili akademik Dubravko Jelčić i Antun Pavešković.¹⁸⁶ I Pilarov je unuk B. Jančiković u zagrebačkom *Vjesniku* 1996. objelodanio podlistak u 18 nastavaka pod naslovom „Nepoznati i prešućeni Ivo Pilar“, s nizom dotad posve nepoznatih podataka koji su autoru bili dostupni zahvaljujući pronalasku ostataka Pilarove ostavštine.¹⁸⁷

Interes za tiskanje Pilarovih djela stalno je tinjao. Akademijin *Forum* je u 1994. donio hrvatski prijevod njemačkog izdanja Pilarove rasprave *Uvijek iznova Srbija*,¹⁸⁸ a sredinom devedesetih godina 20. stoljeća zagrebačka nakladnička kuća Consilium pokrenula je ediciju pod naslovom *Izabrana djela dr. Ive Pilara*. Izišla su tri sveska, u nakladi koja je za hrvatske prilike razmjerno velika: prvi je tiskan u 1.000, a drugi i treći u 2.000 primjeraka. Kao urednici označeni su Mirko Rajčić i Drago Jeličić (svezak prvi), odnosno Mirko Rajčić i Milan Glibota (svezak drugi i treći). U prvome je svesku, u proljeće 1995., objavljen pretisak Pilarova *Političkog zemljopisa hrvatskih zemalja*. Proslov je napisao Petar Vučić, a u knjigu su uvršteni Švabov „Životopis Ive Pilara“, kao i njegov „Izbor iz literature o Ivi Pilaru“ te „Popis radova Ive Pilara“, kao i Paveškovićev esej „Tema Pilar“ te pretisak Jelčićeva osvrtu „Umjesto vijenca Ivi Pilaru“. Drugi svezak (Zagreb, 1997.) nosi naslov *Uvijek iznova Srbija*, a pored vrlo nepreciznog prijevoda Pilarova rukopisa koji se donekle razlikuje od teksta tiskanog u Berlinu 1933. godine (pa i po naslovu, koji u izvorniku glasi *Jugoslawiens Schicksalsstunde, Sudbonosni trenutak Jugoslavije*),¹⁸⁹ u nj su uvršteni proslov Trpimira Macana, prijevod predgovora koji je njemački povjesničar Friedrich Thimme napisao za berlinsko izdanje, te pogovor B. Jančikovića koji je autor još dva članka uvrštena u isti svezak. Trećemu je svesku (Zagreb, 1997.) proslov napisao D. Jelčić, a pogovor M. Švab. U nj je uvrštena dotad neobjavljena Pilarova „Pro memoria“, pretisak drugog izdanja rasprave „Svjetski rat i Hrvati“, te Pilarov članak „Diktat geopolitičkog položaja“.

Bila su ta izdanja nagovještaj ozbiljnoga, znanstvenog preispitivanja Pilarova djela. Jer, ni desetak godina nakon što su 1991. i 1993. pronađeni neki Pilarovi dotad nepoznati rukopisi, zagrebački Institut društvenih znanosti, koji od 18. veljače 1997. nosi Pilarovo ime, pokrenuo je ediciju *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara* (dalje: *GP*). Izišla su dva sveska godišnjaka, 2001. i 2002. godine, oba u cijelosti posvećena Pilaru i njegovu djelu, a

¹⁸⁵ M. ŠVAB, „Spomen na Ivu Pilara“, 20.-21.

¹⁸⁶ D. JELČIĆ, „Umjesto vijenca Ivi Pilaru. Uz neobjavljeni prijevod *Južnoslavenskog pitanja*“, *Forum*, god. 32/1993., knj. 45., br. 10-12, Zagreb, 1993., 848.-850.; A. PAVEŠKOVIĆ, „Smrt u Tuškancu – Ivo Pilar“, *Forum*, god. 33/1994., knj. 46., br. 1-2, 115.-116.

¹⁸⁷ Podlistak je izlazio u nedjeljnime izdanju toga dnevnika od 7. srpnja do 3. studenoga 1996. godine.

¹⁸⁸ I. PILAR, „Uvijek iznova Srbija“, *Forum*, 33/1994., br. 1-2 (siječanj – veljača 1994.), 117-132.; br. 3-4 (ožujak – travanj 1994.) 256-272., te br. 5-6 (svibanj – lipanj 1994.), 467-482.

¹⁸⁹ O nepreciznostima i pogriješkama u tom prijevodu opš. T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933. *Uvijek iznova Srbija* – radikalni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove političke misli?“, *Pilar*, br. 9 (1), 21.-32.

uredili su ih Srećko Lipovčan i Zlatko Matijević. U njima je objavljen niz iznimno važnih i vrijednih tekstova, čiju vrijednost treba osobito procjenjivati u svjetlu činjenice da autorima priloga novopronađena Pilarova ostavština zapravo i dalje nije bila dostupna, jer se je još godinama nalazila u privatnome (obiteljskom) posjedu. Tako je bilo sve do jeseni 2009. godine, kad je ona pohranjena u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (NSK) u Zagrebu. No, i nakon toga su joj još neko vrijeme zbog tehničkih razloga istraživači imali samo djelomični pristup. U tom svjetlu svakako treba promatrati i mjestimične faktografske nepreciznosti u pojedinim tekstovima, pa i okvire u kojima su se kretale tadašnje interpretacije.

No, ako su kasniji istraživači i posezali za drugačijim tumačenjem pojedinih epizoda iz Pilarova života, njihov je put bio neusporedivo lakši baš zbog toga što su suradnici *Godišnjaka Pilar* i časopisa *Pilar* prethodno obavili nužne predradnje i svoje poglede podastrli kritičkom vrednovanju. Naime, već tijekom pripreme tih dvaju svezaka *Godišnjaka* postalo je jasno da Pilar zaslužuje širi, obuhvatniji i multidisciplinarni pristup, pa od 2006. isti Institut objavljuje polugodišnjak *Pilar – Časopis za društvene i humanističke studije* (dalje: *Pilar*). Do sada je izišlo 16 svezaka. Prvih šest brojeva, uključujući i prvi međunarodni (višejezični) broj (br. 2 iz 2006.) uredio je S. Lipovčan. Nakon Lipovčanove smrti u proljeće 2009., drugi međunarodni broj (br. 7-8 iz 2010.) u suradnji s Andrejom Rahtenom uredio je Zlatko Matijević koji je časopis nastavio uređivati sve do uključivo br. 14, objavljenog 2012. godine, kad je uredništvo prepustio Zlatku Hasanbegoviću, koji kao glavni urednik potpisuje dvobroj 15-16 iz 2013., stvarno objavljen u proljeće 2014. godine.

Iako je *Pilar* bio središnja tema članaka objavljenih i u nekim drugim časopisima i zbornicima, a i neke su monografije nezaobilazne pri proučavanju njegova djela, u spomenutim dvjema publikacijama (*GP* i *Pilar*) objavljena je većina tekstova koji nužno predstavljaju glavnu literaturu o njemu. Posebno je važno istaknuti da su svjetlo dana u tim dvjema publikacijama ugledali brojni fragmenti izvornoga gradiva, redovito popraćeni kritičkim aparatom, što je svakom kasnijem istraživaču olakšalo rad.

Tako je Stjepan Matković već u drugome svesku *GP* priredio nekoliko Pilarovih pisama Dušanu N. Plavšiću, Pilarovu prijatelju i suradniku, jednom od pokretača bečko-zagrebačkoga časopisa *Mladost* koji je imao važnu ulogu u oblikovanju modernističkog pokreta u Hrvatskoj i koji je ostavio obilnu ostavštinu koja se čuva u Hrvatskome državnom arhivu.¹⁹⁰ U istome su svesku Zlatko Matijević i Zoran Grijak priredili dokumente nastale početkom 1915., koji dokumentiraju tadašnje Pilarove političke poglede i njegova nastojanja da se spriječi ulazak Italije u rat.¹⁹¹ Oni u znatnoj mjeri dopunjavaju Pilarova geopolitička i historiografska razmatranja o hrvatsko-talijanskim odnosno hrvatsko-mletačkim odnosima koja su razasuta po drugim, objavljenim njegovim djelima. Zoran Grijak, inače autor iznimno vrijedne monografije o prvome vrhbosanskom nadbiskupu dr. Josipu Stadleru, koja je neizostavan izvor i za proučavanje

¹⁹⁰ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, *GP*, II., 159.-167.

¹⁹¹ Z. GRIJAK – Z. MATIJEVIĆ, Zlatko: „Tri dokumenta iz siječnja 1915.“, *GP*, II., 169.-175.

Pilarova djelovanja,¹⁹² u istome je svesku *GP* priredio dva dokumenta iz 1917. koja se bave Pilarovim pogledima na rješavanje hrvatskog pitanja u sklopu Austro-Ugarske,¹⁹³ dok je Matijević objavio tri dokumenta o istoj problematici, nastala u završnoj fazi Prvoga svjetskog rata.¹⁹⁴ Bez te je dokumentacije nemoguće kvalitetno suditi o problematici koja je godinama, pa i desetljećima bila u žarištu Pilarovih interesa. Matijević je na istome mjestu objelodanio i Pilarov prikaz političkog procesa u kome je Pilar osuđen nakon uspostave prve jugoslavenske države, dok je Bosiljka Janjatović u svezi s tim suđenjem priredila tri dokumenta.¹⁹⁵ Time je ponuđen ne samo cjelovitiji, nego i drugačiji pogled na te događaje od onoga koji je prevladavao u historiografiji i u publicistici. Koncept Pilarova pisma njemačkome konzulu iz srpnja 1924. za tisak u istome broju *GP* pripremio je S. Lipovčan.¹⁹⁶ To pismo nadilazi značenje običnog obraćanja konzularnom službeniku, jer otkriva Pilarove političke poglede u novoj, jugoslavenskoj državi, a baca svjetlo i na nastanak i smisao najvažnijega njegova djela, *Južnoslavenskog pitanja*.

I u časopisu *Pilar* nastavljeno je objavljivanje izvornoga gradiva. Već u prvome broju objavljene su dvije Pilarove oporuke,¹⁹⁷ koje nemaju samo privatni značaj, nego osvjetljavaju i neke od njegovih društvenih nazora. U četvrtome je broju Grijak priredio izvornu, njemačku verziju jednoga Pilarova predavanja u Austrijskome političkom društvu, održanog 12. listopada 1918., pred sami raspad Dvojne Monarhije.¹⁹⁸ Matković je 2008. objavio Pilarovo pismo arhivistu i povjesničaru Emiliju Laszowskomu,¹⁹⁹ bez koga bi se teže razumijevalo Pilarovo shvaćanje uloge plemstva u nacionalnome i političkom razvitku Hrvata, o kome je on pisao u nekoliko navrata. Isti je autor, skupa s Edijem Milošem, u 11. broju časopisa četiri godine kasnije priredio zanimljive fragmente Pilarove obiteljske korespondencije.²⁰⁰ Godinu potom objelodanio je još 27 Pilarovih pisama iz razdoblja 1908.-1932., koja izvrsno oslikavaju Pilarovo nacionalno i političko sazrijevanje, ali i činjenicu da su neki od ključnih elemenata njegova svjetonazora i političkih pogleda u čitavome tom razdoblju konstanta.²⁰¹

Pilarove političke poglede u vrijeme skupštinskog atentata (1928.) i zaoštavanja državno-političke krize u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini SHS) izvrsno ilustriraju dokumenti koje je u devetome broju časopisa priredio Zlatko Matijević: koncept Pilarova pisma

¹⁹² Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.

¹⁹³ Z. GRIJAK, „Dva dokumenta iz godine 1917.“, *GP*, II., 177.-185. Dokument pod naslovom „Promemoria über die Lösung der südslawischen Frage“ Grijak je priredio i za prvi međunarodni (višejezični) broj *Pilara*. *Usp. Pilar*, 1/2006., br. 2 (2), 111.-117.

¹⁹⁴ Z. MATIJEVIĆ, „Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.“, *GP*, II., 187.-201. Dva od njih, pod naslovom „Denkschrift über die südslawische Frage“ i „Endgültiger Entwurf zu einem Memorandum“ također su objavljeni u prvome međunarodnom broju *Pilara*. *Usp. Pilar*, 1/2006., br. 2 (2), 118.-124., 125.-129.

¹⁹⁵ B. JANJATOVIĆ, „Ivo Pilar: Tri dokumenta u vezi sa suđenjem g. 1921.“, *GP*, II., 203.-209

¹⁹⁶ S. LIPOVČAN, „Ivo Pilar: Koncept pisma njemačkom konzulu u Zagrebu (1924.)“, 217.-223.

¹⁹⁷ „Dvije oporuke Ive Pilara“, *Pilar*, 1/2006., br. 1, 141.-144.

¹⁹⁸ „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918.“, *Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), 59.-67

¹⁹⁹ S. MATKOVIĆ, „Pilarovo pismo Emiliju pl. Laszowskom: O položaju hrvatskoga plemstva“, *Pilar*, 3/2008., br. 6 (2), 97.-103.

²⁰⁰ „Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije“. Prir. S. Matković i E. Miloš, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), 115.-132.

²⁰¹ „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“. Prir. S. Matković, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), 151.-200.

Anti Trumbiću i Jurju Krnjeviću,²⁰² kao i Pilarov elaborat o mogućem izlasku Hrvata iz Kraljevine SHS, što su ga uz Matijevića priredili i Zlatko Hasanbegović i Tomislav Jonjić.²⁰³ Nekoliko godina kasnije, u posljednjoj fazi svog života Pilar je napisao iznimno važnu spomenicu kojom je, po svemu sudeći, za vodeće ljude tadašnje hrvatske politike formulirao strategiju jačanja hrvatskog položaja s konačnim ciljem zaokruženja i ujedinjenja hrvatskih zemalja te posljedičnoga osamostaljenja Hrvatske.²⁰⁴ Približno iz istog vremena potječu dokumenti o Pilarovim kontaktima s vodstvom (zabranjene) Hrvatske seljačke stranke (HSS) te njegovi planovi i prijedlozi osuvremenjivanja političkog programa HSS-a, te širenja i grananja njegove djelatnosti.²⁰⁵ U četrnaestome broju časopisa *Pilar* objavljeni su sačuvani dijelovi Pilarova dopisivanja s austrijskim pravnikom (odvjetnikom i sveučilišnim nastavnikom), publicistom Fritzom Byloffom, koji se je, poput Pilara, zanimao za kulturno-vjerske, napose dualističke teme, a postao je – iz zasad još nerasvijetljenih razloga – nositeljem autorskih prava na glavno Pilarovo djelo, *Južnoslavensko pitanje*.²⁰⁶ Napokon, u časopisu *Pilar* objavio je Matković pregršt dokumenata o Pilarovim kontaktima s vodstvom Hrvatske napredne omladine koji bez ikakve dvojbe bacaju drugačije, čak i za većinu onih koji su se bavili Pilarom posve neočekivano svjetlo na njegova politička i svjetonazorska uvjerenja u prvim godinama njegova boravka u BiH.²⁰⁷

Posebna vrijednost *Godišnjaka Pilar* i časopisa *Pilar* ogleda se i u tome što su u njima svjetlo dana ponovno ugledale neke Pilarove rasprave koje su bile teško dostupne prosječnom čitatelju. Pritom je uredništvo redovito nastojalo posebnim napomenama (mjestimice i priložima) popratiti te tako obogatiti Pilarove autorske članke objavljene u raznim časopisima. Već u drugome svesku *GP* objavljena je Pilarova „Secesija“ koju su priredile Mira Kolar i Elizabeta Wagner.²⁰⁸ Prvi broj *Pilara* donosi manje njegove rasprave „Diktat geopolitičkog položaja“, prvotno objavljen u zagrebačkoj smotri *Kroacija* 1924. godine (a kasnije, 1997., i u trećem svesku *Izabranih djela dr. Ive Pilara*),²⁰⁹ članak „Još o Bogumilstvu i o 'Bosanskoj crkvi“ koji je

²⁰² „Koncept neodaslanoga Pilarova pisma dr. Trumbiću i dr. Krnjeviću (1928.)“, te „Pilarovo pismo uredništvu zagrebačkoga federalističkog dnevnika Hrvat (1928.)“, *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1), 93.-95., 97.-101.

²⁰³ „Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S. H. S.“, *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1), 93.-95., 103.-109.

²⁰⁴ „Ivo Pilar: Spomenica u pitanju organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda u sadanjoj njegovoj političkoj situaciji“. Prir. T. Jonjić i Z. Matijević, *Pilar* 5/2010., br. 10 (2), 125.-147.

²⁰⁵ „Zapisnik za spomen od 25. srpnja 1932.: Zapisnik razgovora između dr. Ive Pilara i ing. Radoslava Lorkovića s dr. Vladkom Mačekom, predsjednikom zabranjene Hrvatske seljačke stranke“; „Pismo dr. Ive Pilara i drugova dr. Vladku Mačeku, predsjedniku zabranjene Hrvatske seljačke stranke“; „Koncept Pilarove spomenice o zadaćama Hrvatske seljačke stranke nakon donošenja Oktroiranog ustava Kraljevine Jugoslavije (1931.): Spomenica o prvim zadaćama HSS u oči novih izbora“; „Nacrt Pravila Hrvatske seljačke stranke. Strojopisna kopija Pilarova Nacrta Pravila Hrvatske seljačke stranke iz rujna 1932. godine“, *Pilar*, 6/2011., br. 12 (2), 101.-104., 105.-108., 109.-112., 113.-140. Sva četiri dokumenta za tisak su priredili T. Jonjić i Z. Matijević.

²⁰⁶ „Pabirci iz korespondencije Ive Pilara i Fritz Byloff (1926.-1933.)“, *Pilar*, 7/2012., br. 14 (2), 91.-100. Pisma su priredili Caroline Hornstein Tomić, Z. Grijak, T. Jonjić, Z. Matijević i V. Švogler.

²⁰⁷ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, *Pilar*, 8/2013., br. 15-16, 100.-111.

²⁰⁸ *GP*, I., 227.-250.

²⁰⁹ *Pilar*, 1/2006., br. 1, 119.-125.

donio *Obzor* 1928. godine,²¹⁰ te „Bosansko bogomilstvo i Grgur Ninski“ iz zagrebačke *Nove Evrope* 1929. godine.²¹¹ U drugi su broj uvrštena dva Pilarova članka o južnoslavenskome pitanju odnosno o stranačkopoličkim odnosima u BiH, objavljena na njemačkome jeziku 1918. godine.²¹²

U trećem broju *Pilara* objavljena je poznata i opširna Pilarova studija o dualizmu u vjeri starih Slavena, koja se je prvotno pojavila 1931. godine u 28. knjizi Akademijina *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena*.²¹³ Četvrti svezak donosi najopširniju Pilarovu raspravu o bogomilstvu, zapravo dva predavanja koja je on 10. veljače i 10. ožujka 1927. održao u Sociološkome društvu u Zagrebu, a koja su bila objavljena kao posebna brošura 1927. i 1929. godine.²¹⁴ Za peti broj časopisa Matijević je priredio jedno od najpoznatijih Pilarovih djela, raspravu *Svjetski rat i Hrvati: Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, objavljenu pod pseudonimom „Dr. Juričić“. Pritom je posebno označio razlike između dvaju izdanja (1915. i 1917.), budući da je prvo bilo uvelike okljaštrano zahvatima austro-ugarske ratne cenzure.²¹⁵ Ta je rasprava potom 2014. godine objavljena i kao posebna knjiga, a izdanje je priređeno osloncem na izvorni Pilarov rukopis.²¹⁶

Pilarov polemički spis pod naslovom *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, objavljen izvorno 1910. u Sarajevu kao nepotpisani podlistak u listu *Hrvatska zajednica*, a potom kao brošura pod pseudonimom „Zajedničar“ također je pretiskan u *Pilaru*, gdje ga je napomenama popratio Z. Matijević, dok je uvodnu napomenu napisao J. Krišto.²¹⁷ Drugi međunarodni broj časopisa donio je Pilarov prigodni tekst o slovenskome pjesniku Francu Prešernu, nastao u sklopu djelovanja Kola sarajevskih književnika, a izvorno objavljen 1901. u renomiranome sarajevskom književnom časopisu *Nada*.²¹⁸ Kao dodatak devetome broju, s posebnom paginacijom i pretiskom izvorne korice, kao i predgovorom Friedricha Thimmea, uvrštena je posljednja Pilarova knjiga

²¹⁰ *Pilar*, 1/2006., br. 1, 127.-134.

²¹¹ *Pilar*, 1/2006., br. 1, 135.-140.

²¹² „Das südslawische Problem im Habsburgerreiche“; „Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien“, *Pilar*, 1/2006., br. 2, 130.-137., 138.-141.

²¹³ „O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju“, *Pilar*, 2/2007., br. 3 (1), 91.-151

²¹⁴ „Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem“, *Pilar*, 2/2007., br. 4 (2), 121.-145.

²¹⁵ *Pilar*, 3/2008., br. 5 (1), 63.-122. Matijevićeva uvodna napomena nalazi se na str. 60.-62.

²¹⁶ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati: Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, Zagreb, 2014. Pilarov strojopis toga djela (112 str.) nalazi se u NSK, OIP, R-7893, A-27. U ovoj će se raspravi citirati upravo spomenuto „integralno“ izdanje iz 2014. godine. Jednako tako, u odnosu na Pilarove rukopise i izvorno gradivo, ona će se oslanjati na njihove verzije koje su objavljene, pa time i lakše dostupne. Isto vrijedi i za članke i rasprave koje su pretiskane u časopisu *Pilar*. Pritom će se posebno upozoriti na možebitnu pogrešnu transkripciju ili druge slične nedostatke. Ne će se posebno upozoravati na pravopisnu prilagodbu koja je poduzeta u knjizi *Svjetski rat i Hrvati* (2014.)

²¹⁷ ZAJEDNIČAR [Ivo PILAR], *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, Sarajevo, 1910., Drugo izd.: *Pilar*, 3/2008, br. 6 (2), Zagreb, 2008., 51.-93. Kriština uvodna napomena uvrštena je na str. 47.-50. U ovoj će se raspravi taj Pilarov tekst citirati prema dostupnijemu, drugom izdanju.

²¹⁸ I. PILAR, „O stogodišnjici rođenja Franceta Prešerna“, *Pilar*, 4/2009., br. 7-8 (1-2), 181.-187. Kratku popratnu napomenu o Prešernu napisala je Neža Zajc (str. 179.-180.).

koja je izvorno objavljena 1933. u Berlinu. U njoj se Pilar svega nekoliko mjeseci prije smrti bavi analizom prilika u prvoj jugoslavenskoj državi i perspektivama njezina razvitka.²¹⁹

Budući da je Pilar pokazivao znatan interes i za političke ideologije koje su u prvoj polovici 20. stoljeća polarizirale europsku i svjetsku javnost, njegovo predavanje o Georgesu Sorelu kao „duhovnom ocu fašizma i boljševizma“, održano 27. veljače 1930. u Sociološkome društvu, a malo kasnije objavljeno u dugovječnome i uglednom *Mjesečniku, glasilu Pravničkoga društva u Zagrebu*, pretiskano je u desetome broju časopisa, uz opaske Ines Sabotič i Zlatka Matijevića te uz uvodnu raspravu o Sorelu kojoj je autor Zdenko Zeman.²²⁰ Uzrocima i posljedicama velike gospodarske krize („krize kapitalizma“) Pilar se je pozabavio u posebnoj raspravi koja je u istome glasilu Pravničkoga društva Zagrebu objavljena 1931., a za 11. broj časopisa *Pilar* priredili su je T. Jonjić i Z. Matijević.²²¹ U idućemu broju *Pilara* donesena je Pilarova rasprava o sistematiziranju sociologije, znanosti koju je autor teksta iznimno cijenio. Ta je rasprava prvotno objavljena 1927. u spomenutome zagrebačkom pravničkom časopisu *Mjesečnik*, a sad su je priredili i bilješkama popratili T. Jonjić i Z. Matijević, dok je uvodnu napomenu napisao I. Rogić.²²²

Sljedeći broj *Pilara* donio je pretisak objektivno važne i redovito hvaljene, ali zapravo ipak često precjenjivane Pilarove rasprave o recepciji Austrijskoga Općega građanskog zakonika u BiH koja je 1911. objavljena u Beču, u dvosveščanoj spomenici priređenoj o stotoj obljetnici toga zakonika.²²³ Napokon, u povodu pretiska Pilarova članka o utemeljitelju autokefalne Srpske pravoslavne crkve i simbolu srpske nacionalne i državne ideje, sv. Savi, koji je 1930. objavljen u *Novoj Evropi*, a za četrnaesti ga je broj časopisa *Pilar* priredio Z. Matijević, u uvodnome će se tekstu Ivan Markešić upitati, čime je sv. Sava privukao Pilarovu pozornost, istodobno propitkujući Pilarov odnos prema katolištvu i Katoličkoj crkvi.²²⁴

Osloncem na ranije objavljene priloge u periodici i u izdanjima Pilarovih knjiga i rasprava, u *Godišnjaku Pilar* i u časopisu *Pilar* objelodanjen je i veliki broj članaka u kojima su Pilar i njegovo djelo podvrgnuti svestranoj znanstvenoj rašlambi, slijedom čega su te publikacije glavna literatura za svaki ozbiljan pristup Pilaru. Inače se je njegovim životopisom u više navrata

²¹⁹ I. PILAR, *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalstunde. Pilar*, 5/2010., br. 9 (1).

²²⁰ I. PILAR, „Georges Sorel, francuski socijalni filozof, duhovni otac fašizma i boljševizma. Predavanje što ga je na 27. veljače 1930. u Sociološkom društvu u Zagrebu održao dr. Ivo Pilar, odvjetnik i potpredsjednik istoga društva u Zagrebu“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 56/1930., br. 2-3, Zagreb, br. 2-3, veljača-ožujak 1930., 67.-83. Pretisak u: *Pilar*, 5/2010., br. 10 (2), 101.-119. Zemanova rasprava nalazi se na str. 91.-99.

²²¹ *Pilar*, 6/2011., br. 11 (1), 91.-111. Kao uvod u tu raspravu kratku napomenu na str. 87.-90. napisao je T. Jonjić

²²² *Pilar*, 6/2011., br. 12 (2), 85.-94. Rogićev tekst nalazi se na str. 81.-84.

²²³ „Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechtes“, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), 127.-148. Taj su tekst priredili i bilješkama popratili C. H. Tomić i Z. Matijević, dok je uvodnu napomenu (str. 115.-126.) napisao T. Jonjić.

²²⁴ „O Svetom Savi i njegovu znamenovanju“, *Nova Evropa*, knj. XXI, br. 1, Zagreb, 16. I. 1930., 1.-10. Pretisak u: *Pilar*, 7/2012., br. 14 (2), 77.-88. Markešićeva napomena nalazi se na str. 71.-76.

potanje bavio Srećko Lipovčan,²²⁵ a panoramu njegovih političkih pogleda tijekom čitava života napisao je Zlatko Matijević.²²⁶ Pilarovim vezama s naprednjaštvom u ranijem razdoblju njegova života, pionirski se je pozabavio, kao što je spomenuto, S. Matković,²²⁷ dok su o Pilarovu odnosu prema organiziranom pravaštvu, nakon Matijevića (dijelom i polemički, a u manjoj mjeri i s različitim zaključcima), napose u doba njegova javnog djelovanja u BiH, pisali Matković i Grijak.²²⁸

Kao što o razdoblju moderne i o secesiji kao stilskom pokretu u Europi i u hrvatskim zemljama postoji iznimno obilna literatura, tako su se Pilarovih mladenačkih književnih pokušaja te njegova doprinosa modernizacijskim nastojanjima na prijelazu stoljeća, doticali mnogi autori. Sve do *Godišnjaka Pilar* i časopisa *Pilar* bilo je to mimogredce, pa su ga manje ili više opširno i precizno spominjali Milan Marjanović, Josip Horvat, Olga Maruševski, Ilija Kecmanović, Davor Kapetanić, Miroslav Šicel, Dubravko Jelčić, Ivan Krtalić, Zlatko Posavac i Stanislav Marijanović. Posebno Pilarom u tom kontekstu bavili su se Ivan Rogić, Antun Pavešković, Mira Kolar, Stjepan Matković, Ivan Pederin, Stjepan Blažanović i Željka Metesi Deronjić,²²⁹ a dostupan je i neobjavljeni kraći rad Ivana Brlića.²³⁰

Spomenuti radovi dopunjuju, a donekle i mijenjaju uvriježene predodžbe o stupnju i dosezima Pilarova doprinosa hrvatskoj moderni. Jer, na prvi je pogled iznenađujuće da je sve do najnovijih vremena politička i književna historiografija o razdoblju hrvatske moderne odnosno o posljednjem desetljeću 19. i prvome desetljeću 20. stoljeća zapravo uglavnom nekritički prihvaćala, a onda ponavljala i neznatno varirala novinarsko-publicističke tekstove Milana Marjanovića i Josipa Horvata. Da je Marjanović nepouzdan i na razini faktografije, a kamoli u interpretativnom smislu, primjećivali su već njegovi suvremenici,²³¹ ali su i kasniji autori

²²⁵ S. LIPOVČAN, „Životopis Ive Pilara“, *GP*, I., 269.-272.; ISTI, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 11.-19.; ISTI, „A Portrait of Ivo Pilar“, *Pilar*, 1/2006., No. 2 (2), Zagreb, 2006., 11.-16.

²²⁶ Z. MATIJEVIĆ, „Politika i sudbina: Dr. Ivo Pilar i njegova borba za samostojnost hrvatskog naroda“, *ZR Pravaška misao i politika*. Ur. Jasna Turkalj, Z. Matijević i S. Matković, Zagreb, 2007., 213.-243.

²²⁷ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, *Pilar*, 15-16, 69.-112.

²²⁸ Tu posebno treba istaknuti njihove tekstove objavljene u *ZR Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, Ur. Zdravka Jelaska Marijan i Z. Matijević, Zagreb, 2013.: S. MATKOVIĆ, „Je li Ivo Pilar bio pravaš“, 389.-429.; Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 175.-265.

²²⁹ I. ROGIĆ, „Četiri lika Ive Pilara“, *GP*, I., 11.-19.; A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 23.-38.; M. KOLAR, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, *GP*, II., 11.-31.; S. MATKOVIĆ, „Pilarova pisma Dušanu Plavšiću: fragment poznavanja hrvatskih secesionista“, *GP*, II., 33.-40.; I. PEDERIN, „Uloga njemačke književnosti u borbama Starih i Mladih u 'Viencu'“, *Croatica et Slavica Iadertina*, 1/2005., Zadar, 2005., 267.-289.; S. BLAŽANOVIĆ, „Doprinos Ive Pilara kritičko-teorijskim pitanjima književnosti“, 197.-206.; Ž. METESI DERONJIĆ, „Polemika o secesiji u Hrvatskoj: Franjo Ksaver Kuhač i Ivo Pilar“, 229.-237.

²³⁰ I. BRLIĆ, „Nepoznati književno-prevoditeljski uradci Ive Pilara na prijelomu stoljeća“, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Područni centar Gospić, s. a.

²³¹ U svojim brojnim polemičkim okršajima s Marjanovićem, Antun Gustav Matoš je u više navrata pokazao da Marjanović – i inače česti predmet njegovih poruga – ne vlada činjenicama. Spomenutu Marjanovićevu raspravu posebno je opatnuo u eseju „Sintetična kritika“, objavljenom 1907. u Hrvatskoj smotri. (A. G. MATOŠ, *Sabrana djela*, sv. IV. – *Vidici i putovi – Naši ljudi i krajevi*, Zagreb, 1973., 213.-228.) Obazirući se na Marjanovićevu dvosveščanu knjigu *Hrvatski pokret*, Janko Ibler je ustvrdio kako je „mjestimice pisana dosta maštovito“, a Jakša

izbjegavali podsjetiti na to da je Marjanović – prvak i ideolog drugoga, „realističkoga“ krila moderne, inače žustar polemičar i pristran kritičar – svoje prosudbe motivirao i osobnim i političkim (projugoslavenskim) razlozima. Horvat je u faktografskom smislu ipak znatno pouzdaniji, ali ni on u interpretativnom pogledu nikad nije mogao izići izvan okvira zadanih činjenicom da je većinu života bio suradnik *Obzora* i njegova nasljednika *Jutarnjega lista*, kojima je jedan od prvaka moderne, Milivoj Dežman Ivanov, desetljećima bio siva eminencija.

Osim standardnih djela u kojima su obrađene društvene, političke, kulturne i gospodarske prilike u Austro-Ugarskoj odnosno u Trojedinici i Bosni i Hercegovini, općim društvenim i političkim okvirom u kojima je Pilar djelovao do 1918. godine, u jugoslavenskom su se razdoblju osobito bavili Mirjana Gross, Rene Lovrenčić, Luka Đaković i Bogdan Krizman, redovito zastupajući stajališta kojima je sam Pilar bio nesklon, pa se je to odražavalo i na njihovoj interpretaciji.²³² U novije doba su te okolnosti iz drugoga kuta prikazali i reinterpetirali napose Jure Krišto, Zoran Grijak, Stjepan Matković, Zlatko Matijević i Dragutin Pavličević.²³³ Među djelima koja se odnose na društveno-povijesni okvir nakon stvaranja jugoslavenske države, posebno su važne knjige i studije Rudolfa Horvata, Ljube Bobana, Ljubomira Antića, Ivana Mužića, Franje Tuđmana, Zlatka Matijevića, Bosiljke Janjatović i Zlatka Hasanbegovića.²³⁴

O pobudama za nastanak Pilarova *Južnoslavenskog pitanja*, kao i o izdanjima i prijevodima te o recepciji toga djela pisali su Zvonimir Dubravski, S. Matković, S. Lipovčan i B. Jančiković.²³⁵ Pilarove geopolitičke koncepcije, nakon spomenutoga Vučićeva „Proslava“ iz

Čedomil (Jakov Čuka) je 1911. svoje uspomene počeo pisati baš pod dojmom pogrješka Marjanovićeve studije *Iza Šenoa*. Okomili su se na Marjanovića i drugi pisci, poput Jovana Hranilovića, Vladimira Lunačka itd. I dvosveščana Marjanovićeve *Hrvatska moderna*, objavljena poslije Drugoga svjetskog rata, pati od površnoga i pogrješnog citiranja.

²³² M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik*, 19-20/1966.-1967., Zagreb, 1968., 9.-68.; R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, Zagreb, 1972.; Luka ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja Sabora 1910.)*, Zagreb, 1985.; B. KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977.; ISTI, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989.

²³³ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Zagreb, 1994.; ISTI, „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju u Bosni i Hercegovini“, *GP*, I., 81.-94.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhobosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb, 2001.; ISTI, „Političke prilike 'negodbene' Hrvatske u očima Ive Pilara“, *GP*, I., 51.-66.; D. PAVLIČEVIĆ, „O vremenu i prostoru djelovanja dra Ive Pilara“, *GP*, II., 67.-81. itd.

²³⁴ I. MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split, 1969.; ISTI, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 2. izd., Ljubljana, 1987.; Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Prva knjiga, Zagreb, 1974.; Ljubomir ANTIĆ, „Hrvatska federalistička seljačka stranka“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, vol. 15, Zagreb, 1982., 163-222.; F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, Zagreb, 1993.; Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*, Zagreb, 1998.; Bosiljka JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Zagreb, 2002.; Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, 2007.

²³⁵ Z. DUBRAVSKI, „Tko je radio na pretisku Pilarova Južnoslavenskog pitanja“, *Hrvatski sjever*, Tečaj V., br. 1-2-3-4, Čakovec, siječanj-prosinac 2000., 185.-186.; S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson (Dva pogleda na južnoslavensko pitanje)“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), 21.-46.; S. LIPOVČAN, „Pilarovo djelo Južnoslavensko pitanje“, *GP*, I., 193.-232.; ISTI, „Die südslawische Frage und der Weltkrieg: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja“, *GP*, II., 103.-120.; ISTI, „Zašto je potrebno ponovno prevesti i - kao kritičko izdanje -

1995. godine, izložili su Mladen Klemenčić i Nenad Pokos odnosno Jure Krišto.²³⁶ Pilarov udjel u političkom organiziranju Hrvata u BiH te njegov odnos prema bosanskim franjevcima i vrhbosanskom nadbiskupu Stadleru u razdoblju prije Prvoga svjetskog rata rasvjetljavali su napose Jure Krišto, Zoran Grijak, Velimir Blažević, Petar Vrankić i Vine Mihaljević,²³⁷ a nekoliko fragmenata o njegovu sudjelovanju u političkome životu Tuzle objavio je i Esaf Lević.²³⁸

Pilarovu vrlo intenzivnu političku djelatnost tijekom Prvoga svjetskog rata, a napose njegovo nastojanje da se spriječi ulazak Italije u rat te sustavan otpor tendencijama stvaranja jugoslavenske države koji je u Svibanjskoj deklaraciji iz 1917. godine dobio snažan poticaj, u čitavu nizu tekstova obradili su Z. Grijak i Z. Matijević,²³⁹ kao i Ivan Pederin,²⁴⁰ a o tome su svojedobno, s izrazito jugoslavenskih pozicija, pisali i Đuro Šurmin i Josip Nađ.²⁴¹

O Pilarovu odnosu prema suvremenim političkim ideologijama pisali su Mislav Kukoč i Nenad Mišćević.²⁴² Njegove političke koncepcije i akcije nakon 1918. godine pokušali su opisati Božidar Jančiković i T. Jonjić,²⁴³ a njegovim pogledima na vjersko-kulturna pitanja, dualističke

objaviti Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), 147.-151.; B. JANČIKOVIĆ, „Autor i njegovo djelo: L. von Südlund i 'Južnoslavensko pitanje'“, *GP*, II., 141.-156.

²³⁶ M. KLEMENČIĆ, N. POKOS, „Ivo Pilar i politička geografija“, *GP*, I., 39.-49.; J. KRIŠTO, „Ivo Pilar i suvremena hrvatska geopolitika“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), 47.-60.

²³⁷ J. KRIŠTO, „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju u Bosni i Hercegovini“, *GP*, I., 81.-94.; ISTI, „Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica“, *Pilar*, 3/2006, br. 6 (2), 47.-50.; V. MIHALJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci - suglasja i sporovi (Prilog istraživanju)“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 83.-95.; V. BLAŽEVIĆ, „Stadler i franjevci“, u: *ZR Josip Stadler – život i djelo*. Prir. Pavo Jurišić, Sarajevo, 1999., 393.-418.; P. VRANKIĆ, „Hrvatstvo u političkoj, narodnoj i crkvenoj viziji Josipa Stadlera“, *ZR Josip Stadler – život i djelo*, Sarajevo, 1999., 295.-320.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*; ISTI, „Političke i diplomatske okolnosti pokušaja uklanjanja nadbiskupa Stadlera iz Sarajeva 1913. godine“, *CCP*, vol. 28, br. 54, Zagreb, 2004, br. 149.-189.

²³⁸ E. LEVIĆ, „Nekoliko arhivskih dokumenata o izborima u Tuzli 1910. godine“, *Arhivska praksa*, 13/2010, br. 13, Tuzla, 2010., 389.-395.

²³⁹ Z. GRIJAK, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, *GP*, I., 95.-116.; ISTI, „O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine“, *GP*, II., 83.-102.; ISTI, „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. u kontekstu njegovih koncepcija državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije“, *Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), 11.-30.; Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine)“, *GP*, I., 117.-132.; ISTI, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, *GP*, I., 133.-170.; ISTI, „Od 'Svibanjske deklaracije' do 'Izjave' nadbiskupa Stadlera – dva viđenja rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' (1917.)“, u: *ZR Josip Stadler – život i djelo*, 1999., 273.-283.; ISTI, „Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine u političkim koncepcijama dr. Ive Pilara (1917.-1918.)“, *Prilozi*, br. 31, Sarajevo, 2003., 137.-154.; ISTI, „Politika i sudbina: Dr. Ivo Pilar i njegova borba za samostojnost hrvatskog naroda“, *Pravaška misao i politika*, 213.-243.

²⁴⁰ I. PEDERIN, „Stadler, Pilar i Jugoslavenski odbor u Londonu 1917./1918. (prema spisima ministarstva C. k. kuće i ministarstva vanjskih poslova u Beču“, *Croatia Christiana Periodica*, 29/2005, br. 55, Zagreb, 2005., 163.-183.

²⁴¹ HISTORICUS [M. PRELOG], „Dr. Ivo Pilar: Politički zemljopis hrvatskih zemalja“, 715.-716.; J. NAĐ, „Seton Vatson i Sidland o jugoslovenskom pitanju“, *Jugoslovenska obnova - njiva*, 1920., br. 15, 333.-335.

²⁴² M. KUKOČ, „Ivo Pilar (1874.-1933.)“, u: *Liberalna misao u Hrvatskoj. Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, Zagreb, 2000., 197.-212.; N. MIŠĆEVIĆ, „Dva pogleda na naciju“, 32.-34.

²⁴³ B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke“, *GP*, I., 171.-192.; ISTI, „Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata“, *GP*, I., 239.-265.

teme i problem Crkve bosanske, uz spomenuti kratki članak Ivana Markešića, te tekstove Nikole Crnkovića²⁴⁴ i Ivana Mužića,²⁴⁵ posebno se bavio Zlatko Matijević.²⁴⁶ Napokon, o Pilarovim pogledima na gospodarstvo pisali su M. Kolar i T. Jonjić,²⁴⁷ a o njegovu doprinosu razvitku psihologije V. Šakić,²⁴⁸ dok su Pilarovo bavljenje antropološkim i sociološkim temama razmatrali Ivan Esih i Ivan Rogić,²⁴⁹ ali i – s izrazito negativnim i pristranim pristupom – niz srpskih autora, poput Petra Džadžića.²⁵⁰

Osim pisaca koji su se te teme dotaknuli u nekrolozima (Ivo Politeo i Tomo Jančiković), o Pilaru kao pravnome praktičaru i pravnome piscu pisali su M. Kolar i T. Jonjić.²⁵¹ Bosiljka Janjatović je opširnije analizirala politički proces u kome je Pilar 1921. bio jedan od optuženika i osuđenika,²⁵² a Pilarovu ulogu u vegetarijanskom pokretu u Hrvatskoj obradio je Krešimir Belošević.²⁵³ Okolnosti njegove još uvijek nerazjašnjene smrti pokušao je rasvijetliti Željko Holjevac,²⁵⁴ a sudbinu njegove znanstvene knjižnice opisao je Ivica Zvonar.²⁵⁵

Napokon, kao što je spomenuto, pored objavljenih Pilarovih knjiga, brošura i članaka, te spomenutih rasprava drugih autora, za proučavanje Pilarova života i djela od presudne je važnosti njegova ostavština, koju je njegov unuk Božidar Jančiković 26. studenoga 2009. darovao Institutu društvenih znanosti Ive Pilara pa je ona u skladu s darovnom pogodbom pohranjena u NSK u Zagrebu.²⁵⁶ Prava je šteta što je ta ostavština očito necjelovita, pa je neka razdoblja Pilarova

²⁴⁴ N. CRNKOVIĆ, „Vjera i svetišta starih Hrvata. Novi putovi istraživanja“, *Croatica Christiana Periodica*, 18/1994., br. 33, 59.-90.

²⁴⁵ I. MUŽIĆ, „Ostaci kulta prekršćanskog boga Vida na teritoriju Hrvata“, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, br. 34, Zagreb, 2007., 477.-490.

²⁴⁶ Z. MATIJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske ('bogumilstvo')“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), 69.-81. Usp. i I. ESIH, „Dr. Jan Peisker i hrvatska nauka. Uz osamdesetu obljetnicu njegova rođenja“, *Hrvatska revija*, 3/1931., br. 8, 468.-470.

²⁴⁷ M. KOLAR, Mira: „Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo (s posebnim osvrtom na bankarstvo)“, *GP*, I., 67.-80.; T. JONJIĆ, „O gospodarskoj krizi kao o filozofskom pitanju“, *Pilar*, 6/2011., br. 11 (1), 87.-90

²⁴⁸ V. ŠAKIĆ, „Uvid u djelo Borba za vrijednost svoga 'ja' ili uvod u 'Pilarovu psihologiju““, 41.-64.

²⁴⁹ I. ESIH, „Razvitak sociologije kod Hrvata“. *Pedagoška Jugoslavija 1918-1938*. Ur. Milić R. Majstorović, Beograd, 1939., 166.-178.; I. ROGIĆ, „Bilješka na rubu članka Ive Pilara: 'O sistematizovanju socijologije““, *Pilar*, 6/2011., br. 12 (2), 81.-84.

²⁵⁰ P. DŽADŽIĆ, *Nova ustaška država*, Beograd, 1990.; ISTI, „Rasizam u Hrvatskoj u XIX i XX veku“, *Prosvjeta. Kalendar za 1992. godinu*. Ur. Vojislav Maksimović i Stevo Ćosović, Sarajevo, 1991. (<http://www.riznicasrpska.net/istorija/index.php?topic=93.0>, pristup 17. X. 2014.)

²⁵¹ M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva kućevlasnicima nad njihovim nekretninama (1920.-1923.)“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), 97.-107.; T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, *Pilar*, 2/2007, br. 3 (1), 11.-45.; ISTI, „Ivo Pilar o recepciji austrijskoga Općega građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini“, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), Zagreb, 2012., 115.-126.

²⁵² B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Zagreb, 2002., 191.-22.; ISTA, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, *GP*, II., 121.-139.;

²⁵³ K. BELOŠEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar - prvi predsjednik Vegetarskog društva“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), 109.-116. Usp. K. BELOŠEVIĆ, „Dr. Ivo Hengster – predsjednik Hrvatskog vegetarskog društva u Zagrebu“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice 2009. Zbornik radova 16. znanstvenog skupa „Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu“*, *Osijek*, 07.-08. 11. 2008., Osijek, 2009., 89.-102.

²⁵⁴ Ž. HOLJEVAC, „Problem Pilarove smrti“, *GP*, I., 233.-238

²⁵⁵ I. ZVONAR, „Sudbina znanstvene knjižnice dr. Ive Pilara“, *Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), 51.-56.

²⁵⁶ „Darovni ugovor ing. Božidara Jančikovića“, *Pilar*, 5/2010., br. 10 (2), 184.-185. U ugovor je umetnut uglavak kojim se Institut smatra vlasnikom i posjednikom ostavštine sve dok nosi Pilarovo ime.

života i neke njegove nazore moguće – i to samo uvjetno i djelomično – rekonstruirati na temelju ostataka gradiva u pismohrani obitelji Jančiković (POJ), o kojoj skrbi Pilarov unuk Božidar Jančiković.

Nezaobilazni su fragmenti arhivskoga gradiva sačuvani u arhivima u Zagrebu, napose sačuvane ostavštine njegovih suvremenika odnosno dugogodišnjih suradnika, prijatelja i znanaca, poput Dušana Plavšića, Milivoja Dežmana, Ise Kršnjavoga, Milana pl. Šufflaya, Radivoja Waltera, Želimira Mažuranića i dr.²⁵⁷ Isto vrijedi i za sarajevske arhivske fondove Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, te Hrvatskoga kulturnog društva Napredak (HKD Napredak) i Napretkove Kulturno-historijske zbirke, kao i tuzlanski fond Kotarskoga suda u Tuzli. Neke od sarajevskih arhivskih fondova, nažalost, nisam uspio pregledati, nego su mi u vrijeme rada iz objektivnih razloga ostali nedostupni, pa sam se morao osloniti na istraživanja drugih autora.²⁵⁸ K tome bi bez uvida u suvremeni tisak i objavljene tekstove Pilarovih suvremenika bilo teško doći do relevantnih zaključaka.

Sama rekonstrukcija Pilarova djelovanja te pregled njegovih društvenih i političkih pogleda, a u solidnoj mjeri i rekonstrukcija njegova životnog puta, u ovoj će disertaciji biti pokušana tako da se Pilarove misli, ideje i djelovanje prikažu načelno i pretežno kronološkim slijedom, uvijek uz bar minimalni prikaz općih društvenih i političkih okolnosti u kojima su nastajale. Taj neophodni osvrt na povijesno-politički i psihološki kontekst ponekad će prividno narušavati kronološko izlaganje, jer će, primjerice, Pilarovi književni pokušaji biti obrađeni prije općeg prikaza moderne u Europi i u hrvatskim zemljama, iako se zbivaju u jeku moderne. No, čini se da je europske i hrvatske okvire moderne umjesnije prikazati u kontekstu raščlambe Pilarove programatske rasprave o secesiji, nego u sklopu njegovih objektivno slabih literarnih pokušaja. Jednako tako će sukob hrvatske i srpske nacionalne ideologije u Bosni i Hercegovini u drugoj polovici 19. stoljeća biti prikazan u sklopu analize Pilarova javnog djelovanja u toj zemlji, a ne u sklopu njegova djelovanja u modernističkom pokretu. Razlog za to čini se bjelodanim: sukob tih dviju ideologija je, naravno, prethodio i tom razdoblju Pilarova života, ali bez obzira na to što mu je vremenski prethodio, on nije bitnije oblikovao Pilarove poglede na umjetnost. Jednako tako, umjesnije je na talijanski imperijalizam – koji je iz talijanske perspektive nazivan iredentizmom,²⁵⁹ borbom za oslobođenje još neoslobođenih dijelova talijanske zemlje – osvrnuti se pri opisu Pilarova političkog angažmana u Prvome svjetskom ratu, iako je on, naravno, starijeg datuma i već ranije je utjecao na političke koncepcije niza hrvatskih političara, napose onih u Dalmaciji i u Istri. Čini se da je samo na taj način moguće shvatiti Pilarova razmišljanja i djelovanje te istodobno dovoljno jasno pokazati da ga se može smatrati i političkim ideologom,

²⁵⁷ U bliske Pilarove prijatelje ubrajali su se i Oto Frangeš i Josip Vancaš, ali njihova pisana ostavština, po svemu sudeći, nije sačuvana.

²⁵⁸ Iako još nisu objavljeni konačni podatci, čini se, nažalost, da je nemala količina arhivskoga gradiva relevantnoga i za ovu raspravu, uništena u neredima koji su u Sarajevu (i u nekim drugim gradovima BiH) izbili 7. veljače 2014. godine. (<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:478757-Spasen-proces-Principu-i-drugovima>); Maja RADEVIC, „Kako su gorjeli državni arhivi“, *Slobodna Bosna*, 20/2014., br. 901, 13. II. 2014., 46.-49.

²⁵⁹ Tal. irredento – neizbavljen, nespasen, neoslobođen.

ujedno identificirajući elemente njegove ideologije i pokazujući koji od njih doživljavaju mijenu i evoluciju, a koji ostaju konstante.

Pogotovo će kronološki pristup biti dijelom napušten kod prikaza Pilarova odnosa prema Starčeviću i pravaštvu, kao ideologiji s kojom je u političkoj borbi, a još više u kasnijoj literaturi često poistovjećivan, a koja je Pilara zapravo tijekom čitava života magnetskom snagom privlačila i istodobno ga odbijala svojim radikalizmom i povremenim dogmatizmom koji je, prema Pilarovu mišljenju, već zbog tih svojstava samog sebe onemogućivao u dolasku na vlast i u neposrednoj realizaciji vlastitog programa.

Nije kronološki pristup moguće dosljedno slijediti ni pri razmatranju Pilarova odnosa prema Katoličkoj crkvi i pri analizi njegovih ocjena na značenje i ulogu religije i konfesije, a isto vrijedi i pri raščlambi njegovih pogleda na demokraciju s jedne i totalitarne ideologije s druge strane. Ta pitanja je nužno rasvijetliti kako zbog toga što je jedna viševjerska sredina poput BiH bila poprištem središnjeg dijela njegove djelatnosti,²⁶⁰ tako i zbog toga što su vjersko-kulturna pitanja te ideološki sraz demokracije i totalitarizma obilježili Europu u posljednja dva desetljeća Pilarova života. Samim time su u nemaloj mjeri obilježili i Hrvatsku, a nije nebitno ni to da se samoga Pilara u politički motiviranim osvrtima mahom slabo upućenih i ideološki pristranih autora, nepravredno i bez ikakva uporišta u izvorima, ne tako rijetko svrstavalo i svrstava na nedemokratsku, pa i protudemokratsku stranu.

1.3. Pojam ideologije općenito

Na pitanje, pripada li Pilaru atribut ideologa, i ako je odgovor pozitivan, smijemo li ga nazivati političkim ideologom, nemoguće je odgovoriti bez prethodnog objašnjenja pojma *ideologija*.

Literatura o tom pojmu, i o pojedinim ideologijama kao oblicima društvenih shvaćanja, skoro je nepregledna. No, karakteristično je, kako je 1973. primijetio Michel Vadée, da su u politološkoj literaturi, pa i u svakodnevnom životu riječi i sintagme poput: ideologija, ideološki, ideologiziran, deideologizacija, smrt ideologije i sl. vrlo česte, a da unatoč tome brojni rječnici, leksikoni i enciklopedije uopće ne sadrže objašnjenje tog pojma. To, kaže on, jasno upućuje na to da su s pojmom ideologije skopčane brojne kontroverze.²⁶¹ Na sličan način svoju raspravu o ideologiji započinje nizozemski lingvist Teun A. van Dijk: kao što je upotreba tog pojma u 20. stoljeću doživjela inflaciju, tako je mnoštvo filozofa, sociologa i politologa formuliralo svoje poglede na taj pojam i njegov sadržaj. No, on se unatoč tomu i danas smije smatrati nejasnim ili

²⁶⁰ U arhivskome gradivu i u periodici iz Pilarova doba BiH se nekad označava kao jedna, a nekad kao dvije zemlje (pokrajine). Nedosljednosti u tom pogledu ne će biti moguće izbjeći ni ovdje.

²⁶¹ M. VADÉE, *L' idéologie*, Paris, 1973., 6.

bar prijepornim.²⁶² Štoviše, nisu rijetki autori koji i sam pojam ideologije drže ideologiziranim i iracionalnim, pa zato zapravo potpuno nepodobnim za smislenu raščlambu i suvislu definiciju.²⁶³ U svakom slučaju, bez velika se pretjerivanja može kazati kako svoja ideološka stajališta izriču ne samo oni koji žele nastupati kao ideolozi, nego i oni koji se od ideologije kao takve žele distancirati time što ističu da ona izmiče racionalnoj analizi ili time što joj pridaju negativno značenje. Jednako tako je bjelodano da su bombastične teze o „kraju povijesti“ i o „smrti ideologije“ koje su oblikovane pred kraj 20. stoljeća, u biti bile ideološke teze. Kasniji razvitak događaja to je samo potvrdio: propovijedanje „smrti ideologije“ samo je jedna od ideologija koja i danas – bez obzira na više nego očite činjenice – nalazi svoje pristaše i sljedbenike.²⁶⁴

Prema izvornoj i svakako najjednostavnijoj definiciji, ideologija je znanost (učenje) o idejama. Tako je ona definirana i početkom i krajem 20. stoljeća.²⁶⁵ No, ako je išta oko toga pojma jasno, onda je to njegova etimologija: riječ je o složenici dvije grčke riječi, odnosno kovanici nastaloj od riječi *ideo*, što dolazi od riječi *ideja* (grč. ἰδέα, *idéa*) te označava misao, opći pojam o nekoj pojavi ili glavnu zamisao nekog djela ili pothvata, te riječi *logos* (grč. λόγος, *lógos*) koja znači riječ, govor.²⁶⁶

Pojam „ideologija“ je 1796. godine prvi upotrijebio francuski filozof i prosvjetitelj Antoine Louis Claude Destutt de Tracy (1754.-1836.),²⁶⁷ koji je kasnije objavio četverosveščano djelo pod naslovom *Eléments d'idéologie (Elementi ideologije)*. De Tracyja se drži jednim „od najznačajnijih predstavnika grupe tzv. ideologa“, kako je nazivana skupina francuskih filozofa toga doba, te se u literaturi ističe kako je on u svojim filozofskim raspravama „svoju znanost o idejama, koju je nazvao ideologijom i koja je bliska specifičnoj genetičkoj psihologiji, odnosno 'analizi čovjekove inteligencije', pokušavao posebno učiniti korisnom za tzv. praktičnu filozofiju, politiku i etiku“.²⁶⁸ Želeći istaknuti razliku svoje pozicije prema metafizici, pojmu „ideologija“ Destutt de Tracy je pribjegao kako bi izbjegao upotrebu pojma „psihologija“ koji je nužno asocirao na ljudsku dušu.²⁶⁹ S obzirom na popularnost tog učenja i činjenicu da je francuska revolucionarna vlada samo taj studij empirijskog razvitka inteligencije priznavala kao filozofiju te ga je nastojala oživotvoriti u izobrazbenom sustavu, nerijetko se u Francuskoj krajem 18.

²⁶² T. A. van DIJK, *Ideology. A Multidisciplinary Approach*, London-Thousand Oaks-New Delhi, 1998. opširno se pozabavio tim brojnim prijeporima i nejasnoćama.

²⁶³ Slaven RAVLIĆ, *Suvremene političke ideologije*, Zagreb, 2003., 14.

²⁶⁴ Te su teze našle odjeka i u Hrvatskoj. Tako, primjerice, Anto MIŠIĆ, *Rječnik filozofskih pojmova*, Split, 2000., 115. jednostavno tvrdi da ideologija „povijesno gledano, gubi vrijednost dolaskom demokracije.“

²⁶⁵ Rudolf EISLER, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, Berlin, 1910., 554.; *Sociologija. Školski leksikon*. Prir. Ante Marušić i Mirko Martić, 2. izd., Zagreb, 1965., 119.; *Philosophisches Wörterbuch* (Hrsg. von Walter Brugger), 16. rev. Aufl., Freiburg-Basel-Wien, 1981, 178.

²⁶⁶ Bratoljub KLAJIĆ, *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Zagreb, 1982., 565.-566.

²⁶⁷ *Enzyklopädie der Philosophie. Von der Antike bis zur Gegenwart. Denker und Philosophen – Begriffe und Probleme – Theorien und Schulen*, Augsburg, 1992., 159.

²⁶⁸ R. EISLER, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, 554.; Louis de RAEYMAEKER, *Einführung in die Philosophie*, Bd. 1, Einsiedeln-Zürich-Köln, 1949., 167.-168.; Paul EDWARDS, ed., *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. IV, New York, London, 1967., 125.; Danko GRLIĆ, *Leksikon filozofa*, Zagreb, 1983., 96.

²⁶⁹ M. VADÉE, *L' idéologie*, 13.; Joachim RITTER, Karlfried GRÜNDER (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 4, Basel-Stuttgart, 1976., 158.; *Sociologija. Školski leksikon*, 119.

stoljeća filozofe općenito nazivalo ideolozima.²⁷⁰ No, u susjednim je njemačkim zemljama pojam „ideologa“ obuhvaćao prvotno one mislioce koji su se zalagali za liberalizaciju političkog života, ljudska prava i rpromicali duh Francuske građanske revolucije.²⁷¹

Izvorni, francuski *ideolozi* su se okupljali oko filozofa Étiennea Bonnota de Condillaca (1715.-1780.) te oko časopisa *La Décade philosophique* i *Le Conservateur* te su stekli izniman utjecaj u francuskim intelektualnim krugovima svoga doba, a napose u Nacionalnome institutu (*Institut National*), u kojem se promišljala strategija reorganizacije francuskog života posebnim sustavom školovanja (tzv. koncept središnjih škola, *le concept d' écoles centrales*) i filozofijom izobrazbe.²⁷² Polazeći s materijalističkih pozicija, *ideolozi* su odbacivali metafiziku te su pokušavali duhovne znanosti utemeljiti antropološki i psihološki.²⁷³ Zapravo se je radilo o specifičnoj senzualističkoj prosvjetiteljskoj teoriji, koju je Napoleon potkopao već uvođenjem liceja, a onda i zabranio početkom 19. stoljeća, uglavnom zbog toga što su predstavnici te škole kritično sudili o cezarističkom načinu na koji je Bonaparte upravljao Francuskom. Svoje je kritičare imperator proglasio ljudima koji potkapaju moral i vladavinu zakona, pa samim time i stabilnost države, ili pukim sanjarima koji ne znaju što je zapravo država i kako se njome upravlja.²⁷⁴

Općenito se drži da je podrugljiv Napoleonov i napoleonovski odnos prema ideologiji i ideolozima jedan od važnih, ako ne i najvažniji razlog zbog kojih je i sam pojam ideologije ubrzo stekao često negativnu konotaciju, makar je takav odnos zapravo nelogičan, budući da je ideologija nužan preduvjet svake organizirane političke djelatnosti, pa bi kraj ideologije zapravo značio kraj politike.²⁷⁵ Jer, danas se bez pretjerivanja može kazati kako su vrlo rijetki autori koji bi osporili tezu da će ideologija postojati sve dok bude postojalo ljudsko društvo.²⁷⁶ No, i dalje se

²⁷⁰ J. RITTER, Karlfried GRÜNDER, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 4, 158.-159.; Wilhelm WINDELBAND, *Povijest filozofije, sa Dodatkom: Filozofija u 20. stoljeću, od Heinza Heimsoetha, 14. dop. izd. Knjiga druga*, Zagreb, 1990., 32.

²⁷¹ J. RITTER, Karlfried GRÜNDER, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 4, 159.

²⁷² P. EDWARDS, *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. IV, 125.-126.; J. RITTER, K. GRÜNDER, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 4, 158.-159.; Hermann KRINGS, Hans Michael BAUMGARTNER, Christoph WILD, *Handbuch philosophischer Begriffe*, Bd. I., München, 1974., 720.-721.

²⁷³ P. EDWARDS, *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. IV, 125.-126.; Jürgen MITTELSTRASS et al., *Enziklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Bd. II., Mannheim, Wien, Zürich, 1984., 193.-194.; Karl MANNHEIM, *Ideologija i utopija*, Zagreb, 2007., 87.

²⁷⁴ J. MITTELSTRASS et al., *Enziklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Bd. II., 193.-195.; Vincent CRONIN, *Napoleon. Eine Biographie*, Hamburg-Düsseldorf, 1973., 262.; Louis MADELIN, *Histoire du Consulat et de l' Empire*, t. IV, Paris, 1933., 89.-90.; Alexander GRAB, *Napoleon and the Transformation of Europe*, New York, 2003., 39.-40.

²⁷⁵ J. MITTELSTRASS et al., *Enziklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Bd. II., 194.-195.; S. RAVLIĆ, *Suvremene političke ideologije*, 17. Dok Michael FREEDEN, *Političke ideologije. Novi prikaz*, Zagreb, 2006., 11. ironično primjećuje kako je smrt ideologije, pa time i politike cilj „kojem su iskreno težili Saint-Simon i Engels i koji neobično privlači neke suvremene političke liberale“, Radomir LUKIĆ, „Političke stranke (partije)“, u: ZR *Osnovi nauke o društvu*. Peto izm. i dop. izdanje. Ur. Zorica Ralević, Beograd, 1981., 354. navodi kako je ideologija nužan preduvjet organizirane političke djelatnosti u *klasnome društvu*, što znači da bi *argumentum a contrario* u besklasnome (komunističkom) imala nestati.

²⁷⁶ Rade KALANJ, „Sociologija i ideologija“, *Socijalna ekologija. Časopis za ekološku misao i sociologijsko istraživanje okoline*, vol. 18/2009., br. 3-4, Zagreb, 2009., 244.-245.

održavaju negativne, omalovažavajuće ili podrugljive definicije pojma ideologija.²⁷⁷ Negativne konotacije odnosno obezvrjeđivanje ideologije u biti se, prema Mannheimu, redovito svode na predodžbu o njezinoj nižoj spoznajnoteorijskoj i ontološkoj vrijednosti, odnosno na predodžbu o njezinoj nerealnosti, neupotrebljivosti u zbiljskome svijetu.²⁷⁸

Tu je zapravo korijen već spomenute „ideologije kraja ideologije“ odnosno nastojanje društvenih aktera da ideologiju proglase dijelom prošlosti, ili bar da se od nje ograde ili distanciraju: „Tko iole drži do svoga prestiža mora se truditi da svoje intencije, koje su ponekad posve ideološke, barem retorički smjesti s onu stranu ideologije.“²⁷⁹ A usporedno sa spomenutim neutralnim shvaćanjem pojma ideologije, već više od dva stoljeća živi i negativan, često podrugljiv pristup tom pojmu i njegovu sadržaju. Kako je ta teorija bila našla odjeka ne samo u Francuskoj, nego i u drugim zemljama, i napoleonovski se kritika bila vrlo rano protegnula izvan francuskih granica. Zato je pojam „ideologija“ mjestimice i drugdje u Europi dobio pejorativan prizvuk. Tako su, primjerice, ponekad i u njemačkim zemljama početkom 19. stoljeća ideolozima nazivani oni politički mislioci, „koji su se malo obazirali na faktične odnose“ u društvu.²⁸⁰

Drugim riječima, pod tim pojmom počela se je shvaćati iskrivljena svijest uvjetovana društvenim položajem i predrasudama.²⁸¹ U tom smislu se podsjeća na to da je sustavnu teoriju o uzrocima zabluda razvio još Francis Bacon (1561.-1626.), koji je raspravljao o idolima plemena (*idola tribus*), idolima spilje (*idola specus*), idolima trga (*idola fori*) i idolima kazališta (*idola theatri*) kao urođenih ili stečenih zabluda kojih se valja osloboditi ako se hoće spoznati istina.²⁸² Širenju negativnog shvaćanja pojma napose je pridonio Karl Marx (1818.-1883.), a potom i njegovi sljedbenici, koji su u biti prihvatili napoleonovsko gledište prema ideološkoj filozofskoj školi.²⁸³

U svome djelu *Prilog kritici političke ekonomije* (1859.), Marx je ideologiju uglavnom poistovjetio s društvenom sviješću ljudi, te je u „ideološke superstrukture“ (ideološku nadgradnju) ubrojio pravo, moral estetiku, govor, filozofsku spoznaju, sve doktrine koje se bave društvenim i političkim pojavama i sva stanja svijesti koja su svojstvena jednoj klasi ili njezinim članovima.²⁸⁴ Marx, doduše, nije otišao tako daleko kao Friedrich Engels (1820.-1895.), koji je 1893. u jednome pismu Franzu Mehringu ideologiju proglasio „lažnom sviješću“,²⁸⁵ ali je i

²⁷⁷ J. MITTELSTRASS et al., *Enziklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Bd. II., 194.-196.; Alois HALDER, *Filozofijski rječnik*, novo prerađeno izdanje, Zagreb, 2002., 151.-152.; M. VADÉE, *L' idéologie*, 13.-14.

²⁷⁸ K. MANNHEIM, *Ideologija i utopija*, 87.-88.

²⁷⁹ R. KALANJ, „Sociologija i ideologija“, 244

²⁸⁰ *Enzyklopädie der Philosophie. Von der Antike bis zur Gegenwart. Denker und Philosophen – Begriffe und Probleme – Theorien und Schulen*, Augsburg, 1992., 159.

²⁸¹ *Philosophisches Wörterbuch*, 178.-179.

²⁸² *Sociologija. Školski leksikon*, 120.-121.

²⁸³ P. EDWARDS (ed.), *The Encyclopedia of Philosophy*, 125.; *Enzyklopädie der Philosophie*, Augsburg, 1992., 159.

²⁸⁴ Rudi SUPEK, *Sociologija*, XI. izd., Zagreb, 1977., 170.; K. MARX, *Predgovor za „Prilog kritici političke ekonomije“*, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*. 2. izd. Prir. Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić, Zagreb, 1979., 700. Usp. Engelsovo pismo C. Schmidtu od 27. X. 1890. na istome mj., 1418.-1419.

²⁸⁵ J. RITTER, K. GRÜNDER (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 4, 166.; M. VADÉE, *L' idéologie*, 14.; Terrel CARVER, „Je li ideologija pala zajedno sa 'zidom'? Marks, marksizam, postmarksizam“ u: M. FREEDEN, *Političke ideologije. Novi prikaz*, 61.

njegov odnos prema njoj bio negativan. Kako su Marxovi i Engelesovi sljedbenici njihovo učenje redovito promatrali kao cjelinu, te razlike u poimanjima dvojice autora jedva su se primjećivale. Iako i unutar marksističkog poimanja i tumačenja ideologije postoje razlike, pa i proturječnosti,²⁸⁶ uglavnom se može reći da marksisti, osim što prave osnovnu razliku između materijalističke i idealističke ideologije, u svom svjetonazoru pojam „ideologija“ upotrebljavaju u dva osnovna značenja. S jedne strane on označava iskrivljenu i ograničenu svijest odnosno oblik otuđenja čovjeka u klasnome društvu. S druge strane, ideologija je sustav pogleda na svijet, na ukupnost ciljeva i normi društvenog ponašanja klasa i drugih društvenih skupina u tijeku jedne epohe.²⁸⁷

Zato se u marksističkoj literaturi ideologija najčešće opisuje kao sustav društvenih (političkih, ekonomskih, filozofskih, umjetničkih itd.) ideja, koje izražavaju klasne interese koji su uvjetovani materijalnim društvenim, napose proizvodnim odnosima, sa svrhom da utječu na mišljenje, osjećaje i djelovanje čovjeka kako bi se oni izražavali u odgovarajućim normama ponašanja, shvaćanja i prosuđivanja.²⁸⁸ Ideologija uspostavlja prividno jedinstvo čovjeka koji je u klasnome društvu nužno podvojen, pa je ona samo imaginarno rješenje, dok je stvarno rješenje „samo revolucionarna akcija“ odnosno revolucionarni obračun s postojećim klasnim društvom i uspostava komunističkog poretka.²⁸⁹ Drugim riječima, u marksističkom je učenju negativan odnos prema ideologiji doživio inverziju: dok je kod Napoleona ideologija obezvrjeđivana odozgo prema dolje, marksisti su taj pristup učinili sastavnicom svoga shvaćanja društva, u kome se ideologiju obezvrjeđuje odozdo prema gore, zahvaljujući tome što je se poima kao instrument kojim povlaštena manjina drži u pokornosti niže slojeve odnosno proletarijat.²⁹⁰

Marksistički su teoretičari ustrajali u nastojanju da pokažu kako je marksizam i znanost i misao o revoluciji, a „predstavlja očito prevladavanje ideologije“ (A. Gramsci), budući da je nositelj revolucije radnička klasa koja nema zasebne interese, nego se bori za oslobođenje cijelog društva.²⁹¹ Budući da za marksiste i postmarksiste ideologija „nije ništa drugo do preobražen interes klase“,²⁹² u tom smislu je i u općim leksikonima i rječnicima bilo slučajeva da se ideologom smatra „nosilac i branitelj ideologije neke klase ili društvene grupe“.²⁹³ Postupno i djelomično takvo shvaćanje probijalo se i u nemarksističku literaturu. To je osobito

²⁸⁶ T. CARVER, „Je li ideologija pala zajedno sa 'zidom'“, 55.-56.

²⁸⁷ P. EDWARDS (ed.), *The Encyclopedia of Philosophy*, 125.-126.; J. RITTER, K. GRÜNDER (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 4, 162.-169.; Georg KLAUS, Manfred BUHR, *Philosophisches Wörterbuch*, 12. Aufl., Leipzig, 1976., 546.-548.; *Politički leksikon*, Beograd, 1980., 133.; *Kleines politisches Wörterbuch*, Berlin, 1986., 381.-382.; J. MITTELSTRASS et al., *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Bd. II., 194.-197.; Edward CRAIG (ed.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, vol. 4, London, New York, 1998., 681.-682.

²⁸⁸ J. MITTELSTRASS et al., *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Bd. II., 194.-196.; *Kleines politisches Wörterbuch*, Berlin, 1986., 380.-381.

²⁸⁹ *Sociologija. Školski leksikon*, 122.-123.

²⁹⁰ Usp. K. MANNHEIM, *Ideologija i utopija*, 89.-90.

²⁹¹ *Sociologija. Školski leksikon*, 125.-126.

²⁹² R. LUKIĆ, „Političke stranke (partije)“, 354.

²⁹³ B. KLAJČ, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1982., 566.

karakteristično za modernu liberalnu misao, u kojoj se ideološkim mišljenjem naziva mišljenje protivnika, dok bi liberalno mišljenje bilo „otvoreno“, pa samim time neideološko, nadideologijsko i znanstveno. Već na prvi pogled je vidljivo da je takav „neideološki“ pokušaj diskvalifikacije ideologije kao takve, također snažno prožet ideologijom.

Tijekom 20. stoljeća čitav niz uglednih autora nastojao je definirati i opisati taj pojam i njegovo značenje,²⁹⁴ ali suglasnost nije postignuta. Michel Vadée je u svojoj raspravi o ideologiji podvrgnuo analizi i kritici nekoliko desetaka definicija pojma ideologije koji se pojavljuju u filozofskoj, sociološkoj i politološkoj literaturi,²⁹⁵ a zalažući se za multidisciplinarni pristup tumačenju tog pojma, van Dijk smatra kako se „ideologije mogu vrlo jezgrovito definirati kao temelj društvenih predodžaba koje dijele pripadnici neke skupine. To znači da ideologije omogućuju ljudima, kao pripadnicima skupine, organizirati mnoštvo društvenih uvjerenja oko onoga što je *za njih* [ist. u izv.] dobro ili loše, ispravno ili pogrešno, i djelovati u skladu s tim.“²⁹⁶

Utemeljitelj „sociologije znanja“ i autor sociološke studije o ideologiji koja je izazvala iznimnu pozornost filozofskih i socioloških krugova, njemački sociolog mađarsko-židovskog podrijetla, Karl Mannheim – držeći da je ideologija „svjesna laž“, ali laž koja je u funkciji obmanjivanja drugih, a ne samoga sebe – razlikovao je partikularni i totalni pojam ideologije. Prvi se koristi onda kad se hoće obezvrijediti ideje i predodžbe protivnika, pa ih se prikazuje kao iskrivljeno prikazivanje društva; drugi označava totalnu strukturu svijesti i mišljenja određene društvene epohe ili skupine.²⁹⁷ Profesor političke teorije na bristolskome sveučilištu Terrel Carvel drži da je ideologiju najuputnije smatrati idejom orijentiranom na djelovanje,²⁹⁸ a i Michael Freedon sa Sveučilišta u Nottinghamu ističe da je za ideološko mišljenje tipičan „amalgam teorije i prakse“.²⁹⁹

Ovdje već spomenuti leksikonski i enciklopedijski pregledi povijesti filozofije i filozofijske terminologije nude nepregledno obilje shvaćanja i tumačenja pojma ideologije. *Encyclopedia of Power* u opsežnoj natuknici u kojoj se daje i povijesni pregled nastanka, upotrebe i zloupotrebe tog termina, definira ideologiju kao složeni misaoni proces u kojem pojedinac ili društveni čimbenik oblikuje svoja vjerovanja i ponašanje. To je oblik mišljenja upravljenog na djelovanje (*thought-action*) koji zadire u većinu društvene i političke prakse.³⁰⁰ Nazivajući ideologiju „logikom jedne ideje“, u svojoj popularnoj i utjecajnoj analizi totalitarne ideologije njemačka filozofkinja židovskog podrijetla Hannah Arendt izražava shvaćanje da je ideologija razmjerno novija pojava i da ona sebe predstavlja kao znanstvenu filozofiju koja primjenjuje ideje na povijest, oslobađajući se od zbilje i inzistirajući na istinitosti koja nadilazi

²⁹⁴ Sažeti pregled tih tumačenja v. u: J. RITTER, K. GRÜNDER, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 4, 163.-182.

²⁹⁵ Usp. M. VADÉE, *L' idéologie*, passim.

²⁹⁶ T. A. van DIJK, *Ideology. A Multidisciplinary Approach*, 8.

²⁹⁷ K. MANNHEIM, *Ideologija i utopija*, 72.-73.

²⁹⁸ T. CARVER, „Je li ideologija pala zajedno sa 'zidom'?", 56., 59.

²⁹⁹ M. FREEDEN, *Političke ideologije*, 12.

³⁰⁰ Keith DOWDING (Ed.), *Encyclopedia of Power*, Los Angeles-London-New Delhi-Singapore-Washington, 2011., 333.-339.

ljudskih pet osjetila te traži šesto.³⁰¹ Za Johna Schwarzmantela sa Sveučilišta u Leedsu ideologije su opasne, a svaka od njih ima tri elementa: kritiku, ideal i sredstvo djelovanja.³⁰² Zato postoji shvaćanje da je „povijest modernih ideologija (...) zapravo povijest njihovih međusobnih sukoba oko toga tko je u posjedu istinitih, a tko u službi lažnih ciljeva i ideala“.³⁰³ No, Freedena drži da su ideologije „nezamjenjiv izvor inteligentnog vođenja i novog osmišljavanja politike u njezinim raznolikim oblicima“, te ih nije uputno odbaciti niti omalovažavati: „možda se prema njima moramo čak odnositi s poštovanjem.“³⁰⁴ Slično tomu i Avery Leiserson navodi kako su ideologije „više ili manje sistematske racionalizacije različitih grupnih interesa i normi u granicama određenih vrijednosnih prioriteta.“³⁰⁵

Navedeni primjeri pokazuju da je pojam ideologije i danas prijeporan, ali se i danas nerijetko opisuje na vrijednosno neutralan način.³⁰⁶ Tako se pod njom označava manje ili više koherentan sustav ideja, misli ili uvjerenja (*les dogmes*), koju neka društvena skupina ili stranka koristi za objašnjavanje društva i svojih pogleda na nj.³⁰⁷ U jednom političkom leksikonu ona je definirana kao „sistem ideja, predstava, pojmova izraženih u politici, nauci, umetnosti, filozofiji, religiji“.³⁰⁸ Često se na sličan način definira i u rječnicima stranih riječi: ideologija je „sistem ideja, predodžbi, pojmova, izražen u različitim oblicima društvene svijesti (u politici, moralu, moralu, nauci, umjetnosti, religiji)“.³⁰⁹ Ističe se da su taj pojam prvi upotrijebili francuski filozofi krajem 18. stoljeća, a od tada se on upotrebljava u više značenja.³¹⁰ Sredinom druge polovice 19. stoljeća još ga se u pravilu definiralo bez posebnoga vrijednosnog određenja, pa je pojam ideologija označavao „učenje o temeljima pojmova“ odnosno „učenje o spoznaji“.³¹¹

I noviji rječnici i leksikoni taj pojam nerijetko opisuju neutralno: ideologija je „ukupnost nazora“,³¹² odnosno „učenje o idejama“ ili „svjetonazor“.³¹³ Pod tim se pojmom shvaćaju učenja, vjerovanja, mišljenja i dr. nekog pojedinca, društvenog razreda, političke stranke itd.³¹⁴ U svome prvotnom značenju ona je „znanost o idejama“ odnosno „sustav koji promatra ideje uzete kao

³⁰¹ Hannah ARENDT, *Totalitarizam*, Zagreb, 1996., 238.-241.

³⁰² John SCHWARZMANTEL, *Doba ideologije. Političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*, Zagreb, 2005., 10.

³⁰³ R. KALANJ, *Ideje i djelovanje. Ogledi o kulturnim promjenama i razvoju*, Zagreb, 2000., 139.

³⁰⁴ M. FREEDEN, *Političke ideologije*, 11.

³⁰⁵ A. LEISERSON, „Stranačke ideologije i politički sistem“, u: *Političke stranke kao faktor suvremenog političkog sistema. Hrestomatija političke znanosti*, Zagreb, 1971., 358.

³⁰⁶ Za kritiku takvog shvaćanja koja polazi s hegelijansko-marksističkih pozicija, ali zastupa „dinamički relacinoizam“ odnosno šire shvaćanje pojma ideologije, pod kojim treba poimati svako mišljenje u povijesnome i društvenom kontekstu, v. K. MANNHEIM, *Ideologija i utopija*, 99.-107. i dr.

³⁰⁷ M. VADÉE, *L' idéologie*, 13.-14.

³⁰⁸ *Politički leksikon*, Beograd, 1980., 133.

³⁰⁹ B. KLAJČ, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1982., 566.

³¹⁰ *Politički leksikon*, Beograd, 1980., 133.

³¹¹ Tako, primjerice, Carl CUBASH, *Neues Fremdwörterbuch*, 4. Aufl., Hamburg, 1875., 450.

³¹² Friedrich HÜBNER, *Das neue Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Unser Wortschatz von A bis Z*, Niedernhausen, 1984., 168.

³¹³ *Neues deutsches Wörterbuch*, Berlin, 1980., 260.

³¹⁴ *Webster's New Dictionary and Thasaurus. Concise Edition*, New Lanark, 1990., 272.

takve“.³¹⁵ Ponekad se tvrdi kako je ideologija „ukupnost nazora i mišljenja jednoga određenog društvenog sloja“ odnosno „politička teorija“ i „politički nazor“ neke društvene skupine.³¹⁶ Zato se navodi kako ideologiju „određuju u krajnjoj liniji uvjeti materijalnog života društva, ona je odraz društvene egzistencije i, sa svoje strane, aktivno djeluje na razvitak društva“.³¹⁷ Negdje se ona definira kao sustav učenja ili ideja odnosno „pozitivistička duhovna povijest“,³¹⁸ a *Encyclopaedia Britannica* navodi kako je ideologija „oblik društvene ili političke filozofije u kojem su praktični elementi jednako bitni kao i teorijski; to je sustav ideja koji teži kako objašnjavanju svijeta, tako i njegovu mijenjanju“.³¹⁹

Houltonov *Dictionary of Modern Sociology* navodi kako je „u najopćenitijem smislu“ ideologija ukupnost subjektivnih ideja u okvirima kojih pripadnici određene skupine ili društvenog pokreta objašnjavaju relevantne aspekte života, ponekad da je to filozofija kojom određeni socijalni pokret nastoji objasniti i opravdati svoj program, a u nekim tumačenjima i apologija postojećega poredka nasuprot utopijskim idejama koje teže njegovim promjenama.³²⁰ Priručni Brockhausov leksikon tvrdi da je ideologija „način mišljenja i vijednosnih predodžaba svojstven jednome društvenom sloju ili gospodarsko-političkoj interesnoj skupini, napose onda kad služi opravdanju ili prikrivanju pravih interesa“.³²¹ Larousseov enciklopedijski rječnik navodi kako je ideologija i „sanjarenje ideologa“,³²² a s oprezom sličnim Brockhausu, tom pojmu pristupa i trosveščani Dudenov leksikon, koji ideologiju opisuje kao zaokruženi sustav ideja, napominjući da se termin u društvenim znanostima često koristi kao „protupojam istini“ odnosno služi prikrivanju istine ili stvarnosti.³²³ No Dudenov rječnik stranih riječi navodi kako ideologija izvorno znači „učenje o idejama“, a pod tim se pojmom razumijeva „sustav svjetonazora, stavova i vrijednosnih sudova povezan s određenom društvenom skupinom, kulturom i sl.“ odnosno „svjetonazorska koncepcija u kojoj ideje služe postignuću političkih i gospodarskih ciljeva“.³²⁴

I publicisti i povjesničari su, pa i oni hrvatski, nerijetko definirali pojam ideologije, možda i nehotice pokazujući koliko je na njihovo shvaćanje tog pojma utjecao marksistički pristup. Neki su, doduše, opširno i ambiciozno pisali o ideolozima i ideologijama, a da te pojmove uopće nisu definirali, dok su drugi shvaćali kako o tome ne mogu pisati prije nego što se odrede prema samome pojmu. Mirjana Gross je taj pojam definirala na sljedeći način: „Pod pojmom 'ideologija' razumijem sustave vrednovanja i prikazivanja povijesne zbilje koji potiču određene društvene zajednice, klase ili nacije, te pojedince na djelatnosti okrenute zajedničkom

³¹⁵ *Nouveau petit Larousse illustré. Dictionnaire encyclopédique. Édition spéciale*, Paris, 1958., 507.

³¹⁶ Gerhard WAHRIG, *Deutsches Wörterbuch*, München, 1989., 680.

³¹⁷ B. KLAJČ, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1982., 566.

³¹⁸ Lutz MACKENSEN, Eva von HOLLANDER, *Das neue Wörter- & Fremdwörterbuch*, Hamburg, 1983., 559.

³¹⁹ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/281943/ideology>, pristup 14.III.2013.

³²⁰ Thomas Ford HOULT, *Dictionary of Modern Sociology*, Totowa, New Jersey, 1977., 158.

³²¹ *Der Volks-Brockhaus. Zwölfte, neubearbeitete Auflage. Jubiläumsausgabe*, F. A. Brockhaus Wiesbaden, Wiesbaden, 1961., 356.

³²² *Nouveau petit Larousse illustré. Dictionnaire encyclopédique. Édition spéciale*, Paris, 1958., 507.

³²³ *Dudenlexikon in 3 Bänden, Bd. 2: G – O*, 7. Aufl., Mannheim – Wien – Zürich, 1983., 890.

³²⁴ *Duden Fremdwörterbuch*, 4. Aufl., Mannheim – Wien – Zürich, 1982., 327.

idealu. Ideologija obuhvaća sva područja ljudskog života, ona se gradi na iskustvima i mitovima prošlosti i povezuje ih s problemima, zadacima i ciljevima suvremene zajednice. Različitim interpretacijama realne podloge, ideologije opravdavaju postojeću društvenu situaciju ili težnju određenih grupa za njenim mijenjanjem. Zato je ideološka slika pojednostavljena, jednostrana, više ili manje deformirana, tj. ona uglavnom sadrži razne kombinacije realnih i iskrivljenih ocjena zbilje.³²⁵ To načelno negativno stajalište prema ideologiji izbija i iz drugih radova iste autorice i onda kad se ona u određenije definiranje nije upuštala.³²⁶

Priređujući izbor iz Starčevićevih spisa i s pravom ga držeći ideologom, Blaž Jurišić je shvatio da mora postaviti pitanje: „Što znači ideolog?“ Na nj je ponudio vrlo jednostavan i dosta neprecizan odgovor: „Biti ideolog znači širiti svoja uvjerenja. U javnom, političkom djelovanju znači otvarati narodu oči i bodriti ga da ne klone.“³²⁷ Tako je Mato Artuković ocijenio da je ideologija „sistem vrijednosnih sudova o svijetu, društvu, društvenim pojavama i čovjeku; sistem ciljeva koje čovjek treba ostvariti te sistem normi o djelatnosti za ostvarenje tih ciljeva.“³²⁸ Odnos između ideologije i znanosti može biti „pozitivan“, ali je češće – smatra on – svrha ideologije partikularni interes koji se proglašava općim. Ideologija se obraća stvarnosti, ali je interpretacija te stvarnosti uvjetovana, „pa je stoga takva interpretacija jednostrana, pojednostavljena i iskrivljena slika zbilje.“³²⁹

Preuzimajući opis iz *Britanske enciklopedije*, Jure Krišto je isticao da ideologija ima „mnogo sličnosti s religijom“: ona nudi sveobuhvatni sustav koji se odnosi i na pitanje istine i na ponašanje. No, za razliku od religije koja se u pravilu obraća pojedincu, ideologija je namijenjena primarno skupini, naciji ili klasi.³³⁰ Za našu raspravu nije nezanimljivo istaknuti kako je Krišto pritom naglasio da u hrvatskim zemljama u 19. i 20. stoljeću, prema njegovu mišljenju, uopće nema ideologija koje bi se temeljile isključivo na religiji.³³¹ Za potrebe jednoga svoga teksta Tomislav Markus je postavio sljedeću definiciju: „Ideologija je pokušaj misaonog razumijevanja društva i svijeta, ali i pokušaj njegove promjene ukoliko se ideologija shvati kao *theoria* u njezinu izvornom značenju, bliskom modernu značenju *praxisa*. Cjelinu ideja s njihovom unutrašnjom logičkom povezanošću nazivam *ideološkim sustavom*.“³³² Akademik Nikša Stančić

³²⁵ M. GROSS, „O ideološkom sustavu Franje Račkoga“, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 9, Zagreb, 1979., 5.

³²⁶ Primjerice, sedam godina ranije, M. Gross u knjizi *Povijest pravaške ideologije* (na str. 4.) predbacuje Tomislavu Ladanu što je Antu Starčevića proglasio „čak državnikom, govornikom i književnikom, ali ne i ideologom“. Međutim, u toj knjizi ni sama nije izravno objasnila što shvaća pod pojmovima ideolog i ideologija. Usp. ISTA, „Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 19. stoljeća)*, Zagreb, 1981., 283.-284.

³²⁷ B. JURIŠIĆ, „Starčević ideolog“, u: *Ante Starčević, Misli i pogledi. Pojedinaac-Hrvatska-Svijet*. Sastavio Blaž Jurišić, Zagreb, 1971., 8.

³²⁸ M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, Zagreb, 1991., 2.

³²⁹ Isto, 2.-3.

³³⁰ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Zagreb, 1994., 37. Usp. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/281943/ideology>, pristup 14. III. 2013.

³³¹ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 23., 37.

³³² T. MARKUS, „Religija u ideološkom sustavu Mihovila Pavlinovića“, *Kolo. Časopis za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, 3 (151)/1993., br. 11-12, Zagreb, studeni-prosinac 1993., 915.-916.

je isticao kako ideologija nije nužno zaokruženi sustav ideja: „Ideologija mora biti, do određene mjere, društveni fenomen, jer uvijek nastaje u određenom društvu, reagira na neke njegove temeljne vrijednosti i teži da i sama postane dio društvene prakse, ali to ne znači da je nužno 'sistematizirani oblik društvene svijesti'“. ³³³

Takav zaključak je i logičan, budući da bi se u protivnome ideologija sadržajno i značenjski podudarala s nečim što je od nje bitno različito: svjetonazorom. Upravo zato što nije nužno zaokruženi sustav ideja, pojam ideologije može se primjenjivati, pa se i primjenjuje i „kao usputna retorička formula ili kao (kvazi)racionalizacija najrazličitijih društvenih postupaka i akcija“, pa u tom smislu sve ima svoju ideologiju, „tako da se govori ne samo o političkim ideologijama, kao dominantnom području ideološkog diskursa, nego i o književnim, modnim, nogometnim, navijačkim, urbanim, seoskim, regionalnim, obiteljskim, potrošačkim, turističkim, seksističkim, rodnim, identitetskim, humanitarnim, tradicionalističkim, posttradicionalističkim, lokalnim, nacionalnim, globalnim, kulinarskim, plemenskim, univerzalističkim itd. ideologijama“, a „susrećemo i izraze kao što su 'njemačka ideologija', 'američka ideologija', 'francuska ideologija', 'sovjetska ideologija“, te se i povijest demokracije „može (...) i mora promatrati kao 'povijest jedne ideologije'“. ³³⁴ Dosta obilna literatura postoji i o „ideologiji zdravlja i ludila, mentalnog zdravlja i mentalne bolesti“, kao obliku „psihijatrijske dehumanizacije“ suvremenog čovjeka. ³³⁵

Usprkos mjestimičnim iznimkama, može se kazati kako hrvatsku (kao i uopće postjugoslavensku) literaturu i danas karakterizira u biti marksistički pristup pojmu ideologije, naslijeđen iz jugoslavenskoga doba. Oleg Mandić je ideologiju definirao kao „sistem shvaćanja predodžba [sic!] i pojmova, u kojemu je izraženo opće gledište neke društvene grupe prema zbivanju, što je okružuju“. ³³⁶ Rudi Supek ju je poimao u tri značenja: u prvome je ona izjednačena s idejama koje imaju ljudi u jednome društvu; u drugome je ona „oblik mistificirane društvene svijesti“, a u trećemu označava „sve one ideje što ih ima i zastupa određena društvena klasa, koja je postala svjesna svoje društvene uloge“. ³³⁷ Slično shvaćanje izražavao je Stjepan Pulišelić koji je, osloncem na raspravu *Teorija odraza* bugarskoga marksističkog filozofa Todora Pavlova, držao kako će nestati „fetišistička ideologija, to jest ideologija koja izopačeno održava stvarnost. Naprotiv, naučna ideologija, to jest ideologija koja pruža vjernu sliku stvarnosti, ostat će“. ³³⁸ Time je marksistička ideologija koja je postulirana u okvire tzv. dijalektičkog materijalizma izjednačena sa znanošću, što je zapravo *contradictio in adiecto*, jer se znanost i ideologija razlikuju upravo po odnosu prema zbilji i po svojoj univerzalnosti odnosno

³³³ N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869)*, Zagreb, 1980., 13.; T. MARKUS, „Religija u ideološkom sustavu Mihovila Pavlinovića“, 915.-916.

³³⁴ Usp. R. KALANJ, „Sociologija i ideologija“, 239.

³³⁵ Opš. Thomas S. SZASZ, *Ideologija i ludilo. Članci o dehumanizaciji čovjeka*, Zagreb, 1980., 13. i dr.

³³⁶ O. MANDIĆ, *Uvod u opću sociologiju*. Treće preuređeno i dopunjeno izdanje, Zagreb, 1962., 217.

³³⁷ R. SUPEK, *Sociologija*, 170.-171.

³³⁸ S. PULIŠELIĆ, *Osnove sociologije*, XIII. dop. izd., Zagreb, 1983., 420.-424. Usp. S. PULIŠELIĆ, „Političke stranke kao faktor suvremenog političkog sistema“, u: *Političke stranke kao faktor suvremenog političkog sistema*, 60.-65.

partikularnosti (što ne znači da je ideologija nužno u cijelosti suprotstavljena znanosti).³³⁹ Štoviše, ona se služi znanstvenim rezultatima, a obično sebe pokušava prikazati kao znanost.³⁴⁰ Sociolog Đuro Šušnjić je isticao kako se ideologija podudara s manipulacijom „u metodu, sadržaju, ciljevima i poslasticama“,³⁴¹ a Rade Kalanj je i 2009. izražavao shvaćanje da je ideologija „skup uvjerenja, ideja i projekcija preko kojih uže ili šire društvene grupe, socijalni, politički i kulturni pokreti izražavaju svoj društveni interes i teže uspostavi svoje hegemonije ili poboljšanju vlastitog položaja“,³⁴² pa je – pozivajući se na kanadskoga sociologa Guya Rochera – dodao kako je to „eksplicitni ili općenito organizirani sustav ideja i sudova koji služi za opisivanje, objašnjavanje, tumačenje ili opravdavanje položaja neke grupe ili nekog kolektiviteta i koji, uglavnom se nadahnjujući vrijednostima, zagovara određeno usmjerenje povijesnog djelovanja te grupe ili tog kolektiviteta“.³⁴³

Opći religijski leksikon Leksikografskoga zavoda Miroslava Krležje ponudio je četiri usporedne definicije pojma ideologija. Prema prvoj, ona je u prosvjetiteljsko doba bila disciplina koja proučava ideje kao činjenice i sadržaje svijesti, njihove odnose znakovima te njihovo podrijetlo. Prema drugom, ona je u svjetonazornom značenju skup ideja, predodžaba i vrijednota nekog pojedinca ili neke društvene skupine, pa tada ima i značenje pogleda na svijet ili svjetonazora. Prema trećemu, marksističkom tumačenju, pojam ideologija označava lažne ideje odnosno opravdanje očitih ili prikrivenih interesa vladajuće klase. U tom smislu bi ona bila izraz lažne svijesti koja ne zna ili ne želi priznati ovisnost ideja o društvenome i gospodarskom kontekstu i o interesu onih koji ih zastupaju. Budući da je za marksiste i religija oblik ideologije, kritika religije je ujedno kritika ideologije kao čovjekove otuđene svijesti. Napokon, prema četvrtome značenju koje je također nastalo pod dojmom marksističkog učenja, u suvremenoj kršćanskoj teologiji ideologija označava religiju lišenu osobnoga religioznog iskustva i društvenog angažmana, svedenu na skup ideja kojima se opravdava vlastiti položaj ili duhovno stanje.³⁴⁴

Kao što se jasno vidi, marksistički je pristup pojmu ideologije u Hrvatskoj dominirao do 1990., a nije se izgubio ni u novijim radovima, u kojem se pojmu ideologije pristupa negativno i s omalovažavanjem, na vrlo jasnome tragu marksističke baštine.³⁴⁵ Nasuprot tome, u američkoj politologiji prevladava tendencija da se o ideologiji uopće ne raspravlja na način da se problematizira njezina moralna ispravnost ili racionalna valjanost, nego se drži kako ideologija obuhvaća politička stajališta, mišljenje i procjene, a njihova istinitost se „sastoji u tome da su oni

³³⁹ R. KALANJ, „Sociologija i ideologija“, 240.-244.

³⁴⁰ Usp. H. ARENDT, *Totalitarizam*, 228.; Mihailo ĐURIĆ, *Mit, nauka, ideologija*, Beograd, 1989., 131.

³⁴¹ Đ. ŠUŠNJIĆ, *Ribari ljudskih duša. Ideja manipulacije i manipulacija idejama*, Beograd, 1984., 27.

³⁴² R. KALANJ, „Sociologija i ideologija“, 239.

³⁴³ Isto.

³⁴⁴ *Opći religijski leksikon*, Zagreb, 2002., 352.

³⁴⁵ Vrlo jasan primjer daje i tekst Martine TOPIĆ, „Nacionalizam i ideologija. Pavao Ritter Vitezović kao nacionalni mislilatelj i/ili ideolog“, *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 28, Zagreb, 2010., 107.-137. U njemu se kompilira nekoliko klasičnih marksističkih fraza o ideologiji i nacionalizmu, bez ikakva pokušaja da se pojmovima i njihovu sadržaju pristupi kritički.

pouzdani nositelj i reprezentant onoga što njihovi posjednici uistinu misle i žele.³⁴⁶ Drugim riječima, ideologija je istinita utoliko što opisuje i determinira svoje tvorce i sljedbenike, a ne utoliko što je znanstveno utemeljena ili zato što jest ili hoće doživjeti svoje oživotvorenje u konkretnome ljudskom društvu. U skladu s time *Encyclopedia of Political Thought* definira ideologiju na sljedeći način: ona je „teorija ili skup vjerovanja o političkome svijetu koji ravna našom percepcijom događaja i objašnjava kako društvo djeluje“ odnosno „jednostavno koherentan pogled na svijet koji uključuje obrazac simbola i vjerovanja koji objašnjavaju i ocjenjuju društvo“.³⁴⁷

Kad se u obzir uzmu svi ti prijepori i nejasnoće oko pojmova ideolog i ideologija, i kad se na umu imaju sve spomenute raznolike oznake i ocjene Ive Pilara u posljednjih stotinjak godina, bit će lakše odgovoriti na pitanje, pripada li Pilaru – uza sve one brojne uvodno navedene attribute i oznake – još i atribut političkog ideologa.

Je li on bio samo razmišljač, analitičar i mislilac, ili je bio i onaj koji je svoja mnogostruka promišljanja i raščlambe stavljao u funkciju realnih interesa i probitaka, najprije jedne skupine mladih umjetnika, a onda kasnije, tijekom većeg dijela života, u funkciju probitaka hrvatskoga naroda, nastojeći da za svoje poglede pridobije što širi krug što utjecajnijih pristaša te tako postigne njihovo ostvarenje?

Čini se da već na početku istraživanja možemo zaključiti kako jasan (i pozitivan) odgovor na ta pitanja daju njegov životopis i njegova djela, a poglavito njegov intelektualni i politički utjecaj koji je daleko nadživio i njega samoga i njegove suvremenike.

³⁴⁶ M. FREEDEN, *Političke ideologije*, 14.; S. RAVLIĆ, *Suvremene političke ideologije*, 19.-20.

³⁴⁷ Garret Wald SHELDON, *Encyclopedia of Political Thought*, New York, 2001., 154.

2. ŽIVOTOPIS DR. IVE PILARA

„Ali mi svi dobro znamo (...) da se historija ne slaže skoro nikada, kad se radi o politici, sa optužnicami državnih odvjetnikah. Što je državnom odvjetniku zločin, za historiju je to obično krasno patriotično djelo; gdje državni odvjetnici dižu vješala, historija sili potomke da dižu spomenike.“

Eugen Kumičić u hrvatskome Saboru,
(20. studenoga 1895.)

Iako se za potrebe ove rasprave u ovom poglavlju navode samo osnovne činjenice iz života Ive Pilara – dok će o nekima od njih (i zapravo o onima koje su najbitne za sagledavanje njegova političkog djelovanja, kao što su organiziranje i djelovanje HNZ-a, nastanci njegovih djela, razne promemorije i akcije, politički proces 1921. itd.) biti više govora kasnije, u odgovarajućim poglavljima, u kontekstu razmatranja njegovih političkih zamisli i kombinacija – lako je uočiti da njegov životopis nije tek puko nizanje nadnevaka i podataka, nego da on sam po sebi u velikoj mjeri ilustrira politički, kulturni i gospodarskih položaj hrvatskoga naroda na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće i kasnije.

Ivan (Ivo) Pilar se je rodio 19. lipnja 1874. godine u Zagrebu, u obitelji češkoga podrijetla i, koliko sačuvani dokumenti sežu u prošlost, katoličke vjerske pripadnosti. Iz pisma koje mu je njegov stric Ivan krajem lipnja ili početkom srpnja 1914. na njegov upit poslao, u Brod na Savi je njegov pradjed Lovro došao 1783. iz moravskoga grada Olomouca, gdje navodno i sad „ima više kovača Pillarza te bi se moglo propitati“.³⁴⁸ Prema obiteljskoj predaji, Lovro Pilar je odmah

³⁴⁸ Pismo je sačuvano u pismohrani obitelji Jančiković (dalje: POJ). I ovdje zahvaljujem gospodinu Jančikoviću što mi je omogućio uvid u nju, i što mi je ustupio kopiju svojih rukopisa u kojima se bavi genealogijom obitelji Pilar, Crnadak, Čavrak i Jančiković. Ti će rukopisi u ovome poglavlju biti obilnije korišteni. To pismo kojim Ivo Pilar „dragog strica“ 22. VI. 1914. moli za obavijesti o prošlosti obitelji Pilar objavio je S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), 172.-173. On drži da je naslovnik pisma Martin Pilar,

otvorio „viganj“ odnosno kovačku radionicu, a uskoro je kupio zemlju i sagradio kuću u gradu. Njegov je sin Ignac (Nacek) bio također kovač, a 1812. se je u Brodu vjenčao s Anom Prikinom. Iz toga se je braka 1825. u Brodu rodio Martin Pilar († 1871.), također kovač, meštar kovačkoga ceha u rodnome gradu.³⁴⁹ U obitelji je sačuvana nejasna predaja o dalekome španjolskom podrijetlu obitelji Pilar, ali nema sumnje da su se njezini pripadnici brzo pohrvatili.³⁵⁰

U braku Martina i Terezije rođ. Čulić koja je bila podrijetlom iz Žeravca kod Dervente, rodilo se je desetero djece. Terezija nije pohađala školu, ali su u obiteljskoj ostavštini sačuvana njezina pisma sinu Gjuri i unuku Ivi, pisana na hrvatskome i na njemačkom jeziku, koja pokazuju njezinu pobožnost i skrb za djecu i unučad.³⁵¹ Martin i Terezija su sa svojom brojnom djecom stanovali u obiteljskoj prizemnici u Brodu koja s preinakama i pregradnjama postoji i danas. Nalazi se nasuprot stare brodske crkve, u današnjoj ulici Matije Mesića br. 52. Sedmero njihove djece doživjelo je odraslu dob: Gjuro (1846.-1893.), Terezija-Reza (1849.-1910.), Ivan (1851.-1926.), Jelka (1855.-1931.), Jelisaveta (1858.-1888.), Martin (1861.-1942.) i Stjepan (1865.-1940.). Tri Martinova sina Gjuro, Martin i Stjepan, nastavili su školovanje, dok je Ivan ostao živjeti u Brodu, gdje je nasljedovao obiteljsku tradiciju te se do smrti bavio kovačkim obrtom.³⁵²

Ivan je imao dvoje djece: kćer Jelku i sina Jozu (Jozu Matina). Sam Ivan nije ostavio dubljega traga ni u lokalnim razmjerima, ali odvjetci njegove obitelji postoje i danas kao jedini živi potomci loze Pilarovih koji još nose to prezime.³⁵³ Sin mu Jozo studirao je u Beču, a već kao gimnazijalac bio je blizak vodstvu Hrvatske napredne omladine. Njezino glasilo *Hrvatski djak* bilježi „abiturijenta“ Josipa Pilara kao vrlo aktivnog sudionika I. pokrajinskog zbora hrvatskoga naprednog đastva iz Slavonije, koji je održan 19. i 20. kolovoza 1908. u Brodu.³⁵⁴ Kad je ujesen iste godine u Beču, u sklopu sveučilišnog udruženja „Zvonimir“ osnovan klub hrvatskoga naprednog đastva, predsjednikom je izabran student medicine Andrija Štampar, dok je dužnost tajnika preuzeo „Jozo M. Pilar, stud. kult. tehn.“ koji, kako se navodi i vijesti o tom događaju,

vjerojatno zato što se Ivo u pismu spominje „Tvog sastavka povijest[i] obitelji Pilar“. Rukopis kojim je pisan odgovor i slaba pismenost njegova autora sugeriraju da bi to ipak prije bio drugi njegov stric, Ivan Pilar.

³⁴⁹ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji Pilar, Crnadak, Čavrak i Jančković. Drugo, prošireno „izdanje“*, Zagreb, 2012. (rkp.) Rukopis je dopunjavao kako u tekstualnom smislu, tako i u pogledu ilustracija i priloga, pa mu je zato paginacija nedosljedna i neuredna te se slijedom toga ni ne navodi.

³⁵⁰ U spomenuti je rukopis B. Jančković uvrstio faksimil krsnoga lista Gjura Pilara, koji je kršten 22. travnja 1846., pri čemu su kao njegovi roditelji navedeni „Martinus Pilarsh et Theresia Čsulich“. Ako je svećenik, „Co-administrator“ župe sv. Stjepana u Brodu, po imenu „Petrus Braschnich“, valjano upisao prezime krštenikova oca, to bi i u tome latinskom upisu u *Knjigu krštenih* moglo sugerirati da je ono u izgovornome obliku još uvijek čuvalo češki oblik Pilař [Pilarž].

³⁵¹ U tim se je pismima, pa i u onima pisanima na hrvatskome, Gjulina majka potpisivala kao „Theresia“, a nije jasno je li na kraju prezimena dodavala još jedno slovo iza riječi Pilar, ili se radi tek o rukopisnoj vitici. No, u spomenutom je pismu Ivin stric Ivan spominjao navodne olomoučke kovače „Pillarze“, što bi jačalo tu dvojbu. Jančković je taj dio rukopisa pročitao kao: „Pillars“, što se ne može isključiti.

³⁵² U svojoj mladenačkoj korespondenciji Ivo Pilar svoga strica ponekad naziva i ujakom (što je vjerojatno posljedica nerazlikovanja tih pojmova u njemačkom jeziku), koristeći ime „Jovo“, kako su Ivana valjda u obitelji nazivali. (S. MATKOVIĆ – E. MILOŠ, „Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije“, 122., 130.)

³⁵³ Pismo B. Jančkovića autoru od 4.I.2014.; B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

³⁵⁴ „I. pokrajinski zbor hrv. naprednog đastva iz Slavonije, dne 19. i 20. kolovoza 1908. u Brodu na Savi“, *Hrvatski djak*, 3/1908., br. 2, listopad 1908., 50.-54.

„kupi i članarinu“.³⁵⁵ Početkom kolovoza 1909. Jozo Pilar je bio bilježnik na Prvome zboru Hrvatske napredne omladine koji je održan na Trsatu.³⁵⁶ Umro je pred kraj svibnja 1965. u svojoj 75. godini te je, kako pokazuje elektronička tražilica, pokopan na zagrebačkome groblju Mirogoj.

Drugi Martinov sin, otac Ive Pilara, geolog Gjuro (Brod na Savi, 22. IV. 1846. – Zagreb, 19. V. 1893.), školovao se je u rodnome Brodu i u Bruxellesu, a u vrijeme Ivina rođenja i mladosti bio je jedan od najučenijih i najuglednijih građana banske Hrvatske: unatoč stanovitim otporima, zahvaljujući potpori biskupa Josipa Jurja Strossmayera i kanonika Franje Račkoga koji je bio predsjednik Jugoslavenske akademije, postao je sveučilišni profesor (kasnije i rektor zagrebačkoga sveučilišta) te redoviti član JAZU.³⁵⁷ K tome je bio član niza znanstvenih ustanova i društava izvan Hrvatske. Bio je također suutemeljitelj Hrvatskoga planinarskog društva koje je, kao deveto te vrste, osnovano 1875. u Zagrebu, a duboka je traga ostavio i u povijesti hrvatskoga šaha i čitava niza drugih društvenih aktivnosti. Godine 1881. i 1884. bio je brodski zastupnik u hrvatskome Saboru. Govorio je skoro sve slavenske jezike, a pored njih još i njemački, francuski, engleski i talijanski. Objavio je veliki broj znanstvenih i stručnih rasprava te nekoliko knjiga.³⁵⁸ Na sina je nesumnjivo duboko utjecao, iako je Ivin samostalni razvitak počeo ipak razmjerno brzo zbog očeve bolesti i prerane smrti. Već u travnju 1892. Strossmayer i Rački su, naime, u svojoj korespondenciji zabilježili znakove da se Gjuro Pilar priprema za smrt, a nekoliko mjeseci kasnije da izgleda loše i da boluje od neke bolesti od koje „mu se mozak suši ili u vodu pretvara“.³⁵⁹ Uskoro je i umro.

Ivin stric Martin Pilar (1861.-1942.), bio je poznati arhitekt i javni radnik, suvlasnik zagrebačkoga arhitektonsko-projektantskog ureda Pilar, Mally i Bauda (1894.-1907.) koji je u jednome razdoblju dosta snažno utjecao na razvitak hrvatske arhitekture izgradnjom niza važnih javnih i privatnih zgrada u banskoj Hrvatskoj i u BiH, mahom u historicističkome, manjim dijelom u secesijskom stilu. Školovao se je u Brodu i u Zagrebu, a studirao je na bečkoj Visokoj tehničkoj školi i na tamošnjoj Akademiji likovnih umjetnosti.³⁶⁰ Brat Gjuro ga je i materijalno

³⁵⁵ „Klub hrv. naprednog akad. djaštva u Beču“, *Hrvatski djak*, 3/1908., br. 4, prosinac 1908., 119.-120.

³⁵⁶ „Prvi zbor Hrvatske napredne omladine, obdržavan dana 6., 7. i 8. kolovoza god. 1909. u 'Hrvatskoj čitaonici' na Trsatu“, *Hrvatski djak*, 3/1908., br. 9-10, rujan 1909., 1.-32.

³⁵⁷ *Korespondencija Rački – Strossmayer. Knjiga prva: od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875.* Ur. Ferdo Šišić, Zagreb, 1928., 344. i dr.

³⁵⁸ O Gjuri Pilaru opš. J.[osip] P.[OLJAK], „Pilar Gjuro“, *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*, 213.-214.; S. BATUŠIĆ, „Pilar Gjuro“, *ÖBL, Bd. VIII., Pet-Ruž*, Wien, 1983., 72.-73.; B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*. Objavljen je i *Zbornik znanstvenog skupa o Gjuri Pilaru (1846-1893.)*, Zagreb, 1994. Niz podataka v. i u zborniku *120 godina nastave prirodoslovlja i matematike na Sveučilištu u Zagrebu: 21. travnja 1876. - 21. travnja 1996.: Spomenica PMF*. Ur. Željko Kućan, Zagreb, 1996., passim. Životopis Gjuro Pilara nalazi se na str. 318.-319.

³⁵⁹ Strossmayer Račkomu 29. IV. 1892., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer. Knjiga četvrta: od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.* Ur. F. Šišić, Zagreb, 1931., 317.; Strossmayer Račkomu 21. II. 1893.; Rački Strossmayeru 27. II. 1893., na istome mjestu, 356., 357.

³⁶⁰ Opš. o M. Pilaru v. S. S. N. [Stjepan SZAVITS-NOSAN], „Pilar Martin“, *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*, ur. E. Laszowski, Zagreb, 1925., 214.; Ljubo BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, passim; S. BATUŠIĆ, „Pilar Martin“, *Österreichisches bibliographisches Lexikon, Bd. VIII.*, 73.; Zlatko JURIC, „Arhitekt Martin Pilar – zagrebački radovi 1889-1900“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 18/1994,

pomagao, a i inače su odnosi između braće bili skladni.³⁶¹ Martin Pilar je vrlo rano počeo objavljivati priloge u uglednome bečkom časopisu *Wiener Bauhütte* u koji je uvršteno osam njegovih priloga. Kasnije je s Jankom Holjcem objavio vrijedan rad „Hrvatski gradjevni oblici“, a samostalno „Das kroatische Bauernhaus“. Dulje vrijeme je Martin bio i član uprave Prve hrvatske štedionice. Godine 1919. povjereno mu je osnivanje tehničke visoke škole u Zagrebu, a te je godine postao i članom umjetničkog razreda JAZU. Godine 1921. postao je pročelnikom tog razreda, a 1924. podpredsjednikom Akademije. Također je bio predsjednikom Jugoslavenskoga nacionalnoga komiteta za naučnu organizaciju rada, a godine 1941. imenovan je članom HAZU. Bio je među poticateljima osnutka Tehničke visoke škole u Zagrebu (kasnijega Tehničkog fakulteta), kojoj je 1942. oporučno ostavio svoju znanstvenu knjižnicu, vrijednosne papire i četiri trokatnice u Zagrebu (u Gundulićevoj ulici br. 52, 54, 55 i 55/1).³⁶²

Najmlađi od trojice Ivinih stričeva, Stjepan Božo Pilar (1865.-1940.), bio je visoki austro-ugarski vojni časnik. U Prvi svjetski rat ulazi u činu pukovnika.³⁶³ Zbog iskazanog junaštva i ranjavanja (1915.) višekratno je odlikovan i promican, a kasnije je stekao i plemićku titulu s predikatom „od Pietra Rosse“, te se je nazivao Stjepan (Stephan) Pilar von Pietra Rossa. U završnoj fazi rata je promaknut u čin general-bojnika,³⁶⁴ a nakon rata je ostao živjeti u Austriji sa suprugom Silvijom koja je bila Slovačkinja. Umirovljen je 1919., a umro je u Salzburgu, ostavivši kćer Martu koja se nije udavala i umrla je bez nasljednika. Sa sinovcem Ivo održavao je stalnu vezu koja je – prema obiteljskoj predaji – bila naročito intenzivna u vrijeme kaznenog postupka u kome je Ivo 1921. optužen i osuđen.³⁶⁵ Stjepan je, očito, dolazio u Hrvatsku i nakon smrti svoga sinovca Ive,³⁶⁶ a nema podataka o možebitnome njegovu političkom angažmanu.

Ivina je majka Klementina (Zagreb, 17. II. 1856. – 15. I. 1877.) bila kći trgovačkog poduzetnika Gjura Crnadka (1820.-1908.), višekratnoga zastupnika u hrvatskome Saboru (1872.-1884.), izaslanika hrvatskog Sabora na zajedničkome Hrvatsko-ugarskome saboru (1872.) i

153.-167.; „Biografije“, u: *Secesija u Hrvatskoj*, Zagreb, 2003., 573.; Dragan DAMJANOVIĆ, „Radovi hrvatskih arhitekata u časopisu *Wiener Bauhütte*“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30/2006., 229.-240.

³⁶¹ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

³⁶² B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*. Na drugome se mjestu u istome članku navodi da je Martin Pilar jednu od te četiri kuće zadržao za sebe, a nakon njegove smrti je u jednoj živjela njegova udovica Anka koja se uzdržavala od najma; preostale tri kuće da su ušle u imovinu zaklade Tehničke visoke škole. Poslije Drugoga svjetskog rata zaklada da je ukinuta, a sve četiri kuće da su nacionalizirane, dok je Ani Pilar dodijeljena skromna mirovina

³⁶³ Obično se tvrdi da je u rat ušao u činu dopukovnika, međutim, *Die Vedette. Beilage zum „Fremden-Blatt“*, 46/1914., Nr. 1631, 22. IV. 1914., 7. vrlo jasno ga spominje u činu pukovnika (*Oberst*). U istom je činu i 28. lipnja 1914. godine spomenut u *Fremden-Blatt*, 68/1914., Nr. 176, 47.

³⁶⁴ Vijest o dodjeli plemstva „general-bojniku Stjepanu Pilaru“ v. u: „Nobilitierungen“, *Die Vedette*, 50/1918., Nr. 1862, 25. I. 1918., 4.; „Verleihung des Adelstandes“, *Fremden-Blatt. Mit militärischer Beilage – Die Vedette*, 72/1918., Nr. 15, 15. I. 1918., 2. Usp. *Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1904*, Wien, 1903, 237., 494.; Antonio SCHMIDT-BRENTANO, *Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität 1816-1918*, Wien, 2007., 138. Pismo B. Jančkovića autoru od 4. I. 2014. B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

³⁶⁵ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*, navodi kako je nakon smrti Marte Pilar njezina skromna kuća prodana, a ostvarena je kupovna pripala njezinoj hrvatskoj rodbini.

³⁶⁶ Splitski *Jadranski dnevnik*, 1/1934., br. 4, 24. III. 1934., 4. među osobama koje su doputovale u Split bilježi i generala Stjepana Pilara.

zagrebačkog podnačelnika (1872.-1888.). Njezina je majka Marija rođ. Chavrak potjecala iz poznate i imućne zagrebačke obitelji.³⁶⁷ Crnadak je bio među utemeljiteljima Matice ilirske (hrvatske), Društva za povjestnicu jugoslavensku, JAZU i zagrebačkog sveučilišta. Tijekom čak 45 godina (1856.-1900.) bio je vijećnik Trgovačke i obrtne komore u Zagrebu, jedan od organizatora prve gospodarske izložbe u Zagrebu (1864.) i bečke međunarodne izložbe (1873.). Suutemeljitelj je i prvi predsjednik osiguravajućeg društva Croatia.³⁶⁸

Jedan Klementinin brat, Milivoj Crnadak (1860.-1947.), skoro čitav život proveo je u upravi najvećih hrvatskih banaka i štedionica, te je službovao u Sarajevu i u Zagrebu. Bio je dugo u vodstvu Prve hrvatske štedionice,³⁶⁹ a 1910. je izabran u ravnateljstvo sarajevske Hrvatske centralne banke koju je utemeljila Hrvatska narodna zajednica,³⁷⁰ organizacija u kojoj je Pilar imao ulogu suosnivača i glavnog ideologa. Drugi njezin brat Vladimir – po kome je kasnije, vjerojatno, Pilar nadjenao ime svomu starijem sinu – bio je odvjetnik u Sisku, a kod njega je Ivo kao dječak i mladić često provodio dio školskih praznika.³⁷¹ Vladimir je u braku s umjetnicom Marijom Prikril imao sina Velimira, pomorskog časnika, te kćer Tinku koja se je udala za dr. Milana Makanca, odvjetnika u Travniku.³⁷²

Klementina Pilar umrla je s nenavršene 22 godine života od tuberkuloze.³⁷³ Nakon njezine smrti Gjuro Pilar je oženio Filipinu Reisz i s njom je imao tri kćeri, Ivine polusestre: Slavu, Izabelu i Elizabetu.³⁷⁴ Iako nije stanovao s njima, nego je ubrzo preselio k djedu i baki s majčine strane, Ivo je s njima održavao dosta bliske odnose, a u tijesnim je vezama trajno ostao i sa stricem, arhitektom Martinom koji nije imao djece. Svojom je oporukom Gjuro odredio da skrbnikom njegovoj djeci bude baš njegov brat Martin, kojemu je ostavio i „moju korespondenciju, manuskripte“, da ih „probere i upotrijebi kako najbolje zna“. ³⁷⁵ Svoju je maćehu Pilar, kako se vidi iz njegove dječake i mladičke korespondencije, redovito nazivao majkom ili mamom Filipom, baš kao što je i polusestre nazivao sestrama.³⁷⁶

³⁶⁷ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

³⁶⁸ Usp. D[avid] K[ARLOVIĆ], „Crnadak Đuro“, *Znameniti i zaslužni Hrvati*, 50.; M. Dt. [Miroslava DESPOT] i A. Sz. [Agneza SZABO], „Crnadak, Đuro“, *Hrvatski biografski leksikon* [dalje: *HBL*], sv. 2, Bj-C, Zagreb, 1989., 727.-728.; S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 13.

³⁶⁹ POJ, I. PILAR, „Obitelj Čavrak i Crnadak u starom Zagrebu“, rukopis. Usp. D[avid] K[ARLOVIĆ], „Crnadak Milivoj“, *Znameniti i zaslužni Hrvati*, 50.-51.; T. De. [Tatjana DELIBAŠIĆ], „Crnadak, Milivoj“, *HBL*, sv. 2, Bj-C, Zagreb, 1989., 728.-729.

³⁷⁰ „Glavna skupština Hrvatske centralne banke“, *Hrvatski dnevnik* (dalje: *HD*), 5/1910., br. 84, 15. IV. 1910., 2.

³⁷¹ Usp. S. MATKOVIĆ – Edi MILOŠ, „Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije“, *Pilar*, 6/2011., br. 11 (1), Zagreb, 2011.

³⁷² POJ, I. PILAR, „Obitelj Čavrak i Crnadak u starom Zagrebu“, rukopis.

³⁷³ B. Jančiković autoru 4. VI. 2014.

³⁷⁴ Pismo B. Jančikovića autoru od 4. I. 2014.; B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*. Usp. S. MATKOVIĆ – E. MILOŠ, „Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije“. Tamo su njezino prezime priređivači napisali u obliku: Raisz.

³⁷⁵ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

³⁷⁶ S. MATKOVIĆ – E. MILOŠ, „Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije“, 120., 121. i dr.

Ivina tetka s očeve strane, Jelisava (Jelisaveta) Koharić rođ. Pilar (1858.-1888.) po izobrazbi je bila učiteljica,³⁷⁷ a imala je sina Janka (1877.-1904.) koji je u Zagrebu završio studij povijesti. Rođen je u Tovarniku, a radio je u Splitu i u Dubrovniku. Naklonost prema njemu pokazivao je i tada ugledni povjesničar i publicist Nadko Nodilo, o kojem je Koharić 1901. napisao esej koji je kasnije uvršten u knjigu Nodilovih izabranih članaka.³⁷⁸ Mladi je Koharić napose u modernističkim i u naprednjačkim krugovima slovio za nadarena povjesničara, a najambiciozniji od niza svojih historiografskih radova, onaj pod naslovom „Das Ende des kroatischen National-Königtums“, posvetio je stricu Martinu i objavio ga u Zagrebu.³⁷⁹ Suradivao je u časopisima Mladih na prijelazu stoljeća, oglasio se među 12 potpisnika proglasa „Mlade Hrvatske“ krajem rujna 1900., a nekoliko godina kasnije, kao jedna od omladinskih perjanica naprednjačkoga pokreta, pisao je i u naprednjačkom *Pokretu*.³⁸⁰ U spomenutome eseju o Nodilu dao je oduška svom političkom uvjerenju, izražavajući nadu u svijetlu budućnost „jednog naroda dvojakog imena, hrvatskog i srpskog“.³⁸¹

Iz raspoložive dokumentacije nije moguće razaznati, je li Ivo Pilar imao ikakva utjecaja na to što su se njegovi rođaci Jozo M. Pilar i Janko Koharić rano približili naprednjačkim redovima, ili je do toga došlo bez ikakve veze s njime. No, kao stenograf („brzopisac“), Koharić je uz Pilarovo posredovanje i u dogovoru s Društvom hrvatskih književnika u kolovozu 1901. sudjelovao u bilježenju uspomena fra Grge Martića. Činio je to tako da ih je zabilježio, pa onda već u Kreševu prepisao i pročitao Martiću „koji je tom prilikom još neke dopunke stavio, a u glavnom se uvjerio da je Koharić vjerno i točno zabilježio njegove riječi“ (Šišić). Također je Koharić drugovao i sa srpskim geografom Jovanom Cvijićem s kojim je proputovao Bosnu i Hercegovinu. U veljači 1905. počinio je samoubojstvo u Dubrovniku.³⁸²

Prema uspomenama sačuvanima u obitelji Jančiković, Pilar je bliže odnose održavao posebno s tetkom Terezijom (Rezom), očevom sestrom. Njezin je sin bio Ivo Kerdić (1881.-1953.), poznati kipar, medaljar i predavač na Akademiji za umjetnost i obrt.³⁸³ A činjenica da se

³⁷⁷ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

³⁷⁸ N. NODILO, *Essayi. Sa essayem Janka Koharića o Natku Nodilu*, Zagreb, 1918. Knjiga je objavljena kao VI. svezak *Prosvjetne biblioteke* koju je pokrenuo Ivan Bojničić, jedan od prvaka slobodnoga zidarstva u Hrvatskoj toga doba.

³⁷⁹ Taj je tekst Pilar naveo u literaturi kojom se je služio pri izradi svoga glavnog djela. Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 785.

³⁸⁰ Koharićev tekst „Ideje o historiografiji“, izvorno objavljen 1900. u karlovačkom *Svjetlu*, u svoj izbor tekstova o hrvatskoj moderni uvrstio je M. MARJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, I., 230.-236. Opš. o Kohariću s popisom njegovih radova v. u: Ljerka RACKO, „Janko Koharić (Prilog poznavanju njegova znanstvenog i publicističkog rada)“, *Historijski zbornik*, 31-32/1978.-1979., Zagreb, 1980., 253.-269.

³⁸¹ J. KOHARIĆ, „Natko Nodilo“, u: *Natko Nodilo, Essayi*, 27.

³⁸² Pilar piše kako je Koharić bio saborski stenograf te navodi da se je „strmoglavio na 6. veljače 1904., par dana iza svog vjenčanja, u Dubrovniku na Boninovu sa visoke klisure u more tako, da ga nikada nisu više našli.“ (I. PILAR, „Kako su nastala 'Zapamćenja' fra Grge Martića“, 138.) *ÖBL*, Bd. IV., 58. i *Hrvatska enciklopedija* kao nadnevak smrti navode 10. II. 1905. godine.

³⁸³ Ivo Kerdić (Davor, 19. IV. 1881. – Zagreb, 27. X. 1953.), hrvatski medaljer i kipar. U Zagrebu je – nasljeđujući obiteljsku kovačku tradiciju – završio kovačko-bravarski odjel na Obrtnoj školi. Pored kraćeg boravka i rada u Parizu, dugo je radio u Beču, gdje je pohađao medaljerstvo na Umjetničko-obrtnoj školi i u Specijalnoj školi za sitnu plastiku i medaljarsku umjetnost pri Akademiji likovnih umjetnosti. Na poziv Roberta Frangeša Mihanovića, 1913.

je rodio u tako uglednoj, razgranatoj i utjecajnoj, a s majčine strane i imućnoj obitelji, umnogome će odrediti Pilarov život. Ujedno su usponi i padovi tih obitelji izvrsna ilustracija uspona i padova hrvatskoga građanstva, pa i hrvatskoga društva u 19. i 20. stoljeću u cjelini.

Dvadesetak dana nakon rođenja, 4. srpnja 1874. godine, mali je Ivo kršten u župi sv. Marka u Zagrebu te je dobio ime Ivan Krstitelj Juraj Pilar.³⁸⁴ Njegovi roditelji Gjuro i Klementina imali su uza nj još jedno dijete, sina Lucijana (Zagreb, 20.I.1876. – 4.IV.1877.), koji je umro brzo nakon poroda, ali je ipak nadživio majku.³⁸⁵ Malo nakon njezine smrti Ivo će preseliti k djedu Gjuri Crnadku i njegovoj supruzi Mariji, koji su bili imućni kućevlasnici. Otac mu Gjuro ostat će u Donjem gradu, u Berislavićevoj ulici br. 3, gdje je kao podstanar u stanu na prvome katu proveo većinu svoga zagrebačkog razdoblja. Usprkos uglednim položajima koje je imao, nikad nije uspio kupiti stan niti sagraditi kuću, a u Berislavićevoj je stanovao i s drugom suprugom te trima kćerima iz drugoga braka sve do prerane smrti.³⁸⁶ Umro je s nenavršenih 48 godina, a prema obiteljskoj predaji, ta Ivina fizička odvojenost od oca u određenoj će mjeri – usporedno s razumljivim nastojanjem mladića da iziđe iz sjene poznatoga i cijenjenog oca – uvjetovati i njegove donekle drugačije političke i svjetonazorske poglede. Prema tim bi sjećanjima Ivo, baš nasuprot očevoj frankofiliji, pokazivao više simpatija za germansku kulturu i srednjoeuropske teme.³⁸⁷ Kasnije ćemo vidjeti da je Ivo razvio naglašene simpatije prema slavenstvu.

U Zagrebu je Ivo Pilar završio osnovnu izobrazbu u donjogradskoj Općoj pučkoj školi.³⁸⁸ Pučku je školu završio polažući privatne ispite, dakle, ne pohađajući nastavu.³⁸⁹ U rodnome je gradu završio i srednju školu: pohađao je Klasičnu gimnaziju na Gornjem gradu, ustanovu koju

je doselio u Zagreb i zaposlio se na Akademiji likovnih umjetnosti, gdje je do umirovljenja 1947. predavao obradbu kovina (isprva kao učitelj, od 1919. profesor, od 1940. redoviti profesor) i do potkraj 1926. vodio Ljevaonicu, utemeljivši radionicu za cizeliranje i kovnicu medalja. Između ostaloga je izrađivao odličja u razdoblju od 1941. do 1943. te skice za kovani novac za Državu SHS (1918.), Kraljevinu Jugoslaviju (1937., 1938.), Banovinu Hrvatsku (1939.), NDH (1941., 1943.) i FNR Jugoslaviju (1947.–1948). Najpoznatija od njegovih brojnih skulptura je Dore Krupičeve, „Zlatarovo zlato“, koja je 1929. postavljena u niši Kamenitih vrata, a još 1906. izradio je reljef „Vera Pija Pilar“ s likom tada trogodišnje Pilarove kćeri. Umro je u Zagrebu. Pored spomenutoga reljefa, u posjedu obitelji Jančiković sačuvana je i medalja Mire Pilar te medalja s Kerdićevim autoportretom. Opš. B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*. Vinko ZLAMALIK, *Memorijal Ive Kerdića*, Zagreb, 1980.; V.M.S i V.Fo. [Vesna MAŽURAN SUBOTIĆ i Višnja FLEGO], „Kerdić, Ivo“, *HBL*, sv. 7, Kam – Ko, Zagreb, 2006., 252.-255.

³⁸⁴ NSK, OIP, R-7983, c-a, 5 – Krstni list - Joannes Bapt. Georgius Pilar (Ivan Krst. Juraj Pilar), Zagreb, 15. II. 1901. Pilar je u zreloj dobi pokušao istražiti podrijetlo svoje obitelji i napraviti rodoslovlje. Sažetak tog istraživanja pod naslovom „Porodica Pilar“, pohranjen je u NSK, OIP, R-7983, A-24. Usp. S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 13.

³⁸⁵ Pismo B. Jančikovića autoru od 4. I. 2014. B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*. Moguće je da spomenuti podatak o nadnevku Lucijanova rođenja ipak nije točan. U ostavštini Matije i Ladislava Mrazovića sačuvano je, naime, pismo Gjuro Pilara Ladislavu Mrazoviću od 24. VI. 1878., u kojem Gjuro navodi: „Prekjučer u 8 sati u jutro obdarila me je moja Klementina sinčićem.“ (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti /dalje: HR-AHAZU/. XV 46 A1, Pil. 12)

³⁸⁶ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

³⁸⁷ B. Jančiković autoru 31. V. 2014.

³⁸⁸ NSK, OIP, R-7983, c-a, 14 – Polaznica Obće pučke škole u Donjem gradu Zagrebu, od 27. VII. 1882.

³⁸⁹ Osim obiteljske predaje, to proizlazi i iz Polaznice koju mu je 27. srpnja 1882. izdala Obća pučka škola u Donjem gradu Zagrebu, br. 33. (NSK, OIP, R-7983, c-a 14)

će u to doba pohađati deseterci učenika koji će u hrvatskoj kulturi i politici ostaviti duboke tragove.³⁹⁰ Upitna je pouzdanost obiteljske predaje po kojoj je i gimnaziju, osim završnoga razreda, završio kao „privatist“, što bi značilo da nastavu nije pohađao u školi, nego da su ga učitelji podučavali u stanu, dok je u školi samo polagao ispite.³⁹¹ Sačuvane njegove svjedodžbe prvoga i drugoga polugodišta drugoga razreda Kr. gimnazije zagrebačke sadrže, naime, i ocjene iz vladanja („pohvalno“) i marljivosti („postojana“), što bi kod privatnog polaganja ispita vjerojatno bilo ispušteno.³⁹² Popis maturanata Klasične gimnazije pokazuje da je maturirao 1893., skupa s Arturom Benkom-Bojničkim, Aleksandrom Horvatom, Dragutinom Domjanićem, Lavom Mazzurom i nizom drugih koji su kasnije ostavili traga u hrvatskome javnom životu.³⁹³ Među godinu starijom generacijom bili su Vladimir Frank i Vladimir Vidrić, a godinu iza Pilara maturirali su Vladimir Kerdić, Milan Heimerl, Ivan Lorković i dr.³⁹⁴

U dječjačkome i u mladenačkom razdoblju je često boravio na selu, mahom kod bake Marije Crnadak rođ. Chavrak (1837.-1917.) u prisavskome selu Gušće, u sisačkome kotaru. Iako u obitelji nije sačuvana predaja niti dokumenti o kakvoj njegovoj bolesti,³⁹⁵ vjerojatno je razlog tomu njegovo pobolijevanje. On će, naime, kasnije opisivati kako je sam, primjenom posebnog režima prehrane i načina života, izliječio „vlastitu strahovitu neurasteniju“, od koje ga nijedan liječnik nije uspio izliječiti.³⁹⁶ Time je smjerao na svoj prelazak na vegetarijanstvo, a ako je njegovo približno datiranje tog čina točno, značilo bi da je način prehrane drastično promijenio između 25. i 30. godine života. Njegovi sociološki članci i knjiga *Borba za vrijednost svoga* „Ja“ pokazuju da je s velikim zanimanjem pratio razvitak medicine i nova liječnička postignuća, što također sugerira da je imao stanovitih zdravstvenih poteškoća. To također proizlazi i iz njegovih dnevničkih zapisa koji potječu iz 1918. i 1932. godine. U njima on, naime, također registrira svoje zdravstvene stanje, osobito probavne smetnje.

Svoje će obiteljske veze s Chavrakovima i Crnadkovim u zreloj dobi Pilar produbiti i obogatiti,³⁹⁷ a spomenuto pobolijevanje je nesumnjivo pridonijelo i njegovoj planinarskoj strasti koju mu je zasigurno prvotno razbudio otac Gjuro, i sam strastveni planinar. Među redovitim članovima Hrvatskoga planinarskog društva bili su i Milivoj i Gjuro Crnadak, a obitelj Jančiković i danas čuva neke od sprava koje je Pilar koristio za redovitu tjelovježbu. Planinarenje i ljubav prema šetnji u prirodi dijelom će pridonijeti i širenju njegova interesa za „bogumilstvo“: u više navrata će Pilar spomenuti da je Bosnu i Hercegovinu prošao uzduž i poprijeko, a jednako tako će

³⁹⁰ NSK, OIP, R-7983, c-a, 16 – svjedožbe Klasične gimnazije u Zagrebu; S. LIPOVČAN, „Životopis Ive Pilara“, 269.

³⁹¹ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*; B. Jančiković autoru 31.V.2014.

³⁹² NSK, OIP, R-7983, c-a, 16.

³⁹³ „Svršeni maturanti 1851.-1957.“, *Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora zagrebačke Klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju 1607.-1957.* Ur. Andrija Ljubomir Lisac, Zagreb, 1957., 1042.

³⁹⁴ Isto, 1041.-1043.

³⁹⁵ Pismo B. Jančkovića autoru od 26. V. 2014.

³⁹⁶ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (1), *Hrvat*, 8/1926., br. 1880, 3. IV. 1926., 20.

³⁹⁷ U POJ se čuva Pilarov rukopis „Obitelj Chavrak i Crnadak u starom Zagrebu“, u kojem je ukratko opisana povijest tih dviju obitelji.

u posljednjim godinama života svoju planinarsku i športsku strast povezivati s istraživanjem lokaliteta za koja je ocijenio da su bili mjesta dualističkoga kulta.

Iako je kao učenik bio više nego dobar – makar ne i briljantan – od najranije je dobi Ivo bio predodređen za školničku karijeru.³⁹⁸ Zato je uz materijalnu i svaku drugu pomoć Crnadkovih nakon gimnazije nastavio školovanje u Beču. Tamo završava jednogodišnji abiturijentski tečaj na Visokoj školi za svjetsku trgovinu (*Hochschule für Welthandel*),³⁹⁹ a 9. listopada 1893. upisuje studij prava na bečkom sveučilištu.⁴⁰⁰ Svih osam semestara pravnoga studija uredno je prijavljeno te u sveučilišnoj prijavnici popunjeno nazivima kolegija te imenima i potpisima predavača. U doktora prava promoviran je u Beču 14. srpnja 1899. godine, o čemu svjedoče doktorska diploma,⁴⁰¹ kao i njegova pozivnica tiskana za tu prigodu.⁴⁰²

Netočne su, dakle, tvrdnje koje se povremeno ponavljaju, da je studirao i doktorirao u Zagrebu.⁴⁰³ No, oko njegova studija ipak postoje stanovite nejasnoće, budući da zasad nije utvrđeno kakvim je uspjehom polagao ispite. Njegova sveučilišna prijavna knjižica, obično nazivana indeksom, ne sadrži ocjene. Međutim, nakon što su u njoj upisani kolegiji i predavači osamsemestarskoga pravnoga studija, popunjene su još i sljedeće dvije stranice. Na prvoj su upisani kolegiji i predavači prvoga semestra studija na bečkome Filozofskom fakultetu, te je naznačeno da taj prvi semestar traje od travnja do srpnja (sic!) 1899. godine. Među upisanima nalazi se i kolegij „Književnost južnih Slavena od 1830. godine“ („Literatur der Südslawen seit 1830“) koji je držao Matija Murko. No, potom su te dvije stranice precrtane, a nedostaju i potpisi predavača, pa nije jasno, je li Pilar te kolegije na Filozofskom fakultetu uopće odslušao.⁴⁰⁴ Ipak se može sa sigurnošću zaključiti da se je na Filozofski fakultet bio upisao, budući da je sačuvana

³⁹⁸ Njegove sačuvane svjedodžbe pokazuju da je iz većine predmeta imao ocjenu „veoma dobar“ i „odličan“, rjeđe „izvrstan“, ponekad i „dobar“.

³⁹⁹ V. D[EŽELIĆ], „Pilar Ivo dr.“, *Znameniti i zaslužni Hrvati*, 214.; S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nact)“, 13.; B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*. Sam Pilar će kazati da je u Beču „svršio trgovačku akademiju“. (I. PILAR, „Krizna kapitalizma kao spoznajni i socijalno politički problem“, *Pilar*, 6/2011., br. 11 /1/, Zagreb, 2011., 98.)

⁴⁰⁰ „Meldungsbuch No. 3418“, ovjerovljen 9. listopada 1893. na Pravnome fakultetu Sveučilišta u Beču nalazi se u POJ. Faksimil naslovnice, nazvan indeksom, objavljen je u: D. PAVLIČEVIĆ, „O vremenu i prostoru djelovanja dra Ive Pilara“, 73. Ne navodeći izvora, S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nact)“, 13. tvrdi da Pilar na tom studiju „specijalizira nacionalnu ekonomiju (Volkswirtschaft) i sociologiju“. Takva specijalizacija u formalnome smislu, međutim, nije postojala niti ona proizlazi iz kolegija upisanih u sveučilišnoj prijavnici („Meldungsbuch No. 3418“).

⁴⁰¹ Izvornik diploma nalazi se u POJ, a faksimil je uvrstio B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

⁴⁰² Pozivnicu za promociju vidi u: [S. MATKOVIĆ, prir.] „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 166.-167.

⁴⁰³ Tvrdnja da je doktorski naslov Pilar stekao u Zagrebu ponekad se pogrješno navodila i u stručnoj literaturi. Usp. D. PAVLIČEVIĆ, „O vremenu i prostoru djelovanja dra Ive Pilara“, 68. Ponovio ju je, primjerice, i S. BLAŽANOVIĆ, „Doprinos Ive Pilara kritičko-teorijskim pitanjima književnosti“, 205., koji je držao potrebnim u istome članku (str. 205.), u kratkome Pilarovu životopisu navesti još i sljedeće: „U Beču je 1917. objavio i knjigu: *Die südslavische [sic!] Frage und der Weltkrieg* pod pseudonimom L. v. *Südland*. Knjiga je prevedena na hrvatski jezik tek 1943. godine. Značajna mu je i knjiga *Južnoslavensko pitanje*.“ Piscu, dakle, nije bilo poznato da je posrijedi jedna te ista knjiga, inače glavno i najpoznatije Pilarovo djelo, a ni to da je objavljena 1918. godine.

⁴⁰⁴ POJ, „Meldungsbuch No. 3418“.

njegova iskaznica koju je 20. travnja 1899. izdala sveučilišna kvestura Ivanu Pilaru kao „redovitom slušaču Filozofskog fakulteta“.⁴⁰⁵

Neupitnom se, međutim, smatra tvrdnja koja je objavljena za njegova života, da je na pariškome Pravnom fakultetu (*École de droit*) pola godine slušao predavanja iz nacionalne ekonomije.⁴⁰⁶ Dokaz o tome studiju u Parizu zasad nije objavljen, pa će tek trebati utvrditi je li se on doista zbio, i u kojoj je akademskoj godini do njega došlo.⁴⁰⁷ Nisu zasad utvrđeni razlozi zbog kojih je prekinuo taj drugi studij (ako je do njega uopće došlo), ali je sasvim jasno da nije posrijedi bio manjak njegova interesa: temama iz nacionalne ekonomije dosta studiozno baviti će se pretežan dio svoga života.⁴⁰⁸ Vjerojatno je presudila želja da više ne bude na teret baki i djedu koji su snosili trošak njegova školovanja, ali i mogućnost zaposlenja koje je za jednoga tek svršenog pravnika nesumnjivo bilo atraktivno.

Nakon završetka studija kraće vrijeme Pilar, naime, radi kao tajnik ravnatelja bečkoga Dioničkog društva željezne industrije R. PH. Wagner ili kao jedan od tajnika toga društva.⁴⁰⁹ Po svemu sudeći se je radilo o dioničkome društvu R. Ph. Waagner, jednome od najvećih poduzeća trgovačke industrije koje je sudjelovalo u praktično svim velikim pothvatima u Beču, pa i u drugim većim gradovima Monarhije, a u doba Pilarova zaposlenja naročito velik udjel imalo je

⁴⁰⁵ NSK, OIP, R-7983, c-a, 3 – Legitimations-Karte für den ordentlichen Hörer der philosophischen Fakultät, Wien, 20. Apr. [18]99.

⁴⁰⁶ V. D[EŽELIĆ], „Pilar Ivo dr.“, *Znameniti i zaslužni Hrvati*, 214. To spominje i on sam, u članku „Krizna kapitalizma kao spoznajni i socijalno politički problem“, 98.

⁴⁰⁷ S obzirom na neprijepornu činjenicu da je pravo u Beču doktorirao u srpnju 1899., a da je godinu dana kasnije već radio u BiH ili se bar spremao za odlazak u Sarajevo nakon zaposlenja u Beču, logičnom se čini pretpostavka da bi u Parizu bio prije spomenute epizode s bečkim Filozofskim fakultetom, dakle – između jeseni 1897. i proljeća 1899. godine. To razdoblje se zapravo može još i stegnuti, jer je – kao što ćemo vidjeti u nastavku – skoro sigurno da je pred kraj 1897. i početkom 1898. Pilar bio u Beču, jer se tada njegovo ime često spominje u kontekstu pokretanja časopisa *Mladost*, zbog kojega je u travnju 1898. s Dušanom Plavšićem putovao u Prag u potrazi za novčanom pomoći. Zato bi njegovo pariško razdoblje najvjerojatnije padalo u drugu polovicu 1898. i početak 1899. godine. U članku M. KOLAR, „Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovnih gospodarsko-socijalnih kretanja u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća“, *Podravina*, vol. 11, br. 22, Koprivnica, 2012., 113. navodi se kako su Pilar i Benko skupa stanovali i u Beču i u Parizu. Iako tekst sadrži niz faktografskih pogriješaka, taj bi podatak mogao olakšati rekonstrukciju Pilarova pariškog boravka.

⁴⁰⁸ Iz činjenice da je Dušanu Plavšiću u studenome 1897. javio adresu francuskoga slavista Loiusa Légera, vrlo je preuranjeno zaključivati kako je to jedno od „mnogih važnih poznanstava“ koje je Pilar navodno stekao. (S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar /1874.-1933./: Život i djelo (Nact)“, 13.) Štoviše, sadržaj pisma koje je objavio S. Matković dosta jasno sugerira da Pilar (bar tada) Légera uopće nije poznao. S velikim stupnjem vjerojatnosti se može pretpostaviti da je njegovu adresu pribavljao u kontekstu priprema za pokretanje bečkoga časopisa *Mladost*. Pokretači su, naime, molili svoje prijatelje da im pribave adrese uglednih osoba i potencijalnih suradnika, pa je, primjerice, tadašnji pariški student Vjekoslav Jelavić u prosincu 1897. pribavio i javio adrese desetak uglednih francuskih pisaca i kulturnih radnika. (Nevenka KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 341, Zagreb, 1965., 246.). Ne treba iz toga zaključiti da se je s njima i upoznao, a kamoli nešto više.

⁴⁰⁹ M. STARČEVIĆ, „Geleitwort zur zweiten Ausgabe“, u: *L. v. Südländ, Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*, IX. navodi kako je Pilar radio na mjestu „eines Sekretärs der Aktiengesellschaft für Eisenindustrie R. PH Wagner in Wien“. U svojoj verziji Pilarova životopisa S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nact)“, 14. misli da to društvo nije imalo drugoga naziva osim „Dioničko društvo željezne industrije“ (pa ga kao takvoga stavlja u navodnike!), ne spominjući uopće da bi Pilar mogao biti tajnik društva, a ne njegova ravnatelja ili ravnateljstva.

napose u mostogradnji i izgradnji plinovoda odnosno instalacije plinske rasvjete.⁴¹⁰ Kako je do tog zaposlenja došlo, zasad nije utvrđeno.⁴¹¹ No, već 1900. godine 26-godišnji doktor prava ipak napušta Beč, ali se ne vraća u rodni Zagreb, nego odlazi u Sarajevo, gdje se zapošljava u Povlaštenoj [Privilegovanoj] zemaljskoj banci za Bosnu i Hercegovinu.⁴¹² Mile Starčević, doduše, navodi kako se je Pilar po dolasku u Sarajevo zaposlio kao jedan od tajnika u Zemaljskoj banci za Bosnu i Hercegovinu, te pritom koristi njezin skraćeni naziv (*Landesbank*, Zemaljska banka), vjerojatno previđajući kako banka to ime službeno nosi tek od 1918. godine.⁴¹³ Iz jednoga Pilarova članka (u kome on banku naziva tim istim skraćenim nazivom) proizlazi da tamo nije došao kao „jedan od tajnika“, nego kao „ravnateljski tajnik“ te banke.⁴¹⁴ Plaća mu ipak nije bila osobito visoka: iz pisma koje je Svetimir Korporić sredinom studenoga 1900. uputio Stjepanu Radiću, moglo bi se zaključiti da je Pilarova (godišnja) plaća iznosila 800 forinti.⁴¹⁵

Taj podatak o plaći ipak ne mora biti točan,⁴¹⁶ ali ako je bio točan, onda je to značilo da Pilarova plaća i nije bila osobito visoka: u školskoj godini 1890./91. školske su stipendije iznosile 35 forinti mjesečno, a tada su povećane na 50 forinti.⁴¹⁷ Godišnja plaća od 800 forinti značila bi da je njezin mjesečni obrok iznosio manje od 67 forinti, što i bez obzira na prosječno niže cijene života u BiH nije omogućivalo nikakvu rastrošnost. No, sasvim je moguće da je Pilara na odlazak

⁴¹⁰ Usp. *Wien am Anfang des XX. Jahrhunderts. Ein Führer in technischer und künstlerischer Richtung. Herausgegeben vom Österreichischen Ingenieur- und Architekten-Verein. Bd. I. – Charakteristik der städt. Ingenieurbauten; Bd. II. – Hochbauten, Architektur und Plastik. Redigiert von Ingenieur Paul Kortz, Stadtbaurat, Wien, 1905.-1906., passim.* Prema podacima iz *ÖBL*-a, to poduzeće, jedno od najvećih austrijskih poduzeća u proizvodnji željeza i čelika, izvorno je kao trgovinu željeznom robom 1854. utemeljio Rudolf P. Wagner (1827.-1888.). Dioničko društvo koje je nosilo njegovo ime, 1904. se je spojilo s poduzećem Antona Biróa koje se je primarno bavilo građevinsko-bravarskim poslovima, te je u idućim godinama izvelo niz velikih građevinskih pothvata diljem Monarhije i u Bugarskoj. (<http://www.aeiou.at/aeiou.encyclp.w/w001453.htm>, pristup 17. IX. 2013.)

⁴¹¹ U katalogu Prirodno-povijesnog muzeja u Beču nalazi se podatak o objavljenj raspravi R. Ph. Wagnera pod naslovom *Tabellen der Tragfähigkeit und der Gewichte gewalzter und genieteter Bauträger, gusseiserner und schmiedeiserner Tragsäulen*, objavljenoj u Beču 1885. godine. Katalog je dostupan na: http://www.landmuseum.at/pdf_frei_remote/ANNA_25_0001-0138.pdf (pristup 17. IX. 2013.). Moguće je samo nagađati o tome, je li građevinski inženjer Waagner poznao 34 godine mlađega Ivina strica Martina Pilara koji je studirao arhitekturu u Beču, ili je veza zapravo išla preko Ivina rođaka i imenjaka Ive Kerdića koji je u Beču jedno vrijeme radio u tvornicama mostovnih konstrukcija. No, iz Pilarova pisma D. Plavšiću od 19. VIII. 1898. jasno proizlazi da je Pilar već tada imao brojna poznanstva u zagrebačkom Klubu inženirah i arhitekatah. (S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću /1897.-1898./“, 163.)

⁴¹² V. D[EŽELIĆ], „Pilar Ivo dr.“, *Znameniti i zaslužni Hrvati*, 214.

⁴¹³ Pritom tu banku nedovoljno precizno naziva Zemaljskom bankom iz Sarajeva: „...Später hatte er die gleiche Stellung in der Landesbank von Sarajevo inne.“ (M. STARČEVIĆ, „Geleitwort zur zweiten Ausgabe“, IX.) Prema I. ALILOVIĆU, *Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine*, 143., Pilar je „iz Beča (...) došao kao tajnik Zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu“. Izvor za tu tvrdnju nije naveden.

⁴¹⁴ I. PILAR, „Kako su nastala 'Zapamćenja' fra Grge Martića“, 137.

⁴¹⁵ *Korespondencija Stjepana Radića, sv. 1, 1885-1918*. Prir. B. Krizman, Zagreb, 1972., dok. 235, str. 359.-360.

⁴¹⁶ Odogovarajući na molbu Dušana Plavšića za zaposlenje od 17. rujna 1900., uprava Povlaštene zemaljske banke u Sarajevu od vratila mu je 15. listopada te godine, da ga je spremna primiti za početnu godišnju plaću u iznosu od 1.200 kruna. (HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 37) Na istome mjestu se nalaze dokumenti koji pokazuju da je Plavšić u toj banci od 1. siječnja 1904. primao 2.200 kruna osnovne godišnje plaće te 550 kruna dodatka. Od 1. siječnja 1906. plaća mu je bila 2.600 kruna i 650 kruna dodatka. U listopadu te godine primljen je u Prvu hrvatsku štedionicu za 3.300 kruna osnovne plaće, 1.000 kruna stanarine i 333,33 krune novogodišnje nagrade.

⁴¹⁷ Tomislav KRALJAČIĆ, *Kallayev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo, 1987., 445.

u BiH ipak ponukala težnja za što bržim financijskim ostamostaljenjem. Iako su Crnadkovi bili imućni, a osim na njihovu potporu, Pilar je mogao računati i na potporu strica Martina, on se je ipak, kako kaže obiteljska predaja, u BiH zaputio da bi tamo osigurao egzistenciju i stekao imetak koji bi mu omogućio da bude materijalno i intelektualno neovisan.⁴¹⁸ BiH je u to doba privlačila mlade i naobražene ljude zbog širokih mogućnosti zapošljavanja i napredovanja,⁴¹⁹ a i uvjeti za stjecanje mirovine bili su povoljniji nego u ostatku Monarhije.⁴²⁰ Zato Pilarova odluka da iz Beča ode u Sarajevo nije nužno bila neobična, iako je u Zagrebu imao snažan obiteljski oslonac, a iz pisama koje je u rujnu 1898. uputio Plavšiću jasno se vidi da ga je Zagreb privlačio i kao živo kulturno središte, prema njegovu mišljenju dinamičnije čak i od Beča.⁴²¹

Zašto se je ipak odlučio za odlazak u Sarajevo, a ne za povratak u Zagreb, danas nije moguće reći sa sigurnošću. Zaposlenje koje je dobio, u to je vrijeme obećavalo. Naime, na poticaj Zemaljske vlade, Wiener Bankverein je 1895. u zajednici s Ugarskom bankom za industriju i trgovinu osnovao Povlaštenu [Privilegovanu] zemaljsku banku za Bosnu i Hercegovinu. Riječ je o novčarskom zavodu koji je više od dva desetljeća bio najjači u Bosni i Hercegovini. Banka je imala sjedište u Sarajevu, a početni kapital od 4 milijuna forinti brzo se je povećavao, pa je Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu vrlo brzo preuzela Bosansko-hercegovački hipotekarni kreditni zavod i Bosansku narodnu dioničku banku, kao i neke pokrajinske štedionice i banke. Godine 1918. preimenovana je u Zemaljsku banku za Bosnu i Hercegovinu.⁴²²

Za 26-godišnjega Pilara zapošljavanje u toj ustanovi moralo je biti privlačno, iako se je sam njegov odlazak u BiH mogao činiti iznenađujućim, ne samo s obzirom na status njegove obitelji u Zagrebu, nego i s obzirom na činjenicu da je sam Ivo već stekao određenu reputaciju – pa time i prijatelje i suradnike, ali i protivnike – u glavnome gradu Hrvatske.

U hrvatski se je javni život, naime, mladi Pilar bio uključio još tijekom studija, objavljujući svoje prve književne prijevode i početničke literarne uradke. Osobito veliku pozornost intelektualne javnosti na sebe skrenut će već spominjanom opširnijom raspravom „Secesija“, koja se je 1898. pojavila najprije u *Viencu*,⁴²³ a potom je bila objavljena i kao poseban otisak. Ta je rasprava izazvala burne polemike u umjetničkim krugovima. Sam Pilar je izbjegao

⁴¹⁸ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*; B. Jančiković autoru 31.V.2014.

⁴¹⁹ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson (Dva pogleda na južnoslavensko pitanje)“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 25.

⁴²⁰ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 444.-445. i dr.

⁴²¹ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898)“, 162.-164.

⁴²² HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, k. 37. „Privilegirana zemaljska banka za BiH“. Opš. o toj banci i njezinoj djelatnosti v. u: Božidar NIKAŠINOVIĆ, *Privilegierte Landesbank für Bosnien und Herzegovina und ihre Tätigkeit. Eine politisch-finanzielle Darstellung*, Sarajevo, 1901.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 497.-498.; Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)“, *Izabrana djela Hamdije Kreševljakovića*, sv. IV., Sarajevo, 1991., 255.; Dževad JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 2002., passim.

⁴²³ I. PILAR, „Secesija“, *Vienac*, 30/1898., br. 35 (27. VIII. 1898., 540.-541.), br. 36 (3. IX. 1898., 555.-557.), br. 37. (10. IX. 1898., 570.-575.), br. 38 (17. IX. 1898., 590.-591.), br. 39 (24. IX. 1898., 603.-605.)

sudjelovati u tim polemikama, ali su njegovo ime i njegova rasprava o secesiji već tada postali nezaobilaznim činjenicama hrvatskoga kulturnog života.

I nakon dolaska u Sarajevo Pilar se je odmah pridružio intelektualnome životu toga grada, napose društvenim i kulturnim aktivnostima tamošnje hrvatske inteligencije koja je mahom potjecala iz drugih hrvatskih zemalja. Ona se je većinom okupljala oko *Nade*, polumjesečnog časopisa namijenjenog „pouci, zabavi i umjetnosti“. Časopis je pokrenut 1895. na poticaj Benjamina Kállaya, a kao nakladnik je označena Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu.⁴²⁴ Urednikom *Nade* je imenovan visoki državni dužnosnik Konstantin Kosta Hörmann, ali je stvarni urednik lista – napose njegova književnoga dijela – bio već poznati hrvatski pjesnik Silvije Strahimir Kranjčević.⁴²⁵ Kranjčević je već bio afirmirani pjesnik, a u BiH je živio već godinama.⁴²⁶ Izvrsno uređivana, *Nada* je tijekom devet godišta (1895.–1903.) okupila oko 300 suradnika, a skoro toliko je bilo onih čija je suradnja otklonjena.⁴²⁷ Iako je izvorno bila zamišljena kao sredstvo afirmacije Kállayeve bošnjačke koncepcije, Hörmannovom i Kranjčevićevom zaslugom taj je časopis prerastao u nešto drugo, pa ga – drže neki hrvatski autori – treba promatrati kao izraziti hrvatski književni časopis, odnosno kao dio sustava hrvatske moderne, a ne kao dio „pokrajinskoga bosansko-hercegovačkog okvira“.⁴²⁸ Ako se ta ocjena smije donekle smatrati i pretjeranom, nema nikakve sumnje da je *Nada* omogućila afirmaciju niza hrvatskih autora i da su od nje puno više od Hrvata zazirali srpski pisci, a napose srpski nacionalisti. To je samo jednim dijelom bilo posljedica činjenice da je *Nada* formalno bila u vlasništvu Zemaljske vlade za BiH, dok važnije razloge treba tražiti u njezinoj uređivačkoj politici koja je pratila i kulturno-umjetnička događanja u Srbiji, ali je uvijek nastojala ostaviti

⁴²⁴ O pokretanju, ulozi i značenju *Nade*, usp. H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave“, 231., 233. Niz Kreševljakovićevih tvrdnji ispravio je R. BESAROVIĆ, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 1974., 97.-125. Vidi i: D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića u sarajevskoj 'Nadi' 1894-1903“, *Rad JAZU*, knj. 365, Zagreb, 1972., 492.-494.; Ljubica TOMIĆ-KOVAČ, „Književni časopisi u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske okupacije“, *Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, knj. III-IV., Sarajevo, 1974./75., 89.-105.; Boris ČORIĆ, „Kállayeva i Hörmannova koncepcija časopisa 'Nada'“, *Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, knj. III-IV., Sarajevo, 1974./75., 145.-157.; ISTI, *Nada. Književnohistorijska monografija 1895-1903*, Sarajevo, 1978.; ISTI, *Nada. Bibliografija 1895-1903.*, Svjetlost, Sarajevo, 1978.

⁴²⁵ I. KRTALIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević*, 191.; A. PAVEŠKOVIC, „Književna publicistika Ive Pilara“, 24., 37. i dr.

⁴²⁶ Silvije Strahimir Kranjčević (Senj, 17. II. 1865. – Sarajevo, 29. X. 1908.), hrvatski pjesnik. Školovao se u Senju i u Rimu, potom u Zagrebu završio učiteljski tečaj. Od rane mladosti, a napose nakon dolaska u Zagreb pristaša Stranke prava. Prvu zbirku pjesama *Bugarkinje* objavio 1885., a kako nije dobio učiteljsko mjesto u Senju, 1886. otišao je u BiH. Radio je u školama u Mostaru, Livnu, Bijeljini i Sarajevu. U Sarajevo je stigao 1893. na poticaj Koste Hörmanna. U to vrijeme izlaze mu *Izabrane pjesme* (1898.), a uskoro je objavljena i treća zbirka *Trzaji* (1902.). Još prije kraja stoljeća Kranjčević je slavljn kao najveći živući hrvatski pjesnik, a i danas se smatra jednim od najvažnijih hrvatskih pjesnika uopće. Nakon gašenja *Nade*, 1904. je postavljen ravnateljem trgovačke škole u Sarajevu. Posmrtno je 1908. objavljeno i divot-izdanje *Pjesama*, koje sam Kranjčević nije dospio prirediti. Opš. Ilija KECMANOVIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević. Život i delo*, Sarajevo, s. a. [1959.], D. JELČIĆ, *Kranjčević*, Zagreb, 1984.; „Kranjčević, Silvije Strahimir“, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 6, Kn – Mak – Mak, 229.-230.)

⁴²⁷ D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 429.

⁴²⁸ Isto, 432. I Jelčić prihvaća gledište da je program *Nade* bio „u biti, identičan programu 'mladih': sloboda umjetničkog stvaranja“. (D. JELČIĆ, *Kranjčević*, 141.-143.)

dojam da se smatra sastavnim dijelom kulturno-umjetničkih kretanja u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji.

Uskoro po dolasku u Sarajevo, Pilar je sudjelovao je u organiziranju neformalne skupine književnika i javnih radnika koja se nazvala Kolom sarajevskih književnika, i koja je organizirano i dosta intenzivno djelovala nekoliko mjeseci, do pred kraj svibnja 1901. godine. Tada je ta djelatnost prekinuta, navodno zbog pritiska klerikalnih krugova.⁴²⁹ U sklopu djelatnosti Kola sarajevskih književnika Pilar je održao i više predavanja i referata, od kojih su neka i objavljena. Sudjelovao je i svečanosti proslave barjaka *Hrvatskoga pjevačkog društva Trebević* u Sarajevu 1900. godine.⁴³⁰ Poput renomiranoga književnika S. S. Kranjčevića, i on je bio među brojnim govornicima koji su tom prigodom pozdravili skup.⁴³¹

Prema autobiografskim zapisima Dušana N. Plavšića nastalima u doba NDH, on je po dolasku u Sarajevo 1901. godine (sic!) s Pilarom pokrenuo osnutak *Hrvatskoga kluba* u Sarajevu.⁴³² Zasad nema druge potvrde za tu tvrdnju. Pilara u kontekstu nastanka i djelovanja toga *Kluba* ni jednom riječju ne spominju razmjerno brojne vijesti o djelovanju toga Kluba (ponajprije *Hrvatski dnevnik*, koji je doduše, počeo izlaziti tek 1906., najmanje osam mjeseci nakon što je Pilar preselio u Dolnji Tuzlu), a o njegovu članstvu u Klubu nijedne riječi nije zabilježio ni neprijeporni njegov član i dugogodišnji predsjednik, Ćiro Truhelka, koji – doduše sasvim sažeto – spominje niz drugih istaknutih članova *Kluba*.⁴³³

Nastanak i djelovanje te hrvatske udruge u Sarajevu u historiografiji, nažalost, nisu obrađeni.⁴³⁴ No, iz nekih Truhelkinih pisama Kršnjavomu iz 1906. godine, dalo bi se zaključiti kako je *Hrvatski klub* nastao upravo te godine, zbog potrebe da se Hrvati organiziraju, a do njega je u tehničkom smislu došlo „secesijom“ iz *Hrvatskoga pjevačkog društva Trebević*. Tu secesiju nisu uvjetovali politički razlozi, nego „društveni ton, što je zavladao u Trebeviću“. Članovi Kluba koji, naglašava Truhelka, okuplja „svu hrvatsku inteligenciju u Sarajevu“, nemaju međutim nikakve „animoznosti“ prema *Trebeviću*, nego ga i dalje nastoje pomagati.⁴³⁵ O djelatnosti *Trebevića* iz toga doba kritično se je izrazio i Blagoje Bersa, koji također ne spominje Pilara u kontekstu djelovanja toga kluba.⁴³⁶ Budući da je već bio napustio Sarajevo, nema Pilara ni u

⁴²⁹ Opš. I. KECMANOVIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević. Život i delo*, 125.; D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 373.-494.

⁴³⁰ U svojim uspomena pisanima 1929. godine, s te će se proslave njega, Silvija Strahimira Kranjčevića i Josipa Milakovića sjetiti i hrvatski skladatelj Blagoje Bersa. Usp. Nedjeljko FABRIO, „Hrvatski modernisti u Dnevniku Blagoja Berse“, *Dani hvarske kazališta: Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, 2001., 52.

⁴³¹ Sažetak Pilarove zdravice u čast društava iz drugih hrvatskih zemalja objavljen je u *Hrvatskoj domovini*, br. 131, 7. VI. 1900., 2 i *Hrvatskome pravu*, br. 1374, 6. VI. 1900., 2. Kranjčevićev govor uz posvetu barjaka *HPD Trebević* u Sarajevu od 3. VI. 1900. uvršten je u 3. sv. Kranjčevićevih *Sabranih djela*, Zagreb, 1967., 371.-372.

⁴³² HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 37, Dušan Plavšić – Curriculum vitae, 4.

⁴³³ Ć. TRUHELKA, *Uspomene jednog pionira*, Zagreb, 1942., 120.-123.

⁴³⁴ Osim fragmenata po raznim arhivskim fondovima, dio sačuvanoga arhivskoga gradiva Hrvatskoga kluba u Sarajevu potječe iz razdoblja kad je Pilar već bio napustio Sarajevo, a čuva se u poznatoj zbirci *Hrvatskoga kulturnog društva Napredak* (Napretkova kulturno-historijska zbirka, NKHZ) koja je pohranjena u Arhivu BiH.

⁴³⁵ HR-HDA-804.7.687, Osobni fond Ise Kršnjavoga (dalje: OF I. Kršnjavi). Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu, 29. I. 1906. i 2. XI. 1906.

⁴³⁶ B. BERSA, *Dnevnik i Uspomene*, 397. zabilježio je: „Pjevalo se samo zato da se kasnije bolje pije.“

popisu članova *Hrvatskoga kluba* koji je u *Hrvatskome dnevniku* objavljen nekoliko mjeseci nakon njegova odlaska u Tuzlu.⁴³⁷ Zbog svega toga Plavšićevo svjedočenje, iako bi ono moglo dijelom odgovarati činjenicama, zasad ipak treba uzeti s rezervom, jer se ne smije smetnuti s uma okolnosti u kojima je ono dano. Moguće je, naime, da je Plavšić svoj nezasluženo težak položaj u doba NDH htio olakšati pozivanjem na poodavno mrtvoga Pilara, za koga se je moglo pretpostaviti da će biti poznat mnogim predstavnicima nove države, a i da će neke njegove ideje – ponajprije posvemašnji otklon od jugoslavenstva i zazor od velikosrpske ideologije – biti bliske ideolozima ustaškoga pokreta.

Jedva dvije godine po dolasku u glavni grad BiH, Pilar se je oženio. U Sarajevu je nadbiskup Stadler 23. listopada 1902. vjenčao Pilara sa sedam godina mlađom Jelenom Shek (Otočac, 5.II.1881. – 13.II.1964.), koja je svega nekoliko tjedana ranije s pravoslavlja prešla na katolištvo.⁴³⁸ Jelena je bila kći Adalberta Sheka, visokoga državnog i sudskog činovnika,⁴³⁹ a iz njezine domovnice izdane u srpnju 1902. vidi se da zavičajno pravo ima u Otočcu.⁴⁴⁰

Čini se da se mladenci prije Pilarova dolaska u Sarajevo nisu poznavali. Dokaza o protivnome nema, a činjenica da je vjenčanje vodio baš vrhbosanski nadbiskup koji je Jeleni Shek i podijelio pravo prelaska na katolištvo na usmenoj audijenciji 5. rujna 1902.,⁴⁴¹ i nije tako nezanimljiva u svjetlu kasnijega Pilarova sukobljavanja s njime, kao ni u svjetlu nedavno otkrivenih dokumenata koji pokazuju da je Pilar jedno vrijeme bio dosta blizak naprednjačkoj jezgri iz banske Hrvatske, koja je Stadlera kritički osuđivala kao jednog od prvaka „klerikalizma“ u Hrvatskoj, napose nakon istupanja vrhbosanskog nadbiskupa na Prvome hrvatskom katoličkom sastanku koji je održan u Zagrebu 1900. godine.⁴⁴²

⁴³⁷ HD, 1/1906., br. 23, 29. I. 1906., 4. Usp. i članak o djelovanju Hrvatskoga kluba objavljen u br. 27. istoga lista, 3. II. 1906., str. 3.

⁴³⁸ NSK, OIP, R-7983, c-a, 18 – Prijepis izvotka iz „Protokola krštenih pri istočno-pravoslavnoj crkvi hrama sv. velikomučenika Georgija u Otočcu“, Samobor, 30. VI. 1941.

⁴³⁹ Adalbert Shek pl. Vugrovečki (Vugrovec, kraj Zagreba, 18. V. 1851. – Zagreb, 13. III. 1933.). Završio gimnaziju u Zagrebu, a pravo u Beču. Nakon niza dužnosti u sudstvu, 1883. dodijeljen je bosansko-hercegovačkoj Zemaljskoj vladi i to najprije kao sudski savjetnik u Okružnom sudu u Banja Luci. Iste je godine premješten u Okružni sud u Sarajevu. Početkom 1884. nastavio je s radom u Prvom odjeljenju Zemaljske vlade u Sarajevu, u Odsjeku za reguliranje šumskih posjeda i osnivanje gruntovnica. Kao referent tog Odsjeka surađivao je na izradi zakonskih osnova o uređenju šumskog posjeda, kao i na zakonodavnom radu na osnivanju gruntovnica. U Berlinu je 1893. objavio knjigu *Allgemeines Gesetzbuch über Vermögen für das Fürstenthum Montenegro*. Godine 1887. postavljen je za pomoćnog referenta na Vrhovnom sudu za Bosnu i Hercegovinu. U razdoblju od 1889. do 1896. bio je nadsavjetnik na Vrhovnom sudu. Od 1896. do 1907. bio je jedan od dvojice predsjednika senata Vrhovnog suda za BiH. Godine 1907. imenovan je šefom Odjela za pravosuđe Zemaljske vlade u Sarajevu. Uz svoje sudačko zvanje, Shek se posvetio odgajanju šerijatskoga sudačkog podmlatka. Nakon aneksije (1908.), bio je jedan od glavnih autora bosansko-hercegovačkog ustava (1910.). Godine 1913. je umirovljen, te mu je tom prilikom podijeljena čast pravoga tajnog savjetnika. Jedno vrijeme potom je na bečkome sveučilištu držao predavanja iz bosansko-hercegovačkog prava. Održao je i više javnih predavanja o islamu, šerijatskom pravu i južnoslavenskom pitanju. Godine 1919. se je zbog bolesti potpuno povukao iz javnog života.

⁴⁴⁰ NSK, OIP, R-7983, c-a, 17 – Domovnica Jelene Shek, posebnice.

⁴⁴¹ NSK, OIP, R-7983, c-a, 19 – Krsni list Jelene Shek, Sarajevo, 5.I.1942.

⁴⁴² Može se, prema tome, samo nagađati o tome, je li vjenčanje obavio nadbiskup Stadler u prvom redu zato što je to bilo vjenčanje Shekove kćer, ili su nadbiskupa i Pilara možda vezale drugačije, slavonsko-brodske veze.

Također bi to Pilarovo povezivanje s obitelji Shek moglo logično predstavljati jedan od razloga za skori njegov odlazak u pravosuđe, koje je tada u BiH još uvijek bilo spojeno s upravom. Da to ne će biti jedini, pa ni presudni razlog, može se zaključiti iz činjenice da je Pilar svoje napuštanje činovničkog položaja u Privilegovanoj zemaljskoj banci očito planirao i radnije. Pravi razlozi zasad nisu poznati, ali je nesumnjivo da se je Pilar u vrijeme ulaska u brak već poodavno pripremao za pravosudnu odnosno odvjetničku karijeru. To se može zaključiti iz podatka da je jedno vrijeme radio kod Sudbenog stola i kao odvjetnički perovođa.⁴⁴³

Činjenica da je 15. srpnja 1901. godine – dakle, petnaestak mjeseci prije vjenčanja s Jelenom Shek – izdana službena iskaznica Zemaljske vlade BiH dr. Ivi Pilaru kao sudskom prislušniku (*Gerichts-Auskultant*),⁴⁴⁴ navest će neke autore da brzopleto zaključe kako je Pilar bio sudac.⁴⁴⁵ No, dok je u Njemačkoj prislušnik član vijeća bez prava glasa (prisjednik), u austrijskoj tradiciji taj termin označuje onoga koji se sprema u prvom redu za sudački, ali i za odvjetnički poziv. Prislušničko je namještenje zapravo pripravno, vježbeničko (i načelno neplaćeno, odnosno honorirano tek mršavom stipendijom), te je – kao i ono odvjetničkoga perovođe – bilo samo nužna, zakonom propisana pretpostavka za otvaranje vlastite odvjetničke pisarnice. Prema odredbama Odvjetničkog reda (*Advocaten-Ordnung*) iz 1883., koji je u BiH bio na snazi sve do donošenja novoga zakona o odvjetništvu 1909. godine, odvjetnici su imali ekskluzivno pravo zastupanja pred sudovima, te sastavljanja podnesaka i ugovora. Njihov broj i sjedište određivalo je te ih je imenovalo zajedničko ministarstvo mjerodavno za BiH, nakon pribavljenoga savjetodavnog mišljenja vrhovnoga suda i zemaljske vlade. Pored ostalih uvjeta, odvjetnik je prema § 5. Odvjetničkoga reda morao obaviti trogodišnju vježbu (praksu) „kod kojega suda, državnog odvjetništva, prokuratora financijalne ili kojega odvjetnika u području, za koje je kriepostan zakon ovaj ili u monarkiji austro-ugarskoj, od koje prakse imade probavljena [sic!] biti pako najmanje godina danah kod kojega suda u području, za koje je valjan zakon ovaj.“⁴⁴⁶

Pilar se je, dakle, već sredinom 1901. počeo pripremati i za možebitni odlazak u odvjetništvo, a iz sačuvanih dokumenata skopčanih s okružnicom protiv nadbiskupa Stadlera

⁴⁴³ S. LIPOVČAN, „Životopis Ive Pilara“, 269.

⁴⁴⁴ NSK, OIP, R-7983, c-a, 1. Faksimil te službene iskaznice objavljen je u *GP*, I., 271.

⁴⁴⁵ Tako, primjerice, tvrdi M. KOLAR, *Hrvatski radiša*, 124. Ackermann je pomiješao sudskog prislušnika sa sudcem-prisjednikom, pa je ustvrdio da je Pilar bio sudac-prisjednik („beisitzender Richter“) kod nekoga sarajevskog suda, ne precizirajući o kojem bi se sudu radilo. (I. PILAR, *Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens*, 12.) Nema potvrde za tvrdnju da je Pilar u Sarajevu radio kao sudac okružnoga suda, koja se navodi u M. MARJANOVIĆ, *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas. Hrvatska književnost BiH u 100 knjiga*, Sarajevo, 2001., 215.-216. Ta je tvrdnja, vrlo vjerojatno, preuzeta iz biografske bilješke I. ALILOVIĆA, *Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine*, 143. No, i pisac označen inicijalima „ie“ (vjerojatno I. Esih) ustvrdio je u nekrologu objavljenom u *Obzoru* 4.IX.1933., da je Pilar jedno vrijeme radio kao sudac. To bi bilo točno samo kad bi se mislilo na to da je Pilar za vrijeme svjetskog rada kao auditor obavljao i sudačke poslove. No, profesionalni sudac nije bio nikada Zanimljivo je da je u spomenutom Marjanovićevu leksikonu krivo naveden i nadnevak Pilarove smrti, a iz njegove je izabrane bibliografije ispušteno glavno njegovo djelo, *Južnoslavensko pitanje*.

⁴⁴⁶ „Odvjetnički red za Bosnu i Hercegovinu“, *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1883. Komad I.*, 143.-158. Usp. *Advocaten-Ordnung für Bosnien und die Hercegovina*, Wien, 1883. Za sažetu povijest odvjetništva u Bosni i Hercegovini usp. službenu internetsku stranicu Advokatske-Odvjetničke komore Federacije BiH – <http://www.advkomfbih.ba/>.

koju su u povodu vjerskoga prijelaza Sale Sivrić u ožujku 1903. potpisali Tugomir Alaupović,⁴⁴⁷ Silvije Strahimir Kranjčević i on, vidi se da je Pilar tada već obavljao odvjetničku vježbu, jer je u jednome izvješću opisan kao odvjetnički perovođa (*Advocatus-Concipient*).⁴⁴⁸ Kao odvjetnički perovođa zabilježen je i na okružnici upućenoj svim članovima Priređivačkog odbora prve umjetničke izložbe u Sarajevu. Na toj okružnici, datiranoj 11. listopada 1904. godine, koju su potpisali predsjednik Priređivačkog odbora Ćiro Truhelka i tajnik Dušan Plavšić, Pilar je naveden na 31. mjestu.⁴⁴⁹ Kad su pripreme za održavanje izložbe poodmakle, Pilar je svrstan u „reprezentacioni odbor“.⁴⁵⁰ Do izložbe, međutim, nije došlo, jer su hrvatski umjetnici – na razočaranje sarajevskih Hrvata – odbili u njoj sudjelovati, nasjedajući novinskoj hajci koju su vodili u prvom redu srpski listovi koji su tvrdili kako je izložba zamišljena da se podigne ugled okupacijske zemaljske vlade.⁴⁵¹

Skupa sa sarajevskim odvjetnikom dr. Nikolom Mandićem,⁴⁵² te liječnikom dr. Lukom Čabrajićem,⁴⁵³ Pilar je bio u vodstvu sarajevskoga *Hrvatskoga potpornog društva* odnosno

⁴⁴⁷ Tugomir Alaupović (Dolac, 18. VIII. 1870. – Zagreb, 9. IV. 1958.), pjesnik, pripovjedač, književni kritičar i političar. Školovao se u Travniku, Sarajevu, Zagrebu i Beču, gdje je 1894. i doktorirao te se vratio u Sarajevo i počeo predavati na Tehničkoj školi. Za vrijeme bečkoga studija bio je 1891.-1894. voditelj knjižnice slavenskoga seminara. Godine 1910. imenovan upraviteljem gimnazije u Tuzli, a 1913.-1915. savjetnik u Odjelu za školstvo i nadzornik za srednje škole. Član brojnih hrvatskih udruga u Sarajevu i BiH. Suspendiran 1915. zbog jugoslavenskog držanja, a iduće godine umirovljen i konfiniran u franjevačkom samostanu u Sarajevu. Krajem 1917. dolazi u Zagreb, a od sredine iduće godine radi kao tajnik Matice hrvatske. U jesen 1918. postaje članom Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS u Sarajevu, te povjerenik Narodne vlade za BiH za prosvjetu i bogoštovlje. Ministar vjera u prvoj jugoslavenskoj vladi, a 1921. šef povjereništva za prosvjetu u zemaljskoj vladi u zagrebu i privremeni pokrajinski namjesnik u Hrvatskoj i Slavoniji. Umirovljen 1922., ali uskoro ponovno aktiviran te postaje članom, kasnije i podpredsjednikom Državnog savjeta. Jedan od osnivača Demokratske stranke i njezin istaknuti član. Nakon Drugoga svjetskog rata sudjeluje u osnivanju Uduženja katoličkih svećenika NR BiH. Opš. H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 186.; N. Mih. [Nedjeljko MIHANOVIĆ], „Alaupović, Tugomir“, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Zagreb, 1983., 52.-53.

⁴⁴⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, Zajedničko ministarstvo financija (dalje: ABiH, ZMF), pr. 635/1903., bilješka baruna Isidora Benka od 27. IV. 1903.

⁴⁴⁹ ABiH, Napretkova Kulturno-historijska zbirka (dalje: NKHZ), X-2/103. Ista okružnica nalazi se i u Plavšićevoj ostavštini. (HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 28, sv. Dosje: Priređivački odbor za Prvu umjetničku izložbu u Sarajevu)

⁴⁵⁰ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 28, sv. Dosje: Priređivački odbor za Prvu umjetničku izložbu u Sarajevu.

⁴⁵¹ Pod naslovom „Historijat osujećene umjetničke izložbe u Sarajevu, i još koješta, što je s tim u savezu“, Plavšić je opširno opisao okolnosti skopčane s tom izložbom. (HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 28, sv. Dosje: Priređivački odbor za Prvu umjetničku izložbu u Sarajevu) O pozadini organiziranja i neuspjeha izložbe, i na temelju Plavšićeva i Truhelkina svjedočenja, v. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 88.-92.

⁴⁵² Nikola Mandić (Dolac, 20. I. 1869. – Zagreb /?/, 1945.), odvjetnik i političar. Školovao se u Sarajevu i u Beču, kao odvjetnik od 1899. radio u Sarajevu. U vodstvu niza hrvatskih udruga u BiH, suutemeljitelj (1906.) i prvi predsjednik HNZ-a (1908.-1910.). Suutemeljitelj i prvi predsjednik Hrvatske centralne banke za BiH. Od 1908. donaćelnik Sarajeva, a od 1910. zastupnik u Bosansko-hercegovačkome saboru, izabran njegovim dopredsjednikom, a onda i (trećim) predsjednikom. Godine 1914. imenovan doglavnikom zemaljskog poglavara BiH. Njegov mandat u Privremenome narodnom predstavništvu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca je poništen, ali je na izborima za Ustavotvornu skupštinu izabran na listi Hrvatske pučke stranke te je postao podpredsjednikom skupštinskoga Jugoslavenskoga kluba. Glasuje protiv Vidovdanskog ustava te se nakon njegova donošenja povlači iz javnoga političkog djelovanja. U rujnu 1942. imenovan državnim vijećnikom, a od rujna 1943. predsjednik Hrvatske državne vlade. Nakon sloma NDH izručen jugoslavenskim vlastima i na političkom procesu pred vojnim sudom 6. VI. 1945. osuđen na smrt. (S. MATKOVIĆ, „Prinosi dr. Nikole Mandića /1869.-1945./ hrvatskoj politici“, I.-III., *Politički*

Hrvatskoga društva za namještanje djece na zanate i u trgovinu, osnovanog u studenome 1902., jedne od dviju sastavnica od kojih će uskoro, nakon ujedinjenja s mostarskim *Hrvatskim potpornim društvom za siromašne đake i naučnike* nastati udruga poznata pod kasnijim nazivom *Hrvatsko kulturno društvo Napredak*. Sudjelovao je u pregovorima o ujedinjenju tih udruga odnosno o preseljavanju sjedišta mostarske udruge u Sarajevo,⁴⁵⁴ što je bio proces koji su obilježavali i pokrajinski prijepori i nesuglasice koje su na prijelazu stoljeća, ali i inače imale znatan utjecaj na život i organiziranje bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika.

Nije zasad utvrđeno kod kojega je od tada ipak malobrojnih sarajevskih odvjetnika Pilar radio kao perovođa, ali iz jednoga pisma Dušana Plavšića proizlazi da mu je najkasnije u prvoj polovici travnja 1905., a vjerojatno i koji mjesec ranije, bilo odobreno otvaranje pisarnice u Dolnjoj Tuzli.⁴⁵⁵ To bi značilo i da je njegova vježbenička praksa trajala dulje od propisane tri godine. Tada već u ranim tridesetim godinama, Pilar je u to doba – kao što ćemo vidjeti – već nagovještavao spremnost da uđe i u politički život. Na prijelazu iz 1904. i 1905. s Dušanom Plavšićem je bio spreman pristupiti Hrvatskoj naprednoj stranci i osnovati njezinu organizaciju u BiH, ali su odlazak u Tuzlu i tamošnje njegovo započinjanje odvjetničkom praksom te pripreme prekinuli. Po svemu sudeći, tada još nije bio prekinuo razmišljanja o tješnjem povezivanju s Hrvatskom naprednom strankom, ali će se približno godinu dana kasnije, razočaran naprednjačkim ignoriranjem položaja bosansko-hercegovačkih Hrvata te politikom tzv. novoga kursa koja je za ljubav suradnje sa Srbima pokazivala spremnost da BiH prepusti utjecajnoj sferi Kraljevine Srbije, posvetiti drugim političkim kombinacijama i planovima.

U vrijeme kad je Pilar započeo pripremu za odlazak u odvjetništvo, u BiH je redovito sudstvo bilo još u procesu prvotnog organiziranja, te je od uprave odvojeno tek 1906. godine. Prvoga srpnja te godine na snagu je, naime, stupila odredba zemaljske vlade kojom dosadašnji upravni odjeli koji su obavljali sudske poslove („kotarske oblasti kao sudovi“), postaju samostalnim sudovima.⁴⁵⁶ Ne računajući dotadašnje šerijatske sudove čije su ustrojstvo i djelokrug propisani Naredbom iz 1883. godine, time je postupno počelo popunjavanje mreže kotarskih sudova (*Bezirksgerichte*), uz nekoliko već postojećih okružnih (*Kreisgerichte*) i „bagatelnih“ sudova odnosno sudova za suđenje u sporovima male vrijednosti (*Bagatell-*

zatvorenik, 23/2013., br. 251 /ožujak-travanj 2013./, 29.-31; br. 252 /svibanj-lipanj 2013./, 25.-29., br. 253 /srpanj-kolovoz 2013./, 39.-45.)

⁴⁵³ Luka Čabrajić (Bosanski Brod /ili Brod na Savi?/, 1878. – Sarajevo, 1945.), sarajevski liječnik i političar. Od 1905. gradski fizik u Sarajevu, kasnije istaknuti član vodstva Hrvatske narodne zajednice i njezin zastupnik u bosansko-hercegovačkom Saboru, jedan od trojice stranačkih disidenata (skupa s Gjurom Džamonjom i Vjekoslavom Jelavićem). Godine 1918. postao članom Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, te članom Glavnog odbora NV SHS za BiH u Sarajevu. (H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 3/1963., knj. III., Sarajevo, 1963., 153.; M. Šb. /M. ŠVAB/, „Čabrajić, Luka“, *HBL*, sv. 3, 1.)

⁴⁵⁴ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 21.-22.

⁴⁵⁵ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 108.

⁴⁵⁶ „Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 21. Februar 1906, Z 354, betreffend die Organisation [!] der Bezirksgerichte in Bosnien und Hercegovina“, *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1906, Stück IV., 23. III. 1906, 71.-72. Usp. Neda ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava. Razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Zagreb, 2006., 236.

Gerichte). Uslijed toga je povećan i broj odvjetnika i njihova uloga u pravnome i gospodarskom, pa samim time i u društvenom životu zemlje. I nakon donošenja spomenutoga novoga zakona o odvjetništvu (Odvjetnički red iz 1909.), i dalje su odvjetnike imenovale upravne vlasti (zajedničko ministarstvo), koje su određivale ne samo mjesto u kojem će odvjetnik imati pravo na otvaranje pisarnice, nego su propisivale i najveći broj odvjetnika u zemlji. Ipak je njime odvjetništvo napokon institucionalizirano: formirana je Odvjetnička (Advokatska) komora sa sjedištem u Sarajevu, a ustrojen je i Imenik odvjetnika. Komora je dobila i važnu ulogu pri imenovanju odvjetnika.⁴⁵⁷

Posebno važno bilo je to da je sada u Imenik odvjetnika mogao biti upisan ne svaki onaj koji je bilo gdje u Austro-Ugarskoj položio odvjetnički ispit, nego samo onaj koji ga je položio u BiH. Tu je činjenicu Pilarov punac kao odjelni predstojnik za pravosuđe isticao kao jedno od važnih postignuća zemaljske vlade,⁴⁵⁸ što je svakako bilo točno. No, to postignuće imalo je i druge motive. Iako se je time olakšao položaj bosansko-hercegovačkih odvjetnika i tamošnjih pravnika uopće, posve očito je bilo da posrijedi nisu bili samo interesi pravne struke u toj zemlji – koje bi zemaljska vlada teško mogla zaštititi otvorenim diskriminiranjem pripadnika iste struke iz drugih dijelova Monarhije – nego da su prvotni motivi bili političke prirode. Bio je to nesumnjivo dio općih nastojanja da se u BiH smanji privlačna snaga Zagreba i Beograda sa svim svojim političkim implikacijama, te da se BiH izgrađuje i jača kao zasebna državopravna jedinica. To je bio jedan od ključnih motiva zbog kojih su vlasti i prije aneksije podupirale osnivanje književnih listova u Sarajevu, utemeljenje muzeja, a razmišljale su i o osnivanju sveučilišta. Ta su nastojanja nakon aneksije postala još intenzivnija.⁴⁵⁹

Usporedno s time je i u pravosuđu ograničavan dotok kadrova iz banske Hrvatske, Dalmacije, Srbije i Crne Gore. On je imao i nacionalno-političku, ali i nešto širu socijalno-psihološku dimenziju, koja se nije u cijelosti podudarala s nacionalno-političkim prijeporima, budući da vlasti nisu previdale postojanje latentnoga sukoba između domaćega življa i njegove intelektualne i poslovne elite s jedne, te došljaka iz drugih dijelova Monarhije („kuferasa“) s druge strane. Potonji su bili brojni poglavito u gradskim središtima te su u industriji, trgovini i

⁴⁵⁷ „Advokatenordnung“, *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1909, Stück II., 1. II. 1909., 7.-28.

⁴⁵⁸ Izvješćujući Sabor o prilikama u pravosuđu, odjelni predstojnik A. Shek kao jedno od važnih postignuća svoje trogodišnje službe, naveo je u ožujku 1911.: „[...] Advokatski red nema tendencije protiv domaćih sinova. To nikako ne stoji! Uzmite samo u ruku stari advokatski red, po kojemu, gdje god ko u Monarkiji položi advokatski ispit, eto diplome, dano mu je pravo tražiti mjesto advokata u Bosni. Mislite, da je to lako bilo objema polama Monarkije oduzeti dosadanje pravo, da njihov advokatski ispit više ne vrijedi za Bosnu i Hercegovinu? U našem advokatskom redu stoji: 'Advokat može biti samo onaj, koji u Bosni napravi ispit' [...]“ („Govor odjelnog predstojnika gosp Adalberta pl. Sheka u LXVIII. sjednici bos.-herc. zem. Sabora od 6. marta 1911.“, *Sarajevski list*, 34/1911., br. 61, 19. III. 1911.)

⁴⁵⁹ Opš. Hamdija KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, Sarajevo, 1968., 101.-102., 310.-371., 372.-376., 381.-395. Ta zbirka Kapidžićevih članaka nosi takav naslov na koricama, te će se tako ovdje i citirati. Na unutarnjem je ovitku naslovljena drugačije: *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom (Članci i rasprave)*. O utemeljenju i djelovanju Zemaljskog muzeja v. M. MANDIĆ, „Historijat Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu“, u: *Spomenica u proslavu 50-godišnjeg opstanka Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu 1888-1938*. Ur. M. Mandić, Sarajevo, 1938., 7.-51.

samostalnim zanimanjima, kao i u službeničkoj strukturi, imali nerazmjerno veliku ulogu, što je izazivalo socijalne i psihološke napetosti u različitim oblicima, koje su povremeno eskalirale napose kod općinskih odnosno gradskih izbora, a pitanje odnosa prema „kuferasima“ pojavilo se kao važna politička tema i u uvođenju ustavnog stanja odnosno u izborima za Sabor koji su održani 1910. godine. To će i Pilara potaknuti da se u više navrata – ponekad i na način da zastupa drugačija gledišta od svojih političkih suradnika i prijatelja – pozabavi pitanjem odnosa prema „kuferasima“, i to ne samo onima u pravosudnome i upravnom aparatu, nego uopće.

Kako se vidi iz sačuvanoga koncepta njegova pisma Zemaljskoj vladi od 27. studenoga 1914., s odvjetničkom je praksom Pilar započeo 20. svibnja 1905. godine u Donjoj Tuzli, kako se je tada službeno nazivao taj bosanski grad.⁴⁶⁰ Netočan je, dakle, podatak koji se može sresti u literaturi, da je Pilar već u Sarajevu postao odvjetnik, što se je kasnije ponavljalo i u leksikografskim prikazima njegova života i rada.⁴⁶¹ U Tuzli će Pilar provesti iduće desetljeće i pol, prekidajući to samo zbog službovanja u vojsci.⁴⁶² Kao što ćemo vidjeti niže, Tuzla i tuzlansko područje naglo su se razvijali i u gospodarskome i u kulturnom smislu, pa je moguće je da je on i sam želio odvjetničku djelatnost započeti u tome regionalnog središtu. No, budući da su pravo na obavljanje odvjetništva – kao što je spomenuto – podjeljivale upravne vlasti, mogućnost njegova izbora, ako je uopće postojala, bila je dosta ograničena, iako se smije pretpostaviti da je njegov punac A. Shek – tada već visoki dužnosnik Vrhovnog suda u Sarajevu – mogao bar posredno utjecati na vladinu dodjelu prava Pilaru na obavljanje odvjetništva u određenome gradu.

⁴⁶⁰ NSK, OIP, B-b, 16. Pilar Zemaljskoj vladi 27. XI. 1914.

⁴⁶¹ Tako, primjerice, V. HORVAT, „Sociologija (društvozna znanost). Socialna misao i društvene promjene u Hrvatskoj“, u: *Naša domovina, I.*, 576., tvrdi da je Pilar već u Sarajevu postao odvjetnik. Vjerojatno je otud preuzet podatak koji spominje anonimni pisac u bilješci „Dr. Ivo Pilar (3. IX. 1933.-3. IX. 1943.)“, objavljenoj u prosincu 1943. u *Prosvjetnom životu*, br. 18, 461., da je Pilar kao odvjetnik radio u Tuzli, Sarajevu i Zagrebu. Ponovio je to i Mladen BOŠNJAK, „Südland: 'Južno-slavensko pitanje'. Prikaz cjelokupnog pitanja. Prosvjetno-politička knjižnica M. H. Preveo Fedor Pucek. Zagreb, 1943.“, *Život za Hrvatsku*, 3/1945., 1-2, 11. Valjda oslanjajući se na te tvrdnje, i Jaroslav Šidak je neispravno ustvrdio da je Pilar bio „advokat u Sarajevu, Tuzli i, od 1920, u Zagrebu“. (J. Šk., „Ivo Pilar“, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 501.). Isti podatak naveo je i S. Batušić u: *ÖBL, Bd. VIII.*, 73., a tu netočnu tvrdnju preuzeo je i *Hrvatski leksikon*, II. sv., L-Ž, Zagreb, 1997., 261. Ona se navodi i u Pilarovu životopisu koji je objavljen u poglavlju „Biografije“, u katalogu izložbe *Secesija u Hrvatskoj*, Zagreb, 2003., 573. Pogriješan podatak da je Pilar kao odvjetnik radio „dvadeset godina (...) u Tuzli i kraće vrijeme u Sarajevu“ ponavlja se i drugdje. Usp. D. JELČIĆ, *Književnost u čistilištu*, 96.; S. BLAŽANOVIĆ, „Doprinos Ive Pilara kritičko-teorijskim pitanjima književnosti“, 205.

⁴⁶² Nije jasno o čemu govori M. Kolar kad tvrdi da je Pilar 1905. otišao studirati u Pariz i da je „to, ipak, bila neka vrst političke emigracije kao što je to bila i za Stjepana Radića koji je polazio istu školu.“ (M. KOLAR, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, 29.) Iz teksta se, naime, jasno vidi da kod oznake godine nije posrijedi pisarska pogriješka. Pilar te godine, pa čak ni tijekom tog desetljeća, nije bio ni na kakvome studiju u Parizu. Uzgred, očito ne će biti točan ni podatak da je Radić pohađao istu parišku visoku školu koju je pohađao Pilar. Jer, kao što je spomenuto, nakon bečke promocije u doktora prava (14. srpnja 1899.), Pilar je na pariškoj *École de droit* pola godine slušao predavanja iz nacionalne ekonomije, dok je Radić u Parizu boravio od veljače 1897. do ljeta 1899., te je studirao na drugome učilištu, na Slobodnoj školi političkih znanosti (*L'École libre des sciences politiques*), privatnome učilištu osnovanom 1871. godine, na kojem je studij izvrsnim uspjehom okončao u lipnju 1899. godine. Opš. B. KRIZMAN, „Stjepan Radić na Pariškoj političkoj školi (1897-1899) (Prilog biografiji)“, *Naše teme. Časopis za društvena pitanja*, 15/1971., br. 6 (150), Zagreb, juni 1971., 1072.-1090. U to su vrijeme na toj školi bila samo dva Hrvata, Radić i Vjekoslav Jelavić, napisat će sam Jelavić Dušanu Plavšiću 27. XI. 1897. godine. (NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-7134b, Ostavština Vjekoslava Jelavića)

Odnosi između Pilara i Sheka i u daljnjem su razdoblju, skoro tri desetljeća, bili korektni, ali ne i idilični. Zet i punac su se često razilazili i u političkom pogledu, a kao što ćemo vidjeti, u kasnijem razdoblju Shek nije sa simpatijama gledao ni na neke Pilarove svjetonazorske poglede i na njegove interese za filozofiju, psihologiju i sl.⁴⁶³ Bilo je u posljednjem desetljeću njihova života – obojica su preminuli 1933. godine – i drugih žešćih nesuglasica među njima, uvjetovanih dijelom materijalnim neprilikama, a dijelom i sve težim Shekovim zdravstvenim poteškoćama.

Prema tome, zasad je nemoguće kazati je li Pilar u grad soli išao voljko ili nevoljko. No, tamo će mu se roditi dvoje djece: dok su se u Sarajevu rodili Vera odnosno Vera Pija (24. rujna 1903.) i Vladimir (24. siječnja 1905.), u Tuzli je Pilar dobio treće i četvrto dijete: sina Branka (24. ožujka 1910.) i kćer Miru-Klementina (12. svibnja 1914.).⁴⁶⁴ U tom se je gradu Pilar bavio odvjetništvom sve do 1920., a posljednje ostatke tamošnje odvjetničke djelatnosti konačno je ugasio vjerojatno tek 1921. godine.⁴⁶⁵ Nema nikakva dvojbe oko toga da se je u Tuzli odvjetništvom bavio uspješno. S druge strane, da je u tome gradu htio provesti i ostatak života, pokazuje podatak da je tamo u srpnju 1909. zasnovao te uskoro i izgradio veliku obiteljsku katnicu po nacrtima zagrebačkoga arhitekta Lava Kalde, iz zagrebačkog ureda „Kalda i Štefan, arhitekti i graditelji“.⁴⁶⁶

Mogao bi taj podatak o odlasku u Tuzlu biti zanimljiv i s psihološke strane, jer Pilarovo napuštanje Zagreba, a potom i Sarajeva te odluka da se zauvijek nastani u Dolnjoj Tuzli, pokazuju njegovu težnju za sigurnim obiteljskim životom, a možda i odlučnost da bar iz prvoga plana ne sudjeluje u javnome životu (iako će u jednom trenutku, baš 1909. godine, vjerojatno poželjeti da izbije na čelo Hrvatske narodne zajednice). U to vrijeme, oko svoje tridesete godine, on je, kako će kasnije pripovijedati Kršnjavomu, pobolijevao i tjelesno, a ni u duhovnom se smislu nije osjećao jakim (pa je odlučio prijeći na vegetarijanstvo),⁴⁶⁷ a na takvo njegovo stanje i posljedičnu odluku da preseli u provinciju mogle bi donekle upućivati i njegove kritičke, malne rezignacijom natopljene opservacije o zagrebačkome literarnom i umjetničkom pokretu u kome je i sam sudjelovao, objavljene početkom stoljeća u sarajevskoj *Nadi*. No, ako je bio i naumio povući se s poprišta kulturno-političkih prijepora, razvitak prilika vrlo brzo ga je prisilio da se predomisli i da se u javni život vrati intenzivnije nego ikad.

Činjenica da je prije odlaska u odvjetništvo radio kao pravnik u banci, navest će neke autore da zaključe kako je Pilar i kao odvjetnik zastupao banke, napose one sa sjedištem u

⁴⁶³ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

⁴⁶⁴ U obiteljskoj je pismohrani zabilježeno da se je Branko rodio 25. X. 1910. To je podatak koji navodi i B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*. No, u jednome Pilarovu pismu od 25. III. 1910. on piše kako je „jučer dobio sina“. (ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 241.) U svakom slučaju, M. KOLAR, „Artur Benko Grado Bojnički“, 114. griješi kad tvrdi da je Pilar imao sina jedina Vladu.

⁴⁶⁵ T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, 37.-41.

⁴⁶⁶ „Osnova za novogradnju jednokatnice gosp. Dr. Ive Pilara u Donjoj Tuzli – U Zagrebu, mjeseca srpnja 1909.“ (J. KRIŠTO, „Ivo Pilar i hrvatska politika u Bosni i Hercegovini“, *Hrvatska revija*, 5/2005., br. 1, 45.; B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.)

⁴⁶⁷ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 796.

Zagrebu ili one koje su u BiH osnovane hrvatskim kapitalom.⁴⁶⁸ Nekima je on bio dioničarem (Hrvatska centralna banka), a nekima čak i suutemeljiteljem (Hrvatska zadružna banka za BiH), no, struktura sačuvanih spisa njegove odvjetničke pisarnice ne daje potvrdu za pretpostavku da su banke bile njegovi glavni ili bar česti klijenti. Osim kad je posrijedi tuzlanska filijala Privilegovane zemaljske banke za BiH, kao jedna od pet njezinih filijala u BiH, Pilar nije u znatnijem broju sporova zastupao ni tu banku.⁴⁶⁹ Moguće je da je razlog tomu bila konkurencija,⁴⁷⁰ ali još vjerojatnije činjenica da je Pilar bio dugogodišnji cenzor tuzlanske filijale te banke.⁴⁷¹

Istraživanje njegovih poslovnih aktivnosti – i uopće poslovnih aktivnosti njegovih kolega i prijatelja u vodstvu kasnije osnovanog HNZ-a, ponajprije odvjetnika dr. Nikole Mandića i dr. Joze Sunarića – bilo bi iznimno važno pri rekonstruiranju političkog organiziranja bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika, jer je vrlo vjerojatno da su njihove postupke u određenom dijelu uvjetovali i njihovi profesionalni i poslovni interesi.⁴⁷² No, neovisno o tome, Pilar je u razmjerno kratkom roku razvio snažnu odvjetničku praksu koja je, moglo bi se zaključiti po broju spisa i suradnika, bila među najsnažnijima, ako ne i najsnažnija u u gradu.⁴⁷³ U njoj je radio veći broj zaposlenika, a velik je bio i broj spisa s raznih pravnih područja. Težište njegove djelatnosti ipak je bilo na području građanskoga i trgovačkog prava, dok iz sačuvanih spisa proizlazi da se je kaznenim i upravnim pravom bavio u znatno manjoj mjeri.⁴⁷⁴

Njegovu kasniju tvrdnju da je bio među vodećim odvjetnicima u BiH, valja dakako promatrati u svjetlu činjenice da je 1914. u tim dvjema pokrajinama bili svega 44 odvjetnika, od kojih je 12 imalo sjedište pisarnice u Sarajevu.⁴⁷⁵ Da je ipak bio vješt i sposoban odvjetnik, potvrdit će njegova kasnija uloga u vodstvima raznih organizacija kojima je bio član – od Hrvatske narodne zajednice sve do Advokatske komore za Hrvatsku i Slavoniju, a i nekrolog koji će mu nad odrom izreći predsjednik te Komore, dr. Ivo Politeo. Potvrđuje to i svjedočenje Mate Hanžekovića koji će desetak godina nakon Pilarove smrti zapisati: „Bijaše najistaknutiji pravnik

⁴⁶⁸ M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo (s posebnim osvrtom na bankarstvo)“, 69. Tu tvrdnju preuzeo je i S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 14.

⁴⁶⁹ T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, 28.-31.

⁴⁷⁰ U vrijeme kad je Pilar počeo razvijati svoju pisarnicu, u nadzornome odboru tuzlanske filijale te banke bio je odvjetnik dr. Max J. Roth, pa možda u tome treba tražiti razloge zbog čega Pilar nije uspio dobiti zastupanje tako atraktivna klijenta. Usp. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1907. XXXIII. Jahrgang. Nach amtlichen Quellen zusammengestellt*, Wien, 1907., 1127.-1128. To bi, međutim, moglo biti relevantno samo u prvo vrijeme, budući da odvjetnika Rotha kao pokojnoga spominje već *HD*, 3/1908., br. 73, 29.III.1908., 6.

⁴⁷¹ Usp. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1910. XXXVI. Jahrgang. Nach amtlichen Quellen zusammengestellt*, Wien, 1910., 1228. U publikaciji istog naslova za 1913. Pilarovo je ime u tom svojstvu navedeno na str. 1297.

⁴⁷² Kao što ćemo vidjeti, Mandić – a u puno manjoj mjeri i Sunarić – bit će sudionikom čitava niza financijskih afera. Iz njih će u kaznenopravnome i u građanskopravnom smislu izići bez posljedica, ali su etičke i političke posljedice za nj osobno, pa i za organizaciju kojoj je 1908.-1910. stajao na čelu, bile iznimno velike, makar se kratkoročno činilo da je u tim aferama uspješno odbio napadaje i postigao više društvene položaje.

⁴⁷³ T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, 23.-28.

⁴⁷⁴ Isto, 17.

⁴⁷⁵ Iljas HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, 2004., 74., 86.

u Bosni (odvjetnik u Tuzli 15 godina), strah i trepet bosanskih sudova...⁴⁷⁶ Ta je ocjena nesumnjivo pretjerana, jer Pilar ni kao odvjetnik nije bio istaknutiji od, primjerice, Nikole Mandića, a u strukovnom se smislu nije mogao mjeriti s nizom uglednih pravnika koji su iz drugih dijelova Monarhije došli na službu u BiH. No, ona je svakako ilustrativna. Iako deset godina mlađi, Hanžeković je jedno vrijeme službovao kao sudac u BiH, pa makar nije radio na području tuzlanskoga Okružnog suda, mogao bi biti vrijedan svjedok Pilarove odvjetničke reputacije.⁴⁷⁷

Do samoga odvjetništva Pilar, doduše, prema vlastitome priznanju, nije previše držao,⁴⁷⁸ ali je to očito smatrao profesijom koja mu je istodobno osiguravala egzistenciju i jamčila takav stupanj političke i materijalne neovisnosti koji mu omogućava da se bavi onim što ga je doista privlačilo: politikom i znanošću. Zato nema znakova da je ikad ozbiljno razmišljao o napuštanju odvjetništva. Štoviše, i u pravničkim je krugovima nastojao proširiti svoj utjecaj i područje djelovanja, u čemu mu je, bez ikakve sumnje, od pomoći bila činjenica da mu je punac A. Shek bio, kao što je spomenuto, visoki pravosudni dužnosnik i potom pokrajinski (zemaljski) ministar pravosuđa (odjelni predstojnik). Intenziviranje Pilarove pravničke djelatnosti u godinama uoči Prvoga svjetskog rata koincidira s njegovim djelomičnim razočaranjem smjerom u kojem ide hrvatska politika u BiH, a onda i osobnim neuspjesima na političkome području, na koje ćemo se vratiti u nastavku. No, o njegovu povećanom pravničkom angažmanu svjedoči činjenica da je 1910. ili 1911. Pilar postao članom Pravničkog društva u Zagrebu. Podatci o tome su, naime, donekle proturječni: prema *Izvešću „Pravničkog društva u Zagrebu“ za godinu 1910.*, to se je zbiljo 1910., dok će kasnije strukovni *Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu* u rubrici „Viestnik“ navesti da je Pilar u članstvo primljen na sjednici Upravnog odbora koja je održana 21. siječnja 1911. godine.⁴⁷⁹ U to doba (1910.) u članstvo te udruge stupili su i neki pravnici koji su odvjetničku vježbu obavili kod Pilara (Bahrija Kadić, Mate Krile i Milan pl. Mankanec), ali i niz drugih kasnije poznatih pravnika i javnih djelatnika (Niko Andrijašević, Janko Bedeković, Dragutin Hrvoj, Hinko Krizman, Tomo Kumičić, Aleksandar Licht, Krunoslav Lokmer, Vladko

⁴⁷⁶ M. HANŽEKOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar. † 3. rujan 1933.“, *Gospodarstvo*, 3/1943., br. 199, 7. IX. 1943., 6.-7.

⁴⁷⁷ Mato Hanžeković (1884. – 1955.) je jedno vrijeme službovao kao sudac, odnosno odvjetnički perovođa i odvjetnik u Bosni (u Bihaću, Žepču, Bijeljini i u Bosanskoj Dubici). Suradivao je u naprednjačkom tisku, a jedno je vrijeme bio urednik *Hrvatskoga djaka*. Prema vlastitim tvrdnjama iz doba nakon Drugoga svjetskog rata, bio je – poput Pilara – nakon 1918. blizak federalistima, a od 1927. isključivo s komunistima (iako je od 1936. bio u uredništvu Mačekova *Hrvatskog dnevnika*). Nakon Prvoga svjetskog rata bio je u nekim dodirima s Pilarom koji su još uvijek nedovoljno rasvijetljeni. Hanžeković je objavljivao i u doba NDH. Okušavao se i u beletristici (pa je kao takav uvršten i u ediciju „Pet stoljeća hrvatske književnosti“), a pod pseudonimom Dr. M. Gabriel 1938. objavio je knjigu *Otac domovine dr. Ante Starčević*. Njegova je autobiografija pohranjena u Zavodu za književnost i teatrologiju HAZU. (B. DONAT, „Mato Hanžeković“, u: *Marin Bego - Božo Lovrić - Josip Baričević - Mato Hanžeković: Izabrana djela*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 80, Zagreb, 1968., 361.-371.; D. JELČIĆ, „Mato Hanžeković“, u: *Vallis aurea. Eseji i portreti*, Zagreb, 1977., 298., 305.-306.)

⁴⁷⁸ Usp. njegovo pismo M. Dežmanu od 19. XI. 1912. (NSK, R 7983, B-a 6; S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 165.)

⁴⁷⁹ *Izvešće „Pravničkog društva u Zagrebu“ za godinu 1910.*, Zagreb, 1911., 16., 43.; *Mjesečnik Pravničkog društva Zagrebu*, 37/1911, knj. I., br. 2, 187. u rubrici „Viestnik“ navodi da je Pilar u članstvo primljen na sjednici Upravnog odbora koja je održana 21. siječnja 1911. godine.

Maček, Ante Nikolić, Vladimir Sachs, Tomislav Tomljenović, Nikola Vukelić, Ljudevit Zimpermann i dr.).⁴⁸⁰

Već iduće, 1911. godine Pilarovo ime nalazimo među suradnicima reprezentativne dvosveščane *Spomenice u povodu stote obljetnice donošenja Općega građanskog zakonika*, objavljene u Beču.⁴⁸¹ Je li se on tamo pojavio kao predstavnik bosansko-hercegovačkog odvjetništva ili na neki drugi način, danas ne znamo. No, pouzdajući se u pisanje sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika* – lista na čijim je stranicama, kao što ćemo vidjeti, u prethodnom razdoblju bio često napadan – sa sigurnošću možemo reći da je kao predstavnik Odvjetničke komore u Sarajevu bio na svečanom predavljanju *Spomenice* u Beču 1911. godine. Osim njegova članka o razvitku recepcije austrijskoga Općega građanskog zakonika (OGZ) u BiH,⁴⁸² u toj je spomenici objavljen prilog samo još jednoga hrvatskog autora, profesora općega građanskog prava na zagrebačkom sveučilištu, dr. Ivana Maurovića, koji se je bavio poviješću uvođenja i primjene OGZ-a u banskoj Hrvatskoj.⁴⁸³ Ti prilozi – pogotovo iznimno vrijedan Maurovićev tekst – nesumnjivo su bitni za hrvatsku i bosansko-hercegovačku pravnu povijest,⁴⁸⁴ iako je u odnosu na samu BiH važniji članak o primjeni OGZ-a u toj pokrajini iz pera dr. Michaela Zobkowa, privatnog docenta na zagrebačkom sveučilištu i tajnika zemaljske vlade u Sarajevu.⁴⁸⁵

Nema nikakve sumnje da je uvrštenje Pilarova teksta u tu reprezentativnu publikaciju bio važan doprinos njegovoj afirmaciji i u stručnim krugovima, a može se pretpostaviti da je to pridonijelo njegovu ugledu i drugdje, napose u Beču. Zato možda nije puki slučaj da će se isti nakladnik, koji je već do tada objavio veliki broj pravnih priručnika (uključujući i one koji se tiču prava na jugoistoku Monarhije), a to će činiti i tijekom daljnjega svog postojanja, pojaviti sedam godina kasnije kao nakladnik njegova glavnog djela.⁴⁸⁶ No, bez obzira na zanimljivost Pilarova pravničkog prvijenca, to ipak ne znači da mu treba pridavati iznimnu vrijednost, a ponajmanje tvrditi – kao što se u literaturi ponekad činilo – da je njegov autor njime „pridonio prilagodbi“ OGZ-a u BiH, ili da je čak „prilagodio“ (odnosno „izradiio prilagodbu“) toga znamenitoga zakonika. I u jezičnome smislu nespretno formulirana tvrdnja da je Pilar bio „prilagoditelj austrijskog općeg građanskog zakonika na bosansko-hercegovačku primjenu“ istaknuta je na

⁴⁸⁰ *Izješće „Pravničkog društva u Zagrebu“ za godinu 1910.*, passim.

⁴⁸¹ *Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches – 1. Juni 1911*, Wien, 1911.

⁴⁸² I. PILAR, „Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechtes“, *Festschrift zur Jahrhundertfeier*, 703.-726. Iako se u bibliografijama Pilarovih radova obično navodi drugačije, članak nije tiskan kao posebni otisak (nema posebnog otiska u katalozima bečkih i gradačkih knjižnica!), nego se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu nalazi „privatna“ inačica posebnog otiska odnosno članak koji je ukoričen nakon tiskanja *Spomenice*.

⁴⁸³ I. MAUROVIĆ, „Das österreichische allgemeine bürgerliche Gesetzbuch in Kroatien“, *Festschrift zur Jahrhundertfeier*, 685.-699.

⁴⁸⁴ T. JONJIĆ, „Ivo Pilar o recepciji“, 118.-122.

⁴⁸⁵ M. ZOBKOW, „Die Anwendung des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina“, *Festschrift zur Jahrhundertfeier*, 727.-752. Sva tri ta teksta, dakle, i Maurovićev i Pilarov i Zobkowljev, navedeni su u bibliografiji izabranih radova hrvatskih autora s područja prava u: *Naša domovina. Zbornik. Sv. 1. – Hrvatska zemlja – Hrvatski narod – Hrvatska poviest – Hrvatska znanost*, Zagreb, 1943., 521.-522.

⁴⁸⁶ T. JONJIĆ, „Ivo Pilar o recepciji“, 123.-124.

ovitku sva tri sveska *Izabranih djela dr. Ive Pilara*, objavljenih u Zagrebu 1995. odnosno 1997. godine, a potom je, očito po inerciji, ušla i u stručnu literaturu, pa i u enciklopedijske priručnike.⁴⁸⁷

Međutim, „prilagodbe“ OGZ-a u BiH i u odnosu na BiH nikad nije bilo, pa joj Pilar nije ni mogao biti sudionikom, a ponajmanje tvorcem, budući da nije imao ni zakonotvornu ulogu, a niti zakonodavne ovlasti. Štoviše, nije taj zakonik formalno nikad ni protegnut na BiH, nego se je primjenjivao podredno, a o njegovoj recepciji odnosno o postupnome potiskivanju osmanlijskih propisa na području prava koja se tiču nekretnina, i s historijsko-pravne i s praktične strane neusporedivo su ambiciozniji i objektivno važniji radovi Stjepana Posilovića (*Das Immobilien-Recht in Bosnien und Herzegovina*, Zagreb, 1894.), Eduarda Eichlera (*Das Justizwesen Bosniens und der Herzegowina*, Wien, 1899.), Adama Karszniewiczza (*Das bäuerliche Recht in Bosnien und die Herzegowina*, Dolnja Tuzla, 1899.), Karla Grünberga (*Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und Herzegowina*, Leipzig, 1911.) i dr.

A kad se dvije godine prije Pilarove smrti u u zagrebačkome *Mjesečniku Pravničkog društva*, u kome je i Pilar povremeno surađivao – i u kojem je kao član Pravničkog društva odnosno kao član vodećih tijela Advokatske komore u Zagrebu – bude pisalo o pravnoj nesigurnosti u BiH nakon 1878. godine, koja je bila uvjetovana primjenom otomanskoga i domaćeg prava uz podrednu primjenu OGZ-a, onda će biti spomenuti i pojedinci koji su svojim stručnim radovima pomogli pravnicima-praktičarima da se snađu „u labirintu raznih propisa u građanskom pravu.“⁴⁸⁸ Pilarovo ime nije bilo među njima. To je zapravo očekivano, jer u stručnome smislu Pilarov članak nije osobito originalan niti važan, te jedva odskače od tekstova koji su 1908.-1910. objavljivani u bosansko-hercegovačkoj periodici, pa čak i u dnevnome tisku. Nakon aneksije BiH 1908. godine i uoči uvodođenja ustavnog stanja (1910.) i na stranicama dnevnih listova (poput sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika*) opširno se je, naime, i učestalo pisalo o potrebi zakonodavne reforme, pa i o nužnosti donošenja zasebnoga građanskog zakonika za BiH, pa su u tim tekstovima isticani isti oni problemi koji se pojavljuju u praksi, na koje će Pilar 1911. u svom tekstu upozoriti stručnu javnost cijele Monarhije.

Da suvremenici nisu precjenjivali vrijednost Pilarova priloga, jasno pokazuju recenzije dvosveščane *Spomenice* u stručnim časopisima U vrlo opširnome prikazu koji je za bečki strukovni časopis namijenjen sudcima u lipnju 1911. napisao stalni suradnik tog časopisa i predsjednik strukovnoga sudačkog udruženja, dvorski savjetnik Leo Elsner, Pilar i njegov članak

⁴⁸⁷ Tako S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874. – 1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 17. smatra kako se je Pilar dokazao „već na opsežnome poslu prilagodbe Općega austrijskog građanskog zakonika na prilike u Bosni i Hercegovini (1911.“. U *Proleksis enciklopediji* Leksikografskog zavoda Miroslava Krležje tvrdi se čak da je Pilar „izradio prilagodbu aust. Općega građ. zakonika bos. prilikama“ (*Proleksis enciklopedija online*, <http://proleksis.lzmk.hr/54440/>, pristup 25. IX. 2013.), dok *Hrvatska enciklopedija* navodi da se je Pilar kao pravnik „istaknuo prilagodbom austrijskoga Općega građanskog zakonika bosanskohercegovačkim prilikama“. (*Hrvatska enciklopedija*, sv. 8., 463. Ista tvrdnja nalazi se i u elektroničkom izdanju *Hrvatske enciklopedije* (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48233>, pristup 27. IX. 2013.).

⁴⁸⁸ M. N. GRAČANICA, „Dva gruntovnička zakona u Bosni i Hercegovini“, *Mjesečnik*, 57/1931., Zagreb, 1931., 258.-261.

spomenuti su jednom jedinom rečenicom, kao puka obavijest bez ikakve ocjene i isticanja vrijednosti priloga.⁴⁸⁹ Bečki *Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung* koji se je pojavljivao upravo u nakladi izdavača *Spomenice* (Manz Verlag) također je prikazao to dvosveščano djelo (donijevši na posljednjoj stranici i veliki nakladnikov oglas s popisom svih priloga u njoj), ali Pilarov tekst nije dotaknut ni jednom riječju ni u nepotpisanom (uredničkom) uvodniku na prvoj stranici, niti u prikazu koji je potpisao Anton Ritter von Janda.⁴⁹⁰ Nije ga u svom prikazu spomenuo ni bečki sveučilišni profesor i urednik časopisa za kaznenopravne znanosti Alexander Löffler, koji časopis je također objavljivao isti nakladnik koji je objavio i *Spomenicu*.⁴⁹¹

U istoj rečenici u kojoj je nabrojio i ostale povijesno-pravne priloge, Pilarov je doprinos u svome opširnom prikazu *Spomenice* u *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, jednom od najstarijih i najuglednijih pravnih časopisa na njemačkome govornom području, spomenuo Ernst Landsberg.⁴⁹² Djelićem jedne rečenice Pilarov je tekst spomenut u opširnome prikazu *Spomenice* koji je tajni savjetnik Karl von Grabmayr objavio u časopisu *Zentralblatt für die juristische Praxis* 1912. godine, skupa sa svečanim govorima visokih dužnosnika na obilježavanju stote obljetnice OGZ-a u Zastupničkome domu Carevinskog vijeća, kad je predstavljena i ona. Ne precizirajući na koga cilja, autor nije propustio napomenuti da su prilozi u *Spomenici* nejednake vrijednosti, da mnoge od njih nije moguće smatrati znanstvenima, a da ni autori ne spadaju nužno u najvrsnije pravne stručnjake.⁴⁹³

Zagrebački *Mjesečnik Pravničkoga društva* nije se na pojavu *Spomenice* osvrnuo ozbiljnim tekstom: u br. 6 za 1911. godinu objavljena je tek kraća vijest o izlasku toga „znamenitog djela“ s popisom suradnika i njihovih priloga.⁴⁹⁴ Nije bilo nikakvih hvalospjeva, pogotovo nije bilo hvalospjeva Pilaru. Dva desetljeća kasnije, u nekrologu svom puncu, odvjetnik Tomo Jančiković pokušao je tom Pilarovu prilogu dati veće značenje, tvrdeći da je posrijedi „velika studija“, i da je izišla u „ovako odličnom djelu“ kao što je *Spomenica*, pa da je „izazvala [...] svojevremeno veliku pažnju, jer je osvijetlila jedno pitanje, koje je nužno tražilo svoje rješenje. Piscu bilo je zamjeravano od strane tada vladajućih krugova, što je to pitanje na ovaj način obradio.“⁴⁹⁵ No, nije Jančiković spomenuo, što je u tom članku izazvalo navodnu reakciju „tada vladajućih krugova“ – za što nisam našao druge potvrde – niti to, što bi u njemu uopće

⁴⁸⁹ L. ELSNER, „Die Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches“, *Mitteilungen der Vereinigung der österreichischer Richter*, Jg. 4/1911., Nr. 11-12, 1. Juli 1911, 17.-20.

⁴⁹⁰ A. Ritter von JANDA, „Zur Jahrhundertfeier des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches“, *Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung*, Jg. 22/1911., Nr. 22, 170.

⁴⁹¹ A. LÖFFLER, „Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches. 1. Juni 1911. Wien“, *Österreichische Zeitschrift für Strafrecht*, 1911., 521.-522.

⁴⁹² E. LANDSBERG, „Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches. 1. Juni 1911.“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 45/1911., Bd. 32, 1911., 457.-468.

⁴⁹³ K. von GRABMAYR, „Von der Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches am 1. Juni 1911“, *Zentralblatt für die juristische Praxis*, Jg. 29/1911., Bd. 21, 1912., 583.-595.

⁴⁹⁴ Josip ŠILOVIĆ, „Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches. 1. Juni 1911.“, *Mjesečnik Pravničkoga društva Zagrebu*, 37/1911, knj. II., br. 6, 656.-657.

⁴⁹⁵ T. JANČIKOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar kao pravnik“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkoga društva Zagrebu*, 59/1933, br. 11-12, Zagreb, 1933., 493.-494.

režimu moglo biti sporno, iako je moglo biti sporno svima onima koji su se protivili dotoku stručnih kadrova iz drugih dijela Monarhije. Zato Jančikovićevu tvrdnju zasad valja uzimati s krajnjim oprezom.

No, iz spomenutih je primjera razvidno kako su kvalificirani suvremenici u ocjenama *Spomenice* bili dovoljno staloženi, pa je i danas, umjesto nekritičnog pridavanja iznimne važnosti jednomu osrednjem Pilarovu članku, puno korisnije uočiti da on i u njemu pokazuje ono što će odlikovati većinu njegovih radova: multidisciplinarni pristup problemu, ali i karakteristično nastojanje da vlastite poglede na mogućnosti rješenja hrvatskoga nacionalnog pitanja promovira i u sklopu jedne naizgled suhoparne stručne rasprave, pokušavajući dokazati da bi prihvaćanje tih pogleda bilo i u interesu cjelokupne Monarhije.⁴⁹⁶ I ta taktika, koja će se iz redova njegovih suradnika i istomišljenika u vodstvu HNZ-a nazivati „zdravim oportunistom“, bit će jedna od konstanti Pilarova društvenoga i političkoga djelovanja.

No, iako ćemo se razvitku njegovih političkih pogleda i koncepcija te postupnom udaljavanju od politike Hrvatske narodne zajednice vratiti kasnije, zanimljivo je ovdje primijetiti da se je Pilar i u tome tekstu iz 1911. založio za nešto što je bilo disonantno u odnosu na stajališta te organizacije kojoj je bio jedan od osnivača i u kojoj je godinama imao istaknutu ulogu: dok je HNZ u kontekstu rasprava o donošenju ustava (Statuta) i izbornog zakonodavstva za BiH višekratno oštro formulirao svoje stajalište protiv stranoga činovništva koje je u BiH dobivalo politički i gospodarski najvažnije položaje (iako je vodstvo te hrvatske organizacije u predizbornoj kampanji 1910. odbijalo pokušaje da ga se prikaže kao radikalno „protukuferaškoga“), dotle je Pilar u svome tekstu predlagao upravo suprotno, da se pravosudni aparat pojača kadrovima izvan BiH.⁴⁹⁷ Ipak se bez potanjih istraživanja o njegovim pogledima na organizaciju pravosuđa u BiH, pa i možebitnim aktivnostima na tome planu ne može donijeti određeniji sud. Svakako je moguće da je Pilar – uza sve rezerve koje je imao prema odvjetništvu – nakon djelomičnog razočaranja političkim kretanjima, potražio dodatnu afirmaciju u struci. Po svemu sudeći je 1912. istaknuo svoju kandidaturu za mjesto predsjednika Odvjetničke komore u Sarajevu. Predsjedničko je mjesto izgubio za jedan glas, budući da je predsjednikom izabran njemački židov Moritz Rothkopf.⁴⁹⁸

Malo nakon dolaska u Donju Tuzlu, Pilar se je uključio u društveni, kulturni i politički život. Mostarski *Osvit* bilježi da je skupa s predsjednikom okružnoga suda Vragovićem, predavačem na tuzlanskoj gimnaziji Antunom Lovrićem i još nekim osobama bio na sokolskoj svečanosti koja je 5. srpnja 1905. održana u Tuzli.⁴⁹⁹ Bilo je to prigodom dolaska sarajevskih sokola pod vodstvom Tugomira Alaupovića, ali nije jasno je li Pilar imao kakvog udjela u

⁴⁹⁶ T. JONJIĆ, „Ivo Pilar o recepciji“, 124.-126.

⁴⁹⁷ Međutim, čini se da je u studenome te iste godine predlagao zakonodavnu intervenciju koja bi ojačala samostalnost i odvojenost bosansko-hercegovačkog pravosuđa. Naime, iz dopisa koji mu je 10. lipnja 1912. uputila Trgovačka i obrtnička komora za BiH, Komora je razmotrila njegove prijedloge od 21. studenoga prethodne godine, ali je ocijenila kako je onaj o zabrani prorogacije mjerodavnosti suda izvan BiH neprovediv. (NSK, OIP, R-7983, B-b, 17.)

⁴⁹⁸ „Politika u Bosni“, *Hrvatska. Glavno glasilo Stranke prava za sve hrvatske zemlje*, br. 1845, 2. X. 1917., 1.

⁴⁹⁹ „Hrvatska sokolska svečanost u Dol. Tuzli“, *Osvit*, 8/1905., br. 55., 15. VII. 1905., 2.

osnivanju tada „mladoga tuzlanskog 'Sokola'“. Kad je 19. studenoga 1905. u Tuzli osnovana podružnica HKD Napredak (koje se je tada još nazivalo *Hrvatskim društvom za namještanje djece na zanate i u trgovinu Napredak*), predsjednikom je izabran prof. Kosta Urumović, dok je Pilar izabran za dopredsjednika.⁵⁰⁰ Po svemu sudeći on je ostao podpredsjednikom i idućih godina.⁵⁰¹ Iako je u taj grad došao s reputacijom zeta utjecajnoga A. Sheka, nema sumnje kako to ne bi bilo moguće da već nije uživao znatan osobni ugled u gradu i okolici, a očito i šire.

No, nije samo to – nego i njegov interes za politiku i odlučnost da sudjeluje u političkome životu – dovelo do njegove iznimno važne uloge u pripremama za nastanak HNZ-a, prve političke (iako formalno nepolitičke) organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata. Njegova uloga u tom pothvatu u historiografiji je podcijenjena. Općenito se drži da je on zbog ugleda koji je uživao i veza koje je imao, u kolovozu 1906. ušao u skupinu koja je ne samo unutar poticajnoga kruga nego već i u suvremenom tisku nazvana Odborom šestorice, a koja je bila izabrana u Dolcu kod Travnika s ciljem organiziranja HNZ-a. Odbor su činili dr. Nikola Mandić, dr. Milan Katičić, dr. Jozo Sunarić,⁵⁰² dr. Stjepan Kukrić,⁵⁰³ dr. Ivo Pilar i Gjuro Džamonja.⁵⁰⁴

Tim dijelom Pilarova života i njegovom djelatnošću u sklopu HNZ-a kasnije ćemo se opširnije pozabaviti. No, i ovdje se može istaknuti da čitav niz indicija pokazuje da je Pilar bio jedan od najvažnijih poticatelja osnutka te organizacije, njezin glavni ideolog u prvim godinama postojanja te ključni autor niza programatskih spisa i pravnih dokumenata HNZ-a u razdoblju prije Prvoga svjetskog rata. Preciznije, upravo je Pilar – s Gjurom Džamonjom – bio idejni otac HNZ-a i glavni autor Pravila te organizacije koja su Zemaljskoj vladi za BiH predana na odobrenje u jesen 1906. godine. Uz to je on i ključni autor najvažnijih programatskih dokumenata HNZ-a iz 1906. i 1908. godine (a time i najvažniji ideolog te organizacije bar u razdoblju od 1906. do 1910. godine), najvažnijem dijelu njezina skoro šesnaestogodišnjeg postojanja. Uloga

⁵⁰⁰ Senaid HADŽIĆ, „Hrvatsko kulturno društvo 'Napredak' na prijelazu 19. u 20. stoljeće i njegovo djelovanje u tuzlanskom kraju“, *Povijesni zbornik. Godišnjak za kulturu i kulturno nasljeđe*, Vol. 3/2013, br. 4, Osijek, srpanj 2013., 230.; http://www.napredaktuzla.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=60&Itemid=53, pristup 17. VIII. 2013.

⁵⁰¹ *HD*, 1/1906., br. 50, 2. III. 1906., 5. navodi kako je predsjednik tuzlanske podružnice *HKD Napredak* Marijan Hadži-Divković. To bi značilo da je Urumovićev mandat tada bio istekao.

⁵⁰² Jozo Sunarić (Grahovik, kod Dolca, 1868. – Sarajevo, 23. II. 1943.), odvjetnik i političar. Nakon završetka studija prava u Beču obavljao sudsku vježbu u Travniku, a zatim je deset godina odvjetnikovao u Banjoj Luci. Uz Nikolu Mandića koji mu je bio šurjak, jedan je od prvaka HNZ-a, kasnije i predsjednik te organizacije. Dopredsjednik bosansko-hercegovačkog Sabora. Pred kraj Prvoga svjetskog rata postaje članom Narodnog vijeća SHS za BiH. Nakon proglašenja NDH imenovan doglavnikom ustaškog pokreta (8. V. 1941.), ali je iste godine razriješen dužnosti iz razloga koji do danas nisu utvrđeni. (S. MATKOVIĆ, „Prinosi dr. Nikole Mandića“, I., 31.)

⁵⁰³ Stjepan Kukrić, liječnik i političar, rodom iz Travnika. Jedan je od osnivača HNZ-a, član Odbora šestorice, kasnije predsjednik Saveza hrvatskih seljačkih zadruga te zastupnik u Saboru izabran na dopunskim izborima. Bio je četvrti (pretposljednji) predsjednik Središnjeg odbora HNZ-a. Član sarajevskoga Kotarskog i Okružnog odbora Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (Usp. H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 155.) Kukrić je studirao u Beču te se je od samog početka nalazio u krugu pokretača *Mladosti*. Iz tog je doba sačuvano nekoliko njegovih pisama uredništvu te literarnih pokušaja (NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5499, Ostavština Stjepana Kukrića).

⁵⁰⁴ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 229.-231.; J. KRIŠTO, „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju u Bosni i Hercegovini“, 86.; S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 15.

ostalnih članova Odbora šestorice nejednaka je, a nema nikakve sumnje da je taj Odbor ustrojen prema kriterijima političkog istomišljeništva i u skladu s teritorijalnim načelom: činili su ga predstavnici svakog od tadašnjih šest okruga („okružja“) u BiH.

I u idućim godinama će Pilar biti u vodstvu tuzlanske podružnice *HKD Napredak*, obnašajući u više navrata dužnost dopredsjednika, po svemu sudeći sve do 1911. godine. Malobrojni sačuvani podatci pokazuju da je predsjednik podružnice u to doba bio Gjuro Topolnik,⁵⁰⁵ koji je ujedno bio predsjednik *HPD Majevisa*, a nakon osnutka HNZ-a istaknuti član i dopredsjednik tuzlanskoga okružnog odbora te organizacije i njegov predstavnik u Središnjem odboru HNZ-a. Iako je između njih dvojice u nekim trenutcima dolazilo i do razilaženja u pogledima na djelovanje HNZ-a, Topolnik je godinama bio njegov najbliži suradnik u Donjoj Tuzli. A tamošnja je *Napretkova* podružnica organizirala niz društvenih priredaba sa svrhom prikupljanja sredstava koja su većinom utrošena na stipendiranje darovitih učenika.⁵⁰⁶ Novinske vijesti, nažalost, rijetko bilježe imena sudionika pojedinih aktivnosti, pa zasad ne raspoložemo preciznijim obavijestima o Pilarovoj ulozi u čestim i brojnim aktivnostima *Napretka*.⁵⁰⁷ Sarajevski *Hrvatski dnevnik* je kasnije ipak istaknuo nekolicinu tuzlanskih građana koji su i tvarno pomagali siromašne učenike tako što su im davali besplatan smještaj ili hranu. Među njima je bio i Pilar: on je dva puta tjedno besplatno hranio *Napretkove* pitomce.⁵⁰⁸

Posljednji od tri zasad poznata popisa članova Matice hrvatske u Tuzli (1882., 1898. i 1913.) pokazuje da je Pilar bio također i član tuzlanskog ogranka te najstarije hrvatske kulturne organizacije, što je osobito zanimljivo u svjetlu činjenice da je Matica hrvatska u kulturno-umjetničkom pogledu zastupala tradicionalistička načela koja su bila u protimbi s estetskim i umjetničkim pogledima koje je Pilar sa skupinom svojih istomišljenika zastupao pred kraj 19. stoljeća. Iako je tijekom vremena taj spor između modernista i tradicionalista otupio, on je u to doba još uvijek bio izražen. Budući da Pilar zapravo nije prestao biti pobornikom moderne, može se pretpostaviti da su ga na članstvo i djelovanje u ogranku Matice hrvatske više motivirali nacionalno-politički, nego kulturno-umjetnički razlozi, što je osobito bilo važno u Tuzli gdje su se Hrvati katolici, iako u osjetnoj manjini prema ostalome pučanstvu, često razilazili, pa – ako je vjerovati suvremenom tisku – nerijetko i međusobno sukobljavali. Matičin je ogranak tada (1913.) imao 32 člana, a na čelu mu je bio školski upravitelj Ilija Ivanić. Među dvadesetak članova-zakladnika od kojih ima više muslimana (uključujući gradonačelnika Osmana ef.

⁵⁰⁵ http://www.napredaktuzla.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=80, pristup 17.VIII.2013.; Nikola ČIČA, „Povijest HKD Napredak – Glavna podružnica Tuzla“, http://napredaktuzla.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=60&Itemid=53, pristup 17. VIII. 2013. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 250.

⁵⁰⁶ S. HADŽIĆ, „Hrvatsko kulturno društvo 'Napredak' na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, 230.-231.

⁵⁰⁷ Usp. tekstove o aktivnosti tuzlanske podružnice *Napretka* i o hrvatskoj zabavi u Tuzli u: *HD*, 1/1906., br. 47, 27. II. 1906., 4., 5.

⁵⁰⁸ *HD*, 4/1909., br. 150, 7. VII. 1909., 2. Nažalost, nije navedeno koliko dugo je taj oblik pomaganja trajao i koliko je korisnika takve pomoći bilo.

Vilovića), navedeni su i dr. Ivo Pilar i Bahrija Kadić, kao i župnik Matej (Mato) Pezer, dok bi se po imenima moglo zaključiti da je bilo i par pravoslavnih.⁵⁰⁹

Nakon što je u kolovozu 1906. s Džamonjom položio temelje HNZ-a i u idućim mu mjesecima napisao Pravila, Pilar je malo nakon odobrenja tih Pravila (u studenome 1907.), početkom 1908. osnovao donjotuzlanski okružni odbor HNZ-a, a sudjelovao je – izravno ili uz pomoć zaposlenika svog ureda – u osnivanju niza mjesnih odbora te organizacije u sjeveroistočnoj Bosni. Također je postao članom Središnjeg odbora HNZ-a koji je konstituiran u veljači te godine.⁵¹⁰ Iako će organizacija u cjelini – pa i taj odbor kao njezin dio – u idućem razdoblju pretrpjeti teške udarce, nesuglasice i razilaženja koja će i kod Pilara dovesti do nezadovoljstva koje je eskaliralo 1910./11. godine, on će na čelu Okružnog odbora HNZ-a u Tuzli ostati sve do odlaska u vojsku 1915., a u članstvu Središnjeg odbora će, s malim prekidom, biti sve do jeseni 1918. godine.

Time je Pilar u svojim ranim tridesetim godinama ušao u samo žarište bosansko-hercegovačkoga političkog života, napose u vrh društvenoga i političkog organiziranja tamošnjih Hrvata. Kao jedan od vodećih članova HNZ-a on je u idućem razdoblju ustrajno radio kako na aneksiji BiH Dvojnoj Monarhiji, tako i na gospodarskome i prosvjetnom uzdizanju bosansko-hercegovačkih Hrvata te na jačanju političkih, kulturnih, gospodarskih i prometnih veza BiH s banskom Hrvatskom i Dalmacijom. Iz kasnije je perspektive lako zaključiti da je – kao što će se vidjeti u nastavku ove rasprave – bio jedan od dalekovidnijih analitičara političke zbilje u hrvatskim zemljama, i da je dosta ispravno predvidio razvitak odnosa i sudbinu Austro-Ugarske, u odnosu na koju je verbalno izražavao uvjerenje u njezino reformiranje i opstanak, a zapravo je stalno bio svjestan da Monarhiji prijete raspad i nestanak.

A osim što je bio jedan od ključnih ljudi najsnažnije i najutjecajnije hrvatske društvene i političke organizacije u BiH, Pilar je bio i među najeksponiranijim njezinim članovima u sporu s vrhbosanskim nadbiskupom Stadlerom. Potaknut ponajprije različitim filozofskim i svjetonazorskim pogledima, a u određenoj mjeri i gledištima na mogućnost i načine rješavanja hrvatskoga nacionalnog pitanja, nadbiskup je programske odrednice HNZ-a i njegovu političku taktiku promatrao vrlo kritički, pa je – nakon niza neuspjelih sastanaka i razgovora s vodstvom HNZ-a u koje su obje strane ulazile sa zadržkom – već 1908. donio odluku o osnutku Hrvatske katoličke udruge (HKU) kao političke stranke bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika, a onda 1909./10. dao osnovati tu organizaciju.

Usred toga unutarhrvatskoga sukoba Pilar je 1910. pod pseudonimom *Zajedničar* u Sarajevu objavio brošuru *Nadbiskup Stadler i Hrv. nar. zajednica*, koja je zapravo niz od nekoliko polemičkih članaka tiskanih bez potpisa u listu *Hrvatska zajednica*, a kao brošura je

⁵⁰⁹ „Povijest Matice hrvatske Tuzla. Povodom desetogodišnjice obnove rada Matice hrvatske Tuzla: Matičini tuzlanski ogranci i duh građanstva BH“, 9., 11.-12. Članak je dostupan na: <http://www.scribd.com/doc/76709698/Povijest-Matice-Hrvatske-Tuzla>, pristup 11. V. 2014.

⁵¹⁰ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 232.-233.

tiskana i raspačana u čak 5.000 primjeraka.⁵¹¹ Taj polemički spis, čijoj analizi ćemo se vratiti kasnije, nesumnjivo ima izrazito propagandni karakter te sigurno spada u slabije dijelove Pilarova opusa.⁵¹² Njegov nastanak dijelom je uvjetovan njegovim svjetonazorskim pogledima koji su bili uvelike suprotstavljeni nadbiskupovima, a dijelom i činjenicom da je on tijekom prethodnog razdoblja bio meta žestokih polemičkih napadaja Stadlerovih pristaša, napose na stranicama sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika*. No, dok se je predsjednika HNZ-a Nikolu Mandića napadalo još žešće, ali uglavnom kritikom njegovih poslovnih poteza i materijalnih interesa, Pilaru su spočitavani isključivo ideološki motivi.

Vjerojatno je to jedan od razloga da se je 1909. godine, nakon što je Mandić pred kraj svoga jednogodišnjeg mandata bio prisiljen podnijeti ostavku na mjesto predsjednika HNZ-a, Pilar ipak odlučio sudjelovati u natjecanju za njegova nasljednika. Osim samih izbornih rezultata, podatci o tome su dosta mršavi, pa zasad nije moguće rekonstruirati što je sve navelo Pilara da donese jednu od lošijih odluka u svom životu: doživio je težak poraz. A taj poraz na unutarnjim izborima i strasna konfrontacija s nadbiskupom jednim dijelom će pridonijeti smanjenju njegova utjecaja u HNZ-u, pa time i njegovoj marginalizaciji. To će se reflektirati i na političku taktiku HNZ-a, koja će 1910./11. godine – kao što ćemo vidjeti – kod Pilara izazivati nezadovoljstvo, koje će za posljedicu imati njegovo okretanje znanstveno-publicističkome radu, ali i približavanje nadbiskupu Stadleru, pa će godine koje slijede obilježiti njihova bliska suradnja.

Pilar se ne će pojaviti kao kandidat na izborima za bosansko-hercegovački Sabor koji su održani u proljeće 1910. godine. No, da nije bio bez ambicija da neposredno sudjeluje u izravnoj političkoj, pa i parlamentarnoj borbi, pokazuje njegovo djelovanje na mjesnoj, tuzlanskoj razini. Odvjetnički red iz 1883. svojim je § 35. priječio odvjetniku obnašati plaćene općinske ili državne službe. Slična je zabrana ostala i u § 33. zakona o odvjetništvu iz 1909. godine: ni sada odvjetnik nije smio preuzeti nikakvu plaćenu državnu ili javnu službu. U odnosu na one počasne nije bilo zapreke. Već u tom razdoblju će Pilar i djelom pokazati svoje shvaćanje da je osvajanje političke vlasti pretpostavka za postignuće ciljeva, kako nacionalnih, tako i osobnih: nacionalne je iz opozicije jedva moguće ostvariti, a sudjelovanje u vlasti može samo olakšati razvijanje privatne odvjetničke prakse. Prigodu za to pružit će mu lokalni izbori koji su organizirani dvije godine nakon njegova doseljenja u Tuzlu. Naime, u travnju 1907. objavljen je Zakon o upravljanju gradskim općinama s izbornim redom koji je donesen 21. ožujka te godine.⁵¹³ Njime je donekle izmijenjen način upravljanja gradskim općinama koji je vrijedio od donošenja zakonske odredbe u siječnju 1897. godine, osim u slučajevima gradskih općina kojima je mimo zakona bio podijeljen poseban statut.⁵¹⁴ Zakonom je propisano trogodišnje trajanje vijećničkog mandata, a vijećnička je služba bila počasna odnosno besplatna. Prema dosta složenome izbornom

⁵¹¹ Isto, 312.-316.

⁵¹² Tako Z. GRIJAK, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, 98.-99.

⁵¹³ „Gesetz über die Verwaltung der städtischen Gemeinden in Bosnien und Hercegovina nebst Wahlordnung“, *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1907, Stück VII., 16. IV. 1907, 109.-125. Analogan propis za seoske općine donesen je u ožujku iste godine.

⁵¹⁴ Sarajevo je, primjerice, „Općinski statut“ dobilo 10. prosinca 1883. godine.

zakonodavstvu, aktivno biračko pravo stjecalo se s navršene 24 godine i, osim kod nekih kategorija pučanstva, bilo je vezano uz plaćanje izravnog poreza od najmanje tri krune, a imale su ga i pravne osobe koje su ga ostvarivale putem svojih ovlaštenih predstavnika. Pasivno biračko pravo imao je onaj žitelj općine koji je u njoj boravio najmanje dvije godine, ako je stariji od 30 godina i uz uvjet da plaća najmanje 10 kruna izravnih poreza, pri čemu su neke kategorije osoba bile lišene pasivnoga izbornog prava. Izborne listine formirane su po konfesionalnom načelu, a između kandidata jedne konfesije izabranim se držao onaj koji je dobio relativnu većinu glasova.⁵¹⁵

I Zemaljska vlada je imala ovlaštenje imenovati dio članova gradskoga vijeća, u koje su tuzlanski građani birali pet do jedanaest članova, koji su između sebe birali načelnika i dva podnačelnika. S obzirom na konfesionalni sastav pučanstva, načelničko je mjesto u Donjoj Tuzli pripadalo muslimanu, dok su pravoslavni i katolici imali podnačelnička mjesta.⁵¹⁶ Makar je jedva ispunio formalne pretpostavke za izbor (dvogodišnje prebivalište na području gradske općine), Pilar je postao tuzlanski općinski (gradski) vijećnik, pa je u tom svojstvu potpisao i jedan članak objavljen u osječkome listu *Die Drau* iz 1908. godine, u kojem je komentirao prilike u BiH nakon aneksije.⁵¹⁷

Nažalost, slabo očuvano arhivsko gradivo i nedostatak lokalnoga tiska otežavaju rekonstrukciju Pilarove vijećničke djelatnosti. Nekoliko fragmentarnih podataka iz njegove ostavštine ipak sugerira kako se je bavio i komunalnom problematikom te gospodarskim i financijskim pitanjima.⁵¹⁸ S obzirom na stupanj njegove stručne spreme i činjenicu da je već tada bio u vrhu organizacije koja je faktično postajala političkom strankom (makar to formalno nije bila), za ocjenu njegova političkog razvitka bilo bi vrlo važno rekonstruirati taj Pilarov angažman na razini lokalne samouprave. Nije nezanimljiv ni podatak da je sudjelovao u pokretanju *Tuzlanskoga Lloyd*a, periodičnog lista koji je počeo izlaziti u Tuzli 1913., a utnuo je u veljači 1914. godine. Polog za list u iznosu od, izgleda, 6.000 kruna, osigurala je Hrvatska centralna banka, a Pilar je nastupio kao jamac.⁵¹⁹

No, iako je bio među sudionicima ustavne ankete odnosno među onima koji su pozvani dati svoje mišljenje o izbornome zakonu i ustavu Bosne i Hercegovine,⁵²⁰ Ivo Pilar – kao što je spomenuto – nije postao zastupnikom u Bosansko-hercegovačkom saboru. Razlozi tomu nisu poznati, a čini se da je on kandidaturu unaprijed otklonio. Tako, naime, proizlazi iz jednog

⁵¹⁵ „Gesetz über die Verwaltung der städtischen Gemeinden in Bosnien und Hercegovina nebst Wahlordnung“.

⁵¹⁶ I. HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi*, 74., 86.

⁵¹⁷ Dr. Ivo PILAR, „Die Bosnischen Parteien und die Annexion“, *Die Drau*, 41/1908., Nr. 231 (6264), 9. X. 1908., 1.-2.

⁵¹⁸ Usp. dokument koji je pod naslovom „Proračun kotarskog vijeća za godinu 1914.“ sačuvan u njegovoj ostavštini. (NSK, OIP, R-7983, C-d2.)

⁵¹⁹ Tako bi proizlazilo iz Pilarova podneska Gradskom kotarskom uredu u Tuzli, čiji je koncept od 9. rujna 1914. sačuvan u Pilarovoj ostavštini. Njime Pilar traži vraćanje uložne knjižice toj banci, kako bi utrnula i njegova jamčevna obveza. (NSK, OIP, R-7983, C-e3. Dokument je pogrješno naslovljen i datiran kao „Oglas Kotarskog ureda, Tuzla, 9. IX. 1911. god.“)

⁵²⁰ I. PILAR, „Izborni red u Bosni i Hrvati“, *Pokret*, 6/1909., br. 44, 24. II. 1909., 1.-2.

izvješća o političkim prilikama u Bosni, datiranog početkom listopada 1909. godine, više od sedam mjeseci prije početka izbornog procesa.⁵²¹ U veljači 1910. godine car i kralj Franjo Josip I. donio je Zemaljski statut (ustav), a u istome broju službenih novina objavljeni su i ostali tzv. ustavni zakoni: Poslovnik Sabora (*Geschäftsordnung für den Landtag*) i Izborni zakon (*Wahlordnung*), te Zakon o društvima (*Vereinsgesetz*) i Zakon o slobodi okupljanja (*Versammlungsgesetz*), kao i Zakon o kotarskim vijećima s izbornim redom (*Gesetz über die Bezirksräte*).⁵²² Zemaljski je Ustav 20. veljače 1910. svečano proglasio zemaljski poglavar Marijan Varešanin, a po svemu sudeći, glavni autor Ustava bio je Pilarov punac Adalbert Shek, i inače jedan od glavnih autora bosansko-hercegovačkog zakonodavstva u njegovo doba.⁵²³ Zemaljski je ustav predviđao razmjerno uzak djelokrug Sabora: on se je mogao baviti isključivo bosansko-hercegovačkim poslovima, ali i to uz velika ograničenja.⁵²⁴

Prema vrlo složenoj Izbornome zakonu koji se je oslanjao na konfesionalno načelo te je uz virilne članove poznavao različite kurije i biračke razrede, 72 saborska zastupnika imala su na pet godina biti birana u tri kurije, od kojih se u prvoj biralo 18, u drugoj 20, a u trećoj 34 zastupnika. U prvoj je kuriji katolicima pripadalo 4 mandata, muslimanima 6, a srpsko-pravoslavcima 8; u drugoj i trećoj su katolici birali 12, muslimani 18, a srpsko-pravoslavni 23 zastupnika, dok je židovima pripadao jedan mandat u drugoj kuriji. U prvoj su kuriji koja je obuhvaćala cijelu BiH, katolici birali četiri zastupnika; u drugoj su kuriji gradovi Bosanski Šamac, Modriča i Orašje s okružnim gradovima okruga (Dolnja) Tuzla birali jednoga katoličkog zastupnika; dok su u trećoj kuriji katolici seoskoga okruga (Dolnja) Tuzla i sva ostala seoska područja tog okruga birali također jednoga zastupnika.⁵²⁵

Izbori za Sabor održani su od 18. do 28. svibnja 1910. godine: 18. svibnja birani su kandidati iz treće, 23. svibnja iz druge, a 25. svibnja 1910. iz prve kurije. Kandidati HNZ-a dobili su 11, a kandidati suparničke Hrvatske katoličke udruge (HKU) šest mandata.⁵²⁶ Nakon proglašenja izbornih rezultata, prvo je saborsko zasjedanje sazvano za 10. lipnja te godine, a u kolovozu su održani dopunski izbori. Sabor je, uz 72 izabrana zastupnika, sačinjavalo i 20 zastupnika-virilista, među kojima su bili: četiri srpsko-pravoslavna metropolita, predsjednik velikoga upravnoga i prosvjetnog savjeta srpsko-pravoslavne crkve, reis-ul ulema, vakufsko-mearifski direktor, sarajevski i mostarski muftija te najstariji muftija po imenovanju, sarajevski

⁵²¹ H. KAPIDŽIĆ: „Ispisi iz bečkih arhiva o predistoriji prvog svjetskog rata“, *Glasnik arhiva i društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 10-11/1970.-1971., knjiga X-XI, Sarajevo, 1970./71., 500.

⁵²² *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina*, Jg. 1910, Stück II., 22. II. 1910.

⁵²³ U Shekovoju rukopisnoj ostavštini koja se čuva u NSK (R-5697) nalazi se i Shekov autograf pod naslovom „Materialien zu den bos. herz. Verfassungsgesetzen“. Usp. Bertold EISNER, „† Adalbert Shek-Vugrovečki“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkoga društva*, 59/1933., br. 6-7, lipanj-srpanj 1933, 324.-329.; Ante MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo, 1933., 65.

⁵²⁴ O osnovnim obilježjima Ustava v. H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 79.-86.

⁵²⁵ „Wahlordnung“, *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina*, Jg. 1910, Stück II., 22. II. 1910., 30.-44. Sažet pregled izbornog zakonodavstva v. u: „O osnovnim obilježjima Ustava“ u. H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 86.-93.

⁵²⁶ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 349.

sefardski nadrabin, vrhbosanski nadbiskup i dva katolička biskupa, provincijali obiju franjevačkih provincija, predsjednik Vrhovnog suda i predsjednik Odvjetničke komore u Sarajevu, načelnik glavnoga zemaljskoga grada Sarajeva i predsjednik Trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu.

Kako se dogodilo da Pilar nije bio među kandidatima HNZ-a na saborskim izborima, određenima na zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a koje je u travnju 1910. održano u Travniku, zasad nije istraženo. Ni u suvremenome tisku nisam pronašao podatak da se netko javno pita, zašto suutemeljitelja HNZ-a i glavnog tvorca ključnih dokumenata organizacije nema među kandidatima. Zato se može tek pretpostaviti da je to bila posljedica spleta okolnosti u kojima je Pilar, s jedne strane, došao u oštar sukob s nadbiskupom Stadlerom, pa je njegova moguća kandidatura bila skopčana s rizicima za HNZ kao organizaciju, a s druge se strane ne može isključiti da je i on strahovao od izbornoga neuspjeha koji bi dodatno oslabio njegov položaj u HNZ-u, budući da je prethodne godine na unutarstranačkim izborima doživio katastrofalan poraz. To bi moglo upućivati na osnovanost nekih (inače vrlo malobrojnih) glasina na koje ćemo se vratiti naknadno, da je i sam Pilar unaprijed otklonio kandidaturu. Inače je vodstvo HNZ-a uoči izbora za Sabor procjenjivalo da u tuzlanskome području HKU ima bolje izgleda od HNZ-a, a slabi rezultati koje je Pilar ostvario na unutarstranačkim izborima mogli su potkrjepljivati stajalište da njegova kandidatura u drugim izbornim jedinicama također ne bi imala izgleda na uspjeh.

U jednome pismu koje je 25. ožujka 1910. uputio naslovniku po imenu Niko (očito dr. Nikoli Mandiću), Pilar je najavio kako bi HNZ za seosku kuriju u Tuzli istaknuo Miću Tadića, seljaka i javnog člana trgovačkog društva *Braća Tadić* iz Živinica, dok je on kandidaturu u drugoj kuriji ponudio Aurelu Kudrni, ali se ovaj još nije očitovao, pa se ne zna hoće li kandidaturu primiti.⁵²⁷ Karakteristično je da u pismu ništa ne govori o kandidatu za prvu kuriju, koja je pokrivala cijelu zemlju, a ne samo tuzlansko područje, što bi možda moglo sugerirati da je ipak računao na vlastitu kandidaturu. No, dogodilo se drugačije, pa je Pilarov prijedlog prošao samo djelomično: HNZ je na skupštini održanoj 17. travnja 1910. u Travniku kao kandidata za II. kuriju za kotarske gradove okruga donjotuzlanskoga s gradovima Bosanskim Šamcem, Modričom i Orašjem odlučio istaknuti posjednika Aleksu Cvijetića, dok je u III. kuriji, za seoske kotare Dolnja Tuzla i sve ostale kotare okruga donjotuzlanskoga, kandidirao veleposjednika i trgovca Mihajla Rebu.⁵²⁸

Dakle, na području u kome je Pilar prebivao, u drugoj je kuriji (13. izborni kotar) biran jedan jedini katolički kandidat, baš kao i u trećoj kuriji (izborni kotar 14). No, ipak je zanimljivo da se Pilar nije našao među kandidatima ni u I. kuriji, za koju je birala cijela zemlja, a uz Mandića, Katičića i Čabrajića kandidiran je posve nepoznati liječnik dr. Teofil Kötschet, pri

⁵²⁷ ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 241. Prije nego što je dobio pravo na obavljanje odvjetništva u Derventi, Kudrna je bio perovođa odnosno koncipijent kod Pilara. Usp. T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, 26.

⁵²⁸ *Hrvatska obrana* (dalje: *HO*), 3/1910., br. 18, 15. V. 1910., 1.; „Hrvati-katolici izbornici!“, *Hrvatska zajednica* (dalje: *HZ*), 2/1910., 38, 8. V. 1910., 1. Rebrino se prezime često pojavljuje i u obliku „Rebba“, a Cvijetićevo u obliku „Cvijetić“.

čemu se je Mandić kandidirao i u I. kuriji (cijela BiH) i u dvije izborne jedinice III. kurije (seoski kotar Sarajevo i svi ostali kotari sarajevskoga okruga, odnosno kotari Ljubuški i Stolac u mostarskome okrugu), dok je Sunarićeva kandidatura istaknuta u kuriji II. (svi kotarski gradovi okruga banjolučkoga i bihaćkoga te gradovi Bosanski Brod, Doboj, Kostajnica, Kulen-Vakuf i Stari Majdan) i u kuriji III. (kotari Livno, Županjac, Glamoč, Varcar-Vakuf i Jajce u okrugu travničkome).⁵²⁹ Ti podatci postaju još zanimljiviji u svjetlu činjenice da je Pilar 25. ožujka 1910. tvrdio Mandiću kako je on, Pilar, „u Tuzli [...] potpuni gospodar situacije, a [Hrvatska katolička] udruga usprkos triju skupština, nije se do danas konstituirala.“⁵³⁰ Jedva dva mjeseca kasnije mandat će za HKU osvojiti Pilarov kolega, tuzlanski odvjetnik dr. Viktor Jankiewicz, dok će Cvijetić biti izabran u gradskoj kuriji tuzlanskoga okruga. Iako zbog složenoga izbornoga sustava to ne treba tumačiti na način da je Cvijetiću u jednoj, a Jankiewiczu u drugoj kuriji pošlo za rukom ono što Pilar nije ni pokušao postići (ili mu HNZ nije dao da pokuša postići), ta je činjenica morala na nj ostaviti neugodan dojam.⁵³¹

Pilar je, međutim, očito želio nastaviti svoj vijećnički mandat u Tuzli, pa se je kandidirao na izborima za Općinsko vijeće Tuzle koji su održani 6. lipnja 1910. godine, ali nije bio izabran. Od ukupno nešto više od 11.300 stanovnika izborne jedinice, pravo glasa na tim je izborima imalo 1.089 birača, a glasovalo je njih 740. Pilar je na tim izborima bio i član izbornoga povjerenstva. Nije kao takav uputio nikakav prigovor na odvijanje i rezultate izbornoga postupka, ali je, izgleda, naknadno uputio primjedbe kojima je želio postići ponavljanje izbora. No, te su njegove primjedbe odbijene. Prema izvješću koje je zemaljskoj vladi 10. lipnja uputio kotarski predstojnik Koloman Wagner, Pilar je zapravo želio postati donaćelnikom (podnačelnikom), te je u tu svrhu bio spreman paktirati s najrazličitijim izbornim skupinama, pa i sa Srbima. Tim laviranjem i iznevjerivanjem danih obećanja izazvao je „strašnu kampanju“ protiv sebe.⁵³² Prigodom konstituiranja općinskoga vijeća 1. rujna 1910. načelnikom je, kao i 1908., ponovno izabran Osman ef. Vilović, koji je na tom položaju ostao sve do 1922. godine.⁵³³

U dostupnoj dokumentaciji nema podatka o tome koja je predizborna obećanja Pilar (navodno) dao, a nepostojanje lokalnoga tiska otežava rekonstrukciju događaja i biračkoga raspoloženja. Izvješće kotarskog predstojnika, razumljivo, treba uzeti s rezervom, jer je i on mogao imati interesa da pred zemaljskim vlastima obezvrijedi Pilarove prigovore diskvalificiranjem njihova autora. No, unutarnji izbori u HNZ-u te izborni rezultati – ne samo na lokalnim, nego i na saborskim izborima, na koje ćemo se vratiti kasnije – možda ipak dovode u pitanje predodžbu da je Pilar „uživao nepodijeljen ugled u građanstvu, neovisno o njihovu

⁵²⁹ HO, 3/1910., br. 18, 15. V. 1910., 1.

⁵³⁰ ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 241.

⁵³¹ Na znakovitost toga Jankiewiczova izbora vratit ćemo se kasnije, a možda nije naodmet napomenuti kako su tri tuzlanska odvjetnika postali zastupnicima u Saboru, što im sigurno nije odnemoglo ni u odvjetništvu: Jankiewicz, dr. Milan J. Maksimović i dr. Nikola Stojanović. (T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli /1905.-1920./“, 21.-22.) Maksimović je umro u listopadu 1911. godine.

⁵³² Usp. E. LEVIĆ, „Nekoliko arhivskih dokumenata o izborima u Tuzli 1910. godine“, 389.-395.

⁵³³ Dragiša TRIFKOVIĆ, *Tuzlanski vremeplov V*, Tuzla, 1997., 59., 219. U novinskim vijestima iz Tuzle s kraja 1909. kao gradonačelnika se spominje Mujagu Hadžiefendića. Usp. HD, 4/1909, br. 295, 28. XII. 1909., 4.

nacionalnom ili socijalnom porijeklu.⁵³⁴ Nema sumnje da je Pilar uživao znatan ugled kao sposoban i imućan odvjetnik i intelektualac, ali je o njegovoj omiljelosti među pripadnicima sviju etničkih i konfesionalnih skupina prerano govoriti, tim više što će se on u svojoj korespondenciji tužiti da i među tuzlanskim Hrvatima katolicima ima onih koji su mu neskloni, dok je njegova konfrontacija s nadbiskupom Stadlerom odnosno spor između HNZ i HKU te animozitete čak i produbila.

No, ako je točna tvrdnja da je Pilar aspirirao na donaćelnički položaj, to je uslijed izbornog neuspjeha postalo nemoguće, budući da su prema zakonu gradskog načelnika i njegove zamjenike na tri godine birali vijećnici između sebe, a potvrđivala ih je zemaljska vlada.⁵³⁵ Na sadašnjem stupnju istraženosti problema čini se ipak najvjerojatnije da se Pilar – poučen lanjskom katastrofom na unutarstranačkim izborima, kad je dobio svega četiri glasa – vlastitom voljom nije htio kandidirati na saborskim izborima. Na lokalnim je tuzlanskim izborima kandidaturu je htio, ali je doživio neuspjeh.

Još uvijek ne možemo sa sigurnošću govoriti o tome, koliko su ti događaji potaknuli Pilara na postupno udaljavanje od aktivnog sudjelovanja u kreiranju politike HNZ-a. Kao što ćemo vidjeti, ima u literaturi shvaćanja da je u tome važniju ulogu imala politika muslimanske političke elite, no čini se vjerojatnijim da su tomu pridonijeli neki politički potezi vodstva HNZ-a, napose izjave nakon konstituiranja Sabora sredinom 1910. godine, koje su pokazivale da u vrhu te organizacije ima pristaša tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva. Makar su takve teze u tisku pod utjecajem HNZ-a sustavno pobijane, u saborskim izvješćima i u novinstvu, pa čak i na stranicama zajedničarske *Hrvatske zajednice*, ima indicija i fragmenata koji upućuju na to da je u HNZ-u jačala struja koja je, pretežno zbog taktičkih razloga, pokazivala spremnost na suradnju sa Srbima, što je Pilaru u postojećim okolnostima bilo neprihvatljivo. K tome je moguće da je na Pilara donekle utjecao i ideološki i programski zaokret HNZ-a koji je u novim okolnostima ipak odstupio od načelnoga zalaganja za što potpunijom laicizacijom političkog života, za što se je upravo Pilar posebno zalagao u prethodnom razdoblju. On je, doduše, u formalnome smislu i 1909./10. bio glavni tvorac pravilničkih formulacija koje su vodile k postupnome napuštanju interkonfesionalne koncepcije HNZ-a, ali nema sumnje da je u tome sudjelovao manje iz uvjerenja, a više iz pragmatičnih razloga odnosno zbog toga što su ga na to silile objektivne okolnosti.

U zahtjevu za laicizacijom političkog života Pilar je prednjačio u odnosu na ostale članove vodstva organizacije, ali njegovim koncepcijama nisu na ruku išle ni opće prilike (konfesionalna obilježnost društvenog života u BiH, izborni zakon i sastav Sabora), a ni stranačko-politički razvitak u BiH i u banskoj Hrvatskoj: u BiH su konfesionalne odrednice prihvatile i one grupacije koje su – poput muslimanskih naprednjaka – donedavno oštro lučile vjeru od narodnosti; u banskoj se je Hrvatskoj frankovačka stranka, koja je imala iznimno važnu

⁵³⁴ Tako S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 16.

⁵³⁵ I njihova je služba imala počasni značaj, iako im je gradsko vijeće moglo dodijeliti određenu, općinskim prilikama primjerenu fiksnu svotu za pokriće troškova.

ulogu u političkoj polarizaciji Hrvata u BiH, fuzionirala s kršćanskim socijalima te je, obazirući se na prilike u Austriji, postupno prihvatila neke programske elemente koji se Pilaru nisu dopadali. K tome bi posebno valjalo istražiti utjecaj činjenice da je, u znatnoj mjeri zbog oštine sukoba s nadbiskupom Stadlerom 1909./10 i potrebe HNZ-a da na izborima taktizira, franjevačka struktura počela sve više utjecati na formuliranje političke strategije HNZ-a. Iako je svjetovnjačko vodstvo nominalno nastavilo dominirati u Središnjem odboru, franjevci – koji su i ranije predvodili veliki broj mjesnih odbora, a i u okružnima su imali snažan utjecaj – nisu imali pasivno biračko pravo na izborima 1910. godine, pa su i svoje partikularne interese, ali i vjersko-kulturne poglede najdjelotvornije štitili preuzimanjem odlučujućeg utjecaja u HNZ-u.

Ti su čimbenici na Pilarovo udaljavanje od središta odlučivanja u HNZ-u utjecali puno više od pojedinih poteza muslimanske elite (koja je, uostalom, u prethodnome višegodišnjem razdoblju znatno tješnje surađivala sa Srbima nego što je to činila nakon konstituiranja Sabora). Karakteristično je da nijedan od njih – osim navodnoga, ničim dokazanog ogorčenja muslimanskom politikom – u literaturi nije uopće problematiziran, makar je već na prvi pogled upadljivo da od druge polovice 1910. opada intenzitet Pilarova angažmana u HNZ-u.⁵³⁶ Kad se pomnije prouči njegov ideološki sustav, onda biva jasno da je on mogao otpjeti programsko približavanje Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge u fazi dok se je to moglo objašnjavati taktičkim razlozima. No, u rujnu 1911. dolazi zapravo do ideološke kapitulacije HNZ-a pred nadbiskupom Stadlerom, a to je – po svemu sudeći – bila kap u već punu čašu. Kasnija Pilarova suradnja s nadbiskupom (1915.-1918.) zbiva se u posve drugačijim okolnostima, u kontekstu svjetskog rata, kad je razvitak prilika prisilio i Pilara i Stadlera da svjetonazorske i ideološke razlike potisnu u drugi plan te pokušaju zajedničkim snagama spriječiti ulazak dotad neutralne Italije u rat (1915.) odnosno spriječe raspad Austro-Ugarske i ujedinjenje hrvatskih (i slovenskih) zemalja sa Srbijom i Crnom Gorom (1917.-1918.) te stvaranje južnoslavenske države izvan okvira Monarhije. Zato ta suradnja iz ratnih godine ne potire ocjenu da je proces Pilarova udaljavanja od HNZ-a započeo sredinom 1910., a kulminirao baš tom kapitulacijom u rujnu 1911. godine.

Kao što ćemo vidjeti, Pilar će zauzeti specifično stajalište i prema stupanju HNZ-a u svepravašku organizaciju 1911. godine. U tim okolnostima se je i on obilno koristio starčevićanskom retorikom, iako je prema Starčeviću i pravaštvu uvijek zadržao određenu distancu, a neki njegovi prigovori Starčeviću – s obzirom na Pilarovu oštroumnost – začuđuju svojome nepreciznošću. On sam je do formalnog pripadanja političkim strankama malo držao, pa je u određenim prigodama tijekom svjetskoga rata nastupao i kao predstavnik Hrvatske katoličke

⁵³⁶ Na tu zategnutost odnosa s vodstvom HNZ-a ili bar dijelom tog vodstva upućuje pismo koje je 4. VI. 1910. uputio uredništvu *Hrvatske zajednice*, glasilu HNZ-a, predbacujući mu što je u tekstu o audijenciji kod Franje Josipa I. izostavio njegovo, Pilarovo ime, naglašavajući kako to ne smatra slučajnim i najavljujući mogućnost da čak i sudskim putem zatraži zadovoljštinu. (ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 268. Jedan primjerak pisma nalazi se i u: NSK, OIP, R-7983, B-a, 15. To pismo objavio je S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 161.-162.) Kasnije ćemo vidjeti zašto je Pilar taj postupak – koji je domalo u formalnome smislu saniran objavljivanjem ispravka – morao doživjeti ne samo kao osobnu uvredu, nego i kao politički promašaj.

udruge ili kao predstavnik bosansko-hercegovačkog odvjetka frankovačke Starčevićeve hrvatske stranke prava. No, ipak će uza sve rezerve prema novoj političkoj taktici HNZ-a Pilar u članstvu t organizacije ostati do sloma Monarhije.

U nedatiranome pismu iz jeseni 1915. godine, koje je uputio predsjedništvu HNZ-a na ruke Stjepanu Kukriću, on će, naime, objašnjavati da zbog spriječenosti ne može doći na zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a, a ne može podnijeti ni detaljno izvješće o imovinskim prilikama okružnog odbora HNZ-a u Tuzli, budući da ga ne može pribaviti. Vlasti su, naime, u srpnju 1914. obustavile rad tog odbora, a tajnik, blagajnik i veći dio odbornika mobiliziran je odmah, dok je sam Pilar – očito kao predsjednik odbora – u vojsku otišao tričetrvt godine kasnije, a sad se nalazi u Sarajevu već više od pola godine. Uslijed tog razvitka je svako funkcioniranje okružnog odbora HNZ-a u Tuzli prestalo, a nije ga bilo moguće obnoviti.⁵³⁷

No, Pilar ne samo da nije napustio HNZ, nego je postao i podpredsjednik organizacije. Do promjena u vodstvu HNZ-a došlo je već pred kraj 1910. godine, kad je predsjednikom postao Sunarić, a u idućem su razdoblju na čelu Središnjeg odbora HNZ-a odnosno na čelu organizacije bili i Kosta Gjebić-Marušić (1912.-1914.), Stjepan Kukrić (1914.-1919.) te Stjepan Janković.⁵³⁸ Upravo pri izboru Sunarića uveden je položaj podpredsjednika, a na podpredsjedničku je dužnost Pilar izabran na prvome zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a za 1914. godinu, koje je održano u Sarajevu 31. siječnja i 1. veljače 1914. godine.⁵³⁹

On je taj položaj nominalno zadržao i u razdoblju kad je organizacija zbog političkog razvitka, a onda i Prvoga svjetskog rata jedva djelovala, osim što je objavljivala svoje glasilo i doista marno prikupljala novčanu pomoć za muslimanske ratne izbjeglice („muhadžire“), za poplavljene u Kraljevoj Sutjesci, požarom poharano Jezero kod Jajca, gladno Hrvatsko Primorje ili potresom pogođene Ličane,⁵⁴⁰ a u dijelovima BiH koji nisu bili zahvaćeni ratnim operacijama, i dalje su djelovale seljačke škole HNZ-a i analfabetski tečajevi.

Da je Pilar i u posljednjem razdoblju postojanja Austro-Ugarske bio podpredsjednik HNZ-a, jasno pokazuje dopis HNZ-a br. 510 od 25. studenoga 1917., koji je sačuvan u konceptu, ali s bilješkom da je otpravljen 29. studenoga te godine. U njemu se napominje da je on javnosti u

⁵³⁷ ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 373. Pilar predsjedništvu HNZ-a.

⁵³⁸ Janković je izabran predsjednikom na sjednici Središnjeg odbora koja je održana 9. i 10. veljače 1919. godine. On je 18. studenoga 1918. bio izabran predsjednikom sarajevskoga okružnog odbora i nominiran u Središnji odbor. Od veljačkog zasjedanja 1919. u vodstvu organizacije više ne će biti ne samo Pilar, nego ni Mandić, Sunarić, Džamonja, Čabrajić, Kukrić i dr., a već tijekom te godine HNZ se faktično gasi, te njezino vodstvo i članstvu stupa u redove novoosnovanih stranaka. Opš. Nusret ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo, 1991., 124.-126. i dr.

⁵³⁹ „Prvo ovogodišnje zasjedanje centr. odbora H.N.Z. za Bosnu i Hercegovinu“, *Hrvatska narodna zajednica. Glasilo Hrv. Nar. Zajed za Bosnu i Hercegovinu. List za prosvjetu i gospodarstvo* (dalje: *HnZ*), 2/1914., 15. II. 1914., 33.-34. Kako bi se izbjegla zabuna, valja ovdje napomenuti da je glasilo HNZ-a pod nazivom *Hrvatska zajednica* pokrenuto u listopadu 1909. godine, te je u novinskom formatu izišlo njegovo drugo (1910.), treće (1911.) i četvrto (1912.) godište. No, u kasnijem razdoblju dolazi do promjene formata, neujednačenoga naziva glasila (točnije, preklapanja novog niza *Hrvatske zajednice* i novopokrenute *Hrvatske narodne zajednice*) te nedosljedne numeracije godišta. To je posljedica poteškoća u djelovanju HNZ-a, koje će biti opisane u nastavku.

⁵⁴⁰ Iz broja u broj su objavljivani podatci i o rezultatima tih akcija, a one su s preciznim svotama popisane i u članku „Akcije 'Hrvatske narodne zajednice' za vrijeme rata“, *HnZ*, 5/1917., br. 8, rujan 1917., 118.-119.

više navrata predstavljen kao podpredsjednik HNZ-a, a kako je u *Hrvatskome dnevniku* od 20. studenoga 1917. objavljena poznata Stadlerova izjava protiv Svibanjske deklaracije, i to s napomenom da su je potpisali i „mnogi zajedničari“, nepotpisani autor koncepta pisma, vjerojatno predsjednik Kukrić ili, s obzirom na formalni ton i način oslovljavanja, tadašnji privremeni tajnik P. Kubović (budući da je tajnik dr. Nikola Sabljić poginuo u proljeće 1916.), očito u strahu da bi HNZ kao nepolitička organizacija zbog toga mogao nastradati, nastavlja: „S toga Vas umoljavam, da biste blagoizvoljeli u interesu naše organizacije, koja Vas ubraja meguju svoje osnivače, u tom pogledu čim prije odgovoriti, e da javnost bude umirena.“⁵⁴¹

Ne znamo kako je Pilar odgovorio na tu molbu, ali je sasvim sigurno da je i godinu dana kasnije bio u vrhu HNZ-a. O tome govori podatak da je 18. studenoga 1918. potvrdio primitak poziva za sjednicu predsjedništva odnosno Središnjeg odbora HNZ-a, zakazanu za 28. studenoga. Najavio je svoj dolazak i naglasio kako je sporazuman s predloženim promjenama Pravila HNZ-a kako bi se odgovorilo „duhu vremena“.⁵⁴² Kao što će se vidjeti iz službenoga priopćenja Središnjeg odbora HNZ-a, taj „duh vremena“ bio je zapravo u potpunoj protimbi s izvornim Pilarovim koncepcijama i značio je mirenje s nastankom jugoslavenske države. Na to je upućivala već i činjenica da je cenzura prethodne jeseni zahvatila tekst kojim je uredništvo tadašnje *Hrvatske narodne zajednice* popratilo Svibanjsku rezoluciju 1917. godine.⁵⁴³ Da ne bi bilo dvojbe oko toga što je pisalo u cenzuriranom tekstu, uredništvo na čelu s Vjekoslavom Jelavićem se je – uz očiti blagoslov tadašnjeg predsjednika HNZ-a Stjepana Kukrića (koji je već ranije prihvatio jugoslavensku orijentaciju i postao članom Kotarskoga i Okružnoga narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Sarajevo), ali i bez sastanka Središnjeg odbora organizacije – uskoro javno očitovalo, otvoreno podupirući taj dokument i njegove posljedice.⁵⁴⁴ Jelavić je, uz Sunarića, Čabrajića i Džamonju, bio jedan od prvih istaknutih članova HNZ-a koji su prihvatili jugoslavenske koncepcije.⁵⁴⁵

A nekoliko dana nakon primitka spomenutog poziva u studenome 1918., Pilar se je pismom obratio vjerojatno Stjepanu Kukriću („Dragi Stipo!“) te ga je obavijestio da ipak ne će moći doći na zasjedanje Središnjeg odbora (jer se je, kako navodi, zbog hajke koja protiv njega pokrenuta privremeno sklonio u Zagreb). Budući da ne zna je li njegovo „dosadašnje političko držanje“ na korist organizacije, on izjavljuje da nudi „demisiju kao podpredsjednik H.N.Z, te

⁵⁴¹ ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 383. Koncept dopisa HNZ-a Ivi Pilaru, br. 50 od 25. XI. 1917.

⁵⁴² ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 405. Pilar predsjedništvu HNZ-a, 18. XI. 1918.

⁵⁴³ „Za narodnu ujedinjenje“, *HnZ*, 5/1917., br. 8, rujan 1917., 113.

⁵⁴⁴ „Zašto smo pristali uz jugoslavensku deklaraciju?“, *HnZ*, 5/1917., br. 9, prosinac 1917., 131.

⁵⁴⁵ Vjekoslav Jelavić (Dubrovnik, 1876. – Zagreb, 1960 /ili 1965.?!), pravnik, novinar, publicist i političar. Klasičnu gimnaziju završio u Splitu, u Beču studirao prava, a političke znanosti završio u Parizu, odakle se javljao kao dopisnik nekih hrvatskih listova, među njima i *Narodnih novina* i *Obzora*. Od 1909. živi u BiH te uređuje *Hrvatsku zajednicu*. Zastupnik u bosansko-hercegovačkom Saboru, a od 1911. s Lukom Čabrajićem i Gjurom Džamonjom disident HNZ-a. Od 1913. tajnik Trgovačke i obrtne komore u Sarajevu. Postupno se priklanjao jugoslavenskim pozicijama. U Narodnoj vladi formiranoj u jesen 1918. povjerenik za gospodarstvo odnosno za poljoprivredu i rudarstvo. Jedan od trojica pregovarača sa srpskom vojskom u studenome 1918., kasnije član jugoslavenskog izaslanstva na pariškoj Mirovnoj konferenciji. (H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 173.; R. „Jelavić, Vjekoslav“, *HBL*, sv. 6, 414.-415.)

neka plenarno zasjedanje o tome riješi.⁵⁴⁶ Kakva je bila sudbina te „demisije“, lako je utvrditi i bez uvida u službeni zapisnik: sastavši se prvi put nakon četiri i pol godine, Središnji odbor HNZ-a je 28. i 29. studenoga 1918. u Sarajevu stao na stanovište tzv. narodnog jedinstva i zdušno pozdravio nastanak jugoslavenske države.⁵⁴⁷ Zato je i logično da u novoizabranome Središnjem odboru više nije bilo Ive Pilara, nekadašnjeg ideologa organizacije. No, nema nikakve sumnje da će Pilar u svojim raspravama nastalima uoči sloma Monarhije,⁵⁴⁸ ali i nakon toga, kad više ne bude izabran u glavno tijelo HNZ-a, za tu organizaciju i dalje imati samo načelno pohvalne ocjene. Na HNZ on ne će zaboraviti ni u oporuci koju je sastavio upravo tih dana 1918. godine: u njoj je sadržan zapis (legat) u korist HNZ-a.⁵⁴⁹

U godinama uoči Prvoga svjetskog rata Pilar je nastojao intenzivirati svoju odvjjetničku djelatnost, ali se je počeo sustavnije baviti i drugim područjima. Prema njegovim tvrdnjama, 1911. je nastao rukopis njegove rasprave koja se je pod naslovom *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija* pojavila tek 1918. u Sarajevu, najprije kao podlistak Stadlerova *Hrvatskog dnevnika*, a potom i kao posebna knjižica.⁵⁵⁰ Ipak se sa sigurnošću može kazati da ta knjižica nije dovršena 1911. godine – jer se u njoj na nekoliko mjesta spominju i događaji koji su se zbili nekoliko godina kasnije – ali je moguće da je njezin kostur ipak nastao te godine. U jednome autobiografskom fragmentu koji je 1917. objavljen u zagrebačkom frankovačkom listu *Hrvatska*, on će sam, pod pseudonimom, navesti kako se je 1911. godine [sic!] povukao iz političkog života, nezadovoljan smjerom kojim je krenula hrvatska politika u BiH. No, time što se je posvetio odvjjetništvu, nije – kaže on u istome članku – prestalo njegovo zanimanje za politički i društveni život, nego je on „živo dalje radio, osobito znanstveno i literarno“.⁵⁵¹

Kao što je spomenuto, nije u potpunosti napustio ni politički život, jer dijelovi njegove ostavštine pokazuju da je 1914. bio član (vijećnik) seoskoga kotarskog vijeća u Tuzli,⁵⁵² te da se je i u tom razdoblju bavio društveno-političkim temama i komunalnim problemima. U jednom će se trenutku naći na istim političkim pozicijama na kojima je bio nadbiskup Stadler. Tim ćemo se pitanjem kasnije opširnije pozabaviti, no i ovdje se može ponoviti kako nema dokaza za tezu da je to bilo 1912. godine i da je on na taj način reagirao na muslimansko-srpsku suradnju u Saboru.⁵⁵³ Uzroke svojoj pasivizaciji on sam, kao što izrijekom navodi, pripisuje hrvatskoj (katoličkoj), a ne muslimanskoj politici, a postoji čitav niz drugih okolnosti koje pritom valja uzeti u obzir. Neke od njih, kao što ćemo vidjeti, dosta jasno otkriva i njegov nepotpisani članak

⁵⁴⁶ ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 408. Pilar Stjepanu Kukriću [?], 24. XI. 1918..

⁵⁴⁷ Dokumenti o tome objavljeni su u *HnZ*, 6/1918., br. 10-11-12, listopad-studeni-prosinac 1918., 131.

⁵⁴⁸ Usp. primjerice, I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 88., 112.

⁵⁴⁹ NSK, OIP, R-7983, C-a 13. Usp. „Dvije oporuke Ive Pilara“, 141.-142. To bi sugeriralo da nije burnije negodovao zbog toga što se je HNZ pred kraj rata iščahurio u jugoslavenski orijentiranu organizaciju. No, moguće je da je procjenjivao kako će tom simboličnom gestom olakšati položaj svoje obitelji za slučaj da se njemu nešto dogodi u prevratnim danima.

⁵⁵⁰ I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*. Pretisak. Zagreb, 1995.

⁵⁵¹ S. MATKOVIĆ, „Je li Ivo Pilar bio pravaš“, 402.

⁵⁵² NSK, OIP, C-e, 6 – okružnica kotarskog predstojnika Seoskoga kotarskog ureda u Tuzli od 3. III. 1914.

⁵⁵³ Usp. Z. GRIJAK, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, 99.-100.; S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 15.

„Hrvatska politika u Bosni“, objavljen u zadarskome *Narodnom listu* početkom travnja 1913. godine.⁵⁵⁴ Druge valja tražiti u ideološkome i programskom zaokretu samoga HNZ-a, kao i u osobnome Pilarovu nezadovoljstvu stvarnim utjecajem u HNZ-u.

Kad su u atentatu u Sarajevu 28. lipnja 1914. ubijeni nadvojvoda Franjo Ferdin[i supru]ga mu Sofija, Pilar je – kako proizlazi iz sačuvanoga koncepta njegova dopisa „Gradskomu kotarskom uredu“ u Tuzli, datiranog 29. lipnja 1914. – u ime „Građanskog odbora islamske, katoličke i izraelitske vjeroispovijesti u Tuzli“ najavio održavanje žalobnoga obreda i zamolio vlasti da pri tome osiguraju red i dostojanstvo.⁵⁵⁵ Također je u njegovoj ostavštini sačuvan koncept obavijesti kojim katolički dio toga Građanskog odbora istoga dana najavljuje sutrašnju misu zadušnicu te moli predstojnike ureda da činovnicima dopuste napustiti ured.⁵⁵⁶ To njegovo najmanje dvokratno obraćanje vlastima radi održavanja reda čak i kod vjerskoga odnosno crkvenog obreda koji je po definiciji miran i nenasilan, u proturječju je s nekim navodima iz literature da je upravo on bio jedan od organizatora tuzlanskih protusrpskih demonstracija.⁵⁵⁷ Za to zasad nema nijednoga dokaza, a nikakva, makar nedokazana tvrdnja u tom smjeru nije izrečena na Pilarov račun ni idućih godina, kad on bude izvrgnut mnogobrojnim teškim optužabama i klevetama.

No, čak i kad bi se pronašli dokazi da je Pilar na bilo koji način sudjelovao u tuzlanskim protusrpskim demonstracijama, vrijedno je već ovdje istaknuti kako ni u srpskoj memoaristici niti u historiografskoj publicistici nije zabilježeno da bi on poticao ili huškao na nasilje, koje u protusrpskim manifestacijama diljem BiH tih dana i nije bilo rijetko.⁵⁵⁸ Postoji, međutim, tvrdnja Milorada Ekmečića, da je na Banjolučkome veleizdajničkom procesu sudjelovao jedan od „sudskih funkcionera“ koji je „za vrijeme procesa pisao naučnu raspravu o južnoslovenskom pitanju, sa tezom da je cijela nacionalna svijest srpskog naroda u Bosni i Hercegovini bila vještački odgojena pod uticajem iz Srbije“, pa se u bilješci uz tu tvrdnju upućuje na Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*.⁵⁵⁹ Međutim, Pilar u tom procesu koji se je vodio 1915./16. nije sudjelovao ni kao član sudskog vijeća, a ni u kao tužitelj ili branitelj.⁵⁶⁰ No, buduća će

⁵⁵⁴ *Narodni list*, 52/1913., br. 28, 5.IV.1913., 1. Kao prilog Pilarovi pismu Vinku Kisiću od 18. IV. 1903. članak je u cijelosti objavio S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 167.-171.

⁵⁵⁵ NSK, OIP, R-7983, c-e, 5 – Proglas o smrti Franje Ferdinanda i supruge Sofije, Tuzla 29. VI. 1914. U NSK je proglas datiran pogriješno, 20. lipnja – dakle, prije sarajevskog atentata!

⁵⁵⁶ NSK, OIP, R-7983, c-e, 5 – Proglas o smrti Franje Ferdinanda i supruge Sofije, Tuzla 29. VI. 1914.

⁵⁵⁷ S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 16.

⁵⁵⁸ Prema tvrdnjama V. BOGUNOVIĆA, „Mučenje i ubijanje tuzlanskih Srba“, *Politika*, 26/1929., br. 7746, 26. XI. 1929., 6., u Tuzli je prijeki sud od kolovoza do listopada 1914. na smrt osudio 26 osoba. Usp. Vladimir DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, Beograd, 1966., 583.-584. Obilje podataka o zlostavljanjima Srba u BiH nakon sarajevskoga atentata donosi Đ. MIKIĆ u svojoj inače tendenciozno pisanoj i faktografskim pogriješcima protkanoj knjizi *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*.

⁵⁵⁹ M. EKMEČIĆ, „Žalosna baština iz godine 1914' (Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme prvog svjetskog rata)“, *ZR Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 21.

⁵⁶⁰ U istome zborniku, na str. 272.-273. Milan VUKMANOVIĆ, „Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i veleizdajnički proces đacima 1915-1916. godine“ donosi imena sudionika procesa tuzlanskim gimnazijalcima. Pilar nije naveden ni u kojem svojstvu.

istraživanja pokazati, je li ipak nakon stupanja u vojnu službu sudjelovao u nekom od sličnih postupaka te ako jest, u kojoj je ulozi bio.

U Tuzli su zbog njezina smještaja i blizine granice s Kraljevinom Srbijom, pod dojmom sve agresivnije srpske propagande osokoljene srpskim uspjesima u Prvome balkanskom ratu, vlasti već 1913. zavele dosta oštre protusrpske mjere, pa su u svibnju 1913. raspuštene srpske udruge.⁵⁶¹ Tomu je pridonijela i činjenica da je Tuzla postala jednim od žarišta srpske propagande u BiH. Do sarajevskoga atentata u Tuzli je za veleizdaju osuđeno čak 40 osoba – od ukupno 148 koliko je od 1909. do 1914. osuđeno u čitavoj BiH – a nakon atentata obješeno ih je 19. Kroz tuzlanske vojne i civilne zatvore u razdoblju 1914.-1918. prošlo je čak 3.420 osoba od kojih su većina bili Srbi, a i na veleizdajničkom procesu, održanom u Bihaću u rujnu 1915. godine suđeno je 39 učenika tuzlanske gimnazije.⁵⁶²

Kad je došlo do rata, tuzlanski garnizon – i inače drugi po snazi u pokrajini – uvelike je ojačan kako djelatnim vojnim osobama, tako i unovačenim pričuvnicima. Prema kasnijim bilješkama koje je Pilar unio u svoj dnevnik, u njegovoj je kući u Tuzli od 24. rujna do 19. studenoga 1914. bio glavni stožer austro-ugarskih snaga u BiH, a general Potiorek spavao je u njegovoj sobi, dok je Pilar preselio kod gimnazijskog direktora Zdunića.⁵⁶³ Kad je vojska napustila njegovu kuću, on je 4. prosinca doveo obitelj iz Zagreba, ali ju je 18. prosinca ponovno odveo u Zagreb, gdje je ostala do proljeća, vjerojatno do travnja 1915. godine. Međutim, nakon ulaska Italije u rat, Tuzla je prema njegovu mišljenju ponovno postala nesigurna, pa je obitelj vratio u Zagreb, gdje je prevezao i vrjednije komade pokućstva.⁵⁶⁴ I taj oprez s kojim se je odnosio prema vlastitoj obitelji i prema pokućstvu, jasno pokazuje da u stvarnosti nije bio tako optimističan u pogledu prognoza o ishodu rata, kao što bi se moglo zaključiti iz formulacija koje je iz taktičkih razloga unosio u svoja djela objavljivana tijekom sukoba.

Od djetinjstva boležljivi Pilar nije pozvan u vojsku zbog slaboga vida, nego je u svojstvu pučkoga ustaše dodijeljen sudu.⁵⁶⁵ Sačuvani spisi njegove pisarnice pokazuju da se on i u ratnome razdoblju nastavlja baviti odvjetništvom, iako je očito da jenjava intenzitet rada njegova ureda.⁵⁶⁶ Jedan dio uzroka treba tražiti u ratnim prilikama koje su smanjile opseg gospodarskih aktivnosti i u Tuzli i tuzlanskoj okolici (on u dnevniku bilježi da je grad ispražnjen, a da su odvezeni i gruntovnički spisi!), a drugi dio u činjenici da je odlukom vojnih vlasti dodijeljen sudu, pa 1915. postaje sudskim prislušnikom (auditorom) pri vojnome sudu, te u tom svojstvu u činu natporučnika službuje u Tuzli i u Sarajevu.⁵⁶⁷

⁵⁶¹ I. HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi*, 212.

⁵⁶² V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 512.; M. EKMEČIĆ, „Žalosna baština iz godine 1914“, 14.; I. HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi*, 213.

⁵⁶³ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 20.-21. U rukopisu je Pilar napravio pisarsku pogriješku, navevši 1918. umjesto 1914. godine. Pilarov dnevnik nije paginiran, a kasnija paginacija unesena je radi lakšeg snalaženja.

⁵⁶⁴ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 21.-22.

⁵⁶⁵ V. D[EŽELIĆ], „Pilar Ivo dr.“, *Znameniti i zaslužni Hrvati*, 214.

⁵⁶⁶ T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, 35.-36.

⁵⁶⁷ V. D[EŽELIĆ], „Pilar Ivo dr.“, *Znameniti i zaslužni Hrvati*, 214. Prema austro-ugarskome vojnom ustroju sudski prislušnik (auditor) pri vojnome sudu je školovani pravnik s određenim iskustvom, koji nastupa kao pravni savjetnik

Oko njegova vojnikanja ima stanoviti nejasnoća čak i na sasvim tehničkoj razini, dok se o njegovim vezama s visokim vojnim, eventualno i obavještajnim krugovima, može samo nagađati. Naime, u Pilarovoj je ostavštini sačuvan primjerak okružnice Odvjetničke komore za BiH od 5. studenoga 1914., kojom se moli očitovanje odvjetnika možebitno zainteresiranih za unos na popis branitelja pri vojničkome sudu. Prema sačuvanome konceptu Pilarova odgovora, on je – doduše po isteku ostavljenoga roka – odlučio tražiti da ga se uvrsti na taj popis, i to upravo kod kraljevskoga brigadnog suda u Tuzli.⁵⁶⁸ To bi, dakle, značilo da tada još uvijek nije bio unovačen u standardnome značenju te riječi. Iz jednoga pisma koje je sačuvano u obiteljskoj pismohrani, u kasno ljeto 1915. zasigurno je još uvijek pri vojnome sudu u Tuzli,⁵⁶⁹ a njegovo datiranje različitih poglavlja rukopisa *Južnoslavenskog pitanja* pokazuje da je većinu ratnoga razdoblja proveo u tom gradu.⁵⁷⁰ No, iz nedatiranoga pisma koje je dr. Stjepanu Kukriću poslao pred kraj 1915., a vjerojatno i malo kasnije, proizlazi da je on nakon premještaja iz Tuzle u Sarajevo već „preko pol godine“ boravio u Sarajevu i to tako da je „izgubio kontakt sa prilikama u Tuzli“.⁵⁷¹

S druge strane, u naknadno (1918.) pisanim dnevničkim bilješkama koje su istraživačima postale dostupne tek u novije vrijeme, Pilar piše kako je 14. svibnja 1915. pronađen sposobnim za vojništvo, pa je 13. lipnja otputovao u Zagreb i nastupio vojnu službu kod zagrebačke 53. pješake pukovnije.⁵⁷² Tijekom tamošnjega službovanja obavljao je i pregled „u očnom špitalju kod Sv. Duha“, ali je njegov raspored u nadzornu službu (*Bewachungsdienst*) obustavljen navodno zbog ocjene da je „politički sumnjiv“ (*politisch verdächtig*).⁵⁷³ Nije Pilar držao potrebnim u svom dnevniku objasniti, čime bi ta navodna sumnja bila potkrijepljena. No, kad je suočen s njom, on se je, kako tvrdi, potužio bosansko-hercegovačkoj Zemaljskoj vladi, pa je po Sarkotičevoj zapovijedi dodijeljen vojnom sudu u Tuzli. Iz Zagreba je, navodi on dalje, otputovao 19. srpnja, a dva dana nakon što je prispio u Tuzli, nastupio je službu 22. srpnja 1915. godine.⁵⁷⁴ Prema Pilarovim bilješkama, 12. listopada iste godine imenovan je nadporučnikom-auditorom te je ostao u službi kod istoga suda sve do 1. srpnja 1918., kad je taj sud ukinut, a on

vojnoga zapovjednika odnosno kao službenik pri vojnome sudu gdje u svojstvu tužitelja, branitelja ili člana sudskoga vijeća sudjeluje u stegovnome ili u kaznenom postupku protiv vojne osobe. Auditoru je pripadao i formacijski vojni čin. Kod prvostupanjskih vojnih sudova ti su se činovi kretali od natporučničkoga do dopukovničkoga, a kod drugostupanjških i trećestupanjških vojnih sudova od bojničkoga do generalskoga.

⁵⁶⁸ NSK, OIP, B-b, 16.

⁵⁶⁹ Pismo Ante Ribičića od 4. VIII. 1915. (NSK, OIP, R-7983, B-b 14). Pismo je objavio i S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 175.-176.

⁵⁷⁰ Naravno, moguće je da je na rukopisu radio samo onda kad bi dolazio u Tuzlu (npr. vikendom ili dopustom, ponekad i poslom), što bi bilo dosta neobično, budući da je rad na knjizi zahtijevao puno više koncentracije. No, on je – kako 26. XI. 1917. piše A. Sheku – svakoga mjeseca tri tjedna boravio u Sarajevu, a jedan tjedan u Tuzli. I ostaci druge njegove korespondencije pokazuju da je 1917. često bio u Tuzli. Kao što ćemo vidjeti, nije točna Lipovčanova konstatacija „banalne“ činjenice da je *Južnoslavensko pitanje* nastalo (samo) u Tuzli. Usp. S. LIPOVČAN, „Die südslawische Frage und der Weltkrieg: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja“, 106.

⁵⁷¹ ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 373.

⁵⁷² POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 22. To bi značilo da treba dovesti u pitanje tvrdnju S. LIPOVČANA, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nact)“, 15., da je Pilar formalno mobiliziran tek 1917. godine.

⁵⁷³ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 22.-23.

⁵⁷⁴ Isto, 23.

bio premješten u Sarajevo, gdje je postavljen upraviteljem (*Leiter*) brigadnoga vojnog suda.⁵⁷⁵ Na drugome mjestu u istome dnevniku on, međutim, piše, kako je od vojne službe formalno „dignut” 23. veljače 1918., dok ju je efektivno prestao obavljati 22. ožujka te godine, kad mu je stigla zamjena u vodstvu brigadnog suda.⁵⁷⁶

I prema vlastitim (naknadnim) dnevničkim zabilješkama i prema nekim izvorima, Pilar je kao natporučnik i voditelj brigadnoga vojnog suda službovao u Sarajevu.⁵⁷⁷ Drugi izvori, pa i jedno njegovo pismo, pokazuju da je pri vojnome sudu u Sarajevu bio branitelj,⁵⁷⁸ iz čega bi se moglo pretpostaviti da je istu službu vršio i u Tuzli. Teoretski je zamislivo da je pri istome sudu bio i branitelj i tužitelj (u različitim vojnosudbenim ili stegovnim spisima), ali bi samo u iznimnim prilikama bilo zamislivo da je bilo koju od tih udjelbi obnašao te istodobno bio voditelj suda.⁵⁷⁹

Za vrijeme Pilarova službovanja pri vojsci i samoga vojnikanja, njegova pisarnica nastavlja radom, ali intenzitet djelatnosti, razumljivo, postaje slabiji. Rat je utjecao i na funkcioniranje pravosuđa općenito, ali je nesumnjivo važnu ulogu u tom smanjenju intenziteta odvjetničke djelatnosti imalo i Pilarovo sve intenzivnije okretanje političkoj i znanstveno-publicističkoj djelatnosti.⁵⁸⁰ Usporedno s nizom teorijskih rasprava nastalih 1915.-1918. godine, koje imaju svrhu opravdati pravo hrvatskoga naroda na samostalnost i njegovu težnju da u postojećoj međunarodnoj vojno-političkoj konstelaciji temelje ostvarenja tog prava položi i učvrsti u okviru Austro-Ugarske (i to dijelom reformiranjem i restrukturiranjem Monarhije, a dijelom radikalnim zaokretom u politici njezinih vladajućih krugova), Pilar nastoji djelovati i na praktičnome političkom području. Poučen iskustvom političke borbe iz doba aktivnog djelovanja u sastavu HNZ-a i sad već nadomak kompromisa s nadbiskupom Stadlerom, on još prije rata dolazi na državnopravne i taktičke pozicije koje u banskoj Hrvatskoj već neko vrijeme zastupaju frankovački pravaši, pa i u ograničenu, taktičku suradnju s bosanskohercegovačkim odvjetkom te stranke čijim se članom počinje priznavati.

Svjestan opasnosti od srpskoga (on će ga najčešće nazivati „svesrpskim“, praveći razliku prema pojmu „velikosrpski“) i talijanskog imperijalizma, a napose strahujući od srpsko-talijanske suradnje na štetu Hrvata, on uz Stadlerovu pomoć i posredovanje pokušava 1915. djelovati protiv ulaska Italije u svjetski rat na strani Antante.⁵⁸¹ Ta se je zamisao izjalovila, pa će se u idućem razdoblju Pilar usredotočiti na sprječavanje rješenja hrvatskoga pitanja u jugoslavenskome smislu

⁵⁷⁵ Isto.

⁵⁷⁶ Isto, 30.-31.

⁵⁷⁷ Taj njegov čin i služba jasno proizlaze iz Stadlerove molbe caru i kralju Karlu I. (IV.), da primi Pilara i Josipa Vancaša, koja je u vladinu uredu zaprimljena 2. kolovoza 1917. (Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanja“, 224.)

⁵⁷⁸ Usp. nedatirano pismo Milanu Ogrizoviću. (NSK, R-7983, B-c 6. Pismo je objavio i S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 177.)

⁵⁷⁹ U već spomenutome nedatiranom pismu Kukriću on navodi kako zasigurno ne može nazočiti prijepodnevnom dijelu sjednice Središnjeg odbora HNZ-a, jer – ima rasprave. (ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 373)

⁵⁸⁰ Puncu je 24. XI. 1917. pisao kako dolaske iz Sarajeva u Tuzlu koristi i za to da se posveti „obitelji i mojoj osirotojeloj kancelariji“. (NSK, R-5713; S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 182.-184.)

⁵⁸¹ Opš. Z. GRIJAK, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, 95.-116.

koje je on bez ikakva krzmanja držao rješenjem koje osigurava srpsku dominaciju nad Hrvatima. To je bila misao vodilja niza njegovih članaka, rasprava i knjiga nastalih tijekom rata. Među njima su i dva najvažnija njegova djela: rasprava *Svjetski rat i Hrvati: Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka svjetskog rata*, koja je pod pseudonimom *Dr. Juričić* objavljena u Zagrebu u dva izdanja (1915. i 1917.), te njegovo životno djelo *Die südslawische Frage und der Weltkrieg: Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*. Te dvije knjige se zapravo smiju smatrati jednom cjelinom, pri čemu je *Svjetski rat i Hrvati* sažetim i jednostavnijim jezikom pisani sažetak Pilarovih geostrateških i nacionalno-političkih razmatranja, namijenjen primarno hrvatskim političkim čimbenicima i hrvatskom čitatelju, dok *Južnoslavensko pitanje* predstavlja ambicioznije zamišljenu i znanstvenim aparatom potkrijepljenu obradu iste teze koja je, uobličena u knjigu, imala inozemne, ponajprije austro-ugarske političke krugove uvjeriti u to da se južnoslavensko pitanje ispravno i trajno može riješiti samo „u hrvatskom smislu“.

Neovisno o spomenutim otvorenim pitanjima koja se odnosno na Pilarovo vojnikovanje, nema nikakve dvojbe oko toga da je on imao časnički čin, što je značilo da se nije smio otvoreno upletati u politiku. Usprkos tomu on nastavlja svoju političku aktivnost, pa 1917./18., sve do pred sami slom Austro-Ugarske, pokušava potaknuti vladajuće krugove na politički zaokret. U skladu s time se suprotstavlja Svibanjskoj deklaraciji Južnoslavenskoga (Jugoslavenskoga) kluba u bečkome Carevinskom vijeću (30. svibnja 1917.), među rijetkima shvaćajući da ona otvara put prema stvaranju jugoslavenske države izvan okvira Austro-Ugarske. Prema kasnijoj vlastitoj tvrdnji, upravo je on bio tvorac protudeklaracije odnosno „Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika“, koja je u povijest ušla pod nazivom Stadlerova ili „klerikalna izjava“. Kao što ćemo vidjeti, Pilar je kasnije pisao kako on tu deklaraciju kao vojnik nije smio potpisati, i da zbog istoga razloga nije smio ni na koji način odati da sudjeluje u uređivanju sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika*, nakon što je ovaj zauzeo protudeklaracijski smjer.

Te su njegove tvrdnje – napose ona prva – zasad neprovjerljive, iako sačuvani izvori dopuštaju zaključak da je doista u znatnoj mjeri sudjelovao u uređivanju *Hrvatskoga dnevnika*,⁵⁸² kojemu je jedno vrijeme davao i odlučujući ton. Usprkos tomu, ne izgleda kako je baš moguće da je sva ta Pilarova aktivnost – ako je doista postojala, kao što se čini i kao što je u solidnoj mjeri i dokumentirano – mogla ostati skrivena austro-ugarskim službama, kao što nisu tajnom mogli ostati ni njegovi posjeti Beču, govori u Austrijskome političkom društvu i promemorije visokim dužnosnicima te sastanci s njima. Ta bi sumnja sugerirala da je on djelovao u dosluhu s razmjerno utjecajnim državnim čimbenicima, iako to ne mora nužno značiti da je između njih i Pilara postojala posvemašnja istovjetnost političkih pogleda. Ta je suradnja i prešutno trpljenje Pilarove političke aktivnosti moglo biti i sasvim taktičke, privremene naravi. Moguće je identificirati ljude iz samih vrhova vlasti koji su dijelili dosta slične političke poglede (primjerice,

⁵⁸² Usp. njegovo pismo A. Sheku od 26. XI. 1917. godine. (NSK, R-5713. ; S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 184-185.)

zemaljski poglavar general Stjepan Sarkotić), ali je zasad nemoguće pouzdanije kazati, tko je sve nastupao kao Pilarov suradnik ili pokrovitelj.

No, sasvim se određeno može kazati kako će prijedor izazvan Svibanjskom deklaracijom dodatno zbližiti Stadlera i Pilara, a ujedno će im priskrbiti mnoštvo neprijatelja kako za života, tako i poslije smrti. Što se, pak, samog uređivanja *Hrvatskog dnevnika* tiče, kasnije ćemo vidjeti da je koncem studenoga i početkom prosinca 1917. godine u više novina objavljen podatak da je zemaljski poglavar Stjepan Sarkotić upravo Pilara imenovao glavnim urednikom toga sarajevskoga lista, koji nakon toga zauzima posve drugačiji, protujugoslavenski smjer. No, čini se vjerojatnijim da su te novinske tvrdnje bile usmjerene primarno na diskreditiranje kako Pilara tako i Sarkotića, a da će prije biti da je Pilar nakratko preuzeo uređivanje lista u dogovoru s nadbiskupom Stadlerom – što je i Sarkotiću svakako bilo po volji – a onda je još nekoliko mjeseci u vrlo ozbiljnoj mjeri sudjelovao u njegovu oblikovanju.

A dok je u drugoj fazi rata razmišljao o osnivanju nove političke stranke koja bi se suprotstavila nepovoljnome političkom razvitku te osigurala rješenje hrvatskog pitanja ujedinjenjem hrvatskih zemalja unutar granica Austro-Ugarske,⁵⁸³ Pilar je u istome smislu u kolovozu 1917. u Beču razgovarao s visokim austrijskim dužnosnicima te je caru i kralju Karlu I. (IV.) predao promemoriju u kojoj se to rješenje zagovara i obrazlaže. Tijekom iduće, 1918. godine on je nastavio intenzivnu djelatnost u istome smjeru, obraćao se je visokim vojnim i političkim dužnosnicima, te je u rujnu te godine u dva navrata u Sarajevu razgovarao s mađarskim ministrom predsjednikom Kolomanom Tiszom, a u listopadu je održao dva predavanja u Austrijskome političkom društvu u Beču.⁵⁸⁴

Njegovi pogledi i prijedlozi iz toga doba u rubnim se pojedinostima prilagođavaju vojnopolitičkome razvitku, ali strategija i smjer ostaju konstantni: Pilar je uporan protivnik ideologije hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva i dosljedan oponent stvaranju jugoslavenske države koja bi obuhvatila i Srbiju i Crnu Goru, bez obzira na to bi li ona bila u sastavu Monarhije ili izvan nje. U posljednjoj ratnoj godini objavio je i knjižicu *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*, koja je, kao što je spomenuto, navodno napisana još 1911. godine.⁵⁸⁵ No, očito još ranije, u ožujku 1918. u Beču se je pod pseudonimom *L. von Südland* pojavilo njegovo glavno djelo – *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*. Kod istoga nakladnika koji je sedam godina ranije objavio

⁵⁸³ Pilarovo pismo A. Sheku od 26. XI. 1917. godine. (NSK, R-5713.; S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 185.; I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 797.)

⁵⁸⁴ Opš. o tim aktivnostima u: Z. GRIJAK, „O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine“, 83.-102.; ISTI, „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. u kontekstu njegovih koncepcija državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije“, *Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), 11.-30.; Z. MATIJEVIĆ, : „Državnopravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine)“, 117.-132.; ISTI, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 133.-170.; ISTI, „Od 'Svibanjske deklaracije' do 'Izjave' nadbiskupa Stadlera – dva viđenja rješenja 'južnoslavenskog pitanja' (1917.)“, u: *ZR Josip Stadler – život i djelo*, 273.-283.

⁵⁸⁵ I. PILAR, „Diktat geopolitičkog položaja“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 120.

Spomenicu u povodu stote obljetnice donošenja Općega građanskog zakonika knjiga je izišla u proširanoj i u uvezanom izdanju.⁵⁸⁶ O toj knjizi, s obzirom na njezino značenje za razumijevanje Pilarovih pogleda, ali i s obzirom na njezinu sudbinu i legende vezane uz nju (koje su same po sebi doprinosile i legendi o samome Pilaru!), pa onda i o učinku te legende na njegove suvremenike i kasnije naraštaje, u nastavku će biti više riječi.

Nakon stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine Pilar je očito strahovao za vlastitu sigurnost i sigurnost svoje obitelji, pa je započeo pripreme za napuštanje BiH te povratak u Zagreb, gdje su prilike bile ipak normalnije i sigurnije, i gdje su na neke od vodećih položaja u javnome životu izbili i ljudi koje je desetljećima poznao. Iz tog doba datira i prva od njegovih sačuvanih oporuka, ona od 28. prosinca 1918. godine. Njom je polovicu svoga imetka, čiju je vrijednost procijenio na visokih 400.000 kruna, ostavio supruzi Jeleni (koja pravo nasljeđivanja gubi ako se uda „ili s muškom glavom u zajedničkom kućanstvu užživi“), a drugu polovicu na jednake dijelove svojoj djeci. Uz to je zapisima ostavio određene svote raznim institucijama i pojedincima, a skrbnikom svojoj djeci imenovao je „svoga dragog strica Martina Pilara“ koji je ujedno izvršitelj oporuke. Za slučaj njegove smrti, imao ga je zamijeniti „vjerni prijatelj Dr Otto Frangeš“.⁵⁸⁷ Osim ušteđevine, nekretnina i pokretnina, imao je u to vrijeme i dionice u Hrvatskoj trgovačkoj i obrtničkoj banci u Sarajevu, kao i u Hrvatskoj centralnoj banci. U prvoj od njih dvije bio je, štoviše, jedno vrijeme i član nadzornoga odbora, ali je podnio ostavku. Koristeći se i obiteljskim vezama, nakon stvaranja jugoslavenske države pokušao je ući u nadzorni odbor drugospomenute banke,⁵⁸⁸ ali nema podatka da je u tome uspio.

Kako pokazuju dosadašnja istraživanja, kao odvjetnik je u Tuzli radio do proljeća 1920. godine. Tada se postupno gasi njegova tamošnja odvjetnička aktivnost, iako se njegov ured sa sjedištem u Tuzli spominje i u spisima tuzlanskih sudova i u idućoj godini. Kad je odlučio vratiti se u rodni grad, Pilar je, prema vlastitim riječima, u proljeće 1920. od banske vlasti zatražio dopuštenje da odvjetničku pisarnicu preseli u Zagreb. To je značilo da bi mogao obavljati odvjetničku djelatnost na području Hrvatske i Slavonije (banske Hrvatske). Zatraženo dopuštenje (*stallum agendi*) mu je, prema novinskim vijestima i prema njegovim autobiografskim zapisima, priznato 5. lipnja 1920., ali je njegovo preseljenje u Zagreb odgođeno do jeseni, budući da je u

⁵⁸⁶ *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler-Correspondenz. Organ des Vereines der österreichisch-ungarischen Buchhändler*, Jg. 59/1918., Nr. 13, März 1918., 1.

⁵⁸⁷ NSK, OIP, R-7983, c-a, 13. Usp. „Dvije oporuke Ive Pilara“, 141.-142. Oton Frangeš (1870.-1945.) studirao je u Beču i Zagrebu, a 1893. imenovan je povjerenikom za gospodarstvo u banskoj Hrvatskoj. Godine 1911. imenovan je dvorskim savjetnikom i premješten u Zemaljsku vladu u Sarajevo, gdje je 1914. postavljen odjelnim predstavnikom za gospodarstvo. Tri godine kasnije premješten je bosansko-hercegovačko odjeljenje Zajedničkoga ministarstva financija. Poslije sloma Monarhije postao je direktorom Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva u Zagrebu, a od 1921. predaje na Šumarskom fakultetu u Zagrebu. Početkom 1929. postavljen ministrom poljoprivrede, ali 1931. podnosi ostavku. Član Senata Kraljevine Jugoslavije. (N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 196.-197.; Ivo MILJKOVIĆ, „Frangeš, Oto“, *HBL*, sv. 4, 365.) U Pilarovoj je ostavštini sačuvan nedatirani Pilarov tekst o Frangešu, koji očito potječe iz 1914. godine, a pisan je na njemačkom jeziku i namijenjen nepoznatim novinama. (NSK, OIP, R-7983, A-14)

⁵⁸⁸ Usp. Pilarovo pismo Mehmedu Spahi od 14. I. 1924. u: S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 186.-187.

lipnju primio poziv za dvomjesečnu vojnu vježbu, na kojoj je bio od 10. srpnja do 10. rujna 1920. godine.⁵⁸⁹ Nekoliko dana nakon što mu je dodijeljen *stallum*, Pilar je upisan u imenik odvjetnika: u svim popisima članova Advokatske komore u Zagrebu koji su od 1929. do 1932. objavljeni u mjesečniku *Odvjetnik*, kao datum Pilarova upisa u imenik odvjetnika navodi se 9. lipnja 1920. godine. A u rodnome gradu Pilar nije s odvjetništvom započeo s gole ništice, nego je kupio pisarnicu jednoga zagrebačkog odvjetnika.⁵⁹⁰

Odmah nakon okončanja vojne vježbe Pilar je doputovao u Zagreb,⁵⁹¹ kamo je – kako sam tvrdi – preselio u studenome 1920. te se „počeo vrlo uspješno baviti svojim odvjetničkim zvanjem“, ali je „koncem marta 1921. pozvan pred kaznenog sudca na preslušanje kao okrivljenik“.⁵⁹² U postupku protiv dr. Milana Šufflaya i družine, jednome od najvažnijih političkih procesa u prvom desetljeću postojanja jugoslavenske države, i Pilar je proglašen krivim.⁵⁹³ Na taj postupak i na neke neutemeljene predodžbe o njemu, pa čak i na pogrešne zaključke o visini kazne koja je Pilaru u konačnici izrečena, vratit ćemo se kasnije. Stvarne veze s ostalim optuženicima u tom procesu on, po svemu sudeći, nije imao, pa se je i tijekom istrage i glavne rasprave nastojao držati naglašeno distancirano od ostalih optuženika. Nema sumnje da je na taj način htio izbjeći strožu, napose bezuvjetnu zatvorsku kaznu, koja bi za nj značila gubitak prava na obavljanje odvjetništva, a samim time bi ugrozila egzistenciju njegove obitelji.⁵⁹⁴

U dvadesetim godinama 20. stoljeća obnavlja se i produbljuje Pilarov interes za vjersko-kulturna pitanja iz hrvatske i slavenske prošlosti, a rastu i njegove ambicije na društvenome i znanstvenome planu. Već od 1920. on održava javna predavanja, koja će u drugoj polovici dvadesetih godina biti još i češće. Tada intenzivno radi i na ambiciozno zamišljenoj knjizi koja će se i pojaviti 1922. godine pod naslovom *Borba za vrijednost svoga „Ja“*. Još prije toga, usporedno s otvaranjem odvjetničke pisarnice u Zagrebu, on već 1920. pomaže ustrojavati zagrebačku podružnicu HKD *Napredak* koja će kasnije – zbog očevitih razloga, kao što su Sveučilište i uopće koncentracija hrvatskoga kulturnoga, političkoga i gospodarskog života u Zagrebu – postati glavnom podružnicom toga važnoga hrvatskoga kulturnog društva.⁵⁹⁵

Prema tvrdnjama Mire Kolar, iste te 1920. godine Pilar se je uključio u rad Društva kućevlasnika u Zagrebu.⁵⁹⁶ Zapravo ga društveno glasilo spominje tek od 1921. godine, budući da je u srpnju 1921. na glavnoj redovitoj godišnjoj skupštini Društva postao jedan od zamjenika

⁵⁸⁹ „Pravo odvjetovanja“, *Obzor*, 61/1920., br. 139, 6. VI. 1920., 3. Usp. „Uputa odvjetniku“, u: [B. JANJATOVIĆ, prir.] „Ivo Pilar: tri dokumenta u vezi sa suđenjem g. 1921.“, u: *GP*, II., 204.

⁵⁹⁰ U pismu puncu A. Sheku od 29. XI. 1921. Pilar će navesti da je kupnjom pisarnice dr. Priglina [?] preuzeo i dug od 200.000 kruna. (NSK, OIP, R-7983, B-a 20.)

⁵⁹¹ Usp. „Uputa odvjetniku“, u: [B. JANJATOVIĆ, prir.] „Ivo Pilar: tri dokumenta u vezi sa suđenjem g. 1921.“, u: *GP*, II., 204.

⁵⁹² [Z. MATIJEVIĆ, prir.], „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, u: *GP*, 2/2002., 212-213.

⁵⁹³ B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, u: *GP*, 2/2002., 138.

⁵⁹⁴ T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, 40.-41.

⁵⁹⁵ Zdravko DIZDAR, „Žene u radu HKD 'Napredak' i njegove Gospojinske podružnice u Zagrebu (1902.-1949.)“, *ČSP*, 38/2006., br. 3, Zagreb, 2008., 1059.

⁵⁹⁶ M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva“, 100.

članova upravnog odbora. Riječ je o građanskoj udruzi koja je utemeljena još 1912. godine pod nazivom Društvo kućevlasnika slobodnog i kraljevskog zemaljskog glavnog grada Zagreba, a 1922. je preimenovano u Društvo kućevlasnika i zemljoposjednika u Zagrebu.⁵⁹⁷ To je društvo imalo i svoje glasilo koje je izlazilo pod nazivom *Svojina*. Od 1923. do 1931. uređivao ga je Juraj Čačković Vrhovinski (1864.-1934.), koji je od 1919. bio član Upravnog odbora, a od 1920. do 1934. predsjednik Društva,⁵⁹⁸ dok je kao odgovorni urednik bio označen Mihajlo Ebrić. Preimenovanje društva 1922. godine bilo je uglavnom uvjetovano promjenom okolnosti koje su dovele do širenja i grananja društvene djelatnosti, ali i novom upravno-političkom organizacijom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Naime, organizacija kućevlasničkoga i zemljoposjedničkog pokreta na razini jugoslavenske države započela je naročito intenzivno nakon Uredbe o stanovima, koju je jugoslavenska vlada („Ministarski savet“) donijela 17. travnja 1921. godine. Iako je iz kućevlasničke perspektive bila korak naprijed u odnosu na ranije stanje, ta uredba i pravilnik donesen osloncem na nju, zbog administrativnog, neekonomskog propisivanja cijena stanova, izazvala je negativnu reakciju kućevlasnika.⁵⁹⁹ Stupila je na snagu 1. svibnja 1921. i već nekoliko dana kasnije su „kirajdžije“ najavile kako će joj se organizirano suprotstaviti, pa je isti beogradski list 9. svibnja obavijestio da je u Beogradu održan sastanak više od 200 pristaša „novoga pokreta“, na kome je sudjelovalo više od 200 njegovih članova.⁶⁰⁰ Slično se je dogodilo i nakon što je slična Uredba u lipnju 1921. za ostale dijelove zemlje.⁶⁰¹ Osim što je fiksirala cijene najma i zakupa te ih vezala uz cijene od 1. srpnja 1914., pomnožene odgovarajućim faktorom, poseban problem bila je retroaktivnost njezina djelovanja: svi ranije sklopljeni ugovori o najmu i podnajmu proglašeni su ništetnima ako su u suprotnosti s novom Uredbom.⁶⁰² Uredba nije postavljala posve jednak pravni okvir u svim dijelovima države, a k tome je bila u neskladu sa Zakonom o stanovima, pravnim propisom višega ranga, pa je na tržištu stanova nastao pravi kaos.

Vladini su motivi za socijalne mjere takve vrste bili, doduše, dosta jasni i na načelnoj razini ih nitko nije osporavao. Ukoliko one nisu proizlazile iz nacionalizacijskih pobuda odnosno iz međunarodnih ugovora kojima je sankcionirano oduzimanje nekretnina i uopće imovine u vlasništvu državljana poraženih država (odnosno imovine tih država na ime ratnih reparacija), te

⁵⁹⁷ Sačuvana je razmjerno obilna dokumentacija Društva koja se čuva u Državnome arhivu u Zagrebu, u fondu HR-DAZG-758, Društvo kućevlasnika i zemljoposjednika u Zagrebu.

⁵⁹⁸ Taj umirovljeni austro-ugarski pukovnik je, između ostaloga, 1922. osnovao Gospodarstvenu zadrugu kućevlasnika u Zagrebu. Bio je suosnivač Saveza društava kućevlasnika i zemljoposjednika za Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju i Međumurje, zatim osnivač i predsjednik Glavnog saveza udruženja kućevlasnika i zemljoposjednika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1924.). Godine 1930. pokrenuo je izdavanje kalendara *Svojina*, koji je uređivao do smrti, a za zasluge je 1930. imenovan gradskim zastupnikom. (A. Sz. /Agneza SZABO/, „Čačković Vrhovinski, Juraj“, *HBL*, sv. 3, 5.-6.)

⁵⁹⁹ „Uredba i pravilnik“, *Svojina*, 2/1921., br. 8, 8. VIII. 1921., 1.-2.; „Gazde i kirajdžije. Umesto rešenja, još gora zbrka“, *Politika*, 17/1921., br. 4681, 6. V. 1921., 1. (srp. ćir.); „Uredba i pravilnik“, *Svojina*, 2/1921., br. 8, 8. VIII. 1921., 1.-2.

⁶⁰⁰ „Kirajdžije se organizuju“, *Politika*, 17/1921., br. 4684, 9. V. 1921., 2. (srp. ćir.)

⁶⁰¹ „Uredba o stanovima“, *Politika*, 17/1921., br. 4702, 27. V. 1921., 1. (srp. ćir.)

⁶⁰² „Uredba o stanovima“, *Obzor*, 62/1921., br. 176, 1. VII. 1921., 3.

mjere su imale očitu socijalno-političku potku. Neposredno nakon okončanja svjetskog rata koji je rezultirao slomom triju velikih carstava (njemačkoga, austro-ugarskoga i ruskoga) te teškim socijalnim krizama u čitavoj Europi i proplamsajima boljševičkih revolucija, položaj vlasnika nekretnina, napose kućevlasnika, bio je važno društveno i gospodarsko pitanje u nizu europskih zemalja, pa tako i u Kraljevstvu SHS. Ono je bilo oblik socijalne politike odnosno mjera kojom su državne vlasti problemu niskih plaća činovničkoga kadra (i ne samo njega) pokušale doskočiti ograničavanjem cijena nekretnina i limitiranjem najamnina. Ograničavanje vlasničkih prava, maksimiranje cijena stanarine i zadiranje vlasti u slobodu ugovaranja i raspolaganja nekretninama zaokupilo je pozornost kako političara i skupštinskih zastupnika, tako i istaknutih pravnika.⁶⁰³ Ono je u znatnoj mjeri utjecalo i na socijalnu mobilnost, pa posljedično i na politiku zapošljavanja,⁶⁰⁴ pa su se njime bavili brojni suvremenici u svojim napisima u dnevnome tisku ili u posebnim brošurama.⁶⁰⁵

Upravo donošenje spomenute uredbe i pravilnika motiviralo je Pilara da se aktivnije uključi u rad Društva kućevlasnika u Zagrebu. Na glavnoj godišnjoj skupštini koja je održana 10. srpnja 1921., on je, kao što je spomenuto, izabran za jednoga od pet zamjenika članova upravnog odbora koji je brojio 22 člana,⁶⁰⁶ a na prvoj sjednici odbora održanoj točno tjedan kasnije izabran je u užu odbor koji je u ime Društva imao sastaviti prosvjed protiv pravilnika. No, čini se da u sastavljanju tog prosvjeda Pilar nije imao većeg udjela.⁶⁰⁷ Prosvjed u obliku memoranduma potpisali su zastupnici kućevlasnika većeg broja hrvatskih gradova te predstavnici Pokrajinske zveze hižnih posestnikov za Slovenijo.⁶⁰⁸

Tendencija okrupnjavanja i ujedinjenja sličnih udruga bila je nametnuta općim okolnostima: razjedinjeni kućevlasnici nisu ni u gospodarskome niti u političkom smislu bili dovoljno snažni da bi mogli na vladu izvršiti djelotvoran pritisak. Zato je, budući da su slična društva osnivana i u drugim gradovima, 1923. utemeljen Savez društava kućevlasnika i

⁶⁰³ Usp. primjerice, *Prilog predstavi na narodnu skupštinu „U obranu svojine“*. *Stručno mišljenje gospode univerzitetskih profesora: Slobodana Jovanovića, Živojina M. Perića i Dra D. Arandelovića*, s. 1. & s. a. (Zagreb, 1921.) To stručno mišljenje trojica uglednih pravnika dali su na zahtjev odvjetnika Dušana Peleša kao opunomoćenika dvaju jugoslavenskih i dvaju čehoslovačkih trgovačkih društava koja su se bavila šumskom industrijom.

⁶⁰⁴ U tom je smislu ilustrativna tužaljka Ćire Truhelke, koji se je 1920. u pismu Isi Kršnjavomu potuzio da već godinu traži stan u Hrvatskoj, ali ga ne može naći „ni u najzadnjem selu“. (HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu, 27. II. 1920.)

⁶⁰⁵ „Nova Uredba o stanovima“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3369, 18. VI. 1921., 2.; „Novo uredjenje stanarinskih odnošaja“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3374, 23. VI. 1921., 1.-2.; Svetozar IVKOVIĆ, „O novoj uredbi glede povišice najamnine“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3385 (3. VII. 1921., 3.) i br. 3386 (4. VII. 1921., 3.); „Novi pravilnik o stanovima i zakupima zgrada“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3397 (15. VII. 1921., 4.-5.), br. 3398 (16. VII. 1921., 4.-5.); Lavoslav ŠIK, „Stanarinski pravilnik i socijalni napredak“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3405, 23. VII. 1921., 5. itd. Jedan od Pilarovih korespondenata, splitski urbanist i arhitekt Petar Senjanović, o toj problematici je prve članke počeo objavljivati već 1911., a 1926. je u nakladi Saveza stanara Kraljevine S.H.S. u Splitu objavio brošuru pod naslovom *Stambeno pitanje kao svjetski socijalni državni problem*.

⁶⁰⁶ „Iz našega društva. Glavna skupština“, *Svojina*, 2/1921., br. 8, 8. VIII. 1921., 2.

⁶⁰⁷ „Iz našega društva. Odborska sjednica od 17. srpnja. Odborska sjednica od 31. srpnja“, *Svojina*, 2/1921., br. 8, 8. VIII. 1921., 2.-3.

⁶⁰⁸ „Naš memorandum“, *Svojina*, 2/1921., br. 9, 20. IX. 1921., 1.-2. Sažetak memoranduma objavljen je tome i u idućem broju (br. 10 od 20. X. 1921.) *Svojine*.

zemljoposjednika Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Međimurja, sa sjedištem u Zagrebu. Pod tim je imenom Savez djelovao od 1923. do 1929., a tada je preimenovan u Savez društava kućevlasnika i zemljoposjednika za Savsku i Primorsku banovinu. Ime je mijenjao nakon uspostave Banovine Hrvatske 1939. i opet nakon proglašenja NDH 1941. godine. Već 1923. odlučeno je da *Svojina* bude ujedno i glasilo Saveza, koji je od 1924. bio u sastavu Glavnog saveza udruženja vlasnika zgrada i zemljišta Kraljevine SHS/Jugoslavije, kojemu je sjedište od 1931. do 1934. bilo u Zagrebu.⁶⁰⁹

Kako zbog same prirode djelatnosti Društva i Saveza, tako i zbog činjenice da su se u njemu okupljali interesno povezani imućniji građani, za odvjetnika poput Pilara – napose odvjetnika koji je netom preselio pisarnicu iz Tuzle u Zagreb – to je nesumnjivo bila prigoda i za profesionalnu afirmaciju i za solidnu zaradu.⁶¹⁰ Prema svim dostupnim obavijestima i podacima, te okolnosti čine se vjerojatnijim motivom za Pilarov znatan angažman u Društvu kućevlasnika od ideoloških pobuda koje se sugeriraju u dijelu literature,⁶¹¹ a koje je sam Pilar u drugome kontekstu nerijetko znao isticati. On je, naime, u više navrata pisao o opasnostima koje sa sobom donosi prodor boljševičkih ideja i uopće svako ograničavanje privatnoga vlasništva.⁶¹² To je svakako važna okolnost za ocjenu njegovih ideoloških nazora i demokratskih uvjerenja (jer je on isticao vrijednosti demokracije, naglašavao nužnost poštivanja privatnog vlasništva te prava i interesa pojedinca, ujedno ponavljajući da je narod nositelj suvereniteta i izvor političke vlasti), a sudjelovao je i u raspravama koje su htjele skrenuti pozornost na to da bi međunarodna zaštita kućevlasništva svakako pomogla u suzbijanju komunističke opasnosti.⁶¹³ Ipak pri prosudbi razloga koje je on javno navodio nije uputno previdjeti kako je općepoznato da je jugoslavenski režim bio naglašeno protukomunistički i da se je razmjerno brzo, već 1920./21. godine, dosta uspješno obračunao s organiziranim komunističkim pokretom koji mu od tada više nije bio ozbiljan protivnik. Također treba uočiti da je akcija kućevlasnika bila dio europskoga pokreta i da je u biti bila upravljena protiv socijalnih mjera jednoga izrazito protukomunističkog režima, a ne protiv komunističkih zahtjeva.⁶¹⁴

Na koncu, pri ocjeni motiva njegova angažiranja u toj udruzi treba imati na umu da Pilar u vrijeme pristupanja Društvu kućevlasnika u Zagrebu još nije bio kućevlasnik: nakon povratka u Zagreb, on je, uz financijsku potporu Adalberta Sheka, svoju obiteljsku kuću u Tuškancu, na

⁶⁰⁹ U Državnome arhivu u Zagrebu čuva se i fond HR-DAZG-742, Savez društava kućevlasnika i zemljoposjednika u Zagrebu.

⁶¹⁰ U tom je smislu ilustrativan podatak da je Pilar u stambenome sporu zastupao skladatelja Blagoja Bersu te ga je u istome kontekstu potaknuo da se učlani u Društvo kućevlasnika. (Opš. B. BERSA, *Dnevnik i Uspomene*, 331., 360.-361.)

⁶¹¹ Tako M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva“, 99. smješta taj dio Pilarove aktivnosti u kontekst otpora boljševizaciji društva nakon Prvoga svjetskog rata, ne spominjući možebitne druge njegove motive.

⁶¹² Usp. njegove argumente protiv marksizma i boljševizma u članku I. PILAR, „Pred II. kongres 'Svojine' u Zagrebu“, *Svojina*, 6/1925., br. 9, 5. IX. 1925., 1.-2.

⁶¹³ „Kongres 'Svojine'“, *Novo doba*, 10/1927., br. 129 [130!], 6. VI. 1927., 4.

⁶¹⁴ Napokon, argumentaciju sličnu Pilarovoj, nalazimo i kod drugih suvremenika. Tako je, primjerice, Peleš još prije Pilara pisao, da „nastavi li se i dalje ovim putem, onda neće hasniti 'Obznane': jer Boljševizam dolazi odozgo.“ („Prilog predavci na narodnu skupštinu 'U obranu svojine'“, nepagin.)

adresi Slavujevac 8, počeo graditi u listopadu 1921. godine.⁶¹⁵ A za priključenje tom Društvu imao je i još jedan poseban razlog: opisujući kasnije okolnosti svog dolaska iz Tuzle u Zagreb 1920. godine, on će zabilježiti: „U Zagrebu najme bila mi je za vrijeme moje vojne službe stanarinska vlast oduzela stan, koji mi je moj tast, Exell. Shek stavio na raspolaganje“.⁶¹⁶ I nekoliko mjeseci kasnije, kad je protiv njega otvorena istraga, opet mu je „kao osumnjičeniku ponovno oduzet stan“.⁶¹⁷ Postojali su, dakle, sasvim jasni, akutni – kako opći, tako i osobni – razlozi za borbu protiv takvoga zadiranja vlasti u privatno vlasništvo.

A Pilarov je doprinos djelatnosti toga Društva svakako iznimno velik: bio je odbornik u Upravnome odboru Društva kućevlasnika i zemljoposjednika u Zagrebu i Saveza društava kućevlasnika i zemljoposjednika Savske i Primorske banovine, član Nadzornog odbora Glavnog saveza udruženja vlasnika zgrada i zemljišta Kraljevine Jugoslavije, pročelnik Pravnog odbora Društva kućevlasnika i zemljoposjednika te pravni savjetnik toga društva.⁶¹⁸ Početkom 1922. pojavio se je kao jedan od utemeljitelja Gospodarstvene zadruge kućevlasnika u Zagrebu.⁶¹⁹ Na utemeljiteljskoj je skupštini 19. veljače izabran u ravnateljsko vijeće i bio imenovan pravnim savjetnikom zadruge.⁶²⁰

Može se samo nagađati o tome, je li ga na to nadahnuo i zadružni pokret koji je – kao što ćemo vidjeti – u BiH uoči Prvog svjetskog rata svojedobno snažno podupirao HNZ, ali vjerojatno iz Pilarova pera potječe tekst u kojem se obrazlaže svrha utemeljenja i djelovanja toga pravnog subjekta koji je formalno bio posve odvojen od Društva kućevlasnika u Zagrebu, ali je s njime dijelio ciljeve i koordinirao aktivnost.⁶²¹ Takvu pretpostavku ipak upitnom čini okolnost da je Pilar u to vrijeme u svojoj knjizi *Borba za vrijednost svoga „Ja“* vrlo kritično pisao o zadrugama (doduše, primarno o onima starinskim!) i o zadružnome mentalitetu koji dovodi do pasivizacije pojedinca i umrtvljivanja njegove intelektualne i profesionalne inicijative. Ipak, iz nekrologa koji je 1933. potpisao Stanko Vidović, vidi se da je Pilar bio i među suutemeljiteljima Zadružne štedionice kućevlasnika i posjednika u Zagrebu, te dugogodišnji član njezina

⁶¹⁵ NSK, OIP, R-7983, B-a 18-19, 20. Zemljište na Slavujevcu, površine više od 3.200 m² dopiralo je do Sofijina (današnjega: Dubravkina) puta, građevinska je dozvola pribavljena 1921., a 1923. je kuća dobila uporabnu dozvolu, pa je obitelj mogla useliti. (B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji.*) U jednome pismu Sheku, datiranom 29. studenoga 1921., Pilar će navesti kako kupovina zemljišta i izgradnja kuće stoji 1.500.000 kruna, od čega on ima milijun, dok bi ostatak namakli Shekovi prodajom svoje kuće u Zemunu. (NSK, OIP, R-7983, B-a 20) Pojedini tog sporazuma o zajmu, pri čemu bi Shekovi stekli pravo stanovanja, navode se i u konceptu pogodbe koju su razmjenom pisama u listopadu 1933. utanačile njegova udovica Jelena i majka joj Julija. Tom se pogodbom Jelena Pilar odriče udjela u ostaloj imovini Shekovih odnosno svog nasljedničkoga dijela u odnosu na (očito neprodanu kuću u Zemunu), dok joj majka Julija otpušta dug od 450.000 kruna odnosno 112.500 dinara povećan pripadajućim kamatama, nastao Shekovim sufinanciranjem Pilarove vile na Slavujevcu. (NSK, OIP, R-7983, B-c 9, B-c 21, B-c 25)

⁶¹⁶ NSK, OIP, R-7983, A-23. „Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“

⁶¹⁷ Isto.

⁶¹⁸ NSK, OIP, R-7983, C-f.; „Dr. Ivo Pilar“, *Svojina*, 14/1933., br. 18, 20. IX. 1933., 193.

⁶¹⁹ „Poziv na konstituirajuću skupštinu 'Gospodarstvene zadruge kućevlasnika u Zagrebu'“, *Svojina*, 3/1922., br. 2, 11. II. 1922., 1.

⁶²⁰ „Konstituirajuća glavna skupština gospodarstvene zadruge kućevlasnika u Zagrebu“, *Svojina*, 3/1922., br. 3, 15. III. 1922., 2.

⁶²¹ P. [I. PILAR?], „Gospodarstvena zadruga kućevlasnika u Zagrebu“, *Svojina*, 3/1922., br. 3, 15. III. 1922., 1.-2.

ravnateljstva. U rad te zadruge, piše Vidović, uložio je puno vremena, a zauzvrat nije tražio odvjetnički honorar.⁶²²

Po svemu sudeći se Pilaru može pripisati i tekst u kojem se raspravlja o poreznim aspektima kućevlasničkoga i zemljoposjedničkog položaja u poratno doba.⁶²³ Jedno je vrijeme Društvo kućevlasnika djelovalo u prostorijama njegove zagrebačke odvjetničke pisarnice,⁶²⁴ a o društvenoj se je problematici Pilar oglašavao popularnim i stručnim člancima ne samo u *Svojini*, nego i u dnevnome tisku odnosno u stručnim publikacijama.⁶²⁵ Njegovi članci pokazuju iznimnu upućenost u probleme kućevlasništva i stambene politike uopće, a nema sumnje da je bio među najaktivnijim članovima tih interesnih udruga.

Na prvome redovitome zboru Saveza društava kućevlasnika i zemljoposjednika Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Međimurja, sa sjedištem u Zagrebu, održanom 3. svibnja 1924. godine, Pilar je nastupio kao član izaslanstva zagrebačkoga Društva kućevlasnika i zemljoposjednika, a izabran je u nadzorni odbor Saveza,⁶²⁶ a nekoliko mjeseci kasnije u ime Saveza priredio je razmjerno opsežnu i argumentiranu kritiku nacrtu zakona o stanovima, koja je u obliku memoranduma datiranoga 18. listopada 1924. upućena ministru socijalne politike.⁶²⁷

To je nesumnjivo bio važan doprinos pritisku na vladu koju su izvršili kućevlasnici iz svih dijelova države, pa je ograničeni uspjeh u zaštiti privatnoga vlasništva ipak postignut.⁶²⁸ No, to je bilo još daleko od ostvarenja ciljeva: i Pilar je bio nezadovoljan rezultatima koji su stipulirani i novome Zakonu o stanovima koji je na snagu stupio 15. svibnja 1925. godine.⁶²⁹ Zato je on bio među inače brojnim zagovornicima povezivanja svih kućevlasničkih i zemljoposjedničkih društava u Kraljevini SHS,⁶³⁰ a sudjelovao je i u izradi pravila Glavnoga saveza te nizu rezolucija donesenih na njegovu prvom godišnjem zasjedanju koje je početkom rujna 1925. održano u Zagrebu.⁶³¹

Pilar je postao članom upravnog odbora Glavnog saveza, a taj je položaj zadržao i u rujnu 1926., kad je održan treći kongres. Iako su i Društvo kućevlasnika i zemljoposjednika u Zagrebu i Savez društava kućevlasnika i zemljoposjednika Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Međimurja nastavili postojati (a Pilar je bio i članom njihovih vodećih tijela), to njegovo sudjelovanje u

⁶²² S. VIDOVIĆ, „In memoriam Dr. Ivo Pilar, kao osnivač i član ravnateljstva Zadružne štedionice kućevlasnika i posjednika u Zagrebu“, *Svojina*, 14/1933., br. 22, 20. XI. 1933., 241.

⁶²³ -r [I. PILAR?], „Kućevlasnici i zemljoposjednici te novi prirezi“, *Svojina*, 4/1923., br. 7, 26. VII. 1923., 1.-2.

⁶²⁴ M. EBRIĆ, „Dr. Ivi Pilaru“, 194.

⁶²⁵ Usp. primjerice, Pilarove članke „Zakon o stanovima“, *Obzor*, 68/1927., br. 151 (5. VI. 1927., 5.), br. 152 (6. VI. 1927., 5.), te „Zakon o izmjenama i dopunama u zakonu o stanovima od 15. V. 1925. i 23. X. 1926.“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkoga društva*, 44/1928., br. 2, Zagreb, veljača 1928., 49.-56.

⁶²⁶ „Zapisnik I. redovitog saveznog zbora, održanog u subotu dne 3. svibnja o. g. u Zagrebu, Zrinjevac 12 (dvorištna zgrada)“, *Svojina*, 5/1924., br. 5, 23. V. 1924., 1.-2.

⁶²⁷ I. PILAR, „Našim članovima na umirenje!“, *Svojina*, 5/1924., br. 10, 23. X. 1924., 1.-2.

⁶²⁸ ISTI, „Rad našega društva u Beogradu“, *Svojina*, 6/1925., br. 5, 6. V. 1925., 1.-3.

⁶²⁹ ISTI, „Novi zakon o stanovima“, *Svojina*, 6/1925., br. 6, 12. VI. 1925., 1.-2.

⁶³⁰ Usp. I. PILAR, „Pred II. kongres 'Svojine' u Zagrebu“, *Svojina*, 6/1925., br. 9, 5. IX. 1925., 1.-2.

⁶³¹ „Zapisnik sastavljen na prvom redovitom godišnjem zboru glavnog saveza vlasnika zgrada i zemljišta kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koji se je obdržavao dne 6. septembra 1925. u Zagrebu u grad. vijećnici“, *Svojina*, 6/1925., br. 10, 2. X. 1925., 1.-5.

Glavnome savezu je svakako imalo i političku dimenziju, iako pritom treba imati na umu da je on uz tu zamisao pristao u vrijeme kad je Hrvatska seljačka stranka stupila u vladu, a ministrom agrarne reforme bio imenovan Pavle Radić. Također valja istaknuti da je to bio dio trenda internacionalizacije problema koji je podupirao i Glavni savez, a i sam Pilar. Sve to pokazuje njegovu iznimno intenzivnu djelatnost i na tom području, ali to ipak ne znači da je uputno bez dokaza mu pripisivati autorstvo nepotpisanih članaka u časopisu *Svojina*.⁶³² Još manje je preporučljivo tvrditi kako je baš on bio „duša pokreta za obranu privatnog vlasništva (svojinu) u Zagrebu“ te da je tu akciju „proširio na područje cijele tadašnje jugoslavenske države“.⁶³³ Jer, kao što je napomenuto, Društvo kućevlasnika u Zagrebu nastalo je prije nego što mu je Pilar pristupio a slična su društva postojala i u drugim dijelovima Kraljevstva SHS, što znači da za njihovo „širenje“ nije trebao poticaj nijednoga pojedinca: jasni ekonomski interesi silili su vlasnike na organizirano protivljenje socijalnim mjerama režima koje su ograničavale privatno vlasništvo.⁶³⁴

Slično je bilo i s povezivanjem na naddržavnoj razini, budući da se je radilo o problemu koji je tištio veći dio Europe. Malo je logike, a još manje dokaza da je upravo Pilar 1924. „učlanio“ Savez kućevlasnika Kraljevine SHS u međunarodnu organizaciju kućevlasnika,⁶³⁵ budući da u takvim pothvatima pojedinac – napose onaj koji pripada opozicijskoj stranci i koji je ne tako davno osuđen na političkome procesu – rijetko kad ima odlučujuću ulogu. Zato i toj tvrdnji, kojoj se nikakvi dokazi ni ne navode, zasad također treba pristupiti s krajnjim oprezom. Međutim, neprijeporna je činjenica da je Pilar kao predstavnik Društva sudjelovao u radu VII. međunarodnoga kongresa kućevlasnika, održanog u Barceloni 1930. godine.⁶³⁶

U to je doba međunarodna udruga zemljoposjednika (*L'Union Internationale de la Propriété Foncière Bâtie*) okupljala oko 4.000.000 članova iz 34 zemlje.⁶³⁷ Prema reportažama i izvješćima koje je sam objavio, Pilar u radu međunarodnoga kongresa nije imao zapaženiju ulogu, pa se taj njegov put u Barcelonu ne će posebno isticati čak ni u onim nekrolozima koji će tri godine kasnije biti objavljeni u *Svojini*. Zato se ne čini primjerenim tom Pilarovu sudjelovanju na barcelonskome kongresu pridavati neko veće značenje, budući da na sadašnjem stupnju

⁶³² Ako se je već potpisivao svojim imenom i prezimenom, a vjerojatno i inicijalima „Dr P-r“, „P“ ili „-r“, nije bilo osobita razloga da se negdje uopće ne potpiše, čak ni inicijalima ili pseudonimom. No, to ipak ne znači da se njegovo autorstvo nepotpisanih tekstova može sasvim isključiti.

⁶³³ M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva“, 97.-98. Jednako tako se autorica vara kad na istome mjestu (str. 98.) tvrdi da je Pilar iz političkih razloga u tom Društvu djelovao povučeno. Takva je tvrdnja, uostalom, u protimbi s Pilarovim članstvom u vodećim tijelima čitave serije udruga, mnoštvu objavljenih članaka, pa i s istodobnom autoričinom tvrdnjom o Pilarovoj eksponiranosti i sudjelovanju na međunarodnim skupovima o toj problematici.

⁶³⁴ U ondašnjem tisku nisu rijetke vijesti poput one iz Splita, koju je pod naslovom „Kućevlasnica ruši kuću da joj se ne useli stanar“, objavio zagrebački *Hrvat*, 7/1926., br. 1930, 7. VI. 1926., 4.: zbog propisa koji su stanarima pružali iznimno visok stupanj zaštite usprkos neekonomskoj stanarini, vlasnica je ocijenila kako joj je isplativije srušiti dio kuće, nego dopustiti da stanar useli.

⁶³⁵ M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva“, 103.

⁶³⁶ Isto, 105.

⁶³⁷ I. PILAR, „Španjolski kralj Alfonso XIII. predsjedava osobno zaključnoj sjednici VII. internacijonalnog kongresa kućevlasnika u Barceloni“, *Svojina*, 11/1930., br. 12, 20. VI. 1930., 1.-3.

istraženosti teme nije moguće reći, jesu li tomu njegovu službenome putu možda pridonijeli i razlozi koji su bili posve tehničke naravi poput, primjerice, dobivanja putovnice i vize u doba diktature (što je u to doba prije bilo povlastica nego pravo!), ili možda činjenica da je u Španjolsku otputovao kao pravnik, kako bi u prvom redu proučio ustroj kućevlasničkih komora, budući da se je o osnivanju komora tada raspravljalo i u Kraljevini Jugoslaviji.⁶³⁸

No, ako nekim interpretacijama valja pristupiti oprezno, već sad se može kao neutemeljen otkloniti zaključak da je Pilarova borba za prava kućevlasnika bila ne samo duga, nego i „na kraju uspješna“.⁶³⁹ Ne može se ona nazvati uspješnom budući da taj problem nije razriješen ni za Pilarova života, niti za vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije. Naslijedila ga je – a onda u određenom aspektu i produbila – Nezavisna Država Hrvatska, a potom ga je dramatično zaoštrila poratna komunistička Jugoslavija. A tvrdnja da je Pilar na taj način „pokrenuo veliku izgradnju stambenih kuća u Zagrebu upravo u vrijeme velike svjetske krize i u doba njezina trajanja [sic!]“,⁶⁴⁰ zapravo ne zaslužuje komentar. Međutim, skoro sigurnim se može držati da je Pilar i prigodom tog boravka u Barceloni pokazivao interes za krupna politička pitanja. U njegovoj je ostavštini sačuvan koncept nedatiranog pisma na francuskom jeziku, namijenjen nepoznatom katalonskome kolegi. U tom pismu Pilar izražava simpatije prema katalonskome narodu i podsjeća na razgovor koji je vođen u Barceloni tijekom njegova sudjelovanja na međunarodnom kongresu kućevlasnika. Zanima ga, je li novousvojeni španjolski ustav doveo do rješenja katalonskog pitanja te izjavljuje kako bi Sociološko društvo u Zagrebu, kojemu je on predsjednik, rado upriličilo konferenciju o novome ustavu i uopće o katalonskome pitanju.⁶⁴¹ Posve je očito da je taj Pilarov interes bio motiviran hrvatskim pitanjem, odnosno razmatranjem o tome, može li se hrvatsko pitanje u Jugoslaviji riješiti uvođenjem ustavnoga stanja i unutarnjim preuređenjem zemlje.

Budući da je tijekom svoje znanstvene, publicističke i političke djelatnosti došao do zaključka da je BiH ključna točka hrvatsko-srpskog prijepora i ujedno poluga za rješenje hrvatskog pitanja, i u novoj će državi Pilar posvetiti veliku pozornost toj zemlji, tamošnjim vjerskim i nacionalnim odnosima te pitanju Crkve bosanske i islamizaciji dijela njezina stanovništva koja je imala dalekosežne društvene i nacionalno-političke posljedice. Politički blizak Hrvatskoj zajednici – iako zasad nema podatka da joj je i formalno bio član – Pilar 1919./20. zato pokazuje znatno zanimanje za političko organiziranje bosansko-hercegovačkih Hrvata u novoj državi. O tome, nažalost, postoji svega nekoliko fragmentarnih podataka. No, nesumnjivo u tom kontekstu on je već pred kraj 1920. u Pučkome sveučilištu u Zagrebu održao dvosatno javno predavanje „Islam kao socijalna pojava uopće, a napose u našem narodu“, kojemu nazoče 204 slušatelja.⁶⁴² O crkvi bosanskoj, dualističkim temama, islamizaciji dijela bosansko-

⁶³⁸ M. EBRIC, „Dr. Ivi Pilaru“, 194.

⁶³⁹ S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nact)“, 15.

⁶⁴⁰ M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva“, 98.

⁶⁴¹ NSK, OIP, R-7983, A-37, f. 90.-91.

⁶⁴² *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907-1912-1932*. Izdao Odbor za priređivanje pučkih sveučilišnih predavanja na Univerzitetu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, Zagreb, 1932. [1933.], 32.

hercegovačkog pučanstva i geopolitičkom značenju BiH i u idućim će godinama održati niz predavanja ili će sudjelovati u raspravama koje su izazvala javna izlaganja drugih autora. Ta predavanja, kao i povremena njegova javljanja u tisku, uključujući i javljanja u kontekstu organiziranja oporbenih stranaka, jasno pokazuju da Pilar i nije bio tako bojažljiv niti tako povučen kao što se je dugo mislilo.⁶⁴³

Godine 1922. objavljena je njegova filozofsko-psihologijska rasprava *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, koja je vjerojatno u velikoj mjeri napisana nakon rata.⁶⁴⁴ Dvije godine kasnije, u prvome broju I. godišta zagrebačkog časopisa *Kroacija. Hrvatska smotre za kulturu, gospodarstvo i politiku* osvanula je Pilarova rasprava „Diktat geopolitičkog položaja“,⁶⁴⁵ a 20. studenoga te iste 1924. godine u Pučkom je sveučilištu u Zagrebu, pred 164 slušatelja on održao javno predavanje pod naslovom „Biologijski osnovi društva“.⁶⁴⁶ Nekoliko mjeseci kasnije, 12. ožujka 1925. pred 64 slušatelja držao je predavanje pod naslovom „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“,⁶⁴⁷ koje je 11. svibnja iste godine i objavljeno u zagrebačkom dnevniku *Hrvat*, glasilu Hrvatske federalističke seljačke stranke (HFSS). Do kraja života Pilar će održati još nekoliko predavanja o tim i sličnim temama, na koje ćemo se vratiti niže.

Također, očito potaknut tadašnjim novim otkrićima o pozadini Sarajevskog atentata i o ulozi Kraljevine Srbije u njemu – napose tvrdnjama nekih srpskih političara i povjesničara poput Ljube Jovanovića i Stanoja Stanojevića iz 1923./24., na koje je službeni Beograd odgovorio šutnjom (ali je onda u obranu Srbije u novinstvu priskočio Robert William Seton-Watson koji je 1926. objavio i raspravu *Sarajevo: a Study in the Origins of the Great War*, što je potom prevedena i objavljena i u Jugoslaviji), Pilar, kao što ćemo vidjeti kasnije, 1924. razmišlja o preradbi i ponovnom objavljivanju svoga *Južnoslavenskog pitanja*. U tom se je smislu kanio obratiti njemačkome konzulu (vjerojatno onomu u Zagrebu), ali sačuvani koncept pisma – koje otkriva i Pilarove političke poglede u to doba – ne pruža dokaz da je ono stvarno i poslano.⁶⁴⁸

No, iz vrlo fragmentarno sačuvanoga gradiva o tome, s velikim stupnjem vjerojatnosti se može držati kako su ta nova otkrića i zaoštavanje rasprave o odgovornosti za svjetski rat bila samo neposredni poticaj za njegova razmišljanje o novome izdanju svoga životnoga djela. Pravi razlog treba tražiti u novim političkim prilikama u hrvatskim zemljama, u kojima je Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) postupno prerastala u nacionalni pokret, a međunarodni zapletaji – koji će, uostalom, i Stjepana Radića 1923./24. godine ponukati da pomoć za Hrvatsku

⁶⁴³ Pilar je još u prvim godinama boravka u BiH, bilježi B. BERSA, *Dnevnik i Uspomene*, 397., volio držati predavanja, iako je malo mucao.

⁶⁴⁴ Oko pisanja naslova same knjige postoje nedosljednosti u literaturi, a sam Pilar piše i „Ja“ i „ja“. Ovdje se odlučujemo za prvi oblik, držeći da je to primjerenije Pilarovu naglašavanju uloge pojedinca i njegove osobnosti.

⁶⁴⁵ I. PILAR, „Diktat geopolitičkog položaja“, I. god. *Kroacija. Hrvatska smotra za kulturu, gospodarstvo i politiku*, 1/1918., Zagreb, 1918., 6.-9. Rasprava je objavljena kao prilog u časopisu *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 119.-125.

⁶⁴⁶ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907-1912-1932.*, 38.

⁶⁴⁷ Isto, 39.

⁶⁴⁸ U obiteljskoj je predaji sačuvano uvjerenje da je novomu izdanju *Južnoslavenskog pitanja* težio u znatnoj mjeri i zbog teških materijalnih prilika u kojima se je s obitelji našao. (B. Jančiković autoru, 31. V. 2014.; usp. B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*).

pokuša potražiti u inozemstvu – otvarali nadu da predstoje krupni događaji koji će izmijeniti lice jugoistočne Europe. Mussolinijev dolazak na vlast u Italiji 1922., talijanska invazija Krfa u ljeto 1923., francusko-njemački prijevor oko Ruhra 1922./23. koji je izazivao i uznemirenost Londona i Rima, državni udar u Bugarskoj 1923., jugoslavensko-talijanski Rimski sporazumi iz siječnja 1924. i priključenje Rijeke Kraljevini Italiji, a potom i Beogradske konvencije kojima je Beograd pristao na nove ustupke Rimu, te pad režima u Albaniji u ljeto 1924., nesumnjivo su bili događaji koje je Pilar primjećivao i analizirao, pa u njima treba tražiti pravi razlog zbog koga je htio njemačke, a posredno i šire europske krugove upozoriti na trošnost jugoslavenske države.

U to se vrijeme intenzivira i Pilarov interes za sociološke i antropološke teme, koji ga potiče na djelovanje u Sociološkome društvu, kojemu su temelji udareni još prije Prvoga svjetskog rata, a službeno je registrirano 1918./19. godine te već iduće godine počinje objavljivati kratkotrajni *Glasnik sociološkog društva* koji izlazi kao prilog *Jugoslavenske njive*.⁶⁴⁹ Iako pismohrana toga društva, po svemu sudeći, nije sačuvana, sa sigurnošću se može kazati da je Pilar u društvo stupio pred kraj prve polovice 1920-ih godina (najkasnije 1924. godine), a da je 1927. postao njegovim predsjednikom.⁶⁵⁰ Jedno mu je vrijeme bio i podpredsjednikom, a objavljena Pilarova predavanja i kasniji nekrolozi pokazuju da je u posljednjim godinama života ponovno preuzeo predsjedničku dužnost. Iz činjenice da je predavanje o Georgesu Sorelu, održano 27. veljače 1930., Pilar potpisao kao predsjednik Sociološkog društva, i da je poznati sociolog Valdemar Lunaček u svome nadgrobnome govoru Ivi Pilaru u rujnu 1933. pokojnika oslovio kao „našeg predsjednika“,⁶⁵¹ jasno proizlazi da je predsjednikom Sociološkog društva bio i trenutku smrti.

Neovisno o tome formalnom položaju, u literaturi zapravo nema nikakve dvojbe oko toga da je Pilar bio jedan od najaktivnijih članova i da je njegov angažman u Sociološkome društvu toliko važan da će ono njegovom smrću na neko vrijeme faktično prestati s radom. Studij sociološko-antropoloških tema približava ga zagrebačkom sveučilišnom profesoru slovenskog podrijetla prof. dr. Borisu Zarniku (1883.-1945.), koji je na Medicinski fakultet u Zagrebu došao s Carigradskog sveučilišta.⁶⁵² Kao što ćemo vidjeti kasnije, skupa s njim je Pilar sredinom 1920-

⁶⁴⁹ V. HORVAT, „Sociologija (društvena znanost). Socialna misao i društvene promjene u Hrvatskoj“, odjeljak „Sociološko društvo“, u: *Naša domovina*, I., 560.

⁶⁵⁰ G. BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, 42. Treba napomenuti da su, nažalost, službene mrežne stranice sljednika Sociološkog društva u Zagrebu, današnjega Hrvatskoga sociološkog društva, mršav i ne osobito pouzdan izvor za rekonstrukciju djelovanja te udruge.

⁶⁵¹ Prema tvrdnjama V. Horvata, Pilar je u Sociološko društvo ušao 1927. i odmah postao predsjednikom. Da Horvatove tvrdnje ne treba uzeti bez rezerve, pokazuje već njegov navod na istoj stranici, da je društvo „bilo aktivno do 1932., kada umire dr. Pilar. S njime je Društvo zamrlo.“ Pilar je, međutim, umro 1933., a ne 1932. godine, a Horvat – koji nije pouzdan ni kod lako provjerljivog podatka, nadnevka smrti – još je nepouzdaniji kod onoga teže provjerljivog: nadnevka Pilarova pristupa Sociološkoem društvu. Vjerojatno oslanjajući se na taj pogrešan Horvatov podatak, i G. BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, 67. griješi kad Pilarovu smrt smješta u 1932. godinu. Usp. također „Povijest Hrvatskoga sociološkog društva – Kronološki pregled hrvatske sociologije s naglaskom na povijesni razvoj Hrvatskog sociološkog društva“, <http://www.hsd.hr/povijest.html>, pristup 9. IX. 2013.

⁶⁵² O Zarniku više u: Hubert PEHANI, „Zarnik, Boris (1883-1945)“, *Slovenski biografski leksikon*, elektroničko izdanje, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi856618/> i <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:4700/VIEW/>, pristup 7. XII. 2013.; Zdravko LORKOVIĆ, „Prof. dr. Boris Zarnik“, *Priroda. Popularni ilustrirani časopis Hrvatskog*

ih godina utemeljio antropološku sekciju Sociološkog društva, koja je pokazivala iznimne istraživačke ambicije.⁶⁵³ Neki plodovi tih istraživanja su i objavljeni u periodici, a nesumnjivo se je njima koristio i Zarnik u brojnim predavanjima o sociološkim i antropološkim temama koje je držao, u pravilu pred velikim brojem slušatelja u Pučkome sveučilištu i drugdje. Toj problematici će se u nastavku ove rasprave posvetiti veća pozornost, budući da u dijelu intelektualne i političke javnosti postoji tendencija da se taj aspekt Pilarove djelatnosti tumači izvan konteksta, na temelju istrgnutih fragmenata i s intencijom da se Pilaru pripiše sklonost nedemokratskim i rasističkim ideologijama.

U to vrijeme (1926.) Pilar se javlja na natječaje koje objavljuje Hrvatski radiša, društvu za poduku i potporu obrtnicima i obrtničkome podmlatku, koje je osnovano 1903. godine. Dvije godine uzastopce će javno obećanu nagradu dobiti njegov rad i rad nekadašnjeg sudca i odvjetnika, a sad već profesionalnog publicista i književnika Mate Hanžekovića, koji je iz Bosne doselio u Zagreb.⁶⁵⁴ Stajališta koja je Pilar izrazio u tim tekstovima važna su za shvaćanje njegovih političkih pogleda, pa ćemo im se kasnije vratiti opširnije. A pored predavanja u Sociološkome društvu, Pilar aktivno djeluje i kao član Družbe braće hrvatskoga zmaja (DBHZ), gdje kao Zmaj Solski (rjeđe: Tuzlanski) sudjeluje u nizu priredaba i predavanja koja se bave bogumilstvom odnosno crkvom bosanskom i manihejstvom te geopolitičkim i etnopsihološkim pitanjima skopčanima s BiH i islamom.⁶⁵⁵ Iznimnu aktivnost pokazuje i na strukovnome planu.

Malo nakon što je sredinom 1924. obnovljen rad Društva odvjetnika Hrvatske i Slavonije u Zagrebu, koje je osnovano još 1913., ali mu je djelatnost bila zamrla 1917. godine,⁶⁵⁶ Pilar je jedno vrijeme u njemu bio jedan od tri tajnika. Službeno glasilo Društva, nažalost, ne donosi preciznije podatke o tome, a zasad su bili neuspješni pokušaji da se pronađe izvorno gradivo. Kad je u lipnju 1929. formirana Advokatska komora u Zagrebu, Pilar je postao jednim od 27 članova njezina odbora.⁶⁵⁷ U članstvo odbora Advokatske komore biran je ponovno na redovitoj skupštini Komore koja je održana 30. listopada 1932. godine.⁶⁵⁸ Nije posve jasna njegova formalna uloga u formiranju Mirovinskog fonda Advokatske komore u Zagrebu, ali iz objavljenog izvješća sa

privedoslovnog društva u Zagrebu, 35/1945., br. 1-3, siečanj-veljača-ožujak 1945., 7.; Anton ŠVAJGER, „Tradition and the Present State of Development Biology in Yugoslavia“, *International Journal of Developmental Biology*, 35/1991., 155.-160.

⁶⁵³ Z. LORKOVIĆ, „Prof. dr. Boris Zarnik“, 7.

⁶⁵⁴ M. KOLAR, *Hrvatski radiša*, 124., 132.; ISTA, „Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo (s posebnim osvrtom na bankarstvo)“, 72. Ne istome mjestu potonje rasprave (str. 73.), ne navodeći nikakva dokaza, autorica piše kako je Pilar sudjelovao i u osnivanju Zadruga za štednju, osiguranje i privredu Hrvatskog radiše, koja je utemeljena 1. kolovoza 1928. godine. U knjizi *Hrvatski radiša* iste autorice (str. 140.-141.) upozorava se na nedostupnost gradiva o djelovanju Zadruga, ali se spomenuti podatak, pa ni pretpostavka – ne navode.

⁶⁵⁵ Posebno zapažena su bila njegova predavanja koja su tiskana u knjižici I. PILAR, *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem. Dva predavanja Dra Ive Pilara što ih je na 10. veljače i 10. ožujka 1927. održao u Sociološkom društvu u Zagrebu*. Tisak Tipografije d. d. Zagreb, Nakladom izdavača, Zagreb, 1927¹, 1929². Pretisak: *Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), 121.-145

⁶⁵⁶ „Obnova Društva odvjetnika“, *Hrvat*, 6/1924., br. 1267, 27. V. 1924., 2.

⁶⁵⁷ „Zapisnik konstituirajuće skupštine Advokatske komore u u Zagrebu“, *Odvjetnik. Bulletin Društva odvjetnika u Hrvatskoj i Slavoniji*, 3/1929., br. 3, 9. VII. 1929., 48.-52.; „Naši odvjetnici (nastavak)“, *Odvjetnik*, 7/1933., br. 5-6, Zagreb, 12. VI. 1933., 20.

⁶⁵⁸ „Rezultat skrutinija“, *Odvjetnik*, 6/1932., br. 10 Zagreb, 1. XII. 1932., 5.

skupštine tog fonda održane sredinom 1932. posve jasno proizlazi da je bio žustar zagovornik njegova osnivanja i jačanja, a time i promicatelj sigurnijega socijalnog položaja odvjetnika koji su se uslijed gospodarske krize našli u razmjerno tešku položaju.⁶⁵⁹

Osim spomenutog Pilarova angažmana u upravi Društva odvjetnika odnosno Advokatske komore u Zagrebu, poznato je i to da je on kao zagrebački odvjetnik objavio nekoliko članaka koji se bave praktičnim pravnim pitanjima, te da je 1. travnja 1930. na vježbu primio Otona Florschütza, koji je prije toga bio odvjetnički vježbenik kod Tome Jančikovića.⁶⁶⁰ Jančiković, koji je u imenik odvjetnika upisan još 6. listopada 1927., tj. prije nego što je oženio Pilarovu kćer Veru, preuzeo je njegovu pisarnicu s danom 4. rujna 1933. godine.⁶⁶¹ U to je vrijeme bio već zapaženi član vodstva Hrvatske seljačke stranke, što je nesumnjivo bio jedan od razloga koji su Pilara vezali uz tu stranku, a ujedno su mu olakšavali pristup stranačkomu vodstvu.⁶⁶²

Dinamiziranje i radikaliziranje hrvatskoga političkog života 1927./28., u svjetlu stvaranja Seljačko-demokratske koalicije (SDK) i formiranja novoga Hrvatskog bloka koji će na skupštinskim izborima 1927. osvojiti dva mandata, utjecat će i na Pilara. Iz ostataka njegove tadašnje korespondencije jasno se vidi da je on u to doba politički najbliže HFSS-u, koji je član Hrvatskoga bloka, ali održava određene veze s vodstvom HSS-a. Nesumnjivo uz njegovo odobrenje, a moguće i uz njegovu makar ograničenu neposrednu suradnju, u ožujku 1928.

⁶⁵⁹ „Izvešće o izvanrednoj glavnoj skupštini Mirovinskog fonda Advokatske komore u Zagrebu“, *Odvjetnik*, 6/1932., br. 7, 5. VII. 1932., 1.-4.

⁶⁶⁰ *Odvjetnik*, 4/1930., br. 5, 30. V. 1930., 18.

⁶⁶¹ *Odvjetnik*, 7/1933., br. 7, 12. IX. 1933., 24. U idućem broju će to strukovno glasilo na str. 34. izvijestiti da je Florschütz 4. rujna 1933. nastavio vježbu kod zagrebačkog odvjetnika dr. Božidara Aleksandra.

⁶⁶² Tomo Jančiković (1899. – 1951.) je 1929. ili 1930. oženio Pilarovu kćer Veru, a prema podacima koje je nakon Drugoga svjetskog rata sam dao jugoslavenskim komunističkim istražiteljima, od mladosti je bio pristaša jugoslavenske ideje te je početkom dvadesetih godina pristupio Demokratskoj stranci, u čijoj je mladeži obnašao važne dužnosti. Nakon raskola u toj stranci i odvajanja Svetozara Pribićevića odnosno formiranja Samostalne demokratske stranke (1924.), ostao je uz Ljuba Davidovića i maticu stranke. HSS-u je, tvrdi on, pristupio nakon atentata na Stjepana Radića. Međutim, dr. Ivan Ribar, koji je godinama bio u samome vrhu Demokratske stranke, potvrđuje da je Jančiković krajem dvadesetih godina iz te stranke otišao u HSS, ali tvrdi da je prije pristupanja Demokratskoj stranci bio članom Hrvatske zajednice. Jančiković je kao odvjetnik sudjelovao u nizu važnih političkih procesa, a na skupštinskim izborima 1935. i 1938. na listi Udružene opozicije („Mačekovoj listi“) osvojio je i zastupničke mandate. Objavio je i vrijednu te u kasnijoj literaturi obilno citiranu knjigu o skupštinskim izborima iz prosinca 1938. godine. Kasnije je bio izložen optužbama da je slobodni zidar, ali ta optužba nikad nije dokazana (T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 38. i tamo navedena literatura.) Za pripadnost slobodnome zidarstvu odnosno slobodnozidarskoj loži *Pravednost* u Zagrebu, u svojoj (inače zabranjenoj) knjizi optužio ga je Mirko GLOJNARIĆ, *Masonerija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1941., 67. Podatak o toj tvrdnji naveo je i najbolji hrvatski znalac te problematike Ivan MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, VIII. dopunjeno izdanje, Split, 2005., 363., koji je na istome mjestu dodao da su Glojnarica zbog objavljivanja njihova imena među navodnim masonima tužile 32 osobe, a među prvima upravo Jančiković. Iz toga bi se moglo zaključiti da Jančiković nije bio slobodni zidar. Štoviše, i sam se je Glojnaric 6. II. 1941. u *Hrvatskom dnevniku* potužio da su mu „nesavjesni ljudi“ podmetnuli „priličan broj“ imena koje je uvrstio u svoju knjigu o masonima, izazivši posebno žaljenje što se među tim imenima našlo i ime narodnog zastupnika Tome Jančikovića. Tu njegovu ispriku zabilježila je i *Nova Evropa* u broju od 26. II. 1941. godine. Jančiković je ilegalno djelovao tijekom Drugoga svjetskog rata, a nakon obnove Jugoslavije će postati viceguvernerom Narodne banke Jugoslavije. Uhićen je 1947., a na deset godina tamnice s prisilnim radom i dvije godine gubitka svih građanskih prava osim roditeljskoga, osuđen je 1948. godine. Tri godine kasnije umro je ili je ubijen na izdržavanju kazne u Srijemskoj Mitrovici, kamo je prebačen iz zatvora u Lepoglavi. Opš. o Glojnaricevoj aktivnosti tijekom rata v. u: Lj. BOBAN, *Dr. Tomo Jančiković – HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*, Zagreb, 1996.

Hrvatska mladica, glasilo federalističke mladeži, započinje objavljivanje *Južnoslavenskog pitanja* u hrvatskome prijevodu Fedora Puceka.⁶⁶³ To je već bilo vrijeme kad se je intenzivno pozabavio istraživanjem ostataka manihejskog dualizma u vjeri starih Hrvata i Srba. Za potrebe tog istraživanja – koje je rezultiralo prijevodima studije Jana Peiskera, ali i Pilarovim tekstovima – obišao je mnoge dijelove hrvatskih zemalja.

Kao strastveni planinar, Pilar je više godina, sve do srpnja 1933., bio u vodstvu Hrvatskoga planinarskog društva kojemu je njegov otac bio među osnivačima,⁶⁶⁴ a u čijem su članstvu bili njegovi rođaci (Martin Pilar, Milivoj Crnadak) i veliki broj prijatelja i bliskih suradnika (Dušan Plavšić, Oto Frangeš, Milivoj Dežman i dr.).⁶⁶⁵ Kao što je već spomenuto, zdravstveni su ga razlozi još ranije – vjerojatno već 1904./05. godine – bili ponukali i na drastičnu promjenu načina života odnosno na prestanak uzimanja mesa. U shvaćanju da je to korisno utvrdila su ga njegove kasnije sociološke studije odnosno istraživanja utjecaja bioloških i prehrambenih čimbenika na tjelesno i duševno zdravlje pojedinca, a posljedično i obitelji odnosno naroda. Zato je Pilar sudjelovao u osnivanju Vegetarskog društva u Zagrebu 30. lipnja 1928., kad je izabran i njegovim prvim predsjednikom.⁶⁶⁶

Početak srpnja 1928. vlastima su na odobrenje podnesena pravila tog društva, koja je – po uzoru na pravila bečkoga vegetarijanskog društva – sastavio upravo Pilar, koji je na položaju predsjednika ostao do 22. svibnja 1929. godine.⁶⁶⁷ No, i dalje je sudjelovao u radu društva kao njegov odbornik sve do skupštine održane u travnju 1933., a održao je i više predavanja o vegetarijanstvu.⁶⁶⁸ Ta predavanja, nažalost, nisu sačuvana, ali se o Pilarovim pogledima na vegetarijanstvo može suditi iz drugih njegovih predavanja održanih tijekom dvadesetih godina, u kojima se je doticao pitanja prehrane i zabrane uživanja alkohola. Također je u to vrijeme kontaktirao sa zagrebačkim teozofskim krugovima, iako – kao što ćemo vidjeti – nema dovoljno dostupnoga gradiva da bi se sigurnošću moglo raspravljati o razlozima i dosezima tih Pilarovih kontakata i interesa.

A ni mjesec dana nakon osnutka Vegetarskog društva, Pilar i njegova obitelj doživljavaju težak osobni i obiteljski gubitak: u Sušaku je 5. kolovoza 1928. nesretnim slučajem, padom s

⁶⁶³ Fedorov otac Mirko Pucek bio je još u doba Prvoga svjetskog rata dugogodišnji voditelj riječke filijale, prokurist te jedno vrijeme član nadzornog odbora Prve hrvatske štedionice, u isto vrijeme kad su Milivoj Crnadak i Martin Pilar bili članovi uprave. Odatle vjerojatno potječu i Ivine veze s Fedorom koji je kasnije, u doba NDH, također bio aktivno uključen u gospodarski, ali i u kulturni život. Osim prijevoda *Južnoslavenskog pitanja*, vrijedi posebno istaknuti da je Fedor Pucek priredio *Sabrana djela Vjenceslava Novaka* (1944.-1945.).

⁶⁶⁴ „Gjuro Pilar“ u: Milan GRLOVIĆ, *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća*, Zagreb, 1898.-1900., nepagin. „Gjuro Pilar“, *Vienac*, 4/1913. (novi tečaj), br. 1, Zagreb, siječanj 1913., 95.-96.; „Glavna skupština Hrv. planinar. društva“, *Hrvatski planinar. Glasilo Hrvatskog planinarskog društva*, 29/1933., br. 7, srpanj 1933., 193.-215.

⁶⁶⁵ „Planinarski vjesnik – Hrvatsko planinarsko društvo god. 1910.-11“, *Vienac*, 2/1911., br. 7, Zagreb, srpanj 1911., 221.-223. Popis članova HPD-a za 1912. objavljen je u *Viencu*, br. 6 od lipnja 1912., str. 190.-192

⁶⁶⁶ Ivo HENGSTER, „Vegetarsko društvo 1928-1933“, *Vegetarizam. Glasnik Vegetarskog društva u Zagrebu*, 2/1938., br. 5, 30. VII. 1938., 33.-34.

⁶⁶⁷ I. HENGSTER, „Vegetarsko društvo 1928-1933“, 33.-34. Usp. K. BELOŠEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar - prvi predsjednik Vegetarskog društva“, 111.-112.

⁶⁶⁸ I. HENGSTER, „Vegetarsko društvo 1928-1933“, 35.-39.

krova, poginuo njegov stariji sin Vlado, student kemije.⁶⁶⁹ Očito pod dojmom te tragedije, deset dana kasnije Ivo Pilar sastavlja drugu od dvije sačuvane oporuke. Njom svu imovinu ostavlja na jednake dijelove djeci, dok mu supruga Jelena zadržava „pravo potpunog uživanja na čitavi taj imetak“, koji – kao i prema oporuci iz 1918. – gubi ako se uda ili „stupi u trajne odnose ma s kojima drugim mužem“. Iako o tome nema dokumenata, može se pretpostaviti da je formalno nepovoljnija oporučna odredba u korist supruge Jelena – koja je prema oporuci iz 1918. nasljeđivala polovicu muževa imetka – bilo motivirano sve lošijim odnosima između Pilarovih i Shekovih, koji su, prema Pilarovim bilješkama, bilo prouzročeni zdravstvenim tegobama Adalberta Sheka. No, u novoj je oporuci Pilar bitno ograničio i broj zapisovnika (legatara) u odnosu na oporuku iz 1918.: sada su to samo JAZU i sin mu Branko, a dopunom od 15. siječnja 1933. još i zet Tomo Jančiković. Upravo ta oporuka bit će proglašena u ostavinskome spisu Okružnoga suda u Zagrebu br. O. 84/1933 u listopadu 1933. godine.⁶⁷⁰

Iako iz toga jasno proizlazi da je Pilar smrću starijega sina („moga nezaboravnog Vlade“) bio duboko potresen, ni tada nije utrnula njegova politička strast. Njegov politički angažman i njegovo zanimanje za politički razvitak nisu prestali ni nakon prosinca 1918. (iako se dugo smatralo drugačije), pa je logično da su se nastavili i nakon 1928. godine. Otkriće njegove ostavštine i pomnija istraživanja u posljednje vrijeme pokazala su da je Pilar u prvim godinama jugoslavenske države sudjelovao u radu HZ-a odnosno HFSS-a, a usput je povremeno objavljivao svoja politička, društvena i geopolitička razmatranja. Uočivši snagu Radićeva H/R/SS-a, Pilar mu se u drugoj polovici 20-ih godina postupno približava, a nakon skupštinskog atentata u lipnju 1928., kao i mnogi drugi hrvatski političari koji su do tada imali rezerve prema Radićevoj politici i stranci, počinje tu stranku smatrati jedinom političkom snagom koja je kadra riješiti hrvatsko pitanje na zadovoljavajući način. Zato on u čitavu nizu dokumenata, pisama i promemorija formulira i obrazlaže svoje shvaćanje da se Hrvati ne smiju naglo i jednostrano odcijepiti od Kraljevine SHS, jer bi u tom slučaju dio hrvatskih zemalja ostao pod tuđinskom vlašću ili bi pod nju potpao, a ostatak ne bi bio sposoban za samostalan život. Umjesto toga trebaju izraditi sustavan plan i strategiju kojom bi hrvatski položaj ojačao, a Hrvatska oko sebe okupila sve nezadovoljнике velikosrpskom hegemonijom, istodobno radeći na pridobivanju zapadne potpore. Usporedno s time Pilar shvaća da HSS trpi od teških ideoloških, koncepcijskih i organizacijskih slabosti i zabluda, pa u posljednjim godinama života poduzima seriju akcija, organizira druženja i političke konzultacije s intelektualcima koji razmišljaju na sličan način te za vodstvo HSS-a sastavlja niz dokumenata kojima je svrha stabilizirati i ojačati tu stranku, kako bi ona mogla u pogodnome trenutku preuzeti odgovornost i ostvariti samostalnu hrvatsku državu.⁶⁷¹ Može se

⁶⁶⁹ B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata“, 265. U obiteljskoj osmrtnici piše Vlado, a ne Vladimir. Obiteljsku predaju o uzrocima i okolnostima Vladimirove smrti autoru je 31. V. 2014. ispriopovijedao Pilarov unuk B. Jančiković.

⁶⁷⁰ „Dvije oporuke Ive Pilara“, 143.-144.

⁶⁷¹ Opš. o Pilarovoj djelatnosti u razdoblju 1918.-1933. v.: B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke“, *GP*, I., 171.-192.; ISTI, „Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata“, *GP*, I., 239.-265.; T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 9.-74.

pretpostaviti da je Pilar, osim izravnim kontaktima s Mačekom i Trumbićem i ljudima iz njihove blizine, na razvitak političkih događaja pokušavao utjecati i preko svoga zeta, zagrebačkog odvjetnika Tome Jančikovića. Iako o obiteljskim odnosima između obitelji Pilar i Jančiković nema potanjih podataka, posve je neprijeporno da je mladi bračni par Jančiković ostao blisko povezan s Pilarom, njegovom suprugom i ostatkom njegove obitelji. O toj bliskosti govori i podatak da je u smrtovnici izdanoj 11. rujna 1933., nakon Pilrove smrti, zabilježeno kako je pokojnik ostavio oporuku koja je pohranjena kod odvjetnika dr. Tome Jančikovića.⁶⁷² To sugerira da je između njega i zeta mu Jančikovića postojao visoki stupanj povjerenja.

Makar je po naravi bio nesklon javnim manifestacijama protiv režima, u doba šestosiječanjske diktature Pilar je u javnim predavanjima koja se naizgled bave svjetskom ekonomskom krizom te ideološkim i psihosocijalnim pitanjima skopčanima s njom, zapravo izricao snažnu kritiku kako jugoslavenskog režima tako i Jugoslavije kao države. Također se nije ustezao biti među onim članovima DBHZ-a koji su početkom lipnja 1929. zatražili priznanje pravila Hrvatskoga historijskog društva, čime se je htjelo parirati osnutku Jugoslovenskog istoriskog društva koje je u Beogradu osnovano 5. prosinca 1927. godine.⁶⁷³ A pred kraj Pilarova života izišla su dva iznimno važna njegova djela: godine 1931. u Akademijinu *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* objavljena je njegova opsežna studija o dualizmu u vjeri starih Hrvata odnosno Slavena,⁶⁷⁴ koja predstavlja svojevrsnu sintezu njegovih razmišljanja o dualizmu i crkvi bosanskoj, a u veljači 1933. u Berlinu je, kao izdanje ugledne berlinske Naklade za kulturnu politiku (*Verlag für Kulturpolitik*), svjetlo dana ugledala dosta opširna rasprava pod naslovom *Uvijek iznova Srbija. Sudbonosni trenutak Jugoslavije (Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde)*. Potonju knjigu Pilar se nije usudio potpisati svojim imenom, nego se je, kao i više puta ranije, poslužio pseudonimom. Ovog je puta taj pseudonim glasio: *Florian Lichtträger*.⁶⁷⁵

Postoji mišljenje da bi objavljivanje te posljednje njegove knjige moglo biti povezano i s Pilarovom smrću. On je, naime, pronađen mrtav u svome zagrebačkom stanu ujutro 3. rujna 1933. godine, ubijen iz pištolja pronađenog uz tijelo. Iako se najčešće navodi kako je izvršio samoubojstvo, Pilarova se smrt i danas smatra zagonetnom, a nije rijetkost da se sugerira kako je ipak posrijedi ubojstvo,⁶⁷⁶ budući da su tih godina izvršeni atentati na niz protivnika režima, poput starčevićanskih političara Milana pl. Šufflaya (1931.) i književnika Mile Budaka (1932.). U

⁶⁷² NSK, OIP, R-7983, c-a, 15. Smrtovnica koju je 11. IX. 1933. izdao javni bilježnik dr. Stjepana Belaj kao kraljevski sudbeni povjerenik.

⁶⁷³ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Kulturno-historijski društvo 'Hrvatski rodoljub' Rudolfa Horvata“, *Historijski zbornik*, 47 (1), Zagreb, 1994., 138.

⁶⁷⁴ I. PILAR, „O dualizmu u vjeri starih Slovena i o njegovu podrijetlu i značenju“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. XXVIII, sv. 1, Zagreb, 1931., 1.-86. Pretisak je objavljen u časopisu *Pilar*, 2/2006, br. 3 (1), Zagreb, 2007., 91.-151.

⁶⁷⁵ I. PILAR, *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde*, Berlin, 1933. Kao što je već spomenuto, rasprava je kao pretisak sa samostalnom paginacijom objavljena u časopisu *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1).

⁶⁷⁶ Tako, primjerice, proizlazi i iz formulacije R. Grulich i O. Kotziana u pristupnoj napomeni skraćenoga i prerađenog izdanja Pilarova *Južnoslavenskog pitanja* na njemačkom jeziku iz 1995. godine. (I. PILAR, *Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens*, 10.)

obitelji se je sačuvala predaja koja bi tomu govorila u prilog, budući da nije bilo oprostajnog pisma, a nitko nije znao da je Pilar uopće imao pištolj niti je tko čuo pucanj.⁶⁷⁷ Beogradsko je *Vreme*, doduše, tvrdilo da je Pilar ostavio oprostajno pismo, pa da se zato ne može dvojiti o tome da je izvršio samoubojstvo.⁶⁷⁸ No, to pismo nije objavljeno niti je pronađeno, a u obitelji nije sačuvana predaja da je uopće postojalo.

Ustaška *Nezavisna Hrvatska Država* je, razumljivo, tvrdila kako je Pilar „umoren u svom stanu“,⁶⁷⁹ a maha glasinama i nagađanjima davala je i činjenica da na izvornoj obiteljskoj osmrtnici nije naveden uzrok smrti, makar je u smrtnome listu naznačeno da je posrijedi samoubojstvo.⁶⁸⁰ U osmrtnici datiranoj 3. rujna 1933. navedeno je, naime, kako je Pilar „u 59. godini života naglo preminuo“.⁶⁸¹ To, dakako, ne mora biti ništa neobično, jer nema sumnje da njegovoj udovici – čak i ako nije dvojila o uzroku smrti – nije bilo zgodno izvijestiti javnost da joj se je suprug ubio. Neobično je, međutim, da ni službena smrtovnica uopće nije sadržavala nikakav upis u rubrici o uzrocima smrti.⁶⁸² Sprovod je predvodio katolički svećenik, kapelan župe sv. Marka u Zagrebu, što je također sugeriralo da nije posrijedi samoubojstvo. Teza o nasilnoj smrti odnosno o ubojstvu ponavljala se i u kasnijim ustaškim publikacijama, pa je stranački list *Ustaša* i nakon uspostave NDH tvrdio da je Pilar žrtva atentata. Nabrajajući „nekoliko stranica iz knjige mučenika – koji su pali za slobodu Hrvatske“, za godinu 1933. spominje se i sljedeće: „U svojem stanu ubijen je hrvatski književnik i odvjetnik dr. Ivo Pilar. Službeno je javljeno, 'da je počinio samoubojstvo“.⁶⁸³ Tvrdnja o ubojstvu opetovana je i u reprezentativnoj *Spomen-knjizi prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske* koja je objavljena 1942. godine.⁶⁸⁴

No, i u onim interpretacijama u kojima se zagovara teza o Pilarovu samoubojstvu, ono se redovito povezuje s političkim pritiskom i režimskom represijom. U tom kontekstu postaje zanimljiva posljednja Pilarova knjiga, prije čije predaje u tisak je on 15. siječnja 1933. dopunio svoju drugu oporuku. Čim se je ta knjiga pojavila, jugoslavenski je režim okružnicom zabranio njezino unošenje i prodaju u Kraljevini Jugoslaviji,⁶⁸⁵ ali je njezin primjerak uskoro poslužio kao sredstvo jedne od tada čestih ustaških diverzija i sabotaza. Na koprivničkom je željezničkom kolodvoru, naime, 30. srpnja 1933. godine eksplodirao pakleni stroj koji je ubio jednog, a teško ranio dva jugoslavenska policajca.⁶⁸⁶ Istragom je utvrđeno da su ustaški emigranti iz Mađarske

⁶⁷⁷ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

⁶⁷⁸ „Samoubistvo dr. Ivana Pilara, poznatog zagrebačkog advokata“, *Vreme*, 13/1933., br. 4189, 4. IX. 1933., 5.

⁶⁷⁹ Ž. HOLJEVAC, „Problem Pilarove smrti“, 234.

⁶⁸⁰ Isto, 236.

⁶⁸¹ NSK, OIP, R-7983, c-i.

⁶⁸² NSK, OIP, R-7983, c-a, 15. Smrtovnica od 11. IX. 1933. godine. U svome inače vrijednom tekstu, Ž. Holjevac ne pravi jasnu razliku između osmrtnice i smrtovnice: dok je osmrtnica privatna obavijest o smrti, smrtovnica je službena isprava koju sastavlja matičar ili javni bilježnik u sklopu priprema za provedbu ostavinskog postupka.

⁶⁸³ „Nekoliko stranica iz knjige mučenika – koji su pali za slobodu Hrvatske“, *Ustaša. Vijesnik hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta*, 11/1941., br. 18, 2. XI. 1941., 8.-9.

⁶⁸⁴ Jure PRPIC, „Ustaški pokret u domovini“, u: *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10.4.1941.-10.4.1942.*, Zagreb, 1942., 7. Puno oprezniji je M. STARČEVIĆ, „Geleitwort zur zweiten Ausgabe“, IX., koji kaže da je Pilara smrt snašla (*der Tod erteilte ihn*) 1933. godine.

⁶⁸⁵ Ž. HOLJEVAC, „Problem Pilarove smrti“, 237.

⁶⁸⁶ Željko KRUŠELJ, *U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma*, Koprivnica, 2001., 192-194.

poslali pakleni stroj u obliku paketa: „Bila je to po obliku tvrdo vezana knjiga, veličine od oko 500 stranica [sic!], zapakovana u prozirni papir, koji je opet bio omotan špagom. Kroz prozirni papir vidio se naštampan naslov te navodne knjige 'Immer wieder Serbien'. Na omotnom papiru je bila napisana adresa: 'Dragutin Bubanj, sudija Državnog suda za zaštitu države Beograd'.“⁶⁸⁷

Bubanj nije bio bilo tko: kao predsjednika Sudbenog stola u Zagrebu bio ga je zao glas zbog toga što je, između ostaloga, predsjedao vijećem koje je 1931. na smrt osudilo ustaške prvoborce Marka Hranilovića i Matiju Soldina, a niz njihovih istomišljenika na višegodišnju tešku robiju, posve ignorirajući ključne dokaze u postupku i zastrašujuća svjedočenja optuženika o mučenjima kojima su bili podvrgnuti na zagrebačkom redarstvu. Bio je Bubanj i član sudskoga vijeća Državnoga suda za zaštitu države koje je Mačeka 1933. osudilo na trogodišnju robiju.⁶⁸⁸ Zato je istraga o toj diverziji vođena s osobitom pomnjom, pa je moguće da se je Pilar uplašio kako će njegov pseudonim biti otkriven, a on ni kriv ni dužan povezan s ustaškom organizacijom, pa je zato u trenucima slabosti digao ruku na sebe.⁶⁸⁹ Drugoga vidljiva razloga za samoubojstvo – ako se je uopće radilo o samoubojstvu – nije bilo, iako je ni dva mjeseca prije Pilarove smrti njegov zet Tomo Jančiković osuđen na 14 dana redarstvenog zatvora zbog sastavljanja režimu nepoćudna teksta osmrtnice Josipu Predavcu. Kaznu je morao odmah odležati, jer mu je odbijena molba za odgodu, motivirana činjenicom da mu se supruga Vera rođ. Pilar nalazila neposredno pred porodom.⁶⁹⁰

Novinstvo je, naravno, izvijestilo o Pilarovoj smrti i sprovodu. U *Novostima* je zabilježeno da je Pilar umro „naglom smrću“ rano ujutro 3. rujna 1933.⁶⁹¹ *Jutarnji list* je 4. rujna donio već spominjani, opširni i izrazito afirmativni tekst Ivana Esiha,⁶⁹² a na idućoj je stranici objavljena i velika Pilarova osmrtnica. U istom je broju Sociološko društvo s potpisom tajnika dr. Breitenfelda pozvalo na sprovod koji će se održati 5. rujna u 11 sati.⁶⁹³ Esihov nekrolog iz *Jutarnjeg lista* je u donekle prerađenu i skraćenu obliku objavljen istog dana u *Obzoru*.⁶⁹⁴

Beogradsko *Vreme* pisalo je kako je Pilar izvršio samoubojstvo, što je izazvalo silnu pozornost u Zagrebu: „Pokojni dr. Pilar je važio kao vrlo ugledna ličnost. Bio je predsjednik Sociološkog društva, član odbora zagrebačkog Serkla prijatelja Francuske, član Nemačko-jugoslovenske lige i mnogih drugih zagrebačkih udruženja.“⁶⁹⁵ *Politika* je izvijestila kako je

⁶⁸⁷ Isto, 196.

⁶⁸⁸ Vijećem je predsjedao Vasa Petrović, a članovi su mu bili: Ljubomir Arnerić, Dragan Bubanj, Trajko Stamenković, Alojz Gradnik, Vlado Magretić i Anton Stuhec. („G. dr. Vlatko Maček pred Sudom za zaštitu države“, *Vreme*, 13/1933., br. 4661, 25. IV. 1933., 3.-4.) Usp. T. JONJIĆ, „Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta“, *ZR Hrvatska između slobode i jugoslavenstva*. Ur. T. Jonjić i Z. Matijević, Zagreb, 2009., 169-196.; Mile BUDAK, *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i neovisnu hrvatsku državu*, Youngstown, Ohio, 1934., 169.

⁶⁸⁹ M. ŠVAB, „Životopis Ive Pilara“, u: *Ivo Pilar, Politički zemljopis*, 40.-41. to drži „vjerojatnim“.

⁶⁹⁰ *Dnevnik Blaža Jurišića*, 184., 188.

⁶⁹¹ „Umro Dr. Ivo Pilar zagrebački odvjetnik i predsjednik Sociološkog društva“, *Novosti*, 27/1933., br. 243, 4. IX. 1933., 4.

⁶⁹² I. ESIH, „Dr. Ivo Pilar“, *Jutarnji list*, 22/1933., br. 7758, Zagreb, 4. IX. 1933., 3.

⁶⁹³ „Iz Sociološkog društva“, *Jutarnji list*, 22/1933., br. 7758, Zagreb, 4. IX. 1933., 2.

⁶⁹⁴ ie, „Dr. Ivo Pilar“, *Obzor*, 74/1933., br. 203, 4. IX. 1933., 2.

⁶⁹⁵ „Samoubistvo dr. Ivana Pilara, poznatog zagrebačkog advokata“, *Vreme*, 13/1933., br. 4189, 4. IX. 1933., 5.

sprovodu dr. Ive Pilara, „koji je prekjuče izvršio samoubistvo“, a 5. rujna 1933. u 11 sati bio pokopan na Mirogoju, nazočio „veliki broj najuglednijih političkih i kulturnih radnika Zagreba i pretstavnici mnogobrojnih ustanova koji su cenili rad pok. Pilara. Između ostalih na sprovodu su uzeli učešća bivši ministar g. dr. Ante Trumbić, g. g. dr. Stanko Švrljuga, dr. Želimir Mažuranić, dr. Oton Frangeš, Većeslav Vilder, zatim predsjednik Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnost dr. Albert Bazala i bivši predsjednik g. dr. Gavro Manojlović, veliki broj profesora univerziteta, senator i predstavnik zagrebačke Trgovačko-industriske komore g. dr. Milan Vrbanić, francuski generalni konzul g. Garo [Garreau], advokati i drugi. Sa pokojnikom se oprostio u ime kolega iz Advokatske komore g. dr. Miroslav Vranić, a u ime sociološkog društva, kome je pokojnik bio predsjednik, oprostio se g. dr. Valdemar Lunaček. Pošto je pokojni Pilar bio jedan od poznatih vegeterijanaca, oprostio se s njim predstavnik Vegetarijanskog društva g. dr. Ivo Henkster [Hengster].“⁶⁹⁶

Sadržajno sličnu, ali dosta sažetu vijest objavile su i zagrebačke *Novosti*,⁶⁹⁷ dok je *Obzor* bio znatno opširniji te je potanko naveo uglednije javne osobe koje su došle na sprovod, napose spominjući govornike i dijelove njihovih nadgrobni govora. Napominjući da je vjerski obred predvodio kapelan crkve sv. Marka, *Obzor* je nabrojio i neka od društava i pojedinaca koji su donijeli vijence. Među njima su bili Sociološko i Vegetarsko društvo, braća Kerdić, Leonardo Grivičić i drugi, „u svemu preko 20“.⁶⁹⁸ *Jutarnji list* je također donio opširnu vijest o sprovodu, popraćenu fotografijom pogrebne povorke predvođene svećenikom, na ulasku u mirogojsko groblje iz smjera mrtvačnice.⁶⁹⁹

Čini se da je u trenutku smrti Pilar bio među onim odvjetnicima koji nisu podmirili sve dospjele obveze prema Mirovinskome fondu Advokatske komore u Zagrebu. No, njegov je dug bio nevelik: prema knjigovodstvenim podacima iz 1935. godine iznosio je svega 350,- dinara.⁷⁰⁰ No, Fond je svojom okružnicom od 26. rujna 1933. obavijestio članove komore da je „dne 3. septembra o. g. umro“ član fonda Ivo Pilar, te ih je pozvao na uplatu „posmrtnog doprinosa“ u iznosu od 100,- kuna.⁷⁰¹ Bio je to uobičajeni oblik cehovske solidarnosti odvjetnika. A Pilarova udovica Jelena je nakon suprugove nastavila je živjeti kod Jančikovićeve, u Istarskoj ulici, daleko od javnosti. Kuću na Slavujevcu, koja je bila opterećena hipotekom, Pilarovi su nasljednici bili prisiljeni prodati, pa ju je za 515.000 ondašnjih dinara kupio Švedanin ing. Karl Gaston Gustavson, jedan od dioničara osječke tvornice žigica „Drava“. On je kuću iste godine

⁶⁹⁶ „Sahrana dr. I. Pilara“, *Politika*, 30/1933., br. 9092, 6. IX. 1933., 8. I sam Vilder i njegovi suvremenici su njegovo prezime u ranijem razdoblju pisali Wilder. Politički protivnici su u tome ustrajali i kasnije, hoteći i tako pokazati njegovo nehrvatsko podrijetlo i time ilustrirati tvrdnju da je Vilder redovito zagovarao (jugo)slavenske koncepcije. Njegovo prezime će se ovdje iz praktičnih razloga – osim u citatima – navoditi samo u kasnije uobičajenom, fonetskom obliku.

⁶⁹⁷ „Sprovod dra Ive Pilara“, *Novosti*, 27/1933., br. 245, 6. IX. 1933., 10.

⁶⁹⁸ „Svečani sprovod Dra. Ive Pilara. Sprovodu je prisustvovao golemi broj najuglednijih ličnosti javnog, kulturnog i političkog života“, *Obzor*, 74/1933., br. 204, 5. IX. 1933., 3.

⁶⁹⁹ „Posljednji oproštaj sa Ivom Pilarom“, *Jutarnji list*, 22/1933., br. 7760, 6. IX. 1933., 10.

⁷⁰⁰ HR-HDA-417, Odvjetnička pisarnica Radivoja Waltera (dalje: OP Walter), kut. 201, f. 1. Mirovinski fond Advokatske komore u Zagrebu; plaćanje doprinosa, opomene zbog dužne članarine 1931.-1935.,

⁷⁰¹ Isto.

adaptirao i dogradio joj garažu, a njegova je obitelj i tijekom razdoblja NDH nastavila mirno živjeti u njoj.⁷⁰² Od kupovnine koja je preostala nakon podmirenja dugova i isplate hipoteke, Pilarovi su nasljednici kupili malu samostojeću kuću s vrtom na Srebrnjaku. U njoj su trebale stanovati udovica Jelena i kći joj Mira, ali do toga nije došlo, nego su obje, nakon Mirine udaje za dr. Pavla Sokolića, preselile u Istarsku 37a. Kuća na Srebrnjaku je iznajmljena, ali je stanarima nakon Drugoga svjetskog rata priznato stanarsko pravo, pa je Jelena Pilar za nju dobila tek simboličnu naknadu.⁷⁰³

Malo nakon što je proglašena NDH, Pilarov je zet Tomo Jančiković, koji je bio u oporbi ustaškim vlastima, napustio Zagreb i pretežno živio u Crikvenici, nastojeći održavati veze s jugoslavenskom izbjegličkom vladom i krugom oko Vladka Mačeka, a kasnije i s političkim predstavnicima jugoslavenskoga partizanskog pokreta odnosno Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U novoj se je državi odmah pojavila i zamisao o prevođenju i tiskanju Pilarova glavnog djela, *Južnoslavenskog pitanja*. No, do toga će doći tek 1943. godine, kad je Matica hrvatska objavila tu knjigu u prijevodu Fedora Puceka. Njemačko je izdanje – označeno kao drugo izdanje – objavljeno 1944. godine. Iz dnevnika Josipa Horvata bi proizlazilo da je među glavnim zagovornicima tog izdanja bio književnik i državni dužnosnik Antun Bonifačić, a očito je da do konca svibnja 1944. nije bila započela ni njegova priprema.⁷⁰⁴ Prevoditelj Pilarova djela na hrvatski, Fedor Pucek, bio je tijekom rata na nizu istaknutih dužnosti u gospodarstvu: bio je član upravnog odbora Trgovačke industrijalne banke d.d. te nadzornog odbora Šumskoga veleobrotnog dioničarskog društva iz Belišća, a kao osoba od povjerenja novih vlasti postavljen je za povjerenika Astre d.d., Hrvatskoga Standard-Vacuum d.d. te Osječke rafinerije mineralnog ulja d.d.⁷⁰⁵ No, pred kraj 1944. bio je čak i uhićen, zbog razloga koji nisu imali nikakve veze s Pilarovim djelom. Za nj su odmah i to uspješno intervenirali njegovi bivši stranački drugovi iz HFSS-a, koji su bili na visokim položajima u državnome aparatu (Mile Starčević, Matija Kovačić i Rikard Flögel).⁷⁰⁶ Slabije je sreće Pucek bio nakon obnove Jugoslavije: presudom Vojnog suda Komande zagrebačkog područja od 11. srpnja 1945. osuđen je na smrt i strijeljan.⁷⁰⁷

U literaturi se redovito navodi kako su upravo vlasti NDH intervenirale u u tekst Pilarove knjige, pa da su je u nekim dijelovima i krivotvorile. Do danas ipak nije objavljen ni jedan dokaz u prilog te tvrdnje, iako se i ne radi o osobito zahtjevnu dokazu: potrebno je tek usporediti izvornik i prijevod. No, kao što ćemo vidjeti kasnije, njemačko izdanje iz 1944. u cijelosti odgovara Pilarovoj knjizi iz 1918. godine, a uneseno je svega nekoliko jasno naznačenih napomena priređivača. Hrvatski, pak, prijevod u izdanju iz 1943. odudara od izvornika iz 1918., ali od tog izvornika dijelom odudaraju već i fragmenti koji su objavljeni u *Hrvatskoj mladici*

⁷⁰² B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*.

⁷⁰³ Isto.

⁷⁰⁴ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945.*, Zagreb, 1989., 111. U primjerku koji je pohranjen u bazelskoj Universitäts-Bibliothek rukom je označeno da je njemačko izdanje knjige zapravo izišlo 1945. godine.

⁷⁰⁵ Podatci prema *Compass. Finanzielles Jahrbuch 1942: Kroatien – Serbien*, Wien, 1942., 89., 179., 181., 184., 201.

⁷⁰⁶ *Dnevnik Blaža Jurišića*, 329.

⁷⁰⁷ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Knjiga 3. Zagreb i središnja Hrvatska*. Prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Mario Kevo, Egon Kraljević i Zvonimir Despot, Zagreb, 2008., 361.

1928. godine, za Pilarova života. Kasnije ćemo se pozabaviti usporedbom tih razlika i mogućim zaključcima koji iz njih proizlaze. Ovdje treba tek napomenuti to da je, navodno, u doba NDH bilo zamisli i da se priredi prerađeno izdanje Pilarove knjige, dopunjeno iskustvima iz prve jugoslavenske države, ali do toga ipak nije došlo.⁷⁰⁸

No, sredinom prosinca 1942. Ministarstvo unutarnjih poslova NDH obratilo se je HAZU-u upitom o vrsnoći Pilarova rada (odnosno „o radu i zaslugama dra. Ive Pilara kao književnika i hrvatskog rodoljuba“), u svrhu donošenja odluke o dodjeli počasne mirovine njegovoj udovici. Iako je Akademija – u čije je članstvo Pavelić imenovao Ivina strica Martina, redovitog člana bivše JAZU – već 30. prosinca odgovorila kako nije kompetentna davati takve ocjene,⁷⁰⁹ državni je poglavar početkom 1943. na prijedlog ministra unutarnjih poslova odredio da se „Jeleni Pilar iz Zagreba, udovi pok. Dr. Ive Pilara, bivšeg odvjetnika i javnog radnika iz Zagreba, prizna pravo na počastnu mirovinu, koja joj se ima počam od 1. siečnja 1943. izplaćivati u unaprednim mjesečnim obrocima od Kuna 4.000“.⁷¹⁰ U idućem će razdoblju u nizu hrvatskih novina biti objavljeni iznimno pozitivni prikazi Pilarova djelovanja, koji zaslužuju da ih se posebno obradi. U jednom se je trenutku bila pojavila i zamisao da se osnuje društvo s Pilarovim imenom, „sa zadaćom da se sva izdanja knjiga o Hrvatima kao i sva hrvatska literatura na stranim jezicima što više prošire i na taj način koristi upoznavanju stranih naroda s Hrvatima“,⁷¹¹ ali do ostvarenja zamisli nije došlo.

No, unatoč tim počastima koje je Pilarova obitelj doživjela u NDH, Ivin i Jelenin sin Branko, po struci inženjer strojarstva, u političkom je smislu krenuo drugačijim putem.⁷¹² Iz Jančikovićeve ostavštine koju je u jednome dijelu objavio Ljubo Boban, moglo bi se pretpostaviti da je na takav njegov razvitak utjecao i Tomo Jančiković. No, prema obiteljskoj predaji, taj je razvitak išao upravo u obrnutu smjeru: Branko Pilar je već u studentskoj dobi zastupao politička stajališta različita od svog oca te se je približio komunističkoj ljevici. U vrijeme rata je, navodno, posjećivao Jančikovića u Crikvenici i uvjeravao ga da treba pristupiti partizanskom pokretu (a vjerojatno ga je po nalogu Komunističke partije Jugoslavije poticao na sudjelovanje u radu AVNOJ-a, Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije), što je Jančiković odbio, pa je između njih došlo i do žustrije rasprave. Takvo je Brankovo raspoloženje vjerojatno pojačala

⁷⁰⁸ Dragutin KAMBER, *Slom N. D. H. (Kako sam ga ja proživio)*, Zagreb, 1993., 30-31. U svome dnevniku (o čijoj autentičnosti valja dvojiti, jer je prepisivan nekoliko godina iza rata), Horvat je vijest o Pucekovu smaknuću zabilježio 23. VII. 1945., navodeći glasinu da je Pucek bio „agent Gestapoa“. (J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 248.)

⁷⁰⁹ HR-AHAZU. Pismohrana Akademije, dok. br. 707. Dopis MUP-u od 30. XII. 1942.

⁷¹⁰ NSK, OIP, R-7983, c-a 20. Usp. T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 70.

⁷¹¹ „Prvi sastanak Viteškog reda Hrvatskog Zmaja u novom godištu“, *Gospodarstvo*, 4/1944., br. 237, 31. X. 1944., 4.

⁷¹² Prema obiteljskoj predaji, i Vladimir i Branko Pilar su, vjerojatno iz mladenačkog otpora prema ocu, zastupali drugačija, jugoslavenstvu bliska politička stajališta (B. Jančiković autoru 31. V. 2014.). Na Brankovo približavanje komunistima već sredinom 1930-ih godina upućuju i letci pronađeni u obiteljskoj ostavštini (NSK, OIP, R-7983, C-e, 4).

činjenica da je živio u Sušaku, gdje je kao strojarski inženjer radio u tvornici papira, pa je neposredno osjećao protuhrvatsko djelovanje talijanske vojske.⁷¹³

Branko je, naime, u ožujku 1943. bio stupio u partizanski pokret.⁷¹⁴ To vjerojatno ne bi moglo biti prije druge polovice ožujka, budući da mu je 17. toga mjeseca, na njegovu molbu, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH izdalo potvrdu o arijskome podrijetlu.⁷¹⁵ Prema podacima kojima raspolaže njegova šira obitelj, te ili iduće godine mons. Svetozar Rittig vjenčao ga je s Nevenkom Lazarus, ali djece nisu imali.⁷¹⁶ U prosincu 1943. godine bio je među stotinjak pripadnika „praktične inteligencije“, koji su na poziv Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) potpisali proglas „svim gospodarskim i tehničkim stručnjacima; svim majstorima; praktičnim radnicima, koji se još uvijek nalaze u službi okupatora i ustaša“, pozivajući ih da napuste pasivno držanje i okrenu leđa kako izbjegličkoj vladi, tako i „krvavom Pavelićevu režimu“ te pristupe partizanima.⁷¹⁷

U lipnju 1944. su ga kao ranjenika ubili četnici između Korenice i Udbine: prema službenim podacima bilo je to 2. lipnja 1944. u selu Krčane.⁷¹⁸ Tom prigodom je stradalo još tridesetak ranjenika te dva liječnika, među kojima je bio i dr. Josip Kajfeš, posmrtno proglašen partizanskim narodnim herojem.⁷¹⁹ Njegovim su sestrama partizanski pouzdanici u Zagrebu već sutradan donijeli vijest o Brankovoj smrti, ali su one to svojoj majci zatajile, pa se je ona još dugo nadala da je on živ i da će se vratiti. Ni Tomo Jančiković, kako proizlazi iz njegova dnevnika koji je objavio Ljubo Boban, još zadugo ne će znati za Brankovu smrt.

Time su nestali Pilarovi muški nasljednici. Njegova je udovica umrla 13. veljače 1964. i pokopana je pored svog supruga na Mirogoju. Brankova udovica Nevenka kasnije se je udala i uzela prezime drugoga muža (Rivosci), ali je još neko vrijeme – do druge udaje – održavala vezu s Pilarovima.⁷²⁰ Njegova kći Mira udana Sokolić nije imala djece, ali je brojno potomstvo (tri kćeri i sina) ostavila druga njegova kći, Vera, koja se udala za Tomu Jančikovića.

⁷¹³ Pismo B. Jančikovića autoru od 26. V. 2014., razgovor 31. V. 2014.

⁷¹⁴ Lj. BOBAN, *Dr. Tomo Jančiković*, 267.

⁷¹⁵ NSK, OIP, R-7983, C-a, 24.

⁷¹⁶ Pismo B. Jančikovića autoru od 4. I. 2014. Prema drugim bi podacima Branko Pilar bio šurjak Mira Čaleta, hrvatskoga konzula u Zadru odnosno u Rijeci, koji je navodno uživao povjerenje (raspuštenoga) HSS-a te je posredovao u kontaktima T. Jančikovića. Usp. Lj. BOBAN, *Dr. Tomo Jančiković*, 96. Vjekoslav Vrančić, kojega se u tom pogledu smije držati upućenim, navodi kako se je Čaletina supruga zvala Zdenka Drezga. (V. VRANČIĆ, *Branili smo Državu. Uspomene, osvrti doživljaji*, knj. II., Barcelona-München, 1985., 313.)

⁷¹⁷ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1943.*, Zagreb, 1964., 594.-596.

⁷¹⁸ Lj. BOBAN, *Dr. Tomo Jančiković*, 267.; Pismo B. Jančikovića autoru od 26. V. 2014. Zanimljivo je da je u partizanima poginuo i Daut Dežman, jedinac Pilarova suradnika Milivoja Dežmana. (J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 187.; ISTI, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisnici iz nepovrata 1900-1941.*, Zagreb, 1984., 199.)

⁷¹⁹ U POJ čuva se nedatirani izrezak iz novina s člankom u kojem su opisane uspomene dr. Šime Novosela na taj četnički pokolj. Na margini je rukom Mire Pilar Sokolić zapisano: „Ovdje je Branko poginuo.“

⁷²⁰ B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*; B. Jančiković autoru, 4. VI. 2014.

3. ULAZAK U JAVNI ŽIVOT: IDEOLOŠKI DOPRINOS MODERNIZACIJI

3.1. Pilarovi književni pokušaji

„Literatura nije popravilište za nastradale misaone sisteme, nego samostalna kovačnica misli“. Da ona pako ovoj svojoj zadaći uzmogne zadovoljavati, treba da je neodvisna, a osobito oslobođena od oportunizma i niskoće dnevne politike, da treba da se digne do neke idealne visine, pa da onda istom u ovoj najbolje služi svome narodu.“

Ivo Pilar, „Zagrebački literarni pokret“ (1903.)

Kao što je spomenuto, mladi je Pilar u hrvatski javni život ušao tijekom svoga bečkog studija. Iako je u zreloj dobi znanstveni rad stavljao ispred svakoga drugoga – a odrastao je uz oca koji je bio među vodećim hrvatskim učenjacima – u mladenačkim se je danima htio okušati na sasvim drugome području, u umjetnosti, osobito u književnosti i u likovnoj kritici.

Dostupni fragmenti Pilarove ostavštine ne upućuju na postojanje bilo kakvoga ozbiljnijega generacijskog jaza ili sukoba s ocem (koji je, uostalom umro 1893., u sinovljevoj 19. godini, svega nekoliko mjeseci prije nego što će Ivo upisati sveučilišni studij). Štoviše, rana obiteljska korespondencija sugerira da su ti odnosi, kao i uopće odnosi unutar obitelji Pilar i Crnadak, bili na zavidnoj razini, iako bi se možda mogle naslutiti stanovite napetosti između autoritativnog oca i osjetljiva sina.⁷²¹ Usprkos tome može biti razumljivo da mladi sveučilištarac svoju afirmaciju nije tražio u znanosti nego u umjetnosti. Nema sumnje da mu je i u te krugove ulazak olakšavao ugled obiteljskog imena te utjecaj Pilarovih i Crnadkovih u Zagrebu, tada omanjem gradu na periferiji moćne Monarhije, ali i u Hrvatskoj odnosno u BiH. Pilarov je otac u

⁷²¹ Usp. S. MATKOVIĆ – E. MILOŠ, „Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije“.

Zagrebu bio došljak, ali su Crnadkovi bili i imućni i ugledni, a i u razdobljima kad članovi tih dviju obitelji nisu izravno sudjelovali u obnašanju političkih i upravnih dužnosti, nisu prema režimu bili u odnosu koji bi im priječio napredovanje i zapažen položaj u društvenom životu.

Slabi stihovi sačuvani u njegovoj dječjačkoj školskoj bilježnici s naslovom „Hrvatski (srpski)“ očit su literarni prvijenci Ive Pilara koji datiraju iz doba kad oni obično nastaju: kasnoga osnovnoškolskoga i gimnazijskoga.⁷²² Natpis na koricama bilježnice pokazuje, pak, da obitelji pučkoškolca nije bilo zazorno što se materinski jezik naziva hrvatskim odnosno srpskim: ilustracija je to kako prilika u hrvatskome školstvu, tako i prilika u obiteljima koje su u političkom smislu bile obzoraške. A prvi Pilarovi literarni uradci koji su objavljeni, nastali su tijekom njegova sveučilišnog studija. Iako je u doba njegove mladosti u Zagrebu pokrenut niz litografskih omladinskih časopisa u kojima su svoje prve redke objavili mnogi od kasnijih perjanica hrvatskoga kulturnog života, Pilar nije bio među onima koji su pred javnost izišli u sličnim, marginalnim publikacijama. Naprotiv, sad već 22-godišnji bečki student javnosti se je predstavio na stranicama glavne literarne tribine: tri godine nakon očeve smrti, on je u *Viencu* 1896. objavio prijevod „Šutnje“ poznatoga belgijskoga književnika Mauricea Maeterlincka.⁷²³

Taj ugledni Matičin književni časopis od 1891. do 1896. godine je uređivao Josip Pasarić (1860.-1937.), srednjoškolski nastavnik, novinar, publicist, književni kritičar i istaknuti planinar (kasnije i predsjednik Hrvatskoga planinarskog društva), u više navrata urednik *Obzora* – kasnije urednik i naprednjačkog *Pokreta* – te dužnosnik Matice hrvatske. Iako je u svome uredničkom mandatu dopuštao i mlađemu književnom naraštaju da se oglasi na stranicama Matičina časopisa, Pasarić je u to vrijeme još bio pristaša tradicionalističkog poimanja umjetnosti. Upravo te 1896. godine, od 40. broja (3. listopada) uređivanje *Vienca* od njega je preuzeo pedagog, publicist i književni kritičar Bartol Inhof (1866.-1945.), koji će urednički položaj napustiti tri godine kasnije.⁷²⁴ No, malo prije Inhofova uredničkog razdoblja, u *Viencu* br. 36 od 5. rujna 1896. svjetlo dana ugledao je Pilar prijevod Maeterlincka. Prijevod nije bio potpisan punim Pilarovim imenom, ali je ono bilo navedeno u kazalu godišta.⁷²⁵

Vjerojatno je malo tko u tom trenutku zamijetio simboliku, pa će tek kasnije postati jasno da je Inhofov urednički mandat u velikoj mjeri obilježio to razdoblje ne samo Pilarova života, nego će imati i šire značenje. Dotad tradicionalistički *Vienac* koji je tek povremeno ustupao prostor modernicistima, pod novom će se urednikom Inhofom postupno okretati prema modernizmu, otvarajući širom svoje stranice pripadnicima mladog naraštaja koji zagovaraju

⁷²² Bilježnica je pohranjena u NSK, OIP, R-7983, A-2.

⁷²³ Maurice Maeterlinck (1862. – 1949.), belgijski pjesnik, esejist i dramatičar, dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1911. godine. Opš. Petar S. KOHAN [KOGAN], *Istorija zapadnoevropske književnosti*, III., Sarajevo, 1958., 107.-142.

⁷²⁴ Nije, dakle, jasno na što i na koga misli M. Kolar kad u dva navrata tvrdi da je Pilarova „Secesija“ objavljena u „Deželićevom 'Viencu'“. (M. KOLAR, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, 14., 19.) Moguće je da smjera na Gjuru Deželića (1838. – 1907.) koji doista jest (kao prvi urednik) kraće vrijeme uređivao *Vienac*, ali je to bilo 1869., dakle – pet godina prije nego što se je Pilar rodio. Njeginu je nepreciznost navlas istim riječima ponovio i S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nact)“.

⁷²⁵ M. MATERLINCK, „Šutnja“, preveo Ivo P.[ilar], *Vienac*, 28/1896., br. 36, 5. IX. 1896., 564.-566.

sasvim drugačije estetske kriterije i vrijednosti.⁷²⁶ Ulazak u javni život preko stranica *Vienca* – a ne tek preko stranica marginalnih učeničkih i studentskih listova i almanaha – omogućit će im da brže i autoritativnije izlažu i zastupaju svoja stajališta i poglede. To otvaranje stranica mlađima kasnije će se u literaturi navoditi kao jedan od glavnih razloga Inhofove smjene s uredničkoga mjesta,⁷²⁷ nakon čega je on premješten za profesora u Bjelovar.⁷²⁸

Iz raspoložive dokumentacije bi se moglo zaključiti da Pasarić i kasnije Inhof nisu Pilaru otvorili *Vienčeve* stranice možda zbog postojanja nekih bližih privatnih ili obiteljskih veza, jer je logično pretpostaviti da bi u tom slučaju Pilar žalio zbog njihova kasnijeg odlaska s uredničkoga mjesta. No, iz jednoga njegova kasnijeg pisma Dušanu Plavšiću može se jasno vidjeti da Pilar takvo žaljenje nije izražavao. Štoviše, on je smatrao kako se je Inhof sam držao nedoraslim položaju *Vienčeva* urednika, pa da je zato podnio molbu da ga se razriješi i namjesti profesorom negdje u Bosni.⁷²⁹ A činjenica da se je Pilar 1896. okušao upravo u prijevodu Maeterlincka, sugerira zaključak da je on i tada – kao bečki sveučilištarac s tad već trogodišnjim boravkom u prijestolnici Monarhije – imao izgrađene poglede i jasno formirane simpatije prema modernim strujanjima u književnosti i umjetnosti uopće. Taj je belgijski književnik bio, naime, jedan od idola modernističkog pokreta u Europi, upravo – kako će se kasnije sažeti njegovo značenje u jednoj književnopovijesnoj raspravi – „najdublji teoretičar nove poezije, tvorac originalnog sistema koji treba da oformi u skladnu celinu sva lutanja savremenog čoveka, koji pokušava da se iščupa iz okova socijalnosti.“⁷³⁰ Jesu li Maeterlinckova dualistička polazišta, odnosno njegovo poimanje čovjeka i svijeta kao dva sukobljena načela predisponirali Pilara za njegova kasnija razmatranja o dualizmu u vjeri starih Slavena, ili ga je Maeterlinck privlačio zbog toga što je u njemu možda već tinjala klica interesa za dualističke teme, nemoguće je zaključiti, ali je nepobitno da će nekoliko manjih Maeterlinckovih djela Pilar prevesti i u idućem razdoblju. Iz jednoga pisma upućena Plavšiću jasno proizlazi da nije prevodio nasumce, nego je po jasnim kriterijima birao koja će Maeterlinckova djela prevesti.⁷³¹ No, jasno je da su pristaše novog narštaja u umjetnosti i zagovornici modernizma (tzv. Mladi) bili općenito impresionirani Maeterlinckom. Pojam „maeterlinški“ i „maeterlinckijanski“ znao se je koristiti čak i kao sinonim za modernu literaturu, a u krugovima Mladih se je razmišljalo i o sustavnome prevođenju djela toga književnika koji je i među austrijskim i njemačkim modernistima bio najpopularniji strani pisac.⁷³²

⁷²⁶ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoe*, 117.; M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović (Prilog za povijest hrvatske moderne)*, Zagreb, 1933., 57.; M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 57. i d.; Ivica MATIČEVIĆ, „Bartol Inhof kao književni kritičar“, *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*. Vol. 26/2000., br. 1, Split, 2000., 191.-202.

⁷²⁷ I. MATIČEVIĆ, *Baklje u arhivima. Rasprave o hrvatskoj književnosti*, Zagreb, 2004., 219.

⁷²⁸ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 59.

⁷²⁹ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 160.-162.

⁷³⁰ P. S. KOHAN [KOGAN], *Istorija zapadnoevropske književnosti*, III., 107.-108.

⁷³¹ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 160.

⁷³² N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, *Rad JAZU*, knj. 355, Zagreb, 1969., 582., 585., 587., 609.-610.

Nije posve jasno koliki je bio Pilarov udio o pokretanju bečko-zagrebačkog časopisa *Mladost*, o kojem će kasnije biti više riječi. U vrijeme Pilarova ulaska u javni život bio se je, naime, već uvelike zahuktao sukob Starih i Mladih odnosno sukob pristaša tradicionalnoga, akademskog poimanja umjetnosti s jedne, i zagovornika modernističkih strujanja s druge strane, o kome će više govora biti kasnije. Iako će o Pilarovu udjelu u tom sukobu Starih i Mladih naknadno biti više riječi, korisno je već ovdje primijetiti kako na sadašnjem stupnju istraženosti problema treba ipak s rezervom pristupiti tezi da je Pilar od samog početka pokreta Mladih bio među prvacima novoga naraštaja.

Naime, pred Božić 1895. trebao je izići nikad objavljeni Dežmanov almanah u kojem bi se okupili Mladi. Pozivu na suradnju bio se je odazvao i već poznati i ugledni Silvije Strahimir Kranjčević a iz Dežmanova pisma Janku Leskovaru od 15. srpnja 1895. vidi se da Pilar nije naveden među njima.⁷³³ Dežman je bio nepunu godinu stariji od Pilara, a od rane je mladosti – dijelom zbog ugleda njegova oca Ivana, a dijelom zbog činjenice da su ga podupirali kum mu Josip Juraj Strossmayer i skrbnik Franjo Rački – bio pokretač mnogih pothvata zagrebačke srednjoškolske mladeži. Sličnu je ulogu imao i kad je počeo studirati medicinu u Grazu, potom u Beču.⁷³⁴ Kao što ćemo kasnije vidjeti, postoji još niz aktivnosti koje je poduzimao Dežman i krug oko njega, koje pokazuju da se Pilarova bliskost s krugom modernističkih prvaka ipak ne može datirati prije sredine ili druge polovice 90-ih godina 19. stoljeća. Ni Dušan Plavšić ga u svojim memoarskim zapisima ne spominje u kontekstu priprema za pokretanje bečke *Mladosti*,⁷³⁵ iako je u proglasu o skorome izlasku tog časopisa i njegovo ime navedeno među onima koji su obećali suradnju. Zašto je tako, zasad nije poznato.⁷³⁶

No, da se je on i u međuvremenu okušavao na literarnom polju jasno govori činjenica da je dvije godine nakon spomenutoga prevoditeljskog prvijenca, 1898. godine u istome Matičinu časopisu osvanula njegova već spominjana opširna rasprava „Secesija“, koja se je iste godine, potporom Društva hrvatskih umjetnika, pojavila i kao poseban otisak.⁷³⁷ Malo potom, u br. 48 istoga *Vienčeva* godišta, izišao je i njegov književni autorski prvijenac: pjesma u prozi „Veliko zvono“.⁷³⁸ Tada je njegovo ime već bilo nadaleko poznato: ako je Mladima pristupio kasnije od

⁷³³ D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 389.-392.; I. KRTALIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević*, 188.

⁷³⁴ J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 128.-132. i d.; ISTI, *Živjeti u Hrvatskoj*, 189. O zalaganju Franje Račkoga da biskupa Strossmayera potakne na novčanu potporu udovici Ivana Dežmana i njihovu sinu Milivoju v. opš. *Korespondencija Rački – Strossmayer*, IV., 191., 193.-196., 208.-209., 211., 213., 215., 217., 256.-258., 282., 323., 327.-328., 368.371.-372., 396.-397.

⁷³⁵ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 40. Usp. S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 176.-177.

⁷³⁶ Jedan od mogućih odgovora ili bar djelomičnih odgovora na to pitanje mogao bi se kriti u činjenici da je Pilar – ako je obiteljska predaja točna, što je u tom dijelu ipak upitno – gimnazijsko školovanje ili bar njegovu većinu završio kao „privatist“, tj. ne pohađajući redovito nastavu. Usljed toga bi i njegovi društveni kontakti bili reduciraniji.

⁷³⁷ I. PILAR, „Secesija“, *Vienac*, 30/1898., br. 35 (27. VIII. 1898., 540.-541.), br. 36 (3. IX. 1898., 555.-557.), br. 37. (10. IX. 1898., 570.-575.), br. 38 (17. IX. 1898., 590.-591.), br. 39 (24. IX. 1898., 603.-605.)

⁷³⁸ ISTI, „Veliko zvono. Pjesma u prozi“, *Vienac*, 30/1898, br. 48, 26. XI. 1898., 740.-742. To Pilarovo djelo ne zove se „Zvono“, a iako je pisano u pozi, nije ni „crtica“, kao što tvrdi M. KOLAR, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, 14. Odmah ispod njezina naslova naznačeno je naima: „Pjesma u prozi“. Pilarovu

većine prvaka njihova pokreta, i ako je stalno izbjegavao otvoreno sudjelovanje u javnim polemikama, Pilar je njihovu sukobu sa Starima ipak stekao iznimno važnu ulogu, budući da ga je zahvaljujući „Secesiji“ uskoro počeo biti glas jednog od prvaka Mladih. Kao takav, on je 1898. u *Hrvatskom salonu*, reprezentativnoj smotri Mladih čiji izlazak je također potaknuo i predvodio Dežman (a predgovor je napisao renomirani Ksaver Šandor Gjalski, pravim imenom Ljubomil Tito Josip Franjo Babić), objavio pjesmu u prozi „Prvi cjelov“.⁷³⁹ Iako time nisu bile iscrpljene njegove literarne ambicije, bio je to njegov jedini prilog u toj reprezentativnoj smotri Mladih.⁷⁴⁰

U prvome svesku *Godišnjaka Pilar* ustvrdio je Ivan Rogić da Pilar nije imao umjetničkih, dakle ni literarnih ambicija.⁷⁴¹ Kasnije objavljeni izvori pokazuju da bi ta ocjena možda trebala reviziju. Nju je u jednome dijelu poduzeo već Srećko Lipovčan, ocjenjujući da je Pilar od književnog rada odustao već nakon prvih pokušaja, ali da je i nastavio pokazivati izraziti interes „za probleme umjetničkog stvaranja ne samo kao estetskog nego i kulturološkog, društvenog problema, navlastito studijom *Secesija* (1989.) koja predstavlja odgovor 'Mladih' na napade 'Starih“.⁷⁴² I Antun Pavešković, govoreći o Pilarovim pjesmama u prozi, navodi kako se Pilar nakon njih, koliko je poznato, nije bavio književnošću „kao pjesnik ili na bilo koji drugi primarno literarni način“, ali „srećom, njegovi sekundarno literarni prinosi već od svojih početaka imaju sasvim pristojnu literarnu težinu“.⁷⁴³

Te ocjene su svakako točnije, iako ni na faktografskoj razini nisu sasvim precizne, jer se Pilar i kasnije u nekoliko navrata na „primarno literarni način“ bavio književnošću, pa i dva i pol desetljeća kasnije, kad je 1924. prikazao Šufflayev roman, prvi znanstveno-fantastični roman u hrvatskoj književnosti. Pilar je, naime, u razmjerno dugom razdoblju svoga neduga života imao itekakvih literarnih odnosno umjetničkih ambicija. Kao što pokazuju njegova pisma bliskomu prijatelju i suradniku Dušanu Plavšiću iz 1898. godine, on je sebe već tada svrstavao u „mlade literate i umjetnike“. Nije se pritom radilo samo o tome da je smatrao kako je politička arena zatvorena, pa je mlađem naraštaju preostalo jedino baviti se kulturnim radom, odnosno literaturom i uopće umjetnošću. Bilo je, naime, i toga, ali je važnije da je zapravo do svojih književnih uradaka dosta držao, i da je u tom smjeru imao daljnjih planova. Samo tako se može shvatiti njegova obavijest Plavšiću iz rujna 1898., da ima vlastitu „kombinaciju“ za Inhofova nasljednika na mjestu urednika *Vienca*: to bi mjesto trebao preuzeti upravo Plavšić, pa bi se prilike u Zagrebu, u kojemu ionako „pulzira snažan život umjetnički i literarni“, još dodatno

pjesmu u prozi „Zvonom“ je, začudo, prozvao i S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 14. koji je inače radio na upotpunjavanju Pilarove bibliografije.

⁷³⁹ I. PILAR, „Prvi cjelov“, *Hrvatski salon*, Zagreb, 1898., sv. 1, 4.-5.

⁷⁴⁰ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 24. u krivu je, dakle, kad govori o „objelodanjenim pjesmama u prozi“ u *Hrvatskome salonu*. Istu je pogrešku napravio i u članku „Moderna i tradicija“, *Dani hvarškoga kazališta: Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, Zagreb-Split, 2001., 39., u kojem tvrdi da je Pilar u toj publikaciji objavio „dvije pjesme u prozi, obje loš proizvod pjesnikovanja s puno više osobnih pretenzija od autentična nadahnuća.“

⁷⁴¹ I. ROGIĆ, „Četiri lika Ive Pilara“, 16.

⁷⁴² S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 14.

⁷⁴³ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 24. U tekstu „Moderna i tradicija, objavljenom iste godine, vidjeli smo, Paveškovićeve je sud o Pilarovim literarnim uradcima puno nepovoljniji.

popravile. U tom smislu je Pilar očito izravno lobirao (npr. kod kipara Roberta Frangeša Mihanovića i kod u tom pogledu više nego skeptičnoga Dežmana), a pokušavao je posredno na to privoljeti i utjecajne političke čimbenike (poput obzoraškog prvaka Šime Mazzure). No, pritom je Pilar imao i privatnih računa u toj „kombinaciji“: u istome pismu navodi on Plavšiću kako je napisao „jednu stvarcu“ za koju „vele ljudi da je uspjela ali što ćeš – tiskati ju ne mogu nigdje“.⁷⁴⁴ Formula za rješenje te poteškoće bila je jasna: kad bi Plavšić postao urednikom Matičina časopisa, onda tog problema – koji će se još i zaoštriti ako doista ode Inhof koji mu je *Vienčeva* vrata i više nego samo odškrinuo – uopće ne bi bilo: Pilar bi imao mjesto za objavljivanje svojih „uspjelih stvari“, i to ne u nekom možda objektivno važnom, ali ipak marginalnome, mladenačkom časopisu poput bečke *Mladosti* (čije je pokretanju zdušno odobravao, a donekle u njemu i sudjelovao, ali se najavljenom autorskom suradnjom začudo nije pojavio!), nego u središnjemu hrvatskom književnom časopisu, u rodnome gradu i pod najsjajnijim svjetlima hrvatske kulturne pozornice.

Je li Pilar znao da najuži krug oko *Mladosti* razmišlja o tome da se u Zagrebu osnuje dionički društvo, i da časopis postane glasilom Društva hrvatskih književnika koje je upravo nastajalo,⁷⁴⁵ nije moguće sa sigurnošću utvrditi, iako se čini logičnim. No, iz toga, trećega Pilarova pisma Plavšiću koje je objavio Stjepan Matković, jasno proizlaze njegove literarne ambicije. On tada, u kasno ljeto 1898. najavljuje *Almanah* koji bi objavili „najmlađi od najmlađih“, pa moli Plavšića da na njegovu, Pilarovu adresu pošalje svoj „literarni prinos, nešto malo i fino“. Spominje on na koncu kako Dežman nije Plavšića predvidio kao suradnika tog *Almanaha*, ali se Pilar ipak za to zalaže. To pismo, dakle, bez ikakve sumnje pokazuje da je on, Ivo Pilar, bio očito u samome žarištu nastojanja da se u toj publikaciji i Plavšićevim sudjelovanjem demonstrira literarni potencijal „najmlađih od najmlađih“.⁷⁴⁶ A to da Pilar sa svoje navršene 24 godine u tom trenutku bar biološki nije spadao u „najmlađe od najmlađih“ (u cvijetu najranije mladosti nije, uostalom, bio ni Plavšić, rođen u travnju 1875.), i nije bilo toliko važno. Važnije je to da se *Almanah*, kao što je poznato, nije nikad pojavio.

No, nije Pilarova književna ambicija utrnila ni tada niti zbog toga. Ona ga je, vrlo vjerojatno, poticala i na to da u proljeće 1899. upiše studij na bečkome Filozofskom fakultetu ili da o tome bar intenzivno razmišlja. Uz to će i prvo razdoblje njegova boravka u Bosni i

⁷⁴⁴ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 160.-162., 164. Na to Pilarovo pismo, koje je tada još bilo u Plavšićevu posjedu, upozorila je i N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 443., 582. Prema tome, posve je pogrešna tvrdnja S. BLAŽANOVIĆA, „Doprinos Ive Pilara kritičko-teorijskim pitanjima književnosti“, 203., da je Pilar „književno stvaralaštvo“ napustio zbog toga što „nije bio zadovoljan“ svojim dvjema objavljenim pjesmama u prozi. I tu je tvrdnju autor izrekao bez pozivanja na bilo kakav izvor.

⁷⁴⁵ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 432.

⁷⁴⁶ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 160.-163.

Hercegovini, napose prve godine njegova života u Sarajevu, dakle, razdoblje od 1900. nadalje, obilježiti njegovo nastojanje da se afirmira baš kao književnik.⁷⁴⁷

Zato je bilo razumljivo da se je odmah po dolasku u glavni grad BiH priključio sarajevskom književničkom krugu, u kojem su se pomno pratila zbivanja na hrvatskoj i ne samo hrvatskoj književnoj pozornici.⁷⁴⁸ Nije Pilar tamo objavio puno, ali se smije pretpostaviti da je napisao dosta, a da je planirao još više i još ambicioznije. No, problem je bio drugdje. Bez obzira na to što su se Pilarovi književni radovi pojavili u uglednome zagrebačkom književnom časopisu odnosno, koji mjesec kasnije, u dobro uređenoj, skoro raskošnoj umjetničkoj smotri koja je popraćena velikom pozornošću umjetničke i opće javnosti, kritike Pilarovih literarnih pokušaja bile su većinom nepovoljne. Doduše, renomirani Silvije Strahimir Kranjčević, čiji je glas bio važan ne samo zbog njegova velikoga i zasluženoga pjesničkog ugleda, nego i zbog činjenice da je faktično uređivao sarajevsku *Nadu* – jedan od malobrojnih književnih časopisa koji je izlazio redovito, bio uređivan na visokoj razini i, ne na zadnjem mjestu, dosta izdašno honorirao suradnju – u svom je prikazu *Hrvatskog salona* među „uspjele literarne priloge“ uvrstio i Pilarovo djelo.⁷⁴⁹

No, ta ovlaš nabačena laskava ocjena bila je usamljena. K tome, ona nije bila jedina pogrešna procjena Kranjčevića kao književnoga kritičara: radeći istodobno kao urednik i kao kritičar, veliki je pjesnik u svojoj *Nadi* znao precijeniti i literarne domete drugih književnih početnika.⁷⁵⁰ Ante Tresić Pavičić (nesumnjivo i pod dojmom Pilarove *Secesije*, koja je reprezentirala skoro sve što je Tresić Pavičić u to doba prezirao i izvrgavao ruglu), izabrao je baš i Pilarove redke da se naruga *Hrvatskom salonu* i njegovim suradnicima: „A što su [modernisti, op. T. J.] stvorili? Čovjeku se sažali, kad samo na to i pomisli. Sve što su ti naivni mladići stvorili, kompendovao je duhoviti Matoš u 'Čarapi'. Tko hoće da ima pojam o njihovom stvaranju, najbolje će ga steći u 'Matoševoj' parafrazi neke Ivanove novelice u 'Čarapi'. Ili neka čita Pilarov 'Prvi cjelov' u prvom svezku *Salona*, pa će vidjeti što znači igrati se maglovitim pojmovima, što znači pisati rieči bez smisla, i teturati se po 'rubu vječnosti', i 'povući u skrovište vječnosti', pa će vidjeti što znači bečko gigerlstvo u hrvatskoj književnosti.“⁷⁵¹

⁷⁴⁷ Prema tome, posve je pogrešna tvrdnja S. BLAŽANOVIĆA, „Doprinos Ive Pilara kritičko-teorijskim pitanjima književnosti“, 203., da je Pilar „književno stvaralaštvo“ napustio zbog toga što „nije bio zadovoljan“ svojim dvjema objavljenim pjesmama u prozi. I tu je tvrdnju autor izrekao bez pozivanja na bilo kakav izvor.

⁷⁴⁸ B. ĆORIĆ, „Kritika hrvatske poezije u *Nadi* (1895-1903)“, *Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, knj. V., Sarajevo, 1976., 39.

⁷⁴⁹ Silvije Strahimir KRANJČEVIĆ, „Hrvatski salon, Zagreb, 1898., Dionička tiskara u Zagrebu. Cijena 60. novčića“, *Nada*, 5/1899., br. 1, Sarajevo, 1. I. 1899., 15. Članak je uvršten i u Kranjčevićeva *Sabrana djela. Svezak treći: Proza, prepjevi, pisma*, ur. Ivo Frangeš, Zagreb, 1958., 163.-164..

⁷⁵⁰ Usp. B. ĆORIĆ, „Kritika hrvatske poezije u *Nadi* (1895-1903)“, 41.-51.

⁷⁵¹ A. TRESIĆ PAVIČIĆ, „Rane otačbine. Mane i zapreke u razvitku hrvatske književnosti“, *Novi viek*, 4/1899., br. 6, Zagreb, 15. III. 1899., 338.-341. Rasprava je objavljena i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 576. U tekstu „Interview s velikim i u Hrvatstvu na žalost još nepriznatim književnikom Blagojem Süd-Kovačevićem“, objavljenom u *Novome vieku*, II/1898., br. 5, Split, 1. III. 1898., 288.-295. Matoš je, naime, u odjeljku „Čarapa“ (str. 293.) persiflirao Dežmanovu pjesničku prozu „Okovi“ koja je je osvanula u prvome broju bečke *Mladosti*. Usp. A. G. MATOŠ, *Sabrana djela, sv. VI.: O hrvatskoj književnosti (1898-1909)*, Zagreb, 1973., 12.

Zbog svoga oporbenjačkog duha Antun Gustav Matoš je, naime, načelno simpatizirao Mlade, a napose njihovo slobodoumlje i antiklerikalizam. Zato je očito pred kraj 1897. bio sklon tomu da prihvati poziv na suradnju u *Mladosti*.⁷⁵² No, ubrzo je od toga odustao: u pismu A. Tresiću Pavičiću od 28. siječnja 1898. on je napisao: „Vama će jamačno biti poznato, da je neka poštovana redakcija i moje ime upotrijebila na spisku za svoju reklamu. Tek sada, pošto sam u Beču lično upoznao korifeje te hrvatske 'Mladosti' i vidio jadni prvi broj lista, vidim kako sam pogriješio, te se dadoh opsjeniti lažnim sjajem besprimjerne za nas reklame.“⁷⁵³ Matoš je, naime, oštrovidno i doista vrlo rano upozorio na to da su najglasniji predstavnici Mladih zapravo – slabi književnici. On sam je tvrdio kako se je napajao modernom na njezinim francuskim izvorima, a na na njenim srednjoeuropskim odrazima, i pritom je bio uglavnom u pravu,⁷⁵⁴ ali je i tada, kako je pisao, „učiteljicu Germaniju“ (s njezinom narodnom dušom i idejom nacionalne slobode „proti robovanju tuđinskom 'napretku“; i s njezinim Bismarckom, Moltkeom i Nietzscheom) uvijek pretpostavljao Italiji.⁷⁵⁵

No, Matoš je iznad svega bio talentiran i duhovit, pa mu nije moglo imponirati nastojanje nemalog broja Mladih da nasilu uđu u literaturu. Odbijala ga je, doduše, i politička boja kojoj su oni većinom pripadali. Oni su mahom otklanjali hrvatsku nacionalističku ideologiju odnosno starčevićanstvo, pokazujući simpatije prema *obzoraštvu* koje su mnogi od njih baštinili u svojoj obitelji (pa su i zbog toga, ili baš ponajviše zbog toga uživali simpatije uglednih zagrebačkih dnevnih novina), a kasnije su se, posve logičnim razvitkom, svrstali pod naprednjačku zastavu, zagovarajući jugoslavenske koncepcije u raznim nijansama i prezirući hrvatsko državno pravo, Starčevića i njegove sljedbenike.⁷⁵⁶ Taj njihov otklon od starčevićanstva, ideologije kojoj je Matoš ostao vjeran usprkos svim svojim proturječnostima i impresionističkim nedosljednostima, nije u očima toga vojnog bjegunca, sjajnoga književnika i nenadmašnog polemičara bio bez značenja. No, kako je Matoš znao oštro i duhovito kritizirati ne samo političke protivnike, nego i svoje stranačke i političke istomišljenike, pa i osobne prijatelje, očito je da su mu puno važniji bili estetski, literarni čimbenici i uvjerenja. Zato svoje vršnjake koji su se sukobljavali sa Starima nije štedio niti tetošio.

Mladima, pa i Ivi Pilaru („kojega hrvatski narod zna po tome što se zove kao i jedan njegov dubok učenjak“), Matoš se je narugao već 1898. u splitskome *Novom vieku* koji je uređivao spomenuti Tresić Pavičić, jedan od najzagriženijih i najdosljednijih protivnika modernističkih strujanja u književnosti.⁷⁵⁷ U proljeće 1898. u istome je časopisu Matoš opet

⁷⁵² N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, 238.

⁷⁵³ M. GALIĆ, *Hrvatske prilike u dopisivanju Ante Tresića Pavičića*, 47.-48.

⁷⁵⁴ Mirko ŽEŽELJ, *Tragajući za Matošem*, Zagreb, 1970., 203.

⁷⁵⁵ Matoševo pismo M. Ogrizoviću, 6. IX. 1907., u: A. G. MATOŠ, *Pisma II.*, 64.-65.

⁷⁵⁶ Zanimljiv opis pojma „obzoraštvo“ u svojim publicističkim zapisima koji su redigirani nakon Drugoga svjetskog rata te su objavljeni najprije u *Radu JAZU*, a potom i kao knjiga pod naslovom *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900-1941.*, ponudio je jedan od njegovih izdanaka, novinar i publicist Josip Horvat (Usp. J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 191.-192.)

⁷⁵⁷ A. G. MATOŠ, „Interview s velikim i u Hrvatstvu na žalost još nepriznatim književnikom Blagojem Sūd-Kovačevićem“, 288.-295.

očešao Pilara, napisavši kako „ima dara za tapetara“.⁷⁵⁸ I u pismu Andriji Milčinoviću iz prosinca 1900. rugao se je Pilaru, Dežmanu i Jugoviću,⁷⁵⁹ a godinu dana kasnije pisao mu je kako je s pravom proglasio „Pilara, Dežmana & Consortes literarnim štreberima“.⁷⁶⁰ Nekoliko mjeseci prije toga, pišući Milčinoviću o Uskrsu 1901. godine, on će odbiti insinuaciju da načelno podcjenjuje Mlade: „Vi velite da se dižem protiv svega, što je mlado? Varate se. Ja sam se 'dizao' tek protiv smiješnih fraza i fraseura a la Dežman.“ I onda, u istome pismu Milčinoviću – koji nije bio njegov politički istomišljenik – Matoš odaje da mu ni nacionalno-politički razlozi ipak nisu nebitni: „Vi se smješkate riječima Hrvatska i sloboda, a te bi riječi mogle biti našom vjerom – jedinim ciljem životnim. Bez tog je cilja smiješno hrvatski pisati, smiješno možda i živjeti onima, koji nemaju drugog vjerovanja. Ta vjera nije ljubiti krdo, koje se zovu Hrvati, nego ljubiti svoju energiju, svoju budućnost, svoj jezik – dobra neizvediva bez neke sloge i zajedničkog stupanja“.⁷⁶¹

I nepune dvije godinu kasnije, 1903. Matoš je u frankovačkome *Hrvatskom pravu* podsjetio na to kako je „prije nekoliko godina demaskirao snobove oko *Mladosti*, te nemoćnike i frazere, nametnike u ime nekog neshvaćenog secesionizma“, time što im je „savjetovao ostati kod pomade, kod kurjih očijuh i njihovih djevičanskih bobuljicah“. Napadalo ga se tada da je zloupotrijebio bečko domaćinstvo kruga oko *Mladosti*, a danas se vidi da je ne samo to neistina, nego su su ti secesionisti u međuvremenu ili umuknuli ili se „podaše najnevjerojatnijim kompromisom“.⁷⁶² Nizao je Matoš primjere: „Još nikada ne bijaše više pustolova u našoj lit.[eraturi] i politici. Braća Radići, Ivo Pilar, Plavšić, Sirovatka Hinko, Sirovica Dinko, Kosta Hörmann, Milaković, Kumičić, J. E. Tomić, Zagorka, Korenić, Šmid-Jugović, Šilović, kritičar Dvorniković... Izbor je vrlo lagan“, piše on Milčinoviću u kolovozu 1903. godine.⁷⁶³ I 1904. tad već autoritativni Matoš je ponovio kako najistaknutijim predstavnicima Mladih nedostaje dara; štoviše „najveće su njihove nezgode da su nekritični i da dosele najveći njihovi vikači ne pokazale talenta. Njihov oficijelni kritičar je neki Milan Marjanović, čovjek bez stila, bez ukusa i produktivan kao mašina.“⁷⁶⁴

Polemizirajući s Milanom Marjanovićem, Matoš je i 1907. ustvrdio kako je i sam modernist, ali njegov, Matošev modernizam „nije modernizam Milana Šarića, Plavšića, Tauska, Šmida Jugovića, dra Korporića, Vl. Jelovšeka i M. Marjanovića“, pa je potom dodao: „Najgrlatijima ne bijaše modernizam potrebom, oslobođenjem, novim suncem, neodoljivim nagonom duha i temperamenta, nego gestom, pozom, zanimljivom atitidom, koketerijom, proračunima i vrlo jeftinim dandyzmom, i tek što je bečka 'Moderna' izlazila iz mode, vođa Dežman postade vrlo praktičan, a razni Pilari, Špuni, Gradi, Tauski i Plavšić ili mukom

⁷⁵⁸ ISTI, „Impromptu“, *Sabrana djela*, sv. XIII – *Polemike (1898-1908)*, Zagreb, 1973., 19.

⁷⁵⁹ Matoševo pismo A. Milčinoviću, 18. XII. 1900., u: A. G. MATOŠ, *Pisma I.*, 327.

⁷⁶⁰ Matoševo pismo A. Milčinoviću, 8. i 13. XII. 1901., u: A. G. MATOŠ, *Pisma I.*, 351., 352.

⁷⁶¹ Matoševo pismo A. Milčinoviću, na Uskrs 1901., u: A. G. MATOŠ, *Pisma I.*, 338.

⁷⁶² A. G. MATOŠ, „Tragikomika taštine“, *Sabrana djela*, sv. VI., 70.-71.

⁷⁶³ ISTI, *Pisma I.*, 365.

⁷⁶⁴ ISTI, „Stari i Mladi. Hrvatski književni pokret“, *Sabrana djela*, sv. VI., 87.-89.

zamuknuše ili prestadoše sa modernističkim pozama, gestovima i maskaradama.⁷⁶⁵ Koju godinu kasnije, 1909. je u *Narodnim novinama* ocijenio kako Mladi „istupivši tolikim samopouzdanjem tamo početkom devedesetih godina, ne stvoriše do danas ništa, ama baš ništa odista novo, osim nekoliko novih problematičnih, sumnjivih imena“, dodajući kako su „ondašnji najgrlatiji epigoni, I. Pilar, Plavšić i Jelovšek, danas [...] već literarni pokojnici, a famozni vođa 'mlađih', Dežman, autor zaboravljene već knjige *Protiv struje*, preobrazio se iz antistrujskog literata u strujskog žurnalistu.“⁷⁶⁶ U *Agramer Tagblattu* iste je godine Matoš otišao još i korak dalje, proglašivši Mlade, među njima poimence Pilara, Vladimira Jelovšeka, Vladimira Šmid-Jugovića i Dušana Plavšića jednostavno – komičnima.⁷⁶⁷

Takve negativne kritike su Pilaru nesumnjivo bile i bolnije i pogubnije od onih koje su dolazile iz redova Starih, tj. iz krugova koji su njemu i njegovu naraštaju u umjetničkom pogledu bili ideološki suprotstavljeni. Takve se kritike nije moglo proglasiti ideološki pristranim kao što se možda moglo prozvati one diskvalifikacije koje su upućivali Stari. A Stari nisu Pilaru predbacivali samo diletantizam i nedostatak književnog talenta, nego je bilo i ocjena da u njegovim literarnim pokušajima do izražaja dolazi i stanovita moralna izopačenost, bar s gledišta tradicionalnog morala. Nije Pilar bio jedina žrtva takvih i sličnih optužaba: predbacivanje nemoralnosti i izopačenosti spadalo je u standardne rekvizite polemičke paljbe Starih, pa je bilo malo autora među Mladima koje je ona mimoišla. U tom pogledu osobito žestok bio je napadaj Stjepana Korenića, urednika *Katoličkoga lista*, objavljen početkom 1899. godine.⁷⁶⁸

Ta su predbacivanja doista bila neutemeljena, a Milan Marjanović je s pravom isticao kako Pilarovi književni radovi ne sadrže nikakav bunt niti nešto što bi moglo provocirati tradicionaliste: oni spadaju u ono što on naziva „mistikom i askezom“.⁷⁶⁹ No, u svakom slučaju, književna kritika i povijest književnosti potvrdili su nepovoljan sud suvremenika o dosezima Pilarova literarnog dara. Zato se može kazati kako pretežu književnokritičke ocjene bliske onoj već spomenutoj Pavletićevoj: on je Pilarove literarne pokušaje nazvao „beznačajnim modernističkim crticama“,⁷⁷⁰ baš kao što im Pavešković predbacuje „mladenački stil“, koji je ujedno „opterećen tipično mladenačkim početničkim boljkama pjesnikovanja s mnogo više osobnih pretenzija od autentičnog nadahnuća.“⁷⁷¹

Doduše, kao što smo spomenuli, u vrijeme nastanka odnosno objavljivanja tih pokušaja, Pilar više i nije mladac: mnogi su veliki književnici umrli ili prestali pisati i prije nego što su navršili 24 ili 25 godina, a malo je onih koji do te dobi nisu pokazali što doista mogu. Ono što je

⁷⁶⁵ ISTI, „Sintetična kritika“, *Sabrana djela*, sv. IV. – *Vidici i putovi – Naši ljudi i krajevi*, Zagreb, 1973., 223., 227.

⁷⁶⁶ ISTI, „Naša književna kriza“, *Sabrana djela*, sv. VI., 196.-198.

⁷⁶⁷ A. G. MATOŠ, „Die Alten und die Jungen“, *Sabrana djela*, sv. VII. – *O hrvatskoj književnosti (1909-1913)*, 26.

⁷⁶⁸ S. K.[ORENIĆ], „Iz hrvatskog salona umjetnosti“, *Katolički list*, 50/1899., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 741. Ta serija članaka kasnije je objavljena kao brošura pod naslovom *Nekoliko misli k našem umjetno literarnom pokretu* (Zagreb, 1899.)

⁷⁶⁹ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoe*, 160.

⁷⁷⁰ V. PAVLETIĆ, *Kako su stvarali književnici*, I., 358.

⁷⁷¹ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 24.

Pilar kao književnik pokazao, zaista nije bilo puno. A ipak, odmah po dolasku u Sarajevo 1900. godine on se je uključio i u kulturni odnosno društveni život. Točan nadnevak njegova dolaska u Sarajevo nije poznat, ali je to očito bilo u drugoj polovici 1900. godine, budući da ga ne nalazimo među pokretačima i suradnicima *Behara*, koji je počeo izlaziti 1. svibnja 1900. godine,⁷⁷² a izvjesno je da bi bio bar u širem krugu njegovih pokretača. *Behar* je, naime, bio jedan od najvažnijih i najutjecajnih listova koji su se pojavili u muslimanskome kulturnom krugu na prijelazu 19. u 20. stoljeće.⁷⁷³ Iako prividno uglavnom nepolitičan, časopis je bio sobito važan za širenje hrvatske nacionalne misli među bosansko-hercegovačkim muslimanima, pa će vrlo brzo postati trn u oku srpskim nacionalistima.⁷⁷⁴ *Behar* je pokrenut na poticaj Edhema Mulabdića,⁷⁷⁵ Osmana Nuri Hadžića,⁷⁷⁶ Safvet-bega Bašagića⁷⁷⁷ i Ademage Mešića.⁷⁷⁸ Zemaljska vlada za BiH

⁷⁷² Lj. TOMIĆ-KOVAČ, „Književni časopisi u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske okupacije“, *Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, knj. III-IV., Sarajevo, 1974./75., 99.-101.

⁷⁷³ Opš. Muhsin RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, 2. izd., Sarajevo, 1990., 181.-223.

⁷⁷⁴ U pismu Petru Kočiću od 9. V. 1909. Ljubica Luković iz Beograda ustvrdit će da *Behar* i dalje ima nekoliko stotina muslimanskih pretplatnika te da je taj list „više učinio za Hrvate nego sav drugi njihov rad.“ („Prepiska Petra Kočića“, *Sabrana djela Petra Kočića*, http://rastko.rs/rastko-bl/kocic/pkocic-prepiska_1.html, pristup 4. X. 2014.)

⁷⁷⁵ Edhem Mulabdić (Maglaj, 1862. – 29. I. 1954.), hrvatski i bosanskohercegovački književnik. Školuje se u Maglaju i u Sarajevu, potom radi u državnoj službi. Jedan je od glavnih sudionika kulturno-preporodnih gibanja među bosansko-hercegovačkim muslimanima. Sa Safvetom begom Bašagićem i Osmanom Nuri Hadžićem pokreće 1900. list *Behar* i uređuje ga od 1901. do 1906., a 1903. osniva i društvo Gajret. U politički život ulazi nakon 1918. te je tri puta biran za narodnog zastupnika na listi JMO. Umirovljen 1929., a od te godine do sloma Nezavisne Države Hrvatske predsjednik je Muslimanskoga kulturnog društva Narodna uzdanica. Uhićen je odmah nakon ulaska Jugoslavenske armije u Sarajevo te osuđen na pet godina zatvora i trajni gubitak građanskih prava, ali je amnestiran iduće godine. (M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 90.; Z. HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu*, 93.-94.)

⁷⁷⁶ Osman Nuri Hadžić, (Mostar, 28. VI.1869. – Beograd, 23. XII. 1937.), književnik i novinar. Završio Šerijatsku školu u Sarajevu, a pravo studirao u Zagrebu i u Beču. Diplomirao u Zagrebu 1899., potom namještenik Zemaljske vlade za BiH, te profesor, kasnije i ravnatelj Šerijatske sudačke škole. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata kotarski predstojnik u Banjoj Luci u Bosanskoj Dubici. Izvorno pristaša Stranke prava, osuđen zbog sudjelovanja u spaljivanju mađarske zastave 1895. godine. S Ivanom Milićevićem objavljuje pod pseudonimom „Osman-Aziz“. Kasnije se priklanja srpstvu i jugoslavenstvu, te nakon 1918. postaje načelnikom u Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu. Umirovljen 1924., a od 1929. do smrti član Državnog savjeta. (Dominik MANDIĆ, *Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 2. izd., Toronto, Zürich, Roma, Chicago, 1982., 492.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 306.-307.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 108.; Z. HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu*, 32.)

⁷⁷⁷ Safvet-beg Bašagić (Nevesinje, 6. V. 1870. – Sarajevo, 9. IV. 1934.), bosanskohercegovački i hrvatski književnik, povjesničar i političar, jedan od najpoznatijih i najutjecajnijih kulturnih djelatnika u Bosni i Hercegovini svoga doba, poznat i po književnom nadimku Mirza Safvet. Školovao se u Mostaru, Konjicu, Sarajevu, Zagrebu i Beču. Od 1900. do 1906. profesor arapskog jezika na gimnaziji u Sarajevu, ali je otpušten. Bio u dva navrata podpredsjednik te predsjednik Sabora, a od 1919. do umirovljenja 1927. kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Usp. D MANDIĆ, *Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 493.-494.; D.D.D. [Dunja DETONI DUJMIĆ], „Bašagić, Safvet-beg (Redžepašić)“, *HBL*, sv. 1, Zagreb, 1983., 511.-513.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 76.; Z. HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu*, 36.

⁷⁷⁸ Ademage Mešić (Tešanj, 25. III. 1868. /1869.?! – Popovača, 5. VII. 1945.), gospodarstvenik, kulturni mecena i političar. Jedan od najistaknutijih protagonista gospodarskoga, kulturnog i političkog života u BiH u razdoblju austro-ugarske uprave, prve jugoslavenske države i Nezavisne Države Hrvatske. Jedan od pokretača *Behara* i Muslimanskoga kulturnog prosvjetnog društva Tešanj te niza drugih kulturno-prosvjetnih ustanova. U politici dosljedno zastupa hrvatska nacionalna stajališta i pravašku ideologiju. Godine 1908. osniva Muslimansku naprednu stranku, nakon Prvoga svjetskog rata formalno pristupa JMO-u, ali i dalje nastoji promicati ideale iz mladosti. Iz

izdala je odobrenje za njegovo izlaženje 4. ožujka 1900.,⁷⁷⁹ a u urednički odbor lista ulazili su i Hrvati katolici, poput Silvija Strahimira Kranjčevića, Tugomira Alaupovića, Ivana Milićevića,⁷⁸⁰ Milana Preloga,⁷⁸¹ Ljudevita Dvornikovića,⁷⁸² Josipa Milakovića⁷⁸³ i dr. Svi su se oni odazvali već prvomu pozivu pokretača Ademage Mešića, unatoč konfesionalnim, pa i svjetonazorskim razlikama.⁷⁸⁴ Većina spomenutih bili su članovi *HPD Trebević* pa su i u tom svojstvu, kao predstavnici toga društva, sudjelovali u nizu kulturnih manifestacija u Sarajevu.⁷⁸⁵ Pilar je mnoge od njih poznao još iz Beča: Bašagića, Hadžića i Milićevića, možda i još nekoga.⁷⁸⁶ No, i s većinom onih koji su pripadali tomu krugu, a koje možda nije poznao, vrlo brzo je uspostavio

JMO-a istupa 1927., a od 1935. pristaša je Muslimanske organizacije koja se ponekad smatrala i muslimanskim odvjetkom Hrvatske seljačke stranke. Nakon proglašenja NDH imenovan doglavnikom i pozvan u Hrvatski državni sabor 1942. godine. U svibnju 1945. povlači se prema Austriji, odakle ga britanske okupacijske vlasti izručuju komunističkoj Jugoslaviji, koja ga sudi na doživotni zatvor, konfiskaciju imovine i gubitak građanskih prava. Uslijed zlostavljanja uskoro je umro u zatvorskoj bolnici u Popovači. Opš. D. MANDIĆ, *Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 498.; Z. HASANBEGOVIĆ, „Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.“, *ČSP*, 40/ 2008., br. 3, Zagreb, 2008., 969.–998.

⁷⁷⁹ M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 184.

⁷⁸⁰ Ivan Milićević (Mostar, 23. VI. 1868. – Sarajevo, 23. V. 1950.), novinar i književnik. Školovao se u Mostaru, Splitu i Sarajevu, pravo studirao u Beču. Književnim priložima počeo se javljati u *Hercegovačkom bosiljku* i u *Glasi Hercegovca*. Objavljivao pod pseudonimima Aziz Hercegovac i Ibni Mostari. Rano se priklanja pravaštvu te se posebno zalaže za katolika i muslimana. Prijateljuje i surađuje s Osmanom Nuri Hadžićem, pa u javnosti nastupaju pod zajedničkim pseudonimom Osman-Aziz. Godine 1897. u Mostaru pokreće i uređuje list *Osvit*, a u Sarajevu 1911. preuzima uređivanje službenoga *Sarajevskoga lista*. Veliki broj priloga objavio je u raznim novinama i časopisima u doba NDH, kad je slavljen kao „nestor pravaške misli“ u BiH. (Ante MARTINOVIĆ, „Ivan A. Milićević“, *Napredak – hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1929*, 18/1929., Sarajevo, 1928., 200.-204.; D. KAMBER, „Ivan Milićević kao kulturni radnik i hrvatski narodni borac“, *Hrvatska misao*, 2/1944., br. 2-3, Sarajevo, veljača-ožujak 1944., 38.-40.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 109.; „Milićević, Ivan“, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 7, Zagreb, 2005., 318.)

⁷⁸¹ Milan Prelog (Zagreb, 8. II. 1879. – Zagreb, 24. XII. 1931.), hrvatski povjesničar. Studirao povijest u Zagrebu i u Pragu, gdje je 1901. doktorirao. Radio kao nastavnik u Petrinji, Banjoj Luci, Sarajevu, Osijeku i Zagrebu. Od 1922. do 1926. predavao opću povijest srednjega i novoga vijeka na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a od 1927. opću povijest srednjega vijeka na Filozofskom fakultetu u Skopju. Proučavao je povijest Bosne, povijest hrvatskoga narodnog preporoda, slobodnog zidarstva i dr. („Prelog Milan“, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 8, 754.)

⁷⁸² Ljudevit Dvorniković (Zagreb, 6. IX. 1861. – Sarajevo, 24. III. 1933.), pedagog i književni kritičar. Učiteljsku školu završio u Zagrebu. Nakon službovanja u raznim mjestima, 1900. premješten u Sarajevo, gdje predaje u Tehničkoj, a potom i u Učiteljskoj školi. Član Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora i mnogih hrvatskih društava u Sarajevu i drugdje. Uređivao *Behar* od 1908. do 1910., a tijekom duljeg niza godina bio predsjednik sarajevskoga Hrvatskoga kluba. U pedagoškim i filozofskim radovima bio pristaša pozitivizma i evolucionizma. Opš. B. Pše. [Branko PLEŠE], „Dvorniković, Ljudevit“, *HBL*, sv. 3, Zagreb, 1993., 729.-730.; „Dvorniković, Ljudevit“, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 3, Da – Fo, Zagreb, 2001., 323.-324.)

⁷⁸³ Josip Milaković (Samobor, 1. VIII. 1861. – Samobor, 1. VIII. 1921.), hrvatski književnik i prosvjetni radnik. Od 1887. službuje u Bosni. U književnosti se javio 1879. i od tada surađivao u brojnim novinama i časopisima literarnim priložima, književnim raspravama i člancima iz povijesti školstva. Prva mu je knjiga (*Hrvaćanke*) izišla 1883. Opš. „† Josip Milaković“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3415, 2. VIII. 1921., 4.; Stjepan Đ. BLAŽEKOVIĆ, „Josip Milaković“, *Napredak*, 72/1931., sv. 7, Zagreb, septembar 1931., 252.-256.; „Milaković, Josip“, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 7, Mal – Nj, 310.) Podatci o nadnevku smrti se razilaze, pa je ovdje prihvaćen podatak objavljen u *Jutarnjem listu*.

⁷⁸⁴ OSMAN-AZIZ [Osman Nuri HADŽIĆ, Ivan MILIĆEVIĆ], „Na početku IX. godišta“, *Behar*, 9/1908., br. 1, 15. V. 1908., 1.-3.

⁷⁸⁵ S. S. KRANJČEVIĆ, *Sabrana djela. Svezak treći: Proza, prepjeveri, pisma*, ur. I. Frangeš, Zagreb, 1958., 684.

⁷⁸⁶ M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 116.

prijateljske odnose, kao i suradnju koja se je nastavila idućih godina, u nekim slučajevima i idućih desetljeća.

O neutrulim Pilarovim literarnim ambicijama govori jedno pismo koje je Milan Marjanović početkom prosinca 1900. uputio Dušanu Plavšiću. Prema tom pismu, Pilar je preko Janka Koharića bio obećao suradnju u Marjanovićeveu *Novom svjetlu*.⁷⁸⁷ Izgleda da do nje ipak nije došlo. A baš u to vrijeme Pilar je sudjelovao u organiziranju neformalne skupine književnika i javnih radnika koja se je nazvala Kolom sarajevskih književnika. Dostupni podatci ne dopuštaju pouzdaniji zaključak o tome je li se taj pokušaj strukovnoga literarnog udruživanja naslanjao na ranije pokušaje osnivanja književnoga društva u Bosni i Hercegovini,⁷⁸⁸ ali je sasvim izvjesno da je bio u određenoj vezi sa sličnim pokušajima u banskoj Hrvatskoj koji su baš u to vrijeme, u posve drugačijim okolnostima, pa i s drugim motivima, bili na putu uspješnog ostvarenja.

Priređujući sačuvano arhivsko gradivo o djelovanju te skupine, pokretače Kola (Kranjčevića, Pilara, Treščeca i Plavšića) književni povjesničar Davor Kapetanić naziva „afirmiranim književnicima i kulturnim radnicima“.⁷⁸⁹ Prvi, pa i treći nesumnjivo zaslužuju prvi od ta dva naslova, Pilaru i Plavšiću – makar potonji kasnije bio i tajnikom Društva hrvatskih književnika – više pristaje samo drugi (pri čemu su u to doba kao cijenjeni pjesnici slovali i Bašagić i Milaković i Milićević i Nuri Hadžić i Alaupović i Mulabdić, a neki od njih već su bili objavili i knjige).⁷⁹⁰ Bilo je karakteristično da su, pored Kranjčevića i Alaupovića, među glavnim pokretačima Kola sarajevskih književnika bila i dvojica novopočelih „kuferaša“, došljaka u BiH: Pilar i Plavšić. Oni su poradili na tome da postojeća neformalna skupina hrvatskih književnika dobije i jasnije organizacijske oblike. Njih dvojica prijateljevali su otprije, a između Kranjčevića i Plavšića, pa i između Kranjčevića i Pilara razvit će se i osobno prijateljstvo. Sin oca pravoslavca i majke katolikinje, Hrvat odgojem i osjećajem, kršten po pravoslavnom obredu, Dušan Plavšić će uskoro oženiti Milu pl. Kašaj (1878.-1942.), sestru Kranjčevićeve supruge Ele (Gabriele Ane).⁷⁹¹ Kasnije, nakon što umru Silvije (1908.) i udovica mu Ela (1911.), Plavšić i njegova supruga će skrbiti o njihovoj jedinici Višnji, rođenoj 1904. godine.

Od već poznatih i afirmiranih pisaca i kulturnih radnika, u Kolu sarajevskih književnika će se naći i neki od spomenutih pokretača *Behara*, mladi muslimanski intelektualci hrvatske nacionalne orijentacije. Ta okolnost posebno je važna u svjetlu činjenice da je razdoblje organiziranja i djelovanja Kola sarajevskih književnika zapravo vrijeme u kojem postoje intenzivni kontakti srpske i muslimanske političke elite u BiH, pa i pregovori o tješnjoj srpsko-muslimanskoj suradnji. Ti se kontakti, o kojima će kasnije biti više riječi, zbivaju u kontekstu usporedne muslimanske borbe za vjersko-prosvjetnu (vakufsko-mearifsku) i srpske borbe za crkveno-školsku autonomiju. Bez dodatnih se istraživanja ne može dati odgovor na pitanje, jesu li zemaljske vlasti toleriranjem toga katoličko-muslimanskoga literarnoga kružoka zapravo htjele

⁷⁸⁷ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, k. 40, Milan Marjanović – Dušanu Plavšiću, 6. XII. 1900.

⁷⁸⁸ O tim pokušajima v. Julijan JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II., 2. izd., Sarajevo, 1990., 550.-577.

⁷⁸⁹ D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 406..

⁷⁹⁰ Usp. H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u doba okupacije Bosne“, 230.

⁷⁹¹ I. PILAR, „Kako su nastala 'Zapamćenja fra Grge Martića'“, 137.

uspostaviti svojevrsnu ravnotežu prema srpsko-muslimanskim pregovorima. To bi pitanje svakako zasluživalo primjerenu pozornost, tim prije što je karakteristično da su sudionici Kola sarajevskih književnika odreda državni službenici (neki od njih i visoko rangirani u hijerarhiji vlasti) ili – poput Pilara i Plavšića – činovnici u ustanovama koje su bile od posebnoga interesa vlasti.⁷⁹²

U tome literarnom krugu Pilar je održao i više predavanja i referata. Neka od tih predavanja, poput onoga o slovenskom pjesniku Francu Prešernu te o pokretu mladih („Zagrebačkom literarnom pokretu“) tiskana su 1901. odnosno 1903. u *Nadi*. Predavanje o Prešernu nije bilo slučajno: stotu obljetnicu rođenja toga slovenskog pjesnika obilježilo je i Društvo hrvatskih književnika (DHK) na prvoj svojoj javnoj priredbi, održanoj 23. prosinca 1900. u sveučilišnoj auli.⁷⁹³ Pilarov tekst o Prešernu objavljen u *Nadi* zapravo je prerađeno njegovo predavanje održano 6. prosinca 1900., kad je u organizaciji *HPD Trebević* u Sarajevu upriličena Prešernova proslava.⁷⁹⁴

Razumljivo, to slavljenje Prešerna imalo je i političku notu: bio je to izraz slavenske solidarnosti i otpora prema Beču. Kod jednoga dijela tadašnje hrvatske kulturne elite ono je imalo i jugoslavensku boju, ali ni ta boja nije uvijek bila ista. Bilo je i među starčevićancima odnosno frankovcima onih koji su, poput Matoša, znali zagovarati hrvatsko-srpsku kulturnu suradnju, pa čak tvrditi kako Hrvati i Srbi dijele isti jezik i istu književnost, no *jugoslavenstvo u užem značenju* odnosno tzv. *narodno jedinstvo* uvijek se primarno gledalo u stapanju Hrvata i Srba; Slovenci su u tome imali sporedno mjesto i sporednu ulogu. Pilarov osjećaj pripadnosti slavenstvu trajno je ostao snažno izražen (pa on do izražaja dolazi i u njegovim pohvalama Prešernova poetskoga djela), ali je nesumnjivo teško braniti shvaćanje da je u tekstu o slovenskome književnom bardu Pilar bio „na tragu panslavenskih ideja“.⁷⁹⁵ Njegov je osjećaj pripadnosti slavenstvu vrlo daleko od onoga što se obično smatra panslavenstvom.

Prema uspomenaama Josipa Milakovića, upravo je Pilarov i Plavšićev dolazak iz Beča u Sarajevo potakao osnivanje Kola sarajevskih književnika, koje je, kako je Milaković pogrješno zabilježio, djelovalo 1901.-1902. godine. On drži da je prvi poziv uputio Kosta Hörmann koji je sazvao „kitu književnika“, među kojima su bili Tugomir Alaupović, Safvetbeg Bašagić, Gjuro Bujher, Ljuboje Dlostuš, Ljudevit Dvorniković, Osman Nuri Hadžić, Kosta Hörmann, Stjepan

⁷⁹² M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 185. ne raspravlja o toj mogućnosti, ali drži da je pokretanje *Behara* 1900. bilo u interesu Zemaljske vlade koja da je težila kulturno-vjerskom, pa time i političkom razbijanju muslimana. Dž. JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 196.-197. navodi da je tada u nacionalnom smislu hrvatski orijentirani Osman Nuri Hadžić, po svemu sudeći, baš u jesen 1900. iz vladina dispozicijskog fonda primio znatniju svotu novca na ime usluga pruženih vladi, pogotovo time što je izvješćivao o prilikama u muslimanskome oporbenom pokretu.

⁷⁹³ *Ljetopis Društva hrvatskih književnika u Zagrebu za godine 1900-1903.*, Zagreb, 1903., XV.; D. JELČIĆ, „Početak Ljetopisa Društva hrvatskih književnika (danas: Društvo književnika Hrvatske). Prvih 20 godina (1900-1919). Građa“, *Kronika zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, god. 6/1980, br. 17, Zagreb, 1980., 12.

⁷⁹⁴ S. S. KRANJČEVIĆ, *Sabrana djela*, II., 571. O toj proslavi je mostarski *Osvit* pisao 12. i 15. prosinca 1900., a Kranjčević je spjevao prigodnicu „Prolog sa proslave stogodišnjice rođenja dra Franceta Prešerna u Sarajevu“, koja je prvi put objavljena tek 1958. u njegovim *Sabranim djelima*, sv. II., 453.-455., 571.-572.

⁷⁹⁵ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 29.

Ilijić, Riza-beg Kapetanović, Silvije Strahimir Kranjčević, Adalbert Kuzmanović, Josip Milaković, Ivan Milićević, Ivo Pilar, Dušan Plavšić, Vladimir Treščec i Ćiro Truhelka. Nakon prvoga poticaja, oni su, prema Milakoviću, uglavili da će se sastajati svake druge srijede te će držati predavanja i raspravljati.⁷⁹⁶ Iz podjednako nepouzdanih uspomena Stjepka Ilijića proizlazilo bi da je Kolo osnovano 1900. na Kranjčevićev poticaj,⁷⁹⁷ a postoje i uspomene nepoznatog suvremenika, objavljene 1944. u sarajevskoj *Hrvatskoj misli*. Prema tim uspomena – u kojim se piscu učinilo da je Dušan Plavšić bio 1894. u krugu pokretača *Nade* – Kolo sarajevskih književnika („Kolo hrvatskih književnika u Sarajevu“) nastalo je 1901. godine na Hörmannov poticaj. No, osim što se je zabunio i u odnosu na Plavšićev tobožnji udio u pokretanju *Nade*, i u odnosu na godinu nastanka Kola, anonimni je pisac ustvrdio da je postojala i neka formalna „osnivačka skupština“, pa i to da je na njoj bio Ćiro Truhelka,⁷⁹⁸ za kojeg zapisnici („ljetopisi“) nedvoumno pokazuju da je članom Kola postao kasnije.

Nasuprot tome, Tugomir Alaupović je tvrdio kako u Sarajevu nije postojao nikakav hrvatski literarni krug, nego je bilo tek „nekoliko književnika osrednje ruke, svaki u svom posebnom krugu, obilježenom vjerom i narodnošću.“⁷⁹⁹ Plavšić je u jednoj od brojnih verzija svog životopisa ustvrdio da su glavni poticatelji „hrvatskoga književničkoga kluba“ u Sarajevu bili Kranjčević i Alaupović.⁸⁰⁰ Ivo Pilar je 1931. pisao kako je „Klub hrvatskih književnika u Sarajevu“ zasnovan u jesen 1900. godine, kao plod bliskoga druženja Kranjčevića, Plavšića i Pilara, i to nakon što su vlasti prigodom posvete barjaka *HPD Trebević* u Sarajevu te godine pokazale stanovito razumijevanje za Hrvate i njihove težnje odnosno za isticanje hrvatskih simbola i ograničeno kulturno organiziranje.⁸⁰¹ U stvarnosti se je radilo o smišljenome ustupku kojim je režim htio parirati sve agresivnijim srpskim zahtjevima za crkveno-školsku autonomiju, koje je ministar Kállay vrlo jasno prepoznavao kao političke.⁸⁰²

Literarnu skupinu koja je tako dinamizirala kulturni život Hrvata u Sarajevu, pa i živbot glavnoga grada BiH Hamdija je nazivao „Hrvatskim književnim društvom“, a bio je uvjeren kako je ono postojalo 1901. i 1902. godine. On napominje kako mu je Kranjčević bio „glavni faktor“ te dodaje da društvo nije imalo pisanih pravila nego su njegovim sastancima predsjedali članovi

⁷⁹⁶ Nav. prema: D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 397.; I. KRTALIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević*, 189.

⁷⁹⁷ Nav. prema: D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 397.-398.

⁷⁹⁸ d. „Petdeset godina od pokretanja 'Nade' i osnutka Kola hrvatskih književnika u Sarajevu“, *Hrvatska misao*, 2/1944., br. 6-7, Sarajevo, lipanj-srpanj 1944., 200.-201. Usp. D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 398.

⁷⁹⁹ D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 399.

⁸⁰⁰ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 37, Dušan Plavšić – Curriculum vitae, 3.-4.

⁸⁰¹ I. PILAR, „Kako su nastala 'Zapamćenja fra Grge Martića'“, 137. Na drugome mjestu Pilar piše kako je stanovito popuštanje prema Hrvatima započelo još 1893., nakon što je Fran Folnegović posjetio BiH i razgovarao s Kállayem. (L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Wien, 1918., 495.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 265.) Prema tvrdnjama I. Milićevića, Folnegović je to putovanje poduzeo bez dogovora sa Starčevićem. Opš. I. A. M.[ILIĆEVIĆ], „Nekoliko uspomena na Staroga (Odlomak)“, *Hrvatska sloga. Informativni hrvatski list za politiku, prosvjetu i narodno gospodarstvo*, 1/1923., br. 17, 20. V. 1923., 2.

⁸⁰² T. KRALJAČIĆ, *Kallayev režim u Bosni i Hercegovini*, 301.-303.

alfabetskim redom. Isti autor drži da je društvo imalo 18 članova, odreda suradnika *Nade*, a da se je „razišlo“ kad je Kranjčević počeo pobolijevati, odnosno 1904. godine.⁸⁰³ Vjerojatno je iz toga D. Jelčić zaključio kako je baš Kranjčević okupio „društvanke hrvatskih književnika i sastavio Kolo sarajevskih književnika“.⁸⁰⁴

Iako su i promatrači iz inozemstva – poput tadašnjega vojnoga bjegunca, emigranta Antuna Gustava Matoša – i ranije primjećivali kako se oko *Nade* organizirano okuplja skupina hrvatskih književnika,⁸⁰⁵ čini se da su Pilarove uspomene na nastanak Kola sarajevskih književnika ipak najbliže istini, pouzdanije i od rezultata Kreševljakovićeve istraživanja. Te uspomene, naime, u dobrome dijelu potvrđuju i drugi izvori. Kad je, naime, Plavšić došao u Sarajevo u drugoj polovici 1900. godine, malo iza Pilara, već je zatekao nekoliko književnika, ali je o njima i o načinu njihova djelovanja – ako je suditi po jednome pismu Frana Hrčića – imao uglavnom nepovoljan sud. Hrčić mu je, naime, otpisao da u Zagrebu nije u tom pogledu puno bolje nego u Sarajevu: većina zagrebačkih književnika također su „filistri“ kao i sarajevski.⁸⁰⁶ No, Plavšić nije dopustio da ga se žali, kao što je u tom učinio Hrčić, nego se je dao na posao. Iz pisma koje je on 2. prosinca 1900. uputio prnjavorskom župniku fra Mirku Šestiću, jasno se vidi da su hrvatski književnici u Sarajevu „nedavno“ posjetili fra Grgu Martića u kreševskom samostanu, pa je tada zasnovana zamisao da se uglednoga franjevca – koji je u dijelu katoličkih Hrvata u BiH, pa i šire, još za života smatran legendom – potakne na bilježenje uspomena. Odmah potom je formiran odbor „za izdanje tih memoara“, koji su činili Silvije Strahimir Kranjčević, dr. Tugomir Alaupović, Vladimir Treščec Borotha,⁸⁰⁷ Safvetbeg Bašagić, Dušan Plavšić i Ivo Pilar. Taj je odbor obavio potrebne predradnje, a Šestiću se je obratio znajući da je on već zapisao dio Martićevih uspomena. Iz pisma je također jasno da je Pilar u tome pothvatu imao važniju ulogu, jer je odgovor trebalo upraviti baš na njegovu adresu („Dr. Ivo Pilar, zem. banka, Sarajevo“).⁸⁰⁸

Bilo bi svakako korisno kad bi se Pilarova veza s fra Mirkom Šestićem mogla pouzdanije rekonstruirati, i to ne samo zato što će Šestić kasnije imati stanovitu ulogu u Hrvatskoj narodnoj zajednici, nego i zato što se je sustavnije bavio narodnom predajom o vukodlacima, vilama i

⁸⁰³ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave“, 234.

⁸⁰⁴ D. JELČIĆ, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb, 1997., 168.

⁸⁰⁵ A. G. MATOŠ, „Dojmovi s pariške izložbe, III. – Pariz, 22. travnja [1900.]“, *Sabrana djela, sv. III. – Dojmovi – Ogledi*, Zagreb, 1973., 132.

⁸⁰⁶ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 39, Fran Hrčić – Dušanu Plavšiću 10. XI. 1900.

⁸⁰⁷ Vladimir Borota (Borotha, pl. Borotha, Treščec Branjski, Jerotov, V. T. A.), po ocu Treščec, ali se češće služio prezimenom rano preminule majke. Hrvatski književnik, književni kritičar i prevoditelj, kazališni djelatnik i političar. Rodio se u Topuskom 23. V. 1870. godine. Školovao se u Bjelovaru i Zagrebu, pravo studirao u Zagrebu i u Beču. U BiH službuje od 1895. do 1907., kad prelazi u državnu službu u Zagrebu, a 1909. postaje intendantom Kraljevskoga zemaljskoga hrvatskoga kazališta. Velikim županom Zagrebačke županije imenovan 1917., a nakon stvaranja Kraljevstva SHS umirovljen. Reaktiviran 1925. i imenovan velikim županom Zagrebačke oblasti, ali iste godine ponovno umirovljen. Od 1927. do 1929. ravnatelj Hrvatskoga narodnoga kazališta. Umro u Dubrovniku 2. VII. 1932. Opš. Miloš OKUKA, „Vladimir Borotha (1870.-1932.)“, *Hrvatska misao – časopis za umjetnost i znanost*, 8/2004., nova serija, br. 22 (30), Sarajevo, siječanj-veljača 2004., 129.-135.

⁸⁰⁸ Gavro GAVRANIĆ, „Osvrt na tvrdnje dr. I. Pilara o postanku Martića Zapamćenja“, *Franjevački vijesnik*, 38/1931., br. 1, siječanj 1931., 14.

vješticama,⁸⁰⁹ za koju će Pilar u drugoj polovici 20-ih godina 20. stoljeća pokazati posebno zanimanje. Nije poznato, koliko intenzivno je Pilar i osobno kontaktirao s Martićem, u čijoj je ostavštini pronađena obilna korespondencija u kojoj se nalaze sačuvana, primjerice, i Plavšićeva i Milakovićeva pisma, dok Pilar nije naveden među korespondentima.⁸¹⁰ I rasprava koja se je tridesetak godina nakon toga razvila između Pilara i bosanskog franjevca fra Gavre Gavranića o tome, je li u nastanku Martićevih *Zapamćenja* važniju ulogu imalo zagrebačko Društvo hrvatskih književnika ili sarajevska književnička skupina (svejedno, zvala se ona kolo ili zbor), u ovom je kontekstu uglavnom nebitna.⁸¹¹ Ona, međutim, pokazuje važnu Pilarovu ulogu o organiziranju hrvatske inteligencije u Sarajevu. Bez toga je teško vjerovati da bi Pilara zapala zadaća koja je u ondašnjim okolnostima imala ne samo kulturno, nego i nacionalno-političko značenje. Bez takve Pilarove uloge teško bi se dogodilo da se bilježenje Martićevih uspomena 1901. povjeri njegovu mladom rođaku, povjesničaru Janku Kohariću.⁸¹² Martićeva *Zapamćenja 1829-78*, kako ih je zabilježio Koharić, za tisak je priredio Ferdo Šišić, pa su objavljena 1906. u Zagrebu,⁸¹³ a u kontekstu tih napora došlo je do organiziranja Kola sarajevskih književnika.

Bez obzira na različita sjećanja suvremenika, nema nikakve dvojbe o tome da su cirkularno pismo od 16. prosinca 1900., koje predstavlja prvu organiziranu aktivnost spomenutoga sarajevskoga literarnoga kruga, potpisali Pilar, Plavšić, Kranjčević i Alaupović. U njemu oni, „u ime nekolicine ovdašnjih književnika“, pozivaju na održavanje neformalnih književničkih večeri na kojima bi se sastajali, razmjenjivali misli i nazore, te povelili „nješto intenzivniji literarno-socijalni život“. Pozvani su odnosno „uzeti u izgled“: dvorski savjetnik Konstantin Hörmann, vladin tajnik Ljuboje Dlustuš, Rizabeg Kapetanović, Silvije Strahimir Kranjčević, dr. Tugomir Alaupović, Edhem Mulabdić, Vladimir Treščec, Josip Milaković, Safvetbeg Bašagić-Redžepagić [u izv. Redžepašić], Osman Nuri Hadžić, Ivan Milićević, Stjepan Ilijić, Ferdinand Vrbančić, Ljudevit Dvorniković, Dušan Nikolajev Plavšić i dr. Ivo Pilar. Otvorena je mogućnost da se tom krugu pridruži još neka „književnička ličnost“ koju bi navedena gospoda „predložila i u literarni krug uvela“. Četvorica potpisnika ističu da su oni „izvadjajući organ gorespomenute nekolicine naših književnika“, pa mole svakog naslovnika da najkasnije do srijede, 19. prosinca, na adresu „Dr. Pilar, Landesbank, jave sa dvije riječi, dali

⁸⁰⁹ Rastko DRLJIĆ, „Iz Šestićevih pribilježaba o vukodlacima“, *Napredak – hrvatski narodni kalendar 1936*, 26/1935., Sarajevo, 1935., 201.-205.

⁸¹⁰ Augustin ČIČIĆ, *Monografija o fra Grgi Martiću*. * 24. I. 1822. - † 30. VIII. 1905., Zagreb, 1930., 12.-14. Milaković je, kao službenik prosvjetnih vlasti, s Martićem komunicirao neovisno o bilježenju njegovih uspomena.

⁸¹¹ Zanimljivo da ni Gavranić niti Pilar, koji u kontekstu nastanka *Zapamćenja* spominje samo Klub sarajevskih književnika i JAZU (poričući ulogu DHK), nisu znali ili bar nisu spomenuli, da iz objavljenog *Ljetopisa Društva hrvatskih književnika u Zagrebu za godine 1900-1903.*, XX. proizlazi da je DHK ipak imao nemalog udjela u nastanku toga djela.

⁸¹² I. PILAR, „Kako su nastala 'Zapamćenja fra Grge Martića'“, 138. Međutim, u Plavšićevoj je ostavštini sačuvano pismo koje je on 7. prosinca 1900. uputio Kohariću „u ime odbora sarajevskih književnika za izdavanje fra Grginih memoara“, raspitujući se o honoraru koji bi Koharić tražio, budući da je odbor zaključio kako Martićeve uspomene treba zabilježiti „historik“. U pismu Pilar nije spomenut ni jednom riječju. (HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, k. 40.)

⁸¹³ Knjiga je izišla u Nakladi Gjura Trpinca. Četiri godine ranije o tim je uspomena Koharić u *Hrvatskoj misli*, 1/1902., br. 1-2, Zagreb, 16. I. 1902., str. 25.-28. objavio članak „Memoari fra Grge Martića“.

principijelno pristaje na te večeri“. Prvo je druženje sazvano za večer 21. prosinca 1900., a „ove večeri nemaju predbježno nikakvoga odredjenoga programa“ odnosno „sve što bi se učiniti i uvesti imalo, na samoj će se večeri zaključiti“. ⁸¹⁴

Nije to, zabilježiti će Pilar tridesetak godina kasnije, bilo formalno društvo odnosno udruga u smislu zakonskih propisa, „nego klub, t. j. zapravo nevezani redoviti sastanci, na kojima se je predavalo, referiralo, debatiralo i izmjenjivale misli i t. d. kako to među literatima već redovito biva.“ ⁸¹⁵ No, važno je uočiti da krug nije bio organiziran ni na kakvoj konfesionalnoj osnovi, što je u to doba u BiH bilo nepisano pravilo, nego je okupljao intelektualce mahom katoličke i islamske vjeroispovijedi, pri čemu su potonji bili već tada poznati kao pristaše hrvatske nacionalne misli. Iako u tome druženju nije moguće promatrati zametak onoga što je nekoliko godina kasnije uobličeno u Hrvatsku narodnu zajednicu, svakako je zanimljivo primijetiti kako je većina pripadnika Kola sarajevskih književnika u idućem razdoblju zastupala ideje koje će se kasnije naći u programskim dokumentima HNZ-a. A iz činjenice da je naveden kao posljednji na popisu, i da su se upravo njemu („pod adresom: Dr. Pilar, Landesbank“) pozvani imali javiti te se očitovati na okružnicu, dosta jasno proizlazi da je upravo Pilar imao središnju ulogu u tom organiziranju. Na to upućuje i činjenica da je baš on održao pozdravni govor na prvome sastanku Kola, 21. prosinca 1900. godine, kad je bio i zapisničar. ⁸¹⁶

U svome je pozdravnom govoru toga 21. prosinca Pilar istaknuo „da prisutne lih [samo] literarno nastojanje veže“. ⁸¹⁷ Sasvim je moguće da je ta ograda bila istaknuta zbog bojazni da vlasti takvo sastajanje – makar u njemu sudjelovali i vladini dužnosnici – proglase nepoćudnom odnosno sumnjivom ili čak zabranjenom političkom djelatnošću. No, kako proizlazi iz zapisnika koji je objavio D. Kapetanić, tijekom toga prvog sastanka odlučeno je da se novi članovi primaju balotažom, pri čemu tri crne kugle isključuju primitak. Zapisnik također pokazuje da je uglavljeno kako druženja članova Kola ne će biti strogo formalna, a da ni „religijozna i politička pitanja nisu a priori isključena, dok ne dobiju partajsko obilježje ili ostave akademičku formu“. Međutim, Kranjčević, Treščec i Pilar otklonili su Hörmannovu zamisao da se i formalno ustroji literarno društvo. Ti su Hörmannovi oponenti istaknuli kako „to pitanje za početak nije uzeto u izgled“, ali se može ići u tom smjeru kasnije, „ako ove večeri pokažu životne snage“. ⁸¹⁸ To otklanjanje Hörmannova prijedloga pokazuje da on ipak nije bio glavni poticatelj i organizator književničkoga skupa, jer da jest, onda bi se on svakako potrudio da u njegov prvi saziv budu pozvani ljudi koji bi osigurali prihvaćanje tako važnog prijedloga.

⁸¹⁴ ABiH, NKHZ, VI-7, inv. br. 44. Usp. D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 484.-485. Kapetanić tvrdi da su poziv potpisali samo Pilar i Plavšić. Međutim na pozivu koji su čuva u Napretkovoj kulturno-historijskoj zbirci, nalazi se i Kranjčevićev i Alaupovićev potpis. Muhsinu RIZVIĆU, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 148. također je poznata samo ona verzija poziva kojom se je služio i Kapetanić.

⁸¹⁵ I. PILAR, „Kako su nastala 'Zapamćenja fra Grge Martića'“, 137.

⁸¹⁶ Tekst zapisnika („ljetopisa“) od 21. XII. 1900. v. u D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića u sarajevskoj 'Nadi'“, 485.-486.

⁸¹⁷ Isto.

⁸¹⁸ Isto.

A kao što je Hörmann kao visoki vladin dužnosnik imao i političkog interesa da se u Sarajevu ustroji posebna književnička udruga, moguće je da je i otpor spomenute trojice pripadnika Kola imao političke motive, koje je bilo lako povezati s cehovskima odnosno strukovnicima. Naime, u Zagrebu je od 1897. neformalno djelovao Klub hrvatskih književnika, kojemu je glavni pokretač bio Milivoj Dežman, bliski Pilarov (i još bliži Plavšićev) znanac i suradnik. Prvi formalni dogovor o osnutku Društva hrvatskih književnika održan je 25. lipnja 1898. godine. Mladi će kasnije svojatati zamisao o stvaranju književničke udruge, no to je ideja koja se spominjala već ranije. Predsjednik Matice hrvatske to je pitanje potaknuo i na godišnjoj skupštini Matice za 1894., koja je održana 1895. godine,⁸¹⁹ a još ranije je o tome pisao, primjerice, i Antun Radić.⁸²⁰

No, zamisao o osnivanju posebne književničke udruge snažan je poticaj dobila utemeljenjem Društva hrvatskih umjetnika, u čijem je krilu nastao Klub hrvatskih književnika. Na spomenuti sastanak u lipnju 1898. Klub hrvatskih književnika pozvao je sve tadašnje hrvatske književnike, dakle ne samo one koji su nazivani Mladima. Predložen je i Nacrt pravila budućega društva, koji su uz određene izmjene prihvatili i potpisali opunomoćenici Ivan Trnski, Ljubo Babić (Gjalski) i Josip Šilović, a 21. srpnja Nacrt pravila proslijeđen je vladi na odobrenje. Vlada je, međutim, 17. listopada uskratila potvrdu podnesenih pravila, pa se je pristupilo izradi novih pravila koja su 24. prosinca podnesena zagrebačkomu Gradskom poglavarstvu, a 3. siječnja 1900. vladi na potvrdu, nakon čega ih je ona potpisom bana Khuena Héderváryja 17. ožujka i odobrila. U Pravilima je predviđeno kako je svrha društva „da se književnici udruže i podupru te da bez obzira na političke smjerove unapređuju hrvatsku književnost“, „da zaštićuje interese i diže ugled književničkog staleža“ i „da potpomaže prave članove i njihovu siročad“.

Pravila su predviđala četiri kategorije članova: prave članove, zakladnike, utemeljitelje i izvanredne članove: „Pravim članom može biti svaki hrvatski književnik, koji je izdao djelo koje književne struke, ili je barem dvije godine suradnik jednog ili više povremenih časopisa. Plaćat će upisninu i mjesečni prinos, što ih odredi glavna skupština“. Zakladnikom društva „postaje onaj, koji na jednom ili u deset obroka tečajem dviju godina uplati 1000 kruna“, pri čemu pravna osoba plaća dvostruko. „Utemeljiteljem društva postaje onaj, koji na jednom ili u deset obroka tečajem dviju godina uplati 400 kruna“, dok „izvanrednim članom može postati svaki, koji je spreman da potpomaže u članku 3 istaknutu svrhu, a plaća upisninu i mjesečni prinos, što ih određuje glavna skupština.“ Društvo predstavlja predsjednik, u njegovoj spriječenosti podpredsjednik. Društvom upravlja Upravni odbor, a predsjednika bira Glavna skupština te dvanaest odbornika tajnim glasovanjem na tri godine. Ustanovljuju se još Nadzorno vijeće (tri člana) i Časni sud (pet pravih članova). Pripremni je odbor 17. travnja 1900. održao svoju posljednju sjednicu na kojoj su obavljene završne pripreme za glavnu skupštinu. Ona je održana u

⁸¹⁹ Jakša RAVLIĆ, „Povijest Matice hrvatske“, *Matica hrvatska 1842-1962*, Zagreb, 1963., 120.

⁸²⁰ U članku „Književničko društvo“ objavljenom 1897. u *Obzoru* (br. 260), A. Radić se zdušno založio za osnivanje „hrvatskoga književničkog društva“ koje bi okupljalo ne samo književnike u užemu smislu, nego „što veći dio inteligencije u obće“. (A. RADIĆ, *Sabrana djela, sv. XIV., O hrvatskom književnom životu*, Zagreb, 1938., 10.)

nedjelju, 22. travnja, kad se u prostorijama Matice hrvatske okupilo ukupno 103 književnika. Time je formalno osnovano Društvo hrvatskih književnika, koje je na drugoj glavnoj skupštini koja je održana već 20. svibnja 1900. dobilo konačnu organizacijsku strukturu. Tada je brojilo 274 prava člana, a među njima nisu bili isključivo književnici nego i umjetnici glazbenih i likovnih umjetnosti, „koji su i pisci svoje struke“ i novinari.⁸²¹

Iako ima i drugačijih tvrdnji koje se ne pozivaju na izvore,⁸²² prema popisu članova DHK na dan 15. ožujka 1903. godine, Pilar nije bio član toga Društva, za razliku od Kranjčevića, Plavšića i Treščeca.⁸²³ Kako je i zašto došlo do toga da njegova imena nema na popisu članstva (iako su poticatelji i osnivači zagrebačkoga DHK, na čelu s M. Dežmanom, mahom bili Pilarovi znanci i prijatelji), zasad je nemoguće utvrditi. Također je moguće samo nagađati o tome, je li Kranjčević, Treščecov i Pilarov otpor Hörmannovoj zamisli o stvaranju posebnoga književničkoga društva u Sarajevu bio motiviran nekim osobnim razlozima, možda nekim okolnostima tehničke naravi (jer je takav čin zahtijevao i vladino odobrenje društvenih pravila), a možda i time što iz nacionalno-političkih razloga nisu htjeli kidati veze sa Zagrebom i tamošnjim književničkim krugovima, od kojih su se mogli nadati samo priznanju, potpori i pomoći. Nijedna od tih mogućnosti ne može se isključiti, a čini se da samo posljednja objedinjuje sve protivnike Hörmannova prijedloga. Jer, pristati na osnivanje posebne udruge u Sarajevu značilo bi prekinuti ili ugroziti veze s maticom, dovesti u pitanje prijateljstva i savezništva koja su u to doba, u jeku sukoba Starih i Mladih, imala posebnu težinu i vrijednost, a onda i – ne na zadnjemu mjestu – ograničiti sebi pristup zagrebačkim književnim časopisima i nakladnicima. Takav korak nigdje, a pogotovo u BiH u kojoj su vlasti još snažnije zadirale u građanske skupine i udruge nego drugdje u Monarhiji, ne bi poduzeli ni manje promišljeni i manje oprezni ljudi od Pilara, Treščeca i Kranjčevića.

Kako proizlazi iz zapisnika koji je opet sastavio Pilar, na drugome sastanku Kola sarajevskih književnika (28. prosinca 1900.) raspravljalo se je o dodatnim tehničkim pitanjima, pa je zaključeno da se sastanci imaju zvati „večeri kola sarajevskih književnika“ ili „literarna kola“. Svakovečernji predsjedatelj zvat će se „kolovođom“, a zapisnik „kronikom“ ili „ljetopisom“. U sklopu rasprave o temama predavanja i rasprava, Pilar je istupio „protiv dogmatizovanja“, a slično je bilo i Kranjčevićovo i Hörmannovo mišljenje. „Ljetopis“ ne odaje kakav je bio formalni zaključak u tom pogledu, ali je očito da je tema izlaganja prepuštena odluci

⁸²¹ O osnutku DHK vidi: *Ljetopis Društva hrvatskih književnika u Zagrebu za godine 1900-1903*. VI.-XI. i d.; D. JELČIĆ, „Početak Ljetopisa Društva hrvatskih književnika“, 3.-64. Na taj tekst naslanja se i pregled povijesti osnutka DHK koji je objavljen na službenoj stranici Društva (<http://www.dhk.hr/Stranica.aspx?id=2#3> , pristup 27. XII. 2013.)

⁸²² D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 406.; I. KRTALIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević*, 189. Oba autora nazivaju Pilara (kao i Kranjčevića, Plavšića i Treščeca) članom DHK „od njegova osnivanja“, a Kapetanić tvrdi da su i on i ostala trojica bili „članovi-radnici“. Ta kategorija članstva uopće nije postojala: pored članova utemeljitelja, postojali su pravi i izvanredni članovi Društva.

⁸²³ *Ljetopis Društva hrvatskih književnika u Zagrebu za godine 1900-1903*. XXIV.-LI. Zanimljivo je da Plavšić u jednome od niza svojih autobiografskih zapisa odnosno životopisa koji se čuvaju u HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 37., tvrdi da je članom DHK postao tek 1906. godine.

pojedinih predavača. Prihvaćena je odluka da se nabavi zapisnička knjiga, a odbijen prijedlog da se neispričani izostanci novčano kažnjavaju. Hörmann je na sebe uzeo riješiti problem troškova sastajališta, budući da „restaurater Pattermann zahtijeva po večeri odštetu od 1 for. za rasvjetu i ogrjev, pošto je potrošak gostova minimalan i ne pokriva njegove troškove.“⁸²⁴

Na trećem sastanku Kola sarajevskih književnika (18. siječnja 1901.) odlučeno je da će se idući put glasovati o primitku Ćire Truhelke u Kolo, s obzirom na to da je Kranjčević na Dlustušev prijedlog spomenuo kako se prvobitno u Kolo mislilo pozvati „samo beletriste te urednike listova“, ali da on ipak nema načelno ništa protiv toga da se krug i proširi. Na tom su sastanku Pilar i Plavšić izvijestili o svom putu u Zagreb, sastanku s predsjedništvom DHK i o zagrebačkoj umjetničkoj izložbi. U Zagrebu je, naime, od 22. prosinca 1900. do 25. siječnja 1901. bila otvorena Druga izložba Društva hrvatskih umjetnika, u sklopu koje je održana izložba slovenskoga umjetničkog društva u Ljubljani, izložba slika češkoga slikara Alfonsa Muche te izložba slika Mencija Clementa Crnčića.⁸²⁵

O plodovima susreta s vodstvom DHK – koji u objavljenome *Ljetopisu Društva hrvatskih književnika u Zagrebu za godine 1900-1903.* taj posjet uopće nije zabilježio – govorio je Plavšić: „Predsjedništvo Društva hrvatskih književnika primilo je rado vijest o zasnutku ovog kola, koje smatra kao nekom podružnicom.“ Ujedno je dogovoreno da će DHK dostavljati Kolu književne revije i smotre koje dobiva, a nastojat će mu otvoriti put i do zagrebačkih knjižara (nakladnika), „radi eventualne naklade njihovih književnih radnja“. O umjetničkoj je izložbi izvijestio Pilar, koji je i na taj način pokazao kako njegove literarne i kritičarske ambicije nisu utrnule. On je bio razočaran slovenskim izloščima, napominjući kako je plastika ipak bolja od slikarstva koje zaostaje za hrvatskim. Pohvalno je izvijestio o Crnčiću, a visoko je pohvalio češkoga slikara Alphonsa Mariju Muchu (1860.-1939.).⁸²⁶ Njihova zajednička reportaža s Druge izložbe Društva hrvatskih umjetnika za nepuna dva tjedna objavljena je u sarajevskoj *Nadi*.⁸²⁷

Na četvrtome sastanku Kola sarajevskih književnika (1. ožujka 1901.) Pilar nije bio nazočan, ali je bio na petome (15. ožujka 1901.), kad je Hörmann održao predavanje o Matošu.⁸²⁸ To što je bio vojni bjegunac, nije bilo zaprekom Matošu da surađuje u listovima koji su izlazili na području Monarhije, pa ni da kao svojevrsni dopisnik sarajevske *Nade* odnosno privremeni honorarni namještenik bosansko-hercegovačke zemaljske vlade redovito izvješćuje s pariške Svjetske izložbe (1900.). A kao što se vidi, ni visoki državni službenik kao što je bio Hörmann, nije se ustezao namjestiti ga u privremenu državnu službu u Parizu te usred Sarajeva pohvalno govoriti o njemu.

⁸²⁴ Tekst zapisnika („ljetopisa“) od 28.XII.1900. v. u D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“ 486.-487.

⁸²⁵ *Život*, knj. III., sv. 1, Zagreb, siječanj 1901., 25.-28.

⁸²⁶ Tekst zapisnika („ljetopisa“) od 18. I. 1901. v. u D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 487.-488. Češki slikar Alphonse Maria Mucha (1860.-1939.) je, inače, izradio nacrt i opremu paviljona Bosne i Hercegovine na Svjetskoj izložbi koja je 1900. održana u Parizu, o kojoj je za *Nadu* izvješćivao A. G. Matoš.

⁸²⁷ P.[ILAR] i P.[LAVŠIĆ], „Naša pisma“, *Nada*, 7/1901., br. 3, 1. II. 1901., 44.-45.

⁸²⁸ Tekst zapisnika („ljetopisa“) od 1. III. te od 15. III. 1901. v. u D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 488.-489.

Šesti je sastanak (22. ožujka 1901.) važan za shvaćanje Pilarovih predodžaba o važnosti pogleda međunarodne javnosti na unutarnje prilike u Bosni i Hercegovini. On je tada, naime, najavio da će „naskoro raspravljati o borbi koja se danas kod nas vodi na umjetničkom polju, između starih i novih elemenata“, pri čemu je bezuspješno predložio da se „izda o tom posebna brošura“.⁸²⁹ Iako bi „ljetopis“ dopustio i drugačiji zaključak, npr. da je Pilar predlagao da se problem borbe Starih i Mladih obradi u posebnoj brošuri, najvjerojatnije je da je on ipak mislio na to da sama njegova rasprava zaslužuje biti tiskana u obliku posebne brošure. S velikim stupnjem sigurnosti može se zaključiti kako je ta zamišljena brošura uskoro objavljena kao Pilarova rasprava o „zagrebačkome literarnom pokretu“ koja se je pojavila u *Nadi*. Na tome sastanku, na kome je Ćiro Truhelka *per acclamationem* primljen u članstvo Kola, nije prošao ni Pilarov prijedlog „da bi se morao zasnovati njemački list, koji bi u stranom svijetu zagovarao interese Herceg-Bosne“. Izgleda da se o toj zamisli uopće nije formalno glasovalo, a protiv toga je „odlučno protivno stanovište“ zastupao O. Nuri Hadžić.⁸³⁰ Nažalost, nisu zabilježeni razlozi na koje se je Nuri Hadžić pritom pozivao, pa se može samo nagađati o tome, je li to njegovo protivljenje – s obzirom na tadašnji politički trenutak i njegove veze s vladom – možda bilo u kakvu dosluhu s vlastima. No, to je ipak manje vjerojatno, budući da je u istome krugu bilo više državnih dužnosnika i namještenika koji su mogli intervenirati u istome smjeru. Zanimljiviji od toga je podatak da iz te zgođe posve jasno proizlazi da je Pilar najkasnije 1901. bio dobro svjestan važnosti novinstva te obavješćivanja i pridobivanja europske javnosti za vlastite kulturno-političke i nacionalne poglede. Svijest o tome on će pokazivati i tijekom kasnijih desetljeća, ali će i tada uglavnom nailaziti na nerazumijevanje i autizam svojih znanaca i suradnika.

Na sedmome sastanku Kola sarajevskih književnika (29. ožujka 1901.) Pilar je održao najavljeno predavanje o sporu Starih i Mladih u hrvatskoj književnosti. „Ljetopisac“ tog sastanka bio je S. S. Kranjčević, a prema njegovu zapisniku, Pilar je bujanje pokreta Mladih stavio u razdoblje prije dvije-tri godine. Njegov je glavni uzrok, prema Pilarovu mišljenju, sve veća bijeda u hrvatskim zemljama, koja se očituje u „seobi na sve kraje svijeta“. U drugih je naroda modernizam reakcija na materijalizam, naturalizam ili misticizam, dok je u Hrvata posrijedi „plod socijalnih prilika“. Od sredine 90-ih godina 19. stoljeća, izlagao je Pilar, opadao je interes za stranačko-političke borbe i jača osjećaj razočaranja. Mladež je prionula uz literaturu, jer je samo ona ostala čista i neokaljana. Jačao je interes za unutarnje ideje, pa se poseglo za mislima koje su kod drugih naroda već donijele osvježenje. Na Ilijićevu upadicu, što znači to „osvježenje“ i jesu li tuđe ideje prikladna hrana, Pilar je odvratio kako mehaničko preuzimanje tuđih ideja može uroditi i pogrješkom, jer „naša narodna psiha nije još ispitana“, ali – gladni ne paze na to što jedu. Nastavljajući svoje izlaganje (i u biti ponavljajući ocjene naznačene već u svojoj

⁸²⁹ Tekst zapisnika („ljetopisa“) od 22. III. 1901. v. u D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 489.

⁸³⁰ M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 149. Tekst zapisnika („ljetopisa“) od 22. III. 1901. v. u D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 489.

Secesiji), Pilar je istaknuo kako je modernistički pokret „nešto skroz nehomogena“, jer nema kristaliziranih ideja niti se znade način kako do njih doći. Zajedničke ideje svode se na sljedeće: osobna sloboda (u kojoj također treba imati mjere i koja se kod nas svodi na otpor prema autoritetima i dogmama), i reakcija protiv konvencionalnog morala (napose protiv ispraznoga, paradnog patriotizma koji samu tu plemenitu ideju čini neprivlačnom). To su jedine dvije misli koje su zajedničke hrvatskoj mladosti. Kad se govori o razlozima koji pokreću Stare da se žestoko odupru Mladima, Pilar ih vidi u tome što naši literarni kapaciteti služe političkim strankama („koje su inako od danas do sutra“), a drugi je čimbenik katolicizam. On – prema Pilaru – „propada, jer propadaju i romanski narodi. Zato se katolicizam danaske žilavo hvata slavenskih *grana*, njegovi elementi u borbi protiv znanosti stižu se u čvrstu falangu, pak tako i u našem slučaju ustaju protiv nepoćudnog mladog pokreta.“⁸³¹

U potonjoj ocjeni – koja je dijelom izraz Pilarova protuklerikalnog raspoloženja, naprednjačke poputbine i neortodoksnog pristupa kršćanstvu, a dijelom i posljedica činjenice da on u tom trenutku u BiH prebiva tek kratko vrijeme, pa još nije svjestan važnosti katoličke pripadnosti za razvitak nacionalne svijesti dijela Hrvata u toj zemlji – nagoviještena je misao koju će Pilar, puno sustavnije i s radikalnijim zaključcima, razvijati i u idućim desetljećima. Ona će, nema sumnje, potaknuti i njegov interes za „bogumilstvo“, koje će on na specifičan, iako ne sasvim originalan način, utkati u vlastite predodžbe o srednjovjekovnoj povijesti Hrvata, o njihovoj slabosti u posljednjim desetljećima habsburškog imperija, ali i u političke i psihološke poluge koje bi pridonijele zbližavanju katolika i muslimana te u konačnici osamostaljenja i prosperiteta hrvatskog naroda i njegove države.

U završnim mislima svog predavanja, Pilar je osudio nesnošljivost i manjak objektivnosti kojima Stari gledaju na nastojanja Mladih. Ta su nastojanja, kratkoročno gledano, vjerojatno osuđena na neuspjeh, ali ona predstavljaju humus kojim će se okoristiti kasniji naraštaji, pa ih u tom smislu treba poticati. Ipak je on posve svjestan da se, u velikoj mjeri i zbog nesnošljivosti Starih, „u nizu svih ovih literata nije [...] dosad pojavila nikakva snažna pojava i zato ne će uspjeti i ne može se podići iz literarnog kulturni pokret.“ Član Kola, ravnatelj sarajevske Učiteljske škole Đuro Bujher predložio je da se Pilarovo izlaganje tiska.⁸³² Koliko su i tema i sam Pilarov referat zaintrigirali članove Kola, ilustrira duljina „ljetopisa“: on je najdulji od svih.⁸³³ No, Pilarovo izlaganje nije tiskano kao posebna brošura, kao što je on to želio (i kao što mu je pošlo za rukom nekoliko godina ranije, u slučaju rasprave o *secesiji*!), ali ga je on preradio i dopunio, pa je ono 1903. godine objavljeno sarajevskoj *Nadi* (br. 16, 17, 18, 19, 20 i 21), pod

⁸³¹ Tekst zapisnika („ljetopisa“) od 29. III. 1901. v. u D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 489.-490.

⁸³² Isto, 490.-491.

⁸³³ U Kranjčevićevoj ostavštini sačuvan je primjerak Kuhačeve brošure *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica hrvatskim umjetnicima, secesionistima i književnim dekadentima*, koji mu je autor s posvetom darovao u kolovozu 1898., kao i primjerak Pilarove brošure *Secesija*. Čini se da ni u jednoj od tih publikacija nema Kranjčevićevih bilježaka niti marginalija. Usp. Vladimir ČOROVIĆ, „Lektira Silvija Strahimira Kranjčevića“, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. X., Zagreb, 1927., 72., 96.

naslovom „Zagrebački literarni pokret“.⁸³⁴ Karakteristično je da je ta rasprava, koju Kapetanić naziva „bilancom pokreta moderne“,⁸³⁵ i kojoj ćemo se vratiti u idućem poglavlju, objavljeno pod naslovom koji je za naslov svoga referata 17.V.1901. izabrao Stjepko Ilijić, koji je svoje načelno neslaganje s Pilarovom raščlambom pokazao već tijekom Pilarova izlaganja.⁸³⁶

Nije poznato zašto nije vođen zapisnik („ljetopis“) osmoga sastanka Kola sarajevskih književnika (10. svibnja 1901.), a na devetome (17. svibnja 1901.) Stjepko Ilijić je – u nazočnosti Ksavera Šandora Gjalskoga, koji je došao u pratnji Vejsila Ćurčića – također izlagao o „zagrebačkom literarnom pokretu“. Iako je zastupao donekle različita stajališta od Pilarovih, svodeći taj pokret „na sveopći pojav po kom mladi potiskujući elemenat sa novima idejama dolazi u opreku sa starijimi elementi koji su doduše nešto već stvorili, ali se kod toga iscrpli“, pa „brane svoje pozicije“, zanimljivo je da Pilar koji je vodio zapisnik, nije sudjelovao u „živahnoj debati“ koja se je razvila nakon izlaganja, a u kojoj su sudjelovali Gjalski, Hörmann, Truhelka, Kranjčević i sam Ilijić.⁸³⁷ U prerađenu je obliku Ilijićevo izlaganje objavljeno nekoliko godina kasnije u *Savremeniku*, glasilu DHK. Ono je inače zapravo sasvim uopćeno i nesadržajno, ali sadrži zanimljivu tezu da je kompromis između Starih i Mladih ne samo nepotreban, nego zapravo i nemoguć.⁸³⁸ Bila je ta teza tim zanimljivija što je u međuvremenu, kao što ćemo vidjeti, zapravo već intenzivno trajalo nastojanje da se Stari i Mladi približe.

Gost te večeri, Ksaver Šandor Gjalski, u to je vrijeme smatran malne živućim klasikom, i bilo je malo onih koji su se (Matoš, na primjer!) usudili osporiti njegovu književnu vrijednost. No, Gjalski očito nije bio jedini gost Kola. Iako „ljetopisi“ za to ne daju potvrdu, prema kasnijemu memoarskom članku nepoznatog autora objavljenom 1944. u glasilu sarajevskoga pododbora Matice hrvatske, pripadnici Kola su u Sarajevu ugostili i Milivoja Dežmana, Milana Ogrizovića, Antu Tresića Pavičića, Ivu Ćipika, Frana Milobara, Jovana Cvijića (koji je u Sarajevu i u BiH boravio više puta, ali je valjda baš tom zgodom došao u društvu s Pilarovim rođakom Jankom Koharićem), Zofku Kvederovu i čita niz drugih gostiju.⁸³⁹ Kako se ne zna tko je od uzvanika posebno pozvan, a tko je sastancima Kola nazočio zato što se zatekao u Sarajevu, ne

⁸³⁴ I. PILAR, „Zagrebački literarni pokret“, *Nada*, 9/1903., br. 16 (15. VIII. 1903., 214.-216.), br. 17 (1.IX.1903., 230.-231.), br. 18 (15.IX.1903., 245.-246.), br. 19. (1.X.1903., 260.-261.), br. 20 (15.X.1903., 273.-275.), br. 21 (1.XI.1903., 286.-287.).

⁸³⁵ D KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 407.

⁸³⁶ Kranjčević je 5. VIII. 1903. javio Branku Drechsleru kako će njegov rad biti objavljen u *Nadi*, ali da je sad na redu „rasprava dra. Pilara, pošto je na nju pisac primio predujam“. (S. S. KRANJČEVIĆ, *Sabrana djela*, III., 613.-614.)

⁸³⁷ Tekst zapisnika („ljetopisa“) od 17. V. 1901. v. u D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 491.-492. Ćurčić je bio oženjen Marijanom, sestričnom Kranjčevićeve supruge Ele pl. Kašaj. (D. JELČIĆ, *Kranjčević*, 226.). Ćurčić je sarajevskoj sredini doživljavao stanovite poteškoće jer je, kako se u jednom pismu iz travnja 1907. izrazio Kranjčević, „prešao na drugu vjeru (:nota bene po svim zakonskim propisima:)“. (Ilija KECMANOVIĆ, „Korespondencija Silvija Strahimira Kranjčevića“, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. 20, Zagreb, 1951., 205.)

⁸³⁸ S. ILJIĆ, „Nekoje misli o našem novijem književnom pokretu“, *Savremenik*, 2/1907., br. 6, lipanj 1907., 358.-361.

⁸³⁹ d., „Petdeset godina od pokretanja 'Nade' i osnutka Kola hrvatskih književnika u Sarajevu“, 201. Opš. o Cvijićevo radu na izradi geografije Bosne i Hercegovine u doba Kállayeva režima v. H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 283.-300.

može se sa sigurnošću kazati je li slučajno da su gosti bili različitih, pa i suprotstavljenih nacionalno-političkih gledišta (poput Milobara i Cvijića, ili Ogrizovića i Čipika), ali i nepomirljivih shvaćanja o umjetničkom stvaranju (poput, primjerice, tradicionalista Tresića Pavičića na jednoj, i zagovornice radikalnog modernizma kao što je bila Zofka Kvederova na drugoj strani). Na ta zanimljiva pitanja odgovor će možda dati buduća istraživanja.

Deseti sastanak Kola sarajevskih književnika (24. svibnja 1901.), kojemu je Pilar opet bio „kolovođa“, bio je ujedno i posljednji. Osim što je doveo do prestanka faktičnoga djelovanja Kola, on izvrsno ilustrira poglede njegovih članova i opću klimu koja je vladala u BiH odnosno pokazuje odbleske europske kulturne borbe u toj zemlji. Ljudevit Dvorniković je, naime, održao predavanje o dvije godine ranije objavljenoj knjizi *Die Welträthsel (Zagonetka svijeta)* Ernsta Haeckela, njemačkog darvinista i eugeničara. Ta je knjiga doživjela čitav niz izdanja te se rasprodala u stotinama tisuća primjeraka, postavši tako svojevrsnom „biblijom mnogih građanskih domova“.⁸⁴⁰ Raspravljalo se je o njoj, razumljivo, i u hrvatskim listovima: dok su je listovi Mladih popularizirali ili „prikazivali objektivno“, iz redova Starih, a napose u katoličkome tisku, knjiga je napadana kao, uostalom, i pretežan dio darvinističkog učenja.⁸⁴¹ Čitali su je, nema sumnje, i neki članovi Kola sarajevskih književnika.⁸⁴²

Očito svjestan da bi otvoreno afirmativan prikaz Haeckelova djela mogao izazvati i neželjene reakcije, Dvorniković je na sastanku Kola izjavio kako će knjigu samo prikazati, ne braneći autorova gledišta niti ih osporavajući. No, njegov je prikaz prekinut zbog opširnosti, pa je uglavljeno da će se nastaviti na idućem sastanku. Do njega, međutim, nije došlo. Sadržaj predavanja nije poznat, iako se može razložno pretpostaviti da je to predavanje u bitnome odgovaralo tekstu koji je Dvorniković dvije godine kasnije objavio u *Viencu*.⁸⁴³ Prema naknadnoj Plavšićevoj bilješci, nastavka predavanja nije bilo zato što su „klerikalni krugovi, a med njima i neki sarajevski književnici, napose Nikola Ostojić i neki književnici svećenici, ustali proti Haeckelovom djelu i tom predavanju, kao protivnom vjeri, što je uzbudilo toliko protivština, da je prijetila opasnost, da se Hrvati Sarajeva podijele u dva protivna tabora.“ Uslijed toga je djelovanje Kola privremeno obustavljeno, ali se nikad nije ni nastavilo. No, iz njega je, tvrdi Plavšić, nikla zamisao da se osnuje poseban hrvatski društveni klub u Sarajevu, što je kasnije ostvareno utemeljenjem Hrvatskoga kluba.⁸⁴⁴

⁸⁴⁰ Ernst JOHANN, Berthold SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte. Die Zeit von 1860 bis Gegenwart*, München, 1984., 47.

⁸⁴¹ O recepciji darvinističkog učenja u hrvatskim zemljama opš. Josip BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj. Fenomen darvinizma u hrvatskoj prirodnoj znanosti i društvu do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 1983. O odjecima te knjige u Hrvatskoj 1900. godine vidi na istome mjestu, str. 96.

⁸⁴² Analiza Kranjčevićeve knjižnice pokazala je da je ugledni pjesnik dosta temeljito studirao neke temeljne, u njegovo doba dosta popularne darvinističke rasprave, među kojima je bila i spomenuta Haeckelova knjiga (u izdanju iz 1903.). Usp. V. ČOROVIC, „Lektira Silvija Strahimira Kranjčevića“, 90.-93.

⁸⁴³ Lj. DVORNIKOVIĆ, „Welträthsel' Dra Ernesta Häckela“, *Vienac*, 25/1903., br. 5 (153.-155.), br. 6 (186.-190.) i br. 7 (219.-220.)

⁸⁴⁴ Tekst zapisnika („ljetopisa“) od 24. V. 1901., kao i kasnije (nedatirane) Plavšićeve napomene uz taj „ljetopis“, v. u D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 492.-494.

Ako je to Plavšićevo objašnjenje bilo točno – a njega i bez poziva na dodatne izvore i dokaze bez iznimke prihvaćaju svi pisci koji su se tom temom bavili⁸⁴⁵ – onda bi ono pokazivalo da je već tada, 1901. godine, i među sarajevskim odnosno bosansko-hercegovačkim Hrvatima postojala podjela po istoj onoj crti kojom će kasnije doći do sukoba *svjetovnjačkoga* kruga oko Hrvatske narodne zajednice i onoga oko nadbiskupa Stadlera, koji se obično, iako ne sasvim ispravno, naziva *klerikalnim*. Čini se, ipak, da bi tomu Plavšićevu tumačenju valjalo pristupiti s oprezom, i da je sukob tzv. liberalne i tzv. klerikalne struje među sarajevskim katolicima Hrvatima samo jedan od uzroka umrtvljivanja djelatnosti Kola sarajevskih književnika. Pitanje je, je li i najvažniji. Nije, naime, posve jasno, kako bi jedno Dvornikovićevo predavanje održano u zatvorenome krugu i nenamijenjeno javnosti, moglo izazvati takvo negodovanje *klerikalnih* krugova, kad se je o darvinističkim temama i inače dosta slobodno raspravljalo u tisku u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji, pa čak i u BiH, i to još krajem sedamdesetih godina 19. stoljeća,⁸⁴⁶ pa onda 1894., a potom pogotovo 1900., u povodu izlaska te Haeckelove knjige.⁸⁴⁷

I sam je Dvorniković već puno ranije, u svojim pedagoškim člancima koji su objavljeni u stručnim časopisima poput zagrebačkog *Napretka*, pokazivao svoju pristajanje uz evolucionizam, pa ga je već pred kraj 19. stoljeća hvalio, primjerice i Davorin Trstenjak.⁸⁴⁸ Međutim, treba imati na umu da je Dvorniković tijekom dva i pol desetljeća bio predsjednikom HPD Trebević, a ništa kraće nije bio ni odbornikom *Hrvatskoga kulturnog društva Napredak*, što bi jedva bilo moguće da se je već na početku svoga sarajevskoga javnog rada tako oštro sukobio s crkvenom hijerarhijom i klerikalnim krugovima.⁸⁴⁹ Također se čini da bi takva reakcija *klerikalnih* krugova, da je doista dovela do gašenja djelatnosti Kola sarajevskih književnika, pomogla da uspomene

⁸⁴⁵ U bitnim crtama potvrđuje ga i memoarski članak koji je autor označen inicijalom „d.“ objavio u spomenutom članku „Petdeset godina od pokretanja 'Nade' i osnutka Kola hrvatskih književnika u Sarajevu“, 201.

⁸⁴⁶ Koliko je poznato, negodovanje službenih krugova izazvali su afirmativni članci o Darwinu, Haeckelu i Humboldt, objavljeni davne 1877. godine u *Agramer Presse*. Opš. A. FLAKER, „O pravaškom radikalizmu 80-ih godina XIX. stoljeća“, *Historijski zbornik*, 7/1954., br. 1-4, Zagreb, 1954., 88.; J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 25.-66.

⁸⁴⁷ Opš. J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 92.-93., 96.

⁸⁴⁸ Opš. Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika*, 139.-140.

⁸⁴⁹ Pritom je moguće da je on naknadno postupao pomirljivo, jer ipak treba imati na umu da je on, kako ističe Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika*, 137. u predgovoru svoje knjige koja je 1905. objavljena u Sarajevu, naglasio: „...Najodlučnije otklanjam konzekvencije, kakve u religijskom i etičkom pogledu iz znanstvenog stanovišta, koje zastupam, izvađaju radikalne pristalice i protivnici tog stanovišta. Primjena evolucionog stanovišta u znanstvenim pitanjima ne kosi se ni najmanje s načelima praktičnog i religijskog morala.“ No, Dvorniković je u povodu izlaska Novakova romana *Tito Dorčić* u sarajevskim službenim *Školskim novinama* (god. 1907., br. 5-6, 7, 9, 10, 11-12) na sličan, čak i otvoreniji način ne samo prikazao, nego izražavao simpatije za darvinističke teorije i za samoga Haeckela, pa to nije izazvalo posebnu galamu kruga oko nadbiskupa Stadlera. Jest, doduše, izazvalo javnu reakciju, pa se je u *Hrvatskome kolu*, knj. VI./1907, str. 62.-81. opširnim člankom pod naslovom „O primjeni biologije u sociologiji“ oglasio Ivan Krmpotić. Međutim, neovisno o svemu tome, posve je nejasno čime Kapetanić potkrjepljuje svoju tvrdnju da je Kolo sarajevskih književnika prestalo s radom „nakon što je došlo pod udar prozelitske politike nadbiskupa Stadlera“. (D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 405.) Jer, čak i kad bi Plavšićev prikaz bio u cijelosti točan, opisani prijepor s prozelitizmom i s navodnom Stadlerovom „prozelitskom politikom“ ne bi imao nikakve veze, iako ima veze s ideološkim predrasudama koje su o Stadleru postojale skoro stotinu godina.

pripadnika Kola budu ujednačenije i konzistentnije, jer je teško vjerovati da bi takvi napadaju izbljediti iz pamćenja. Početkom 20. stoljeće to je već bilo opće mjesto.

Sve to upućuje na potrebu daljnjih istraživanja o razlozima prestanka rada Kola sarajevskih književnika, jer se ne mogu isključiti ni posve drugi razlozi. Naime, u to su se vrijeme množile glasine i vijesti o srpsko-muslimanskim pregovorima, a onda je odmah nakon ljetnih praznika, početkom i sredinom rujna 1901. u *Budapesti Hirlapu* te u nizu hrvatskih listova (*Obzor, Narodni list, Hrvatska kruna, Agramer Zeitung, Novi list*) objavljena vijest o postojanju sporazuma (pa čak i „Nacrt ugovora“) između bosansko-hercegovačkih Srba i muslimana. Srpski je tisak te vijesti općenito proglasio izmišljotinama, a neki su listovi optuživali bosansko-hercegovačku Zemaljsku vladu da stoji iza navodne krivotvorine.⁸⁵⁰ Zagrebački *Srbobran* je također pisao kako je posrijedi laž kojoj je cilj razbiti savez Srba i Muslimana te ih prikazati kao antidržavne elemente.⁸⁵¹ Zato je sasvim moguće da je svaki oblik institucionalizirane katoličko-muslimanske suradnje u kome sudjeluju i visoki vladini dužnosnici poput Hörmanna, mogao Zemaljskoj vladi u tim trenucima predstavljati suvišno opterećenje, svakako puno veće od jednoga nejavnog predavanja u zatvorenom krugu koji mahom čine državni službenici i namještenici.

Iako članovi Kola, po svemu sudeći, nakon svibnja 1901. nisu održavali formalne sastanke, očito je da time nisu držali kako je ta skupina prestala postojati. O tome jasno govori zajednička brzojavka koju su u studenome 1901. uputili Društvu hrvatskih književnika u povodu proslave 400. obljetnice Marka Marulića (12.-14. studenoga 1901.).⁸⁵² Kako bi se naglasila pripadnost istome narodu i istoj književnosti, sarajevski su hrvatski knjiženici i u glavnome gradu BiH organizirali Marulićevu proslavu. Ona je održana 15. prosinca 1901., kojom prigodom je Kranjčević održao „svečanu besjedu“, a kao organizator bio je naznačen *HPD Trebević*.⁸⁵³

Pilar je tada, kao što znademo, već najmanje pet mjeseci bio sudski prislušnik: iskaznica o tom njegovu svojstvu izdana mu je 15. srpnja te godine. Iako je, dakle, i sav njegov petgodišnji boravak u Sarajevu također obilježen snažnim interesom za književno-umjetničke probleme, najmanje pet godina – od 1896. do 1901. – odnosno tijekom glavnine njegova boravka u Beču i prvih godina života u BiH, u središtu Pilarova interesa je umjetnost, poglavito književnost kao jedina njezina grana u kojoj se je i sam okušao i u kojoj je držao da ima što kazati. Zašto i kako je došlo do toga da njegovo ime ne nalazimo među članovima DHK zasad je nepoznato, kao što je nepoznato zašto on nije bio među onim pripadnicima Kola sarajevskih književnika koji su i osobnim, a ne samo zajedničkim brzojavom, čestitali Društvu na obilježavanju 400. obljetnica Marka Marulića. Možda bi se moglo pomišljati na kakve osobne razloge, kad ne bi postojao podatak da je Pilar vrlo angažirano prikupljao pretplatu za *Savremenik*, netom pokrenuti

⁸⁵⁰ Dž. JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 230.-231.

⁸⁵¹ *Srbobran*, 30. VIII. (12. IX.) 1901., prema: M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 182.

⁸⁵² Istini za volju, u objavljenoj verziji brzojavke koju je DHK primilo iz Sarajeva, ta se je literarna skupina potpisala kao „Sarajevski književnički zbor“. (*Ljetopis Društva hrvatskih književnika u Zagrebu za godine 1900-1903.*, 96.)

⁸⁵³ S. S. KRANJČEVIĆ, *Sabrana djela*, III., 372.-378.

mjesečnik Društva hrvatskih književnika, zbog čega mu je Upravni odbor DHK 15. svibnja 1906. izrazio posebnu zahvalnost.⁸⁵⁴

Taj podatak pokazuje, između ostaloga, da kod Pilara interes za zbivanja na književnoj sceni nije posve utnuo ni nakon njegova odlaska u Tuzlu (1905.). No, u to vrijeme on ipak definitivno napušta književno-umjetničko polje, posvećujući se odvjetništvu, a uskoro i politici. Iako je tada tek na početku profesionalne karijere, njegovo ime poodavno nije nepoznanica. Ono po čemu ga je hrvatska kulturna i politička javnost uočila i upamtila nisu bili njegovi književni pokušaji (pjesme u prozi i prijevodi), nego njegova ovdje već više puta spomenuta rasprava o secesiji. Objavljena 1898. godine, ona je bila jedan od najjasnijih i najzaokruženijih tekstova hrvatske moderne. Iako ju je autor očito svjesno pisao vrlo pomirljivim tonom, ne identificirajući ni svoje istomišljenike i pristaše, a istodobno i ne prokazujući protivnike čak ni po umjetničkim školama ili skupinama, a kamoli po imenima, te naglašeno izbjegavajući prijepore i polemike, ta rasprava se je pojavila u vrijeme kad je u Hrvatskoj kulminirao sukob tradicionalističkih i modernih strujanja, pa je Pilarov tekst izazvao veliku pozornost i znatne odjeke.

Raščlamba te rasprave i okolnosti u kojima je ona nastala iznimno je važna za shvaćanje Pilarova ideološkog sustava, kao i njegova ponašanja u idućim desetljećima. Istaknuto mjesto u pokretu Mladih odredit će ne samo mnoge njegove društvene veze, nego će – kao što ćemo vidjeti – bitno utjecati i na njegov odnos prema naprednjačkoj ideologiji, religiji i Katoličkoj crkvi napose, kao i na mnoge njegove političke poglede. Zato je bitno uočiti i nešto opširnije opisati društveni i povijesni kontekst u kome se ti Pilarovi pogledi oblikuju, budući da neke elemente svoga ideološkog sustava u mladenačkoj dobi on nikad ne će napustiti, a njegovo sudjelovanje u pokretu Mladih – koje se, uostalom, i nije zbilježilo u doba njegove rane mladosti – ilustrira njegovu spremnost da se na dosta oštar, ali ipak odmjeran način i u svakom slučaju uporno i informirano, s težnjom da svoje poglede racionalno obrazloži i potkrijepi, sukobljava s prevladavajućim mišljenjima i kanoniziranim stajalištima. Pilar je već tada pokazao odliku da svoj intelektualni nonkonformizam ne pokazuje ekscesima, nego da na uglađen način i umjerenim tonom zastupa i ona gledišta koja u velikoj mjeri odudaraju od gledišta većine.

⁸⁵⁴ „Društvene vijesti“, *Savremenik. Ljetopis Društva hrvatskih književnika*, 1/1906., knj. II., 144. Usp. D. JELČIĆ, „Početak Ljetopisa Društva hrvatskih književnika“, 33.

3.2. Europski okviri moderne

„Uostalom, najmodernija je poezija odraz svih strujanja najmodernijega života. Te moderne ideje, te najmodernije borbe, duša su najmodernije poezije; ne treba više epigona velike prošlosti, hoće se progóni velike budućnosti.“

Eugen Wolff, „Die Moderne. Zur 'Revolution' und 'Reform' der Literatur (1868.)

Napominjući kako valja razlikovati pomodno od modernoga, Matoš je elegantno zaključivao da „ono, što ne odoleva modama, nije vredno mode.“⁸⁵⁵ Veliki je hrvatski književnik bio modernist, a njegova modernost nije bila pomodna kao kod nemalog broja njegovih suvremenika: mnogi su govorili o modernosti, a samo su se povodili za modom koja je pokorila nemali dio hrvatske intelektualne javnosti pred kraj 19. stoljeća.

Jer, moderna je jedan od onih pojmova o kojima svi znaju sve, uz uvjet da ih ne moraju objašnjavati i tumačiti. Štoviše, i površnije pregled povijesti umjetnosti otkriva da se je „modernost“ nerijetko koristila kao pogodan alibi za nedostatak dara i nespремnost za rad: ono što je bezvrijedno i neuspjelo može preživjeti samo ako ga se uspije prikazati modernim, nečim čemu publika nije dorasla. Tin Ujević je 1930. u *Jadranskoj pošti* zabilježio kako pravi umjetnik ima pravo na samovolju, i kako je moderno ono sve ono što je snažno, što stvara, što se razvija i uspijeva, ali: „Ima ih koji nedostatak talenta pokrivaju modernističkim lozinkama.“⁸⁵⁶

Ta svenazočna svijest o mogućnosti takve (zlo)upotrebe pojma modernosti pokazuje zašto on lako izaziva nedoumice, osporavanja i prijepore. Uostalom, „mnogi smjerovi prošle umjetnosti nazivali su sebe 'modernima'. Zanimarimo pritom da je već graditelj prve gotičke katedrale u svom djelu razlikovao 'opus modernum' i 'opus antiquum'. I rokoko su njegovi suvremenici nazivali 'style moderne'.“⁸⁵⁷ Dodatnu poteškoću stvara činjenica da je ono što modernisti u jednom razdoblju nazivaju zastarjelim, ne tako davno bilo moderno i da se je s istim ili sličnim prijezirom odnosilo prema svojim predšasnicima. Jer, ima u povijesti umjetnosti i filozofije, napose u povijesti estetike, shvaćanja da se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće nije dogodilo ništa posebno novo i revolucionarno, da nije došlo ni do kakvoga zaokreta niti do prekida sa starim shvaćanjima, nego da su tek nastupile mijene i trzavice kakve se i inače događaju sa smjenama naraštaja.⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ A. G. MATOŠ, „O modernosti“, *Sabrana djela*, sv. IV., 273.

⁸⁵⁶ T. UJEVIĆ, „Šetnja kroz Modernu - s Karlom Einsteinom“. *Sabrana djela*, sv. IX., *Eseji - rasprave - članci II - O stranoj književnosti II - O književnosti i umjetnosti - O domaćim i stranim umjetnicima*. Ur. D. Tadijanović, Zagreb, 1965., 282.

⁸⁵⁷ Hans SEDLMAYR, „Revolucija moderne umjetnosti“, u: *Nova filozofija umjetnosti. Antologija tekstova*. Odabrao i predgovor napisao Danilo Pejović, Zagreb, 1972., 93.

⁸⁵⁸ Usp. Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika*, passim.

I onda kad se na prvi pogled čini manjinskim, takvo mišljenje ne treba ovlaš odbaciti. Jer, čak i kad bi se potvrdilo da je ono manjinsko (što je lakše pomisliti nego dokazati), opet bi mu trebalo oprezno pristupiti i vagati ga s pomnjom. A kad se pojmu moderne pristupi bez predrasuda i preduvjerenja, onda postaje jasno da se u pravilu miješaju moderna kao stilsko razdoblje, moderna kao umjetnički stil i moderna kao kulturno-umjetnički, pa i politički pokret.

Nisu ti metodološki, periodizacijski i interpretacijski problemi ništa neobično, jer ni suvremenici i protagonisti ondašnjih duhovnih, kulturno-umjetničkih i vjersko-političkih previranja nisu u tom pogledu pravili jasne razlike čak ni tamo gdje su one bile moguće. Dodatan problem stvarala je onda, a i danas stvara činjenica da pojam moderniteta nije ograničen samo na to, nego se koristi i izvan sadržajnoga i temporalnoga konteksta onoga što nazivamo modernom, ali uvijek obuhvaća specifičan odnos prema tradiciji koji je na jednome mjestu u literaturi izražen serijom prividnih paradoksa: „Moderan [biti] znači živjeti *sa svojim vremenom*, ali ne manje živjeti i *protiv* svojeg vremena. (...) Moderan znači biti predan novome i *najnovijemu*, ali ne manje težiti *trajnome*. (...) Moderan je onaj, tko *uvažava razum* i intelekt, ali također i onaj, koji *mrzi logiku* i suvislost. (...) Moderno (...) sadržava *uvažavanje tehnike* i umijeća ('savoir faire'), ali i *obožavanje prirodne neposrednosti* primitivaca, djece i luđaka. (...) Biti moderan znači imati *visok pojam o svojoj ličnosti* (...), ali istovremeno i patiti od svoje *promašenosti*. (...) Modernu znači težnju k *originalnosti*, ali i rezignaciju u *bezličnosti*. (...) Moderno je nesumnjivo velika estetska *osjetljivost za plastično*, ali i potreba da preko plastičnog ili protiv plastičnog uspostavimo vezu s *humanim*. (...) Konačno, [biti] moderan znači biti *društveni nekonformista*, te uzvikivati istovremeno 'Živio slobodan stih!' i 'Živjela anarhija!', kao što on znači in extremis i *pomirenje s društvom*, s ljudima i čovječanstvom [sva ist. u izv.].⁸⁵⁹

Svede li ipak raspravu o modernosti na raspravu o modernoj kao stilscome razdoblju i o umjetničkom stilu te uznastoji jasno omeđiti pojam moderne, čovjek se nalazi pred dodatnim problemom koji predstavlja činjenica da se modernistički elementi nisu jednakom brzinom i s jednakim uspjehom afirmirali u svim granama umjetnosti. Najprepoznatljiviji su bili u plastičnim umjetnostima, odnosno u slikarstvu i kiparstvu, potom u arhitekturi i u umjetničkom obrtu, dok su se puno sporije probijali u glazbi. Međutim, o njima se je, po logici stvari, najviše pisalo tamo gdje je pero i inače glavno sredstvo izražavanja: u književnosti, poglavito u kritikama pojedinih djela i u bezbrojnim polemikama po književno-kritičkim revijama i časopisima. A ako unatoč čitavu moru tekstova nastalih u posljednjih skoro 120 godina, pojam moderne i u današnjoj literaturi izaziva zabune i odaje nesnalaženja, lako je zaključiti da su one bile još naglašenije na prijelazu 19. u 20. stoljeće, tj. u vrijeme kad je moderna počela dominirati europskim umjetničkim krugovima, i kad se je u prvom redu shvaćala kao umjetnički stil. Zato je bilo i ostalo lakše kazati što taj stil nije, nego što jest, pa se je posezalo i poseže za njezinim negativnim definiranjem i opisivanjem. Najrječitijim mi se čini opis koji je Salomon Reinach otprilike izrazio

⁸⁵⁹ R. SUPEK, *Umjetnost i psihologija*, Zagreb, 1958., 5.-8.

riječima: moderna je prvi stil koji je svjesno tražio novo i koji se odricao utabanih staza, čak i uz rizik da dođe na prag onoga što se tada smatralo čudnovatim i smiješnim.⁸⁶⁰

U bitnome određena duhom Srednje Europe te u znatnoj mjeri heterogena, moderna je zapravo dio impresionizma, kao „posljednjega sveeuropskoga stila“,⁸⁶¹ i čini jedan dosta jasan i prepoznatljiv odsječak u povijesti europskih književnosti i umjetnosti te uopće u društvenome životu u drugoj polovici 19. stoljeća. Iako se je na trenutke doista doimala revolucionarnom – a u vanjskim je manifestacijama i znala biti iznimno burna – moderna je zapravo bila jedna normalna, posve logična etapa u razvitku europske umjetnosti. Preteče modernističke (štoviše, kao što ćemo vidjeti, upravo secesionističke) estetike javljaju se sredinom 19. stoljeća u Engleskoj, potom u Belgiji, Francuskoj, Njemačkoj i Austriji.⁸⁶² Skupina engleskih slikara koji su u povijest umjetnosti ušli pod nazivom preraphaeliti odnosno preraphaelitsko bratstvo (*Preraphaelite Brotherhood*) formulirali su sredinom 19. stoljeća niz umjetničkih i svjetonazorskih zahtjeva koje će moderna kasnije nadograditi i razviti.⁸⁶³ No, ni oni nisu nastali bez preteča. Engleski su slikari toga razdoblja bili pod snažnim utjecajem svojih njemačkih kolega, pa se je pred kraj prve polovice 19. stoljeća u engleskim umjetničkim krugovima govorilo čak i o duhovnoj nadmoći njemačkih umjetnika.⁸⁶⁴ Tada, međutim, dolazi do zaokreta, pa se preraphaeliti okreću ranijim talijanskim uzorima srednjovjekovlja i umjetnostima primitivnoga doba.⁸⁶⁵ Na Svjetskoj izložbi (*Exposition Universelle*) održanoj u Parizu 1855. godine, djela preraphaelita izazivaju senzaciju, ali i osporavanja, budući da posve odudaraju od umjetnosti koja u to doba nastaje na kontinentu.⁸⁶⁶

Ipak se je utjecaj preraphaelita širio u nizu europskih zemalja,⁸⁶⁷ a usporedno s time se u engleskoj arhitekturi, izradi tekstila i upotrebnih predmeta pojavljuju nagovještaji modernoga stila.⁸⁶⁸ Sve otvoreniji postajali su i zahtjevi za popularizacijom i demokratizacijom umjetnosti: čitav niz engleskih umjetnika od sredine stoljeća pokušavao je ukazati na to da je pogrješno razlikovati tzv. visoku i primijenjenu umjetnost.⁸⁶⁹ Pojava i razvitak fotografije odnosno fotografske reprodukcije dokinuli su jednu od funkcija likovne umjetnosti, njezinu ulogu da bude „vizualna pomoć“, a istodobno su opskrbili publiku jeftinim i masovnim, makar nekvalitetnijim nadomjestkom likovnih umjetnina.⁸⁷⁰ Usporedno s time su i belgijski arhitekti krenuli odbacivati

⁸⁶⁰ S. REINACH, *Apolo. Opšta istorija likovnih umetnosti*, VI. izd., Beograd, 1969., 427.-428.

⁸⁶¹ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 404.

⁸⁶² E. JOHANN, B. SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte*, 54.-55.; Endre ANGYAL, „Pitanje hrvatske secesije“, *Croatica. Prinosi proučavanju hrvatske književnosti*, 7/1976, sv. 7-8, Zagreb, 1976., 40.

⁸⁶³ Jarno JESSEN, *Prärafaelismus*, Berlin, s. a. [1916.]. Usp. S. REINACH, *Apolo. Opšta istorija likovnih umetnosti*, 417.-418.

⁸⁶⁴ Brian ALLEN, Andrew HEMINGWAY, Christopher MULLEN, *Zwei Jahrhunderte englischer Malerei. Britische Kunst und Europa 1680 bis 1880*, München, 1980., 430.

⁸⁶⁵ Isto, 431., 501.

⁸⁶⁶ Isto, 501.-502.

⁸⁶⁷ J. JESSEN, *Prärafaelismus*, 44.-49.; B. ALLEN i dr., *Zwei Jahrhunderte englischer Malerei*, passim.

⁸⁶⁸ E. JOHANN, B. SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte*, 54.-55.; *Lexikon der Weltarchitektur*. Hrsg. von Sir Nikolaus Pevsner, John Fleming & Hugh Honour, Darmstadt, 1971., 311.

⁸⁶⁹ M. Ve. [Mirjana VEŽA], „Stil 1900“, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 4, Portr-Ž, Dodatak, Zagreb, 1966., 327.

⁸⁷⁰ Herbert READ, „Filozofija moderne umjetnosti“, u: *Nova filozofija umjetnosti*, 59.

historicističke detalje te su formulirali zahtjev da se moderne građevine podrede potrebama suvremenog čovjeka i modernoga načina života, odnosno da se funkcionalnost ne žrtvuje dekorativnim pojedinostima.⁸⁷¹ U središte dolazi čovjek sa svojim primarno ovozemaljskim potrebama i interesima.

O razlozima zbog kojih je došlo do moderne, u literaturi uglavnom postoji suglasnost koja je, uostalom, uglavnom postignuta već među suvremenicima: u njezine opće uzroke na prvome mjestu treba uvrstiti sam „duh 19. stoljeća“, filozofski utemeljen na idejama francuskih enciklopedista, filozofa klasičnoga njemačkog idealizma i Francuske građanske revolucije. Njega su determinirali silan razvitak tehnike i industrije koji je za posljedicu imao podizanje životnog standarda i bujanje gradova. To je bilo povezano s naglim društvenim i tehnološkim razvitkom te strjelovitim napretkom prirodnih i tehničkih znanosti, što je sve dalo zamaha arhitekturi i mnoštvu tehničkih dostignuća. Prirodnoznanstvene spoznaje i tehnička dostignuća poput mikroskopa omogućili su nastanak novih znanstvenih hipoteza o postanku i razvitku života i čovjeka, pa ideje Jean-Baptistea Lamarcka (1744.-1829.) i Charlesa Darwina (1809.-1882.) dobivaju sve više pristaša, a usporedno s time cvatu i novi filozofski smjerovi i učenja. U isto vrijeme, zahvaljujući urbanizaciji i širenju pismenosti, u „maticu političkog života“ ulaze širi slojevi odnosno „mase“ koje traže političku participaciju te je i dobivaju širenjem prava glasa u većini europskih zemalja.⁸⁷² Istodobno je taj proces označio relativnu izolaciju umjetnika u modernome društvu; on sve manje sudjeluje u gospodarskome životu zajednice i sve više se koncentrira na samu umjetnost.⁸⁷³

Ti brojni utjecaji i poticaji prelamali su se kroz kompleksne društvene promjene na europskoj društvenoj i kulturnoj pozornici koje su u drugoj polovici 19. stoljeća dramatično izmijenile lice Europe. Umjetnost, doduše, nikad nije samo goli izraz materijalnoga svijeta niti puki odraz ukupnosti svjetonazora koji čine opće raspoloženje nekog vremena, nego ima i vlastite, autonomne pretpostavke i zakonitosti razvitka,⁸⁷⁴ ali je nemoguće odvojiti je od realnoga svijeta. Svjetonazor u kome je dominirao razum i pokus, i u kome se je individualnost podređivala kolektivu, a cvjetao vulgarni materijalizam, nije mogao riješiti nijedan od aktualnih društvenih i duhovnih problema. Reakcija je bila logična: procvala je idealistička i spiritualno-metafizička filozofija. Na literarnom je planu to značilo napuštanje realizma i naturalizma te okretanje simbolizmu i dekadansi (u Francuskoj, potom i u Italiji), dok se u nordijskim zemljama nameće „potreba za psihologiziranjem“, a u Njemačkoj se formira književnost s neoromantičkim elementima.⁸⁷⁵ Usporedno sa strjelovitim razvitkom tehnologije raspravlja se o socijalnom darvinizmu, paralelno s pojavom novih strojeva i ubrzanjem života množe se traktati o

⁸⁷¹ Wolfgang HÜTT, *Wir und die Kunst. Eine Einführung in Kunstbetrachtung und Kunstgeschichte*, Berlin, 1959., 570.

⁸⁷² Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 102.; Andrew C. JANOS, „Politika zaostalosti u kontinentalnoj Evropi 1780-1945“, *Naše teme*, 33/1989., br. 10, Zagreb, 1989., 2505.-2506.

⁸⁷³ H. READ, „Filozofija moderne umjetnosti“, 65.

⁸⁷⁴ Usp. Heinrich WÖLFFLIN, *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst*, München, 1943., 257.

⁸⁷⁵ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 14.-16.

okultnome, nadnaravnome, a cvjetaju spiritistički članci i časopisi u kojima se preispituju i stoljećima stare vjerske dogme, crkveni zakoni, pisane i nepisane društvene norme i konvencije. To su razlozi koji su 90-ih godina 19. stoljeća doveli do rađanja „kulturnog 'modernizma'“,⁸⁷⁶ a sav taj koloplet utjecaja i silnica nametnut će i potrebu razvijanja drugačijeg pristupa predmetima svakodnevnog uporabe, od umjetničkog obrta preko mode do pokućstva. To će dovesti do potrebe preispitivanja dotadašnjih umjetničkih predodžaba, postupaka, standarda i tehnika, pri čemu će novi smjer i novi stil – po uvriježenome, neminovnom pravilu – pokazati pretenziju da se ne manifestira samo u umjetničkim djelima u užem smislu, nego i da postane teorija, odnosno estetska doktrina, pa i filozofski sustav.⁸⁷⁷

Poput plastičnih umjetnosti i arhitekture, i na literarnom su planu poticaji bili mnogostruki, pa modernu nije moguće zamisliti bez preteča koje je imala u velikanima skandinavskih književnosti (Björnsonu, Ibsenu, Strindbergu i dr.), kao ni bez Zole i francuskog naturalizma, ili bez ruskih klasika Turgenjeva i Tolstoja.⁸⁷⁸ Također se često znalo podcijeniti ili u cijelosti previdjeti iznimno veliki utjecaj umjetnosti Dalekoga istoka na europska umjetnička previranja u doba moderne, poglavito na secesiju. U njoj su, naime, elementi keltske, ali i staroegipatske, indijske i japanske umjetnosti nezaobilazni.⁸⁷⁹ Jasan je i način njihova ulaska u zapadnoeuropsku i srednjoeuropsku umjetnost: arhitektura i ukrasi na zgradama i imanijima europskih kolonijalnih gospodara na Bliskome, Srednjem i Dalekom istoku bili su privlačni europskome oku koje ih je odlučilo oponašati, varirati, a onda i obogaćivati. Japanski je utjecaj na secesiju, primjerice, bio toliko velik da je Reinach u svojoj klasičnoj povijesti umjetnosti zapisao kako Japan, doduše, nije bio otac, ali je bio „kum modernog stila (Modern style).“⁸⁸⁰

Filozofska podloga novoga smjera bila je uglavnom prepoznatljiva. Kao što je Darwinova teorija evolucije pripremila duhovni teren za svaki oblik intelektualne pobune, izazivajući pravu bujicu filozofskih, moralnih i religijskih ideja,⁸⁸¹ tako je intelektualna i umjetnička pobuna u posljednjim desetljećima 19. stoljeća okrunjena Nietzscheovom filozofijom. Onima koji su tada s velikom galamom kucali na umjetničkim pragovima sve to se je činilo i moderno i novo, iako i nije bilo posve tako: mnogi su se slični zahtjevi mogli čuti već u 16. stoljeću od Pietra Aretina (1492.-1556.) ili od Giordana Bruna (1548.-1600.) koji se je pred kraj tog stoljeća oštro

⁸⁷⁶ Andrzej WALICKI, „Razvoj i modernizacija u podijeljenoj Poljskoj“, *Naše teme*, 33/1989., br. 10, Zagreb, 1989., 2536.

⁸⁷⁷ Govoreći o simbolizmu, P. S. KOHAN [KOGAN], *Istorija zapadnoevropske književnosti*, II., 1967., 404. zapisao je kako se taj pokret, „kao i svaki književni pokret (...) nije manifestovao samo u pesničkim delima već je težio da postane i teorija, filozofija i estetska doktrina.“

⁸⁷⁸ Ernst ZIEL, *Das Prinzip des Modernen in der heutigen deutschen Dichtung. Zeitgemässe Betrachtungen*, München, 1895., 5.-6.

⁸⁷⁹ O. My., „Secesija“, 188.

⁸⁸⁰ S. REINACH, *Apolo. Opšta istorija likovnih umetnosti*, 427. Vidjet ćemo da će i Iso Kršnjavi naknadno ironizirati Pilara i njegovo spominjanje egipatske umjetnosti, ali je i sam bio više nego svjestan utjecaja Istoka na modernu odnosno na hrvatske secesioniste, što jasno proizlazi iz njegove osude modernističkog pristupa umjetnosti koji je za nj bio tek „manirizam pod uplivom japanske umjetnosti“. (ABiH, NKHZ – 16, Ostavština Ćire Truhelke, X-2/70. Pismo Isidora Kršnjavoga Ćiri Truhelki od 27. III. 1898.)

⁸⁸¹ P. S. KOHAN [KOGAN], *Istorija zapadnoevropske književnosti*, III., 31.-33.

suprotstavljao zagovornicima pravila u pjesništvu.⁸⁸² Jedan od velikana kastiljanske književnosti, Lope de Vega (1562.-1635.), pisao je skoro tri stoljeća ranije: „Neka oprostite pravila, ako smo skloni tome da ih kršimo“, a njegov znameniti talijanski suvremenik Giambattista Marino (1569.-1625.): „Htio bih poznavati pravila bolje od svih pedanata zajedno, ali istinski je pravilo znati prekršiti pravila u pravo vrijeme i na pravom mjestu, prilagođavajući se vladajućem običaju i ukusu stoljeća.“⁸⁸³

Protivnici tradicije u njemačkim su zemljama – kao i drugdje u Europi – imali i ranije uzore i krilatice, među kojima je jedna od najpoznatijih ona Schellingova misao, da je „prvo pravilo morala ustajanje protiv pozitivnih zakona, protiv postojećeg reda stvari.“⁸⁸⁴ Ali kao što je filozofija Georga Wilhelma Friedricha Hegela bitno utjecala na pravnike i povjesničare, tako se je pesimizam Arthura Schopenhauera snažno odrazio na literaturu i glazbu.⁸⁸⁵ Sukob individue i cjeline odnosno pojedinca i društva, uvjetovan socijalnim i misaonim lomovima, presudno će obilježiti kulturu i umjetnost toga doba.⁸⁸⁶ Na razvitak umjetnosti će još više utjecati Schopenhauerovi sljedbenici i pristaše poput Richarda Wagnera, Friedricha Nietzschea i Thomasa Manna.⁸⁸⁷ Predstavljajući se kao svojevrsni prorok novog doba, Nietzsche je nudio učenje koje se je činilo vrlo zavodljivim, tim prije što se nije moglo odvojiti od svojih etičkih, metafizičkih, dakle i društveno-političkih odnosno vjerskih implikacija. Njemački je mislilac nudio i filozofsko objašnjenje i opravdanje dosega moderne znanosti, napose biologije – dakle i Darwinova, Haeckelova i Galtonova učenja – pa nije bilo slučajno da je grof Joseph-Arthur de Gobineau (1816.-1882.), pisac rasprave o nejednakosti ljudskih rasa (*Essai sur l'Inégalité des Races humaines*) prijateljevao s Nietzscheom i Wagnerom.⁸⁸⁸ Ta bespoštedna kritika svega postojećeg i radikalni zahtjevi za stvaranjem novoga bez obzira na tradiciju, moral, običaje i vjeru, izvršili su ključne utjecaje na čitave naraštaje umjetnika, od Augusta Strindberga i Knuta Hamsuna, do Andréa Gidea i Gottfrieda Benn, čime je Nietzsche postao „jednom od ključnih figura europske misli“.⁸⁸⁹

A sva ta filozofsko-svjetonazorska, kulturna i umjetnička previranja u srednjoeuropskom su se području odvijala u kontekstu krupnih političkih promjena. Krimski rat (1853.-1856.) između Rusije na jednoj te Francuske, Velike Britanije i Turske na drugoj strani, okončan anglofrancuskom pobjedom, ubrzao je proces ujedinjenja Italije. Sardinsko se je Kraljevstvo umiješalo u rat na strani saveznika, jer je dobilo obećanja Napoleona III. da će Francuska zaratiti s Habsburzima te Sardiniji predati Lombardiju i Veneciju, dok je predsjednik sardinske vlade i ideolog talijanskoga ujedinjenja grof Camilo Cavour pristao žrtvovati Nizzu i Savoju. U prvi mah

⁸⁸² B. CROCE, *Estetika*, 348.

⁸⁸³ Isto, 375.

⁸⁸⁴ P. S. KOHAN [KOGAN], *Istorija zapadnoevropske književnosti*, II., 365.

⁸⁸⁵ E. JOHANN, B. SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte*, 44.

⁸⁸⁶ P. S. KOHAN [KOGAN], *Istorija zapadnoevropske književnosti*, III., 15.

⁸⁸⁷ E. JOHANN, B. SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte*, 44.-45.; P. S. KOHAN [KOGAN], *Istorija zapadnoevropske književnosti*, III., 18.-53.

⁸⁸⁸ Eduard von JAN, *Französische Literaturgeschichte in Grundzügen*, 4. Aufl., Heidelberg, 1956., 271.-272.

⁸⁸⁹ E. JOHANN, B. SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte*, 45.

je Lombardija priključena Sardiniji, pa je 1861. proglašeno Talijansko Kraljevstvo, kojemu će kasnije biti pripojeni još i Venecija (1866.) i ostatak Papinske država (1870.). Austrijsko-pruski rat iz 1866. godine završio je porazom Habsburške Monarhije. Pobjednički su se saveznici u velikoj mjeri okoristili svojom pobjedom: Italija je pripojila Veneciju, a Pruska je osigurala dominaciju nad članicama ranijega labavog Njemačkog saveza. To će dovesti do osnivanja Sjevernonjemačkoga saveza (*Norddeutscher Bund*), a uskoro, nakon francusko-pruskoga rata i pruske pobjede u bitci kod Sedana početkom rujna 1870., do ujedinjenja Njemačke pod *željeznim kancelarom* Ottom von Bismarckom (1871.). Koristeći francusku zabavljenost ratom s Prusima, Italija u rujnu 1870. navješćuje rat Papinskoj državi te talijanska vojska 20. dana toga mjeseca ulazi u Rim, čime je završen proces ujedinjenja Italije.

No, uslijed takvoga razvitka je Habsburška monarhija – službeno Carevina Austrija – usmjerena na jugoistok, uostalom prostor na koji je i bez toga bila geopolitički upućena.⁸⁹⁰ Usporedno s time je pretrpjela radikalnu promjenu državnog ustroja: dotad jedinstvena država austrijsko-ugarskom nagodbom od 8. lipnja 1867. preoblikovana je u dvojnu, Austro-Ugarsku Monarhiju. O državopravnoj prirodi nove tvorevine koplja će lomiti pravnici i političari, u pravilu jedva prikrivajući da njihova interpretacija ima političke motive. Osloncem na činjenicu da su vojska, vanjska politika i financije koje se tiču zajedničkih poslova ostali zajednički, jedni su tvrdili da je posrijedi realna unija; drugi su držali da novu zajednicu valja smatrati federacijom, a treći su iz postojanja posebnih vlada i parlamenata, zasebnoga zakonodavstva u mnogim područjima života te znatne financijske samostalnosti i činjenice da su i zajedničke poslove nadzirale delegacije austrijskoga i mađarskog parlamenta, izvodili zaključak kako je Monarhija postala personalnom unijom. U svakom slučaju, posljednjih pola stoljeća postojanja državne zajednice kojoj je od 1867. do 1916. na čelu bio car i kralj Franjo Josip I., a od 1916. do sloma (31. listopada 1918.) vladao mladi Karlo I. (IV.), obilježilo je stalno nadmetanje dviju monarhijskih polovica. Suparništvo, animoziteti, a mjestimice i neprijateljstvo između Austrije i Mađarske, koju su i samu potresale unutarnje razmirice (pa je 1868. došlo do sklapanja hrvatsko-ugarske nagodbe), nastavile su se praktično do zadnjeg dana postojanja Austro-Ugarske. Serija poraza i poniženja koja je Austrija doživjela šezdesetih godina 19. stoljeća dovela je do polarizacije unutar austrijske političke elite, koja se u naročito zaoštrenu obliku pojavljivala među austrijskim liberalima. Godine 1870. oni su se u parlamentu rascijepili na odnosu prema nacionalnom pitanju, na način koji je također imao obilježja generacijskog sukoba. „Onaj tko je svoje austrijanstvo stavljao iznad svog nijemstva bio je 'stari'... zapisao je historičar Richard Charmatz. 'Tko je pak osjećao da se na svijet rodio kao Nijemac, pripadao je Mladima.'“⁸⁹¹

Usporedno s time tekao je proces ujedinjenja Njemačke, a ujedinjena Njemačka i Italija nisu samo poremetile europsku ravnotežu, nego se dogodilo još nešto više: Njemačka je postala

⁸⁹⁰ Karakteristično je da se u historiografiji skoro bez iznimke ističe kako je poraz Habsburga 1866. usmjerio Monarhiju („Austriju“) prema Balkanu (pa se onda time objašnjava njezina penetracija u BiH i dalje na jugoistok), kao da takva tendencija nije postojala tijekom prethodnih stoljeća.

⁸⁹¹ Carl E. SCHORSKE, „Generacijska napetost i kulturna promjena: razmatranja na slučaju Beča“, *Gordogan*, 9/1987., br. 23-24, 4.

najvećom i najmoćnijom državom u Europi.⁸⁹² Društveno-politička i ideološka previranja u Njemačkoj neposredno su se odražavala u Austriji, tim više što je na prijelazu 19. u 20. stoljeće Njemačka postala i središte kulturnoga, napose književnog života svih koji su govorili njemački kao materinski jezik: velika većina austrijskih i švicarskih pisaca objavljivala je kod njemačkih nakladnika.⁸⁹³ Dva njemačka velegrada postali su žarištem „novoga i dolazećega“: Berlin kao kazališni grad, München kao grad slikara i kipara. Njima treba pribrojiti čitav niz velikih kulturnih središta, poput Dresdena, Karlsruhea, Weimara, Darmstadta i dr.⁸⁹⁴

Sukobi državnih koncepcija i političkih elita koncentriranih u Beču i u Berlinu nisu mogli anulirati kulturno prožimanje zemalja istoga jezičnoga i civilizacijskog kruga, pa su duhovna kretanja u Njemačkome Reichu imala odraza u Austriji te su utjecala i na tamošnje Mlade koji se početkom devedesetih pojavljuju na drugome, umjetničkom području: „Književni pokret koji je postao poznat kao *Jung-Wien* (Mladi Beč) ili *Jung-Oesterreich* (Mlada Austrija) razriješio je spoj kulture s politikom koji je obilježavao Mlade iz sedamdesetih godina. Njemački nacionalizam, snažni katalizator kulturne obnove u sedamdesetima, bio je odmijenjen svjesnim kozmopolitizmom i namjernim posezanjem za umjetničkim uzorima i pokretima drugih zemalja, osobito Francuske.“⁸⁹⁵ *Mladobečani* nisu bili formalna organizacija, niti su se okupljali oko karizmatičkog vođe; čak ni stilistička orijentacija nije činila pokret koherentnim, jer su pisci iz toga kruga stvarali u rasponu od sociološkog naturalizma do lirskog impresionizma. No, ono što ih je držalo na okupu bile su dvije preokupacije: priroda moderniteta i život psihe.⁸⁹⁶ Kao što će se vidjeti, iznimno bitan element bila je generacijska povezanost protagonista: većina vodećih osoba pokreta *Jung-Wien* i Secesije rođena je između 1860. i 1870. godine.⁸⁹⁷ To je ono što je u bitnoj mjeri obilježilo bečku modernu, koja je i u odnosu na *mladobečane* predstavljala snažan zaokret. Spomenuti austrijski Mladi (*die Jungen*) ubrzo su postali nezaobilazna društvena i politička snaga. Previranja su bila posebno burna na sveučilištima: ona su sedamdesetih i osamdesetih godina izrasla u „jurišna središta njemačkog nacionalizma“.⁸⁹⁸ Usporedno s time, Beč je postao jednim od žarišta kako kršćansko-socijalne, tako i socijaldemokratske misli, što će se ozbiljno odraziti i na ideološko oblikovanje nemalog broja hrvatskih sveučilištaraca koji su se školovali u glavnome gradu Monarhije te će imati vrlo snažne odjeke i u hrvatskim zemljama.

Kao posljedica revolucionarnih previranja, krupnih državnopravnih promjena i teške gospodarske krize, koju ilustrira slom bečke burze u svibnju 1873. godine, klasični je europski

⁸⁹² David S. MASON, *A Concise History of Modern Europe. Liberty, Equality, Solidarity*. Second Edition, Lanham-Boulder-New York-Toronto-Plymouth, 2011., 83.

⁸⁹³ V. ŽMEGAČ, *Od Bacha do Bauhausa. Povijest njemačke kulture*, Matica hrvatska, 2006., 580.-581.

⁸⁹⁴ E. JOHANN, B. SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte*, 46.

⁸⁹⁵ C. E. SCHORSKE, „Generacijska napetost i kulturna promjena“, 8.-9.; Paula SUTTER FICHTNER, *Historical Dictionary of Austria*. Second Edition, Lanham-Toronto-Plymouth, 2009., 175.

⁸⁹⁶ C. E. SCHORSKE, „Generacijska napetost i kulturna promjena“, 9.

⁸⁹⁷ Isto, 14.

⁸⁹⁸ Isto, 4.

liberalizam u to doba zapao u duboku krizu.⁸⁹⁹ Kao što je cijelu Europu preplavio novi, dinamičniji oblik nacionalizma i težnja za razbijanjem višenacionalnih imperija te stvaranjem nacionalnih država,⁹⁰⁰ i u Austriji se je to pitanje odnosa prema nacionalnom jedinstvu zaoštrilo pitanjima socijalne pravednosti, ekonomskog napretka i javnoga morala, pa sveučilišna mladež, „ljutita i frustrirana sveobuhvatnim neuspjehom liberalizma, nije tražila samo novu politiku, nego i novu filozofiju i nove kulturne pretpostavke koje bi odmijenile juridički nacionalizam očeva“.⁹⁰¹ Međutim, takav pokret Mladih nije se mogao dugo održati. Nezadovoljstvo starim formama i tradicijom odnosno negativni elementi uopće, uvijek su bili preslabo vezivno tkivo, pa je formuliranje pozitivnog programa pretpostavljalo diferencijaciju unutar pokreta.⁹⁰²

Europska duhovna previranja, jačanje liberalizma, a potom i socijalizma, najavljujvala su posve nove vjetrove na Starome kontinentu. Nakon što je 1864. osnovana Prva internacionala pod vodstvom Karla Marxa i Friedricha Engelsa, jačaju socijalistički pokreti usprkos unutarnjih potresa u socijalističkim redovima, a u proljeće 1871. izbija „prva proleterska revolucija“ (Pariška komuna). Marksistička ideologija stječe sve više pristaša u radničkim redovima, ali i kod nemalog dijela srednjoeuropske inteligencije. Tom ideološkom sukobljavanju pridonijeli su i prijepori između reformatorskih i tradicionalističkih krugova u samoj Katoličkoj crkvi, koji su u znatnoj mjeri uvjetovani općim prilikama u društvu. U Crkvi su, naime, u drugoj polovici 19. stoljeća ojačala nastojanja koja su nazvana modernističkima, a koja su išla za obnovom egzegeze, socijalnog nauka i prilagodbom Crkve modernim vremenima odnosno novim filozofskim smjerovima, evolucionizmu, psihologiji i historiografiji. Spor modernista i integrista potezao se desetljećima i činio je crkvene krugove ranjivijima u odnosu na utjecaje svjetovnih ideologija.⁹⁰³ *Syllabus Errorum*, u kojem je 1864. papa Pio IX. nabrojio 80 zabluda modernoga društva odnosno politike, znanosti i kulture,⁹⁰⁴ te Prvi vatikanski sabor 1869.-1870., pokazivali su da Crkva ne kani olako ispustiti svoj udio u svjetovnoj vlasti.

U velikoj je mjeri zaoštavanju tih previranja pridonio *Kulturkampf* (kulturna borba), odnosno eskalacija tradicionalnog sukoba svjetovnih vlasti s Katoličkom crkvom, koju je u ujedinjenoj Njemačkoj, uglavnom iz nacionalno-političkih, ali i iz svjetonazorskih razloga nametnuo kancelar Bismarck.⁹⁰⁵ U užem smislu je ta borba trajala od 1873. do 1878. godine, ali se je faktično protezala desetljećima. Iako se je to načelno i sveobuhvatno sukobljavanje s Katoličkom crkvom – poglavito na području školstva i izobrazbe, socijalne skrbi, te pitanju konfesionalnog braka i međukonfesionalnih odnosa – događalo i prije ujedinjenja Njemačke, napose u Badenu i u Bavarskoj, a onda i u Pruskoj, ujedinjena je njemačka država imala potrebu

⁸⁹⁹ Gerald F. GAUS, „Ideološka dominacija uz pomoć filozofske konfuzije. Liberalizam u dvadesetom stoljeću“, u: *Političke ideologije. Novi prikaz*, ur. M. Freeden, Zagreb, 2006., 25.

⁹⁰⁰ D. S. MASON, *A Concise History of Modern Europe*, 83.-85.

⁹⁰¹ C. E. SCHORSKE, „Generacijska napetost i kulturna promjena“, 4.-5.

⁹⁰² Jedan od važnih elemenata te diferencijacije bio je antisemitizam, koji se sedamdesetih godina sve naglašenije javlja u austrijskim intelektualnim krugovima. (C. E. SCHORSKE, „Generacijska napetost i kulturna promjena“, 7.)

⁹⁰³ *Opći religijski leksikon*, Zagreb, 2002., 595.

⁹⁰⁴ Encikliku „Quanta cura“ v. na: <http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9quanta.htm>, pristup 1. IX. 2013.

⁹⁰⁵ E. JOHANN, B. SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte*, 43.

demonstrirati državnu samosvijest (*staatliches Selbstverständnis*) te trajno nadići tragove ne tako davnih vjerskih ratova i sukoba. Dok su, naime, talijanski nacionalisti iskoristili činjenicu da je Francuska – zaštitnica Crkvene države – morala povući svoje snage za potrebe rata s Pruskom, pa su okupirali Crkvenu državu i u rujnu 1870. je utjelovili Italiji koja je upravo privodila kraju proces svog ujedinjenja, u srednjoj Europi nastalo je novo, Njemačko carstvo u kojem su dominantnu ulogu imali protestanti.

U razdoblju od 1871. do 1875. Bismarck je nametnuo čitavu seriju mjera kojima je ograničio ulogu Katoličke crkve, ne ustežući se od uhićenja svećenika, čak i biskupa, zapljene crkvenih imanja, pa i prekida diplomatskih odnosa s Vatikanom (1872.). Spor se je nastavio i nakon smrti Pija IX (1878.), pa je tek njegov nasljednik Lav XIII. mogao 1887. godine, nakon što su grube protucrkvne mjere u Njemačkoj dijelom ublažene, proglasiti da je okončan sukob koji je, prema njegovim riječima, Crkvi škodio, a državi nije koristio. Nije koristio ni Bismarcku i njegovim političkim koncepcijama, budući da je izravno rezultirao jačanjem Stranke centra (*Zentrumspartei*),⁹⁰⁶ što će imati dalekosežne posljedice na politički i kulturni razvitak Njemačke, a onda posredno i njoj susjednih zemalja u kojima i sam pojam *Kulturkampf* dobiva nešto drugačija obilježja.

U tim su okolnostima njemačka sveučilišta i visoke tehničke škole postale ne samo cijenjene visokoškolske ustanove, nego su prerasle u uporišta novih teorija, poput darvinizma i hekelizma.⁹⁰⁷ Te su teorije sve otvorenije i snažnije polarizirale široku javnost te su nametale potrebu preispitivanja svih dotad uvriježenih shvaćanja i uvjerenja. To će istodobno uvjetovati organiziranje crkvenih, napose katoličkih redova koji će na modernističke tendencije – a i na usporedno jačanje socijalističkih i marksističkih ideja i pokreta te sve zaoštrenije klasne suprotnosti – uzvratiti organiziranim katoličkim pokretom. Posljedice toga ideološkog sraza bit će višestruke. U nizu zemalja doći će do nastanka kršćansko-socijalnih stranaka, a mjestimice i do stanovite klerikalizacije političkoga života, dok će na području kulture i umjetnosti pogodovati oštrijoj idejnoj polarizaciji koja će i jednu i drugu stranu siliti na radikalizaciju svojih stajališta. Umjetnici ne će moći ostati imuni na to svrstavanje intelektualne javnosti pod sukobljene zastave, od kojih je jedna pozivala na reevangelizaciju kulture, a druga se oslanjala na borbeni poklič njemačkoga filozofa Friedricha Nietzschea (1844.-1900.), da je Bog mrtav i da je prema tome čovjek mjera svih stvari.⁹⁰⁸

Sam termin *die Moderne* rodio se je u berlinskome literarnom krugu *Durch!*, gdje ga je prvi upotrijebio germanist Eugen Wolff (1863.-1929.).⁹⁰⁹ Mladi je Wolff, suutemeljitelj toga

⁹⁰⁶ Isto.

⁹⁰⁷ Isto, 46.-47.

⁹⁰⁸ O utjecaju koju su na zapadnoeuropsku i uopće europsku književnost imali Max Stirner i Friedrich Nietzsche v. primjerice, P. S. KOHAN [KOGAN], *Istorija zapadnoeuropske književnosti*, III., 18.-53.

⁹⁰⁹ Zapravo je izraz „modernizam“ – u kontekstu filozofsko-teoloških previranja u zapadnome kršćanstvu – prvi upotrijebio nizozemski novinar, reformistički teolog i političar Abraham Kuyper (1837.-1920.) u djelu *Het Modernisme: een Fata Morgana op christelijk Gebied*, Amsterdam 1871. Opš. Željko PAVIĆ, „Između tradicionalizma i modernizma. Metodologijski i duhovno-povijesni okvir Stadlerova filozofiranja“, u: *ZR Josip Stadler – život i djelo*, 667.-690.

literarnoga društva i urednik *Njemačkoga akademskog časopisa*, u tekstu „Die Moderne. Zur 'Revolution' und 'Reform' der Literatur“ („Moderna. O 'revoluciji' i 'reformi' književnosti“), kojim je preradio svoje izlaganje održano 10. rujna 1886. u Slobodnoj literarnoj udruzi *Durch!*, zabilježio kako je po povratku u glavni grad Reicha upoznao skupinu mladih književnika koje ne veže nikakva organizacija niti kakav pisani program, ali ih povezuju zajednički protivnici i „novo evanđelje“ u čijem su središtu tri pitanja: socijalno, nacionalno i religiozno, sve začinjeno krajnjim nezadovoljstvom bijednim prilikama u kojima se književnost nalazi: „Uostalom, najmodernija je poezija odraz svih strujanja najmodernijega života. Te moderne ideje, te najmodernije borbe, duša su najmodernije poezije; ne treba više epigona velike prošlosti, hoće se progđni velike budućnosti. A moderna pjesma odzvanja takvom radošću o budućnosti i takvom sviješću o pobjedi.“⁹¹⁰

No pojam moderne u široku je uporabu ušao tek nakon knjige *Zur Kritik der Moderne*, koju je četiri godine kasnije (1890.), u Zürichu objavio poznati austrijsko-njemački književnik Hermann Bahr (1863.-1934.). Taj pjesnik, esejist i kritičar slovio je za jednu od najutjecajnijih i najvažnijih osoba bečkoga kulturnog života pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća, a među najvažnijim njegovim kulturnim doprinosima smatra se potpora modernim tendencijama u umjetnosti.⁹¹¹ Bahrovi tekstovi presudno su pridonijeli popularizaciji samoga pojma moderne, dobrim dijelom i zbog popularnosti autora i njegova iznimnog utjecaja u tadašnjim europskim kulturno-umjetničkim previranjima.⁹¹² Godinu nakon izlaska knjige *Zur Kritik der Moderne*, Bahr je u Dresdenu i Leipzigu objavio knjigu *Die Überwindung des Naturalismus*. Godine 1894. u Frankfurtu će se pojaviti njegove *Studien zur Kritik der Moderne*, a 1900. u Beču izlazi *Secession*.⁹¹³

U eseju o tome „ocu sahranjene zagrebačke *Moderne*“ (kako će ga kasnije nazvati A. B. Šimić),⁹¹⁴ Ivo Horvat je početkom 30-ih godina 20. stoljeća zapisao: „Bahr je bio lutalac, tražilac i utirač novih putova. Neumann Hofer zvao ga je 'čovjekom od prekосуtra', Maksimilijan Harden

⁹¹⁰ Wolffov je tekst dostupan na: http://www.uni-due.de/lyriktheorie/texte/1886_wolff.html (pristup 10. VIII. 2013.) Taj broj *Deutsche Academische Zeitung für alle geistigen Interessen (Organ der „Deutschen academischen Vereinigung“)*, 3/1866, No. 33, s prilozima, Berlin, 26. IX. 1896. moguće je u obliku e-knjige pronaći na adresi: http://www.uni-due.de/lyriktheorie/scans/1886_wolff.pdf.

⁹¹¹ Usp. N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Evropski okviri hrvatske Moderne“, u: *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*, 362.

⁹¹² Bahr je rođen u Linzu, a umro je u Münchenu. Njegov je utjecaj i u Hrvatskoj bio dosta velik, a tome je pridonio i Bahrov interes za kulturne i političke napore Hrvata i južnih Slavena uopće, napose u doba Veleizdajničkoga i Friedjungova procesa. Godine 1909. on je u Beču objavio *Dalmatinische Reise*. Hrvatski prijevod njegova *Dalmatinskog putovanja* objelodanjen je u časopisu *Gordogan*, 7/1985., br. 19 (Zagreb, svibanj-lipanj 1985.), str. 238.-262. i 8/1986., br. 20-21 (Zagreb, siječanj-travanj 1986.), str. 90.-129. Kao knjiga je objavljeno u Zagrebu 1991., u nakladi Grafičkog zavoda Hrvatske. Više podataka o Bahru v. u: *ÖBL*, Bd. I., 44.-45.; http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl/B/Bahr_Hermann_1863_1934.xml?frames=yes, pristup 12. VIII. 2013.)

⁹¹³ Kritičko izdanje Bahrovih djela dostupno je i u elektroničkom obliku. Prva je knjiga u elektroničkom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <http://www.univie.ac.at/bahr/sites/all/ks/1-zur-kritik.pdf>, druga na adresi: <http://www.univie.ac.at/bahr/sites/all/ks/2-ueberwindung.pdf>, treća na adresi www.univie.ac.at/bahr/sites/all/ks/2-ueberwindung.pdf, a četvrta na: www.univie.ac.at/bahr/sites/all/ks/6-secession.pdf

⁹¹⁴ PERIPATETIK [A. Branko ŠIMIĆ], „Berlinski Sturm ili nova umjetnost germanska“, *Novine*, 4/1917, br. 175., 2. VIII. 1917., 3. Usp: A. Branko ŠIMIĆ, *Sabrana djela, II., Proza*. Prir. D. Jelčić, Zagreb, 1998., 106.

rekao je za njega, da 'živi uvijek u budućnosti, u temperaturi prekosutrašnjeg dana'.⁹¹⁵ Pokušavajući svojim djelom „provesti u duhovnom životu beskrvnu revoluciju“, Bahr je „osim ostalih atributa primio još i naslov 'filozof moderne'“. ⁹¹⁶

I doista, osim što su popularizirali ključne pojmove, Bahrovi tekstovi su u velikoj mjeri kanonizirali postulate modernističke estetike koji su se u prethodnome razdoblju postupno probijali u umjetničkim krugovima. Njegov postulat prema kojemu se svi etički zahtjevi svode samo na jedan – biti i ostati moderan,⁹¹⁷ imponirao je i onome dijelu mladog naraštaja koji je imao rezervi prema Nietzscheovu nauku. Bahr se je stavio u ulogu lučonoše svojim opravdanjem otpora modernog individualizma protiv okoštalog i zastarjeloga poredka koji više ne udovoljava suvremenim zahtjevima, pa ga se doživljava tek kao samilosti vrijedno pretvaranje, pri čemu je moderni individualizam „svjetonazor borbenosti, prkosa, poricanja, jedan gromki (*gellender*) krik ustanka protiv laži, krik za slobodom“ odnosno „emancipacija ljudskog razuma od svake zadane istine“. ⁹¹⁸ On će životom i djelom pokazati kako vlastitim primjerom svjedoči misao koju je formulirao tek kasnije (1916.): „Želim ostati mlad, barem u tome što ne držim kako bi se svijet iznenada morao zaustaviti u jednoj točki.“⁹¹⁹

Iako se ne smije podcijeniti ni važnost neposrednih utjecaja iz Francuske i Italije koji su također dolazili do hrvatskih intelektualnih krugova,⁹²⁰ za razvitak novih shvaćanja u hrvatskim zemljama bit će presudni upravo poticaji koji su dolazili iz Austrije, napose iz Beča, te iz južnih njemačkih zemalja (poglavito Bavarske odnosno Münchena). Razlozi tomu nisu bili samo politički. Dok je velika većina hrvatske inteligencije (pa i građanstva uopće) tečno govorila njemački, samo su se rijetki služili francuskim, a još rjeđi engleskim jezikom. U jadranskim hrvatskim zemljama (Dalmacija, Istra s Kvarnerom i Rijeka) i svjetovna je, a ne samo crkvena inteligencija redovito govorila talijanski, ali su upravno-politička podjela i slaba prometna povezanost otežavali kulturnu razmjenu s drugim hrvatskim zemljama, pa su time – osim u katoličkoj publicistici, a manjim dijelom i na području plastičnih umjetnosti – bili ograničeni i kulturni utjecaji s Apenina koji su u doba renesanse i u kasnom razdoblju mletačke vladavine bili iznimno snažni. S druge strane na austrijskim sveučilištima, napose u Beču i u Grazu, školovala se je većina hrvatske inteligencije: samo u Beču je od 1848. do 1918. studiralo 28.257 studenata

⁹¹⁵ I. HORVAT, „Hermann Bahr – književnik kršćanskog optimizma“, *Bahr – Claudel – Kossak Szcucka – Papini: književne studije*, Zagreb, 1931., 3. Autori eseja o četiri književnika iz naslova knjige su, redom: I. Horvat, Ljubomir Maraković, Marijana Kralj i Mate Ujević.

⁹¹⁶ Isto., 5.

⁹¹⁷ H. BAHR, *Zur Kritik der Moderne*, Weimar, 2004., 24.-25.

⁹¹⁸ Isto, 45.

⁹¹⁹ H. BAHR, *Expressionismus*, München, 1916., 21.

⁹²⁰ O francuskim utjecajima i o recepciji francuske književnosti vidi opš. N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 403.-666. O talijanskim uzorima hrvatskih umjetnika posebno su već u doba moderne pisali Kerubin Šegvić i Jakša Čedomil. U članku „Mladji naraštaj u književnosti“, objavljenom u više nastavaka u *Tresić Pavičićevu Novome vieku* 1898. i 1899. godine, Čedomil je obradio pokret mladoga književnog naraštaj u Italiji, Francuskoj i Hrvatskoj, dajući ime mladim onima koji su u književni život ušli od 1886. do 1897. godine. S manjim pogreškama u prijepisu i s osuvremenjenim pravopisom taj je članak u cijelosti uvršten u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 349.-372.

iz podunavskih i balkanskih zemalja. Među njima je Južnih Slavena bilo čak 11.581.⁹²¹ Zbog svih tih razloga, svaka jeka iz Beča i Graza neminovno bi se razmjerno brzo začula i u Zagrebu i drugim gradovima banske Hrvatske, a potom i ostalih hrvatskih zemalja. Tako je i u hrvatskim zemljama književni i uopće umjetnički život ušao u fazu iznimno snažnih turbulencija, prijevora, generacijskih i ideoloških sukoba, pa se to razdoblje naziva razdobljem moderne.

Iako se je na nj naslanjalo, njega valja razlikovati od razdoblja prve modernizacije koja je uslijedila nakon previranja u Europi i u hrvatskim zemljama 1848./49. te ukidanja kasnofeudalnoga poretka, što je dovelo do potrebe da se institucije tradicionalnog društva postupno zamijene novim, modernim oblicima.⁹²² Specifične hrvatske okolnosti čine još složenijima terminološke i periodizacijske poteškoće koje u svezi s modernom postoje u Europi: u hrvatskim je zemljama razvitak tijekom 19. stoljeća bio drugačiji i tješnje povezan s političkim prilikama, a fazu prve modernizacije pratilo je i upravno-pravno i političko cijepanje hrvatskih zemalja koje je u znatnoj mjeri determiniralo društvene promjene i njihov razvitak.⁹²³ Jesu li te ranije promjene, napose one iz 1848./49. godine imala revolucionarni značaj, ili se u odnosu na bansku Hrvatsku ne mogu nazivati takvima, za ovu je raspravu uglavnom svejedno. Onomu što je u literarnu predaju, pa i historiografiju ušlo pod oznakom „revolucionarne godine“, može se revolucionarni značaj i osporavati, jer se može uvjerljivo braniti gledište da su društvene promjene poduzete odozgo, bez nasilja i neobeštećenog razvlaštenja vlastele (makar je bilo i drugačijih prijedloga).⁹²⁴ Međutim, ono što je duboko oblikovalo društvenu i političku svijest Hrvata bio je prekid državnopravnih odnosa,⁹²⁵ potom i rat s Ugarskom te ukidanje kmetstva (koje je u specifičnu obliku nastavilo postojati u Dalmaciji), a potom i institucionaliziranje

⁹²¹ Usp. podatke koje pozivom na Franza Galla i Josipa Hamma donosi S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 76.

⁹²² Opš. M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-1860.*, Zagreb, 1985.; M. GROSS, A. SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992.; I. KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972.; ISTI, „Tradicionalne seoske institucije u procesima modernizacije“, *Naše teme*, 33/1989., br. 10, Zagreb, 1989., 2635.

⁹²³ Zato se u teoriji javljaju prijedlozi da i sadržajno i periodizacijski valja jasno i precizno razlikovati pojmove moderna, moderno doba, modernitet i modernizam. Opš. Z. POSAVAC, *Estetika u Hrvata*, 268. ISTI, *Novija hrvatska estetika*, 18., 23.

⁹²⁴ Bez obzira na to što je problematika odnosa između vlastele i kmetova konačno razriješena 1876., u doba banovanja Ivana Mažuranića (a neki feudalni ostatci u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji preživljavaju sve do 20. stoljeća), u toj bi interpretaciji bila od sporednog značenja činjenica da je ban Josip Jelačić ustrojio Bansko vijeće i sazvao Sabor bez obzira na protivljenje mađarske vlade i nasuprot izričitoj vladarovoj zabrani, a 19. travnja 1848. prekinuo svaku službenu vezu s mađarskom vladom. Pritom treba imati na umu da je razvitak u Ugarskoj – u kojoj je 18. ožujka 1848. ukinuto kmetstvo, a vlasteli također određena naknada – donekle bio drugačiji, jer do listopada te godine ugarska vlada nije dovodila u pitanje svoju lojalnost Beču, a mađarska je revolucija skršena tek u kolovozu 1849. godine.

⁹²⁵ U saborskome Zaključku o odnošaju Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije prema kruni i kraljevini Ugarskoj iz 1861. ističe se kako je „uslied događajah godine 1848. svaka druga ma kakva, budu zakonotvorna, budi administrativna, budi sudstvena sveza između trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i između kraljevine Ugarske pravno posve prestala, osim što se Nj. Veličanstvo zajednički kralj njihov (...) ima kruniti i za kralja dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoga...“ (Usp. Josip ŠARINIĆ, *Nagodbena Hrvatska. Postanak i osnove ustavne organizacije*, Zagreb, 1971., 53., 271.-293. U istoj knjizi, str. 233.-242. i dr. raspravlja se o različitim pravnim tumačenjima toga akta koji je ozakonjen vladarskom sankcijom.)

temelja građanskoga društva. Činjenica je, naime, da je druga polovica 19. stoljeća na području Trojednice obilježena modernizacijskim procesima u kojima su među glavnim instrumentima bili reforma školstva, odvajanje pravosuđa od uprave, upravna centralizacija te čitava serija novih, važnih zakona koji su za sobom povlačili nužnost reorganiziranja većine državnih institucija.⁹²⁶

Time su stvorene pretpostavke za novi modernizacijski iskorak. I u hrvatskim su zemljama, kao i drugdje u Europi, pripadnici mlađeg naraštaja pred kraj 19. stoljeća držali da je njihov zahtjev za modernizacijom originalan, i da u sebi nosi patinu revolucionarnog aktivizma bez primjera u ranijoj hrvatskoj povijesti. Takav je romantični osjećaj bio shvatljiv i nesumnjivo je imao nemalu mobilizacijsku ulogu. U stvarnosti je bilo bitno drugačije. Kao što moderne s prijelaza stoljeća ne bi moglo biti bez Jelačića, Starčevića i Mažuranića, tako su i hrvatski književni povjesničari pomno registrirali sukobe „starih“ i „modernih“ još u 17. stoljeću.⁹²⁷

Oni se periodički pojavljuju i kasnije. Književnici iz doba hrvatskoga narodnog preporoda oštro su kudili svoje predšasnike, a dva-tri desetljeća kasnije August Šenoa je u svojim kritikama i feljtonima pokazivao malo razumijevanja baš za njih, odnosno za pisce koji su u književnost ušli jedva koje desetljeće prije njega. Nasljednici *iliraca* često su s podsmijehom govorili o njihovim budnicama i davorijama, čak i onda kad su priznavali da su one ispunile svoju društvenu i nacionalnu zadaću. Šenoa je 1865. pisao kako hrvatska književnost „čami u mlitavilu i mrtvilu“, jer: „Uzmi u ruke popis svih knjiga što su lanjske godine ugledale bijeli svijet, pa će ti se lice smrknuti srijed onog praznila naše književnosti.“⁹²⁸ Štoviše, August Šenoa, prema Stanku Lasiću, „u književnost i društveni život ulazi kao negator, njegov je početak sličan početku Kovačića i Krleže: počinje radikalnom negacijom“.⁹²⁹ Sam početak Šenoina književnoga rada – njegove kazališne kritike u *Pozoru* – zapravo su obračun s pretečama, obilježen napose oštrim napadajima na doajena tadašnje hrvatske kazališne scene, Dimitriju Demetra.⁹³⁰

No, još za Šenoina života početak će obračun mladog naraštaja s njime i njegovim vršnjacima.⁹³¹ Opisujući te generacijske sukobe, književni je kritičar Antun Barac podsjetio na to da se je pravaški bard Ante Kovačić 1878./79. u sušačkoj *Slobodi* – ne samo iz političkih, nego i iz estetskih i svjetonazorskih razloga – rugao Šenoi, njegovu naraštaju i njegovim

⁹²⁶ Većina tih mjera poduzeta je za Mažuranićeva banovanja: ukidanje „kuluka“ i plaćanje odštete u novcu (1873.), obvezno pohađanje osnovne škole i otvorenje sveučilišta (1874.), donošenje zakona o slobodi tiska i uvođenje porotnog sudovanja (1874.), uvođenje „kraljevinskog suda“ za bana i odjelne predstojnike (1874.), zakonsko osiguranje neovisnosti sudstva (1874.), potpuno odvajanje pravosuđa od uprave (1875.), zajamčena sloboda sastajanja i održavanja skupština (1875.), uređenje bolnica, otvaranje duševne bolnice, uređenje kaznionica, propisivanje profesorskih plaća i otvaranje gospodarskog učilišta u Križevcima (1876.), otvaranje Narodnog muzeja (1878.) itd.

⁹²⁷ Milan BOGDANOVIĆ, „Slom posleratnog modernizma“, *Danas*, 1/1934., br. 3, 1. III. 1934., 300.

⁹²⁸ A. ŠENOVA, „Naša književnost“, *Sabrana djela*, knj. IX., Zagreb, 1964., 517.-518.

⁹²⁹ Stanko LASIĆ, „Integralni i autorizirani tekst izlaganja i razgovora s publikom na tribinama održanima u Zagrebu 9. 4. 1982. /Književni petak/ i 16. 4. 1982. /Filozofski fakultet/ u povodu izlaska iz tiska knjige 'Krleža, kronologija života i rada'“, *Gordogan*, 4/1982., br. 12, Zagreb, svibanj-lipanj 1982., 126.

⁹³⁰ Slavko JEŽIĆ, „Život i djelo Augusta Šenoe“, *Sabrana djela Augusta Šenoe*, knj. XII, Zagreb, 1964., 88.-103.

⁹³¹ D. PROHASKA, „Naraštaji novije hrvatske književnosti od 1850.-1915. Predavanje dne 18. IV. 1916. u izložbi 'Proljetnog salona'“, p. o. iz *Savremenika*, 9/1916., Zagreb, 1916., 14.-15.

sljedbenicima.⁹³² Novi naraštaj je, podsjeća Prohaska, zastupao drugačije, hrvatske političke koncepcije, pa se je razlikovao i na literarno-umjetničkom planu: „Nastade dakle takav raskol: s jedne strane Jugoslaveni, Obzor, Vienac i Šenoa, a s druge strane Hrvati, Starčevićanci, naturaliste.“⁹³³ Upravo ti mladi, nastavlja Prohaska, „učiniše prvu secesiju u hrvatskoj književnosti“, pa su 1877./78. počeli izdavati almanah „Hrvatski dom“, a kad se je i tu počeo osjećati Šenoin utjecaj, onda su 1880. i 1881. objavili almanah „Hrvatska“.⁹³⁴

Nije, dakle, sve ostalo na kritici i na ruganju Šenoi: uz Kovačića, tadašnji su pravaški literati Jovan Hranilović i Dušan Lopašić pripremali i „secesiju“ odnosno odvajanje od *Vienca* te pokretanje *Trobojnice*.⁹³⁵ Kovačić je, doduše, pisao o tome kako je unošenje političke borbe u književno društvo pogrešno i štetno, ali kad su pravaški književnici praktično izbačeni iz književnoga društva „Hrvatski dom“, protiv pokretanja novoga lista i literarnoga rascjepa više su govorili praktični razlozi (manjak publike i nedostatak sredstava), negoli načelno protivljenje.⁹³⁶ I Janko Ibler se je u *Slobodi* okomio na Šenou,⁹³⁷ autora koji je – kao i mnogi veliki duhovi – bio kadar protiv sebe mobilizirati solidan broj protivnika. Nisu oni, kao što smo vidjeli, bili samo stari, nego i mladi.

A zapravo je prošlo jedva malo više od deset godina od Šenoinih napadaja na „stare“, a već su njega i njegov naraštaj napadali mladi, pa je Pajo Žetić „u svojoj žestini zabacio uopće sve što je dotad stvoreno u hrvatskoj književnosti: hrvatsku literaturu isporodio je s blatnom barom: Smet je sve što se kod nas napisalo i cijela hrvatska inteligencija nisu nego impotentni kreteni; smet i blatna bara je sva hrvatska literatura.“⁹³⁸ Taj brutalni obračun s baštinom i tradicijom koji je poduzeo skoro posve nepoznati Žetić – književni početnik, inače pripadnik pravške sveučilišne mladeži i jedno vrijeme urednik *Sriemskoga Hrvata* – i one slabije upućene u povijest hrvatske književnosti čak i stilom, a ne samo sadržajem asocirati na obračun koji je s „hrvatskom književnom laži“ već od početaka svoga literarnog djelovanja, a napose od 1919. godine (dakle, u vrijeme kad su neka važna načela moderne već proglašena pobjednicima) poduzeo Miroslav Krleža.⁹³⁹

Nije Krleža, dakle, bio prvi, a svakako neće biti ni zadnji koji je hrvatsku književnost prozvao smetlištem, a hrvatsku kulturu močvarom, svejednako želeći postati (i postajući) sastavnim dijelom toga istoga smetlišta i te iste močvare. U biti je to izraz onoga što je Milutin Cihlar Nehajev nazvao „nepremostivim jazom“ koji uvijek postoji „među konzervativnim i

⁹³² A. BARAC, „Bilješke o 'Mladima' i 'Starima'“. *Članci o književnosti*, Zagreb, bez god. (1935.), 143.; S. JEŽIĆ, „Život i djelo Augusta Šenoe“, 245.-251.

⁹³³ D. PROHASKA, „Naraštaji novije hrvatske književnosti“, 15.

⁹³⁴ Isto, 15.-16.

⁹³⁵ M. MARJANOVIĆ, „Na adresu Jove Hranilovića“, *Svjetlo*, XV. br. 28, Karlovac-Zagreb, 15.VII.1900., 6.-8. Prema: *Polemike u hrvatskoj književnosti. Kolo II - Knjiga VIII – Nekrolog hrvatskoj modernoj*. Prir. I. Krtalić, Zagreb, 1983., 161.-165.

⁹³⁶ S. JEŽIĆ, „Život i djelo Augusta Šenoe“, 244.-246.

⁹³⁷ A. BARAC, *Hrvatska književna kritika*, Zagreb, 1938., 63.-64.

⁹³⁸ ISTI, „Bilješke o 'Mladima' i 'Starima'“, 143.

⁹³⁹ M. KRLEŽA, „Hrvatska književna laž“, *Plamen*, 1/1919., br. 1, Zagreb, 1919., 32.-40.

radikalnim elementom, među ljudima sadašnjosti i ljudima prošlosti“⁹⁴⁰ pa je Antun Branko Šimić na jednome mjestu zabilježio kako nije sreo mladića koji ulazi u književnost, a da pritom „ne bi bagatelizirao svu, ili gotovo svu u nas dosad napisanu literaturu“.⁹⁴¹ Upravo tom smislu je Josip Bogner uspoređivao modernu s ilirizmom i „prosvjetnim dobom 60-ih godina“: riječ je o cikličkoj i u pravilu burnoj smjeni naraštaja.⁹⁴²

Prema tome, sama činjenica postojanja duhovnih i kulturno-umjetničkih previranja na prijelazu 19. u 20. stoljeće još ne čini hrvatsku (pa ni europsku) modernu nekom osobito važnom cezurom u kulturno-povijesnom razvitku. Tim prije što postoji čitav niz argumentiranih shvaćanja da se je u slučaju hrvatske moderne zapravo više radilo o sukobu naraštaja nego o sukobu načela.

I ako je termin „generacijska 'urota““, kojim se je poslužila Vida Flaker,⁹⁴³ vjerojatno preoštar (napose kad se izvuče iz konteksta), ipak se može kazati kako je novija povijest književnosti i umjetnosti prihvatila stajalište da je pokret hrvatske moderne imao naglašeno generacijski značaj. Jasno su to uočavali njegovi sudionici i suvremenici. To je tvrdio, primjerice, ugledni slikar i povjesničar umjetnosti Ljubo Babić, koji je podsjećao na to da oni koji su u vrijeme moderne bilo optuživani kao revolucionarci, anarhisti, socijalisti, tuđi plaćenici, ateisti, borci protiv Boga, vjere i domovine, rušitelji svega narodnoga, opasni internacionalisti koji šire nemoral i kvare mladež, „danas ti isti gotovo istim frazama, doslovno istim, pobijaju današnje mlade!“⁹⁴⁴ O tome primarno generacijskom obilježju spora pisao je i Josip Horvat (koji je znao ustvrditi da moderna zapravo nije ni imala neka izgrađena ideološka gledišta),⁹⁴⁵ a isticao ga je i Antun Barac koji je književne moderniste promatrao kao peti naraštaj hrvatskih književnika, napominjući da su oni listom rođeni sedamdesetih godina 19. stoljeća.⁹⁴⁶ Ponavljao je to istim ili sličnim riječima i Milan Marjanović,⁹⁴⁷ a o tome ne dvoji, primjerice, ni M. Šicel kao jedan od autoritativnih stručnjaka za razdoblje književne moderne.⁹⁴⁸ Na njihovu tragu jednako mišljenje dijele i kasniji autori, poput S. Marijanovića⁹⁴⁹ i A. Paveškovića.⁹⁵⁰

Kad se, dakle, ima na umu da čak i oni pisci koji sukobu Starih i Mladih na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće pridaju iznimno kulturno-političko i ideološko značenje, ne poriču da je generacijski karakter toga sukoba bio jedna od najvažnijih njegovih sastavnica, onda se nameće propitkivanje postojanja njegove stvarne ideološke potke. Jer, posve notorna je činjenica da su

⁹⁴⁰ M. CIHLAR NEHAJEV, „Hrvatski salon Zagreb 1898“, *Nova nada*, 3/1899., sv. 4 i 5, u: *Djela Milutina Nehajeva*, sv. I., *Iz mladih dana*, Zagreb, 1944., 207.

⁹⁴¹ A. B. ŠIMIĆ, „Mladić i literatura“, *Mogućnosti*, br. 2, Split, 1960. u: *Sabrana djela*, II., 295.-298.

⁹⁴² J. BOGNER, „Polemika oko hrvatske moderne“, 120.

⁹⁴³ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, Zagreb, 1977., 60.

⁹⁴⁴ Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 176.

⁹⁴⁵ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*. I. sv. Drugo izdanje, Zagreb, 1990., 227. ISTI, *Hrvatski panoptikum*, 144.-145.

⁹⁴⁶ A. BARAC, „Bilješke o 'Mladima' i 'Starima““, 135.

⁹⁴⁷ M. MARJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, I., 5.-6.

⁹⁴⁸ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 16.-17.; ISTI, *Hrvatska književnost*, Zagreb, 1982., 120.

⁹⁴⁹ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 13.

⁹⁵⁰ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 25.

sukobi generacija prirodna i redovita pojava u povijesti književnosti i umjetnosti uopće, pa je svijest o tome prisutna kod svakoga tko se ozbiljno pozabavio tim problemom. I Ivo Pilar je, kao što ćemo vidjeti, 1898. godine zapisao: „Ta pojava, koju danas zovemo 'secesijom' baš je tako stara kao što i umjetnost sama. I u umjetnosti radjao se napredak, kao svagdje, samo uz trvenje.“⁹⁵¹ No, iz toga se nudi i jedan od mogućih zaključaka: ako se je radilo o sukobu načela i ako su kulturno-umjetnička i svjetonazorska polazišta bila ona koja su primarno određivala i oblikovala sukob Starih i Mladih, onda je ne samo suvišno nego i pogrešno isticati generacijski karakter toga sukoba i njegovu važnost. Generacijski je čimbenik tada slučajan ili bar sporedan, te je za shvaćanje same njegove biti ili posve irelevantan ili tek uzgredan, važniji u odnosu na formu, nego na bit samoga spora. I obrnuto, ako se taj generacijski element sukoba ističe kao iznimno važan, pače i presudan (što je u literaturi prije pravilo nego iznimka), onda se nužno slabi uloga koju su u njemu imali prijepori o kulturno-umjetničkim načelima i o ideološkim temama.

Ipak se prenaplašavanje generacijskog značaja sukoba Mladih i Starih suočava s nekoliko poteškoća. Prva je biološke naravi. Iako je i on isticao generacijski karakter moderne, već je Barac upozorio na to da nazive Mladi i Stari treba koristiti sasvim uvjetno, jer su oni koji su nazivani Starima tada zapravo imali četrdesetak godina, a ništa stariji nisu bili ni oni koji su u ime Starih najglasnije istupali u javnosti.⁹⁵² Služeći se paradigmatskim primjerom Ks. Š. Gjalskoga (koji je nastupao među Mladima) i A. Bazale (koji se je našao na strani Starih) – a moglo se je takvih primjera naći puno više – Zlatko Posavac je istaknuo kako je spomenuta generacijska vododijelnica koja se je suvremenima mogla činiti „prikladna kao životna pragmatika“ s nepravom prihvaćena i u znanstvenoj literaturi: „Pojednostavljena dihotomija zapravo zastire, prekriva, da ne kažemo skriva, zbiljsku ideološku, teoretsku i umjetničku kompleksnost: i političke i socijalne i estetičke zbilje. Pojmovni je par u razvrstavanju aktera Moderne u 'stare' i 'mlade' mistifikacija i simplifikacija...“⁹⁵³ I inače protivnik zasukanoga tradicionalizma i nesumnjivo pristaša modernih shvaćanja, A. G. Matoš je s pravom primijetio kako pravi modernizam nalazimo baš kod onih pisaca protiv kojih su Mladi u ime modernizma ustali: kod Kovačića, Kranjčevića, Leskovara i Vojnovića.⁹⁵⁴ Zato je i Posavac na drugome mjestu isticao: „Teorijske pozicije estetike na početku XX stoljeća stvorene su zapravo izvan užeg kruga Moderne i nemoguće ih je klasificirati samo kategorijama 'starih' i 'mladih', jer su i oni 'stari' postavljali temelj novome, a mnogi 'mladi' povijesno pripadaše minulim, starim vremenima.“⁹⁵⁵

⁹⁵¹ I. PILAR, „Secesija“, *GP*, II., 230. Ova se rasprava oslanja na citiranu verziju Pilarove rasprave, budući da je ona čitatelju najdostupnija.

⁹⁵² A. BARAC, „Bilješke o 'Mladima' i 'Starima'“, 167.

⁹⁵³ Z. POSAVAC, *Estetika u Hrvata. Istraživanja i studije*, Zagreb, 1986., 192.-197.

⁹⁵⁴ A. G. MATOŠ, „Naša književna kriza“, *Sabrana djela*, sv. VI., 196.-200.

⁹⁵⁵ Z. POSAVAC, „Estetika u Hrvata. III - Nacrt pregleda za razdoblje prve polovine XX stoljeća“, *Kolo. Časopis za kulturu i umjetnost*, 8 (128)/1970., br. 9, Zagreb, rujan 1970., 986.

Ne će ni odnos prema društvenoj i političkoj ulozi književnosti – dakle, rasprava o njezinoj utilitarnosti ili tendencioznosti – biti ono što presudno odvaja Mlade od Starih, modernu od tradicije. Jer, nije se ta rasprava pojavila tek pred kraj 19. stoljeća. Barac je primijetio da je Šenoa već 1865. izložio misao o „socijalnoj funkciji književnosti“.⁹⁵⁶ On se je tužio kako „nam knjiga ne djeluje na naš socijalni život kako bi trebalo. (...) Zadaća osnažiti i utvrditi narodni život ide upravo popularnu, poučnu i zabavnu struku književnosti. (...) I najmanja knjižica, pisana za poljsku djecu, odiše poljskim duhom, budi poljsku dušu! Takve tendencioznosti treba osobito u nas.“⁹⁵⁷ No, moglo se je ići i dalje od Šenoa. Jer, zar preporodna književnost nije imala jasnu socijalnu i političku tendenciju? Nisu li budnice i davorije, koje su obilježile hrvatsku književnost tog doba, imale vrlo jasnu društvenu i nacionalno-političku svrhu? Nije li kritika već davno primijetila da je „u doba preporoda književnost [bila] samo oružje u političkoj borbi“?⁹⁵⁸ Jesu li tendencije bile oslobođene junačke narodne pjesme, Kačićev „Razgovor ugodni“ ili još raniji Grabovčev „Cvit razgovora“ odnosno Gundulićeva „Dubravka“?

Je li trebala moderna, da bi hrvatski književnici shvatili kako pojam domovine ne označava samo idealiziranu i romantičnu sliku zemlje i naroda, nego je imao i realan sadržaj, ili je, primjerice, Antun Nemčić u svojim *Putositnicama* iz 1845. godine, na pitanje, što je zapravo domovina, odgovarao: „...Nisu političke uredbe, ni ona grudva zemlje, na kojoj prvi put sunašće ugledasmo, - nisu, rekoh, to one stvari, koje bi pojmu 'Domovine' odgovoriti mogle. - Ideja ova nije osnovana na tako materijalnom, tako porušivom temelju. Pojam 'Domovina' mora biti nezavisan od svih uvjeta, svih političkih i vjerezakonskih odnošenja. Život pučki, to jest: narodni jezik, način mišljenja i baratanja, običaji sa svimi svojimi krepostmi i predsudi, preimućstvi i nedostaci, prošasnost sa svojimi slavinimi i žalosnimi uspomenami, to su pojmi koji se s otim sadržajem posve slažu. Gdje ovih nema, tamo je izraz 'Domovina' kimera. - Gdje se zanemarenim ovim pučkim elementom bivstvo povratiti zakasni, tamo se moralni umor naroda osjeća. A da se život taj uzdrži, da procvate i radosno voće plodi, tomu još i narodnog ponosa treba; gdje posljednjeg nema, tamo je možebiti kukavna vegetacija, nu krepak život nikada.“⁹⁵⁹

Jednako vrijedi i za umjetnost. Štoviše, zbog objektivnih prilika u kojima su u prošlosti djelovali hrvatski književnici, bilo je skoro nemoguće zastupati gledišta „čiste umjetnosti“ odnosno potpuno odvojiti literaturu od političkih obzira, stranaka i grupacija.⁹⁶⁰ Jedan od kompetentnijih i naobraženijih pripadnika Mladih, Milutin Cihlar Nehajev, tendenciju je pripisivao svim razdobljima i svim književnim smjerovima, pa je tvrdio: „Tendencija je dakle u literaturi opravdana, osobito u ovome vieku nerveze i nemorala, a njom nadahnjuju svoja djela sljedbenici sviju literarnih škola.“⁹⁶¹ A ipak, kad se opisuje žestoki prijepor vođen na prijelazu

⁹⁵⁶ A. BARAC, „Bilješke o 'Mladima' i 'Starima'“, 174.

⁹⁵⁷ A. ŠENOVA, „Naša književnost“, *Sabrana djela*, knj. IX., 519

⁹⁵⁸ S. JEŽIĆ, „Hrvatska pripovijetka iza preporoda“, u: *Prvi hrvatski pripovjedači iza preporoda (1850 – 1880)*, Ur. S. Ježić, Zagreb, 1935., 5.

⁹⁵⁹ Antun NEMČIĆ, *Putositnice*, knj. II., 3. izd., Zagreb, 1942., 56.

⁹⁶⁰ D. PROHASKA, *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, 181.

⁹⁶¹ M. CIHLAR NEHAJEV, „Tendencija i smjer hrvatske literature“, *Nada*, 3/1896., br. 8 i 9, u: *Djela I.*, 124.

19. u 20. stoljeće i u prvim godinama potonjega između zagovornika tendenciozne književnosti (poput M. Marjanovića) i pristaša artizma (koje reprezentiraju Branimir Livadić ili A. G. Matoš), redovito se previđa da je još Ivan Macun u *Nevenu* 1852. zapisao: „Umetnost ima po prirodi taj zadatak da nas podiže iz trulog praha svagdanjih zemaljskih poslova. (...) Druge namere, kao na pr. naučavanje, ćudorednost, itd. ne ima joj.“⁹⁶² To jasno pokazuje da ni prijepori o dopustivosti ili nedopustivosti tendencije u umjetnosti nisu bili nikakav izum niti plod moderne. A malo kasnije od Macuna, u uvodu („Na štioća“) svojih znamenitih „Pisama magjarolacah“, Ante Starčević je napisao: „Pokazati čitatelju istinu i neistinu, lepo i ružno, dobro i zlo, plemenito i sramotno, koristno i škodljivo, pravo i krivo: to je sve što se od pisca može očekivati.“⁹⁶³

Antun Barac je zabilježio: „Kad je g. 1911. stao da izlazi omladinski list 'Val' s programatskom izjavom uredništva da će ono uvrštavati u list samo tendenciozne literarne priloge, napisao je tim povodom Matoš u 'Hrvatskoj slobodi' feljton pod natpisom 'Juriš barbara'. Međutim, gotovo iste riječi protiv tendenciozne književnosti upotrebio je Armin Pavić već g. 1869, u 2. br. Vijenca, govoreći o drami: Ne imade većega barbarizma nego da kazalište, mjesto hrama umjetnosti, postane institut rasprostirući tendenciozna bud politička, bud druga načela; umjetnost je sama sebi svrhom.“⁹⁶⁴ Raspravljajući o tendenciji u literaturi i o rodoljubnome pjesništvu, jedan od umjerenijih i odmjerenijih protivnika Mladih, katolički svećenik i književni kritičar Jakša Čedomil (pravim imenom Jakov Čuka), istaknuo je kako se je Starčević „održao sve do smrti, jer je u njemu utjelovljena bila narodna ideja i narodni ideal“, dok je Harambašić „propao, jer u književnosti sama ideja i sam ideal nisu dostatni, hoće se uz njih i umjetnosti.“ Ujedno je podsjetio na legendarnoga francuskog simbolističkog pjesnika: „Muza, govorio je Gautier, ne prima nikakve naredbe ni od koga, niti od kakve nauke, niti od kakve stranke, pa ako ju pjesnik sili, da ide na čelu kakve čete, pjevajući kakvu himnu ili svirajući kakvu fanfaru, ona se osvećuje prije ili poslije...“⁹⁶⁵

Nisu, dakle, pristaše modernističkih ideja bili ni usamljeni, a nit prvi koji su raspravljali o tendenciji u umjetnosti, a na koncu nisu bili dosljedni ni u podcjenjivanju i odbacivanju rodoljubne, tendenciozne literature 19. stoljeća. Štoviše, upravo je jedna modernistička struja, onakojoj je pripadao nemali broj pripadnika „praške“ skupine Mladih, o kojima će kasnije biti više riječi, stavila književnost i umjetnost u službu svojih političkih i društvenih nazora do stupnja koji jedva da je imao primjera u ranijem razdoblju. Zato nije bio u krivu Mate Ujević kad je pisao da su modernisti, u duhu svoga larpurlartizma, često puta samo teoretski osuđivali svaki pokušaj književnosti da bude patriotska, da služi podizanju narodne misli i jačanju narodnog

⁹⁶² I. MACUN, „Kratko krasoslovje“, *Neven*, 1852., par. I., 216. Usp. Z. POSAVAC, „Estetički temelj poetike Ivana Macuna“, *Republika*, 26/1970., br. 10, Zagreb, 1970., 540.-543.

⁹⁶³ A. STARČEVIĆ, *Pisma magjarolacah. Djela Dr. Ante Starčevića* 6. Pretisak, Zagreb, 1995., VI.

⁹⁶⁴ A. BARAC, „Bilješke o 'Mladima' i 'Starima'“, 161. Matošev članak, u kome se on obračunava s Marjanovićem i Supilom, objavljen je u njegovim *Sabranim djelima*, sv. XIV. *Polemike (1909-1914)*, Zagreb, 1973., 153.-155.

⁹⁶⁵ J. ČEDOMIL, „Novija hrvatska lirika“, *Glasnik Matice Dalmatinske*, II., 1902., 345.-364. u: *Izabrana djela Čedomila Jakše*, sv. I., *Prikazi i razprave*. Ur. Mate Ujević, Zagreb, 1943., 149., 154. Usp. Andrija Radoslav GLAVAŠ: *Jakša Čedomil. Osnivač moderne hrvatske kritike*, Zagreb, 1942., 71.

otpora, budući da je iz mnogih njihovih djela izbijala slična tendencija,⁹⁶⁶ samo što je sada ideal dobio drugo ime: nekad se je slavila Hrvatska, sad je na oltar postavljeno tzv. narodno jedinstvo, slavenstvo i južnoslavenstvo

Ni orijentacija prema europskim vrijednostima te težnja da se uhvati korak s europskim kulturnim tokovima nisu *novum* koji se je pojavio tek u doba moderne. Kad se ističe kako je nakon Prvoga svjetskog rata poratna generacija hrvatskih književnika predbacivala svojim predšasnicima provincijalnost i isticala da hoće europske vidike i europska shvaćanja, onda se previđa da je još davno Stanko Vraz upravo to postavio kao uredničko načelo pri uređivanju Matičina *Kola*, a da su se kasnije na iste vrijednosti pozivali i *Vienac* i moderna.⁹⁶⁷ Iako jest imalo i nacionalno-političku potku, u supstancijalnome se smislu od toga ni po čemu nije razlikovalo ni Starčevićovo veličanje francuskoga duha i kulture, Kovačićev realizam ili Kumičićevo zalaganje za prihvaćanje naturalističkih načela u književnosti. Zato ne treba olako odbaciti niti podcijeniti podatak da su i Janko Ibler i Milutin Cihlar Nehajev borbu Mladih s kraja 19. i početka 20. stoljeća držali tek nastavkom iste one borbe koja je zametnuta znatno ranije, 80-ih godina 19. stoljeća, ali tada nije donijela uspjeha.⁹⁶⁸

Programatske riječi, objavljene u svibnju 1880. u sušačkoj pravaškoj *Slobodi* u kontekstu obračuna sa Šenoom i *Vienčevom* uredničkom politikom („Pravi genij ne poznaje kalupa, jer kalup treba čičmar i klobučar, koji ne stvara nego samo daje formu, dočim genij stvara ono česa još nije bilo te čemu još nitko nije otkrojio mjere ni forme“), vjerojatno potječu iz Kovačićeva pera – u najmanju ruku, logično je pripisati ih njemu⁹⁶⁹ – ali bi jednako tako mogle biti dio nekoga modernističkog, upravo secesionističkog proglašenja.

A pristup secesiji, koja mora zanimati svakog istraživača Pilarova djela, poseban je problem. Kako definirati secesiju i kako objasniti njezin nastanak i njezino mjesto u kontekstu moderne? Jer, riječ je o jednoj od sastavnica moderne i važnome odsječku modernističkog pokreta. Po svojim je izvorištima secesija bila iznimno kompleksna, a po težnjama neobično ambiciozna. No, uza sve obilje literature o tom pojmu i o njegovu značenju u povijesti umjetnosti, pozitivne su definicije secesije malobrojne ili ih uopće nema. Zato ni danas još uvijek nije zastarjela ocjena Ljube Babića, koji je u svom prikazu povijesti hrvatske umjetnosti priznao da je Ivo Pilar u svojoj raspravi o secesiji sasvim ispravno primijetio da ni „najprimitivniji pojmovi nisu jasni“.⁹⁷⁰ Ta je nejasnoća jedan od razloga brojnih nedorečenosti, nedostatka sustava, pa i proturječnosti u djelima većine modernističkih pisaca,⁹⁷¹ zbog čega je i ugledni hrvatski germanist Viktor Žmegač krajem 20. stoljeća varirao tu stotinu godina staru Pilarovu

⁹⁶⁶ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 54.

⁹⁶⁷ A. BARAC, „Bilješke o 'Mladima' i 'Starima'“, 161.

⁹⁶⁸ Isto, 176.-177.

⁹⁶⁹ A. KOVAČIĆ, „Literarni gavani“, u: *Ante Kovačić - Feljtoni i članci*. Prir. Milan Ratković, Zagreb, 83.-86. Tekst je, naime, objavljen anonimno, a priređivač Kovačićevih feljtona i članaka je zaključio da pripada Kovačiću, jer je objavljen u slijedu Kovačićevih polemičkih napadaja na Šenou i *Vienac*.

⁹⁷⁰ Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 115.

⁹⁷¹ M. ŠICEL, *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, 158., ISTI, *Hrvatska književnost*, Zagreb, 1982., 121.-122.

misao, ocjenjujući kako čak ni onima koji se obilno pisali o modernizmu, modernoj i secesiji, zapravo nisu bili jasni ni elementarni pojmovi.⁹⁷²

Čini se da je i danas lakše ustvrditi da je secesija „strogo definirani stil“,⁹⁷³ nego to dokazati. U jednome od razmjerno rijetkih pokušaja pozitivne definicije (prije bi se moglo kazati kako se radi o opisu, a ne o definiciji!), Mirjana Veža je opisuje kao „romantični, individualistički, protuhistoricistički stilski pokret na prijelazu stoljeća (oko 1890 – oko 1910).“⁹⁷⁴ Prema Olgi Maruševski, secesija je „pokret u umjetničkom životu srednje Evrope potkraj XIX. st., nastao kao opozicija protiv postojećih oficijelno priznatih staleskih organizacija; grupe umjetnika 'secesionirale' su se i obrazovale posebna udruženja, u početku bez zajedničkog likovnog jezika, ali s težnjom da se odupru konvencionalnom akademizmu.“⁹⁷⁵ Iako je i taj opis u biti negativan – što vrlo jasno govori o tome kako je secesiju teško definirati – takve i slične negativne definicije toga stila prevladavaju: *Jugendstil* ili secesija je stil zapadnjačke umjetnosti koji dominira približno između 1890. i 1910., nastao u negaciji historizma, a zamijenjen ekspresionizmom, funkcionalizmom i međunarodnim stilom.⁹⁷⁶

Angyal, pak, navodi kako je švicarski estetičar mađarskog podrijetla Carl László kanio secesiju definirati sljedećim obilježjima: „čežnja velegrađanina prema prirodi, eksperiment radi sinteze stroja i pastirskog štapa, industrijska proizvodna forma, erotički i alegorički elementi u pogledu na svijet, pojmovi 'modernizma', umjetničkog obrta, tvornice i robne kuće, Moulin Rouge, ljudi kao Stefan George, Thomas Mann, Marcel Proust, čak i Nietzsche i Blériot.“⁹⁷⁷ No, već na prvi pogled je jasno da ni ta *definicija* nije definicija, nego tek pokušaj opisa na temelju općenitih napomena i pretpostavljenih asocijacija uz određena imena i pojmove. Istini za volju, ta imena i ti pojmovi doista su amblematski, makar se često znade kazati kako dokumenti europske secesije obuhvaćaju autore od Schopenhauera do Louisa Aragona,⁹⁷⁸ budući da je secesija u mnogočemu anticipirala kasnije smjerove u umjetnosti odnosno ekspresionizam u literaturi i u skulpturi, funkcionalizam u arhitekturi, a industrijski dizajn u primijenjenoj umjetnosti.⁹⁷⁹

U tome albumu pojmova i likova Nietzscheu ipak pripada posebno mjesto. Iako taj njemački književnik i filozof, prema Croceu, nije uopće izložio posebnu teoriju umjetnosti nego tek sklop osjećaja i vlastitih težnja,⁹⁸⁰ ako se nekoga može nazvati „filozofom secesije“, onda je to upravo on: on je bio „jedna od ponajvažnijih idejnih determinanti Moderne“⁹⁸¹ odnosno filozof kojega su čitali vodeći promicatelji secesije.⁹⁸² Ono što je u njegovu učenju bilo privlačno, bila

⁹⁷² V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije*, 113.-117.

⁹⁷³ Vinko ZLAMALIK, „Ogled o secesiji i simbolizmu“, *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 32/1988.-1989., br. 31-32, Zagreb, 1988./89., 190.

⁹⁷⁴ M. Ve., „Stil 1900“, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 4, Portr.-Ž, Dodatak, Zagreb, 1966., 327.

⁹⁷⁵ O. My., „Secesija“, 188.-189.

⁹⁷⁶ *Lexikon der Weltarchitektur*, 311.

⁹⁷⁷ Usp. E. ANGYAL, „Pitanje hrvatske secesije“, 41.

⁹⁷⁸ Isto, 40.

⁹⁷⁹ O. My., „Secesija“, 188.

⁹⁸⁰ Benedetto CROCE, *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika. Teorija i historija*, Zagreb, 1991., 348.

⁹⁸¹ Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika*, 160.

⁹⁸² Isto, 160.-161.; V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije*, 99.-100.

je, dakle, ne neka teorija umjetnosti, nego „najžešća dotad izrečena kulturna kritika“.⁹⁸³ Mlade je privlačila Nietzscheova borbenost i provokacija odnosno zahtjev za prevrednovanjem svih vrijednosti (*Umwertung aller Werte*),⁹⁸⁴ a spomenuti Nietzscheov poklik „Bog je mrtav!“ značio je ne samo otpor prema Crkvi i prema religiji, nego se sam po sebi dao lako tumačiti kao zahtjev za slobodom.

Krajnje konzekvence tog shvaćanja odnosno apsolutne relativizacije svih vrijednosti bili su svjesni tek malobrojni, jer su malobrojni i razmišljali o njoj. Mladost, kako biološka, tako i intelektualna i emocionalna, ima svoja pravila i svoje mehanizme ponašanja. Od pobune protiv zagovornika tradicionalnih gledišta te konzervativnih akademskih udruga i shvaćanja do zahtjeva za potpunom duhovnom i umjetničkom slobodom, a time i do zahtjeva za organizacijskom samostalnošću, bio je samo jedan korak. Opisana duhovna previranja i strukovni prijepori uvjetovali su razdor između postojećih umjetničkih udruga i novih naraštaja koji su tražili prostor za afirmaciju: dok su pripadnici etabliranih umjetničkih i akademskih udruga svoje pozicije branili i tako da mlađe diskreditiraju ne samo estetskim i artističkim, nego i drugim – etičkim, političkim, vjerskim i uopće društvenim – argumentima, naraštaj koji je stupao na javnu pozornicu imao je potrebu razoriti postojeće stege, konvencije i tradicije, okomljujući se na akademizam i optužujući ga da okiva umjetnost i onemogućuje duhovni napredak.

Sukob koji je započeo na idejnoj, a dijelom svakako i na interesnoj razini, na razini borbe za tržište i opstanak na tržištu umjetničkih honorara, neminovno je kulminirao u osnivanju odvojenih, u biti suprotstavljenih organizacija i udruga. Po tom odvajanju (*secessio*) bit će nazvana secesija, poseban smjer unutar moderne. Ako su se stare i nove koncepcije najranije sukobile ne području književnosti, dakle, području koje je širim slojevima bilo najdostupnije, najvidljivije i najrazumljivije, u likovnim je umjetnostima taj prijelom s prošlošću nešto kasnio, ali je zato bi radikalniji. Taj je stil imao „izrazito dekorativne tendencije: [on] ističe ornamentalnu vrijednost vijugavih i valovitih linija floralnog ili geometrijskog podrijetla; linija ovladava dvodimenzionalnom i najčešće asimetričnom formom“.⁹⁸⁵ No, ono što je bilo bitnije, jest to da se secesija nije zadovoljavala „radikalnim promjenama samo na području svih grana umjetnosti“, nego je težila „umjetnošću prožeti i dapače preoblikovati život, iz osnove promijeniti cjelokupni način življenja“.⁹⁸⁶ Pritom se je taj odmak od historizma naglašeno primjećivao već od osamdesetih godina 19. stoljeća, najprije u grafičkom uređenju knjiga te u kreiranju tekstilnih uzoraka, a oko 1890. on se je širio na izradu pokućstva i drugih upotrebnih predmeta, potom i na plastične umjetnosti, književnost, arhitekturu i glazbu.⁹⁸⁷

U Münchenu, središtu njemačke likovne umjetnosti, skupina od 96 umjetnika, koji su istupili iz *Münchner Kunstgesellschaft* (Münchensko umjetničko društvo), predvođena Franzom

⁹⁸³ E. JOHANN, B. SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte*, 45.

⁹⁸⁴ Ivica MATIČEVIĆ, *Baklje u arhivima. Rasprave o hrvatskoj književnosti*, Zagreb, 2004., 237.

⁹⁸⁵ M. Ve., „Stil 1900“, 327.

⁹⁸⁶ H. H. HOFSTÄTTER, *Geschichte der Jugendstilmalerei*, 20. Prema: Ana ADAMEC, „Secesija i modernitet“, *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 32/1988.-1989., br. 31-32, Zagreb, 1988./89., 250.

⁹⁸⁷ *Lexikon der Weltarchitektur*, 311.

Stuckom (1863.-1928.), Wilhelmom Trübnerom (1851.-1917.) i Fritzom von Uhdeom (1848.-1911.) i formalno se je odijelila od predstavnika akademizma te je 4. travnja 1892. godine osnovala *Verein bildender Künstler Münchens* (Udrugu likovnih umjetnika Münchena), koja se nakon nekoliko mjeseci preimenovala u *Verein bildender Künstler Münchens Secession* (Udrugu likovnih umjetnika Münchena - Secesija), uvodeći tako u javni život skraćeni i popularni naziv „Secesija“.⁹⁸⁸ Bila je to prva skupina umjetnika koja je uzela takvo ime.

Odvajanje umjetnika poput onoga 1892. u Münchenu, zbilo se je 1897. i u Beču pod vodstvom Rudolfa von Alta (1812.-1905.) i Gustava Klimta (1862.-1918.), a 1899. u Berlinu pod vodstvom Maxa von Liebermanna (1847.-1935.).⁹⁸⁹ U Beču je, naime, na prijelazu 19. u 20. stoljeće živio veći broj svjetski poznatih umjetnika. I oni su pokazivali nezadovoljstvo postojećim prilikama u umjetnosti, ali su nastupali posve odvojeno, kao naglašeni individualisti. Tamošnji slikari i kipari mlađeg naraštaja počeli su se 1895. snažnije „organizirati protiv prevladavajućih akademskih ograničenja, za volju otvorenog, eksperimentalnog pristupa slikarstvu i primijenjenoj umjetnosti“, pa su – ugledajući se na belgijski *art nouveau* i njemački *Jugendstil*, a napose na münchensku secesiju – odlučili odcijepiti se od bečkoga Umjetničkog doma (*Wiener Künstlerhaus*) i tamošnjega Umjetničkog društva (*Genossenschaft bildender Künstler*) te su 3. travnja 1897. osnovali novo društvo nazvano Društvom likovnih umjetnika Austrije (*Vereinigung bildender Künstler Österreichs*) ili jednostavno - „Secesija“.⁹⁹⁰

Već u prvome broju svoga glasila, Društvo likovnih umjetnika Austrije objavilo je popis 49 redovitih i 39 izvanrednih članova,⁹⁹¹ a u toj skupini najpoznatiji su bili: slikari Gustav Klimt (predsjednik), počasni predsjednik Rudolf von Alt, Josef Engelhart (1864.-1941.), Otto Friedrich (1862.-1937.), Carl Moll (1861.-1945.), Adolf Hölzel (1853.-1934.), Hans Tichy (1861.-1935.), Koloman Moser (1868.-1918.), Adolf Michael Böhm (1861.-1927.), Maximilian Lenz (1860.-1948.), arhitekt Joseph Maria Olbrich (1867.-1908) itd. Taj događaj i njime formalizirani novi stilski pokret postat će izvorom inspiracije za sve zemlje Podunavske monarhije, napose u arhitekturi i u primijenjenoj umjetnosti.⁹⁹²

I bečki su secesionisti naziv posudili iz rimske povijesti, odnosno iz starorimske *secessio plebis*, kad su se plebejci povukli u republike, otklanjajući korumpiranu vladavinu patricijata. I naziv svom časopisu (*Ver Sacrum*, *Sveto proljeće*) posudili su iz rimske tradicije, hoteći tako pokazati da u novo doba – kad umjetnosti prijeti zastarjeli i okoštali duh očeva – nasljeđuju rimski obred posvećenja mladeži u doba opasnosti za državu.⁹⁹³ U nastupnim očitovanjima istaknuli su kako već godinama vrije diljem Europe, od Londona do Münchena i od Pariza do Peterburga, jedino u Beču vlada „otmnjena šutnja“. To, međutim, nastavlja se u programatskom

⁹⁸⁸ O. My., „Secesija“, 188.

⁹⁸⁹ O. My., „Secesija“, 188.; S. BATUŠIĆ, *Pregled povijesti umjetnosti. Razvoj graditeljstva, kiparstva i slikarstva od najstarijih vremena do danas s tumačem stranih naziva i pojmova*, Zagreb, 1970., 171.

⁹⁹⁰ C. E. SCHORSKE, „Generacijska napetost i kulturna promjena“, 23-24, 12.; V. MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, 9.

⁹⁹¹ *Ver Sacrum. Organ der Vereinigung bildender Kuenstler Österreichs*, 1/1898., Nr. 1, Januar 1898., 28.

⁹⁹² O. My., „Secesija“, 188.; S. BATUŠIĆ, *Umjetnost u slici*, II. izd., Zagreb, 1961., 421.-422.

⁹⁹³ Max BURCKHARD, „Ver Sacrum“, *Ver Sacrum*, 1/1898., Nr. 1, 1.-3.

tekstu objavljenom u prvom broju časopisa, ne znači da se i u glavnome gradu Austrije nije osjećala potreba za novim vjetrovima, da i tamo nije postojala svijest kako je potrebno obračunati se sa starim i uništiti ga, jer u stare se mijehove ne lijeva novo vino, a na gnjileži (*morschen Untergrund*) se zgrade ne grade.⁹⁹⁴

Bečka je Secesija, međutim, tvrdili su njezini protagonisti, nešto posve različito od onoga što se događa u Münchenu ili u Parizu: tamo secesionisti pokušavaju nametnuti novu protiv stare umjetnosti, a moderna se bori protiv tradicije. U Beču se zbiva nešto drugo: ovdje uopće nema borbe protiv tradicije, jer ona ne postoji; ovdje se zapravo ne vodi borba protiv stare umjetnosti, jer nje nema; ovdje se ne teži za promjenama u umjetnosti, nego se bije bitka za umjetnost kao takvu, za pravo da se bude umjetnikom. Umjetnici se bore protiv fabrikanta, proizvođača, pa središnju temu bečke Secesije čini pitanje: posao (*Geschäft*) ili umjetnost.⁹⁹⁵ Doista ono što se naziva bečkom secesijom ima svojih specifičnosti: bečka je secesija „spojila oba prethodna pokreta *Mladih*: od narodnjački politiziranih *Jungen* iz sedamdesetih i osamdesetih godina uzela je temu kulturne obnove, a od Mladobečana iz ranih devedesetih antihistorijski modernizam. Boju cjelini, međutim, davala je edipovska pobuna.“⁹⁹⁶ No, bečku će secesiju odlikovati još nešto: ona će biti prva od svih sličnih smjerova koja će se radikalno oslobađati suviše florealnosti, pretjerane sklonosti prema ornamentalnome i hipertrofije dekorativnosti.⁹⁹⁷

Ipak je, međutim, neuvjerljiva bila tvrdnja bečkih secesionista da se oni ne bore protiv tradicije jednostavno zato što ona uopće ne postoji. Jer, koliko god ta patetična lamentacija izgledala privlačno, njoj se je moglo i prigovoriti. Ne samo u tom smislu da je posve promašena bila teza kako ranija, tradicionalistička i akademska umjetnost ne postoji, a ni u smislu da su se dosadašnji umjetnici apsolutno pokoravali akademskim normama i crkvenome moralu (pa bi time, prema shvaćanju secesionista, i izgubili svojstvo umjetnika). Suvišno je i dokazivati protivno. Ni secesionistička larpurlartistička nota odnosno osjećaj umjetničke samodostatnosti nije nužno bio posve uvjerljiv. Jer, svatko tko je htio, mogao je vidjeti: nije slučajno da su secesionisti diljem Europe uvijek raspravljali ne samo o apstraktnim umjetničkim načelima i shvaćanjima, nego i o cijenama svojih radova i o tržištu umjetnina, niti je slučajno da su njihove časopise redovito podupirali trgovci umjetninama i proizvodima umjetničkog obrta. Oni su se nerijetko pojavljivali i kao nakladnici, a i kad nisu, secesionistički su časopisi obilovali njihovim reklamama i oglasima. Nije, dakle, tek kuriozitet da se francuski naziv secesije, *Art Nouveau*, izvodi iz naziva pariške trgovine u kojoj su se, nasuprot dotadašnjem običaju da se trguje stilskim imitacijama, prodavali samo artefakti izrađeni u modernome stilu.⁹⁹⁸ Slična je donekle bila i podloga sveprisutnoga otpora etabliranim, velikim nakladnicima koji su, mahom uz državnu

⁹⁹⁴ „Wir brauchen dabei in erster Linie die nothwendigen Kräfte der Zerstörung und Vernichtung. Auf morschen Untergrund kann man nicht bauen, neuen Wein nicht in alte Schläuche fassen...“ [ANONIMNO], „Weshalb wir eine Zeitschrift herausgeben?“, *Ver Sacrum*, 1/1898., Nr. 1, 6.

⁹⁹⁵ H. BAHR, „Secession“, *Ver Sacrum*, 1/1898., Nr. 1, 9.-10.

⁹⁹⁶ C. E. SCHORSKE, „Generacijska napetost i kulturna promjena“, 14.

⁹⁹⁷ Petar SELEM, „Glazba sa secesiju“, *Republika*, 37/1981., br. 9-10, rujan-listopad 1981., 800.

⁹⁹⁸ *Lexikon der Weltarchitektur*, 311.; E. JOHANN, B. SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte*, 55.-56.

potporu, diktirali prilike na knjižarskome tržištu. Nije problem bio samo u tome da su oni time usmjeravali razvitak književnosti, nego i u tome što su na taj način objektivno gušili manje, neovisne nakladnike te su presudno utjecali na književne nagrade i honorare. Drugim riječima, programatski zahtjev za demokratizacijom umjetnosti odnosno njezinim širenjem u običan puk (i istodobni zahtjev da se predmeti svakodnevne uporabe oblikuju u skladu s umjetničkim nazorima secesionista) imali su i svoju komercijalnu, a ne samo artistsčku dimenziju. Razumljivo, govorilo se je samo o drugoj, ali prvu nije bilo moguće previdjeti ni unatoč šutnji.

Ipak, ono što je bilo iznimno privlačno, bila je ideja slobode koju je secesija nosila. Sve širem krugu umjetnika dopadala se je misao da se objekti iz stvarnoga svijeta, pa i ljudsko tijelo, ne prikazuju onakvim kakvim se općenito drži da izgledaju, nego onakvim kakvim ih umjetnik vidi: tijelo više nije stvar po sebi nego tek prostor, puki okvir u koji umjetnik smješta ono što je vječno i neprolazno.⁹⁹⁹ Već je Vincent van Gogh svom bratu pisao: „...Umjesto da pokušavam točno ponoviti ono što se nalazi pred mojim očima, ja upotrebljavam boju više samovoljno tako da snažno sebe izrazim“, a Henri Matisse je lozinkom svoga umjetničkog djelovanja proglasio tvrdnju: „L'exactitude n'est pas la vérité“ odnosno – točnost nije istina.¹⁰⁰⁰ Zato je u secesiji naturalizam prokazan kao smrtni neprijatelj, a istinom je proglašeno ne ono što se vidi u zrcalu kao simbolu ovozemnoga svijeta, nego ono što umjetnik osjeća i izražava.¹⁰⁰¹

U vrijeme kad je Freudova teorija nesvjesnoga osvajala europske intelektualne krugove, duhovna je podloga za takve paradokse i bombastične proklamacije bile izvrsna. Dok su im protivnici predbacivali da je takvo tumačenje slobode tek alibi za nedovoljno izbrušenu tehniku te izraz mladenačkog nestrpljenja odnosno nastojanja da se što prije i sa što manje truda postigne slava, ta je secesionistička pobuna protiv dotadašnjih standarda i klišeja bila jedan od ključnih elemenata secesije i stjecala je pristaše na sve strane: u studenome iste godine kad je u Beču, kao jednom od središta europske secesije, pokrenut časopis *Ver Sacrum* (1898.) u Peterbergu je počeo izlaziti sličan ruski časopis, pod nazivom *Mir iskusstva (Svijet umjetnosti)*.¹⁰⁰² U Češkoj je 1896. pokrenut *Almanah secese*,¹⁰⁰³ a pod utjecajem bečke secesije češki umjetnici počinju nastupati u društvu *Mánes* (Prag), dok se poljski okupljaju u udruzi *Sztuka* (Krakov).¹⁰⁰⁴

Činjenica da se novi stil (ili stilski pokret) – s brojnim unutarnjim razlikama i varijacijama – u to doba javio skoro u čitavoj Europi,¹⁰⁰⁵ jasno je svjedočila ne samo o kulturnoj povezanosti Staroga kontinenta, nego i o sličnim društvenim i duhovnim prilikama u različitim zemljama. No,

⁹⁹⁹ „Symbolistik vor hundert Jahren“, *Ver Sacrum*, 1/1898., Nr. 3, Wien, März 1898., 8.

¹⁰⁰⁰ Nav. prema H. READ, „Filozofija moderne umjetnosti“, 72.

¹⁰⁰¹ S posvetom jednom „antinaturalistu“, Münchenska je *Jugend* objavila stihove: „Siehst Du es wirklich, was ich sehen kann, / So nimm's getrost als hohes Wunder an - / Das Wunderbare, das die Wahrheit ist, / Wird schöner nicht, wenn Du's im Spiegel siehst.“ (*Jugend. Münchner illustrierte Wochenschrift für Kunst und Leben*, 3/1898., Nr. 12, 12. III. 1898., 196.)

¹⁰⁰² Usp. E. ANGYAL, „Pitanje hrvatske secesije“, 40.

¹⁰⁰³ A. FLAKER, „Književnopovijesni pojmovi u srednjoevropskim i istočnoevropskim književnostima 20. stoljeća. Dezintegracija realizma, moderna, impresionizam, secesija“, *Croatica*, 7/1976., sv. 7-8, Zagreb, 1976., 27.

¹⁰⁰⁴ O. My., „Secesija“, 188.

¹⁰⁰⁵ M. Ve., „Stil 1900“, 327.

dok je neprijeporno da se glavne smjernice secesije formiraju u dva središta: slikarstvo u Parizu, a umjetnički obrt u Londonu,¹⁰⁰⁶ potrebno je imati na umu da se nju ni ne naziva na ujednačen način: u Engleskoj je secesija poznata pod nazivom *new style* ili *modern style*; u Francuskoj *art nouveau*; u drugim romanskim zemljama *floreal*, *modernismo*, *stile modernista* i slično; u Njemačkoj i Austriji *Jugendstil* i *Sezession* (odnosno *Sezessionismus* i *Sezessionsstil*), u Rusiji *noviy stil*, u Poljskoj *secesija* i *nova sztuka*, u Hrvatskoj *secesija*. Ipak se primjećuje da nazivci *art nouveau* i *Jugendstil* potiskuju ostale, čak i u Njemačkoj i u Austriji, gdje je naziv *secesija* (*Sezession*) imao izvorni značaj.¹⁰⁰⁷

Nije pretjerana ocjena da je „oko 1900. secesija (...) obuhvaćala dakle čitavu Evropu, od Peterburga do Barcelone, od Londona do Dubrovnika, čak i dalje“, jer su neki secesionistički elementi u to doba prodrli i u Tursku.¹⁰⁰⁸ Posebno velike zasluge u obrani i popularizaciji secesije imao je Hermann Bahr. Međutim, kao ni pripadnici Münchenske secesije, ni članovi bečke secesionističke skupine usprkos toj dominaciji nisu prvotno imali neki zajednički program niti zajedničku idejnu podlogu, nego su tek predstavljali oporbu prema tradicionalnim i konzervativnim akademskim nazorima.¹⁰⁰⁹ Ono što će izrasti u idućem razdoblju bila je „žudnja za homogenim stilom“ u različitim granama umjetnosti odnosno nastojanje da se ostvari „sinteza umjetničkih disciplina“.¹⁰¹⁰ Taj pokušaj stvaranja „prvoga sveobuhvatnog 'stila' u srednjoj Evropi“ bio je neizravno na tragu načela *Gesamtkunstwerka* (sveobuhvatnoga, cjelovitoga umjetničkog djela) koje je nastojao u kazalištu odnosno u operi provesti Richard Wagner.¹⁰¹¹ On je držao da je posebni razvitak pojedinih grana umjetnosti prolazna pojava, iako svaka od tih grana teži savršenstvu. No, ideal počiva u jedinstvenoj, sveobuhvatnoj umjetnini u kojoj će se sastati slikarstvo, kiparstvo, graditeljstvo, glazba, gluma i poezija.

I doista je secesija „prožela život od svakidašnjice do najviših duhovnih vrijednosti dajući pečat svojega postojanja za sva vremena. Umjetnost je bila prisutna na svakom koraku i svakom mjestu, od ukosnice, pribora za jelo, namještaja do palača.“¹⁰¹² Ona je „rehabilitirala degradirane materijale“, ali je to isto učinila i s degradiranim slojevima društva, nastojeći stvarati za najšire slojeve pučanstva.¹⁰¹³ Zato je secesija nastupala kao lučonoša slobode. Toga su njezini promicatelji bili svjesni, pa je na novome izložbenom paviljonu secesije, izgrađenom u Beču

¹⁰⁰⁶ A. ADAMEC, „Secesija i modernitet“, 250.

¹⁰⁰⁷ V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije*, 93.; V. MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, 9.; Usp. E. ANGYAL, „Pitanje hrvatske secesije“, 39.-40.; V. ZLAMALIK, „Ogled o secesiji i simbolizmu“, 191. Njemački naziv (*Jugendstil*), inače, izvodi se od naziva Münchenskoga časopisa *Jugend*, koji je izlazio od 1896. godine (*Lexikon der Weltarchitektur*, 311.; E. JOHANN, B. SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte*, 55.-56.)

¹⁰⁰⁸ Usp. E. ANGYAL, „Pitanje hrvatske secesije“, 40.-41.

¹⁰⁰⁹ S. BATUŠIĆ, *Umjetnost u slici*, II. izd., Zagreb, 1961., 421.; ISTI, *Pregled povijesti umjetnosti*, 171.

¹⁰¹⁰ Bela DURANCI, „Sinteza arhitekture, likovnih i primjenjenih umjetnosti sa prekretnice vekova – zabluda i uzor – danas“, *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 32/1988.-1989., br. 31-32, Zagreb, 1988./89., 31.

¹⁰¹¹ O. My., „Secesija“, 188.

¹⁰¹² A. ADAMEC, „Secesija i modernitet“, 250.

¹⁰¹³ P. SELEM, „Glazba sa secesiju“, 801. Na istome mjestu (str. 811.) autor primjećuje da je to nastojanje za popularizacijom oblikovne kreacije i demokratizacijom glazbenog prostora doživjelo poraz: „Očito je da se na planu oblikovanja ljudskog prostora tendencija serijalizacije, funkcionalne redukcije i totalne organizacije završava gradskim prostorima u kojima nema ni grada ni života.“

1898. godine po Olbrichovim nacrtima, „kao na pravom hramu religije umjetnosti“ – uz stilizirani natpis *Ver sacrum* koji se nalazi pored ulaza – istaknuta rječita krilatica moderniteta: „*Der Zeit ihre Kunst, der Kunst ihre Freiheit*“ („Vremenu njegova umjetnost, umjetnosti njezina sloboda“).¹⁰¹⁴ Autor te krilatice bio je mađarski novinar, književnik i kritičar Lajos (Löwi, Ludwig) Hevesi (1843.-1910.) koji je ostao upamćen kao jedan od prvoboraca modernističkih nastojanja, a Olbrichov paviljon slovi za jedno od remek-djela bečke secesije.¹⁰¹⁵ Prva izložba bečkih secesionista, otvorena 25. ožujka, a zatvorena 20. lipnja 1898. poznjela je izniman uspjeh: od 410 djela ponuđenih na prodaju, prodalo ih se čak 218.¹⁰¹⁶ Uspjeh je bio izniman i ponovno je legitimirao pobunu mladih naraštaja protiv tradicije i historizma. Pobjeda se već tada činila na dohvat ruke, ali unatoč tome ni danas u literaturi nema suglasnosti oko čitava niza aspekata bez kojih je secesiju nemoguće shvatiti.¹⁰¹⁷

To je i razumljivo s obzirom na unutarnju nehomogenost modernističkih nastojanja uopće. Kao što ni bečka moderna nije neki organizirani pokret koji bi povezao nezadovoljnike u arhitekturi, znanosti, glazbi, slikarstvu i književnosti (makar su oni bili svjesni svojih umjetničkih i duhovnih srodnosti),¹⁰¹⁸ tako će i unutar secesionističkog kruga postojati razlike i razilaženja. To će otežati tumačenje i interpretaciju secesije kao stilskoga pokreta. Zato u literaturi ima shvaćanja da, unatoč dodirnih točaka i morfoloških sličnosti, secesionističke pojave u različitim europskim središtima nisu „istosmislene i jednakovaljane“.¹⁰¹⁹ Ipak je, uza sve raznorodne i različite poglede, u pristupu secesiji postignuta općenita suglasnost oko najmanje četiri točke: prvo, secesija (kao stil, a ne možda oblik organiziranja umjetnika u skupine ili udruge) nije jasno omeđeno razdoblje poput epohe baroka ili klasicizma, nego je jedan podsustav koji se javlja u sklopu europske moderne krajem 19. stoljeća; drugo, unatoč postojanju nekih stilskih obilježja koji su specifični za secesiju, nju karakterizira spajanje i miješanje stilova odnosno svojevrsni modernistički sinkretizam; treće, secesija je u razdoblju kad se najviše isticala (otprilike između 1895. i 1910.) nastojala prožeti sva područja estetskog izraza i sve vrste umjetnosti; te četvrto, secesija je ipak u prvom redu likovni stil, najzastupljeniji i najizraženiji u likovnim umjetnostima i vještinama.¹⁰²⁰

To ipak ne znači da pojam valja tumačiti preusko: Vladimir Maleković je istaknuo kako se pojam secesije ne ograničava „samo na likovnu umjetnost i umjetnost oblikovanja okoline, nego je u kritici i teoriji prihvaćeni *fenotip* za određenu poetološku orijentaciju u europskim književnostima, te za nazore u filozofiji i sociologiji; ukratko: određeni *Lebensgefühl* na

¹⁰¹⁴ C. E. SCHORSKE, „Generacijska napetost i kulturna promjena“, 14.; Miroslav GAŠPAROVIĆ, „Plenerizam – simbolizam – slikarstvo secesije“, *Secesija u Hrvatskoj*, 115.

¹⁰¹⁵ Ta je zgrada s vidljivim Hevesijevev natpisom utisnuta na austrijski novčić nominalne vrijednosti 50 centa.

¹⁰¹⁶ „Mittheilungen der Vereinigung bildender Künstler Österreichs“, *Ver Sacrum*, 1/1898., Nr. 8, 24.

¹⁰¹⁷ V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije*, 93.

¹⁰¹⁸ ISTI, *Istina fikcije. Moderni njemački pripovjedači*, Zagreb, 1982., 40.

¹⁰¹⁹ V. MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, u: *Secesija u Hrvatskoj*, Zagreb, 2003., 9.

¹⁰²⁰ V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije*, 93.-95., 102.-103. Usp. ISTI, *Od Bacha do Bauhauusa. Povijest njemačke kulture*, Matica hrvatska, 2006., 581.-582.

prijelomu stoljeća.¹⁰²¹ Unatoč tomu što se je u određenim elementima (i, kao što je spomenuto, pod različitim nazivima i oznakama) raširila po Europi, pa i izvan nje, postoje i mišljenja da je pogrešno pojam secesije shvaćati preširoko. Kritizirajući sve rasprostranjenije nakane „pojam *secesija* učiniti sveopćim“, Maleković podsjeća na istodobnost, ali i pluralitet pojava koje se pod taj zajednički nazivnik podvode, te ističe kako između njih ne postoji istosmislenost i jednakovaljanost („kako 'pomiriti', primjerice, arhitekturu Wagnera i Gaudija?“), te zauzima stajalište da se pojam secesija smatra ispravnim i primjenjivim „kao kategorijalna konvencija za likovne umjetnosti u užem srednjoeuropskom kulturnom krugu (Austrija, Češka, Poljska, Hrvatska, Mađarska, Slovačka, sjeverna Italija, Slovenija te Bosna i Hercegovina).“¹⁰²² Izvan tog područja, prema njegovu mišljenju, prikladniji su izvorni nazivi, koji sa sobom nose i nešto drugačije značenje.

3.3. Hrvatska moderna: unutarnji poticaji i strani utjecaji

„Za sada sa sigurnošću možemo kazati, da je već danas hrvatski narod najkulturniji na balkanskom poluotoku, a mi bi samo željeli, da još postane ono, što je i zavrijedio, naime kulturni vodja!“

Dušan N. Plavšić (1896.)

Zbog njihove državopravne povezanosti s Austrijom i Ugarskom, kao i zbog njihova zemljopisnog položaja te prometnih, kulturnih i prosvjetnih veza sa središtima Monarhije, dramatične svjetonazorske i ideološke oluje odnosno kulturno-umjetnička previranja u srednjoeuropskim duhovnim žarištima nisu mogle mimoći ni hrvatske zemlje.

I domaće društvene, političke i gospodarske prilike silile su na traženje novih puteva, budući da su Hrvati kao narod bili gospodarski i kulturno u podređenom položaju, a hrvatske zemlje upravno-politički pocijepane: Međimurje je 1861. dodijeljeno Mađarskoj, Vojna krajina je tek 1881. vraćena vraćena pod vlast hrvatskoga bana i u sastav banske Hrvatske,¹⁰²³ a Dalmacija i Istra (Istarska markgrofovija) ustrojene su kao posebne upravno-političke jedinice koje od 1861. imaju zasebne sabore s ograničenim zakonodavnim i izvršnim ovlastima.¹⁰²⁴ Ta napovoljna okolnost

¹⁰²¹ V. MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, 9.

¹⁰²² Isto.

¹⁰²³ Upravno-politička organizacija banske Hrvatske također je trpjela promjene. Usp. Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914)*, Zagreb, 1991., 40.-46.

¹⁰²⁴ Za upravni ustroj Dalmacije v. Rade PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo-Zagreb, 1982., 32.-37.

bila je pogoršana dualističkim sustavom koji je još složenijim činila činjenica da se je BiH, koju je Austro-Ugarska okupirala 1878. godine, i nadalje nalazila pod nominalnim vrhovništvom Porte, dok je u sklopu Austro-Ugarske imala poseban položaj te se je njom upravljalo iz Beča. Grad Rijeka je s okolicom 1867. godine „riječkom krpicom“ postao *corpus separatum* izdvojen iz banske Hrvatske.

Takvo je stanje olakšavalo jačanje njemačkog odnosno mađarskog i talijanskog utjecaja u hrvatskim zemljama. Njihov geopolitički položaj i zemljopisna svojstva s jedne su strane pomagali strana prodiranja, a s druge su strane poticali unutarnje partikularizme. Uostalom, već i slom srednjovjekovne hrvatske države te stoljeća tuđega gospodovanja, umnogome su posljedica tih okolnosti. „Presudna činjenica“, piše Filip Lukas, „za naš narod i razvitak leži u tome, da nemamo jedinstvene geografske cjeline, zaokružene prirodnim granicama, kojima bi bila omogućena naša unutrašnja koncentracija bez većega stranog utjecaja, već su zemlje središnjim planinskim sklopom odvojene, a svaka je od njih sa stranim zemljama jednake građe povezana, pače, što je kod toga najpresudnije, ti dijelovi su mjestimice sa stranim geografskim cjelinama jače privezani, negoli sa zemljama vlastitoga naroda, pa je tako omogućivana različita orijentacija i infiltracija tuđe krvi i tuđega duha.“¹⁰²⁵

Usljed upravno-političke pocijepanosti, u središtu pozornosti hrvatske političke elite u drugoj polovici 19. stoljeća još uvijek se je nalazilo pitanje nacionalne i državopravne integracije, tj. problem potiskivanja partikularnih, pokrajinskih identiteta – koji su se u nemaloj mjeri razvili kao posljedica dugotrajne neslobode i neravnopravnog položaja hrvatskih zemalja pod habsburškim, mletačkim i osmanlijskim suverenitetom – u korist misli o jedinstvenome hrvatskom narodu, a usporedno s time ili nakon toga, i u smjeru ujedinjenja hrvatskih zemalja u jedno državopravno tijelo, koje će potom izboriti što viši stupanj autonomije unutar Monarhije ili, ako se ukaže prigoda, državnu neovisnost.

Problem se nije samo činio velikim, nego doista jest bio velik: banska je Hrvatska bila u jednome (mađarskom) dijelu dualističke Monarhije, Dalmacija i Istra u drugome (austrijskom), a Rijeka i Međimurje neposredno u sastavu Ugarske. Činjenica da je Dalmacija i nakon preustroja Monarhije formalno priznata kao sastavni dio Trojednice, nije utjecala na njezin faktični položaj. Beč se je protivio svakom nastojanju da se ona spoji s maticom zemljom, i na tome ništa nije mijenjala okolnost da su mađarski politički čimbenici zbog svojih računa to pripajanje načelno simpatizirali, napose nakon što se je okupacijom BiH otvorila mogućnost da pripajanjem Dalmacije svojoj polovici Monarhije suzbiju austrijski utjecaj u BiH.

Na Istru ili bar na njezinu istočnu polovicu, Hrvati su polagali pravo na temelju narodnoga načela koje je u 19. stoljeću tek krčilo svoj put, ali i na temelju državnoga prava,¹⁰²⁶

¹⁰²⁵ F. LUKAS, „Geografska osnovica hrvatskoga naroda“, *Zbornik Matice Hrvatske. Hrvatskome narodu, njegovim prošlim naraštajima na spomen, sadašnjima i budućim na pobudu, o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva*, Zagreb, 1925., 27.

¹⁰²⁶ E. KUMIČIĆ, „Govor u raspravi o izvanrednom proračunu (U Saboru, 19. prosinca 1894.)“, u: Evgenij KUMIČIĆ, *Govori*. Prir. D. Jelčić, Zagreb, 1994., 129.-132. upozoravao je na to da je ban Toma Bakač prosvjedovao

dok su svoje interese (i pravo na posjed) u BiH i na ujedinjenje hrvatskih zemalja izvodili primarno iz hrvatskoga državnog prava, koje je u realnim političkim odnosima potkapala okolnost da ga je Monarhija ignorirala čak i prigodom okupacije BiH, ni ne pokušavši se pozvati na nj (što je, opet, dovelo do nove polarizacije hrvatskih političkih stranaka, pa i do različitih pogleda na opravdanost okupacije).

Uz već tradicionalne protivnike u obliku mađarskog imperijalizma, koji je u neravnopravnom položaju držao bansku Hrvatsku, ne skrivajući ambiciju da svoj utjecaj proširi u BiH i u Dalmaciji, te austrijske politike u kojoj su se tradicionalna germanizatorska nastojanja miješala ne samo sa simpatijama prema autonomaškim tendencijama u primorskim dijelovima Hrvatske, nego i s često nesvjesnim podupiranjem talijanskog iredentizma u Istri i u Dalmaciji, hrvatska nacionalna misao i nacionalno-integracijska ideologija dobila je protivnike i u jugoslavenstvu odnosno južnoslavenstvu, a onda i u srpskoj nacionalno-integracijskoj ideologiji koja je osobito nakon priznanja državnosti Srbije i Crne Gore na Berlinskome kongresu (1878.) poprimala snažne imperijalističke crte.

Dotadašnje metode hrvatske političke i kulturne borbe nisu se pokazale osobito uspješnima, a bilo je posve jasno da su ključni ideolozi i protagonisti hrvatske politike u drugoj polovici 19. stoljeća (poput Starčevića i Kvaternika, te Strossmayera, Račkoga, Mažuranića i Mrazovića u banskoj, ili Bulata, Pavlinovića i Klaića u dalmatinskoj Hrvatskoj) zbog bioloških razloga sišli s političke pozornice ili će s nje uskoro sići. Zato su duhovi pred kraj 19. stoljeća ionako bili sazreli za promjene, koje su se mjestimice i nazrijevale. Suočena s imperijalizmima susjeda, a istodobno gospodarski slaba i politički u znatnoj mjeri pocijepana, hrvatska je politička elita sve češće počela razmišljati o rješenju koje se je činilo logičnim: da se približavanjem jednome susjedu amortizira i eventualno onemogućiti imperijalistički pritisak s drugih strana. Model nije bio ni nov niti originalan, a pouke koje je nudila nekadašnja njegova primjena (kao pri izboru habsburške dinastije 1527. godine) činile su se previše udaljene da bi imale didaktičku vrijednost.

Otvoreni pristaše naslona na Mađare ili na Austriju nisu u novim prilikama bili pretjerano brojni, ali su zato oba središta Monarhije imala svoje brojne tihe sljedbenike. Nekadašnja strossmayerovska Narodna stranka, koja je 1873. u svoje redove primila unionističku Narodno-ustavnu stranku, nastalu 1861. godine, došla je na vlast u banskoj Hrvatskoj na čelu s banom Ivanom Mažuranićem (plaćajući cijenu vlasti i time što su je napustili Strossmayer i Rački), te je postala ključnim uporištem mađaronskog režima. Stranka je sa svojim maglovitim južnoslavenskim kulturno-političkim programom, u glavnim crtama baštinjenim iz preporodnoga doba, geslom „Prosvjetom slobodi“ i upornom popustljivošću pred mađarskim i austrijskim zahtjevima, pretrpjela rascjep već 1880. godine, nakon kojega je jedno njezino krilo, Neodvisna narodna stranka, koju se po listu *Obzor* obično naziva obzoraškom, nastavilo politikom kompromisa s režimom, mlako tražeći reviziju Nagodbe i istodobno pokazujući spremnost da i

1596. protiv kralja Rudolfa jer je Istra otkinuta od hrvatskoga kraljevstva, kao i na to je car Leopold I. od Venecije zahtijevao Istru, jer ona pripada Hrvatskoj („*possessiones Venetae in Istria ad regnum Croatiae pertineant*“).

od toga odustane.¹⁰²⁷ Obzoraške južnoslavenske koncepcije bile su u nemalome dijelu sastavni dio habsburške politike kojoj je jedan od ciljeva bilo istrgnuće istočnog dijela Balkana od ruskoga utjecaja, a plodovi tih koncepcija imat će za Hrvate katastrofalne posljedice.¹⁰²⁸ Samu je obzorašku stranku simpatizirao pretežan dio katoličkoga svećenstva koji je i na taj način svoju lojalnost Beču uspijevao spojiti sa svojim simpatijama prema južnoslavenskim koncepcijama, baštinjenima iz doba ilirizma i osokoljenima nadom u skori slom Osmanlijske carevine. No, obzoraši se zapravo nikad nisu bitno odmaknuli od nekadašnje politike matične stranke, pa ni od njezinih neuspjeha.

U svjetlu austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine, te dubokih političkih previranja u Dalmaciji u kojoj se srpsko pitanje nakon 1870. godine počinje sve više nametati kao jedno od najvažnijih, politički je život u banskoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća karakterizirala duboka kriza.¹⁰²⁹ Banu Károlyju (Dragutinu) Khuenu Héderváryju pošlo je za rukom već tijekom prve polovice njegova dvadesetljetnog banovanja (1883.-1903.) oslabiti i razdrobiti opoziciju te izbornim zakonodavstvom iz 1888. godine smanjiti broj izbornih kotara i nametnuti izbornu geometriju koja je mađaronskoj Narodnoj stranci jamčila znatnu premoć, napose u svjetlu činjenice da biračko pravo nije imalo ni 2 posto pučanstva.¹⁰³⁰ Uza sve to režim se nije ustezao na izborima posezati i za otvorenim nasiljem.

U posljednjim desetljećima 19. stoljeća svom silinom se u hrvatskim zemljama počinje postavljati srpsko pitanje. Još i prije Khuenova banovanja srpski su zastupnici bili u velikoj većini uz vladu,¹⁰³¹ a to će se u Khuenovu razdoblju pokazati u još drastičnijem obliku. Nepuna dva mjeseca nakon što je u Srijemskoj Mitrovici formiran Srpski klub, klub srpskih zastupnika

¹⁰²⁷ Program Neodvisne narodne stranke iz 1880. v. u: Tihomir CIPEK, Stjepan MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, Zagreb, 2006., 284-286.

¹⁰²⁸ Općenito se drži da se je „ilirski“ odnosno južnoslavenski program odnosio na kulturno-jezičnu dimenziju politike „iliraca“ i kasnijih Strossmayerovih pristaša, dok bi oni na nacionalnome planu zastupali ideju „kroatizma“. (N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, 113.-115. i dr.) Sama je teza jasna koliko je jasan i određen sam pojam „kroatizam“. Još je nejasnije na koji se način može odijeliti kulturno-jezična od nacionalne politike, napose u okolnostima koje su vladale sredinom i u drugoj polovici 19. stoljeća. Na smisao i svrhu takvih konstrukcija vratit ćemo se niže. Ovdje je umjesno upozoriti na to da se u historiografiji redovito prešućuje kako je zamisao o hrvatsko-srpskome kulturno-jezičnom zbližavanju (pa i oblici u kojim je ta zamisao formulirana, poput tzv. Bečkoga jezičnog dogovora iz 1850. godine) bila dio austrijske odnosno habsburške politike, iako su joj kasnije iz ideoloških razloga pridavane posve suprotne, tobože protuaustrijske pobude. Opš. Mario GRČEVIĆ, „Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. st.“, *Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 61/2014., br. 1.-2., Zagreb, travanj 2014., 42.-67.)

¹⁰²⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 608. zabilježiti će kasnije da se je, prema njegovu mišljenju, u banskoj Hrvatskoj od 1868. vladalo „uvijek protiv Hrvata“, s iznimkom razdoblja Mažuranićeve vladavine. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 324.-325.

¹⁰³⁰ *Zakon ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od 15. srpnja 1881.*, dopunjen 1883. i uzakonjen 1884., izmijenjen je 29. rujna 1888. godine *Zakonskom osnovom o preinaci nekijh ustanova zakona od 15. srpnja 1881. ob uređenju sabora istih kraljevina*. Opš. Ladislav Polić, *Povijest modernoga izbornog zakonodavstva hrvatskoga*, Zagreb 1908.; R. HORVAT, „Hrvatska politika od godine 1860.-1895.“, *Obzor – spomen knjiga*, 14.-15.

¹⁰³¹ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj*, 30.-31.

koji su odlučili podupirati vladu bana Pejačevića,¹⁰³² u travnju 1883. na području dokinute Vojne krajine održani su prvi izbori za Sabor. Od 35 izabranih zastupnika čak sedamnaestorica su bili Srbi. U stranačkom pogledu, trojica od izabranih zastupnika bili su pravaši, trojica su pripadali Neodvisnoj narodnoj stranci, jedan je bio izvanstranački, a svi ostali bili su kandidati Narodne stranke.¹⁰³³

Nakon izbora za Sabor 1884., na kojima je Narodna stranka dobila 35 zastupničkih mandata, Srpski klub 32, Stranka prava 24, Neodvisna narodna stranka 12, dok je 13 zastupnika bilo izvan stranaka,¹⁰³⁴ novosadska je *Zastava* u rujnu 1884. slavodobitno tvrdila kako izborna pobjeda vladine Narodne stranke ne bi bila moguća bez Srba, što jasno pokazuje „da se bez Srba danas više ne može vladati u Hrvatskoj...“¹⁰³⁵ Već u listopadu te godine članovi Srpskoga kluba odlučili su biti ujedno članovima kluba Narodne stranke, čiji je Klub 8. listopada 1884. prihvatio njegove zahtjeve kao dio programa Narodne stranke.¹⁰³⁶ Ban Khuen je u zagrebačkom *Pozoru* tih dana pozdravio fuziju dviju grupacija koje su i dotad uzorno surađivale, pa je uzvratio ocjenom: „...U Srbah ima poredak u zemlji i parlamentarni red pouzdane prijatelje. (...) Zato je većina Hrvatah užgana ideami samostalnosti.“¹⁰³⁷ I četiri godine kasnije omraženi je ban za *Budapesti Hirlap* izjavio (a zagrebački *Srbobran* žurno prenio): „...Hrvatski Srbi su najvjerniji stupovi vlade.“¹⁰³⁸

Ono što se je na srpskoj strani shvaćalo kao pohvala, za Hrvate je bila opomena i upozorenje, jer je režim bana Khuena u kolektivnoj svijesti doživljavan kao naglašeno protuhrvatski, čak i puno više nego što je to objektivno bio.

Svega nekoliko dana nakon fuzije Srpskoga kluba i Kluba Narodne stranke, u Zagrebu je 16. listopada 1884. izašao prvi broj *Srbobrana*, lista koji je svoje ime proglasio svojim programom, a bio je glasilo skupine koja će u političkom životu nastupati pod nazivom Srpska samostalna stranka, iako je list tek u srpnju 1887. tu svoju stranačku afilijaciju objavio u svome zaglavlju. Srpska je samostalna stranka bila srpska politička grupacija u banskoj Hrvatskoj koja je faktično djelovala kao odvjetak Srpske narodne slobodoumne stranke Svetozara Miletića (1826.-1901.), vođovodanskoga srpskog političara, pokretača novosadskoga lista *Zastava*, odvjetnika i načelnika Novoga Sada u dva navrata.¹⁰³⁹ Nakon što je u Miletićevoj stranci u travnju 1887. i formalno okončan višegodišnji racjep, pa su otad postojale dvije suparničke stranke: jedna koja je zadržala staro ime i objavljivala *Branik*, a druga koje je objavljivala

¹⁰³² M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, 17.-18. Program Srpskoga kluba v. u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 297.-298.

¹⁰³³ M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 18.

¹⁰³⁴ Tako M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 25. R. HORVAT, „Hrvatska politika od godine 1860.-1895.“, *Obzor – spomen knjiga*, 14. navodi da je od ukupno 110 zastupnika izabrano 69 pristaša Narodne stranke, a 41 oporbenjak, od kojih su 25 bili pravaši, 13 obzoraši, a trojica izvan stranaka (među njima i Josip Frank).

¹⁰³⁵ M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 25.

¹⁰³⁶ Isto, 26.

¹⁰³⁷ Nav. prema: N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj*, 36.

¹⁰³⁸ Isto, 37.

¹⁰³⁹ Program Srpske samostalne stranke v. u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 291.-292.

Zastavu te se nazivala Celokupnom srpskom narodnom slobodoumnom strankom, *Srbobran* i dio srpske političke elite u banskoj Hrvatskoj i formalno su osnovali Srpsku samostalnu stranku (1887.).

Ta će se stranka postupno emancipirati od utjecaja Srba iz južne Ugarske, stvarajući u banskoj Hrvatskoj zasebnu jezgru srpske politike u Monarhiji. *Srbobran* je naslijedio i dinamizirao novinsko-ideološku kampanju koju je započeo netom ugasli rumski *Srpski glas*. Od prvotnoga trokratnoga pojavljivanja u tjednu, on je 1886. prerastao u dnevnik, a u razdoblju 1897.-1901. izlazio je kao tjednik, mahom se baveći političkim temama, skoro redovito polemizirajući s hrvatskim političkim strankama, hrvatskom nacionalnom ideologijom, pa i s hrvatstvom kao takvim.¹⁰⁴⁰

Bilo je, dakako, u tom sukobljavanju s Hrvatima i u služenju srpske elite režimu, pa i Khuenovu, i neideoloških, sasvim prozaičnih razloga. Tvrdeći kasnije kako „nikada grof Khuen ne bi bio mogao onako smlaviti i izmožditi Hrvatsku, da uza se u tom poslu nije imao listom sve hrvatske Srbe“,¹⁰⁴¹ Supilo je držao da dio uzroka treba tražiti i u osobnim interesima pojedinaca i skupina koje su zbog vlastitih probitaka surađivale s režimom.¹⁰⁴² Takvih je, naravno, i među Hrvatima bilo puno, ali su Hrvati ipak većinom bili uz opoziciju. Srpska politička elita je, međutim, u pretežnoj mjeri odbila solidarizirati se s hrvatskom opozicijom, a režim joj je usluge obilno uzvraćao, pa – opet prema Supilu – nije bilo nijednoga naobraženog Srbina starijeg od 25 godina koji izravno ili neizravno nije uživao povlastice od khuenovske politike.¹⁰⁴³ Pritom Nives Rumenjak zaključuje kako taj srpski naslon na režim ne treba presudno pripisivati režimskoj strategiji podvajanja Hrvata i Srba, nego upravo srpskoj političkoj eliti koja je izabrala poziciju u kojoj se vlast na nju može uvijek osloniti.¹⁰⁴⁴

Ako su mjestimice odlučujuću ulogu imali osobni motivi srpskoga trgovačkog sloja i inteligencije, ključni su razlozi ipak bili u suprotstavljenosti hrvatskih i srpskih nacionalnih ciljeva. Zato je Supilo i kasnije, i dalje držeći Hrvate i Srbe jednim te istim narodom, pisao: „Grof Khuen mogao se održati kao ban poglavito zato jer je imao čvrsta oslonu u jednom velikom dijelu našeg naroda u Hrvatskoj: u dijelu srpskome. (...) Od 132 mandata što su ih Srbi imali za pet saborskih perioda Khuenovih izbora, bilo je 130 od naroda srpskoga bez ikakva nasilja izabranih vladinovača, a samo 2 opozicionalca, od koje dvojice je jedan biran pomoću

¹⁰⁴⁰ Opš. M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*; ISTI, „Srpski glas (1992.-1883.). Prilog proučavanju srpskog novinstva u Hrvatskoj“, *Povijesni prilozi*, vol. 15, Zagreb, 1996.

¹⁰⁴¹ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 297. Formalno, toj bi se kvalifikaciji moglo spočitnuti da nisu „svi hrvatski Srbi“ imali pravo glasa (jer ga je u banskoj Hrvatskoj imalo 2 % pučanstva), niti su svi mogli doći u prigodu da svoj politički program artikuliraju. No, činjenica je da među Srbima u Hrvatskoj nije stasala nijedna grupacija koja bi osuđivala takvu politiku naslona na režim.

¹⁰⁴² „To je opće poznata stvar u cijeloj Hrvatskoj. U tome su se natjecali sa Židovima u Hrvatskoj, koji su s njima zajedno služili sistemu, a za odštetu dobivali protekciju u raznim strukama i poslima.“ (F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 273.)

¹⁰⁴³ Isto, 115.

¹⁰⁴⁴ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj*, 51.

vladinom protiv Hrvata“.¹⁰⁴⁵ Zato će Vaso Bogdanov kasnije zabilježiti da starčevićanski *Hrvat*, koji je u uvodniku broja od 3. srpnja 1914. napisao da je „glavni uzročnik hrvatsko-srpskog sukoba bilo služenje srpske građanske činovničke inteligencije Khuenovu dvadesetogodišnjem porobljavanju Hrvatske“, ne čini ništa drugo nego samo „utvrđuje historijsku činjenicu“.¹⁰⁴⁶

Razumljivo, nisu političke grupacije koje su nastajale među Srbima u hrvatskim zemljama bile jedinstvene niti su uvijek na isti način parirale težnjama hrvatskih političkih elita. Ipak se može reći da su se one – koketirajući radi ostvarenja vlastitih interesa s politikom Beča i Pešte – u glavini sukobljavale s nastojanjima koja su išla za ujedinjenjem hrvatskih zemalja i jačanjem njihova položaja u dualistički uređenoj Monarhiji. Uslijed toga su mnogi hrvatski političari bili svjesni da srpska suradnja s protuhrvatskim sustavom, pa čak i tendencija za odvajanjem Srba iz Hrvatske odnosno prostora na kojima je srpska manjina bila znatnija, u javnosti postaje obilježjem čitave srpske zajednice, a ne samo njezine elite. Izvrsno to ilustrira opaska bivšega člana kluba Narodne stranke i zapravo poznatog zagovornika hrvatsko-srpske („jugoslavenske“) sloge, Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, koji je u Saboru u ljeto 1884. primijetio: „...Nije tajna, da se s mnogih strana u Hrvatskoj i Dalmaciji spočituje Srbom, da oni žele oteti Hrvatima ime i zatrti, da proganjaju pravo Hrvatske“.¹⁰⁴⁷

Na izborima za Sabor održanima u lipnju 1887. vladina je Narodna stranka osvojila četiri petine mandata, unatoč tomu što joj se je suprotstavila koalirana opozicija koju su činile Neodvisna narodna stranka, Stranka prava, Centrum i Srpska samostalna stranka. Pravaši su dobili manje od polovicu mjesta koje su ranije držali u Saboru, pa su s deset mandata činili tek 9 % Sabora, dok je Neodvisna narodna stranka imala još manje: 7 %. Srpski su zastupnici opet listom bili uz vladu, ali je Khuen već tada mogao osigurati većinu i bez njih.¹⁰⁴⁸ Neodvisna narodna stranka nakratko je prestala postojati, a njezini su se zastupnici pridružili Centrumu – grupaciji nastaloj u Saboru 1885. pod vodstvom grofa Ivana Draškovića – koja se je, međutim,

¹⁰⁴⁵ F. SUPILO, „U Banovini i u Bosni“, u: F. SUPILO, *Politički spisi. Članci – govori – pisma – memorandumima*. Prir. Dragovan Šepić, Zagreb, 1970, 428. Ta je ocjena u bitnome prihvaćena i u starijoj historiografiji, u kojoj se navodi da su od 103 srpska zastupnika u Khuenovo doba njih čak 101 bili mađaroni. (Lovre KATIĆ, *Pregled povijesti Hrvata*, Zagreb, 1938., 258.) V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4.*, 292. navodi kako su u razdoblju od 1901. do 1906. svi srpski zastupnici u hrvatskome Saboru pripadali mađaronskoj [ona kaže: Khuenovoj] Narodnoj stranci, a baš nijedan oporbi. Usp. podatke koje je objavio Zvonimir Kulundžić, u: *Stjepan Radić: Politički spisi – Autobiografija, članci, govori, rasprave*. Prir. Z. Kulundžić, Zagreb, 1971., 511. I novija, temeljitija i pouzdanija istraživanja, nedvornom potvrđuju tezu o simbiozi velikomađarskih i velikosrpskih ciljeva, koja se ogledala i u iznimno velikoj potpori srpskih zastupnika Khuenovu režimu. Usp. Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod, 2001., 304., 332. i dr.; N. RUMENJAK, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881-1892.*, Zagreb, 2003.; ISTA, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb, 2005.

¹⁰⁴⁶ V. BOGDANOV, „Problem rješenja hrvatskog pitanja izvan okvira Habsburške Monarhije na početku prvog svjetskog rata“, *Rad JAZU*, knj. 356, Zagreb, 1969., 61.

¹⁰⁴⁷ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 136. Usp. Viktor NOVAK, *Antologija jugoslavenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930)*, Beograd, 1930., 430.-431.

¹⁰⁴⁸ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj*, 277.-278. R. HORVAT, „Hrvatska politika od godine 1860.-1895.“, *Obzor – spomen knjiga*, navodi kako je Narodna stranka osvojila 87, a oporba 23 mandata, od čega je pravašima pripalo 11, obzorašima 9, a tri mandata držali su oporbeni zastupnici izvan stranaka.

već 1888. godine raspala.¹⁰⁴⁹ No, još lošije je oporba prošla na izborima 1892. godine. Ponovni pokušaj suradnje protiv mađaronske Narodne strane rezultirao je katastrofom, pa je u saborskoj periodu 1892.-1897. Narodna stranka imala 79 mandata (od kojih su čak 26 bili Srbi), dok je oporbi pripalo svega devet zastupničkih mjesta.¹⁰⁵⁰

Osim tih loših izbornih rezultata, krizu hrvatske politike pogoršavala je činjenica da su političke stranke i pojedinci koji su obilježili razdoblje nakon Bachova apsolutizma, polako silazili s povijesne scene.

Đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, koji je nastupao kao neformalni pokrovitelj neodvišnjaka, postupno se je povlačio s političke pozornice, a kao glavni plodovi kulturno-političkoga rada njega i njegovih pristaša i suradnika ostali su Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i zagrebački dnevnik *Obzor* (izvorno *Pozor*), oboje ključni elementi preživljavanja južnoslavenske ideologije koja je predstavljana kao izraz i afirmacija slavenske (dakle i hrvatske) snage, iako je zapravo bila posljedica slabosti, izraz malodušja i u objektivnome smislu negacija hrvatstva i hrvatske nacionalne misli.¹⁰⁵¹ Ima, doduše, shvaćanja da se je to jugoslavenstvo

¹⁰⁴⁹ J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb, 1968., 136.

¹⁰⁵⁰ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 36. R. HORVAT, „Hrvatska politika od godine 1860.-1895.,” *Obzor – spomen knjiga*, 15. navodi kako je na izborima održanima u svibnju i lipnju 1892. mađaronska Narodna stranka pobijedila u 77 izbornih kotara, pravaši u 8, Srpska samostalna stranka u 2, dok je u našičkome izbornom kotaru izabran izvanstranački kandidat, bivši ban Ladislav grof Pejačević.

¹⁰⁵¹ Nikad nije suvišno opetovati da u jugoslavenskoj i postjugoslavenskoj historiografiji prevladava shvaćanje, prema kojemu je *jugoslavenska* koncepcija (u smislu koncepcije stvaranja jugoslavenske države) bila jedna od ravnopravnih, usporednih ili konkurentskih koncepcija *hrvatske* nacionalne integracijske ideologije u 19. i 20. stoljeću. Nekad se to izricalo posve jasno i otvoreno, drugo put implicitno. Tako M. GROSS, *19. stoljeće. Historija za III razred gimnazije*, 2. neizm. izd., Zagreb, 1963., 175. piše: „Pod pritiskom tuđinske vlasti, rascjepkanosti i zaostalosti hrvatskih zemalja, kao i slabosti mlade hrvatske buržoazije u šezdesetim se godinama pojavljuju dvije nacionalne ideje: *jugoslavenska ideja Račkoga i Strossmayera* i *Starčevićeva velikohrvatska ideja*.“ U nastavku će autorica negativno ocijeniti Starčevićevu ideologiju, tvrdeći kako je ona „nužno pridonosila razdvajanju Južnih Slavena, jer je nametala hrvatsko nacionalno ime“, pa je imala ulogu sličnu velikosrpskoj ideji. No, kao što se vidi, ovom prigodom nije odlučno ustvrdila kako je ona „nacionalna ideja“ koju je nazvala „jugoslavenskom idejom Račkoga i Strossmayera“ bila zapravo – hrvatska nacionalna ideja. Nepuna dva desetljeća kasnije ipak je raspravljala „jugoslavizmu“ i „ekskluzivnom hrvatskom nacionalizmu, tj. pravaštvu“ kao o dvjema nacionalno-integracijskim ideologijama „u Hrvata“. (M. GROSS, „Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“, 283.-306.) Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, Zagreb, 1991., 98.-99. sasvim je određen: „Jugoslavenska ideologija, što ju je najsustavnije formulirao Rački, bila je hrvatska nacionalno-integracijska ideologija. Mobilizirala je hrvatsko građanstvo i inteligenciju za političku i kulturnu akciju u smislu prvog cilja: sjedinjenja hrvatskih zemalja i stvaranja visoke razine hrvatske kulture, a zatim *krajnjeg cilja* [ist. T. J.]: federativne državne zajednice Južnih Slavena i njihovog što je moguće većeg kulturnog zbliženja.“ Zašto bi jugoslavenska državna zajednica trebala biti krajnji cilj hrvatske nacionalne ideologije, zašto bi se ona realizirala baš u federativnom obliku i gdje bi bile granice federacije (unutar Austro-Ugarske, od Vardara do Triglava, ili možda do Crnoga mora), autor ne objašnjava ni tu niti na 216. stranici iste knjige. Mario STRECHA, „Prvi hrvatski katolički kongres – korak naprijed u afirmaciji političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj“, *ZR Hrvatski katolički pokret*, 181. napisat će i 2002. da su „pravaštvo i jugoslavizam [,] hrvatske nacionalno-integracijske ideologije.“ Teško je isključiti pomisao da je takvo zaključivanje, kad nije posrijedi puka inercija, zapravo motivirano bjelodanim političkim razlozima, kojima se jugoslavenska ideologija i njezini protagonisti ekskulpiraju od odgovornosti za njezine tragične plodove i posljedice, a u nekim slučajevima možda i zato da bi se ona eventualno, s potrebnim prilagodbama, činila prihvatljivom i u budućemu političkom razvitku. (Naravno, moguće je i jedan poseban, iako s time povezan razlog: psihološki je shvatljiva potreba autora koji su pretežan dio karijere svojim djelima i životom afirmirali jugoslavenstvo, da nakon sloma Jugoslavije i uspostave samostalne hrvatske države pronađu ispriku za vlastite nacionalno-političke poglede.) No, po logičnosti, ozbiljnosti i uvjerljivosti, s tim bi bila ravnopravna teza da

poimalo kao ideja kulturnog zbližavanja, a ne kao nacionalna ideja.¹⁰⁵² Takvo bi se shvaćanje u nekim slučajevima možda moglo i braniti, čak i ako se zanemari Strossmayerovo uvjerenje da je „naša budućnost [...] baš u panslavizmu“.¹⁰⁵³ Trebalo bi pritom zanemariti i uvjerenje predsjednika Jugoslavenske akademije Franje Račkoga, da je ime toj ustanovi izabrano smišljeno, jer valja gojiti ono što spaja, a liječiti ono što je „štetno“, pa je Akademija djelovala na „jedinstvenom narodnom jeziku“, obazirući se i na „istočnu polovinu našega naroda“ te nastojeći da se „kod svake grane znanosti“ uzimaju u obzir „potrebe Jugoslavenstva“.¹⁰⁵⁴ Također bi trebalo zanemariti otvoreno isticanje Račkoga da on sam ne bi mogao biti članom „Kraljevske hrvatske akademije znanosti“ (jer da bi ona bila mađaronska odnosno „hrvatsko-madžarska“),¹⁰⁵⁵ i sve to uz uvjet da se postavi jasna granica između kulturnog zbližavanja i nacionalnoga stapanja, i da se odgovori na pitanje, nije li se – kao, recimo, u slučaju Antuna Gustava Matoša koji je i sam napravio nekoliko mladenačkih pogrješaka u tom smislu – moglo promicati kulturno zbližavanje južnih Slavena (zašto samo Hrvata i Srba?), uz istodobno isticanje da se Hrvati ne smiju odreći svoga imena i svoga državnog prava, i da su hrvatski nacionalno-politički interesi jedno, a nacionalno-politički interesi ostalih južnih Slavena (pa i Srba) nešto sasvim drugo.

Jer, problem i jest u tome da je tobožnje „kulturno jugoslavenstvo“ bilo formulirano tako da je već na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće prirodno nadraslo kulturnu dimenziju te je postalo državno-politički program jedne hrvatske skupine. Zagovornici jugoslavenstva kao tobože samo kulturnog zbližavanja bili su spremni odreći se i hrvatskoga narodnog imena (pa su Hrvati pretvoreni tek u „slovinsko“ odnosno slavensko „pleme“, Jugoslavljane, Jugoslavene ili čak Srbohrvate), što je uključivalo i odricanje od narodnog imena vlastitog jezika (pa se je umjesto hrvatskoga govorilo „naški“ ili „hrvatsko-srpski“), a podrazumijevalo je i spremnost na odricanje od nacionalno-političkih aspiracija (u odnosu na nacionalnu pripadnost bosansko-hercegovačkih

se obranom Britanije i *britanstva* legitimira i potvrđuje *irska* narodna i državna misao, ili da *svenjemačka* koncepcija predstavlja afirmaciju ne njemačke, nego *austrijske* narodne i državne misli. Problem se, naravno, ne da riješiti ni kvaziintelektualnom prenosnicom, poput one da su „hrvatskom nacionalnom korpusu“ podjednako „pripadali“ oni koji su formulirali ideju hrvatskoga nacionalizma, kao i oni koji su zagovarali jugoslavenstvo, pa čak i „radikalni unitarizam“ (N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002., 127.). U formalnome smislu to jest točno, ali se ideologije prosuđuju po svojim krajnjim ciljevima i po svojim realnim plodovima, a ne po narodnosnom podrijetlu svojih protagonista. Adolf Hitler je bio Austrijanac, a Josif Visarionovič Džugašvili Gruzijac, ali vjerojatno ni N. Stančić ne bi ustvrdio da su oni zastupali austrijsku odnosno gruzijsku nacionalnu ideologiju. U hrvatskom je slučaju – iz već opisanog razloga – očito bilo potrebno napraviti iznimku, ali je uočljivo da je Stančić nije napravio, primjerice, u slučaju Nikole Tommasea. Tommaseo je, kao što je poznato, također pripadao „hrvatskom nacionalnom korpusu“ i to nije dovodio u pitanje, a ne može ga se ni optužiti da je prema narodu iz koga je potekao ikad pokazao mržnju (kao što je jesu pokazivali neki radikalni, pa i manje radikalni jugoslavenski unitaristi hrvatskoga podrijetla). Ipak nije dobio pohvalu kakvom su počašćeni hrvatski zagovornici jugoslavenstva. Zato je logično upitati se, ne nalazi li se možda rješenje zagonetke u činjenici da se Tommasea dade upregnuti u nehrvatska, ali ga se ne da upregnuti u jugoslavenska kola?

¹⁰⁵² Petar KORUNIĆ, „Hrvatski nacionalni i politički program 1848/49. godine. Prilog poznavanju porijekla hrvatske nacije i države Hrvatske“, *Povijesni prilozi*, vol. 11/1992., br. 11., 185.-186.; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 86.

¹⁰⁵³ Tako Strossmayer u pismu Andriji Torkvatu Brliću, 23. VI. 1849. (*Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija. Knjiga prva: od god. 1815. do god. 1859.* Sabrao i uredio F. Šišić, Zagreb, 1933., dok. 44, str. 45.)

¹⁰⁵⁴ „Rački o utemeljenju Jugoslavenske akademije i njenom 25-god. radu“, u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, IV., 334.-349.

¹⁰⁵⁵ Rački Strossmayeru 1. VII. 1892., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, IV., 320.-321.

muslimana odnosno državopravnu sudbinu Bosne i Hercegovine, ponekad čak i Dubrovnika i drugih dijelova Trojednice). Zato ne valja previdjeti da se u Strossmayerovim spisima iz doba oblikovanja njegovih ideoloških koncepcija – pa i u višedesetljetnoj korespondenciji s Franjom Račkim, u kojoj su obojica znali otkrivati najskrovitije misli i osjećaje – Hrvatska u pravilu spominje tek kao zemljopisni pojam, dok se on uporno izjašnjava ne samo kao lojalni podanik Austrije, nego i kao Slavonac i Slaven odnosno Slavjan, Jugoslavjan i Jugoslaven, a tek na iznimno kao „Hrvato-Slavonac“ („wir Kroato-Slawonier“, u jednome govoru od 28. srpnja 1850.). Puno češće biskup govori o Hrvatskoj i Slavoniji kao o „posestrimama“ te o Hrvatima i „Slavoncima“ (*die Kroaten und die Slawonier*) kao o „braći“. I jezik kojim govori i piše Strossmayer naziva „ilirskim“, kasnije i „našim“, „narodnim“ ili „slavenskim“, a tek iznimno hrvatskim, pa od svega srca preporučuje Karadžićev *Rječnik srpski* u kojem se jezik nazivlje, dakako, srpskim imenom. Za autora tog rječnika biskup u okružnici od 20. studenoga 1851. piše da je „muž u jeziku narodnom doista najuputniji“,¹⁰⁵⁶ a o njemu i o Đuri Daničiću još puno puta će se izjasniti samo pohvalama. Kad bude razmišljao o tome da nekako objavi svoja pisma Gladstoneu, Strossmayer je i četvrt stoljeća kasnije želio da njegove misli upućene engleskom državniku budu potpisane pseudonimom „jedan od znamenitijih jugoslavenskih patriota“.¹⁰⁵⁷ U to je vrijeme i Rački pisao svomu prijatelju biskupu da će povijest lako prijeći preko hrvatstva „ali neka se samo izbavi Južno Slavenstvo; za plemenske osobine je najmanje“,¹⁰⁵⁸ dok je Strossmayer i 1879. pisao kako hrvatstvo valja „gojiti“, ali pritom uvijek treba imati na umu „da je Hrvatstvo i Srpstvo samo sredstvo, posljednji pako cilj da je jedinstvo narodno.“¹⁰⁵⁹ Zato je posve logična došao na zamisao da u Đakovu zasnuje „knjigotrštvo, gdje ćeju se knjige i iz Biograda i iz Novoga Sada isto tako prodavati, kao knjige iz Zagreba“.¹⁰⁶⁰ Tek sredinom 1880-ih se u korespondenciji Rački – Strossmayer počinje nešto češće govoriti o Hrvatima kao posebnom narodu, ali se i tada taj pojam koristi rjeđe od pojma Slaven, pa je dvojici ideologa 1885. posve jasno da je budućnost u „slavjanskoj federaciji na Balkanu“,¹⁰⁶¹ a i nakon toga govore o „hrvatsko-srpskom jeziku“,¹⁰⁶² odnosno o „hrvatsko-srpskom narodu“.¹⁰⁶³ I u kontekstu posvete sarajevske katoličke katedrale u rujnu 1889., Strossmayer i Rački dvoje o tome, je li uputno da đakovački biskup ode u Sarajevo i tamo govori, jer se ne zna kako bi na to reagirale Srbija i Crna Gora, a kako Rusija.¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁶ Opš. Josip Juraj Strossmayer. *Dokumenti i korespondencija*, I., passim.

¹⁰⁵⁷ Strossmayer Račkomu 6. IX. 1876., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer. Knjiga druga: od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881.*, Zagreb, 1929., 45.-46.

¹⁰⁵⁸ Rački Strossmayeru 29. VI. 1876., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, II., 30.-31.

¹⁰⁵⁹ Strossmayer Račkomu 11. III. 1879., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, II., 205.

¹⁰⁶⁰ Strossmayer Račkomu, 24. XII. 1877., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, II., 135.

¹⁰⁶¹ Strossmayer Račkomu, 29. XI. 1885., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer. Knjiga treća: od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888.*, Zagreb, 1930., 199.

¹⁰⁶² Strossmayer Račkomu, 27. XII. 1887., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, III., 345.

¹⁰⁶³ Strossmayer Račkomu, 24. II. 1888., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, III., 354.

¹⁰⁶⁴ „Ali ipak pitanje ostaje, bi li za mene probitačno bilo, da s Vami u Sarajevo odem? Što bi na to Srbi, što bi veliko 'On', što bi malo 'On' rekao?“ (Strossmayer Račkomu, 30. VIII. 1889., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, IV., 88. Usp. odgovor F. Račkoga na str. 89.)

Zato nema nikakve sumnje da je ta južnoslavenska ideologija – makar je moguće da ju je Strossmayer zastupao uvjeren da je ona u interesu hrvatskoga naroda – objektivno išla naruku Srbima u hrvatskim zemljama. Dok je srpska politička elita u banskoj Hrvatskoj – organizirana unutar mađaronske Narodne stranke, ali i Srpske samostalne stranke koja je svoja uporišta imala u središnjim dijelovima banske Hrvatske te Radikalne stranke s težištem djelovanja u istočnim dijelovima Trojednice i u današnjoj Vojvodini – otvoreno surađivala s Khuenovim režimom, njezini predstavnici u Dalmaciji su se priklonili autonomaškim krugovima koji su se snažno protivili ujedinjenju s banskom Hrvatskom.¹⁰⁶⁵ Sa srpske se je strane naglašavalo kako hrvatsko isticanje Bosne i Hercegovine kao prirodnoga zaleđa Dalmacije predstavlja uvod u hrvatsko širenje na te pokrajine, pa već zbog toga Srbi moraju biti protiv ujedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom.¹⁰⁶⁶

Na suprotnoj se je strani nalazilo pravaštvo, hrvatska nacionalno-integracijska ideologija osmišljena u spisima i političkim akcijama dr. Ante Starčevića i dr. Eugena Kvaternika. Unatoč stigmati veleizdaje nakon Rakovičkog ustanka i Kvaternikove smrti (1871.) – a dijelom baš i zbog te stigme – pravaštvo je u posljednjim desetljećima 19. stoljeća doživjelo afirmaciju i ekspanziju. Svojim programom hrvatske nacionalne integracije i državne samostalnosti („Bog i Hrvati“, „Hrvatska Hrvatima“, „Slobodom prosvjete“) ono je osvojilo većinu hrvatske inteligencije i mladeži, proširivši se s manjim vremenskim odmakom te u nešto izmijenjenu obliku u Dalmaciju i u Istru te polako puštajući žile i u BiH.¹⁰⁶⁷ No, zapravo je već u tom razdoblju kulminacije pravaštvo pokazivalo naznake budućega raskola i marginalizacije. Više od starosti i smrti njegova ključnog ideologa Ante Starčevića, koji je umro 1896., pravaštvo je trpjelo upravo od svoje ideološke širine i brojnosti članstva odnosno pristaša. To je onemogućavalo stvaranje čvrsto organizirane stranačke strukture te je u svjetlu nastojanja da se i unutar dualističkog poredka postignu realni politički rezultati, neminovno vodilo do unutarnjeg raslojavanja Stranke prava.¹⁰⁶⁸

U tom procesu važan je bio ne samo pravaški odnos prema Beču i Pešti, nego i prema srpstvu i jugoslavenstvu. Stranka prava nije priznavala postojanje Srba kao političkog naroda u

¹⁰⁶⁵ Opš. G. NOVAK, „Podvojene narodne snage u Dalmaciji“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 10, Zadar, 1963., 13.-28.; N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.*, Zagreb, 1980.; Trpimir MACAN, *Miho Klaić*, Zagreb, 1980.; R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo, 1968.; *ZR Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, ur. N. Stančić, Zagreb, 1990.; N. STANČIĆ, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda“, *Zadarska revija*, 39/1990, br. 5-6, Zadar, 1990., 618.; Benedikta ZELIĆ-BUČAN, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović*, Split, 1992. i dr.

¹⁰⁶⁶ Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod, 2001., 95.

¹⁰⁶⁷ Opš. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, passim; J. TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, Zagreb, 2009. Znalo je u pravaškim listovima, pa i u spisima pravaških ideologa, ponekad biti pretjerivanja i svojatanja za Hrvate i zemalja koje nisu ni po kojem mjerilu pripadale Hrvatima, a i sam je Starčević u polemičkim tekstovima znao Nemanjiće nazivati „prejasnom hrvatskom dinastijom“. No, očito je da Starčević ni u jednome trenutku nije mislio stvaranje Jugoslavije, pa su ta pretjerivanja od sporedne važnosti u čitavome pravaškom nauku, a još manja je bila njihova praktična vrijednost i upotrebljivost u političkoj borbi.

¹⁰⁶⁸ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 24.-25. drži da je pojava „struja“ u Stranci prava prouzročena time što je „Starčevićovo učenje (...) od kraja 80-ih godina postao sve neuvjerljivije.“ Autor ne objašnjava u čemu bi se sastojao taj gubitak „uvjerljivosti“.

hrvatskim zemljama,¹⁰⁶⁹ a otklanjala je i jugoslavenske koncepcije, s pravom držeći da se one naslanjaju na ilirsku i obzorašku ideologiju, i da njihovo propagiranje neminovno ugrožava hrvatsku narodnu i državnu misao. Pojam „političkog naroda“ zapravo je preuzet od Mađara koji su u Zakonu o narodnostima iz 1868. sve ugarske državljane proglasili jedinstvenim, nedjeljivim ugarskim narodom, neovisno o njihovoj narodnosnoj pripadnosti, pa je na hrvatskoj strani taj pojam postao blizak pojmu nacije.¹⁰⁷⁰

O sadržaju samoga pojma postojala su razilaženja i razlike.¹⁰⁷¹ Prema Nikši Stančiću, „pojam 'hrvatskog političkog naroda' Srbima u trojedinici kao kolektivitetu nije priznavao status zasebnog 'političkog naroda', tj. Srbe nije priznavao nositeljima (uz Hrvate) suvereniteta trojednice, već ih je kao građane-pojedince smatrao dionicima hrvatskog 'političkog naroda', odnosno smatrao ih je 'političkim Hrvatima'. Zahtijevao je lojalnost Srba trojednoj kraljevini kao hrvatskoj nacionalnoj državi, tj. odricao je pravo na secesiju dijelova teritorija trojednice nastanjenih srpskim stanovništvom i na njihovo priključenje srpskoj nacionalnoj državi“.¹⁰⁷² Nema, dakle, nikakve sumnje oko toga da pojam „političkog naroda“ nije bio puki apstraktni državnopravni pojam, nego formula koja je u nacionalnoj borbi imala sasvim jasne praktične posljedice, pa ni tzv. nepriznavanje Srba kao posebnoga političkog naroda nije bilo izraz besmislene nacionalističke zagriženosti, nego nužna izvedenica shvaćanja da u hrvatskim zemljama može postojati samo jedna, hrvatska država, i da pravo na državno oblikovanje ima samo jedna nacionalno-politička misao, ona hrvatska.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁹ O udjelu Srba u pučanstvu banske Hrvatske v. M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 37.-58. i d.

¹⁰⁷⁰ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 147.

¹⁰⁷¹ J. ŠIDAK, „Prilog razvoju jugoslavenske ideje do g. 1914.“ *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, 54.-55. kao ilustrativno navodi kako je taj pojam shvaćao Eugen Kvaternik, a kako Mihovil Pavlinović.

¹⁰⁷² N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002., 57., 115.

¹⁰⁷³ U jugoslavenskoj i postjugoslavenskoj historiografiji bilo je uporno popularizirano shvaćanje da je takvo držanje srpske političke i gospodarske elite bilo uvjetovano pravaškim „nepriznavanjem Srba“ kao tzv. političkog naroda te „protusrpskom“ politikom bana Mažuranića, a onda i prijemom o pripadnosti BiH. Nešto dalje otišao je npr. M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 154., koji piše: „Kao što Stranka prava nije priznavala postojanje Srba u Hrvatskoj, nego je sve stanovnike bez obzira na vjeru [sic!] smatrala Hrvatima, tako je i Srpska samostalna stranka negirala postojanje hrvatskog naroda ili ga je svodila na neznatan broj.“ Isti autor drži da je majka Ante Starčevića bila – Srkinja (budući da je bila pravoslavne vjeroispovijesti), a znade da je Srpska samostalna stranke djelovala u – Hrvatskoj! Iz takvih se tumačenja može izravno ili neizravno izvesti zaključak, da je savez srpske elite s Khuenom bio u pretežnoj mjeri reakcija na jedan od glavnih tokova hrvatske politike. Takvo tumačenje jest legitimiralo jugoslavensku politiku i, posljedično, jugoslavensku državu, ali nije nudilo odgovor na pitanje, zašto je srpska manjina zauzimala *mutatis mutandis* praktično istovjetno stajalište i u onim hrvatskim zemljama u kojima nije bilo Mažuranića (uz čiju su vladu inače, stajali skoro svi srpski zastupnici!) i u kojima je je pravaštvo nastupalo u modificiranu obliku (kao npr. u Dalmaciji), ali i u onima u kojima je njegov razvitak bio tek u povojima (kao što je bio slučaj u BiH), pa nikako nije moglo utjecati na srpsku politiku. Zato N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj*, 51. zaključuje kako je naslon srpske elite na (Khuenov) režim plod niza uzroka, među kojima se ne smije podcijeniti autonomni izbor te elite i njegova ocjena da će se od tog izbora okoristiti u osobnome, kolektivnom i konfesionalno-nacionalnom smislu. U istom je kontekstu dobro imati na umu ocjenu Stjepana Radića – koji je bio jedan od najzagriženijih frankovačkih protivnika i ujedno jedan od najdinamičnijih propovjednika hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva. On je 1908. napisao kako je pravaško odnosno frankovačko negiranje Srba kao posebnog naroda u Trojedinici reakcija „u jednu ruku proti prekomjernomu političkomu popuštanju Srbima, radi kojega su se toliki naši političari znali odreći i hrvatskoga državnoga prava i hrvatskoga imena, a u drugu ruku to je reakcija proti nebratskom postupku Srba u Hrvatskoj, koji su vazda gotovo bez iznimke pristajali najodlučnije i

No, Srbi u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji u drugoj polovici 19. stoljeća počinju nastupati sve organiziranije i postavljati sve veći broj zahtjeva i uvjeta. U posljednjim je desetljećima toga stoljeća pokrenut veći broj srpskih listova.¹⁰⁷⁴ Uz niz gospodarskih društava, banaka i trgovačkih poduzeća koja su postizala zapažene uspjehe, osnivaju se brojne srpske čitaonice, pjevačka društva i slične udruge koje na kulturnome planu tijekom višedesetljetnog postojanja nisu polučile spomena vrijedne rezultate, ali su zato predstavljale izvrsno sredstvo nacionalno-političke propagande. Usporedno s time predstavnici srpske elite ulaze u institucije vlasti, kulture i gospodarstva u banskoj Hrvatskoj, koristeći te položaje i za afirmaciju srpskih nacionalnih ciljeva.¹⁰⁷⁵

S druge strane, od samoga početka njezine organizirane političke borbe, u srpskoj političkoj eliti tinjala je misao o posebnome srpskom području na teritoriju Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, državopravnoga subjekta koji su upravo srpski listovi uporno nazivali „Trojednicom“, izbjegavajući čak i spomen hrvatskoga imena.¹⁰⁷⁶ To područje „srpskog suvereniteta“ zapravo bi obuhvaćalo sve krajeve u kojima se govorilo štokavskim narječjem.¹⁰⁷⁷ Rumski je *Srpski glas* već 1883. otvoreno objavio: „...Tražimo ovdje politički položaj i priznanje. Taj položaj hoćemo da zadobijemo: sa Hrvatima, bez Hrvata, pa ako mora biti i *protiv* Hrvata...“¹⁰⁷⁸

Zato je, kad se analiza uzroka hrvatsko-srpskoga spora razgoliti od kasnijih političkih i historiografskih naslaga koje su uvijek nastajale s jasnom tendencijom, dosta lako uočiti da se u opisu korijena tog prijepora zapravo ne razlikuju radikalniji protusrpski banovinski pamfleti nastali, primjerice, u krugu oko Josipa Franka od ocjena dalmatinskog pravaša Frana Supila, koji je u ranoj fazi svoga političkog djelovanja na južnohrvatskoj periferiji uočavao poguban utjecaj srpske ideologije te je smatrao da i njegovu, Supilovu koncepciju hrvatsko-srpske sloge i suradnje, ugrožava upravo srpsko držanje: „Braća Srbi i u Banovini i u Dalmaciji, i u Bosni i Hercegovini, gone svoju politiku ekskluzivizma, druže se svuda gdje mogu s tuđinom na zator imena, razvoja i državnog ujedinjenja Hrvatske. 'Posrbite se svi – dovikuju oni Hrvatima – pa je sloga gotova!' (...) Svi dosadašnji pokušaji da se dođe do sloge i sporazuma sa Srbima izjaloviše

najaktivnije uz sve hrvatske neprijatelje.“ (S. RADIĆ, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb, 1908., 46.) I Frano Supilo je srpsku politiku držao uzrokom, a ne posljedicom. Prema njegovu su mišljenju pravaši negirali Srbe zbog njihove politike prema Hrvatskoj, pri čemu je Supilo navodni Frankov animozitet prema Srbima objašnjavao njegovim židovskim odnosno neslavenskim podrijetlom. (F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 122.) I Antun Radić je Frankovu „prevrtljivost“ povezivao uz njegovo židovsko podrijetlo i promjenu vjeroispovijesti. (A. RADIĆ, „O g. dru Jos. Franku!“, *Dom*, 5/1904, br. 12, Zagreb, 30.VI.1904., u: *Sabrana djela*, sv. VI., *Dom 1904.*, Zagreb, 1937., 189.)

¹⁰⁷⁴ O tim listovima općenito, v. M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 87.-220.

¹⁰⁷⁵ Opš. M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 221.-266. i dr.; N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj*, 340.-541.

¹⁰⁷⁶ To će im predbaciti i A. RADIĆ, „Trojednica' ili 'trojedna kraljevina““, *Dom*, 1901., u: A. RADIĆ, *Sabrana djela*, sv. III., 282.-283.

¹⁰⁷⁷ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj*, 25.-26. Sofija BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918-1929*, Beograd, 2008., 21. (srp. ćir.) te zamisli datira u 1868. godinu.

¹⁰⁷⁸ *Srpski glas*, 11. (23.) VIII.1883., nav. prema: M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, 21.; ISTI, *Srbi u Hrvatskoj*, 101., 271.

se, dapače, takvi pokušaji nijesu za ino služili nego da se pooštre zadjevice i da Hrvatu bude oteto i ono što je imao.¹⁰⁷⁹ No, svega nekoliko godina kasnije, Supilo će početi zastupati potpuno drugačije političke koncepcije, pa će zagovarati hrvatsko-srpsku suradnju i specifičnu verziju tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva, pritom se ne samo prešutno, nego i izrijeком odričući svog nasljedovanja Ante Starčevića i svoje pravaške prošlosti.¹⁰⁸⁰

Usprkos upravno-političkoj rascjepkanosti hrvatskih zemalja, banska je Hrvatska sa Zagrebom u 19. stoljeću za Hrvate bila ne samo političko, nego i kulturno žarište, i ta njezina atrakcijska uloga bila je to jača što je jačala nacionalna svijest i što su nadilaženi partikularizmi i osjećaj regionalne pripadnosti. U Dalmaciji, koju se je tradicionalno nazivalo kolijevkom hrvatske državnosti, hrvatski je plemenitaški i veleposjednički sloj u prethodnome razdoblju bio potisnut u korist talijanskoga, a malobrojno je građanstvo bilo razmjerno siromašno, pa zadugo nije ni na kulturnome planu davalo znatnije doprinose. Ono će se tek u drugoj polovici 19. stoljeća pridružiti rodoljubnome svećenstvu i započeti preporodni pokret. On je bio buran i intenzivan, stiješnjen između austrijskoga i talijanskog imperijalizma, i istodobno uvjetovan slabim prometnim, trgovačkim, političkim i kulturnim vezama s banskom Hrvatskom. A kao što je Narodna stranka u banskoj Hrvatskoj doživjela politički slom i duboke rascjepe, tako su rodoljubni zanos i borbenost gasnuli i u redovima njezine dalmatinske imenjakinje, dalmatinske Narodne stranke.

Nastala na prijelazu iz šestoga u sedmo desetljeće 19. stoljeća (1860./61.), stranka koja je na svojim plećima iznijela borbu za pohrvaćenje uprave u dalmatinskim općinama i kotarima te za uvođenje hrvatskog jezika u službenu upotrebu, trpjela je unutarnje lomove i sve rjeđe je postavljala zahtjev za ujedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom,¹⁰⁸¹ pa je Trpimir Macan njezinu oportunističku, „realnu“ politiku s pravom nazvao „politikom mrvica“.¹⁰⁸² Popuštajući srpskim zahtjevima koji su iz dana u dan postajali sve agresivniji, Narodna stranka 1873. donosi novi program u kojem se priznaje posebnost i ravnopravnost Srba u vjerskome, narodnom, političkom i književnom smislu.¹⁰⁸³ No, 1879./1880. u njoj dolazi do dubokog rascjepa na nacionalnoj osnovi te se Srbi – koji su dotad, s izuzetkom Narodne srednjačke („Zemljačke“)

¹⁰⁷⁹ F. SUPILO, „Program“, *Crvena Hrvatska*, 1/1891, br. 1, Dubrovnik, 7. veljače 1891., u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 99.

¹⁰⁸⁰ U pismu Peri Čingriji on će kasnije napisati: „I došao sam do uvjerenja, da moj politički učitelj, moj odgojitelj u mladosti, nije bio Ante Starčević, koji nije ostavio tragova nikakovih, nego baš Vi, gospodar Pero.“ („Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914.“ Prir. Hamdija Hajdarhodžić, Rafo Arneri, Hrvoje Morović i Marija Nemeć, *Arhivski vjesnik*, 6/1963., sv. 6, Zagreb, 1963. - Supilo Čingriji 26. VIII. 1907., dok. 166, str. 178.)

¹⁰⁸¹ O preporodnim previranjima i narodno-političkoj borbi u Dalmaciji v. opš. Grga NOVAK, „Podvojene narodne snage u Dalmaciji“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 10, Zadar, 1963., 13.-28.; N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.*, Zagreb, 1980.; Trpimir MACAN, *Miho Klaić*, Zagreb, 1980.; R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo-Zagreb, 1982.; *ZR Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, ur. N. Stančić, Zagreb, 1990.; Benedikta ZELIĆ-BUČAN, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović*, Split, 1992.

¹⁰⁸² T. MACAN, *Miho Klaić*, 166.

¹⁰⁸³ Isto, 231. Izvornim programom Narodne stranke smatra se „Program Narodnog lista“, objavljen u prvome broju zadarskoga lista *Il Nazionale*, 1.III.1862. odnosno kao *Prilog k Narodnom listu*, br. 1. Usp. T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 141.-144.

stranke nastale 1873. oko Stefana Mitrova Ljubiše,¹⁰⁸⁴ djelovali u sklopu Narodne stranke – definitivno izdvajaju u zasebnu Srpsku narodnu stranku. U Zadru se je 2. siječnja 1880. pojavio prvi broj *Srpskoga lista*, glasila Srpske narodne stranke. Od tog razdoblja srpski zastupnici i srpska politička i gospodarska elita u Dalmaciji stupaju u sustavnu i sveobuhvatnu suradnju s autonomaško-talijanaškim grupacijama u borbi protiv ujedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. To je bilo osobito važno u svjetlu činjenice da su srpski zastupnici imali značajan udio u 43 zastupnika, koliko ih je imao Dalmatinski sabor, utemeljen 1861. godine, u kojem su do 1870. većinu imali pripadnici Autonomaške stranke.¹⁰⁸⁵

Dalmacija je također slala svoje zastupnike u bečko Carevinsko vijeće (*Reichsrat*), dvodomni državni parlament cislajtanskog dijela Monarhije. Isprva je imala pet zastupnika, a od 1873., kad su uvedeni izravni izbori za Carevinsko vijeće, birala je devet zastupnika sve do 1896., kad je taj broj zastupnika povećan na jedanaest.¹⁰⁸⁶ Bez obzira na taj razmjerno mali broj zastupnika u Carevinskom vijeću, njihov će se utjecaj na daljnji razvitak političkih odnosa ne samo u Dalmaciji pokazati iznimno velikim. Približavajući se u Carevinskom vijeću zastupnicima iz drugih zemalja, napose iz Češke, neki od tih dalmatinskih zastupnika imat će na prijelazu stoljeća iznimno veliku ulogu u oblikovanju tzv. politike novoga kursa koja će, kao što ćemo vidjeti, ponuditi suradnju Mađarima i Talijanima, ali nadasve Srbima. Razvitak u tom smjeru se je dogodio, iako nije bio ni logičan niti prirodan: višestoljetni sraz s imperijalizmom apeninskoga susjeda prije je upućivao na oprez i bojazan, nego na suradnju, a ni mađarska politika, koja je svoje pravo lice pokazala ne samo u slučaju „riječke krpice“ 1868. godine, nego ga je iz dana u dan pokazivala u banskoj Hrvatskoj (a od 1878. i u Bosni i Hercegovini), ni po čemu nije morala biti privlačna hrvatskim političarima iz drugoga, cislajtanskog dijela Monarhije.

Nimalo logičnije nije bilo popuštanje ni srpskoj nacionalnoj misli koja je u Dalmaciji sredinom druge polovice 19. stoljeća ubrzano osvajala teren među pravoslavnima koji su činili osjetnu manjinu pučanstva, te među šakom katolika koji su se distancirali od hrvatskog osjećaja svoje okoline. Polemike o položaju konfesionalnih škola, ćirilice u udžbenicima i u javnoj upotrebi, prepirke o pripadnosti BiH te suradnja srpske elite s autonomašima u protivljenju svakom zahtjevu za ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, na hrvatskoj su strani rezultirale popuštanjem.¹⁰⁸⁷ Izjavu narodnjačkog prvaka Mihe Klaića, da Narodna stranka zasad više ne će postavljati pitanje reinkorporacije Dalmacije ostatku Hrvatske, na srpskoj je strani višekratno hvaljena kao prekretnica u hrvatsko-srpskim odnosima.¹⁰⁸⁸ Slično će se ponoviti i nešto kasnije, u kontekstu tzv. politike novoga kursa.

¹⁰⁸⁴ Program Narodno-srednjačke stranke v. u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 258.-259.

¹⁰⁸⁵ R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, 199.-200., 221.-226. Opš. o ustroju, sastavu i djelovanju tog sabora koji je formalno postojao do sloma Austro-Ugarske, ali se nakon 24. veljače 1912. više nije sastao, v. Ivo PERIĆ, *Dalmatinski sabor 1861.-1912. (1918.) god.*, Zadar, 1978.

¹⁰⁸⁶ I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 25.-29.

¹⁰⁸⁷ Svi nazočni zastupnici Narodne i Srpske stranke donijeli su 1883. jednoglasan zaključak da je službeni jezik Dalmatinskog sabora i Zemaljskog odbora „narodni jezik hrvatski iliti srpski“. (I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 48.)

¹⁰⁸⁸ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 124.

No, hrvatsko-srpski prijedor ni nakon toga ne će utrnuti, nego će se zbog niza razloga produbljivati. To će biti jedan od glavnih čimbenika političke fragmentacije: nakon secesija dijela njezinih zastupnika i pristaša 1873. i 1879. godine, Narodna stranka će se 1889. nazvati Narodnom hrvatskom strankom, ali će novi lom doživjeti 1892. godine. Upravo u povodu popuštanja srpskim zahtjevima, tada će se šest njezinih saborskih zastupnika izdvojiti iz kluba Narodne hrvatske stranke te formirati vlastiti, Hrvatski klub. On će zastupati ideje bliske pravaštvu,¹⁰⁸⁹ pa je tako oportunistička politika Narodne hrvatske stranke ubrzala organiziranje dalmatinskog pravaštva. Ono se nije mirilo ni s odustankom od zahtjeva za sjedinjenjem hrvatskih zemalja, a ni s popuštanjem Srbima. Dalmatinska Stranka prava će 1894. objediniti dotadašnje tri skupine: najstariju oko don Ive Prodana, drugu oko Ante Trumbića i Frana Supila, i treću pod vodstvom Jurja Biankinija.¹⁰⁹⁰ Raskol Stranke prava u banskoj Hrvatskoj ne će, međutim, ostati bez odjeka u Dalmaciji: tamo će se 1898. Prodan odijeliti od Stranke prava i formirati dalmatinsku Čistu stranku prava.¹⁰⁹¹

Sve te objektivno teške političke prilike pratili su kompleksni demografski, gospodarski i kulturni odnosno prosvjetni procesi. Dugotrajna agrarna kriza koja je pogodila čitavu Europu, teško se odrazila i u hrvatskim zemljama.¹⁰⁹² Ban Khuen je 1899. priznao kako su neka područja banske Hrvatske dospjela u bijedu kakve nije bilo kad je on došao u Hrvatsku.¹⁰⁹³ Napredak tehnike uništio je većinu hrvatskog brodarstva, a sličnu je sudbinu dijelilo i ribarstvo koje više nije moglo konkurirati talijanskoj ribarskoj floti. Vinska klauzula odnosno uvoz jeftinijega talijanskog vina na temelju odredaba trgovačkog ugovora koji je Monarhija s Italijom sklopila 1891. godine, do ukinuća te klauzule u veljači 1906. desetkovao je dalmatinske vinare i vinogradare, koje je k tome pogodila i pošast bolesti vinove loze.¹⁰⁹⁴

Usporedno s time, hrvatske su zemlje trpjele od sustavnog procesa iseljavanja. Iz godine u godinu mahom u prekomorske zemlje odlazile su tisuće, ponekad i desetci tisuća ljudi.¹⁰⁹⁵ Zato je usporen i razvitak gradova. Osim Rijeke, u koju je mađarski kapital ulagao velika sredstva pa se ona naglo razvijala na štetu Senja i drugih hrvatskih luka, razvitak hrvatskih gradova tekao je

¹⁰⁸⁹ I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 109.-110., 145.; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb, 1986., 34.-35.

¹⁰⁹⁰ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 283.-295.; I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 110.-112.; M. DIKLIĆ, *Don Ivo Prodan: političko djelovanje i parlamentarni rad*, Zadar, 2003., 37.-43. i dr.

¹⁰⁹¹ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 321.-322.; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, 39.-55.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 128.-137. Za pretežan dio jugoslavenske historiografije tipičnu ocjenu tog događaja dao je R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 136.: „Stranka prava se tako riješila doktrinarnog balasta, nacionalističkog fanatizma, nesposobnog da shvati stvarnost i u svojoj sredini i u bližoj okolini.“

¹⁰⁹² Rudolf BIČANIĆ, „Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj“, *Historijski zbornik*, 27-28/1974.-1975., Zagreb, 1976., 51.-52. i dr.

¹⁰⁹³ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 34.

¹⁰⁹⁴ Sažeti pregled gospodarskih prilika u Dalmaciji toga doba v. u: M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 43.-47.; R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 106.-116.

¹⁰⁹⁵ R. BIČANIĆ, „Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj“, 63.-64. Podatke o broju iseljenika, oslanjajući se na Josipa LAKATOŠA, *Narodna statistika*, Zagreb, 1914., 80. donio je i L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 464.-465. odnosno L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 249.-295.

dosta polagano, ali se je broj gradskoga pučanstva ipak povećavao.¹⁰⁹⁶ To je za posljedicu imalo postupno jačanje građanskog sloja i promjene u načinu života te u kulturnim potrebama. Godine 1890. u banskoj je Hrvatskoj bilo svega deset naselja s više od 5.000 stanovnika, a 1910. taj se je broj popeo na četrnaest. Na prijelazu stoljeća status grada imalo je 17 naselja, a 1890. je gradsko stanovništvo činilo tek 7 % ukupnoga pučanstva. Dvadeset godina kasnije taj se je udio popeo na svega 8 %. No, i tada su, osim Zagreba sa 75.000 ili nešto više stanovnika te Osijeka s 28.000, samo Karlovac, Varaždin, Mitrovica i Zemun imali više od 10.000 stanovnika.¹⁰⁹⁷ U Dalmaciji je 1890. u gradovima živjelo svega 13,88, a 1900. godine 16,23 stanovnika pokrajine, pri čemu je manji udio gradskog stanovništva u Monarhiji imala samo Bosna i Hercegovina.¹⁰⁹⁸ Najveći hrvatski grad i ujedno glavni grad banske Hrvatske, Zagreb, imao je prema popisu provedenom početkom 1870. godine samo 19.857 stanovnika. Godine 1880. bilo ih je već 30.830, dok se godine 1900. broj stanovnika popeo na 61.002, a 1910. na 79.038.¹⁰⁹⁹ Međutim, na prijelazu stoljeća odnosno 1900. jedva nešto više od 10.000 stanovnika Zagreba bili su „autohtono pučanstvo“, dok su sve ostalo doseljenici u Zagreb.¹¹⁰⁰

Veliki kulturno-prosvjetni, a onda i gospodarsko-politički problem bio je i u tome što su mnogi od tih doseljenika i u Zagrebu i uopće u Hrvatskoj bili stranci. Osim u novinstvu, ta se je tema problematizirala i u književnosti, pa su, primjerice, Kranjčević i Matoš bili među onima koji su pjevali o hrvatskim iseljenicima, tužno konstatirajući kako je Hrvatska postala „strancu domovina“ (Matoš).¹¹⁰¹ Prigodom instalacije za rektora Sveučilišta, Fran Vrbanić je 19. studenoga 1901. dokumentirano pokazao kako se tuđinci u Hrvatskoj šire, a domaće pučanstvo nazaduje.¹¹⁰² Još 80-ih godina 19. stoljeća u Zagrebu je 9,43 % stanovnika njemački smatralo svojim materinskim jezikom. Takvih je u Varaždinu bilo 6,78 %, a u Karlovcu 4,33 %. No, njemački je bio snažno zastupljen kao govorni jezik: oko 50 % žitelja Zagreba u to vrijeme je govorilo njemački, dok je u Varaždinu takvih bilo 34 %, a u Karlovcu 40 %.¹¹⁰³ U Osijeku je 1880. njemački živalj činio 49,29 % pučanstva, a deset godina kasnije taj se je udio popeo na

¹⁰⁹⁶ R. BICANIĆ, „Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj“, 64.-65.

¹⁰⁹⁷ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, 47.-78., 97., 200., 267.

¹⁰⁹⁸ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 106.

¹⁰⁹⁹ Tomislav TIMET, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine. Ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb, 1961., 45.-46., 76.; M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 11., 14.-15. Marjanović se u svom tekstu poziva na članak M. Šrabeca, „Kakovo je pučanstvo grada Zagreba“, objavljen u časopisu *Zvono*, 2/1908., br. 3, 18. I. 1908., 45.-49. No, u tom se članku uspoređuju samo podatci iz 1880. i 1900. godine. Nešto drugačije podatke navodi *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906.-1910.*, Zagreb, 1917., 4., a odstupaju i podatci koje donosi B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, 142.-148. U analizi tih podataka, doduše, treba uzeti u obzir i širenje gradskog područja, budući da su 1900. gradu pridružene neke okolne seoske porezne općine, pa se njegovo područje udvostručilo i iznosilo 64.375 m², što je opseg koji se do 1945. više nije mijenjao. (T. TIMET, *Stambena izgradnja Zagreba*, 11.-13.)

¹¹⁰⁰ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 16.

¹¹⁰¹ A. G. MATOŠ, „Iseljenik (Balada)“, *Sabrana djela, sv. V – Pjesme – Pečalba*, Zagreb, 1973., 66.-68.

¹¹⁰² M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 17.

¹¹⁰³ Isto.

53,88 %, odnosno na 54,04 % godine 1900., da bi 1910. pao na 37,81 %.¹¹⁰⁴ To je u ogromnoj mjeri utjecalo i na razvitak hrvatske kulture, napose književnosti, iako će i kasnije utjecaj njemačkoga tiska biti prilično velik.

Ni u gospodarstvu slika nije bila puno drugačija. Upravitelj Statističkog ureda Milovan Zoričić objavio je podatke iz kojih potpuno očito proizlazi nerazmjerno velik udio njemačkoga i mađarskog elementa u gospodarstvu banske Hrvatske 1895. godine.¹¹⁰⁵ Najbrojniji stranci bili su Nijemci i Mađari, ali su znatan udio u trgovini, slobodnim zanimanjima i uopće gospodarstvu imali i Židovi. Njih se u javnosti nerijetko doživljavalo kao eksponente germanizacije odnosno mađarizacije, budući da je, prema približnim podacima, 1880. godine svega 30,3 posto Židova navodilo hrvatski jezik kao materinski. Očito zbog intenzivnijega gospodarskog i kulturnog života, zagrebački su Židovi u srastanju s Hrvatskom prednjačili, ali je i 1900., na prijelazu stoljeća, i u tome hrvatskome političkom i kulturnom žarištu hrvatski jezik materinskim smatralo svega 54,1 posto Židova. U to je vrijeme jedva nešto više od trećine svih hrvatskih Židova materinskim jezikom nazivalo hrvatski.¹¹⁰⁶

To je, uz recidive tradicionalnoga kršćanskog antijudaizma, u dijelu javnosti stvaralo i antisemitsko raspoloženje. Iako su katolička hijerarhija, pa i poluslužbeni zagrebački *Katolički list* isticali kako je antisemitizam motiviran vjerskim ili rasnim razlozima poguban i grješan, ipak je karakteristično da je antisemitsko raspoloženje najslabije prodiralo u pravaške redove, a da će nakon raskola u Stranci (1895.) upravo pristaše Čiste stranke prava biti najglasniji protivnici antijudaističkih odnosno antisemitskih pamfleta i uopće unošenja vjerskih razrožnosti u Hrvatsku. To je bila logična posljedice tradicionalne pravaške politike koja je težila konstituiranju moderne hrvatske nacije kao viševjerske. Zato je Starčević bio među prvim hrvatskim političarima i ideolozima koji je javno izrazio simpatije prema Turskoj i razumijevanje islama, a njegovi su sljedbenici pokazivali otvorene naklonosti naročito prema bosansko-hercegovačkim muslimanima te su u vodstvu Stranke prava, a potom i na čelu Čiste stranke prava prigrlili pokatoličenog Židova Josipa Franka.

Činjenica da je njemački, mađarski i židovski građanski sloj bio imućniji i utjecajniji na gospodarskome i političkom području, neminovno je izazivala i nacionalno-političke i klasne i kulturološke napetosti, koje će u bitnoj mjeri oblikovati hrvatski život krajem 19. stoljeća, a onda utjecati i na ideološko oblikovanje nekih političkih stranaka i grupacija koje su zapravo došle na svijet u grčevima sukoba Starih i Mladih. Ta dominacija stranaca u gospodarstvu i trgovini izazvala je i tužaljku Milana Marjanovića, jednog od ideologa hrvatske moderne i kasnijega prvaka naprednjačkog pokreta: „Od svih društvenih slojeva u Hrvatskoj, građanstvo je uvijek bilo

¹¹⁰⁴ T. TIMET, *Stambena izgradnja Zagreba*, 54.; R. BIČANIĆ, „Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj“, 65.-66.

¹¹⁰⁵ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 18.

¹¹⁰⁶ Ivo GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Zagreb, 2005., 17. Usp. Agneza SZABO, „Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine“, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 146.; Ljiljana DOBROVŠAK, „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904.“, *ČSP*, 37/2005, br. 3, 648.-650.

najmanje vezano s narodom. Upravo, Hrvatska nije ni imala vlastite buržoazije, kao određene klase sa određenim obilježjem, gotovo sve do svršetka rata. Građanstvo u hrvatskim gradovima – t. j. onaj sloj koji je u svojim rukama držao trgovinu, novčarstvo, itd. – bilo je u najvećem svom dijelu stranog porijekla, bez smisla za hrvatska kulturna i nacionalna nastojanja. Ono je živjelo svojim duhovnim životom, različitim od života sredine u kojoj se nalazi[.]o.“¹¹⁰⁷ Ovakva tužaljka nije bila izraz ksenofobije, nego odjek teškog stanja u kome se nalazila i hrvatska kultura.

Takva struktura pučanstva utjecala je, naime, i na raspostranjenost i nakladu hrvatskih knjiga, časopisa i novina. Još dugo nakon hrvatskoga narodnog preporoda hrvatske su knjige i časopisi teško pronalazili put do čitatelja, pa se time smanjivao i prostor za afirmaciju mladih književnika, slikara, kipara, glazbenika, kazališnih redatelja, glumaca i sl. Podsjećajući na to da su u doba ilirizma sami književnici raspačavali svoje knjige posredovanjem rodbinskih i prijateljskih veza, sretni da uopće mogu pokriti tiskarske troškove, Antun Barac je u jednome članku naveo kako je 1876. godine u *Viencu*, tada jedinome hrvatskome književnom listu, objavljena statistika njegovih pretplatnika: ima ih svega 1.450, od čega je najviše učenika i studenata (240), svećenika (184), ženskih čitatelja raznih zanimanja (153), učitelja i nastavnika (118), čitaonica i društava (101), vojnika (48), odvjetnika (21) itd.¹¹⁰⁸ Zapravo je tek Šenoa uspio broj pretplatnika podići na taj broj, naglašava Slavko Ježić, koji navodi istu statistiku, objavljenu u 7. broju *Vienca* za 1876. godinu.¹¹⁰⁹ Ni 1889. broj njegovih pretplatnika nije dosegao 2.000, pa je list tijekom 35 godina izlazenja samo tri godine (za Šenoina uredničkog mandata) poslovaio bez gubitka.¹¹¹⁰ Zato su profesionalni umjetnici bili rijetki, a činjenica da su se umjetnošću tek u slobodno vrijeme mogli baviti ljudi koji su kruh zarađivali svojim građanskim zanimanjem, usporavala je njezin razvitak te je kulturni život činila siromašnijim i jednoličnijim. To je ujedno bila ilustracija inferiornog položaja čitava naroda. U to su vrijeme zagrebačke novine izlazile u nakladi od 1.000 do 1.500 primjeraka, a u glavnome gradu koji je imao oko 40.000 žitelja, svega 250 do 400 ljudi bilo je pretplaćeno na dnevne novine.¹¹¹¹

Spomenuti podatci postaju rječitijima kad se ima na umu da je Milivoj Dežman 1900. u jednoj od svojih kritika hrvatskih književnih prilika koji su znali imati oblik i napadaja na Maticu hrvatsku, zabilježio kako njemački list *Buch für alle* u banskoj Hrvatskoj još uvijek ima 11.000 pretplatnika.¹¹¹² *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije* bilježi da je u bansku Hrvatsku 1897. poštom stiglo više od 372.000 njemačkih političkih novina, dok ih je ukupno stiglo skoro 430.000.¹¹¹³ Najutjecajniji hrvatski dnevnik, zagrebački *Obzor*, prema riječima njegova urednika Šime Mazzure imao je 1898. godine samo 2.000 pretplatnika.¹¹¹⁴ Nakon raskola

¹¹⁰⁷ A. BARAC, „Zapisi o književnoj publici“. *Članci o književnosti*, Zagreb, bez god. (1935.), 117.

¹¹⁰⁸ Isto, 87.-91.

¹¹⁰⁹ S. JEŽIĆ, „Život i djelo Augusta Šenoe“, 211.-214. Ježić donosi i podatke o regionalnoj i o strukovnoj zastupljenosti pretplatnika.

¹¹¹⁰ A. BARAC, „Zapisi o književnoj publici“, 97.-98.

¹¹¹¹ J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske 1771.-1939.*, Zagreb, 1962., 294.-295.

¹¹¹² A. BARAC, „Zapisi o književnoj publici“, 98.-99.

¹¹¹³ D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 15.

¹¹¹⁴ Isto, 94.

Stranke prava, *Hrvatsko pravo* je, prema tvrdnjama Ivana Peršića, imalo oko 800, a *Hrvatska domovina* oko 1.500 pretplatnika.¹¹¹⁵ Hrvatski su časopisi tavorili, jedva spajajući kraj s krajem, uvijek svjesni da im je trenutak gašenja bliže od trenutka njihova pokretanja. Još 1906. samo tri knjige u banskoj Hrvatskoj tiskane su u nakladi većoj od 1.000 primjeraka,¹¹¹⁶ pa iz svega toga proizlazi da je ono što se obuhvaća pojmom „hrvatske književnosti“ u kulturnom pogledu krajem 19. stoljeća utjecalo na otprilike 1.500 ljudi.¹¹¹⁷ Istini za volju, ni u kasnijem razdoblju nije bilo bitno bolje: i dalje su hrvatski književni časopisi bili ograničeni na uzak krug pretplatnika.¹¹¹⁸ Marjanovićevo je *Zvono* pred kraj 1907. donijelo sljedeću statistiku tiska u banskoj Hrvatskoj: preklanjske godine je postojalo 11 dnevnih listova na hrvatskom jeziku, od čega sedam u Zagrebu, s ukupno 20.000 primjeraka dnevno, od čega je 5.000 otpadalo na jedan list.¹¹¹⁹ Ni *Savremenik*, časopis Društva hrvatskih književnika, nije prelazio nakladu od 1.500 primjeraka.¹¹²⁰ Zato je Nehajev držao kako se u tome krije jedan dio poticaja moderne i umjetničke secesije: to je samo reakcija na jednoličnost hrvatskoga književnog života, na činjenicu da on pati od stagnacije koja je „pred par godina bila možda žalostnija nego prvi početci našeg književnog nastojanja u ilirskom pokretu“.¹¹²¹

Dodatni otegotni čimbenik bio je niski stupanj naobrazbe stanovništva: u banskoj Hrvatskoj je 1895. godine čak 41 % pučanstva bio nepismen,¹¹²² a 1910. samo su 48.274 osobe imale naobrazbu između 4 i 8 razreda.¹¹²³ Na zagrebačkom je sveučilištu u posljednjim desetljećima 19. stoljeća studij godišnje upisivalo svega nekoliko stotina studenata (u akademskoj godini 1894./95. bilo je ukupno 479 slušača i 52 nastavnika!), a tek u akademskoj godini 1903./04. taj broj upisanih prešao je tisuću.¹¹²⁴ Sve do 1914. godine većinu studenata činili su studenti prava,¹¹²⁵ a veliki kulturni i politički problem – pa time i razlog brojnih prosvjeda – predstavljala je činjenica da je zagrebačka diploma vrijedila samo u ugarskoj polovici Monarhije, pa su studenti iz Dalmacije koji su se po okončanju studija htjeli vratiti u zavičaj i tamo raditi, morali studirati u Beču, Grazu i drugdje. Ni do početka Prvoga svjetskog rata taj problem nije u cijelosti riješen, iako je austrijska vlada djelomice popustila, počevši od 1905. priznavati diplome

¹¹¹⁵ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 212.

¹¹¹⁶ A. BARAC, „Zapisi o književnoj publici“, 100.

¹¹¹⁷ Isto, 106.

¹¹¹⁸ Usp. M. CIHLAR NEHAJEV, „Hrvatska inteligencija i hrvatska književnost“, *Novi list*, 7/1904, br. 20, 20. I. 1904., u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. 13., *Članci i kritike*, Zagreb, 1945., 112.-115.

¹¹¹⁹ „Prodja hrvatskih novina“, *Zvono*, 1/1907., br. 3, 30. XI. 1907., 73.-74.

¹¹²⁰ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 464.

¹¹²¹ Milutin CIHLAR NEHAJEV, „Hrvatski salon Zagreb 1898“, 207.

¹¹²² *Ljetopis Društva hrvatskih književnika u Zagrebu za godine 1900-1903*. Uredio i izdao Odbor Društva, Zagreb, 1903., 71.

¹¹²³ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 13.

¹¹²⁴ „Statistika sveučilišnih nastavnika i slušača kroz 65 godine“, *Alma Mater Croatica. Glasnik Hrvatskog sveučilišnog društva u Zagrebu*, 4/1940.-1941., br. 5-6, Zagreb, siječanj-veljača 1941., 217.; Mladen BOŠNJAK, „Hrvatska intelektualna omladina“, *Almanah hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb, 1938., 40.; J. ŠIDAK, „Sveučilište do kraja Prvoga svjetskog rata“, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I., Zagreb, 1969., 115.-116.

¹¹²⁵ M. GROSS, „Studentski pokret 1875-1914“, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I., Zagreb, 1969., 452.

Pravnoga i Filozofskog fakulteta zagrebačkoga sveučilišta i u Cislajtaciji, uz uvjet polaganja dodatnih ispita.

U Dalmaciji je 1869./70. postojalo svega 12 srednjih škola, koje je pohađalo tek 849 učenika.¹¹²⁶ Prilike u BiH su bile još nepovoljnije: na kraju osmanlijske vladavine samo 3 % pučanstva znalo je čitati latinicu i ćirilicu, a u prvoj godini nakon okupacije, osnovnoškolskom je podukom bilo obuhvaćeno svega 5 % djece dorasle za školu.¹¹²⁷ Austro-ugarska je vladavina popravila sliku, ali je ona i dalje bila porazna: godine 1910. latinicu i ćirilicu godine znalo je čitati i pisati 177.168 osoba (11,95% ukupnog stanovništva starijeg od 7 godina), dok je još 3.082 osoba znalo samo čitati. Nepismenih je bilo čak 87,94 %.¹¹²⁸ U vrijeme osnivanja *Prosvjete* (1902.) u BiH je bilo svega 29 fakultetski izobraženih Srba.¹¹²⁹ Prvi musliman koji je položio odvjjetnički ispit i ujedno prvi musliman odvjjetnik bio Jusufbeg Filipović, koji je taj ispit položio 1884.,¹¹³⁰ a 1910. godine u BiH je bilo svega 10 muslimana koji su izobraženi na modernim sveučilištima.¹¹³¹ U to je vrijeme (1910.) na otprilike 112.000 Hrvata katolika u Hercegovini bilo svega deset pučkih škola, a od 8.000 katolika u širokobriješkoj župi pismeno je bilo njih svega tri stotine.¹¹³² Prema podacima koje je 1912./13. objavila *Prosvjeta (Podaci za proučavanje prosvjetnog rada u Bosni i Hercegovini odnosno Kartografski pregled osnovnih škola u Bosni i Hercegovini)*, u BiH je u to doba bilo 530 osnovnih škola, od kojih su 122 srpsko-pravoslavne, 29 katoličkih, 15 privatnih, dvije evangeličke i jedna židovska. Usprkos zakonu o obveznoj nastavi koji je uveden 1910., zbog manjka školskih zgrada i prostorija još uvijek 44 % djece dorasle za školu nema mogućnosti njezina pohađanja.¹¹³³

Osim svećenstva i malobrojnog plemstva, te činovničkog aparata i državnih službenika, školovana je inteligencija bila ograničena na slobodne profesije, a u njih je 1900. u banskoj Hrvatskoj ubrajano svega 1359 osoba. Od toga je bilo 56 novinara, 202 umjetnika, 91 privatni liječnik, 189 ljekarnika i sl.¹¹³⁴ Sve to ukazuje da je vrlo ograničen bio prostor djelovanja inteligencije, kao i tržište koje bi omogućilo ozbiljno, profesionalno bavljenje književnošću odnosno umjetnošću uopće. Mladomu literarnom naraštaju u banskoj Hrvatskoj naročito je smetala nakladnička politika Matice hrvatske, najstarijega i najuglednijega hrvatskoga kulturnog

¹¹²⁶ R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, 30.

¹¹²⁷ I. HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, 78.; *Bosna i Hercegovina od nastarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 256.-257.; A. NIKIĆ, *Političko-pastoralno i prosvjetno-karitativno djelovanje hercegovačkih franjevacu od 1878. do 1918. godine*, Mostar, 1986., 23. preuzima ocjenu da je u vrijeme prestanka osmanske vladavine svega 5 % stanovnika Hercegovine bilo pismeno.

¹¹²⁸ Nikola JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Sarajevo, 1956., 214.

¹¹²⁹ I. KRTALIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević*, 73.

¹¹³⁰ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave“, 187. Filipović je kasnije jedno vrijeme uređivao list *Bošnjak*. (T. KRALJACIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 226., 276.)

¹¹³¹ I. HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, 85.-86.

¹¹³² Andrija NIKIĆ, *Fra Didak Buntić – hrvatski i crkveni velikan. U povodu Dana fra Didaka Buntića*, 8.-10. listopada 2004. u *Gradničima*, Mostar, 2004., 503., 596.

¹¹³³ „Pučka prosvjeta. Kartografski pregled osnovnih škola u Bosni i Hercegovini“, *Vienac*, 4/1913. (novi tečaj), br. 6, Zagreb, lipanj 1913., 180.

¹¹³⁴ Prema: R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 32.

društva. Matica je, po logici svoga postojanja i društvene uloge, a onda i po sastavu svojih vodećih tijela, bila konzervativna i nespremna na otvaranje prema modernističkim trendovima. U tom je smjeru vođena i njezina nakladnička politika, što je bilo iznimno važno, budući da je Matica bila najveći nakladnik i sve do pojave sarajevske *Nade* praktično jedini koji je svoje suradnike redovito honorirao. Nije naklada njezinih izdanja bila onolika koliko se u polemičkim spisima znalo tvrditi („godišnje po osam knjiga u 12.000 istisaka“), ali je bila znatna: devet naslova objavljenih 1893. godine Matica je tiskala u ukupnoj nakladi od 81.000 primjeraka.¹¹³⁵ To je pokazivalo uzlaznu tendenciju, jer je 1877. pet naslova tiskano u ukupno 8.500 primjeraka, 1889. je deset knjiga objavljeno u ukupno 71.300 otisaka, a 1891. devet naslova u ukupno 66.800 primjeraka.¹¹³⁶ Do 1895. Matica je uspjela raspačati prvi milijun svojih knjiga, a imala je povjerenike u skoro svim gradovima i većim naseljima na području Trojednice i BiH.¹¹³⁷

Tu Maticinu skoro monopolsku poziciju u narodu koji je bio brojčano mali i gospodarski slab, Mladi su doživljavali kao gušenje slobode i prava na javni nastup, naravno zbog toga što su u Matici prevladavali – tradicionalisti. A na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće tu potrebu za širenjem prostora uvjetovao je i veliki broj novih imena koji se pojavljuju na književnoj pozornici. Na početku posljednjeg desetljeća 19. stoljeća na njoj je aktivno sudjelovalo sedamdesetak pisaca, od kojih su se neki javljali i ranije, ali se tada pojavljuje još oko 120 mladih književnika, od kojih osamdesetak nastupaju kao modernisti ili ih smatraju takvima.¹¹³⁸ Naravno, velika većina njih tek su početnici. Štoviše, praktično nitko od prvaka moderne sve do 1903. godine, godine koja predstavlja svojevrsnu vododijelnicu tog razdoblja, nije imao objavljene ni jedne jedine samostalne knjige pjesama ili novela.¹¹³⁹

Zato je među prvim svojim člancima Dežman u *Hrvatskoj misli* objavio i dosta opsežan tekst pod naslovom „O hrvatskim književnim prilikama“,¹¹⁴⁰ dok je Nehajev dvije godine kasnije istaknuo kako je moderna, između ostaloga, i pokušaj Mladih da dođu do riječi, jer ih Stari, koji su zauzeli sav prostor, jednostavno nisu primjećivali. U tom smislu je moderna izraz nezadovoljstva ne samo književnim smjerom (kojega nije ni bilo), nego nezadovoljstva književnim prilikama.¹¹⁴¹ Na Maticu hrvatsku će Mladi – među njima naročito Dežman – nasrtati i u kasnijem razdoblju, držeći da je ona bastion tradicionalizma.¹¹⁴² Mnoštvo je polemika na tu temu vođeno protiv Maticinih dužnosnika poput Vjekoslava Klaića, Đure Arnolda, Antuna

¹¹³⁵ J. RAVLIĆ, „Povijest Matice hrvatske“, 119.

¹¹³⁶ Tade SMIČIKLAS, Franjo MARKOVIĆ, *Matica Hrvatska od godine 1842. do godine 1892.*, Zagreb, 1892., 60.-61.

¹¹³⁷ J. RAVLIĆ, „Povijest Matice hrvatske“, 121. Popis povjerenika do godine 1891. v. u: T. SMIČIKLAS, F. MARKOVIĆ, *Matica Hrvatska od godine 1842. do godine 1892.*, 64.-77.

¹¹³⁸ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoe*, 5. Na drugome mjestu u istoj knjizi (str. 87.) Marjanović navodi da se sredinom 90-ih godina u hrvatskoj književnosti pojavljuje više od sedamdeset novih imena.

¹¹³⁹ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 12.

¹¹⁴⁰ Tekst je objavljen u prva četiri broja *Hrvatske misli* (god. 1/1897.), koja su se pojavila od 10. siječnja do 10. travnja te godine: br. 1, 14.-16., br. 2, 43.-46., br. 3, 81-84. i br. 4 (104.-108.).

¹¹⁴¹ M. CIHLAR NEHAJEV, „Hrvatski salon Zagreb 1898“, 208.

¹¹⁴² Dežman je, primjerice, Maticu napao u *Životu* i 1900. (knj. I., br. 6, knj. II., br. 1), pa opet godinu kasnije (knj. III., br. 4-6).

Radića itd. Dio tih tužaljki i optužaba iz redova Mladih donekle je odgovarao činjenicama, iako ne treba smetnuti s uma da su ti napadaji u nemaloj mjeri imali i neke druge, posve neumjetničke motive. Položaj i utjecaj u Matici donosio je, naime, stalna i ne sasvim mala beriva, a svakako i povećani društveni utjecaj.¹¹⁴³

O tome nedostatku književnih i umjetničkih tribina rječito govori i pojava mnoštva književnih listova u doba moderne.¹¹⁴⁴ Važno je, međutim, primijetiti, da su slični uzroci i ranije rađali sličnim posljedicama. Činjenica da su *Vienac* držali obzoraši i da je u njemu Šenoa zaveo stroge literarne kriterije, dovela je do pokretanja niza đačkih listova u Hrvatskoj, ali i među hrvatskim studentima u Beču i u Grazu. To je razlog da su se pojavili almanasi *Velebit* i *Hrvatski dom*.¹¹⁴⁵ Nije, dakle, moderna bila nova po toj pojavi, nego po njezinim razmjerima. Duh vremena, širenje prosvjete i jačanje ideoloških sukoba motivirali su sve veći broj mladih ljudi da iskušaju svoja pera. Nova imena u književnosti tražila su mjesto u kojem će objavljivati svoje prvijence, pa je osnovan niz časopisa: od Šenoine smrti do sredine 90-ih godina postojalo je svega šest književnih listova, dok ih se 1894.-1904. pokreće više od 20, a samo u Zagrebu je u školskoj godini 1894./95. izlazilo šest učeničkih listova. U to je vrijeme pokrenut i sedmi.¹¹⁴⁶ Većina je tih listova izlazila kratko i imala je marginalno značenje, no njihova pojava bila je jasan znak raspoloženja u dijelu mladeži.¹¹⁴⁷

Politički razvitak doista nije davao previše razloga za optimizam, ali su događaji nagovješćivali psihološke i stranačko-političke promjene. Jačala je nova snaga koja će mnoge od postojećih poteškoća, a ponajprije sve naglašeniji sukob hrvatske i srpske nacionalno-integracijske ideologije, pokušati premostiti tako da ih zapravo – ignorira.

Romantična i romantizirana južnoslavenska ideologija, baštinjena iz vremena hrvatskoga narodnog preporoda i donekle osvježena koncepcijama rješenja istočnog pitanja oblikovanima u

¹¹⁴³ Zato je A. G. MATOŠ, „Naša književna kriza“, *Sabrana djela*, sv. VI., 199. primijetio kako se radilo o sukobu koterija, pa „cijela ta borba u ime tobožnjeg literarnog modernizma svršila se kod nas tako, da neliterati daju ton u hrvatskoj književnosti. Dok su donedavna u Matici odlučivali elementi kao braća Radići, faktični urednici Savremenika jesu gg. Dušan Plavšić, Milivoj Dežman i Milan Marjanović. Tableau!“ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, I. 172. zapisao je 1902. kako je Dežman talentiran, ali i „perverznan“, k tome mu treba novaca jer živi u konkubinatu s gospođom Ljerkom Šram, pa bi zato rado postao tajnikom Matice hrvatske.

¹¹⁴⁴ Iako se bavi primarno francuskim književnim priložima u njima, nesumnjivo najiscrpniji popis tih časopisa donosi N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 403.-666. Niz korisnih informacija o nekima od tih časopisa donosi V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, Zagreb, 1977., a vrijedi usporediti i: S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne (Generacije 'mladih' i časopis 'Mladost')*, Osijek, 1990.

¹¹⁴⁵ S. JEŽIĆ, „Život i djelo Augusta Šenoae“, 243.-244.

¹¹⁴⁶ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoae*, 87., 144.

¹¹⁴⁷ Taj podatak, doduše, istodobno sugerira da bi možda – pogotovo usporedbom s drugim hrvatskim zemljama i s ostatkom Europe, a istodobno u svjetlu najnovijih istraživanja o plodovima ministarskog razdoblja Isidora Kršnjavoga – bilo potrebno donekle revidirati predodžbu o tome da je u Khuenovo doba u banskoj Hrvatskoj vladala sveopća ne samo politička, nego i gospodarska i kulturna kriza. Nije, naime, nezanimljiva opaska Z. Posavca da su – protivno stajalištima historiografije i uvriježenom mišljenju hrvatske javnosti – Zagreb i hrvatstvo materijalno i duhovno propadali „za jednog (tzv. ilirskog) 'preporoda' i dva 'oslobođenja' (1918. i 1945.), a da su za vrijeme Khuenove 'tiranije' u procvatu.“ Ne upuštajući se u svoje tumačenje razloga za to, takvu predodžbu Posavac pripisuje jugoslavenskoj propagandi. (Z. POSAVAC, „Iso Kršnjavi kao estetičar i teoretičar umjetnosti“, u: *Novija hrvatska estetika*, 215.-216.)

visokim katoličkim krugovima koji su pritom imali na umu sjedinjenje crkava odnosno širenje katolištva, novi je poticaj dobila u pojednostavljenim historiografskim, filološkim, etnografskim, etnološkim i drugim interpretacijama koje su u redovima hrvatske društvene elite dominirale u 19. stoljeću.

U svjetlu procesa ujedinjenja Italije i Njemačke te u strahu od ekspanzije posebice germanskoga, ali i romanskog utjecaja, južnoslavenstvo i jugoslavenstvo se činilo formulom kojom je moguće oduprijeti se toj ekspanziji te istodobno potisnuti ionako oslabljenu i dekadentnu Tursku. Pučka religioznost, nizak stupanj izobrazbe pučanstva i tradicija narodnog pjesništva iznimno su pogodovali širenju uvjerenja o islamu i Turskoj kao glavnim neprijateljima koje je moguće nadjačati zbližavanjem katolika i pravoslavnih. Zato je islamofilstvo, naizgled turkofilstvo bilo među najpovršnije shvaćenim i najslabije prihvaćenim dijelovima pravaškog nauka čak i onda kad je pravaštvo u širim narodnim slojevima postalo najpopularnijom ideologijom. Osamostaljenje Srbije, Crne Gore i Bugarske jačalo je slavenofilske osjećaje i poticalo propagandu o potrebi slavenske uzajamnosti kojom bi su suzbile imperijalističke težnje Berlina, Beča i Rima.

U razdoblju nakon hrvatsko-ugarske nagodbe bilo je više pokušaja da se oporba ujedini ili bar postigne njezina suradnja u otporu režimu. Pregovori su vođeni i 1885., a 1887. bio je čak postignut izborni sporazum Stranke prava, Neodvisne narodne stranke, Centruma i Srpske samostalne stranke, ali su plodovi ostali mršavi. Na idućim izborima za hrvatski Sabor (1892.) pravašima i neodvišnjacima (obzorašima) nije pošlo za rukom postići sporazum, pa su potonji apstinirali, pa je opozicija doživjela težak poraz: nasuprot 79 mađaronskih, osvojila je svega devet zastupničkih mjesta. To je potaknulo pregovore između pravaša i obzoraša, pa je 10. prosinca 1892. postignut sporazum Sjedinjene opozicije (Stranka prava i Neodvisna narodna stranka). Bio je to prvi službeni dokument u kojem pravaši priznaju okvir Monarhije.¹¹⁴⁸ Šest mjeseci kasnije, kao posljedica tog sporazuma, u Krapinskim se Toplicama 20. lipnja 1893. susreću Starčević i Strossmayer.¹¹⁴⁹ Nije tada došlo ni do kakvoga njihova izmirenja – kao što se obično tvrdi u publicistici, pa i u historiografiji – o čemu jasno svjedoče Strossmayerova pisma Račkomu,¹¹⁵⁰ ali je u javnosti stvorena posve drugačija predodžba. Nakon velikoga skupa oporbe koja se je okupila prigodom otkrivanja Rendićeva spomenika fra Andriji Kačiću Miošiću u Makarskoj (1890.) i Zagrebu (1891.), šest dana nakon toga susreta dvojice doajena hrvatske politike, na otkrivanju Rendićeva spomenika Gunduliću, u Dubrovniku se je okupilo mnoštvo političara iz banske Hrvatske i Dalmacije. Taj je događaj pridonio zbližavanju hrvatske oporbe, a tom je prigodom i slovenski političar i predsjednik Matice slovenske Ivan Tavčar izjavio da

¹¹⁴⁸ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 36.-38., 345.

¹¹⁴⁹ M. GROSS, „Geneza Frankove stranke“, *Historijski zbornik*, 17/1964., br. 1-4, 49.-50.

¹¹⁵⁰ Opisujući svoj susret sa Starčevićem, Strossmayer u pismu Račkomu od 6. VII. 1893. piše: „Nije istina, da sam ja njega najprvo pohodio. Pohodio sam ja župnika Rukavinu, a taj me uvede u sobu staroga Ante. Što sam dakle drugo činiti imao, nego ga lijepim licem pozdraviti. On mi je odvratio vizitu, pak tim mirna Bosna. To vam je i vanjštinom svojom i nutraštinom svojom *monstrum*.“ (*Korespondencija Rački – Strossmayer*, IV., 378.-379.)

Slovenci svoje narodne težnje mogu ostvariti samo na temelju programa Stranke prava.¹¹⁵¹ Nije to bio ni prvi niti jedini put da dio slovenske političke elite javno zagovara ujedinjenje slovenskih zemalja s hrvatskima, na što je izvorno u velikoj mjeri utjecalo ujedinjenje Njemačke i slovenski strah od nijemstva.¹¹⁵²

U travnju 1894. objavljen je Državnopravni program hrvatske sjedinjene opozicije odnosno Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, koji je Klub stranke prava prihvatio 6. lipnja 1894., a 26. lipnja ga je primila i potvrdila Skupština Stranke prava na kojoj je bilo više od 300 pravaških predstavnika iz svih hrvatskih zemalja (banske Hrvatske, Dalmacije, Istre i BiH). U tom se Državnopravnom programu – koji je postao i programom Stranke prava – na temelju hrvatskoga državnog prava i narodnog načela traži ujedinjenje hrvatskih zemalja (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Rijeka s kotarom, Međimurje, BiH te Istra) u samostalno državno tijelo u okviru Monarhije. Podupiru se Slovenci u eventualnom traženju da pristupe „kraljevini Hrvatskoj“, dok se srpsko pitanje ne spominje, a i formulacija o zajedničkim poslovima s ostalim dijelovima Monarhije ostavljena je nedorečenom. Zahtijevaju se i demokratske slobode odnosno parlamentarna vladavina, „slobodoumni izborni red“, pravo okupljanja i sastajanja, sloboda savjesti, govora i tiska.¹¹⁵³

Iako do ujedinjenja opozicije nije došlo (nego je, baš naprotiv, uskoro uslijedio raskol u Stranci prava), ti događaji pokazuju da je već početkom 90-ih godina hrvatski društveni i politički život stupao u novu fazu koja će se po mnogočemu razlikovati od prehodnog razdoblja. Samim time se nužno dovodi u pitanje uvriježeno – u historiografiji malne kanonizirano shvaćanje – da je preokret nastupio uslijed djelovanja Mladih (i to konkretno: sveučilišne mladeži) te da tek događaji iz jeseni 1895. predstavljaju prekretnicu. U krugu sveučilišne omladine doista se je javilo užurbano nastojanje da se hrvatska opozicija iznova potakne na ujedinjenje i djelovanje. Ti zahtjevi su u određenom smislu i po formi bili novi, jer su i okolnosti u Hrvatskoj i u Europi bile drugačije; u sadržajnome zapravo nisu predstavljali poseban zaokret.

Sredinom 1895. u javnost, naime, dopire inicijativa studentskih „odbora za priređenje“, sastavljenih od predstavnika društava *Zastava* iz Zagreba, *Zvonimir* iz Beča, *Hrvatska* iz Graza te *Velebit* iz Innsbrucka. Oni su sazvali sastanak kojemu je svrha bila organiziranje sveučilišne mladeži.¹¹⁵⁴ Sastanak je i održan 15. i 16. srpnja 1895. u Zagrebu, a uslijed redarstvene intervencije nije se raspravljalo o nekima od najavljenih tema (o tome, zašto je sveučilištarcima iz

¹¹⁵¹ Isto, 62.; Ivan MILOVAN, Nevio ŠETIĆ, „Dva općehrvatska skupa iz 1890. i 1893. i njihovo nacionalno integracijsko značenje“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 46/2008., 246.-254.; A. RAHTEN, *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.-1918.*, Zagreb, 2008., 80.-81.

¹¹⁵² Opš. A. RAHTEN, *Savezništva i diobe*, passim. Da su takve zamisli izazivale negodovanje Srba, jer su jačale različite trijalističke koncepcije, a ugrožavale širenje Srbije i njezinu pijemontsku ulogu, rječito je svjedočio i članak koji je S. Miletić objavio 1870. u novosadskoj *Zastavi*. (S. MILETIĆ, „Slovenija“, *Izabrani članci*, 164.-170.)

¹¹⁵³ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913. Prva knjiga: 1903.* Zagreb, 1914., 210.-211.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 357.-358.

¹¹⁵⁴ Poziv za sastanak „akademičkih građana“ s dnevnim redom objavljen je u *Obzoru*, 36/1895., br. 153, 6. VII. 1895., 3.

BiH zabranjeno pohađati sveučilišni nauk u Zagrebu, i kakav je položaj nehrvatske nastave u Zadru i u Rijeci). Vjerojatno je upravo zbog toga redarstvenog priječenja rasprave o političkim temama mladež odustala od pokretanja novoga omladinskog časopisa.¹¹⁵⁵ Nakon njega je održana pravaška pučka svečanost s pohodom Anti Starčeviću, koju je organizirao Josip Frank.

No, par tjedana ranije, skupina od dvanaest studenata predvođenih Stjepanom Radićem, u političkom smislu bliska obzorašima, oglasila se je proglasima od 26. lipnja i 2. srpnja, te se suprotstavila navodnim Frankovima manipulacijama studentima i zatražila da se organiziranje mladeži odgodi dotle dok se ne postigne njezino „duševno jedinstvo“.¹¹⁵⁶ Pravaška je priredba s pohodom Starčeviću inače bila uobičajena (pa je u njoj tri godine ranije sudjelovao i sam Radić koji nije bio članom Stranke prava),¹¹⁵⁷ ali je sada iz obzoraških redova doživljena kao Frankov pokušaj da uz pomoć studenata naslijedi Starčevića na čelu stranke. A ako već nisu mogli formalno uništiti pravaše, obzoraši su priželjkivali da Starčevića naslijedi Fran Folnegović koji je već ranije pokazivao spremnost da se ne samo taktički, nego i ideološki i doktrinarno približi obzorašima. Frank im je bio zazan zbog mnoštva razloga, a nije bila nikakva tajna da i u samoj Stranci prava ima onih koji na nj ne gledaju sa simpatijama.

Josip Frank je bio čovjek nesumnjive inteligencije i marljivosti, s iznimnim organizacijskim i političkim darom, pa mu je nakon pristupanja Stranci prava (1890.) za kratko vrijeme pošlo za rukom financijski oporaviti i organizacijski ojačati stranku, ali je problem bio da joj pristupio tek u zreloj dobi i da je bio – pokršteni Židov.¹¹⁵⁸ Njegovo židovsko podrijetlo u razmjerno zaostaloj sredini, u kojoj se je novi val europskoga antijudaizma, kako kršćanskoga (ne samo katoličkoga), tako i liberalnoga, motiviran primarno gospodarskim i političkim, a tek rijetko i zapravo iznimno rasno-biološkim razlozima, nacijepio na tradicionalnu kršćansku protužidovsku predaju, bilo je težak uteg na političkoj taktici stranke. Dodatnu poteškoću činila je okolnost da je on u vrh hrvatskoga političkog života izbio upravo u vrijeme kad su katolički krugovi dijelom izravno, a dijelom posredno intenzivirali svoju političku i društvenu aktivnost u nastojanju da suzbiju liberalističku ideologiju i dodatnu institucionalnu sekularizaciju društva.

Iako je u svojoj tridesetoj godini napustio židovstvo i postao katolikom, iz katoličkih se je krugova na Franka uvijek gledalo s manjim ili većim nepovjerenjem, tim više što je on došao na čelo stranke koja je već imala desetljećima izgrađen otpor prema bilo kakvom političkom angažmanu svećenika, pa je samim time bila zazorna dijelu klera.¹¹⁵⁹ Kompleks koji je on zbog toga nesumnjivo osjećao, motivirat će i niz Frankovih političkih poteza, među kojima i kasnije njegova suradnja s katoličkim krugovima oko *Hrvatstva* nije bila na posljednjemu mjestu. U pokušaju njegova diskvalificiranja zbog podrijetla, godinama su se nadmetali katolički aktivisti,

¹¹⁵⁵ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 12.

¹¹⁵⁶ Isto, 13.-14.

¹¹⁵⁷ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 272.

¹¹⁵⁸ O Frankovu životopisu opš. u: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 23.-36. i d.

¹¹⁵⁹ I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988., 97.-98. napominje kako je Frank bio previše uspješan odvjetnik i vješt financijski stručnjak, da bi se činilo logičnim da će iskreno pristupiti stranci koja je obilježena kao veleizdajnička.

okorjeli obzoraši i domovinaška frakcija pravaša, a naravno i srpska politička elita u Hrvatskoj – kako ona radikalska, tako i ona samostalska – kod koje je antijudaizam bio snažno ukorijenjen i koja je u Franku i njegovim pristašama gledala samo „čivutsku“ urotu, a njega posrpdno nazivala „Jozuom“.¹¹⁶⁰ Općenito govoreći o „obrezanom hrvatstvu“ kojemu se pridaju animalna svojstva,¹¹⁶¹ zagrebački je *Srbobran* toga „Čivuta“ i njegovo „čivutsko 'Pravo“ (dakle, glasilo Čiste stranke prava) optuživao da privatno opanjkava Starčevića, govoreći o njemu „što ni pas s maslom ne bi pojeo“.¹¹⁶² Tom je listu bilo uobičajeno pristaše Čiste stranke prava nazivati „židovstvujućim frankovcima“ ili „Čivuto-hrvatima“,¹¹⁶³ a često su optuživali „Čivute“ da dominiraju trgovinom.¹¹⁶⁴

Svoj lončić uz takvu i sličnu antijudaističku vatru brzo je pristavio i Frano Supilo,¹¹⁶⁵ a također i braća Antun i Stjepan Radić, i mnogi drugi koji su se Franka pribojavali i koji su čeznuli za ostvarenjem slavenske i jugoslavenske sloge i zajedništva. Zato ga se napadalo da uvijek pokazuje naglašene simpatije prema islamu i muslimanima, a pogotovo to da djeluje u interesu židovskoga kapitala, pa i „svjetskoga židovstva“.¹¹⁶⁶ Frankovačko *Hrvatsko pravo* je, međutim, isticalo kako Židovi nikad nisu nastupali kao protivnici Hrvatske: „Što se pako tiče Židovah, to nismo nigdje čuli ni čitali da su oni protivnici Hrvatah, da su pogrdjivali hrvatsku poviest i hrvatske svetinje, kako to čini Srbobran i njegovi fanatični sljedbenici.“¹¹⁶⁷

Frank je, kako se u povodu njegove smrti izrazio njegov dugogodišnji privrženik, a od 1909. otpadnik od njegove stranke, književnik A. G. Matoš, bio jedan od rijetkih hrvatskih političara koji je „šah politički igrao glavom, a ne srcem“. No, problem je bio u tome da je Frank bio među onim pravaškim prvacima koji su – zalažući se za vjersku ravnopravnost ne samo katolika i pravoslavnih, nego i muslimana i židova – ustrajali u negaciji Srba u hrvatskim zemljama kao „političkog naroda“ te su uporno upozoravali na srpsku propagandu. To je bilo ono što je odbijalo sve one koji su se priklanjali obzoraškoj, južnoslavenskoj tradiciji (pa samim time i ideologiji tzv. narodnog jedinstva kao jednom od odvjetaka te tradicije), i koji su zbog toga tražili načina da Franka označe kao krivotvoritelja Starčevićeve misli i slugu Beča. Njegov liberalizam, koji ga je oštro dijelio od klerikalnih krugova, i desetljećima kasnije će se nazivati „talmi-liberalizmom“.¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁰ Opš. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 72.-78., 123.-125. i dr.

¹¹⁶¹ Usp. M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 314.-317. i dr.

¹¹⁶² ANONIMNO, „Pariska 'veličina' čivutskog 'Prava'“, *Srbobran*, 17/1900., br. 219, 5. (18.) X.1900., 4.

¹¹⁶³ POSMATRAČ, „Čivuti i hrvatski nacionalizam“, *Srbobran*, 16/1899., br. 58, Zagreb, 18. (30.) V. 1899., 2.-3

¹¹⁶⁴ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 316.-317. i dr.

¹¹⁶⁵ J. KRIŠTO, „Kad pravaši pođu različitim putovima: Frano Supilo i Josip Frank o 'novom kursu'“, *ZR Pravaška misao i politika*, 147. s pravom primjećuje da Supilo nije smetalo židovstvo jednoga Hinka Hinkovića i da je, optužujući Frankovo židovstvo kao razlog „urođene aversije“ prema Slavenima, zaboravio kako su i Hrvati Slaveni, pa Franka prema njima ipak nije pokazivao averziju.

¹¹⁶⁶ Jedan od najžešćih Frankovih protivnika, sisački zastupnik Grga Tuškan, optužio je u veljači 1904. Josipa Franka da je sa svojim bratom Jakobom, zagrebačkim novinarom, zapravo agent „Alliance izraelite“ (pravim nazivom *Alliance israëlitèe universelle*), pa da su oni dobili zadaću „da u Hrvatskoj mute, da se nametnu hrv. političkim strankama i da truju u interesu židovstva hrvatsko društvo...“ (J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, II., 94.)

¹¹⁶⁷ *Hrvatsko pravo*, 14. IV. 1889., prema: M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 317.

¹¹⁶⁸ Tako J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, 338.-339.

No, i ovi događaji iz ljeta 1895. dovode u pitanje spomenutu tezu koja prevladava u pretežnom dijelu literature, gdje se drži kako prijelomnicu u političkome, pa i uopće duhovnom pogledu predstavlja tek spaljivanje mađarske zastave na zagrebačkom Trgu bana Jelačića 16. listopada 1895. godine.¹¹⁶⁹ Tu tezu, koja je prvotno popularizirana u novinstvu,¹¹⁷⁰ kasnije je prihvatila i politička i književna historiografija, pa čak i oni autori koji su se upustili u reviziju niza uobičajenih predodžaba u hrvatskoj historiografiji.¹¹⁷¹ Zato nije nezanimljivo drugačije shvaćanje Vide Flaker koja smatra kako početak pokreta moderne treba gledati baš u tim lipanjskim prosvjedima Radićeve skupine, „jer su u njima prvi put istaknute nove ideje i novi zahtjevi u kojima se nazire jezgra 1896. i 1897. formuliranog programa 'praške' grupe.“¹¹⁷²

Međutim, prave korijene, kao što je spomenuto, treba tražiti na drugome mjestu i znatno ranije. Na političkom je planu promjene nametala izmijenjena europska situacija i smjena naraštaja na čelu vodećih hrvatskih stranaka, a na kulturno-umjetničkom polju snažni su europski poticaji pali na plodno tlo koje je u ponajvećoj mjeri priredio Iso Kršnjavi sa svojim Društvom umjetnosti i svojom naglašenom mecenatskom ulogom koja je dalekovidno koristila prostor što ga je otvorila osobna i politička ambicija bana Khuena da Zagreb pretvori u kulturno i gospodarsko središte koje će time svjedočiti blagotvorne plodove banove mađarizatorske politike.¹¹⁷³

Upravo te okolnosti su omogućile jednome dijelu sveučilišne i srednjoškolske mladeži u nekoliko gradova središnje i istočne Hrvatske (Zagreb, Osijek, Karlovac) da se pokuša samorganizirati te na taj način demonstrirati svoju odlučnost da postupno napusti autoritete. Kasniji su pisci svjesno, u pravilu iz političkih razloga, zatvarali oči pred bjelodanom činjenicom da je autoritete poput Starčevića i Strossmayera bilo lakše napustiti sada, kad je prvi ležao na samrtnoj postelji, a drugi se povlačio iz javnoga života, nego nekoliko godina ili desetljeća ranije, dok su oni djelovali ne samo kao stvarni ljudi i političari, nego su funkcionirali i kao simboli odnosno personifikacije narodne volje i njezine sudbine. To osobito vrijedi za pravašku odnosno starčevićansku ideologiju koja je u prethodnom razdoblju zarobila duše većine mladih.¹¹⁷⁴ Starčevićanska orijentacija pretežnog dijela mladeži imala je svoje političke, ali i psihološke

¹¹⁶⁹ Razmjeno detaljan opis tog događaja donosi Ivan ULČNIK, „Smrekar Milan. Događaji god. 1895. prigodom dolaska Franje Josipa I u Zagreb“, *Zagreb. Revija Društva Zagrepčana*, 5/1937., br. 3, ožujak 1937., 65.-82.

¹¹⁷⁰ J. HORVATH [HORVAT], „Izmjena generacija. Ideje i ljudi kroz četvrt vijeka hrvatske politike (1895.-1905.)“, *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*, 15. pisao je kako je spaljivanje mađarske zastave predstavljalo „prolog velike drame hrvatske politike“ odnosno početak „sasvim novog poglavlja narodnog života“.

¹¹⁷¹ Tako npr. M. UJEVIĆ, *Plodovi srca i uma*, 359. Također i J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 118. piše kako je „tim danom započelo novo razdoblje hrvatske povijesti.“

¹¹⁷² V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 16. Usp. S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 53.

¹¹⁷³ O Hrvatskom društvu umjetnosti v. i: „Hrvatsko društvo umjetnosti 1878-1938“, u: *Pola vijeka hrvatske umjetnosti MDCCCLXXXVIII-MCMXXXVIII*. Ur. Tomislav Krizman, Ivo Šrepel i Dragutin Tadijanović, Zagreb, 1939., XXI.-XXIX.

¹¹⁷⁴ Rački se je u kolovozu 1876. tužio Strossmayeru da „starčevićijanaca“ „imade u hrvatskoj mladeži najviše“, u veljači 1877. da mladež „ne vrijedi ništa“ i da je „zaražena starčevićijanizmom“, dok je u svibnju 1879. priznavao da „preko pola sveučilišne mladeži pripada Starčevićевой sekti“. I u ožujku 1881. javio mu je da su „starčevićijanci na universi posvema nadvladali“ (*Korespondencija Rački – Strossmayer*, II., 42., 88., 218.-219., 367.)

uzroke. Osim po svome državnom programu, mladomu je naraštaju pravaštvo imponiralo i zbog crte buntovništva koju je nosilo sa sobom. Čvrstina Starčevićeva značaja i njegov asketizam, romantična i idealistička rakovička pogibija Eugena Kvaternika i Vjekoslava Bacha, a potom progoni Davida Starčevića i nemilosrdne, duhovite satire koje su sa stranica pravaških glasila ogoljivale ne samo Beč i Peštu, nego i obzoraške „našijence“ i „praktičnike“ koji su govorili „naški“ i koje je Starčević svrstao u „pasminu slavoserbsku“, plijenile su simpatije mladeži. Pravaštvo se je, kako je zabilježio Marjanović „u onim godinama smatralo u neku ruku revolucionarnom strankom“,¹¹⁷⁵ a i bilo je – kako će se izraziti A. G. Matoš – i faktično „najgonjenijom strankom“.¹¹⁷⁶

No, izostanak realnih političkih uspjeha, Starčevićeva dob i bolest te objektivne prilike koje su silile na ublaživanje retorike i promjenu taktike odnosno prihvaćanje „okvira“, bili su čimbenici koji su nužno morali izazvati potrese. Proces je imao jasne psihološke i političke korijene. Nije bilo slučajno da su se među oštrim kritičarima i Starčevića i starčevićanstva našli mnogi koji su prvotno bili pristaše Stranke prava, budući da je vrata toj kritici otvorio sam Starčević: njegov sastanak sa Strossmayerom (iako na njemu zapravo nije došlo ni do kakvoga mirenja!) i njegov potpis na *okviraškom* programu izgledali su kao negacija velikog dijela njegovih satira, njegove ideologije i politike. Brana koja je jednom popustila, oslobodila je bujicu, a Starčević je izgubio dio pozlate čak i kod onih koji su se načelno zalagali za jedinstvo opozicije. U dijelu mladeži nije bilo spremnosti da se uoče opće okolnosti, a mnogi nisu primjećivali da je baš pravaštvo u prethodnim desetljećima definiralo postavke realističnoga, racionalnog pristupa kako političkome životu, tako i gospodarstvu, kulturi i umjetnosti, stvarajući time podlogu za sve kasnije duhovne reforme. Ono što je historiografija – nasljeđujući termin od obzoraša i shvaćajući ga kao odmak od izvorne pravaške ideologije – nazvala *modernim pravaštvom*, zahtijevalo je više političkog dara i imaginacije.¹¹⁷⁷ Lakše je bilo Starčevićev nauk promatrati kao zatvoren, hermetičan skup petrificiranih fraza i načela izrečenih arhaičnim jezikom i napisanih zastarjelim pravopisom. Zato je *novoga* Starčevića samo starost spašavala od žešćih pogrda od onih koje će mu uputiti, primjerice, Stjepan Radić i Frano Supilo. Nakon susreta u Krapinskim Toplicama i tobožnjega tamošnjeg „izmirenja“, ni on ni Strossmayer nisu više funkcionirali kao jasno prepoznatljivi simboli, kao ljudi koji utjelovljuju čitavu naciju. Njihova negacija više nije bila ni zahtjevna niti opasna – jer oni sami su napustili pozicije na kojima su novačili svoje pristaše – pa je „pobuna anđela“ bila neminovna.

¹¹⁷⁵ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoë*, 12.

¹¹⁷⁶ A. G. MATOŠ, „Predgovor [Izabranim pjesmama dra Ante Kovačića]“, *Sabrana djela*, sv. VI., 178.-181.

¹¹⁷⁷ U novijoj historiografiji se sve češće ističe kako se tzv. moderno pravaštvo ne može smatrati „devijacijom ishodišnog pravaštva“ i kako je ono nakon prvoga raskola (1895.) nastavilo živjeti upravo u Čistoj stranci prava, a nakon drugoga raskola (1908.) u frankovačkoj Starčevićovoj hrvatskoj stranci prava. Usp. S. MATKOVIĆ, „Između starog i modernog pravaštva“, u: *Izabrani portreti pravaša*, Zagreb, 2011., 15.; Z. HASANBEGOVIĆ, „Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji: o pokušaju gradnje 'pravaške' džamije u Zagrebu 1908.“, u: *ZR Pravaška misao i politika*, 91.; Mislav GABELICA, „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvoga svjetskog rata (1908.-1914.)“, *ZR Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, 283.-303.

S druge je strane taj proces koincidirao s europskom modernom i europskom secesijom, pojavama koje su imale posve drugačije uzroke i sasvim različite ciljeve, ali su na periferiji srednje Europe, kakva je tada bila Hrvatska, neminovno imale svoje odjeke, oponašatelje i sljedbenike. To je, a ne neko „spontano nezadovoljstvo prilikama“ i neka apstraktna „odlučnost mladeži da nametne nove ideje“ presudno odredilo smjer hrvatske moderne. Nisu to ni mogle same po sebi učiniti različite omladinske skupine i organizacije, koje su i unutar sebe bile podvojene, a nisu imale ni društvenog položaja niti znatnijeg utjecaja. Ta „pobuna anđela“ bila je u stvari pobuna jednoga, manjeg dijela „anđeoskog zbora“: i tada i nakon spaljivanja mađarske zastave u listopadu 1895., većina zagrebačkih sveučilištaraca ostala je uz Starčevića odnosno uz Franka.¹¹⁷⁸

I to jasno pokazuje da protumađarske (i protusrpske) demonstracije iz listopada 1895. nisu bile poticaj za ulazak mladoga naraštaja u hrvatski javni život, nego zapravo nasilan prekid jednoga normalnog razvitka.¹¹⁷⁹ Stranka prava će umjesto evolucije doživjeti raskol, koji je bio uvjetovan dijelom i osobnim razlozima odnosno rivalstvom nekad bliskih Starčevićevih suradnika, ali i ideološko-političkim razlikama unutar stranačkoga vodstva.¹¹⁸⁰ Obzorašima, koji su bili na izdisaju, novu će, svježu krv uliti raznolike skupine domovinaša i onih mladih koji će prihvatiti postulate naprednjačke ideologije. I jedni i drugi će rješenje hrvatskog pitanja tražiti unutar okvira: prvi unutar austro-ugarskoga, tiho se nadajući da će ga jednom moći napustiti, drugi unutar slavenskoga i jugoslavenskoga.

Slično vrijedi i za nova strujanja u hrvatskoj književnosti i umjetnosti: i u odnosu na njihov prirodni razvitak došlo je do „brutalnog prekida“.¹¹⁸¹ Umjesto postupnog unošenja modernističkih elemenata u književnost, s čime su započeli daroviti pisci poput Ante Kovačića i Eugena Kumičića, a nastavili Janko Leskovar, Ksaver Šandor Gjalski i drugi, neko vrijeme hrvatskoj književnosti ton ne će davati istinski moderni umjetnici poput Antuna Gustava Matoša, nego bučni imitatori i publicisti bez osobita književnog dara. I dosta brojani naraštaji iznimno nadarenih slikara i kipara nemali dio svoje energije i talenta potrošit će na prijepore i sukobe u kojima su njihovi pogledi na umjetnost bili unaprijed osuđeni na pobjedu i bez tih prijepora.

Drugim riječima, iako su ne samo polemički suvremenici, nego i mnogi kasniji pisci napadali moderniste kao puke oponašatelje srednjoeuropskih kulturnih pojava, hrvatska je moderna imala ne samo inozemne utjecaje, nego i unutarnje, hrvatske poticaje. Oni su do izražaja došli znatno prije nego što su 1895./96. na inozemna sveučilišta otišli oni hrvatski sveučilištari koji će postati glavni nositelji modernističkih strujanja.

Najjasnije se to može pratiti na književnome polju. Dragutin Prohaska s pravom ističe kako je već sredinom osamdesetih godina Vojnović položio temelje modernoj hrvatskoj drami,

¹¹⁷⁸ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 307.-309., 316.-317. i dr.; D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 191., 298.

¹¹⁷⁹ Usp. M. BOŠNJAK, „Hrvatska intelektualna omladina“, 43.-44.

¹¹⁸⁰ Opš. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 57.-63.

¹¹⁸¹ D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 392.; S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 22.

Kranjčević modernoj socijalnoj lirici, a Tresić Pavičić modernomu hrvatskom artizmu.¹¹⁸² Naglašeno modernistički elementi pojavljuju se i kod Gjalskoga, Leskovara, a onda i u prvim Matoševim radovima,¹¹⁸³ što znači da se je „moderna (...) književnost počela (...) razvijati prije nego što su napisani manifesti i prije nego što su se pojavili časopisi 'moderne' kao nosioci programatskih težnji.“¹¹⁸⁴ Štoviše, te prve modernističke elemente unose književnici koji su i u literarnom smislu superiorni kasnijim perjanicama moderne, pa nije u krivu B. Donat kad pomalo jetko primjećuje kako je danas „notorna činjenica“ da se je onaj „doista pravi prevratnički duh moderne hrvatske književnosti rađao izvan koterija i teoretskih okvira *moderne*“.¹¹⁸⁵

Ipak, događaji u listopadu te godine nesumnjivo imaju veliku važnost, koliko zbog toga što su bili povod za raskol u Stranci prava, toliko i izbog toga što su ubrzali polarizaciju u omladinskim krugovima.

Pritom vrijedi istaknuti kako nije rijedak slučaj da se u historiografiji u kontekstu toga događaja ne spominju i protusrpske demonstracije održane istoga dana,¹¹⁸⁶ ili se one negativno ocjenjuju te se pripisuju samo pristašama Čiste stranke prava. Usporednim spaljivanjem srpske i mađarske zastave htjelo se je „pokazati, da je u Hrvatskoj narodna i državna zastava samo hrvatska“.¹¹⁸⁷ Tu je misao izrazio jedan od prvaka Čiste stranke prava, književnik Eugen Kumičić, u svom govoru o proračunu za 1896. godinu. Napominjući kako ta zastava koju se ponekad naziva tek crkvenom, „ima više imenah, da se uzmogne nazvati sad ovako, sad onako, po potrebi“, bijaše izvješena na istaknutu mjestu na zagrebačkoj pravoslavnoj crkvi, dok je hrvatska trobojnica privezana „pogrdno, kao koža oderanoga brava“, Kumičić je istaknuo kako je ta zastava „razdraživala mirno građanstvo prijestolnice hrvatske, razdraživala je Hrvate, koji su bili one dane došli u Zagreb“. U Hrvatskoj se, međutim, smije vijati samo hrvatska zastava, a Hrvatima je srpska isto što i mađarska, „jer obje rade proti hrvatstvu“.¹¹⁸⁸

Nakon tih događaja uhićen je veći broj zagrebačkih sveučilištaraca, a skoro pedeset njih osuđeno je na kaznu sudbenog zatvora u trajanju od dva do šest mjeseci.¹¹⁸⁹ Najstrože je kažnjen Stjepan Radić (šest mjeseci), ali su visoke kazne dobili i sinovi pravaškoga prvaka Josipa Franka, Vladimir i Ivica, koji su osuđeni na četiri mjeseca zatvora. Osuđenici su otpravljeni na izdržavanje kazne u tamnicu bjelovarskoga sudbenog stola, a nakon izlaska iz zatvora, školovanje će nastaviti većinom na češkome sveučilištu u Pragu – što je u uzama osobito vatreno zagovarao

¹¹⁸² D. PROHASKA, „Naraštaji novije hrvatske književnosti“, 20.-21.

¹¹⁸³ M. ŠICEL, *Hrvatska književnost*, 119.-120.

¹¹⁸⁴ A. FLAKER, „Književnopovijesni pojmovi“, 24.

¹¹⁸⁵ B. DONAT, „Stotinu godina fantastičnoga u hrvatskoj prozi“, u: Branimir DONAT, Igor ZIDIĆ, *Antologija hrvatske fantastične proze i slikarstva*, Zagreb, 1975., 32.

¹¹⁸⁶ O tim demonstracijama v. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 141.-144.

¹¹⁸⁷ M. BOŠNJAK, „Hrvatska intelektualna omladina“, 43.

¹¹⁸⁸ E. KUMIČIĆ, „Govor u raspravi o proračunu za 1896. godinu (U Saboru, 20. studenoga 1895.)“, *Govori*, 194.-196.

¹¹⁸⁹ Osloncem na suvremeni tisak, popis optuženih sveučilištaraca objavio je Z. Kulundžić u: *Stjepan Radić: Politički spisi*, 505.-506.

sam Radić koji je u Pragu već ranije bio počeo studirati pravo, ali je krajem studenoga 1894. bio protjeran iz toga grada – a manjim dijelom u Beču i u Münchenu.¹¹⁹⁰

U Hrvatskoj je za njih skupljena nemala novčana pomoć, pa su im smještaj i hrana do kraja akademske godine bili osigurani.¹¹⁹¹ Njihov je izbor novoga sveučilišta – jer u Pragu je postojalo i njemačko sveučilište – uvelike ovisio u upisnim propisima i pravilima studiranja. Na češko se je sveučilište u Pragu, naime, moglo upisati i bez dolaska u taj grad,¹¹⁹² pa je to privuklo mnoge, iako im je i bečko sveučilište dopustilo upis bez zagrebačke otpusnice.¹¹⁹³ No, izbor Praga dijelom je ovisio i o znanju jezika, dijelom o političkim preferencijama, a dijelom i o socijalnom podrijetlu. To će uvelike odrediti njihove umjetničke afinitete, ali i čitavu njihovu budućnost.

Stjepan Radić je držao da je socijalno podrijetlo među glavnim uzrocima razlike među skupinama Mladih, a Marjanović je uz to vezao i utjecaje kojima su bili izloženi. Radić je, naime, 1900. pisao: „Zagrepcani polažu glavno težište na umjetnost, oni sa sela na politiku i narodno gospodarstvo. (...) Umjetnici i književnici postali su kozmopoliti, političari i ekonomisti nacionalisti.“¹¹⁹⁴ Prema Marjanovićevoj ocjeni, „gradska i činovnička djeca su išla najradje u Beč, velegrad internacionalnog i lagodnog života. Pokrajina i selo išlo je u Prag, grad demokratizma i svih mogućih 'pitanja' savremenog života. U Beču je tada u literaturi vedrio i oblačio Hermann Bahr, kritičar impresionista, koji je propovijedao konac naturalizma a početak individualne 'umjetnosti duše'. U Pragu je napredne težnje reprezentirao prof. Masaryk, propovjednik drobnoga rada, realizma, moralne čistoće i rušitelj titanizma. (...) Gotovo sva gesla 'moderne' možemo naći u Bahra, gesla realizma u Masaryka, a gesla kriticizma i slobodoumlja u Brandesa. I tako su prvi htjeli da časte osobito ljudsku dušu, drugi slavenski demokratizam, a treći europsku naprednu kulturu. Svi su dakle izašli iz dotadanjih naših tijesnih, izključivo patriotskih granica. Ovo je jedan od uzroka iz kojih su se priklonili hrvatskoj omladini i nekoji od Slovenaca i Srba.“¹¹⁹⁵

Protivno predodžbama koje su stvorene i kojima se u pretežnom dijelu historiografije operira kao s neprijepornim činjenicama, broj hrvatskih sveučilištaraca u Pragu uopće nije bio velik, a nije ih puno upisalo studij u tom gradu ni nakon listopada 1895. godine.¹¹⁹⁶ Godine 1896. na pravnom je fakultetu bilo upisano osam, na filozofskom tri, a na medicinskom fakultetu svega jedan hrvatski student; u iduće dvije godine 18 ih se je upisalo na pravni, a 4 na medicinski

¹¹⁹⁰ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 233.-235. U historiografiji je općenito prihvaćena teza da je većina osuđenika čeznula za Pragom i školovanjem u tom gradu. Zapravo je Radić u jednome pismu Františku Hlávačeku zabilježio kako je „agitaciju“ u tom smjeru počeo pred 13, a nastavio pred svega osam studenata. U stvarnosti je Radić bio dosta kritičan prema Masarykovu srbofilstvu. (D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 189., 300.-301.)

¹¹⁹¹ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, I., 93.-94.

¹¹⁹² D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 129.

¹¹⁹³ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, I., 94.

¹¹⁹⁴ J. ŠIDAK, „Idejno sazrijevanje Stjepana Radića“. *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb, 1973., 382.

¹¹⁹⁵ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoe*, 123.-124.

¹¹⁹⁶ Općenito o hrvatskim studentima u Pragu v. D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 129. -180.

fakultet.¹¹⁹⁷ Iako su i Beč i Prag bili u sastavu iste države, hrvatska ih je javnost doživljavala kao inozemna središta. U njima će se – kao što ćemo vidjeti – mnogi od tih hrvatskih mladića naći u prvim redovima borbe protiv tradicionalne politike i konzervativnih, tradicionalističkih načela i shvaćanja u kulturi i umjetnosti. To će navesti mnoge njihove protivnike i kritičare da ih optuže kao puke oponašatelje.

Nije bilo ništa neobično što su moderniste takvim i sličnim riječima napadali njihovi protivnici (Stari), pa je Kuhač u svojoj brošuri predbacio secesionistima upravo to da je, kako je to sažeo Marjanović, „cijeli moderni pokret importiran iz vana namjerice, da su ti mladi ljudi podmićeni od narodnih dušmana za to, da demoralizuju narod.“¹¹⁹⁸ Jer, kako je kazao Kuhač, „to gramzenje za originalnošću uneseno je u Hrvatsku od tuđih agitatora, koji idu za tim, da sprieče Hrvate u njihovom naravnom razvitku, da im otruju krv i mozak i da nadju za svoje – svakom se moralu rugajuće proizvode 'Absatzgebiet' u Hrvatskoj.“¹¹⁹⁹ I Josip Pasarić će oštro osuđivati moderniste te će ih optuživati da u Hrvatsku uvoze tuđu robu. Pritom će biti uvjeren da ovi ni sami zapravo ne vjeruju u ono što propovijedaju, nego se jednostavno povode za modom i modernim krilaticama.¹²⁰⁰ Jovan Hranilović je 1904. u *Letopisu Matice srpske* podsjetio da je već prije nekoliko godina ustvrdio kako je „hrvatska Moderna import sa strane, imitacija savremene naturalističke struje u njemačkoj, francuskoj i talijanskoj književnosti.“¹²⁰¹

No, slično je gledište uglavnom dijelio i Matoš čiji su se umjetnički pogledi posve razilazili od Hranilovićevih. On je još 1899. ustvrdio da je dekadentizam „importovana ogrizina bečkih ogrizina“,¹²⁰² a kasnije je isticao kako je njemačko-slavenska („deutsch-slavische“) orijentacija takvomu hrvatskom modernizmu dala demokratsku, tendencioznu, popularizatorsku notu, dok je on iz romanskih utjecaja preuzeo aristokratizam, individualizam i larpurlartizam.¹²⁰³ Malo pred smrt, Matoš je 1913. u *Obzoru* pisao kako je moderna u Hrvatsku došla iz druge ruke, iz Beča, kao bečki odjek pariških dekadentata i simbolista iz osamdesetih godina 19. stoljeća,¹²⁰⁴ a Josip Bogner je i puno kasnije, 1930. godine ponavljao kako su moderna i secesija jednostavno presađeni iz Beča.¹²⁰⁵

Takve i slične optužbe Mladi su odbijali s indignacijom, pa je Marjanović i kasnije svoje drugove branio od tih optužaba, naglašavajući da nova strujanja „ne treba (...) svagjati na to, što je nekoliko ljudi otišlo u Prag i odanle naprosto donijelo sve same tuge ideje. Rodili su je noveliste osamdesetih godina, osobito Gjalski i Kozarac, rodile ju kritike, rodile ju Rusi, ili

¹¹⁹⁷ D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 132., 134.-135.

¹¹⁹⁸ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoe*, 155.

¹¹⁹⁹ F. Š. KUHAČ, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica hrvatskim umjetnicima, secesionistima i književnim dekadentima*, Zagreb, 1898., 4.

¹²⁰⁰ A. BARAC, *Hrvatska književna kritika*, 88.

¹²⁰¹ J. HRANILOVIĆ, „Hrvatska lijepa književnost u početku XX. vijeka“, *Letopis Matice srpske*, br. 223-224, 225, Novi Sad, 1904., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, Kolo II., knj. IX. *Novi furtimaš u Zagrebu*, prir. I. Krtalić, Zagreb, 1983., 661.

¹²⁰² A. G. MATOŠ, „Impromptu“, *Sabrana djela*, sv. XIII., 29.

¹²⁰³ ISTI, „Die Alten und die Jungen“, *Sabrana djela*, sv. VII., 27., 278.

¹²⁰⁴ ISTI, „Vijenac od pelina“, *Sabrana djela*, sv. VII., 227.-228.

¹²⁰⁵ J. BOGNER, „Polemika oko hrvatske moderne“, 117.

jednom riječi posijala ju je na pustoši koju je u našim dušama ostavljao javni život – lektura 'Vijenca'. Ovaj fakat se u nas omalovažuje, ali je važan, jer nam pokazuje da [su] se i najnoviji pojavi naše javnosti organički pripravili baš u nas kod kuće. Vanjski utjecaji su dali tek nekoje konkretne formule. Ali te formule ne bi značile ništa, da nije bilo dispozicije.¹²⁰⁶

Doista su glavni uzroci počivali u Hrvatskoj, ali je ipak simptomatično da se je hipoteka imitatorstva mogla naslutiti i iz nekih tekstova Mladih, kao i iz grafičkog izgleda i opreme njihovih publikacija. Primjerice, već u uvodniku prvoga broja *Hrvatske misli* (Prag, 1897.) isticalo se kako „novotarije“ što ih taj list najavljuje zapravo nisu nikakve novotarije: „Ono, što je u nas 'novo', drugdje je već odavna staro, ono, za što će nas možda kamenovati, drugdje je već postalo općim uvjerenjem. Ali to i jest u našoj novijoj povijesti ponajveće zlo, da nas se primaju samo tuđe mane, ali k nama ne dopiru tuđe velike ideje.“¹²⁰⁷ To je, između ostaloga, sugeriralo spremnost da se prihvate i u Hrvatsku uvezu inozemne ideje, a slično proizlazi i iz ocjena Milutina Cihlara Nehajeva, koji nije imao dvojbe oko toga da je sve ono što se u Hrvatskoj predstavljalo kao moderno, bilo „vani već davno poznato“.¹²⁰⁸ U jednom od proglašenja kojim se najavljuje pokretanje *Nove nade* 1898. godine priznaje se kako su naši pokreti često „samo odraz pokreta tuđih naroda od kojih primamo dobre i zle utjecaje.“¹²⁰⁹ Ni Ljetopis Društva hrvatskih književnika nije mogao a da se ne pozove na nove ideje i težnje koje su Mladi donijeli iz tuđine, gdje su boravili na školovanju.¹²¹⁰

Te i slične ocjene prihvaćane su i kasnije u dijelu literature, gdje se je previđalo da su ti tekstovi Mladih ponekad imali i defenzivnu, obrambenu funkciju: ukazivanjem na svoje nasljedovanje europskih pojava i tendencija nerijetko se je pokušavalo otupjeti napadaje Starih koji su Mladima redovito predbacivali slijepo oponašanje europskih kretanja, ponavljanje općenitih fraza, moralni relativizam i stvaralačku nemoć. Tako je, recimo, Ljubo Babić u hrvatskoj kulturnoj povijesti toga doba vidio samo dvije izvorne hrvatske misli: Starčevićeve „državnopravne i socialne teze“ te koncepciju Ante Radića o poimanju naroda „koja ne polazi odozgo dolje, nego odozdo gore“, dok su svi ostali programi „bili više ili manje uneseni, da ne kažem prepisani izvana“.¹²¹¹ Ironizirajući modernu, Matoš je 1909. pisao kako „bečka Secesija, novost za Beč (ili Zagreb), bijaše već stara moda u Parizu.“¹²¹² I Radoslav Glavaš je u svojoj studiji o Jakši Čedomilu ocijenio da je hrvatska moderna došla iz druge ruke, iz Njemačke (i Austrije) te Češke, iako svoje korijene zapravo ima u Francuskoj.¹²¹³ I kasnije će, primjerice,

¹²⁰⁶ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoe*, 118.-120.

¹²⁰⁷ ANONIMNO, „Što hoćemo“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 1, 10.I.1897., 1-4. S neznatnim jezičnim izmjenama tekst je kao jedan od programatskih članaka uvršten u: M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 75.-80. U izbor Radićevih tekstova uvrstio ga je i Z. Kulundžić, u: *Stjepan Radić: Politički spisi*, 129.-134. Da mu je Radić doista autor, jasno proizlazi i iz njegove korespondencije.

¹²⁰⁸ M. CIHLAR NEHAJEV, „Hrvatski salon Zagreb 1898“, 209.

¹²⁰⁹ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 209.

¹²¹⁰ *Ljetopis Društva hrvatskih književnika u Zagrebu za godine 1900-1903*, VI.

¹²¹¹ Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 105.-106.

¹²¹² A. G. MATOŠ, „O modernosti“, *Sabrana djela*, sv. IV., 272.

¹²¹³ Usp. A. R. GLAVAŠ: *Jakša Čedomil*, 178.

Miroslav Krleža, u više navrata ustvrditi da je moderna u Hrvatskoj u cijelosti bila uvozni proizvod.¹²¹⁴ Bilo je to u poratno doba prevladavajuće mišljenje i drugih Krležinih ideoloških blizanaca, ali će isto modernistima predbacivati i pisci s protivne strane ideološkoga spektra, pa će tako hrvatski nacionalist poput Vladimira Jurčića ocijeniti da se je pokret književne moderne „gubio u imitiranju zapadnoeuropskih umjetničkih pravaca“.¹²¹⁵

Istaknuti književni kritičar i predsjednik Hrvatskoga katoličkog seniorata Ljubomir Maraković ipak će u doba NDH dati odmjerenu ocjenu, navodeći da je hrvatska književnost u doba moderne bila pod dojmom inozemnih (bečkih) utjecaja, pa je u programskim dokumentima zastupala shvaćanja koja su značila „odkidanje od rodnoga tla“, ali je ipak očito sugerirao da je stvarnost odudarala od programskih deklaracija, time što je napomenuo kako je „program (...) redovno oštrij i izključiviji od same prakse“.¹²¹⁶ Nesumnjivi autoritet za hrvatsku književnost u doba moderne, Miroslav Šicel, modernu je nazvao „odjekom srednjoeuropskih umjetničkih kretanja, a posebno bečke secesije odnosno moderne od koje preuzima i terminološku oznaku“,¹²¹⁷ što znači da je u neku ruku u dobrome dijelu literature i u odnosu na modernu uglavnom prihvaćena višekratno varirana Barčeva ocjena, prema kojoj nije rijedak slučaj u hrvatskoj književnosti da donositelji novih pokreta zapravo ponavljaju „ono što su čuli vani, često katkad i bez pravog osjećaja za smisao izrečenog“.¹²¹⁸

No, neki su autori problemu pristupili elastičnije i slojevitije. Tako je, primjerice, Ivo Hergešić ocijenio da je hrvatska moderna, jednako kao i modernistička nastojanja u drugih naroda, sinteza međunarodnih, europskih i kozmopolitskih poticaja te unutarnjih, nacionalnih težnja. Zato je spaljivanje mađarske zastave 1895. i odlazak sveučilištaraca u Prag i Beč samo povod ili „akcelerator“, no i bez toga bi događaja došlo do navale modernih tokova, pa bi i bez toga oni bili propušteni upravo kroz srednjoeuropsku prizmu, budući da su tada u Hrvatskoj bili rijetki intelektualci koji su govorili i francuski, a kamoli engleski.¹²¹⁹ Slično tomu, korigirajući Barčevu ocjenu da je moderna značila zaokret prema Europi, koju je u velikoj mjeri, iako u nešto izmijenjenu obliku prihvatila i Nevenka Košutić Brozović,¹²²⁰ estetičar Zlatko Posavac je upozorio na to da je hrvatska moderna zapravo sinteza raznolikih europskih i svjetskih utjecaja te rezultanta unutarnjega razvitka svih grana hrvatske umjetnosti. Zato, drži Posavac, Barčeva ocjena „unaprijed stvara pogrešne predodžbe o povijesnoj zbilji Moderne“, jer: „kao da je

¹²¹⁴ I. KRTALIĆ: *Milan Marjanović – kritičar moderne*, 11. To je mišljenja preuzeo i sam Krtalić.

¹²¹⁵ V. JURČIĆ, „Hrvatska književnost kao izraz naše zemlje i našeg čovjeka“, *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1945.*, Sarajevo, 1944., 242.; ISTI, „Suvremena hrvatska književnost“, *Hrvatska misao*, 2/1944., br. 8, Sarajevo, kolovoz 1944., 210.-211.

¹²¹⁶ Ljubomir MARAKOVIĆ, „Od Preporoda do danas“, *Naša domovina. Zbornik. Sv. 2. Hrvatska kultura – Politička poviest Hrvata*, Zagreb, 1943. 643.

¹²¹⁷ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 9.; ISTI, *Hrvatska književnost*, 118.

¹²¹⁸ A. BARAC, „Između filologije i estetike“. *Članci i eseji*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 101, Zagreb, 1968., 79.

¹²¹⁹ I. HERGEŠIĆ, „Hrvatska moderna“, u: *Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća*, Zagreb, 1965., 250.-256.

¹²²⁰ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Evropski okviri hrvatske Moderne“, 345.-346. drži, naime, da hrvatska moderna „prvi put sustavno i izričito“ izdiže orijentaciju prema Europi kao integralni dio svog programa, i još važnije, da je tada prvi put i došlo do ostvarenja bar glavnih točaka tog programa.

realizam bio pokret druge, a ne upravo europske provenijencije!? Ili, zar hrvatska renesansa, barok i klasicizam pripadaju nekoj drugoj kulturnoj sferi?¹²²¹ Ni Viktor Žmegač u najnovije doba ne će prihvatiti tezu o modernoj kao pukome odjeku europskih zbivanja, pa će istaknuti kako je točnije kazati da se je radilo o hvatanju koraka s aktualnim preobrazbama u europskoj kulturi odnosno o povratku naravnome stanju, budući da je hrvatsko kulturno stvaralaštvo od davnina imalo svoje mjesto u srednjoeuropskome krugu.¹²²²

Uza sva ta različita – nerijetko ideološkim razlozima motivirana – gledišta na izvorišta i poticaje hrvatske moderne, ozbiljan problem u proučavanju njezinih uzroka, elemenata i plodova predstavljaju razlike i nedosljednosti u njezinoj periodizaciji. To je i inače ozbiljan problem u svakom istraživanju i analizi hrvatske književnosti, a posebnu teškoću predstavlja upravo razdoblje moderne.¹²²³ To se najjasnije vidi u pregledima povijesti hrvatske književnosti, kao umjetničkom području na kome je, po logici stvari, nastalo najviše polemičkih spisa i rasprava. To je bilo i ostalo glavno bojno polje, pa je u osvrtu na Marjanovićeve *Fragmente* ideolog moderne Milivoj Dežman Ivanov zapisao 1903. godine: „Naoko se činilo, da se vodi borba oko književnih zasada, no zapravo bila je to borba dvaju [!] generacija. Sukobila se dva svijeta, dva oprečna nazora. Čuvari tradicionalnog tradicionalizma i historizma na jednoj, a pobornici pozitivizma i novoromantike na drugoj strani. Borba prešla je okvir književnosti, zahvatila je umjetnost, socijalni život, a napokon prenijela se u politiku. Svagdje su se sukobili oprečni nazori. (...) Zato se već u prvom početku, u praškoj 'Hrvatskoj Misli', odlučno tražila reforma čitavog javnog života. Nesnosne naše književne prilike nisu bile nego samo nužna posljedica stagnacije u čitavom našem javnom životu.“¹²²⁴

Na istome je mjestu Dežman – uopće ne primjećujući da je ta njegova ocjena u proturječju s višekratnim njegovim tužaljka o tužnome stanju i položaju hrvatske književnosti u tadašnjemu društvu, o malome broju književnih časopisa i tribina, o niskim nakladama i mršavim književničkim honorarima, a ponajviše o neukosti puka i začahurenosti malobrojne intelektualne elite – ustvrdio kako je u prvo vrijeme „najjače se započela navala na književnost, jer su mladi dobro shvatili, da je to najjače oružje u protivničkim rukama“. Nije, dakle, književnost bila ono područje koje je predstavljalo „najjače oružje u protivničkim rukama“, nego je književnost bila područje na kome su se ambiciozni mladi ljudi mogli najlakše afirmirati. U politici i gospodarstvu je to srednjoškolcu i sveučilištaru skoro nemoguće, a u znanosti i u drugim granama umjetnosti jedva moguće.

Zato su pregled povijesti književnosti najzorniji pokazatelj periodizacijske zbrke: sudionici moderne, njezini suvremenici i književni povjesničari različito su datirali početak i

¹²²¹ Z. POSAVAC, *Estetika u Hrvata*, 151.-152.

¹²²² V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije*, 44.-45.

¹²²³ Opš. M. ŠICEL, *Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti. Analize i sinteze*, Zagreb, 1971., 267.-273. O periodizaciji razdoblja moderne u književnosti v. Andrea ZLATAR, „Moderna – pitanja periodizacije“, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova II. – Moderna*, Split, 2000., 7.-16.

¹²²⁴ IVANOV [Milivoj DEŽMAN], „Milan Marjanović: 'Fragmenti'“, *Vienac*, Zagreb, 1903. u: M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 275.-276.

trajanje moderne kao stilskog razdoblja, a dodatnu zabunu stvarala je potreba da se učini razlika između toga pojma i pojma moderne kao pokreta. Tek manjina autora promatra modernu kao cjelinu, dok se u njezino raščlanjivanje na razdoblje i pokret s posljedičnim nejednakim datiranjem upušta većina autora, među kojima ima i onih koji se prvotnoj nakani iznevjere, pa ta dva pojma manje ili više pomiješaju.

Ipak, prema prevladavajućem shvaćanju, pokret hrvatske moderne predstavljao bi kraće i zgusnutije razdoblje unutar moderne kao stilskog razdoblja, i bio bi obilježen otvorenim, polemičkom konfrontacijom modernističkih i tradicionalističkih elemenata. Prema Milanu Marjanoviću, „hrvatska Moderna u užem smislu riječi, ne traje kao pokret duže od šest godina, od 1897. do 1902., a njezin najveći napon i vrhunac je na samome prijelazu stoljeća, godine 1900., izražen u 'Životu'“.¹²²⁵ I Dragutin Prohaska početak pokreta moderne smješta u 1897. godinu.¹²²⁶ Na jednome mjestu Cihlar Nehajev smatra da je pokret moderne započeo 1898. godine, izložbom i izdanjem *Hrvatskog salona*.¹²²⁷ Josip Bogner je držao da moderna traje od 1895. do 1905. godine, tj. od spaljivanja mađarske zastave do Riječke rezolucije.¹²²⁸ Aleksandar Flaker smatra kako pokret hrvatske Moderne započinje 1895. godine, nastankom litografiranih proglašenja Radićeve disidentske skupine protiv frankovačkih kombinacija („mahinacija“) studentskom većinom.¹²²⁹ Nevenka Košutić Brozović i Marin Franičević drže da je pokret hrvatske moderne trajao od 1895. do 1914. godine,¹²³⁰ iako je Košutić Brozović ranije pisala da pokret u užemu smislu treba smjestiti između 1897. i 1903., a u širem smislu između 1895. i 1905., dok bi moderna kao razdoblje trajala od 1895. do 1920. godine.¹²³¹ Branko Hećimović smatra da je moderna kao kulturno i književno razdoblje trajala od 1892. do „začetka“ Prvoga svjetskog rata.¹²³² Miroslav Šicel je 1978. pisao da razdoblje moderne traje od 1892. do 1916./17. godine,¹²³³ dok je 1982. bio nešto određeniji, pa je ocijenio kako to razdoblje traje od 1892. do 1916. godine.¹²³⁴ Pritom treba istaknuti kako i Šicel promatra modernu kao razdoblje koje se sastoji od dvije faze koje dijeli 1903. godina. Tom godinom moderna završava kao pokret, koji je trajao oko šest godina (1897.-1903.). Time bi bila okončana faza obračuna novog naraštaja s

¹²²⁵ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 7.

¹²²⁶ D. PROHASKA, *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, 177.

¹²²⁷ M. CIHLAR NEHAJEV, „Nova Nada'. Dvadeset i pet godinašnjica književnog đakčkog pokreta (1898.-1923.)“, *Jutarnji list*, 12/1923, božićni broj, u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. 13., 288.

¹²²⁸ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 406.

¹²²⁹ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 53.

¹²³⁰ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Evropski okviri hrvatske Moderne“, 347.; Marin FRANIČEVIĆ, „Problem periodizacije naše suvremene književnosti“, *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*. Prir. Vlatko Pavletić, Zagreb, 1950., 13., 17.

¹²³¹ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 405., 408.

¹²³² B. HEĆIMOVIĆ, „Osnovne razvojne težnje i obilježja hrvatskog kazališta i dramske književnosti u doba moderne“, *Dani Hvarskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 7, 1980., br. 1, Split, travanj 1980., 5.

¹²³³ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 9.-10. U istoj knjizi (str. 153.) je 1901. godinu „približno“ označio kao „gornju granicu početka razdoblja moderne“. Usp. ISTI, „Specifična obilježja književnosti moderne“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, 395.-396.

¹²³⁴ M. ŠICEL, *Hrvatska književnost*, 118.-119.

tradicionalističkim shvaćanjima te bi počela druga, stvaralački znatno bogatija faza.¹²³⁵ Vida Flaker smatra kako je moderna kao pokret trajala od 1895. do 1903. („iako, čini nam se, postoje razlozi da kraj pokreta označimo 1901. godinom“), dok bi književno-stilsko razdoblje moderne trajalo od 1890. do 1914. godine.¹²³⁶ Kao vododijelnicu Stanislav Marijanović očito u prvi plan stavlja politički moment, kad piše kako je 1897. godine (proslavom 70. obljetnice Svetozara Miletića u Zagrebu 22. veljače te godine, te pokretanjem *Hrvatske misli* u Pragu odnosno almanaha *Narodna misao* u Zagrebu) „prešlo se iz *ideološko-političkog* u novi *kulturno-politički* pokret H[rvatske] M[oderne]“, dok ona kao stilsko razdoblje traje od 1892. do 1916. godine.¹²³⁷

Druga skupina autora ne pravi oštru ili čak nikakvu razliku između moderne kao pokreta i moderne kao stilskoga razdoblja. Prema Vici Zaninoviću, razdoblje moderne traje od 1895. do Prvoga svjetskog rata.¹²³⁸ Ivo Hergešić spominje 1895. godinu kao godinu prvoga nastupa naraštaja koji će propovijedati modernu i naprednjaštvo, dok bi 1914. odnosno „uoči I. svjetskog rata [počela] agonija Moderne koja će se agonija završiti prvih poratnih godina“, slijedom čega bi to razdoblje u književnosti trajalo punih četvrt stoljeća.¹²³⁹ I Davor Kapetanić početak moderne smješta u 1892. ili 1893. godinu.¹²⁴⁰ Promatrajući modernu, Zlatko Posavac analizira razdoblje od „oko 1890.“ do 1910., godine, pri čemu uopće ne dvoji da joj početak valja smjestiti u rane devedesete godine 19. stoljeća.¹²⁴¹ Drago Šimundža smatra da je moderna trajala od 1895. do 1914. godine,¹²⁴² a Jure Krišto joj početak vidi tek 1897., iako napominje da se je ona naslanjala na tematske i stilske inovacije koje su bile vidljive već 1892. godine.¹²⁴³ Ivan Krtalić, koji inače drži da se „za početak hrvatske moderne kao pokreta“ može uzeti 1895. godina,¹²⁴⁴ primjećuje da je Hergešić za početak moderne uzimao i 1895. i 1897. godinu, Flaker 1898. i 1900., a Cihlar Nehajev 1890. godinu, te dodaje da se obično smatra kako je razdoblje moderne završilo 1914., ali je taj svršetak Dragutin Prohaska smještao u 1910., Ivan Nevistić u 1912., Aleksandar Flaker u 1917., Slavko Ježić u 1918., a Hergešić i Vladimir Lunaček čak u 1923. godinu.¹²⁴⁵

Nije onda čudo da ni opisi odnosno definicije hrvatske moderne nisu ujednačene. Od mnoštva njih nastalih u hrvatskoj povijesti umjetnosti, a napose u povijesti književnosti,

¹²³⁵ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 12.-14. Usp. ISTI, „Specifična obilježja književnosti moderne“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, 399.-400.; ISTI, *Hrvatska književnost*, Zagreb, 1982., 119. No u prvoj od ovih triju studija, na str. 69., on piše kako prva faza moderne „praktički završava“ 1905. godine, s gašenjem posljednjih časopisa koje su mladi pokretali posljednjih nekoliko godina.

¹²³⁶ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 9., 69.

¹²³⁷ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 55., 76.

¹²³⁸ V. ZANINOVIĆ, *Čitanka s pregledom jugoslavenskih književnosti za VIII. razred gimnazije*, IV. prerađeno i dopunjeno izdanje, Zagreb, 1959., 9., 13.

¹²³⁹ I. HERGEŠIĆ, „Hrvatska moderna“, Zagreb, 1965., 47., 177.

¹²⁴⁰ D. KAPETANIĆ, „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića“, 392.

¹²⁴¹ Z. POSAVAC, *Estetika u Hrvata*, 152.; ISTI, *Novija hrvatska estetika*, 133.

¹²⁴² D. ŠIMUNDŽA, *Bog u djelima hrvatskih pisaca. Vjera i nevjera u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća*. Svezak prvi, Zagreb, 2004., 27.

¹²⁴³ J. KRIŠTO, „Naprednjačka' kritika katolištva“, ZR *Hrvatski katolički pokret*. Ur. Z. Matijević, Zagreb, 2002., 293.

¹²⁴⁴ I. KRTALIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević*, Zagreb, 1979., 87.

¹²⁴⁵ ISTI, *Milan Marjanović – kritičar moderne*, 9.

najprihvatljivijim se čini opis Aleksandra Flakera, koji obuhvaća svu izvorišnu raznolikost i sadržajnu slojevitost stilskoga razdoblja hrvatske umjetnosti na prijelazu 19. u 20. stoljeća, kao i pokreta koji je nastupao pod imenom moderne, pa samim time i nemogućnost posve jasnoga i neprijeporno preciznoga razlikovanja od stilova i razdoblja prije i nakon toga. Flaker je, naime, zapisao: „Pojmom 'moderne' označujemo, uglavnom prema srednjoevropskoj kritičkoj i književnopovijesnoj tradiciji, dakle uvjetno, cijeli sklop različitih stilskih grupacija, od impresionističkih i simbolističkih do secesionističkih i postrealističkih i naturalističkih, a koje tek u uzajamnom suodnosu i isprepletanju tvore cijelo jedno razdoblje u hrvatskoj i srodnim, mahom srednjo- i istočnoevropskim književnostima. Unutar toga sklopa valja u hrvatskoj književnosti posebno naglasiti nazočnost secesionističkih struktura koje su početkom dvadesetog stoljeća očito postajale dominantnim u hrvatskom pjesništvu ne samo u Vidrića, Begovića ili Domjanića nego i u mitotvoračkoga Vladimira Nazora. Ove će impresionističko-secesionističke strukture pokazati svoju ustrajnost i kasnije, kada već budu izloženi i proglašeni programi hrvatske avangarde.“¹²⁴⁶ Flaker pritom naglašava da „pojam 'moderna' znači naziv razdoblja u kojemu se realizam dezintegrira, pojavljuju se nove stilske grupacije, pri čemu dezintegracioni oblici ne stoje nužno u opoziciji prema stilskim novotvorbama, štoviše, u proznim književnim vrstama razvija se izrazita interferencija stilskih postupaka, u njoj su idealni novi modeli najrjeđi.“¹²⁴⁷

Ovakvo Flakerovo određenje moderne pokazuje da i u Hrvatskoj, kao i drugdje u Europi, postoje nedosljednosti u nazivanju i karakterizaciji tog perioda. Moderna strujanja na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u nas su nazivana ne samo modernom, nego još i dekadansom, simbolizmom, impresionizmom, neoromantizmom i sl.¹²⁴⁸ To se ponekad miješalo i s pojmom secesija, iako između tih pojmova, pa i između secesije i impresionizma postoje ne samo nemale sličnosti, nego i duboke razlike.¹²⁴⁹ Upravo ta raznovrsnost utjecaja, mješavina stilova i programska eklektičnost otežava definiciju i razgraničenje, jer je moderna u Hrvatskoj, shvaćena kao stilsko razdoblje, zapravo vrlo heterogen period: u njemu se miješaju i isprepleću impresionistički, realistički, naturalistički i ekspresionistički elementi.¹²⁵⁰ A ono što je iznimno važno uočiti pri proučavanju hrvatske moderne, kao i pri proučavanju doprinosa koji joj je dao Ivo Pilar, jest to, da u hrvatskim prilikama pojam secesija nema ono određeno značenje i preciznu interpretaciju koju u povijesti književnosti ima ustaljeni naziv hrvatske moderne,¹²⁵¹ No, nema nikakve sumnje da je bez razumijevanja moderne (i to moderne kao pokreta i moderne kao filozofske orijentacije te umjetničkoga stila i razdoblja) nemoguće shvatiti nastanak i razvitak secesije u Hrvatskoj. A taj specifični smjer unutar moderne dosta brzo će doživjeti afirmaciju, ponajprije zahvaljujući njegovoj popularnosti u susjednim zemljama Monarhije.

¹²⁴⁶ A. FLAKER, „Hrvatska književnost prema avangardi i socijalno angažiranoj književnosti“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, 499.

¹²⁴⁷ ISTI, „Književnopovijesni pojmovi“, 24.-25.

¹²⁴⁸ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 9.

¹²⁴⁹ V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije*, 96.-99.

¹²⁵⁰ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 10.; ISTI, *Hrvatska književnost*, 119.

¹²⁵¹ V. ZLAMALIK, „Ogled o secesiji i simbolizmu“, 190.

U hrvatskim zemljama secesija se javlja napose u arhitekturi i u likovnim umjetnostima, uglavnom na području banske Hrvatske, Istre, Kvarnera i dijela Dalmacije, dok se u Bosni Hercegovini pojavljuje samo mjestimice.¹²⁵² Na širenje secesionističkoga stila posebno je utjecala činjenica da su ga u Hrvatskoj zastupali iznimno daroviti pojedinci, kakav je na području slikarstva bio, primjerice, Bela Csikos-Sessia,¹²⁵³ kojega će Ivo Šrepel prozvati „intelektualnim vođom zagrebačkoga kruga umjetnika“.¹²⁵⁴ Na prijelazu 19. u 20. stoljeće i u hrvatskoj arhitekturi jačaju modernistička nastojanja, dobrim dijelom uvjetovana tehnološkim razvitkom i potrebom preuređenja gradskih središta, poglavito Zagreba, ali i Osijeka, Splita, Rijeke itd. U tome, pored arhitekata među kojima prednjači Viktor Kovačić, važnu ulogu imaju i publicisti poput Vladimira Lunačeka.¹²⁵⁵ Oko 1900. hrvatska arhitektura pada pod jaki utjecaj secesionizma,¹²⁵⁶ a baš tada je Kovačić, pišući u *Životu* o arhitekturi u Engleskoj, Francuskoj i u Njemačkoj, isticao da je arhitektura umjetnost, pa kao takva mora biti individualna i suvremena.¹²⁵⁷ Najpoznatiji predstavnik secesije u arhitekturi nesumnjivo je Rudolf Lubinsky,¹²⁵⁸ a među izrazite pobornike secesionističkih tendencija u arhitekturi ubrajaju se i stric Ive Pilara, Martin Pilar te Josip Vančaš,¹²⁵⁹ koji je izveo i više važnih zgrada u raznim bosanskim gradovima, te je objavio nekoliko rasprava i o „bosanskome slogu“.¹²⁶⁰ Zanimljivo je da Vančaš u Bosnu unosi secesijske elemente u arhitekturu već 1897. godine, dakle i prije nego što je službeno konstituirana bečka Secesija.¹²⁶¹

Pred kraj stoljeća secesionistički elementi postaje sve rašireniji u grafičkome oblikovanju knjiga i plakata,¹²⁶² kao i pokušava.¹²⁶³ Ako modernistička strujanja u nekoj grani umjetnosti kasne, onda je to donekle kazalište (ne i dramska umjetnost!), a napose glazba. Na to se je već 1900. potužio hrvatski skladatelj i dirigent Srećko Albini: „Dok sve grane umjetnosti sjajno napreduju, glazba nekako zaostaje. Osim pojedinih fenomena ne vidi se onaj bujni život koji je tako značajan za modernu kulturu, naročito u Hrvatskoj.“ Glavni je uzrok Albini vidio u nedostatku središta, manjku izmjene misli i nedostatku jasnih ciljeva.¹²⁶⁴ U polemici s Milanom

¹²⁵² O. My. „Secesija“, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 4, 188.

¹²⁵³ V. MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, 16.-18. Sam slikar se potpisivao oblikom „Sesia“ i „Sessia“, a u literaturi se vrlo često nailazi i na fonetski način pisanja njegova prezimena: Čikoš-Sesijja.

¹²⁵⁴ I. ŠREPEL, „Hrvatska umjetnost“. *Liepa naša domovina. Knjiga 2-3: Hrvatska umjetnost*, Zagreb, 1943., VII.

¹²⁵⁵ Tomislav PREMERL, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija*. Zagreb, 1989., 15.-26.; V. MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, 13.-16.; Aleksander LASLO, „Lica moderniteta 1898.-1918.: zagrebačka arhitektura secesijske epohe“, *Secesija u Hrvatskoj*, 23.-41.

¹²⁵⁶ Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 173.

¹²⁵⁷ V. KOVAČIĆ, *Moderna arhitektura*, *Život*, knj. 1, sv. 1, Zagreb, siječanj 1900., 26.-28.

¹²⁵⁸ T. PREMERL, *Hrvatska moderna arhitektura*, 25.; Snješka KNEŽEVIĆ, „Zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu“, *Secesija u Hrvatskoj*, 93.-105.

¹²⁵⁹ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 31.-32.

¹²⁶⁰ Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 103.-104.

¹²⁶¹ Ibrahim KRZOVIĆ, „Oblici moderniteta u arhitekturi Bosne i Hercegovine krajem 19. i početkom 20. stoljeća“. *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 32/1988.-1989., br. 31-32, Zagreb, 1988./89., 127.

¹²⁶² Lada KAVURIĆ, „Oblikovanje plakata i knjige“, *Secesija u Hrvatskoj*, 127.-135.

¹²⁶³ Vanja BRDAR MUSTAPIĆ, „Namještaj i uređenje interijera u Hrvatskoj na kraju 19. i početkom 20. stoljeća“, *Secesija u Hrvatskoj*, 159.-169.

¹²⁶⁴ S. ALBINI, „Za hrvatsku glazbu“, *Život*, knj. I., br. 1, Zagreb, siječanj 1900., 16.-17.

Marjanovićem povodom njegove knjige *Iza Šenoë*, Vladimir Lunaček je, doduše, tvrdio kako su u hrvatsko kazalište modernistički elementi pod utjecajem iz Europe počeli prodirati već 1894./95. u vrijeme kad je dramom upravljao Stjepan pl. Miletić,¹²⁶⁵ što je bila teza koju je još 1908. nagovijestio Josip Pasarić,¹²⁶⁶ a 1910. jasno formulirao Milan Ogrizović, tvrdeći da s Miletićem počinje razdoblje moderne u hrvatskom teatru. Ta je teza imala pristaša i u kasnijim desetljećima,¹²⁶⁷ iako je danas prevagnula drugačija ocjena koju je zastupao Branko Gavella, pa se ipak drži da su u kazalište secesionistički elementi počeli prodirati tek početkom 20. stoljeća.¹²⁶⁸ O glazbenoj moderni u nas može se govoriti tek u djelu Blagoja Berse, koji stvara pod Wagnerovim i Mahlerovim utjecajem, odnosno tek od 1911. godine kad je objavljen glasovirski izvadak njegova *Ognja*, a u veljači ta njegova opera bila praizvedena u Zagrebu.¹²⁶⁹

Može se prema tome kazati da je hrvatska moderna rezultanta unutarnjeg razvitka i inozemnih utjecaja, i da je pogrješno pridavati presudno značenje skupini mladića koji su nakon jeseni 1895. otišli na studij u Beč i u Prag. No, to ne znači da je ispravno podcijeniti utjecaj koji su na oblikovanje modernističkih načela i afirmaciju duha moderne imali Mladi – pa i njihova praška skupina – budući da u taj duh spada i njihova borbenost i kršenje konvencija. Mladi naraštaj je, po logici stvari, s najvećim žarom, strašću i radikalizmom (ali i – kao što je spomenuto – s najvećim osobnim interesom) prihvatio ta nova strujanja, unatoč nedostatku teorijske izobrazbe i nepoznavanju činjenica.

Duhovnu klimu koja je pred kraj 19. stoljeća vladala u hrvatskoj mladeži izvrsno opisuju riječi M. Marjanovića, jednog od najistaknutijih sudionika tih zbivanja: „Težnja za što većom slobodom je bila u mladeži općenita. Svatko je osjećao težinu tutorstva, pod kojim smo na svim poljima ginuli. Ali ta 'absolutna sloboda individua' je bila samo dobro došlo opravdanje uvlačenja u sebe, a glavno je bilo: potreba intenzivnijega života duševnoga. Teško je to dokumentirati, ali iz iskustva govorim. Mladež je one sanjarije u istinu proživljavala. Ona je stradala i zanosila se, patila je i veselila se je. Najmanje sitnice su pobudjivale najintenzivnija čuvstva. (...) ...Bili smo zatvoreni, od nikuda zraka, nikakove cirkulacije ideja, duševni život plitak, javni život jednoličan. Postili smo duševno i oslabili. Pa koje čudo onda, da nas je zahvatila u onoj formi 'moderna' upravo epidemično? A 'moderno' je bilo sve, o čem nismo do tad čuli. Moderan je bio i Brandes i Zola i Bahr i Maeterlin[c]k, moderan je bio i Comte i Swedenborg i Ibsen i Strindberg i

¹²⁶⁵ V. LUNAČEK, „Dva književna pokreta“, *Savremenik*, 2/1907., br. 7 (srpanj 1907., 396.-406.), br. 8 (kolozo 1907., 485.-493.) i br. 9 (rujan 1907., 542.-553.). Tekst je uvršten i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, Kolo II., Knjiga X. *Literarni karneval*, prir. I. Krtalić, Zagreb, 1983., 164.; M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 88.-93.

¹²⁶⁶ J. P.[ASARIĆ], „Dr. Stjepan Miletić. III. Preporod hrvatskoga glumišta“, *Savremenik*, 3/1908., br. 11, studeni 1908., 642.-651.

¹²⁶⁷ B. HEČIMOVIĆ, „Osnovne razvojne težnje i obilježja hrvatskog kazališta i dramske književnosti“, 6.-7. i d.

¹²⁶⁸ Nikola BATUŠIĆ, „Hrvatska kazališna režija u razdoblju moderne“, *Dani Hvarskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 7, 1980., br. 1, Split, travanj 1980., 17.-48.; ISTI, „Secesija u hrvatskom kazalištu“, *Secesija u Hrvatskoj*, 207.-217.

¹²⁶⁹ Usp. Josip ANDREIS, *Povijest glazbe, s primjerima u notama, reprodukcijama rukopisa i slikama*, Zagreb, 1942., 637.-645.; ISTI, „Četvrt vieka našeg glasbenog nacionalizma“, *Spremnost*, I/1942., br. 96-97, Zagreb, Božić 1942., 21.; Lovro ŽUPANOVIĆ, *Stoljeća hrvatske glazbe*, Zagreb, 1980., 274.-278.; M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 33.-34.; Koraljka KOS, „Polazišta nove hrvatske glazbe“, *Secesija u Hrvatskoj*, 219.-225.

Boecklin i Rops i Przybyszewski i D'Annunzio. Moderan je bio i simbolizam i neohelenizam i renaissance i japonizam i pozitivizam te sredovječni i moderni okultizam, kemija i alkemija, psihiatrija i spiritizam, budizam i ničeanstvo, socijalizam i anarhizam. O svem tom nismo ništa čuli, sve je to bilo novo i sve se to pozdravljalo, primalo, bez reda, bez kriterija. Kriterij bio bi odbacio i ovo i ono, ali to bi bila jedna prikrata. Bacili smo se kao čopor izgladnjelih skakavaca na ono, što je bilo u Europi i jeli sve, bilo travu ili drač, bilo cvijeće ili plod, pelin ili groždje. I za to, samo za to se vikalo o apsolutnoj slobodi. To je vikao glad! Za to nije ni moglo biti mnogo drugih zajedničkih pozitivnih načela, niti kakovog sustava, za to se i nije moglo sve to probaviti.¹²⁷⁰

Drugim riječima, upravo zbog mnoštva heterogenih čimbenika i zbog duhovne gladi koja je vladala mladim naraštajem, i hrvatski je modernistički pokret bio heterogen. Ima, doduše, pisaca koji zastupaju tezu o njegovoj „specifičnoj jedinstvenosti“, pri čemu bi tu „specifičnu jedinstvenost“ činili programski antidogmatizam, svjesno isticanje individua, nepriznavanje autoriteta i izbjegavanje vođa te hotimična nedorečenost,¹²⁷¹ ali su takve ocjene više posljedica kasnije impresioniranosti nekolicine autora ulogama koje su imali objekti njihova istraživanja ili potrebom da se vlastito istraživanje učini izazovnijim, negoli plodom nepristrane raščlambe činjenica.

Stanislav Marijanović ističe kako neki znanstvenici koji polaze s tradicionalno-sociološkoga i stilističko-esteticističkog polazišta, ne luče modernu kao pokret od razdoblja hrvatske moderne, pa načelno razlikuju tri faze: prva, manifestno-borbena (1897.-1903.), programski stvaralačka (1904.-1914.) i anarhističko-revolucionarna faza jugoslavenske nacionalističke omladine (1914.-1918.).¹²⁷² Uz tu periodizaciju koja je – uz stanovite, već spomenute oscilacije – uglavnom prihvaćena, u pretežnom dijelu novije literature se hrvatski modernisti redovito razvrstavaju u tri skupine: bečku (bečko-zagrebačku), prašku i zagrebačko-karlovačku.¹²⁷³ Između tih grupacija Mladih postojale su razlike u umjetničkim preferencijama i interesima, nejednaki pogledi na primarne i sekundarne ciljeve pokreta, ali i razmjerno duboke

¹²⁷⁰ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoe*, 141.-143.

¹²⁷¹ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 5., 7.-8., 44., 58; S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 13. ide i dalje, pa drži da ima elemenata koji opravdavaju ocjenu o postojanju „modernističkog pokreta kao organskog i jedinstvenog pokreta 'mladih' i 'modernih' hrvatskih, slovenskih i srpskih književnika, starije i mlađe generacije, koji su im bili skloni“. Međutim, pokušaj da se ta fraza konkretizira i dokaže, i kod autorice je završio posvemašnjim neuspjehom.

¹²⁷² S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 85.

¹²⁷³ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Evropski okviri hrvatske Moderne“, 347.-348. Zasad se tek mjestimice spominje shvaćanje spomenutoga osječkoga kroatista, koji inzistira na tome da bi pojam „bečke“ odnosno „bečko-zagrebačke skupine“ trebalo precizirati kako bi se vidjelo da se on zapravo odnosi „na osječki urednički i suradnički krug (Osječko-bečki krug modernih), šire, na jedan osječko-zagrebački studentski Sturm und Drang u pokretu H[rvatske] [Moderne]“. Taj krug činili su predstavnici nekolicine udruga, a od pojedinaca su se isticali Šime Hofmann, Guido Jeny, Dušan Nikolajev Plavšić, Oto Kraus, Vladoje Schmidt Jugović i dr. (S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 23., 83.)

ideološke podjele. To je stvaralo pogodno tlo za mjestimično vrlo oštre, pa i uvredljive rasprave.¹²⁷⁴

Naravno, opisana podjela na skupine nije oštra i beziznimna: i u jednoj i u drugoj skupini postoje oni koji prihvaćaju neke od postavki konkurentske grupacije.¹²⁷⁵ Posebno naglašene razlike primjećivale su se između bečke i praške skupine. Iako su dubinski korijeni i uzroci doneseni iz same Hrvatske, te se razlike u nemaloj mjeri mogu objasniti i različitim kulturnim i političkim prilikama u Beču i u Pragu odnosno tamošnjim utjecajem na hrvatske sveučilištarce.¹²⁷⁶ Razumljivo, to je utjecalo i na razvitak umjetničkih afiniteta i sklonosti njihovih pripadnika i pristaša, pa je bečka skupina okrenutija prema francuskoj, a praška prema slavenskim i skandinavskim književnostima koje su imale izraženiji nacionalni karakter.¹²⁷⁷ Na tome ništa nije mijenjala činjenica da su pripadnici svih skupina verbalno redovito pozivali na „duševno jedinstvo“ mladeži. Iako je često bio samo formalne naravi, taj je zahtjev bio sam po sebi simptomatičan. Usprkos tome, u novijoj književno-povijesnoj literaturi jedva da ima kolebanja oko ocjene da „hrvatska moderna unatoč nekim očitim zajedničkim obilježjima nije predstavljala jedinstveni književni pokret.“¹²⁷⁸ U još manjoj mjeri se jedinstvenost može razaznati u drugim granama umjetnosti.

¹²⁷⁴ O žustrini polemika koje su se razvile o pokretu moderne i o tome razdoblju ilustrativno svjedoči činjenica da su tim polemikama posvećena najmanje dva, a zapravo čak četiri sveska edicije *Polemike u hrvatskoj književnosti*, opseg kojih prelazi 3.500 (!) stranica. Pritom valja znati da se u tim svescima ne nalaze sve rasprave, nego tek izabrani, polemički prilozi iz ondašnje hrvatske periodike, i to samo u razdoblju od 1897. do 1910. godine. Da bi bilo jasno kako urednički i priređivački zahvati na taj opseg uopće nisu utjecali, treba napomenuti da se priređivački doprinos svodi tek na osnovno kazalo i (ne sasvim pouzdano) kazalo osoba: uz same polemičke tekstove nema bilježaka, objašnjenja niti poveznica. Usp. *Polemike u hrvatskoj književnosti*, Kolo II., knj. VII., *Anarhija u hrvatskoj književnosti*; Kolo II., knj. VIII. *Nekrolog hrvatskoj Modernoj*; Kolo II - Knjiga IX. *Novi furtimaš u Zagrebu* (918 str.), Kolo II - Knjiga X. *Literarni karneval* (917 str.), prir. I. Krtalić, Zagreb, 1983.

¹²⁷⁵ M. ŠICEL, *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, 152.

¹²⁷⁶ Zato je M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 37. isticao: „'Moderna', naziv za književni pokret, upotrebljen je prvi put početkom osamdesetih godina u Njemačkoj od mladih, koji su tražili najstroži realizam; krajem devedesetih godina je bečka Moderna tražila individualizam, a češki modernisti su u proglasu od g. 1897. tražili 'jake individualitete, umjetnike, a ne diletante, ne prolazne misli, stilizovane priloge znanosti o narodu, maglovito patriotizovanje, rimovane političke programe, imitacije narodnih pjesama i nerealističku pljuskavicu objektivnosti!'“

¹²⁷⁷ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Evropski okviri hrvatske Moderne“, 350.-351. Misao da su se unutar mladeži, kako one sveučilišne, tako i one srednjoškolske, pojavljivale razne i raznorodne skupine, pri čemu su jednim bile bliže književne, drugima političke vode, početkom 20. stoljeća Marjanović je formulirao na sljedeći način: „I jedni i drugi su bili još odviše negotovi u svome razvoju da sami, samostalno, stvore sve formule. Zato su išli tražiti vani po svijetu. Prvi ih nagjoše u 'modernoj' Pariza, Beča, Njemačke, Skandinavije i Italije, a drugi poglavito u realizmu češkom. (...) Prvi su postajali skrajni individualiste, da opravdaju svoje nesudjelovanje u javnom životu, a drugi su na račun pojedinačnosti i odviše isticali socijalni momenat, da tako što jače obvežu i druge na rad u društvu. Prvi su častili dušu, a prezirali masu, drugi postase demokratima i narodnjacima. Prvi su naglasivali spiritualnost, drugi strogi realizam. Prvi moralnu slobodu i estetizam, drugi pako isprva čak i puritanizam, te utilitarizam. Prvi propovijedali kulturu, drugi ekonomiju.“ (M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoa*, 120.-121.)

¹²⁷⁸ M. ŠICEL, *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, 145. U predgovoru svom izboru književne kritike s početka 20. stoljeća, Šime Vučetić ističe: „Čitavo ovo kretanje tzv. mladih u svakom pogledu je bilo stihijno, heterogeno, u mnogočemu diletantsko i površno te nije čudo da je Matoš, skoro sve mlade oštro napadao i izrugivao im se.“ (Š. VUČETIĆ: „Naša kritika početkom stoljeća“, u: *Hrvatska književna kritika*, sv. V. - *Nehajev i suvremenici*. Ur. Jakša Ravlić, Zagreb, 1964., 21.-22.)

Prošireno s književnosti na umjetnost uopće i na društveno odnosno filozofsko-sociološko ozračje, to je bilo očito već i suvremenicima, jer je i među različitim skupinama Mladih – kao i unutar svake pojedine skupine – dolazilo ne samo do unutarnjih razilaženja i nadmetanja, nego i do javnih prijevora. Oni nisu bili determinirani samo pripadnošću nekoj od skupina odnosno mjestom iz kojeg se je djelovalo – jer se je i iz Praga i iz Beča djelovalo primarno prema hrvatskim zemljama, praktično bez ikakva utjecaja na mjesni kulturni život odnosno kulturno-politička događanja u Češkoj ili Austriji – ali je ta podjela bila najprepoznatljivija i samim suvremenicima, a kasnije su je naglasile potrebe političkih analitičara, historiografa, sociologa i političara, da ljude i pojave klasificiraju i obilježe standardnim etiketama kako bi ih lakše proučavali i shvaćali, ali i kako bi ih lakše upotrebljavali kao ambleme ili prepoznatljive simbole.

Nezadovoljstvo artistički raspoložene „bečke skupine“ hrvatskih sveučilištaraca politizacijom njihovih „praških“ kolega nije se moglo sakriti, a pripadnici „praške skupine“ su, kao što ćemo vidjeti, otvoreno napadali bečku (zagrebačko-bečku) *Mladost* kao suvišno, larparlatističko i pretjerano kozmopolitsko, pa samim time i *nenarodno* glasilo. Na heterogenost secesije, pa i moderne u cjelini, već 1898., pa onda opet 1903. godine će ukazivati, kao što ćemo vidjeti, i Ivo Pilar, a Dušan Plavšić će 1899. u pismu Guidu Jenyju kao o notornoj stvari pisati o tome da hrvatski literarno-umjetnički pokret „nije jednovit“.¹²⁷⁹ Tu heterogenost u biti ne će osporavati ni Milan Marjanović u seriji svojih apologetskih tekstova o Mladima i o modernoj, priznajući da moderna „nije bio jedinstven i organizovan pokret, nego vrenje, ključanje novih težnja, novih ideja i novog načina izražavanja, a naročito novih ljudi.“¹²⁸⁰ On je to dovodio u uzročno-posljedičnu vezu s mnoštvom uzroka, od kojih je – razumljivo – unutarnje, organske, držao važnijima od inozemnih. Iz potrebe da se, kako je to formulirao Marjanović (neutemeljeno sugerirajući postojanje svojevrsnoga, makar prešutnog dogovora o „podjeli rada“), „prodrmajū“ političari, đaci i literatura, nastale su tri skupine, i svaka od njih se je „primila posla na svojoj strani. Političku komponentu preuzela je praška grupa s 'Hrvatskom mišlju' g. 1897., a literaturu 'Mladost' g. 1898. No, pravi pokret počeo je još godine 1895. sa spaljivanjem mađarske zastave, s bjelovarskim zatvorom i s litografskim srednjoškolskim listom 'Nada', a nešto kasnije 1897. i sa mjesečnikom 'Nova Nada'. Prva grupa izdaje 1898. 'Novo Doba' u Pragu i 'Narodnu Misao' u Zagrebu, te 1899. 'Glas' u Zagrebu. Druga je 1898. i 1899. izdala 'Hrvatski Salon', 1900. i 1901. 'Život'. Treća skupina izdaje još 1900. 'Svijetlo', 1901. i 1902. 'Mladu Hrvatsku' i 'Novu Zvijezdu'. Napori se objedinjuju tek 1902. godine, kada splašnjavaju ove edicije da bi se ujedinite u zagrebačkoj 'Hrvatskoj misli'. Razlozi za gotovo istodobnu pojavu triju grupacija nisu slučajni vanjski utjecaji nego su duboko unutrašnje prirode, prvenstveno društvene, socijalne i političke potrebe. Jedinstva u misaonom sustavu moderne nije ni moglo biti iz jednog sasvim praktičnog razloga – zbog žurbe.“¹²⁸¹

¹²⁷⁹ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 175.

¹²⁸⁰ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 5.

¹²⁸¹ I. KRTALIĆ: *Milan Marjanović – kritičar moderne*, 15.-16.

No, karakteristično je da su na heterogenost pokreta Mladih još upornije ukazivali njihovi protivnici iz redova organiziranoga katoličkog pokreta. Jakša Čedomil je, jednako kao i njegov biograf Radoslav Glavaš, bio svjestan raznorodnosti tog previranja: „Pokret Mladih u hrvatskoj književnosti nije bio homogena reakcija mlađe generacije s izrađenim programom i jedinstvenim nastupom. U našoj literarnoj historiji isticane su mnoge komponente toga pokreta kao bitne, jer je u pokretu bilo različnih skupina. Tako je u Modernoj bilo ne samo književno nijansiranih grupa, nego i političkih protivnosti, te nije bilo stalnoga kriterija za diobu duhova. Našli su se politički protivnici u istoj književnoj skupini i obratno. Nastalo je neodređeno gibanje, pa je stranom posmatraču bilo nejasno, po kakovu se načelu dijele u skupine. Pogotovo je to bilo teško za one, kojima je književnost bila glavno pitanje.“¹²⁸² Mladen Bošnjak je isticao eklektičnost nadahnuća na kojima su se napajali Mladi, naglašavajući kako njihovu glavnu zajedničku crtu čine tek posvemašnja kritika svega postojećeg te odlučno traženje izgrađenoga svjetonazora.¹²⁸³ I Mate Ujević je isticao da se taj pokret mrvio u više skupina i programa, a shvaćanje je otežavala i okolnost da su izjave pojedinaca često puta površno uzimane kao cjelovit program tih grupacija, tim više što je u pokret uneseno puno neknjiževnih (kulturno-socijalnih i vjersko-političkih elemenata).¹²⁸⁴ No, Ujević je ponudio i zanimljivo tumačenje činjenice da su mnogi pripadnici Mladi mijenjali vlastita uvjerenja, uključujući ona politička i svjetonazorska. Iako se nisu otvoreno borili protiv kršćanstva, mnogi su njihovi pogledi – držao je Ujević – bili u protimbi s kršćanstvom, poglavito zbog nastojanja da nametnu novi, evolucionističko-pozitivistički svjetonazor. Stavljajući čovjeka u središte svijeta, posve logično su izabrali i etički relativizam, pa se time mogu objasniti i njihova osobna i politička vrludanja i svjetonazorske mijene.¹²⁸⁵

Modernistima se je nerijetko – napose iz redova Starih – predbacivalo da su anacionalni ili čak da su u službi „narodnih dušmana“. Ta optužba se je ponavljala i kasnije, kad je borba okončana, a Mladi su se – razumljivo – od nje žestoko branili. Bile su te obrane često emotivne i polemičke, a među onima koji su na staložen i argumentiran način pokušali amortizirati prigovore da modernizam znači napuštanje nacionalnog identiteta, tradicije i svijesti o zajedničkoj sudbini, posebno se je isticao M. Cihlar Nehajev. U eseju „Moderno i narodno“, objavljenom 1902. godine, on se je založio za shvaćanje da „moderno“ i „narodno“ nisu ni u kakvoj, ponajmanje u nužnoj opreci. Štoviše, po njegovu uvjerenju, „u književnosti ne može biti kozmopolitizma: otresti sa sebe dojmove čitavog svog života, svog odgoja, svojih prilika, ne može nitko.“ Zato je dovoljno da književnost bude iskrena, pa će samim time biti narodna: „I upravo taj zahtjev, da književnost mora biti bezobzirni, iskreni odraz duše umjetničke, ako hoće da bude narodna – upravo to je razlog, što je prva potreba napredka književnosti sloboda stvaranja.“ Ni modernizam se ne smije shvaćati jednostrano, nastavlja Nehajev. Suvremeno društvo, sa silnim napretkom prirodnih znanosti i tehnike, te s jačanjem socijalnih suprotnosti,

¹²⁸² A. R. GLAVAŠ: *Jakša Čedomil*, 59.

¹²⁸³ M. BOŠNJAK, „Hrvatska intelektualna omladina“, 46.

¹²⁸⁴ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 80.-82.; ISTI, *Plodovi srca i uma*, 361.-362.

¹²⁸⁵ Isto.

predstavlja dosad nepoznat izazov duši suvremenog čovjeka: „Onaj, koga sva ta pitanja muče i sile ga, da im traži rješenje – moderan je. Može to rješenje biti najoprečnije – može netko nalaziti izlaz u komunizmu prvoga kršćanstva, u misticizmu Novoga Buddhe, u pozitivnosti novih filozofskih škola, - o tom se ne radi; sam fakat, da on to rješenje traži, biljeg je modernog čovjeka.“¹²⁸⁶

Prema ocjeni Mate Ujevića, to je zapravo značilo „likvidaciju 'Moderne'“ kakvom je ona do tada bila shvaćana.¹²⁸⁷ Ocjena se ipak čini pretjeranom, jer nisu pristaše moderne nužno bili ni anacionalni niti su svi bili protukršćanski raspoloženi, makar su bili kritični i prema dotad institucionaliziranom hrvatstvu i prema institucionaliziranoj crkvi. No, Marjanović je i tada i kasnije išao puno dalje, pa je raniju književnost optužio da ona zapravo nije bila „narodna“, jer je radila „za neki *apstraktni* pojam naroda, za idealni 'narod', a nije u realnom narodu *socijalno* djelovala“, odnosno nastupala je idealistički, a ne realistički, ne pokazujući pritom dovoljno interesa za šire, europske obzore.¹²⁸⁸

Ti su prigovori, kao što smo vidjeli, bili neispravni i otrcani, jer su ih skoro istim riječima desetljećima ranije u svom obračunu sa starijim naraštajem izricali oni s kojima se je Marjanović sada obračunavao. Ponavljajući i nakon Drugoga svjetskog rata te fraze iz klasičnoga polemičkog repertoara Mladih, Marjanović i dalje nije primjećivao da je upravo on bio možda najistaknutiji među onima koji su „realnim“ pojmom naroda proglasili puku fikciju („hrvatsko-srpsko-slovenski“ odnosno „jugoslavenski narod“), pa su onda za tu fikciju predano i angažirano radili, optužujući one koji su mislili drugačije da su „nerealni“ i da se zalažu za „apstraktne“ pojmove.

No, to isprepletanje političkih, umjetničkih, filozofsko-socioloških i osobnih čimbenika i interesa čini modernu iznimno slojevitom. Spomenuto verbalno pozivanje na „duševno jedinstvo“ mladeži bilo je znakovito, jer je govorilo ne samo o teškom socijalnom položaju hrvatske srednjoškolske i sveučilišne omladine, koji nije izviraio samo iz njezina općenitog siromaštva, nego i iz političkih okolnosti odnosno iz položaja hrvatskih zemalja.¹²⁸⁹

No, intelektualni i ideološko-politički razvitak mnogobrojnih omladinskih skupina koje su većinom stasale pod okriljem pravaštva, skrenut će listopadski događaji iz 1895. godine koji su, kao što je spomenuto, bili povod i za raskol u Stranci prava. Nastanak dviju pravaških stranaka odnosno stvaranje Čiste stranke prava oko Starčevića i dr. Josipa Franka imat će krupne posljedice i za mladi naraštaj. Zahvaljujući utjecajima pod koje će potpasti hrvatski sveučilištarci koji su potom otišli na strana sveučilišta, doći će do preusmjerenja njihovih interesa i pogleda. Hrvatske teme postupno će ustupati mjesto pitanjima i temama koje nisu bile specifično niti

¹²⁸⁶ M.CIHLAR NEHAJEV, „Moderno i narodno“, *Hrvatska misao*, br. 1-2, Zagreb, 1902., u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. 13., 66.-71. Esej je uvršten i u: M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 262.-266.

¹²⁸⁷ M. UJEVIĆ, „Omladina na početku XX stoljeća“, *Hrvatska revija*, 10/1937., br. 7, 360.

¹²⁸⁸ M. MARJANOVIĆ, „Naša književna izolacija“, *Hrvatska misao*, br. 10, Zagreb, 1902. u: M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 266.-275. (267.)

¹²⁸⁹ Ilustrativna u tom smislu je bilješka bečkoga časopisa *Die Fackel* koji je izdavao Karl Kraus, kako je jednomu hrvatskom studentu u Beču 1901. dekan kazao da ga može predbilježiti, ali ne može jamčiti da će biti primljen, jer prednost imaju Austrijanci, potom Mađari, a „vi ne pripadate ni Cislajtjaniji niti Translajtjaniji“. (*Die Fackel*, 3/1901., br. 85, November 1901, 28.)

primarno hrvatske, nego će ih se nazivati europskima i svjetskima, iako su one u prvom redu bile slavenske i jugoslavenske.

Nekolicina pripadnika one skupine sveučilištaraca koja je otišla u Prag, već krajem 1896. objavila je proglas o pokretanju časopisa.¹²⁹⁰ Ideja je sazrela znatno ranije, pa je, primjerice, Svetimir Korporić o njoj iz Praga pisao Stjepanu Radiću u drugoj polovici lipnja te godine, a to proizlazi i iz još nekih drugih pisama i dokumenata.¹²⁹¹ Bilo je planirano da baš Radić bude urednik lista, ali se je od toga odustalo zbog toga što je on odlučio nastaviti školovanje u Parizu.¹²⁹² Neposrednom su pokretanju prethodili razgovori u listopadu 1896. u kojima su glavnu riječ imali S. Radić i M. Dežman, a bilo je već tada i zamisli da list postane jezgrom nove političke stranke.¹²⁹³

Prema Radićevim tvrdnjama iz jednoga pisma Dežmanu, časopis su pokrenula 34 mladića: jedanaest ih je bilo u Zagrebu, devet u Beču, osam u Pragu i šest u Grazu. Prag je izabran kao mjesto izdavanja lista, jer su pokretači ocijenili da u Beču i u Grazu ne bi naišli na potporu hrvatskih studenata.¹²⁹⁴ I doista je odziv sveučilišnih udruga na poziv i proglas, objavljen u prosincu 1896. bio mršav: gradačka *Hrvatska* je odgovorila kako će pristati uz pokret ako se on bude vodio Starčevićevim načelima, bečki *Zvonimir* nije mogao postići baš nikakav zaključak, insbruški *Velebit* nije ni odgovorio, a zagrebački studenti predvođeni starčevićancima odvratili su kako im ne trebaju ni nove ideje niti nove stranke: student 4. godine prava Aleksandar [Aleksander] Horvat priopćio je u njihovo ime kako je Starčević dao sve ideje koje su hrvatskoj mladeži potrebne.¹²⁹⁵

Ipak je 10. siječnja 1897. godine – malo prije izbora za hrvatski Sabor – u Pragu izišao prvi broj lista *Hrvatska misao: List za književnost, politiku i pitanja socijalna*. Kao urednici („uređivači“) bili su potpisani Živan Bertić, Milan Heimrl (čije će se prezime kasnije češće pojavljivati u obliku Heimerl), Franjo Hlaváček, Svetozar Korporić, Franjo Kovač i Milan Šarić. Kao nakladnik i odgovorni urednik bio je označen Franjo (František) Hlaváček.¹²⁹⁶

Već od prvoga broja bila je očita sklonost uredništva prema idejama koje je u to doba propovijedao filozof i sociolog Tomáš Garrigue Masaryk (1850.-1937.), profesor filozofije na Praškome sveučilištu. Po ocu Slovak, a krštenjem katolik, Masaryk je već u mladosti napustio

¹²⁹⁰ „Proglas: 'Hrvatska misao'“, *Obzor*, 37/1896., br. 286, 12.XII.1896., 3. Usp. *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 15.-17.

¹²⁹¹ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 107, str. 199.-201.; D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 141.

¹²⁹² B. KRIZMAN, „Stjepan Radić: život – misao – djelo“, u: *Korespondencija Stjepana Radića*, I., 30.

¹²⁹³ D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 141.-142.

¹²⁹⁴ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 17.-18.

¹²⁹⁵ „Da se razumijemo“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 1, Prag, 10. I. 1897., 26.-29.

¹²⁹⁶ *Hrvatska misao*, 1/1897., (br. 1.), Prag, 1897. Osim što griješi kad tvrdi da je pokretanje *Hrvatske misli* zaključeno „krajem 1897.“, M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 29.-30. pogrešno tvrdi da je taj časopis bio označen kao „list sjedinjene hrvatske, srpske i slovenačke omladine za književnost, politiku i socijalna pitanja“. Neprecizno navodi i imena suradnika: na naslovnici originalnog izdanja nije naznačen „Heimerl“ kao jedan od urednika, a nema imena Vice Iljadice-Grbešića, za koga Marjanović tvrdi da je fungirao kao izdavač. Osim tendencioznosti i redovito nepreciznih prijepisa, ima u tom njegovu prikazu puno sličnih pogrešaka. I drugi su Marjanovićevi radovi, kako su primjećivali već njegovi suvremenici na prijelazu stoljeća, obilovali ne samo tendencioznošću, nego i propustima i previdima.

katolištvo, prešao na protestantizam, te prigrlio češku narodnu misao i postao jednim od ideologa stvaranja čeho-slovačke autonomije u sklopu Austro-Ugarske odnosno, kasnije, čeho-slovačke države kojoj će 1918. postati i prvim predsjednikom. Masaryk je 1889. utemeljio političku skupinu „realista“ koji su težili ostvarenju čeho-slovačke ravnopravnosti u Monarhiji, a dvije godine kasnije je kao kandidat „mladočeha“ postao zastupnikom u Carevinskom vijeću.

Kao protivnik Austro-Ugarske, Masaryk je tijekom čitava života pokazivao naglašene simpatije prema Srbiji, a napose prema raznim kombinacijama koje su težile stvaranju jugoslavenske države.¹²⁹⁷ U tim njegovim simpatijama nisu nebitne bile ni njegove filozofske i vjersko-kulturne koncepcije te pripadnost slobodnome zidarstvu. Zahvaljujući svom djelovanju u Carevinskom vijeću i putu po Hrvatskoj i BiH 1892. godine, Masaryk nije bio posve nepoznat hrvatskoj intelektualnoj i sveučilišnoj javnosti. O njemu je još za boravka u Hrvatskoj i tamnovanja u Bjelovaru sa zanosom govorio i Stjepan Radić, jedan od najvatrenijih slavenofila među hrvatskim studentima, a tada još i vatreni pobornik hrvatsko-srpskoga „narodnog jedinstva“. Uvjeravao je Radić svoje drugove da treba ići u Prag, jer – kako se je izrazio u jednome pismu Šimi Mazzuri iz veljače 1896. – „Česi bit će još dugo nama Hrvatima učitelji u svem, a ponajpače u politici i državopravnoj, gdje valja dobro razlikovati cilj od sredstva i u narodnosnoj, gdje se valja kaniti uzrujavanja i 'oduševljenja' i primiti se drobnoga rada na temelju sigurnih statističkih data.“¹²⁹⁸

Pripadnike hrvatske mladeži u Pragu – koja je sa sobom donosila hipoteku vatrenih fraza i visoko proklamiranih ciljeva hrvatske političke opozicije koje nisu pratili konkretni rezultati – Masaryk je osobito privlačio svojim racionalizmom i „realizmom“ te zagovaranjem tzv. „sitnog rada“. To je, naravno, bio dio njihove pobune protiv „očeva“ odnosno protiv hrvatskih političkih stranaka koje su tradicionalno postavljale visoke ciljeve i onda ih propovijedale velikim, patetičnim riječima. Prema Mirjani Gross, na hrvatske su sveučilištarce u Pragu najdublji dojam ostavila tri obilježja unutar „kompleksa Masarykovih ideja“: prvo, češka Napredna omladina je žestoko kritizirala stariji naraštaj i njegovu besplodnu, nazdravičarsku politiku, što je otvaralo put prema oblikovanju posebnoga omladinskog pokreta koji će prestati biti tek ogrankom određene političke stranke, te će formulirati vlastiti politički program; drugo, nasuprot romantičnim patriotskim frazama, Napredna je omladina stavila „realizam“ odnosno „sitni rad“ kojemu je cilj

¹²⁹⁷ O Masarykovu odnosu prema Hrvatima i hrvatskom pitanju v. Robert William SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 275.-281.; F. LUKAS: „Dvije geografske karte još iz vremena rata, na kojima se vidi, kako su češki političari zamišljali uređenje srednje Evrope“, *Hrvatska revija*, 12/1939., 1, siječanj 1939., 51.-52.; Većeslav VILDER, „Ispravak“, *Hrvatska revija*, 12/1939., 1, siječanj 1939., 54.; F. LUKAS: „Na ispravak g. Wildera“, *Hrvatska revija*, 12/1939., 1, siječanj 1939., 54.-56.; Ante KADIĆ, „Thomas G. Masaryk and the Croats“, *Journal of Croatian Studies*, vol. XXVIII-XXIX/1987.-1988, 81.-102.; T. GANZA-ARAS, „Stav T. G. Masaryka prema hrvatskom i jugoslavenskom pitanju od kraja 19. stoljeća do 1918.“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru – Razdio povijesnih znanosti*, vol. 21/1995., 199.-219.; D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, Zagreb, 2000., 222.-242. i dr.

¹²⁹⁸ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 85, str. 172.-173.

gospodarski i kulturno uzdići narod te ga tako osposobiti za nacionalno-političku borbu, a sve to je, treće, nužno uključivalo demokratizaciju političkoga i društvenog života.¹²⁹⁹

No, pritom ne valja zaboraviti da su – bez ikakva ozbiljna sudjelovanja hrvatskih masarykovaca – hrvatske novine od jeseni 1899. do proljeća 1900. iz dana u dan pisale o brojnim političkim skupštinama koje su održavale hrvatske oporbene stranke. Na njima se je zahtijevala financijska samostalnost Hrvatske i širenje biračkoga prava, prikupljani su potpisi za različite predstavljanje, a postavljani su i drugi politički i socijalni zahtjevi. Taj svojevrsni „skupštinski pokret“ zapravo pokazuje da je politička agitacija, pod dojmom sličnih pojava u okolnim zemljama, i u Hrvatskoj postupno dobivala druge oblike, pa se taj zaokret prema „sitnome radu“ i demokratizaciji političkog života ne može pripisivati pripadnicima praške skupine hrvatskih sveučilištaraca.

Ipak, primijenjen na hrvatske prilike, taj češki, masarykovski naprednjački model nije značilo samo otklon od tradicionalnih, „velikih“ hrvatskih političkih stranaka i grupacija, nego je uključivao i drugačije impostiranje hrvatsko-srpskih odnosa. Oni su u doba Khuenove vladavine postali naročito napeti, budući da je između Khuena i srpske političke i gospodarske elite uspostavljen čvrsti savez. Taj savez će trajati sve do kraja Khuenove vladavine, a sličan model primjenjivat će i većina Khuenovih nasljednika.¹³⁰⁰ Puno kasnije će jedan od najžustrijih zagovornika hrvatsko-srpske sloge i jugoslavenske države, Frano Supilo, ponoviti ono što se je tada otprilike istim riječima isticalo napose u pravaškim, frankovačkim redovima (ali ne samo u njima): „Nikada grof Khuen ne bi bio mogao onako smlaviti i izmožditi Hrvatsku, da uza se u tom poslu nije imao listom sve hrvatske Srbe.“¹³⁰¹ Korist od te mađarsko-srpske simbioze na štetu Hrvatske bila je obostrana: Khuen je imao potporu skoro čitave srpske elite, a s druge strane nije bilo – kako se Supilo, kao što je spomenuto, jezgrovito izrazio – nijednoga naobraženog Srbina starijeg od 25 godina koji izravno ili neizravno nije uživao povlastice od khuenovske politike.¹³⁰²

Ipak, unatoč toj činjenici koja je bila opće mjesto u političkim borbama toga doba, i koju je dokazivala već izborna odnosno saborska suradnja omraženoga bana i srpskih zastupnika, u uvodniku svoga prvoga broja praška je *Hrvatska misao* 1897. istaknula ne samo da: „Mjesto političkog maštanja i pjesničke dangube hoćemo političku naobrazbu i realan rad,“ nego je na nacionalno-političkom planu otišla korak dalje. Njezin zahtjev nije mogao biti jasniji: „...Mi hoćemo, da pod domovinom, narodom, državom vazda razumijevamo sve, koji govore jednim jezikom i dišu jednom narodnom dušom. Hrvati i Srbi dakle jedan su narod.“¹³⁰³ Taj proglas,

¹²⁹⁹ M. GROSS, „Studentski pokret 1875-1914“, 459.

¹³⁰⁰ Opš. M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod, 2001.; N. RUMENJAK, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881-1892.*, Zagreb, 2003.; ISTA, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspori i pad Srpskoga kluba*, Zagreb, 2005.

¹³⁰¹ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, Zagreb, 1953., 297.

¹³⁰² Isto, 115.

¹³⁰³ [S. RADIĆ], „Što hoćemo“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 1, Prag, 10. I. 1897., 1.-4. Tekst je objavljen i u: M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 75.-80.

posve s pravom je naglasio I. Hergešić, „ima sva obilježja kulturno-političkog manifesta“,¹³⁰⁴ i zapravo će skoro pravocrtno voditi do stvaranja jugoslavenske države. Autor proglasa bio je Stjepan Radić,¹³⁰⁵ koji će istu misao ponoviti nekoliko stranica dalje, uvrstivši u „hrvatske ideale“ „posvemašnje narodno jedinstvo“ Hrvata i Srba, na koje će se nasloniti Slovenci s jedne, a Bugari s druge strane. To i slavenska uzajamnost formule su oslobođenja, a Radić je izražavao tvrdnu nadu kako će se obistiniti i treći ideal, vjersko jedinstvo katolika i pravoslavnih (ako ne i formalno, a ono bar u kršćanskim srcima).¹³⁰⁶

Nije Radić objasnio kako bi tomu vjerskom jedinstvu kršćanskih srdaca pristupili nekršćani, osobito muslimani, ali je slične misli o tzv. narodnome jedinstvu Hrvata i Srba ponavljao i u kasnijim svojim priložima. U stvari je čitava *Hrvatska misao* bila u funkciji izgradnje hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva. To je, dakako, značilo i napuštanje hrvatskoga državnog prava, jer ono – kako se je izrazio Vice Iljadica Grbešić – za razliku od „narodnog prava“, ne vodi slozi Hrvata i Srba.¹³⁰⁷ Bio je to jasan znak da u jednome dijelu hrvatske mladeži nadvladava misao tzv. narodnog jedinstva. O tome je rječito svjedočila i već spomenuta zagrebačka proslava obljetnice Svetozara Miletića (1897.) na kojoj je pored Srba sudjelovalo i nekoliko hrvatskih sveučilištaraca.¹³⁰⁸

Praška je *Hrvatska misao* u banskoj Hrvatskoj doživjela i zabrane. Nije, doduše, sasvim jasno, jesu li to bile zabrane na državnoj odnosno pokrajinskoj razini ili samo na razini pojedinih institucija.¹³⁰⁹ Ima autora koji tvrde da se je zabrana svodila na zabranu poštanske dostave *Hrvatske misli* pretplatnicima,¹³¹⁰ iako se iz jednoga pisma koje je Milan Sporčić uputio Stjepanu

¹³⁰⁴ I. HERGEŠIĆ, „Hrvatska moderna“, 49.

¹³⁰⁵ O tome on piše svojoj zaručnici (*Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 131, str. 235.-236. Usp. V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 89.-91.)

¹³⁰⁶ S. RADIĆ, „Hrvatski ideali. I. Ideali narodno-prosvjetni“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 1, Prag, 10.I.1897., 5.-9.

¹³⁰⁷ V. ILJADICA GRBEŠIĆ, „Slobodan glas“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 3, Prag, 10. III. 1897., 91.-94.

¹³⁰⁸ M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 71.-72.; ISTI, *Srbi u Hrvatskoj*, 32.-33.

¹³⁰⁹ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 30. tvrdi kako je list bio zabranjen „u Hrvatskoj“. To su preuzeli i M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 317., N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 425., kao i V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 20. koja – oslanjajući se na tekst „Zabrana Hrvatske Misli u Hrvatsku“ (sic!), objavljen u dvobroju časopisa 7-8 od 10. srpnja 1897., str. 255.-256. – navodi kako je to bilo „zbog njezine navodne 'socijalističke i anarhističke tendencije“. Također M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 18. tvrdi kako je „u Hrvatskoj“ raspačavanje lista bilo zabranjeno, pa je on vjerojatno baš zato uskoro prestao izlaziti. No, činjenica je da je zabrana na razini pojedinih institucija bilo, pa je Hugo Badalić kao ravnatelj zagrebačke gimnazije 1897. zabranio učenicima držanje *Hrvatske misli*, što je izazvalo dosta oštru polemiku na stranicama *Hrvatske misli* i *Vienca*. (M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 100.) Upravo je Badalić nazvao *Hrvatsku misao* „anarhističkim i socijalističkim listom“ (-ić, „Javljaju se“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 3, Prag, 10.III.1897., 95.). Usp. dijelove te polemike u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 96.-99. Nisam uspio pronaći potvrdu da je list bilo kada bio na službenome popisu zabranjene literature u banskoj Hrvatskoj, iako je *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 7-8, 225.-226. tvrdila da je do toga ipak došlo. Ni *Vienac* nije isključivao mogućnost da je Badalić postupio „vjerojatno“ na vladinu zapovijed. (Usp. *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 117.-118.) No, to bi išlo u prilog da nije bilo zabrane na razini banske Hrvatske, jer u tom slučaju ne bi bio potreban nikakav Badalićev nalog.

¹³¹⁰ Tako, ne navodeći izvora, tvrdi D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 147.

Radiću čini očitim da je list krajem svibnja 1897. nesmetano dolazio u Zagreb.¹³¹¹ No, *Hrvatska misao* se je uskoro ugasila s dvobrojem 7-8 koji je izišao 10. srpnja 1897. godine.

Iste godine u Zagrebu je objavljen i almanah *Narodna misao*. Od jeseni 1896. godine pripremala ga je te godine formirana Ujedinjena hrvatska i srpska akademska omladina, a tiskala Dionička tiskara. Almanah, posvećen „narodu svome hrvatskog i srpskog imena“ objavljen je dijelom na latinici, a dijelom na ćirilici, a uredili su ga Ivan Lorković i Svetozar Pribičević. U njemu su još surađivali Jovan P. Banjanin, Milan Kostić, Dušan Mangjer, Danilo Dimović, Lav Mazzura i Milan Budisavljević.¹³¹² Središnji tekst tog zbornika činio je tekst ideološki izgrađenoga i intelektualno superiornoga Svetozara Pribičevića, tiskan na ćirilici pod naslovom „Misao vodilja Srba i Hrvata“, u kojem se otvoreno zastupa ideja tzv. narodnog jedinstva.¹³¹³ O ideji tzv. narodnog jedinstva jasno je govorio i uvodnik koji je potpisao Mangjer: na lanjskoj proslavi S. Miletića grijali su nas zajednički ideali – ne sloga, nego narodno jedinstvo Hrvata i Srba.¹³¹⁴ Jednako su intonirani i prilozi ostalih suradnika, među kojima je naročito ambiciozan bio onaj Ivana Lorkovića o Račkome, koji je zapravo bio vehementan obračun s hrvatskim državnim pravom i istodobno nekritična apologija slavenstva.¹³¹⁵ U istome su duhu pisana i pisma potpore 27 hrvatskih i srpskih političara i književnika, koja su objavljena u zborniku. Izredala se je tu skoro čitava obzoraška elita, ali i neki pravaški otpadnici. Đakovačkomu je biskupu Strossmayeru bilo svejedno, promiče li se ljubav, sloga ili jedinstvo,¹³¹⁶ Dinko Vitezić je prisezao da mu je Jugoslavija bila i ostala ideal,¹³¹⁷ Erazmo Barčić je ponavljao: „Jugoslavenstvo nepredobivi je štit za našu zajedničku sretnu budućnost“,¹³¹⁸ Tadija Smičiklas je uz čestitku poslao svoj prigodni članak iz 1888., napisan u povodu Strossmayerove proslave, u kome je zastupao gledište da su Hrvati i Srbi jedan te isti narod, pa ga je uredništvo almanaha očito s oduševljenjem i uvrstilo.¹³¹⁹ Nadko Nodilo je pisao kako čak ni vjera nije toliki problem kao nepotrebno postojanje dvaju imena,¹³²⁰ Šime Mazzura sokolio je mlade na putu uklanjanja tobože samo prividnih razlika,¹³²¹ a jednako je pisao i Franko Potočnjak kojemu su pored Nijemaca i Mađara smetali i Židovi koji koriste „bratsku neslogu“. ¹³²² Marijan Derenčin je narodno jedinstvo

¹³¹¹ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 162, str. 274.

¹³¹² R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 47.; Branka PRIBIĆ, „Nastup ujedinjene omladine“, *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, 22/1985., br. 1, Slavonski Brod, 1985., 25.-47. i dr. Almanah je dostupan i u elektroničkom obliku na: <https://archive.org/stream/narodnamisaozau00banagoog#page/n15/mode/1up>

¹³¹³ S. PRIBIČEVIĆ, „Misao vodilja Srba i Hrvata“, *Narodna misao*, Zagreb, 1897., 49.-77. Taj Pribičevićev tekst objavljen je kasnije više puta, a uvršten je i u Pribičevićeve *Izabrane političke spise*, koje je izabrao i uvodnom studijom popratio Hrvoje Matković (Zagreb, 2000., 123.-136.)

¹³¹⁴ D. MANGJER, „Zagreb, na Uskrs 1897.“, *Narodna misao*, Zagreb, 1897., 2.

¹³¹⁵ I. LORKOVIĆ, „Rački“, *Narodna misao*, 78.-218.

¹³¹⁶ *Narodna misao*, 260.

¹³¹⁷ Isto, 317.-318.

¹³¹⁸ Isto, 318.-320.

¹³¹⁹ Isto, 324.-328.

¹³²⁰ Isto, 328.-331.

¹³²¹ Isto, 332.-336.

¹³²² Isto, 337.-345.

Hrvata i Srba držao aksiomom na koji ne treba trošiti riječi,¹³²³ a u istom su tonu pisali i ostali, pa je Franko Potočnjak 20. kolovoza 1897. u Saboru ustvrdio kako je taj almanah „momenat, koji je možda najsvjetliji u politici našoj i narodnoj borbi ovoga stoljeća“ odnosno putokaz i temelj „budućem radu i životu jedinstvenoga naroda hrvatskog i srpskog“.¹³²⁴

Malo nakon toga je, s istim političkim i ideološkim programom početkom 1898. pokrenut i tjednik *Narodna misao*, koji je izlazio šest mjeseci, ugasivši se sa 77. brojem 4. srpnja 1898. godine. Objavljivali su ga Erazmo Barčić i Franko Potočnjak, a list je, dijelom po uzoru na lanjski istoimeni almanah, bio tiskan latinicom, a dijelom ćirilicom te je donosio i prilog na slovenskome jeziku.¹³²⁵ Za nj su sve nacionalno-političke dvojbe bile riješene: „Istine, da su Slovenci, Srbi i Hrvati jedan narod, danas više nitko ozbiljan i pametan ne taji i ne niječe.“¹³²⁶ Konačni cilj također se nije tajio: „U jednom narodu ne mogu se i ne smiju postavljati nikakove pregrade ni medje. Narodne medje sižu onuda, kuda prestaje moć i vlast jezika narodnoga.“¹³²⁷ List je još više zbližavao praške i zagrebačke naprednjake: idejnu bliskost tih dviju skupina naglašavale su i osobne veze: Ivan Lorković i Lav Mazzura – sin obzoraškoga prvaka Šime Mazzure – surađivali su i u praškoj *Hrvatskoj misli* i u zagrebačkoj *Narodnoj misli*.¹³²⁸

U srpnju 1898. Antun Gustav Matoš je iz ženevske emigracije na stranicama *Novoga vieka* oštro opatnuo tu udruženu hrvatsko-srpsku omladinu „koja se s tolikom halabukom doklatila na pozornicu našeg javnog mnijenja“, imajući samo jnu jasnu programsku točku: „bezuslovna sloga sa Srbima, sa panslavističkom perspektivom“. Tomu se je Matoš žestoko suprotstavio, jer „nije Hrvatska pusto ime koje se može mijenjati kao kapa.“¹³²⁹

No, nisu samo pristaše Čiste stranke prava u pisanju *Narodne misli* vidjele tuđinske prste. U pismu svom bratu Stjepanu, Antun Radić je u veljači 1898. komentirao glasine da je *Narodna misao* pokrenuta novčanom potporom Koste Taušanovića, političkog emigranta, bivšega ministra unutarnjih poslova i gospodarstva u vladi Kraljevine Srbije, koji je 1894. emigrirao te je u Zagrebu predvodio osnivanje Srpske banke. Antun Radić dodaje kako je „uvjeren, da je 'Nar. Misao' u *ovom* obliku ogranak dinarsko-srbobransko-srpske politike, koja ide za pripremanjem terena za *okupaciju* i *državno* raširenje granica“. Zatražio je od brata da se od lista distancira, jer „*mi* za jedinstvo narodno ne trebamo ni Taušanovićeve, ni ičijih drugih mjenica.“¹³³⁰ Čak je i *Novo doba* u ljeto 1898. priznavalo kako je očita Potočnjakova povezanost s Narodnom radikalnom strankom u Kraljevini Srbiji, pa „danas i nevješto oko opaža neku obzirnost i premalu kritičnost Narodne Misli prema radikalnoj stranci.“¹³³¹

¹³²³ Isto, 350.

¹³²⁴ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 33.

¹³²⁵ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 34.-35.; J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, 299.

¹³²⁶ „Što namjeravamo“, *Narodna misao*, 1/1898., br. 1, Zagreb, 22. I. 1898., 1.-3.

¹³²⁷ [Od uredništva], „Malo odgovora“, *Narodna misao*, 1/1898., br. 4, Zagreb, 24. II. 1898., 2.

¹³²⁸ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 47.

¹³²⁹ A. G. MATOŠ, „Odgovor gosp. A. G. Matoša na upite *Novoga vieka*“, *Sabrana djela*, sv. XIII., 11.-15.

¹³³⁰ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 184, str. 300.-301.

¹³³¹ „Da nas razumiju“, *Novo doba*, 2/1898, br. 8-10, Prag, srpanj 1898., 398.-401.

Ujedinjena hrvatska i srpska omladina okupljala je samo manji dio mladeži, pa njezino promicanje unitaristički koncipiranoga hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva nije imalo izgleda na uspjeh. Zato će se iz taktičkih razloga u idućem razdoblju sve češće govoriti tek o hrvatsko-srpskoj slozi i potrebi međusobnog upoznavanja, budući da je to moglo naići na simpatije ipak širega kruga.¹³³²

Težnju za međusobnim upoznavanjem, kulturnom suradnjom i razmjenom nisu, naime, otklanjali ni mnogi Frankovi sljedbenici. I jednome je Matošu bilo posve razumljivo i prihvatljivo zalagati se za kulturnu suradnju, pa je u više navrata pisao kako su čak i hrvatska i srpska književnost zajedničko blago oba naroda, jer oni dijele – isti jezik.¹³³³ To je, međutim, bilo posve različito od onoga što su zastupali pokretači i suradnici praške *Hrvatskoj misli* i zagrebačke *Narodne misli*.

A nekoliko mjeseci kasnije, pred kraj 1898. godine, u *Viencu* je objavljen proglas kojim je najavljen izlazak novoga časopisa, *Novoga doba*. U samome proglasu pokretači *Novog doba* nisu ni pokušali skriti kako su osokoljeni „moralnim uspjehom“ *Hrvatske misli*, pa „zajedno sa Srbima i Slovencima“ pokreću list koji će biti „daleko od plemenskih predrasuda“ i koji će obuhvatiti „dobrobit cijeloga naroda“. Uredništvo *Novog doba*, dakle, preuzima „sve agende 'Hrvatske Misli'“, pa će pretplatnici ugašenoga časopisa besplatno dobiti prva dva broja *Novoga doba*.¹³³⁴ I doista je na samome kraju 1897. ili početkom 1898. godine u „Zlatnom Pragu“ počeo izlaziti ideološki sljednik, upravo nastavak *Hrvatske misli*: časopis *Novo Doba: List sjedinjene hrvatske, srpske i slovenačke omladine za književnost, politiku i socijalna pitanja*. Već podnaslov *Novog doba* jasno je govorio o primarno političkom karakteru lista, te je odavao i nacionalno-političko opredjeljenje njegovih nakladnika i glavnih suradnika. *Novo doba* je snažno zagovaralo tzv. narodno jedinstvo Hrvata i Srba te njihovu bliskost sa Slovencima. Ta je orijentacija bila očita već iz naslovnice časopisa, na kojoj je naslov lista bio otisnut latinicom i ćirilicom. Prvi je broj datiran prosincem 1897., a iz *Hrvatske misli* su preuzeti ne samo ideološka orijentacija, nego i urednički i suradnički krug. Novopokrenutome je listu kao urednik i nakladnik označen Vice Iljadica Grbešić. Uvodnik novoga časopisa opet je napisao Stjepan Radić, koji je pohvalio novi duh koji izvire iz *Hrvatske misli* i almanaha *Narodna misao*.¹³³⁵ Urednik Iljadica Grbešić – koga će Ante Tresić Pavičić podrugljivo zvati „Hiljadicom“, domećući kako je, iako Hrvat i katolik, u gimnaziji bio „ovejani Srbin“, na zagrebačkom sveučilištu pravaš, a u Pragu „nekad narodnjak, nekad srbo-hrvat, nekad jugoslaven i slaven i panslaven“ – istaknuo je kako su Hrvati i Srbi jedan

¹³³² Usp. M. GROSS, „Studentski pokret 1875-1914“, 460.-461.; J. ŠIDAK, „Hrvatsko pitanje u Habsburškoj Monarhiji“, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb, 1973., 34.

¹³³³ Opš. T. JONJIĆ, „Antun Gustav Matoš“, 36., 42., 47., 54., 55.-56., 70.

¹³³⁴ „Poziv“, *Vienac*, 29/1897., br. 50, Zagreb, 11. XII. 1897., 808.

¹³³⁵ ANONIMNO, „Novo Doba“, *Novo doba*, 1/1897-98., br. 1, Prag, prosinac 1897., 1.-6.

narod; jedna im je duša i jedan zajednički jezik,¹³³⁶ a Milan Marjanović je pod pseudonimom pisao u prilog hrvatsko-srpskome kulturnom jedinstvu.¹³³⁷

Naravno, bila je to tek priprava za ozbiljan budući rad, o kome je početkom 1898. Stjepanu Radiću iz Zagreba pisao Ivan Lorković: tek slijedi zasnivanje rada na socijalnoj i gospodarskoj organizaciji u pravome smislu riječi. Ona se ne će naslanjati samo na inteligenciju, jer je pravo polje rada zapravo seljaštvo. Dajući oduška svojoj mržnji na inteligenciju i veličajući Pribičevićeve misli, Lorković je ovako objašnjavao strategiju: „Znam, da se od inteligencije nemamo ničemu nadati, i ja ju naprosto mrzim iz dna duše, ko našu gnjilu, obrezanu inteligenciju, a mrzim ju zato, što ljubim narod, puk. Ja ću se zato i svagda veseliti, kad dobije burmuta ili mirisava cvijeća, ali onako savršena, kako je izašlo iz Pribičevićeve ruke. Nije nama stalo do toga, da pokažemo, kako je 'cijelo Slavenstvo uz nas', nego do toga, da upoznamo naš svijet sa slavenskim životom, koliko se može to učiniti u listu, a može se mnogo.“¹³³⁸

Sva ta previranja iz 1896./97. godine pokazuju da nije u krivu bio član književnog odbora za izdavanje almanaha *Hrvatski dom*, filolog i književni povjesničar Ivan Milčetić, kad je 1897. godinu označio kao prijelomnicu „za dalju orijentaciju omladine: ili k ekskluzivnom hrvatstvu, koje prevladava, ili ka jugoslavenstvu, koje ne odstupa“.¹³³⁹ Očito je i na to mislio i Rene Lovrenčić kad je 1897. godinu uzeo kao trenutak kad se „manifestiraju nove političke tendencije“ u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji.¹³⁴⁰ One su se jasno ogledale i u političkome životu, što također slabi općenito prihvaćenu tezu o nekom presudnom utjecaju skupine sveučilištaraca.

Te godine je, naime, započela i organizirana suradnja obzoraša i domovinaša u banskoj Hrvatskoj, a u Dalmaciji je prigodom izbora za Carevinsko vijeće u ožujku 1897. između Narodne hrvatske stranke i Stranke prava postignut sporazum o podjeli izbornih okruga. Pod dojmom činjenice da su to bili prvi izbori na kojima nijedan autonomaš nije izabran u Carevinsko vijeće, u dijelu dalmatinskog pravaštva pokazuju se nagovještaji spremnosti ne samo za nastavak suradnje s narodnjacima, nego i za drugačiji odnos prema Srbima, što će godinu kasnije pridonijeti raskolu u toj stranci i nastanku dalmatinske Čiste stranke prava. Ne računajući naprednjačku mladež koja je još uvijek bila na marginama političkog života, u banskoj Hrvatskoj nije bilo još nikakvih naznaka srpskoga približavanja Hrvatima: tamo su kotari sa srpskom većinom nastavili tradicionalnom potporom režimu, iako su obzoraši svoje popuštanje srpskim zahtjevima tumačili baš kao sredstvo kojim bi se srpsku manjinu odtrgnulo od suradnje s Khuenom i mađaronima. No, to novomu naraštaju nije bilo zapreka da još zdušnije propovijeda hrvatsko-srpsku slogu: nebitno je što Srbija i Srbi vode srpsku politiku, glavno je da Hrvati nastupaju „hrvatsko-srpski“ odnosno jugoslavenski.

¹³³⁶ V. ILJADICA GRBEŠIĆ, „Malo razgovora“, *Novo doba*, 1/1897-98., br. 1, 36.-38., br. 2, 80.-85., br. 3-4, 139.-142. Spomenute ironične opaske Tresića Pavičića v. u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 376.-377.

¹³³⁷ SPERANS [M. MARJANOVIĆ], „Mladost“, *Novo doba*, 1/1897-98., br. 3-4, Prag, veljača 1898., 155.-158.

¹³³⁸ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 180, str. 295.-297.

¹³³⁹ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 73.

¹³⁴⁰ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 7., 45.-46.

Prate to i događaji na kulturnome planu: sve brojniji su hrvatski književnici koji govore o zajedničkoj hrvatsko-srpskoj književnosti. Veličaju se srpski pisci, slavi se srpska književnost i njezin tobože „narodni duh“. Čak se je i u anketi *Novoga vieka* koji je tada još zastupao pravaška, frankovačka gledišta, znalo ustvrditi da je Gjalski veliki pisac i da je navrnio hrvatsku književnost na put koji je blizak hrvatskomu, ali to još nije: „Polazeći sa stanovišta narodnog duha ne možemo uzljubiti Gjalskijev način pisanja, budući čuvstva njegovih junaka niesu identična s onim Kosovke djevojke.“¹³⁴¹ Mitski lik djevojke koja nema zapravo nikakve veze s hrvatskom poviješću i hrvatskom narodnom predajom pretvoren je tako u mjeru hrvatstva. Jedva desetljeće kasnije hrvatski će umjetnici prisezati srpskomu caru Lazaru i pozivati na „osvetu Kosova“. Svojevrsni prijezir prema hrvatskoj književnosti i sram zbog nje koji je odisao sa stranica publikacija „praške“ i „zagrebačke“ skupine, Jakša Čedomil je ironično objašnjavao time što ljudi koji je tako preziru, tu književnost zapravo i ne poznaju, a „valjda i zato, što ju nisu upoznali iz francuzkih i talijanskih djela“, pa zato „jadikuju, da smo malen narod, da nismo ni za što, pa traže, ne bi li taj narod bio veći, ne bi li ga proširili i po Srbiji. Zaboravljaju, da su Hrvati, hoće da budu jedino Slaveni... vriede nešto i Srbi, ali sami Hrvati slabo. Da im rečeš, da na kulturnom i književnom polju vriedimo i nešto sami po sebi, da smo pače i napredniji od Srba, nasmijali bi ti se i krstili te šovinistom.“¹³⁴²

No, *Novo doba* se nije ograničavalo samo na polemiku s *Viencem, Katoličkim listom* (koji je ustajao protiv modernizma, ali mu nije smetala jugoslavenska orijentacija većine modernističkih listova!) ili s tradicionalističkim Tresić Pavičićevim *Novim viekom*, koji je protiv Mladih vodio ogorčenu borbu, nego je osuđivalo i u međuvremenu pokrenutu bečku *Mladost*. Takva kakva jest, za *Novo doba* ona je u najmanju ruku list „preuranjen za naše općinstvo“, a nedostatak mu je i to da umjesto promjena zagovara dekadansu i „zablude evropske kulture: tlapnje, sanjarenja, instinkte i životinjski dio čovjeka.“¹³⁴³ No, koliko god je nastupio bučno, i taj novi list praške skupine brzo se ugasio. Posljednji broj (trobroy 8-10) *Novoga doba* izišao je u srpnju 1898. godine:¹³⁴⁴ sami po sebi ni „Pražani“ nisu mogli postići nikakve trajnije rezultate.

¹³⁴¹ Svinimir SAMOBOR i Branko SAMOBOR, „Odgovori na upite 'Novoga Vieka'“, *Novi viek*, 3/1898., br. 4, 15. VIII. 1898., 254.

¹³⁴² J. ČEDOMIL, „Odgovor dr. J. Čuke (Jakša Čedomil)“, *Novi viek*, II., 1898., 630.-632. u: *Izabrana djela Čedomila Jakše, sv. II., O književnosti*, Zagreb, 1944., 111. Čedomil je 1900. u *Viencu* pisao: „Naša književnost ima biti hrvatska književnost, a to joj ne će smetati, da bude velika i svjetska. Obazrite se oko sebe, što vidite? Skup različnih narodnih knjiga, kojima se ipak slava raznosi po cielom svijetu. Evo vam na sjeveru Ibsena i Björnsona, eno vam u Rusiji Dostojevskoga i Tolstoja, eno vam u Italiji Manzoni i Fogazzara. To su sve ljudi svjetskoga glasa, ali u njihovim djelima ćeš raspoznati karakteristiku i osebnost naroda, u kom su nikli, a ta karakteristika, ta osebnost pomogla im je, da se dovinu do svjetske slave. – Čovjek ostaje uvijek čovjekom, gdje god živio, ali čovjek u Hrvatskoj ima biti Hrvat, kao u Italiji Talijanom i u Rusiji Rusom. Takvim su ga i Bog i narav učinili, pa ga nitko ne će moći razčiniti.“ (J. ČEDOMIL, „Stari i mladi“, *Vienac*, 32/1900., 76.-78. u: *Izabrana djela Čedomila Jakše, sv. II.*, 106.-107.)

¹³⁴³ ANONIMNO, „Bilježimo“, *Novo doba*, 1/1897-98., br. 1, Prag, prosinac 1897., 48.; SPERANS [M. MARJANOVIĆ], „Mladost“, *Novo doba*, 1/1897-98., br. 3-4, Prag, veljača 1898., 155.-158.

¹³⁴⁴ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 103. M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 20. tvrdi da se je list ugasio izlaskom petoga broja.

Od *Hrvatske misli*, koja se je počela tiskati navodno u 2.000 primjeraka, velika su očekivanja imali ne samo pripadnici „praške skupine“ Mladih, nego i pripadnici ostalih dviju skupina koje je književna historiografija u pravilu stvrstavala u bečku (bečko-zagrebačku ili, kako bi htio Stanislav Marijanović, bečko-osječko-zagrebačku) te zagrebačko-karlovačku. No, upravo unutar bečke skupine odnosno unutar baš onoga njezina specifičnoga kruga koji S. Marijanović opisuje kao „Osječki krug hrvatskih modernista u Beču“ (a koji su sebe – kako se vidi iz jednoga pisma Dušana Plavšića – nazivali „die moderne kroatische Jugend“),¹³⁴⁵ bilo je naročito izraženo nezadovoljstvo uređivačkom koncepcijom *Hrvatske misli*. Najdinamičniji u toj skupini bio je Dušan Nikolajev Plavšić. U njegovu je krugu, po svemu sudeći još u Osijeku, dakle prije dolaska u Beč, zasnovano pokretanje časopisa koji će se uskoro pojaviti pod nazivom *Mladost*.¹³⁴⁶ Plavšić je već 1894. uhićivan zbog protumađarskih demonstracija, a 1895./96. planirao je niz akcija kojima bi se potaknulo organiziranje hrvatskih učenika i sveučilištaraca. Godine 1896. planirao je objaviti i brošuru pod naslovom *Hrvatski đak, njegov život i odnošaj prema javnosti*.¹³⁴⁷

Po vjeri pravoslavac, Plavšić je u to doba imao snažno naglašen hrvatski nacionalni osjećaj, a ujedno i ambiciju da se afirmira na kulturnome planu. Ta se ambicija nije ugasila, nego se je dapače još više razvila njegovim dolaskom u Beč i pristupanjem tamošnjemu Hrvatskome akademskom društvu *Zvonimir*, u kojem je skrbio o društvenoj knjižnici. To je inače bilo najbrojnije hrvatsko akademsko društvo izvan domovine, a povremeno je objavljivalo svoje almanaha, od kojih je posljednji izišao 1889. godine.¹³⁴⁸ Plavšić je u siječnju 1896. u *Zvonimiru* održao predavanje pod naslovom „Pregled razvoja hrvatske književnosti u godinama 1893. 94. i 95.“, u kojem je sažeo svoje literarne poglede. No, njegova ocjena, iako kritična, nije bila negatorska. Zaključio ju je riječima: „Za sada sa sigurnošću možemo kazati, da je već danas hrvatski narod najkulturniji na balkanskom poluotoku, a mi bi samo željeli, da još postane ono, što je i zavrijedio, naime kulturni vodja!“¹³⁴⁹

U Beču se je već 1895. pojavila zamisao o pokretanju moderne književno-umjetničke smotre, usporedno sa sličnom zamisli u Zagrebu.¹³⁵⁰ Plan nije bio razrađen ni koncepcijski ni financijski, pa je u jesen 1896. u sklopu bečkoga Književnog zbora HAD *Zvonimir* počelo prikupljanje literarnih priloga za almanah koji se je trebao pojaviti početkom 1897. godine.¹³⁵¹ Fizički potisnuti iz domovine, ti su hrvatski studenti imali potrebu pokazati što i koliko mogu. Nesumnjivo su htjeli pokazati da nisu poraženi niti su napustili bojište. No, njihove se ambicije nisu ograničavale samo na to, nego su htjeli i dalje utjecati na kulturno-političke događaje. Uzbudivala su ih i previranja u bečkim umjetničkim krugovima, sukobljavanja i secesija velikog

¹³⁴⁵ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 11.

¹³⁴⁶ Isto, 13.

¹³⁴⁷ Isto, 77.

¹³⁴⁸ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 11.

¹³⁴⁹ Rukopis predavanja sačuvan je u: HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, k. 40.

¹³⁵⁰ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 27.

¹³⁵¹ Popis članova zbora s nizom podataka v. u HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, Razno gradivo, inv. br. 14/69. Popis članova donio je i S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 168.-169.

broja tamošnjih umjetnika. Očima mladih hrvatskih književnih i likovnih poletaraca nije promaknulo da su bečki umjetnici odjednom došli pod svjetla pozornice, imponirala im je sloboda koja su propovijedali i nesputanost koja je davala prostora talentu, a nerijetko prikrivala nedostatak naobrazbe, vještine i marljivosti. Bio je to uzor koji nije lako ne slijediti. Zato se je tim almanahom kanila „podati neka slika moderne hrvatske književnosti“, pri čemu će i vanjski izgled odnosno grafičko uređenje publikacije težiti tomu da se ta slika dade u „dostojnu ruhu“.¹³⁵²

No, umjesto almanaha, te godine izići će prvi broj *Mladosti*. Marijanović navodi: „Već iz Plavšićevih zasnova časopisa u 1896. god. i koncepta pozivnog pisma suradnicima 'Zvonimirova' jub.[ilarnog] almanaha (...) jasno se nazire estetska i urednička podloga časopisa 'hrvatske moderne mladosti', tj. buduće 'Mladosti': bit će reprezentativno glasilo svih triju generacija mladih, bez obzira na njihovu misaonost i stranačku pripadnost, za društveno-politička pitanja i modernu, domaću i stranu, književnost; časopis će izlaziti pod imenom 'Mladost' u Beču ili Zagrebu, bogato likovno opremljen, s dekorativnim omotom (secesija!) i udruživat će likovne umjetnike u realizaciji takvog periodičkog izdanja. Već 1896/7. nazirao se i njegov urednički i suradnički krug; manje više Osječko-zagrebačka skupina triju generacija u 'Zvonimiru', odnosno u Književnom zboru od 1895/6 (Bašagić, Bučar, Dežman, Gojtan, Hrčić, Javand, Jelavić, Jeny, Livadić, Miletić, Pilar, Plavšić, Schmidt Jugović, Špicer, Treščec Branjski, Velikanović, A. Weber), sve imena koja su najavljena i oglašena za suradnike u 1. sv. 'Mladosti!'“¹³⁵³ Iz toga, dakle, proizlazi da su pokretači *Mladosti* razmišljali o pokretanju lista u Beču ili u Zagrebu već 1895., kad je slična zamisao postojala i među zagrebačkim pripadnicima pokreta Mladih, pa su ih u tome omeli događaji skopčani sa spaljivanjem mađarske zastave.¹³⁵⁴ Ivan Lorković je u veljači 1896. pisao Stjepanu Radiću koji se je nalazio u bjelovarskome sudbenom zatvoru, o pripremama prvoga broja „našega lista“, o svojim razgovorima s Dežmanom o tome te o temama koje on misli obraditi.¹³⁵⁵

Radilo se je baš o spomenutom „zagrebačkom pothvatu“ koji je, ako je suditi po imenima suradnika, trebao književnosti i umjetnosti posvećivati ipak manje prostora od onoga što su im namijenili Plavšić i Jeny. Zamisao o pokretanju lista je i u Beču obnovljena 1896., a kad je počela izlaziti praška *Hrvatska misao*, pripadnici „bečke skupine“ su, po svemu sudeći, pomislili da će taj praški časopis postati tribinom koja će zadovoljiti i njihove težnje, ali su se razočarali kad su vidjeli da se *Hrvatska misao* bavi samo politikom. Razočarao ih je i *Novi viek*, od koga su također imali znatna očekivanja.¹³⁵⁶ Zato je došlo do priprema za izdavanje almanaha odnosno

¹³⁵² S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 77.-79.

¹³⁵³ Isto, 79.

¹³⁵⁴ „Uprava 'Mladosti': 'Našim napadačima!' Beč, u prosincu 1897.“, *Mladost*, sv. 1, Beč, 1.1.1898., nepagin. Proglas je objavljen i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 157.-159. Usp. V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 27.-28. To je ponovio i M. Dežman u članku „Dekadentske težnje u hrvatskoj literaturi“, *Život*, knj. II., sv. 3, Zagreb, rujan 1900., 108.-112.

¹³⁵⁵ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 83, str. 170.-171.

¹³⁵⁶ „Uprava 'Mladosti': 'Našim napadačima!'“ Iste je misli u nepotpisanome članku „Dekadentske težnje u hrvatskoj literaturi“ 1900. u *Životu* ponovio i Dežman. I taj tekst je pretiskan u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VIII., 91.-98.

potom do pokretanja *Mladosti*. Početkom studenoga 1897. razasli su pozivi na suradnju, u kojima je sažeto navedena koncepcija budućeg časopisa te je naglašeno da se on politikom ne će baviti „nego znanstveno“.¹³⁵⁷ „Poziv“ na suradnju u tom časopisu, koji je datiran u Beču, početkom prosinca 1897. godine, tiskan je u 12.000 primjeraka, a dostavljen je časopisima, kavanama, knjižnicama i čitaonicama te velikom broju pojedinaca.¹³⁵⁸ Objavljen je u *Viencu*, a prema „Pozivu“, među onima koji su već obećali suradnju, bili su i neki ugledni strani autori, ali i – Ivo Pilar.¹³⁵⁹

Uobičajilo se držati da je glavnu ulogu u tom pothvatu imao Milivoj Dežman, čije su neke misli doista ugrađene u proglas o pokretanju lista, a Plavšić i družina su ga čak nagovarali da se prihvati uredništva.¹³⁶⁰ Kao urednika *Mladosti* ili bar kao „dušu“ toga časopisa navodi ga većina autora koji se bavi razdobljem moderne.¹³⁶¹ No, protivno pretežnom dijelu literature, ali zato dosta uvjerljivo, N. Košutić Brozović je Dežmana proglasila „ideologom artističkog krila moderne“, ali je ustvrdila da su pravi pokretači lista ipak bili Plavšić, Jeny i Schmidt Jugović.¹³⁶² Njezino je mišljenje u znatnoj mjeri prihvatio i Stanislav Marijanović, koji tvrdi da Dežman jest bio suorganizator pokreta Mladih u Beču, ali u odnosu na *Mladost* ostao je tek suradnik koji se u programskom smislu ipak razilazio od pokretača časopisa. Pravi pokretači lista su, prema njegovu mišljenju, bili Plavšić i Jeny, dok je i Schmidt Jugović u prvo vrijeme fungirao kao pokretač. Zapravo je trebao biti financijer, no ubrzo je otpao u svakom pogledu.¹³⁶³

Urednici će, dakako, kasnije tvrditi da je puka slučajnost što se časopis zove jednako kao i Münchenska *Die Jugend*: Plavšić je Nevenki Košutić Brozović pisao da je više nalikovao časopisima *Wiener Rundschau* i *Die Zeit*.¹³⁶⁴ *Mladost* je tiskana u Dioničkoj tiskari u Zagrebu, a u Beču je imala navodno „raskošne“ uredničke prostorije.¹³⁶⁵ Činjenica da su one u početku bile smještene u Turskoj ulici (Türkengasse 23) mnogi će protivnici koristiti kao naizgled duhovitu polemičku batinu protiv toga časopisa.¹³⁶⁶ List je izlazio u nakladi od 1.200 do 1.500 primjeraka, pri čemu je prvi broj dotiskan u dodatnih 500 primjeraka. Tiskan je na istome papiru na kojem su

¹³⁵⁷ Jedan takav poziv, datiran u Beču 9. studenoga 1897. i potpisan Jenyjevim inicijalima, iste je godine objavio Kerubin Šegvić u članku „Nakon pet mjeseci“, objavljenom u *Novome vieku*. Usp. *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 152.-153.

¹³⁵⁸ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, 233.

¹³⁵⁹ Tekst „Poziva“, prenesen iz *Vienca*, 29/1897., br. 51, 18. XII. 1897., 823.-824. objavljen je u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 130.-133. Usp. faksimil u: S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 100.

¹³⁶⁰ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 28.-29.

¹³⁶¹ Usp. V. LUNAČEK, „Dva književna pokreta“, *Savremenik*, 1907., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. X., 165.; I. HERGEŠIĆ, „Mladi u hrvatskoj književnosti 1897.-1907.“, *Obzor*. *Spomen-knjiga*, 127.; M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 60.; i D. JELČIĆ, *Povijest hrvatske književnosti*, 174.

¹³⁶² N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, 232. ISTA, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 440.-441.

¹³⁶³ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 95., 108., 149., 178.-179., 180.-182.

¹³⁶⁴ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, 255.

¹³⁶⁵ I. HERGEŠIĆ, „Hrvatska moderna“, 52.

¹³⁶⁶ Ta adresa uprave bila je označena u svescima 1 i 2, dok je u svescima br. 3-6 navedeno kako je sjedište uprave u bečkoj Wollzeile 20.

tiskana izdanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti,¹³⁶⁷ što govori ne samo o ambicioznosti, možda a i pretencioznosti njezinih pokretača, ali svakako o njihovu mladenačkom zanosu koji nije u dovoljnoj mjeri računao s pravim razmjerima interesa publike i s njezinom spremnošću da pretplatom sufinancira izlaženje lista.

Ambicije pokretača i strast s kojom su ušli u osnivanje tog časopisa, o kojima svjedoči njihovo obraćanje nekima od tada vodećih europskih modernista, prilično pouzdano sugeriraju kako bi se *Mladost* pojavila sve i da se pripadnici „praške skupine“ nisu primarno bavili politikom. No, bila je točna ocjena pripadnika „bečke skupine“, da se časopis njihovih praških kolega u prvom redu posvećuje političkim, gospodarskim i sociološkim temama, dok se „bavi književnim pitanjima samo uzgredno“.¹³⁶⁸ Jer, i pored najave praškog lista da će *Hrvatska misao* donositi i literarne priloge „nije u listu osim poznatog programatsko-manifestacijskog članka Milana Šarića 'Naša književnost' te Dežmanove sociološke analize 'O hrvatskim književnim prilikama' gotovo ništa tiskano s područja literature.“¹³⁶⁹ A još je nešto govorilo o pravim preokupacijama „praške skupine“: likovna je oprema *Hrvatske misli* bila skromna i jedva je korespondirala s novim tendencijama u likovnoj umjetnosti. S *Mladosti* je bilo posve drugačije: „Bečanima“, poglavito onome dijelu te skupine koji se je okupljao oko Plavšića i Jenyja, umjetnost je bila na prvome mjestu, pa su oni htjeli da se to vidi kako iz opreme, tako i iz sadržaja njihova časopisa. Politika ih je zanimala puno manje od njihovih praških kolega, a u mjeri u kojoj su se njome pomišljali baviti, to nisu bili spremni činiti na otvoren i izravan način. Nije to nužno značilo da su bili apolitični, nego im je jednostavno umjetnost bila na prvome mjestu, dok je politika bila sporedna. Pogotovo su ih manje zanimale domovinske stranačke prilike, pa su neki od njih već tada u ograničenoj mjeri koketirali i sa socijaldemokratskim idejama.¹³⁷⁰

Nisu „Bečani“ htjeli sukob s „praškom skupinom“, nego su, baš naprotiv, priželjkivali suradnju s kolegama iz Praga,¹³⁷¹ jer bi se tako lakše oduprli napadajima Starih, olakšali distribuciju svoga časopisa i zasigurno postigli veći utjecaj. No, *Hrvatska misao*, onakva kakva je bila, potpuno politizirana i neliterarna, bila je povod odluci da više ne oklijevaju i da napokon

¹³⁶⁷ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, 232., 255. U tom tekstu autorica, pozivajući se na podatak dobiven od D. Plavšića, tvrdi da je naklada iznosila 1.500 primjeraka, dok u članku „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, str. 432. navodi kako je naklada bila 1.200 primjeraka, opet pozivajući se na – Plavšića. Drugim riječima, Plavšićevi podatci nisu nužno pouzdani.

¹³⁶⁸ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 31.

¹³⁶⁹ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 18. Šarićev je tekst objavljen u tri broja *Hrvatske misli* (god. 1/1897.), br. 5, 136.-138., br. 6, 191.-198. i br. 7-8, 219.-224. I Dežmanov i Šarićev članak, s manjim pogrješcima u prijepisu, donio je M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 111.-128., 129.-149. Šarićev je esej – kojemu je naslov „Hrvatska književnost“, a ne „Naša književnost“, kao što, začudo, misli Šicel – pretiskan i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 101.-117. Na istome je mjestu (str. 48.-60.) objavljen i Dežmanov članak.

¹³⁷⁰ Branka R. PRIBIĆ, „Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1892. do 1907.“, *ČSP*, 1/1969., br. 1-2, 117.

¹³⁷¹ Fran Hrčić je u drugoj polovici siječnja 1898. pisao Plavšiću kako se nada da će se odnositi s praškim kolegama popraviti. Usp. V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 29.

pokrenu *Mladost*.¹³⁷² Programsku orijentaciju njezinih pokretača najjasnije pokazuje upravo tekst spomenutoga „Poziva“ na suradnju.¹³⁷³ Iako je i ona zastupala misao o kulturnoj odnosno književnoj zajednici sa Srbima i Slovencima, *Mladost* je imala naglašenu dekadentsku i kozmopolitsku crtu. U proglasu kojim se najavljuje pokretanje lista i poziva na suradnju, ističe se da je „nastojanje umjetničko-kulturno, a ne političko“ te se apelira na primanje duha slobode kojim „diše nova književnost Zapada i Sjevera“. *Mladost* će se, kaže se dalje, zalagati za „duševnu zajednicu“ sa stranim narodima, među kojima su na prvome mjestu „slovenski narodi“, a pogotovo Srbi „koji su nam najbliži svojim ćućenjem, životom i jezikom“.¹³⁷⁴

Poruka je bila jasna: na politički se razvitak gleda u sličnome duhu kao što se na nj gleda među „Pražanima“, ali s neusporedivo manje interesa i sa slabijim intenzitetom; na prvome je mjestu umjetnost. O tome će svjedočiti i struktura priloga uvrštenih u časopis (riječ je ponajprije o zapadnoeuropskim književnicima!), kao i popis osoba kojima su se pokretači poimence obratili molbom za suradnju. Među njima su bila vodeća europska književna imena. Mnogi nisu odgovorili, ali su odgovorili neki od tada najvećih.¹³⁷⁵ No, uza sve to, kako primjećuje N. Košutić Brozović, pokretači *Mladosti* su zagovarali modernizam, ali pritom nisu bili načistu ni s njegovim sadržajem, a ni s njegovim odnosom prema prirodnom razvitku nacionalne književnosti.¹³⁷⁶

Ivo Hergešić drži da je u pravu bio Artur Benko, koji je pod pseudonimom Artur Grado u članku „Mlada Hrvatska“, koji je objavljen u 4. svesku *Mladosti*, s ironijom opisao suradnike toga časopisa. Benko je u to doba bio dio bečke studentske jezgre koju su uz njega, Pilara i Dežmana, činili još Ivan Miličević, Osman Nuri Hadžić i Safvet-beg Bašagić.¹³⁷⁷ Prema Benkovu mišljenju, oko *Mladosti* se je kupila „legija mladih ljudi, velikih sanjara, koji su se pohvatali u svom poletu kojekuda. Jedni su zapeli u Švedskoj, drugi u Rusiji, treći u Parizu, četvrti u Orijentu – i svi jednako plaču za izgubljenom energijom života. A ima ipak nešto nova u ovom nervoznom drhtaju mladih ljudi. Ima dapače nešto energije. I možda da danas sutra izađe iz našeg kola još

¹³⁷² M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 35.-36. piše: „'Mladost' je pokrenula grupa bečkih studenata, poslije dužeg pregovaranja s praškom grupom. Oni su mislili, da će biti lakše okupiti mlađi svijet oko književnog lista nego oko političkog. Već od kraja 1896. godine skupljali su se rukopisi za jedan literarni almanak, koji je imao da izda 'Zvonimir', poznato dačko društvo, ali do izdanja nije došlo. Kad su Pražani izašli s 'Hrvatskom Misli', u kojoj je Ivanov objavio svoj članak o hrvatskim književnim prilikama, a Bečani su vidjeli, da praška grupa stavlja težište na politički i ekonomsko-socijalni rad, odlučili su pokrenuti poseban književni list 'Mladost'.“

¹³⁷³ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, 234.-235.

¹³⁷⁴ „Poziv“, *Vienac*, 29/1897., br. 51, 18. XII. 1897., 823.-824.

¹³⁷⁵ „Od [...] spoznaje do njezine realizacije, tj. do izravnog napajanja na izvorima, trebalo je učiniti još samo jedan korak – a taj je korak već krajem 1897. učinila bečka *Mladost*, čiji su se pokretači, s prepotentnošću i drskošću koja je jedna od najvećih snaga svih mladih idealista, usudili da za svoju grandomanski zamišljenu, ali materijalno neosiguranu buduću smotru pozovu na suradnju niz najvećih imena tadanje evropske književnosti, i to prvenstveno francuske. Nije važno što im mnogi nisu odgovorili, nije važno što im ni oni koji su odgovorili nisu poslali (ili zbog kratkotrajnosti *Mladosti* nisu stigli poslati?) svojih priloga – važno je da su se mnogi odazvali, i to srdačno odazvali. A imenom jednog Zole ili Lemaîtrea na listi svojih suradnika nije se dotad mogao podičiti nijedan naš list.“ (N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 626.)

¹³⁷⁶ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, 235.

¹³⁷⁷ Ante MARTINOVIĆ, „Ivan A. Miličević“, *Napredak – hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1929*, 18/1929., Sarajevo, 1928., 203.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 116. Usp. V. JURČIĆ, „Bašagić kao predvodnik svoga vremena (Nacrt književne studije)“, *Hrvatska misao*, 2/1944., br. 11-12, Sarajevo, studeni-prosinac 1944., 345.

čestita generacija – zdrava – jer se iskušala u bolesti.¹³⁷⁸ Iako oko toga Benkova članka u literaturi postoje nedoumice – neki ga pisci, naime, drže svjesnom provokacijom ili čak rugalicom – Hergešić nije jedini koji ga uzima posve ozbiljno, a Šicel smatra kako Dežmanov uvodnik iz prvoga sveska i taj članak (iako „pomalo kontroverzan“) zapravo predstavljaju program *Mladosti*,¹³⁷⁹ iako se je uredništvo od njega – oprezno ogradilo.

Pripadnici „praške skupine“ bečki su časopis dočekali s rezervom i tihom nenaklonošću, a ni zagrebački tjednik *Narodna misao* nije mogao odoljeti tomu da *Mladost* već u veljači 1898. proglasi suvišnim, pače štetnim i nenarodnim listom.¹³⁸⁰ Svjesno toga da su negodovanja i predbacivanja motivirana političkim, a ne kulturno-umjetničkom razlozima, uredništvo *Mladosti* je na napadaje *Narodne misli* odgovorilo da je *Mladost* književna, a ne politička smotra, pa će bez obzira na sve prigovore nastaviti ići svojim putem. A što se tiče prigovora da je previše kozmopolitska, a premalo narodna, istaknuto je kako su na suradnju u njihovu časopisu pozvani i hrvatski i srpski i slovenski pisci, „a dapače mi imamo malo ne isti program kao 'Narodna misao' – ova u politici, mi u umjetnosti“. Međutim: „Na neke pokuse da se nas povuče na političko polje, ne ćemo reagirati. Umjetnost može biti narodna, ali ne smije biti stranačka, jer tim postaje pamflet. O pitanju u koliko je književnost nacionalna, govorit ćemo prigodom.“¹³⁸¹

Aluzija na hrvatsko-srpsko-slovensku kulturnu suradnju nije mogla biti očitija, a obrambena uloga tog odgovora bila je bjelodana, iako je zanimljivo da se u njemu nije tvrdilo kako su Hrvati i Srbi, možda i Slovenci tek jedan narod. Bio je ožujak 1898. i *Mladost* je grcala u dugovima, a već idućeg mjeseca Plavšić (i Pilar!) krenut će u potragu za novčanom pomoći u Prag. Iako se je, dakle, na verbalnoj razini zastupala ista politička orijentacija, to ipak nije bilo isto: ono što je proklamirala *Mladost* zapravo je bilo ipak puno manje od onoga što su propovijedali praški časopisi. O tome ništa ne svjedoči tako jasno kao bibliografija časopisa: u *Mladosti* je objavljen niz slovenskih priloga, tiskanih listom na slovenskom jeziku, dok je svega par priloga srpskih autora i o srpskoj kulturi. Nema nijednoga teksta koji bi bio programatske naravi u uskome, političkom smislu, a u biti nema zapravo u čitavu časopisu ni jednoga teksta

¹³⁷⁸ Artur GRADO [A. BENKO], „Mlada Hrvatska (Laka studija)“, *Mladost*, 1/1898., sv. 4, Beč, 15. II. 1898., 177.-187. Usp. I. HERGEŠIĆ, „Hrvatska moderna“, 54. Benkov članak donosi i M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 176.-191., a objavljen je i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 394.-405.

¹³⁷⁹ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 62. M. BOŠNJAK, „Hrvatska intelektualna omladina“, 46. napominje da je Benkov članak „pisan s namjerom da se mlade izvrgne ruglu, što uredništvo nije ni zamijetilo.“ Vrijedi uočiti da je M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 176. držao kako je uputno ograditi se ne samo napomenom da ga je i uredništvo *Mladosti* donijelo s izričitom mentalnom rezervacijom, nego i napomenom da je Benkov tekst „više ironičan nego pouzdan“. J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 136. drži, međutim, da je čitava „bečka skupina“ dijelila baš Benkove „pogleda i konstatacije“. N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, 248.-250. smatra da Benko uopće nije shvaćao modernu književnost, i da je njegov članak samo škodio modernističkom pokretu. Na drugome mjestu ona piše kako se iz Benkova članka ne može razaznati čak ni njegov odnos prema pojavama kojima se u članku bavi. (N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 436.-437., 570.-571.)

¹³⁸⁰ ANONIMNO, „Mladost“, *Narodna misao*, br. 8, Zagreb, 29.I.1898., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 173.-175. Anonimna replika na odgovor Uprave *Mladosti* pod istim je naslovom objavljena i u *Narodnoj misli* od 28. II. 1898. Usp. u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 194.-195.

¹³⁸¹ „Uprava 'Mladosti': 'Da se razumijemo“, *Mladost*, 1/1898., sv. 3, Beč, 1. II. 1898., nepagin. Usp. I. HERGEŠIĆ, „Hrvatska moderna“, 53.; V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 33.

koji bi se otvoreno i jasno zalagao za hrvatsko-srpsko (eventualno i slovensko) narodno jedinstvo.

Hrvatskim zagovornicima tzv. narodnog jedinstva to ne će promaknuti, pa će *Novo doba* isticati da ono modernizam shvaća drugačije od onoga kako ga shvaća skupina oko *Mladosti*. Časopis „bečke skupine“ je za *Novo doba* bio jednostavno nepotreban i preuranjen list, odnosno – kako se navodi u srpnju 1898., kad je *Mladost* zapravo već prestala izlaziti – „nesolidni pothvat dvojice, trojice, koji u đaćkom životu u Beču ne igra nikakove uloge, ne vrši nikakove zadaće“, nego je jednostavno plod lošega utjecaja Beča.¹³⁸² *Mladost* je tada zapravo već utrнула – iako se još nije znalo da se nikad više ne će ni pojaviti – pa je to bila poruka ne toliko njezinu uredništvu, koliko njihovim istomišljenicima. Ideološka i nacionalno-politička boja članaka objavljenih u tom časopisu pokazuje kako je ispravna ocjena hrvatske književnice židovskog podrijetla, Osječanke Vilme Vukelić, koja je zabilježila da se je ta skupina bečkih studenata dijelom oslanjala na bečku Modernu, a dijelom na socijaldemokratsku ideologiju, dok je Plavšić isticao kako časopis *Mladost* „nije bio vezan ni uz kakav program, služio je isključivo literarnoj i umjetničkoj svrsi, stajao izvan bilo kakve dnevne politike“.¹³⁸³

Politike u uskome značenju tog pojma nije bilo ni u Plavšićevoj i Jenyjevoj zamisli iz lipnja 1898., da se u Zagrebu zasnuje „Prvo hrvatsko-srpsko-slovensko književno društvo“ koje bi u obliku dioničarskog društva odgajalo publiku u umjetničkom smislu, promicalo savez umjetnosti i života, bavilo se literaturom, umjetnošću, znanošću i pitanjima modernoga života, samo ne politikom.¹³⁸⁴ Guido Jeny je i 1955. godine – kad je moglo biti pragmatično tvrditi i drugačije – potvrdio da pokretači tog časopisa nisu imali politiku u prvome planu, štoviše: Plavšić je „često lebdio u pjesničkim i političkim oblacima, u estetskim fumisterijama“.¹³⁸⁵

To je ono što će dijelom dovesti i do njihova razilaženja s drugim dijelom „Bečana“ odnosno Milivojem Dežmanom i krugom oko njega,¹³⁸⁶ iako ni Dežman nije bio pristaša potpune politizacije, niti je dijelio političke poglede s pripadnicima „praške skupine“. To se jasno vidi i iz njegova pisma Stjepanu Radiću, pisanoga vjerojatno 1897. godine, u kojem poriče tezu da su Hrvati i Srbi jedan narod. Moguće je da će razvitak ići u tom smjeru, ali sada se većina Hrvata i Srba ne osjeća tako. *Hrvatskoj misli* je Dežman prigovorio da „grize gdje i nije potrebno“, a

¹³⁸² -k, „[Dopis] Beč, 7. srpnja“, *Novo doba*, 2/1898., br. 8-10, Prag, srpanj, 1898., 370.-376. Usp. i anonimni osvrt *Novog doba*, 1/1897., br. 1, 48. pod naslovom „Bilježimo“, u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 140., a potom i Marjanovićev članak objavljen pod pseudonimom SPERANS, „Mladost“, *Novo doba*, 2/1898., br. 3-4, 155.-158., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 166.-170. Ponovno je taj praški list kritizirao *Mladost* u anonimnom članku „Da nas razumiju“, *Novo doba*, II/1898, br. 8-10, 398.-401., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 387.-391. Usp. i M. MARIJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I, 31.

¹³⁸³ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 183.-184.

¹³⁸⁴ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 34.-35 vjerojatno s pravom u tome vidi zametak *Života* koji će se pojaviti dvije godine kasnije. No, ipak, drugo je pitanje, je li ta zamisao uopće bila originalna odnosno smije li je se pripisati pripadnicima „bečke skupine“. U pismu Stjepanu Radiću, Živan Bertić je, primjerice, u travnju 1897. komentirao neko Lorkovićevo pismo iz Zagreba te se je usprotivio zamisli o stvaranju „Hrvatsko-srpskog literarnog društva na sveučilištu“. (*Korespondencija Stjepana Radića*, I, dok. 158, str. 270.-271.)

¹³⁸⁵ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 186.

¹³⁸⁶ Kao što ćemo vidjeti kasnije, zasad se samo iz indicija može pretpostavljati kako je Pilar u tom prijeporu ipak bio bliže Dežmanu, makar nije prekinuo veze ni s Plavšićem i skupinom oko *Mladosti*.

svojim praškim kolegama napose to, da se odriču hrvatskoga državnoga prava. No, ono je sredstvo koje je važno i „prema gore“, ali napose „prema dolje“, jer je važno za narod i narodnu svijest. Sve u svemu, ocjenjuje Dežman: „Meni je jasno [da] prva etappa mora biti federalistička Austrija. Kad to isposlušemo mislit ćemo dalje. Kako, to je svejedno.“¹³⁸⁷

Ipak, u razilaženju pokretača *Mladosti* i dijela bečkoga kruga oko Dežmana ne treba podcijeniti ni možebitnu ulogu drugih, osobnih i poslovnih momenata, na čije postojanje upućuju Jenyjeve spekulacije o računima koje je Dežman navodno imao s Dioničkom tiskarom i o njegovu potkapanju kruga oko *Mladosti*.¹³⁸⁸ Međutim, neovisno o tome, ostaje nepobitna činjenica da je *Mladost* zastupala primarno artistički program, i da su u njezinim prilozima dominirali strani – pogotovo zapadnoeuropski – autori. Slavenski su, možda i protiv volje uredništva, bili u izrazitoj manjini.¹³⁸⁹ A dok se je „bečka skupina“ primarno bavila umjetnošću i njezinim odnosom prema svakodnevnom životu, listovi „praške skupine“ nisu donosili spomena vrijednih književnih priloga, dok su se drugih umjetničkih grana jedva doticali.

No, i oni su uspjeli osigurati nastavak svoje djelatnosti u domovini, ponajprije time što su privukli „nadašku skupinu“ odnosno tzv. nadaški pokret, koji se ubrzano raslojavao pod dojmom razlika i razilaženja između „praške“ i „bečke“ skupine. Riječ je, naime, o odvijetku omladinskog naraštaja koji je dobio naziv po časopisu *Nada* i po istoimenome đlačkom društvu, utemeljenom 1895. godine. Taj list učenika zagrebačke gornjogradske gimnazije nakon trećega je godišta zamijenjen *Novom nadom*.¹³⁹⁰ Njoj su kao nakladnici bili označeni Vladimir Jelovšek Teharski (inspektorski sin, podrijetlom Slovenac, kako će istaknuti Milčinović) i Andrija Milčinović, a u uredništvu su uz Milčinovića bili Milutin Cihlar Nehajev, Milan Marjanović i Antun Kristan. Objavljene su tri „knjige“ časopisa, svaka po pet svezaka. Prvi svezak prve knjige pojavio se je u listopadu 1897., a posljednji (sv. 4-5) treće knjige u siječnju 1899. godine. Prema izričitoj odluci uredništva, u *Novoj nadi* mogli su surađivati samo srednjoškolci. Iako su izvorno dobrim dijelom potjecali iz pravaških redova, te su jedno vrijeme u prvi plan isticali literarno-umjetničke probleme, „nadaši“ su osobito nakon pokretanja *Nove nade* počeli sa sve otvorenijim simpatijama gledati na ideološku i tematsku orijentaciju praških listova, pa su 1898. prihvatili „okvirne misli 'praške grupe'“.¹³⁹¹

Time je okončano razdoblje „nadaškog“ nastojanja da njihova grupa djeluje kompromisno, pokušavajući pomiriti programe i ciljeve bečke i praške skupine. Zato se je ta skupina rascijepila između njih dvije, a većina „nadaša“ pristupit će „Pražanima“.¹³⁹² Ni nakon

¹³⁸⁷ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 167, str. 280.-283.

¹³⁸⁸ Opš. S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 188.-192.

¹³⁸⁹ Usp. N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“. ISTA, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 435.

¹³⁹⁰ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 454.-457. M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 58.-59.

¹³⁹¹ A. MILČINOVIĆ, „U spomen Nehajevu“, *Hrvatsko kolo*, knj. XII., Zagreb, 1931., 333.-335.; M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 20.-21.

¹³⁹² M. BOŠNJAK, „Hrvatska intelektualna omladina“, 42.-43.; N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Evropski okviri hrvatske Moderne“, 350.

skromnog uspjeha s *Hrvatskom misli* i *Novim dobom*, „praška skupina“, naime, nije mirovala. Pred kraj 1898. donesena je odluka o pokretanju novoga lista,¹³⁹³ pa je ugaslo *Novo doba* naslijedio *Glas ujedinjene hrvatske, srpske i slovenske omladine*. Tom listu koji se je pojavio u svibnju 1899., kao vlasnici su bili označeni Stjepan Radić i Svetozar Pribičević, dok je kao odgovorni urednik i nakladnik nastupao Fran Podgornik. Dio uprave bio je smješten u Zagrebu, a drugi dio u Beču, u kome je list i tiskan. Jedan od tamošnjih članova uprave bio je i Ivan Krajač, kasnije poznati političar.

Glas se je proglasio te je doista i bio nastavkom *Hrvatske misli* i *Novoga doba*, odnosno – posljednjim izdankom „praške“ odnosno „praško-zagrebačke skupine“. No, ipak je u manjoj mjeri od svojih prethodnika isticao ideju tzv. narodnoga jedinstva, a više se je bavio društvenim radom te intelektualnim i etičkim izgrađivanjem napose omladine. Upadalo je u oči da se zove navlas jednako časopisu koji su izdavali slovački omladinci, sljedbenici Masaryka i pristaše narodnog ujedinjenja Čeha i Slovaka.¹³⁹⁴ Časopis je naglašavao kako on nije glasilo neke stranke nego pokreta mlade generacije. Misao jedinstva Hrvata, Srba i Slovenaca nije glavna misao lista, nego je „više posljedica našeg naprednijeg shvaćanja života“.¹³⁹⁵ Već u prvome broju Pribičević je objavio prvi od dva dijela članka u kojem je kritizirao hrvatsku opoziciju, ali i službenu Srbiju koja ne shvaća svoju pijemontsku ulogu. Osudio je i hrvatsku i srpsku inteligenciju koja je podijeljena u dva međusobno suprotstavljena tabora, nagovješćujući kako je mladi hrvatski i srpski naraštaj pozvan izvesti narodnu politiku „na pravi, prirodni put“.¹³⁹⁶ Takozvano narodno jedinstvo Hrvata i Srba bilo je, dakle, glavna tema lista, no kako je pokretačima pošlo za rukom okupiti svega 200 pretplatnika, i taj je list prestao izlaziti nakon dvobroja 4-5, koji je objavljen u siječnju 1900. godine.¹³⁹⁷

A dok su pripadnici „praške skupine“ tako posrtali i uvijek se iznova podizali, presađujući polako svoju organiziranu djelatnost u domovinu, nešto slično događalo se je i s „bečkom skupinom“. Osim napadaja Starih, ona je – kao što smo vidjeli – trpjela oštre kritike koji su dolazili od „praške skupine“ i njezinih zagrebačkih, „nadaških“ simpatizera. Tako se je i taj Plavšićev i Jenyjev pothvat brzo nasukao. Bečka *Mladost* je prestala izlaziti već nakon svibanjskog dvobroja 1898. godine, i to zbog znatnoga manjka.¹³⁹⁸ Josip Horvat navodi kako taj dvobroj nije ni raspačan, jer ga je Dionička tiskara zadržala zbog neplaćenog računa.¹³⁹⁹ Je li taj manjak nastao zbog prevelike rastrošnosti uredništva, slabe prodaje lista i poteškoća s njegovom

¹³⁹³ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 217, str. 339.

¹³⁹⁴ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 426.-427.

¹³⁹⁵ N.[ikola] F[U]GGER], „Glas“, *Glas*, 1/1899., br. 1, Beč, svibanj 1899., 1.-3.

¹³⁹⁶ S. PRIBIČEVIĆ, „Hrvatska i srpska opozicija prema našim narodnim aspiracijama“, *Glas*, 1/1899., br. 1, 10.-16., br. 2., 54.-61. Usp. *Svetozar Pribičević: Izabrani politički spisi*, 137.-150.

¹³⁹⁷ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 123. M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 32.-33. krivo piše: u svibnju 1900., a to preuzima i M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 20.

¹³⁹⁸ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 36.

¹³⁹⁹ J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 146.

distribucijom,¹⁴⁰⁰ ili je u tome bilo i Dežmanovih prstiju i njegova rovarenja protiv *Mladosti*, kao što je tvrdio Jeny (a o čemu Horvat ne zbori ni slova, nego naprotiv tvrdi da je *Mladost* bila baš Dežmanov pothvat), zasad nije utvrđeno. Nema potvrde ni za ocjenu Nevenke Košutić Brozović da je pritisak „klerikalnih krugova“ bio glavni razlog utrnuća *Mladosti*,¹⁴⁰¹ niti je jasno kako bi taj pritisak izgledao, u čemu bi se sastojao i kako to da je bio toliko snažan da se na silu ugasi jedan časopis u isto vrijeme kad su drugi nicali kao gljive poslije kiše. No, u svakom slučaju, izgleda da je postojao pokušaj da se časopis spasi. U tom je pokušaju, prema vlastitom svjedočenju, sudjelovao i Ivo Pilar, koji je u tu svrhu putovao u Prag s Plavšićem.¹⁴⁰² Nije poznato s kim su tamo razgovarali. Vjerojatno su posrijedi bili pripadnici „praške skupine“,¹⁴⁰³ ali su oni i sami bili u slaboj novčanoj situaciji, pa *Mladosti* ne bi mogli pomoći čak i da su to htjeli. Očito je, naime, da Pilarovo i Plavšićevo putovanje u Prag nije urodilo novčanim plodovima. Kako proizlazi iz jednoga Pilarova pisma iz sredine rujna 1898. još i tada je tinjala nada da će *Mladost* nastaviti izlaziti.¹⁴⁰⁴

To se ipak nije dogodilo, ali ni krug koji ju je objavljivao nije prestao djelovati. Jedan njegov dio doći će do izražaja već ujesen te godine, ali sada s puno istaknutijom Dežmanovom ulogom, i više ne u tuđini, nego u domovini, gdje se pred kraj 19. stoljeća ponovno koncentrira aktivnost Mladih. Godine 1897./98. došlo je, naime, do velikog prijeloma među hrvatskim likovnim umjetnicima. Skupina hrvatskih umjetnika odcijepila se je od Društva umjetnosti i osnovala Društvo hrvatskih umjetnika, na čelu kojega je bio Vlaho Bukovac. Na razloge, okolnosti, odjeke i posljedice te hrvatske umjetničke „secesije“ vratit ćemo se u nastavku, a kao što je ranije spomenuto, Klub hrvatskih književnika koji je organiziran u krilu Društva hrvatskih umjetnika, u lipnju 1898. pozvao je sve tadašnje hrvatske književnike na sastanak. Vlada je, doduše, u listopadu te godine uskratila odobrenje predloženoga nacrtu pravila, pa će proteći još skoro dvije godine do osnutka DHK. No, sazivanje svih književnika već je samo po sebi sugeriralo da je jedna jezgra dojučerašnjega pokreta Mladih spremna na kompromis sa Starima.

U sklopu priprema za „Prvi hrvatski salon“, prvu izložbu hrvatskih „secesionista“ koja je otvorena u prosincu 1898. godine, Milivoj Dežman je pokrenuo *Hrvatski salon (Prigodni spis u povodu prve izložbe Društva hrvatskih umjetnika)*. Riječ je o publikaciji sličnoj katalogu s

¹⁴⁰⁰ Vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler već 1898. je zabranio držanje *Mladosti* u katoličkim školama i kleričkim ustanovama, a malo potom uslijedit će i zabrana držanja tog časopisa u svim školama kako u banskoj Hrvatskoj, tako i u BiH, tvrdi S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 43. U tekstu M. [M. MARJANOVIĆA?], „Hrvatska književnost“, *Svjetlo*, 13/1898., br. 6, 6. II. 1898., 3. navodi se kako je Stadler tu zabranu donio u odnosu na „sve klerikate i internate“.

¹⁴⁰¹ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, 232., 256.

¹⁴⁰² I. PILAR, „Kako su nastala 'Zapamćenja' fra Grge Martića“, 137.

¹⁴⁰³ Moguće je, međutim, da se na taj pothvat odnosno na putovanje u Prag s tom svrhom odnosi Pilarovo pismo Plavšiću od 27. travnja neoznačene godine (1898.?), što ga je objavio S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 166. U njemu se Pilar tuži Plavšiću kako idu u Prag tražiti Marušu Pavlu Neureutterovu, a da nisu prethodno provjerili je li ona uopće tamo. Neureutterova je, naime, znala novčano pomagati slavenske časopise, pa je tako, primjerice, slala godišnju pomoć Družbi sv. Ćirila i Metoda za Istru. („Maruša Pavla Neureutter“, *Slovanski svet*, 8/1895., štev. 2, Trst, 12. I. 1895., 6.)

¹⁴⁰⁴ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 161.

likovne izložbe. U njemu su u četiri sveska objavljene reprodukcije izložaka s te priredbe, s većim brojem manjih literarnih priloga. Dežman je naveden kao urednik, dok je nakladnik bilo Društvo hrvatskih umjetnika. *Hrvatski salon* je tiskan u zagrebačkoj Dioničkoj tiskari, a prvi se je svezak pojavio 15. prosinca 1898. godine. Iako nije posrijedi bio klasičan časopis, a nije se ni pozvao na nasljedovanje bečke *Mladosti*, ipak je *Hrvatski salon* predstavljao nastavak aktivnosti jedne struje unutar „bečke skupine“, struje koja je sada ojačana ili se stopila s većim brojem likovnih umjetnika koji su u međuvremenu osnovali i svoju strukovnu udruhu.¹⁴⁰⁵ Bilo je lako vidjeti da je i koncepcijski, ali i po likovnome izgledu odnosno po grafičkoj opremi *Hrvatski salon* neobično nalikovao bečkome secesionističkom mjesečniku *Ver sacrum*.¹⁴⁰⁶

Hrvatski salon je izazvao buru u hrvatskome kulturnom životu. Po svome sadržaju taj almanah, prema Marjanovićevu sudu, zapravo nije tradicionalistima davao razloga za galamu, ali je važno bilo to što je on „imao i programatičko značenje“.¹⁴⁰⁷ Iako povrijeđen „secesijom“ dijela hrvatskih umjetnika od Društva umjetnosti koju je doživio kao osobni napadaj (pa i izdaju), Kršnjavi je *Hrvatskom salonu* predbacio da su slike bile otisnute u slabim reprodukcijama, ali je priznao da su „moderne pisci (...) odštamali vrsne sastavke“.¹⁴⁰⁸ Među tim sastavcima posebno je mjesto imalo pismo Ksavera Šandora Gjalskoga koje je otisnuto kao uvodni tekst.¹⁴⁰⁹ Svoje su mjesto u *Hrvatskome salonu* našli i prilozi renomiranih ili bar talentiranih književnika, poput Kranjčevića, Nazora, Vidrića i dr., ali i sasvim blijedi radovi literarnih početnika, među kojima je bio i Pilar sa svojim „Prvim cjelovom“. Zato je od Kršnjavoga bio bliži istini Nehajev, kad je ocijenio kako u literarnom, umjetničkom smislu, prilozi uvršteni u *Hrvatski salon* nisu pokazali osobite dosege i „možda ćemo još dugo čekati, dok se kod nas u praksi ostvari o čem se za sada teoretizira.“¹⁴¹⁰

No, publikacija je s razlogom uznemirila tradicionaliste: *Hrvatski salon* je jasno svjedočio o svojevrsnoj simbiozi umjetničkih secesionista iz Zagreba te bečko-zagrebačke skupine Mladih. Prvi su imali talenta, drugi energije i odlučnosti. Iako je kasnije u literaturi i precjenjivan – a u tom su precjenjivanju prednjačili Dežmanovi suradnici koji su u razdoblju do Drugoga svjetskog rata imali veliki utjecaj u hrvatskome novinstvu i publicistici – najvažniji je u tome programatskom smislu bio Dežmanov tekst „Naše težnje“, objavljen pod istim naslovom kojim se je dvije godine ranije Milan Marjanović poslužio u *Nadi*. Za taj je tekst kasniji Dežmanov suradnik, novinar *Jutarnjeg lista* i publicist Josip Horvat ustvrdio kako je to „najvažniji (...) dokumenat za upoznavanje toga duhovnog preokreta u našem javnom životu, manifest je to onih koji su došli, otkrivajući jasno nove konstruktivne sile, koje će kroz slijedeća

¹⁴⁰⁵ Usp. I. ŠREPEL, „Pedeset godina hrvatskog umjetničkog likovnog stvaranja iz 'Obzorove' perspektive (1885.-1935.)“, *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*, Zagreb, 1936., 261.

¹⁴⁰⁶ Na to je podsjetio i M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 63.

¹⁴⁰⁷ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 38.

¹⁴⁰⁸ I. KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, 283., 288.; ISTI, *Zapisci*, I., 426., 429.

¹⁴⁰⁹ [K. Š. GJALSKI], [„Pozvan od prijatelja...“], *Hrvatski salon*, Zagreb, 1/1898., sv. 1, 15. XII. 1898., 1.-2. Pismo je uvršteno i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 437.-439.

¹⁴¹⁰ M. CIHLAR NEHAJEV, „Hrvatski salon Zagreb 1898“, 207.

dva desetljeća dominirati političkom borbom.¹⁴¹¹ No, Nehajev je odmah primijetio evoluciju u Dežmanovim pogledima odnosno naglašenije primjese političkog naboja, napominjući kako je u tom tekstu Dežman „u mnogom odustao od principa izloženih u prvom broju 'Mladosti'. Ovaj program je krepči. Spominje se politika i patriotske fraze, sloboda. Osuđuju se škole. Sve je to već vani davno poznato. A fraza o borbi protiv naturalizma, unesena je izvana bez obzira na naše prilike; jer u nas naturalizma nema.“¹⁴¹²

Dežman je, naime, opisao razočaranje svog naraštaja koje ga je potaknulo na djelovanje i na odricanje od „starih formula“: „Mi smo ih se odrekli, ne iz objesti, nego iz nužde, prvo jer se ne možemo zagrijavati i žrtvovati svoj život za prošlost, gdje mislimo na budućnost, svijestni smo sadašnjosti; drugo jer vidimo svi – ne samo mi mladi – da s onim starim formulama nema pobjede za narod. Davorijama i romantično-idealnim glorifikacijama nikog ne ćemo potaći na rad.“ Dežman je unaprijed odbio optužbe za oponašanje stranaca i za izdaju: „Ako mi sad tražimo ne samo u narodu, nego i izvan domovine uzore, zar smo za to izdajnici? Pita se, da li je koristno ili štetno? Zar nijesu dijelom i naši pregji, učiniv novi korak, morali pogaziti barem djelomice tradicije?“ Potom je odredio što shvaća modernim, preuzimajući dijelom i misli koje je Pilar izrazio koji mjesec ranije u svojoj raspravi *Secesija*: „A mi držimo, da je vrijeme romanticizma, idealizma, naturalizma i svih ostalih škola prošlo. Bilo je ljudi koji su nas, ne poznavajući moderni pokret, proglasili naturalistima, nas, koji smo baš protivnici naturalistične škole, te najveće neprijateljice modernog individualizma. Moderno nije stanovita škola i stanoviti styl u umjetnosti. Moderni pokret je borba individua za slobodu. Moderni umjetnik ne pripada nijednoj školi. Moderna mrzi epigonstvo – ona hoće da ljudi žive u sadašnjosti, da se oslone na svoju dušu, da svojim djelima dadu pečat svoje osobe. Svaki neka živi svojim životom. (...) Slobode nam se hoće; hoćemo da živimo u sadašnjosti, da prisluškujemo duhu vremena i da sami gradimo, a ne da čuvamo stražu pred starim tvrgjavama.“¹⁴¹³

Prema svim podatcima, *Hrvatski salon* nije ni bio zamišljen kao trajni časopis, nego kao prigodna publikacija uz umjetničku izložbu i uzgred kao privremena tribina Društva hrvatskih umjetnika. Zato su u njemu objavljeni podatci o osnivanju i članstvu toga društva, a objavljeni su i govori koje su na otvorenju Umjetničkog paviljona održali ban Khuen, gradonačelnik Adolf Mošinsky i predsjednik Društva Vlaho Bukovac. No, u krugu oko Dežmana i Društva hrvatskih umjetnika razmišljalo se je i o novome časopisu.

Djelovanje Društva hrvatskih umjetnika i intenzivirane pripreme za osnivanje DHK, požurivale su rad na ostvarenju te zamisli, pa je doista krajem 1899. najavljen, a početkom 1900. svjetlo dana je i ugledao *Život*, moderno koncipirani književno-umjetnički mjesečnik. U

¹⁴¹¹ J. HORVAT, „Izmjena generacija“, 19. Istu je misao ponovio i u: J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 239.

¹⁴¹² M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 42.

¹⁴¹³ M. DEŽMAN, „Naše težnje“, *Hrvatski salon*, Zagreb, 1/1898., sv. 1, Zagreb, 15. XII. 1898., 8.-9. Dežmanov je tekst ovdje citiran prema verziji koja je uvrštena u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 435.-437. Tekst je s manjim intervencijama objavio i M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 91.-94. N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 438. upozorava na to da u *Hrvatskom salonu* (za razliku od *Mladosti!*) uopće nema stranih literarnih priloga niti se o stranim književnostima govori.

upravnom odboru *Života* bili su Nikola Andrić, Bela Csikos-Sessia, Milivoj Dežman, Robert Frangeš, Vladimir Gudel, Saša Isaković, Oton Iveković, Viktor Kovačić, Stjepan Miletić, Mihovil Nikolić i Srgjan Tucić.¹⁴¹⁴ Prve dvije knjige (ukupno 12 svezaka) te prva tri sveska treće knjige uredio je Dežman, a posljednji svezak (trobroj 4-6 za travanj-lipanj 1901.) Srgjan Tucić. Pod motom preuzetim od Josipa Kundeka iz 1832. („Ar se zdižu mladi, posluju marljivo / Ter podižu v starih, kaj bilo vgasljivo“), *Život* je izlazio godinu i pol te je – u dobroj mjeri i zbog tadašnje duboke krize *Vienca* – postao iznimno važnim, čak središnjim hrvatskim književnim časopisom.¹⁴¹⁵

Za razliku od drugih časopisa modernističkoga pokreta, *Život* nije istaknuo svoj posebni program,¹⁴¹⁶ a u njemu su surađivali i afirmirani, poznati hrvatski književnici (čak i oni koji su bili neskloni modernističkim strujanjima). Na njegovim je stranicama afirmaciju doživio i Branimir (Vizner) Livadić (1871.-1950.). On je u književnost ušao još kao zagrebački srednjoškolar, a književnim se je radom nastavio baviti i tijekom bečkoga studija 1890.-1895., kad je stanovao i drugovao s Vladimirom Treščecom-Borotom i Stjepanom Miletićem. Livadić je surađivao u *Prosvjeti*, *Viencu*, *Nadi*, *Agramer Tagblattu* i dr.,¹⁴¹⁷ no tek u *Životu* je izbio u prvi plan kao pobornik slobode umjetničkog djelovanja. Kao takvomu će mu za koju godinu biti povjereno uređivanje *Savremenika*, najprije ljetopisa (1906.), a od 1907. časopisa koji je objavljivalo Društvo hrvatskih književnika.¹⁴¹⁸ Te svoje ideološke i umjetničke pozicije Livadić će očuvati i njegovati tijekom čitava života, pa i u doba Drugoga svjetskog rata kad će neko vrijeme uređivati Matičinu *Hrvatsku reviju*.

Objektivno je *Život* bio „jurišni organ mladih“: iako je nastojao okupiti i Stare i Mlade, neovisno o političkoj boji i orijentaciji, on je u prvom redu bio „časopis bečko-zagrebačke grupe“. Ipak u njemu su surađivali i drugi, pa čak i autori koji su ostali posve izvan pokreta. To je bilo moguće zahvaljujući otvorenosti časopisa koji je izbjegavao ekskluzivni i ekstremni modernizam.¹⁴¹⁹ Ipak, reagirajući na pokretanje *Života*, Antun Radić je objavio brošuricu pod naslovom *'Život' t. j. smrt hrvatskoga preporoda?* Baveći se primarno pokušajima osnutka književničke udruge, na njezinih 16 stranica velikog formata on, nesumnjivo zbog vlastitih uvjerenja, ali i štiteći svoj položaj urednika Akademijina *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena*, nastoji dokazati da hrvatski modernisti zaustavljaju hrvatski narodni preporod

¹⁴¹⁴ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 59.

¹⁴¹⁵ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 66.

¹⁴¹⁶ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 38.

¹⁴¹⁷ B. LIVADIĆ, „Mjesto autobiografije“, u: *B. Livadić – Pjesme i pripoviesti*. Ur. Stanko Gašparović, Zagreb, 1944., str. 421.-422.

¹⁴¹⁸ U nemalom dijelu literature Livadić će kasnije biti označavan kao prvak artistske struje u pokretu Mladih, dok bi Milanu Marjanoviću pripao naslov prvaka naprednjačke struje. Milovan TATARIN, „Novelistika Branimira Livadića“, *Dani hvarškoga kazališta: Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, Zagreb-Split, 2001., 309. drži kako je Livadić „zacijelo najvažniji ideolog hrvatskih modernista s prijelaza stoljeća, 'mladi' koji se razvio u atmosferi bečke secesije...“

¹⁴¹⁹ Opš. I. HERGEŠIĆ, „Hrvatska moderna“, 57.; M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 66.-67.

započet još u doba iliraca.¹⁴²⁰ Smatrajući da je „prava, realna secesija“ u početku bila „posve normalna u književničkim našim prilikama: neudovoljena ambicija mladih književnika stvorila si je organ i odielila se“, Radić je o čitavoj modernoj imao samo negativno mišljenje. Za nj je to „nakazna alijanca književnog cretinstva s grobarima“. Sukob mladih i starih Radić je objašnjavao ponajprije sukobom generacija, a onda i činjenicom da *Vienac*, kao „list pravih hrvatskih tradicija“, nije htio tiskati priloge mladih, „koji nisu imali nikakvih ideja ni ideala“, pa ih je to ponukalo na osnivanje *Mladosti*.¹⁴²¹ Mladim ljudima, odgojenima u tuđini, koji su bili „upravo gavanski siromašni duhom i idejom“, dođoše „osnivači i pokretači i tu nadjoše secesiju i – ime svojoj bezidejnoj duševnoj dispoziciji“. Tu „dispoziciju“ Radić je bez oklijevanja nazvao „cretinstvom“.¹⁴²² Također je mislio kako „jasno izlazi, da pojave osnivača i pokretača, impresionizma, secesije, dekadentstva, - nije u nas rodila kakova ideja, nego nestašica svake ideje, a u prvom redu: nestašica patriotske ideje. Ja samo žalim, što su u nas neki ustajali protiv secesije kao protiv nekoga umjetničkoga načela, jer su ju tim samo podigli. Ja sam duboko uvjeren, da nijedan od tih naših secesionista-književnika nije mogao shvatiti ni onoga, što je u njemačkim književnim listovima čitao o impresionizmu i secesiji.“¹⁴²³

Da ni svi Mladi nisu držali da je Radić u svome brutalnom napadaju posve pogriješio, jasno proizlazi iz pisma koje je Guido Jeny pred kraj 1899. uputio Plavšiću: „Pa, molim Te, nije on [Radić] baš tako glup. Znaš, valjda, koliko ima te moderne gospode, na koje pristaje ono, što je on pisao. Pa da mnogi nijesu ni najmanje svjesni toga, što hoće, pa da ima dvoličnih i t. d.“¹⁴²⁴ Imao je, dakle, i *Život* bučnih protivnika kao i drugi modernistički časopisi, ali su i najgorčeniji primjećivali kako su na suradnju u njemu bili pozvani (i tom se pozivu odazvali) i brojni pripadnici starijega naraštaja te modernisti koji nisu neposredno sudjelovali u sukobu Starih i Mladih (Josip Kozarac, Janko Leskovar, Silvije S. Kranjčević, A. G. Matoš, Vladimir Nazor itd.). Bio je to znak da se prijepori počinju stinjavati i da je kompromis – do koga će i doći koju godinu kasnije – ipak na pomolu.¹⁴²⁵

A osim što je na suradnju pozvao i primio predstavnike Starih i one Mlade koji u pokretu moderne nisu uopće sudjelovali, *Život* je bio važna karika koja je povezivala različite skupine Mladih i pokušavala stvoriti svojevrstu njihovu sintezu. U prethodnom su razdoblju te razlike bile očite i nije bilo nikakve dvojbe da su ih uočavali i sudionici tadašnjih prijepora i drugi

¹⁴²⁰ Ta je brošura uvrštena i u *Sabrana djela Dra Antuna Radića*, sv. XIV, 13.-31. Objavljena je i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 605.-620. M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 49. tvrdi da se Radićeva knjižica zvala *Život – ili smrt hrvatskog preporoda*. Prepisujući od Marjanovića i izostavljajući (kao i Marjanović!) upitnik na kraju naslova Radićeva pamfleta, istu su pogriješku učinili N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 438. i M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 66.

¹⁴²¹ A. RADIĆ, „Otc i djeca“, u: *Sabrana djela*, sv. XIV., 27.

¹⁴²² Isto.

¹⁴²³ Isto, 28.

¹⁴²⁴ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 39, Guido Jeny – Dušanu Plavšiću 26. XII. 1899.

¹⁴²⁵ I. KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, 297.; ISTI, *Zapisci*, I., 435.-436. je zadovoljno zabilježio kako su Mladi shvatili da se on ne protivi umjetničkom razvitku i isticanju individualnosti, pa su izabrali „jednoglasno u redakcioni odbor 'Života!'“

njihovi suvremenici. Nisu ih previše prikrivali ni sami pripadnici različitih, dijelom i suprotstavljenih skupina.

Pokretači *Mladosti* su, kao što je spomenuto, svoju aktivnost opravdavali neprihvatljivom, naglašeno politiziranom orijentacijom „praške skupine“. I u proglasu o pokretanju *Nove nade* 1898. godine, ističe se kako postoje antagonizmi i prijepori između različitih struja.¹⁴²⁶ Mladi je Petar Skok 1900. otvoreno pisao o razlikama između „političko-socijalnog smjera“ praške *Hrvatske misli*, koja je u političkom pogledu zastupala radikalnija gledišta od „umjetničkog smjera“ bečke *Mladosti*. I u daljnjemu je razvitku „pokret koji je izašao s 'Mladošću' razvio i ostao čisto literaran, dok je onaj s 'Hrvatskom mišlju' ostao čisto socijalno političan.“¹⁴²⁷ Podsjećajući na to da je praška skupina – ona koja se je okupljala u Pragu oko časopisa *Hrvatska misao* i *Novo Doba*, pa onda opet u Zagrebu oko nove *Hrvatske misli* – nazivana realističkom,¹⁴²⁸ Cihlar Nehajev je precizirao u čemu se je ta razlika sastojala te je napomenuo kako se je ona nastavila i u domovini: „Pražka generacija, pod dojmom Masaryka i Drtine, nosila je biljeg socialno-etički, dok se iz Beča javio više literarni pokret ('Mladost' i kasnije 'Hrvatski Salon' i 'Život' u Zagrebu), u kojem su sudjelovali i najmlađi sa svojom 'Novom Nadom'.“¹⁴²⁹

Kasnije je iste ili slične misli ponavljala i varirala književna kritika i književna historiografija. Časopis *Život* je trebao voditi prema smirenju prijepora i koncentraciji snaga. No, interesi su i dalje bili različiti, a strasti uzavrele. Kad je krajem rujna 1900. pod naslovom „Mlada Hrvatska“ objavljen proglas 12 mladih književnika kao prilog 40. broja karlovačkoga *Svjetla*, Matoš je u frankovačkome *Hrvatskom pravu* taj događaj popratio pohvalama, držeći da je posrijedi izraz ne samo slobodoumlja, nego i hrvatskog rodoljublja (za razliku od struje oko *Hrvatske misli* i *Narodne misli*).¹⁴³⁰ Međutim, neki su pripadnici Starih – poput Jovana Hranilovića – ocijenili kako je među Mladima došlo do raskola, pa su tu pojavu nazvali „secesijom od secesionista“.¹⁴³¹ Ta ocjena činila se je opravdanom, jer je glavna oštrica tog proglašenja bila uperena protiv Dežmana koji je ponudio stanoviti kompromis između Mladih i Starih, ističući kako među njima „nema principijelnih razlika“.¹⁴³² Zato je iz redova Starih došao poziv Dežmanu da im se prikloni.¹⁴³³

No, Dežman nije prihvatio izazov. On je u *Životu* podsjetio na to kako je nezadovoljstvo stranačko-političkim prilikama bilo „uzrokom, što su se sveučilišni đaci počeli odcjepljivati od partijske discipline“, ali kritiku mladih nije doživio kao znak „rasula“, nego kao optimističan

¹⁴²⁶ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 205.-207.

¹⁴²⁷ P. S. MIKOV [P. SKOK], „Mladi i Stari“, *Svjetlo*, br. 21-24, 1900. u: M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 222.-223., 224. Članak je objavljen i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*. Kolo II - Knjiga VIII., 61.-69.

¹⁴²⁸ M. CIHLAR NEHAJEV, „Nova Nada'. Dvadeset i pet godina godišnjica književnog đačkog pokreta (1898.-1923.)“, *Jutarnji list*, 12/1923, božićni broj, u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. 13., 288.

¹⁴²⁹ ISTI, „Stjepan Radić“, *Jutarnji list*, 13/1923, br. 4013, 1. IV. 1923., u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. 12., *Političke silhuete*, Zagreb, 1945., 120.

¹⁴³⁰ A. G. MATOŠ, „Mlada Hrvatska“, *Sabrana djela*, sv. VI, Zagreb, 1973., 34.-36.

¹⁴³¹ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 9. Proglas te skupine objavljen je u istoj knjizi na str. 195.-199., a donio ga je i I. Krtalić u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VIII., 205.-208.

¹⁴³² M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 196.

¹⁴³³ A. R. GLAVAŠ: *Jakša Čedomil*, 167.

znak da se „i mlađi od nas potpuno slažu u kritici naših književnih prilika, onog duha, koji lebdi kao taman oblak nad Hrvatskom, što su oduševljeni za slobodu umjetničkog stvaranja i što su tako samostalni“.¹⁴³⁴ Krug oko „Mlade Hrvatske“ distancirao se je od „praško-zagrebačke“ skupine ne po novim i drugačijim idejama, nego po tome što se nije želio aktivirati u neposrednoj političkoj borbi. Taj novonastali prijepor bio je „dovoljan razlog“ da se 1900. smatra razdobljem u kome pokret hrvatske moderne doživljava svoje posljednje trenutke.¹⁴³⁵ Tada se je zbog financijskih poteškoća gasio i *Život*: posljednji svezak izišao je pred kraj prvog polugodišta 1901. godine (trobroj 4-6 za travanj-lipanj 1901.), kad je predloženo da se Maticu hrvatsku potakne na daljnje njegovo izdavanje pod naslovom *Vienac*.¹⁴³⁶

No, nisu književnici bili jedni koji su se i nakon toga cijepali: unutarnji rascjep među „mladima“ odnosno pristašama moderne umjetnosti dodatno se je produbio malo kasnije, prigodom organiziranja umjetničke izložbe u Petrogradu. Od secesionističkih likovnih umjetnika secesionirali su se Celestin Medović i Oton Iveković, koji su 1901. priredili izložbu na kojoj im se pridružio i Ivan Rendić.¹⁴³⁷ Početkom 20. stoljeća nije se, dakle, ugasio spor između Starih i Mladih, a nisu utrnuili ni prijepori među samim Mladima. Kao što pokazuju ta previranja i sukobi unutar Mladih u književnosti i u likovnim umjetnosti, duhovno vrenje nije prestalo.¹⁴³⁸ No, činjenica da je artistska grupacija oko bečke *Mladosti*, iako dijelom natrunjena naprednjačkim, praškim elementima, našla neposredne sljedbenike u domovini (oko *Hrvatskog salona i Života*, a potom i oko nekih drugih časopisa), jasno je pokazivala da se sukobi i sporovi nisu oblikovali samo oko političkih, nego i oko književno-umjetničkih tema. Tek će kasnije interpretacije u prvi plan gurnuti političke motive i predstaviti borbu za hrvatsko-srpsku suradnju ili za tzv. narodno jedinstvo kao glavnu silu pokretnicu na razmeđu dvaju stoljeća. Podlogu za to dale su stranačko-političke borbe i previranja: raskol Stranke prava, završna faza procesa približavanja domovinaša i obzoraša te različiti oblici njihove suradnje do stapanja u jednu stranku koja će uskoro postati jednom od okosnica Hrvatsko-srpske koalicije.

Tako oštre podjele i podjele primarno po kriteriju odnosa prema tzv. narodnom jedinstvu nije poznavala politička i književna historiografija u prvim desetljećima 20. stoljeća, dok sui mnogi od sudionika ondašnjih zbivanja bili na životu. Između dva svjetska rata u literaturi se je obično naglašavalo da ne postoje samo dvije grupacije (bečka i praška), nego najmanje tri (a i one često puta nehomogene), pa je te tri grupacije Mate Ujević ovako okarakterizirao: modernistička

¹⁴³⁴ ANONIMNO [M. DEŽMAN], „Dekadentske težnje u hrvatskoj literaturi“, *Život*, knj. II., sv. 3, rujan 1900., 108.-112.; IVANOV [M. DEŽMAN], „Mladi i stari“, *Život*, knj. II., sv. 5, studeni 1900., 179.-180. Tekstovi su objavljeni i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VIII., 91.-98., 126.-129. M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 199.-204. je kompilirao te Dežmanove članke bez naznake da se radi o kompilaciji te im dao naslov „O dekadenci, o starima i mladima“.

¹⁴³⁵ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 21.

¹⁴³⁶ UPRAVA, „Život“, *Život*, knj. III., sv. 4-6, 195. Usp. V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 40.

¹⁴³⁷ Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 126.

¹⁴³⁸ Borbe između „Starih“ i „Mladih“ okončane su oko 1910., ali su se onda, uoči svjetskog rata, a naročito u vrijeme balkanskih ratova i iza njih, opet rasplamsali sporovi različitih naraštaja. (A. BARAC, „Bilješke o 'Mladima' i 'Starima'“, 150.)

(Beč, kasnije Zagreb), realistička (Prag) i naprednjačka (Zagreb - Karlovac).¹⁴³⁹ Mladen Bošnjak je Mlade dijelio u četiri skupine, uglavnom prema časopisima koje su objavljivali. Prvu bi činili „Pražani“ koji se „zalažu za realističku politiku, no na irealnoj bazi“ i među kojima se ističe Stjepan Radić sa svojim „širokim jugoslavenstvom“ i interesom za socijalna pitanja, inače posve lišen smisla za bilo koji umjetnički problem. Drugu skupinu činili su pojedinci oko naprednjačkih listova u domovini (*Nova Nada, Zajednica karlovačkih đaka, Svjetlo, Novo svjetlo* itd.). Treća skupina, prema Bošnjaku, sastoji se od modernista u pravome značenju riječi (bečka *Mladost, Hrvatski salon, Život*), dok je četvrta okupljena oko *Narodne misli* i istoimenog almanaha. Ona se bavi isključivo politikom, napose hrvatsko-srpskim pitanjem.¹⁴⁴⁰ Iako se u novijoj literaturi nadaška skupina ponekad marginalizira, ipak uglavnom prevladava karakterizacija koja je nešto drugačija, pa je prihvaćena podjela na tri skupine, pri čemu se praška skupina naziva naprednjačkom, bečka odnosno bečko-zagrebačka artistskom, a karlovačko-zagrebačka nadaškom.¹⁴⁴¹

Miroslav Šicel je i 1972. izložio svoje poglede na bitne razlike između bečke i praške skupine. Dok su „Bečani“ nadahnuti secesijom, nastupaju radikalno i opredjeljuju se „za čistu umjetnost, svojevrsni L'art pour l'art“, pokazujući odlučnost da posve raskinu s tradicijom, dotle se „Pražani“ oslanjaju na Masaryka i u književnosti vide jedno od sredstava djelovanja i na društvenome odnosno političkom planu (pa se i zato često osvrću na tradiciju): te su dvije skupine složne „jedino u generalnoj kritičkoj ocjeni prethodnog literarnog stvaralaštva“.¹⁴⁴²

U odnosu na „prašku skupinu“ ističu se njezine zasluge i važna uloga, ali ne na književnome, nego na političkome i gospodarskom planu. Štoviše, ako u istupanjima njezinih pripadnika uopće ima zanimljivijih i vrjednijih priloga za povijest književnosti, napominje N. Košutić Brozović, onda im autori zapravo nisu autentični pripadnici te skupine, nego oni potječu iz bečkoga (Dežman) odnosno nadaškoga kruga (Marjanović, Nehajev), koji su se privremeno ili trajno priklonili „Pražanima“.¹⁴⁴³ Na tom je tragu Krtalić ponavljao: „Unutar hrvatske moderne nema duhovnog jedinstva. Bečani su artisti, dekadentno nastrojeni, a Pražani su napredni realisti i njima je politika važnija od književnosti. Prvi su poklonici Hermanna Bahra, a drugi Masaryka. 'Hrvatska misao', koja početkom 1897. počinje izlaziti u Pragu, jest 'list za književnost, politiku i socijalna pitanja', a 'Mladost' sebe smatra revijom za književnost i umjetnost.“¹⁴⁴⁴

Takve ocjene, koje nesumnjivo imaju oslonac i u činjenicama, a ne samo u potrebi kasnijih istraživača da klasificiraju pojave i pojedince kojima se bave, nameću neka pitanja i otvaraju stanovite dvojbe koje ne prestaju postojati samim time što ih se zaobilazi.

Naime, kod skoro nepodijeljena stajališta literature da je „praška skupina“ posve nezainteresirana za literarno-umjetnička pitanja, kao logičan se nameće zaključak da ona u

¹⁴³⁹ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 54.-56.

¹⁴⁴⁰ M. BOŠNJAK, „Hrvatska intelektualna omladina“, 44.-45.

¹⁴⁴¹ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Evropski okviri hrvatske Moderne“, 347.-348.

¹⁴⁴² M. ŠICEL, *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, 145.-146., 151.

¹⁴⁴³ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Evropski okviri hrvatske Moderne“, 348.

¹⁴⁴⁴ I. KRTALIĆ: *Milan Marjanović – kritičar moderne*, 11.

povijesti književnosti ili u povijesti umjetnosti uopće zapravo ne bi ni zasluživala poseban spomen. A ipak se ona neizostavno obrađuje! Štoviše, i autoritativni pisci poput M. Šicela, drže kako pokret hrvatske moderne nije samo započet, nego se i koncentrira u Pragu oko časopisa *Hrvatska misao*. U skladu s tim premisama slijedi konkluzija prema kojoj je u tom pogledu „praška skupina“ puno važnija od bečkoga i zagrebačko-karlovačkoga kruga Mladih, koji su se ipak pretežno bavili literarnim pitanjima te odnosom artizma i tradicionalističkog shvaćanja književnosti.¹⁴⁴⁵ Prema tom shvaćanju, koje u prvi plan stavlja političke i sociološke, a ne umjetničke kriterije, upravo bi „'praška' linija“ bila ona koja je „svojim osnovnim idejama ostala do kraja nosilac pokreta hrvatske moderne“.¹⁴⁴⁶ Ako su nositelji pokreta moderne oni pojedinci i skupine koji su uglavnom ili potpuno nezainteresirani za pitanja umjetnosti, to znači da u takvome shvaćanju pokreta hrvatske moderne književnost i umjetnost imaju sporednu ulogu. Prva posljedica takvog zaključka morala bi biti bar djelomična, ako ne i posvemašnja amputacija toga činjeničnoga i interpretativnoga kompleksa iz povijesti književnosti i umjetnosti. A događa se nešto posve suprotno: može se zamisliti politička povijest hrvatskog naroda koja će te probleme zaobići ili spomenuti samo uzgred, ali je nezamisliva povijest hrvatske književnosti koja se njima ne će opširno baviti.¹⁴⁴⁷

Kako je to moguće, i o čemu se zapravo radi?

Riječ je o tome da su kasnije sinteze – pod očitim dojmom političkog razvitka u 20. stoljeću – bitno izmijenile autentičnu sliku ondašnjih događaja, i da se jednom pravačene interpretacije potom ponavljaju i recikliraju s nedovoljnom kritičnošću.

Težak politički i gospodarski položaj hrvatskih zemalja pred kraj 19. stoljeća išao je, naime, naruku jugoslavenskoj ideologiji odnosno misli tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva. Ona je svoje pristaše nalazila u političkim krugovima, poglavito obzoraškima, ali je počela novačiti simpatizere i u domovinaškoj frakciji Stranke prava. Sve snažnije se ona probijala pogotovo na kulturnome planu. Književno polje bilo je jedno, pa su potrebu književnoga i uopće kulturnog zbližavanja Hrvata i Srba zbog raznih razloga – među kojima je i proširenje književnoga tržišta i posljedično omogućivanje profesionalizacije književnika – zagovarali i mnogi hrvatski pisci koji su se inače protivili zamisli o tzv. narodnome jedinstvu. U skladu s tim političkim i kulturno-političkim trendom, zaokret prema hrvatsko-srpskom zbližavanju ogledao se je i na filološkom planu.

Početakom 90-ih godina 19. stoljeća u Hrvatskoj je, upravo u svjetlu jačanja ideologije tzv. narodnog jedinstva (a ne možda zbog jezičnih razloga i praktičnih potreba) došlo i do prijeloma s pravopisnom tradicijom. Tada izlaze i Maretićeva *Gramatika i stilistika* (1899.) odnosno Broz-Ivekovićev *Rječnik hrvatskoga jezika* (1901.), što nije bilo izraz promjene samo jezikoslovnoga,

¹⁴⁴⁵ I Antun Radić je smatrao kako su „pravi 'mladi', oni koji su studirali u Pragu, pa druge skupine zapravo ni ne spominje. (A. RADIĆ, „Koje ćemo prije? Nezavisnu Hrvatsku, - ili ustavnu slobodu“, *Dom*, 4/1903, br. 14, 30. VII. 1903., u: *Sabrana djela*, sv. V., *Dom 1903.*, Zagreb, 1937., 212.-215.)

¹⁴⁴⁶ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 17.-18., 20.; ISTI, „Specifična obilježja književnosti moderne“, 399.-400.

¹⁴⁴⁷ Pregled historiografskoga i književno-povijesnoga pristupa toj problematici v. u: Lj. RACKO, „Pokret hrvatske moderne u historiografiji“, *Historijski zbornik*, 36/1983., br. 1, 1.-31.

nego i estetičkoga, ali ponajprije ideološkog odnosno nacionalno-političkoga kursa.¹⁴⁴⁸ Ako je zagrebačka Jugoslavenska akademija – zamišljena, prema Vatroslavu Jagiću, kao akademija za „za sva četiri južnoslovenska plemena“, ali je u njoj u osobi tajnika Đure Daničića, kojega je Strossmayer primio na preporuku srpske kneginje, postignuto „bar hrvatsko i srpsko jedinstvo“¹⁴⁴⁹ – odmah nakon utemeljenja počela skupljati gradivo za rječnik „hrvatskoga ili srpskog jezika“, i ako su obrada i uredništvo budućega rječnika povjereni Daničiću, koji je umro 1882., iste godine kad je izišao *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, onda su djela „hrvatskih vukovaca“ (Iveković, Broz, Maretić, Rešetar i dr.) imala „znanstveno“ pokazati da Hrvati i Srbi dijele jedan te isti jezik, pa su samim time i jedan narod. Kao što je Daničić radio u dosluhu sa srpskim vlastima (jer „Srbija ne može želiti da se bez nje radi“), tako su njegovi pokrovitelji Strossmayer, Rački i Akademija svjesno težili tomu da se stvori jedinstveni „hrvatsko-srpski“ jezik.¹⁴⁵⁰

Interpretacija hrvatske moderne koja se je odigrala u istome političkom i kulturno-političkom ozračju (i koja je potom doživjela srećom privremenu, ali svakako predugu političku pobjedu), nije smjela odudarati od interpretacije općega trenda: od stranačko-političkog preslagivanja do jezičnog ujednačavanja. Jugoslavenska je ideologija trebala što širu bazu, pa je u tu svrhu pokretu hrvatske moderne trebalo dati jugoslavenskiji ton od onoga koji je ona imala. To je bilo moguće samo ako se „praška skupina“ i njezin zagrebački pandan oko almanaha *Narodna misao* i kasnijega istoimenog tjednika proglase ključnim čimbenikom moderne.

Time je uspostavljen jednoipolstoljetni – ako ne i dulji – kontinuitet jugoslavenstva koje je na taj način onda moglo biti smatrano autentičnom *hrvatskom* nacionalno-integracijskom ideologijom. Štoviše, moderna je postala jednim od zaglavnih kamenova te ideologije, jer je baš u njoj – nakon Starčevićeve smrti i pokapanja ideje hrvatskoga državnog prava kao ključnoga povijesnog, pravnog, etičkog, političkog i psihološkog uporišta hrvatske („samohrvatske“) nacionalno-integracijske misli – definitivno trasiran put prema Jugoslaviji, zasnovan na ranijoj ilirskoj i strossmayerovskoj južnoslovenskoj predaji.

Taj je put imao nekoliko stabilnih uporišnih točaka u koje se svakako ubrajaju: ilirci, Strossmayer i Rački, „praška skupina“ hrvatskih sveučilištaraca s naprednjačkom jezgrom u domovini, hrvatski *vukovci*, politika novoga kursa i Hrvatsko-srpska koalicija, Jugoslavenski odbor te Krfska i Svibanjska deklaracija. Zato je bilo *neprilično*, pače opasno preispitivati

¹⁴⁴⁸ Z. POSAVAC, *Estetika u Hrvata*, 190.-191. Maretićeva je knjiga, drži Posavac, zapravo „žalostan promašaj“. Ona nije samo „sastavljena neoriginalno, nego je mucava i neuka, pa nije čudno što je doživjela poraznu kritiku suvremenika“. Ništa bolje nije s *Rječnikom* „u kojem ima čak osamnaest (18!) riječi odnosno izvedenica kao što su govno, govniarija, govnići, govnići, govnonoša itd..., ali nema riječi kao što su kazalište, slikati, slikarstvo, kipar, kiparstvo, glazba, glazbenik, graditeljstvo itd... Taj isti Broz-Iveković ima dvanaest (12!) riječi za plemeniti dio tijela koji zovemo guz i 'varijetete' kao guzica, guzičeta, guzičica... zajedno s glagolskom imenicom (!) guženje, ali nema – izuzevši pjesništvo i književnost – nijednu apstraktnu imenicu za pojedine grane *umjetnosti*...“

¹⁴⁴⁹ V. JAGIĆ, „Uspomene i sjećanja“, *Savremenik* 1917., u: *Vatroslav Jagić: Izabrani kraći spisi*. ur. Mihovil Kombol, Zagreb, 1948., 381.

¹⁴⁵⁰ M. GRČEVIĆ, „Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. st.“, br. 3, Zagreb, lipanj 2014., 94.-98.

legalitet i legitimitet tih događaja, skupina i pokreta. To je ujedno razlog da se je uglavnom prešućivala čak i činjenica da se mnogi Mladi nisu ustezali od suradnje s s listovima pod presudnim utjecajem vlasti, pa im nije bilo zazorno ni otvoreno koketiranje s režimom bana Khuena.¹⁴⁵¹ U sklopu te historiografsko-političke manipulacije su frankovci prikazani kao izdajice i protuhe, oni su „rulja“ u službi „bečke kamarile“, jer „frankovluk“ hoće nacionalne ciljeve (pa i pripojenje BiH) ostvariti naslonom na Beč; nasuprot tome su naprednjaci i zagovornici politike „novoga kursa“ odnosno tvorci Hrvatsko-srpske koalicije i članovi Jugoslavenskog odbora dalekovidni političari i neslomljivi rodoljubi, jer su spremni nasloniti se čak i na Peštu i na Rim kako bi u konačnici ostvarili ono što je predstavljeno kao smisao hrvatske povijesti: hrvatsko-srpsku suradnju (koja podrazumijeva odricanje od BiH i još ponečega).

U skladu s time je pothranjivana i predodžba o silnoj snazi i ideološko-političkom utjecaju modernističkog pokreta uopće, a napose o silnoj snazi „praške skupine“ koja je odjednom postala žarištem u kojem je bila umalo koncentrirana nacionalna povijest posljednjih godina 19. stoljeća. No, zapravo se je radilo o malobrojnoj skupini i o niskonakladnim časopisima koji su jedva dopirali do šire javnosti.

Mnoštvo je dokaza i ilustracija te slabosti. Već je spomenuto da je broj hrvatskih studenata u Pragu bio zapravo mali. U proljeće 1896. tamo ih se okupilo manje od 20, pri čemu ni tih 20 nisu bili istomišljenici, nego su se razilazili i oko važnih tema.¹⁴⁵² Radić je u bjelovarskim uzama pred Božić 1895. izražavao nadu da će bar pet-šest kolega ostati na pozicijama zbog kojih su završili u zatvoru.¹⁴⁵³ Svetimir Korporić je u svibnju te godine tvrdio da se pristaše novoga smjera u Pragu svode na svega četiri imena: Milana Šarića, Milana Heimerla, Franju Poljaka i njega,¹⁴⁵⁴ dok bi zamišljeni časopis koji bi izlazio od Nove godine (dakle – *Hrvatska misao*) mogao računati na ukupno tri stotine pretplatnika.¹⁴⁵⁵ Radić je u jednome pismu Dežmanu tvrdio kako su prašku *Hrvatsku misao* pokrenula 34 mladića: jedanaest ih je bilo u Zagrebu, devet u Beču, osam u Pragu i šest u Grazu. Prag je izabran kao mjesto izdavanja lista, jer su ocijenili da u Beču i u Grazu ne bi naišli na potporu hrvatskih studenata,¹⁴⁵⁶ koji su se, kao što smo vidjeli, većinom oglušili na vijest o pokretanju lista i na pozive na suradnju. No, to bi Radićevo hvalisanje s čak 34 imena moglo biti ozbiljno pretjerivanje. Naime, u proglasu iz prosinca 1896. kojim se najavljuje pokretanje *Hrvatske misli*, navodi se kako će članom uredništva postati „svaki suradnik, ako bude stanovao u Pragu, ili bude htio da barem jednom u 3 mjeseca dodje u Prag“.¹⁴⁵⁷ Ni u uredništvu niti oko njega nije bilo velike ni gužve niti jagme. A u prvome je broju

¹⁴⁵¹ M. UJEVIĆ, „Omladina na početku XX stoljeća“, 358. upozorava na „opravdane sumnje“ da je i *Život* izlazio „uz indirektnu pomoć bana“, što je naštetilo ugledu književnog dijela omladine.

¹⁴⁵² *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 97, str. 184.-185.; dok. 98, str. 185.-186.; dok. 132, str. 236.-237.; dok. 172, str. 286.-288.

¹⁴⁵³ D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 300.

¹⁴⁵⁴ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 101, str. 188.-190.

¹⁴⁵⁵ Isto, dok. 107, str. 199.-201.

¹⁴⁵⁶ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 17.-18.

¹⁴⁵⁷ „Proglas: 'Hrvatska misao'“, *Obzor*, 37/1896., br. 286, 12. XII. 1896., 3. Usp. *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 15.-17.

uredništvo držalo potrebnim objasniti, kojim novcima kani objavljivati časopis: „U najgorem slučaju će nas dvadesetak otkidati od svojih usta, da na mjesec skucamo 70 for. za jedan broj.“¹⁴⁵⁸

I drugi su listovi Mladih jednako kuburili i s urednicima i sa suradnicima i s pretplatnicima. Almanah *Narodna misao* je, čak i prema Marjanoviću, postigao „slab publicitet i raspačan je u malom broju“,¹⁴⁵⁹ a pokušaj pristaša tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva da u ožujku 1897. na zagrebačkom sveučilištu prevagne zamisao da se nakon zabrane *Zastave* pod hrvatsko-srpskim imenom osnuje novo akademsko literarno-zabavno društvo, starčevićanska je većina glatko odbila.¹⁴⁶⁰ Iz Praga su u to doba pisali Plavšiću kako je potrebno organizirati „djački sastanak“, da se razbistre goruća pitanja, među kojima su i pojave prema kojima ne možemo biti ravnodušni, kao što je shvaćanje pojedinaca da je svejedno biti Hrvat ili Srbin.¹⁴⁶¹

Novo doba također nije okupilo veći broj pretplatnika. Ni u Srbiji nije bilo interesa za nj, a ni Česi mu se nisu odazvali, o čemu govori podatak da nema priloga na češkom koji su obećani ako list dobije više čeških pretplatnika.¹⁴⁶² Radićev i Pribićevićev *Glas* je, kao što je spomenuto, uspio prikupiti svega 200 pretplatnika. *Nada* je, prema Marjanovićevim tvrdnjama, u drugome tečaju imala 300 pretplatnika.¹⁴⁶³ Nije, doduše, previše vidovit bio Ivan Krnic kad je 1900. pisao kako je „pokret pražkih djaka (...) danas samo uspomena“,¹⁴⁶⁴ ali ta njegova ocjena pokazuje da su snaga i utjecaj Mladih bili neusporedivo manji od onoga što im se pripisuje u kasnijoj literaturi.

Iz lako dokazivih podataka o slabosti „praške skupine“ ne treba zaključivati da je utjecaj „Bečana“ u hrvatskoj javnosti bio puno veći. Bila je preoštra spomenuta tvrdnja *Novoga doba* da je *Mladost* „nesolidni pothvat dvojice, trojice, koji u đaćkom životu u Beču ne igra nikakove uloge, ne vrši nikakove zadaće“,¹⁴⁶⁵ ali je i u tome dimu bilo vatre: iako doista važna, ni *Mladost* nije u hrvatskome kulturnome i političkom životu igrala onu ulogu koja joj je pripisana u kasnijim desetljećima. O tome govore i fragmentarni podatci o njezinoj niskoj nakladi i slaboj prodaji.

Općenito su naklade hrvatskih književnih listova, napose onih koje su objavljivali Mladi, bile skromne: čak i oni koji su bili snažniji, kao što su bili *Hrvatska misao*, *Mladost* i *Hrvatski salon* izlazili su, prema Marjanoviću, u nakladi od 600 do 1.000 ili iznimno 1.500 primjeraka, kao i *Život*. I od toga je dobar dio ostao neraspisan.¹⁴⁶⁶ No, i tu Marjanović zapravo pretjeruje

¹⁴⁵⁸ „Da se razumijemo“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 1, Prag, 10. I. 1897., 26.-29.

¹⁴⁵⁹ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 34.; V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 23.

¹⁴⁶⁰ I. LORKOVIĆ, „Sveučilišna skupština“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 4, Prag, 10. IV. 1897., 126.-128.

¹⁴⁶¹ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, k. 40, Andrija Kaparović – Dušanu Plavšiću, 27. III. 1897.

¹⁴⁶² D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 152.-153.

¹⁴⁶³ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 44.

¹⁴⁶⁴ I. KRNIC, „Stari i mladi“, *Narodne novine*, 1900., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VIII., 199.

¹⁴⁶⁵ -k, „[Dopis] Beč, 7. srpnja“, *Novo doba*, 2/1898., br. 8-10, Prag, srpanj, 1898., 370.-376.

¹⁴⁶⁶ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 28.-29. V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 20. navodi kako se iz pisma koje je 12.II.1897. Dežmanu uputio Franjo Poljak, može doznati da su prvi brojevi *Hrvatske misli* tiskani u 2.000 primjeraka. Tako proizlazi i iz pisma koje je Stjepan Radić 15.I.1897. uputio Mariji Dvořákovéj (*Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 135, str. 239.-240.). Ne navodeći baš nikakva izvora, M.

kao i obično: o nakladi *Mladosti* puno bolje, pače najbolje je bio obaviješten Dušan Plavšić, a on je 15. ožujka 1898. pisao kako *Mladost* ima „jedno 300“ pretplatnika koji su pretplatu podmirili, a još toliko će ih valjda platiti, no u svakom slučaju – „prve će godine biti veliki deficit.“¹⁴⁶⁷

Uostalom, sama činjenica da praktično nijedan od tih listova nije uspio opstati na dulje staze, rječito govori sama po sebi. No, kad se ocjenjuje stvarni utjecaj pojedinih skupina, ipak treba imati na umu da su kasniji zagrebački *Hrvatski salon* i *Život* – usprkos tomu što je politički razvitak išao naruku obzoraškim, jugoslavenskim kombinacijama – bili neusporedivo bliži bečkoj *Mladosti*, nego praškim političkim biltenima. To pokazuje da su intelektualnoj publici u domovini važniji bili novi umjetnički trendovi i pojave, nego političke propovijedi o tzv. narodnom jedinstvu.

Zato se je „bečku skupinu“ diskvalificiralo i kao dekadentnu. Činjenica da je mladiće prvotno okupljene oko časopisa *Mladost*, a onda kasnije, u Zagrebu, oko *Hrvatskog salona* i *Života*, ponajviše zanimala književnost i uopće umjetnost, rezultirala je ocjenama poput one Marjanovićeve kad je taj ideolog jugoslavenstva, jedva skrivajući omalovažavanje, isticao kako je ta skupina zagovarala potpunu slobodu umjetnosti, faktično nastupajući i kao promicatelj specifičnoga modernističkog smjera, onoga u kome se pristajalo uz dekadenciju i simbolizam.¹⁴⁶⁸ Nije, dakako, problem u Marjanovićevoj ocjeni, nego u tome da ju je prihvatio nemali dio autora iz jugoslavenskog doba hrvatske povijesti. Jer, to je bila politička diskvalifikacija, a ne argumentirano stajalište ozbiljnoga promatrača i književnoga kritičara.

Predodžba o dekadenciji koja se često povezuje s modernom i napose sa secesijom, napominje Viktor Žmegač, zapravo je posljedica površnog pristupa: secesijski su motivi vrlo često skopčani „s motivima koji konotiraju zdravlje, sunce, uspon, rađanje, ukratko: biologističke, odnosno vitalističke, predodžbe.“¹⁴⁶⁹ Da je „životni optimizam“ bio jedna od sastavnica moderne, zajednički svim skupinama koji su se svrstavali pod njezin barjak, isticao je i Barac.¹⁴⁷⁰ Iako nisu mogli sasvim umaknuti njihovim utjecajima, *mladostaši* se nisu ni ugledali na dekadente (pa dekadentsko raspoloženje ne će obilježiti ni Pilarovu *Secesiju!*). Naprotiv, iz njihovih su djela izbijali optimizam i ambicija, samo što je ta ambicija bila bitno drugačija od one s kojom su se mogli identificirati pripadnici „praške skupine“.

Münchenska *Jugend* je, primjerice, žestoko osuđivala one koji su propovijedali svojevrsnu fatalističku *doktrinu fin de sièclea*: zanos i energiju treba održati na visini i nakon što se izmijene tri posljednje znamenke u kalendaru. Život i umjetnost ne će zastati ulaskom u novo stoljeće, a iz perspektive onoga što će se dogoditi kad se za stotinu godina zamijeni prva

ŠICEL, *Književnost Moderne*, 18. taj podatak iz prve polovice veljače 1897. proteže na čitavo razdoblje izlaženja časopisa, pa tvrdi kako je *Hrvatska misao* tiskana čak u 2.000 primjeraka „koliko se u početku i prodavalo“.

¹⁴⁶⁷ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 30.

¹⁴⁶⁸ M. MARJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, I., 37.

¹⁴⁶⁹ V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije*, 131. Pritom Žmegač ističe Nazorova djela kao izraz tipičnoga vitalističkog mita u kome se veliča snaga, zdravlje, iskonski, arhetipski oblici ponašanja i sl.

¹⁴⁷⁰ A. BARAC, „Bilješke o 'Mladima' i 'Starima'“, 150

znamenka, ovo sadašnje jedva će izgledati kao cezura na silnome putovanju božice Clio.¹⁴⁷¹ Jedan od krućih i upornijih protivnika Mladih, Kerubin Šegvić, ocijenit će u Tresić Pavičićevu *Novom vijeku*, da su pokretači *Mladosti* tek zagovornici nasilja, simbolizma, anarhije, ateizma, bezvjerstva i moralni pokretači „protuotačbeničkog podhvata“.¹⁴⁷²

U stvarnosti je bečkome krugu oko Plavšića i Jenyja književna (odnosno uopće umjetnička) sloboda bila primarna vrijednost. Općenito, naglašava Šicel, „nasuprot 'Pražanima', grupacija mladih hrvatskih pisaca koja se literarno formirala u krugovima bečke secesije, mnogo je radikalnija u svojim pogledima na književnost,¹⁴⁷³ a bečka *Mladost* bila je „prva istinska književno-umjetnička revija“ u Hrvata.¹⁴⁷⁴ Štoviše, Stanislav Marijanović drži da je *Mladost* bila ne samo „prvo modernističko glasilo“, nego i ključ „za shvaćanje modernističkog pokreta kao organskog i jedinstvenog pokreta 'mladih' i 'modernih' hrvatskih, slovenskih i srpskih književnika, starije i mlađe generacije, koji su im bili skloni“.¹⁴⁷⁵ To znači da je „bečka skupina“ s *Mladosti* bila primjer otvorenog idealizma, individualizma i antirealizma u literaturi.¹⁴⁷⁶ Ta („bečka“, „bečko-zagrebačka“, „artistička“) skupina na književno poprište izlazi posljednja, ali je ona s čisto književnoga i umjetničkoga stanovišta najvažnija, pa bez nje – ističe N. Košutić Brozović – ne bi bilo modernističkog pokreta onakvoga kakav je on bio. Ni ona nije ostvarila program koji je postavila, ali su dvije njegove najvažnije točke odredile smjer hrvatske moderne: apsolutna sloboda književnog stvaraja i uključivanje hrvatske književnosti u tokove suvremenoga europskog literarnog zbivanja.¹⁴⁷⁷

To je otprilike ono što će zaključiti i Dubravko Jelčić: iako je „bečka skupina“ imala nekih sličnosti s „praškom“, osobito u ocjeni nepovoljnih prilika u domovini, ona je i po nadahnuću, i po sadržaju i po plodovima bila bitno različita: „zastupala je u književnosti antiutilitarističku koncepciju umjetnosti i otpora svim oblicima tradicionalizma, promičući ideje secesionizma, simbolizma i dekadencije; a to je vodilo jačanju svijesti o europskom utemeljenju hrvatske književnosti.“¹⁴⁷⁸ Drugim riječima, upravo je bečko-zagrebačka (ili, ako se prihvati Marijanovićeva sugestija: osječko-bečko-zagrebačka) grupacija, kombinirajući vlastita iskustva i nadahnuća s utjecajima primljenima iz inozemstva, pa i pod dojmom nastojanja da s „Pražanima“

¹⁴⁷¹ „Anti-Fin de siècle“, *Jugend*, 3/1898., br. 1, 1.I.1898., 2

¹⁴⁷² Fra Ch[erubin] Š[EGVIĆ], „Nakon pet mjeseci“, *Novi vjek*, 1/1897., br. 10, 625.-629. u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 152.-156.

¹⁴⁷³ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 109.-111.; ISTI, *Hrvatska književnost*, 120.

¹⁴⁷⁴ ISTI, *Književnost Moderne*, 60. Marjanović priznaje: „Oznaka modernizma u smislu termina 'Moderna', pripada u prvom redu onoj grupi, koja se pridržavala čiste književnosti i umjetnosti, i zalagala se za potpunu slobodu stvaranja, specijalno zagrebačkoj grupi, koja je pokretala časopise 'Mladost', 'Hrvatski salon' i 'Život'. Ta 'Moderna' je u naponu od godine 1897. do 1901. To razlikovanje 'modernizma' i 'Moderne' treba imati na umu, da se bolje razumiju ondašnje polemike i da se dobije tačnija orijentacija u vremenu između 1895. i 1903. godine, jer je mlada generacija u tom vremenu nastupala u više talasa.“ (M. MARIJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, I., 53.-54.)

¹⁴⁷⁵ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 13. No, za Nehajeva su *Mladost* i program toga lista „jedan – više sentimentalni – uzdah nego tobožnje tumačenje modernosti“. (M. CIHLAR NEHAJEV, „Hrvatski salon Zagreb 1898“, 208.)

¹⁴⁷⁶ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 85.

¹⁴⁷⁷ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Evropski okviri hrvatske Moderne“, 349.-350.

¹⁴⁷⁸ D. JELČIĆ, *Povijest hrvatske književnosti*, 173.

ne produbi prijepor, dala glavni ton hrvatskoj moderni. Njoj taj atribut pripada i ako se kao ispravna prihvati Posavčeva ocjena, da središnja estetička kategorija u doba moderne „nije samo – kako se općenito misli – ljepota, nego *čuvstvo* i *doživljaj*, pa će se tek u antitezi spram idealizma javiti *estetizacija života*.“¹⁴⁷⁹

No, kao što je istaknuto, uglavnom politički razlozi pridonijet će tomu da je u naknadnim interpretacijama nerijetko prihvaćeno stajalište kako je važniji utjecaj imala „praška skupina“. U skladu s time će kasnije stvaranje jugoslavenske države rezultirati i time da ta skupina u književnoj i političkoj historiografiji požanje mahom pozitivne ocjene. Za potrebe takvog pristupa će se u prvom redu „bečkoj skupini“ predbacivati imitatorstvo, iako češki (Masarykovi) utjecaji na „prašku skupinu“ ni po intenzitetu niti po posljedicama nisu bili manji, ali je njihovo značenje umanjivano zato što je u političkom smislu bilo prihvatljivo. Nije pritom bilo presudno ni to da se politički pogledi niza istaknutih pripadnika „bečke skupine“ nisu u supstancijalnom smislu bitno odudarali od onih koji su bili zajednički „Pražanima“: činjenica da su „Bečani“ stavljali umjetnost ispred jugoslavenske ideologije urodit će brojnim kritikama na njihov račun.

U biti su sve one bile na tragu spomenute Šegvićeve opaske ili one koju je – u drugom kontekstu i s drugih, u biti jugoslavenskih pozicija, ali u bitnome jednako – izrekao Dragutin Prohaska u jednom predavanju iz travnja 1916., kad je navlastito „bečkoj skupini“ predbacio da je bila nenarodna i nesocijalna, pa je htjela čistu umjetnost bez službe narodu.¹⁴⁸⁰ „Služba narodu“ nije nužno značila službu hrvatskom narodu, nego se je odnosila na službu tzv. hrvatsko-srpskom jedinstvu. Zato je „praška skupina“ svjesno i uporno htjela biti narodna, pri čemu je to i takvo „narodno“ zapravo bilo dosljedno hrvatsko-srpsko. Ta „praška skupina“ će imati presudnu ulogu i u oblikovanju hrvatske inačice naprednjačke ideologije, s kojom će jedno vrijeme koketirati i mladi Ivo Pilar koji, međutim, kako ćemo vidjeti, bar prema raspoloživim podacima, nikad nije prihvatio nacionalno-političku koncepciju „praške skupine“, iako je – kao što će kasnije sam priznati – do dolaska u Bosnu dijelio čitav spektar pogleda koji su iz vizure hrvatskih nacionalista nazivane „slavosrpskima“.

Ako su oko političkih implikacija modernističkih nastojanja postojala prepoznatljiva gledišta, oko duhovne i umjetničke bilance moderne nikad nije bilo suglasnosti. Nije se isticalo čak ni to da je ona u Hrvata bila nešto drugačija nego u Europi već zbog toga što je bila opterećenija neposrednim političkim temama i zadaćama koje su u drugi plan gurale umjetnička i uopće kulturna pitanja.

Slično Dežmanu koji ju je veličao („Moderna nas je oslobodila te ograničenosti. Otvorila nam je sav svijet, otkrila nove vidike. Moderna nastoji obuhvatiti cijelog čovjeka, ona teži za seintezom idealizma i realizma, ona hoće da nagdje sredstvo, kojim bi čovjek najbolje i najljepše mogao izraziti svoje biće i zadovoljiti svojem pozivu. Ona ne otklanja nijedan osjećaj, nijednu

¹⁴⁷⁹ Z. POSAVAC, *Estetika u Hrvata*, 152.

¹⁴⁸⁰ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 146.

misao, jer se bori za prava pojedinca, kao što i zahtijeva od pojedinca: da bude svoj.“),¹⁴⁸¹ povoljno je o njoj sudio i Dežmanov suradnik Josip Horvat: „Nov naraštaj nosi parolu 'slobode umjetničkog stvaranja' – bijaše to u doba khuenovštine jedino područje gdje se moglo tražiti slobodu. Čak i sam režim s izvjesnom dobrohotnošću gleda ta nastojanja mladih, jamačno vjerujući da će mladost zaokupljena umjetnošću zaboraviti na politiku. Ta književna djelatnost 'moderne' ima međutim dalekosežno političko značenje. 'Moderna' u umjetničkom stvaralaštvu, poglavito pak u književnosti, nije dala mnogo. Ali dala je nešto mnogo zamašnije – rodila je i izoštrila duh kritike koji je ubrzo prešao granice umjetnosti. Tražeći slobodu u umjetničkom stvaranju, naraštaj 'moderne' prenijet će svoj zahtjev uskoro i na politiku, unijeti i u politiku i svoju kritičnost i širinu svojih pogleda i svoju naobrazbu i – osjećaj povezanosti naše stvarnosti sa svjetskom stvarnošću.“¹⁴⁸²

Ivo Pilar je – kao što ćemo vidjeti – o tome sudio na bitno drugačiji i slojevitiji način, uočavajući sile pokretnice i potencijale moderne, ali i njezinu nedorečenost. A po uzoru na Matoša koji je 1901. bez dlake na jeziku pisao da „'borba' između naših Starih i Mladih ne bijaše (i nije) borba za princip već borba za inat – kako već u nas sve 'borbe' što su“,¹⁴⁸³ ili je jednostavno borba za položaje po načelu „pomakni se da ja sjednem“ ('ôte-toi que je m'y mete')“,¹⁴⁸⁴ i Josip Bogner će nekoliko desetljeća kasnije isticati da je moderna bila rezultat nenormalnih književnih prilika i pandan političkim bojevima, „više borba ljudi i klika nego ideja i principa“, pa zato „Moderna ima tako malo načelan a toliko ličan karakter,“ a ono što je u njoj najvrjednije, bilo je naglašavanje slobode stvaranja.¹⁴⁸⁵

Prema više nego zanimljivom mišljenju Mate Ujevića, moderna je važnija za povijest ideja, nego za povijest književnosti: bitnija su idejna previranja do kojih je ona dovela, nego sami njezini književni odnosno umjetnički plodovi. Pokret hrvatske moderne, drži Ujević, unio je *novum* u hrvatski duhovni razvitak: do tada su se duhovi mahom dijelili po političkome odnosno stranačkom ključu, od tada je postala presudna podjela po svjetonazoru.¹⁴⁸⁶ Naravno, i tu podjelu ipak treba shvatiti uvjetno. Nije zahtjev za slobodom stvaranja i protivljenje miješanju Crkve u umjetnička i estetska pitanja na jednak način poiman u, primjerice, liberalnim pravaškim redovima (kod A. G. Matoša ili pripadnika mladohrvatskog pokreta), kod naprednjaka i socijaldemokrata. Jednako tako, na jedan način su se prodoru slobodnozidarskog utjecaja u javni i kulturno-umjetnički život opirali katolički autori, a na posve drugi način oni koji su bili bliski frankovačkim pravašima.

No, ipak je nesumnjivo u pravu Vida Flaker kad ocjenjuje da je najvažniji rezultat pokreta hrvatske moderne kao cjeline, „njegov (...) doprinos mijeni kulturne svijesti hrvatskog

¹⁴⁸¹ M. DEŽMAN, „Naše težnje“, *Hrvatski salon*, Zagreb, 1/1898., sv. 1, 15. XII. 1898., 8.-9., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 436.

¹⁴⁸² J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 227.

¹⁴⁸³ A. G. MATOŠ, „*Knjiga Boccadoro* (Xeres de la Maraja)“, *Sabrana djela*, sv. VI., 46.

¹⁴⁸⁴ Tako Matoš u pismu Antunu Benešiću od 2. I. 1907. u: A. G. MATOŠ, *Pisma I.*, 29.

¹⁴⁸⁵ J. BOGNER, „Polemika oko hrvatske moderne“, 119.-120.

¹⁴⁸⁶ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, nepagin. (Predgovor).

društva krajem prošlog [19.] i početkom 20. stoljeća.¹⁴⁸⁷ Zato Drago Šimundža ispravno ističe kako je moderna donijela i neke „religijsko-religiozne novosti“. U prvom redu je dovela do praktičnog prihvaćanja načela slobode savjesti; drugo, literarno poniranje u kompleksnu slojevitost religioznog svijeta iznijelo je na vidjelo različite opcije i kontroverze, i treće, predstavnici moderne (odnosno neki od njih) prvi su put u hrvatskoj književnosti jasno i otvoreno izložili ateističke i antiteističke misli i inspiracije.¹⁴⁸⁸ Također se često u pozitivne plodove modernističkog pokreta ubraja i dokidanje slijepoga prisezanja vođama („barem za neko vrijeme, dok su kasnije omladinci stvarali kult pojedinih vođa više i jače, nego što su nekoć radili obzoraši i pravaši“).¹⁴⁸⁹

Iako ima shvaćanja, poput Marijanovićeve, da je moderna i na književnom planu ipak imala neposredne posljedice (ona je – kaže on – značila dovršetak procesa hrvatske nacionalne književne integracije i uspostavljanje njezina organskog jedinstva, ali i povezivanje književnosti jugoslavenskih naroda te njihovo zajedničko otvaranje prema europskim književnim vidicima),¹⁴⁹⁰ ostaje činjenica da su njezini umjetnički dosezi u uskome smislu riječi bili posve skromni.

Kao što je Ivo Pilar isticao 1903., moderna uopće nije bila prvenstveno literarni, nego socijalno-kulturni pokret, tako je Šicel nekoliko desetljeća kasnije ponavljao kako sam pokret hrvatske moderne nije ni imao literarni, odnosno uopće umjetnički karakter, ali jest neizravno, i to dosta snažno djelovao na razvitak književnosti i uopće duhovnog života.¹⁴⁹¹ Jer, kad se promatra utjecaj moderne na poimanje umjetnosti, na uvođenje novih tema i novih formi, a pogotovo na odnos prema tradiciji, kršćanstvu, etici i sl., jasno je – kao što ćemo vidjeti kasnije – da je moderna ostavila duboke i nezaobilazne tragove.¹⁴⁹² Ona je, napominje M. Šicel na tragu vagnerijanske postavke o *Gesamtkunstwerku*, u prvom redu dovela do sazrijevanja shvaćanja o potrebi čvrstog povezivanja svih grana umjetnosti, napose književnosti, likovnoga i skulptorskog stvaralaštva te arhitekture.¹⁴⁹³

¹⁴⁸⁷ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 64.

¹⁴⁸⁸ D. ŠIMUNDŽA, *Bog u djelima hrvatskih pisaca. Vjera i nevjera u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća*. Svezak prvi, Zagreb, 2004., 28.

¹⁴⁸⁹ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 56.

¹⁴⁹⁰ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 85. Miroslav Šicel je, s druge strane, ocjenjivao kako su se Mladi često nekritički odnosili prema inozemnim poticajima i uzorima, a nisu bili dosljedni ni u odnosu prema kontinuitetu nacionalne literarne tradicije, pa su time često ostajali izvan organskog razvitka hrvatske književnosti, ali je ipak velik njihov doprinos nastojanju da se ostvari opći kulturni preporod koji će pomoći sazrijevanju modernoga hrvatskog čovjeka. (M. ŠICEL, *Hrvatska književnost*, 152.-153.)

¹⁴⁹¹ M. ŠICEL, „Specifična obilježja književnosti moderne“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, 399.-400.; ISTI, *Književnost Moderne*. Zagreb, 23.; ISTI, *Hrvatska književnost*, 120.

¹⁴⁹² U članku „O Modernoj i o modernosti“, koji je nastao vjerojatno dvadesetih godina 20. stoljeća, a objavljen tek 1967. u njegovim *Sabranim djelima*, T. Ujević je primijetio kako „neka Moderna danas zacijelo i ne postoji“, ali „ono, što su donijeli modernistički pokreti, još do danas nije ni iz daleka iscrpljeno“. (T. UJEVIĆ, „O Modernoj i o modernosti“. *Sabrana djela*, sv. XVI, *Postuma II - O hrvatskoj književnosti - O srpskoj književnosti - O stranim književnostima - O književnosti i umjetnosti - O politici, o ekonomiji, o sociologiji - Kultura i filozofija istoka - Iz nauke - Feljtoni*. Ur. D. Tadijanović, Zagreb, 1967., 282.)

¹⁴⁹³ Usp. M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 23.

S druge strane, jedva da ima prijepora oko toga da su na literarnom planu prvaci moderne dali malo, osim na području književne kritike.¹⁴⁹⁴ To je zapravo već 1903. u *Viencu* primijetio Dežman, i ta se je ocjena u hrvatskoj književnoj povijesti održala do danas.¹⁴⁹⁵ Ako su na beletrističkome području nešto i postigli, bilo je to u lirici.¹⁴⁹⁶ No, u biti na literarnom području moderna kao pokret nije donijela ništa što bar u zametcima, a negdje i u gotovim oblicima nije već postojalo u djelima hrvatskih književnika 90-ih godina 19. stoljeća.¹⁴⁹⁷ Radoslav Glavaš je podsjetio na to da je još Antun Barac primijetio kako su najglasniji modernisti bili oni koji su u umjetničkom pogledu bili inferiorni: glavnu riječ u pokretu moderne nisu vodili Vladimir Nazor, Milan Begović, Dragutin Domjanić i A. G. Matoš, nego Ivo Pilar, Milan Šarić, Vladoje Schmidt Jugović, Vladimir Jelovšek i njima slični.¹⁴⁹⁸

No, to je, zapravo, pravilo koje vrijedi ne samo za modernu, nego i za druga književno-umjetnička razdoblja u kojima je dolazilo do žešće konfrontacije starih i mladih naraštaja.¹⁴⁹⁹ Ironizirajući modernu, A. B. Šimić će 1925., s jasnom aluzijom na Plavšića (i ne samo njega), spomenuti „hrvatsko pjesništvo prije dvadesetak godina, kad su današnji bankovni direktori i slična gospoda toliko čeznuli ah! za eterskim visinama i uvjerali da mogu živjeti samo gore kod bajnih zvjezdica“.¹⁵⁰⁰

To dvojstvo odnosno rascijepjenost između onih koji su nastupali u prvim redovima, kao borci i ideolozi, i onih koji su ostajali u pozadini i afirmirali se kao stvaraoci, nije bilo slučajno. Dio uzroka nesumnjivo je počivao u činjenici da oni koji su talentiraniji kao umjetnici imaju manje potrebe izazivati i potencirati sukobe.¹⁵⁰¹ No, drugi dio uzroka treba tražiti i u samoj strukturi modernističkog pokreta odnosno u problemima čije su rješavanje modernisti stavili preda se: u ostvarenju zahtjeva za promjenom načina života i shvaćanja, potrebni su i jedni i drugi, i ideolozi i umjetnici. Jedni bez drugih ne mogu izvojevati pobjedu. Pritom ideolozi,

¹⁴⁹⁴ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 56.; ISTI, *Plodovi srca i uma*, 366.-368.; A. BARAC, „Između filologije i estetike“, 83.; A. R. GLAVAŠ: *Jakša Čedomil*, 25.

¹⁴⁹⁵ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 613.

¹⁴⁹⁶ J. BOGNER, „Polemika oko hrvatske moderne“, 118.

¹⁴⁹⁷ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 73.

¹⁴⁹⁸ A. R. GLAVAŠ: *Jakša Čedomil*, 111.

¹⁴⁹⁹ „S obzirom na ličnosti koje sudjeluju u borbama generacija interesantno je primijetiti, pored metoda borbe, i ličnosti koje ulaze u borbu i ideje što ih literarni borci iznose. S obzirom na ličnosti koje sudjeluju u borbama generacija, moglo bi se postaviti kao pravilo da istinski, pravi stvaraoci ne sudjeluju u tim borbama, ili, ako sudjeluju, njihova borba nema toliko značaj borbe generacija, koliko karakter idejne borbe, koja onda traje i dalje od njihove generacije. Predvodnici svojih generacija u borbama protiv starijih gotovo redovno stvaraju malo, ili ne stvaraju ništa. Pajo Žetić, Janko Ibler, Ante Kovačić kao kritičar i feljtonist, Milivoj Dežman, Vladimir Jelovšek, Ivo Pilar, Milan Šarić, itd. – sve ljudi koji su po kojim svojim člankom ili dugogodišnjim djelovanjem (kao na pr. Dežman) znali da za sobom, kao vodi, povuku velik broj književnika u borbi protiv starijih, većinom su posvema zaboravljeni kao književnici.“ (A. BARAC, „Bilješke o 'Mladima' i 'Starima'“, 157.-158.)

¹⁵⁰⁰ A. B. ŠIMIĆ, „Maškarate i deklamacije“, *Književna republika*, 2/1925, br. 8, 367.-370. u: *Sabrana djela*, II., 252.

¹⁵⁰¹ A. R. GLAVAŠ: *Jakša Čedomil*, 111. M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 21. u biti je preuzeo Barčevu i Glavaševu konstataciju: „Da su problemi umjetnosti u okviru pokreta [hrvatske moderne] bili najmanje tretirani, govori i činjenica, da su najistaknutiji književni stvaraoci toga doba kao Matoš, Begović, Vidrić, Domjanić ili Nazor ostali u potpunosti izvan pokreta.“

dijeleći udarce i primajući ih, osvajaju teren; umjetnici su oni koji će osvojeno utvrditi i ovjekovječiti.

3.4. Programatsko i ideološko značenje Pilarove Secesije

„*Der Zeit ihre Kunst, der Kunst ihre Freiheit*“ („*Vremenu njegova umjetnost, umjetnosti njezina sloboda*“).

Lajos Hevesi (1898.), natpis na paviljonu Secesije u Beču

To je, dakle, opći okvir Pilarova literarno-umjetničkoga i ideološkog djelovanja u drugoj polovici 90-ih godina 19. stoljeća. To poglavlje njegova ne preduga života trajalo je nekoliko godina i bilo je dosta burno. No, bez razumijevanja toga razdoblja uopće se ne može shvatiti njegovo kasnije djelovanje (kao što je djelovanje u Hrvatskoj narodnoj zajednici ili njegovo autoritativno nastupanje na historiografskome, sociološkome i psihologijskome planu, dakle na područjima za koja mu je nedostajala formalna specijalistička izobrazba), koje je ipak bilo nešto poznatije bar stručnoj, pa i široj javnosti, a nemoguće je shvatiti i njegove društvene i političke poglede. Ono što se u posljednjem desetljeću 19. stoljeća kod Ive Pilara manifestiralo kao kršenje tradicionalnih uzusa, intelektualni nonkonformizam, hrabro, ali krajnje racionalizirano pristajanje uz nove ideje, protuklerikalizam koji je svoje korijene tražio i nalazio i u svojevrsnome religijskom sinkretizmu, snažan osećaj pripadnosti slavenstvu te borbeni, iako po formi vrlo ugladeni protuakademizam, kasnije će doći do izražaja ne samo u njegovu koketiranju s naprednjaštvom, nego i u prijeporu s vrhbosanskim nadbiskupom i utjecajnim crkvenim krugovima, kao i u nastanku njegovih ambicioznih multidisciplinarno zasnovanih djela (uključujući i *Južnoslavensko pitanje*) te političkih ideja i koncepcija koje su redovito odudarale od općih, uobičajenih pogleda hrvatske političke elite.

Pilar zapravo nikad nije težio tomu da bude omiljen, ali je trajno želio biti u pravu i – ne na zadnjemu mjestu – doći u poziciju u kojoj svoje ideje može praktično ostvariti. Ta crta njegove osobnosti, nesumnjivo jedna od glavnijih, došla je do izražaja već 1898. godine u njegovoj *Secesiji*. Ona se nikad nije izgubila upravo zato što nije bila mladenački hir, nego izraz zreloga i čvrstog intelektualnog uvjerenja. U vrijeme nastanka *Secesije* Pilar nije bio golobradi mladač, nego je već bio intelektualno uglavnom formiran. Zato ni činjenicu da nije prihvatio rukavicu koju su mu 1898./89. bacali više nego renomirani autori, pa se nije upustio u polemičku obranu svojih stajališta, ne treba tumačiti kao njegovo odstupanje ili uzmak, a kamoli kao napuštanje vlastitih uvjerenja. Ona će prije biti plod pragmatične procjene da će ta uvjerenja lakše i trajnije braniti zauzimanjem pozicija (poput svojevrsnoga *marša kroz institucije*, koji se ogleda i

u spomenutoj njegovoj zamisli o Plavšićevu preuzimanju *Vienca*), nego patetičnim jurišem na stvarne i metaforičke barikade.¹⁵⁰²

Karakteristično je, naime, da u literaturi nije zapravo ni zamijećeno da se Pilar u društvena odnosno u umjetničko-politička previranja ne uključuje na samome početku (ili bar o tome nema nikakvih tragova), nego tek usred svojih sveučilišnih studija koji su – zasad ne znamo zašto – trajali nešto dulje nego što je fakultetska izobrazba trajala. Njega nema na popisu članova učeničkih, a još manje studentskih društava u Zagrebu u kojima se je osjećalo to novo duhovno vrenje.¹⁵⁰³ Nema traga ni tomu da je sudjelovao u prvim istupima budućih sumišljenika, iako su se u njima pojavljivali neki ljudi koje je vjerojatno poznao, a s kojima je kasnije blisko surađivao. Tako njegovo ime ne nalazimo ni među onima koji su oblikovali književni almanah *Domovine* za školsku godinu 1888./89., prvi poznati almanah mladoga naraštaja, makar je u toj publikaciji nastaloj u sklopu djelatnosti zagrebačkoga Čitaoničkoga društva konviktorskoga, istaknutu ulogu imao njegov kasniji suradnik Milivoj Dežman.¹⁵⁰⁴ U vrijeme kad je „nadaška skupina“ dobila čvršće obrise i bila u zenitu svoga zanosa, Pilar je, doduše, već poodavno bio u Beču, ali njega nije bilo ni u skupini zagrebačkih srednjoškolaca koja je 1891. pokrenula litografirani mjesečnik *Realac*, koji je već iduće godine dobio također ime *Nada*, a onda se nakon četiri broja ugasio, da bi ista skupina učenika nekoliko zagrebačkih škola pokušala objavljivati *Prvijence*, još jedan litografirani časopis velikih ambicija i kratkoga daha.¹⁵⁰⁵ Ni kad je došao na studij u Beč, Pilar – prema poznatim podacima – nije pokazivao osobitu socijalnu aktivnost, a vjerojatno nije bio ni član tamošnjih udruga hrvatskih sveučilištaraca.¹⁵⁰⁶ U svakom slučaju, nema podataka o protivnome.

Kao i na zagrebačkom Sveučilištu, u to su doba hrvatski sveučilištarci na bečkome sveučilištu većinom bili pravaški orijentirani.¹⁵⁰⁷ Još izraženija je pravaška orijentacija, piše Tresić Pavičić, bila među gradačkim hrvatskim studentima. I bosanski klerici koji su se školavali

¹⁵⁰² Kao što je naprijed spomenuto, moguće je da je Pilar posljednje mjesece 1898. i prve mjesece 1899. godine proveo u Parizu, pa da je i to utjecalo na njegov odustanak od sudjelovanja u polemikama.

¹⁵⁰³ O nastanku, članstvu i djelovanju tih zagrebačkih srednjoškolskih i studentskih udruga pred kraj 19. stoljeća, v.: M. UJEVIĆ, „Omladina na početku XX stoljeća“, *Hrvatska revija*, 10/1937., br. 7 (358.-363.), br. 8 (405.-408.); A. MILČINOVIĆ, „U spomen Nehajevu“, *Hrvatsko kolo*, knj. XII., Zagreb, 1931., 329.-337.; A. Lj. LISAC, „Pojava literarno-glazbenih udruženja i đачkih listova na zagrebačkim srednjim školama do konca prvog svjetskog rata“, *Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora*, 381.-432. (s većim brojem faksimila učeničkih listova); M. GROSS, „Studentski pokret 1875-1914“, 454.-477.; S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 23.-55. i dr. Mnoštvo fragmenata objavljeno je i u zagrebačkom časopisu *Hrvatski djak*.

¹⁵⁰⁴ Pritom vrijedi istaknuti kako se taj učenički listak i nije pokazao nebitnim: tamošnji Dežmanovi prilozi, uključujući i njegov „Predgovor“, prema mišljenju Josipa Horvata i Stanislava Marijanovića, predstavljali su „začetke misaonosti i strukturnih elemenata ishodišta i putanje“ toga predvodnika modernističkog pokreta, a ujedno i „teorijsko-programski predložak“ prednadaške i nadaške generacije. Horvat je tu ocjenu izrekao u nepotpisanom nekrologu Dežmanu, koji je pod naslovom „Ličnost i rad blagopokojnog dra Milivoja Dežmana“, objavljen u *Jutarnjem listu*, 29/1940., br. 10207, 25. VI. 1940., 2. Usp. S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 31.-32., 38.-39.

¹⁵⁰⁵ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 46.-47.

¹⁵⁰⁶ Ne navodeći nikakva izvora za svoju tvrdnju, M. KOLAR, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, 14. tvrdi da se je Pilar tek u Beču upoznao s (nekim neimenovanim) članovima društva *Zvonimir*, među kojima je bio i D. Plavšić.

¹⁵⁰⁷ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 2.

u Pečuhu bili su pravaši, jer, kako piše u jednom izvješću iz 1892., „sada je mladež obično starčevićanska“.¹⁵⁰⁸ No, Pilar nije pristupio ne samo *Hrvatskomu sveučilišnom literarnom društvu Zastava* u kojem su i pravaši znali imati znatan utjecaj, nego ni *Zvonimiru* u kojem su se uglavnom okupljali obzoraši, pristaše jugoslavenske ideologije, ali je pristašama Čiste stranke prava ipak u kasnijem razdoblju pošlo za rukom u njemu postići prevagu.¹⁵⁰⁹ Ta društva su razvila dosta bogatu aktivnost, ali sačuvani podatci ne pokazuju da je u njima sudjelovao i Pilar.¹⁵¹⁰ Dosljedno tomu, nema podatka da je sudjelovao ni u spomenutoj inicijativi studentskih „odbora za priređenje“, koji su u srpnju 1895. u Zagrebu organizirali sastanak mladeži, iako je u tom pothvatu vrlo istaknutu ulogu imao njegov kasniji bliski suradnik i prijatelj Dušan Plavšić. Zašto je bilo tako, nije poznato; a da se je Pilar posvetio samo studiju, teško je vjerovati da bi se njegovo studentsko doba rasteglo na šest godina.

No, kao što je spomenuto, on se 1896. prvi put pojavio u javnosti, i to – prijevodom Maeterlincka. Ni to nije bilo baš bilo gdje, nego upravo u središnjoj hrvatskoj književno-umjetničkoj smotri, zagrebačkom *Viencu*. Godinu kasnije, pred kraj 1897. našao se je među onima koji su obećali suradnju u bečkoj *Mladosti*. Kasnije je tvrdio kako je u *Mladosti* i surađivao.¹⁵¹¹ Nema spora da je bio vrlo blizak članovima uredništva, odnosno listu kao takvom, jer ga u protivnome ne bi ni Matoš spominjao uvijek kad se sjeti *Mladosti* i svoga boravka u Beču početkom 1898. godine. Zato se može pretpostaviti da je izlaženje časopisa Pilar pomagao na ovaj ili na onaj način, i intelektualno i materijalno (a išao je u Prag tražiti novčanu potporu za list!), ali se autorskim doprinosom očito nije oglasio, osim ako pod tim ne računamo udovoljenje Dežmanovu pozivu od 26. siječnja 1898. (kad je treći od ukupno šest svezaka *Mladosti*, onaj od 1. veljače te godine, morao biti bar prelomljen, ako ne i u tisku!), da prevede neko Maeterlinckovo djelo.¹⁵¹²

U svakom slučaju, ni N. Košutić Brozović, ni Vida Flaker niti Stanislav Marijanović nisu identificirali njegovo ime ni pod jednim od brojnih pseudonima koji su se pojavili na stranicama toga modernističkog časopisa. To znači da smijemo držati utvrđenim kako je malo vjerojatno da se tamo pojavio objavljenom autorskom ili prevoditeljskom suradnjom, iako je vrlo vjerojatno da je trebalo biti drugačije. Naime, N. Košutić Brozović, koja se je o autorstvu prijevoda u *Mladosti* konzultirala s Plavšićem (budući da prijevodi u velikoj većini nisu potpisani), navodi kako je Pilar bio preveo Maeterlinckov esej „Le tragique quotidien“ koji je trebao biti uvršten u 7. broj

¹⁵⁰⁸ Marko KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914.*, Sarajevo, 1992., 96.-97.

¹⁵⁰⁹ Usp. S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 60.-61. i dr.

¹⁵¹⁰ *Hrvatsko akademsko društvo Zvonimir* u Beču, formalno osnovano 1882. godine, sljednik je ranije udruge *Velebit*. O tim udrugama opširnije je 1897. u *Viencu* pisao pisac potpisan inicijalom D., čiji tekst je I. Krtalić uvrstio u: *Polemike u hrvatskoj književnosti. Kolo II - Knjiga VII – Anarhija u hrvatskoj književnosti*, 82.-93. Niz zanimljivih napomena i uspomena o djelovanju *Velebita* odnosno *Zvonimira* u njegovo studentsko vrijeme ostavio je I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 707.-733. O toj udruzi v. također HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, k. 42. HAZD *Zvonimir* (Beč), 1896.-1897.

¹⁵¹¹ Usp. I. PILAR, „Kako su nastala 'Zapamćenja' fra Grge Martića“, 137.

¹⁵¹² S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 123.

Mladosti, ali kako se taj nije pojavio, kasnije je uvršten u *Život*.¹⁵¹³ Izišao je već u njegovu prvom broju, u siječnju 1900. godine.¹⁵¹⁴ Prema N. Košutić Brozović, taj je prijevod „uglavnom točan i korektan, iako prevodiocu nedostaje snage da slijedi poetski stil originala, a na momente i uprošćuje Maeterlinckove slike.“¹⁵¹⁵

Umjesto prevoditeljske suradnje u *Mladosti*, nekoliko mjeseci kasnije – u pet nastavaka objavljenih od kraja kolovoza do kraja rujna 1898. godine – ponovno u *Viencu* osvanut će njegova „Secesija“, opsegom nevelika, ali u sadržajnom smislu iznimno bogata i provokativna rasprava koja je potresla duhove u hrvatskim kulturnim krugovima. Pred kraj rujna 1898. godine po ondašnjim je navadama ta rasprava tiskana i kao posebni otisak. Kao što jasno proizlazi iz Pilarovih pisama Dušanu Plavšiću od 14. i 28. rujna 1898., trošak njezina tiskanja u tom obliku podmirilo je secesionističko Društvo hrvatskih umjetnika.¹⁵¹⁶ Bez dodatnih dokaza iz toga ipak ne treba zaključivati da je Pilarova rasprava nastala po narudžbi toga Društva ili u dogovoru s njegovim vodstvom. Prije će biti da ju je, nakon objavljivanja u *Viencu* i bure koju je izazvala, Društvo u dogovoru s njime odlučilo tiskati kao poseban otisak. Bilo je lako uočiti da je ona najcjelovitije objašnjenje nastanka secesije na hrvatskome jeziku, i ujedno najbolja apologija toga modernoga stila.¹⁵¹⁷

Obično se tvrdi kako je Pilarova rasprava nastala kao reakcija ili izravan odgovor na pamflet *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica hrvatskim umjetnicima, secesionistima i književnim dekadentima*, koju je u ljeto 1898. objavio muzikolog Franjo Ksaver Kuhač,¹⁵¹⁸ za koga se, usput budi rečeno, neizostavno previđa ili prešućuje da se je, skupa s Pilarom, našao među najavljenim suradnicima bečke *Mladosti*. A iako je bio muzikolog, Kuhač se nije ustezao umiješati i u druga – pa tako i u estetička i jezikoslovna pitanja.¹⁵¹⁹ Oko te kronološke, eventualno i uzročno-posljedične veze između Kuhačeva i Pilarova spisa o novim umjetničkim smjerovima ima, međutim, u literaturi dosta nepreciznosti i nejasnoća. Suvremenik Milan Marjanović, koji nije bio samo pomniji (iako ne uvijek kritičan, objektivan i pouzdan) promatrač, nego i revan sudionik tadašnjih previranja, konstatira da se Pilarova rasprava pojavila nakon Kuhačeva pamleta, ali ih ne dovodi u uzročno-posljedičnu vezu.¹⁵²⁰ Inače akribičnomu

¹⁵¹³ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, 246. Iz jedne bilješke iste autorice moglo bi se zaključiti da je Pilar trebao od autora pribaviti „autorizaciju“ odnosno, vjerojatno, dopuštenje za objavljivanje prijevoda, ali nema znaka da je to doista i učinio. (N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 436.)

¹⁵¹⁴ M. MAETERLINCK, „Tragika svagdanjeg života“, *Život*, knj. I., sv. 1, 85.-89.

¹⁵¹⁵ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 582.

¹⁵¹⁶ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 163.

¹⁵¹⁷ Iako bez superlativa, takvom ju je očito držao i P. S. MIKOV [P. SKOK], „Mladi i Stari“, *Svjetlo*, br. 21-24, 1900. u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*. Kolo II - Knjiga VIII., 63.

¹⁵¹⁸ S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacr)“, 14.

¹⁵¹⁹ Jedva godinu kasnije, u povodu rasprave o pravopisu koji je sastavio Ivan Broz, objavio je knjižicu pod naslovom *O hrvatskom ili srpskom pravopisu na temelju glazbene eufonije*. (Opš. Vladimir ANIĆ, „Franjo Kuhač – muzikolog u filologiji“, *Filologija. Časopis Razreda za filologiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 8/1978., Zagreb, 1978., 19.-27.; Zlatko VINCE, „Pripreme i odjek Brozova 'Hrvatskog pravopisa' u hrvatskoj jezično-kulturnoj javnosti“, *Forum*, 24/1985., XLIX. knjiga, br. 1-2, Zagreb, siječanj-veljača 1985., 264.)

¹⁵²⁰ M. MARJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, I., 39.

književnom kritičaru Antunu Barcu koji je kao nitko od njegovih predšasnika studirao književnu povijest, na jednome se je mjestu potkrala tvrdnja – ili je možda doista mislio tako – da je autor *Anarkije* zagrebački kanonik Stjepan Korenić, urednik *Katoličkoga lista* i ogorčeni protivnik estetskih i etičkih (ali ne i nacionalno-političkih) nazora Mladih.¹⁵²¹ U knjizi koja se bavi Jovanom Hranilovićem kao jednom od perjanica Starih, katolički publicist, književni povjesničar i kasniji enciklopedist Mate Ujević tvrdio je da je Kuhačeva *Anarkija* odgovor na Pilarovu *Secesiju*,¹⁵²² a Miroslav Šicel upravo obrnuto, da je Pilar svojom raspravom reagirao baš na Kuhačevu *Anarkiju*, „pokušavajući objasniti što zapravo znači čitav taj pokret“.¹⁵²³

Antun Pavešković je 2001. na jednome mjestu ustvrdio da je Pilarova *Secesija* odgovor Kuhaču,¹⁵²⁴ a onda je te iste godine u *Godišnjaku Pilar* zauzeo stajalište da je Pilar svojom *Secesijom* reagirao „upravo na Hranilovićev napad“.¹⁵²⁵ Taj navodni napad Jovana Hranilovića koji bi bio povod ili razlog Pilarovoj raspravi spominje i Šicel, ali pritom ni on niti Pavešković uopće ne identificiraju o kojem bi se to Hranilovićevu napadaju radilo, makar to i ne bi bilo teško, jer je Hranilović o književnim i umjentičkim secesionistima pisao u *Obzoru* sredinom kolovoza 1898. godine. Čini se posve očitim da Šicelovo mišljenje dijeli i Dubravko Jelčić,¹⁵²⁶ a preuzima ga i Mira Kolar koja se je posebno bavila Pilarovom raspravom. Razvijajući još čitav vijenac domišljanja o tome „kako je Pilar došao na ideju da piše o secesiji“ (među kojima je i ono da je „za pretpostaviti“ kako se je „u domu Martina Pilara mnogo govorilo o Kršnjavom, o umjetnicima“ itd., pa da se je sve to dojmilo Ive Pilara koji je bio „izvanredno senzibilan prema slobodi“), ona je također tvrdo uvjerenjena kako je Pilar odgovorio upravo na Kuhačevu brošuru.¹⁵²⁷ Dakako, u bitnome je to ponovio i Slobodan P. Novak, koji drži da je Pilarova rasprava „izravni odgovor na naivni tekst muzikologa Franje Kuhača pod naslovom Anarhija [sic!] u hrvatskoj književnosti“.¹⁵²⁸

Nisu to jedine nedosljednosti u pokušaju rekonstrukcije kronologije nastanka Pilarove rasprave.¹⁵²⁹ No, čini se da se nijedno od tih mišljenja ne da braniti. Do vremena izlaska Pilarove rasprave Hranilović jest bio poznat kao protivnik modernih tendencija, ali se po

¹⁵²¹ A. BARAC, *Hrvatska književna kritika*, 79. Iz podrubne bilješke na str. 113. iste knjige dalo bi se zaključiti da je tvrdnja sa 79. stranice tek lapsus. Korenić je, kao što je spomenuto, svoju seriju članaka objavljenu u *Katoličkom listu*, tiskao kao brošura pod naslovom *Nekoliko misli k našem umjetno literarnom pokretu* (Zagreb, 1899.).

¹⁵²² M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 58.

¹⁵²³ M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 118.

¹⁵²⁴ A. PAVEŠKOVIĆ, „Moderna i tradicija“, 39.-40.

¹⁵²⁵ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 25.

¹⁵²⁶ D. JELČIĆ, *Povijest hrvatske književnosti*, 175.

¹⁵²⁷ M. KOLAR, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, 14., 21.-22. Protivno njezinoj nejasnoj sugestiji na istome mjestu (str. 22.-23.), iz Plavšićeva prikaza Pilarove brošure koji je početkom listopada 1898. objavljen u osječkoj *Slavonische Presse*, ne proizlazi da Plavšić misli kako je Pilar odgovorio Kuhaču. Naprotiv, Plavšić navodi kako je Kuhačeva brošura pisana na tako niskoj razini, da je Mladima bilo ispod dostojanstva odgovarati na nju, pa su je jednostavno ignorirali. Plavšić piše doslovno: „Die Jungen hielten es unter ihrer Würde in ähnlicher Weise zu antworten. Ihre Antwort war ein schweigendes Vorrücken.“

¹⁵²⁸ S. P. NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti, sv. II. - Između Pešte, Beča i Beograda*, Split, 2004., 172.

¹⁵²⁹ Priređujući VII. knjigu II. kola *Polemika u hrvatskoj književnosti*, I. Krtalić je Pilarovu *Secesiju* uvrstio na str. 445.-467., a Kuhačevu *Anarkiju* pedesetak stranica nakon toga odnosno na str. 504.-526., ne obazirući se čak ni na datume nastanka navedene u tim publikacijama.

dosljednosti svog otpora nije mogao mjeriti s, primjerice, tada iznimno cijenjenim i utjecajnim Dinkom Politeom, a ni po brojnosti svojih osvrta niti po njihovoj žestini nije se posebno isticao (osobito u usporedbi, recimo, s Antom Tresićem Pavičićem, Kerubinom Šegvićem ili Stjepanom Korenićem). Svoj prvi kritički osvrt na moderniste Hranilović je poduzeo u kolovozu 1898.,¹⁵³⁰ ali je opširniji, ozbiljniji i oštiri obračun s modernistima Hranilović poduzeo zapravo kasnije, i to u člancima „'Moderna' u hrvatskoj književnosti“, objavljenom u *Viencu* iz 1899., „Neuspjesi moderne“ u božićnom prilogu *Obzora* iz 1899., odnosno u tekstovima „Anarkija u umjetnosti“ (*Vienac*, br. 25/1899.) te „'Vienac' i 'Život'“ (*Obzor*, 7. srpnja 1900. godine). Te 1899. godine on je bio u nadmoćnijoj poziciji, jer je na nešto više od godine dana preuzeo uređivanje *Vienca* (na kojem položaju će ga u drugoj polovici 1900. zamijeniti Gjuro Arnold).

No, baš zato što su ti tekstovi objavljeni nakon Pilarove *Secesije*, oni nisu mogli poslužiti kao povod njezina nastanka, pa je logično da ni Šicel niti Pavešković nisu bili u stanju potanje identificirati Hranilovićev članak koji je tobože izazvao Pilara. S druge strane, Hranilovićev je biograf Mate Ujević znao da Hranilovićevi tekstovi u odnosu na Pilara nisu poslužili kao *casus belli*, pa mu nije palo na pamet sugerirati drugačije, ali je zato potpuno promašio kad je ustvrdio da je Kuhačeva *Anarkija* odgovor na Pilarovu *Secesiju*. O tome govore neborivi dokazi, kao što su sami potpisi autora odnosno nadnevcu koje su oni sami označili: Kuhač je svoju brošuru datirao 15. srpnja 1898., a Pilar je na svojoj naznačio da je napisana od 10. do 20. kolovoza te godine. Kako odgovor na izazov ne može prethoditi izazovu, nije *Anarkija* mogla biti odgovor na *Secesiju*, nego je Ujević Kuhačevu *Anarkiju* očito pomiješao s kasnijim njegovim pamfletom (*O Secesiji. Odgovor gosp. J. Pilaru*), koji je bio upravljen Pilaru poimence i drugim njegovim istomišljenicima, a tijekom studenoga 1898. izlazio je u *Hrvatskoj domovini* te je odmah potom objavljen kao posebna brošura.¹⁵³¹

Dakle, kao što je neupitno da je Hranilović o modernoj prvi put javno pisao baš u kolovozu 1898., a da je svoj obračun s njom poduzeo poslije, ali ne samo zbog Pilarove *Secesije*, tako je neprijeporno da je Kuhačeva *Anarkija* objavljena prije Pilarove *Secesije*. Da je ona ne samo datirana u ljeto (15. srpnja!) 1898., nego i da je doista izišla u drugoj polovici srpnja ili početkom kolovoza, rječito govori niz podataka. U prvom redu, posve nesporno je da ju je Pilar svakako prije 19. kolovoza 1898. poslao Plavšiću.¹⁵³² Drugo, jedan njezin primjerak sam je Kuhač s posvetom darovao Kranjčeviću 10. kolovoza 1898. godine,¹⁵³³ dakle u vrijeme kad je Pilar počeo pisati svoju *Secesiju*. Je li se to zbilo prigodom susreta Kuhača i Kranjčevića u Zagrebu (gdje je posveta potpisana) ili je Kuhač držao potrebnim svoju brošuru nekako poslati uglednom književniku za koga se je znalo da uređuje sarajevsku *Nadu* (pa time utječe i na književno-umjetničke tijekove), može se samo nagađati. Treće, o Kuhačevoj „Anarkiji“

¹⁵³⁰ J. HRANILOVIĆ, „Umjetnički secesionisti i književnički dekadenti“, *Obzor*, 39/1898., br. 181 (10. VIII. 1898., 3.), br. 182 (11. VIII. 1898., 3.) i br. 184 (13. VIII. 1898., 3.).

¹⁵³¹ D. JELČIĆ, *Povijest hrvatske književnosti*, 176. griješi kad navodi da je Kuhačev članak objavljen u *Hrvatskom domobranu*.

¹⁵³² S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 163.

¹⁵³³ V. ČOROVIC, „Lektira Silvija Strahimira Kranjčevića“, 72.

objavljeni su prikazi u tisku prije nego što je Pilar svoj rukopis dovršio. Tako je, primjerice, Kuhačev spis prikazan u Tresić Pavičićevu *Novome vieku* od 15. kolovoza 1898. godine, a urednik se tuži da mu autor nije poslao publikaciju, kao što je to učinio u odnosu na niz drugih listova.¹⁵³⁴ Nekoliko dana prije toga, 9. kolovoza, Kuhačevu je raspravu u *Narodnim novinama* prikazao Janko Ibler.¹⁵³⁵

Nema, dakle, nikakve dvojbe da je Kuhačev pamflet nastao i bio objavljen prije Pilarove rasprave, pa je, načelno, mogao potaknuti Pilara da se pozabavi tom problematikom. Međutim, iako je nastala nakon *Anarkije* i makar joj je ova formalno mogla biti povodom, posve malo je vjerojatno da je Pilarova rasprava bila samo ili bar primarno odgovor na Kuhačev tekst. Ona je nesumnjivo zahtijevala ne samo niz predradnji i ozbiljan studij problema, nego i dostupnost literature kojom se je Pilar, kao što ćemo vidjeti, obilno služio. Zato je teško moguće da se je sve te pripreme dalo obaviti za dva ili tri tjedna, čak i ako je Pilar tijekom ljeta bio u Beču, gdje mu je dostupnija bila potrebna literatura. Iz pisama koje je on u kolovozu i rujnu 1898. pisao Plavšiću proizlazi, međutim, da je glavninu tog razdoblja on proveo u – Zagrebu.¹⁵³⁶ K tome i usporedba sadržaja Kuhačeva i Pilarova teksta pokazuje da se oni bave približno istim – ali ipak ne sasvim istim – problemima – što pokazuje da nastaju bez neposredne povezanosti. U protivnome bi bilo teško shvatljivo da Pilar izbjegne makar posredno se očitovati o problemima koje je Kuhač dotaknuo i o tezama koje je izložio, a bilo bi logično da je pritom bar u glavnim crtama slijedio i strukturu Kuhačeva pamfleta. Razumije se, pitanje je, bi li Pilar uspio objaviti svoj tekst u *Viencu* svega tjedan dana nakon što ga je dovršio (prvi dio izlazi 27. kolovoza!), da nije bilo bure prouzročene Kuhačevom filipikom. No, struktura njegova teksta i slijed njegovih misli nemaju nikakve veze s Kuhačevim pamfletom. Posebno upada u uči da Pilar nije ni jednoga slova kazao o književnosti (dakle, o području na kojem se je i sam okušavao, i na kojem bi mogao autoritativnije nastupiti nego na polju likovnih umjetnosti), iako se Kuhač književnošću u *Anarkiji* opširno bavi.

A zapravo je lako dokučiti što je *Pilara* potaknulo na pisanje *Secesije*.

Razlog je počivao u općoj klimi koja je u hrvatskim kulturnim krugovima nastala sredinom 90-ih godina 19. stoljeća, a napose sukob Starih i Mladih u književnosti i u likovnim umjetnostima. Neposredni je povod očito bila – hrvatska secesija odnosno rascjep u Društvu umjetnosti.¹⁵³⁷

Iako u memoarskom tekstu objavljenom 1905. nije ni pokušavao biti skroman, Iso Kršnjavi nije bio u krivu kad je tvrdio da je baš on još 1868. dao poticaj za osnivanje toga

¹⁵³⁴ „Anarhija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Fr. Kuhač – Cijena 30 n.“, *Novi viek*, teč. III., br. 4, 15. VIII. 1898., 254.-255.

¹⁵³⁵ J. IBLER, „Anarhija u hrv. književnosti i umjetnosti“, *Narodne novine*, 64/1898., br. 180, 9. VIII. 1898., 1.-3.

¹⁵³⁶ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 163.-164.

¹⁵³⁷ Opš. o toj udruzi v. O. MARUŠEVSKI, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1949. Iz zapisnika Hrvatskog društva likovnih umjetnika*, Zagreb, 2005.

društva.¹⁵³⁸ Ono je formalno konstituirano znatno kasnije, tek u veljači 1879. godine, a već do kraja te godine pristupilo mu je pet utemeljitelja, 83 člana i 23 učenika.¹⁵³⁹ U idućih je desetak godina svoje djelatnosti Društvo umjetnosti polučilo određene uspjehe, ali je pravi procvat doživjelo tek nakon što je 1891. Kršnjavi imenovan predstojnikom Odjela za bogoštovlje i nastavu. To je okolnost koju će Kršnjavi kasnije isticati kako bi, između ostaloga, pokazao da su mlade umjetnike (pa dakle i secesioniste) nerijetko vodili i posve prozaični, neumjetnički motivi. Jer, u vrijeme kad je Kršnjavi stupio na ministarsku dužnost, članstvo Društva umjetnosti bilo je spalo na četrdesetak osoba, ali se je odmah popelo na 160.¹⁵⁴⁰

Vlast je činila svoje, a Kršnjavi je uz vlast imao i duha i volje da pomogne razvitak umjetnosti: mnogim je mladim i talentiranim umjetnicima on osigurao potpore i stipendije za studij u inozemstvu, a u Zagrebu i uopće u Hrvatskoj brojnim je narudžbama i poticanjem umjetničke izobrazbe potaknuo razvitak umjetnosti. Zato je Ljubo Babić – o kome Kršnjavi u svojim *Zapiscima* piše skoro isključivo u nelijepu tonu – kasnije s pravom istaknuo da je Kršnjavi nezaobilazna figura u povijesti hrvatske umjetnosti, jer njezin razvitak bez njega uopće nije moguće zamisliti.¹⁵⁴¹ Ta vladina potpora umjetnicima, do koje je došlo zalaganjem Kršnjavoga, činila je Zagreb sve atraktivnijim kulturnim žarištem, pa je u nj 1893. došao i već afirmirani slikar Vlaho Bukovac (1855.-1922.). On je ostao u Zagrebu pet godina i tijekom tog razdoblja naslikao je veliki zastor Hrvatskoga narodnoga kazališta, šezdesetak portreta i veliki broj drugih djela. No, možda važnija od toga bila je činjenica da su se oko njega okupili mladi umjetnici koji su do tada listom o državnoj potpori studirali i djelovali u Münchenu, Stuttgartu i Beču. U svojim je autobiografskim zapisima Bukovac ustvrdio kako je baš on predložio Kršnjavomu da ih okupi u Zagrebu, dok je Kršnjavi – puno uvjerljivije – tu zamisao pripisivao sebi.¹⁵⁴² No, najbitnije je bilo da se je doista u Zagrebu okupila skupina talentiranih mladih umjetnika, kojima je Kršnjavi osigurao pristojne, pa i unosne narudžbe te prostore za rad („krletke“, kako su mu kasnije predbacivali, a on uzvraćao da je zanimljivo što su se umjetnici u te „krletke“ uvijek vrlo rado i vrlo dragovoljno vraćali). Među tim slikarima i kiparima bili su Bela Csikos-Sessia, Oton Iveković, Robert Frangeš Mihanović, Robert Auer, Rudolf Valdec, Ivan Tišov, Menci Klement Crnčić, Ferdo Kovačević i dr.¹⁵⁴³

¹⁵³⁸ Riječ je o spomenutom članku I. KRŠNJAVOGA, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. Iz mojih zapisaka“, *Hrvatsko kolo*, knj. V, Zagreb, 1905., 215.-307., koji je s jezičnim, pravopisnim i (ne uvijek umjesnim) redaktorskim intervencijama te s brojnim pogriješkama u prijepisu uvršten i u *Zapiske*, I., 382.-442.

¹⁵³⁹ I. KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, 236., 239.

¹⁵⁴⁰ Isto, 270.

¹⁵⁴¹ Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 75. Usp. podjednako mišljenje O. MARUŠEVSKI, „Izidor Kršnjavi i hrvatska kultura“, *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba*, 12/1985, Zagreb, 1985., 246.

¹⁵⁴² V. BUKOVAC, *Moj život (Životopisni roman)*. Treće (četvrto!) izdanje, Zagreb, 2003., 147.-148.; I. KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, 270., 274. Inače, u literaturi se kao godine Bukovčeva dolaska u Zagreb spominju i 1892. i 1894. godina. I iz pisma koje je Rački 17. IV. 1893. uputio Strossmayeru jasno proizlazi da je to ipak bilo 1893. godine. (*Korespondencija Rački – Strossmayer*, IV., 362.-363.)

¹⁵⁴³ Zanimljiva je tvrdnja J. HORVATA, *Hrvatski panoptikum*, 99.-100. kako je umjetnost „došla u modu“ i zbog toga što je Bukovac u Zagreb stigao kao imućan čovjek te je odmah počeo graditi raskošnu kuću s ateljeom. To je pokazivalo da umjetnik ne mora biti ujedno siromašak.

Iako je Društvo umjetnosti 1894. priredilo dosta uspješnu izložbu u Zagrebu, a 1896. s velikim uspjehom izložilo djela hrvatskih umjetnika u Kopenhagenu, dobivši pritom pohvale uglednoga londonskog časopisa *The Studio*,¹⁵⁴⁴ u njemu su se već nazrijevale ozbiljne pukotine. Njih nisu mogle zaliječiti ni uspješne izložbe u drugim europskim gradovima, a ni preseljenje hrvatskoga paviljona s budimpeštanske umjetničke izložbe u Zagreb, gdje je on ponovno sastavljen i otvoren kao Umjetnički paviljon. Osim pohvala u europskome tisku, hrvatski je secesionistička skupina umjetnika doživjela priznanje i Bukovčevim sudjelovanjem na izložbi bečkih secesionista, a napose Prvim hrvatskim salonom, izložbom koja je otvorena u prosincu 1898. i kojom je ban Khuen svečano otvorio i sam Umjetnički paviljon.

Bilo je to vrijeme kad je do secesije u Društvu umjetnosti već došlo. Naime, između Bukovca i Kršnjavoga je već oko 1895. došlo do razilaženja koje je Bukovac u svojim romansiranim memoarima zaobišao, a Kršnjavi ga je u svojim uspomjenama pokušao prikazati kao osobni sukob odnosno kao puki odjek događaja u bečkim umjetničkim krugovima. No, on nije bio samo prijedor između njih dvojice – iako je neimenovanje ravnateljem Umjetničke škole vjerojatno bilo povod Bukovčeva napuštanja Zagreba – nego je bio širi te je imao i dublje, načelne odnosno umjetničke i socijalno-političke razloge. On je u pravome smislu riječi jedna od sastavnica sukoba modernista (Mladih) i tradicionalista (Starih).¹⁵⁴⁵ Kršnjavi je pisao kako je njegov pad odnosno odlazak s ministarske pozicije (1896.) doveo do reakcije umjetnika: dok je on htio sačuvati jedinstvo u Društvu umjetnosti, oni su vidjeli prigodu da se oslobode tutorstva i nadzora, pa se je, prema njegovim riječima, njihova reakcija „zaodjenula (...) neko vrijeme u odijelo umišljene načelne protivštine“.¹⁵⁴⁶ Naravno, previše pojednostavljeno bilo je njegovo tumačenje da je „bez ikakva unutarnjeg uzroka došlo (...) do prijeloma. Umjetnici su istupili iz 'Društva umjetnosti', pa su pokušali poći svojim putem. U Beču je onda skupina mladih i starijih ljudi proglasila bez ikakve nužde i potrebe secesiju iz Društva bečkih umjetnika. Istodobno je literarni pokret dekadencija zahvatio Beč. Kako mi kulturno stojimo ponajviše pod bečkim utjecajem naravno je da su obje struje svoje talase bacile i na naše obale. Kad su se mladi umjetnici odalečili od mene, počeli su tražiti analogije s bečkom secesijom. Godine 1897. istupiše iz Društva umjetnosti i utemeljiše 'Društvo hrvatskih umjetnika'. U isto vrijeme složili se mladi pisci u posebnu udrugu, pa se tijesno spojiše s umjetnicima.“¹⁵⁴⁷

U stvari se je radilo i o načelnom razilaženju: odvajanje (secesija) iz Društva umjetnosti i osnutak Društva hrvatskih umjetnika, pokretanje niza časopisa te osnutak Društva hrvatskih književnika pokazuju da su Mladi pokušali i praktično ostvariti glavninu onoga za što su se teorijski zalagali.¹⁵⁴⁸ Pritom je naizgled paradoksalno da Kršnjavi zapravo nije bio nesklon umjetničkim pogledima Mladih: Korenićev *Katolički list* upravo je njega – ironizirajući njegovo pristajanje uz režim time što ga je nazivao „presvijetlim gospodinom“ – optuživao da je u

¹⁵⁴⁴ I. KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, 279.-280.; V. BUKOVAC, *Moj život*, 148.

¹⁵⁴⁵ M. GAŠPAROVIĆ, „Plenerizam – simbolizam – slikarstvo secesije“, *Secesija u Hrvatskoj*, 116.-117.

¹⁵⁴⁶ I. KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, 279.

¹⁵⁴⁷ Isto, 281.

¹⁵⁴⁸ I. HERGEŠIĆ, „Hrvatska moderna“, 51.

hrvatsku likovnu umjetnost uveo „nuditete“, nemoral, tobože lascivne teme i navodnu pornografiju. I u govoru koji je kao predsjednik održao 10. srpnja 1898. pri otvorenju skupštine Hrvatskoga društva umjetnosti Kršnjavi je pokazao kako je otvoren prema modernim strujanjima u umjetnosti.¹⁵⁴⁹ Zato je njegove estetske nazore Zlatko Posavac dosta precizno nazvao „liberalnim konzervativizmom“, ponavljajući kako samo površan ili pristran čitač tekstova Ise Kršnjavoga može zaključiti da je on bio jednostrano i nepokolebljivo na strani Starih.¹⁵⁵⁰

Kršnjavi je bio svjestan da se umjetnost razvija i da estetski nazori također evoluiraju. Pored toga je visoko cijenio nadarenost nemalog broja secesionista, ali je držao da te talente treba brusiti učenjem i radom. Svjestan svoje vrijednosti i ne pokušavajući biti skroman, Kršnjavi je k tome bio vrlo nesklon težnji Mladih da se izmaknu njegovu utjecaju. Mladima je, međutim, imponiralo ono što je upravo izazivalo lomove i veliki publicitet u Münchenu, Beču i drugdje diljem Europe. U sporu koji je bio neizbježan, pored umjetničkih je bilo i drugih razloga: spomenute „zlatne krletke“ bile su neusporedivo privlačnije kad ih je nudio aktualni, moćni ministar, nego onda kad su podsjećale na svrgnutoga predstojnika odjela u jednoj nepopularnoj, mađaronskoj vladi. Dok je sve do jučer bilo privlačno biti u „zlatnoj krletki“, sad je odjednom postalo popularno ograditi se od svrgnutog političara i mecene čija su sredstva presahnula. Sve to je konačno dovelo do loma, secesije od postojeće udruge, a predsjednikom novoosnovanog Društva hrvatskih umjetnika postao je Vlaho Bukovac.

Upravo taj rascjep u Društvu umjetnosti – kao formalni čin – obično se u literaturi naziva početkom hrvatske secesije, iako ima mišljenja da je takvo datiranje prekasno.¹⁵⁵¹ Kao ni drugdje u Europi, ni unutar hrvatske odnosno zagrebačke secesionističke skupine nije bilo potpune sloge ni u umjetničkim niti u ideološkom pogledima. Vidjelo se to jasno, primjerice, i u nadmetanju i prijemima koji su pratili suradnju Bukovca i Medovića, a napose u činjenici da se je Medović – iako istodobno član Društva umjetnosti i Društva hrvatskih umjetnika – javno oglasio u prilog Kuhaču kad je ovaj 1898. napao secesioniste. A kao što je spomenuto, jedva koju godinu kasnije, 1901., doći će do „secesije od secesionista“. Tada se je nekoliko hrvatskih umjetnika pod vodstvom Otona Ivekovića, pridružilo Medoviću i upriličilo zasebnu izložbu. Kršnjavomu se tada učinilo da ima razloga likovati, pa je zadovoljno zabilježio kako je „nova secesija nazivala (...) staru secesiju 'maffijom'“, odmah dometnuvši: „Jetko su se spopali.“¹⁵⁵² No, ni tada nije imao iluzija o razlozima toga novog rascjepa: „Nema za to nikakvoga umjetničkog razloga, (...) već je ovo odcjepljenje niklo lih iz osobnih motiva.“¹⁵⁵³

¹⁵⁴⁹ I. KRŠNJAVI, „Moderne Kunstströmungen (Gesprochen bei der Eröffnung der Generalversammlung des Kroatischen Kunstvereins am 10. Juli 1898.)“, *Agramer Zeitung* (dalje: AZ) 73/1898., Nr. 155, 11. VII. 1898., 1.-3.

¹⁵⁵⁰ Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika*, 219.-220.

¹⁵⁵¹ Usp. E. ANGYAL, „Pitanje hrvatske secesije“, 41. V. MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, 10. drži godinu 1892. prijelomnicom u nastanku hrvatske secesije, iako priznaje da ona tada još ne dobiva „institucionalne okvire“. M. MARJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, I., 38. početak (umjetničke) secesije datira i kasnije, držeći da do nje dolazi u jesen 1898., kad su hrvatski likovni umjetnici upriličili svoju prvu skupnu izložbu.

¹⁵⁵² I. KRŠNJAVI, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, 289. ISTI, *Zapisci*, I., 430.

¹⁵⁵³ ISTI, „Proljetna izložba umjetnina“, *Narodne novine*, 67/1901., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*. Kolo II - Knjiga VIII., 329.

Dvije godine kasnije ti su se najnoviji secesionisti vratili u krilo Društva umjetnosti, ali su i to Društvo i sam Kršnjavi također doživjeli evoluciju, pokazujući iz dana u dan sve više razumijevanja prema težnjama modernista. Slično tom previranju među likovnim secesionistima bilo je i opisano previranje među modernističkim literatima (proglas „Mlade Hrvatske“). No, sama pojava časopisa *Život* i njegovo okupljanje većine Mladih i nemalog dijela Starih upućivala je na kompromisni put kojim će se razvitak hrvatske umjetnosti nastaviti.

Prema Dušku Kečkemetu, „glavne karakteristike secesionista bile su: osobna sloboda, nesputanost prošlošću, svestranost, a naročito traženje sinteze arhitekture, kiparstva, slikarstva i primijenjene umjetnosti ili obrta.“¹⁵⁵⁴ Nesumnjivo je u pravu Miroslav Gašparović kad tvrdi kako je secesija bila „'opasnija' svojim idejama nego njihovom umjetničkom artikulacijom“, jer je bilo jasno da težnja za modernizacijom umjetnosti zapravo znači zahtjev za modernizacijom života odnosno svijeta.¹⁵⁵⁵ I oni koji toga nisu bili posve svjesni, to su intinktivno osjećali, pa je i to bio jedan od razloga žučnih rasprava koje su se u javnosti razvile. Ukratko, književna i uopće kulturno-umjetnička događanja u 90-im godinama 19. stoljeća, koja su u fazu zaoštrenih sukoba ušla 1895./96., a kulminirala 1897./98. godine, objektivno su stvorila predispoziciju da suprotstavljene strane i na teorijskoj razini pokušaju objasniti i obrazložiti svoja shvaćanja.

To je bio i razlog zbog kojega su Mladi planirali objaviti poseban almanah u kojem bi, kako se je u pismu Jenju 28. ožujka 1897. (zapravo 1899.) izrazio Dušan Plavšić, „bili sabrani umjetnički programi svih nas, koji se brojimo među mlade“, kako bi svi dobili prigodu „da kažu što misle o novom pokretu, o njegovom kulturnom[,] socijalnom i etičnom značenju.“¹⁵⁵⁶ Tijekom prve polovice 1898. u novinstvu je objavljen veliki broj tekstova o pokušajima da se osnuje Društvo hrvatskih književnika, na čelu kojih je bio Milivoj Dežman. Nakon što je u srpnju 1898. održana skupština Hrvatskog društva umjetnosti, pred kraj tog mjeseca održan je čitav niz sastanaka koji su imali uroditi osnivanjem nove književničke udruge.¹⁵⁵⁷ Čitavo more polemika u novinama u časopisima tih godina pokazivalo je da se nemali dio rasprava vodi koliko zbog političkih protivština njihovih sudionika, toliko i zbog neupućenosti u prave motive i razloge protivničkih skupina. Bilo je nužno opisati stajališta, definirati pozicije i izložiti argumente. Tu treba tražiti korijene nastanka i Kuhačeva i Pilarova spisa.

U svojoj *Anarkiji*, Kuhač je optužio mlađu struju hrvatskih književnika i neknjiževnika te slikara za pripadništvo struji „koja teži za tim, da našu mladež posvema pokvari, da joj iščupa iz srca smisao za moral, religiju, domoljublje i ina plemenita čuvstva i svojstva.“¹⁵⁵⁸ Smatrajući stanje nepodnošljivim „složismo se nekolicina hrvatskih književnika, pedagoga i umjetnika, da narod hrvatski upozorimo na pravac te nove literature i te nove slikarije.“ Njih stvaraju i promiču

¹⁵⁵⁴ D. KEČKEMET, *Meštrovic*, Zagreb, 1970., nepagin.

¹⁵⁵⁵ M. GAŠPAROVIĆ, „Plenerizam – simbolizam – slikarstvo secesije“, *Secesija u Hrvatskoj*, 118.

¹⁵⁵⁶ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 175.

¹⁵⁵⁷ J. IBLER, „Hrvatsko književničko društvo“, *Narodne novine*, 64/1898., br. 170, 28. VII. 1898., 1.-3. Usporedi vijesti i komentare o toj temi u istome listu od 27. VI., 11. VII. i 6. VIII. 1898.

¹⁵⁵⁸ F. Š. KUHAČ, „Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti“, 505. Ovdje se oslanjamo na dosta korektan prijepis te rasprave objavljen u *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 504.-526.

ljudi bez stručne umjetničke izobrazbe koji se ne mogu istaknuti u svojoj struci, pa se stavljaju na čelo književnosti i umjetnosti, posve oponašajući svoje inozemne uzore.¹⁵⁵⁹ Secesionisti kao da ne znaju da je lijepo samo ono što se u kulturnim narodima smatralo i smatra lijepim.¹⁵⁶⁰ Oni nastupaju kao anarhisti i samo slikarstvo drže umjetnošću, dok su poezija i glazba za njih ništa. Umjesto lijepoga, oni se trse prikazati nelijepo i ružno.¹⁵⁶¹ Hrvatski glazbenici, srećom, nisu se priključili toj anarhističkoj skupini koja pod utjecajem Nijemaca ne mari ni za tehnička pravila niti za logiku.¹⁵⁶² Umjesto slika, secesionisti nude studije, a umjesto jasnih napisa i naslova, oni se trude pisati nerazgovijetnim i nečitljivim slovima.¹⁵⁶³ Njihovi su radovi nemoralni, protukršćanski i nepatriotski, a i bez njih bi Slaveni uopće, a Hrvati napose, imali razloga držati ropstvom onu zapadnu kulturu koja do nas dolazi njemačkim posredovanjem.¹⁵⁶⁴

Svoj je tekst Kuhač napisao povišenim tonom, žustro i bezobzirno. Kao pravog inspiratora njegove brošure optuživalo se, ni manje ni više nego – Isu Kršnjavoga.¹⁵⁶⁵ Dodatnu hranu tomu mišljenju dao je i sam Kuhač, tvrdeći da nastupa ne samo u svoje ime, nego u ime skupine hrvatskih književnika, pedagoga i umjetnika. Mišljenje o Kršnjavome kao sivoj eminenciji pri nastanku toga pamfleta održalo se je i u kasnijim desetljećima, pa ga je prihvaćao, primjerice, i Ljubo Babić, koji je smatrao da je Kršnjavi preko Kuhača „branio moral“, i da je zapravo, kroz Kuhača, *kulturtregerski* i formalistički poručivao da je lijepo „ono, što se u kulturnim narodima smatralo i smatra liepim“.¹⁵⁶⁶

Nije od takvog povezivanja Kršnjavoga i Kuhačeve brošure daleko ni Mira Kolar,¹⁵⁶⁷ iako je Kršnjavi u srpnju 1898., dakle upravo u vrijeme nastanka Kuhačeva spisa, na sjednici Društva umjetnosti održao ovdje već spomenuti govor o modernim tendencijama u umjetnosti koji nije Kuhaču davao podloge za tako brutalan napadaj na secesioniste. Štoviše, Kršnjavi je u tom govoru pohvalio interes mladeži za umjetnost, a i sam se založio za to da se umjetnicima ne propisuje kanoni i pravila. K tome je osudio predbacivanja onih koji Mladima spočitavaju manjak rodoljublja i koji bi u umjetnost unosili patriotsku tendenciju: ona je neumjetnička, pa bi publika tražila pravu umjetnost u djelima stranih pisaca i na stranim jezicima. Nije nad secesionistima od Društva umjetnosti slomio štap, nego je kazao kako će oni postati bolji od

¹⁵⁵⁹ F. Š. KUHAČ, „Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti“, 505.-506.

¹⁵⁶⁰ Isto, 506.

¹⁵⁶¹ Isto, 508.-509.

¹⁵⁶² Isto, 511.

¹⁵⁶³ Isto, 512.

¹⁵⁶⁴ Isto, 517.-520. S druge strane, jedan drugi i svakako umjereniji kritičar književnih modernista, svećenik Jakov Čuka, prema njegovu biografu A. R. Glavašu, nije modernistička nastojanja („brutalnosti dekadencije“) osuđivao iz nekih moralističkih razloga, nego zbog toga što nije simpatizirao ono što je smatrao njihovim stilskim i jezičnim nezgrapnostima. (A. R. GLAVAŠ: *Jakša Čedomil*, 13.)

¹⁵⁶⁵ M. MARJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, I., 39. Za to ga je u nekrologu, objavljenom 6. II. 1927. u *Obzoru* optužio i Vladimir Lunaček. Usp. S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 76.; M. GAŠPAROVIĆ, „Plenerizam – simbolizam – slikarstvo secesije“, *Secesija u Hrvatskoj*, 199. drži, primjerice, da je Medović – iako je pristupio i Društvu hrvatskih umjetnika – ipak podupro Kuhača „vjerojatno pod pritiskom Kršnjavija“.

¹⁵⁶⁶ Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 77., 83.-84.

¹⁵⁶⁷ M. KOLAR, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, 15.

Starih samo ako budu imali više talenta i osobito ako budu temeljitije i marljivije radili.¹⁵⁶⁸ Prema tome, malo što povezuje Kuhačevu filipiku iz srpnja 1898. s mislima Ise Kršnjavoga izrečenima u isto to vrijeme.

U svojim *Zapiscima*, pa i u onome dijelu što je objavljen 1905. godine, sam Kršnjavi nije o svojoj možebitoj povezanosti s Kuhačem (pa ni o svome udjelu u polemici koja se tada bila razvila) prozborio ni slova, a u odnosu na modernu i secesiju ustvrdio je kako su bila pogriješna nagađanja da je on „tom cijelom pokretu bio protivnik“. Sve to je za nj bilo vrenje mladoga mošta. Ono što se njemu nije sviđalo, bilo je, kaže on, burno raspravljanje i naklapanje o efemernim pojavama i na površan način, iako ga je veselila sama činjenica „da se je uopće nešto radilo, pisalo i govorilo“.¹⁵⁶⁹ Prema tome, bitnija uloga Ise Kršnjavoga u nastanku Kuhačeve brošure smije se smatrati nedokazanom, iako ostaje činjenica da je on u to doba simpatizirao s nekim Kuhačevim stajalištima, a lako je zamisliti da mu je i izvan okvira toga umjetničkog suglasja godilo kad je netko – pa bio on i ugledni muzikolog – oštro napao umjetnike koji su nedavno grubo i bučno okrenuli leđa istomu onom Kršnjavomu koji je toliko godina skrbio o njihovim ateljeima, školovanju, izložbama i otkupu slika. Mogao je Kršnjavi imati čak interesa i u tome da pothranjuje možebitnu glasinu o svome dosluhu s Kuhačem, kako bi ublažio prigovore iz crkvenih, osobito klerikalnih krugova, koji su Kršnjavoga optuživali kao inspiratora, pa i potajnog vođu modernizma koji je doživljavan kao novovjeka Sodoma i Gomora.

Neovisno o tim nagađanjima i spekulacijama, neprijeporna je činjenica da je Kuhačev pamflet ugledao svjetlo dana u jeku rasprava o secesionističkim pojavama u hrvatskoj umjetnosti. Zato se je pojavio i priličan broj autora koji su se očešali o Kuhačev spis. Pisali su o njemu Ljuboje Dlustuš,¹⁵⁷⁰ Jovan Hranilović, Janko Ibler,¹⁵⁷¹ Ante Jagar,¹⁵⁷² Milan Marjanović,¹⁵⁷³ Celestin Medović,¹⁵⁷⁴ a bez potpisa su osvanuli i prikazi u *Napredku*, *Novome vieku* i *Svjetlu*.¹⁵⁷⁵ Onaj u *Novome vieku*, koji je u međuvremenu preselio iz Splita u Zagreb, vjerojatno valja pripisati Tresiću Pavičiću, dok je u *Svjetlu* nesumnjivo pisao Milan Marjanović: prvi je Kuhača neumjereno hvalio, drugi ga je umjereno kudio. U krugu oko *Mladosti*, koji se je osjećao ili

¹⁵⁶⁸ I. KRŠNJAVI, „Moderne Kunstströmungen (Gesprochen bei der Eröffnung der Generalversammlung des Kroatischen Kunstvereins am 10. Juli 1898.)“, *AZ*, 73/1898., Nr. 155, 11. VII. 1898., 1.-3.

¹⁵⁶⁹ ISTI, *Zapisci*, I., 425., 428.

¹⁵⁷⁰ Lj. DLUSTUŠ, „F. Š. Kuhač: Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti“, *Školski vjesnik*, 5/1898., Sarajevo, 1898., 747.-751.

¹⁵⁷¹ J. IBLER, „Anarhija u hrv. književnosti i umjetnosti“, *Narodne novine*, 64/1898., br. 180, 9. VIII. 1898., 1.-3.

¹⁵⁷² A. JAGAR, „Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. F. Š. Kuhač“, *Kršćanska škola*, 2/1898., br. 16., 265.-267.

¹⁵⁷³ ANONIMNO [M. MARJANOVIĆ], „Anarhija u hrv. književnosti i umjetnosti. Poslanica hrvatskim secesionistima i dekadentima. Napisao Fr. Kuhač“, *Nova nada*, 3/1898., br. 1, 29.-32. Marjanović je kasnije (*Nova nada*, br. 2) prikazao i Frankov odgovor.

¹⁵⁷⁴ C. MEDOVIĆ, „Otvoreno pismo gospodinu profesoru Fr. Š. Kuhaču u Zagrebu“, *Narodni list*, 37/1898, br. 64. Isti tekst objavljen je i u *Hrvatskoj domovini*, 13/1898., br. 185, 12. VIII. 1898., 3.

¹⁵⁷⁵ „Anarhija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača. U Zagrebu. Nakladom pisca 1898.“, *Napredak*, 39/1898., br. 40, Zagreb, 1898., 635.-637.; „Anarhija u hrv. književnosti i umjetnosti. Fr. Š. Kuhač“, *Novi viek*, 3/1898., br. 4, 15. VIII. 1898., 254.-255.; „Kuhačeva 'Anarhija'“, *Svjetlo*, 13/1898., br. 35, 28. VIII. 1898., 1.-2.

posebno prozvanim ili možda pozvanim oboriti Kuhačeve teze, pripreman je odgovor Kuhaču koji se je trebao pojaviti kao posebna brošura, ali on nije nikad tiskan.¹⁵⁷⁶

Glavni pokretači te zamisli opet su bili Plavšić i Jeny, a strukturu zamišljenog odgovora ipak je moguće rekonstruirati,¹⁵⁷⁷ iako zasad nije moguće sa sigurnošću ustanoviti, je li u toj Plavšićevoj i Jenyjevoj zamisli na neki način sudjelovao i Pilar, i ima li njegova *Secesija* veze s tom neobjavljenom brošuricom. Da ima – i da je ona doista odgovor na Kuhačev pamflet kao što se tvrdi u dijelu literature – teško je vjerovati da se to ne bi nikada spomenulo u korespondenciji između njega i Dušana Plavšića, pa bar u pismu od 28. rujna 1898., kojim Pilar moli Plavšića da njegovu *Secesiju* prikaže u nekim osječkim novinama.¹⁵⁷⁸ Spominje se u tom pismu svrha Pilarove rasprave (obavijest i naputak o novim smjerovima), ali o Kuhaču, njegovu pamfletu ili o reparatornoj publikaciji koja se je spremala u krugu oko uredništva *Mladosti*, nema u njemu ni jedne riječi.

I druga redakcija planiranoga Plavšićeva odgovora Kuhaču, pod naslovom „Narodna umjetnost. Mi i naši stari“, koja je nastala u kolovozu 1898., a koju je objavio S. Marijanović,¹⁵⁷⁹ dosta jasno pokazuje da su Pilar i Plavšić razmišljali slično, ali su i mislili i pisali odvojeno, reagirajući na različite poticaje na svoj način. U toj redakciji odgovora Plavšić ističe kako se svi prigovori mladima, „ma koliko bili različiti, daju ipak svi svesti na konačni: da nijesmo narodni!“ Budući da se isti zahtjev ne postavlja pred Stare, to znači da se od njih to ne traži, ili se podrazumijeva da oni jesu narodni. Međutim, tvrdi Plavšić, „mi Hrvati ne samo da nemamo, nego da *osim nekih rijedkih pojava* [sva ist. u izv.] nijesmo nikada ni imali narodnu književnost.“ Hrvatska je književnost uvijek trajno nastajala pod utjecajem velikih susjednih naroda, pa je jedna od posljedica toga da su se u njoj razvili međusobno različiti tipovi pokrajinske književnosti. To se ogleda i na drugim područjima umjetnosti, pa i na izgledu hrvatskih gradova i sela. Kad se tomu doda da je i književni život pod utjecajem „besavjesne strančarske politike“ s jedne, i klerikalizma s druge strane, za posljedicu imamo da „naši umjetnici nijesu narodni, te ne obrađuju teme narodnog života, nego više teme (kako bi rekli) *lične*.“¹⁵⁸⁰ I onda: „To su uzroci, zašto je u Hrvatskoj nastala najednom struja dekadencije i secesionista, a ne 'njemački bezdušni agitatori'. Nije Njemačka kriva ni njena moderna umjetnost, što naši očevi nijesu znali da vrše svoju dužnost kako bi valjalo, da bi se kultura i u nas razvila postepeno. Nastao je kod nas naraštaj nezadovoljnika, stalež bohemijski, struja dekadencije i secesionista kao prisilno sredstvo naravi našega naroda, a kao ekstrahat naših žalosnih odnošaja.“¹⁵⁸¹ Napadaji su posljedica neznanja i kratkovidnosti, dok secesionisti znaju da je ta umjetnost „osvitak nove dobe i da će njeni plodovi segnuti mnogo dalje od same umjetnosti...“¹⁵⁸² Do narodne umjetnosti može se doći

¹⁵⁷⁶ M. MARIJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, I., 47.

¹⁵⁷⁷ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 240.

¹⁵⁷⁸ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 164.

¹⁵⁷⁹ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 224.-228.

¹⁵⁸⁰ Isto, 224.-226.

¹⁵⁸¹ Isto, 226.

¹⁵⁸² Isto, 226.

samo oslobođenjem umjetnosti od „svakoga tutorstva“, ako se omogući sveopća sloboda i natjecanje kojima će moći „razviti i izraziti naša bit, naša narodna individualnost“.¹⁵⁸³

Plavšić je odbio i prigovore za manjak rodoljublja. Ako mladi nisu tako „patriotični, kako bi možda morali biti“, onda su za to u prvome redu odgovorni stari, koji ih nisu naučili rodoljublju, nego su ih hranili frazama i praznim pojmovima: „Nijesu nas naučili hrv.[atskom] životu, nego lažnoj zapadnoj konvenciji, nijesu nas učili poznavati i milovati hrv.[atski] narod, nego su nam pripovijedali o tzv. slavnoj našoj povijesti, o jakosti hrv. kraljeva, o njihovim vojskama, lađama i pobjedama, ali o narodu nijesmo čuli ništa. A kada smo bili svršili srednju školu, poznavali smo život Grka i Rimljana, poznavali produkte zapadne lažne kulture, ali naš narod poznavali nijesmo. Znali smo se po zapadno klanjati i lijepo govoriti, ali narod razumjeli nijesmo. Pa ipak ta gospoda od nas zahtijevaju da budemo narodni! Za nas patriotizam nije pojam, nije fraza i za to je u nas i drugačiji, nego u njih.“¹⁵⁸⁴ Dok su se stari desetljećima prepirali oko velikih riječi i pojmova, oko kojih se velike oporbene stranke već tri desetljeća besplodno bore i još im ne znaju značenje, mladi su drugačiji: „Naša se spoznaja svijeta temelji na modernim prirodoslovnim znanostima i sociologiji. Mi više ne vjerujemo u pojmove, ali prisluškujemo glas života. Za mnogoga se od nas ni nezna, da li je ikada vikao 'Živila Hrvatska', mi više ne uživamo u demonstracijama, ne dajemo političkih izjava, ne vjerujemo u diplomatske programe, oni su nam tek nuzgredna sredstva, ali smo mi već nikli iz bijede našega naroda, ona nam je urasla u srce i dušu. Mi o našem narodu toliko ne govorimo, ali mi ga poznamo i ljubimo. Mi ne držimo velike govore, i loši smo 'agitatori', ali nas zanima narodno gospodarstvo i život našega puka. Mi znamo, koja su zla u našem narodu rasprostranjena, na vlastitom smo ih tijelu iskusili, mi ih se ne bojimo, ali im tražimo lijeka.“¹⁵⁸⁵

Plavšićev je odgovor više nego vrijedan ne samo kao ilustracija njegovih pogleda i kao posredni dokaz da Ivo Pilar svojom *Secesijom* nije polemizirao s Kuhačem, nego i kao dodatna potvrda teze da se je „bečka skupina“ u svojim nacionalno-političkim pogledima razlikovala od „praške“. Čini se kako je jedva zamislivo da bi u to vrijeme „praški“ odgovor Kuhaču bio oslobođen fraza o tzv. narodnom jединstvu i prodika o tobožnjemu pogubnom djelovanju nekih hrvatskih ideologa i političara.

No, Kuhačeva brošura nije izazvala samo čitavu seriju rasprava i polemika, nego je dovela i do sudskoga postupka.¹⁵⁸⁶ Kuhača je, naime, tužio Vlaho Bukovac. A ne računajući kratke osvrte i prigodne prikaze, na Kuhačevu je brošuru prvi opširno odgovorio prvak Čiste stranke prava dr. Josip Frank. Vjerojatno iz političkih motiva Pilar tomu Frankovu odgovoru nije posvetio posebnu pozornost u sarajevskoj *Nadi*, kad je analizirao „zagrebački literarni pokret“, iako ga je spomenuo. Učinio je to, pa i dosta više od toga, Frankov ogorčeni politički protivnik Milan Marjanović. On je priznavao Franku da je u pogledima na umjetnost, a napose na modernu

¹⁵⁸³ Isto, 226.

¹⁵⁸⁴ Isto, 226.

¹⁵⁸⁵ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 227.

¹⁵⁸⁶ M. MARJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, I., 39. Štoviše, Marjanović u istoj knjizi (str. 63.) navodi kako je prava, otvorena borba zapravo i počela Kuhačevom brošurou.

umjetnost, bio „slobodoumnih“, iako zastarjelih nazora, dodajući za njegovu brošuru *U obranu hrvatskih umjetnika. Odgovor na poslanicu Fr. Š. Kuhača „Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti“*, kako je bila „skroz polemičkog karaktera i nije drugo no jedan slobodoumni obranbeni govor“,¹⁵⁸⁷ odnosno „advokatska obrana u sedam poglavlja, s dokazivanjem protuslovlja i skokova u Kuhačevim napadajima“.¹⁵⁸⁸

Bilo je autora koji su pisali o estetskim i umjetničkim prijedorima u doba moderne i pritom ocijenili da je Franka u tom kontekstu najbolje prešutjeti (kao što su učinili, primjerice, M. Šicel i S. P. Novak, ali ne samo oni), a bilo je i onih koji su tu Marjanovićevu formulaciju o Frankovoj „advokatskoj obrani“ secesije kasnije ponavljati i varirati i neki drugi pisci.¹⁵⁸⁹ Mira Kolar će je jednostavno preslikati na Pilara, tvrdeći kako je ovaj svoju „obranu secesije napisao u maniri odličnog branitelja u kaznenom postupku, postupajući kao da se secesija našla na sudu“.¹⁵⁹⁰ Općenito govoreći, takvu usporedbu (bilo Frankove bilo Pilarove rasprave) s kaznenim postupkom ne bi potegao nitko tko o kaznenom postupku nešto znade. No, ovdje je bitnije istaknuti kako je Frankov odgovor na Kuhačev pamflet zapravo nepravedno podcijenjen, iako on zaslužuje pozornost u svakoj sociološkoj, političkoj i estetičkoj analizi sukoba Mladih i Starih.¹⁵⁹¹

On je, naime, sadržajno cjelovitiji i intrigantniji, a usprkos arhaizmima i ponekim riječima i sintaktičkim elementima koji pokazuju da hrvatski jeziku piscu nije bio materinski, te je ujedno kako stilom tako i formom duhovitiji i literarniji od mnogih ondašnjih polemika, pa se to podcjenjivanje i prešućivanje može objasniti samo političkom stigmatizacijom njegova autora. Zbog toga se previdalo da je Frank i inače bio spreman poduprijeti nastojanja Mladih uz jedan jedini uvjet – da budu „dobri Hrvati“,¹⁵⁹² ali mu je predbacivano nešto posve suprotno: da se je na njihovu stranu stavio zbog toga što je – zbog svoga židovskog podrijetla – tobože simpatizirao s nehrvatskim, internacionalnim koncepcijama.¹⁵⁹³ U literaturi je propušteno primijetiti čak i to da je Frank bio jedini od stranačkih prvaka i političkih vođa koji je osjetio etičku, političku, pa i estetičku obvezu da stane u obranu hrvatskih umjetnika, a još više to, da to ni u ono doba nije bila

¹⁵⁸⁷ V. [M. MARJANOVIĆ], „U obranu hrvatskih umjetnika“, *Nova nada*, 3/1898., br. 8, 69.-70., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 566.-567.

¹⁵⁸⁸ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoe*, 156.; ISTI, *Hrvatska moderna*, I., 39.

¹⁵⁸⁹ Primjerice, J. BOGNER, „Polemika oko hrvatske moderne“, *Književnik. Hrvatski književni mjesečnik*, 3/1930., br. 3, ožujak 1930., 114.-120.

¹⁵⁹⁰ M. KOLAR, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, 13., 19.

¹⁵⁹¹ Istini za volju, M. UJEVIĆ, *Plodovi srca i uma*, 364. smatrao je vrijednim posebno ga istaknuti.

¹⁵⁹² Frank je, naime, kako proizlazi iz jednoga pisma Frana Hrčića, odobrio zajam za karlovačko *Novo svjetlo*, tražeći od njegovih pokretača samo to da budu „dobri Hrvati“. (HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 39, Fran Hrčić – Dušanu Plavšiću 10. XI. 1900. Usp. S. MATKOVIĆ, „Pilarova pisma Dušanu Plavšiću: fragment poznavanja hrvatskih secesionista“, 36.) M. MARJANOVIĆ, *Hrvatska moderna*, II., 12.-13., 23.-24. piše kako je *Novo svjetlo* pristala tiskati samo tiskara pod Frankovim nadzorom, pa je list izišao 5. I. 1901. godine. Slično se je dogodilo i *Mladoj Hrvatskoj*, časopisu koji je 1902. pokrenula varaždinska mladež na čelu s Brankom Drechslerom, uspjevši objaviti svega pet brojeva. Usp. N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 461.-462.

¹⁵⁹³ J. BOGNER, „Polemika oko hrvatske moderne“, predbacit će Franku da je pisao „s dobrom dijalektikom ali bez duha!“ i da njegova rasprava „nema života ni temperamenta i bez svake je umjetničke vrijednosti“. Ujedno će Franku – podrijetlom Židovu – predbaciti da se je u polemiku umiješao jer mu je, tobože, „politički konvenirala pojava kozmopolitizma.“

jedina obrana slobode umjetničkog stvaranja koja je došla baš iz redova Čiste stranke prava, što je jasno pokazivalo da je ta stranka u najboljoj pravaškoj tradiciji nastavila zastupati slobodarska načela. Prešućivati tu činjenicu ili je omalovažavati ocjenom da se je radilo samo o Frankovu pokušaju manipulacije sveučilišnom mladeži i pokretom Mladih bilo bi moguće samo onda kad bi se istodobno postavilo pitanje, što je druge stranke i stranačke prvake priječilo da se i sami odluče na sličan pokušaj stvarne ili navodne manipulacije?¹⁵⁹⁴

U istome je kontekstu također uputno primijetiti da je prvak Čiste stranke prava ustao u obranu Mladih u isto ono vrijeme kad je jedan od njegovih pristaša, kasniji stranački otpadnik Ante Tresić Pavičić, bio među najzagriženijim protivnicima Mladih, a da pritom nije trpio nikakve sankcije u stranci. A kad godinu i pol kasnije Stjepan Korenić u *Katoličkom listu* pozove hrvatske katolike, napose katoličke svećenike, da nipošto ne podupru secesionistički *Život* (u čemu mu je neumorno sekundirala sarajevska nadbiskupijska *Vrhbosna*),¹⁵⁹⁵ bačenu će rukavicu prihvatiti Stipe pl. Vučetić, katolički svećenik i istaknuti član Čiste stranke prava. Pozivajući se i na Pilarovu *Secesiju*, on će u starčevićanskome (frankovačkom) *Hrvatskome pravu* stati u obranu modernista, jer – sve u životu teče i razvija se, pa tako teče i razvija se i umjetnost. Odbijajući nekritične napade na secesioniste, Vučetić će tada primijetiti da „sav jači mladji naraštaj plodove svoje vile poklanja 'Životu'“, pa će nasuprot pisanju *Katoličkoga lista* i *Vrhbosne*, nakon navođenja nekoliko primjera iz napadnutoga časopisa, naglašavati: „Neka nastavi 'Život' donošati ovakove slike iz života, jer služe za pokoru i širenje moralnih idejah. Nemojmo se učiti i dalje farizejstvu. Dosta ga je.“¹⁵⁹⁶ Iskoristio je tada Vučetić prigodu da istakne kako Hrvatska zaostaje zbog nedostatka umjetničkih škola, pa bi bolje bilo da je Strossmayer umjesto galerije slika osnovao hrvatsko umjetničko društvo, a uz sveučilište da su položeni i temelji umjetničke škole. Jer, kaže on, „ja u podignuću galerije – ne govorim o tehničkoj vrijednosti sadržine galerijske – vidim djelo častohlepja a ne patriotisma, djelo momentanoga kadjenja, a ne narodne koristi. A to s toga, jer obzoraštvo nije kadro ništa stvoriti.“¹⁵⁹⁷ Na koncu Vučetić – koji će iznijeti i niz zamjerki Prvom katoličkom sastanku – ponovno neustrašivo staje u načelnu obranu *Života*, jer on zaslužuje pohvalu svakoga Hrvata. On je hrvatski „bez natruhe kosmopolitske i srbske“, pa ga valja preporučiti svakome: „Jer nastoji na književnom i umjetničkom polju hrvatski narod po slobodi privesti u kolo kulturnih narodah. Sloboda na političkomu, književnom i umjetničkom polju mora stvoriti slobodnu Hrvatsku. Ne uvlačimo u Hrvatsku ni klerikalisma ni

¹⁵⁹⁴ Nije naodmet primijetiti da je Frank 6.II.1903. postao pravim članom DHK. Usp. D. JELČIĆ, „Početak Ljetopisa Društva hrvatskih književnika“, 24.

¹⁵⁹⁵ ANONIMNO [S. KORENIĆ], „Svećenstvo, budi na oprezu“, *Katolički list*, 51/1900., br. 2, 11. I. 1900., 14.; ANONIMNO [S. KORENIĆ], „'Život'. Mjesečna smotra za književnost i umjetnost“, *Katolički list*, 51/1900., br. 7, 15. II. 1900., 49.-51. i br. 8, 22. II. 1900., 57.-59. Oba su teksta uvrštena u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 805., 806.-813. Na istome se mjestu nalaze i kasnije slično intonirani Korenićevi članci.

¹⁵⁹⁶ S. VUČETIĆ, „'Život' i život“, *Hrvatsko pravo*, br. 1390, 26. VI. 1900., 3. u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VIII., 47.-48.

¹⁵⁹⁷ Isto, 49.

antiklerikalisma. Budimo prava djeca zdravoga kršćanskoga liberalisma poslatoga: 'Alto ex Olympi vertice'.¹⁵⁹⁸

Nepune dvije godine ranije objavljeni Frankov odgovor Kuhaču pisan je u istome slobodarskom tonu u kojem je 1900. pisao Vučetić. On zaslužuje pozornost kako sam po sebi, tako i zbog kasnijeg prikaza Pilarova odnosa prema Frankovoj stranci i prema pravaštvu uopće. U svom je odgovoru Frank, naime, istaknuo kako Kuhač za svoje strahovito teške optužbe upravljene protiv najboljih hrvatskih umjetnika nije ponudio baš nikakva dokaza.¹⁵⁹⁹ „C'est plus qu' un crime, c'est une faute“ – To je više od zločina, to je pogriješka, kaže duhovito Frank, posluživši se poznatom Talleyrandovom doskočicom. Svojim pamfletom, tvrdi pravaški prvak, Kuhač „pod sjajnim naslovom 'kršćanskog morala hoće da uzkrisi torturu inkvizicije, a pod uzvišenim geslom hrvatskog patriotisma plete lance duševnom a time i tjelesnom robstvu hrvatskog naroda.“¹⁶⁰⁰ Iako je zahtjev za cenzurom došao tobože u ime hrvatskih rodoljuba, svećenika, pedagoga, književnika i umjetnika, „u istinu pako sviestni hrvatski patrioti, svećenici, pedagogi, književnici i umjetnici u ime zdravog razuma i morala, u ime napredka i slobode, u ime ljudskog genija i patriotisma prosvjeduju proti ovakvom podhvat.“¹⁶⁰¹ Pravo na kritiku, želja za napretkom i marljivost, nastavlja Frank, vrijednosti su za koje se treba zalagati: „Kako je borba silan motor napredka u socijalnom i političkom životu, tako je i kritika, kao posebna vrst borbe, znamenito poticalo na svakom području ljudskih težnjah. (...) Kulturni čovjek je onaj, koji pošteno radi prema svojim silam. Neprijatelj je kulture, koji takav rad pod kritikom borbe spriječava i razara. Rad je kultura, nerad barbarizam. Rad je borba za obstanak, nerad je raztvor duševnih i tjelesnih silah. Rad je sloboda, a nerad robstvo.“¹⁶⁰²

Nakon toga izlaganja svoga načelnog stajališta, Frank staje izravno u obranu prozvanih umjetnika. Oni su već poznati i priznati u svijetu, i nema nikakve sumnje da su spremni primiti i prihvatiti svaku utemeljenu kritiku.¹⁶⁰³ Posve promašene su tvrdnje da su zgriješili protiv domovini i rodoljublju. Baš naprotiv, oni su svoja djela izlagali u Budimpešti i u Kopenhagenu, pa su proslavili i sebe i „svojimi izloženimi radnjama dokazali, da je hrvatski narod dostojno stupio u kolo drugih kulturnih narodah Europe.“¹⁶⁰⁴ Upravo su „nepojmljive“ optužbe da njihova djela nemaju hrvatskoga karaktera, jer već i puko nizanje naslova i naziva pokazuje da je istina upravo suprotna. Iz toga slijedi zaključak: „Ovako se ne služi moralu i patriotizmu, ovakovim bjesomučnim napadajem na hrvatsku umjetnost hoće se upravo uništiti hrvatska težnja za napredkom i kulturnom proslavom, hoće se satrti hrvatska umjetnost. Za to glasi o toj poslanici moj ceterum censeo: U plamen s njom!“¹⁶⁰⁵ Kuhač i njegovi istomišljenici zagovaraju cenzuru i

¹⁵⁹⁸ Isto, 50.-51. „Alto ex Olympi vertice“ izmijenjeni je naslov kršćanske pjesme zahvalnice koja je izvorno nastala u 6. ili 7. stoljeću.

¹⁵⁹⁹ J. FRANK, „U obranu hrvatskih umjetnika“, u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 536.-539.

¹⁶⁰⁰ Isto, 539.-540.

¹⁶⁰¹ Isto, 540.

¹⁶⁰² Isto, 540.

¹⁶⁰³ Isto, 543.

¹⁶⁰⁴ Isto, 545.

¹⁶⁰⁵ Isto, 545.-547.

upućuju je „na kazneni sud i na policajnu vlast“, posve zaboravljajući – ističe Frank – da umjetnosti nema bez slobode: „Narod ne može trajno biti bez slobode. Rob ne može postati kulturnim čovjekom. Umjetnost kao dio snage naroda, ne može biti bez slobode. Liši umjetnost njezine slobode, ona vene kao cviet bez zraka, ona propada. Tko umjetnost iskreno ljubi, taj ju ne će ograničiti na stanovite zadaće. Kako čovjek u okovih tako i sapeta umjetnost osjeća duboku bol, koja raztvora do agonije.“¹⁶⁰⁶ A napadnuti hrvatski umjetnici služe na čast i gradu Zagrebu, i svom narodu i svojoj domovini, pa zavrjeđuju pohvalu i potporu: „Duh je svojina svih nas. Nemojmo pitati, da li se duh ovaj pojavljuje u formi secesionistah ili dekadentah, nego dajmo duhu što je njegovo. Ta mi smo svi secesionisti. Svatko tko radi secesionira se, dieli se svojim radom od prošloga, da proizvodi novo. Ne plašimo se, da će duh podleći.“¹⁶⁰⁷

Ovaj Frankov polemički odgovor Kuhaču pokazuje zašto je – pored nacionalno-političke misli koju je ta politička stranka zastupala – većina hrvatske mladeži pristajala uz starčevićance, a istodobno potvrđuje i to da Frankovo pozivanje na Starčevićev nauk nije bilo samo prazna taktika ni puka forma.¹⁶⁰⁸ S druge strane, Frankovo zalaganje za slobodarska načela treba ocjenjivati u svjetlu činjenice da je on bio izložen napadajima dijela crkvenih krugova zbog svoga židovskog podrijetla. Njemu je, dakle, bilo neusporedivo teže stati u obranu Mladih i secesionista, nego što bi bilo nekomu bez takve *hipoteke*. A ipak je to učinio odlučnije nego, primjerice, nepotpisani prikazivač u karlovačkome *Svjetlu*, koji se je snebivao zbog „obskurnosti“ Kuhačeva obračuna s Mladima i zbog njegova poziva na bojkot i onemogućenje „nove struje“, ali je izbjegao išta kazati o biti prijepora, navodeći kako se o „samim nazorima“ Mladih i ne može očitovati, jer mu nisu poznati.¹⁶⁰⁹

Pilarova rasprava o secesiji, međutim, bila je intonirana posve drugačije, a ni njezini se ciljevi nisu podudarali s Frankovima, iako su na prvi pogled obojica zastupali tek načelo slobode umjetničkog stvaranja. Prvi dio Pilarove „Secesije“ pojavio se je u *Viencu* br. 35 od 27. kolovoza 1898. godine. Rasprava je nastojala na teorijskoj razini obraniti modernu i modernistička načela općenito, a napose secesiju kao stil i kao odvjetak srednjoeuropske moderne.

U mnogočemu ta rasprava nije bila originalna, nego je dosta vješta kompilacija programatskih članaka i rasprava koje su prethodno objavljene u djelima austrijskih i njemačkih modernista, što istodobno pokazuje da je Pilar pozorno pratio pisanje bečkoga secesionističkoga mjesečnika *Ver Sacrum* te Münchenske *Jugend* i *Kunst und Kunsthandwerk* odnosno darmstadtskog mjesečnika *Deutsche Kunst und Dekoration*. Iz njih je on – ponekad i sasvim očito – preuzeo, primjerice, opis nastanka imena secesije, ocjenu da je ona stara koliko i sama

¹⁶⁰⁶ Isto, 548.

¹⁶⁰⁷ Isto, 565.

¹⁶⁰⁸ No, i to se je po potrebi moglo izokrenuti u argument protiv Franka i u optužbu na njegov račun. U nekrologu Isi Kršnjavome, objavljenom u nepoznatim novinama (izrezak bez nadnevka i naznake stranice nalazi se u ostavštini Dušana Plavšića, u Hrvatskome državnom arhivu, kut. 40), Vladimir Lunaček je bez ikakva dokaza usvrđio da je Kršnjavi „angažovao“ Franka da napiše „brošuru o mladim umjetnicima – ali u njihovu obranu. Je li trebalo jasnije potkrijepiti tudjinsku rabotu hrvatskih umjetnika?“ Kršnjavi je tako tobože postao ne samo navodni inspirator i naručitelj, možda i sutvorac Kuhačeva pamfleta, nego i naručitelj njemu suprotstavljene Frankove brošure!

¹⁶⁰⁹ „Kuhačeva 'Anarhija‘“, *Svjetlo*, 13/1898., br. 35, 28. VIII. 1898., 1.-2.

umjetnost, tvrdnju da je ona „ratna stranka“ i da je širenje umjetnosti u sve slojeve pučanstva jedna od odrednica secesije. Nisu se posudbe svele samo na to: *Ver Sacrum* je u priložima svojih suradnika pisao kako se umjetnik ne smije bojati toga da bude čak i smiješan, jer su se smiješnima prvotno činili i mnogi velikani, a Pilar je preuzeo i konstataciju kako umjetnine moraju biti ne samo lijepe, nego trebaju odražavati duboki osjećaj i misao. Po uzoru na *Ver Sacrum* ukazivao je na potrebu umjetničkog pristupa predmetima svakodnevnog uporabe i isticao kako pojam ljepote nije nešto stalno, neprolazno i nepromjenljivo.¹⁶¹⁰ Da taj bečki časopis iznimno cijeni, on uostalom nije ni skrivao, nego je njegovu važnost i izriječkom priznavao u istome kontekstu u kojem je naglašavao relevantnost londonskoga lista *The Studio* te se – posve opravdano – s omalovažavanjem osvrnuo na Münchenski *Simplicissimus* i tamošnju *Jugend*.¹⁶¹¹ Dok su ta dva njemačka lista imala satirički i zabavni karakter te su vrlo rijetko donosila dosta siromašne teorijske i programatske članke, promičući modernistička načela tek svojom likovnom opremom, londonski je časopis, pokrenut u proljeće 1893. godine, doista bio ozbiljna i kvalificirana modernistička tribina.¹⁶¹² No, zapravo nije poznato da je Pilar čitao i engleski (prije će biti da nije!), pa je o eventualnome neposrednom utjecaju koji je *The Studio* imao na nj, dosta teško govoriti.¹⁶¹³

U uvodnome dijelu svoje rasprave o secesiji Pilar je istaknuo kako je širenje sustava izobrazbe u moderno doba povećalo zanimanje za umjetnost, koje zanimanje je izraz onoga što je u čovjeku najbolje: „čežnje za apstraktnim savršenstvom“. To nastojanje najizrazitije je u odnosu na suvremenu umjetnost, a pojava novoga smjera u likovnim umjetnostima (*die bildende Kunst*) izazvala je „pobunu među duhovima“ i negodovanje općinstva koje zapravo i ne zna jasno što je posrijedi. Krivicu za to snosi i sama secesija koja je propustila predstaviti se svijetu i objasniti što želi.¹⁶¹⁴ Objasnivši kako je i otkud nastao naziv toga smjera te podsjetivši na Münchensku secesiju iz 1892. godine, Pilar je istaknuo da je secesija izvorno bila „oznaka zastupnika modernih, naprednih ideja, naprama zastupnicima starih, konzervativnih ideja“, ali je „s vremenom“ dobila novo „znamenovanje“. Tom se imenicom danas označava smjer misli

¹⁶¹⁰ Zapravo je neobično da se u kasnijim polemičkim osvrtima na Pilarovu raspravu – osim u slučaju Kuhača i Franje Markovića, donekle i Tresića Pavičića – ne ukazuje na ta Pilarova neposredna preuzimanja drugdje objavljenih ocjena. I Matoš je u jednoj polemici objavljenoj 1906. u *Hrvatskome pravu* (*Sabrana djela*, sv. XIII., 118.) ironizirao Pilara, Dežmana i Plavšića da „bijahu hrvatsko 'sveto proljeće'“, očito aludirajući na *Ver Sacrum*. Prvi zaključak koji se iz te činjenice nudi – da Pilarovi protivnici u raspravi u toj temi nisu temeljito čitali čak ni *Ver Sacrum* – skoro je nevjerojatan, ali je pomisao na nj teško izbjeći.

¹⁶¹¹ I. PILAR, „Secesija“, 246.

¹⁶¹² Relevantna godišta svih tih časopisa današnjem su čitatelju dostupna i u elektroničkome obliku: *Ver Sacrum* na mrežnoj stranici <http://anno.onb.ac.at/> (AustriaN Newspapers Online), *Jugend* i *Simplicissimus* na <http://www.ub.uni-heidelberg.de/Englisch/helios/fachinfo/www/kunst/digilit/artjournals/jugend.html> odnosno <http://www.simplicissimus.info/index>, *Deutsche Kunst und Dekoration* na <https://archive.org/details/deutschekunstund01kochuoft>, *Kunst und Kunsthandwerk* na http://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/fachinfo/www/kunst/digilit/artjournals/kunst_handwerk.html, a londonski *The Studio* na <https://archive.org/details/internationalstu>.

¹⁶¹³ I. ZVONAR, „Sudbina znanstvene knjižnice dr. Ive Pilara“, 55. navodi kako se je Pilar, osim hrvatskoga, služio ili govorio srpski, njemački i talijanski. Među knjigama za koje je utvrđeno da su spadale u njegovu knjižnicu, nema nijedne na engleskom jeziku.

¹⁶¹⁴ I. PILAR, „Secesija“, 228.-229.

odnosno skupina pokretačkih ideja koje je secesija usvojila s još nekim drugim umjetničkim pokretima.¹⁶¹⁵ Ona se je pojavila u mnogim umjetničkim središtima, a osobito u Beču je dobila radikalniji oblik. Ako se bolje promotre prilike u Parizu, Münchenu i Beču, lako će se uočiti da ti pokreti ne stoje u neposrednoj uzročno-posljedičnoj vezi, ali „ipak izviru iz jednoga te istog uzroka“. Pokreti u sva ta tri kulturna središta imaju korijen u nezadovoljstvu dosadašnjim smjerom u umjetnosti, ali su se iste ideje u njima različito kristalizirale. Činjenica da su istovjetne ideje u kratkome roku prodrle u javnost u tri najznatnija umjetnička središta pokazuje da je ona bila potrebna, te psihološki i kulturno-socijalnim prilikama uvjetovana faza u razvitku umjetnosti, a ne umjetno stvoren pokret koji bi izvirao „samo iz ambicije ili vrtoglavice nekolicine okretnih agitatora.“¹⁶¹⁶

Velika je zabluda, nastavlja Pilar, da je secesija neka nova umjetnička škola. Ona nije škola, nego je, baš naprotiv, borba protiv škola uopće, a napose borba protiv škola dosadanje umjetnosti. Ona nikada ne će postati škola. Ima, međutim, svoj cilj, ali „nema teoretski određenih sredstava ni načina, kojima će to postići.“¹⁶¹⁷ Ona nije ni neki jedinstveni smjer, nego je „skupina najraznoličnijih smjerova, koji imaju tek cilj zajednički, cilj da stvore novu umjetnost.“ Svaki put prema tom cilju je dobar, osim onoga koji je do sada udarala umjetnost, jer se je pokazalo da taj put ne vodi nikamo. Secesija je danas „ratna stranka“, sa pretežno negativnim elementom“; ona je dosadašnjoj umjetnosti navijestila borbu na život i smrt, ali sama nije ponudila rješenje niti se to rješenje može očekivati od pojedinca. Nova umjetnost bit će rezultanta bezbrojnih čimbenika, ali je secesija i nešto više od toga: ona je „preteča velikih preokreta na polju političkom, a osobito kulturnosocijalnom. Umjetnost je sasvim oslobođena političkih, a donekle i nacionalnih spona: na tom polju mogu najheterogeniji elementi raditi u istom smislu.“¹⁶¹⁸

Nakon što je izložio svoje uvjerenje da umjetnost posljednje tri četvrtine 19. stoljeća nije ispunila zadaću koju ona uvijek ima, da bude zrcalo kulturne epohe i mjerilo njezina etičkoga, estetskog i misaonog savršenstva, Pilar ju je optužio i da se pretvorila u „prосто kumirstvo tradicionalne forme“.¹⁶¹⁹ Ona uporno oponaša klasičnost i uopće ne napreduje, a za to je odgovoran „smjer misli, koje su vladale u dosadanjoj umjetnosti, koje su ona sama.“ Ona se može pomladiti samo kao feniks, iz vlastitoga pepela, i zato joj secesija pripravlja lomaču.¹⁶²⁰ Nova umjetnost ne će ukloniti dosadašnje elemente i materijale, nego će ih, koristeći se napretkom znanosti i tehnike, dopuniti novima i proširiti njihovu primjenu, uvodeći nove forme te kombinirajući iskustva i dostignuća starih naroda.¹⁶²¹

Ne čine secesiju samo negativni elementi, tj. „pobijanje dosadanje umjetnosti“, nastavlja Pilar, nego „ona mora imati i pozitivnih elemenata, jer iz same se negacije ne može ništa

¹⁶¹⁵ Isto, 229.-230.

¹⁶¹⁶ Isto, 230.-231.

¹⁶¹⁷ Isto, 232. Dvadesetak redaka niže Pilar će ipak dopustiti mogućnost da secesija postane školom.

¹⁶¹⁸ Isto, 232.-233.

¹⁶¹⁹ Isto, 234.

¹⁶²⁰ Isto, 237.-238.

¹⁶²¹ Isto, 238.-240.

pozitivno razviti.“ Ti „pozitivni elementi – recimo osnovni zahtjevi 'secesije' jesu ova četiri principa, prvo: umjetnik mora imati apsolutnu individualnu slobodu stvaranja; drugo: treba ujednostaviti spoljašne forme; treće: valja sadržaj umjetnosti obogatiti, i četvrto: umjetnost valja raširiti u sve slojeve pučanstva.“¹⁶²² Potom Pilar objašnjava svako od ta četiri načela. Na prvome je mjestu sloboda, koja je uvjet napretku svagdje, a pogotovo u umjetnosti. On je svjestan da zahtjev za apsolutnom, neograničenom slobodom može biti proglašen i pogibeljnim, ali ipak ustraje u njemu, jer je on neizbježan i potreban. Umjetnik mora moći izraziti sve ono što osjeća i baš onako kako osjeća. Pritom on prihvaća čak i rizik da ispadne smiješan, ali to u povijesti i nije bio rijedak slučaj. Štoviše, mnoge su ideje ostale zapretane ili prikrivene baš zato što se nitko nije ufao prvi ih izložiti, bojeći se da mu se ne smiju. Ta bojazan jedan je od uzroka da secesionistička djela – baš kao i djela iz početaka ljudske povijesti – izgledaju bizarno ili groteskno, ali to je samo jedna etapa u razvitku umjetničkog izražaja.¹⁶²³

Drugi je zahtjev, nastavlja Pilar, reakcija na kult forme koji, budući da je materija, ugrožava dušu. Treba težiti jednostavnosti i praktičnosti kako kod umjetničkih djela, tako i kod predmeta svakodnevne upotrebe. Obogaćenje motivima omogućuje raznolikost u jednostavnosti.¹⁶²⁴ Treći zahtjev, sadržajno obogaćenje umjetnosti znači da moderna umjetnost treba postati nositeljicom ideja. Umjetnina treba krijeviti i dušu, a ne samo osjetila. Nije dostatno da se zadovoljimo konstatacijom lijepoga, nego nas to lijepo treba poticati na daljnje razmišljanje i sintezu.¹⁶²⁵ Napokon, četvrti se zahtjev svodi na širenje umjetnosti u pučanstvu kako bi ona postala dostupna i svakom nesretniku, težaku i siromahu. Oni je zapravo najviše i trebaju zato što im je najteže, zato što najviše pate. Toj potrebi može se udovoljiti širenjem umjetničkih reprodukcija koje će učiniti da svaki plakat, zgrada, spomenici ili kamen na cesti postane umjetninom.¹⁶²⁶ Spomenuta četiri načela zajednička su cijeloj secesiji, ali pojedini smjerovi unutar nje zastupaju i neke specifične ideje.¹⁶²⁷

Pilar ne osporava da su nove ideje (odnosno secesija) naišle na općenito neshvaćanje u najširim krugovima, pa čak i kod stručnjaka. Uzroke toj pojavi on vidi u prvom redu u tome „što je prijelom između stare i nove umjetnosti silan“. Ranija uvjerenja i predrasude nije lako iskorijeniti. Do sada se je umjetnost ravnala prema zadanim vrijednostima i ustaljenim autoritetima, pa se je uspjeh mjerio po približavanju njima. Sada je drugačije, jer se ni pojam ljepote više ne shvaća kao nešto stalno i nepromjenljivo odnosno sjevremensko. Takva bi mogla biti „samo apsolutna i savršena ljepota, a ta je nama uskraćena“. Priznanjem relativnosti ljepote ljudskih tvorevina priznaje se i promjenljivost pojma ljepote.¹⁶²⁸ Drugi je razlog neshvaćanja secesije uvjerenje da je ona neka nova škola. To je „sudbonosna pomutnja“, jer secesija nije

¹⁶²² Isto, 240.

¹⁶²³ Isto, 240.-242.

¹⁶²⁴ Isto, 242.-243.

¹⁶²⁵ Isto, 243.

¹⁶²⁶ Isto, 243.-244.

¹⁶²⁷ Isto, 244.

¹⁶²⁸ Isto, 244.-245.

nikakva nova škola, nego je „neshvatljiva množina novih smjerova“, a ljudima koji ništa ne razumiju, u toj množini u oči upadaju samo najzasukanije pretjeranosti.¹⁶²⁹ Treći razlog neshvaćanje je oslanjanje na napola šaljive listove kao što su *Simplicissimus* i *Jugend*. Umjesto toga treba konzultirati ozbiljne časopise. *Ver Sacrum* spada u takve, ali ima nedostatak da je namijenjen uskome krugu samih umjetnika, pa je širokim slojevima nerazumljiv. K tome je „zabrodio najbezobzirnijim radikalizmom, a taj – kako je poznato – radja svagdje grotesknim stvarima, koje odbijaju svakoga, koji mu ne ide u susret s mnogo simpatije i konciliantnosti“. Zato je najpreporučljiviji londonski mjesečnik *The Studio*.¹⁶³⁰

Pilar nije među onima koji apsolutno otklanjaju konzervativnost, iako je ona najpogibeljnija baš na području umjetnosti. U njoj konzervativnost ima „tek jednu i to samo jednu vrijednost, - kano kritika novih ideja.“ No i tada je prihvatljiva samo dotle dok je nezainteresirana i dok nije strastvena, „jer iza konzervativnosti uvijek vreba stagnacija i nazadak, a pod njom se krije jednom trećinom neznanje i duševno siromaštvo, a dvjema trećinama interesi onih koji su dosada bili beati pos[s]identes“. ¹⁶³¹ No, ne treba se previše zabrinjavati zbog toga neshvaćanja secesije, jer nije puno bolje ni u naprednijoj Njemačkoj. Pomaci nabolje su neizbježni, a tada će se – vrlo optimistično najavljuje Pilar – svaki misaon čovjek lako uživjeti u novu umjetnost, i za to će biti bogato nagrađen. Umjetnost mu više ne će biti nešto što se uči i što iziskuje napor, nego nešto u čemu se živi i uživa. Ona će mu postati potrebna kao kruh svagdašnji i po njoj će čovjek „postati bolji, misaoniji, bogatiji“; čovječanstvo će se vratiti u ono doba kad je umjetnost živjela u narodu i za narod.¹⁶³²

Pred kraj svoje rasprave Pilar se vraća na neke prigovore koji se upućuju secesiji. Prvi na redu je onaj o njezinoj navodnoj nemoralnosti. U stvarnosti je posrijedi nešto posve suprotno, „ideja duboke moralne sadržine“. Ona dokida „farizejstvo našeg vremena“, jer „mi ne samo da imamo dva različna pojma o ljepoti, nego i dva i više o moralu, o dobru i zlu, o dopuštenu i nedopuštenu. Jednim se služimo javno – riječima, a drugim potajno – djelima.“ Secesija ustaje protiv te dvoličnosti, protiv „himbene svetosti“. Za nju ne postoji zlo po sebi, nego ga zlim čini opaka nakana. Zato ona prikazuje osjećaje onakvima kakvi oni jesu, čuvajući se da prijede u lascivnost. To je razlog zbog kojega ne zazire ni od golotinje, znajući da će sablazniti samo one koji su opaki, dok „čistomu je sve čisto“. ¹⁶³³ Neosnovan je i prigovor „da cijeli taj pokret nosi biljeg nezdravoga, bolesnoga“. To je površan dojam kod onih koji ne shvaćaju da je u jeku razdoblje regeneracije, stvaranja novoga i ljepšega. Doduše, sadašnje stanje borbe nosi sa sobom i rizik da se zapadne u drugu krajnost, u groteskno i fantastično. Ako se to i dogodi, ne treba po pojedinačnim slučajevima suditi i osuđivati čitav raznoliki pokret. Onima koji i dalje ne shvaćaju o čemu se radi, treba preporučiti da se strpe i pričekaju daljnji razvitak. Vrijeme je najpravedniji i

¹⁶²⁹ Isto, 245.-246.

¹⁶³⁰ Isto, 246.

¹⁶³¹ Isto, 246.-247. „Beati possidentes“, doslovno: Blaženi koji imaju, blago onima koji imaju. Sintagmom se označava jači položaj u (vlasničkoj) parbi onih koji su u posjedu stvari u odnosu na one koji nisu posjednici.

¹⁶³² I. PILAR, „Secesija“, 247.

¹⁶³³ Isto, 247.-248.

najnepristraniji kritičar, pa će pomesti u secesiji sve ono što ne valja i što ne vrijedi; a pomest će i čitavu secesiju ako ona ne zaslužuje pobjedu.¹⁶³⁴

Na samome kraju, izbjegavajući otvorenu polemiku, Pilar je odlučio posredno odgovoriti na prigovore da je secesija anacionalna i kozmopolitska. On napominje da se je secesija u Zagrebu pojavila „tek što je svečano krštena u Beču“. Njemu su razlozi jasni: Slavene se u svim područjima gura „u prve redove“. Nije tomu davno da su došli do „narodne samosvijesti“, a sad počinju shvaćati kolika snaga u njima drijema. Čute da su u osjećajima i senzacijama bogatiji od Romana i Germana. Sve to posebno vrijedi „za nas Hrvate“. Danas se više ne cijeni rodoljubna patetika, nego se umjetnička djela procjenjuju „svjetskim mjerilom“, a to je „samo posljedica uvjerenja, da je naš narodni opstanak na svaki način osiguran“. Hrvati više ne žele kaskati za općim razvitkom ideja, nego se žele smjelim skokom staviti „u prvi red evropskih kulturnih naroda“, jer je to „jedino mjesto, koje dolikuje narodu tako eminentnih sposobnosti, kao što smo mi Hrvati.“¹⁶³⁵

Priređujući ovu raspravu za ponovno objavljivanje 2002. godine, Mira Kolar je ustvrdila kako je Pilar u njoj izbjegao spomenuti imena protivnika secesije „te nije bilo moguće da se protivnici javno okome na njega“.¹⁶³⁶ U skladu s time je ona u svome tekstu spomenula samo dva osvrtu na Pilarovu raspravu: onaj Dušana Plavšića u *Slavonische Presse* i onaj Hinka Krizmana u karlovačkom *Svjetlu*, oba pozitivna.¹⁶³⁷ Nijedan drugi prikaz – a ima ih priličan broj – očito joj nije bio poznat. Tada joj nije bilo poznato ni to da je sam Pilar 28. rujna 1898. zamolio Plavšića da raspravu prikaže u „jednim osječkim novinama“ te da je čitateljstvu „naposeb preporučiti: kano rukovod za svakoga koji se želi uputiti u težnje i ciljeve modernih smjerova.“¹⁶³⁸ Tako je, dakle, Pilar shvaćao ulogu svoje rasprave: da bude „rukovod za svakoga koji se želi uputiti u težnje i ciljeve modernih smjerova.“ Vladimir Lunaček će dosta brzo, 1907. u *Savremniku* primijetiti da je pogrešno suditi o artistskom sadržaju modernog pokreta po tome što su o njemu pisali Dežman, Gjalski i Pilar, jer, prvo, pogledi te trojice nisu sukladni, i drugo, „ono, što su ta trojica razvijali, jest ono, što se *htjelo* postići, a drugo je opet, što se de facto *postiglo* književnom produkcijom književnoga modernog pokreta.“¹⁶³⁹

No, udovoljavajući Pilarovoj molbi, Plavšić je kao njegov prijatelj, suradnik i u mnogočemu istomišljenik, vrlo brzo poduzeo korake da taj „rukovod“ preporučiti javnosti. Pilarovo je pismo otpravljeno iz Zagreba u srijedu, a već u nedjelju 2. listopada u osječkoj *Slavonische Presse* osvanuo je Plavšićev prikaz. Je li ga uredništvo prihvatilo zbog manjka priloga, zbog povećana interesa javnosti, ili se je Plavšić jednostavno poslužio prijateljskim i zavičajnim vezama pa zahvaljujući njima uspio izboriti da prikaz odmah bude objavljen,

¹⁶³⁴ Isto, 248.-249.

¹⁶³⁵ Isto, 249.-250.

¹⁶³⁶ M. KOLAR, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, 19.

¹⁶³⁷ Isto, 22.-26. Pritom autorica (na str. 25.) previdom tvrdi da se je karlovački list zvao *Svjetlost*.

¹⁶³⁸ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, 164.

¹⁶³⁹ V. LUNAČEK, „Dva književna pokreta“, *Savremnik*, 1907., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. X., 166.

nemoguće je ustanoviti. Prikaz, međutim, nije ni bio običan prikaz, još manje puka obavijest o izlasku Pilarove *Secesije*, nego ju je Plavšić iskoristio kao povod da uz Pilarove pokaže i svoje misli o secesiji.

Nije mu za tekst trebalo puno vremena, budući da je svega par tjedana ranije u sarajevskoj *Nadi* i sam pisao također o secesiji. Taj je njegov tekst za sarajevski dvotjednik u teorijskom smislu znatno manje ambiciozan od Pilarova, ali je i on pokušao objasniti razloge sve šire, skoro sveprisutne težnje za promjenom koju je prouzročio „bankrot“ dosadašnje kulture. Moderni čovjek više ne želi robovati konvencijama, navikama i pravilima koja mu postavlja društvena sredina. Duh našeg vremena, tvrdio je Plavšić, teži tomu da nađe vlastiti izražaj. Na to sili i tehnološki napredak koji ubrzava komunikaciju i olakšava općenje. Ta težnja za novim nikla je u Engleskoj, a danas je sveprisutna u Europi. Valovi borbe starih i mladih koja se u Europi bježe već pola stoljeća, napokon su dopljusnuli do Austrije odnosno Beča, te su nove težnje ove godine izvojevale pobjedu u tom gradu koji je odavno prestao biti autentičnim kulturnim žarištem. Nakon petogodišnjega tihog nastojanja kojemu je na čelu bio Herman Bahr, te postupnog osvajanja pojedinih grana umjetnosti, Bečani su shvatili da konačno imaju kulturu koja može stati uz bok „najznamenitijim proizvodima moderne Evrope“. Secesionistička je izložba u Künstlerhausu izazvala nezapamćenu pozornost i izniman uspjeh. Uz *Ver Sacrum* pokrenut je i časopis *Kunst und Kunsthandwerk*. Plavšić predviđa da sličan duhovni razvitak slijedi i u Hrvatskoj, gdje hrvatski secesionisti u prosincu priređuju svoju prvu izložbu. Plavšić je pritom istodobno istaknuo važnost narodnih stilova (pa i bosanskoga), jer iz njih secesija crpi mnoge svoje elemente. No, secesija je međunarodni stil i tek prema osobinama pojedinih naroda razvit će svoje narodne osobine, zaključio Plavšić svoj informativni prikaz bečkih kulturno-umjetničkih događanja.¹⁶⁴⁰

Osvrt na Pilarovu raspravu u *Slavonische Presse* zapravo je bio nastavak istih misli. I u tome svom prikazu Pilarova teksta Plavšić je zapravo više pisao o modernoj i o secesiji, nego o samoj Pilarovoj brošuri. Duhovne predispozicije, objašnjavao je on, dovele su do secesije u Parizu 1890., potom 1892. u Münchenu, napokon 1897. u Beču. Radi se o plodovima trodesetljetne borbe, koja je prije dva desetljeća izvojevala pobjedu na književnome području, a danas preko umjetnog obrta najavljuje širenje na sav život u cijelome svijetu. I kod nas Hrvata osjeća se isti duh. Mala umjetnička kolonija koja se secesionirala, priprema u Zagrebu svoj prvi salon. Navala mladih sve je jača, a zidovi stare tvrđave sve su slabiji. Profesor Kuhač se je odvažio na pothvat obrane starih predrasuda, ali je ta bila na tako niskoj razini da su je Mladi jednostavno ignorirali. Na Kuhačeve napadaje uzvratili su šutnjom, naglašava Plavšić. Umjesto toga je Ivo Pilar odlučio opširnim spisom osvijetliti nam secesiju („*uns über die Secession ausführlich aufzuklären*“). Potom je Plavšić u nekoliko rečenica sazeo ključne Pilarove teze te je na koncu njegovu brošuru najtoplije preporučio čitateljstvu.¹⁶⁴¹

¹⁶⁴⁰ D. N. NIKOLAJEV [D. PLAVŠIĆ], „Novi Beč“, *Nada*, 4/1998., br. 15, 3./15. VIII. 1898., 247.-248., br. 16, 20. VIII./1.IX. 1898., 264.-265.

¹⁶⁴¹ NIKOLAJEV [D. PLAVŠIĆ], „Secession“, *Slavonische Presse*, 14/ 1898., br. 224., 2. X. 1898., 1.-2.

Slično je bio intoniran i Krizmanov prikaz u karlovačkom *Svjetlu*. Ni Krizmanu nije promaknulo da je Pilar odlučio ne polemizirati s Kuhačem, nego se je jednostavno odlučio na to da „popularno tumači i obćenito brani secesiju“. S njegovom se obranom i prikazivač – koji sebe drži pripadnikom novog pokreta – u cijelosti slaže, dodajući usput da Tresićeve i Harambašićeve pjesme nisu nikakvo rodoljublje, nego tek obično deklamiranje.¹⁶⁴² Nisu to, međutim, bili jedini prikazi Pilarova teksta. Osvanuo je niz informativnih prikaza, ali i čitava serija polemičkih osvrtâ. Neki su – dijelom i vrlo nepovoljni i oštri – došli iz pera više nego uglednih i poznatih pripadnika tadašnjega hrvatskoga (i ne samo hrvatskoga) kulturnog života.

Tako je, primjerice, anonimni pisac Pilarovu raspravu prikazao u *Obzoru*, navodeći kako je ona „indirektan odgovor knjižici gosp. Kuhača“. Prikazivač se ne slaže s Pilarovim pogledima, ali mu priznaje da je proučio problem i da je izgradio uvjerenja koja brani „objektivno i učeno“. Kad bi secesija doista bila ono što Pilar tvrdi da jest, onda – kaže *Obzorov* recenzent – uopće ne bi bilo razloga da se na nju diže tolika vika. No, problem je u tome što se ona ne zadovoljava napretkom, nego želi srušiti staro koje i ne zaslužuje da ga se toliko podcjenjuje. Drugi je problem zagovaranje potpune slobode, a sloboda i estetika ne smiju se i ne mogu odvajati od etike. Na koncu se autoru čestita i ističe da je Pilarova rasprava pisana tako zrelo da se uopće ne može primijetiti da joj je pisac mlad čovjek. Mladost se primjećuje samo u apodiktikome dijelu rasprave: da je autor rasprave o secesiji otac obitelji, onda zasigurno ne bi zagovarao onakvu slobodu kakvu tamo zagovara.¹⁶⁴³

Opširno, u dva nastavka, na Pilarovu se je „Secesiju“ osvrnuo i autor potpisan pseudonimom –r u službenim *Narodnim novinama*. Pisac je podsjetio na to da je nedavno na istome mjestu prikazana Kuhačeva brošura koju je zbog brutalnog napadaja na mlađi naraštaj „osudila [...] s jednom jedinom iznimkom sveukupna hrvatska štampa“, dok se sami pripadnici Mladih na nju nisu ni osvrnuli. Pilarova je rasprava – uvjeren je pisac – jedini odgovor koji je iz tih redova došao Kuhaču. Nakon što je opširno i razmjerno korektno prikazao Pilarove teze, pisac se je te pri kraju drugog dijela svog osvrta oprezno posvetio njihovoj ocjeni. Napominje pritom da bi secesiji mogao iznijeti i nekoliko vlastitih prigovora pored onih koje Pilar navodi kao uobičajene, ali to ipak ne će učiniti. Svjestan je da je uzaludno izjašnjavati se protiv novog pokreta usprkos njegovih „bizarnosti i ekstrema“ koji su ponajviše zaslužni za to da čitav pokret nailazi na osudu. No, budući da je taj pokret zahvatio sve kulturne zemlje, posve jasno je da će opstati ono što je u njemu vrijedno, a da će zastranjenja i pretjeranosti odumrijeti. Autor, pak, rasprave, Ivo Pilar, „sin nezaboravnog našeg učenjaka dra. Gjura Pilara“, nastavlja u *Narodne novine*, „dokazao je ovom svojom knjižicom, da je essayista, kojim će se ponositi hrvatska književnost.“ Po zanimanju je svršeni pravnik, „koji – nješto izvanredno za naše prilike – imade u žepu i diplomu trgovačke akademije, no to ga nije smetalo, da nadje vremena za ozbiljno pručavanje književnosti i umjetnosti. On piše s izvanrednom ljubavlju za predmet i sa zanosom

¹⁶⁴² H. K. [RIZMAN], „Secesija“, *Svjetlo*, 13/1898., br. 48, 27. XI. 1898., 20.

¹⁶⁴³ ANONIMNO, „Secesija. Studija o modernoj umjetnosti. Od Ive Pilara. Zagreb 1898. Tisak Dioničke tiskare“, *Obzor*, 39/1898., br. 226, 1. X. 1898., 3.-4.

mlada čovjeka duboko uvjerena o svojim mislima, a uz to vedro, toplo, krjepko i energično, kako dolikuje sasvim zreloom čovjeku. Stil mu je i u subtilnosti lak, jasan, elegantan i u potrebi slikovit, a izvajanje okretno i logično.“ Zato njegovu pojavu valja pozdraviti bez obzira na to koliko se čovjek s njim slagao ili ne, i bez obzira na to, u kojoj je mjeri svoje teze posudio od drugih pisaca.¹⁶⁴⁴

Pilarova je rasprava prikazana i u litografiranom povremeniku *Domovina*, najvjerojatnije iz pera Boleslava Boléa.¹⁶⁴⁵ Nažalost, nije mi pošlo za rukom pronaći taj časopis. Jedva jednom spomenuvši Pilara, ali obilno citirajući njegove misli, osporavajući upravo njegove teze i tvrdeći da secesija nema baš nikakav pozitivan program, u sarajevskoj je *Nadi* o Pilarovoj raspravi pisao i srpski književnik Dragutin J. Ilijć [Ilić],¹⁶⁴⁶ na čije ćemo se neke misli vratiti u nastavku.

Jedan od najnepomirljivijih protivnika moderne, Ante Tresić Pavičić, na Pilara i njegovu raspravu oštro se okomio u *Novome veku*.¹⁶⁴⁷ Tresić Pavičić je pokudio i sam format posebnog otiska Pilarove rasprave, ocjenjujući kako se već njime demonstrira odlučnost da se bude nov pod svaku cijenu. No, ni to zapravo nije novo, nego se radi o tome da se pisac povodi za tuđinskom modom, pa se vraća na oblik i format knjiga koji je bio uobičajen u 15. stoljeću. Ni žuta šara na naslovnici *Secesije* nije se svidjela Tresiću Pavičiću, ali mu je veći problem bio u tome što je držao da „neobična vanjšina“ ne će spasiti „odveć lagani sadržaj“ Pilarove rasprave.¹⁶⁴⁸ Ne skrivajući ironiju, on potom pristupa prikazu sadržaja svakoga njezina „poglavljića“. Primjećuje da je težnja za savršenstvom vodila najveće antičke i renesansne umjetnike, pa je neobično da tu istu težnju kao svoje geslo uzima i secesija koja se obara na sve što je do sada učinjeno u umjetnosti. No, to zapravo nije ni geslo niti oznaka secesije, nego je „samo nabačena fraza koju je g. pisac našao u nekoj secesionističkoj novini, pa ju kao kabalističnu izreku uvrstio u svoju raspravu, da baci malo praha u oči.“¹⁶⁴⁹

Prikazivača osobito smeta Pilarova tvrdnja da nova umjetnost može nastati samo kao rezultanta neizmerno brojnih sastojina odnosno kao plod rada mnogih radnika. Tresić Pavičić, naime, drži da je to element zatora, a ne napretka, jer mnoštvo može jedino uništiti, a „samo pojedinci stvaraju preokrete u svakoj umjetnosti“.¹⁶⁵⁰ Neprihvatljiva mu je i tvrdnja da umjetnost u posljednja četiri stoljeća nije nimalo napredovala, budući da činjenice govore drugačije. No,

¹⁶⁴⁴ -r, „Secesija“, *Narodne novine*, 64/1898., br. 223 (29. IX. 1898. 1.-2.) i br. 224 (30. IX. 1898., 2.-3.). To je pseudonim kojim se je ponekad služio J. Hranilović, a tekst bi po stilu mogao biti i Iblerov. Potonji se je znao potpisivati pseudonimom „I-r“.

¹⁶⁴⁵ Katalog LZMK bilježi, naime, da je članak B. B., „Secesija. Studija o modernoj umjetnosti od Ive Pilara“ objavljen u *Domovini*, 1898./99.

¹⁶⁴⁶ D. J. ILIJĆ, „Secesija“, *Nada*, 5/1899., br. 5., 1. III. 1899., 67.-70.; br. 6., 15. III. 1899., 83.-85.; br. 7., 1. IV. 1899., 100.-102.

¹⁶⁴⁷ A. TRESIĆ PAVIČIĆ, „Secesija. Studija g. Ive Pilara“, *Novi vjek*, 3/1898., br. 8, Zagreb, 15. X. 1898., 486.-502. Rasprava je uvrštena i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 490.-503., te se ovdje citira po tom izdanju.

¹⁶⁴⁸ A. TRESIĆ PAVIČIĆ, „Secesija. Studija g. Ive Pilara“, 490.-492.

¹⁶⁴⁹ Isto, 493.

¹⁶⁵⁰ Isto, 495.

umjetnost uvijek ide usporedno s društvenim napretkom, pa je tako i sada.¹⁶⁵¹ Posebno je Tresić Pavičić analizi podvrgnuo Pilarova četiri osnovna načela secesije. O prvome je suvišno i raspravljati, „jer u umjetnosti i nije moguće nikomu stavljati zapreke“.¹⁶⁵² Drugo načelo, ono o jednostavnosti forme, kod secesionista je izvrgnuto u suprotnost. Oni se zadovoljavaju jednostavnošću koja se svodi na par poteza i jednu boju. Nenaobraženi ljudi vole „elementarne šare, koje kriče, koje badaju oči“, dok rafinirano oko „ljubi blage šare, ljubi tihe prelaze“, pa se može zaključiti kako su secesionisti „svakako bliži Svahelcima u svojem ukusu nego modernom čovjeku“.¹⁶⁵³ Nije Tresić Pavičić načelno protiv trećega načela o kojem Pilar govori, ali ono što secesionisti nazivaju obogaćenjem, zapravo je rugoba ili puko oponašanje Beča.¹⁶⁵⁴ Ni populariziranje umjetnosti nije nešto čemu bi se on protivio, samo je pitanje, kako to postići. Kad je „prosti obrt“ posrijedi, to je još izvedivo („ako na nj budu fini umjetnički duhovi djelovali“), ali je problem s „višom umjetnosti“. Jer, „kako će seljak razumiti ljepotu secesionističkih umotvorina, kad g. Pilar kaže, da to ne mogu ni ja razumiti, koji sam išao tolike godine u školu?“¹⁶⁵⁵

Pilarov poklik da se Hrvati preuzimanjem secesije stavljaju u red kulturnih europskih naroda također je Tresiću Pavičiću načelno simpatičan, samo – „da se tako lako skače kamo sreće!“ To se ne postiže skokovima nego treba „napraviti most da se predje preko rieke pustoši, u kojoj bijasmo toliko vjekova, boreći se s oružjem u ruci. Natura non facit saltus, a tako ni narodnost u svom razvitku.“ To se najbolje postiže razvijanjem izvornih, vlastitih vrijednosti, „jer imitacija tudjinštine nije nikakav napredak, niti šta vriedi.“ A budući da je secesija upravo oponašanje i „galama nemoćnih ljudi, koji nisu na visini svoje dobe“, ona zaslužuje osudu. Sama pojava secesije nije nova – zaključuje Tresić Pavičić – nego je stara: takve su se pojave uvijek događale, „ali te udruge ljudi nisu nikada koristile napredku.“¹⁶⁵⁶

Bio je taj Tresić Pavičićev napadaj, dakle, u duhu njegovih „Rana otačbine“ odnosno u duhu njegova obračuna s modernizmom za koji je držao da je puko oponašanje tuđina i nerodoljubno naklapanje. A sudjelujući u anketi *Novoga vieka*, pred kraj 1898. na Pilara se je okomio i Ivan Andrović.¹⁶⁵⁷ Kadeći uredniku časopisa te njegovim estetskim i etičkim nazorima, a istodobno pokazujući da slabo razumije o čemu se uopće radi, Andrović je patetično kliknuo: „Ovih dana izašla je 'Secesija' iz pera g. Pilara, posvećena 'svim protivnicima novih smjerova'.Ovu je studiju učeno i triezno pobio g. Tresić, te na nju se osvrutati, scienim, da je suvišno. Ali svakako častim se upitati g. Pilara et Comp. u čemu [se] sastoje ovi 'novi smjerovi', kada, primjerice, Idea 'vladateljica' Hegelova s njim je i umrla; Karlo Darwin, proglašujući 'životinjstvo' čovječje, prevario se je, da će s prijestolja svrći Dušu; Karlo Marx, tumačeći svoju

¹⁶⁵¹ Isto, 496.-497.

¹⁶⁵² Isto, 498.

¹⁶⁵³ Isto, 498.-499.

¹⁶⁵⁴ Isto, 499.-501.

¹⁶⁵⁵ Isto, 501.-502.

¹⁶⁵⁶ Isto, 502.-503.

¹⁶⁵⁷ I. ANDROVIĆ, „Odgovor na upite 'Novoga Vieka'“, *Novi viek*, 3/1898, br. 11, 1. XII. 1898., 691.-695.

povjestničko-materijalističku pomisao, težio je, kako da ubije, uništi Ideal; Spencer temelji svoje 'The principles of sociology' na teoriji interesa; Büchner je sretan, jer nit u išta vjeruje, niti šta želi, dok Schopenhauer, u potpunom epikureizmu, baca svoju teoriju pečali, istom ruga se i prosvjeduje, istom želi i očajava...¹⁶⁵⁸

Drugačije je u *Novoj nadi* i o Kuhačevoj *Anarkiji* i o Pilarovoj *Secesiji* vrlo brzo pisao Milan Marjanović.¹⁶⁵⁹ Kuhač nije napisao nikakvu studiju o umjetnosti, kaže on, nego „pamflet na umjetnike“. On je nekvalificiran i neupućen, pa je logično da je morao posegnuti za optužbom kako su mladi ljudi obični tuđinski plaćenici. Ipak, ocjenjuje Marjanović, dobro je da je i ta „poslanica“ izišla, jer Mladi od nje mogu imati samo koristi, budući da je ona „pokazala golotinju jednoga od starih“. Za razliku od Kuhačeve razjarenosti, Mladi su se „predstavili svijetu mnogo mirnije i mnogo ozbiljnije. Izašli su sa par drama, izašli s nekoliko pjesama i pripovijesti, a sada je jedan od njih, g. Ivo Pilar, izložio težnje secesije i u glavnom ih branio.“ Pilar nije spominjao Kuhača, naglašava Marjanović, ali ovaj ne će moći ignorirati Pilarovo izlaganje. Saževši to izlaganje, Marjanović zaključuje: „Preporučili bismo svakomu, da je čita, preporučili bismo takodjer svakomu, da prati ovu borbu u našem umjetničkom svijetu i da sudi trijezno, a da se ne da zavadjati auktoritetima.“¹⁶⁶⁰ Sličnu je preporuku Marjanović ponovio i malo kasnije, prikazujući hrvatsku modernu u omladinskome *Ljubljanskom zvonu*.¹⁶⁶¹

Očito se osjećajući pozvanim, a možda i prozvanim (ne toliko zbog Pilara i od njega, nego i više zbog Bukovca koji je protiv njega zametnuo sudski postupak!), Kuhač je odgovorio Pilaru serijom članaka objavljenih u pet nastavaka u prvoj polovici studenoga 1898. godine, u brojevima 225.-229. *Hrvatske domovine*, glasila domovinaške Stranke prava. Za razliku od Čiste stranke prava, domovinaši su na kulturno-političkome polju redovito branili tradicionalistička stajališta, a na nacionalno-političkom planu sve više su se približavali obzorašima. Zato je *Hrvatska domovina* – napose nakon Frankova otvorenog miješanja u umjetničke prijepore – bila jedna od logičnih tribina koje su svoja vrata otvarale Kuhaču.¹⁶⁶²

Njegov polemički odgovor iste je godine objavljen kao posebni otisak, s krivo označenim inicijalom Pilarova imena.¹⁶⁶³ Odmah u uvodnim redcima svoga novog pamfleta Kuhač je prividno pohvalio Pilarovu nakanu da općinstvo upozna sa secesionističkim načelima,

¹⁶⁵⁸ Isto, 692.

¹⁶⁵⁹ V. [M. MARJANOVIĆ], „Anarhija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti“, *Nova nada*, 3/1898., sv. 1, 29.-30., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 526.-530.

¹⁶⁶⁰ Isto, 528.-530.

¹⁶⁶¹ M. MARJANOVIĆ, „'Moderna' u hrvatskoj umjetnosti“, *Ljubljanski zvon*, 1899., br. 9., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 598.-604.

¹⁶⁶² S. MATKOVIĆ, S. MATKOVIĆ, „Pilarova pisma Dušanu Plavšiću: fragment poznavanja hrvatskih secesionista“, 37.-38. drži kako je polemika o modernizmu u umjetnosti bila dijelom i unutarpravaških previranja, budući da je pozicije suprotne Kuhačevima, kao što smo vidjeli, u *Hrvatskome pravu* zastupao prvak Čiste stranke prava dr. Josip Frank.

¹⁶⁶³ F. Š. KUHAČ, *O secesiji. Odgovor gosp. J. Pilaru*, *Hrvatska domovina*, Zagreb, br. 255 (8. XI.1898., 1.-2.), br. 256 (9. XI. 1898., 2.-3.), br. 257 (10. XI. 1898., 3.), br. 258 (11. XI. 1898., 3.-4.) i br. 259 (12. XI. 1898., 3.). Stranice časopisa nisu paginirane, a Kuhačev je tekst u cijelosti uvršten i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 468.-490.

napominjući kako se Pilar u svojoj raspravi nije ni dotaknuo „književničkog dekadentstva“.¹⁶⁶⁴ Sam Kuhač došao je do zaključka da secesija ima „dva smjera“: jedan je „umjetničko-socialistički“ koji se bavi unaprjeđenjem, preporodom i obogaćenjem umjetnosti (a uz takav su smjer u doba svoje mladosti prijanjali i sadašnji Stari); drugi je „umjetničko-anarkistički“, i uza nj današnji Stari ne mogu biti, jer u nj spada „ona težnja koja hoće sve postojeće uništiti i stvoriti chaos, ne priznav ni kakav autoritet, ni stečevine dosadašnje civilizacije, ni tradiciju morala, ni svetost prirode.“¹⁶⁶⁵

U nastavku svoje replike Kuhač ističe važnost tradicije za očuvanje hrvatskoga narodnoga identiteta. U tom je kontekstu držao bitnim pohvaliti Pilarov osvrt na najnovije slike Bele Csikosa-Sessije, objavljen u *Agramer Tagblattu*.¹⁶⁶⁶ No, nastavlja Kuhač, kao i neka druga proturječja u Pilarovoj raspravi, i taj prikaz govori o njegovoj protuslovljima, jer u njemu on hvali „do nebesa“ Csikoseve slike kojima su motivi crpljeni iz grčke mitologije, a drugdje se zalaže za narodne motive. „Ja sam taj feuilleton g. Pilara“ – kaže Kuhač – „čitao [s] pravom nasladom, te se njegovoj kritici Čikoševih slika veoma radovao. Jer iz te sam kritike razabrao, da je gosp. Pilar vješt stilista, da je slikarsku umjetnost teoretički dobrano proučio, i da gosp. Čikoš ne slika anarkistički, nego da u svom umieću od dana do dana, to jest od slike do slike napreduje.“¹⁶⁶⁷ Potom Kuhač niže nekoliko Pilarovih teza, probirući ih tako da na svaku od njih može uzvratiti na način koji odgovara i njegovim pogledima odnosno pogledima Starih. Kao rezultat takvoga polemičkog postupka onda se nameće zaključak da ni Pilar ni secesija zapravo nemaju vlastitoga programa niti teorijskih načela, nego se svode na borbu „proti postojećemu“.¹⁶⁶⁸

Glavna Kuhačeva argumentacija ipak nije umjetničke, nego nacionalno-političke naravi: Pilar navodi vodu na mlin „njemačkom kosmopolitizmu, koji za tim teži, da manje narode odnari, ne bi li tada bili Niemci gospodari.“ Nasuprot tome, Kuhač mladim hrvatskim umjetnicima poručuje da su ih zaveli tuđi agitatori, da ne znaju što čine i da su nehotice postali slugama „tudjih pretjeranaca, anarkista“.¹⁶⁶⁹ Drugim riječima: „Mi stariji hrvatski umjetnici ne osudjemo cijeli pokret, nego samo ono, što je u secesiji pretjerano, ekstremno, lažljivo, nepatriotično: *anarkistički*. Ovo želimo odstraniti i u klici u nas ugušiti, ne pako umjetnički napredak.“¹⁶⁷⁰ Uvijeno se ispričavajući zbog oštine svojih riječi i spominjući Bukovca koji ga je optužio da je *Anarkiju* napisao „iz prostih i niskih osobnih razloga“, Kuhač pri kraju svog osvrta apelira: „Neka se hrvatski umjetnici okoriste svim pametnim modernim stečevinama, ali neka ne

¹⁶⁶⁴ F. Š. KUHAČ, *O secesiji, Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 469. Moguće je da je pogriješka s inicijalom Pilarova imena navela priređivača trećega sveska Kranjčevićevih *Sabranih djela*, koji je uredio I. Frangeš, da u kazalo osoba, pored Ive, uvrsti i nekoga „Josipa Pilara“. Tu je riječ o kratkoj bilješci o Kuhačevoj replici Pilaru, objavljenoj u *Nadi*, 1/1899., br. 1, 1. I. 1899., 14., a uvrštenoj u 3. sv. Kranjčevićevih *Sabranih djela*, str. 163.

¹⁶⁶⁵ F. Š. KUHAČ, *O secesiji*, 470.

¹⁶⁶⁶ Usp. I. PILAR, „Neue Bilder von Čikoš“, *Agramer Tagblatt*, 13/1898., br. 232, 10. X. 1898., 2.-4.

¹⁶⁶⁷ F. Š. KUHAČ, *O secesiji, Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 474.

¹⁶⁶⁸ Isto, 480.

¹⁶⁶⁹ Isto, 480.-481.

¹⁶⁷⁰ Isto, 485.

kopiraju tuđe zlo, neka nasuprot istriebe sve ono tuđe, što se ne slaže s našim ukusom, našom tradicijom, našim kršćanskim uzgojem, dakle sve ono, što vriedja hrvatsko naše čuvstvo.¹⁶⁷¹

Jedva koji tjedan kasnije, pred kraj 1898. i Kršnjavi je počeo (u *Narodnim novinama*) objavljivati svoja *Kritična razmatranja* koja će se dogodine pojaviti kao posebni otisak.¹⁶⁷² Nije u njima izravno polemizirao s Pilarom (nije ga ni spomenuo!), ali je branio mnoga od onih stajališta koja je u *Anarkiji* zastupao Kuhač. To je, dakako, činio puno odmjerene i uvjerljivije, predbacujući što je „naš zaslužni Franjo Žaver Kuhač“ u svojoj prvoj brošuri zamahivao „svojim prokušanim buzdovanom, pa udri na sve strane i kud treba i kud ne treba.“¹⁶⁷³ Ne uzimajući izravno u obzir drugu Kuhačevu brošuru, Kršnjavi je secesiju objašnjavao pomodarstvom i preuzimanjem tuđih uzora, poentirajući tvrdnjom koja je secesioniste imala izložiti podsmijehu: „Baš oni koji najviše govore o slobodi, trče kao stado za svakom novom pojavom, pa ju pretvaraju u kakav 'izam'.“¹⁶⁷⁴ Iz Kršnjavoga je dobrim dijelom govorio i povrijeđeni ponos, jer je on većini secesionista kao glavni čimbenik u Društvu umjetnosti i kao dugogodišnji odjelni predstojnik pružao znatnu potporu. No, njegov otklon od secesionista – uz istodobne pohvale osobnome talentu niza secesionističkih umjetnika – u bitnome je bio motiviran njegovim umjetničkim uvjerenjima i ideološkim pogledima, a s obzirom na njegov ugled i znanje, ostavljao je dojam ne samo na ondašnje, nego i na kasnije naraštaje.¹⁶⁷⁵

U veljači 1899. ugledni hrvatski filozof, estetičar, književnik, bivši urednik *Vienca*, visoki dužnosnik Matice hrvatske i redoviti član JAZU, Franjo Marković, održao je jednosatno predavanje na poziv Društva hrvatskih umjetnika, a uz Markovića o istoj je temi govorio i Tresić Pavičić.¹⁶⁷⁶ Markovićevo predavanje malo potom je objavljeno u *Viencu*.¹⁶⁷⁷ U dobrome dijelu svoga predavanja Marković je kritici izložio upravo Pilarova shvaćanja, očito posve svjestan da su ona u teorijskom smislu najrazrađeniji i najambiciozniji tekst Mladih. Već u uvodnome dijelu Marković je pokušao diskreditirati Pilara (i Milivoja Dežmana, a kasnije i Gjalskoga) na logičkoj razini: oni tvrde kako secesija zastupa borbu protiv škola, a zapravo prihvaćaju misli njemačkih i austrijskih secesionista, što znači da na teorijskoj razini prihvaćaju tuđu školu.¹⁶⁷⁸ Uz to su njihove tvrdnje neosnovane i protuslovne. Pilar tako zagovara apsolutnu slobodu, a na istoj stranici tvrdi da umjetnik nešto mora osjećati i da mora izraziti baš to što mora osjećati. To je

¹⁶⁷¹ Isto, 487..

¹⁶⁷² I. KRŠNJAVI, *Kritična razmatranja*, *Narodne novine*, 1898./99., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 621.-640.

¹⁶⁷³ Isto, 622.

¹⁶⁷⁴ Isto.

¹⁶⁷⁵ I iz kasnije perspektive promatrano, njegovi umjetnički pogledi, čak i onda kad su – kako se izrazio Babić – bili reakcionarni, još uvijek su „i po svojoj erudiciji, a i po shvaćanju umjetnosti“ nadilazili mišljenja i prosudbe njegovih protivnika. (Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 76.)

¹⁶⁷⁶ Pozivu na predavanje, javlja 3. sv. *Hrvatskog salona* (siječanj 1899., str. 36.) odazvali su se Marković i Tresić Pavičić.

¹⁶⁷⁷ F. MARKOVIĆ, „Predavanje u izložbi 'Društva hrvatskih umjetnika', dne 12. veljače o. g.“, *Vienac*, 30/1899., br. 7 (104.-106.), br. 8 (121.-123.), br. 9 (137.-138.), Zagreb, 1899., Markovićevo je tekst uvršten u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 667.-679., te se ovdje citira po tom izdanju.

¹⁶⁷⁸ F. MARKOVIĆ, „Predavanje u izložbi 'Društva hrvatskih umjetnika'“, *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 669.

logičko protuslovlje, kontradikcija po sebi, jer onaj koji nešto mora, nije slobodan. Umjesto zagovaranja slobode, slavodobitno zaključuje Marković, to je zapravo „skrajni determinizam, po kojem dakako prestaje svaka odgovornost pojedinčeva za ono što čini, prestaje razlika među dobrim i zlim, liepim i ružnim.“ Time se pravi nepremostiva prepreka između umjetnika s jedne te publike i kritičara s druge strane, jer stajališta publike i prigovori kritike ne mogu na umjetnika imati nikakav utjecaj: umjetnik izražava ono što mora osjećati i mora izraziti, pa mu je ocjena kritika i odjek kod publike irelevantan.¹⁶⁷⁹ Isto vrijedi, napominje Marković, i u odnosu prema ranijoj umjetnosti i ranijim filozofskim smjerovima: osim što o nizu filozofskih škola Pilar ima posve neutemeljeno mišljenje, on ne uočava kako se njihovim negiranjem i potiranjem umjetnik ograđuje od utjecaja i plodova ranijih vremena. Sva ta protuslovlja, nelogičnosti i besmislice, posljedica su načelnog zaziranja od škole i znanja (odnosno od učenja i naobrazbe) te površnog pristupa činjenicama.¹⁶⁸⁰

Svoju „konferencu“, održanu 12. veljače 1899. u izložbenom paviljonu Društva hrvatskih umjetnika Tresić Pavičić je objavio u *Novome vijeku*,¹⁶⁸¹ ponavljajući svoja tradicionalistička stajališta i ne komentirajući neposredno aktualne polemike. A kao što je odšutio objavljivanje Kuhačeve brošure u kojoj je poimence prozvan, Pilar je odšutio i Markovićev napadaj, iako je on dolazio ne samo od uglednoga filozofa, nego je bio izrečen i s govornice Društva hrvatskih umjetnika, onoga istog koje je nekoliko mjeseci ranije o svom trošku objavilo Pilarovu *Secesiju* kao poseban otisak.

No, za razliku od Pilara, također prozvani Ks. Š. Gjalski nije odolio replicirati Markoviću. U njegovu odgovoru, koji je također objavljen u *Viencu*,¹⁶⁸² Gjalski je pohvalio i Pilara i Dežmana, dodajući da oni ni stilom ni sadržajem nisu zaslužili takve napadaje te napominjući: „Dopustit ću, da ima u njihovim radnjama tvrdnja i uvjerenja, s kojima se ne će svatko slagati, pa ni ja sam se ne – ali – u koga nije tako? A svatko pravedan i objektivan morat će im priznati, da im se radnje odlikuju živošću, duhovitošću i elegancijom – ili da u jednu rečem – odlikuju se evropejštinom.“¹⁶⁸³

Raspravi se je uskoro priključio i Jovan Hranilović, naglašavajući kako se pristaše moderne u hrvatskoj književnosti nisu istaknuli djelima (što je bilo uglavnom točno!), ali se ističu teorijama. No, te je teorije profesor i akademik Marković na logičkoj razini smrvio u prah, te mu je, kaže Hranilović, „po mom skromnom mišljenju, pošlo za rukom, dokazati, da ono, što je u 'modernoj' dobro, nije novo, a ono, što je novo, da nije dobro.“¹⁶⁸⁴ Jer, nastavlja on dalje, staro je pravilo estetike da je sve što je lijepo ujedno i originalno. Moderna je to pravilo izokrenula, pa

¹⁶⁷⁹ Isto, 669.-670.

¹⁶⁸⁰ Isto.

¹⁶⁸¹ „Konferenca dra A. Tresić Pavičića: O izložbi hrvatskih umjetnikah (Čita u izložbenom paviljonu na 12. veljače g. 1899.“, *Novi vijek*, 4/1899., Split, 1899., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 641.-666. Izlaganje se citira prema tom izdanju.

¹⁶⁸² Ks. Š. GJALSKI, „Književna pisma“, *Vienac*, 30/1899., br. 12 (187.-189.), br. 13 (199.-203.). Tekst je uvršten i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 680.-691., te se citira prema tom izdanju.

¹⁶⁸³ Ks. Š. GJALSKI, „Književna pisma“, *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 683.

¹⁶⁸⁴ J. HRANILOVIĆ, „Moderna“, u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 692.

tvrdi kako je sve što je originalno samim time i lijepo, a to je besmislica, „jer bi onda bile originalne fantazije deliriuma takodjer liepe.“¹⁶⁸⁵

Poput Hranilovića, kasnije je i Matija Lisičar ustvrdio da sud Franje Markovića valja uzeti kao definitivni,¹⁶⁸⁶ a Markovićeve biograf Ivan Peklić drži da je „spor između Markovića i 'mladih' objašnjen [...] u korist Markovića“, pozivajući se pritom na Barca i njegovu tvrdnju da Marković nije bio protiv Mladih zbog njihovih ideja, nego zbog njihova diletantizma i nedosljednosti.¹⁶⁸⁷ Ni Stjepan Korenić – kao jedan od najzagriženijih protivnika moderne – nije propustio prigodu očešati se o Prvi hrvatski salon, pa je u seriji članaka objavljenih početkom 1899., a onda pretiskanih u obliku brošure, u svome polemičkom žaru napao, sad doduše ne više *Secesiju*, nego Pilarov „Prvi cjelov“. Uvrstio ga je među one priloge mladih u kojima se opisuje „in actu copulae carnalis“, tj. kao ilustraciju nemoralnosti pristaša modernih tendencija.¹⁶⁸⁸

I Matoš – koji je Pilarovu raspravu zadugo poznavao samo posredno – preko negativnog prikaza Ante Tresića Pavičića (jer je Matoš kao emigrant primao samo dva-tri časopisa), pa ju je sredinom listopada 1898. baš preko njega pokušavao nabaviti skupa s Kumičićevom *Urotom*,¹⁶⁸⁹ vrlo brzo se je našao ponukanim ponovno se narugati Pilaru, tvrdeći u proljeće 1899. u *Novome vieku* da je Pilar netalentiran i dodajući kako njemu, Matošu, ne bi palo na pamet „da npr. 'uvodim' u Hrvatsku kaku 'secesiju', dok nisam duboko proučio hrvatske umjetničke potrebe i prošetao se po izanđalim, nemodernim galerijama u Francuskoj, Italiji, Nizozemskoj, Španiji, Engleskoj. – – Pošto toga ne učini ni gosp. Pilar, kojega kapacitet manje poštujem od Fromentinove, znam, premda sam čitao *Secesiju* tek među redcima Tresićeve recenzije, da – –“¹⁶⁹⁰ U istom se je tekstu Matoš opet vratio na Pilarovu raspravu, ocjenjujući je negativno, ali očito više na način da se naruga samome autoru, nego njegovu djelu.¹⁶⁹¹

Nekoliko osvrti i reakcija na Pilarovu raspravu objavljeno je i izvan hrvatskih zemalja.

Kasnije poznati srpski književni kritičar, tada mladi Jovan Skerlić početkom 1899. ju je pozitivno prikazao u tri nastavka u književnokritičkoj rubrici netom pokrenute beogradske *Nove iskre*, skupa sa *Simfonijama*, zbirkom pjesama Vladimira Jelovške (Teharskog). Na Pilarovu *Secesiju* odnosi se samo prvi od tih nastavaka, te zaključne misli objavljene u posljednjem nastavku. Iako je i kasnije držao da su borbe između književnih naraštaja „ružne i opasne“, pa je dobro što ih je srpska književnost izbjegla,¹⁶⁹² o novijim je pojavama u književnosti još uvijek očito slabo informirani Skerlić načelno sudio vrlo negativno, iako ne bez duhovitosti: „Simbolizam, titanizam, delikvescencija, satanizam i još nekoliko književnih čudovišta na

¹⁶⁸⁵ Isto, 693.

¹⁶⁸⁶ L. [M. LISIČAR], „Dr. Franjo Marković“, *Obzor*, 46/1905., br. 284, 10. XII. 1905., 1.

¹⁶⁸⁷ I. PEKLIĆ, *Život i djelo Franje Markovića*, Zagreb-Križevci, 2014., 186.-187.

¹⁶⁸⁸ S. K.[ORENIĆ], „Iz hrvatskog salona umjetnosti“, *Katolički list*, 50/1899., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 741.

¹⁶⁸⁹ M. GALIĆ, *Hrvatske prilike u dopisivanju Ante Tresića Pavičića*, 58.

¹⁶⁹⁰ A. G. MATOŠ, „Impromptu“, *Sabrana djela*, sv. XIII., 19.

¹⁶⁹¹ Isto, 27.-30. Usp. zapise br. 398 i 466 iz godine 1899., te zapis br. 154 iz 1900. u Matoševim *Bilježnicama I.* (*Sabrana djela*, sv. XVII, 188., 197., 290.)

¹⁶⁹² J. SKERLIĆ, *Pisci i knjige*, IV., 3. izd., Beograd, 1920., 145.

neizbežno *izam* i *cija* već poodavno zaprepašćuju lajike kao kakve formule iz kabalistike i nekromancije...“ Nisu one, nastavlja Skerlić, još došle u Srbiju, ali su „preko nemačkih birgera i čeških pivara došli (...) ti mutni talasi“ do Hrvata. No, ako je suditi po dvjema knjižicama koje su predmet prikaza, to se dogodilo samo po formi. Jer Jelovšekove *Simfonije* i Pilarova *Secesija* zapravo nisu „istinske dekadentske knjige“. Pilar je, kaže Skerlić, u *Viencu* „jasno, bez mnogo fraza i žustrine, izneo teorijske osnove secesije.“ Njih Skerlić vrlo drastično sažima, navodeći Pilarova četiri temeljna načela secesije, pa nastavlja: „Očekivale se drske teorije, preterani zahtevi, čudni pojmovi, a izašle su tako proste, prirodne i pametne stvari!“ Ako je to secesija, onda „ima mnogo nas koji bismo stali uz te čudne 'secesioniste'.“ U skladu s time, secesija onako kako je Pilar shvaća, nije samo opravdana, nego je „potrebna kao uslov napretka umetnosti“. Pilar, doduše, mjestimice pretjeruje, a mjestimice se prsi općepoznatim stvarima kao svojima, ali je njegovo izlaganje lako prihvatiti, jer je lako uvjeriti se da „đavo nije tako crn kao što ga slikaju“. Nakon što je pokazao da, prema njegovu shvaćanju, ni u Jelovškovim stihovima nema dekadentizma, nego „tako peva plemenita mladost koja u životu traži više ciljeve no što su trbuh i karijera ili bolesni i sebični život dekadenta“, Skerlić prelazi na zaključna razmatranja. On drži kako je novi pokret koji se opaža kod mlađe hrvatske inteligencije začet u Pragu, pod Masarykovim utjecajem. Kao što se na literarnom području odvaja od starijih, čini to i na političkome: „secesionisti u politici, secesionisti su i u književnosti“. Oni su svjesni slabosti hrvatske literature, pa žele da ona pronađe nove motive i približi se narodu. Oni su preuzeli neke dekadentske ideje iz Njemačke i iz Češke, ali ove dvije knjige nisu nikakav dekadentizam, nego su „samo predznaci moderne, realističke slobodne umetnosti“.¹⁶⁹³

Dosta opširno i kritično o Pilarovoj raspravi je početkom 1899. pisao i slovenski katolički pisac i filozof Aleš Ušeničnik, jedan od prvaka slovenskoga katoličkog pokreta.¹⁶⁹⁴ Njegov je prikaz važan zbog toga što on zapravo autoritativno zastupa gledišta službenoga katoličkog nauka, ali i zato što će se na nj nasloniti *Vrhbosna*, službeno glasilo Vrhbosanske nadbiskupije s čijim će se političkim, svjetonazorskim i kulturnim pogledima Pilar uskoro početo otvoreno

¹⁶⁹³ J. SKERLIĆ, „*Secesija*, studija o modernoj umjetnosti, od Ive Pilara. Zagreb. 1898 – tisak dioničke tiskare. Vladimir Jelovšek: *Simfonije* MDCCCLXXXVIII. Ne prodaje se.“ *Nova iskra*, 1/1899., br. 3 (1. II. 1899., 51.-52.), br. 4 (16. II. 1899., 71.-72.) i br. 5 (1. III. 1899., 91.).

¹⁶⁹⁴ Aleš Ušeničnik (Poljane kod Škofje Loke, 3. VII. 1868. – Ljubljana, 30. III. 1952.), kao dvostruki doktorand s rimske Gregorijane postao je već 1897. profesor na ljubljanskoj Visokoj bogoslovnoj školi, a od 1919. redoviti profesor na novouspostavljenome teološkom fakultetu u Ljubljani, te je i nakon umirovljenja (1938.) nastavio honorarno predavati do kraja Drugoga svjetskog rata. Bio je tri puta dekan tog fakulteta, a 1922./23. rektor ljubljanskoga Sveučilišta. Tijesno je surađivao s ljubljanskim biskupom Antonom Bonaventurinom Jegličem (1850. – 1937.). Jedan je od suutemeljitelja i prvih sedam akademika te prvi (dobni) predsjednik Slovenske akademije znanosti i umjetnosti utemeljene 1937. godine. Od 1928. je dopisni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a od 1937. član Papinske rimske akademije sv. Tome Akvinskoga. Objavio je veći broj knjiga i više stotina članaka. Od 1897. do 1906. uređivao je časopis za vjerska, kulturna i sociološka pitanja *Katoliški obzornik*, a od 1907. do 1919. reviju *Čas*, koja je utemeljena 1901., a u daljnjem se razvitku smatra nasljednicom *Katoliškoga obzornika* i Mahničeva *Rimskoga katolika*. Opš. o Ušeničniku v. Jožko PIRC, *Aleš Ušeničnik in znamenja časov. Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja*, Ljubljana, 1986.; *Aleš Ušeničnik, čas in ideja. 1868-1952*, Zbornik razprav s simpozija SAZU ob 50. obletnici smrti, ur. Matija Ogrin i Janez Juhant, Celje, Ljubljana, 2004.

sukobljavati. Ušeničnik se je već ranije bavio problemima moderne umjetnosti i njezinim implikacijama na društveni i vjerski život.¹⁶⁹⁵

Konstatirajući da i Hrvati imaju svoju secesiju, Ušeničnik navodi kako je njezin apologet Ivo Pilar, iz čije se rasprave vidi što o secesiji misle sami secesionisti. Potom se prepričava Pilarov prikaz povijesti nastanka samoga pojma i pokreta, a zatim izlažu njegova četiri zahtjeva odnosno četiri načela secesije. Iza toga slijedi Ušeničnikova ocjena, pisana sa stajališta tradicionalnoga katoličkoga morala. Nisu svi zahtjevi secesionista neprihvatljivi, kaže Ušeničnik, ali onaj koji teži za apsolutnom, neomeđenom slobodom anarhistički je te dovodi do apsurdna i nemoralna. To je zahtjev koji je postavio i Nietzsche, a ono što se je dogodilo njemu – Nietzsche je, naime, umro u ludnici – dogodit će se i secesionistima. Da je takav razvitak neminovan, sugeriraju i slike izložene u Prvome hrvatskom salonu, o kojima Ušeničnik piše naslanjajući se na opis i ocjene koje je već objavio urednik zagrebačkoga *Katoličkog lista* Stjepan Korenić. Moralna dekadencija hrvatske secesije je očevitna i ona, prema Ušeničniku, nužno proizlazi iz načela apsolutne slobode. Pilar, međutim, ne razlikuje slobodu od apsolutne slobode. Iz ocjene da je sloboda pretpostavka razvitka umjetnosti ne slijedi neminovno da ta sloboda mora biti apsolutna, ničim ograničena. Štoviše, i sam Pilar naslućuje da bi ona mogla biti pogubna, ali nema volje ili snage iz toga izvući konzekvence. S kršćanskoga gledišta je posve jasno, naglašava Ušeničnik, da je u podlozi zahtjeva za apsolutnom slobodom materijalistička filozofija odnosno protukršćanska ideja. Materijalizam ne priznaje moral niti kakve etičke zakone, pa ne pravi razliku između dobra i zla. Usljed toga Pilarovi sofizmi postaju dokazi. Međutim, ono što vrijedi za europsku secesiju, vrijedi i za hrvatsku: Pilara i hrvatske secesioniste, makar među njima postoji niz iznimno darovitih umjetnika (a ima i onih koji ne bi prisegnuli na načela secesije o kojima govori Pilar!), pokreću protukršćanski motivi. Budući da je moralna snaga pretpostavka opstanka maloga naroda, takva opasnost prijeti i hrvatskomu. Zato se protiv tih tendencija, zaključuje Ušeničnik, treba boriti svim silama.¹⁶⁹⁶

Poput Tresića Pavičića, Markovića ili Kuhača u Hrvatskoj, Aleš Ušeničnik je bio važan i utjecajan protivnik. No, Pilar je i njegovu oštru kritiku odšutio, propustivši i tu prigodu da na vrlo djelotvoran način – javnom polemikom s uglednim i uvažanim protivnikom – popularizira svoje ideje. Nije reagirao ni na činjenicu da je tom Ušeničnikovu osvrtu puno prostora posvetila sarajevska *Vrhbosna* koja ga je opširno prepričala i popratila vlastitim komentarima.¹⁶⁹⁷ *Vrhbosna* je bila uvjerena kako je Ušeničnik željeznom logikom oborio sve one Pilarove postavke koje nisu „zdrave“ – jer ima u njegovu spisu i drugačijih – skršivši tako tu „apologiju

¹⁶⁹⁵ Pisao je o estetici Antona Aškerca, s Franom Govekarom polemizirao o naturalizmu, raspravljao o odnosu umjetnosti i morala, o Brunetièru i kršćanskoj misli, doticao se i bečke *Mladosti*, pisao o Vladimiru Jelovšeku, Emilu Zoli, Petrarki, Prešernu itd.

¹⁶⁹⁶ A. UŠENIČNIK, „Secesija med Hrvati“, *Katoliški obzornik*, 3/1899., zv. 4, Ljubljana, 1989., 364.-375. Taj, kao i drugi svesci *Katoliškog obzornika*, dostupni su i u elektroničkom obliku na <http://www.dlib.si/results/?query=%27source%3d%C4%8Dasopisje%40AND%40srel%3dKatoli%C5%A1ki+obzor nik%27&browse=%C4%8Dasopisje&sortDir=DESC&sort=date&node=besedila%2f1&pageSize=25&page=2>.

¹⁶⁹⁷ Vj. Kr., „Kako misle Slovenci o hrvatskoj secesiji?“, *Vrhbosna*, 14/1900., br. 2, Sarajevo, 1900., 23.-29. Cjelovit tekst objavljen je i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 791.-801.

hrv. secesije“. Posebno poguban je Pilarov zahtjev za apsolutnom slobodom, jer je on u svojoj biti materijalistički i protukršćanski: „Pilar ili ne pozna secesije ili nije iskren. Zahtjevi secesije nisu novi. Već se je prije zahtijevalo, da se ograniči kult jedino forme, da se umjetnost obogati idejama, da joj treba otvoriti ljudska srca. Nije dakle trebalo zbaciti sve tradicije. Secesija je zbacila tradiciju, jer je umjetnička tradicija bila još uvijek više manje – kršćanska! (...) Kad dakle secesija ne bi bila protikršćanska, ne bi bila već secesija, nego samo povratak ka kršćanskoj tradiciji. No secesija vazda iznosi svoje 'moderne napredne ideje' proti kršćanskoj tradiciji, i zato moramo kazati, da ona hoće umjetnost oplodjenu modernom, protikršćanskom idejom, idejom materijalizma!“¹⁶⁹⁸

Teško je vjerovati da su sarajevski katolički krugovi bili posve zaboravili taj tekst iz *Vrhbosne* u vrijeme kad je autor *Secesije* dogodine došao u Sarajevo, a može se pretpostaviti da je Pilarova rasprava o secesiji imala stanovitih posljedica i na njegove kasnije odnose s crkvenom hijerarhijom, pa i na njegovo angažiranje u HNZ-u ili bar na oblik tog angažiranja. Ipak, na sadašnjem je stupnju poznavanja činjenica nemoguće zaključiti, što je Pilara navelo da sve do 1903., kad će se u sarajevskoj *Nadi* ipak očešati i o Kuhača i o Markovića, pa i o Hranilovića, ne reagira ni na jedan osvrt na svoju raspravu, iako je svega koji mjesec ranije, kao što smo vidjeli iz pisma Plavšiću, svoje teze nastojao popularizirati. Malo što bi toj popularizaciji pridonijelo toliko koliko bi joj pridonijela polemika s renomiranim protivnicima, ali se je Pilar ipak odlučio na šutnju. Štoviše, o toj se temi nije oglasio skoro pet godina, sve dok 1903. u sarajevskoj *Nadi* ne objavi svojevrzni „nekrolog modernoj“. No, ta šutnja ne može se objašnjavati gubitkom interesa, budući da sačuvano gradivo Kola sarajevskih književnika pokazuje da je Pilar i dalje živo pratio previranja na književnome i uopće umjetničkom polju.

Zato jedan dio odgovora na tu zagonetku možda treba tražiti baš u tome Pilarovu „nekrologu“ književnoj modernoj. Raspravom o „zagrebačkom književnom pokretu“ Pilar se je, kako ocjenjuje M. Ujević, kao prvi od modernista, usporedno s Milanom Marjanovićem, okomio na modernu.¹⁶⁹⁹ No, motivi i razlozi koji su pokretali njih dvojicu u kritičkom pristupu dijelu zajedničke prošlosti, nisu bili isti, i oni zapravo još jednom potvrđuju postojanje dubinskih, supstancijalnih razlika između „bečke“, „artističke“ skupine kojoj je pripadao Pilar, i „praške“, „naprednjačke“ kojoj se je priklonio Marjanović koji će postati jednim od njezinih glavnih ideologa i promicatelja. Marjanović je bio nezadovoljan političkim, Pilar umjetničkim, ali i socijalnim odnosno kulturno-političkim plodovima modernističkoga pokreta.

U svojoj raspravi iz 1903. godine, koja je, kako je istaknuto, u bitnim dijelovima nastala dvije godine ranije, Pilar već u uvodnim redcima primjećuje kako raspravlja o stvari koja više i nije preveć aktualna: opći interes je kulminirao prije dvije godine, a sada popušta i „sve se opet smiruje u onaj teški intelektualni san, koji je toliko značajan za sadanje prilike u Hrvatskoj“.¹⁷⁰⁰

¹⁶⁹⁸ Vj. Kr., „Kako misle Slovenci o hrvatskoj secesiji?“, *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 799.

¹⁶⁹⁹ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 69. Da je Pilar prvi napustio modernu, drži i S. P. NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti*, II., 171.-172.

¹⁷⁰⁰ I. PILAR, „Zagrebački literarni pokret“, *Nada*, 9/1903., br. 16, 15. VIII. 1903., 214.

Nema Pilar iluzija da će njegov tekst dovesti do buđenja, jer „ono, što je s neke nutarnje organske grješke po naravnom zakonu uginulo, to zaista nikakova ljudska pomoć oživjeti ne može.“¹⁷⁰¹ No, taj pokret i danas zaslužuje pozornost, jer je predstavljao „neku eneržiju“ koja se je rodila u jednom dijelu naroda i koja, poput povišene temperature u ljudskom organizmu, predstavlja simptom koji bi savjesnom promatraču mogao dati podatke o zdravlju društvenoga organizma, dijelovima koji su oboljeli i lijekovima koje valja primijeniti. No, u Hrvatskoj se po običaju to promatralo sa stranačko-političkoga gledišta, što pokazuje da naši politički ljudi nisu ozbiljni i savjesni socijalni liječnici. Sadašnje stinjanje rasprava koje su, kao i ranijih dva i pol desetljeća, vođene na vrlo niskoj razini, možda pruža prigodu da se ozbiljno i trijezno sagledaju narav, uzroci i ciljevi zagrebačkoga književnog pokreta.¹⁷⁰²

Suvišno je dokazivati, nastavlja Pilar, da je zagrebački literarni pokret doista postojao. O tome svjedoči bezbroj novinskih polemika i činjenica da je u četiri godine (1898.-1902.) osvanulo više književnih publikacija nego u desetljeću 1888.-1898., ne računajući izdanja Matice hrvatske. U Hrvatskoj, međutim, nisu postojali realni umjetnički uvjeti za takvo bujanje književnog pokreta, kakve povijest inače poznaje, pa zagrebački literarni pokret nije imao stvarno opravdanje. Mladi su to jasno osjećali, dok su se Stari zadržavali samo na napadajima. Zapravo se radi o tome da uzroke pokreta treba tražiti u drugim, a ne u literarnim razlozima, pa je on rezultanta mnoštva vrlo zamršenih komponenti. Ovdje je moguće obraditi samo glavne, a prva je – „potpuni zastoj“. Sva društvena aktivnost bila je svedena na najmanju mjeru, objašnjava Pilar. Skućen državopravni položaj Hrvatske i бесплодне stranačke borbe rezultirale su socijalnom i političkom apatijom. U tome najviše stradavaju oni koji su nositelji energije, dakle – mladi. „Ruševine doktrinarstva“ koje danas postoje na mjestu ideala što su nekad mobilizirali mlade, danas više nikoga ne mogu pokrenuti na borbu. Politika je mrtva, ali joj je uspjelo ubiti i znanost, „pa je od čitavoga našega socijalnoga i političkoga života literatura jedina ostala poštegjena od gnjusa, kojim nas je politički život inficirao.“ Narodni genij je utočište potražio u literaturi odnosno u umjetnosti, pa svi koji danas misle ili osjećaju, žele biti književnici i umjetnici.¹⁷⁰³ Razumljivo je da su pokret vodili mladi, koji su bili svjesni da je književnost „najugaženiji put naš“, i da književnost uvijek privlači najjače intelektualne sile.¹⁷⁰⁴

Činjenica da se u posljednja dva i pol desetljeća osjeća samo nazadak na svim područjima, pokazuje da „dosadanje ideje ne valjaju i ne dostaju da pojedinca dovedu do uspjeha u praktičnom radu“. To je nametnulo potrebu unošenja novih ideja, a one zasigurno nisu mogle biti političke, jer smo političkih ideja ionako zasićeni: političke ih stranke proizvode i za sobom ostavljaju u dovoljnoj mjeri. No, političke ideje uopće nisu kadre same dovesti do reforme društvenog života, nego su potrebne „ideje kulturne i socijalno-političke“, koje onda služe i kao „da se liječničkim terminom izrazim – vehiculum za ideje politične“: „Zato se mladež

¹⁷⁰¹ Isto.

¹⁷⁰² Isto, 214.-215.

¹⁷⁰³ Isto, 215.

¹⁷⁰⁴ Isto, 215.-216.

instinktivno poslužila literaturom da preko nje importira u narod novih ideja kulturnih i socijalno-političkih, da ipak tako dovede nekakvu pokretalačku snagu, da krene iz mirovanja našu u rgji državopravnih političkih ideja zargjalu makinu narodnog života.¹⁷⁰⁵

Iz svega toga slijedi da taj pokret „i nije čisto literarni, nego je on u glavnom pokret socijalno-kulturni.“¹⁷⁰⁶ On je samo jedna faza u razvitku, a i njegova heterogenost izraz je izvanrednih, nepovoljnih okolnosti: „Zagrebački literarni pokret jest sasvim prelazna faza u našem kulturnom životu, on je buenretiro, u koji su se sklonuli elementi, koji bi se kod uregjenih prilika i okolnosti podijelili razmjerno na polje literarno, političko i znanstveno. Samo nužda natjerala je ovaj skup prilično heterogenih elemenata na polje literarno, da prave nekaki literarni pokret. Ovaj pokret je samo kukuljica, iz koje će se možda kasnije iščahuriti sjajan lep[t]ir u sasvim drugom obliku. U kakvom? To zasada još uvijek ne znamo.“¹⁷⁰⁷

Dva desetljeća kasnije, u knjizi *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, Pilar će ustvrditi da je do „zagrebačkoga literarnog pokreta“ došlo zbog toga što je „narodna eneržija“ tražila odušak na umjetničkome polju, budući da je bila sapeta na političkome, socijalnom i gospodarskom. Tada se nije moglo znati koji će se leptir iščahuriti iz te kukuljice, „danas pako znamo, koji je to leptir. To su dogodjaji, koje su nam donijela tri zadnja mjeseca godine 1918.“¹⁷⁰⁸ Bila je to naknadna konstatacija tada već bjelodane činjenice da se je većina pripadnika pokreta Mladih u manjoj ili u većoj mjeri identificirala s jugoslavenskom ideologijom. To ni Pilar 1903. još nije uočavao – ili bar nije htio javno kazati – ali je već tada, u *Nadi*, lucidno primijetio da previranja na literarno-umjentičkome području nisu ništa drugo nego odraz nacionalno-političkoga i ideološkoga gibanja koje ključa ispod površine. Tu je činjenicu Pilar već tada držao posve bjelodanom, a okolnost da se ona u Hrvatskoj ipak ne uočava, on je smatrao ilustracijom potpunoga manjka kritičnoga duha koji je glavni uzrok da se prilike još zadugo ne će promijeniti.¹⁷⁰⁹

Ističući u nastavku svog osvrtu u *Nadi*, da je moderna tek jedan period u u razvitku književnosti koji ima svoju fizionomiju uvjetovanu povijesnim razvitkom, Pilar se u svome prikazu „zagrebačkoga literarnog pokreta“ tuži kako se ni to u Hrvatskoj ne zna, pa se baš zbog toga troši velika energija na rasprave i polemike koje su u biti posve suvišne.¹⁷¹⁰ U stvarnosti je broj hrvatskih modernističkih pisaca vrlo mali, a većina onih koje se drži modernima, to zapravo nisu. Nije u hrvatskoj bilo ni uvjeta da se moderna razvije kao samonikli pokret, budući da su i naturalizmu pripadale samo dvije mladice: Ante Kovačević [Kovačić!] i Eugen Kumičić. Postoje jake osobnosti – poput Vidrića i Nazora – ali one nisu moderne u europskome smislu riječi. „Od simbolizma, dekadentizma, misticizma, imao je zagrebački literarni pokret samo kojekakve floskule i naslove od knjiga; od misaonog sadržaja ovih smjerova imao je on vrlo malo ili ništa, osim možda nagnuće k subjektivizmu i psychoanalizi, koje se megjutim temelji na prirogjenoj

¹⁷⁰⁵ I. PILAR, „Zagrebački literarni pokret“, *Nada*, 9/1903., br. 17, 1. IX. 1903., 230.

¹⁷⁰⁶ Isto, 231.

¹⁷⁰⁷ Isto.

¹⁷⁰⁸ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „ja“*, 386.-387.

¹⁷⁰⁹ ISTI, „Zagrebački literarni pokret“, *Nada*, 9/1903., br. 17, 1. IX. 1903., 231.

¹⁷¹⁰ Isto.

sklonosti slavenske duše.“ Zato se samo zahvaljujući manjku ozbiljne kritike i stranačkoj zasukanosti modernim moglo proglasiti ono što nije ni literarno niti moderno.¹⁷¹¹

Kad se promatra misaoni sadržaj onoga što se naziva zagrebačkim literarnim pokretom, onda se zapravo vidi da je on u tom pogledu vrlo slabo razvijen: „Začudno je upravo, kako imade malo precizno izragjenih ideja u ovome pokretu.“¹⁷¹² On ostavlja dojam refleksne pojave, a ne promišljenoga i sustavnog djelovanja. Nedostajala mu je ozbiljna kritika izvana (iz redova protivnika), ali i iznutra. Zato je ostao tijelo bez kostura i bez misaone srži. Nitko nije valjano obrazložio koji je smisao njegova postojanja i u kakvom odnosu on stoji prema našim socijalnim, političkim i kulturnim prilikama. Uslijed toga je protivnicima omogućeno da se nabacuju ovlaš izrečenim i niskim napadajima, a da je bilo drugačije, pristaše pokreta bi morale svoj program i djelovanje usavršiti, jer bi bili izloženi ozbiljnim, načelnim kritikama. Manjak unutarnje i vanjske kritike urodio je, dakle, „napadnom besciljnošću“ koja tako karakterizira pokret. Zato je on ostao na razini pokušaja i nije uspio prodrijeti u šire narodne slojeve kao nositelj novih ideja.¹⁷¹³

No, besciljnost ne karakterizira samo pokret kao cjelinu, nego i pojedince koji su mu pripadali, naglašava Pilar: „Napadna je za sve ove mlade ljude izvanredna dezorijentacija, manjak čvrstih točaka, prama kojima bi udešavali svoj rad i nastojanje. Ne vidimo u nijednoga od njih snažne harmonične osobnosti, koja bi se odrazivala u djelima, ne vidimo u nijednoga nazora o svijetu, niti kakova ustaljenoga filozofskoga uvjerenja, prama kojemu bi ovaj svijet posmatrao, u njem promjene zahtijevao.“¹⁷¹⁴

Treba utvrditi uzroke toj pojavi. Harmoničnoga svjetonazora nema ni u njihovih preteča, kao što su Gjalski i Kozarac. I jedan i drugi, napose Gjalski, ostavljaju dojam ljudi koji su u duhovnom smislu potpuno dezorijentirani. Pravi uzrok je u razvitku cijeloga našega narodnog pokreta: on se je razvijao „sasvim jednostrano, lingvistično-politički“, a nedostaje nam „preporod filozofsko-etični“.¹⁷¹⁵ Kad se to shvati, onda je lako shvatiti zašto je zagrebačka moderna morala doživjeti neuspjeh. Drugačije bi se dogodila da je imao „jednu jaku kritičko-filozofsku glavu“, ali takve nije bilo: nije bilo nikoga tko bi mogao razraditi čitav misaoni sustav.¹⁷¹⁶ Ovako je pokret ostao na razini pokušaja koji se je rasplinuo.

Dok je njegove negativne strane lakše prikazati, nastavlja Pilar, teže je uočiti „pozitivni materijal“ koji je pokret nosio, budući da on nije postojao u organiziranom obliku nego kao izraz stajališta pojedinaca, pa je teško razlučiti što pripada pokretu, a što ostaje u domeni samoga pojedinca. Prva pozitivna ideja bila je ideja slobode mišljenja i stvaranja. Taj zahtjev je začuđujući, jer se zagrebačka moderna nije imala boriti protiv neke škole, nego se je bez borbe „fuzionirala sa realizmom“. To je učinila ne samo na književnome polju, nego i na polju „tvorne

¹⁷¹¹ I. PILAR, „Zagrebački literarni pokret“, *Nada*, 9/1903., br. 18, 15. IX. 1903., 246.

¹⁷¹² ISTI, „Zagrebački literarni pokret“, *Nada*, 9/1903., br. 19, 1. X. 1903., 260.

¹⁷¹³ Isto.

¹⁷¹⁴ Isto.

¹⁷¹⁵ Isto, 260.-261.

¹⁷¹⁶ Isto, 261.

umjetnosti“ na kome dotad uopće nije bilo nikakve škole niti pokreta.¹⁷¹⁷ To je posljedica činjenice da je čitav hrvatski društveni, literarni, pa čak i znanstveni život u razdoblju od 1875. do 1900. pod utjecajem politike. Dok je Narodna (mađaronska) stranka imala realnu vlast u svojim rukama, oporbena Neodvisna narodna stranka (obzoraši) i Stranka prava nisu uspijevale postići realne političke uspjehe, pa su na kulturnome i društvenom polju imale potrebu nastupati autoritarno, svojatajući za sebe atribut pravih tumača i predstavnika narodne volje, tumači narodnih težnji i baštinici narodne tradicije. Uslijed toga se je opća stagnacija i dekadansa političkih stranaka morala odraziti i na dekadansu na kulturnome planu. Oporbene su se stranke začahurile i postale konzervativne, držeći da će tako spasiti baštinu stečenu u vremenu ilirskoga preporoda.¹⁷¹⁸

Kao što su se pripadnici starog namještaja grčevito borili protiv svakog pokušaja mlađih, piše Pilar, tako su i mlađi izbjegavali otvorenu konfrontaciju, jer su bili svjesni da bi time izazvali unutarnje političke borbe koje su bile nepopularne i odvratne. Umjesto toga, mladi se okomljuju na tobožnje umjetničke klike i škole, koje su bile puka fikcija.¹⁷¹⁹ S druge se strane mladima predbacivao nedostatak patriotizma. To se naizgled čini lako dokazivom tvrdnjom, jer mladi doista jesu negodovali protiv prisilnoga patriotizma, tj. protiv zahtjeva da patriotska nota izbija iz svakoga umjetničkog djela. Povijesno i psihološki to je lako shvatiti, jer je u Hrvata literatura uvijek bila u nacionalno-političkoj funkciji. Kad su u 90-im godinama 19. stoljeća političke stranke došle u duboku krizu, onda je na književnost stavljen još snažniji zahtjev da preuzme ulogu buđenja i održavanja nacionalne svijesti. No, brzo se je pokazalo da književnost ne može biti „popravilište za nastradale misaone sisteme, nego [je] samostalna kovačnica misli“.¹⁷²⁰ Da bi toj svojoj ulozi mogla odgovoriti, ona mora biti slobodna i neovisna, a „osobito oslobogjena od oportunitizma i niskoće dnevne politike“, što znači da mora prestati biti služavkom politike.¹⁷²¹

Ima, nastavlja Pilar, još jedna pozitivna ideja modernoga pokreta, ali je nju teže opisati i definirati. Riječ je o zahtjevu za novim poimanjem morala. Naše shvaćanje morala je plitko, vanjsko i konvencionalno. Unutarnja strana morala ustuknula je pred vanjskom, pa u društvenome životu vladaju himba i prijetvornost. To zapravo pogoduje nemoralnim, dvoličnim osobama, pa je zagrebački pokret – doduše nešto afektirano – ustao protiv dotadašnjega shvaćanja morala. Nije to ni nov niti originalan zahtjev, ali mu je nedostajala filozofska dubina, pa je jedina njegova pozitivna posljedica u tome da je zasijao klicu nezadovoljstva u pojedinim duhovima. Time se, otprilike, iscrpljuje „pozitivni materijal“ zagrebačke moderne, a i iz njega se vidi da čitav pokret nije bio primarno literarni, nego „narodno-socijalan“.¹⁷²²

U predposljednjem, četvrtom dijelu svoje rasprave, Pilar se je ukratko pozabavio odnosom Starih prema Mladima. I tu on pravi razliku između literata u pravome smislu riječi, i

¹⁷¹⁷ Isto.

¹⁷¹⁸ Isto.

¹⁷¹⁹ I. PILAR, „Zagrebački literarni pokret“, *Nada*, 9/1903., br. 20, 15. X. 1903., 273.

¹⁷²⁰ Isto.

¹⁷²¹ Isto, 273.-274.

¹⁷²² Isto, 274.

ljudi koji više spadaju u kategoriju „pjesnika-publicista-političara“. Oni prvi listom su pristali uz moderni pokret; oni drugi, skupa sa znanstvenicima i političarima, redom su se digli protiv njega. Iz toga se razvila žustra i dugotrajna polemika, koja je nažalost ostala samo na razini polemike. Obilježava je iznimna žestina, manjak objektivnosti i dobrohotne kritike te izvanredna nesnošljivost. Iako u podrubnoj bilješci navodi i svoju i Frankovu i Korenićevu brošuru, Pilar drži da je za to karakteristična brošura F. Ks. Kuhača *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*.¹⁷²³ Nakon što je ukratko izložio nekoliko glavnih Kuhačevih misli, Pilar nastavlja kako bi mogao shvatiti razloge načelne protivnosti Starih, ali brutalan ton njihovih invektiva mora imati neke posebne uzroke. On ga uspoređuje s bijesom oca obitelji, koji svoj poslovni neuspjeh iskaljuje na bližnjima, a ovi zapravo ne shvaćaju što su skrivili.¹⁷²⁴ Čudi ga da nitko od Starih – pa ni filozof Franjo Marković niti Jovan Hranilović – nisu bili kadri modernoj pristupiti trijezno i objektivno, nastojeći utvrditi njezine prave uzroke i dosege. Umjesto toga, oni su nasrnuli grubim napadajima i diskvalifikacijama, a njihova razdražljivost pokazuje „intolerantni duh inkvizicije“ koji ne dopušta razgovore niti kompromise, nego „bezobzirno i nemilosrdno hoće da počupa otrovni duh novotarije“.¹⁷²⁵ Zato se je dogodilo da zagrebačkom pokretu nije omogućen razvitak, pa uslijed toga on nije ni mogao koristiti našem narodnom životu.¹⁷²⁶

Privodeći kraju svoje razmatranje, Pilar zaključuje kako je zagrebački literarni pokret imao iste one uzroke koje je imao „pokret“ praške *Narodne misli* (sic!), zagrebačke *Hrvatske misli* i *Glasa*.¹⁷²⁷ Pokazujući tako vrlo jasno na koji zajednički nazivnik „zagrebačkoga literarnog pokreta“ cilja, Pilar identificira to što je, prema njegovu mišljenju, njihov zajednički uzrok. On je bjelodan: nezadovoljstvo postojećim prilikama te opće mrtvilo u Hrvatskoj. Potaknuti tim unutarnjim stanjem i sterilnošću Starih, Mladi su prihvatili novi modernistički smjer koji je stasao u Europi. Uza sve objektivne i subjektivne nedostatke, za mnoge od njih to je imalo pozitivne posljedice, što se ogleda u činjenici da je pokret već do sada iznjedrio nekoliko ljudi koji u hrvatskome javnom životu vrše važnu i pozitivnu ulogu. Sam pokret valja promatrati kao tanak sloj humusa na kome će novi naraštaji moći dalje raditi, pa će iz podloge koju je počelo stvarati grmlje, u budućnosti narasti moćni hrastovi i omorike.¹⁷²⁸

Kad se pomnije prouči, ovaj Pilarov „nekrolog modernoj“, koji Pavešković drži njegovim „najznačajnijim književnokritičkim radom“,¹⁷²⁹ biva jasno da on ne pokazuje samo stupanj izgrađenosti njegovih filozofskih i socioloških nazora, a napose sugerira da je metodologija kojom Pilar pristupa socijalnim fenomenima bila već početkom 20. stoljeća uglavnom definitivno

¹⁷²³ Isto.

¹⁷²⁴ Isto, 275.

¹⁷²⁵ I. PILAR, „Zagrebački literarni pokret“, *Nada*, 9/1903., br. 21, 1. XI. 1903., 286. No, kad dva desetljeća kasnije u svojoj knjizi *Borba za vrijednost svoga „ja“* bude spominjao Markovića (npr. na str. 385., 388., 398.-399.), Pilar se ne će upustiti ni u opis, a kamoli u ocjenu njegova držanja u vrijeme rasprava o secesiji.

¹⁷²⁶ I. PILAR, „Zagrebački literarni pokret“, *Nada*, 9/1903., br. 21, 1. XI. 1903., 286.-287.

¹⁷²⁷ Isto, 287.

¹⁷²⁸ Isto, 287.

¹⁷²⁹ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 30. Pritom je Pavešković previdom ustvrdio kako je članak objavljen u *Vienču*.

uobličena. Ona će biti samo dopunjavana novim spoznajama i iskustvom, ali bitne promjene više ne će pretrpjeti. Za razliku od drugih kritičara svoga doba, on već tada – kako naglašava Pavešković – zastupa „konzekventan kritičko-aksiološki sustav“, pri čemu književnosti „ukida njoj adekvatan formalni predmet“ i svodi je „samo na socijalnu činjenicu“.¹⁷³⁰ Pritom zastupa organicističko shvaćanje književnosti koju motri s pozicija „književnopovijesnog darvinizma“, ujedno pokazujući da ne razlikuje pravac, period i stilsku formaciju.¹⁷³¹ S druge strane, taj „nekrolog“ pomaže razumijevanju Pilarova razlikovanja literarnoga odnosno literarno-umjetničkog pokreta, koji on očito veže uz *Mladost*, *Hrvatski salon* i *Život*, od prividno sličnoga, usporednoga, ali drugoga i odvojenoga pokreta koji nastaje oko *Hrvatske misli*, *Narodne misli* i *Glasa*. Treće, Pilarov tekst u sarajevskoj *Nadi* vrlo jasno pokazuje i to da je dosta neprecizna ocjena prema kojoj je on „ustao protiv moderne“ (M. Ujević) ili ona da ju je napustio odnosno da je „od svih modernista najkraće [...] uz pokret ostao“ (S. P. Novak).

Štoviše, takve i slične ocjene bi se mogle nazvati duboko pogrješnima. Da ni na elementarnoj razini Pilar nije napustio estetiku moderne odnosno secesije, rječito govore obje obiteljske kuće koje je za života sagradio. Ona u Tuzli propala je uslijed slijeganja tla, ali već sam izbor arhitekta govori da je Pilar ostao privržen secesiji. Kuću je, naime, projektirao zagrebački arhitekt Lav Kalda, poznat po dosljednom poštivanju secesionističkih načela, a ne možda Pilarov stric Martin kojemu je historicizam bio bliži od moderne. I sačuvani (pa i objavljeni) nacrti te kuće govore da se Pilar nije odrekao secesije. Isto vrijedi i za kuću na zagrebačkom Slavujevcu (ni nju nije projektirao Martin Pilar!), koja do danas nije pretrpjela bitnije preinake, pa i danas čuva svoj izvorni secesijski oblik. No, i više od toga: Pilar nije ustao protiv moderne – čak ni protiv pokreta moderne – niti je napustio njezina načela i ciljeve ni na ideološkoj, a ne samo na praktičnoj razini. Umjesto toga on je analizirao korijene njezina nastanka, uzroke njezine slabosti i razloge njezina neuspjeha. Zato je u pravu Vida Flaker koja drži da je Pilar sasvim ispravno zaključio kako u Hrvatskoj uvjeti za moderni pokret u literarnom smislu nisu postojali, ali jesu postojali uvjeti za unošenje novih kulturnih i socijalno-političkih ideja,¹⁷³² pa plodove pokreta valja promatrati s tog motrišta. Pritom je problem bio u tome da su i te mogućnosti, kako se izrazio Pavešković, „prokockane“,¹⁷³³ svakako bar kratkoročno. No, bilo je suvremenika koji su mislili drugačije: u jesen 1902. u naprednjačkoj je Hrvatskoj misli pisac označen pseudonimom „Ž“ (vjerojatno Milivoj Dežman) ocijenio da je pobjeda konzervativaca samo prividna: danas bi Kuhačeva brošura, da doživi drugo izdanje, izazvala smijeh, a ne srdžbu. Mladi su prividno poraženi, kaže se u tom osvrtu, a zapravo su svojim idejama prodrli u javnost te su sebi istodobno „osigurali nesmetano suradništvo u svim granama javnog života“.¹⁷³⁴

¹⁷³⁰ A. PAVEŠKOVIĆ, „Moderna i tradicija“, 41.

¹⁷³¹ Isto, 42.

¹⁷³² V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 71.

¹⁷³³ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 31.

¹⁷³⁴ Ž, „Izložba 'Društva za umjetnost i umjetni obrt'“, *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 17, Zagreb, 10. IX. 1902., 520.-521.

Pilar se, očito, nije zadovoljavao samo time – uhljebljenjem u kulturnim institucijama i potom nastojanjem da se s tih pozicija, bez ugrožavanja egzistencije i položaja – utječe na kulturna zbivanja. On je težio dubljim i korjenitijim promjenama, ali je bio svjestan da one nisu postignute. No, ni s toga motrišta Pilar nije napustio modernu niti je se odrekao. Ni na jednome mjestu nije se odrekao načela koja je zagovarao u *Secesiji*, a izrazio je i uvjerenje da je i onako slabašan modernistički pokret ipak zasijao sjeme iz kojeg će izrasti moćno stablo. Napokon, on je dalekovidnošću koju će pokazivati i u kasnijem razdoblju svoga života, vrlo jasno ocijenio kako je moderna jedno prijelazno razdoblje i kako je samo nužda natjerala „ovaj skup prilično heterogenih elemenata na polje literarno“, dok bi se oni u normalnim prilikama nesumnjivo „podijelili razmjerno na polje literarno, političko i znanstveno“.

Upravo to će se dogoditi u neposrednoj budućnosti. U grčevima koji su kulminirali u pokretu moderne rodit će se nove političke stranke i političke koncepcije (poput Hrvatske opozicije odnosno *Obzorove* Hrvatske stranke prava, Hrvatske napredne stranke, Hrvatske pučke seljačke stranke ili tzv. politike novoga kursa), a bit će oblikovani i novi vjersko-kulturni i socijalno-politički pokreti, kao što je bio (uostalom također nehomogeni!) Hrvatski katolički pokret na jednoj, i raznorodna svita njegovih protivnika na drugoj strani. A kao što je Pilarova *Secesija* pripomogla psihološkom i ideološkom odgoju mladoga naraštaja, tako će Ivo Pilar i sam sudjelovati u pokušajima praktičnog ostvarenja dijela tih pothvata.

Zato je njegov ideološki doprinos hrvatskoj modernoj neusporedivo veći od onoga koji mu je desetljećima pripisivan. Naravno, na kasnije ocjene Pilarove rasprave utjecala je činjenica da secesija dugo vremena nije bila osobito cijenjen umjetnički stil. Dosta brzo joj je predbačeno da se je pretvorila u ono što je tvrdila da nije i da nikad ne će biti: Franjo Marković je već u vrijeme pojavljivanja Pilarove *Secesije* tvrdio kako se je izvrgla u ono protiv čega se tobože bori, a to je odmah prihvatio i Jovan Hranilović. Slično je i Milan Marjanović koju godinu kasnije, već na početku 20. stoljeća, ustvrdio: „Akoprem je 'secesija' istupila pod devizom: ne treba nikakvih određenih umjetničkih škola, neka svatko radi slobodno u duhu svoga vremena – ipak je secesija već za par godina postala pravom pravcatom školom, dapače i manirom, a naskoro i općom modom.“¹⁷³⁵ Marjanović je, doduše, već odavno bio više politički aktivist (makar se je još uvijek intenzivno bavio književnom kritikom),¹⁷³⁶ ali ni takvu ocjenu nije moguće olako odbaciti.

Budući da je secesija kao stil bila dugo vremena podcjenjivana u čitavoj Europi, nije neobično da je slično bilo i u Hrvata. Matoš joj je 1909. predbacivao da je izmiješala sve stilove „u stil koji nije do danas znao postati ni nov.“¹⁷³⁷ Radoslav Glavaš, kao biograf jednog od najvažnijih i najodmjerjenijih kritičara modernističkih strujanja, Jakše Čedomila, istaknuo je kako

¹⁷³⁵ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoe*, 97. I tu, kao i mnoge druge Marjanovićeve misli, ne navodeći im autora niti izvora, David Bogdanović će preuzeti u cijelosti (D. BOGDANOVIĆ, *Pregled književnosti hrvatske i srpske. Knjiga druga. Dio II.*, Zagreb, s. a. [1916.?), 776.)

¹⁷³⁶ Marjanović je, ispravno ocjenjuje Posavac, bio više publicist nego književnik ili teoretik te se je u literaturi zapravo angažirao iz političkih razloga, u ime jugoslavenskog nacionalizma. On je „pozitivistički eklektik s prilično neuravnoteženim nazorima, ponekad vrlo nejasnim, s ambicijom da se nametne kao ideolog 'mladih', tj. 'modernih', što mu dijelom i polazi za rukom.“ (Z. POSAVAC, *Estetika u Hrvata*, 170.)

¹⁷³⁷ A. G. MATOŠ, „O modernosti“, *Sabrana djela*, sv. IV., 1973., 274.

je Čedomila – koji je živio u provinciji, pa je već time bio pošteđen osobnih, koterijskih i stranačkih veza i sukoba – čudilo da se toliko govori i piše o secesiji, kad ona u Hrvatskoj uopće ne postoji. Ono što zapravo postoji to je „razdor između naših književnika“.¹⁷³⁸ Čedomil je, naime, 1900. u *Vienacu* napomenuo da „lanjsku izložbu naših umjetnika“ nije vidio, pa ne zna je li „potrebno i umjestno govoriti o nekakvoj hrvatskoj secesiji“, budući da secesija kao književna struja ne postoji nigdje: „U francuzkoj i talijanskoj književnosti ne ćete ju naći nego kao slab odjek iz Njemačke gdje joj je leglo. U Njemačkoj se pak samoj secesija više nego književni pravac može smatrati zastavom, pod kojom vojuju mladi ljudi, željni, da nađu sebi mjesta u književnoj republici ma bilo kako, a dakako najviše novotarijama svake vrsti bilo u formi, bilo u sadržaju, jer što je novo i neobično i izvanredno ili dobro ili zlo, priteže na se obću pažnju.“¹⁷³⁹

Nije daleko od toga mišljenja bio ni slikar i povjesničar umjetnosti Ljubo Babić koji je, zadržavajući se na likovnoj umjetnosti, ustvrdio da, „secesionistička borba nije značila neki nov umjetnički pokret, koliko je to više bilo življe i mlađe kretanje. Po svojim likovnim realizacijama, ne po parolama, bio je to nesporazum, koji je svakako imao i svoju dobru stranu, da je djelovao agitatorski, te probudio zanimanje i pažnju za samu umjetnost.“¹⁷⁴⁰ I općenito, kad se promotre sve te silne polemike, brošure, pamfleti, napadaji i obrane, jasno se vidi da je sve to bilo „bez rezultata“: radilo se je više o sukobu naraštaja nego o sukobu načela. Moderna u Hrvatskoj, zaključuje Babić, nije uopće bila revolucionarna, a ponajmanje je revolucionaran bio arhitekt Viktor Kovačić, koji je „naprotiv po svome shvaćanju i po svojem stavu spram cjelokupne umjetnosti, a napose spram arhitekture, bio (...) do srži konzervativan.“¹⁷⁴¹ Takvo podcjenjivanje moderne došlo je do izražaja i u reprezentativnoj publikaciji koju su pod naslovom *Pola vijeka hrvatske umjetnosti MDCCCLXXXVIII-MCMXXXVIII* (Zagreb, 1939.) uredili Tomislav Krizman, Ivo Šrepeš i Dragutin Tadijanović, a u njoj je moderna spomenuta samo ovlaš, secesija ni toliko.

Ako dugo vremena nije bila na osobitoj cijeni ni u europskim umjetničkim odnosno kulturno-povijesnim krugovima, secesija je u marksističkom odnosno komunističkom shvaćanju umjetnosti bila jedan od simbola malograđanštine, dekadencije i idealističkog svjetonazora.

Albert Vajs je držao da je secesijska arhitektura „spomenik tog kratkotrajnog i u suštini prilično neukusnog pokušaja reforme“, a građevine „s cvećem i geometrijskim šarama na fasadi, koje nisu direktna kopija određenih historijskih stilova, već su sladunjave, bezizražajne, ništa ne kazuju i kvalitativno ne donose arhitekturi ništa značajno.“¹⁷⁴² Negativno je stajalište proizlazilo iz marksističkih ideoloških postulata, pa su, primjerice, Veselin Masleša i Marko Ristić još 1934. u Krležinu i Bogdanovićevu *Danasu* definirali secesiju kao „likovni pokret koji je počeo u Münchenu oko časopisa 'Jugend' pod konac prošloga stoljeća, a koji je preko Beča djelovao na

¹⁷³⁸ A. R. GLAVAŠ: *Jakša Čedomil*, 59. Pritom se je Glavaš, na str. 109. iste knjige, priklonio Barčevu mišljenju da je Čedomil imao više zajedničkih crta s mladima, nego sa starima. On dodaje kako je, za razliku od najradikalnijih protivnika modernizma poput J. Hranilovića, Čedomil odmah uočio da pokret mladih ima i pozitivnih strana. (Isto, 167.)

¹⁷³⁹ J. ČEDOMIL, „Stari i mladi“, *Vienac*, 32/1900., 76.-78. u: *Izabrana djela Čedomila Jakše*, sv. II., 99.-100.

¹⁷⁴⁰ Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 175.-176.

¹⁷⁴¹ Isto, 176.-177.

¹⁷⁴² A. VAJS, *Razvitak civilizacije*, Beograd, 1965., 394.

zagrebačku likovnu i književnu Modernu presudno i negativno. Veliki dio naše domaće književne i likovne savremene zbrke još uvijek je samo posljedica te nesretne secesije, pokreta neoromantičnog, idealističkog i malograđanski reakcionarnog. Jedini likovni rezultat naše secesije ostaje danas Meštrovićeva skulptura (Vidovdanski hram)¹⁷⁴³.

U povodu izložbe o secesiji koja je u Zagrebu održana 1977./78. godine, Tuđman je u svome dnevniku zabilježio da je čitav njegov naraštaj bio „pod utjecajem Krležina nihilističkog podcjenjivanja cijelog tog razdoblja i gotovo svih predstavnika hrvatske secesije.“¹⁷⁴⁴ Slično tomu, jedan od najpoznatijih hrvatskih slikara, Josip Vaništa (1924.) ustvrdio je kako je njegova mladost na zagrebačkoj Umjetničkoj akademiji zapravo bila u znaku borbe „protiv bečke secesije, koja je navodno uništila Meštrovića, Kljakovića“, a tek kasnije se shvatilo da je secesija dala „grandiozne slikare“.¹⁷⁴⁵ I u historiografiji je bilo shvaćanja da su ta previranja u umjetničkim redovima na prijelazu stoljeća izraz „imperijalističkog razdoblja“, da svjedoče o „krizi buržoaske ideologije“, ali da ipak osiguravaju „napredak umjetničkog stvaranja, bez obzira na to što mnogi pisci služe imperijalističkoj propagandi.“¹⁷⁴⁶ Koketiranje takvih i sličnih marksističkih ocjena s kultom snage i jugoslavenstvom kao rasnim konceptom u kasnijem razdoblju, kad je napušten socijalistički realizam, donekle je ublaženo, ali je secesija i dalje prešućivana ili podcjenjivana.

Ilustrira to vrlo kratka natuknica u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* iz 1962., u kojoj se navodi kako su na samostalnim izložbama secesionista dolazile „do izražaja naprednije i slobodnije likovne tendencije“. Međutim, secesionistički pokreti nisu imali „čvršćih i određenijih likovnih koncepcija i živjeli su se uglavnom u stilizaciji i dekorativnosti.“ Navodeći kako je prva secesija osnovana u Münchenu 1892., potom u Beču (1897.) i Berlinu (1899.), *ELZ* zaključuje kako se je „kod nas“ secesija „na kratko vrijeme javila kao importirana moda na početku XX. st. u likovnim umjetnostima i u arhitekturi; u književnosti se ona odrazila u borbi Starih i Mladih.“¹⁷⁴⁷ U sličnome je tonu formuliran i škrti opis u *Priručnome leksikonu* iz 1967., koji za nju kaže kako je posrijedi umjetnički pravac s kraja 19. i početka 20. stoljeća u književnosti i u

¹⁷⁴³ Usp. „Indeks. Registar i tumač imena, knjiga, događaja, pojava i pojmova pomenutih u prvoj knjizi časopisa *Danas*“, *Danas. Knjiga I: Januar - Mart 1934*, Zagreb, 1934. Pretisak, Zagreb, 1971., 24. Meštrović je, naime, od 1903. redovito sudjelovao na izložbama bečke „Secesije“, pa čak bio i član žirija te skupine, ali utjecaj na nj u to doba nije izvršila secesija nego francuski impresionizam. Nekoliko godina kasnije, u vrijeme stvaranja Kosovskog ciklusa, u njegovu stvaralaštvu doći će do izražaja secesija kao „jedan napredan i revolucionaran stil“, koji je u svom programu isticao „anarhiju, rušenje ustajalih građanskih i školskih zasada, često i rušenje cijele kulturne baštine.“ (D. KEČKEMET, *Meštrović*, Zagreb, 1970., nepagin. Usp. ISTI, „Rani crteži Ivana Meštrovića“, *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 32/1988.-1989., br. 31-32, Zagreb, 1988./89., 243.; A. ADAMEC, „Secesija i modernitet“, *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 32/1988.-1989., br. 31-32, Zagreb, 1988./89., 253.)

¹⁷⁴⁴ F. TUĐMAN, *Osobni dnevnik 1973.-1989. Knjiga I.: 1973.-1978.* Prir. Ankica Tuđman, Zagreb, 2011., 375.

¹⁷⁴⁵ Dobroslav SILOBRČIĆ, „Moj život: Ispovijest najvećeg hrvatskog umjetnika. Josip Vaništa: Ja sam po mojem dubokom uvjerenju čovjek neuspjeha“, *Magazin*, 15/2014., br. 795. Prilog *Jutarnjeg lista*, 16/2014., br. 5637, Zagreb, 5. IV. 2014., 24.

¹⁷⁴⁶ M. GROSS, *19. stoljeće. Historija za III razred gimnazije*, 214.-215.

¹⁷⁴⁷ *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, sv. 6, Perfekt - Sindhi, Zagreb, 1962., 668.

likovnoj umjetnosti, a obilježava ga: „traženje novih oblika, protivljenje akademizmu i starim stilovima, nametljiva i neukusna dekorativnost, idejni eklekticizam i plitkoća stila.“¹⁷⁴⁸

No, ako su samoj secesiji upućivane kritike, Pilarov je tekst bio nezaobilazan pri tumačenju njezinih načela i osnovnih sastavnica. U svom je pregledu povijesti „hrvatsko-srpske književnosti“ Dragutin Prohaska bez krznanja ustvrdio da je Pilar bio onaj koji je „u nas“ prvi „protumačio“ program secesije: „Secesija je odcjepljenje ili oslobodjenje od staroga. Osnovnih zahtjeva ima secesija četiri: prvo, umjetnik mora da ima apsolutnu individualnu slobodu stvaranja; drugo: treba da ujednostavi spoljašnje forme; treće: valja da obogati sadržaj umjetnosti; i četvrto, umjetnost valja raširiti u sve slojeve pučanstva.“¹⁷⁴⁹ Nadalje, „Secesija je oznaka zastupnika modernih, naprednih ideja, naprama zastupnicima starih konzervativnih ideja. Secesija nije nikakova škola. Secesija je težnja za preporodom u umjetnosti. Secesija osjeća, da je preteča velikih preokreta na polju političkom, a osobito kulturno-socijalnom. Umjetnost je sasvim oslobodjena od političkih, a donekle i nacionalnih spona, na tom polju da mogu najheterogeniji elementi raditi u istom smislu. Umjetnost kojegod kulturne epohe ima biti njeno zrcalo. Secesija se naročito obraća protiv hiperkultusa *klasičnosti*.“¹⁷⁵⁰

Josip Bogner je 1930. u *Književniku* raspravljao o hrvatskoj modernoj, ocjenjujući da je secesija odlomak impresionizma baš kao što je dekadentizam odlomak simbolizma. Potom je kao bitna obilježja i zahtjeve secesije naveo upravo ona četiri načela koja je formulirao Pilar.¹⁷⁵¹ I za Matu Ujevića je Pilarova *Secesija* ključna po tome što je „temperamentna apologija novijih književnih i umjetničkih nastojanja i smjerova“.¹⁷⁵² Jedva godinu nakon Pilarove smrti, slikar i povjesničar umjetnosti Ljubo Babić, istaknuo je četiri ključne „programne točke“ kojima je Pilar opisao program ne samo secesije nego i „naše Moderne“, napominjući da su te „programatske izjave“ i njima srodna nastojanja bili žestoko napadani u javnosti.¹⁷⁵³

Kasniji marksistički ideološki otklon od secesije kao malograđanske pojave bitno je utjecao i na nepovoljne ocjene Pilarovih kulturno-umjetničkih nazora, a tomu je pridonijela i činjenica da su Pilarovi politički pogledi izraženi u raspravama koje su javnosti bile poznatije (*Svjetski rat i Hrvati, Južnoslavensko pitanje*), u novome komunističkom poredku bili još i nepoćudniji nego što su bili u doba prve, monarhističke Jugoslavije.

Tako Milan Marjanović, priređujući zbornik tekstova o hrvatskoj modernoj objavljen nakon Drugoga svjetskog rata, nije mogao prešutjeti Pilarovu *Secesiju*, ali je njegov naizgled objektivan pristup obilježen ne samo davnašnjim razlikama između pogleda „bečke“ i „praško-zagrebačke“

¹⁷⁴⁸ *Priručni leksikon*. III. prerađeno i prošireno izdanje, Zagreb, 1967., 811.

¹⁷⁴⁹ D. PROHASKA, *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, 184.

¹⁷⁵⁰ Isto, 189.

¹⁷⁵¹ J. BOGNER, „Polemika oko hrvatske moderne“, *Književnik*, 3/1930., br. 3, ožujak 1930., 114.-120. Zanimljivo je da je Krtalić upravo taj Bognerov tekst uvrstio „Umjesto predgovora“ na početak VII. knjige *Polemika u hrvatskoj književnosti. Kolo II* (Zagreb, 1983., 7.-14.)

¹⁷⁵² M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 58.

¹⁷⁵³ Lj. BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata*, 176. U knjizi *Umjetnost kod Hrvata u XIX stoljeću* (1934.) ta se ocjena nalazi na str. 153.

skupine,¹⁷⁵⁴ nego i novostečenim ideološkim filtrom. Zato je sada ocijenio da je ta rasprava bila „pisana više informativno nego programatski, nije imala ni oblik ni karakter deklaracije svih mladih, pa ni svih modernista; govorila je više o secesionizmu i modernizmu u likovnim umjetnostima nego u književnosti, ali jer je to bio prvi takav opći prikaz modernizma, dolazeći iz Beča i pisan pod utiscima bečke secesije, služila je ova Pilarova brošura dugo vremena kao povod i podloga za prosuđivanje Moderne i napadaja na nju.“¹⁷⁵⁵

Vlatko Pavletić je, doduše, naveo kako je Pilar kod Hrvata definirao smisao i „program“ moderne,¹⁷⁵⁶ opširno citirajući dijelove Pilarove *Secesije* kao prvi programatski tekst kojim čitatelja uvodi u raspravu o hrvatskoj modernoj.¹⁷⁵⁷ No, čitav niz autora koji su se u doba komunističke Jugoslavije bavili hrvatskom modernom (poput Ive Hergešića, Vice Zaninovića i dr.) nije držao potrebnim da Pilara spomene makar jednom riječju (osim u bibliografiji, Hergešić ga je prešutio i 1935. u *Obzorovoj* spomen-knjizi!), drugi su ga spominjali tek uzgred i u obliku digresije, kao jednog od suputnika tog pokreta (Miroslav Šicel, Vida Flaker). I Miroslav Krleža – kao ugledni književnik, enciklopedist i ne na zadnjemu mjestu relevantni politički čimbenik – o Pilaru i njegovim modernističkim pogledima odnosno umjetničkim nazorima imao je izrazito negativno mišljenje.¹⁷⁵⁸

Ipak, u posljednjim desetljećima 20. stoljeća i u Europi, pa i u Hrvatskoj (odnosno tadašnjoj Jugoslaviji) izmijenio se je i odnos prema secesiji.¹⁷⁵⁹

Samim time reaktualizirana je i Pilarova rasprava o njoj, odnosno „promijenilo [se] poimanje o karakteru zamašitosti Pilarova programatskog teksta (Posavac)“. Ilustrativna za to je evolucija pogleda Zlatka Posavca, hrvatskog filozofa i profesora estetike na Akademiji dramskih umjetnosti. Kao što je spomenuto, on je 1970. ocjenjivao kako Pilarova rasprava o secesiji, uz Dežmanove i Marjanovićeve tekstove, spada u najranije, pa time i glavne modernističke tekstove, no rasprave svih trojice su teorijski vrlo oskudne.¹⁷⁶⁰ Posavac tada nije imao osobito visoko mišljenje o teorijskoj spremi hrvatskih modernista: „Pokretači Moderne u Hrvatskoj, oni njeni prvi najgovorljiviji protagonisti, nisu imali jasno zacrtanog programa, ni razrađeniije teorije umjetnosti, još manje neku određenu estetiku.“¹⁷⁶¹

¹⁷⁵⁴ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoje*, 156.-158. tvrdio je 1906. kako je Pilar u svojoj brošuri izložio ciljeve Mladih, ali je šteta da ih ni oni niti njegovi suvremenici nisu dalje „obradjivali i detailirali“, pa su se te misli kasnije „izrodile u prazne devize za borbu, koje su stariji lako izvrgli i ruglu i pobijali“.

¹⁷⁵⁵ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna. Izbor književne kritike. I. knjiga (1897-1900)*, Zagreb, 1951., 97.-98.

¹⁷⁵⁶ V. PAVLETIĆ, *Kako su stvarali književnici*, I., 358.

¹⁷⁵⁷ Isto, 163.-164.

¹⁷⁵⁸ Ni[kica] Pk. [PETRAK], „Pilar, Ivo (pseud. L. v. Südland)“. Autor natuknice smatra, naime da je Pilar „u okviru Austro-Ugarske zastupao jedinstvo Banske Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Za prve Jugoslavije je zastupao federalizam nasuprot centralizma“. (<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1992>, pristup 8.III.2013.)

¹⁷⁵⁹ Z. POSAVAC, „Hrvatska estetika u doba Moderne“, *Dani Hvarskog kazališta*, Vol. 7/1980., br. 1, travanj 1980., 74.

¹⁷⁶⁰ Z. POSAVAC, „Estetika u Hrvata. III - Nacrt pregleda za razdoblje prve polovine XX stoljeća“, *Kolo. Časopis za kulturu i umjetnost*, 8 (128)/1970., br. 9, Zagreb, rujan 1970., 985.

¹⁷⁶¹ Isto.

Desetak godina kasnije on je, kao što je već spomenuto, dopuštao da je među secesionističkim tekstovima ipak bilo onih koji su „teorijski utemeljeni“, pri čemu je „evidentno najznačajniji“ upravo Pilarov rad, budući da njegov „manifest“ pruža „najbolji (suvremeni) uvid u kompleks problema 'nove umjetnosti'“. ¹⁷⁶² U njemu Posavac uočava i „stanovitu filozofiju individualizma i voluntarizma pozitivističko-pragmatističke provenijencije kao podlogu estetičkih nazora“. ¹⁷⁶³ Nakon što je izložio četiri osnovna načela secesije koja je Pilar definirao, Posavac zaključuje: „Kao malo tko Pilar je dobro shvatio nove principe moderne umjetnosti, novu interpretaciju načela 'Gesamtkunstwerk', nove medije (reprodukcije plakata), nove stilske determinante (načelo pojednostavljenja forme!), a uz Kršnjavoga i Viktora Kovačića među rijetkima principe modernog funkcionalizma: 'Mi nećemo da je naše pokušstvo prenatrpano rezbarijama... Naše pokušstvo ima biti tek udobno i trajno, lijepo i praktično.“ ¹⁷⁶⁴ „Zato“, zaključuje Posavac, „ne smije – barem iz povijesne distance i u kulturnopovijesne svrhe – biti poistovjećena secesija, kao cijepanje Društva umjetnika [sic!] s pokretom, kao što pokret isto tako valja razlikovati od teorijskih i umjetničkih inovacija, još više od rezultata.“ ¹⁷⁶⁵

Tu laskavu ocjenu Pilarove rasprave Posavac je ponovio i 1986. godine. ¹⁷⁶⁶ Dvije odnosno tri godine kasnije, Posavac je otišao još dalje u pohvalama Pilaru. U estetičkoj studiji o Albertu Bazali, objavljenoj 1988. na hrvatskome, a 1990. na njemačkom jeziku, on tvrdi da je baš Pilar „uspješno artikulirao program 'secesije', tj. modernista“. ¹⁷⁶⁷ On spada u nekolicinu autora koje valja „smatrati autentičnim i nimalo minornim teorijskim estetičkim izrazom hrvatske Moderne“, i to „ne u nekom samo izolacionističkom značenju teorije“. ¹⁷⁶⁸ Pilarova je *Secesija*, štoviše, „znameniti tekst“ koji je odjeknuo i izvan granica banske Hrvatske, a navlastito u BiH: „Danas nijedan historiografski uvid u događaje hrvatske Moderne na razmeđu stoljeća ne može zaobići lapidarne manifestne rečenice Ive Pilara o tzv. 'novoj umjetnosti' (art nouveau, Jugendstil, secesija)“, u kojima se nalaze četiri osnovna načela odnosno zahtjeva, među kojima je i „idealizam utopijske demokratizacije i socijalizacije aristokratizma umjetnosti moderne“. ¹⁷⁶⁹

Upravo na tragu tih Posavčevih zaključaka s kraja osamdesetih godina 20. stoljeća, u najnovije se doba Pilarova *Secesija* smatra iznimno važnim i vrijednim spisom, nezaobilaznim pri svakom proučavanju hrvatske moderne. To svojstvo joj priznaju i oni koji se prema samome sadržaju te rasprave odnose dosta kritično.

Tako, primjerice, poznati hrvatski germanist Viktor Žmegač ističe kako je o problemu secesije „hrvatski fin de siècle dao svoj prilog teorijske naravi, razmjerno rano uostalom, prilog koji je doduše poglavito inspiriran zbivanjima u likovnom životu, no može se smatrati i

¹⁷⁶² Z. POSAVAC, „Hrvatska estetika u doba Moderne“, *Dani Hvarskog kazališta*, Vol. 7/1980., br. 1, travanj 1980., 74.

¹⁷⁶³ Isto.

¹⁷⁶⁴ Isto, 75.

¹⁷⁶⁵ Isto.

¹⁷⁶⁶ Z. POSAVAC, *Estetika u Hrvata*, 165.-167.

¹⁷⁶⁷ ISTI, *Novija hrvatska estetika*, 165.

¹⁷⁶⁸ Isto, 181.

¹⁷⁶⁹ Isto, 285.-286.

svjedočanstvom na tlu opće estetike. To je programska rasprava *Secesija*, objavljena u obliku brošure u Zagrebu godine 1898, u kojoj njen pisac, Ivo Pilar, pruža, kako kaže podnaslov 'studiju o modernoj umjetnosti'.¹⁷⁷⁰ Žmegač, doduše, ne smatra Pilarovu programsku raspravu osobito vrijednom samom po sebi, pa ističe da je ona „zanimljiva više po tome što je povijesni signal, a manje po svojem sadržaju, koji je pretežno puko deklarativan.“¹⁷⁷¹ U njoj se Pilar, nastavlja Žmegač, „zauzima za umjetnikovu neovisnost, za slobodu stvaralaštva i za umjetnost koja će, ne izgubivši svoj dignitet, biti kadra naći put i u šire slojeve društva. Sve je to formulirano vrlo uopćeno, no znakovita je ipak žustrina kojom se autor zauzima za umjetnikovo pravo da bez ikakvih obveza i obzira bira narav svojega umjetničkog iskaza, svoju stilsku orijentaciju, svoj otklon od tradicije. Sve to upozorava na određenu tradicijsku ili, bolje, konvencionalnu stegu u maloj sredini, stegu kojoj je u tome povijesnom trenutku u znaku europskoga secesijskog vala snaga naglo oslabila.“¹⁷⁷²

S druge strane, prema Slobodanu P. Novaku, Pilarova je rasprava bila ujedno i zahtjev za novom estetizacijom književnosti odnosno njezinim povezivanjem s likovnim umjetnostima, pa skupa s načelnim proglasima M. Marjanovića, M. Dežmana i B. Livadića „ostaje ključnim tekstom pokreta Mladih i književne moderne“.¹⁷⁷³

Nasuprot tim opreznim i suzdržanim ocjenama stoje one puno afirmativnije, koje u Pilarovoj raspravi ne vide samo obavijest o europskim pojavama, objašnjenje njihovih uzroka i mogućih ili poželjnih njihovih odjeka u hrvatskoj umjetnosti i kulturnoj javnosti, nego predstavljaju jednu od supstancijalnih podloga te autentičan izraz hrvatske inačice moderne.

Tako je, inzistirajući na tome da pojam secesije valja lučiti od pojma moderne, Vladimir Maleković u odnosu na Pilara istaknuo kako su „programske težnje za 'novom umjetnošću'“ koje su oblikovali Pilar, Dežman, Jeny, Gjalski i dr. „bile pokretači secesije“, ali su „istodobno činile i temelje *hrvatske moderne*.“¹⁷⁷⁴ Pritom je Pilar, prema Malekoviću, otišao dalje od Gjalskoga koji je umjetnike pozivao na to da slijede napredak u znanosti, pa je u svojoj „etiketnoj studiji“ o secesiji zatražio i obrazložio težnju za preporodom umjetnosti i za njezino antiakademsko postuliranje. To je učinio na tako razgovijetan način da njegovo stajalište „može biti prihvaćeno kao idejno postuliranje hrvatske moderne“, pri čemu je Pilar kao „zagovornik subjektivizma u umjetnosti“ bio oprezan prema svakom konceptualiziranju „nove umjetnosti“.¹⁷⁷⁵ No, njegova je rasprava, prema Malekoviću, još i više od toga: „Pilarova filozofija secesije predstavlja najcjelovitiji i najradikalniji umjetnički program u Hrvatskoj tog vremena, u kojem je on Wagnera, Brocha, Macha i Loosa povezo s našom sredinom...“¹⁷⁷⁶

¹⁷⁷⁰ V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije*, 113.

¹⁷⁷¹ Isto.

¹⁷⁷² Isto.

¹⁷⁷³ S. P. NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti*, sv. II., 172.

¹⁷⁷⁴ V. MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, 9.

¹⁷⁷⁵ Isto, 9.-10.

¹⁷⁷⁶ Isto, 12.-13.

Iako među pronađenim dijelovima Pilarove ostavštine nema fragmenata koji bi mogli utjecati na dopunu ili reviziju činjeničnoga supstrata na kome se zasnivaju interpretacije Pilarova ideološkog doprinosa modernizaciji, otkriće te ostavštine i nove društveno-političke okolnosti nakon 1990. godine povećale su interes za cjelokupno njegovo djelo, pa tako i za njegovu raspravu o secesiji. Pored već spomenutih V. Žmegača, V. Malekovića i S. P. Novaka, o tome je Pilarovu djelu pisalo više autora, među kojima se je njime sa sociološkoga motrišta bavio I. Rogić, a s kulturno-povijesnoga i estetskog napose S. Blažanović, A. Pavešković i M. Kolar. Niz njihovih misli zaslužuje pozornost, a neke su i polemične te teže preispitivanju ranijih ocjena.

Smještajući razdoblje prve hrvatske modernizacije između 1868. i 1940. godine,¹⁷⁷⁷ Rogić ističe važnost inače neprijeporne činjenice da je zbog niza razloga „kulturni sektor“ bio „sektorska jezgra modernizacijskih ideja“ u Hrvatskoj.¹⁷⁷⁸ Iako je Pilarov tekst o secesiji, napominje Rogić, „prividno ograničen na kulturnu modernizaciju (slikarstvo, graditeljstvo, književnost, glazba, teatar)“, pa se u tako skučenu tumačenju ne može mjeriti s „više drugih sektorskih kritičkih programa“, ako ga se kontekstualizira i pristupi mu se temeljitije, „nije teško uočiti da Pilarov tekst zbilja opisuje zahtjev za ukupnom *društvenom* preobrazbom.“¹⁷⁷⁹ Oslanjajući se na dva ključna uporišta, demokraciju i europsku Hrvatsku, Pilar je, zaključuje Rogić, težio upravo tomu da se Hrvatska pomakne s ruba i prestane biti oponašatelj: on je htio da Hrvatska postane partnerom Europe.¹⁷⁸⁰ Prema Rogiću, Pilar je usporedno s time primjećivao da srpska modernizacija ugrožava hrvatsku državnu samostalnost. Iako nije sasvim jasno odgovorio na pitanje, je li Pilar dijelio baš to mišljenje i je li pridonio tom razlikovanju, posebno zanimljiva je na istome mjestu istaknuta Rogićeva teza da se hrvatska i srpska modernizacija bar do 1918. bitno razlikuju i po unutarnjoj strukturi.

Glavni argument istaknut u prilog toj tezi čini se problematičnijim od same teze,¹⁷⁸¹ kojoj uostalom nisu ponuđeni primjeri niti ilustracije, čak ni one koje su najočitije, poput različitoga odnosa prema postulatima Francuske građanske revolucije ili posve oprečnoga shvaćanja uloge religije i crkve u oblikovanju narodne i državne svijesti.

Na neke od razlika još 1899. godine je upozoravao srpski književnik Dragutin J. Ilijć (Ilić). On je tada u Hörmannovoj i Kranjčevićевой *Nadi* isticao kako ne samo moderna, nego i srpska i hrvatska književnost realizma pokazuju razlike koje proizlaze iz različitosti „narodne duše“: Srbi su u neposrednom dodiru s narodnim životom i potječu iz narodne jezgre, dok Hrvati

¹⁷⁷⁷ I. ROGIĆ, „Četiri lika Ive Pilara“, *GP.*, I., 14.

¹⁷⁷⁸ Isto, 15.

¹⁷⁷⁹ Isto, 15., 16.

¹⁷⁸⁰ Isto, 16.-17.

¹⁷⁸¹ I. ROGIĆ, „Četiri lika Ive Pilara“, 14. naime, ističe kako bi ključna razlikovna kategorija bilo samooblikovanje srpske modernizacije prema predodžbi o srpskom korijenu u carstvu, dok se hrvatska ravna predodžbom o posebnom kraljevstvu: „U europskoj povijesti carstvo je, poznato je, izum za ekspanziju, za tvorbu nadnacionalnih političkih sklopova, a jancem je univerzalnih volja. (...) Kraljevstvo je, pak, izum za tvorbu lokalnih, zavičajnih mreža.“ Između modernizacije u Hrvatskoj i u Srbiji doista postoje krupne razlike, ali je Rogićeva dihotomija carstvo – kraljevstvo problematična već na razini analogije: kao što pokazuju primjeri Velike Britanije, Španjolske, Nizozemske, Italije, Poljske, Švedske i sl., čitav niz europskih kraljevstava stoljećima je oblikovao i provodio ekspanzionističku politiku, težeći stvaranju „nacionalnih“ odnosno multietničkih sklopova.

i „pored svoga podražavanja demokratskom duhu“ i dalje stoje pod tuđinskim utjecajem, i to ne samo u vanjskome, formalnom, nego i u unutarnjem, sadržajnom smislu. Drugu je razliku Ilijć vidio u tome što hrvatski književnici stoje pod dubokim utjecajem likovnih („slikarskih-umjetničkih“) ideja, dok kod srpskih takve povezanosti i utjecaja nema. Prelazeći na analizu hrvatske (pa i srednjoeuropske) secesije, Ilijć joj je odrekao ne samo bilo kakav pozitivan program, nego čak i umjetničke pobude, navodeći da je njezina svrha „sasvim spekulativnog značaja“. ¹⁷⁸²

U biti je, dakle, Ilijćevo razlikovanje hrvatske i srpske moderne bilo izrazom tada uglavnom prevladavajućeg mišljenja srpske inteligencije, da Hrvati kao narod ni ne postoje, nego su tek izraz i instrument tuđinskoga (konkretno: austrijskoga) imperijalizma.

Zanimljivošću ne zaostaju ni novije kulturno-povijesne i estetske prosudbe Pilarove rasprave. Ne dovodeći u pitanje ispravnost ocjene da je Pilarova secesija više programatski, nego znanstveno objektivna tekst, ¹⁷⁸³ Pavešković ipak ne dijeli Žmegačevu mišljenje da je Pilarov tekst o secesiji više deklarativne naravi. On drži kako je Pilar, unatoč nekim nedostacima, na europske pojave reagirao vrlo brzo, te vrlo precizno i točno, skoro navlas isto kasnijim književno-povijesnim spoznajama, identificirao socijalni i duhovni kontekst hrvatske književnosti (a ne samo likovne umjetnosti) pred kraj 19. stoljeća. ¹⁷⁸⁴

U tome se s Paveškovićem u potpunosti slaže i M. Kolar, koja misli da je Pilarova rasprava „do danas najbolja naša studija o secesiji“, ¹⁷⁸⁵ što je uglavnom varijacija ocjene priređivača pretiska Pilarova *Južnoslavenskog pitanja* iz 1990. godine.: oni su ustvrdili da Pilarovu „Secesiju“ možemo „i danas smatrati jednim od najvrijednijih izvora za proučavanje hrvatske moderne.“ ¹⁷⁸⁶

U svakom slučaju, može se kazati da je Pilarov tekst vrlo teško nazvati „studijom o secesiji“, jer on ni s kulturno-povijesnoga niti s filozofskoga odnosno estetičkoga gledišta nije „studija“, budući da njezin autor nije ni pokušao dati obuhvatniji prikaz povijesti nastanka tog smjera i njegove recepcije u europskim (kamoli u izvaneuropskim) zemljama, a ni Pilarova raščlamba njegove filozofske, etičke i estetske potke ne prelazi okvire žustre, efektne pisane apologije u kojoj Pilar – što nije nebitno primijetiti – zapravo nije ponudio razrađen vlastiti pogled na pojmove slobode i modernosti. On se u *Secesiji* jest izjasnio o problemu odnosa rodoljublja (odnosno politike ili tendencije uopće) i umjetnosti, stajući u obranu slobode stvaranja. Izjasnio se je i o pitanju morala u umjetnosti, osporavajući tradicionalno moraliziranje kao farizejsko, ali o tome, što za nj zapravo znači pojam slobode i što u tom kontekstu jest, a što nije moderno, ostao je nedorečen.

¹⁷⁸² D. J. ILIJĆ, „Secesija“, *Nada*, 5/1899., br. 5., 1. III. 1899., 67.-70.

¹⁷⁸³ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 30.

¹⁷⁸⁴ Isto, 36.

¹⁷⁸⁵ M. KOLAR, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, 13., 19.

¹⁷⁸⁶ V. VESELICA, Z. BATOLIĆ, I. KOVAČ, „Poratno slovo uz jedno zaboravljeno djelo“, u: L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, XIII.

K tome vrijedi primijetiti da Žmegačeva ocjena te Pilarove apologije secesije i moderne zapravo nije negativna. On joj samo oduzima ono svojstvo koje joj je dao Maleković, kategorizirajući je kao jedan od autentičnih, izvornih temelja hrvatske moderne. Žmegač, naime, uopće ne dvoji o tome da je hrvatska književnost na razmeđu 19. i 20. stoljeća „tek počela ozbiljnije hvatati korak s razvojem na Zapadu i u Srednjoj Europi“ (iako vezu s europskom maticom nije izgubila od vremena renesance), pa su se pojedini hrvatski pisci koji su boravili u zapadnoeuropskim i srednjoeuropskim kulturnim središtima znali oglašavati na način koji je („ponekad već i snažno“) reflektirao tamošnja književna zbivanja. Slično se događalo i u likovnoj umjetnosti, glazbi i arhitekturi. No, možda i zbog toga što su pripadali kulturi odnosno umjetnosti maloga naroda, hrvatski umjetnici sve do Krležina doba nisu pokazivali modernističkoga radikalizma odnosno djela koja bi „prema mjerilu inovativnosti snažno utjecala na konstelaciju umjetničkih vrijednosti“. To znači da je hrvatska književnost na početku 20. stoljeća odgovarala karakterističnim pojavama svoga vremena u europskome kontekstu, ali „među tim djelima nema tekstova koji su bili sposobni da naglo promijene opću predodžbu o kretanjima europskih književnosti u određenom trenutku, drugim riječima, nije bilo međunarodno poticajnih, primordijalnih estetskih tvorevina.“¹⁷⁸⁷

Kao posebnu vrijednost Pilarove *Secesije*, Pavešković je istaknuo kako je njezin autor prvi shvatio da moderna nije jedinstveni umjetnički pokret.¹⁷⁸⁸ I ta laskava tvrdnja zapravo je varijacija Malekovićeva ocjene iz 1999., koja je ponovljena i 2003. godine. Maleković je, naime, ustvrdio kako je Pilar prvi upozorio na stilske različitosti srednjoeuropske secesije „i, nadasve, na neophodnost uspostavljanja vjerodostojne kronologije njena nastanka i razvitka: ističe, naime, *'da su se ideje, koje su uglavnom iste, na različitim mjestima različito iskristalizirale, različito sazrele'*“.¹⁷⁸⁹

Teško je ne uočiti da je ta tvrdnja u određenoj mjeri pretjerana, jer sama heterogenost i svijest o njoj nužno proizlaze već iz samoga zahtjeva za potpunom slobodom umjetničkog stvaranja. Taj zahtjev je jedna od temeljnih sastavnica moderne, ali on sam po sebi nameće zaključak: logički je nemoguće istodobno tražiti „apsolutnu slobodu“ i pritom pomišljati na homogenost. Jedno isključuje drugo. Zato je baš svaki pokušaj analize kulturno-umjetničkih previranja u doba europske moderne polazio od toga da su modernisti samo u jednome bili složni: u zahtjevu za „apsolutnom slobodom“. Sve ostalo, pa i odnos prema tradiciji, razlikovao se od zemlje do zemlje, od grada do grada, od skupine do skupine i od pojedinca do pojedinca.

Tu posve očividnu činjenicu, bečka je *Mladost* početkom veljače 1898. izrazila na sljedeći način: „Ne samo da nijesmo za monopol u umjetnosti, jer monopol dovagja do zastoja – ut figura naše književnosti docet – nego mi hoćemo upravo tim prodrmati malo na novi život.“¹⁷⁹⁰ U hrvatskim okvirima, jedva da je bilo sudionika sukoba Mladih i Starih koji nije bio

¹⁷⁸⁷ V. ŽMEGAČ, *Duh impresionizma i secesije*, 175., 278.-282.

¹⁷⁸⁸ A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 28.-29.

¹⁷⁸⁹ V. MALEKOVIĆ, „Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, 10.

¹⁷⁹⁰ „Uprava 'Mladosti': 'Da se razumijemo'“, *Mladost*, 1/1898., sv. 3, 1. II. 1898., nepagin.

svjestan da europska moderna odnosno pokret Mladih u Hrvatskoj – kako se u jednome pismu Guidu Jenju izrazio Dušan Plavšić – „nema još izrazitog karaktera, da nije jednovit i da još ne odgovara idealima za kojima idemo“.¹⁷⁹¹ Previranja oko organizacije i odvijanja II. obćeg sastanka hrvatskih akademičkih građana, održanog sredinom srpnja 1896. u Osijeku, jasno su pokazivala duboke ideološke podjele među „mladima“.¹⁷⁹² Razlike, primjerice, između „praške“ i „bečke“ skupine bile su od samog početka tako duboke da su ih i 1896./97. godine – godinu i pol odnosno dvije godine prije pojavljivanja Pilarova spisa – opažali njihovi zajednički protivnici, a već te su godine rađale i međusobnim javnim polemikama. Uostalom, jedva nekoliko mjeseci kasnije pokretači bečke *Mladosti* ne će tajiti da svoj časopis pokreću upravo zbog nezadovoljstva orijentacijom svojih praških kolega.

Novo doba je već u prvome broju, datiranom u prosincu 1897., pisalo o tome kako postoje „dva nova književna pokreta u naše mladje generacije“: jedan u Zagrebu oko *Nove nade*, drugi u Beču oko *Mladosti*. Razlike između njih su znatne, a program koji propovijeda *Mladost*, još je „svakako preuranjen za naše općinstvo“.¹⁷⁹³ Odgovarajući na kritike *Katoličkoga lista*, uredništvo *Novog doba* ustvrdilo je u veljači 1898. kako se ideološki razlikuje od *Hrvatske misli*, dok je njihov časopis „sasvim oprečan 'Mladosti'“.¹⁷⁹⁴ Nekoliko mjeseci kasnije, u srpnju 1898., *Novo doba* je ponovilo kako ne želi biti modernim na onaj način na koji modernizam shvaća *Mladost*.¹⁷⁹⁵

Tjednik *Narodna misao* sa simpatijama je gledao na listove „praške skupine“, dok je bečku *Mladost* već krajem ožujka 1898. napao zbog oponašanja Zapada i odbacivanja „narodnog obilježja“.¹⁷⁹⁶ U jednom od proglašenja uprave časopisa *Nada*, objavljenom u ožujku 1898. – dakle, i to je bilo prije Pilarove *Secesije* – žali se zbog „antagonizma među samom mladeži“,¹⁷⁹⁷ a i drugi proglas *Nove nade* iz lipnja 1898. kuka što Mlade „ne veže zajednička ideja“.¹⁷⁹⁸ U već spominjanome članku koji je *Mladost* objavila u veljači 1898., A. Grado (A. Benko) govorio je o mnoštvu struja u modernoj književnosti: ima „toliko novih struja, da im već nema ni imena. Simbolisti, dekadenti, diabolici, nietzscheanci, mazohiste, tolstojevci, neoheleniste, budiste, naturiste itd.“¹⁷⁹⁹

Svi ti primjeri – a mogli bi se navesti još deseci sličnih – vrlo jasno govore o sveprisutnoj svijesti o nehomogenosti pokreta Mladih odnosno o heterogenosti hrvatske moderne. No, ono što doista jest bitno za Pilarovu *Secesiju* jest to, kako primjećuje Rogić, da je u njoj sublimiran zahtjev za ukupnom društvenom preobrazbom, i da se kroz nju protežu još dvije

¹⁷⁹¹ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 175.

¹⁷⁹² Isto, 64.-66.

¹⁷⁹³ ANONIMNO, „Bilježimo“, *Novo doba*, 1/1897-98., br. 1, Prag, prosinac 1897., 48.

¹⁷⁹⁴ „Katoličkom Listu“, *Novo doba*, 2/1898., br. 3-4, veljača 1898., 172.-174.

¹⁷⁹⁵ „Da nas razumiju“, *Novo doba*, 2/1898, br. 8-10, srpanj 1898., 398.-401.

¹⁷⁹⁶ „Mladost“, *Narodna misao*, 1/1898., br. 8, 9.III.1898., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti. Kolo II - Knjiga VII*, 173.-175.

¹⁷⁹⁷ „Nova nada“, u: *Polemike u hrvatskoj književnosti. Kolo II - Knjiga VII*, 137.-139.

¹⁷⁹⁸ Tek proglašenja v. u: *Polemike u hrvatskoj književnosti. Kolo II - Knjiga VII*, 141.-151.

¹⁷⁹⁹ A. GRADO [A. BENKO], „Mlada Hrvatska (Laka studija)“, *Mladost*, 1/1898., sv. 4, 15. II. 1898., 177.-187.

osnovne ideje: demokracija i europska Hrvatska.¹⁸⁰⁰ To je ono što Pilarovoj raspravi daje trajnu vrijednost.

3.5. Ivo Pilar i naprednjaštvo

„Nikada grof Khuen ne bi bio mogao onako smlaviti i izmožditi Hrvatsku, da uza se u tom poslu nije imao listom sve hrvatske Srbe.“

Frano Supilo (1911.)

Dok su neki od pripadnika njegova naraštaja u književnost odnosno na kulturno poprište ušli primarno iz političkih pobuda (Stjepan Radić, Milan Marjanović i sl.), pa su im stranice književnih listova služile samo kao ulaznica u političku arenu, Ivu Pilara su na ulazak na stranice književno-umjetničkih časopisa, po svemu sudeći, motivirali artistički razlozi. No, njegov književni neuspjeh s jedne, te činjenica političke instrumentalizacije literarnog odnosno uopće umjetničkog pokreta hrvatske moderne s druge strane, a napose njegov odlazak u BiH i tamošnje suočavanje sa sve agresivnijom velikosrpskom propagandom, ubrzat će i njegov ulazak u vrtlog neposrednih i žustrih političkih borbi.

Možda nije slučajno da to koincidira i s njegovim odlaskom u odvjjetništvo, budući da zasad nisu pronađeni dokazi za njegov ozbiljniji politički angažman prije 1905. godine. Iako treba imati na umu da je do tog doba otvorena politička djelatnost, napose ona na nacionalno-političkim osnovama, u BiH bila ograničena, pa i jedva moguća, iz toga bi se možda mogao sugerirati zaključak da je Pilar kao bankovni namještenik i državni službenik odnosno sudski prislušnik imao više ograda i zapreka, a ujedno manje dodira sa stvarnim životom prosječnoga čovjeka, možda i s obzirom na zaštitu svoga utjecajnog punca koju je nesumnjivo uživao.

No, takvi zaključci zasad ostaju samo na razini spekulacije, baš kao i pitanje, nije li dolazak upravo u Tuzlu – koja je bila jedno od žarišta srpske propagande u BiH – imao znatniju ulogu u njegovoj naglašenoj politizaciji od 1905./06. godine. U svakom slučaju, nema podataka da se je Pilar u prvome razdoblju svoga javnog djelovanja – koje zapravo traje sve do njegova odlaska u Tuzlu i skorog osnivanja Hrvatske narodne zajednice – bavio politikom u uskom značenju te riječi. Istodobno nema nikakve sumnje da je njegovo sudjelovanje u sukobu Starih i Mladih – kao što je isticao Srećko Lipovčan – sadržavalo i političke implikacije, a „njegovi zahtjevi za *modernizacijom* svekolikog života po logici su stvari imali političku protegu“.¹⁸⁰¹ Ta je Lipovčanova ocjena svakako točna, i ne odnosi se samo na Pilara. Već je Dinko Politeo u jednome pismu Šimi Mazzuri, vjerojatno 1900. godine, upozoravao na to da su „nove škole“,

¹⁸⁰⁰ I. ROGIĆ, „Četiri lika Ive Pilara“, *GP.*, I., 15.

¹⁸⁰¹ S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrta)“, 15.

napose one literarne, „podobne da fatalno utječu na naš politički život, više no što se to u uobće misli...“¹⁸⁰²

No, pritom treba imati na umu da su način na koji su ti Pilarovi zahtjevi formulirani i okolnosti u kojima su oni nastali, nužno smještali i samoga Pilara ne samo u određen svjetonazorski i kulturno-politički, nego i u sasvim jasan stranačko-politički kontekst.¹⁸⁰³ U njegovo doba jedva da je bilo moguće javno djelovanje izvan političkih stranka, pa kontekst u kojem se je on našao nije bio slučajan i nije značio prekid s onim što je Pilar ponio iz roditeljskog doma, a potom produbio i izgradio tijekom školovanja u Zagrebu i u Beču. Uostalom, za čitav je njegov život karakteristično da su obiteljska predaja i obiteljske veze za nj imale iznimno važnu ulogu i na ostalim područjima njegova djelovanja. Zato bi bilo neobično da je u njegovoj mladoj dobi na političkome području došlo do znatnijeg odstupanja.¹⁸⁰⁴

Odgojen u obzoraškoj obitelji i okružen znancima i prijateljima sličnoga socijalnog podrijetla i političkog odgoja, Pilar po logici stvari i po svojoj životnoj filozofiji nije mogao u ranoj dobi završiti u starčevićanskim redovima, usprkos tomu što je od tadašnjih političkih skupina samo pravaštvu na doktrinarnoj razini bila imanentna liberalna odnosno slobodarska crta koja je mogla korespondirati s estetskim, filozofskim i vjersko-kulturnim težnjama većine pripadnika njegova naraštaja. A nakon što su te težnje dobile organiziranije oblike i prerasle u pokret moderne, opet su starčevićanci (Čista stranka prava) bili jedina politička grupacija čiji su stranački prvaci i intelektualni lideri – poput Josipa Franka, Eugena Kumičića, Stipe Vučetića i skupine pravaških literata – skoro bezrezervno stali Mladima u zaštitu kad su ovi svoje zahtjeve otvoreno formulirali i došli u sukob sa Starima. Politički su jazovi, međutim, bili i ostali predeboki.

Iako su u početku željeli i svjesno radili na tome da Mlade i njihove prvake privuku k sebi, starčevićancima (frankovcima) to ipak nije pošlo za rukom.¹⁸⁰⁵ Ta težnja nije bila samo izraz političke taktike, još manje „manipulacije“ o kojoj su govorili neki protupravaški raspoloženi suvremenici, a s vrlo rijetkim iznimkama ih je nasljedovala kako jugoslavenska tako i postjugoslavenska književna i politička historiografija, nego u puno većoj mjeri autentični izraz pravaške ideologije. Nimalom dijelu pravaša (frankovaca), kako je točno primijetio M. Ujević, doista su imponirali liberalizam i književne odnosno umjetničke ideje Mladih, no u redovima

¹⁸⁰² R. LOVRENCIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 79.

¹⁸⁰³ S. MATKOVIĆ, „Pilarova pisma Dušanu Plavšiću“, 35. piše kako je Pilar, jednako kao i D. Plavšić, htio utjecati na kulturna i umjetnička kretanja u duhu vremena. Njihova nastojanja su imala i političkih primjesa, a očito je da su bili pod dojmom liberalnih, donekle i socijaldemokratskih nazora, te ujedno bliski misli o povezanosti slavenskih naroda.

¹⁸⁰⁴ Vjerojatno time treba objašnjavati zašto Pilar nije već prije dolaska u BiH postao svjestan hrvatsko-srpskoga spora odnosno, drugačije kazano, zašto taj spor, za koji je imao više nego dovoljno ilustracija i izvan BiH, nije ranije utjecao na na njegovo intelektualno formiranje.

¹⁸⁰⁵ R. LOVRENCIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 42. ističe kako u opredjeljivanju većine Mladih za obzoraše ne treba podcijeniti ni inače neprijepornu činjenicu da su obzoraši, na čelu sa Šimom Mazzurom (inače jednim od branitelja u postupku protiv sveučilištaraca), najviše materijalno pomagali uhićenike nakon spaljivanja mađarske zastave, a to su nastavili i nakon što su ovi otišli na strana sveučilišta. Takva ocjena, dakako, pretpostavlja više nego problematičnu tezu da su baš ti uhićenici imali odsudnu ulogu u političkom opredjeljivanju većine mladoga naraštaja.

obzoraša – koji su u kulturno-umjetničkom smislu zastupali konzervativnija i zastarjelija gledišta, dijelom i zbog toga što su katolički svećenici činili znatan dio obzoraške intelektualne elite – oni su nailazili na simpatije zbog svoga koncilijantnog odnosa prema Srbima.¹⁸⁰⁶

To se je, uostalom, vidjelo i u jeku moderne: upravo zbog svoje jugoslavenske tradicije utjecajni je *Obzor* dugo pokazivao razumijevanje za Mlade i za njihove političke koncepcije. To posebno vrijedi za „prašku“ i „zagrebačko-karlovačku skupinu“, dakle, one prvotno odvojene, a kasnije u jednu grupaciju spojene skupine Mladih kojima je politika stalno bila ispred i iznad umjetnosti, i čijoj je političkoj orijentaciji glavni ton davala jugoslavenska ideologija i misao hrvatsko-srpske sloge.¹⁸⁰⁷ Zato je nemalom dijelu Mladih puno bliži bio đakovački biskup Strossmayer i ono što je on simbolizirao (bez obzira na nerijetko žestoka Strossmayerova protuliberalna stajališta i njegove vrlo oštre napadaje na slobodne zidare!), od pravaškog prvaka Starčevića, dosljednoga i upornog borca za slobodarske vrijednosti, s naglašenom protuklerikalnom crtom koja ga je svrstavala u ondašnje liberalce.

No, ipak treba imati na umu da političke premise nisu bile jedine pretpostavke simbioze obzoraša i te struje među Mladima. Nemalu ulogu imala je činjenica da su obzoraši dominirali u kulturi i novinstvu, a u znatnoj mjeri i u gospodarstvu. To znači da bi se Mladi, da im je bilo samo do otpora strukturama koje su proglašavali okoštalima i reakcionarnima, nužno konfrontirali u prvom redu s obzorašima (o čemu, uostalom, u određenoj mjeri jasno govore obzoraške rezerve prema Mladima kad bi ovi krenuli u brutalniji napadaj na nekoga od Starih). Međutim, usprkos vlastitim patetičnim deklaracijama, Mladi su zapravo u manjoj mjeri težili rušenju postojećih društvenih struktura i uzusa, a više im je bilo do toga da se unutar njih afirmiraju i nametnu kao odlučujućim čimbenicima, pa onda eventualno iznutra poduzmu promjene.

U tim su se okolnostima susreli interesi objiju strana. Postajući sve beskorisnijima Beču i sve suvišnijima Pešti koja je i u novome naraštaju političke elite u hrvatskim zemljama nalazila pouzdanije i lojalnije oslonce, obzoraši su postupno nestajali s političkoga poprišta, pa su tražili načina kako nadživjeti krizu. S druge su strane Mladi prijetili stvaranjem novoga svijeta kako bi zadobili prevlast u postojećemu: to je značilo afirmaciju, poziciju, zadovoljenje ambicija i taština, a sve to je bilo lakše ostvariti u sporazumu s obzorašima, nego u sukobu s njima. Poputbina koji su obzoraši nosili, nije bila beznačajna. Kao snaga koja je desetljećima bila objektivno naj snažnija poluga austrijske politike u banskoj Hrvatskoj, puno važnija od vladinovačke, mađaronske Narodne stranke, obzoraši su tijekom dugog razdoblja kumulirali svoj utjecaj u kulturno-prosvjetnome, a u znatnoj mjeri i u gospodarskom životu banske Hrvatske. Imali su u

¹⁸⁰⁶ M. UJEVIĆ, *Jovan Hranilović*, 57.

¹⁸⁰⁷ M. MARJANOVIĆ, *Iza Šenoje*, 188. priznaje: „Svi napredniji mladji elementi bez dvojbe su bili političkim mišljenjem najbliži 'obzorovoj' stranci, a daleko od dogmatizma pravaških frakcija. Svi mladji bez iznimke su bili proti političkom kumirstvu, već sbog sveg [svog?] individualizma i kriticizma, bili su daleko od pravaštva već po tom, što su pristajali i u praksi provodili slavensku misao, te suradnju sa Srbima.“

rukama utjecajni dnevnik *Obzor* i uopće presudnu ulogu u novinstvu, a vodili su glavnu riječ i na Sveučilištu i u Akademiji, pa i u Matici hrvatskoj.¹⁸⁰⁸

Ma koliko Mladi ponekad verbalno i izražavali prijezir prema tim institucijama, oni su bili svjesni njihove važnosti i jedva su skrivali ambiciju da ih uzmu u svoje ruke. Slična je računica i obzoraše motivirala na suradnju s Mladima. Razlike su, doduše, bile brojne, ponajprije svjetonazorske, ali i osobne. Obzoraši su u svojim redovima imali mnoštvo svećenika (iako su svoje pristaše u kleru nalazili i mađaroni i pravaši), Mladi su od Crkve i svećenstva zazirali kao od najcrnjega „klerikalizma“; obzoraši su u umjetnosti zastupali tradicionalistička, konzervativna stajališta, Mladi modernistička; obzoraši su se nadali ne samo da će preživjeti kao stranka, nego i da će i dalje imati odlučujuću ulogu, Mladi su već od pokretanja svojih listova sredinom 90-ih godina razmišljali i o osnivanju nove političke stranke koja će sve stare političke grupacije pomesti s političke pozornice. A ipak, obje su strane instinktivno osjećale da jedni protiv drugih nemaju izgleda; na uspjeh su mogli računati samo zajedno. Ključna spona bio je njihov odnos prema dualizmu, prema Čistoj stranci prava i prema Srbima odnosno (jugo)slavenstvu.

Uza sve verbalne kritike dualizma, obzoraši su u biti zastupali dualistički sustav, pokazujući spremnost da i bez velika pritiska odustanu od zahtjeva za revizijom Nagodbe (te tako zapravo zastupaju ono što se je znalo nazivati „čistoćom Nagodbe“), tvrdeći da pritom postupaju pragmatično, i da je pravaška strategija negacije Nagodbe mjesečarstvo ili puki fanatizam bez ikakva izgleda na uspjeh. I mladi naprednjaci su prihvaćali dualizam, praveći se da je ono što nazivaju „realizmom“ umalo revolucija (ako ne oružana, a ono bar duhovna). Frankovci odnosno Čista stranka prava i jednima i drugima su se činili smrtnim neprijateljima, a na hrvatsko-srpsku slogu su i jedni i drugi gledali kao na presudni uvjet uspjeha u nacionalno-političkim i vjersko-kulturnim nastojanjima.

Zato je obzoraška jezgra, koja je u biološkom smislu bila na izdisaju, ali je pokazivala ambicije da u izmijenjenom obliku nastavi gospodariti u hrvatskoj kulturi, pa i uopće u javnome životu, razmjerno lako prihvatila pripadnike i pristaše „praške skupine“ koji, skupa s grupacijom „Srbohrvata“ oko *Narodne misli*, od 1897. počinju istupati pod nazivom Hrvatska napredna omladina. Nije bilo bitno to što je ta napredna omladina na sav glas kritizirala hrvatski politički život, političke stranke i tradicionalistička shvaćanja u kulturi i u umjetnosti. Pragmatični interesi zatomili su razlike, pa će većina obzoraških i naprednjačkih izdanaka među Mladima uskoro više

¹⁸⁰⁸ Kad mu je Mihovil Pavlinović isticao Strossmayerove zasluge na kulturnome planu, pa i utemeljenje Akademije, Eugen Kvaternik je u pismu od 22. VI. 1869. upitao narodnjačkog prvaka: „Ruku na serdce, preč. gdne, te izpovjedajte po duši: Jesu li vami priobćili bezdušni strojači pravila onoga noža, koji je proračunan da nam utamani narod, *pravila* te sramotne 'Jugoslavenske Akademije' (tobož, najvećega dobročinstva našem narodu izkazana!), kadno su ju gradili g. 1865-6te? Sigurno nisu! Pa itako ta pravila, koja su *duša* te Akademije, kakovi su grozni svedok opačine nad našim narodom nameravane!... Podati se podlim *sredstvom*, u ime *znanosti*, austrijskim težnjam!! Proglasiti, da nemože biti članom tobož hrvatske Akademije nitko, tko nije *'neporočni* austrijski državljani!' A znate vi, preč. gdne, da je moći postati *poročnim* austrijskim državljani[om] braneći *prava* našega nesretnog naroda...” (Ante PALAVRŠIĆ – Benedikta ZELIĆ, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Split, 1962., dok. 83, str. 111.-112.)

ili manje izravno završiti u Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Jugoslavenstvo će tamo na dulje vrijeme zapretati sve druge brojne ideološke opreke među njima.

Do jeseni 1895. godine formalno jedinstveno, pravaštvo je bilo simpatično običnome puku, te većini srednjoškolske mladeži i pretežnom broju sveučilištaraca ne samo na zagrebačkom, nego i na bečkome, gradačkom, insbruškome, pa i praškome sveučilištu. Takvo je ostalo i još neko vrijeme nakon Starčevićeve smrti.¹⁸⁰⁹ No, ono je uvijek značilo opoziciju ne samo u Saboru, nego i u društvenim institucijama, u upravi i u gospodarstvu. Ono nije donosilo povlastice niti masne sinekure, nego rizik novinske hajke, pa i stvarnoga progona. Iako je zastupalo slobodarska načela, iz mađaronskih je i osobito iz obzoraških redova dosta uspješno prikazivano reakcionarnim i zasukanim. Nije se odricalo tradicije, ali su mu zbog njegova simpatiziranja s modernim idejama mnogi kulturni tradicionalisti i crkveni ljudi predbacivali herostratski odnos prema predaji, ponekad i bezboštvo. Nizale su se takve optužbe protiv Kovačića i Kumičića, nastavljale protiv Kranjčevića, Ogrizovića i drugih.

Tipičan primjer za to bila je hajka koja je iz katoličkih krugova – na stranicama *Obzora* i *Katoličkog lista* – pokrenuta protiv Matoša i pravaša zbog povoljnih Matoševih ocjena Voltairea i volterijanizma.¹⁸¹⁰ Ta polemika koja se je dugo protezala kroz veći broj hrvatskih listova i imala odjeka još dugo nakon što je okončana, bila je zapravo dijelom uvjetovana pravim malim svjetonazorskim i vjersko-prosvjetnim ratom koji se je u to vrijeme taman bio u hrvatskome novinstvu. No, najparadoksalnije u njoj bilo je to da je ona – unatoč Matoševu prijeziru prema Masaryku (pa i Česima općenito, koje je Matoš posprdno nazivao „Pencima“), kao i njegovu trajnom otklonu od naprednjaštva, „pokretena“, „Srbohrvata“ i „Srbata“ – poslužila više afirmaciji naprednjaštva negoli pravaštva.

Razloge tomu treba tražiti u općim prilikama u hrvatskim zemljama, ali i u politici pravaškoga vodstva. Jer, kad je početkom 20. stoljeća, uzimajući u obzir opće okolnosti i napose državno-političke, ali i stranačke odnose u Monarhiji, Čista stranka prava postupno počela napuštati rezerve koje je imala prema kršćansko-socijalnim grupacijama te krenula uspostavljati odnose s njima, onda je – dijelom i zbog niza afera u koje se je stranačko vodstvo tada zapravo nepotrebno uplelo – prikazana kao režimska i klerikalna.¹⁸¹¹ U svojim glavnim tokovima ona to nije bila, ali je optužba donosila plodove. Liberalnu i protuklerikalnu struju u pravaštvu kasnije će na literarno-umjetničkom planu nastaviti upravo Matoš sa svojim sljedbenicima te krug

¹⁸⁰⁹ I u Dalmaciji je „uz pravaše [bila] gotovo sva omladina“. (I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 129.)

¹⁸¹⁰ Riječ je o feljtonu „Pismo iz Ferneya“ (*Sabrana djela*, III., 103.-122.) koji je Matoš napisao u travnju 1898. te ga poslao *Narodnim novinama*. Kad feljton nije objavljen u tom listu, dostavio ga je Hörmannu odnosno sarajevskoj *Nadi*. Nije objavljen ni u *Nadi*, pa je konačno u rujnu te godine osvanuo u Tresić Pavičićevu *Novome vieku* (tečaj III, Zagreb, br. 6 /15. IX. 1898., 354.-360./, br. 8 /15. X. 1898., 472.-478./, br. 9 /1. XI. 1898., 544.-552./). Nakon što je *Katolički list* 22. XII. 1898. napao Matoša, na Badnjak mu se je pridružio i *Obzor* anonimnim člankom pod naslovom „Štovatelj Voltairea u hrvatskoj književnosti“. U pismu Tresiću Pavičiću, Matoš je 15. I. 1899. ocijenio kako je njegov „Impromptu“ „taka pilula 'Obzoru' da zavriedih, da mi koji od Starčevićanacah uzajmi tu – za vaše prilike – neznatnu, a meni nuždnu sumu“ od 30 forinti. (M. GALIĆ, *Hrvatske prilike u dopisivanju Ante Tresića Pavičića*, 74.-75.)

¹⁸¹¹ Frankove osobne i političke afere sažeto je prikazao S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 302.-306.

književnih poletaraca oko *Mlade Hrvatske* (Mile Budak, Fran Galović, Josip Matasović i dr.), no to će biti premalo da bi se anuliralo dugotrajno političko, novinsko i publicističko ocrnjivanje frankovaca.¹⁸¹²

Prevladavajuće predodžbe o pravaškome „doktrinarstvu“, zasukanoj polemichnosti i isključivosti, kao i kult Starčevićeve osobe koji se je manifestirao na razne načine – od organiziranih i često teatralnih pohoda Ocu Domovine, preko citiranja njegovih misli u pravaškome tisku ili u patetičnim govorima stranačkih prvaka, sve do izgradnje Starčevićeva doma – u novim su okolnostima odbijale dobar dio Pilarova naraštaja, čak i onoga kojemu je pravaštvo bila prva politička ljubav. Mlađa je generacija bila zasićena uglavnom besplodnim rodoljubnim frazama i ispraznim polemikama koje nisu vodile do realnih političkih postignuća. To psihološko stanje Jakša Čedomil je opisao ocjenom da je Starčevićeva „duga borba, bezuspješna, razočarala duhove, koji pomisliše, da je ludo boriti se za same neizvedive ideale i trošiti svu energiju u uzaludnoj borbi; da je bolje računati s realnošću i boriti se za ono, što se može lakše postići.“¹⁸¹³ To je uključivalo i odnos prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi iz 1868. godine: dok su starčevićanci dosljedno poricali zakonitost sklapanja Nagodbe, ne poričući da ona kao čin i odnos faktično postoji,¹⁸¹⁴ obzoraškoj je tradiciji to razlikovanje pravnoga i faktičnoga stanja bilo nerazumljivo i neprihvatljivo, pa su obzoraši i njihovi nasljednici držali kako je priznanje Nagodbe prvi uvjet „realne politike“.

Tada je malo tko primjećivao da je baš Starčevićeva i uopće pravaška višedesetljetna borba, koja je rušila autoritete, posprdno se rugala ne samo tituli „njegova carskog i kraljevskog apoštolskog visočanstva“, nego i samoj osobi vladara, obezvrjeđivala nijemstvo i ironizirala mađarstvo, istodobno gradeći kult borbe i otpora, kult Zrinskih i Frankopana, potom kult Rakovice, te je i u književnosti promicala realizam i naturalizam (Kovačić, Kumičić i dr.), bila i na političkoj i na psihološkoj razini zapravo više nego „realna“. Upravo je pravaški politički i ideološki realizam rastakao romantično i posve irealno *ilirstvo*, on je ruglu izvrgavao fantazmagorično *jugoslavjanstvo* „Joze Naškoga“ Strossmayera, potkapalo kult bana Jelačića i

¹⁸¹² Iako napominje da je list primarno bio glasilo jedne političke skupine, N. KOŠUĆIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 420.; ISTA, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 493.-495., 498.-499. istaknut će važnost pravaške „Mlade Hrvatske“ kao najizrazitijega književnog časopisa svoga doba te dodati da je taj časopis pokazivao više interesa za francusku književnost nego bilo koji drugi u to vrijeme.

¹⁸¹³ J. ČEDOMIL, „Novija hrvatska lirika“, *Glasnik Matice Dalmatinske*, II., 1902., 345.-364. u: *Izabrana djela Čedomila Jakše*, sv. I., 155.

¹⁸¹⁴ Odgovarajući na opaske da Nagodba ima i dobrih strana, Frank je u proračunskoj raspravi početkom 1904. u Saboru ponovio: „A mogli ste zapaziti iz mog današnjeg razlaganja i iz vašeg nuncija, i svega onoga, što ste doživjeli, da nas to tobožnje dobro sprečava u uživanju većeg dobra, naime, da ne možemo sve druge grane i poluge državnoga života upotrebljavati na korist zemlje i naroda. Jedan je filosof rekao: 'Dobro, koje sprečava uživanje većeg dobra, to je zlo.' A to je i ovdje istina. Ne kažem ja, da nagodbena autonomija po sebi nije jedno dobro. Tko bi to mogao tvrditi! Mi imamo našu unutrašnju upravu, bogoštovlje i nastavu i pravosuđe. O tom nema sumnje, da je to po sebi dobro. Ali nagodba stvorila je još i takav odnošaj spram Ugarske, da ono dobro nije dobro, te nas sprečava rabiti sile i snagu hrvatskog naroda i za ovo dobro. Nagodbom bo izručena je naša sva gospodarska i financijska snaga rukama Ugarske; izručena je naša politička moć i vojska.“ (Janko IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913. Druga knjiga: 1904.-1906.*, Zagreb, 1914./1917., 54.-55.)

„kobile“ koja je banu zbog zasluga za Beč i Austriju podignuta na središnjemu zagrebačkom trgu, te demistificirala nehrvatsku kulturnu politiku i kvaziznanstvenu propagandu iz kategorije koju je Ante Kovačić satirički nazivao umnim studijama o „dipljama jugoslavjanskih ciganah i cincarah“.¹⁸¹⁵ Štoviše, baš Starčević i uopće pravaški radikalizam i borbenost stvorili su i psihološke pretpostavke pobune Mladih iz 90-ih godina 19. stoljeća.

Razlozi neuspjeha hrvatske politike nisu, dakle, počivali u pravaškoj „nerealnosti“ i *dogmatizmu*, nego su u većini bili izvan Hrvatske, političkoga i gospodarskog patuljka koji se je u jednome turbulentnom povijesnom trenutku ponovno našao u procjepu interesa velikih europskih carstava, nemoćan da išta promijeni, prisiljen tražiti pouzdana saveznika, ali nejak da ga pronade i osigura, kadar jedino da uz velike napore sačuva vlastito dostojanstvo. A ipak su negativnu propagandu protiv Starčevića i starčevićanstva (napose protiv Franka i Čiste stranke prava!) prihvaćali ne samo obzoraši i suparnička, domovinaška pravaška struja, nego ih je za dogmatizam i šovinizam optuživao i onaj dio mladeži koji je bio otvoreniji za nove slobodoumne ideje, od socijaldemokracije do naprednjaštva.¹⁸¹⁶ Zbog svega toga između predstavnika Mladih i frankovaca ne će biti uspostavljena suradnja, ne računajući onu kratkotrajnu, taktičkim razlozima uvjetovanu suradnju opozicijskih grupacija u doba skupštinskog pokreta 1903. godine.

Važan čimbenik u političkom opredjeljivanju nemalog broja pripadnika pokreta hrvatske moderne bili su i sami ideološki korijeni modernističkoga pokreta. Kao što su bečki studenti, pripadnici pokreta Mladih, svoje uzore gledali u Richardu Wagneru i Friedrichu Nietzscheu, i većina hrvatskih modernista svoje je idole vidjela u Charlesu Darwinu, Ernstu Haeckelu, Herbertu Spenceru i Nietzscheu.¹⁸¹⁷ I oni pripadnici mladoga naraštaja u Njemačkoj i u Austriji koji su tvrdili kako žele raščistiti s prošlošću te su tu neposrednu prošlost u liku ondašnjega liberalizma i odbacivali, nisu bježali od ničeanske i vagnerijanske poputbine koja je bila dio te iste nedavne prošlosti. U njihovoj dijelom hinjenoj, a dijelom i stvarnoj potrazi za poveznicama s grčkom i germanskom poviješću, ta im je poputbina bila upotrebljiva osobito kao podloga njihova otpora Katoličkoj crkvi i kršćanskom svjetonazoru.¹⁸¹⁸

Isti idoli i simboli i u hrvatskim su zemljama donosili *mutatis mutandis* iste plodove. Nietzschea i njegovo učenje i hrvatskim su secesionistima i modernistima žučno predbacivali predstavnici Starih: on im je bio dokaz njihove protukatoličke i protukršćanske orijentacije. Nietzscheova su se djela obilno čitala i komentirala: pisali su o njima Marjanović, Hranilović,

¹⁸¹⁵ A. KOVAČIĆ, „Iz Bombaja“, u: *Ante Kovačić - Feljtoni i članci*, 19.

¹⁸¹⁶ Nije usamljena, nego je za dobar dio historiografije ilustrativna ocjena M. ARTUKOVIĆA, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 181. koji piše kako je zagrebački *Srbobran* (1884.-1903.), protivnike nazivao *steklišima*, pa dodaje: „Tim nazivom su samostalci označavali hrvatske šoviniste, članove Stranke prava.“

¹⁸¹⁷ Ivica MATIČEVIĆ, *Baklje u arhivima. Rasprave o hrvatskoj književnosti*, Zagreb, 2004., 234.-237. Riječ je o ocjeni Ivana Krnica u rukopisu „Nešto o našoj modernoj kritici i književnosti“, nastalom 1910. i potpisanom pseudonimom „Dr. Fedor Ivanović“, koji je ostao neobjavljen više od devet desetljeća. Matičević je taj tekst pod naslovom „Nepoznati rukopis Ivana Krnica o kritici i književnosti hrvatske moderne“, objavio i u: *Dani hvarškoga kazališta. Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, Zagreb-Split, 2001., 289.-306.

¹⁸¹⁸ Usp. C. E. SCHORSKE, „Generacijska napetost i kulturna promjena“, 9.

Matoš i mnogi drugi.¹⁸¹⁹ Hinko Hinković je tvrdio kako modernizam u obliku koji se pojavljuje u Hrvatskoj, „vuče svoju lozu očevitno od Nietzschea“, filozofa koji je „glavni apostol modernog individualizma“, jadnik „komu je potamnio um“. ¹⁸²⁰ Jednako tako u modi su bili Darwin i Haeckel, Spencer i Bergson: sve što je moglo poslužiti diskreditiranju i rušenju *staroga*, bilo je prihvatljivo, moderno odnosno – napredno. Stalno se je govorilo o napretku, ali – osim otklona od kršćanskoga ili, točnije, katoličkoga moralnog nauka – nitko zapravo nije definirao u čemu se taj napredak sastoji i u odnosu na što se on ima dogoditi.

No, za tim se je nejasnim ciljem težilo čak i na način da se *staro* potkapa još starijim: dok je mladi naraštaj u Njemačkoj i u Austriji tražio stare germanske, pa i grčke mitove, tako je u hrvatskim zemljama – u donekle drugačijem političkom okruženju – tražena veza sa slavenskim predkršćanskim, poganskim mitologemima i tradicijom. O tome vrlo rječito svjedoče, primjerice, Maretićevi *Slaveni u davnini* u kojima su Hrvati i Srbi jedan narod, Nodilove i Maretićeve rasprave o staroj vjeri Hrvata i Srba, Trstenjakovi hvalospjevi slavenstvu, radićevske maglovite fraze o Rusiji, Tolstoju i slavenskoj „golubinjoj čudi“, Nazorove *Slavenske legende*, domišljata nagađanja čitava niza hrvatskih autora o slavenskoj mitologiji, k tome likovi i bajke Ivane Brlić Mažuranić, kao i uopće kult snage i tobožnje slavenske odnosno južnoslavenske rasne čistoće koji je dolazio do izražaja u Nazorovim, Meštrovićevim ili Vojnovićevim djelima.

Nacionalni mit, koji su Mladi sve do jučer predbacivali Harambašiću i njemu sličnima – piše Vida Flaker – sad je zamijenjen „narodnim mitom, kultom njegove primitivne snage, iskonskih poriva i osjećaja, njegove duše i proizvodima njegove mašte“. ¹⁸²¹ A nedostatak samopouzdanja mogao se je jasno primijetiti i kod nemalog dijela onih koji su bili *reakcionarni*, koji su se protivili modernizmu i naprednjaštvu: na intelektualne provokacije Mladih tadašnji pravaš Tresić Pavičić odgovara heksametrima, *Ciceronovim progonstvom* i *Katonom Utičkim*, a Jovan Hranilović, Đuro Arnold i njima slični patetičnim stihovima koji su zvučali deklamatorski, zastarjelo i nedovoljno buntovno, u svakom slučaju – neprivlačno.

Svi ti elementi su nesumnjivo imali utjecaja i na Pilarovo intelektualno formiranje, a obilježiti će i kasnije njegove interese, preokupacije, pa i njegove svjetonazorske i političke poglede. Vladko Maček će zabilježiti da je Stjepana Radića upoznao na nekoj skupštini (očito pred kraj 19. stoljeća), na kojoj su bili još i Ivan Lorković, Ivo Pilar, Svetozar Pribičević i drugi iz naprednjačkoga kruga, ¹⁸²² a Matoš će Pilara još 1908. svrstavati u (doduše tad već bivše) naprednjake koji su u Bosni i Hercegovini prošli najbolju školu čistoga hrvatstva, pa su postali hrvatski nacionalisti, upravo frankovci. ¹⁸²³

¹⁸¹⁹ Osim što je u svojim feljtonima i esejima često spominjao Nietzschea, Matoš je njegovo djelo obilno ekscerpirao, kako pokazuju zapisi u njegovim *Bilježnicama II*. (*Sabrana djela*, sv. XVIII, 96., 117.124.)

¹⁸²⁰ H. HINKOVIĆ, „Modernizam u liepoj knjizi“, *Prosvjeta*, 1900. u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VIII., 21.-22.

¹⁸²¹ V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 76.

¹⁸²² Ivo PERIĆ, *Vladko Maček. Politički portret*, Zagreb, 2003., 30.

¹⁸²³ A. G. MATOŠ, „Iz Sarajeva“, *Sabrana djela*, sv. XI. – *O likovnim umjetnostima – Putopisi*, 164.

U vrijeme oštih polemika između vodstva Hrvatske narodne zajednice i kruga oko vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera, u Stadlerovu će sarajevskome *Hrvatskom dnevniku* – kao što ćemo vidjeti u nastavku – osvanuti čitava serija oštih napadaja na Pilara zbog njegovih naprednjačkih pogleda, pa i zbog tijesnih odnosa s vodstvom Hrvatske napredne stranke, a bit će nazvan i „naprednjačkim Mefistofelesom“ u vodstvu HNZ-a. K tome je već za Pilarova života niz promatrača, poput Ivana Esiha, Josipa Horvata i dr., primijetio da u njegovim sociološkim, filozofskim i psihologijskim radovima do izražaja dolaze češki, napose Masarykovi utjecaji. Odjeci njegove knjige *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, kao što ćemo vidjeti, bjelodano pokazuju da je čitav niz recenzenata i prikazivača u Pilarovim mislima prepoznavao Masarykov utjecaj I u natuknici o Pilaru, objavljenoj u *Austrijskome bibliografskom leksikonu*, i Slavko Batušić je istaknuo kako se je Pilar, pored političkoga, bavio i kulturnim i historiografskim pitanjima pod utjecajem T. G. Masaryka i njegove filozofije.¹⁸²⁴ To je ponovio i još više naglasio Vladimir Bazala, koji je istaknuo da je Pilar u svome glavnom znanstvenom djelu, *Borbi za vrijednost svojega Ja* pisao „pod vrlo jakim utjecajem T. G. Masaryka“.¹⁸²⁵

Zanimljivo je da je usprkos spomenutim natuknicama to povezivanja Pilara i Masaryka ipak zadugo ostalo nezamijećeno u literaturi. Vjerojatno je tomu pridonijela ne samo površna predodžba o cjelokupnome Pilarovu djelu, nego i često ponavljana, u biti posve neispravna denuncijacija njegovih političkih protivnika i neprijatelja, da je interes Beča i Austrije – a ne interes Hrvatske i Hrvata – zajednički nazivnik sveukupne Pilarove djelatnosti bar do 1918. godine. Odjeci te denuncijacije mogli su se čuti i u novije vrijeme,¹⁸²⁶ a sve do najnovijega doba je previđana, primjerice, i izrazito snažna crta slavenske solidarnosti koja se proteže kroz čitav Pilarov život i njegovo djelo.¹⁸²⁷

Zasigurno je tom previđanju Masarykova utjecaja na nj pridonio i sam Pilar, spominjući – očito svjesno – toga češkog filozofa i političara u svome glavnom djelu svega nekoliko puta te tvrdeći kako mu njegovo učenje nije dovoljno poznato (ali kad bi ga ocjenjivao po plodovima koje je imalo u Hrvatskoj, „sud bi morao izpasti vrlo nepovoljno“).¹⁸²⁸ No, tvrdnja da mu je Masaryk nedovoljno poznat zasigurno nije odgovarala istini.¹⁸²⁹ Danas je nemoguće ustanoviti je li ju on izrekao zbog političkog pragmatizma – Masaryk je tada, u vrijeme svjetskog rata, dok je

¹⁸²⁴ S. BATUŠIĆ, „Pilar Ivo“, *ÖBL, Bd. VIII.*, 73.

¹⁸²⁵ V. BAZALA, *Pregled hrvatske znanstvene baštine*, Zagreb, 1978., 355

¹⁸²⁶ B. JANČIKOVIĆ, „Autor i njegovo djelo: L. von Südländ i 'Južnoslavensko pitanje'“, GP. I., 147.-148. s pravom je ocijenio apsurdnima dvojbe o tome, je li Pilar svojim *Južnoslavenskim pitanjem* htio pomoći „Austriji ili Njemačkoj (nije im bilo pomoći) ili da 'pomogne' Hrvatima“, kakve je npr. u *Glasi Koncila* iznio stanoviti Dragutin Tkalec. Kad Miro KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.-1929.*, Dom i svijet, Zagreb, 2005., 261. za Pilara kaže da je bio pripadnik „kaisertreuovske“ (caru odane) struje, vjerojatno podliježe sličnoj predodžbi.

¹⁸²⁷ Tu notu slavenske solidarnosti iznenađujućom je 2001. godine ocijenio i A. PAVEŠKOVIĆ, svakako jedan od najupućenijih u Pilarov život i djelo. Usp. A. PAVEŠKOVIĆ, „Književna publicistika Ive Pilara“, 29.

¹⁸²⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 640.-641.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 342.

¹⁸²⁹ Masarykovu knjigu *Die Ideale der Humanität* (Wien, 1902) u njemačkom prijevodu on je darovao Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. (I. ZVONAR, „Sudbina znanstvene knjižnice dr. Ive Pilara“, 53.) Prema tvrdnji objavljenoj u Južnoslavenskom pitanju, češki jezik nije govorio. Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 358.

nastajalo Pilarovo glavno djelo, bio politički emigrant – ali to i nije toliko važno: ono po čemu je Pilar kasnijim naraštajima bio prepoznatljiv, bilo je u nepomirljivu sukobu s Masarykovim političkim pogledima.

Zahvaljujući tomu, i stručnim je krugovima promaknula mogućnost da je Pilar imao tješnjih veza s naprednjačkim krugovima koji su u Masaryku gledali jednog od svojih učitelja. Nije uočeno ni to da Pilar u svojoj knjizi *Borba za vrijednost svoga „Ja“* Masaryka često citira, redovito se slažući s njegovim stajalištima. Tek je Jure Krišto, i to u vrijeme kad mnogi danas poznati Pilarovi rukopisi nisu bili dostupni, ocijenio kako korijene Pilarovih neortodoksnih pogleda na Katoličku crkvu, njezino učenje i utjecaj, kao i korijene kasnijega njegova interesa, pa i simpatija prema maniheizmu, treba tražiti u nekim njegovim mladenačkim simpatijama prema naprednjaštvu.¹⁸³⁰ Natruhe naprednjaštva u Pilarovim tekstovima prepoznao je i Zoran Grijak,¹⁸³¹ ali su do bitnog pomaka dovela najnovija istraživanja Stjepana Matkovića, koji je pokazao da su Pilarove veze s naprednjacima, iako nisu trajale predugo, bile dosta intenzivne i da se nisu zadržavale samo na ideološkoj razini, nego su prelazile i na polje praktične, stranačke politike.¹⁸³²

Iako je time otvoren put za posve novo sagledavanje Pilarova intelektualnog habitusa – a taj kompleks je ujedno i ključ za razumijevanje Pilarova spora s nadbiskupom Stadlerom u razdoblju duljem od jednog desetljeća, dpora koji je bio osobito intenzivan 1908.-1910. godine, kad su Pilara motivirali i ti razlozi koji su nekim njegovim prividnim istomišljenicima (poput bosanskih franjevaca) bili posve nepoznati ili strani – ipak će ta tema tražiti još dodatna istraživanja iz najmanje dva razloga. Prvo, u hrvatskoj historiografiji nema sustavnijih i opširnijih radova koji su se bavili fenomenom naprednjaštva, pa nedostaje ne samo definicija toga pojma, nego nema suglasnosti čak ni o njegovu neodređenijem značenju (ne bi, primjerice, bilo lako precizno razgraničiti naprednjaštvo čak ni od onodobnoga liberalizma). Uslijed toga se, s druge strane, pojam koristi kao oznaka za raznorodne skupine i ideje, pa je već i oštroumni sudionik ondašnjih zbivanja i jedan od najnaobraženijih pripadnika najborbenijega naprednjačkoga krila pokreta Mladih, hrvatski književnik i publicist češkoga podrijetla, Milutin Cihlar Nehajev, govoreći o naprednjacima isticao kako je naprednjaštvo kao literarna struja jedno, kao politička struja drugo, a kao politička stranka nešto – sasvim treće.¹⁸³³

Slično je, očito, mislio i Matoš, koji je 1913. pisao kako je naprednjaštvo izvorno bilo kulturni, a ne politički pokret: „Dok se prije zvao naprednjak svaki napredan i kulturn Hrvat,

¹⁸³⁰ J. KRIŠTO, „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju u Bosni i Hercegovini“, 88.-90.; ISTI, „Ivo Pilar i suvremena hrvatska geopolitika“, *Pilar*, 1, 53.; ISTI, „Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica“, *Pilar*, 6, 47.-48.

¹⁸³¹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, passim.

¹⁸³² S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 69.-112.

¹⁸³³ M. CIHLAR NEHAJEV, „Književna kronika“, *Balkan*, 2/1908, br. 44, 22. II. 1908., u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. 13., 140. Zbog toga, primjećuje Cihlar, nije ništa neobično da u *Novoj nadi*, koja je – kao i pokret oko nje – bila „prejako natrunjena Masarykovim utjecajima“, surađuju i ljudi poput Vladka Mačeka, pa čak i isusovca Milana Pavelića. (M. CIHLAR NEHAJEV, „Na grobu Pavla Radića“, *Seljačka prosvjeta*, 1928, br. 6.-8., u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. 12., 267.; ISTI, „'Nova Nada'. Dvadeset i pet godina književnog đakčkog pokreta (1898.-1923.)“, *Jutarnji list*, 12/1923, božićni broj, u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. 13., 290., 292., 293., 298.)

svaki pravi naš liberalac, nakon pretvaranja u stranku i politički program postalo je naprednjaštvo vrsta štamparske pogreške na naslovu knjige, kojoj je knjigovezac sadržaj promijenio uvezavši političku umjesto reformatorske brošure.¹⁸³⁴ U tom smislu se, očito, može promatrati i širinu tih struja: naprednjaštvo u kulturnome i u literarnom (odnosno umjetničkom) smislu šire je od naprednjaštva u političkome smislu, a ovo je, pak, uže od pripadnosti Hrvatskoj naprednoj omladini (ili Naprednoj omladini, kako se ona nazivala u pretežnom dijelu jugoslavenske i postjugoslavenske historiografije), a pogotovo od pripadnosti Hrvatskoj naprednoj stranci čiji je postanak i razvitak, razumljivo, najlakše pratiti. Bez kratkog osvrta na njezin nastanak i razvitak nije moguće pojmiti ni Pilarove veze s tom strankom.

Kao i niz drugih elemenata hrvatske moderne, mladi je naraštaj ne samo naziv, nego i mnoga obilježja naprednjaštva presadio iz drugih europskih zemalja. U Njemačkoj je Njemačka napredna stranka (*Deutsche Fortschrittspartei*) utemeljena već 1861. godine, a slovila je za prvu modernu političku stranku. Iako je jedno vrijeme bila najjača stranačka grupacija u pruskome parlamentu, 1884. se je ujedinila s Liberalnim udruženjem (*Liberale Vereinigung*), odvijetkom Nacionalno-liberalne stranke u novu, Njemačku slobodoumnu stranku (*Deutsche Freisinnige Partei*).¹⁸³⁵ Odcjepljenjem od Narodne stranke, u Češkoj je 1874. nastala stranka istoga imena, Narodna slobodoumna stranka (*Národní strana svobodomyslná*) čiji su pripadnici popularno nazivani još i Mladočesima. Osim za preustroj Monarhije u federalističkom smislu, oni su se zalagali i za liberalna i demokratska načela u društvenome životu. U vodstvu stranke je tijekom posljednjeg desetljeća 19. stoljeća sazrelo uvjerenje o potrebi postupnoga, etapnog jačanja češkoga položaja u Monarhiji, umjesto dotad proklamirane borbe za krupne ciljeve i postizanje opće nagodbe kojom bi se postiglo nacionalno oslobođenje. Iako je 1893. položio mandat u Carevinskom vijeću zbog unutarnjih previranja među Mladočesima, njihov je intelektualni prvak Tomáš G. Masaryk u to doba objavio niz važnih rasprava o protestantizmu, marksizmu i drugim filozofsko-političkim pitanjima, a 1900. je utemeljio Češku narodnu (pučku) stranku (*Česká strana lidová*), koja je u javnosti pospradno nazivana Židovskom strankom, te će kasnije (1906.) dobiti ime Češka napredna stranka (*Česká strana pokroková*).¹⁸³⁶ Navodeći kako se je zapravo protivio osnivanju napredne, „realističke“ stranke, Masaryk će ocijeniti kako „realisti zapravo i nisu bili čisto politička stranka, nije ih zanimala samo politika; težili su znanstvenom produbljenju, jednoj kulturnoj politici“ koju je on sam nazivao „nepolitičkom politikom“.¹⁸³⁷

¹⁸³⁴ A. G. MATOŠ, „Obradović“, *Sabrana djela, sv. XVI – Feljtoni, impresije, članci (1911-1914)*, Zagreb, 1973., 92.-93.

¹⁸³⁵ Veit VALENTIN, *Knaurs Deutsche Geschichte*. Eingeleitet und bis zur Gegenwart fortgeführt von Albert Wucher, Stuttgart-Hamburg, 1960., 548.-555.; Jürgen MIROW, *Geschichte des deutschen Volkes. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Gernsbach, 1990., 739.-746.

¹⁸³⁶ Shemu stranačko-političkog razvitka u Češkoj i Moravskoj do Prvoga svjetskog rata v. u: Jirí MALÍŘ, „Zu einigen Entwicklungszügen der tschechischen liberalen Parteien vor 1914“, *Sborník Prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, Masarykova univerzita v Brně, C 35, Brno, 1988, 49.-69.

¹⁸³⁷ Karel ČAPEK, *Masaryk erzählt sein Leben. Gespräche mit Karel Čapek*, Berlin, 1936.[?], 119.

I među Slovencima je 70-ih godina 19. stoljeća nastala nova politička grupacija koja se je nazivala Mladoslovincima.¹⁸³⁸ Bilo je sličnih akcija i kod drugih naroda, a svim tim grupacijama bila su zajednička liberalna, demokratska i protuklerikalna načela.¹⁸³⁹ One su u svojim programatskim dokumentima većinom napravile manji ili veći zaokret i u odnosu na nacionalno-politička odnosno državnopravna pitanja time što su, dijelom i pod utjecajem socijalističkih ideja, pred državnim pravom prednost počele davati prirodnome pravu. Neka od tih obilježja – napose pristajanje uz liberalno-reformatorska načela i rezerve prema političkom angažmanu vjerskih krugova – karakterizirala su i kasniju *Svijest - Društvo napredne islamske akademske omladine iz BiH* koje je osnovano u Beču 31. listopada 1907. godine, te je okupljalo hrvatski orijentiranu akademsku mladež iz BiH.¹⁸⁴⁰ Slično bi se moglo kazati i za prohrvatsku Muslimansku naprednu stranku koja je utemeljena 1908. u krugu oko Ademage Mešića te je početkom veljače 1910. preimenovana u Muslimansku samostalnu stranku (MSS). Ta će stranka zagovarati hrvatsku nacionalnu ideologiju i starčevićanski program, protivno tradicionalističkome, konfesionalnim momentom obilježenom središnjem toku muslimanske politike u BiH.¹⁸⁴¹

Na mladu hrvatsku inteligenciju – napose onu koja se je školovala u Pragu i potom širila tamošnje ideje u hrvatskim zemljama – najdublji je dojam ostavio češki primjer. Češke su stranke, naime, od 1879. sudjelovale u radu Carevinskoga vijeća, uz ogradu da to ne znači napuštanje češkoga državnoga prava niti odricanje od njega. Kad su 1897. u bečki parlament ušli češki socijaldemokrati, oni su povijesno državno pravo proglasili zastarjelim, izjavljujući kako je prirodno pravo naroda glavno sredstvo njihove borbe. Iako su već Mladočesi bili napravili korak u tom smjeru, zbog toga su socijaldemokrati u češkoj javnosti doživjeli teške napadaje i optužbe za izdaju, ali im je u pomoć i u obranu priskočio T. G. Masaryk.¹⁸⁴² Osim što je imao općenitih simpatija za socijaldemokrate, njemu je sam pojam povijesnoga državnog prava bio antipatičan „kao izraz predrevolucionarne, reakcionarne Njemačke“, a držao je i kako je prirodno pravo demokratičnije. I posve praktični razlozi govorili su mu protiv državnoga prava, jer bi prema njemu – kako je tvrdio – Slovačku valjalo prepustiti Mađarima.¹⁸⁴³

Hrvatsko državno pravo nije imalo taj *nedostatak* koji je u odnosu na Slovačku imalo češko (!) državno pravo. Štoviše – ono je i dalje shvaćano kao glavno uporište za ujedinjenje svih ili skoro svih hrvatskih zemalja (uključujući i zasad tek okupirane Bosne i Hercegovine) u jedinstveno državnopravno tijelo. No, hrvatsko državno pravo kosilo se je s nastojanjima Kraljevine Srbije kao i s nastojanjima srpske političke i gospodarske elite u Trojedinici i BiH, da

¹⁸³⁸ Nešto drugačije je sa Srpskom naprednom strankom kao jednom od najjačih političkih grupacija u Kraljevini Srbiji. Ta je stranka nastala 1881. godine.

¹⁸³⁹ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 86.

¹⁸⁴⁰ O osnutku i vodećim članovima društva v. Atif HAŽIKADIĆ, „Jedna rijetka knjiga“, *Narodna uzdanica. Književni zbornik za god. 1943.* Godina XI, Sarajevo, 1942., 90.-93.

¹⁸⁴¹ Hazim ŠABANOVIĆ, „Muslimanske političke stranke u Bosni i Hercegovini prije rata“, *Savremenik*, 28/1940., br. 4, Zagreb, 15. II. 1940., 128.

¹⁸⁴² K. ČAPEK, *Masaryk erzählt sein Leben*, 104.

¹⁸⁴³ Isto, 111.

Srbi u hrvatskim zemljama budu priznati kao „politički narod“, sa svim političkim, državnopravnim, kulturnim i gospodarskim posljedicama koje bi proizlazile iz toga zaokreta.

Iz spisa hrvatskih pripadnika tog naraštaja – a baš oni su u njemu dominirali – dosta jasno proizlazi da mnogi od njih nisu znali što pod pojmom prirodnoga prava doista treba shvaćati, ili su ga poimali na nejednak način. Nekima je bila važna ona njegova dimenzija koja je dokidala religiozni moral (jer je Grotius isticao kako bi prirodno pravo vrijedilo i da nema Boga, *etsi Deus non daretur*), ali nema dvojbe da su se tim pojmom služili s istom glavnom svrhom: zbog uklanjanja razlika između srpskih i hrvatskih političkih ciljeva odnosno zbog stvaranja hrvatsko-srpskog naroda i zajedničke države.¹⁸⁴⁴ Pritom je karakteristično da su srpski pripadnici tog naraštaja istodobno zagovarali tzv. narodno jedinstvo i zastupali zahtjev da se Srbima u Hrvatskoj prizna položaj posebnoga i ravnopravnoga „političkog naroda“, praveći se da ne primjećuju kako se ta dva zahtjeva međusobno isključuju.¹⁸⁴⁵ U jednom se segmentu ponovilo ono što se zbilo u doba ilirizma: dok je na hrvatskoj strani bilo onih koji su za volju sloge sa Srbima bili spremni odreći se hrvatskog imena, na srpskoj strani takvih nije bilo ili su bili beznačajni.

Smatrajući sebe zapravo maticom Stranke prava i jedinim baštinikom autentičnoga Starčevićeva nauka, Čista stranka prava je ustrajala u otporu bilo kakvom zaokretu koji bi značio odustanak od povijesnoga državnog prava, te je ukazivala na pogubnost tog zaokreta za hrvatske interese. Nasuprot tome, dio hrvatske mladeži u svom je popuštanju Srbima išao korak dalje od starih obzoraša, jer je naivno držao – kako se je u pismu Šimi Mazzuri u srpnju 1896. izrazio Stjepan Radić – „da su ti Srbi još veća, još ludja djeca od nas, da nam ta djeca nisu opasna, koja osim toga sišu isto mlijeko i spavaju na istom krilu.“¹⁸⁴⁶ Jedan dio mladoga hrvatskog naraštaja prihvaćao je, naime, tezu da je njemački („pruski“) odnosno njemačko-austrijski *Drang nach Osten* ključni hrvatski problem, uopće ne shvaćajući da tu opasnost na južnoslavenskom prostoru preuveličavaju Srbi koji su bili dobro svjesni da širenje utjecaja Beča suzuje prostor srbijanske ekspanzije. U skladu s time je taj dio mladeži ocjenjivao kako je postojeći dualistički ustroj Monarhije samo instrument toga *Dranga*, pa da ga treba lomiti uspostavljanjem čvršćih veza najprije između Hrvata i Srba, a onda i savezništva s Talijanima i Mađarima, kojima je već almanah *Narodna misao* iz 1897. godine upravio ponudu suradnje, koja će ozbiljniji i formalniji oblik dobiti u tzv. politici *novoga kursa* i u Riječkoj rezoluciji 1905. godine. Još ranije je

¹⁸⁴⁴ Ideja *prirodnoga prava* kao prava koje izvire iz samoga razuma, neovisno o djelovanju države i o pravilima i ograničenjima koja nameće pozitivno pravo (*ius in civitate positum*), pojavila se je još u antičko doba te se u grčkoj filozofiji i književnosti može pratiti od 5. st. pr. K. odnosno od Platona i Sofokla. Odatle je preuzeta u rimsku tradiciju, a o prirodnome pravu na više mjesta, napose u poslanicama sv. Pavla, govori Novi Zavjet. Ono se susreće i u arapskoj filozofiji. Ideja prirodnoga prava zapravo neprekinuto živi, a nakon sv. Tome Akvinskoga (1225. – 1274.) novi uzlet doživljava s racionalističkom filozofijom, napose u djelima Renée Descartesa (1596. – 1650.) i Huga Grotiusa (1583. – 1645.). Uz prirodno-pravnu školu pristaju mnogi ugledni mislioci, poput Barucha de Spinoze (1632. – 1677.), Johna Lockea (1632. – 1704.), Samuela von Pufendorfa (1632. – 1694.), Christiana Thomasiusa (1655. – 1728.), Jeana Jacquesa Rousseaua (1712. – 1778.) itd.

¹⁸⁴⁵ „Čudno se doimlje ono stalno naglašavanje 'ravnopravnosti', koje mi se čini sasvim suvišno u narodnom jedinstvu“, ironično će kasnije primijetiti L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 654. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 347.

¹⁸⁴⁶ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 110, str. 209.

sporazum s Mađarima zagovarao prvak domovinaške Stranke prava Fran Folnegović, pripadnik jedne peštanske masonske lože.

Prvi korak u toj pustolovini bilo je napuštanje hrvatskoga državnog prava kao političkoga i etičkog uporišta nacionalnih zahtjeva. To je zapravo značilo i raskid sa „samohrvatskom“ koncepcijom rješenja hrvatskog pitanja odnosno s pravaškom političkom predajom, jer je šireno uvjerenje da je pravaško inzistiranje na državnome pravu jedan od ključnih razloga neuspjeha hrvatske politike.¹⁸⁴⁷ To, naravno, nije bilo točno, jer su uzroci hrvatskih neuspjeha bili drugi i drugačiji, a državnopravna argumentacija za kojom su posezali pravaški ideolozi nije izvorno bila hrvatski izum, niti je isključivala primjenu prirodnoga prava i narodnog načela.

Inzistiranje na državnom pravu odnosno legitimistički način argumentiranja vlastitih nacionalnih zahtjeva Hrvatima je, naime, bio faktično nametnut, jer su i Habsburzi i Pešta i Venecija svoje pretenzije na hrvatska područja zasnivali na pravno-povijesnim, legitimističkim tezama.¹⁸⁴⁸ Napose je kod Mađara pojam „ugarske krune“ odnosno „krune sv. Stjepana“ bio istoznačan s oznakom države, a činjenicu da je određena zemlja nekad bila pod vlašću ugarskih vladara Mađari su tumačili na način da ta zemlja pravno i dalje pripada Ugarskoj, pa makar ona pod tuđi suverenitet prešla, primjerice, i mirovnim ugovorom odnosno međunarodnim sporazumom, ali i dragovoljnim podvrgnućem, ustupanjem ili okupacijom.¹⁸⁴⁹ U to je doba takva argumentacija bila uobičajena i nerijetko je proizvodila neposredne političke posljedice, napominje M. Gross, dodajući da su se i pravaški protivnici služili državnopravnom argumentacijom, a neki su, poput Franje Račkoga, o toj problematici objavljivali i stručne i znanstvene radove. No, samo je kod pravaša ta državnopravna koncepcija bila postavljena tako dosljedno i odlučno da je vodila prema zaključku o nužnosti uspostave samostalne hrvatske države.¹⁸⁵⁰

Pri ocjeni u važnosti te argumentacije u hrvatskome slučaju valja također imati na umu snažan poticaj koji je češka narodna borba dobila zahvaljujući činjenici da je Franjo Josip I., sazivajući češki sabor za 12. rujna 1871., priznao češko povijesno državno pravo te je u otpisu („reskriptu“) izjavio da će se kruniti za češkoga kralja i položiti krunidbenu prisegu. Ivo Pilar je kasnije također isticao štetnost odnosno „neplodnost državnopravne politike“, naglašavajući kako su uslijed nje zanemarivane gospodarske i trgovačke teme, pa su Hrvati nazadovali u

¹⁸⁴⁷ U tom je smislu ilustrativna apologetska ocjena J. HORVATA, *Politička povijest Hrvatske*, I., 227.: „Ti 'mladi', po prirodnom zakonu sukoba kod izmjene generacija, došli su uskoro u opreku sa svojim učiteljima. 'Stari' su žigosali kozmopolitizam 'mladih' smatrajući ga sasvim krivo anacionalnošću. Ali ti mladi odgojeni na stranim književnim uzorima, upoznati s velikim strujanjima evropskoga javnog života, nisu ni mogli gledati probleme naše stvarnosti očima otaca; jalova im se morala činiti politička borba koja se iscrpljivala u dubokoumnim juridičkim nadmudrivanjima, prirodno su morali osjetiti ispraznost njezinog formalizma. Mladi su osjetili vjetar novih pokreta, barem naslutili i kod nas pulsiranje novih problema, kulturnih, ekonomskih, socijalnih. U te se godine i kod nas počinje osjećati da politika nije samo pravno parničenje.“

¹⁸⁴⁸ J. ŠIDAK, „Hrvatsko pitanje u Habsburškoj Monarhiji“. *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb, 1973., 55.; Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 79.

¹⁸⁴⁹ Adalbert SHEK, „Ungarns Ansprüche auf Bosnien-Hercegovina“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 1, 12. II. 1918., 6.-7.

¹⁸⁵⁰ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 43.

gospodarskome smislu i omogućili Srbima da – uz pomoć Khuenova režima – preuzmu odlučujuće položaje.¹⁸⁵¹ No, posve je neispravna historiografska ocjena da je „starija generacija“ vodila „isključivo državnopravnu borbu“¹⁸⁵² – iako ona jest dominirala saborskim raspravama šezdesetih godina 19. stoljeća – a samo oni koji su slabo poznavali spise pravaških ideologa ili su nasjedali protupravaškoj propagandi mogli su tvrditi da su Eugen Kvaternik i Ante Starčević ignorirali prirodno pravo kao uporište hrvatskih zahtjeva.¹⁸⁵³

Istina je upravo suprotna. Teorija prirodnog prava ugrađena je u pravašku ideologiju od njezinih najranijih početaka.¹⁸⁵⁴ Još prije nastanka Stranke prava, već 1859. godine, u jednome od prvih svojih spisa, u raspravi „Hrvatska i Talijanska Konfederacija“, Kvaternik je isticao kako hrvatski narod ima „sveto i prirodno pravo“ držati da je habsburško-lotarinška kuća poništila prvotni ugovor s njegovim predstavnicima, odnosno da se hrvatski narod oslanja kako na „prirodno pravo svakog građanskog društva“, tako i na prijašnje zakonite ugovore, međunarodno pravo, međunarodno poštenje i moral. Hrvatski je narod imao „svoj ustav, legitimni, zakoniti, prirodni, historijski“, a sada je materijalnom silom spriječen „da vrši svoja javna, prirodna i zakonita prava“.¹⁸⁵⁵ U „Glasu prvom“, kojim te iste 1859. godine poziva Hrvate na ustanak, Kvaternik se oslanja na dva načela koje vladaju u Europi: „A ta jesu: veličanstvo narodno i negospodovanje plemena nad plemenom“, pa nastavlja kako Hrvati „kroz uspostavljanje u prvanju krepost prava čovječanstva, koja mu silništvo za neko vrijeme bezčestno uzdrža“, zahtijevaju „da se pravo narodnog veličanstva i nama priznade“, da se Hrvatima prizna sloboda „iz prostog onog razloga što u knjizi prava naravnih, glede nas Hrvata, nikakve iznimke ne nalazimo“, pri čemu „prava bo ova jesu opća, nezastarjela“. Umjesto toga, Hrvati stenju „pod tuđim kopitom ne samo protivno naravnim pravima čovječstva, no i na pogrdu jasnih svojih diplomatskih, pisanih ugovora i uvjeta, dapače i na pogrdu npravstvenosti međunarodne u sadašnjosti...“ Zato Kvaternik poziva Europu da, „priznavši naša najsvetija toli naravna koli pisana prava“, prisili „nekrvavim putem“ silnika da odstupi i omogući slobodu hrvatskome narodu.¹⁸⁵⁶

I u pismima austrijskom političaru i diplomatu grofu Johannu Bernhardu von Rechbergu iz 1860. godine, Kvaternik je upozorio na moć koju francuskoj politici i propagandi daje inzistiranje na prirodnome pravu svakog naroda na slobodu i državnost (pa to pravo valja priznati

¹⁸⁵¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 619.-620.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 330.-331.

¹⁸⁵² Tako N. STANČIĆ, „Hrvatski građanski sabor 1848-1918“, u: *Hrvatski sabor*, Zagreb, 1994., 87.

¹⁸⁵³ U nastupnom („pristupnom“) predavanju u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, povjesničar Dubravko Lovrenović je 23. travnja 2014. ocijenio kako je pravaštvo, unutar „niza iracionalnih elemenata“ sadržavalo i „kod Starčevića kult razuma i odbijanje društvene i političke prakse, kod Kvaternika religiozni misticizam“. (<http://www.ekran.ba/vijesti/2014/05/11/bosanskohercegovački-hrvati/>, pristup 20.V.2014.)

¹⁸⁵⁴ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 6., 13.; N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, 57.-58.

¹⁸⁵⁵ E. KVATERNIK, „Hrvatska i Talijanska Konfederacija“, u: *Eugen Kvaternik – Politički spisi. Rasprave, govori, članci, memorandum, pisma*. Prir. Ljerka Kuntić, Zagreb, 1971., 67., 69., 73., 74., 76., 78.

¹⁸⁵⁶ E. KVATERNIK, „Glasi prvi“, u: *Eugen Kvaternik – Politički spisi*, 80., 81., 82., 84.

i Hrvatima i Rumunjima i drugima),¹⁸⁵⁷ a u „Političkim razmatranjima“ iz 1861. vratio se je istoj temi, ističući kako su proklamirana načela europske politike samo sredstvo za ostvarenje sebičnih ciljeva, pa to vrijedi, nažalost, ne samo za legitimističko, nego i za prirodno-pravno načelo. A što se nas Hrvata tiče, „za nas bo vojuju oba načela istim duhom i istim pravcem. Vojuje za nas načelo narodnosti i naravnih prava, jer smo dionici – s ostalim narodima – istih prava čovječtva; gledom na nas iznimke u zakonu tom ne ima. A vojuje za nas i načelo zakonitosti i historijskog prava; jer ako budemo uvažili kako valja povijest, pisano naše i međunarodnim ugovorima potvrđeno državno pravo; to će svaki uvidjeti da ove okolnosti za nas a protiv protivnika naših vojuju.“¹⁸⁵⁸

U spisu o historijsko-diplomatskom odnošaju Kraljevine Hrvatske prema Kruni sv. Stjepana iz 1861. godine Kvaternik naglašava kako hrvatskomu narodu pripadaju prava „koja, niknuv iz temeljnih načela prirodnoga prava“, pripadaju „i svim drugim od postanka ravnopravnim narodima“. Opširno osporavajući državno-pravnu argumentaciju Mađara, Kvaternik zaključuje kako su „prava naroda nezastariva“ i neotuđiva; Hrvati su svoju zemlju krvlju branili i obranili, a to su „dokazi protiv kojih nije dostatna rabulistika Corpus juris hungarici. Dokazi koje valja da poštuje svaki razuman čovjek. Za nerazumne pak ima dokaz druge vrsti.“¹⁸⁵⁹ Slične je misli Kvaternik ponavljao i varirao i u kasnijim svojim spisima, govorima i člancima.

A dok je on o prirodnome pravu i o narodnom načelu pisao kao o sredstvu diplomatsko-političke borbe, Ante Starčević se je time bavio i u svojim etičkim odnosno filozofskim spisima. On je kao malo koji od njegovih hrvatskih suvremenika shvaćao i prihvaćao ključne elemente učenja prirodno-pravne škole, a zapravo nitko nije s toliko razumijevanja promicao Rousseauova i Montesquieuova načela kao on. Stranka prava svoju političku ideologiju jest gradila na povijesnome državnome pravu (odatle joj, uostalom, i iz Starčevićeva uvjerenja da je povijest glavno vrelo politike, dolazi i naziv!), ali su Starčević i njegovi pristaše pod dojmom ideja francuske revolucije to povijesno državno pravo uvijek kombinirali s načelom narodnosti odnosno s prirodnom pravom svakog naroda na vlastitu državu.

Upravo zahvaljujući tomu mogli su Starčević i njegovi sljedbenici (uključujući Josipa Franka) braniti načela na kojima je došlo do američke neovisnosti te do ujedinjenja Italije i Njemačke. U odnosu na Hrvatsku, u središte pozornosti stavljana je sloboda i sreća naroda, a ne nominalna uspostava države; u ime hrvatskoga naroda i u ime njegovih interesa negirani su partikularni, pokrajinski identiteti kao posljedice tuđinske okupacije. S obzirom na pravno-povijesne teze Beča i Pešte te tadašnji stupanj razvitka nacionalne svijesti u Hrvata, hrvatsko je povijesno državno pravo u pravaškim publikacijama stavljano prividno u prvi plan zato što se je moglo očekivati da je ono razumljivije i pogodnije za agitaciju od pozivanja na prirodno pravo.

¹⁸⁵⁷ Eugen Kvaternik – *Politički spisi*, 98.-167. O Rechbergu opš. H. BRETTNER-MESSLER, „Rechberg und Rothenlöwen, Johann Bernhard Graf von“, *ÖBL*, Bd, 9, 4.-5.

¹⁸⁵⁸ E. KVATERNIK, „Politička razmatranja. Na raskrižju hrvatskoga naroda (I)“, u: *Eugen Kvaternik – Politički spisi*, 207.

¹⁸⁵⁹ E. KVATERNIK, „Historijsko-diplomatski odnošaj Kraljevine Hrvatske napram ugarskoj kruni sv. Stjepana“, u: *Eugen Kvaternik – Politički spisi*, 217., 295.-296.

Za to je postojao i još jedan praktični razlog: politički programi hrvatskih stranaka oblikovani su u prvom redu u odnosu na saborske „adrese“ vladaru, što je nužno uključivalo historijsku i državnopravnu argumentaciju.

U skladu s tim se u programu *Hervata* iz 1868. ne govori samo o „povjestničkoj ili, što je isto, današnjoj pravnoj narodnosti“, nego i o geopolitičkome položaju, „narodnoj snazi“ i vanjskim okolnostima kao čimbenicima oslobođenja hrvatskoga naroda.¹⁸⁶⁰ U naputku koji je pod naslovom „Našim prijateljem“ sastavio u srpnju 1871. godine, Starčević je vrlo jasno kazao kako Hrvati nisu malen i slab narod, jer o protivnome svjedoči „povjestnička i po narodnosti današnja Hrvatska prisposobljena s drugimi državami.“¹⁸⁶¹ U „Nacrtu adrese godine 1878.“ on je o prirodnome pravu i o odnosu puka prema učenju o prirodnome pravu, pisao vrlo jasno, usput objašnjavajući zašto državnopravnu argumentaciju – iako je u stvarnosti manje važna – ipak smatra djelotvornijom pri promicanju nacionalne svijesti: „Prava narave sveta su, kako je i ona. Ali, krivnjom odgojenja, većina ljudi ne može za vremena do podpuna njih poznanja dopreti, njihovu posvetu očito i neposredno ne opažuje, ter su ona zato prečesto mnogim nejasna i bez nužne snage. Tih je prava i zakona glavno, najviše načelo: da čovjek i narod imaju tražiti svoju sreću, dok ju najsavršenije ne najdu, bilo pod kojim vladarom. Od ovoga deržanstva nitko ih ne može odriješiti, kako ni od ljudske narave, i zato su bez temelja i bez svake vriednosti sve ustanove i obveze, koje su protivne onomu načelu.“¹⁸⁶²

Program *Hervata* iz 1868. ponovljen je i u „Izjavi Kluba stranke prava“ iz 1880., u kojoj je naglašeno da će „kod rješavanja iztočnoga zamršaja“ Stranka pristati „uz onoga, koji bude radio, da se on rieši po pravu povjestničkom i onom narodnosti Hrvatske“.¹⁸⁶³ I u prvoj točki Sporazumka Stranke prava i Neodvisne narodne stranke od 10. prosinca 1892. naglašava se kako će te dvije stranke raditi „zajednički za oživotvorenje državnih i prirodnih prava naroda hrvatskoga u okviru Habsburške monarhije“.¹⁸⁶⁴ To uzajamno prožimanje povijesnoga i prirodnog prava zadržano je i u državnopravnome programu Hrvatske sjedinjene opozicije odnosno Stranke prava i Neodvisne narodne stranke iz travnja 1894. godine, u kome se već u prvoj rečenici naglašava kako će ta opozicija, stojeći „na temelju državnog prava i narodnoga načela“, raditi svim zakonitim sredstvima, „da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rieci s kotarom i u Medjumurju, Bosni, Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tielo, u okviru habzburške monarhije, te će podupirati svom snagom i nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu državnom tielu prikupe.“¹⁸⁶⁵

¹⁸⁶⁰ A. STARČEVIĆ, „Program 'Hervata' 1868.“, *Ante Starčević: Izabrani spisi*. Prir. Blaž Jurišić, Zagreb, 1943., 499.-500.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 193.-195.

¹⁸⁶¹ A. STARČEVIĆ, „Našim prijateljem (Naputak 1871.)“, *Ante Starčević: Izabrani spisi*, 501.-506.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 237.-242.

¹⁸⁶² A. STARČEVIĆ, „Nacrt adrese godine 1878.“, *Ante Starčević: Izabrani spisi*, 35.

¹⁸⁶³ ISTI, „Izjava Kluba Stranke prava 1880.“, *Ante Starčević: Izabrani spisi*, 507.-509.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 281.-283.

¹⁸⁶⁴ Tekst Sporazumka v. u: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 345.

¹⁸⁶⁵ T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 357.-358. Ne navodeći izvora, R. HORVAT, „Hrvatska politika od godine 1860.-1895.“, *Obzor – spomen knjiga*, 15. donosi stilski drugačije oblikovan tekst.

Da to nije možda obzoraški doprinos zajedničkomu državnom programu, jasno svjedoči navlas jednaka prva točka programa Stranke prava, koja je usvojena na stranačkoj skupštini 26. lipnja 1894. godine.¹⁸⁶⁶ Štoviše, još u tadašnjim saborskim raspravama i novinskim polemikama nepobitno je utvrđeno da su se obzoraši zadržavali na državnom temelju (spominjući samo Trojednicu), dok su pravaši taj državni temelj proširili prirodno pravnim načelima, pa su i na toj podlozi tražili još i BiH, Istru te slovenske zemlje. Isticao je to na stranačkoj skupštini Eugen Kumičić,¹⁸⁶⁷ a ponavljao u Saboru Josip Frank.¹⁸⁶⁸ U historiografiji zato nema nikakve dvojbe: obzoraši su na to pristali nevoljko i nakon oduljega oklijevanja.¹⁸⁶⁹

Kao što smo vidjeli kod Eugena Kvaternika 1859./60. godine, ni kasnije nisu bila rijetka upozorenja pravaških političara da između hrvatskoga državnoga i prirodnoga prava nema nikakve opreke, jer se prvo temelji na drugome.¹⁸⁷⁰ Iako je tek pred kraj života prihvatio neke pravaške poglede, dalmatinski narodnjak i ideolog narodnog preporoda u toj hrvatskoj pokrajini, don Mihovil Pavlinović, zalagao se je 1870. za hrvatsko ime svih žitelja Trojednice odnosno područja od Raše do Bosne i preko nje, jer to ime „najbolje odgovara državnomu pravu i narodnomu pravu“.¹⁸⁷¹ U raspravama o mogućem približavanju obzorašima i ujedinjenju hrvatske opozicije, Frank je 1893. isticao kako Hrvatska zahtijeva BiH i po prirodnome pravu i po „starom hrvatskom plemstvu begova“.¹⁸⁷² Jedan je njegov govor te godine tiskan pod naslovom „Govor Dra Josipa Franka, zastupnika naroda, držan u saborskoj sjednici od 20. siječnja t. g. o prirodnom i državnom pravu Hrvatske“,¹⁸⁷³ a u saborskoj adresi Čiste stranke prava iz 1897. također se traži ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Istre, Rijeke s kotarom, Međimurja i BiH „na temelju hrvatskoga državnoga prava i narodnoga načela“.¹⁸⁷⁴

U saborskoj je raspravi u prosincu 1894. Eugen Kumičić isticao kako se Stranka prava oslanja na kraljevu zavjernicu i prisegu, „ali i kad ne bi bilo te zavjernice i te prisege, mi bismo pravo imali na ujedinjenje svoje domovine. U svih je hrvatskih zemljah jedan narod, hrvatski narod, i jedan jezik, a to je velik 'naslov', to je najveće 'pravo'“.¹⁸⁷⁵ Ni mjesec dana kasnije, isticao je kako i bez kraljeve zavjernice „naš narod imade pravo da bude slobodan, da bude svoj, da bude

¹⁸⁶⁶ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, I., Zagreb, 1914., 210.-211.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 358.

¹⁸⁶⁷ E. KUMIČIĆ, „Govor na izornoj skupštini (U Starčeviću domu, 15. rujna 1895.)“, *Govori*, 166.-183.

¹⁸⁶⁸ U „Govoru o proračunu“, koji je izrekao 16. prosinca 1896. Frank je istaknuo kako su upravo on i Kumičić – nasuprot obzorašima koje je predvodio Smičiklas – presudno utjecali na formulaciju Državnopravnog programa Hrvatske sjedinjene opozicije. (*Nekoliko govora Dra. Josipa Franka, zastupnika naroda kriškog kotara izrečenih u hrvatskom Saboru za zasjedanja od 19. studenoga 1896. do 8. veljače 1897. /Po stenografskih bilježkah/*, Zagreb, 1897., 29.-30.) Istu je tezu Frank potanje elaborirao i u seriji članaka koje je 1903. objavio u *Hrvatskome pravu*, reagirajući na *Obzorov* napadaj objavljen pod naslovom „Naopaka politika“, kojim se htjelo argumentirati politiku izoliranja Čiste stranke prava u listopadu 1903. godine.

¹⁸⁶⁹ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 39.-40., 44.-45.

¹⁸⁷⁰ Tereza GANZA-ARAS, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split, 1992., 97.

¹⁸⁷¹ R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, 284.

¹⁸⁷² S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 45.-46.

¹⁸⁷³ Govor je tiskala Tiskara Antuna Scholza u Zagrebu 1893., a faksimil naslovne stranice donio je i S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 98.

¹⁸⁷⁴ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 348.-354.

¹⁸⁷⁵ E. KUMIČIĆ, „Govor u raspravi o izvanrednom proračunu (U Saboru, 19. prosinca 1894.)“, *Govori*, 143.

samostalan, da bude sretan. (...) Kad ne bi bilo toga, ništa za to; mi bismo ipak imali pravo na sve ono, na što ima pravo svaki narod po božjih i po prirodnih zakonih. (...) ...Jer samostalnost, sloboda, cjelokupnost i nezavisnost nisu obični zakoni. To su viša prava, što ih svaki narod imade od Boga. Ta prava ljudi ne mogu promijeniti. Samo za nutarnje uređenje narodnoga života može biti zakonah. Ali da jedan narod bude rob drugomu narodu, to je proti svim prirodnim i božjim zakonom.¹⁸⁷⁶

Tada još nadahnut pravaškom ideologijom, mladi je Frano Supilo kao jednu od točaka programa svoje *Crvene Hrvatske* postavio „ujedinjenje svih hrvatskih zemalja na temelju narodnog i državnog hrvatskog prava“,¹⁸⁷⁷ a 1894. je pisao kako mi Hrvati „vindiciramo Bosnu za se na temelju našeg narodnog načela, koje je tamo u većini, i na temelju povijesti.“¹⁸⁷⁸ Ponavljao je 1897. slične misli i tadašnji pristaša Čiste stranke prava Ante Tresić Pavičić, obračunavajući se sa Stjepanom Radićem i njegovim praškim prijateljima: „Svaki narod od Boga stvoren, ako hoće, imade pravo na svoju samostalnost, na svoju državu. On imade to pravo ako i nema ikakvoga historičnoga prava. Dosta je njegova svijest da je narod, i njegova slobodna volja, kojom hoće da se uredi kao država. (...) Hrvatsko historično i prirodno pravo ne samo dakle da se ne kose, nego se pojačavaju i nadopunjuju.“¹⁸⁷⁹

A da se je u pravaškim redovima narodnome načelu posvećivala znatna pozornost, potvrđuje i sustavna politika pridobivanja bosansko-hercegovačkih muslimana za hrvatsku narodnu i državnu misao. U korijenu tog nastojanja nije bio samo romantični historicizam, nego i svijest o tome da je hrvatstvo etnički i konfesionalno izmiješanih zemalja kao što su Hercegovina i Bosna moguće osigurati samo na temelju narodnog načela: hrvatsku većinu u BiH sami katolici ne mogu postići. Zato je, primjerice, don Ivo Prodan u *Katoličkoj Dalmaciji* 1889. godine isticao kako Srbi uzalud negiraju „poviestne i pravne stupove glede Bosne“ te se pozivaju „jedino na etnografiju“, kad i etnografski razlozi govore da Bosna ima pripadati Hrvatskoj.¹⁸⁸⁰ Tadašnji je pravaš Supilo bio 1894. uvjeren kako su i bosansko-hercegovački muslimani Hrvati (ili bar ni u kojem slučaju ne žele pod Srbiju), pa mi Hrvati „vindiciramo Bosnu za se na temelju našeg narodnog načela, koje je tamo u većini, i na temelju povijesti.“¹⁸⁸¹

Prema tome, za dodir s učenjem o prirodnome pravu i za „otvaranje očiju“ u tom smislu, nije hrvatskoj mladeži bio potreban tek odlazak u Prag i dodir s Masarykovim idejama, kao što sugeriraju neki autori.¹⁸⁸² No, napuštanje hrvatskoga državnog prava bilo je potrebno onomu

¹⁸⁷⁶ ISTI, „Govor u proračunskoj raspravi za godinu 1895. (U Saboru, 11. siječnja 1895.)“, *Govori*, 159.-160.

¹⁸⁷⁷ F. SUPILO, „Program“, *Crvena Hrvatska*, 1/1891, br. 1, 7. II. 1891., u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 101.

¹⁸⁷⁸ ISTI, „Bosansko pitanje“, *Crvena Hrvatska*, 4/1894, br. 42, 20. X. 1894., u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 177.

¹⁸⁷⁹ A. TRESIĆ PAVIČIĆ, „Rane otačbine. Jedan dio mladosti ne shvaća budućnost Hrvatske (Hrvatsko državno pravo i Srbsko-hrvatsko pitanje“, *Novi viek*, 1/1897., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 294., 320.

¹⁸⁸⁰ I. PRODAN, *La secchia rapita ili: Obračun između Srba i Hrvata*, Zadar, 1889., 8.-9.

¹⁸⁸¹ F. SUPILO, „Bosansko pitanje“, *Crvena Hrvatska*, 4/1894, br. 42, 20. X. 1894., u: *Frano Supilo: Izabrani politički spisi*. Izbor i uvodna studija I. Petrinović, Zagreb, 2000., 111.-113.

¹⁸⁸² U tom smislu piše npr. J. ŠIDAK, „Prilog razvoju jugoslavenske ideje do g. 1914.“, 33. ili I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 99. Na istome mjestu (str. 94.-95.) Banac zastupa stajalište da je i jugoslavenstvo biskupa Strossmayera i kanonika Račkog bilo Srbima neprihvatljivo ponajprije zbog toga što je ono inkorporiralo

njezinu dijelu koji je htio zastupati slavensku uzajamnost, u prvom redu hrvatsko-srpsku slogu, a često i tzv. hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo. To je razlog koji je u jugoslavenskoj, pa i postjugoslavenskoj historiografiji opravdavao sve moguće nedostatke tog zaokreta, pa nije rijedak slučaj da su ta naknadna historiografska opravdanja karikaturalna, ponekad i smiješna.¹⁸⁸³ Može se, doduše, držati vjerojatnim kako je većina zagovornika i pristaša tih novih koncepcija intimno bila uvjerena da djeluje u interesu hrvatskog naroda – a istu je frazu, uostalom, ponavljala i većina pristaša mađaronske Narodne stranke! – pa im vjerojatno nije padala na um čak ni ona biblijska da je i put u pakao popločan dobrim nakanama. Iako pritom treba istaknuti da ni pojam hrvatsko-srpske sloge nije kod svih pripadnika toga kruga značio isto, nepobitno je da je rezultat te politike bio posve očit: on je i pod jugoslavenskim nazivom značio širenje srpske nacionalne i državne misli u hrvatskim zemljama.

Sva upozorenja u tom smjeru pristaše ideje hrvatsko-srpske sloge ili tzv. narodnog jedinstva otklanjali su bez oklijevanja. U prvome broju *Hrvatske misli* uredništvo je istaknulo kako priznaje hrvatsko državno pravo, ali budući da bi od njega bilo koristi samo onda kad bi Hrvati bili jači od Mađara, časopis i njegovi pokretači stoje „samo na temelju narodnoga načela, narodne svijesti, *narodne snage* [ist. u izv.]“. To osobito vrijedi u svjetlu činjenice da hrvatsko državno pravo, „ni historijsko ni pozitivno“ ne obuhvaća Istru i Hrvate preko Drave, a pogotovo ne obuhvaća Slovence, „da ne spominjemo opreka, što ih baš to pravo izazivlje sa Srbima“, nakon čega slijedi zapravo besmislena konkluzija: „hrvatsko se državno pravo kosi s hrvatskim narodnim pravom“.¹⁸⁸⁴ Dva mjeseca kasnije, u ožujku 1897. godine, Vice Iljadica Grbešić je držao potrebnim u istome časopisu objasniti razloge napuštanja hrvatskoga državnog prava, naglašavajući da ono, za razliku od „narodnog prava“, ne vodi slozi Hrvata i Srba.¹⁸⁸⁵

Tada još uvjeren da „mi pogibeljnijeg neprijatelja od srbstva nemamo“, i da je „sve (...) kod nas i kod Srba različito osim jezika“, Ante Tresić Pavičić je reagirao u svojim „Ranama otačbine“ u splitskome *Novom vieku*, predbacujući Radiću i njegovim pristašama što promiču otrovne ideje: „Prva je: treba se odreći hrvatskoga državnoga prava, da postignemo slogu i

povijesno hrvatsko državno pravo i polazilo od premise o hrvatskome „političkom narodu“ u zemljama hrvatskoga državnog prava.

¹⁸⁸³ Spominjući Masarykovo držanje spram politike Mladočeha, R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 44., 47. ističe: „Primjenjujući te poglede na hrvatsku političku stvarnost, 'Pražani' će odbaciti državno pravo, što je bilo pozitivno, već zbog hrvatsko-srpskih odnosa. Oni će se uputiti oportunističkim stazama borbene, ali umjerene opozicije.“ I onda slijedi autorova ocjena te nove orijentacije: „Bila je oportunistička, ali u pozitivnijem smislu, iako se nije izjasnila ne samo o Monarhiji nego ni o dualizmu kao preživjelim tvorevinama.“ Nije se držalo potrebnim kazati, s kojih je motrišta i iz čije perspektive to odbacivanje bilo „pozitivno“, a taj oportunizam „pozitivniji“. Ni J. ŠIDAK, „Hrvatsko pitanje u Habsburškoj Monarhiji“, 33. nije držao potrebnim obrazlagati zašto bi „nacionalno jedinstvo Hrvata i Srba“ kao konzekvenca prihvaćanja prirodopravne ideje bilo „jedini mogući temelj pozitivne nacionalne politike“. Formulacija je govorila sama za sebe: pozitivno je ono što legitimira jugoslavenstvo, negativno je ono što ga dovodi u pitanje. Kasnije ćemo vidjeti da će J. Šidak i M. Gross ponavljati navlas jednake fraze o „pozitivnosti“ politike *novoga kursa* te političke strategije i taktike Hrvatsko-srpske koalicije. Karakteristično je, međutim, da je baš tu i takvu, a ne neku drugu i drugačiju „pozitivnost“ realističke (naprednjačke) politike isticao i hvalio jedan od prvaka ORJUNA-e, protofašističke organizacije jugoslavenskih nacionalista, Niko Bartulović. Usp. N. BARTULOVIĆ, *Od Revolucionarne omladine do Orjune. Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*, Split, 1925., 9.

¹⁸⁸⁴ „Da se razumijemo“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 1, Prag, 10. I. 1897., 26.-29.

¹⁸⁸⁵ V. ILJADICA GRBEŠIĆ, „Slobodan glas“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 3, Prag, 10. III. 1897., 91.-94.

jedinstvo sa Srbima; Srbi bo i Hrvati jedan su narod, i po tome moraju imati jednu državu. Mjesto da Bosna bude kamen smutnje između Srba i Hrvata, ona mora biti uporište sa kojega će se Srbi i Hrvati sbratiti i sjediniti. Druga je: ne valja proučavati povjest, jer će biti uzrokom razmirica i prepiraka, a najmanje pozivati se na hrvatsko historično pravo, koje je kamen smutnje; nego valja gledati samo na sadašnjost i na budućnost. Treća je: starčevićanska ideja o hrvatskoj državi preuzka je i natražnjačka, za to treba da stvorimo južnoslavensku srbsko-hrvatsku državu (g. Radić i ako je pravdoljubiv zaboravlja Slovence, kao obično svi ti pijoniri velikosrbske ideje) pošto su Srbi i Hrvati jedan narod, jer imaju jedan jezik.“¹⁸⁸⁶

No, daljnji, puno radikalniji korak u smjeru odbacivanja državnoga prava, u almanahu *Narodna misao* poduzeo je 1897. Danilo Dimović.¹⁸⁸⁷ Za nj je historijsko državno pravo u biti „sredstvo u rukama naših protivnika na uništenje prirodne težnje za jedinstvom i potpunom slobodom.“ Svi „naši“ politički pokreti do sada su bili partikularistički, nikad se nisu protezali izvan politički ograničena područja, a historijsko državno pravo „ne involvira u sebi sve potrebe i težnje narodne i [...] ne živi u svijesti narodnoj.“ Ono je zastarjelo i zapravo je fikcija koja se ne može provesti; to jest puška, ali – prazna. Nasuprot tome – ističe Dimović – stoji prirodno pravo, koje svjedoči o snazi i svijesti naroda, ono sadrži „intenciju za naprednim pokretima“, ono pokreće narod u borbi za ostvarenje prava. O njegovoj snazi govori oslobođenje balkanskih zemalja od turskoga jarma kao i ujedinjenje Njemačke i Italije. Dimović se je napokon okomio i na pravašku tezu o jednakosti povijesnoga i prirodnoga prava: pogrješna je tvrdnja da je „kod nas“ prirodno pravo sukladno historijskome državnom pravu, jer potonje „ne obuhvaća čitav narod“, pa ga zato treba prepustiti „arheologiji“, a ne politici. U politici se treba osloniti na prirodno pravo i na tom osloncu krenuti „u borbu za ostvarenje veličajne misli, kojoj je izvor u prirodnom pravu naroda!“¹⁸⁸⁸

Politiku koja se bazira na odricanju od državnoga prava Stjepanu je Radiću i tome praškom listu, kao što smo vidjeli, najvjerojatnije sredinom 1897. godine predbacio čak i Milivoj Dežman, podsjećajući na to da je na hrvatskome državnom pravu potrebno i dalje inzistirati bar iz taktičkih razloga.¹⁸⁸⁹ I Dežman je, naime, bio svjestan da je ono iznimno djelotvorno sredstvo agitacije u širim narodnim slojevima. A da nisu samo starčevićanci isticali važnost hrvatskoga državnog prava, rječito ilustrira i činjenica da je još Ivan Kukuljević argumentirao hrvatsko državno pravo nasuprot mađarskim pretenzijama u knjižici koja je objavljena 1871. u Beču, pa u drugome izdanju 1883. u Zagrebu (*Die legitimen und historischen Rechte Croatiens und der Ausgleich mit Ungarn*), ili da je zagrebački sveučilišni profesor, pravnik i političar Josip Pliverić (1847.-1907.), saborski zastupnik iz redova Narodne stranke, 1900. objavio dvosveščanu

¹⁸⁸⁶ A. TRESIĆ PAVIČIĆ, „Rane otačbine. Jedan dio mladosti ne shvaća budućnost Hrvatske (Hrvatsko državno pravo i Srbsko-hrvatsko pitanje“, *Novi viek*, 1/1897., u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. VII., 257., 278., 289.

¹⁸⁸⁷ Danilo Dimović (Brod na Savi, 1876. – Zagreb, 1950.), odvjetnik, publicist i političar. Bio član bosansko-hercegovačkog Sabora i pokretač lista *Istina*. U Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba 1918. bio jedan od predstavnika BiH, a iste godine u Narodnoj vladi za BiH postao je povjerenikom za pravosuđe.

¹⁸⁸⁸ D. DIMOVIĆ, „Historijsko državno pravo“, *Narodna misao*, Zagreb, 1897., 227.-233.

¹⁸⁸⁹ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 167, str. 280.-283.

raspravu pod naslovom *Hrvatsko-ugarsko državno pravo*. Bila je ona u prvom redu motivirana tekstovima bečkoga sveučilišnog profesora Georga Jellineka (1851.-1911.) koji je nastojao dokazati da je Hrvatska u pravnom pogledu tek pokrajina unitarne ugarske države.¹⁸⁹⁰

Na Pliverićevo su pisanje nesumnjivo utjecale i tadašnje rasprave u javnosti, koje su poticali koliko naprednjaci, toliko i srpski samostalci, poglavito u *Srbobranu* koji je prednjačio u izrugivanju i obezvrjeđivanju hrvatskoga državnog prava. Iako je i ta podudarnost između mađarskih i srpskih stajališta o hrvatskome državnom pravu silila na oprez, opće su prilike pogodovale novome smjeru tog dijela hrvatske politike. Relativni uspjeh oporbe na izborima za hrvatski Sabor 1897. ogledao se je ne samo u činjenici da je udružena obzoraško-domovinaška opozicija istaknula kandidate u 39, a Čista stranka prava u 16 izbornih kotara, nego i u osvojenim mandatima. Unatoč režimskome nasilju i kasnijim manipulacijama izbornim rezultatima te njihovim poništenjem u nekoliko izbornih kotara (a u dva izbori nisu ni održani zbog nemira), koalicija obzoraša i domovinaša osvojila je znatan broj mandata, pa je nakon ponovljenih izbora u nekim kotarima Sabor bio sastavljen od 26 oporbenih i 61 vladina zastupnika te 38 virilista. Od oporbenih su zastupnika samo dvojica pripadali Čistoj stranci prava.¹⁸⁹¹

Iako se je taj rezultat u svjetlu izbornoga nasilja mogao smatrati solidnim, to ipak nije moglo prikriti objektivno duboku krizu hrvatskoga političkoga života. Ta je kriza, kao što je istaknuto, bila praćena i teškim gospodarskim prilikama koje su posebno u primorskim područjima dovele do masovnog iseljavanja i osiromašenja pučanstva. Društvene su promjene pratili i ideološki sukobi diljem Europe. Osobito snažan bio je filozofsko-teološki sukob kršćanstva, ponajprije katolištva, s liberalizmom koji je – za razliku od kršćanstva – propovijedao moralni relativizam, uzimajući kao mjeru čovjeka i njegovo shvaćanje morala umjesto apsolutne i vječne istine koja počiva u temelju monoteističkih religija uopće. Papa Lav XIII., koji je od samoga početka svog 25-godišnjeg pontifikata (1878.-1903.) pokazivao odlučnost da se odredi prema društvenim fenomenima koji su utjecali na život ljudi i položaj Crkve, od kapitalizma i komunizma do liberalizma i slobodnoga zidarstva,¹⁸⁹² objavio je 1891. encikliku *Rerum novarum*, koja je položila temelje modernoga katoličkoga socijalnog nauka te je – iako nije bila prvi pontifikalni dokument koji se je time bavio – zadugo ostala jednim od najvažnijih crkvenih dokumenata u 19. i 20. stoljeću.¹⁸⁹³ Ta je enciklika, međutim, dinamizirala i društveni i politički angažman crkvene hijerarhije te potaknula organiziranje onoga što će uskoro i u hrvatskim zemljama postati poznato pod imenom katolički pokret.

Osobito intenzivno je taj poticaj doživljen u Njemačkoj, gdje je od ranije postojala dosta moćna i utjecajna katolička Njemačka stranka centra (*Deutsche Zentrumspartei* odnosno,

¹⁸⁹⁰ Koju godinu kasnije, državnompravnoj će se problematici sustavno posvetiti i neki drugi hrvatski pisci, ujedno istaknuti političari, poput Frana Milobara i Nikole Tomašića.

¹⁸⁹¹ Opš. S. MATKOVIĆ, „Izbori za Hrvatski sabor 1897.: Afirmacija Khuenove autokracije“, ČSP, 29/1997., br. 3, 469.-489.; ISTI, *Čista stranka prava*, 88.-93. Usp. R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 56.-62.

¹⁸⁹² Najvažnije njegove enciklike bile su *Quod apostolici muneris* (1878.), *Humanum genus* (1884.) i *Arcanum illud* (1880.).

¹⁸⁹³ Hrvatski prijevod enciklike v. u *Sto godina katoličkoga socijalnog nauka. Socijalni dokumenti crkve*. Uredio i uvod napisao Marijan Valković, Zagreb, 1991., 1.-30.

skraćeno, *Zentrum*), a potom i u Francuskoj i u Austriji. U Austriji je na snazi bio konkordat iz 1855. koji je Katoličkoj crkvi davao vrlo široko područje djelovanja i utjecaja: bračno i ženidbeno pravo bilo je strogo konfesionalno, Crkva je nadzirala javno školstvo, papa je ponovno dobio široke ovlasti pri imenovanju biskupa, a svećenstvo je u velikoj mjeri izuzeto od primjene svjetovnoga zakonodavstva. Već uvođenjem ustava (1860.), konkordat je 1861. u odnosu na užu Ugarsku stavljen izvan snage. Konfesionalnim zakonima iz 1868. taj je konkordat i u odnosu na Austriju pretrpio prvu seriju ozbiljnih ograničenja,¹⁸⁹⁴ koja su iduće godine još i proširena. Nakon što je 1870. proglašena dogma o papinu primatu i nepogrješivosti kad naučava *ex cathedra*, austrijska ga je strana proglasila nevažećim, a 1874. godine konkordat iz 1855. i formalno je stavljen izvan snage.¹⁸⁹⁵ To sustavno vladino kršenje i jednostrano potkapanje konkordata rađalo je nezadovoljstvom Crkve i uvelike spontanom organiziranjem katolika. Već 1871. u Austriji ima 299 katoličkih organizacija,¹⁸⁹⁶ a taj pokret će se iz Austrije postupno prelijevati u slovenske pokrajine u kojima prve katoličke organizacije nastaju već sedamdesetih godina 19. stoljeća, a preko njih i u hrvatske zemlje.¹⁸⁹⁷

Uz općeuropske filozofske, sociološke, prirodnoznanstvene, tehnološke, književno-umjetničke i druge poticaje,¹⁸⁹⁸ daljnji važan čimbenik u tom prestrojavanju snaga na hrvatskoj političkoj pozornici bila je nakana i mađarske vlade u posljednjem desetljeću 19. stoljeća, da reformira bračno i obiteljsko zakonodavstvo, ograniči ulogu Crkve u školstvu i dodatno sekularizira društvo uvođenjem građanskih matrica i načela slobode vjeroispovijedanja te ravnopravnosti vjera i vjerskih zajednica, uključujući i židovske. Bio je to, dakle, dio općega trenda u Europi, a kao jedna od njegovih posljedica bilo je osnivanje ugarske Katoličke narodne stranke 1894. godine. Na te i slične pojave reagirao je i papa Lav XIII. svojom enciklikom *Militantis Ecclesiae* od 1. kolovoza 1897. godine. Iako je ona formalno bila upućena austrijskome, njemačkome i švicarskom episkopatu, papinske misli o odnosu vjere i znanosti te o ulozi Crkve u odgoju mladih i u kulturnome životu, nikako nisu mogle biti svedene samo na te zemlje, nego su u čitavu katoličkom svijetu shvaćene kao snažan poticaj.¹⁸⁹⁹ Tako je bilo i u banskoj Hrvatskoj, u kojoj je proces sekularizacije započeo reformama bana Ivana Mažuranića iz 1874. godine, koje su – osloncem na austrijski model – u državnu upravu i u prosvjetni sustav unosile niz elemenata sekularne države.¹⁹⁰⁰ To je značilo i sužavanje srpske crkveno-školske

¹⁸⁹⁴ Riječ je o tri tzv. svibanjska zakona kojima je uređena crkvena bračna sudbenost, uveden državni nadzor na školstvom te su uređeni interkonfesionalni odnosi.

¹⁸⁹⁵ Napomena F. Šišića u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, III., 160.

¹⁸⁹⁶ F. ERJAVEC, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana, 1928., 5.-6. Prema: Momčilo ZEČEVIĆ, *Na istorijskoj prekretnici. Slovenci u politici jugoslovenske države 1918-1929.*, Beograd, 1985., 19.

¹⁸⁹⁷ M. ZEČEVIĆ, *Na istorijskoj prekretnici*, 18.-19.; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 59.-64.

¹⁸⁹⁸ Usp. I. MARKEŠIĆ, „Katolički pokret – europski kontekst“, u: *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, ur. Z. Matijević, Zagreb, 2002, 57.-76.

¹⁸⁹⁹ Engleski tekst enciklike dostupan je na: http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_01081897_militantis-ecclesiae_en.html

¹⁹⁰⁰ Osim opće društvene klime, tomu su objektivno pogodovale i ideološke koncepcije onih snaga koje su na političkoj, kulturnoj i gospodarskoj razini bile u snažnoj oporbi i Mažuranićevu i kasnijemu Khuenovu režimu, poput

autonomije, pa će zaoštriti hrvatsko-srpske animozitete, ali je ne manje važno bilo i sužavanje utjecaja Katoličke crkve u školstvu i prosvjeti. Novi vjetrovi u austrijskim i ugarskim pokrajinama nisu mogli zaobići Hrvatsku, iako je ona na temelju nagodbe iz 1868. uživala autonomiju u prosvjetnim, pravosudnim i bogoštovnim poslovima. No, ban Khuen i banska vlada nisu skrivali nakanu da i u Hrvatskoj poduzmu reforme slične onima u Ugarskoj, gdje je niz godina na vlasti bila Liberalna stranka. Uslijed toga je položaj Crkve u društvu bio jedna od glavnih tema agitacije za saborske izbore u proljeće 1897. godine.¹⁹⁰¹

Svi ti brojni i raznorodni čimbenici i uzroci, razumljivo, izazivali su reakciju Crkve i poticali organiziraniji nastup katoličkih krugova,¹⁹⁰² i to ne samo u BiH, gdje je Crkva zbog slabije razvijenoga građanskog sloja i malobrojnije svjetovne inteligencije, prirodni nositelj kako kulturnih, tako i političkih kretanja. O tome je jasno svjedočio niz događaja posljednjih godina 19. i na početku 20. stoljeća. Katoličke organizacije i udruge laika niču na svakom koraku, a množe se i katolički časopisi. Nadbiskup Stadler 1892. pokreće *Glasnik Srca Isusova*, 1896. *Balkan* i *Vrhbosnu*, krčki biskup Antun Mahnić 1899. osniva tiskaru i počinje objavljivati list *Pučki prijatelj*, a četiri godine kasnije početak će izlaziti tromjesečnik *Hrvatska straža*. U krugu pod utjecajem biskupa Paškala Buconjića u Mostaru je 1898. počeo izlaziti *Osvit*. Hrvatsko katoličko akademsko društvo *Hrvatska*, osnovano 1903. u Beču, u svibnju 1905. početak će objavljivati svoje glasilo pod nazivom *Luč*. U godini posvećenoj Srcu Isusovu (1900.) čak 160.000 hrvatskih mladića i djevojaka posvetilo se Srcu Isusovu u posebnoj spomenici poslanoj papi, a u hrvatskim je zemljama za svega tri mjeseca raspačano 50.000 primjeraka brošure *Slavlje hrvatske omladine na osvitu novoga stoljeća*.¹⁹⁰³ Tijekom 1900. pod vodstvom katoličkoga episkopata započele su pripreme za osnivanje Hrvatske poljodjelske banke koja je i osnovana pred sam kraj 1901. godine, ali će ipak ostati u sjeni Prve hrvatske štedionice i drugih većih novčarskih institucija.

pravaštva. Zagovaranjem višekonfesionalne koncepcije hrvatske nacije i promicanjem slobodarskih ideja odnosno ideja Francuske građanske revolucije, ono je uzgredno pridonijelo pripremanju javnosti na sekularizaciju prosvjete i uopće društvenoga i političkog života.

¹⁹⁰¹ S. MATKOVIĆ, „Izbori za Hrvatski sabor 1897.“, 478.-479.

¹⁹⁰² O nastanku i posljedicama Hrvatskoga katoličkog pokreta v. J. KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.–1918.*, Zagreb, 1994.; Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslovenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.–1929.)*, Zagreb, 1998.; ISTI, „Hrvatski katolički seniorat i politika (1912.–1919.)“, *Croatia christiana periodica*, 24/2000., br. 46, 121.-162.; ISTI, „Politička orijentacija Hrvatskoga katoličkog pokreta u posljednjim godinama postojanja Austro-Ugarske Monarhije i prvim danima stvaranja Kraljevstva SHS (1903.–1918.)“, *Društvena istraživanja*, god. 10, br. 1-2 (51-52), Zagreb, 2001.; J. KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret (1903.–1945.)*, Zagreb, 2004.; *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, ur. Z. Matijević, Zagreb, 2002.; J. KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret (1903.–1945.)*, Zagreb, 2004.; Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Zagreb, 2005.; ISTI, *Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Zagreb, 2006.; Mario STRECHA, „Sve za vjeru i domovinu! Idejna strujanja u katolicizmu u banskoj Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća“, *Croatia Christiana Periodica*, vol. 20., br. 38, Zagreb, 1996., 73.-132.; ISTI, *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897-1904)*, Zagreb, 1997.; ISTI, *'Mi smo Hrvati i katolici'. Prvi hrvatski katolički kongres*, Zagreb, 2008.; ISTI, *Katoličko pravaštvo. Politički katolicizam u u banskoj Hrvatskoj u predvečerje Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 2011. i dr.

¹⁹⁰³ Božidar NAGY, „Stota obljetnica posvete hrvatske mladeži Srcu Isusovu 1900. godine“, *ZR Hrvatski katolički pokret*, 145.-146.

Sve je to više nego rječito govorilo o iznimno živom gibanju unutar katoličkih redova u hrvatskim zemljama.

Nije se na samome prijelazu stoljeća u banskoj Hrvatskoj još uvijek ozbiljno razmišljalo o posebnoj katoličkoj stranci (iako su takve već počele nastajati u Europi, pa – kao što je spomenuto – i u Ugarskoj). Nesumnjivo je snažna tradicija narodnjaštva i pravaštva pridonijela takvom stanju, ali je nova klima poticala svjetonazorska i kulturno-politička raslojavanja, a imala je i stanovitih posljedica i u stranačko-političkom organiziranju, budući da je pripomogla stasanju socijal-demokratskih grupacija koje će uskoro prerasti u stranku, te nastanku radničkih organizacija unutar dviju frakcija stranke prava (odnosno Hrvatske radničke stranke, osnovane 1895. s dominantnim utjecajem frankovaca).¹⁹⁰⁴ To je pokazivalo da su i stare stranke, pored državnopravnih, sve veću pozornost počele posvećivati i socijalnim, pa samim time i svjetonazorskim temama. Usporedno s time je 1897. kada je osnovan Radnički klub Stranke prava, organizacija radništva domovinaške Stranke prava, kojemu je bila svrha odvući radništvo kako od frankovačke Hrvatske radničke stranke, tako i od socijal-demokrata. Taj klub će 1899. prerasti u Hrvatsku samostalnu radničku stranku, a iduće godine u Neodvisnu radničku organizaciju hrvatskog samostalnog radništva, te se od svibnja 1901. naziva Hrvatskom radničkom zajednicom. Ta se je organizacija pojavljivala i pod nazivom Kršćansko socijalna stranka, a u njoj su važnu ulogu imali Stjepan Zagorac i Grga Tuškan.¹⁹⁰⁵ Usporedno s time nastajali su i drugi oblici društvenog organiziranja, od športskih i strukovnih udruženja do intelektualnih kružoka i novih časopisa.

Iako je katoličku reakciju u hrvatskim zemljama više poticala službena politika mađarske vlade i ponašanje njezinih ekspanziona u banskoj Hrvatskoj, nije u tom kontekstu bilo nebitno ni to da su se s tim vladinim nakanama djelomično podudarali i pogledi nekih oporbenih ili nevladinih društvenih i političkih skupina, od socijaldemokrata do umjetničkih modernista. Drugim riječima, dok je među katolicima jačala svijest o potrebi organiziranog odgovora na sve izrazitije tendencije sekularizacije društva, taj pokret je na drugoj strani pogodio, između ostaloga, zbijanju redova svih onih koji su pristajali uz nove ideje i protivili se snažnijem utjecaju Crkve i svećenstva u javnome životu.

Naraštaj Mladih – čak i bez obzira na sve svoje unutarnje razlike, razrožnosti i nedosljednosti – nije sam po sebi bio dovoljno ni važan ni snažan da bi presudno oblikovao društveni zaokret, ali se njegov utjecaj nije smio zanemariti. U odnosu na „klerikalizam“ i ulogu Crkve u društvu, ti nazori Mladih – napose nazori njihova naprednjačkoga krila – jednim su se dijelom podudarali s pogledima socijaldemokrata, ali su imali druga filozofsko-sociološka uporišta i drugačije ambicije. Kao odgovor na sve te izazove, iz redova crkvene hijerarhije i iz

¹⁹⁰⁴ Opš. M. GROSS, „Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907.“, *Putovi revolucije*, 3/1965., br. 5, Zagreb, 1965., 117.-130.; ISTA, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, 210.; J. KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret*, 50.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 218.-219., 226.-241.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 367., 514.-517., 554.-555., 608.-614. i dr.

¹⁹⁰⁵ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 263.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 233.-234.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 428.-429.

teoloških krugova od druge polovice 90-ih godina posve otvoreno se najavljuje pojačan društveni i politički angažman Crkve. Ta se je najava mogla jasno iščitati iz činjenice da su se *Katolički list*, a kasnije i novopokrenuta Mahnićeva *Hrvatska straža* najjasnije, najodlučnije i najdosljednije odupirali prodoru darvinizma i ideja koje su s njime povezivali: naturalizma, liberalizma, empirizma, vulgarnoga i antropološkog materijalizma, monizma i socijalnog darvinizma i sl.¹⁹⁰⁶ Kao što ćemo vidjeti, najjasnije će o tome svjedočiti Prvi hrvatski katolički sastanak.

U tome društvenome, političkom i psihološkom okviru zbivaju se i ona već opisana osporavanja modernističkoga pokreta koja dolaze iz katoličkih krugova, a duhove polariziraju i „slučajevi“ koji povremeno izbijaju u javnost. Piše se i raspravlja o Nietzscheu i o Renanu, o Lamarcku, Darwinu i o Hackelu. Javnost je napeta i polarizirana, pa se uslijed toga objektivno rijetki i društveno marginalni slučajevi pojedinačnih vjerskih prijelaza u novinstvu pretvaraju u krupne događaje, antijudaistički ispadi u Francuskoj, Njemačkoj, Ugarskoj ili Češkoj odjekuju i u hrvatskim zemljama u kojima se također tumače kao izrazi militantnoga katolicizma, a pitanje upotrebe glagoljskoga bogoslužja ili znamenita „svetojeronimska afera“ postaju politički i društveni događaji prvoga reda.¹⁹⁰⁷ Iako je u tom događajima zapravo važniji bio svjetonazorski i kulturno-politički razdor, mnogi od njih mogli su biti prikazani i tumačeni ujedno kao dijelovi nacionalno-političke borbe. Uslijed toga su se pod zastave suprotstavljenih tabora često puta svrstavali i oni koji su svjetonazorska pitanja inače držali drugorazrednima.

Osobito krupan događaj u tim previranjima bio je Prvi hrvatski katolički sastanak, održan u Zagrebu od 3. do 5. rujna 1900. godine. Iako je po vanjskim manifestacijama podsjećao na austrijske katoličke kongrese, napose onaj drugi iz svibnja 1899. godine, on je u mnogim prikazima – ponekad čak i danas – shvaćan kao početak „klerikalne ofenzive“, pa čak i klerikalizma u Hrvatskoj.¹⁹⁰⁸ U stvarnosti se radi o događaju koji je, prema mnogim autorima koji su se bavili tom problematikom, označio formalni početak Hrvatskoga katoličkog pokreta, koji će uskoro i u vjerskome, ali i u političkome smislu presudno obilježiti djelovanje krčkoga biskupa Antuna Mahnića (1850.-1920.) te organizacije i časopisi koji će se nalaziti pod njegovim snažnim utjecajem.¹⁹⁰⁹ S druge se strane početkom stvarnoga rada na organiziranju Hrvatskoga katoličkog

¹⁹⁰⁶ Opš. J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 83.-86., 99.-101. i dr.

¹⁹⁰⁷ O svetojeronimskoj aferi v. Ratko PERIĆ, „Nadbiskup Stadler i Hrvatski zavod u Rimu“, *ZR Josip Stadler. Prilozi za proučavanje duhovnog lika prvog vrhbosanskog nadbiskupa*. Prir. Želimir Puljić, Sarajevo, 1989., 141.-172.

¹⁹⁰⁸ Tako npr., Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, 2. izd., Beograd, 1986., 8.-9. Upozoravajući na nejasnoće skopčane s pojmom „klerikalizam“, J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 135. naglašava da je pretežan dio novije hrvatske historiografije definiciju i opis klerikalizma preuzeo od liberala i slobodnog zidara Franka Potočnjaka.

¹⁹⁰⁹ Opširno su rad kongresa prikazali S. KORENIĆ, *Prvi hrvatski katolički sastanak obdržavan u Zagrebu dne 3., 4. i 5. rujna godine 1900. Uredio po želji Središnjega odbora Stjepan Korenić, tajnik Središnjega odbora*, Zagreb, 1900., J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 155.-181. i M. STRECHA, *'Mi smo Hrvati i katolici'. Prvi hrvatski katolički kongres*, 133.-430.

pokreta uzima 1903. godina odnosno godina pokretanja (tromjesečnoga) časopisa *Hrvatska straža* koji je izlazio na Krku, kasnije u Senju odnosno u Rijeci.¹⁹¹⁰

Zamisa o organiziranju Prvoga hrvatskoga katoličkog sastanka oblikovala je skupina društveno angažiranih svećenika većinom mlađe dobi. Pripremni sastanak održan je sredinom siječnja 1900. godine, kad je konstituiran Središnji odbor koji je preuzeo zadaću dobiti privolu biskupa i organizirati kongres. Tijekom idućih mjeseci taj je Središnji odbor održao više sastanaka na kojima se, ponekad i dosta žustro i s vidnim razlikama, raspravljalo o pitanjima koja se imaju obraditi na kongresu. U ožujku te godine određeni su izvjestitelji za pojedine od desetak tema koje su već ranije prihvaćene: Kosta Vojnović imao je govoriti o katoličkome životu, Aleksandar Bresztyenszky o odnosu države i crkve, Krešimir Kvaternik o karitativnim društvima, Ivan Ružić o katoličkome tisku, Juraj Vrbančić o socijalnim pitanjima, Frano Ivanišević o seoskim štednim zadrugama, Juraj Turić o odgoju, Luka Jelić o crkvenoj umjetnosti, a Jakov Čuka (Jakša Čedomil) o lijepoj književnosti.¹⁹¹¹ Neka od tih izlaganja, ali i interventi sudionika sastanka (poput višekratnog istupanja vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera) izazvali su u javnosti veliku pozornost, a u dijelu su javnosti – pa i kasnije u jugoslavenskoj historiografiji – Stadleru uglavnom neopravdano priskrbili glas jednog od borbenijih zagovornika tzv. klerikalizma odnosno poistovjećenja hrvatstva s katolištvom.¹⁹¹²

Ujedinjena obzoraško-domovinaška opozicija i njezina glasila na čelu s *Obzorom* i *Hrvatskom domovinom*, pa čak i Supilov *Novi list* u svome *prednovokursaškom* razdoblju, o Prvome hrvatskome katoličkom sastanku pisali su uglavnom afirmativno. Nasuprot tome, frankovačko *Hrvatsko pravo* o njemu je sudilo negativno, praveći iznimku tek kod nekoliko izlaganja. Frankovcima je naročito smetala afirmacija Strossmayera i *slavosrpskih* ideja, pa je u nizu članaka i sam kongres proglašen obzoraškim.¹⁹¹³ Slične kritike – ali, naravno, s drugih pozicija i s drugačijim ciljevima – dolazile su iz naprednjačkih (i, dakako, slobodnozidarskih) redova. S te strane se Crkvi i svećenstvu uopće nijekala legitimacija za miješanje u svjetovne odnose. Posebno negativne odjeke u tim krugovima imao je Čedomilov programatski govor „O lijepoj knjizi“,¹⁹¹⁴ kao i istupanja nadbiskupa Stadlera. Iako je Čedomil i sada, kao i u ranijim kritikama Mladih, bio dosta odmjeren, kontekst u kome je taj govor održan i njegovo naglašavanje povezanosti hrvatskoga i katoličkog identiteta kod protuklerikalno nadahnutih Mladih doživljeno je kao provokacija. Još drastičnija u tom smjeru bila su Stadlerova izlaganja,

¹⁹¹⁰ Z. MATIJEVIĆ, „Providencijalna politika: Hrvatski katolički pokret i politika“, *Pilar*, 7-8, 152.-153. I neki suvremenici, poput F. Supila, držali su da se o klerikalizmu u Hrvatskoj u pravome smislu riječi može govoriti tek od 1903. godine. (F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 135.)

¹⁹¹¹ Opš. o ovoj problematici, ponekad i s dijelom suprotstavljenih pozicija i s polemičkim tonovima, v. rasprave navedene u bilj. 1884, te Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 321.-420.

¹⁹¹² V. NOVAK, *Magnum crimen*, 9.-10.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 182.-202.; Juraj KOLARIĆ, „Nadbiskup Stadler i Hrvatski katolički pokret“, *ZR Josip Stadler – život i djelo*, 321.-350.

¹⁹¹³ Opš. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 119.-120. i d.

¹⁹¹⁴ Govoro je u cijelosti objavljen i u: J. ČEDOMIL, „O lijepoj knjizi“, *Prvi hrvatski katolički sastanak*, 340.-362. u: *Izabrana djela Čedomila Jakše*, sv. II., 99.-100.

koja su shvaćena kao poistovjećenje hrvatstva s katolištvom, a ta se predodžba održala i u kasnijim desetljećima.¹⁹¹⁵ Stadlerov zahtjev za priključenje BiH Hrvatskoj naišao je i na negodovanje bečkoga dvora, odakle je nadbiskup ukoren te mu je priopćeno da se ubuduće treba okaniti političkog djelovanja.¹⁹¹⁶

Nisu ti događaji, dakako, prouzročili nastanak naprednjaštva, ali su ubrzali njegovo organiziranje i bitno utjecali na njegovo oblikovanje. Prvi njegov organizacijski oblik svakako je bila Ujedinjena hrvatska i srpska akademska omladina, nastala nekoliko godina ranije na zagrebačkom sveučilištu i okupljena oko almanaha *Narodna misao*, a potom i oko istoimenoga kratkotrajnog tjednika.¹⁹¹⁷ Usporedno s njom djeluje ideološki joj vrlo srodna „praška skupina“ Mladih, čiji će se pripadnici postupno vraćati u domovinu te tu brojčano ojačati i ideološki osnažiti zagrebačku naprednjačku jezgru.¹⁹¹⁸ Naprednjačko ideološko oblikovanje, kao što će kasnije priznati *Hrvatska misao*, odvijalo se je primarno u odnosu na pravaštvo: Napredna omladina od samoga svog nastanka stoji u protimbi s pravaštvom, jer drži kako pravaštvo dovodi do pasivizacije i do sterilnosti u političkoj borbi.¹⁹¹⁹ Ideja o zasebnome stranačkom organiziranju među naprednjacima je tinjala već godinama. Već 1896. godine, kad su se pripremali za pokretanje *Hrvatske misli*, pripadnici „praške skupine“ bili su svjesni da se time možda „udara temelj novoj političkoj stranci“,¹⁹²⁰ a to je dosta jasno proizlazilo i iz njihovih prvih proglašenja i programatskih članaka. I u prvome broju časopisa koji je predstavljen kao „narodni i napredni“ – a Masarykovo *Naše doba* ocijenit će kako je program tog dijela hrvatske mladeži u Pragu „narodni, moderni i naprednjački“ – upućena je otvorena poruka: „Bude li politička zrelost od nas tražila da stvorimo novu stranku, mi se toga nećemo žacati, jer za narod nisu nesreća nove stranke, nego nove smutnje i stara zasukanost.“¹⁹²¹

I bez te otvorene izjave, nakana osnivanja nove stranke mogla se je jasno nazrijeti iz neskrivenog nezadovoljstva svim postojećim strankama te odlučnosti te omladinske struje da nešto napravi na kulturnome i političkom planu. Do daljnje faze organiziranja dijela mladeži u obliku Hrvatske napredne omladine doći će 1901. godine, nakon izbora za hrvatski Sabor.¹⁹²² Taj dio mladeži prozvao se naprednom omladinom, naprednjacima ili, po češkom uzoru, jednostavno

¹⁹¹⁵ Nasuprot tome Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 386.-387. i dr. smatra kako je takva ocjena neispravna, jer da Stadler nije poistovjećivao hrvatstvo i katolištvo, nego je katolištvo držao važnom sastavnicom hrvatskog identiteta.

¹⁹¹⁶ „Die Bewegung in Bosnien“, *Neue Freie Presse* (dalje: *NFP*), Nr. 15680, 15. IV. 1908., 2.-3.

¹⁹¹⁷ U tu grupaciju ušla je i skupina srpskih studenata koja je na zagrebačkom sveučilištu osnovala „Društvo za potpomaganje siromašnih Srba đaka“ te 1894. pokrenula časopis *Omladina*, prvi studentski časopis na Sveučilištu. Uređivao ga je Petar Belobrk. (M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 70.-71.; ISTI, *Srbi u Hrvatskoj*, 32.) Više o tom listu u: B. PRIBIĆ, „Omladina‘, list srpskih studenata na Sveučilištu Franje Josipa I u Zagrebu“, *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, knj. I., Beograd, 1989., 117.-131.

¹⁹¹⁸ M. GROSS, „Nacionalne ideje studentske omladine“, 77. drži da prvu jezgru Napredne omladine treba tražiti baš u skupini praških studenata.

¹⁹¹⁹ „Realizam i pravaštvo“, *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 22, Zagreb, 25. XI. 1902., 688.-693.

¹⁹²⁰ Tako u pismu Milana Heimerla upućenome Milivoju Dežmanu 8. XII. 1896. Usp. V. FLAKER, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, 19. Usp. D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 141.-143.

¹⁹²¹ „Da se razumijemo“, *Hrvatska misao*, 1/1897., br. 1, Prag, 10. I. 1897., 26.-29.

¹⁹²² R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 81.

– realistima.¹⁹²³ Osim borbenoga protuklerikalizma, glavna misao oko koje su se naprednjaci okupljali bila je sloga Hrvata i Srba, kod mnogih shvaćena i kao tzv. narodno jedinstvo.¹⁹²⁴ Polazeći od teze o zajedničkome jeziku, naprednjaci su držali kako su Hrvati i Srbi jedan narod, s jednom sudbinom i zajedničkom budućnošću, a zapravo ih dijeli samo različita konfesija („vjera“) odnosno, još više, različite crkve. Zato je trebalo sustavno zatirati tu razliku, kao i ono što je na njoj – prema njihovu sudu – izraslo u prethodnim desetljećima: tradicionalna hrvatska politika i stare hrvatske političke stranke.

A koliko je atribut „napredni“ u doba krize starih hrvatskih političkih stranaka bio privlačan, svjedoči i jedno pismo koje je svom bratu Stjepanu početkom rujna 1901. uputio Antun Radić, koji je dvije godine ranije umjetničke moderniste nazivao pojavom „cretinstva“. Sada se je Antun zanosio mišlju da osnuje „narodnu naprednu stranku“, koja bi zastupala sljedeće programske smjernice: „Prema 'starima' – *historijsko* promatranje: oni su za nas historija, mi idemo *napried*. (I dnevnik bi se zvao '*Napried!*'). Dalje: 1) Hrv. drž. pravo, 2) narodno [spac. u izv.] *jedinstvo juž. Slovj.*[ena], 3) Slovjentstvo, onda: borba i rad na *svim* 'poljima', i to s pomoću svih pravednih zakona, a glavno: *nar. prosvj.*[eta] i *nar. gosp.*[odarstvo] uz potreb.[nu] organizaciju. U svem pako: miran pogled u buduć.[nost], pomirljivost doma, nepomirljivost prema vani, osb.[osobito] proti nijemstvu i židovo-liberalstvu.“¹⁹²⁵

Unatoč načelnom pristajanju uz hrvatsko državno pravo, u tom je Radićevu nacrtu ideoloških uporišnih točaka nove stranke posve bjelodana kombinacija konzervativnih prosvjetnih pogleda koje je Antun Radić zastupao, s češkim, upravo Masarykovim nadahnućem. Niz tih ideja bit će koju godinu kasnije pretočen i u programske odrednice nove, Hrvatske pučke seljačke stranke, pa Matoš ne će biti u krivu kad „braću Drmačiće“, tj. Antuna, a pogotovo Stjepana Radića, uvrsti u očeve hrvatskoga naprednjaštva.¹⁹²⁶ Nije u toj ocjeni Matoš bio usamljen, a zapravo je i sam Stjepan Radić 1900. u časopisu *Slovanský přehled* u tom smislu raščlanio postojanje „triju pokreta“ u Hrvatskoj.¹⁹²⁷ Nehajev je, primjerice, držao kako je „Dežmansko-Radićevska oznaka“ zapravo „glavna u čitavom pokretu generacije mlađih“, pri čemu „Dežman bijaše središte literarne borbe za slobodu književnosti, Stjepan Radić duševni

¹⁹²³ I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 99. koristi dosta primjeren naziv: *hrvatski masarikovci*. Tako su, naime, sami sebe nazivali suradnici i pristaše *Nove Nade*.

¹⁹²⁴ Očito po uzoru na M. MARJANOVIĆA, *Hrvatski pokret*, I., 24. i d., koji je Ujedinjenoj omladini hrvatskoj i srpskoj pripisivao „jugoslavenizam“ te ujedno tvrdio kako je ta koncepcija i po svome sadržaju i po načinu na koji je nastupala „praškoj skupini“ bila strana, M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 33. drži kako je Ujedinjena omladina hrvatska i srpska zastupala unitaristička stajališta (tzv. narodno jedinstvo), dok bi hrvatski naprednjaci stajali tek na načelima hrvatsko-srpske sloge. Ne objašnjava pritom jesu li pripadnici pojedinih grupacija i sami prolazili kroz ideološko-političke mijene, i ako jesu, kad su ih i zašto prolazili.

¹⁹²⁵ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 247, str. 369.-370.

¹⁹²⁶ A. G. MATOŠ, „Saborske bilješke. Povodom Lorkovićeve govora“, *Hrvatska sloboda*, 17. V. 1910., u *Sabrana djela*, sv. XV – *Feljtoni, impresije članci (1895-1910)*, Zagreb, 1973., 244.-246.; ISTI, „Dva Drmačića“, *Hrvatska sloboda*, 17. V. 1910., u *Sabrana djela*, sv. XIV – *Polemike (1909-1914)*, Zagreb, 1973., 82.-84.

¹⁹²⁷ Lj. RACKO, „Pokret hrvatske moderne u historiografiji“, 1.-3. i d.

otac moderne političke generacije, iz koje se je rodila hrvatsko-srbska koalicija i sav realistički pravac praške 'Narodne' [sic!] i zagrebačke 'Hrvatske Misli'".¹⁹²⁸

No, poticaji su bili mnogostruki, a okolnosti više nego povoljne. Prema Marjanoviću, „mlada generacija svih grupa stala se godine 1901. okupljati u zajednički pokret širih razmjera, ne samo književni, nego i napredno-kulturni i narodno-politički.“¹⁹²⁹ Taj napredni pokret („Hrvatska napredna omladina“), ističe on, izvire iz svih inače nehomogenih skupina mladoga naraštaja,¹⁹³⁰ a karakteristično je da su njegovi pripadnici imali potrebu naglasiti kako nisu „plod tuđjih upliva, ili imitacija tuđinstva“, nego autentični izraz hrvatskih narodnih potreba.¹⁹³¹ Hrvatski dio Ujedinjene hrvatske i srpske napredne omladine koji je faktično nestao 1900. godine,¹⁹³² ipak joj daje glavni ton. Dok su njihovi srpski kolege većinom prišli Srpskoj samostalnoj stranci, u kojoj će od 1902. početi zauzimati sve važnije položaje, hrvatski pripadnici te skupine puno ranije se okupljaju u naprednjačkome pokretu. Bitni elementi njegove ideologije su „slobodoumnost“, „vjera u napredak“, „demokratizam“ i „nacionalizam“.¹⁹³³ No, makar bila bučna i vatrena, Hrvatska je napredna omladina bila slaba, malobrojna i bez osobita političkog utjecaja,¹⁹³⁴ a njezino će značenje uvećati tek kasnija jugoslavenska historiografija u potrazi za dokazima o o kontinuitetu jugoslavenske politike u Hrvata. Tomu su, naizgled paradoksalno, pridonijeli i njezini najljući protivnici, pripadnici katoličke mladeži. Oni su, s jedne strane, imali potrebu uveličavati snagu svojih protivnika, a s druge su strane mnoge svoje neistomišljenike, ne uočavajući razlike među njima, olako trpali u naprednjački koš.¹⁹³⁵

Stare, tradicionalne stranke još uvijek su u hrvatskome političkom životu imale odlučujuću ulogu, pa i onda kad to izbori provedeni po zastarjelome i nedemokratskom izbornom zakonu ne bi pokazivali. U studenome 1901. održani su prijevremeni izbori za Sabor. Čista stranka prava postavila je samo četiri kandidata, dok su obzoraši i domovinaši u Udruženoj

¹⁹²⁸ M. CIHLAR NEHAJEV, „Nekrolog Milanu Ogrizoviću“, u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. VIII., *Studije i članci I.*, Zagreb, 1944., 97. Na drugome mjestu Nehajev za Stjepana Radića piše da se on od svojih praških drugova odvaja, jer je nezadovoljan „čisto političkom bazom“ pokreta, kojemu on želi dati i etički biljeg, pa uslijed toga „dolazi u sukob sa čitavom ostalom političkom frontom i osniva samostalnu stranačku organizaciju“. No, Cihlar uopće ne dvoji o tome da je Radić „prvi, koji je divinatorno uočio istu ovu današnju Jugoslaviju.“ (M. CIHLAR NEHAJEV, „Stjepan Radić“, *Jutarnji list*, 12/1923, br. 4013, 1. IV. 1923., u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. 12., 120.-121., 127.)

¹⁹²⁹ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 14. R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 81.

¹⁹³⁰ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, I., 6. Pritom, prema njegovu mišljenju, grupiranje „napredne omladine“ krajem 1901. i njezino okupljanje oko *Hrvatske misli* 1902. više i nije „produženje književnog pokreta, osim u književnoj kritici i u borbi za reformu 'Matice Hrvatske'“. Jezgra „napredne omladine“ zapravo je, prema Marjanoviću, stasala među najmlađima, onima koji su u vrijeme nastupa Mladih još bili u srednjoškolskim klupama i koje se može svrstati u zagrebačko-karlovačku skupinu kojoj je i on sam pripadao. (Isto, 6., 43.-47.)

¹⁹³¹ „Naš pokret“, *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 3, Zagreb, 1. II. 1902., 66.

¹⁹³² R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 98.

¹⁹³³ J. KRIŠTO, „'Naprednjačka' kritika katolištva“, 294.

¹⁹³⁴ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 82. navodi k tome i da „gotovo svi pripadnici Napredne omladine još su bez egzistencije [sic!]...“

¹⁹³⁵ Tako se je u *Luči* 1913. tvrdilo: „Većina univerzitetskog đaštva, a i dobar dio srednjoškolaca, bio je naprednjački, bio je antireligiozan, a ostali su bili indiferentni.“ Usp. Petar GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, Rijeka 1995., passim. Vidi i: J. KRIŠTO, „Od slavenstva do jugoslavenstva: suradnja hrvatskih i slovenskih krugova u Katoličkom pokretu“, *Pilar*, 4/2009., br. 7(1)-8(2), 112.

opoziciji kandidirali u 65 izbornih kotara. Nasuprot 75 mađaronskih zastupnika, frankovcima je pošlo za rukom potvrditi dva od ranije osvojena mandata, dok je Udružena oporba dobila njih jedanaest: domovinaši šest, obzoraši četiri, dok je jedan bio neovisan.¹⁹³⁶

Taj katastrofalni izborni poraz oporbe ne će samo ubrzati spajanje domovinaša i obzoraša, nego će se odraziti i u redovima naprednjaka. Nakon njega i nakon obilježavanja 400. obljetnice Marulićeve „Judite“ u studenome 1901. godine, koje su mnogi držali mlakim,¹⁹³⁷ naprednjacima je pošlo za rukom pobijediti na izborima za upravu *Hrvatskoga akademskog društva za podupiranje ubogih i bolesnih sveučilišnih građana na kraljevskom sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu* (HAPD). To potporno društvo nastalo je 1894. ujedinjenjem četiriju ranije postojećih studentskih potpornih udruga te su od njegova osnutka do 1901. u njemu dominirali pravaši odnosno, nakon stranačkog raskola, pristaše Čiste stranke prava. Sada, 1901. godine, naprednjaci su u HAPD-u dobili 175 glasova, dok je svim ostalim skupinama pripalo 120.¹⁹³⁸ Bio je to zapravo prvi organizirani nastup toga pokreta, a njime je u HAPD-u započelo desetogodišnje – iako ne posve neprekinuto – razdoblje dominacije naprednjaka, koji će u određenim razdobljima imati i ograničenu, potporu liberalnog dijela pravaša (pristaša mladohrvatskog pokreta) nasuprot „klerikalcima“. No, da je ta potpora frankovačke struje bila taktičke naravi ili ograničena na važna nacionalna pitanja – kao u slučaju osnivanja zajedničkoga odbora sredinom 1904. godine, koji će hrvatsku oporbu pozvati na nastavak borbe za financijsku samostalnost – jasno će pokazati činjenica da će pristaše Čiste stranke prava povremeno na Sveučilištu surađivati i s „klerikalcima“.¹⁹³⁹

Nakon tih događaja naprednjačka je mladež izradila programski apel „Poraz i slavlje“ koji su redigirali M. Marjanović i M. Cihlar Nehajev. Tiskan je u Rijeci kao brošura od 16 stranica. Povod tog sastavka je poraz oporbe na nedavnim izborima za Sabor (cjelokupna je oporba osvojila svega 14 mandata, dok je vladinovima, od kojih su 23 bili Srbi, pripalo čak 74 mjesta u Saboru!), i slavlje u povodu 400. obljetnice Marulićeve „Judite“, u kojem je sve napravljeno tako da ne urodi nikakvim praktičnim plodovima: „Obziri prema gore, nemar prema dolje. Prvo kulturno slavlje, a Zagreb spava i miruje.“ Mi mlađi, kažu autori spisa, „gledamo svu tu paradu i osjećamo, kako je užasno djelovao naš javni život na književnost. Na jednoj strani vapilo se za slobodom misli, na drugoj naglašivao patriotizam i tradicije; a u tom velikom času nije se našao nitko, da prekine okove birokratskih formalnosti i obzira prema službenoj literaturi

¹⁹³⁶ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 137.-142.; Ivo PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, sv. 2., Zagreb, 2000., 335. Nasuprot tome, i R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 80. i M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 318. tvrde da je koalicija domovinaša i obzoraša osvojila 12 mandata.

¹⁹³⁷ Danas se to obilježavanje Marulićeve obljetnice ne drži tako mlakim, kakvim su ga prikazivali ondašnji naprednjaci. Usp. Nikica KOLUMBIĆ, „Recepcija Marulićeve 'Judite' u kontekstu jubilarne 1901. godine“, *Dani hvarškoga kazališta: Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, Zagreb-Split, 2001., 123.-130

¹⁹³⁸ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 15.; M. UJEVIĆ, „Omladina na početku XX stoljeća“, 358.-359.; M. GROSS, „Studentski pokret 1875-1914“, 461.

¹⁹³⁹ M. GROSS, „Studentski pokret 1875-1914“, 461.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 192.-193.; P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 47., 48., 159.-171. i dr. U pismu Matošu od 31. X. 1907. Fran Galović će ustvrditi da mladohrvati – koji vode tešku borbu protiv slavosrba, furtimaša i drugih – ni s naprednjacima na Sveučilištu nisu sklopili nikakav kompromis, nego su ih htjeli „samo što većma izigrati i osramotiti“. (A. G. MATOŠ, *Pisma I.*, 121.)

zadnjih decenija. Rekla nam se i opet fraza, da smo bili nekoć veliki; pokazalo se, kako smo sada – mali!“ Što je dovelo do tog „debacla u našem javnom životu?“ Hrvatske stranke, napose one oporbene. Čistu stranku prava je, pišu autori, „progledao svatko, tko je preživio fazu najdjedinjastijeg šovenstva i praznog vikaštva“. Čisti pravaši očijukaju s inozemnim čimbenicima i od njih očekuju spas, a sve se je svelo na: „svana oslanjanje na Rim, iznutra formulu najnovije taktike – politički klerikalizam, spoj Crkve s narodnošću“. U tome su se složile dvije stranke: jedna koja je polazila od ilirskoga i kasnijeg liberalnog programa te Mažuranićeve vlade, i druga koja je propovijedala radikalizam kao put do ostvarenja velike Hrvatske. A narod, videći svu besplodnost te taktike, gubi vjeru u svoje vođe, pa i u svoje ideale, a svakako u vlastitu snagu. Činjenice su porazne, a prijeti nam i tuđin koji nas izjeda politički, kulturno, ekonomski i etnički. No, posljednjih su godina među mladima sazreli odgovori na „neka pitanja realnoga rada“, rodila se i razvila „ne nova politička formula, nova programna stranka, već neki napredniji, realni pokret“. Umjesto osporavanja zakonitosti Nagodbe, on će tražiti da se ona izvršava, a potom i da se promijeni. Ne misli taj pokret ni to da će se hrvatsko-srpsko pitanje riješiti pukim nepriznavanjem Srba, ali se drugačiji pristup od dosadašnjega nameće. Nije, doduše, dovoljno ponuditi jednostavnu formulu o jedinstvu ili jugoslavenstvu, ali treba težiti „ozbiljnom, realnom međusobnom upoznavanju“ i izgladivanju opreka. Taj novi pokret će se, međutim, oštro protiviti „žalosnoj komediji političkog klerikalizma“: slobodu misli i uvjerenja neka prati i sloboda vjerskog osjećaja. Ni ta pitanja, kao ni pitanje financijske samostalnosti nije moguće postići bez organizacije: ta sveopća organizacija naše narodne snage zapravo je stranka, i to ne stranka koja će bilježiti moralne pobjede, nego stranka koja će okupiti svjesne i požrtvovne pristaše koji su spremni na svestrani rad.¹⁹⁴⁰

Prema ocjeni Jaroslava Šidaka i Mirjane Gross, koji zapravo prihvaćaju sud Viktora Novaka i Milana Marjanovića, spis „Poraz i slavlje“ u biti predstavlja „cjelovito formulirani program“ (Hrvatske) napredne omladine.¹⁹⁴¹ On će, razumljivo, doživljavati modifikacije i razvitak, a kod pojedinih omladinskih skupina neki će njegovi segmenti biti shvaćani na različite načine, ali ono što taj program u bitnome obilježava, jesu, prema M. Gross, sljedeći elementi: odbacivanje dostignuća starije generacije na svim područjima; „sitni“ odnosno „realni“ rad umjesto državopravne politike; borba za demokratizaciju političkog života; područje kulturnog djelovanja po važnosti se smatra ravnopravnim s političkom borbom koja se vodi u okvirima parlamentarne demokracije; važna uloga pripada „vodećoj eliti“, tj. intelektualnome sloju koji se sustavno naobražava kako bi predvodio narod u parlamentarnoj borbi; ideja hrvatsko-srpskoga

¹⁹⁴⁰ Sažetak te brošure v. u: M. ŠICEL, *Književnost Moderne*, 41. Integralno je objavljena u: M. CIHLAR NEHAJEV, „Poraz i slavlje“, u: *Djela Milutina Nehajeva*. sv. 12., 301.-311., kao i u: M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 235.-245.

¹⁹⁴¹ V. NOVAK, *Magnum crimen*, 11.; M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 16.; J. ŠIDAK, „Hrvatsko pitanje u Habsburškoj Monarhiji“, 33.-34.; M. GROSS, „Nacionalne ideje studentske omladine“, 80.; ISTA, „Studentski pokret 1875-1914“, 459.

narodnog jedinstva obilježava samo neke elemente Napredne omladine, ali je misao hrvatsko-srpske sloge i suradnje zajednička svima.¹⁹⁴²

Drugim riječima, bez obzira na već spomenute neodređenosti pojma „naprednjaštvo“, u literaturi općenito ipak prevladava stajalište da u ključne elemente naprednjačke ideologije u hrvatskim zemljama valja svakako ubrojiti misao hrvatsko-srpske sloge i suradnje (eventualno i tzv. narodnog jedinstva) te protuklerikalizam. No, ideološki je razvitak išao znatno dalje: protuklerikalizam je dobivao obrise protuvjerskoga, a kritika svih religija koje, prema shvaćanju naprednjaka, nepovratno uzmiču pred napretkom znanosti i tehnologije, postupno se pretvarala u kritiku katolištva i katoličkoga Rima, i to u svim njegovim aspektima.¹⁹⁴³ Drugačije kazano, protuklerikalizam koji su stavili kao krilaticu na svoju zastavu, ni po čemu nije nalikovao Starčeviću protuklerikalizmu, nego se je vrlo brzo išćahurio u otvoreno protukatolištvo: naprednjaci su počeli otvoreno i žestoko napadati katolištvo kao protunarodno i anacionalno.¹⁹⁴⁴ A kao što su „klerikalci“ poistovjećivali hrvatstvo s katolištvom, tako su naprednjaci svoje protukatolištvo uskoro počeli jasno prepoznavati kao negaciju tradicionalnoga shvaćanja hrvatstva, a ponekad – iako ne uvijek i ne sasvim otvoreno – i kao negaciju svakoga hrvatstva.

Zato je zagovaranje hrvatsko-srpske sloge i jedinstva sada poprimilo novu kvalitetu. Iako su pojedinci i malobrojne intelektualne skupine u hrvatskim zemljama i ranije zastupali te ili slične ideje (u biti ideju *jugoslavenstva*), one su u doba hrvatskoga narodnoga preporoda i nakon njega primarno značile slogu na kulturnome i književnom području. No, pred kraj 19. stoljeća dobile su oblik organiziranog nastojanja da se ta sloga postigne i na političkome i državnom planu, čak i po cijenu napuštanja hrvatskoga narodnog imena odnosno uz obezvrjeđivanje motiva, simbola (pa i mitova) koji su u prethodnome razdoblju oblikovali i jačali hrvatsku narodnu svijest.¹⁹⁴⁵ Naprednjački je protuklerikalizam, dakle, imao ne samo vjersko-filozofsku, nego također i nacionalno političku dimenziju.

U toj je ideološkoj borbi hrvatstvu namijenjena pozicija reakcionarnoga, natražnog, zasukanog i nemodernog. Liberalno odgojeni i izrazito protuklerikalni (uspud često i proturječni)

¹⁹⁴² M. GROSS, „Nacionalne ideje studentske omladine“, 78.; ISTA, „Studentski pokret 1875-1914“, 459.-460. Očito je preusko shvaćanje M. Gross da ideju „hrvatskosrpskog unitarizma“ treba pripisati samo skupini Ujedinjene hrvatske i srpske akademske omladine. S obzirom na djelovanje cenzure i vjerojatni egzistencijalni oprez nemalog broja sudionika ondašnjih zbivanja, ne može se atribut „hrvatskosrpskog unitarizma“ pripisati samo i jedino onima koji su o tome eksplicitno pisali, nego ga valja proširiti i na one koji su svjesno djelovali u prilog toj koncepciji.

¹⁹⁴³ P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 68.; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 191.-192.

¹⁹⁴⁴ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 190.-191., 209.-211.; ISTI, „'Naprednjačka' kritika katolištva“, 295.-296. Razumije se da je V. NOVAK, *Magnum crimen*, 12.-13. Janušića obasuo pohvalama. U tom su pogledu dosta zanimljive bilješke o Jurislavu Janušiću, uvrštene u XII. svezak Matoševih *Sabranih djela (Dragi naši savremenici)*, str. 336.-338. Nekrologe koje su Janušiću objavili *Hrvatsko pravo*, Ivan Lorković, Milan Marjanović i Stjepan Parmačević (u *Pokretu*) te Matija (Mate) Hanžeković (u *Pokretu*), kao i nadgrobne govore, uvrstio je Krtalić u *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. X., 434.-450.

¹⁹⁴⁵ Koreći mlađu hrvatsku inteligenciju da zabacuje vlastito narodno ime i hrvatsku tradiciju, prijanjajući uz slavenstvo i hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo, J. ČEDOMIL, „1847.-1897. – Za procvat hrvatske knjige“, *Novi vijek*, III., 1898., 20.-26. u: *Izabrana djela Čedomila Jakše*, sv. II., 234. već pred kraj 19. stoljeća podsjetio je na obljetnicu uzdizanja hrvatskoga jezika na razinu „diplomatičkoga“ (1847.), primijetivši da „eno inteligencija u Hrvatskoj mukom prelazi preko pedesetgodišnjice hrvatskoga jezika, ali zato živo sudjeluje i šalje odaslanike svojih kulturnih zavoda na Vukovo slavlje u Beograd. Hrvatsko se slavlje ne slavi, a srbsko se slavlje slavi.“

modernist kao što je bio A. G. Matoš, mislio je kako je „hrvatskim naprednjacima simpatično srpstvo, jer je liberalno – jer ne poznaje klerikalizma“.¹⁹⁴⁶ Nije ta ocjena bila točna, i to ne samo zato što je u pravoslavlju državno-politička uloga (nacionalne) crkve puno naglašenija nego u (univerzalnome) katolištvu. Ona nije bila točna ni zato što se je u tom prividnome liberalizmu srpstva krio samo jedan dio jugoslavenske motivacije naprednjaka. Srpstvo im je imponiralo jer je bez njega jugoslavenstvo bilo nemoguće. U tom je smislu ilustrativna kasnije Bartulovićeva tvrdnja: „Klerikalizam srpski, u koliko i postoji, već po uskoj vezi izmegju narodnosti i religije, nije bio tako pogibeljan kao klerikalizam hrvatski, koji je vodio direktno u Beč i Rim.“¹⁹⁴⁷ No, spomenuta je Matoševa ocjena (za koju je i on sam zapravo znao da je pogriješna),¹⁹⁴⁸ ilustrativna za poimanje važnosti koju je „klerikalizam“ na razmeđu 19. i 20. stoljeća u hrvatskim zemljama imao, i za shvaćanje intelektualne pozicije i onoga dijela hrvatskoga društva koji nije simpatizirao sa srpskim ambicijama i jugoslavenskim koncepcijama, ali je pokazivao razumijevanje za neke aspekte naprednjačkih vjersko-kulturnih proglašenja i manifestacija. Kao i mnoge njegove istomišljenike, Matoša je boljela činjenica da „ti ljudi ne pojme da je starčevićanstvo evolutivna ideja, da jedan starčevićanac može biti napredan i moderan čovjek. Sudeći po svemu, oni bi htjeli hrvatstvo, pravo hrvatstvo identificirati sa svim što je reakcionarno, glupo i zaostalo.“¹⁹⁴⁹ A za razliku od naprednjaka, koji „sistematski ignoriraju uspomenu umova ko što bijaše Kumičić, A. Starčević, Kvaternik“, Matoš je nastojao i vlastitim djelom pokazati kako naprednjaštvo „nije monopolizovalo napredne misli u Hrvatskoj“ i kako starčevićanstvo „nije zasukano, kukavno, natražnjačko i nekritično.“¹⁹⁵⁰

Uz bok naprednjačkim skupinama stajali su zametci socijalističkog pokreta koji je, iako iz sasvim drugih pobuda, također zagovarao zbliženje Hrvata i Srba ili njihovo jedinstvo te je s krajnjim negodovanjem gledao na svaki društveni angažman Crkve i svećenstva, napose katoličkoga.¹⁹⁵¹ Nemala potpora dolazila je iz tradicionalnih političkih struktura: iako su joj modernistički pogledi Mladih na književnost i umjetnost i dalje bili zazorni, obzoraška jezgra će sa simpatijama pratiti to okupljanje naprednjačke omladine, prepoznajući u njoj grupaciju koja će novim snagama nastaviti staru obzorašku jugoslavensku politiku. Da bi se omogućila ta sinteza, na jedno su vrijeme stišane polemike između Mladih i Starih. Očito je u toj funkciji bio i kompromisni nastup Dežmanova *Života* 1900. godine, koji je nastojao, pa uslijed krize *Vienca* u

¹⁹⁴⁶ A. G. MATOŠ, „Katoličko obrazovanje“, *Sabrana djela*, sv. VI., 85.-86.

¹⁹⁴⁷ N. BARTULOVIĆ, *Od Revolucionarne omladine do Orjuna*, 12.

¹⁹⁴⁸ U pismu M. Ogrizoviću, Matoš je 26. VIII. 1907. pisao: „Biti Hrvat je odista grozna dužnost, olakšana samo tom okolovštinom, što je još gore – biti Srbin. (...) ...Danas je katolicizam *najljepša* vjera. Naprednjački teoci prave reklamu pravoslavlju, daleko netolerantnijem i zasukanijem. Gdje je hrv. sv. Sava? Gdje je hrvatska 'slava' /krsno ime/? Što je vlahi kod nas diglo, ako ne pravoslavni ultramontanizam i klerikalizam? Danas se koriste 'naprednim' radikalnim idejama, a dok slave sv. Savu usred Zagr. i izlaze iz koalicije zbog *radikalnog* patrijarha, nama čak Štrosmajera nabijaju na nos. Složili su se sa Sultanom u Macedoniji i Bosni, a nas kore radi Stadlera.“ (A. G. MATOŠ, *Pisma II.*, 57.)

¹⁹⁴⁹ A. G. MATOŠ, „Gore od uma“, *Sabrana djela*, sv. XIII., 98.

¹⁹⁵⁰ Usp. A. G. MATOŠ, „Jude“, *Sabrana djela*, sv. XIII., 103.-104.

¹⁹⁵¹ N. BARTULOVIĆ, *Od Revolucionarne omladine do Orjuna*, 7. piše kako je „pokret realista bio (...) odrešito antinacionalistički, obojen po malo sa socijalizmom i sa najjačim težištem u antiklerikalizmu i antitradicionalizmu.“

nemaloj mjeri i uspijevaio, dobiti suradnju kako Starih, tako i Mladih. A pred sam kraj 1901. sastalo se je uredništvo novog časopisa koji je imao izlaziti u Zagrebu pod nazivom *Hrvatska misao*, istim onim koji je za svoj časopis već ranije bila koristila „praška skupina“.¹⁹⁵² Preuzimanje naziva u biti je bilo i nasljedovanje ideja: i zagrebački će list svoju prvotnu zadaću vidjeti u širenju ideje narodnoga jedinstva, pa se zagrebačku *Hrvatsku misao* smije smatrati ako ne formalnim, a onda svakako ideološko-političkim nastavkom istoimenoga praškog lista.

Odmah potom je 3. siječnja 1902. u *Obzoru* objavljen poziv na pretplatu, a prvi dvobroj časopisa pod nazivom *Hrvatska misao. Smotra za narodno gospodarstvo, književnost i politiku* izišao je 16. siječnja 1902. godine. Kao nakladnik je bio označen S. Radić (iako on formalno nije znatnije sudjelovao u uređivanju lista), a kao glavni urednik Lav Mazzura, sin obzoraškog prvaka Šime Mazzure. No, već za par mjeseci, Radić će (na Dežmanov zahtjev), biti istisnut iz vodstva novoga lista. U listu su surađivali prvaci napredne omladine (M. Heimerl, M. Nehajev, J. Koharić, M. Marjanović, M. Dežman, V. Vilder, Lj. Babić Gjalski), a od starijeg naraštaja pridružio im se samo M. Derenčin.¹⁹⁵³ Kao svojevrсна siva eminencija i prenositelj obzoraškoga legitimiteta na naprednjake, on je u raspravi „Evolucija političkih ideja“, objavljenom u više nastavaka, nastojao prikazati povijesni razvitak hrvatske političke misli u svjetlu onoga što je proglasio svojim političkim idealom: „Za mene je ideal jedinstvo naroda hrvatskoga i srpskoga imena, jer je postulat narodnosnoga načela i zdravog razbora, pak za to prikladan da bude ostvaren unatoč današnjem mahnitaju Srba i Hrvata...“¹⁹⁵⁴

U programatskom članku prvoga dvobroja *Hrvatske misli* otvoreno se navodi kako je „raspad starih stranačkih organizacija doveo (...) prirodno do toga, da je znatan dio mladjeg naraštaja, koji se je zasitio stranačkog doktrinarstva i cjepidlačenja u politici i mlohavosti u prosvjetnom radu, a bio je voljan zbiljski sudjelovati u javnom životu, pokušao udariti temelje nečemu novomu.“ Mladi naraštaj ne odustaje od cilja koji su zacrtali stari: „sjedinenje i sloboda hrvatskog naroda“, ali želi taj cilj postići drugim sredstvima, budući da su se dosadašnja pokazala jalovima. On hoće „realan rad“ i gospodarsko jačanje kao jamstvo samostalnosti, ali ne će raspravljati o tome, ima li u Hrvatskoj Srba ili ih nema. O tome govore „zdrav razum“, narodna svijest i jedan jezik, pa „upravo zato, što mi Hrvati i Srbi (kao državljani jedne hrvatske države), živimo pod istim krovom, jedno od prvih pitanja [je] tražiti s jedne i s druge strane sporazumak i slogu, barem u radu za narodnu obranu“ [ist. u izv.].¹⁹⁵⁵

U istom je duhu pisan i niz drugih tekstova u *Hrvatskoj misli*, pa je iskusni Iso Kršnjavi s pravom ocijenio kako je *Hrvatska misao* „mladica trulog 'obzoraškog' panja.“¹⁹⁵⁶ Nije u krivu

¹⁹⁵² *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 254, str. 375.

¹⁹⁵³ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 17., 18.; J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, 303.

¹⁹⁵⁴ M. DERENČIN, „Evolucija političkih ideja“, IV., *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 10, Zagreb, 25. V. 1902., 310.

¹⁹⁵⁵ „Hrvatska misao“, *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 1-2, Zagreb, 16. I. 1902., 1.-6. Čitav članak s neznatnim pravopisnim izmjenama donesen je i u: M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 246.-249., kao i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*. Kolo II - Knjiga VIII., 380.-383. Članak nije potpisan, ali nema nikakve dvojbe o njegovu autorstvu, budući da je sačuvan i znatno kraći Radićev rukopisni koncept tog uvodnika. Usp. *Korespondencija Stjepana Radića*, I., 375.-376.

¹⁹⁵⁶ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, I., 192.

Josip Horvat kad navodi da je list zamišljen kao „ideološki časopis“, iako je nemalo pretjerivanje njegova teza da je *Hrvatska misao* imala ključnu ulogu u pripremi narodnog pokreta 1903. godine.¹⁹⁵⁷ Uzroci i povodi tog pokreta puno su dublji i slojevitiji, pa ih ni jedna puno moćnija stranka i puno utjecajniiji časopis nije mogao pokrenuti sam po sebi, iako mu je mogao u nekim aspektima dati određenu ideološko-političku boju ili ga dijelom usmjeravati. *Hrvatska misao* je, jednako kao i činjenica da je iste te 1902. godine, u Osijeku 16. studenoga počeo izlaziti list *Narodna obrana*, koji su uređivali Ivan Lorković i Većeslav Vilder,¹⁹⁵⁸ samo svjedočila o tome da se naprednjačka mladež organizira i da u tom organiziranju dobiva zdušnu potporu starih obzoraških struktura.

U organizacijskom je smislu Neodvisna narodna stranka, naime, bila na izdisaju, a ni u političkome pogledu više nije mogla privući nove pristaše: mlađi je naraštaj tražio borbeniji nastup, a i stari su se kadrovi počeli osipati. Produbljeni svjetonazorski sporovi i sve dublja socijalna podijeljenost hrvatskoga društva te organiziranje Hrvatskoga katoličkog pokreta ostavljali su sve manje prostora i onome dijelu svećenstva koje je desetljećima simpatizirao s obzorašima. Zato su započeti pregovori s vodstvom domovinaške Stranke prava, koji su 15. siječnja 1902. doveli do nominalnog spajanja tih dviju stranaka pod nazivom Hrvatska opozicija. Predsjednikom Hrvatske opozicije izabran je dr. Šandor Bresztyenszky, a tajnikom njezina saborskoga kluba Stjepan Radić, koji se je u to vrijeme žustro, ali uzaludno zalagao za to da se nova stranačka formacija nazove seljačkom strankom.¹⁹⁵⁹

Iako se ta obzoraško-domovinaška fuzija u kasnijoj jugoslavenskoj i postjugoslavenskoj historiografiji nerijetko veličala kao krupan pomak u udruživanju opozicije koji je naišao općenito odobravanje javnosti, čini se da ipak nije bilo tako i da je ta fuzija ponajviše ostala fikcijom. Krajem prosinca 1904. naprednjaci će se, naime, i nehotice narugati činjenici da i nasljednik Hrvatske opozicije, *Obzorova* Hrvatska stranka prava, postoji samo na papiru. To je za Hrvatsku opoziciju vrijedilo još puno više: punih šest mjeseci od njezina nastanka, sredinom srpnja 1902. godine Bresztyenszky i Radić su svojim pristašama i mogućim simpatizerima poslali okružnicu koja svjedoči o mršavim plodovima koji su u međuvremenu postignuti: zasad se je uspjelo pridobiti tek 117 pouzdanika za izbornu organizaciju te „do sto“ redovitih prinosnika financijske organizacije. U istoj okružnici predsjednik i tajnik ističu da se suradnja pokušava proširiti na Dalmaciju, Istru i na „ostale slavenske stranke u habsburžkoj monarhiji“,¹⁹⁶⁰ ali odziv

¹⁹⁵⁷ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 242. Tu tvrdnju nekritički prihvaća i Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb, 2005., 57.-58., koji drži da je *Hrvatska misao* potaknula i nastanak Hrvatske opozicije 15. I. 1902.

¹⁹⁵⁸ M. KOLAR, „Dr. Ivan Lorković, urednik Narodne obrane u Osijeku od 1902.-1905. Prilog za biografiju“, *Osječki zbornik*, 27/2004., 91.-220. Lorković i Vilder su radi uređivanja tog lista došli iz Zagreba, napominje J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, 303.-304. za koga je list „udario prve temelje nacionalnom pokretu u Slavoniji“. Jednako tako B. NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, 57., naziva *Narodnu obranu* „prvim hrvatskim listom u Osijeku“ nakon *Branimira*, ne spominjući njezinu jugoslavensku orijentaciju.

¹⁹⁵⁹ B. KRIZMAN, „Stjepan Radić: život – misao – djelo“, u: *Korespondencija Stjepana Radića*, I., 33., 54.-55. To jasno proizlazi i iz njegove objavljene korespondencije iz tog doba.

¹⁹⁶⁰ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 267, str. 388.

očito nije bio velik. No, pomnijivijem je promatraču bilo teško ne primijetiti da je BiH i ovdje ostala nespomenuta. Iako je nova je stranačka grupacija razmišljala o širenju utjecaja u BiH, nije pokazivala spremnost da se zbog tih zemalja konfrontira sa srpskim ambicijama.

U državnopravnom pogledu je Hrvatska opozicija ostala na „okviraškom programu“ iz 1894., ali je ujedinjenje stranaka bilo privremeno i zapravo je ostalo mrtvim slovom na papiru, budući da su organizacije obiju stranaka nastavile postojati.¹⁹⁶¹ Na njihovu stvarnom spajanju bio je intenzivno počeo raditi S. Radić, ali je on u jesen 1902. osuđen na šest mjeseci zatvora. No, izbori za Sabor, održani 6.-9. studenoga 1901. godine i velike zagrebačke protusrpske demonstracije u jesen 1902. ubrzale su proces njihova stvarnog stapanja.

Te su demonstracije bile izraz nezadovoljstva dijela hrvatske javnosti višedesetljetnom politikom koja je shvaćana kao popuštanje srpskim zahtjevima na štetu hrvatskih interesa i hrvatskoga dostojanstva. U to su se vrijeme navršavala tri desetljeća otkad je srpska politička i ekonomska elita u Dalmaciji – potaknuta političkim previranjima u BiH od 1875. do 1878. te tamošnjim oružanim ustankom – počela okretati leđa Hrvatima i njihovim zahtjevima za sjedinjenjem s banskom Hrvatskom. Bilo je u toj propagandi i otvorenih prijetnji, poput one kad je Miletićeva novosadska *Zastava* 1866. podsjetila zastupnike u hrvatskome Saboru da pri odlučivanju o zahtjevu da se narod u Trojednici nazove „hrvatsko-srpskim“, na umu imaju i vojne arsenale u Kragujevcu odnosno „šumu pušaka i topova koji će nekoć, kad dođe zeman da se potpraše, grmljavinom i rikom svojom opredjeljivati šta je srpsko, što li ime srpsko“.¹⁹⁶² Iz te je retorike jasno izbijala nada da će Austrija biti poražena u sukobu s Pruskom, što bi moglo dovesti do njezina posljedičnog raspada.

U Bosni i Hercegovini su srpski listovi, kao što ćemo vidjeti, poricali čak i postojanje Hrvata, uvredljivo ih svrstavajući u „kuferase“ i puku izmišljotinu austrijske protuslavenske politike. Usporedno s time, već dva desetljeća su srpski listovi i publikacije u banskoj Hrvatskoj, zahvaljujući zaštiti koju im je pružao režim bana Khuena, vrlo često provocirali, podcjenjivali i vrijeđali Hrvate. Nespremna izvući pouku iz demonstracija u jesen 1895. godine, uredništva tih publikacija vrlo često su se izrugivala hrvatskomu državnom pravu i Hrvatskoj, pri čemu se je – osim u podrugljivoj kontekstu – izbjegavalo spomenuti čak i hrvatsko ime. Nisu bile rijetke ni otvorene prijetnje. Jedan od najagilnijih srpskih publicista, urednik zagrebačkog *Srbobrana* Sima Lukin Lazić, držao je kako je hrvatstvo „teški bolesnik“, koji „stoljećima boluje od strašne političke bolesti i satirući samo sebe, pomamno urliče i ujeda svoje slovenske rođake“, pa mu valja „malko razladiti tjemenaču“.¹⁹⁶³ Usred Zagreba objavljivani su pamfleti u kojima se Hrvati uspoređuju s „međedima“ koje se vodi po sajmovima,¹⁹⁶⁴ oni su „nilski Hrvati“, njihovi su vladari „Krpislavi“, a u ženidbenim se ponudama pozivaju „junice“ koje se imaju javiti pod

¹⁹⁶¹ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 243.-244.

¹⁹⁶² N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, 188.

¹⁹⁶³ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 145.

¹⁹⁶⁴ Isto, 147.

šifrom „Nadobudna Hrvatica“.¹⁹⁶⁵ Hrvati nemaju ni vlastitog jezika,¹⁹⁶⁶ a čak je i običan puk toliko kivan na Srbe da ga „prvo treba izmijesiti i izgnječiti – pesnicama.“¹⁹⁶⁷

U kalendarima koje u Zagrebu objavljuje Srpska samostalna stranka, Hrvati ne postoje kao narod: ima u Hrvatskoj i Slavoniji i Srba i Nijemaca i Mađara i Čeha i Slovenaca i Slovaka i Rutena, postoje čak i „drugi narodi“ (kojima pripada 12.676 ljudi), ali – nema Hrvata.¹⁹⁶⁸ Nasuprot tome, u knjigama episkopa Nikanora Ružičića,¹⁹⁶⁹ Miloša S. Milojevića i Sime Lukina Lazića, koje su se prodavale u velikoj nakladi i bile očito omiljeno štivo u publici kojoj su namijenjene, Srbi su „najvelikomoćniji, najčuveniji, najznamenitiji i najmnogobrojniji narod“, kojemu bi se „sav svijet morao pokoriti“.¹⁹⁷⁰ I u Dalmaciji, tvrdio je *Srbobran* od 12. (24.) svibnja 1885., „s malijem izuzetkom žive sami Srbi“.¹⁹⁷¹ Polazeći s takvih polazišta i ravnajući se takvim etnografskim podacima, *Srbobran* je pozdravljao ujedinjenu i samostalnu Hrvatsku, „ali Hrvatsku u granicama Hrvatstva. Preko te granice neustupamo ni pedalj.“¹⁹⁷² Srpstvo i srpski interesi ne smiju ustuknuti, pjeva *Srbobran*: „Ruši, Srbine, sve što ti smeta, / Ruši sve ono što s tobom nije; / Il' nek te s ovog nestane sveta, / Il' tvoja slava nek se opet vije!“¹⁹⁷³

Prigodom proslave 50. obljetnice pjesničkog djelovanja Jovana Jovanovića Zmaja odnosno „Komersa ujedinjene sveučilišne omladine Srba, Hrvata i Slovenaca u počast prof. A. Sandića u Zagrebu, na pojutarje Vidovdana“, u lipnju 1899., na pozivnicama je *Hrvatsko đačko društvo Zvonimir* prekršteno u *Slavjansko opštstvo Zvonimir*, a zadarski *Srpski glas* je podrugljivo poručivao Hrvatima kako izgleda stvarni život: „Dok vi pričate o hrvatskoj teritoriji, mi ćemo Srbi živi i veseli skakati po njemu i na njemu ćemo slaviti najsrpskije slave.“¹⁹⁷⁴ Pristaše Čiste stranke prava su demonstrirale i tim povodom,¹⁹⁷⁵ ali je odlučniji odgovor na takve i slične provokacije i prijetnje koje su se uporno ponavljale, morao uslijediti prije ili kasnije. Do eksplozije je došlo u jesen 1902. godine. Par mjeseci ranije, u ljeto 1902. *Srbobran* je izvijestio o skupštini *Srpskoga akademskog društva Zora* u Beču, na kojoj je sudjelovalo više predavača, među kojima je svojim tekstom o Srbima i Hrvatima nastupio i student prava Nikola

¹⁹⁶⁵ Isto, 149.

¹⁹⁶⁶ *Srbobran* je 1891. pisao da „Hrvati od iskonu nijesu ništa drugo nego Srbi, da hrvatskog jezika nema, a da je onaj jezik kojim se Hrvati služe jezik samo – srpski“. (M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 285.)

¹⁹⁶⁷ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 154.

¹⁹⁶⁸ Isto, 160.

¹⁹⁶⁹ N. RUŽIČIĆ, *Istorija Srpske crkve*, I, Zagreb, 1893.

¹⁹⁷⁰ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 165. Usp. Sima LUKIN LAZIĆ, *Srbi u davnini* (Zagreb, 1894.); ISTI, *Kratka povjesnica Srba od postanja srpstva do danas* (Zagreb, 1894.). Zanimljivo je da se je Srpsko kulturno društvo Prosvjeta pred kraj 20. stoljeća osjetilo ponukanim objaviti jedno Lazićevo djelo, *Srbin od Srbina* (1895.), pa je fototipski pretpisak i objavljen u Zagrebu 1996. godine. Ono je svakako vrijedan doprinos reafirmaciji Lazićeve osobe i njegovih ideja u samostalnoj hrvatskoj državi.

¹⁹⁷¹ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 292.

¹⁹⁷² Isto.

¹⁹⁷³ *Srbobran*, 23. VI. (5. VII.) 1898., prema: M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 305.

¹⁹⁷⁴ Prema: M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 126.-127.

¹⁹⁷⁵ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 149.-150.

Stojanović.¹⁹⁷⁶ U raspravi koja se nakon njegova izlaganja razvila sudjelovao je i neki Podravac Karlić, očito Hrvat. On se je u cijelosti složio sa Stojanovićevim mislima. Gost skupštine, srpski etnolog Jovan Erdeljanović (1874.-1944.), kasniji sveučilišni profesor i član Srpske akademije nauka i umetnosti, pozdravio je Karličeve riječi, dodajući: „Svim onim Hrvatima, koji misle kao što misli g. Karlić ('Živio') Srbi treba i moraju pružiti ruku, ostalima pak oglasiti rat.“¹⁹⁷⁷

To otvoreno navještenje rata ipak u Zagrebu i u Hrvatskoj nije izazvalo nikakvu reakciju. Nije u prvi mah bilo reakcije ni onda kad je *Srbobran* u br. 168 i 169 od 9. i 10. kolovoza 1902. pretiskao to Stojanovićevo predavanje koje je u beogradskome *Srpskomu književnom glasniku* br. 37 od 1. kolovoza 1902. objavljeno pod naslovom „Srbi i Hrvati“, naslovivši ga puno izazovnije nego u izvorniku, riječima „Do istrage [istrjebljenja, op. T. J.] naše ili vaše“. Za razliku od uredništva *Srpskoga književnoga glasnika*, koji je zabilježio kako se sa stajalištima pisca ne slaže i ne preuzima odgovornost za njih,¹⁹⁷⁸ uredništvo *Srbobrana* nije držalo da je tom članku potrebna ikakva ograda ili komentar, budući da je i samo zastupalo slična stajališta.¹⁹⁷⁹ U tom članku Stojanović bez ikakva oklijevanja tvrdi da Hrvati nikad nisu imali „razvijene nacionalne

¹⁹⁷⁶ Dr. Nikola Stojanović rođen je 1879. ili 1880. u Mostaru. Godine 1898. upisao je pravo na bečkom Sveučilištu i primao stipendiju za siromašne studente. Mandl tvrdi, da je 1901. dobio tajnu subvenciju srpske vlade i da je skupa s Milanom Srškićem izazivao ispade srpskih studenata u bečkome „studentskom konviktu“. Kao student prava bio je predsjednikom *Srpskoga akademskog društva Zora* u Beču. Stojanović je autor predavanja koje je pod naslovom „Srbi i Hrvati“, objavljeno u beogradskom *Srpskome književnom glasniku* i bez ograde pretiskano u zagrebačkom *Srbobranu*, te je izazvalo protusrpske demonstracije u glavnome gradu Hrvatske. Na bečkome kolodvoru Stojanović 1903. kliče kralju Petru kao kralju Hrvata. Godine 1904. član je odbora Kongresa Slovenskog juga u Beogradu, a tri godine kasnije djeluje kao pouzdanik između Slovenskog juga i srpske vlade za Bosnu. Godine 1909. djeluje u Tuzli kao konfident srpske vlade. Zastupnik u bosansko-hercegovačkom Saboru. Početkom rata bježi u Srbiji, a sudbena je istraga u njegovu stanu pronašla 110.000 kruna. Kasnije je Stojanović djelovao kao član Jugoslavenskog odbora, a Mužić, čini se, prihvaća tvrdnju Dragoslava Jankovića i Zorana Nenezića, da je Stojanović bio slobodni zidar. Zemaljska vlada za BiH je 21. VI. 1917. izvijestila Zajedničko ministarstvo financija o osobi tada 38-godišnjeg Stojanovića: završio je pravo na bečkom Sveučilištu, gdje je 1903. promoviran u doktora prava. Njegovi pokušaji da dobije mjesto auskultanta odbijeni su, jer se još kao sveučilištarac pokazao politički nepodobnim. Od 1903. do 1905. radio je u Mostaru kao odvjetnički koncipijent kod odvjetnika Marinkovića i Dominika Mazzija, a krajem 1905. otišao je u Dubrovnik, gdje je radio kao koncipijent i bavio se publicističkom djelatnošću. Godine 1907. vratio se u Mostar i upisao se u popis odvjetničkih kandidata, te je kod Okružnog suda u Mostaru obavio nužnu jednogodišnju sudsku praksu. Odvjetnički je ispit položio 1909., a dvije godine kasnije, ministarskom rješidbom 1192/B. H. od 28. I. 1911. odobreno mu je odvjetničko djelovanje u Tuzli. U Srbiju je otišao malo prije sarajevskog atentata. Brojni dokazi potvrđuju, da je kao student dobivao tajnu stipendiju srpske vlade, koja ga je financijski pomagala i u kasnijem razdoblju. Tijekom Prvoga svjetskog rata bio je član Jugoslavenskog odbora, a i u ratu i nakon njega povremeno se je javljao publicističkim i memoarskim tekstovima, od kojih su neki objavljeni i u obliku brošura. Najpoznatije njegovo djelo je knjiga *Jugoslovenski odbor (članci i dokumenti)* (Izdanje „Nove Evrope“, Zagreb, 1927.). Pilar ga *Južnoslavenskom pitanju* opetovano spominje kao hrvatomrscu. Navodno je i nakon Drugoga svjetskog rata Stojanović slovio kao „stručnjak za hrvatsko pitanje“ te u tom smislu bio savjetnik predstavnicima režima. Umro je u Beogradu 1964. godine. (Leopold MANDL, *Die Habsburger und die serbische Frage. Geschichte des staatlichen Gegensatzes Serbiens zu Österreich-Ungarn*, Wien, 1918.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhovosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 687., bilj. 1393; I. MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, 187., 336.; H. KAPIDŽIĆ, „Bosna i Hercegovina za vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 6/1966., knj. VI, dok. 21, 245.-248.)

¹⁹⁷⁷ *Srbobran*, 22. VI. (5. VII.) 1902., prema: M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 241.-242.

¹⁹⁷⁸ „Srbi i Hrvati“, *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 16, Zagreb, 25. VIII. 1902., 512.

¹⁹⁷⁹ M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 241.

svesti ni shvaćanja zajednice interesa svih Hrvata¹⁹⁸⁰. Oni nemaju „posebnog jezika, ni zajednice običaja, ni čvrstog jedinstva života, ni, što je glavno, svesti o međusobnoj pripadnosti, i stoga ne mogu biti posebna narodnost“¹⁹⁸¹. Dakle, Hrvati „nisu ni pleme ni posebna narodnost“, nego su tek „večito sluga i igračka u tuđim rukama“¹⁹⁸². Oni se postupno pretapaju u Srbe i nisu čimbenik s kojima bi Srbi trebali tražiti slogu. Umjesto sloge, slijedi borba koja se „mora voditi 'do istrage naše ili vaše'. Jedna stranka mora podleći. Da će to biti Hrvati, garantuje nam njihova manjina, geografski položaj, okolnost, što žive svuda pomešani sa Srbima i proces opšte evolucije, po kome ideja Srpstva znači napredak“¹⁹⁸³.

Karakteristično je da s hrvatske strane – makar i ona povremeno pokazivala vrlo snažne oblike nesnošljivosti prema srpstvu – nikad nije bilo tako brutalnog obračuna sa suparničkom narodnom i državnom misli. Komentirajući taj Stojanovićev članak, zagrebački je *Obzor* napisao: „Ovo je jasno rečeno. Naši Srbi hoće da nas izbrišu sa lica zemlje kao narodnost...“¹⁹⁸⁴. Stjepan Radić, koji je godinama uvjeravao javnost da su Hrvati i Srbi jedan narod, priznao je u tom listu kako se Hrvatima i iz susjedne Kraljevine Srbije i iz samoga Zagreba navješćuje „bratoubilački rat na život i smrt“. Usprkos tomu što Hrvati pokazuju razumijevanje i susretljivost prema srpskim težnjama, uzvraća im se na taj način, pa nije slučajno da je grof Tisza u mađarskom parlamentu izjavio: „Za Hrvate vas ne bud strah; za njih imam ja siguran bič, Srbe!...“ Pozvao je potom Radić na bojkot srpskih trgovaca i zaključio kako je konačno shvatio da su Srbi „takav elemenat s kojim se ne da nikako, a kamoli bratski živjeti.“¹⁹⁸⁵

A malo nakon što je *Obzor* prenio Stojanovićeve riječi, u Zagrebu je od 1. do 3. rujna 1902. došlo do žestokih protusrpskih demonstracija. Prosvjednici su kamenjem napali i porazbijali srpske trgovine. Trećega rujna proglašen je prijeki sud, a dva dana kasnije obustavljeno je izlaženje *Srbobrana*. List će, s drugim uredništvom, nastaviti izlaziti sredinom prosinca 1902. pod nazivom *Novi Srbobran*. Nakon tih demonstracija stotinjak je ljudi uhićeno i osuđeno na redarstveni zatvor u trajanju od jednoga do dvanaest mjeseci, a građani Zagreba obvezani su na snošenje naknade štete. Te zagrebačke protusrpske demonstracije vrlo zorno su svjedočile o sve dubljem sukobu hrvatske i srpske nacionalne ideologije, ali i o političkom

¹⁹⁸⁰ Nikola STOJANOVIĆ, „Do istrage naše ili vaše“, u: *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, 56.-61. (57.). Članak je pretiskao i M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, 267.-272.

¹⁹⁸¹ N. STOJANOVIĆ, „Do istrage naše ili vaše“, u: *Etničko čišćenje*, 57.

¹⁹⁸² Isto, 57.-58.

¹⁹⁸³ Isto, 61.

¹⁹⁸⁴ Nav. prema: J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 246.

¹⁹⁸⁵ S. RADIĆ, „Svoj k svomu“, *Stjepan Radić: Politički spisi*, 233.-238. U istoj je knjizi, na str. 250.-274. objavljen tekst Radićeve brošure „Hrvati i Srbi“ (Zagreb, 1902.), koja je iste godine u dva izdanja izišla i na češkome u Pragu. U njoj je Radić ponovno pomirljiv prema Srbima i ponovno zastupa stajalište da su Hrvati i Srbi jedan narod s dva imena.

utjecaju frankovaca kojima se je – bez dovoljno dokaza – pripisivalo ne samo priključenje i usmjeravanje demonstracija, pa i vodeća uloga u njima, nego i njihovo organiziranje.¹⁹⁸⁶

No, razmjeri nemira, reakcija hrvatske javnosti i kasnije rasprave u novinstvu i u gradskome zastupstvu, pokazivali su da je problem puno dublji i da se ne može svesti na odnos Čiste stranke prava prema srpstvu. U mnogim je aspektima taj bunt bio spontani izraz nataloženoga nezadovoljstva protuhrvatskom politikom srpske političke elite, kao i činjenice da među Srbima u hrvatskim zemljama nije bilo praktično nijedne grupacije koja bi tu politiku osuđivala.¹⁹⁸⁷ Baš zbog svijesti o tome vrlo rijetki su bili pojedinci s hrvatske strane koji su snažnije osudili demonstracije. Možda je najdalje u tom otišla naprednjačka *Hrvatska misao* koja je osudila pisanje odnosno postupak *Srbobrana* sa Stojanovićevim člankom, a još više oporbeni zahtjev da se izlaženje tog lista zabrani, no ponajviše svađu Hrvata i Srba koja koristi samo trećima. Krajnje neobičnom logikom, list je poručivao da Hrvati moraju shvatiti kako ne mogu naprijed dok u kući imaju neprijatelja (Srbe), pa onda „moraju tražiti i naći put do sporazumka s njim.“¹⁹⁸⁸ Uredništvo nije odmah uočilo da Stojanovićev pamflet zapravo denuncira naprednjake. Tek naknadno je – vjerojatno nakon što ih je Hrvatska pozvala da se o toj optužbi očituju – uočilo da ih Stojanović hvali zbog promicanja liberalizma i demokratizma, jer time zapravo djeluju u interesu srpstva: propast klerikalizma značit će propast hrvatstva. No, umjesto odbacivanja optužaba, *Hrvatska misao* je odlučila relativizirati Stojanovićeve prijetnje, tvrdeći da su navlas iste optužbe i prijetnje Srbima upućivali, ni manje ni više, nego – Starčević i Kvaternik: „Tko je čitao Starčevića i Kvaternika, te njihove učenike, taj je mogao naći većinu onoga u njihovim spisima što se nalazi u članku 'Srbi i Hrvati', samo s tom razlikom, da je svagdje ondje, gdje je u članku ime Srbin, kod Starčevića ime Hrvat i obratno.“ I baš zato što je tako, potrebna je nova politika, politika koja će zatrpiti taj jaz i dokrajčiti međusobnu mržnju.¹⁹⁸⁹

Još prije tih demonstracija su obzoraško-domovinaški krugovi shvatili da ih razvitak političkih prilika može pregaziti. O toj bojazni svjedoči sve naglašenije korištenje vjerskih tema u političkoj propagandi, što je bilo upravljeno ne samo protiv liberalne politike mađaronske Narodne stranke i nagovještaja o uvođenju civilnoga braka te modernog uređenja međukonfesionalnih odnosa. To je ujedno bilo sredstvo diskreditiranja frankovaca kao filosemita i liberalaca, ali i način privlačenja utjecajnoga katoličkog svećenstva. Usporedno s time su kovani planovi o još tješnjem povezivanju dviju stranaka iza kojih je već bilo nekoliko godina ograničene suradnje. Zato je krajem rujna 1902. donesena načelna odluka da se Hrvatska

¹⁹⁸⁶ Od 1. do 26. rujna 1902. *Hrvatsko pravo* zaplijenjeno je 16 puta, jednom manje od Zastave. Ukupno je u tom razdoblju bilo 110 zapljena 26 novina u banskoj Hrvatskoj. („Zapljene“, *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 18, Zagreb, 25. IX. 1902., 573.)

¹⁹⁸⁷ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 150.-160.; M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 246.-250.; ISTI, „Pitanje šteta i odšteta u antisrpskim demonstracijama 1902. godine“, *ČSP*, 42/2010., br. 1, Zagreb, 2010., 179.-217. Osudom te politike ne mogu se nazvati izjave niza srpskih trgovaca tijekom demonstracija, u kojima se ograđuju od pisanja *Srbobrana*. Bilo je jasno da su te izjave posljedica izvanrednih prilika i zahtjeva da se njihove trgovine bojkotiraju.

¹⁹⁸⁸ „Žalostni pojavi“, *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 17, Zagreb, 10. IX. 1902., 513.-516.

¹⁹⁸⁹ „'Srbi i Hrvati'“, *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 17, Zagreb, 10. IX. 1902., 529.-531.

opozicija preimenuje u – Hrvatsku stranku prava.¹⁹⁹⁰ Naprednjaci su poticali takav razvitak, a ima u historiografiji shvaćanja da su mu oni presudno i pridonijeli odnosno da su bili „pokretačka snaga“ toga stapanja.¹⁹⁹¹ No, *Hrvatska misao* podrugljivo je pisala: „Kako međjutim kod nas Hrvata sve ide naopako, tako se i ovdje najprije krstilo vodom i dalo ime novorodjenčetu, a naknadno će tek kumovi ispovjediti vjerovanje i to tek onda, kad ga budu sastavili.“ Budući da je ime – program, naprednjaci su žestoko protiv pravaškoga imena, jer su protiv pravaške politike i pravaškoga shvaćanja hrvatskog pitanja, jer oni naš politički život bacaju desetljećima unatrag.¹⁹⁹²

Opće prilike pogodovala su novim trendovima u hrvatskoj politici. Godina 1903. bila je godina teške krize dualističkog ustroja Monarhije. Već tradicionalni mađarski pokret za emancipaciju od Austrije dobio je novi zamah početkom 20. stoljeća, a kad je njegovo vodstvo preuzeo Ferencz Kossuth, sin Lajosza Kossutha, taj je pokret po mnogočemu postao pokretom za neovisnost. Pod pritiskom opozicije, mađarski je parlament sada odbijao potvrditi obnovljenu financijsku nagodbu koju je Ugarska svakih deset godina sklapala s Austrijom. Usporedno s time rasplamsala se borba o proračunu, o naoružanju i mađarskome kontingentu u vojsci ako mađarski ne bude jezik zapovijedanja, o sklapanju trgovačkih ugovora itd.¹⁹⁹³ Ta serija zahtjeva bila je dio sveukupnog nastojanja mađarske političke i gospodarske elite da se položaj Ugarske u svemu izjednači s položajem Austrije, uključujući i pravo na samostalno sklapanje međunarodnih trgovačkih ugovora i pravo na osnivanje posebne nacionalne banke koja bi izdavala vlastitu monetu, što bi u nekim aspektima značilo čak i viši stupanj neovisnosti Ugarske nego kod klasične personalne unije. Te napetosti između Beča i Pešte otvarale su mogućnost da Hrvati ostvare vlastite probitke, pa će doista i idućem razdoblju, do rješenja državne krize 1906. godine odnosno sklapanja nove austro-ugarske financijske nagodbe 8. listopada 1907., hrvatska politička elita formulirati zahtjeve koji će, s jedne strane, sugerirati naslon na Mađare, a s druge strane na Beč odnosno dvor. U prvoj je fazi to dovelo do reaktualiziranja potrebe okrupnjavanja hrvatske opozicije, a onda i do oblikovanja tzv. politike novoga kursa u Dalmaciji.

U banskoj su se Hrvatskoj odvijali burni politički procesi, snažno obilježeni tim dubokim sukobom Beča i Pešte. Mađarska će oporba svojim „skupštinskim pokretom“ odnosno održavanjem mnoštva političkih skupova na temu samostalnosti Ugarske, bitno utjecati na slične manifestacije koje će uskoro uslijediti u banskoj Hrvatskoj, zemlji koja je bila pod neposrednim utjecajem ugarske politike i njezina ključnog eksponenta, bana Khuena. No, prije toga će se hrvatska oporba pokušati reorganizirati. *Obzor* i *Hrvatska* su 22. siječnja 1903. najavili kako će „eksekutivni odbor Hrvatske opozicije“ na velikoj skupštini zakazanoj za 29. siječnja 1903. u Zagrebu predložiti stapanje dviju stranaka u jedinstvenu stranku pod nazivom Hrvatska stranka

¹⁹⁹⁰ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 143.

¹⁹⁹¹ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 326.; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 190.

¹⁹⁹² „Ne razumijemo...“, *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 18, Zagreb, 25. IX. 1902., 545.-548.

¹⁹⁹³ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 157.-160. i d.

prava.¹⁹⁹⁴ To se je i dogodilo: na skupštini održanoj 29. siječnja 1903., nastala je nova grupacija pod imenom Hrvatska stranka prava. Činili su je Hrvatska opozicija (odnosno obzoraši i domovinaši) te Hrvatska napredna omladina i Hrvatska radnička zajednica, a ohrabivala je i činjenica da su skupu nazočili i brojni poznati hrvatski političari iz Dalmacije i Istre (Juraj Biankini, Ante Trumbić, Josip Smodlaka, Frano Supilo, Dinko Trinajstić i dr.). Na skupštini je usvojen program nove stranke koji se je temeljio na državnopravnome programu iz 1894. godine, a pri osnivanju je posebno naglašeno kako je posrijedi „nova stranka“, dakle, stranka „koja se nimalo ne veže na stranačke simpatije i antipatije, t. j. na stranačke tradicije bud bivše stranke prava, bud bivše neodvisne narodne stranke“ [spac. u izv.].¹⁹⁹⁵ Iako je ta ograda prividno imala ulogu napraviti distinkciju prema ranijim stranačkim odnosima i uglavnom besplodnim borbama, ona je zapravo pokazivala da pravaški elementi u novoj grupaciji uzmiču pred obzoraškima: iako je nosila pravaško ime, nova je stranka bila puno bliže tradicionalnoj obzoraškoj politici nego Starčeviću i pravaštvu.¹⁹⁹⁶ Posebno uočljivo je bilo, da u programskoj rezoluciji od 29. siječnja 1903. nije bilo govora o suradnji s hrvatskom oporbom u Dalmaciji i u Istri.¹⁹⁹⁷

Frankovci su toga bili svjesni, ali je stranačko vodstvo ocijenilo kako bi bilo neoportuno, čak i pogubno distancirati se od nove stranke ili načelno osuditi okrupnjavanje opozicije, usprkos svim prigovorima koje su upućivali svojim protivnicima. Važnu ulogu u tome imale su, naravno, i osobne razmirice i netrpeljivosti, ali još više dubinske političke razlike. Frankovci su ipak bili pozvani na siječanjsku skupštinu HSP-a u nastajanju, jer bi se u protivnome u javnosti stvorio loš dojam.¹⁹⁹⁸ Nazočne na toj skupštini u ime prisutnih brojnih predstavnika Čiste stranke prava (J. Frank, M. Starčević, M. Tkalčić itd.) pozdravio je stranački predsjednik Eugen Kumičić, koji je naglasio kako njegova stranka pozdravlja suradnju i „prihvaća predlog organizacije skupnog rada oporbe u hrvatskom saboru“, ali želi sačuvati čistoću Starčevićevih načela i organizacijsku posebnost.¹⁹⁹⁹ Time je ostavljen otvoreni put za daljnje pregovore i eventualnu suradnju, ali su naglašene i frankovačke političke rezerve. Na samoj je skupštini Trumbić izjavio kako se dalmatinska Stranka prava ne može pridružiti netom osnovanoj Hrvatskoj stranci prava, budući da ona ne okuplja sve hrvatske oporbene stranke.²⁰⁰⁰ To je bio jedan od poticaja da se nastavi s

¹⁹⁹⁴ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, I., 210.

¹⁹⁹⁵ Isto, 210.-211.

¹⁹⁹⁶ A. Radić će kasnije ustvrditi kako je ujedinjenje domovinaša s obzorašima značilo je da je ta pravaška stranka „poobzorašena i poslavosrbljena“. (A. RADIĆ, „Pravaška sloga“, *Dom*, 1911., br. 31, u: *Sabrana djela, sv. XII., Narod i Sabor. Dom 1911.-1912.*, Zagreb, 1938., 99.) Makar ni obzoraši zapravo nisu negirali hrvatsko državno pravo, u novijoj srpskoj historiografiji postoji shvaćanje da su „od 1903. godine sve hrvatske stranke (osim Čiste stranke prava) napustile (...) hrvatsko državno i istorijsko pravo, odnosno shvatanje o hrvatskom 'političkom' ili 'diplomatičkom' narodu, po kome su Srbi i ostali nehrvati 'politički' Hrvati, građani, ali ne i narod.“ (S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918-1929*, 22.)

¹⁹⁹⁷ R. LOVRENIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 155.

¹⁹⁹⁸ Trumbić je pisao kako će dalmatinski pravaši sudjelovati u radu skupštine, uz uvjet da na nju dođe i klub Čiste stranke prava odnosno njegovi izaslanici. (R. LOVRENIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 154.-155.; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, 59.)

¹⁹⁹⁹ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, I., 212.-214.

²⁰⁰⁰ Isto, 215.

procesom ujedinjenja opozicije. Sredinom ožujka 1903. *Obzor* i *Hrvatska* su usporedno donijeli vijest o pregovorima i zbližavanju Čiste stranke prava i nove Hrvatske stranke prava, u sklopu kojega bi *Hrvatska* imala prestatu izlaziti, pa bi *Hrvatsko pravo* i *Obzor* ostali glavnim pravaškim glasilima. To se i dogodilo 24. ožujka, istoga dana kad su počele burne demonstracije na zagrebačkom sveučilištu.²⁰⁰¹ Nisu one bile prve u nizu demonstracija, ali tada još nitko nije slutio da nastupaju prijelomni događaji.

Naime, u kontekstu cikličkih pregovora o obnovi financijske nagodbe, s mađarske je strane Hrvatskoj opet predbačeno da je Mađarska uzdržava. Reagirajući na to, skupina sveučilištaraca je početkom ožujka na javnoj skupštini zatražila financijsku samostalnost Hrvatske. U Zagrebu je 11. ožujka održana velika prosvjedna skupština, a potom je zaredao niz skupova na kojima je ponavljan zahtjev za financijskom samostalnošću Hrvatske, ali je istican i niz drugih zahtjeva: sloboda izbora, udruživanja i tiska, jamstva nepovredivosti građanskih sloboda, onemogućenje nastojanja da domobranstvo ima dominantno mađarski karakter itd.²⁰⁰² Na valu narodnoga nezadovoljstva pokret se je brzo širio. Režim je odgovorio brojnim uhićenjima i progonima, a različite političke stranke i grupacije pokušavale su usmjeriti pokret prema ostvarenju svojih ciljeva. Postavljanje mađarskih natpisa na zgradi uprave željeznica dovelo je do radikalizacije prosvjeda, pa u travnju izbijaju i oružani nemiri. U Zaprešiću su 11. travnja oružnici ubili tri seljaka. Te žrtve su dovele do eksplozije narodnoga bunta i vala demonstracije diljem hrvatskih zemalja. Nemiri se brzo šire sve do Istre i krajnjega juga južne Hrvatske odnosno do Boke kotorske.²⁰⁰³ Zbog oštih represivnih mjera pokret jenjava u lipnju, krajem kojega mjeseca ban Khuen i sam napušta Hrvatsku kako bi preuzeo položaj ugarskoga ministra-predsjednika, dok je banom imenovan grof Teodor Pejačević. U kolovozu, međutim, ponovno dolazi do nemira, koji će u različitim kotarima sjeverozapadne Hrvatske sporadično izbijati sve do početka ožujka 1904. godine, a posljednja velika skupština održana je u travnju 1904. u Samoboru.²⁰⁰⁴

Dok je narodni pokret govorio o tome da je zapravo postignuta duhovna i politička sloga hrvatskoga naroda u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri, srpska ga je politička elita mjesecima uglavnom pasivno promatrala, a jednako tako je na nj reagiralo i srpsko pučanstvo. Tek od jeseni

²⁰⁰¹ Isto, 216.-217.; J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, 335.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 163.-164.

²⁰⁰² Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4.*, Zagreb, 1961., 7., 11.-17. i d.

²⁰⁰³ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 252.-253.

²⁰⁰⁴ O narodnom pokretu 1903./04. opš. *Glasovi strane štampe o pokretu u Hrvatskoj godine 1903.*, Rijeka, 1903.; M. MARJANOVIĆ, *Hrvatski pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnog preporoda g. 1903.*, I/II., Dubrovnik, 1903./04.; J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, I., 7.-72.; M. GROSS, „Narodni pokret u Hrvatskoj godine 1903“, *Historijski pregled*, 1954., br. 1, 16.-22.; ISTA, „Socijalna demokracija i Narodni pokret 1903“, *Historijski zbornik*, 7/1954, br. 1-4, 33.-84.; V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4.*, Zagreb, 1961.; R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 153.-184. i d.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 163.-177.; Z. MATIJEVIĆ, S. MATKOVIĆ, Dinko ŠOKČEVIĆ, Stjepan LALJAK, „Bilo je to godine devetsto i treće...“, *ČSP*, 37/2005., br. 3, 585.-595.; A. SZABO, „Uzroci i posljedice političkih demonstracija u Hrvatskoj 1903. godine“, *ČSP*, 37/2005., br. 3, 597.-608. itd. U spomenuti tematski broj *Časopisa za suvremenu povijest* uvršten je još niz vrijednih priloga o tim zbivanjima.

1903. doći će do njihova ograničenog solidariziranja s Hrvatima,²⁰⁰⁵ ali je i tada to solidariziranje uglavnom ograničeno na krug oko Srpske samostalne stranke. No, ni tada ono nije bezuvjetno i beskonfliktno, nego je stalno praćeno i uvjetovano priznanjem srpskih traženja, koja su se tek po formi, ali ne i po sadržaju razlikovala od zahtjeva koje je srpska politička elita postavljala u Khuenovo doba. Nije došlo do supstancijalnog zaokreta srpske politike u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, nego je sazrela tek svijest da bi otvorene provokacije mogle preusmjeriti hrvatsko nezadovoljstvo prema Srbima i tako diskreditirati stvarne ciljeve. Zato će srpski samostalci odnosno Svetozar Pribićević i krug oko njega nastupati umjereno i racionalno, a *Novi Srbobran* će se naizgled bitno razlikovati od svoga preteče.

Na taj prividni zaokret utjecao je i šok koji je srpstvo doživjelo u proljeće 1903. godine: državnim udarom koji je izveden u noći 28./29. svibnja 1903. po julijanskom kalendaru, svrgnuta je dinastija Obrenović. Brutalno su ubijeni posljednji vladar iz te loze, kralj Aleksandar Obrenović, i supruga mu Draga Mašin, 12 godina starija udovica i bivša dvorska dama Aleksandrove majke, kraljice Natalije. Ubojstvo je izvršila urotnička organizacija „Crna ruka“ pod vodstvom Dragutina Dimitrijevića Apisa, oficira srpske kraljevske vojske. Ako je zločin spadao u tradicionalne metode srpske političke borbe – u kojoj su umorstva političkih protivnika i atentati na vladare bili vrlo česti – njegove su posljedice bile iznimno dalekosežne. Dolazak na vlast Petra Karađorđevića nije značio samo promjenu dinastije, nego i promjenu politike. Kratkoročno će Srbija doživjeti ograničenu međunarodnu izolaciju: Rusija i Austro-Ugarska će izraziti oštre prosvjede, a Velika Britanija i Nizozemska povući svoje poslanike. Zbog preorijentacije srpske vanjske trgovine i sklapanja trgovačkog ugovora s Bugarskom 1905., između nje i Austro-Ugarske izbit će u srpnju 1906. godine tzv. carinski rat koji će se zapravo povoljno odraziti na srpsko gospodarstvo. No, ako je izgubila na ugledu u svijetu, nova će Srbija zbog napuštanja umjerenoga austrofilskoga kursa, naglašavanja svoje slavenske i jugoslavenske orijentacije, a onda i zbog prividno demokratskoga režima – dok su u stvarnosti sve veći utjecaj na društvena kretanja imali vojska i razne tajne organizacije – imati sve više simpatizera među južnoslavenskim narodima, napose među Hrvatima.²⁰⁰⁶ Već 1904. dio će hrvatske inteligencije otvoreno slaviti Petra I. Karađorđevića, a svečanost njegove krunidbe i proslave stote obljetnice Prvoga srpskog ustanka u Beogradu će uveličati brojno izaslanstvo Društva hrvatskih književnika.

Iako se je odstupanje bana Khuena s banske dužnosti u lipnju 1903. moglo tumačiti kao uspjeh narodnoga pokreta, ti događaji ipak nisu rezultirali daljnjim okupljanjem hrvatske opozicije. Naprotiv, već u kolovozu je bilo jasno da ne će doći do ujedinjenja Čiste stranke prava s HSP-om, iako je Skupština ČSP-a 11. listopada donijela zaključak o ujedinjenju s HSP-om u jedinstvenu Hrvatsku stranku prava kojoj bi predsjednik bio Bresztyenszky, a podpredsjednik

²⁰⁰⁵ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 166., 175. Na temelju pojedinih, brižno probranih fragmenata, V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4.*, 275.-315. drži da može dokazati protivno.

²⁰⁰⁶ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 328. ocjenjuje da su promjene u Srbiji bile „osnovna pobuda“ u preokretu stajališta srpskih političara prema hrvatskoj oporbi u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji.

Kumičić.²⁰⁰⁷ No, 17. listopada 1903. godine Središnji je odbor HSP-a objavio da ne će primiti Čistu stranku prava u „jedinstvenu organizaciju“, opširno navodeći svoje razloge.²⁰⁰⁸ Ti su razlozi zapravo bili izgovor: spremnost Hrvatske stranke prava da u svoje redove primi Čistu stranku prava bila je još manja od spremnosti ČSP-a da toj fuziji pristupi. Ideološko-politički prijevori te osobne razmirice i animoziteti bili su previše snažni. Javno tvrdeći drugačije, obje su strane više vodile računa o odjeku u javnosti, nego o svojim pravim težnjama. Prividni pokušaji da se taj cilj ipak postigne, bili su osuđeni na neuspjeh, pa je Središnji odbor HSP-a 14. prosinca 1903. objavio i odluku prema kojoj *Obzor* postaje glavnim glasnikom HSP-a.²⁰⁰⁹ Tu činjenicu će pristaje Čiste stranke prava (koja je u veljači 1904. u svome *Hrvatskom pravu* priopćila kako će se ubuduće, do daljnje odluke stranačke skupštine, službeno nazivati Starčevićevom hrvatskom strankom prava), stalno potezati kao porugu u polemikama: pravaškim je glasnikom proglašen list koji je bio simbol svega onoga protiv čega se je pravaštvo desetljećima borilo. Glavna skupština Čiste stranke prava 16. srpnja 1904. potvrdila je odluku o promjeni naziva stranke,²⁰¹⁰ a odluka *Obzorova* HSP-a da odbije suradnju i ujedinjenje s frankovcima, navest će Josipa Franka da u idućem razdoblju uporište potraži na drugim stranama.²⁰¹¹

Naprednjačka je jezgra u prvoj fazi s iznimnim zanimanjem pratila preslojavanje na hrvatskoj političkoj pozornici, ali je i dalje pokazivala rezervu prema starim strankama. Na skupštini održanoj 15. siječnja 1902. godine, jedan od naprednjačkih vođa, Milivoj Dežman, bio je skupa s Marijanom Derenčinom, Šimom Mazzurom, Ivanom Banjavčićem i Franom Folnegovićem autor zaključaka, a ušao je i u izvršni („eksekutivni“) odbor nove stranke.²⁰¹² Tada naprednjačka omladina prvi put biva faktično priznata kao zasebna politička skupina,²⁰¹³ no to nije značilo da naprednjaci kao grupacija sudjeluju u toj fuziji: Hrvatska napredna omladina je pozdravila suradnju domovinaša i obzoraša zasnovanu u siječnju 1902., ali formalno nije postala članicom Hrvatske opozicije.²⁰¹⁴ Ostajući po strani, naprednjaci su mogli slobodnije kritizirati i vladu i opoziciju. I doista su sredinom 1902. uputili niz oštrijih kritika Hrvatskoj opoziciji, a bili su i među onima koji su pokušavali izvršiti i pritisak na Hrvatski kraljevinski odbor („regnikolarnu deputaciju“) koja je iznova pregovarala o obnovi financijske nagodbe.²⁰¹⁵ No, na radikalnije korake tada još nisu bili spremni. Nekoliko mjeseci kasnije opće prilike u Monarhiji i u Europi ubrzale su razvitak, a protusrpske su demonstracije iz rujna 1902. ponukale naprednjačko vodstvo na žustrije djelovanje.

²⁰⁰⁷ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, I., 220.-221.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 360.

²⁰⁰⁸ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, I., 221.-224.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 185.

²⁰⁰⁹ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, I., 225.

²⁰¹⁰ ISTI, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, II., 276.

²⁰¹¹ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 187.

²⁰¹² R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 143.

²⁰¹³ M. UJEVIĆ, „Omladina na početku XX stoljeća“, 359.

²⁰¹⁴ B. KRIZMAN, „Stjepan Radić: život – misao – djelo“, 55. Zanimljivo je da I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, 57. misli kako je tada došlo do fuzije Stranke prava i Napredne stranke (koja, međutim, kao stranka još nije ni postojala!).

²⁰¹⁵ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 143.-144.

To vodstvo je nastojalo u javnosti stišati burne prijepore i napetosti koje su izazvale demonstracije, a *Hrvatska misao* i *Narodna obrana* sustavno su promovirali misao hrvatsko-srpske sloge i suradnje, istodobno – kao što smo vidjeli – negodujući protiv zamisli da se hrvatska oporba udruži pod imenom Hrvatske stranke prava. Usporedno s time su naprednjaci zauzeli pozicije i u važnoj kulturno-političkoj tribini: uređivanje *Vienca* na godinu dana je Matica hrvatska 10. prosinca 1902. povjerila Gjalskomu i Dežmanu „po zaključku zajedn. odb. sjednice održane 5. prosinca 1902.“, sve „uz podporu 'M. H.' u iznosu od 8.000 (osam tisuća) K, i to uz posebni ugovor, koji je podpisan 10. prosinca 1902.“²⁰¹⁶ Za sam *Vienac* to je bio stanovit, iako kratkotrajan pomak nabolje. Časopis tada dobiva suvremeniju grafičku opremu, te povećan broj reprodukcija slika hrvatskih i stranih slikara, a ponovno se otvaraju vrata Mladima i novim temama.²⁰¹⁷ Naravno, to je dovelo do povećanja troškova, što je ubrzalo gašenje časopisa koji je 1903. prestao izlaziti. Važnije je, međutim, da je Dežmanovo preuzimanje *Vienca* predstavljalo svojevrsnu demonstraciju snage: uz Matičin pristanak i njezinu financijsku potporu njezin središnji list preuzeo je ključni ideolog Mladih, onaj koji je godinama bio među najoštrijim, možda i najoštrijim kritičar Matičine kulturne politike. Ako još nije značio kapitulaciju Starih, taj događaj je pokazao njihovu ranjivost, objektivnu slabost i pripravnost na uzmicanje.²⁰¹⁸ Uslijed toga će i kasniji napadaji na Maticu i njezine visoke dužnosnike, poput oštrog nasrtaja na predsjednika Gjuru Arnolda, podpredsjednika Vjekoslava Klaića i dr. biti još agresivniji.

Osokoljeni drugačijom uređivačkom politikom *Novoga Srbobrana* koji izlazi od prosinca 1903. i povremeno hvali Naprednu omladinu, a ujedno se osjećajući dovoljno jakima, naprednjaci više ne će propustiti prigodu da uzmu udjela u novoj stranci koju su, kao što je opisano, krajem siječnja 1903. formalno osnovali obzoraši i domovinaši. Naime, sudionicima sastanka koji je Hrvatska opozicija sazvala za 29. siječnja 1903., u ime Hrvatske napredne omladine i Radničke hrvatske zajednice obratili su se i Milan Heimerl odnosno Hinko Sirovatka, izjavljujući da i njihove skupine – koje u tom trenutku zapravo nisu ni postojale kao organizacije u strogome značenju te riječi – pristupaju novoj Hrvatskoj stranci prava.²⁰¹⁹ Slijedom toga su u izvršni odbor nove stranke kao predstavnici Napredne omladine ušli M. Dežman, M. Heimerl, S. Korporić i I. Lorković, a članom toga tijela postao je i H. Sirovatka.²⁰²⁰ Time su naprednjaci ostvarili krupnu pobjedu, ali je ona bila taktičke naravi. Oni su htjeli udruživanje oporbe, ali na drugi način i pod drugim imenom, svakako s naglašenim ideološkim utjecajem naprednjaka. K tome su i dalje zapravo bili osamljeni u vodstvu nove stranke, tim prije što će iz njega uskoro izići i Supilo i Stjepan Radić.²⁰²¹

²⁰¹⁶ „Izvješće tajnikovo na redovitoj glavnoj skupštini 'Matice Hrvatske' 26. srpnja 1903.“, u: A. RADIĆ, *Sabrana djela*, sv. XIV, 38.

²⁰¹⁷ I. HERGEŠIĆ, „Hrvatska moderna“, u: *Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća*, Zagreb, 1965., 59.-61.

²⁰¹⁸ M. UJEVIĆ, „Omladina na početku XX. stoljeća“, 363. drži da su predajom *Vienca* Gjalskomu i Dežmanu Stari kapitulirali pred Mladima, međutim da su Gjalski i Dežman kapitulirali (...) idejno“, jer su ostali u svezi s Maticom i njezinim stajalištima.

²⁰¹⁹ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, I., 214.

²⁰²⁰ Isto, 215.-216. Usp. M. MARJANOVIĆ: *Hrvatska moderna*, II., 18.-21.

²⁰²¹ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 154.

Iako je već nagovješćivao spremnost da krene vlastitim putem – što je napose proizlazilo iz njegovih brošura o seljaštvu i iz pisanja bratova mu *Doma* – važan položaj u novoj Hrvatskoj stranci prava dobio je i jedan od dotad najistaknutijih pripadnika Napredne omladine, Stjepan Radić. Iako s pravaštvom zapravo nije imao dodirnih točaka, nego se je politički oblikovao u obzoraškom ozračju, a pod češkim se utjecajem izgradio kao naprednjak, Radić je i u novoj stranci zadržao položaj tajnika njezina saborskoga kluba, pa je na tome mjestu ostao sve do ožujka 1904. godine, kad je zbog sukoba oko poslovanja Hrvatske poljoprivredne banke bio prisiljen na odreknuće od te dužnosti.²⁰²² Ono je u formalnome smislu bilo iznuđeno, pa je ubrzalo osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS), no do Radićeva bi novoga smjera i skorog nastanka HPSS-a nesumnjivo došlo i da toga incidenta nije bilo, što se jasno može razaznati iz njegove korespondencije i orijentacije *Doma*, lista čije je stranice većinom ispunjavao njegov brat Antun.

Zanimljivo je, međutim, da u izjavi Hrvatske napredne omladine od 29. siječnja 1903. nije bilo nikakva spomena hrvatsko-srpske sloge, a kamoli narodnog jedinstva. Ona je u cijelosti glasila: „Hrvatska napredna omladina nema posebnih stranačkih interesa, koji bi je dielili od ostale opozicije. Hrvatska napredna omladina je skupina mladje hrvatske generacije, koja smjera za reformom i preporodom čitavoga našeg narodnog života u smislu demokratskom, koja hoće promjenu metode narodne borbe, a nipošto ciljeva njezinih, programizovanih g. 1894., u koliko je tamo izražena životom i historijom opravdana ideja hrvatskog narodnog jedinstva i hrvatske državne individualnosti. Hrvatska napredna omladina, smatrajući hrvatsku stranku prava ne nastavkom koje od starih političkih stranaka, nego novom strankom, kako je to i rečeno u 4. točki rezolucije središnjega odbora, i držeći najprečom potrebom i prvim zahtjevom uspješne narodne borbe koncentraciju svih narodnih sila, koje početkom smatra novu hrvatsku stranku prava, - stupa u nju uvjerena, da će u njoj naći široko polje za realan rad oko narodne obrane i narodnih potreba u svom dosadašnjem pravcu. Napokon hrvatska napr.[edna] omladina izjavljuje, da je nepomirljiva protivnica magjaronstva, kao i svake struje ili stranke, koja zak. članak I. od g. 1868. proglašuje programom hrvatske narodne politike.“ [spac. u izv.]²⁰²³

Jednako kao i to prividno borbena protivljenje Nagodbi, tako je i ispuštanje bilo kakvog spomena Srba, hrvatsko-srpske sloge ili tzv. narodnog jedinstva bilo motivirano taktikom, kako je to uskoro priznao Marjanović u svome *Hrvatskom pokretu*, objavljenom 1904. u Dubrovniku.²⁰²⁴ U toj dvosveščanoj knjizi Marjanović nije tajio da program iz 1894. nije odgovarao shvaćanju narodnoga jedinstva koje je Napredna omladina zastupala, ali je ona na to pristala kako bi pridonijela promjeni „metode u narodnoj borbi“.²⁰²⁵ Drugim riječima, „ideal jake, slobodne,

²⁰²² J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, II., 275.; B. KRIZMAN, „Stjepan Radić: život – misao – djelo“, 56.

²⁰²³ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, I., 214.-215.

²⁰²⁴ Sličnome tomu, samo taktičkim se razlozima mogao objasniti onaj spomenuti proglas „Mlade Hrvatske“, objavljen u rujnu 1900. u karlovačkome *Svjetlu*, na koji su nasjeli mnogi, među njima i – Matoš.

²⁰²⁵ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatski pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnog preporoda g. 1903.*, II., Dubrovnik, 1904., 57.

cjelokupne hrvatske države“, za koji je sam Marjanović napisao da „stoji kao ideal sviju Hrvata izvan diskusije“,²⁰²⁶ bio je samo prvi i privremeni, ali ne i konačni cilj. Na nj je najuža naprednjačka jezgra gledala kao na etapu u ostvarenju narodnoga jedinstva i samo jednu epizodu u stvaranju jugoslavenske države.²⁰²⁷ Za srpsku je političku elitu program iz 1894. i dalje bio crvena krpa, jer – kako je pisao tadašnji *Srbobran* – on Srbima „tovari na vrat hrvatsku misao i hrvatsko, dakle tuđe državno pravo“.²⁰²⁸

I naprednjacima je ustrajanje u programu iz 1894. bilo trn u oku, a još više su im smetali makar mlaki pokušaji da se u udruženu oporbu privuku i frankovci. U skladu s time, posve je jasno da je oštrica naprednjačkih napadaja bila upravljena protiv Čiste stranke prava kao stranačke grupacije koja se ostvarenju toga naprednjačkoga cilja najzdušnije protivila. Osobitu osudu iz frankovačkih redova doživljavalo je naprednjačko simpatiziranje sa Srbima i Česima. Frankovce je zato trebalo izolirati i diskreditirati svim sredstvima, pa se to iz naprednjačkih redova dosljedno i uporno činilo, uz stalnu asistenciju Supilova *Novoga lista* koji je prema Franku i njegovim pristašama pokazivao animozitet što je povremeno poprimao i drastične, jedva shvatljive oblike. No, ni njihovi prvaci nisu ostajali dužni, iako je, primjerice, Mile Starčević u siječnju 1904. u Saboru kazao da naprednjaci, „t. zv. realisti, naduta djeca nepopravljivih obzoraških grješnika“, optužuju starčevićance za nerealnu politiku, „dok je zapravo sve ono, što oni zahtievaju, stranka prava oduviek iskala i propagirala.“²⁰²⁹ Na prvi pogled, to nije nužno morala biti osuda naprednjačke politike (nego tek osuda njezine kritike pravaštva), ali je u veljači te godine Josip Frank u proračunskoj raspravi istaknuo kako je začuđujuća velika sličnost između tzv. realističke politike naprednjačkih prvaka i političkih izjava podbana Svetislava Šumanovića, jednoga od ključnih predstavnika srpske politike u banskoj Hrvatskoj. Dodao je Frank kako „napredna omladina radi baš jednako, kao što je u svoje vrijeme obzoraška stranka radila, dok je bila u opoziciji“ odnosno „ona, kao u svoje vrijeme obzoraši, zagovara sveslavenstvo, i što je najvažnije, proglašuje nagodbu temeljnim zakonom zemlje, te hoće, da se na tom temelju realno radi.“²⁰³⁰

Nakon narodnoga pokreta 1903./04. više od 3.000 ljudi u Hrvatskoj je zatvoreno, a mnogi od njih utamničeni su na više mjeseci.²⁰³¹ Na kraće vrijeme je bilo pritvoreno i nekoliko naprednjačkih pravaka, koji su pušteni u srpnju 1903. godine. Milan Marjanaović će tvrditi da je narodni pokret bio djelo napredne omladine, da ga je ona povela i da se je on razvijao prema

²⁰²⁶ M. MARJANOVIĆ: *Hrvatski pokret, I.*, Dubrovnik, 1903., 48.

²⁰²⁷ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 209. drži, međutim, da je zamisao stvaranja jugoslavenske države obilježavala djelatnost dalmatinskih političara, pristaša politike tzv. novoga kursa, dok je političarima iz banske Hrvatske – pa i onima koje su se udružile 1903. – cilj i dalje bila hrvatska država. Tema izlazi izvan okvira ove rasprave, ali bi se u tom kontekstu moglo raspravljati i o višeslojnosti pogleda dalmatinskih pristaša politike tzv. novoga kursa, pa bi i u odnosu na njih posvemašnija generalizacija nesumnjivo bila neprecizna.

²⁰²⁸ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 28. Vjerojatno smjerajući na tzv. okviraštvo, Artuković, inače, drži da je taj program iz 1894. bio „kraj originalnog učenja A. Starčevića“ (M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 65.)

²⁰²⁹ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, II., 96.

²⁰³⁰ Isto, 274.

²⁰³¹ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 198.

„direktivi, koju mu je dala omladina“.²⁰³² Ta je samodopadna tvrdnja uvelike pretjerana. Činjenica da se je pokret razvijao i rasplamsavao i bez njih, jasno pokazuje da su mu uzroci bili dublji i da najvažniji poticaji nisu dolazili iz naprednjačkih redova.²⁰³³ To je i razumljivo, jer su naprednjaci zapravo bili malobrojni, bez ijednoga saborskog zastupnika i bez razvijene organizacije, a izvan Zagreba i još nekoliko gradskih središta zapravo nisu ni postojali.²⁰³⁴ No, naprednjačka je jezgra shvatila kako joj se sada otvara prigoda za kanaliziranje spontanoga narodnog nezadovoljstva i afirmiranje vlastitih političkih ciljeva. Zato su naprednjaci u završnoj fazi pokreta pokušavali organizirati brojne skupštine i prosvjede, uglavnom s ograničenim uspjehom. Nakon što je narodni pokret, koji su oni bučno pripisivali u svoje zasluge za hrvatsku narodnu stvar, ubrao stanovite plodove, naprednjaci više nisu imali razloga za oklijevanje sa stranačkim organiziranjem. Jedan od glavnih poticaja za to dolazio je iz Dalmacije, gospodarski zaostale i prometno slabo povezane hrvatske pokrajine u kojoj je pod dojmom narodnog pokreta u banskoj Hrvatskoj oblikovana već spomenuta tzv. *politika novoga kursa*.

Naime, među hrvatskim je političarima u Dalmaciji – i to ne samo u narodnjačkim redovima, nego i u dijelu mlađega pravaškog naraštaja oko Supila i Trumbića – već neko vrijeme sazrijevalo uvjerenje da je u hrvatskoj politici potrebno poduzeti zaokret kako na ideološkome, tako i na taktičkom planu. Austrijska je politika zapostavljala Dalmaciju koja je ostala jednim od najsiromašnijih područja u Dalmaciji. Usporedno s time bilo je snažno raširena svijest da ni autonomaško-talijanaška politika ne bi bila moguća bez jakoga uporišta u Beču, a prijedlog zemaljskog namjesnika Erazma Handela da se u službenu upotrebu uvede njemački jezik došao je u najgorem mogućem trenutku, dok je javnost bila pod dojmom narodnoga pokreta u banskoj Hrvatskoj. No, već ranije su široko rasprostranjen osjećaj povezanosti i solidarnosti s progonjenim i zlostavljanim sudionicima prosvjeda u banskoj Hrvatskoj te razmjerno organizirano prikupljanje pomoći, pojačavali uvjerenje da su realni uspjesi ipak mogući.²⁰³⁵ A kad je namjesnik Handel u srpnju 1904. još optužio sve stanovnike Dalmacije da su ljudi bez časti, zatražena je njegova ostavka. Ta „afera Handel“ poslužit će kao povod za snažan oblik pritiska na dvor i zemaljske vlasti.²⁰³⁶

Nakon izbijanja narodnog pokreta, na prvi se je pogled činilo i da europska javnost simpatizira s hrvatskim zahtjevima,²⁰³⁷ iako će se uskoro pokazati kako su organizirana nastojanja da se europske velesile pridobiju za potporu ipak ostala bez osobita, napose trajnijeg

²⁰³² M. MARJANOVIĆ, *Hrvatski pokret*, II., 104.

²⁰³³ Iako ne poriče da je naprednjačka organizacija bila slaba, R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 168. i u tom kontekstu kritizira ocjenu Vase Bogdanova da su naprednjaci zapravo bili marginalna grupacija.

²⁰³⁴ M. UJEVIĆ, „Omladina na početku XX. stoljeća“, *Hrvatska revija*, 10/1937., br. 8, 408. drži da se narodni pokret ne može pripisati „omladini“, ali da je ona u njemu ipak bila najvažnija, jer je „davala inicijativu, organizirala i nadahnjivala“.

²⁰³⁵ Samo je splitska općina prikupila 88.676 kruna, što je u ono vrijeme bio znatan novac. (Julije GRABOVAC, „Split u narodnom pokretu protiv Khuena 1903. godine“, *Mogućnosti*, 4/1957., br. 1, Split, 1957., 76.)

²⁰³⁶ Opš. Ante SMITH PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić. Problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, München, 1959., 8.-20.; R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 268.-269.; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, 78.-80.

²⁰³⁷ Usp. *Glasovi strane štampe o pokretu u Hrvatskoj godine 1903.*, Rijeka, 1903.

uspjeha. Zapadna Europa nije pokazala posebnog interesa za hrvatsko pitanje, a Rusija je u veljači 1904. zaratila s Japanom, pa je sve do kraja toga rata u kolovozu 1905. godine, pa i kasnije, znatno manje utjecala na prilike u jugoistočnoj Europi. U svjetlu krize dualizma, to su bili čimbenici koji su protagoniste politike novoga kursa usmjeravali na suradnju s Talijanima i Mađarima, a jedan od bitnih elemenata toga političkog zaokreta bila je hrvatsko-srpska suradnja. To je posebno zanimljivo u svjetlu činjenice da je politička organizacija dalmatinskih Srba, Srpska stranka, baš na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće postajala sve nevažniji politički čimbenik. Nakon smrti svoga neprijepornoga vođe Save Bjelanovića (1897.) ona više nije bila kadra iznjedrati autoritativno vodstvo, a od 1897. do 1901. izgubila je čak trećinu saborskih mandata i vodeću ulogu u nekim općinama, među kojima je bila i dubrovačka.²⁰³⁸ No, usprkos tomu su pristaše politike novoga kursa pokazivali sve veću spremnost popuštati pred srpskim zahtjevima. Supilo je kasnije pisao kako se mi Hrvati „možemo nagadjati i razgadjeti sa drugim narodima, ali sloga i sporazum Srba i Hrvata ne smije biti predmetom nagadjanja, nego *conditio sine qua non* narodne politike novoga kursa.“²⁰³⁹ Tako postavljena, ta je politika nužno uključivala krupne ustupke. Spremnost na njih je prelazila granice Trojednice, o čemu jasno govori podataka da je u srpnju 1903. izrađen upitnik za svojevrsnu anketu među hrvatskim političarima koja je uključivala i pitanje odnosa Hrvata prema Srbima u svjetlu pripadnosti BiH. Formulacija pitanja jasno je pokazivala da se s hrvatske strane priključenje BiH Trojednici više ne postavlja kao uvjet sporazuma sa Srbima.²⁰⁴⁰ Zato će niz hrvatskih promatrača – među njima i Ivo Pilar – kasnije vrlo jasno prepoznati da su Srbi svoju suradnju s Hrvatima i potporu politici ujedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom naplatili hrvatskim odustankom od traženja da se BiH priključi Hrvatskoj.²⁰⁴¹

Kao i u odnosu prema Srbima, povijesna i psihološka baština odnosa s Talijanima i Mađarima umnogome nije pogodovala novomu smjeru dijela hrvatske politike. Hrvati, napose oni u Dalmaciji i Istri, imali su stoljetno iskustvo borbe protiv talijanskoga imperijalizma.²⁰⁴² Iako je borba za pohrvaćenje općina u Dalmaciji uglavnom okončana sredinom druge polovice 19. stoljeća, prilike u Istri i dalje su bile nepovoljne. Makar su bili u većini, Hrvati su u Istri, skupa sa Slovencima, stalno bili u podređenu položaju.²⁰⁴³ Svaki pokušaj nacionalne emancipacije, otvaranje škola na hrvatskom jeziku i slično, Talijani su doživljavali kao napadaj na vlastitu egzistenciju i nastojali su ga spriječiti, nerijetko i vrlo brutalnim metodama.²⁰⁴⁴ Istodobno se

²⁰³⁸ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 138.

²⁰³⁹ *Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914*. Supilo Čingriji 9. III. 1908., dok. 173, str. 184.

²⁰⁴⁰ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 202.-203.

²⁰⁴¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 660.; L. v. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 350.

²⁰⁴² Kao što je spomenuto u uvodnim napomenama, korijeni talijanskoga imperijalizma bit će ukratko prikazani pri opisu Pilarova djelovanja u Prvome svjetskom ratu.

²⁰⁴³ Godine 1846. u Istri je, prema K. Czoernigu, bilo 134.455 Hrvata, 31.995 Slovenaca, 60.000 Talijana i 1.555 Rumunja. (Vjekoslav BRATULIĆ, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, Zagreb, 1955., 11.)

²⁰⁴⁴ I poneki glas u Italiji priznavao je kako se čini nevjerojatno, „a ipak je istinito. Tko hoće da u Istri bude liberalan i da postane znamenit, dosta mu je da glasno i jasno propovijeda nepomirljivu i vječnu mržnju protiv svega, što je

intenzivno osnivaju talijanske škole: od 80-ih godina 19. stoljeća do 1914. *Lega nazionale* je u najčistijim hrvatskim sredinama u Istri otvorila 44 pučke škole.²⁰⁴⁵ Hrvati se nazivaju „narodom bez povijesti“ (*popolo senza storia*), a borba protiv politike potalijančenja obilježila je i djelatnost Istarskog sabora, koji je imao sjedište u Poreču, ali se nekoliko puta sastao i u Pazinu odnosno u Kopru.²⁰⁴⁶

No, Trumbiću, Supilu i drugovima u tom je trenutku bilo važnije da je Italija, usprkos tomu što je već dva desetljeća u savezu s Austro-Ugarskom i Njemačkom, trajno nepovjerljiva prema Austro-Ugarskoj (zapravo Austriji). To nepovjerenje jača od 1902., a bečka zabrana otvorenja talijanskog sveučilišta u Monarhiji 1903. godine izazvala je protuaustrijske demonstracije. U Italiji se je i inače budno pratilo sve što se zbiva na istočnoj obali Jadrana, a razbuktalo protuaustrijsko raspoloženje potaknulo je talijansko novinstvo da dosta opširno piše o prosvjedima u banskoj Hrvatskoj.²⁰⁴⁷ Nije posrijedi bila nikakva novootkrivena ljubav prema Hrvatima niti načelna potpora narodnim prosvjedima, nego izraz nacionalno-političke strategije. U jednom se je segmentu ona podudarila s kombinacijama dijela hrvatske politike: kao što je hrvatske političare u Dalmaciji i talijanske imperijaliste („iredentiste“) razdvajao oprečan odnos prema sudbini Dalmacije (a onda i Rijeke i Istre) te tamošnjih Hrvata, tako ih je spajala zajednička bojazan od germanskog prodora prema Jugoistoku. Samo zato se u studenom 1903. moglo čuti kako talijanski iredentisti kliču slobodnoj Hrvatskoj („Viva la Croazia libera!“),²⁰⁴⁸ a čak i oni hrvatski političari koji su bili neskloni bilo kakvom savezu sa Srbima, poput don Ive Prodana, vjerovali su da je talijanski iredentizam manje zlo od germanskog imperijalizma te su u sporu ovih dviju velevlasti kušali naći mogućnost za poboljšanje položaja Hrvatske.²⁰⁴⁹

S obzirom na to da je Hrvate kao austrijske vojnike u Italiji bio loš glas, Supilo će sredinom 1903. u *Novom listu* predložiti hrvatsko-talijansko pomirenje. On je ustvrdio da Hrvati nisu neprijatelji talijanske kulture i jezika: naprotiv, veliki je dio hrvatskog naroda odgojen na talijanskoj kulturi. Ono što, međutim, ta dva naroda posebno veže jest Jadran. Jadransko je more njihovo more, pa je uloga i zadaća talijanskog i hrvatskog naroda imati i dijeliti vlast nad zajedničkim morem i skupa se suprotstavljati svakomu tko bi htio vladati prostorom koji njima

slavensko. (...) Ali ne bave se samo novine pogrđivanjem istarskih seljaka. Događa se često, da prolazeći kojim istarskim gradićem čuješ grditi one tužne ljude ovim ružnim izrazima: ' Bježi, gadni šćavune! Ajde do vruga šćavunsko prase!'“ (*Il Mattino*, br. 897, Trst, 25. III. 1888. Prema: V. Bratulić, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola*, 15. U *Knjizi o Istri* prijevod je nešto drugačiji: „Onaj koji se u Istri želi pokazati liberalnim i hoće da postane glasovit, dovoljno je da jasno i glasno propovijeda nepomirljivu i vječnu mržnju protiv svega što je hrvatsko. Događa se često da prolazeći nekim gradićem čuješ kako grde jadne težake sljedećim ružnim izrazima: bježi gadni šćavune, ajde dovruga šćavunsko svinjo itd. Koliko sam puta vidio kako su tim seljacima gurali u usta gnjila jaja, duhan ili neki drugi sličan smrad i kako su ih ponekad iz objesti tukli šakama kao da su na svijetu jedino zato da nama služe.“ (*Knjiga o Istri. Zbornik radova*, Zagreb, 1968., 43.)

²⁰⁴⁵ Alojz ŠTOKOVIĆ, „Doba kada su Hrvati trebali nestati. Talijanska uprava u Istri od 1918. do 1943. godine“, *Republika Hrvatska*, 47/1998., br. 197, Zagreb, siječanj 1998., 57.

²⁰⁴⁶ Opš. Fran BARBALIĆ, *Prvi istarski sabori 1861-1877*, Zagreb, 1954.

²⁰⁴⁷ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 207.

²⁰⁴⁸ Isto, 208.; T. GANZA-ARAS, *Politika „novog kursa“*, 225.-230.

²⁰⁴⁹ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 220.

pripada. Dosadašnjom politikom samo otvaraju vrata nezvanome, Nijemcima.²⁰⁵⁰ Supilo je upozorio na to da se bečka politika koja Talijane plaši slavenskom opasnošću i obećava im ustupke na račun Hrvata i Slovenaca, vodi načelom *divide et impera*. Naprotiv, hrvatsko-talijanski i hrvatsko-srpski, a potom i hrvatsko-mađarski sporazum najveća je prijetnja njemačkom *Drangu*.²⁰⁵¹

Te širokogrudne ponude i apeli dolazili su, međutim, od političara koji je i u svome malom, rascjepkanom i neslobodnom narodu uživao dosta ograničenu potporu, i koliko god se one Supilovim pristašama i pobornicima činile izrazom realne politike i osobita diplomatskog dara, svakomu je moralo biti jasno da su oni kojima su apeli upućeni neusporedivo snažniji i nadmoćniji, i da postoji opasnost da im posluže kao sredstvo za ostvarenje vlastitih ciljeva. No, polazeći s (jugo)slavenskih pozicija, pa slijedom toga i sa stajališta da su Nijemstvo i *Drang nach Osten* ključni neprijatelji hrvatskoga naroda, Supilo je ta savezništva držao nužnima, a ta nužnost će za nj postajati sve naglašenija kako se je Rusija, od koje je on očekivao bratsku, slavensku pomoć, zaokupljena zbivanjima na Dalekom istoku, a potom i ratom s Japanom, privremeno prestala koncentrirati na europska zbivanja.²⁰⁵² Nakon što je u srpnju 1901. bio u Budimpešti, a u travnju 1902. u Beogradu, Supilo je 1903. otišao u Italiju odnosno, kako će sam kazati, „u inozemstvo, u ono inozemstvo radi koga su me kašnje toliko progonili, klevetali, sumnjičili i denuncirali. Pošao sam da bar od njega zadobijemo nekog zainteresovanja za tu našu Hrvatsku.“²⁰⁵³

To je zapravo početak njegovih sve češćih putovanja u inozemstvo, na kojima je on – ne obazirući se na optužbe koje su dolazile napose iz frankovačkih redova, da je srpski ili talijanski plaćenik (ili oboje) – svoje sugovornike nastojao uvjeriti kako je protugermanski savez Talijana, Mađara i ujedinjenih južnih Slavena uvjet njihova opstanka. On je uočavao da se je Hrvate nerijetko nazivalo „žandarima Austrije“ ili „pretorijancima tuđe slobode“, ali ga je veselilo da je nakon inauguriranja tzv. politike novoga kursa došlo do prave poplave simpatija „civilizovane Evrope“ prema njima.²⁰⁵⁴ Začudo, nije primijetio da su se iza te simaptije krili neki drugi, a ne hrvatski interesi. Njegov je plan, izlagao je on poznatomu talijanskom intelektualcu Guglielmu Ferreru, „zblížiti Hrvate s Talijanima u Hrvatskoj, ujediniti Hrvate sa Srbima i ostalim Slavenima Balkanskog poluotoka, te učiniti od svih rasturenih naroda bez utjecaja i autoriteta jednu jedinstvenu grupu, složnu izvan njemačkog utjecaja; a ova bi grupa imala da crpe svoju kulturu iz Italije, dok ne stvori svoju [sic!], i da se poslije rasapa Austrije ujedini i formira jedinstvenu zemlju.“²⁰⁵⁵ U istome su smislu u Dalmatinskom saboru u studenome 1903. govorili Trumbić i

²⁰⁵⁰ F. SUPILO, „Talijani i Hrvati“, *Novi list*, 6/1903, br. 151, 9. VII. 1903., u: *Frano Supilo, Politički spisi*, 257.-259.

²⁰⁵¹ ISTI, „Talijani i Hrvati“, *Novi list*, 6/1903, br. 283, 15. VII. 1903., u: *Frano Supilo, Politički spisi*, 263.-264.

²⁰⁵² M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 9.

²⁰⁵³ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 129. J. HORVAT, *Supilo. Život jednoga hrvatskog političara*, Zagreb, 1938., 79.-80.

²⁰⁵⁴ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 131., 136.

²⁰⁵⁵ D. ŠEPIĆ, „Supilo i Talijani“. *Dubrovnik, časopis za književnost, umjetnost i društvena pitanja*, 13/1970., br. 4., Dubrovnik, 1970., 78.; ISTI, „Političke koncepcije Frana Supila“, u: *Frano Supilo, Politički spisi*, 28.

Smodlaka, uvjeravajući zastupnike i javnost da je sloga s Talijanima potrebna i korisna, tim više što Hrvati ne misle osvajati Italiju, a ni Talijani ne će zahtijevati „ove naše obale“.²⁰⁵⁶

Snažno protuaustrijsko raspoloženje nukalo je ovu skupinu hrvatskih političara i na dodire s nezadovoljnim mađarskim krugovima, na čijem je čelu bio Ferenc Kossuth, sin Lajosza Kossutha, onoga koji svojedobno nije Hrvatsku na zemljovidu htio ni vidjeti. Usprkos postojanju svijesti o mađarskim imperijalističkim ciljevima, a naravno i o plodovima mađarske dominacije u banskoj Hrvatskoj (donekle i u BiH), iz perspektive pristaša tzv. *politike novoga kursa* presudna je bila sama činjenica postojanja austrijsko-mađarskog spora. On je sam po sebi govorio da su uzdrmani temelji dualističkog uređenja Monarhije. S obzirom na to da su smatrali, kako se je izrazio Trumbić, da je „svaki neprijatelj Dualizma (...) naš prirodni saveznik“,²⁰⁵⁷ zagovornici *politike novoga kursa* nastojali su pridobiti mađarsku potporu. Naravno, u sklopu suradnje s Mađarima, kao jedno od primarnih pitanja, trebalo je biti postavljeno pitanje reinkorporacije Dalmacije Hrvatskoj.²⁰⁵⁸ Za Hrvate je to bilo ključno nacionalno-političko pitanje, ali je svima bilo jasno da, ukoliko mađarska potpora za ujedinjenje Dalmacije s ostatkom Hrvatske postoji, ona nije istoznačna hrvatskim težnjama niti se vodi hrvatskim interesima. Oni mađarski političari koji su se zalagali za to rješenje, vidjeli su i Dalmaciju među zemljama krune Sv. Stjepana, dakle, među ugarskim krunovinskim zemljama, kao element koji zaokružuje Bosnu i Hercegovinu te ugarsku polovicu Monarhije čini jačom od austrijske i Mađarskoj istodobno otvara perspektivu da postane pomorskom velesilom.

U razgovorima s Mađarima Supilo i Trumbić, međutim, nisu imali čak ni verbalna obećanja da bi se Mađari, nakon što bi se s Hrvatima odhvali bečkom pritisku i postigli svoje ciljeve, blagonaklonije nego dosad vladali prema Hrvatima. Ono što je Supilo i njegove drugove pokretalo bila je želja da se u sklopu mađarskih nastojanja za rušenjem dualizma i mađarskim odcjepljenjem od Monarhije, izbori korist za Hrvatsku.²⁰⁵⁹ „Drugo je pak pitanje“, priznao je Supilo u jednome kasnijem tekstu nesigurnost hrvatskih pozicija, „kako ćemo se mi osigurati prama Mađarima. Ali, to pitanje će se riješiti lakše praksom nego teorijom. Poboljšanje našega položaja će ovisiti o udjelu na djelu, garancija da nećemo biti izigrani stoji u našoj vrijednosti i snazi energije u svezi sa Srbima, a napokon, kad bi onda bili ugroženi u egzistenciji od Mađara, još uvijek možemo da se, razočarani, odlučimo drugamo, kao što [smo] se i mi nakon 48. odlučili opet za Ugarsku. Ali treba jednom nametnuti rješenje hrvatskog pitanja Ugarskoj, a ne Beču.“²⁰⁶⁰

Za razliku od toga romantičnog i samodopadnog uvjerenja, Trumbić je bio nešto oprezniji i htio je, za razliku od Supila, odmah na početku pregovora s Mađarima raspraviti sporna pitanja. Ali ni on nije potezao pitanje pripadnosti Međimurja niti Rijeke, nego se je zadovoljavao zahtjevima koji su značili ne samo napuštanje zamisli o razbijanju Monarhije, nego su čak

²⁰⁵⁶ I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 148.-151.

²⁰⁵⁷ A. TRUMBIĆ, „Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija“, u: *A. Trumbić, Izabrani spisi*, Split, 1986., 164.-165.

²⁰⁵⁸ A. TRUMBIĆ, „Iz mojih političkih uspomena“, 150.

²⁰⁵⁹ Usp. F. SUPILO, „Uvodnik“, *Novi list*, 9/1906., br. 355, 25. XII. 1906., u: *Franjo Supilo, Politički spisi*, 334.-340.

²⁰⁶⁰ ISTI, „Hrvatska i Ugarska“, *Novi list*, 8/1905., br. 119, 30. IV. 1905., *Franjo Supilo, Politički spisi*, 287.-291.

ostavljali otvorena vrata za opstanak donekle izmijenjenoga dualističkog ustroja.²⁰⁶¹ To su bili glavni elementi *politike novoga kursa*, koji su oblikovani već u drugoj polovici 1903. godine, a vrhunac će doživjeti 1905. godine donošenjem Riječke i Zadarske rezolucije, o kojima će kasnije biti više riječi.

Tzv. *politiku novoga kursa* je jedan od njezinih glavnih tvoraca, Frano Supilo, sintetizirao u dva aksiomska zaključka: „1. Najopasniji protivnik našega naroda jest Drang nach Osten i sistem koji mu služi. Tražiti zato sporazuma sa svima kojima ista pogibelj prijeti. 2. Hrvati i Srbi sačinjavaju posvuda jedan jedini narod sa dva ravnopravna narodna imena.“²⁰⁶² Na drugome mjestu on kaže: „Cilj naše politike ima biti osloboditi Hrvatsku, emancipirati Hrvatsku, odgojiti Hrvatsku na narodnom duhu narodnog jedinstva i učiniti je atrakcionom točkom za Južne Slavene u Monarhiji ne samo temeljem prošlosti, koji je, sam o sebi, dosta slab, nego još više temeljem njene narodne misije, u kojoj mora inicijativu voditi, i državnopravnog položaja, koji mora osvojiti.“²⁰⁶³ Takva Hrvatska mogla bi, prema Supilovu mišljenju, postati „jedna velika centripetalna snaga za Slavenstvo na jugu monarkije“.²⁰⁶⁴

Uz niz svojih specifičnosti, ta je politika donosila elemente koji su olakšavali afirmaciju i naprednjačke ideologije kako u Dalmaciji, tako i u banskoj Hrvatskoj, budući da su ti elementi jačali ponajprije misao hrvatsko-srpske sloge (eventualno i tzv. narodnog jedinstva), a onda i osudu frankovačkoga pravaštva te kritiku klerikalnih krugova. Štoviše, postojala je zamisao da naprednjaci posluže toj politici i kao glavni nositelji lista koji je imao biti pokrenut u banskoj Hrvatskoj.²⁰⁶⁵ Supilo će se kasnije narugati da su oni za taj i slične pothvate bili pogodni jer da su tada mislili njegovom, a ne svojom glavom. No, ta je jetka primjedba bila očit izraz naknadne pameti i pokušaj opravdanja poraza vlastitih političkih koncepcija, budući da je posve jasno kako su u banskoj Hrvatskoj naprednjaci bili jedan od najpouzdanijih oslonaca *politike novoga kursa*, a oni će to u biti ostati i nakon stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije.

A posve protivno kasnijim konstrukcijama koje su motivirane nastojanjem da se naglasi legitimitet projugoslavenske orijentacije tzv. *novoga kursa*, nositelji te politike zadugo su bili zapravo malobrojni. Josip Horvat je primijetio da „kadar nove politike stvarno sačinjava malen broj ljudi; napredni naraštaj iz 1895. nije ni ušao sav u politiku, velik dio njegov ostao je postrance od političke akcije, svak u svom krugu, na svom području javne djelatnosti, radeći u duhu novih nazora.“²⁰⁶⁶ Jugoslavenska ideologija, a osobito jugoslavenski nacionalistički pokret bio je, navodi isti autor, početkom 20. stoljeća zahvatio „tek malu grupu inteligencije, koja je predstavljala neznatan ulomak naroda.“²⁰⁶⁷ Supilo se je u svojim pismima stalno tužio kako njegove političke koncepcije skoro nitko ne shvaća, a i 1907. je ponavljao da narod u banskoj

²⁰⁶¹ A. TRUMBIĆ, „Dalmacija u borbi između Austrije i Ugarske“, *Narodni list*, 44/1905., br. 20, 11. III. 1905., u: A. Trumbić, *Izabrani spisi*, 59.-65.

²⁰⁶² F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 132. Usp. A. SMITH PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić*, 21.-26.

²⁰⁶³ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 195.-196.

²⁰⁶⁴ Isto, 197., 206.

²⁰⁶⁵ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 226.

²⁰⁶⁶ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 278.-279.

²⁰⁶⁷ ISTI, *Živjeti u Hrvatskoj*, 48.

Hrvatskoj „sa svojim predstavnicima nije zreo za politiku novoga kursa.“²⁰⁶⁸ Priznavao je kako kasnija Riječka rezolucija, iako je dobila potporu većine oporbenih političara u banskoj Hrvatskoj, ne bi mogla opstati „ni jednu sedmicu“, da nije doživjela potporu u Dalmaciji.²⁰⁶⁹ No, i snaga te potpore uvelike se je precjenjivala: napominjući kako je Split bio njihovo najjače uporište, Tereza Ganza-Aras ističe da su u tom gradu svega tri čovjeka bila spremna bezrezervno raditi u duhu *novoga kursa*: Ante Trumbić, Josip Smodlaka i I. Marović.²⁰⁷⁰

No, usporedno s tim oblikovanjem *politike novoga kursa* u Dalmaciji, u banskoj je Hrvatskoj teklo neminovno osipanje *Obzorove* Hrvatske stranke prava. U tom su rastakanju naprednjaci imali važnu ulogu, budući da nisu bili zadovoljni ni ideološkom strukturom, a ni taktikom te stranke: nespремnost Hrvatske stranke prava da se odlučno odrekne programa iz 1894., koketiranje s Crkvom i svećenstvom i usporedno organiziranje skupina koje su naprednjaci smatrali klerikalnima, činili su predubok jaz. U ožujku 1904. izbio je spor oko poslovanja Hrvatske poljodjelske banke, pa su Stjepan Radić, Svetimir Korporić i Milan Krištof napustili HSP.²⁰⁷¹ U ideološkome pogledu im to nije teško palo, jer im članstvo u njoj i nije bilo nego sredstvo za afirmaciju vlastitih pogleda i ostvarenje partikularnih interesa. Ostatak naprednjačkoga vodstva nije ih slijedio, nego je ocijenio kako je i nakon toga pragmatičnije ostati u sklopu HSP-a, jer bi u protivnome stranka mogla potpasti pod utjecaj klerikalaca.

I dok braća Radić od proljeća 1904. intenziviraju pripreme za osnutak HPSS-a, u Zagrebu je 2. svibnja te godine počeo izlaziti dnevnik *Hrvatstvo*, glasilo skupine kršćanskih socijala, koje je bilo najavljeno proglasom poduprtim potpisima svih hrvatskih biskupa, pa i navodno na prijevaru („furtim“) izmamljenim potpisom biskupa Strossmayera.²⁰⁷² U jednome dijelu koketirajući s pravaštvom, *Hrvatstvo* je primarno računalo na socijalni i politički odgoj svećenstva, koje je bilo rascijepljeno među različitim političkim grupacijama, a sad se je našlo suočeno sa žestokim valom sekularizma i protuklerikalizma.²⁰⁷³ Od samoga početka je taj dnevnik pokušavao napraviti sintezu kršćansko-socijalnih i starčevićanskih ideja, tvrdeći da „u hrvatskim zemljama priznajemo samo jedan politički narod: hrvatski, samo jednu državnu zastavu: hrvatsku, samo jedan službeni jezik: hrvatski.“²⁰⁷⁴ To će izazivati negativne reakcije ne

²⁰⁶⁸ *Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914*. Supilo Trumbiću 10. II. 1907., dok. 153, str. 166.-167.

²⁰⁶⁹ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 161.

²⁰⁷⁰ T. GANZA-ARAS, *Politika „novog kursa“*, 229.

²⁰⁷¹ Radićev prikaz razloga tog prijepora v. u: *Stjepan Radić: Politički spisi*, 275.-279.

²⁰⁷² Opš. J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, II., 278.-279.; P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 63.-70.; V. NOVAK, *Magnum crimen*, 15.-16.; J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, 333. Taj pogrđni nadimak će se iz klerikalnih redova kasnije nadijevati i naprednjacima. Tako je, primjerice, svećenik [Ante] DONKOVIĆ, „U sukobu dvaju nazora (Aktuelna meditacija)“, *Koledar hrvatskoga katoličkoga narodnoga đastva za školsku godinu 1910-1911*. Ur. Milko Kelović, Zagreb, 1910., 76.-77. predbaciti naprednjacima da su oni zapravo furtimaši. U težnji da se domognu dominantnoga položaj unutar sveučilišne mladeži i u hrvatskome novinstvu, oni od prvih početaka nastupaju furtimaški, na prijevaru. Kad im se pred kraj 19. stoljeća predbacivalo da su bezbošci, oni su u svojim glasilima tvrdili da su pravi kršćani i da teže osnivanju kršćansko-socijalne stranke; jednako tako su postupili i 1903. kad su stupili u *Obzorovu* Hrvatsku stranku prava, iako su oduvijek nagodbenjaci.

²⁰⁷³ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 211.-217.

²⁰⁷⁴ Usp. „Naš program“, objavljen u prvome broju *Hrvatstva*, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 476.-480.

samo u protuklerikalnim i protustarčevićanskim redovima, nego i unutar same Starčevićeve hrvatske stranke prava. Njezini su pristaše još od 1898. bili vrlo kritički raspoloženi prema zamislima o stvaranju kršćansko-socijalne stranke u Hrvatskoj,²⁰⁷⁵ ali će kasnije, napose nakon aneksije BiH u tom pogledu napraviti zaokret koji će u velikoj mjeri pridonijeti novome cijepanju pravaštva i potom spajanju frankovaca i kršćanskih socijala 1910. godine.

S druge strane, od *Hrvatstva* se je uskoro počela distancirati i katolička hijerarhija, napose krčki biskup Antun Mahnić i njegovi sljedbenici u Hrvatskome katoličkome pokretu. Njima je smetalo što se list i skupina oko njega sve više priklanjaju frankovcima.²⁰⁷⁶ Polemike u katoličkim redovima bile su burne i svjedočile su o dubokome unutarnjem rascjepu.²⁰⁷⁷ No, protuklerikalni su krugovi držali kako je pokretanje *Hrvatstva* zapravo zametak posebne klerikalne stranke, tim više što je 12. travnja 1904. odlukom Beča dopušteno djelovanje isusovaca u Hrvatskoj.²⁰⁷⁸ Po svojim je realnim dometima vijest o tome zapravo bila beznačajna, ali je u javnosti iskorištena kao ilustracija klerikalizacije društva i jačanja utjecaja Crkve. To je požurivalo i akciju naprednjaka koja bi i bez toga neposrednog povoda nesumnjivo dovela do osnivanja posebne stranke. O tome jasno svjedoči činjenica da se već od sredine 1903. zaoštravaju naprednjačke kritike opozicije odnosno *Obzorove* Hrvatske stranke prava.²⁰⁷⁹

To je pokazivalo da naprednjaci gube i posljednju nadu da bi reformiranjem starih stranaka mogli ostvariti svoje ciljeve. Zato su uz potporu dijela bivših domovinaša iz redova *Obzorove* Hrvatske stranke prava, 17. travnja 1904. pokrenuli tjednik pod nazivom *Pokret*. Odgovornim je urednikom imenovan nominalni vlasnik lista Milan Heimerl, dotad jedan od vodećih suradnika *Obzora*.²⁰⁸⁰ Glavni urednik *Pokreta* prve je godine bio Milivoj Dežman.²⁰⁸¹ Naziv lista činio se je privlačnim, jer je odgovarao temeljnome naprednjačkom geslu („Vjera u napredak ljudstva”), a bio je dovoljno borben i mogao je potvrditi tezu koju su naprednjaci stalno ponavljali: da su upravo oni očevi narodnoga pokreta iz 1903., i da su baš oni zaslužni za Khuenov odlazak.²⁰⁸² S vremenom je *Pokret* ipak izrastao u solidno uređivan i respektabilan list te je za koju godinu imao, navodno, između 3.200 i 3.500 pretplatnika.²⁰⁸³

²⁰⁷⁵ O tom problemu v.: J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 236.-251.; J. KRIŠTO, „Hrvatski propali pokušaji s kršćanskim socijalizmom“, *ZR Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, 151.-173. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 116.-117. i dr.; S. MATKOVIĆ, „Stranka prava i Hrvatski kršćanski socijali“, *ZR Hrvatski katolički pokret*, Zagreb, 2002., 321.-329.

²⁰⁷⁶ Z. MATIJEVIĆ, „Providencijalna politika: Hrvatski katolički pokret i politika (1903.-1929.)“, 153.

²⁰⁷⁷ P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 117.-121. i dr.

²⁰⁷⁸ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, II., 278.

²⁰⁷⁹ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 143.

²⁰⁸⁰ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, II., 276.-277. J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, 336. bilježi kako je Heimerl 11. IV. 1903. predložio osnivanje posebnoga novinarskog društva.

²⁰⁸¹ J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, 336.

²⁰⁸² Razumije se da je u jugoslavenskoj historiografiji ta teza uvijek nalazila dovoljan broj pristaša.

²⁰⁸³ Tako A. RADIĆ, „Drugi zbor napredne stranke“, *Dom*, 1907., br. 44, u: *Sabrana djela, sv. X., Protiv Riečke rezolucije. Dom 1907.-1908.*, Zagreb, 1938., 115. B. NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, 64. piše kako je naklada *Pokreta* dosegla 4.000 primjeraka, dodajući da je list do 1911. doživio oko 100 zapljena.

U biti je *Pokret* bio plod kruga ljudi oko *Hrvatske misli* koji je potom prerastao u „izrazito politički dnevnik Napredne stranke“.²⁰⁸⁴ No, u njegovu pokretanju i uopće u organiziranju naprednjaka ne smije se podcijeniti uloga starih obzoraša, koji su tražili novi instrument za provedbu svojih tradicionalnih političkih ciljeva.²⁰⁸⁵ A osim što je stvarao klimu za skori nastanak hrvatsko-srpske koalicije, *Pokret* je ujedno bio korak u smjeru stranačkog osamostaljenja naprednjaka.²⁰⁸⁶ U idućim su mjesecima, naime, nastavljene pripreme za osnivanje nove stranke odnosno odvajanje naprednjačke struje od novoga, *Obzorova* HSP-a. Pokušaj zauzimanja većine važnih položaja u Matici hrvatskoj u jesen 1904. završio je neuspjehom, a težak poraz na naknadnim izborima u izbornome kotaru Donji Miholjac doživio je naprednjački kandidat Ivan Lorković.²⁰⁸⁷ Usprkos tome je sredinom prosinca 1904. *Pokret* najavio odvajanje naprednjaka od HSP-a kao stranke bez snage i budućnosti, a njihovi prvaci u uredništvima *Obzora* i *Narodne obrane* istupili su iz tih listova ili su bili primorani istupiti.²⁰⁸⁸

Na pouzdaničkom sastanku održanom 29. prosinca 1904. godine o raskidu s Hrvatskom strankom prava govorili su Većeslav Vilder i Ivan Lorković. Vilder je u svom govoru razotkrio slabosti *Obzorova* HSP-a, primjećujući da se uopće ne zna postoji li ta stranka, tko čini njezin izvršni odbor i komu bi se zapravo mogao najaviti istup iz stranke. Lorković je izložio temeljne točke programa nove stranke. To su: načelo demokracije, nastojanje da na državnompravnom planu „iznudimo vršenje nagodbe u onim pitanjima, gdje je pravo naše najjasnije“, te „glavna zadaća, 'da od naroda našeg odvratimo upliv klerikalizma'.“²⁰⁸⁹ Karakteristično je da je višegodišnja naprednjačka hajka na hrvatsko državno pravo rezultirala posezanjem za „najjasnijim pravima“ i u programu naprednjačke stranke. A kad su odobreni istup iz HSP-a i taj nacrt programa, Josip Pasarić je pročitao nacrt pravila nove stranke, te je odlučeno da ti dokumenti predstavljaju podlogu za daljnju razradu. Odmah potom je osnovano *Hrvatsko naprednjačko nakladno i tiskarsko dioničko društvo*, koje će od 1. listopada 1905. preuzeti objavljivanje *Pokreta* kao dnevnoga lista.²⁰⁹⁰ Utemeljitelji toga naprednjačkog društva bili su I. Ancel, M. Hemerl, M. Dežman, L. Mazzura, V. Vilder, Ž. Bertić, V. Iljadica, I. Poljak, I. Lorković i I. Velikanović, a u *Pokretu* su surađivali i M. Begović, J. Kosor, M. Marjanović, A. G. Matoš, I. Kozarac i dr.²⁰⁹¹

Suradnja u *Pokretu*, naravno, nije značila pristajanje uz naprednjačke ciljeve, jer su neki suradnici – poput A. G. Matoša – trajno ostali neskloni naprednjacima, ali su slali svoje priloge *Pokretu* kad im se to činilo zgodno ili kad im je novinski honorar značio preživljavanje.

²⁰⁸⁴ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 242.

²⁰⁸⁵ M. GROSS, „Nacionalne ideje studentske omladine“, 77. drži da prvu jezgru Napredne omladine treba tražiti baš u skupini praških studenata. Kasnije će J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 157. ustvrditi da je Marijan Derenčin „bio otac Napredne stranke, on ju je doveo u novu Hrvatsku stranku prava da bude kvasac obnove starih stranačkih struktura.“

²⁰⁸⁶ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 250.-251.

²⁰⁸⁷ Isto, 254.-255.

²⁰⁸⁸ Isto, 255.

²⁰⁸⁹ J. IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, II., 277.

²⁰⁹⁰ Isto.

²⁰⁹¹ J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, 336.-337.

Najdrastičniji je primjer A. G. Matoša, koji je u lipnju 1904. zapisao kako mu se list *Pokret* „relativno sviđa“,²⁰⁹² ali ga to ipak nije priječilo da nešto kasnije napiše kako je u njegov stan „zabranjen ulaz psima i naprednjacima“,²⁰⁹³ i kako mu se „pokretaški Zagreb (...) gadi“. ²⁰⁹⁴ Nije Matošu promaknulo da su naprednjaci („pozitivisti“, kako ih je on nazvao u jednome kasnijem pismu Milanu Ogrizoviću), usprkos svim svojim pripovijestima o napretku i o „realnome radu“, zapravo „grozno, grozno dogmatični“. ²⁰⁹⁵ I Antun Radić se je brzo narugao krugu oko *Pokreta*, jer „ostaju, kako kažu, na istome mjestu, gdje jesu, dakle se ne pokreću nikamo; a i pišu tako, da se ne će nikomu baš jako zamjeriti, osim što su u 1. broju [*Pokreta*] udarili na nje koje, koji su se madžaronima zamjerali“. No, on se – vjerojatno imajući na umu i političko krivudanje svoga brata – ipak nije složio s time da se svi suradnici toga lista i svi naprednjaci uopće trpaju u isti koš, jer su „naprednjaci‘ brašno, od kojega će još biti svašta: obzoraša, madžarona, bezbožaca i t. d., a bit će i čestitijih ljudi. Zašto? Zato, što se medju 'naprednjake' broje svi mladi ljudi koji nisu čisti starčevićanci, – a Bog zna, što će biti od mladih ljudi!“²⁰⁹⁶

Ti događaji s kraja 1904. godine smatraju se osnutkom Hrvatske napredne stranke, koja doista od početka 1905. i istupa kao samostalna stranačka organizacija.²⁰⁹⁷ Naprednjake je primarno motivirala težnja za dolaskom na vlast kako bi mogli provesti svoje kulturno-vjerske i nacionalno-političke ciljeve.²⁰⁹⁸ Na izborima za hrvatski Sabor, održanima u svibnju 1906., Hrvatsko-srpska koalicija je odnijela značajnu pobjedu. Za Hrvatsku naprednu stranku to je povod za održavanje stranačkoga sabora koji je održan početkom lipnja. Na njemu je donesen formalni program Hrvatske napredne stranke, koji je usvojen „na predlog privremenoga središnjega stranačkoga odbora po glavnom stranačkom zboru, držanom u Zagrebu 3. i 4. lipnja god. 1906.“ Objavljen je 5. lipnja 1906. u *Pokretu*, a bio je znatno razrađeniji i detaljniji od programa koje su u to doba političke stranke običavale donositi. Za program je karakteristično potpuno napuštanje hrvatskoga državnoga prava te isticanje kako je narod „izvor svih prava u državi“. Pritom svaki narod ima pravo na ujedinjenje i samoupravljanje, a manji narodi „prirodno teže za tim, da u savezu sa susjednim i srodnim narodima olakšaju uvjete svoje borbe za narodni opstanak i državnu neovisnost.“ Hrvati i Srbi „jedan su narod sa dva ravnopravna narodna imena“. Nakon proglašavanja općih demokratskih načela, kao i načela odvojenosti crkve i države,

²⁰⁹² A. G. MATOŠ, *Pisma I.*, 390.-391.

²⁰⁹³ Usp. A. G. MATOŠ, „Jude“, *Sabrana djela*, sv. XIII., 101.-106.

²⁰⁹⁴ Matoševo pismo B. Vodniku, 10. IX. 1906., u: A. G. MATOŠ, *Pisma II.*, 193.

²⁰⁹⁵ Matoševo pismo M. Ogrizoviću, 9. VII. 1907., u: A. G. MATOŠ, *Pisma II.*, 51.

²⁰⁹⁶ A. RADIĆ, „Pokret“, *Dom*, 5/1904, br. 8, Zagreb, 28. IV. 1904., u: *Sabrana djela*, sv. VI., *Dom 1904.*, Zagreb, 1937., 126.-127. No, to nije bilo zaprekom da Radić i Matoša – koji ga je znao žestoko opatrnuti – svrsta u naprednjake, i to zato što je Matoš surađivao u pokretu i što je bio kritičan prema svećenstvu. (A. RADIĆ, „Što je franko-starčevićanstvo“, *Dom*, 1908., br. 26, u: *Sabrana djela*, sv. XVIII., *Dodatak*, Zagreb, 1939., 125.)

²⁰⁹⁷ R. LOVRENCIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 255. Kao i većina autora, M. GROSS, „Studentski pokret 1875-1914“, 461. navodi kako se stranka zvala – Napredna stranka.

²⁰⁹⁸ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*. I., 268. piše: „Kao što za Naprednu stranku cilj sveukupne političke akcije nije bio ostvarenje načela državnog prava, nego ostvarenje demokracije, tako i njezina taktika nije mogla biti čekanje u načelnoj opoziciji na ostvarenje maksimuma njezinih zahtjeva, već dolazak na vlast i vlašću ostvarivati svoj program. A u tim mjesecima ljeta i prve jeseni 1905. pružala se prilika koja se nije smjela propustiti.“

stranka u temeljne zadaće svoje politike stavlja i „širenje svijesti o jedinstvu naroda hrvatskoga i srpskoga; riješenje spora hrvatsko-srpskoga u smislu ravnopravnosti; složna obrana ugroženoga narodnoga življa hrvatskoga i srpskoga u Bosni i Hercegovini, prepuštajući pitanje o političkoj pripadnosti ovih zemalja odluci njihova pučanstva.“ Hrvatska napredna stranka priznaje hrvatsko-ugarsku nagodbu te traži provedbu i jamčenje prava stipuliranih u njoj, kao i sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Istra, Rijeka i Međimurje nisu u programu spomenuti ni jednom riječju, ali je naglašeno kako stranka teži ravnopravnosti Hrvatske i Ugarske, kao i „za potpunom državnom samostalnošću državne zajednice Hrvatske i Ugarske“.²⁰⁹⁹

Bilo je pristaša Hrvatsko-srpske koalicije, poput Supila ili dijela Hrvatske stranke prava, koji su pojedine točke tog programa držali štetnima odnosno netaktičnima.²¹⁰⁰ No, s obzirom na proklamirano načelo tzv. narodnoga jedinstva te na pristanak na to da o sudbini Bosne i Hercegovine odluku donese isključivo tamošnje pučanstvo – u kome su Srbi činili relativnu većinu u odnosu na Hrvate katolike i muslimane te bili u crkveno-nacionalnom i političkom smislu najorganiziraniji – ni Srbi u hrvatskim zemljama, a ni vlada Kraljevine Srbije, nisu imali razloga negodovati zbog programa nove stranke. Nije, dakle, bilo slučajno da se je u Zagrebu početkom 1905. govorkalo kako će *Pokret* dobiti subvenciju srpske vlade, a i da će mu Srpska banka odobriti kredit od 40.000 kruna.²¹⁰¹ Mogli su tim programom biti zadovoljni i Mađari, budući da Rijeka i Međimurje u njemu nisu spomenuti ni jednom jedinom riječju (baš kao ni Istra), slijedom čega, dakle, u odnosu na njih nije zatražena primjena narodnoga načela na isti onaj način koji bi prema programu stranke imao biti primijenjen na Bosnu i Hercegovinu. Drugim riječima, iako su u naprednjačkom vodstvu bili listom Hrvati, za naprednjake narodno načelo kao da nije bilo posebno zanimljivo niti upotrebljivo u političkoj borbi tamo gdje bi ono moglo ići naruku Hrvatima, ali ga nisu zaboravljali tamo gdje je moglo pogodovati Srbima. Umjesto narodnog načela i prirodnoga prava koje bi moglo odlučiti o sudbini Međimurja, Rijeke i Istre, naprednjaci su u svome programu *realistički* naglasili odanost državnome savezu s Ugarskom te istaknuli svoju potporu mađarskim težnjama za potpunim osamostaljenjem.

Ne bi trebalo ovlaš odbaciti ocjenu Josipa Horvata, da je Hrvatska napredna stranka bila „improvizacija, stvorena za ovu zgodu koju su suvremenici smatrali prekretnicom u političkom razviću Hrvatske“.²¹⁰² Iskusni je novinar, začudo, pogriješio u tvrdnji da stranka nije imala ni glasila, ali je bilo točno da nije razvila zamjetniju organizaciju. No, obzoraško-domovinaška fuzija ju je prihvatila kao tumača mladoga naraštaja i kao rušitelja „načela i shvaćanja starih

²⁰⁹⁹ T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 508.-513. Usp. M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 91.-93.

²¹⁰⁰ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 92.-94. Supilo je, naime, osuđivao dio programa o „razstavi crkve od države“, koja polarizira puk. Trumbiću je on 23. IX. 1906. pisao: „Pokretova' politika je još uvijek studentska politika, gdje djaci vode glavnu riječ, a djaci ne mogu biti vladina stranka. (...) Lorković uvidja, da su s onim programom napravili 'falopu', nu sad je prekasno, bar do nove skupštine.“ (*Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914*, dok. 139., str. 152.)

²¹⁰¹ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, I., 359.-360.

²¹⁰² J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 155.

stranaka“,²¹⁰³ ujedno kao glavni dobitak u borbi za sve dinamičniju mladež. U redovima te stranke našla se je, naime, i velika većina pripadnika bivše napredne omladine, iako ima suvremenika koji su tvrdili kako je omladina zapravo zadržala određenu autonomiju, pa čak i samostalnost.²¹⁰⁴ To se je, štoviše, znalo i isticati u omladinskim glasilima, pa je *Hrvatski djak* pisao kako je „hrvatsko napredno đništvo“ u odnosu na stranku posve samostalno, jer – iako dijeli iste ideje i misli – svoje poslanje vidi primarno na kulturnome području, dok stranka nastupa na političkome planu.²¹⁰⁵ Nedovoljno snažni su bili glasovi koji su dolazili s druge strane, odnosno glasovi koji bi podsjećali na to da slobodna misao, kako se je izrazio Matoš, nije „zakupnina jedne političke strančice“, već da je baš starčevićanstvo ono koje tradicionalno njeguje osjećaj slobode i tolerancije (pa nas ima „i među starčevićancima, naročito mlađima, koji smo toliko slobodni da nam ne imponuje čak ni češka mudrost pana Masaryka!“).²¹⁰⁶

Hrvatska napredna stranka će uskoro pristupiti Hrvatsko-srpskoj koaliciji (1905.), koja je, prema shvaćanju M. Gross, kao cjelina uvelike prihvatila naprednjačke ideje.²¹⁰⁷ Može se ta njezina ocjena dovoditi u pitanje, ali je u svakom slučaju nepobitno da će neki pripadnici Hrvatske napredne stranke prednjačiti u isticanju tzv. narodnog jedinstva koje bi imalo oblik jugoslavenskog unitarizma.²¹⁰⁸ Malo kasnije će se – ojačana nekim radićevskim disidentima oko lista *Hrvatski narod* – ta stranka 1906. godine ujediniti sa svojim dalmatinskim blizancem.²¹⁰⁹ Naime, planovi o ujedinjenju dalmatinskih narodnjaka i dijela tamošnjih pravaša koji nisu bili u sklopu Čiste stranke prava pod vodstvom don Ive Prodana, konačno su 1905. donijeli ploda. Krajem travnja te godine usvojen je program i donesena odluka o utemeljenju nove stranke, koja će se zvati Hrvatska stranka u Dalmaciji.²¹¹⁰ Iako je i ona zastupala načelo da su „Hrvati i Srbi jedan narod po krvi i po jeziku“,²¹¹¹ a Trumbić je otvoreno naglasio da stranka pritom „ima pred očima Hrvate i Srbe u ovoj monarhiji i izvan nje“,²¹¹² naprednjački krugovi oko Josipa Smodlake time nisu bili zadovoljni. To nezadovoljstvo bilo je dijelom motivirano ideološkim (liberalnim), a dijelom i osobnim razlozima, pa je 1905. stvorena Hrvatska demokratska stranka, kao svojevrsni ideološko-politički bliznac Hrvatske napredne stranke u banskoj Hrvatskoj. Istaknuti članovi stranke bili su

²¹⁰³ Isto.

²¹⁰⁴ N. BARTULOVIĆ, *Od Revolucionarne omladine do Orjune*, 8.

²¹⁰⁵ Ivan N. NOVAK, „Naš odnošaj prema Hrv. pučkoj napr. stranci“, *Hrvatski djak*, 3/1908., br. 3, studeni 1908., 70.-73.

²¹⁰⁶ A. G. MATOŠ, „Pismo uredništvu“, *Sabrana djela, sv. XII. – Dragi naši savremenici*, 123.

²¹⁰⁷ M. GROSS, „Studentski pokret 1875-1914“, 461. Na drugome mjestu autorica ocjenjuje kako se je tzv. politika novoga kursa pojavila „još krajem devedesetih godina u krilu Napredne omladine.“ (M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 5.)

²¹⁰⁸ I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 101. misli kako hrvatski pripadnici Hrvatsko-srpske koalicije, osim „nekolicine naprednjaka“, uopće nisu zagovarali jugoslavenske unitarističke koncepcije („hibridizaciju Južnih Slavena“) niti su se odricali hrvatskoga državnog prava.

²¹⁰⁹ M. GROSS, „Nacionalne ideje studentske omladine“, 78.-79.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 527.-530. donose Zaključke Hrvatske pučke napredne stranke o pristupanju dalmatinskih naprednjaka te sastav Središnjeg odbora.

²¹¹⁰ Seriju programatskih Trumbićevih tekstova nastalih tim povodom Petrinović je uvrstio u: *A. Trumbić, Izabrani spisi*, 75.-101.

²¹¹¹ T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 518.-519.; I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 56.-57.

²¹¹² A. TRUMBIĆ, *Izabrani spisi*, 79.

Ivo Tartaglia, Prvislav Grisogono, Emanuel Vidović, Ivan Meštrović, Božo Lovrić i dr. U Splitu je ona djelovala pod nazivom Hrvatsko demokratsko političko društvo, te je objavljivala list pod nazivom *Sloboda*, kojega je prvi broj izišao 16. kolovoza 1905. godine. Usprkos rezervama koje su prema tome listu pokazivala glasila pristaša tzv. *politike novoga kursa*, beogradski su ga jugoslavenski krugovi burno pozdravili.²¹¹³

S obzirom na ideološko-političku bliskost, ujedinjenje dviju naprednjačkih stranaka, one banovinske i one dalmatinske, u Hrvatsku pučku naprednu stranku početkom lipnja 1906. bilo je posve prirodno, no ipak su dvije formalno bivše stranke, zbog upravno-političke odvojenosti banske Hrvatske i Dalmacije te zasebnih izbora, nastavile djelovati kao posebni organizmi, ali u istome smjeru i s istim ciljevima.²¹¹⁴ U skladu s time se u sastavu Središnjega odbora Hrvatske pučke napredne stranke, izabranog 4. lipnja 1906. ne nalaze dalmatinski predstavnici, a u sastavu Središnjeg odbora su narodni zastupnici Ksaver Šandor Gjalski i Đuro Šurmin, te izabrani članovi Ivan Ancel, Živko Bertić, Gustav Gaj, Milan Heimrl, Fran Hrčić, Jurislav Janušić, Vladimir Jelovšek, Svetimir Korporić, Ivan Lorković, Josip Pasarić, Iso Velikanović, Većeslav Vilder, Ivan Winter i dr.²¹¹⁵ Godine 1907. pokrenut je *Hrvatski djak*, glasilo koje je do smrti (1908.) uređivao Jurislav Janušić,²¹¹⁶ a među pokretačima i urednicima našli su se Ivan N. Novak, Mato Hanžeković i drugi. Iste je godine kao posebna brošura objavljen program stranke pod nazivom *Program i organizacija Hrvatske pučke napredne stranke*. I za nj se navodi da je donesen na „glavnom stranačkom zboru“ u Zagrebu, 3. i 4. lipnja 1906. godine. Program je sadržajno jednak programu Hrvatske napredne demokratske stranke iz 1906. godine,²¹¹⁷ a u prilogu je objavljen i popis izabranih članova Središnjega odbora izabranoga na glavnome godišnjem zboru održanom 6. listopada 1907., te popis članova konstituiranoga središnjeg odbora, za koji se kaže da je konstituiran 12. lipnja 1906. godine: predsjednik Ivan Lorković, podpredsjednici Milan Heimerl i Gustav Gaj, tajnici Milan Marjanović i Veljko Tomić, blagajnik Arnold Herceg te bilježnici Ivan Gmajner i Jurislav Janušić. Stranačka su glasila dnevnik *Pokret* (Zagreb), te tjednici *Sloboda* (Split), *Hrvatski narod* (Zagreb), *Pučka sloboda* (Split) i *Svjetlost* (Vinkovci).²¹¹⁸

Za naprednjački će program A. Radić kazati da je „prvi košutovsko-magjaronski program u Hrvatskoj, jer su jedini naprednjaci metnuli u svoj program to, da će nastojati, da zajednica Ugarske i Hrvatske bude podpuno samostalna (od Beča i od monarkije). A to je nastojanje magjarskih košutovaca. Naprednjački je program ujedno i magjaronski, jer oni vežu Hrvatsku s

²¹¹³ I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 57.; T. GANZA-ARAS, *Politika „novog kursa“*, 279., 285.-289.

²¹¹⁴ M. GROSS, „Nacionalne ideje studentske omladine“, 79.; I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 57. i dr.

²¹¹⁵ „Godišnji zbor Hrvatske pučke napredne stranke“, *Pokret*, 3/1906., br. 130, 7. VI. 1906., 1.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 529.

²¹¹⁶ V. ZANINOVIĆ, „Mlada Hrvatska uoči I. svjetskog rata“, *Historijski zbornik*, XI-XII/1958.-1959., 70.

²¹¹⁷ *Program i organizacija Hrvatske pučke napredne stranke*. Tisak A. Rott-a, Vinkovci, s. a. [1907.], 3.-13. Usp. „Program 'Hrvatske pučke napredne stranke'“, *Pokret*, 3/1906., br. 138, 5. VI. 1906., 1.-2.

²¹¹⁸ *Program i organizacija Hrvatske pučke napredne stranke*, 27.-29., 30., 31.

Ugarskom i u svojem programu.²¹¹⁹ Govoreći u ime HPSS-a, Radić je u to doba pisao: „Mi smo 'naprednoj' stranci odlučni protivnici, i to radi njezinoga rada i programa.“ Ono što Radića smeta, jesu „glavne dvie misli“ naprednjaka: „njeka oštra protivnost protiv svećenstvu i strogi sud o staroj hrvatskoj politici i našim političkim vodjama“. Što se Crkve i svećenstva tiče, naprednjačke novine o njima pišu „s nekom posebnom netrpeljivošću, rekao bih s nekim jadom [jedom?] biesom ili ljutinom, o posve običnim stvarima, što postoje ili se opažaju u katoličkoj Crkvi i kod njezinoga svećenstva“. A u odnosu na oporbenu hrvatsku politiku i njezine prvake, naprednjaci su „tu politiku proglasili 'zastarjelom', 'fantastičnom' (utvarnom) i neozbiljnom ('nerealnom'), a političke vodje i u obće našu gospodu gnjilom, trulom, nesposobnom“.²¹²⁰ No, zapravo su naprednjački prvaci prevrtljivi, nestalni i nepouzdana, pa ih Radić – aludirajući na Franka – meće „u isti red s onim našim političarom, koji ne zna pravo ni hrvatski, a hoće da bude najbolji Hrvat“.²¹²¹ Poseban problem je njihovo vezivanje Hrvatske uz Ugarsku, po čemu su naprednjaci, ponovno ističe Radić, „ne magjarska, nego – magjarsko-košutovska stranka medju Hrvatima“.²¹²²

Ništa stariji od braće Radića nije držao ni do naprednjačkih fraza o „sitnome radu“ i o „realnoj politici“. Iza tih se krilatica krije nešto sasvim drugo: oni koji se kite tim frazama „sad više i ne govore o 'sitnom radu', nego su se latili velike stvari: pogadjaju se s Magjarima, okreću ledja Beču, a lice 'k iztoku' (tako pišu sami), - vode veliku politiku.“²¹²³ No, pritom zapravo nitko ne zna, što se podrazumijeva pod Bečom, a što pod Mađarima, pa se radi o nerealnostima i praznim riječima. Ista je stvar i s „našim saveznicima na iztoku“, o kojima govore „naši realisti, naprednjaci i ponaprednjaci pravaši i obzoraši“. Ni tu pojmovi nisu jasni, i dok bi sloga sa Srbima u Hrvatskoj bila poželjna (unatoč dosadašnjim razrožnostima), drži Radić, „gola fantazija“ je misliti da je realno savezništvo sa Srbima u Srbiji.²¹²⁴

Vremenski omeđen proljećem 1905. godine – dakle vremenom koje za nekoliko mjeseci prethodi Riječkoj rezoluciji – to je, u grubim crtama, društveni, psihološki i politički okvir Pilarova očijukanja s organiziranim naprednjaštvom. Interes je bio obostran. Skupina hrvatskih svjetovnih intelektualaca u Sarajevu logično je težila naslonu na srodne stranačko-političke grupacije u banskoj Hrvatskoj, a one su nastojale prodrijeti u BiH u kojoj se je polako počeo, na nacionalnim osnovama, buditi politički život koji je i dalje bio organiziran na konfesionalnim osnovama i u kojemu je Hrvate uglavnom zastupala crkvena inteligencija. U tim su se pokušajima širenja stranaka i utjecaja, prvaci stranačkih organizacija iz banske Hrvatske prirodno oslanjali na veze i poznanstva koje su imali s još malobrojnom bosansko-hercegovačkom inteligencijom. Tako se je,

²¹¹⁹ A. RADIĆ, „Novo komešanje medju našim političkim“, *Dom*, 1907., br. 7, u: A. RADIĆ, *Sabrana djela*, sv. X., Zagreb, 1938., 23.

²¹²⁰ ISTI, „Drugi zbor napredne stranke“, *Dom*, 1907., br. 44, u: *Sabrana djela*, sv. X., Zagreb, 1938., 110.

²¹²¹ Isto, 111.-112.

²¹²² Isto, 113.

²¹²³ A. RADIĆ, „'Realna' politika“, *Hrvatske novine*, 1906., br. 3, u: *Sabrana djela*, sv. IX., *Za seljačku politiku*, Zagreb, 1938., 149.

²¹²⁴ ISTI, „Hrvatska realna politika“, *Hrvatske novine*, 1906., br. 5, u: *Sabrana djela*, sv. IX., Zagreb, 1938., 153.-156.

primjerice, u sličnom nastojanju širenja organizacije Hrvatske opozicije u BiH, Stjepan Radić u dogovoru s Bresztyenszki obratio i Josipu (Jozi) Sunariću, a ovaj mu je u svibnju 1902. odvratio, pozdravljajući osnivanje Hrvatske opozicije i izražavajući spremnost za suradnju. Tražio je sve brojeve (zagrebačke) *Hrvatske misli* i podsjećao Radića na to da su njih dvojica „još u Beču bili *suglasni* u nazorima“ [ist. u izv.].²¹²⁵

Oko 1900. središte i hrvatskoga nacionalnog pokreta u BiH iz Mostara i Hercegovine premještalo se je u Sarajevo u kojem na političkoj i kulturnoj razini dominiraju doseljenici („došljaci“, „kuferasi“).²¹²⁶ Kao što se je moglo vidjeti pri opisu prestanka djelovanja Kola sarajevskih književnika, mnogi od njih donose liberalnije vjersko-kulturne poglede koji nailaze na zazor crkvene hijerarhije, napose kruga oko nadbiskupa Stadlera i njegove *Vrhbosne*. Spor nastao u povodu posvete *Trebevićeva* barjaka, epizoda s prestankom rada Kola sarajevskih književnika (ako je točno da je do toga doveo prosvjed klerikalnih krugova!),²¹²⁷ kao i fragmenti Kranjčevićeve korespondencije jasno pokazuju dubinu razlika i zaoštrenost sukoba između vrhbosanskoga kaptola i hrvatske svjetovne inteligencije u Sarajevu. Iako je Kranjčevićeva i Hörmannova *Nada* faktično prerasla u hrvatski književni list i pretvorila Sarajevo u jedan od hrvatskih kulturnih centara, slobodoumnost koja je obilježavala Kranjčevićev urednički mandat nije bila po volji nadbiskupu i kaptolu.²¹²⁸

No, osim svjetonazorskih razlika, već na prijelazu stoljeća jasno se razaznaju i nacionalno-političke razlike koje će se u idućem razdoblju samo produbiti. Tu je osobito bilo važno pridobivanje simpatija bosansko-hercegovačkih muslimana, koje je hrvatska svjetovna inteligencija kanila pridobiti za hrvatsku nacionalnu misao, ne ističući u prvi plan konfesionalne momente, uzimajući u obzir osjetljivost položaja u kome su se muslimani nakon okupacije BiH našli i imajući na umu da čitav niz društvenih tema (a ponajprije borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju) objektivno može dovesti do interesnog povezivanja muslimana i pravoslavnih (Srba), što bi ugrozilo hrvatske težnje i interese.

Nadbiskup Stadler je tom problemu pristupao drugačije, usredotočujući svoju pozornost i interes na bosansko-hercegovačke katolike, budući da je držao kako bi ih mogao odbiti prevelikim ustupcima muslimanima, a bio je svjestan da ni kod katolika hrvatska nacionalna svijest nije na onome stupnju razvitka koji bi političkoj eliti davao odrješene ruke u formuliranju politike prema muslimanima i pravoslavnima. Zbog toga je Stadler doživljavao brojne kritike i u banskoj Hrvatskoj, a mnoge od njih bile su nenačelne i strančarski obojene.²¹²⁹

²¹²⁵ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 259, str. 381. i dok. 264, str. 385.

²¹²⁶ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 156., 168., 171.

²¹²⁷ Epizoda je opisana u podpoglavlju koje se bavi Pilarovim književnim radom.

²¹²⁸ Todor KUŠEVAC, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo, 1960., 439.

²¹²⁹ Primjerice, A. Radić je kritizirao Stadlerovu izjavu njemačkom novinaru prema kojoj je nerealno očekivati da se muslimani izjasne Hrvatima, budući da je i inače hrvatska misao u BiH slabašna i da tamo bez katolištva nema hrvatstva (A. RADIĆ, „Turska Hrvatska“, *Dom*, 4/1903, br. 8, Zagreb, 30. IV. 1903., u: *Sabrana djela*, sv. V., *Dom 1903.*, Zagreb, 1937., 122.-123.). To Radića, međutim, nije priječilo da se izruguje pravaškom učenju o muslimanima kao najčišćemu hrvatskom plemstvu, budući da se oni, prema njegovu mišljenju, tako – ne osjećaju (A.

Ilustrativan za taj sukob dviju koncepcija bio je spomenuti prijedor koji je izbio na javu u svezi s blagoslovom barjaka *HPD Trebević* 1899./1900. godine.²¹³⁰ Nije taj prijedor imao isključivo političke razloge, nego je bio rezultantom mnoštva čimbenika, kako osobnih, tako i skupnih, ali su različiti politički pogledi nesumnjivo presudno utjecali na njegovo izbijanje. Većina je tada, naime, prihvatila Sunarićev prijedlog da se instalacija barjaka obavi bez vjerskoga (katoličkog) obreda, što je izazvalo reakciju nadbiskupa i svjetovnoga svećenstva. Posveta je i obavljena 2. lipnja 1900. u Sarajevu, u nazočnosti brojnih gostiju iz banske Hrvatske, Dalmacije i Istre. Vlasti su je odobrile, procjenjujući da je potrebno parirati sve agresivnijim srpskim zahtjevima za crkveno-školskom autonomijom, ali su se i same iznenadile snagom hrvatskog nacionalnog naboja. Zato je naknadno ocijenjeno da manifestacije poput ove, u kojima se i BiH proglašava hrvatskom zemljom, ubuduće treba sprječavati.²¹³¹

Prema pisanju *Nade*, u priredbi je sudjelovalo „do dvije hiljade predstavnika pjevačke umjetnosti i njezinih prijatelja sa sviju strana Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (sa splitskom glazbom), te slovenačkih krajeva.“ Samo je Zajčevu kantatu „More“ otpjevalo 450 pjevača pod ravnanjem Nikole Fallera.²¹³² Na čelu *Trebevića* bio je dr. Nikola Mandić, poznati sarajevski odvjetnik (čiju fotografiju je donijela i *Nada*), a osim toga što je u svečanostima sudjelovalo i dvjestotinjak muslimana, posebno dalekosežne posljedice imala je činjenica da su se bosanski franjevci odazvali pozivu na svečanost usprkos zabrani ordinarija.²¹³³

S obzirom na prijedore koje je između svjetovnoga svećenstva i franjevaca unijelo uvođenje redovite katoličke hijerarhije, sukob oko posvete *Trebevićeva* barjaka bio je nagovještaj bure koja će tek uslijediti. O uzrocima i dovezima tog incidenta postoje različite ocjene u historiografiji,²¹³⁴ ali ne treba zanemariti ni mogućnost da on nije imao samo nacionalno-političku, nego i svjetonazorsku odnosno vjersko-kulturnu potku. To bi sugerirala i važna uloga koju je u njemu imao Sunarić koji je, kao što je spomenuto, dvije godine kasnije pisao Stjepanu Radiću kako su njih dvojica još u Beču imali podudarne poglede.

Da su, primjerice, uredniku *Nade* i pjesniku S. S. Kranjčeviću na prvome mjestu bili nacionalno-politički razlozi, jasno pokazuje njegovo pismo književniku i novinaru, kasnije tajniku Društva hrvatskih književnika, Milanu Grloviću, datirano 21. svibnja 1900. godine, neposredno pred posvetu zastave. U tom je pismu Kranjčević napomenuo kako je u vodstvu *HPD*

RADIĆ, „Najčišće hrvatsko plemstvo“, *Dom*, 5/1904, br. 4, Zagreb, 25. II. 1904., u: *Sabrana djela*, sv. VI., *Dom 1904.*, Zagreb, 1937., 57.-58.)

²¹³⁰ Društvo je osnovano 1894., a prema tekstu Pravilnika koji su zemaljske vlasti odobrile, svrha i djelokrug društva „obuhvaća poučne, moralne i ugodne zabave – javne prestave – sudjelovanje svečanostima – božjim službama i dobrotvornim prestavama – obdržavanje pjevačkih vježbanja i uzdržavanje pjevačke škole.“ (R. BESAROVIĆ, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, 133.)

²¹³¹ T. KRALJACIĆ, *Kallayev režim u Bosni i Hercegovini*, 303.-304.

²¹³² *Nada*, 6/1900., br. 12, Sarajevo, 15. VI. 1900., 189.

²¹³³ Opš. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 168.-174., 180.-182.; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 147.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 174.-175.

²¹³⁴ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 146.-148.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 160.-164.

Trebević donesena odluka „da se sa strane društva nikako ne dira u ovaj nesrećni i čisto suvišni spor, što se razjasio između Kaptola i društva zbog blagosivanja zastave.“ Potom on nastavlja: „Vi ste sigurno pročitali članak o tome u posljednjem broju Vrhbosne? Sve je ono posve neoportuno. Bosna nije katolička zemlja, i hrvatska ideja – bez muhamedovaca – ne bi imala paralelne razvojne klice u sebi. Zato se je i odustalo od *običaja*, da se zastava razvije uz crkvenu ceremoniju.“²¹³⁵

Kranjčeviću tužaljku moguće je pravo shvatiti tek u svjetlu činjenice da su u to doba vlasti procjenjivale kako se najveći dio učenika muslimana u sarajevskoj gimnaziji, u učiteljskoj školi i u Šerijatskoj sudačkoj školi osjeća Hrvatima.²¹³⁶ A nepuna dva mjeseca prije pisma Grloviću, Kranjčević je u pismu Trnskomu od 31. ožujka 1900., zamolio pjesnika da izmijeni stih u jednome sonetu, koji je glasio „I žarkost vjere hrvatskomu Bogu“. *Nadu*, naime, piše Kranjčević, „prelistavaju i naši muhamedovci, pak bi - ukratko - moglo komu - da ono veoma osjetljivo vjersko oko zadre o riječ 'Bog' u dotičnoj stilizaciji.“ Trnski je taj stih izmijenio u „I u velike da nam vr'jedit mogu“.²¹³⁷

Ti primjeri pokazuju duboke napetosti u bosansko-hercegovačkom društvu koje je nastavilo živjeti u konfesionalnim okvirima. Zato bi posebne poteškoće izazivali vjerski prijelazi odnosno nedostatak precizna zakonodavstva o toj problematici, koji je za posljedicu imao nastanak niza „slučajeva“ i „afere“.²¹³⁸ Prema službenim podacima, oni uopće nisu bili brojni: tijekom 22 godine austro-ugarske uprave odnosno do kraja 1899. zabilježena su ukupno 144 vjerska prijelaza, uglavnom uvjetovana sklapanjem mješovitih brakova. Pritom su na gubitku bili jedino katolici i židovi.²¹³⁹ Kao što su u banskoj Hrvatskoj pravoslavni dizali galamu zbog vjerskih prijelaza, iako su zapravo katolici u njima gubili više vjernika,²¹⁴⁰ tako su i u BiH i u kasnijem su razdoblju bosansko-hercegovački katolici bili najveći gubitnici, a samo su pravoslavni dobivali.²¹⁴¹ Između 1880. i 1910. bilo je ukupno 235 vjerskih prijelaza, u kojima su

²¹³⁵ S. S. KRANJČEVIĆ, *Sabrana djela*, III., 521.-522.

²¹³⁶ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 307.

²¹³⁷ Emil ŠTAMPAR, „Nekoliko Kranjčevićevih pisama Ivanu Trnskomu“, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knjiga 17, Zagreb, 1949., 144., 146.-147. Štampar, koji je promašio i u ocjeni o Kranjčevićevoj uredničkoj autonomiji u uredništvu *Nade*, ne vidi u tome Kranjčeviću političku dalekovidnost ili bar taktiku, nego smatra da je pjesnik „bio oprezan, cenzurirao je i sebe i druge“.

²¹³⁸ Opš. T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 127.-168.; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 61.-63.; Zlatko KUDELIĆ, „Vjerske konverzije u Bosni i Hercegovini s kraja 19. i početkom 20. stoljeća u svjetlu nepoznatog arhivskog izvora“, *Croatia Christiana Periodica*, 35/2011., br. 68, 87.-111.

²¹³⁹ *Die Lage der Mohamedaner in Bosnien. Von einem Ungarn*, 2. Aufl., Wien, 1900., 106.-107. Taj „jedan Mađar“ koji je potpisao knjigu koja je u kratkom vremenu, u istoj godini doživjela dva jednaka izdanja, bio je zapravo zajednički ministar financija B. Kállay. Ne znajući tko je autor te knjige, podatke je u svom *Južnoslavenskom pitanju* preuzeo i Ivo Pilar. Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 318. T. VUKŠIĆ, „Nadbiskup Josip Stadler i Srbi“, *Crkva u svijetu*, 34/1999., br. 1, 49.-50. upozorava na izvješće baruna Appela od 19. XI. 1903. koje pokazuje da je od 1878. do 1900. bilo samo 50 obraćenja na katolištvo. Usp. T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 328.-330.

²¹⁴⁰ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 296.-297.

²¹⁴¹ Podatke za vjerske prijelaze u BiH u 1900., 1907., 1908. i 1911. godini, v. u: A. NIKIĆ, „Karitativna djelatnost franjevaca u Hercegovini u XIX. stoljeću“, *ZR Apostolat franjevačkih zajednica u 19. stoljeću. Radovi simpozija u*

katolici izgubili 30, muslimani 15, a židovi devet vjernika, dok su dobili pravoslavni 42, a protestanti devet prelaznika.²¹⁴² Ipak, zahvaljujući snažnome propagandnom djelovanju u kome su veliku ulogu imali i protukatolički krugovi u Trojednici, u javnosti su naj snažnije odjekivali slučajevi prelaska na katolištvo. Najpoznatiji od njih bio je slučaj Fate Omanović, 16-godišnje djevojke iz mostarske okolice koja je 1899. godine pobjegla od roditeljske kuće kako bi izbjegla neželjeni brak s muslimanskim mladićem, te je znatno kasnije prešla na katolištvo i 1920. se udala za jednoga Slovenca.²¹⁴³

Glavnina odgovornosti za takve slučajeve pripisivana je vrhbosanskom nadbiskupu, pa i onda kad su se oni događali izvan njegove dijeceze. A kad je 1903. godine kasnije izbila afera zbog prijelaza muslimanske djevojke Sale Sivrić na katolištvo, u čijem se je središtu opet našao nadbiskup Stadler, onda su, kao što je spomenuto, Alaupović, Kranjčević i Pilar 26. ožujka 1903. svojim istomišljenicima odaslali prosvjednu okružnicu u kojoj su osudili Stadlerova gledišta, pozivajući ih da i oni postupe na isti način te da se potruže kako bi izjava dospjela u novine. U toj okružnici njih trojica ističu kako su konverzije muslimana na katolištvo ključni razlog muslimanske suradnje sa Srbima. Pokrštenje Sale Sivrić izazvalo je ogorčenje muslimana i ozbiljno narušilo društvene i trgovačke veze katolika i muslimana, što obilno koriste bosansko-hercegovački Srbi.²¹⁴⁴ Pritom treba imati na umu da ni Kranjčević niti Pilar nisu okrenuli leđa Katoličkoj crkvi, iako su povremeno izražavali neortodoksno poimanje katolištva (pa će neke Kranjčevićeve pjesme i pjesnički ciklusi doživljavati vrlo oštre kritike katoličkih autora koji su mu spočitavali čak i bezbožništvo). Pilara je, kao što je spomenuto, baš Stadler vjenčao u listopadu 1902., dok je Kranjčević u veljači 1899. brak sklopio pred tadašnjim vrhbosanskim kanonikom i katedralnim župnikom dr. Ivanom Šarićem, kasnijim nadbiskupom.²¹⁴⁵ No, ako su i dalje ostali katolici, obojica su imali naglašene rezerve prema odlučujućoj ulozi crkvene hijerarhije u svjetovnim, političkim stvarima.²¹⁴⁶ Također je važno naglasiti da su se negodovanju

prigodi 800. obljetnice sv. Franje Asiškoga o apostolatu hrvatskih franjevačkih zajednica u 19. stoljeću, Zagreb, 14.-16. listopada 1981., Kačić, 14/1982., Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Split, 1982., 174.; Usp. „Koliko je u Bosni i Hercegovini bilo konverzija (promjena vjere)?“, HZ, 2/1910., br. 1, 6. I. 1910., 5.; L. ĐAKOVIĆ, Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, 66.-67. Usp. T. VUKŠIĆ, Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini, 163.

²¹⁴² L. MANDL, *Die Habsburger und die serbische Frage*, 81.

²¹⁴³ T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 157.-159.; F. TOPIĆ, „Stadler i muslimani“, *ZR Josip Stadler – život i djelo*, 379.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 195.-196., 662. Nije, dakle, bilo nikakve „konverzije“ niti „pokatoličavanja“ Fate Omanović „u maju 1899. godine“, kao što tvrde, primjerice, T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 406. ili Dž. JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 199., 206.

²¹⁴⁴ ABiH, ZMF, pr. 635/1903. O tom slučaju bit će više riječi u poglavlju o Pilarovu odnosu prema nadbiskupu Stadleru i njegovim političkim koncepcijama.

²¹⁴⁵ Faksimil vjenčanoga lista S. S. Kranjčevića i G. A. Kašaj v. <http://www.sskranjcevic.hr/pregled/zoom/zoomFrameset.ASP?ZivID=264&SZID=1639&vel=Vm>, pristup 11. II. 2014.

²¹⁴⁶ Te rezerve će i kod Kranjčevića postojati praktično do kraja života. Svaljujući glavninu odgovornosti na klerikalnu struju, Kranjčević je u jednome pismu supruzi Eli od 3. V. 1907. izrazio sumnju da će doći do fuzije Hrvatskoga kluba i *Trebevića*, domećući: „Ne znam kakve su sada prilike, nu valjda će biti iste, ko i za mog boravka u Sarajevu. To su posve različiti elementi. U 'Trebević' su se uz to uvukli popovi, a ako s njima ugju i u klub, eto i

protiv Stadlera u povodu tog slučaja pridružili i frankovci, kao i stari Stadlerov protivnik, Fran Folnegović,²¹⁴⁷ koji je kao slobodni zidar imao i dodatne motive.

Taj latentni spor sa Stadlerom i vrhbosanskim kaptolom činio je društvenu poziciju i utjecaj malobrojne svjetovne, uglavnom liberalno raspoložene hrvatske inteligencije u Bosni, objektivno još slabijim, pa je bilo prirodno da su se njezini pripadnici ogledali za mogućim saveznicima u banskoj Hrvatskoj, zemlji iz koje su većinom došli i u kojoj su imali najrazgranatije veze. S druge strane je bilo logično da su i naprednjaci iz banske Hrvatske, kad su razmišljali o širenju svoje organizacije u BiH, imali na umu baš njih kao svoje znance, suradnike i prijatelje još iz studentskih dana odnosno iz razdoblja suradnje na književnome polju (iz kruga oko bečke *Mladosti*, sa stranica *Nade* odnosno pri osnivanju Društva hrvatskih književnika). Ako ih je povezivao još i prijepor s vrhbosanskim nadbiskupom koji je napose nakon Prvoga hrvatskoga katoličkog sastanka stekao reputaciju možda ne najgorčenijeg, ali svakako najutjecajnijeg protivnika naprednjačkih koncepcija, ta se je suradnja jednostavno nametala.

Naprednjaci su je pokušali formalizirati već od kraja 1904. godine, odnosno u vrijeme kad su krenuli u osnivanje samostalne stranačke organizacije, osnivajući najprije *Hrvatsko naprednjačko nakladno i tiskovno dioničko društvo*.²¹⁴⁸ Očito je da su tu zamisao pokušali iskoristiti kao podlogu za širenje svoje organizacije i u BiH. No, sarajevsku skupinu njihovih simpatizera i potencijalnih pristaša zasmetalo je to što u nacrtu programa („Prospektu“) Bosna i Hercegovina nije ni spomenuta, pa su 27. prosinca 1904. odgovorili kako „u Bosni i Hercegovini imade samih katolika 350.000 duša, koji Hrvati jesu i hoće da budu – ne obzirući se, na ostale“, pa je neshvatljivo da „jedna hrvatska i to naprednjačka i realistička stranka može toliki broj Hrvata iz svoga djelokruga isključiti.“²¹⁴⁹ Taj dopis („Cijenjeni drugovi!“), doduše, nije potpisan, ali to ne dovodi u pitanje njegovu autentičnost i važnost, tim prije što je njegov primjerak sačuvan u Plavšićevoj ostavštini bez ikakve dvojbe pisan Pilarovo rukom. Istoga tog 27. prosinca 1904. skoro navlas isto pismo (također naslovljeno riječima „Cijenjeni drugovi!“) potpisali su i u Zagreb uputili Pilar, Plavšić, Alaupović i Milan Prelog.²¹⁵⁰

No, istoga su dana Pilar i Plavšić uputili Milanu Heimerlu privatno pismo („Dragi amice Heimerl!), koje sugerira da su njih dvojica bili još tješnje povezani, i da su problem odnosa s naprednjačkom strankom u nastajanju raspravili i usuglasili s Kranjčevićem. U tom pismu oni potvrđuju primitak poziva na osnivačku skupštinu *Hrvatskoga naprednjačkog nakladnog i*

tamo rastrojstva. Jer taj elemenat hoće svuda da bude 'pater spiritualis', da komandira, i ako nije na njegovu, da ništi!“ (I. KECMANOVIĆ, „Korespondencija Silvija Strahimira Kranjčevića“, 220.-221.)

²¹⁴⁷ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 171.

²¹⁴⁸ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 86. Jedan tiskani primjerak „Prospekta Hrvatskog naprednjačkog nakladnog i tiskovnog dioničkog društva“, datiran 29. XII. 1914., s potpisima Ivana Ancela, Milana Heimrla, Lava Mazzure, Živana Bertića, Vicka Iljadice, Frana Poljaka, Većeslava Vildera, Milivoja Dežmana, Ivana Lorkovića i Ise Velikanovića, pohranjen je u: HR-HDA-757, Obitelj Plavšić. kut. 28, sv. Političke veze sa Zagrebom.

²¹⁴⁹ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić. kut. 28, sv. Političke veze sa Zagrebom. Usp. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 100.

²¹⁵⁰ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić. kut. 28, sv. Političke veze sa Zagrebom. Usp. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 102.

tiskarskog dioničarskog društva u Zagrebu, ali izjavljuju da ne mogu doći „na pouzdani sastanak, niti se inače (...) očitovati, kako bi to željeli“, pa mole da se njihova „buruntija“, s kojom je navodno u cijelosti suglasan i Kranjčević, na sastanku pročita. U toj su „buruntiji“ Pilar i Plavšić vrlo kritični prema naprednjačkim koncepcijama i politici u odnosu na BiH, te tvrde kako se iz niza koraka može uočiti „tako kobnu i upravo sudbonosnu koncesiju Srbima, koju ne mogu opravdati nikaki uspjesi sloge, a kamo li do sada postignuti vrlo dvojbeni uspjesi.“ Autori pisma naglašavaju: „Mi Hrvati u Bosni i Hercegovini ne idemo za velikohrvatskim aspiracijama, niti kanimo Bosnu pretvoriti u isključivo hrvatsku zemlju, niti se kao pijani plota držimo hrvatskog državnog prava u pogledu ovih naših zemalja. Ali držimo da se nesmije smetnuti s vida, da se je faktična vlast hrvatske države u Bosni protegnula do Vrbasa i da danas u Bosni i Hercegovini živi do 400.000 Hrvata od kojih su najmanje 350.000 katolici i autohtoni živalj. Veći dio stanovništva Hercegovine je katolički hrvatski i to (više) nego muslimani i Srbi zajedno. U Bosni imade cijelih skroz katoličkih kotara i pojedinih mjesta u kojima nema ni ciglog jednog pravoslavnog čeljadeta. A kraj svega toga Srbi na najbezobrazniji način Bosnu svojataju kao srpsku zemlju, te Hrvate naprosto negiraju. Što mi dakle želimo? Želimo da Hrvatima od strane Srba bude u Bosni i Hercegovini priznata ista ravnopravnost koju Srbi traže od Hrvata u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Držimo, da bi taj zahtjev morao biti jedna od glavnih tačaka nove naprednjačke stranke i odnošaja te stranke napram Srbima.“ Samo na toj podlozi moguća je Pilarova i Plavšićeva (a onda i Kranjčevićeva) suradnja s naprednjacima: „Ako Vi ostanete na svom stanovištu, da Bosnu i Hercegovinu prepustite eksploataciji sa strane Srba, onda ćemo biti prisiljeni da se listom dignemo protiv Vas i budete uvjereni, da ćemo biti u stanju prisiliti Vas, da na doličan način vodite računa o ovdašnjim Hrvatima. Dapače možemo Vam javiti, da je svijet već danas ogorčen proti Vama i da smo jedva utišali glasove o narodnom izdajstvu koje Vam se odavde podvaljuje. Prepustiti Bosnu i Hercegovinu nekoj nepoznatoj vlastitoj sudbini, imalo bi za posljedicu, da će ovdje uhvatiti korijen Frankovština i da će se silno raširiti klerikalizam u izdanju šadlerovskom. Što će onda slijediti? Do mala takav spor sa Srbima i takva bratimska nesloga, koja ne samo da će svaki zajednički narodni rad učiniti nemogućim za mnogo godina, nego će ujedno učiniti iluzornom i svaku Vašu tamošnju slogu. Jer tako naivni valjda niste, da ćete vjerovati, da će i Srbi svoje sunarodnjake u Bosni napustiti, kako to Vi činite sa nevjerojatnom lakoćom.“ Pismo završava ultimativnim zahtjevom: „Mi želimo, da se o tom pitanju na svom sastanku javno izazite, jer ćemo inače biti prisiljeni da odmah istupimo proti Vama u javnosti.“²¹⁵¹

Na naprednjačkoj skupštini održanoj 29. prosinca 1904. to Pilarovo i Plavšićevo pismo doista je pročitano i raspravljeno, te je *Pokret* u prvome broju iz 1905. godine javio da je pritom istaknuto kako je napredna stranka „nacijonalna, a ne teritorijalna stranka“, pa joj je „zato glavno

²¹⁵¹ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić. kut. 28, sv. Političke veze sa Zagrebom. Usp. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 100.-102. Koncept pisma („Dragi prijatelju!“) s ispravicima, sačuvan u Plavšićevoj ostavštini, pokazuje da mu je upravo Pilar bio glavni autor.

narod, a ne pojedine zemlje. Neki su mislili, da smo to učinili iz obzira prema Srbima. To bi bilo smiješno od nas, da napuštamo za volju sporazuma sa Srbima naš narod.²¹⁵²

U stvarnosti je Pilarov i Plavšićev osjećaj da su naprednjaci spremni popustiti Srbima bio više nego utemeljen. Prošlost je za to davala dovoljno podloge. Matošu je, primjerice, bilo posve jasno kamo smjera taj tobožnji modernizam, pa je, ukazujući na naprednjačko-slavosrpsku dominaciju na kulturnome planu, u studenome 1906. sa stranica frankovačkoga *Hrvatskoga prava* grmio: „Jedna frazerska, sasvim antiliterarna sekta, koja je pod zurlama modernih fraza nastavila izdajničko djelo da se u Hrvatskoj uguši u ime jugoslavizma i humanitarizma svijest hrvatskog naroda i hrvatske države, ta izdajnička klika nastoji tiranizirati i hrvatsku knjigu, najjači bedem u obrani hrvatskog jezika i čistoće hrvatske misli [ist. u izv.]“.²¹⁵³ Osporio je on naprednjacima i slobodarstvo i toleranciju, jer su netolerantni „proti najvećoj hrvatskoj konfesiji, katolicima“, predbacujući im kolektivizam, nekritične simpatije prema srpstvu i idealiziranje jugoslavenstva.²¹⁵⁴

Nimalo blaži Matoš nije bio početkom veljače 1907., kad je u *Hrvatskom pravu* ponovno osuo paljbu na naprednjake: „U Srpski književni glasnik, list u kojem je štampan onaj krasni članak o 'istrazi', istrebljenju Hrvata, u taj krasno uređeni list danas pišu, popijevajući, prvi hrvatski poeti kao g. Domjanić. Hrvatske socijaliste vodi Srbin, hrvatskim saborom ravna Srbin, hrvatskom knjigom vladaju Srbi, hrvatskim novcem tjera se usred Zagreba srpska politika i trgovina. Srbi u Dubrovniku, Srbi u Sarajevu, Srbi u Spljetu, Srbi u Zagrebu, Srbi aristokrati, Srbi socijaliste, Srbi kapitaliste, Srbi žandari, Srbi naprednjaci i Srbi katolici. Srpska banka i Srbin Korać – pa zar lažu srpske čitanke i srpski zemljovid, govoreći da nema Hrvata? (...)“.²¹⁵⁵ I onda odmah: „Srpstvu je kod nas prokrcio put ilirizam, pa Strossmayer i Mažuranić. Kao Vlasi Zrinjskog i Frankopana, tako su ti novi 'Srbi' pomagali proti nama Austriju. Za tim pod mađaronima i Héderváryjem braća su nam sjela za vrat s Mađarima. Pošto ih jezik nije dijelio od Hrvata, uzeše vjeru kao znak narodnosti, prem vjera nije narodnost. (...) Pošto im srpstvo najprije bijaše pravoslavlje, u najnovije vrijeme uzeše mjesto te 'nemoderne', natražnjačke, 'klerikalne' maske druge 'marifetluke', slobodoumne, demokratske. (...) Od rusofilskih klerikala postadoše košutovski radikali. Hrvatski i srpski jezik proglašise istim, ali tako da Hrvati i hrvatski zovu srpskim, a Srbi i jezik hrvatski srpskim. Pošto smo isto pleme, oni nas proglašuju istim narodom, i to srpskim. Srbija je hrvatski (spac u izv.) Pijemont. Pošto među najboljim Hrvatima ima svećenika i dobrih katolika, oni čisto hrvatstvo proglašise klerikalnim, nemodernim, dakle preživjelim, furtimaškim, glupim. Srpstvo postade preko noći simbol svjetla, slobode, demokracije, a hrvatstvo jednog Kvaternika i Kumičića simbol rimske zasukanosti, antikulturnih nagona i staromodnih pojmova. Srbija, zemlja najčešćih ubojstava u Europi, i Beograd bez kanala

²¹⁵² HR-HDA-757, Obitelj Plavšić. kut. 28, sv. Političke veze sa Zagrebom. Usp. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 103.-104.

²¹⁵³ Usp. A. G. MATOŠ, „Prijatelj i poštovalac“, *Sabrana djela*, sv. XIII., 120. Riječ „klika“ porgješno je otisnuta kao „klinika“.

²¹⁵⁴ A. G. MATOŠ, „Sastanak naših srednjoškolaca“, *Sabrana djela*, sv. XV, 176.

²¹⁵⁵ A. G. MATOŠ, „Kain i Abel“, *Sabrana djela*, sv. XIII, 129.-131.

i pločnika, to je kultura, a Hrvatska i naš lijepi, dragi Zagreb, gdje 'Srbi' tako krasno napreduju, Zagreb i Hrvatska su Srbima mrak, jezuitstvo, Sodoma i Gomora. Ali to još nije sve! Hrvatstvo nije samo antidemokratski, neslobodni pojam. Hrvat, pravi Hrvat nije samo jezuita. On je i Argus, to jest uhoda i sluga Austrije, on je Austrijanac, a vi već znate – Metternich, Drang nach Osten itd. A pošto i naša omladina, kao svaka omladina, ima više srca no soli u glavi, voleći interesantnu pozu, paradokse, moderne lozinke, pošto i kod naše omladine ima mnogo, vrlo mnogo fraze i nemoralnosti, veliki dio naše omladine dao se vlaškim kirkama pretvoriti u 'realiste', u Srbe. Dok je Srbinu najveća realnost Srbija i srpstvo, našem realistu je posljednja realnost Hrvatska i hrvatstvo. Dok je Srbinu najveća svečanost 'slava', krsno ime i srpski sv. Sava, našem realistu odvratn je kult djedovskih predaja...“²¹⁵⁶

Budućnost će to još drastičnije potvrditi, pa će tri godine kasnije, u drastičnome obračunu s pokretašima objavljenom u *Hrvatskome pravu* pod naslovom „Naprednjački katekizam“, Matoš te „pokretene“ odnosno „Srbate“ nazvati izdajicama hrvatstva i protivnicima katolištva.²¹⁵⁷ I Supilo će se uskoro potužiti: „Ti pokretaši su nekada mislili Radićevom glavom. Odnosno glumili su kao da njegovom glavom misle, opetujući njegove fraze. Onda su umišljali, da misle Masarykovom glavom te su se za ironiju čovjeku nazivali njegovim učenicima. Od Riječke rezolucije dalje mislili su mojom glavom, blejali su u mene, sve su mi odobravali, a najviše me grize, što sam mislio, da nisu snobovi, mameluci po modi, nego da me ti ljudi – shvaćaju. Poslije su ih Srbi gurnuli u Tomašića i onda su počeli misliti njegovom glavom. Blejali su u njega. Kako su odobravali meni, tako su odobravali njemu, a meni su govorili da oni tim samo nastavljaju – moju politiku, inauguriranu Riječkom rezolucijom! Khuen i Riječka rezolucija novoga kursa! Realna politika, sitni rad, kulturna borba, novi pravac u književnosti, socijalni problemi, ekonomski rad, sve se je to u njih izrodilo u parodiju. Tako i narodno jedinstvo Srba i Hrvata. To njihovo narodno jedinstvo danas u politici znači klipsati za Srbima oko 'Srbobrana', koji ga u djelima i u politici negiraju, te raditi ono što oni hoće.“²¹⁵⁸

Bilo je, dakle, dosta suvremenika koji su bili svjesni kako organizirano naprednjaštvo zapravo – dijelom i nehotice – služi ostvarenju srpskih nacionalnih ciljeva. Na to je obazrivo ukazivala i sarajevska naprednjačka jezgra. No, budući da je vijest o prigovorima koje su naprednjacima uputili pristaše iz Sarajeva objavljena u novogodišnjem broju *Pokreta*, Pilar i Plavšić su početkom 1905. držali kako ipak imaju razloga za zadovoljstvo. Izrazili su ga zajedničkim pismom koje su 9. siječnja 1905. uputili Heimerlu,²¹⁵⁹ kao i nedatiranim dopisom upravljenim naprednjačkom vodstvu. Taj je dopis, doduše, nepotpisan, ali kako je skoro navlas isti njihovu pismu Hemerlu, jasno je da su njih dvojica autori i toga pisma. U njemu su Pilar i Plavšić istaknuli kako je obavijest da će *Hrvatsko naprednjačko nakladno i tiskarsko dioničko*

²¹⁵⁶ Isto.

²¹⁵⁷ A. G. MATOŠ, „Naprednjački katekizam“, *Sabrana djela*, sv. XIV, 14.-19.

²¹⁵⁸ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 270.-271. Usporedi i Supilovu ocjenu na str. 293.

²¹⁵⁹ Koncept pisma („Dragi prijatelju!“) s ispravcima, sačuvan u Plavšićevoj ostavštini pokazuje da mu je upravo Pilar bio glavni autor. Plavšićeve su rukopisne opaske navedene na lijevoj polovici pisma. Na istome je mjestu sačuvan i strojopisni primjerak. (HR-HDA-757, Obitelj Plavšić. kut. 28, sv. Političke veze sa Zagrebom.)

društvo osnivati podružnice u svim zemljama u kojima žive Hrvati, umirila ovdašnje duhove. „Nu mi ne kanismo ostati samo kod prvog koraka“, pišu Pilar i Plavšić, pa nastavljaju:

„Nigdje nisu političko rasulo, manjak svake organizacije i premah klerikalizma imali tako kobnih posljedica kano u Bosni. Muslimani su se sasvim odbili od nas, vlada ne računa s nama, jer smo faktično *quantité negligeeable*, i prama tome dolazimo svagdje prekratko. Svi rade u Bosni, samo mi, kod kojih postoji najveći nerazmjer između aspiracija i jakosti naših pozicija, mi ne radimo ništa!

Zato će ona stranka, koja se prva krepko organizira i počme sistematski raditi u Bosni, potegnuti svu ovdašnju hrvatsku inteligenciju sa sobom.

Mi bismo htjeli onu prednost osigurati naprednjačkoj stranci, to tim više, što bi bila upravo katastrofa nedoglednih posljedica, da tu prednost ugrabi koja stranka klerikalne strasti ili frankovština.

Prema tome držimo neophodno potrebnim, da naprednjačku stranku organizujemo i za Bosnu i Hercegovinu.²¹⁶⁰

Istodobno oni ističu kako su prilike u BiH specifične i znatno teže nego u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, budući da „u nijednoj hrvatskoj pokrajini neima toliko opreka i toliko neriješenih pitanja, kulturnih, socijalnih i političkih koliko u Bosni“, pa će „svaka mlada stranka, koja se uputi na posao, morati (...) sva ova pitanja riješiti i zauzeti prema njima njeko stanovište. I s tim preuzima izvanrednu odgovornost na sebe.“²¹⁶¹ Prema ocjeni njih dvojice, „sve hrvatske stranke bolovale su na dvjema teškim greškama[:] 1.) da glede politike u Bosni nisu imala nikakvog programa, ni načela; šta više niti nužnog poznavanja zemlje i prilika. 2.) da su ono malo rada htjeli provoditi po hrvatsko-slavonskom šinjelu, pak su onda naravski počinili najveće pogriješke da ne reknemo gluposti“²¹⁶² Oni se zato izjavljuju pripravnima pristupiti Hrvatskoj naprednoj stranci te pridonijeti izradi njezina programa i definiranju političke strategije u BiH. No, svakako bi u BiH htjeli zadržati određeni stupanj stranačke autonomije:

„Treba dakle da se najprije utanače načela prama kojima će se voditi politika u Bosni, a zatim da se izradi detaljan program za političku djelatnost. Mi bismo dakle u prvom redu izgradili dotične nacрте, te zatim nakon izmjene misli s Vama u Zagrebu podigli te nacрте do programa.

Zatim bismo se u okviru Vaše stranke organizovali te nastojali, da imademo što bolji aparat u provinciji. Organizaciju proveli bismo što sukladnije sa Vašom organizacijom u Hrvatskoj. Organizacija imala bi svoj centrum u Sarajevu te znatnu samostalnost, radi sasvim posebnih prilika koje ovdje vladaju. Odnosaj organizacija stranke u Bosni naprama matici u Hrvatskoj imao bi se odrediti posebnim pravilnikom.

U svrhu provedenja akcije u Bosni umoljavamo preko Vas pripremni odbor u Zagrebu.

²¹⁶⁰ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić. kut. 28, sv. Političke veze sa Zagrebom. Usp. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 104.-106.

²¹⁶¹ Isto.

²¹⁶² Isto.

1.) da nas dvojicu, potpisana primi za svoje redovne članove te ovlasti da započnemo ovdje akciju, te da nam u tu svrhu dostavi shodnu legitimaciju

2.) da nam dostavi prepis nacрта pravila organizacije hrv. napredne stranke, da ga možemo pretresti na povjerljivom sastanku nekolicine posve pouzdanih istomišljenika. Nakon toga dogovora sastavili zatim u sporazumu s vama potrebna pravila za naš samostalni rad i odnošaj prema zagrebačkoj matici.²¹⁶³

Nije sasvim jasno na koji su način Pilar i Plavšić zamišljali djelovanje Hrvatske napredne stranke u BiH, gdje je stranačko-političko djelovanje bilo zabranjeno. Iz kasnijega pisanja *Hrvatskoga dnevnika* o Pilarovim kontaktima s naprednjaštvom – na što ćemo se vratiti u nastavku – jasno je da Pilar ovu epizodu nije previše tajio, iako je moguće da ju je sugovornicima prikazivao u nešto izmijenjenju obliku. A za razliku od Plavšića i Pilara, očito je da Kranjčević nije bio spreman pristupiti naprednjačkoj stranci. Vrlo jasno se govori o primitku u članstvo Pilara i Plavšića, ali se ne spominje nitko treći. Je li uzrok tomu političke naravi, ili činjenica da je pjesnik već ozbiljno pobolijevao, zasad je nepoznato. No, 21. prosinca 1904., nakon što se je vrhbosanski kaptol suprotstavio zamisli da on postane školskim nadzornikom za grad Sarajevo, Kranjčević je imenovan upraviteljem sarajevske Trgovačke škole, a deset dana kasnije položio je prisegu.²¹⁶⁴ Kao državni službenik nije ni mogao stranački nastupati. No, unatoč tomu je Milan Marjanović, reagirajući na jedan od brojnih Matoševih napadaja na naprednjake i na Marjanovića osobno, u božićnome broju *Zvona* 1908. ustvrdio kako je Kranjčević „još g. 1906. [sic!] supotpisao izjavu nekolicine sarajevskih Hrvata kojom pozdravljaju i odobravaju prvi zbor Hrvatske pučke napredne stranke“, navodeći na istome mjestu još nekoliko ilustracija Kranjčevićeva protuklerikalnog i navodno naprednjačkog raspoloženja.²¹⁶⁵ I Vladimir Dvorniković će kasnije – raspravljajući o Kranjčeviću kao „našemu Hamletu“ – ustvrditi da je bio očevidac kad je na nekoj hrvatskoj katoličkoj proslavi u Sarajevu Kranjčević demonstrativno okrenuo leđa nadbiskupu Stadleru, na prepast sviju nazočnih koji su s uobičajenim poštovanjem ljubili biskupski prsten.²¹⁶⁶

²¹⁶³ Isto.

²¹⁶⁴ <http://www.sskranjcevic.hr/zivotopis.ASP?PisID=1&odGodine=1904>, pristup 11. II. 2014. Usp. M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 252.-253. Apologiju toga Stadlerova postupanja donio je Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 416.-420. koji primjećuje kako je Zemaljska vlada, braneći svoju odluku o imenovanju Kranjčevića – a zapravo braneći svoje pravo da imenuje državne službenike bez miješanja crkvenih vlasti – postupila pristrano time što je Kranjčeviću prijatelju Ljubuju Dlustušu povjerila da ocijeni, je li Kranjčevićeva poezija bezbožna, nemoralna itd. Ta je ocjena zanimljiva napose u svjetlu činjenice da je sam Grijak došao do zaključka da Stadler uopće nije bio pročitao Kranjčevićeve pjesme, nego je sud o njima donio na temelju mišljenja drugih pisaca, ponajprije tekstova u Mahnićevoj *Hrvatskoj straži*.

²¹⁶⁵ M. MARJANOVIĆ, „U sjeni velikog imena“, *Zvono. Opća smotra*, 2/1908., br. 51-52, 24.XII.1908., 791.-793. Tekst je uvršten i u: A. G. MATOŠ, *Sabrana djela*, sv. XII., 344.-345. Isti je tekst objavljen i u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo II., knj. X., 510.-511. Nakon Kranjčevićeve smrti *Pokret* je tog pjesnika u više navrata nazvao nepravaškim literatom.

²¹⁶⁶ V. DVORNIKOVIĆ, *Studije za psihologiju pesimizma: I. Shakespeare, II. Hamlet, III. Kranjčević*, Zagreb, 1923., 172.

Pilaru i Plavšiću su već 24. siječnja 1905. odgovorili Pasarić, Vilder i Heimerl. Potvrdili su primitak njihova pisma, pa odmah najavili da će se ovih dana u Zagreb trajno preseliti Ivan Lorković, nakon čega će se održati sjednica odbora koji jedini može meritorno odlučiti o prijedlozima sarajevske „braće i prijatelja“. No, bilo bi dobro kad bi oni što prije izvijestili, na koji način misle organizirati stranku u BiH: „Razumije se, da ćete u tom pogledu biti Vi, koji poznate onamošnje prilike, jedini mjerodavni, da tome sudite. Mi ćemo nastojati da Vam u svakom pogledu budemo na ruku, pa se nadamo, da ćemo zajedničkim djelovanjem i u Bosni moći nešto postići. Pogibao klerikalizma nigdje nije toliko kao baš kod Vas, a o načinu njegova suzbijanja ne možemo ni ovdje naravski ništa zaključivati bez Vas. Vaše su prilike zaista posvema različite od naših, pa zato nema sumnje, da je bezuvjetno nužno, da naprednjačka organizacija u Bosni bude što samostalnija i nezavisnija. To uvidjaju ovdje svi, pa će bez sumnje u tom smislu i glasiti zaključak odbora, o kome ćemo Vas smjesta obavijestiti. Možda biste nam mogli javiti, kako bi bio sastavljen Vaš odbor.“²¹⁶⁷

Ne će, dakle, biti točna tvrdnja M. Gross, da „među hrvatskim prvacima u Bosni i Hercegovini nije bilo naprednjaka“,²¹⁶⁸ iako je zanimljivo da ona – nakon što je došla do tog zaključka, bez obzira na njegovu utemeljenost – nije postavila pitanje, zašto je bilo tako. Postojala je naprednjačka jezgra u Sarajevu koja je u biti bila doseljenička („kuferaška“), ali spomenuti podatci pokazuju da naprednjaci u tom trenutku doista nisu u BiH imali drugu spomena vrijednu skupinu pristaša. Time ipak ne će utrnuti pokušaji naprednjačke središnjice iz banske Hrvatske da osnuje svoje pouzdaničke ispostave među Hrvatima u BiH, ali će se one izjaloviti, makar je u studenome 1908. došlo do njezina konstituiranja u Mostaru koje je, međutim, ostalo bez ikakva značenja u političkom životu tih pokrajina. U već spomenutom pismu Kršnjavomu iz studenoga 1903., Truhelka je opovrgnuo neke Plavšićeve tvrdnje o sarajevskome *Hrvatskom klubu*, objavljene u *Hrvatskome pravu*, te je istaknuo kako u *Klubu* koji inače okuplja svi hrvatsku inteligenciju, nema ni jednoga deklariranoga „pokretaša“, iako on na trojicu „sumnja“.²¹⁶⁹

Iz toga bi se dalo zaključiti kako u hrvatskome intelektualnom krugu u Sarajevu i nije bilo popularno predstavljati se kao simpatizer „pokretaša“. Mogao se je Truhelka donekle varati da u tom smislu valja sumnjati samo na trojicu, ali je ipak očito da broj *pokretaških* pristaša nije bio prevelik. No, također je prilično jasno kako bi Pilar, da je ostao u Sarajevu, tijekom 1905. bio prionuo osnivanju tamošnje organizacije Hrvatske napredne stranke. Sve ukazuje na to da bi njegovu i Plavšićevu aktivnost, a možda i aktivnost nekoga od njihovih prijatelja, ubrzale i Stadlerove pripreme za pokretanje novoga lista (iako će *Hrvatski dnevnik* pod uredništvom Kerubina Šegvića početi izlaziti tek 2. siječnja 1906.). No, činjenica da je Pilar već na prijelazu 1904. u 1905. godinu upozoravao na to da je manjak svake organizacije jedan od ključnih

²¹⁶⁷ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić. kut. 28, sv. Političke veze sa Zagrebom. Usp. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 106.-107.

²¹⁶⁸ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 31.

²¹⁶⁹ HR-HDA-804, OF I. Kršnjavoga, kut. 8, sv. 12. Pismo od 2. XI. 1906.

problema u političkome i gospodarskom životu Hrvata u BiH, pokazat će se kao iznimno važna u sazrijevanju ideje o zasnivanju autohtone organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata, Hrvatske narodne zajednice. Ona će nastati kao rezultanta niza čimbenika, među kojima su na prvome mjestu ta svijest o potrebi organizacije, uvjerenje da nijedna stranka iz banske Hrvatske ne može kvalitetno zastupati autentične interese Hrvata u BiH, i okolnost da su tzv. *politika novoga kursa* i Riječka rezolucija demonstrirale pripravnost d se BiH žrtvuje srpstvu i Srbima.

Nije posve jasno, je li u tom trenutku, krajem 1904. i početkom 1905., Pilar svega toga već posve svjestan. Nema nikakve dvojbe o tome da će kasnije o tome naprednjačkom pothvatu zauzeti posve negativno stajalište, kad se uvjeri da je prava zadaća Hrvatske napredne stranke bilo širenje ideja Riječke rezolucije,²¹⁷⁰ a ne tek kulturno-politička konfrontacija s klerikalizmom. Ako iz jednoga nepotpisanoga pisma od 1. svibnja 1906. možda proizlazi dvojba o tome je li ranija Pilarova i Plavšićeva izjava o pristupu Hrvatskoj naprednoj stranci za posljedicu imala formalno članstvo u toj stranci,²¹⁷¹ ta je dvojba od sporedne važnosti, jer je prilično jasno da je Pilar koncem 1904. i u prvim mjesecima 1905. doista htio i formalno pristupiti naprednjacima. Možebitne njegove planove poremetio je odlazak u Tuzlu. Plavšić je, naime, 12. travnja 1905. javio Heimerlu da je oko osnivanja naprednjačke stranke „sve ostalo *in suspensio*, ali nije zaspalo“, pa se on (Plavšić) nada, da će uskoro moći „javiti konkretnijih vijesti o našoj ovdašnjoj organizaciji“. Nevolja je da su se svi „baš u zadnje vrijeme nekud raštrkali“, a „Pilar dobio advokaturu u D.[onjoj] Tuzli.“ U istome pismu Plavšić izvješćuje Heimerla o pismu petorice koji su „Štadleru poslali poznati prosvjed glede programa novog lista“, te mu šalje nepotpisani Alaupovićev članak o istome problemu.²¹⁷²

Time, međutim, nije završila Pilarova suradnja s Hrvatskom naprednom strankom. U kasnijim polemikama s nadbiskupom Stadlerom i njegovim pristašama, njemu će se, kao što ćemo vidjeti, otvoreno i oštro optuživati za naprednjaštvo, pa čak i za sudjelovanje u radu skupštine Hrvatske napredne stranke 1906. godine. Ta optužba nije bila neutemeljena. U obilju vijesti i najava glavne godišnje skupštine te stranke koja je održana 3. i 4. lipnja 1906. u dvorani Kola u Zagrebu, s predkonferencijom 2. lipnja u naprednjačkoj čitaonici na Zrinjevcu,²¹⁷³ *Pokret* nije poimence spominjao predstavnike iz BiH, ali je objavio: „Iz Herceg-Bosne ne samo da smo primili više pisama i brzogovornih pozdrava, nego su takodjer došla dva izaslanika opunovlašćena od lijepog broja pristaša.“²¹⁷⁴ Zašto je središnji naprednjački list prešutio identitet te dvojice navodnih opunomoćenika, može se samo nagađati. No, ljubljanski *Slovenski narod* je objavio njihova imena: pored trojice narodnih zastupnika koji su nazočili stranačkome skupu (Gjuro

²¹⁷⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 656.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 348.

²¹⁷¹ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 109.-111.

²¹⁷² HR-HDA-757, Obitelj Plavšić. kut. 28, sv. Političke veze sa Zagrebom. Usp. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 108.

²¹⁷³ „Zbor hrvatske napredne stranke“, *Pokret*, 3/1906., br. 126, 1. VI. 1906., 3.

²¹⁷⁴ „Glavni stranački zbor hrv. pučke napredne stranke“, *Pokret*, 3/1906., br. 128, 5. VI. 1906., 3.

Šurmin, Ksaver Šandor Gjalski i Svetozar Pribičević), na njemu su bili i predstavnici iz BiH, dr. Orešković i – dr. Pilar.²¹⁷⁵

Ni slovenski list, međutim, nije spomenuo da bi Pilar govorio na samoj skupštini. U kasnijim će se napadajima na Pilara iz Stadlerova kruga tvrditi, naime, da je Pilar nastupio na naprednjačkome zboru i da je predložio za usvajanje svoj nacrt posebne rezolucije u kojoj se ističe hrvatstvo BiH, ali da se je razočarao kad je to odbijeno. To je sasvim moguće, jer daljnjih tragova Pilarove suradnje zasad nema. Pred kraj 1906. godine i Plavšić će odseliti iz Sarajeva i doseliti u Zagreb. Nije poznato je li odgovorio na Nehajevljevu ponudu iz ožujka 1905. da postane bosanskim dopisnikom *Obzora*, koji bi, navodno, u odnosu na BiH počeo zauzimati drugačije stajalište, na ustuk „čistima“, tj. frankovcima.²¹⁷⁶ Po dolasku u Zagreb Plavšić će se zaposliti u Prvoj hrvatskoj štedionici, a nakon jedva godine provedene u glavnome gradu Hrvatske postat će tajnikom Društva hrvatskih književnika. Naime, na glavnoj skupštini Društva održanoj 27. siječnja 1908. predsjednikom je izabran Nadko Nodilo, a dopredsjednicima Gjuro Šurmin i Dane Gruber. Mjesto tajnika književničke udruge od Mihovila Nikolića preuzeo je Kranjčevićev šogor Dušan Plavšić.²¹⁷⁷

Prema tome, iz dosad poznatih dokumenata sasvim jasno proizlazi da je u Sarajevu ipak ne samo postojala, nego je i pokušala djelovati ne osobito brojna, ali zato intelektualno jaka i ambiciozna naprednjačka skupina tijesno naslonjena na vodstvo Hrvatske napredne stranke. Ivo Pilar je u toj skupini bio ne samo suputnik, nego i vrlo agilni promicatelj, ali je na njegovu daljnju aktivnost u tom smjeru bitno utjecao odlazak u Tuzlu. Posve očito je da je otamo nastavio održavati kontakte s naprednjačkim vodstvom – održavao je veze i s Društvom hrvatskih književnika u kome su neki naprednjaci imali važnu ulogu, a bit će mu povremeno otvorene i stranice *Pokreta* – ali nema podataka da je nakon lipnja 1906., kad je sudjelovao u radu skupštine Hrvatske napredne stranke, sa strankom kao takvom nastavio suradnju. Njegov kolega i prijatelj Dušan Plavšić će, međutim, i postati članom Hrvatske pučke napredne stranke te će sudjelovati na naprednjačkim skupštinama idućih godina.

I Pilar će nastaviti održavati kontakte s dosta širokim krugom naprednjačkih perjanica i u kasnijem razdoblju, a neki odbljesci njegove naprednjačke faze obilježiti će i preostalo razdoblje njegova života. Pritom ipak treba imati na umu da zasad nije pronađen nijedan dokaz da je Pilar bilo u svome bečkom, bilo u svom sarajevskom razdoblju prigrlio jednu od bitnih komponenti naprednjačke ideologije u njezinoj hrvatskoj inačici: misao tzv. narodnog jedinstva Hrvata i Srba. Kad bi se izdvojeno promatrala njegova tvrdnja iz rujna 1908. u pismu don Jurju Biankiniju, da je kao „slavosrpski potomak“ došao u „u Bosnu kao apostol hrvatsko-srpske sloge“,²¹⁷⁸ moglo bi se pomisliti da je on bar do 1900. zastupao jugoslavenska gledišta, iako o tome nemamo druge potvrde.

²¹⁷⁵ „Glavna skupščina 'Hrvatske napredne stranke'“, *Slovenski narod*, 39/1906., št. 127, 5. VI. 1906., 1.

²¹⁷⁶ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, k. 40, Milutin Cihlar Nehajev – Dušanu Plavšiću, 28. III. 1905.

²¹⁷⁷ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 37, Dušan Plavšić – Curriculum vitae, 4. Preciznije u: „Društveni odbor za godinu 1908.“, *Savremenik*, 3/1908., br. 3, ožujak 1908., 190.

²¹⁷⁸ NSK, R-7983, B-a, 1. Usp. S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 158.

No, tu svoju tvrdnju on je bitno relativizirao i u pismu Vinku Kisiću iz studenoga 1913. godine. Tada nije spomenuo nikakvo svoje „apostolsko poslanje“, nego je samo priznao da je u BiH došao kao „obzoraški slavo-srpski potomak“,²¹⁷⁹ što je, uostalom, bilo notorno. Da je svojom egzaltiranom konstatacijom o „apostolskom poslanju“ htio uoči aneksije samo impresionirati Biankinija i pokazati mu da je srpsko djelovanje agresivno i arogantno do te mjere da je u neprijateljske vode svrnulo i jednoga „apostola“, dosta jasno proizlazi iz njegova pisma Dežmanu iz studenoga 1912. : „Ti znaš, da ja nikada nisam bio prijatelj hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva...“²¹⁸⁰ Makar i tada nastavlja objašnjavati kako je tek u Bosni shvatio na koji način Srbi poimaju tzv. narodno jedinstvo, teško je zamisliti da bi u privatnome pismu staromu znancu, prijatelju i suradniku lagao kako baš nikad nije bio pristaša te misli, ako to nije bila istina.

A iz pisma koje je u lipnju 1906. – dakle upravo u vrijeme kad je sudjelovao na stranačkome skupu! – uputio povjesničaru Emiliju pl. Laszowskome moglo bi se zaključiti da je imao rezervi i prema nekim drugim elementima programa Hrvatske pučke napredne stranke odnosno Hrvatske napredne demokratske stranke iz 1906. godine.²¹⁸¹ Smetao mu je „pretjerani demokratizam i negacija plemstva“.²¹⁸² To se, međutim, ne smije tumačiti kao njegovu nesklonost demokraciji kao takvoj – jer će naglašeno demokratski pristup baš te i idućih godina pokazati pri organiziranju HNZ-a – nego kao nesklonost političkoj strategiji koja formu pretpostavlja sadržaju.

Zato njegovo naprednjaštvo, po svemu sudeći, treba uspoređivati s protuklerikalnim raspoloženjima njegova sarajevskog prijatelja, pjesnika S. S. Kranjčevića,²¹⁸³ iako je kod Pilara bilo intenzivnije, pa i agresivnije, a donekle i sa simpatijama koje je prema protuklerikalnoj noti naprednjaštva u to doba pokazivao kasniji bliski Pilarov suradnik i prvi predsjednik Hrvatske narodne zajednice, sarajevski odvjetnik dr. Nikola Mandić kojega su politički protivnici, i to ne samo iz crkvenih redova, pokušavali diskreditirati time što su ga također nazivali naprednjakom.²¹⁸⁴

Takvi pokušaji diskvalifikacije potvrđuju da su i suvremenici pojam naprednjaštva shvaćali šire od same formalne pripadnosti Hrvatskoj naprednoj omladini odnosno Hrvatskoj naprednoj stranci. Štoviše, i unutar tih organizacija postojale su raznorodne skupine, pa će već za

²¹⁷⁹ NSK, R-7983, B-a, 10. Usp. S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 166.

²¹⁸⁰ NSK, R-7983, B-a, 6. Usp. S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 164.

²¹⁸¹ Kao što je spomenuto, radi se o sadržajno istim programskim dokumentima.

²¹⁸² S. MATKOVIĆ, „Pilarovo pismo Emiliju pl. Laszowskom“, 101.

²¹⁸³ U nekrologu Kranjčeviću, Matoš piše: „...Dok sam iz njegovih pjesama mogao dokazati njegovo starčevićanstvo, drugi mogu s istim uspjehom dokazati njegovo 'naprednjaštvo'“, jer za razliku od Mile Starčevića i Ivana Lorkovića koji ne mogu istodobno biti i starčevićanci i naprednjaci, Kranjčević je to mogao jer „on ne bijaše truba jedne nego svih hrvatskih opozicija“. (A. G. MATOŠ, „U sjeni velikog imena“, *Sabrana djela, sv. IV. – Vidici i putovi – Naši ljudi i krajevi*, Zagreb, 1973., 249.-250.)

²¹⁸⁴ HR-HDA-804.7.99, OF I. Kršnjavi. Didak Buntić – Kršnjavomu, 7. VIII. 1909. Buntićeva pisma Kršnjavomu s manjim je nepreciznostima u prijepisu objavio A. NIKIĆ, „Fra Didak Buntić Isi Kršnjavome o prilikama u Herceg-Bosni 1909-1918.“, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 16/1992., br. 30, Zagreb, 1992., 224-253. Ta je pisma (kao i druge dokumente) Nikić uvrstio i u svoju knjigu *Fra Didak Buntić – hrvatski i crkveni velikan*. Kao što ćemo vidjeti kasnije, u novinskoj kampanji koju je Stadlerov *Hrvatski dnevnik* 1909./10. vodio protiv Mandića, optužba da je aktualni predsjednik HNZ-a naprednjak ponavljala se je iz broja u broj.

nekoliko godina – naravno, i pod dojmom drugih događaja, napose pod dojmom slabosti oportunističke politike Hrvatsko-srpske koalicije – u naprednjačkim redovima doći do rascjepa i pojave revolucionarnoga jugoslavensko-nacionalističkog odnosno jugointegralističkoga krila „hrvatske i srpske omladine“ koja će u idućem razdoblju odigrati važnu ulogu na kulturnome, ali i na političkom planu. Pritom već činjenica da se je to revolucionarno jugoslavensko krilo bučno pojavilo u omladinskim redovima te se manifestiralo u radikalnim izjavama, ali i u oružanim akcijama, sugerira da je stranačko vodstvo ipak bilo ne samo konzervativnije, nego i rezerviranije prema jugoslavenskim integralističkim koncepcijama koje je zastupao taj dio mladeži koji je ponikao i stasao u njezinim redovima.

4. DJELOVANJE U HRVATSKOJ NARODNOJ ZAJEDNICI: BORBA ZA AFIRMACIJU HRVATSTVA

4.1. Utjecaj društvenih i političkih prilika u BiH na oblikovanje Pilarovih političkih pogleda

„Hrvatska bez Bosne bila bi uvijek igračka u rukama onoga koji bi vladao u današnjim okupiranim pokrajinama. U tom se slažu svi naši političari. Kako bismo se, pak, mogli nadati da ćemo ikada doći do Bosne ako ova ne bude ondje gdje smo i mi?“

Frano Supilo (1894.)

Činjenice da naprednjaci u svome programu krajem 1904. godine, za volju Srba u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji te kao žrtvu na oltaru tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva, nisu spominjali Bosnu i Hercegovinu kao područje svoga djelovanja – pa ih dakle očito nisu ni smatrali hrvatskim zemljama odnosno područjem na kojem Hrvati kao narod imaju posebnih interesa, makar je njihov *Pokret* o tim zemljama često pisao – Ivo Pilar će se vjerojatno sjetiti kad se dva i pol desetljeća kasnije, u jednome pismu Edhemu Mulabdiću, potuži na to da hrvatske stranke u odnosu na BiH zapravo i nisu imale programa.²¹⁸⁵ No, opisana njegova i Plavšićeva reakcija na tu naprednjačku programsku kapitulaciju pred srpskim nacionalnim interesima u ime jugoslavenstva, jasno pokazuje koliko su zaoštreni bili odnosi između Hrvata i Srba u BiH početkom 20. stoljeća. Ta je zaoštrenost bila tolika da je nijedan hrvatski javni radnik, ponajmanje političar, nije mogao ne uočiti. Uz mnoštvo dokaza objavljenih u ondašnjemu novinstvu i u literaturi, ilustrira to i pismo koje je sarajevski gimnazijski profesor, klasični filolog Slavoljub Kantoci početkom lipnja 1902. uputio Stjepanu Radiću. Opisuje on u tom pismu kako su sarajevski Hrvati listom starčevićanci, ponajviše frankovci, pa nastavlja: „Ima Ti to i svoj

²¹⁸⁵ Tom ćemo se njegovu pismu vratiti kasnije, u kontekstu rasprave o njegovim političkim pogledima pred kraj života.

dublji uzrok. Ovdješnji naime Srbi ne mogu Hrvata ni živa vidjeti. Oni jednostavno poriču, da ima u Bosni Hrvata pa bi nas, koji smo ovamo došli iz Hrvatske, najvoljeli, što se kaže, utopiti u žlici vode. Oni se prosto zgražaju kad čuju [čuju] ime Hrvat – hrvatski. (...) Jedan je moj prijatelj taj Tvoj [Radićev, op. T. J.] rad za slogu sa Srbima nazvao upravo nepatriotičkim, jer dok Srbi uče Srbi svi i svuda, Ti oslabljuješ duh i osjećanje hrvatsko. Ti to radiš, veli on, u plemenitoj namjeri, ali su posljedice toga rada uz takve prilike za Hrvate štetne.²¹⁸⁶

Kantocijevo pismo izvrsno pogađa neke od najvažnijih problema s kojima se je suočavala ne samo hrvatska narodna i državna misao i BiH, nego i hrvatski narod u tim zemljama: dok su u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji svaku suradnju s Hrvatima uvjetovali krupnim političkim, kulturnim i gospodarskim ustupcima, Srbi su bosansko-hercegovačkim katolicima poricali hrvatstvo, a s izrazitim su neprijateljstvom gledali doseljenike („kuferaze“), napose one katoličke vjeroispovijesti koji su u BiH dolazili iz drugih dijelova Monarhije. Posebno su im na zubu bili hrvatski doseljenici iz Trojednice. Pritom su se vodili ne samo socijalnim razlozima, s kakvima su protiv doseljenika znali negodovati i domaći muslimani i katolici,²¹⁸⁷ nego i naglašeno nacionalnim, državno-političkim interesima. Na to će don Jurja Biankinija u rujnu 1908. upozoriti i Ivo Pilar: „T. z. antikuferazstvo nije se obraćalo toliko proti tudjinaca, Nijemaca, Madjara etc. Sa ovima Srbi, kad im ide u račun, znadu biti izvrstni prijatelji... (...). Antikuferazstvo je upereno u prvom redu proti Hrvata.“²¹⁸⁸

Zato će srpski novinar i političar, zastupnik u hrvatskome Saboru Gjuro Gjurković – poznat po izjavi da bi svaki atom njegova tijela, kad bi ono bilo rastavljeno na atome, nastavio svjedočiti o njegovu srpstvu – usred hrvatske sabornice 1895. ustvrditi da je tek nadbiskup Stadler donio hrvatsku trobojnicu u Bosnu,²¹⁸⁹ i zato će se u novinstvu bosansko-hercegovačkih Srba, kao i u mnogim listovima u Srbiji ponavljati misao koju je bez ikakvih skrupula i ograda usred Zagreba 1899. ponavljao *Srbobran*, podrugljivo pišući o tome „kako se krpi, lijepi i vještački gradi bosansko-hercegovačko ' hrvatstvo', koje je dovučeno sa strane.“²¹⁹⁰ Hrvatska je javnost doista sa zanimanjem pratila razvitak prilika u BiH, makar je to bilo ograničeno objektivnim okolnostima: nedostatkom komunikacija, oskudnošću vijesti i siromaštvom novinskih uredništava koja su samo u rijetkim slučajevima mogla ustrojiti dopisničku mrežu. Uz

²¹⁸⁶ *Korespondencija Stjepana Radića*, I., dok. 266, str. 387.

²¹⁸⁷ Radićev je *Dom* početkom stoljeća objavljivao pritužbe Hrvata iz Like koji su već dulje od dva desetljeća nastanjeni u Bosni, ali nemaju prava koja ima domaće pučanstvo i naseljeni Nijemci. (A. RADIĆ, „Ličani u bosanskoj Hrvatskoj“, *Dom*, 3/1902, br. 4, Zagreb, 27. II. 1902., u: *Sabrana djela*, sv. IV., *Dom 1902.*, Zagreb, 1937., 75.)

²¹⁸⁸ NSK, R-7983, B-a, 1. Usp. S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 158. Tu je misao Pilar ponavljao i varirao i kasnije. Kad ju je namjenjivao inozemnom čitatelju, onda bi isticao da je „antikuferazstvo“ upravljeno primarno protiv interesa Monarhije. Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 671.-672. odnosno L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 355.-356.

²¹⁸⁹ E. KUMIČIĆ, „Govor u raspravi o proračunu za 1896. godinu (U Saboru, 20. studenoga 1895.)“, *Govori*, 197. U tom je kontekstu iznimno zanimljiv tekst Gj. GJURKOVIĆA, „Stanje srbske narodno-crkvene autonomije“, *Narodne novine*, 64/1898., br. 140 (22. VI. 1898., 1.-2.) i br. 141 (23. VI. 1898., 1.) u kojem se autor bavi crkvenim institucijama kao „organizacijom i stožerom svog obstanda“.

²¹⁹⁰ *Srbobran* od 13. (25.) V.1899., nav. prema: D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 73.

te su okolnosti dolazile još i druge: u stvarnosti nije ni moglo u Trojednici biti organizirane kampanje za širenje hrvatske misli u BiH, jer su to onemogućavale stranačke borbe i objektivno teške prilike u tim zemljama.²¹⁹¹

Zato je srpska propaganda poticaje tražila drugdje. U istome broju u kome je započela svoj kritički osvrt na jedno izvješće A. Radića o putovanju po BiH,²¹⁹² sarajevska je *Bosanska vila* pisala kako „srpski listovi u Dalmaciji pišu o tome kada je i kako je na jedan put niklo iz zemlje nekakvo Hrvatsvo u Bosni i Hercegovini, za koje ovaj srpski narod nikada nije ni znao, pa ni danas ne zna. (...) Šta hoće sada ta naša slovenska braća (...). Doista se vidi da oni danas služe drugoga, koji bi, da može kao i nas i njih progutao.“²¹⁹³ A kad se s hrvatske strane odgovaralo primjerima stoljetne prisutnosti Hrvata, odnosno hrvatske narodne svijesti u BiH, kao što je to, primjerice, na stranicama *Osvita* činio Ivan Zovko,²¹⁹⁴ ili kad se u hrvatskome novinstvu pisalo o proslavi *Trebevića* i isticalo hrvatstvo BiH, srpske su novine „od Novog Sada do Dubrovnika“ pisale o hrvatstvu kao instrumentu *Dranga nach Osten*.²¹⁹⁵ Hrvatsvo je, dakle, sa srpske strane proglašavano austrijskim izumom i slugom germanskoga imperijalizma.

No, usporedno s identificiranjem siline hrvatsko-srpskoga sukoba u BiH početkom 20. stoljeća, spomenuto Kantocijevo pismo Radiću potvrđuje i inače uglavnom dobro dokumentiranu, iako u historiografiji jedva uočenu i još uvijek nedovoljno isticanu činjenicu, da su mnogi bosansko-hercegovački Hrvati katolici kao i pretežan dio muslimanske elite u nastajanju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće bili pristaše pravaške ideologije, dakle, ideologije kojoj su turkofilstvo i simpatije za muslimane bili važno obilježje. Iako slabo primijećen, taj je fenomen izazovan zbog svoje prividne proturječnosti, budući da su pučka predaja i narodno pjesništvo, ali i pravna nesigurnost koja je obilježila napose posljednje razdoblje osmanske vladavine, doista mogli tamošnjim Hrvatima učiniti privlačnijima neke druge ideološke formule koje su se oblikovale na prijelazu stoljeća. Jugoslavenska ideologija i misao tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva u banskoj je Hrvatskoj dobivala svoje pristaše u uskim intelektualnim krugovima koji su svoje uzore tražili u Češkoj i u slavenskome svijetu, te se je pod dojmom drugih imperijalizama širila i u područjima u kojima je srpska manjina bila brojčano slabija ili je nije ni bilo (Dalmacija, Istra), Usporedno s time je, međutim, Bosnu i Hercegovinu, dakle, pokrajine u kojima su i Hrvati i Srbi bili brojni te po prividnoj logici kršćanskoga saveza protiv islama upućeni jedni na druge, obilježavao potpuno suprotan proces, proces sve dubljih

²¹⁹¹ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 325.

²¹⁹² A. RADIĆ, „Izvješće urednika akademijškoga 'Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena' o putovanju njegovu po Bosni i Hercegovini obavljenu u vrijeme od 20. srpnja do 21. kolovoza 1899.“, *Sabrana djela*, sv. I., *Narod i narodoznanstvo*, Zagreb, 1936.

²¹⁹³ „Hrvatstvo u Bosni i Matica Dalmatinska“, *Bosanska vila*, 15/1900, br. 11, Sarajevo, 15. VI. 1900., 151. (srp. ćir.)

²¹⁹⁴ Njegove knjižice *Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg-Bosni* (Mostar, 1899.) i *Hrvatstvo Herceg-Bosne po narodnoj predaji i običajima* (Mostar, 1899.) u jednome je svesku pod naslovom *Hrvatsko ime u narodnoj predaji i običajima Bosne i Hercegovine* priredio Ivan Alilović, a 1990. objavilo Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u Zagrebu. U knjigu je uvršten i članak Edhema Mulabdića o Zovki iz 1925. godine, a u priređivačevu su predgovoru navedeni i neki primjeri suvremenoga potiskivanja i zatiranja hrvatskog imena u BiH.

²¹⁹⁵ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 97.

nesporazuma, prijepora i animoziteta. Tamo gdje su se najviše poznavali i najčešće sretali, Hrvati i Srbi su najmanje surađivali i najmanje se oslanjali jedni na druge. I prošlost i sadašnjost pružali su im jasne pouke i opomene, a okupacija BiH je to stanje samo produbila.

Kao što je već opisano, imali su ti snažni hrvatsko-srpski animoziteti svoje dublje uzroke. U BiH su se oni nacijepili na davnašnje katoličko-pravoslavne prijepore koji su na području BiH tinjali još od 16. stoljeća. Činjenica da su tamošnji i katolici i pravoslavni živjeli u zemlji pod suverenitetom muslimanskoga Osmanskog carstva, ipak nije stvarala uvjete za tješnju *kršćansku* suradnju protiv Turske, jer je upravo turska država – ma koliko to naizgled paradoksalno izgledalo – svojim osvajanjima, a napose svojom političkom strategijom nakon obnove Pečke patrijaršije (1557.) faktično postala važnim čimbenikom širenja pravoslavlja koje je i tada zadržalo *protulatinsku*, protukatoličku notu. Iako je obnova Pečke patrijaršije zamišljena kao instrument osmanske unutarnje politike, ona je pomogla pomicanju granica pravoslavlja na zapad.²¹⁹⁶ Osim migracijama, ono se je širilo i vjerskim prijelazima katolika na pravoslavlje koji su bili uvjetovani serijom razloga: od nedostatka katoličkoga svećenstva do reformi Katoličke crkve i prihvaćanja novoga, gregorijanskoga kalendara krajem 16. stoljeća, što je, kao i svaka novotarija, izazivalo zazor preostalih katolika pod osmanskim okupacijom.²¹⁹⁷ Vjerski prijelazi na pravoslavlje dovodili su do razumljivog negodovanja na katoličkoj strani, ali su mogućnosti djelovanja Svete Stolice i Zapada uopće bile krajnje ograničene. Razumljivo, mogućnosti djelovanja hrvatske svjetovne političke elite – u mjeri u kojoj je ona uopće bila svjesna tog procesa – bile su još ograničenije.

Te suprotnosti i prijepore između katolika i pravoslavnih zaoštrio je u 19. stoljeću prodor nacionalnih ideologija koji im je u znatnoj mjeri, pored vjerske, dao i nacionalnu notu. Pripadnost većine Hrvata zapadnome kršćanstvu bila je važan, ali ne i presudan čimbenik oblikovanja moderne hrvatske nacije. Univerzalnost i nadnacionalni značaj katolištva onemogućio je identifikaciju vjerskoga i narodnoga. Kod Srba je, međutim, došlo do poistovjećenja pravoslavlja i srpstva u specifičan amalgam koji je po najvažnijemu svecu srpskoga pravoslavlja, svetom Savi, nazvan svetosavljem.²¹⁹⁸ Do toga je došlo usprkos činjenici da su izvorno sekularnu teorijsku i ideološku podlogu srpskomu nacionalizmu dali Dositej Obradović (1739./?-1811.), Sima Milutinović Sarajlija (1791.-1847.) i niz drugih srpskih pisaca i političara. Među njima posebno mjesto ima Vuk Stefanović Karadžić (1787.-1864.) koji je u skladu s tada prevladavajućim

²¹⁹⁶ O tzv. velikoj seobi Srba v. Rajko L. VESELINOVIĆ, *Arsenije III Crnojević u istoriji književnosti*, Beograd, 1949.

²¹⁹⁷ Opš. Krunoslav Stjepan DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Mostar, 1991.; Franjo ŠANJEK, „Kršćanstvo Bosne i Hercegovine“, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 16/1992., br. 30, Zagreb, 1992., 144.-146.; T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.-1903.)*. *Povijesno-teološki prikaz*, Mostar, 1994., 47.-51.; Pavo ŽIVKOVIĆ, *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII. stoljeća. (Dolazak, razvoj i nestajanje Hrvata katolika na tim prostorima)*, 2. izd., Sarajevo-Mostar, 1998.; Srećko M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, Mostar, 1999. i dr.

²¹⁹⁸ Usp. kratku, ali vrlo zanimljivu analizu J. KRIŠTE, „Izvori identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini“, *Status. Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 13, Mostar, jesen/zima 2008., 226.-234.

romantičnim shvaćanjima koja su se s filološkoga lako pretakala ne političko područje, pisao kako jezik (odnosno štokavsko narječje) čini osnovicu srpskog identiteta, pa su Srbi svi oni južni Slaveni koji su štokavci, dok su kajkavci Slovenci, a Hrvatima bi mogli biti samo čakavci. Takva je stajališta samouki Karadžić s povremenim manjim izmjenama zastupao u svojim djelima te ih je popularizirao i u puku i u europskoj intelektualnoj javnosti kojoj su ta kvaziznanstvena nagađanja služila kao potvrda vlastitih predodžaba i uvjerenja. No, uz tu prividnu jezikoslovnu podlogu srpskoga širenja pojavila se je i ona vjerska: ako se katolici i muslimani koji govore štokavskim narječjem ne osjećaju Srbima, to je zato što su postali vjerskim otpadnicima odnosno zato što su napustili „pradedovsku veru“.²¹⁹⁹

Prividno skretanje sekularne srpske integracijske ideologije na vjersko područje bilo je posljedica činjenice da se je srpsko ime lakše širilo posredovanjem konfesije, crkve i crkvenih ustanova, napose vjerskih škola, nego promicanjem svjetovne ideologije. Svetosavski su svećenici rijetko kad veličani zbog svojih vjerskih, duhovnih ili etičkih krjeposti, ali su zato često slavljani kao rodoljubi, politički ideolozi ili političari.²²⁰⁰ Zato je u svetosavlju skoro u cijelosti izbrisana razlika između narodnih i vjerskih odnosno crkvenih simbola i atributa, pa je konfesija dobila naglašenu nacionalnu notu („srpska vjera“, odnosno „srpska crkva“ i kao bogomolja i kao organizacija), ne samo s ciljem posrbljivanja pravoslavnih u područjima zapadno od Drine i sjeverno od Save, nego i s ciljem posrbljivanja pravoslavnih u područjima na koja je tijekom povijesti aspirirala najstarija autokefalna crkva na jugoistoku Europe, Bugarska pravoslavna crkva, te istodobnog onemogućavanja razvitka posebne crnogorske pravoslavne crkve. U skladu s time je djelovanje crkve i srpskoga pravoslavnog svećenstva rezultiralo širenjem srpske narodne misli i osjećaja.

Do kraja 19. stoljeća srpstvo se je u području zapadno od Drine i sjeverno od Save i Dunava već uglavnom izjednačilo s pravoslavljem, iako je još uvijek postojao znatan broj pravoslavnih koji nisu prihvatili srpski nacionalni identitet (čak ni u slučaju da su svoju vjeru nazivali „srpskom“).²²⁰¹ Dok je Božidar Petranović, koji je i sam bio pravoslavne vjeroispovijesti, svoje kninske birače „ristjane i kerstjane“ 1848. godine uvjeravao kako će nastojati „da se mili naš hervatski jezik što prije uvede u škole i sudove“, jer „mi smo Hervati, pa nam valja narodnost

²¹⁹⁹ Spominjući Srpsku narodnu stranku koja je 1879. formirana u Dalmaciji te je jedno vrijeme zastupala višekonfesionalni program, S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918-1929*, 19.-20. duboko u 21. stoljeću piše: „Njeno rukovodstvo verovalo je da se samo tako, okupljanjem svih stanovnika zapadnog Balkana, i onih koji su nekad primili katoličanstvo i onih koji su prešli na islam, oko njihovih sunarodnika koji nisu menjali konfesiju pa, samim tim, ni nacionalnost, moglo obuzdati agresivno hrvatstvo, iza koga je stajala Monarhija, u svojim naporima da prodre što dalje i što dublje na istok.“

²²⁰⁰ Jedan je učenik zadarske gimnazije kasnije zabilježio kako je u drugoj polovici 19. stoljeća svećenik na satu pravoslavnog vjeronauka „po sata diktirao lekcije, a drugo po sata nas je katehizirao u srpstvu“. (N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, 121.)

²²⁰¹ Opš. A. SZABO, „Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850-1880.“, *Historijski zbornik*, god. XL. (1.), Zagreb, 1987., 167.-223.; ISTA, „Demografski razvoj srpskog stanovništva u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1880.“, *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, knj. 1, JAZU, Zagreb, 1988., 153.-171. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, 91.-93. ocjenjuje da ta identifikacija srpstva i pravoslavlja još nije značila postojanje nacionalne svijesti u potpunome značenju te riječi.

našu i jezik čuvati kao zjenicu oka, i nju do posljednje kapi kervi braniti“,²²⁰² u Dalmaciji se je dio pravoslavnih već oko 1870. počeo osjećati Srbima,²²⁰³ a tada će im se početi približavati i brojčano beznačajna skupina Srba katolika koji jedva postoje izvan dubrovačkog područja.

U BiH je taj proces posrbljivanja pravoslavnih tekao istom, ako ne i većom brzinom,²²⁰⁴ zahvaljujući tomu što je srpska ekonomska i crkvena elita ustrajno širila srpsku nacionalnu svijest još u doba osmanske vladavine.²²⁰⁵ U tome joj je nemalu pomoć pružali Srbi iz Srbije i drugih zemalja.²²⁰⁶ Važnu okolnost pritom je predstavljala činjenica da su Srbi i u BiH u svojim rukama imali znatan dio trgovine. Uz židovske trgovce, oni su u velikoj mjeri držali trgovinu koja se odvijala s Bečom i Trstom,²²⁰⁷ a imali su i krupne udjele u industrijskome i trgovačkom kapitalu. Vjekoslav Klaić je 1878. pisao kako su pravoslavni najimućniji žitelji BiH, a za njima slijede muslimani i židovi, dok su katolici najsiromašniji i najmanje zastupljeni u trgovačkome i u građanskom sloju.²²⁰⁸ Sve češće su bile situacije u kojima je *biti Srbin* postajalo ne samo popularno, nego i unosno. Pored crkvene, veliku je ulogu u tome odigrala i svjetovna inteligencija koja je, unatoč svojoj malobrojnosti,²²⁰⁹ pokazivala iznimno razvijenu nacionalnu svijest, velike ambicije i požrtvovnost. Na toj su podlozi bosansko-hercegovački Srbi nastupali organiziranije, samosvjesnije i agresivnije od ostalih nacionalno-konfesionalnih skupina, a pritom su bili psihološki osokoljeni postojanjem samostalne srpske i crnogorske države. Između njih je izvorno postojala tijesna suradnja u ostvarenju zamisli o protjerivanju Turske iz Bosne, Hercegovine i s Kosova,²²¹⁰ a tek u drugoj, završnoj fazi nacionalne integracije Crna je Gora prerasla u dezintegrativni čimbenik, čimbenik koji je ugrožavao koncentraciju srpstva i prijetio dinastijskim razdorima, pa je morala biti žrtvovana Srbiji, Beogradu i srpskoj vladarskoj kući.

U Hrvata je politički razvitak zbog rascjepkanosti hrvatskih zemalja te geopolitičkih i psiholoških razloga tekao drugačije nego u Srba. Hrvatske političke elite – u prvom redu zbog stoljetne hrvatske uklještenosti između germanskoga, mađarskog i talijanskog imperijalizma –

²²⁰² Zora dalmatinska, br. 29/1848., 113.-114., prema: Petar KARLIĆ, *Matica Dalmatinska. Dio I.-III.*, Zadar, 1913., 24.

²²⁰³ R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, 246.

²²⁰⁴ A. RADIĆ, „Izvjeste urednika akademijškoga 'Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena'“, 158.-159. tvrdio je, međutim, 1899. godine da puk u BiH svoj jezik naziva hrvatskim, ali „da je ime hrvatsko po Bosni i Hercegovini seoskomu svijetu posve nepoznato“, no ni pravoslavni iz istočne Hercegovine ne osjećaju se Srbima. Sličnu je misao A. Radić ponovio i u članku „Naši Turci“, objavljenom 1914. u *Obzoru* br. 101. (*Sabrana djela*, sv. XVI, Zagreb, 1938., 228.-237.)

²²⁰⁵ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II., 185.-192. i dr.

²²⁰⁶ Izdanje Karadžićeva *Srpskog rječnika* iz 1818. imalo je samo jednog pretplatnika u BiH, a izdanje iz 1852. imalo ih je deset. No, još u doba osmanske vladavine neke su srpske institucije i pojedinci izvan BiH pretplaćivali srpske škole i ustanove u BiH na časopise koji su izlazili u Vojvodini ili u Srbiji. Uskoro je i srpska vlada počela slati u BiH veće količine knjiga i časopisa. Opš. Miloš OKUKA, *U Vukovo doba. Književnojezički izrazi u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1800. do 1878. godine*, Sarajevo, 1987., 34.-36.-38. (srp. ćir.)

²²⁰⁷ Dž. JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 51.

²²⁰⁸ V. KLAIĆ, *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1878., 126.

²²⁰⁹ U vrijeme osnivanja *Prosvjete* (1902.) u BiH je bilo svega 29 fakultetski izobraženih Srba. (I. KRTALIĆ, *Silvije Strahimir Kranjčević*, 73.)

²²¹⁰ Chedomille MIJATOVICH, *The Memoirs of Balkan Diplomatist*, London-New York-Toronto-Melbourne, 1917., 156.

nisu izgradile jedinstveno gledište ni na slavenstvo, pa samim time ni na srpstvo i srpsku nacionalnu ideologiju. Zato su tijekom 19., pa i 20. stoljeća bili mogući različiti, već opisani projekti i planovi slavenske i južnoslavenske a napose hrvatsko-srpske sloge i suradnje.

Drugačiji od srpskoga bio je i hrvatski odnos prema islamu i muslimanima. I hrvatsku su kulturnu i političku predaju obilježavale u prvom redu slike stvorene upravo na *graničarskoj* podlozi, tj. na otporu osmanskome prodoru koji je za hrvatski narod imao strahovito teške posljedice, te na uvjerenju da Hrvati imaju povijesnu misiju biti *predziđem kršćanstva* i žrtvovati se za kršćansku Europu. O tome svjedoči narodno pjesništvo, obilna pučka predaja kao i brojni dokumenti o djelovanju hrvatske crkvene i svjetovne elite još od 15. stoljeća,²²¹¹ kao i djela velikana hrvatske književnosti, poput Marka Marulića, Ivana Gundulića ili fra Andrije Kačića Miošića. No, iako pučka predaja i umjetnička djela svjedoče o naglašenoj mržnji prema Turcima (Osmanlijama) kao osvajačima, ipak su brojni dokazi – od povijesti dubrovačke diplomacije preko *zrinsko-frankopanskih* kombinacija o ograničenom savezu s Portom, sve do munjevita širenja baš takvoga zrinsko-frankopanskoga kulta u drugoj polovici 19. stoljeća – da se protuosmansko raspoloženje nije ukorijenilo u obliku nepomirljivog, a još manje bezuvjetnog neprijateljstva prema islamu kao takvome. Jedan od glavnih razloga nesumnjivo treba tražiti u okolnosti da su Hrvatima u vrijeme oblikovanja nacionalno-integracijske ideologije puno veće opasnosti prijetile s druge strane.

Neprijeporna je, doduše, činjenica da se je nakon ustaljenja zapadnih granica Osmanskoga carstva islamizirano pučanstvo iz dijelova Slavonije i Dalmacije preselilo u Bosnu i Hercegovinu, a da su u kratkome razdoblju nakon odlaska Osmanlija iz dijelova Slavonije, Banovine, Like, Krbave i Dalmacije tamo uništeni muslimanski vjerski objekti, inače često sagrađeni na temeljima katoličkih bogomolja. No, ti su se procesi odvijali u kontekstu općih europskih vojnopolitičkih odnosa, pod nadzorom habsburških odnosno mletačkih vlasti, i u pravilu po njihovoj intenciji. Nisu, dakle, bili plod djelovanja objektivno skromnih hrvatskih vojnih i političkih potencijala, kao što, uostalom, ni u drugim povijesnim okolnostima nisu Hrvati bili oni koji su presudno odlučivali o vlastitoj sudbini. Doduše, nije zabilježeno da bi s hrvatske katoličke strane bilo negodovanja zbog te retorizije nad preostalim muslimanima (od kojih je dio prešao na katolištvo i nastavio živjeti na svojim ognjištima), ili zbog uništenja simbola i ostataka osmanske okupacije, no kako su ti procesi bili dovršeni u prvim godinama i desetljećima 18. stoljeća, protuosmanska je oštrica u katoličkome puku na području Trojednice u vrijeme nastanka modernoga nacionalnog osjećaja bila uvelike otupjela.

Zato u hrvatskome narodnom i umjetničkom pjesništvu postoji duh otpora osmanlijskoj agresiji i san o oslobađanju okupiranih područja, ali osim mutne predaje o Nikoli Šubiću Zrinskom – koji je više simbolizirao junaštvo i požrtvovnost nego što je personificirao protuosmanski, a pogotovo protuislamski duh – zapravo sve do Ivana Mažuranića i njegove

²²¹¹ Usp. govore i pisma koje je u zbirci *Govori protiv Turaka* priir. Vedran Gligo, Split, 1983. U tom je smislu iznimno zanimljiva studija Davora DUKIĆA, *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Zadar, 2004.

„Smrti Smail-age Čengića“ (1846.) nema izraza duboke, nepomirljive mržnje prema muslimanima i islamu općenito.²²¹² Mladi i skoro posve nepoznati Tomaš Goričanec (1815.-1837.) u svome spjevu „Opsedenije i pobjoj sisečki 1593.“, koji je objavljen u Zagrebu u jeku hrvatskoga narodnog preporoda, u godini pjesnikove smrti, opisuje kako pobjednički hrvatski ban s počastima i poštovanjem pokapa poraženoga turskog vojskovođu Hasan-pašu, jer „...Turci brane blago i poštenje / A Horvati svoje slobodjenje.“²²¹³ Preporodni pjesnik Antun Mihanović je 1835. u „Hrvatskoj domovini“, kasnijoj hrvatskoj himni, pozivao i na oružano oslobođenje Bosne i Hercegovine („Pušku hvataj, sablju paši...“), ali za nj plod te borbe nije uništenje nevrijednog protivnika, nego: „Slava budi, gdi su naši...“ A i spomenuti novonastali mit o sigetskome Zrinskom, kao i političku poruku umjetnički dojmljiva Mažuranićeva spjeva rušili su već njihovi hrvatski suvremenici: od Ante Starčevića preko Kovačićeve travestije „Smrt babe Čengićkinje“ (u kojoj se taj pravaški bard ruga Mažuranićevoj četi, nazivajući je „krdom“ koje se je okupilo „usred pustah magjarskog orszaga“, sastavljeno od „ne junaka biranijeh po obličju ni ljepoti, već po brcih junačkijeh“), sve do Kršnjavoga koji je napominjao kako se Hrvat u današnje doba nipošto ne može „oduševiti slikom gdje Marko Moslime ubija“.²²¹⁴

Iako je taj otklon prema islamu kod hrvatskih katolika bio znatno slabijeg intenziteta nego kod Srba, on je ipak postojao, a na nj se je, u procesu uzmicanja i slabljenja Osmanskog carstva, nacijepila ilirska odnosno južnoslavenska ideologija koja je formulirana u prvoj polovici 19. stoljeća. Njezini su tvorci polazili od toga da je protuosmansko („protutursko“) raspoloženje, izraženo u pučkim pjesmama i predaji, jedan od čimbenika nacionalnog buđenja i kulturne, potom i političke integracije južnoslavenskih naroda, te ujedno snažna legitimacija pri rješenu Istočnog pitanja koje je u drugoj polovici 19. stoljeća postalo jednom od najvažnijih tema europske politike.²²¹⁵

Zato je Hercegovački ustanak 1875. godine ipak i u dijelu hrvatskoga tiska te u nestarčevićanskom dijelu javnosti imao odjeka u obliku protuosmanskih, dijelom i protumuslimanskih filipika.²²¹⁶ Vlasti su u banskoj Hrvatskoj tada, doduše, poduzele seriju represivnih mjera protiv Srba, a nemali broj je bio optužen za veleizdaju zbog simpatiziranja ustanika, ali je ubrzo oslobođen. No, na valu spomenutoga protuturskog raspoloženja u studenome 1876. godine praižvedena je i Zajčeva opera „Nikola Šubić Zrinjski“, skladana na libreto Huga Badalića u koji je uključena pjesma „U boj, u boj!“ Franje Markovića. Moguće je da je ona nastala po narudžbi – za potrebe predstojeće okupacije – a sasvim je sigurno da je ne

²²¹² Je li on kod Mažuranića nastao pod dojmom nereda i nasilja nad kršćanskim pučanstvom BiH koji su obilježili razdoblje propadanja osmanske vlasti u Bosanskom ejaletu (vilajetu), ili ima neke druge razloge, tek će trebati istražiti.

²²¹³ Zvonimir BARTOLIĆ, *Sjevernohrvatske teme. Knjiga II, tekstovi: Tomaš Goričanec i njegov spjev Opsedenije i pobjoj sisečki*, Čakovec, 1982., 107.

²²¹⁴ I. KRŠNJAVI, „O nacionalizmu u umjetnosti“, *Mlada Hrvatska*, 4/1911., siječanj 1911., 5.

²²¹⁵ U tom su smislu skoro zapanjujući izrazi animoziteta ne samo prema Turcima, nego i prema muslimanima općenito, koji se mogu pronaći u obilnoj objavljenoj korespondenciji jednog od ključnih ideologa hrvatskoga jugoslavenstva, đakovačkog biskupa J. J. Strossmayera.

²²¹⁶ Z. HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu*, 26.-27.

jednom korištena u političke svrhe,²²¹⁷ ali ipak valja uočiti da ni u operi nastaloj u takvome kontekstu nije osmanski osvajač prikazan kao barbar vrijedan tek prezira i uništenja, nego kao protivnik dostojan poštovanja. Tek se je u naglašeno jugoslavenskoj vizuri biskupa Strossmayera i kanonika Franje Račkoga znala veličati činjenica da je Jugoslavenska akademija 1889. „toržestveno“ (na veličanstven način), kako se je izrazio Strossmayer, obilježila petstotu obljetnicu Kosovske bitke,²²¹⁸ što je imalo naglašenu sveslavensku, navlastito južnoslavensku, pa time i protutursku odnosno protuislamsku notu.

Kao što je spomenuto, radikalna zaokret u odnosu prema islamu, pa i u odnosu prema Osmanskome carstvu donijela je pravaška ideologija. Njezini tvorci razbijaju *ilirsku* koncepciju koja je bila sinteza slavenofilskih i umjereno protuosmanskih elemenata te kao glavne protivnike Hrvata i Hrvatske označuju austrijsko-njemački i mađarski imperijalizam, Usporedno s time oni prvi uobličuju shvaćanje da Bosna i Hercegovina nisu hrvatske zemlje samo na temelju povijesno-pravnih argumenata („hrvatsko državno pravo“), nego i na temelju narodnog načela, budući da su bosansko-hercegovački muslimani, prema uvjerenju pravaških ideologa, ne tek starinom (podrijetlom), već i osjećajem Hrvati.

Taj politički i psihološki zaokret, u pravome smislu riječi duhovna revolucije političke misli u Hrvata, ne koincidira samo vremenski sa Starčevićim raskidom s ilirskom i južnoslavenskom ideologijom, nego je on s tim raskidom i u uzročno-posljedičnoj svezi: dok je Starčević u pogledu BiH u prvim svojim tekstovima, tj. u doba svoje „predpolitičke faze“, u vrijeme kad se je još zanosio ilirizmom, pred očima imao primarno „bosanske kerstjane“ (pri čemu je mislio na bosanske katolike, a ne na pripadnike nekadašnje Crkve bosanske), onog trenutka kad je izgradio vlastitu, (samo)hrvatsku koncepciju, on pojmom „naš narod“ počinje obuhvaćati i muslimane te se tog shvaćanja dosljedno drži do smrti.²²¹⁹

O privlačnosti te koncepcije i njezinoj političkoj superiornosti govori i činjenica da je među pravaški raspoloženim hrvatskim katoličkim svećenicima i u Starčevićovo doba i u kasnijim desetljećima, sve do kraja 20. stoljeća, postojalo mnoštvo slučajeva blagonaklona odnosa prema muslimanima, motiviranog nacionalno-političkim razlozima. Štoviše, raspoloživi podatci pokazuju da je nemali dio katoličkoga svećenstva prihvatio pravašku ideologiju, a ni oni koji su ostali na drugoj strani, nisu je otklanjali zbog njezine filomuslimanske komponente.²²²⁰ S obzirom na utjecaj koji je svećenstvo imalo u narodu, to je bilo iznimno važno i za širenje

²²¹⁷ Usp. Z. POSAVAC, „Povijest manipulirana umjetnošću (Kako su stvarane predrasude o Bosni)“, *Republika Hrvatska*, 44/1994., br. 183-184., Zagreb, 1994., 67.-114. Zanimljive Krležine opservacije o nastanku te opere kao protuteže pravaškom kultu Zrinskoga i Frankopana, zabilježio je E. ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan (1975-1977). Treća knjiga. Ples na vulkanima*, Zagreb, 1985., 313.-315.

²²¹⁸ *Korespondencija Rački – Strossmayer*, IV., 81.

²²¹⁹ Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika*, 65.-66., 230.-233.; Z. HASANBEGOVIĆ, „Islam i bosanski muslimani u djelima Ante Starčevića“, u: *Starčević: Znanstveni kolokvij o 180. obljetnici rođenja*, ZR, ur. Ivan Gabelica, Zagreb, 2004., 52.; ISTI, „Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji: o pokušaju gradnje 'pravaške' džamije u Zagrebu 1908.“, u: *ZR Pravaška misao i politika*, 89.

²²²⁰ Starčeviću tradicionalno neskloni A. Radić zato će kasnije priznati: „Premda je pok. A. Starčević znao ljuto ošiniti popove, svećenstvo je hrvatsko gotovo listom pristalo uz njegovu stranku.“ (A. RADIĆ, „Zasluge svećenstva“, *Dom*, 1909., br. 39, u: *Sabrana djela, sv. XI., Hrvati i Carevina. Dom 1909.-1910.*, Zagreb, 1938., 158.)

hrvatske misli u BiH. U tom je smislu rječit podatak da je Matica hrvatska 1894. u BiH imala 895 članova, od čega su 163 bila svećenici i klerici.²²²¹

Nije, međutim, nebitno bilo ni to da je te godine od 890 pretplatnika Matičnih izdanja u BiH bilo čak 140 muslimana, među kojima je bilo i 18 studenata Šerijatske sudačke škole u Sarajevu.²²²² Ta najstarija hrvatska kulturna institucija 1879. imala je u BiH šest muslimanskih članova, ali je broj muslimana u njezinu članstvu 1895. godine narastao na 115, od čega su trojica imali status utemeljitelja, dok su ostali bili članovi-prinosnici.²²²³ Također je čitav niz muslimanskih autora surađivao u hrvatskim časopisima i u hrvatskim nacionalnim institucijama.²²²⁴ Ti podatci sugeriraju da je napredniji muslimanski sloj ipak bio spreman postupno prihvaćati hrvatsku narodnu misao.²²²⁵

Općenito govoreći, širenje nacionalno-integracijskih ideologija odnosno prihvaćanje nacionalne misli – bila ona hrvatska ili srpska – značilo je i postupno prihvaćanje državne misli: i hrvatska i srpska nacionalno-integracijska ideologija su, po logici stvari, težile za obuhvaćanjem svih sunarodnjaka u istome državnom i političkom okviru.

Kod Hrvata je glavnina intelektualne energije i napora utrošena u dokazivanje prava i potrebe da se Dalmacija pripoji banskoj Hrvatskoj kojoj je nužno utjeloviti i Vojnu granicu (Vojnu krajinu) nakon njezina razvojačenja, a tek nakon toga se je moglo razmišljati o sudbini Istre koja je u narodnosnom smislu pretežno hrvatska, te o sudbini BiH. I bez osobita promišljanja tamošnjega složenog nacionalno-konfesionalnog problema, velika je većina hrvatske gospodarsko-političke i kulturne elite držala kako su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje i kako „magla, što [...] Unu skriva“ – kako se je u „Horvatskoj domovini“ izrazio Mihanović – skriva „našiu jauk turobni“. No, ako je maštala o dokidanju osmanske okupacije i o protjerivanju Osmanlija, ta koncepcija nije uključivala obračun s domaćim muslimanskim (ili pravoslavnim) življem.

Kod Srba je sličan poticaj vodio prema drugačijem rješenju. Težnja za ujedinjenjem svih Srba oblikovana je kao težnja za ujedinjenjem svih štokavaca ili u najmanju ruku svih pravoslavaca, pa je dovela do formuliranja velikosrpskog programa koji je kao minimalne zapadne granice zamišljene Velike Srbije postavio crtu koja je približno spajala Viroviticu, Karlovac i Karlobag. Kao i kod većine naroda koji su tek formirali nacionalnu državu ili su to nastojali, srpska je nacionalna misao bila iznimno ambiciozna i natrunjena snažnim

²²²¹ M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 291.-292. Prema podacima koje je 1944. objavio Matičin sarajevski časopis *Hrvatska misao*, ukupan broj članova Matice hrvatske je 1894. bio nešto veći i iznosio je 904. (D. K.[AMBER], „Matica hrvatska u Bosni i Hercegovini“, *Hrvatska misao*, 2/1944., br. 1, siećanj 1944., 25.)

²²²² M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 107., 108.

²²²³ D. K. „Matica hrvatska u Bosni i Hercegovini“, *Hrvatska misao*, 2/1944., br. 1, siećanj 1944., 25. Usp. T. KRALJACIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 295.

²²²⁴ M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 106.-142. i dr.; Z. HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu*, passim.

²²²⁵ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 145. ipak drži da hercegovački franjevci, koji su prema muslimanima pokazivali znatnu toleranciju, nisu bili puno uspješniji u njihovu pridobivanju za hrvatsku narodnu misao od Stadlera i njegovih istomišljenika koji su optuživani za katolički ekskluzivizam.

imperijalističkim tendencijama.²²²⁶ Ivo Pilar će, kao što ćemo vidjeti kasnije, identificirati i neke druge, povijesne i psihološke motive srpskoga ekspanzionizma, u čijem je oblikovanju važnu ulogu imalo i plansko, uglavnom tajno djelovanje Kneževine, kasnije (od 1882.) Kraljevine Srbije, koja je srpsku nacionalnu propagandu, između ostaloga, širila i uz pomoć svojih agenata.²²²⁷

No, osim što je aspirirala na velike dijelove Trojednice, ta je koncepcija u svakoj inačici obuhvaćala Bosnu i Hercegovinu,²²²⁸ dakle pokrajine na koje su iz povijesnih i geopolitičkih razloga aspirirali i Hrvati, koji su svoje težnje u drugoj polovici 19. stoljeća počeli argumentirati još i demografskim, kulturnim i političkim razlozima. Hrvati su, doduše, držali kako im te zemlje pripadaju u prvom redu na temelju povijesnoga državnog prava, ali su jednadžbu po kojoj su muslimani također Hrvati lako rješavali i tezom da i narodno načelo govori njima u prilog, dok su se Srbi oslanjali na relativnu većinu koju su pravoslavni (sljedbenici „srpske vjere“ i pripadnici „srpske crkve“) tamo imali.²²²⁹ To je bio jedan od zaglavnih kamenova promišljene srpske državne politike koja je, dijelom i pod dojmom različitih europskih utjecaja kojima je u interesu bilo suzbijanje germanskoga širenja prema jugoistoku, zarana, još u prvoj polovici 19. stoljeća, shvatila značenje BiH.²²³⁰

U svome znamenitom „Načertaniju“, koje je postalo „program srpske spoljne politike za mnoge buduće generacije“,²²³¹ srpski je političar Ilija Garašanin pisao kako je u sklopu politike koja teži „za ono opšte sojedinjenje sviju Srba i provincija ujedno“ upravo BiH „ona čest turskog carstva, na koju Srbija najveći upliv imat može. Stalno opredeljenje i uređenje ovog upliva čini nam se da je za sad (1844.) glavni zadatak srpske politike u Turskoj“. ²²³² Taj je Garašaninov programatski tekst prvi put objavljen 1906., ali su ga se austro-ugarske vlasti dokopale već 1883. godine.²²³³

No, i bez njega je bilo lako razaznati kojim se motivima vodi politika srpske države. To se nije skrivalo ni u javnosti. Raspravljajući o rješenju Istočnog pitanja, jedan od vodećih ideologa srpske politike u Austro-Ugarskoj, Svetozar Miletić, pisao je 1863. u *Srbskom dnevniku* kako bi „osobna srpska država“ imala obuhvatiti tadašnju Srbiju, Bosnu, Hercegovinu, Zetu, Staru Srbiju i dio Makedonije do Vardara „a nešto i preko Vardara“, svakako sa Solunom. Moglo bi se

²²²⁶ Osnovne obavijesti u: *Izvori velikosrpske agresije. Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, ur. Bože Čović, Zagreb, 1991.; D. AGIČIĆ, *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*, Zagreb, 1994.

²²²⁷ Tako je 1870. kao agent srpske vlade u Dalmaciju došao Bogoljub Petranović, koji je prethodnih osam godina u tom svojstvu djelovao u BiH. (R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, 244.-245.)

²²²⁸ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj*, 20.-21.

²²²⁹ Podatke o konfesionalnoj strukturi pučanstva BiH u razdoblju od 1879. do 1910. v. niže.

²²³⁰ Usp. primjerice: F. ŠIŠIĆ, *Bosna i Hercegovina za vreme vezirovanja Omer-paše Latasa. (1850-1852). Isprave iz Bečkog državnog arhiva*, Subotica, 1938.; I. KECMANOVIĆ, *Barišićeva afera. Prilog proučavanju istorije Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XIX vijeka*, Sarajevo, 1954.; *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843-1848)*. Uvod i izbor Vaclav Začek, Sarajevo, 1976.;

²²³¹ V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 83.-84.

²²³² Prema: Petar ŠIMUNIĆ, *Načertanije*, 2. izd., Zagreb, 1992., 99.-101. Usp. Ilija GARAŠANIN, „Načertanije (Program spoljašne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine)“, u: *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, prir. Mirko Grmek, Marc Gjidara i Neven Šimac, Zagreb, 1993., 49.-50.

²²³³ V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 803.

„Trojednoj Kraljevini“ eventualno ustupiti dio Bosne do Vrbasa, ali bi tada zauzvrat Srbiji trebala bezuvjetno pripasti južna Dalmacija od Neretve do uključivo Kotora.²²³⁴ Nešto kasnije, srpski novinar i publicist Sima Lukin Lazić pisao je 1897. Jovanu Jovanoviću Zmaju kako su Srbija (i Crna Gora) postigle velike uspjehe, ali „od svega toga neće biti nikad ništa, dokle god vi ne budete imali Bosnu i Hercegovinu“.²²³⁵

Takva je orijentacija srpstva na ekspanziju prema zapadu zapravo bila logična, budući da su se na ostalim stranama Srbi suočavali sa snažnijim suparnicima: Mađarskom, osmanskom Turskom i Bugarskom (koja je prolazila kroz proces osamostaljenja i emancipacije koji će kulminirati 1908. proglašenjem neovisne carevine). No, ona je bila i izraz svijesti o geopolitičkoj važnosti BiH za dominaciju na istočnoj obali Jadrana koja je osiguravala važne trgovačke, kako pomorske, tako i kopnene komunikacije.

Sukob dviju nacionalnih ideologija bio je, dakle, neminovan, jer – kako se je početkom 20. stoljeća izrazio Frano Supilo – ako Hrvati i Srbi jesu različiti narodi, onda su njihovi interesi suprotstavljeni, pa je i njihov međusobni animozitet prirodan, a sukob neizbježan.²²³⁶ Intenzitet i raširenost tog sukobljavanja jasnije su govorili o različitosti tih naroda više od svih znanstvenih, publicističkih i političkih rasprava kojima je obilovao tadašnji hrvatski, pa i srpski javni prostor. Hrvatsko-srpska konfrontacija naročito se je ogledala u državnopravnim pitanjima. Dok je hrvatska inteligencija, ukoliko je uopće znala o srpskim ratovima za oslobođenja, sa Srbima simpatizirala, srpska je elita bila vrlo rezervirana i prema razvojačenju Vojne krajine, osjećajući da to razvojačenje hoće dovesti do nešto liberalnijeg režima, ali da može ugroziti i srpske nacionalne ciljeve te integrirati pravoslavni živalj s tih područja u hrvatsku naciju.²²³⁷ Hrvatska je javnost, doduše, uglavnom bila na bugarskoj strani 1885., kad je došlo do srpsko-bugarskog rata, ali je to više bio otklon od obrenovićevske, proaustrijske politike, nego izraz protusrpskog raspoloženja.²²³⁸ S druge strane, zbog protivljenja hrvatskoj državnoj ideji i napose zbog sukoba izazvanog prijeporom o pripadnosti BiH, srpske su se političke snage u posljednjim desetljećima 19. stoljeća, sve do Zadarske rezolucije (1905.) načelno protivile ujedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, pa su zbog toga lako nalazile zajednički jezik s autonomaški raspoloženom talijanskom manjinom i eksponentima bečkoga dvora. Od tada su – kao što smo vidjeli – od takve politike odustale u prvom redu zahvaljujući tomu što su njihovi hrvatski saveznici pokazali

²²³⁴ S. MILETIĆ, „Istočno pitanje“, *Izabrani članci*, Novi Sad, 1939., 76.-78.

²²³⁵ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 146.

²²³⁶ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 123-125., 303.-305.

²²³⁷ Opš. Mirko VALENTIĆ, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881.*, Zagreb, 1981.; D. PAVLIČEVIĆ (ur.): *Vojna krajina: povijesni pregled-historiografija-rasprave*, Zagreb, 1984.; Drago ROKSANDIĆ, *Vojna Hrvatska (1809.-1813.)*, sv. 1-2, Zagreb, 1988.; ISTI, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb, 2004. i dr.

²²³⁸ Zastupajući misao hrvatsko-srpske i uopće slavenske sloge i vrlo pomirljivo reagirajući na jasne znakove velikosrpstva koje su uz dlaku Hrvatima širi u hrvatskim zemljama, Rački je 1886. u *Obzoru* opširno opisao, zašto je kritika srpske politike prema Bugarskoj opravdana „s gledišta pravde“, ali i „s gledišta slavenskoga“. (F. RAČKI, „Zablude srpske politike“, u: *Josip J. Strossmayer / Franjo Rački: Politički spisi. Rasprave, članci, govori, memorandumi*. Prir. Vladimir Koščak, Zagreb, 1971., 470.-484.)

spremnost udovoljiti srpskim zahtjevima na području Trojednice, dok su praktično odustali od zahtijevanja BiH za Hrvatsku.

Svijest o opasnosti koja Hrvatima i Hrvatskoj prijete od velikosrpske propagande i identifikacije pretežnog dijela srpske zajednice s njom, a onda i od suradnje srpske elite sa svim protivnicima ostvarenja hrvatskih nacionalnih interesa, može se iščitati u pismima, govorima i člancima ne samo pravaških prvaka, nego i u spisima i istupima mnogih pristaša južnoslavenske (hrvatsko-srpske) suradnje, poput đakovačkog biskupa Strossmayera ili naprednjačkog ideologa, kasnijega prvaka Hrvatske pučke seljačke stranke Stjepana Radića.

Pritom je važno imati na umu da je, kao što je spomenuto, jedna od posljedica identifikacije nacionalnoga i vjerskoga u srpskome pravoslavlju bio i njegov protuzapadni, protukatolički naboj. Zato su vjerske slobode katolika i djelovanje Katoličke crkve u Srbiji ostali bitno ograničeni i nakon što je katolištvo 1853. formalno postalo priznatom vjerom.²²³⁹ Srpske su vlasti otezale s dopuštanjem gradnje katoličkih vjerskih objekata, pa je zadugo kapelica u austro-ugarskome generalnom konzulatu bila jedina katolička bogomolja u Beogradu i u Srbiji.²²⁴⁰ To je imalo i daljnjih konzekvenci: bez obzira na to što Hrvati nisu bili samo katolici, na njih se je sa srpske strane gledalo kao na instrumente katoličkoga („latinskog“) Zapada, napose Austrije. Ta shvaćanja bila su osobito izražena krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a u mnogim su se aspektima održala i kasnije, sve do danas. Zato je na srpskoj strani borba protiv hrvatstva shvaćana kao nužni dio borbe za interese srpstva i Istoka uopće, jer je značila i borbu protiv širenja tuđinskoga, zapadnog utjecaja u područjima na koja je pravoslavna Srbija aspirirala.

No, u BiH situaciju je još složenijom činila okolnost da su se obje nacionalne ideologije morale odrediti ne samo jedna prema drugoj i prema velesilama koje su na prilike u BiH utjecale neposredno ili posredno (Osmanska Turska, Carevina Austrija odnosno Austro-Ugarska te Rusija, kasnije i Njemačka i Italija), nego su morale izgraditi jasne poglede kako na islam, tako i na narodnosnu pripadnost tamošnjih muslimana.

²²³⁹ Vjekoslav WAGNER, „Povijest katoličke crkve u Srbiji u 19. vijeku (Od 1800. do konkordata 1914.)“, *Bogoslovska smotra*, 21/1933., br. 1, Zagreb, 1933., 20.-46.; T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 20.-21.

²²⁴⁰ Prema Šišiću, oko 1850. je u Beogradu živjelo oko 1.000 katolika. (*Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija*, I., 190.) Makar je i sam zagovarao južnoslavenske koncepcije, fra Grgo Martić je 1876., reagirajući na glasine da bi BiH trebalo priključiti Srbiji, potpisao prosvjed u kojem se – na zgražanje biskupa Josipa Jurja Strossmayera i kanonika Franje Račkoga – protivi takvoj zamisli „ne samo iz prosvetnog nego i iz religioznog uzroka“, te podsjeća: „...Srbsko ime samo pravoslavnu vjeru označuje i u Srbiji u kojoj prilični broj katolika stanuje, samo jedna konzulatorska kapelica s kapelanom postoji (...) a niti crkve katoličke niti katoličkog sveštenika nema“. Usp. D. MANDIĆ, *Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 467.-469.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 30.-32. Strossmayer je tada pisao Račkomu kako je Martić izdajica koji je „zaslužio konopac, koji mu ne bi falio, ako bi naši Srbi pobijedili“ (u pismo Račkomu od 9. VII. 1876., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, II., 35.), odnosno da je „hulja“ i „Juda“ koji je „zaslužio da se objesi“ (u pismo Račkomu od 25. VII. 1876., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, II., 40.-41.). Jugoslavenski autori poput fra A. ČIČIĆA, *Monografija o fra Grgi Martiću*, 104.-118. pokušavali su objasniti i ublažiti tu „najtamniju crtu od Grginu u našem nacionalnom gibanju“, dokazujući kako je Martić bio zagovornik hrvatsko-srpske sloge („uvijek za jedinstvo jugoslovenskog naroda“), pa je ranije u nacionalnom smislu bio bliži srpstvu, dok je u kontekstu okupacije kod njega prevagnuo konfesionalni, katolički moment, a kasnije se počeo osjećati Hrvatom.

Ako je srpsko pravoslavlje imalo naglašenu protukatoličku notu, još izrazitije je njegovo snažno protuosmansko („protutursko“), pa i protuislamsko obilježje. Ono je rezultiralo iz činjenice da je srpska nacionalna ideologija izrasla na kosovskome mitu i romantiziranim predodžbama o srpskom otporu osmanskim osvajanjima.²²⁴¹ Tih se obilježja srpska propaganda nije uspijevala osloboditi ni onda kad je ona potkapala ostvarenje srpskih nacionalnih ciljeva,²²⁴² što svjedoči o njezinoj dubokoj ukorištenosti i proširenosti. Srpski je socijalist Svetozar Marković primijetio da srpski narod [sic!] nije svojim muslimanskim sugrađanima priznavao pravo na život na istoj zemlji: „Srpski narod je išao prosto da istrebi Turke. To se pokazalo docnije u srpskim ustancima, gde su Srbi ubijali Turke koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o pravu i moralu. 'Savest' kao da ih nije nimalo grizla da učine ma kakvo zlo delo po savremenim našim pojmovima, samo da se osvete za nasilja koja su Turci vekovima počinili. Krađa, otimanje i ubistvo, samo kad su učine spram Turcima, u mirno vreme kao i u ratu, smatrali su kao moralna dela“.²²⁴³

Zbog toga je tijekom 19. stoljeća proces obnove i osamostaljenja srpske države pratilo rušenje džamija, uništavanje islamske kulturne baštine i progon muslimanskog življa, uključujući i progon islamiziranih potomaka domaćeg pučanstva. Uslijed toga je Srbija u granicama uoči balkanskih ratova bila iznimno homogena u vjerskom i narodnosnom smislu: godine 1910. čitavih 99 % njezina pučanstva bilo je pravoslavne vjeroispovijedi, 92 % smatralo je srpski materinskim jezikom, a 95 % se izjašnjavalo Srbima.²²⁴⁴ Teritorijalno širenje će, doduše, strukturu pučanstva učiniti heterogenijom, ali će zato iznova razbuditi i ojačati animozitete prema inovjercima. Tendencija iseljavanja muslimanskog življa iz Srbije i Crne Gore nastavila se je i

²²⁴¹ Usprkos notornoj činjenici da je sav srpski etnički prostor stoljećima bio pod osmanskom okupacijom, i u suvremenoj srpskoj historiografiji zastupa se teza da su Srbi bili „preuzeli misiju spasavanja Evrope“ i da su tako „postali istinski *antemurale christianitatis*“ (S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918-1929*, 14.)

²²⁴² Frano Supilo, kasniji zagovornik hrvatsko-srpske sloge i tzv. narodnog jedinstva, 1894. je pisao slično onomu što je fra G. Martić tvrdio dva desetljeća ranije: „Srpstvo, zagušeno srednjovjekovnim idejama, učinilo je od pravoslavlja narodnu tvrđu iz koje juriša na jednokrvnu braću. Juriš je težak i Srpstvu nekoristan, iako Hrvat u štetan, jer je Hrvat opasan jačom kulturom i svoga imena ne da. Bio on muhamedanac ili katolik, on ne mari, neće da zna za srpsku pravoslavnu misao, jer je ta njemu tuđa, jer ta prijeti vjerskom njegovom čuvstvu“ (F. SUPILO, „Srpska politika“, *Crvena Hrvatska*, 4/1894., br. 18, Dubrovnik, 6. V. 1894., u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 167.)

²²⁴³ S. MARKOVIĆ, *Srbija na Istoku*, Zagreb, 1946., 40.

²²⁴⁴ Holm SUNDHAUSSEN, „Gesellschaftsgeschichte Serbiens 1804-1914“, u: *Serbien und Montenegro: Raum und Bevölkerung, Geschichte, Sprache und Literatur, Kultur, Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Recht*, Hrsg. Walter Lukan et al., Wien – Münster, 2006., 194. Ima autora koji tvrde da je taj proces iseljavanja muslimana u biti okončan već do 1862. godine: prema popisu iz 1874., u Srbiji je od 1.003.900 stanovnika bilo manje od 1 % muslimana. (Šaban HODŽIĆ, „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788.-1862. godine“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II, Tuzla, 1958., 65.-143.) Nepouzdanijima se čine tvrdnje da su muslimani početkom 19. stoljeća činili većinu pučanstva Srbije, i da su predstavljali 20.000 od ukupno 25.000 stanovnika Beograda 1805. godine. No, već 1826. u gradu je bilo 30 porušenih i 12 aktivnih džamija, što bi bila posljedica organizirane politike „čišćenja od Turaka“ (Šerbo RASTODER, „Proces koji traje. Kratak pregled iseljavanja muslimana iz Crne Gore u Tursku od 1878. godine do naših dana“, *Revija Forum. Posebno izdanje: zbornik izlaganja sa Okruglog stola o crnogorsko-turskom kulturološkom i ukupno civilizacijskom prožimanju (Podgorica, 16. maja 2009.)*, Podgorica, 2009., 27.) S druge strane, prema nekim procjenama, sredinom 19. stoljeća u Kneževini Srbiji je bilo manje od 20.000 muslimana („Turaka“), a čitava je Kneževina imala manje od jednog milijuna stanovnika. (D. AGIČIĆ, *Tajna politika Srbije*, 14.-15.)

nakon širenja Srbije na Sandžak i Makedoniju, pa i nakon stvaranja jugoslavenske države.²²⁴⁵ Iako se je još u osmansko doba u srpskoj politici u nekoliko navrata javljala pomisao o potrebi suradnje s muslimanima, ta je zamisao uvijek bila taktičke naravi (kao, uostalom, i ograničena muslimansko-srpska suradnja u otporu protiv austro-ugarske okupacije), a u srpskoj su pučkoj predaji, narodnoj i umjetničkoj književnosti, ali i u politici bosansko-hercegovački muslimani redovito nazivani „Turcima“.

Samo na prvi pogled se čini da bi se to u određenom kontekstu moglo tumačiti kao vjerska oznaka koja je u to vrijeme bila razmjerno raširena diljem Europe, pa dakle i u hrvatskim zemljama. U europskoj javnosti, pa i u samome bosansko-hercegovačkome muslimanskom puku oznaka „turčin“ vrlo često se je upotrebljavala bez pejorativnog prizvuka, kao istoznačnica za „muslimana“ u granicama Turskoga carstva. Na džamijama je bilo uobičajeno vijati otomansku zastavu, a to pravo je muslimanima zajamčeno i nakon okupacije BiH. U muslimanskim narodnim pjesmama i u kasnijim umjetničkim djelima muslimanski likovi svoju vjeru vrlo često nazivaju „turskom“, svoje suvjernike „turcima“, a prelazak na islam „poturčenjem“ (dok kršćane najčešće nazivaju „kaurima“ ili „vlasima“). Turski kao jezik osmanske uprave, kao i listovi odnosno publikacije koji su izlazili na njemu, za bosansko-hercegovačke su muslimane simbol veze s islamskim svijetom,²²⁴⁶ a ta sentimentalna povezanost s osmanskom Turskom došla je do izražaja i u prijedlogu Esada Kulovića iz 1884. godine, da se netom doneseni sarajevski gradski statut i poslovnik općinskoga zastupstva tiskaju i na turskom jeziku te potom podijele zastupnicima. Prijedlog je prihvaćen s općim odobravanjem.²²⁴⁷ No, upućen i nepristran promatrač poput Ćire Truhelke, znao je da bosansko-hercegovački muslimani prave Turke zapravo ne vole, iako sami sebe već četiri stoljeća nazivaju „Turcima“.²²⁴⁸ No, u spisima srpskih političkih pisaca i u srpskome novinstvu postoji obilje dokaza da su u srpskim predodžbama bosansko-hercegovački muslimani doista smatrani neslavenskim, azijskim elementom.²²⁴⁹

Svi ti nacionalno-politički, vjerski, kulturni i psihološki čimbenici postali su osobito važni nakon što je Austro-Ugarska 1878. okupirala Bosnu i Hercegovinu. Naime, i dotad iznimno veliko, u drugoj se je polovici 19. stoljeća geopolitičko značenje Sredozemlja, pa tako i onoga što

²²⁴⁵ Opš. Miloš JAGODIĆ, „The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877-1878“, *Balkanologie. Revue d'études pluridisciplinaires*, Vol. II, No. 2, 1998.: www.balkanologie.revues.org/index265.html, pristup 2. VI. 2010.; Safet BANDŽOVIĆ, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo, 1998.; ISTI, „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912.-1941.“, *Prilozi*, 32, Sarajevo, 2003., 179.-229. ISTI, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.; ISTI, „Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti“, *Preporodov godišnjak*, 6/2006., Sarajevo, 2006., 322.-343.

²²⁴⁶ Opš. M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 29.-35.

²²⁴⁷ T. KRUŠEVAC, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918.*, Sarajevo, 1960., 271. Osman Nuri Hadžić je u vrijeme pokretanja *Behara* tvrdio da je svega stotinjak ljudi u BiH moglo čitati turski. No, podatci iz popisa pučanstva 1910. pokazivali su da turski znade 2289 osoba, dok je 440 znalo arapski. (M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 186.)

²²⁴⁸ HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu, 4. I. 1908., str. 3. strojopisnog priloga na njemačkom jeziku.

²²⁴⁹ Osim što će često radikalizirati protumuslimanske poglede među Srbima (i Crnogorcima), takva propaganda će uvjetovati i ponašanje muslimanske političke elite koja je, osobito u kasnijem razdoblju, zbog toga često osjećala potrebu naglašeno inzistirati na svom slavenstvu, pa i jugoslavenstvu.

se naziva Balkanskim poluotokom znatno povećalo, kao što se je povećalo značenje Jadranskoga mora.²²⁵⁰ Za Austro-Ugarsku je bilo posebno problematična činjenica da je duljina granica prema BiH i Crnoj Gori iznosila oko 900 kilometara, pri čemu je teren u obrambenome smislu bio razmjerno nepogodan. Zato je bilo jasno da, kako se je na sjednici austrijske delegacije u prosincu 1878. godine izrazio ministar rata grof Artur Maximilian Bylandt-Rheidt, bez posjedovanja Bosne i Hercegovine Dalmaciju može braniti samo veliki kontingent vojske, a nepovoljan je i strategijski položaj Hrvatske i Slavonije u čiji teritorij sjeverozapadni dio Bosne duboko prodire.²²⁵¹

Za Monarhiju je to bilo otegotno i u vojnome, ali u gospodarskome smislu. Osim jačanja gospodarstva i izgradnje prometnica koje su omogućavale crpljenje sirovina i širile tržište za sve dinamičniju srednjoeuropsku i zapadnoeuropsku industriju, posebnu je ulogu imalo otvaranje Sueskog kanala (1869.), koji je Sredozemno more učinio glavnim plovnim putem u svijetu. Nakon toga i jadranske luke, a poglavito Trst, postaju čvorištima europskog značenja. „Riječka krpica“ iz 1868., kojom je Mađarska stekla Rijeku, preusmjerio je mađarsku trgovinu na taj grad i omogućio snažan razvitak riječke luke. U tim je godinama gubitak Lombardije (1859.) i poraz u austrijsko-pruskome ratu (1866.) za Beč značio ne samo vojno-politički neuspjeh, nego i poniženje habsburške dinastije te ugrožavanje vitalnih interesa Monarhije. Te udarce će ona pokušati kompenzirati na istoku, nakon što prebrodi krizu koja je dovela do njezina preuređenja u dualističkom smislu (1867.). No, na istoku će se austro-ugarska težnja za dominacijom na Balkanu suočiti ne samo sa starim, nego i s novim suparnicima. Dok osmanska Turska postaje danomice slabija, carska Rusija pokazuje sve naglašeniju težnju ovladavanja istočnim Sredozemljem, čime bi oslabila utjecaj Velike Britanije na Bliskome i Srednjem istoku, čije će značenje iz dana u dan postajati sve veće. Ti se ruski ciljevi nisu mogli ostvariti bez dominacije nad tjesnacima Bospor i Dardaneli, ali i nad psihološki i vjerski iznimno važnim Carigradom, što je postalo moguće uslijed slabljenja Turske. U tome se je sastojalo tzv. istočno pitanje: bilo je to u pravome smislu riječi pitanje opstanka osmanske države ponajprije u Europi, ali i u Aziji odnosno na Bliskome istoku i u Africi.²²⁵²

Vlast nad spomenutim strateškim točkama na krajnjem jugoistoku Europe pretpostavljala je prevlast na istočnome dijelu Balkana, pa su u tom sklopu hrvatske zemlje i uopće istočna obala Jadrana dobili na važnosti. Velika Britanija i Francuska htjele su zadržati *status quo* na Balkanu i u Sredozemlju, dok su Carevina Austrija (odnosno Austro-Ugarska) i Rusija imale ambiciju zagospodariti Balkanom i vladati Jadranom, koji je predstavljao životni prostor i za nezanemariv dio političke i gospodarske elite mlade, netom ujedinjene i ambiciozne talijanske države. Italija, doduše, nije bila velesila prvog reda, ali je svoje stasanje u velesilu nakon stvaranja ujedinjene države temeljila baš na širenju utjecaja u tom području u kojem su se križali interesi ostalih sila, kao prvoj pretpostavci dominacije Jadranom, a potom i Sredozemljem. Zato su i austro-ugarska i ruska diplomacija budno pratili zbivanja u BiH. Njihovi diplomatski predstavnici u Carigradu i konzuli

²²⁵⁰ Stijepo OBAD, „Sukob interesa velikih sila na istočnom Jadranu krajem 18. i u ranom 19. stoljeću“, *Radovi*, vol. 18/1991.-1992., sv. 31 (18), Zadar, 1993., 249.-253.

²²⁵¹ T. KRALJAČIĆ, *Kallayev režim u Bosni i Hercegovini*, 34.-35. Tu važnost BiH za ostale hrvatske zemlje kasnije će osobito isticati upravo Ivo Pilar, kojemu će to postati misao vodilja u cjelokupnome političkom djelovanju.

²²⁵² Opš. V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 92.-102.

u BiH redovito su izvješćivali o pravnoj nesigurnosti i nasiljima nad kršćanima koja obilježavaju razdoblje rastakanja osmanske vladavine u tim pokrajinama.²²⁵³

Austrija je već 1615. dobila pravo zaštite albanskih katolika, a ono je potvrđivano i kasnijim mirovnim sporazumima sve do druge polovice 19. stoljeća. Slično je bila i s katolicima u BiH. Mirom u Srijemskim Karlovcima (1699.) Turska je priznala Habsburzima pravo na skrb o katolicima u BiH, a to im je pravo zajamčeno i nakon Beogradskoga (1739.) i Svištovskoga mira (1791.).²²⁵⁴ Tako su i habsburški kontakti s franjevcima – koji su nastupali ne samo kao vjerski, nego i kao svojevrsni politički predstavnici ili bar tumači volje i raspoloženja katolika u Bosni i Hercegovini – predstavljali općepoznatu činjenicu. Austrijska je carevina i financijski pomagala bosansko-hercegovačke franjevce.²²⁵⁵ Iako je u rujnu 1872. u Berlinu došlo do „sastanka trojice careva“, kojom prigodom su Aleksandar II., Wilhelm I. i Franjo Josip I. skupa sa svojim ministrima vanjskih poslova usmeno uglavili da je opstanak i održanje Turske u postojećim granicama (*le maintien de la Turquie tel quel*) interes triju europskih velesila (pa ni Austro-Ugarska niti Rusija ne smiju pomagati možebitni ustanak kršćanskih naroda u Turskoj), proces rastakanja turske države i jačanje austro-ugarskog utjecaja nije bilo moguće zaustaviti. Ni pozadina habsburških nastojanja često puta nije bila zagonetna, pa je u tim izvješćima bilo i nagađanja o tome da će Monarhija prije ili kasnije okupirati BiH. Tajnim konvencijama iz Reichstadta (1876.) i Pešte (1877.) te uopće svojom politikom tih godina, Rusija je ipak pokazala spremnost da prepusti BiH Austro-Ugarskoj, ako joj se ova obveže na naklonu neutralnost u predstojećem rusko-turskom ratu.²²⁵⁶ Usporedno s time, u toj su diplomatskoj i vojno-političkoj igri važnu ulogu imali interesi sve snažnije ujedinjene Njemačke koja će također planirati širenje svog utjecaja na jugoistok (što će početkom 20. stoljeća početi operacionalizirati izgradnjom Bagdadske željeznice).

Nakon Hercegovačkog ustanka (1875.) i srpsko-turskog rata (1876.-1878.) u koji su Srbija i Crna Gora ušle na poticaj Rusije, porasle su i srpske ambicije. Ustaničnici su formulirali alternativne ciljeve koji su bili vjetar u jedra srpskim aspiracijama: priključenje BiH Kneževini Srbiji ili njezina autonomija unutar Osmanskoga carstva. Rusko-turski rat kao jedan u nizu sukoba tih dviju država, okončan je ruskom pobjedom i Sanstefanskim mirom od 3. ožujka 1878. godine. Njime je bilo predviđeno da Kneževina Srbija, jednako kao i Crna Gora i Rumunjska, postane neovisnom državom. Rusija i Rumunjska su trebale biti teritorijalno proširene, a Velika Bugarska, iako bi formalno ostala u vazalnome odnosu prema Turskoj, postala bi važnim

²²⁵³ Usp. obilje dokumenata u zbirci *Osvoboditelna borba narodov Bosnii i Gercegovini i Rossia 1865-1875*. Prir. I. A. Pisarev i M. Ekmečić, Moskva, 1988. (rus. ćir.)

²²⁵⁴ O „pokroviteljstvu Austrije“ v. J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II., 146.-163.

²²⁵⁵ Veliki broj dokumenata o toj potpori katolicima u BiH v. u: *Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija*, I., passim. Od 1867. bečka je vlada bosanskom biskupu odnosno apostolskom vikaru davala potporu od 830 forinti godišnje, što je 1872. povećano na 4.000 forinti. (Vjeko VRČIĆ, *Biskup fra Paškal Vujčić*, Imotski, 1992., 83.)

²²⁵⁶ F. ŠIŠIĆ, *Kako je došlo do okupacije a onda i do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908.)*. *Diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetogodišnjici događaja*, Zagreb, 1938., 56.-57.

uporištem ruske politike u jugoistočnoj Europi.²²⁵⁷ Rusija je prešla u diplomatsku i propagandnu ofenzivu, pokazujući ambicije koje bi se provele u prvom redu kroz Veliku Bugarsku, ali i ojačanu Srbiju te povećanje ruskog utjecaja u BiH.

Autonomija BiH u sklopu Osmanskoga carstva, koja je bila zajamčena odredbama Sanstefanskog ugovora, u srpskim je i u ruskim planovima trebala ujedno predstavljati branu germanskoj odnosno austro-ugarskoj ekspanziji prema jugoistoku te okupaciji BiH. Na taj se je način htjelo osigurati predah do povoljnoga trenutka kad bi Srbija i Rusija pokazale da BiH smatraju dijelom svoga nacionalnog odnosno interesnog područja. No, novim je odnosom snaga imala razloga biti zabrinuta ne samo Austro-Ugarska koja se osjećala izigranom, nego i Velika Britanija. Njoj takvo slabljenje Turske i jačanje Rusije nipošto nije odgovaralo, jer je mijenjalo odnos snaga na kontinentu i ugrožavalo stabilnost istočnoga Sredozemlja koje je Londonu bilo životno važno i ranije, a napose nakon otvaranja Sueskoga kanala, žile kucavice koja je britansko otočje vezala s Indijom i posjedima na Bliskome i Srednjem istoku. Sigurnost Grčke, Krete i istočnoga Sredozemlja za dugo će razdoblje predstavljati jednu od Arhimedovih točaka britanske politike.

Opisani je razvitak istodobno zabrinjavao austro-ugarsku diplomaciju koja je držala da bi Bosna i Hercegovina u autonomnom položaju težile ujedinjenju sa Srbijom i Crnom Gorom. Osim što bi to bio zametak južnoslavenske države koja bi ugrožavala Austro-Ugarsku, te bi dvije pokrajine, prema austro-ugarskome shvaćanju, tako postale žrtvom srpske odnosno ruske propagande. Zato je 21. travnja 1878. austro-ugarska diplomacija europskim silama uputila memorijum u kojoj se ukazuje na taj problem, traži dopuštenje Austro-Ugarskoj da zaposjedne to područje, s argumentacijom da su Bosna i Hercegovina „prirodno vezane za pogranične pokrajine Monarhije, Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, jer u svim tim zemljama živi narod iste krvi i jezika. Bosna i Hercegovina čini uz to Dalmaciji prirodno i nužno zaleđe. (...) Te pokrajine nemaju uvjeta da budu samostalne jer su siromašne, a njihovi stanovnici su vjerski razdijeljeni i zavađeni.“²²⁵⁸ Pogled na zemljovid bio je jasan argument u prilog opravdanosti tog shvaćanja: te su dvije pokrajine geopolitički nerazdvojivo povezane s banskom Hrvatskom i Dalmacijom, sve bosanske rijeke teku u Savu, sve hercegovačke u Jadran, a skoro sve prometnice prate riječne tokove.

Berlinski kongres, održan u lipnju i srpnju 1878. izmijenio je odredbe Sanstefanskog mira te je višestranim državnim ugovorom od 13. srpnja dao Austro-Ugarskoj pravo na okupaciju Bosne i Hercegovine pri čemu je predviđeno da će te zemlje nominalno ostati pod vrhovništvom Porte. Budući da Austro-Ugarska nije izrazila želju okupirati Novopazarski sandžak, u tom je području zadržana otomanska uprava, ali je Austro-Ugarska dobila pravo tamo držati vojna

²²⁵⁷ Vladimir P. POTEMKIN i dr., *Historija diplomacije*, sv. II., Zagreb, 1951., 37.-42.

²²⁵⁸ Berislav GAVRANOVIĆ, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine (Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu*, Beograd, 1935., 43.

postrojenja i osiguravati mir.²²⁵⁹ Beč je u tome uživao znatnu britansku potporu, pa je Rusija popustila i odustala od stvaranja Velike Bugarske. Petnaest dana nakon potpisivanja Berlinskoga ugovora, stanovnicima BiH upućen je proglas kojim ih se obavještava o predstojećem ulasku austro-ugarskih trupa, te im se jamči politički postupak, sloboda ispovijedanja vjere te mir, red i pravna sigurnost.²²⁶⁰ Odmah potom započele su skoro tromjesečne vojne operacije tijekom kojih je Austro-Ugarska angažirala oko 270.000 vojnika, te je ove zemlje zauzela uz manje gubitke: oko 3.300 poginulih, 6.700 ranjenih i 110.000 oboljelih.²²⁶¹ Apostolski vikar, biskup fra Paškal Vujčić uputio je svećenstvu i vjernicima okružnicu u kojoj se poziva na dobrodošlicu austro-ugarskoj vojsci, a po potrebi i na pomoć.²²⁶² Bosansko-hercegovački su katolici okupaciju većinom shvatili kao oslobođenje, a oružani otpor s kojim su se okupacijske snage susretale, većinom su pružali muslimani i mali broj pravoslavnih.²²⁶³ Iako o tome nema pouzdanih podataka, obično se tvrdi da je ukupan broj snaga koje su se suprotstavile austro-ugarskoj vojsci iznosio 93.000 ljudi.²²⁶⁴

Ako je Rusija imala razloga za nezadovoljstvo odredbama Berlinskoga kongresa, Srbija je to imala još više: iako se je tek osamostaljena srpska država proširila na pirotski i vranjski okrug, austro-ugarska okupacija BiH zadala je srpskoj nacionalnoj misli težak udarac.²²⁶⁵ Bilo je jasno da Srbija nije u stanju promijeniti zaključke kongresa, a dodatnu joj je poteškoću predstavljala

²²⁵⁹ Tekst čl. XXV. Državnog ugovora između Austro-Ugarske, Njemačke, Francuske, Velike Britanije, Italije, Rusije i Turske objavljen je u: *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, I. Band: Allgemeiner Theil – Politische Verwaltung, Wien, 1880.*, 3. Usp. F. ŠIŠIĆ, *Kako je došlo do okupacije a onda i do aneksije Bosne i Hercegovine*, 58.-61.; V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomacije*, 42.-46.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 38.-44.

²²⁶⁰ „Proclamation an die Bewohner von Bosnien und der Hercegovina“, *Sammlung, I. Band*, 3.-4. O „civilizatornoj misiji“ koja je Monarhiji namijenjena u BiH v. opš. R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia, 1878-1914*, Oxford, 2007.

²²⁶¹ István DEÁK, *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918*, New York – Oxford, 1990., 61.-63. O tijeku operacija v. *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878. Nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs*, Wien, 1879.; [Izet] PERTEV, *Okupacija ili Ulazak Austro-Ugarske vojske u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine*. Izdanje i naklada knjižarnice i papirnice Mihajla Milanovića u Sarajevu, Sarajevo, s. a. [1932.]; Mihovil MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878.*, Zagreb, 1910. Mandić donosi drugačije podatke o gubicima. Na druge se autore poziva T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 12. koji navodi da je okupacijska vojska imala oko 150.000 vojnika. U zborniku *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 218. tvrdi se da su okupacijske snage imale oko 300.000 vojnika.

²²⁶² V. VRČIĆ, *Biskup fra Paškal Vujčić*, 113. Vujčićevo se prezime u literaturi najčešće sreće u pogrješnu obliku „Vuičić“ koje je posljedica načina na koji je ono pisano u latinskome, talijanskom i njemačkom jeziku. Jednako tako je neispravan oblik „Vujičić“ koji kao alternativu za „Vuičić“ nudi Marko SEMREN, „Franjevci Bosne Srebrene kao biskupi“, *Bosna franciscana. Časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, 10/2002., br. 16, Sarajevo, 2002., 130.-131.

²²⁶³ R. PETROVIĆ, „Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. Prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu“, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, II., 343.-373.; Mustafa IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnja politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, 2. izd., Sarajevo, 1997., 14.-17. O prilikama u Sarajevu i o organizaciji otpora okupacijskoj austro-ugarskoj vojsci v. H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u doba okupacije Bosne“, 73.-167.

²²⁶⁴ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 215.

²²⁶⁵ V. KRESTIĆ, *Politički, privredni i kulturni život u Hrvatskoj i Slavoniji. Istorija srpskog naroda VI/1*, Beograd, 1983., 376.

činjenica da je u gospodarskom smislu – napose u pogledu izvoza stoke – bila upućena na Austro-Ugarsku: do 1906. čak 90 % ukupnoga srpskog izvoza roba bio je izravno ili neizravno vezan za Monarhiju.²²⁶⁶ Zato je kod srpske elite tinjala nada da će se *fait accompli* odnosno aneksija BiH spriječiti bar tako da Turska zadrži suverenitet nad tim pokrajinama dok Srbija ne ojača. Tom težnjom (i uzdanjem u Rusiju) bilo je motivirano srpsko zalaganje za autonomiju BiH kako uoči Berlinskoga kongresa, tako i u idućim godinama i desetljećima, kad su Srbi uporno naglašavali sultanovo vrhovništvo nad tim pokrajinama. Istodobno su, uvelike s pravom, procjenjivali da će na taj način steći simpatije bosansko-hercegovačkih muslimana koji su zbog vjerske povezanosti i političke neizgrađenosti ionako vrlo tankoga sloja gospodarske i političke elite glavninu svojih političkih težnji sublimirali u nejasnu nostalgiju za otomanskim razdobljem.

No, budući da je Berlinski kongres istodobno pokazao da ruska potpora srpskim nacionalnim ciljevima nije dovoljno moćna, Srbija se, naizgled paradoksalno, postupno sve naglašenije okreće prema Beču i Berlinu.²²⁶⁷ Njezin tadašnji ministar vanjskih poslova Čedomir (Čedomilj) Mijatović kasnije je priznao kako su tradicionalno rusofilski raspoloženi Srbi ņ šokirani kad su shvatili da Rusija podupire bugarske aspiracije na Makedoniju i Kosovo, i da je baš Rusija pokrovitelj sanstefanske Bugarske. Pogotovo ih je pogodio ruski pristanak na austro-ugarsku okupaciju BiH.²²⁶⁸ Nisu nebitni bili ni unutarnjopolitički razlozi, odnosno strah kneza Milana Obrenovića i naprednjačke vlade od Narodne radikalne stranke. No, osim toga, i osim očevidne promjene odnosa snaga, važan poticaj u tom smjeru bila je Carigradska konvencija potpisana 21. travnja 1879. između Austro-Ugarske i Turske, kojom su djelomično derogirane odluke Berlinskoga kongresa te je, uz niz drugih uglavaka, trajanje austro-ugarske okupacije BiH produljeno na neodređeno vrijeme, slijedom čega su te zemlje 1880. postale dijelom austro-ugarskoga carinskog područja.²²⁶⁹ Usporedno s time, Austrija i Njemačka su 7. listopada 1879. sklopile i formalni obrambeni savez, a dvije godine kasnije u Berlinu 18. lipnja 1881. formirale tzv. trocarski savez između Njemačke, Austro-Ugarske i Rusije. Nakon francuskog zauzimanja Tunisa, Italija se je snažnije okrenula prema sjeveru, pa je 20. svibnja 1882. s Njemačkom i Austro-Ugarskom potpisala Trojni savez.²²⁷⁰ Tim spletom međunarodnih ugovora stvoren je novi odnos snaga u Europi, koji je posebno ugrozio ionako trošnu osmansku Tursku.

²²⁶⁶ Dimitrije ĐORĐEVIĆ, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912.*, Beograd, 1956., 4. (srp. ćir.)

²²⁶⁷ Rusija je zapravo već od Berlinskog kongresa izgubila potporu u malim balkanskim državama, jer je nastojala svoje ciljeve ostvariti sukladno politici „Koncerta Europe“ – sustava ugovora u savezništava koji su u bitnome zacrtani još na Bečkome kongresu 1815. godine – napose u sporazumu s Austro-Ugarskom. Tek nakon katastrofalnog poraza na Dalekom istoku 1904./05. ponovno će se usredotočiti na balkanska i bliskoistočna pitanja, ali će i tada biti spremna na kompromise. (Opš. Andrew ROSSOS, *Rusija i Balkan. Međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908-1914.*, Zagreb, 1992., 11.-14. i d.)

²²⁶⁸ Ch. MIJATOVIĆ, *The Memoirs of Balkan Diplomatist*, 32.-35.

²²⁶⁹ „Convention zwischen Oesterreich-Ungarn und der Türkei vom 21. April 1879.“, *Sammlung, I. Band*, 4.-8.; M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878.*, 91.-92.

²²⁷⁰ V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomacije*, sv. II., Zagreb, 1951., 55.-58.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 113.-114. Usp. i priloge u prvom svesku trosvečanog zbornika radova *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, Sarajevo – Ilidža, 1-3. oktobra 1975., ur. R. Petrović, Sarajevo, 1977.

Svega deset dana nakon potpisivanja trocarskoga saveza, Srbija je 28. lipnja 1881. s Austro-Ugarskom na rok od deset godina potpisala tzv. Tajnu konvenciju. Ona je uključivala i obvezu Srbije da obustavi svaku propagandu u zemljama habsburške kuće te da propusti austro-ugarske trupe ako bi one u slučaju rata trebale prijeći srpski teritorij. Zauzvrat je Milan Obrenović stekao pravo na kraljevsku titulu i, iz srpske perspektive svakako još važnije, dobio obećanje da se Monarhija ne će protiviti proširenju Srbije prema Makedoniji i Egejskom moru. Beču je odgovaralo da Srbiju usmjeri na tu stranu, po mogućnosti je konfrontira s Bugarskom te je pritom otrgne ispod ruskog utjecaja, a za Srbiju su motivi za sklapanje tog sporazuma s Austro-Ugarskom počivali u vanjskopolitičkim prilikama koje su je silile da žurno parira bugarskim i albanskim kombinacijama koje su ugrožavala planove Srbije na jugu.²²⁷¹

Bez snažnijega vanjskog oslonca Srbija sebi nije mogla priuštiti prijepore s Austro-Ugarskom. Budući da takvog oslonca u tom razdoblju nije bilo, službena je Srbija radije odlučila iskoristiti austro-ugarske simpatije da bi parirala bugarskim planovima na jugu te spriječila albanske aspiracije na oslobođenje i stvaranje samostalne države koja bi otežala srpski izlaz na more. Obrenovićevska je Srbija tim ugovorom formalno ograničila vlastitu suverenost (koja se i inače ograničava sklapanjem bilo kojega međunarodnog ugovora), pa će neki autori tvrditi da je 1881. trgovačkim ugovorima i Tajnom konvencijom pretvorena u austrijsku odnosno austro-ugarsku koloniju ili čak protektorat.²²⁷² To je očito pretjerivanje (jer Srbija nije prestala biti suverenom državom, a samostalno će odlučivati o vođenju rata), ali je nesumnjivo značilo smanjenje intenziteta, iako još ne i obustavu srpske propagandne akcije u hrvatskim zemljama. O tome je vrlo jasno svjedočio i ustanak u Hercegovini 1882. godine koji je izbio u povodu proglašenja obrambenog zakona odnosno novačenja u austro-ugarsku vojsku, a trajao je od veljače do studenoga te godine.²²⁷³ Srbija nije izazvala taj ustanak, ali je uloga nje i Crne Gore u njemu bila iznimno važna. A ta je propaganda intenzivirana posebno nakon Milanove abdikacije u veljači 1889. godine. Nije Tajna konvencija s Austro-Ugarskom, dakle, značila odustanak od planova širenja prema zapadu, nego tek odgodu njihove realizacije odnosno nešto smanjeni intenzitet djelovanja srpske države u tom smislu. Usporedno s time je službena Srbija nastojala pridobiti Austro-Ugarsku da joj prepusti BiH te na taj način srpsku državu trajno priveže uza se.²²⁷⁴ No, još više i još otvorenije su velikosrpske pretenzije na BiH izražavali srpski krugovi izvan Kraljevine Srbije,

²²⁷¹ Ch. MIJATOVICH, *The Memoirs of Balkan Diplomatist*, 31.-45.; Slobodan JOVANOVIĆ, *Vlada Milana Obrenovića*, knj. II., Beograd, 1934., 333.-350.; Momir SAMARDŽIĆ, „Politika Srbije prema Bugarskoj i Tajna konvencija iz 1881. godine“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 71-72, Novi Sad, 2005., 29.-42.

²²⁷² U tom smislu taj *pravni* termin u svojoj inače historiografski vrijednoj studiji o Srbima u banskoj Hrvatskoj koristi, primjerice, i N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 61. U zborniku *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 266. koristi se termin „skriveni protektorat“.

²²⁷³ „Privremeni obranbeni zakon za Bosnu i Hercegovinu (Odobren previšnjom odlukom od 24. oktobra 1881.“, *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1881.*, 697.-714. U literaturi se taj zakon često naziva „vojnim zakonom“. Opš. T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 460.-464. i dr.

²²⁷⁴ S. JOVANOVIĆ, *Vlada Milana Obrenovića*, knj. III., Beograd, 1934., 70.-71.

dakle, oni u Vojvodini kao jednom od središta srpskoga nacionalnoga i kulturnog života te u banskoj Hrvatskoj.²²⁷⁵

Svi ti kompleksni odnosi i događaji u kontekstu austro-ugarske okupacije BiH doveli su ne samo do jačanja srpskog animoziteta prema Monarhiji, nego i do otvorenih hrvatsko-srpskih polemika.²²⁷⁶ Hrvatska je politička javnost budno pratila europska politička previranja, nadajući se da bi ona mogla ubrzati razvojačenje Vojne krajine i dovesti do ujedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, a možda i do federalizacije Monarhije, čime bi Hrvati postali relevantan čimbenik političkoga i gospodarskog života. No, okupacija BiH bila je događaj previše krupan da ne polarizira hrvatsku političku elitu, koja je primjećivala da se Beč prigodom okupacije nije pozvao na hrvatsko državno pravo. To je otvaralo prostor i za unutarnje, a još više za nove hrvatsko-mađarske, ali i hrvatsko-srpske polemike.

One su prividno bile polemike o pripadnosti BiH, ali su zapravo bile i više od toga: simptom dubokoga i neizbježnoga hrvatsko-srpskoga spora koji je nadilazio granice novookupiranih pokrajina. Drugim riječima, upravo je kulminacija bosansko-hercegovačke krize sredinom druge polovice 19. stoljeća dovela do toga da suprotstavljenost dviju nacionalnih ideologija, hrvatske i srpske, svom silinom izbije na javu. Nisu postojale realne pretpostavke za rat između Hrvata i Srba o kojima su tada pisali neki listovi,²²⁷⁷ ali već sama činjenica da se o tome pisalo, jasno govori o dubini i ozbiljnosti spora. Zato je zagrebački *Srbobran* Hrvatima velikodušno ponudio da jezik koji se govori u „Trojednici“, iako je tobože srpski, bude nazivan „srpsko-hrvatski, a nikako samo *hrvatski* niti *srpski* ili *hrvatski* obratno“, ali i to uz uvjet: „Predlažući vam ovakvu nagodbu u Trojednici, mi vam nada sve [nadasve] stavljamo uslov: *sebi ruke sa srpskih zemalja – van Trojednice!* Ne dirajte nam ni za živu glavu u kolijevku Srpstva, Bosnu i Hercegovinu i ne vrijeđajte nam Srpstvo u Dalmaciji i Boki srpskoj! [ist. u izv.]“²²⁷⁸ A skoro dva desetljeća nakon okupacije isti je list pisao kako Srbi zbog BiH moraju prema Hrvatima „kao i do sada stajati na straži sa zapetom puškom i suvijem barutom“.²²⁷⁹

Među hrvatskim su političarima postojale, doduše, stanovite razlike u pogledu budućnosti BiH. Ante Starčević se je protivio okupaciji, jer je ona sama, a napose način njezine provedbe, potkapao njegova državnopravna gledišta prema kojima te pokrajine pripadaju Hrvatskoj, pa Monarhija na njih nema nikakva neposredna prava. Nisu svi njegovi pristaše dijelili to mišljenje,²²⁸⁰ a i oni koji jesu, uglavnom će brzo evoluirati u pristaše ne samo okupacije, nego i

²²⁷⁵ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 138.-139.

²²⁷⁶ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, „Polemika između hrvatskih i srpskih listova o pripadnosti Bosne i Hercegovine u doba ustanka 1875-1878. godine“, u: *ZR Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, I., 143.-160.

²²⁷⁷ D. PAVLIČEVIĆ, „Polemika između hrvatskih i srpskih listova“, 152.-153.

²²⁷⁸ *Srbobran*, 25. III. (6.IV.) 1892., prema: M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, 171.

²²⁷⁹ *Srbobran*, 16. (28.) VIII. 1897., prema: M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, 171.-172.; ISTI, *Srbi u Hrvatskoj*, 290.

²²⁸⁰ Usp. Josip MIHALJEVIĆ, „Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu 'Sloboda'“, *Bosna franciscana*, 16/2008., br. 28., Sarajevo, 2008., 127.-149.

aneksije BiH, računajući da se time jača hrvatski položaj i otvara prostor za kasnije preuređenje Monarhije u trijalističkom smislu. Drugačije od njih, Strossmayer i Rački će držati kako bi bilo bolje da BiH zauzme Srbija nego Austrija,²²⁸¹ te su u tu svrhu čak poticali neke ugledne bosansko-hercegovačke franjevence da se založe protiv austro-ugarske okupacije. Za taj je cilj đakovački biskup htio pridobiti i europske političke čimbenike, pa je u pismima engleskom političaru Williamu Ewartu Gladstoneu otvoreno zastupao stajalište da bi BiH trebalo prepustiti Srbiji kao nagradu za srpsko žrtvovanje za „svetu stvar“.²²⁸² Ta sveta stvar bila je borba protiv Istoka odnosno islama. Ne uočavajući da srpstvo zastupa misao Istoka, đakovački je biskup, kojemu je laskalo kad bi ga se zvalo vladikom, jednaku misao izložio i nekim drugim inozemnim političarima.²²⁸³ Ni među hrvatskim političarima u Dalmaciji nije postojala posvemašnja sloga oko sudbine BiH: krug oko Mihovila Pavlinovića zdušno je zagovarao okupaciju i vjerovao kako je to prigoda za afirmaciju hrvatske misli, te nacionalne i državne ideje u tim pokrajinama, dok je, primjerice, Miho Klaić bio rezerviraniji, pa je okupaciju i način na koji je ona izvedena, znao i oštro kritizirati.²²⁸⁴

Općenito su, dakle, pristaše južnoslavenske koncepcije među Hrvatima, usprkos prevladavajućem uvjerenju da su Bosna i Hercegovina pokrajine na koje Hrvati imaju povijesno pravo, pokazivali ne samo razumijevanje, nego i simpatije za aspiracije koje Kraljevina Srbija u odnosu na BiH nije krila. No, ipak će se većina njih u svome tradicionalno lojalnom ponašanju prema Beču, a i zbog protuturskoga raspoloženja, u velikoj mjeri i bez ikakva ozbiljnog otpora prikloniti rješenju koje je donio Berlinski kongres, procjenjujući da je to prigoda da se problem u budućnosti riješi povoljno za Hrvatsku. Na to je, uostalom, upućivala već i saborska adresa iz rujna 1878. godine, nakon Berlinskoga kongresa, a uoči same provedbe okupacije: „Zadatak, koji je monarkija preuzela okupacijom Bosne i Hercegovine mogao bi se trajno osigurati samo onda, ako se ustroj zadobivene pokrajine malo po malo tako udesi, kako bi se s vremenom mogao pripojiti na ustroj Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovom državnompravnom odnošaju prema Kraljevini Ugarskoj.“²²⁸⁵

Nije ta saborska adresa utjecala na odluke koje je donosio vojno-politički vrh Monarhije. Vladar je jednostavno odvratio kako je hrvatski Sabor, baveći se Bosnom i Hercegovinom, prekoračio svoj djelokrug.²²⁸⁶ No, taj naizgled legalistički argument imao je i svoju političku dimenziju: bečki dvor kao da je poduzimao sve da izazove hrvatsko nezadovoljstvo koje će dualistički ustroj Monarhije u idućem razdoblju samo produbljivati, pothranjujući tako protumonarhijsko jugoslavensko raspoloženje. No, ta je saborska adresa bila važan pokazatelj da

²²⁸¹ J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, 93.-95.

²²⁸² Pisma je u prilogu svoje poznate knjige objavio R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin, 1913., 589.-630. Usp. I. KRŠNJAVI, „Stanovište biskupa Strossmayera u bosanskom pitanju“, *Hrvatsko pravo*, br. 3875, 19. X. 1908., 1.

²²⁸³ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 36.

²²⁸⁴ T. MACAN, *Miho Klaić*, 251.-256.; R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, 283.-297.

²²⁸⁵ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 209.

²²⁸⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 487.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 261.

među hrvatskim političarima postoji bar načelna sloga o tom važnom pitanju. No, ona je potaknula i Mađare da još jasnije shvate kako su njihovim interesima u BiH hrvatske ambicije veća prijetnja od srpskih.

Kod Srba nije bilo kolebanja kao kod Hrvata: nije bilo ni jednoga srpskoga političara u Srbiji ili izvan nje, na vladi ili u oporbi, koji bosansko-hercegovačko pitanje nije smatrao isključivo srpskim pitanjem, a osim u slučaju nekoliko usamljenih glasova među vojvođanskim Srbima, u vizijama svakoga od njih je BiH trebala odmah i bez odgode pripasti Srbiji. To je bio jasan i zapravo logičan izraz srpskih nacionalnih aspiracija. No, način na koji su vođene novinske polemike i argumenti koje su u njima sudionici potezali, dosta rječito su govorili ne samo o tome da bi Srbi, kad bi imali ikakvih izgleda, bili spremni i oružjem zauzimati BiH, nego i to da se Srbi u hrvatskim zemljama ravnaju interesima i politikom službene Srbije, koju promatraju kao os oko koje se ima okupiti cjelokupno srpstvo. Kraljevina Srbija već tada je bila jasno prepoznata kao Pijemont kojemu je zadaća oko sebe okupiti sve „srpske zemlje“. No, u shvaćanju srpske elite zapadne granice tih „srpskih zemalja“ bile su puno sjevernije od Dunava i puno zapadnije ne samo od Drine, nego su prelazile i Unu. Dodatni je problem, naime, bio u tome da su sa srpske strane analogni zahtjevi kao u odnosu na BiH– prikriveni naizgled nedužnim razglabanjem o potrebi „priznanja Srba“ ili „priznanja Srba kao političkog naroda“ – postavljani i u odnosu na velike dijelove banske Hrvatske i Dalmacije.

Koliko god su tadašnji događaji jasno otkrivali duboke jazove u hrvatskome političkom životu koji će svoje plodove ubirati još desetljećima, toliko su, ili čak još otvorenije, nagovješćivali budući razvitak hrvatsko-srpskih odnosa.²²⁸⁷ Iako je kod Hrvata stalno tinjala nekad jača, a nekad slabija misao sloge sa Srbima, širenje srpske nacionalne misli u hrvatskim zemljama, političke kombinacije Beča i Pešte, „Khuenovi Srbi“ u banskoj Hrvatskoj te srpsko laviranje između preporodnih, integrativnih tendencija dalmatinskih Hrvata i centrifugalnog raspoloženja protalijanskih i autonomaških krugova, samo će dodatno pridonijeti produbljivanju hrvatsko-srpskoga spora. Te polemike i prijepori reaktualizirali su i raspravu o sudbonosnoj temi: narodnosnoj i političkoj pripadnosti bosansko-hercegovačkih muslimana, koja će uvelike odrediti i političko organiziranje Hrvata katolika u BiH u kome je Ivo Pilar odigrao iznimno bitnu ulogu.

Starčevićanska formula o hrvatskome narodu kao modernoj viševjerskoj naciji,²²⁸⁸ nesumnjivo nije doprla do širih muslimanskih slojeva, ali je zato privukla imućnije muslimanske građanske i trgovačke krugove te prve muslimanske intelektualce koji su se školovali u Zagrebu

²²⁸⁷ Opš. M. GROSS, A. SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 437.-453.; N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 54.-60., 61.

²²⁸⁸ U programatskom naputku stranačkim pristašama, Starčević je 1871. pisao: „Stranka prava ima narod podučiti, da je vjera stvar duševnosti; da se po vjeri ne dieli nijedan narod; da vjera mora biti slobodna tako, da ne smi nitko u ničiju dirat ni svoju drugomu namećati; da narod, različan vjerom nu jedan narodnošću i domovinom, ima biti jedan i u sreći i slobodi, i da dosadanja te struke nesloga u Hrvatskoj dobro služi samo neprijateljem naroda“. (A. STARČEVIĆ, „Našim prijateljem (Naputak 1871.)“, *Hrvatska*, br. 27, 4., Zagreb, 1871., u: *Ante Starčević: Izabrani spisi*, 505.)

ili u austrijskome dijelu Monarhije.²²⁸⁹ Bila je ona zavodljiva i jednomu dijelu pravoslavnoga življa u Trojednici,²²⁹⁰ o čemu je jasno govorila činjenica da je niz viđenih književnika i javnih radnika unatoč pripadnosti pravoslavju stupio u pravaške redove. Opasnosti koje je ona zbog te svoje širine potencijalno nosila,²²⁹¹ tada još nitko nije mogao naslutiti. Mlada, netom stasala gospodarska elita i prvi muslimanski intelektualci većinom su prihvaćali hrvatsku nacionalnu misao, a čak ni Masaryku, koji prema Hrvatima nije gajio osobite simpatije, prigodom puta po BiH 1892. godine nije promaknulo da su muslimani u znatnoj mjeri pristaše stranke prava.²²⁹² Supilo nije griješio kad je 1894. pisao da „iako u Bosni nije razvijena hrvatska svijest, ali ipak, uz 350.000 katolika Hrvata, i muhamedanci, ukoliko svi nijesu Hrvati, ipak bi prije krv svoju prolili nego dopustili da ih upregnu pod Srbiju“.²²⁹³ Oslanjajući se na dojmove prikupljene tijekom svoga nedavnog putovanja po BiH, i Antun Radić je u lipnju 1900. pisao kako bi Hrvati iz BiH najviše htjeli pripojiti se Trojednici, a uz njih pristaju „i gotovo svi mladi školovani muhamedanci Hrvati“.²²⁹⁴ Čak i u kasnijem, poratnom razdoblju, kad im je identifikacija sa srpstvom zbog političkih prilika mogla biti oportuna, uglavnom marginalni su bili oni muslimanski pojedinci i skupine koje su se priklonili srpstvu.²²⁹⁵

Starčevićanska je koncepcija, dakle, ugrozila srpske pozicije u BiH: onog trenutka kad je na hrvatskoj strani otvoren prostor za katoličko-muslimanski savez, ranija je relativna brojčana nadmoć pravoslavnog življa, što je pod utjecajem crkve i osamostaljene srpske države već uglavnom prihvatilo srpsku nacionalnu svijest, prestala biti ključni čimbenik koji će odrediti budućnost te zemlje. Te okolnosti će uvjetovati sve snažniji protuhrvatski naboj u srpskoj propagandi koja u ostvarenje svojih ciljeva ulaže znatna državna sredstva, ne samo u BiH, nego i

²²⁸⁹ Dž. JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 189.; Z. HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu*, passim. Iako pokušava umanjiti značenje te pojave, i Enver REDŽIĆ, *Sto godina muslimanske politike u tezama u kontroverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*, Sarajevo, 2000., 151.-152. priznaje kako su prvi naraštaji muslimanske inteligencije listom prihvaćali hrvatsku nacionalnu misao.

²²⁹⁰ Radikalska novosadska *Zastava* je 1885. kukala: „...U Hrvatskoj (...) gubimo zemljišta i tamo gdje smo čvrsto stajali, jer se i pravoslavni živalj čak počeo odbijati od Srpstva (...). Fakt je, da Starčevićanska propaganda prodire u naš narod u Gornjoj Krajini, kao što je također fakt, da srpskom imenu u Hrvatskoj mnoge druge opasnosti još prete...“ (Nav. prema: N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 82.)

²²⁹¹ Izlazi iz okvira ove rasprave razmatranje o tome, jesu li upravo multikonfesionalna dimenzija i antiklerikalizam pravaške ideologije bili među razlozima zbog kojih su dijelovi pravaškoga pokreta, napose među mladima, u kasnijem razdoblju prihvatili jugoslavensku misao, ponekad čak prednjačeći u zagovaranju integralnoga jugoslavenstva. To je tema koja svakako zaslužuje posebnu pozornost, tim prije što se čini očitim da je ta pojava bila moguća zato što je, uslijed površna i pogrješna pristupa Starčeviću, kao početna ideološka pozicija pravaštva uzeta mržnja prema Austriji odnosno nijemstvu. No, Starčevića nije primarno motivirala mržnja prema Austriji, nego želja za slobodom Hrvatske.

²²⁹² D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 326.

²²⁹³ F. SUPILO, „Bosansko pitanje“, *Crvena Hrvatska*, 4/1894, br. 42, 20. X. 1894., u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 177.-180.

²²⁹⁴ A. RADIĆ, „Bosna i Hercegovina“, *Dom*, 1/1900, br. 12, Zagreb, 15. VI. 1900., u: *Sabrana djela, sv. II., Dom 1900.*, Zagreb, 1936., 180.-183.

²²⁹⁵ Opš. Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1974., 156.-193.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 149.-178. Drugačije stajalište na primjeru Hercegovine zastupa, primjerice, Željko RAGUŽ, *Hercegovina: srpske tendencije u nacionalnom razvoju Muslimana*, Stolac, 1997., koji identificira znatan broj pripadnika muslimanske političke i društvene elite koja je prihvatila srpsku nacionalnu misao.

na području Trojednice.²²⁹⁶ Kao što je već istaknuto, problem se iz srpske perspektive nije svodio samo na hrvatske (a preko njih i na austro-ugarske odnosno „švapske”) aspiracije na BiH, nego je kod Srba sazrijevalo shvaćanje da je hrvatska nacionalno-integracijska ideologija uopće jedna od ključnih zapreka ostvarenju srpskih narodnih i državnih ciljeva. Zato je bilo posve shvatljivo da je već razmjerno ojačala i nacionalno svjesna srpska politička i gospodarska elita u hrvatskim zemljama, pa i u BiH, nastavila djelovati bez obzira na Tajnu konvenciju iz 1881. godine. Intenzitet te propagande mogao je oscilirati ovisno o unutarnjo-političkim prilikama ili o inozemnim okolnostima i potpori, ali ona nikad nije prestala. Pritom je srpska elita i u Trojednici i u BiH uzimala u obzir ne samo prilike u Srbiji i Crnoj Gori, nego i suparništvo između austrijsko-njemačkih i mađarskih krugova koje je baš u BiH posebno naglašeno dolazilo do izražaja.

Nakon što su baš zbog mađarskoga negodovanja otklonjene drugačije zamisli o upravljanju novozačetim pokrajinama,²²⁹⁷ Mađari će ipak uspjeti u znatnoj mjeri utjecati na prilike u Bosni i Hercegovini. Njima je naruku išla činjenica da je u vrijeme austro-ugarske uprave tim pokrajinama „provizorno“ upravljalo „ministarstvo za zajedničke poslove“, što je u praksi uskoro postalo zajedničko ministarstvo financija u Beču, dok je odnose BiH prema drugim državama – s obzirom na specifičan međunarodnopravni položaj tih pokrajina – imalo zastupati zajedničko ministarstvo vanjskih poslova.²²⁹⁸

U prvi je mah, naime, objavljeno da će glede BiH glavnu ulogu u zajedničkome ministarstvu imati ministarstvo vanjskih poslova.²²⁹⁹ Bosansko-hercegovačke stvari su, naime, bile povjerene djelokrugu zajedničkih ministara (vanjskih poslova, vojske i financija), te je u Zajedničkome ministarstvu vanjskih poslova formirana posebna „bosanska“ odnosno bosansko-hercegovačka komisija (povjerenstvo). Zato su i kasnije izvješća iz Sarajeva naslovljavana baš „Predsjedništvu c. i kr. zajedničkoga ministarstva za bosansko-hercegovačke stvari“ (*Präsidium des k. und. k. gemeinsamen Ministeriums in Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina*). No, razvitak je ipak krenuo u smjeru. Odluka o neograničenu vremenu okupacije te ulazak BiH u zajedničko carinsko područje doveli su do toga da ključni i najvažniji tvorac austro-ugarske politike u BiH postane Zajedničko ministarstvo financija, budući da je prvobitno tzv. bosansko odnosno bosansko-hercegovačko povjerenstvo, koje je u sklopu ministarstva vanjskih poslova kao dijelu zajedničkoga ministarskog vijeća imalo upravljati Bosnom i Hercegovinom, postupno

²²⁹⁶ Vaso VOJVODIĆ, „Rad Srbije na političkoj propagandi u Bosni i Hercegovini 1868-1873“, *Istoriski glasnik*, 1960., br. 1-2, 3.-50.; ISTI, *Rad Srbije na pomaganju prosvete u Bosni i Hercegovini (1868-1876)*, Kikinda, 1989.; ISTI, *U duhu Garašaninovih ideja: Srbija i neoslobođeno srpstvo 1868-1876.*, Beograd, 1994.

²²⁹⁷ O tim planovima v. Dž. JUZBAŠIĆ, „O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine“, te „Austro-ugarsko zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (Državnopravni aspekt)“, u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 11.-47., 247.-264. Usp. T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 40.-44.

²²⁹⁸ „Gesetz vom 22. Februar 1880, betreffend die durch den Berliner Vertrag vom 13. Juli 1878 an Oesterreich-Ungarn übertragene Verwaltung Bosniens und der Hercegovina“, *Sammlung, I. Band*, 8.-9.

²²⁹⁹ Usp. paragrafe 7 i 8 odredbe „Provisorisches Wirkungskreis des Chefs der Landesregierung in Bosnien und Herzegovina“, *Sammlung, I. Band*, 11.

izgubilo samostalan položaj. Nakon što je njegov predsjednik, odjelni predstojnik u ministarstvu vanjskih poslova Josef von Szlávy 8. travnja 1880. postao zajedničkim ministrom financija, sjedište bosansko-hercegovačkog povjerenstva faktično je prešlo u sastav zajedničkoga ministarstva financija te je s vremenom postalo njegovim dijelom.²³⁰⁰ To se ujedno činilo rješenjem koje ne ugrožava dualistički ustroj Monarhije, tim prije što je nakon okupacije formalno vrhovništvo sultana nad BiH ostalo neokrnjeno, a logično je proizlazilo iz odluke da se na BiH primjenjuju propisi koji su vrijedili za zajedničko carinsko područje Austro-Ugarske.²³⁰¹

Tako su u djelokrug Zajedničkoga ministarstva financija dospjeli svi poslovi vojnih snaga na području BiH i Sandžaka, zapovjedništvo vojnih snaga i redarstva, pošta i telegraf te upravljanje željezničkom prugom Banja Luka – Dobrljin. Ono se je pritom, prema izričitoj zakonskoj odredbi, imalo ravnati „duhom propisa koji za zajedničke poslove vrijede u obje polovice Monarhije“. U određenim su fazama razvitka snažniji utjecaj na prilike u BiH pokušavali ostvariti i ministar rata i ministar vanjskih poslova – što je osobito intenzivno u vrijeme aneksije nastojao postići tadašnji ministar vanjskih poslova Alois von Aehrenthal – ali u tome uglavnom nisu uspijevali. Spomenuta razmjerno neodređena zakonska smjernica s rastezljivim „duhom propisa“, otvarala je mogućnost da o ljudima koji su bili na čelu Zajedničkoga ministarstva financija u pretežnoj mjeri ovisi razvitak prilika u tim pokrajinama. A na čelu tog ministarstva nakon austro-ugarske nagodbe, pa dakle i u pretežnom dijelu petdesetljetnog razdoblja austro-ugarske uprave u BiH, kao ministri financija ili vršitelji te dužnosti, bili su Mađari. Tu su dužnost, naime, obnašali: Franz Karl Becke (24. XII. 1867. – 15. I. 1870.), Friedrich Ferdinand von Beust (15. I. 1870. – 21. V. 1870.), Menyhért Lónyay (21. V. 1870. – 14. XI. 1871.), Gyula Andrassy (14. XI. 1871. – 15. I. 1872.), Ludwig von Holzgethan (15. I. 1872. – 11. VI. 1876), Gyula Andrassy (11. VI. 1876. – 14. VIII. 1876.), Lepold Friedrich von Hofmann (14. VIII. 1876. – 8. IV. 1880.), Josef von Szlávy (8. IV. 1880. – 4. VI. 1882.), Bény (Beni, Benjamin) Kállay (4. VI. 1882. – 13. VII. 1903.), Agenor Gołuchowski ml. (14. VII. 1903. – 24. VII. 1903.), István (Stephan) Burián von Rajecz (24. VII. 1903. – 12. II. 1912.), Leon Biliński (12. II. 1912. – 7. II. 1915.), István (Stephan) Burián von Rajecz (28. X. 1916. – 2. XII. 1916.), Konrad zu Hohenlohe-Schillingsfürst (2. XII. 1916. – 22. XII. 1916.), István (Stephan) Burián von Rajecz (22. XII. 1916. – 7. IX. 1918., pri čemu je od 16. IV. 1918. bio i ministar

²³⁰⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 488.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 261. Usp. napomenu F. Šišića u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, II., 372. Vidi i: A. MALBAŠA, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya. I. dio (1882-1896)*, Osijek, 1940., 8.-9.; Ferdo HAUPTMANN, „Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva finansija“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, knj. III., Sarajevo, 1963., 13.-22.

²³⁰¹ Zajedničko ministarstvo financija bilo je, naime, jedno od ministarstava zajedničkih za obje polovice Monarhije, te je skupa s ministarstvom vanjskih poslova i carskoga i kraljevskoga dvora te ministarstvom rata i ministrima predsjednicima vlada objiju polovica Monarhije činilo Ministarsko vijeće za zajedničke poslove. Taj je sustav utemeljen nakon austro-ugarske nagodbe, i to serijom ustavnih propisa iz prosinca 1867. godine, a prijenos djelokruga na Ministarsko vijeće, prošireno još nekim dužnosnicima, u javnosti i u novinstvu obično je nazivan delegacijama.

vanjskih poslova), Alexander Spitzmüller-Hamersbach (7. IX. 1918. – 4. XI. 1918.) te Paul Kuh-Chrobak (od 4. XI. 1918.).²³⁰²

Pritom ipak ne valja podcijeniti ni djelovanje Zemaljske vlade BiH koja je počela djelovati 1. siječnja 1879. godine.²³⁰³ Ta je vlada i stvarno i pravno bila podređena Zajedničkom ministarstvu, ali je u određenoj mjeri mogla oblikovati društveni i politički život u zemlji, budući da su zajednički ministri financija boravili u Beču i rijetko su (a neki i nikako) dolazili u BiH. Zemaljska je vlada reorganizirana u dva navrata (1882. i 1912.),²³⁰⁴ a izvanrednost i privremenost stanja u BiH ilustrirala je činjenica da je na čelu vlade kao zemaljski poglavar (zemaljski poglavica) bio vojnik odnosno osoba koja je objedinjavala i vojno zapovjedništvo i civilno upravljanje pokrajinama. Do 1912. godine to je bio zapovjednik 15. vojnog zbora, a njemu je od 1882. do 1912. uz bok stajao građanski doglavnik (civilni adlatus) koji je imao vrlo široka ovlaštenja te je upravljao cjelokupnom građanskom upravom.²³⁰⁵

Nakon generala Josipa baruna Filipovića, koji je do prosinca 1878. upravljao Bosnom i Hercegovinom kao zapovjednik okupacijskih snaga, položaj zemaljskoga poglavara (zemaljskoga poglavice) imali su: Wilhelm Nicolaus von Württemberg (1. I. 1879. – 6. IV. 1881.), barun Hermann Dahlen von Orsburg (6. IV. 1881. – 9. VIII. 1882.), barun Johann Appel (26. VIII. 1882. – 11. XII. 1903.), barun Eugen von Albory (21. XII. 1903. – 14. VII. 1907.), Anton barun Winzor (25. VII. 1907. – 17. III. 1909.), Marijan Varešanin (21. III. 1909. - 26. V. 1911.), Oskar Potiorek (6. VI. 1911. – 30. XII. 1914.) te barun Stjepan Sarkotić od Lovćena, koji je na čelu vlade bio od 30. prosinca 1914. sve do sloma Austro-Ugarske odnosno do napuštanja Sarajeva 6. studenoga 1918. godine.²³⁰⁶ Ni u jednoj drugoj pokrajini Monarhije nije vojnik bio na čelu

²³⁰² H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave“, 192. navodi da su zajednički ministri financija od 1868. do 1918. bili: barun Lepold Hofmann (do 8. IV. 1880.), potom Josef von Szlávy (do 4. VI. 1882.) kojega je naslijedio Benjamin Kállay (do 13. VI. 1903.). Kállayev nasljednik na položaju zajedničkoga ministra financija bio je grof István (Stephan) Burián (do 20. II. 1912.), a iza njega je na to mjesto imenovan Leon vitez Biliński (do 7. II. 1915), potom Ernst von Körber (do 28. X. 1916.). Mjesto zajedničkoga ministra financija potom je opet preuzeo Burián (do 2. XII. 1916.), kojega je privremeno i nakratko zamijenio knez Konrad Hohenlohe-Schillingsfürst (do 23. XII. 1916), da bi se Burián opet vratio na taj položaj (do 7. IX. 1918.) te ga je u konačnici predao barunu Alexanderu Spitzmüller-Hamersbachu koji je na njemu ostao do raspada Austro-Ugarske. Iz toga su popisa ispušteni interimni (privremeni odnosno prijelazni) ministri, a drugačiji podatci o trajanju mandata pojedinih ministara vjerojatno potječu iz razlika između nadnevka imenovanja i nadnevka preuzimanja dužnosti. Zanimljivo je da čitav niz hrvatskih autora koji su pisali o ovoj temi donosi nepotpun ili pogrešan popis zajedničkih ministara financija, a ponekad se u tom svojstvu 1918. spominje i István (Stephan) Tisza koji nije bio zajednički ministar financija.

²³⁰³ „Provisorischer Wirkungskreis des Chefs der Landesregierung in Bosnien und der Hercegovina“, *Sammlung, I. Band*, 10.-14.

²³⁰⁴ „Verordnung über den Geschäftsumfang der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina und die Art der Geschäftsbehandlung bei derselben“, *Gesetz- und Verordnungsblatt*, Jg. 1882, Stück IX, 8. VIII. 1882., 315.-316.

²³⁰⁵ „Verordnung über den Wirkungskreis des Civil-Adlatus des Chefs der Landesregierung in Bosnien und die Hercegovina“, *Gesetz- und Verordnungsblatt*, Jg. 1882, Stück IX, 8. VIII. 1882., 313.-315.

²³⁰⁶ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave“, 190.; N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 219. Kao i kod zajedničkih ministara financija, u literaturi se nailazi i na nešto drugačije podatke o trajanju mandata, što je posljedica odstupanja nadnevka imenovanja i nadnevka preuzimanja dužnosti. Sarkotić je, primjerice, imenovan 23. prosinca 1914., u Sarajevo je doputovao 30. prosinca, te je dužnost preuzeo 1. siječnja 1915. godine. Konačno formalno imenovanje uslijedilo je 7. ožujka 1915. godine.

uprave, niti su bilo kojom drugom zemljom središnje vlasti upravljale na način na koji je bilo propisano upravljanje Zajedničkoga ministarstva nad BiH. A tijekom čitavog razdoblja austro-ugarske uprave broj austro-ugarskih vojnika stacioniranih u tim pokrajina u mirnodopsko vrijeme bio je znatan: oscilirao je između približno 23.000 i oko 34.000 vojnika, a postupno je počelo organiziranje i zemaljskih oružanih snaga unutar austro-ugarske vojske.²³⁰⁷

Tijekom čitava postojanja funkcije građanskog doglavnika to je mjesto imalo iznimnu važnost. Građanski doglavnici bili su barun Fedor Nikolić (1882.-1887.), barun Hugo Kutschera (1887.-1904.) i barun Isidor Benko (1904.-1912.).²³⁰⁸ Odnosi između zemaljske vlade i zemaljskoga poglavara često nisu bili idilični, a napose je nakon aneksije BiH u određenim krugovima jačala tendencija da se utjecaj vlade – pogotovo utjecaj građanskog doglavnika – smanji. Kad je 1910. počeo djelovati Sabor, to je usprkos ograničenoga saborskog djelokruga značilo nastanak novoga ustavnopravnog čimbenika, pa će se tadašnji zemaljski poglavar Oskar Potiorek žustro založiti za ukidanje položaja građanskog doglavnika, te uvođenje zamjenika šefa zemaljske vlade. U ožujku 1912. je doista ukinut položaj građanskog doglavnika, a pravo na vođenje politike u BiH na temelju smjernica Zajedničkoga ministarstva financija dobio je zemaljski poglavar kojemu je postavljen zamjenik.²³⁰⁹

Prema odredbama spomenutoga zakona od 22. veljače 1880. o upravljanju Bosnom i Hercegovinom na temelju odredaba Berlinskoga ugovora, svaka promjena odnosa BiH prema Monarhiji pretpostavljala je pristanak zakonodavnih tijela obiju polovica Austro-Ugarske, koje su bile izjednačene u pravima glede upravljanja novostečenim pokrajinama. Jednako tako, bez pristanka parlamenata obiju polovica nije mogao biti izmijenjen položaj BiH prema Monarhiji.²³¹⁰ Dijelom zbog međunarodnih obzira, a dijelom i zbog ocjene da bi prenatgljene reforme mogle dovesti do nezadovoljstva pučanstva, Austro-Ugarska je u biti preuzela postojeću upravnu organizaciju okupiranih pokrajina, a u prvome razdoblju nije bitnije zadirala ni u pravni poredak i porezni sustav. Zemlja je u prvoj fazi ostala organizirana u šest okruga (*Kreis*) i 64 kotara s 23 kotarske ispostave. Do 1891. vlada je imala tri odjela (u biti: ministarstava): za unutarnju upravu, pravosuđe i financijska pitanja, a 1891. ustrojen je još i građevinski odjel. Nakon spomenute reforme iz 1912. godine, zemaljski je poglavar sada bio zapovjednik 15. i 16.

(Ernest BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches. Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen*, Graz-Wien-Köln, 1988, 45.-47., 54.)

²³⁰⁷ Potanje podatke v. u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 242.-250.

²³⁰⁸ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave“, 190..

²³⁰⁹ „Verordnung des k. u. k. gemeinsamen Finanzministeriums über die Organisation und den Wirkungskreis der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina“, *Gesetz- und Verordnungsblatt*, Jg. 1912, Stück X, 12. VI. 1912., 168.-169. Usp. H. KAPIDŽIĆ, „Ukidanje funkcije civilnog adlatusa (Diskusija i odluka zajedničke austro-ugarske vlade), *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 1/1961., knj. I., Sarajevo, 1961., 333.-338.; Dž. JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 306.-307.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 114.-116.

²³¹⁰ „Gesetz vom 22. Februar 1880, betreffend die durch den Berliner Vertrag vom 13. Juli 1878 an Oesterreich-Ungarn übertragene Verwaltung Bosniens und der Hercegovina“, *Sammlung, I. Band*, 8.-9.

vojnog zbora, a prema novom ustroju vlada je imala šest odjela, dobivši uz spomenuta četiri još i gospodarski odjel te odjel za bogoštovlje i nastavu.²³¹¹

A u čitavome kompleksnom sklopu koji se je ticao Bosne i Hercegovine, pored austrijsko-ugarskih prijepora i hrvatskih odnosno srpskih aspiracija, među najvažnijim su problemima bili agrarno pitanje te pitanje međusobnog odnosa vjerskih skupina, odnosno pitanje vladina odnosa prema njima, budući da je političko organiziranje na nacionalnoj osnovi bilo zabranjeno. Ta dva problema uzajamno su se prepletala, čineći s mnoštvom drugih čimbenika situaciju u BiH izuzetno složenom, odnosno u svakom slučaju takvom da je za upravljanje zemljom, njezinu modernizaciju i uvođenje institucija po europskom uzoru bila potrebna iznimna umješnost te znatan broj kvalificiranoga činovničkoga kadra. Budući da njega u zemlji nije bilo, trebalo ga je dovesti iz drugih dijelova Monarhije. No, to ne će biti moguće izvesti bez novih socijalnih potresa, budući da je strani činovnički kadar zauzimao važne položaje u državnoj upravi, usporedno s time mijenjajući kulturno-političku sliku zemlje kao i navike i predodžbe domaćega pučanstva. Ipak, koliko god socijalnih i psiholoških potresa taj problem izazivao, on je ipak bio manji od pitanja vlasništva nad zemljom u pokrajinama u kojima je poljoprivreda bila naglašeno dominantna gospodarska grana.

Pored konfesionalne organizacije društva i opće zaostalosti, agrarne prilike koje su austro-ugarske okupacijske vlasti zatekle u BiH, bile su jedan od najvažnijih ekonomsko-političkih problema u okupiranim pokrajinama.²³¹² Najpouzdanijim izvorom za analizu socijalnih odnosa drži se popis iz 1910. godine, na temelju kojega je moguće procijeniti da je Austro-Ugarska u BiH zatekla oko 8.000 aga i begova s oko 85.000 kmetovskih obitelji. Oko 77.000 obitelji činili su slobodni seljaci, a između 6.000 i 7.000 bilo je zemljoposjednika s kmetovima i bez njih.²³¹³ Prema popisu iz 1910., od ukupno 1.898.044 stanovnika, njih čak 1.643.201 (odnosno 86,97 %) bavilo se je poljoprivredom kao svojim osnovnim zanimanjem. Kad se taj podatak usporedi s

²³¹¹ Više o organizaciji uprave v. u: Eugen SLADOVIĆ pl. SLADOEVIČKI, *Upravna nauka i upravno pravo Bosne i Hercegovine*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1916.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 430.-482. Za unutarnji ustroj pojedinih odjela v.: N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 218.

²³¹² O važnosti tog problema rječito govori činjenica da je još u doba austro-ugarske uprave objavljeno nekoliko opsežnih i temeljitih studija, među kojima se osobito ističu: Stjepan POSILOVIĆ, *Das Immobilienrecht in Bosnien und die Herzegovina*, Zagreb, 1894.; Eduard EICHLER, *Das Justizwesen Bosniens und der Herzegovina*, Wien, 1899.; Adam KARSZNIOWICZ, *Das bäuerliche Recht in Bosnien und die Herzegovina*, Dolnja Tuzla, 1899.; Karel KADLEC, *Agrarno pravo v Bosne a Hercegovine*, Praha, 1903.; Đorđe MARTINOVIĆ, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i način njegova rješenja*, Cetinje, 1909.; Karl GRÜNBERG, *Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Herzegovina*, Leipzig, 1911.; Vojislav HRANIĆ [Jozo MARKUŠIĆ], *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1911.; Č. TRUHELKA, „Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini“, p. o. iz *Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1915. itd. O agrarnom je pitanju opširno predavanje (52 strojopisne stranice s rukopisnim umetcima i dopunama) u veljači 1914. u Beču održao i Pilarov punac Adalbert Shek (NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „Die Agrarfrage in Bosnien und der Herzegovina. Vortrag gehalten am 3. II. 1914 in der Gesellschaft österreichischer Volkswirte in Wien). Nakon sloma Monarhije time su se bavili Milan Ivšić, Đorđe Krstić, Ivan Šmalcelj, Oto Frangeš i dr. Iz razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata treba posebno istaknuti rasprave N. JARAKA, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1956. te H. KAPIDŽIĆA, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske uprave*, Sarajevo, 1973.

²³¹³ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 225.

udjelom poljoprivrednog pučanstva 1895. godine, kad je ono činilo 88,3 % sveukupnog pučanstva,²³¹⁴ onda se iz njega mogu izvući najmanje dva jasna zaključka: prvo, da je pitanje vlasništva nad zemljom bilo iznimno složeno i u pravnome i u političkom pogledu, i drugo, da je pitanje, mogu li uobičajene predodžbe o velikim ulaganjima u industrijalizaciju BiH te o propulzivnosti bosansko-hercegovačke industrije, obrta i trgovine u doba austro-ugarske uprave izdržati ozbiljniju kritiku. Da je stvarnost odgovarala tim predodžbama, onda bi i smanjenje udjela poljodjelskog pučanstva te povećanje njegova udjela u industriji, obrtu i trgovini išlo brže.

No, podatak da je ogromna većina bosansko-hercegovačkoga pučanstva i 32 godina nakon okupacije još uvijek živjela od poljoprivrede kao svoga osnovnog zanimanja, još jasnije svjedoči o društvenoj i političkoj važnosti agrarnog pitanja. A popisi pučanstva su ujedno pokazivali da je 1895. u BiH bilo 111.625 kmetskih obitelji s ukupno 776.362 osobe, dok je 1910. bilo 111.093 kmetskih obitelji sa 761.757 osoba.²³¹⁵ To jasno pokazuje da se je i rješavanje agrarnog pitanja tzv. otkupom kmetova odvijalo vrlo sporo.²³¹⁶ O razlozima te sporosti u literaturi postoje različita mišljenja: od nedostatka kvalificiranoga kadra preko nedostatka političke volje da se radikalnijim rezovima i zakonodavnim reformama problem riješi čak i pod cijenu socijalnih nemira, do međunarodno-političkih i pravnih obzira odnosno izbjegavanja komplikacija koje bi mogle odgoditi aneksiju kao središnji cilj koji su austro-ugarske vlasti imale na umu.

Iz današnje je perspektive razmjerno jasno da nedostatak stručnoga osoblja nije bio ni izbliza toliko važan koliko su važne bile političke reperkusije otkupa kmetova. No, neovisno o razlozima i motivima, taj je problem izazivao ozbiljne društvene traume, političke napetosti i osobne krize, frustracije i lomove u obiteljima i u cijelome društvu. Agrarna reforma do kraja Prvoga svjetskog rata ne će biti ni izbliza dovršena, ali su napetosti oko tog problema u predratno doba svjedočile o dubokome jazu među različitim socijalnim i konfesionalno-nacionalnim skupinama.²³¹⁷ Prema Ćiri Truhelki, rješavanje agrarnog pitanja izravno i neposredno je pogadalo čak 51,66 % pučanstva BiH.²³¹⁸ Pritom je u tom kontekstu bila osobito važna činjenica da je većina zemlje bila u rukama muslimanskih veleposjednika, dok su „kmetovi“ većinom bili kršćani, među kojima su pravoslavni činili pretežan broj. Doduše, podatci o broju i nacionalnoj strukturi kmetske populacije osciliraju, jer su vlasti u više navrata pokušavale obaviti popis, ali su pritom mijenjale kriterije po kojima se on ima provesti i statističke parametre,²³¹⁹ pa se zato

²³¹⁴ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 33.

²³¹⁵ N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 32.-35.; A. NIKIĆ, *Političko-pastoralno i prosvjetno-karitativno djelovanje hercegovačkih franjevaca*, 11.; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 241.-242.

²³¹⁶ Statističke podatke o otkupu kmetova v. u: N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 38.-40. Usp. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 225.-226.

²³¹⁷ Osim u stručnoj literaturi, taj sukob oko vlasništva zemlje i teške političke i psihološke posljedice kasnije agrarne reforme, čest su motiv narodnog pjesništva, ali i proznih djela mnogih pisaca poput Ive Andrića („Priča o kmetu Simanu“), Alije Nametka („Njegova osuda“, „Kmet“) itd.

²³¹⁸ HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu, 4. I. 1908., str. 3a. strojopisnog priloga na njemačkom jeziku

²³¹⁹ N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 33.

navodi u literaturi ponekad ne podudaraju.²³²⁰ No, ipak je posve očito da su veliku većinu odnosno čak 73,92 % kmetova (prema popisu iz 1910.) činili pravoslavni.²³²¹ Budući da su muslimani činili apsolutnu većinu među veleposjednicima, ti suprotstavljeni interesi su rađali napetostima i dodatno činili srpsku nacionalnu ideologiju neprivlačnom za bosansko-hercegovačke muslimane. Te napetosti bile su takvog intenziteta da je Truhelka, kao pisac jedne važne studije o agrarnome problemu, 1908. držao da je već samo agrarno pitanje dovoljno da hrvatstvu privuče većinu muslimana.²³²² U istom je smislu na to pitanje gledao i Pilar, koji je isticao kako bi naglim i usiljenim rješenjem agrarnog pitanja Srbi faktično postali vlasnicima većine zemlje, čime bi postali još snažniji i u gospodarskome i u političkom smislu.²³²³

Osobitu težinu tom pitanju davala je činjenica da je bosansko-hercegovačko društvo bilo višekonfesionalno, i da je iz osmanskoga doba naslijedilo vjerski uvjetovanu strukturu, koju će austro-ugarske vlasti preuzeti bez većih izmjena, zadržavajući je čak i nakon aneksije (1908.) odnosno pri izborima za Sabor 1910. godine. Kao što je spomenuto, u razdoblju prije okupacije, habsburške su odnosno austro-ugarske vlasti često nastupale kao zaštitnik bosansko-hercegovačkih katolika, povremeno tumačeći njihove poteškoće pred središnjim turskim vlastima i uopće na europskoj diplomatskoj pozornici, a ponekad im i pomažući, dajući novčane potpore pojedinicima samostanima, svećenicima i redovnicima. Slično tomu su se pravoslavni – čija je elita već prihvatila srpski nacionalni osjećaj – obraćali Srbiji i Crnoj Gori, a nerijetko i Rusiji.²³²⁴

²³²⁰ V. HRANIĆ, *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1911., 47. piše kako u to doba u BiH ima još 85.000 kmetova, od kojih 9.000 ima nešto zemlje. Od ukupnog su broja 16.000 kmetova katolici, dok su ostalo – uz vrlo rijetke iznimke – pravoslavni. Ovdje se pod pojmom kmet misli na glav (starješine) obitelji. Prema H. KREŠEVLJAKOVIĆU, „Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave“, 267. Hranić bi bio pseudonim fra Joze Markulića, dok M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 20. ispravno navodi kako je riječ zapravo o fra Jozi Markušiću. Njegov podlistak a agrarnome pitanju, koji je kasnije objavljen kao ta knjižica, počeo je izlaziti u *HZ*, 2/1910., br. 93 od 6. XII. 1910. godine. Kao brošura je rasprava izišla početkom svibnja iduće godine, (*HZ*, 3/1911., br. 36, 10. V. 1911., 3.) a zanimljivo je napomenuti da je izazvala oštar napadaj Petra Kočića u *Srpskoj riječi*. M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini“, 10. piše kako je kod Srba (!) 1910. godine 61,4 % svih seljačkih obitelji bilo u kmetskom položaju, dok je kod Hrvata (!) takvih bilo 45,3 %. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 16. navodi kako je 1879. godine 74 % kmetova pripadalo pravoslavcima, 21,75 % katolicima, a 4,25 % muslimanima. Dž. JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 148.-149., 465. piše da je krajem prvog desetljeća 20. stoljeća čak 91,15 % zemljoposjednika s kmetovima bio islamske vjeroispovijesti, dok su 73,29 % kmetova bili pravoslavci, 21,49 % katolici, a 4,58 muslimani. Vjerojatno je posrijedi pisarska pogreška: službeni popis iz 1910. navodi da je među kmetovima bila 73,92 % pravoslavnih.

²³²¹ *Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10. oktobra 1910. godine*, Sarajevo, 1912., LXVIII-LXXI. Usp. N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 37.; Dž. JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 148.-149.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 35.-36.; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 225.-226. Pozivajući se na M. Karamatića, J. KRIŠTO, „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju“, 83. tvrdi da su u kmetskoj populaciji katolici imali razmjerno najveći udio. Čini se da izračun omjera udjela u populaciji uopće i udjela u kmetskoj populaciji ne daje potvrdu takve ocjene.

²³²² HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu, 4. I. 1908., str. 3.-4. strojopisnog priloga na njemačkom jeziku.

²³²³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 556.-557.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 296.-297.

²³²⁴ Usp. *Osvoboditelna borba narodov Bosnii i Gercegovini i Rossia 1865-1875*. (rus. ćir.), passim.

Pripremajući se za okupaciju, Austro-Ugarska je naglasila kako će svi građani imati jednaka prava: svima se na jednak način jamči život, vjera i imetak. U običaje se ne će dirati, a i zakonodavne reforme bit će poduzete polako i oprezno.²³²⁵ I doista je u okupiranim zemljama sloboda vjeroispovijedanja zajamčena, jednako kao i ravnopravnost priznatih konfesija.²³²⁶ U Kaznenom je zakonu posebni odjeljak (*Achtes Hauptstück*, §§ 197-199) propisivao kaznenu odgovornost za ometanje vjerskih sloboda.²³²⁷ Također je režim bio vrlo popustljiv pri određivanju blagdana i neradnih dana, a vjerskim je zajednicama dodjeljivana i znatna materijalna pomoć.²³²⁸ No, i takva je promjena ranijeg sustava muslimanima i pravoslavcima bila previše, katolicima uglavnom – premalo. Ipak su ispod površine bosansko-hercegovački katolici općenito bili zadovoljniji. Iako su se i nakon okupacije često puta osjećali zapostavljenima i pokazivali svoje razočaranje, oni su općenito držali, kako se je kasnije izrazio Truhelka, da BiH nakon 1878. nije više bila *terra occupata* nego *pars regni recuperata*, dio oslobođene domovine.²³²⁹ U formalnom je smislu, dakako, okupacija bila baš ono što joj je naziv govorio: okupacija. No, za katolike je predodžba o novome stanju ipak bila drugačija: umjesto pod vlašću inovjernoga, sad je BiH bila pod vlašću istovjernoga vladara; mjesni muslimanski veleposjednici i nositelji vlasti nisu više imali i formalno povlašten položaj, a uvođenje pravnog reda smanjivalo je i rizik od zloupotreba i nasilja. Orijentaciju vladajućih struktura prema Istoku zamijenila je orijentacija na Zapad, prema Beču i srednjoj Europi. U prvo su vrijeme katolici vjerojatno računali i na to da će oni zadobiti povlastice koje druge konfesionalne skupine ne će imati. No, i onda kad su se takva očekivanja izjalovila, a nastupilo razdoblje u kojem su se ponovno osjetili zapostavljenima, ipak im je bilo lakše u okviru iste države u kojoj su bili i njihovi istovjerni sunarodnjaci iz banske Hrvatske i Dalmacije.

Austro-ugarska uprava je nastojala izbjeći konflikte na vjerskoj razini. Razumljivo, vlasti su bile više nego dobro svjesne činjenice da na potporu katolika ipak mogu u svakom trenutku računati, dok prihvaćanje i potporu muslimana i pravoslavnih tek trebaju zadobiti. U tom su smislu, koji je s gledišta državnih interesa bio pragmatičan i potpuno razumljiv, poduzele čitav niz koraka. U Carigradskoj je konvenciji iz travnja 1879. Austro-Ugarska preuzela obvezu ostaviti u službi činovnike iz doba otomanske uprave ukoliko oni spremom zadovoljavaju potrebe, a zajamčila je i slobodu ispovijedanja vjere, posebno naglašavajući kako se to odnosi na

²³²⁵ „Proclamation an die Bewohner von Bosnien und der Hercegovina“, *Sammlung, I. Band*, 3.-4.

²³²⁶ Priznate konfesije su: katolička (zapadnoga i istočnog obreda), (srpsko)pravoslavna, islamska, židovska, te evangelička (augšburška i kalvinistička).

²³²⁷ „Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen“, *Sammlung, II. Band, Justizverwaltung*, Wien, 1881., 77.-163. Car je Kazneni zakon potvrdio 26. lipnja 1879., proglašen je odredbom Zemaljske vlade od 17. srpnja, a stupio je na snagu 45 dana kasnije, 1. rujna 1879. godine.

²³²⁸ T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 104., 121.-123.

²³²⁹ HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu, 4. I. 1908., str. 3. strojopisnog priloga na njemačkom jeziku. Prema Truhelkinoj rukopisnoj bilješci od istoga dana, ta analiza prilika u BiH sastavljena je nakon konzultacija s Hörmannom te je namijenjena objavljivanju u *Österreichische Rundschau*. Riječ je o bečkome časopisu za politiku i kulturu koji je osnovan 1904., odvajanjem od tjednika *Die Zeit*. Tijekom 1908. tamo nije objavljena, ali je zato s manjim redaktorskim zahvatima objavljena pod naslovom „Der Umsturz in Bosnien“ u kršćansko-socijalnom dnevniku *Reichspost*, 15/1908., Nr. 76, 17. III. 1908., 1.-4.

muslimane kojima se ne će priječiti komunikacija s njihovim duhovnim poglavarima izvan BiH, a svaki prekršaj protiv slobode kulta, islamskih propisa i običaja bit će najstrože kažnjavan. Muslimanima je slobodno i dalje u molitvama častiti sultana, a imaju pravo na džamijama vijati otomansku zastavu. U optjecaju i dalje ostaje turski novac, a svi zemaljski prihodi koristit će se isključivo na dobrobit zemlje.²³³⁰ Tog načela samofinanciranja odnosno trošenja sveukupnih prihoda zemlje na potrebe BiH, austro-ugarske će se vlasti dosljedno pridržavati tijekom čitavog razdoblja svoje uprave, iako je već 1880. zabranjena upotreba osmanskoga bakrenoga i paprinoga novca, dok se je novac od plemenitih kovina mogao i dalje koristiti.²³³¹

Austro-ugarske vlasti su težile modernizaciji bosansko-hercegovačkog društva i uvođenju europskih institucija kako bi se okupirane pokrajine što više približile ostalim zemljama u sastavu Monarhije, ali su bile svjesne da će u tome dospjeti najdalje ako s reformama krenu postupno, što više vodeći računa o osjetljivosti i konzervativnosti domaćega pučanstva. Dosta brzo nakon okupacije bilo je jasno kako među muslimanima postoje načelno dvije struje: na jednoj su strani bili činovnici i vjerski službenici koji su pokazivali lojalnost prema okupacijskom režimu, na drugoj begovat i građanski sloj u nastajanju, koji je zastupao opozicijska gledišta.²³³² Zato je vlastima bilo važno što ranije definirati položaj i ustroj islamske vjerske zajednice. Već u studenome 1878. general Filipović je raspolagao izjavom 58 uglednih sarajevskih muslimana koji su navodno zatražili postavljanje posebnoga poglavara islamske zajednice u BiH. Izjava je objavljena 17. studenoga 1878., ali pritom nisu navedena imena potpisnika.²³³³ Uskoro će biti i postignuto rješenje u tom smislu, a u međuvremenu su ulogu predstavnika muslimana faktično preuzeli dužnosnici šerijatskoga suda u Sarajevu. Šerijatsko sudovanje s vrlo širokim kompetencijama je, naime, očuvano, a 30. studenoga 1881. ustrojena je šerijatska sudačka škola u Sarajevu, prema čijem statutu se je nastava odvijala na turskome jeziku.²³³⁴

Monarhija je prihvatila da carigradski muftija (šejh-ul-islam) imenuje vjersko starješinstvo bosansko-hercegovačkih muslimana, uz uvjet da su oni domaći muslimani. Svjesna gospodarske važnosti vakufske imovine, ali i mogućnosti da njezinim nadziranjem utječe na ponašanje vjerskih službenika koji se od te imovine uzdržavaju,²³³⁵ Zemaljska je vlada, osloncem na privremeno uređenje vjerskih i vakufskih poslova iz listopada 1882. godine, dopustila organiziranje Ulema-medžlisa („Medžlis-el-ulema“), islamskoga vjerskoga vijeća, na čelu s reis-ul-ulemom („reis-el-ulema“). Kako se vjerski službenici postavljaju, a ne biraju, tako je postavljen i prvi od ukupno četiri reis-ul-uleme u doba austro-ugarske uprave, sarajevski muftija Mustafa Hilmi ef. Omerović (1816.-1895.). On je bio „hodžinski kandidat“, tj. kandidat prema

²³³⁰ „Convention zwischen Oesterreich-Ungarn und der Türkei vom 21. April 1879.“, *Sammlung, I. Band*, 4.-8.; T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 72.-74.

²³³¹ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 239.

²³³² H. ŠABANOVIĆ, „Muslimanske političke stranke u Bosni i Hercegovini prije rata“, 127.

²³³³ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 351.-354. navodi imena potpisnika tog dokumenta. U knjizi *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 254.-255.

²³³⁴ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 359.

²³³⁵ Mehmed BEGOVIĆ, *Vakufi u Jugoslaviji*, Beograd, 1963., 8.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 36.-37.

vlasti lojalnoga svećenstva, a postavljen je usprkos tomu što je protukandidat, „kandidat begovske struje“, Mustajbeg Fadilpašić, dobio dvije trećine glasova.²³³⁶ Omerovića je car imenovao u listopadu 1882. godine, a u ožujku 1883. organizirana je Privremena zemaljska vakufska komisija. Vakufska uprava uređena je 1894. godine, pa je Privremenu vjersku komisiju zamijenilo Zemaljsko vakufsko povjerenstvo kao savjetodavna te Zemaljska vakufska direkcija kao izvršna vlast.²³³⁷

Iako su se uglavnom oslanjali na „hodižinsku struju“, i Zajedničko ministarstvo financija i Zemaljska vlada općenito su muslimanima posvećivali posebnu pozornost. To je dijelom imalo i vanjskopolitičke razloge, ali po važnosti nisu zaostajali ni oni unutarnjopolitički,²³³⁸ budući da bi svako ohrabrivanje muslimana da se priklone hrvatskoj ili srpskoj nacionalnoj ideji stvorilo režimu samo poteškoće. Nije pritom nebitno bilo ni pitanje unutarnje stabilnosti Monarhije, jer je njezin dualistički ustroj ionako rađao nespornostima i napetostima, a novookupirane su zemlje prijetile da postanu novom jabukom razdora između Beča i Pešte. Zato je austro-ugarska uprava posebno nastojala zadobiti simpatije muslimana i integrirati ih u javni život, što je, s obzirom na vrlo tanak sloj inteligencije i znatno iseljavanje iz zemlje, išlo razmjerno sporo.

No, usprkos svečanim obećanjima danima prigodom okupacije i neposredno nakon nje, i unatoč svim opisanim mjerama koje su trebale pomoći pri zadobivanju muslimanske naklonosti, vlasti su odmah počele poduzimati sustavne mjere kako bi se utjecaj Porte u BiH smanjio. Iako su te mjere bile izraz austro-ugarskih državno-političkih koncepcija, a ne plod nekoga protumuslimanskog raspoloženja (još manje katoličkog zelotizma) vlasti,²³³⁹ kod bosansko-hercegovačkih muslimana koji su nakon 1878. izgubili objektivno povlašten položaj, bilo je lako razviti uvjerenje o podređenosti, a na plodno su tlo padale i glasine koje sa stvarnošću često puta nisu imale nikakve veze. U tom je kontekstu stvorena podloga pokreta za vjersko-prosvjetnu (vakufsko-mearifsku) autonomiju, koji će obilježiti politički život BiH u posljednjem desetljeću 19. stoljeća i u prvim godinama 20. stoljeća.²³⁴⁰

U psihološkom se je smislu taj pokret za autonomiju naslanjao na donekle sličan autonomistički pokret iz predokupacijskoga doba, kao i na tadašnju svijest bosansko-hercegovačkih muslimana da su u vjerskom smislu istovjetni vladajućim osmanskim strukturama, ali su podrijetlom, jezikom, tradicijom, etnografskom i povijesnom baštinom nešto posve drugo, pa imaju pravo na drugačiji tretman i na autonomiju BiH u sklopu osmanskoga carstva. Ta

²³³⁶ H. ŠABANOVIĆ, „Muslimanske političke stranke u Bosni i Hercegovini prije rata“, 127.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 354.-356.

²³³⁷ „Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 10. Juli 1894, Z.64.438.I., über die Vakufverwaltung in Bosnien und der Hercegovina“, *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1894, Stück XV, 1. VIII. 1894., 131.-138.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 357.-358.

²³³⁸ *Die Lage der Mohamedaner in Bosnien. Von einem Ungarn*, passim.

²³³⁹ Naprotiv, oprez režima prema zadiranju u vjerska pitanja, pravila i običaje jasno se vidi i iz naloga da se niže vlasti u slučaju pokrštenja muslimana trebaju držati potpuno pasivno. („Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 6. October 1879, Nr. 19252, betreffend das Verhalten der Behörden in Fällen des Uebertrittes von Mohammedanern zum christlichen Glauben“, *Sammlung, I. Band*, 318.)

²³⁴⁰ O toj borbi postoji obilna literatura, a posebno mjesto zauzima zbirka gradiva *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Sabrao i uredio F. Hauptmann, Sarajevo, 1967.

predokupacijska autonomistička baština bila je nesumnjivo jedan od glavnih razloga zbog kojih muslimanska gospodarska i politička elita nije shvaćala da nakon austro-ugarske okupacije zahtjev za autonomijom ima posve drugo značenje nego ranije, i da je sada zapravo u funkciji ostvarenja ne muslimanskih, nego srpskih ciljeva.²³⁴¹ Jedan od važnih čimbenika motiviranja autonomističkih tendencija bilo je i iseljavanje muslimana te, u osjetno manjem broju, iseljavanje pravoslavnih iz BiH.

Samo to iseljavanje, bez obzira na nepouzdanost brojeve i procjene o broju iseljenika,²³⁴² predstavljalo je ozbiljan društveni, politički i gospodarski problem. Iako je često puta bilo rezultat posve nepolitičkih motiva, u usmenoj i u pisanoj propagandi uvijek ga se je moglo tumačiti kao izraz neprijateljstva režima prema muslimanima odnosno kao dokaz da vlasti zapravo priželjkuju da cijelo muslimansko pučanstvo iseli.²³⁴³ To nije bilo točno, ali se je u javnosti jedva primjećivalo da takvoga organiziranoga napora vlasti nema, baš kao što se nije primjećivao znatan broj povratnika, a ni činjenica da u BiH nisu useljavali sami katolici, nego i pravoslavni te – doista u najmanjem udjelu – i muslimani.

Propaganda je bila djelotvornija od činjenica, iako bi podatci o udjelu muslimana na vodećim mjestima u upravljanju općinama i okruzima mogli pokazivati da su vlasti nastojale na toj, najnižoj razini čak i favorizirati muslimansko pučanstvo.²³⁴⁴ Na udio u višim položajima ono je u prvome razdoblju austro-ugarske uprave teško moglo i aspirirati, budući da je u to doba broj muslimana s višom školskom izobrazbom bio skoro zanemariv. No, muslimanska društvena elita

²³⁴¹ Općenito o međunacionalnim odnosima u BiH nakon okupacije v. M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik*, 19-20 (1966-1967), 9.-68.; M. HADŽIJAHIĆ, *Od tradicije do identiteta*; M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*; Milorad EKMEČIĆ, „Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini“, *Istorija srpskog naroda*, knj. VI/1, Beograd, 1983., 604.-648.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1984.; V. Đ. KRESTIĆ, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja 1860-1873. Studije i članci*, Narodna knjiga, Beograd, 1983.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 139.-176. i dr.; Srećko M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878.-1918.). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar, 2002.; Vidi i priloge Ljubomira Zovke, J. Krište, Petra Vrankića i T. Vukšića u: *ZR Josip Stadler. Život i djelo*, Sarajevo, 1999. itd.

²³⁴² Do 1883. nisu vođene službene statistike iseljavanja, napominje B. Kállay, *Die Lage der Mohamedaner in Bosnien*, 120.-121., koji tvrdi da je od 1883. do kraja 1899. iz BiH iselilo 17.306 osoba, od čega je 16.684 ili 95 % muslimana. Rasprave o problemu iseljavanja (većinom muslimanskog, a manjim dijelom pravoslavnog) pučanstva često prešućuju da se je dio iseljenika ipak kasnije vratio u zemlju. Tablicu sa službenim podacima o muslimanskim iseljenicima u razdoblju između 1883. i 1911. godine objavio je H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, nepagin., između str. 98. i 99. Općenito su podatci o broju iseljenih muslimana nakon okupacije nepouzdati i osciliraju između 13.750 i čak 300.000 osoba. Usp. Vojislav BOGIĆEVIĆ, „Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878-1918 godine“, *HZ*, 3/1950., br. 1-4, Zagreb, 1950., 175.-188.; N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 41.-42.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 425.-426. i dr.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 26.-27.; M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnje politički razvitak*, 112.-113.

²³⁴³ Zanimljiva su svjedočenja tristotinjak povratnika u BiH koja je objavila Sandra BILETIĆ, „Iskustva bosanskohercegovačkih povratnika iz iseljništva za vrijeme austro-ugarske uprave (1878.-1903.)“, *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, 5/2013., br. 5, Sarajevo, 2013., 20.-182.

²³⁴⁴ Udio muslimana u upravljanju općinama 1885. godine v. u: L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 152.-153.

ipak nije bila zadovoljna udjelom u upravljanju zemljom, a pogotovo svojim neizvjesnim položajem, pa se je od svibnja 1899. godine – potaknuta slučajem Fate Omanović – rasplamsala borba za vakufsko-mearifsku autonomiju. Kao znak samosvijesti i ilustraciju jačanja raspoloženja da muslimani trebaju suodlučivati o svojoj sudbini, u veljači 1903. osnovano je muslimansko potporno društvo *Gajret*. Utemeljila ga je skupina koja se okupljala oko lista *Behar*,²³⁴⁵ a društvo će u idućem razdoblju prolaziti kroz burna previranja i unutarnje sukobe koji su – kao i kasnije stranačko-političko organiziranje – zorno svjedočili o identitetskoj nesigurnosti i o postupnome političkom sazrijevanju muslimanskoga društva. Borba za vakufsko-mearifsku autonomiju je, nakon niza djelomičnih poboljšica u upravljanju vakufima i na prosvjetnome planu, okrunjena pobjedom, stupanjem na snagu posebnoga statuta 1. svibnja 1909. godine.²³⁴⁶

Ta je borba pokazivala da i u muslimanskim redovima postoje različiti pogledi na položaj islamske vjerske zajednice i muslimana uopće, a vrlo jasno je nagovještivala i buduća politička raslojavanja i saveze. U jeku te borbe, najglasniji i najistaknutiji je bio mostarski muftija Ali Fehmi ef. Džabić, koji je zahtijevao potpunu autonomiju u vakufsko-mearifskim poslovima. Džabić je predvodio muslimansko izaslanstvo u Budimpeštu (1900.), koje je svoje ciljeve pokušalo postići obraćanjem delegacijama, kao i izaslanstvo u Carigrad (1902.) gdje je pomoć tražilo od vodećih muslimanskih autoriteta. Upravo to putovanje vlasti će iskoristiti da Džabića proglase neovlaštenim iseljenikom te mu uskrate pravo na povratak u zemlju.²³⁴⁷ No, malo prije toga, u kolovozu 1901. u Kiseljaku je održan tajni sastanak muslimanskih i srpskih prvaka, na čelu s Gligorijem Jeftanovićem²³⁴⁸ i Džabićem koji je kod vlasti već bio u ozbiljnoj nemilosti. U to je vrijeme nastao i projekt muslimansko-srpske političke suradnje koji se jest izjalovio, ali je faktična suradnja ipak uspostavljena i trajala je sve do 1910. godine.²³⁴⁹ Zajedničko nezadovoljstvo postojećim prilikama, posve prirodno, otvaralo je prostor za političku suradnju, bez obzira na to što su i interesi i ciljevi muslimana bili bitno drugačiji od interesa i ciljeva pravoslavnih.

U odnosu na pravoslavne u BiH, austro-ugarska uprava je od samoga početka težila tomu da izdvoji tamošnju crkvenu organizaciju ispod jurisdikcije Carigradske patrijarhije te na vodeća

²³⁴⁵ O Gajretu opš. M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 223.-246. Usp. Lj. TOMIĆ-KOVAČ, „Književni časopisi u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske okupacije“, *Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, knj. III-IV., Sarajevo, 1974./75., 100.-101.

²³⁴⁶ „Allerhöchste Entschliessung vom 15. April 1909, betreffend das Statut über die autonome Verwaltung der islamitischen Religions-, Stiftungs- und Schulangelegenheiten in Bosnien und Hercegovina“, *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1909, Stück X, 1. V. 1909., 419.-454.

²³⁴⁷ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 406.-422.

²³⁴⁸ Gligorije M. Jeftanović (Sarajevo, 1840.-1927.), jedan od najbogatijih trgovaca u BiH, prvak srpskoga autonomističkog pokreta 1896.-1905. godine. Uhićen 1914., a 1918. postao predsjednikom Glavnog odbora Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za BiH. Prvi predsjednik Privremenoga narodnog predstavništva Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Član Srpske radikalne stranke. (H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 153.)

²³⁴⁹ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 270.-271. Sam L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 264., 274. piše kako su muslimani od 1895. do 1910. bili zapravo oruđe u srpskim rukama, a da su tek u vrijeme balkanskih ratova shvatili prave ciljeve srpske politike.

mjesta, umjesto grčkih (fanariotskih) svećenika postavi ljude lojalne Monarhiji.²³⁵⁰ U tom su se kontekstu razvijali alternativni planovi o podvrgavanju pravoslavlja Karlovačkoj patrijarhiji, koja je od uzdizanja Karlovačke mitropolije na rang patrijarhije (1848.) djelovala kao autokefalna organizacija,²³⁵¹ ili o stvaranju autokefalne pravoslavne crkve u BiH. Srpskoj vjerskoj i političkoj eliti zamisao o podvrgavanju Karlovačkoj patrijarhiji nije bila simpatična, jer je značila čvršće vezanje uz okvir Monarhije, a time i već utjecaj austro-ugarskih vlasti. To je nesumnjivo pridonijelo da se vlasti ipak odluče za umjerenije rješenje, pa je vlada 28. ožujka 1880. s Carigradskom patrijarhijom sklopila sporazum kojim je uređen položaj pravoslavlja u BiH.²³⁵² Njime je predviđeno da postojeći episkopi ostaju na svojim položajima, a ako se koje od tri postojeća mjesta isprazni, car i kralj će novoga episkopa imenovati tek nakon što njegovo ime priopći ekumenskom patrijarhu kako bi se ispitala kanonske pretpostavke za to imenovanje. U propisanim prigodama „grčko-istočni“ episkopi će spominjati ime ekumenskoga patrijarha, ali mu ni vjernici ni episkopije ne će više plaćati doprinos, nego će iznos od 58.000 zlatnih piastera podmirivati carska vlada. Episkopi više nemaju pravo od svojih vjernika uzimati pristojbe i doprinose, nego će to umjesto vjernika činiti vlada, koja će iz državne riznice uzdržavati svećenstvo.²³⁵³

To je zapravo značilo i stvarno i pravno odvajanje pravoslavne crkve u BiH od Carigradske patrijarhije, a u planovima austro-ugarske diplomacije bilo je zamišljeno kao odvajanje pravoslavlja od utjecaja svih čimbenika izvan Monarhije. U austro-ugarskim vladajućim krugovima ni oko toga, doduše, nije bilo jedinstva, jer su ugarski čimbenici preferirali podvrgavanje pravoslavlja u BiH Karlovačkoj patrijarhiji, računajući da će time povećati svoj utjecaj, budući da se (Srijemski) Karlovci nalaze u ugarskoj polovici Monarhije. Ni većini srpske političke elite nije bila po volji autonomija pravoslavlja u BiH, pa su se u tome još jednom podudarili mađarski i srpski interesi. Iz srpske je perspektive bilo jasno da bi podvrgavanje pravoslavlja u BiH Karlovačkoj patrijarhiji ojačalo srpski element i srpski utjecaj u pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini, ali bi ujedno ojačalo položaj Srba u Vojvodini, pokrajini u kojoj je bilo sjedište i niza drugih važnih srpskih ustanova, pa i Matice srpske. No, ako to ne bi bilo moguće postići, odnosno ako pravoslavlje u BiH nije hijerarhijski podvrgnuto Karlovačkoj patrijarhiji, većina Srba bi ga nakon okupacije ipak radije vidjela u autonomnu položaju spram Carigradske patrijarhije nego ovisna o Austro-Ugarskoj. Činilo se da bi održavanje takve veze s Carigradom i privremena autonomija jačali izgleda da se i pravoslavna crkva, kao i BiH u cijelosti, s vremenom ipak otrgne Monarhiji i tijesno nasloni na Srbiju. Zato srpska elita nije bila zadovoljna rješenjem koje je postigla austro-ugarska diplomacija.

²³⁵⁰ Đuro KOKŠA, „Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881.“, u: *ZR Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, 41.-42.

²³⁵¹ U grčko-bizantskoj, pa slijedom toga i u srpskoj tradiciji, pojam patrijarhija redovito se pojavljuje u obliku „patrijaršija“. Hrvatskomu je jeziku taj oblik neprimjeren.

²³⁵² Opš. o tim kombinacijama u: T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 74.-87.

²³⁵³ „Declaration des ökumenischen Patriarchen in Constantinopel vom 28. März 1880, betreffend die provisorische Regelung der Verhältnisse der griechisch-orientalischen Kirche in Bosnien“, *Sammlung, I. Band*, 322.-325.

Iako je, naime, već početkom devedesetih godina 19. stoljeća nacionalno (srpsko) svećenstvo dobilo u ruke sve važnije položaje u pravoslavnoj crkvenoj organizaciji u BiH, to je svećenstvo bilo uglavnom lojalno režimu.²³⁵⁴ No, budućnost će pokazati da je i takav položaj u stvarnosti omogućio pojačan utjecaj srpske političke elite na crkvene krugove, a kasnije i jači utjecaj Kraljevine Srbije u području zapadno od Drine. U idućim će desetljećima pravoslavlje u ovom dijelu Europe biti organizirano na sljedeći način: pravoslavna je crkva u Kneževini odnosno Kraljevini Srbiji bila autonomna od 1832., a autokefalna od 1879. godine, te je imala pet episkopija; u Crnoj Gori postojala je metropolija s dvije episkopije; „grčko-istočna“ crkva u BiH je do 1900. imala tri, a od tada četiri episkopije (Dabro-bosanska sa sjedištem u Sarajevu, Zvorničko-tuzlanska sa sjedištem u Tuzli, Zahumsko-hercegovačka sa sjedištem u Mostaru, te od 1900. Banjolučko-bihaćka sa sjedištem u Banjoj Luci); karlovačka metropolija odnosno Karlovačka patrijarhija s tri episkopije (srijemsko-karlovačka, gornjo-karlovačka i pakračka), dok su se dvije dalmatinske episkopije (Zadar i Kotor) od 1873. u upravnom smislu nalazile u metropoliji Černovci (Rumunjska).²³⁵⁵

Taj prividno složen ustroj i fragmentacija crkvenih organizacija ipak će u sasvim maloj mjeri usporiti proces crkveno-nacionalne integracije. Puno veću ulogu odigrat će činjenica da je svećenički kadar iz dana u dan bio sve manje grčki i rumunjski, a sve više srpski. Pod njegovim utjecajem školovat će se mlađi kler, a prosvjetno djelovanje srpskoga svećenstva ostavit će duboka traga i među svjetovnjacima. To je bilo tim lakše što je već u vrijeme okupacije dobar dio pravoslavnih već bio prihvatio srpsku nacionalnu svijest. To se je ogledalo i na simboličkoj, ne tako nevažnoj razini, gdje je ubrzano napuštana grčka odnosno grčko-istočna oznočnica, iako su vlasti nevoljko gledale na širenje srpskoga imena kao etničke oznake. Nakon što je u listopadu 1880. ocijenilo kako se u ostatku Monarhije pojam „srpski“ koristi primarno u vjerskome smislu, kao oznaka konfesije (pa bi bilo neprimjereno u BiH postupiti drugačije te dopustiti da se taj pojam koristi u drugome smislu ili za nazivanje pravoslavnih vjerskih škola „srpskim narodnim učilištima“),²³⁵⁶ Zajedničko je ministarstvo financija već krajem te godine dopustilo onim pravoslavnim bogoštovnim općinama koje to žele, da umjesto naziva „grčko-istočni“ (*griechisch-orientalisch*) ili „grčko-pravoslavni“ (*griechisch-orthodox*) koriste samo naziv „pravoslavni“.²³⁵⁷

Nije se još dopuštalo srpsko, ali se je napuštalo grčko ime. Naizgled mali, pomak je ipak bio krupan. Bio je to uvod u nove zahtjeve, ali i pokazatelj da je Zajedničko ministarstvo financija spremno popustiti pred srpskim zahtjevima, pogotovo ako se oni mogu prikazati kao zahtjevi konfesionalne zajednice. Banjolučki su Srbi već 1882. prosvjedovali zbog navodnog širenja hrvatske („velikohrvatske“) propagande upotrebom latinice i dovođenjem stranih

²³⁵⁴ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 338.

²³⁵⁵ T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 69.

²³⁵⁶ „Erlas des gemeinsamen Ministeriums vom 11. Oktober 1880, Nr. 6687, betreffend die Bezeichnung der serbischen Volksschulen“, *Sammlung, I. Band*, 344.-345.

²³⁵⁷ „Erlas des gemeinsamen Ministeriums vom 5. December 1880, Nr. 8296 B. H., betreffend die Bezeichnung der orthodoxen Cultusgemeinden“, *Sammlung, I. Band*, 347.

činovnika „kao da u ovoj zemlji nema Srba“.²³⁵⁸ U srpnju 1883. odobren je statut istočno-pravoslavnog sjemeništa sarajevske (Dabro-bosansko) metropolije, u kojem se je učio „zemaljski jezik“, a pisalo ćirilicom.²³⁵⁹ Srpske konfesionalne škole, koje su dijelom bile uspostavljene još prije okupacije, nastavile su djelovati i razvijati se uz državnu pomoć, a na mnogim su područjima – ponakad i s posve arbitrarnim kriterijima – vlasti pravile ustupke Srbima te im dopuštale nadijevanje narodnog imena ustanovama i udrugama te organiziranje na nacionalnom načelu koje je prividno bilo tek crkveno.²³⁶⁰ Od sredine posljednjeg desetljeća 19. stoljeća Srbi su krenuli u ofenzivnije zahtijevanje crkveno-školske autonomije. Uz obilnu potporu Kraljevine Srbije i srpske intelektualne elite u Vojvodini, predstavnici pravoslavnih crkveno-školskih općina te srpski prvaci u BiH (mitropolit dabro-bosanski Đorđe Nikolajević te Gligorije Jeftanović, Kosta Kujundžić, Vojislav Šola, Lazo R. Jovanović i Stjepo Trifković) uputili su u Beč četiri memoranduma (1896., 1897., 1901. i 1902. godine), kojima su zahtijevali zaštitu i autonomiju srpskih ustanova u BiH, kao i građanska prava i slobode u tim pokrajinama.²³⁶¹

Provodeći vlastitu politiku i štiteći svoje ciljeve, austro-ugarske vlasti su sve te složene konfesionalno-nacionalne i socijalne čimbenike nastojale uzimati u obzir pri donošenju svojih ključnih odluka. Prvotna orijentacija generala Filipovića da se oslanja primarno na katolike (pa su u tom kontekstu na čelo pet okružnih uprava postavljeni Josip Sertić, Vladimir Mažuranić, Napoleon Špun Strižić, Nikola Badovinac i Milutin Kukuljević), bila je doduše, razmjerno uska i uglavnom ograničena na personalna rješenja u vojsci i u upravi, ali je i ona prekinuta vrlo brzo nakon okupacije.²³⁶² Sumnjičen da protežira Hrvate (katolike) i da je neprijateljski raspoložen prema muslimanima, sam Filipović napustio je Sarajevo 2. prosinca 1878., a već 10. toga mjeseca u Beču je zapovjedništvo nad oružanim snagama u okupiranim pokrajinama predao generalu Wilhelmu Württembergu. No, Franjo Rački je već 11. studenoga 1878. pisao Strossmayeru kako se „svi“ hrvatski činovnici koji su bili otišli u BiH, odjednom vraćaju.²³⁶³ Sarajevski *Hrvatski dnevnik* kasnije će tu pojavu kronološki smještati koju godinu iza toga, tvrdeći da je 1882. u politici okupacijskih vlasti nastupio preokret: hrvatski su činovnici hrpimice otpušteni, pa su počeli bježati iz BiH, hrvatsko je ime bilo zabranjeno, a hrvatska zastava smatrana

²³⁵⁸ H. KAPIDŽIĆ, *Hercegovački ustanak 1882.*, Sarajevo, 1956., 64., 68.

²³⁵⁹ „Statut za izočno-pravoslavno svešteničko sjemenište u Sarajevu“, *Sammlung*, Jg. 1883., 277.-283.

²³⁶⁰ Opš. T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 201.-207. i dr.

²³⁶¹ Usp. Božo MADŽAR, *Pokret Srba BiH za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, Sarajevo, 1982., 263.-274.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 371.-400. O Nikolajeviću opš. u: R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, 46. i dr.

²³⁶² Grga MARTIĆ, *Zapamćenja (1829-1978.)*, 111.-112.; L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 487. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 261. Vidi i: Oton KNEZOVIĆ, „Bosansko-hercegovački franjevci i Hrvatska. Uloga 'Obzora'“, *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*, Tipografija d.d., Zagreb, 1936., 88.; A. MALBAŠA, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni*, 22.-24.; M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 323.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 147.-148.; A. NIKIĆ, *Političko-pastoralno i prosvjetno-karitativno djelovanje hercegovačkih franjevaca* 9.-10.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 14.-15.; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 58.-59.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 123., 143., 153.; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 250.-251.

²³⁶³ Rački Strossmayeru 11. XI. 1878., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, II., 189.-190.

revolucionarnim simbolom.²³⁶⁴ Time su ugašena i nastojanja da se hrvatski književni jezik u stilizaciji zagrebačke filološke škole uvede u službenu uporabu u okupiranim pokrajinama.²³⁶⁵

Slijedilo je razdoblje koje se nerijetko naziva razdobljem prosrpskoga kursa. No, ni taj naizgled prosrpski kurs koji je došao do izražaja imenovanjem baruna Fedora Nikolića civilnim doglavnikom (1882.), nije bio duga vijeka. Nikolić je bio rođak srpskoga kralja Milana Obrenovića,²³⁶⁶ pa je njegovo imenovanje trebalo značiti podilaženje srpskim sentimentima. Činjenica da su i 1906. godine domaći pravoslavci bili daleko brojniji u činovničkom aparatu BiH od katolika,²³⁶⁷ mogla bi sugerirati da su imali znatnu potporu vlade za takvo jačanje svog položaja. No, zapravo su Srbi u BiH ojačali svoj položaj ne voljom i potporom vlade, nego uglavnom usprkos vladinoj politici, nastupajući najorganiziranije i koristeći se nezadovoljstvom pravoslavnoga, pa i muslimanskog pučanstva. Sam Nikolić u tome nije odigrao osobito važnu ulogu. Iako se je osjećao Srbinom, on zbog drugačijeg mentaliteta i svoje odanosti Monarhiji nije stekao osobite simpatije bosansko-hercegovačkih Srba, pa je napustio BiH već 1886. godine.²³⁶⁸ Zato se zapravo ne može ozbiljno govoriti ni o prosrpskome kursu. Ono što je bila konstanta u doba austro-ugarske uprave, bilo je nastojanje središnjih i zemaljskih vlasti da te pokrajine drže što izoliranijima i od Trojednice i od Srbije odnosno Crne Gore, te na taj način spriječe razbuktavanje nacionalnih strasti i poremećaj ravnoteže među monarhijskim polovicama.

Za taj je razvitak ilustrativan službeni naziv jezika. Prvotno nazivanje nastavnoga jezika u osnovnim školama hrvatskim,²³⁶⁹ narušeno je već u kolovozu 1879. prigodom osnivanja realne gimnazije u Sarajevu, za koju je propisano da će nastavu održavati na jednom od „bosanskih zemaljskih jezika“ odnosno na hrvatskome ili srpskom.²³⁷⁰ Činjenica da su istoga dana ozakonjeni naukovni tečajevi u kojima će se nastava držati na „zemaljskom jeziku“, nije bila slučajna, jer je 27. studenoga 1879. vlada precizirala kako se nastavni jezik zove „zemaljskim“ i piše se kako latinicom tako i ćirilicom, „da se Srbima ne bi dala izlika da se tuže na tobožnje zapostavljanje“ („...damit den Serben kein Vorwand bleibe, sich über vermeintliche Zurücksetzung zu beklagen“).²³⁷¹ Budući da je i nakon toga očito bilo srpskih pritužaba glede zapostavljenosti ćirilice, vlada je u svibnju 1880. propisala da se u sklopu nastave „bosanskoga zemaljskog jezika“ (koji više ne može biti hrvatski ili srpski!) latinica prva uči u školama u kojoj

²³⁶⁴ „Političke težnje bosanskih Hrvata prije okupacije“, *HD*, 3/1908., br. 229, 7. X. 1908., 3.

²³⁶⁵ M. GRČEVIĆ, „Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. st.“, (3), 100.-102.

²³⁶⁶ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 441.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 27.

²³⁶⁷ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 440.-441.

²³⁶⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 488.-490.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 261.-262.

²³⁶⁹ „Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 6. Juni 1879, Nr. 8876 pol., wegen Errichtung von Elementarschulen“, *Sammlung, I. Band*, 310.-311.

²³⁷⁰ „Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 26. August 1879, Nr. 17012, betreffend die Errichtung eines Realgymnasiums in Sarajevo“, *Sammlung, I. Band*, 314.-316.

²³⁷¹ „Auszug aus einem Berichte der Landesregierung in Sarajevo vom 27. November 1879, Nr. 26491, betreffend den Unterricht mit Gebrauch von cyrillischen Lettern“, *Sammlung, I. Band*, 319.

su većinom katolička i muslimanska djeca, dok je u školama s pravoslavnom djecom potrebno najprije učiti ćirilicu, a potom latinicu.²³⁷² Iako je zaokret nastupio prije imenovanja novoga zajedničkoga ministra financija, potpuni otklon od hrvatskoga jezika nastupa u Kalláyevo doba.²³⁷³ U službenim se dokumentima u idućem razdoblju jezik najčešće nazivao „zemaljski jezik“, sve do 1907. kad je propisano da se taj „zemaljski jezik“ naziva „srpsko-hrvatskim“, a muslimanima je ipak dano pravo jezik kojim govore nazivati „bosanskim“. Od 1887. ćirilica je načelno izjednačena s latinicom, a 1899. naložila je Zemaljska vlada okužnim sudovima da se pravoslavnim strankama obraćaju dopisima na ćirilici.²³⁷⁴ Jednako je bilo i s pravopisom i s udžbenicima: od 1881. sustavno se nastoji suzbiti dotok udžbenika iz Hrvatske, a i pravopis se postupno počinje razlikovati od onoga koji je definiran načelima zagrebačke filološke škole.²³⁷⁵

Najjasnija politika bosansko-hercegovačke posebnosti, koja je bila napose u interesu Ugarske, ali ju je mogla trpjeti i Kraljevina Srbija, vođena je tijekom razmjerno dugotrajnog razdoblja u kojem je zajednički ministar financija bio mađarski političar Bény (Beni, Benjamin) Kállay (1882.-1903.). On je, po svemu sudeći, tu ulogu preuzeo zato što je već ranije imao određene planove koji su se odnosili na BiH, iako je, prema nekim tvrdnjama osobno bio uvjeren da će muslimani prije ili kasnije prijeći na katolištvo.²³⁷⁶

Kállay je bio nadaren povjesničar i inteligentan političar, posve svjestan objektivno iznimno složene situacije u okupiranim pokrajinama. Bio je izdanak imućne plemićke obitelji, a njegova je majka Amalija potjecala iz mađarizirane srpske obitelji, pa je Bény govorio i srpski jezik te je od rane mladosti pokazivao interes za srpsko pitanje.²³⁷⁷ Već na početku svoje političke karijere stekao je simpatije srpske manjine, pa čak i nadimak „Srboljub“.²³⁷⁸ Od travnja 1868. do kraja svibnja 1875. obnašao je dužnost austro-ugarskoga generalnoga konzula u Beogradu, gdje je – uz nastojanje da razvijanjem austro-ugarskih odnosa sa Srbijom eliminira ruski utjecaj u Kneževini Srbiji – posebno skrbio o interesima Ugarske.²³⁷⁹ U jesen 1870. službeno je nudio Srbiji podjelu BiH između monarhije i Srbije crtom Vrbas – Neretva, što bi uključivalo i tješnji naslon Srbije na Monarhiju, ali je do napuštanja te zamisli došlo već iduće godine, nakon francusko-pruskog rata.²³⁸⁰ Nekoliko godina kasnije Kállay je objavio prvi svezak *Povijesti Srba* u kojem je obradio srpsku povijest do 1806. godine. Knjiga je 1877. objavljena na

²³⁷² T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 96.

²³⁷³ M. GRČEVIĆ, „Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. st.“, (3), 102.-104.

²³⁷⁴ Opš. T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 230.-242.; Dž. JUZBAŠIĆ, „Jezička politika austrougarske uprave i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 383.-421.

²³⁷⁵ M. GRČEVIĆ, „Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. st.“, (3), 104.-106. To je jedan od razloga da i Matica hrvatska počne napuštati morfološko načelo, te se priklanjati fonološkome pravopisu, kako se ne bi stvorila velika razlika između BiH i banske Hrvatske.

²³⁷⁶ A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, 15.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 284., 285.

²³⁷⁷ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 45.-46.

²³⁷⁸ Isto, 47.

²³⁷⁹ Isto, 48.-49.

²³⁸⁰ *Korespondencija Rački – Strossmayer*, I., 71.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 50.-51.

mađarskom jeziku, a godinu kasnije izišla je i na njemačkome. Četiri godine kasnije jedan je njezin dio preveden na srpski te je, s piščevim predgovorom, objavljen u Beogradu.²³⁸¹ Tijekom sedamdesetih godina 19. stoljeća Kállay je stekao reputaciju „publicističkog vođe vanjske politike groffa Andrassyja“,²³⁸² a 1878. je objavio i zanimljivu, u javnosti iznimno zapaženu knjigu o orijentalnoj politici Rusije,²³⁸³ koja je 1885. objavljena i Novome Sadu pod naslovom *Rusija na istoku*.

U to je doba Kállay izradio i plan o ustroju austro-ugarske uprave u BiH nakon što dođe do njezine okupacije te ga je dostavio Franji Josipu I. Sasvim je moguće da je Kállay kao protestant, i zbog toga pokazivao nevoljkost prema katolicima.²³⁸⁴ No, činjenicu da je pokazivao određeno razumijevanje za srpski nacionalni pokret unutar BiH u isto vrijeme kad su pokušaji hrvatske nacionalne emancipacije u BiH brutalno gušeni,²³⁸⁵ ipak treba pripisati dubljim političkim razlozima. Općenito se drži da je na ruku Kállayevim političkim koncepcijama, nakon što je on 1882. imenovan zajedničkim ministrom financija, išlo smanjenje intenziteta srpske propagande kao jednog od rezultata Tajne konvencije iz 1881., u čijem je nastanku i on sam sudjelovao.²³⁸⁶ No, zapravo je Kállay primarno nastojao istrgnuti Srbe ispod ruskog utjecaja, pa je pritom bio svjestan da ih svaki oblik „protusrpske“ politike u BiH ili zaoštavanje odnosa s Kraljevinom Srbijom gura u naručje Moskve.

S druge je strane njegova prividna prosrpska politika zapravo u manjoj mjeri bila odraz austro-ugarske politike, a više je odražavala interese Ugarske. Koliko god je poduzeo čitav niz mjera kako bi se u BiH smanjio utjecaj Srbije i Crne Gore, te je nastojao ograničiti odnosno pod nadzorom držati trgovačku razmjenu s tim zemljama, što je i postigao,²³⁸⁷ Kállay je bio svjestan srpske snage u BiH i organiziranosti srpstva, pa je znao da tom pitanju valja oprezno pristupiti. Popis osoba čiju je korespondenciju Zemaljska vlada nadzirala pokazuje kako je svima bilo jasno

²³⁸¹ Kállayevu *Istoriju srpskog naroda. Deo prvi: Od seobe Srba do propasti srpske države*. Napisao Venijamin Kalaji, sa ovlaštenjem piščevim preveo Gavriilo Vitković, objavio je „knjižar i izdavač“ Petar Čurčić.

²³⁸² T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 54.

²³⁸³ Benjamin von KÁLLAY, *Die Orientpolitik Russlands*, Budapest-Wien-Leipzig, 1878. Njemački prijevod dostupan je na adresi: <https://archive.org/stream/dieorientpoliti00schwgoog#page/n4/mode/2up>

²³⁸⁴ *Bosanska vila*, 9/1894., br. 13, 15. VII. 1894., 207. zabilježila je Kállaya i Appela među darovateljima Srpske pravoslavne crkvene školske opštine u Sarajevu prigodom „o svetosavskoj srpskoj besjedi u Sarajevu 1894.“ Po svemu sudeći, Kállay je novčano podupirao i neke srpske listove u banskoj Hrvatskoj, koji su nastupali i s naglašeno protuhrvatskim tonovima. Usp. M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 192. i dr. Razumije se da su takvi simbolički potezi mogli biti motivirani i diplomatskim taktom, ali su i kao takvi slali vrlo jasnu poruku javnosti. No, kad se promotre u kontekstu sveukupne Kállayeve politike, onda je posve jasno da nisu bili slučajni i da se njima svjesno podilazilo Srbima.

²³⁸⁵ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 70.

²³⁸⁶ V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 131.-132.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 54.-55.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 162.

²³⁸⁷ Opš. T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 125. Na BiH je 3. rujna 1882. protegnut Trgovački ugovor između Austro-Ugarske i Srbije, sklopljen 6. V. 1881. godine. (*Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*. God. 1882., Komad XVI, 31. I. 1883., 721.-731.)

da su Srbi protivnici postojećega sustava.²³⁸⁸ No, ipak su poduzimane promišljene mjere da se taj animozitet ne produbljuje. Zastupajući stajalište da je Mađarima potrebna ekspanzija, Kállay je jedva pokušavao sakriti da pred očima ima primarno ugarske interese,²³⁸⁹ što je nužno rezultiralo njegovim uvjerenjem da je hrvatska nacionalna misao za te interese opasnija od srpske. Kállay je posve ispravno shvaćao da se dugoročni ciljevi austro-ugarske, a napose mađarske politike mogu u jednome dijelu pomiriti s ciljevima srpske politike. U postojećim okolnostima takva hrvatsko-mađarska simbioza nije bila izgledna, pa je zato novi zajednički ministar financija nastojao suzbiti širenje hrvatske nacionalne svijesti u BiH.²³⁹⁰ To ga ipak ne će priječiti da mjestimice i povremeno podupre i Hrvate, kako bi uspostavio ravnotežu prema Srbima, prema kojima će tek pred kraj 19. stoljeća zauzeti nešto neprijateljskiji kurs.²³⁹¹

Općenito govoreći, čitava njegova politika u velikoj je mjeri bila izraz planova Pešte o širenju mađarskog utjecaja u novozauzetim zemljama. Te se je zemlje htjelo politički i gospodarski čvršće privezati uz Ugarsku, kako bi se ojačale ugarske pretenzije na Dalmaciju kojoj su Bosna i Hercegovina prirodno zaleđe, ali i kako bi se uopće osnažio ugarski položaj prema Austriji. To je uključivalo i koncepciju „bošnjaštva“ koju je Kállay svjesno i organizirano pokušao promicati, s ciljem stvaranja posebne bošnjačke nacije koja bi paralizirala ambicije hrvatskoga i srpskog nacionalnog pokreta. Zametke ideologija „bošnjaštva“ moguće je, doduše, pronaći u predokupacijsko doba u spisima uskoga kruga inteligencije. Iako ju je kasnije prigrlio dio muslimanskoga vodećeg sloja, karakteristično je da su je prvotno oblikovali i promovirali skoro isključivo katolički intelektualci, ponajprije bosanski franjevci poput fra Ante Kneževića. No, tek je s Kállayevim dolaskom na čelo Zajedničkoga ministarstva financija ta intelektualistička koncepcija jednoga uskoga kruga prerasla u državnu politiku.²³⁹² Ona je sustavno pripremana već od 1884. godine²³⁹³

²³⁸⁸ U kolovozu 1888. nadzirana je korespondencija 277 osoba, od kojih jer bilo 235 Srba i 42 muslimana. No, uskoro je taj popis sveden na svega nekoliko osoba. (T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 128., 369.)

²³⁸⁹ Tako u predgovoru knjige koju je objavio pod pseudonimom, *Die Lage der Mohamedaner in Bosnien. Von einem Ungarn*, 6.-7.

²³⁹⁰ U određenom se smislu može govoriti o kontinuitetu s osmanskim razdobljem, kad su – zbog milletske sustava – također postojale snažne zapreke širenju svijesti o zajedničkoj nacionalnoj pripadnosti i sudbini, usprkos jasnim spoznajama pučanstva o jezičnoj i narodnosnoj povezanosti sa življem Trojednice. Posebno je kod katolika postojala svijest o povezanosti s pučanstvom u Dalmaciji i onim preko Une i Save, te su katolici – slično kao i pravoslavni – osmansku vlast nad BiH smatrali tuđinskom, okupacijskom. Spone katolika s obje strane granice jačala je i zajednička književnost, a napose činjenica da je franjevačka provincija Bosna Srebrena kroz povijest prelazila granicu BiH iz vremena austro-ugarske okupacije.

²³⁹¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 496. odnosno L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 266. tvrdi kako je na promjenu Kállayeva raspoloženja prema Srbima bitno utjecala knjiga dr. Frana Milobara *Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Eine historisch-juridische Studie* (Zagreb, 1898.) koju je pisac objavio pod pseudonimom „Petriniensis“. I sam je Pilar preuzeo mnoge Milobarove argumente. O Milobaru opš. S. MATKOVIĆ, „Prijedlog Frana Milobara o preuređenju Austro-Ugarske s početka 20. stoljeća“, u: *Izabrani portreti pravaša*, Zagreb, 2011., 143.-154.

²³⁹² L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 262.-263. Opš. o ideologiji „bošnjaštva“ u: T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 45.-87. i dr.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 151.-155.

²³⁹³ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 186.-189., 214.-218., 224.-230. i dr.

Adalbert Shek je u studenome 1916. pisao Pilaru kako o „bošnjačtvu“ prvih godina iza okupacije nije bilo govora, ali je ono za Kállaya doživjelo puno afirmaciju. Kállay je bio podjednako protivan i hrvatsvu i srpstvu, ocjenjuje Shek, te je promicao bošnjaštvo, iako o tome nije postojala nikakva zapovijed, pogotovo ne pisana. Zato su vlasti subvencionirale listove poput *Bošnjaka* i *Nade* koji su imali promicati bošnjaštvo.²³⁹⁴ U tom je pothvatu osobito važan bio *Bošnjak* kojemu je na čelo postavljen vladin savjetnik Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak.²³⁹⁵ Nije Shek bio sasvim u pravu, jer su u tom smjeru postojali i pismeni naputci i gledišta, i to ne samo u obliku Kállayevih istupanja u delegacijama.²³⁹⁶ Tendencija je jasno proizlazila i iz naputaka sličnih onomu koji je zemaljski poglavar Appel izrazio početkom 1884. godine: emancipacija BiH od srpskih i hrvatskih utjecaja imao „izvanredno političko značenje“, pri čemu tu emancipaciju treba poticati ne samo „odvajanjem simpatija“, nego i „stvaranjem jedne specifične bosansko-hercegovačke samosvijesti“.²³⁹⁷ To je bilo toliko očito da se je i s hrvatske strane primjećivalo kako osnivanje listova, društava i muzeja, kao i planovi o utemeljenju sarajevskoga sveučilišta, u postojećim državnopravnim okolnostima imaju političku, a ne kulturno-znanstvenu ulogu. Na to je u pravaškoj fazi svoga političkog razvitka upozoravao i Frano Supilo: „...Sveučilište u Sarajevu nije osamljena stvar. Ono, zajedno sa ostalim institucijama koje se tamo napraviše, ima da pre[d]stavlja jednu misao i jednu težnju, a ta težnja ne samo što isključuje *hrvatsku*, nego je uprav protiv nje i naperena. Iz Sarajeva hoće da se malo po malo podigne jedan kulturni, politički i narodni centum, koji bi paralizirao i onemogućio, da se Hrvatsvo okupi oko onog središta, koje mu je po historiji i srcu jedino i prvo...“²³⁹⁸

Taj je zaključak bio posve ispravan, jer su vlasti i u tom razdoblju, ali i nakon aneksije BiH doista kanile osnivanjem stručnih i znanstvenih ustanova smanjiti privlačnu moć kulturno-političkih središta u susjednim zemljama.²³⁹⁹ Zato je sarajevski *Hrvatski dnevnik* koncem lipnja 1913. na prvj je stranici izražavao uvjerenje da vijesti o tome kako Zemaljska vlada kani u Sarajevu osnovati sveučilište nemaju veze s kulturnim potrebama zemlje, nego se radi o političkom sredstvu: „...Ta tendencija nije ni malo kulturne naravi, već čisto političkog smjera. Htjelo bi se, da se mi Hrvati u Bosni odrečemo našeg kulturnog i političkog centruma, koji je bio, jest i ostat će – Zagreb. Zagreb je naša državna, politička, nacionalna i kulturna prijestolnica. Zagreb je naše središte i naše težište. Stvaranje sveučilišta u Sarajevu, uz postojeću zagrebačku univerzu, nastavak je onoga bosansko-mađarskog sistema, kojim se htjelo Bosnu posvema otuđiti od Banovine. Sarajevsko sveučilište imalo bi da bude jedna dalnja etapa u onim bosansko-

²³⁹⁴ NSK, OIP, R-7983, B-b 9, Shek Pilaru 29. II. 1916. Usp. S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 179.-181.

²³⁹⁵ O *Bošnjaku* opš. M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 71.-101.

²³⁹⁶ T. KRALJACIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 230.

²³⁹⁷ Isto, 76.

²³⁹⁸ *Crvena Hrvatska*, 6/1896., br. 32, 8. VIII. 1896., 1.

²³⁹⁹ Usp. izvješće Hermanna Sautera, pravnoga savjetnika Bečke trgovačke i obrtničke komore iz 1910., pod naslovom „Bosnien-Herzegovina und die Monarchie“, u: Dž. JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 130.

autonomačkim nastojanjima, koja su uperena isključivo proti hrvatskoj kulturnoj, nacionalnoj i državopravnoj ideji.²⁴⁰⁰

U tom je pogledu ilustrativan podatak da su zemaljske vlasti 1887. načelno odobrile upotrebu naziva „srpsko-pravoslavni“, dok je prva škola kojoj je dopušteno nositi hrvatsko ime otvorena tek 1917. godine.²⁴⁰¹ U isto je vrijeme (1887.) Zajedničko ministarstvo financija odobravalo naziv fratarskome *Glasniku jugoslavenskih franjevaca*, naglašavajući zemaljskoj vladi da obvezatno primjenjuje preventivnu cenzuru, kako se ne bi dogodilo da se pod južnoslavenskim imenom promiču „hrvatske' tendencije“, pa je taj list idućih desetak godina poslušno slijedio vladinu odlučnost u onemogućenju isticanja nacionalnoga (hrvatskog) imena.²⁴⁰² Svjestan opasnosti koju za njegove nakane krije pravaška ideologija, bosansko-hercegovački je režim posebnu pozornost posvetio suzbijanju širenja pravaških listova. Zagrebački pravaški list *Hrvatska* bio je u BiH zabranjen sve do 1894. godine, a vlasti su nastojale spriječiti sudjelovanje Hrvata iz BiH na slavi otkrića Kačićeva spomenika u Makarskoj u kolovozu 1890. godine. Također je onemogućivano širenje izdanja Matice hrvatske, a poduziman je čitav niz drugih mjera da bi se – kako se je 1887. izrazio ljubuški kotarski predstojnik – u korijenu sasjekla velikohrvatska rovarenja.²⁴⁰³ Za pjevanje hrvatske himne ili nošenje hrvatskih trobojnica znale su se izricati i globe do čak 50 forinti. Štoviše, događalo se je da austro-ugarske redarstvene vlasti u BiH fotografiju ideologa Stranke prava A. Starčevića uvrste u imenik prijestupnika i zločinaca, a poznati su i slučajevi uhićenja mladeži u Hercegovini samo zbog nošenja male hrvatske trobojnice kao ukrasa na odijelima.²⁴⁰⁴

Istini za volju, i većini srpskih listova koji su izlazili u drugim zemljama Monarhije, pa i u banskoj Hrvatskoj, bilo je dulje vrijeme zabranjeno distribuiranje u BiH ili se je na njihovo širenje gledalo s negodovanjem, ali je već 1890. u Sarajevu otvoren Muzej Stare srpsko-pravoslavne crkve, što je *Bosansko-hercegovački istočnik* hvalio kao veliko postignuće Srba i

²⁴⁰⁰ HD, 8/1913., br. 146, 30. VI. 1913., 1.

²⁴⁰¹ T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 97.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 154.

²⁴⁰² M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 256., 263.

²⁴⁰³ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 14.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 141., 144.-149. O širenju izdanja Matice hrvatske u BiH usp. i: M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 106.-113. i dr.

²⁴⁰⁴ U članku „Revolucionarni klub u Sarajevu“, HD, 4/1909., br. 242, 23. X. 1909., 1. navodi slučajeve kad su ljudi kažnjavani zbog nazivanja svog jezika hrvatskim, djevojkama su skidani trobojni znakovi, globljeni su kućevlasnici na čijim bi se kućama pojavila hrvatska zastava, stegovno se kažnjavalo sudionike zadušnica za Zrinskoga i Frankopana, a sjeća se i da je „sarajevska policija konfiscirala sliku pok. Ante Starčevića ter ju bacila – u zatvor megu ostale kažnjenike.“ Usp. primjere koje navodi L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 491. odnosno L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 263.; D. KAMBER, „Austrija protiv hrvatskog imena u BiH“, *Napredak*, 7/1932., br. 6, 70.-72.; A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, 17.; D. MANDIĆ, *Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 517.-523.; T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca*, 205.-206.; Marko BABIĆ, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskoga identiteta u Bosni i Hercegovini“, *ZR Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, 35.-64. O procesu razvitka nacionalne svijesti iz „zavičajnog patriotizma“, na primjeru nekolicine uglednih crkvenih osoba iz Hercegovine zanimljivo piše I. ŠARAC, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“, 133.-152.; ISTI, „Hercegovina u razdoblju austro-ugarske uprave“, 41.-46.

poziv „našem srpskom narodu“ da prikuplja predmete za taj muzej.²⁴⁰⁵ Srbi su vrlo rano shvatili da je crkvena organizacija, njezino nazivlje i njezina ikonografija izvršno sredstvo za širenje nacionalne svijesti i utemeljenje nacionalnih institucija, a njihovo propagandu koja je dolazila iz drugih dijelova iste, austro-ugarske države nije bilo lako spriječiti. Hrvati nisu imali pogodnost da konfesionalnu oznaku iskoriste za širenje nacionalnog imena, pa su dugo priječeni njihovi pokušaji da svoja pjevačka društva i čitaonice nazovu hrvatskim imenom, ili da im bar nadjenu nazive koji su upućivali na povezivanje širega prostora odnosno dijelova BiH sa susjednim zemljama ili su sugerirali zajedničku nacionalnu svijest s pučanstvom u Trojedinici, uslijed čega su bila nepoćudna i imena poput Tomislava, Zvonimira ili Hrvoja.²⁴⁰⁶ Moglo se je uzeti samo ime koje nije imalo nacionalno-političkih konotacija, a već sama činjenica da su najčešće osnivana pjevačka društva posredno je govorila o stupnju državnog nadzora. Njih je, naime, bilo najlakše osnovati, a njihovi su osnivači bili svjesni da u nedostatku novina, časopisa i knjiga, upravo pjesme i pučki plesovi mogu poslužiti u svrhu buđenja nacionalne svijesti.

Nasuprot tome, uslijed poistovjećenja crkvenoga i narodnog imena, Srbi su imali društva s nacionalnom oznakom u nazivu te su ih s ponosom isticali. Već 1862. u Sarajevu je osnovano Društvo za proširenje srpskog imena i srpske misli. Na čelu mu je bio svećenik Teofil Petranović, a zadaća Društva bilo je potiskivanje raznih nadimaka i zamjenskih oznaka za pravoslavne te širenje imena Srbin.²⁴⁰⁷ U Sarajevu je 1867. objavljena zbirka pod naslovom *Srpske narodne pjesme (ženske)* u nakladi Bosansko-vilajetske štamparije, a dvije godine kasnije objavljen je i *Prvi bosansko-srpski kalendar za prostu godinu 1869*. Nakon okupacije, puno prije nego što je to dopušteno Hrvatima, diljem BiH osnivana su pjevačka društva, čitaonice i udruge pod srpskim nazivom.²⁴⁰⁸ U nizu slučajeva su to vlasti ipak odbijale,²⁴⁰⁹ ali je već 1886. u Donjoj Tuzli postojalo je „Donjotuzlansko srpsko crkveno pjevačko društvo“, koje će kasnije biti preimenovano u „Srpsko pjevačko društvo 'Njeguš'“. ²⁴¹⁰ S druge strane, bosansko-hercegovački su se Srbi najbrže i najodlučnije organizirali zahvaljujući političkoj, kulturnoj i ekonomskoj, a dijelom i izravnoj organizacijskoj pomoći iz Srbije, donekle i iz Crne Gore. Srpska je propaganda osobito dolazila do izražaja u pisanju srpskoga tiska nakon abdikacije Milana Obrenovića 1889. godine, dijelom i zbog toga što je ruska diplomacija, koja je izgubila presudan utjecaj u

²⁴⁰⁵ R. BESAROVIĆ, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, 86.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 140.

²⁴⁰⁶ T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 151.-152., 158.-159.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 150.-151.

²⁴⁰⁷ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II., 186.-187.

²⁴⁰⁸ „Zabava srpskog pravoslavnog crkvenog pjevačkog društva 'Sloge', držana na Petrov dan u Sarajevu“, *Bosanska vila*, 10/1895., br. 13, 15. VII. 1895., 206.-207. Napominje se da „taj isti dan održalo je zabavu i srpsko-pravoslavno društvo 'Gusle' u Mostaru“. Isti list u br. 19 od 15. X. 1895. na str. 303. javlja kako su „braća Srbi“ u Donjoj Tuzli skupili 40.000 forinti za utemeljenje Srpske čitaonice u tom gradu, koja će biti otvorena „svečano na Mitrov dan 29. oktobra“. Na stranicama istoga lista izvješuje se u istom razdoblju o aktivnosti „Srpskog pravoslavnog crkvenog pjevačkog društva 'Jedinstvo'“ u Banja Luci, „Srpskog pravoslavnog crkvenog pjevačkog društva Soko“ u Trebinju, „Srpskog pjevačkog društva u Foči“, „Donjotuzlanskog srpskog crkvenog pjevačkog društva“ itd.

²⁴⁰⁹ Primjere negativnih odluka v. u: T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 154.-156.

²⁴¹⁰ D. TRIFKOVIĆ, *Tuzlanski vremeplov V*, 37.

Bugarskoj, svoju pozornost sve više koncentrirala na Srbiju i tako u devedesetim godinama 19. stoljeća uvelike smanjila austro-ugarski utjecaj u toj zemlji.

Iz broja u broj većine srpskih listova (kako onih u Srbiji i u Crnoj Gori odnosno u Vojvodini, tako i u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i u BiH) isticalo se je da su BiH srpske pokrajine koje samo čekaju trenutak oslobođenja i priključenja „majci Srbiji“. Posebno važan i moćan bio je utjecaj srpskih listova *Zastava* i *Branik* koji su izlazili u Novome Sadu, pa su se lakše raspačavali u BiH, pokrajinama iste države. Pored toga je iz Novog Sada odnosno Vojvodine dolazio veći broj nacionalno svjesnih srpskih učitelja u konfesionalnim školama u kojima su se odgajali borbeni srpski nacionalisti,²⁴¹¹ a veliki dio posla na polju nacionalne propagande sustavno su i organizirano obavljali i domaći, bosansko-hercegovački Srbi.

Sarajevska *Bosanska vila* kao jedno od najvažnijih glasila bosansko-hercegovačkih Srba, počela je izlaziti sredinom prosinca 1885. godine.²⁴¹² Iako je na temelju vladine naredbe od 30. listopada 1881. sav tisak u BiH bio podvrgnut preventivnoj cenzuri, a koncesija za njegovo objavljivanje mogla se uskratiti ili oduzeti i bez navođenja razloga (slijedom čega je vlada mogla nadzirati i suzbijati nepoćudne političke i društvene ideje),²⁴¹³ vlasti nisu ometale njezino izlaženje, makar je *Bosanska vila* sustavno i uporno širila srpsku nacionalnu propagandu i svijest o jedinstvu srpstva.

Iz broja u broj list je donosio srpske narodne pjesme, tekstove o srpskoj kulturi i povijesti, vijesti iz Srbije, fotografije vodećih srpskih političara i kulturnih radnika i sl. Iza prividnoga interesa za folklorističko-etnografske teme, koje su dominirale osobito u prvim godištimama, bila je jasno prepoznatljiva nacionalno-politička misija i intencija časopisa. Skoro zapanjujući stupanj nacionalne patetike kulminirao bi u prigodnim člancima i apelima, kao što je bio npr. „Proglas Odbora za proslavu stogodišnjice i podizanje spomenika Simi Milutinoviću-Sarajliji“ iz 1891. godine, u kojem su Srbi, Srpčad, Srbadija i Srpčići pozvani na solidarnost i isticanje nacionalne svijesti te upućivani na potrebu ujedinjenja srpstva.²⁴¹⁴

Urednik *Bosanske vile* Nikola Kašiković bio je, doduše, u određenom razdoblju pod nadzorom vlasti,²⁴¹⁵ koje su i inače budno motrile sve istaknutije pojedince, ali u svojoj nacionalno-političkoj misiji nije posustajao. Glorificiranjem srpstva i upornim ponavljanjem epizoda iz nacionalne mitologije jačan je nacionalni osjećaj i samosvijest pravoslavnoga življa.

²⁴¹¹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 142.-143.

²⁴¹² O pokretanju i ulozi tog časopisa v. Vaso GLUŠAC, „Značaj Bosanske vile za Bosnu i Hercegovinu“, *Bosanska vila*, 25/1910., br. 23-24, decembar 1910., 341.-342.; T. KRUŠEVAC, „Osnivanje i prve godine 'Bosanske vile'“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 1/1963., knj. I, Sarajevo, 1963., 149.-168.; Sonja DUJMOVIĆ, „Između tradicije i modernizacije – 'Bosanska vila' u prvoj godini izlaženja (1886)“, *Prilozi*, br. 35, Sarajevo, 2006., 45.-60.

²⁴¹³ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave“, 237.; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 256. Neka od tih ograničenja i mogućnost državne intervencije održao je i nešto liberalniji „Zakon o tisku“ iz 1907. godine. („Pressgesetz für Bosnien und die Hercegovina, genehmigt mit Allerhöchsten Entschliessung vom 13. Jänner 1907.“, *Gesetz- und Verordnungsblatt*, Jg. 1907, Stück II, 2. III. 1907., 27-37.)

²⁴¹⁴ *Bosanska vila*, 6/1891., br. 2, 30. I. 1891., 17.-20. (srp. ćir.)

²⁴¹⁵ R. BESAROVIĆ, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, 99. Kašiković je list uređivao 1887.-1914., dok su njegovi predšasnici bili Božidar Nikašinović (1885.-1886.) i Nikola Šumonja (1886.-1887.).

Bosanska vila je, primjerice, zajednički sarajevski nastup srpskih pjevačkih društava iz Sarajeva i Mostara u svibnju 1896. slavila riječima: „Dva najstarija srpska pjevačka društva iz dva najveća grada zajedničke nam domovine, dva uzora srpske sreće i srpskoga napretka, dva čvrsta srpska stuba ovijeh zemalja slavila su o Trojičinu dne svoje najveće slavlje prvoga sastanka, sloge i ljubavi – svoje jedinstveno, srpsko pobratimstvo.“²⁴¹⁶ I dok je tom zgodom jedan od sudionika pokazivao „svoje srpsko oduševljenje“ umjetničkim skladbama, list naglašava kako je važno da se i ovakvim prigodama „ne zaboravljaju stare srpske gusle, oni dosta monotoni glasovi, koji su u Srbino srce ostavili toliko snažna utiska“.²⁴¹⁷ Nazočne su posebno razdragali Mostarci, koji su pokazali da su „najsposobniji, da vode higimoniju [sic!] Srpstva u svojoj domovini i da imaju sposobnosti, da vaspitaju i ostalu braću svoju.“²⁴¹⁸

Kad je tri godine kasnije u Sarajevu nastupio operni pjevač Žarko Savić, isti je sarajevski list nabrojio skladbe koje će pjevač izvesti (a među njima je niz Mokranjčevih skladbi, kao i pjesme „Kraljević Marko“ i „Duh Srbinstva“) te je zaključio: „Sa osobitim oduševljenjem dočekali smo ovog glasovitog Srbina, koji pronosi srpsko ime i srpsku pjesmu i posred najveće tuđinštine, pa se nadamo da će Srbi Sarajlije i ovom prilikom, kao i vazda, znati osvjetljati svoj srpski obraz i odazvati se najoduševljenije.“²⁴¹⁹ I među bosansko-hercegovačkim je Srbima bila vrlo popularna brošura Stevana Vladimira Kaćanskog koja je pod naslovom *Red je na Bosnu* tiskana 1888. u Beogradu. U njoj su BiH proglašene srpskim zemljama, a najavljen je i rat koji bi sudbinu tih pokrajina trebao riješiti u srpskome smislu.²⁴²⁰ Bosansko-srpska emigracija u Srbiji pokrenula je 1896. *Bosansko-hercegovački glasnik* koji je ustrajno kritizirao okupacijski režim i zagovarao srpstvo BiH, pri čemu je bilo posebno važno to da su ga uređivali muslimani.²⁴²¹ Jednaku tezu zastupala je i brošura srpskoga političara i kasnijega diplomata Miroslava Spaljkovića, zapravo njegova doktorska disertacija, koja je pod naslovom *La Bosnie et l'Herzegovine* objavljena u Parizu 1899. godine, te je postala vrlo čitano štivo među svim protivnicima austro-ugarske dominacije na Balkanu.²⁴²²

Usporedno s time su, kao što je spomenuto, bosansko-hercegovački Srbi pred kraj 1896. pokrenuli borbu za crkveno-školsku autonomiju. Trajno nezadovoljna činjenicom da je ne samo tuđinska, nego i inovjerna Austro-Ugarska stekla pravo miješati se u crkvene stvari, a time i u

²⁴¹⁶ *Bosanska vila*, 11/1896., br. 10, 30. V. 1896., 154. (srp. ćir.)

²⁴¹⁷ Isto, 165.

²⁴¹⁸ Isto.

²⁴¹⁹ *Bosanska vila*, 13/1898., br. 10, 30. V. 1898., 157. (srp. ćir.)

²⁴²⁰ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 144.-146.

²⁴²¹ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 154.

²⁴²² Sam Pilar je tu knjigu smatrao ključnim dokumentom za shvaćanje srpske protuaustrijske, a time posredno i protuhrvatske politike. Spaljkovića će na str. 663. bečkog izdanja čak nazvati „stvoriteljem i stvarnim vođom svesrpskog pokreta“ od 1900. do 1914. godine. U hrvatskom je prijevodu *Južnoslavenskog pitanja* na str. 351. izostavljeno ovo jasno vremensko omeđenje, pa je otvoren prostor za tumačenje da je Pilar – tobože – Spaljkovića proglasio najvažnijim ideologom velikosrpstva uopće. Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 553., 663. odnosno L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 295., 351.

konfesionalno školstvo,²⁴²³ srpska politička i crkvena elita iskoristila je taj problem za borbu protiv Beča, ali ujedno za jačanje srpske nacionalne svijesti. Okolnosti u kojima se je ta bitka vodila, otvorile su prigodu i za možebitno privlačenje muslimana koji su također bili životno zainteresirani za sličan oblik vjersko-prosvjetne (vakufsko-mearifске) autonomije, čije se ostvarenje počeli intenzivno zahtijevati od svibnja 1899. godine. Zato će tu svoju borbu Srbi nastojati voditi usklađeno sa sličnom borbom muslimana, imajući ujedno na umu oscilacije u politici službene Srbije, koja je pred kraj 19. stoljeća ponovno zauzela austrofilsko držanje.

Borba za crkveno-školsku autonomiju je, naravno, donosila i stanovite rizike i opasnosti, pogotovo zato što se je odvijala u vrijeme kad su srednju Europu zapljuskivali valovi borbe za sekularizaciju društva. Zato će važan dio tog problema biti i bojazan pravoslavne crkvene hijerarhije da bi se borba za autonomiju mogla pretvoriti u laicizaciju crkve.²⁴²⁴ Ta bojazan jasno izbija iz tekstova objavljenih u *Dabrobosanskom istočniku*, koji izlazi od srpnja 1887. godine,²⁴²⁵ ali se je ipak pokazala pretjeranom. Srpska kulturna i politička elita u BiH bila je zabavljena nacionalnom negoli vjersko-kulturnom problematikom, i stalno se je obazirala za prilikama u Kraljevini Srbiji, Pijemontu sveukupnoga srpstva. Budući da je Srbija ostala uglavnom izolirana od previranja kakve je u doba moderne doživljavala srednja Europa, razilaženja između crkvenih i svjetovnih krugova nikad nisu poprimila ozbiljnije, kamoli dramatične razmjere.

U proljeće 1898. srpski su prvaci izradili „Nacrt ustava crkvene i školske samouprave srpskog pravoslavnog naroda u BiH“ te su ga 7. srpnja te godine predali ministru Kállayu. Konačno je u kolovozu 1903. srpsko-pravoslavnim eparhijama i njihovim ustanovama u BiH i formalno priznata autonomija, pravo na upotrebu jezika koji je nazvan srpskim te ćirilicnoga pisma, kao i pravo na isticanje srpske zastave (crveno-plavo-bijele boje) kao crkvene zastave. Taj je sporazum carskom potvrdom od 13. kolovoza 1905. pretočen u zakon.²⁴²⁶ Adalbert Shek je upozoravao na to da je čl. XX. Statuta zapravo propisano pravo na isticanje „nacionalno-crkvene zastave“ (*national-kirchliche Fahne*), čime je faktično priznato pravo na vijanje srpske državne zastave odnosno zastave Kraljevine Srbije.²⁴²⁷

To je, naravno, bio snažan poticaj potpunoj identifikaciji pravoslavlja i srpstva, a ujedno i iznimno utjecajno sredstvo širenja srpske nacionalne i državne misli. Ta će nacionalna propaganda u idućem razdoblju, dijelom zbog liberalnije politike u razdoblju ministროvanja

²⁴²³ Od ukupno 216 škola u BiH 1888. godine, državnih je bilo 128, a srpskih konfesionalnih škola čak 59. (M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 67.)

²⁴²⁴ T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 196.-197.

²⁴²⁵ Bibliografiju časopisa 1887.-1911. priredila je Zdravka Radulović, a 2010. objavio ju je Institut za teološka istraživanja Pravoslavnoga bogoslovnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

²⁴²⁶ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 119., 223.-224. Usp. „Allerhöchste Entschliessung vom 13. August 1905 betreffend das Statut über die Regelung der Kirchen- und Schulverwaltung der serbisch-orthodoxen Eparchien (Metropolien) in Bosnien und der Hercegovina“, *Gesetz- und Verordnungsblatt*, Jg. 1905, Stück XVII, 1.IX.1905., 133.-204.

²⁴²⁷ NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „Die südslawische Frage. Kroaten und Serben, von Agricola [Adalbert Shek]. Ein Vortrag. Juni 1917“, 41.-42.

ministra Buriána, a dijelom i zbog promjene dinastije u Srbiji, u idućem razdoblju biti još intenzivnija. Ponovno će je Srbi pokušati predstaviti kao privlačnu snagu muslimanima. Sarajevski je *Dan* 1905. isticao kako Srbi dugotrajnom borbom nisu samo izborili neka prava, nego su poslužili i kao uzor muslimanima koji ih u svojim nastojanjima jednostavno oponašaju.²⁴²⁸ No, ako je takva strategija među muslimanima polučila ipak objektivno mršave plodove, više je posljedica njezinih propusta, negoli izgrađenoga i organiziranog muslimanskog otpora.

Ti se propusti primarno ogledaju u identifikaciji srpstva i pravoslavlja. Dijelom iz tradicijskih i unutarnjo-političkih, a dijelom i zbog vanjsko-političkih razloga (ponajprije zbog oslanjanja na Rusiju i obaziranja na Crnu Goru), tu je identifikaciju bilo skoro nemoguće prikriti i potisnuti. Ona je izbijala praktično iz svih srpskih kulturnih i političkih pothvata u BiH, koji se u tom razdoblju danomice množe. U kontekstu za crkveno-školsku autonomiju, ubrzano su osnivane i srpske nacionalne institucije, što je bio plod napora ne samo bosansko-hercegovačkih Srba, nego i srpske države, ali i imućnijih njezinih državljana kojima pravo stjecanja nekretnina na području BiH nije ograničeno,²⁴²⁹ pa su u ulaganjima u BiH vidjeli i stanovit gospodarski interes.

Godine 1890. u Sarajevu je osnovana *Prva srpska štamparija Riste J. Savića*, a 1905. *Srpska dionička štamparija*.²⁴³⁰ U Mostaru je *Prva srpska štamparija* utemeljena 1892. Godine 1902. osnovano je *Srpsko kulturno društvo Prosvjeta*, a razmjerno brzo nastalo je i *Srpsko učiteljsko udruženje* koje je u prosincu 1905. u Sarajevu održalo prvu skupštinu.²⁴³¹ *Prosvjeta* je 1905. počela objavljivati *Kalendar* (uredio ga je Vladimir Ćorović), a od početka 1907. objelodanjuje i vlastito istoimeno glasilo s povremenim specijaliziranim priložima. Od 1905. preuzela je *Prosvjeta* i dobar dio skrbi – napose ideološko-političke – nad srpskim zemljoradničkim zadrugama koje su se množile u BiH.²⁴³² Od 1913. list *Prosvjeta* postaje privremenim glasilom i drugih srpskih društava, a 1914. počeo je izlaziti i istoimeni časopis. Godine 1903. nastalo je i prvo srpsko kazalište u BiH,²⁴³³ a početkom 1905. počinje izlaziti sarajevska *Srpska riječ*, izrazito nacionalističko glasilo koje je dosljedno zagovaralo srpski značaj BiH.²⁴³⁴ Srbi su bili prvi koji su u BiH osnovali nacionalni novčani zavod: u svibnju 1903. u

²⁴²⁸ Savo MILADINOVIĆ, „Kroz četvrt stoljeća okupacije“, *Dan*, 1/1905., br. 1, 1. IX. 1905., 1.-6. (srp. ćir.)

²⁴²⁹ „Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 24. oktobra 1881., br. 24865, glede nabavljanja nekretnina u Bosni i Hercegovini po srbskih podanich“, *Sbornik zakona o naredaba*, God. 1881., Komad X., 5. I. 1882., 513.-514.

²⁴³⁰ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u doba okupacije Bosne“, 250.

²⁴³¹ „Rezolucija Srpskog učiteljskog udruženja“, *Bosanska vila*, 26/1906., br. 1, 15. I. 1906., 9.-12. (srp. ćir.)

²⁴³² N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 144.-145.

²⁴³³ „Prvo srpsko bosansko-hercegovačko pozorište“, *Bosanska vila*, 23/1903., br. 13-14, 30. VII. 1906., 260. (srp. ćir.)

²⁴³⁴ O ulozi tog lista v. S. DUJMOVIĆ, „'Srpska riječ' i 1914. godina – sistem nacionalne mobilizacije“, *Prilozi*, br. 34, Sarajevo, 2005., 49.-60.

Mostaru je počela djelovati *Srpska banka*, a kako se je povećavao njihov utjecaj u trgovini i u bankarstvu, 1911. je ustanovljena *Centralna srpska banka*.²⁴³⁵

Pored listova i propagande koja je dolazila iz Srbije, Crne Gore, Vojvodine, banske Hrvatske i Dalmacije te niza časopisa i listova koje su pokrenuli bosansko-hercegovački Srbi, srpsku su nacionalnu svijest osobito intenzivno budile i raspirivale brojne čitaonice i pjevačka društva. Nakon višegodišnjih priprema, u Sarajevu je 1911. osnovana i *Srpska centralna biblioteka* koja je objedinila djelovanje srpskih čitaonice od kojih su neke bile osnovane u osmanlijsko doba, a većinom su utemeljene nakon okupacije. Među prvima su one u Banja Luci i u Brčkome koje je osnovao Vaso Pelagić,²⁴³⁶ a prema podacima iz 1913. godine, u BiH je bilo 28 srpskih pjevačkih društava i 44 čitaonice.²⁴³⁷

Kao što je već spomenuto, u određenim su fazama i u odnosu na neke teme bosansko-hercegovački Srbi mogli računati i na potporu muslimana, budući da nisu samo Srbi bili nezadovoljni situacijom koju je stvorila austro-ugarska okupacija BiH.

Suočen s gubitkom povlaštenog položaja, i muslimanski je živalj – a napose njegov imućniji, zemljoposjednički sloj – s nesklonošću, pa i otporom reagirao na okupaciju. Bez izgrađene intelektualne elite, taj sloj neko vrijeme ne će moći jasno formulirati vlastite političke koncepcije i zahtjeve, nego će lavirati između mutne nostalgije za „turskim vaktom“ i potrebe da kompleksu nemoći i nesnalaženja koji je bio pojačan predbacivanjima da su muslimani zapravo „Turci“, „orijentalci“, „Azijati“ i sl., doskoči razmjerno ipak neodlučnom identifikacijom s hrvatskom ili srpskom nacionalnom misli.

No, zajedničko nezadovoljstvo okupacijom, srpsko-muslimanski ustanak u Hercegovini 1882. godine koji je izbio u povodu proglašenja obrambenog zakona za BiH, a onda i agrarno pitanje te borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju predstavljat će podlogu povremene suradnje pravoslavne (srpske) društveno-političke elite i muslimana, među kojima baš u to doba stasa prvi sloj svjetovne inteligencije. Zato će u idućem razdoblju doći i do raznolikijega socijalnog strukturiranja muslimanske politike: uz vjerske službenike više se u javnosti ne će pojavljivati samo imućniji, plemenitaški sloj („begovat“), nego i mlada, poletna inteligencija i nova poslovno-trgovačka elita. Naravno, ta je srpsko-muslimanska suradnja bila ograničene naravi, jer iako su se zajednički protivili bilo kakvome preustroju Monarhije u trijalističkom smislu – što je bila težnja mnogih hrvatskih političkih grupacija – ipak su ciljevi tih dviju skupina bili bitno različiti: bosansko-hercegovački Srbi su težili pripajanju BiH srpskoj državi, dok su muslimani bili najprivrženiji autonomnom položaju BiH uz očuvanje osmanskoga vrhovništva, što je u postojećim okolnostima zapravo bila politika u srpskom interesu.

Posebno intenzivna bila je ta srpsko-muslimanska suradnja u posljednjim godinama 19. i u prvim godinama 20. stoljeća. Srpska je vlada 1901. preporučivala i Srbima u BiH i

²⁴³⁵ „Trgovačka mostarska banka“, *Bosanska vila*, 23/1903., br. 11-12, 30. VI. 1903., 229.-230. (srp. ćir.); H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u doba okupacije Bosne“, 256.; N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 15.

²⁴³⁶ Opš. R. BESAROVIĆ, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, 144.-179.

²⁴³⁷ R. BESAROVIĆ, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, 150.-151.

muslimanskoj eliti da se zalažu za autonomiju pokrajina pod vrhovništvom sultana, jer je to jedini način da se spriječi aneksija.²⁴³⁸ Bilo je pokušaja da se ta suradnja i formalizira. Očito nije uvjerljivo shvaćanje koje se je desetljećima održavalo u historiografiji, da je 1902. u Brodu na Savi (Slavonskom Brodu) sklopljen i formalni srpsko-muslimanski dogovor o suradnji (u kojem bi muslimanski potpisnici ujedno priznali da se osjećaju Srbima islamske vjeroispovijesti),²⁴³⁹ ali je nesumnjivo da su postojali višegodišnji intenzivni kontakti i ograničena suradnja dijelova muslimanske i srpske političke elite.²⁴⁴⁰ To će izazivati reakciju na strani hrvatskih katolika i motivirati njihovo temeljno političko opredjeljenje od početka 20. stoljeća: organizirati se samostalno i bez obzira na muslimane ili pokušati pridobiti muslimane za suradnju s katolicima. Pritom će važan čimbenik biti sukob Mladih i Starih odnosno svojevrsna kulturna borba u banskoj Hrvatskoj te Hrvatski katolički pokret koji je baš u to vrijeme krčio svoj put ne samo na vjersko-kulturnome, nego i na političkome planu.

Usprkos nastojanju vlasti, „bošnjaštvo“ se je pokazalo kao potpuno promašen pothvat. Priklonili su mu se, naime, tek rijetki pojedinci među katolicima i muslimanima.²⁴⁴¹ Postupno se mireći s time, Kállay je pred sam kraj 19. stoljeća ipak postao svjestan da je borba bosansko-hercegovačkih Srba za vjersko-prosvjetnu autonomiju zapravo izraz srpske nacionalne propagande koja jedva prikriva svoje imperijalističke ambicije. Zato će početi popuštati i hrvatskim zahtjevima kako bi uspostavio stanovitu ravnotežu. No to, popuštanje je išlo vrlo postupno. Sve do tog razdoblja je, primjerice, cenzura u sarajevskoj *Vrhbosni* brisala pridjev „hrvatski“ u spomenu hrvatskoga bana ili kojega hrvatskog biskupa, a još je bilo slučajeva da se hrvatskim novinama, pa i Hrvatima iz Trojedinice otežava ili priječi ulazak u BiH.

Iako su i 30. travnja 1903. sarajevski hrvatski učenici smjeli obilježiti zrinsko-frankopanski dan samo kao katolici (jer im se je u slučaju isticanja hrvatstva prijetilo izgonom iz škole),²⁴⁴² ipak je početkom 20. stoljeća nepovratno u prošlost odlazilo razdoblje u kojem vlasti nisu dopuštale da pjevačka društva, udruge i čitaonice nose nacionalnu oznaku u nazivu. Sada su vlasti postupno počele u pojedinim slučajevima dopuštati da se hrvatskim imenom označuju pjevačka društva i slične građanske udruge. Tako je mostarsko *Narodno pjevačko društvo*, koje se oslanjalo na tradiciju društva *Kosača* utemeljenog još 1875. godine, formalno osnovano 1888. u Mostaru kad su mu potvrđena pravila, a tek nakon više neuspješnih pokušaja 1898. godine je

²⁴³⁸ M. EKMEČIĆ, *Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini*, 618.

²⁴³⁹ Dž. JUZBAŠIĆ, „Pokušaji stvaranja političkog saveza između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 177.-245.; M. EKMEČIĆ, „Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice“, *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Posebna izdanja XCIX./29, Ur. M. Ekmečić i dr., Sarajevo, 1991., 11.-12., 14.-15.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 199.-201.

²⁴⁴⁰ Srpsku spremnost na taktičko popuštanje muslimanima radi sprječavanja aneksije ilustrira podatak da su se Srbi pridružili odluci muslimanske elite iz 1907. godine, da se ubuduće slavi 22. rujna, sultanov rođendan. („Ein 'patriotischer' Beschluss“, *AZ*, 82/1907., Nr. 318, 21. XI. 1907., 3.)

²⁴⁴¹ M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*, 73., 77. i dr.

²⁴⁴² *Osvit*, 10/1907., br. 12, Mostar, 29. I. 1907., 1.

izborilo pravo da se nazove *Hrvatskim pjevačkim i glazbenim društvom Hrvoje*.²⁴⁴³ Malo kasnije je u Trebinju (1893.) osnovano *Pjevačko društvo Slavuj*, a i *Pjevačko društvo Zvijezda* nastalo je u Varešu 1893. godine. *Pjevačko društvo Vlašić* osnovano je 1899. u Travniku, a malo potom je u Zenici utemeljen *Zvečaj*.²⁴⁴⁴ U Livnu je 1895. osnovano *Pjevačko društvo Dinara*, kojemu su vlasti 1899. dopustile da se preimenuje u *Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo Dinara*.²⁴⁴⁵ U Banjoj Luci je 1898. nastalo *Hrvatsko pjevačko društvo Nada*.²⁴⁴⁶ *Narodno pjevačko društvo Trebević* utemeljeno je u Sarajevu 1894., ali je i ono tek 1898. dobilo pravo nazvati se *Hrvatskim pjevačkim društvom Trebević*.²⁴⁴⁷ U Tuzli je 1896. utemeljeno *Pjevačko društvo Majejica* koje je 1898. preimenovano u *Hrvatsko pjevačko društvo Majejica*.²⁴⁴⁸ Godine 1899. dopušteno je otvaranje Hrvatskoga društvenog doma u Sarajevu i odobren rad Hrvatske dioničke tiskare u Mostaru.²⁴⁴⁹ U Ljubuškom je pred kraj 1900. utemeljeno *Hrvatsko pjevačko i tamburaško društvo Trebižat*.²⁴⁵⁰

O sporosti tog procesa jasno govori popis sudionika proslave instalacije zastave *HPD Trebević* 1900. godine. I tada su skoro bez iznimke nastupala „muška“ ili „ženska“ društva ili pak udruge označene imenima gradova iz kojih dolaze.²⁴⁵¹ To je jasno govorilo da su i na početku 20. stoljeća još uvijek vrlo rijetka društva nosila hrvatsko ime. Stvari su se polako mijenjale, a pored spomenutih, nemalo značenje imala su i katolička društva koja su djelovala pod nadzorom svjetovnoga ili redovničkoga klera, u sjemeništima i učilištima, te su ponekad objavljivala vlastite biltene ili obavijesti za članstvo.²⁴⁵² Osobito važnu ulogu imalo je *Hrvatsko kulturno društvo Napredak* koje je nastalo 1907. godine, ujedinjenjem *Hrvatskoga potpornog društva za siromašne đake i naučnike* utemeljenog 1902. u Mostaru i *Hrvatskoga društva za namještanje djece na zanate i u trgovinu*, koje je iste godine nastalo u Sarajevu, a 1904. je u naziv dodalo riječ *Napredak*. Ta objedinjena udruga vremenom će postati najvažnija hrvatska kulturna i pripomoćna institucija u Bosni i Hercegovini.²⁴⁵³ Ona je u neku ruku bila protuteža srpskoj *Prosvjeti*, a i

²⁴⁴³ J., „O 40-godišnjici Hrvatskog pjevačkog društva 'Trebević' u Sarajevu“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1934*, 23/1933, Sarajevo, 1933., 203. U Mostaru je 2009. u povodu 120. obljetnice društva objavljena spomen-knjiga Marije ZELENIKA i dr., *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje*.

²⁴⁴⁴ Dragutin HOFBAUER, „Hrvatsko pjevačko društvo 'Zvečaj'“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar za 1931*, god. 20, Sarajevo, 1930., 175.-178.

²⁴⁴⁵ <https://hr-hr.facebook.com/pages/Hrvatsko-kulturno-umjetni%C4%8Dko-dru%C5%A1tvo-Dinara-Livno/119403601499674?sk=info>, pristup 13. XI. 2013.

²⁴⁴⁶ Opš. Aleksandar Aco RAVLIĆ, *Društvena kronika Hrvata Banjaluke. Godine ispunjene nadom: povodom 100. obljetnice HPD 'Nada' Banjaluka, 1898.-1998.*, Rijeka, 1999.

²⁴⁴⁷ J., „O 40-godišnjici Hrvatskog pjevačkog društva 'Trebević' u Sarajevu“, 203.-204.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 168.-169. tvrdi da je *Trebević* osnovan 1895. godine.

²⁴⁴⁸ http://www.fst.ba/zupe/tuzla_povijest.php, pristup 17. XI. 2013.

²⁴⁴⁹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 160.

²⁴⁵⁰ <http://www.ljubusaci.com/index.php/kolumne/halid-sadikovic/348-trebizat>, pristup 17. XI. 2013. Na istome je mjestu objavljen i faksimil podneska od 30. XI. 1900. kojim se moli odobrenje pravila te odluka od 23. I. 1901. kojom se pravila Društva odobravaju.

²⁴⁵¹ *Nada*, 6/1900., br. 12, 15. VI. 1900., 189.

²⁴⁵² Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 220.-223.

²⁴⁵³ Opš. A. NIKIĆ, „Utemeljenje Hrvatskoga potpornoga društva (Napretka)“, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 27/2003, br. 52, Zagreb, 2003., 137.-153.; Tomislav IŠEK, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“*

Gajretu, društvu za potpomaganje muslimana učenika srednjih i visokih škola u BiH odnosno Monarhiji, koje su u veljači 1903. osnovali pokretači *Behara*, Safvet-beg Bašagić i Edhem Mulabdić.

Dakako, nisu ta i slična društva imala samo onu ulogu i svrhu koja bi bila navedena u njihovim pravilima. Ona su, kako je 1906. pisao *Hrvatski dnevnik*, bila mjesto u kojem je do izražaja došao „prvi pokret hrvatske svijesti i Bosni i Hercegovini“.²⁴⁵⁴ Ta im je zadaća namijenjena i nakon što su vlasti shvatile da više ne mogu zabranjivati hrvatsko narodno ime: ona i dalje „moraju da budu ognjišta našeg političkog života, političke naše organizacije, političkoga našega života“, odnosno „žarište, mjesto gdje će se sastajati predstavnici naroda, da prate sve događaje u njemu, da steknu svu moguću orijentaciju, da budu žarište hrvatstva, koje nam je potrebno više no ikada. Pjesma, tamburica nek bude zabavni dio naših društava, a glavni cilj nek im bude politička organizacija.“²⁴⁵⁵

Većina se je suvremenika, pa i kasnija historiografija, uglavnom slagala s ocjenom da je i Kállayev nasljednik, grof Burián (koji je jedno vrijeme također službovao u diplomatskoj službi u Beogradu), vodio politiku naslona na Srbe,²⁴⁵⁶ pa je i *Budapesti Hirlap* pisao: „U Bosni je za nas manje pogibeljna srpska hegemonija, nego li ostvarenje hrvatskih težnja. U Srbima bismo možda našli prijatelja, ali u Hrvatima nikada vjernih saveznik. Sva je sreća za nas, što je poslije Kallaya došao u Bosnu Burian.“²⁴⁵⁷ No, za njegova je ministროvanja režim shvatio da je daljnje suzbijanje procesa nacionalne emancipacije osuđeno na neuspjeh, pa je uskoro omogućeno i političko organiziranje, koje je zajednički ministar financija nastojao snažnom rukom nadzirati i usmjeravati. Promijenile su se i vanjsko-političke okolnosti, a i konfesionalno-etnička struktura pučanstva doživljavala je promjene.

U međuvremenu se je i hrvatska nacionalna misao ipak nezaustavljivo širila. Taj je razvitak bio posebno uočljiv u Hercegovini, u kojoj je pravaška ideologija, vjerojatno posredovana iz Dalmacije, preko kruga oko don Ive Prodana,²⁴⁵⁸ danomice stjecala sve više pristaša. Pečat političkim zbivanjima u toj je pokrajini davao biskup fra Paškal Buconjić (1834.-1910.). Buconjić se je snažno zalagao za sjedinjenje BiH s drugim hrvatskim zemljama, ističući kako je „bio Starčevićanac prije samog Starčevića“.²⁴⁵⁹ Njegovim je zalaganjem u Mostaru osnovana prva hrvatska tiskara, upravljanje kojom je povjereno don Frani Milićeviću (1835.-

u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918), Sarajevo, 2002.; ISTI, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, Sarajevo, 2015.

²⁴⁵⁴ „Naša pjevačka društva“, *HD*, 1/1906., br. 3, 4. I. 1906., 1.-2.

²⁴⁵⁵ „Naša društva“, *HD*, 2/1907., br. 199, 3. IX. 1907., 1.

²⁴⁵⁶ Shek Pilaru 29. II. 1916. (NSK, OIP, R-7983, B-b 9). H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u doba okupacije Bosne“, 263.; M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 30.

²⁴⁵⁷ „Saveznici ministra Buriana“, *HD*, 3/1908., br. 32, 8. II. 1908., 1.

²⁴⁵⁸ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 324.

²⁴⁵⁹ Leo PETROVIĆ, „Biskup fra Paškal Buconjić. Prigodom stogodišnjice rođenja“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1934*, 23/1933, Sarajevo, 1933., 76.-77. i dr.; I. ŠARAC, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“, *Hercegovina franciscana*, god. 5., br. 5, Mostar, 2009., 144.-149.

1903.).²⁴⁶⁰ Milićević je već 1883. pokrenuo *Hercegovački bosiljak* (1883.-1884.) prvi nevladin list u BiH. *Hercegovački bosiljak* je zabranjen nakon dvije godine izlaženja, pa je Milićević 1885. pokrenuo novi list pod nazivom *Glas Hercegovca* (1885.-1896.). I taj će list, koji se je 1894. izjasnio pravaškim, nakon jedanaest godina izlaženja doživjeti zabranu. Milićević nije odustajao, pa je pokrenuo *Novi hercegovački bosiljak* (1884.-1885.) koji se je ubrzo ugasio. No, godine 1898. počeo je izlaziti *Osvit* koji su u prvim godinama uređivali don Franin sinovac Ivan Milićević i Osman Nuri Hadžić.²⁴⁶¹ Iza toga mostarskog lista je preko svoga tajnika fra Radoslava Glavaša također stajao biskup Buconjić, a list je za širenje hrvatske nacionalno-političko misli imao nemjerljivo značenje. Iako je u unutarpravaškim sukobima formalno ostajao neutralan, bilo je dosta očito da simpatije *Osvita* i njegova uredništva pretežu na Frankovu stranu.

Sve su to bili jasni znaci širenja nacionalne svijesti, ujedno podloga za predstojeće političko organiziranje. No, ozbiljnu poteškoću u tom političkom organiziranju koje će malo nakon početka 20. stoljeća postati donekle moguće, predstavljat će činjenica da Hrvati u BiH praktično nisu imali domaće svjetovne inteligencije: većina školovanih svjetovnjaka doselila je u BiH iz banske Hrvatske, rjeđe iz drugih hrvatskih zemalja. Usprkos svim time poteškoćama i ograničenjima, demografska su kretanja ipak bile takva da su katolici, pa time i Hrvati imali razloga za optimizam. Jer, usprkos svih neprilika i poteškoća, ipak su razvitak gospodarskog života i izgradnja novoga državnog, upravno-sudskog aparata u austro-ugarsko doba rezultirali povećanjem broja pučanstva u BiH, s tendencijom kojom katolički Hrvati nisu imali razloga biti nezadovoljni:²⁴⁶²

²⁴⁶⁰ Opš. I. A. MILIĆEVIĆ, „U spomen kulturnom i političkom radniku. O dvadesetpetogodišnjici smrti don Frane M. Milićevića“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1929*, 18/1928, Sarajevo, 1928., 158.-164.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 106.

²⁴⁶¹ L. PETROVIĆ, „Biskup fra Paškal Buconjić. Prigodom stogodišnjice rođenja“, 76.; T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 193.-195., 296.-300.; Marko BABIĆ, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskoga identiteta u Bosni i Hercegovini“, *ZR Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*. Ur. Stipe Tadić i Marinko Šakota, Zagreb, 2009., 52. griješi kad misli da se je *Osvit* ugasio 31. prosinca 1907. godine.

²⁴⁶² Podatci o broju i strukturi stanovništva preuzeti su iz: K. DRAGANOVIĆ, „Iza 50 godina“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1929*, 18/1928, Sarajevo, 1928., 164.-172. Te podatke su preuzimali, počesto i ne navodeći izvor, i razni drugi pisci. Usp. N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 213.; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914.*, 57.-58.; T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 66.-67.; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 72.-73.; S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 39.; Ivica ŠARAC, „Hercegovina u razdoblju austro-ugarske uprave“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest. ZR s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, knj. II., ur. Ivica Lučić, Zagreb, 2011., 20. Treba imati na umu da su podatci s kraja osmanske i na početku austro-ugarske uprave zapravo procjene više nego popisi, a da su popisi provedeni nakon okupacije obuhvatili dijelom različit teritorij, budući da je s popisnog područja izostavljen dio Sandžaka i prostor pripojen Crnoj Gori.

Tablica 1.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine u doba austro-ugarske uprave prema konfesionalnoj pripadnosti											
Popis:	Pravoslavni	%	Muslimani	%	Katolici	%	Židovi	%	Ostali	%	Ukupno
1879.	496.485	42,87	448.613	38,73	209.391	18,08	3.426	0,30	249	0,02	1.158.164
1885.	571.250	42,76	492.710	36,88	265.788	19,89	5.805	0,43	538	0,04	1.336.091
1895.	673.246	42,93	548.632	34,99	334.142	21,31	8.213	0,52	3.859	0,25	1.568.092
1910.	825.418	43,49	612.137	32,25	434.061	22,87	11.868	0,63	14.560	0,77	1.898.044

Očito je, dakle, da je udio muslimana ipak padao (iako je njihov apsolutni broj rastao), a da se je udio katolika povećavao znatno brže od udjela pravoslavnih, makar je od 110.000 osoba koje su u BiH uselile do 1910. godine bio i nezanemariv broj pravoslavnih.²⁴⁶³ I prirodni prirast išao je ruku katolicima,²⁴⁶⁴ kod kojih je i smrtnost bila najmanja:

Tablica 2.

Prirodni prirast u BiH (u promilima):			
Godina:	Katolici:	Muslimani:	Pravoslavni
1900.	17,1	9,8	14,6
1908.	14,2	12,9	14,9
1910.	17,0	10,7	11,3

Iz razumljivih je razloga udio muslimana još drastičnije opao, a udio katolika se povećao u Sarajevu nego u drugim dijelovima zemlje: u gradu koji je bio upravno-političko, vojno i gospodarsko središte zemlje, muslimani su 1879. činili oko 69 %, a 1895. svega 45 %, dok je u istome razdoblju postotak katolika s 3,25 narastao na 28 %. Ta tendencija nastavila se i kasnije, pa je 1910. u gradu bilo 35,57 % muslimana, 16,27 % pravoslavnih i 34,51 % katolika.²⁴⁶⁵ Pored toga nije bio nebitan ni podatak da je katolički dio pučanstva općenito spadao u naobraženije: godine 1910. među pravoslavnima je bilo svega 9,9 % pismenih, među muslimanima 5,3 %, a među katolicima 22,2 %.²⁴⁶⁶ Međutim, iz toga se ne može zaključivati o nekoj, makar privremenoj, kulturnoj superiornosti katolika, jer ni povećanje broja i udjela katolika u pučanstvu nije nužno značilo jačanje hrvatskog elementa, pa dakle ni hrvatskog utjecaja na prilike u BiH.

Doseljenici, naime, često puta podrijetlom nisu bili Hrvati. Popis pučanstva iz 1910. zabilježio je 114.591 doseljenika koji su, prema tome, činili 6,04 % ukupnoga civilnog stanovništva u BiH.²⁴⁶⁷ Od toga je bilo, primjerice, 22.968 osoba koje su njemački označile kao svoj materinski jezik, 10.975 onih kojima je materinski bio poljski, 7.431 ukrajinski, 7.045 češki,

²⁴⁶³ Opš. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 17.-22., 27.-28.

²⁴⁶⁴ Podatci u tablici br. 2. doneseni su prema brojevima koje je objavio K. DRAGANOVIĆ, „Iza 50 godina“, 164.-172. odnosno L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 19., 25.

²⁴⁶⁵ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave“, 210.-211.

²⁴⁶⁶ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 41.

²⁴⁶⁷ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 224.

6.443 mađarski, 3.108 slovenski, 2.462 talijanski, 482 slovački itd.²⁴⁶⁸ Znatan dio njih bili su radnici i poljodjelci (kolonisti), a nezanemariv je bio i udio stranaca u činovničkome kadru. Primjerice, 1892. je među bosansko-hercegovačkim činovnicima bio 621 onih koji su njemački držali svojim materinski jezik, 506 Čeha i 157 Mađara.²⁴⁶⁹ Godine 1910. njemački je kao materinski govorilo 1.277 (odnosno 11,2 %) državnih službenika i oružnika, češki 1.247 (ili 11,0 %), poljski njih 588 (ili 5,2 %), slovenski 399 (ili 3,5 %), mađarski 347 (ili 3 %) itd.²⁴⁷⁰ Ti podatci postaju još ilustrativniji kad se usporede s podacima da je domaćih činovnika i oružnika, bez obzira na narodnosnu i konfesionalnu pripadnost, bilo 3.588 (odnosno 31,6 % ukupnoga činovničkoga i oružničkoga kadra), a da je činovnika i oružnika koji su se izjasnili u hrvatskome smislu i potjecali iz Hrvatske bilo 2.671 (ili 23,5 %), a Srba doseljenika iz Trojednice i Vojvodine 853 (ili 7,5 %).²⁴⁷¹

Tako veliki udio doseljenika u državnim službama rađao je nezadovoljstvom domaćega pučanstva u kojemu je stasao mladi, školovani naraštaj. To je za posljedicu imalo i različite planove i prijedloge da su useljavanje ograniči odnosno da se prava useljenika na sudjelovanje u društvenom životu ili u pojedinim službama reduciraju. Taj je animozitet, međutim, u nemalom broju slučajeva pridonosio asimilaciji doseljenika koji su osjećalu potrebu da se što brže uklope u lokalnu sredinu. Uslijed toga će se u kasnijem razvitku većina onih katolika koji su se zadržali u BiH asimilirati i postati sastavnim dijelom hrvatskoga korpusa u tim pokrajinama.

Tu je pojavu bilo moguće primijetiti dosta rano, a u svezi s promjenama demografske strukture bilo je jasno da je već u predaneksijsko doba na djelu razvitak koji pogoduje katoličkom elementu. To je činjenica koju je svaki ozbiljan politički promatrač morao uzeti u obzir. Ona će, kao što ćemo vidjeti, bitno utjecati na oblikovanje političkih pogleda dr. Ive Pilara. I kad se je javno tužio da su Hrvati u BiH najslabiji element, on je bio svjestan da vrijeme zapravo radi za njih, i da je što skorija aneksija BiH u hrvatskome interesu. No, da bi se takav razvitak mogao valjano iskoristiti, bilo je potrebno osnovati i provesti organizaciju koja će sustavno djelovati na širenju hrvatske nacionalne svijesti i stvaranju političkih, gospodarskih i vjersko-kulturnih pretpostavki za buduće ujedinjenje hrvatskih zemalja.

²⁴⁶⁸ N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 42. Veliki broj Čeha, Slovaka i dr. može se objasniti time što se je za namještenje u BiH tražilo znanje nekoga slavenskog jezika.

²⁴⁶⁹ A. NIKIĆ, „Političko-pastoralno i prosvjetno-karitativno djelovanje hercegovačkih franjevacu od 1878. do 1918. godine“, *ZR Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću. Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. srpnja 1982.* Prir. Petar Babić i Mato Zovkić, Sarajevo, 1986., 223.

²⁴⁷⁰ N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 215.-216. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 22., 27.-28.

²⁴⁷¹ N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 215.-216.

4.2. Među prvacima i ideolozima Hrvatske narodne zajednice

„Ja se dakle ne žacam ustvrditi, da je Trojednica samo ljuska, a Bosna i Hercegovina da su jezgra hrvatskih zemalja, i da bez Bosne i Hercegovine Trojednica nemože niti živjeti, niti se razvijati, nego se mora i u narodnom i u gospodarstvenom pogledu osušiti kao odsječena grana.“

Ivo Pilar, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja* (1911. /1918./)

Smjena dugogodišnjega zajedničkog ministra financija Kállaya i nagovještaji promjene političke klime u BiH bili su dio općega društveno-političkog procesa u Monarhiji, a koincidirali su i s krupnim promjenama u susjednim zemljama. U Srbiji je krvavim državnim udarom na vlast došla nova dinastija, a Ilindenski ustanak koji je početkom kolovoza 1903. izbio u Makedoniji, označio je početak završne faze urušavanja Otomanskoga carstva pred kojim su stajali teški vanjskopolitički porazi i još teži unutarnji grčevi i lomovi.

U Hrvatskoj odnosno u Dalmaciji, druga polovica 1903. donijela je formuliranje tzv. *politike novog kursa*. Njezini su najvažniji ciljevi ujedinjenje banske Hrvatske i Dalmacije, promicanje zajednice Slavena (u prvom redu južnih), sporazum sa svim snagama koje nijemstvo doživljavaju glavnim neprijateljem te zalaganje za demokratska prava i za gospodarski napredak kao i, ne na zadnjemu mjestu, borba protiv klerikalizma koja je, kao što je spomenuto, u mnogim aspektima često puta prerastala u borbu protiv katolištva. Najkrupniji plod te politike bila je riječka konferencija hrvatskih političara, na kojoj je 3. listopada 1905. donesena Riječka rezolucija. Dva tjedna kasnije, 17. listopada 1905. srpski su političari sastavili, a 14. studenoga potpisali Zadarsku rezoluciju.²⁴⁷²

Riječka je rezolucija doista bila krupan događaj na hrvatskoj političkoj pozornici, zaokret u odnosu na dotadašnju taktiku hrvatskih političkih stranaka. Suvremenici su je ocjenjivali različito. Malo nakon njezina donošenja Antun Radić je pisao kako je jedan od najvažnijih njezinih plodova nestanak (*Obzoro*) Hrvatske stranke prava: „Ovom odlukom konačno je nedavno stvorena i tako brzo raztepena 'Hrvatska stranka prava' ostavila sve temelje pravaške i obzoraške, a stupila na temelj magjaronski. Tim je te stranke konačno i nestalo iz naše politike, pa bi bilo ne samo u redu, nego bi to morala biti upravo dužnost sadašnjih zastupnika te stranke, da polože svoje mandate, – jer su ih dobili na drugom temelju.“²⁴⁷³ Ocjena je u drugome dijelu bila točna: rezolucionaška je politika imala snažnu komponentu oslonca na Mađare; no ostalo i nije bilo točno: osim kao pokazatelj težnje za stranačkim ujedinjavanjem, *Obzorov* HSP je ionako

²⁴⁷² Tekst tih rezolucija v. u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 494.-496., 497.-498.

²⁴⁷³ A. RADIĆ, „Riečka odluka (rezolucija)“, *Hrvatski narod*, 1905., br. 4, u: A. RADIĆ, *Sabrana djela*, sv. IX., 129.

bio mrtvorodenče, plod mehaničke fuzije ideološki raznorodnih elemenata koji nije mogao izdržati ni prvu buru na političkome moru.

Napola romantičan, a napola ironičan zahtjev Antuna Radića zastupnicima (*Obzorova*) HSP-a da polože zastupničke mandate vjerojatno je skrivao žalac zbog mučnog razlaza brata mu Stjepana s tom strankom, ali najvažnije je ipak bilo da je stariji od dvojice braće griješio o formalnom nestanku HSP-a. To se ne će dogoditi: pravaško ime i tradicija bili su previše privlačni da bi ga se odrekli oni koji će stupiti u Hrvatsko-srpsku Koaliciju, pa i Koalicija sama. Iz njezine je perspektive to bio jedan od mudrijih i dalekovidnijih poteza: formalni oslanac na tu baštinu, začinjjen povremenom rodoljubnom retorikom i frazama o realnome radu i realističnoj politici, u razmjerno dugom će razdoblju uspješno prikrivati stvarne plodove te politike koji su nesumnjivo bili na korist srpske nacionalne misli i srpske državne ideje. I velika većina onih koji su tada iskreno mislili kako politikom kojoj su poraz germanske ekspanzije, savez sa Srbima i jugoslavenska zajednica bili ključni ciljevi, ostvaruju hrvatske nacionalne težnje, s gorkom su se stvarnošću suočili već 1918./19. godine, kad su se ti ciljevi ostvarili, a hrvatski ih je narod s razlogom doživio kao katastrofu.

Protiv Riječke rezolucije odmah su se – svaka zbog svojih razloga i motiva – izjasnili frankovačka Starčevićeva hrvatska stranka prava, Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) i mađaronska Narodna stranka. Riječka i Zadarska rezolucija bile su uvod u stvaranje spomenute Hrvatsko-srpske koalicije, koju su činili Hrvatska stranka prava, Hrvatska napredna stranka, Srpska narodna samostalna stranka, Srpska narodna radikalna stranka, Socijaldemokratska stranka i nekoliko izvanstranačkih političara, poput Frana Supila, Franka Potočnjaka, grofa Miroslava Kulmera itd. Koalicija je u javnost istupila proglasom od 11. prosinca 1905. godine u kojem su sažeto ponovljena opća mjesta na kojima je počivala tzv. politika novoga kursa.²⁴⁷⁴ Srpski će radikali i socijaldemokrati 1907. istupiti iz Koalicije, ali će njoj tada već početi pristupati veći broj pristaša Narodne stranke, privučenih koliko političkom ideologijom, toliko i praktičnim koristima koje donosi činjenica da je Koalicija ubrzo postala vladajuća stranka u Hrvatskoj.

Naime, na izborima za hrvatski Sabor održanima od 3. do 5. svibnja 1906., Hrvatsko-srpska koalicija dobila je 32 mandata, u što su uračunati i izvanstranački kandidati koji su je podupirali. Narodna je stranka dobila 37, a Starčevićeva hrvatska stranka prava 19 zastupnika. Na naknadnim izborima u lipnju te godine, Koalicija dobiva još pet, a frankovci još dva mandata.²⁴⁷⁵ Nije to nužno bila posljedica popularnosti koalicijske politike: Ivan Ribar priznaje kako se je često događalo da njezine agitatore hrvatski seljaci najure štapovima i kamenjem.²⁴⁷⁶ No, izborni sustav i vrlo ograničeno izborna pravao pogodovao je njezinoj pobjedi, pa je zahvaljujući tomu,

²⁴⁷⁴ „Eine Proclamation der Opposition“, AZ, 80/1905., Nr. 287, 15. XII. 1905., 2.; M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 21.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 505.-507.

²⁴⁷⁵ AZ, 81/1906., Nr. 111 (3. V. 1906., 1.-2.); Nr. 112 (4. V. 1906., 1.-2.); Nr. 113 (5. V. 1906., 1.); Nr. 114 (6. V. 1906., 1.-2.); M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 78. Bili su to, kaže Pilar, nakon 30 godina prvi izbori bez političkog pritiska. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 348.

²⁴⁷⁶ I. RIBAR, *Iz moje političke suradnje (1901-1963)*, Zagreb, 1965., 58.-59.

sporazumom s banom Teodorom Pejačevićem, Koaliciji krajem srpnja 1906. godine povjereno sastavljanje vlade. Naravno, ona ne će ostvariti nijedan od svojih bučno proklamiranih ciljeva, pa ni onaj koji je u državopravnom pogledu postavljen kao primarni: ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Na izborima za hrvatski Sabor, održanima 27. i 28. veljače 1908., Hrvatsko-srpska koalicija opet će osvojiti većinu – ukupno 56 mandata. Frankovcima su pripala 24 mandata, a banova Ustavna stranka nije osvojila nijedan. Sabor se je imao sastati 12. ožujka, ali je kraljevskim reskriptom rad Sabora odgođen, a to stanje ostat će na snazi sve do 1910. godine.²⁴⁷⁷

No, pristaše Koalicije su vrlo brzo doživjeli i teško razočaranje u svoje mađarske saveznike. U svibnju 1907. mađarska je vlada odlučila u Hrvatskoj uvesti mađarski jezik na željeznicama („željeznička pragmatika“). Prema nacrtu zakona koji je predočio Kossuth, svaki zaposlenik na željeznicama trebao je biti ugarski državljanin, a morao je znati mađarski (u Hrvatskoj još i hrvatski) jezik. Bila je to ne samo povreda odredaba Nagodbe prema kojoj je hrvatski utvrđen kao službeni jezik i za namještenike zajedničke vlade na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije (pa, dakle, i za željeznice), nego i udar na savez s Koalicijom, jer je Budimpešta time pokazala da je potporu Koaliciji pružala samo dotle dok joj je to odgovaralo u pregovorima s Bečom. Usprkos višemjesečnoj opstrukciji koju su u zajedničkom saboru u Budimpešti poduzeli zastupnici Koalicije te usprkos odstupanju bana Teodora Pejačevića, car i kralj Franjo Josip I. je sankcionirao željezničku pragmatiku. Za Koaliciju su slijedili novi udarci: nakon kratkoga, prijelaznog banovanja Aleksandra Rakodczaya, u siječnju 1908. banom je imenovan Pavao Rauch, koji je – iako u javnosti iznimno nepopularan – borbu protiv Koalicije smatrao jednom od svojih primarnih zadaća.²⁴⁷⁸

Austro-ugarska diplomacija je sve češće i sve obilnije počela izvješćivati o učincima velikosrpske propagande u BiH.²⁴⁷⁹ Krajem srpnja 1908. u Budimpešti je izišla brošura Đorđa Nastića pod naslovom *Finale*, koja je teško optuživala neke prvake Koalicije.²⁴⁸⁰ Nepuna dva tjedna kasnije započela su uhićenja srpskih političara osumnjičenih za veleizdaju, a iduće su godine uslijedili veleizdajnički proces u Zagrebu i Friedjungov u Beču,²⁴⁸¹ uslijed kojega je Supilo napustio Koaliciju – ne napuštajući njezine ciljeve – a u njoj je sve važniju ulogu počeo igrati Svetozar Pribićević. No, ti će procesi, ponajprije zahvaljujući potpori inozemnoga

²⁴⁷⁷ AZ, 83/1908., Nr. 57 (27. II. 1908., 1.-2.), Nr. 58 (28. II. 1908., 1.-3.); Nr. 59 (29. II. 1908., 1.-3.); Nr. 73 (13. III. 1908., 1.-2.).

²⁴⁷⁸ O Rauchovim pogledima na razloge takve njegove politike v. *Memoari bana Pavla Raucha*. Prir. Iskra Iveljić, Zagreb, 2009.

²⁴⁷⁹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 208.-210. posebno upozorava na važnost doista sadržajnog izvješća austrougarskog „veleposlanika“ u Beogradu. Austro-Ugarska je u Beogradu imala diplomatsko predstavništvo nižega ranga: poslanstvo i poslanika, a ne veleposlanstvo i veleposlanika.

²⁴⁸⁰ R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 192. M. GROSS, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, 249. tvrdi da se je brošura u Zagrebu pojavila 1. VIII. 1908., isti dan kad je Frank u *Hrvatskome pravu* objavio članak u kojem navodi kako ima jamstva da će BiH biti sjedinjena s ostalim hrvatskim zemljama. J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 293. piše da je brošura iz tiska izišla 5. VIII. 1908. godine.

²⁴⁸¹ Noviji pogled na tzv. veleizdajnički proces (u pravilu pogrdješno nazivan „parnicom“), v. u: M. GABELICA, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, *ČSP*, 46/2014., br. 1., 131.-157.

novinstva i europskih protuaustrijskih odnosno protunjemačkih krugova, zapravo pridonijeti afirmaciji prvaka Koalicije te pojačati simpatije za njezine jugoslavenske koncepcije i ciljeve.

Historiografija je potvrdila ono što su suvremenici naslućivali: pri stvaranju Hrvatsko-srpske koalicije su „tajno sudjelovali i mjerodavni politički krugovi Kraljevine Srbije“.²⁴⁸² Nema nikakve sumnje da je niz istaknutih predstavnika tzv. politike novoga kursa održavao tajne veze sa srpskom vladom, a najmanje jedan od njih, Franko Potočnjak, dobivao je i novčanu pomoć.²⁴⁸³ Supilo je primao „izaslanike iz Beograda“, a hvalio se kako je uspio nagovoriti vodeće političare u Kraljevini Srbiji da utječu na političke stranke Srba u banskoj Hrvatskoj da se izmire, bez čega ne bi bilo ni Zadarske rezolucije niti Koalicije.²⁴⁸⁴ Živko Bertić je 1927. pisao kako je Svetozar Pribićević od 1902. „nesumnjivo bio agenat“ propagande koju je po Hrvatskoj i BiH financirala srpska vlada,²⁴⁸⁵ a i Adam Pribićević je 1937. objavio da je Nikola Pašić usmjeravao djelovanje Hrvatsko-srpske koalicije.²⁴⁸⁶ Ivan Ribar je i kasnije pisao da je Svetozar Pribićević bio tijesno i neposredno povezan vodećim političarima Kraljevine Srbije, što znači da je optužnica u veleizdajničkom procesu zapravo bila u pravu, „ali do kraja ostale je nedokazana“.²⁴⁸⁷ I sam je Ribar kao predstavnik Koalicije surađivao s majorom srpske vojske Milanom Pribićevićem te šefom srpske vojne obavještajne službe, pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem Apisom, a sudjelovao je i u razgovorima o pokretanju lista *Pijemont*.²⁴⁸⁸ Iako to možda i nije presudno utjecalo na političku orijentaciju Koalicije, ni novčana pomoć niti politička potpora Srbije nisu bili besplatni. Pašić je 1908. u Zagreb poslao Jovana Tomića da podsjeti hrvatske političare oko Hrvatsko-srpske koalicije da je Srbija dala znatna sredstva za izbornu pobjedu Koalicije, pa je i zbog toga pozvana voditi prvu riječ u južnoslavenskoj zajednici.²⁴⁸⁹ U nastanku Koalicije nesumnjivo je bilo i poticaja s druge strane, među kojima ne valja podcijeniti ni onaj slobodnozidarski. Već zbog protukatoličke sastavnice u masonskome učenju, slobodni su zidari simpatizirali sa svim nastojanjima koja su težila ograničavanju utjecaja Katoličke crkve odnosno, kako su se često izražavali, obuzdavanju klerikalizma. Uz to su masonski prvaci u Hrvatskoj svoju politiku usklađivali s politikom mađarske masonerije,²⁴⁹⁰ koja je već imala iskustvo duge i dosta uspješne borbe za sekularizaciju društva.

²⁴⁸² F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Prir. T. Macan, Zagreb, 1975., 459.

²⁴⁸³ M. GROSS, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, 194.; ISTA, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 66.

²⁴⁸⁴ *Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914*. - Supilo Trumbiću 27. IV. 1905., dok. 104., str. 117.; Supilo Čingriji 14. XII. 1905., dok. 121, str. 131.-132.

²⁴⁸⁵ Ž. BERTIĆ, *Hrvatska politika*, Zagreb, 1927., 43.

²⁴⁸⁶ Riječ je o članku „Rad Hrvatsko-srpske koalicije i srpske vlade na sprečavanju rata 1913. godine“, objavljenom u beogradskoj *Pravdi* 25. XII. 1937. godine. Usp. H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, Zagreb, 1995., 32.

²⁴⁸⁷ I. RIBAR, *Iz moje političke suradnje*, Zagreb, 93.

²⁴⁸⁸ Isto, 100., 181.

²⁴⁸⁹ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson“, 38.

²⁴⁹⁰ I. MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, 46.-47. Srpski mason i povjesničar masonstva Zoran D. NENEZIĆ, *Masoni u Jugoslaviji /1764-1980/*, Beograd, bez god., 226.-228., 336.-337.). ide još dalje, pa – ne navodeći izvora – tvrdi kako su tzv. *politika novog kursa*, pa i sam Supilov *Novi list* uživali značajnu masonsku potporu, a Hrvatsko-srpska

No, Hrvatsko-srpska koalicija je zapravo bila proizvod slijepe austrijske politike. Da nje nije bilo, ne bi realne izgleda na uspjeh imala zamisao tijesne hrvatsko-srpske suradnje, koja je čak i u postojećim okolnostima imala pristaše samo u uskim intelektualnim krugovima, a ne i u običnome puku.²⁴⁹¹ S druge strane, samo je takva austrijska politika omogućila da u hrvatskome društvu do izražaja dođu ljudi koji „nisu bili opterećeni domovinskim tradicijama“ (A. J. P. Taylor) i koji su dijelom izravno i svjesno, a dijelom neizravno položili temelje državnopravnom rješenju hrvatskog pitanja u okviru jugoslavenske države.²⁴⁹² Jugoslavenska i postjugoslavenska historiografija će, međutim, redovito prešućivati da je jugoslavenska ideja kojoj se je priklonio dio hrvatske političke elite, i koja „nije naišla na velik odaziv među južnoslavenskim narodima, pa je čak i njihovim intelektualcima služila kao peroracija“, imala i svoje naličje, jer je izazvala reakciju i Beča i Pešte, utirući put pomirenju Franje Josipa I. i mađarskih magnata.²⁴⁹³

Jednako tako se redovito previđa i to da su političke koncepcije Hrvatsko-srpske koalicije usporavale razvitak normalnoga političkoga života u banskoj Hrvatskoj, koji je priječen ograničenjima saborskoga rada, raspuštanjem sabora i kasnijim uvođenjem komesarijata.²⁴⁹⁴ K tome je za Hrvate bilo pogubno da su temelji hrvatske nacionalno-političke organizacije u BiH položeni u vrijeme dok je u banskoj Hrvatskoj dominirala Hrvatsko-srpska koalicija, a u nemaloj mjeri baš kao reakcija na politiku Koalicije. To je faktično onemogućavalo stranačko-političko prelijevanje iz banske Hrvatske u BiH te organiziranje na zajedničkim osnovama i stranačko povezivanje, a istodobno je negativno utjecalo na strukturiranje, međusobni odnos i pozicioniranje hrvatskih političkih grupacija i stranaka u BiH. Umnogome zbog politike Hrvatsko-srpske koalicije će stranačko-politički život u BiH ostati odvojen od onoga u banskoj Hrvatskoj, što je bilo u protimbi s hrvatskim nacionalnim interesima, ali je odgovaralo strategiji vladajućih krugova u Monarhiji kojima jačanje osjećaja zajedničke pripadnosti svih Hrvata nije bilo po čudi.

U jugoslavenskoj historiografiji, koja će redovito besprizivno osuđivati svaki nagovještaj savezništva ili ustupka koji je bio upravljen na postignuće hrvatske državne neovisnosti, uporno će se prešućivati da su tzv. *politika novoga kursa* i političke koncepcije Hrvatske-srpske koalicije značile i realne (političke, gospodarske, kulturne, pa i teritorijalne) ustupke Talijanima, Mađarima, a pogotovo Srbima. U jugoslavenskim je historiografskim interpretacijama krajnji cilj – Jugoslavija – posvećivao svaku žrtvu. A da bi mogli formulirati i u javnosti zastupati politiku koja je to imala za cilj, protagonisti tzv. *politike novoga kursa* svjesno su izbjegavali potezati

koalicija bila je „u suštini, masonska koalicija“. Mužić navodi kako je Supilo zagovarao mnoge ideje koje su promicali masoni, ali sam nije bio mason.

²⁴⁹¹ U svojim uspomena, dovršenima u ljeto 1918., austrijski namjesnik Dalmacije Erazmo Handel svu je krivicu svalio na mađarski nacionalizam koji je „izravno do zrelosti odgojio velikosrpski pokret, danas nazvan jugoslavenskim pokretom.“ (E. HANDEL, *Sjećanja*. Prir. Marko Trogrlić, Zagreb, 2007., 97.-98.)

²⁴⁹² Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, Buenos Aires, 1960., 18.

²⁴⁹³ Allan John Percivale TAYLOR, *Habsburška Monarhija 1809-1918. Povijest Austrijskog Carstva i Austro-Ugarske*, Zagreb, 1990., 259.

²⁴⁹⁴ Opš. Ivan BULIĆ, *Ivan Skerlec Lomnički 1913.-1917. Kraljevski komesar i hrvatski ban. Disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 2011., 12. i dr.

raspravu o talijansko-srpskoj suradnji, o talijanaškom protivljenju sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, a pogotovo o potalijančivanju Hrvata i Slovenaca u Istri i Trstu. Zato je bilo logično da su istarski pravaši odbili potpisati Riječku rezoluciju, ostajući posve po strani do 1906., kad je idilično zatišje u hrvatsko-talijanskim odnosima polako počelo prestajati.²⁴⁹⁵ No, i tada je Supilo molio svoje prijatelje, da ne govore o hrvatstvu Rijeke, nego da se samo općenito brani pravo Hrvata na poštovanje u tom gradu u kojem čine znatan dio pučanstva.²⁴⁹⁶ Takva formulacija je zapravo implicirala odricanje od Rijeke, u kojoj bi se Hrvatima imala priznavati samo prava narodne manjine.

Slično je vrijedilo i za odnos Koalicije prema Mađarima. Već naprednjačko stajalište prema kojoj se je iz realnog postojanja Hrvatsko-ugarske nagodbe automatski zaključivalo o njezinoj zakonitosti, „nije praktički daleko od mađaronštine“.²⁴⁹⁷ Sada se je otišlo korak dalje: iako je među potpisnicima Riječke rezolucije bilo onih koji nisu vjerovali u mogućnost iskrena sporazuma s Mađarima,²⁴⁹⁸ politika Koalicije prema sjevernome hrvatskom susjedu bila je još popustljivija nego prema Talijanima, pa će potpisnike Riječke rezolucije njihovi politički protivnici, poput A. Radića, jednostavno nazvati „mladomađaronima“ i optuživati ih da su prema Budimpešti još popustljiviji i još servilniji nego što su bili „staromađaroni“. U prijedlogu hrvatsko-mađarskog saveza koji je 1905. na tajnome sastanku predočio Kossuthu, Trumbić je vrlo jasno pokazao da Hrvati ne kane postavljati državnopravne zahtjeve. Zadovoljit će se reinkorporacijom Dalmacije (što je moglo računati na mađarsku potporu, jer je značilo jačanje ugarske polovice Monarhije!), ali ne će dovoditi u pitanje državnu zajednicu kraljevine Ugarske i Hrvatske.²⁴⁹⁹

To je zapravo bila osnova na kojoj je uskoro došlo do Riječke rezolucije, a ujedno razlog zbog kojeg je takav prijedlog suradnje u jugoslavenskoj historiografiji doživio pozitivnu ocjenu, iako je bilo jasno da je Trumbić njime odstupio ne samo od vlastitih, nekad pravaških uvjerenja, nego i od pozicije koju je zastupala većina tadašnje hrvatske političke elite.²⁵⁰⁰ No, kako su Mađari aspirirali na BiH, hrvatski su protagonisti tzv. *politike novoga kursa* svjesno propuštali svaku prigodu da se pitanje pripadnosti tih pokrajina – dotad standardni element hrvatske državnopravne argumentacije – spomene na bilo koji način. I tu je najjednostavnije bilo – šutjeti.²⁵⁰¹ Kasnije, nakon razočaranja u Mađare i svoga formalnog razlaza s Koalicijom, Supilo je ipak osjetio potrebu objasniti svoju i koalicijsku popustljivost prema Pešti. Iako je ranije

²⁴⁹⁵ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 20.; ISTA, *Povijest pravaške ideologije*, 329. i dr.

²⁴⁹⁶ *Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914*. Supilo Vjekoslavu Spinčiću 22. IX. 1906., dok. 138., str. 150.-151.

²⁴⁹⁷ M. UJEVIĆ, „Omladina na početku XX stoljeća“, 361.

²⁴⁹⁸ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 12.

²⁴⁹⁹ R. LOVRENIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 286.-288.

²⁵⁰⁰ Isto, 287.-288.; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, 86.-87.

²⁵⁰¹ Nekoliko desetljeća potom, u svojim uspomena na to doba koje su i inače površne i pristrane, Trumbić je jednostavno prešutio spomenuti dokument iz pregovora s Kossuthom, ali je – posve neuvjerljivo – na Kossutha i na austrijsko-ugarske nesuglasice prevalio odgovornost što Bosna i Hercegovina u pregovorima s Mađarima nije uopće spomenuta. (A. TRUMBIĆ, „Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija“, u: A. Trumbić, *Izabrani spisi*, 189.)

znao javno tvrditi drugačije, tj. da je savez s Mađarima uvjetovan garancijom „koja će našem narodu osigurati i politički i gospodarski i kulturni razvitak jednakopravno i uporedo s narodom mađarskim“,²⁵⁰² kasnije je priznao kako tvorci i protagonisti *politike novoga kursa* od Mađara nisu ni tražili ni dobili nikakva jamstva.²⁵⁰³ No, on je isticao kako je bio uvjeren da Mađari mogu Hrvate držati u podređenu položaju samo u dualistički uređenoj Monarhiji i da je hrvatsko-mađarski savez uvjet uspjeha mađarske borbe, a ujedno pretpostavka sloma khuenovskog nagodbenjaštva u banskoj Hrvatskoj i gospodarske odnosno narodnosne pomoći Dalmaciji.²⁵⁰⁴ Držao je da su ti obostrani interesi dovoljno jako vezivo, pa je zato branio misao suradnje s Mađarima, iako je znao da Kossuthovi pristaše politiku Riječke rezolucije prihvaćaju samo u nadi da će preustrojem Monarhije Dalmacija biti pripojena Ugarskoj. U mađarskim je krugovima, piše on, rezolucija prihvaćena s entuzijazmom bez mjere i granica, jer su Mađari šovinisti na koje Dalmacija „vrši magičnu moć“. On sam ipak nije bio ozbiljno zabrinut zbog tih aspiracija, jer je procjenjivao da su mađarske pretenzije na Dalmaciju neostvarive.²⁵⁰⁵ Naprotiv, makar je bio svjestan opasnosti koje sobom nosi i mađarska gospodarska ekspanzija, Supilo je razmišljao ne samo o podunavsko-balkanskoj gospodarskoj zajednici kao brani protiv germanskog *Dranga*, nego je u svome *Novom listu* vrlo popustljivo pisao o mađarskoj gospodarskoj politici, hoteći vrlo obzirnim napisima potaknuti iskrenije mađarsko-hrvatsko zbližavanje.²⁵⁰⁶

Slom tzv. *politike novoga kursa* jasno pokazuje dubinu zabluda i naivnost njezinih stratega i protagonista: nema nijednoga probitka da su ga ostvarili Hrvati, a njihovom su se naivnošću okoristili i Srbi i Mađari.²⁵⁰⁷ Prešućivanje sustavnog nanošenja šteta hrvatskom gospodarstvu od

²⁵⁰² F. SUPILO, „Uvodnik“, *Novi list*, 9/1906., br. 281, 12. X. 1906., u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 331.

²⁵⁰³ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 150.

²⁵⁰⁴ Isto, 149.-150.

²⁵⁰⁵ „Općeci sa mađarskim prvacima vidio sam, da – osim nečuvene neinformiranosti, koja je kod Kossutha prelazila granice mogućnosti – oni imaju nazore koji se dijametralno protive narodnim i političkim nazorima našim, a osobito u pogledu položaja Hrvatske, te da izvan općih pojmova o slobodi, shodnosti sporazuma i borbe protiv zajedničkom protivniku i t. d., čim prijeđu na konkretno i pozitivno, svakom svojom mišlju ili prijedlogom isključuju svaki izgled takova sporazuma. O tome bi[h] mogao donijeti na pregršti podataka.

- Pa ipak, reći će mi se, premda si to sve znao i vidio, dapače od Hrvata jedini bio, koji je o pravom stanju bio iz prvog izvora tako upućen, ti si u javnosti taj sporazum najupornije zagovarao.

Jesam – premda sam mojim užim političkim prijateljima, u koje sam imao lično povjerenje, moje utiske lojalno priopćivao – jer su me vodile dvije *neizbježive* kombinacije: ili će Mađari istrajati u njihovoj antidualističkoj politici, ili ne će. Ako istrajaju, neka oni pričaju što hoće o tom njihovom imperijalizmu, kad će usput, silom okolnosti, biti prisiljeni, da svoje vidike prema Hrvatskoj i Dalmaciji iz temelja promijene. Ako ne budu mogli ili htjeli istrajati, onda se čitava ta politika Riječke rezolucije pretvara u jedan trik za narodno-ekonomski pomoći Dalmaciji i za srušiti khuenovsko-mađaronski sistem u Hrvatskoj, neka, bijednica, malo odahne i pridigne se, da može bolje nastaviti borbu, koja ju čeka. Evo tih motiva, koji, ako i nisu bili savršeno akademskog teorisanja, bili su realni i politički imali su svoje konkretne ciljeve u borbi za ostvarenje narodnih težnja.“ (F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 160.-163.)

²⁵⁰⁶ Zato će ga politički protivnici, napose frankovci, optuživati da je mađarski plaćenik. Niz oštrih tekstova u tom smjeru napisao je i A. G. Matoš.

²⁵⁰⁷ Razumljivo, ta serija poraza i poniženja – budući da je počinjena u ime hrvatsko-srpske sloge i tzv. narodnog jedinstva – u jugoslavenskoj će historiografiji uroditi iznimno pozitivnim ocjenama Supilove politike, njegove navodne dalekovidnosti i diplomatske vještine. Zanimljiva je to ocjena za politiku koja je urodila zapravo – katastrofom.

strane vodećih mađarskih krugova trajat će više godina.²⁵⁰⁸ Velikomađarski se imperijalizam ipak ne će dati tako lako obuzdati, nego će izlaz na Jadran i dalje tražiti u savezu s talijanskim iredentizmom. Uoči Prvoga svjetskog rata, uz prešutnu potporu Hrvatsko-srpske koalicije, pokušat će eksproprijacijom zemljišta proširiti svoj posjed na obali. U istom sklopu valja promatrati pritisak na Sv. Stolicu s ciljem odvajanja Rijeke od Senjske biskupije.²⁵⁰⁹

No, ipak su najveći bili ustupci koje je Hrvatsko-srpska koalicija napravila Srbima: svaki odustanak od zahtjeva na Bosnu i Hercegovinu bio je voda na srpski mlin i izravan poraz hrvatske misli i otporne snage. U hrvatskoj je javnosti prevladavalo mišljenje koje je Antun Radić 1902. izrazio sljedećim riječima: „Bilo, kako mu drago, ovako će biti svakako: Gdje bude Bosna i Hercegovina, tu će biti i Dalmacija; a gdje je ovo troje, tu je većina hrvatske zemlje, tu će biti u budućnosti hrvatska snaga, koja će i ostale Hrvate k sebi prikupljati, - pa bilo komu pravo, ili krivo.“²⁵¹⁰ Geopolitički je položaj bio toliko jasan da za takav zaključak nisu bila potrebna opširna objašnjenja. No, kao što je pri formuliranju tzv. politike novoga kursa zaboravio talijanske aspiracije na istočnu obalu Jadrana, Trumbić je već tada prešutio pitanje BiH, znajući da je šutnja o tome uvjet hrvatsko-srpske suradnje.²⁵¹¹ U to je vrijeme, u srpnju 1903. izrađen upitnik za spomenutu anketu među hrvatskim političarima, koja je uključivala i pitanje odnosa Hrvata prema Srbima u svjetlu pripadnosti BiH. Formulacija pitanja jasno je pokazivala da se s hrvatske strane priključenje BiH Trojednici više ne postavlja kao uvjet hrvatsko-srpskog sporazuma.²⁵¹²

Zagrebački je *Novi Srbobran* krajem prosinca 1903. požurio prenijeti članak „Za aneksiju“ objavljen u dubrovačkoj *Crvenoj Hrvatskoj*. U njemu se tvrdi kako je okupacija Bosne i Hercegovine te dvije pokrajine samo udaljila od Hrvatske. Da je ona došla „do *samouprave bez skrbništva* ili inače *ispala iz okvira*, tražila bi more, od koga je sada drže daleko i *bila bi nam bliža nego što je danas, nego što će biti nakon aneksije*, koja bi za nas imala svakako veoma problematičnu vrijednost i u narodnom i u ekonomskom pogledu... [ist. u izv.]“ Ne objašnjavajući zašto drži da bi odvajanje međudržavnom granicom zbližilo BiH i Dalmaciju, pisac objašnjava nešto drugo: Hrvati ne trebaju pomoći onima koji su im davno otkazali svaku pomoć, ali je najvažnija pouka koju moraju izvući ta, „da bi mi na ime u ovom poslu morali ići složno sa Srbima.“ Sve drugo bi bilo djelovanje „*protiv prirodna razvitka našeg naroda*“, kojemu je u interesu potpuni „prelom“ s današnjim stanjem i koja mora naobraženom svijetu

²⁵⁰⁸ Opš. R. LOVRENČIĆ, „Ekonomska problematika u Supilovu 'Novom listu' 1906-1914“, *Radovi*, vol. 6, Zagreb, 1974., 129.-272.

²⁵⁰⁹ Hrvatski svećenici i bogoslovi tome su se oštro suprostavili. (Usp. Bože MILANOVIĆ, *Moje uspomene /1900-1976/*, Pazin, 1976., 12.). Zanimljivo je dodati da su pripadnici mladohrvatskog pokreta na čelu s Milom Budakom te uopće hrvatska nacionalistička mladež – s istaknutom ulogom kasnijega ustaškog poglavnika Ante Pavelića – pripretila da će u slučaju udovoljenja mađarskim prohtjevima, prijeći na pravoslavlje. Nad tom su se prijetnjom, piše P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 160.-162. zgražali pripadnici Hrvatskoga katoličkog pokreta.

²⁵¹⁰ A. RADIĆ, „Sjedinjenje Dalmacije“, *Dom*, 3/1902, br. 4, 27. II. 1902., u: *Sabrana djela, sv. IV., Dom 1902.*, Zagreb, 1937., 61.

²⁵¹¹ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 211.-212.; M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 329.

²⁵¹² R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 202.-203.

pokazati „da stupamo složno kao jedan narod, što u istinu i jesmo i kao jedna jedincata jedinica.“²⁵¹³ Bila je to sofizam navlas isti onomu koji su u pogledu BiH zastupali srpski pristaše tzv. narodnog jedinstva: Hrvati i Srbi jedan su narod, ali su BiH srpske zemlje, a Srbi u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji jesu isti narod s Hrvatima, samo su ipak različiti, pa im treba priznati posebnost odnosno svojstvo zasebnoga političkog naroda.

Nepune dvije godine kasnije, u seriji članaka posvećenih ujedinjenju Hrvatske narodne stranke i dalmatinske Stranke prava u Hrvatsku stranku, objavljenih u *Narodnome listu* u svibnju i lipnju 1905., Trumbić je, iako oprezno, zapravo vrlo jasno napustio ranije stajalište da su Bosna i Hercegovina pokrajine koje s Dalmacijom i banskom Hrvatskom čine prirodnu cjelinu. Za nj su to sada, ističe Trumbić s već očitih jugoslavenskih pozicija, pokrajine koje leže „u sredini zemalja, u kojima stanuju Srbi i Hrvati“, i bez njih „ni hrvatstvo ni srbstvo nemaju obstanka ni budućnosti, bez njih narodno jedinstvo Hrvata i Srba gubi svoju naravnu svezu i realnu podlogu.“ To je razlog zbog kojega Hrvatska stranka ne želi dati određen odgovor na pitanje, komu trebaju pripasti te pokrajine, iako je srpstvo danas u BiH „najindividualniji narodni elemenat“. Ako dođe do aneksije, prirodno je da se i Hrvati i Srbi slože s njihovim priključenjem Trojednici. O tome bi ipak trebalo dati pučanstvu prigodu da se slobodno izjasni, zaključuje Trumbić, dodajući kako je jasno da bi većina prihvatila takvo rješenje te naglašeno izbjegavajući postaviti pitanje, što ako razvitak ipak krene u drugome smjeru, u prilog priključenja BiH Srbiji. No, iz njegova se teksta daje jasno zaključiti da se Hrvati tomu ne bi trebali protiviti.²⁵¹⁴ Zato ni program Hrvatske stranke nije išao ništa dalje od sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske: ostale hrvatske zemlje, njihovo ujedinjenje i njihov državopravni položaj ostali su posve nedorečeni, ali je istaknuto kako su Hrvati i Srbi „jedan narod po krvi i jeziku“.²⁵¹⁵

Drastičan primjer te nove politike bio je dolazak oko 150 Hrvata, mahom omladinaca, na krunidbu kralja Petra I. Karađorđevića u Beogradu 7. i 8. rujna 1904. godine. Tom je prigodom, naime, održana i „konferencija jugoslavenskih književnika“, na kojoj su s hrvatske strane sudjelovali K. Š. Gjalski, Vladimir Vidrić, Ante Tresić Pavičić, Mihovil Nikolić i Srgjan Tucić.²⁵¹⁶ Prema Boži S. Nikolajeviću, čiji je otac Svetomir bio jedan od utemeljitelja Radikalne stranke, istaknuti slobodni zidar i suosnivač beogradske masonske lože *Pobratim*, načelnik beogradske općine, rektor tamošnjeg sveučilišta, predsjednik vlade i Narodne skupštine, državni vijećnik („savjetnik“), član senata, predstavnik Kraljevine Srbije u Interparlamentarnoj uniji i diplomat, taj je događaj bio „doista svestrana i veličanstvena manifestacija jugoslovenstva“.²⁵¹⁷

Nisu pristaše jugoslovenstva, koji su se uglavnom novačili iz redova mlađeg naraštaja, bili posve slijepi za njegovu pravu narav. Fran Hrčić je u studenome te godine pisao Plavšiću kako je

²⁵¹³ Prema: V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, 395.

²⁵¹⁴ Ante Trumbić: *Izabrani politički spisi*. Izbor i uvodna studija I. Petrinović, Zagreb, 1998., 93.-95.

²⁵¹⁵ R. LOVRENCIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, 270.-271. Program Hrvatske stranke u Dalmaciji v. u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 518.-519. Neki od najistaknutijih članova te grupacije, poput Pere Čingrije, držali su kako Hrvatska stranka uopće nije stranka, jer joj nedostaje elementarna jedinstvenost. (M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 171.)

²⁵¹⁶ D. JELČIĆ, „Napomene o svesku dvanaestom“, A. G. Matoš, *Sabrana djela*, XII., 316.

²⁵¹⁷ B. S. NIKOLAJEVIĆ, „Matoševi boravci u Beogradu“, A. G. Matoš *In Memoriam*, 93.

slučaj s neodržanom Prvom umjetničkom izložbom u Sarajevu jasan simptom velikosrpskih kombinacija: „Već odmah na početku ovoga spora stajao sam ja na stanovištu, da ćemo u ovoj stvari i opet u svome jugoslavenskome oduševljenju nasjesti velikosrpskim aspiracijama, pa sam i nedavno i s obzirom na ovu stvar pisao Jelovšku općenito ovo: Meni doduše nije ništa dalje nego li misao, da bi hrv.-srpsko pitanje valjalo riješiti načinom hrvatskih frankovaca. Ali mi je isto tako daleko i misao, da ga valja riješiti načinom srpskih frankovaca, na koje doduše psujemo, ali čiji recep ipak u duši svojoj držimo jedino spasonosnim. Nema li bratskijega načina rješavanja te stvari nego li je narodnosni i kulturni harakiri jednoga brata, onda držim, da je bolje ma i kao 'tugjinski izmećar' biti nešto, nego li u vrlo problematičnom jedinstvu izgubiti posljednje biljege svoje individualnosti.“²⁵¹⁸

No, ipak je malo tko od tadašnjih zaljubljenika u Srbiju i u jugoslavenstvo uočavao ono što je iskusni Iso Kršnjavi 1905., opisujući srpske provokacije koje u Hrvatskoj stvaraju protusrpsko raspoloženje, sazeo u ocjenu: „*Srbi mogu ili vladati ili se pokoravati, ali se sporazumijevati ne mogu* [ist. u izv.]. Srbofilija naših mlađih pisaca može se objasniti samo apsolutnim nedostatkom iskustva.“²⁵¹⁹ Istodobno, malo tko će dobiti takvo priznanje kakvo je Josip Frank dobio od svoga malne smrtnog neprijatelja, Frana Supila: Supilo je zapisao kako je Frank bio prvi koji je prozreo prave ciljeve *politike novoga kursa*.²⁵²⁰

Prešutno odricanje od BiH bilo je ustupak Srbima, ali i – Mađarima, koji su neprestance bacali oko na te pokrajine.

Hrvati u BiH su to shvaćali podjednako brzinom, svakako i pod dojmom frankovačke političke strategije: mostarski *Osvit* koji je pokrenuo Ivan Milićević, a tada ga je uređivao Gjuro Džamonja, odmah je oštro negodovao zbog toga što se u Riječkoj rezoluciji ne zahtijeva sjedinjenje BiH s Hrvatskom.²⁵²¹ Već 7. listopada 1905. taj je mostarski hrvatski list osudio politiku „trabanta magjarske koalicije“ Frana Supila i rezultate riječkoga sastanka, držeći da na to ima pravo „tim prije, što su pozivači tog sastanka sasama isključili Herceg-Bosnu iz sastava hrvatskih zemalja radi hatora pozvanih Srba.“ Naglašavajući kako je to posljedica napuštanja hrvatskoga državnog prava, *Osvit* nastavlja optuživati rezolucionaše da „za hator sveslavenske ideje napuštaju oni i svoje bivstvovanje“, iako je poznato da su „samo Hrvati igračka te sveslavenske politike i žrtve sveslavenskog bizantinizma.“²⁵²²

Kad mu je iz rezolucionaških redova predbačeno „nepatriotično pisanje“, *Osvit* nije popuštao: nepatriotično je i slugansko upravo ponašanje rezolucionaša i njihovih pristaša koji služe mađarskim i srpskim interesima: „Uzmimo samo njihovo držanje u pogledu Bosne i Hercegovine – pa ćemo biti dovoljno uvjereni o njihovom kukavičluku, o njihovoj potpunosti

²⁵¹⁸ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 39, Fran Hrčić – Dušanu Plavšiću 9. XI. 1904.

²⁵¹⁹ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, I., 366.

²⁵²⁰ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 150.-151.

²⁵²¹ Na to ukazuje i M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 22.

²⁵²² „I opet hrvatska popustljivost“, *Osvit*, 8/1905., br. 79, 7. X. 1905., 1. Turcizam „hator“ arapskog je podrijetla, ovdje dolazi u značenju: ljubav. Usp. Abdulah ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1966., 319.-320.

podređenosti u obavljanju služinskih poslova. Gdje se je koji od tih 'patriota' usudio i samo spomenuti pitanje Bosne i Hercegovine, da se ne bi uvriedili vierni saveznici Madjari, 'srbi' ili Srbi. I to su nam dakle te patriote, koji žele usrećiti hrvatski narod odkidanjem komad po komad od hrvatske zemlje, pripoznavajuć svačiju vlast nad nama – dok nas konačno neiztriebi.“²⁵²³ Kukavički je i izdajnički, pisao je *Osvit*, pitanje BiH apsolvirati frazom da su Hrvati ionako preslabi da bi odlučivali o sudbini tih zemalja. To ne može biti izgovor. Naša je zadaća raditi da se to pitanje riješi u hrvatskome smislu, a ne unaprijed odustajati od borbe za volju prividnih saveznika.²⁵²⁴

No, negodovanje bosansko-hercegovačkih Hrvata zbog Riječke rezolucije nije ostalo samo na *Osvitovim* uvodnicima i komentarima u kojima se je prozivalo riječke „biednike“, „trgovce hrvatskim narodnim pravima“ i „izdajice“. U broju od 21. listopada list je donio izjavu mostarskih Hrvata u kojoj se za Riječku rezoluciju kaže da je „atentat na zdravu hrvatsku misao, to crno izdajstvo zabludjelih hrvatskih zastupnika“, te se ističe kako je ona bolno odjeknula među bosansko-hercegovačkim Hrvatima koji su jednodušno osudili taj čin i prosvjedovali „proti onim, koji podpisaše gorku odsudu hrvatskom narodu u Bosni i Hercegovini niečuć mu ime, niečuć mu obstanak, niečuć mu njegovu državnu pripadnost zajednici hrvatskih zemalja. Eto prvi put i to baš na tlu hrvatskom, koje otudjiše oni, s kojim se danas brate, izključiše hrvatski zastupnici Bosnu i Hercegovinu iz kola hrvatskih zemalja - zaniekaše hrvatsko državno pravo i odrekoše se svih aspiracija za sjedinjen[j]e naše otačbine sa Hrvatskom!“²⁵²⁵ Snažno je odjeknula ne samo rezolucija, nego i način na koji je ona donesena: nakon mise zadušnice za fra Grgu Martića skupi se mnoštvo mostarskih Hrvata u velikoj dvorani *HPD Hrvoje*, piše mostarski list, pa kad im na skupu kojim je predsjedao gradski donaćelnik Ilija Ivanković, urednik *Osvita* Gjuro Džamonja pročitao nacrt izjave protiv riječke rezolucije, nazočni je aklamacijom prihvaće. U Izjavi koju list objavljuje u cijelosti, negoduje se zbog postupka hrvatskih zastupnika, te se traži ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u sastavu Monarhije.²⁵²⁶

Nekoliko dana kasnije, mostarsku su Izjavu prihvatili i poduprli i livanjski Hrvati,²⁵²⁷ a *Osvit* je i u idućim brojevima izvješćivao o sablazni koju je Riječka rezolucija izazvala među bosansko-hercegovačkim Hrvatima koji je jednodušno drže sluganskim, izdajničkim činom šačice mladomađaronskih „kaputaša i zelene natrag-napredne omladine“.²⁵²⁸ Mršava su ploda, dakle, donijele tvrdnje poput one Stjepana Zagorca s kraja listopada, da „kamo dodje Dalmacija morat će danas sutra i Bosna i Hercegovina, a onda i druge hrvatske zemlje“,²⁵²⁹ čime se je očito htjelo opravdati zaobilaženje bosansko-hercegovačkog pitanja. Braneći Riječku rezoluciju, Zagorac je priznavao: „O Istri, Bosni i Hercegovini nismo se potanje [ist. u izv.] izražavali, jer za

²⁵²³ „'Osvitovo' - 'nepatriotično' pisanje“, *Osvit*, 8/1905., br. 80, 11. X. 1905., 1.

²⁵²⁴ „Riečka revolucija [rezolucija] i mi“, *Osvit*, 8/1905., br. 82, 18. X. 1905., 2.-3.

²⁵²⁵ „Riečka resolucija i Herceg-Bosna“, *Osvit*, 8/1905., br. 83, 21. X. 1905., 2.

²⁵²⁶ Isto. Usp. „Pučka skupština u Mostaru“, *Osvit*, 8/1905., br. 84, 25. X. 1905., 2.

²⁵²⁷ „Za izjavu mostarskog građanstva“, *Osvit*, 8/1905., br. 87, 4. XI. 1905., 3.

²⁵²⁸ „Pa tko je hrvatski narod?“, *Osvit*, 8/1905., br. 96, 6. XII. 1905., 1.-2.

²⁵²⁹ S. ZAGORAC, *Istina o riečkoj rezoluciji, ili: Tko vara narod*, Zagreb, 1905., 11

to u istinu nije sada zgodan čas, o tom se sada ne radi, ali smo za to ipak, makar i neizravno, spomenuli ove hrvatske pokrajine. Bosna i Hercegovina danas u istinu nije ni austrijska, ni magjarska. Samo zlobna duša može reći, da smo ih zatajili. O tom kasnije.²⁵³⁰ No, nisu te pokrajine spomenute ni neizravno, a nije se ni Zagorac „kasnije“ u svom pamfletu vratio na taj problem. Bio je on previše bolan, a srpski i mađarski dobitak previše očit.

Tome se je, međutim, mostarski hrvatski list i kasnije često vraćao, a jednako tako je prenosio mišljenja inozemnoga tiska koji je upozoravao na to da su hrvatski i mađarski interesi suprotstavljeni, pa je začuđujući postupak hrvatskih zastupnika koji su u Rijeci napravili Mađarima krupne ustupke.²⁵³¹

U istom je tonu pisao i Stadlerov sarajevski *Hrvatski dnevnik*, kojemu je otpor prema Riječkoj rezoluciji jedna od stalnih tema od samoga početka izlaženja 1906. godine. U siječnju 1908., komentirajući Supilovu delničku kandidaturu za hrvatski Sabor, taj je sarajevski list podsjetio na to da je Franko Potočnjak na javnoj skupštini u Skradu priznao kako se je Hrvatsko-srpska koalicija za ljubav Srba odrekla bilo kakvih hrvatskih aspiracija na BiH, što nije opovrgnuo nijedan rezolucionaški zastupnik.²⁵³² Posve je neracionalno biti impresioniran navodnom srpskom snagom, usprkos potpori koji Srbi dobivaju od Mađara u banskoj Hrvatskoj i u BiH. *Hrvatski dnevnik* je svako malo upozoravao na to da svi prijedlozi hrvatsko-srpske suradnje koji dolaze sa srpske strane zapravo svjedoče o srpskoj slabosti: kad bi Srbi svoje ciljeve mogli ostvariti bez Hrvata, oni bi to lako i brzo učinili uopće se ne obazirući na Hrvate. No, budući da to ne mogu, onda mame Hrvate pozivima na suradnju i zagovaraju autonomiju BiH kao privremeno rješenje, a „koalicija sa srbima osniva [se] na jednom uslovu: ostavite Bosnu, ona ne smije Hrvatskoj!“²⁵³³

U seriji članaka koje je 1905.-1906. objavio u *Hrvatskome narodu* i u *Hrvatskim novinama*, Antun Radić – i sam zagovornik svojevrstne koncepcije tzv. narodnog jedinstva Hrvata i Srba – isticao je kako je hrvatsko-srpska sloga o kojoj govori Hrvatsko-srpska koalicija, najobičnija izmišljotina: srpski su saborski zastupnici i dalje većinom u „staromađaronskim“ redovima, a srpski izbornici i dalje (kao što pokazuju naknadni izbori, primjerice, u Vukovaru) na strani „staromađarona“. Radić nastavlja: „Što li sve nisu hrvatske stranke – obzoraši i pravaši – kušali, da dodje do sloge sa Srbima! Nije išlo. Nije išlo sve dotle, dok Hrvati nisu odustali od hrvatske politike i priznali magjarsku politiku...“²⁵³⁴ U odnosu na BiH, Radić je pred kraj 1908. pisao kako saborska većina, u kojoj su i Srbi, ne dobiva mandat za sastav vlade zato što bi se s te pozicije protivila aneksiji Bosne i Hercegovine: „Ova većina ni sada ne smije o Bosni i Hercegovini gotovo ni pisnuti,

²⁵³⁰ Isto.

²⁵³¹ „Poljaci o riečkoj rezoluciji“, *Osvit*, 8/1905., br. 90, 15. XI. 1905., 1.; „Gdje je istina“, *Osvit*, 11/1908., br. 9, 25. I. 1908., 1.; „Bosna i Hercegovina i politika riječke rezolucije“, *Osvit*, 11/1908., br. 23, 27. II. 1908., 2.

²⁵³² „Nemoralna kandidatura“, *HD*, 3/1908., br. 18, 23. I. 1908., 1.; „Ne odgovaraju“, *HD*, 3/1908., br. 23, 29. I. 1908., 1.

²⁵³³ „Čudnovati savjetnici“, *HD*, 3/1908., br. 113, 17. V. 1908., 1. U *Hrvatskom dnevniku* se imenica Srbi često piše malim početnim slovom, a ponekad i s navodnicima. Na to će se ovdje ubuduće upozoriti samo iznimno.

²⁵³⁴ A. RADIĆ, „Srbi i socijalisti u spregi s hrvatskim strankama“, *Hrvatske novine*, 1906., br. 2, u: A. RADIĆ, *Sabrana djela*, sv. IX., 145.

sve radi Srba, koji su proti pripojenju Bosne i Hercegovine.²⁵³⁵ To je jasno proizlazilo i iz dominantnog položaja Srba u Koaliciji. Njezin je lider Svetora Pribićević 1907. na javnome skupu u Zemunu izjavio da je za Srbe u Austro-Ugarskoj mjerodavna službena politika Kraljevine Srbije i nijedna druga, a da za to nije pretrpio nikakve sankcije.²⁵³⁶

Komentirajući odjeke pobjede Hrvatsko-srpske koalicije na saborskim izborima u veljači 1908., austro-ugarski je poslanik u Beogradu Johann Forgách 1. ožujka javljao kako u Srbiji vlada oduševljenje, jer se polazi od toga da je Koalicija prepustila BiH Srbiji.²⁵³⁷ I dok se je naprednjački *Pokret* 1907. zauzeo za autonomiju BiH, što je stajalište koje su tada zastupali Srbi (iako se je naprednjački list branio da i on i stranke Koalicije prema BiH zadržavaju slobodne ruke),²⁵³⁸ hrvatsku je javnost osobito uzburkala izjava Frana Supila u hrvatskome Saboru 25. veljače 1907. godine.

Isti onaj Supilo, koji je desetak godina ranije bio svjestan da „Hrvatska bez Bosne bila bi uvijek igračka u rukama onoga koji bi vladao u današnjim okupiranim pokrajinama“ (dodajući: „Kako bismo se, pak, mogli nadati da ćemo ikada doći do Bosne ako ova ne bude ondje gdje smo i mi?“), i koji je vidio da „iako u Bosni nije razvijena hrvatska svijest, ali ipak, uz 350.000 katolika Hrvata, i muhamedanci, ukoliko svi nijesu Hrvati, ipak bi prije krv svoju prolili nego dopustili da ih upregnu pod Srbiju“,²⁵³⁹ i koji je Trumbiću u listopadu 1894. pisao kako je posjed Bosne i Hercegovine pitanje opstanka hrvatskoga naroda (jer: „...Reci pravo, što bismo mi Hrvati bili sa Bosnom u srpskim rukama? Ako ne danas ono svakako sutra bili bismo Srbi“),²⁵⁴⁰ u tom je saborskom govoru nastupio kao glasnogovornik jedinstvenoga „hrvatsko-srpskog naroda“. Govoreći u ime „nas Srba i Hrvata“ i naglašavajući kako sudbina BiH ne ovisi o nama, nego o drugima, izjavio je: „...I ako sreća pane pa da Bosna i Hercegovina izađu iz okvira ove Monarhije, onda je sasvim naravno da će svaki pravi i poštenu Hrvat, kad ta Bosna ne može da bude hrvatska, radije željeti da pripadne bratu Srbinu, nego tuđinu...“²⁵⁴¹

Iako spomenuta Supilova izjava zapravo uopće nije bila iznenađujuća niti je to bio prvi put da su viđeniji hrvatski političari javno pokazali svoje simpatije prema pripojenju BiH Kraljevini Srbiji, ova je izjava imala posebnu težinu i dalekosežno značenje, jer je Supilo bio poznati novinar, pokretač i urednik *Crvene Hrvatske*, istaknuti član dalmatinske Stranke prava, potom urednik utjecajnoga *Novog lista* (koji je 1907. preimenovan u *Riječki novi list*), a u ovo doba već zastupnik u hrvatskome Saboru te možda najdinamičniji i politički najvještiji član hrvatskoga dijela Hrvatsko-srpske koalicije, tada vladajuće stranke u Hrvatskoj, sa snažnim

²⁵³⁵ A. RADIĆ, „Srbi i hrvatska narodna politika“, *Dom*, 1908., br. 48, u: A. RADIĆ, *Sabrana djela*, sv. X., 213.

²⁵³⁶ S. PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990., 156.

²⁵³⁷ M. GROSS, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, 193.

²⁵³⁸ J. KRIŠTO, „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju u Bosni i Hercegovini“, 85.; M. GROSS, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, 256.-257.

²⁵³⁹ F. SUPILO, „Bosansko pitanje“, *Crvena Hrvatska*, 4/1894, br. 42, 20. X. 1894., u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 177.-180.

²⁵⁴⁰ *Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914.* - Supilo Trumbiću 13. X. 1894., dok. 9, str. 45.

²⁵⁴¹ F. SUPILO, „Odlomak iz govora u Hrvatskom saboru 25. veljače 1907.“, u: *Politički spisi. Članci – govori – pisma – memorandum*, 343.

osloncem u dijelu mađarskih političkih krugova. Njegovo mišljenje moglo se je držati mišljenjem Koalicije, tim prije što se ona nije ogradila od te njegove izjave. Istodobno, napadaj na nj bio je napadaj na sve ono što Koalicija predstavlja.²⁵⁴²

No, ta je Supilova izjava normalna, upravo neminovna posljedica tzv. *politike novoga kursa* i Riječke rezolucije. Ona je svoje plodove ubirala i u Trojednici i u Bosni i Hercegovini, širom otvarajući vrata jačanju srpstva i predstojećoj ekspanziji srpske državne misli, zaodjevenoj u naizgled romantično jugoslavenstvo koje će u krugovima najmlađega hrvatskoga naraštaja sve agresivnije novačiti jugoslavenske integraliste. Nerijetki među njima su, kombinirajući anarhističke poticaje iz zapadne i srednje Europe s terorističkim uzorima u Srbiji i dalje na istoku, koju godinu kasnije postali pristašama revolucionarnih, pa i terorističkih metoda borbe.

Na Supilove saborske riječi odmah su reagirali Josip Frank i drugovi, nazivajući Supila izdajicom i plaćenikom, a zbog njegove izjave posebnim su se prosvjedom 4. ožujka 1907. hrvatskomu Saboru i javnosti obratili i sarajevski Hrvati. Prosvjed su potpisali nadbiskup Stadler, franjevački provincijal fra Frane Komadanović, dr. Nikola Mandić („u ime neodvisnog hrv. građanstva grada Sarajeva“), Ivan Pavičić (kao predsjednik *Trebevića*), gradski zastupnik Anto Palandžić (predsjednik *Napretka*) te Marko Raguz (predsjednik *Organizacije radnika Hrvata*). Negodujući zbog Supilove izjave, potpisnici su izrazili i žaljenje što Sabor nije jednodušno prosvjedovao protiv nje i pozvali najviše predstavničko tijelo „da u buduće zapriječi ovakve protuhrvatske izjave a s druge strane da upotrebi svaku zgodu, da istakne hrvatstvo Bosne, pravo Hrvatske na Bosnu ter zahtjev naroda hrvatskoga, da se Bosna i Hercegovina što prije utjelovi materi zemlji Hrvatskoj.“²⁵⁴³ Mostarski *Osvit* je jednako oštro ustao protiv Supilova „nebratskog postupka“ i zatražio od Sabora da se njegov govor osudi, a slične invektive spriječe.²⁵⁴⁴

Sarajevski je *Hrvatski dnevnik* serijom članaka već krajem veljače, a onda i tijekom ožujka optuživao Supila i njegove istomišljenike da BiH prepuštaju Srbiji ili čak traže da joj se te pokrajine prepuste. Oni su vrlo precizno razaznavali što se krije iza takvih izjava i takve politike. Sa srpske se je strane to jedva skrivalo. Urednik sarajevske *Srpske riječi* Stijepo Kobasica, još 1905. je pisao kako je hrvatsko-srpska sloga u Trojednici moguća, ako Hrvati okrenu leđa Beču i Pešti te odustanu od zahtijevanja BiH.²⁵⁴⁵ Zato je Ćiro Truhelka u lipnju 1907. iz Sarajeva pisao Kršnjavomu kako je „vlaška agitacija“ prevršila svaku mjeru, naglašavajući da je karakteristična povezanost između Riječke rezolucije i srpske propagande: „...Meni se gotovo čini, da se ta

²⁵⁴² Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 208.-209. upozorava na važnost Supilova izlaganja o pripadnosti BiH koju je ovaj izložio u proljeće 1908. u razgovoru s Karlom Luegerom. Podatke o tome razgovoru objavio je sam Supilo, a drugih dokaza o njegovu sadržaju nema. Već zato ga treba uzeti s rezervom.

²⁵⁴³ *Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914*. Prilog 6., 224.-225. Ovdje je Raguzovo prezime – koje se u ondašnjem tisku pojavljuje upravo u obliku Raguz – objavljeno u obliku „Raguž“. Oba prezimena postoje, a nisam uspio utvrditi koje je pravo. Inače, zanimljivo je da se taj prosvjed u jugoslavenskoj historiografiji redovito naziva Stadlerovim, iako su ga potpisali i provincijal franjevačke provincije Bosne Srebrene i predstavnici hrvatskih građanskih udruga u Sarajevu.

²⁵⁴⁴ „Prosvjedi proti govoru Frana Supila“, *Osvit*, 10/1907., br. 24 (28. II. 1907., 2.); „Želja Supilova“, br. 25 (2. III. 1907., 1.)

²⁵⁴⁵ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 22.

rezolucija nije sklapala u Rijeci nego u Biogradu. Ne nose rezolucionaški vogje zalud na prsima zvjezdu Karagjorgjevića; s tom će zvijezdom oni pasti, a možede će ta zvijezda i uslijed njihova pada potamniti.²⁵⁴⁶ Tu misao je Kršnjavi ponovio u pismu Vatroslavu Jagiću od 12. siječnja 1908. godine. Podsjećajući na to da je i sam nekad simpatizirao Srbe i podupirao ih, on je sada upozoravao Jagića na pogubnost velikosrpske propagande u Trojednici, a „glede Bosne Srbi su prava pogibelj za monarhiju i hrvatstvo. Radi njih će naša carevina morati još jedan rat za Bosnu voditi. Oni su na Riječku rezoluciju pristali po tu cijenu da se Hrvati odreku aspiracija na 'srpsku' Bosnu. Otud njihova tobožnja ljubav za grudu na kojoj su se rodili. Oni i tu grudu samo utoliko ljube ukoliko je smatraju plijenom budućega velikoga srpskog carstva od kojega nas Bog sačuvao.“²⁵⁴⁷

Nisu Supilove riječi premućali ni prvaci HPSS-a: Antun Radić nije u prvi mah osudio ni izjavu niti samoga Supila (kojega je inače znao više puta oštro kritizirati zbog „mladomađaronske“ politike Koalicije), jer bi ta osuda bila u neskladu s načelom tzv. narodnoga jedinstva koje je zastupao i HPSS, i jer se prvacima te mlade stranke nije sviđalo da zvuče jednako kao frankovci i „klerikalci“. No, umjesto toga je stariji Radić isticao kako u BiH žive samo Hrvati razdijeljeni „na tri vjere“, i da po hrvatskome državnom pravu BiH pripada Hrvatskoj, a njoj će i pripasti „ako Hrvati budu svoje pravo branili i radili onako, kako treba raditi.“²⁵⁴⁸ Njemu je bilo jasno da je opća situacija neizvjesna, ali: „Mi smo se Hrvati naučili već tako misliti, da slobodne i ujedinjene Hrvatske nema bez Bosne-Hercegovine, koja bi zajedno s Dalmacijom našu domovinu za jedan i pol puta povećala.“²⁵⁴⁹ Njegov brat Stjepan uskoro je, pred kraj 1908., objavio knjižicu pod naslovom *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, u kojoj je obrazlagao državopravna i narodnosna uporišta hrvatskoga zahtijevanja BiH, isticao kako je biblijska Salomonova presuda o majčinstvu djeteta primjenljiva i na srpske prijedloge da se BiH podijeli te napominjao da je u novije doba „samozataja“ postala „u obće obilježjem svih hrvatskih odnošaja prema Srbima“.²⁵⁵⁰

To znači da Ivo Pilar nije bio jedini od hrvatskih suvremenika u BiH koji je shvatio pravi smisao Riječke rezolucije. No, on je to uočio vrlo jasno te je, kako pokazuje epizoda s neuspjelim osnivanjem bosansko-hercegovačkog odvjetka Hrvatske napredne stranke, shvatio smjer u kojem idu naprednjaci i tzv. *politika novoga kursa* čak i prije nego što je on okrunjen Riječkom rezolucijom. Pritom treba istaknuti da se Pilar nije zadovoljio pukom konstatacijom, nego je bez oklijevanja počeo djelovati u protivnome smjeru i nije od tog djelovanja odustao ni nakon što je Franjo Josip I. ukorio i hrvatski Sabor i vrhbosanskoga nadbiskupa zbog pačanja u pitanja koja ih

²⁵⁴⁶ HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu, 5. VI. 1907. U jednome nedatiranom pismu koje je pohranjeno u istome arhivskom fondu, Truhelka će pristaje Riječke rezolucije nazvati „rezolucionaškom gamadi“.

²⁵⁴⁷ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 504.

²⁵⁴⁸ A. RADIĆ, „Bosna i Hercegovina“, *Dom*, 1907., br. 19, u: A. RADIĆ, *Sabrana djela*, sv. X., 62.-66.

²⁵⁴⁹ Isto.

²⁵⁵⁰ S. RADIĆ, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, 48.

se, prema stajalištu vladara, ne bi smjela ticati, među kojima je na prvome mjestu pitanje ujedinjenja BiH s Trojedinicom.²⁵⁵¹

Organiziranje Hrvatske narodne zajednice bio je najvažniji i najsuvisliji odgovor na Riječku rezoluciju koji su Hrvati iz BiH u tom trenutku mogli dati. To će ujedno biti jedna od misli vodilja koja će odrediti Pilarovu političku ideologiju i njegovo djelovanje. On je uporno ponavljao da su Srbi pristali na suradnju s hrvatskim strankama i odustali od protivljenja prirodnoj i logičnoj hrvatskoj težnji za ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom tek po cijenu hrvatskog odustanka od traženja BiH za Hrvatsku: Riječka i Zadarska rezolucija su objektivno u funkciji srpske ekspanzije, „jer Srbi pod formom utanačenoga hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva isposlovaše da se Hrvati njihovoj politici u pogledu Bosne neće opirati“.²⁵⁵² Pilar je to opetovao i u svome *Južnoslavenskom pitanju*, navodeći kako se „sasvim sigurno može utvrditi, da su Srbi pomagali Hrvate s obzirom na utjelovljenje Dalmacije, primivši od njih obećanje, da će se odreći svojih težnja za Bosnom i Hercegovinom i prepustiti te zemlje srbskoj interesnoj sferi.“²⁵⁵³

To je bilo sasvim točno. Sa srpske strane se nije oklijevalo tvrditi kako „nama Srbima zbilja nikada nije ni na pamet došlo, da može još potrebno biti dokazivati i to, da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje.“²⁵⁵⁴ U tom je smislu spomenuti Supilov govor u Saboru, prema Pilaru, zapravo izražavao „ono mnijenje, koje je kraljevina Srbija željela, da ga hrvatska politika prihvati“.²⁵⁵⁵ R. W. Seton-Watson je, doduše, priznavao kako je Riječka rezolucija imala protuaustrijski značaj, ali se njemu – koji je Hrvate i Srbe inače držao pripadnicima jednog te istog naroda – nije činila uvjerljivom tvrdnja da je BiH tim dokumentom faktično prepuštena Srbima.²⁵⁵⁶

No, u bitnome je spomenutu ocjenu protivnika rezolucije potvrdila i kasnija jugoslavenska i hrvatska historiografija. Mirjana Gross je posve načistu s tim da „među hrvatskim i srpskim članovima Koalicije postoji prećutni [sic!] sporazum da se zasada ne dira u pitanje Bosne, koje može ugroziti hrvatsko-srpsku slogu.“²⁵⁵⁷ Na drugome mjestu ona kaže da je Hrvatsko-srpska koalicija šutjela o BiH, jer je to pitanje predstavljalo „onu opasnu hrid na kojoj se Koalicija može lako razbiti“, pa se je nadala da će taj problem s dnevnog reda skinuti velike sile, iako su bili svjesni da se to ne će dogoditi.²⁵⁵⁸ Kasnije to autorica ponavlja u još određenijem obliku: Hrvatsko-srpska koalicija se „nije bavila Bosnom i Hercegovinom da ne bi pomutila hrvatsko-srpsku

²⁵⁵¹ Ne može se sa sigurnošću kazati, je li Pilar autor teksta pod naslovom „Schritte der Nemesis“ (*Koraci Nemeze*), koji se nalazi u svežnju rukopisa njegova *Južnoslavenskog pitanja* koji nosi naslov „Materialien ad VII“. Riječ je o strojem pisane tri stranice čistopisne verzije teksta – vjerojatno novinskog članka – koji se bavi velikosrpskom propagandom u BiH. Završni dio teksta nedostaje, a on se može datirati tek po tome što se spominju „blizu tri godine“ (*nahezu 30jährige Arbeitszeit*) bosansko-hercegovačke uprave. (NSK, OIP, R-7983, A-15.)

²⁵⁵² I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 32.

²⁵⁵³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 660.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 350.

²⁵⁵⁴ M. EKMEČIĆ, „Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice“, 12.

²⁵⁵⁵ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 109.

²⁵⁵⁶ R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 254.

²⁵⁵⁷ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 155.

²⁵⁵⁸ M. GROSS, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, *Istorija XX veka*, III, Beograd, 1962., str. 251.-252.

suradnju“, iako su bosansko-hercegovački Srbi „i dalje inzistirali na isključivo srpskom karakteru Bosne i Hercegovine.“²⁵⁵⁹

Njezino je mišljenje u tom pogledu očito prihvaćao i Franjo Tuđman.²⁵⁶⁰ Ni Milorad Ekmečić nije dvojio o tome da je Hrvatsko-srpska koalicija pristala na to „da u politici zajedničke srpskohrvatske narodnosti Bosna i Hercegovina predstavlja srpsku zonu.“²⁵⁶¹ On smatra da je Hrvatsko-srpska koalicija „počivala na principu one podele uloga kakvu je u svoje vreme slikao ideolog Radikalne stranke Stojan Protić. Držala se principa zajedničke narodnosti i koristila plodove podrške srpskih stranaka za ujedinjenje Dalmacije i Hrvatske, a ostavljala Bosnu i Hercegovinu srpskom pokretu da je u skladu sa razvojem međunarodne politike rešava u svoju korist. Supilo je to obelodanio u saborskom govoru od 25. februara 1907. godine.“²⁵⁶²

Slično misli i Tereza Ganza Aras, prema kojoj su pristaše politike Riječke rezolucije zagovarali ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom „dok se pitanje sjedinjenja ostalih 'zemalja napučenih Hrvatima' ostavlja kao 'vrhovni cilj 'narodne borbe, kao daleka budućnost, te se ne ukazuje politički mudrim poimenočno nabranje tih zemalja, to prije što je na taj način izgledalo mogućim izbjeći sukob sa Srpskom strankom zbog Bosne i Hercegovine“. Pritom se „Bosnu i Hercegovinu [...] također nije smjelo spominjati zbog težnje da se ne izaziva srpske političare, na čiju se suradnju i pomoć računalo.“²⁵⁶³ Ivo Petrinović prihvaća Pilarovo stajalište da je od Riječke rezolucija korist imala tek srpska državna politika,²⁵⁶⁴ a i Luka Đaković smatra kako Koalicija nije spominjala priključenje BiH Hrvatskoj, jer je šutnja o tome bila „uvjet za suradnju sa Srbima“.²⁵⁶⁵ To mišljenje dijele i noviji hrvatski povjesničari, poput Jure Krište,²⁵⁶⁶ Stjepana Matkovića²⁵⁶⁷ i dr.

Bjelodano je da je srpska historiografija u odnosu na Riječku rezoluciju imala interes koji je usporediv s interesima srpske države za politiku koja je njome inaugurirana: i u jednome i u drugom slučaju se je to koristilo kao dodatni argument za tvrdnje o srpstvu BiH odnosno o povijesnoj opravdanosti zahtjeva Kraljevine Srbije na BiH. No, ostaje nepobitna činjenica da tezu o *novokursaškome* odnosno koalicionaškom uzmičanju u korist Srbije ne potvrđuju samo interpretativni pothvati pojedinih povjesničara, pa ni sami fragmenti suvremenoga gradiva ili poneka programatska izjava prvaka Hrvatsko-srpske koalicije, nego i njezina cjelokupna politička

²⁵⁵⁹ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik*, 19-20, Zagreb, 1966./67., 22.-23. Jednaku je ocjenu autorica ponovila i u: M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 329. i dr.

²⁵⁶⁰ F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 76.

²⁵⁶¹ M. EKMEČIĆ, „Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice“, 14. Zanimljivo je da autor ne objašnjava kako je moguće da „zajednička srpskohrvatska narodnost“ ima posebne srpske ciljeve.

²⁵⁶² M. EKMEČIĆ, „Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice“, 13.

²⁵⁶³ T. GANZA ARAS, *Politika 'novog kursa'*, 279., 325.

²⁵⁶⁴ I. PETRINOVIĆ, *Politička misao Frana Supila*, 79.

²⁵⁶⁵ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 230. Pritom Đaković, koji Supilovu saborsku izjavu na str. 231. svoje knjige citira nepotpuno i pogrešno, tvrdi da u njoj stoji nešto što u njoj ne stoji: da se Srbi, prema Supilu, ne bi trebali protiviti priključenju BiH Hrvatskoj. Supilo je vrlo jasno govorio o situaciji kad BiH ne može pripasti Hrvatskoj i kad izide iz okvira Monarhije.

²⁵⁶⁶ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 223., 255., 259.-260. i dr.

²⁵⁶⁷ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo“, 87.-88., 95.-96.

strategija i politička baština koja se je protegla sve do kraja Prvoga svjetskog rata, pa i nakon njega. Usporedno s time, karakteristično je da je ta i takva hrvatsko-srpska sloga – dakle, sloga po cijenu hrvatskog odustanka od zahtijevanja BiH za Hrvatsku – u jugoslavenskoj historiografiji ocijenjena kao „jedini pozitivni rezultat novog kursa od trajnije vrijednosti“.²⁵⁶⁸ Štoviše, i oni jugoslavenski pisci koji priznaju da se je samo Srbija okoristila Riječkom rezolucijom, ustraju u tvrdnji da je tom rezolucijom ponuđen „jedan jasni hrvatski program“.²⁵⁶⁹ To što su ta politika i taj program istodobno unutar hrvatske političke elite produbili jaz između pristaša jugoslavenskih i hrvatskih koncepcija, u toj je ideologiziranoj jugoslavenskoj interpretaciji bilo posve nebitno: ono što je jugoslavensko, to je „narodno“; ono što nije jugoslavensko, to je „nenarodno“ ili čak „protunarodno“.²⁵⁷⁰

Bura koju je izazvala Supilova izjava ubrzala je prestrojavanje na hrvatskoj političkoj pozornici, napose u frankovačkoj stranci. Ustrajni i oštri bili su frankovački napadaji na Supila, ali je i ta epizoda pokazivala nove pukotine u stranci: Supilo je, naime, likovao zbog toga što prosvjed protiv njega nije potpisao Mile Starčević s osam drugih zastupnika, a malo nakon toga je javljao kako je sa sinovcem Oca Domovine postigao tajni sporazum: ako Frank i Kršnjavi uz mađarsku potporu krenu protiv Koalicije, Starčević će sa svojih osam pristaša izići iz stranke i „razsap je gotov“.²⁵⁷¹ Dok su milinovci doista u budućem razdoblju pristali na ustupke Srbima i jugoslavenskoj misli, Frank je ostao dosljedno na tim pozicijama, pa je i u jesen 1908., na stranačkome skupu u vinkovačkome kotaru ponavljao kako je smisao politike Hrvatsko-srpske koalicije da su onemogućiti promjena državnopravnog položaja BiH bez pristanka Srbije. To je razlog zašto Koalicija stalno ponavlja da o sudbini BiH trebaju odlučiti velesile i narodni plebiscit: ona računa na to da sile potpisnice Berlinskoga ugovora nikad ne će pristati na aneksiju, a da ni većina pučanstva ne će glasovati za nju.²⁵⁷²

A osim što je polarizirala javnost u Trojednici, jasno je da su se ta tzv. *politika novoga kursa* i politička strategija Hrvatsko-srpske koalicije morali reflektirati i na politička promišljanja Hrvata u Bosni i Hercegovini, koji su na vlastitoj koži vrlo jasno osjećali prave ambicije kako srpske, tako i mađarske politike. Jer, ti događaji, okrunjeni Supilovom saborskom izjavom, doveli su do žestokih frankovačkih napadaja na nj, ali su istodobno mobilizirali sve one hrvatske političke snage i grupacije koje su bile protivne ideologiji tzv. narodnog jedinstva ili jugoslavenskim koncepcijama uopće, tim više što na srpskoj strani nije bilo slične velikodušnosti. Tamo je vladala sloga oko temeljnoga pitanja: BiH ima pripasti Srbiji. Ako to zasad nije moguće

²⁵⁶⁸ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 203.

²⁵⁶⁹ I. PETRINOVIĆ, *Politička misao Frana Supila*, 77.

²⁵⁷⁰ „Sporazum Hrvata i Srba utvrđen u rezolucijama“, piše I. Ribar, „jači je od svakog historijskog državnog prava na koje se pozivao Frank u svojoj agitaciji protiv rezolucije. On je veliko političko djelo koje otada stalno i neprekidno ostaje neprikosnovena osnovica prave narodne politike koju je vodila hrvatsko-srpska koalicija u najteža vremena svoje borbe protiv pokušaja vladajućeg nasilničkog režima da odvoji Hrvate od Srba...“ (I. RIBAR, *Iz moje političke suradnje*, 50.)

²⁵⁷¹ *Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914.* - Supilo Čingriji 15. III. 1907., dok. 155, str. 168.-169.; Supilo Čingriji 3. IV. 1907., dok. 157, str. 169.-170.

²⁵⁷² „Ein kroatischer Politiker über die bosnische Frage“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 269, 30. IX. 1908., 3.

provesti, onda se kao alternativa pripajanju BiH Kraljevini Srbiji ne traži njezino ujedinjenje s Trojedinicom, nego samo autonomija pod sultanovim vrhovništvom. Svakomu tko je htio gledati, bilo je lako vidjeti da to nije bila alternativa, nego samo pokušaj da se izbjegne austro-ugarska aneksija BiH te dobije na vremenu s ciljem rješenja bosansko-hercegovačkog pitanja u srpskom smislu.²⁵⁷³

Uz neriješen problem agrarnih odnosa, to pitanje državopravnog položaja BiH postat će ključna tema oko koje će se oblikovati politički život tih zemalja u idućem razdoblju. Administrativne mjere kojima je austro-ugarska uprava ograničavala upotrebu hrvatskih simbola i pokušavala spriječiti širenje hrvatskog imena i nacionalne svijesti u BiH, odrazila se je i na političko raspoloženje tamošnjih Hrvata: pomiješani osjećaj razočaranja i ogorčenja u političkim je elitama bio sve prisutniji. No, život se je otimao prisilnim mjerama režimâ: gospodarske i prometne veze su jačale, uz crkvenu je postupno stasala i svjetovna inteligencija, hrvatski se je kulturni i nacionalni utjecaj ipak širio logikom narodnosnih, geopolitičkih i zemljopisno-prometnih veza, pa se su povećavali izgledi da će u budućnosti doći do sjedinjenja banske Hrvatske i Dalmacije, a onda i BiH. Dok su Srbi s razlogom strahovali da će izgradnja cesta i željeznica koje povezuju Dalmaciju i BiH pridonijeti ne samo prometnome, nego i političkom povezivanju tih zemalja, iz hrvatske je perspektive to bilo jednom od ključnih političkih i gospodarskih tema. U hrvatskome tisku – napose onome koji je izlazio u Dalmaciji – o tome se često pisalo, ali je izgradnju željeznice kojom se vežu Dalmacija i BiH problematizirao i dio austrijskoga tiska, napose onaj koji je bio blizak protumađarski raspoloženim krugovima oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, i koji se je usporedno s time glasno zalagao i za izgradnju željezničke pruge preko Sandžaka prema jugoistoku.

Međutim, iako se je težište hrvatsko-srpskoga prijepora, ali i težište rješenja hrvatskoga pitanja premještalo u BiH, hrvatska je politička elita u Trojedinici i dalje ostala pretežno zabavljena svojim problemima i skučena na vlastite, pokrajinske vidike, pa su – ne računajući frankovačko njegovanje starčevićanske ideje o interkonfesionalnosti moderne hrvatske nacije – malobrojni bili njezini prvaci koji su političkim, gospodarskim i kulturnim prilikama u BiH posvećivali znatniju pozornost. To, naravno, ne znači da BiH uopće nisu spominjali, ali je činjenica da im je položaj i značenje BiH bio sporedan. Zoran Grijak, doduše, drži da je već početkom 80-ih godina 19. stoljeća kod hrvatskih političara sazrela svijest o važnosti BiH za sudbinu Hrvatske, ali ocjenjuje da su upravno-politička razjedinjenost hrvatskih zemalja te politički i gospodarski problemi koji su proizlazili iz nagodbenog sustava otežavali uklapanje

²⁵⁷³ U standardne rekvizite srpske propagande spadaju misli Milenka R. Vesnića, izrečene u predgovoru knjige Hansa ŠNELERA [SCHNELLERA], *Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1893., V.: „...Kako je nakaradno i nečovečno rešenje doneo Berlinski Kongres o Bosni i Hercegovini, kako je neprirodan položaj, u kome se danas te dve, etnografski srpske, a državno-pravno turske, oblasti nalaze pod upravom Austro-Ugarske, a najposle bi se tek onda videlo: koliko je daleko otišla Austro-Ugarska u svojim sebičnim težnjama, čineći se sa svim nevešta suverenkim pravima Visoke Porte nad ovim dvema pokrajinama, i radeći svima silama, služeći se svima sredstvima, da u njihovom stanovništvu danas, na kraju XIX stoleća, ubije narodnosnu svest.“

BiH u općehrvatske planove.²⁵⁷⁴ To nesumnjivo jesu bili krupni otegotni čimbenici, i doista se je nakon okupacije BiH u hrvatskome novinstvu i u hrvatskim političkim krugovima sve češće govorilo o BiH,²⁵⁷⁵ a u Dalmaciji se je uporno ponavljalo kako su te dvije pokrajine prirodno zaleđe primorskome području. No, sve se je i završavalo na tome. Štoviše, može se nanizati mnoštvo dokaza za tvrdnju da su hrvatske dnevne novine izlazile po čitave tjedne bez ijedne vijesti iz BiH, a u mnogim tjednicima, mjesečnicima i povremenima te su se zemlje i tamošnji Hrvati ipak rijetko spominjali. Programi političkih stranaka su se zadovoljavali možebitnom pukom deklaracijom o Bosni i Hercegovini kao pokrajinama na koje Hrvati polažu pravo, dok sustavna programa i smišljene politike u tom smislu uopće nije bilo.²⁵⁷⁶ Zato se, makar bila plod osobnoga dojma i uvjerenja, i iz kasnije perspektive dađe braniti misao koju je Matoš objavio u travnju 1900. u frankovačkome *Hrvatskome pravu*: „Najveća možda pogreška hrvatske opozicionalne politike bijaše te nije još stvorila iz pitanja bosanskog pitanje općehrvatsko. Krivica je na hrvatskim srbo- i rusofilima.“²⁵⁷⁷

I baš taj nedostatak svijesti o važnosti BiH za opstanak i prosperitet hrvatskog naroda te marginaliziranje sukoba hrvatske i srpske nacionalno-integracijske ideologije sa strane hrvatskih srbofila i slavenofila oko naprednjačkog *Pokreta* odnosno njihova jugoslavenska orijentacija bili su, kao što smo vidjeli, ključni razlozi zbog kojih Ivo Pilar nije već pred kraj 1904. i početkom 1905. godine pristupio stvaranju zametaka naprednjačke organizacije u BiH, nego je, štoviše, njegov politički razvitak sredinom 1906. godine krenuo u suprotnome smjeru. No, vrijedi primijetiti da ostvarenju te naprednjačke zamisli nisu pridonijeli ni njegovi istomišljenici i suradnici koji su listom potjecali iz Trojednice i koji su kraće ili dulje vrijeme iza njega ostali u Sarajevu. Oni nisu dali vidljiva doprinosa ni na naprednjačkim skupštinama u banskoj Hrvatskoj niti u drugim aktivnostima Hrvatske napredne stranke. Iako je jedan dio svjetovne hrvatske inteligencije u BiH simpatizirao s modernističkim i sekularističkim odnosno „protuklerikalnim“ pogledima koje su zastupali naprednjaci u banskoj Hrvatskoj, pa i u Dalmaciji, poseban odvjetak hrvatskoga naprednjaštva u BiH, a ni neki oblik autentičnoga bosansko-hercegovačkoga naprednjaštva u hrvatskome narodnom korpusu nikad se ne će pojaviti u bosansko-hercegovačkome političkom životu.²⁵⁷⁸ Makar je bilo pojedinaca i skupina koje su zastupale neke

²⁵⁷⁴ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 150.-151.

²⁵⁷⁵ O tome rječito govori i obilje priloga u vodećemu hrvatskom književnom časopisu, zagrebačkom *Viencu*. Usp. Ivan PEDERIN, „Književnost hrvatskoga realizma i 'Vijenac' o Bosni i Hercegovini poslije Šenoine smrti“, *Kačić*, 29/1997., Split, 1997., 5.-65.

²⁵⁷⁶ Na to je 1897. upozoravao i F. SUPILO, „Bosansko pitanje“, *Crvena Hrvatska*, 7/1897, br. 24, 12. VI. 1897., u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 211.-213., ističući: „Hrvatski narod i Hrvatska ne mogu nikada dopustiti da u Bosni zagospoduje strani elemenat protivan našoj narodnosti, koja je s pučanstvom Bosne i Hercegovine jedna te ista. Hrvatski političari i dosad su odviše zapuštali ovo polje, koje će, možda, biti odlučno i odsudno za našu državnu formaciju. Priznanje da su Bosna i Hercegovina prsi Hrvatske, u nas se, doduše, dosta često čuje, ali malo tko od uplivnih rodoljuba povlači iz toga posljedice za Hrvatsvo i udešava svoj rad.“

²⁵⁷⁷ A. G. MATOŠ, „Dojmovi s pariške izložbe, III. – Pariz, 22. travnja [1900.]“, *Sabrana djela, sv. III. – Dojmovi – Ogledi*, Zagreb, 1973., 132.

²⁵⁷⁸ Iako se je nazivala Muslimanskom naprednom strankom i također zagovarala sekularnu koncepciju društva, ta stranačka organizacija na koju ćemo se vratiti niže, nije bila naprednjačka u onome smislu u kome je naprednjaštvo postojalo u banskoj Hrvatskoj.

naprednjačke ideje te su ih kasnije pokušavale, pa i uspijevale ugraditi u programe i u političku taktiku drugih stranaka, to jasno govori da u BiH nije ni postojala potreba za naprednjaštvom u onome obliku koji se je javljao u Trojedinici odnosno da su objektivne okolnosti i sukobi nacionalnih ideologija u okupiranim pokrajinama usmjerili društveno-politički razvitak na drugu stranu, prema organiziranju udruga odnosno stranaka koje su rješavanje nacionalnog pitanja u svojim programima i u svojoj aktivnosti stavile na prvo mjesto, i to na način koji je bio ne samo različit nego po mnogočemu suprotstavljen koncepcijama naprednjaka kao i koncepcijama u to doba formirane Hrvatsko-srpske koalicije. Zato su kasniji mnogobrojni pohodi hrvatskih naprednjačkih prvaka po BiH ostali bez stvarnoga ploda.

Umjesto pokušaja s organiziranjem naprednjačke organizacije, Pilar je 1905. napustio Sarajevo te je u Tuzli otvorio samostalnu odvjetničku pisarnicu. Budući da je u tome gradu proveo skoro jedno i pol desetljeće, i da je to bilo razdoblje koje je odredilo glavni smjer njegova života, ono zaslužuje posebnu pozornost.

U pretežnom dijelu austro-ugarske uprave Tuzlanski okrug,²⁵⁷⁹ kao jedan od šest bosansko-hercegovačkih okruga, sastojao se je od sljedećih kotara i ispostava: Bijeljina, Brčko, Gračanica, Gradačac (ispostava Bosanski Šamac), Kladanj, Maglaj, Srebrenica, Tuzla (seoski kotar), Tuzla (gradski kotar), Vlasenica i Zvornik.²⁵⁸⁰ Po prirodnim potencijalima, to se je područje računalo najbogatijim dijelom zemlje. Iako je razdoblje nakon okupacije, kad je došlo do naglih austro-ugarskih investicija u BiH, bilo razmjerno kratkotrajno, a slijedio ga je period opreznijih ulaganja, ipak je BiH, a s njom i tuzlansko područje, u doba austro-ugarske uprave doživjela znatan napredak. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Tuzli i tuzlanskoj okolini otvoren je niz velikih poduzeća koja su se bavila eksploatacijom i preradom drveta, soli, ugljena i špirita.²⁵⁸¹ Prva industrijska solana otvorena je 1885. godine.²⁵⁸² Uvelike se povećalo i prometno značenje toga kraja, što je dovelo do otvaranja filijala velikih banaka, te snažnog razvitka obrta i trgovine, pa je Donja (Dolnja) Tuzla postala sjedištem brojnih upravnih, vojnih, kulturno-prosvjetnih, zdravstvenih i vjerskih institucija.²⁵⁸³ Sve do kraja austro-ugarske uprave bili su primjetni tragovi socijalne zaostalosti, ali se je napredak ipak primjećivao na svakom koraku.²⁵⁸⁴

Razumljivo, to je dovelo i do porasta broja stanovnika. Gornja je Tuzla, skupa s Izačić-gradom i Počiteljem, spadala u tri naselja koja su tijekom austro-ugarske vladavine izgubila

²⁵⁷⁹ U ondašnjim je službenim publikacijama i u tisku njemačka riječ *Kreis* redovito prevedena kao okružje. To je uglavnom preuzela i historiografija. U banskoj Hrvatskoj, a napose u Dalmaciji, *Kreis* je redovito preveden riječju okrug.

²⁵⁸⁰ N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 217.

²⁵⁸¹ Osim tamo gdje je drugačije naznačeno, svi podatci o Tuzli preuzeti su iz: I. HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, 2004. odnosno iz: Sead SELIMOVIĆ, Senaid HADŽIĆ, „Socijalne promjene stanovništva tuzlanskog kraja (1874.-1941.)“, *Povijesni zbornik*, vol. 2/2008., br. 3, Osijek, 2008., 153.-173.

²⁵⁸² D. TRIFKOVIĆ, *Tuzlanski vremeplov V*, Tuzla, 1997., 161.

²⁵⁸³ T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, 18.-19. i tamo navedena literatura.

²⁵⁸⁴ Iako datiraju iz kasnijeg razdoblja, zanimljive podatke donosi Risto JEREMIĆ, „Zabeleške o zdravstvenim prilikama Tuzlanske oblasti“, *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja* (dalje: *Glasnik MNZ*), br. 1-3, Beograd, januar-mart 1924., 7.-12

status grada, koji se obično priznavao svakom naselju s više od 2.000 stanovnika. Tuzla je zadržala taj status i tijekom razdoblja 1878.-1918., a nakon popisa pučanstva iz 1885. godine, od tuzlanskoga je kotara osnovan gradski i seoski, pri čemu su iz gradskog područja isključena četiri sela: Grabovica Turska, Rosovac, Solina i Vršani. Do kraja 1909. grad je nosio naziv Dolnja Tuzla, kad je preimenovan u Tuzlu.²⁵⁸⁵

Uz Sarajevo, Tuzla je bila grad s najvećim prirodnim prirastom u BiH. To znači da je broj stanovnika brzo rastao: 1879. je Tuzla imala 5.119 žitelja, 1885. godine 5.933, deset godina kasnije 10.227, a 1910. čak 11.333 stanovnika.²⁵⁸⁶ Veći prirast pučanstva od toga (121 %) u istom je razdoblju imalo samo Sarajevo (143 %). U vrijeme austro-ugarske okupacije, većina bosansko-hercegovačkih gradova imala je nadmoćnu muslimansku većinu, pa to vrijedi i za Tuzlu. Do druge polovice 17. stoljeća u tuzlanskom je kraju živio priličan broj katolika. No, kako je nakon Bečkoga rata sedam katoličkih samostana u Bosni napušteno, a njihovi članovi prešli u područja pod austrijskom odnosno mletačkom vlašću, slično se je dogodilo i u području od Krivaje do Save. Tamo su 1675. bila četiri katolička samostana, 12 katoličkih župa i više od 32.000 vjernika. Tri desetljeća kasnije, 1708. ostao je samo samostan u Tuzli (ali i on napušten već 1690.), dok je na čitavu području bila samo jedna župa sa stotinjak katoličkih obitelji.²⁵⁸⁷

Usljed toga je u samome gradu Donja Tuzla 1879. živjelo tek 237 katolika.²⁵⁸⁸ Oporavak katoličkog elementa tekao je vrlo sporo, a nešto se ubrzao nakon austro-ugarske okupacije. U Tuzli su muslimani 1895. činili 71,93% (5.984), pravoslavni 14,91% (1.447), katolici 11,06% (2.358), židovi 1,87% (360) žitelja, dok je ostalih bilo 0,23% (78). Petnaest godina kasnije, udio muslimana se smanjio na 58,51% (5.859). Neznatno se smanjio i udio pravoslavaca (14,15% ili 1.975), dok se je povećao udio katolika (23,06% ili 3.877), židova (3,52% ili 269) i ostalih (0,76% ili 292).²⁵⁸⁹ Gradnja nove katoličke crkve u Donjoj Tuzli po projektima Josipa Vancaša započeta je 1893. i dovršena je već iduće godine.²⁵⁹⁰

²⁵⁸⁵ „Donja Tuzla promijenila ime u samo: Tuzla“, *HD*, 4/1909., br. 275., 2. XII. 1909., 2.; „Promjena imena grada Donje Tuzle“, *HZ*, 2/1910., br. 5, 20. I. 1910., 2.

²⁵⁸⁶ Usp. I. HADŽIBEGOVIĆ, „Etnička struktura stanovništva Tuzle u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)“, *Prilozi*, 23/1988, br. 24, Sarajevo, 1988., 131.-146.; ISTI, *Bosanskohercegovački gradovi*, 34., 201. Podatci, kao što se vidi, nisu ujednačeni. Tadašnji *Sarajevski list*, 35/1912., br. 258 od 11. XI. 1912. donosi drugačije podatke, pa tvrdi kako je od 1895. do 1910. pučanstvo od 10.227 naraslo na 11.233 (odnosno 10,81%). Ne navodeći izvora, E. LEVIĆ, „Nekoliko arhivskih dokumenata o izborima u Tuzli 1910. godine“, 390. tvrdi kako je Tuzla po popisu iz 1910. godine imala 11.333 stanovnika. Do razlike u ovim podacima moglo je doći i zbog upravnih odnosno teritorijalnih promjena. U nizu članaka u kojima je obrađen popis pučanstva od 10. listopada 1910., *Sarajevski list* navodi kako je kod niza okruga i kotara došlo do teritorijalnih promjena u odnosu na ranije razdoblje, ali se dodaje kako je broj pučanstva u 1895. izračunat „prama sadašnjem opsegu dotičnih upravnih područja“. Za usporedbu s Tuzlom, vrijedi napomenuti kako je Sarajevo 1895. imalo 38.083, a 1910. godine 51.919 stanovnika, od kojih je njih 36.400 navelo hrvatski ili srpski kao materinski jezik. (Usp. H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave“, 211.)

²⁵⁸⁷ D. TRIFKOVIĆ, *Tuzlanski vremeplov V*, 39.; Mijo Vjenceslav BATINIĆ, „Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti“, *Starine*, Zagreb, 1885., 77.-150.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 50. Đaković krivo navodi naslov Batinićeva članka.

²⁵⁸⁸ K. DRAGANOVIĆ, „Iza 50 godina“, 170.

²⁵⁸⁹ I. HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi*, 202.

²⁵⁹⁰ D. TRIFKOVIĆ, *Tuzlanski vremeplov V*, 40.

Gradska općina Tuzla imala je 1885. ukupno 1.557 kuća i 1.902 stana, a do 1910. taj se je broj popeo na 2.053 kuće i 2.465 stanova. Između 1895. i 1910. pučanstvo tuzlanskog okruga naraslo je s 358.990 na 425.496 odnosno 18,53 posto. Već suvremene analize su pokazale da je od svih slučajeva velikog porasta pučanstva u nekim bosansko-hercegovačkim kotarima, „naravno umnažanje“ uzrok samo u kotarima glamočkome i rogatičkom, dok je kod ostalih ključni razlog „doseljivanje elemenata, ponajviše iz monarhije, koji su ovdje našli novu svoju domovinu, ili kao koloniste, kao n. pr. u prnjavorskom kotaru, ili kao stalni radnici kod raznih industrijalnih poduzeća“.²⁵⁹¹ U konfesionalnom pogledu, većinu (43,06% ili 183.213) u tuzlanskome okrugu činili su 1910. pravoslavni, dok su muslimani tvorili 41,75 % (177.649). Rimokatolika je bilo 14,13% (60.130), a grkokatolika 0,16% (666).²⁵⁹²

Kad je 1883. objavljen Trgovački zakon za BiH i bio formiran sudski registar, do listopada 1885. u nj je bilo upisano 1.656 trgovačkih društava, od kojih je najviše imalo sjedište u Sarajevu (158), potom u Mostaru (95), dok je Tuzla sa 68 trgovačkih društava bila na petome mjestu. Prema nepotpunim podacima iz 1904. godine, u BiH je tada bilo upisano 32.675 samostalnih obrtnika, od kojih je opet najviše bilo u Sarajevu (2.631), dok je u tuzlanskome seoskom kotaru bilo njih 680, a u samome gradu 565. Tri godine kasnije, 1907., tuzlanski je okrug imao 9.780 trgovačkih društava i radnji, s ukupno 16.457 zaposlenih, pa je po tim pokazateljima bio na drugome mjestu, iza sarajevskoga. Većina trgovačkih društava bila je u rukama, pravoslavni, a kasnije se je znatno širio gospodarski utjecaj muslimana i židova. Godine 1910. u Tuzli je agrarno stanovništvo činilo 22,5 ukupnoga gradskog stanovništva.

Tuzla je bila među onim bosansko-hercegovačkim gradovima koji su razmjerno rano dobili moderni vodovod (iako ne i kanalizaciju), kao i javnu rasvjetu priključenu na električnu centralu,²⁵⁹³ a 1904. je bila među njih osam s telefonskom mrežom (od čega je u Tuzli bilo 10 % od ukupnog broja telefonskih pretplatnika u zemlji). Nije imala kotarsku bolnicu, kakvu je imalo devet gradova, ali je bila među onih 15 koji su imali općinsku bolnicu. Otvorena je 1874. i imala je petnaestak bolničkih kreveta, a 1886. otvorena je nova bolnica s 30 postelja.²⁵⁹⁴ Zbog svoga geostrateškog položaja, Tuzla je bila i snažno vojno uporište: u njoj su 1885. stacionirane četiri bojne, 1895. broj djelatnih vojnih osoba narastao je na 807, a godine 1910 na 1.680 ljudi.

Tuzla je postupno stasala i u kulturni centar. Broj pismenog pučanstva nadilazio je bosansko-hercegovački prosjek: godine 1910. čak 48,52 % žitelja tuzlanskoga gradskoga kotara bilo je pismeno.²⁵⁹⁵ U gradu su postojale dvije narodne osnovne škole, 12 mekteba, jedna pravoslavna i dvije katoličke osnovne škole, trgovačka i viša djevojačka škola te medresa.²⁵⁹⁶ U

²⁵⁹¹ T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, 19.-20.

²⁵⁹² *Sarajevski list*, 35/1912., br. 260, 13. XI. 1912. Usp. „Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema vjerskoj pripadnosti na temelju službenog popisa 1910.“, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Posebna izdanja XCIX./29, Sarajevo, 1991., 340.

²⁵⁹³ *HD*, 1/1906., br. 22, 27. I. 1906., 8. piše o sjednici tuzlanskoga gradskog zastupstva na kojoj se raspravljalo o planovima za uvođenje vodovoda i električne struje.

²⁵⁹⁴ Dragiša TRIFKOVIĆ, *Tuzlanski vremeplov V*, Tuzla, 1997., 28.

²⁵⁹⁵ I. HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi*, 78.-79.

²⁵⁹⁶ Isto, 211.

istome je gradu otvorena i druga gimnazija u Bosni odnosno treća u Bosni i Hercegovini. Početkom 20. stoljeća u Bosni su, naime, postojale samo dvije gimnazije: sarajevska koja je 1879. otvorena kao realna, a 1883. je postala pravom gimnazijom, te dolnjotuzlanska realna gimnazija, koja je otvorena 1899./1900., točnije 12. rujna 1889. godine, dok je njezin 8. razred otvoren nekoliko godina kasnije, školske 1906./07. godine.²⁵⁹⁷ Gimnaziju je postupno pohađao sve veći broj učenika, a o njihovu nacionalnom i konfesionalnom sastavu govore npr. podatci za školsku godinu 1910./11. Tada je u njoj bilo 229 učenika i šest privatista, od čega su katolici činili 82 (i dva privatista), pravoslavni 86 (uz još dva privatista), muslimani 44, Židovi sefardi 1, a Židovi aškanazi 16 (uz još dva privatista). Kao neobvezatni predmet, dva su učenika učila njemački, a čak 18 mađarski jezik.²⁵⁹⁸ Među profesorima i ravnateljima te gimnazije bili su i Pilarov bliski znanac Tugomir Alaupović, ali i književni povjesničar Vaso Glušac, poznat kao zagovornik teze o pravoslavnom karakteru Crkve bosanske (što će možda pridonijeti kasnijemu Pilarovu interesu za taj problem). Na gimnaziji je predavao i sin poznatoga hrvatskog arheologa i Pilarova sarajevskog znanca Ćire Truhelke, Branimir Truhelka. Bio je, štoviše, izložen šikaniranju srpskih učenika, budući da je tuzlanska gimnazija – kako će se Pilar potužiti u konceptu jedne predstave od 2. srpnja 1913. godine – pretvorena u žarište velikosrpske propagande.²⁵⁹⁹

U Tuzli je osnovano i prvo stalno kazalište u BiH,²⁶⁰⁰ a do Prvoga svjetskog rata utemeljene su 43 različite udruge od kojih samo 18 nije bilo na konfesionalnoj odnosno nacionalnoj osnovi. Osam ih je bilo srpskih, pet muslimanskih, pet hrvatskih, četiri židovska itd.²⁶⁰¹ Djelovanje Matice hrvatske u Tuzli zabilježeno je prvi put 1882. godine, a 1896. utemeljeno je pjevačko društvo Majevice koje je 1898. preimenovano u *Hrvatsko pjevačko društvo Majevice*.²⁶⁰² Podružnica *Hrvatskoga sokola* utemeljena je 1905., a 1907. ustanovljena je *Organizacija radnika Hrvata*, kojoj su zametci nastali prije formiranja Hrvatske narodne zajednice, ali je uskoro u znatnoj mjeri srasla s njom. *Hrvatski dom* s čitaonicom te *Hrvatski*

²⁵⁹⁷ J. MILAKOVIĆ, „Školstvo u Bosni i Hercegovini“, *Hrvatsko kolo*, knj. III., Zagreb, 1907., 370. Na istome je mjestu naveden podatak da je u Hercegovini bila samo jedna gimnazija, ona mostarska, otvorena 1893. godine. Pored njih su postajale nadbiskupska gimnazija u Travniku, franjevačka gimnazija u Visokome i probandat na Širokome Brijegu. Opš. o toj gimnaziji v. u: *75 godina gimnazije u Tuzli: 1899.-1974.*, Tuzla, 1974.; Mina KUJOVIĆ, „Obilježavanje 40-te godišnjice gimnazije u Tuzli 1939. godine“, *Arhivska praksa*, 14/2011., Tuzla, 2011. 427.-431.

²⁵⁹⁸ „Iz vel. gimnazije u Tuzli“, *HZ*, 3/1911., br. 5, 15. VII. 1911., 2.; „Velika gimnazija u Tuzli“, *Serafinski perivoj*, 25/1911., br. 10, 15. X. 1911. 157.

²⁵⁹⁹ NSK, OIP, R-7983, A-8.

²⁶⁰⁰ O nastojanjima da se izgradi kazališna zgrada u Sarajevu i utemelji tamošnje stalno kazalište, opš. R. BESAROVIĆ, „Od Salomovog pozorišta do Društvenog doma“, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 12-13/1972.-1973., knj. XII-XIII., 239.-257.; također vidi: H. KAPIDŽIĆ, „Pokušaj osnivanja stalnog pozorišta u Sarajevu 1913. godine“, *Život*, Sarajevo, 1958., br. 8.

²⁶⁰¹ Popis tih udruga s godištem osnivanja v. u: D. TRIFKOVIĆ, *Tuzlanski vremeplov V*, 41.

²⁶⁰² D. TRIFKOVIĆ, *Tuzlanski vremeplov V*, 41.; http://www.fst.ba/zupe/tuzla_povijest.php, pristup 17. XI. 2013. Na mrežnim stranicama HKD Napredak Tuzla nalazi se podatak da je *Majevice* osnovana 1895. godine. (http://napredaktuzla.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=60&Itemid=53, pristup 17. XI. 2013.) *Hrvatski biografski leksikon* i *Hrvatska enciklopedija* navode kako je osnivač toga društva 1896. i njegov dugogodišnji predsjednik bio Marijan Hadži Divković (1870.-1908.).

nogometni klub Zrinjski utemeljeni su 1913. godine, a iz prvih godina 20. stoljeća datira i početak djelovanja organizacije *Hrvatska žena*.²⁶⁰³ No, novinske vijesti iz prvog desetljeća 20. stoljeća pokazuju da odnosi među tuzlanskim Hrvatima nisu bili idilični: iako bi se od pripadnika manjinske skupine smjela očekivati već solidarnost i sloga, stupci *Osvita*, *Hrvatskog dnevnika* i *Radničke obrane* nerijetko su donosili vijesti o razmiricama i netrpeljivostima koje u Tuzli izbijaju između Hrvata i hrvatskih organizacija.

O kulturnim i prosvjetnim prilikama u Tuzli u vrijeme Pilarova dolaska rječito govori i podatak da je u šk. god. 1904./05. u tuzlanskoj gimnaziji bilo 24 muslimana, 60 katolika, 76 pravoslavnih, židova 12, a ostalih 2.²⁶⁰⁴ No, kao ni pri analizi nacionalno-konfesionalne strukture pučanstva, ni podatci o konfesionalnoj pripadnosti učeničke populacije ne smiju se – osobito kod katolika – poistovjećivati s nacionalnom pripadnošću. To pokazuje i okolnost da se je u prvome razdoblju nakon okupacije u Tuzli školstvo na njemačkome jeziku razvijalo usporedno, ako ne i brže od onoga na hrvatskom jeziku.²⁶⁰⁵ Naime, doseljavanje osoba iz drugih dijelova Monarhije bilo je osobito intenzivno do pred kraj 19. stoljeća: oni su 1885. činili 9,1 % tuzlanskog pučanstva, a 526 doseljenika je bilo iz Monarhije, dok je 127 došlo iz drugih država. Godine 1895. njihov se je broj povećao za 1.772, pa je udio došljaka („stranaca“) u pučanstvu gradskoga kotara iznosio čak 23,7 %. Godine 1910. broj doseljenika u Tuzli porastao je na 4.049, pa su oni činili 33 % stanovništva. Većinom su to bili austrijski Nijemci, a po brojnosti su iza njih dolazili Česi, Mađari i dr.²⁶⁰⁶

Nastojanje nadbiskupa Stadlera i katoličke hijerarhije u BiH iz 1907. godine, motivirano kako vjersko-pastoralnim, tako i nacionalno-političkim razlozima, da se osnuje posebna katolička biskupija sa sjedištem u Tuzli, izjalovilo se je. Zemaljske su vlasti ocijenile da broj katolika u tom području ne opravdava takav zahtjev. Argumentacija za takav postupak se je činila uvjerljivom (iako je pokazivala s kojim oprezom vlada tretira katoličke interese): kad bi se odijelio od vrhbosanske nadbiskupije, taj bi dio Bosne imao svega oko 58.000 katolika, a katoličko je stanovništvo u znatnijoj mjeri zastupljeno samo u kotarima Donja Tuzla, Brčko i Gradačac, dok ga sporadično ima u kotarima Maglaj i Kladanj. U ostalim su kotarima razasuti samo katolički doseljenici koji tamo borave privremeno. Iz svega toga slijedi da ne postoje pastoralni i crkveni razlozi za osnutak nove biskupije, ali bi taj čin nesumnjivo bio shvaćen kao politička i propagandna tvorevina.²⁶⁰⁷ To je nešto što vlastima nije odgovaralo. Ministar Burián

²⁶⁰³ http://www.fst.ba/zupe/tuzla_povijest.php, pristup 17.XI.2013.

²⁶⁰⁴ J. MILAKOVIĆ, „Školstvo u Bosni i Hercegovini“, 370.

²⁶⁰⁵ Redovnice Družbe kćeri Božje ljubavi u Tuzli su 1883. osnovale Zavod Kraljice sv. krunice, te su u iznajmljenoj kući otvorile pučku školu s hrvatskim i njemačkim odjeljenjem, a kad je 1888. dovršena nova zgrada Zavoda, otvorena je i građanska škola s njemačkim nastavnim jezikom. Godine 1902. nadograđen je novi dio školske zgrade, pa je tek 1904. otvorena i hrvatska građanska škola. Uz Zavod je, pored internata za učenice, smješten i internat za dječake, stipendiste HKD Napredak. (M. Alojzija CARATAN, „Prikaz prosvjetno-karitativnog rada Družbe 'Kćeri Božje ljubavi' u našoj domovini“, *Kačić*, 11/1979., Split, 1979., 248.)

²⁶⁰⁶ Usp. donekle različite podatke u: I. HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi*, 60., 64.-65., 201.-202.

²⁶⁰⁷ Ivan DUJMUŠIĆ, „Katolički pogled po Bosni i Hercegovini“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 2, 20. I. 1909., 19.-20.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 124., 129.

ionako nije osobito simpatizirao Hrvate, ali je takva odluka imala i dublje motive, budući da vlastima u razdoblju uoči aneksije nije odgovaralo izazivanje dodatnoga spora s drugim konfesijama.

No, i bez osnutka biskupije Tuzla je i u kulturnome pogledu izrastala u važan regionalni centar. U gradu su 1909. bile već dvije tiskare od njih ukupno 25 u BiH, a u Donjoj Tuzli je između 1900. i 1905. izišlo skoro trideset knjiga, na kojima su kao nakladnici označeni N. Pissenberger i J. Schnürmacher. Pravi nakladnik tih knjiga bio je tuzlanski odvjetnik Ivan Kažimir Ostojić, rođen u Poveljima na Braču 1863., tada odvjetnik u Donjoj Tuzli, koji se je, kao i njegova braća Mate i Niko, okušavao i u književnosti. Bio je tada i razmjerno cijenjen u literarnim krugovima, ali njegovi književni uradci – kao ni oni braće mu – nisu odoljeli zubu vremena. Među autorima čije su knjige objavljene u toj nakladi, nalaze se i S. S. Kranjčević, A. Tresić Pavičić, J. Milaković, D. Politeo, I. Krnic i dr.²⁶⁰⁸ U Donjoj Tuzli je jedno vrijeme, prije Pilarova doseljenja u taj grad, kao sudski službenik odnosno zaposlenik odvjetničkog ureda radio i poznati hrvatski književnik Josip Kosor.²⁶⁰⁹

Ako Tuzla možda i nije bila njegov prvotni izbor, sve te okolnosti pokazuju zašto se je Ivo Pilar u tom gradu ubrzo udomaćio i nakon svega nekoliko godina počeo graditi obiteljsku kuću koja je za ono doba bila dosta impresivna. Taj podatak govori i o razvitku njegove odvjetničke djelatnosti na koju su, razumljivo, utjecale brojne vanjske okolnosti, a zasigurno i njegov angažman u Hrvatskoj narodnoj zajednici (HNZ). Jedan dio problema bio je skopčan sa specifičnom zakonodavnom situacijom u BiH. Osim bitnih razlika u austrijskome i ugarskome zakonodavstvu, koje su se dijelom prelijevale i na prilike u BiH kao dio općega austrijsko-ugarskoga gloženja oko utjecaja u okupiranim pokrajinama, krupne poteškoće predstavljao je složen kompleks vanjskopolitičkih i unutarnjopolitičkih obzira zbog kojih su vlasti izbjegavale zadirati u agrarno pitanje, i uopće u naslijeđenu kombinaciju turskoga i autohtonoga bosansko-hercegovačkoga prava koje se je razvijalo pod snažnim otomanskim utjecajem. Zato su i mnogi instituti srednjoeuropskoga prava i pravosuđa vrlo sporo prodirali u bosansko-hercegovačku stvarnost. Dosta polagano je teklo i organiziranje pravosuđa odnosno njegovo odvajanje od uprave, a potom i stručno i tehničko opremanje sudova te školovanje domaćega pravosudnoga kadra, budući da je u prvome razdoblju znatan broj sudaca i sudskih službenika potjecao iz drugih zemalja Monarhije, pa je slabo vladao „zemaljskim jezikom“.

U vrijeme Pilarova dolaska u Tuzlu odnosno sve do jeseni 1906. u tom je gradu postojao tek Okružni sud, dok je poslove kotarskoga obavljao „kotarski ured kao sud u D.[olnjoj] Tuzli“.²⁶¹⁰ Kako je 1884. donesen Zakon o zemljišnim knjigama (Grundtvnički zakon, *Grundbuchsgesetz*), tuzlanski je zemljišnik, doduše, počeo funkcionirati od 1. kolovoza 1890.

²⁶⁰⁸ S. S. KRANJČEVIĆ, *Sabrana djela. Svezak prvi: Pjesme I*, ur. D. Tadijanović, Zagreb, 1958., 632; ISTI, *Sabrana djela*, III., 687.

²⁶⁰⁹ Opš. J. KOSOR, *Velika autobiografija*. Prir. D. Jelčić, Vinkovci, 1990.

²⁶¹⁰ T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, 14.

godine,²⁶¹¹ ali je njegova uloga, kao i uopće uloga zemljišnoknjižnih odjela u BiH, zbog naslijeđenih agrarnih i zemljišnoknjižnih odnosa bila ograničenija nego u drugim dijelovima Monarhije. Osnivanje samostalnih kotarskih sudova u BiH započelo je, kao što je spomenuto, 1906.,²⁶¹² pa je u jesen te godine osnovan i Kotarski sud u Donjoj Tuzli.²⁶¹³ No, još nekoliko godina sudski zapisnici u tom sudu bit će pisani rukom, a ne pisaćim strojem, što jasno ilustrira organizacijske, pa i financijske poteškoće pri ustrojavanju redovitoga sudstva.

To su morale biti činjenice koje su mladoga i ambicioznog pravnika odbijale od odlaska u Tuzlu. Kao glavni grad pokrajine, Sarajevo je nesumnjivo pružalo brojnije i raznolikije mogućnosti, te bogatiji društveni, kulturni i politički život, ali dakako i snažniju konkurenciju koja je, logično, više pogađala mlade, nego već afirmirane odvjetnike. No, i Tuzla je nudila dinamičan gospodarski razvitak, razmjerno velik broj stranih poslovnih ljudi i radnika iz drugih, pa i neslavenskih dijelova Monarhije, a samim time i znatnu mogućnost dobivanja unosnog zastupanja stranih poduzeća odnosno platežno sposobnoga domaćeg življa. Pilar je s vremenom dobio zastupanje niza poduzeća, ali – kao što je spomenuto – struktura sačuvanih spisa njegove odvjetničke pisarnice pokazuje da je većinom ipak zastupao fizičke osobe, i da je to činio vrlo profesionalno i bez posebnih sentimentata, ne ustežući se i tužbama od dojučerašnjih stranaka utjerivati neplaćenu odvjetničku nagradu. Podatci o razvitku njegove odvjetničke pisarnice i o njegovu angažmanu u društvenome životu Tuzle (napose izbor u vodstvo mjesne podružnice *HKD Napredak* već u studenome 1905.), jasno govore da je Pilar u svome novom zavičaju vrlo brzo stekao solidan ugled.

Budući da je najistaknutije Hrvate koji su sudjelovali u javnome životu osobno poznao već iz Sarajeva, nije bilo ništa neobično da je 1906. ušao u žarište nacionalno-političke borbe, sudjelujući – i to ne kao suputnik, nego kao glavni ideolog – u osnivanju HNZ-a, prve hrvatske organizacije koja će uskoro, kad vlasti dopuste političko organiziranje, postati političkom strankom u pravome značenju te riječi čak i bez obzira na svoju formalno nepolitičku narav. No, dok su katolički Hrvati u ranijem razdoblju u organizacijskom smislu kaskali i za muslimanima, a kamoli za pravoslavnim Srbima, sada će u taj pothvat krenuti usporedno s njima ili čak ranije. To je činjenica koju bi valjalo primijetiti i onda kad niz dokaza i indicija ne bi upućivao na to da je upravo Ivo Pilar uz Mostarca Gjuru Džamonju bio onaj koji je potaknuo tako rano postavljanje temelja formalno nepolitičkoj, ali stvarno političkoj organizaciji bosansko-hercegovačkih Hrvata.²⁶¹⁴

²⁶¹¹ „Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 12. Juni 1890“, *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1890, Stück III., 2. VII. 1890., 79.

²⁶¹² „Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 21. Februar 1906, Z.354, betreffend die Organisation der Bezirksgerichte in Bosnien und der Hercegovina“, *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1906, Stück IV., 23. III. 1906., 71.-72.

²⁶¹³ T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, 14.

²⁶¹⁴ Zbog toga će se ona ovdje mjestimice nazvati i „strankom“ odnosno „političkom strankom“ – što je u literaturi zapravo općeprihvaćeno – iako to u formalnopravnome smislu nije bila niti je u prvim, najvažnijim godinama svoga postojanja, uopće mogla biti. Isto zapravo vrijedi i za Muslimansku narodnu organizaciju (MNO) i Srpsku narodnu organizaciju (SNO).

To je bilo moguće tada, sredinom prvog desetljeća novog stoljeća, kad su izmijenjene prilike otvorile mogućnost otvorenijega političkog djelovanja. Opća promjena prilika u Europi, sve glasnjiji zahtjevi za širenjem izbornoga prava i slobodom tiska te dosta žustri prijepori između Ugarske i Austrije odškrinuli su vrata makar prikrivenome političkom organiziranju u Bosni i Hercegovini. Sve brojniji i sve snažniji bili su austrijski krugovi koji su ugarske aspiracije na Balkanu htjeli potkresati tako što bi se i u okupiranim pokrajinama omogućila normalizacija političkog života. Činjenica da su Srbi izborili crkveno-školsku autonomiju, i da je njihova politička i gospodarska elita, osokoljena potporom iz Kraljevine Srbije (pa i činjenicom da je u Trojednici tzv. politika novoga kursa dobivala sve više pristaša), kroz svoja glasila, napose kroz sarajevske listove *Bosanska vila* i *Srpska riječ* nastupala sve agresivnije, silila je režim da i katolicima i muslimanima popusti ne samo u pogledu korištenja nacionalnog imena, nego i u pogledu društvenoga i političkog organiziranja. Ono još neko vrijeme nije smjelo biti otvoreno političke naravi, ali je svakomu bilo jasno da formalni nazivi jedva prikrivaju stvarni sadržaj.

Pred kraj 1906. godine, 3. prosinca, u Brodu na Savi održan je sastanak muslimanskih prvaka iz BiH. Na njemu je utemeljena Muslimanska narodna organizacija (MNO), prva muslimanska politička stranka u BiH, te je izabran njezin „Eksekutivni odbor“ kojemu je na čelu bio livanjski zemljoposjednik Alibeg Firdus. Sjedištem Eksekutivnog odbora izabrana je Budimpešta, što je bila dosta jasna poruka središnjim vlastima. Glasilom MNO-a postao je mostarski list *Musavat (Jedinstvo)*, koji je izlazio još od listopada te godine.²⁶¹⁵ I među muslimanima su postojale grupacije s različitim predodžbama o postojećim prilikama i o smjerovima razvitka, a na sastanku je nadjačala struja koja se je, pored borbe za vakufsko-mearifsku autonomiju, zalagala za proširenje borbe na političko i gospodarsko područje. Za to je očito postojalo raspoloženje i u širim muslimanskim krugovima.²⁶¹⁶ Iduće je godine Eksekutivni odbor proširen, budući da je tada započelo organiziranje seoskih općina, pa su početkom 1907. na izborima u kojima je sudjelovalo oko 130.000 muslimana, izabrani tzv. milletske odbori. Izabrane je prvake vlada početkom travnja priznala kao predstavnike bosansko-hercegovačkih muslimana, a u novome sastavu Eksekutivnog odbora našli su se ugledni predstavnici muslimanske zajednice, s rijetkim iznimkama zemljoposjednici: Ali-beg Tuzlić, Ali-beg Džinić, Husein-beg Cerić, Ahmed-beg Cerić, Bakir-beg Tuzlić, Ali-beg Hadžialibegović, Šemsi-beg Zaimović, Osman-beg Pašić, Rifet-beg Sulejmanpašić, Šerif Arnautović i dr. Upravo će Arnautović uskoro preuzeti stvarno vodstvo organizacije.²⁶¹⁷

²⁶¹⁵ Pokretač lista, Smail-aga Čemalović (1884.-1945.), uređivao je list skupa s Osmanom Đikićem, a kasnije je (1912./13.) pokrenuo list *Srpska omladina* koji je uređivao s Vladimirom Gaćinovićem

²⁶¹⁶ Kakav je dojam aktivnost Eksekutivnog odbora MNO ostavljala na Hrvate katolike, rječito govori pismo koje je Ćiro Truhelka u siječnju 1907. uputio Kršnjavomu. Javlja on tada da je „neopažen prisustvovao glavnoj skupštini“ koju je sazvao taj odbor i na kojoj je bilo više od 1.000 muslimana, dodajući svoje zapažanja o razročnostima u muslimanskim redovima te o protuaustrijskome smjeru jedne struje. (HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu, 21. I. 1907.)

²⁶¹⁷ Šerif Arnautović (Mostar, 1874. – Sarajevo, 1931.), jedan od vodećih muslimanskih političara i prvak borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Prvi direktor Vakufskog povjerenstva i virilni član bosansko-hercegovačkog Sabora. Zagovornik muslimansko-srpske suradnje, a za vrijeme rata pristaša priključenja BiH Ugarskoj. Nakon uspostave

Iako su se zahtjevi MNO-a na prvi pogled mogli tumačiti tek kao pokušaj zaštite veleposjedničkih interesa, on je imao i dublju, političku dimenziju, i zapravo je išao za postignućem političke autonomije BiH. O tome je jasno svjedočila i prva stranačka skupština, održana 11. ožujka 1907. u Budimpešti. MNO je zastupao konzervativna stajališta, a čitav niz njegovih vodećih ljudi pokušao je stranku usmjeriti u prosrpskome smjeru.²⁶¹⁸ Taj je smjer bio u prvom redu rezultat nesnalaženja i krivog shvaćanja srpskih zahtjeva za autonomiju BiH: u muslimanskim se redovima zapravo nije uočavalo da Srbi na taj način pokušavaju spriječiti aneksiju i osigurati te dvije pokrajine za sebe, a ne za sultana ili za muslimane. No, ako se je ponekad to i naslućivalo, to što se je moglo shvatiti kao taktički srpsko-muslimanski savez, ponekad je prerastalo i u političku, a u nekim slučajevima i u nacionalnu identifikaciju.

To je izazivalo i reakciju. Nasuprot MNO-u, u kolovozu 1908. osnovana je Muslimanska napredna stranka (MNS) koja je zastupala hrvatsku nacionalnu misao. Na čelu joj je bio Ademaga Mešić, tešanjski trgovac i kulturni mecena naglašeno hrvatske orijentacije. Unatoč objektivno vrlo teškim prilikama za nastanak MNS-a,²⁶¹⁹ temelji te organizacije položeni su već ranije. Već u drugoj polovici 1907. bilo je jasno da će ona nastati, a u veljači 1908. Mešić je postigao dogovor s istomišljenicima o osnivanju MNS-a i o pokretanju njezina glasila koje će izlaziti pod naslovom *Muslimanska svijest*.²⁶²⁰ Osnivačka skupština održana je 24.-28. kolovoza 1908, a *Muslimanska svijest* pojavila se je 3. rujna iste godine. U vodstvu stranke bili su Esad ef. Kulović, Halidbeg Hrasnica, Šemsibeg Salihbegović, Hakija Hadžić i dr. Početkom 1910. ta je stranka iz taktičkih razloga prestala zastupati otvoreno hrvatski program te je nakon spajanja s jednom muslimanskom grupacijom koja je zagovarala samo konfesionalne ciljeve, preimenovana u Muslimansku samostalnu stranku (MSS). Umjesto *Muslimanske svijesti* stranačkim glasilom postat će *Muslimanska sloga*. Pokušaj ujedinjenja dviju muslimanskih stranaka u proljeće 1910., uoči izbora za Sabor, završio je neuspjehom. MSS nije osvojio nijedan mandat, ali su na dopunskim izborima u travnju 1911. Mešić i Halidbeg Hrasnica izabrani, pa je MSS postao parlamentarnom strankom. U ljeto 1911. MSS i MNO se fuzioniraju u Ujedinjenu muslimansku organizaciju (UMO), a saborski će klub UMO-a uspostaviti načelnu suradnju s Hrvatskim saborskim klubom. Neki članovi UMO-a, poput Ademage Mešića i Šemsibega Salihbegovića ući će i u Vrhovnu upravu odnosno u Vijeće (jedinstvene) Stranke prava 1911. godine.²⁶²¹

jugoslavenske države djeluje s prosrpskih pozicija, ali uglavnom bez uspjeha; 1930. kao član Jugoslovenske nacionalne stranke postaje članom Senata Kraljevine Jugoslavije.

²⁶¹⁸ H. ŠABANOVIĆ, „Muslimanske političke stranke u Bosni i Hercegovini prije rata“, 127.; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 272.-275.

²⁶¹⁹ U jednome pismu supruzi Eli iz ožujka 1907., Kranjčević se tužio na konzervativnost čak i mlađih, a kamoli starijih muslimana, koji kao „da za drugo ni ne žive, nego da uništavaju gdje mogu sve što teži za napretkom“. (I. KEČMANOVIĆ, „Korespondencija Silvija Strahimira Kranjčevića“, 180.-181.)

²⁶²⁰ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 240.

²⁶²¹ H. ŠABANOVIĆ, „Muslimanske političke stranke u Bosni i Hercegovini prije rata“, 128.; M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 40.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 240.; M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 174.-181., 222.-223., 247.-248.; N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, „Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna

Bosansko-hercegovački Srbi su krajem listopada 1907. organizirali Srpsku narodnu organizaciju (SNO), koja je objedinjavala nekoliko političkih grupacija koje su postojale iz ranijeg razdoblja te su objavljivale *Srpsku riječ* i *Narod*. Program SNO-a usvojen je početkom studenoga 1907. na glavnoj skupštini održanoj u Sarajevu.²⁶²² Rezolucija kojom se je pozivalo na ujedinjenje tih grupacija donesena je u svibnju 1907., odnosno u isto vrijeme kad je u Sarajevu osnovana Srpska narodna samostalna stranka (SNSS) koja će se ugasiti već 1910. godine, nakon neuspjeha na izborima za Sabor.²⁶²³

Iako se je sa srpske strane pozivalo muslimane na suradnju – pa ih se ne jednom i uspijevalo instrumentalizirati u tom smislu – sarajevski list *Bosnische Post* je u studenome 1907. na naslovnici upozoravao na stvarnost: kad bi se Monarhija povukla preko Save, između Srba, Hrvata i muslimana izbila bi borba „na noževe“ (*Kampf bis aufs Messer*).²⁶²⁴ Iako je izrečena dramatičnim riječima i nije na zadnjemu mjestu bila poziv na što skoriju aneksiju kojom bi se stalo na kraj nesređenim prilikama i povećanim napetostima, ta je opomena slikovito izražavala sveprisutni osjećaj vjersko-nacionalne podijeljenosti i uzajamnoga nepovjerenja. U takvome društveno-političkom kontekstu bosansko-hercegovački katolici Hrvati nisu kasnili u organiziranju. Raniji pokušaji njihova društvenog organiziranja – iako su, naravno, imali i svoje političko značenje – nastali su u drugačijim, nepovoljnijim okolnostima, bili su ograničenog značenja i nepolitičkoga značaja. Sada se je sada otvarao prostor za stvaranje organizacije koja će faktično djelovati kao politička stranka, iako joj je to formalno i dalje bilo zabranjeno. U to vrijeme u BiH, naime, nije postojao poseban zakon o udrugama (društvima), nego je primjenjivan tzv. koncesijski sustav po uzoru na Austriju, koji je uveden još u doba Bachova apsolutizma i bio primjenjivan do 1867., kad je donesen Zakon o udrugama (*Gesetz über das Vereinsrecht*).²⁶²⁵ Taj je sustav državnim vlastima davao iznimno široke i arbitrarne ovlasti te je omogućivao zabranu svake organizirane djelatnosti koja je u suprotnosti s „postojećim propisima“. Čitav niz tih ograda zadržan je i nakon donošenja spomenutog zakona, a posebna ograničenja nametnuta su za političko organiziranje, pri čemu je još veći problem predstavljala činjenica da su zemaljske vlasti znale postupati restriktivnije i od zakonskog propisa odnosno njegova duha te od intencija Zajedničkoga ministarstva financija.²⁶²⁶

No, i u ovom će organiziranju bosansko-hercegovački katolici Hrvati, već uglavnom duboko svjesni svoje nacionalne pripadnosti, ostati pod dojmom političkog života u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, a na njih će neminovno utjecati i vjersko-kulturna previranja koja su potresala Trojednicu. Taj snažni utjecaj bio je i ostao u prvome redu izraz objektivnih prilika: u to

ideja 1868.-1918. godine“, *ČSP*, 40/2008., br. 3, 1131.-1132.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 670.; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 274.-275.

²⁶²² „Hauptversammlung der serbischen nationalen Organisation in Bosnien und der Herzegovina“, *AZ*, 82/1907., Nr. 310, 13. XI. 1907., 3.

²⁶²³ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 275.-276.

²⁶²⁴ „Zwischen Tür und Angel“, *AZ*, 82/1907., Nr. 317, 20. XI. 1907., 3.

²⁶²⁵ „Gesetz vom 15. November 1867 über das Vereinsrecht“, *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*. Jg. 1867, LVIII. Stück, 377.-381

²⁶²⁶ T. KRALJACIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 163.-164.

su vrijeme već praktično svi Hrvati, bez obzira na pokrajinsku pripadnost, shvaćali Zagreb kao svoj glavni grad i u njemu su gledali svoje nacionalno i kulturno središte. Iako se je broj katolika, pa i Hrvata, u Sarajevu tijekom okupacijske uprave povećao, ipak je i u tom gradu i u BiH broj Hrvata bio premali da bi oni ostvarili snažniji utjecaj na društveni život, pa da bi se posljedično moglo oblikovati neko paralelno žarište hrvatske nacionalne misli. Zato se je u Sarajevu koje je početkom 20. stoljeća ipak (i ne bez otpora hercegovačke hrvatske političko-gospodarske elite) preuzelo ulogu koju je za Hrvate do tada imao Mostar, uvijek jednom okom gledalo na Zagreb i tamošnja zbivanja. Štoviše, osjećaj slabosti koji je proizlazio iz činjenice da su katolici bili malobrojniji od pravoslavnih i muslimana, imao je za posljedicu manjak samopouzdanja, uslijed kojega su Zagreb i banska Hrvatska trajno ostali mjera političkog života bosansko-hercegovačkih Hrvata. O tome vrlo jasno svjedoči već i najpovršniji pregled tiska: vijesti i komentari događaja u Trojednici nerijetko se donose ne samo prije, nego čak i opširnije od vijesti iz BiH, što se samo jednim dijelom dade objasniti prirodom agencijskih vijesti.

To je bio razlog da su se hrvatske političke elite u BiH ideološki oblikovale na uzorima preuzetima iz banske Hrvatske. Instinktivno osjećajući da je samo pravaštvo kadro pronaći i pridobivati pristaše među muslimanima, i da južnoslavenska ideologija, izgrađena kao intelektualistička koncepcija i kao sinteza sveslavenskih zabluda nastalih na pogrješno shvaćenim jezikoslovnim postavkama i protuosmanskome odnosno protuislamskome mitu, takve privlačne snage nema, intelektualni prvaci hrvatskih katolika u Hercegovini (mahom redovnici i svećenici), pred kraj 19. stoljeća listom su pristali uz pravašku ideologiju koja se u toj pokrajini naglo širi, pridobivajući za se i dio muslimanske elite. Ti se krugovi uporno suprotstavljaju srpskim tendencijama, zastupaju ujedinjenje BiH s Trojednicom, ali se nastoje otvoreno ne opredijeliti ni za jednu od struja nastalih raskolom Stranke prava u banskoj Hrvatskoj 1895. godine.²⁶²⁷ No, pisanje mostarskih listova, napose *Osvita* i *Radničke obrane*, kasnije i *Hrvatske obrane*, ne ostavlja nikakvu dvojbu da su usprkos toj prividnoj neutralnosti, hercegovački Hrvati bili skloniji frankovcima i njihovu dalmatinskom odvjetku oko don Ive Prodana i njegove *Katoličke Dalmacije*.²⁶²⁸

Nasuprot njima, bosanski su franjevci dugo bili pod utjecajem južnoslavenske ideologije koja je širena iz Strossmayerova kruga odnosno iz đakovačkog sjemeništa i bogoslovije koja je odgajala naraštaje po mjeri biskupovih političkih pogleda.²⁶²⁹ Bosanski se klerici, naime, od

²⁶²⁷ Ivan A. MILIĆEVIĆ, „Prije pedeset godina“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1934*, 23/1933, Sarajevo, 1933., 165.-171.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 156.-166.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 157.158.; Šimun MUSA, „Hrvatska narodnoproperodna postignuća u Hercegovini“, *Hum – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2, Mostar, 2007., 9.-53.

²⁶²⁸ *Katolička Dalmacija* je, ističe I. A. Milićević, bila jedino pravaško glasilo koje je imalo postdebit za BiH, po svemu sudeći zbog toga što su vlasti iz njezina naziva krivo zaključivale da je ona primarno vjersko, a ne političko glasilo. Usp. I. A. MILIĆEVIĆ, „O suradnji nekih Bošnjana i Hercegovaca, a poglavito muslimana u 'Obzoru'“, *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*, Tipografija d.d., Zagreb, 1936., 249.

²⁶²⁹ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 11.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 142. Bilo je još 1880. u hrvatskim zemljama katoličkih

1853. školuju u Đakovu, gdje su jedno vrijeme stanovali u biskupskome seminariju, a od 1857. u vlastitome. Pod pritiskom vlasti su od lipnja 1876. morali preseliti u mađarski Ostrogon, gdje su ostali do 1880. godine.²⁶³⁰ Taj utjecaj Strossmayerova kruga je i dalje pogodio očuvanju osjećaja jedinstva južnih Slavena. No pred kraj 19. stoljeća mijenja se i političko raspoloženje među bosanskim katolicima, dijelom zbog promjene općih okolnosti, a dijelom i zbog djelovanja vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera i sarajevskoga kaptola. Stadler je izvorno bio u političkome smislu blizak Strossmayeru, ali je početkom 20. stoljeća počeo simpatizirati s austrijskim kršćanskim socijalima i trijalističkim koncepcijama koje su pripisivane velikoaustrijskim krugovima i nadvojvodi Franji Ferdinandu.²⁶³¹ S vremenom je pokazivao sve više simpatija prema pravaškoj ideologiji, pa se je uoči aneksije BiH povezao i s frankovačkim pravašima.²⁶³² Kao što će se vidjeti iz kasnijeg izlaganja, ta je veza bila s obje strane bila taktičke naravi: Josip Frank i njegovi suradnici nastojali su proširiti svoju djelatnost na BiH ili bar osloncem na bosansko-hercegovačke Hrvate (kako katolike, tako i muslimane) ojačati svoj položaj u banskoj Hrvatskoj i pred vrhovima Monarhije; Stadleru i krugu oko njega bio je potreban naslon na saveznika u banskoj Hrvatskoj kako bi se lakše obračunao sa suparničkim grupacijama koje su od 1906. jačale među katolicima Hrvatima u BiH.

Protivno uobičajenim predodžbama, Stadler nije bio vjerski nesnošljiv, niti je dijelio protumuslimanske sentimente koji su bili naglašeno prisutni kod njegova uzora, a dijelom i pokrovitelja Josipa Jurja Strossmayera. Kao katolički prelat i mislilac neoskolastičkoga smjera, on je, međutim, bio izrazito protivnik modernističkim i sekularističkim tendencijama, pa je u tom smislu svojom silnom energijom nastojao djelovati u prvom redu među katolicima. Budući da su interkonfesionalne i sekularističke koncepcije najčešće zastupali vjerski indiferentni pojedinci i skupine, a napose pristaše tzv. ideje narodnog jedinstva Hrvata i Srba, Stadler se je neminovno našao na protivnoj strani. To se je posredno reflektiralo i na njegov odnos prema muslimanima: on je držao kako težište njegova ne samo pastoralnog, nego i političkog rada treba biti usmjereno na bosansko-hercegovačke katolike, bez osobita popuštanja muslimanima. Kao ocjenu tipičnu za njegov način razmišljanja, njegov biograf Zoran Grijak ističe Stadlerov komentar spomenutoga incidenta s pripremama za blagoslov barjaka *HKD Trebević*. On je, naime, biskupu Strossmayeru

bogoslova što nisu dali da ih se naziva Hrvatima. (I. MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split, 1969., str. 13.)

²⁶³⁰ Veliki broj dokumenata o problemu školovanja bosanskih klerika v. u: *Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija*, I., passim. O tom je đakovački biskup razmijenio i više pisama sa svojim prijateljem i suradnikom Franjom Račkim. (*Korespondencija Rački – Strossmayer*, I., II., passim). Opš. M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 75.-76. Za taj se je problem, koji je u biti bio posljedica mađarske politike u vrijeme grofa Julija Andrássyja uoči okupacije BiH, nerijetko se je znalo kriviti apostolskog vikara, biskupa fra Paškala Vujčića. Opš. V. VRČIĆ, *Biskup fra Paškal Vujčić*, 26.-30.

²⁶³¹ Opš. V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 193.-236. Za daljnji razvitak političkih odnosa 1905. će godina biti važna i po tome što prijestolonasljednik Franjo Ferdinand tada dobiva svoju vojnu kancelariju, a u krugu oko njega formuliра se ideja ujedinjenja banske Hrvatske, Dalmacije i Bosne i Hercegovine u jedno upravno područje (*Verwaltungsgebiet*) s jednim zemaljskim zastupstvom i zajedničkim predstavnicima u središnjem parlamentu. (M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 59.-60.)

²⁶³² Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 168. i dr.

1. svibnja 1900. pisao: „...Najprije treba hrvatski duh među katolici razširiti i utvrditi. To dakako ne priče, da se ujedno privabljaju i muhamedanci i braća rišćani i predobivaju za hrvatstvo, ali tako da se sami katolici ne cjepkaju. Sada radi dvanaestorice muhamedanaca razcjepkaše se četiri stotine katolika. [...] Nije li upravo ludo napuštati sigurne stečevine među katolici a sizati za muhamedanci.“²⁶³³

U promicanju Stadlerovih zamisli važnu ulogu imala je često plijenjena *Vrhbosna*, kako je 1897. preimenovano dotadašnje *Srce Isusovo*, središnje glasilo vrhbosanskog ordinarijata. Ipak, Stadlerova – iz perspektive katoličkog biskupa možda i razumljiva i logična – orijentacija primarno na katolike, kao i njegovo nastojanje da i u političkim stvarima zadrži odlučujuću ulogu, bit će jedan od čimbenika koji će dovesti do novih prijepora unutar katoličkoga korpusa. To je bilo posebno važno u svjetlu činjenice da je na prijelazu stoljeća Sarajevo umjesto Mostara postalo težištem preporodne borbe, dakle, središtem i hrvatske nacionalno-političke inicijative.²⁶³⁴

U takvim je prilikama – svega nekoliko mjeseci nakon sankcioniranja crkveno-školske autonomije pravoslavnih u BiH te potpisivanja Riječke i Zadarske rezolucije odnosno stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije, u siječnju 1906. u Sarajevu, s podnaslovom “Za interese bosansko-hercegovačkih Hrvata“, počeo izlaziti *Hrvatski dnevnik*. Pripreme za njegovo pokretanje počele su, po svemu sudeći, već krajem 1904. i početkom 1905. godine.²⁶³⁵ Nadbiskup Stadler je 12. studenoga 1905. senjsko-modruškomu biskupu Antunu Mauroviću pisao: „Mi odlučismo izdavati od 2. siječnja 1906. katolički politički list: 'Hrvatski dnevnik'...“²⁶³⁶ U više navrata će Stadler i javno javno kazati da je on tom listu „otac, da ga je na noge postavio“, a znalo se i to da ga novčano održava i daje mu „osbiljnih uputa“.²⁶³⁷ List je u prvo vrijeme uređivao Kerubin (Cherubin) Šegvić, katolički svećenik pravaške orijentacije, povjesničar, publicist i književni kritičar koji je u hrvatskoj javnosti bio poznat kao žustar i polemičan protivnik moderne.²⁶³⁸ Naslijedio ga je Karlo Cankar, istaknuti pripadnik katoličkoga pokreta (i brat poznatijega

²⁶³³ Z. GRIJAK, „Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog rata“, *ZR Pravaška misao i politika*, Zagreb, 2007., 198.

²⁶³⁴ Z. GRIJAK, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju“, u: *ZR Hum i Hercegovina kroz povijest*, 119.

²⁶³⁵ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 21.

²⁶³⁶ P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 219.

²⁶³⁷ Ivan DUJMUŠIĆ, *Jubilej nadbiskupa Dr. Josipa Stadlera*, Sarajevo, 1906., 27.-28. Knjižica je, s neznatnim preinakama, zapravo pretpisak teksta koji je u pet dijelova objavljen u službenoj nadbiskupijskoj *Vrhbosni* 1906. godine.

²⁶³⁸ Kerubin Šegvić (23. II. 1867. – 30. VII. 1945.), katolički svećenik, književni kritičar, povjesničar i političar. Školovao se u Splitu i u Zadru gdje je doktorirao teologiju. Kasnije studirao filologiju u Zagrebu, a arheologiju u Beču. Zaređen 1899. kao franjevac, napustio je red i postao biskupijski svećenik. Uređivao više novina i časopisa (sarajevski *Hrvatski dnevnik*, osječki *Hrvatski list*, zagrebački *Hrvat* i *Hrvatsku smotru*). Sudjelovao u brojnim polemikama i napisao veliki broj članaka te više knjiga. Na montiranome političkom procesu 1945. jugoslavenske ga vlasti osudile na smrt i smaknule.

književnika Ivana),²⁶³⁹ potom Rudolf Boić. Nakon Boića, list je jedno vrijeme uređivao Ivo pl. Dobržanski, a onda tijekom nekoliko predratnih godina Kalikst Tadin.²⁶⁴⁰

Iako je list prvotno, prema Stadlerovim riječima, bio zamišljen kao katoličko političko glasilo, stvarno kao dio Hrvatskoga katoličkog pokreta, a tek podredno kao nacionalni politički dnevnik, već u prvom je broju *Hrvatski dnevnik (za interese bosansko-hercegovačkih Hrvata)* najavio kako će i u BiH i u drugim hrvatskim pokrajinama njegovati i širiti „pravu, čistu hrvatsku svijest, bez natruhe strančarstva i osobnosti“. Listu je u prvome planu ipak Bosna i Hercegovina, pa će promicati njezine interese, šireći hrvatsku svijest.²⁶⁴¹

U uvodniku drugoga broja list se je založio za vjersku slobodu i snošljivost. No, išlo bi se predaleko ako bi se od Hrvata katolika tražilo da se za volju neke sloge proglase indiferentnima ili bezvjercima: „Ako nas vjera razdvaja, za to nam ostaje široko građansko polje, da se na njemu natječemo u radu za dobrobit cijeloga naroda, za njegov materijalni i kulturni probitak.“ Zalažući se za širenje „građanskih vrlina“, list poručuje: „Vjera nas ne smije tugjiti. Hrvatstvo nas sve ima spajati. Svi sinovi ove zemlje, koji osjećaju hrvatskoga ponosa, koji ljube hrvatsko ime i njime se diče, svi bi se morali okupiti oko našega glasila i raditi za materijalni probitak hrvatskoga naroda... (...) Komu je do Hrvatstva, taj ne će gledati, koje je vjere onaj, koji piše ili izdaje ovo glasilo, nego će gledati na hrvatski karakter njegov, time će pokazati svoju toleranciju, te će znati razlikovati vjeru od narodnosti prema onoj poznatoj riječi velikoga hrvatskog otadžbenika Mihovila Pavlinovića: 'Baška vjera, baška narodnost.'“ Činjenica da je bio katolički svećenik, nije priječila Pavlinovića da prijateljuje s pravoslavnim Jovanom Sundečićem. Još više spona povezuje katolike i muslimane. I u nedavnoj prošlosti su se muslimanski begovi i katolički franjevci rame o rame borili protiv carigradske vlade. Sloga katolika i muslimana u Imotskoj krajini ili u Poneretavlju još se dobro pamti. Zato se i Hrvati trebaju ponašati onako kako se ponašaju monoteistički Nijemci ili politeistički Japanci: vjerske razlike ne smiju biti zapreka za jednako zalaganje za slobodu i dobrobit zajedničke domovine.²⁶⁴² Štoviše, list je znao oštro i otvoreno napasti Zemaljsku vladu da ignorira zahtjeve da se među muslimanima širi prosvjeta i da se potiče školovanje muslimanske djece. Međutim, vladi kao da je prosvjeta naročito zazorna baš među muslimanima, a to nije slučajno, jer: „Kad bi se muslimani prosv[i]jetlili, poznali bi, što su i ko su i poznali bi, da su put naše puti, da su krv naše krvi, da su Hrvati kao i mi katolici. Tad bi sami došli do zbliženja s nami, a toga se visoka vlada boji, jer onda s bogom velike srpske osnove Kallaya i njegovih epigona.“²⁶⁴³

O agrarnom se pitanju nije *Hrvatski dnevnik* na početku određenije izjašnjavao, osim očitovanja svoje nade da će to pitanje uskoro biti pravedno riješeno, na zadovoljstvo obiju

²⁶³⁹ Karlo Cankar (Vrhnika, 1871. – 1933.), tajnik nadbiskupa Stadlera, urednik *Hrvatskog dnevnika*. Član Glavnog odbora Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za BiH u Sarajevu.

²⁶⁴⁰ U nizu pogrješno navedenih imena i naslova, Luka Đaković je i urednika *Hrvatskog dnevnika* nazvao „Kalistom“.

²⁶⁴¹ „Naš cilj, naša sredstva“, *HD*, 1/1906., br. 1, 2. I. 1906., 1.-2.

²⁶⁴² „Baška vjera, baška narodnost“, *HD*, 1/1906., br. 2, 3. I. 1906., 1.

²⁶⁴³ „U oči dolaska ministra Buriana“, *HD*, 1/1906., br. 204, 6. IX. 1906., 1.

zainteresiranih stranaka.²⁶⁴⁴ Bila je to, nesumnjivo, koncesija muslimanskim veleposjednicima, ali dosta neodređena i uopćena. Bilo je lakše kritizirati slabosti državne uprave koja je daleko, centralizirana u Beču, pa nema ni osjećaja ni razumijevanja za prilike u BiH.

Još oštija je bila kritika nehaja hrvatske javnosti za prilike u BiH.²⁶⁴⁵ Rječit primjer za to daje „pjesnik političar Dr. A. T. P.“ (Tresić Pavičić) u Dalmatinskome saboru. On nudi BiH na sve strane, ali BiH ne će pripasti Hrvatskoj bez našega truda. Hrvatsku nebrigu za BiH ilustriraju i reakcije na pojavu *Hrvatskog dnevnika*: nasuprot ushitu koji pokazaše *Hrvatstvo* i *Hrvatsko pravo*, na sarajevski su se list okomili *Obzor*, *Pokret* i „njihovi srpski i socijalistički saveznici“ te osječka *Narodna obrana*. Uočljivo je da im smeta što je među pokretačima lista nadbiskup Stadler, a zar on – pita se *Hrvatski dnevnik* – ne bi smio sudjelovati u pokretanju jednoga lista. Zašto on ne bi smio imati prava kakva imaju Vilderi, Dežmani, Heimerli, Anceli i njima slični? Predbacuje se Stadleru nešto što *Hrvatski dnevnik* zbog tiskarskih prilika u BiH ne smije spomenuti, ali je jasno na što se odnosi, jer uvodničar odmah postavlja pitanje: otkud odjednom ta turkofilijska ljudi koji su još jučer u nebesa dizali jednoga Mažuranića ili fra Grgu Martića, a oni su o muslimanima pisali izrazito nepovoljno. Prema tome, motivi kritike vrhbosanskoga nadbiskupa počivaju na sasvim drugome mjestu, u njegovoj vjerskoj gorljivosti. No, ta je kritika neumjesna već zbog toga što vjerska gorljivost nije u neskladu s narodnim osjećajem i narodnim probitcima, pa se *Hrvatski dnevnik* ne će dati poučavati od peštanskih i beogradskih slobodnozidarskih loža.²⁶⁴⁶

Ističući kako se bosansko-hercegovački Hrvati nalaze u lošem položaju, *Hrvatski dnevnik* predbacuje „novom smjeru hrvatske politike“ da o njima uopće ne vodi računa.²⁶⁴⁷ Na stranicama nadbiskupova dnevnoga lista dalmatinski se je pravaš Josip Virgil Perić založio za ujedinjenje BiH i Dalmacije, koje bi „sebi pritegle“ Hrvatsku, Slavoniju i ostale hrvatske zemlje,²⁶⁴⁸ a list je već na početku svog izlaženja pokazao interes za druga aktualna pitanja, poput položaja radnika, kulturnih tema i širenja izbornoga prava.²⁶⁴⁹ No, njegovo će pisanje posebno obilježavati ukazivanje na velikosrpsku propagandu i sustavna kritika Riječke rezolucije, na koju se često okomljivao „cš“, vjerojatno sam glavni urednik Šegvić. Za nj je Riječka rezolucija dovela do toga da se u Hrvatskoj, u kojoj faktično zapovijeda vlada tuđega naroda, združe elementi koje povezuje jedino borba za vlast (pa svećenici Zagorac i Rubetić koaliraju s bezbožnim *Pokretom* i *Novim listom*). Pritom oni naivno misle da će Mađare prevariti.²⁶⁵⁰ Nakon Riječke i Zadarske – koje su bosansko-hercegovački Srbi bučno pozdravili – ti isti Srbi se ne bi smjeli opirati težnjama

²⁶⁴⁴ „Desetinsko pitanje“, *HD*, 1/1906., br. 3, 4. I. 1906., 1.-2.

²⁶⁴⁵ „Središnja uprava za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 1/1906., br. 5, 8. I. 1906., 1.

²⁶⁴⁶ „Pro domo“, *HD*, 1/1906., br. 6, 9. I. 1906., 1.

²⁶⁴⁷ „Novi smjer hrvatske politike i bosanski Hrvati“, *HD*, 1/1906., br. 6, 9. I. 1906., 1.-3.

²⁶⁴⁸ Josip Virgil PERIĆ, „Herceg-bosansko pitanje“, *HD*, 1/1906., br. 7, 10. I. 1906., 2.-3.

²⁶⁴⁹ „Sveopće izborno pravo u Austriji“, *HD*, 1/1906., br. 4, 5. I. 1906., 1.; cš, „Hrvati i nova izborna reforma u Austriji“, *HD*, 1/1906., br. 10, 13. I. 1906., 1.; „Za proporcionalno izbornu zakonodavstvo“, *HD*, 1/1906., br. 53, 6. III. 1906., 1.; „Za slobodu štampe“, *HD*, 1/1906., br. 9, 12. I. 1906., 1.;

²⁶⁵⁰²⁶⁵⁰ cš, „Ako ne ću ja, hoće drugi“, *HD*, 1/1906., br. 21, 26. I. 1906., 1.; ISTI, „Jagma?“, *HD*, 1/1906., br. 22, 27. I. 1906., 1.-2.

Hrvata u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji. No, od njih se to ne može očekivati.²⁶⁵¹ *Hrvatski dnevnik* uopće nije dvojio o tome da su Hrvati zaslužni za okupaciju BiH, a Srbija na te pokrajine nema nikakvih prava. Unutarnji ustroj Srbije i njezina politika uopće, a napose politika prema katolicima i muslimanima, jasno pokazuje zašto ih Berlinski kongres nije povjerio Srbiji.²⁶⁵²

U sličnom će tonu *Hrvatski dnevnik* pisati i idućih mjeseci i godina. Očito isključujući mogućnost da bi takvo pisanje moglo biti izrazom vlastitih pogleda odnosno gledišta vlasnika lista, njegova uredništva i čitatelja, odnosno držeći da one grupacije koje ne zastupaju jugoslavenska gledišta samim time nužno imaju ulogu austrijskih plaćenika, M. Gross će apodiktikički ustvrditi kako je taj sarajevski list „pisao u skladu s listom Reichspost. Žigosao je velikosrpsku propagandu i njenu suradnju s Mađarima, slijedio kampanju protiv Buriana i vjerno prenosio najžešće protusrpske članke kršćansko-socijalne i Aehrentalove štampe.“²⁶⁵³ Između pisanja *Reichspost* i *Hrvatskoga dnevnika* doista postoje određene sličnosti – s tim da je u *Hrvatskome dnevniku* kritika velikosrpstva oštrija i dosljednija nego u *Reichspost*, a intenzitet i učestalost negativnih napisa o mađarskom imperijalizmu i o mađarsko-srpskoj simbiozi ipak slabiji – ali do danas nije poznato ništa što bi sugeriralo da je dva uredništva i dva dnevnika povezivalo išta više od djelomične podudarnosti političkih i društvenih nazora. I *Reichspost* i *Hrvatski dnevnik* imali su, svaki svoje, razloge da osuđuju mađarsku i srpsku politiku u BiH, a imali su i svaki svoje razloge za kritiku ministra Buriána. Nema nikakve sumnje da je *Reichspost* više utjecala na pisanje *Hrvatskoga dnevnika* nego obrnuto, jer bi bilo neobično da se jedan od vodećih listova u glavnome gradu Monarhije i jednome od glavnih europskih kulturno-političkih središta, obazire na pisanje lista u dalekoj i zapravo nepoznatoj provinciji. Iz tog se utjecaja, međutim, ne može zaključivati da su *Hrvatski dnevnik* i njegovi intelektualni pokretači i nositelji bili u službi *Reichspost* i kruga koji je objavljivao taj bečki dnevnik.

No, karakteristično je da je M. Gross u toj zapravo suvišnoj i tendencioznoj usporedbi dvaju dnevnika prešutjela da je prvi urednik *Hrvatskoga dnevnika* u jesen 1906. kažnjen i protjeran iz BiH, a da je njegov nasljednik Karlo (Dragutin) Cankar u srpnju 1908., zbog tekstova u *Hrvatskom dnevniku* osuđen na tromjesečni zatvor koji se nije mogao zamijeniti novčanom kaznom (ali je kazna u listopadu snižena na 14 dana). Još upadljivije je da u toj usporedbi bečkoga i sarajevskoga dnevnika autorica nije našla potrebu napomenuti da je *Hrvatski dnevnik* osuđivao ne samo mađarizatorska nastojanja Zemaljske vlade za BiH i mađarsko-srpsku simbiozu, nego je vrlo često i vrlo oštro kritizirao germanizatorske težnje, širenje njemačkoga jezika u javnome životu i u upravi, pa se i izrugivao onim Hrvatima (i drugim Slavenima) koji svoju djecu šalju u škole s njemačkim nastavnim jezikom. Takvih je tekstova toliko da ih je

²⁶⁵¹ „Uoči riječke konferencije“, *HD*, 1/1906., br. 24, 30. I. 1906., 1.-2.

²⁶⁵² „Tko je doveo Austriju u Bosnu“, *HD*, 1/1906., br. 174, 1. VIII. 1906., 1.

²⁶⁵³ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 30. Naravno, ne će se slična usporedba potegnuti u slučaju onih listova koji su zastupali stajališta slična onima koja su zastupali listovi u Beogradu ili u Novome Sadu. Oni koji su se povodili za srpskim listovima i srpskim odnosno jugoslavenskim ciljevima, autorici su očito po čudi.

moguće samo svjesno previdjeti.²⁶⁵⁴ Zato spomenutu tvrdnju M. Gross valja svrstati u istu kategoriju u koju spada, primjerice, ocjena Milorada Ekmečića, da se iz sličnosti koje pokazuju protivljenje Hrvatske narodne zajednice i Muslimanske napredne stranke priključenju BiH Srbiji i Crnoj Gori može zaključiti „da je iza stvaranja ovih stranaka stajala jedna nevidljiva ruka“.²⁶⁵⁵ Model je prepoznatljiv: sve što je protiv interesa srpstva automatski je izdajničko (Ekmečić); sve što se je protivilo Jugoslaviji je slugansko.

A Stadlerov je *Hrvatski dnevnik* pokrenut u sudbonosno vrijeme. Sve burniji politički odnosi u banskoj Hrvatskoj i u BiH te vijest da će Franjo Josip I. najesen doći na vojne vježbe koje su se imale održati u Trebinju, u ljeto 1906. potaknuli su i hrvatsku inteligenciju i hrvatsku ekonomsko-političku elitu u BiH na ubrzano kulturno, političko i gospodarsko organiziranje. To je bio odgovor na slabosti hrvatskoga položaja u BiH i reakcija na politička događanja u Trojednici koja je bosansko-hercegovačke Hrvate pretvorila u objekt trgovine s Mađarima i Srbima. Važan događaj u tom razvitku bile su pripreme za osnivanje Hrvatske centralne banke za BiH, koja je i utemeljena malo kasnije, 1907. godine, a na čelu joj je bio dr. Nikola Mandić, dok su njegovi zamjenici Ivo Mrčić i bliski Pilarov rođak Milivoj Crnadak.²⁶⁵⁶ Banka je počela poslovati od početka 1908. godine, a po svemu sudeći je nastala kao dio smišljene aktivnosti vodstva Hrvatske narodne zajednice.²⁶⁵⁷

Naime, još 1906. započelo je ustrojavanje te organizacije koja će prerasti u prvu političku stranku bosansko-hercegovačkih Hrvata i koja će sudjelovati praktično u svim hrvatskim pothvatima u BiH od kasnog ljeta te godine. Kao što je istaknuto, politička i psihološka klima za taj događaj sazrijevala je dulje vrijeme, a ključni otonac bila je tzv. politika novoga kursa, okrunjena Riječkom i Zadarskom rezolucijom te stvaranjem Hrvatsko-srpske koalicije. Dok je hrvatska katolička inteligencija okupljena oko vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera i časopisa *Vrhbosna* razmatrala mogućnost osnivanja kršćansko-socijalne grupacije u BiH, po uzoru na

²⁶⁵⁴ Pritom svakako treba imati na umu da je *Hrvatskom dnevniku* bilo zazorno ne samo ponjemčivanje hrvatske djece, nego i kolonizacija njemačkih doseljenika koji nerijetko nisu bili katolici, nego - protestanti.

²⁶⁵⁵ M. EKMEČIĆ, „Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice“, 14.

²⁶⁵⁶ U članku „Hrvatska centralna banka i štedionica u Sarajevu“, *Osvit*, 10/1907., br. 77, 15. VIII. 1907., 1. izvješćuje o konstituirajućoj sjednici banke, održanoj 11. kolovoza. Usp. „Na početku poslovanja Hrvatske centralne banke i štedionice u Sarajevu“, *Osvit*, 11/1908., br. 1, 4. I. 1908., 1.-2.

²⁶⁵⁷ Mostarski *Osvit*, 10/1907., br. 34, 13. IV. 1907., 1. u članku „Centralna banka“ tvrdi da je i pothvat utemeljenja Hrvatske centralne banke proizišao iz osnutka HNZ-a. Da to odgovara činjenicama, pokazuje okolnosti da je isti list u br. 43 od 18. V. 1907. također na naslovnoj stranici javio kako je Džamonja oputovao u Livno, gdje će, između ostaloga, potpisivati dionice Centralne banke i govoriti „o organizaciji Hrvata“, koja je osnovana u kolovozu 1906., ali je još uvijek čekala na odobrenje Pravila. Usp. i tekst „Hrvatska centralna banka“, *Osvit*, 10/1907., br. 66, 19. VII. 1907., 1. Pod istim je naslovom važan članak objavljen i u br. 72 od 3. VIII. 1907., 1., a u tekstu „Hrvatska centralna banka i štedionica u Sarajevu“, *Osvit*, 10/1907., br. 77, 15. VIII. 1907., 1. izvijestio je o konstituirajućoj skupštini banke, na kojoj je Mandić bio predsjednik, a Džamonja tajnik i perovođa. Glavna je skupština zakazana za 5. studenoga 1907. godine. (*Osvit*, 10/1907., br. 109, 29. X. 1907., 1.) Također i iz Mandićeva polemičkog spisa *Dr. Nikola Mandić, politički vođa Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu*, 19.-20. jasno proizlazi da je Hrvatska centralna banka plod zamisli nastale u HNZ-u.

Austriju, Sloveniju i skupinu oko zagrebačkoga *Hrvatstva*,²⁶⁵⁸ u dva svjetovnjačka kruga koja su, prema svim raspoloživim podacima, dotad djelovala odvojeno, početkom 20. stoljeća polako se je oblikovalo čvrsto uvjerenje da bosansko-hercegovački Hrvati moraju izgraditi vlastitu organizaciju koja će zastupati njihove i općehrvatske interese na način koji je usporediv s oblicima organiziranja bosansko-hercegovačkih Srba i muslimana u borbi za crkveno-školsku odnosno vjersko-prosvjetnu autonomiju.

Prvi od ta dva kruga nastao je oko mostarskoga list *Osvit*, drugi oko skupine sarajevskih Hrvata, dijelom došljaka iz drugih dijelova Monarhije, među kojima je bio i Ivo Pilar. Da su u početnoj fazi oba ta kruga očekivala da će ključni poticaj doći iz banske Hrvatske, svjedoči opisani Pilarov pokušaj organizacijskog povezivanja s naprednjacima iz banske Hrvatske, a jednako tako i *Osvitove* stranice na kojima su se budno, iz broja u broj, pratila politička zbivanja u Trojednici, a napose udruživanje oporbe i svaki nagovještaj borbe za priključenje BiH banskoj Hrvatskoj. Oba će ta kruga u razdoblju od 1903. do 1905. doživjeti razočaranje koje kulminira donošenjem Riječke rezolucije. To je bio presudni čimbenik koji će i jedne i druge nagnati da se okrenu samima sebi, odnosno da zasnuju autohtonu organizaciju bosansko-hercegovačkih Hrvata, organizaciju koja će zastupati njihove autentične interese i koja ni u organizacijskome, niti u ekonomskom, pa ni u političkom pogledu ne će ovisiti i strankama iz Trojednice koje su pokazivale svoje nemoć (poput frankovaca) ili su, poput pristaša tzv. politike novoga kursa i kasnije Hrvatsko-srpske koalicije, stalno bile pripravne žrtvovati Hrvate iz BiH Srbima ili Mađarima za postignuće vlastitih, partikularnih ciljeva ili tek za ujedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske.²⁶⁵⁹

Mostarski *Osvit*, čije je uređivanje od br. 18, koji je datiran 18. ožujka 1905., i nominalno preuzeo Gjuro Džamonja,²⁶⁶⁰ tijekom 1904., 1905. i 1906. godine objavio je čitavu seriju uvodnika u kojima se je žustro zalagao za stvaranje organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata. Već na početku 1905. u *Osvitu* je otvoreno zatražen „rad, koji bi imao sigurnijih i trajnijih uspjeha nego dojučeršnji“. Postojeća društva i udruge tom cilju ne mogu doskočiti, jer nisu osnovana „na pravom narodnom demokratskom temelju“. Ukazujući na teško stanje i pozivajući se na Starčevića, *Osvit* poziva na to da se tuđinstvu navijesti „borbu na život i smrt“. Međutim, to

²⁶⁵⁸ U tekstu naslovljenom „Katolička stranka“, Stadlerova se je *Vrhbosna*, 20/1906., br. 23, 5. XII. 1906., 389. hvalila kako je ona - jamačno kao nijedan drugi list u Hrvatskoj (sic!) – vapila za katoličkom strankom. List je tada uređivao dr. Ivan Šarić, budući biskup odnosno Stadlerov nasljednik na vrhbosanskoj nadbiskupskoj stolici.

²⁶⁵⁹ Mostarskom *Osvitu* nije promaknulo da su koncem 1904. utemeljene dvije stranke (naprednjačka i Radićeva pučka seljačka), a njihove je programe njegov „Sincerus“ lapidarno sažeo u naslov: „Program dviju novih stranaka. - Na Bosnu nitko i ne računa. - Sudbina 'Obzora'. - Poziv 'Hrvatstva'“. U tekstu se ističe: „Oni su Herceg-Bosnu saspa pustili iz vida, svoj djelokrug su protegnuli na ostale hrvatske zemlje, a tim su 'sub rosa' rekli, da Herceg-Bosna nije hrvatska! Ovo ima vas podučiti, da vam se je uzdati samo u se i u svoje kljuse, od naših stranaka nemate se čemu nadati. Vaš je put dobar; samo napried!“ (*Osvit*, 8/1905., br. 3, 11. I. 1905., 3.)

²⁶⁶⁰ Gjuro (Đuro) Džamonja (Mostar, 1879. - ?), novinar, knjižar i političar. U Sarajevu završio Učiteljsku školu. Od ožujka 1905. do sredine 1907. urednik mostarskog *Osvita*, pokretač *Radničke obrane* (1908.-1909.) i *Hrvatske obrane* (1910.), a surađivao i u drugim listovima. (Usp. M. M. /Mirko MARJANOVIĆ/ „Džamonja, Đuro“, *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine*, sv. 1, Mostar, 2009., 651.) Džamonja je bio jedan od ključnih pokretača HNZ-a 1906. i član Odbora šestorice. Godine 1910. izabran je za zastupnika u bosansko-hercegovačkom Saboru. U Kraljevstvu SHS pristupio Demokratskoj stranci.

pretpostavlja organizirani rad ne samo na prosvjetnome, nego i na gospodarskome planu: „No, prije svega potrebna je narodna organizacija [ist. u izv.] Hrvata, jer bez nje ne možemo upravo ni koraka dalje.“ Osvit se nudi kao tribina i kao glasnogovornik nastojanja koje opisuje sljedećim riječima: „*Na našem pragu hoćemo biti svoji gospodari i hoćemo, da se u svakom pitanju o nama ne radi bez nas i da se ne odlučuje, kako drugi hoće – nego kako narod hoće, – radimo za cjelokupno blagostanje našeg naroda! To budi program našem dalnjem radu, pa eto spasa, eto uspjeha!* [Ist. u izv.]“²⁶⁶¹

Nije pritom u *Osvitu* izrijekom isticano kako buduća organizacija mora biti pod svjetovnjačkim vodstvom, ali su kritika dosadašnjeg ponašanja i predbacivanje intelektualnim krugovima vrlo jasno ukazivali na nezadovoljstvo stanjem u kojem je kler imao vodeću ulogu, pa se je zato isticalo kako organizacija mora počivati na narodnim i demokratskim osnovama. Na rezerve prema crkvenom vodstvu buduće organizacije upućivale su i naglašene simpatije koje je mostarski list – zasigurno uz makar prešutni pristanak pravaški izgrađenoga mostarskog biskupa fra Paškala Buconjića – iz broja u broj pokazivao prema muslimanima.²⁶⁶² Još jasnije je pozicija mostarskoga kruga definirana otvorenom osudom *Pokreta* i *Novog lista* koji, prema ocjeni mostarskih novina, truju hrvatski narod bezvjerstvom, ali sličnu osudu, prema *Osvitu*, zaslužuje i „način borbe“ koji su izabrali *Hrvatstvo* i *Hrvatska straža*. Protivno Kristovoj pouci da se kukolj ne trijebi širokim srpovima, oni na svakom koraku vide neprijatelje vjere i naroda, pa bi skoro uveli španjolsku inkviziciju u Hrvatsku, iako i sama Crkva osuđuje takav zelotizam. Dakle, „mi ne primamo ni političke trgovine: ni lizanja tuđjih nogu (kao što neki ližu Srbima i Talijanima); ni najnovijih hipoteza o Bogu i vjeri, a ni raztrešene, lakoumne i zagrižljive vjerske preravnosti. Mi imamo evandjelje i vjerne, pametne i gorljive vjerske glavare i s njima se slažemo. Što prilazi [prelazi] preko krjeposti to je obična mana.“²⁶⁶³

Nije to promaknulo krugu oko vrhbosanskog nadbiskupa i *Vrhbosne*, ali se *Osvit* na prigovore nije obazirao, a pogotovo nije želio produbljivati različite poglede i nesuglasice koje su postojale između bosanskih i hercegovačkih Hrvata. Očito je da su do uredništva mostarskoga lista doprli i glasovi o pokretanju novih listova i osnivanju stranaka u BiH. Oni nisu bili sasvim bez temelja (jer za manje od jedne godine počeo će izlaziti *Hrvatski dnevnik*), ali se je plan o presađivanju kršćansko-socijalne stranke u u BiH koji je postupno sazrijevao pod skutima vrhbosanskog nadbiskupa, u prvo vrijeme ipak izjalovio. *Osvitu* ni jedno ni drugo nije bilo po volji: nove ideje unose pomutnju u narod, a novi list ugrožava ionako skućeno tržište pa prijeti gašenjem mostarskih novina. Zato je nagovještaje iz Sarajeva – koji se opravdavaju potrebom zaštite vjere i Crkve – doživljavao kao prijetnju slozi i jedinstvu Hrvata. No, najavio je kako s

²⁶⁶¹ „Što hoćemo?“, *Osvit*, 8/1905., br. 3, 11. I. 1905., 1.

²⁶⁶² Osim što će simpatizirati islam i muslimane te ih sokoliti u prosvjetnome radu, *Osvit* će žestoko napasti i *Maticu hrvatsku* (iako je bio na njezinoj strani u sporu s modernistima i krugom oko Gjalskoga), zato što je utrošila narodni novac na knjigu S. Radića *Moderna kolonizacija i Slaveni*, u kojoj autor „onako tjesnogrudno i upravo fanatički govori o našoj istokrvnoj braći Muslimanima!“ („Zadaća 'Matice Hrvatske' i 'Pokret'“, *Osvit*, 8/1905., br. 12, 11. II. 1905., 1.-2.)

²⁶⁶³ „Što Bosna veli“, *Osvit*, 8/1905., br. 6, 21. I. 1905., 1. Usp. „Opet nova stranka u Hrvatskoj!“, *Osvit*, 8/1905., br. 20, 11. III. 1905., 1.; „Opet nova stranka u Hrvatskoj!“, *Osvit*, 8/1905., br. 21, 15. III. 1905., 1.

poprišta ne će uzmaknuti: „Ako se nametne 'Osvitu' borba – primit će je odvažno, pa dolazila ta borba s koje mu god strane, ako joj je samo cilj, da naruši narodno jedinstvo Hrvata u Bosni i Hercegovini – a dotle valja bditi, paziti i raditi za Boga i Hrvatsku!“²⁶⁶⁴

I u idućim brojevima *Osvit* se zalaže za sustavan i stegovan rad na demokratskim načelima,²⁶⁶⁵ osuđuje više nego simptomatičan prijepor koji traje između mostarskoga *Podpornog društva za đake* i sarajevskoga *Napredka* te se pita: „A zar ova dva glavna grada ne bi mogla biti prvencima u našoj narodnoj borbi, zar ne bi svojom slogom mogli prednjačiti ostalim i složnom akcijom poraditi oko sveobće organizacije Hrvata u Bosni i Hercegovini?“²⁶⁶⁶ *Osvit* i njegov urednik Džamonja su rezolutni: Hrvati u BiH se ne smiju dijeliti,²⁶⁶⁷ a nema više vremena za dangubu, jer je očito da je na pragu ustavni život, pa Hrvati moraju bez otezanja poduzeti korake kako ih uvođenje ustavnoga stanja ne bi zateklo nepripravne.²⁶⁶⁸

Najava uvođenja ustavnog stanja svakako je bila preuranjena: njega nije bilo moguće realno očekivati prije nego što se odluči o državnoj sudbini BiH odnosno – dok se ne provede aneksija. Je li uredništvo u tom smjeru imalo kakve obavijesti ili je samo nagađalo, zasad nije moguće sa sigurnošću kazati. No, te načelne i uopćene izjave i nagovještaji od jeseni 1905. počinju dobivati puno konkretniji oblik. Nakon žestoke osude Riječke rezolucije i usvajanja Mostarske izjave, *Osvit* pod Džamonjinom uredničkom rukom postaje još odrješitiji i jasniji. Iako nesumnjivo znade da je politička djelatnost zabranjena, list se već krajem listopada 1905. pita: „Kojim putem treba da ide politika Hrvata u Herceg-Bosni?“²⁶⁶⁹ pa u tako naslovljenom uvodniku – koji pripisuje „uglednom otačbeniku izvan uredništva“ – u tri nastavka ponovno objašnjava da se bosansko-hercegovački Hrvati moraju samostalno organizirati, budući da iz Trojednice ne će dobiti ni moralnu, a kamoli materijalnu pomoć. Ključno polazište toga organiziranja mora biti interkonfesionalno („baška vjera, baška narodnost“), jer i Hrvati, poput drugih naroda, mogu biti i katolici, i muslimani, i pravoslavni i drugi.²⁶⁷⁰ Usporedno s time, jedan „odlični otačbenik iz Bosne“ opet se je okomio na Riječku rezoluciju, ističući kako ona ima jedno pozitivno svojstvo: Hrvati sada vide tko je zapravo nagodbenjak, a tko se bori za prave interese hrvatskog naroda.²⁶⁷¹ Došlo je vrijeme da Hrvati u BiH shvate kako se ne mogu uzdati ni u čiju pomoć, a napose ne u pomoć potpisnika i pristaša Riječke rezolucije koji su tako lako žrtvovali BiH. Mi se smijemo uzdati samo u hrvatsku misao i u hrvatsko državno pravo.²⁶⁷¹ Narod je iznad stranaka, a njegova se moć može ogledati samo u slozi i solidarnosti svih boraca za njegovu slobodu: „Takovu narodnu organizaciju i slogu svih dobrih u dobru iziskuje opravdanost narodne tražbine, to jest

²⁶⁶⁴ „Nešto se iza brda valja“, *Osvit*, 8/1905., br. 7, 25. I. 1905., 1.; „Čujte i selo!“, *Osvit*, 8/1905., br. 36, 10. V. 1905., 1.-2.

²⁶⁶⁵ „Naša društva“, *Osvit*, 8/1905., br. 9, 25. I. 1905., 1.; „Društvene zaklade“, *Osvit*, 8/1905., br. 11, 8. II. 1905., 1.

²⁶⁶⁶ „Kuda to vodi“, *Osvit*, 8/1905., br. 16, 25. II. 1905., 1.

²⁶⁶⁷ „Zar će nas Ivan-planina dieliti?“, *Osvit*, 8/1905., br. 23, 22. III. 1905., 1.; „Čujte i selo!“, *Osvit*, 8/1905., br. 36, 10. V. 1905., 1.-2.

²⁶⁶⁸ „Kako služimo prosvjetnim ciljevima u Herceg-Bosni?“, *Osvit*, 8/1905., br. 17, 1. III. 1905., 1.

²⁶⁶⁹ *Osvit*, 8/1905., br. 85, 28. X. 1905., 1.; br. 86, 31. X. 1905., 1.-2.; br. 88, 8. XI. 1905., 1.;

²⁶⁷⁰ „Hrvati, otvorite oči!“, *Osvit*, 8/1905., br. 92, 22. XI. 1905., 1.

²⁶⁷¹ „Budimo oprezni!“, *Osvit*, 8/1905., br. 93, 25. XI. 1905., 1.

sloboda i jedinstvo naroda hrvatskoga. Ko nije za takovu slogu, ko nije pripravan na borbu za narodnu sreću i slobodu domovine, taj ne spada u organizaciju svoga naroda, taj je tuđji sluga.²⁶⁷²

U tim se mislima već naziru neke od važnih točaka programa buduće Hrvatske narodne zajednice, a iduće, 1906. godine zahtjevi za širenjem ustavnih sloboda i stvaranjem općenarodne organizacije postaju još intenzivniji.²⁶⁷³ U proljeće te godine formuliran je otvoreni zahtjev za utemeljenje hrvatske narodne organizacije. U uvodniku pod naslovom „Naša organizacija“, *Osvit* piše da se sa svih strana čuje glas kako je krajnje vrijeme da se ona i ustroji. O tome se i piše – puno manje nego što se govori, jer preventivna cenzura priječi mnoge stvari da prodru u javnost – ali sad je trenutak kad svoje zahtjeve i potrebe treba otvoreno kazati, pa makar se možda i neprijatelj time okoristio. No, potrebno je djelovati, a da bi se uspjeh postigao, nužno je nadići pokrajinske razrožnosti, jer do sada se je u Sarajevu blokirala svaka zamisao ako bi dolazila iz Mostara, i obrnuto.²⁶⁷⁴

Desetak dana kasnije mostarski je list radosno izvijestio čitatelje kako se je ta tužna praksa prekinula, o čemu svjedoči činjenica da je *Hrvatski dnevnik* u br. 97 izvijestio da se na poticaj *Osvita* u Sarajevu osniva „odbor za organizaciju svih hrvatskih društava u Bosni i Hercegovini“. Mostarci su na to uzvratili brzojavnim čestitkama, a konture budućega rada na prosvjetnome i gospodarskom polju već se vide: „Naša je organizacija, kako se vidi, od vrlo velike zamašitosti, pa smo sigurni, da će ju svi Hrvati u Bosni i Hercegovini poduprijeti, a napose naša hrvatska društva. Kad se provede organizacija naših društava onda je odmah provedena i naša *politička* [ist. T. J.] organizacija, koja će se brinuti za životne potrebe naše, za procvat i dobro uže i šire domovine naše.“²⁶⁷⁵

Bilo je jasno da je samo pitanje dana kad će organizacija formalno biti osnovana, pa su idućih mjeseci trajale rasprave o njezinu programu, ciljevima, odnosu prema vlastima i prema drugim etničko-konfesionalnim skupinama, a vjerojatno i o ustroju i vodstvu. Sredinom lipnja na naslovnici *Osvita* pojavio se je članak „Organizacija Hrvata Bosne i Hercegovine“ potpisan pseudonimom „.....o.“, za koji je uredništvo napomenulo kako je posrijedi „prijatelj lista iz Bosne“, čije se mišljenje priopćuje bez komentara. Izostanak komentara jasno je pokazivao da se uredništvo slaže se gledištima izloženima u članku, a taj „prijatelj lista iz Bosne“ u svom je tekstu pokazao da je u svojim promišljanjima već otišao korak dalje, i da već ima na umu i osnove ustroja buduće organizacije. On odaje priznanje dosadašnjim hrvatskim udrugama, pa nalazi i riječi simpatija za sarajevsku inicijativu okrupnjavanja pjevačkih društava, ali ističe kako novo vrijeme postavlja i pred Hrvate nove zahtjeve, pa je sveukupno djelovanje potrebno „prepustiti 'hrvatskoj organizaciji' [ist. u izv.] u koju bi eventualno pojedini kotari birali svoga izaslanika, a sastavljeni tako iz različitih krajeva Herceg-Bosne poznavali bi u dušu potrebe i

²⁶⁷² „U čemu je narodna moć?“, *Osvit*, 8/1905., br. 95, 2. XII. 1905., 1.

²⁶⁷³ *Osvit*, 9/1906., br. 22, 17. III. 1906., 1.-2. donosi predstavku zajedničkomu ministru financija kojom se traži sloboda tiska, zbora i dogovora, koju su potpisali predstavnici svih etničko-konfesionalnih skupina u Mostaru.

²⁶⁷⁴ „Naša organizacija“, *Osvit*, 9/1906., br. 32, 21. IV. 1906., 1.

²⁶⁷⁵ „Naša organizacija“, *Osvit*, 9/1906., br. 35, 2. V. 1906., 1.

želje naroda, koji bi u svojim odabranicima dobio i svoje narodne predstavnike i svoje političke vodje [ist. u izv.], koji bi znali ove potrebe naroda zastupati i izvesti. Zbog pomanjkanja ovakvih narodnih vodja [ist. u izv.] do danas smo puno izgubili i moralno i materijalno, jer nas se smatralo kao 'manje vrijednim elementom u zemlji', koji ne osjeća za život niti za kakove njegove potrebe, pa se stoga bez nas, a za nas i krčmilo i pazarilo.“

Ime toga „prijatelja lista iz Bosne“ nije objavljeno nikada, ali je pomnijom raščlambom teksta moguće zaključiti kako nekoliko elemenata sugerira da je autor toga teksta najvjerojatnije Ivo Pilar. Prvo, pisac je Hrvat iz Bosne, ali nije iz Sarajeva; drugo, on ističe potrebu *narodne* organizacije, očito ciljajući na organizaciju pod svjetovnjačkim vodstvom, nasuprot kleričkome koje zapravo prikriveno kritizira kao suodgovorno za sadašnji položaj Hrvata; treće, on ide za političkim, a ne samo za kulturno-prosvjetnim i gospodarskim ciljevima; četvrto, on teži koncentraciji upravljanja u vodstvu buduće organizacije, nagovješćujući da joj zapravo namjenjuje poziciju koja je unutar hrvatskoga korpusa monopolistička; peto, on već ima viziju unutarnjeg ustroja organizacije koja će u bitnim crtama doista biti primijenjena na HNZ; šesto, kasniji će razvitak pokazati bliske odnose Džamonje i Pilara te njihovu neposrednu suradnju i u pripremi dolačkoga sastanka u kolovozu te godine; te napokon, sedmo, i po stilu, a napose po načinu na koji je započet tekst, može se zaključiti da se iza neobičnoga pseudonima krije „Dr. Ivo“ odnosno baš – Pilar. On je svega nekoliko tjedana kasnije pisao povjesničaru Emiliju Laszowskome kako godinama zbog svojih „socijoloških studija“ želi dokučiti razloge političke i društvene pasivizacije hrvatskoga plemstva, napominjući da ga „izvanredne aktualne dogodovštine u domovini, a i u cijeloj monarkiji“ sile na razmišljanje o tome kako bi se taj sloj potaknuo na sudjelovanje u nacionalnome životu.²⁶⁷⁶ I to jasno govori da ga je problem aktivnoga i organiziranog sudjelovanja u politici snažno tištio.

A dok je on radio na ideološkoj pripremi i programskim odrednicama koje će 16. kolovoza izložiti u Dolcu, Džamonja je obavljao glavninu organizacijskih preprema, ponekad izlažući se i optužbama i klevetama. U lipnju je bio i u Beču kao gost hrvatskih sveučilištaraca iz BiH, a susreo se je i s nizom hrvatskih zastupnika u Carevinskom vijeću, među kojima su bili i don Juraj Biankini i don Josip Virgil Perić.²⁶⁷⁷ Obojica su već od ranije pokazivala interes za BiH i tamošnje Hrvate, a Perić se je nekoliko mjeseci ranije otvoreno založio za tješnje povezivanje BiH i Dalmacije, što Mađari uporno i svjesno sabotiraju.²⁶⁷⁸ Frankovačko *Hrvatsko pravo* je, doduše, u srpnju napalo Biankinija da je u svom govoru u delegacijama propustio zatražiti

²⁶⁷⁶ Usp. S. MATKOVIĆ, „Pilarovo pismo Emiliju pl. Laszowskom“, 97.-103.

²⁶⁷⁷ „Rieč o Herceg-Bosni u Beču“, *Osvit*, 9/1906., br. 49, 27. VI. 1906., 1.-2.; Gj. DŽAMONJA, „Izjava“, *Osvit*, 9/1906., br. 50, 30. VI. 1906., 1. Usp. i seriju članaka pod naslovom „Naš 'zakulisni' rad“, *Osvit*, 9/1906., br. 55 (18.VII.1906., 1.), br. 56 (21.VII.1906., 1.), br. 57 (25.VII.1906., 1.), br. 58 (28.VII.1906., 1.), br. 60 (4.VIII.1906., 1.). O Džamonjinu posjetu Beču pod naslovom „Herceg-Bosna“ pisalo je i *HP*, br. 3201, 19. VII. 1906., 2.

²⁶⁷⁸ „Unsere Balkanpolitik (Interview mit dem Reichsrathabgeordneten Dr. Josef Virgil Peric)“, *Grazer Volksblatt*, 39/1906., Nr. 114, 11. III. 1906., 1.-2.

pripojenje BiH Hrvatskoj,²⁶⁷⁹ ali je priznalo da taj zastupnik najčešće govori o sudbini tih dviju pokrajina.

Negdje u to vrijeme pala je i odluka da se krene u osnivanje HNZ-a. Nekoliko tjedana kasnije je Džamonja boravio u Bihaću, gdje je 24. srpnja utemeljio mjesni odbor buduće organizacije. *Osvit* je, naime, javljao kako su bihaćki Hrvati također osjećali potrebu svestranoga organiziranja, i kako su i oni svjesni da ni od koga drugoga ne mogu očekivati pomoć. Zato su jedva dočekali Džamonjin dolazak i skupštinu održanu u prostorijama *Hrvatskoga pjevačkog društva Krajišnik*. Tamo im je Džamonja održao govor u kojem je dokazivao potrebu organiziranja i naznačio kako će mjesni odbor u jednome okrugu birati jednoga člana u središnji odbor koji bi se sastajao po potrebi te raspravljao i izvršavao zahtjeve koji dođu s terena. Svaki član središnjeg odbora bio bi ovlašten zastupati cijelu organizaciju prema vani (sic!), a napose prema vlastima. Nakon toga je izabran privremeni mjesni odbor za Bihać, sastavljen od ukupno osam članova, na čelu s dr. Milanom Katičićem.²⁶⁸⁰ *Osvitova* vijest o bihaćkome sastanku završava nizom patetičnih rodoljubnih fraza i tradicionalnim pravaškim poklikom – Bog i Hrvati!²⁶⁸¹

Početak kolovoza 1906., nekoliko dana prije dolačkog sastanka, Džamonja je na istaknutome mjestu, na prvoj stranici *Osvita*, krupnim slovima obavijestio općinstvo kako je zamisao o utemeljenju hrvatske organizacije u BiH odjeknula izvrsno, pa je on dobio mnoštvo pisama od pojedinaca i od društava, a „neki odlični rodoljubi zamolili su podpisanog, da obadje veća mjesta u Bosni i Hercegovini, te da u svrhu te naše organizacije priredi skupštine, na kojima bi rastumačio svrhu naše organizacije i način, kako se ima ista provesti. Tom se je pozivu potpisani posve pripravno odazvao i bio u nekim mjestima, ali svoj put nije mogao nastaviti usljed nepredvidjenih zaprieka.“²⁶⁸²

Osim tih putovanja, Džamonja je u svezi s utemeljenjem organizacije s istomišljenicima komunicirao i pismeno.²⁶⁸³ Već u spomenutoj, naizgled škrtoj, ali zapravo iznimno važnoj bilješci u *Osvitu*, Džamonja se je potpisao „u ime privremenog odbora za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini“. O sastavu toga privremenog odbora zasad ne znamo ništa, ali se i o tome i o njegovu djelovanju može zaključivati iz kasnijih događaja. Buduća će istraživanja pokazati koja je to „veća mjesta“ u BiH Džamonja posjetio i u njima osnovao mjesne odbore, ali je jasno da Bihać nije bio jedini. Naime, nekoliko dana prije dolačke proslave održana je slična skupština i u

²⁶⁷⁹ HISTORICUS, „Biankini i Burian“, *HP*, br. 3197, 14. VII. 1906., 2. Usp. „Biankini o Bosni i Hercegovini“, *Pokret*, 3/1906., br. 153, 6. VII. 1906., 2.

²⁶⁸⁰ Milan Katičić (Vrbanja, 1863. – Zagreb, 1944.), odvjetnik i političar. Školovao se u Vinkovcima, pravo studirao i doktorirao u Zagrebu, kao odvjetnik radio u Bihaću. Bio aktivan član *HKD Napredak*, osnivač HNZ-a, član Opdbora šestorice, kasnije i zastupnik u bosansko-hercegovačkom Saboru. Otac je akademika Natka (1901.-1983.) i djed akademika Radoslava Katičića (1930.).

²⁶⁸¹ Č., „Dopis iz Bihaća (Hrvatska organizacija)“, *Osvit*, 9/1906., br. 55, 18. VII. 1906., 3.

²⁶⁸² GJ. DŽAMONJA, „Za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini“, *Osvit*, 9/1906., br. 61, 8. VIII. 1906., 1.

²⁶⁸³ To se može zaključiti iz bilješke uz članak Mije Ćosića koji je pod naslovom „Istini za volju“ objavljen u *Radničkoj obrani. Glavnom glasilu radnika Hrvata u Bosni i Hercegovini* (dalje: *RO*), 2/1909., br. 8-9, 4. III. 1909., 4.-5.

Mostaru. U tom je gradu 7. kolovoza na Džamonjinu inicijativu održan skup na kojem se je raspravljalo o već oblikovanoj „osnovi organizacije“, a na prijedlog Mehmeda ef. Kurta izabran je odbor pod Džamonjinim predsjedanjem, u koji je ušlo sedam članova, među kojima je bio i biskupov tajnik fra Radoslav Glavaš, dok je na prijedlog provincijala fra Anđela Nuića u nj ušao i sam Kurt.²⁶⁸⁴ On je bio jedan od istaknutijih hercegovačkih muslimana naglašeno hrvatske nacionalne orijentacije.²⁶⁸⁵

Činjenica da je vijest o toj inicijativi prodrila iz Hercegovine u Sarajevo, da je u sastavu prvoga poticajnog odbora bio tajnik biskupa fra Paškala Buconjića (što je značilo da pothvat ima potporu biskupa franjevca, poznatog po svojim pravaškim stajalištima), i da je baš franjevački provincijal u sastav odbora predložio jednoga muslimana, moći će se ocjenjivati tek iz buduće perspektive. A *Osvit* je 8. kolovoza izvijestio kako urednik Džamonja sutra polazi na višednevno putovanje kojemu je svrha osnivanje mjesnih odbora buduće hrvatske organizacije, pa će potom biti nazočan skupštini koja je u tu svrhu za 16. kolovoza zakazana u Dolcu (uslijed čega dopise valja naslovljavati na uredništvo, a ne na urednika osobno).²⁶⁸⁶ Nažalost, u novinstvu nisu zabilježena mjesta koja je Džamonja obišao od 9. do 15. kolovoza, niti rezultati toga višednevnog putovanja. Iz izvješća o nastanku i odobrenju Pravila HNZ-a, koje je Pilar ujesen 1907. objavio u *Hrvatskome dnevniku*, moglo bi se zaključiti kako su prethodne pripreme formalno obavljene u čak deset naselja, ali je u tom smjeru potrebno provesti daljnja istraživanja.

A spomenuti tekst koji je Džamonja potpisao „u ime privremenog odbora za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini“, istog je dana bio objavljen ne samo na naslovnici *Osvita*, nego i na prvoj stranici sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika*, gdje je naznačeno da je potpisnik ujedno urednik mostarskoga lista.²⁶⁸⁷ Ta je okolnost jedna od onih koje potvrđuju da zamisao o osnutku HNZ-a nije potekla iz Stadlerova kruga – jer da jest, ne bi njegov list na naslovnici donosio Džamonjin poziv i opis u kojem se neskriveno svojata prvi poticaj za osnutak HNZ-a – ali je još važnije da ona predstavlja jasnu potvrdu da je inicijativa tinjala od ranije i da je oko nje već postojala razmjerno široka suglasnost u hrvatskim redovima. Bilo je važno da se ona sada pojavljuje i u sarajevskom listu za koji se je znalo da odražava mišljenje nadbiskupa Stadlera, tim više što je između mostarskoga kruga oko *Osvita* i nadbiskupova kruga bilo zaiskrilo još početkom 1905. godine. Sad je ovo bila demonstracija sloge, kako svjetonazorske, tako i zavičajne odnosno pokrajinske.

²⁶⁸⁴ „Organizacija Hrvata“, *HD*, 1/1906., br. 183, 11. VIII. 1906., 15. Opširniji tekst o tom događaju istoga je dana pod naslovom „Skupština za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini“ donio *Osvit*, 9/1906., br. 61, 8. VIII. 1906., 2.

²⁶⁸⁵ Mehmed Dželaludin Kurt (Hafiz Mostari), rođen je 1876. u Mostaru, gdje je pohađao mekteb, ruždiju i medresu, a nakon toga je upisao Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Nakon što je diplomirao na njoj, upisao je pravni fakultet u Zagrebu. Bio je pristaša pravaške misli. Umro je u Sarajevu 25. XI. 1944. godine. (Ivan M. MILIĆEVIĆ, „Mehmed Dželaludin Kurt. Izsječak iz života zanosnog hrvatskog idealiste“, *Hrvatski narod*, 7/1945., br. 1234, 14.1.1945., 7.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 140.)

²⁶⁸⁶ „Iz uredništva“, *Osvit*, 9/1906., br. 61, 8. VIII. 1906., 3.

²⁶⁸⁷ Gj. DŽAMONJA, „Za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini“, *HD*, 1/1906., br. 180, 8. VIII. 1906., 1.

A u završnome dijelu toga teksta, Džamonja „u ime privremenog odbora za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini“ nastavlja: „Pošto je neophodna potreba, da se organizacija još ove godine provede, nužno je da Hrvati iz svih mjesta Bosne i Hercegovine pošalju svoje pouzdanike na zajednički sastanak, na kojem će se raspravljati i glasovati o eventualno predloženoj osnovi i pravilima naše organizacije, kao i o memorandumu koji će Hrvati Bosne i Hercegovine podastrijeti Njeg. Vel. hrvatskom kralju Franji Josipu I. [sva ist. u izv.]“²⁶⁸⁸

Džamonjin tekst, objavljen istog dana i u *Osvitu* i u *Hrvatskome dnevniku*, vrlo jasno pokazuje da je najkasnije početkom kolovoza – a vjerojatno i nekoliko tjedana ranije – postojalo šire, kolektivno tijelo koje je pripremalo osnutak HNZ-a, i da su organizacija bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika – pa i sastavljanje te odašiljanje posebne promemorije vladaru – bili zamišljeni na demokratskoj osnovi, slično kao što su u to vrijeme nastajale muslimanske i srpske organizacije.

No, formulacije iz toga teksta pokazuju da su pripreme bile već poodmakle i da je dolačka skupština bila samo završni čin jednoga dugotrajnoga i sustavnog procesa. Jer, da ni sastav uzvanika i gostiju u Dolcu nije bio slučajan, pokazuju sljedeće Džamonjine rečenice: „Najljepša zgoda za taj sastanak pruža se prilikom otvorenja hrvatskog doma u Docu, t. j. 16. o. mj., na koju su slavu pozvana sva hrvatska društva u Bosni i Hercegovini. Stoga umoljavamo sva hrvatska društva kao reprezentante hrvatstva svojih mjesta, da svojim izaslanicima dadu punomoć, da mogu na sastanku u svrhu organizacije Hrvata u Bosni i Hercegovini raspravljati i glasovati, a ona mjesta, koja, bilo imadu svoje društvo, ali ne misle odaslati svoje izaslanike na tu slavu, bilo nemaju društava te će pojedinci prisustvovati istoj, da tu gospodu opunomoće, da mogu raspravljati i glasovati o gore spomenutom.“²⁶⁸⁹

Ostalo je bila formalnost: već početkom druge polovice srpnja *Hrvatsko pravo* na naslovnoj je stranici objavilo poziv na veliku svečanost proslave *Hrvatskoga pjevačkog društva Vlašić* u Travniku koji su potpisali predsjednik dr. Stjepan Kukrić i tajnik Franjo Baković.²⁶⁹⁰ Prvoga dana kolovoza taj je list manifestaciji posvetio veliku pozornost, najavljujući da će u njezinu sklopu biti 16. kolovoza otvorena hrvatska čitaonica u Dolcu. Pripreme za proslavu barjaka traju već godinu dana, piše frankovački dnevnik, a glavni predmet prijepora predstavlja pitanje hoće li se on „inštalirati, ili će se blagosloviti“. S obzirom na „raznolikost vjeroispoviesti, koje izpoviedaju Hrvati“, društveni je odbor bio načelno protivan blagoslovu, tim više što nije blagoslovljen ni barjak *Trebevića*, a ni mostarskog *Hrvoja*. Međutim, većinom glasova je ipak odlučeno drugačije, pa je u prilog toj odluci – prenosi *Hrvatsko pravo* – navedeno osam razloga. Autor teksta, potpisan kao „slobodoumni Hrvat“, nalazi tom zaključku puno prigovora, ali napominje kako su zagovornici manjinskog rješenja ocijenili da bi bilo pogrdno oko toga izazivati smutnju „te tako osujetiti započetu organizaciju bar katoličkog diela hrvatskoga

²⁶⁸⁸ Isto; Gj. DŽAMONJA, „Za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini“, *Osvit*, 9/1906., br. 61, 8. VIII. 1906., 1.

²⁶⁸⁹ Isto.

²⁶⁹⁰ „Proslava hrvatskog društva 'Vlašić-a' u Travniku“, *HP*, br. 3202, 20. VII. 1906., 1.

pučanstva u Travniku.“ No, nema sumnje da na manifestaciji *Vlašića* ne će doći ni do kakvog vrijeđanja muslimanskih vjerskih osjećaja.²⁶⁹¹

Dan prije blagdana Velike Gospe *Hrvatski dnevnik* je zanosno pisao kako će sutra biti blagoslovljen barjak *HPD Vlašić*, „što mu ga darovaše zagrebačke rodoljupke“, i kako će se svečanost zbiti u Travniku, „u vezirovu gradu, u sredini Bosne ponosne, gdje za toliko stoljeća stolovahu osmanlijske oblasti, u starodrevnom Travniku i okolo njega, očuva se do danas najčišća hrvatska krv“. U članku koji je cenzura dijelom osakatila, Stadlerov je dnevni list pozvao i muslimane da se pobrinu za svoju zemlju kako ne bi sutra postali beskućnicima, i da skupa s katolicima Hrvatima poduzmu korake kojima će dati znak da su živi te odrediti taktiku. Očekuje se da „naši ponajbolji ljudi“ donesu odluke kojima će se „započeti djelo trajne vrijednosti, djelo preporoda hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini.“²⁶⁹² Uredništvo je očito bilo dobro upućeno u to što se u sklopu proslave planira. A za ocjenu klime u kojoj su održane travnička i dolačka svečanost, ilustrativan je podatak da je Zemaljska vlada upozorila područne vlasti da je upotreba hrvatskoga grba inače zabranjena, ali se na travničkoj odnosno dolačkoj proslavi u kolovozu on može trpjeti, kako se ne bi izazvalo negodovanje Hrvata.²⁶⁹³ No, ipak će mjesni predstavnici vlasti pokazati nesklonost hrvatskomu znakovlju, a i Srbi će se pobuniti, jer da je hrvatska zastava – uvreda srpstva.²⁶⁹⁴

Na Veliku je Gospu *Osvit* osvanuo u svečanom izdanju, s ovitkom u bojama hrvatske zastave i patetičnim rodoljubnim tekstom.²⁶⁹⁵ Ni zbog ritma izlaženja, a ni zbog Džamonjina izbivanja mostarski list nije mogao pratiti sarajevski *Hrvatski dnevnik*. On je javljao kako su 14. kolovoza vlakom u Travnik iz Sarajeva otputovali nadbiskup Stadler, kanonik Ivan Šarić i župnici Predmerski [Andrija Predmersky] i [Ante] Alaupović. Istim je vlakom putovao i urednik *Hrvatskoga dnevnika* Kerubin Šegvić.²⁶⁹⁶ Iz Zagreba su doputovali Aleksandar [Aleksander] Horvat, Egidije Kornitzer, Vladimir Frank sa suprugom Dorom, Vatroslav Brlić, Ivo Elegović, Ante Tandarić te niz drugih poznatih uzvanika.²⁶⁹⁷ *Osvit* je apelirao na ozbiljnost i oprez. Nije sumnjao u rodoljublje sudionika, ali je upozoravao na to da i neki noviji događaji pokazuju kako i najrodoljubniji pothvati propadaju zbog „pojedinih razmirica“. Ne treba svakomu vjerovati, a i s neprijateljem se mogu naći zajedničke točke, no nikad na način koji znači odstupanje od vlastitoga prava ili predstavlja odricanje od vlastitih znakova i simbola.²⁶⁹⁸ *Hrvatski dnevnik* je prenosio pisanje *Osvita*, ne skrivajući starčevićansku retoriku kojom je mostarski list pozdravljao travničku proslavu. Ta dva lista, uz frankovačko *Hrvatsko pravo*, najopširnije su zabilježili svečanosti u Travniku i u Dolcu.

²⁶⁹¹ „K slavi hrvatskoga društva 'Vlašića“, *HP*, br. 3212, 1. VIII. 1906., 2.

²⁶⁹² „Hrvatska slava u Travniku“, *HD*, 1/1906., br. 185, 14. VIII. 1906., 1.

²⁶⁹³ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 26.

²⁶⁹⁴ „Hrvatska slava u Travniku. Prvi dan.“, *Osvit*, 9/1906., br. 65, 22. VIII. 1906., 1.-2.

²⁶⁹⁵ „Zdravo hrvatski stieže!“, *Osvit*, 9/1906., br. 63, 15. VIII. 1906., 1.

²⁶⁹⁶ „Presvijetli g. nadbiskup na hrvatskoj slavi u Travniku“, *HD*, 1/1906., br. 185, 14. VIII. 1906., 5.

²⁶⁹⁷ „Hrvatska slava u Travniku. Prvi dan slave“, *HD*, 1/1906., br. 186, 16. VIII. 1906., 1.

²⁶⁹⁸ „Organizacija Hrvata u herceg-Bosni“, *Osvit*, 9/1906., br. 63, 15. VIII. 1906., 2.

A na blagdan Velike Gospe se je u Travniku okupilo oko 15.000 Hrvata katolika. Na banketu su govorili domaćin, predsjednik *HPD Vlašić* i podpredsjednik Saveza hrvatskih pjevačkih društava Travnik dr. Stjepan Kukrić, te Gjuro Džamonja, nadbiskup Stadler, Dora Frank, Kerubin Šegvić, Niko Ribičić, Aleksa Ećimović i drugi.²⁶⁹⁹ I za *Hrvatsko pravo* travnički je prizor bio nezaboravan: mnoštvo ljudi sa svih strana BiH, svi okićeni hrvatskim trobojnicama, a među njima predstavnici sviju hrvatskih društava koji su se „korporativno sa svojim zastavama“ okupili u Travniku. Sa skupštine je, piše frankovački list, poslan brzojav kralju, na koji je odmah došla brzojavka zahvale. Nakon travničke proslave ima se otvoriti Hrvatski dom u Dolcu, a potom slijedi „skupština za organizaciju Hrvatah Herceg-Bosne.“²⁷⁰⁰ Sutradan, 16. kolovoza ujutro *HPD Vlašić* je održao svoju izvanrednu sjednicu, na kojoj su počasnim članovima proglašeni nadbiskup Stadler i Dora Frank, predstavnica „zagrebačkih domoljupki“ i kuma društvenoga barjaka. O tome su opširno pisali ne samo *Osvit* i *Hrvatski dnevnik*,²⁷⁰¹ nego i *Hrvatsko pravo*.²⁷⁰²

U Travniku su se među govornicima izredali nadbiskup Stadler, Stjepan Kukrić, Kerubin Šegvić i drugi. Džamonja se je u svom govoru posebno zahvalio nazočnim zastupnicima u hrvatskome Saboru Vladimiru Franku, Ivi Elegoviću i Vatroslavu Brliću, te zastupniku Ribičiću iz Dalmatinskog sabora koji je – kako navodi *Hrvatsko pravo* – istaknuo da ni politika „dalmatinskoga 'novoga kurza“ ne zaboravlja BiH i da se njegova stranka u tom pogledu drži politike Mihovila Pavlinovića. Vladimir Frank, sin prvaka Starčevićeve hrvatske stranke prava, zahvalio je i travničkim Židovima na gostoprimstvu i susretljivosti prema hrvatskim proštenicima kojima su neki stavili kuće na raspolaganje, a nakon te skupštine i velike pučke svečanosti mnoštvo se je uputilo u obližnji Dolac, selo nastanjeno samo katolicima, jer u njemu – kako će čitatelje poučiti *Hrvatski dnevnik* – nema izvora vode koja je muslimanima nužna pri obavljanju vjerskih obreda.²⁷⁰³ *Hrvatsko pravo* osobito je isticalo da je Dolac dao najveći broj hrvatskih intelektualaca u BiH, dodajući da to nesumnjivo valja pripisati činjenici da je u selu prije više od stotinu godina utemeljena škola „na modernijim osnovima“.²⁷⁰⁴

²⁶⁹⁹ „Hrvatska slava u Travniku. Drugi dan slave“, *HD*, 1/1906., br. 187, 17. VIII. 1906., 1.-2.; „Hrvatsko slavlje u Travniku i Dolcu“, *Osvit*, 9/1906., br. 64, 18. VIII. 1906., 2.; „Hrvatska slava u Travniku. Prvi dan.“, *Osvit*, 9/1906., br. 65 (22. VIII. 1906., 1.-2.), br. 66 (25. VIII. 1906., 1.). Čitav govor nadbiskupa Stadlera objavljen je u *Vrhbosni*, 20/1906., br. 16, 20. VIII. 1906., 268.-270.

²⁷⁰⁰ „Vlašićeva' proslava“, *HP*, br. 3224, 16. VIII. 1906., 3.

²⁷⁰¹ „Hrvatska slava u Travniku. Drugi dan.“, *Osvit*, 9/1906., br. 68 (1. IX. 1906., 1.-2.), br. 69 (5. IX. 1906., 1.-2.); 72 (15. IX. 1906., 2.); br. 73 (19. IX. 1906., 2.); br. 74 (22. IX. 1906., 2.); „Hrvatska slava u Travniku. Treći dan slave“, *HD*, 1/1906., br. 189, 20. VIII. 1906., 1.

²⁷⁰² „K slavi 'Vlašića' u Travniku i čitaonice u Dolcu“, *HP*, br. 3227 (21. VIII. 1906., 1.-2.); br. 3228 (22. VIII. 1906., 1.-2.), br. 3229 (23. VIII. 1906., 2.) i br. 3230 (24. VIII. 1906., 1.-2.).

²⁷⁰³ U jednome nedatiranom pismu Kršnjavomu (koje svakako potječe iz razdoblja nakon posvećenja Ivana Šarića biskupom u proljeće 1908. godine), Ćiro Truhelka će se potužiti: „Ovdje silna uzrujanost stoga, što se hrvatske novine ne zauzimlju za bosanske Hrvate, a ogorčenje je zavladalo, jer su one iz Srbobrana nasladom prešampale noticu, kojom se Dolčani nazivlju Ciganima. Dolac rodio do sada jednoga biskupa a 75 % akademski graduiranih Bošnjaka rodom je iz Dolca, ne računajući ostalu inteligenciju. Sve to je danas – Ciganluk! Baš dobro radi slavna rezolucija!“ (HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu.)

²⁷⁰⁴ „K slavi 'Vlašića' u Travniku i čitaonice u Dolcu“, (3), *HP*, br. 3229, 23. VIII. 1906., 2.

Tamo se je okupio veliki broj Hrvata katolika. Među njima su bili i istaknuti hrvatski intelektualci, trgovci i drugi uglednici iz Bosne, a u manjem broju i iz Hercegovine. Bio je nazočan i nadbiskup Stadler, kao i Vladimir Frank. Nakon svečanosti i govora mjesnoga župnika fra Marijana Duića, Ive Elegovića, predsjednika mjesne hrvatske čitaonice Konstantina (Koste) Gjebića-Marušića i Gjura Džamonje, otpjevana je „Lijepa naša“, nakon čega se je puk razišao, „a odaslanici hrvatskih društava ostadoše u dvorani, da se sporazume ob organizaciji Hrvata“.²⁷⁰⁵

Na skupštini pod Džamonjinim predsjedanjem, koja je trajala oko dva sata, i formalno je pala odluka (točnije: potvrđena je inicijativa koja joj je prethodila), da se osnuje gospodarsko-prosvjetna organizacija koja će po mogućnosti zastupati hrvatske interese i na političkoj razini. Nakon Džamonjinih emocijama obojenih uvodnih riječi – koje je *Hrvatsko pravo* prepričalo u posljednjemu, četvrtom nastavku svoje reportaže iz srednje Bosne, a koje je cenzura dijelom izbrisala iz teksta objavljenog u *Hrvatskome dnevniku* – nazočnima „progovori dr. Ivo Pilar veoma stvarno, realistički, uz pozor i odobravanje općinstva. Iznese sve potrebe našega naroda i svoje nazore, kako možemo sami svojom organizacijom svemu doskočiti. Moramo se organizirati, jer je to nužno. Voda je doprla do grla. Nakon što je iznio svoje nazore, rasprela se je debata u kojoj učestvovahu dr. Stadler, dr. Šarić, dr. Elegović, dr. Vl. Frank, Džamonja, Šegvić, trgovac Ivković iz Bihaća i Ribičić iz Bugojna.“²⁷⁰⁶

I *Hrvatsko pravo* je izvijestilo da je odmah nakon Džamonje koji je obrazložio potrebu osnivanja „hrvatske narodne zajednice“ govorio tuzlanski odvjetnik Ivo Pilar, koji je „stvarno razlučio dalje misao organizacije i iztiče dalje neke poluge organizaciji, kojima bi se imala odmah posvetiti pažnja. Traži, da se odmah predje na djelo i da se odmah sastave pravila hrvatske narodne zajednice [sic!], koja će što skorije privesti u život najpreče osnove.“²⁷⁰⁷ Nakon njega govorili su još Frank, Elegović, Stadler, Ivković, Ribičić iz Bugojna te Ančić iz Mostara. Potom zagrebački frankovački list piše: „Zaključci skupštine, kao i sam tečaj njezin većinom je povjerljive naravi, a tako se za sada prešućuje široj javnosti i način i sredstva organizacije. Od zaključaka za javnost jesu sliedeći: Bira se privremeni odbor za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini, napose za izradbu statuta. U odbor su birani iz svakoga okružnog mjesta visokoškoolovani ljudi. Referentom odbora je dr. Ivo Pilar.“²⁷⁰⁸

Budući da su sudionici skupštine pozvali nazočne saborske zastupnike da dignu svoj glas i zatraže sjedinjenje BiH s Hrvatskom, Vladimir Frank je istaknuo da je to stalna točka programa njegove stranke te je predložio da se skupština tim zahtjevom obrati ostalim saborskim klubovima. To je jednodušno prihvaćeno, pa su predsjednicima nekih saborskih klubova u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji poslane brzopjavke u tom smislu. Ujedno je zaključeno da se

²⁷⁰⁵ „Hrvatska slava u Travniku. Treći dan slave“, *HD*, 1/1906., br. 189, 20. VIII. 1906., 1. Godinu i pol kasnije, u povodu konstituiranja sarajevskoga okružnog odbora HNZ-a, u *HD*, 3/1908., br. 16, 21. I. 1908., 1. pod naslovom „Skupština Hrvatske Narodne Zajednice u Sarajevu“ tvrdit će se da je više od 20.000 nazočnih sudionika dolačke proslave jednoglasno izabralo Odbor šestorice.

²⁷⁰⁶ „Hrvatska slava u Travniku. Treći dan slave“, *HD*, 1/1906., br. 189, 20. VIII. 1906., 1.

²⁷⁰⁷ „K slavi 'Vlašića' u Travniku i čitaonice u Dolcu“, (4), *HP*, br. 3230, 24. VIII. 1906., 1.-2.

²⁷⁰⁸ Isto, 1.

vladaru prigodom predstojećeg dolaska u BiH uruči posebna adresa kojom se traži ujedinjenje BiH i Hrvatske, a svim saborskim klubovima u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji ima se poslati „velika obrazložena predstavka“ kako bi ih se potaknulo na zauzimanje za težnju hrvatskog naroda da se BiH „povrate materi zemlji“. U odbor za izradu adrese, kaže *Hrvatsko pravo*, „birana su ista gospoda, koja i u odbor za organizaciju“.²⁷⁰⁹

Opis dolačke skupštine objavljen u Stadlerovu listu sukladan je opisu *Hrvatskoga prava* koje se je i u reportaži iz Travnika i iz Dolca rasipalo pohvalama vrhbosanskom nadbiskupu. Oni vrlo jasno pokazuju da su Pilar i Džamonja imali glavnu ulogu pri osnutku HNZ-a i da je upravo Pilar nastupio kao glavni ideolog organizacije. A iz jednoga otvorenoga pisma koje je početkom 1909. u *Radničkoj obrani* objavio fra Marijan Duić – na što ćemo se vratiti u nastavku – jasno se vidi da je Pilar tom zgodom u Dolcu posebno problematizirao potrebu katoličko-muslimanske suradnje, pa je za to dobio opću potporu, uključujući i onu nadbiskupa Stadlera. A o tadašnjim Pilarovim pogledima na položaj Hrvata u BiH jasno govori njegova „Pro memoria“, pronađena u njegovoj ostavštini, a potom 1997. i objavljena.²⁷¹⁰ Bez ikakve sumnje se može tvrditi da je ona nastala baš te 1906. godine,²⁷¹¹ što znači da predstavlja temeljni dokument za opis Pilarovih nacionalno-političkih pogleda upravo u vrijeme nastanka HNZ-a, a vjerojatno je „Pro memoria“ nastala baš za potrebe te organizacije, možda čak i kao referat u pripremi dolačke skupštine. Moguće je da je tamo i pročitana, iako je to manje vjerojatno, budući da bi formulacija o slobodi vjere, onakva kakvu je Pilar upotrijebio, vjerojatno izazvala Stadlerovu reakciju. Zato će prije biti da je ona podloga za nastanak kasnijih „Punktacija“ Odbora šestorice.

U toj „Pro memoriji“ Pilar obrazlaže potrebu hrvatskog nastojanja da se BiH pripoji Hrvatskoj, za što je nužna vjerska tolerancija (zbog višekonfesionalnosti hrvatske nacije), ali i snošljivost prema pravoslavcima Srbima, kao i prema muslimanima koji su u narodnosnom pogledu još neodlučni. Hrvatima je apsolutno neprihvatljivo da BiH pripadne Kraljevini Srbiji, budući da Srbi na svakom koraku pokazuju nesnošljivost prema katolicima, a poglavito prema Hrvatima katolicima i onim strancima koji prihvate hrvatstvo, dok „našu braću muslimane“ mrze još i više. Drugim riječima, Srbi protiv Hrvata vode „rat do istrage“. Ni druga mogućnost, to da BiH postane samostalna upravna jedinica, za Hrvate „nije podesno“, jer bi ta samostalnost u konačnici koristila samo Srbima. Zato Hrvati trebaju težiti ujedinjenju BiH s Hrvatskom.²⁷¹² U istome tekstu – u odnosu na koji vrijedi istaknuti da se monarhijski okvir uopće ne spominje! –

²⁷⁰⁹ Isto, 1.-2.

²⁷¹⁰ I. PILAR, „Pro memoria“, u: *Usud hrvatskih zemalja*, Zagreb, 1997., 10.-20. Izvorni rukopis čuva se u NSK, OIP, R-7983,

²⁷¹¹ M. ŠVAB, „Pogovor“, *Usud hrvatskih zemalja*, Zagreb, 1997., 154. zaključio je da je nastala „poslije 1906.“. U njoj se, naime, citira jedan članak objavljen 25. veljače 1906. u *Srpskoj riječi*, a statistički podatci o broju i sastavu pučanstva pokazuju da je nastala prije popisa obavljenog u jesen 1910. godine, dok nabranje mogućeg raspjeta položaja BiH potvrđuje da je nastala prije aneksije iz listopada 1908. godine. No, preciznija je datacija moguća po spominjanju Stijepa Kobasice, urednika spomenutoga srpskog lista. Kobasica je, naime, i ranije bio zatvaran zbog pisanja njegova lista, a nakon nemira u listopadu 1906. prestao je uređivati *Srpsku riječ* i bio protjeran iz BiH. Budući da se u Pilarovu tekstu spominje kao aktualni urednik, jasno je da je „Pro memoria“ napisana prije tog vremena.

²⁷¹² I. PILAR, „Pro memoria“, 10.-20.

Pilar navodi sredstva kojima se treba služiti pri ostvarenju toga cilja: 1. svima se priznaje ravnopravnost; 2. od muslimana („Turaka“) ne traži se da budu Hrvati, dovoljno je da ne budu protiv Hrvata; 3. podupirat će se i muslimani i Srbi svagdje gdje to nije na štetu hrvatskih interesa, a jednako vrijedi i za ostale; 5. podupirat će se sve vjere „koliko ne rade protiv naroda i našeg cilja i u koliko bez njih ne možemo da radimo“; te napokon: 6. prema strankama u Hrvatskoj postaviti će se neutralno i bez očekivanja velike pomoći, ali svakako treba biti protiv njihova miješanja u politiku bosansko-hercegovačkih Hrvata.²⁷¹³ Sve te misli uskoro će se naći u „Punktacijama“ Odbora šesterice, a onda, godinu i pol kasnije, u programskim zaključcima prve radne sjednice Središnjeg odbora HNZ-a.

Izvjestitelj *Hrvatskoga dnevnika* nastavlja, pak, reportažu s dolačkoga skupa napominjući da ne će opisivati sve pojedinosti skupštine koja je tekla u uzornome redu, ali „sve što se je zaključilo, stoji u potpunu suglasju sa našim programom: Bosna i Hercegovina su zemlje hrvatske. Mi moramo apelovati na sve Hrvate bez razlike stranaka da nas u tom radu podupru.“ U skladu s time je skupština, s potpisom Gjura Džamonje kao njezina predsjednika, uputila Grgi Tuškani (HSP), Josipu Franku (SHSP), Peri Čingriji (HS) i don Ivi Prodanu (dalmatinski ČSP) brzojavku sljedećeg sadržaja: „Uslijed zaključka hrvatske narodne skupštine održavane u Dolcu u svrhu organizacije Hrvata Bosne i Hercegovine, umoljavate se, da u Vašem klubu budete tumačem želja bosansko-hercegovačkih Hrvata za sjedinjenjem sa Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom. Članovi vašega kluba neka u tom pogledu porade u saboru.“²⁷¹⁴

Osnutak HNZ-a 16. kolovoza 1906. u Dolcu kod Travnika, prigodom proslave desetogodišnjice osnivanja travničkoga *Hrvatskoga pjevačkog društva Vlašić* te otvaranja Hrvatskoga doma u Dolcu bio je iznimno važan događaj.²⁷¹⁵ Tko je znao politički misliti, mogao je iz tih vijesti i iz spomenutog brzojava zaključiti da se bosansko-hercegovački Hrvati organiziraju samostalno, ne tražeći nemoguće i uglavnom besplodno mehaničko ujedinjenje hrvatskih stranaka, nego njihovu slogu oko temeljnog pitanja: ujedinjenja BiH s banskom Hrvatskom i Dalmacijom. Ni imena naslovnika spomenutoga pozdravnog nisu bila slučajna; ona su govorila od koga HNZ očekuje potporu, i jednako tako su pokazivala čijoj se potpori novoosnovana organizacija ne nada.

A još tri dana prije nego što je objavio to potanje izvješće, *Hrvatski dnevnik* je 17. kolovoza donio brzojavnu vijest koja je glasila: „Travnik. 17. kolovoza. Sazvana

²⁷¹³ Isto, 20.

²⁷¹⁴ „Hrvatska slava u Travniku. Treći dan slave“, *HD*, 1/1906., br. 189, 20. VIII. 1906., 1.

²⁷¹⁵ U literaturi se često spominje drugačija, obično uopćenija tvrdnja, da je do osnutka HNZ-a došlo „u jesen 1906.“ ili 16. listopada 1906. godine. Obje (!) je iznio i L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 229. Da je to bilo doista 16. kolovoza 1908., potvrđuju ne samo pisanje *Osvita* i deseci članaka objavljenih u *Hrvatskome dnevniku* u drugoj polovici kolovoza 1906. (od kojih će neki biti citirani i ovdje), nego i Pilar. Usp. ZAJEDNIČAR [I. PILAR], „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, *Pilar*, 3/2008., 6 (2), Zagreb, 2008., 57. Ponavljan je ispravan podatak i kasnije, npr. -r, „Desetogodišnjica Hrvatske narodne zajednice“, *Hrvatska narodna zajednica* (dalje: *Hnz*), 4/1916., br. 8, Sarajevo, 31. VIII. 1916., 117.-118.; M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 25.-26. Svakomu tko je prolistao mostarski *Osvit* ili sarajevski *Hrvatski dnevnik* iz druge polovice 1906. godine, teško je shvatiti da je bilo kakva dvojba uopće moguća.

skupština u Dolcu za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini uspjela je sjajno. Ideja narodnog jedinstva bijaše burno odobravana. Govorili su urednik 'Osvita' Džamonja, narodni zastupnik dr. Elegović i odvjetnik dr. Pilar. Izabran bijaše odbor, da sastavi pravila za organizaciju. Izabrana je takogjer deputacija, koja će predati memorandum bosansko-hercegovačkih Hrvata Nj. Veličanstvu kralju prigodom njegovog dolaska u Trebinje. [ist. u izv.]²⁷¹⁶

Ovako formulirane vijesti i sažeti prikaz dolačke skupštine jasno pokazuju da je Pilar, uz Džamonju, očito bio najangažiraniji pri osmišljavanju HNZ-a, formuliranju „osnova organizacije“ i sazivanju dolačkoga utemeljiteljskog sastanka. Samoj je organizaciji ime dao Gjuro Džamonja: prihvaćen je, naime, njegov prijedlog da se ona nazove Hrvatskom narodnom zajednicom.²⁷¹⁷ I to je očito bilo prethodno utanačeno s Pilarom, koji je govorio odmah iz urednika *Osvita* te je suglasno predložio da se odmah prione izradi „pravila hrvatske narodne zajednice“.²⁷¹⁸ Džamonji je pritom vjerojatno kao uzor poslužila organizacija Hrvata u SAD-u, Narodna hrvatska zajednica, koja je bila preteča i sastavnica američke Hrvatske bratske zajednice, a sasvim sigurno je da se je izborom imena htjelo naglasiti zajedništvo i sloga bosansko-hercegovačkih Hrvata.²⁷¹⁹

Iako su akciju poduprli i nadbiskup Stadler i banjolučki biskup Marijan Marković odnosno mostarski Paškal Buconjić, kao i bosanski franjevci,²⁷²⁰ iz opisanoga tijeka događaja, kao i iz sastava šesteročlanog odbora izabranog u Dolcu 16. kolovoza, sa sigurnošću se može zaključiti da poticaj za taj pothvat nije izvorno došao od vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera kao što se kasnije tvrdi u dijelu hrvatske historiografije. *Osvit* je o tome pisao mjesecima ranije, a sarajevski su Hrvati udruživanju prionuli pozivajući se baš na poticaj mostarskoga lista. I u šesteročlani su odbor ušle osobe koje su od ranije pokazivale nesklonost prema nekim aspektima nadbiskupova javnog djelovanja, a prema svim su vijestima i izvješćima s dolačkoga skupa ključne osobe u nastanku HNZ-a bili Pilar i Džamonja, prononsirani liberalci i ljudi koji su svojim javnim djelovanjem već ranije dolazili u sukob sa Stadlerom. Ni *Hrvatski dnevnik*, list koji je bio pod neupitnim Stadlerovim utjecajem, u obilju vijesti o dolačkoj svečanosti u ljeto 1906. nigdje ne daje ni jednom riječju naslutiti da bi Stadler i vrhbosanski kaptol posebno zagovarao, a kamoli poticao osnutak one i onakve organizacije koja je formalno utemeljena u

²⁷¹⁶ *HD*, 1/1906., br. 187, 17. VIII. 1906., 6. Slično formulirana vijest ponovljena je i u „Sedmičnom pregledu (od 11. do 18. kolovoza 1906.)“, *HD*, 1/1906., br. 188., 18. VIII. 1906., 5.

²⁷¹⁷ „Hrvatska narodna zajednica“, *HD*, 1/1906., br. 194., Sarajevo, 25. VIII. 1906., 12.

²⁷¹⁸ „K slavi 'Vlašića' u Travniku i čitaonice u Dolcu“, (4), *HP*, br. 3230, 24. VIII. 1906., 1.-2.

²⁷¹⁹ Mostarski *Osvit* je, naime, u nekoliko navrata pohvalno pisao o najvećoj hrvatskoj udruzi u Sjevernoj Americi, „N.H.Z.-u“ odnosno Narodnoj hrvatskoj zajednici. Po svemu sudeći je, dakle, upravo ta organizacija, osnovana 4. IX. 1894. – ili ono što se o njoj tada mislilo da jest – služila kao jedan od uzora HNZ-u. Usp. „Hrvati u Americi“, *Osvit*, 9/1906., br. 76, 29. IX. 1906., 1.; „Narodna Hrvat. Zajednica u Americi“, *RO*, 2/1909., br. 42, 18. XI. 1909., 2.-3. Budući da je NHZ 1902. donijela novi program i pravila (*Constitution and By-Laws of the National Croatian Society of the United States of America – Pravila i zakoni Narodne Hrvatske Zajednice u Sjedinjenim Američkim Državama*, Allegheny, PA, 1902.), i u drugim se je novinama u prvome desetljeću 20. stoljeća znalo opširnije pisati o toj organizaciji. Usp. „Narodna Hrvatska zajednica u Americi“, *Pokret*, 6/1909., br. 221, 28. IX. 1909., 6.

²⁷²⁰ V. MIHALJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci - suglasja i sporovi“, 84.-85.

Dolcu 16. kolovoza 1906. godine. Nepune dvije godine kasnije, opet će *Hrvatski dnevnik* na naslovnoj stranici objaviti članak u kojem se osnivači jedne (bugojanske) mjesne organizacije HNZ-a zahvaljuju „odboru šestorice, a osobito g. Gjuri Džamonji, kao pokretaču i budiocu ideje H.N.Z.“, te brzojavku s takvim sadržajem otpravljaju predsjedništvu HNZ-a u Sarajevu.²⁷²¹ Ni tada ne bi *Hrvatski dnevnik* olako objavio vijest kojom se umanjuje nadbiskupova uloga, da je ona doista bila odlučujuća.

Može se također pretpostaviti da Stadler – da je doista inicirao osnutak HNZ-a – ne bi propustio dati nekakav nagovještaj u tom smislu prigodom proslave svoga nadbiskupskog jubileja, 25. obljetnice biskupovanja, koju je s dosta pompe obilježio jedva mjesec i pol ranije.²⁷²² Jednako tako, nikakva nagovještaja u tom smislu nema ni u Stadlerovu inače opširnome travničkome govoru, koji je *Hrvatski dnevnik* objavio 18. kolovoza 1906. (a u *Vrhbosni* dva dana kasnije), dok njegovo (i Šarićevo) sudjelovanje u dolačkoj raspravi nakon Pilarova izlaganja nije u tome sarajevskom listu zavrijedilo čak ni jednu rečenicu, iako je sigurno da *Hrvatski dnevnik* ne bi propustio primijetiti kako je nadbiskup dao kakve posebne napatke, smjernice ili je na drugi način pokazao da zapravo on stoji iza cijeloga pothvata.²⁷²³ *Vrhbosna* se je kraćom viješću osvrnula na blagoslov *Vlašičeve* zastave u Travniku, ali o dolačkome sastanku nije zabilježila ni jednoga slova,²⁷²⁴ a kako je ona vrlo pomnjivo bilježila svaku nadbiskupovu aktivnost, obasipajući je poplavom pohvala (nerijetko i neukusnih), ni to ne bi bilo moguće da je tomu sastanku nadbiskup pridonio ičim doli svojom nazočnošću, koja je, nema sumnje, sama po sebi odašiljala stanovitu poruku javnosti.

I skoro četiri godine kasnije, u jeku upravo brutalne polemike između Stadlerovih pristaša i HNZ-a, biskup Šarić će u svome travničkom govoru priznati da je Pravila HNZ sastavljala „jedna ruka pokretaška, ruka, kojoj ništa draže, nego udariti po vjeri i njenim braniteljima“, ali ni tada ne će ustvrditi da je zamisao o osnivanju HNZ-a nastala u krugu nadbiskupa Stadlera.²⁷²⁵ Štoviše, predsjednik Hrvatske katoličke udruge Josip pl. Vancaš u svom je predizbornome govoru u svibnju 1910. usred Sarajeva je izjavio da su „osnivači H. N.Z. [sic!] u svojim pravilima, u svojem radu, na svojim skupštinama i sastancima pomno izbjegavali katoličku [ist. u izv.] ideju imajući na umu u tome, da pod svoj stijeg okupe braću muslimane, a možda i pravoslavne. [...] Ako i jest, gospodo, naš Nadbiskup isprva H.N.Z. prigrlio i preporučio je, to je sve samo uvjetno učinio [ist. u izv.]...“²⁷²⁶ U tim su se predizbornim polemika dvije

²⁷²¹ „Skupština Hrv. Nar. Zajednice u Bugojnu“, *HD*, 3/1908., br. 108, 12. IV. 1908., 1.

²⁷²² Hvalospjev koji mu je tom prigodom u lipnju 1906. uputio Nikola Mandić, ne sugerira da je Stadler u to vrijeme bilo što znao o planu za osnivanje HNZ-a. Stadlerov govor v. u: *Vrhbosna*, 20/1906., br. 13-14, 20. VII. 1906., 215.-216.

²⁷²³ O dolačkom je skupu mostarski *Osvit*, zanimljivo, izvijestio tek početkom listopada. U nizu članaka pod naslovom „Hrvatska slava u Travniku“ i podnaslovom „Dolačko hrvatsko slavlje“, *Osvit*, 9/1906., br. 77 (3. X. 1906., 2.), br. 78 (6. X. 1906., 2.) i br. 79 (10. X. 1906., 2.), list je izvijestio o tijeku skupa, ne pridajući nadbiskupu nikakvo posebno značenje.

²⁷²⁴ „Travnik: Blagoslov 'Vlašičeve' zastave u Travniku“, *Vrhbosna*, 20/1906., br. 16, 20. VIII. 1906., 275.-276.

²⁷²⁵ „Nadbiskup, Zajednica i Udruga“, *HD*, 5/1910., br. 90, 22. IV. 1909., 1.-2.

²⁷²⁶ „Sarajevo za Hrvatsku Katoličku Udrugu“, *HD*, 5/1910., br. 104, 10. V. 1909., 1.-2.

suprotstavljene struje natjecale za primat u zastupanju hrvatskih interesa, pa je posve isključeno da Stadlerovi pristaše ne bi za sebe reklamirali autorstvo zamisli o osnivanju tako važne, zapravo do tog doba najvažnije organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata, kad bi za takvo što bilo i najmanjeg dokaza. Zato se može držati da je na sadašnjem stupnju istraženosti tog pitanja vrlo neispravno tvrditi da je osnutak HNZ-a „inicirao“ baš nadbiskup Stadler. U brošuri *Hrvatska narodna zajednica i franjevci*, koja je objavljena 1911. godine, ističe se da su se osnivači HNZ-a odnosno članovi Središnjeg odbora mogli odhrvati Stadlerovim zahtjevima upravo zato što su mandat dobili od naroda (dolačke skupštine), a ne od nadbiskupa.²⁷²⁷

Brzjavke koje su sa skupštine poslone političarima u Trojednici i nazočnost gostiju, a napose nazočnost istaknutih članova frankovačke stranke – pa i Frankova sina Vladimira i supruge mu Dore – mogla bi sugerirati da je jedan od poticaja došao i iz Zagreba, no ni za to nema dokaza, jer je moguće da je riječ tek o pukome podudaranju, budući da je Dora Frank došla u Travnik kao kuma *Vlašićeva* barjaka. Svi su znali da se u Travniku i u Dolcu očekuje veliko mnoštvo, pa je logično da su utemeljitelji organizacije odlučili iskoristiti prigodu i tako steći potreban legitimitet. S druge je strane potpuno shvatljivo da je *Hrvatsko pravo* čitav događaj pokušalo propagandno iskoristiti, pa je o travničkoj i dolačkoj skupštini izvješćivalo vrlo opširno, svakako opširnije i s više patetike nego bilo koji drugi list. Činjenica da je *Hrvatsko pravo* u najavi proslave *Vlašićeva* barjaka koja je objavljena 1. kolovoza nejasnim riječima spomenulo organiziranje Hrvata ne daje sigurnu potvrdu ni da je uredništvo znalo što se 16. kolovoza ima dogoditi, a još manje da je sama stranka sudjelovala u tome.

Postoji, međutim, otvoreno pitanje odnosa naprednjaka prema događaju u Travniku i u Dolcu. *Pokret* je, naime, makar na neupadljivu mjestu, također najavio proslavu *Vlašićeva* barjaka objavljivanjem obavijesti koju su potpisali Kukrić i Baković,²⁷²⁸ ali je sam događaj ipak u cijelosti prešutio. No, *Hrvatsko pravo* je 30. kolovoza 1906. na naslovnoj stranici objavilo vijest da su frankovački zastupnici u zagrebačkoj gradskoj skupštini Pajo Gašparović i Stjepan Timet dan ranije podnijeli „prešan prijedlog“ kojim se pozdravlja kraljev dolazak „na hrvatsko tlo Bosne i Hercegovine“ te se vladara moli da ispuni vladarsku zavjernicu te ujedini BiH s banskom Hrvatskom i Dalmacijom.²⁷²⁹ *Pokret* je reagirao zakašnjelom reportažom iz Travnika i Dolca, koja je potpisana upitnikom i – u nekim katalozima – pripisana Ivi Pilaru!²⁷³⁰ U članku koji je tobože datiran u Bosni 29. kolovoza i koji je objavljen na naslovnoj stranici, neposredno prije osvrta na frankovački korak u zagrebačkoj gradskoj skupštini, anonimni pisac piše kako je očekivao da će o događaju u Travniku i u Dolcu „s naprednog i realnog stanovišta“ izvijestiti jedan „rođeni Travnjak“ [Travničanin, op. T. J.] koji je to bio obećao, ali obećanje očito nije

²⁷²⁷ CAECILUS VERUS, *Hrvatska narodna zajednica i franjevci*, Zagreb, 1911., 9. Riječ je o brošuri u koju su uvršteni članci objavljeni u *Hrvatskoj slobodi*. Zajedničarska *HZ*, 3/1911., br. 21, 12. III. 1911., 2. brošuru je pohvalila i navela kako uredništvo ima dvadesetak komada koji se kod njega mogu nabaviti po cijeni od 50 filira.

²⁷²⁸ „Proslava hrv. društva 'Vlašić-a' u Travniku“, *Pokret*, 3/1906., br. 165, 20. VII. 1906., 3.; „Hrvatsko pjevačko i tamburaško društvo 'Vlašić' u Travniku“, *Pokret*, 3/1906., br. 167, 23. VII. 1906., 3.

²⁷²⁹ „Za Bosnu i Hercegovinu“, *HP*, br. 3235, 30. VIII. 1906., 1.

²⁷³⁰ ?, „O 'Vlašićevoj' slavi. O 'Vlašićevoj' slavi u Travniku. – Skupština za organizaciju bos. herc. Hrvata. Neobično junačko djelo Livnjaka“, *Pokret*, 3/1906., br. 199, 31. VIII. 1906., 1. Tekst je u katalogu LZMK pripisan Pilaru.

ispunio. Zato se sada ispravlja taj propust, podsjećajući na to da su „Stadlerovi izmećari“ nametnuli blagoslov zastave. Tijekom proslave u Travniku Stadler je „gnjavio“ svojim „do zla boga dosadnim govorom“. Sutradan je u Dolcu Džamonja govorio o organizaciji, dok su zastupnici Frank i Elegović (za koga se „mora priznati da ima dobra pluća i lijep crn brk“) jedva otvorili usta. Elegović se je ponašao kao da je „među klanjačkim [klanječkim, op. T. J.] seljacima“, dok „sin tamošnjeg 'najvećeg živućeg' [Josipa Franka, op. T. J.] prošao je još gore. Njegova nesimpatična i nehrvatska vanjšina, kreštav glas i praznoća govora“ razočarali su nazočne.²⁷³¹

Već po poteškoćama s kajkavskim oblicima (Klanjec – klanječki), a još više po stilu i egzaltiranim izrazima neskrivenog animoziteta posve je jasno da nije posrijedi Pilarov tekst. To nije rječnik kojim bi se on služio. No, to se još jasnije vidi iz njegova nastavka. Anonimni pisac se, naime, izruguje nad „beskorisnom i nesavremenom“ nakanom da se vladaru podnese adresa kojom se traži ujedinjenje BiH s Hrvatskom – Pilar će slične korake poduzimati više puta! – a onda dodaje kako je *Hrvatski dnevnik* to jedva sačuvao za sebe, dok se *Hrvatsko pravo* nije znalo suzdržati, nego je vijest o tome objavilo: „To spomenuh, da se ne bi reklo, da sam ja taj 'izdajica'.“²⁷³² Potom se nastavlja: „Na toj skupštini čuo se je i govornik realnih nazora dr. Ivo Pilar. Njegovi govori su svojom realnošću i razboritošću neodoljivo djelovali, bili su kao hladni oblozi na zapušene i ludim frazerskim radikalizmom ugrijane glave. Tom prilikom se je vidila blagotvornost realizma i za naše prilike. Premda se je većina skupštinara sastojala od onih, koji kliču, kad se spominje 'ujedinjena i slobodna Hrvatska', ipak je govor dra Pilara primljen s većim odobravanjem nego ijedan drugi. Izabran je i odbor od 6 lica za sastav pravila, a dr. Pilar referentom toga odbora.“²⁷³³

Za razliku od autentičnih Pilarovih misli o važnosti i ulozi muslimana, koje riječi je kasnije potvrdio i fra Marijan Duić, *Pokretov* anonimni pisac (tobožnji Pilar) napominje kako je na banket *Vlašića* bilo pozvano i više muslimana, ali se nijedan nije odazvao. Bili su pozvani i predstavnici mjesne Srpske čitaonice, ali su oni poziv odbili, navodeći kako je proslava „uvreda cijelom srpstvu u Bosni i Hercegovini“. Mogao ih je Stadler smetati, nastavlja *Pokretov* tobožnji izvjestitelj, ali se nisu smjeli ponijeti frankovački sa srpskih pozicija: „Ali, nadajmo se, da će jednom i te gluposti nestati iz našeg naroda dvaju imena“, zaključuje tobožnji Pilar svoje ispovijedanje vjere u tzv. hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo. Proslava je na mjesnoj razini neki napredak, kaže on na kraju, jer će se trgnuti dio seljaštva koji je zapušten uslijed nemara svećenstva. Međutim za opću hrvatsku stvar je čitav događaj samo nazadak, jer se njime hrvatstvo još jednom ograničava na katolištvo.²⁷³⁴

Posve je isključeno da bi Pilar – koji u to vrijeme već ima mandat za sastavljanje pravila HNZ-a i koji znade da ta pravila ne će imati konfesionalnu odrednicu – nastupio s toliko

²⁷³¹ Isto.

²⁷³² Isto.

²⁷³³ Isto.

²⁷³⁴ Isto.

nesnošljivosti i mržnje te da bi se na taj način unaprijed konfrontirao s nadbiskupom Stadlerom još i prije nego što su pravila nove organizacije dovršena, a kamoli da bi ona bila usvojena i odobrena od vlasti. Ne bi Pilar „nazadkom“ proglasio događaj u koji će i tada polagati velike nade, i koji će s iznimno pozitivnim ocjenama vrjednovati do kraja života. Zato je očito da se radi o *Pokretovu* nespretnom pokušaju da amortizira propagandne koristi koje su frankovci pokušali ostvariti iz događaja u kojem su sudjelovali samo s perifernom ulogom. O nespretnosti tog pokušaja jasno svjedoči i činjenica da se *Pokret* nikad više nije vratio toj konstrukciji.

Sve to pokazuje da je HNZ u biti plod izvornog organiziranju bosansko-hercegovačkih Hrvata, razočaranih razvitkom političkih prilika u Trojednici, u kojoj je sve više maha uzimala tzv. *politika novoga kursa* koja se je za volju sporazuma s Mađarima i Srbima odricala hrvatstva Bosne i Hercegovine. Zamisao o osnutku te organizacije usporedno je sazrijevala u dva kruga kojima su u prvoj fazi biljeg davali svjetovnjaci Džamonja i Pilar, pri čemu je Džamonja sa svojim listom imao i dosta snažnu potporu dijela hercegovačkih franjevaca na čelu s biskupom Buconjićem.

To, dakako, ne znači da je ta zamisao sazrijevala posve izolirano od stranačkoga života u banskoj Hrvatskoj ili u Dalmaciji. Jer, unatoč prividnoj neutralnosti u unutarpravaškim previranjima, mostarski je *Osvit* simpatizirao s frankovcima, pa se ne može isključiti ni to da je Vladimir Frank čak i neovisno o obavijesti objavljenoj 8. kolovoza u novinama, unaprijed znao što će se osam dana kasnije dogoditi u Dolcu. No, da ni frankovci iz banske Hrvatske nisu stajali iza osnutka HNZ-a, i da je kumstvo njegove supruge *Vlašićevu* barjaku bilo ipak glavni razlog dolaska Vladimira Franka u srednju Bosnu, sugerira ne samo vodeća Pilarova ideološka uloga u nastanku organizacije, nego i kasnije „Punktacije“ odnosno zaključci prvoga redovitog zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a, koji naglašeno zahtijevaju samostalno organiziranje bosansko-hercegovačkih Hrvata te se protive presađivanju stranačkih organizacija iz Trojednice. Očito su bili više nego dobro svjesni da se stranke iz banske Hrvatske znaju „titirati s hrvatstvom Bosne i Hercegovine“, kako se je na travničkoj proslavi izrazio Kerubin Šegvić.²⁷³⁵

Razumije se da bi takvo stajalište „Punktacija“ moglo predstavljati i puku taktiku, tim prije što je političko organiziranje u BiH bilo još uvijek zabranjeno, ali će Pilar i njegovi istomišljenici u vodstvu HNZ-a zadržati prema hrvatskim političkim strankama iz drugih hrvatskih zemalja u biti istu poziciju i kasnije, kad ta zabrana otpadne. Otvoreno političko djelovanje, kao što je spomenuto, još uvijek nije bilo dopušteno, ali je Pilar bio posve u pravu kad je kasnije pisao kako HNZ od početka faktično djelovao na političkome planu, zalažući se za ujedinjenje Trojednice i BiH, suzbijajući srpske težnje i radeći na aneksiji Bosne i Hercegovine.²⁷³⁶ I u spomenutom, vjerojatno Pilarovu tekstu koji je u lipnju 1906. objavljen u *Osvitu*, izriče se jasna svijest o tome da hrvatska *narodna* organizacija, unatoč svojoj

²⁷³⁵ „K slavi 'Vlašića' u Travniku i čitaonice u Dolcu“, (2), *HP*, br. 3228, 2. VIII. 1906., 1.

²⁷³⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 508.-509.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 272.

programskoj orijentaciji na gospodarsko i kulturno-prosvjetno uzdizanje Hrvata, ima primarno političku ulogu.

Naravno, to će odmah shvatiti i vlasti, a to je bilo jasno i sudionicima utemeljiteljskog sastanka u Dolcu. *Osvit* će malo kasnije istaknuti kako je pojam politike općenit i sveobuhvatan: nema ni jedne grane ljudskoga života koja se može proglasiti posve nepolitičkom, a prosvjetno i gospodarsko uzdizanje naroda nesumnjivo je političko, budući da je to pretpostavka njegova političkog napretka.²⁷³⁷ I kad na poticaj i prema zamislima vodećih ljudi HNZ-a bude utemeljena Hrvatska centralna banka, zapravo se ne će tajiti da je primijenjen općepoznati model: „Sve političke stranke stavljaju danas u svoj program, kao jednu od najvažnijih točaka, podignuće narodne ekonomije, jer dobro znadu, da narod, ekonomski jak, može izdržati i tešku pol.[itičku] borbu.“²⁷³⁸

Kao što je spomenuto, novinstvo je izvijestilo da je u svrhu definiranja ciljeva HNZ-a na dolačkoj je skupštini izabran šesteročlani Odbor u koji su ušli očito unaprijed dogovoreni članovi. Čini se bjelodanim da nisu birani po staleškome kriteriju, ali ni kao predstavnici postojećih hrvatskih udruga (pa tako u Odboru nema člana koji bi bio, primjerice, predstavnik *Napretka*, iako su i članovi Odbora bili listom članovi *Napretka*). Po svemu sudeći je Odbor izabran kombinacijom nekoliko čimbenika, među kojima su političko istomišljeništvo i ranija suradnja kombinirani s teritorijalnim načelom, o kojem je u *Osvitu* u lipnju svojedobno govorio „prijatelj iz Bosne“ (vjerojatno Pilar), i koje je Džamonja u srpnju najavio bihaćkomu mjesnom odboru. Upravo prema modelu koji je Džamonja spominjao u Bihaću, a koji je u svome pismu natuknuo „prijatelj iz Bosne“, u Odbor šestorice je, naime, ušao po jedan predstavnik svakoga od tadašnjih šest bosansko-hercegovačkih okruga.²⁷³⁹

Kad kasnije krene otvoreni prijemor između nadbiskupa i HNZ-a, Pilar će istaknuti da je Stadler bio nazočan izboru članova Odbora šestorice i da nije u tom pogledu imao nikakvih primjedaba.²⁷⁴⁰ I ta formulacija posredno govori o sporednosti nadbiskupove uloge u nastanku HNZ-a: da je Stadler bio inicijator osnivanja HNZ-a, onda se njegov odnos prema Odboru šestorice ne bi sveo na puko trpljenje ili neprotivljenje, nego bi Pilar u svome polemičkom spisu mogao trijumfalno istaknuti da je nadbiskup na dolačkoj skupštini bio čak i (su)predlagač sastava tog odbora. No, takav mu prigovor nije uputio baš zato što Stadler očito nije imao nikakvu presudnu ulogu u nastanku HNZ-a niti u izboru Odbora. A neovisno o tome, za jedno društvo koje je, poput bosansko-hercegovačkoga, dugo bilo organizirano na strogo konfesionalnim osnovama i u kojem je svećenstvo imalo dominantnu ulogu u javnome životu, upadalo je u oči da su svi članovi tog Odbora bili svjetovnjaci, mahom s visokoškolskom izobrazbom i raspoređeni

²⁷³⁷ X., „Politika“, *Osvit*, 9/1906., br. 84, 27. X. 1906., 1.

²⁷³⁸ „Hrvatska centralna banka“, *Osvit*, 10/1907., br. 66, 19. VII. 1907., 1.

²⁷³⁹ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 54. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 229.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 177.

²⁷⁴⁰ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 56. Kao što je spomenuto, *HD*, 3/1908., br. 16, 21. I. 1908., 1. ustvrdio je da je više od 20.000 nazočnih sudionika dolačke proslave izabralo Odbor šestorice.

po okruzima: dr. Nikola Mandić (Sarajevo), dr. Milan Katičić (Bihać), dr. Jozo Sunarić (Banja Luka), dr. Stjepan Kukrić (Travnik), dr. Ivo Pilar (Tuzla) i Gjuro Džamonja (Mostar). Nije posve jasno, jesu li svi oni bili i nazočni dolačkome skupu: Kukrić, Džamonja i Pilar nesumnjivo jesu bili tamo, dok se za Mandića, pa možda i za Sunarića, skoro sa sigurnošću može kazati da nije.²⁷⁴¹

Istom je zgodom na kolovoškoj dolačkoj proslavi prihvaćena ranija – vjerojatno i Pilarova, a svakako Džamonjina – zamisao, da se vladaru prigodom njegova najavljenog dolaska u Trebinje preda promemorijski zahtjevom za pripojenje tih pokrajina Hrvatskoj. *Hrvatski dnevnik* je tvrdio kako su o tome pisale „svjetske novine“,²⁷⁴² no, zamisao se je – unatoč prikupljenim brojnim potpisima građana – izjalovila: vladar zbog bolesti uopće nije došao u BiH, nego ga je zamijenio prijestolonasljednik Franjo Ferdinand koji je doputovao 13. rujna. No, promemorijsku nije bilo moguće predati ni njemu, uslijed intervencije vlasti koje su priječile akciju da se Hrvati brzojavkama izjave u tom smislu, odnosno zbog prosvjeda pravoslavnih i muslimana.²⁷⁴³ Pokušaj je izazvao i reakciju srpskoga tiska. Sarajevska je *Srpska riječ* je u br. 122 iz 1906. godine osporavala tezu da su za okupaciju 1878. bili presudno zaslužni Hrvati i ponaosob fra Grga Martić, pa je uzvratila: „Kao što Grgin telegram nije doveo okupaciju, tako neće ni vaši dolački memorandumi, potpisi i depeše, proizvesti aneksiju. Druge tu prilike imaju presudjivati. Tu je u prvom redu naš cio narod, tu su velike sile, koje su i dale mandat za okupaciju.“²⁷⁴⁴ Ta je misao izražavala konstantu srpske politike: uvjerenje da će o sudbini BiH odlučiti velesile kojima austro-ugarska ekspanzija ne odgovara, kao i protivljenje domaćega pučanstva u kojem su protivnici aneksije, Srbi i muslimani, apsolutna većina.

No, na utemeljenje HNZ-a i naumljenu predstavku vladaru žurno je reagirala Smodlakina *Sloboda*, čije je uređivanje nekoliko tjedana ranije preuzeo Ivo Tartaglia. Taj je splitski list nekoliko dana prije dolačkoga skupa napao nadbiskupa Stadlera, biskupa Buconjića, Nikolu Mandića i Ademagu Mešića,²⁷⁴⁵ a još prije kraja kolovoza žestoko je osudio „Stadlerovu i Frankovu politiku“ koja je, prema mišljenju *Slobode*, došla do izražaja u osnivanju organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata, a napose u pripremama za odlazak poklonstvene deputacije Hrvata katolika vladaru, na koju se nepovoljno reagirali mostarski Srbi i muslimani. Stajući uz

²⁷⁴¹ *HD*, 1/1906., br. 198, 30. VIII. 1906., 2. objavio je, naime, Mandićevu čestitku *HPD-u Vlašić* i ispriku što je iznenada spriječen sudjelovati u travničkoj proslavi. Brzojavka puna rodoljubne patetike sugerira da Mandić nije bio ni na dolačkoj skupštini, koja je održana istog dana kad i izvanredna skupština *HPD Vlašić* u Travniku. Dva dana kasnije isti je list na 4. stranici objavio brzojavnu čestitku koju su iz Zavidovića poslali „Mandić, Sunarić i Tvrtković“.

²⁷⁴² „Sedmični pregled (Od 18. do 25. kolovoza)“, *HD*, 1/1906., br. 194, 25. VIII. 1906., 5.

²⁷⁴³ „Za sjedinjenje!“, *HD*, 1/1906., br. 200, 1. IX. 1906., 1.; „Nezakoniti suparnici“, *HD*, 1/1906., br. 202, 4. IX. 1906., 1.-2.; „Pitanje Bosne i Hercegovine“, *HD*, 1/1906., br. 206, 10. IX. 1906., 1.; „Narodna volja i zaključak mostarskog gradskog zastupstva“, *HD*, 1/1906., br. 214, 19. IX. 1906., 1.; „'Zaključak' - mostarskog gradskog zastupstva“ *Osvit*, 9/1906., br. 75, 26. IX. 1906., 1.

M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 26.; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 258.-259.

²⁷⁴⁴ Prema: A. ČIČIĆ, *Monografija o fra Grgi Martiću*, 107.-108.

²⁷⁴⁵ „Iz tužne Herceg-Bosne. Bosanski Pananino - Špijoni i štreberi“, *Sloboda*, 2/1906., br. 42, 10. VIII. 1906., 2.

njihove prvake Peru Šantića i Mujagu Komadinu, *Sloboda* je u toj vijesti datiranoj u Mostaru 27. kolovoza, sa simpatijama javila kako su se Srbi i muslimani složili oko toga da se vladaru preda „memorandum protiv svakog tangiranja državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine, koji bi valjda – po nečijoj inspiraciji, kojoj su dali oduška prilikom posvećenja 'Vlašićevog' barjaka u Travniku – radi bili da prom[i]jene nepoznata i neznatna manjina Šadlera i Franka (za koje svak zna po čijem napatku rade) plaćenih i zavedenih najamnika.“²⁷⁴⁶

Nema dokaza da je Josip Frank – pa ni njegov sin Vladimir – na bilo koji način sudjelovao u zamisli o sastavljanju promemorije vladaru, ali je radikalnomu Smodlaku i njegovim istomišljenicima Frank, kao onaj koji onemogućava primjenu politike „narodnog jedinstva“, bio crvena krpa i sinonim zla. *Osvit* je na taj napadaj splitskih naprednjaka reagirao povrijeđeno, ali ne i uvredljivo: ako nam zavedena braća ne žele pomoći, neka nam bar ne odmažu.²⁷⁴⁷ *Hrvatski dnevnik* je bio oštiji. Aludirajući očito na *Slobodino* zalaganje za uvođenje ćirilice u dalmatinske i uopće hrvatske škole, i za izgradnju pravoslavne crkve u Splitu, taj list je izvijestio: „Filijalka mjesnoga organa grčkoistočne autonomije, spljetska 'Sloboda', napala je najprostačkije bosansko-hercegovačke Hrvate, a osobito presvj. dra Stadlera, presvj. Buconjića, dra N. Mandića, našega urednika prof. Šegvića“, dodajući da je dvije stotine livanjskih Hrvata energično prosvjedovalo „proti nitkovskom napadaju.“²⁷⁴⁸ Na to je podrugljivim riječima reagirao i *Pokret* u članku koji je potpisan upitnikom: anonimni autor (tobožnji Ivo Pilar!) držao je 200 livanjskih potpisa očitom izmišljotinom.²⁷⁴⁹

Zanimljivo je da sarajevski *Hrvatski dnevnik* nije u spomenutoj replici spomenuo da se je *Sloboda* očešala i o Mešića kao prijatelja raznih hofrata i Stadlera,²⁷⁵⁰ ali je zato imenima potpisnika toga livanjskog prosvjeda slavodobitno demantirao nevjericu koju su izrazili *Pokret* i *Sloboda*.²⁷⁵¹ Reagirao je *Hrvatski dnevnik* i na pisanje *Hrvatske riječi* koja je najnovije pojave u životu bosansko-hercegovačkih Hrvata u standardnoj protuklerikalnoj maniri prozvala „maslom popova i fratara“, jer – i Hrvati imaju pravo na život i pravo na organiziranje, a nikakva sloga Hrvata i Srba ne smije biti zapreka za „rad Hrvata“ bilo gdje, pa „ni u Bosni i Hercegovini“. ²⁷⁵² Nije *Hrvatski dnevnik* ostao dužan ni *Srpskoj riječi* koja je – skoro navlas isto kao hrvatski naprednjaci – zametak hrvatske organizacije proglasila vladinim maslom i napadajem na južnoslavensku slogu ili na slavenstvo uopće.²⁷⁵³

Da je osnutak HNZ-a imao političku dimenziju i time što je pridonio zbližavanja i ujedinjenju Hrvata u BiH, jasno su pokazali i događaji u listopadu 1906., kad su izbile

²⁷⁴⁶ „Iz Herceg-Bosne“, *Sloboda*, 2/1906., br. 50, 31. VIII. 1906., 2.-3.

²⁷⁴⁷ „Pisanje nekih novina o našem radu“, *Osvit*, 9/1906., br. 72, 15. IX. 1906., 1.

²⁷⁴⁸ „Sedmični pregled (Od 18. do 25. kolovoza)“, *HD*, 1/1906., br. 194, 25. VIII. 1906., 5.

²⁷⁴⁹ ?, „K 'Vlašićevoj' slavi“, *Pokret*, 3/1906., br. 199, 31. VIII. 1906., 1.

²⁷⁵⁰ *Osvit*, 9/1906., br. 75, 26. IX. 1906., 3. u članku „Naša protunarodna štampa“ prenosi pisanje Prodanove *Hrvatske krune* koja je stala u Mešićevu obranu, prosvjedujući protiv *Slobodinih* napadaja na bosansko-hercegovačke Hrvate uopće, a muslimane napose.

²⁷⁵¹ „Pokretu' i 'Slobodi“, *HD*, 1/1906., br. 201, 3. IX. 1906., 2.-3.

²⁷⁵² „Novinski glasovi“, *HD*, 1/1906., br. 203, 5. IX. 1906., 3.

²⁷⁵³ „Glasilo propagande o Hrvatima“, *HD*, 1/1906., br. 204, 6. IX. 1906., 1.-2.

demonstracije i hrvatsko-srpski sukobi koji su, između ostaloga, rezultirali i protjerivanjem urednika *Hrvatskog dnevnika* Kerubina Šegvića iz BiH. Po svemu sudeći su upravo Šegvićevi i Cankarovi članci bili neposredni povod srpskim demonstracijama,²⁷⁵⁴ iako su njihovi uzroci bili neusporedivo dublji. *Pokret* je, dakako, odmah stao na srpsku stranu, objašnjavajući da su Srbi počeli 25. listopada demonstrirati pred prostorijama *Trebevića* u kojima je smješteno uredništvo *Hrvatskoga dnevnika* zbog neprihvatljivoga protusrpskoga kursa Stadlerova lista. Potezalo se je i oružje, kaže naprednjačko glasilo, pa je pravo čudo da nije nitko stradao. No, *Hrvatski dnevnik za Pokret* uopće nije hrvatski, nego je tek truba jedne „crne koterije“. Ni jednom riječju ne osuđujući pisanje *Srpske riječi* niti ponašanje srpskih demonstiranja, zagrebački je naprednjački list tek izrazio nadu da će se Hrvati i Srbi ujediniti u borbi protiv „zajedničkog neprijatelja“.²⁷⁵⁵

Međutim, usprkos razlikama i ranijim nesuglasticama između hercegovačkih i bosanskih Hrvata – uvjetovanima različitim političkim i gospodarsko-prosvjetnim prilikama u dvjema pokrajinama – inače liberalni *Osvit* odmah je priskočio u pomoć *Hrvatskom dnevniku*. Iako se je tijekom 1905./06. više bavio unutarhrvatskim problemima i potrebom stvaranja narodne organizacije nego srpskom propagandom, mostarski je list odmah prihvatio bačenu rukavicu *Srpske riječi*,²⁷⁵⁶ a na naslovnoj je stranici objavio i prosvjed dolnjotuzlanskoga *HPD Majevica* protiv pisanja zagrebačkog *Pokreta* koji je u povodu koraka koje je biskup Buconjić poduzeo protiv širenja naprednjaštva u Hercegovini, osuđivao rad svećenstva u BiH uopće.²⁷⁵⁷ Tom prosvjedu je dodao vlastiti komentar u kojem se je okomio na „vjerno klipsalo zagrebačkoga vodje spljetsku 'Slobodu' lajbžurnal poznatoga beogradskoga i puljiškoga hodočastnika dr. Jozе Smodlake“, zbog optužaba na račun bosansko-hercegovačkoga katoličkog svećenstva, kako onoga svjetovnog, tako i onog redovničkoga.²⁷⁵⁸

Nije *Osvit* poštedio ni *Pokret*, navodeći da je posrijedi „glasilo lože budimpeštanske podružnice“.²⁷⁵⁹ U odnosu na Srbe i nervozu koju je kod njih izazvalo osnivanje HNZ-a, mostarski je hrvatski list ipak postupao razmjerno pomirljivo, svakako mirnije od *Hrvatskog dnevnika*, te je pozivao na razbor i smirivanje sukoba, ali ne odustajući od shvaćanja da su Bosna i Hercegovina i u državnopravnome i u etničkom smislu hrvatske zemlje, a da ih i njihov geopolitički položaj i gospodarski interesi upućuju na savez s Trojedinicom.²⁷⁶⁰ Ni lojalnost slozi

²⁷⁵⁴ Po dolasku u Zagreb Šegvić je okrenuo leđa i *Hrvatskom dnevniku* i frankovcima, pa je serija njegovih članaka u Hrvatskoj izazvala reakciju sarajevskoga Stadlerova lista. Naravno, i *Hrvatsko pravo* ga je proglasilo lašcem i „slavosrbom“. („Po stoti put uglavljeni lažac: Šegvić“, *HP*, br. 3639, 8. I. 1908., 2.)

²⁷⁵⁵ „Demonstracije proti 'Hrvatskom Dnevniku'“, *Pokret*, 3/1906., br. 247, 27. X. 1906., 1.-2.; „Dogadjaji u Sarajevu“, br. 249, 30. X. 1906., 1.; „Još o demonstracijama proti 'Hrvatskom Dnevniku'“, br. 259, 31. X. 1906., 1.-2.

²⁷⁵⁶ „Vlasi' i Srbi“, *Osvit*, 9/1906., br. 83, 24. X. 1906., 1.

²⁷⁵⁷ „Tuzlanski Hrvati proti 'Pokretu'“, *Osvit*, 9/1906., br. 83, 24. X. 1906., 1. Iako nemamo podataka da je Pilar bio u članstvu toga pjevačkog društva, ovaj je podatak zanimljiv s obzirom na njegove naprednjačke veze i kasniju suradnju u *Pokretu*.

²⁷⁵⁸ „Dvoboj i 'Naprednjaci'“, *Osvit*, 9/1906., br. 83, Mostar, 24. X. 1906., 1.-2.

²⁷⁵⁹ „Dvoboj i 'Naprednjaci'“, (2), *Osvit*, 9/1906., br. 84, 27. X. 1906., 2.

²⁷⁶⁰ „Žalostni pojavi“, *Osvit*, 9/1906., br. 87, 7. XI. 1906., 1.

s *Hrvatskim dnevnikom* nije dolazila u pitanje,²⁷⁶¹ pa je bilo očito da je *Osvit* – koji je u to vrijeme očito izražavao stajališta Odbora šestorice – zastupao gledište o potrebi sloge svih Hrvata (u koje je htio ubrajati ne samo katolike, nego i muslimane), ali nije želio produbljivati sukob sa Srbima. To je bila racionalna odluka, ne samo zbog uzaludnosti takvog sukobljavanja novinskih uredništava, nego i zbog smanjenja rizika da zaoštrenje međunacionalnih napetosti ne dovede do uskrate odobrenja Pravilima HNZ-a.

Nema, nažalost, podataka koji bi omogućili identificiranje Pilarovih pogleda na tadašnje sukobe. On se o njima nije izjašnjavao, a može se samo nagađati o tome je li se Džamonja ili neki drugi član Odbora šestorice s njim konzultirao. Pilara se u kontekstu utemeljenja HNZ obično spominje tek kao jednog od šestorice članova spomenutoga Odbora ili su ukazuje na njegovu eksponiranost u kasnijemu sporu s nadbiskupom Stadlerom. Iako je – s obzirom na važnost nadbiskupove osobe i uloge kao i na dalekosežnost sukobljavanja s njim – već ta Pilarova eksponiranost mogla sugerirati da je on mogao imati i drugačiju odnosno znatno važniju ulogu u nastanku i oblikovanju HNZ-a nego što mu se u standardnoj historiografiji pripisuje, uglavnom je nezamijećeno da on nije tek jedan od prvaka organizacije, nego i puno više od toga. Mirjana Gross je, doduše, istaknula kako su Mandić, Sunarić, Džamonja i on (Pilar) bili glavni organizatori HNZ-a.²⁷⁶² Vladimir Bazala ga je prozvao „osnivačem Hrvatske narodne zajednice za Bosnu i Hercegovinu“,²⁷⁶³ ali se je tu ocjenu smjelo držati usputnom, pa zato i ne nužno ispravnom. No, još je obaviješteni Adalbert Shek – koji je Pilaru bio punac, ali ne i politički istomišljenik – 1909. napisao da je Pilar „stvarni duhovni vođa, najdjelatniji i najmarljiviji član Središnjeg odbora“ (*der eigentliche geistige Leiter, der tätigeste und eifrigste Mitglied des Zentralausschusses*) Hrvatske narodne zajednice.²⁷⁶⁴ Malo kasnije je bosanski franjevac fra Jakov (Jako) Pašalić u svojim uspomenu ustvrdio da je Pilar bio pravi autor programa HNZ-a.²⁷⁶⁵ I bosansko-hercegovački povjesničari Iljas Hadžibegović i Mustafa Imamović su još 1998. upozorili na to da je Pilarova uloga u osnivanju i djelovanju HNZ-a puno veća nego što se obično misli. Iako u svome sažetom pregledu povijesti BiH u austro-ugarskom razdoblju nisu potanje obrazlagali svoje stanovište niti su za nj naveli izvore, odlučno su ustvrdili da je predsjednikom HNZ-a bio izabran dr. Nikola Mandić, „ali je njen stvarni pokretač, glavni teoretičar i ideolog bio tuzlanski advokat dr. Ivo Pilar.“²⁷⁶⁶ Čini se da se te ocjene mogu u znatnoj mjeri potkrijepiti izvorima i ocjenama tadašnjeg tiska, pa i onoga s kojim je Pilar došao u sukob: i sarajevski *Hrvatski dnevnik* će, kao što ćemo vidjeti, u vrijeme žestokih rasprava između HNZ-a i nadbiskupa Stadlera više puta ponoviti kako je baš Pilar tvorac temeljnoga dokumenta HNZ-a, Pravila

²⁷⁶¹ Usp. Izjavu livanjskih Hrvata u znak potpore *Hrvatskom dnevniku*, u: *Osvit*, 9/1906., br. 89, 14. XI. 1906., 1.

²⁷⁶² M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 28.-29.

²⁷⁶³ V. BAZALA, *Pregled hrvatske znanstvene baštine*, 355.

²⁷⁶⁴ H. KAPIDŽIĆ, „Dva priloga novijoj historiji Bosne i Hercegovine“, *Glasnik arhiva i društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 2/1962., knjiga II, Sarajevo, 1962., 320.

²⁷⁶⁵ Miro VRGOČ, „Fra Jako Pašalić (1877.-1960.)“, *Bosna franciscana. Časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, 7/1999., br. 11, Sarajevo, 1999., 118. Usp. V. MIHALJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci - suglasja i sporovi“, 88.-89. Pašalićeve uspomene čuvaju se u Arhivu Franjevačkog samostana Gorica u Livnu.

²⁷⁶⁶ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998., 276.

organizacije. Njegova vodeća ideološka uloga jasno će se vidjeti u idućem razdoblju stasanja HNZ-a.

Svega nekoliko dana nakon dolačkoga skupa, *Hrvatski dnevnik* je javnost izvijestio da će 26. kolovoza u „Trebevićevoj' bašci iza kuće“ biti održana „skupština za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini“.²⁷⁶⁷ Je li to bio nastavak dolačke skupštine ili se je radilo o zametku mjesne odnosno okružne (sarajevske) organizacije, slične onoj koja je nekoliko tjedana ranije održana u Mostaru, zasad se ne može sa sigurnošću kazati. Sarajevski je list, naime, nekoliko dana kasnije javio kako je skupština održana i kako se je njezin sazivač Džamonja morao obvezati vladinu povjereniku da se na njoj ne će raspravljati o političkim pitanjima, jer u protivnome ne će dobiti odobrenje za održavanje. Zato je Džamonja naglasio da se „može raspravljati samo o ekonomiji i prosvjeti“, pa je „u tom pravcu“, nastavlja *Hrvatski dnevnik*, Džamonja „razglabao potrebu ujedinjenja svih Hrvata, da se bude složno radilo na ekonomskom polju pri osnivanju banaka, Raiffeisenovih zadruga, da se podigne poljodjelstvo, trgovina, obrt i svaka grana narodnog gospodarstva. Tako i na prosvjetnom polju, da se radi ujedinjenim silama u podučavanju analfabeta, osnivanju pučkih knjižnica, da se za puk piše male knjižice iz raznih grana znanosti, da se time popuni praznina naše oskudne pučke knjige.“ Džamonja je također izložio strukturu HNZ-a koji će imati središnji odbor, te okružne i kotarske odbore i povjerenike. Potom je predložio da se izabere „mjestni odbor“. Nakon rasprave koja se je dotaknula i agrarnog pitanja (pri čemu su govornici pokazali razumijevanje za muslimanske veleposjednike koji nisu nikakvi otimači zemlje nego su svoje posjede naslijedili od svojih predaka, starih hrvatskih plemića), ali i vladine popustljivosti prema srpskoj propagandi, izabran je mjesni odbor koji su činili: Nikola Mandić, Nikola Ostojić, Kerubin Šegvić, Marko Raguz, dr. Jozo Dujmušić i J. Barbić. Na sarajevskom je skupu zabilježeno i razočaranje ponašanjem hrvatske inteligencije koja se je u malom broju odazvala pozivu na dolačku skupštinu, dok je primijećeno da se je organizacija radnika Hrvata „opoštenila“.²⁷⁶⁸

Iako opsegom nevelika, ova vijest zabilježena u *Hrvatskom dnevniku* rješava niz prividno otvorenih pitanja o nastanku HNZ-a. Prvo, treba primijetiti da je skupština održana u *Trebevićevim* prostorijama, a ne možda u nadbiskupskom dvoru ili uopće u crkvenim prostorijama, u kojima će se koju godinu kasnije okupljati nadbiskupovi pristaše pri utemeljenju Hrvatske katoličke udruge. Drugo, sazivač skupa koji se održava usred Sarajeva nije neki sarajevski Hrvat, nego Mostarac Gjuro Džamonja, koji je u svom *Osvitu* zastupao gledišta što ga sasvim sigurno ne čine istomišljenikom ili pouzdanikom ordinarija koji stoluje u jednoj drugoj biskupiji, vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera. Treće, Džamonja usred Sarajeva izlaže budući ustroj HNZ-a na način koji pokazuje da je upućen u ono što Pilar upravo pismeno oblikuje (svakako upućeniji od svojih sarajevskih suradnika!), što znači da između njih dvojice postoji dogovor i da su već ranije raspravili bitne elemente ustroja organizacije. Četvrto, iako su na skupu izrijeком zabranjene političke teme, o njima se itekako raspravlja, a u pogledu agrarnoga

²⁷⁶⁷ „Skupština za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini“, *HD*, 1/1906., br. 194., 24. VIII. 1906., 5.

²⁷⁶⁸ „Skupština 'H. N. Z.'“, *HD*, 1/1906., br. 195., 27. VIII. 1906., 2.

pitanja i narodnosne pripadnosti muslimana (odnosno njihova podrijetla) već sada se zauzima stajalište koje će godinu i pol kasnije formalno usvojiti Središnji odbor HNZ-a. Peto, budući da je Džamonja *spiritus movens* Organizacije hrvatskih radnika koja se je svojom nazočnošću „opoštenila“ u Dolcu (za razliku od inteligencije), i podatak o tome potvrđuje da je Džamonja bio među glavnim organizatorima dolačke skupštine, u organizacijskom pogledu svakako važniji od nadbiskupa koji je doputovao s nekolicinom suradnika, očito ne potaknuvši na dolazak veći broj hrvatskih intelektualaca iz svoje nadbiskupije. Šesto, sarajevski mjesni odbor ne nastaje spontano niti na prijedlog nekog od sarajevskih sudionika, nego na Džamonjin prijedlog, što potvrđuje njegov trenutno hijerarhijski viši položaj u inicijativnome krugu HNZ-a. I, napokon, sedmo: među članovima sarajevskoga mjesnoga odbora koje je *liberalac* Džamonja predložio nalaze se i prononsirani *klerikalci* i bliski Stadlerovi suradnici poput urednika *Hrvatskog dnevnika* Kerubina Šegvića, kao i nadbiskupovi pouzdanici i tadašnji istomišljenici Dujmušić ili Ostojić.

Sastav mostarskoga i sarajevskoga mjesnog odbora, koji oba nastaju već u kolovozu 1906. godine, kao i sastav bihaćkoga koji je utemeljen još u srpnju te godine, pokazuju da je organizacija zamišljena na širokim, demokratskim osnovama, i da je prema zamislima osnivača – među kojima Pilaru i Džamonji pripada posebno mjesto – doista trebala okupiti sve bosansko-hercegovačke Hrvate, neovisno o svjetonazorskim i ideološkim, pa i možebitnim vjerskim razlikama. Smisao utemeljenja HNZ-a bilo je nacionalno osvješćivanje hrvatskog naroda, širenje pučke prosvjete i podizanje narodne snage s gospodarskog stanovišta.²⁷⁶⁹ Time je zamišljena „koncentracija hrvatskih sila“, pod geslom „jedan za sve, svi za jednoga“,²⁷⁷⁰ iako će već od kasnog proljeća 1907. početi nesuglasice s nadbiskupom Stadlerom odnosno kritiziranje nekih njegov koraka prema svećenicima i redovnicima. Posebno važno bilo je širenje hrvatske narodne svijesti, pa se je u tom smislu vodstvo HNZ-a okružnicama obraćalo i župnicima, moleći ih da porade u istome smjeru. Takvi su se apeli nizali sa stranica *Osvita* i *Hrvatskog dnevnika*, a ponavljani su i u drugome obliku, primjerice, u pismima ili okružnicama poput onih koji su 14. i 19. kolovoza 1908. upućeni s potpisima Mandića i Precce.²⁷⁷¹ Usporedno s time se je – naročito pisanjem *Osvita* – nastojalo djelovati na hrvatsko opredjeljivanje muslimana,²⁷⁷² te se je zapadnim, poglavito austrijskim čimbenicima, ukazivalo na to da su „nasamareni“ kad se pribojavaju nekakvoga panislamističkog pokreta u BiH, budući da njemu tamo nema ni traga, iako među bosansko-hercegovačkim muslimanima ima simpatija prema drugim muslimanskim narodima, što je i prirodno i lijepo.²⁷⁷³

Je li HNZ zamišljen kao obična udruga ili kao svojevrsna krovna organizacija odnosno savez udruga – kako se, kao što ćemo vidjeti, kod Pilara na više mjesta spominje, a kao što bi

²⁷⁶⁹ „Desetgodišnjica Hrvatske narodne zajednice“, *Hnz*, 4/1916., br. 8, 31. VIII. 1916., 117.-118.

²⁷⁷⁰ „Hrvatska slava u Travniku“, *HD*, 1/1906., br. 203, 5. IX. 1906., 2.

²⁷⁷¹ Dokumente je kao prilog svom članku objavio V. MIHALJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci - suglasja i sporovi“, 92.-93.

²⁷⁷² Na tu je temu *Osvit* pisao redovito, a veliki publicitet Džamonja je dao fizičkom napadaju na se zbog takvog pisanja. Usp. „Tvorni napadaj na našeg urednika radi obrane muslimanskih svetinja“, *Osvit*, 10/1907., br. 18, 13. II. 1907., 2.

²⁷⁷³ „Bosansko-hercegovački sabor?“, *Osvit*, 10/1907., br. 118, 19. XI. 1907., 1.

mogao sugerirati i Džamonjin javni poziv svim hrvatskim udrugama od 8. kolovoza 1906. – zasad je nemoguće kazati sa sigurnošću. Ako takvo Pilarovo karakteriziranje HNZ-a nije slučajno, moguće je da je u samome vodstvu odnosno kod njegova jednog dijela postojala zamisao da HNZ nastupi kao krovna organizacija koja će okupljati i koordinirati (ali možda i nadomjestiti) rad ostalih hrvatskih udruga u BiH. Takvo što bi proizlazilo i iz programatske postavke sadržane u „Punktacijama“ iz 1906., da se ne dopusti osnivanje neke druge slične organizacije koja bi samo rastakala ionako slabašne hrvatske snage u BiH. No, moguće je da je posrijedi posljedica različitoga shvaćanja austrijskih propisa o svojstvima i načinu djelovanja udruga građana (što će se kao problem pojaviti u studenome i u prosincu 1908. u kontekstu odnosa vlasti prema zaključcima treće sjednice Središnjeg odbora), budući da je zakonodavac u odnosu na udruge koje imaju svoje podružnice (filijale) zahtijevao da svaka od njih podnosi poseban zahtjev za odobrenje. U svakom slučaju, nema nikakve dvojbe oko toga da je na formalnopravnoj razini HNZ funkcionirao kao obična udruga građana, dok nije faktično prerastao u političku stranku.

Spomenuti je šesteročlani odbor, naime, već na dolačkome skupu dobio zadaću pripremiti statut odnosno pravila nove organizacije te ih podnijeti Zemaljskoj vladi na odobrenje.²⁷⁷⁴ U formalnome je smislu to taj odbor i učinio do kraja godine. No, kasnije, kad na javu izbije sukob između nadbiskupa i HNZ, Stadlerov će *Hrvatski dnevnik* precizno identificirati sastavljača toga temeljnog dokumenta nove organizacije, navodeći kako je ta Pravila sastavio upravo Pilar, tvrdeći da se on pritom nije konzultirao čak ni s ostalim članovima Odbora šestorice, a kamoli s kime drugim izvan toga kruga (čime se aludiralo i na konzultacije, pa i na odobrenje vrhbosanskoga kaptola).²⁷⁷⁵

To dragocjeno priznanje jedne iznimno važne činjenice promaknulo je historiografiji, kao i popratna optužba sarajevskoga lista: *Hrvatski dnevnik* optužio je Pilara i za to da je Pravila, nakon što ih je sastavio po svom nahodaženju, na odobrenje vlastima poslao „furtim“, odnosno opet bez konzultacija s drugovima.²⁷⁷⁶ Kao što ćemo vidjeti, i uredništvo *Hrvatskoga dnevnika* znalo je da to nije bilo sasvim točno, ali i ta dijelom neosnovana optužba predstavlja solidnu podlogu za zaključivanje da je baš Pilar glavni tvorac tog dokumenta: ta činjenica pokazuje da je on bio doista ključni ideolog i jedan od glavnih, ako ne i najglavniji pokretač organizacije.

U svakom slučaju, od podnošenja Pravila na odobrenje do njihova odobrenja prošlo je dosta vremena: na temelju odredbe Zajedničkoga ministarstva od 10. studenoga 1907., zamjenik zemaljskoga poglavara, doglavnik Isidor Benko potpisao je odobrenje Pravila HNZ-a tek 22. studenoga 1907. godine.²⁷⁷⁷ Prema mišljenju Luke Đakovića i Zorana Grijaka, pri donošenju pozitivne odluke o Pravilima HNZ-a presudila je činjenica da su se njezini prvaci izjasnili za

²⁷⁷⁴ Nerijetko se u literaturi govori o pravilima i statutu kao o dva pravna akta HNZ-a. Riječ je o jednom te istom dokumentu, a terminološko dvojstvo proizlazi iz toga što je termin „statut“ postojao u austrijskome zakonu i bio uobičajen u njemačkoj upravno-pravnoj terminologiji.

²⁷⁷⁵ „Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 4/1909., br. 207., 12. IX. 1909., 1.

²⁷⁷⁶ Isto.

²⁷⁷⁷ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 232.

aneksiju odnosno priključenje BiH Monarhiji.²⁷⁷⁸ Čini se da je to mišljenje dijelom izvedeno iz sličnoga zaključka M. Gross, koja tvrdi da su vlasti namijenile HNZ-u primarno političku ulogu, tj. da su je instrumentalizirale radi predstojeće aneksije.²⁷⁷⁹

Razumije se, takvo njezino mišljenje implicira da su vlasti na određeni način i poticale i usmjeravale organizaciju, a ne isključuje ni tezu koju je već od kolovoza 1906. zagovarao srpski tisak u BiH, banskoj Hrvatskoj i u Srbiji, te naprednjačka glasila u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, a koja će se u još otvorenijem obliku ponavljati od 1908. godine, naime da je HNZ zapravo proizvod i instrument režima. Štoviše, na drugom je mjestu M. Gross ustvrdila kako su Pravila HNZ-a odobrena „tek kao 'božićni dar' 1907., dakle neposredno nakon odluke austrougarskoga ministarskog savjeta da priđe pripremama za aneksiju“,²⁷⁸⁰ sugerirajući da između te dvije činjenice postoji neposredna uzročno-posljedična veza. S druge strane je Jure Krišto ocijenio da su „civilne vlasti“ u studenome 1907. „rado [sic!] odobrile Pravila HNZ-a, jer im je odgovarala politika katoličko-muslimanske suradnje.“²⁷⁸¹

No, svim je navedenim autorima promaknulo da s tim u svezi valja imati na umu da su Muslimanska narodna organizacija (MNO) i Srpska narodna organizacija (SNO) slobodno djelovali i razvijali svoju aktivnost, iako nisu bile sklone aneksiji, a u to vrijeme nisu čak ni bile podnijeli svoja pravila na odobrenje Zemaljskoj vladi. To već samo po sebi pokazuje da je HNZ „instrumentaliziran“ jednako koliko su instrumentalizirane te dvije organizacije. Drugim riječima, HNZ nije dobio nikakvu povlasticu, a sačuvano gradivo pokazuje da su vlasti zapravo oštro negodovala zbog političke aktivnosti HNZ-a, iako je u političkoj nomenklaturi bilo i pojedinaca, čak visoko pozicioniranih, koji su HNZ simpatizirali čak i onda kad su protiv organizacije morali poduzimati restriktivne mjere.²⁷⁸²

S druge strane, ni pozitivno stajalište njegova Središnjeg odbora prema aneksiji nije moralo biti presudno za odobrenje Pravila, koja i nisu odobrena u kratkome roku, nego tek nakon nepune godine i poslije niza požurnica i intervencija njezinih pokretača. U prvom redu treba imati na umu da se je u vrijeme odobrenja Pravila HNZ-a naveliko raspravljalo o predstojećem sazivanju Sabora. Iako će do toga proći još puno vremena (Franjo Josip I. je, naime, formalni nalog da se za BiH pripremi ustav i izabere sabor po kurijalnome sustavu dao malo prije aneksije, 22. rujna 1908. godine,²⁷⁸³ a vladarovo ručno pismo u uvođenju zemaljskoga sabora objavljeno je

²⁷⁷⁸ Isto, 231.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 178.

²⁷⁷⁹ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 28.

²⁷⁸⁰ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 358. Autorica, inače, tu odluku zajedničkoga ministarskog vijeća o neposrednim pripremama za aneksiju u istoj knjizi (str. 348.) datira s 1. prosincem 1907., dok su Pravila HNZ-a odobrena dvadesetak dana – ranije!

²⁷⁸¹ J. KRIŠTO, „Fra Didak Buntić i hrvatska politika u BiH“, 18.

²⁷⁸² U takve se obično ubraja Kostu Hörmanna, no on je znao pokazivati i simpatije prema Stadleru nasuprot Mandića. (M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 36.) *Hrvatski dnevnik*, uz mjestimične blage kritike, zapravo obiluje simpatijama prema Hörmannu.

²⁷⁸³ M. EKMEČIĆ, „Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice“, 29.

skupa s objavljivanjem proklamacije o aneksiji²⁷⁸⁴), vijesti nisu bile daleko od istine, pa je već zbog toga bilo logično da su odškrinuta vrata normalnome političkom životu.

Mostarski *Osvit* – neformalno glasilo Odbora šestorice – sredinom rujna 1907. pozdravio je pisanje svoga „druga“, sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika*, koji je predlagao da dr. Nikola Mandić u Sarajevo sazove viđenije Hrvate iz provincije, kako bi se raspravila aktualna politička pitanja. Stvar s odobrenjem Pravila HNZ-a je zapela, a potrebno je zauzeti „naše stanovište naprama vladi i naprama rišćanima; stanovište bosanskih Hrvata u pitanje autonomije i sabora itd. Morala bi se ustanoviti u opće sva naša taktika u domaćoj politici.“²⁷⁸⁵ Događaji su sustizali jedan drugoga, a neizvjesnost i napeto iščekivanja zatomili su sve razlike između mostarskoga i sarajevskoga hrvatskoga kruga: *Osvit* i *Hrvatski dnevnik* natjecali su se u izrazima istomišljeništva.²⁷⁸⁶

U drugoj polovici studenoga 1907. javnost je obaviještena da je u sklopu priprema za idući sastanak delegacija car primio ministra Buriána, pa se je tom zgodom, u povodu posljednjih događaja koji svjedoče o srpskim aktivnostima u BiH, raspravljalo i o daljnjemu političkom razvitku u okupiranim pokrajinama, čije bi posljedice uskoro mogle biti vidljive.²⁷⁸⁷ Jedna od ključnih tema ministrovih konzultacija kod monarha bilo je sazivanje sabora.²⁷⁸⁸ I posljednji je politički analfabet znao da je sazivanje Sabora u postojećemu međunarodnom položaju BiH posve isključeno. Kao što je rasprava o zemaljskom ustavu samo tada imala smisla, tako je i sabor mogao biti sazvan tek nakon provedene aneksije. Svakomu je bilo jasno da Hrvati nisu oni koji će odlučiti hoće li do nje doći i kad će doći, ali je isto tako bilo bjelodano da su od svih etničko-konfesionalnih skupina u BiH baš Hrvati bili najskloniji tom rješenju koje bi ih približilo subraći iz Trojednice.

S druge strane, u međuvremenu je došlo do sve glasnijih demonstracija srpskih ambicija u odnosu na BiH. *Srpska riječ* se je zgražala nad osnivanjem HNZ-a. Nevoljko priznajući da u BiH ima Hrvata koji su došli u te srpske pokrajine (pa se čak i poneki domaći sin, nažalost, naziva Hrvatom), list je oštro osudio organiziranje pod posebnim hrvatskim imenom, jer ta „frankovsko-klerikalna organizacija“ zapravo znači razbijanje narodne sloge.²⁷⁸⁹ Slično su pisali i srbokatolički *Dubrovnik* i zagrebački *Novi Srbobran*,²⁷⁹⁰ čiji se je ton podudarao s kritičkim

²⁷⁸⁴ „Handscreiben an den gemeinsamen Finanzminister wegen Einführung eines bosnischen Landtages“, *NFP*, Nr. 15851, 7. X. 1908., 2.

²⁷⁸⁵ „Organizacija bosansko-hercegovačkih Hrvata“, *Osvit*, 10/1907., br. 93, 21. IX. 1907., 1.

²⁷⁸⁶ „Organizacija bosansko-hercegovačkih Hrvata“, *Osvit*, 10/1907., br. 95, 26. IX. 1907., 3.

²⁷⁸⁷ „Baron Burian bei Sr. Majestät“, *AZ*, 82/1907., Nr. 319, 22. XI. 1907. 8.

²⁷⁸⁸ U članku „Ein Landtag für Bosnien und Herzegowina“ 14. XI. 1907. prenosi *AZ*, 82/1907., br. 311, 3. vijesti iz *Hrvatskoga dnevnika*, prema kojima je Burián bio kod cara i kralja, pa se je raspravljalo, između ostaloga, i o skorom sazivanju Sabora za BiH, za što su pripreme, navodno, znatno odmaknule. Dan kasnije je isti zagrebački list pisao da je s „odlične hrvatske strane“ bečkom listu *Vaterland* dostavljeno mišljenje kako su pripreme za sazivanje Sabora doista učinjene, a izrađen je i poseban statut. No, bosansko-hercegovački se Hrvati protivne sazivanju Sabora, jer procjenjuju kako bi to tijelo srpski i muslimanski nezadovoljnici iskoristili za demonstriranje zahtjeva da BiH pod sultanovim vrhovništvom faktično pripadne Srbiji.

²⁷⁸⁹ „Glasilo propagande o Hrvatima“, *HD*, 1/1906., br. 204, 6. IX. 1906., 1.-2.

²⁷⁹⁰ „Novinski glasovi“, *HD*, 1/1906., br. 204, 6. IX. 1906., 4.

tekstovima *Obzora*, *Pokreta* i *Slobode*, tobože motiviranim protuklerikalizmom. Novinstvo je iz dana u dan javljalo o novim aktivnostima srpskih nacionalista, a veliki broj uglednih Srba potpisao je 24. svibnja 1907. rezoluciju kojom se zahtijeva autonomija BiH te uvođenje građanskih prava i sloboda. Pravi smisao te rezolucije koja je prozvana Sarajevskom, bila je nastojanje za koncentracijom srpskih narodnih i intelektualnih snaga kojima je prijetio rascjep uslijed osnivanja Srpske narodne samostalne stranke. Tom koncentracijom i pokušajem da se na suradnju privuku muslimani htjelo se je spriječiti priključenje BiH Monarhiji. U istome smjeru djelovala je i naglašeno nacionalistička skupina Srba iz Bosanske krajine koja je uskoro pokrenula list *Otadžbina*, kojemu je glavni urednik bio književnik Petar Kočić. U rujnu 1907. provedeni su izbori za srpsku narodnu skupštinu, koja se je sastala u Sarajevu u jesen te godine. Bilo je to u jeku novih hrvatsko-srpskih polemika, prijepora, pa i manjih fizičkih sukoba. Na toj, tzv. Mitrovdanskoj skupštini 8. studenoga 1907. osnovan je SNO i usvojen njezin formalno autonomistički program.²⁷⁹¹

Kad se, dakle, ima na umu da je od predaje molbe do odobrenja Pravila HNZ-a prošlo prilično vremena, i da je Eksekutivni odbor MNO-a osnovan 1906., a da je u studenome 1907. osnovan SNO, te da nijedna od tih organizacija nije uopće zatražila odobrenje svojih pravila, onda se nameće i drugačiji zaključak o razlozima odobrenja Pravila HNZ-a od onoga koji uvjerljivim smatraju Gross, Đaković i Grijak. U odnosu na aneksiju MNO je prividno bio na istome stajalištu koje je zastupao SNO koji je – nastupajući u ime zaštite srpskih nacionalnih ciljeva – u svojim programskim dokumentima ustrajao u tezi da Bosna i Hercegovina predstavljaju dijelove turske imperije te imaju pravo na autonomiju. Drugim riječima, obje te organizacije odnosno stranke su se – svaka zbog svojih razloga – protivile zamislima o aneksiji BiH Austro-Ugarskoj, ali im djelovanje ipak nije spriječeno. Zato bi vlastima bilo teško uskratiti odobrenje HNZ-u čak i da njezini prvaci nisu bili pristaše aneksije. Zato će prije biti da je režimu zatrebala protuteža, pa su njegovi predstavnici u jesen 1907. dobrodošlom ocijenili hrvatsku aktivnost koja mu je još nekoliko mjeseci ili godinu dana ranije bila zazorna, pa čak i neprihvatljiva.

Jer, odnos katolika uopće, pa i Hrvata-katolika prema možebitnoj aneksiji bio je matematički siguran i bez ikakva HNZ-a odnosno bez ikakva, posrednog ili neposrednog, izjašnjavanja prvaka te organizacije u prilog aneksiji. Svi su politički, vjerski, gospodarsko-prometni, kulturni i drugi razlozi i 1878. i 1908. godine govorili da će katolički dio bosansko-hercegovačkoga pučanstva velikom većinom simpatizirati sa svakim rješenjem koje BiH približava banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, a kad bi se to rješenje još temeljilo na hrvatskome državnom pravu, onda bi ono zadovoljilo praktično sve Hrvate bez iznimke. Nasuprot tome, formulacija kakvu je u nacrtu svojih Pravila ponudio HNZ, i koja je BiH spominjala kao pokrajine koje po državnome pravu i narodnosnom načelu pripadaju Hrvatskoj, mogla je izazvati negodovanje vladajućih, napose mađarskih krugova odnosno ministra Buriána i njegovih

²⁷⁹¹ Pilarovu ocjenu tih događaja v. u: L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 500.-503.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 268.-269.

eksponeata u Beču i u Sarajevu. Uostalom, baš u to vrijeme se je Burián zalagao za širokogrudniju politiku prema Srbima, pa je otklanjao ocjene da oni teže ujedinjenju sa Srbijom, a 1. prosinca 1907. uspješno je zajedničkim ministrima izložio zamisao da se ubuduće prema Srbima vodi popustljiva politika i da se u BiH potiče autonomistička misao.²⁷⁹²

Iz svega toga dosta jasno proizlazi da su Pravila HNZ-a, koja su odavala posve jasnu skrb o hrvatskim nacionalnim ciljevima i u velikoj mjeri nalikovala pravaškome programu iz 1894. godine, bila koncipirana tako da su već samim time mogla ugrožavati odobrenje ili dovesti do otezanja s pozitivnom odlukom. Zato se simpatije osnivača HNZ-a prema aneksiji na način da se BiH priključe Hrvatskoj ne mogu tumačiti kao glavni razlog njihova odobrenja. Postoji, međutim, još jedna iznimno važna pojedinost koju ne valja previdati. Postupak dodjele odobrenja ravnao se je, naime, prema spomenutom austrijskome „Zakonu o udrugama“ iz studenoga 1867. godine, a § 4. toga zakona propisivao je što sve mora sadržavati statut (pravila) određene udruge, dok je u § 6. bilo propisano da se odobrenje može uskratiti samo onda kad je udruga prema svojoj svrsi ili po svome ustroju protuzakonita ili opasna za državu. Odluka o uskrati odobrenja morala je biti obrazložena i morala je biti donesena unutar četverotjednog roka, računajući od dana podnošenja pismenog zahtjeva za odobrenje statuta (pravila). Ako uskrata odobrenja ne uslijedi unutar propisanog roka, udruga može započeti djelovati (§ 7.), a ako odobrenje ipak bude uskraćeno unutar spomenutoga roka, moguće je u daljnjemu roku od 60 dana izjaviti priziv Ministarstvu unutarnjih poslova (§ 8.). Za udruge koje imaju više podružnica (filijala) bilo je propisano da svaka od njih mora tražiti posebno odobrenje.

Već je spomenuto da je zabilježen niz slučajeva u kojima su zemaljske vlasti postupale restriktivnije od zakonskog propisa, pa bi zato bile ukorene od Zajedničkoga ministarstva financija. Nije poznato da bi takav ukor uslijedio u slučaju HNZ-a, ali činjenica da su Pravila HNZ-a formalno odobrena tek u studenome 1907. vrlo jasno pokazuje da je posrijedi bio jedan od slučajeva kad su vlasti kršile zakon na štetu podnositelja zahtjeva. Drugim riječima, to prije govori o nesklonosti, nego o sklonosti vlasti, jer jasno pokazuje da je režim stavljaio prepreke i zahtijevao prilagodbu Pravila HNZ-a odnosno tražio načina da se odobrenje uskrati ili bar odgodi.²⁷⁹³ Očito držeći da bi bilo neoportuno poslužiti se povlasticom koju je nudio § 7. zakona, tj. iz šutnje uprave zaključivati da Pravila smije smatrati odobrenima pa započeti javno djelovanje, vodstvo HNZ-a je tijekom čekanja na odobrenje sve svoje aktivnosti svelo na vrlo ograničenu mjeru, nastojeći požuriti odluku vlasti. Zato je primjerenije primijetiti da jedan sklon režim ne bi nalazio seriju formalnih nedostataka koji su poslužili kao izgovor za višekratno prekoračenje roka za donošenje odluke o odobrenju Pravila, a drugo, nikad ne valja smetnuti s uma da formalno odobrenje nije bilo nužna pretpostavka za početak djelovanja organizacije.²⁷⁹⁴

²⁷⁹² M. EKMEČIĆ, „Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice“, 41.-42.

²⁷⁹³ Pilar tvrdi da se je na odobrenje vlasti čekalo „godinu i pol dana“. (L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 272.) Od podnošenja Pravila na odobrenje do samoga odobrenja ipak nije prošlo toliko, ali je moguće da je godina i pol prošla od trenutka kad je on počeo koncipirati Pravila.

²⁷⁹⁴ Uostalom, slična je regulativa u biti zadržana i u posebnome bosansko-hercegovačkom „Zakonu o društvima“ (*Vereinsgesetz*) iz 1910. godine, pa je zapravo teško shvatiti da je u literaturi koja se je bavila pitanjem odobrenja

No, u kontekstu formiranja HNZ-a nastao je puno važniji dokument od onoga koji je kao formalnu pretpostavku odobrenja trebalo podnijeti Zemaljskoj vladi. Naime, pored Pravila HNZ-a, Odbor šestorice napravio je istodobno i „Punktacije“, koje su bile ne samo „interni (tajni) politički program“,²⁷⁹⁵ nego i stvarni program organizacije koja se je našla pred nužnošću oblikovanja i promicanja političkih ciljeva, iako je bila suočena s općom zabranom otvorenoga političkog djelovanja. Kasnije će Pilar naglasiti da su objektivno teške prilike u BiH i jasan nagovještaj novih vremena upozoravali na „nepovoljno stanje za budućnost Hrvata, a dapače i pogibelj za opstanak monarhije u okupiranim zemljama“, pa se je HNZ rodio „iz narodne potrebe, a uz grčeviti napor nekolicine patriota, da nas bosansko hercegovačke Hrvate bura, koja se na obzoru spremala, ne zateče sasvim nepripravne. Ti rodoljubi, u prvom redu t. z. odbor šestorice, morali su računati sa danim prilikama, i prama njima udesiti svoje djelovanje u tom smjeru, da postigne što veći mogući uspjeh.“²⁷⁹⁶ Trebalo je, nastavlja Pilar, usporedno stvarati „veliku i jaku organizaciju“, razbijati „pasivnost i manjak interesa u narodu za pojave javnoga života“, što je postignuto intenzivnom agitacijom po cijeloj zemlji, i – ne na zadnjem mjestu – stvoriti „mali politički program, neodvisan od mišljenja hrvatskih političkih stranaka, odgovarajući potrebama hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini“, kako bi se svime tim izišlo „iz stadija političke pasivnosti i podregjenosti“ odnosno postalo „atraktivni elemenat, koji je u stanju, privlačiti sebi druge elemente i u korporaciji naći snagu.“²⁷⁹⁷

„Punktacije“ polaze od utvrđenja „da su Bosna i Hercegovina etnički i državnopravno hrvatske zemlje“ i da je „prirodna težnja bosanskohercegovačkih Hrvata sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, a u okviru habsburške Monarhije“. Pored toga prvoga načela, „Punktacije“ definiraju i drugo: Hrvati u BiH su i brojem i socijalno-ekonomskom snagom inferiorni Srbima i muslimanima, pa zato ne mogu sebi priuštiti rasipanje snaga. Zato je nedopustivo stvaranje više narodnih organizacija među njima; mora ostati samo jedna, upravo HNZ. Nadalje „Punktacije“ određuju da je „nedopustivo unošenje stranačkih trvenja iz Banovine i Dalmacije u Bosnu i Hercegovinu“, posebno ističući nedopustivost unošenja ideja Hrvatsko-srpske koalicije, s obzirom na hrvatsko-srpske prijepore u BiH i s obzirom na činjenicu da Koalicija u svom programu nije govorila o „prisajedinjenju Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom“, nego je od toga odustala kako bi pridobila Srbe. No, za razliku od isključenja mogućnosti suradnje sa Srbima, „Punktacije“ uzimaju u obzir utemeljenje Eksekutivnog odbora MNO-a u jesen 1906. godine. Odbor šestorice nije izriječno tvrdio kako su muslimani Hrvati, nego je izrazio „potporu organizacionim težnjama Muslimana“ te je pokušao definirati svoje društvene i ekonomsko-političke poglede na način koji će muslimane privući HNZ-u. U tom je kontekstu

Pravila HNZ-a bilo moguće previdjeti da su pravila Hrvatske katoličke udruge (koja je nastala kao političko društvo u smislu Zakona, pa je samim time bila podvrgnuta puno strožim normama) odobrena tek sredinom 1911., a da je ta organizacija ipak nesmetano izišla na izbore u proljeće 1910. godine i potom sudjelovala u radu Sabora. I taj slučaj jasno pokazuje da formalno odobrenje nije bilo nužna pretpostavka djelovanja, pa je nepotrebno kod HNZ-a domišljati se izgovorima i nelogičnim tumačenjima.

²⁷⁹⁵ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 229.

²⁷⁹⁶ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 54.

²⁷⁹⁷ Isto.

agrarno odnosno kmetsko pitanje bilo najosjetljivije. Budući da se je MNO zalagao za vakufsko-mearifsku autonomiju i istodobno isticao interese muslimanskih veleposjednika, Odbor šestorice se u „Punktacijama“ nije založio za obvezatni otkup kmetova. Zagovaranjem rješenja koje je uključivalo fakultativni otkup, Odbor šestorice je priznao kako su muslimanski veleposjednici zakoniti vlasnici zemlje, držeći da bi se u protivnome imućni i utjecajni muslimanski sloj odbio od suradnje s Hrvatima. No, da se takvim stajalištem ipak ne bi odbili kmetovi odnosno da takva taktika ne bi izazvala negativne reakcije katoličkoga dijela pučanstva, „Punktacije“ su predviđale osnivanje širokoga zadružnog pokreta koji bi uz potporu novčanih zavoda priskrblijavao sredstva za otkup kmetova.²⁷⁹⁸

U praksi je to polovično rješenje zapravo značilo izbjegavanje suočenja s problemom muslimanske borbe za vakufsko-mearifsku autonomiju te s neriješenim pitanjem agrarnih odnosa i njegovih političkih implikacija. Ono nesumnjivo ne će koristiti afirmaciji hrvatske nacionalne misli među muslimanima, a otežat će i širenje utjecaja onih muslimanskih grupacija koje su prihvaćale hrvatsku nacionalnu misao, a dijelom se oblikovale i pod utjecajem HNZ-a.²⁷⁹⁹ Da ni i u samome vodstvu HNZ-a nije postojala jednodušnost o tome kako treba pristupiti tim pitanjima, rječito govori podatak da će im se niz stranačkih prvaka – među kojima je bio i Pilar – kasnije u više navrata vraćati. No, u početcima organiziranja takvo se kompromisno stajalište činilo djelomice prihvatljivim, iako je prilično jasno da je ono odbijalo i katoličko seljaštvo koje 1906. godine nije pokazivalo osobita interesa za prve pokušaje osnivanja mjesnih organizacija HNZ-a.²⁸⁰⁰

Zahvaljujući spomenutim indicijama, a napose usporedbom s tonom i sadržajem njegove „Pro memorije“ iz 1906. godine, Pilara se može držati glavnim autorom ne samo Pravila, nego i „Punktacija“. Oblikovanje rečenica koje je mjestimice odavalo snažan germanski jezični utjecaj i koje ima sličnosti s načinom na koji je Pilar inače pisao, ne bi samo po sebi moglo poslužiti kao pouzdan putokaz, budući da su i drugi članovi Odbora šestorice bili desetljećima izloženi snažnome germanskom utjecaju, a neki su se i školovali u Austriji, što je ostavljalo traga i na njihovu jeziku. No, uz to i uza spomenute indicije (i kasnije izravne optužbe *Hrvatskoga dnevnika*, dakle – nadbiskupa Stadlera!), svakako treba imati na umu da nitko od drugih članova Odbora šestorice nije ni ranije, a niti u idućemu razdoblju pokazao osobitu spremnost i želju za oblikovanjem programatskih tekstova. Sve to potvrđuje da je Pilarova uloga u definiranju i u konačnoj redakciji „Punktacija“ bila znatna, vjerojatno i presudna.

Jednako tako je posve očito da čitav niz misli i pogleda uvrštenih u „Punktacije“ obilježava i kasnije Pilarove misli i poglede. Jer, bez ikakve se dvojbe u „Punktacijama“ može lako identificirati najmanje devet zamisli koje će, praktično bez bitnih promjena i prilagodbi, obilježiti čitavu Pilarovu političku borbu u iduća više od dva i pol desetljeća: (a) Bosna i

²⁷⁹⁸ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 229.-231.

²⁷⁹⁹ U tom kontekstu nije nezanimljivo kasnije izraženo mišljenje Ademage Mešića, da su „Hrvati muslimani Starčevićanci“ upravo zbog svog nesudjelovanja u toj borbi „izgubili dosta među muslimanima, koji su borbu za vjeru smatrali najprečom“. (Ademaga MEŠIĆ, *Moj odgovor bezimenim kleveticima*, Sarajevo, 1941., 7.)

²⁸⁰⁰ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 26.

Hercegovina hrvatske su zemlje u etničkome i u državnom pravnom pogledu te predstavljaju ključ za rješenje hrvatskog pitanja; (b) te zemlje imaju pravo priključiti se banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, a tome priključenju i teže; (c) dok Austro-Ugarska (zapravo „habsburška Monarhija“) postoji, to priključenje ima se zbiti u okviru njezinih granica; (d) Hrvati su politički i gospodarski slabiji od suparnika, pa sebi ne mogu priuštiti rasipanje i cijepanje snaga, nego moraju težiti njihovoj koncentraciji; (e) bosansko-hercegovački Hrvati moraju oblikovati vlastite političke predstavnike, pa je štetno mehaničko presađivanje stranaka i stranačkih razmirica iz Trojednice; (f) posebno pogubno je preuzimanje politike Hrvatsko-srpske koalicije, jer je ta Koalicija iz svoga programa i svoga političkog djelovanja ispustila BiH, što je platila kao cijenu ograničenoga sporazuma Hrvata i Srba; (g) za razliku od pravaške ideologije koja hrvatstvo bosansko-hercegovačkih muslimana drži aksiomom, ovdje se priznaje kako se muslimani ne osjećaju nužno Hrvatima, ali hrvatski politički predstavnici moraju učiniti sve što je moguće da ih se privuče hrvatskoj narodnoj i državnoj misli; (h) važnost gospodarske snage nacionalnog pokreta ne smije se podcjenjivati, nego nju treba razvijati i usklađivati s dugoročnim političkim planovima i ciljevima; (i) moderni zadružni oblik organiziranja najpogodniji je za osiguranje gospodarskog položaja seljaka koji čine većinu hrvatskog pučanstva u BiH.

Te Pilarove misli zapravo su srž političkog programa HNZ-a u čitavu predratnom i pretežnom dijelu ratnoga razdoblja. U nacrtu Pravila HNZ-a koji je vlastima predan na odobrenje, najvažniji je bio § 2, koji je određivao „svrhu udruge“ (*Zweck des Vereins*). S obzirom na to da je političko djelovanje bilo zabranjeno, u taj je paragraf ugrađena rastezljiva formulacija: „Svrha 'Hrvatske narodne zajednice' je gospodarsko i intelektualno podizanje hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini. Politička djelatnost je isključena.“²⁸⁰¹ Na sličan je način bio obrazložen i zahtjev za odobrenje Pravila: u njemu se je isticalo kako Hrvati u BiH nakon okupacije ne napreduju u zadovoljavajućoj mjeri.²⁸⁰²

No, Zajedničko ministarstvo se je na taj zahtjev oglušilo, pa su osnivači uputili požurnicu, ponovno ukazujući na siromaštvo Hrvata u BiH i na potrebu da se ne vežu ruke življu „koji jedini u ovim zemljama nema i nemože imati centrifugalnih težnja“.²⁸⁰³ Međutim, ni to nije pomoglo, nego su zatražene izmjene Pravila HNZ-a, a s odobrenjem se je otezalo – što je i Odbor šestorice izvrgnulo kritici iz vlastitih redova. Mostarski *Osvit* je početkom lipnja 1907. predbacivao vladi da bez razloga zateže s odobrenjem, tvrdeći da je prošla skoro godina dana od njihove predaje.²⁸⁰⁴ To nije bilo posve točno, ali je ilustriralo nestrpljenje u hrvatskim redovima. *Osvit* je u drugoj polovici rujna objeručke prihvatio prijedlog sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika* da Nikola Mandić u Sarajevo pozove ugledne Hrvate iz drugih dijelova BiH. Tada bi se raspravila opća politička

²⁸⁰¹ NSK, R-7983, A-9. Pilarov njemački prijevod toga teksta pod naslovom „Zweck des Vereins“, od 4. III. 1908. U službenoj tiskanoj verziji Pravila HNZ-a iz 1908. godine stroji: „Svrha je HNZ gospodarsko i prosvjetno podizanje hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini. Politička djelatnost isključena je.“

²⁸⁰² M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 26.

²⁸⁰³ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 26.-27.

²⁸⁰⁴ „Gdje su pravila Hrvatske narodne zajednice?“, *Osvit*, 10/1907., br. 48, 1. III. 1907., 3.

situacija i definiralo hrvatsko stanovište, a tom zgodom bi se vladi mogla ponovno podastrijeti Pravila HNZ-a, dok bi se predbježno mogli imenovati povjerenici organizacije diljem zemlje.²⁸⁰⁵

Osvit je 8. listopada izvijestio kako je Pilar dan ranije u *Hrvatskome dnevniku* objavio pisano izvješće o radu Odbora šestorice, koje će prenijeti i mostarski list.²⁸⁰⁶ Pilar se je očito osjećao prozvanim, pa se je želio javno očitovati na izraze nestrpljenja koji su izbijali s raznih strana. S obzirom na to da je to njegovo izvješće objavljeno u listu kojemu je pokrovitelj bio nadbiskup, zapravo je neobično da se je iz Stadlerova kruga kasnije napadalo Pilara da je Pravila HNZ-a napisao posve sam, i da ih je vladi poslao na odobrenje „furtim“, bez konzultacija s drugim članovima Odbora. To očito nije bilo posve točno, i *Hrvatski dnevnik* to nije mogao ne znati, jer je Pilarovu kronologiju nastanka HNZ-a i sam objavio. Time ipak nisu razriješena sva pitanja skopčana s tekstom Pravila koji je vlastima poslan na odobrenje, i koji je kasnije morao biti prerađivan.

Pilar je, naime, kao „referent odbora šestorice“ odlučio javno reagirati na sve češće upite, a napose na Sunarićevo javno prozivanje od 25. rujna 1907., koje kao da je nagovješćivalo da banjolučki prvak HNZ-a ima i vlastitih računica i kombinacija s organizacijom. U svom je izvješću hrvatskoj javnosti Pilar podsjetio na to da je 16. kolovoza 1906. „zaključeno ustrojenje hrvatske organizacije i izabran odbor šestorice, koji ima pravila izraditi.“ Taj odbor, odnosno oni njegovi „ondje prisutni članovi“, od 18. do 22. kolovoza su na Ilidži raspravljali „glavne crte pravila organizacije“, koje je upravo Pilar 22. kolovoza u cijelosti napisao u 60 paragrafa. Taj nacrt je do 30. kolovoza u čistopisu dostavljen svim članovima Odbora, kako bi se oni mogli pripremiti za zajednički sastanak. Od 1. do 4. rujna 1906. u Zagrebu su vijećala četiri člana Odbora (Sunarić, Katičić, Džamonja i Pilar), nastavlja Pilar u svom izvješću javnosti, nažalost ne navodeći kojim su povodom spomenuta četverica došli u Zagreb, dok su preostala dvojica (Mandić i Kukrić) bili spriječeni. Na tom sastanku „osim drugih pitanja, provijećana su i pravila, koja su primljena u cijelosti bez bitnih promjena po nacrtu potpisanoga“. U skladu s time, „potpisanome bi povjerenom, da pismeno pribavi odobrenje nacrta od strane neprisutnih članova kano i potpise za molbu na vladu, da nacrt u nekojim partijama stilistički dotjera, peterostruko prepíše i vladi podastre.“ Pilar navodi kako je sve to napravio idućih dana te je odmah, oko sredine listopada 1906., tekst Pravila skupa s tekstom molbe vladi odaslao Mandiću u Sarajevo, a ovaj ih je dan kasnije osobno i predao vladi na uredovanje. Pilar nastavlja: „Cirkularom od 21. listopada 1906. izvijestio je potpisani zastupnike svih 10 mjesta zastupanih na travničkoj [sic!] skupštini, da su pravila izragjena i na vladu predana, te im ostavio u izgled, da će ih ob odobrenju pravila svojedobno izvijestiti. Ovo je učinjeno s razloga, što je već na sastanku u Zagrebu zaključeno, da će se čitava akcija držati rezervatno i da se o njoj po novinama neće ništa pisati.“ Kako do sredine siječnja 1907. nije bilo očitovanja vlade, Pilar je – nastavlja on – molio Mandića za intervenciju, pa je ovaj ustanovio da se Pravila nalaze kod ministarstva u Beču. Potom je Pilar u sporazumu s Mandićem okružnicom od 28. siječnja sazvao Odbor šestorice na sastanak u

²⁸⁰⁵ „Organizacija bosansko-hercegovačkih Hrvata“, *Osvit*, 10/1907., br. 93, 21. IX. 1907., 1.

²⁸⁰⁶ „Naša organizacija“, *Osvit*, 10/1907., br. 100, 8. X. 1907., 3.

Sarajevo na Uskrs, 31. ožujka i 2. travnja, kako bi članove izvijestio o situaciji i predložio daljnju akciju. No, pozivu se nisu nisu odazvali Sunarić, Kukrić i Katičić, što znači da su na sastanku bili on, Mandić i Džamonja. Njih trojica su se obratili odsječnom predstojniku Hörmannu, a 2. travnja su predali i pisanu požurnicu. Nakon toga je Mandić u sporazumu s Pilarom 8. travnja sazvaio sastanak Odbora šestorice za 9. do 12. svibnja, ali taj sastanak nije održan zbog nedolaska članova Odbora. Ponovno je 2. lipnja sazvan sastanak Odbora za 9. lipnja – kad se je održavala glavna skupština *Napretka* – ali ni taj nije održan, opet zbog istog razloga. Pilar nastavlja: „Dne 10. i 11. lipnja 1907. uputila su se gg. Mandić, Gjuro Džamonja i potpisani na vladu, da ponovno požure odobrenje pravila 'H. N. Z.' Tom prilikom im je saopćeno, da su pravila od ministarstva stigla, da su u principu odobrena, ali da vlada želi neke promjene na istima. Ujedno su kroz dva dana držane na vladi konferencije, u kojima je prisutnim članovima saopćeno, koje promjene vlada želi.“ Opet je tu zadaću preuzeo Pilar koji je preradio Pravila, usklađujući zahtjeve vlade s tendencijama Odbora šestorice, te je novu verziju poslao vladi izravno, najvjerojatnije 28. lipnja 1907. godine. No, 2. kolovoza primio je Pravila natrag, s dopunskim zahtjevima vlade. I tim je zahtjevima Pilar udovoljio, te je napravio i treću verziju Pravila koja su sada imala 73 paragrafa, te je tu verziju dostavio Mandiću da ih on preda vladi. Navodeći kako su to sve nepobitne činjenice i kako je tajnost koja je bila uglavljena na zagrebačkome sastanku iz rujna 1906. još dodatno pooštrena na sastanku od 2. travnja 1907., Pilar svoje očitovanje zaključuje jetkom strjelicom prema Sunariću: „Svakako je čudno, da nakon svih tih dopisa i cirkulara jedan član odbora šestorice ne zna u opće, da li su pravila na vladu predana.“²⁸⁰⁷

Ta polemička strjelica i višekratno neodazivanje članova Odbora šestorice na sjednice pokazuje da su zapravo Džamonja, Pilar i Mandić predstavljali usku jezgru o kojoj je ovisila sudbina HNZ-a. No, ti su događaji protivnicima i suparnicima HNZ-a rječito pokazivali slabosti njegova vodstva i unutarnje razrožnosti koje su postojale od samoga početka. Kaskajući za događajima, *Agramer Zeitung* je tek 25. listopada 1907. prenio vijest iz mostarskog *Osvita*, da je utemeljen organizacijski odbor kojemu je zadaća organizirati i objediniti snage Hrvata u obje pokrajine, a objavljena su i imena šestorice članova odbora.²⁸⁰⁸ Zašto se je vijest pojavila tek tada – i je li ona možda bila posljedica nagovještaja da uskoro slijedi odobrenje Pravila (ili tek plod teksta iz zagrebačke *Hrvatske*, kojim se tek predlaže osnutak HNZ-a, na koji je *Osvit* sa simpatijama odgovorio 10. listopada), nemoguće je reći. No, zanimanje za sudbinu HNZ-a svakako se je povećavalo, o čemu svjedoči i očitovanje „Hrvatske sveučilišne mladosti iz Herceg-Bosne“, koja je sa svoje skupštine održane u Zagrebu 23. listopada uputila javni proglas kao znak potpore HNZ-u i uopće organiziranju Hrvata u BiH.²⁸⁰⁹

²⁸⁰⁷ Mostarski *Osvit* je taj tekst, datiran u Donjoj Tuzli 4. listopada, objavio 10. listopada pod naslovom „Tajinstvenost pravila 'Hrvatske narodne zajednice'“, navodeći kako ga je primio izravno od Pilara. (*Osvit*, 10/1907., br. 101, 10. X. 1907., 1.-2.)

²⁸⁰⁸ „Die Organisation der Kroaten in Bosnien“, *AZ*, 82/1907., Nr. 292, 25. X. 1907., 3.

²⁸⁰⁹ „Hrvatski narodel“, *Osvit*, 10/1907., br. 109, 29. X. 1907., 1.-2., 3.

Malo nakon toga, u studenome 1907. godine vlada je ipak odobrila Pravila HNZ-a, ali je vijest o tome dostavljena Nikoli Mandiću tek 1. prosinca te godine.²⁸¹⁰ No, Pravila još zadugo nisu bila u cijelosti objavljena, osim što će nakon prve sjednice Središnjega odbora sarajevski *Hrvatski dnevnik* u nizu članaka pod zajedničkim naslovom „Nakon prvog zasjedanja središnjeg odbora H.N.Z.“, objavljenih krajem veljače i početkom ožujka 1908. obavijestiti javnost što HNZ otprilike hoće,²⁸¹¹ a manje izvadke iz Pravila, i to one koji su se ticali samoga izbornog procesa, objavio je i *Osvit* pred kraj 1907. godine, pozivajući sve Hrvate na pristupanje HNZ-u.²⁸¹² Nakon toga, u više tekstova objavljenih tijekom siječnja 1908., *Osvit* je pisao o širini i o demokratskom ustroju HNZ-a, kao i o drugim bitnim programskim odrednicama.²⁸¹³ O raspoloženju hrvatske elite prema odobrenome tekstu Pravila – pa i o raspoloženju kruga oko nadbiskupa Stadlera – rječito govori činjenica da je u jednome od spomenutih tekstova *Hrvatski dnevnik* citirao navodne riječi nekoga visokog državnog dužnosnika, koji je Pilarov nacrt Pravila HNZ-a komentirao riječima: „Ako se ova pravila doista provedu u život, vi ćete imati državu u državi [ist. u izv.].“²⁸¹⁴ A proći će jedva godina dana dok se na stranicama istoga sarajevskoga hrvatskog lista koji je objavio tu laskavu ocjenu Pilarova rada i njegova teksta Pravila, i koji je navodio da Pilara hrvatski seljaci i radnici u tuzlanskoj okolini zovu jednostavno „našim Ivom“,²⁸¹⁵ ne pojave žestoki napadaji na Pravila i još žešći na njihova pisca, naizgled povučenoga i samozatajnog tuzlanskog odvjetnika.

Pravila HNZ-a sastoje se od 15 glava s ukupno 73 paragrafa. Historiografija je propustila istaknuti da su Pravila, onako kako ih je sastavio Pilar a odobrile državne vlasti, okružnim odborima namjenjivala vrlo široku autonomiju.²⁸¹⁶ Naime, djelokrug i način djelovanja okružnog odbora propisan je §§ 25.-40. Pravila, a okružna je skupština birala i okružni nadzorni, ujedno obranički odbor (§§ 41.-44.). Okružni je odbor, razumljivo, bio podređen Središnjem odboru (§§ 45.-50.), ali je imao široko područje djelatnosti, a Središnji ga odbor nije mogao raspustiti običnom, nego tek kvalificiranom, dvotrećinskom većinom glasova. Prema Pravilima, predsjednik Središnjeg odbora odnosno predsjednik HNZ-a tek je vrhovni izvršni organ HNZ-a, te on predstavlja i zastupa Središnji odbor i čitav HNZ, osim u poslovima koje su okružni odbori

²⁸¹⁰ „Hrvatska narodna zajednica“, *Osvit*, 10/1907., br. 133, 24. XII. 1907., 1.-2.

²⁸¹¹ Članci su objavljeni u *HD*, 3/1908., br. 48 (27. II. 1908., 1.), br. 50 (29. II. 1908., 1.), br. 51. (1. III. 1908., 1.-2.), br. 52 (3. III. 1908., 1.), br. 55 (6. III. 1908., 2.), br. 56 (7. III. 1908., 1.), br. 59 (11. III. 1908., 1.-2.). Slična serija članaka objavljena je i u nekoliko brojeva mostarskog *Osvita*.

²⁸¹² „Hrvati Herceg-Bosne na okup, na posao!“, *Osvit*, 10/1907., br. 134, 28. XII. 1907., 1.; „Iskrena riječ pri osvitku 'Hrvatske narodne zajednice'“, *Osvit*, 10/1907., br. 135, 31. XII. 1907., 1. Nekoliko dana kasnije, list je u prvome broju novoga godišta objavio članak „Hrvatska narodna zajednica“, u kojem Ivan Trtanj predlaže da se Pravila što prije umnože i razasluju po BiH, i da Odbor šesterice dađe naputke za izbor mjesnih i okružnih odbora, u koje bi, prema njegovu mišljenju, bilo uputno izabrati predstavnike svih socijalnih slojeva. Posljednjeg dana ožujka 1908. *Osvit* će javiti da je Trtanj sudjelovao u osnivanju tešanjskog odbora HNZ-a te je postao i njegovim članom. Trtanj je tamo, kao što ćemo vidjeti, došao u dogovoru s Ademagom Mešićem.

²⁸¹³ „Demokratizam hrvatske narodne zajednice“, *Osvit*, 11/1908., br. 7, 21. I. 1908., 1.

²⁸¹⁴ „Nakon prvog zasjedanja središnjeg odbora H.N.Z.“, *HD*, 3/1908., br. 50, 29. II. 1908., 1.

²⁸¹⁵ „Skupštine Hrv. Nar. Zajednice“, *HD*, 3/1908., br. 71, 27. III. 1908., 1.

²⁸¹⁶ *Pravila Hrvatske narodne zajednice u Bosni i Hercegovini*, Tiskara Gjura Džamonje, Mostar, 1908.

ovlaštenu samostalno poduzimati (§ 51.).²⁸¹⁷ Tajnik poslovođa nije morao biti članom Središnjeg odbora, nego je bio plaćeni činovnik predsjednika i Središnjeg odbora koji je obavljao administrativne i druge poslove koje mu povjeri predsjednik ili Središnji odbor (§ 53.).

Pored Središnjega, HNZ je imao okružne odbore, okružne nadzorne, ujedno obraničke odbore, mjesne odbore i povjerenike.²⁸¹⁸ Vidjeli smo da je već u srpnju utemeljen mjesni odbor HNZ-a u Bihaću, u kolovozu mjesni odbori u Mostaru, potom i u Sarajevu, a vjerojatno je u još nekoliko naselja u BiH položen temelj mjesnih odbora HNZ-a čak i prije nego što je održan utemeljiteljski sastanak u Dolcu.²⁸¹⁹ No, tek nakon što su Pravila i formalno odobrena, vodeći ljudi HNZ-a prionuli su intenzivnijem osnivanju njegovih ogranaka (mjesnih i okružnih odbora).

Mostarski *Osvit* je 21. prosinca 1907. na naslovnoj stranici obavijestio kako tog dana počinje trodnevni sastanak „osnivača te zajednice“, koji će na njemu raspraviti korake koje treba poduzeti nakon odobrenja Pravila. Članak je pun optimizma, a on se nastoji uliti i onima koje je u međuvremenu uhvatilo malodušje, jer – naglašava mostarski list – potreban je složan rad svih hrvatskih rodoljuba kako se o hrvatskoj BiH ne bi odlučilo bez Hrvata.²⁸²⁰ U idućem broju, na Badnji dan, objavljeno je priopćenje Odbora šestorice od 22. prosinca. U njemu se nalazi i napomena da će se organizacija u smislu § 70. Pravila smatrati konačno osnovanom kad se osnuje svih šest okružnih odbora te se konstituiraju središnji odbor i izabere predsjednik. Zato Odbor šestorice apelira na sve Hrvate da se akcija – koja predstavlja jednu etapu u narodnome razvitku, osnaženju i osvještenju – provede najenergičnije i da se što prije ustroje privremeni odbori, koji će rezultirati utemeljenjem najprije okružnih, a onda i kotarskih odbora: „Kao što vjerujemo u budućnost hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini, tako vjerujemo i u uspjeh ove njegove tako dugo, tako željno očekivane organizacije i u toj nadi predajemo hrvatskom narodu pravila 'Hrvatske narodne zajednice'“. ²⁸²¹

Posljednja rečenica iz prethodnog apela može stvoriti zabunu: Pravila još nisu bila ni objavljena niti tiskana kao brošura. *Hrvatski dnevnik* nije 22. prosinca 1907. propustio čestitati Odboru šestorice i poželjeti mu puno uspjeha u radu, a 11. siječnja 1908. na naslovnoj je stranici

²⁸¹⁷ S obzirom na vrlo jasan tekst Pravila HNZ-a, začuđuje tvrdnja L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 232. da iz Pravila proizlazi kako su predsjednik i tajnik (sic!) imali pravo predstavljanja i zastupanja Središnjeg odbora i čitavoga HNZ-a „prema vanjskim forumima“. Iz samih Pravila to ne proizlazi. Također će tek trebati utvrditi, kako je i zašto – voljom vlasti ili voljom osnivača – napuštena prvotna zamisao (o kojoj imamo spoznaju iz Džamonjina izlaganja bihaćkomu mjesnom odboru), da će svaki član Središnjeg odbora biti ovlašten predstavljati HNZ prema vani (što nije bilo u neskladu s § 6. austrijskoga „Gesetz vom 15. November 1867 über das Vereinsrecht“).

²⁸¹⁸ Paragraf 13. *Pravila Hrvatske narodne zajednice u Bosni i Hercegovini*.

²⁸¹⁹ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 26. također ističe kako su prve mjesne organizacije HNZ-a nastajale već 1906. godine, dakle, još prije nego što je došlo do formalnog odobrenja Pravila. Kao što je opisano, za to uopće nije postojala zakonska zapreka, budući da je zakon dopuštao udruzi građana da u slučaju četverotjedne šutnje uprave smatra kako su njezina pravila odobrena, pa počne djelovati. No, autorici je previdanje tog propisa potrebno kao argument za tezu da su vlasti manipulirale HNZ-om ili čak poticale osnutak i djelovanje te organizacije.

²⁸²⁰ „Hrvatska narodna zajednica za Bosnu i Hercegovinu“, *Osvit*, 10/1907., br. 132, 21. XII. 1907., 1.

²⁸²¹ „Hrvatska narodna zajednica“, *Osvit*, 10/1907., br. 133, 24. XII. 1907., 1.-2. Pod naslovom „Hrvatima Bosne i Hercegovine“, proglas od 22. XII. 1907. je objavljen i u *HP*, br. 3632, 27. XII. 1907., 2.

donio vijest da je 2. siječnja 1908., u smislu priopćenja Odbora šestorice od 22. prosinca prethodne godine, održana okružna skupština HNZ-a u Banja Luci kojoj je predsjedao Jozo Sunarić. On je izložio Pravila i svrhu organizacije, pa je za 6. siječnja sazvana nova, izborna skupština. Na njoj je sudjelovalo 169 članova HNZ-a, a svrhu sastanka i ciljeve organizacije je nazočnima izložio župnik don Franjo Malešević, a Sunarić je istaknuo da članom HNZ-a mogu biti i oni koji nisu Hrvati, samo neka sa simpatijama prate ili podupiru hrvatstvo Herceg-Bosne. Nakon toga je izabran okružni odbor – sastavljen odreda od samih katolika, među kojima je bio i župnik Malešević – te njegova dva predstavnika u Središnjem odboru (predsjednik okružnog odbora Jozo Sunarić te Pavo Grgić).²⁸²²

Bila je to prva okružna skupština HNZ-a, izvijestilo je frankovačko *Hrvatsko pravo*, koje je iskoristilo prigodu upozoriti na to kako događaje u BiH prati *Hrvatska*. glasilo „košutovske Stranke prava“. Suparnička pravaška struja, ističe frankovački list, bagatelizira osnivanje HNZ-a tvrdeći da su pravila srpske organizacije (SNO-a) puno „savršenija“ i da postoji stanovita „tajinstvenost“ oko pravila HNZ-a. Međutim, pravila srpske organizacije uopće ne postoje niti su podnesena vladi na odobrenje, podsjeća *Hrvatsko pravo*, a promašene su i mistifikacije oko Pravila HNZ-a: ona su tiskana i raspaćana, pa ne predstavljaju nikakvu tajnu. Neumjesno je i kukanje *Hrvatske* da je trebalo ići vrhbosanskom kaptolu „radi zajednice“, jer – HNZ je demokratska ustanova, u njoj su svi ravnopravni i ona misli na pripadnike svih vjera zastupanih u hrvatskome narodu, a komu je do parade i ceremonije, u njoj nije ni potreban.²⁸²³

Frankovačke su simpatije, dakle, bile posve otvorene. Sredinom siječnja je objavljeno je da su Mandić i Pilar za 19. siječnja zakazali skupštine HNZ-a u Sarajevu odnosno u Tuzli, a istog će dana biti održana okružna skupština u Mostaru. No, mjesna skupština u Brčkome održana je već 12. siječnja, javlja se u istoj vijesti.²⁸²⁴ Nju je, kako bilježe *Osvit* i *Hrvatsko pravo*, na Pilarov poziv sazvao Aleksa Cvijetić, a bilo je nazočno stotinjak ljudi – među njima i više franjevac – od kojih je 86 stupilo u HNZ. Novi su članovi bili mahom težaci, isticalo se je u novinama. Na skupštini su pročitana Pravila HNZ-a, a predsjednikom mjesnog odbora izabran je Cvijetić, koji je sa Slavoljubom Brandeisom postao i izaslanik u okružnoj skupštini. Govornici su kritizirali poticanje podjele na „kuferase“ i ostale, a *Hrvatsko pravo* je posebno istaknulo da su sudionici skupštine bili razočarani malim odazivom Hrvata iz susjedne banske Hrvatske.²⁸²⁵

Nadbiskupov je sarajevski dnevni list pun pouzdanja i optimizma govorio o predstojećem organiziranju HNZ-a, ističući kako je sama Pravila ne će stvoriti. Nije bilo ni najmanje naznake da su uredništvu Pravila nepoznata, a pouzdanje u prvake organizacije – poimence Mandića,

²⁸²² „Okružna skupština 'Hrvatske Narodne Zajednice' u Banjaluci“, *HD*, 3/1908., br. 8, 11. I. 1908., 1.; „Skupština hrvatske narodne zajednice“, *HP*, br. 3641, 10. I. 1908., 2.-3. Opširan tekst o istom događaju donio je i *Osvit*, 11/1908., br. 3, 11. I. 1908., 1. pod naslovom „Skupština hrvatske narodne zajednice u Banjaluci“.

²⁸²³ KRAJIŠNIK, „Dvadesetpetogodišnjica najstarijega hrvatskoga lista – Hrvatska narodna zajednica – Mudra izvješća Košutovske 'Hrvatske'“, *HP*, br. 3651, 22. I. 1908., 3.

²⁸²⁴ „Skupštine Hrvatske narodne zajednice“, *HD*, 3/1908., br. 10, 14. I. 1908., 1.

²⁸²⁵ „Skupština hrvatske narodne zajednice u Brčkom“, *Osvit*, 11/1908., br. 5, 6. I. 1908., 3.; „Brčko, 14. siječnja 1908.“, *HP*, br. 3646, 16. I. 1908., 2.; „Skupština za osnutak H.N.Z. u Brčkom“, *Osvit*, 11/1908., br. 6, 18. I. 1908., 1.-2.

Pilara, Džamonje, Budimirovića i Katičića – činilo se bezrezervno. Ipak je list isticao da veliki teret i velika odgovornost počiva na svećenicima (svjetovnim i franjevcima) i pučkim učiteljima.²⁸²⁶ Pilar je u međuvremenu utemeljio Privremeni odbor za osnutak 'Hrvatske narodne zajednice' u Tuzli, koji je razaslao pozive za predstojeću osnivačku skupštinu koja se 19. siječnja ima održati u prostorijama *HPD Majevisa*. Poziv s dnevnim redom od devet točaka dostavljen je i *Hrvatskome dnevniku* i *Osvitu*. Na skupštini će Pilar, nastavlja se dalje, opisati dosadašnji rad Odbora šestorice, te izložiti Pravila i svrhu organizacije. Budući da će u raspravi i u izbornome procesu moći sudjelovati samo članovi, pozivaju se uzvanici i svi drugi Hrvati da se upišu u HNZ (čije se članstvo razvrstava i četiri kategorije, ovisno o doprinosima organizaciji), ali svaki član može dovesti i jednoga nepozvanoga Hrvata.²⁸²⁷ Vrlo slično bio je intoniran i Mandićev poziv, s tim da je prva od devet točaka dnevnoga reda najavljene sarajevske skupštine glasila: „Čitanje i usvajanje pravila“.²⁸²⁸

Dakle, u očito smišljenoj i usklađenoj aktivnosti, već 19. siječnja 1908. održane su osnivačke skupštine HNZ-a u Tuzli i u Sarajevu, ali i u Mostaru.

O sarajevskoj je skupštini *Hrvatski dnevnik* izvijestio vrlo opširnim tekstom na naslovnoj stranici, primjećujući da je na skupštinu došlo puno Hrvata katolika iz okolnih mjesta, kao i veliki broj muslimana, dok je upadalo u oči da nije bilo nijednoga vladina činovnika (ne računajući službenog predstavnika Večerinu), ali ni predstavnika nekih sarajevskih hrvatskih udruga. Opisana je svrha organizacije, a njezini su glavni ciljevi i odnos prema ključnim političkim pitanjima, kao i odnos prema muslimanima i Srbima, definirani riječima koje su odgovarale „Punktacijama“ iz 1906. i koje će biti skoro navlas ponovljene u zaključcima prve radne sjednice Središnjeg odbora koja će uslijediti mjesec dana kasnije. Mandić je održao emotivan rodoljubni govor u kome je istaknuo demokratski ustroj organizacije i pozvao se na riječi admirala Nelsona iz Trafalgarske bitke, da domovina od svakoga traži da ispuni svoju dužnost. To neka bude deviza HNZ-a. Prije izbora tijela okružnog odbora – koji je u Središnji odbor delegirao Hamida Šahinovića i Josipa Guskovića – na Mandićev je prijedlog sarajevska skupština „bez debate“ prihvatila Pravila HNZ-a, jer je on – očito ciljajući na primjedbe koje su vlasti stavljale prethodnih godinu i pol – sugerirao da bi „mogle nastati velike neprilike i zapreke u provagjanju H. N. Z., kad bi skupština zahtijevala promjenu kojeg paragrafa, - tim više, što sarajevska skupina nije vlasna, da ista mijenja bez sporazuma s ostalim okružjima. Pojedini članovi mogu podnijeti po dotičnim mjesnim odborima svoje prigovore, koji će se uvažiti i eventualno pravila statutarnim putem promijeniti.“²⁸²⁹ Da je između sarajevskog, donjotuzlanskoga i mostarskog odbora postojala tijesna suradnja, pokazao je Mandić time što je istaknuo da se u isto vrijeme

²⁸²⁶ „Prve skupštine Hrvatske narodne zajednice“, *HD*, 3/1908., br. 12, 15. I. 1908., 1.

²⁸²⁷ „Privremeni odbor za osnutak 'Hrvatske narodne zajednice' u Tuzli“, *HD*, 3/1908., br. 12, 15. I. 1908., 2.; „Okružna skupština hrvatske narodne zajednice u Dol. Tuzli“, *Osvit*, 11/1908., br. 5, 16. I. 1908., 2.

²⁸²⁸ „Hrvati grada Sarajeva!“, *HD*, 3/1908., br. 13, 17. I. 1908., 1. Navlas isti poziv objavljen je i sutradan i prekosutra na istome, udarnome mjestu.

²⁸²⁹ „Skupština Hrvatske Narodne Zajednice u Sarajevu“, *HD*, 3/1908., br. 16, 21. I. 1908., 1. Valja upamtiti ovo usvajanje Pravila HNZ-a na sarajevskoj okružnoj skupštini, jer ćemo se kasnije vratiti na historiografska domišljanja o izmjenama Pravila HNZ-a na travničkoj skupštini koncem 1908. godine.

slične odluke donose u Donjoj Tuzli i u Mostaru, a na skupštini je govorio i Šahinović, jedini musliman izabran u sarajevski okružni odbor. Na opće odobravanje naišao je njegov poziv da su HNZ stupe svi katolici i muslimani.²⁸³⁰

Zagrebačko je *Hrvatsko pravo* o sarajevskoj okružnoj skupštini izvijestilo na naslovnoj stranici. Tvrdi se u toj vijesti da je misao o osnutku HNZ-a „po poljskom uzoru“ prvi iznio „naš velevriedni dr. Nikola Mandić“, koji je za 19. siječnja i sazvaio skupštinu na koju je došao veliki broj ljudi ne samo iz Sarajeva, nego i iz okolice. Na njoj je on i izložio svrhu organizacije, ističući kako ona nije političke naravi, ali logično teži tomu da BiH bude ujedinjena s drugim hrvatskim zemljama. Pritom HNZ ne pravi razlike glede vjeroispovijedi niti glede stranačkih mišljenja, pa je zato posebno otvoren prema „islamskom elementu“, ali ne odbija ni Srbe koji priznaju i poštuju hrvatsko ime u BiH. HNZ, nastavio je Mandić, „perhorescira novouvedenu borbu antikuferastva“ te u svakome strancu koji pridonosi napretku zemlje i naroda poštuje kulturna čovjeka. Od nazočnih sedam ili osam stotina ljudi, članstvu HNZ-a je pristupilo njih više od 200, ocjenjuje *Hrvatsko pravo*, dodajući da su okružni, nadzorni i obranički odbori izabrani aklamacijom na Mandićev prijedlog. Tako je predsjednikom okružnog odbora postao Petar Zelenika, a članovi tog odbora su: Ivo Dujmušić, Hamid Šahinović (Ekrem), Kosta Gjebić-Marušić, Dragutin Šantek, Jozo Baltić i Jozo Gusković. U nadzorni obranički odbor izabrani su Anto Palandžić, fra Nikola Momčilović, Jozo Udovičić, Ivan Franchiny i Stjepan Vukadinović. U središnji su odbor delegirani Josip Gusković i Hamid efendija Šahinović, čiji je govor o potrebi bratstva katolika i muslimana, ističe frankovački list, bio burno pozdravljen.²⁸³¹

Prema vladinim izvješćima, konstituirajuće sjednice okružnih odbora HNZ-a u Travniku, Mostaru i Bihaću održane su 20. veljače iste godine.²⁸³² No, kao što se vidi iz novinskih izvješća koja su pouzdanija od vladinih, zapravo je to bilo skoro mjesec dana ranije: u Sarajevu, Donjoj Tuzli i u Mostaru u nedjelju, 19. siječnja, a u Bihaću 23. siječnja. Prema očekivanju, glavninu posla u Mostaru obavio je bivši urednik *Osvita* i član Odbora šestorice Gjuro Džamonja, a u Bihaću je glavnu ulogu imao dr. Milan Katičić koji je i postao predsjednikom okružnog odbora na skupštini na kojoj se je 245 osoba upisalo u članstvo HNZ-a.²⁸³³ U Mostaru se je u članstvo upisalo 236 članova (među njima i Franjevački samostan u svojstvu člana-utemeljitelja), a za predsjednika okružnog odbora izabran je franjevački provincijal fra Ambro Miletić. Iako u vodeća tijela nije izabran nijedan musliman, s oduševljenjem je pozdravljen rodoljubni govor

²⁸³⁰ Isto.

²⁸³¹ „Skupština H. N. Z. u Sarajevu“, *HP*, br. 3652, 23. I. 1908., 1.-2. Usp. „Skupština hrvatske narodne zajednice u Sarajevu“, *Osvit*, 11/1908., br. 7, 21. I. 1908., 2.

²⁸³² ABiH, ZMF, Pr. 285/1908 i Pr. 286/1908. Izvješća civilnog doglavnika Benka od 23. II. 1908. Te je tvrdnje nekritički, bez konzultiranja suvremenoga tiska i izvorne dokumentacije preuzeo L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 232.

²⁸³³ „Utemeljačka okružna skupština hrvatske narodne zajednice u Mostaru“, *Osvit*, 11/1908., br. 6, 18. I. 1908., 3.; „Skupština hrvatske narodne zajednice u Bihaću“, *Osvit*, 11/1908., br. 7, 21. I. 1908., 2.; „Skupština Hrvatske Narodne Zajednice u Bihaću“, *HD*, 3/1908., br. 16, 21. I. 1908., 2.; „Skupština 'Hrvatske Narodne Zajednice' u Bihaću“, *HD*, 3/1908., br. 24, 30. I. 1908., 1.

ljubuškoga Hrvata Muhameda Tančice, koji je u Zagrebu studirao pravo i bio pristaša frankovačke stranke, a u Središnji odbor delegirani su Džamonja i Šćepan Mihić.²⁸³⁴

I o mostarskoj je okružnoj skupštini *Hrvatsko pravo* opširno izvijestilo. Nakon kratkog opisa hrvatske kulturne djelatnosti u glavnome gradu Hercegovine, izvjestitelj frankovačkog lista napominje kako se osnutkom i organiziranjem HNZ-a hoće bar posredno doći do cilja kojemu teže svi Hrvati, pa bi je svi oni trebali i podupirati. Nažalost, u Mostaru je tzv. hrvatska inteligencija, koja broji svega četiri čovjeka, počela odmah novoj organizaciji bacati klipove pod noge, ali je 19. siječnja ipak održana skupština okružnog odbora na kojoj je bilo više od 200 seljaka, 10 – 15 starijih osoba te nekoliko činovnika i omladinaca. Glavnu je riječ vodio Gjuro Džamonja, a u okružni su odbor nakon dosta okapanja i poteškoća s glasovanjem izabrani fra Ambroz Miletić kao predsjednik, te Stjepan Mihić (gostioničar), Frano Šarac (seljak), Gjuro Džamonja (knjižar), Ivan Bebek (trgovac), Marko Šiljeg (zlatar) i Nikola M. Smoljan (trgovac). Nakon što se je Smoljan zahvalio, na njegovo je mjesto izabran urednik *Osvita* Stjepan Radulović. Mostarski okružni odbor u Središnjem odboru imaju predstavljati Džamonja i Mihić.²⁸³⁵

O donjotuzlanskoj okružnoj skupštini *Hrvatsko pravo* nije pisalo, po svemu sudeći zbog nedostatka dopisnika iz toga dijela BiH (što posredno potvrđuje da Pilar s uredništvom toga lista također nije imao tješnje veze). Pilar je tamo postao predsjednikom, a Gjuro Topolnik dopredsjednikom okružnog odbora HNZ-a. Na čelu tuzlanskoga okružnog odbora Pilar će ostati sve dok on bude faktično postojao, odnosno do srpnja 1914., kad će vlasti obustaviti djelovanje HNZ-a u Tuzli (iako je sarajevska središnjica nastavila djelovati!), te u vojsku pozvati tajnika i blagajnika odbora kao i veći broj odbornika, a približno devet mjeseci kasnije i samoga Pilara.²⁸³⁶

Zemaljski je poglavar Winzor 8. veljače – ne sasvim precizno niti pouzdano – izvijestio Zajedničko ministarstvo da su osnovani okružni odbori „hrvatskoga nacionalnog udruženja“ u Banja Luci i u Donjoj Tuzli, dok se očekuje da će se slično uskoro dogoditi u Mostaru, Bihaću i u Travniku. Predsjednikom Središnjeg odbora, nastavlja se u izvješću, izabran je sarajevski odvjetnik dr. Nikola Mandić, o čemu su već javile i novine, a sjedište Središnjega odbora, u smislu §§ 1. i 47. Pravila („Statuta“), bit će u Sarajevu.²⁸³⁷ A kao predsjedatelj tuzlanske skupštine „hrvatskog nacionalnog udruženja“ (*kroatische Nationalvereinigung*) Pilar je 19. siječnja posredovanjem Zemaljske vlade uputio pozdravni brzojav „najmilostivijem vladaru“, izražavajući „tradicionalnu ljubav i odanost habsburškoj kući“ te moleći zemaljskoga poglavara da bude tumačem tog osjećanja na najvišem mjestu, kod samoga vladara.²⁸³⁸

²⁸³⁴ „Utemeljačka okružna skupština hrvatske narodne zajednice u Mostaru“, *Osvit*, 11/1908., br. 7, 21. I. 1908., 3.; „Skupština Hrvatske Nar. Zajednice u Mostaru“, *HD*, 3/1908., br. 18, 23. I. 1908., 2.

²⁸³⁵ „Povodom skupštine 'Hrv. narodne zajednice'“, *HP*, br. 3656 (28. I. 1908., 2.) i br. 3657 (29. I. 1908., 2.)

²⁸³⁶ ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 373. Pilar predsjedništvu HNZ-a, bez nadneva, 1915.

²⁸³⁷ ABiH, ZMF, Pr. 290/1908. Izvješće šefa zemaljske vlade, zemaljskog poglavara Winzora od 8. II. 1908.

²⁸³⁸ ABiH, ZMF, Pr. 120/1908. Izvješće šefa zemaljske vlade, zemaljskog poglavara Winzora od 21. I. 1908. Neprecizna je i tendenciozna tvrdnja L. ĐAKOVIĆA, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 232., da je „telegram [...] poslan C. K. Zajedničkom ministarstvu financija u Beč...“ Iz nje bi se moglo zaključiti kako ga je Pilar izravno poslao zajedničkomu ministru financija. No, brzojavka je poslana zemaljskom

Toga 19. siječnja i u Travniku je HNZ-u pristupilo oko 150 članova, a utemeljen je i privremeni odbor na čelu s trgovcem Ivom Budimirovićem. Utemeljiteljska sjednica okružnog odbora zakazana je osam dana kasnije,²⁸³⁹ a održana je 26. siječnja, kad je u tom gradu već bilo 280 redovitih članova i 21 član-utemeljitelj. Tada je predsjednikom izabran fra Marijan Duić.²⁸⁴⁰ I o bihačkoj je skupštini HNZ-a zagrebački frankovački dnevnik pisao na naslovnoj stranici. Na skupštini koju je za 24. siječnja sazvao „ovdješnji vodja Hrvata, odlični i čelični rodoljub, odvjetnik g. dr. Milan Katičić“, bilo je nekoliko stotina Hrvata, a uvećao ju je i Katičićev „desni prijatelj“, banjolučki odvjetnik dr. Jozo Sunarić. Nazočnima je Katičić objasnio da je HNZ osnovan u kolovozu 1906. na dolačkoj skupštini, a onda im je „pučkim načinom“ prikazao „demokratski duh“ pravila organizacije. Nakon njega je govorio Sunarić, a onda se je upisalo 5 članova-utemeljitelja i 245 redovitih članova. Predsjednikom okružnog odbora izabran je Katičić, a njegovim članovima Stipo Ivković, Dane Čubelić, Niko Pavlović, Stipo Sukić, Stipo Klarić i Niko Perković. U nadzorni su odbor izabrani Anto Sukić, Petar Salopek, Stipo Perković, Josip Wepper i Pero Čubelić. Predstavnici bihačkoga okružnog odbora u središnjem tijelu HNZ-a bit će Katičić i Dane Čubelić.²⁸⁴¹ U sklopu izvješća o općinskim izborima, nekoliko dana kasnije je dopisnik *Hrvatskog prava* pod pseudonimom „Krajišnik“ hvalospjevima komentirao bihačku okružnu skupštinu HNZ-a, navodeći da je ona održana 23. siječnja i da je na njoj bilo najmanje osam stotina Hrvata, „sviestnih građana, bez razlike vjere“.²⁸⁴²

U Bosanskoj Novom je mjesna skupština održana 24. siječnja, a 26. siječnja je Nikola Precca utemeljio mjesni odbor u Nevesinju.²⁸⁴³ Tamo je taj „svršeni pravnik“, kako je zabilježilo *Hrvatsko pravo*, malo ranije sudjelovao u organiziranju Hrvatske čitaonice, a od više muslimana na priredbi isticao se je Muhamed-beg Bašagić,²⁸⁴⁴ otac poznatoga pjesnika Safvet-bega. Tih je dana Stipo Ribičić u Bugojnu upisao 86 članova HNZ-a te je odmah održana konstitutirajuća skupština mjesnog odbora.²⁸⁴⁵ U Varešu je mjesni odbor konstituiran 8. ili 9. veljače,²⁸⁴⁶ a 9. veljače dolački župnik fra Marijan Duić utemeljio je mjesni odbor u Jajcu.²⁸⁴⁷ Mirko pl. Gjurkovečki se je posvetio organiziranju mjesnih odbora HNZ-a u Bosanskoj Posavini, a 9. veljače osnovao je mjesni odbor u Bosanskoj Gradiški, gdje se odmah tristotinjak ljudi učlanilo u organizaciju.²⁸⁴⁸

poglavaru Winzoru, koji ju je proslijedio Zajedničkomu ministarstvu financija, ali to ministarstvo Pilar nije spomenuo u brzozjavci niti je zatražio da se ona njemu dostavi. U njegovu tekstu se spominje vladar, a ne ministar.

²⁸³⁹ „Skupština Hrvatske Narodne Zajednice u Travniku“, *HD*, 3/1908., br. 18, 23. I. 1908., 1.

²⁸⁴⁰ „Skupština 'Hrvatske Narodne Zajednice' u Travniku“, *HD*, 3/1908., br. 24, 30. I. 1908., 1.

²⁸⁴¹ „Skupština 'Hrvatske Narodne Zajednice'“, *HP*, br. 3659, 31. I. 1908., 1.-2.

²⁸⁴² KRAJIŠNIK, „Obćinski izbori“, *HP*, br. 3666, 8. II. 1908., 2.

²⁸⁴³ *Osvit*, 11/1908., br. 11, Mostar, 30. I. 1908., 1.; „Hrvatska Narodna Zajednica u Bos. Novom“, *HD*, 3/1908., br. 24, 30. I. 1908., 2.; „Skupština H. N. Z. u Nevesinju“, *HD*, 3/1908., br. 25, 31. I. 1908., 3.

²⁸⁴⁴ „Nevesinje, 14. siječnja 1908. Prva hrvatska zabava“, *HP*, br. 3649, 20. I. 1908., 3.

²⁸⁴⁵ „Skupština H. N. Z. u Bugojnu“, *HD*, 3/1908., br. 25, 31. I. 1908., 3.

²⁸⁴⁶ *Osvit*, 11/1908., br. 15, 8. II. 1908., 1. navodi da je to bilo 8. veljače, a *HD*, 3/1908., br. 37, 14. II. 1908., 1. događaj smješta dan kasnije.

²⁸⁴⁷ *Osvit*, 11/1908., br. 21, 22. II. 1908., 1.; *HD*, 3/1908., br. 42, 20. II. 1908., 2.

²⁸⁴⁸ „Hrvatska Narodna Zajednica u Posavini“, *HD*, 3/1908., br. 32, 8. II. 1908., 1.; „Skupština Hrv. Nar. Zajednice u Bos. Gradiški“, *HD*, br. 50, 29. II. 1908., 1.-2.

Dok je sarajevska *Srpska riječ* s oprezom pratila nastanak HNZ-a, svjesno izbjegavajući hrvatsko ime i pišući kako je posrijedi organizacija bosansko-hercegovačkih katolika koja je zapravo uvozni proizvod, jer su je smislili rimokatolčki kuferasi,²⁸⁴⁹ na dan održavanja sarajevske (i tuzlanske) skupštine, *Hrvatski dnevnik* je na naslovnoj stranici donio Mandićev članak pod naslovom „Tajinstvenost Pravila 'Hrvatske narodne zajednice““, naslovom kojim se je u prvoj polovici listopada već bio poslužio mostarski *Osvit*. U ovom je tekstu Mandić objasnio da se u novinstvu postavlja pitanje Pravila, ali da je Odbor šestorice na sjednici održanoj 21. i 22. prosinca 1907. raspravio to pitanje te zaključio da se Pravila „iz važnih taktičkih razloga“ ne objavljuju u tisku. No, ocjenjujući da bi potpuno ustrajanje u tom zaključku moglo škoditi organizaciji, Mandić „kao pročelnik odbora šestorice“ ipak sada odlučuje objelodaniti jedan odsjek pravila, upravo onaj u kome su propisani svrha organizacije i osnovna područja njezina djelovanja (§§ 2. i 3.). Tekst zaključuje napomenom: „Primijetiti mi je samo, da će svaki član 'Hrvatske narodne zajednice' dobiti po jedan primjerak pravila; te će imati u smislu § 66. i 67. prilike, da one ustanove pravila, koje ne budu valjale i koje u praksi ne budu odgovarale; statutarnim putem promijeni.“²⁸⁵⁰

Nije tada u tisku zabilježeno u kojem su obliku članovi dobili taj primjerak Pravila, ali je *Hrvatski dnevnik* godinu i pol kasnije ustvrdio da je Mandić Pravila dao tiskati prije sarajevske okružne skupštine i da su obasizala „preko 30 stranica“, a očito je da je baš ta tiskana verzija dostavljena i nadbiskupu Stadleru.²⁸⁵¹ To je u proljeće 1910. ponovio i biskup Šarić u svome velikom govoru u Travniku, naglašujući da je ta tiskana verzija Pravila obuhvaćala i odobrenje Zemaljske vlade.²⁸⁵² Zato se s vrlo velikom vjerojatnošću može držati da je posrijedi brošura koja je pod naslovom *Pravila Hrvatske narodne zajednice u Bosni i Hercegovini* 1908. otisnuta u mostarskoj tiskari Gjüre Džamonje.²⁸⁵³ No, na ostalim okružnim skupštinama, kako se dosta jasno može razaznati iz škratih novinskih izvješća, tiskana Pravila HNZ-a nisu dijeljena skupštinarima, nego su samo čitana i tumačena.

A proces konstituiranja okružnih i mjesnih odbora pokazivao je ne samo raspoloženje hrvatskoga puka, nego je nagovješćivao i kasniji razvitak organizacije. Iako nije zanemariv bio ni udio svjetovnih svećenika, bilo je karakteristično da se u vodstvu mjesnih i okružnih odbora HNZ-a nerijetko nalaze franjevci. Za njih je to bi nastavak ranije prosvjetno-karitativno-pastoralne djelatnosti, a ujedno i način na koji će zadržati važnu, ako ne i vodeću ulogu u društvenom životu bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika. No, za neke od članova Odbora šestorice – među kojima Pilar nije bio na posljednjem mjestu – angažman franjevac je u prvom

²⁸⁴⁹ „Pred skupštinu H. N. Z.“, *Osvit*, 11/1908., br. 5, 16. I. 1908., 1.; „Hrvatska narodna zajednica i 'Srpska riječ““, *Osvit*, 11/1908., br. 15, 8. II. 1908., 1.-2.

²⁸⁵⁰ *HD*, 3/1908., br. 15, 19. I. 1908., 1. Isti je tekst objavljen i u mostarskom *Osvitu*, 11/1908., br. 7, 21. I. 1908., 1.-2. Ove Mandićeve navode valja imati na umu zbog kasnijih historiografskih dvojbi o vremenu, razlozima i načinu nastanka te dosegu jedne druge verzije Pravila HNZ-a, koja je tiskana iste godine. Na tu ćemo se temu vratiti niže.

²⁸⁵¹ „Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 4/1909., br. 207., 12. IX. 1909., 1.

²⁸⁵² „Nadbiskup, Zajednica i Udruga“, *HD*, 5/1910., br. 90, 22. IV. 1909., 1.-2.

²⁸⁵³ To bi značilo da je posve u krivu Đaković koji je – kao što ćemo vidjeti kasnije – ustvrdio da je riječ o „prvoj inačici“ Pravila HNZ-a koja je tiskana u studenome ili u prosincu 1908. godine.

redu označavao sredstvo i način ubrzanog širenja odnosno omasovljenja organizacije koju bi u konačnici u cijelosti vodili laici, a ne svećenici. No, daljnji će razvitak pokazati da su franjevci imali preveliki utjecaj u narodu i previše životnoga, pa i političkog iskustva da bi dopustili da ih se u HNZ-u potisne na marginu; umjesto toga, u kasnijoj fazi razvitka oni će postati zapravo odlučujući čimbenik organizacije.

Malo nakon ovih okružnih i mjesnih skupština – unatoč zimskom vremenu i prometnim poteškoćama – u Sarajevu je 21. veljače 1908. održana konstituirajuća sjednica Središnjeg odbora HNZ-a. Teško je vjerovati da vodstvo organizacije, kad je sazivalo tu sjednicu, nije imalo na umu da se za svega nekoliko dana imaju održati izbori za hrvatski Sabor, ali nema izvora koji bi ukazivali na to da se je i time htjelo naglasiti autonomnost političkog organiziranja ili, možda, utjecati na rezultat glasovanja u banskoj Hrvatskoj.²⁸⁵⁴ No, tom je sjednicom formalno dovršen jednoipolgodišnji proces utemeljenja organizacije, a odmah u nastavku, od 22. do 25. veljače održana je prva radna sjednica Središnjeg odbora.²⁸⁵⁵

Na njoj je, u skladu s tadašnjom propisima, kao predstavnik zemaljskih vlasti bio nazočan i službenik po imenu [Ludwig] von Lindes, koji je imao zadaću nadzirati tijekom sjednice i poštivanje zakona.²⁸⁵⁶ Prema *Hrvatskome dnevniku*, sjednicom je predsjedao Mandić, a vođena je na način koji je predložio Pilar, tj. tako da se na njoj vijeća i odlučuje u tri odvojena odsjeka: organizatornome, meritornome i taktičnome.²⁸⁵⁷ Na sjednici je predsjednikom Središnjeg odbora izabran dr. Nikola Mandić, a tajnikom (zapravo, prema Pravilima, „tajnikom poslovođom“) Nikola Precca.²⁸⁵⁸ Time je Mandić stekao naslov kojim će ga u idućem razdoblju često

²⁸⁵⁴ Moglo se je, naime, pretpostaviti da će na izborima u banskoj Hrvatskoj Hrvatsko-srpska koalicija ostvariti solidan rezultat.

²⁸⁵⁵ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 232. Iz okružnice koju su 14. VIII. 1908. uputili Mandić i Precca, proizlazilo bi da je prvo zasjedanje Središnjeg odbora održano od 21. do 24. veljače 1908. (V. MIHALJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci“, 92.) No, čitav niz sačuvanih arhivskih dokumenata pokazuje da je Središnji odbor konstituiran 21. veljače, a da je prvu sjednicu održao od 22. do 25. veljače 1908. U tom smislu izvješćuje i suvremeni tisak, iako *Osvit*, 11/1908., br. 23, 27. II. 1908., 1. navodi kako je zasjedanje trajalo od 22. do 25. veljače. J. KRIŠTO, „Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica“, 48. tvrdi da je prva radna sjednica Središnjeg odbora održana 22.-25. veljače 1908., a da je Središnji odbor konstituiran 24. veljače.

²⁸⁵⁶ ABiH, ZMF, Pr. 766/1908, izvješće zemaljskoga poglavara Winzora od 18. V. 1908., br. 2396 res.

²⁸⁵⁷ „Nakon prvog zasjedanja središnjeg odbora H.N.Z.“, *HD*, br. 50, 29. II. 1908., 1.

²⁸⁵⁸ Nikola Precca (Preka), političar (Mostar, 23. III. 1883. – 1964.). Školovao se u Nevesinju, Mostaru, Skadru, i u Italiji, a studij prava završio na talijanskom sveučilištu u Innsbrucku. Bio (poslovni) tajnik HNZ-a, a nakon 1918. djelovao u sklopu Hrvatske težačke stranke, a zatim se priključuje Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci (HRSS). Do 1925. bavio se trgovinom u Nevesinju, a od 1925. do 1930. živi u Mostar, gdje u tom razdoblju obnaša dužnost gradskog zastupnika i podnačelnika, a od 1921. narodni zastupnik HRSS-a za mostarsku oblast. Biran na svim izborima do 1935. Kao jedan od vodećih članova Hrvatske seljačke stranke (drugi podpredsjednik zastupničkog kluba i član Glavnog odbora) pripremio ulazak A. Trumbića i A. Pavelića u klub HSS-a i SDK-a nakon smrti S. Radića u kolovozu 1928. Nakon osnivanja Narodnoga seljačkog kluba u Narodnoj skupštini (1927.), Precca je postavljen za trećeg podpredsjednika kluba. Na početku šestosiječanjskog režima odbio položaj komesara oblasne samouprave Mostara, a 1930. imenovan ministrom socijalne politike i narodnog zdravlja. Protivio se osnivanju Jugoslovenske radničko-seljačke demokratije u Hrvatskoj, smatrajući da Maček uživa punu potporu hrvatskog naroda. Podnio ostavku u vladi V. Marinkovića, ali ponovno ulazi u vladu P. Živkovića kao ministar građevina. Na skupštinskim izborima 1935. pobijedio na Jevtićevoj listi u Mostaru. U vladi M. Stojadinovića imenovan ministrom socijalne politike i narodnog zdravlja, a ljeta 1935. s nekim ministrima podnio ostavku zbog neprihvatanja ulaska u

oslovljavati novinstvo: „vođa bosansko-hercegovačkih Hrvata“. No, bio je to prvi i zadnji put prije svjetskoga rata da je predsjednika birao samo Središnji odbor: u kasnijim će izborima, sukladno Pravilima, sudjelovati i šire članstvo posredovanjem okružnih odnosno mjesnih odbora.²⁸⁵⁹

Vrlo oskudno arhivsko gradivo ne omogućuje potpuniju rekonstrukciju tih događaja, ali bi neki kasniji dokumenti mogli sugerirati da su postojale određene razrožnosti između Hrvata iz Bosne i onih iz Hercegovine, a također i to da nije postojala potpuna suglasnost oko izbora predsjednika. Prema tim bi se tumačenjima Jozo Sunarić već tada pojavljivao kao mogući Mandićev takmac, pri čemu je uživao snažniju potporu franjevaca unutar HNZ-a, dok bi Mandić u to doba imao potporu dijela svjetovnoga svećenstva (a time i nadbiskupa Stadlera).²⁸⁶⁰ Dok je možebitno ne potvrde daljnja istraživanja, takvu interpretaciju ipak treba primiti s rezervom, jer Pilarovo javno očitovanje o kronologiji nastanka i odobrenja Pravila, datirano 4. listopada 1907., pokazuje da Sunarić do vremena odobrenja Pravila nije bio razvio osobitu djelatnost, iako je zanimljivo da je bio spreman javno kritizirati ostale članove Odbora šestorice zbog toga što se na odobrenje Pravila čeka tako dugo. Tom kritikom, a i činjenicom da je požurio osnovati banjolučki okružni odbor, svakako je pokazao da ima znatne ambicije.

S obzirom na kasniji razvitak, toj mogućnosti da je već tada između Mandića i njegova zeta Sunarića postojala stanovita razrožnost,²⁸⁶¹ trebat će posvetiti posebnu pozornost u budućim istraživanjima. Pri tome treba imati na umu da je ne samo *Hrvatski dnevnik*, nego i mostarski *Osvit*, koji je bio pod neprijepornim utjecajem hercegovačkih franjevaca, uoči konstituirajuće sjednice Središnjeg odbora HNZ-a objavio čitavu seriju pohvala i brzojavnih čestitaka Mandiću na njegovu držanju u sarajevskome gradskom vijeću. Tamo se je on suprotstavio srpskim nastojanjima da se onemogući izborna participacija tzv. kuferaša, što je zapravo bilo upravljeno protiv Hrvata. Te pohvale su Mandićevu poziciju u izborima za predsjednika HNZ-a mogle samo ojačati, pa je teško vjerovati da u to doba nije imao i Stadlerovu potporu. A iako je stanovita suprotnost između Sarajeva i Mostara postojala prije toga, a javljala se je i kasnije (što znači da nije bila ugasnula ni u veljači 1908. godine), ona je u vrijeme dovršetka procesa konstituiranja HNZ-a bar za javnost ostala posve zatomljenom.

Ipak, nepunu godinu kasnije, kad se nakon aneksije zaoštre odnosi između nadbiskupa Stadlera i HNZ-a, a izbije afera s Mandićevim sudjelovanjem u upravnom odboru Povlaštene agrarne i komercijalne banke, Stadler će se pokušati poslužiti baš Sunarićem kao kandidatom za

Jugoslavensku radikalnu zajednicu. Postao senatorom 1931., ali je zadržao zastupnički mandat. (Podatci prema opširnijoj bilješci S. Matkovića.)

²⁸⁵⁹ Precca je tajničko mjesto zadržao u još jednom mandatu, a s njega je odstupio u veljači 1910., pa mu se je Središnji odbor HNZ-a na radu i zaslugama javno zahvalio u *HZ*, 2/1910., br. 20, 13. III. 1910., 3.

²⁸⁶⁰ Tako bi proizlazilo iz jednoga pisma koje je D. Buntić u ljeto 1909. uputio Kršnjavomu. Usp. A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 505.-506.

²⁸⁶¹ Malo nakon što je položio odvjjetnički ispit, Sunarić je, naime, u jesen 1898. oženio Mandićevu sestru Lucu. („Hrvatski svatovi“, *Osvit*, 1/1898., br. 20, 1. X. 1898., 4.)

čelnu poziciju u HNZ-u. Tada je Sunarića „kandidirao“ Stadlerov *Hrvatski dnevnik*,²⁸⁶² s nakanom da u Središnjem odboru, ako ništa drugo, zametne smutnju i tako dovede do potrebe da se katolička hijerarhija umiješa u ulozi arbitra. Iz toga bi mogla proizlaziti posredna potvrda da je suparništvo između Mandića i Sunarića ipak tinjalo već početkom 1908. godine, a da je nakon aneksije samo eskaliralo u kontekstu Mandićeve afere. Drugim riječima, iako je vodeće ljude HNZ-a povezivalo puno više nacionalno-političkih, ideoloških, pa i privatnih i poslovnih niti nego što je bilo elemenata koji su ih razdvajali, ipak su po svemu sudeći postojale određene nesuglasice koje su klijale na osobnoj i zavijačkoj osnovici, ali i na pitanju odnosa prema nadbiskupu Stadleru odnosno prema zemaljskim i središnjim vlastima. Te nesuglasice su stalno tinjale, i njima će se pokušati poslužiti svi oni koji su imali interesa usmjeravati rad HNZ-a ili u vodstvu promicati vlastite ideje i predodžbe. Dostupno arhivsko gradivo, međutim, o tome ne dopušta pouzdanije zaključke, ali je činjenica da su se u samome vrhu HNZ-a povremeno pojavljivale i razlike u pogledima i na neka druga pitanja: od odnosa prema muslimanima preko odnosa prema Srbima do gledišta na položaj doseljenika („kuferasa“).

Kao mogućega predsjednika Središnjeg odbora HNZ-a Pilara u to doba ne spominje ni jedan izvor. To zapravo nije neobično: njegovoj mentalnoj konstituciji nije ni odgovarala pozicija koja je zahtijevala stalnu nazočnost u javnosti, populističke nastupe i bučne izjave, a dodatno ga je ograničavala i činjenica da nije živio u Sarajevu, pa čak ni u Mostaru, nego u Tuzli odnosno u okrugu u kojem je broj Hrvata bio razmjerno mali, a odvojenost od novinskih uredništava i zemaljskih vlasti ipak dovoljno velika. No, to nije priječilo Pilara da svojim intelektualnim doprinosima bitno obilježi djelovanje HNZ-a. Istodobno će to utjecati i na njegov odnos prema predsjedniku HNZ-a: sve dotle dok je s predsjednikom i njegovim najbližim suradnicima bio u bliskim odnosima, Pilar je mogao promicati svoje zamisli. Zato je on te odnose nastojao njegovati i onda kad nije odobravao sve poteze predsjednika. Njegovo distanciranje – pa i onda kad je kritički sudio o nekim Mandićevim potezima – vodilo bi ga u nepotrebne sukobe i u izolaciju koja bi smanjila njegov utjecaj.

Na tome zasjedanju u veljači 1908. kao članovi Središnjeg odbora potvrđeni su izaslanici okružnih odbora: Ivo Budimirović, dr. Jozo Sunarić, fra Marijan Dujić, dr. Milan Katičić, Aleksa Cvijetić, dr. Ivo Pilar, Hamid Šahinović-Ekrem,²⁸⁶³ Stjepan Mihić, Pavo Grgić, Kostantin (Kosta) Djebić-Marušić, Gjurjo Džamonja i Dane Čubelić.²⁸⁶⁴

²⁸⁶² ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 59.; M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 36.

²⁸⁶³ Hamid Šahinović-Ekrem rođen je 1879. u Humu kod Foče u kojoj je završio osnovno školovanje. Gimnaziju je pohađao u Sarajevu, a pravo studirao u Beču gdje je i doktorirao. Bio je najprije odvjetnički perovođa, a kasnije je stupio u sudačku službu. Zatražio je umirovljenje 1929., pa je kao odvjetnik radio u Kosovskoj Mitrovici, Skopju i napokon u Sarajevu. Bio je i donaćelnik Sarajeva, a od mladosti se je bavio književnošću i publicistikom. Uređivao je *Obranu*, *Muslimansku slogu* i *Muslimansku svijest*. Umro je 29. XII. 1936. na Ilidži kod Sarajeva. (D. MANDIĆ, *Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 499.; M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 199.-200.) Opisujući svoj boravak u BiH 1908. godine, J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 62.-63. okarakterizirat će Šahinovića kao „mladoturka“, a *Muslimansku svijest* kao „mladoturski list“, očito ciljajući na modernističku tendenciju lista.

²⁸⁶⁴ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 232.

Također se je na prvoj radnoj sjednici Središnjeg odbora raspravljalo o potrebi populariziranja Pravila HNZ-a, pa je prihvaćen Džamonjin prijedlog da se to učini tiskanjem letaka.²⁸⁶⁵ Također se je raspravljalo o potrebi širenja članstva i ubiranja članarine kako bi se moglo pomagati obrtnike, kmetove i sl.²⁸⁶⁶ Na radnoj je sjednici prihvaćena i Deklaracija o solidaritetu svih Hrvata,²⁸⁶⁷ kao i program djelovanja HNZ-a sadržan u 36 točaka.²⁸⁶⁸ Prva i najvažnija točka bavi se političkim stajalištima HNZ-a. Nakon uvodnog isticanja da se bez zauzimanja stajališta u političkim pitanjima ne može pristupiti ostvarenju prosvjetno-gospodarskih ciljeva koji ostaju primarna zadaća organizacije, ta se politička stajališta izražavaju ovako:

„a) Bosna i Hercegovina jesu, koli po plemenu svojih starosjedioca, toli po državnom pravu hrvatske zemlje;

b) usljed toga je prirodna težnja svih Hrvata, da se B. i H. priključe kraljevini Hrvatskoj a došljedno tome Habsburškoj monarhiji.;

c) Bosanski Muslomani jesu po narodnosti nepreporni Hrvati. Pošto ali je u njih vjera nerazdruživo spojena sa mnogima socijalnim uredbama, to Hrvati nemuslimani rado gledaju, da se Muslimani u gdje kojim smjerovima samostalno organizuju. Ostali će Hrvati naprotiv svaku organizaciju i svako nastojanje braće Muslomana u kulturnom i naprednom smjeru svima silama podupirati, a u važnijim pitanjima s njima sporazumno postupati. Imenito se uglavljuje da će H.N.Z. katol.[ičku] vjeru kao i Islam štititi od nepravednih i nezakonitih napadaja skoje [s koje] god bilo strane.;

d) Bosanski Hrvati nastojati će sa pravoslavnim življem, koji se zovu Srbima, podržavati najbolje odnose, stojeće nepomično na stanovištu strogog reciprociteta. Pošto bi ali ova ravnopravnost bila ozbiljno ugrožena, kada bi se B. i H. priklopile kojoj od postojećih balkanskih država, to bosanski Hrvati ne mogu simpatizovati sa težnjama pravoslavnog življa za ovakovim sjedinjenjem, nego smatraju dužnošću prama samima sebi, ovakovo nastojanje svim silama pobijati. Isto tako odbijamo misao eventualne potpune autonomije B. i H., dosljedno točki II. [zapravo: toč. Ib; pritom je na arhivskome primjerku strojopisa rimski br. II. zamijenjen samo malim slovom b; op. T. J.] ovih punktacija.;

e) Hrvati u B. i H. uvidjaju, da bosanska-herceg.[ovačka] vlada ne može biti narodna i ne može u podpunoj mjeri udovoljavati narodnim potrebama dok se sadašnji državo-pravni odnošaj B. i H. nepromijeni i u smislu točke II. [zapravo: toč. Ib, op. T. J.; na arhivskome primjerku rimski br. II. i ovdje je zamijenjen malim slovom b] ovih punktacija ostvari. Prama sadašnjoj vladi zauzimaju bosanski Hrvati stanovište objektivne neutralnosti, te će svoje svakodobno

²⁸⁶⁵ „Hrvatska narodna zajednica za Bosnu i Hercegovinu“, *Osvit*, 11/1908., br. 26, 5. III. 1908., 1.-2.

²⁸⁶⁶ Isto.

²⁸⁶⁷ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 245.

²⁸⁶⁸ Hrvatski tekst i njemački prijevod zaključaka sjednica Središnjeg odbora HNZ-a od 22. do 25. II. 1908. v. u: ABiH, ZMF, Pr. 637/1908., zaključci Središnjeg odbora HNZ-a, na br. 36.250 I-J.B. S neznatnim pravopisnim razlikama, zaključke su objavili i: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 593.-597.

stajalište spram nje zauzeti naprama tome u koliko ona bude udovoljavala opravdanim željama i potrebama bosanskih Hrvata.;

f) Bos.[anski] Hrvati smatraju velikom pogibelji unositi u B. i H. političke strančarske težnje i razmirice iz Banovine i Dalmacije, te drže, da se svaki rad u B. i H. smije osnivati samo na čisto narodnom temelju, bez ikakve stranačke primjesine.;

g) prima se predlog Dr. Pilara glede naročitog podupiranja muslimana od strane H.N.Z. bez obzira kojoj stranci pripada[ju].;

h) H.N.Z. zauzimaće prema katolicima nehrvatima u BiH stanovište takta i simpatije, držeći se strogo načela reciprociteta.;

i) Oni Hrvati, koji nepriznaju hrvatstvo u B. i H. [su, umetnuto rukom u izvorniku, op. T. J.] neprijatelji hrvatskog naroda.;

j) ove punktacije (a) – (i) primaju se jednoglasno kao vodeće ideje H.N.Z. u njezinom radu.²⁸⁶⁹

Preostalih 35 točaka odnosi se većinom na ustroj i način djelovanja HNZ-a te na socijalna i gospodarska pitanja kojima će se organizacija posvećivati. No, neke od tih točaka također imaju jasnu političku dimenziju: najprije će se vidjeti taktika vlade, pa će se potom odlučiti o raspravljanju o § 73. Statuta odnosno Pravila HNZ-a koji je isključivao političku djelatnost (točnije: propisivao nadzor vlasti nad djelovanjem organizacije), a nakon jedne godine taj paragraf svakako treba eliminirati, „jer sadržava nepovjerenje prema Hrvatima“ (II.1.); da se nastoji proširiti hrvatska svijest u puku, i da se preko nadbiskupa i biskupa te preko redovničkih provincijala poradi na tome, da se na širenje te svijesti potaknu župnici i svećenici, kao i to da se među seljaštvom šire listovi *Radnička obrana*, *Osvit* i *Hrvatski dnevnik* (II.11.); da HNZ pokrene nakladnički niz koji bi izlazio u Mostaru, a koji bi u prvom redu objavljivao knjige o hrvatskoj povijesti (II.12.); da okružni odbori popišu trgovce Hrvate katolike i muslimane u svome području pa te popise dostave središnjem odboru, kako bi ovaj preko svoga predsjednika pomogao poduzeti mjere da se preko bankarskih krugova pronađu veletrgovci u čitavoj Monarhiji koji će im davati robu po povoljnijoj cijeni, da bi se u konačnici hrvatskim potrošačima život učinio lakšim i jeftinijim (II.13.); da se hrvatski trgovci svagdje namjeste i potpomažu (II.14.); da se „svim sredstvima“ spriječi Hrvate (katolike i muslimane) prodavati zemlju Srbima, a naprotiv da se od Srba i drugih po mogućnosti zemlja što više kupuje (II.15.); da se potakne Hrvate po selima otvarati trgovine, gostionice i sl., da se „na taj način istisnu Srbi“ (II.16.) itd. Predviđen je i niz aktivnosti HNZ-a kojima bi se pred zemaljskim vlastima poboljšao pravni i stvarni položaj hrvatskih seljaka, obrtnika i trgovaca.²⁸⁷⁰

²⁸⁶⁹ ABiH, ZMF, Pr. 637/1908., zaključci Središnjeg odbora HNZ-a, na br. 36.250 I-J.B. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 178.-179. ističe kako je Đaković – očito svjesno – izokrenuo smisao točke II) programa, tvrdeći na str. 245. svoje knjige da ona glasi: „Tko je protiv programa HNZ, taj je neprijatelj hrvatskog naroda.“ Razumije se da je Đaković – koji je, inače, na str. 238. korektno citirao taj dio punktacija – na toj krivotvorini izgradio i potrebne zaključke o „odlučnosti“ kojom je „rukovodstvo HNZ, eto, pristupilo ostvarivanju svoga programa i principa prihvaćenih na njezinim forumima.“

²⁸⁷⁰ ABiH, ZMF, Pr. 637/1908., zaključci Središnjeg odbora HNZ-a, na br. 36.250 I-J.B.

Mostarski *Osvit* je bio posve u pravu kad je ocijenio da je Središnji odbor HNZ-a na svome prvom zasjedanju izrazio svoje stajalište i o najvažnijim političkim pitanjima, iako organizacija ima „u glavnom gospodarstveno prosvjetnu svrhu“.²⁸⁷¹ To je mišljenje u biti dijelio i *Hrvatski dnevnik* koji je 23. veljače uvijenim riječima upozorio članove Središnjeg odbora na to da sad imaju prigodu pokazati koliko im je do uklanjanja uzroka mogućem razdoru koji proizlazi iz Pravila HNZ-a. Bio je to blagi nagovještaj bure do koje je već došlo skriveno od očiju javnosti. No, kad je zasjedanje završilo, sarajevski je list svečano zaključio kako ovim činom „prestaje svaka lokalna politika, prestaje ono cijepanje i separatističke težnje – narod naš ima sada svoj točno odregjeni smjer, dobio je svoj putokaz, što će ga dovesti izravno njegovu cilju.“ HNZ će biti sinteza svih nacionalnih, društvenih i ekonomskih pojava: „Ona je sada naše predstavništvo, kroz nju govori hrvatski narod Bosne i Hercegovine, ona je pozvana i ovlaštena, da pregovara sa svim javnim oblastima u ime tog naroda, da se zauzima za njega, da prosvjeduje proti svakoj nepravdi, što bi se nanijela narodu hrvatskom ili pojedinim članovima.“²⁸⁷²

I službeno priopćenje nakon završetka zasjedanja („Komuniké“) bilo je potpuno jasno: „Predmetom vijećanja bijahu organizatorna, gospodarska i prosvjetna pitanja. U svima pitanjima stvoreni su jednoglasni zaključci. Zajednica, koja ide u prvom redu za gospodarskim i kulturnim ciljevima, našla se ipak pobugjenom da precizira takogjer stanovište Hrvata prama najvažnijim političnim problemima Bosne i Hercegovine. Zajednica je dala toplog izražaja težnji, da se okupirane zemlje sjedine sa kraljevinom Hrvatskom-Slavonijom u tijesnom spoju sa monarhijom.“ Ponovljena je također osuda onih hrvatskih stranaka koje BiH prepuštaj srpskoj interesnoj sferi, te poznato stajalište prema muslimanima i doseljenim strancima u BiH.²⁸⁷³

Prihvaćeni zaključci zapravo su značili formaliziranje polazišta koje je Odbor šestorice priredio u jesen 1906. kao „Punktacije“ organizacije u nastajanju.²⁸⁷⁴ Nema sumnje da su ti zaključci uzimali u obzir ne samo hrvatske želje i težnje, nego i realnu situaciju. Nije bilo slučajno što je *Osvit* požurio prenijeti, pa i zaoštriti pisanje *Hrvatskog dnevnika* od 28. veljače, te je usporedio način na koji je nastala SNO s načinom na koji se organizira HNZ: tamo su Srbi „milošću čaće ministra Buriana“ održali čudnu skupštinu na kojoj sudionici nisu ni znali za što glasuju, pa su kandidate izabrali „gazde“ i popovi; ovdje vodstvo HNZ-a ozbiljno i demokratski raspravlja o svim bitnim problemima.²⁸⁷⁵ Razmjerno kritičan odnos prema Zemaljskoj vladi koji je izbijao iz programa odnosno zaključaka, nesumnjivo je dijelom bio i posljedica svijesti da ni središnje vlasti nisu zadovoljne vladinim ponašanjem. Ministar Burián je, naime, par mjeseci ranije bio primljen kod vladara, pa se je tada raspravljalo i o mogućim personalnim promjenama u vodećim krugovima, ali i na nižim razinama.²⁸⁷⁶ No, ako je taj nagovještaj promjena oslobodio

²⁸⁷¹ „Prvo vijećanje središnjeg odbora H.N.Z.“, *Osvit*, 11/1908., br. 24, Mostar, 29. II. 1908., 1.

²⁸⁷² „Nakon prvog zasjedanja središnjeg odbora H.N.Z.“, *HD*, br. 48, 28. II. 1908., 1.

²⁸⁷³ „Komuniké središnjeg odbora H.N.Z.“, *HD*, br. 51, 1. III. 1908., 1.

²⁸⁷⁴ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 236.

²⁸⁷⁵ „Nakon prvog zasjedanja središnjeg odbora H.N.Z.“, *Osvit*, 11/1908., br. 24, Mostar, 29. II. 1908., 2. Usp.

„Nakon prvog zasjedanja središnjeg odbora H.N.Z.“, *HD*, br. 48, 28. II. 1908., 1.

²⁸⁷⁶ „Baron Burian bei Sr. Majestät“, *AZ*, 82/1907., Nr. 319, 22. XI. 1907. 8.

Središnji odbor susprezanja pri kritici vlasti, za tu je kritiku objektivno postojalo mnoštvo razloga.

Nije moguće s potpunom sigurnošću znati koliko je koji od članova Središnjeg odbora doprinio uobličavanju tih programskih stajališta, ali je posve očito da će mnoge od ideja koje su izražene o ovome programskom dokumentu HNZ-a, napose u njegovoj opširnoj prvoj točki koja se bavi političkim pitanjima u užem smislu riječi, predstavljati politički *credo* Ive Pilara i u idućim desetljećima. Zato bi se smjelo zaključiti da je i ovdje, kao i kod tajnih „Punktacija“ odbora šestorice iz jeseni 1906., njegov doprinos zaključcima znan. Pritom valja istaknuti kako sama činjenica da se u toč I.g) spominje kako je primljen jedan njegov prijedlog, ne mora upućivati na to da on nije naglašenije sudjelovao u oblikovanju ostalih točaka. Promatrana u tadašnjemu političkom kontekstu, ta činjenica sugerira samo to da je prihvaćanjem toga njegova prijedloga razriješana dvojba koja se je u veljači 1908. logično morala postaviti: uključuje li proklamirana potpora HNZ-a muslimanima potporu samo onim grupacijama koje zastupaju ista ili slična gledišta (kao što je, primjerice, grupacija oko Ademage Mešića, *Behara* i Muslimanske napredne stranke u nastajanju, oko čijeg je osnivanja baš u veljači 1908. postignuta suglasnost Mešićeva kruga), ili se – radi viših i važnijih ciljeva – odnosi i na one muslimanske grupacije koje danas zastupaju gledišta što se teško mogu pomiriti s gledištima HNZ-a, pa se čine bliža stajalištima Srba. Na Pilarov je prijedlog prihvaćena potonja alternativa koja je otvarala širi politički prostor, što znači da je potpora muslimanima i za samoga Pilara i za HNZ na popisu političkih načela stavljena na vrlo visoko mjesto.

Kad se uzme u obzir da je tada već postojala razmjerno dugotrajna, iako ograničena muslimansko-srpska suradnja, koju su predstavnici MNO-a i SNO-a nastavili, ovu Pilarovu inicijativu iz veljače 1908. valja upamtiti radi ocjene njegova kasnijega političkog ponašanja na koje je, prema nekim historiografskim interpretacijama, utjecala vremenski i sadržajno ograničena muslimansko-srpska suradnja u Saboru. On je, međutim, redovito razmišljao dalekovidnije od suvremenika i planirao dugoročnije, a bio je, kao što vidimo, 1908. godine inicijator skoro bezuvjetne katoličko-muslimanske suradnje, bez obzira na aktualnu taktiku muslimanske gospodarsko-političke elite.²⁸⁷⁷ To zasigurno dovodi u pitanje ispravnost spomenutih interpretacija o razlozima Pilarova nezadovoljstva politikom HNZ-a, kojima ćemo se pozabaviti kasnije.

Nema sumnje da je proklamirana potpora muslimanima bez obzira na njihovu pripadnost pojedinoj stranci (sic!), jačala rezerve vrhbosanskog nadbiskupa, pa je morala pridonijeti produbljenju prijepora između njega i vodstva HNZ-a, a pogotovo između njega i Pilara. No, interkonfesionalnost HNZ-a bila je samo jedan od čimbenika koji je utjecao na nadbiskupov odnos prema HNZ-u, i zapravo se uopće ne može sa sigurnošću kazati da je taj čimbenik bio najvažniji.

²⁸⁷⁷ Nije u tom kontekstu, napose u svjetlu ipak pomirljivih formulacija u programskim dokumentima HNZ-a, nezanimljivo primijetiti da je Pilar kasnije pisao kako je program HNZ-a bio „entschieden antiserbisch“ odnosno, kako je to preveo Fedor Pucek, „izrazito protusrbski“. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 354.

Upravo u to vrijeme, u veljači 1908. nadbiskup Stadler je pismeno izvijestio vodstvo HNZ-a da ne će moći odobriti društvena pravila – koja je, kako je naveo, primio tek sredinom siječnja te godine – ako ona ne budu izmijenjena u smislu da se jasno kaže da se program organizacije koji se primarno odnosi na prosvjetni i moralni odgoj Hrvata, temelji na zasadama kršćanskog morala. Ono što je nadbiskupa posebno smetalo, bila je i činjenica da su u rad HNZ-a uključeni i svećenici koji – prema njegovu mišljenju – tako ne bi smjeli postupati bez odobrenja ordinarija. Ne komentirajući političke ciljeve koji su izvicali iz Pravila usprkos njihovoj proklamiranoj nepolitichnosti, nije se Stadler upustio ni u oštriju kritiku odredbe Pravila HNZ-a prema kojoj su i nekatolici mogli biti članovi organizacije, nego je oprezno kazao kako bi bilo poželjnije da se Hrvati katolici organiziraju odvojeno od Hrvata muslimana, pa da surađuju u svim pitanjima u kojima je suradnja moguća.²⁸⁷⁸

Kao što ćemo vidjeti kasnije, Središnji je odbor HNZ-a već u veljači 1908. poduzeo niz koraka da se izbjegne prijepor s vrhbosanskim nadbiskupom, a održan je i sastanak između nadbiskupa i njegovih suradnika te čak šest članova Središnjeg odbora. Sastanak je završio kompromisom, nakon kojega je Stadler dao javnu potporu HNZ-u i tako olakšao afirmaciju organizacije i njezino širenje.

Reakcije na konstituiranje Središnjeg odbora HNZ-a bile se različite. Dok su iz hrvatskih, napose pravaških redova, dolazili glasovi potpore i simpatija (slično kao i od austrijskoga kršćansko-socijalnoga tiska), mađarski su listovi reagirali s oprezom i jedva prikrivenom nesklonošću, dok srpsko novinstvo, slično kao i dio naprednjačkih publikacija u Trojednici, nije ni pokušavalo prikriti svoje neprijateljstvo. S posebnim simpatijama i interesom je konstituiranje Središnjeg odbora HNZ-a popratilo frankovačko *Hrvatsko pravo*.²⁸⁷⁹

U istome broju u kojem je dramatičnim riječima komentirao rezultate izbora u banskoj Hrvatskoj, budimpeštanski je *Pester Lloyd* 29. veljače 1908. izvijestio o osnutku organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata. List je prenio službeno priopćenje da je 22. veljače (sic!) održana konstituirajuća sjednica dvanaesteročlanoga Središnjeg odbora „Hrvatske organizacije u Bosni i Hercegovini“, nakon čega je uslijedilo njegovo četverodnevno zasjedanje. Pod predsjedanjem odvjetnika Nikole Mandića raspravljalo se je o pitanjima organizacijske, gospodarske i kulturne naravi, a svi su zaključci doneseni jednoglasno. Ističući tu jednoglasnost, *Pester Lloyd* nastavlja: „Iako organizacija ide uglavnom za ostvarenjem kulturnih i gospodarskih ciljeva, oćutjela se je ponukanom precizirati stajalište bosansko-hercegovačkih Hrvata prema najvažnijim pitanjima koja se tiću problema ovih zemalja. *Izražena je želja da se teži ujedinjenju okupiranih pokrajina njihovim prikljućenjem Kraljevini Hrvatskoj-Slavoniji*. Držanje onih stranaka u Hrvatskoj i Dalmaciji (pristaša srpsko-hrvatske koalicije), koje su sklone prepustiti Bosnu i Hercegovinu srpskoj interesnoj sferi, *osuđeno je velikom oštrinom*. U odnosu prema

²⁸⁷⁸ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 271.-273. Stadlerove rezerve iz tog pisma ponovno su navedene u članku „Hrvatska katolička udruga za Bosnu i Hercegovinu“, (2), *HD*, 4/1909., br. 207, 12. IX. 1909., 1.

²⁸⁷⁹ „Hrvatska organizacija u Bosni“, *HP*, br. 3684, 29. II. 1908., 4.

Muslimanima će organizacija zauzeti simpatično stajalište te će poduprijeti njihovo organiziranje. Od nehrvatskih pripadnika Monarhije koji stanuju u Bosni i Hercegovini, i kojima hrvatska organizacija jamči svoje pune simpatije, očekuje se promicanje njezinih ciljeva. (Posljednja se točka odnosi na huškanje koje su protiv državlanskih pripadnika austrijske i ugarske monarhije u Bosni zametnuli Srbi.) [Izbočeni dijelovi u izv. su spacionirani. Op. T. J.]²⁸⁸⁰ Iako se je prividno zadržao na gojoj vijesti, utjecajni je budimpeštanski dnevnik propustio prenijeti kako zahtjev HNZ-a za priključenjem BiH Hrvatskoj sadrži i još jednu važnu točku, onu koja se odnosi na okvir Monarhije. I nekoliko tjedana kasnije je *Pester Lloyd* pisao kako su Hrvati prihvatili zapadnu kulturu, a ipak galame kako treba potjerati strance i kliču srpskomu kralju Petru. Shvaćajući da budimpeštanski list tendenciozno hoće Hrvate, pa i HNZ prikazati kao politički nepouzdan element, reagirao je Mandić, koji je podsjetio na događaje od 8. veljače u sarajevskome gradskom vijeću: dok su Srbi htjeli austro-ugarskim državnim pripadnicima „kuferašima“ uskratiti pravo glasa te su klicali kralju Petru, Hrvati su – čak i po cijenu batina – bili protiv toga i odgovorili su klicanjem Franji Josipu I.²⁸⁸¹

Beogradska *Politika*, koja je tih dana bila prepuna riječi potpore Hrvatsko-srpskoj koaliciji i zgražanja zbog odgode rada hrvatskoga Sabora, o sjednici Središnjeg odbora HNZ-a izvijestila je tek 6. ožujka 1908. godine, oslanjajući se na splitsku naprednjačku *Slobodu* i njezin članak pod naslovom „Za našu Bosnu“. Na taj je članak, inače, vrlo oštro reagirao mostarski *Osvit*, koji je optužio splitsku „kreaturu“ da bi u BiH mogla vidjeti svaku, pa i kinesku narodnu misao, a jedino ne podnosi hrvatsku, pa nije čudo da je *Slobodom* oduševljena i sarajevska *Srpska riječ*.²⁸⁸²

Politika sarkastično primjećuje da je „hrvatska narodna zajednica“ (dosljedno pisano malim početnim slovima!) odmah pokazala čemu smjera i kakvu ulogu ima vršiti. I prije nego što je stvorena, ona je – iako nepolitičko društvo – požurila proklamirati četiri izrazito politička cilja, pa onda beogradski dnevnik, nakon što je citirao stajališta HNZ-a o hrvatstvu BiH i o potrebi priključenja tih pokrajina Hrvatskoj i Monarhiji, nastavlja: „U ovo nekoliko tačaka je zbijen sav politički katihizis Jozue Franka.“ Prema *Politici*, „hrvatsku stranku“ u Bosni, „direktno vođenu od policije bosanske“, predstavljaju samo fratri i činovnici. „I kad bi taj središnji odbor dvanaestorice, koji je izglasao ova četiri zaključka doista predstavljao volju i svest hrvatskog elementa bilo bi da se čovek zastidi svoga imena hrvatskog. Ali srećom nije tako.“ Seljačka masa koja čini veliku većinu katolika, siromašna je i iznimno zaostala, a kako dugo nosi dvostruki jaram (turski i fratarski), trebat će desetljeća da se nauči slobodi. „Zato se na katolički svet u Bosni ne sme baciti odgovornost za ružnu komediju što je pod njegovim imenom igraju gospoda koja su bila sazvana u Sarajevo. A neće se moći još za dugo vremena činiti nizašta odgovorni, kad sam 'Središnji odbor' proglašuje da će fratri biti glavni oslonac njegove 'zajednice'.“ Naime,

²⁸⁸⁰ „Die Organisation der Kroaten in Bosnien-Herzegovina“, *Pester Lloyd* (dalje: *PL*) 55/1908., Nr. 53, 29. II. 1908., 4.

²⁸⁸¹ „Izjava predsjednika H.N.Z. u 'Neue freie Presse“, *Osvit*, 11/1908., br. 37, 1. III. 1908., 1.

²⁸⁸² „Za našu Bosnu“, *Osvit*, 11/1908., br. 29, 12. III. 1908., 1.; „Slobodino' pisanje i 'Srpska riječ“, *Osvit*, 11/1908., br. 29, 12. III. 1908., 3.

„fratri udruženi sa mladim bosanskim štreberima začeli su i izvode celi ovaj posao, koji je daleko od svake čestite i pametne hrvatske duše. Činovnici, skoro sve sinovi siromašnih seljačkih roditelja, koje je škola zadojila fanatizmom, a već prvi dodir sa realnim životom otrovao materijalizmom importirane kulturne dekadencije, vode svu ovu 'službouljudnu' politiku od karijere...“ Autor članka nastavlja objašnjavati kako se o sudbini BiH ne može odlučiti mimo volje većine, dakle volje Srba koji su najbrojniji i najmoćniji element. Kad bi tvorci spomenutih zaključaka mislili svojom, a ne Frankovom i Hörmannovom glavom, ne bi dirali u državopravni položaj BiH i radili bi na slozi Srba i Hrvata svih vjera, širim demokratskim slobodama i autonomiji zemlje, te bi se borili protiv germanizacije. To su životna pitanja Bosne, koja svaki bosanski rodoljub treba pretpostaviti „avansmanu i ordenu“.²⁸⁸³

Nasuprot tome, tople riječi HNZ-u nekoliko dana ranije uputila je bečka *Reichspost*. Preuzimajući zapravo i ton i sadržaj nepotpisane vijesti koja je osvanula u *Agramer Zeitung*,²⁸⁸⁴ taj bečki kršćansko-socijalni list izvijestio je kako je održano petodnevno zasjedanje pod predsjedanjem sarajevskog odvjetnika i gradskog vijećnika dr. Nikole Mandića, pa nastavlja da se je raspravljalo o organizacijskim i gospodarskim pitanjima te o problemima narodnog prosvjećivanja i izobrazbe. Svi zaključci doneseni su jednoglasno, a iako je nepolitička, organizacija se je ipak osjetila pozvanom zauzeti stajališta i o najvažnijim političkim pitanjima BiH. Spacioniranim je tekstom list dometnuo kako je HNZ zatražio priključenje BiH „Kraljevini Hrvatskoj“, pa time i Monarhiji. (*Agramer Zeitung*, međutim, uopće nije spomenuo priključenje Monarhiji!) Na zasjedanju su, piše *Reichspost*, vrlo odlučno osuđene one hrvatske stranke koje su BiH prepustile srpskome utjecaju, a prema muslimanima je organizacija zauzela naglašeno simpatično stajalište. Vijest o nastanku te organizacije treba toplo pozdraviti. Činjenica da su Hrvati iz Bosne zauzeli odlučan stav, zaključuje *Reichspost*, olakšat će i položaj onih prijatelja koji im žele pomoći. Ohrabruju i simpatije hrvatske organizacije prema muslimanima, jer to odgovara i bosansko-hercegovačkoj tradiciji, budući da su i prije okupacije odnosi između hrvatskih katolika i muslimana bili manje napeti od onih između Srba i muslimana koji polako shvaćaju da ne će biti povratka pod sultanovu vlast, a inače su puno lojalniji Monarhiji od Srba.²⁸⁸⁵

Bilo je, dakle, svakomu jasno ono što *Osvit* nije mogao posve zatomiti ni u prvome komentaru prve radne sjednice Središnjeg odbora: da HNZ od samoga početka svoga javnog djelovanja nastupa kao politička stranka, s ambicijom da preraste u pokret odnosno u jedinoga legitimnog predstavnika hrvatskog naroda u BiH. To je ono što će organizaciju izložiti napadajima s raznih strana, ali i ono što će joj omogućiti brzi procvat.

Nakon stjecanja odobrenja za djelovanje, utemeljenja okružnih odbora te konstituiranja Središnjeg odbora i njegove prve radne sjednice koja je definirala političke, socijalne, prosvjetne i gospodarske ciljeve te ustroj HNZ-a, organizacija je krenula u intenzivno osnivanje mjesnih

²⁸⁸³ Dr. „Hrvatska zajednica“, *Politika*, br. 1486, 6. III. 1908., 2. (srp. ćir.)

²⁸⁸⁴ *AZ*, 83/1908., Nr. 59, 29. II. 1908., 4.

²⁸⁸⁵ „Die kroatische Organisation in Bosnien und Herzegovina“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 60, 1. III. 1908., 3.

odbora. Sarajevski *Hrvatski dnevnik*, koji je proglašen glasilom organizacije, ali i mostarski *Osvit* (a nakon njegova gašenja Džamonjina *Radnička obrana*) iz dana u dan su donosili vijesti o osnivanju mjesnih odbora. Oslanjajući se na sad već gustu mrežu hrvatskih pjevačkih i glazbenih društava, čitaonica, sokolskih i radničkih organizacija,²⁸⁸⁶ koje su nerijetko neposredno stupale u članstvo HNZ-a,²⁸⁸⁷ organizacija je rasla iz dana u dan, pa je u rujnu 1908., prema nekim podacima, imala 48.000, a do kraja godine čak 50.000 članova.²⁸⁸⁸ Prema drugim je podacima HNZ imao oko 45.000 članova, od čega je bilo oko 1.000 muslimana.²⁸⁸⁹ *Hrvatski dnevnik* je početkom siječnja 1909. prenio procjenu šibenske *Hrvatske riječi* da HNZ ima „već preko 40.000 članova“,²⁸⁹⁰ ali je sama zajedničarska *Hrvatska zajednica* skoro godinu kasnije, na početku svog izlaženja, 31. listopada 1909., objavila da HNZ ima „oko 40.000 članova“.²⁸⁹¹

Ti različiti podatci pokazuju da se je prije radilo o procjenama, nego o precizno vođenom popisu članstva, ali i kao procjene oni jasno potvrđuju naglo jačanje i široku rasprostranjenost HNZ-a. Sam Pilar je kasnije – poput *Hrvatskog dnevnika* – pisao o 40.000 članova HNZ-a.²⁸⁹²

U organiziranju mjesnih odbora u tuzlanskome području on je sudjelovao i neposredno, a nerijetko bi za taj posao angažirao i svoje suradnike u odvjetničkom uredu, napose Tadiju Odića i Miju Ćosića koji su kao „zastupnici dr Pilara“ bili glavni govornici na tim skupštinama, pa su već do druge polovice travnja 1908. odnosno do Uskrsa, u tuzlanskome kraju postojala tri mjesna odbora HNZ-a, a sredinom lipnja bilo ih je čak dvanaest.²⁸⁹³ Da je „njegov“, tuzlanski okrug – unatoč razmjernu malenu udjelu Hrvata katolika – prednjačio u tom organiziranju, govori podatak da je u njemu tijekom 1908. ustrojeno čak 16 mjesnih odbora. U mostarskome ih je ustrojeno sveukupno 19, u travničkome 18, u banjolučkome 14, u bihačkome 9, a u sarajevskome 8. Bilo je, dakle, koncem 1908. organizirano čak 83 mjesna odbora i više od 200 povjereništava,²⁸⁹⁴ a *Hrvatski dnevnik* je sredinom svibnja 1908. isticao kako se „mora priznati“, da je dolnjotuzlanski okružni odbor HNZ-a „najagilniji u ovom radu oko H.N.Z.“.²⁸⁹⁵

Posve je jasno da toga rada, a osobito takvog intenziteta rada ne bi bilo bez Pilarova zalaganja i bez njegova ugleda. No, kasnije, kad dođe do otvorenog sukoba HNZ-a i nadbiskupa

²⁸⁸⁶ Popis tih udruga v. u: L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 233.-234.

²⁸⁸⁷ U vijesti objavljenj 27. III. 1908., *HD* navodi kako je *HPD Trebević* stupio u HNZ u svojstvu člana-utemeljitelja.

²⁸⁸⁸ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 234., 312. O ukupno 48.000 članova pisao je u jesen 1908. u *Hrvatskome pravu* i A. G. MATOŠ, „Iz Sarajeva“, *Sabrana djela*, sv. XI., 168.

²⁸⁸⁹ H. KAPIDŽIĆ, „Dva priloga novijoj historiji Bosne i Hercegovine“, 297.; Z. GRIJAK, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, 97.

²⁸⁹⁰ *HD*, 4/1909., br. 7, 10. I. 1909., 2.

²⁸⁹¹ „Hrvatska Narodna Zajednica“, *HZ*, 1/1909., br. 1, 31. X. 1909., 4.

²⁸⁹² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 507.-508.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 272.; „Rad bosanskih Hrvata poslije okupacije“, *HD*, 3/1908., br. 229, 7. X. 1908., 3.

²⁸⁹³ *Osvit*, 11/1908., br. 48, 25. IV. 1908., 1. i br. 69, 20. VI. 1908., 2.; *HD*, 3/1908., br. 139, 20. VI. 1908., 1. *Hrvatski dnevnik* u broju od 3. XI. 1908. spominje Ćosića kao jednog od članova Okružnog odbora HNZ-a u Tuzli.

²⁸⁹⁴ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 234-235. Popis odbora organiziranih u banjolučkom okrugu v. u *HD*, 3/1908., br. 188, 21. VIII. 1908., 1.-2.

²⁸⁹⁵ „Najagilniji zajedničari“, *HD*, 3/1908., br. 114, 19. V. 1908., 2.

Stadlera, nastradat će upravo okružni odbori u Stadlerovoj Vrhbosanskoj nadbiskupiji: zajedničarski listovi objavljuivat će opsežna izvješća o radu okružnih odbora iz Mostara i Banja Luke, dok će iz Sarajeva, Tuzle i Travnika često dolaziti samo vijesti o prijeporima i trzavicama.

Na prvome zasjedanju Središnjeg odbora u veljači 1908. u Sarajevu donesene su odluke o sustavnom promicanju trgovine i obrta, kako bi se ojačala gospodarska podloga, snaga i utjecaj hrvatskog pučanstva.²⁸⁹⁶ Naime, od samog početka svog djelovanja HNZ je posebnu pozornost posvećivao širenju pučkoga školstva, trgovine i zadrugarstva koje je već i ranije hvatalo maha i među Hrvatima.²⁸⁹⁷ Po uzoru na zadružne pokrete koji su postojali diljem Europe, a bili su napose snažni u Italiji i u Belgiji, HNZ je sličnu zamisao promicao u BiH, oslanjajući se primarno na model tzv. Raiffeisenovih zadruga.²⁸⁹⁸ Do kraja 1907. u BiH su bile osnovane svega tri zadruge, ali ih je 1909. bilo već 26, od čega je samo njih 5 bilo s ograničenim jamstvom. Tri godine kasnije bilo je 159 zadruga, od čega je 98 srpskih, a 61 hrvatska, dok su postojale samo četiri muslimanske.²⁸⁹⁹

Također je HNZ nastojao organizirati seljačke kreditne zadruge. To je bila zamisao koju su Pilar i drugovi u ožujku 1908., kao što ćemo vidjeti, razvijali u svojim kontaktima u Beču.²⁹⁰⁰ Sad se je to pokušavalo dijelom uz pomoć ljubljanske Zadružne zveze. No, kako je Zajedničko ministarstvo odbilo zahtjev Zadružne zveze da osnuje Podzvezu za BiH, morao je HNZ sam tražiti rješenje,²⁹⁰¹ koje je, po svemu sudeći, pronađeno preko poslovnih banaka odnosno u kasnijem (1910.) osnivanju Hrvatske zadružne banke za BiH u Sarajevu, kojoj je na čelu također bio N. Mandić.²⁹⁰² No, opet je Pilar bio jedan od članova Inicijativnog odbora, koji je formiran na temelju zaključaka sjednice Središnjeg odbora HNZ-a održane u studenome 1908. u Travniku, te je s Preccom, Džamonjom i s nekoliko drugih prvaka organizacije pripremio elaborat na temelju kojega je započelo osnivanje mreže zadruga i kreditnih institucija.²⁹⁰³ Pilar je bio i onaj kojemu je povjerena zadaća da se u tom smjeru obrati za pomoć političkim strankama u banskoj Hrvatskoj i

²⁸⁹⁶ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 253.

²⁸⁹⁷ V. MIHALJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci - suglasja i sporovi“, 94.-95. objavio je dopis koji su tadašnjemu franjevačkom provincijalu fra Alojziju Mišiću 15. VIII. 1910. uputili jedan nepoznati član Središnjeg odbora HNZ-a i Pilar kao predsjedatelj sjednice Središnjeg odbora koja je održana 14. i 15. kolovoza 1910. u Sarajevu. Dopisom se moli osnivanje šestorazredne gimnazije u Visokome i proširenje širokobriješke gimnazije na osmorazrednu.

²⁸⁹⁸ Raiffeisenove zadruge su poseban tip zadruga s neograničenim jamstvom, nazvan tako po svome tvorcu Friedrichu Wilhelmu Raiffeisenu (1818.-1888.), gradonačelniku nekoliko gradova i utemeljitelju posebnog sustava seljačkih kreditnih zadruga. (N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 131.-133.

²⁸⁹⁹ Tako N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 182.-183. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 265.-269. Račun se, međutim, ne pokazuje ispravnim, budući da zbroj ne daje 159, nego 163 zadruge.

²⁹⁰⁰ NSK, R-7983, A-7. Pilarov rukopis od 5.III.1908. pod naslovom „Exposé über die Notwendigkeit der Unterstützung der bosnisch-herzegovinischen katholischen Kroaten“.

²⁹⁰¹ „Pred osnivanje hrvatske Zadružne banke za Bosnu i Hercegovinu“, *HZ*, 1/1909., br. 13, 12. XII. 1909., 1.-2. Usp. N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 169.

²⁹⁰² M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo“, 68.

²⁹⁰³ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 261.-262.

u Dalmaciji te pozove hrvatske intelektualce, gospodarstvenike i obrtnike da dođu u BiH te svojim djelovanjem pomognu tamošnjim Hrvatima.²⁹⁰⁴

I formalna odluka o osnivanju Hrvatske zadružne banke donesena je na redovitoj sjednici Središnjeg odbora HNZ-a koja je u prosincu 1909. održana u Tuzli,²⁹⁰⁵ pa je pozive za uplatu dioničkoga kapitala među mnogim utemeljiteljima supotpisivao i Ivo Pilar.²⁹⁰⁶ Potporu je banka dobila od zagrebačke Hrvatske poljodjelske banke,²⁹⁰⁷ a konstituirajuća glavna skupština Hrvatske zadružne banke održana je krajem rujna 1910. u Sarajevu.

Iz jednoga iznimno opširnog izvješća o radu mjesnog odbora HNZ-a u Širokome Brijegu nastalog 1914. godine, moglo bi se zaključiti kako je organizacija i u praksi, a ne samo na razini Pravila bila razmjerno decentralizirana, a prvaci njezinih mjesnih i okružnih odbora razvijali su vrlo razgranatu djelatnost na raznim područjima.²⁹⁰⁸ Slično se može zaključiti i iz godišnjeg izvješća okružnog odbora HNZ-a Banja Luka za 1909./10. godinu, koji je u svibnju 1910. objavljen u *Hrvatskoj zajednici*.²⁹⁰⁹

U Mostaru je Gjuro Džamonja, koji je od ranije pokazivao zanimanje za radničko pitanje – o kojem je *Osvit* često pisao na istaknutu mjestu, ujedno potičući organiziranje radnika Hrvata – uz suglasnost i po napatku Središnjeg odbora HNZ-a, početkom 1908. pokrenuo *Radničku obranu*, prvi radnički list u BiH.²⁹¹⁰ Da je u organiziranju hrvatskih radnika s Džamonjom tijesno surađivao i Pilar, jasno potvrđuje vijest objavljena u *Osvitu*, prema kojoj su Džamonja i tajnik organizacije hrvatskih radnika iz Sarajeva Šantek doputovali u Donju Tuzlu, kako bi 14. srpnja 1907. sudjelovali na skupštini tamošnjih hrvatskih radnika. Šantek se je u govoru pozivao na Starčevićeve riječi, a Džamonja je isticao potrebu odanosti domovini i vjeri. Nakon njih je

²⁹⁰⁴ ABiH, NKHZ, V-5/241 – Pilar nepoznatoj osobi, najvjerojatnije uredniku *Hrvatske zajednice* Vjekoslavu Jelaviću („Velecijenjeni gospodine uredniče!“), 25. III. 1910.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 442.

²⁹⁰⁵ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 264.-265.

²⁹⁰⁶ Usp. „Poziv na supskripciju“, objavljen u *HZ*, 2/1910., br. 60, 14. VII. 1910., 6.

²⁹⁰⁷ „Hrvatska zadružna banka za Bosnu i Hercegovinu“, *HO*, 3/1910., br. 6, 15. II. 1910., 3.

²⁹⁰⁸ „Izvještaj o radu mjesnog odbora 'H.N.Z. na Širokom Brijegu 25. travnja 1914.“ potpisao je fra Didak Buntić, a objavljen je u *HnZ*, 2/1914, br. 11 (15. VI. 1914., 162.-166.), br. 12 (1. VII. 1914., 179.-183.), br. 13 (15. VII. 1914., 203.-206.) i br. 14 (31. VII. 1914., 215.-218.). Izvješće je objavljeno i u: A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, Mostar, 2004., 162.-188. Ni u glasilu HNZ-a niti kod Nikića nije navedeno da se zapravo radi o izvješću priređenom za drugo zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a za 1914. godinu, koje je održano u Mostaru 25. i 26. travnja 1914. godine.

²⁹⁰⁹ *HZ*, 2/1910., br. 35, 1. V. 1910., 1.-2.

²⁹¹⁰ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 243. pogrešno navodi da je *Radnička obrana* počela izlaziti 1. srpnja 1908. godine, a da je kasnije preimenovana u *Hrvatsku radničku obranu*. Četvrti broj *Radničke obrane: glavnoga glasila radnika Hrvata u Bosni i Hercegovini* - najraniji koji sam uspio pronaći – nosi nadnevak 30. veljače 1908., a na njemu je naznačeno da izlazi dva puta mjesečno, svakoga 15. i 30. To bi značilo da je prvi broj izišao 15. I. 1908. godine. U prvoj polovici 1908. izišlo je dvanaest brojeva. Kasnije je list dobio drugačiji podnaslov, pa je prozvan *Glavnim glasilom hrvatskih radnika i težaka u Bosni i Hercegovini*, te je izlazio do kraja 1909. godine. Prvi broj njegova sljednika, *Hrvatske obrane. Lista za politiku, gospodarstvo i prosvjetu* pojavio se je početkom siječnja 1910., ali kao treće godište, čime se je htjelo dodatno naglasiti kako se list smatra nastavkom *Radničke obrane*. Na jedinom primjerku prvoga broja toga lista koji se nalazi u Franjevačkoj knjižnici u Mostaru oštećen je dio na kojem se nalazi točan datum. Drugi broj *Hrvatske obrane* izišao je 15. siječnja 1910., a list je izlazio četiri puta mjesečno.

govorio „ondješnji odvjetnik i u narodu vrlo obljubljeni otačbenik dr. Ivo Pilar“, koji je radnicima izložio da je radničko pitanje danas postalo najvažnije društveno pitanje, obećavajući svaku moguću pomoć hrvatskoj radničkoj organizaciji u Dolnjoj Tuzli. Nakon što su neki radnici koju su već bili pristupili socijal-demokratskoj stranci opisali svoja iskustva, Džamonja i Pilar su odgovarali na pitanja skupština te su istaknuli negativne strane socijal-demokracije koju zapravo podupiru nepravedni poslodavci, a i vlada. Na skupštini je izabran i privremeni odbor koji je s Pilarom preuzeo „daljni posao“. ²⁹¹¹

Sindikalna aktivnost i nastojanje da se radništvo izuzme od utjecaja internacionalističkih i socijal-demokratskih koncepcija bit će doista jedna od važnih djelatnosti HNZ-a. Središnji odbor HNZ-a će podupirati udruživanje radnika, napose u Organizaciju radnika Hrvata kojoj je siva eminencija bio Gjuro Džamonja, ali se je naglašeno protivio svakom udruživanju na „nenarodnom i internacionalnom temelju“. ²⁹¹² Džamonjina je *Radnička obrana* uporno ponavljala da su socijal-demokrati u funkciji neprijatelja hrvatskoga naroda i njegovih ciljeva, napose u funkciji srpske politike. ²⁹¹³ Novine također bilježe kako se je na skupštinama HNZ-a u radničkim naseljima u tuzlanskome području, na koje je Pilar kao svoga zamjenika slao svog zaposlenika dr. Tadiju Odića, naglašeno nastupalo protiv „crvendaća“, kako su nazivani socijal-demokratski agitatori. ²⁹¹⁴

I u kasnijoj ustavnoj anketi Pilar je (kao i Nikola Mandić) zdušno podupirao Džamonjin prijedlog da se radnicima omogući biranje vlastitih zastupnika u Sabor, ističući kako treba formirati posebnu interkonfesionalnu radničku kuriju te tako omogućiti ispušni ventil da se nezadovoljno radništvo ne bi okrenulo u anarhističkome smjeru. ²⁹¹⁵ Nesumnjivo je o tom smislu Pilar govorio i na skupštini Matice radnika Hrvata koja je u kolovozu 1910. održana u Zagrebu, a na njoj je nastupio zajedno s Gjurom Džamonjom i Kostom Gjebićem-Marušićem, tada već saborskim zastupnicima HNZ-a. ²⁹¹⁶ Drugi Pilarov zaposlenik, Mijo Ćosić, otvoreno je napadao socijal-demokrate kao anacionalne elemente. Oni sami ističu, piše Ćosić, da nemaju narodnosti niti domovine, a nasuprot njima hrvatski radnik znade da ima domovinu i teži njezinu ujedinjenju – ujedinjenju svih hrvatskih zemalja i čitava hrvatskog naroda, znajući da nema osobne slobode bez slobodne domovine. ²⁹¹⁷ Zato će nadbiskupska Vrhbosna kasnije priznati Matici radnika Hrvata da je dosta učinila na spašavanju hrvatskih radnika od pogubnog utjecaja marksističkih i

²⁹¹¹ „Radnička skupština u Dolj. Tuzli“, *Osvit*, 10/1907., br. 65, 16. VII. 1907., 3.

²⁹¹² Usp. priopćenje Središnjeg odbora HNZ-a od 10. VI. 1908., koje su potpisali Mandić i Precca. (*Osvit*, 11/1908., br. 67, 13. VI. 1908., 1.) Priopćenje je objavljeno i na naslovnoj stranici *Radničke obrane*, 1/1908., br. 11, 15. VI. 1908. U istome je tonu Džamonja govorio na skupštini jajačkih radnika 16. veljače 1908. („Slavlje hrvatskog radnog naroda“, *HD*, 3/1908., br. 42, 20. II. 1908., 1.)

²⁹¹³ „Socijalni demokrati u službi beogradske propagande“, *RO*, 1/1908., br. 5, 15. III. 1908., 1.-2.

²⁹¹⁴ „Glasovi s Kreke“, *HD*, 3/1908., br. 96, 26. IV. 1908., 2.; „Socijalna demokracija u Bosni i Hercegovini“, *RO*, 2/1909., br. 26, 9. VII. 1909., 1.

²⁹¹⁵ „Za radničke zastupnike“, *RO*, 2/1909., br. 8-9, 4. III. 1909., 1.-2. Usp. H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 75.

²⁹¹⁶ „Skupština Matice Radnika Hrvata“, *HZ*, 2/1910., br. 71, 21. VIII. 1910., 3. Čini se da zagrebačka *Slobodna riječ* – glavno glasilo Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije nije donijela ni slova o tome.

²⁹¹⁷ M. ĆOSIĆ, „Riječ socijalnoj demokraciji u Tuzli i oko Tuzle“, *RO*, 1/1908., br. 27, 15. XI. 1908., 2.

socijalističkih ideja, iako ni sama „nije bila organizacija prema duhu kršćansko-demokratskog pokreta“.²⁹¹⁸

Kao što se vidi, Pilar je i na području zaštite radničkih prava svoju pravničku izobrazbu i svoj ured stavio i u funkciju političkih ciljeva. Slično je bilo i u parbenom postupku u kome je pred tuzlanskim sudom zastupao 102 katolička kmeta protiv zagrebačke Srpske banke. Ta je banka, naime, nastojala širiti svoju djelatnost i u BiH, a sufinancirala je odnosno kreditirala otkup pravoslavnih (srpskih) kmetova na štetu muslimanskih zemljoposjednika i katoličkih kmetova. Pilar je bio svjestan političke i gospodarske važnosti te pravne složenosti problema kojim će se on baviti i u budućnosti (pa se i obraćati visokim političkim krugovima Monarhije, sugerirajući sprječavanje penetracije kapitala koji ugrožava i hrvatske i austrijske interese), a parba koja je samo naizgled imala lokalni značaj, odjeknula je u jesen 1907. u javnosti kao krupna pobjeda: ugovor kojim je Srpska banka pri otkupu zemljišta stekla prednost pred katoličkim kmetovima proglašen je ništetnim.²⁹¹⁹

Stjepan Radić je već pred kraj 1908. izražavao divljenje nad uspjesima te organizacije: za jedva godinu dana ona je, bez ikakve pomoći banske i dalmatinske Hrvatske uspjela preporoditi bosansko-hercegovačke Hrvate, pa je BiH „danas organički dio ostale Hrvatske po živom pravu, a bit će doskora, ako Bog da, i po gotovom fakti.“²⁹²⁰ Otprilike u isto vrijeme, s jednakim je, ako ne i većim oduševljenjem o HNZ-u pisao Matoš. Došavši u jesen 1908. u Sarajevo, on se je susreo i s nadbiskupom Stadlerom („Ne znam je li najbolji političar, ali je danas nesumnjivo najveći Hrvat, možda najveći čovjek u Bosni, od kojega većeg ne vidimo u savremenoj Hrvatskoj“), i s Mandićem kojega je doživio kao aristokrata i kao čovjeka „podesnijeg za vođu tamošnjeg našeg naroda“.²⁹²¹ No, primjećivao je Matoš i široko razgranatu djelatnost HNZ-a, mnoštvo pjevačkih društava, čitaonica, sokolskih udruženja, užurbanu i bogatu djelatnost *Napretka*, niz novčanih zavoda te inteligenciju koja savjesno i rodoljubno radi, kao i šegrti i kalfe koji se školuju i izučavaju zanate. Primijetio je i to da se muslimanska elita priklanja hrvatskoj narodnoj misli i ponadao se da će nju slijediti i običan puk.²⁹²² Pola godine kasnije, u svibnju 1909. Matoš je bio prepun hvale „prekrasnu i rodoljubivu brošuru“ koju su anonimni priređivači objavili u Sarajevu pod naslovom „Nacrt pravila 'Hrvatskog imanja', društva za prosvjetno, gospodarsko i politično ujedinjenje svih Hrvata“.²⁹²³ U njoj se zagovara složan i nadstranački ekonomski i kulturni nastup Hrvata u svim hrvatskim zemljama, a napose u BiH, s ciljem ujedinjenja svih zemalja s izrazitim hrvatskim obilježjem u jednu hrvatsku državu.²⁹²⁴

²⁹¹⁸ Dragutin ČELIK, „Naš rad meju radništvo“, *Vrhbosna*, 32/1918., br. 15-16, 5. VIII. 1918., 187. Članak donosi čitav niz iznimno korisnih podataka o radničkom pitanju u BiH na početku 20. stoljeća.

²⁹¹⁹ „Srpska banka' izgubila parnicu“, *Osvit*, 10/1907., br. 95, 26. IX. 1907., 3.

²⁹²⁰ S. RADIĆ, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, 58.-59.

²⁹²¹ A. G. MATOŠ, „Iz Sarajeva“, *Sabrana djela*, sv. XI., 167.-168.

²⁹²² Isto, 168.-171.

²⁹²³ A. G. MATOŠ, „Hrvatsko imanje“, *Sabrana djela*, sv. XV, 200.

²⁹²⁴ Isto, 200.-206.

Iako u tome pothvatu već treba gledati naglašeno djelovanje Stadlerova kruga koji je bio sve rezerviraniji prema HNZ-u,²⁹²⁵ i taj je pothvat nastao u sklopu te organizacije. Već je spomenuto kako se i osnutak Hrvatske centralne banke, po svemu sudeći, može pripisati HNZ-u, a i na području školstva odnosno širenju pismenosti postignuti su također znatni pomaci i uspjesi.²⁹²⁶ Sve te podatke o uspjesima HNZ-a ipak treba podvrgnuti kritičkoj raščlambi. Većina organizirane gospodarske i kulturno-prosvjetne djelatnosti Hrvata u BiH pripisivana je, naime, HNZ-u (nekad i s apsolutno plemenitim motivima odnosno u nastojanju da se potakne na daljnji rad), iako su mnoge prosvjetne i gospodarske, naročito zadružne i sindikalne aktivnosti započele znatno prije utemeljenja HNZ-a. No, činjenica je da je ta organizacija dala zamaha kulturno-prosvjetnome i gospodarskom radu, i da je čitav društveni život Hrvata katolika u BiH podigla na novu razinu. HNZ je nužnošću povijesnog trenutka postao relevantan politički čimbenik.

Iako je, dakle, organizacija razvila veliku aktivnost, usprkos tome je većina podataka oko organiziranja HNZ-a bila obavijena „velom tajnosti“, kako se je izrazila M. Gross.²⁹²⁷ Makar bi obilje vijesti o djelatnosti HNZ-a na stranicama *Hrvatskog dnevnika*, *Osvita*, *Radničke obrane*, *Hrvatske obrane* i *Hrvatske zajednice* mogli sugerirati i drugačije, tu su ocjenu preuzeli i neki drugi autori,²⁹²⁸ ali se – zanimljivo – ni oni nisu upitali, zašto bi HNZ djelovao skoro u konspiraciji (i zašto je, kao što ćemo vidjeti kasnije, Središnji odbor u širenju i u provedbi svojih odluka i zaključaka vrlo brzo počeo zaobilaziti Zemaljsku vladu), ako je organizacija – kao što ti autori listom tvrde – na određeni način bila produljena ruka vlasti ili ako je djelovala u dosluhu s utjecajnim, pače vladajućim austrijskim krugovima. Jer, čini se da u tom slučaju doista ne bi bilo razloga za osobitu konspiraciju, čak ni usprkos notornoj suprotstavljenosti austrijskih i mađarskih interesa u BiH.

Ipak, u svakom slučaju spomenuti podatci – čak i ako ih treba uzeti s rezervom – vrlo jasno upućuju na utemeljenost kasnije Pilarove ocjene prema kojoj „H. N. Z. nije nikaki artefakt, nego je ona organ izrasao unutarjom nuždom iz potrebe hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, kako ju je on osjećao u godinama 1904.-1908.“²⁹²⁹ No, taj proces širenja organizacije nije tekao glatko niti bez tihog negodovanja nadbiskupa Stadlera, ali i bez zazora vlasti. I da nisu, u skladu s tadašnjim propisima, na svaku skupštinu udruga slali svoje predstavnike koji bi pomno bilježili ne samo ono što se uobličilo u službene zapisnike i zaključke

²⁹²⁵ Pravila tog društva objavljena su kao prilog *HD*, 3/1908., br. 280, 6. XII. 1908.

²⁹²⁶ Opš. I. DOBRŽANSKI, *Seljačke škole Hrvatske narodne zajednice za Bosnu i Hercegovinu. Najbolji način za suzbijanje analfabetizma*, Sarajevo, 1914.

²⁹²⁷ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 29.

²⁹²⁸ Primjerice, L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 231.

²⁹²⁹ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 52. Pritom valja uočiti ono što se beziznimno previda kad se razmatra Pilarovo djelovanje unutar HNZ-a: zašto je on kao početak organiziranja stavio 1904., a ne 1906. godinu, ali je jednako tako cezuru stavio u 1908. (godinu aneksije), a ne možda u 1910. godinu (godinu početka parlamentarnoga života) ili u koje drugo razdoblje. Ako i nema dokaza da su prve pripreme za osnutak HNZ-a započele 1904. godine (ili je možda Pilar svoje sarajevske kombinacije s osnivanjem naprednjačke organizacije naknadno tumačio kao početak planiranja osnutka HNZ-a?), posve je očito da je aneksija BiH, prema Pilarovim shvaćanjima, bila prijelomnica ne samo za državnopravni položaj BiH ili za položaj pojedinih narodnosno-vjerskih skupina u njoj, nego i za sam HNZ.

(jer je udruga te pisane materijale ionako morala dostaviti vlastima), nego i ono što se nije bilježilo na papiru, vlasti bi vjerojatno doznale što se je događalo iza zatvorenih vrata.

Ne nudeći posebnih dokaza, M. Gross doduše tvrdi kako vlada u razdoblju do aneksije nije priječila političku aktivnost HNZ-a, odnosno da je „u predaneksionom razdoblju“ vlada „ne samo tolerirala nego i podupirala [...] izrazito politički program jedne nepolitičke organizacije“.²⁹³⁰ Tu ocjenu, također bez navođenja dokaza i bez objašnjenja je li podupiran program ili možda djelatnost, ponavlja i Đaković, koji tvrdi da su vlasti u slučaju HNZ-a ne samo trpjele, nego i poticale „politički program jedne nepolitičke organizacije“.²⁹³¹ No, protivno tim tvrdnjama, kao što je Zemaljska vlada imala prigovora na prvotni nacrt Pravila HNZ-a, tako su i zaključci Središnjeg odbora HNZ-a iz veljače 1908. izazvali njezinu uznemirenost, i to baš zato što je bilo jasno da se ona pretvara u političku organizaciju, i to u obliku koji pokazuje da nije podudaran s pogledima ni Zemaljske vlade niti središnjih vlasti.

Mogla je vlastima odgovarati ionako im poznata naklonost Hrvata prema zamisli o aneksiji BiH (koja je tinjala stalno, ali je isključeno da je u neposredne planove najviših tijela Monarhije u tom smislu bio upućen širi krug ljudi), no sasvim je sigurno da ni vladajućim austrijskim niti ugarskim čimbenicima nije moglo biti po volji isticanje hrvatskoga državnoga i prirodnog prava na BiH, polemika s mađarskom dominacijom u tim pokrajinama, kao ni vrlo jasno nagoviještena spremnost HNZ-a da se okrene otvorenoj političkoj djelatnosti nakon što se vidi kako će vlada reagirati na njezino djelovanje. Hineći kao da reagira samo na tobože dobrohotne savjete nekih banovinskih i srpskih listova, mostarski *Osvit* uostalom nije tajio da HNZ ne će dopustiti da ga se ograniči samo na ekonomskom i prosvjetno područje, jer – primijetio je list s naglašenom ironijom – Hrvate zanima i nešto drugo osim sađenja kupusa i tečajeva za nepismene.²⁹³²

Činjenica je da neposredne represije protiv HNZ-a nije bilo, iako je policija odbila uredovati kad su lokalni Srbi nasiljem spriječili održavanje osnivačke skupštine mjesnog odbora HNZ-a u Bijeljini pred kraj veljače 1908.,²⁹³³ a znalo se je dogoditi da vlasti onemogućće članovima Središnjeg odbora da sudjeluju na sjednicama.²⁹³⁴ Nije otvorene represije bilo ni prema MNO-u, a samo rijetko prema srpskim političkim aktivistima, ali ne i prema SNO-u kao takvom. Ipak, uznemirenost državnih vlasti zbog političke aktivnosti u sklopu HNZ-a bila je vidljiva odmah nakon održane sjednice Središnjeg odbora. Arhivsko gradivo iz kasnijeg razdoblja pokazuje da je užurbana korespondencija i razmjena mišljenja između Sarajeva i Beča počela već u ožujku, ali o njezinu sadržaju zbog nedostatka gradiva ne možemo pouzdanije zaključivati.

No, mnoštvo članaka o banskoj Hrvatskoj i BiH, koje se je odjednom pojavilo na udarnim mjestima bečkih i peštanskih novina i časopisa, nije se moglo tumačiti samo izbornim

²⁹³⁰ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 29., 34.

²⁹³¹ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 231.

²⁹³² *Osvit*, 11/1908., br. 34, 24. III. 1908., 1.

²⁹³³ „Osujećena skupština H.N.Z. u Bijeljini“, *Osvit*, 11/1908., br. 34, 24. III. 1908., 1.-2.

²⁹³⁴ „Drugo redovito zasjedanje H.N.Z. za Bosnu i Hercegovinu u god. 1909.“, *RO*, 2/1909., br. 36, 25. IX. 1909., 1.

rezultatima u banskoj Hrvatskoj, odgodom rada hrvatskoga Sabora i demonstracijama na Sveučilištu (ili, s druge strane, sve zaoštrenijim dinastijskim polemikama i raspravama između Beograda i Cetinja), nego je pokazivalo da u Hrvatskoj i u BiH sve vrije, i istodobno je nagovješćivalo da se pred tim pokrajinama nalaze krupni događaji. A kao što je vodstvo HNZ-a bilo dio tih previranja, ono ih je – ma koliko mu snage objektivno bile male – nastojalo podupirati i bar donekle usmjeravati prema ostvarenju hrvatskih nacionalnih ciljeva. Pritom je posve razumljivo da je najviše očekivalo od onih političkih struktura u Monarhiji koje su za prilike u BiH pokazivale više interesa i koje su – slično članovima Središnjeg odbora HNZ-a – bile kritične prema mađarskoj politici u tim pokrajinama i istodobno upozoravale na sve agresivniju velikosrpsku propagandu. To su bili čimbenici koji su HNZ prirodno usmjeravali prema austrijskim kršćanskim socijalima i krugu oko nadvojvode Franje Ferdinanda odnosno zajedničkoga ministra vanjskih poslova, baruna Aehrenthala, a samim time su, zbog sličnih okolnosti u banskoj Hrvatskoj i u BiH, otvarali prostor za širenje ambicija i planova frankovačkoga vodstva koje se je nadalo da će hrvatske probleme uvjetovane dualizmom riješiti uz pomoć istih austrijskih čimbenika.²⁹³⁵

Pester Lloyd je u broju od 1. ožujka 1908. isticao kako se jedna od nepomirljivih suprotnosti između Franka i njegove stranke s jedne te Hrvatsko-srpske koalicije s druge strane, nalazi u tome da starčevićanci nikad ne će pristati na to da se Bosna i Hercegovina tretiraju kao srpske zemlje.²⁹³⁶ Nekoliko dana kasnije isti je budimpeštanski list izvješćivao o netom održanu Frankovu susretu s predsjednikom ugarske vlade. Franka je, piše budimpeštanski list, ministar predsjednik Sándor (Alexander) Wekerle pozvao da bi čuo njegovo mišljenje o prilikama u Hrvatskoj, jer mu je kralj prigodom posljednjeg susreta kazao: „Razgovarajte s dr. Frankom, njegova će stranka u najmanju ruku ostvariti svoje težnje u okviru moje monarhije.“²⁹³⁷

Može se pretpostaviti da je takva izjava s takvoga mjesta, još objavljena u jednom od najutjecajnijih dnevnika u državi, izazvala pozornost najširih političkih krugova, a kod onih koji su simpatizirali s Frankovim pogledima stvorila i nade i očekivanja. Za razliku od austrijskih kršćansko-socijalnih listova, *Pester Lloyd* je, međutim, dosta sramežljivo i razmjerno rijetko pisao o politici službene Srbije prema BiH, pa je tek uzgred primjećivao kako Beograd ocjenjuje da Monarhija u odnosu na BiH nastavlja agresivnu politiku. U te se pokrajine kolonizira strani element, a trećina dispozicijskoga fonda troši se na ocrnjivanje Srbije.²⁹³⁸ Ta tvrdnja, izgovorena u beogradskoj skupštini, nije u *Pester Lloyd* ni opovrgnuta niti komentirana.²⁹³⁹ Iz austrijskih

²⁹³⁵ Nadvojvodin je utjecaj rastao iz dana u dan, pa je socijaldemokratski zastupnik u Zastupničkom domu Karl Renner u ožujku 1910. opomenut zbog uvrede veličanstva kad je ocijenio da je monarhija postala dijarhija odnosno da postoji natjecanje između Schönbrunn i Belvedera. („Ein Ordnungsruf wegen Belvederes“, *Arbeiter Zeitung*, 22/1910., Nr. 74, 16. III. 1910., 4.)

²⁹³⁶ „Die Situation in Kroatien“, *PL*, 55/1908., Nr. 54, 1. III. 1908., 4.-6.

²⁹³⁷ „Die Konferenz Dr. Franks mit dem Ministerpräsidenten“, *PL*, 55/1908., Nr. 61, 10. III. 1908., 3.

²⁹³⁸ „Die auswärtige Politik Serbiens“, *PL*, 55/1908., Nr. 67, 17. III. 1908., 3.

²⁹³⁹ Prema službenim podacima, do kraja 1905. u BiH se je naselilo 1.818 obitelji s 9.600 osoba koje su zaposjele 21.892 hektara zemlje. Od toga je bilo 107 čeških, 331 njemačka, 87 talijanskih, 830 poljskih, 365 rusinskih, 86 mađarskih, jedna slovačka i 10 slovenskih obitelji. Prema konfesionalnom sastavu bile su posrijedi 1.115

kršćansko-socijalnih krugova dolazile su, međutim, drugačije reakcije. Potpisujući tekst imenom bezimenoga državnika (*Staatsmann*), bečka je *Reichspost* 17. ožujka opširno pisala o previranjima u BiH, započinjući taj tekst na gornjoj polovici naslovne stranice i kritički se osvrćući na velikosrpske ambicije i na politiku Zemaljske vlade.²⁹⁴⁰

Iza pseudonima se je krio jedan od vodećih hrvatskih intelektualaca u BiH, arheolog Ćiro Truhelka. Riječ je, naime, o ovdje već spominjanoj Truhelkinoj analizi koja je nastala nakon njegova razgovora s odjelnim predstojnikom Kostom Hörmannom, a u bečkome je kršćansko-socijalnom dnevniku objavljena s neznatnim preinakama za koje je zasad nemoguće kazati potječu li od samoga Truhelke ili predstavljaju redaktorsku intervenciju. Pored nepunih 16 stranica Truhelkina rukopisa nastalog na samome kraju 1907. ili na početku 1908. godine, koji zauzima približno dvije trećine objavljenoga članka, završna je trećina komentar novijih događaja i procjena daljnjeg razvitka situacije.²⁹⁴¹ U toj se analizi ističe kako je život u okupiranim pokrajinama još uvijek bitno određen konfesionalnim momentom. Prvi kojima je u članku posvećena pozornost su katolici. Oni su, piše Truhelka, u brojčanom i u materijalnom smislu manjina, a zapravo su potomci onih prastanovnika zemlje koji su ostali vjerni kršćanstvu (katolištvu). U njima teče hrvatska krv, a prisutna je svijest o zajedništvu s ostalim Hrvatima, tim više što je Bosna dugo bila dijelom hrvatskoga kraljevstva. Katolici se osjećaju ponosnima zbog svijesti da su oni nositelji hrvatskoga državnog prava u Bosni, a makar su u manjini, polaze od toga da će se upravo preko njih provesti priključenje zemlje Monarhiji, kad jednom dođe do toga. Za njih Bosna nije okupirana zemlja (*terra occupata*), nego jedan dio oslobođene domovine (*pars regni recuperata*). Na drugome mjestu u toj analizi dolaze muslimani, nastavlja Truhelka. Oni su odvjetak istoga plemena kao i katolici, potomci srednjovjekovnoga bosanskog plemstva koje je prešlo na islam. Stoljećima su vjerni islamu i lojalni Porti, ali nikad nisu izgubili osjećaj posebnosti, pa su nalazili načina kako osigurati autonomiju unutar Osmanskoga carstva. Četiri stoljeća su se nazivali Turcima, iako su zapravo prema pravim Turcima osjećali mržnju. Nakon okupacije, možda i zato da se dopadnu Kalláyu, počeli su se nazivati Bošnjacima, ali nema dvojbe o tome da se pretežan dio mlađega naobraženog sloj osjeća Hrvatima, a njih će slijediti i ostali. Treću skupinu čine Srbi, jedini koji su i u izvorniku Truhelkine analize i u objavljenoj verziji nazvani narodnim imenom, a ne konfesionalnom oznakom. Srbi su narod dvostrukoga identiteta koji vodi dvostruki život. Jedan dio njih je slavenskoga podrijetla, a drugi dio, napose gradski sloj, čine poslavenjeni Vlasi i Cincari. Upravo taj „gazdinski“, cincarski sloj koji je među Srbima prije bio omražen, danas je glavni nositelj velikosrpske ideje. Srbi su pravoslavni, a kod njih je osjećaj etničke i vjerske pripadnosti skoro nerazdvojivo povezan. S druge strane, Srbi odnosno pravoslavni su u BiH doseljenici, nastavlja Truhelka, jer novija istraživanja pokazuju da

rimokatoličkih, 365 grkokatoličkih i 297 evangelističkih obitelji. (T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 514.)

²⁹⁴⁰ „Der Umsturz in Bosnien“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 76, 17. III. 1908., 1.-4.

²⁹⁴¹ Da je analiza bila prvotno namijenjena časopisu *Österreichische Rundschau*, Truhelka je 4. I. 1908. obavijestio Isu Kršnjavoga, dostavljajući mu strojopisnu verziju tog teksta. (HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu.)

u Bosni do dolaska Turaka uopće nije bilo pravoslavlja. S obzirom na to da nijedna od tih triju skupina ne čini apsolutnu većinu, i Hrvati i Srbi pokušavaju privući muslimane na svoju stranu. Svi argumenti i razlozi upućuju na to da će se muslimani prikloniti Hrvatima. Time bi se storila hrvatska većina, koja je i u interesu Krune, jer bi se Monarhija pri priključenju BiH mogla osloniti na pouzdan element. Srbi su toga svjesni i zato vode protuaustrijsku politiku i prividno simpatiziraju s muslimanima, a zapravo ih vrijeđaju, ponižavaju i ubijaju.²⁹⁴² U Bosni postoje samo dva pitanja koja doista mogu zanimati prosječnoga muslimana, nastavlja dalje „Državnik“ (odnosno Truhelka). To su vjersko i agrarno pitanje. Potom se objašnjava složenost i važnost tih pitanja te način na koji ih Srbi pokušavaju iskoristiti protiv muslimana i katolika odnosno, u konačnici, protiv Monarhije.²⁹⁴³ Posljednja trećina članka posvećena je izrazito oštrom napadaju na Srbe i velikosrpsko potkopavanje austro-ugarske politike u BiH. Autor je posebno istaknuo dva primjera. Monarhija je 8. veljače ove godine doživjela novi teški šamar. Sarajevsko je općinsko vijeće donijelo odluku da se u novi gradski statut uvrsti odredba prema kojoj se Austrijancima, Mađarima i drugim doseljenicima oduzima i aktivno i pasivno biračko pravo koje su imali već trideset godina. A „stanoviti Jeftanović“ koji je jedan od prvaka srpskoga iredentističkog pokreta (pa je – ironično domeće Truhelka – valjda za to postavljen za ravnateljskog vijećnika Povlaštene zemaljske banke!), na jednoj je priredbi demonstrativno odbio sjesti za isti stol s austro-ugarskim vojnim časnicima, državnim dužnosnicima i katoličkim svećenicima. Takav postupak demonstrira bahatost srpske elite i povlašteni status koji ona uživa u BiH.²⁹⁴⁴

Hrvatski dnevnik je, razumljivo, u nekoliko nastavaka prenio taj „znamenit članak“, nazivajući ga iznenađujuće informiranom i upućenom analizom prilika u BiH.²⁹⁴⁵ Truhelkin je tekst odražavao misli koje je zastupao i sam Stadlerov dnevnik, a bilo je važno da je objavljen u Austriji i na njemačkom jeziku, pa je tako mogao snažnije utjecati na vladajuće krugove. *Pester Lloyd* je 22. ožujka na sporednome mjestu donio kratku vijest o velikosrpskoj propagandi u BiH, osobito ukazujući na članak „Miriše barut“, objavljen u banjolučkoj *Otažbini* od 12. ožujka (odnosno 29. veljače). Opširno citirajući prijatnje iz toga članka koji poziva na otvoreni oružani obračun s Austrijom („Bratu brat – Švabi rat!“), budimpeštanski je list zaključio tek to da tekstu iz *Otažbine* ne treba komentar, dodajući kako je državno odvjetništvo zaplijenilo taj broj banjolučkog lista, ali je njegovo uredništvo prije toga uspješno uspjelo raspačati veliki broj primjeraka Srbima u BiH i u Hrvatskoj.²⁹⁴⁶ Taj je tekst izazvao uznemirenost i u najvišim krugovima, a poslužio je kao argument onim krugovima, koji su, poput šefa Glavnoga stožera,

²⁹⁴² „Der Umsturz in Bosnien“, *Reichspost* 17. III. 1908., 1.-2.

²⁹⁴³ Isto, 2.-3.

²⁹⁴⁴ Isto, 3.-4. Incident se zbio prigodom svečanosti instalacije novoga pravoslavnog metropolita u Sarajevu, Evgenija Letice. Usp. „Nečuvena demonstracija proti predstavnicima habsburške monarhije u Sarajevu“, *Osvit*, 11/1908., br. 26, 5. III. 1908., 1.; „Jedno nečuveno izazivanje“, *HD*, br. 55, 6. III. 1908., 1.

²⁹⁴⁵ „Prekrat u Bosni“, *HD*, 3/1908., br. 68 (22. III. 1908., 1.), br. 69 (24. III. 1908., 1.), br. 70 (25. III. 1908., 1.)

²⁹⁴⁶ „Die großserbische Bewegung im Okkupationsgebiete“, *PL*, 55/1908., Nr. 72, 22. III. 1908., 6.

generala Franza Conrada von Hötzendorfa zagovarali oštrije mjere protiv srpske propagande i uvođenje reda u BiH.²⁹⁴⁷

Sedam dana kasnije, ponovno se je *Reichspost* na naslovnoj stranici zgražala nad prilikama u BiH, posebno ističući da *Srpska riječ*, glavni organ velikosrpske propagande u Bosni, uopće ne taji da su srpski i mađarski interesi u BiH sukladni. Taj sarajevski srpski list je 23. ožujka donio tekst u kome se ističe kako bi priključenje BiH Hrvatskoj bilo protivno programu mađarske koalicije i uopće u neskladu s mađarskim interesima. Mađari teže potpunoj samostalnosti BiH, što je misao vodilja i srpske politike. Srbi su uvjereni da hrvatsko-katoličke aktivnosti u Bosni zapravo promiču velikoaustrijske interese i u vezi su sa starčevićanskim idejama koje idu za odvajanjem Hrvatske od Ugarske. Ta javna očitovanja da su Srbi i Mađari prirodni saveznici u BiH, nastavlja *Reichspost*, treba uzeti vrlo ozbiljno. Ona imaju i svoje naličje, budući da su Mađari izgubili potporu koju su kod Hrvata jeftino dobili Riječkom rezolucijom, pa sada traže savez sa Srbima. Napominjući kako ne će istraživati u kojoj je mjeri ministar Burián pod utjecajem te politike (i istodobno sugerirajući kako je on njezin sastavni dio), *Reichspost* konstatira da prilike u BiH obilježava bezglavost i nesavjesnost (*Kopflösigkeit und Gewissenlosigkeit*), koje očito vode prema tome da Monarhija dođe u situaciju koja se više ne može popraviti, čime će ujedno izgubiti i ulogu u rješavanju balkanskog pitanja uopće, dakle jedinoga pitanje u kome ona još uvijek može dobiti na ugledu.²⁹⁴⁸ Slično, u prvom redu protumađarski, bio je intoniran i članak o mađarskoj politici u BiH, pisan „s posebne strane“ i objavljen na naslovnoj stranici istoga dnevnika 4. travnja 1908. godine.²⁹⁴⁹ Tri dana kasnije, *Reichspost* je opet na naslovnici pisala o uhićenju osam srpskih agitatora i o tome da se drži kako je položaj baruna Buriána teško ugrožen, pa se potreba smjene drži notornom, a *Reichspost* doznaje da se slično planira učiniti i s vojnim zapovjednikom zemlje.²⁹⁵⁰ Sutradan je isti list opet na prvoj stranici nastavio obračun sa zajedničkim ministrom financija i njegovom politikom udovoljavanja mađarskim i srpskim ambicijama koje u BiH izazivaju samo nered.²⁹⁵¹

Iako ne će prihvatiti austro-ugarsku interpretaciju događaja, i R. W. Seton-Watson će priznati da je velikosrpska propaganda u odnosu na BiH bila takva da je mogla predstavljati jedan od glavnih razloga aneksije u listopadu 1908. godine.²⁹⁵² No, u proljeće 1908. je o previranjima u BiH bečka *Neue Freie Presse* pisala sa znatno drugačijih pozicija. Taj je utjecajni list 15. travnja 1908. isticao da su Hrvati prešli u akciju, i da se pokrajinama širi velikohrvatska propaganda odnosno nastojanje da se BiH pripoji Hrvatskoj. Iako obuhvaća i razmjerno oštru ocjenu velikosrpskih težnji, članak sadrži umjerenu kritiku postupanja zemaljskih vlasti i zapravo

²⁹⁴⁷ Opš. Vojislav BOGIĆEVIĆ, „Afera 'Miriše barut 1908. godine““, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 15/1964., 79.-108.; Dž. JUZBAŠIĆ, „Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom“, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, 44.

²⁹⁴⁸ „Was wird aus Bosnien“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 88, 29. III. 1908., 1.

²⁹⁴⁹ „Ungarn und Bosnien“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 94, 4. IV. 1908., 1.-2.

²⁹⁵⁰ „Die Früchte des Regimes Burian. Acht Serben wegen Hochverrat verhaftet“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 97, 7. IV. 1908., 1.

²⁹⁵¹ „Verunglückte Rettungsversuche“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 98, 8. IV. 1908., 1.-2.

²⁹⁵² R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 248.

upozorava na hrvatsko političko organiziranje. Jer, u zemlji kao što je Bosna i Hercegovine, naglašava *Neue Freie Presse*, ne može se dopustiti širenje unutar-austrijskih ili unutar-ugarskih političkih programa, „i bila bi katastrofa, kad bi austrijske, ugarske ili hrvatske stranke izabrale Bosnu i Hercegovinu za svoje pokuse.“²⁹⁵³ Desetak dana kasnije, 23. travnja 1908. na taj se je članak nadovezala bečka *Reichspost*, upozoravajući na opasnost srpskog ekspanzionizma i podsjećajući na to kako su Srbi vješto iskoristili tobožnji prozelitizam koji karakterizira nadbiskupa Stadlera. Napominjući kako *Neue Freie Presse* obično ne pokazuje baš nikakav interes za BiH, *Reichspost* zaključuje da spomenuti njezin članak ilustrira ozbiljnost situacije. Nju se može popraviti samo tako da se napravi zaokret u unutarnjoj politici i stane na kraj srpskim i mađarskim intencijama koji ugrožavaju interese Monarhije.²⁹⁵⁴

A sutradan je *Reichspost* potanko izvijestila o novome sastavu vodećih tijela Povlaštene (Privilegovane) zemaljske banke za BiH, najsnažnije novčarske ustanove u zemlji: 22. travnja izabrana su nova tijela, pa su u vodstvu banke ostali ili su izabrani neki od prvaka velikosrpske propagande u zemlji, među njima i Gligorije Gliša Jeftanović i Risto Besarović. Može se samo zamisliti, zaključuje list, s kakvom je zloradošću i s kakvim zadovoljstvom velikosrpska iredenta primila ovu vijest.²⁹⁵⁵ Bilo je znakovito – iako to bečki list nije uopće zamijetio – da u vodeća tijela te banke nije izabran nijedan Hrvat katolik. A upravo tih dana, u jeku ove iznimno snažne medijske kampanje, u izvješću Zajedničkomu ministarstvu financija od 21. travnja 1908. Zemaljska je vlada posebno skrenula pozornost na sjednicu Središnjeg odbora HNZ-a i na „zaključke pod točkom a – j“ [zapravo Ia – Ij], predlažući ipak da se sa službenim stajalištem vlade pričekava dok se „hrvatska nacionalna organizacija“ ne obrati vladi konkretnim zahtjevima i pritužbama. Posebno je Zemaljska vlada isticala kako iz zaključaka Središnjega odbora HNZ-a jasno proizlazi da se traži pripajanje BiH Hrvatskoj i Slavoniji, a preko njih i Monarhiji.²⁹⁵⁶

Poput nekih stranaka iz banske Hrvatske i Dalmacije, napose onih koje su baštinile pravašku političku predaju, i HNZ je, naime, dijelio nadu da će aneksija – kad se ona jednom dogodi – biti ostvarena pozivom na hrvatsko državno pravo. To bi ojačalo hrvatski položaj u BiH, ali i položaj Hrvata i uopće Slavena u Monarhiji, jer bi, prema jednoj školi mišljenja u hrvatskoj politici, ubrzano dovelo do ujedinjenja hrvatskih zemalja i potom do preuređenja Monarhije u trijalističkome smislu. No, kasniji će razvitak pokazati da su takvi planovi i kombinacije imali malo uporišta i u vladajućim austrijskim krugovima, dok su iz ugarske perspektive bili potpuno neprihvatljivi. I na unutarnjo-političkome planu oni nisu mogli naići na simpatije većina muslimana, a kamoli kod Srba. S druge strane, u kontekstu priprema za aneksiju BiH, zaoštavanje međukonfesionalnih i međunacionalnih odnosa u BiH bilo je zadnje što je vlastima 1908. odgovaralo. Poteškoće koje su izazivali sve češći proplamsaji velikosrpske propagande bile su već dovoljno velike. Katastrofa koju je u banskoj Hrvatskoj doživjela Rauchova Ustavna

²⁹⁵³ „Die Bewegung in Bosnien“, *NFP*, Nr. 15680, 15. IV. 1908., 2.-3.

²⁹⁵⁴ „Am Wendepunkte in Bosnien. Von einem Staatsmanne“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 112, 23. IV. 1908., 1.-2.

²⁹⁵⁵ „Neue Merkwürdigkeiten aus Bosnien“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 113, 24. IV. 1908., 2.

²⁹⁵⁶ ABiH, ZMF, Pr. 637/1908., dopis Zemaljske vlade Zajedničkomu ministarstvu financija od 21. IV. 1908., br. 36.250 I-J.B.

stranka koja je ustrojena neposredno pred izbore te je ostala bez mandata, i izborna pobjeda Hrvatsko-srpske koalicije nakon koje je sazivanje Sabora odgođeno, išlo je naruku srpskim ambicijama. Vijesti o krijumčarenju oružja iz Srbije u BiH i harangerski članci poput onoga „Miriše barut“ pokazivali su s koliko drskosti Srbi koriste zaštitu koju im pružaju mađarski krugovi. O tome su rječito svjedočili i sadržaj i ton prosvjeda koji je vlastima uputio srpsko-pravoslavni crkveni odbor iz Banjaluke u povodu postavljenja mitropolita Evgenija Letice.²⁹⁵⁷

Zato je sasvim sigurno da programska načela HNZ-a, koja su se umnogome podudarala s pravaškim programom iz 1894. godine (iako su otvoreno priznavala ne samo postojanje Srba, nego i potrebu da se s njima „podržavaju najbolji odnosi“, što je bilo ujedno i uzimanje u obzir realnog odnosa snaga u BiH), nisu mogla konvenirati režimu, jer su dijelom makar i naknadno legitimirala velikosrpsku propagandu, a u svakom su slučaju vlastima sužavale manevarski prostor za eventualne represivne mjere protiv najagresivnijih protagonista srpske politike. Iz mađarske je perspektive posebno zabrinjavajuća bila okolnost da je HNZ programski zastupao u biti pravaške ciljeve, dok je na taktičkome planu pokazivao sličnost s Frankovom strankom koja je uživala povjerenje dijela austrijskih političkih krugova, a na izborima za hrvatski Sabor ostvarila je više nego dobar rezultat: zbog izbornog je sustava podjela mandata išla u prilog Koaliciji, no omjer dobivenih glasova bio je bitno drugačiji. *Pester Lloyd* je upozoravao na činjenicu da je na izborima u banskoj Hrvatskoj od ukupno 48.562 izbornika, na izborima glasovalo njih 35.705, pri čemu je 9.387 svoj glas dalo Hrvatskoj stranci prava koja se je nalazila unutar Koalicije, a 9.254 Starčevićskoj Hrvatskoj stranci prava, što znači da je čak 18.651 izbornik odnosno njih 52,2 posto glasovalo za stranke koje zastupaju pravaški program iz 1894. godine.²⁹⁵⁸

To je ono što je snagu HNZ-a potencijalno činilo većom nego što je ona u tom trenutku stvarno bila. A problem je eskalirao kad su zaključci Središnjeg odbora HNZ-a u primjerku kojim je raspolagala Zemaljska vlada, dospjeli u uredništvo *Srpske riječi*, koja ih je objavila u br. 87 od 5. svibnja 1908. godine.²⁹⁵⁹ U članku pod naslovom „Veliko-hrvatska propaganda u Bosni i Hercegovini“, sarajevski srpski list nije ni pokušao zatajiti kako je „indiskrecijom jednog visokog vladinog službenika mnogo što povjerljivo dospjelo u redakciju *Srpske riječi*“.²⁹⁶⁰ Na to je odmah upozorio i *Hrvatski dnevnik*, koji je 7. svibnja objavio priopćenje predsjedništva HNZ-a. U tom se priopćenju ističe da je tekst objavljen u *Srpskoj riječi* mnogo opširniji od službenoga zapisnika, i da su neki elementi u njemu prikazani iskrivljeno i tendenciozno „kao na pr. u točki 16. o navodnom istiskivanju srba“²⁹⁶¹

²⁹⁵⁷ Crkveni je odbor oštro prosvjedovao ne samo protiv samoga Letice, nego i protiv činjenice da ga je imenovao vladar odnosno načelno protiv toga tuđinska vlast imenuje crkvene velikodostojnike. Vodeći budimpeštanski dnevnik na to je samo primijetio kako je crkveni odbor prekoračio svoja ovlaštenja. Usp. „Der Metropolit von Banjaluka“, *PL*, 55/1908., Nr. 76, 27. III. 1908., 6.

²⁹⁵⁸ „Kroatische Wahlstatistik“, *PL*, 55/1908., Nr. 68, 18. III. 1908., 5.

²⁹⁵⁹ ABiH, ZMF, Pr. 766/1908., izvješće zemaljskoga poglavara Winzora od 18. V. 1908., br. 2396 res.)

²⁹⁶⁰ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 260.

²⁹⁶¹ „Veliko-hrvatska propaganda“, *HD*, 3/1908., br. 104, 7.V.1908., 1.

Je li riječ „srba“ u tom tekstu hotimice ili tiskarskom pogreškom tiskana malim slovima, nemoguće je ustanoviti, no jasno je da je vodstvo HNZ-a bilo svjesno da vlada ni u mirnijim vremenima ne bi s odobravanjem gledala na strategiju koja je težila za potiskivanjem najbrojnijega naroda. Iako je gradivo sačuvano tek u fragmentima, posve je jasno da je Zemaljska vlada pokazala svoje nezadovoljstvo vodstvu HNZ-a i prije te indiskrecije, ali će tek nakon nje uslijediti bura. A u posljednjim danima veljače 1908. godine vodstvo mlade organizacije imalo je pred sobom dva velika pothvata. Prvi je bio sastanak s vrhbosanskim nadbiskupom dr. Josipom Stadlerom, koji je pismeno priopćio da ne može pristati na Pravila HNZ-a koja su mu dostavljena sredinom siječnja. Budući da je ta Stadlerova obavijest prijetila da u samome zametku presiječe nastojanja osnivača HNZ-a, oni su se s nadbiskupom sastali i – kao što ćemo vidjeti kasnije – postigli kakav-takav kompromis ili, u najmanju ruku, odgodili eskalaciju sukoba i već time ostvarili znatan uspjeh. I drugi pothvat zbio se je daleko od očiju javnosti. Riječ je o putovanju najužega vodstva HNZ-a u Beč, radi sastanka s visoko pozicioniranim austrijskim krugovima.

Da je i Pilar tada boravio u Beču kao član toga izaslanstva, sa sigurnošću se može zaključiti iz činjenice da je u glavnome gradu Monarhije nastao i 5. ožujka 1908. bio potpisan njegov rukopisni koncept analize političke situacije u Bosni i Hercegovini, pisan na njemačkom jeziku. Taj koncept nosi naslov „Exposé o potrebi podupiranja bosansko-hercegovačkih katoličkih Hrvata“.²⁹⁶² Konačna verzija tog dokumenta i njegova sudbina nepoznati su. No, ako se čini logičnim da je Pilar i ovdje postupao na uobičajeni način, tj. da je tekst prvotno pisao rukom, pa u nj unosio ispravke i tek potom dao prepisati strojem, a onda i u strojopisnu verziju nerijetko unosio manje korekcije, može se s velikim stupnjem vjerojatnosti zaključiti da možebitne kasnije izmjene nisu bitno mijenjale prvotni smisao i funkciju teksta. To znači da sačuvani koncept vjerno čuva Pilarov način promišljanja hrvatskoga položaja i njegove zaključke, u kojima je najbitnija ocjena da se o hrvatskoj sudbini odlučuje u BiH, i da se bez usklađivanja hrvatskih interesa s interesima Monarhije hrvatstvo ne će moći oduprijeti najozbiljnijem neprijatelju, „svespstvu“. No, to nije značilo potporu Zemaljskoj vladi, nego baš naprotiv, kritiku njezina i uopće mađarskoga odnosa prema Hrvatima u BiH.²⁹⁶³

Pomnija analiza jasno pokazuje da je Pilar već u tom tekstu potpuno definirao svoju ideološku i nacionalno-političku poziciju koja sve do jeseni 1918. ne će pretrpjeti bitnije modifikacije. Manje promjene će se u idućih deset godina zbiti samo na taktičkome, ali ne i na strateškome planu. Činjenica je da se neke od tih ocjena podudaraju s ocjenama i stajalištima skupine austrijskih političara koje će se kasnije skupno nazivati pripadnicima velikoaustrijskoga kruga, ali je isto tako očito da Pilar u njima zastupa hrvatske, a ne austrijske poglede i interese. Pritom je posebno važno imati na umu da tekst nastaje neposredno nakon prve sjednice

²⁹⁶² NSK, R-7983, A-7. Pilarov rukopis od 5. III. 1908. pod naslovom „Exposé über die Notwendigkeit der Unterstützung der bosnisch-herzegovinischen katholischen Kroaten“ u Pilarovoj ostavštini pohranjenoj u NSK neprecizno je naslovljen kao „Politički članci: Hrvatsko pitanje u Bosni“. Također je u toj ostavštini taj rukopis pogrešno datiran: umjesto „Wien, den 5. März 1908“ pročitano je „Wien, 5. V. 1908“.

²⁹⁶³ Pritom treba imati na umu da je Stadlerov *HD* već 1906. zastupao skoro navlas iste pozicije, optužujući vladu da pomaže Srbe nasuprot muslimanskih veleposjednika, a napose protiv Hrvata katolika.

Središnjeg odbora HNZ-a na kojoj je formuliran cjeloviti program organizacije nakon što je ona dobila odobrenje za djelovanje. U tom se konceptu dosljedno koristi zamjenica „mi“ (*wir*), a na nekoliko se mjesta koristi i imenica „potpisnici“ odnosno „potpisani“ (*die Untenfertigten* odnosno *die Gefertigten*), što sasvim uvjerljivo pokazuje da Pilar u Beč nije putovao sam i da je s njim bio još neki, nama zasad nepoznati pripadnik vodstva HNZ-a koji je supotpisao konačnu verziju „Exposéa“ od 5. ožujka 1908. godine. Kao što ćemo vidjeti, iz nekih se indicija može dosta jasno zaključiti da je to izaslanstvo bilo tročlano, i da su u njemu svakako bili Mandić i Pilar. No, važnija od te tehničke pojedinosti bila je činjenica da je Pilar u Beč otputovao u dogovoru s formalnim vodstvom HNZ-a, i da „Exposé“ od 5. ožujka 1908. jasno pokazuje Pilarovu vodeću ideološku ulogu. Iz njega se može sasvim jasno zaključiti da je on jedan od duhovnih otaca čitave organizacije i jedan od glavnih tvoraca kako Pravila HNZ-a,²⁹⁶⁴ tako i programatskih zaključaka prvog zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a, održanog u Sarajevu od 22. do 25. veljače 1908. godine.

U toj svojoj analizi nepovoljnoga, pače zabrinjavajućega stanja u BiH o kojem se u novinstvu u posljednje vrijeme često i opširno piše, Pilar je upozorio na okolnosti i činjenice koje upućuju na opasan razvitak (*die Gefährlichkeit*) situacije. Znatan dio odgovornost za to snosi zemaljska uprava (*Landesverwaltung*) koja ne sustaje u svojoj politici podupiranja Srba. Pritom je posve očito srpsko nastojanje, zapravo fiksna ideja da se BiH istragne iz okvira Monarhije i pripoji Kraljevini Srbiji. Tu zamisao dijeli i većina srpskoga pučanstva u BiH. Pritom Zemaljska vlada ima potvrde odnosno priznanice koje pokazuju da srpski novinari u BiH primaju redovitu novčanu potporu od beogradske vlade. Srbima je pošlo za rukom za svoje planove pridobiti i dio muslimanskog pučanstva, a ostvarili su i znatan utjecaj odnosno simpatije u mjerodavnim ugarskim krugovima, pa na taj način mogu utjecati na ponašanje Zemaljske vlade. Također su Srbi, nastavlja se dalje, uspjeli iskoristiti nepovoljne prilike u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, pa i njih uvući u svoju mrežu odnosno navesti ih da se pomire s idejom pripojenja BiH Srbiji. O plodovima politike Riječke rezolucije odnosno takozvanoga Supilova kursa (*der sogen. Supilo-Kurs*) rječito govore Supilov govor u hrvatskome Saboru od 22. siječnja [sic!] 1907. i rezultat posljednjih izbora na kojima je ta politika ostvarila apsolutno većinu, čime je Srbima osiguran odlučujući utjecaj u „zagrebačkom saboru“.

To je, nastavlja se u „Exposéu“ od 5. ožujka, posljedica činjenice da su Hrvati izručeni mađarskoj tlaci usprkos svoje povijesne odanosti i dobrih usluga koje su Monarhiji pružili, primjerice, 1848. godine. Sav taj razvitak mogao bi, prema mišljenju potpisnika, dovesti do teških i sudbonosnih posljedica za Monarhiju. Nema baš nikakve dvojbe oko toga da njezina sudbina odnosno budućnost počiva na Jugu (*im Süden liegt*). Ako ona u Bosni doživi poraz, onda će ta budućnost biti uništena. Gubitak Bosne značio bi gubitak utjecaja na Balkanu i slom istočne politike, jer bi to značilo i gubitak pristupa morskoj obali pa time i gubitak statusa velesile. Zato

²⁹⁶⁴ Na faktografske i interpretativne probleme skopčane s činjenicom da postoje dvije tiskane verzije Pravila HNZ-a vratit ćemo se kasnije. Naime, okolnost da je tijekom 1908. nastao i drugi nacrt Pravila, pokazuje da je u vodstvu HNZ-a postojalo više gledišta ponajprije o taktičkome nastupu organizacije.

bosansko pitanje (*die bosnische Frage*) treba promatrati kao životno pitanje Monarhije koja mora učiniti sve da u Bosni učvrsti svoj položaj. Dosad je u tom smjeru napravljeno vrlo malo, a čak i sada se katoličke Hrvate, jedini element na koji Austrija [sic!] može sa sigurnošću računati, najmanje podupire. Ovo je kritično vrijeme u kojem Monarhija mora učiniti zaokret te taj element ojačati i poduprijeti. Ovdje valja naglasiti, nastavlja Pilar, da onaj koji bi to prvi trebao činiti, a to je Zemaljska vlada, u tom smjeru ne čini ništa ili čini nedovoljno. Štoviše, moglo bi se kazati da je vlada zastupala protuhrvatski kurs (*Kroaten-feindliche Richtung*), a ima znakova koji pokazuju da ona kani nastaviti u tom smjeru. S jedne strane to treba pripisati njezinoj tvrdoglavosti, a s druge strane činjenici da je većina činovnika koja je u BiH došla iz drugih dijela Monarhije, donijela svoje protuhrvatske sentimente. Tomu treba dodati negativno držanje Mađara, za koje se znade da ne vole Hrvate i koji bi radije vidjeli da Monarhija izgubi Bosnu nego da ona bude hrvatska.

Zbog svega toga, tvrdi Pilar, situaciju u BiH valja smatrati vrlo teškom. Muslimani su se prvotno osjećali Hrvatima i imali smo ih na svojoj strani. No, udaljila ih je prevelika žustrina našeg svećenstva (*zu eifrige Auftreten unserer Geistlichkeit*), pa su Srbi iskoristili tu okolnost da ih pridobiju za sebe, a zahvaljujući obilnim sredstvima koja im pritječu iz Beograda, pošlo im je za rukom muslimane posve podvrgnuti svom utjecaju. Na cjedilu su nas ostavila i naša braća iz Trojedne Kraljevine. Nezadovoljni Austrijom, oni su se Riječkom rezolucijom bacili u ugarsko naručje, a nakon što su se razočarali uslijed željezničke pragmatike, odhrlili su u zagrljaj Srbima. Srbi su im ponudili bratstvo po oružju (*Waffenbrüderschaft*) po cijenu potpunoga prepuštanja Bosne srpskome utjecaju. Zato je lako zamisliti težinu našega položaja: brojčano smo najslabiji, od vlade gurnuti u stranu još iz vremena okupacije, gospodarski slabo organizirani i k tome napušteni od sunarodnjaka. Međutim, mi nismo poklekli i nismo izgubili pouzdanje. U posljednje tri-četiri godine smo organizirali naše radništvo u nacionalnome smislu, osnovali veći broj kulturnih i sokolskih društava, čitaonica i čitaoničkih društava te banaka i kreditnih zadruga. U zadnje je vrijeme utemeljen savez udruga (*Vereinsbund*) pod nazivom „Hrvatska narodna zajednica“, koja ima zadaću podupirati najšire slojeve našega naroda u BiH te raditi na njegovu gospodarskom i kulturnom uzdizanju. A da bi se stvorila jasnija slika o toj udruzi [sad je *Verein*, a ne više savez udruga, *Vereinsbund*, op. T. J.], prilaže se njegov statut odnosno pravila, s njemačkim prijevodom dijela u kojem je opisano područje djelovanja i svrha postojanja udruge.²⁹⁶⁵

U Pilarovoj je ostavštini sačuvan i rukopisni koncept toga prijevoda dijela Pravila HNZ-a na njemački jezik, datiran 4. ožujka 1908. godine, tj. jedan dan prije nastanka „Exposéa“.²⁹⁶⁶ Pod naslovom „Svrha udruge“ (*Zweck des Vereins*) prevedeni su drugi i treći paragraf odobrenih Pravila HNZ. Ključni je svakako bio § 2., koji je glasio: „Svrha 'Hrvatske narodne zajednice' je gospodarsko i intelektualno podizanje hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini. Politička

²⁹⁶⁵ NSK, R-7983, A-7. Pilarov rukopis od 5. III. 1908. pod naslovom „Exposé über die Notwendigkeit der Unterstützung der bosnisch-herzegovinischen katholischen Kroaten“.

²⁹⁶⁶ NSK, R-7983, A-9. Pilarov rukopis od 4. III. 1908. pod naslovom „Zweck des Vereins“.

djelatnost je isključena.²⁹⁶⁷ U sačuvanom je konceptu prijevoda uglavnom preveden i § 3., s potankim opisom metoda i načina na koje HNZ ima ostvariti svoju svrhu zacrtanu u prethodnome paragrafu, a potom je Pilar na kraju stavio bilješku „NB Pro domo“, koja je, dakle, očito služila kao podsjetnik samomu Pilaru i koja je pisana hrvatskim jezikom: „U § 3 manjka jedna točka, koja bi mogla od prilike glasiti: Naučavanje našega naroda na novčano gospodarstvo, na ~~štednje~~ gospodarstvenost sa svima dobrima, a osobito novcem, dakle naučavanje na štednju, na kapitaliziranje novaca ~~i t. d.~~ [precrtao u izv., T. J.], na razborito postupanje sa kapitalom, da neuzimaju zajmova za ženidbe i druge consumptivne [?] svrhe.“²⁹⁶⁸ Očito je taj prijevod dan na prijepis kako bi mogao biti uručen bečkome sugovorniku odnosno sugovornicima.²⁹⁶⁹

U nastavku svog „Exposéa“ od 5. ožujka 1908. Pilar dodaje kako HNZ odgovara potrebama hrvatskoga naroda u BiH, što je istaknuo i *Hrvatski dnevnik* u br. 48 od 27. veljače 1908. godine. Ta je napomena vjerojatno služila naglašavanju da i vrhbosanski nadbiskup, čiji je utjecaj na *Hrvatski dnevnik* bio općepoznat, stoji iza osnutka HNZ-a, a bila je važna napose u slučaju da je režimu (odnosno sugovorniku) poznato kako je Stadler zapravo izrazio znatne rezerve prema usvojenim Pravilima HNZ-a). Potom se citiraju dijelovi toga teksta iz sarajevskoga dnevnog lista, pa se nastavlja ocjenom da usprkos dobrim rezultatima pothvata s osnivanjem HNZ-a kao saveza udruga (*Vereins-Verbandes*) kojemu su potpisnici „Exposéa“ duhovni tvorci (*die geistigen Authoren*), ipak valja zaključiti kako trajni uspjesi nisu postignuti ponajprije zbog gospodarske slabosti Hrvata u BiH. Da bi se to shvatilo, nastavlja Pilar, valja imati na umu da su katolici uglavnom seljaci srednjega imovnog stanja, rudari, radnici i obrtnici. Trgovci su rijetki, a još rjeđi pojedinci s krupnim kapitalom. Nasuprot tome, Srbi su ili siromašni seljaci ili su trgovci nastanjeni u gradovima, a Turci (muslimani) su veleposjednici ili građani koji se bave trgovinom i obrtom, dok su u manjoj mjeri seljaci, dijelom slobodnjaci, a dijelom kmetovi. Hrvati, dakle, spadaju u onaj dio pučanstva koji je najčvršće vezan sa zemljom i koji je najproduktivniji. Da bi se kod takve strukture pučanstva stvorila podloga pozitivnih kretanja i stabilnosti, bilo bi potrebno da se Hrvatima omogući lakše dobivanje kredita i da se olakša njihovo gospodarsko i kulturno uzdizanje doprinosima tijekom niza godina.

²⁹⁶⁷ NSK, R-7983, A-9. Pilarov rukopis od 4. III. 1908. pod naslovom „Zweck des Vereins“. U Pilarovu njemačkom prijevodu taj 2. paragraf glasi: „Zweck der 'Hrvatska narodna zajednica' ist die wirtschaftliche und intellektuelle Hebung des kroatischen Volkes in Bosnien und Hercegovina. Die politische ~~Bethä~~ Thätigkeit ist ausgeschlossen.“

²⁹⁶⁸ NSK, R-7983, A-9. Pilarov rukopis od 4. III. 1908. pod naslovom „Zweck des Vereins“.

²⁹⁶⁹ Kao što je spomenuto, Pilarova ostavština pokazuje da je rukopise uvijek davao na prijepis, a da ih nije sam strojem prepisivao. Na samome vrhu prve stranice toga koncepta prijevoda, drugom je olovkom i drugom rukom napisana nedovoljno čitka bilješka. U toj je bilješci trećoj od tri prvotne riječi „Dr. Ivo Billat...“ ili „Dr. Ivo Billar...“ početno slovo najvjerojatnije Pilarovo rukom ispravljeno u „P“. No, i nakon toga je ostao udvojeni suglasnik „ll“. Može se pretpostaviti kako je posrijedi bilješka osobe kojoj je u Beču povjereno da napravi čistopis ili da strojem napiše Pilarov rukopis. Svaka druga mogućnost tumačenja te bilješke čini se neuvjerljivom. Pored pogrešnog pisanja početnoga slova prezimena, nikad, pa ni u tom rukopisu, Pilar svoje prezime nije pisao udvajajući bilo koji suglasnik. To znači da je bilješku pisao netko drugi, i to netko komu Pilar nije bio poblizje poznat. Čini se logičnim da je to najvjerojatnije prepisivač rukopisa, budući da treba isključiti adresata „Exposéa“ kojemu je uručen čistopis ili strojopis, pa se primjerak izvornoga nacrtu s možebitnom njegovim bilješkom nikako ne bi našao baš u Pilarovoj ostavštini

Za ostvarenje prvoga od spomenutih dvaju ciljeva, u posljednje su vrijeme otvorene tri banke te nekoliko kreditnih ustanova i zadruga, objašnjava se dalje. To je upravo ono što je sebi u zadaću stavio HNZ, koji želi pomoći Hrvatima da se ne moraju podvrgavati srpskim „gazdama“. Drugome zahtjevu zasad nije moguće doskočiti. Prikazana socijalna struktura hrvatskoga naroda u BiH pokazuje da nema sloja koji bi bio u stanju na sebe preuzeti intenzivniji socijalni i politički sitni rad (*Kleinarbeit*), kaže Pilar, služeći se klasičnim naprednjačkim terminom. To treba tim više požaliti, što bi bilo kako u interesu Monarhije, tako i u interesu hrvatskoga naroda, da Hrvati u kratkome roku mogu nastupiti kao politički i socijalni čimbenik u borbi protiv srpskih centrifugalnih tendencija. No, to se ne može postići niti se uspjeh dade osigurati bez financijske potpore gospodarskih i kulturnih težnja Hrvata.

To jasno proizlazi, nastavlja Pilar u „Exposéu“, iz činjenice da Srbi iz Beograda dobivaju godišnje najmanje dva do tri milijuna dinara za poticanje gospodarskih i kulturnih ciljeva, pa je nemoguće suprotstaviti im se bez odgovarajućih sredstava. Sljedeći cilj Hrvata mora biti otimanje muslimana iz srpskoga zagrljaja. To se ne može zamisliti bez sredstava za novine, agitaciju i slično, budući da Srbi organizirano nastoje promicati prosrpska stajališta u *Musavatu* i u *Bosansko-hercegovačkome glasniku*, a jednako postupaju i u kreditnim ustanovama kojima kušaju pridobiti muslimane. Budući da je nama Hrvatima u Bosni bio onemogućen politički i drugi život, postoji i opasnost da se kod Hrvata pojavi struja koja će zastupati prosrpska stajališta, što bi hrvatski narod dodatno oslabilo. Da se to ne smije sasvim isključiti, pokazuje primjer Srba-katolika u Dubrovniku i slični sporadični slučajevi.

Kako bi se ta opasnost spriječila, prelazi Pilar na završni dio svog „Exposéa“, potpisani su odlučili stupiti pred mjerodavne krugove ove Monarhije s molbom da oni financijski podupru gospodarska i kulturna nastojanja Hrvata u Bosni. Potpisnici su slobodni istupiti čak i s prijedlogom koji uzima u obzir sve opravdane težnje. Hrvati su, naime, prošle godine u Sarajevu utemeljili hrvatsko bankovno poduzeće pod nazivom Centralna banka s temeljnim kapitalom od 750.000 kruna. Banka odobrava zajmove u ukupnoj visini od dva do tri milijuna na 20 godina, a dobit ostvarenu od kamata ne kani zadržati za zajmodavce, nego bi kamate u visini prosječne kamatne stope koju daju austrougarske banke, prosljedila HNZ-u za promicanje gospodarskih i kulturnih nastojanja Hrvata u Bosni i Hercegovini. Planira se stvaranje kolektivnoga tijela mjerodavnih cenzora (*ein Comité von massgebenden Censoren*) HNZ-a, u koje bi ušli i potpisani, a koje bi skrbrilo o korektnom upravljanju i namjeni tih sredstava. Tom tijelu bi bila određena pravila ponašanja i mjerila za određivanje zajmova te mu dana prava nadzora nad čuvanjem supstance zajma. Nasuprot tomu, potpisnici „Exposéa“ bi se obvezali da će još tijekom 1908. godine, na jubilej Njegova Visočanstva – šezdesetu obljetnicu njegove vladavine – položiti sredstva za tri „Hrvatska doma“ (slično „Deutschen Häusern“ ili „Česky dum“) te k tome upriličiti priredbu za jubilej. Pored toga bi cenzori u sklopu gospodarske djelatnosti HNZ-a preferirali samo austrijske proizvode te bi ih pogodovali i preporučivali, a napokon bi u svakom pogledu djelovali na ugled Monarhije i dinastije, te u korist što skorije aneksije BiH. Sve u svemu, na opisani bi se način neupadljivo (*unauffällig*) pomogao hrvatski element te bi se time

ostvario dugoročni povoljan utjecaj ne samo u okupiranim pokrajinama, nego i na cijelome jugu Monarhije.²⁹⁷⁰

Na sadašnjem stupnju istraženosti problema nije moguće s potpunom sigurnošću kazati komu je ovaj „Exposé“ bio namijenjen, iako u tom smjeru – kao što ćemo vidjeti – postoje dosta čvrsti indiciji. Sam dokument pokazuje da je dio hrvatskih političara u to vrijeme u Beču imao razmjerno razgranate veze. Luka Đaković tvrdi da su Mandić i Pilar bili „već u vezi“ s bečkim kršćansko-socijalnim krugovima, ali ne kaže kad bi počelo to „već“. Ni kad mehanički preuzima tvrdnju Mirjane Gross da se iz korespondencije Nikole Mandića i bojnika Alexandra von Broscha, pobočnika prijestolonasljednikova vojnog ureda, koja je nastala između studenoga 1908. [zapravo od 26. listopada! – T. J.] i svibnja 1909. godine, „može naslutiti“ da je Mandić već u predaneksijskom razdoblju izvršavao naloge prijestolonasljednikova kruga, Đaković ne objašnjava čime se potkrjepljuje ta „slutnja“, osim što kaže da se tako „čini“.²⁹⁷¹

Nema nikakve sumnje da je Josipu Franku i njegovu sinu Vladimiru polazilo za rukom komunicirati s nekima od najutjecajnijih pojedinaca u samome vojno-političkom vrhu Monarhije,²⁹⁷² neke je veze imao i njegov tadašnji bliski suradnik Iso Kršnjavi, a vidjet ćemo da će i Ćiro Truhelka kao jedan od prvaka hrvatske intelektualne skupine u Sarajevu naći načina da što sam, a što posredovanjem Koste Hörmanna, svoje misli izloži na važnim mjestima. Jesu li se prvaci HNZ-a poslužili nekom od tih veza, ili su već na početku 1908. imali razvijene vlastite odnose s utjecajnim krugovima, u koje će Nikola Mandić sve češće dobivati pristupa, zasad je nepoznato. Ne može se isključiti ni mogućnost da su im od koristi bile veze Pilarova strica Stjepana, tada već visokoga časnika austro-ugarske vojske, a pogotovo veze i utjecaj Pilarova punca Adalberta Sheka, koji, doduše, nije u cijelosti dijelio Pilarove političke poglede, ali je jednako kao i on držao da su interesi hrvatskoga naroda komplementarni s interesima Monarhije.

Jednako tako ne znamo ni to kako su potpisnici „Exposéa“ od 5. ožujka 1908. (dakle, i Pilar kao njegov jedini ili bar glavni autor) zamišljali funkcioniranje sustava financijske pomoći bosansko-hercegovačkim Hrvatima koji su predlagali. Model koji je u „Exposéu“ nabačen u kratkim crtama očito još nije bio razrađen, pa se dade zaključiti da bi HNZ-u, a pogotovo kolektivnom tijelu koje bi upravljalo možebitno odobrenim namjenskim sredstvima u ruke davalo veliku moć i utjecaj, ali je nemoguće kazati bi li taj model otvarao prostor i za potkopavanje organizacije. No, pitanje naslovnika „Exposéa“ odnosno sugovornika (jednoga ili više njih, možda i međusobno neovisnih), kojemu je on bio namijenjen, svakako je najvažnija nepoznanica skopčana sa spomenutim dokumentom. Putokaz u tom smjeru dao je sam Pilar. Iako mnoge njegove autobiografske opaske treba uzeti s rezervom, posve nezapažena je u historiografiji

²⁹⁷⁰ NSK, R-7983, A-7. Pilarov rukopis od 5. III. 1908. pod naslovom „Exposé über die Notwendigkeit der Unterstützung der bosnisch-herzegovinschen katholischen Kroaten“.

²⁹⁷¹ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 32.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 256.

²⁹⁷² No, čini se da se sa zajedničkim ministrom vanjskih poslova barunom Aehrenthalom nije susreo do početka srpnja 1908. godine. Tako bar proizlazi iz Frankova pisma Auffenbergu, datiranog 12. X.1908, Usp. S. MATKOVIĆ – M. TROGRLIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom 1907.-1910.*, Zagreb-Split, 2014., dok. 23, str. 160.-163.

ostala njegova bilješka u *Južnoslavenskom pitanju*, da su na temelju usvojenoga programa „bosanski Hrvati“ već u veljači 1908. odaslali „tročlano izaslanstvo“ (*dreigliedrige Deputation*) ministru Aehrenthalu, kako bi se poradilo na aneksiji.²⁹⁷³ Da se misli upravo na izaslanstvo HNZ-a, a ne možda na neke državne službenike, sugerira i činjenica da je on na istome mjestu u podrubnoj bilješci napomenuo kako u svojoj „zbirci političkih programa“ ima i program HNZ-a (Punktacije) iz početka 1908. godine koji u točki II. zahtijeva ujedinjenje BiH s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.

Osim vremenske i sadržajne podudarnosti „Exposéa“ i ove Pilarove uzgredne opaske u glavnome njegovu djelu,²⁹⁷⁴ još niz pojedinosti sugerira njezinu pouzdanost. Čini se, u prvom redu, da oštrina kritike koja je u „Exposéu“ upravljena prema Zemaljskoj vladi isključuje mogućnost da je „Exposé“ bio namijenjen Zajedničkomu ministarstvu financija. Ne bi bilo ni logično da predstavnici HNZ-a zatraže prijam u tome ministarstvu a da o tome prethodno nisu obavijestili Zemaljsku vladu i zatražili njezino posredovanje. Takav bi postupak bio netaktičan i samo bi dodatno ugrozio odnose s vlastima u Sarajevu, što HNZ nije imao razloga priželjkivati. Njemu je u interesu bila promjena vladine politike, a ne jalovi sukob s vladom. A da posredovanja Zemaljske vlade u tim bečkim razgovorima HNZ-a nije bilo, pokazuje i dokument koji je nastao tri i pol mjeseca kasnije. Kad Mandić, naime, u službenom razgovoru s Hörmannom u svibnju 1908. bude najavljuvao Zemaljskoj vladi da će u lipnju putovati u Beč, u Hörmannovoj bilješci o tom razgovoru, kao što ćemo vidjeti kasnije, uopće ne će biti spomenuto da je neko izaslanstvo Središnjeg odbora HNZ-a tamo već vodilo određene razgovore. To, naravno, ne znači nužno da su ti razgovori Hörmannu bili nepoznanica, ili da mu ih je Mandić na privatnoj razini prešutio. No, da je vlada kao takva bila upoznata s ožujskom misijom prvaka HNZ-a, onda je logično pretpostaviti da bi se to u bilješci spomenulo. S druge strane, posve je jasno da se novčanu pomoć, o kojoj se govori u „Exposéu“, pa ni političku potporu u ožujku 1908. godine, nije moglo tražiti u nekim marginalnim krugovima, pa čak ni u uredništvu kojih novina. Novinstvu se je mogao izložiti smisao utemeljenja i postojanja HNZ-a ili ponuditi analiza prilika u BiH, ali bi bilo posve neracionalno novinama izlagati zamisao o utemeljenju nekoga novčanog fonda u čijem bi upravljanju sudjelovao i HNZ. Već iz toga jasno proizlazi da adresate Pilarova „Exposéa“ valja tražiti među utjecajnim austrijskim krugovima koji su bili kritični prema ugarskoj politici, a napose prema ugarskoj politici u BiH te su istodobno imali razvijenu svijest o rizicima koje za Monarhiju nosi velikosrpska odnosno „svesrpska“ ideologija.

Pripisujući Mandiću, a ne Pilaru ili komu drugome vodeću ulogu u politici HNZ-a, M. Gross je naslutila da je Mandić u vrijeme mladoturske revolucije, dakle, do sredine 1908. godine, bio uspostavio veze s „bečkim kršćansko-socijalnim političarima, pripadnicima kruga oko

²⁹⁷³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 669.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 354.

²⁹⁷⁴ Odašiljanje izaslanstva „u veljači“ ne mora značiti da je putovanje i započelo u veljači, nego može značiti da je na veljačkoj sjednici donesena odluka koja je ostvarena na samome početku ožujka 1908. godine. No, kao što ćemo vidjeti kasnije, i u pismu koje je upućeno vjerojatno ministru Aehrenthalu – sačuvani je koncept datiran 28. XII. 1908. – Pilar govori o putovanju u Beč u veljači 1908. godine.

priestolonasljednika“.²⁹⁷⁵ Među von Broschove veze u BiH –jer kršćanski socijali su zapravo imali tek ulogu poveznice odnosno posrednika – Friedrich Funder ubraja Mandića i Sunarića, ali ne precizira otkad datiraju te njegove veze. No, Pilar je, kao što vidimo, s još nekim iz vodstva HNZ-a (a najvjerojatnije s Mandićem i još jednim suradnikom) bio u Beču skoro tri i pol mjeseca prije mladoturske revolucije. Štoviše, u hrvatskome prijevodu njegova *Južnoslavenskog pitanja* navodi se kako su - ako je pisac knjige „dobro upućen“ – „bosanski Hrvati“ prve kontakte s Aehrenthalom uspostavili još u veljači 1902. godine.

No, taj podatak treba uzeti s rezervom, i to ne samo zato što je Aehrenthal do 1906. veleposlanik u Petrogradu. Ne može se, naime, isključiti mogućnost da je posrijedi prevoditeljevo domišljanje nastalo uslijed tiskarske pogriješke u njemačkome izvorniku: u bečkome je izdanju posve pogriješno označena 1912. godina, dakle – tri i pol godine nakon što je aneksija provedena,²⁹⁷⁶ pa je takva tvrdnja besmislena. Mora se raditi o razdoblju prije aneksije, i to ne neposredno prije. Dvojbu, nažalost, ne razrješava ni sačuvani rukopis glavnoga Pilarova djela: u Pilarovu izvornom rukopisu donekle je nečitka samo treća znamenka četveroznamenkastoga broja, ali najvjerojatnije stoji: 1912., dakle – godina koja je posve isključena, a koju su prepisivač rukopisa i bečki slagar mehanički preuzeli. Zato se može samo nagađati, je li spominjanje 1902. godine u hrvatskome izdanju iz 1943. posljedica prevoditeljeva i priređivačeva domišljanja, ili je je on možda ipak točan, pri čemu se je oko provjere tog podatka moglo kontaktirati npr. tada još žive i aktivne, pa i utjecajne Mandića i Sunarića²⁹⁷⁷

Drugim riječima, to je zasad na razini spekulacija. No, skoro sigurno je da je i Mandić bio dio ožujskog izaslanstva u Beču, budući da je *Hrvatski dnevnik* sredinom ožujka izvijestio da se je on vratio u Sarajevo nakon što je u Beču proveo 14 dana.²⁹⁷⁸ No, da kojim slučajem i nije bio član toga izaslanstva, bilo bi jasno da je nesumnjivo dijelio iste one misli koje je Pilar izložio u svom „Exposéu“, a koje će – opet Pilar! – varirati i u svom pismu napisanom pred kraj 1908. godine, po svemu sudeći namijenjenom Aehrenthalu. U svakom slučaju, nema nikakve dvojbe da je bečka *Reichspost* u već spomenutome anonimnome članku u drugoj polovici travnja 1908. ponovila čitav niz misli koje je Pilar izložio u svome „Exposéu“, pa i onu da se bosansko-hercegovački Hrvati osjećaju ostavljenima na cjedilu, budući da ne mogu računati na nikakvu potporu hrvatskih stranaka koje su pridobile Srbe za politiku Riječke rezolucije po cijenu mirenja sa srpskim iredentizmom.²⁹⁷⁹

Poveznica između Aehrenthala i uredništva *Reichsposta* posve je očita, a možda nije puka vremenska podudarnost da je svega nekoliko tjedana nakon što su u Beču boravili Pilar i njegovi zasad nepoznati suputnici iz vodstva HNZ-a, nastao jedan važan dokument iz pera

²⁹⁷⁵ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 32.

²⁹⁷⁶ L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 272. Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 508. Ne treba isključiti mogućnost da se zapravo radi o izaslanstvu HNZ-a iz veljače i ožujka 1908. godine.

²⁹⁷⁷ NSK, OIP, R-7983, A-15, f. 770.

²⁹⁷⁸ *HD*, 3/1908., br. 64, 17. III. 1908., 3.

²⁹⁷⁹ „Am Wendepunkte in Bosnien. Von einem Staatsmanne“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 112, 23. IV. 1908., 1.-2.

generala Moritza von Auffenberga.²⁹⁸⁰ Taj visoki austro-ugarski vojni časnik bio je jedan od upućenijih u južnoslavenske teme, a u to je doba zastupao naglašeno protuugarska i protusrpska stajališta. Auffenberg je u travnju 1905. imenovan zapovjednikom 35. pješačke divizije sa sjedištem u Zagrebu, te je u glavnome gradu Hrvatske ostao do rujna 1907. godine. Tijekom tog razdoblja uspostavio je razmjerno solidne veze s hrvatskom političkom elitom, pa i s Josipom Frankom.²⁹⁸¹ U svojstvu glavnog inspektora austro-ugarske vojske, Auffenberg je u ožujku 1908., a potom i nakon proglašenja aneksije ali prije rješenja diplomatske krize u siječnju 1909., obišao bansku Hrvatsku, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu te je o svojim dojmovima i razgovorima sastavio dvije promemorije, datirane 1. travnja 1908. i 19. siječnja 1909. godine.²⁹⁸² O tim je svojim misijama opširno pisao i u svojim uspomenu, u kojima spominje da su ga hrvatski političari – napose oni iz Čiste stranke prava [sic!] – posjećivali kad bi došli u Beč,²⁹⁸³ a s nekima od njih se je i dopisivao, kao, primjerice, s Josipom Frankom. U toj je korespondenciji Frank uvjeravao Auffenberga u svoju odanost (i odanost svoje stranke) Monarhiji i vladaru, uvjeren da će time doći u situaciju da hrvatsko pitanje riješi u skladu sa svojim političkim koncepcijama, koje su u prvoj fazi obuhvaćale ujedinjenje hrvatskih zemalja u sklopu trijalistički preuređene Monarhije.²⁹⁸⁴

Auffenberg u svojim uspomenu ne spominje Pilara niti prvake HNZ-a, ali piše kako je prigodom obilaska BiH i dolaska u Sarajevo u ožujku 1908. razgovarao s civilnim doglavnikom Benkom, odjelnim predstojnicima Kostom Hörmannom i (Pilarovim puncem) Adalbertom Shekom, kao i s nadbiskupom Stadlerom, za kojega kaže da je također bio vatreni pristaša aneksije (*Feuer und Flamme für die Annexion*).²⁹⁸⁵ Nije Auffenberg u kasnijim memoarima izrazio osobite kritike na račun tadašnjega zemaljskog poglavara, generala Winzora, ali je u promemoriji od 1. travnja 1908. bio kritičan prema načinu na koji vlast u BiH funkcionira, precizirajući da često postoje razilaženja u trokutu zemaljski poglavar, civilni doglavnik i

²⁹⁸⁰ Moritz Friedrich Josef Eugen Freiherr Auffenberg von Komarów (Troppau, 22. V. 1852. – Beč, 18. V. 1928.), austro-ugarski podmaršal. Sudjelovao u okupaciji BiH, a 1905. službovao u Zagrebu te se pobliže upoznao s južnoslavenskim pitanjem. Od 1907. glavni inspektor za izobrazbu časnika, a 1909. postaje zapovjednik Sarajevskoga korpusa i carski tajni savjetnik. Iduće godine se upoznaje s prijestolonasljednikom i postaje generalom pješaštva, a 1911. ministrom rata. Smijenjen iduće godine te imenovan glavnim inspektorom austro-ugarske vojske do početka Prvoga svjetskog rata u kojem je kraće vrijeme zapovijedao 4. armijom na istočnome bojištu. Smijenjen i umirovljen, do smrti se bavio publicistikom. (*ÖBL*, Bd. 1, 37.)

²⁹⁸¹ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 125.-126.

²⁹⁸² Opš. Horst HASELSTEINER, „Politische und militärische Überlegungen zur Haltung Österreich-Ungarns gegenüber Bosnien und Herzegovina 1908/1909“, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Posebna izdanja XCIX./29, Ur. M. Ekmečić i dr., Sarajevo, 1991., 83.-101. Usp. i: H. KAPIDŽIĆ, „Dva priloga novijoj historiji Bosne i Hercegovine“, 294.-307.

²⁹⁸³ M. von AUFFENBERG-KOMARÓW, *Aus Österreichs Höhe und Niedergang. Eine Lebensschilderung*, München, 1921., 110. Te su Auffenbergove uspomene dostupne i u elektroničkom obliku na adresi: <https://ia600204.us.archive.org/18/items/osterreichshohe00auff/osterreichshohe00auff.pdf>

²⁹⁸⁴ Usp. Marko TROGRLIĆ, „Hrvatska i 'hrvatsko pitanje' u korespondenciji Josipa Franka i Moritza von Auffenberg-Komarówa (1908.-1910)“, *Pravaška misao i politika*, 167.-180.; S. MATKOVIĆ – M. TROGRLIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom*, passim.

²⁹⁸⁵ M. von AUFFENBERG-KOMARÓW, *Aus Österreichs Höhe und Niedergang*, 111.-112.

zajedničko ministarstvo.²⁹⁸⁶ Posebno pohvalno izrazio se je o starome Pilarovu znancu Hörmannu, hvaleći njegovu sposobnost, marljivost i lojalnost, i dodajući kako je Hörmann osobito na zubu Srbima.²⁹⁸⁷ Auffenberg je također pokudio način na koji se zemaljske vlasti odnose prema Hrvatima. Iako su oni od početka jedini lojalan element, vlada se je ranije oslanjala na muslimane, a sada pogoduje Srbima, umjesto da pomogne Hrvatima da ojačaju u materijalnom i u nacionalnom pogledu.²⁹⁸⁸ On ističe Stadlerovu lojalnost, ali ipak upozorava na činjenicu da je nadbiskup krut i da ga zbog vjerskih prijelaza ne bude osobito dobar glas. No, Auffenberg se u travnju 1908. još uvijek – baš kao ni Pilar! – ne distancira od Stadlera. Naprotiv, on tada ističe kako postoji suradnja i sukladnost mišljenja između nadbiskupa i sarajevskoga donaćelnika, odvjetnika Mandića, dok će u siječnju 1909. prema Stadleru biti znatno oštriji. Iako će i dalje priznavati njegovo hrvatsko rodoljublje i njegovu potpunu lojalnost Monarhiji, Auffenberg će u siječnju 1909. predlagati da se razmisli o premještanju Stadlera u područje u kojem žive samo Hrvati, jer tamo njegove loše osobine i vjerska zadrtnost ne bi dolazili do izražaja.²⁹⁸⁹

Kao što se oscilacije u Auffenbergovu odnosu prema Stadleru podudaraju s Pilarovima, tako je Auffenberg, baš poput Pilara, u obje svoje promemorije, i 1908. i 1909., izrazito nesklon Srbima koje drži nelojalnima, a naglašeno je kritičan i prema Mađarima, pa ističe kako se tri glavne (konfesionalne-etničke) skupine u BiH slažu samo u jednome: nipošto ne žele izravno priključenje BiH Ugarskoj.²⁹⁹⁰ Zanimljivo je da se je u promemoriji od 1. travnja 1908. Auffenberg založio baš za ono za što se je Pilar zalagao u svom „Exposéu“ od 5. ožujka 1908. godine: za materijalnu i financijsku pomoć Hrvatima u BiH, napose u stvaranju situacije koja će omogućiti jeftinije kredite. Pored toga bi bilo uputno u BiH organizirano naseljavati dočasnike južnoslavenskoga i ukrajinsko-rutenskoga podrijetla.²⁹⁹¹ Kad se ima na umu Pilarova bilješka o posjetu Aehrenthalu, onda se iz kronološke podudarnosti i napadne sličnosti misli u Pilarovu „Exposéu“ i Auffenbergovoj promemoriji od 1. travnja 1908., pa i iz usporednoga postupnog zaoštavanja Pilarova i Auffenbergova odnosa prema nadbiskupu Stadleru (koji će kod Pilara kulminirati oštrim i javnim polemičkim napadajem, a kod Auffenberga sugestijom da se Stadlera ukloni iz Sarajeva), ipak još ne može sa sigurnošću zaključivati da je izaslanstvo HNZ-a predvođeno Pilarom početkom ožujka 1908. i Aehrenthalu i Auffenbergu predalo Pilarov spis, ali se čini da je to vrlo vjerojatno i da je to u najmanju ruku jedan od glavnih smjerova u kojima bi valjalo upraviti daljnja istraživanja.

A događaji koji su se u BiH zbili u prvim mjesecima 1908., serija incidenata izazvanih sa srpske strane, pa i Auffenbergova inspekcija u proljeće, zaoštrili su komplikacije koje je i HNZ-u i Zemaljskoj vladi stvorila naglašena politiziranost zaključaka usvojenih na sjednici Središnjeg

²⁹⁸⁶ H. HASELSTEINER, „Politische und militärische Überlegungen“, 87.

²⁹⁸⁷ Isto, 89. Pod naslovom „Promena u bosanskoj vladi“, beogradska je *Politika*, br. 1477, 26. II. 1908., 2. zabilježila kako se očekuje Hörmannov odlazak u mirovinu, čemu se „bosanski listovi“ vesele, „što je sasvim razumljivo kada se ima na umu reakcionaran rad ovog čovjeka, naročito u posljednje vreme.“

²⁹⁸⁸ H. HASELSTEINER, „Politische und militärische Überlegungen“, 90.

²⁹⁸⁹ Isto, 90.-92.

²⁹⁹⁰ Isto, 96.

²⁹⁹¹ Isto, 98.

odbora održanoj u Sarajevu od 22. do 25. veljače 1908. godine. Svakomu tko je znao politički misliti bilo je jasno da se radi o međusobno povezanim i dijelom uzajamno uvjetovanim događajima, a jednako je tako bilo očito da se na prilike u BiH snažno odražava politička i parlamentarna kriza u banskoj Hrvatskoj s jedne, te s druge strane dinastijska i politička borba između Srbije i Crne Gore koja je poprimala sve zaoštrenije oblike i dovela čak do prekida diplomatskih odnosa između dviju država. U svibnju 1908. na Cetinju je počeo bombaški proces, veliko suđenje pedesettrojici Srba koje je okončano krajem lipnja, kad je šest optuženika osuđeno na smrt, a ostali na vremenske kazne. Tog je proljeća Srbija bila izvrgnuta i bugarskome i turskome pritisku zbog djelovanja srpskih četnika u Makedoniji, a sva ta previranja odvijala su se u sklopu završnoga mladoturskog pohoda na institucije već dotrajale Osmanske carevine.

U tom je kontekstu objavljivanje zaključaka Središnjeg odbora HNZ-a izazvalo političku buru, pa je tih dana, najvjerojatnije već 7. svibnja 1908. – svega dva dana nakon članka u *Srpskoj riječi* – samomu caru na uvid dostavljeno izvješće o tom pitanju, s čistopisom dopisa o programskim zaključcima HNZ-a iz veljače 1908., a očito i sam tekst tih zaključaka, s napomenom da je o njima izvješćivao i *Hrvatski dnevnik*, počevši od br. 45, a da su o tome pisali i drugi hrvatski listovi.²⁹⁹² *Hrvatski dnevnik* je, naime, od toga broja počeo u nekoliko nastavaka opširnije opisivati tijek i sadržaj prvoga zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a, a potonja je napomena Zemaljske vlade vjerojatno trebala poslužiti umanjeњу njezine odgovornosti pri cureњу zapisnika u javnost: stvar uostalom više i nije bila tako tajna. No, kako je incident s cureњem i objavljivanjem zapisnika postao ne samo organizacijski, nego i politički problem, Zemaljska se je vlada morala zaštititi pred Zajedničkim ministarstvom.

Za HNZ je incident bio i potencijalna prigoda da se proširi prostor djelovanja organizacije koja se ionako doživjela veliku ekspanziju, nesumnjivo zahvaljujući djelovanju franjevacā, ali i zbog općih okolnosti i nacionalno-konfesionalne polarizacije u društvu. *Hrvatski dnevnik* je 13. svibnja na naslovnoj stranici donio i jučerašnju službenu izjavu HNZ-a koju je potpisao Mandić. U njoj se izražava zahvalnost seljaštvu i radništvu koje se je masovno odazvalo HNZ-u, te se poziva „prosvijetljeni“ dio Hrvata, odnosno inteligencija i činovnici da što prije pristupe toj organizaciji.²⁹⁹³ Usporedno s time objavljen je i oštar napadaj na *Srpsku riječ*: to glasilo bosansko-hercegovačkih Srba koje je *Hrvatski dnevnik* nerijetko nazivao „turkovlaškim organom“, dosad je dopuštalo mogućnost bar ograničene suradnje s „naprednim“ Hrvatima; sad više ne vrijedi ni to, nego je *Srpska riječ* prihvatila *Srbobranov* poklič, navješćujući svim Hrvatima borbu do istrjebljenja.²⁹⁹⁴ Zahtjev za raščišćavanjem odnosa bio je više nego očit, a nije se odnosio samo na Hrvate katolike koje se je htjelo čvršće privezati uz HNZ, nego i na muslimane: oni moraju shvatiti s kime imaju posla i ne smiju dopustiti da im taktička suradnja oko drugorazrednih ciljeva zastre svijest o dugoročnoj srpskoj strategiji.

²⁹⁹² ABiH, ZMF, Pr. 666/1908. Da su caru podastrti i zaključci Središnjeg odbora HNZ-a, može se zaključiti iz bilješke na košuljici spisa, na kojoj je naznačeno da se dostavlja „Reinschrift samt Exhibit Z. 637/PrBH08“.

²⁹⁹³ *HD*, 3/1908., br. 109, 13. V. 1908., 1. Kao i niz drugih priopćenja, i ovo je objavljeno na prvoj stranici i bez posebna naslova, čime se je slala poruka da je sarajevski list zapravo neslužbeno glasilo HNZ-a.

²⁹⁹⁴ „Va banque“, *HD*, 3/1908., br. 109, 13. V. 1908., 1.

Situacija se je zaoštravala, pa je u skladu s time Zemaljska vlada 18. svibnja 1908. u Beč dostavila potanje izvješće o ponašanju vodstva HNZ-a. Vladi se je činilo posve jasnim da je Središnji odbor HNZ-a istupio izvan okvira zadanih Pravilima te se upustio u otvorenu politički borbu. No, kako izlaganja na samome skupu, po ocjeni vladina predstavnika von Lindesa, nisu bila sustavna i kako su zaključci Središnjeg odbora HNZ-a spadali u djelokrug različitih vladinih odjela, trebalo je stanovito vrijeme da se stvar temeljito ispita i donesu odluke. Zato tek sada Zemaljska vlada javlja Zajedničkomu ministarstvu kako će idućih dana pozvati predsjednika Središnjeg odbora Nikolu Mandića te mu usmeno priopćiti da je Središnji odbor prekoračio svoja ovlaštenja i da će vlada, u slučaju da se planira započeti političkom aktivnošću, morati primijeniti § 73. statuta (Pravila). Pritom vlada, javlja njezin šef Winzor, sa sigurnošću računa s time da će Središnji odbor uvidjeti svoju pogrešku te iz budućega programa rada izostaviti one odredbe koje se kose s odobrenim Pravilima. Pritom, naglašava Winzor, treba dometnuti da su i neki članovi Središnjega odbora sami došli do zaključka da je Središnji odbor prekoračio svoje ovlasti.²⁹⁹⁵

Winzor, nažalost, nije naveo o kojim se članovima radi, pa se ne može zaključiti čak ni to je li raspolagao točnim obavijestima ili je samo nastojao ublažiti negodovanje središnjih vlasti. No, prijatna primjenom § 73. Pravila morala se je ozbiljno shvatiti: norma je, naime, dopuštala čak i raspuštanje mjesnih i okružnih odbora, ali i raspuštanje organizacije u cjelini. Dva dana kasnije Mandić je bio na razgovoru kod odjelnog predstojnika Koste Hörmanna koji ge je upozorio na nastali problem i na §§ 2. i 73. Pravila HNZ-a koji priječe političku aktivnost te predviđaju širok spektar sankcija u slučaju protupravnog ponašanja. Prema Hörmannu, Mandić je te prigovore primio na znanje i obvezao se da će ih na predstojećem zasjedanju Središnjeg odbora koje je zakazano za 29. svibnja 1908. u Mostaru, „povjerljivo saopćiti“. No, istodobno je ocijenio kako bi bilo korisno kad bi „o čitavom našem predmetu i o našim koliko kulturnim, toliko gospodarstvenim intencijama u ovim zemljama u ime hrvatskog naroda lično Njegovoj Preuzvišenosti gospodinu ministru u Beču u što kraćem vremenu pobližje razjašnjenje“ podastro, što će i učiniti čim dobije „potanje napatke i ovlaštenje iz mostarskog zasjedanja središnjeg odbora.“ Najavio je tada Mandić, zaključuje Hörmann, da će iza Duhova, u prvoj polovici lipnja, putovati u Beč, pa će zamoliti zajedničkoga ministra financija da ga primi.²⁹⁹⁶

Koliko je čitav problem Zemaljskoj vladi bio važan, rječito pokazuje činjenica da je zemaljski poglavar tu Hörmannovu bilješku o razgovoru s Mandićem već istoga dana proslijedio Zajedničkomu ministarstvu.²⁹⁹⁷ HNZ je, dakle, bio izložen ozbiljnu pritisku austro-ugarskih vlasti, ali raspoloživi podatci pokazuju da kod većine članova Središnjeg odbora nije bilo nikakva razmišljanja o odustanku od programske točke kojom se je tražilo priključenje BiH Hrvatskoj. Problem koji je nastao oko Pravila HNZ-a bio je skopčan s političkom djelatnošću te organizacije uopće, a ne (samo) s tom programskom točkom, pa su se o tome vodili i razgovori s

²⁹⁹⁵ ABiH, ZMF, Pr. 766/1908, izvješće zemaljskoga poglavara Winzora od 18. V. 1908., br. 2396 res.

²⁹⁹⁶ ABiH, ZMF, Pr. 766/1908, „Amtserinnerung“ K. Hörmanna od 20. V. 1908., prilog izvješću zemaljskoga poglavara Winzora od 18.V.1908., br. 2396 res.

²⁹⁹⁷ ABiH, ZMF, Pr. 766/1908, izvješće zemaljskoga poglavara Winzora od 18. V. 1908., br. 2396/res. I.

predstavnicima vlasti koje su imale jasne motive: spriječiti političku djelatnost s posljedičnom eskalacijom međukonfesionalnih odnosno međunacionalnih napetosti u vrijeme kad su u BiH uprte oči europske javnosti. *Hrvatski dnevnik* je u br. 115. od 20. svibnja 1908. na uvodnome mjestu ponovio kako je ujedinjenje s ostalim hrvatskim zemljama ključna programska točka HNZ-a, a kao što ćemo vidjeti kasnije, HNZ je i dalje nastavio postavljati taj zahtjev, pa će ga i sam Mandić do kraja te godine višekratno javno ponoviti.

No, kao što je već istaknuto, u spomenutoj se Hörmannovoj bilješci ni jednom riječju ne spominje boravak izaslanstva HNZ-a predvođenog Pilarom (i Mandićem) u Beču u prvoj polovici ožujka, niti njegovi možebitni plodovi. Na prvi bi se pogled to moglo činiti neobičnim. No, kad se ima na umu sadržaj Pilarova „Exposéa“ i njegove kritičke opservacije o strateškoj orijentaciji Zemaljske vlade na suradnju najprije s muslimanima, a sada s pravoslavnim Srbima, onda je puno vjerojatnije da je tu ožujsku epizodu vladi – pa čak i Hörmannu koji je i s Mandićem i s Pilarom bio u najmanju ruku dobar znanac – trebalo zatajiti, ili mu je priopćiti tek uz uvjet da je zadrži za sebe.²⁹⁹⁸ Mandiću ni iz privatnih razloga nisu trebale nikakve komplikacije, budući da je očekivao dekret kojim se potvrđuje njegov izbor za prvog od dvojice sarajevskih donaćelnika, u skladu s rezultatima izbora za gradsko vijeće koji su održani 13. travnja.²⁹⁹⁹ Tu je potvrdu vlada izdala tek početkom lipnja, a za 11. lipnja 1908. zakazana je konstituirajuća sjednica sarajevskoga gradskog vijeća.

U to je vrijeme u banskoj Hrvatskoj došlo do novoga pravaškog raskola. Dok se je njegov bivši urednik Šegvić priklonio milinovcima, *Hrvatski dnevnik* je požurio stati na Frankovu stranu, objavljujući razgovor s njim i čitav niz tekstova negativno intoniranih prema Mili Starčeviću i Anti Paveliću (starijem). Takav razvitak nije mogao promaknuti pozornijem promatraču. Zato zasigurno nije bilo slučajno da je istoga dana kad je Mandić pozvan k Hörmannu, *Hrvatski dnevnik* objavio njegovu izjavu u kojoj se je tumačilo da je HNZ organizacija koja je zasnovana na demokratskim i nestranačkim načelima, dok je „bosansko hrvatstvo“ opisano kao autohtono i samoniklo hrvatstvo koje teži ujedinjenju svih hrvatskih zemalja u sklopu Monarhije, što znači – Mandić uopće nije tajio – aneksiju BiH. Također je Mandić objasnio da su u HNZ-u okupljeni i svećenički i civilni stalež koji oba teže istome cilju, ali je organizacija interkonfesionalna, a vodstvo HNZ-a je uvjereno da će muslimani brzo doći do spoznaje da će svoje političke i ekonomske ciljeve najbolje zaštititi i promicati u okviru hrvatske misli, budući da će svaki svjesni Hrvat njihove vjerske svetinje u cijelosti poštivati. Zaključno je u Mandićevoj izjavi javnosti opet priopćena ključna točka programskih zaključaka Središnjeg odbora HNZ-a s prvoga radnog zasjedanja u Sarajevu, koja je ovdje (kao i i u mostarskom *Osvitu!*) objavljena u integralnom obliku, raščlanjena u šest stavaka. Posebno su istaknute i naglašene dvije od njih, ona da HNZ prema sadašnjoj zemaljskoj vladi zauzima neutralno

²⁹⁹⁸ U posve drugome kontekstu i u jeku žestoke polemike s Mandićevim pristašama, Stadlerov će sarajevski *Hrvatski dnevnik* ustvrditi da Hörmann svakodnevno zalazi u Mandićev odvetnički ured, pa znade u njemu boraviti i po dva sata. („Opet 'Agramer Tagblatt i dr. Mandić'”, *HD*, 5/1910., br. 76, 6. IV. 1910., 3.)

²⁹⁹⁹ Rezultate sarajevskih izbora v. u: *HD*, 3/1908., br. 89, 17. IV. 1908., 1. Sastav novoga gradskog zastupstva v. u istome listu, br. 129, 6. VI. 1908., 3.

stanovište, i ona da se organizacija snažno protivi svakom prenošenju stranačkih težnja i razmirica iz banske Hrvatske i Dalmacije u BiH.³⁰⁰⁰

A u atmosferi koju su obilježili s jedne strane cetinjski bombaški proces i zaoštrena hrvatsko-srpska novinska polemika, a s druge strane novi pravaški raskol u banskoj Hrvatskoj i biskupsko posvećenje Ivana Šarića, u Mostaru je od 29. do 31. svibnja 1908. pod Mandićevim predsjedanjem održana druga radna sjednica Središnjeg odbora HNZ-a, koja se je prvotno trebala održati 17. svibnja, ali ju je vjerojatno odgodio Mandićev susret s Hörmannom: bilo bi neracionalno održati sjednicu, a da se prethodno ne dozna, zbog čega je predsjednik Središnjeg odbora pozvan k visokome državnom dužnosniku.³⁰⁰¹

U radu mostarske sjednice Središnjeg odbora zbog lokalnih izbora u Bihaću nisu bili nazočni bihački predstavnici Katičić i Čubelić, dok se je Šahinović tada nalazio u Beču. Glavne teme koje su raspravljane na toj sjednici bile su gospodarske i socijalne naravi – baš u duhu elaborata koji je Pilar sastavio nepuna tri mjeseca ranije i koji je predan sugovornicima zajedničarskog izaslanstva u Beču. Konstatirana je obespravljenoost hrvatskog pučanstva (napose hercegovačkih duhanara), a zatraženo je intenzivnije otvaranje škola i opismenjavanje pučanstva. Nakon završetka zasjedanja, izaslanstvo HNZ-a koje su činili Mandić, Sunarić, Grgić i Cvijetić posjetilo je biskupa Buconjića i poklonilo mu se.³⁰⁰² Iako je prvi od gostiju doputovao u Mostar, Pilar nije bio među onima koji su posjetili biskupa franjevca (a ako je vjerovati novinskim izvješćima, nije bio ni među onim članovima vodstva HNZ-a koji su bili na Šarićevu biskupskom posvećenju). No, s mostarske je sjednice Središnjeg odbora HNZ-a upućena pozdravna brzojavka osnivačima MNS-a čiji su koraci bili ohrabrujući znak promjena na muslimanskome dijelu političkoga spektra. Također su katolička hijerarhija i kler pozvani da bude, šire i učvršćuju nacionalnu svijest Hrvata katolika.³⁰⁰³

Već 2. lipnja mostarski je kotarski predstojnik javio Zemaljskoj vladi da je, prema navodima vladina predstavnika na toj sjednici, koncipista von Lazarovicsa, zasjedanje teklo glatko i mirno: raspravljalo se je skoro isključivo o gospodarskim i kulturnim temama te su doneseni i odgovarajući zaključci koji će kotarskom uredu biti dostavljen čim budu izrađeni, za nekoliko dana. Zato će tek tada biti moguće podnijeti temeljitije izvješće.³⁰⁰⁴ U zamjenu za šefa Zemaljske vlade, predstojnik Hörmann je ovo izvješće 8. lipnja proslijedio u Beč.³⁰⁰⁵

³⁰⁰⁰ „Zadatak Hrvatske Nar. Zajednice“, *HD*, 3/1908., br. 115, 20. V. 1908., 1.-2. Iste misli je dan ranije objavio mostarski *Osvit*, napominjući da se radi o prenošenju važnih izjava koje je Mandić dao za zagrebačke listove *Narodne novine* i *Ustavnost* („Program bosansko-hercegovačkih Hrvata. /Interview sa drom Nikolom Mandićem/“, *Osvit*, 11/1908., br. 58, 19. V. 1908., 1.)

³⁰⁰¹ Na str. 254. svoje knjige L. Đaković pogrešno tvrdi da je drugo zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a održano „u veljači 1908. u Mostaru“.

³⁰⁰² *Osvit* je o tijeku zasjedanja izvješćivao u br. 62 (30. V. 1908.) i 63 (2. VI. 1908.). Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 255.-258.

³⁰⁰³ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 240., 243.

³⁰⁰⁴ ABiH, ZMF, Pr. 889/1908, izvješće kotarskog predstojnika u Mostaru od 2. VI. 1908., br. Z1.2854:2/1908

³⁰⁰⁵ ABiH, ZMF, Pr. 889/1908, dopis civilnog pobočnika Hörmanna Zajedničkomu ministarstvu financija od 8. VI. 1908., br. z.Z.285/Pr.B.H

No, očito je da na toj sjednici nije sve išlo baš tako. Središnji odbor HNZ-a je naučio lekciju, pa se nije baš sve odvijalo pred očima predstavnika vlasti. Iako su Pravila HNZ-a u § 73. preuzela obvezu propisanu zakonom da vlasti uvijek mogu zatražiti predočenje zapisnika i isprava o djelovanju organizacije, očito je da se je to odredbu pokušavalo zaobići i da su još manje režimu bile dostupne rasprave i odluke predsjedništva HNZ-a. U protivnome von Lazarovicsu zasigurno ne bi promaknulo kako je Središnji odbor u Mostaru prihvatio stajalište predsjedništva te je donio odluku i o tome da se Zemaljskoj vladi obrati pisanom predstavkom u kojoj će se – u povodu činjenice da je zapisnik s prve sjednice Središnjeg odbora HNZ-a procurio u javnost i bio objavljen u *Srpskoj riječi* – problematizirati njezin odnos prema HNZ-u.

Da je donesena odluka da se vodstvo HNZ-a prosvjedom obrati Zemaljskoj vladi, te zatraži istragu i kažnjavanje krivaca, nepobitno pokazuju sačuvani dokumenti u Pilarovoj ostavštini. Opet je on u ime predsjedništva HNZ-a sastavio to prosvjedno pismo („Predstavku predsjedništva Hrvatske narodne zajednice u pogledu rezervatnosti zapisnika i zaključaka Središnjeg odbora HNZ“). U toj predstavi Pilar ponavlja ono što je već objavljeno u priopćenju HNZ-a: da tekst objavljen u *Srpskoj riječi* nije tekst službeno usvojenoga zapisnika s prve sjednice Središnjeg odbora HNZ-a, nego je riječ o točnome prijepisu zapisnika što ga je sastavio vladin izaslanik na sjednici, adjunkt pl. Lindes. Iz toga jasno slijedi zaključak da ne mogu članovi Središnjeg odbora biti odgovorni za njegovo curenje u javnost, nego je nesumnjivo posrijedi indiskrecija neodgovornoga vladina službenika. Štoviše, postoje znaci da je von Lindesov zapisnik umnožen u više primjeraka i dostavljen na više mjesta. Okolnost da je zapisnik koji bi morao biti nejavan („reservatan“), objavljen na tako senzacionalan način, napominje se u predstavi, svakako je neugodna i za vladu i za sam HNZ. Predsjedništvo HNZ-a ne sumnja da je vlada poduzela istragu, ali je na svome drugom zasjedanju ipak donijelo zaključak [sic!] da se u tom smjeru obrati vladi. No, poučeno ovim slučajem, predsjedništvo je shvatilo da se i zbog sebe i zbog interesa hrvatskoga naroda u budućnosti mora samo više brinuti o tome, da oni dijelovi aktivnosti HNZ-a koji nisu namijenjeni javnosti, i ostanu nejavnima. Zato predsjedništvo moli vladu da donese odluku prema kojoj se zapisnici o vijećanju HNZ-a smatraju „reservatnima“ te se tako i tretiraju. Ujedno moli vladu za obavijest o tome, je li istraga ustanovila krivca za curenje dokumenta i jesu li protiv njega poduzete mjere.³⁰⁰⁶

Dakle, dok su usporedno tekli prvi kontakti vodstva HNZ-a s moćnim austrijskim čimbenicima koji su bili kritični prema ugarskoj politici u BiH i koji su zagovarali što skoriju aneksiju BiH, nije bio riješen problem s Pravilima organizacije odnosno s njezinom neskrivenom

³⁰⁰⁶ NSK, R-7983, A-10. Pilarov rukopis „Visoka zemaljska vlado!“ Pravi naziv tog rukopisa označen je na njegovoj naslovnoj stranici i glasi: „Predstavka predsjedništva Hrvatske narodne zajednice u pogledu rezervatnosti zapisnika i zaključaka Središnjeg odbora HNZ“. Čini se da bilješka u donjemu lijevom kutu predstavlja naputak prepisivaču koncepta, s nalogom: „Iza prepisa meni“. Nadnevak označen u rukopisu pohranjenom u NSK naveden je kao 22. IX. 1908. Moguće ga je pročitati i tako, ali je vjerojatnije da je nastao 22. VI. 1908., budući da se u njemu spominje druga sjednica „predsjedništva“, što vjerojatno označava drugu sjednicu Središnjeg odbora koja je održana 29.-31. svibnja 1908. u Mostaru. Ne čini se logičnim da bi predsjedništvo HNZ-a reagiralo tek u drugoj polovici rujna 1908., tj. četiri i pol mjeseca nakon objavljivanja zaključaka u *Srpskoj riječi*, usprkos tome što je zaključak u tom smjeru donijelo krajem svibnja u Mostaru.

težnjom da se upusti i u otvorenu političku borbu, te u tu svrhu ograniči nadzor vlasti nad njezinim djelovanjem. O taktici koju je vodstvo HNZ-a nakon toga primijenilo, vrlo rječito govori podatak da je Središnji odbor svoje odluke i zaključke počeo distribuirati izravno svojim okružnim i mjesnim organizacijama, ne čekajući prethodno odobrenje vlade.³⁰⁰⁷ I spomenuta Pilarova predstavka, upućena vladi u ime „predsjedništva HNZ-a“ – ako se pođe od toga da nije ostala u nacrtu, nego da je i poslana – bila je očito u funkciji ispipavanja vladina bila. Jer, možebitni vladin pristanak na to da se zapisnici Središnjeg odbora HNZ-a doista proglase „reservatnima“ mogao bi biti protumačen na samo jedan način: kao znak zaokreta u vladinoj politici i kao jasno zeleno svjetlo vodstvu HNZ-a da nastavi u smjeru sve otvorenije politizacije. Drugačije se napuštanje spomenutoga ograničenja iz § 73. Pravila HNZ-a ne bi mogla tumačiti. Samo time se može objasniti da je od završetka druge sjednice Središnjeg odbora HNZ-a (31. svibnja 1908.) do koncipiranja „Predstavke“ prošlo najmanje tri tjedna: to pokazuje da je „Predstavka“ imala i neki drugi smisao. Da joj je prosvjed bio jedina svrha, ne bi bilo razloga za takvo oklijevanje.

Ne raspoložemo podacima o vladinu odgovoru na tu predstavku.³⁰⁰⁸ Nije se na nju moglo misliti kad je u novopokrenutoj *Hrvatskoj zajednici*, glasilu HNZ-a, početkom studenoga 1909. istaknuto da je Zemaljska vlada 27. srpnja 1908. oštro ukorila HNZ zbog toga što tijela te organizacije „prisvajaju pravo, da interveniraju kod oblasti u interesu pojedinih osoba, koje nisu u nikakvom savezu sa društvenom svrhom“, što je HNZ ocijenio neprihvatljivim, jer se svrha organizacije odnosi i na zaštitu pojedinaca Hrvata.³⁰⁰⁹

No, već i ovi fragmentarni podatci ukazuju na stalne napetosti između vlade i HNZ-a, što znači da poteze vodstva HNZ-a, pa i formuliranje stranačkih dokumenata tijekom 1907./08. godine nije ispravno – kao što je to iz lako prepoznatljivih ideoloških razloga činio dobar dio jugoslavenske historiografije napose u komunističkom razdoblju – promatrati isključivo, pa ni primarno u kontekstu tinjajućeg spora s nadbiskupom Stadlerom, spora koji će tek eskalirati. Njega su članovi Središnjeg odbora nesumnjivo bili svjesni, a nakon što im je Stadler u veljači 1908. priopćio kako Pravila HNZ-a (ona kojima je vlada u studenome 1907. dala odobrenje!) drži neprihvatljivima, toga nisu ni mogli biti nesvjesni. No, te nadbiskupove primjedbe otvarale su i mogućnost kompromisa i suradnje, pa se krajem svibnja 1908. na drugoj, mostarskoj sjednici Središnjeg odbora HNZ-a o tome uopće nije službeno raspravljalo, slijedom čega nije bilo ni službenih zaključaka u tom smjeru, niti je promatrač na sjednici, državni službenik von Lazarevics primijetio išta o tome. A da je u bilo kojem istupanju bilo naznaka ikakve polemike s nadbiskupom, može se pretpostaviti da mu to zasigurno ne bi promaknulo.

³⁰⁰⁷ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 258. misli kako se takvim postupanjem računalo „da će poslije toga šanse za odobrenje kod Zemaljske vlade biti veće.“ Nejasno je na kakva „odobrenja“ autor misli, budući da su odobrenju podlijegale samo izmjene Pravila, a njih u to vrijeme uopće nije bilo.

³⁰⁰⁸ Početkom studenoga 1911. redarstvene su vlasti obavile pretragu pismohrane HNZ-a, koja je uključivala i pregled svih zapisnika organizacije. Usp. „Što to znači?“, *Hrvatska zajednica. Organ za politiku, prosvjetu i nar. gospodarstvo* (dalje: *HZ*), 3/1911., br. 87, 9. XI. 1911., 1.-2.

³⁰⁰⁹ „Hrvatska Narodna Zajednica i vlada“, *HZ*, 1/1909., br. 2, 4. XI. 1909., 1.

Čak i ako se pođe od toga da je puka slučajnost to što ni Auffenbergova promemorija od 1. travnja 1908. nije pretjerano kritična prema Stadleru, ta šutnja Središnjeg odbora HNZ-a krajem svibnja 1908. o problemu koji je bilo skoro nemoguće prikriti, upućuje na najmanje četiri zaključka: prvo, da je u početnom razdoblju djelovanja HNZ-a njegovu vodstvu ključni problem bio odnos prema zemaljskim vlastima (i preko njih odnos prema Beču i Budimpešti odnosno stajalište dvaju političkih središta Monarhije prema položaju Hrvata uopće, a Hrvata u BiH napose); drugo, da je bilo teško naći zadovoljavajuću formulu za rješenje kmetskog pitanja, jer je udovoljenje zahtjevima dijela katoličkoga seljaštva koje je bilo u kmetskom odnosu prijetilo konfrontacijom s muslimanima, poglavito s muslimanskom veleposjednicima; treće, da se je htjelo sukob s nadbiskupom Stadlerom ako ne i i posve izbjeći (jer to nije ovisilo samo o HNZ-u, nego i o nadbiskupu, pa i okolnostima na koji ni jedna ni druga strana nije mogla utjecati), a ono bar što više odgoditi i neutralizirati; i, napokon, četvrto, da su u samome vodstvu HNZ-a ipak postojale razrožnosti, uvjetovane različitim interesima, mentalitetima i zavičajnim sklonostima njegovih članova.

Svi su se ti čimbenici uzajamno prepletali i međusobno uvjetovali, a za organizaciju kao cjelinu bila je sretna okolnost da nijedna od grupacija unutar HNZ-a (koje uslijed oskudnosti gradiva najčešće nije moguće precizno identificirati, iako je jasno da su na jednoj strani bili franjevci, a na drugoj svjetovnjaci, među kojima je postojala i naglašeno protuklerikalna struja kojoj je Pilar bio glavni lider) nije u to vrijeme bila spremna dovesti u pitanje programsku orijentaciju te organizacije koja je u svojim temeljnim dokumentima formulirala svijest o tome kako je cijepanje hrvatskih narodnih snaga jedna od najvećih prijetnji za ostvarenje nacionalnih ciljeva. To je bilo osobito važno i zbog shvatljive, zapravo vrlo racionalne ocjene da bi u tom trenutku – sredinom 1908. godine, uoči aneksije – javna konfrontacija i rascjep u hrvatskim redovima bili osobito pogubni.

U prvoj polovici srpnja *Hrvatski dnevnik* je u sedam nastavaka nastavka donio iznimno važan, upravo programatski tekst pod naslovom „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini“. Tekst je nosio izrazito protudualistički i naglašeno protumađarski naboj, ali nije skrivao ni ključnu poruku: prema njoj, Hrvati se nemaju čemu nadati ni od Pešte niti od Beča. No, oni svoja prava ne mogu ostvariti vojskom i oružjem, jer toga nemaju. Moraju biti svjesni da je državni ustroj Monarhije u stalnom previranju sve do trenutka kad će se ustaliti u federalističkome modelu. U politici nema ljubavi, pa ni Beč ni Pešta ne će pomoći Hrvatima iz pukih simpatija, uslijed čega se sva hrvatska politika mora svoditi na „taktiku izrabljivanja položaja“. Zato ne treba načelno predbacivati onim hrvatskim političarima koji pomoć traže bilo u Beču, bilo u Pešti. I Hrvati u BiH zastupaju pravaška načela i teže ujedinjenju BiH s ostalim hrvatskim zemljama. No, njihovu politiku diktira i neriješen status BiH, a nije dovoljno samo uzdati se u Zagreb koji trenutno ne pokazuje previše interesa za bosansko-hercegovačke Hrvate, pri čemu – da je i drugačije – ne bi bilo dovoljno to pouzdanje u nj.³⁰¹⁰

³⁰¹⁰ „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini (I.)“, *HD*, 3/1908., br. 149, 4. VII. 1908., 1.

Hrvati u BiH, nastavljao je *Hrvatski dnevnik*, imaju najviše razloga biti nezadovoljni svojim položajem, pa se na prvi pogled čine logičnima srpski i koalicionaški napadaji da su oni sa svojim HNZ-om tek vladinovi koji stalno ističu svoju lojalnost, umjesto da se zalažu za ukidanje apsolutizma i autonomiju, a s „braćom Srbima“ se sukobljavaju za račun trećih. No, u takvu klopku Hrvati ne smiju upasti, jasan je Stadlerov list, niti im smije imponirati situacija u kojoj svoje ideale podređuju romantičnom položaju opozicionara. Umjesto toga, oni trebaju za svoje ciljeve koristiti i politiku svojih neprijatelja. Jedna od dodirnih točaka između Hrvata i Zemaljske vlade jest činjenica da vlada već po svome položaju mora suzbijati centrifugalne tendencije i činiti sve što BiH čvršće veže uz Monarhiju. To je okolnost koju valja iskoristiti, a što Hrvati doista misle o vladi, pokazali su nedavno, kad se je raspravljalo o njihovu programu [očito: programskim načelima HNZ-a]. Ne misle pritom Hrvati u BiH da će te pokrajine biti pripojene Monarhije radi Hrvatske niti za Hrvatsku, ali znaju vrlo dobro, „da se bosanski teritorij ne da prenijeti niti na austrijske Alpe niti na madžarsku pustu; ostat će za sva vremena između Banovine i Dalmacije. Pa makar monarhija samo u načelu izrekla pripojenje, ter proglasila našu zemlju nekakvim 'Reichslandom'; ovo rješenje ne bi bilo definitivno, ali bismo se time ipak za korak približili našem cilju. U ostalom uvjereni su i najviši krugovi u Beču, da je budućnost Bosne u zajednici sa Hrvatskom.“ Drugim riječima, i kad nisu apsolutno i načelno protiv vlade, Hrvati u BiH vode svoju politiku i zagovaraju svoje ciljeve. Njih oni nisu nikad podvrgnuli interesima vlade, pa zato nisu nikad ni dobili nikakvu njezinu pomoć, niti je koji hrvatski list dobio vladinu potporu.³⁰¹¹

Po običaju, *Hrvatski dnevnik* se nije ustezao polemizirati s političkim strukturama u drugim hrvatskim zemljama. Iz Hrvatske se, kaže on u trećem dijelu svoga važnog razmatranja, stalno optužuje bosansko-hercegovačke Hrvate da vode protusrpsku ili „bratoubilačku“ politiku. Zapravo Hrvati iz Trojednice ne bi imali nikakva prava dijeliti lekcije Hrvatima u BiH, jer su ih se odrekli za ljubav sloge sa Srbima, ali ih ipak treba podučiti da nisu upućeni u prilike u BiH niti shvaćaju domašaje tzv. srpskog pitanja. Činjenica je da se borba između Hrvata i Srba u BiH vodi strasno i da je postala nalik na „gragjanski rat“ koji nije ograničen na pojedine klase, nego se vodi između dva cjelokupna naroda. Hrvati samo uzvraćaju na izazove i na srpsku najavu borbe do istrjebljenja: „Nama je ova borba nametnuta, Hrvati bore se za svoj narodni, gospodarski i politični obstanak, oni se nalaze u defenzivi i tek odbijaju bjesomučne nasrtaje, što dolaze sa neprijateljske strane.“ Hrvati nisu šovinisti niti su komu neprijatelji, kaže *Hrvatski dnevnik*, ali se spremni boriti se do zadnjega daha za svoj opstanak i svoja prava. A usprkos tome, od njih se traži da počine političko samoubojstvo odnosno da se odreknu svog imena i svoje težnje za ujedinjenjem sa sunarodnjacima. Hrvatska i srpska misao su u sukobu, jer jedna drugu isključuje. Srbi bi zapravo mogli težiti za ujedinjenjem BiH s banskom Hrvatskom, jer bi time bili ojačani za 600.000 duša koje se tamo priznavaju Srbima, no, oni imaju potajne dalekosežne nakane.³⁰¹²

³⁰¹¹ „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini (II.)“, *HD*, 3/1908., br. 150, 5. VII. 1908., 1.

³⁰¹² „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini (III.)“, *HD*, 3/1908., br. 151, 7. VII. 1908., 1.

Svaku suradnju s Hrvatima, piše dalje sarajevski hrvatski list, Srbi uvjetuju hrvatskim odustankom od težnje za ujedinjenjem svih hrvatskih zemalja; Hrvati nasuprot tome traže da Srbi napuste velikosrpske ambicije. Bosansko-hercegovački Srbi su svjesni da ne mogu pripojiti BiH Srbiji, ali usprkos tome ne žele pristati uz cilj koji je moguć: ujedinjenje tih zemalja s Hrvatskom. Umjesto toga, oni su svoju politiku definirali u etapama. Oni se zalažu za autonomiju BiH zato što žele izbjeći njezino pripojenje Monarhiji koje bi u konačnici značilo ujedinjenje s Hrvatskom, i zato što računaju da će takvom politikom pridobiti simpatije muslimana.³⁰¹³

Srbi se tuže na politiku Zemaljske vlade, nastavlja *Hrvatski dnevnik*, a prava je istina da je upravo ta vlada stvorila srpstvo u BiH i da mu je ona, svojim potporama na svakome koraku, dopustila da se razmaše i da počne ugrožavati Monarhiju. Hrvatski je odnos prema srpstvu uvjetovan hrvatskim težnjama i interesima; Hrvati su pobijali velikosrpsku misao i onda kad je vlada protežirala Srbe, i sada, kad ih onedavno hoće suzbijati.³⁰¹⁴ Svojom je politikom vlada odgojila „guju u njedrima“, odlučan je *Hrvatski dnevnik*. Ona nije uspjela stvoriti ni nadkonfesionalnu stranku, nego se je stalno kretala u konfesionalnim okvirima, bez obzira na političke i socijalne pokrete. Nastojala je Hrvate katolike pretvoriti tek u katolike, računajući na to da će muslimane zadovoljiti neditranjem u agrarne odnose, a da će pravoslavne ustupcima i povlasticama potaknuti na to da odustanu od težnji za ujedinjenjem sa Srbijom. Takva je politika doživjela potpuni bankrot, pa sada vlada pokušava koketirati sa Srpskom samostalnom strankom. No, Hrvati na to ne će nasjesti, jer imaju svoj HNZ i odlučni su dalje raditi na ostvarenju svojih političkih i kulturno-gospodarskih nastojanja.³⁰¹⁵

Zato Hrvati, precizira u posljednjem nastavku svoga programatskog teksta *Hrvatski dnevnik*, moraju voditi realističnu, a ne romantičnu politiku oporbe protiv svega i svačega. Hoće li ih zato netko nazvati oportunistima, jezuitima ili kojim drugim imenom, posve je svejedno. Bilo bi dobro kad bi oni u Hrvatima iz banske Hrvatske imali potporu, ali se je dogodilo ono što bi drugdje bilo nepojmljivo: hrvatske političke stranke iz banske Hrvatske i iz Dalmacije uglavnom su stale na protivnu stranu, pa bosansko-hercegovački Hrvati jedine prijatelje imaju u starčevićancima. Napose neprijateljska im je Hrvatsko-srpska koalicija sa svojim tiskom: ona baš nikad nije pozdravila nijedan pothvat bosansko-hercegovačkih Hrvata. Poučeni time, oni su odlučili raditi samostalno i ne reflektirati više na ničiju pomoć. Prekosavski mentori im više nisu potrebni.³⁰¹⁶

Odmah nakon okončanja ovoga nepotpisanoga programatskog niza – koji bi i po sadržaju i po stilu mogao biti i Pilarov – *Hrvatski dnevnik* je istaknuo kako Hrvate i Srbe dijeli još nešto osim suprotstavljenih nacionalnih interesa: to je nepojmljiva konfesionalna mržnja koja je kod pravoslavnih Srba silno izražena.³⁰¹⁷ Potom je list analizirao muslimanski odnos prema Srbima i

³⁰¹³ „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini (IV.)“, *HD*, 3/1908., br. 153, 9. VII. 1908., 1.

³⁰¹⁴ „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini (V.)“, *HD*, 3/1908., br. 154, 10. VII. 1908., 1.

³⁰¹⁵ „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini (VI.)“, *HD*, 3/1908., br. 155, 11. VII. 1908., 1.

³⁰¹⁶ „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini (VII.)“, *HD*, 3/1908., br. 156, 12. VII. 1908., 1.

³⁰¹⁷ „Konfesionalna mržnja“, *HD*, 3/1908., br. 157, 14. VII. 1908., 1.

istaknuo da je agrarno pitanje zasad jedino koje je kadro muslimanima otvoriti oči i navesti ih da shvate prave ciljeve srpske politike.³⁰¹⁸

No, uvođenje ustavnog stanja u Turskoj krajem srpnja 1908. izazvalo je uznemirenost u muslimanskim i probudilo nadu u srpskim krugovima. Otvaralo se je pitanje hoće li muslimani poslati svoje predstavnike u turski parlament i na taj način demonstrirati svoje stajalište da BiH mora ostati pod turskim vrhovništvom, ili će se ubrzati pripreme za uvođenje ustavnog stanja u ovim pokrajinama, što je zapravo značilo njihovo priključenje Monarhiji. Srpska je propaganda iznenada počela Tursku i Turke obasipati pohvalama, hvaleći tamošnje izjednačenje svih konfesija i uvođenje ustavnog stanja. Na taj se je način pokušavalo kod bosansko-hercegovačkih muslimana pojačati osjećaje bliskosti i simpatija prema Turskoj, a posredno i prema Srbiji. Budući da s hrvatske strane nije bilo protumuslimanskih niti protuturskih invektiva koje bi pogodovale tom taktičkom zaokretu u srpskoj propagandi, trebalo ih je izmisliti, a povod je dao baš predsjednik HNZ-a, Nikola Mandić.

Bečka je *Reichspost* u kolovozu 1908. zabilježila govor koji je Mandić izgovorio u povodu rođendana Franje Josipa I., ističući da su riječi sarajevskoga donaćelnika osobito važne u svjetlu previranja u Turskoj. Mandić je tom zgodom podsjetio ne dugotrajne veze koje BiH ima s vladarskom kućom Habsburga. To je prijestolje kojemu se je naš ispaćeni narod utjecao četiri stoljeća, nadajući se da će i njemu biti dopušten pristup u krug kulturnih naroda. To je ista ona kruna koja je prije tri desetljeća nagovijestila slobodu i u ovim zemljama stvorila pretpostavke kulturnog razvitka. Naglašavajući da BiH zato ima poseban razlog slaviti vladarov rođendan, Mandić je izrazio želju da se državnopravno stanje uskladi sa stvarnim i da se ove dvije pokrajine priključe Austro-Ugarskoj.³⁰¹⁹ Taj je Mandićev sarajevski govor izazvao pozornost i na unutarnjem planu, gdje su ga Srbi pokušali iskoristiti u svojoj propagandi, naglašavajući da je osmansku vladavinu Mandić nazvao četiristoljetnim ropstvom. Zato ga je predsjednik Središnjeg odbora HNZ-a komentirao službenim priopćenjem objavljenim na naslovnoj stranici *Hrvatskog dnevnika*.³⁰²⁰ Obraćajući se „braći muslimanima“, naglasio je kako je *Srpska riječ* u broju od 20. kolovoza iskrivila njegove riječi, tvrdeći da je on govorio u 400-godišnjem ropstvu i sužanjstvu te na taj način vrijeđao muslimane. No, Mandić to energično odbija, ističući da su Osmanlije posve drugi narod od bosansko-hercegovačkih muslimana, koji su svoje interese znali i oružjem braniti pred nasrtajima Osmanlija. On ističe da nikad ni od jednog muslimana nije čuo da se

³⁰¹⁸ „Muslimani i srpska politika“, *HD*, 3/1908., br. 158, 15. VII. 1908., 1.

³⁰¹⁹ „Eine bosnische Kundgebung“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 229, 21. VIII. 1908., 5.

³⁰²⁰ M. GROSS, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, 253. pogrešno tvrdi da je taj govor održan u Beču, gdje se Mandić tobože nalazio „na čelu deputacije koja je došla pokloniti se kralju povodom njegova rođendana“ i da je izgovoren „pred vladarom“. Osim što sam naslov sugerira drugačije (*eine bosnische Kundgebung!*), u uvodnom dijelu članka jasno se vidi kako je izgovoren u Sarajevu, pred zemaljskim poglavarom barunom Winzorom, a u samome govoru Mandić „moli Nj. Preuzv., da bude tumačem ovih osjećaja iskrene vjernosti kod Previšnjeg Prijestolja...“ Bilo bi doista besmisleno da se obraća vladaru i moli ga da bude tumačem osjećaja kod – Franje Josipa I. Uostalom, u svome obraćanju javnosti od 22. kolovoza sam Mandić podsjeća na to da je govor održao u - sarajevskom Konaku.

poistovjećuje s Osmanlijama, pa je uvjeren da ga domaći muslimani koji su slavenske krvi i koji dijele našu zajedničku domovinu, ne će krivo shvatiti.³⁰²¹

Usporedno s time je u *Hrvatskome dnevniku* objavljena serija članaka o srpskim uvredama na račun muslimana i Turske te o njihovim pritužbama na odnos turskih vlasti prema pravoslavnima u Makedoniji i drugim dijelovima osmanske države. Također je istaknuto kako se je bečka *Neue Freie Presse* u uvodniku od 21. kolovoza opširno pozabavila Mandićevim „historijskim govorom“, a napose njegovim traženjem da se „našoj domovini nakon državnopravnog uređenja podijeli ustavne slobodine“. Nakon što je skoro u cijelosti prenio članak bečkog lista, *Hrvatski dnevnik* priznaje da je na prvi pogled čudno što su u njemu prešućene Mandićeve riječi da prije uvođenja ustavnog stanja treba riješiti državnopravni položaj BiH. No, ipak se *Srpska riječ* vara kad prerano zaključuje da je *Neue Freie Presse* dezavuirala Mandića, jer to pitanje – odlučan je *Hrvatski dnevnik* – treba razriješiti ministar vanjskih poslova sa silama potpisnicama Berlinskoga ugovora. Iako se općenito drži da je Monarhija već dobila privolu za aneksiju, ipak je uputnije o tome ne raspravljati u novinama, pa se samo tako smije tumačiti pisanje *Neue Freie Presse*.³⁰²²

Tih je dana, odnosno – prema Pilaru – između 15. i 20. kolovoza 1908., ministar Aehrenthal „primio privatno izvješće od tri ugledna Bosanca katolika, u kome ga oni upozoravahu na neodržive prilike u Bosni i javljahu, da se Srbi i muslimani potajno spremaju, da pošalju zastupnike u turski parlament, koji se imao skoro u Carigradu sastati, čime bi posvjedočili pripadnost Bosne i Hercegovine turskoj Carevini.“³⁰²³ Dajući tom „privatnom izvješću“ značenje jednoga od ključnih momenata koji su ubrzali aneksiju te ga time očito precjenjujući, Pilar je propustio identificirati tvorce tog dokumenta čiji je „sadržaj slučajno doznao“. Ipak se s velikim stupnjem vjerojatnosti može pretpostaviti da je posrijedi akcija vodstva HNZ-a u kojoj je i on sam sudjelovao. U njegovoj su ostavštini, naime, sačuvani koncepti pisama koje je upućivao ne samo ministru Burišanu, nego i nekom drugom „nositelju resora“, dakle ministru, a spomenuto je da je moguće kako su – za razliku od njegova izvornog rukopisa i bečkoga izdanja njegova djela iz 1918. – ipak točne tvrdnje navedene u hrvatskome prijevodu *Južnoslavenskog pitanja* iz 1943., da su „bosanski Hrvati“ prve kontakte s Aehrenthalom uspostavili još u veljači 1902. godine.³⁰²⁴

Mandićeva čestitka vladaru, jednako kao i neke slične Mandićeve izjave par tjedana kasnije, izazvale su negodovanje u dijelu hrvatske javnosti, napose onome bliskome Hrvatsko-srpskoj koaliciji.³⁰²⁵ *Hrvatski dnevnik* je stao u Mandićevu obranu, ističući kako se u tim napadajima ne samo zaboravlja da je i Hrvatska dio Monarhije, nego se sustavno prešućuju višekratne izjave da bosansko-hercegovački Hrvati teže ujedinjenju s drugim hrvatskim zemljama. Zato se na klevete „hrvatsko-velikosrpske koalicije“ i njezinih glasila poput *Obzora*,

³⁰²¹ „Na adresu braće muslimana“, *HD*, 3/1908., br. 189, 22. VIII. 1908., 1

³⁰²² „Da li je Bosna zrela za ustav?“, *HD*, 3/1908., br. 191, 25. VIII. 1908., 1

³⁰²³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 506.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 271.

³⁰²⁴ L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 272.

³⁰²⁵ M. GROSS, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, 255.; ISTA, *Povijest pravaške ideologije*, 363.

Narodne obrane, Riječkoga novog lista, Slobode, Hrvatske i Pokreta ne treba obazirati. Svi su svjesni da je aneksija neizbježna, pa oni koji su u službi srpske politike imaju razloga za nervozu. U polemičkome odgovoru sarajevskoga dnevnika također je istaknuto kako je „na preklanjske Duhove“, kad je *Pokretova* stranka održavala skupštinu, na nju došao „i jedan odličan Hrvat iz Bosne, danas član Središnjeg odbora H.N.Z. Simpatizirao je s tom strankom, jer je mislio, da će u narodnom pogledu ipak biti narodna stranka. Predložio je na tom zboru neke rezolucije, u kojima se isticalo hrvatstvo Bosne [ist. u izv.]. S ruglom i prezirom zabacili su pokretaški vogje ove rezolucije, i nisu ih dali niti na glasovanje, - jer već onda je bilo pokretaštvo zakapareno u službi velikosrpske propagande.“³⁰²⁶

Nema nikakve sumnje da je pod tim „odličnim Hrvatom“ sarajevski *Hrvatski dnevnik* smjerao na Pilara, koji je o Duhovima 1906. bio na zagrebačkoj glavnoj skupštini Hrvatske napredne stranke. Nije mu sada Stadlerov list otkrio ime – možda i zato da ne stvara pomutnju u redovima bosansko-hercegovačkih Hrvata. No, isti će sarajevski list malo kasnije, kad se rasplamsa sukob vodstva HNZ-a i nadbiskupa Stadlera, otvoreno optuživati Pilara da je bio na skupštini Hrvatske napredne stranke. Jasniji je u tom pogledu bio *Hrvatski dnevnik* već pred kraj listopada 1908., kad su naprednjački prvaci počeli obilaziti BiH, nadajući se da će u postaneksijskom razdoblju naći uporište za svoju politiku. Tada je u uvodniku sarajevskoga lista izrijekom napisano kako je baš Pilar bio onaj koji je na naprednjačkoj skupštini o Duhovima 1906. svojedobno bio predložio rezoluciju u kojoj se je naglašavalo hrvatstvo BiH, ali je to s prijezirom otklonjeno.³⁰²⁷

Iako je sličnih slučajeva bilo i ranije, od sredine 1908. sarajevski će *Hrvatski dnevnik* sve češće napadati *Obzor* kao zloduha koji prednjači u napadajima na bosansko-hercegovačke Hrvate, dok su *Pokret, Riječki novi list, splitska Sloboda* i njima slični, tek epigoni toga zagrebačkog dnevnika. Bila je to najava snažnijega Stadlerova okretanja prema Franku i još jasnije opredjeljivanje *Hrvatskog dnevnika* za njegovu struju u novome pravaškom raskolu, što će utjecati i na prestrojavanje u redovima HNZ-a. No, nezadovoljni najnovijim Mandićevim izjavama bili su i neki istaknuti pristaše HNZ-a. Zato je u drugome dijelu istoga članka u kojem se ironizira tvrdnja da su bosansko-hercegovački Hrvati zapravo izdajice hrvatstva kao cjeline, *Hrvatski dnevnik* sutradan onim dobronamjernim Hrvatima koji bi mogli biti zavedeni koalicionaškom propagandom, objasnio da se radi o realnome pristupu politici. Aneksija će spriječiti pripojenje BiH Srbiji, a već time je postignut uspjeh u prvoj etapi hrvatske narodne borbe. To će biti i silan gospodarski poticaj čitavoj BiH, tumači *Hrvatski dnevnik*. Iz činjenice da Mandić nije izrijekom zatražio pripojenje BiH Hrvatskoj, ne znači da je to isključio: *affirmativa non sunt exclusiva* odnosno – pripojenje Monarhije ne znači isključenje pripojenja Hrvatskoj. Svi moramo biti svjesni da nijedan odlučujući čimbenik danas ne će posegnuti za pripojenjem BiH Hrvatskoj, napominje *Hrvatski dnevnik*, ali bi te zemlje samo Mađari i „riječki srbijanac“ Supilo

³⁰²⁶ „Bosanski Hrvati – izdajice hrvatstva“, *HD*, 3/1908., br. 192, 26. VIII. 1908., 1.

³⁰²⁷ „Naprednjaci u Bosni“, *HD*, 3/1908., br. 244, 24. X. 1908., 1. O toj skupštini je Pilar pisao i u: L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 656, ne spominjući da je i sam bio nazočan.

pustili iz šaka u srpsko krilo. A budući da sad ne možemo postići pripojenje Hrvatskoj, postignimo bar to da BiH ne pripadne Srbiji i da ostane u okviru iste države u kojoj su i ostale hrvatske zemlje. Zanimljivo je – poentira *Hrvatski dnevnik* – da to ne žele vidjeti baš naprednjaci i uopće koalicionaši koji su „etapnu politiku“ proglasili vrhovnim načelom svoje političke taktike.³⁰²⁸

Nepobitna je bila činjenica da u svome govoru odnosno u zahtjevu za aneksiju Mandić ovog puta nije spomenuo priključenje BiH Hrvatskoj, ali je bilo jasno da se obraća vladaru i da govori o lojalnosti habsburškome domu, a ne o lojalnosti Austriji, i doista je bilo jasno kako je aneksija iz hrvatske perspektive veliki dobitak, iako samo prva etapa u postignuću konačnoga cilja.³⁰²⁹ Dok je srpsko i koalicijsko novinstvo škripalo zubima, zagrebačko *Hrvatsko pravo* i sarajevski *Hrvatski dnevnik* su s puno optimizma prenosili vijesti i glasine da je aneksija pitanje dana, i da je Monarhija već dobila pristanak signatarnih vlasti. Bilo je nesumnjivo važno u tom smislu podučiti hrvatsku javnost i kanalizirati njezino raspoloženje, a pogotovo postići njezinu slogu i odlučnost. No, *Hrvatski dnevnik* je početkom rujna 1908. s naslovnice uputio poruku, formuliranu skoro imperativnim tonom, da se neposredni taktički koraci prepuste „vodstvu“.³⁰³⁰ Bila je ona nejasna, jer se nije znalo tko predstavlja to „vodstvo“: nadbiskup Stadler odnosno crkvena hijerarhija, ili možda neka udruga odnosno – HNZ. Dodatnu je zabunu stvarala činjenica da je bilo poznato kako list izražava nadbiskupova stajališta, a ipak se usporedno s time ističe da je program jedno, a taktika drugo: politika HNZ-a bazira se na pravaškome programu iz 1894. godine koji – kako sugerira sarajevski dnevni list, zaobilazeći činjenicu da su i milinovci u programskome smislu ustrajali na zahtjevima iz tog programa – u Trojednici zastupaju samo starčevićanci odnosno pristaše dr. Josipa Franka, dok taktiku diktiraju postojeće okolnosti.³⁰³¹ Zato će doći do Sunarićeve javne kritike stajališta da o hrvatskoj politici ima odlučivati samo neko neidentificirano vodstvo te do zaoštrenja nešto ranije otvorenoga sukoba između *Hrvatskoga dnevnika* i Džamonjine mostarske *Radničke obrane*. Pisac potpisan istim pseudonimom (*Ypsilantes*) uskoro će na naslovnoj stranici mostarskoga lista dovesti u pitanje vodstvo HNZ-a (koje se je u međuvremenu, sredinom rujna, bilo očitivalo u prilog *Hrvatskom dnevniku* i napalo *Radničku obranu*), te tako nagovijestiti burna previranja u u HNZ-u prvaj polovici idućeg godine.³⁰³² Svi su se ti incidenti – na koje ćemo se vratiti kasnije – zbili uoči proglašenja aneksije, dakle u najgore moguće vrijeme, ali je i iz toga bilo bjelodano da unutar „vodstva“ postoje duboke ideološke podjele te osobni, a dijelom i pokrajinski animoziteti koji prije ili kasnije moraju buknuti i izbiti na vidjelo.

³⁰²⁸ „Bosanski Hrvati - izdajice hrvatstva“, *HD*, 3/1908., br. 193, 27. VIII. 1908., 1.

³⁰²⁹ Prema bilješkama Ise Kršnjavoga, on i Frank su se početkom kolovoza slagali oko toga da aneksija BiH nije nužna, nego je dovoljno i „administrativno sjedinjenje“ BiH s ostalim hrvatskim zemljama kako bi se dobila „odlučujuća većina naspram Srba“. (I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 531.) Zanimljivo je da je sličnu zamisao Friedrichu Funderu u to vrijeme izložio i Mandić.

³⁰³⁰ YPSILANTES, „Poruka našim po cijeloj Bosni i Hercegovini“, *HD*, 3/1908., br. 203, 8. IX. 1908., 1.

³⁰³¹ „Program i taktika“, *HD*, 3/1908., br. 207, 13. IX. 1908., 1.

³⁰³² YPSILANTES, „Da, izbavi nas od zla! Amen“, *RO*, 1/1908. br. 20, 23. X. 1908., 1.-2.

A u sličnome tonu kao sredinom kolovoza, Mandić je govorio i dva tjedna kasnije, 6. rujna 1908., kad je bečka kršćansko-socijalna *Reichspost* započela seriju članaka Friedricha Fundera pod naslovom „Bosanski razgovori“ („Bosnische Gespräche“). U njima taj nakladnik i glavni urednik *Reichspost* donosi sažetke razgovora s najutjecajnijim političkim ljudima u BiH, s kojima je tijekom svog boravka u Sarajevu raspravljao o prilikama u zemlji i o njihovim pogledima na moguću aneksiju BiH. Među njegovim sugovornicima bili su i Nikola Mandić, predstavljen kao sarajevski donaćelnik i vođa „sarajevskih Hrvata“ te vrhbosanski nadbiskup Stadler. Iz njihovih su izjava, kao što ćemo vidjeti, izbijala i neka različita gledišta, ali su obojica zahtijevali žurnu i neodgodivu aneksiju BiH. Važnost tog ciklusa tekstova uredništvo *Reichspost* je naglasilo time što ih je smjestilo na udarno mjesto, na gornju polovicu prve i na dio druge stranice lista. I ma koliko ti razgovori bili kratki – napose onaj sa Stadlerom – a objavljene njihove izjave pokazuju ono što je Funder držao važnim, a ne nužno i sve ono što su njegovi sugovornici kazali i što su oni držali važnim kazati, ipak one pokazuju da i prije aneksije pogledi HNZ-a i Stadlera na način rješavanja hrvatskoga pitanja u BiH nisu bili posve podudarni.³⁰³³

Vjerojatno nije slučajno da je objavljivanje te serije razgovora uslijedilo svega nekoliko dana nakon što je ministar Burián doputovao u Sarajevo. Naime, nakon što su vijesti o tome da su mladoturci uveli ustavno stanje i najavili sazivanje parlamenta, Burián je 19. kolovoza na sjednici zajedničke vlade upravo tim događajima argumentirao svoj zahtjev za požurenje aneksije BiH.³⁰³⁴ Kako bi ispitao stanje u tim pokrajinama, početkom rujna 1908. on je doputovao u Sarajevo te se je 4. rujna susreo s Nikolom Mandićem i prvakom Srpske narodne samostalne stranke Lazom Dimitrijevićem. Obojica su tražili obavijesti o prilikama u Turskoj i upozoravali na to da postoji plan SNO-a da se u dogovoru s muslimanskim političkim prvacima naglasi sultanov suverenitet. To je opasno za BiH i za Monarhiju, pa su i Mandić i Dimitrijević istaknuli da je potrebno poduzeti žurne korake odnosno odlučno riješiti bosansko-hercegovačko pitanje priključenjem tih pokrajina Monarhiji u obliku kondominija i s eventualnim davanjem pokrajinskoga predstavništva (zemaljskog sabora).³⁰³⁵ Te bojazni nisu bile neosnovane: dan kasnije održan je sastanak srpskih i muslimanskih prvaka koji su formirali zajedničko izaslanstvo što je 7. rujna Buriánu predalo promemoriju koju je obrazložilo i usmeno, zahtijevajući da se ne dira u državnopravni položaj BiH. Dan kasnije je ta promemorija i objavljena u *Srpskoj riječi*: u njoj su se Srbi i muslimani založili za uvođenje ustavnog stanja i izbore, ali su se žustro usprotivili diranju u državnopravni položaj dviju okupiranih pokrajina.³⁰³⁶

U tom svjetlu treba promatrati pripremu i objavljivanje članaka u bečkoj *Reichspost*. Prvi Funderov sugovornik, onaj kojemu se je htjelo dati na važnosti i čijim se je riječima nesumnjivo htjelo naznačiti smjer svih razgovora i njihov smisao, bio je upravo sarajevski donaćelnik i vođa „sarajevskih Hrvata“ dr. Nikola Mandić. Nije u tom članku spomenut HNZ, ali Mandić nije

³⁰³³ Većinu tih razgovora je u opširnim izvadcima prenio i sarajevski *Hrvatski dnevnik*, počevši od br. 205 (11. IX. 1908.) do br. 207 (13. IX. 1908.)

³⁰³⁴ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 45.-46.

³⁰³⁵ Isto, 46.-47.

³⁰³⁶ Isto, 47.-50.

istupaa samo u svoje ime, nego i u ime svojih prijatelja i istomišljenika. U razgovoru održanom u vrtu Mandićeve sarajevske „toskanske vile“, domaćin je istaknuo kako nema dvojbe oko toga da su događanja u Turskoj izazvala pozornost dijela ovdašnjih muslimanskih krugova, a i kod Srba se primjećuje nastojanje da se to iskoristi. Ključni problem je činjenica da BiH ne pripada ni Ugarskoj, ni Hrvatskoj, ni Austriji, niti Austro-Ugarskoj, a stvarno ni Turskoj. Takav, neriješeni status sokoli sve one političke intrigante da nastave plesti svoju mrežu. Ta je neizvjesnost, drži Mandić, jednaka dopuštenju za zločine protiv mira i napretka zemlje. Posve jasno je da uspostava ustavnoga stanja u Turskoj mora imati odraza i u BiH, jer te pokrajine ne mogu biti jedina mrlja na zemljovidu Europe bez normalnoga političkog života. Sada je krajnji trenutak, ističe Mandić, da se Monarhija odluči na dva koraka. Prvi je priključenje okupiranih pokrajina. Pritom se uopće ne mora raditi o nekom krupnom državničkom aktu, nego je dovoljno i simboličko naglašavanje vrhovništva. Bilo bi dosta da se bosansko-hercegovačke postrojbe uvrste u zajedničku vojsku i da zemlja počne sudjelovati u snošenju kraljeve civilne liste, pa makar i s deset kruna. Funder je na to postavio izravno pitanje: Drže li Mandić i njegovi prijatelji da je potrebno priključiti BiH cjelini Monarhije čak i prije nego što se odluči o njezinoj pripadnosti nekom dijelu Monarhije, npr. Hrvatskoj. Na to je Mandić odgovorio pozitivno, objašnjavajući to iznimnim prilikama. Jer, rasprava o pripadnosti BiH u današnjoj, nejasnoj situaciji između dviju monarhijskih polovica, bila bi bezizgledan posao te bi značila suvišno otezanje s nesagledivim posljedicama. Neka BiH bude priključene Monarhiji, pa makar se zvala posebnom carevinskom zemljom (*Reichsland*). Drugo što je sada potrebno, drži Mandić, jest uvođenje sabora. U tom smislu je vjerojatno bila dobra zamisao ministra Buriána o piramidalnom ustroju vlasti, ali je nju vrijeme danas prerasló. Hrvati, Srbi i muslimani složni su u zahtjevima za uvođenje sabora. Što se više oklijeva s time, to će veći biti utjecaj turskih događaja. Mi ne zahtijevamo parlament, nastavlja Mandić, ne ćemo neki austrijsko-ugarsko-bosanski trijalizam, nego zemaljski sabor sličan saborima austrijskih krunovina, s nadležnostima koje pristoje carevinskom vijeću. Na Funderovo pitanje, bi li sabor u postojećim prilikama, u zemlji u kojoj ni Hrvati, ni Srbi ni muslimani ne čine većinu, postao žrtvom stranačkih borbi prepucavanja, Mandić odlučno odgovara niječno: Mi Hrvati bismo se s muslimanima sporazumjeli, a već sad smo na najboljem putu u tom smjeru. U odnosu na agrarno pitanje, čije bi nasilno rješenje značilo uništenje muslimanskih zemljoposjednika i njihovo daljnje iseljavanje, Hrvati stoje na stanovištvu zakonitoga rješenje koje ne će u obzir uzimati samo interese kmetova. Osnivanje miroljubive muslimanske stranke – pri čemu Mandić očito cilja na Muslimansku naprednu stranku – dokaz je da se na muslimanskoj strani ti hrvatski pogledi uzimaju u obzir. No, Mandić je znao kako nije nebitno istaknuti da ne bi ni svi Srbi nužno bili protiv aneksije. Nesumnjivo imajući na umu Dimitrijevića i njegove pristaše, on je dodao kako će i kod Srba na površinu isplivati sasvim drugi elementi istoga trenutka kad se odluči sudbinom ovih zemalja. Srpsko je pučanstvo mirno i uredno, i sigurno nije nesklono Habsburzima, uvjerava Mandić. Bit će zasigurno pojedinih nezadovoljnika, ali će stvar biti lako riješiti. Ono što je nužno poduzeti i što je međusobno nerazdvojivo povezano, jest aneksija BiH i uvođenje sabora. Ta dva koraka moraju se učiniti istodobno. S tim se ne smije oklijevati, jer je možda nastupio posljednji

trenutak u kojem je aneksija moguća. Oklijevanje izaziva negodovanje pučanstva, a budući da je sigurno kako će se turski parlament tomu protiviti, treba krenuti od ocjene da će Turska prihvatiti svršen čin. Za ime Božje, zavapio je Mandić na kraju razgovora, prilike u zemlji se ne smiju krivo procijeniti. Autonomna kotarska zastupstva koja nam se sada hoće dati, apsolutno su nedovoljna. U izborima za njih ne će sudjelovati ni Hrvati, ni Srbi niti muslimani.³⁰³⁷

Dva dana kasnije u *Reichspost* je objavljen drugi članak iz istoga ciklusa, posvećen Srbima, na temelju Funderova razgovora s odvjetnikom Danilom Dimovićem, sunakladnikom *Srpske riječi* i bliskim suradnikom Gligorija Jeftanovića, te s Đorđem Nastićem, srpskim novinarom i publicistom koji će uskoro postati jednim od središnjih likova veleizdajničke afere. Dok je Dimović, koji je također bio „kuferas“ (rodom je iz Broda na Savi!), uvjeravao Fundera da su Srbi nedavnim ujedinjavanjem različitih grupacija postali moćan čimbenik te zahtijevaju sazivanje parlamenta (ali da će se, bez obzira na svoje simpatije za autonomiju, pomiriti s aneksijom ako na nju pristanu velesile), Nastić je objašnjavao da je svojim otkrićima htio samo zaštititi svoje sunarodnjake od zaplotnjačke i urotničke politike Beograda. No, razgovor je, završava ga Funder dramatično, morao biti prekinut jer se je približavala skupina Srba koja je prema svome sunarodnjaku bila očito neprijateljski raspoložena.³⁰³⁸

Treći Funderov članak u *Reichspost* bio je posvećen i Srbima i Hrvatima. Funder je, naime, razgovarao s Vojislavom Šolom, prvakom hercegovačkih Srba,³⁰³⁹ ali i s vrhbosanskim nadbiskupom Stadlerom. Šola je isticao kako su svi Srbi rezolutno protiv aneksije, a austrijska politika posljednja tri desetljeća daje im za pravo. Srbi hoće ustavno stanje u pravome smislu riječi, a ne nekakav sabor koji nema nikakvih ovlaštenja. Velikosrpski pokret kao takav ne postoji, a Srbi u BiH mogu istaknuti mnoštvo kritika na račun političkoga i gospodarskog stanja u Srbiji. No, za nj nema nikakve dvojbe da je sadašnji kurs u BiH loš i da će završiti loše.³⁰⁴⁰ I Funderov razgovor s nadbiskupom Stadlerom bio je razmjerno kratak. Stadler je bio posve jasan: Hrvati drže da je priključenje BiH Monarhiji nužan i neodgodiv korak. Pritom se te pokrajine ne smiju proglasiti posebnom upravnom jedinicom (*Reichsland*) nego trebaju biti odmah priključene Hrvatskoj. Na Funderovu opasku da ni u Austriji ne bi bilo previše simpatija za rješenje koje bi priključene zemlje uskoro doveo pod ugarsko okrilje, ali je izvjesno da ni Mađari ne bi simpatizirali takvo rješenje, jer bio ono dovelo do jačanja hrvatskoga elementa, Stadler je uzvratilo da se zbog neriješenoga državnopravnog položaja Dalmacije ne može misliti na priključenje BiH austrijskoj polovici Monarhije, ali da Mađari, prema njegovu mišljenju, ipak nemaju razloga strahovati od pripojenja banskoj Hrvatskoj. Hrvati nisu protivnici Mađara, nego

³⁰³⁷ F. FUNDER, „Bosnische Gespräche“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 245, 6. IX. 1908., 1.-2.

³⁰³⁸ F. FUNDER, „Bosnische Gespräche (II.)“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 247, 8. IX. 1908., 1.-2. U članku pod naslovom „Crni kabinet u Bosni“, zagrebački *Pokret*, 5/1908., br. 129., 4. VI. 1908., 1.-2. prenio je dva dana ranije objavljenu tvrdnju *Srbohrana* da je Nastić agent austrijske odnosno austro-ugarske vojne obavještajne službe.

³⁰³⁹ Vojislav Šola (Mostar, 1863. – Beograd, 1931.), srpski političar, jedan od prvaka srpskoga autonomističkog pokreta u BiH. Godine 1910. izabran u Sabor, kojemu je bio podpredsjednik i predsjednik. Uhićen 1917., a 1918. jedan od glavnih organizatora Glavnog Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za BiH. (H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 154.)

³⁰⁴⁰ F. FUNDER, „Bosnische Gespräche (III.)“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 249, 10. IX. 1908., 1.-2.

žele samo više zraka i svjetla odnosno slobode. Ako im se ona dade, onda će u njoj uživati i BiH. Točno je, priznaje Stadler utemeljenost Funderove opaske, da bi priključenje Hrvatskoj izazvalo negodovanje Srba, ali oni će negodovati zbog svakog čina koji Bosnu privlači Monarhiji. S tim se mora računati, ako se ne želi prihvatiti rizik za još kritičnije stanje. Sazivanje zemaljskog sabora ne će se još dugo moći otežati, ali bi sazivanje sabora prije aneksije bilo pogubno. To bi pače bila najveća nesreća.³⁰⁴¹

Stadlerovi su odgovori kratki, ali dopuštaju zaključak M. Gross, da je on u tom razgovoru zagovarao subdualističko, a ne trijalističko rješenje. Nije se vrhbosanski nadbiskup ravnao time što je „prihvatljivo“ ili „neprihvatljivo za Beč“, nego time što je u hrvatskome interesu.³⁰⁴² Toga je mišljenja i Zoran Grijak, koji ističe da je zbog Stadlerova zagovaranja ujedinjenja BiH s banskom Hrvatskom u okviru Ugarske naprednjački *Pokret* počeo podrugljivo govoriti o „prougarskoj“ orijentaciji *Hrvatskoga dnevnika*.³⁰⁴³ No, između nadbiskupovih i Mandićevih pogleda postojale su očigledno krupne razlike, kako u pogledu modaliteta aneksije, tako i u pogledu sazivanja sabora, no i Stadler je – poput Mandića – zagovarao aneksiju sada i odmah, očito svjestan pogodnosti koje pruža međunarodna situacija. Predstavnici obiju hrvatskih struja dobro su znali da bi otežanje s aneksijom dok se prethodno ne usklade mišljenja Beča i Budimpešte o pripojenju BiH Hrvatskoj značilo odgađanje toga koraka za neizvjesno, a svakako tijekom dugog razdoblja u kojem bi se stvari mogle samo zakomplicirati.

To je, posve očito, jedan od razloga kojim treba objašnjavati i Mandićevo nespominjanje priključenja BiH Hrvatskoj kao uvjet za aneksiju. Pritom ne treba isključiti ni njegove osobne ambicije odnosno težnju da se sviđa vladajućim bečkim krugovima, a napose bečkim kršćansko-socijalnim grupacijama i uopće pristašama aneksije. Kad bismo više znali o tome, jesu li vlasti doista ozbiljno prijetile HNZ-u zbog naglašene politizacije te organizacije (ili se je sve svelo na formalne grožnje bez podloge u stvarnim planovima), mogli bismo također ocijeniti i to, je li i ta okolnost pridonijela ovakvim Mandićevim formulacijama. No, kao što je spomenuto, i neki pristaše HNZ-a negodovali su zbog toga. To je dijelom bilo motivirano samom porukom toga govora, ali ne manje i činjenicom da je time Mandić prepustio nadbiskupu vodeću ulogu u zagovaranju priključenja BiH ostalim hrvatskim zemljama. Zato će kritika biti posebno oštra iz redova tradicionalnih Stadlerovih suparnika – franjevaca. Fra Didak Buntić je kasnije pisao Kršnjavomu kako je u nekim hrvatskim krugovima Mandićev govor pred zemaljskim poglavarom 17. kolovoza – to je onaj govor koji Gross premješta u Beč, pred noge Franji Josipu I. – začinjena njegovim izjavama dopisniku *Reichspost*, izazvao bijes: „Na 8. listopada imala je izaći naša protuizjava i njegova [Mandićeve] osuda, ali ju je zapriečila aneksija. Mi smo ga žešće osudili još

³⁰⁴¹ ISTI, „Bosnische Gespräche (III.)“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 249, 10. IX. 1908., 2.

³⁰⁴² M. GROSS, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, 253.-254. bilježi, naime, na istome mjestu karakterističnu opasku: „Nije jasno što potiče Šadlera na izjavu neprihvatljivu za Beč.“ Autorica nije ni pomislila da bi Stadlera mogli voditi hrvatski razlozi.

³⁰⁴³ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 180.-181.

lani nego itko dosad: nazvali smo ga oportunistom, partikularistom, slavosrbom, Bošnjakom, političkim Protejem, i t. d.³⁰⁴⁴

Svakako je moguće da Buntić nije pretjerivao kad je tim oštrim riječima htio opisati bijes svojih istomišljenika, iako je prilično nejasno zašto bi se toliko – mjesec i pol od čestitke vladaru i mjesec dana od razgovora s Funderom – čekalo s tom izjavom, kad se je o Mandićevim istupanjima u hrvatskome tisku, kako onome u BiH, tako i u onome u Trojednici, vrlo žučno raspredalo tjednima. Nije izjava koju Buntić spominje nikad ni pronađena niti se je kad tko na nju pozvao, ali da je ona doista i postojala, nije bilo ni razloga ni zapreke da se ta izjava pojavi, kao što se je krajem rujna pojavila izjava hrvatskih sveučilištaraca katoličke i muslimanske vjeroispovijesti, koji su na svojoj skupštini održanoj 24. rujna stali Mandiću u obranu.³⁰⁴⁵ Mandić je, kao što ćemo vidjeti, i prije aneksije javno zatražio priključenje BiH Hrvatskoj, ali to nije učinio bilo gdje, nego u bečkoj *Neue Freie Presse*. Nije, dakle, baš bilo prevelika razloga da tek aneksija presiječe objavljivanje reakcije na njegove ranije izjave. Zato će prije biti da se je Buntić – kao svojevrsni reprezentant nemalog dijela franjevačke zajednice – time htio naknadno opravdati, jer se je tek kasnije shvatilo da su naizgled mlake Mandićeve izjave dale vjetar u leđa nadbiskupu Stadleru te ga gurnule u drugi plan, privremeno marginalizirajući i HNZ i njegove zaštitnike, franjevce. Moguće je da se bez te mlakosti Stadler ne bi ni odlučio na zaoštavanje prijepora s HNZ-om, što bi i samo organizaciju, ali i Hrvate katolike uopće poštedjelo brojnih trzavica, smutnji i zle krvi.

A da su i Mandić i HNZ kao cjelina težili ujedinjenju BiH s Hrvatskom, nedvoumno pokazuje čitavo njihovo ranije političko držanje, kao i serija Mandićevih izjava u listopadu 1908., nakon aneksije. Tada on naglašava ono što je govorio i prije aneksije, ističući posve otvoreno i bez ustezanja kako je aneksija samo jedna etapa na putu do ujedinjenja i oslobođenja hrvatskih zemalja. No, u razgovoru s Funderom u rujnu očito je procijenio kako bi inzistiranje na tome samo usporilo, pa možda i ugrozilo donošenje odluke o aneksiji (a posljedično i njegove ambicije u novim okolnostima). Tada je trebalo podsjetiti na povoljnost međunarodnih okolnosti i na činjenicu da bar jedna narodnosno-vjerska skupina u BiH zahtijeva aneksiju sada, odmah i bez ikakvih uvjeta. Mandić je pritom nagovijestio da će to rješenje prigriliti i muslimani, a lukavo je dometnuo da bi ga mogli prihvatiti i Srbi, vjerojatno koristeći malobrojnu skupinu oko Lazara Dimitrijevića kao argument u prilog tom shvaćanju. Stadler je pokazivao manje diplomatskog

³⁰⁴⁴ A. NIKIĆ, *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*, 117. ISTI, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 505. Slično je Buntić ponovio i u pismu Tugomiru Alaupoviću koje je Nikić objavio na istome mjestu (str. 511.-513.), opet mu ne označivši ni izvor (vjerojatno Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije, osobni fond fra Didaka Buntića) niti nadnevak. Kao što je spomenuto, u svoju je knjigu Nikić na str. 211.-250. uvrstio korespondenciju Buntić – Kršnjavi koja je pohranjena u Osobnome fondu Ise Kršnjavoga u Hrvatskome državnom arhivu (Nikić ga naziva „Državnim arhivom Hrvatske“), a koju je prethodno objavio u *Croatia Christiana Periodica*, Vol. 16/1992., br. 30, Zagreb, 1992., 224.-253. Između te dvije verzije postoje manje razlike koje su vjerojatno posljedica pogriješaka u transkribiranju. No, u knjizi se nalazi i Buntićeva korespondencija s Kršnjavim (str. 504.-513.) kojoj izvor nije naznačen, a ne potječe iz spomenutoga fonda u Hrvatskome državnom arhivu. Priređivačeve napomene sadrže znatan broj faktografskih propusta.

³⁰⁴⁵ „Dr. N. Mandić i naši akademičari“, *HD*, 3/1908., br. 221, 30. IX. 1908., 3.

takta i više smisla za pridobivanje hrvatske javnosti, kako one u BiH, tako i one u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji.

No, najkrupnija razlika koja između njih dvojice izbija u tim razgovorima odnosila se je na sazivanje sabora. I Mandić i Stadler znaju da se ni to pitanje ne može odgađati, ali bi Mandić htio sabor odmah, čak istodobno s aneksijom, dok bi ga Stadler sazvaio tek nakon provedene aneksije, očito imajući na umu da bi nakon rješenja državnopravnog statusa BiH i sastav sabora i njegovo držanje bili povoljniji kako za Hrvate, tako i za Monarhiju. Iz toga bi se posredno moglo zaključiti kako je Stadler strahovao da će u budućem saboru Hrvati katolici ostati u manjini, dok je Mandić vjerojatno računao na to da će se u novim okolnostima većina budućih muslimanskih zastupnika bar u ključnim političkim pitanjima ipak prikloniti Hrvatima.

U četvrtom je nastavku svojih „Bosanskih razgovora“ Funder objavio dijelove svog razgovora s „jednom od najsimpatičnijih i najinteligentnijih pojava Mlade Bosne (*Jung-Bosniens*)“, suosnivačem i prvakom nedavno osnovane Muslimanske napredne stranke, Hamidom Ekremom Šahinovićem, ujedno ključnom osobom u netom pokrenutoj *Muslimanskoj svijesti*. U članku nije spomenuto da je Šahinović bio također i član Središnjeg odbora HNZ-a, što je pojedinost koja pokazuje da članci – i uopće pisanje *Reichspost* – nisu bili motivirani težnjom da se izraze simpatije prema Hrvatima i naglasi njihova važnost u predstojećoj aneksiji.

Pun pohvala za Šahinovića, Funder u uvodnome dijelu teksta naglašava da MNS polazi od zaključaka Berlinskoga kongresa i želi očuvanje postojećeg stanja. Napominjući kako shvaća da se jedna muslimanska stranka protivi aneksiji, Funder je razgovor započeo izravnim pitanjem: kakav bi bio odjek aneksije u muslimanskim redovima, ako do nje ipak dođe? Šahinović je bio jasan: ne će svi u zemlji biti zadovoljni, ali ozbiljne manifestacije nezadovoljstva ne treba očekivati. Nisu ozbiljne ni najave da bi bosansko-hercegovački zastupnici mogli na bilo koji način sudjelovati u radu novoga turskog parlamenta koji će imati puno prećih briga od skrbi za pokrajine koje je Turska davno izgubila. Kmetsko pitanje, koje Funder drži ključnom ekonomskom temom, prema Šahinovićevu je mišljenju danas doista nepovoljno postavljeno i za vlasnika i za seljaka koji zemlju obrađuje, ali ga treba riješiti uz puno poštivanje vlasničkih prava zemljovlasnika odnosno aga. Bilo bi nedopustivo jednostranim aktom oduzeti zemlju vlasnicima i podijeliti je kmetovima. Šahinović je posebno istaknuo kako se na hrvatskoj katoličkoj strani primjećuju iskrena nastojanja za pravičnim rješenjem tog problema.³⁰⁴⁶

Sutradan nakon objavljivanja četvrtoga iz ciklusa razgovora o BiH, *Reichspost* je na istome mjestu objavila nepotpisani članak „Budućnost Bosne“, koji je trebao poslužiti kao rekapitulacija onoga što je kazano i kao formulacija zaključka koji iz toga proizlazi. Posebno je istaknuto da su okupirane pokrajine u pravnome smislu zapuštene: u Kalláyevoj je eri tamo vladala potpuna zakonodavna praznina, pa se novi vrijedni šef pravosuđa, Shek pl. Vugrovečki nalazi pred velikim poteškoćama. Dodatna je nevolja da se sjedište vlade za BiH (Zajedničkoga ministarstva!) nalazi u Beču, pa se, jednako kao i u Hrvatskoj, sva krivica svaljuje na Beč

³⁰⁴⁶ F. FUNDER, „Bosnische Gespräche (IV.)“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 251, 12. IX. 1908., 1.-2.

odnosno na Austriju. Na djelu je suradnja svih elemenata protivnih Monarhiji, a posebno mjesto ima rovarenje Beograda koji uporno pokazuje ono što je Miroslav Spalajković htio dokazati svojim pariškim pamfletom, tj. da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja, i da je Austro-Ugarska u Berlinu 1878. dobila ograničeni mandat koji je sada utrnuo, jer okupacija nije dala pozitivnih rezultata. To je ono što izbija sa stranica srpskih listova u BiH, naglašava *Reichspost*, i što je sastavni dio politike srpskih stranaka u tim pokrajinama. Sve su to razlozi zbog kojih treba vrlo brzo i energično poduzeti korake koji će osigurati mire i red te interese Monarhije odnosno, jednom riječju – aneksiju.³⁰⁴⁷

Jedan dan kasnije, u vijesti iz Zagreba *Reichspost* je isticala kako je serija razgovora o BiH izazvala veliku pozornost hrvatske javnosti, a skoro i nema hrvatskoga lista koji joj nije posvetio osvrt. Uslijedila je čitava serija kritika na račun donaćelnika Sarajeva dr. Mandića zbog toga što nije u prvom redu zatražio priključenje BiH Hrvatskoj. To pokazuje, zaključuje *Reichspost*, da su reakcije na Funderove razgovore motivirane stranačko-političkim razlozima i da mnogi političari u Hrvatskoj gube pravu sliku prilika.³⁰⁴⁸ No, karakteristično je da te i takve kritike Mandićevih izjava – osim kod frankovaca koji su sve donedavno bili kritični prema vrhbosanskom nadbiskupu – nisu rezultirale i pohvalama Stadleru, iako je on zahtijevao baš ono što je prividno tražila većina Mandićevih kritičara: priključenje BiH Hrvatskoj, a preko nje Monarhiji. Iz toga dosta jasno proizlazi da motive kritičara Mandićevih izjava zapravo treba tražiti drugdje: ne u njegovu prividnom zapostavljanju hrvatskih interesa, nego u njihovu protivljenju aneksiji. Dijagnoza je bila logična i ispravna. Jer, uvjetovati aneksiju BiH 1908. godine pristankom sila potpisnica Berlinskoga ugovora, provođenjem plebiscita i priključenjem BiH neposredno banskoj Hrvatskoj (ili Dalmaciji), faktično je značilo protiviti se aneksiji, jer je ispunjenje tih uvjeta bilo nemoguće. Svi su bili svjesni toga da Rusija već zbog Srbije, a još više zbog svojih interesa u jugoistočnoj Europi, ne će olako i unaprijed javno pristati na aneksiju u vrijeme duboke krize u Turskoj i u jeku napetosti izazvanih raspravama o izgradnji sandžačke željeznice; jednako je tako svima bilo jasno da se vrhovi Monarhije nakon jedva prebrođenoga austrijsko-ugarskoga spora ne će moći sporazumjeti o bilo kakvom obliku priključenja BiH banskoj Hrvatskoj ili Dalmaciji, budući da je u dualističkom sustavu takav sporazum bio jedva moguć, a da ga se je i moglo postići, on bi zasigurno narušio ravnotežu između dviju monarhijskih polovica.

Zato se je u tzv. velikoaustrijskim krugovima redovito isticalo kako Mađari zapravo vode protuaustrijsku politiku i paktiraju sa Srbima,³⁰⁴⁹ a te mađarsko-srpske simbioze – ne samo na primjeru Kalláya i osobito Buriána – bili su dobro svjesni i hrvatski političari u BiH. Ona je otežavala položaj Hrvata i onemogućavala ostvarenje čak i osnovnih hrvatskih nacionalnih potreba i interesa. Pogotovo je priječila nacionalno opredjeljivanje muslimana u hrvatskome

³⁰⁴⁷ „Bosniens Zukunft“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 252, 13. IX. 1908., 1.-2.

³⁰⁴⁸ „Bosnische Gespräche“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 254, 15. IX. 1908., 1.-2.

³⁰⁴⁹ Bečka je *Reichspost* o tome pisala vrlo često, a osobito oštro u 17. III., 29. III., 14. IV., 15. V. 1908. itd.

smislu.³⁰⁵⁰ Mađarski su politički krugovi osjećali da će do aneksije doći prije ili kasnije, ali je mnogi od njih nisu priželjkivali u to vrijeme, a pogotovo ne na način koji bi smanjio utjecaj Ugarske ili povećao utjecaj Hrvata u Monarhiji. To je bio jedan od razloga zbog kojih se je u mađarskoj javnosti izražavala nevjerica nad glasinama o predstojećem priključenju BiH, čiji je izvor smještan u krug oko zajedničkoga ministra vanjskih poslova von Aehrenthala.³⁰⁵¹

Nikola Mandić i Ivo Pilar, a s njima očito i vodstvo HNZ-a, ocijenili su da je u takvim okolnostima ipak najvažnije provesti aneksiju, pa se onda boriti za redefiniranje hrvatskoga položaja u Monarhiji, i možda ne samo u Monarhiji. Jer Mandić će, odmah nakon što aneksija bude proglašena, vrlo jasno i na više mjesta kazati kako je time uspješno okončana jedna etapa hrvatske narodne borbe. A dok ta etapa nije okončana, on se priklanja jedinim krugovima koji teže njezinu ostvarenju, motivirajući to, dakako –svojim, a ne hrvatskim interesima. To su krugovi oko nadvojvode Franje Ferdinanda, austrijskih kršćanskih socijala i bečkoga gradonačelnika Karla Luegera. U banskoj Hrvatskoj su njegovi jedini saveznici frankovci i objektivno slabe, ali ipak glasne kršćansko-socijalne grupacije. Poziciju frankovaca pregnantno je opisao Iso Kršnjavi u pismu Matošu od 16. lipnja 1908., riječima: „Ideja Starčevićanstva u istinu je jedino zdrava ideja. Samostalna Hrvatska u okviru habsburške monarhije[,] to je federalizacija ove monarhije.“³⁰⁵² No, prema shvaćanju Mandića i HNZ-a, zahtjevu za priključenje BiH Monarhiji treba dati što širu bazu. To je razlog zašto predsjednik Središnjeg odbora HNZ-a krajem rujna 1908. ističe kako ni Hrvatsko-srpska koalicija nije u cijelosti nužno protivna tom rješenju, a i u kasnijem razdoblju – pa i u vrijeme nastanka svepravaške organizacije – iz zajedničarskih će se redova znati sa simpatijama gledati na mogućnost da se i koalicijski redovi pridobiju za trijalističko ili federalističko rješenje.

Predstavljen na naslovnici bečke *Neue Freie Presse* ne samo kao činovnik (donačelnik Sarajeva), nego i kao važni političar („vođa hrvatske stranke u Bosni i Hercegovini“) te familijarno oslovljen skraćenim oblikom imena („Dr. Niko Mandić“), on je, naime, upozorio na ozbiljnost situacije i ponovio zahtjev za istodobnim rješenjem državnopravnog položaja BiH te uvođenjem sabora koji bi imao punu nadležnost. Sad je bio još određeniji nego nekoliko tjedana ranije u razgovoru s Funderom (onako kako je taj razgovor Funder objavio): sad je istaknuo da je „naš politički i nacionalni cilj aneksija Bosne i Hercegovine Monarhiji te istodobno priključenje tih zemalja Kraljevini Hrvatskoj.“³⁰⁵³ Odmah je nastavio: „To je krajnji cilj naše politike; ipak ako bi njegovo ostvarenje u ovom trenutku naišlo na nepremostive teškoće u odnosima među dvjema monarhijskim polovicama, pa bi to moglo ugroziti aneksiju, onda se zadovoljavamo predbježnim priključenjem ovih zemalja Monarhiji kao cjelini (*an die Gesamtmonarchie*), ako se time ne prejudiciraju možebitna posebna prava jedne ili druge monarhijske polovice na Bosnu i

³⁰⁵⁰ Opš. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 281.-283., 313. i dr.

³⁰⁵¹ „Die Frage der Annexion“, *PL*, 55/1908., Nr. 236, 2. X. 1908., 2.; „Die Annexion“, *PL*, 55/1908., Nr. 248, 16. X. 1908., 1.-2.; „Ungarn und die bosnische Frage“, *NFP*, Nr. 15847, 3. X. 1908., 4.

³⁰⁵² A. G. MATOŠ, *Sabrana djela*, sv. XIX. – *Pisma I.*, 223.

³⁰⁵³ „Für die Annexion Bosniens und der Herzegowina. Ein Gespräch mit Dr. Niko Mandic, Vizebürgermeister von Sarajewo und Führer der kroatischen Partei in Bosnien und der Herezgowina“, *NFP*, Nr. 15846, 2. X. 1908., 1.-2

Hercegovinu na štetu naših nacionalnih težnji. Ujedinjenju BiH s Hrvatskom morao bi prethoditi poštenu dogovor između Ugarske i Hrvatske.“ Prema Mandićevu mišljenju, sadašnji državnopravni provizorij otvara vrata centrifugalnim tendencijama, škodi ugledu Monarhije na Balkanu, negira egzistenciju jedinoga političkog naroda (*des einzigen politischen Volkes*) u BiH, Hrvata, te potkapa gospodarski i kulturni napredak zemlje. Može se čak pokazati da negativno utječe na tečaj bankovnih ustanova. Rješenje treba postići tako da se o priključenju odluči kao o unutarnjem pitanju, da bi se izbjegao spor sa silama potpisnicama Berlinskog ugovora. Time će se potkresati i tuđinska, neprijateljska propaganda te će se onomu dijelu pučanstva koji se je povodio za njom, omogućiti da se posveti normalnom životu. U odnosu na muslimane, Mandić posebno ističe kako Hrvati s naglašenim simpatijama prate pojavu Muslimanske napredne stranke i njezine *Muslimanske svijesti*. Ta stranka okuplja većinu muslimanske inteligencije. Ona nije ni protiv Monarhije, a to je posebno važno, tim više što je njezin prvak jednako iskren musliman koliko je odan hrvatskoj misli. Nakon što je ponovio kritičke opservacije o velikosrpskoj politici, Mandić je istaknuo da bi BiH mogla imati i svoje predstavnike u delegacijama, ako bi privremeno rješenje bilo priključenje tih pokrajina cjelini Monarhije. No, on naglašava, piše dalje *Neue Freie Presse*, da bi „hrvatska stranka [HNZ, op. T. J.] na to pristala samo onda ako bi trenutno priključenje Hrvatskoj u sadašnjim prilikama izazvalo državnopravne poteškoće.“ Hrvati u BiH su uvjereni da bi sa svojom srpskom braćom (*Stammesbrüdern*) i muslimanskim starosjediteljima lako našli *modus vivendi*, budući da ih vežu brojni interesi na dobrobit zajedničke domovine. Kako bi svojim riječima dao dodatnu težinu, Mandić istodobno naglašava da je Hrvatsko-srpska koalicija za ljubav Srba privremeno u stranu gurnula bosansko pitanje. No, nas u BiH od Koalicije razlikuje samo taktika, jer se i među prvacima Koalicije nalazi niz prokušanih hrvatskih rodoljuba, ali oni misle da pitanje BiH dolazi na drugo mjesto, dok su svakodnevne teme na prvome. „Glavna misao naše politike, zbog koje želimo doći u okvir Monarhije, svodi se na našu težnju da budemo reinkorporirani Kraljevini Hrvatskoj, pa zato želimo ubrzati aneksiju. Za to je sada baš najbolja prigoda. Time bi bio uklonjen opasni čimbenik neizvjesnosti. (...) Vjerujemo da o tome ovisi biti ili ne biti Hrvata u Bosni i Hercegovini. Srpski radikali i muslimani namamljeni u njihovu mrežu, nazubljeni su na nas Hrvate zato što težimo tomu da u okviru Monarhije budemo utjelovljeni Hrvatskoj.“³⁰⁵⁴

Dok je *Hrvatski dnevnik* prenosio Frankovu izjavu da je rješenje pitanja BiH u žarištu hrvatske politike,³⁰⁵⁵ *Agramer Zeitung* je 3. listopada prenio opširne izvadke iz toga Mandićeva razgovora, predstavljajući Mandića kao donaćelnika Sarajeva i „vođu bosanskih Hrvata“, te ističući kako je on za *Neue Freie Presse* izjavio da aneksija i istodobno priključenje obiju

³⁰⁵⁴ Isto, 2. Zanimljivo je da je K. Hörmann prije aneksije bio također uvjeren da privremeno stanje pogoduje centrifugalnim tendencijama, i da će ono prestati uvođenjem konačnog rješenja odnosno aneksijom. Usp. A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, 23.

³⁰⁵⁵ „Dr. Josip Frank o Bosni i Hercegovini“, *HD*, 3/1908., br. 223, 2. X. 1908., 3.

pokrajina Hrvatskoj predstavljaju „politički i nacionalni ideal njegove stranke“.³⁰⁵⁶ Njegove je izjave požurio prenijeti i *Hrvatski dnevnik*.³⁰⁵⁷

A iz toga je Mandićeva razgovora s utjecajnim bečkim listom lako uočiti eklektičnost njegovih pogleda na prilike u BiH i na perspektive daljnje razvitka. Za nj su Hrvati jedini politički narod u BiH, ali je uvjeren da će „braća Srbi“ – koje istodobno optužuje za velikosrpsku propagandu protiv Hrvata i protiv Monarhije – nakon aneksije biti lojalan i konstruktivan element; njemu je Hrvatsko-srpska koalicija sukrivac za težak položaj Hrvata uopće, a onih u BiH napose, ali joj pruža ruku pomirnicu, jer je u njoj puno hrvatskih rodoljuba. Predsjednik HNZ-a svojim istupanjem, dakle, ostavlja otvorena vrata suradnji sa svim relevantnim političkim čimbenicima, pokazujući snošljivost i spremnost na suradnju u interesu mira i prosperiteta. Međutim, dvije misli u njegovim izjavama ostaju konstante: prvo, katolici i muslimani upućeni su jedni na druge i njihova je suradnja neminovna, i drugo, svi Hrvati žele da se BiH pripoji Hrvatskoj, ali ako to nije izvedivo, manje je zlo neposredno pripojenje tih pokrajina Monarhiji kao cjelini, nego odgoda aneksije *ad infinitum*.

Osim što su otvarale prostor šireg djelovanja HNZ-a, ove i slične Mandićeve izjave su sarajevskog odvjetnika i predsjednika Središnjeg odbora HNZ-a i kao pojedinca pretvarale u političara koji je postao jednom od dominantnih figura bosansko-hercegovačkoga političkog života, s prepoznatljivom potporom u nemalom dijelu austrijskih političkih krugova. No, one su nesumnjivo odgovarale i shvaćanjima vodstva HNZ-a ili bar njegove većine kojoj je zasigurno pripadao i Ivo Pilar. O tome jasno svjedoči opširno pismo koje je on 11. rujna 1908. uputio don Jurju Biankiniju, odgovarajući njime na Biankinijevo pismo od 18. kolovoza koje, nažalost, nije sačuvano.³⁰⁵⁸ Tek će trebati utvrditi, jesu li i, ako jesu, u kojoj su mjeri Pilarova izlaganja utjecala na to da je Biankini kao jedan od najutjecajnijih hrvatskih političara iz Dalmacije i zastupnik u Carevinskom vijeću, u predaneksijskom razdoblju, a onda i nakon aneksije dao čitav niz izjava hrvatskome i austrijskom tisku u prilog priključenja BiH. Biankini je i ranije pokazivao veliki interes za BiH, pa je s Matkom Laginjom, Vjekoslavom Spinčićem i drugima bio među osnivačima Akcionog komiteta za potpomaganje hrvatske ideje u Bosni i Hercegovini, koji je još pred kraj 1899. pokušavao izvršiti pritisak na zajedničkoga ministra financija Kállaya da se dopusti širenje hrvatske misli u BiH, naglašavajući pritom da to ne znači postavljanje i državnopravnih zahtjeva.³⁰⁵⁹

³⁰⁵⁶ „Ein Interview mit Dr. Mandić“, *AZ*, 83/1908., Nr. 240, 3. X. 1908., 2.-3.

³⁰⁵⁷ „Dr. Nikola Mandić o položaju“, *HD*, 3/1908., br. 227, 6. X. 1908., 2.

³⁰⁵⁸ NSK, OIP, R-7983, B-a, 1 – Koncept Pilarova pisma J. Biankiniju. Pismo je objavio S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 157.-161.

³⁰⁵⁹ T. KRALJACIĆ, *Kallayev režim u Bosni i Hercegovini*, 300.-302. Pilar je s dalmatinskim hrvatskim političarima razvio solidne veze o kojima se zasad, nažalost, znade vrlo malo, pa nije poznato ni od kada one datiraju. Možda ovdje nije neumjesno napomenuti da je Vladimir Nazor opisao da je pred kraj 19. stoljeća pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića upoznao baš s dvojicom Pilarovih korespondenata: Jurjem Biankinijem i Vinkom Kisićem. (V. NAZOR, „Nešto o Kranjčeviću“, *Na vrhu jezika i pera (1932.-1942.)*, Zagreb, 1942., 110.-114.) Moguće je da su ti Kranjčevićevi kontakti olakšali Pilarov pristup dalmatinskim političarima.

U tom pismu iz rujna 1908. Pilar izlaže Biankiniju „naše stanovište u njekim aktuelnim bosanskim pitanjima“, naglašavajući da navodi „misli i uvjerenja, [koja] nisu samo moja svojina nego svojina svih nas Hrvata u Bosni i Hercegovini“, i očekujući potporu hrvatskih političara iz Trojednice odnosno, ako ona nije moguće, onda bar izostanak politike koja otežava položaj bosansko-hercegovačkih Hrvata. Prvo i najvažnije pitanje je pitanje aneksije: „Mi svi Hrvati u Bosni i Hercegovini jesmo listom za aneksiju; za aneksiju što prije i ma u kojoj formi. Mi smo najme uvjereni, da je Bosna, za hrvatstvo izgubljena, ako izadje iz rukuh austro ugarske monarhije.- Ako se to zbije, ona će neizbježno doći u srpske ruke. Dodje li B. i H. pod kraljevinu Srbiju, tad za sto godina u Bosni neće biti niti jednoga muslimana i niti jednoga katolika. To slijedi nužno i neizbježno iz nepojmljive vjersko-narodne netolerancije bosanskih Srba. I tamo je onda sudbina hrvatskoga naroda konačno zapečaćena.“³⁰⁶⁰

Pilar za to nudi i geopolitičku argumentaciju: „Već površan pogled na hrvatske zemlje uči, da je uski trak Slavonije Hrvatske i Dalmacije samo ljupina, a Bosna i Hercegovina jezgra našega narodnog tijela. Tko ima ove dvije posljednje, dominirati će svima hrvatskim zemljama. Zato su se Srbi bacili svom snagom na osvojenje B. i H. Diviti se valja oštroumnosti, kojom su oni shvatili situaciju, i diviti se valja zasljepljenosti naših prekosavskih političara, koji ne shvaćaju da su im Srbi u Banovini dali svoju pomoć samo uz cijenu, da im oni puste u Bosni slobodne ruke. Kad Srbi imadu B. i H. Banovina je njihova!“ Pilar je svjestan da u ovim prilikama nema izgleda da se BiH pripoje banskoj Hrvatskoj, ali odgovornost za to svaljuje na Hrvatsko-srpsku koaliciju: „Mi znamo jako dobro, da dok u Banovini vlada koalicija, koja se je najprije s Magjarima zavadila na nož; a onda se Beču zamjerila svojim neopreznim eksponiranjem za teško kompromitovanim Srbima, da dotle nemožemo očekivati da bi se Bosna Hrvatima povjerila. Nu to nije naša krivnja, nego krivnja onih političara, koji su zaboravili, da u svojim političkim proračunima imadu dužnosti računati i sa bos.[anskim] Hrvatima. Nu pošto su nas gorka i pregorka iskustva zadnjih pet godina uvjerila da je aneksija prijeka nužda, to ne možemo čekati dok se prekosavske prilike saniraju, nego moramo za aneksijom težiti i na pogibelj, da iz B. i H. postane kakav 'Reichsland'. Kad B. i H. budu sigurno u sklopu monarhije ovisiti će samo o našoj spretnosti hoćemo li ju dobiti ili ne. U Beču je posve sazrelo uvjerenje, da treba jugoslavensko pitanje urediti. Ovisi samo o nama, dali će to uredjenje biti o nama ili bez nas.“³⁰⁶¹

U nastavku pisma Pilar se dotiče još jedne aktualne teme: veleizdajničke afere koju je potaknula brošura Đorđa Nastića *Finale* što se je bavila potporom koju su velikosrpskoj propagandi u BiH i Trojednici pružale Srbija i Crna Gora. Pilar naglašava kako o Nastićevim tvrdnjama ne želi suditi, jer znade da je ovaj „šarena ptica“. No, i bez njega „mi smo se morali neoborivo uvjeriti, da u Bosni postoji izvrsno organizovana i iz Beograda novcem i savjetom podupirana akcija, koja imade za cilj da se B. i H. strgne od monarhije i dovede u naručaj srpstva.- To je moje najdublje uvjerenje i ja vam to zajamčujem svojom poštenom riječi.“ Odmah

³⁰⁶⁰ NSK, OIP, R-7983, B-a, 1.

³⁰⁶¹ Isto.

potom Pilar naglašava: „Ja sam 'slavosrpski' potomak, otac mi je bio obzoraš, djed mi je bio obzoraš, a ja sam došao u Bosnu kao apostol hrvatsko-srpske sloge.“ Međutim, „nije Bosna proti Srbima jer je Frankovačka, nego je Frankovačka, jer je sloga s njima nemoguća i jer se moramo protiv njih boriti!“³⁰⁶²

Kako mu se ne bi spočitnulo strančarstvo, Pilar u svom pismu Biankiniju naglašava da nije frankovac, pače ni pravaš, nego da stoji „izvan stranaka“. Naravno, ni u posve tehničkom smislu to nije bilo točno. Pilar tada nesumnjivo nije bio frankovac u stranačko-političkome smislu riječi, kako ga je u siječnju 1909. oslovljavao mladi Bariša Smoljan,³⁰⁶³ ali je bio član HNZ-a koji je tada već pokazivao odlike političke stranke. No, Pilaru je cilj važniji od tehničkih pojedinosti i od stranačke pripadnosti, pa ju je on lako zanijekao kad je ocijenio da će time postići svrhu. On zato ističe kako su Srbi protiv Hrvata zbog toga što su Hrvati „politički narod sa historičkom tradicijom“, pa kao takvi „glavna zapreka njihovim aspiracijama na B. i H.“ U tu se svrhu služe i tzv. antikuferastvom, koje nije upravljeno protiv Nijemaca, Mađara i drugih, koliko je upravljeno protiv Hrvata. Ista je stvar i sa socijalnom demokracijom: i ona je sredstvo diskriminiranja i progona Hrvata.³⁰⁶⁴

Još dva problema je Pilar obradio u tom pismu Biankiniju: pitanje uvođenja ustava i agrarno pitanje. On uopće ne dvoji o tome da je uvođenje ustava neminovno. Kad je on uveden u Turskoj, ne će ga u BiH moći zaustaviti ni Austro-Ugarska. No, uvođenje ustavnoga stanja krije i opasnost, jer mi „ne smijemo ni časak zaboraviti, da konstitutionalizam za nas krije velike pogibli. Bosanskim parlamentom vladati će confessionalizam. Mi Hrvati katolici smo najmanja confessionalna grupa i zato će se mnogo toga lomiti baš o našim ledjima.“ Zato nam zahtjev samoodržanja diktira, da se prije uvođenja parlamentarizma nužno riješi državnopravni položaj BiH, i da se parlamentarizam uvodi postupno. Donedavno su Hrvati bili načelno protiv uvođenja ustavnoga stanja, jer su se bojali da će podleći bolje organiziranim Srbima, ali danas, nakon polugodišnjeg djelovanja HNZ-a, razloga za takav strah ipak nema.³⁰⁶⁵

Drugi je problem, nastavlja Pilar, agrarno pitanje. Njega forsiraju Srbi, jer na njemu grade svoju političku snagu. Od približno 100.000 kmetskih kuća u BiH, procjenjuje Pilar, pravoslavni čine 80%, katolici 18%, a muslimani 2%. Zato pravoslavni (Srbi) imaju najveći interes za otkup kmetskoga zemljišta. No, oni ne teže samo jeftinom stjecanju, nego računaju na to muslimanski zemljoposjednici, nenavikli na novčano poslovanje, ne bi znali sačuvati novac stečen otkupom, nego bi najveći dio tog novca došao u srpske ruke, budući da su Srbi krčmari, trgovci i novčari. Tako bi „na štetu Muslimana, koje imamo pravo smatrati Hrvatima i koji su naši prirodni saveznici, ojačali [...] Srbi. To naravski ne smijemo dozvoliti.“³⁰⁶⁶

³⁰⁶² Isto.

³⁰⁶³ ABiH, NKHZ, IX-2/83 – Smoljan Pilaru 19. I. 1909. Pismo je potpisano samo imenom („Bariša“), ali se usporedbom rukopisa s rukopisom B. Smoljana dade nepobitno ustanoviti autora.

³⁰⁶⁴ NSK, OIP, R-7983, B-a, 1.

³⁰⁶⁵ Isto.

³⁰⁶⁶ Isto.

Zoran Grijak misli kako se je Pilar istim ili sličnim pismom obratio i drugim utjecajnim pristašama politike tzv. novoga kursa u Dalmaciji i u Hrvatskoj i Slavoniji.³⁰⁶⁷ Kako za tu tvrdnju ne navodi izvor, smije se pretpostaviti da je do tog zaključka došao iz formulacije u Pilarovu pismu, kojim se „ostala gospoda“ mole da se bar ne protive aneksiji, ako je ne žele poduprijeti. Takva formulacija u pismu doista postoji, ali ona još nije dokaz da je slično ili isto pismo Pilar u to vrijeme poslao još nekomu osim Biankiniju, a još manje je dokaz da je ono bilo namijenjeno naprednjacima iz Dalmacije i banske Hrvatske odnosno pristašama tzv. politike novoga kursa. Puno je vjerojatnije da je preko Biankinija – kojemu je bilo poslano na zadarsku adresu – to pismo bilo namijenjeno hrvatskim zastupnicima u Carevinskom vijeću. Oni su ta „ostala gospoda“ na koje Pilar smjera. I ako je suditi prema izjavama koje su Biankini i neki drugi hrvatski zastupnici u tome bečkom parlamentu u vrijeme aneksije davali tisku, nije posve promašilo cilj,³⁰⁶⁸ makar je nemoguće ustanoviti bi li se oni na sličan način ponašali i da nije bilo Pilarova pisma Biankiniju.

Dakle, posve je očito da se je vodstvo HNZ-a, u izboru između bezuvjetne aneksije sada i odmah, s jedne, ili oklijevanja s postavljanjem dalekosežnih državnopravnih zahtjeva s druge strane, odlučilo za prvu mogućnost.³⁰⁶⁹ To je zapravo bio logičan izbor, pa su začuđujuće historiografske interpretacije koje svjesno zaobilaze činjenicu da alternativa takvoj, bezuvjetnoj aneksiji nije bilo pripojenje BiH drugim hrvatskim zemljama,³⁰⁷⁰ nego se je umjesto toga faktično nudilo priključenje Bosne i Hercegovini Kraljevini Srbiji, ili povratak tih pokrajina pod faktičnu vlast Turske odnosno kompliciranje situacije nakon očekivane stabilizacije mladoturskog režima. Drugim riječima, realno se je postavljala alternativa između bezuvjetnog priključenja Austro-Ugarskoj ili ostanka BiH u državnopravnim sklopovima kojima Hrvati nisu imali razloga težiti.

Na djelovanje HNZ-a su utjecale opće prilike u Monarhiji i u Europi, stranačka previranja u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, kao i specifični odnosi unutar BiH. Uz rad na širenju nacionalne svijesti i jačanju strukture organizacije, ključno političko pitanje u prvom razdoblju djelovanja HNZ-a bila je upravo aneksija. To je tema koja je stalno lebdjela u zraku još od vremena okupacije, a njom su se austro-ugarske vlasti ozbiljno i intenzivno bavile napose 1882. i

³⁰⁶⁷ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 183.

³⁰⁶⁸ Usp. Biankinjevu izjavu bečkome listu *Neuer Wiener Tagblatt*, kako ga je prenio AZ, 83/1908., Nr. 244, 8. X. 1908., 2., u kojem Biankini promatra aneksiju kao početak procesa ujedinjenja hrvatskih zemalja. Biankini je pritom istaknuo i da su Hrvati državotvorni element u odnosu na Monarhiju, te se je suprotstavio sazivanju bosansko-hercegovačkoga sabora na konfesionalnom načelu. Dan kasnije je zagrebački list pod naslovom „Interpellation der Kroaten über die Annexion“ donio vijest da su „Biankini i drugovi“ podnijeli slično intoniranu interpelaciju zajedničkomu ministru vanjskih poslova. „Die Delegationen. Die Eröffnungssitzung“, *Reichspost*, 15/1908., br. 278, 9. X. 1908., 8. Vijest o tom događaju je pod naslovom „Interpelacija Biankinija i drugova“ donio i HD, 3/1908., br. 233, 11. X. 1908., 2. Usp. i članak „Vijećanje i izjava hrvatskih delegata o aneksiji“ objavljen dan ranije u istome sarajevskom listu, na 2. stranici.

³⁰⁶⁹ Šeta je da Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 180. nije naveo konkretne izvore za svoju tvrdnju da su austrijski kršćanski socijali, iza kojih je stajao nadvojvoda Franjo Ferdinand „od predsjednika HNZ-a Nikole Mandića zahtijevali bezuvjetnu potporu aneksiji Bosne i Hercegovine Monarhiji, najprije kao carevinske zemlje – Reichslanda [...], a zatim bi, kad Hrvati učine Srbe neškodljivim za interese Monarhije, bilo ostvareno njezino pripajanje Hrvatskoj.“

³⁰⁷⁰ Tako M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 361.

1896. godine, kad se je činilo da vanjskopolitičke okolnosti otvaraju prostor za to rješenje. Odluka u tom smislu osnažena je i 1. prosinca 1907., kad je austro-ugarsko zajedničko ministarsko vijeće donijelo odluku o aneksiji BiH kad prilike to dopuste. No, istoga su se dana zajednički ministri na Buriánov prijedlog suglasili i oko toga da se prema Srbima vodi popustljiva politika i da se u BiH potiče autonomistička misao.³⁰⁷¹

A provedba te odluke postala je moguća tek nakon mladoturske revolucije. Srbija je u tom trenutku bila zabavljena pogoršanjem odnosa s Bugarskom i Crnom Gorom s kojom su u jednom trenutku prekinuti i diplomatski odnosi, a krajem rujna 1908. objavljeno je da je Zemaljska vlada napokon postigla sveobuhvatan sporazum s bosansko-hercegovačkim muslimanima koji su godinama vodili borbu za vakufsko-mearifsku autonomiju.³⁰⁷² Velike su sile u tim trenutcima imale puno krupnijih problema od promjene međunarodnopravnoga statusa BiH koji je u faktičnim odnosima jedva značio neki zaokret. Samo dan prije proglašenja aneksije, neovisnost je proglasila Bugarska, a usporedno s aneksijom BiH Rusija je zatražila reviziju međunarodnih utanačenja o upravljanju Bosporom i Dardanelima, zahtijevajući da se kroz te tjesnace dopusti slobodan prolaz ruskoga ratnog brodovlja. Dan nakon priključenja BiH Austro-Ugarskoj grčki su nacionalisti na Kreti proglasili odcjepljenje od Turske i ujedinjenje s Grčkom.

Dakle, prvi i najvažniji problem, opasnost od priključenja BiH Srbiji, čime bi te pokrajine bile izgubljene za Hrvatsku, razriješen je u listopadu 1908. uz uglavnom opće odobravanje bosansko-hercegovačkih Hrvata.³⁰⁷³ Mjestimične pojedinačne rezerve i negodovanja izvirali su samo iz činjenice da se proklamacija o priključenju nije pozivala na hrvatsko državno pravo. No, dijelom instinktivno, a dijelom po inerciji, velika većina Hrvata taj je događaj ipak doživjela ne samo s olakšanjem, nego i s otvorenim odobravanjem. Posve u pravu bio je Matoš kad je pisao kako je aneksijom „došlo [...] pitanje našeg narodnog združenja u sasvim nov razvoj. [...] Mi se ne mogasmo pridružiti zemlji Tvrtkovoju, ali Bosna se ima, ako se i nije pridružila, k nama približiti, pa što ne bi mogle učiniti eventualne prijašnje revolucije, možemo učiniti mi pametnom politikom i što intenzivnijim širenjem one energije i svijesti hrvatske...“³⁰⁷⁴ Odnosno, kako je on ocjenjivao baš u danima proglašenja aneksije: „Jest, prije nekoliko dana dogodio se jedan od najvećih događaja u povijesti našoj. Pripala Bosna i Hercegovina sada Hrvatskoj ili ne, ona njoj mora pripasti kasnije. Iza stotina godina i opet su sve zemlje hrvatske pod istim vladarom, i ako ne zamre svijest hrvatska, one se naskoro moraju sjediniti pod jednom, pod hrvatskom vladom.“³⁰⁷⁵ U ovom su slučaju, smatra Matoš, hrvatski interesi paralelni, dijelom i

³⁰⁷¹ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 348.; M. EKMEČIĆ, „Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice“, 41.-42.; T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 91.-93.

³⁰⁷² „Beilegung des Konflikts mit den bosnischen Mohammedanern“, *NFP*, Nr. 15845, 1. X. 1908., 7.

³⁰⁷³ Tekst dokumenta pod naslovom „Proklamation an das bosnisch-herzegowinisches Volk“, *NFP*, Nr. 15851, 7. X. 1908., 3. Usp. „Das Manifest des Kaisers. Die Einverleibung Bosniens vollzogen“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 275, 6. X. 1908., 1.-2., „Die Annexion Bosniens und der Herzegovina“, *PL*, 55/1908., Nr. 240, 7. X. 1908., 1. Većina tih dokumenata objavljena je i u *HD*, 3/1908., br. 229, 7. X. 1908., 2.-3.

³⁰⁷⁴ A. G. MATOŠ, „August Harambašić“, *Sabrana djela, sv. VII – O hrvatskoj književnosti II (1909-1913)*, Zagreb, 1973., 145.-146.

³⁰⁷⁵ A. G. MATOŠ, „Iz velikog i sitnog svijeta“, *Sabrana djela, sv. XV*, 200.177.

istovjetni interesima Monarhije. Monarhija je anektirala BiH, a „sada ju mora osvojiti Hrvatska. Sve hrvatske stranke moraju se složiti u toj akciji. Naše osobno strančarstvo ne smije biti roba za izvoz. Mi moramo razviti u Herceg-Bosni organizovanu i žilavu hrvatsku propagandu kao u Istri, jer smo bez hrvatske većine u eventualnom bosanskom saboru tamo izgubljeni. Mi moramo ondje osnovati solidnu ekonomsku organizaciju oko hrvatske banke, mi moramo dobiti u svoje ruke što više škola i moramo osnivati što više hrvatskih novina. Samo propagandom možemo odoljeti srpskoj propagandi“.³⁰⁷⁶

U vrijeme proglašenja aneksije Pilar, Mandić i Sunarić bili su u Beču. Sarajevski je *Hrvatski list* 8. listopada na naslovnici objavio Mandićevu čestitku iz Beča,³⁰⁷⁷ a *Reichspost* je 7. listopada pisala da su Mandić i Pilar, „vođe bosanskih Hrvata“, u glavnome gradu Monarhije „od jučer“, i da su razgovarali s gradonačelnikom Luegerom, izaslanikom Armannom, zastupnikom Redlichom, a posjetili su i uredništvo spomenutoga kršćansko-socijalnoga lista.³⁰⁷⁸ Slično je pisao i *Hrvatski dnevnik*: Mandić i Pilar boravili su u Beču 4., 5. i 6. listopada te su došli u doticaj „sa političarima raznih stranaka iz carevinskog vijeća, među tima sa dr. Luegerom i dr. Ehrlichom“, a također su „imali podulju konferenciju s ministrom Gessmannom“.³⁰⁷⁹ Bili su tada u Beču i ban Pavao Rauch i Josip Frank, koji je već sredinom rujna planirao putovanje u Beč i u Požun, a u Beču je početkom listopada razgovarao sa zajedničkim ministrom vanjskih poslova, barunom Aehrenthalom, koji je, navodno, u tom razgovoru aneksiju ocijenio kao prvi korak u ostvarenju frankovačkoga programa.³⁰⁸⁰

Zanimljivo je da u historiografiji razlozi tadašnjeg istodobnog boravka Mandića, Pilara i Sunarića u glavnome gradu Monarhije uopće nisu problematizirani, a znade se ponekad navesti kako su u Beču u tom trenutku bili samo Mandić i Pilar.³⁰⁸¹ Obično se tvrdi kako su prvaci HNZ-a tamo nisu zatekli slučajno,³⁰⁸² ali se za takvu tvrdnju ne nudi ni objašnjenje, a kamoli dokaz. Iz toga se može stvoriti i predodžba da je vodstvo HNZ-a naručeno u Beč baš zbog aneksije, napose ako se pritom ne istakne – a obično se ne ističe – da u vrijeme proglašenja aneksije ni monarh niti najvažniji ministri uopće nisu bili u Beču. S obzirom na činjenicu da su se početkom listopada 1908. u Beču našla tri najutjecajnija člana vodstva HNZ-a, čini se kako se doista može isključiti da su se oni tamo zatekli slučajno, ali to još ne mora značiti da su u glavni grad Monarhije došli unaprijed znajući za proglašenje aneksije, čak ni kad se ima na umu kasnija Mandićeva tvrdnja izrečena u polemici s nadbiskupom Stadlerom i njegovim istomišljenicima, da je on, Mandić, krajem rujna 1908. „diskretno obavijestio sve članove središnjeg odbora 'H.N.Z.' sa pozivom, da

³⁰⁷⁶ Isto, 177.-178.

³⁰⁷⁷ *HD*, 3/1908., br. 230, 8.X.1908., 1.

³⁰⁷⁸ „Bosnische Kroatenführer in Wien“, *Reichspost* 15/1906., Nr. 276., 7. X. 1908., 6.

³⁰⁷⁹ *HD*, 3/1908., br. 230, 8. X. 1908., 1.

³⁰⁸⁰ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 535., 540.

³⁰⁸¹ Tako piše npr. i M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 32. To ponavljaju i L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 275.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 189.-190. i J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 276., „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju u Bosni i Hercegovini“, 92. i „Fra Didak Buntić i hrvatska politika u BiH“, 22.

³⁰⁸² L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 276.

se najdulje do 5. X. nagju u Pešti, gdje je boravilo Nj. Veličanstvo, jerbo, kako se veli u dotičnom cirkularu, naša domovina stoji na pragu sudbonosnih događaja te je nužno da baš tamo budemo svi narodni pouzdanici na okupu.³⁰⁸³

To je moguće, iako Mandićev opis tog razdoblja očito nije sasvim pouzdan. U prvom redu, toga 5. listopada ni Mandić, Pilar i Sunarić nisu bili u Pešti, nego su se nalazili u Beču. Drugo, ostali članovi vodstva HNZ-a iz Sarajeva nisu krenuli u Budimpeštu prije 5. listopada, nego najvjerojatnije tek tri dana kasnije, tj. 8. listopada. Napokon, treće, nekoliko mjeseci iza ove Mandićeve brošure pojavio se je Pilarov prikaz zbivanja tih sudbonosnih dana, a on – kao što ćemo vidjeti – odudara od Mandićeva i sugerira da je vijest o aneksiji zatekla vodstvo HNZ-a dok je već bilo na putovanju koje jest bilo u svezi s aneksijom BiH, ali bez konkretnih saznanja kad će do nje doći. Zato ne treba isključiti ni mogućnost da su Mandić, Pilar i Sunarić kao odvjetnici – naslućujući proglašavanje o aneksiji ili ne – doputovali na XI. Dane austrijskih odvjetnika, koji su se održavali upravo tih dana nakon 12-godišnjeg prekida te manifestacije.³⁰⁸⁴ Na njima su sudjelovali odvjetnici iz skoro svih dijelova Monarhije, a raspravljalo se je o stručnim, ali i ne samo o uskostručnim pitanjima, kao što je pitanje upotrebe vlastitoga jezika na samome skupu, ali i pred sudovima.³⁰⁸⁵ Taj skup je mogao biti pravi razlog, ali je mogao biti i izlika za odlazak odvjetničkoga trojca iz vrha HNZ-a u Beč početkom listopada 1908. godine.

Zato je i dalje posve otvoreno pitanje, jesu li njih trojica već pri prolasku iz Sarajeva odnosno iz Tuzle znali što slijedi, i jesu li u Beč došli na nečiji poziv, ili su vlastitom pobudom krenuli na put, tim prije što predstojeće proglašenje aneksije i nije bilo osobita tajna. Europski je tisak, naime, danima nagovješćivao da bi se to moglo dogoditi, a početkom listopada množile su se vijesti o tome da su austrijski diplomati zatražili prijame u zemljama primateljicama kako bi razgovarali o „bosanskom pitanju“ i o „ručnome pismu“ koje je vladar uputio glavarima europskih velesila.³⁰⁸⁶ Takve vijesti, a napose njihova množina, nametali su dosta jasan zaključak, osobito u svjetlu previranja u Turskoj. Najavljivalo se je u novinstvu da će monarh proglasiti aneksiju BiH prigodom obraćanja delegacijama na njihovu predstojećem zasjedanju u Budimpešti,³⁰⁸⁷ a nagađalo se i o tome da će te pokrajine biti posebna krunovina sa svojevrsnim potkraljem na čelu. Nekoliko dana prije aneksije mjesnim je vlastima diljem BiH dostavljena obavijest o lijepljenju plakata i o proglašavanju novoga stanja.³⁰⁸⁸ Opširno izvješćujući o proglašenju Bugarske neovisnom državom, *Neue Freie Presse* je 6. listopada ponovila jučerašnju

³⁰⁸³ Dr. Nikola Mandić, *politički vođa Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu*, 13.

³⁰⁸⁴ „Dem Österreichischen Advokatentag“, *Juristische Blätter*, 37/1908., Nr. 41, 11. X. 1908., 481. Usp. *Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung*, 59/1908., Nr. 42, 10. X. 1908., 2.

³⁰⁸⁵ „Der elfte österreichischer Advokatentag“, *Juristische Blätter*, 37/1908., Nr. 42, 18. X. 1908., 493.-494.

³⁰⁸⁶ „Die Gerüchte über die Annexion Bosniens“, *NFP*, Nr. 15846, 2. X. 1908., 2.-3.; „Mitteilung des Kaisers über die Angliederung von Bosnien“, *NFP*, Nr. 15849, 5. X. 1908., 1.-4. Usp. *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 55/1908., Nr. 238, 4. X. 1908., 1.-2. kao i br. 239, 6. X. 1908. 1-2.; *Pester Lloyd. Abendblatt*, Nr. 227, 5.X.1908., 1.-2.; *Reichspost* 15/1908., Nr. 274, 5. X. 1908., 3.

³⁰⁸⁷ „Die bosnische Frage“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 271, 2. X. 1908., 2.

³⁰⁸⁸ M. EKMEČIĆ, „Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice“, 22.

vijest kako će službeni proglas o aneksiji uslijediti sutra, pri čemu te dvije pokrajine ne će biti pripojene Austriji ili Ugarskoj, nego će postati zasebnom upravnom jedinicom (*Reichsland*).³⁰⁸⁹

Jednako je javljala i *Reichspost*,³⁰⁹⁰ koja je donijela i vijest o radosnom raspoloženju sarajevskih Hrvata nakon što je *Sarajevski list* objavio da predstoji aneksija,³⁰⁹¹ ali i izjavu bana Raucha koji je iz Budimpešte doputovao u Beč, i kojemu je bilo jasno da priključenje BiH Hrvatskoj nije moguće, što je jasno sugeriralo da je i ban svjestan toga da je aneksija Monarhiji pitanje dana.³⁰⁹² Prema gradačkome dnevniku *Grazer Volksblatt*, vijest o aneksiji je u Sarajevo „u ponedjeljak“, dakle, 5. listopada, iz Beča brzojavno javio upravo Nikola Mandić.³⁰⁹³ Tada su u Beču boravila tri prvaka HNZ-a, ali je nekoliko dana kasnije izaslanstvo HNZ-a s tri člana naraslo na dvanaest. Mandić, Pilar i Sunarić su, naime, očito ocijenili kako ni brojnost izaslanstva nije nebitna, pa su pozvali devetoricu drugova da im se pridruže u Budimpešti radi predstojećih audijencija kod niza ključnih ministara, kao i kod monarha, cara i kralja Franje Josipa I.³⁰⁹⁴ Napominjući da su dvojica vođa bosanskih Hrvata, Mandić i Pilar bili i u njezinu uredništvu, *Reichspost* je 7. listopada javljala kako se njih trojica spremaju poći u Budimpeštu, gdje će s brojnijim izaslanstvom izraziti svoju zahvalnost ministru Aehrenthalu.³⁰⁹⁵ To je imala biti ne samo demonstracija radosti i lojalnosti Hrvata, nego i demonstracija moći HNZ-a kao jedinoga legitimnog političkog predstavnika hrvatskoga naroda u BiH, zbog čega je vodstvo organizacije odlučilo posjetiti glavne gradove obiju monarhijskih polovica.

Sav je europski tisak tih dana bio pun priloga o aneksiji. Opisivan je tijek događaja, objavljujane su vijesti o diplomatskim reakcijama velesila, a doneseno je i mnoštvo članaka o prosvjedima službene Srbije, javnim demonstracijama i o srpskome zveckanju oružjem koje je Austro-Ugarska bila spremna dočekati.³⁰⁹⁶ Iz Beograda se je još mjesecima prijetilo ratom,

³⁰⁸⁹ „Die Annexion von Bosnien“, *NFP*, Nr. 15850, 6. X. 1908., 6.

³⁰⁹⁰ „Die Einverleibung Bosniens“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 275, 6. X. 1908., 4.

³⁰⁹¹ „Der Einbruch der Einverleibungsnachricht in Sarajevo“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 275, 6. X. 1908., 5.

³⁰⁹² „Banus Baron Rauch über die bosnische und kroatische Frage“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 275, 6. X. 1908., 5.

³⁰⁹³ „Erster Eindruck der Annexion Bosniens“, *Grazer Volksblatt*, 41/1908., Nr. 467, 11. X. 1908., 2.

³⁰⁹⁴ Iako vijesti iz suvremenog tiska ne ostavljaju nikakvu dvojbu oko toga da je do tih audijencija došlo u Budimpešti, a ne u Beču (a tako je, uostalom pisao i sam Pilar, usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 508 odnosno L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 272.), u pravilu se tvrdi da je izaslanstvo HNZ-a kod ministara i kod vladara primljeno u – Beču! To proizlazi iz pisanja npr. M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 251.-252, a još jasnije iz knjige L. ĐAKOVIĆA, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 275.-277. te Z. GRIJAKA, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 189.-195. Đaković na spomenutom mjestu tvrdi da su Mandić i Pilar (sic!) pozvali članove Središnjeg odbora HNZ-a da im se pridruže u Beču, kako bi se poklonili caru (sic!). Ta je pogreška zanimljiva osobito u svjetlu činjenice da je sarajevski *HD* tih dana donosio desetke vijesti o aktivnostima samoga vladara i najvažnijih ministara u glavnome gradu Ugarske. U br. 236 od 15. X. 1908., 2. objavio je vijest pod naslovom „Deputacija bosansko-hercegovačkih Hrvata kod Nj. Veličanstva kralja u Budimu“, a u br. 252 od 3. XI. 1908. na naslovnoj je stranici izvijestio kako se vladar nakon dvomjesečnog boravka u Budimpešti vraća u Beč.

³⁰⁹⁵ „Bosnische Kroatenführer in Wien“, *Reichspost* 15/1906., Nr. 276., 7. X. 1908., 6.

³⁰⁹⁶ Zanimljive uspomene na previranja u vrhu srpske politike u to doba donio je Dimitrije POPOVIĆ, „Milovan Milovanović i aneksija“, *Srpski književni glasnik*. Nova serija, knj. 53/1938., br. 7, Beograd, 1. IV. 1938., 493.-510.

napominje R. W. Seton Watson, citirajući *Politiku* od 6. veljače 1909.: Ili će Europa popustiti pred našim zahtjevima, ili će doći do strašnoga i krvavog rata.³⁰⁹⁷

No, sarajevski je *Hrvatski klub* s potpisom predsjednika Ćire Truhelke bez oklijevanja vladaru poslao posebnu čestitku.³⁰⁹⁸ U seriji drugih vijesti, političkih i međunarodnopravnih komentara skopčanih s tom temom, *Neue Freie Presse* je u jutarnjem izdanju 6. listopada najavila da će sarajevski donaćelnik Mandić ovih dana doputovati u Budimpeštu kako bi tamo o aneksiji BiH razgovarao s mjerodavnim političkim čimbenicima i s hrvatskim zastupnicima u zajedničkom parlamentu.³⁰⁹⁹ I jutarnje izdanje *Pester Lloyd*a od 8. listopada donijelo je (iz Sarajeva!) jučerašnju vijest da je Mandić na čelu dvanaesteročlanoga izaslanstva jučer bio u Beču, a večeras dolazi u Budimpeštu kako bi sutra imao sastanak s ugarskim ministrom-predsjednikom Sándorom Wekerleom.³¹⁰⁰ Iako nije bila sasvim točna, vijest je prenesena i u zagrebačkom tisku. Pozivajući se na budimpeštanske izvore, *Agramer Zeitung* je također 6. listopada na naslovnoj stranici pisao da Mandić ovih dana putuje u Budimpeštu. Prema *Obzoru*, nastavlja *Agramer Zeitung*, svrha tog putovanja je uspostavljanje kontakta sa zastupnicima Hrvatsko-srpske koalicije, ali sam *Agramer Zeitung* sumnja u takvo tumačenje. Prije će biti da vođa bosansko-hercegovačkih Hrvata želi uspostaviti kontakt s mjerodavnim čimbenicima.³¹⁰¹ Zbog zasjedanja delegacija u Budimpešti se je, naime, nalazio veći broj ministara: 7. listopada su tamo iz Beča krenuli Aehrenthal, Burián i još neki, a u glavni grad Ugarske iz očito političkih razloga puno prije njih je doputovao i Franjo Josip I., kako bi u tome osjetljivu trenutku pokazao složnost dviju monarhijskih polovica.³¹⁰²

Oko toga boravka izaslanstva HNZ-a u Beču, pa potom u Budimpešti, množile su se različite dezinformacije kojima izvor, pa ni svrhu – ako su uopće imale određenu svrhu, a nisu bile jednostavno plod slabe obaviještenosti u danima koji su obilovali puno dramatičnijim vijestima – ni danas nije lako dokučiti. U svome polemičkom obračunu s nadbiskupom Stadlerom, Pilar je ponudio verziju koja očito ne odgovara činjenicama u cijelosti. On je, naime zapisao: „Vodstvo H. N. Z. bijaše saznalo, da Srbi žele prigodom delegacija u Pešti početkom listopada 1908. u kojima se je imala rješavati sudbina naše domovine, izaslati brojnu deputaciju, i time na delegacije uplivati u smislu svojih želja. Vodstvo H. N. Z. s toga zaključio, da tome stvori prevagu i da hrvatsko stanovište istakne. Ono to učini time, što je sa svoje strane pozvalo cijeli središnji odbor u Peštu, da prisustvuje zasjedanju delegacija, i da sa svoje strane djeluje. Na putu u Peštu sustigla je megjutim članove središnjeg odbora vijest o aneksiji. Našavši se tako na čudu i držeći svoju pravu svrhu izjalovljenom, središnji odbor uznastojao makar reprezentativno

³⁰⁹⁷ R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 228. Na tu medijsku kampanju i otvorene srpske prijetnje ratom u povodu aneksije, Pilar je podsjetio i u svome glavnom djelu. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 307.-309., 357.-363. i dr.

³⁰⁹⁸ „Proslava 'Hrvatskog kluba'“, *HD*, 3/1908., br. 232, 10. X. 1908., 3.

³⁰⁹⁹ „Die bosnische Versammlung in Budapest“, *NFP*, Nr. 15850, 6. X. 1908., 7.

³¹⁰⁰ *PL*, 55/1908., Nr. 241, 8. X. 1908., 2.

³¹⁰¹ „Agramer Meldungen“, *AZ*, 83/1908., Nr. 242, 6. X. 1908., 1.

³¹⁰² Jutarnje izdanje *NFP*, Nr. 15853, 9. X. 1908., 2.-4. donijelo je pod naslovom „Das Exposé des Minister des Aeußern“ opširno izlaganje o aneksiji, koje je ministar Aehrenthal 8. X. 1908. održao u delegacijama u Budimpešti.

djelovati, što mu je i potpuno uspjelo.³¹⁰³ Iz Pilarova pisanja, dakle, proizlazilo bi da putovanje vodstva HNZ-a u Peštu nije bilo ni u kakvoj neposrednoj svezi s aneksijom, nego su ta dva događaja koincidirala.

Dva dana prije nego što je održana konferencija *Hrvata akademičara iz BiH na zagrebačkom sveučilištu* kojom je predsjedao hrvatski nacionalist, Ljubušak Muhamed Fahrudin Tančica, i koja je zdušno pozdravila aneksiju kao prvu etapu na putu ujedinjenja hrvatskih zemalja,³¹⁰⁴ Tančica je iz Zagreba 6. listopada 1908. pisao Ivanu Milićeviću da je bio u uredništvu *Hrvatskoga prava*, a htio je poći i „Starom F.[ranku]“ te ga obavijestiti o nekim odnosima unutar HNZ-a. Nije Tančica objašnjavao o čemu se radi, jer je naslovniku pisma Milićeviću to očito i samu bilo poznato, ali iz toga jasno proizlazi da je u vodstvu HNZ-a ipak bilo nekih razlika u pogledima na važna politička pitanja (pa nije tek puki nesporazum bilo ni Sunarićevo istupanje iz rujna 1908., kojim je javnost upozorio na to da svi Hrvati ipak nisu za bezuvjetnu aneksiju!). Tančica nastavlja da Franka nije našao, jer da se on nalazi u Beču odakle se ima vratiti navečer: „Ja sam mu odmah brzojavio da se u Beču nalaze Dr. Mandić, Sunarić i Pilar, te da na svaki način se gleda s njima sastati. Još se Stari nije povratio iz Beča, a Dr. Sunarić je istom večeras sa još družine proputovao u Peštu. Koliko je u redakciji HP [*Hrvatskoga prava*] kazao, on putuje sa memorandumom u kojem se najodlučnije protivi aneksiji.“³¹⁰⁵

Ta se je vijest, kao što smo vidjeli, dijelom podudarala s viješću koju je 8. listopada ujutro objavio *Pester Lloyd*, uvjeren da će izaslanstvo bosansko-hercegovačkih Hrvata predvođeno dr. Nikolom Mandićem 7. listopada doputovati (odnosno da je nakon zaključenja lista doputovalo) u Budimpeštu. U svojim je uspomenama Ademaga Mešić zabilježio da ne zna, jesu li Mandić i Sunarić bili pozvani u Budimpeštu ili su sami došli, ali tvrdi da su njih dvojica bili tamo baš na dan proglašenja aneksije. On da je 8. listopada dobio brzojavku od Sunarića iz Pešte, u kojoj ga ovaj poziva da požuri u Zagreb na razgovor sa „starim Frankom“. Jednako tako ga je, bilježi on, u Zagreb brzojavno pozvao Tančica.³¹⁰⁶ Frank je na sam dan aneksije doista bio u Beču. Iz njegova pisma Auffenbergu od 21. rujna 1908. može se zaključiti da je taj put planirao ranije i da tada još nije imao nikakvih saznanja o predstojećim promjenama.³¹⁰⁷

Nisu prvaci HNZ-a na dan proglašenja aneksije bili u Budimpešti, ali je *Hrvatski dnevnik*, pozivajući se na *Pester Lloyd* i na njegovu vijest od 8. listopada, 11. listopada stvarao dodatnu konfuziju, tvrdeći kako je *Pester Lloyd* objavio da je dvanaesteročlano izaslanstvo bosansko-hercegovačkih Hrvata pošlo u Budimpeštu poraditi na aneksiji, ali ih je na putu presrela vijest da je ona već proglašena. Jedan dio izaslanstva vjeruje da je to samo prvi korak prema ujedinjenju s Hrvatskom, pa su zato članovi izaslanstva u zgradi delegacija konferirali s „jugoslavenskim“ zastupnicima.³¹⁰⁸ Bilo je, dakle, površnosti i neobaviještenosti, a nesumnjivo i

³¹⁰³ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 57.

³¹⁰⁴ „Naši akademičari i nove prilike“, *HD*, 3/1908., br. 233, 11. X. 1908., 3.

³¹⁰⁵ ABiH, NKHZ, X-2, inv. br. 80. Tančica Milićeviću 6. X. 1908.

³¹⁰⁶ NSK, R-6626 – Memoari Ademage Mešića, 39.

³¹⁰⁷ S. MATKOVIĆ – M. TROGRLIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom*, dok. 22, str. 158.-159.

³¹⁰⁸ *HD*, 3/1908., br. 233, 11. X. 1908., 2.

pokušaja prvaka HNZ-a da se prikažu važnijima i obavještenijima nego što su doista bili. I 9. listopada taj je peštanski dnevnik ponavljao kako je u Budimpeštu stiglo izaslanstvo bosansko-hercegovačkih Hrvata koje je njegov sarajevski „posebni dopisnik“ na svoje oči vidio polaziti iz Sarajeva (bio je to, nesumnjivo, ostatak izaslanstva HNZ-a koje su je u Budimpešti pridružilo Mandiću, Pilaru i Sunariću koji su doputovali iz Beča). Dok je *Hrvatski dnevnik* iz Budimpešte izvješćivao da su Wekerle, Burián i Aehrenthal primili Mandića (ne spominjući ostale),³¹⁰⁹ danas je vođu tog izaslanstva – nastavlja i *Pester Lloyd* 9. listopada – primio ministar-predsjednik Wekerle, a Mandić je dopisniku zagrebačke *Hrvatske* izjavio da izaslanstvo ima zadaću kod mjerodavnih čimbenika ispitati situaciju te stupiti u kontakt s hrvatskim zastupnicima u zajedničkom parlamentu kako bi došlo do zajedničkoga nastupa kojemu je svrha postignuće ujedinjenja svih hrvatskih zemalja. U samoj aneksiji, zaključuje *Pester Lloyd*, bosansko-hercegovački Hrvati vide sretan korak na putu ostvarenja tog ideala.³¹¹⁰

Iako se, dakle, podudaraju vijesti iz Sarajeva i Budimpešte sa zagrebačkim glasinama o dolasku izaslanstva HNZ-a u glavni grad Ugarske, nigdje u tim vijestima nema potvrde za glasinu koju je Tančić proslijedio Milićeviću, da je i u vodstvu HNZ-a početkom listopada 1908. još postojalo protivljenje aneksiji. Da je Sunarić u nekim pojedinostima zastupao drugačija gledišta od Mandića (pa i Pilara), moglo se je naslutiti iz njegova obraćanja javnosti spomenutom izjavom od 11. rujna, koju je *Hrvatski dnevnik* objavio na naslovnoj stranici četiri dana poslije toga,³¹¹¹ a to bi donekle možda mogla potvrđivati i kasnija pisma koje je fra Didak Buntić pisao Isi Kršnjavomu.³¹¹² No, ako su u odnosu na pitanje aneksije i tada postojale kakve razlike, one su se mogle odnositi samo na način provedbe aneksije, odnosno na to trebaju li joj Hrvati potporu pružiti uvjetno ili bezuvjetno, a možda i na korake koje Hrvati u novim prilikama moraju poduzeti.

Ako je Sunarić i tada nagovješćivao spremnost da aneksiju podupre samo uvjetno (za razliku od Mandića, Pilara i nadbiskupa Stadlera koji su je bili skloni prihvatiti i bezuvjetno!), te se razlike ne smiju podcjenjivati. No, one su ipak bile potisnute u drugi plan, jer bi u protivnome bilo onemogućeno daljnje Sunarićevo sudjelovanje u vrhu HNZ-a. Zasad dostupno gradivo ipak pokazuje da su i Sunarić i Mandić i Pilar tih dana zajednički i složno nastupali kako u Beču, tako i u Budimpešti. Moguće je, pa i logično, da su se pritom u susreli i s političarima iz banske Hrvatske. Bečka je *Neue Freie Presse* 10. listopada u jutarnjem izdanju donijela vijest da u Budimpešti borave tri bosanska izaslanstva: jedno hrvatsko, jedno srpsko i jedno muslimansko. Prigodom susreta s hrvatskim zastupnicima, članovima Hrvatsko-srpske koalicije, članovi toga hrvatskoga izaslanstva, tvrdi bečki list, ne navodeći mu sastav niti bilo kakve pobježne oznake,

³¹⁰⁹ *HD*, 3/1908., br. 232, 10. X. 1908., 3.

³¹¹⁰ „Die bosnischen Kroaten“, *PL*, 55/1908., Nr. 242, 9. X. 1908., 24

³¹¹¹ „'Vodstvo' i 'pokrajina'“, *HD*, 3/1908., br. 208, 15. IX. 1908., 1.

³¹¹² Tu je korespondenciju, kao što je spomenuto, objavio A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, passim.

izrazili su želju da Bosna i Hercegovina budu pripojene Hrvatskoj i da s njom tvore jedinstvo upravno područje.³¹¹³

To je proizlazilo i iz izjave koju je Mandić dao zagrebačkim *Novostima*, a prenio je *Hrvatski dnevnik*: hrvatsko je izaslanstvo doputovalo u Budimpeštu kako bi došlo u doticaj sa svim političkim krugovima, pa tako i s onima iz banske Hrvatske i onima mađarskima, jer želi imati što više obavijesti prije nego što odluči kojim će putem krenuti prema ostvarenju svog ideala – ujedinjenja BiH s materom zemljom Hrvatskom. Sama aneksija, ocijenio je Mandić, sudbonosan je i najsretniji korak u etapnom ostvarenju te politike.³¹¹⁴ Usporedno s time objavljena je vijest da je održan sastanak kojemu je predsjedao Mandić, a na kojem su bili hrvatski delegati: podmaršal Tomičić, Grga Tuškan, Božo Vinković, Juraj Biankini, Ljubo Babić Gjalski i austrijski delegat Axmann, a tek nakon toga je Mandić posjetio ministre Wekerlea, Aponnyja i Buriána.³¹¹⁵ Frankovačko je *Hrvatsko pravo* donijelo vijest da su hrvatski predstavnici odlučili da – neće ništa odlučiti niti se očitovati dok ne doznaju gledišta svojih „suplemenika“ iz BiH.³¹¹⁶ Bilo je, dakle, razloga da ih se potakne na drugačije gledište, pa je susret hrvatskih predstavnika iz BiH s tom utjecajnom grupacijom bio zapravo posve logičan, a logičan je bio i pomirljiv nastup Mandića i družine, pa je *Pokret* ustvrdio kako je „hrvatska delegacija“ iz BiH ovlastila Bogdana Medakovića, Vinkovića i Tuškana „da priopće Srbima i Muslimanima da su Hrvati voljni stupiti s njima u dodir u svrhu što užeg zajedničkog rada.“³¹¹⁷

No, 14. listopada je na stranicama hrvatskoga sarajevskog lista preneseno kako *Pester Lloyd* demantira tu vijest: članovi hrvatske delegacije u Budimpešti poriču da su se susreli s hrvatskom deputacijom iz BiH (koja vjerojatno djeluje po Stadlerovim i Buriánovim naputcima!), ali priznaju da su kontaktu sa srpskim i muslimanskim izaslanstvom koje boravi u Budimpešti, pa će svoje stajalište izraziti tek onda kad ta dva odbora formuliraju svoje službeno stanovište.³¹¹⁸ Bilo je, dakle, u tim prijelomnim trenucima i kalkuliranja o dojmu koji će u javnosti ostaviti vijest o susretu vodstva HNZ-a s hrvatskim zastupnicima u Budimpešti: činjenica da je akt o aneksiji posve prešutio hrvatsko državno pravo otvarala je mogućnost da taj događaj u javnosti banske Hrvatske i Dalmacije dobije i negativne konotacije s kojima nitko nije želio biti povezan. Ipak će početkom 1910. zajedničarska *Hrvatska zajednica* priznati da je Mandić (sic!) u listopadu 1908. u Beču (a ne u Budimpešti!) razgovarao „sa nekim zastupnicima [Hrvatsko-srpske] koalicije“,³¹¹⁹ ali ni o sudionicima toga sastanka niti o njegovu sadržaju zasad nemamo pobližih obavijesti.

A tih su dana, najprije u Beču, a potom u Budimpešti, prvaci HNZ-a slavili uspjeh svoga sad već višegodišnjeg nastojanja i pokušavali iz njega izvući što više koristi za Hrvatsku, a

³¹¹³ „Die bosnischen Deputationen in Budapest“, *NFP*, Nr. 15854, 10. X. 1908., 5.

³¹¹⁴ „Razgovor sa drom Nikolom Mandićem“, *HD*, 3/1908., br. 233, 11. X. 1908., 3.

³¹¹⁵ „Konferencija hrvatske deputacije iz Bosne i Hercegovine“, *HD*, 3/1908., br. 233, 11. X. 1908., 3.

³¹¹⁶ „Mudri političari!“, *Hrvatsko pravo*, br. 3868, 10. X. 1908., 3.

³¹¹⁷ „Bosanske deputacije u Pešti i Hrvati“, *Pokret*, 5/1908., br. 234, 12. X. 1908., 6.

³¹¹⁸ „Izaslanstvo bosansko-hercegovačkih Hrvata i hrvatski delegati“, *HD*, 3/1908., br. 235, 14. X. 1908., 3.

³¹¹⁹ „Čitaj, narode, i sudi, ko je kriv smutnjama u 'Hrv. nar. Zajednici'?“, *HZ*, 2/1910., br. 3, 13. I. 1910., 1.-2.

napose za bosansko-hercegovačke Hrvate, pa i za sam HNZ. Nije ih mogao omesti ni incident u Mostaru, kad je okružni predstojnik barun Karl Pitner odbio poklonstvenu deputaciju i zaplijenio predstavku biskupa Buconjića (formalno je to, dakako, učinio državni odvjetnik) kojom se je izražavala zahvalnost zbog aneksije i tražilo ujedinjenje BiH s Hrvatskom.³¹²⁰ Taj je događaj, koji je u ondašnjem novinstvu dobio veliki publicitet, ilustrirao postojanje razrožnosti u službenim austro-ugarskim krugovima, a revoltirao je i široke hrvatske slojeve.³¹²¹ No, za prvake HNZ-a to je bio znak da moraju nastupiti još energičnije i odlučnije, tim više što su mnoga pitanja bila neriješena, a sve češće se je spominjalo kako je moguće da Bosna pripadne mađarskoj, a Hercegovina austrijskoj polovici Monarhije.³¹²² Glasovi o takvoj ili sličnoj podjeli BiH nakon aneksije nisu bili posvemašnje izmišljotine, jer su se rađale i takve kombinacije.³¹²³ No, od toga se je ipak odustalo, a u protivnome bi ta podjela dovela do novoga cijepanja hrvatskih zemalja i do pogoršanja općeg položaja hrvatskog naroda.

Dan nakon proglašenja aneksije, kršćansko-socijalna *Reichspost* je na drugoj i trećoj stranici, odmah iza službenih vladarevih proglašenja, objavila važan i opširan Mandićev članak pod naslovom „Značenje aneksije“.³¹²⁴ U njemu Mandić, potpisan kao donaćelnik Sarajeva, aneksiju opisuje kao događaj u kojoj su napokon izbavljeni (*endlich erlöst*) poglavito bosansko-hercegovački Hrvati, „za koje je hrvatsko rodoljublje krajnja instanca za prosudbu posljednjih događaja i koji u ovim događajima vide novu etapu približavanja našoj majci domovini, i u čemu gledamo ostvarenje naših političkih i nacionalnih ciljeva.“ Ako je u našoj zemlji dosad bilo podjela, onda one nisu samonikle i naše, nego su posljedica stranih utjecaja koji su bili plod interesa elemenata koji su tuđi našoj zemlji.³¹²⁵ Mandić u nastavku izražava uvjerenje kako će se u novim okolnostima svi dosad podijeljeni dijelovi naroda udružiti u suradnji, u što on uključuje čak i radikalne Srbe i dosad distancirane muslimane, kako bi se djelovalo na dobrobit naše zajedničke domovine u okviru Monarhije. Dobar je znak u tom smjeru, nastavlja on, da je aneksiju pozdravila strana dr. Dimitrijevića koja predstavlja sigurno 600.000 Srba u BiH. Upravo ljudi koji žive u tim pokrajinama najbolje znaju koje ih rane najviše bole, a tim ranama pravoga lijeka i prave terapije ne može ponuditi jedna birokratska vlada kakva je dosad upravljala

³¹²⁰ „Baron Pitner demonstrira protiv aneksije“, *HD*, 3/1908., br. 236, 15. X. 1908., 1. Na istome je mjestu objavljen i tekst predstavke. Zanimljivo Pitnerovo izvješće od 23. listopada 1908. o raspoloženju u Mostaru i u istočnoj Hercegovini nakon proglašenja aneksije – s kritičkim opaskama o ponašanju katolika – objavio je H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 58.-61.

³¹²¹ Tako je, primjerice, fra Didak Buntić podupro istupanje biskupa Paškala Buconjića, dodajući: „Hrvat Hercegovac neće trpjeti, da njegova domovina bude niti pod Austrijom niti pod Mađarskom, nego kao živo udo kraljevine Hrvatske skupa s Austrijom, sa Mađarskom i ostalim zemljama pod žezlom slavne kuće Habsburške. Niti će trpjeti, da se njegova otadžbina nazivlje nekakvim reichslandom, niti poput afričkoga Konga *Dominium imperatoris et regis*, nego jedino i samo: *Dominium regis totius incliti regni Croatiae*.“ (A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 55.)

³¹²² *HD*, 3/1908., br. 230, 8. X. 1908., 1.

³¹²³ Po svom protivljenju podjeli BiH između Austrije i Ugarske, ranije je dugogodišnji zajednički ministar financija Kállay zastupao drugačija gledišta od onih koja je zastupao grof Tisza i veliki broj mađarskih političara. Opš. T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 89.-93.

³¹²⁴ „Die Bedeutung der Annexion“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 276, 7. X. 1908., 2.-3.

³¹²⁵ Isto.

zemljom, pa čak ni onda kad ta vlada ima najbolje nakane. Dosadašnja vlada nije bila omiljena ni kod jednoga sloja naroda niti kod koje konfesionalne skupine.³¹²⁶ No, ako bude izabran sabor u kojem će biti zastupljeni svi bez razlike, nastavlja Mandić, otupjet će lokalne netrpeljivosti te će u prvi plan izbiti potreba za suradnjom i osjećaj zajedničke pripadnosti. Ipak, s obzirom na nedostatak parlamentarne tradicije i objektivno teške prilike, pripreme za izbor sabora valja obaviti temeljito. Najvažniji koraci u tom smjeru su popis pučanstva i izrada izbornoga zakona. Pozivajući se na vlastito iskustvo, Mandić ističe kako bi bilo dobro da se u saboru osigura zastupljenost konzervativnih, zemljoposjedničkih elemenata, kao i drugih čimbenika koji bi djelovali konstruktivno, rodoljubno i pomirljivo, pa bi u tom smislu najbolja bila kombinacija izabranoga i virilnoga sabora.³¹²⁷ Očito aludirajući na drugačiji presedan kod sarajevskih općinskih izbora, Mandić se u svom tekstu zalaže i za priznanje biračkoga prava austrijskim i ugarskim državljanima Monarhije koji dulje žive u BiH. Na koncu, prije hvalospjeva habsburškoj vladarskoj misli i predaji, on se je posebno zahvalio ministrima Aehrenthalu i Buriánu te austrijsko kršćansko-socijalnoj stranci koja je „nama bosanskim Hrvatima *pri našem poticanju pitanja aneksije pružala svoju moćnu potporu* te nas je dovela u vezu s mjerodavnim čimbenicima [spac. u izv. T. J.].“³¹²⁸

Hrvatski dnevnik je ustvrdio da je tekst „pobudio u oficijelnim krugovima veliko uzbugjenje“.³¹²⁹ To je vjerojatno bilo pretjerano, ali je Mandićev članak koji je nesumnjivo odražavao stajališta vodstva HNZ-a, bio izraz promišljanja jednoga odgovornog političara, svjesnog da je u ključnim trenucima pozivanje na razbor i suradnju svih etničko-konfesionalnih elemenata korisnije od euforičnih panegirika, pogotovo kad taj poziv dolazi iz pera onoga koji zapravo ne odlučuje o vojno-političkome razvitku, nego ga pokušava dijelom usmjeriti na korist vlastitoga naroda. No, taj je tekst – uz prividno srdačnu, ali zapravo kurtoaznu zahvalu ministru Buriánu – sadržavao i izričito Mandićeve priznanje, odnosno – otkrivao je postojanje razmjerno dugotrajne suradnje hrvatskih političkih prvaka iz BiH s austrijskim kršćansko-socijalnim krugovima. Nisu u tom kontekstu spomenuti Josip Frank i njegovi pristaše koji su podjednako slavili zbog aneksije, ali to ipak ne znači da i oni nisu bar dijelom posredovali u tim kontaktima vodstva HNZ-a,³¹³⁰ s kojim frankovci imaju veze od samih početaka.

Svega nekoliko dana kasnije, *Hrvatski dnevnik* je prenio Mandićev članak objavljen 7. listopada u bečkom *Vaterlandu*. On je izrazio duboku zahvalnost vladaru, jer su se proklamacijom aneksije Hrvati promaknuli korak bliže svomu nacionalnom cilju: sjedinjenju s materom zemljom, kraljevinom Hrvatskom. Time je otklonjena opasnost koja je prijetila izvana, a „uprava naše hrvatske organizacije“ stalno je naglašavala da se ta opasnost može spriječiti samo

³¹²⁶ Isto.

³¹²⁷ Isto.

³¹²⁸ Isto.

³¹²⁹ *HD*, 3/1908., br. 230, 8. X. 1908., 1.

³¹³⁰ Frank je tih dana, kako bilježi I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 541.-542, dobio molbu bečkog lista *Österreichische Rundschau*, potaknutu „s vrlo utjecajnog mjesta“, da napiše članak o aneksiji BiH te izloži starčevićanske zamisli o trijalističkom preuređenju Monarhije.

konačnim uređenjem državnopravnog položaja obiju pokrajina. Najnoviji dramatični razvitak na Istoku učinio je stvar još zamršenijom, pa je i pitanje aneksije iz hrvatske perspektive postalo posve akutno. Nakon što je do toga srećom došlo, sad se i najradikalniji, dosad suprotstavljeni elementi mogu okrenuti budućnosti, pomiriti se i zajednički raditi na dobrobit zemlje i svih njezinih stanovnika. U budućem ustroju zemlje i pri uvođenju ustava valja voditi računa o konfesionalnoj osjetljivosti, a nijedna skupina ne smije biti isključena od sudjelovanja u javnim poslovima. Sada dolazi vrijeme suradnje i rada, pa najnovije događaje trebaju svi pozdraviti, a u zakonodavnoj reformi koja neminovno slijedi, posebnu pozornost treba posvetiti agrarnom pitanju.³¹³¹

Navodeći da se Mandić nalazi u Beču, *Agramer Zeitung* je 8. listopada u kolažu vijesti i dojmova iz Sarajeva donio još jednu njegovu izjavu. U njoj on, ponovno predstavljen kao sarajevski donaćelnik, nastavlja u umjerenu tonu i naglašava kako je ostvaren tek primarni, ali ne i konačni cilj. Mandić, naime, ističe da je vladarska proklamacija morala izazvati oduševljenje svih lojalnih i rodoljubnih slojeva. Mi bosansko-hercegovački Hrvati, nastavlja Mandić, tomu se osobito radujemo, jer se nakon tog proglašenja osjećamo bliže svomu konačnom cilju (*Endziel*), ujedinjenju s majkom domovinom (*Mutterland*), Kraljevinom Hrvatskom. Posljednjih su desetljeća ideje stranih agitatora dovele do kulturne i gospodarske stagnacije BiH, ali „vodstvo naše hrvatske organizacije“ u svakoj prigodi naglašuje kako će tek konačno definiranje državnopravnog položaja obiju pokrajina dovesti do pravoga rješenja. Tek sad je moguće započeti blagotvoran rad na svim područjima privatnoga i javnog života. Sretno rješenje kojim je onemogućeno podrivanje zemlje, omogućit će „zajednički rad sviju na legalnoj i javnoj tribini u bosansko-hercegovačkom saboru, na dobrobit sviju“. Na koncu Mandić izražava uvjerenje da će u svjetlu stvorenih činjenica čak i dosadašnji protivnici aneksije bar u svojoj nutrini priznati i pozdraviti ovaj akt kulturne misije naše Monarhije na Balkanu.³¹³²

Promatrane u kontekstu i kao cjelina, Mandićeve izjave i očitovanja iz listopada 1908. bez ikakve sumnje pokazuju da je predsjednik HNZ-a vrlo jasno zastupao stajalište da je aneksija samo uvod u konačno rješenje hrvatskog pitanja odnosno jedan korak na putu prema krajnjemu cilju. Njegove pohvale austrijskim političkim krugovima nisu u proturječju s takvim njegovim stajalištem, nego su poruka vladajućim krugovima Monarhije da bi prepuštanje BiH ugarskoj interesnoj sferi bilo neprihvatljivo za Hrvate, jedini element koji ima razloga bez ikakva oklijevanja simpatizirati s aneksijom. I u tome kontekstu Mandić daje izjave u kojima se hrvatsko rodoljublje proglašava presudnim mjerilom za ocjenu nedavnih događaja te ističe da je aneksija s istodobnim priključenjem BiH Hrvatskoj nacionalni politički ideal HNZ-a, ili u kojima se govori kako je aneksijom postignuta jedna etapa na putu prema tomu krajnjem cilju. Usporedno s time on poziva i druge etničko-konfesionalne skupine na mirenje s novonastalim stanjem i na okretanje prema budućnosti.

³¹³¹ „Carska proklamacija i bosansko-hercegovački narod“, *HD*, 3/1908., br. 232, 10. X. 1908., 1

³¹³² „Sarajevoer Stimmen“, *AZ*, 83/1908., Nr. 244, 8. X. 1908., 3.

Ti Mandićevi pozivi na suradnju svih društvenih čimbenika (i nejasan nagovještaj rješenja agrarnog pitanja koji je mogao primiriti srpsko nezadovoljstvo), kao i njegove izjave zahvalnosti vladaru zbog aneksije koje će on ponoviti u više prigoda, ne će, doduše, odobriti svi istaknutiji hrvatski javni radnici u BiH, ali će one – uz Mandićev društveni ugled, materijalnu situiranost i političko iskustvo – pridonijeti tomu da predsjednik Središnjeg odbora HNZ-a u idućem razdoblju učvrsti formalno, pa i stvarno vodstvo među Hrvatima u BiH. I unutar HNZ-a su, kao što je spomenuto, postojale određene razlike među pogledima vodećih ljudi, pa će se na trenutke Mandićev položaj 1909. učiniti i ozbiljnije ugroženim. No, on će te krize prebroditi, a kad se njegove izjave iz tog doba promotre i analiziraju objektivno, biva posve jasno da one odražavaju većinsko, ako i ne unisono stajalište vodstva HNZ-a, te da istodobno aneksiju BiH neizostavno promatraju samo kao jednu, doduše važnu, možda čak i ključnu etapu, ali samo etapu na putu prema konačnome cilju: ujedinjenju svih hrvatskih zemalja u jedinstveno upravno-političko područje. Drugim riječima, to su bile hrvatske i hrvatskim, a ne austrijskim motivima nadahnute izjave.

Dotad neupamćene počasti koje su tih dana doživjeli članovi vodstva HNZ-a, naravno, u velikoj su mjeri bile izraz potrebe režima da pokaže kako se bar dio bosansko-hercegovačkog pučanstva veseli najnovijem razvitku događaja. Bečka *Neue Freie Presse* je 9. listopada iz Budimpešte javila kako je dan ranije, 8. listopada, bosansko-hercegovačko izaslanstvo predvođeno Nikolom Mandićem primljeno kod zajedničkoga ministra financija Buriána, a slijedi audijencija kod zajedničkoga ministra vanjskih poslova baruna Aehrenthala.³¹³³ Dan kasnije list je izvijestio i o toj audijenciji kod Aehrenthala u zgradi austrijske delegacije (*im österreichischen Delegationsgebäude*) u Budimpešti. U vijesti se navodi kako se je Mandić, kao predvodnik izaslanstva, zahvalio na priključenju BiH usprkos teškoj međunarodnoj situaciji. U tom događaju izaslanstvo vidi jedan za hrvatski narod vrlo sretan događaj, budući da su se sada prvi put nakon 400 godina sve hrvatske zemlje našle pod istom krunom. Ponovio je uvjerenja o tradicionalnoj vjernosti Hrvata i zamolio ministra da izraze te vjernosti prenese vladaru.³¹³⁴

Odmah pored toga objavljena je i vijest da je ministar predsjednik von Beck danas primio tročlano izaslanstvo koje čine sarajevski donaćelnik Mandić, donjotuzlanski odvjetnik Ivo Pilar te Jozo Sunarić. Ministar predsjednik im je ponovio želje i uvjerenja da će najnoviji razvitak ići u korist svih žitelja BiH, neovisno o njihovoj narodnoj pripadnosti i konfesiji.³¹³⁵ Istoga tog 10. listopada iz Budimpešte je vijesti o primanju izaslanstva bosansko-hercegovačkih Hrvata pod Mandićevim i Pilarovim vodstvom kod von Aehrenthala, Aponnya i von Becka donijela i

³¹³³ „Eine bosnische Deputation bei den gemeinsamen Ministern“, *NFP*, Nr. 15853, 9. X. 1908., 8.

³¹³⁴ „Die bosnischen Kroaten beim Minister des Aeussern“, *NFP*, Nr. 15854, 10. X. 1908., 5. Slično je u jutarnjem izdanju u vijesti pod naslovom „Die bosnische Deputation bei Freiherrn von Aehrenthal“, javljao i *Grazer Volksblatt*, 41/1908., Nr. 465, Graz, 10.X.1908., 5.

³¹³⁵ „Die bosnischen Kroaten beim Ministerpräsidenten von Beck“, *NFP*, Nr. 15854, 10.X.1908., 5.-6. O primanju kod Becka izvijestio je u svome popodnevnom izdanju, pod naslovom „Die bosnische Deputation beim Freiherrn v. Beck“, i *Grazer Volksblatt*, 41/1908., Nr. 466, 10. X. 1908., 3.

Reichspost, koja je prenijela i jučarašnju vijest iz Sarajeva da se trojici hrvatskih vođa – spomenutoj dvojici i Sunariću – u Sarajevu sprema „svečani doček“.³¹³⁶

Dan kasnije, 11. listopada, isti je kršćansko-socijalni list javio iz Budimpešte da će sutradan, u ponedjeljak, izaslanstvo bosansko-hercegovačkih Hrvata (zapravo: *bosnische Deputation*) primiti sam car, dok je ministar trgovine Kossuth jučer odbio njihovu molbu za audijenciju.³¹³⁷ Prvi dio te vijesti donio je istoga dana i *Hrvatski dnevnik*,³¹³⁸ a doista je 13. listopada objavljena vijest da je Franjo Josip I. u peštanskome stolnom dvoru primio izaslanstvo „hrvatske narodne organizacije“ iz BiH, koje je prevodio Mandić, a koje su činili još i: odvjetnici dr. Jozo Sunarić, dr. Ivo Pilar i dr. Milan Katičić, trgovci Gjurio Džamonja, Pavo Grgić i Pero Zelenika, župnik Mato Bekavac iz Travnika, trgovci Aleksa Cvijetić, Ivo Budimirović, Dane Čubelić i Stijepo Subašić. Objavljen je i kraći Mandićev pozdravni govor, te vladarov odgovor, nakon kojega je car i kralj razgovarao s pojedinim članovima izaslanstva.³¹³⁹

Odmah pored te vijesti, *Reichspost* je donijela i neke druge vijesti o prilikama u BiH, među kojima i Mandićevu izjavu dopisniku lista. U njoj je Mandić kazao kako je audijencija trajala 20 minuta, a da se je njemu osobno vladar obratio pitanjem, je li aneksija bila potrebna. Nakon što je Mandić kazao da je bila nužna, Franjo Josip I. je odvratio: „Ja znam koliko ste Vi radili za ove ideje.“³¹⁴⁰ Još opširnije je, i to na naslovnoj stranici, o primanju izaslanstva kod vladara izvijestio *Pester Lloyd* u svome večernjem izdanju. List je na kraju priopćio da su članovi izaslanstva nakon primanja, u dva sata popodne krenuli u Sarajevo. Njihova želja da ih prime i ministri grof Andrassy i grof Zichy ostala je neispunjena, jer su ta dva ministra trenutno odsutni.³¹⁴¹

Razumije se, o primanju kod vladara je opširno izvijestio i *Hrvatski dnevnik*, koji je objavio i Mandićev govor i kraljeve riječi.³¹⁴² Taj je sarajevski list 17. listopada javljao kako su „naši vogje“ Mandić i Sunarić „u narodnom poslu“ iz Budimpešte krenuli u Beč. Dok su se ostali članovi izaslanstva vratili u domovinu, oni su 13. listopada došli u doticaj „s uplivnim političarima“, a plodove svoje misije ocijenili su vrlo pozitivno.³¹⁴³ A dok je središnji list

³¹³⁶ „Der Dank der Bosnier“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 279, 10. X. 1908., 4.

³¹³⁷ „Die bosnische Deputation beim Kaiser“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 280, 11. X. 1908., 4.

³¹³⁸ „Predstojeća audijencija izaslanika H.N.Z. kod Nj. veličanstva“, *HD*, 3/1908., br. 233, 11. X. 1908., 4.

³¹³⁹ „Die bosnische Deputation beim Kaiser“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 282, 13. X. 1908., 3.-4. Sličnu su vijest donijeli i drugi listovi. Usp. „Empfang der kroatischen Deputation aus Bosnien durch den Kaiser“, *NFP*, Nr. 15857, 13. X. 1908., 8.; „Eine bosnische Deputation beim Kaiser“, *Prager Tagblatt*, 32/1908., Nr. 282, Prag, 13. X. 1908., 3.; „Der Empfang der bosnischen Deputation beim Kaiser“, i *Grazer Volksblatt*, 41/1908., Nr. 470, 10. X. 1908., 2. Usp. „Hrvati Bosne i Hercegovine pred kraljem“, *Hrvatsko pravo*, br. 3871, 14. X. 1908., 2. te „Poslije aneksije. Dr. Nikola Mandić o audienciji hrvatske deputacije kod kralja“, *HD*, 3/1908., br. 238, 17. X. 1908., 1.-2.

³¹⁴⁰ „Vizebürgermeister Dr. Mandic über den Empfang beim Kaiser“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 282, 13. X. 1908., 4. Sličan, iako donekle različit tekst pod naslovom „Die bosnische Deputation beim Monarchen“ objavljen je i u *AZ*, 83/1908., Nr. 248, 13. X. 1908., 2.

³¹⁴¹ „Bosnier beim König“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 55/1908., Nr. 233, 13. X. 1908., 1.-2.

³¹⁴² „Odgovor Nj. Veličanstva hrvatskoj deputaciji“, *HD*, 3/1908., br. 235, 14. X. 1908., 3.; „Deputacija bosansko-hercegovačkih Hrvata kod Nj. Veličanstva kralja u Budimu“, *HD*, 3/1908., br. 236, 15. X. 1908., 2.; „Poslije aneksije. Dr. Nikola Mandić o audienciji hrvatske deputacije kod kralja“, *HD*, 3/1908., br. 238, 17. X. 1908., 1.-2.

³¹⁴³ „Naši vogje u Beču“, *HD*, 3/1908., br. 238, 17. X. 1908., 2.

bosansko-hercegovačkih Hrvata navodio da se austrijski kršćanski socijali zalažu za pripojenje BiH Hrvatskoj,³¹⁴⁴ *Reichspost* je, uz vijest o primanju bosansko-hercegovačkih Hrvata kod vladara, objavila i izjavu Joze Sunarića. On je objasnio kako je izaslanstvo bosanskih Hrvata posjetilo i ministra Apponyja, budući da je on stručnjak za pitanja crkvene autonomije. Od njega je zatražen savjet na tu temu, a uredništvo je u tu vijest uvrstilo još i napomenu da su „ovdje“ i predstavnici bosanskih Srba i muslimana, ali da se oni još nisu očitovali o aneksiji, niti su došli u doticaj s mjerodavnim čimbenicima.³¹⁴⁵

Zapravo su članovi srpskoga i muslimanskog izaslanstva 12. listopada iz Budimpešte uputili proglas u kojem se nevoljko mire s novonastalim stanjem, ali najavljuju da nastavljaju sa svojim zakonitim nastojanjima da se „našem narodu“ osigura sloboda i pravo na samoodređenje.³¹⁴⁶ Čitav tekst proglasa s imenima potpisnika objavio je *Pester Lloyd*, napominjući kako je proglas plod višednevnoga vijećanja u Budimpešti, u kome je srpske i muslimanske predstavnike savjetovao i zastupnik grof Theodor Batthyány.³¹⁴⁷

Naravno, nije se cjelokupna muslimanska elita priklonila stajalištu koje je u biti bilo u srpskome interesu. Izvan toga su ostali pristaše Muslimanske napredne stranke i mnoge stranački neopredijeljene grupacije. U Zagrebu je već 8. listopada trebala biti održana skupština bosansko-hercegovačkih Hrvata koja bi demonstrirala svijest o tome da je „hrvatska nacija“ nositelj prirodnih i povijesnih vrhovničkih prava na BiH, pa je proglas Franje Josipa I. kao legitimnog nasljednika hrvatske kraljevske krune stvorio pretpostavke za „bezvjetno priključenje“ BiH majci domovini Hrvatskoj. No, vlasti su dopuštenje za skupštinu izdale sa zakašnjenjem, pa je ona održana 10. listopada.³¹⁴⁸ U prostorijama *Hrvatskoga pjevačkog društva Kolo* okupili su se tada bosansko-hercegovački Hrvati katoličke i islamske vjeroispovijesti. Niz govornika osudio je politiku Hrvatsko-srpske koalicije koja se je za volju srpske manjine odrekla Bosne i Hercegovine, a osuđena je i politika Srba u BiH koja je uvijek išla na štetu Hrvata. Slušač prava Fahrudin beg Demirović zatražio je da se u rezoluciju koja je usvojena na skupu uvrsti i zahtjev da se spriječi iseljavanje Hrvata muslimana iz BiH. Osnovan je i odbor koji će se u budućnosti brinuti o gospodarskome i kulturnom razvitku Hrvata katoličke i islamske vjeroispovijesti u anektiranim pokrajinama.³¹⁴⁹ Ujedno je zatraženo osnivanje katedre za orijentalistiku na zagrebačkom sveučilištu, kako bi se muslimanska mladež „odbila od švapskih univerza“ i

³¹⁴⁴ *HD*, 3/1908., br. 236, 15. X. 1908., 3.

³¹⁴⁵ „Der Besuch bei Aponni“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 282, 13. X. 1908., 4.

³¹⁴⁶ „Ein Aufruf der serbischen und muselmanischen Organisation“, *NFP*, Nr. 15857, 13. X. 1908., 8.-9.

³¹⁴⁷ „Proklamation der bosnischen Serben und Mohammedaner“, *PL*, 55/1908., Nr. 245, 13. X. 1908., 3. Skraćenu verziju proglasa v. u: H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 54.-55.

³¹⁴⁸ „Sastanak Hrvata iz Bosne i Hercegovine“, *Hrvatsko pravo*, br. 3867, 9. X. 1908., 2.; „Versammlung der Kroaten aus Bosnien und Hercegovina“, *AZ*, 83/1908., Nr. 246, 10. X. 1908., 2.-3.

³¹⁴⁹ „Versammlung der Angehörigen Bosniens und der Hercegovina“, *AZ*, 83/1908., Nr. 247, 12. X. 1908., 2.; „Naši akademičari i nove prilike“, *HD*, 3/1908., br. 233, 11. X. 1908., 3.; „Skupština bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu“, *HD*, 3/1908., br. 235, 14. X. 1908., 2.; „Akcija proti iseljavanja Hrvata iz Bosne“, *HD*, 3/1908., br. 235, 14. X. 1908., 2.

usmjerila prema glavnome gradu Hrvatske.³¹⁵⁰ U tom je kontekstu iz frankovačkih redova – usprkos protivljenju kako klerikalnih, tako i naprednjačkih krugova – krenula akcija za izgradnju džamije u Zagrebu, kako bi se demonstrirala otvorenost hrvatske kulture i na djelu pokazao starčevićanski postulat o hrvatskoj naciji kao viševjerskoj.³¹⁵¹

A u jeku tih događaja, dok je izaslanstvo bosansko-hercegovačkih Hrvata po dolasku iz Beča još boravilo u Budimpešti, u osječkome listu *Die Drau* koji je izlazio popodne i bio tiskan goticom, 9. listopada je objavljen članak I. Pilara, za kojeg je navedeno da je tuzlanski gradski vijećnik. Tekst je osvanuo pod naslovom „Die bosnischen Parteien und die Annexion“ („Bosanske stranke i aneksija“).³¹⁵² Osječki je list u istome broju donio čitavu seriju vijesti kojima su tih dana bili preplavljeni listovi u Trojednici, Srbiji i Crnoj Gori, ali i u Europi: dok bosansko-hercegovački Srbi jedva prikrivaju svoje nezadovoljstvo najnovijim događajima, a u Srbiji vlada ratničko raspoloženje, Zemaljska vlada šalje svoje čestitke u Beč, a katolici održavaju mise zahvalnice.

U tom članku Pilar objašnjava kako je odnos „bosanskih stranaka“ prema aneksiji još „nepreciziran“. Život je u toj zemlji potpuno prožet konfesionalnim momentom. Tijekom četiristogodišnje vladavine Turci su kao muslimani uspjeli podređenim narodima nametnuti shvaćanje da je religiozni čimbenik temelj i dominantna ideja sveukupnoga državnoga, političkog i društvenog života, pa su uslijed toga sve tri konfesije u BiH oštro odijeljene. Svaka od njih na aneksiju ima vlastite poglede, naglašava Pilar. Katolici, koji se osjećaju Hrvatima, aneksiju smatraju važnom etapom njihova nacionalnoga života, budući da vide svoj nacionalni teritorij nakon četiri stoljeća prvi put ujedinjenim pod istim vladarom. Muslimani još ne mogu prežaliti što padišah više nije i njihov svjetovni poglavar, pa aneksijom ne će biti oduševljeni. Inteligencija je, doduše, već toliko trijezna da će shvatiti kako je priključenje Monarhiji najmanje od sviju zala koja su BiH mogla snaći, pa se smije očekivati da će aneksiju dočekati mirno i dostojanstveno. Za Srbe ona, međutim, znači težak udarac. Kod Srba se već desetljećima goji povijesno i politički neispravno shvaćanje da je Bosna srpska zemlja.³¹⁵³

Pašićev režim koji je nesolidan i do srži korumpiran, prema Pilarovu se mišljenju održava samo pothranjivanjem imperijalizma, pa je u javnosti stvoreno uvjerenje da će Bosna i Hercegovina uskoro pripasti Srbiji, a da će isti put za njima slijediti geografski nerazdvojno s BiH povezane Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, pa će biti stvoreno velikosrpsko carstvo. Ti snovi su sada izjalovili, a da stvar bude gora, to se je dogodilo u trenutku kad je Bugarska postala

³¹⁵⁰ „Organizacija Hrvata iz Bosne i Hercegovine u Zagrebu“, *Hrvatsko pravo*, br. 3869, 12. X. 1908., 3. Usp. Z. HASANBEGOVIĆ, „Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji“, 93.

³¹⁵¹ Aklamacijom je, naime, prihvaćen prijedlog koji je iznio Ivan Zatluka. Opš. Ivan ZATLUKA, „Za muslimansku džamiju u Zagrebu“, *Hrvatsko pravo*, br. 3868, 10. X. 1908., 2.; „Za podignuće džamije u Zagrebu“, *Hrvatsko pravo*, br. 3870, 13. X. 1908., 3. Usp. Z. HASANBEGOVIĆ, „Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji“, 93.-96.; Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 120.-123., 140., 154.) U članku pod naslovom „Zatluka pod turbanom?“ zamisli će se narugati i tobože liberalni naprednjački *Pokret*, 5/1908., br. 236, 14. X. 1908. 4.

³¹⁵² I. PILAR, „Die bosnischen Parteien und die Annexion“, *Die Drau. Organ für Politik und Volkswirtschaft*, 41/1908., br. 231 (6264), Essek (Osijek), 9. X. 1908., 1.-2.

³¹⁵³ Isto.

carevinom. Može se zamisliti kakav bol i razočaranje je to izazvalo u jednome narodu koji ima tako dubok politički osjećaj kao što su to Srbi. Zato će se oni s tim stanjem stvari teško pomiriti, pa valja očekivati bolne i grčevite trzaje srpskoga narodnog bića. Beogradski događaji, naime tamošnji prosvjedi, jasan su dokaz tog raspoloženja i ujedno ilustracija dubine uvjerenja srpske javnosti da je Bosna srpska zemlja.³¹⁵⁴

Iz ovih razmatranja, nastavlja Pilar, slijedi i zaključak o raspoloženju triju socijalnih elemenata u BiH. Brojčano najslabiji Hrvati potpuno su svjesni izvanredne težine svoga položaja u prošlosti, pa se energično oružaju za borbu (*sie rüsten energisch zu Kampfe*). Nakon prvotnoga kolebanja, Srbi bi mogli posegnuti za istim, iako se ne smije isključiti mogućnost da prevagne njihova poslovična prilagodljivost, pa da se s novim stanjem stvari pomire. Najteže će taj proces podnijeti muslimani. No, i kod njih je moguće, napose uslijed djelovanja Napredne stranke koja ima lijep i zdrav program, da se muslimanski puk navikne na nove prilike. Deputacija koja se nalazi u Budimpešti dobit će od vodećih političara Monarhije smjernice kako bi stekla pravu sliku političke budućnosti Bosne.³¹⁵⁵

Iako se o tome ne može govoriti s potpunom sigurnošću, čini se da je Pilarov tekst i nastao u Beču odnosno u Budimpešti, a da nije pisan prije polaska u prijestolnice dviju polovica Monarhije. Zašto nije objavljen negdje drugdje, nego baš u Osijeku i baš u dnevniku *Die Drau*, listu koji je svojedobno pokrenuo tad već pokojni Jakob Frank, brat Josipov, i koji je Antun Radić valjda i zato nazivao „židovskim i mađžaronkim novinama“,³¹⁵⁶ nije sasvim jasno. Osijek i Tuzla bili su i prometno i gospodarski povezani, a Pilaru je svakako bilo važno da se tekst objavi na njemačkom jeziku.

Članak bjelodano pokazuje da su ključne točke Pilarove nacionalno-političke koncepcije čvrsto formirane. Ako se taj tekst usporedi s Mandićevim člancima i izjavama iz toga doba, vidi se da u generalnom opredjeljenju prvaka HNZ-a nema bitnih razlika. No, Pilar problemu pristupa analitičnije i s više skepse. Mandić daje odgovore koje i javnost i vladajući čimbenici žele čuti, Pilar one koje oni trebaju čuti; Mandić nastupa kao ambiciozni političar, Pilar kao analitičar i ideolog. Uz to je on sasvim načistu s time da Hrvatska bez Bosne i Hercegovine, s obzirom na svoj geopolitički položaj i oblik, zapravo ne može dugoročno opstati kao samostalna država.

To je shvaćanje kod njega već definitivno učvršćeno, a on će ga u kasnijim djelima samo nadograđivati ili opširnije objašnjavati, kao što je, primjerice, učinio u raspravi *Svjetski rat i Hrvati*: „Ispravno hrvatsko stanovište je upravo protivno od onoga, što su ga pristaše [tzv. narodnog] jedinstva zastupali. Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija sa svojim dugačkim, uskim teritorijem vrlo male dubine, koji se proteže u dva smjera (...) same za sebe u opće nisu sposobne da budu poprištem ikakve državne ili političke tvorbe, te u tom obliku kao narodno-političko tijelo u opće ne imaju nikakve budućnosti. Ovo spoznanje bilo je po našem uvjerenju

³¹⁵⁴ Isto.

³¹⁵⁵ Isto.

³¹⁵⁶ A. RADIĆ, „Popovi, židovi i starčevićanci“, *Dom*, 5/1904, br. 16, Zagreb, 25. VIII. 1904., u: *Sabrana djela, sv. VI., Dom 1904.*, Zagreb, 1937., 254.

uzrokom onom grčevitom traženju jednog šireg okvira za naš narodni razvoj prije godine 1878., bilo je zadnjim uzrokom oblikovanja Ilirstva i Jugoslovenstva. Trojedna kraljevina dobiva svoje elementarne uvjete života tek onda, kada joj se priključuje Bosna i Hercegovina. Hrvatski narod na samom teritoriju Trojedne Kraljevine ima vrlo malo nade, da se održi, i Bosna i Hercegovina prikazuju se kao jedan bitni uvjet za narodno održanje i politički razvoj hrvatskoga naroda. Ograničen na samu Trojednicu, hrvatski narod može samo životariti, živjeti može samo onda, ako ima i Bosnu i Hercegovinu³¹⁵⁷. Drugim riječima, „ne smijemo zaboraviti, da mi Hrvati imademo prirodne uvjete za život tek pripojenjem Bosne i Hercegovine Monarhiji, dakle od g. 1878. ili za pravo 1908.“³¹⁵⁸

Tu je, dakle, i korijen Pilarova prividnog austrofilstva: upravo zbog nedostatka prirodnih granica, političke neizgrađenosti, prometne nepovezanosti i gospodarskih slabosti hrvatskih područja te njihove izloženosti imperijalizmima moćnijih susjeda, on je uvjeren kako samo jedna „veledržava“ može na okupu očuvati sve hrvatske zemlje i pružiti uvjete za razvitak hrvatske nacije.³¹⁵⁹ Na Hrvatima je da u tome reformiranom okviru izbere što povoljniji položaj i u konačnici državnu neovisnost. Samo u tom slučaju i samo zato je on bio bezuvjetni pristaša aneksije kao koraka koji je odskočna daska za ispunjenje nacionalnog programa.

A iako se je on tada nalazio u Beču, nije slučajno da su baš u njegovoj Donjoj Tuzli održane velike manifestacije u znak potpore aneksiji. Tisak je izvijestio kako je u Donjoj Tuzli 12. listopada održana po svemu neobična manifestacija u vladarovu čast. Najprije je o katoličkoj crkvi odslužena svečana misa zahvalnica, a nakon toga je povorka od otprilike 3.000 ljudi otišla u Konak, gdje je dopredsjednik „hrvatske nacionalne organizacije“ [dopredsjednik okružnog odbora HNZ-a, Gjuro] Topolnik održao govor u čast monarha pred oduševljenim mnoštvom koje su činili mahom seljaci iz tuzlanske okolice.³¹⁶⁰ Taj događaj pokazuje da Pilar nije bio samo kabinetski ideolog, nego i praktični političar koji je shvaćao važnost agitacije i potporu širih slojeva.

Tuzlanska manifestacija je bila shvatljiva i logična: iako se car i kralj pri njezinu proglašenju nije pozvao na hrvatsko državno pravo, niti ju je poduzeo radi Hrvata, aneksija je po svojoj važnosti i dalekosežnosti doista bila velik i iz hrvatske perspektive pozitivan događaj koji je budio nadu u poboljšanje položaja.³¹⁶¹ Pod dojmom narodnog raspoloženja, pozdravili su je i neki zastupnici Hrvatsko-srpske koalicije ili su bili bliski toj grupaciji. *Pester Lloyd* je donio izjavu grofa Miroslava Kulmera da bi se u BiH sve hrvatske snage trebale ujediniti, kako bi se slomila prepotencija srpskih samostalaca,³¹⁶² a i Frano Supilo je – nasuprot onomu znamenitom

³¹⁵⁷ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 110.

³¹⁵⁸ Isto, 126.

³¹⁵⁹ J. KRIŠTO, „Ivo Pilar i suvremena hrvatska geopolitika“, 52.-53.

³¹⁶⁰ „Eine Huldigung bosnischer Bauer für den Monarchen“, AZ, 83/1908., Nr. 249, 14. X. 1908., 2.

³¹⁶¹ Proglas o aneksiji je sadržavao podsjećanje „sveze koje su u stara doba postojale između naših preda na ugarskome prijestolju i ovih zemalja“. Usp. A. SHEK, „Ungarns Ansprüche auf Bosnien-Hercegovina“, 5.

³¹⁶² „Eine Aeußerung des Grafen Kulmer“, AZ, 83/1908., Nr. 254., 20. X. 1908., 2.

saborskom govoru koji je bosansko-hercegovačke Hrvate digao na noge – držao potrebnim ustvrditi da se nikad nigdje nije suprotstavio aneksiji.³¹⁶³

Pred mogućnostima koje je otvaralo priključenje BiH Monarhiji nije bilo moguće ravnodušno stajati, a jednako je tako bilo nepopularno suprotstavljati se aneksiji. Sarajevski je *Hrvatski dnevnik* u danima nakon aneksije objavio veliki broj članaka u kojima se izruguje Hrvatsko-srpskoj koaliciji i napose *pokretašima*, optužujući ih da su puki sluge velikosrpske i mađarske politike. S dozom podrugljivosti i ironije donesene su i vijesti da se je i Hrvatsko-srpska koalicija (ili bar njezina članica, Hrvatska stranka prava) izjasnila za ujedinjenje hrvatskih zemalja.³¹⁶⁴ Živan Bertić svjedoči da je hrvatski dio Koalicije bio spreman pozdraviti aneksiju BiH i zatražiti njezino pripojenje Hrvatskoj, ali se je od toga odustalo zbog protivljenja njezina srpskog dijela koji se je ravnao interesima srpstva.³¹⁶⁵ Objektivno je to, naravno, bila politika u službi Srbije, ali se je pristaše aneksije iz *Pokreta* i dalje nastavilo nazivati narodnim izdajicama te im predbacivati „slugansku politiku“. Naprednjaci su, kao i ranije, držali da služenje Srbiji nije nikakva „sluganska politika“.

Usprkos tomu su to bili dani likovanja zbog perspektiva koje je aneksija otvarala za Hrvate i BiH i hrvatski narod uopće. No, aneksija će uvelike utjecati ne samo na opću hrvatsku politiku i na položaj Hrvata u BiH, nego i na eskalaciju spora između HNZ-a i nadbiskupa Stadlera.

Smanjenje opasnosti da BiH bude priključena Srbiji i na taj način izgubljena za Hrvatsku, od listopada 1908. otvaralo je mogućnost otvorenijega političkog djelovanja te je istodobno omogućilo razvijanje normalnijega, policentričnog političkog organiziranja i Hrvata katolika u BiH. Više nije bilo moguće s takvom odlučnošću i uvjerljivošću zastupati stajalište da jedna organizacija treba imati monopolističku poziciju. Činila se realnom i procjena da za to možda više nema ni potrebe.

Najavljeno uvođenje ustavnog poretka, sazivanje sabora i organiziranje izbora bilo je dodatni poticaj u tom smjeru, jer je već od prvih najava tih promjena u političkom sustavu bilo jasno kako će ti izbori biti provedeni po konfesionalnom načelu. To je značilo da se smanjuje i opasnost da glasovi Hrvata katolika, ako u njihovim redovima pored HNZ-a nastane još neka organizacija, pripadnu muslimanima ili pravoslavcima. Glasovi katolika će, po logici političkoga i izbornoga sustava, ići u korist hrvatskih katoličkih stranaka, a nije bilo dvojbe oko toga da su strateški nacionalno-politički ciljevi kruga oko vodstva HNZ-a i onoga oko nadbiskupa Stadlera zapravo uvelike podudarni: i jedni i drugi žele priključenje BiH Trojedinici, i jedni i drugi su svjesni da taj cilj u dogledno vrijeme mogu ostvariti samo u okviru Monarhije.

Jedna krupna razlika koja je u tom pogledu postojala, bila je razlika u odnosu na način postignuća toga cilja, a važan čimbenik u tom raslojavanju bili su različiti vjersko-kulturni i ideološki pogledi, osobne taštine, utjecaji i veze s političkim strankama u banskoj Hrvatskoj

³¹⁶³ „Eine Erklärung Supilo's“, *AZ*, 83/1908., Nr. 255., 21. X. 1908., 3.

³¹⁶⁴ „Svi za sjedinjenje!“, *HD*, 3/1908., br. 241, 21. X. 1908., 1.

³¹⁶⁵ Ž. BERTIĆ, *Hrvatska politika*, 31.

(napose s frankovcima), pa i s vojnopolitičkim čimbenicima u Monarhiji, poglavito u njezinoj cislajtanskoj polovici i – ne na zadnjem mjestu – materijalni interesi.

Ne smije se, naime, pretpostaviti da su u to vrijeme pojedinci u političku borbu ulazili samo iz idealističkih pobuda, i da su ostali imuni na sve materijalne koristi i statusne probitke koje je donosila vodeća uloga u nacionalno-političkim, kulturno-prosvjetnim i gospodarskim organizacijama, bankama i zadrugama. Naprotiv, u jednome siromašnom društvu, bez razvijenoga srednjeg sloja, u kome je stasala prva svjetovna elita koja je težila potiskivanju dotad dominantnog utjecaja klera, svakomu je bilo jasno da je upravo pozicija u tim političkim strukturama i novčanim ustanovama značila i materijalnu sigurnost, društveni ugled i utjecaj.

A sav taj teško razmrsivi splet osobnih, grupnih i nacionalnih interesa ključao je na podlozi koju je stvorio dugotrajan društveni i politički razvitak u jednome zaostalom i gospodarski nerazvijenom društvu, stoljećima organiziranom na konfesionalnim osnovama. Bez shvaćanja te podloge nije moguće shvatiti ni spor između HNZ-a i nadbiskupa Stadlera u kome je Pilar, po logici koju mu je nametnuo položaj glavnog ideologa HNZ-a, imao zapravo vodeću ulogu.

4.3. Spor s nadbiskupom Stadlerom: dva svjetonazora i dvije koncepcije rješenja hrvatskog pitanja

„Ja poznam klerikalni način borbe iz Hrvatske, znam ga još iz onoga doba, dok je čitava organizacija, tzv. obzoraška stranka bila u klerikalnim rukama. O socijalnomu kakvom, ili gospodarskom radu nije bilo ni govora, tek neposredno prije izbora, popovi su podigli bjesomučnu agitaciju, te bi uzbunili seljake, koji bi onda svojom krvlju plaćali kronični nemar svojih političkih vodja. Isto Ti je tako sada kod nas u Bosni. Popovi digli su juriš prije izbora, nu time će sjegurnije iza toga klonuti i neće raditi ništa. – Mi se njihovim bjesomučnim napadajima nasmijemo dati smutiti, nit preplašiti, nego moramo žilavo i tvrdokorno držati naše pozicije.“

Ivo Pilar u pismu Nikoli Mandiću
(25. ožujka 1910.)

Austro-ugarska okupacija BiH 1878. godine stvorila je i pretpostavke za uvođenje redovite katoličke hijerarhije u tim zemljama, u kojima su preostale katolike tijekom stoljeća osmanlijske vladavine skoro isključivo pastorizirali redovnici, pripadnici franjevačkoga reda, dok

su se biskupijski svećenici uspijevali održati tek u Trebinjskoj biskupiji.³¹⁶⁶ Do 1840. u BiH je bilo i nekoliko svjetovnih svećenika glagoljaša.³¹⁶⁷ Naime, nakon osmanlijskog zauzimanja Bosne i potom Hercegovine, bosanskom su biskupijom upravljali biskupi izvan tih pokrajina, a pastoralni su rad skoro u cijelosti preuzeli franjevci provincije Bosne Srebrene, čije su se granice do 18. stoljeća protezale izvan okvira kasnije austro-ugarske BiH. Zato je Sveta Stolica 1735. osnovala bosanski vikarijat na čelo kojega je postavljan bosanski franjevac kao apostolski vikar. Vikarijat je postojao sve do 1881. godine, a zadnji vikar bio je fra Paškal Vujčić (1826.-1888.), raniji biskup Pulata u Albaniji, potom aleksandrijski biskup i papinski vizitator srednje Afrike.

Usljed tih okolnosti franjevci su u povijesti BiH odigrali iznimno važnu ulogu ne samo na vjerskome, nego i na kulturnome i političkom planu,³¹⁶⁸ pa su izgradili čvrste veze s tamošnjim katoličkim življem. Iako je posljednje razdoblje osmanske vladavine bilo obilježeno slabljenjem utjecaja središnjih vlasti, što je za posljedicu imalo mjestimično kaotične prilike s naglašenom pravnom i osobnom nesigurnosti,³¹⁶⁹ ipak je uoči uvođenja redovite hijerarhije već bio počeo oporavak katolištva u Hercegovini, u kojoj su franjevci izgradili samostane na Širokome Brijegu i na Humcu. Povećao se je i broj župa, svećenika, crkava i kapela: početkom 19 stoljeća u zapadnoj je Hercegovini s Duvnom postojalo svega osam župa, a četrdesetih godina istoga stoljeća bilo je već 15 župa i kapelanija, a 1872. im se je broj povećao na 26.³¹⁷⁰ Franjevci su organizirano prikupljali i čuvali narodno blago i arheološke spomenike,³¹⁷¹ a radi promicanja gospodarstva u Hercegovini su 1856. osnovali Narodnu blagajnicu, prvu katoličku domaću zadrugu za štednju i pomoć.³¹⁷²

I u Bosni je franjevcima pošlo za rukom u tom razdoblju ostvariti znatne uspjehe. Sredinom 19. stoljeća osmanske su im vlasti, naime, dopustile izgraditi četiri samostana (Guča Gora, Petrićevac, Tolisa i Plehan) te pet crkava. U idućih su četvrt stoljeća fratri izgradili još četrdesetak crkava te obnovili, dogradili ili popravili veći broj starih. Osnovali su 22 župe i

³¹⁶⁶ U izvješću iz 1868. novi apostolski vikar, biskup fra Paškal Vujčić naveo je kako u Bosni ima 56 župa i 17 kapelanija, dok pri odlasku iz BiH nakon uvođenja redovite hijerarhije piše da ima 91 župu i kapelaniju te još sedam župa spremnih za osnivanje. (V. VRČIĆ, *Biskup fra Paškal Vujčić*, 50.)

³¹⁶⁷ Opš. J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II., Sarajevo, 1990., 85.-90., 613.-614.; Miroslav DŽAJA, Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Sa kupreške visoravni*, II. izd., Baško Polje, Zagreb, 2004., 206.-212.

³¹⁶⁸ Opš. Mijo Vjenceslav BATINIĆ, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, Zagreb, 1881./83./87.; J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, Sarajevo, 1990.; Ignacije GAVRAN, „Franjevačka provincija Bosna Srebrena od 1881. do 1918.“, *ZR Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, Sarajevo, 1986., 197.-220.; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*; A. NIKIĆ, *Franjevci u Hercegovini od 1878. do 1918.*; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 42.-57.; F. ŠANJEK, „Kršćanstvo Bosne i Hercegovine“, 119.-152.

³¹⁶⁹ Usp. Vlasta ŠVOGER, „Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća“, *Historijski zbornik*, 65/2012., br. 2, 387.-420.; Krunoslav DRAGANOVIĆ, „Katolička crkva u otomanskoj Bosni u XIX. stoljeću“. Prir. Robert Jolić, *Vrhbosnensia*, 16/2012., br. 1, 143.-200.; ISTI, „Otomanska Bosna u XIX. stoljeću i carski namjesnici u njoj“. Prir. R. Jolić, *Vrhbosnensia*, 16/2012., br. 1, 463.-499.

³¹⁷⁰ A. NIKIĆ, „Karitativna djelatnost franjevaca u Hercegovini u XIX. stoljeću“, 176.-178.; ISTI, *Političko-pastoralno i prosvjetno-karitativno djelovanje hercegovačkih franjevaca*, 16.-17.

³¹⁷¹ A. NIKIĆ, „Karitativna djelatnost franjevaca u Hercegovini u XIX. stoljeću“, 172.

³¹⁷² Isto, 185.

utemeljili te uglavnom vodili 54 katoličke pučke škole s 2.325 učenika – koliko ih je austro-ugarska okupacija zatekla – i još niz drugih vjersko-izobrazbenih ustanova.³¹⁷³

I to je, naravno, jačalo njihov veliki ugled i utjecaj,³¹⁷⁴ a neposredno prije okupacije franjevačka je provincija Bosna Srebrena imala 194 franjevca,³¹⁷⁵ dok ih je u Hercegovini u približno isto vrijeme, prema podacima za 1879. godinu, bilo više od 60, a već 1892. Hercegovačka je franjevačka provincija imala stotinu članova.³¹⁷⁶

Nakon okupacije franjevci su pokrenuli i čitav niz listova. Godine 1887. počeo je izlaziti *Glasnik jugoslavenskih franjevaca* koji je 1895. preimenovan u *Franjevački glasnik*, 1902. u *Serafinski perivoj*, a 1914. u *Našu misao*. U plehanskom je samostanu jedno vrijeme, u četiri navrata, od 1888. do 1896. izišao *Novi prijatelj Bosne*, pokrenut uz pomoć Matice hrvatske i namijenjen „za hrvatsko čitateljstvo“, a od 1. siječnja 1906. u Visokom je izlazio *Glasnik sv. Ante Padovanskoga*. *Vjerski mjesečnik za hrvatski katolički puk*, čije će uredništvo 1918. preseliti u Sarajevo te će list od tada izlaziti kao polumjesečnik.³¹⁷⁷ *Glasnik jugoslavenskih franjevaca* izlazio je 1906. u 450 primjeraka, skoro četiri puta manje od nadbiskupske *Vrhbosne* (1800 primjeraka). Hercegovačka franjevačka *Kršćanska obitelj* tada je izlazila u 1.000 primjeraka. *Glasnik sv. Ante Padovanskoga* imao je 1907. nakladu od 3.025 primjeraka, koja je 1911. narasla na 6.000 primjeraka.³¹⁷⁸

Iako su posljednja desetljeća osmanske vladavine značila popuštanje stega i razmjerno znatnu obnovu vjerskoga života, u vrijeme okupacije, 1878. godine, u BiH je bilo svega 119 organiziranih katoličkih župa. Onih 86 bosanskih vodili su franjevci, kao i 29 u Hercegovini zapadno od Neretve, dok je sedam župa u istočnoj Hercegovini za župnike imalo biskupijske svećenike. U BiH je tada bilo i deset franjevačkih samostana, a jedan su kod Banje Luke imali i trapisti koji su pokušavali proširiti svoju djelatnost usprkos negodovanju dijela franjevačke zajednice.³¹⁷⁹ Cisterciti (trapisti) su, naime, u Bosnu došli 1869. godine te su odmah osnovali

³¹⁷³ Gottharda BÖHM, „Die Volksschule in Bosnien und Herzegowina vom Gesichtspunkte der Bedürfnisse der Katholiken“, *Stimmen aus Bosnien*, Nr. 9, Sarajevo, Dezember 1913., 8.-14. Usp. M. KARAMATIĆ, „Kršćanska izobrazba djece i mladih u Bosni u 19. stoljeću“, *Kačić*, 14/1982., Split, 1982., 151.; ISTI, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 181.-182., 204.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 13., 101.-113.;

³¹⁷⁴ Nakon okupacije broj katoličkih osnovnih škola je pao, jer su njihovu ulogu postupno u velikoj mjeri preuzimale državne škole.

³¹⁷⁵ M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 130.

³¹⁷⁶ A. NIKIĆ, *Političko-pastoralno i prosvjetno-karitativno djelovanje hercegovačkih franjevaca*, 18.

³¹⁷⁷ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo za vrijeme austrougarske okupacije“, *Izabrana djela*, sv. IV, 215., 231. Za razliku od službenoga *Glasnika jugoslavenskih franjevaca*, *Novi prijatelj Bosne* koji je pokrenuo fra Josip Dobroslav Božić, naglašavao je svoju hrvatsku orijentaciju, pa je zbog toga bio u nemilosti vlasti, ali i u nemilosti franjevačkih poglavara i Provincije uopće. Opš. M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 263.-265., 291.-292.

³¹⁷⁸ M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 266.

³¹⁷⁹ T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, 42. Usp. Petar BABIĆ, „Nadbiskup Stadler u svjetlu rimskih arhiva“, *ZR Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću. Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. srpnja 1982.*, Sarajevo, 1986., 79. A. NIKIĆ, *Političko-pastoralno i prosvjetno-karitativno djelovanje hercegovačkih franjevaca*, 18. navodi kako su hercegovački franjevci 1879. pastorizirali 26 župa.

samostan Marija Zvijezda u Delibašinu selu kod Banje Luke. Godine 1888. u tom je samostanu bilo 110, godine 1900. već 180, a 1910. čak 219 redovnika.³¹⁸⁰

Hercegovački franjevci su 1844. pastorizirali istočnu i zapadnu Hercegovinu, a njihova je zajednica imala svega 18 svećenika, nekoliko bogoslova na studiju u inozemstvu i tri novaka te nekoliko đaka.³¹⁸¹ Nepunih pet desetljeća kasnije, 1892. imali su tri samostana, a pastorizirali su 31 župu s 82.710 vjernika,³¹⁸² a upravo te godine je general Franjevačkog reda franjevačku kustodiju proglasio provincijom, pa je prvim provincijalom imenovan fra Nikola Šimović.³¹⁸³ Godine 1910. hercegovački su franjevci upravljali s 35 župa u kojima je bilo 89.620 vjernika.³¹⁸⁴ Ti podatci jasno svjedoče o ukorijenjenosti franjevaca u puku i o njihovu velikom utjecaju na svekoliki vjerski i društveni život Hrvata katolika. Zato se je redovita katolička hijerarhija našla pred teškim izazovima, koje je još povećavala činjenica da je u BiH nedostajalo svećenika, crkava, župnih ureda i svećeničkih kuća. Katolici su bili u manjini, a pored toga odviknuti od redovitoga, uobičajenog života u župnim zajednicama i nesvikli na funkcioniranje redovite crkvene hijerarhije. Pritom su sredinom 19. stoljeća i franjevačku zajednicu Bosne Srebrene potresali unutarnji sukobi i sporovi oko izbora provincijala koji su naveli apostolskog vikara, biskupa fra Paškala Vujčića, da o bosanskim franjevcima pošalje u Rim vrlo nepovoljno izvješće. U siječnju 1868. provincija je dekretom suspendirana i stavljena u položaj kustodije. Iako je ta suspenzija dokinuta u veljači 1869. godine,³¹⁸⁵ činjenica da su crkvene vlasti morale posegnuti za njom rječito je govorila o teškim crkvenim prilikama i nagovješćivala da će uspostavljanje redovite hijerarhije pratiti možda i teži potresi. Zato je uspostavljanje te hijerarhije nailazilo na krupne poteškoće koje nisu bile samo organizacijske naravi. Ne manje važne bile su poteškoće psihološke, a poglavito političke naravi, kako unutar Crkve, tako i izvan nje.

Na ustrojavanje hijerarhije u BiH, tamošnju crkvenu organizaciju te izbor biskupa i njihovih suradnika nejednako je gledao i katolički episkopat u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, a ni politički čimbenici – od vlade do oporbenih stranaka – nisu u tom pogledu bili ravnodušni. Svima je bilo jasno i to da pitanje ima ne samo vjersko-pastoralne, nego i nacionalno-političke implikacije. Jedan dio postojećega klera računao je s tim da će biskupom biti imenovan domaći franjevac, drugi su očekivali rješenje izvana, a trećima se činilo najlogičnijim da vrhbosansku

³¹⁸⁰ M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 183.

³¹⁸¹ A. NIKIĆ, *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*, Mostar, 1996., 27. i d.

³¹⁸² Isto, 87. Nešto drugačije podatke Nikić donosi u knjizi *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 31., gdje tvrdi da su tada hercegovački franjevci pastorizirali 33 župe s 81.927 vjernika. Taj je podatak preuzet iz Šematizma sastavljenog 1933. koji Nikić objavljuje i u knjizi *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine* (str. 164.), makar u toj knjizi navodi druge brojeke!

³¹⁸³ A. NIKIĆ, *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*, 87.

³¹⁸⁴ ISTI, *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*, 164. ISTI, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 31.

³¹⁸⁵ Opš. V. VRČIĆ, *Biskup fra Paškal Vujčić*, 19.-20.

biskupsku stolicu preuzme dotadašnji apostolski vikar, biskup Vujčić, kod mnogih neomiljen i napose zazoran utjecajnomu đakovačkom biskupu Strossmayeru.³¹⁸⁶

Poseban problem činili su Mađari koji su na osnutak samostalne crkvene pokrajine u BiH ipak nevoljko pristali, jer su procijenili kako postoji opasnost da u protivnome to područje posredstvom đakovačke biskupije bude uključeno u metropolitansku hrvatsku crkvenu pokrajinu.³¹⁸⁷ Time bi se smanjio utjecaj i uloga Mađara, a povećali bi se izgledi za buduće ujedinjenje BiH i Trojednice koja formalno jest spadala u zemlje ugarske krune, ali bi tada, organizacijskom povezanošću crkvenih institucija s onima u BiH, bila ojačana te bi se lakše suprotstavila mađarskim imperijalističkim planovima. Pripadnost vjernika istoga etničkog podrijetla i istoga jezika zajedničkoj crkvenoj pokrajini jačala bi i svijest o zajedništvu te osjećaj solidarnosti između Hrvata u Trojednici i onih u BiH. Zato su mađarske rezerve bile posve logične i racionalne.

Nakon opširnih i temeljitih priprema te na temelju ugovora o uređenju Katoličke crkve u BiH koji su 8. lipnja 1881. potpisali Austro-Ugarska i Sveta Stolica, papa Lav XIII. proglasio je 5. srpnja 1881. godine apostolsko pismo „S ove uzvišene“ („Ex hac augusta“), kojim je ustanovljena redovita katolička hijerarhija u okupiranim pokrajinama.³¹⁸⁸ Time je uspostavljena crkvena organizacija koja se je sastojala od vrhbosanske nadbiskupije s metropolijском ulogom i 66 župa, te tri sufraganske biskupije: banjolučke s 21 župom, mostarsko-duvanjske s 22 župe i trebinjsko-mrkanske sa 7 župa.³¹⁸⁹ Kao i obično, stvarnost je kaskala za proglasima i dekretima, pa će do oživotvorenja te odluke proći još neko vrijeme, a ta će se organizacija, naravno, u idućem razdoblju razvijati i mijenjati, prilagođavajući se dugoročnim crkvenim planovima te vjerničkim i državnim potrebama.³¹⁹⁰ U Mostaru je 1881. biskupom imenovan franjevac Paškal Buconjić, dok je banjolučkom biskupijom kao administrator upravljao nadbiskup Stadler do

³¹⁸⁶ Iako im pristupa oprezno, čini se da i Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 97.-99. i dr. prihvaća ocjene koje je o Vujčiću uvelike formulirao Strossmayer. Bitno drugačije je gledište Vujčićeva biografa fra Vjeke Vrčića.

³¹⁸⁷ Đ. KOKŠA, „Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881.“, 48.

³¹⁸⁸ Hrvatski prijevod apostolskog pisma (bule) dostupan je i na: <http://www.bkbiha.ba/info.php?id=152> Usp. opširan, iako dijelom tendenciozan prikaz u: L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 72.-101. Znatno pouzdaniji i temeljitiji prikaz političkih i crkvenih previranja oko uspostavljanja redovite katoličke hijerarhije v. u: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 45.-90. i dr. Proglas apostolskog vikara Vujčića o uvođenju redovite hijerarhije v. u: V. VRČIĆ, *Biskup fra Paškal Vujčić*, 103.-105.

³¹⁸⁹ U okružnici kojom proglašava uvođenje redovite hijerarhije, apostolski vikar biskup Vujčić, naveo je 69 župa koje imaju spadati u Vrhbosansku nadbiskupiju te 23 župe koje imaju pripadati Banjolučkoj biskupiji. (V. VRČIĆ, *Biskup fra Paškal Vujčić*, 104.)

³¹⁹⁰ Zapravo je i u trenutku proglašenja odudarala od stvarnosti, budući da je prema ugovoru između Austro-Ugarske i Svete Stolice Trebinjsko-mrkanskom biskupijom nastavio (sve do 1890.) upravljati dubrovački biskup. Beč, naime, nije želio prihvatiti rješenje prema kojemu bi broj katoličkih biskupa u BiH prelazio broj pravoslavnih vladika, kojih je u BiH bilo tri. (Đ. KOKŠA, „Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881.“, 51.-53.) Ni austro-ugarskim vlastima nije po volji bila želja Svete Stolice da se položaj Katoličke crkve u BiH osnaži povećanim brojem biskupija. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 91.-99.

1884. godine, kad je, unatoč Stadlerovu protivljenju, u studenome 1883. biskupom imenovan franjevac Marijan Marković.³¹⁹¹

Koliko je bosanske franjevece vrijeđala činjenica da je na vrhbosansku nadbiskupsku stolicu imenovan čovjek koji nije ni franjevac niti je podrijetlom iz Bosne, biva jasnije kad se ima na umu da je mnoge od njih „razjarila“ vijest iz 1865. da je apostolskim vikarom Bosne imenovan fra Paškal Vujčić, iako je taj franjevac iz okolice Imotskoga u novicijat stupio 1841. u Fojnici, dakle – u Bosni,³¹⁹² a i brat mu Pave bio je također franjevac Bosne Srebrene te je službovao i u župi Otinovci na Kupresu.³¹⁹³ Pred tim otporom u odnosu na došljački kler – pa i kad je on bio iste narodnosti i istoga jezika – prividno su uzimali unutarnji sukobi i podvojenost u Bosni Srebrenoj, a novoimenovani je apostolski vikar već svojim pokrajinskim podrijetlom proglašen nepogodnim za svoj položaj i štetnim za interese kako provincije, tako i vjernika. Slično će se dogoditi i Stadleru, rođenom Brođaninu, dakle čovjeku koji je stasao svega par stotina metara od Bosne, ali ipak u drugačijemu političkom i psihološkom okruženju. Drugim riječima, u tim je prijelomnim vremenima bilo jedva moguće imenovati na čelo mjesne crkve nekoga tko bi imao opću potporu domaćega klera.

Na to su se nadovezivali problem župa i svi ostali organizacijski problemi, uključujući i materijalni položaj i društveni utjecaj svećenstva. Jer, kao i njihovoj hercegovačkoj subraći, i franjevcima Bosne Srebrene ostavljena je mogućnost upravljanja župama. Hercegovačka franjevačka kustodija, koja je 1852. osnovana namjesto vikarijata uspostavljenog 1846./47., proglašena je 1892. godine posebnom franjevačkom provincijom (redodržavom). Iako će spor oko upravljanja župama i u Hercegovini imati dugotrajne posljedice, on se u prvom razdoblju nije u javnosti tako dramatično osjećao kao u Bosni, a 1899. postignut je sporazum između franjevaca i biskupa Buconjića, pa je biskupu ustupljeno 12 župa u mostarsko-duvanjskoj biskupiji, čime je on, koji je u trebinjsko-mrkanjskoj biskupiji već imao osam župa, upravljao s ukupno 20 župa.³¹⁹⁴ Dekretom Svete Stolice od 14. ožujka 1883. vrhbosanskom je nadbiskupu predano 35 župa kojima su dotad upravljali franjevci,³¹⁹⁵ ali su 1887. bosanski franjevci pastorizirali svih 96 župa u dijecezi, s ukupno 173.795 vjernika, a 1895. pod njihovom je upravom bila 101 župa (od kojih su 42 dodijeljene biskupu) s ukupno 202.877 vjernika.³¹⁹⁶

³¹⁹¹ M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 48.-49. Nakon Markovićeve smrti (1912.) na čelo banjolučke biskupije imenovan je opet franjevac Jozo Garić, a i mostarsko-duvanjskoga biskupa fra Paškala Buconjića je 1912. naslijedio franjevac Alojzije Mišić. Potonje imenovanje izazivat će negodovanje hercegovačkih franjevaca, budući da je Mišić (rođ. 1859. u Bosanskoj Gradiški) prije imenovanja bio franjevac Bosne Srebrene. Hercegovački su franjevci držali da i sami mogu iznjedrili biskupa na toj stolici.

³¹⁹² Fra Jako Baltić piše u svojoj kronici: „Ali dok svi bismo u najboljoj nadi da će Bošnjak biti biskup u Bosni, sv. Stolica imenovala je fra Pašku Vuicu, jur biskupa u Aleksandriji u Egiptu, za biskup bosanskog, rodom Dalmatinca. Ova novost vrlo razjari mloge redovnike, videći da Propaganda gazi stare naše povlastice, tuđince šaljući u Bosnu, koji veliku štetu i onako siromašnim redovnicim i narodu čine, grabeći sve sebi...“ (Prema: V. VRČIĆ, *Biskup fra Paškal Vujčić*, 94.)

³¹⁹³ M. DŽAJA, K. DRAGANOVIĆ, *Sa kupreške visoravni*, 256.

³¹⁹⁴ A. NIKIĆ, *Političko-pastoralno i prosvjetno-karitativno djelovanje hercegovačkih franjevaca*, 22.-23.

³¹⁹⁵ V. VRČIĆ, *Biskup fra Paškal Vujčić*, 121.

³¹⁹⁶ M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 211.

U ranijim desetljećima i stoljećima franjevci su, zahvaljujući izvanrednim prilikama u BiH, pored pastoralne, imali i političku i prosvjetnu ulogu, budući da su štitili i zastupali vjernike u odnosu s vlastima, osnivali škole i držali pučku nastavu, djelujući uopće kao predvodnici naroda i pučki prosvjetitelji. Bio je to položaj koji im je osiguravao izniman utjecaj na cjelokupni život katoličkoga pučanstva, ujedno jamčeći im veliku društvenu ulogu. Ona se je donekle smanjila već samom okupacijom, budući da tim dvjema pokrajinama više nije upravljao inovjerni monarh, nego su i vladar i njegova vojska bili katoličke vjeroispovijesti, a svakako većinom kršćani. Zato dokidanje konfesionalnih škola i jačanje svjetovnih vlasti katolici, pa onda ni franjevci, nisu nužno doživljavali kao prijetnju.

No, nakon uvođenja redovite katoličke uprave, taj se je poredak stvari nužno morao znatnije mijenjati. Nastojanje novoimenovanoga vrhbosanskog nadbiskupa da, u skladu s intencijama i nalogima Svete Stolice te crkvenim pravilima i običajima, postupno preuzme upravljanje župama, bilo je neizbježno i logično. U tome je nadbiskup naišao na otpor franjevaca koji su stoljećima upravljali župama i usput imali čitav niz drugih prava i povlastica. Već sama promjena stoljetnih navada izazivala je negodovanje, a ako je ta promjena značila i realan gubitak utjecaja, otpor je bio skoro neminovan. Razumljivo, taj prijemor između redovite hijerahije i franjevaca nije mogao biti ograničen samo na unutarcrkvene odnose. Njega su diskretno potpirivale svjetovne vlasti koje su u tome vidjele prigodu da se povremeno umiješaju kao arbitri i da u svako doba koriste situaciju za jačanje svog položaja i utjecaja.

Spor oko upravljanja župama, pitanje nadzora nad crkvenom imovinom te utjecaja u pastoralnome i društvenom životu koji se je time zametnuo između franjevaca i svjetovnog svećenstva, duboko će obilježiti vjerski i politički život bosansko-hercegovačkih katolika u idućim desetljećima,³¹⁹⁷ a u mnogima aspektima on nije prevladan do današnjega dana. Za franjevce je posebno akutno i bolno bilo pitanje sekularizacije koje je u naglašenom obliku koincidiralo s reformom franjevačkog reda.³¹⁹⁸ Proces sekularizacije započeo je zapravo još prije Stadlerova dolaska u Bosnu, ali je kulminirao 1908. godine, upravo u vrijeme kad nastaju zametci političkih stranaka i kad HNZ otvoreno stupa na društveno-političku pozornicu. Taj je proces teško pogodio franjevačku zajednicu, pa je te 1908. godine broj franjevaca pao na 155, no četiri godine kasnije bilo ih je 164, a 1913. godine 167.³¹⁹⁹

Iako bi brojevi mogli govoriti i oporavku, razmjeri i posljedice sekularizacije bili su puno dublji. Stadleru je predbacivano da je koristio spomenutu reformu Franjevačkoga reda i da je poticao sekularizaciju franjevaca,³²⁰⁰ kao sredstvo za jačanje svoga, a slabljenje franjevačkog

³¹⁹⁷ Popis najvažnije literature koja se bavi tim sporom donio je Velimir BLAŽEVIĆ, „Stadler i franjevci“, *ZR Josip Stadler. Život i djelo*, 394. Usp. i: T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini*, passim; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 72.-91. i d.; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 99.-102. i dr.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 125.-137. i dr.

³¹⁹⁸ O reformi Reda i sekularizaciji franjevaca v. M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 130.-152.

³¹⁹⁹ M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 131.

³²⁰⁰ PROSPERUS DALMATA [Ante CIKOJEVIĆ], *Nadbiskup Stadler i Franjevci*, Spljet [Split], 1909., 10.-12. i d.

položaja. U literaturi se navode podatci koji bi mogli potvrđivati tu tezu, a makar nema znanstvenih istraživanja u tom smjeru, čini se da je – uz druge, unutarcrkvene uzroke – jenjavanje procesa sekularizacije u određenoj mjeri povezano i s jačanjem HNZ-a te izbornom pobjedom te stranke na izborima za Sabor 1910. godine, kad je ponovno povećana uloga franjevac koji su u HNZ-u imali snažan utjecaj.

Iako se je u jugoslavenskoj, pa i u nemalom dijelu postjugoslavenske historiografske literature glavna odgovornost za nastanak tog prijepora u Bosni (pa čak i u Hercegovini) pripisivala nadbiskupu Stadleru, novije znanstvene studije pokazuju da ta teza ima i svoje političke korijene, odnosno da su nemalu ulogu u njezinu širenju imali pojedinci i skupine koji su nastupali s jugoslavenskom ili s protukatoličkom motivacijom te da ona zapravo umnogome počiva na krhkim argumentima.³²⁰¹

Međutim, dok je Stadler nerijetko prikazivan kao simbol vatikanske (ili vatikansko-bečke) penetracije, svojevrsnoga konfesionalnog imperijalizma i katoličkoga prozelitizma, ali i kao produljena ruka i instrument austro-ugarskog režima, Zoran Grijak je, za razliku od većine drugih autora, uvjerljivo pokazao kako su vlasti – posve protivno uvriježenoj predodžbi – znale često podupirati franjevence nasuprot nadbiskupa Stadlera.³²⁰² Još točnije je kazati da su vlasti primarno vodile račune o svojim odnosno o državnim interesima, pa su povremeno i mjestimice stajale na stranu bosanskih franjevaca, a povremeno i na nadbiskupovu stranu, uglavnom ništa ne čineći da se taj sukob stinja ili utrne.

Općenito govoreći, uzroci toga spora između nadbiskupa i vrhbosanskoga kaptola s jedne, a franjevaca s druge strane, puno su kompleksniji, jer je on u biti rezultanta mnogih unutarcrkvenih i izvancrkvenih silnica, načelnih sporova o crkvenoj i svjetovnoj politici, ali i ne uvijek načelnih sukobljavanja oko osobnih i skupnih probitaka te materijalnih prava i povlastica.³²⁰³ No, on se je snažno reflektirao i na vjerničko mnoštvo, pa time i na društveno i političko organiziranje bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata koji su se našli između dijelom suprotstavljenih pogleda većinom došljačkoga svjetovnog svećenstva i redovnika koji su listom bili domaći sinovi i koji su tijekom dugotrajne osmanske vladavine stekli veliki ugled u puku.³²⁰⁴

³²⁰¹ Usp. P. BABIĆ, „Nadbiskup Stadler u svjetlu rimskih arhiva“, 61.-90. kao i somenuti *ZR Josip Stadler. Prilozi za proučavanje duhovnog lika prvog vrhbosanskog nadbiskupa*. Prir. Želimir Puljić, Sarajevo, 1989. U tom je smislu osobito vrijedna ovdje već obilno citirana studija Z. GRIJAKA, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, passim, napose str. 125.-137. U toj studiji (str. 122.-123.) Grijak upozorava i na podcijenjene eklezijalne motive Stadlerova nastojanja da franjevci upravljanje župama predaju svjetovnim svećenicima. Usp. i: V. BLAŽEVIĆ, „Stadler i franjevci“, 393.-418.; ISTI, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Sarajevo, 2000.

³²⁰² Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 95. No, i nakon toga je franjevac A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 567.-568. i dr. uvjeren da je vlada prema franjevcima pokazivala „nesnošljivost“.

³²⁰³ Kreševski je samostan, primjerice, piše M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 164. imao 1903. godine 150,4 hektara oranica, livada i pašnjaka, te 203,7 hektara šume. Fojnički je samostan imao 88,2 hektara oranica, livada i pašnjaka odnosno 455,7 hektara šume. Podatke o imovini Vrhbosanske nadbiskupije u doba austro-ugarske uprave v. u: L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 94.-101.

³²⁰⁴ U opisu svoga puta po Bosni i Hercegovini u ljeto 1899., A. Radić je posebno istaknuo autoritet koji kod svoje pastve uživaju franjevci („fratri-župnici“), napominjući kako mu se je „mnogi starac fratar-župnik u svojoj pustoši

Posve je bjelodano da su franjevci bili snaga s kojom se je moralo računati na svakom području života. Protiv te snage je i nadbiskupu Stadlera bilo objektivno teško boriti se, usprkos njegovoj snažnoj volji, upornosti te iznimnoj inteligenciji i naobraženosti. Obje su strane ljubomorno, pa i tvrdoglavo branile svoje pozicije, a dodatnu je otegotnu okolnost predstavljala Stadlerova narav, budući da je nadbiskup, prema sjećanjima većine suvremenika, bio krut i često spreman povući i one poteze za koje se je unaprijed moglo znati da će izazvati negodovanje domaćega klera. Klasičan primjer za to bio je onaj s imenovanjem kanonika vrhbosanskoga kaptola. Nadbiskup Stadler je, naime, imenovao četiri svjetovna svećenika, sva četiri rođena izvan Bosne,³²⁰⁵ ne osjećajući da bi bilo taktičnije imenovanjem domaćega svećenika odati priznanje bosanskom kleru. To je bila voda na mlin svim njegovim kritičarima, napose onima koji su isticali kako je to loša odluka ne samo u psihološkome smislu, nego i da realno slabi položaj Crkve, budući da bi domaći svećenici, vičniji mjesnim prilikama i mentalitetima, bolje odgovorili na teške zadaće koje su svakodnevno nicala u društvu koje je bilo složeno poput bosansko-hercegovačkoga.

Razumije se da je primjera tvrdoglavosti i nenačelnog otpora bilo i na franjevačkoj strani. A kad je na prijelazu stoljeća u društvenu arenu počela stupati i svjetovna hrvatska inteligencija, Stadler će se naći u raskoraku i s njom, stvarajući tako pretpostavke za ponekad nenačelnu, posve pragmatičnim razlozima uvjetovanu koaliciju i simbiozu franjevaca i dosta širokoga kruga svjetovne inteligencije u kome su bili i pojedinci kojima je bilo kakvo sudjelovanje svećenika u politici bilo zazorno, pa i neprihvatljivo.

A Stadlerov je spor s tom svjetovnom inteligencijom bio neizbježan i izviraio je iz posve suprotstavljenih filozofsko-svjetonazorskih i vjersko-kulturnih pogleda. Nije, dakle, imao samo političke, nego i filozofske odnosno vjerske korijene.³²⁰⁶ Nadbiskup je, skupa s krugom oko njega, bio vrlo kritičan prema novim smjerovima u prirodnim znanostima i filozofiji odnosno prema modernističkim nastojanjima uopće. Odgojen na neoskolastičkoj tradiciji, bezuvjetno odan Crkvi i tradicionalističkomu katoličkom shvaćanju morala, prosvjete i umjetnosti, Stadler ni na položaju vrhbosanskog nadbiskupa nije bio spreman na kompromis oko svojih uvjerenja. Naprotiv, za njih je bio uvijek spreman boriti se, a filozofska i teološka sprema kojom je raspolagao činila ga je superiornim većini suvremenika u BiH. Njegovi su neoskolastički nazori bili poznati i prije nego što je – kao prvi u Hrvata – u šest svezaka, objavljenih od 1904. do 1915., izložio svoje poglede na filozofiju.

Pod njegovim su nadzorom poduzete brojne mjere kako bi se suzbile sekularističke i liberalne tendencije, a njegova se je *Vrhbosna* borbeno hvatala ukoštac sa svim pojavama i tendencijama koje su se kosile s tradicionalnim katoličkim svjetonazorom. Iz broja u broj nizale

pričinjao kao svetac iz davnih kršćanskih vremena.“ (A. RADIĆ, „Izvešće urednika akademijskoga 'Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena'“, 156.)

³²⁰⁵ Bili su to Andrija Jagatić, Josip Bezić, kasniji ljubljanski biskup Anton Jeglič i Ivan Koščak. (M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 48.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 121.-122.)

³²⁰⁶ Na to je dosta davno upozorio J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 262.-263. i d.

su se rasprave o ulozi vjere i crkve u društvu, o darvinizmu i evolucionizmu i o mnoštvu drugih etičkih, svjetonazorskih i estetičkih tema. Već 1898. Stadler je zabranio i držanje bečke *Mladosti* u katoličkim školama i u kleričkim ustanovama,³²⁰⁷ a *Vrhbosna* je nesmiljeno šibala po „bezbožnome“ duhu koji je izbijao iz publikacija Mladih. Na zubu joj se je, kao što je spomenuto, našao i sam Ivo Pilar, tada još skoro poletarac, ali izdanak jedne utjecajne obitelji i jedan od ideologa kulturno-umjetničkoga pokreta koji je svim silama nasrtao na tradicionalistička shvaćanja. S njim i njegovom *Secesijom* sarajevski se je crkveni list obračunao 1900. godine, preuzimajući argumentaciju istaknutoga slovenskoga katoličkog autora Aleša Ušeničnika.³²⁰⁸

Ništa blaži nadbiskup sa svojim suradnicima nije bio ni prema Hörmannovoj i Kranjčevićevoj *Nadi*, uglednome sarajevskom književnom časopisu. Nije problem bio samo u tome što je Stadler držao da *Nada* zastupa mnoga gledišta koja su sa stajališta katoličkog nauka neprihvatljiva; ona mu je bila neprihvatljiva i u filozofskom smislu odnosno iz estetičkih razloga.³²⁰⁹ A nadbiskupu nije bilo po čudi ni to da se je, slučajno ili ne, svjetovna hrvatska intelektualna jezgra koja se je na prijelazu dvaju stoljeća okupila praktično u njegovu dvorištu, u Sarajevu, listom sastojala od pojedinaca koji su simpatizirali s modernističkim, dijelom naprednjačkim, a svakako liberalnim idejama. Ako su mu već vrlo umjereni Hörmann i Kranjčević bili trn u oku (do te mjere da se je 1904. protivio imenovanju Kranjčevića školskim nadzornikom!), zasigurno je još teže izlazio na kraj s modernističkim perjanicama poput Plavšića i Pilara ili s pozitivistom i evolucionistom poput Ljudevita Dvornikovića, koji je u hrvatskome sarajevskom krugu počeo igrati sve zapaženiju ulogu, pa će izbiti i na čelo nekih tamošnjih hrvatskih udruga.³²¹⁰ Za nadbiskupa, dakle, hrvatski orijentirani muslimani koji su spadali u isto društvo, poput Bašagića i Mulabdića, u tom sučeljavanju nisu predstavljali nikakav poseban problem: protivno kasnijim predodžbama, on nije bio protumuslimanski raspoložen, pa mu je zazorniji bio modernistički duh koji je dominirao svjetovnjačkim krugom sarajevskih Hrvata, nego njegov interkonfesionalni sastav.

Prema mišljenju Zorana Grijaka, nesumnjivo najboljeg poznavatelja Stadlerova života i djelovanja, glavni su uzrok sukoba između nadbiskupa Stadlera i svjetovne hrvatske inteligencije u BiH „bile bitno različite koncepcije u ostvarenju identičnog političkog cilja – ujedinjenja hrvatskih zemalja na temelju pravaškog programa iz 1894. godine“.³²¹¹ To je ocjena koju svakako valja imati na umu, iako su, kao što ćemo vidjeti, neki suvremenici o tim uzrocima mislili i nešto drugačije. No, kad se imaju na umu različita filozofsko-ideološka polazišta npr. Stadlera i Šarića

³²⁰⁷ S. MARIJANOVIĆ: *Fin de siècle hrvatske Moderne*, 43. Zanimljivo je da je neka etička i estetička pitanja Stadler raspravljao i izravno s Franjom Ksaverom Kuhačem. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 407.-410.

³²⁰⁸ Vj. Kr., „Kako misle Slovenci o hrvatskoj secesiji?“, *Vrhbosna*, 14/1900., br. 2, Sarajevo, 1900., 23.-29.

³²⁰⁹ Opš. Z. POSAVAC, „Umjetnost i pojam ljepote u hrvatskoj neoskolastici“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, vol. 29/2003, br. 57-58, Zagreb, 2003., 93.-162.

³²¹⁰ Na važnost Dvornikovićeve uloge u modernističkim strujanjima u BiH posebno je upozorio Z. POSAVAC u eseju „Fenomeni estetičke misli hrvatske Moderne u Bosni i Hercegovini“, u knjizi *Novija hrvatska estetika*, 281.-291.

³²¹¹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 176.

na jednoj, a Pilara, Kranjčevića, Plavšića ili Gjure Džamonje na drugoj strani (uza sve razlike koje su postojale i unutar toga svjetovnjačkoga kruga), moglo bi se zaključiti da bi do tog razlaza i sukoba došlo i neovisno o različitim taktičkim pogledima na rješenje hrvatskoga nacionalnog pitanja odnosno čak i u slučaju da politički razvitak nije dopustio da pogledi na ujedinjenje hrvatskih zemalja izbiju u prvi plan. Ideološki i vjersko-kulturni nazori bili su suprotstavljeni do te mjere da bi se i u BiH prije ili kasnije odigrala jedna varijanta ideološkog sukoba koji je na prijelazu stoljeća potresao bansku Hrvatsku (a i u njoj je, uostalom, bio u znatnoj mjeri odjek sličnih europskih previranja).

Već spomenuti unutarhrvatski prijepor koji je došao do izražaja sredinom 1900. u povodu instalacije zastave *HPD Trebević*, vrlo jasno je nagovijestio daljnji razvitak. On je samo prividno bio determiniran odnosom prema muslimanima (odnosno nekatolicima), a zapravo se je radilo o odnosu prema ulozi Crkve i svećenstva u javnome životu. Pitanje koje se je tada nametnulo, samo prividno je glasilo: je li Hrvatima katolicima u zemlji u kojoj čine manjinu, uputno odbijati od suradnje one koji nisu katolici, a možda nisu nespremni prihvatiti hrvatsku nacionalnu misao ako se ona formulira na dovoljno širokogrudan i snošljiv način? U stvarnosti je ono glasilo tako, ali je imao i još jednu, nipošto manje važnu inačicu: smije li katoličko svećenstvo, a napose viša hijerarhija, presudno usmjeravati društveni, kulturni i politički razvitak hrvatskoga naroda?

Nisu produbljenje tog sukoba mogle spriječiti ni relativno razvijene društvene veze između Hrvata u Sarajevu, o kojima svjedoči i činjenica da je upravo nadbiskup Stadler, kao što je spomenuto, u listopadu 1902. vjenčao Pilara i Jelenu rođ. Shek (baš kao što je tri i pol godine ranije budući nadbiskup Ivan Šarić vjenčao Kranjčevića i Elu pl. Kašaj). Jer, jedva pola godine iza Pilarova ulaska u brak na javu je izbio novi sukob. Kao što je spomenuto, Kranjčević, Pilar i Alaupović su 26. ožujka 1903. godine, u povodu vjerskog prijelaza muslimanke Sale Sivrić koja je kao udovica s djecom pobjegla s nekim katolikom, potpisali prosvjednu okružnicu protiv „štetnoga načina, kojim Nadbiskup Stadler postupa, kad hoće da koju osobu muslimanskoga zakona prevede u katolički zakon.“

U sačuvanom prijepisu te okružnice navodi se kako „nije jedino zlo, što ovaj događaj odbija muslimane od hrvatske narodne misli, nego je veliko zlo i u tome, da je razjarenost muslimana ovaj put tako daleko došla, da prekidaju sve društvene i trgovačke veze sa katolicima, te ne će da kupuju kod katolika niti da im dadu posla. I tako je ovaj pojav vrlo opasan za naš i onako siromašni katolički svijet. Naši domaći katolici po gradovima većinom su mali obrtnici, koji se bave obrtom za domaće potrebe. Kod Srba i onako ne mogu ništa zaslužiti, jer ovi podupiru isključivo svoje ljude.“ Zato postoje i „narodno-politički“ i drugi, „svakidanji, prijeki“ razlozi da se protiv nadbiskupova postupanja digne glas, a to može imati ploda samo „ako ovaki prosvjedi jeknu širom cijele Herceg-Bosne“. Potpisnici pozivaju neimenovane rodoljubne primatelje okružnice, da i u svome gradu sastave sličan dokument te ga po mogućnosti objave u hrvatskim novinama, a bilo bi uputno objaviti ga i u sarajevskom *Bošnjaku*. Naglašavajući da su svoj prosvjed sastavili jer im je „evo već vatra na krovu“, a zbog mjesnih su prilika morali biti

vrlo umjereni, potpisnici pozivaju primatelje okružnice da možebitne dopise uprave na Alaupovićevu adresu.³²¹²

Iako je prosvjed formuliran tako da je u prvi plan stavljao hrvatske interese i zagovarao nadkonfesionalnu suradnju katolika i muslimana, Stadler je držao da iza svega stoje drugi razlozi. On zapravo uopće nije bio protuislamski raspoložen, pa ga kritika u tom smjeru nije ni mogla u bitnoj mjeri pogadati. Je li u tom trenutku bio svjestan svih dimenzija spora, zasad je nemoguće kazati, no Zemaljskoj je vladi stvar zasigurno odlučio predočiti drugačije, možda i iskušavajući njezino raspoloženje prema vrhbosanskom kaptolu i prema njemu osobno, jer je više nego dobro znao kako se povremeno, ciklički ponavljaju pokušaji da ga se ukloni iz Bosne. Zato je 27. travnja 1903. u Šarićevoj pratnji posjetio baruna Isidora Benka, tada odjelnog predstojnika u Zemaljskoj vladi. Napominjući da inače ne reagira na slične optužbe, Stadler je izjavio kako je ovdje stvar drugačija nego inače, jer je čitava ta „agitacija“ pripremljena u Hörmannovu krugu odnosno u uredništvu *Nade*, pa se mora pretpostaviti kako je vlada u to upućena. Agitacija je unesena i u *Trebević*, pa je on odlučan stati tomu na kraj i poduzet će protiv toga huškanja na crkvene pastire energične mjere, uključujući i moguće isključenje iz Crkve (*Ausschluss aus der Kirche*), što će neminovno dovesti do skandala koji će i vladu staviti u nezgodan položaj. Nakon što mu je obećao dostaviti primjerak okružnice (što je i učinio istoga dana!), Stadler je potom opširno opisao slučaj Sale Sivrić i uopće problematiku vjerskih prijelaza, otklanjajući od sebe i od svojih svećenika bilo kakvu odgovornost.³²¹³

U svome izvješću Benko ne ističe ono što je bilo očito: da je nadbiskup i prije tog sastanka nesumnjivo raspolagao primjerkom sporne okružnice, jer je o njezinu sadržaju govorio vrlo precizno i jer je obećao dostaviti je vladi već istoga dana. Stadler je to i učinio, pa je primjerak okružnice i dostavio vladinu službeniku naknadno istoga dana, očito s nakanom da na samome sastanku utvrdi u kojoj su mjeri vlasti upoznate s njom. Benko u svom izvješću navodi kako je istaknuo da je potpuno neupućen u slučaj te je opovrgnuo bilo kakav vladin udio u nastanku prosvjedne okružnice. Obvezao se je da će stvar ispitati. Napominje da je Stadler bio vrlo uljudan, ali je ipak očita njegova nakana da, ako stvar eskalira, čitav problem javnosti predstavi na način koji će značiti i stanovitu optužbu vlade. Benko je ipak uvjeren kako su njegove riječi nadbiskupa smirile.³²¹⁴

U izvješću koje je dva dana kasnije uputio Zajedničkome ministarstvu, građanski se je doglavljenik barun Kutschera pozabavio slučajem Sale Sivrić i nekim drugim pitanjima skopčanima s položajem i ponašanjem katoličkih svećenika, a opširno je opisao i slučaj s okružnicom protiv Stadlera te je priložio prijepis same okružnice i Benkovo izvješće od 27. travnja. Naglašavajući da ni vlada niti uredništvo *Nade* nemaju nikakve veze s nastankom okružnice, Kutschera je napomenuo kako Stadlerove tvrdnje da inače ne reagira na slične napadaje, lijepo opovrgava pisanje *Katoličkoga lista*, a protiv njih govore i drugi javni i privatni i izvori. Štoviše, žustrina

³²¹² ABiH, ZMF, pr. 635/1903., prilog.

³²¹³ ABiH, ZMF, pr. 635/1903., bilješka baruna Isidora Benka br. Z. 675. res. od 27. IV. 1903.

³²¹⁴ Isto. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 174.-175.

kojom nadbiskup reagira protiv svih onih koji ne misle kao on, bitno pridonosi zaoštavanju situacije, a utječe i na njegov odnos prema vladi i prema drugim vjerskim zajednicama. Ako se doista dogodi da on potpisnike okružnice isključi iz crkve, što se s obzirom na njegovu ćud ne može isključiti, to nipošto ne će pridonijeti poboljšanju prilika. Stadler, nastavlja Kutschera, previđa i posljedice koje bi iz toga mogle nastati za vladu,³²¹⁵ pa se njegove prijetnje koje valja shvatiti kao oblik pritiska na vladu, ne mogu ocijeniti primjerenima. Sa svoje će strane vlada svakako pozvati državne službenike da se ustegnu od planirane agitacije protiv nadbiskupa, ali mora naglasiti da određene mjere može poduzeti samo onda ako ta aktivnost napusti područje privatne komunikacije i djelovanja te dođe do javnih manifestacija.³²¹⁶

To odmjeravanje snaga nije ni moglo iznjedruti pobjednika. Vlada nije prihvatila nikakvu odgovornost, a nije poznato ni da je poduzela bilo kakve mjere protiv potpisnika prosvjeda. *Nada* je ionako bila pred gašenjem (15. prosinca 1903. izišao je njezin posljednji broj!), a i s Hrvatima je bilo lakše izići na kraj ako se međusobno prepiru, nego ako se slože i zauzmu jedinstveno stanovište prema vladi i prema drugim etničko-konfesionalnim zajednicama. Ni nadbiskup se nije odlučio na poduzimanje crkvenih sankcija protiv potpisnika okružnice. Ako je na to ikad ozbiljno pomišljao, očito je shvatio da bi takav drastičan korak izazvao samo štetu. On bi dao hranu ne samo njegovim protivnicima u BiH, nego i naprednjačkim krugovima u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, a možda i omogućio odnosno ubrzao prelijevanje njihove politike u BiH. No, da napadaj nije zaboravio, pokazuje činjenica da je 1904. onemogućio Kranjčevića da postane školskim nadzornikom u Sarajevu (pa je ovaj u prosincu postao upraviteljem Trgovačke škole).

Zasad ne znamo je li Stadleru bilo poznato da se u Pilarovu krugu 1904./05. razmišljalo o osnivanju naprednjačke stranačke organizacije u BiH, ali će na vrhuncu polemike između nadbiskupova kruga i HNZ-a *Hrvatski dnevnik* 1909./10. u više navrata objaviti podatak da je Pilar komunicirao s naprednjačkim vodstvom (pokazujući da znade kako je on bio čak i sudionikom njihove skupštine), ali da je naprednjacima okrenuo leđa kad je shvatio da su oni žrtvovali BiH suradnji sa Srbima. Način na koji su ti tekstovi u *Hrvatskome dnevniku* bili formulirani, sugerira da obavijesti iz njih potječu iz Pilarova pripovijedanja iz vremena nastanka HNZ-a, kad se je činilo da su zajednički interesi i težnje nadjačali suprotnosti i animozitete. No, kako sporovi koji su nastali na dubokim ideološkim razlikama rijetko utrnuju, tako je i spor između vrhbosanskoga kaptola i svjetovne inteligencije bio samo potisnut i zapretan, ali nije ugasnuo. Prije ili kasnije on je morao iznova planuti, a baš zato što je imao duboku ideološku potku moglo se je činiti kako su u njemu veću težinu imali dojmovi nego činjenice, pa se je zato lakše posezalo za nedokazivim tvrdnjama i teškim uvredama nego za pouzdanim podacima.

Rječito o tome govori standardna optužba o Stadlerovu prozelitskom djelovanju koja je tada slovila za nepobitnu činjenicu, a održala se je u historiografiji do najnovijeg doba. Objavljeni podatci o vjerskim prijelazima – uključujući i službene državne popise i evidencije

³²¹⁵ Alaupović i Kranjčević bili su državni službenici, a Pilar oženjen Shekovom kćeri.

³²¹⁶ ABiH, ZMF, pr. 635/1903. Izvješće Zemaljske vlade br. 675 od 19. IV. 1903. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 175.-176.

vjerskih zajednica – jasno su govorili da se vrhbosanskog nadbiskupa neutemeljeno napada i da su katolici u tim prijelazima najviše na gubitku. No, te podatke kao da nitko nije čitao (jer su sukobu činjenice bile uglavnom nebitne, svakako puno nebitnije od ideoloških polazišta i kulturno-političkih ciljeva), pa je nadbiskup bez ikakve realne podloge u činjenicama postao simbolom navodnih prozelitskih nastojanja Katoličke crkve. A negativne predodžbe o njemu dijelili su i pothranjivali i neki utjecajni Hrvati u BiH koji nisu izravno sudjelovali u prijeporima sa Stadlerom. Tako je u siječnju 1906. godine, dakle, prije osnivanja HNZ-a, Ćiro Truhelka pisao Kršnjavomu kako nadbiskupovo ponašanje škodi hrvatskoj misli u BiH: „Danas se već pronijela riječ Bosnom, da ni sam vrag, da je zasio na biskupsku stolicu u Sarajevu, nebi [ne bi] Hrvatstvu i katoličtvu mogao toliko škoditi kao Štadler!“³²¹⁷

O uvriježenosti te predodžbe govorilo je i pismo Pilarova punca Adalberta Sheka koji je u srpnju 1907. u pismu Marijanu Varešaninu optužio Stadlera i njegov „zelotizam“ kao razlog muslimanske suradnje sa Srbima.³²¹⁸ S obzirom na veliki broj podudarnih izvješća i ocjena, zapravo nije slučajno da je ta predodžba vrlo rano ušla i u stranu historiografsku literaturu.³²¹⁹ Te i slične optužbe su izricane u pravilu bez dokaza i prihvaćane su kao nepobitne, a na sličan su način nastajale i predodžbe o Stadlerovu navodnom protumuslimanskom raspoloženju. Vrhbosanski je nadbiskup u više navrata izrazio stajalište da i nekatolici mogu biti dobri Hrvati, ali da katolici „to moraju biti, jer su Hrvati po vjeri, a drugi su samo to po prirodnom zakonu“.³²²⁰ Bilo je čak i suvremenika koji su primjećivali da ni u *Hrvatskome dnevniku* nema protumuslimanskih tonova. Tako je Antun Radić, braneći se od napadaja da HPSS „navaljuje na svećenstvo, na Crkvu, na Vjeru“, 1908. upro prstom u sarajevski *Hrvatski dnevnik*, navodeći kako su te novine „zasnovali sarajevski katolički kanonici svakako sa znanjem svojega nadbiskupa (Stadlera)“, pa su ih svi držali „furtimaškim“ odnosno „katoličko popovskim novinama“, dok se sam list hvalio kao „pristaša starčevićanstva“. No, već od prvih brojeva se moglo uočiti, kaže Radić, da je *Hrvatskomu dnevniku* „katoličanstvo, štono rieč, deveta briga, jer u njem nije bilo mnogo puta ništa posebno katoličkoga. No još više: u tom 'Hrv. Dnev.' opazila se skoro čista 'turska' struja, jer je taj 'Hrv. Dnev.' počeo otvoreno braniti ne samo domaću 'tursku' (muslimansku) gospodu protiv kršćanskih kmetova (vlaha ili srba), nego je vazda s velikim poštovanjem i sa hvalom pisao o Turskoj i o sultanu (turskom caru).“³²²¹

Makar izrečena polemičnim tonom, ta je Radićeva ocjena u biti točna: svaka nepristrana raščlamba tekstova objavljenih u *Vrhbosni* i u *Hrvatskom dnevniku* neminovno će pokazati da ni

³²¹⁷ HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka – Isi Kršnjavomu, 29. I. 1906.

³²¹⁸ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 27.

³²¹⁹ Theodor von SOSNOSKY, *Die Balkanpolitik der Österreich-Ungarns seit 1866. Zweiter Band*, Stuttgart-Berlin, 1914., 188.-189. piše kako optužbe koje su na njegov račun dolazile iz srpskih i liberalnih (*freisinnig*) krugova treba uzeti s oprezom, ali da je ipak očito kako je Stadler u svojim prozelitskim nastojanjima postupao žustrije nego što je to odgovaralo interesima BiH i interesima Monarhije.

³²²⁰ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 225.

³²²¹ Iz svega toga, zaključuje Radić, mora se zaključiti da taj sarajevski dnevnik nije ni hrvatski ni katolički, nego da zastupa interese vlade kojom se ravna u Beču i Pešti. (A. RADIĆ, „Katolička misao u službi politike“, *Dom*, 1908., br. 35, u: *Sabrana djela, sv. X., Protiv Riečke rezolucije. Dom 1907.-1908.*, Zagreb, 1938., 197.-200.)

vrhbosanski nadbiskup niti članovi uredništva tih dvaju njegovih glasila nisu bili protumuslimanski raspoređeni niti su na bilo koji način vrijeđali vjerske osjećaje muslimana. Zato je Stadlerov odnos prema muslimanima bio u biti tek refleks njegova stajališta o kulturnoj borbi koja se je odvijala u kršćanskim odnosno katoličkim redovima u Europi, pa i u hrvatskim zemljama. On je zastupao naglašeno katoličko i tradicionalističko stajalište prema svojim istovjericima odnosno prema pojavama u katoličkome svijetu, pa se je to posredno odražavalo i na njegov odnos prema muslimanima. Njegovi protivnici nisu bili oni katolici koji zagovaraju hrvatstvo muslimana, nego oni koji su težili ograničenju uloge Crkve u političkome i u kulturnom životu, a okolnosti su učinile da je među onima koji su zagovarali interkonfesionalnost hrvatstva bio priličan broj takvih. Kad se je nadbiskupu Stadleru spočitavalo da su prilike u BiH specifične i da hrvatski nacionalni interesi zahtijevaju interkonfesionalnu koncepciju, on nije prevalio odgovornost na one koji su baš njega – čija su stajališta bila poznata – imenovali na nadbiskupsku stolicu, nego ju je u cijelosti preuzeo na sebe, braneći ustrajno svoju poziciju prema napadačima tezom koju je isticao još 1900., u vrijeme spora oko blagoslova *Trebevićeva* barjaka: ne može se žrtvovati katolike radi nekolicine muslimana koji su prigrlili hrvatsku misao. Pritom je pojmom „katolika“ obuhvaćao u prvom redu one koji su izgrađeni u tradicionalnom katoličkom smislu, a nisu tek formalno pripadnici te konfesije.

Takva se je argumentacija mogla činiti logičnom, ako bi se dokazalo da je interkonfesionalnost odbijala katolike od toga da se identificiraju kao Hrvati, ili da je ona onemogućavala prihvaćanje tradicionalnog poimanja katolištva. Tek tada bi se moglo govoriti o postojanju opasnosti da se interesima nekolicine hrvatskih muslimana žrtvuju katolici. Međutim, ne čini se da bi se takva teza mogla potkrijepiti dokazima. Analogno tomu, na prvi pogled se logičnom doima i kasnija historiografska ocjena prema kojoj podatak o samo 1.000 muslimana među ukupno 45.000 članova Hrvatske narodne zajednice govori „o neznom pristajanju muslimana uz HNZ“.³²²² S obzirom na okolnosti, taj broj zapravo i nije neznan. No, stvar se je mogla opet postaviti i drugačije, jer činjenica da je uz tih 1.000 muslimana još oko 44.000 Hrvata katolika tijekom same 1908. godine pristalo uz HNZ, prilično jasno pokazuje da katolicima i nije toliko smetao interkonfesionalni program HNZ-a kojim su se – kako je to nadbiskup Stadler formulirao 1900. godine – privlačivali muslimani. Drugim riječima, vrlo upitnom se – a svakako i nedokazanom – može držati i teza kako je interkonfesionalni program sam po sebi ugrožavao širenje nacionalne svijesti među katolicima i njihovo društveno, gospodarsko, kulturno i političko organiziranje.

Slično tomu, ne može se otkloniti Grijakova ocjena da je ustrajanje na pravaškome programu iz 1894., odnosno zalaganje za pripajanje BiH banskoj Hrvatskoj moglo kod muslimanske političke elite izazivati samo oprez i negodovanje, budući da se je ona listom zalagala za autonomiju BiH.³²²³ No, nasuprot tome, lako dokaziva je i nepobitna činjenica da je samo pravaška ideologija bila kadra privući muslimansku inteligenciju (a za njom i dio običnoga

³²²² Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 186.

³²²³ Isto, 466.

puka), odnosno da je njezina interkonfesionalna sastavnica i kako programska, tako i praktično-politička snošljivost prema nekatolicima imala privlačnu snagu koje je „ilirski“ odnosno obzoraška (dakle, južnoslavenska i jugoslavenska) misao bila posve lišena, pa se zato nije mogla ni podičiti da je „privabila“ spomena vrijednu muslimansku grupaciju. S druge strane, pravi suparnik hrvatske nacionalne misli u BiH nije bio muslimanski element i njegova mutna nostalgija za „turskim zemanom“, nego mu je pravi suparnik bila srpska nacionalna misao, a odnos prema njoj se je zapravo izvodio iz odnosa prema misli južnoslavenskoga ili jugoslavenskoga zajedništva, ponekad i tzv. narodnog jedinstva.

Prema tome, odnos prema muslimanima bio je samo jedan od elemenata unutarhrvatskoga prijepora u BiH, a u nemaloj je mjeri odjek vjersko-prosvjetnog i kulturno-političkog boja koji se je na prijelazu 19. u 20. stoljeće odvijao u Europi te se postupno prelijevao i u hrvatske zemlje, rađajući nove ideološko-političke smjerove, grupacije i stranke.³²²⁴ A pored tih dubokih ideoloških korijena, bilo je u tome sporu još i razlika u mentalitetu, ali i osobnih taština i ovozemaljskih interesa.

Može se držati dokazanim da je, kako je opisano, zamisao o nastanku HNZ-a sazrela mimo nadbiskupa. Kad je o njoj obaviješten, tu zamisao je oprezno podupirao i sam Stadler, što se daje jasno iščitati iz pisanja njegova *Hrvatskog dnevnika* te iz nadbiskupova ponašanja na dolačkoj skupštini u kolovozu 1906. godine. No, posve je jasno da već od početka tinja njegovo nezadovoljstvo. Odbor šestorice je, prema svemu sudeći, nastao i bio izabran mimo njegove volje i utjecaja, a ako je vjerovati kasnijim interpretacijama iz Stadlerova kruga (koje posredno potvrđuje i Pilarova protustadlerovska filipika iz prve polovice 1910. godine), nesporednici u odnosima između vrhbosanskoga kaptola i Odbora datiraju od vremena izrade Pravila organizacije, i to u prvi mah tobože ne zbog samoga sadržaja temeljnih dokumenata organizacije, nego već zbog načelnog prigovora da Odbor šestorice pri njihovoj izradi nije „pitao“ kaptol.³²²⁵ Međutim, s obzirom na to su Gjuro Džamonja i Ivo Pilar, kao ključni organizatori HNZ-a u njegovoj pionirskoj fazi, već godinama javno djelovali, posve je isključeno da oštroumni nadbiskup i njegovi suradnici nisu znali da obojicu odlikuje snažna protuklerikalna crta, koja se je kod Džamonje očitovala u starčevićanskoj, a kod Pilara dijelom i u naprednjačkoj retorici s kojom se je Stadler već u osobno suočavao. Zato se je moglo očekivati i neslaganje oko bitnih, supstancijalnih pitanja, a ne samo oko forme i oko društvenih konvencija. Bilo je upitno samo to, kad će to neslaganje izbiti na javu, odnosno kad će popustiti kohezivno djelovanje objektivno teških prilika u kojima su se Hrvati katolici nalazili, kao i to, što će mu biti povod.

³²²⁴ Da su između vodstva HNZ-a i nadbiskupa Stadlera postojale određene razlike u pogledima na sudbinu BiH koje nisu izvirale primarno iz različitih pogleda na ulogu i važnost muslimana, daje se jasno zaključiti i iz spomenute serije članaka Friedricha Fundera, koje je pod naslovom „Bosanski razgovori“ u prvoj polovici rujna 1908. objavio bečki kršćansko-socijalni list *Reichspost*, a potom ih prenio *Hrvatski dnevnik*. Nije Stadler govorio protiv muslimana, nego je htio odmah priključenje Hrvatskoj. Državopravni cilj za koji se je zalagao vrhbosanski nadbiskup nije bio različit od onoga kojemu je težio HNZ (nad kojim je nadbiskup već bio prelomio štap, iako će javnost za to doznati tek kasnije), ali su način i dinamika njegova ostvarenja bili donekle drugačiji.

³²²⁵ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 56.

Prvi znaci prijepora izbili su u javnost već u kasno proljeće 1907., dakle, jedva pola godine od vremena kad su Pravila HNZ-a predana vladi na odobrenje. Tada je Džamonjin mostarski *Osvit* bojažljivo, ali ipak oštro (i na prvoj stranici!) kritizirao nadbiskupa da favorizira došljački kler.³²²⁶ Iako je od ranije zastupao interkonfesionalna stajališta i u više navrata osuđivao pojave klerikalizma, to je bio prvi *Osvitov* napadaj na nadbiskupa nakon osnutka HNZ-a. Nemoguće je ustanoviti, je li nadahnuće za tu kritiku došlo iz franjevačkih redova, ali se je u njoj mogla nazrijeti franjevačka argumentacija. Kad je *Hrvatski dnevnik* uzvratio protunapadajem, *Osvit* je prihvatio bačenu rukavicu, ističući da to čini protivno savjetu nekih prijatelja da na protunapadaj ne reagira. No, mostarski list naglašava kako on nije kritizirao nadbiskupa osobno, nego njegove postupke. Potom je *Osvit* pokušao pokazati da je u pravu, ali je usporedno s time ipak pomirljivo apelirao na prestanak polemike koja koristi samo hrvatskim neprijateljima.³²²⁷ *Osvit* je, dakle, tražio da se ne nastavi polemika koju je sam izazvao, što bi moglo pokazivati da se je radilo tek o iskušavanju snaga i o ispitivanju možebitne spremnosti nadbiskupova kruga na uzmak.

Polemika se je doista stišala, pa je slijedilo razdoblje naizgled posvemašnjeg suglasja između sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika* i *Osvita*. No, pomniji je promatrač mogao vidjeti da razlike nisu nestale, nego su samo potisnute u drugi plan. U rujnu 1907. mostarski je list u dva nastavka na naslovnoj stranici prenio izvadke iz Stadlerova razgovora s bečkom *Neue Freie Presse*. Nije komentirao nadbiskupove ocjene o konfesionalnoj uvjetovanosti društvenog života u okupiranim pokrajinama koje je Stadler otvoreno nazvao hrvatskima (usput kritizirajući Zemaljsku vladu zbog opstruiranja Hrvata, jedinoga lojalnog elementa u zemlji), a napomenuo je i da u dijelu zagrebačkoga tiska (*Hrvatstvo!*) postoje tvrdnje kako je nadbiskupovo izlaganje izokrenuto, pa je on možda o nekim stvarima govorio i posve drugačije.³²²⁸ No, odmah nakon toga, *Osvit* je u uvodniku osudio unošenje bilo kakvih novih, napose tuđih političkih ideja u hrvatski javni život u BiH: cilj je samo jedan i mora ostati samo jedan: hrvatski narod – hrvatska ideja.³²²⁹

Upućenima je bilo jasno: Džamonji i njegovim istomišljenicima nije promaknulo da se na stranicama *Vrhbosne*, pa i *Hrvatskoga dnevnika*, promiču kršćansko-socijalne ideje i zapravo psihološki priprema podloga za nastanak katoličke stranke u BiH. Povremeno se je to znalo i otvoreno kazati, napose onda kad bi se u službenoj *Vrhbosni* pisalo da „Slovenija docet“ ili kad su slavljani katolički političari iz drugih europskih zemalja.³²³⁰ S druge strane, nadbiskupu i njegovim istomišljenicima bilo je posve jasno da među osnivačima HNZ-a ima onih koji tuđinskim političkim idejama drže ne samo koncepcije Hrvatsko-srpske koalicije, nego su im neprihvatljive i kršćansko-socijalne odnosno katoličke kombinacije po austrijskome odnosno

³²²⁶ „Nadbiskup Stadler zapostavlja domaće sinove“, *Osvit*, 10/1907., br. 44, 21. V. 1907., 1.

³²²⁷ „Naš odgovor“, *Osvit*, 10/1907., br. 54 (18. VI. 1907., 1.), br. 55 (22. VI. 1907., 1.-2.)

³²²⁸ „Dr. Stadler o položaju u Bosni i Hercegovini“, *Osvit*, 10/1907., br. 94 (24. IX. 1907., 1.), br. 95 (26. IX. 1907., 1.)

³²²⁹ „Sadašnji hrvatski politički trenutak“, *Osvit*, 10/1907., br. 96, 28. IX. 1907., 1.

³²³⁰ Usp. P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 34.-35. i dr.

slovenskom uzoru. A kad su takvi pojedinci u vodstvu HNZ-a, onda postoje realni izgledi da i čitava organizacija krene u tom smjeru, pa da se izvrgne u nešto što je protivno interesima katolištva kakvim ga je shvaćao nadbiskup Stadler. Okolnost da su već tada među franjevcima bile vidljive naglašene simpatije prema organizaciji u nastajanju, nadbiskupa je više uzbuđivala, nego što ga je mogla smiriti: ako je o franjevačkoj duhovnosti ponekad znao suditi i preoštro, i naivniji od njega bi shvatili da bi HNZ mogao postati snažnim oružjem kojim će se franjevci po potrebi poslužiti u otporu nadbiskupovim planovima i na drugim područjima, a ne samo na političkome planu.

Iako formalno nestranačko glasilo, tada faktično glavni list Odbora šestorice (pa time i HNZ-a u nastajanju), mostarski je *Osvit* nakon prvoga radnog zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a održanog u veljači 1908. objašnjavao da bi mnogi problemi bili izbjegnuti da su Hrvati u BiH pripadnici jedne konfesije. No, kako to nije slučaj, štiteći svoju vjeru, mnogi su zapostavili narodni osjećaj. Tek je donekle kod katolika probuđena svijest da je vjera jedno, a narodnost drugo, dok sve ostale treba tek strpljivim radom uvjeriti u to.³²³¹ Nasuprot tome, *Hrvatski dnevnik* je još u tijeku trajanja prvog zasjedanja – usprkos snažnoj verbalnoj potpori HNZ-u – naglasio kako pridržava pravo „da po potrebi istaknemo do zgrade svoje želje i da upozori na eventualne pogreške, što no su se uvukle u pravila H. N. Z. ili što bi ih možda i nehotice počinila uprava Zajednice.“ Sarajevski list je ustvrdio da ne dvoji o rodoljublju nijednoga člana Središnjeg odbora, a izražava i uvjerenje da je i svim njegovim članovima stalo do toga da se uklone zapreke koje mogu stvarati nesuglasice. Ne radi se o osobama niti o malenkostima, nego o stvarima o kojima ovisi sudbina i budućnost hrvatskog naroda. Toj svrsi treba žrtvovati osobne ambicije i interese kao i osobni ponos. Svaki pravi narodni zastupnik mora biti u dodiru sa svim slojevima naroda, ali treba ponajprije uvažavati one koji na narod imaju najviše utjecaja. Budući da je HNZ tek u povojima, nesuglasice s drugim utjecajnim čimbenicima mogu ugroziti i sam opstanak organizacije, a članovi Središnjeg odbora sad imaju prigodu „ugušiti svaku klicu eventualnog razdora“.³²³²

Ti su članci pokazivali da je odnos između hrvatstva i katolištva bio jednom od glavnih tema prvoga radnog zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a. I doista je bilo tako, ali je jednako tako bilo jasno da se iz nadbiskupova kruga poziva vodstvo HNZ-a da u zametku istrijebi sve ono što Kaptolu nije po volji.

Kao što je opisano, Nikola Mandić je prije osnivanja okružnog odbora HNZ-a za Sarajevo dao tiskati Pravila HNZ-a, pa je njihovu tiskanu verziju nadbiskup Stadler dobio sredinom siječnja 1908., a tek u veljači je pismeno obavijestio Središnji odbor HNZ-a da ne može odobriti pravila organizacije u obliku koji se izrijeком ne temelji na načelima kršćanskog

³²³¹ „Hrvatska narodna zajednica za Bosnu i Hercegovinu. Iz meritornog odsjeka središnjeg odbora H.N.Z.“, *Osvit*, 11/1908., br. 28, 10. III. 1908., 2.

³²³² „Prvo zasjedanje središnjeg odbora Hrvatske Narodne Zajednice“, *HD*, br. 45, 23. II. 1908., 1.

morala.³²³³ Na sjednici Središnjeg odbora HNZ-a odlučeno je da nadbiskupa posjeti izaslanstvo u kome su bili Mandić, Pilar, Sunarić, Budimirović, Cvijetić i Džamonja. Na sastanku koji je prema jednima trajao dva, a prema drugima tri sata, Stadler nije pokazao spremnost na popuštanje. Umjesto njega, popustilo je vodstvo HNZ-a, koje je nadbiskupa uvjeravalo da i ono samo smatra Pravila HNZ-a tek privremenima. Tom je zgodom ipak postignut kompromis te je utanačeno da će Pravila biti izmijenjena za godinu dana, kad će se u obzir uzeti i nadbiskupove želje.³²³⁴

O rezultatima tog sastanka nešto se znade samo iz jedne bilješke vodstva HNZ-a odnosno iz sjećanja sudionika i iz njihovih tvrdnji izrečenih u polemikama koje će uslijediti. Izvori su, dakle, malobrojni i odreda problematične vrijednosti. U jednom trenutku će zajedničari ustvrditi da nikakva obećanja izmjene Pravila nije ni bilo, nego da se je od nadbiskupa samo tražilo da tijekom jedne godine prati aktivnost HNZ-a, pa organizaciju osudi tek onda ako i kad utvrdi da ona nastupa „protukatolički“.³²³⁵ Zato je nemoguće odgovoriti na pitanje koje je samo po sebi zanimljivo, a ni u tim polemikama niti u historiografskoj literaturi nije problematizirano: kako je uopće bilo moguće dati obećanje i na temelju tog obećanja postići sporazum o stvarima koje su uvelike ovisile o volji trećega, Zemaljske vlade koja je imala odlučivati i o izmjeni Pravila? Poučeni iskustvom trinaestmjesečnog čekanja na prvotno odobrenje pravila i višekratnoj vladinoj intervenciji u njihov tekst, ni Stadler ni šesteročlano izaslanstvo Središnjeg odbora HNZ-a nisu mogli previdjeti da ne postoji način da se Zemaljsku vladu obveže na donošenje potvrde izmijenjenih Pravila unutar toga roka. Naime, Pravila HNZ-a su u §§ 66.-67. propisivala način promjene toga temeljnoga pravnog akta organizacije: odredba § 48. mogla se je izmijeniti dvotrećinskom većinom nazočnih članova godišnje skupštine u najmanje četiri okružna mjesta, dok je glede ostaloga o promjeni odlučivao Središnji odbor većinom od najmanje deset članova (dakle, većinom od 5/6 glasova). No, § 73. st. 4. predviđao je da se pravila dostavljaju mjerodavnim vlastima pri konstituiranju pojedinog odbora HNZ-a, a kasnije samo u slučaju da budu izmijenjena,³²³⁶ dok je prethodni stavak istoga paragrafa precizirao da „promjene u pravilima za svoju pravovaljanost trebaju odobrenje bosansko-hercegovačke zemaljske vlade“.

³²³³ U članku „Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 4/1909., br. 207, 12. IX. 1909., 1. tvrdi se da je nadbiskup bio, štoviše, sastavio i okružnicu kojom se svećenstvu zabranjuje sudjelovanje u HNZ-u, ali da je Središnji odbor HNZ-a, doznajući za tu okružnicu, požurio do Stadlera.

³²³⁴ Opisujući taj navodno dvosatni (!) sastanak u članku „Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 4/1909., br. 207., 12. IX. 1909., 1. njegov rezultat definira kao „kompromis“. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 273.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 189., 454. Dušan Džamonja je 1910. ustvrdio da se je izaslanstvo Središnjeg odbora HNZ-a sastojalo od četiri člana. Usp. Dž. [DŽAMONJA], „Hrvatska katolička udruga s vjerskog stanovišta“, *HO*, 3/1910., br. 5, 8. II. 1910., 1.-2.

³²³⁵ „Čitaj, narode, i sudi, ko je kriv smutnjama u 'Hrv. nar. Zajednici'?", *HZ*, 2/1910., br. 3, 13. I. 1910., 1.-2.

³²³⁶ Taj stavak u cijelosti glasi: „Svaki mjesni, okružni te središnji odbor imade prilikom svoga prvog konstituisanja jedan primjerag pravila predložiti prvomolbenoj nadzornoj zemaljskoj oblasti. Za u buduće se oblastima imadu pravila predložiti samo u slučaju promjene istih.“ Riječ „predložiti“ očito je nespretan prijevod njemačkoga glagola *vorlegen*, jer su Pravila HNZ-a odobrena u studenome 1907., pa su ih npr. okružni odbori koji su svi konstituirani nakon toga, mogli prvomolbenim vlastima (dakle, kotarskim uredima odnosno vladinu povjereniku za grad Sarajevo) samo predočiti (*vorlegen*), a ne i predložiti na odobrenje.

Zato je otvoreno pitanje: je li postignuti dogovor bio samo prijelazni sporazum za koji su obje strane unaprijed znale da ga ne će poštivati, ili je ipak sadržavao uglavak da će izmjena Pravila unutar jedne godine biti samo podnesena vladi na odobrenje, dok se trajanje postupka pred vladom ne može prejudicirati ni u pogledu rezultata niti u pogledu rokova. Postojala je i treća mogućnost: oslanjanje na institut šutnje uprave. Pravila HNZ-a, naime, nisu mogla derogirati normu višega ranga odnosno zakonske propise o udrugama koji su 1908. bili na snazi. Ti propisi nisu predviđali obvezu naknadnog odobravanja izmijenjenoga statuta ili pravila neke udruge na način koji bi dovodio do interimne ili privremene suspenzije njezine djelatnosti (a u biti jednako će toj problematici kasnije pristupiti bosansko-hercegovački Zakon o društvima iz 1910. godine). Austrijski Zakon o udrugama iz 1867. je u § 4. propisivao da se pravila odnosno statut udruge podnosi na odobrenje vlastima prije nego što udruga počne djelovati (in *Wirksamkeit tritt*), a u smislu §§ 6., 7. i 10. istoga propisa, četverotjedna šutnja uprave u slučaju promjene pravila i prijave te promjene vlastima, imala se je smatrati odobrenjem promjene. Teoretski, sudionici sastanka održanoga kod nadbiskupa Stadlera mogli su se odlučiti za taj model te na taj način jasno precizirati rokove. No, iz onoga što se je događalo s novelom Pravila koja je poduzeta na kasnijemu, travničkom zasjedanju Središnjeg odbora, čini se da taj model ipak nisu izabrali. Zato oko tog problema ima puno više nedoumica nego što ih je historiografija uočila.

A da napisana i odobrena odnosno tiskana Pravila ne zadovoljavaju u cijelosti ni vodstvo HNZ-a, moglo se je zaključiti i iz podataka koje je Pilar nekoliko mjeseci prije toga sastanka kod nadbiskupa objavio na stranicama *Hrvatskog dnevnika*: znalo se je da su vlasti u više navrata vraćale nacrt Pravila na ispravke i dopune, pa je bilo očito da je njihova odobrena verzija plod kompromisa između dviju neravnopravnih strana: Zemaljske vlade i jedne nacionalne udruge u nastajanju. No, da *Hrvatskom dnevniku* ni nakon Stadlerove osude toga dokumenta iz veljače 1908. nije zapravo bilo jasno koje su se to „pogrješke“ uvukle u Pravila HNZ-a, svjedočila je pohvala koja je nekoliko dana kasnije s njegovih stranica upućena Pilaru: on je – ustvrdio je nadbiskupov list u posljednjemu veljačkom broju – već pri sastavljanju Pravila „pokazao vanrednu pronicavost i vještinu“.³²³⁷

No, nije se sve zadržalo samo na obećanju izaslanstva HNZ-a da će Pravila biti izmijenjena unutar jedne godine. Već prvoga dana prvoga radnog zasjedanja Središnjeg odbora (22. veljače 1908.) donesena je izjava za koju je odlučeno da će se „prvom prigodom“ umetnuti u Pravila: „Obzirom na postojeće propise vjerske i prosvjetne autonomije za pravoslavne i muslimane prestaje djelokrug H.N.Z. u vjerskim pitanjima, te se ograničuje jedino na katoličku vjeroispovijest. S toga u vjersko-prosvjetnim pitanjima H.N.Z. prema svojim katoličkim članovima stoji na načelima katoličke vjere i morala.“³²³⁸ Dan kasnije usvojen je zaključak kojim

³²³⁷ „Nakon prvog zasjedanja središnjeg odbora H.N.Z.“, *HD*, br. 50, 29. II. 1908., 1.

³²³⁸ „Drugo redovito zasjedanje H.N.Z. za Bosnu i Hercegovinu u god. 1909.“, *RO*, 2/1909., br. 36, 25. IX. 1909., 1.; „Communiqué središnjeg odbora Hrvat. narodne zajednice' za Bosnu i Hercegovinu“, *RO*, 2/1909., br. 39, 26. X. 1909., 3.

se *Hrvatski dnevnik* prihvaća kao glasilo HNZ-a.³²³⁹ Nije, dakle, vodstvo HNZ-a postupalo nepomirljivo, pa je moglo biti načelno zadovoljno sporazumom koji je postignut na sastanku sa Stadlerom: s jedne je strane vrijeme radilo za nj, a s druge je strane sama činjenica da je nadbiskup ipak odstupio od svoga „neumoljivog“ stajališta već rječito govorila o tome da se odnos snaga mijenja na štetu kaptola.

Važan dobitak bila je Stadlerova okružnica br. 189, objavljena u *Vrhbosni* 20. ožujka 1908., kojom se kleru i puku preporučuje širenje i jačanje HNZ-a, kako bi se organizacija „udomila u svakom selu naše mile hrvatske Bosne i Hercegovine“.³²⁴⁰ Luka Đaković drži kako je ona nastala nakon spomenutoga sastanka članova Središnjeg odbora HNZ-a s nadbiskupom odnosno „poslije obveze predstavnika HNZ da će Pravila uskladiti sa Stadlerovim zahtjevom“,³²⁴¹ a jednako tako piše i Zoran Grijak.³²⁴² To je svakako moguće, ali u tom slučaju valja ipak imati na umu da je okružnica datirana 2. veljače, dakle, više od tri tjedna prije toga sastanka. Budući da je isti nadnevak naznačen i u *Vrhbosni* i u *Hrvatskome dnevniku*, ne će se raditi o tiskarskoj pogriješci. Nju čak i teoretski dokida činjenica da je u verziji koja je objavljena u *Vrhbosni*, nadbiskup okružnicu datirao ne samo oznakom dana i mjeseca, nego – prema običajima koji vrijede za crkvene dokumente – i oznakom blagdana na koji je ona nastala: „na Svjetlo Marinje“. Nije se, dakle, nadbiskup Stadler mogao zabuniti kad je ustvrdio da je okružnicu donio na taj blagdan, tj. na Svijećnicu, 2. veljače 1908. godine.

Prema tome, ona ne može biti posljedica sastanka koji je održan tri tjedna kasnije. Zato se čini da su se spomenuti autori povelili za tvrdnjom koju je u javnost kasnije plasirao Stadlerov krug u nizu tekstova kojima se je u rujnu 1909. opravdavalo osnivanje Hrvatske katoličke udruge. Tada se je, naime, ustvrdilo da je nakon Stadlerova veljačkoga sastanka s izaslanstvom Središnjeg odbora HNZ-a „Preuzv. gosp. nadbiskup držao je svoju riječ, te je izdao okružnicu (v. 'Vrhbosna' 1908. br. 5. i 6.)“.³²⁴³ To znači da je i uredništvo *Hrvatskoga dnevnika* previdjelo ili odlučilo previdjeti da je okružnica datirana prije nego što je taj sastanak uopće održan, pa nije mogla biti njegovim plodom, niti je njome nadbiskup mogao pokazati da drži riječ zadanu na sastanku.

Ostaje, dakle, tek utvrditi, je li objavljeni tekst okružnice antedatiran ili je on doista nastao 2. veljače. Jer, ako je okružnica doista sastavljena na Svijećnicu 1908. godine, to bi značilo da je nadbiskup odlučio pozvati svećenstvo i vjernike na učlanjenje u HNZ i prije i neovisno o prvome zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a odnosno prije sastanka s njegovim

³²³⁹ „Communiqué središnjeg odbora Hrvat. narodne zajednice' za Bosnu i Hercegovinu“, *RO*, 2/1909., br. 39, 26. X. 1909., 3. Isti dokument (s time da je „središnjeg“ naveden kao „središnjeg“) objavljen je i u novopokrenutom glasilu HNZ-a, *Hrvatskoj zajednici. Organu za politiku, prosvjetu i nar. gospodarstvo* (dalje: *HZ*), 1/1909., br. 1, 2.

³²⁴⁰ *Vrhbosna*, 22/1908. br. 5-6, Sarajevo, 20. III. 1908., 79.-84. Usp. „O socijalnom pitanju“, *HD*, br. 73, 29. III. 1908., 5., 7.

³²⁴¹ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 274. u izvadcima iz okružnice navodi neke stilski različite formulacije kakvih nema ni u verziji objavljenoj u *Vrhbosni* niti u *Hrvatskome dnevniku*, ali joj ne navodi drugi izvor.

³²⁴² Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 189.

³²⁴³ „Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 4/1909., br. 207, 12. IX. 1909., 1.

predstavnicima. No, moguća je i drugačija interpretacija koju je zasad lakše dovesti u sklad s kronologijom. Naime, vodstvo HNZ-a je kasnije tvrdilo da je vijest o toj okružnici i o njezinim priložima izazvala uzbunu u Središnjem odboru HNZ-a, jer se je shvatilo da Društvo sv. Vinka Paulskoga prema Stadlerovim zamislima ima biti „protuorganizacija“ HNZ-u, pa je Središnji odbor požurio do nadbiskupa i molio ga da od toga odustane, odnosno da pričeka jednu godinu i vidi, hoće li HNZ djelovati „protukatolički“, te se onda prema tome ravna.³²⁴⁴

Drugim riječima, dok kronologija pokazuje da Stadlerova okružnica nije mogla biti posljedica prvoga zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a i sastanka koji je u to vrijeme održan kod nadbiskupa, ta ista kronologija pokazuje kako bi moglo biti da je Stadler prije zasjedanja Središnjeg odbora svojom okružnicom podupro HNZ, ali mu je istodobno priprijetio osnivanjem „protuorganizacije“ koja se je uskoro pokazala kao mrtvorodenče odnosno kao potpuni promašaj. Zbog toga pitanje datacije te okružnice i njezinih priloga i nije tako nebitno kao što bi se na prvi pogled moglo učiniti. No, još važniji je bio njezin sadržaj, budući da je okružnica posve otvoreno otkrivala nadbiskupove rezerve prema programskoj orijentaciji i Pravilima HNZ-a. Upućenijemu čitatelju zasigurno nije promaknulo da ta okružnica čitavim svojim sadržajem i porukom – a ne tek možda preporučivanjem socijalno-političkih gledišta Frana Milobara – zagovara kršćansko-socijalna načela i priziva katoličku autonomiju naličnu onoj za kakvu su se borili muslimani i pravoslavni, a to je neminovno značilo i posljedično jačanje uloge katoličkoga klera i hijerarhije u gospodarskome, kulturnom i političkom životu bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika. Svaku dvojbu otklanjala je činjenica da su kao prilog okružnici – dakle, kao njezin sastavni dio – u *Vrhbosni* objavljena „Pravila društva sv. Vinka Paulskoga“ i „Pravila katoličkoga radničkog socijalnog društva u Sarajevu“.³²⁴⁵

Sve su to bili jasni znaci da se nadbiskup Stadler ne kani povući s poprišta nacionalno-političke borbe. Zato je zapravo svejedno, je li tom okružnicom i njezinim priložima Stadler htio dati putokaz Središnjem odboru HNZ-a ili mu je njima priprijetio kao alternativom. Ona je u svakom slučaju bila jasan dokaz da između načela koja je zagovarao nadbiskup i onih koje su zagovarali utemeljitelji HNZ-a postoje nepomirljive razlike. Zato je *Osvit* o njoj izvijestio opširno, ali ipak na drugoj stranici i bez osobita oduševljenja.³²⁴⁶ Kasnije će se iz zajedničarskih redova podrugljivo primjećivati da se nadbiskupove zamisli o tim udrugama ostale mrtvo slovo na papiru, i usput tvrditi da su „Pravila društva sv. Vinka Paulskoga“ zapravo navlas ista Pravilima HNZ-a, samo što im je dan isključivo katolički biljeg.³²⁴⁷ No, u ožujku 1908. bilo je najvažnije da je Stadlerova okružnica ipak značila javnu potporu organizaciji pred kojom je bilo vrijeme nagloga širenja i ustrojavanja. Zauzvrat je vodstvo HNZ-a svojim pristašama preporučivalo da u puku šire, između ostaloga, i *Hrvatski dnevnik*, list u kome je nadbiskupov utjecaj bio posve očit. Ni ta koncesija nije bila prevelika, jer svoga lista HNZ ionako još nije

³²⁴⁴ „Čitaj, narode, i sudi, ko je kriv smutnjama u 'Hrv. nar. Zajednici'“, *HZ*, 2/1910., br. 3, 13. I. 1910., 1.-2.

³²⁴⁵ *Vrhbosna*, 22/1908. br. 5-6, Sarajevo, 20.III.1908., 85.-88., 88.-90. Tim dokumentima ni Đaković niti Grižak nisu posvetili posebnu pozornost, očito ih ne držeći osobito bitnima.

³²⁴⁶ „Nadbiskup dr. Josip Stadler o H.N.Z.“, *Osvit*, 11/1908., br. 37, 31. III. 1908., 2.

³²⁴⁷ „Hrvatskim radnicima na razmišljanje“, *RO*, 2/1909., br. 12, 24. III. 1909., 1.-2.

imao (iako je tu funkciju u jednom razdoblju preuzeo *Osvit*, a nakon njegova ju je gašenja nastavila Džamonjina mostarska *Radnička obrana*), pa su hrvatski čitatelji u Bosni ionako bili upućeni na *Hrvatski dnevnik* (pored njega i na *Vrhbosnu* odnosno na *Serafinski perivoj*).

Ipak nema sumnje da svjetovnjačko vodstvo HNZ-a nije željelo raskid s nadbiskupom, jer je bilo bjelodano da ono svoje ciljeve može ostvariti samo u suradnji sa svjetovnim i s redovničkim klerom, dok bi ih posvemašnji sukob s utjecajnim i moćnim Stadlerom mogao ugroziti. Kod dijela franjevaca je raspoloženje bilo drugačije, jer su oni i dalje uglavnom sebe držali autentičnim predstavnicima bosansko-hercegovačkih Hrvata. Zato je njihova prividno nepomućena suradnja sa svjetovnjacima bila zapravo simbioza u kojoj je svaka strana imala svoje interese i pokušavala iskoristiti onu drugu skupinu. Nisu se franjevci sukobljavali s nadbiskupom Stadlerom da bi vodstvo prepustili u ruke svjetovnjacima među kojima je bilo i onih koji su zastupali vjersko-kulturna gledišta teško spojiva s izvornim crkvenim učenjem, kao što ni ti svjetovnjaci (među kojima Pilar ima zapaženu, ako ne i vodeću ulogu) nisu ušli u političku arenu da bi potisnuli nadbiskupa i narodno vodstvo prepustili opet svećenicima, ali sada – franjevcima. Ta je svjetovnjačka grupacija bila objektivno najslabija, pa će za koju godinu pretrpjeti poraz, uslijed čega će u HNZ-u prevladati franjevački utjecaj,³²⁴⁸ makar će se odbljesci toga unutarstranačkog nesuglasja reflektirati i u razdoblju nakon 1918. godine, prigodom nastanka i organiziranja novih političkih stranaka među Hrvatima katolicima u BiH. No, u prvome razdoblju političkog organiziranja obje su struje imale potrebu za međusobnom suradnjom u odnosima prema vrhbosanskom nadbiskupu.

Istodobno je Stadler sa svojim suradnicima bio svjestan da nemali dio snage HNZ-a izvire iz potpore koju organizaciji pruža većina franjevaca. Dok je otpor i svojevoljnost svjetovnjaka još i mogao trpjeti (vjerojatno i zato što je ocjenjivao da bi s njima lako izišao na kraj, ako ih uspije izolirati od redovnika), u ponašanju franjevaca gledao je još nešto: neprihvatljivi neposluš i nasrtaj na ustroj Crkve. Zato će se, pored čitava splet složenih uzroka o kojima je ranije bilo govora, u razdoblju 1909./10. kao novi element sukoba između nadbiskupa i franjevaca pojaviti i pitanja koja su na načelnoj razini zapravo podjednako pogađala sav kler, poput kongruie svjetovnoga svećenstva ili pasivnoga izbornog prava franjevaca. Suočen s bosansko-hercegovačkim gordijskim čvorom i odlučan da svoje zamisli provede u djelo, Stadler nije oklijevao posegnuti i za drastičnim potezima, jer ni po naravi niti po svome hijerarhijskom položaj nije bio onaj koji je morao uzmaknuti.

Kako se je spor između kaptola i franjevaca produbljivao, a HNZ nije pokazivao da će doista poštivati dogovor postignut u veljači 1908., očito držeći da za to još ima vremena i da će se

³²⁴⁸ U tom je smislu zanimljiva božićna i novogodišnja čestitka koju je navodno pred kraj 1908. potpisalo „nekoliko fratara koji shvaćaju situaciju“. (L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 286.-287.) Ima, međutim, autora koji bez ulaženja u složenost političkih i društvenih odnosa drže kako je HNZ od samih zametaka zapravo franjevački pothvat. Iako je to posve nedokazivo, karakteristično je da se slično shvaćanje o franjevačkom karakteru HNZ-a proteglo i u kasnija desetljeća, pa ima franjevačkih autora koji HNZ nazivaju „franjevačkom“ političkom strankom (sic!), nasuprot Hrvatskoj katoličkoj udruzi koja bi bila „Stadlerova“. (Usp. A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 58.)

prilike promijeniti njemu u prilog, nadbiskup je već od svibnja te godine polako počeo gubiti strpljenje i nije više bio spreman čekati protek tada uglavljenoga jednogodišnjeg počeka. Jer, i tijekom tih svega nekoliko mjeseci predaha HNZ je uspio osvojiti javni prostor i pridobiti pristaše, a njegovi su se prvaci sve više pojavljivali kao relevantan čimbenik ne samo u bosansko-hercegovačkoj, nego i uopće u hrvatskoj, pa i u austro-ugarskoj javnosti. Štoviše, HNZ je počeo otvoreno svojatati vodstvo Hrvata u BiH. Bilo je to očito i sredinom travnja 1908., kad je Mandić javno osudio miješanje akademičarskih udruga iz Beča u složeno i politički osjetljivo agrarno pitanje. Naglasio je pritom da takve izjave (koje su prenijele troje novine izvan BiH) ne dolaze od legitimnih predstavnika hrvatskog naroda, „ispred kojega može davati opće vrijedeće izjave samo Hrvatska Narodna Zajednica“.³²⁴⁹

Iako je vijest objavio i njegov *Hrvatski dnevnik*, lako je shvatiti da vrhbosanskom nadbiskupu nije bilo po čudi pročitati da on više nije onaj koji daje „opće vrijedeće izjave“, a samo naivni bi mogli pomisliti da bi Stadlera zaveli, primjerice, panegirici koje je mostarski *Osvit* upućivao Ivanu Šariću u proljeće 1908., prigodom njegova imenovanja biskupom. Izrazito nesklon Stadleru, hercegovački je franjevac fra Didak Buntić (najvjerojatnije početkom 1909. godine) u pismu Kršnjavomu upozoravao na to da su prilike u Bosni različite od onih u Hercegovini. Spočitnuo je Buntić u tom pismu Hrvatima katolicima u Bosni da su do jučer bili nacionalno nesvjesni, za razliku od svojih hercegovačkih sunarodnjaka i suvjernika: „Uostalom ne sudite, Presvietli, preoštro Bošnjake. Oni su sve doskora spavali, oni doista nisu bili ništa drugo nego Bošnjaci. Zublja narodne svijesti hrvatske, Starčevićanstvo nije došlo iz Slavenskoga Broda u Bosnu, nego iz Hercegovine, napose iz kamenitog Mostara, koji je zadržao svoj narodni karakter naproti malom Berlinu – Sarajevu.“ No, pritom je naglasio kako je „vodstvo“, odnosno primat u vođenju naroda, „zapravo ona zlatna jabuka nesloge u Bosni“, dodajući da „ne radi se o kakvom sporu između svjetovnoga i redovnoga [redovničkog] svećenstva – koga [spora] uistinu i nema, nego ga samo naprednjaci stvaraju“.³²⁵⁰

Razumije se, spor „oko vodstva“ nije bio samo spor oko formalnoga vodstva, nego u prvome redu spor oko ideološkog i političkog oblikovanja društvenoga života Hrvata katolika u BiH. O tome rječito govori i obračun s naprednjaštvom i naprednjačkim protuklerikalizmom, objavljen u više nastavaka u *Vrhbosni* tijekom 1908. godine. Nadbiskup Stadler i njegovi istomišljenici jasno su davali do znanja da će se nepomirljivo suprotstaviti naprednjačkim idejama, pa makar njihov uvoz u BiH bio pokušán u crveno-bijelo-plavome ovitku.

Pritom se taj sukob ne će odvijati u zrakopraznom prostoru, nego će se kroza nj prelamati i interesi kako austrijskih i mađarskih političkih i gospodarskih krugova, tako – i još više – ambicije političkih grupacija iz Trojednice, napose iz banske Hrvatske, koje su se nastojale

³²⁴⁹ „Izjava 'Predsjedništva hrvatske narodne zajednice““, *HP*, br. 3275, 17. IV. 1908., 1. Isti tekst je objavljen i u: *HD*, 3/1908., br. 88, 16. IV. 1908., 1., te u: *Osvit*, 11/1908., br. 44, 16. IV. 1908., 1. U istome je broju mostarski list objavio kako se je kralj posredovanjem vlade zahvalio na „poklonstvenom brzojavu“ koji mu je poslao novoutemeljeni mjesni odbor HNZ-a u Bijeljini.

³²⁵⁰ A. NIKIĆ, *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*, 119.; ISTI, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 505.-506.

proširiti na BiH i tako ojačati svoj položaj. Taj spor „oko vodstva“ mogao je, međutim, svom silinom izbiti tek nakon aneksije, a u javnosti će eksplodirati zapravo tek nakon okončanja višemjesečne diplomatske krize koju je ona izazvala. Predznaci su ipak navirali i uoči aneksije.

U kolovozu i rujnu 1908. izbila je naizgled neočekivana, a iznimno oštra polemika između sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika* i mostarske *Radničke obrane*. Dinamični i ambiciozni Gjuro Džamonja već nekoliko godina je snažno poticao organiziranje hrvatskoga radništva kako bi ono štitilo svoje sindikalne interese, moglo osnovati potporne fondove, bolesničke blagajne i sl. Iako su fragmentarni, tekstovi objavljeni u *Osvitu* i u *Radničkoj obrani* pokazuju da je radničku organizaciju Džamonja zamišljao kao jednu od sastavnica HNZ-a te važan čimbenik u suzbijanju internacionalističkih koncepcija odnosno, drugim riječima, u cilju nacionalnog osvještavanja hrvatskog radništva. Makar nije nominalno bio u vodstvu same radničke organizacije, Džamonja je slovio za njezinu sivu eminenciju. U nastojanju da se organizira i proširi svoju djelatnost hrvatska se je radnička organizacija sučeljavala i s nesklonošću Zemaljske vlade koja je otezala s odobrenjem pravila Matice radnika Hrvata, a prema tvrdnjama *Radničke obrane*, pokušavala je nametnuti i personalna rješenja kojima bi osigurala nadzor i svoju prevlast u organizaciji.³²⁵¹

Usporedno s time je vlada raspirivala i prijepor između dva hrvatska lista, koji je dijelom bio izraz borbe za ionako skućeno novinsko tržište, a još više odjek ideoloških nesuglasica unutar hrvatskoga korpusa u BiH. Vlada je s pravom ocjenjivala da će potpirivanjem prijepora oslabiti i HNZ.³²⁵² Polemika je kulminirala u rujnu 1908., kad je *Hrvatski dnevnik* optužio Džamonju da je pokrenuo *Radničku obranu* ne zbog skrbi za radnike, nego kao reklamu svojoj tiskari i knjižari. Budući da je taj list ustvrdio da iza *Hrvatskog dnevnika* stoje „debeli kapitalisti“ i da ga uređuju činovnici Zemaljske vlade (pa je uslijed toga skrivio i gašenje *Osvita*, a potiče i razdor među hrvatskim radnicima), sarajevski je list uzvratilo uvredama i zahtjevom HNZ-u da se umiješa u spor.³²⁵³ Nije se Džamonja pritom pozvao na Šegvića, iako je i ovaj u svojim dojmovima i uspomenu iz Sarajeva, objavljenima u zagrebačkoj *Hrvatskoj*, ustvrdio da je Hörmann nudio i obećavao svaku pomoć urednicima *Hrvatskog dnevnika*, uz uvjet da list piše pohvalno o vladi.³²⁵⁴

Budući da je Džamonja javno ustvrdio kako je u povodu te polemike posjetio Stadlera i Šarića („prave vlasnike 'Hrvatskog dnevnika',“) te tražio očitovanje, a oni su izjavili da o napadajima na nj ne znaju ništa, dok njegov rad poštuju i cijene,³²⁵⁵ *Hrvatski dnevnik* je i tu izjavu izvrgnuo ruglu, tvrdeći da se oba biskupa zgražaju nad pisanjem *Radničke obrane*. Demantirao je tvrdnju da bilo koji bosanski činovnik sudjeluje u uređivanju sarajevskoga lista, ali

³²⁵¹ Usp. priopćenje Središnjeg odbora HNZ-a od 10.VI.1908., *Osvit*, 11/1908., br. 67, 13. VI. 1908., 1. i *RO*, 1/1908., br. 11, Mostar, 15. VI. 1908. 1.; „Čast hrvatskim radnicima!“, *RO*, 1/1908., br. 16, 1. IX. 1908., 1.-2. U drugome izdanju br. 16 koji nosi isti nadnevak, taj je članak u pretežnom dijelu zaplijenila cenzura, pa je nemoguće ustanoviti u čemu se sastoje razlike.

³²⁵² Tako i J. KRIŠTO, „Fra Didak Buntić i hrvatska politika u BiH“, 17.

³²⁵³ „Na lopovluk t. zv. 'Radničke obrane“, *HD*, 3/1908., br. 204, 10. IX. 1908., 2.

³²⁵⁴ „Po stoti put uglavljeni lažac: Šegvić“, *HP*, br. 3639, 8. I. 1908., 2

³²⁵⁵ GJ. DŽAMONJA, „Mojim prijateljima“, *RO*, 1/1908., br. 16, 1. IX. 1908., 1.

je Džamonji uzvratio da je oženio bogatu udovicu i da piše u dosluhu s okružnim predstojnikom barunom Pitnerom,³²⁵⁶ kojega je među Hrvatima bio osobito loš glas. Shvaćajući da spor prijeti eskalacijom, vrlo brzo se je oglasilo i predsjedništvo HNZ-a. Mandić je 13. rujna potpisao izjavu kojom odbija napadaje *Radničke obrane* i ističe da je *Hrvatski dnevnik* – kojemu on, inače, nije bio članom uredništva – posve neovisno glasilo. Naglašavajući da je predsjedništvo HNZ-a upućeno u materijalne i uredničke prilike lista, Mandić je naglasio da se nasrtajem na *Hrvatski dnevnik* nasrće na političke ciljeve Hrvata u BiH i cjelokupnu njihovu političku djelatnost, pa će zato uskoro biti osnovan časni sud koji će suditi krivcu i dati zadovoljštinu hrvatskoj javnosti.³²⁵⁷

U kontekstu te polemike, *Hrvatski dnevnik* će sredinom rujna otvoriti rubriku „Radnička kronika“, najavljujući i pokretanje lista pod tim nazivom. No, sama će rubrika biti kratkoga duha, što jasno pokazuje da se je radilo samo o privremenome, taktičkom potezu. Polemika koja je usprkos svojoj oštrini i osobnim notama bila tek predznak bure koja će uslijediti idućih mjeseci, donekle je okončana krajem 1908. godine, nakon što je Središnji odbor HNZ-a na svome trodnevnom trećem redovitom zasjedanju održanom u Travniku, 29. studenoga izrazio žaljenje što je do rasprave uopće došlo, ali je stao u obranu svoga člana Gjura Džamonje koji je – jednako kao i *Radnička obrana* – ustrajao u tvrdnji da u polemici nije uopće sudjelovao.³²⁵⁸

No, bilo je simptomatično da je, pored Džamonje koga se je držalo ako ne piscem, a ono bar inspiratorom tekstova objavljivanih u *Radničkoj obrani* (listu kojemu je bio pokretač i nakladnik!), disonantan glas javnosti uputio i drugi član Središnjeg odbora, Jozo Sunarić.

Izjavom od 11. rujna – koja je objavljena neposredno ispod Mandićeva očitovanja u prilog *Hrvatskoga dnevnika* – Sunarić je ustvrdio kako je tezu o tome da hrvatsku politiku u kritično predaneksijsko vrijeme treba prepustiti „vodstvu“, trebalo razjasniti u najmanju ruku objašnjenjem o tome, tko zapravo čini to „vodstvo“, budući da je to bar u pokrajini nepoznato. Iz teksta Izjave bi se moglo zaključiti da je Sunarić njom već reklamirao svoje političke ambicije i bacio rukavicu Mandiću u lice: stao je u obranu Središnjeg odbora HNZ-a, ali je napravio pomak i u odnosu prema nadbiskupu, govoreći samo o Hrvatima katolicima. Pokrajinu ne valja podcjenjivati, naglasio je on, jer većina Hrvata živi baš u njoj, a ne u Sarajevu. Zato svim Hrvatima katolicima (sic!) treba pružiti demokratsku mogućnost da izraze svoje mišljenje i o aneksiji kao o nesumnjivo „najvitalnijem“ pitanju: „Mi imademo organ, preko kojega može čitav hrvatski katolički narod svoje mnijenje izraziti, a to je središnji odbor Hrvatske Narodne Zajednice, u kom su sva okružja Bosne i Hercegovine zastupana, u kom je čitav hrvatski katolički narod sadržan.“ Središnji odbor kao takav jedini je ovlašten donijeti načelno stajalište o aneksiji i o njezinim uvjetima, jer ima Hrvata koji su za uvjetnu, i onih koji su protiv bezuvjetne aneksije (sic!). Zato treba saslušati mnijenje svih članova Središnjeg odbora te većinom glasova donijeti odluku. Izjave pojedinaca i pisanje *Hrvatskog dnevnika* ne obvezuju „hrvatski katolički narod u

³²⁵⁶ „Na lopovluk t. zv. 'Radničke obrane'“, *HD*, 3/1908., br. 204, 10. IX. 1908., 2.

³²⁵⁷ *HD*, 3/1908., br. 208, 15. IX. 1908., 1.

³²⁵⁸ *RO*, 1/1908., br. 24, 24. XII. 1908., 3.

Bosni i Hercegovini“, jer se oni u pokrajini drže načela *nihil de nobis sine nobis*, odnosno – ne može se o nama odlučivati bez nas.³²⁵⁹

Uredništvo *Hrvatskog dnevnika* nije moglo prešutjeti Sunarićevu intervenciju. Na istome je mjestu istaknulo kako je autor teksta koji je Sunariću poslužio kao povod upravo jedan rodoljub iz pokrajine. S druge strane, općepoznata je stvar – nastavlja sarajevski list – da Hrvati donedavno nisu imali „vogja niti vodstva u političkom našem radu“, ali su ga nedavno izabrali, a to je Središnji odbor HNZ-a, „koji je iz ruku naroda primio legitimaciju, te ga može predstavljati i zastupati u svim javnim pitanjima. Svaki Hrvat u Bosni i Hercegovini mora da priznaje tu kompetenciju središnjem odboru H.N.Z.“ Prema tome, ako i *Hrvatski dnevnik* ponekad spomene „vodstvo“, on ne misli ni na koga drugoga „a to je takogjer i mnijenje i g. dra Sunarića“. Ne bi to smjela dovoditi u pitanje činjenica da se ponekad javnosti obraća predsjednik, jer *Hrvatski dnevnik* polazi od toga da je Središnji odbor u stalnoj pisanoj komunikaciji, i da unutar njega postoji posvemašnja suglasnost bar oko najbitnijih pitanja, kao što je pitanje aneksije. Ako nije tako, onda nije odgovoran *Hrvatski dnevnik*, nego možebitni nesređeni odnosi unutar Središnjeg odbora, a ako pak gospodin Sunarić o aneksiji ima zasebno mišljenje, list će ga vrlo rado objaviti.³²⁶⁰ Odnosi između Mandića i Sunarića u tom trenutku očito nisu bili posve idilični (prethodne je godine zaškriko između Sunarića i Pilara u povodu rasprave o vladinu odobrenju Pravila HNZ-a), a očito je da su i oko poželjnih modaliteta očekivane aneksije postojali nejednaki pogledi.

Aneksija je, međutim, u drugi plan potisnula te pukotine u vodstvu HNZ-a, ali će ona – i aneksijska kriza – požuriti odvajanje organizacije i nadbiskupa Stadlera. Na austro-ugarskoj strani zbog te krize nije vladala velika zabrinutost, budući da je aneksija poduzeta nakon opsežne diplomatske akcije. I ruski je ministar vanjskih poslova Aleksandar P. Izvoljski u tajnim razgovorima sa svojim austrougarskim kolegom barunom Aehrenthalom pristao na nju, u zamjenu za obećanje da se Beč ne će opirati otvaranju maloazijskih tjesnaca ruskomu ratnom brodovlju. Tek kad je Beč polučio aneksiju, a pitanje tjesnaca ostalo neriješeno, Rusija je – ostavši praznih ruku – stala na čelo protivnika Austro-Ugarske.³²⁶¹

Shvaćajući da od Turske ne će dobiti baš nikakvu pomoć, bosansko-hercegovački muslimani razmjerno brzo su se pomirili s aneksijom, pa je bilo logično očekivati da će u novim okolnostima biti lojalan element, orijentiran na osiguranje svoje vjersko-prosvjetne autonomije i rješenje agrarnog pitanja na način koji će očuvati muslimanski veleposjednički sloj. To ga je logično upućivalo na suradnju s katolicima koji su također bili skloniji fakultativnome otkupu kmetova. Mandić je u travnju 1908. demantirao sve glasine o drugačijem raspoloženju Hrvata, ističući u izjavi koju je prenijelo više novina (pa i *Hrvatsko pravo* i *Hrvatska*), da je rješenje

³²⁵⁹ J. SUNARIĆ, „Vodstvo' i 'pokrajina“, *HD*, 3/1908., br. 208, 15. IX. 1908., 1.

³²⁶⁰ „Vodstvo' i 'pokrajina“, *HD*, 3/1908., br. 208, 15. IX. 1908., 1.

³²⁶¹ Opš. A. ROSSOS, *Rusija i Balkan*, 11.-14. i d. Usp. V. P. POTEMKIN i dr., *Historija diplomacije*, II., 169.-172. i d.

agrarnog pitanja za Hrvate od sporedne važnosti: za nj se mogu „ešofirati“ samo Srbi koji su doseljenici u BiH te kao takvi čine glavninu kmetske populacije.³²⁶²

S druge strane, Srbi u BiH i srpstvo u cjelini aneksijom su doživjeli strahovit poraz. Iako je svega par dana nakon proglašenja aneksije bilo jasno da ne će doći do rata između Austro-Ugarske i Srbije, srpska se politička elita nije mogla pomiriti s novonastalim stanjem. Makar se je pojavio nekoliko tjedana nakon aneksije BiH, to vrlo rječito i drastično ilustrira napadaj srpskog povjesničara i profesora na beogradskom sveučilištu, Stanoja Stanojevića, na zagrebačkog profesora povijesti Ferdu Šišića. Makar je bio pristaša jugoslavenskih koncepcija, a kao slobodni zidar nije simpatizirao ni katolištvo niti Habsburge, Šišić je u studenome 1908. u Ljubljani održao predavanje kojim je, nesumnjivo iz oportunističkih pobuda, opravdavao aneksiju BiH. To je predavanje uskoro tiskano kao brošura,³²⁶³ a na nju je Stanojević – posve na tragu nekadašnje Stojanovićeve prijetnje „istragom našom ili vašom“ – uzvratio skoro brutalnim odgovorom na naslovnoj stranici beogradske *Politike* nekoliko tjedana kasnije, ujedno izrugujući čitav hrvatski narod kao tuđinsku služinčad nespremnu čak i postaviti zahtjev za slobodom, a kamoli boriti se za nju. Priznao je Stanojević u tome svom „Otvorenom pismu“ načelno Šišićevo zalaganje za hrvatsko-srpsku slogu odnosno jedinstvo, ali je istaknuo da se i toj slozi moraju postaviti granice, i upravo je bezuvjetna pripadnost BiH Srbiji *condicio sine qua non* bilo kakve hrvatsko-srpske suradnje. Zato je Stanojević poručio svomu zagrebačkom kolegi „u ime svih prijatelja srpsko-hrvatske sloge, da po cenu Bosne i Hercegovine među nama ne može biti prijateljstva“: Srbija i Crna Gora odnosno srpski narod ne mogu opstati ako ne uzmu BiH, pa su za ostvarenje toga cilja spremne ići i na „veliku kasapnicu“ odnosno boriti se na život i smrt.³²⁶⁴

³²⁶² „Izjava predsjednika Hrvatske Narodne Zajednice glede agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini“, *Osvit*, 11/1908., br. 47, 23. IV. 1908., 3.

³²⁶³ F. ŠIŠIĆ, *Herceg-Bosna prigodom aneksije. Geografsko-etnografsko-historička i državopravna razmatranja. Predavao u Ljubljani dne 14. stud. 1908. dr. Ferdo pl. Šišić, kr. sveuč. profesor i narodni zastupnik za kotar vinkovački*, Tiskara hrvatske stranke prava d. d., Zagreb, 1908. U istom je tonu pisan u Šišićev članak „Kako je postao današnji geografski pojam Herceg-Bosne“, *Zvono*, 2/1908., br. 40-41, 17. X. 1908., 623.-626.

³²⁶⁴ Stanojević piše: „Vi znate, prijatelju, da sam ja isto kao i Vi oduševljen pristalica srpsko-hrvatske sloge i zajedničkog rada (...), ali Vam kažem, u ime svih prijatelja srpsko-hrvatske sloge, da po cenu Bosne i Hercegovine među nama ne može biti prijateljstva. (...) Velika borba između Istoka i Zapada, koja se na Balkanu hiljadama godina vodi, svela se sada u borbu za opstanak Srpskoga Naroda. Srpski će Narod možda u toj borbi i podleći, ali će podleći kao što dolikuje narodu, ali Srbi, ni u Srbiji ni u Crnoj Gori ni u Bosni i Hercegovini neće nikada 'slobodnom voljom uzeti sebi za vladara' austrijskog cara i ugarskog kralja, kao što su to, po Vašem tvrdjenju, učinili Hrvati pre devet stotina godina. (...) ...naše pravo na Bosnu i Hercegovinu ne osniva se na nekoliko iscedenih i nategnutih reči u starim pergamentima i u slučajnim beleškama pojedinaca, nego se naše pravo na te zemlje osniva na egzistenciji Srpskoga Naroda u Bosni i Hercegovini i na našoj nacionalnoj svesti i snazi.“ Šišićeva su izlaganja kod Stanojevića izazvala asocijaciju na jednu „karakterističnu i poučnu zgodu iz rimske istorije“, koja glasi: „Kad su jednom prilikom Gali pošli na Rim, Rimljani, pravnički razvijeni i odnegovani, nisu mogli da shvate, kako mogu Gali udariti na Rim kad im nedostaju pravni argumenti za taki postupak. Izaslanik rimskog senata i poslanik Rimskog Naroda pitao je sa patosom vojvodu galskoga: 'Kakva prava imate vi na Rim?' – 'Pravo to, odgovorio mu je galski vojvoda, nosimo mi na vrhovima svojih mačeva'. Taj odgovor galskoga vojvode, to je odgovor što će ga Srbi dati Hrvatima onoga dana, kad dođe do velike borbe oko Bosne i Hercegovine. Naše je pravo naša narodna snaga. A pravo naše narodne snage i pravo naših bajoneta biće važnije od vašeg prava, koje se može na kantar meriti. (...) Vi Hrvati teško ćete moći shvatiti tu veliku borbu celoga jednog naroda za život i opstanak, jer ima već mnogo stotina godina kako vi niste navikli da ginete i kako prava svoja branite samo rečima i ugovorima. Narod koji je, kao što vi sami tvrdite, 'slobodnom voljom uzeo sebi za vladara ugarskog kralja Kolomana', ne može razumeti veliku narodnu borbu za

To Stanojevićevo pismo – u kasnijoj historiografiji tako zanemareno – u svoje je doba vrlo rječito ilustriralo stajalište srpske elite kako u odnosu prema BiH, tako i u odnosu prema Hrvatima uopće.³²⁶⁵ Na tu „otvorenu i muževnu riječ“ uskoro je odgovorio i Iso Kršnjavi, smatrajući kako joj „pristaje isto tako muževan otvoren odgovor“. U njemu je Kršnjavi upozorio na to da je pripadnost BiH važan uzrok smutnje između Hrvata i Srba, ali nije jedini, pače ni najvažniji: radi se o sukobu dviju kultura i dvaju načina razmišljanja. Da su Hrvati prihvatili „grčku vjeru“, možda bi Hrvati i Srbi postali jedan narod; ovako kad nisu, borba između njih je sasvim naravna. No, možda bi „ipak dobro bilo, da političari u Srbiji promisle, ne bi li oni i svojim pristašama u hrvatskim zemljama pomogli, kad bi nas podupirali u tomu, da Bosnu i Hercegovinu sa hrvatskim zemljama sjedinimo u samostalnu državu u okviru habsburške monarhije.“ Alternativna politika, ona koja ide u smjeru sukobljavanja s Monarhijom, drži Kršnjavi, osuđena je na propast, jer su vojne sile Srbije i Crne Gore neusporedivo slabije od austro-ugarskih.³²⁶⁶

Hrvatska politička elita iz BiH, u to vrijeme još okupljena u HNZ-u, bila je u listopadu 1908. nesumnjivo uvjereni da tople riječi koje je vodstvo HNZ-a čulo u Beču i u Budimpešti znače odobrenje njezine dosadašnje aktivnosti i ohrabrenje daljnjega, još otvorenijeg rada u tom smjeru. Kako je u izjavama odgovornih čimbenika najavljeno uvođenje ustavnog stanja i skoro sazivanje sabora, činilo se je da stvarnih zapreka za političku aktivnost nema (pa će se i HNZ uskoro pokušati izmjenom Pravila pretvoriti u političku stranku). Na to je silila i povećana aktivnost nadbiskupa Stadlera.

Prividno su između nadbiskupa i HNZ vladali idilični odnosi, iako je on već u listopadu i u studenome 1908. kovao planove o osnivanju nove organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata, želeći da ona bude odobrena kao politička udruga, i da nosi naziv Hrvatska katolička udruga.³²⁶⁷ Pritom je Stadlerov krug budno pratio kako se razvija politička situacija u banskoj Hrvatskoj, napose vodeći računa o ponašanju Josipa Franka koji se je, kako se činilo, u jesen 1908. našao u poziciji pobjednika. No, nije samo zbog toga nekadašnji protivnik postajao poželjan partner. Vrhbosanski je kaptol držao da se Frank i ideološki približava pozicijama koje otvaraju prostor za tijesnu suradnju: zbližavanje frankovačkog vodstva i kršćanskih socijala –

opstanak. A borba Srpskoga naroda za Bosnu i Hercegovinu biće velika nacionalna borba za život i opstanak. Vi i Vaši gospodari ne treba da se varate. Kada naša vojska i naš narod pođe u tu veliku svetu borbu, mi nećemo ići na tu veliku kasapnicu za to, da osvajamo zemlje ili da branimo svoja prava. Ne, mi ćemo poći u tu borbu da branimo život svoga naroda. Jer bez Bosne i Hercegovine nema života Srbiji i Crnoj Gori, nema života Srpskom Narodu. Jer Bosna i Hercegovina, to zapamtite dobro i Vi i Vaši gospodari, isto su za Srpski Narod što i Srbija i Crna Gora.“ (S. STANOJEVIĆ, „Otvoreno pismo g. dr. F. Šišiću, profesoru hrvatske istorije na zagrebačkom Univerzitetu“, *Politika*, br. 1761, Beograd, 10. XII. 1908., 1., srp. ćir.)

³²⁶⁵ Kao vrijedan dokument opširno ga je citirao i L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 681.-683. odnosno; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 360.-361. Slično je postupio i A. Shek u svojoj raspravi o južnoslavenskom pitanju. (NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „Die südslawische Frage. Kroaten und Serben, von Agricola. Ein Vortrag. Juni 1917“, 176.-177.)

³²⁶⁶ I. KRŠNJAVI, „Profesor Stanojeviću u Beogradu“, *HP*, br. 3937, Zagreb, 4. I. 1909., 1.

³²⁶⁷ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 454. Zanimljivo je da je u banskoj Hrvatskoj već ranije postojala nepolitička organizacija pod nazivom Hrvatska katolička udruga.

koje će uskoro izazvati negodovanje starih frankovaca poput A. G. Matoša i njegovih mladohrvatskih sljedbenika – za Stadlera i krug oko njega bila je nova i dragocjena pojava, koja bi uz pomoć austrijskih kršćanskih socijala i velikoaustrijskoga kruga oko nadvojvode Franje Ferdinanda mogla dovesti do preokreta u hrvatskoj politici, potom i do ujedinjenja hrvatskih zemalja te potiskivanja naprednjačkih i modernističkih ideja na kojima parazitiraju naprednjaci i Hrvatsko-srpska koalicija, a onda i do suzbijanja mađarskih i velikosrpskih ambicija koje su posljednjih godina procvale u nezdravoj duhovnoj, etičkoj i političkoj klimi banske Hrvatske.

Zato su stranice Stadlerovih glasila širom otvorene frankovcima, a s njih se redovito čuju oštre kritike pisanja *Obzora*, *Pokreta* i Supilova *Riječkoga novog lista*. Oštra kritika *Obzora* – koji je u tim filipikama redovito stavljan na prvo mjesto, iako zapravo i nije prednjačio u negativno intoniranim tekstovima o Stadleru i njegovu dnevnom listu – bila je jasna poruka Franku i njegovim pristašama. Za njih su *Obzor* i obzoraština tradicionalni bili crvena krpa, pa je svaki sarajevski napadaj na taj list ujedno bio jasna poruka i poziv frankovcima na suradnju. K tome je *Hrvatski dnevnik* najprije najavio, a onda u broju od 11. listopada i prenio Frankov članak „Nekoliko riječi mojim jednomišljenicima i prijateljima glede Bosne i Hercegovine“, objavljen u *Hrvatskom pravu* 8. listopada. Slaveći pobjedu i ističući kako je aneksijom ostvaren veliki korak prema ostvarenju pograma iz 1894. godine, Frank je upozorio na velikosrpsku propagandu i istaknuo da bi iz najnovijih događaja pouku trebali izvući pravoslavni žitelji Hrvatske. Otklonio je spekulacije da je vladarskim aktom hrvatsko državno pravo okrnjeno, kao i spekulacije da bi Bosna mogla biti dodijeljena jednoj, a Hercegovina drugoj polovici Monarhije. Da se je to htjelo, najlakše je to bilo učiniti u trenutku proglašenja aneksije, a baš činjenica da ni Austrija ni Mađarska nisu pobjednici u ovoj važnoj bitci, treba sokoliti i bodriti hrvatski narod. Treba nastaviti borbu, jer su otvoreni svi putevi za ujedinjenje hrvatskih zemalja. Mi smo pobijedili, slavodobnitno zaključuje Frank, najavljujući da će za koji dan objaviti promemoriju koju je izradio i koja je u odlučnom trenutku bila podastrta jednoj od prvih osoba Monarhije.³²⁶⁸

Taj je Frankov dokument sarajevski list i objavio nekoliko dana kasnije, poprativši ga pohvalama tom hrvatskom političaru. Nije *Hrvatski dnevnik* isticao da je Frankovo stajalište po glavnim mislima napadno nalikovalo stajalištima koje su zastupali Mandić i Pilar odnosno Središnji odbor HNZ-a, ali nije propustio prigodu da napadne Hrvatsko-srpsku koaliciju i *Hrvatsku* Stjepana Zagorca, kao „glasilo najmizernijih desperadera u Hrvatskoj“, koje „posljednjim trzajima“ hoće ocrniti i oklevetati Franka.³²⁶⁹ Iako je *Hrvatski dnevnik* još koristio uspjehe koje je vodstvo HNZ-a u listopadskim audijencijama požnjelo u Beču i u Budimpešti, da podbode Hrvatsko-srpsku koaliciju,³²⁷⁰ to naglašeno solidariziranje Stadlerova lista s Frankom i njegovim pristašama pratilo je sve intenzivnije izvješćivanje o političkim aktivnostima nadbiskupa Stadlera. I dolazak hercegovačke delegacije u Sarajevo, predvođene biskupom

³²⁶⁸ „Dr. Frank i aneksija“, *HD*, 3/1908., br. 233, 11. X. 1908., 1.-2.

³²⁶⁹ „Memorandum dra Josipa Franka o pitanju Bosne i Hercegovine“, *HD*, 3/1908., br. 235, 14. X. 1908., 1.-2.

³²⁷⁰ „Ogorčena koalicija“, *HD*, 3/1908., br. 237, 16. X. 1908., 1.

Buconjićem koji je izišao pobjednikom u sporu s okružnim predstojnikom Pitnerom, također je prikazan kao svojevrsno prešutno priznanje Stadlerova vodstva.

Na najistaknutijem su mjestu, doduše, nekoliko dana kasnije objavljena Mandićeva razmatranja političkog položaja nakon aneksije, ali su ta razmatranja zapravo mogla biti iskorištena kao korak prema izolaciji vodstva HNZ-a. U njima je predsjednik HNZ-a nakon povratka u Sarajevo isticao, naime, kako je došlo vrijeme rada u kojem je potrebna snošljivost i pomirljivost i „prema ostalim našim suplemenicima i zemljacima“ (što je svakako moglo goditi uhu Zemaljske vlade), ali i to da je ostvaren veliki korak na putu prema ujedinjenju svih hrvatskih zemalja, pa je u budućnosti potrebno mobilizirati sve narodne sile da se taj cilj i ostvari (što je prosječnom Hrvatu nesumnjivo bilo simpatično). No, kad je Mandić istaknuo i to da su bosansko-hercegovački Hrvati stvorili samoniklu političku organizaciju, pa se otvara mogućnost da u budućnosti odigraju ulogu Pijemonta i razriješe najteži nacionalni problem koji dosadašnji hrvatski političari nisu bili kadri čak ni početi rješavati, a kamoli riješiti,³²⁷¹ to je već bila zamisao koja se nije morala sviđati mnogima na hrvatskoj političkoj pozornici.

U istome je mahu *Hrvatski dnevnik* ponovno udario na naprednjake: njihova odluka da prošire svoju organizaciju na BiH i Lorkovićev dolazak u Mostar i u Sarajevo u jesen 1908. proglašeni su skandaloznima: riječ je o stranci koja se je godinama izrugivala bosansko-hercegovačkim Hrvatima, odnosno o stranci koja je „prije dvije i pol godine“ s prijezirom odbila Pilarov prijedlog da usvoji rezoluciju o hrvatstvu BiH, i koja je Hrvate u tim zemljama nazivala „propalim sifilističkim elementom“, a sada bi htjela osvojiti simpatije tih istih Hrvata. Naprednjaci su u službi srbijanskih aspiracija na BiH, pa im je bolje da se što prije vrate u Zagreb, jer u BiH nema plodna tla za njihovu politiku.³²⁷²

Kasnije će i javnost doznati (objavit će to i naprednjački *Pokret!*) da je Lorkovića u Sarajevu ugostio, ni manje ni više nego – predsjednik HNZ-a Nikola Mandić, a da je i Pilar imao nekih kontakata s pojedincima iz naprednjačkog vodstva poput povjesničara Đure Šurmina. A ti naprednjački planovi širenja na Bosnu i Hercegovinu bili su jedan od čimbenika koji su Stadlera naveli da više ne čeka, hoće li vodstvo HNZ-a u preostala četiri i pol mjeseca roka promijeniti Pravila na način koji je uglavljen koncem veljače. Okolnost da je HNZ zapravo već preuzeo političko vodstvo bosansko-hercegovačkih Hrvata, te poteškoće u odnosima s franjevcima koje je doživljavao i kao osobnu uvredu, a napokon i činjenica da su oni u toj organizaciji uzimali sve više maha, pa tako jačali svoj položaj i u narodu i prema nadbiskupu, sve to je motiviralo Stadlera da žurno – dok su prilike pogodne – prione vraćanju poljuljane pozicije u kontekstu nagovještaja uvođenja ustavnog stanja i sazivanja sabora koji će, kako su svi glasovi govorili, biti ustrojen na konfesionalnom načelu.

To načelo je nadbiskupu bilo još i potvrda da je interkonfesionalna politika HNZ-a bila ako ne pogrješna, a ono bar preuranjena. Prijetnja od organizirane naprednjačke penetracije u bosansko-hercegovačku politiku i Mandićeve izjave koje su mogle izgledati i samodopadno i

³²⁷¹ „Dr. Nikola Mandić o novom položaju u Bosni!“, *HD*, 3/1908., br. 241, 21. X. 1908., 1.

³²⁷² „Naprednjaci u Bosni“, *HD*, 3/1908., br. 244, 24. X. 1908., 1.

koje su vodstvo HNZ-a izolirale prema političkim strankama u banskoj Hrvatskoj, a napose prema frankovcima, bili su samo konačni poticaj i zgodno sredstvo za mobiliziranje nadbiskupovih istomišljenika. Ujedno se je ukazivanjem na protuvjerske elemente naprednjačke ideologije pokušavalo privući bar dio franjevac. Time je zapravo u Stadlerovu krugu sazrela odluka za preuzimanje i reformiranje HNZ-a iznutra odnosno, ako to ne pođe za rukom, za stvaranje posebne organizacije koja će i formalno predstavljati političku stranku.³²⁷³

Nužna pretpostavka za taj pothvat bila je demonstracija potpore vladajućih bečkih krugova i uspostavljanje tješnjih odnosa s Frankom i njegovim pristašama, koji su u prethodnim godinama mnogo puta nalazili krupne zamjerke Stadlerovu ponašanju i njegovim političkim uvjerenjima. Zato je otvorena paljba na Frankove protivnike. Iako je *Obzor*, optužujući sarajevski list za strančarstvo, zapravo ciljao na nešto drugo, u *Hrvatskom dnevniku* su se osjetili pogođenima, pa su uzvratili poznatim zagrebačkim novinama: čak i kad bi iza *Hrvatskoga dnevnika* doista stajao samo nadbiskup Stadler, i to bi bilo dovoljno da se spriječi sprega Hrvatsko-srpske koalicije i bosanskih Hrvata, kojom se hoće „izigrati Starčevićovu hrvatsku stranku prava i unijeti u Bosnu protuvjerske i protuhrvatske pokretaške ideje.“³²⁷⁴ Poruka je bila dosta jasna i na unutarnjem planu: HNZ očito ne predstavlja dostatnu branu tim pogubnim idejama, ali zato postoji drugi put i druga koncepcija koja će im stati za vrat.

Kao i dio novinstva u banskoj Hrvatskoj, *Hrvatski dnevnik* je prenio Frankov članak u *Österreichische Rundschau* u kojem se je on založio za priključenje BiH Hrvatskoj,³²⁷⁵ a uz to je donesena i vijest da je vodeći austrijski ustavnopravni stručnjak Ludwig von Gumpłowicz ocijenio kako je vrijeme dualizma neumitno prošlo: pripojenje BiH Monarhiji stvorilo je posve novo stanje koje obilježava premoć slavenskog elementa kojemu se Mađari ne će moći suprotstaviti, tim prije što je ovaj podupiran s „jednog vrlo istaknutog mjesta“. Gumpłowicz je procjenjivao kako je pred Austrijom i Mađarskom razdoblje slabljenja, pa je potrebno poduzeti ozbiljne reforme Monarhije.³²⁷⁶

Dan kasnije objavljeno je da 23. studenoga iz Sarajeva u Beč polazi katoličko izaslanstvo koje će činiti tristotinjak osoba, skupa s provincijalima i biskupima, predvođeno nadbiskupom Stadlerom,³²⁷⁷ a odmah pored toga objavljena je vijest da je Vijeće Starčevićeve hrvatske stranke prava održalo predkonferenciju na kojoj se je raspravljalo o potrebi naoružavanja Hrvata i o dvije

³²⁷³ U članku „Nema zajedničkog rada“, *HD*, 3/1908., br. 246, 27. X. 1908., 1. je vrlo borbeno izjavio kako osuđuje svaki pokušaj pregovora s naprednjacima te je najavio da će „pokrenuti najbezobzirniju akciju proti svakome koji bi nastojao uvlačiti megju nas naprednjaštvo.“ U članku je istaknuto kako je i Mandić svojedobno osudio naprednjake, ali je bilo karakteristično da HNZ nije spomenut ni jednom riječju niti je istaknuto da ta organizacija već okuplja većinu Hrvata. Umjesto toga, taj svoj obračun s naprednjacima *Hrvatski dnevnik* i njegovi pokrovitelji iskoristili su za novo približavanje Franku koji je sa svojom strankom jedini pokazivao skoro bezrezervne simpatije prema bosansko-hercegovačkim Hrvatima.

³²⁷⁴ „Gdje je strančarstvo?“, *HD*, 3/1908., br. 252, 3. XI. 1908., 1.

³²⁷⁵ J. FRANK, „Pripojenje Bosne i Hrvatske“, *HD*, 3/1908., br. 254, 5. XI. 1908., 1.; „Aus der Starčevićpartei“, *AZ*, 83/1908., Nr. 263, 30. X. 1908., 3.

³²⁷⁶ „Prof. Gumpłowicz o raspadu dualizma“, *HD*, 3/1908., br. 254, 5. XI. 1908., 2.

³²⁷⁷ „Deputacija bosansko-hercegovačkih katolika kod kralja“, *HD*, 3/1908., br. 255, 6. XI. 1908., 3.; „Die Huldigung der Katholiken“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 309, Wien, 9. XI. 1908., 5.

tisuće dragovoljaca za hrvatsku legiju. No, to nije bilo sve: s toga skupa na kojem je govorio i Buconjićev tajnik fra Radoslav Glavaš, poslana su pozdravne brzojavke nadbiskupu Stadleru i biskupu Buconjiću.³²⁷⁸ Poruka je bila i rječita i važna. *Hrvatski dnevnik* je, dakako, objavio ne samo Frankovu brzojavku Stadleru, nego i Stadlerovu uzvratnu brzojavku pravaškom prvaku: obje su ostavljale dojam sklada i spremnosti na zajednički rad na ujedinjenju hrvatskih zemalja.³²⁷⁹

Činjenica da je nadbiskup skupa s biskupom Buconjićem oduševljeno pozdravljen na zagrebačkoj skupštini frankovačke stranke na kojoj je objavljena i odluka stranke o formiranju legije za obranu od velikosrpske navale,³²⁸⁰ bila je znak koji se nije mogao previdjeti: vodstvo HNZ-a u političkim stvarima bosansko-hercegovačkih Hrvata i nije bilo tako neupitno. Frankova se je zamisao s legijom vrlo brzo uglavnom izjalovila, iako je on upozoravao utjecajne austrijske čimbenike na to da će onemogućenje djelovanja legije u BiH bitno potkopati ugled njegove stranke te će od hrvatske i monarhističke ideje odbiti muslimane koji bi inače bili na hrvatskoj strani.³²⁸¹ Ništa nije pomoglo ni to što joj je Stadlerov *Hrvatski dnevnik* pružao bezuvjetnu potporu.³²⁸² Događaji su se razvijali strjelovitom brzinom. Kršnjavi je, doduše, i dalje imao puno povjerenje u vodstvo HNZ-a, pa je objašnjavao i branio način na koji je Mandić postupao u ophođenju s najvišim vrhovima Monarhije,³²⁸³ ali nadbiskup nije gubio vrijeme: za kraj studenoga on je počeo pripremati veliko izaslanstvo bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika koje se je u Beču zahvalilo vladaru na priključenju BiH.³²⁸⁴

U prvoj polovici studenoga 1908. Beč i Budimpeštu posjetila su, naime, brojna izaslanstva iz BiH (muslimansko je, primjerice, brojilo četrdesetak ljudi), a u izaslanstvu grada Sarajeva koje je u Beč krenulo istog dana kad i muslimansko, 5. studenoga, ali drugim vlakom (i koje je predvodio načelnik Esad ef. Kulović), bili su i Nikola Mandić i Josip pl. Vančaš.³²⁸⁵ Izaslanstvo su u odvojenim audijencijama primili i kralj i nadvojvoda Franjo Ferdinand (kod kojega je audijencija trajala sat i pol, a on se je nazočnima obratio „na hrvatskom jeziku“), kao i bečki gradonačelnik Karl Lueger.³²⁸⁶

³²⁷⁸ „Vijeće Starčevićeve hrvatske stranke prava“, *HD*, 3/1908., br. 255, 6. XI. 1908., 3.

³²⁷⁹ „Starčevićeva hrvatska stranka prava i nadbiskup dr. Josip Stadler“, *HD*, 3/1908., br. 256, 7. XI. 1908., 3.

³²⁸⁰ „Parteirat der Reinen Starčevićpartei“, *AZ*, 83/1908., Nr. 269, 6. XI. 1908., 1.-2.; „Hrvatska narodna legija“, *HD*, 3/1908., br. 257, 8. XI. 1908., 1.; I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 548., 550.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 206., 232.-233.; Z. HASANBEGOVIĆ, „Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji“, 93.

³²⁸¹ S. MATKOVIĆ – M. TROGRIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom*, dok. 31, str. 206.-209.

³²⁸² „Narodna legija“, *HD*, 3/1908., br. 257, 8. XI. 1908., 5. Prilog je, očito ne slučajno, objavljen u rubrici „Radnička kronika“, jednako kao i tekst „Hrvatska narodna legija“, objavljen u br. 263 od 15. XI. 1908., 5. Usp. i članak „Dvije legije“, *HD*, 3/1908., br. 263, 15. XI. 1908., 1.

³²⁸³ „Dr. Iso Kršnjavi o položaju“, *HD*, 3/1908., br. 257, 8. XI. 1908., 2.

³²⁸⁴ „Bosansko-hercegovački katolici kod Nj. Veličanstva“, *HD*, 3/1908., br. 257, 8. XI. 1908., 1., „Poklonstvena deputacija bos.-herc. katolika“, *HD*, 3/1908., br. 262, 14. XI. 1908., 2.

³²⁸⁵ „Svečani doček muslimanske deputacije i sarajevskog grds. zastupstva u Beču“, *HD*, 3/1908., br. 257, 8. XI. 1908., 3., „Bosansko-hercegovačke deputacije u audijenciji“, *HD*, 3/1908., br. 259, 11. XI. 1908., 3.

³²⁸⁶ *Reichspost* 15/1908., Nr. 310, 10. XI. 1908., 5.-6.; Nr. 311, 11. XI. 1908., 7.; Nr. 313, 13. XI. 1908., 9. Usp. „Odgovori prijestolonasljednika na pozdrave deputacija“, *HD*, 3/1908., br. 261, 13. XI. 1908., 2. Navodeći kako je fra Didak Buntić u *Agramer Tagblattu*, br. 276, 20. XI. 1908., 5. osudio izjavu zahvalnosti koju je Mandić izrekao,

Sarajevski je donaćelnik Mandić i tada, prigodom prijama izaslanstva u bečkoj Trgovačkoj komori, održao govor u kome je slavio aneksiju. No, govor je sav bio upravljen na gospodarsko-prosvjetne teme, bez ikakva spomena državnopravnih pitanja odnosno ujedinjenja BiH s Hrvatskom (ako se u to ne računaju kratke aluzije na pogubni učinak ranijih centrifugalnih tendencija u BiH). Mandić je govorio o ulaganjima i o gospodarskome, prometnom i prosvjetnom razvitku i povezivanju, kao i o suradnji svih slojeva pučanstva.³²⁸⁷ U sličnom je tonu govorio na primanju kod Luegera, u odgovoru na zdravicu bečkoga gradonačelnika. *Reichpost* ga je previdom predstavila kao načelnika Sarajeva, ali je istaknuo da je Mandić „prvi Bošnjak koji je promovirao sub auspiciis imperatoris“ te da je i sada crnu kravatu pričvrstio kraljevom iglom s briljantima. U svom je govoru na njemačkom jeziku Mandić isticao snagu i važnost Monarhije kao nerazdvojive realne unije, naglašavajući kako skupna izaslanstva, poput muslimanskoga i sarajevskoga koja borave u Beču, svjedoče o odanosti „bosanskog naroda“ (*das bosnische Volk*) carskoj kući. Nalazeći samo riječi pohvale domaćinu Luegeru i moćnoj kršćansko-socijalnoj stranci, sarajevski je donaćelnik – u nazočnosti zajedničkoga ministra financija Buriána – zamolio potporu u svakome patriotskom, gospodarskom i kulturnom pothvatu „u našem Šeher-Sarajevu“.³²⁸⁸

Iz Beča su oba izaslanstva otputovala u Budimpeštu. A upravo u vrijeme kad su bosanska izaslanstva dolazila tamo, *Reichspost* je javljala kako je Zastupnički dom ugarskog parlamenta raspravljao o zakonskim nacrtima ugarske i austrijske vlade koji se tiču priključenja BiH, napominjući da su razlike između dvaju nacrtu očevidne. Mađari su, naime, govorili o pravu mađarske krune na novopripojene pokrajine.³²⁸⁹ U povodu tih vijesti, *Agramer Zeitung* je prenosio pisanje sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika* koji je kritizirao Hrvatsko-srpsku koaliciju što i dalje stoji uz one snage koje bi BiH otrgnule iz naručja Monarhije. Njoj su pri srcu veleizdajice, agenti Beograda. Koalicionaška mržnja prema starčevićancima toliko je velika da bi Koalicija radije žrtvovala i zadnji pedalj Hrvatske nego surađivala sa starčevićancima. Umjesto da pomognu svojoj subraći iz BiH, njezini članovi hodočaste u Budimpeštu kako bi Mađarima denuncirali starčevićansku opasnost.³²⁹⁰

Pred polazak sarajevskoga i muslimanskog izaslanstva iz Beča u Budimpeštu, opet je Mandić bio jedan od govornika koji su se zahvalili austrijskim domaćinima, ponavljajući slične uljudne fraze.³²⁹¹ No, *Hrvatski dnevnik* ne će propustiti da primijeti kako sarajevsko gradsko zastupstvo pri povratku nije uopće svratilo u Zagreb: načelnik i donaćelnik izabrali su, naime, takav itinerer da ne postignu ono što se pri normalnome putovanju iz Sarajeva u Beč i iz

A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, Mostar, 2004., 53. i 555. griješi kad misli da je Mandić govorio „u ime bosanske vlade“. Mandić nije bio član vlade, pa nije ni mogao govoriti u njezino ime, niti je govorio.

³²⁸⁷ „Eine Rede des Vizebürgermeisters Dr. Mandić“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 309, 9. XI. 1908., 4.

³²⁸⁸ *Reichspost* 15/1908., Nr. 310, 10. XI. 1908., 6.-7.

³²⁸⁹ „Die Vorlage über die Einverleibung von Bosnien und Herzegovina“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 313, 13. XI. 1908., 4.-5. Mađarsku Zakonsku osnovu v. u: *HD*, 3/1908., br. 263, 15. XI. 1908., 2.

³²⁹⁰ „Die bosnische Frage und die Koalition“, *AZ*, 83/1908., Nr. 277, 16. XI. 1908., 1.-2.

³²⁹¹ „Die bosnische Deputation in Wien. Die Abreise der bosnischen Deputation“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 312, 12. XI. 1908., 8.

Budimpešte u Sarajevo moglo lako postići – proći kroz glavni grad Hrvatske.³²⁹² Je li Mandić mogao utjecati na tijek putovanja i, ako jest, zašto je izbjegao Zagreb, ostalo je nejasno i uostalom manje važno. Najvažnija je bila jasna invektivna Stadlerova lista na Mandićev račun, jer se je postupak sarajevskoga gradskog vodstva morao tumačiti kao politička poruka. Ako je mnoge Hrvate razočarao, nema nikakve sumnje da je Mandić u Beču u studenome 1908. ostavio izvrstan dojam svojim skoro apolitičnim, a u svakom slučaju nenacionalističkim govorima koji su svakako bili pomirljiviji od onih iz listopada, kad je otvoreno govorio o hrvatstvu BiH i o aneksiji kao jednoj etapi na putu prema ujedinjenju hrvatskih zemalja.³²⁹³

O tome je rječito govorio topao prijam koji su u Beču doživjeli članovi bosanskih izaslanstava i pohvalno pisanje kršćansko-socijalnoga tiska. Bilo je tu i neopreznosti, poput izjave talijanskome *Corriere della Sera* u kojoj se je Mandić pohvalio dobrim odnosima s prijestolonasljednikom.³²⁹⁴ No, imamo li na umu da je Pilar nekoliko tjedana uvjeravao Biankinija da je koalicijsko provociranje bečkih krugova glavna zapreka tom ujedinjenju, može se pretpostaviti da je Mandić svjesno podilazio utjecajnim bečkim krugovima oko nadvojvode Franje Ferdinanda i bečkoga gradonačelnika Luegera.³²⁹⁵ Jer, to nastojanje sarajevskoga donaćelnika da se on sam – a s njime i HNZ – pokažu *regierungsfähig* odnosno staloženima i odmjerenima, te sposobnima preuzeti vlast, nesumnjivo je bilo smišljeno. Mandić je u to vrijeme tražio potporu prijestolonasljednika za Hrvate katolike kako bi oni utjecali na muslimane da pristanu uz Hrvate i djeluju u dinastičkome duhu. Time bi se spriječila muslimansko-srpska suradnja te bi hrvatsko-muslimanska većina omogućila ujedinjenje hrvatskih zemalja oko BiH kao svojevrsnoga Pijemonta, čime bi se i Monarhiji omogućilo širenje utjecaja na Jugoistok. Također je Mandić priželjkivao dobiti potporu za pokretanje hrvatskog lista, na način da se Hrvatskoj centralnoj banci odobri beskamatni zajam.³²⁹⁶ No, uspjesi tih nastojanja bili

³²⁹² „Sarajevo i Zagreb“, *HD*, 3/1908., br. 267, 20. XI. 1908., 1.

³²⁹³ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 33. tvrdi i posebno ističe kako je Mandić dobio odličje zbog zasluga za aneksiju, a napose za to što je postigao da se jedno srpsko izaslanstvo predvođeno dr. Lazarom Dimitrijevićem dođe pokloniti vladaru te za to što je spriječio da muslimansko izaslanstvo iz Beča otputuje u Budimpeštu na razgovore s ugarskom vladom. To je, dakako, prihvatio i L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 256. Usp. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 279. Međutim, muslimansko je izaslanstvo u Budimpeštu doputovalo, a posve je nedokučivo kako bi Mandić uopće mogao spriječiti razgovore muslimanskih političkih prvaka s odgovornim ugarskim čimbenicima. Takvu vlast jedva da je imao i monarh, a kamoli sarajevski donaćelnik. Podatak o Mandićevu odličju v. u: *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1910.*, 103. Na istome se mjestu nalaze podatci i o drugim odlikovanim bosansko-hercegovačkim uglednicima. Da je Mandić u prosincu 1908. odlikovan odličjem željezne krune trećega reda spominje i *AZ*, 85/1910., Nr. 131, 11. VI. 1910., 2. u prvome od dva dijela članka „Bosnisch-herzegovinische Parteiführer“, u kojem su portretirani stranački prvaci u BiH. Godine 1911. Mandić je odlikovan redom Franje Josipa I. sa zvijezdom. Usp. „Dr. Nikola Mandić“, *HnZ*, 2/1914., br. 6, 31. III. 1914., 81.-83.

³²⁹⁴ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 37.

³²⁹⁵ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 553.-554. bilježi kako je Frank svojim člankom u *Pester Lloyd*u sredinom studenoga 1908. posredno uvjeravao Mađare da im starčevićanci nisu opasni: „Za hrvatskog je političara to manevriranje između Schile i Haribde prokleta nužnost dokle god postoji taj glupi dualizam. Dr Frank to radi samo nešto vještije od drugih.“

³²⁹⁶ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 33.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 276.-277.

su vrlo ograničeni, a vodstvu HNZ-a nije moglo promaknuti da je i Stadlerovo izaslanstvo, koje je u Beč krenulo 23. studenoga i tamo stiglo dan kasnije pred ponoć, usprkos poteškoćama koje su mu pravile mađarske željeznice,³²⁹⁷ u glavnome gradu Monarhije doživjelo sličnu dobrodošlicu.³²⁹⁸

Možda je bilo slučajno da je skoro u isto vrijeme, 12. studenoga biskup Šarić otputovao u Rim gdje ga je primio papa, a možda slučajnosti nije bilo, no lako je zamisliti kakav je dojam na hrvatske katolike u BiH morala ostaviti vijest da je nadbiskupov pomoćnik kod pape, a sam nadbiskup kod kralja koji ga je odmah imenovao pravim tajnim savjetnikom.³²⁹⁹ Zbilo se je to na prijedlog ministra Buriána (kojega svakako nije bio glas da simpatizira Hrvate) iz studenoga 1908. godine.³³⁰⁰ Među članovima izaslanstva vladaru, koje je brojilo više od 400 sudionika bili su i biskupi fra Paškal Buconjić i fra Marijan Marković, franjevački provincijali fra Franjo Komadanović i fra Ambroz Miletić, brojni drugi svećenici i redovnici, te načelnici ili donaćelnici Vareša, Livna, Donje Tuzle, Mostara, Banja Luke, Bihaća i Varcar-Vakufa, gimnazijski ravnatelji poput Marka Tvrtkovića iz Donje Tuzle, zemljoposjednici, trgovci i obični seljaci.³³⁰¹

U primanju kod ministra Buriána nadbiskup je zatražio ujedinjenje BiH s ostalim hrvatskim zemljama, ali se nije zadržao samo na tome: bio je pun hvale za franjevce i molio je da im se ubuduće dodjeljuje veća novčana potpora, a zatražio je i to, da u budućim izborima za sabor katoličke zastupnike biraju samo Hrvati.³³⁰² Iako je već iz toga bilo jasno da se takvi zahtjevi ne mogu dovesti u sklad s koncepcijama koje je zastupao HNZ, još rječitiji je bio ministrov odgovor. On je čestitao Stadleru na aneksiji, jer su se katolici (!) „time približili svojoj braći“. Obećao je povećanu potporu franjevcima, a ujedno i to da će katoličke zastupnike birati samo katolici. Štoviše, o katoličkoj će se autonomiji državne vlasti konzultirati s episkopatom.³³⁰³

U svom govoru pred vladarom Stadler nije izravno zatražio sjedinjenje dviju novoprijojenih pokrajina s Hrvatskom, ali je istaknuo da govori u ime katolika i Hrvata, kojima

³²⁹⁷ „Deputacija bosansko-hercegovačkih katolika u Beču“, *HD*, 3/1908., br. 272, 26. XI. 1908., 1.; „Poklonstvena deputacija katolika Hrvata iz Bosne i Hercegovine kod Njeg. Veličanstva“, *Vrhbosna*, 22/1908., br. 23, 416.-418. Iako je i u *Hrvatskome dnevniku* i u *Vrhbosni* naveden 23. studenoga kao nadnevak odlaska izaslanstva, L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 281. navodi da je izaslanstvo iz Sarajeva krenulo 24. XI. 1908. U istoj je knjizi (str. 282., 333.-335.) Đaković smatrao važnim istaknuti da su nadbiskupu u organizaciji putovanja pomogli i utjecajni crkveni krugovi, napose isusovci, koji su simpatizirali i neke druge Stadlerove pothvate. To je svakako moguće, ali je posve sigurno da je nadbiskup i s manje reprezentativnom pratnjom od one koja se je pojavila u Beču, bio dovoljno krupna figura da bi i bez toga bio primljen na dvoru.

³²⁹⁸ Iv.[an] TRTANJ, „Bosna i Hercegovina. Našim ujacima – fratrima“, *HP*, 1910., br. 4090, 7. ustvrdit će da je Mandić izravno agitirao protiv Stadlerove deputacije, pišući „na neke strane, da se tamo ne ide.“ Nije pronađeno nijedno od tih navodnih Mandićevih pisama.

³²⁹⁹ „Nadbiskup dr. Stadler pravi tajni savjetnik Nj. Vel. kralja“, *HD*, 3/1908., br. 272, 26. XI. 1908., 1.; „Sarajevo: Nadbiskup dr. Josip Stadler pravi tajni savjetnik Njeg. Veličanstva“, *Vrhbosna*, 22/1908., br. 23, 5. XII. 1908., 414.-415.; „Biskup dr. Ivan Šarić u Rimu“, *Vrhbosna*, 22/1908., br. 23, 5. XII. 1908., 415.

³³⁰⁰ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 194.

³³⁰¹ Poimenični popis članova izaslanstva, raščlanjen po biskupijama i gradovima, donio je *HD*, 3/1908., br. 273, 27. XI. 1908., 2.-3.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 281. navodi da je ono imalo 416 članova. Marko Tvrtković je bio svjetovni svećenik, a ujedno tajnik Okružnog odbora HNZ-a u Tuzli te će kao takav kasnije zbog sudjelovanja u osnivanju HKU-a doći u spor s Pilarom.

³³⁰² „Deputacija kod ministra Buriana“, *HD*, 3/1908., br. 272, 26. XI. 1908., 1.

³³⁰³ Isto.

je sada osigurana i vjerska i nacionalna egzistencija te je izrazio nadu da će svim žiteljima dviju pokrajina biti osigurani ustav i sloboda.³³⁰⁴ Kasnije će *Hrvatski dnevnik* neuvjerljivo tvrditi da je zahtjev za ujedinjenje BiH s Hrvatskom bio sadržan u nadbiskupovu govoru, ali da mu je „taj pasus izbrisan u dvorskoj kancelariji“.³³⁰⁵ Nije objašnjeno što bi priječilo nadbiskupa da tobožnju integralnu verziju govora otisne u *Hrvatskome dnevniku* ili bar u službenoj *Vrhbosni*. No, nakon primanja kod vladara, dio izaslanstva primio je i prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand. Obraćajući se njemu, Stadler je otvoreno, uz burno odobravanje nazočnih, otvoreno zatražio ujedinjenje BiH s Hrvatskom, izražavajući nadu da će nadvojvoda pri konačnom rješenju državnopravnog položaja dviju novopripojenih pokrajina imati važnu ulogu.³³⁰⁶

I sada je *Reichspost* ustupila naslovnu stranicu Hrvatima: donaćelnik Banje Luke Antun Maerzl zahvalio je bečkim domaćinima, ali je poslao i nekoliko važnih političkih poruka, ističući izvjesnost i važnost katoličko-muslimanske suradnje te naglašavajući značenje prometnog povezivanja BiH s Dalmacijom, napose izgradnjom željezničke pruge Split-Aržano-Bugojno.³³⁰⁷

Iako je bečki list isticao kako je izaslanstvo „bosansko-hercegovačkih katolika“ nepolitičko,³³⁰⁸ svakomu je bilo jasno da je riječ o prvorazrednoj političkoj manifestaciji. Sjajan dojam pomutile su tek riječi bečkoga gradonačelnika Luegera koji je Hrvate nespretno nazvao odanim slugama Monarhije. *Hrvatski dnevnik* je tomu pokušao doskočiti pogrješnim prijevodom i sažimanjem Luegerovih riječi. Reagirajući na kampanju koju je tim povodom protiv Stadlera, pa i protiv njega razvio koalicijski tisak, Lueger je kasnije objasnio da je govorio iz glave, ne čitajući svoj govor, i da je riječju „Diener“ htio kazati kako su Hrvati bili i ostali carevi lojalni podanici, a nije ih htio uvrijediti mišlju da su sluge. Naglasio je svoje simpatije prema hrvatskom narodu i istaknuo kako je pristaša trijalizma odnosno osnivanja „čvrste jugoslavenske države“ na jugu, koja bi se suprotstavila Mađarima.³³⁰⁹

Usprkos ovom incidentu, vrhbosanski je nadbiskup ovu poklonstvenu deputaciju smio držati važnim uspjehom, što *Hrvatski dnevnik* nije ni krio: za nj su to bili dani slavlja i plebiscita.³³¹⁰ Posebno je isticano da je nadvojvoda bio unaprijed brzojavio Stadleru kako će ga

³³⁰⁴ „Audiencija kod Njeg. Veličanstva“, *HD*, 3/1908., br. 273, 27. XI. 1908., 1.-2.; „Poklonstvena deputacija katolika Hrvata iz Bosne i Hercegovine kod Njeg. Veličanstva“, *Vrhbosna*, 22/1908., br. 23, 417.; „Die bosnisch-herzegovinische Katholiken-Deputation beim Monarchen“, *AZ*, 83/1908., Nr. 287, 27. XI. 1908., 1.; „Die Deputation der bosnisch-herzegovinischen Katholiken in Wien. Die Kaiserhuldigung in der Hofburg“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 327, 27. XI. 1908., 7.-8.

³³⁰⁵ Usp. „Neke refleksije sa naše poklonstvene deputacije. Hrvati ili katolici?“, (4), *HD*, 3/1908., br. 284, 12. XII. 1908., 1.

³³⁰⁶ „Audiencija kod prijestolonasljednika Njegove Visosti Franje Ferdinanda“, *HD*, 3/1908., br. 273, 27. XI. 1908., 2. „Poklonstvena deputacija katolika Hrvata iz Bosne i Hercegovine kod Njeg. Veličanstva“, *Vrhbosna*, 22/1908., br. 23, 417.-418. Komentirajući ovaj posjet, M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 381. kaže da se je Stadler „usudio u audienciji kod Franje Ferdinanda izraziti svoju želju za sjedinjenjem Bosne i Hercegovine s Hrvatskom.“ Pritom je prešutjela da je Stadler tih tjedana, pa i tih dana (i u Beču) višekratno izrekao taj zahtjev.

³³⁰⁷ A. MAERZL, „Unser Abschied von Wien“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 328, 28. XI. 1908., 1.-2.

³³⁰⁸ „Die Deputation der bosnischen Katholiken in Wien. Die Abreise“, *Reichspost* 15/1908., Nr. 328, 28. XI. 1908., 8.

³³⁰⁹ „Bečki načelnik dr. K. Lueger i slavosrpska podmetanja“, *HD*, 4/1909., br. 1, 1. I. 1909., 1.-2.

³³¹⁰ „Dani slavlja u Beču“, *HD*, 3/1908., br. 274, 28. XI. 1908., 1.

radosno primiti, što valja osobito imati na umu „kad uvažimo sve to žešće i sigurnije glasove, da će prijestolonasljednik od 2. prosinca biti suvladarom staromu našem caru i kralju“.³³¹¹ No, prešućujući da se je Stadler založio za novčanu potporu franjevcima (a *Hrvatski dnevnik* to objavio na naslovnici, makar proračunato), protivnici će nadbiskupu predbaciti da je i bečku deputaciju iskoristio kako bi ponizio franjevce, predstavivši ih na samome kraju, protivno crkvenim propisima i običajima.³³¹²

Okomio se na nj i dio zagrebačkoga tiska na čelu s *Obzorom*, ali je Stadlerov trijumf bio očit i iz njegova dočeka u Zagrebu 28. studenoga, prigodom povratka u Sarajevo. Stadlera su u Zagrebu primili nadbiskup Posilović i gradonačelnik Milan Amruš, a prave ovacije priredili su mu frankovci.³³¹³ Ako je neprijateljski prijam katoličkoga („Stadlerova“) izaslanstva koje se je s poklonstva vladaru svratilo u Zagreb, pokazivao da pristaše Hrvatsko-srpske koalicije i dalje zastupaju ista, nehrvatska gledišta o pripadnosti BiH (na što je ukazivao i Ivo Pilar),³³¹⁴ Frank je 30. studenoga 1908. s oduševljenjem pisao Auffenbergu da su ga sva tri bosansko-hercegovačka biskupa grlila i nazivala ga vođom hrvatskoga naroda. U težnji da priskrbi pozornost i potporu ministra Aehrenthala, on je isticao da je i *Neue Freie Presse* tom događaju posvetila puno prostora, a u tom kontekstu nije bilo nebitno ni to da je monarh Stadlera imenovao tajnim carskim savjetnikom.³³¹⁵ No, Frank je znao da general Marijan Varešanin, o čijem se imenovanju „guvernerom Bosne i Hercegovine“ u to doba intenzivno govorkalo, o pravaškome prvaku i nema osobito mišljenje, pa mu je poveznica sa Stadlerom i zbog toga bila korisna. U tom je smislu radio i na pridobivanju simpatija u nadbiskupovu *Hrvatskom dnevniku*, gdje mu je pouzdanik – kako se je pohvalio u pismu generalu Auffenbergu od 23. studenoga 1908. – bio glavni urednik Rudolf Boić.³³¹⁶

Tih dana, baš u vrijeme kad se je nadbiskup vraćao iz Beča, u Travniku je 28., 29. i 30. studenoga 1908. održano treće redovito zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a.³³¹⁷ Ono se je zbililo u dramatičnom trenutku za organizaciju: aneksija je značila veliku pobjedu, ali i prekretnicu u razvitku HNZ-a. Predaneksijsko je razdoblje pokazalo da unutar HNZ-a postoje pukotine i da čak ni Središnji odbor ne djeluje kao jedinstveno tijelo. Predsjednik Mandić nije krio svoje ambicije i obilno je koristio medijski prostor koji mu je davao njegov položaj predsjednika, a još više

³³¹¹ „Zagrebački glas o bosansko-hercegovačkoj katol. deputaciji u Beču“, *HD*, 3/1908., br. 274, 28. XI. 1908., 1.

³³¹² PROSPERUS DALMATA, *Nadbiskup Stadler i Franjevci*, 46.-48.

³³¹³ „Deputacija bosansko-hercegovačkih katolika u Zagrebu“, *HD*, 3/1908., br. 275, 29. XI. 1908., 1.

³³¹⁴ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 661.-662.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 351.

³³¹⁵ S. MATKOVIĆ – M. TROGRIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom*, dok. 33, str. 214.-217. Doista je bečki list vrlo opširno izvijestio o zagrebačkom dočeku „katoličkoga“ izaslanstva, i o Frankovoj zdravici u kojoj se veliča „hrvatski kralj“. Usp. „Die katholische bosnische Deputation in Agram“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 15904, Wien, 29.XI.1908., 9.

³³¹⁶ S. MATKOVIĆ – M. TROGRIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom*, dok. 31, str. 206.-209.

³³¹⁷ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 235. pogrešno tvrdi da je treće zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a održano „u prosincu 1908. u Travniku“, iako će na str. 261. iste knjige ispravno napisati da je to bilo u mjesecu studenome. Nije jasno je li autor taj pogrešan podatak naveo previdom ili mu je radi uvjerljivosti njegove inače neuvjerljive interpretacije bilo potrebno pomaknuti zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a u razdoblje nakon Stadlerova povratka iz Beča odnosno Zagreba.

mjesto donaćelnika Sarajeva. Istodobno su aktivnosti vrhbosanskog nadbiskupa i pisanje *Hrvatskog dnevnika* u posljednjem razdoblju jasno govorili da Stadler želi vratiti sve konce hrvatske politike u Bosni u svoje ruke, i da za to traži saveznike kako u Beču, tako i u Zagrebu. A da je nadbiskup doista u političkoj ofenzivi i da to nije bez veze s posjetom Beču i Zagrebu (odnosno susretom s Frankom), jasno je ukazivala i činjenica da je od 1. prosinca 1908. *Hrvatski dnevnik* na naslovnoj stranici počeo ponavljati obavijest datiranu 22. studenoga, da početkom 1909. ima biti pokrenut list *Hrvatska Bosna* koji će širiti hrvatsku narodnu svijest te zastupati interese seljaka, radnika, trgovaca i obrtnika. Buduća će istraživanja pokazati je li u toj zamisli trebao sudjelovati poznati hrvatski književnik i istaknuti član frankovačke stranke A. G. Matoš. Sarajevska *Bosnische Post* je, naime, 27. listopada 1908. donijela vijest pod naslovom „Eine kroatische Halbmonatschrift“, prema kojoj je Matoš u Sarajevo doputovao „prekjučer“ u svezi s pokretanjem polumjesečnika za pitanja bosanskohercegovačkih Hrvata.³³¹⁸

Da je taj pothvat bio i u nekakvoj svezi s nadbiskupom, pokazuju fragmenti Matoševe korespondencije, u kojoj on spominje Stadlera i Hörmanna, a na njegovoj se dopisnici majci potpisuje i stanoviti „Boić“, očito Rudolf Boić, suradnik i urednik *Hrvatskoga dnevnika*, kojega je Frank držao svojim pouzdanikom u uredništvu toga Stadlerova lista.³³¹⁹ Teško je vjerovati da je Matoš, kao donedavni vojni bjegunac i književnik poznat po oštru peru i protuklerikalnim nazorima (ali jednako tako nesklon modernističkom radikalizmu, a još neskloniji *pokretaštvu*) do Stadlera po tom poslu došao bez prethodnog dogovora između nadbiskupa i Josipa Franka, a bilo bi zanimljivo ustanoviti i kako se je taj budući list imao financirati. Jer, upravo u to vrijeme – svega tri-četiri mjeseca nakon što se je ugasio mostarski *Osvit* – sve češće se je počelo pisati o teškim financijskim problemima *Hrvatskoga dnevnika*,³³²⁰ koji je doista bio u teškim financijskim poteškoćama.

Stadlerov je *Hrvatski dnevnik* 26. studenoga objavio kratku vijest da je za 28. studenoga zakazano trodnevno redovito zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a.³³²¹ List je pritom jetko primijetio da je obavijest ranije nego njemu, dostavljena, ni manje ni više nego – zagrebačkom *Obzoru* koju ju je objavio u izdanju od 24. studenoga. To začuđuje, primijetio je Stadlerov sarajevski list, budući da je Mandić još u rujnu javno govorio kako HNZ u cijelosti odobrava pisanje *Hrvatskoga dnevnika* koji smatra svojim glasilom. A još više začuđuje da *Obzor* donosi kako će se na zasjedanju raspravljati o gospodarskim i kulturnim pitanjima, ali vjerojatno i o

³³¹⁸ D. JELČIĆ, *Matoš*, 332.-333..

³³¹⁹ A. G. MATOŠ, *Sabrana djela – sv. XIX., Pisma I.*, 308. A. G. Matoš Mariji Matoš 24. X. 1908. („Draga mam, srećno stigao, odmorio se i oduševio se! Živjela hrvatska Bosna!“); A. G. Matoš Mariji Matoš 30. X. 1909. („Draga mama, Sjajno dočekan, naročito od Hrvata, muslim.[anske] aristokracije i gg. Stadlera i Hermana, nadam se za 4 dana biti u Zagrebu. Tvoj Gust.“ Na rubu: „Karlo Mohr Maksus selam! Boić“). Tih se je dana, osim što je sudjelovao i u Kranjčevićevu sprovodu, Matoš susreo i s članovima *Beharova* uredništva. Dok je kao odgovorni urednik u to doba bio naznačen Šemsibeg Salihbegović, Mešičev je list tada uređivao Ljudevit Dvorniković, poznati pedagoški pisac, publicist i književni kritičar, koji je kasnije postao predsjednikom *HPD Trebević*, a ušao je i u vodstvo okružnog odbora HNZ-a u Sarajevu.

³³²⁰ O financijskim poteškoćama hrvatskoga tiska u BiH v. „Hrvatskim rodoljubima“, *HD*, 3/1908., br. 285, 13. XII. 1908., 1.

³³²¹ „III. redovito zasjedanje 'Hrvatske Narodne Zajednice'“, *HD*, 3/1908., br. 272, 26. XI. 1908., 3.

predstojećim saborskim izborima te o pokretanju hrvatskog lista „pošto su Hrvati nezadovoljni sa 'Hrv. Dnevnikom'.“ No, sarajevski će se dnevnik zasad suzdržati od bilo kakvih komentara, budući da je ta vijest neslužbena.³³²²

Po mnogočemu je travnička sjednica Središnjeg odbora HNZ-a imala prekretničko značenje. Na njoj je poduzet niz koraka kako bi se pokušala izbjeći konfrontacija s nadbiskupom Stadlerom. Donesen je već spomenuti pomirbeni zaključak u pogledu spora između Gjure Džamonje i *Hrvatskog dnevnika*,³³²³ ali je još važnije bilo to da je usvojena i izmjena Pravila HNZ-a, u svezi s kojom će general Winzor 22. prosinca 1908. izvijestiti Zajedničko ministarstvo financija.

Pozornost historiografije s važnih zaključaka tog zasjedanja skrenula je činjenica da postoje dvije donekle različite tiskane verzije Pravila HNZ-a, obje tiskane u tiskari Gjure Džamonje. Činjenica da je na jednoj kao godina tiskanja označena 1908. (bez pobliže oznake vremena), dok na drugoj nema oznake čak ni godine, stvorila je nejasnoće, pa iako se donekle razilaze u svojim interpretacijama, i Đaković i Grijak drže da obje potječu iz 1908. godine. Pritom nijedan od njih nije istaknuo podatak da su izvorna Pravila (dakle, verzija s otisnutom 1908. kao godinom tiskanja) u obliku brošure tiskana još sredinom siječnja 1908. godine i da su u tom obliku dostavljena nadbiskupu Stadleru.

Raspravljajući o tome temeljnom dokumentu HNZ-a u svojoj knjizi o političkim organizacijama bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika (i koristeći tu raspravu za izvlačenje dalekosežnih, ne nužno argumentiranih) zaključaka, Luka Đaković je istaknuo da su Pravila priređena u dvije „inačice“ odnosno da su Pravila „u dva izdanja istodobno“ tiskana u tiskari Gjure Džamonje u Mostaru. Autor drži da su se obje „inačice“ pojavile u prosincu 1908., te da je „prva inačica“ tiskana u onome obliku koji je predložen vlastima radi odobrenja, pa je kasnije (u studenome 1907.) i bio odobren,³³²⁴ dok mu oko druge „inačice“ stvari nisu sasvim jasne, pa se je upustio u domišljanja. Razlika između tih Đakovićevih dviju „inačica“ svodi se, naime, na različit sadržaj § 2. Pravila HNZ-a. U izvornome, odobrenom tekstu Pravila (koji Đaković naziva „prvom inačicom“), navodi se: „Svrha je HNZ gospodarsko i prosvjetno podizanje hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini. Politička djelatnost isključena je.“³³²⁵ Druga je „inačica“, ističe Đaković, nešto drugačija, i u njoj čl. 2. glasi: „Svrha HNZ je gospodarsko-prosvjetno-društveno-kršćansko-moralno podizanje hrvatskog-katoličkog naroda u Bosni i Hercegovini usljed čega HNZ, budući da je katoličko društvo, to u vjersko-prosvjetnim pitanjima stoji prema svakome na stanovištu katoličke vjere.“³³²⁶ Đaković naglašava kako je tumačenje spomenute odredbe Pravila HNZ-a bilo „od iznimne važnosti za novu, tek formiranu organizaciju“, pri čemu je drugom od

³³²² „K III. redovito zasjedanju 'Hrv. Nar. Zajednice'“, *HD*, 3/1908., br. 272, 26. XI. 1908., 3

³³²³ „III. redovito zasjedanje 'Hrvatske Narodne Zajednice'“, *RO*, 1/1908., br. 24, 24. XII. 1908., 3.

³³²⁴ U tom pogledu se nije ni moglo pogriješiti, jer je na str. 30. te „inačice“ tiskan tekst odobrenja koje je potpisao građanski doglavljenik Benko.

³³²⁵ *Pravila Hrvatske narodne zajednice*, 3.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 235. donosi stilski neznatno drugačiji tekst.

³³²⁶ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 235. U izvorniku zapravo stoji: „budući katoličko društvo“, a ne „budući da je katoličko društvo“, te „prama“, a ne „prema“.

tih dviju „inačica“, prema njegovu mišljenju, „uklonjena [...] opasnost rascjepa na početku rada organizacije“.³³²⁷ Dok ne dvoji oko vremena tiskanja, on se ne izjašnjava o tome kad su stvarno nastale te dvije „inačice“ i jesu li obje bile podnošene vlastima na odobrenje (pa je Zemaljska vlada odobrila samo prvu), ali zaključuje da je druga „inačica“ nastala za potrebe umirenja nadbiskupa Stadlera. Đaković, naime, napominje da je „značajno [...] da su obje inačice bile objelodanjene“, pa nastavlja: „Vlast je, međutim, odobrila samo prvobitni tekst (citiran kao čl. 2. – 1. varijanta), pa je prema tome ovaj drugi bio ilegalan. Iako je prilikom 3. zasjedanja Središnjeg odbora u prosincu 1908. godine [sic!] održanog u Travniku, bila prihvaćena druga varijanta, ona nije mogla steći pravo valjanosti [sic!] s obzirom na to da nije bila odobrena od vlasti [sic!]. Međutim, budući da je druga varijanta” – nastavlja Đaković – „bila i prije toga tiskana, čini se da je to bio zapravo samo pokušaj umirenja Stadlera, kako on ne bi pravio smetnje HNZ u procesu njezina formiranja. Dakako, paragraf 2 zapravo nije bio izmijenjen. To proizlazi i iz kasnijih rasprava oko njegove stilizacije, koje su se vukle sve do 1910. godine.“³³²⁸

Zoran Grijak je ispravno zaključio da je „druga varijanta“ odnosno „druga verzija“ Pravila HNZ-a tiskana naknadno, tj. nakon što je tiskana „prva varijanta“,³³²⁹ ali ne precizira kad bi to bilo. On navodi kako ta druga verzija „sadrži korekcije“, pa lapidarno zaključuje da se je „drugom varijantom“ težilo „preduhitriti moguće nesporazume s nadbiskupom Stadlerom“ koji je držao da pravila nove organizacije ne slijede načela katoličkog morala, pa bi joj se mogla predbacivati razna zastranjenja, navlastito vjerski indiferentizam, ali je „Zajedničko ministarstvo financija odobrilo [...] samo prvu verziju, pa ni činjenica da je druga verzija pročitana na trećoj sjednici Središnjeg odbora HNZ-a nije toj varijanti mogla donijeti pravo valjanosti.“³³³⁰ Grijak, dakle, propušta izrijezom istaknuti kako dijeli mišljenje da je posrijedi upravo ta „druga varijanta“ (koju Đaković naziva „drugom inačicom“) na travničkome zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a u studenome 1908. bila ne samo „pročitana“, nego je tada i usvojena, makar to proizlazi iz daljnega njegova zaključivanja (jer u protivnome ni teoretski ne bi bila podložna nikakvu odobrenju!).³³³¹

Luka Đaković je posve u krivu kad misli da su se rasprave o Pravilima HNZ-a u dijelu koji se je ticao odnosa episkopatom i uopće konfesionalnim momentom „vukle sve do 1910. godine“.³³³² Taj proces je išao krivudavim putem, bio uvjetovan nizom vanjskih okolnosti i objektivnih čimbenika te je zapravo trajao sve početka rujna 1911. godine, kad je HNZ faktično

³³²⁷ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 235.

³³²⁸ Isto. Kasnije ćemo vidjeti da je to navodno „povlačenje“ rasprave o Pravilima do 1910. godine nešto sasvim drugo od onoga što Đaković pokušava sugerirati.

³³²⁹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 179.

³³³⁰ Isto.

³³³¹ Pritom Grijak griješi kad tvrdi da „Zajedničko ministarstvo financija“ nije odobrilo izmjenu Pravila, budući da je odobrenje podjeljivala zapravo Zemaljska vlada, a ne Zajedničko ministarstvo niti Zajedničko ministarstvo financija. U zakonskome smislu Zajedničko ministarstvo nije u tom pogledu imalo nikakvih ingerencija, ali je Zemaljska vlada mogla tražiti njegov mišljenje, što je u politički osjetljivijim slučajevima i činila, te je onda – kao kod odobrenja Pravila HNZ-a u studenome 1907. – postupala po njegovu nalogu i tako prevaljivala odgovornost sa sebe.

³³³² L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 235.-236.

kapitulirao pred većinom zahtjeva koje je preda nj 1908. stavio nadbiskup Stadler,³³³³ s tim da u trenutku te kapitulacije ni Stadler nije imao razloga za zadovoljstvo kakvo bi imao da je uspjeh postigao 1908./09. godine. Iako se nije poslužio Đakovićevim terminom da je „ovaj drugi dio bio ilegalan“, Grijak je ponovio netočnu, zapravo nerazumljivu Đakovićevu formulaciju da uslijed izostanka tog odobrenja „druga inačica“ ili „druga varijanta“ Pravila HNZ-a nije mogla dobiti „pravo valjanosti“. Valjanost je, naime, svojstvo, a nije pravo, pa nešto može biti ili postati valjanim, ali ne može steći „pravo valjanosti“. I Đaković i Grijak su, po svemu sudeći, termin „pravovaljanost“ iz § 73. st. 3. Pravila HNZ-a pogriješno pročitali kao „pravo valjanosti“.³³³⁴ No, kao što je spomenuto, ni zakonski propisi, a ni sama Pravila HNZ-a nisu predviđala čak ni privremeno, a kamoli trajno utruće jednom registrirane organizacije u slučaju da joj Zemaljska vlada uskrati odobrenje promjene pravila (statuta), pa je već i zbog toga formalističko pristupanje djelovanju HNZ-a pogriješno.³³³⁵

Međutim, na trećoj sjednici Središnjega odbora HNZ-a, održanoj koncem studenoga 1908. nije se radilo ni o kakvoj „inačici“ ili „varijanti“, nego je Središnji odbor donio odluku o izmjeni Pravila HNZ-a, ali to uopće nije bila ona i onakva izmjena koju Đaković naziva „drugom inačicom“, a Grijak „drugom varijantom“.

Izmjena o kojoj ta dva autora raspravljaju u kontekstu travničke sjednice Središnjeg odbora HNZ-a iz studenoga 1908., zapravo je nastala skoro godinu i pol kasnije, kad je Središnji odbor HNZ-a nakon osnivanja HKU posljednji put pokušao izmjenom Pravila izgaditi spor s nadbiskupom Stadlerom. Prva izmjena u tom smjeru planirana je u rujnu 1909. godine. Tada je na naslovnoj stranici mostarske *Radničke obrane* objavljeno izvješće sa zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a. U kontekstu najave utemeljenja HKU podsjeća se na to kako je već na prvome zasjedanju HNZ-a bilo utanačeno da će se „prvom prigodom“ u Pravila umetnuti novi stavak, koji ima glasniti: „Obzirom na postojeće propise vjerske i prosvjetne autonomije za pravoslavne i muslimane prestaje djelokrug H.N.Z. u vjerskim pitanjima, te se ograničuje jedino na katoličku vjeroispovijest. S toga u vjersko-prosvjetnim pitanjima H.N.Z. prema svojim katoličkim

³³³³ „Svim okružnim odborima H.N.Z. za Bosnu i Hercegovinu“, *HZ*, 3/1911., br. 70, 6. IX. 1911., 1.

³³³⁴ Nijedan od dvojice autora ne spominje mogućnost da bi „druga inačica“ bila ona popularnija inačica pravila, čije je tiskanje uglavljeno već na sarajevskoj sjednici Središnjega odbora krajem veljače 1908. godine. Točka II.5. sarajevskih zaključaka glasila je, naime: „Da se izradi popularni tumač pravila, te neka se letcima u 10.000 komada raspaća [raspača] megju narodom.“ (ABiH, ZMF, Pr. 637/1908., zaključci Središnjeg odbora HNZ-a, na br. 36.250 I-J.B.). U tome su očito u pravu: ovdje se doista ne radi o popularnijem obliku Pravila HNZ-a.

³³³⁵ U protivnom bi se „ilegalnom“ ili „nevaljanom“ moglo proglasiti cjelokupnu političku aktivnost, pa i sve ključne političke dokumente HNZ-a, budući da su samo Pravila bila podvrgnuta odobrenju, pa bi se primjenom formalističkoga kriterija moglo zastupati stajalište da je „ilegalna“, „nevaljana“ ili irelevantna politička djelatnost organizacije koja se je njome bavila, iako je svaku svoju političku djelatnost unaprijed proglasila isključenom te je to izričito stipulirala u svojim Pravilima koje su mjerodavne vlasti odobrile. Jednako tako bi bile „ilegalne“, „nevaljane“ ili irelevantne i sve druge punktacije, deklaracije i zaključci Središnjega odbora HNZ-a koji nisu ni podlijegali nikakvome formalnom odobrenju vlasti. To bi, naravno, bilo pretjerano, jer su pisana pravila jedno, a stvarni je život drugo. Pisana pravila nastaju zbog toga što ih propisuje ili zahtijeva zakonodavac odnosno zbog toga što ih nalaže ideološka strategija odnosno politička taktika, a odobrenje vlasti je od presudnog značenja samo pri registraciji organizacije ili stranke, dok se njezin stvarni program i njezina stvarna politika ne mogu ograničiti tim odobrenjem. Povijest za to nudi mnoštvo primjera i u odnosu na organizacije koje su djelovale legalno, a kamoli u odnosu na one koje su bile ilegalne, pa ih je ovdje posve suvišno navoditi.

članovima stoji na načelima katoličke vjere i morala.³³³⁶ Nekoliko tjedana kasnije objavljeno je priopćenje datirano 25. rujna 1909., u kojem se navodi da se tim danom (dakle, danom kojim je datirano priopćenje!) „taj zaključak [...] primljen i u Pravila H.N.Z.“³³³⁷

Nema podatka da je u tom smjeru zatraženo odobrenje Zemaljske vlade za promjenu pravila. No, kako to priopćenje nije dovelo do zaustavljanja priprema za osnivanje HKU, u prosincu 1909. poduzet je novi pokušaj, na način da je u Pravila uvrštena formulacija koja je glasila: „U vjersko-prosvjetnim pitanjima 'H.N.Z.' stoji na stanovištu katoličke vjere.“³³³⁸ Budući da ni to nije bilo dostatno, Središnji odbor je početkom 1910., očito na svome sarajevskom zasjedanju 19. veljače 1910. poduzeo novu promjenu Pravila.³³³⁹ To se je dogodilo na poticaj banjolučkog biskupa Markovića, koji je odlučio ostati u HNZ-u, iako se je u Stadlerovu krugu očekivalo da će nakon osnivanja HKU napustiti Mandićevu organizaciju.³³⁴⁰ Tom zgodom je HNZ usvojio novu izmjenu Pravila koja je glasila onako kako je formulirano u Đakovićevoj „drugoj inačici“, pa je tročlano izaslanstvo novu verziju predočilo nadbiskupu. On je i takvu promjenu odbio, navodeći kako je organiziranje HKU-a već poodmaklo i kako on s ovakvim vodstvom HNZ-a i pod tim imenom ne vidi mogućnost sporazuma (dok bi, recimo, naziv „K. H. Savez“ bio nešto sasvim drugo!), iako nema ništa protiv toga da se ova izmjena Pravila službeno predoči vodstvu HKU-a, pa da se povedu razgovori.³³⁴¹

Ono što je bilo bitno u travničkoj noveli Pravila HNZ-a iz studenoga 1908. godine – pokazat će to i opširno prosinačko izvješće baruna Winzora Zajedničkom ministarstvu – bio je pokušaj HNZ-a da svoju djelatnost proširi na političko područje,³³⁴² a ne unošenje konfesionalne odrednice u Pravila. Taj je pokušaj bio motiviran dvjema ključnim činjenicama: aneksijom BiH koja je stvorila posve nove okolnosti i predstavljala uvod u ustavno stanje, te nastojanjem da se preduhitri nadbiskupa Stadlera koji je upravo tih dana sa svojom velikom poklonstvenom deputacijom u Beču i u Zagrebu pokazivao da hoće sve ključne konce hrvatske politike u BiH imati pod svojim nadzorom. Drugim riječima, Đaković je pomiješao dvije posve odvojene, bitno različite i različitim motivima potaknute izmjene Pravila HNZ-a, pa je drugu izmjenu spojio s

³³³⁶ „Drugo redovito zasjedanje H.N.Z. za Bosnu i Hercegovinu u god. 1909.“, *RO*, 2/1909., br. 36, 25. IX. 1909., 1.

³³³⁷ Communiqué središnjeg odbora Hrvat. narodne zajednice' za Bosnu i Hercegovinu“, *RO*, 2/1909., br. 39, 26. X. 1909., 3.

³³³⁸ „Zaključak središnjeg odbora 'Hrvatske Narodne Zajednice' od 11. prosinca 1909. u Tuzli, *HZ*, 2/1910., br. 12, 13. II. 1909., 1. Isti je tekst objavljen i u *HO*, 3/1910., br. 6, 15. II. 1910., 2.

³³³⁹ To jasno proizlazi iz službene obavijesti koja je objavljena pod naslovom „Hrvatska Nar. Zajednica“, *HZ*, 2/1910., br. 20, 13. III. 1910., 3.

³³⁴⁰ U tom kontekstu možda nije nezanimljivo podatak da je u povodu Markovićeve smrti u lipnju 1912., razmjerno dirljiv i sasvim osoban nekrolog objavila i Sunarićeva supruga. Usp. Lucia SUNARIĆ, „Zadnji zbogom“, *HZ*, 4/1912., br. 50, 22. VI. 1912., 2.

³³⁴¹ „Novi pokušaj H.N.Z. za sporazum“, *HZ*, 2/1910, br. 23, 24. III. 1910., 1.-2. U tom je tekstu objavljena nova formulacija § 2. Pravila HNZ-a koju Đaković i Grijak nazivaju „drugom inačicom“ odnosno drugom verzijom“ i smještaju je u studeni odnosno prosinac 1908. godine. Usp. komentar Stadlerove struje u: „Katolištvo Hrvatske Narodne zajednice. 2. Borba protiv pokatoličenja 'H.N.Z.'“, *HD*, 5/1910., br. 143, 27. VI. 1910., 1. Na istome se mjestu tvrdi da je ta izmjena Pravila HNZ-a poduzeta tek u svibnju 1909. godine, i da je nadbiskup primio peteročlano izaslanstvo Središnjeg odbora. Kad bi to bilo točno, ne bi se – razumljivo – o tome moglo pisati u veljači, ožujku i travnju.

³³⁴² „Hrvatska Narodna Zajednica“, *HZ*, 1/1909., br. 1, 31. X. 1909., 4.

prvom i proglasio je „drugom inačicom“ izvornih Pravila HNZ-a, a onda ju je iz 1910. premjestio u 1908. godinu. Budući da je ipak shvatio kako je ta konstrukcija prilično šepava i nepotkrijepljena dokazima, ponudio je tumačenje koje nije sasvim ozbiljno: ustvrdio je, naime, da je „Džamonja kao štampar i član Središnjeg odbora (vjerojatno u sporazumu i s nekim drugim članovima), pokušao tim putem ukloniti eventualne [sic!] nesporazume sa svjetovnim klerom“.³³⁴³ Nije pritom Đaković pokušao navesti imena bar jednoga od tih tobožnjih „drugih članova“ Središnjeg odbora koji bi stajali iza navodnoga privatnog pothvata Gjure Džamonje, a nije objasnio ni zašto misli da se u studenome i u prosincu 1908. može govoriti tek o „eventualnim“ nesporazumima sa svjetovnim klerom.

Poveden Đakovićevim tumačenjima, i Grijak je opisanu novelu Pravila smjestio u jesen 1908. godine, tj. na travničko, treće zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a, ne uočavajući da je u Travniku poduzeta posve drugačija izmjena Pravila. Pritom je Grijak s pravom upozorio na to da Đaković griješi kad ne primjećuje da je Zemaljska vlada tijekom 1908. u više navrata ukorila vodstvo HNZ-a na prekoračenje Pravila i na miješanje organizacije u politiku, ali on – poput Đakovića – drži da je Središnji odbor HNZ-a na travničkome zasjedanju pokušao izmjenom Pravila udobrovoljiti nadbiskupa Stadlera te dodaje kako smatra da je vodstvo HNZ-a tada odustalo od zahtjeva za sjedinjenje BiH s Hrvatskom. No, dok Đaković drži kako je uzrok tomu u nastojanju da se pridobiju muslimani, Grijak veću važnost pridaje pritisku austro-ugarskih vlasti i utjecaju austrijskih kršćanskih socijala,³³⁴⁴ dodajući kako je važan motiv bio i strah od ostvarenja srpskih planova, koji strah ilustrira Pilarovo pismu Jurju Biankiniju.³³⁴⁵

No, kako je to Pilarovo pismo datirano 11. rujna 1908. godine (što znači da potječe iz razdoblja prije aneksije, kad je doista strah od priključenja BiH Kraljevini Srbiji motivirao dio Središnjeg odbora HNZ-a oko Mandića i Pilara da se založe za bezuvjetnu aneksiju Austriji), ne čini se uvjerljivim da bi koncem studenoga – kad je aneksija provedena, a prestao i realan strah od bilo kakvoga neposrednog oružanog sukoba – ta bojazan motivirala Središnji odbor HNZ-a na „odustajanje [...] od zahtjeva za sjedinjenjem Bosne i Hercegovine s Hrvatskom“. Štoviše, osim u nekoliko opisanih javnih istupanja ponajprije Nikole Mandića uoči i u vrijeme aneksije, toga „odustajanja“ uopće nije bilo: i sam je Mandić u više navrata u listopadu i u studenome 1908. ponovio kako je to ujedinjenje idealni i krajnji hrvatske politike u BiH, a taj cilj je – što je u kontekstu rasprave o tom pitanju potrebno ponoviti – i dalje ostao dio programske orijentacije HNZ-a. Nikakvom promjenom Pravila (pa ni njihovim „inačicama“ i „varijantama“, kad bi takvo što uopće postojalo) to se nije moglo izmijeniti jednostavno zato što taj cilj u Pravilima nikad nije ni bio zapisan.

³³⁴³ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 236. Pritom Đakoviću nije bilo poznato da su Džamonja osobno i HNZ kao cjelina bili u prevelikoj novčanoj oskudici da bi novu redakciju Pravila tiskali unaprijed, prije nego što je o izmjenama zaključak donijela kvalificirana većina Središnjeg odbora. Zbog novčane oskudice malo ranije se je ugasio *Osvit*, a proći će sasvim malo vremena dok se *Hrvatski dnevnik* ne raspiše o stečaju Džamonjine tiskare. Središnji odbor je još prije travničkoga zasjedanja razmatrao pokretanje vlastitog lista, ali će zbog novčanih neprilika do toga doći tek godinu kasnije, u listopadu 1909. godine

³³⁴⁴ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 179.-180.

³³⁴⁵ Isto, 182.

Promjena Pravila poduzeta u studenome 1908. u Travniku išla je upravo za ostvarenjem toga cilja. Naime, stvarni politički program HNZ-a, izražen u Punktacijama iz veljače 1908., koje su se u biti naslanjale na Pilarove punktacije iz jeseni 1906. godine (u formalnom smislu Punktacije Odbora šestorice), ostao je posve neizmijenjen, ali je aneksija otvorila prostor da ga se počne ostvarivati ne samo gospodarsko-prosvjetnom, nego i otvorenom političkom djelatnošću. Usporedno s time, a dijelom i zbog toga, trebalo je raščistiti odnose unutar same organizacije (u kojoj su Džamonja i Sunarić u prethodnim mjesecima pokazali spremnost i na samostalno istupanje, disonantno u odnosu na većinu članova Središnjeg odbora), a usporedno je valjalo raščistiti odnose s nadbiskupom Stadlerom koji je upravo tada, kao što je opisano, bio u političkoj ofenzivi. Jesu li prvaci HNZ-a već koncem studenoga 1908. imali neke obavijesti o tome da nadbiskup razmišlja o osnivanju političke stranke i kakve su zaključke izvlačili iz pohvala koje je tiskao pod njegovim nadzorom davao kršćansko-socijalnim grupacijama u Austriji i banskoj Hrvatskoj te Prodanovim pristašama u Dalmaciji, može se samo nagađati. No, nema sumnje da su bili previše iskusni da bi previdjeli te činjenice kao i publicitet koji je Stadlerovoj deputaciji dan u Beču i u Zagrebu,.

I unutarnjopolitičke i vanjskopolitičke okolnosti silile su na užurbaniju aktivnost. Vanjskopolitičke su se napetosti skopčane s aneksijom BiH uglavnom stinjale, iako aneksijska kriza još nije bila okončana. Na unutarnjem su planu austro-ugarske vlasti u tom trenutku prividno simpatizirale s katoličko-muslimanskim savezom, ali ne na način koji bi provocirao i mobilizirao Srbe, jer je Burián u jesen 1907. dobio zeleno svjetlo za politiku ograničenoga popuštanja Srbima. No, svi su nagovještaji govorili da će uskoro doći do uvođenja ustavnoga stanja i izbora za sabor koji ima biti organiziran na konfesionalnome načelu. U tom je smislu Stadler, kao što smo vidjeli, dobio i Buriánova uvjerenja. Vodstvo HNZ-a nije imalo razloga ograničavati svoje sudjelovanje u političkome životu, nego ga je – baš naprotiv – trebalo širiti. Niz znakova je ukazivao da pozicija vrhbosanskog nadbiskupa jača, a to se je moglo tumačiti i kao jačanje njegovih političkih koncepcija. Njegovo imenovanje pravim tajnim savjetnikom na Buriánov prijedlog, mnoštvo pohvala koje je dobio u Beču i naglo zbližavanje s Josipom Frankom i njegovom strankom, dosta jasno su govorili o tome. Nije se moglo previdjeti ni pisanje tiska u banskoj Hrvatskoj i u BiH, kao ni protusrpska klima koja je privremeno zavlдалa u banskoj Hrvatskoj i koja će 1909. dovesti do veleizdajničkoga odnosno Friedjungova procesa.

U novome su pravaškome raskolu do koga je došlo u travnju 1908. godine, Stadler i njegovi suradnici stali na Frankovu stranu, osudivši Milu Starčevića i stranačke otpadnike, dok će dio zajedničara ostati bliži milinovcima.³³⁴⁶ Do koje su mjere prvaci HNZ-a bili upućeni u Frankove bečke veze, zasad nije istraženo, a nije poznato ni to, je li im bilo jasno da su Frank i njegovi suradnici u to vrijeme očekivali da će biti pozvani preuzeti vlast u banskoj Hrvatskoj i da su istodobno razmatrali mogućnost da se sve protukoalicijske grupacije u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i BiH stave pod jedinstveno, Frankovo vodstvo. No, iz frankovačkoga je tiska bilo lako

³³⁴⁶ O tome tzv. drugom pravaškom raskolu opš. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 349.-353.

iščitati da se u Zagrebu razmišlja o širenju stranačke organizacije na BiH. To je ono što bi – napose ako bi se zbililo u savezu sa Stadlerom ili osloncem na nj – moglo ugroziti pozicije HNZ-a, ako organizacija ostane pasivna i propusti trenutak da zadrži položaj političkog predstavnika bosansko-hercegovačkih Hrvata. To je, uostalom, od njezina nastanka i bio jedan od ciljeva njezinih osnivača koji su istodobno u programskim dokumentima stipulirali svoje protivljenje nastanku neke druge slične organizacije kao i širenju stranačkih formacija iz banske Hrvatske na BiH. Upravo u takvim okolnostima, a u velikoj mjeri očito baš zbog njih, Središnji je odbor HNZ-a u studenome 1908. u Travniku posegao za izmjenom Pravila, jamačno držeći da će manju štetu pretrpjeti od možebitnoga spora s režimom, nego od produblivanja već postojećega, latentnog sukoba s nadbiskupom. Zato je donesena odluka o izmjeni Pravila na način da se HNZ-u omogući i otvoreno političko djelovanje, što znači da je travnička izmjena Pravila bila događaj koji zaslužuje povećanu pozornost i oprezniju ocjenu, tim više što su nove okolnosti u čitavome tom kompleksu otvorenih pitanja i neizvjesnosti ubrzale raslojavanje i u samome vodstvu HNZ-a.

Nije bilo slučajno to da *Hrvatski dnevnik* nije popratio treće redovito zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a iako je nekoliko dana ranije najavio kako će se tamo – prema vijesti objavljenoj u zagrebačkom *Obzoru* – raspravljati o pokretanju novoga lista, što je za *Hrvatski dnevnik* bila opasnost ne samo iz ideološko-političkih, nego i iz komercijalnih razloga: jedva je opstajao i on sam, a ako se uz najavljenju *Hrvatsku Bosnu* i niz crkvenih listova pojavi još jedan hrvatski list u Sarajevu, na tržištu bi bilo vrlo teško opstati. Nekoliko mjeseci kasnije će fra Marijan Duić u jednome od svojih polemičkih istupa ustvrditi da je *Hrvatski dnevnik* odbio objaviti zaključke travničkog zasjedanja, što je očito bilo točno, jer se drugačije ne može objasniti činjenica da o njima nije bilo govora na stranicama tog lista. Nesumnjivo se je čekala nadbiskupova reakcija na izmjenu Pravila HNZ-a i na druge zaključke donesene u Sarajevu.

Naprednjački je *Pokret* u veljači 1909. pisao kako je HNZ prošle jeseni pokušao izmjenom pravila proširiti svoju djelatnost na političko područje, ali mu je vlada to zabranila. Na to je Stadlerov *Hrvatski dnevnik* prividno izrazio negodovanje, ali zapravo uopće nije žalio zbog toga, jer se u krugu oko nadbiskupa već priprema osnivanje „organizacije i mimo 'Zajednice'“.³³⁴⁷ U međuvremenu je to postalo posve očito, jer se je lako moglo iščitati iz listova bliskih Stadleru. Mandić je, doduše, još pokušavao spriječiti takav razvitak ili bar dobiti na vremenu, pa je Stadlera, nakon što se je ovaj iz Beča s poklonstvenom deputacijom vratio u Sarajevo, obasuo javnim hvalospjevima. Nadbiskupu su pohvale godile, pa je na njih kurtoazno uzvratio, ističući kako je imenovanje pravim tajnim savjetnikom priznanje ne samo njemu, nego i svim Hrvatima katolicima. No, i on je imao potrebu naglasiti da je spreman gledati ne samo na katolike, pa je napomenuo da katolike s muslimanima vežu zajednički interesi napose u agrarnome pitanju.³³⁴⁸

S obzirom na važnost tog pitanja za muslimansku gospodarsku i političku elitu, to nije bio ni slučajan niti nevažan korak. Moglo se je to tumačiti i kao pružena ruka prema ideolozima HNZ-a i njihovim interkonfesionalnim koncepcijama, ali je već sutradan sarajevski list ustvrdio

³³⁴⁷ „Tečaj ustavne ankete u Sarajevu“, *Pokret*, 6/1909., br. 42, 22. II. 1909., 1.-2.

³³⁴⁸ „Sarajevski katolici Hrvati svome Nadpastiru“, *HD*, 3/1908., br. 278, 4. XII. 1908., 1.

kako sve što su Hrvati stvorili u BiH valja pripisati – katoličkom svećenstvu. Ono je, tumači *Hrvatski dnevnik*, s narodnim probitcima spojeno kao valjda ni u jednoj drugoj zemlji. Nastojeći staviti znak jednakosti između svjetovnih svećenika i franjevacu te tako izolirati svjetovnjačku jezgru HNZ-a, *Hrvatski dnevnik* je istaknuo kako svećenstvo ne želi voditi glavnu riječ u politici, ali mu prilike nameću obvezu miješati se u javne poslove. Ima ponegdje u okružnim gradovima poneki odvjetnik ili intelektualac druge struke koji nastupa odgovorno, ali je društveni život u provinciji u kojoj živi 90 posto hrvatskog naroda, nezamisliv bez svećenika. Jednako tako je bez svećenika nezamisliva i Hrvatska narodna zajednica, iako ima slavosrpskih krugova koji forsiraju razliku između HNZ-a i svećenstva. No, ako se svećenstvo odijeli od nje, i ta organizacija će pasti. Budući da se množe nagovještaji o uvođenju ustavnog stanja koje će se oslanjati na konfesionalni kriterij, sve to nameće potrebu složnoga rada svećenstva, a on je nemoguć bez – organizacije. Ne znači to stvaranje nove stranke, ističe *Hrvatski dnevnik*, i nehotice otkrivajući da se baš na tome radi, ali je dobro da javnost, a napose svećenstvo koje je listom starčevićanski raspoloženo, bude upućeno kako je s mjerodavne strane već pokrenuta akcija u tom smjeru.³³⁴⁹

Da je time bačena rukavica u lice Središnjem odboru HNZ-a, posve jasno je proizlazilo iz tvrdnje sarajevskoga lista da je vodstvo te organizacije bilo „indignirano“ što je vrhbosanski nadbiskup u studenome naglasio kako predvodi izaslanstvo Hrvata-katolika. Štoviše, kaže list, nadbiskupu je sugerirano da se zadrži na konfesionalnom obilježju deputacije, „jer inače, da je konflikt neizbježiv“. A dok je Središnji odbor HNZ-a htio izaslanstvu izbrisati hrvatski, slavosrbi su mu predbacivali katolički značaj. Oba ta zahtjeva morala su biti odbijena: Hrvati katolici u BiH razlikuju vjeru od narodnosti („baška vjera, baška narodnost!“), ali ističu da su na poklonstvo vladaru išli i kao Hrvati i kao katolici. To se ne može niti se smije odvajati.³³⁵⁰

Očito je bilo točno da je takav prijedlog nadbiskupu bio došao od vodstva HNZ-a, a on ga je odbio, pokazujući i time odlučnost da ne prihvati političko vodstvo te organizacije.³³⁵¹ Zato je zahtjev za otvorenom političkom djelatnošću i preuzimanjem političke odgovornosti za sudbinu bosansko-hercegovačkih Hrvata, koji je proizlazio iz travničke novele Pravila HNZ-a, nadbiskup morao shvatiti kao izazov. Iz toga nužno slijedi da je posve jasno kako Stadlerov krug nije bio zadovoljan travničkom novelom Pravila HNZ-a, iako se o tome nije izravno izjašnjavao. On je prividno i dalje inzistirao na jasnomo određenju organizacije kao katoličke,³³⁵² ali je zapravo

³³⁴⁹ „Svećenička organizacija“, *HD*, 3/1908., br. 279, 5. XII. 1908., 1.

³³⁵⁰ „Neke refleksije sa naše poklonstvene deputacije. Hrvati ili katolici?“, (1), *HD*, 3/1908., br. 281, 8. XII. 1908., 1.

³³⁵¹ Zajedničari će potvrditi da je prijedlog nadbiskupu da izaslanstvo naziva katoličkim, a ne hrvatskim, stavio Mandić, s argumentacijom da se je hrvatsko izaslanstvo već poklonilo vladaru. Usp. „Čitaj, narode, i sudi, ko je kriv smutnjama u 'Hrv. nar. Zajednici?'“, *HZ*, 2/1910., br. 3, 13. I. 1910., 1.-2.

³³⁵² Ne treba isključiti mogućnost da je vodstvo HNZ-a od samoga početka bilo sklono tomu da izigra veljački dogovor s nadbiskupom. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 189. navodi kako je „poznata činjenica da su čelnici HNZ-a kasnije prekršili dogovor“. Poznato je, međutim, da je nadbiskup krenuo u osnivanje HKU puno prije kraja veljače 1909. godine, kad je istjecao utanačeni jednogodišnji rok. I na drugome mjestu svoje knjige (str. 193.), polemizirajući s Đakovićem, Grijak brani stajalište da je Stadler odluku o osnivanju HKU „donio tek potkraj prosinca 1908., kad je shvatio da se čelnici HNZ-a ne namjeravaju pridržavati dogovora...“ Ne navodi iz čega je to zaključio baš tada (ili tek tada), tim više što autor na str. 454. svoje knjige tvrdi kako je Stadler već u listopadu i u studenome 1908. kovao planove o osnivanju političke stranke. Nije, dakle, jasno,

negodovao zbog toga što organizacija koja daje toliko znakova da se ne želi podvrgnuti dominantnom utjecaju Crkve i crkvene hijerarhije, travničkom izmjenom Pravila pokazuje da se hoće pretvoriti u političku organizaciju i tako monopolizirati hrvatsku politiku u BiH.

Da to ne će ići tako lako, i da je nadbiskupov krug htio Središnji odbor HNZ-a stjerati u kut još prije nego što se vlasti izjasne o usvojenoj izmjeni Pravila, jasno je govorio predposljednji od četiri nastavka istoga članka o „refleksijama“ sa Stadlerove poklonstvene deputacije. *Hrvatski dnevnik* je, naime, posve otvoreno priopćio na što je mislio kad je prije nekoliko dana govorio da su mjerodavni krugovi pokrenuli akciju koja će osigurati složan rad: do sada bi državne vlasti spriječile stranačko organiziranje u BiH, ali kako je sada, u novim prilikama, očito da će to uskoro postati moguće, treba znati da smisla i uporišta među Hrvatima u BiH ima samo Starčevićeva hrvatska stranka prava, što je uglavljeno i potvrđeno i na posljednjemu zagrebačkom sastanku.³³⁵³ Usporedno s time objavljene su vijesti da vodstvo frankovačke stranke preporučuje svojim članovima i istomišljenicima da se pretplate na *Hrvatski dnevnik* odnosno da stranka financijski pomaže opstanak toga lista koji zastupa starčevićanske ideje.³³⁵⁴

Javnosti je ostalo skriveno da je ta Stadlerova ofenziva izazvala previranja i trzavice unutar Središnjeg odbora HNZ-a, ali je uočavala da jaz između HNZ-a i lista koji je nesumnjivo izražavao stajališta Stadlerova kruga postaje sve dublji. *Hrvatski dnevnik* je pred kraj 1908. počeo raspravljati o svojstvima koja bi morali imati budući katolički kandidati u saboru, ističući da to nije preuranjeno, jer se time bavi i vodstvo HNZ-a.³³⁵⁵ A na travničkom se je zasjedanju Središnji odbor HNZ-a pozabavio i time, želeći pretvoriti organizaciju u političku stranku koja će svoju legitimaciju da jedina zastupa i predstavlja Hrvate potvrditi i na izborima za sabor koji, kako se je činilo, uskoro imaju uslijediti. Početkom 1910. zajedničari će istaknuti kako je bilo posve jasno da i vodstvo HNZ-a stoji najbliže starčevićanskome programu, ali da je pri osnivanju otklonilo to ime zbog bojazni da bi u protivnome potaknulo osnivanje i drugih političkih stranaka u BiH, gdje su Hrvati previše slabi i malobrojni da bi se smjeli cijepati. No, i pod drugim imenom zastupao se je starčevićanski program: ujedinjenje hrvatstva.³³⁵⁶

Šef zemaljske vlade, general Winzor, 22. prosinca 1908., dakle, istoga onog dana kad je Zemaljska vlada primila jednu anonimnu dojavu iz navodno obaviještenih izvora o ozbiljnim

radi li se o listopadu i studenome ili o prosincu. No, čak i da je do toga došlo u prosincu 1908., još uvijek se ne smije zaboraviti da je rok za vodstvo HNZ-a istjecao krajem veljače 1909. godine. Drugim riječima, čak i u prosincu 1908. je za vodstvo HNZ-a preostajalo više od dva ili dva i pol mjeseca da izmijeni Pravila. Umjesto toga Grijak na str. 454. svoje knjige kaže: „Nakon aneksije [sic!] Bosne i Hercegovine počeo je istjecati rok u kojem se je Središnji odbor obvezao...“ To ipak ne će biti točno, jer jednostavna računica pokazuje da je u vrijeme aneksije do isteka roka ostalo nešto više od četiri i pol mjeseca, što znači da je tada bila protekla jedva polovica jednogodišnjega roka. Drugim riječima, za objašnjenje ili opravdanje Stadlerove odluke o osnivanju HKU valja tražiti uvjerljivije razloge.

³³⁵³ „Neke refleksije sa naše poklonstvene deputacije. Hrvati ili katolici?“, (3), *HD*, 3/1908., br. 283, 11. XII. 1908., 1.

³³⁵⁴ „Za 'Hrv. Dnevnik'“, *HD*, 3/1908., br. 286, 15. XII. 1908., 1.; „Starčevićanska hrvatska čista stranka prava za 'Hrvatski dnevnik'“, *HD*, 3/1908., br. 287, 16. XII. 1908., 1.

³³⁵⁵ „U oči saborskih izbora za Bosnu i Hercegovinu. (III) Kandidati za bosanski sabor“, *HD*, 3/1908., br. 291, 20. XII. 1908., 1.

³³⁵⁶ „Čitaj, narode, i sudi, ko je kriv smutnjama u 'Hrv. nar. Zajednici'?“, *HZ*, 2/1910., br. 3, 13. I. 1910., 1.-2.

osobnim i koncepcijskim prijeporima u vodstvu HNZ-a, proslijedio je Zajedničkomu ministarstvu izvješće okružnih vlasti u Travniku od 4. prosinca, skupa s njemačkim prijevodom zaključaka treće sjednice Središnjeg odbora HNZ-a. Najvažniji od tih zaključaka, ističe Winzor, jesu oni koji se tiču izmjene paragrafa 2. Pravila te izbora šesteročlanoga *ad hoc* odbora. Paragraf 2. trebao bi biti izmijenjen na način da se kao svrha HNZ-a ubuduće predvidi i socijalno, društveno i političko, a ne samo kulturno i gospodarsko uzdizanje hrvatskoga naroda u BiH. Time bi HNZ postao političko društvo. Odobrenje Zemaljske vlade za tu izmjenu još nije zatraženo, pa ona i ne mora zauzeti stajalište, ali – ističe Winzor – Ministarstvu se skreće pozornost na to da je HNZ u biti udruženje koje se sastoji od mjesnih organizacija ili podružnica (*aus Ortsgruppen / : Zweigsvereinen*), pa je u smislu austrijskoga Zakona o udrugama od 15. studenoga 1867. zabranjeno pretvaranje takvih udruga u političke.³³⁵⁷ Naime, u §§ 33. i 35. spomenutoga zakona, objašnjava dalje Winzor, propisano je da je političkim udrugama zabranjeno osnivati podružnice odnosno filijale kao i formirati saveze, a u slučajevima kad jedna nepolitička udruga želi svoju djelatnost protegnuti i na političko područje, onda se mora podvrgnuti odredbama toga istog zakona.³³⁵⁸ Na ruku vladi išla je, naime, norma iz § 35. st. 1. spomenutoga zakona, koja je njoj – a potom, u slučaju priziva, Ministarstvu unutarnjih poslova – dala pravo samostalno suditi o tome, je li jedna udruga politička ili nepolitička. Formulacije samih pravila ili očitovanja udruge u tom su pogledu bila bez ikakva pravnog značenja.³³⁵⁹

Posebnu pozornost valja obratiti toč. 9. zaključaka HNZ-a iz priloženoga izvješća vladina predstavnika na sjednici, nastavlja Winzor u istome dopisu Zajedničkomu ministarstvu. Prema tom bi izvješću bio ustrojen odnosno izabran (*gewählt*) šesteročlani odbor koji čine: dr. Nikola Mandić kao predsjednik, a dr. Jozo Sunarić, dr. Ivo Pilar, dr. Milan Katičić, fra Marijan Duić i Gjuro Džamonja kao članovi. Zadaća je tog odbora da u svjetlu skoroga ustavnoga stanja u BiH povede sveobuhvatnu političku akciju radi zaštite interesa bosansko-hercegovačkih Hrvata do izbora za sabor, te da u prikladnom trenutku sazove veliku hrvatsku narodnu skupštinu (*einen grossen kroatischen Volkstag*) kako bi na njoj, u dogovoru spomenutoga odbora i naroda, bili izabrani kandidati za buduće zastupnike u saboru te definiran njegov radni program. Taj odbor može po potrebi biti proširen kooptiranjem novih članova u Sarajevu i u drugim okružnim središtima, a formalno treba biti izvan HNZ-a. To je, ocjenjuje Winzor, obična fikcija, budući da su u sastavu odbora četiri predsjednika okružnih odbora HNZ-a, Džamonja je član Središnjeg odbora, a šesti član, Mandić, predsjednik je Središnjeg odbora i čitavoga HNZ-a. A da HNZ doista pokušava protegnuti svoju djelatnost na političko područje, nastavlja Winzor, pokazuje i izvješće kotarskog ureda Bosanski Novi od 26. studenoga 1908. koje se bavi pozivom okružnoga odbora u Banja Luci u svezi s izborom kandidata za budući sabor. Taj je poziv napravljen u ime Središnjeg odbora. Ta okolnost kao i izbor spomenutoga šesteročlanoga odbora sa navedenim

³³⁵⁷ ABiH, ZMF, Pr. 2225/1908. Izvješće šefa zemaljske vlade, zemaljskog poglavara Winzora od 22. XII. 1908. Spomenuti „Gesetz vom 15. November 1867 über das Vereinsrecht“ previđao je posebna, restriktivnija pravila za udruge koje imaju podružnice (filijale), a dodatna, još restriktivnija, za političke udruge.

³³⁵⁸ ABiH, ZMF, Pr. 2225/1908.

³³⁵⁹ „Gesetz vom 15. November 1867 über das Vereinsrecht“, § 35. Abs. 3.

zadaćama bjelodano pokazuje da je HNZ prekoračio propisani djelokrug djelovanja. Ako je Zajedničko ministarstvo suglasno, Zemaljska bi vlada zato upozorila predsjednika Mandića na nedopustivost takvoga prekoračenja područja djelovanja te bi mu skrenula pozornost na posljedice koje bi mogle uslijediti u slučaju da se to ponovi, a ujedno zatražila da se zaključak naveden u toč. 9. anulira. Također će vlada upozoriti državnog službenika koji je bio nazočan sjednici, da je bila njegova dužnost spriječiti svaku raspravu o toj stvari i donošenje zaključka o njoj.³³⁶⁰

Ovo iznimno dragocjeno izvješće pokazuje da je vodstvo HNZ-a odmah nakon aneksije kovalo dalekosežne planove o političkom djelovanju, ali i o zadržavanju vodeće, zapravo monopolističke uloge u hrvatskoj politici u BiH, budući da bi ne samo rasprostranjenost HNZ-a nego i planirana narodna skupština na kojoj bi se birali zastupnički kandidati, onemogućila bilo kakve konkurentske grupacije. Ujedno to izvješće pokazuje da se je travnička izmjena Pravila HNZ-a odnosila na nešto drugo, a ne na samo na pitanje odnosa prema nadbiskupu Stadler odnosno na ono što Đaković naziva „drugom inačicom“, a Grijak „drugom varijantom“: Winzorov opis novopredloženoga sadržaja § 2. posve je različit od opisa tog paragrafa kod Đakovića odnosno Grijaka. Istodobno Winzorovo izvješće pokazuje da je *Hrvatski dnevnik* bio točno obaviješten kad je 20. prosinca 1908. pisao da vodstvo HNZ-a naveliko raspravlja o budućim kandidatima za sabor.

A suočena s promjenom Pravila HNZ-a na travničkom zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a, Zemaljska vlada je, očito, shvaćala da iz njih proizlazi pokušaj zajedničarskog vodstva da se upustiti u otvorenu političku borbu. Zato će Pravila odbiti, odnosno vratiti na doradu, ali tek nakon skoro godinu dana: *Hrvatska zajednica* će 28. studenoga 1909. objaviti akt vlade br. 26758 od 23. studenoga 1909. godine kojim se odbija zahtjev za promjenu Pravila HNZ-a podnesen Zemaljskoj vladi 29. prosinca prošle godine. Na Mandićeve je ruke, naime, dostavljena obavijest da nema zapreke za zatraženu izmjenu §§ 14., 25. i 45. te § 8. toč. 3., ali nisu dopuštene izmjene § 2. kao ni dodatka u § 5., kojim je predviđeno da društvo služi i interesima pojedinaca. Potrebno je, dakle, izostaviti da bi se HNZ bavio i političkom djelatnošću, pa valja vratiti izvornu formulaciju, tim više što u BiH „za sada uopće nije slobodno osnivanje političkih društava“, iako se očekuju zakonske izmjene koje će to dopustiti i koje će predvidjeti i uvjete pod kojima nepolitička društva mogu prerasti u politička. Jednako je tako nedopustivo, naglasila je Zemaljska vlada, da se u Pravilima predvidi mogućnost da HNZ zastupae interesa pojedinaca pred državnim tijelima, jer to pravo pristoji samo odvjetnicima. Zato se zahtjev vraća na ispravak skupa s četiri primjerka Pravila podnesenih na odobrenje, kako bi bio podnesen u skladu s tom obaviješću.³³⁶¹

S obzirom na to da je u vodstvu HNZ-a bilo više vrsnih pravnik, smije se isključiti da nikomu od njih nije bilo poznato da je osnivanje političkih društava još uvijek nedopušteno, pa se je znalo da će on biti otklonjen. Zato zahtjev koji je sadržavao nedopušteno traženje i čije se je

³³⁶⁰ ABiH, ZMF, Pr. 2225/1908.

³³⁶¹ „Hrvatska narodna zajednica“, *HZ*, 1/1909., br. 9, 28. XI. 1909., 2.-3.

odbijanje moralo očekivati, valja tumačiti zapravo kao pokušaj da se parira političkoj ofenzivi nadbiskupa Stadlera i zadrži vodeći, po mogućnosti monopolistički položaj u hrvatskoj politici u BiH. Iako bi do sličnog razvitka vjerojatno došlo i bez te ofenzive koju je nadbiskup Stadler poduzeo u listopadu i u studenome 1908., on je na travničkome zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a krajem studenoga 1908. godine bio faktično iznuđen. Nemoguće je utvrditi jesu li prvaci organizacije već potanje znali da Stadler planira osnivanje političke stranke, ali je sigurno da bi HNZ-u puno više odgovaralo da je mogao nastaviti ekspanziju i ojačati do te mjere da mu u trenutku uvođenja ustavnog stanja nitko više ne bi mogao ozbiljno konkurirati.

Zaoštavanje odnosa s vrhbosanskim nadbiskupom koji je nastojao pomirljivim nastupom privoljeti bar dio franjevaca da mu se priklone, dovelo je i do nesporazuma u vrhu HNZ-a: Stadlerova je društvena i politička težina bila prevelika da bi svi članovi Središnjeg odbora HNZ-a bili spremni na otvoreni sukob s njime. Objavljujući jedno izvješće prema kojem anonimni informator javlja vladi da je tih dana došlo do rasprave o potrebi preorijentacije organizacije na suradnju sa Srbima, pa čak i oko sastava vodstva samoga HNZ-a, Zoran Grijak je ustvrdio kako tvrdnje iz tog izvješća ne potkrjepljuje nijedan drugi izvor.³³⁶² No, iako spomenuto izvješće sadrži niz poluinformacija, pa i poneke nelogičnosti, čini se da bi dodatna istraživanja mogla pokazati kako tu ocjenu valja preispitati, jer disonantni tonovi koji su u prethodnom razdoblju doprli u javnost (slučajevi Gjura Džamonje i Joze Sunarića), jasno sugeriraju da su se daleko od očiju javnosti zbivali puno oštrije sukobi. Mnoštvo znakova da bi frankovačka Starčevićeva hrvatska stranka prava mogla osnovati svoje odvojene u BiH ili se na drugi način uključiti u politički život anektiranih pokrajina, samo je ubrzavalo taj razvitak.

U toj se anonimnoj prijavi od 22. prosinca 1908. navodi, naime, da su „ovdašnji Hrvati“ (*die hiesigen Kroaten*) održali povjerljiv sastanak na kome su sudjelovali i neki duhovnici. Raspravljalo se je o tome da bi se Mandića maknulo s mjesta predsjednika HNZ-a i da bi se smanjio utjecaj svećenstva na hrvatsku politiku. Mandiću je za zlo uzeto to da nije dovoljno agilna i da ne radi za narod, nego je i u Beču bio kako bi stekao barunat. Također mu se spočitava da je na posljednjoj sjednici HNZ-a napao dr. Franka te se založio za postignuće kompromisa sa Srbima. I nadbiskup Stadler bi, kaže se dalje, htio voditi glavnu riječ u ime Hrvata BiH te traži da se sva politika prepusti njemu i svećenstvu. Na tome povjerljivom sastanku ipak nije donesen zaključak, nego će se novi sastanak održati sljedeće srijede u Hrvatskome klubu. Sudionici sastanka bi inače voljeli da predsjedanje HNZ-om preuzme dr. Sunarić, dok bi Mandić i Džamonja trebali odlučiti, hoće li ostati uz narod (*mit dem Volke halten*) ili će osnovati drugu stranku s programom Hrvatske stranke prava. Dostavljajući prijevod te anonimne dojave, Winzor napominje da je ona stigla s dobro obaviještenoga mjesta te dodaje kako raspolaže podacima da je više ozbiljnih ljudi pokušalo utjecati na Stadlera i na Mandića da se nesporazumi uklone.

³³⁶² Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 193.-194.

Usporedno s time inicirana je akcija za osiguranje egzistencije *Hrvatskoga dnevnika* koji je već u deficitu od 30.000 kuna.³³⁶³

Ni u toj anonimnoj denuncijaciji niti u Winzorovu izvješću nije navedeno, zbog čega je i kojim je riječima Mandić navodno napao Franka. No, *Hrvatski dnevnik* će kasnije, polemizirajući sa zajedničarskom *Hrvatskom zajednicom*, ustvrditi da se zajedničari i njihovo glasilo lukavo nazivaju starčevićancima, „dok jedan prvak 'Hrvatske Narodne Zajednice' naziva predsjednika Starčevićeve hrvatske stranke prava huljom i lopovom.“³³⁶⁴ Nije taj prvak na tome mjestu poimence naveden, ali se iz konteksta u kojem je tvrdnja izrečena može vrlo jasno zaključiti da se misli baš na Mandića. To će se ponoviti i u jednome polemičkom tekstu upravljenom poznatome hercegovačkom franjevcu fra Miji Čuiću, u kojem se navodi da je posrijedi baš Mandić.³³⁶⁵ Je li on doista Franka napao i je li ga napao baš tim riječima, na temelju raspoloživih izvora nije moguće sa sigurnošću ustanoviti. No, kao što je opisano u prethodnom izlaganju, moguće razloge takvomu ili sličnom napadaju bilo bi lako dokučiti: frankovačko *Hrvatsko pravo* – svojedobno kritično prema Stadleru koji je prokazivan kao Strossmayerov suradnik i istomišljenik – u prethodnom je razdoblju objavilo čitav niz članaka u kojima se pokazuje otvorena simpatija prema vrhbosanskom nadbiskupu i njegovu političkom držanju. To je slabilo poziciju vodstva HNZ-a, jer su frankovci zapravo bili jedina politička grupacija u banskoj Hrvatskoj koja je i po proklamiranim ciljevima i po političkoj taktici korespondirala s politikom i ciljevima HNZ-a. Frankova težnja da približavanjem kršćanskim socijalima odnosno skupini oko lista *Hrvatstvo* ojača položaj svoje stranke u odnosima prema austrijskim političkim krugovima i službenome Beču, dodatno je potaknula Stadlera da se okrene prema Franku (jer, zapravo je Stadler izabrao frankovce kao svoje partnere, a ne obrnuto!).³³⁶⁶ U drugi plan su potisnute nekadašnje frankovačke kritike Stadlera, baš kao i oštra osuda „nekatoličkoga“ temelja na kojemu je – prema mišljenju nadbiskupove *Vrhbosne* – počivala ta pravaška stranka što je u biti „liberalna“ i okuplja osobe „koje su mnogima zazorne“.³³⁶⁷ To će motivirati protufrankovačke krugove iz banske Hrvatske, pa i iz Dalmacije da pokušaju uspostaviti suradnju s vodstvom HNZ-a odnosno s nekim ljudima u tom vodstvu, u čemu će nailaziti na negodovanje dijela franjevaca i dijela svjetovnog vodstva HNZ-a, a imat će i šire posljedice, budući da se je to prestrojavanje odvijalo u doba

³³⁶³ ABiH, ZMF, Pr. 14/1909. Izvješće šefa zemaljske vlade, zemaljskog poglavara Winzora od 30. XII. 1908. Akcija za pokriće deficita *Hrvatskog dnevnika* doprla je i u javnost (baš na stranicama toga lista), pa su se u nju uključili mnogi pojedinci i udruge, a – kako je spomenuto – i Starčevićeva hrvatska stranka prava. Iz kasnijega otvorenog pisma fra Marijana Duića javnost je mogla doznati da je Središnji odbor HNZ doista raspravljao o potpori sarajevskom listu.

³³⁶⁴ „Znatiželjnost 'Hrvatske zajednice‘“, *HD*, 5/1910., br. 7, 11. I. 1910., 2.-3.

³³⁶⁵ „Otvoreno pismo o. fra Miji Čuiću“, *HD*, 5/1910., br. 150, 6. VII. 1910., 3.

³³⁶⁶ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 481. misli drugačije, pa tvrdi kako su frankovci stali na Stadlerovu stranu zato što su ocijenili da je on „glavna zapreka afirmaciji ideja Koalicije u Bosni i Hercegovini“. Kao što smo vidjeli, osnivači HNZ-a se od jeseni 1905. uporno i dosljedno bore protiv Riječke rezolucije i kasnije politike Hrvatsko-srpske koalicije (Džamonja i *Osvit*), a toj borbi se najkasnije od sredine 1906. pridružuje i Ivo Pilar.

³³⁶⁷ „Katolička stranka“, *Vrhbosna*, 20/1906., br. 23, 5. XII. 1906., 391.

banovanja iznimno nepopularnoga bana Pavla Raucha odnosno u jeku naglašeno protusrpskoga kursa u banskoj Hrvatskoj.

U to je vrijeme u frankovačkome vrhu jačalo nastojanje da se stvori jedinstvena starčevićanska stranka za sve hrvatske zemlje, kojoj bi sjedište bilo u Zagrebu, a na čelu bi joj bio Josip Frank. Nadbiskup Stadler je prema tom rješenju prividno pokazivao načelne simpatije, a s vidljivom naklonošću prema Franku i njegovim pristašama pisao je njegov *Hrvatski dnevnik*. Sve to se je neminovno odražavalo i na pisanje frankovačkoga tiska o BiH, pa i na odnos stranačkog vodstva prema tamošnjim hrvatskim grupacijama koje su se ravnale ne samo vlastitim nacionalno-političkim predodžbama i ideološkim koncepcijama, nego i odnosom prema političkim strankama u banskoj Hrvatskoj. Nova kost o koju su se hrvatske svjetovne i crkvene elite u BiH nakon aneksije počele glodati, bilo je najavljeno uvođenje sabora i provedba izbora: pitanja izbornoga zakona, pasivnog biračkog prava svećenika i redovnika, način isticanja kandidata te definiranje predizborne taktike, sve su to bile teme koje su u jednoj naglo narasloj i decentraliziranoj organizaciji, u kojoj ni vodstvo nije imalo neposrednoga stranačko-političkog iskustva, stvarale plodno tlo za produbljivanje razlika.

Smjerovi razvitka bili su očiti, ali ih je na početku 1909. Stadlerov dnevni list poricao i izrugivao pisanje *Obzora* koji je ukazivao na prijeteći raskol između svjetovnoga i redovničkoga klera. Za *Hrvatski dnevnik* su Hrvati u BiH i dalje bili složni, i baš ta sloga je – prema njegovu pisanju – smetala *Obzoru* i koalicionašima.³³⁶⁸ No, upućeniji su znali da je pravi unutarhrvatski sukob eskalirao do mjere koju se više nije moglo dugo sakrivati: 14. siječnja 1909. *Hrvatski dnevnik* je objavio „zahtjev katoličkog svećenstva“ da se Pravila HNZ-a izmijene na način da se propiše kako članom organizacije može biti samo Hrvat katolik, a usporedno s time je sredinom siječnja pod naslovom „Budimo iskreni!“ započeo seriju uvodnika kojim je krenuo u obračun s vodstvom HNZ-a. Uoči toga se kao psihološkom pripremom poslužio primjerom Stjepana Zagorca, svećenika i političara s kojim je godinama oštro polemizirao: na naslovnici su opširno prikazane razrožnosti koje su pred kraj prethodne godine izbile u Hrvatskoj stranci prava odnosno u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, a pritom su spacionirane Zagorčeve riječi kojima se ističe da su Hrvati „sačuvali svoje historičko ime i narodnu eksistenciju samo kao katolici. Nestane li katolicizma u Hrvatskoj, nestalo je i hrvatstva i mi možemo dalje živjeti, ali ne više kao historijom posvećeni narod Hrvata, ne više pod hrvatskim imenom.“³³⁶⁹

Nagovještaj je bio jasan: kao što se bistri u banskoj Hrvatskoj, mora se razbistriti i u BiH. A članci pod naslovom „Budimo iskreni!“ pokazivali su da je nadbiskup Stadler krenuo u odlučujuću bitku kako bi preuzeo HNZ u svoje ruke. Za slučaj neuspjeha imao je alternativu: on je zapravo već ranije započeo pripreme za osnivanje vlastite organizacije koja bi bila ne obična udruga nego politička stranka („političko društvo“). Stadler je bio odlučan u tome da njezino vodstvo bude u rukama crkvene hijerarhije. Sad je došlo vrijeme da se ostvarenje tog pothvata ubrza, jer je nadbiskup shvatio da izmjene Pravila HNZ-a koje je Središnji odbor poduzeo

³³⁶⁸ „'Obzor' je u brizi!“, *HD*, 4/1909., br. 8, 12. I. 1909., 1.

³³⁶⁹ „Na ruševinama hrv.-srpske koalicije“, *HD*, 4/1909., br. 7, 10. I. 1909., 1.-2.

koncem studenoga 1908. u Travniku ne idu za udovoljenjem njegovim zahtjevima, nego pokušavaju HNZ pretvoriti u političku stranku te na taj način monopolizirati hrvatsku politiku u BiH. Zato Stadler više nije htio taktizirati, nego je krenuo u konačni obračun.

Odluka nije bila neracionalna, jer je vrhbosanski nadbiskup uočio da mu na prijelazu 1908. u 1909. godinu u prilog ide nekoliko važnih čimbenika: prvo, kao nositelj crkvene vlasti u svojoj nadbiskupiji on je pod svojim nadzorom imao skoro sav katolički tisak na tom području; drugo, odjek negove brojne poklonstvene deputacije Beču iz studenoga 1908. bio je više nego povoljan i u austrijskim kršćansko-socijalnim krugovima, a i u onomu dijelu hrvatske javnosti na čiju je potporu i simpatije računao (dakako, ne i u redovima Hrvatsko-srpske koalicije); treće, frankovački krugovi i njihovi listovi već neko su vrijeme dosta otvoreno simpatizirali nadbiskupa nasuprot HNZ-u; četvrto, ako možda i nije bio upućen u negodovanje režima zbog politiziranih zaključaka travničkog zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a, Stadleru nije moglo ostati tajnom da su i na tom zasjedanju do izražaja došle razrožnosti u vodstvu te organizacije koje su u javnost bile izbile već u prethodnim mjesecima, a sada su širile prostor djelovanja nadbiskupova kruga i otvarale mogućnost da se izrazito protustadlerovski elementi u HNZ-u demoraliziraju i podijele.

A kad se to ima na umu, i kad se znade da je predstojalo donošenje izbornoga i serije drugih političkih zakona te sazivanje Sabora, posve je jasno zašto je vrhbosanski nadbiskup prešao u ofenzivu. Svega nekoliko dana nakon travničkog zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a, Stadler je 13. prosinca 1908. sazvaio sav područni svjetovni i redovnički kler. Na sastanku su prihvaćeni zaključci koji su Središnjem odboru HNZ-a službeno dostavljeni pismom što su ga 31. prosinca 1908. potpisali nadbiskup i Ivan Dujmušić, te su potom objavljeni i u *Vrhbosni*. U pismu se konstatira da se Hrvati trebaju ujediniti pod vodstvom svojih svjetovnih i crkvenih predstavnika. Osim uobičajene argumentacije o potrebi zasebnoga katoličkog organiziranja, ultimativni zahtjev postavljen HNZ-u sadržavao je i konstataciju činjenice koja je bila njegov pravi razlog: „H.N.Z. uslijed novih prilika kani izaći iz uskoga današnjeg okvira svojih pravila takogjer na polje političko. Da taj politički rad H.N.Z. bude uspješan, nužno je, da vlada sklad i sporazum izmegju kat. klera i svjetovnjaka, pošto su članovi H.N.Z. gotovo isključivo samo katolici.“³³⁷⁰ Drugim riječima, iako je zahtjev za promjenu Pravila formuliran u prvoj točki tog ultimatum, on je bio uzgredan: u biti se je radilo o tome tko će voditi HNZ i tko će postavljati katoličke kandidate na predstojećim izborima. Da će oni u svakom slučaju biti katolici, proizlazilo je već iz činjenice da su svi očekivali konfesionalni ustroj sabora (a nadbiskup je u tom pogledu imao i Buriánovo „apodiktično obećanje“!), no Stadler nije htio da oni budu bilo kakvi katolici, nego da budu katolici kakvima je on smatrao da katolici trebaju biti.

Na tome istom sastanku od 13. prosinca 1908., kako proizlazi iz tog Stadlerova i Dujmušićeva pisma dostavljenog Središnjem odboru HNZ-a, formiran je i sedmeročlani odbor koji je imao stupiti u kontakt s vodstvom HNZ-a, a u kojem su bili sam nadbiskup, biskup Ivan Šarić, protonotar Stjepan pl. Hadrović, kanonik Andrija Premersky, msgr. Ivan Dujmušić i Ivan

³³⁷⁰ „Što hoćemo u H.N.Z.?“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 2, 20. I. 1909., 31. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 284.-285.

Jablanović.³³⁷¹ U pismu se kao sedmi član navodi franjevački provincijal Franjo Komadanović, pa je njegovo ime i objavljeno, iako je on, prema tvrdnjama fra Marijana Duića, to od prvog trenutka odbijao.³³⁷² Odbor je pred vodstvo HNZ-a postavio pet ultimativno formuliranih zahtjeva – koje će Pilar kasnije objaviti u svome obračunu s nadbiskupom Stadlerom – tražeći da se svi oni ispune do 20. siječnja 1909. godine. Među njima su najvažnije bile točke 2. („U svrhu izbora članova okružnih odbora i naročito središnjeg odbora, želi svećenstvo, da predsjedništvo odnosno središnji odbor H.H.Z. radi s njime sporazumno preko izabranog odbora od 7 lica, e da budu izabrani ljudi, koji će respektirati svetinje katoličkoga i hrvatskog naroda“), toč. 3. („Neka predstavništvo H.N.Z. radi sporazumno sa svećentvomi njegovim predstavništvom pogledom na osobe, koje će kandidirati u sabor, da katolička i hrvatska misao ne bi štetovala“), toč. 4. („Kler želi da bude isključen iz H.N.Z. svaki onaj, koji u njoj bude radio protiv interesa hrvatskoga naroda, vjere katoličke i njenog svećenstva, jer je H.N.Z. najvećom većinom od katoličkog puka i svećenstva zasnovana, ravnana i podržavana, pa je pravo, da se u njoj i po njoj štede i čuvaju interesi vjere najvećeg dijela hrv. naroda“) i toč. 5. („Poželjno bi bilo, da se pravila H.N.Z. promijene u tom smislu, da uz šiti središnji odbor postoji još i eksekutivni odbor H.N.Z. i taj da bude stalno u Sarajevu. Time bi bio rad u H.N.Z. veoma olakoćen, jer bi se eksekutivni odbor mogao svaki čas sastati, a u drugu bi ruku mogao stajati u dodiru sa našim episkopatom i redovničkom prelaturom, pa da tako svi moralno podupirani uzmognu ujedinjenom snagom harmonično poraditi u svakoj zajedničkoj akciji na boljak naroda“).³³⁷³

Nije taj zahtjev Stadlerova kruga doveo ni do kakvoga Mandićeva odlaska iz „vrhovništva Zajednice“, kao što se znade mjestimice tvrditi,³³⁷⁴ jer je on na čelu HNZ-a ostao još skoro dvije godine, a nema nikakve dvojbe oko toga da se nije radilo ni o kakvoj promjeni Pravila u katoličkome duhu, nego se je radilo o tome tko će imati prevlast u HNZ-u ili, još konkretnije, tko će i po kojim kriterijima postaviti kandidate za sabor te na taj način odlučivati o sudbini Hrvata katolika.³³⁷⁵ Djelokrug budućeg Sabora i skup njegovih ovlaštenja, naravno, u tom trenutku nije

³³⁷¹ „Što hoćemo u H.N.Z.?“ *Vrhbosna*, 23/1909., br. 2, 20. I. 1909., 31.

³³⁷² „Hrv. dnevnik' proti 'Hrv. Narodnoj Zajednici'. (Odgovor preč. gosp. Msgru Karlu Cankaru od Fra Marijana Duića, predsjednika okružnog odbora Hrv. narodne zajednice u Travniku)“, *RO*, 2/1909., br. 6-7, 19. II. 1909., 3.

³³⁷³ „Što hoćemo u H.N.Z.?“ *Vrhbosna*, 23/1909., br. 2, 20. I. 1909., 31.

³³⁷⁴ Tako npr. J. KRIŠTO, „Fra Didak Buntić i hrvatska politika u BiH“, 24.

³³⁷⁵ Poteškoće koje je nadbiskup htio imati s kalendarom, jasno ilustrira njegova tvrdnja iz okružnice svećenstvu u kojoj je opisao kako se je u vrijeme prvoga zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a u veljači 1908. sastao s njegovim predstavnicima, pa je tada utanačen jednogodišnji rok. No, „kada progje godina, pisasmo iz sjednice Hrvatskoj N. Z., u kojoj bijaše sabrano gotovo sve svećenstvo redovničko i svjetovno, koje prebiva u Sarajevu...“ (*Vrhbosna*, 24/1910., br. 4, 20. II. 1910., 52.-53.) Međutim, od kraja veljače do sredine prosinca 1908. ipak „ne progje godina“. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 454. primjećuje kako je dokument vrlo važan jer pokazuje da nadbiskup više nije imao „dovoljno povjerenja u svjetovno vodstvo bosansko-hercegovačkih Hrvata“. No, u odnosu na tu tvrdnju, kao i na istovjetnu tvrdnju J. KRIŠTE, *Prešućena povijest*, 276.-278. ponovno valja uputiti na kalendar: sredinom prosinca 1908. još ni izbliza nije bila prošla godina dana unutar koje je HNZ trebao izmijeniti svoja Pravila u skladu s navodnim sporazumom iz veljače te godine. To, međutim, ne znači da Stadler baš iz travničke promjene Pravila HNZ-a u studenome 1908. nije dobio potvrdu da se taj sporazum pokušava izbjeći odnosno zaobići. Jer, iz njegove je perspektive bilo logično postaviti pitanje: ako se koncem studenoga 1908. već poduzima izmjena Pravila, zašto se onda u isti mah ona ne izmijene na način da se udovolji nadbiskupovim zahtjevima. Samo tako se, naime, može objasniti i činjenica da će Stadler nastaviti obračun s vodstvom HNZ-om i

bio poznat, ali bi za bilo koju od suprotstavljenih struja među hrvatskim katolicima dominacija u prvome sazivu Saboru olakšala provedbu vlastitih ciljeva i potkresala buduće izgleda suparnika, što je bilo osobito važno u svjetlu sve glasnijih rasprava o uvođenju općega biračkog prava u svim zemljama Monarhije.

U istome broju u kojem je objavila taj dokument, *Vrhbosna* je objavila važan, instruktivni Dujmušićev članak o „katoličkom pogledu po Bosni“. Iako je njegova bliskost s nadbiskupom bila poznata, dodatnu težinu tom tekstu davala je činjenica da je Dujmušić sa Stadlerom supotpisao pismo Središnjem odboru HNZ-a. Standardne pohvale nadbiskupu u Dujmušićevu je članku pratilo i tumačenje da je ministar Burián „apodiktično obećao“ Stadleru kako će budući sabor biti ustrojen na konfesionalnome načelu koje, inače, obilježava BiH više nego druge hrvatske pokrajine. Još jednu stvar je Burián „apodiktično obećao“: autonomiju Katoličke crkve u BiH. Time će se riješiti i položaj župnika koji trebaju imati potpuno pouzdanje u episkopat koji o tom pitanju stalno misli.³³⁷⁶ Potonje je bilo jasan mamac potencijalnim kolebljivcima u svećeničkim redovima: episkopat ima obećanja s najodgovornijeg mjesta, i on će postići da se položaj župnika riješi u dogledno vrijeme i na povoljan način, slijedom čega župničko podupiranje protivnika episkopata znači rezanje grane na kojoj ti župnici sjede. Što se HNZ-a tiče, Dujmušić u istome članku ponavlja poznate teze o potrebi ograničenja djelatnosti organizacije na Hrvate katolike, dodajući da već 12 godina, tj. od proslave *Trebevičeva* barjaka, u Sarajevu postoji struja koja zagovara interkonfesionalno načelo. Nije time uspjela nikoga privući hrvatstvu, ali je zasigurno ponekoga katolika odbila odnosno otuđila ga od Crkve i svećenika. Poseban je problem što *Obzor* i *Pokret* pokazuju interes za HNZ, pa postoji opasnost da se naprednjačke ideje rašire u BiH, a time pocijepa katolički kler i ugrozi vjera puka. Zato se i Hrvati katolici u BiH trebaju voditi smjerom kojim propovijeda omladinska *Luč*: prvo se treba posvetiti odgoju i zaštititi hrvatskih katolika, a onda će biti moguća i suradnja svih Hrvata raznih vjeroispovijesti.³³⁷⁷

A iako je potpisan pseudonimom „Srijemac“, nije samo na panonsku Hrvatsku mislio autor opsežnoga priloga u istome broju nadbiskupova lista, u kojem se veliča Hrvatski katolički pokret, preporučuju *Luč* i *Hrvatska straža* te se poziva na osnivanje prave Hrvatske kršćanske pučke stranke. Iako je zahtjev formuliran oprezno, bio je posve jasan: to ima biti jedan od temelja zgrade hrvatske budućnosti, ali mu treba pristupiti tek nakon što se preporode i na nepolitičkoj razini odgoje najprije svećenici, a onda i puk. Do tada treba birati samo kandidate koji su dokazali svoje katolištvo.³³⁷⁸ Bilo je to zapravo ponavljanje jednog te istog zahtjeva koji je u

prije 20. siječnja 1909., tj. prije nego što istekne novi, precizni rok za ispunjenje ultimativnog zahtjeva formuliranog na sastanku od 13. prosinca 1908. godine. Čini se prilično očitim da te interpretativne manjkavosti proizlaze iz krivih premisa, tj. iz pogrešnih predodžaba o sadržaju travničke novele Pravila HNZ-a kojoj je Đaković pokušao doskočiti domišljanjem o dvjema „inačicama“ i o nekakvom privatnom pothvatu Gjura Džamonje.

³³⁷⁶ I. DUJMUŠIĆ, „Katolički pogled po Bosni i Hercegovini“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 2, 20. I. 1909., 17.-21.

³³⁷⁷ Isto.

³³⁷⁸ SRIJEMAC, „Hrvatska kršćanska pučka stranka“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 2, 20. I. 1909., 26.-30.

Vrhbosni i u Hrvatskome dnevniku istaknut puno puta: potrebno je osnovati katoličku političku stranku.

Suočeno s ultimativnim zahtjevom Stadlerova kruga, vodstvo HNZ-a je odlučilo ojačati svoj položaj i legitimitet, pa je na izvanrednoj sjednici odlučilo provesti raspit u mjesnim i okružnim odborima HNZ-a, slijedom kojega je nadbiskupov zahtjev krajem siječnja 1909. rezolutno otklonjen.³³⁷⁹ Da se je u tim previranjima posebno vodila briga da se spriječi podvajanje franjevacu i svjetovnog dijela vodstva HNZ-a, pokazuje činjenica da je fra Marijan Duić – predstavnik travničkog okruga u Središnjem odboru i domaćin travničkog zasjedanja iz studenoga 1908. godine – mjesnim odborima uputio povjerljivu okružnicu u kojoj ih obavještava o „preinakama“ Pravila HNZ-a te o zahtjevima sedmeročlanog „namet-odbora“, objašnjavajući zašto su ti zahtjevi neprihvatljivi i inače, a osobito u svjetlu preinake Pravila.

Kad je vijest o toj Duićevoj okružnici objavljena u *Hrvatskome dnevniku*, a dokument nazvan „bljuvotinom“, Duić je uzvratio otvorenim pismom koje je objavljeno u mostarskoj *Radničkoj obrani*, koja je u istome broju s prvim dijelom Duićeva teksta donijela i vijest da je papa Pio X. odlikovao Jozu Sunarića zlatnim križem za zasluge za Crkvu.³³⁸⁰ A dok je *Hrvatski dnevnik* pokretača toga lista i vlasnika tiskare u kojoj se je *Radnička obrana* tiskala, Gjuru Džamonju, optuživao za naprednjaštvo, mostarski je list u to vrijeme – kao odgovorni urednik bio mu je označen Mijo Radnić – počeo još naglašenije isticati zalaganje za katoličke vrijednosti u radničkome pokretu. To očitito nije bilo slučajno.

U svome otvorenom pismu Duić ponavlja da je mjesne odbore i sveukupno članstvo HNZ-a svojom okružnicom htio „na preinake upozoriti, da ne bude niko kakovim novim klausolama iznenagjen“. On podsjeća na to da i iz samoga pamfleta *Hrvatskoga dnevnika* proizlazi kako zahtjev za promjenu Pravila HNZ-a potvrđuje da su u samome začetku HNZ-a, početkom godine, izbile „disonance“. Duić ne poriče ni to da je zahtjev Stadlerova odbora sedmorice „sa katol.[ičkoga] stanovišta na svom mjestu“, ali naglašava da Središnji odbor odnosno predsjedništvo HNZ-a „kao predstavništvo Hrvata Herceg-Bosne, kao naroda“, ne može odluku donijeti bez naroda niti mu je nametnuti. Bilo bi to „samosilje“, odnosno kršenje „parlamentarne slobode“. Nema uvrede u sintagmi kojom se je on poslužio, nazvavši Stadlerov odbor „namet-odborom“, jer odbor sedmorice nije izabran niti ga je tko ovlastio na postupanje, nego je on sam sebe imenovao. HNZ je, naglašava Duić, prihvatio načelo da se katolici u vjerskim i moralnim pitanjima ravnaju katoličkim načelima, a njih ne može niti hoće nametati muslimanima, za koje drži da su u političkom smislu pripadnici jednog te istog naroda: povezuje ih zajedničko podrijetlo, zajednička sadašnjost i zajednička budućnost.³³⁸¹

Da je ta tema problematizirana još u kolovozu 1906. na dolačkoj skupštini i da je o njoj govorio baš Ivo Pilar, pokazuju Duićeve riječi u tome otvorenom pismu: „Uvigijajući ovu potrebu

³³⁷⁹ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 287.-288.

³³⁸⁰ *RO*, 2/1909., br. 4, 24. I. 1909., 5.

³³⁸¹ „Hrv. dnevnik' proti 'H.N.Z'. (Odgovor preč. gosp. Msgru Karlu Cankaru od Fra Marijana Duića, predsjednika okružnog odbora Hrv. narodne zajednice u Travniku)“, *RO*, 2/1909., br. 4, 24. I. 1909., 3.-4.

hrv. naroda u Herceg-Bosni, osnovasmo H.N.Z. o kojoj pri osnutku i sam preuzv. g. nadbiskup, kad je čuo želju i potrebu narodnu a dosljedno tome i potrebu H.N.Z. sav oduševljen reče: 'Koga ćemo boljeg naći nego Vas gospodine dre (naime Pilara). Sastavite pravila u smislu današnjeg sastanka i pošaljite ih na odobrenje'. Sveti je to bio momenat", nastavlja Duić, „srdca naša ustitrah, a suze nam se pomoliše na očima, gledajući, gdje se naš biskup stavlja u položaj narodnih potreba.“³³⁸² Pri organiziranju HNZ-a, piše Duić dalje, vodilo se je računa o tome da u vodstvenim tijelima bude što više svećenika (koji najbolje poznaju narodne potrebe), a u travničkome su okrugu oni na čelu baš svih mjesnih odbora. To je ujedno samo po sebi jamstvo da se organizacija ne će izroditi u protuvjerskom smislu. Otklanjajući i ostale zahtjeve odbora sedmorice, Duić odbija da ga se konfrontira s nadbiskupom (kojega duboko poštuje i cijeni), a podsjeća na to da *Hrvatski dnevnik* već neko vrijeme uvijeno kritizira HNZ, pa je čak odbio objaviti i zaključke posljednje sjednice Središnjeg odbora.³³⁸³

Odnosi su se zaoštravali, a lom postajao sve izvjesnicji, pa je početkom veljače 1909. održano izvanredno zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a. On je tada ocijenio da je nužno zauzeti načelno i teorijski obrazloženo stajalište HNZ-a prema klerikalizmu općenito, a prema onome u BiH napose. Iako je već u samoj raspravi zauzeto negativno stajalište prema klerikalizmu i Stadleru, tada je donesen i zaključak da se u tu svrhu organizira posebno povjerenstvo kojemu će na čelu biti Ivo Pilar.³³⁸⁴ To je povjerenstvo uskoro i izradilo opširniji elaborat o tom problemu, koji je 9. svibnja 1909. i prihvaćen na sjednici Središnjeg odbora HNZ-a. Taj tekst – kojemu je glavni autor nesumnjivo sam Pilar – poslužit će kao kostur serije članaka u *Hrvatskoj zajednici* koji će potom, 1910. godine, uoči izbora, biti objavljen kao brošura pod naslovom *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*.³³⁸⁵

Očito u tom kontekstu je Pilar pokazao interes i za mladohrvatski pokret koji je imao naglašenu pravašku i protuklerikalnu notu, a upravo u to vrijeme počeo se je širiti u Sarajevu i drugdje u BiH.³³⁸⁶ Iz jednoga pisma koje mu je krajem veljače 1909. uputio vjerojatno Bariša Smoljan, proizlazi da se je razgovaralo i o njegovoj suradnji u časopisu *Mlada Hrvatska*,³³⁸⁷ koji je u Stadlerovu krugu bio također smatram bezbožnim i protucrkvanim. O njemu su negativno pisali i drugi crkveni listovi, a dakako i *Hrvatski gjak* i naprednjaci te uopće pristaše Hrvatsko-

³³⁸² Isto. Sintagmom „na odobrenje“ misli se na odobrenje Zemaljske vlade.

³³⁸³ „Hrv. dnevnik' proti 'Hrv. Narodnoj Zajednici'. (Odgovor preč. gosp. Msgru Karlu Cankaru od Fra Marijana Duića, predsjednika okružnog odbora Hrv. narodne zajednice u Travniku)“, *Posebni prilog RO*, 2/1909., br. 5, 1. II. 1909., nepagin.

³³⁸⁴ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 311.-312.

³³⁸⁵ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 312.-316. opširno prepričava sadržaj tog dokumenta. Nije, međutim, ispravna njegova tvrdnja (str. 312.) da je „nešto kasnije [...] čitav taj materijal u obliku posebne brošure pod naslovom 'Nadbiskup Stadler i Hrvatska Narodna Zajednica' tiskan i raspačan...“, koju preuzima i J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 278. Pilarova je brošura nastala na toj podlozi, ali nije puki pretisak elaborata.

³³⁸⁶ T. JONJIĆ, S. MATKOVIĆ, „Dr. Mile Budak – književnik i političar“, u: *Iz korespondencije dr. Mile Budaka 1907.-1944.*, Zagreb, 2012., 16.-17.

³³⁸⁷ ABiH, NKHZ, IX-2/83 – Bariša Pilaru, 25.II.1909. Bariša je predložio Pilaru da nešto napiše „o našim prilikama, o ustavu, kakav će biti i tako.“ Tek treba utvrditi, je li do Pilarove suradnje i došlo.

srpske koalicije. No, mladohrvatski je pokret uživao simpatije u liberalnome dijelu frankovačkih krugova, pa i u skupini mladih, dijelom i vrlo talentiranih književnika koja se je kupila oko A. G. Matoša, tada povratnika iz dugogodišnje emigracije i još uvijek lojalnog Frankova pristaše.

A još ranije, uopće ne čekajući istek dopunskoga roka koji je ostavljen HNZ-u, onoga koji je istjecao 20. siječnja 1909., i ne znajući kakvo će biti očitovanje članstva i vodstva te organizacije, Stadler je 22. prosinca 1908. organizirao novi (ali sada tajni!) sastanak, na kojem je odlučeno da se crkvenoj hijerarhiji povjeri vođenje hrvatske politike u BiH, da se iz vodstva HNZ-a uklone svi dosadašnji čelnici, a ta organizacija preustroji. To je odmah doznala i Zemaljska vlada.³³⁸⁸ Taj ponovni ultimativni zahtjev pokazuje da s rezervom treba uzeti shvaćanja da je Stadleru bilo samo do ugrađivanja katoličkih načela u Pravila i politiku HNZ-a, a ne i do vodstva u nacionalno-političkom pokretu.³³⁸⁹ Kasnije je biskup Šarić posebnomu papinskom izaslaniku, benediktincu Pierreu Bastienu, izrijekom izjavio kako je nadbiskup želio imati ne samo crkveno, nego i političko vodstvo u svojim rukama.³³⁹⁰

To je bilo jasno i bez takvog priznanja, za koje je Šarić očito mislio da će goditi Bastienu i ojačati Stadlerovu poziciju. Jer, katolička su se načela nesumnjivo mogla ugraditi i bez formiranja odbora sastavljenog isključivo od svjetovnog svećenstva, i bez zahtjeva da katolički svećenici – pa i sam nadbiskup Stadler i biskup Šarić – odlučuju o ustroju i djelovanju jedne necrkvene organizacije. Bilo bi teško braniti i tezu koja prešutno proizlazi iz takvog opravdanja Stadlerova postupanja: budući da je odbor koji je predložen (nakon što je franjevački provincijal odbio u njemu sudjelovati), u svom sastavu imao samo svjetovne svećenike, teza bi sugerirala da se je smatralo kako su franjevci nepodesni za „ugrađivanje katoličkih načela“. A ma koliko kritičan prema dijelu franjevaca bio, nadbiskup Stadler takvo što nesumnjivo nije mislio. On je bio vrlo dobro svjestan da je lojalnost većine franjevaca Katoličkoj crkvi neupitna, a nije smetao s uma ni činjenicu da na biskupskim stolicama u Mostaru i u Banja Luci sjede franjevci.

Zato je posve jasno da se je ovdje radilo o nečemu drugom: u korijenu spora bilo je Stadlerovo nastojanje da se svi aspekti života bosansko-hercegovačkih katolika prožmu katoličkim načelima kako ih je on shvaćao, a to je onda vrijedilo i za njihov politički život, koji je u tom smislu bilo nemoguće oblikovati bez preuzimanja političkog vodstva. Bilo je to vrijeme kad su diljem Europe osnivane katoličke stranke, pa je to bio razlog više da jedna takva bude osnovana i u BiH, zemlji koja je kao nijedna druga organizirana na konfesionalnim načelima. Zboga toga je Stadleru bilo važno i faktično imati presudan utjecaj u političkom životu. Odnos prema muslimanima i prema interkonfesionalnoj koncepciji hrvatske nacije za nj je bio samo izvedenica iz tog zahtjeva i instrument kojim je on kanio postići vodstvo (jer je on u jednome

³³⁸⁸ ABiH, ZMF, Pr. 14/1909. Izvješće šefa zemaljske vlade, zemaljskog poglavara Winzora od 30. XII. 1908. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 286.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 455.

³³⁸⁹ Tako npr. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 186. Međutim, čini se da Grijak na str. 466. svoje knjige zastupa i suprotno stajalište, naime, da je „Stadler [...] nastojao preuzeti vodstvo, ali su mu odmah od početka oštro oponirali svjetovna inteligencija i franjevci.“

³³⁹⁰ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 584.

naglašeno konfesionalnom društvu bio najjasniji i najrazumljiviji), ali se nipošto ne može tumačiti kao izraz tobožnjega Stadlerova animoziteta prema muslimanima. Uostalom, i u programatskom člancima objavljivanim u *Vrhbosni* i u *Hrvatskome dnevniku* (kao i u zahtjevu Stadlerova odbora sedmorice upravljenome predsjedništvu HNZ-a) bez oklijevanja su se spominjali Hrvati drugih konfesija, pa se je i u spomenutoj seriji članaka pod naslovom „Budimo iskreni!“ isticalo, da se ne misli „kao da imaju samo katolici patent na hrvatstvo i kao da mogu biti samo katolici dobri Hrvati“, jer „tako glup nije valjda ni jedan naobražen Hrvat“.³³⁹¹

Ivo Pilar je bio u središtu tih sukoba i previranja, ali se nije bavio samo njima. On je bio svjestan da će postaneksijsko vrijeme rezultirati, između ostaloga, i gospodarskim razvitkom koji bi mogao značiti penetraciju mađarskoga kapitala u BiH. Iz toga se je nametao i daljnji zaključak o produbljenju mađarsko-srpske simbioze na štetu Hrvata: ako bi se u predstojećem donošenju zemaljskog ustava i u zakonodavnoj reformi propisao obvezan otkup kmetova, taj dotok kapitala mogao bi ojačati mađarsko-srpsku suradnju. Uz mađarski bi kapital čak i zadržavanje fakultativnog otkupa kmetova moglo uroditi sličnim posljedicama, jer se nije smjela isključiti opasnost da muslimanski dio pučanstva nakon aneksije zahvati ponovni val iseljavanja, čime bi se u prvom redu okoristili Srbi.

To je Pilar, vjerojatno u dosluhu s ostalim članovima Središnjeg odbora HNZ-a,³³⁹² pokušao spriječiti ukazivanjem na te probleme visokim austrijskim krugovima. Bio je svjestan da bez austrijske potpore taj zahtjev ne bi imao izgleda na uspjeh, pa je – po svom običaju – hrvatsku stvar prikazao kao austrijski interes. A usput je, ako zamisao krene u dobrome smjeru, pokušao još i maknuti ministra Buriána kao ključnog zaštitnika mađarskih interesa u BiH. U Pilarovoj je rukopisnoj ostavštini, naime, sačuvan koncept pisma nekomu ministru, datiran u Donjoj Tuzli 28. prosinca 1908. godine.³³⁹³ Taj koncept pisma dijelom rasvjetljuje i ranije opisani posjet izaslanstva HNZ-a Beču krajem veljače i početkom ožujka 1908. godine, a iako se o tome ne može govoriti sa sigurnošću, najvjerojatnije je upućen zajedničkomu ministru vanjskih poslova, barunu Aehrenthalu.

Kod nas je stanje mirno, piše u tom pismu Pilar, a oči javnosti uprte su u vanjskopolitička zbivanja (aneksijska kriza, naime, još nije okončana!), pa mnogima zato promiču važne unutarnjopolitičke pojave. Na jednu iznimno važnu on je prisiljen upozoriti ministra. Riječ je o „pitanju bosanske agrarne banke“ (*die Frage der bosn. Agrarbank*). Nedavno su o tome u svojim financijskim rubrikama izvješćivali bečki listovi, očito osloncem na peštanske izvore. Neobično je, međutim, da ni ti listovi nisu uočili kako iza nagovještaja o osnivanju banke s mađarskim

³³⁹¹ „Budimo iskreni!“, *HD*, 4/1909., br. 11, 15. I. 1909., 1.

³³⁹² Na taj je problem upozoravala i mostarsku *Radnička obrana*, neslužbeno glasilo HNZ-a. Usp. „Mađarska poljodjelska banka u Bosni“, *RO*, 1/1908, br. 13, 15. VII. 1908., 3. Autor teksta nije naznačen, pa je moguće da mu je pisac upravo Pilar.

³³⁹³ NSK, OIP, R-7983, A-6. U zbirci je koncept pogriješno datiran (28. XI. 1908.) i pogriješno naslovljen kao „Ihr Excellenz!“ (sic!). Da je pismo s uvodnom novogodišnjom čestitkom upućeno nekom ministru, jasno se vidi po oslovljavanju („Excellenz“) i po izražavanju najboljih želja adresatu koji nosi odgovornost za jedan resor („eines Ressorts“).

kapitalom u BiH počivaju i politički ciljevi.³³⁹⁴ Mi se bojimo Danajaca i kad darove nose, nastavlja Pilar, jer je posve jasno da se radi o nastojanju da se u BiH pojača mađarski utjecaj, a već sama ta činjenica morala bi Austriji biti nepogodna. Još veći je problem da je u BiH tradicionalno na djelu mađarsko-srpska suradnja koja nastupa ne samo protiv Austrije, nego još intenzivnije protiv Hrvata. Financiranjem otkupa kmetova među kojima su Srbi većina, ugrožit će se položaj naših muslimana i ostvariti srpska prevlast.³³⁹⁵

Opširno i kritički analizirajući djelovanje ministra Buriána, Pilar u tom konceptu zaključuje da mađarsku politiku formulira Kossuthova Nezavisna stranka, a da ministar Burián radi pod utjecajem grofa Batthyányja. Quosque tandem, Catilina, poseže Pilar za klasičnim Ciceronovim retoričkim pitanjem: koliko dugo će to Austrija još trpjeti? Njemu je vrlo neugodno (*peinlich*), kaže Pilar, što mora tako nastupiti protiv jednoga ministra, ali istinu valja kazati: „Mi smo već jednom u veljači 1908. došli u Beč s tužaljkama, kako bismo upozorili na nastale opasnosti. Tada nam se nije pravo vjerovalo. Razvitak događaja nam je, međutim, dao potpuno za pravo, pa će svaki nepristrani promatrač morati priznati da se Monarhija na Jugu nalazi u opasnosti.“ Ta se opasnost može otkloniti samo najžurnijim odstranjenjem (*eine schleunigste Entfernung*) ministra Buriána.³³⁹⁶

A pitanje agrarne banke za koji će tjedan postati ključnom temom jedne velike afere koja će teško potresti same temelje HNZ-a, u čijem su se vodstvu razrožnosti mogle nazrijeti već u prethodnome razdoblju. Iz Sunarićeva javnog istupanja uoči aneksije i polemike koju je Džamonjina *Radnička obrana* povelala sa Stadlerovim *Hrvatskim dnevnikom* u vrijeme kad je predsjednik HNZ-a Nikola Mandić nastojao stvoriti predodžbu o idiličnim odnosima između organizacije i vrhbosanskoga kaptola, vrlo jasno proizlazi da su 1908./09. u vodstvu HNZ-a postojali ozbiljni prijedori koji su većim dijelom bili koncepcijske, ali u nemaloj mjeri i osobne naravi.

To potvrđuju i pisma koja je 1909. fra Didak Buntić uputio Isi Kršnjavomu. I u vodstvu HNZ-a postojali su elementi koji su zagovarali radikalnija rješenja i formuliranje zahtjeva za priključenje BiH Trojednici, a i zavičajne odnosno pokrajinske razlike nametale su nejednake poglede na mogućnost suradnje sa Srbima ili s muslimanima. Čini se da su radikalnijim rješenjima bili skloniji hercegovački predstavnici, dok ni u Bosni o mnogim pitanjima nije bilo posvemašnje sloge. Ne treba pritom podcijeniti ni materijalne interese pojedinaca i skupina koji su dijelom determinirali njihove ideološko-političke poglede: svjetovnjački su prvaci HNZ-a – napose odvjetnici – imali nesumnjivo velika očekivanja od jačanja gospodarstva, otvaranja banaka i osnivanja poduzeća, a pitanje svećeničke kongrue mobiliziralo je ne samo svećenike, nego je utjecalo i na opredjeljivanje laika. Uza sve otvoreniji sukob s nadbiskupom Stadlerom, i

³³⁹⁴ NSK, OIP, R-7983, A-6.

³³⁹⁵ Isto.

³³⁹⁶ Isto. Pilarova će ocjena Buriánova djelovanja ostati trajno negativna, ali to ne će biti zapreka da mu srdačno čestita Novu godinu 1915., na što je ovaj kurtoazno zahvalio. (NSK, OIP, R-7983, B-b 20)

Mandićeva se je osoba pojavila kao problem, napose nakon njegove afere s angažmanom u Povlaštenoj agrarnoj i komercijalnoj banci u kojoj je dominirao mađarski kapital.

Glavni akteri te afere bila su dva sarajevska lista duboko suprotstavljenih polazišta i ciljeva: Stadlerov *Hrvatski dnevnik* i *Sarajevoer Tagblatt* koji je uređivao Hermengild Wagner, te predsjednik HNZ-a dr. Nikola Mandić i Povlaštena (Privilegovana) agrarna i komercijalna banka za BiH.³³⁹⁷ Za urednika prvog od ta dva lista, Rudolfa Boića, Mandić će u kasnijoj novinskoj polemici redovito napominjati da je „bivši sarajevski gostioničar“, dok će se Wagneru spočitavati da zapravo štiti interese Povlaštene zemaljske banke, u kojoj je prevladavao austrijski kapital,³³⁹⁸ i u kojoj je, uostalom, i sam Mandić imao relativno visok položaj. Polemika se je ipak primarno vodila preko stranica *Hrvatskog dnevnika* i *Radničke obrane*, na razmjerno niskoj i zapravo vrlo često na sasvim osobnoj razini, te u pravilu na način da se objavljuju stajališta samo vlastita stajališta. To otežava rekonstrukciju događaja, pa samim time i interpretaciju afere u kojoj je neprijeporno samo to da se je Mandića htjelo svrgnuti s čela HNZ te potom tu organizaciju oslabiti radi preuzimanja, prikazujući njezina predsjednika gramzivcem bez načela koji je radi osobnih probitaka spreman stupiti u službu mađarskome kapitalu i za bogat honorar žrtvovati interese muslimanskih zemljoposjednika, pa time i jedan od ključnih oslonaca katoličko-muslimanske suradnje koju HNZ na načelnoj razini inače svesrdno propovijeda.³³⁹⁹

Osnivanje te banke je 1908. Zemaljskoj vladi predložila Peštanska ugarska komercijalna banka. O tome se je govorilo i prije aneksije, a svakomu je bilo jasno da – kako je u srpnju 1908. u već spomenutom tekstu upozoravala Džamonjina *Radnička obrana*, pozivajući se na pisanje *Triester Lloyda* – Mađari usporedno pokušavaju ostvariti i političku i gospodarsku prevagu u BiH, u čemu je bankarski kapital imao važnu ulogu.³⁴⁰⁰ Banka je nakon aneksije još agresivnije pokušala u BiH plasirati znatniji mađarski kapital, računajući na to da predstoji državni otkup kmetova i da se time otvara prigoda za akciju koja ima veliko financijsko, psihološko i političko značenje. Osnivanje Povlaštene agrarne i komercijalne banke Zemaljska je vlada odobrila 28. studenoga 1908. godine. Razumije se da je banci odgovaralo u upravi imati utjecajne pojedince, pa se je Mandić kao sarajevski donaćelnik i ugledni odvjetnik s iskustvom u bankarstvu nametao kao pogodno rješenje. On je imao razvijene veze i s austrijskim bankarskim krugovima kao jedan od desetak članova upravnoga vijeća Povlaštene zemaljske banke,³⁴⁰¹ a bio je i mali dioničar, sa svega deset od ukupno 40.000 dionica Povlaštene agrarne i komercijalne banke. Imenovan je članom njezine uprave („ravnateljstva“) u kojoj su bili predstavnici sviju konfesija, a ponuđeno

³³⁹⁷ Dr. Nikola Mandić, *politički vogja Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu*, 4.-5.

³³⁹⁸ Isto, 5.-6., 15., 35.-36.

³³⁹⁹ Budući da su primjerci *Radničke obrane* dosta rijetki (u zagrebačkim i splitskim javnim knjižnicama praktično ne postoje, a ni u sarajevskim i mostarskim nisam uspio pronaći sve brojeve), većini autora su promaknula cjelovitija stajališta „Mandićeve strane“, pa su u obzir uzimali tek brošuru *Dr. Nikola Mandić, politički vogja Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu* i vrlo oskudno arhivsko gradivo.

³⁴⁰⁰ „Mađarska poljodjelska banka u Bosni“, *RO*, 1/1908., br. 13, 15. VII. 1908., 3.

³⁴⁰¹ U toj je banci Mandić bio hijerarhijski ravnopravan, primjerice, s Gligorijem Jeftanovićem i Ibrahimom Kučukalićem, a niže rangiran od trećega dopredsjednika, sarajevskog načelnika Esada ef. Kulovića. (*Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1910.*, 1227.)

mu je i da banku zastupa kao odvjetnik. To je, dakle, dovelo do velike afere u kojoj je Mandić optužen za služenje mađarskomu kapitalu i laganje javnosti.³⁴⁰²

Naime, čim je afera izbila na stranicama *Sarajevoer Tagblatta* od 21. siječnja 1909., Mandić ju je opovrgnuo, ali na način koji je izazivao dvojbe.³⁴⁰³ U svome priopćenju javnosti – tiskanome na naslovnici posebnog izdanja 4. broja *Radničke obrane* koja je prekinula distribuciju redovitog izdanja toga broja izvan Mostara te posebno izdanje otisnula na samo jednome listu – ustvrdio je, naime, da je 20. siječnja održana konstituirajuća glavna skupština banke. Kako je banka osnovana, doduše, bez ikakva pitanja Hrvata, ali uz pristanak Zemaljske vlade te će se baviti važnim gospodarsko-socijalnim pitanjima kao što je agrarno, za Hrvate je važno utjecati na taj razvitak, uslijed čega je Mandić i kao predsjednik HNZ-a držao umjesnim nazočiti tom vijećanju. Tada je on, poput ostalih nazočnih narodnih pouzdanika, izabran u upravni odbor banke, ali naglašava da taj izbor nije prihvatio dok prethodno ne pribavi mišljenje Središnjeg odbora HNZ-a kao najviše instance te organizacije. Zato je *Sarajevoer Tagblattu* poručio da digne ruke od HNZ-a, jer „skrbnika ne trebamo“.³⁴⁰⁴

Usporedno s tim je urednički uvodnik mostarskoga lista pokušao čitateljima objasniti koji su pravi motivi hajke koju je pokrenuo *Sarajevoer Tagblatt*, a prihvatio *Hrvatski dnevnik*.³⁴⁰⁵ Posve je neumjesno, kaže *Radnička obrana*, da jedan nehrvatski list propisuje predsjedniku HNZ-a što smije, a što ne smije raditi, ali je još tužnije da je tu hajku prihvatio *Hrvatski dnevnik* koji je odbio objaviti Mandićev ispravak i objašnjenje, sugerirajući da je neprihvatljiva bilo kakva suradnja s Mađarima. Na to je *Radnička obrana* podsjetila da je urednik sarajevskoga lista Karlo Cankar u vrijeme aneksije poslao Mandiću brzojavku u Peštu, navodeći kako ga [Ivan?] Milićević „zaklinje“ da dođe u kontakt s Wekerleom koji ga očekuje. Prema tome, ne radi se o načelnoj kritici Mandićeva ponašanja, nego o nečemu posve drugom, a o tome što će se dalje s time dogoditi, odlučit će Središnji odbor HNZ-a.³⁴⁰⁶

I sam početak dugotrajne polemike bio je znakovit: na niske udarce uzvraćalo se još nižim odgovorima, pa će se iz Mandićeva tabora predbaciti *Hrvatskom dnevniku* (a time i njegovim pokroviteljima), da predsjedniku HNZ-a predbacuju tobožnje simpatije prema Mađarima, a taj je sarajevski list klicao Ferenczu Kossuthu koji je i nedavno pokazao što misli o Hrvatima i

³⁴⁰² Opš. L. ĐAKOVIĆ, „Privilegovana agrarna i komercijalna banka za Bosnu i Hercegovinu“, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 6/1966., knj. VI., 143.-170. M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 35. i L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 295.-298. preuzimaju tvrdnju *Hrvatskoga dnevnika* da je Mandić bio i podpredsjednik banke. Tijek afere opisan je i u „karakteristici“ narodnog zastupnika i sarajevskog donaćelnika dr. Mandića koju je general-bojnik Lipošćak 23. studenoga 1910. predao pobočniku prijestolonasljednika (H. KAPIDŽIĆ, „Ispisi iz bečkih arhiva – prilozi političkoj istoriji Bosne i Hercegovine“, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 12-13/1972/73., knj. XII-XIII, dok. 5, 299.-301.)

³⁴⁰³ „Agrarna banka u Sarajevu i dr. Nikola Mandić“, *RO*, 2/1909., br. 4, 24. I. 1909., 5.

³⁴⁰⁴ N. MANDIĆ, „Communiqué (Izjava)“, *RO*, 2/1909., br. 4, posebno izdanje, 25. I. 1909., 1. Mandićeva je izjava prethodno objavljena u *Bosnische Post*.

³⁴⁰⁵ „Mađarska ovlaštena agrarna banka u Sarajevu i bosanska vlada“, *RO*, 2/1909., br. 4, posebno izdanje, 25. I. 1909., 1.

³⁴⁰⁶ „I 'Hrvatski Dnevnik' podupire g. Wagnera“, *RO*, 2/1909., br. 4, posebno izdanje, 25. I. 1909., 2.

hrvatskim pravima, dostojno nasljeđujući svog oca koji Hrvatsku nije mogao pronaći na zemljovidu. Ističući da je Mandić mjesto ravnatelja (sic!) banke prihvatio samo uvjetno, *Radnička obrana* je potvrdila pisanje *Sarajevoer Tagblatt*a i *Hrvatskog dnevnika* da je Mandić izvorno bio protivnik osnivanja mađarske banke. Štoviše, on je obilazio hrvatske novčane zavode i molio ih da podupru poslovanje Hrvatske centralne banke, ali su ga odbili svi, uključujući i Prvu hrvatsku štedionicu koja je po snazi ako ne drugi, a ono bar treći novčani zavod u cijeloj Monarhiji, i koja – prema pisanju sarajevskoga *Dana* – kreditira otkup kmetova u nekim srpskim selima.³⁴⁰⁷

Naprednjački je *Pokret* isticao kako se i bečka *Reichspost* sablažnjava zbog toga što je mađarska banka dobila odobrenje za rad, ocjenjujući da svijet još nije vidio takvu koncesiju kojoj je svrha lihvarjenje naroda.³⁴⁰⁸ Može Mandić objašnjavati svoje ponašanje, ali ono što mora učiniti, to je – istupanje iz ravnateljstva banke.³⁴⁰⁹ Izvješćujući javnost da je Mandiću 29. siječnja umrla majka, *Radnička obrana* je objasnila kako je nastala tobožnja Džamonjina izjava objavljena u dva sarajevska dnevnika, prema kojoj je pokretač *Radničke obrane* osudio „magjarsku bankovnu najezdu“ i okrivio ministra Buriána i Zemaljsku vladu što su banci nezakonito i prerano dali dopuštenje za rad, ne čekajući izbore za Sabor i njegovo sazivanje. U tom se objašnjenju ističe da se radi o tome da su *Sarajevoer Tagblatt* i *Hrvatski dnevnik* jednostavno ispustili dio Džamonjine izjave u kojoj on staje u Mandićevu obranu.³⁴¹⁰ I puno kasnije, kad se afera slegne, *Hrvatski dnevnik* će s neskrivenim zadovoljstvom donijeti vijest o glasinama da ministar Burián želi Mandića imenovati podpredsjednikom Sabora u znak zahvalnosti što je po nalogu vlade „napisao brošuru u prilog agrarne banke”,³⁴¹¹ dok će se predsjedniku HNŽ-a u mnogim uvodnicima spočitavati bliski odnosi s predstojnikom četvrtoga, gospodarskog odsjeka Zemaljske vlade, vitezom Jakobom Mikulijem.³⁴¹²

A na izvanrednom zasjedanju Središnjeg odbora HNŽ-a, koje je održano 2., 3. i 4. veljače 1909., odbor je donio izjavu koju su potpisali Sunarić, Duić, Džamonja, Pilar, Budimirović, Gjebić-Marušić, Čabrajić, Cvijetić i tajnik Precca. Tek će kasnije Pilar otkriti da su neki članovi Središnjeg odbora tomu pružali otpor, u čemu je prednjačio Sunarić (pa će ga *Hrvatski dnevnik* odmah početi zagovarati kao novoga predsjednika HNŽ-a).³⁴¹³ U spomenutoj se izjavi Središnjeg odbora od 3. veljače oštro osuđuje pisanje sarajevskih listova i njihovo miješanje u unutarnje stvari HNŽ-a, a napose neobjavljivanje Mandićevih odgovora. Središnji odbor i dalje smatra neprihvatljivim da se agrarno pitanje rješava osnivanjem bankovnih poduzeća koja u smislu vladarova ručnog pisma od 5. listopada 1908. nisu ni smjela dobiti odobrenje za rad bez odluke

³⁴⁰⁷ „Magjarska agrarna banka i neprijateljska hajka proti 'H.N.Z.'”, *RO*, 2/1909., br. 5, 1. II. 1909., 1.-2.

³⁴⁰⁸ „Afera magjarske agrarne banke u Bosni“, *Pokret*, 6/1909., br. 26, 3. II. 1909., 1.

³⁴⁰⁹ „Na posao!“, *Pokret*, 6/1909., br. 26, 3. II. 1909., 1.

³⁴¹⁰ „Sarajevoer Tagblatt' i Gjuro Džamonja“, *RO*, 2/1909., br. 5, 1. II. 1909., 2.

³⁴¹¹ „Lojalnost dra Mandića“, *HD*, 5/1910., br. 74, 2. IV. 1910., 2.

³⁴¹² Nekrolog Mikuliju na naslovnoj je stranici objavila *HZ*, 3/1911., br. 22, 16. III. 1911., 1.-2., ni jednom riječju ne spomenuvši svojedobne tvrdnje o Mandićevoj bliskosti s njime.

³⁴¹³ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 59.; M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 35.-36.

zemaljskoga sabora. No, kako je odluka o tome već donesena pa je ne će biti moguće lako osujetiti, važno je da Hrvate u tome gospodarskom pothvatu zastupa kvalificirana osoba odnosno baš stručnjak poput Mandića. Budući da on uz to ne može obavljati i poslove predsjednika HNZ-a, Mandić se je na predsjedničkoj časti zahvalio, a odbor je njegovu ostavku primio na znanje.³⁴¹⁴

Bio je to taktički korak upravljen na smirivanje javnosti, jer u stvarnosti Mandić nije „uskoro napustio položaj predsjednika HNZ-a“, kao što navodi Grijak,³⁴¹⁵ nego se je, naprotiv, „zahvalio na dužnosti“ neposredno pred istek svoga jednogodišnjeg mandata na čelu Središnjeg odbora, ali je odmah nastavio borbu za očuvanje svojih pozicija te će biti ponovno izabran predsjednikom organizacije, a na tom će položaju ostati još dulje od dvije godine odnosno do studenoga 1910. godine. Naprednjački je *Pokret* također objavio kako Središnji odbor HNZ-a demantira tvrdnje da je Mandićevo mjesto na čelu organizacije preuzeo Sunarić: „Nije istina, da je umjesto dra. Nikole Mandića izabran privremeno dr. Jozo Sunarić, nego je istina, da dr. Mandić obavlja sve poslove 'Predsjedništva' tako dugo, dok kod sljedećih izbora, u smislu pravilnika, bude izabran novi predsjednik. Tko će biti novi predsjednik, nije središnji odbor ovoga pitanja meritorno pretresao, nego je u tom pravcu ostavio potpuno i ničim neuplvisanu volju hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.“³⁴¹⁶

Zato i idući broj *Radničke obrane* (s nadnevkom 19. veljače 1909.) nastavlja obračun s *Hrvatskim dnevnikom* i čvrsto stoji uz Mandića, a početkom ožujka 1909., kao prilog dvobroju 8-9 *Radničke obrane*, pojavila se je nepotpisana brošura *Dr. Nikola Mandić, politički vogja Hrvata u Bosni i Hercegovini i privilegovana agrarna banka u Sarajevu*, pripisana tobože jednom članu Središnjeg odbora HNZ-a. Njom je Mandić kao pravi autor pokušao spasiti svoj ugled i očuvati društvene pozicije. Grijak, međutim, drži da je Mandić u toj brošuri „zagovarao prodor mađarskog kapitala u Bosnu i Hercegovinu“, pa da je time samo pogoršao svoj položaj.³⁴¹⁷ Daljnji razvitak ne daje potvrdu za takav zaključak: svega par mjeseci kasnije Mandić će u cijelosti vratiti nakratko poljuljane pozicije i dobiti potvrdu kao predsjednik HNZ-a u idućem mandatu, a iduće će godine poraziti protivnike na saborskim izborima i postati podpredsjednikom, kasnije i predsjednikom Sabora. Međutim, ni u samome tekstu brošure nisam

³⁴¹⁴ „Izjava Središnjeg odbora 'H.N.Z.'“, *RO*, 2/1909., br. 6-7, 19. II. 1909., 1.

³⁴¹⁵ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 487. Pozivajući se isključivo na pisanje *Hrvatskog dnevnika* (i nigdje ne spominjući da se tom listu spočitavalo neobjavljivanje priopćenja N. Mandića i HNZ-a!), autor na istome mjestu piše da je Središnji odbor HNZ-a na sjednici održanoj 3. II. 1909. od Mandića zatražio da napusti upravni odbor Povlaštene agrarne i komercijalne banke ili da položi mandat predsjednika HNZ-a. Ta se tvrdnja u Grijakovoj knjizi nalazi nakon podatka o izlasku Mandićeve brošure *Dr. Nikola Mandić, politički vogja Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu* (koju Grijak ocjenjuje vrlo nepovoljno), pa se time sugerira da je navodni ultimatum pred Mandića stavljen nakon izlaska brošure. No, brošura je izišla kao prilog *Radničke obrane* br. 8-9, koja je nosila nadnevak 4. III. 1909., što znači da je objavljena mjesec dana nakon (izvanredne!) sjednice Središnjeg odbora HNZ-a iz početka veljače.

³⁴¹⁶ „Magjarska banka u Bosni i Hrvatska Nar. Zajednica“, *Pokret*, 6/1909., br. 29, 6. II. 1909., 8.

³⁴¹⁷ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 487. Na istome mjestu autor tvrdi kako se je od Mandića, dijelom zbog drugih razloga, tada distancirao utjecajni hercegovački franjevac fra Didak Buntić. Kao što ćemo vidjeti u nastavku, to nije točno.

uspio pronaći podloge za takav zaključak, a u polemičkim istupima samoga Mandića i njegovih suradnika – dakako, ni u opisanom Pilarovu pokušaju protumađarskog lobiranja u Beču – još manje. Ni ne pokušavajući uvjeriti čitatelje da je skroman i samozatajan, Mandić je u toj brošuri, naime, pokušao objasniti što je sve činio kako bi hrvatski, podredno i austrijski kapital dobio povlašteni položaj u BiH, ali u tome nije našao potpore ni u Zagrebu niti u Beču. Umjesto toga su zajednički ministar financija Burián i Zemaljska vlada odlučili nezakonito pogodovati mađarski kapital, a budući da Hrvati nisu dovoljno snažni da bi to mogli spriječiti, bilo je racionalnije da iznutra pokušaju utjecati na financijske tokove.

U spomenutoj se je brošuri Mandić potrudio uzveličati vlastite rodoljubne podvige, ali nije propustio pohvaliti franjevce kao „kardinalna uporišta H.N.Z.“, koje je nastojao obraniti od *Hrvatskoga dnevnika*.³⁴¹⁸ I agrarnome je pitanju posvetio veliku pozornost, napominjući da je u kmetovskom odnosu skoro polovica stanovništva u BiH, od čega 600.000 kmetova otpada na pravoslavne, a 120.000 na katolike.³⁴¹⁹ Nakon opisa teških prilika u drugim gospodarskim granama, napose u šumarstvu, Mandić je podsjetio na osnivanje Hrvatske centralne banke i pokušaj da dobije potporu hrvatskih banaka, napose Prve hrvatske štedionice. Iako je njezina uprava bila upozorena na važnost otkupa kmetova, pomoći nije bilo niotkuda. Članovi Središnjeg odbora su se obraćali i drugim bankama (pa tako i Povlaštenoj zemaljskoj banci), informirajući ih o stanju i o posljedicama, ali su i ti pokušaji ostali uzaludni.³⁴²⁰ Mađari su jedva dočekali takav razvitak, pa su se obratili Buriánu koji im je dao predkoncesiju za osnivanje banke, za što je kao formalni izgovor iskorištena činjenica da je Povlaštena zemaljska banka punih 15 godina imala povlašten položaj, pa je nisu mogle ugroziti ni snažnije novčarske institucije.³⁴²¹ Iako ministrov postupak valja osuditi, nastavlja se u brošuri, ipak nema realne bojazni da će Povlaštena agrarna banka voditi mađarsku politiku, i to ne samo zato što je većinski kapital u njoj austrijski i njemački. Zapravo se radi o tome da Zemaljska vlada uzima od peštanske komercijalne banke zajam za otkup kmetova, a taj je zavod već osnovao banke u Beogradu, Sofiji, Carigradu i Solunu, ali se nigdje nije pokušao baviti politikom. I tamo su u upravnim vijećima domaći ljudi i utjecajni političari, pa to nije utjecalo na njihovo političko djelovanje, a iskustvo iz BiH pokazuje da Povlaštena zemaljska banka tijekom svoga već dugotrajnog djelovanja nije nikoga uspjela ponijemčiti, što upućuje na to da ni Mađarima ne će poći za rukom pomađarenje BiH.³⁴²²

Napominjući da će o sudbini BiH odlučiti odnos snaga, a ne gospodarska pomoć, narodnosno načelo ili državno pravo, i da je važno imati na umu kako vodeći bečki krugovi zagovaraju trijalističko preuređenje Monarhije,³⁴²³ Mandić se je u znatnom dijelu svoje brošure upustio u objašnjavanje tehnologije fakultativnog otkupa kmetova te u tumačenje pravno-

³⁴¹⁸ *Dr. Nikola Mandić, politički vogja Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu*, 8.-9.

³⁴¹⁹ Isto, 17.

³⁴²⁰ Isto, 17.-22. *Hrvatski dnevnik* će ovu Mandićevu tvrdnju uskoro pokušati neuvjerljivo opovrgnuti, tvrdeći da su se neke hrvatske banke nudile, ali da im se Mandić nije udostojao ni odgovoriti. („Mađžarska agrarna banka u Sarajevu“, *HD*, 4/1909., br. 80, 8. IV. 1909., 1.)

³⁴²¹ *Dr. Nikola Mandić, politički vogja Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu*, 22.

³⁴²² Isto, 23.-26.

³⁴²³ Isto, 26.-27.

financijskih mehanizama koji štite interese BiH i njezina pučanstva.³⁴²⁴ Napadaj na Mandića, nastavlja tobožnji anonimni pisac brošure, popraćen uskraćivanjem prostora za odgovor u suparničkim listovima, zapravo je tek sredstvo kojim se napada HNZ, budući da je u hrvatskome interesu da se uđe u tijela te banke i u njoj postigne što veći utjecaj, a na sličan su način razmišljali i drugi narodni prvaci poput Ademage Mešića i Lazara Dimitrijevića koji su također ušli u upravni odbor.³⁴²⁵ U polemičkom smislu dosta vješto i uvjerljivo sastavljena brošura završava ključnim argumentom: nakon što je vodstvo HNZ-a početkom veljače 1909. odobrilo njegovo ponašanje, Mandić je prihvatio „rodoljubnu molbu i apel“ Središnjeg odbora, pa je pristao ući u upravni odbor banke, a onda se je zbog preopterećenosti zahvalio na položaju predsjednika HNZ-a.³⁴²⁶

Naravno, *Hrvatski dnevnik* je njegovu brošuru izvrгнуo ruglu, manje polemizirajući s tamošnjim Mandićevim činjeničnim tvrdnjama, a više napadajući njezina autora: „On je danas upravni vijećnik zemaljske banke – to nosi novaca. On je pravni zastupnik centralne banke – i to nosi novaca. On je postao upravnim vijećnikom i pravnim zastupnikom mađarske agrarne banke – i to će nositi novaca, ako još ne nosi. On kao predsjednik centralne banke smjestio je svoju kancelariju i centralnu banku u istu kuću i u isti sprat, buduć imadu ljudi, koji dolaze u banku, obično posla i s advokatom.“ Ukratko: on je koristoljubiv i služi se i ljudima i HNZ-om i franjevcima, a drži samo do novca i časti.³⁴²⁷ Njemu ništa ne znače ni franjevci niti pravaštvo na koje se po potrebi poziva, dometnuo je *Hrvatski dnevnik*, iako je pitanje je li ikad pročitao pravaški program iz 1894. godine.³⁴²⁸ Nije, međutim, Stadlerov list na tome nego na drugome mjestu spomenuo da je Mandić bio opunomoćenik (pravni zastupnik) i – *Hrvatskog dnevnika*.³⁴²⁹

Sudjelovanje u upravi Povlaštene agrarne i komercijalne banke u etičkom je i političkom smislu bilo jedva problematičnije od sudjelovanja u upravi koje austrijske banke, ali se nije ni radilo o tome. Mandić je vrlo dobro znao da je njegov položaj u toj banci – koju će na svojim stranicama uskoro reklamirati i *Radnička obrana* i *Hrvatski dnevnik*, a od jeseni ponekad i zajedničarska *Hrvatska zajednica* – u tom kontekstu samo sredstvo u borbi za prevlast u HNZ-u odnosno uopće u borbi za dominaciju u političkome životu bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika. No, ipak je ocijenio da će uzmak s čela HNZ-a dovesti do jenjavanja napadaja i bistrjenja situacije. Ako se zanemare privatni i profesionalni interesi koje je nesumnjivo imao, općenito se ipak drži da je Mandić zapravo težio posrednom jačanju hrvatskoga kapitala u BiH, budući da je njegova Hrvatska centralna banka osnovana bez potpore kapitala iz banske Hrvatske.³⁴³⁰ On je svakako vodio računa i o tome da su neki austrijski krugovi negodovali zbog tog širenja mađarskog utjecaja, ali su njegova (i Pilarova) uvjeravanja kako bi bilo i u hrvatskome

³⁴²⁴ Isto, 27.-36.

³⁴²⁵ Isto, 36.-39.

³⁴²⁶ Isto, 42.-43.

³⁴²⁷ „Mandićeva brošura“, *HD*, 4/1909., br. 53, 6. III. 1909., 1.-2.

³⁴²⁸ „Mandićeva brošura“, *HD*, 4/1909., br. 54, 7. III. 1909., 1.

³⁴²⁹ „Dr. N. Mandić na putu obraćenja“, *HD*, 4/1909., br. 73, 31. III. 1909., 1.

³⁴³⁰ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 35.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 298.

i u monarhijskom interesu da kapital iz obje polovice Monarhije ravnopravno sudjeluje u tom poslu, bila preslab argument.

Usprkos tomu je Mandić osjetio potrebu kazati ono što se je u Beču voljelo čuti: u svojoj je obrani isticao i to kako on „gleda utri put sloge i sporazuma megju svima elementima, koji sačinjavaju pučanstvo u Bosni i Hercegovini“.³⁴³¹ I u svome govoru na konstituirajućoj skupštini Društva industrijalaca Mandić je znao riječi kritike povezati s pohvalama dostignućima 30-godišnje austro-ugarske uprave u BiH.³⁴³² A budući da je vijest o njegovoj ostavci na položaj u Povlaštenoj agrarnoj i komercijalnoj banci došla iz Beča, *Hrvatski dnevnik* je to povlačenje izvrgnuo ruglu: zapravo ga je na povlačenje pritislula suparnička, Povlaštena zemaljska banka u kojoj je dominirao austrijski kapital. Predsjednik HNZ-a se, dakle, prema tumačenju *Hrvatskog dnevnika*, nije pokorio traženju Središnjeg odbora HNZ-a, ali se je pokorio nalogu bančine bečke središnjice. K tome je Mandić, ruga se *Hrvatski dnevnik*, izjavio *Obzoru* da vlastitom voljom odustaje od kandidature za predsjednika HNZ-a, „nu ako bi to bila volja naroda...“³⁴³³

Povlaštena je zemaljska banka opovrgnula sugestiju *Hrvatskog dnevnika* da je ona zbog navodne nespojivosti uloga zatražila od Mandića da napusti vodeća tijela Povlaštene agrarne i komercijalne banke,³⁴³⁴ ali su posrijedi ipak bili i krupni interesi velikoaustrijskih krugova, pa je Mandić pristao povući se iz te banke, pišući pobočniku Franje Ferdinanda da bi po želji nadvojvodinoj postupio čak i kad bi to bilo na štetu materijalnih probitaka hrvatskoga naroda.³⁴³⁵ Nadvojvoda je, naime, bio izrazito protivan tom širenju mađarskoga kapitala, a time i mađarskog utjecaja u BiH.³⁴³⁶ A nema nikakve sumnje da se je Mandić iz uprave Povlaštene agrarne i komercijalne banke povukao nerado. Položaj je bio unosan i osiguravao je utjecaj, a nije bio ni u političkome smislu nevažan (jer nije Mandićeva nacionalno-politička argumentacija za ostanak na tom položaju bila posve promašena!), pa su ga nerado napuštali i drugi, poput Ademage Mešića, koji je skoro dva mjeseca kasnije, 20. svibnja 1909. ustvrdio da se njegove ime poteže u materijalima i letcima banke, ali njega o tome nikad nitko nije pitao, pa on sada svečano izjavljuje da se nikad nije primio niti će se primiti položaja člana Nadzornog odbora.³⁴³⁷ Tu je Mešićevu izjavu objavilo i frankovačko *Hrvatsko pravo*, pokazujući da brine o interesima bosansko-hercegovačkih Hrvata i da posebno skrbi o ugledu svojih muslimanskih simpatizera i pristaša. Na taj se je način repliciralo i *Pokretu* koji je hrvatskim „radikalcima“ predbacivao da su nakon aneksije posve zaboravili na BiH, sugerirajući na taj način da su ovi postupali po nalogu vladajućih krugova.³⁴³⁸

³⁴³¹ Dr. Nikola Mandić, *politički vogja Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu*, 6.

³⁴³² „Govor dra. N. Mandića izrečen na konstituirajućoj skupštini društva industrijalaca“, *RO*, 2/1909. br. 16, 24. IV. 1909., 2.-3.

³⁴³³ „Dr. N. Mandić na putu obraćenja“, *HD*, 4/1909., br. 73, 31. III. 1909., 1.

³⁴³⁴ „Dr. Mandićev inkompatibilitet“, *HD*, 4/1909., br. 77, 4. IV. 1909., 2.

³⁴³⁵ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 35.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 298.-299.

³⁴³⁶ V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 219.

³⁴³⁷ A. MEŠIĆ, „Izjava“, *HD*, 4/1909., br. 116, 22. V. 1909., 1.-2.

³⁴³⁸ „Ustav u Bosni i naši 'radikalci'“, *Pokret*, 6/1909., br. 34, 12. II. 1909., 1.-2

No, Mandićevo povlačenje iz uprave Povlaštene agrarne i komercijalne banke te kratkotrajni i privremeni uzmak s čela HNZ-a bili su ulog u borbu za vraćanje pozicija, koji je on svjesno stavio pred članstvo HNZ-a, a još više pred javnost i vladajuće čimbenike. Mandićeva se je brošura, naime, pojavila u javnosti uoči unutarnjih izbora u HNZ-u: u § 45. Pravila bilo je propisano da Središnji odbor ima 12 članova i predsjednika koje na jednu godinu biraju okružne skupštine te svi članovi HNZ-a relativnom većinom svih predanih glasova. Budući da je Središnji odbor konstituiran u veljači 1908., mandat njegovih članova je ionako istjecao, pa je Mandićevo „zahvaljivanje na položaju“ 3. veljače 1909. zapravo značilo samo uzimanje povoljnije predizborne pozicije: moglo se je logično očekivati da će medijska hajka protiv njega nakon toga ipak popustiti.

Mandić je bio previše lukav i iskusan da ne bi shvatio kako u predizborno vrijeme ima važnu propagandnu polugu u rukama: on je, skupa s Pilarom i Džamonjom, bio jedan od petorice hrvatskih (katoličkih) članova ustavne ankete. Naime, nakon što je postalo jasno da je aneksijska kriza na izmaku, građanski je pobočnik Benko izvijestio Zajedničko ministarstvo financija da je za 8. veljače 1909. sazvao ustavnu anketu u Sarajevo, a da su okružni predstojnici Foglar i Pitner proučili prijedlog nacrtu ustava.³⁴³⁹ Glavni tvorac tih dokumenata bio je, kao što je spomenuto, Pilarov punac Adalbert Shek, a ustavna je anketa počela iza zatvorenih vrata u ponedjeljak, 9. veljače 1909. godine, a završila je nekoliko dana kasnije, u četvrtak.³⁴⁴⁰

Na sudjelovanje u ustavnoj anketi nisu pozvane (političke) organizacije, nego ukupno 24 poimence određene osobe: osam Srba, deset muslimana, pet Hrvata i jedan židov.³⁴⁴¹ Ni to nije prošlo bez poteškoća. Na temelju zaključaka sastanka prvaka SNO-a, održanog 7. veljače na poziv Gligorija Jeftanovića, donesena je rezolucija koju je sudionicima ankete predočio Nikola Stojanović. Srpski su predstavnici odlučili demonstrativno ne sudjelovati u onakvoj ustavnoj anketi kakvu nameću zemaljske vlasti: bili bi spremni sudjelovati u njezinu proširenom obliku, a što se tiče njihovih stajališta, ona su ionako sadržana u programu SNO-a kojim se traži autonomija BiH, široka politička prava i dr.³⁴⁴² Građanski doglavnik barun Benko je na to odvratio da mu nije uopće poznato da SNO postoji, budući da pravila takve organizacije nisu nikad podnesena vladi radi odobrenja. Na sudjelovanje u anketi, naglasio je on, pozvani su „najugledniji predstavnici građanskih stališa“.³⁴⁴³

Donekle slične rezerve prema ustavnoj anketi imali su članovi MNO-a, za razliku od pozvanih sudionika koji su pripadali MNS-u.³⁴⁴⁴ Hrvatski su predstavnici (a njihov se je broj povećao na sedam) ponovno nazvali aneksiju pozitivnim, povijesnim činom te su se založili za konfesionalno načelo pri izboru zastupnika i ustroju budućega Sabora, a u pogledu agrarnog

³⁴³⁹ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 61.

³⁴⁴⁰ „Anketa za ustav u Bosni i Hercegovini“, *Pokret*, 6/1909., br. 33, 11. II. 1909., 1.-2. Sažeti pregled tijeka ustavne ankete isti list je pod naslovom „Tečaj ustavne ankete u Sarajevu“ donio u br. 42 od 22. II. 1909., 1.-2.

³⁴⁴¹ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 62.

³⁴⁴² „Anketa za ustav u Bosni i Hercegovini“, *Pokret*, 6/1909., br. 33, 11. II. 1909., 1.-2.

³⁴⁴³ Isto.

³⁴⁴⁴ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 64.-66.

pitanja zatražili su da se odluka može donijeti samo s takvom kvalificiranom većinom koja će omogućiti sporazum zemljoposjednika i kmetova.³⁴⁴⁵ U raspravi je Pilar posebno problematizirao predloženi kurijalni sustav u čijoj su prvoj kuriji, prema njegovu mišljenju i mišljenju HNZ-a, zapostavljeni interesi Hrvata,³⁴⁴⁶ a desetak dana nakon okončanja ustavne ankete njegov je prijedlog u cijelosti objavio naprednjački *Pokret*, napominjući da taj prijedlog ni jednom riječju nije bio spomenut u službenom priopćenju bosansko-hercegovačke vlade koji se je odnosio na anketu.³⁴⁴⁷

Iako je *Hrvatski dnevnik* pokušavao smanjiti važnost Mandićeva istupanja u ustavnoj anketi, on je taj podij izvrsno iskoristio, napose zalažući se za zasebne radničke zastupnike i za pasivno izborno pravo redovnika; štoviše, uz panegiričke pohvale franjevcima zatražio je da im država zajamči to pravo čak i onda ako im redovničke vlasti iz Rima zabrane kandidaturu, jer – istaknuo je Mandić: „Mi bismo se radije odrekli cijele naše inteligencije, nego da izgubimo franjevce u saboru [ist. u izv.]“.³⁴⁴⁸ Naravno, za to je dobio veliki broj čestitaka iz franjevačke zajednice.³⁴⁴⁹

Također je Mandić nastojao pridobiti muslimane. Prema uspomenama Ademage Mešića, on se je u cijelosti suglasio s Mešićevim zalaganjem „da se Islam kao vjera naročito u ustavu istakne kao priznatim a tako, da sve vjere budu u ustavu nabrojene koje su priznate, jer mi neznamo šta se može dogoditi u buduće te bi Islam mogao pasti i muslimani veliku štetu pretrpiti.“³⁴⁵⁰ Pritom je podsjetio na akciju izaslanstva HNZ-a neposredno nakon aneksije: „Zaključkom središnjeg odbora 'Hrvatske narodne zajednice' mi smo – Ja, Dr. Ivo Pilar, i Dr. Jozo Sunarić bili kod ministra prosvjete u Beču te kod ministra prosvjete u Pešti naročito izrazili da Islam u Monarhiji bude priznat kao i ostale vjeroispovjesti. Oba su nam ministra odgovorili da treba kod ustavne osnove u Bosni i Hercegovini to najprije biti uređeno a nakon toga da će oni u toj stvari svoje učiniti. Mi, Hrvati, katolici, tražimo, da se našoj braći muslimanima zajamči svaki opstanak u Bosni i Hercegovini.“³⁴⁵¹ To je podupro i Pilar, koji je istaknuo: „Nužno je da se našim muslimanima posjednicima dade važno mjesto u saboru jer su muslimani u ovoj zemlji igrali uvijek najveću ulogu i zauzimali najvažnije mjesto pa je prema tome sasvim opravdano da se za zemaljske veleposjednike dade 15 mandata bez obzira na broj procentualno njima otpadajući.“³⁴⁵²

³⁴⁴⁵ Isto, 66.-68. O stajalištu doseljenika i židovskog predstavnika v. na istome mjestu, str. 68.-72.

³⁴⁴⁶ NSK, R-6626 – Memoari Ademage Mešića, 89.

³⁴⁴⁷ I. PILAR, „Izborni red u Bosni (Predlog dra, Ive Pilara)“, *Pokret*, 6/1909., br. 44, 24. II. 1909., 1.-2.

³⁴⁴⁸ „Za radničke zastupnike“, *RO*, 2/1909., br. 8-9, 4. III. 1909., 1.-2.; „Za franjevce“, *RO*, 2/1909., br. 8-9, 4. III. 1909., 2.-3.; „Sa ustavne ankete. Govor dra Nikole Mandića“, *HD*, 4/1909., br. 40 (19. II. 1909., 1.), 41 (20. II. 1909., 1.); „Ustavna anketa u Sarajevu“, *Pokret*, 6/1909., br. 39, 18. II. 1909., 5.; „Fratrri i sloboda njihova“, *Pokret*, 6/1909., br. 44, 24. II. 1909., 1.

³⁴⁴⁹ „Za franjevce“, *RO*, 2/1909., br. 8-9, 4. III. 1909., 2.-3.)

³⁴⁵⁰ NSK, R-6626 – Memoari Ademage Mešića, 89.

³⁴⁵¹ Isto.

³⁴⁵² Isto, 96.

Naravno, ni s nadbiskupove se strane nije mirovalo. *Hrvatski dnevnik* je donosio vijesti o skrbi za radnike i o Stadlerovu zalaganju za franjevačko pasivno izborno pravo. Iz nadbiskupova se kruga htjelo pokazati da se odgovornost za najavljena ograničenja ne može pripisati nadbiskupu. K tome je *Vrhbosna* fratre podučavala da se trebaju obratiti generalu svoga reda, a ne Mandiću i HNZ-u, još manje *Obzoru* i *Pokretu*, te je objavila i dio Stadlerove korespondencije s bečkom papinskom nuncijaturom, u kojoj se nadbiskup zalaže za puno izborno pravo svećenika.³⁴⁵³ I sam je Stadler nastojao postupati pomirljivo, ali ni u jednom trenutku nije davao znaka da je spreman napustiti svoje pozicije. Za nj je stvar bila jasna: ako se udari na pastira, razbježit će se ovce; zato su se protiv vrhbosanskog ordinarija udružili protucrkveni krugovi iz banske Hrvatske i Dalmacije, a nasjedaju im ovdašnji naivci i zabludjeli.³⁴⁵⁴

Očekujući da je Mandićev položaj nakon afere i podnošenja ostavke oslabljen, Stadlerov mu je krug za okružnu skupštinu HNZ-a u Sarajevu, najavljen za 7. ožujka, odlučio postaviti protukandidata. Iako se je ona mogla iščitati iz pisanja *Hrvatskog dnevnika* i *Vrhbosne*, još uvijek je skrivana nadbiskupova alternativna zamisao s osnivanjem posebne političke stranke, a iz njegovih su redova započeli hvalospjevi „dičnomu Jozi Sunariću“. Navodeći da se je „lijep broj starčevićanaca“ (njih četrdesetak) okupio 4. ožujka 1909. u Sarajevu i raspravljao o stanju u HNZ-u, *Hrvatski dnevnik* je 6. ožujka objavio alternativnu kandidatsku listu: za predsjednika HNZ-a kandidirani su banjolučki odvjetnik Jozo Sunarić, u Središnji odbor Karlo Cankar i Ambroz Dražić, za predsjednika okružnog odbora Luka Čabrajić. Odbornici bi bili Ambroz Dražić, Marko Raguz, Ivo Jablanović, Frano Franchiny, Kosta Gjebić-Marušić i Ivan Trtanj, a za nadzorni i obranički odbor kandidiraju se Rudolf Ožanić, Antun Ćilimović, Ivan Hećimović, Anto Raguz i Ljudevit Dvorniković.³⁴⁵⁵ I sutra je objavljena ta lista, popraćena hvalospjevima Stadlerova dnevnika, ali i viješću da Mandić pokušava zbuniti pristaše HNZ-a time što je u javnost puštena lažna kandidatska lista sa Sunarićem na čelu, ali s donekle različitim kandidatima za ostala tijela.³⁴⁵⁶

Iako je *Hrvatski dnevnik* na skupštinu pozivao sve članove HNZ-a (a ne samo one koji su podmirili članarinu, pa slijedom toga u smislu Pravila imali pravo glasovanja), na samoj je skupštini stvar ispala različitom od Stadlerovih očekivanja. Bilo je jasno da Mandić, uvelike zbog naglašene franjevačke potpore, još uvijek uživa povjerenje i da su njegovi izgledi na unutarnjim izborima više nego dobri. Zato je *Hrvatski dnevnik* najprije optužio Mandića da manipulira pozivnicama i tako hoće utjecati na rezultate glasovanja,³⁴⁵⁷ a onda su na samoj skupštini izazvani neredi: vladin ju je predstavnik, okružni predstojnik Robotić, koji je u pripravnosti držao

³⁴⁵³ *Vrhbosna*, 23/1909., br. 5 (5. III. 1909., 82.-83.), br. 8 (20. IV. 1909., 133.-134.)

³⁴⁵⁴ J. STADLER, „Nekoliko riječi svemu redovničkom i svjetovnom kleru nadbiskupije vrhbosanske“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 9, 5. V. 1909., 147.-148.

³⁴⁵⁵ „Za Hrvatsku Narodnu Zajednicu“, *HD*, 4/1909., br. 53, 6. III. 1909., 3.

³⁴⁵⁶ „Lažna lista“, *HD*, 4/1909., br. 54, 7. III. 1909., 3.

³⁴⁵⁷ „Pred okružnu skupštinu H.N.Z. u Sarajevu“, *HD*, 4/1909., br. 53, 6. III. 1909., 3.

i redarstvene snage, otkazao zbog više nego žustrih prepirki između Stadlerovih pristaša i članstva HNZ-a, pa je skupština odgođena za 21. ožujka.³⁴⁵⁸

Radnička obrana je o tome pisala sa zgražanjem: šaka bukača omela je nekoliko stotina sudionika skupštine koji su oduševljeno klicali Mandiću, pa su potom korporativno hodočastili do njegove kuće.³⁴⁵⁹ Borba koju protiv Mandića vode *Sarajevoer Tagblatt* i *Hrvatski dnevnik* – pisao je mostarski zajedničarski list – nije nikakva borba za hrvatstvo. U stvarnosti jedan tuđinac (Wagner) i jedan koji je hrvatski počeo učiti tek u 18. godini (Cankar) ratuju za „švapsku banku“ (Povlaštenu zemaljsku banku) koja Hrvatima također nije donijela nikakva dobra. *Hrvatski dnevnik* u tome ima i dodatni motiv: težnju da preuzme narodno vodstvo i želju da franjevce istisne iz HNZ-a, o čemu svjedoči i sablažnjivo pisanje *Vrhbosne* o franjevcima. Autor ističe da nema ništa protiv Sunarića, koji zaslužuje počasti, ali sada mora shvatiti ono što je i sam prije par mjeseci isticao: da je Mandić najprikladniji za predsjednika HNZ-a. I Sunarić i svi franjevci moraju shvatiti o čemu se radi: suparnička je strana odnosno *Hrvatski dnevnik* otvoreno najavio cijepanje („secesiju“) u HNZ-u ako Mandić bude ponovno izabran. Zato je potrebna sloga u svim dijelovima BiH, a tomu posebno moraju pridonijeti franjevcima o kojima je Mandić „onako zanosno“ govorio u ustavnoj anketi, što mu iz *Hrvatskog dnevnika* nikako ne mogu zaboraviti.³⁴⁶⁰

Makar o tome zasad nema dovoljno pouzdanih podataka, čini se da je u tom sporu Pilar, po svemu sudeći, ipak bio na Mandićevoj strani, iako je i sam bio kritičan prema borbenosti prvoga predsjednika HNZ-a,³⁴⁶¹ a nije odobravao ni njegovo ponašanje skopčano s Povlaštenom agrarnom i komercijalnom bankom.³⁴⁶² No, Stadlerov je krug zapravo pogriješio što je usporedno s hajkom protiv Mandića inicirao polemiku s franjevcima, u kojoj je palo puno teških riječi. Dolazile su one ne samo iz *Hrvatskog dnevnika* – za koji je Stadler višekratno kazao da izriče njegova stajališta – nego čak i iz službene *Vrhbosne*. To je dodatno zbililo franjevce uz Mandića i olakšalo mu položaj.

I s druge se je strane uzvraćalo podjednako oštro, pa je Stadlerovoj *Vrhbosni* deset profesora franjevačke gimnazije u Visokome u ožujku 1910. predbacilo da je „duboko pala, da je

³⁴⁵⁸ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 301.-303.

³⁴⁵⁹ „Dojam sa okružne skupštine 'H.N.Z.' u Sarajevu“, *RO*, 2/1909., br. 10, 13. III. 1909., 3.; „Skupština 'H.N.Z.' za okružje sarajevsko“, *RO*, 2/1909., br. 10, 13. III. 1909., 4.-5.

³⁴⁶⁰ Mirza ŠAHMANEH, „Manifest na franjevce sve Bosne i Hercegovine“, *RO*, 2/1909., br. 10, 13. III. 1909., 1. Autor je potpisan u ime „odbora za ostvarenje narodne volje“. Nisam uspio ustanoviti radi li se možda o pseudonimu.

³⁴⁶¹ U jednome pismu koje je 25. III. 1910. uputio najvjerojatnije uredniku *Hrvatske zajednice* Vjekoslavu Jelaviću, Pilar će napomenuti kako „dobro pozna našega Niku i zna, da on nije ljubitelj naporne borbe.“ (ABiH, NKHZ, V-5/241) Ne treba isključiti mogućnost da su Mandića i Pilara, pored nacionalno-političkih, vezali i poslovni interesi. Mandić je bio u upravnim i nadzornim tijelima niza novčarskih institucija, pa je i zbog toga bio zanimljiv kako Pilaru, tako i njegovu bliskom rođaku Milivoju Crnadku. Međutim, sačuvani spisi njegove odvjetničke pisarnice ne pokazuju da je u većoj mjeri zastupao banke, a pogotovo Povlaštenu agrarnu i komercijalnu banku. (Opš. T. JONJIĆ, „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli /1905.-1920./“, *passim*.)

³⁴⁶² ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 59.

preljubnica 'Pokreta' i framazunsko uređivani viestnik³⁴⁶³ što je kod nadbiskupa izazvalo sablazan i naglašeno oštar odgovor koji je iznimno objavljen i na naslovnoj stranici *Vrhbosne*.³⁴⁶⁴ Usporedno s time, *Radnička obrana* je odbijala optužbe da je politički, a ne radnički list: ona uvijek zastupa ista načela i istu politiku, a *Hrvatskomu dnevniku* to nije smetalo dok nije odlučio srušiti Mandića i razbiti HNZ-a. To je djelovanje u funkciji tuđinskih interesa, pa je u Povlaštenoj zemaljskoj banci službenicima Hrvatima zapriječeno da će biti otpušteni ako se ne dignu protiv Mandića.³⁴⁶⁵ Nenačelno postupanje predbacivano je i Stadleru: istina je da je nadbiskup bio od početka rezerviran prema interkonfesionalnoj koncepciji Hrvatske narodne zajednice, no iz činjenice da ju je svojom poznatom okružnicom ipak preporučio svećenstvu i puku, jasno proizlazi da je bio svjestan kako u Pravilima HNZ-a nema ništa protukatoličkoga.³⁴⁶⁶

Naprednjački je *Pokret* u sukobu između HNZ-a i Stadlera gledao dublje uzroke i prigodu za afirmaciju protuklerikalnih ideja, usput se dakako nadajući da bi se podupiranjem Stadlerovih protivnika mogao potaknuti proces približavanja Hrvata i Srba kao tobože jedinoga način na koji je moguće teritorijalno „ujedinjenje“.³⁴⁶⁷ Skrivao se je u tome i pokušaj širenja Hrvatske pučke napredne stranke na BiH u kontekstu predstojećeg uvođenja ustavnog stanja. Vrhbosanski je nadbiskup *Pokretu* bio crvena krpa, a njegov dnevni list proglašavan je instrumentom vladine politike podjele Hrvata i Srba. Prema naprednjačkome glasilu, prvi napadaj na Mandića uslijedio je u listopadu 1908., kad je ovaj ugostio „Lorkovića i drugove“ koji su sa splitske skupštine prolazili kroz Sarajevo, jer da bez nadbiskupova odobrenja uopće nije smio razgovarati s naprednjacima. Zato je Stadleru afera s mađarskom bankom došla kao naručena, ali je usprkos tomu izgubio na izborima u okružnim skupštinama, iako se je ogrnuo starčevićanskom kabanicom, a njegovi su pristaše galamom i incidentima pokušali spriječiti takav ishod glasovanja. Zato bi se Stadler, zaključuje *Pokret* (najavljujući da će za približno dva mjeseca početi izlaziti *Hrvatska zajednica* kao glasilo HNZ-a), zapravo trebao povući iz politike.³⁴⁶⁸

Kod frankovaca se je na problem gledalo nešto drugačije. Iso Kršnjavi je u prvoj polovici 1909. za *Hrvatsko pravo* napisao članak „Bosanske razmirice“, kojega je nedatirani rukopis prethodno poslao hercegovačkim franjevcima (fra Didaku Buntiću i fra Radoslavu Glavašu, tajniku biskupa Buconjića).³⁴⁶⁹ Iako pokazuje da Kršnjavi i nije bio precizno upućen u prilike na terenu, taj članak dosta plastično odražava tadašnja razmišljanja frankovačkog vodstva. Navodeći osnovne elemente spora, Kršnjavi ističe kako taj spor uopće ne spada na javnost, ali on sada o

³⁴⁶³ „Otvoreno pismo dr. I. Dujmušiću, uredniku sarajevske 'Vrhbosne“, *RO*, 2/1909., br. 10, 13. III. 1909., 2. Optužbu je kasnije, ne navodeći izvora, preuzeo i: PROSPERUS DALMATA, *Nadbiskup Stadler i Franjevci*, 62. Usp. M. VRGOČ, „Fra Jako Pašalić (1877.-1960.)“, 117., 135.-138.

³⁴⁶⁴ „Izjava nadbiskupskoga ordinarijata vrhbosanskoga u Sarajevu“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 6, 20. III. 1909.

³⁴⁶⁵ „Hrvatskim radnicima na razmišljanje“, *RO*, 2/1909., br. 11, 18. III. 1909., 1.; „Smutnje 'Hrv. Dnevnika“, *RO*, 2/1909., br. 11, 18. III. 1909., 1.-2.

³⁴⁶⁶ „Hrvatskim radnicima na razmišljanje“, *RO*, 2/1909., br. 12, 24. III. 1909., 1.-2.

³⁴⁶⁷ „Pemba“, *Pokret*, 6/1909., br. 76 (3. IV. 1909., 1.-2.); „Hrvatska politika u Bosni“, br. 79 (7. IV. 1909., 1.); „Bosna i sjedinjenje s Hrvatskom“, br. 105 (8. V. 1909., 2.); „Narodna politika u Bosni“, br. 121 (28. V. 1909., 1.); „Sloga Hrvata i Srba u Bosni“, br. 124 (2. VI. 1909., 1.)

³⁴⁶⁸ X., „Konac Šadlerovoj politici“, *Pokret*, 6/1909., br. 107, 11. V. 1909., 6.

³⁴⁶⁹ A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 504.

njemu javno raspravlja u strahu da bi „vatra mogla preskočiti i na naš krov“ te izazvati politički raskol među starčevićancima. O tome jasno svjedoče nemili događaji skopčani s izborom vodstva HNZ-a. Hrvati u ovo kritično vrijeme ne smiju biti razrožni; naprotiv, „svi bi se trebali povjerenjem podrediti vodstvu čiste stranke prava, koja jedino jamči za pravu hrvatsku politiku. Samo kad bi čista stranka prava, na čelu falange svojih pristaša, mogla utjecati na javne poslove, sinulo bi jadnoj našoj razkomadanoj domovini sunce slobode i ujedinjenja.“ Makar iz BiH dolaze uvjerenja da razmirice ne će naškoditi hrvatskoj stvari, povijest nas uči protivno: privatne i crkvene razmirice lako se izvrgavaju u političke sukobe. Kršnjavi ne želi ulaziti u uzroke spora koji je izbio u povodu izbora predsjednika HNZ-a. On ističe franjevačke zasluge, ali ne može prešutjeti ni Stadlerove ljudske i svećeničke vrline, kao ni njegov hrabri istup za ujedinjenje hrvatskih zemalja: „On je to jedinstvo tražio i onda, kad vlastodržcima to nije bilo milo.“ Franjevci uživaju povjerenje puka, a nadbiskup povjerenje vladara i Svete stolice: „Stadler i franjevci zajedno vrlo su moćan faktor, koji bi mogao mnogo doprinieti ostvarenju naših političkih ideala. Među ovima je ujedinjenje hrvatskih zemalja prvi i najglavniji. Kroz jedinstvo doći ćemo do slobode, kroz jedinstvo Hrvat će biti gospodar u svojoj kući, u jedinstvenoj će Hrvatskoj svačiji djelokrug biti veći, svačiji upliv jači, svačije nastojanje uspješnije; svi naši kulturni, narodnogospodarstveni i politički ciljevi laglje će se postići.“³⁴⁷⁰

U tom je svjetlu od maloga značenja pitanje, hoće li na čelu HNZ-a biti Mandić ili Sunarić, nastavlja Kršnjavi, identificirajući crtu razdvajanja u vodstvu HNZ-a: „Nemam čast poznavati Dra Mandića. Dra Pilara poznam odkako se je počeo izticati u javnome životu. Jednoga i drugoga zavoljeli su naši franjevci. Oni ne će: 'da se ovi naobraženi, pametni, energični i okretni ljudi proglase političko mrtvima, oni hoće radje da ih sačuvaju za vjeru i za dom, naš mili hrvatski dom'.“ Franjevci drže, nastavlja Kršnjavi, da će Mandić i Pilar voditi politiku koju zagovaraju franjevci odnosno – narodnu politiku, pa ih zato podupiru, a on na to kaže: „Dobro. Vidit ćemo. Meni se svidja ovo u istinu franjevačko stanovište i ljubavi, tek kao stari, izkusan političar, kojega su mnoge zmije ujele, što ih je na prsima njetio, nešto sam malo nepovjerljiv postao, prem se baš ne bojim svakoga guštera.“ U odnosu na Mandića se Kršnjavi ne upušta u sudove, ali primjećuje da ni franjevci oko toga nisu složni, jer su biskup Marković i fra Marijan Duić za Sunarića, kojemu ni Mandićevi pristaše ne poriču čestitost, a i sam Kršnjavi puno drži do njegova značaja, sposobnosti i političke korektnosti. Iz Hercegovine pišu da će Mandić ponovno biti izabran predsjednikom, pa makar propao u svim bosanskim okružjima. Kršnjavi apelira na Mandića da ne bude kamenom smutnje niti uzrokom raskola nakon kojega bi Hercegovina krenula u jednome, a Bosna u drugome smjeru. Mandić je, navodno, vrlo uman, a znade osvojiti izgledom i nastupom, pa ga neki franjevci nazivaju vođom: „Po mojemu mnienju vodstvo čiste hrvatske stranke prava može za sve hrvatske zemlje biti samo jedno, a to je za sada u Zagrebu.

³⁴⁷⁰ I. KRŠNJAVI, „Bosanske razmirice“, Arhiv Hercegovalke franjevalke provincije, Mostar, Spisi Provincije, sv. 52, f. 372-380. I ovdje zahvaljujem dr. Zlatku Matijeviću koji mi je ustupio preslik tog rukopisa.

Kad se jedanput sve hrvatske zemlje sjedine može težište naše politike preći drugamo.“ Raskole treba spriječiti, a oni u pravilu dolaze otuda što pojedinci hoće postati „vođama“.³⁴⁷¹

Mandić je, kaže Kršnjavi, mlad čovjek i uživa veliki ugled među franjevcima koje je s pravom valjano zastupao. No, tek će budućnost pokazati hoće li on biti luč ili tek varavi plamen. Moglo bi mu se ipak dobrohotno prigovoriti nekoliko stvari: prvo, što nije prvu bosansku deputaciju doveo u Zagreb, kao što je nadbiskup Stadler doveo drugu; drugo, što nije u ustavnoj anketi zahtijevao da se stvori jedinstveni sabor za sve hrvatske zemlje „sve ako je znao da se njegov predlog ne će uvažiti“, jer se ne smije propustiti nijedna zgoda da se zahtijeva ujedinjenje hrvatskih zemalja; treće, što nije zahtijevao da se zakonom i korištenjem državnih vlasti uredi agrarno pitanje, jer zemlja treba prinijeti žrtvu za pravedno rješenje tog pitanja. Kršnjavi naglašava kako nema iluziju da će njegova razmatranja utjecati na izbor vodstva HNZ-a, jer kolektivi odlučuju drugačije, podliježući drugim čimbenicima i sugestivnoj moći („Kako bi inače mogao bio voditi Supilo tolike inteligentne ljude od poraza do poraza?“), ali još jednom apelira na slogu među franjevcima i slogu s nadbiskupom, „jer od hrvatske sloge baš u sadašnje doba odvisi budućnost hrvatskoga naroda“.³⁴⁷²

Odgovarajući na ove misli, Buntić piše Kršnjavomu kako su on i njegovi istomišljenici među hercegovačkim franjevcima u listopadu (1908.!) htjeli osuditi Mandića zbog njegovih izjava, pa su čak zaprijetili „Bosni, ne budu li odlučni pristaše sjedinjenja hrvatskih zemalja, da ćemo se s njima razkrstiti, te ćemo i mi Hercegovci biti ondje, gdje i Hrvati imaju apsolutnu većinu, a u Bosni će biti ono, što i jesu, naime jedna petina.“ No, danas su napadaji na Mandića tuđe maslo i iza njih leže osobni motivi. S druge strane, Stadler želi u BiH osnovati kršćansko-socijalnu stranku kojoj bi ona bio neupitni vođa. Pitanje vodstva je jabuka razdora. Međutim, protivno Kršnjavijevim predodžbama, protiv Sunarića na čelu HNZ-a nije nijedan franjevac: „Ta njega smo i i lani htjeli za predsjednika, ali smo popustili, da je odabran junak i bard sarajevski. Pa i ove je godine palo za Sunarića više franjevačkih glasova nego protu Mandiću popovskih.“³⁴⁷³ No, Buntić (koji je sve donedavno bio izrazito kritičan prema Mandiću) naglašava kako je on „potpisao program, koji nije oportunistički, nego naš radikalno hrvatski, kojim je isključeno svako šaranje oportunizma i etapa“, a i sami Sunarić osuđuje hajku protiv Mandića te se zalaže za slogu unutar HNZ-a, tim više što je predsjednik samo izvršitelj volje

³⁴⁷¹ I. KRŠNJAVI, „Bosanske razmirice“.

³⁴⁷² Isto. Kršnjavi je, naime, u svoj dnevnik 13. XI. 1908. zapisao kako se je potužio Franku da su bosanska izaslanstva – muslimansko i sarajevsko – bila u Beču i u Zagrebu, ali nisu došla u Zagreb. U Beču nisu spominjali ujedinjenje BiH s Hrvatskom, a u Budimpešti se govori o pravima mađarske krune na Zagreb. I dva dana kasnije zabilježio je neke misli o Mandićevu ponašanju u Beču, na način koji pokazuje da se nije informirao samo iz tiska, nego i – očito – od Stadlerova pristaše Josipa Vancaša. (I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 551., 553.)

³⁴⁷³ A. NIKIĆ, *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*, 118. ISTI, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 505.-506. Kršnjavi ipak vjerojatno nije izmišljao kad je tvrdio da su franjevci Marković i Duić bili skloniju Sunariću kao predsjedniku Središnjeg odbora HNZ-a. Fra Marijan Duić imao je bliže odnose s vodstvom Starčevićeve hrvatske stranke prava, a kad se je izaslanstvo bosanskih Hrvata katolika krajem studenoga 1908. pri povratku iz Beča zaustavilo u Zagrebu, njegovi su prvaci „korporativno“ posjetili Josipa Franka te je u vrtu njegove kuće priređena svečanost. Na njoj je Duić održao govor u kome je Franka uvjeravao da su svi bosanski katolici pristaše Čiste stranke prava. („Die Bosnische Deputation in Agram“, AZ, 83/1908., Nr. 289, 30. XI. 1908., 2.)

Središnjeg odbora, a nije neki samostalni čimbenik. Hercegovci, inače, jesu za jedinstvo, ali ono zbog Stadlerove naravi nije moguće. Ne treba preuveličavati ni njegovo dovođenje deputacije u Zagreb, jer ni izaslanstvo HNZ nije zapravo htjelo drugačije postupiti.³⁴⁷⁴

Dok se je iz zajedničarskih redova isticalo kako u HNZ-u odlučuje hrvatski narod, a ne neka odnarođena inteligencija,³⁴⁷⁵ Mandić je oštro demantirao tvrdnje *Sarajevoer Tagblatta* i *Hrvatskoga dnevnika* da je radnike nazvao „marvom i багаžом“, ali je to objavila samo *Radnička obrana*.³⁴⁷⁶ A kad ga je *Hrvatski dnevnik* uoči odgođene izborne skupštine sarajevske okružne organizacije bio pokušao optužiti da zapravo ništa ne drži ni do franjevac („U Bosni dva, tri fratra nešta vrijede, ostali...“), priskočili su mu u pomoć livanjski franjevci.³⁴⁷⁷

Ponovno odgođena, sarajevska je okružna skupština zakazana za 4. travnja. Osjećajući da gube tlo pod nogama, Stadlerovi pristaše su 29. ožujka neznatno izmijenili svoju kandidatsku listu: Sunarić je ostao kandidatom za predsjednika, dok su kandidatima za Središnji odbor HNZ-a kandidirani Luka Čabrajić i Kosta Gjebić-Marušić. Dvorniković više nije bio na listi, ali je na nju došao nekadašnji Stadlerov protivnik Tugomir Alaupović i poznati franjevac fra Angjeo Franjić.³⁴⁷⁸ No, i Mandić je kandidirao neke od kandidata čija su imena bila na Sunarićevoj listi, među njima i Čabrajića i Franjića (koji će, prema *Hrvatskome dnevniku*, na skupštinu dovesti 90 busovačkih seljaka „mandićevaca“). Na izbornoj skupštini održanoj 4. travnja opet je bilo optužaba za izborne manipulacija, a Mandiću se je predbacivalo da je o svom trošku organizirao i prijevoz seljaka-izbornika vlakom, uslijed čega su Sunarićevi pristaše uložili i pismeni prosvjed. No, najvažnije je da je Mandić ipak odnio jasnu prevagu: 6. travnja završeno je prebrojavanje glasova, pa je ustanovljeno da je njegova lista dobila 495, nasuprot Sunarićeve s 350 glasova, a u Središnji su odbor HNZ-a izabrani fra Angjeo Franjić i Stjepan Janković.³⁴⁷⁹

Hrvatski dnevnik je nastojao umanjiti važnost sarajevske okružne izborne skupštine, kao i vijesti o sličnim rezultatima u drugim okružnim središtima koje su se nizale u travnju.³⁴⁸⁰ Nije list posebnu pozornost posvetio na Mandićevu uspjehu na sarajevskim gradskim izborima koji su održani sredinom travnja 1908., koji su također pokazivali da će prvak HNZ-a prebroditi poteškoće.³⁴⁸¹ Nakon što je mostarska okružna skupština koja je bila zakazana za 4. travnja odgođena zbog nereda, u tom je gradu Mandić 25. travnja imao nekoliko protivnika i nekoliko nezadovoljnika držanjem Gjure Džamonje kojega je *Hrvatski dnevnik* optužio i za izbornu

³⁴⁷⁴ A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 506.-507.

³⁴⁷⁵ „Ko ima da odlučuje u 'H.N.Z.'?“, *RO*, 2/1909., br. 12, 24. III. 1909., 1.-2.

³⁴⁷⁶ „Radnici – marva i багаža“, *RO*, 2/1909., br. 10, 13. III. 1909., 5.

³⁴⁷⁷ „Dr. Nikola Mandić i franjevci“, *RO*, 2/1909., br. 11, 18. III. 1909., 2.

³⁴⁷⁸ „Današnja skupština H.N.Z.“, *HD*, 4/1909., br. 77, 4. IV. 1909., 2.

³⁴⁷⁹ „Glavna skupština H.N.Z. za sarajevsko okružje“, *HD*, 4/1909., br. 80, 8. IV. 1909., 1.; „Skrutinij okružnog odbora H.N.Z. u Sarajevu“, *HD*, 4/1909., br. 79, 7. IV. 1909., 3.; „Okružna skupština H.N.Z. u Sarajevu“, *RO*, 2/1909., br. 17, 1. V. 1909., 6.

³⁴⁸⁰ U Donjoj Tuzli je okružna skupština održana 7. veljače 1909., ali nisam uspio pronaći podatke o rezultatima tamošnjega glasovanja. Iz jednoga članka Mije Ćosića koji je pod naslovom „Istini za volju“ objavljen u *RO*, 2/1909., br. 8-9, 4. III. 1909., 4.-5. može se zaključiti da je bila vrlo burna i da su se na njoj sukobili Mandićevi pristaše i njegovi protivnici predvođeni svećenikom prof. Markom Tvrtkovićem.

³⁴⁸¹ „Gradski izbori u Sarajevu“, *HP*, br. 3721/1908., 13. IV. 1908., 1.

nasilje, ali je i tamo velika većina bila uza nj.³⁴⁸² Na bihačkoj je okružnoj skupštini 18 travnja 1909. Mandić dobio jednoglasnu potporu: Milan Katičić je brzojavio da može računati na više od 500 glasova.³⁴⁸³ Iako im je davan znatan publicitet, za Stadlerove odnosno Sunarićeve pristaše slaba su utjeha bile vijesti da su mjesni odbori u Orašju ili Roškome Polju izrazili nepovjerenje Mandiću. Tendencija je bila jasna, a poraz očevidan i prije konačnoga prebrojavanja glasova.

Par dana nakon Mandićeve pobjede na okružnoj skupštini u Sarajevu, *Hrvatski dnevnik* je prenio pisanje *Obzora* da je sudbina mađarske Povlaštene agrarne i komercijalne banke za BiH zapravo neizvjesna, iako se ministar Burián zalaže za nju. A Stadlerov dnevni list drži kako bi bilo najpravednije da banka, ako za nju nema domaćega kapitala, bude ustrojena tako da u njoj jednu trećinu ima mađarsku, drugu austrijski, a treću domaći kapital.³⁴⁸⁴ No, usprkos negodovanju hrvatskih i slovenskih zastupnika u Carevinskom vijeću, banka je uskoro dobila koncesiju te je počela raditi. To se je tumačilo kao poraz austrijskih političkih i gospodarskih krugova: procjenjivalo se da će banka u BiH uložiti 600 milijuna kruna i da će već tijekom 1909. otvoriti šest podružnica.³⁴⁸⁵ No, do sankcije bosansko-hercegovačkog Sabora nije mogla sudjelovati u otkupu kmetova,³⁴⁸⁶ a to je mađarskim krugovima odnosno ministru Buriánu nametalo potrebu da dobije većinu u Saboru, što znači da je morao podilaziti Srbima.³⁴⁸⁷

Ni nakon njegove pobjede na sarajevskoj okružnoj skupštini nisu Mandića iz Stadlerova kruga prestali optuživati za očajanje s naprednjacima,³⁴⁸⁸ a *Hrvatski dnevnik* je pisao da koketira s Hrvatsko-srpskom koalicijom i da je spreman kapitulirati pred Mađarima. O Mandićevoj sprezi sa Srbima imale su govoriti i poruge da će se list *Dan* koji je 1905 pokrenuo dr. Lazar Dimitrijević, zapravo zvati *Dan & Noć*, i da će ga ćirilicom i latinicom tiskati Dimitrijević i Mandić, dok su kao tobožnji odgovorni urednici naznačeni Jovanović i Zelenika.³⁴⁸⁹

³⁴⁸² „Skupština H.N.Z. u Mostaru“, *RO*, 2/1909., br. 17, 1. V. 1909., 4.; „Skupština H.N.Z. u Mostaru“, *HD*, 4/1909., br. 79, 7. IV. 1909., 1.-2.; „Okružna skupština 'Hrv. Nar. Zajednice' – Fiasko Štadlerovaca“, *Pokret*, 6/1909., br. 79, 7. IV. 1909., 1.

³⁴⁸³ „Skupština H.N.Z. u Bihaću“, *RO*, 2/1909., br. 16, 24. IV. 1909., 4.; „Skupština Hrvatske Narodne Zajednice u Bihaću“, *HD*, 4/1909., br. 94, 25. IV. 1909., 2.

³⁴⁸⁴ „Šta je s mađarskom bankom?“, *HD*, 4/1909., br. 78, 6. IV. 1909., 3.; „Mađarska agrarna banka u Sarajevu“, *HD*, 4/1909., br. 80, 8. IV. 1909., 1.

³⁴⁸⁵ „Agrarna banka i austrijski parlamenat“, *HD*, 4/1909., br. 101, 4. V. 1909., 2.; „Burianova poduzeća“, *HD*, 4/1909., br. 102, 5. V. 1909., 1.; „Koprcanje mađarskih bankira“, *HD*, 4/1909., br. 103, 6. V. 1909., 1.; „Mađarska agrarna banka – već radi“, *HD*, 4/1909., br. 105, 8. V. 1909., 2.; „Magjarska agrarna banka u Bosni“, *Pokret*, 6/1909., br. 102, 5. V. 1909., 2. Statut Povlaštene agrarne i komercijalne banke za BiH objavljen je u *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1909, Stück XII., 17. V. 1909., 505.-530.

³⁴⁸⁶ „Mađarska agrarna banka“, *HD*, 5/1910., br. 143, 27. VI. 1910., 1

³⁴⁸⁷ U Pilarovoj je ostavštini sačuvan djelomični koncept Pilarove analize tog problema. U njemu se procjenjuje da će Burián, koji se i bez te banke nalazi i dovoljnim poteškoćama, po svaku cijenu htjeti dobiti saborsku sankciju za nju, za što će Srbi tražiti protuusluge. (NSK, OIP, R-7983, A-1)

³⁴⁸⁸ A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 216.-217. – Buntić Kršnjavomu 7. VIII. 1909. Usp. i Buntićevo pismo Tugomiru Alaupoviću koje na istome mjestu (str. 511.-513.) objavljuje Nikić ne navodeći mu ni nadnevka ni izvora.

³⁴⁸⁹ *HD*, 4/1909., br. 83, 11. IV. 1909., 3. Pero Zelenika bio je, naime, Mandićev pouzdanik na čelu okružnog odbora HNZ-a. Njegov brat Ivan bio je od sredine 90-ih godina 19. stoljeća u austro-ugarskoj konzularnoj službi.

Pucalo se je, dakle, iz svih oružja i bez milosti, a Mandić je bio glavna meta. Na spomenute diskvalifikacije nacijepit će se optužbe za nerad, promicanje prvenstveno vlastitih interesa i pokazivanje spremnosti da se pod firmom zalaganja za trijalizam pristane na autonomiju BiH odnosno na BiH kao *corpus separatum*.³⁴⁹⁰ Ponovno su potegnute izjave u Beču i u Budimpešti u studenome 1908., u kojima predsjednik HNZ-a nije spomenuo potrebu ujedinjenja BiH s Hrvatskom, pa je borba koja se je rasplamsala zaprijetila i rascjepom samoga HNZ-a. No, ako je Sunarić i ima pristaša u dijelu franjevac, činjenica da ga je odjednom počeo hvaliti Stadlerov *Hrvatski dnevnik* pokopala je njegove izgleda; puno više pripadnika franjevačke zajednice založilo se je protiv njega.

Nakon održanih okružnih skupština i provedenog „skrutinija“ odnosno prikupljanja glasovnica te utvrđivanja rezultata po mjerilima koje su predviđala Pravila HNZ, Mandićeva je pobjeda bila trijumfalna: on je dobio 2697, Sunarić 678 glasova, dok su Pilaru kao trećemu kandidatu za predsjednika HNZ-a pripala svega četiri.³⁴⁹¹ Zagrebački *Pokret* donio je nešto drugačije podatke, domećući kako su izabrani predstavnici okruga u Središnjem odboru: za Mostar su izabrani fra Didak Buntić i Gjuro Džamonja, za Bihać Milan Katičić i Dane Čubelić, za Donju Tuzlu Pilar i Gjuro Topolnik, za Sarajevo fra Angjeo Franjić i Stjepan Janković, za Travnik fra Marijan Duić i Ivo Budimirović, „a za Banjaluku: fra Mirko Šestić i Pavo Grgić. No pošto se je fra Mirko Šestić zahvalio, izabran je koopcijom dr. Sunarić.“³⁴⁹²

Nakon toga je prvo zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a u 1909. zakazano za 21. svibnja u Sarajevu.³⁴⁹³ Središnji se je odbor oglasio priopćenjem od 23. svibnja, u kojem se navodi kako je Mandić predočio nepobitan dokaz da je položio članstvo u upravnom vijeću Povlaštene agrarne i komercijalne banke, što su sa zadovoljstvom prihvatili svi, a napose oni članovi Središnjega vijeća koji su na sjednici od 3. i 4. veljače držali da je to članstvo nespojivo s položajem u HNZ-u „te u tom smijeru i zaključak stvorili“. Središnji odbor izražava žaljenje zbog prijepora koji su izbili između njegovih članova, zbog kojih je „realni rad“ bio neko vrijeme onemogućen. Dio krivice je na predsjedništvu, a dio na Središnjem odboru, jer se je stvar mogla rješavati *in camera caritatis*. No, sad je zauzeto pomirbeno stanovište, pa se mole okružni i mjesni odbori da slijede isti put. Posebno je važno da nisu posrijedi bile osobne razmirice, nego različita načelna stajališta, a porgejašn je i dojam da se je radilo o borbi dviju suprotstavljenih skupina, koja se je negdje mogla stvarati.³⁴⁹⁴

Na njemu je potvrđen Mandićev izbor za predsjednika Središnjeg odbora, u čiji su sastav ušli Milan Katičić, fra Marijan Duić, Gjuro Džamonja, Dane Čubelić, Mirko pl. Gjurkovečki, fra Angjeo Franjić, Ivo Budimirović, Ivo Pilar, fra Didak Buntić, Pavo Grgić i Gjuro Topolnik (koji

³⁴⁹⁰ „Corpus separatum“, *HD*, 4/1909., br. 49, 2. III. 1909., 1.

³⁴⁹¹ „Rezultat izbora za predsjednika i središnji odbor H.N.Z.“, *RO*, 2/1909, br. 18, 9. V. 1909., 5.

³⁴⁹² „Izbor predsjednika Hrvatske narodne zajednice“, *Pokret*, 6/1909. br. 108, 12. V. 1909., 2. U članku se navodi da je Mandić na izvorima za predsjednika dobio 2015, Sunarić 678, a Pilar četiri glasa.

³⁴⁹³ *RO*, 2/1909., br. 18, 9. V. 1909., 4.

³⁴⁹⁴ „Comuniqué središnjeg odbora Hrv. Narodne Zajednice“, *HD*, 4/1909., br. 119, 26. V. 1909., 1.; „Iz 'Hrvatske narodne zajednice““, *Pokret*, 6/1909. br. 120, 27. V. 1909., 1.

su svi i potpisali spomenuto priopćenje od 23. svibnja), dok je na tajničkom mjestu ostao Nikola Precca. Sunarić je, dakle, prestao biti članom Središnjeg odbora, a njegova imena nema ni među potpisnicima proglasa o pokretanju glasila HNZ-a. Na sjednici je, naime, 22. svibnja donesena i odluka o pokretanju lista *Hrvatska zajednica* koji bi u početku izlazio dva puta tjedno. List je, naravno, zamišljen kao instrument za ostvarenje ciljeva HNZ-a, ali i kao sredstvo kojim će se organizacija ubuduće lakše obranila od novinskih nasrtaja kakvima je bila izložena tijekom prethodnog razdoblja. U programskoj deklaraciji novoga lista naročito je naglašeno da će se izbjegavati polemike i osobne zadjevice. Polazeći od toga je vjera nužna kako pojedincu, tako i narodu, u „vjerskom pitanju“ list će stajati „na stanovištu pravednosti i megjusobne snošljivosti“, dok će prema vlastima zauzimati „uvijek čisto hrvatsko narodno stanovište“.³⁴⁹⁵

Hrvatski dnevnik se je desetak dana ustezao komentirati zaključke i priopćenje Središnjeg odbora HNZ-a, ali je s iznimnom strašću donosio vijesti o Džamonjinim osobnim poteškoćama. No, onda je početkom lipnja uslijedio frontalni napadaj: u seriji članaka pod naslovom „'Narodna' politika u Bosni“ nastavljen je obračun s HNZ-om, koji je zapravo bio politička i psihološka priprema za završnu fazu osnivanja Hrvatske katoličke udruge. Povod je bio članak objavljen pod sličnim naslovom na prvoj stranici zagrebačkog *Pokreta*, kojim je kulminirala dugotrajna protustadlerovska kampanja naprednjačkog lista koji je zdušno zagovarao slogu i jedinstvo Hrvata i Srba.³⁴⁹⁶ Glavna meta bio je opet Mandić, protiv kojega je *Hrvatski dnevnik* nizio optužbe za *pokretaštvo*, o čemu, prema mišljenju sarajevskog lista, dovoljno govori već činjenica da Mandićevu „protuklerikalnu“ politiku hvale *Obzor* i *Pokret*. No, ne radi se samo o tome: od nekadašnjeg starčevićanca Mandić se je prije otprilike dvije godine prometnuo u *pokretaša*, pa je uz posredovanje Danila Dimovića u Sarajevu primio Ivana Lorkovića i Milana Heimerla. I izlazak iz upravnog vijeća mađarske banke koji je on izveo, samo je igrokaz: radi provedbe svojih *pokretaških* ciljeva Mandić zapravo želi izigrati vodstvo HNZ-a.³⁴⁹⁷

HNZ je u vrijeme aneksije morao preuzeti i određene političke pothvate, iako je stvoren kao gospodarsko-prosvjetna organizacija, nastavlja *Hrvatski dnevnik*. No, problem nije u tome, nego u činjenici da je Mandić tada iza leđa ostalih članova Središnjeg odbora davao izjave glasilima Hrvatsko-srpske koalicije i krišom kontaktirao s *pokretašima*.³⁴⁹⁸ On već neko vrijeme – srećom uzaludno – snubi hrvatske književnike i intelektualce u Sarajevu za pokretanje hrvatskoga političkog lista koji bi, međutim, služio veličanju njegove osobe i podjelama među Hrvatima. Štoviše, i ovih se dana diljem BiH širi okružnica u kojoj se nagovješćuje pokretanje toga lista koji hoće biti političko glasilo (iako je HNZ nepolitička organizacija!). On ima izlaziti pod nazivom *Hrvatska zajednica*, a kako je Središnji odbor HNZ deklarirao nezadovoljstvo *Hrvatskim dnevnikom*, to znači da će smjer novoga lista biti suprotan, drugim riječima –

³⁴⁹⁵ „Hrvatska zajednica“, *RO*, 2/1909., br. 24, 25. VI. 1909., 4.;

³⁴⁹⁶ „Narodna politika u Bosni“, *Pokret*, 6/1909., br. 121, 28. V. 1909., 1.

³⁴⁹⁷ „'Narodna' politika u Bosni. I. Pokretač 'realne politike'“, *HD*, 4/1909., br. 129, 8. VI. 1909., 1.

³⁴⁹⁸ „'Narodna' politika u Bosni. II. 'Narodna' politika u H. N. Zajednici“, *HD*, 4/1909., br. 130, 9. VI. 1909., 1.

pokretaški, i samo će unijeti razdor među Hrvate.³⁴⁹⁹ U tom se listu – koji bi, prema Mandićevim planovima, trebali proširiti i popularizirati franjevci – najavljuje borba protiv klerikalizma. Najrječitije o tome govori činjenica da će mu urednik biti Vladimir Jelovšek. To znači uvođenje kulturne borbe u BiH, nastavlja Hrvatski dnevnik, ali se Mandić vara ako misli da će franjevci na to nasjesti: u stvarima katoličke vjere „klerikalci“ su jednaki, nosili oni habit ili mantiju.³⁵⁰⁰

Jelovšek je bio poznat kao pripadnik modernističke skupine, svakako blizak naprednjačkim krugovima. Jesu li vijesti iz *Obzora* i *Hrvatskoga dnevnika* bile posve neutemeljene, ili je s Jelovšekom ipak bilo nekih kontakata, nije moguće utvrditi. No, teško je povjerovati da bi ti kontakti, ako ih je i bilo, bili ozbiljni: ni svjetovni dio vodstva HNZ-a zasigurno ne bi posegao za rješenjem koje bi ga izvrgnulo novim napadajima i polemikama, a franjevci još manje. U idućem nastavku polemičkog teksta, *Hrvatski dnevnik* nije konkretizirao na što misli kad govori o Mandićevim simpatijama sa Srbima, nego je zaključak o tome izveden iz pisanja *Pokreta* i iz Mandićeva pretpostavljenog *pokretaštva*. No, za račun Srba, nastavlja sarajevski dnevni list, mi ne možemo žrtvovati svoju budućnost, koja je samo u ujedinjenju svih hrvatskih zemalja. I pripovijesti o „realnom radu“ samo su priča; jednako kao što se sav „realni rad“ naprednjaka u Hrvatskoj sveo na borbu protiv vjere i Crkve, to je smjer kojim kane udariti i Mandić i njegovi istomišljenici. Oni zasad lukavo tvrde da nisu protiv vjere, ali da zapravo misle drugačije, jasno govori činjenica da odbijaju prihvatiti jasno načelo: katolički narod mora imati i katoličku prosvjetu, pa oni koji tvrde da se bave prosvjećivanjem tog naroda ne bi smjeli bježati od katoličkih prosvjetnik načela. Upravo u njihovu nastojanju da istisnu katolicizam iz javnoga života postoji između njih i nas nepremostiva razlika.³⁵⁰¹

Nasuprot tome, privodi *Hrvatski dnevnik* kraju svoj novi obračun s Mandićem, prava narodna politika nije politika fraza i osobne pomocije. Ona nije negativistički ni ekskluzivna, niti je načelna oporba prema vladi, a ni neprijateljstvo i borba protiv sugrađana druge vjere ili narodnosti. Ona se mora baviti time da u svoj tabor okupi one koje smatra svojim, a „to ja za sada bosansko-hercegovački narod katoličke vjere [sic!]. ovo je za sada jedini supstrat, po kojem se može provagjati hrvatska narodna politika; ovaj elemenat trebalo bi organizovati politički, gospodarski i kulturno. Ali kao preduvjet takovoj organizaciji mora da bude načelo, da se ne smije dirati u njegovu vjersku individualnost, nego da se njegova prosvjetna organizacija ima provesti na čisto katoličkim načelima, – kao što imadu pravoslavni i muslimanska organizacija čisto konfesionalni značaj.“ A kad se takva organizacija uspostavi, ona bi mogla „sporazumno kooperirati sa Muslimanima i Srbima na političnom i gospodarskom području.“³⁵⁰²

Bio je to dosta jasan nagovještaj javnosti da se u nadbiskupovu krugu i priprema nešto što bi trebalo provoditi „pravu narodnu politiku“. Nije bila nezanimljiva ni najava buduće suradnje s

³⁴⁹⁹ „Narodna' politika u Bosni. III. 'Narodna' politika – politika razdora“, *HD*, 4/1909., br. 131, 10. VI. 1909., 1.

³⁵⁰⁰ „Narodna' politika u Bosni. IV. Franjevci i svjetovni kler“, *HD*, 4/1909., br. 132, 12. VI. 1909., 1. Zanimljivo je da je budući urednik *Hrvatske zajednice* imao iste inicijale kao i Jelovšek: Vjekoslav Jelavić. Možda su baš ti inicijali nekako doprli u uredništvo *Hrvatskog dnevnika*, pa ga naveli da pogriješi oko identiteta urednika.

³⁵⁰¹ „Narodna' politika u Bosni. V. Vjera i moral u 'narodnoj' politici“, *HD*, 4/1909., br. 133, 13. VI. 1909., 1.

³⁵⁰² „Narodna' politika u Bosni. VI. Prava narodna politika“, *HD*, 4/1909., br. 134, 15. VI. 1909., 1.

Muslimanima i Srbima „na političnom i gospodarskom području“, što će se za koji mjesec sve žešće spočitavati HNZ-u. Taj lipanjski obračun je bio još jedan u nizu pokušaja da se podvoje franjevci i svjetovno vodstvo HNZ-a (među Stadlerovim pristašama redovito nazivano „pokretaškim“), još prije nego što dođe do pokretanja zasebnoga glasila HNZ-a. Jer, razumljivo je da je u Stadlerovu krugu najava pokretanja *Hrvatske zajednice* shvaćena kao opasnost, pa je doživjela žestok napadaj. Ni argumentacija nije bile neočekivana: za nj je to bio plod prošlojesenske „naivne“ konferencije 'vodstva' H.N.Z. sa pročelnicima zagrebačkog naprednjaštva³⁵⁰³. Bila je to aluzija na Mandićev sastanak s Lorkovićem i njegovim suradnicima. No, *Radnička obrana* je demantirala tvrdnje *Obzora* i *Hrvatskoga dnevnika* da će urednikom lista biti imenovan Vladimir Jelovšek. Te su se tvrdnje, kaže mostarsko glasilo HNZ-a pojavile „s prozirnou namjerom“³⁵⁰⁴.

No, službena je nadbiskupijska *Vrhbosna* objavila i to da je na svibanjskoj sjednici novoustrojenoga Središnjeg odbora HNZ-a bilo ponovno raspravljeno Stadlerovo (i Dujmušićevo) ultimativno pismo od 31. prosinca 1908., pa je ono opet jednoglasno odbijeno: iako u njemu sjede tri svećenika „katolička misao nije našla u odboru nijednoga zagovornika“, sablažnjava se *Vrhbosna*. No, ipak je Središnji odbor HNZ-a odaslao šesteročlano izaslanstvo biskupu Šariću koji ga je primio u Stadlerovu odsustvu. Pregovori su ostali bez rezultata: izaslanstvo HNZ-a ustrajalo je u tvrdnji da brani vjeru i moral, ali otklanja zahtjev da se organizaciji dade katolički značaj, jer smatra kako bi to odbilo inovjerce; nasuprot tomu je biskup Šarić ponavljao stajalište iz pisma od 31. prosinca – HNZ-u treba dati katolički karakter, jer on mora biti organizacija „za katolike i na katoličkim principima prosvjete“, dok smo mi katolici u narodnosnim i političkim stvarima spremni ići rame uz rame s inovjercima.³⁵⁰⁵

Obje su strane, dakle, ostale ukopane na svojim pozicijama, ali je bio pogrješan dojam da je vodstvo HNZ-a monolitno. Jedan je njegov dio tražio načina kako da se spor razriješi, drugi su nastupali bez volje za kompromisom. Dok fra Marijan Duić nije zaboravljao žučnu polemiku iz prethodnih mjeseci, predsjednik Mandić je bio svjestan da je sukob već oslabio HNZ, a njegovo nastavljanje samo bi dodatno pridonijelo urušavanje organizacije. Sjajna izborna pobjeda unutar HNZ-a i afirmacija koju je ponovno doživio na gradskim izborima omogućivala mu je da bude velikodušan i potisne uvrede kojima je bio izložen, ali – volja jedna strane da pristane na kompromis nije bila dostatna, budući da su se događaji smjenjivali iznimnom brzinom, ne dajući strastima i animozitetima vremena da se slegnu, niti osobnim ambicijama da se ohlade.

U lipnju 1909. Buntić je pisao Kršnjavomu da su izbori u HNZ-u prošli onako kako je on preokao – Mandić je ponovno izabran predsjednikom – dodajući da su prijepori u jednome dijelu uvjetovani odnosima s nadbiskupom Stadlerom, ali su u drugome nastali zbog drugih uzroka, pa je došlo do spora bosanskoga franjevca Marijana Duića i dijela građanskih prvaka HNZ-a s predsjedništvom. Što se Stadlera tiče, problem je u onome njegovu „Hrvati katolici“, jer, kaže

³⁵⁰³ „Hrvatska zajednica“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 12, 20. VI. 1909., 196.-197.

³⁵⁰⁴ „Hrvatska zajednica“, *RO*, 2/1909., br. 26, 9. VII. 1909., 1.-2.

³⁵⁰⁵ „Pregovori sa H.N.Z.“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 11, 5. VI. 1909., 182.

Buntić: „Naše je naproti čvrsto i nepomično stanovište da se nikad i nigdje na narodnosnim, gospodarskim, društvenim i političkim pitanjima nedjelimo po vjeri. I tko nas hoće da djeli mi ga smatramo neprijateljem i vjere i naroda.“ Takvo stajalište i svećenici i redovnici u HNZ-u zauzimaju kako radi narodnosti, tako i radi vjere, „jer nam je vjera previše sveta i uzvišena a da se njom služimo u koje kakove vremenite svrhe.“ Mi ne možemo dopustiti da se hrvatstvo obilježava vjerskim momentom, kao što je to slučaj kod pravoslavnih i kod većine muslimana, nastavlja Buntić. Nadbiskup Stadler, međutim, sve čini „da posve sruši Zajednicu“, nazivajući je bezvjerskim društvom i tvrdeći da u njoj katoliku nema mjesta. Objašnjavajući kako će franjevci i HNZ svoju misiju smatrati dovršenom tek onda kad Hrvati dođu „u obećanu zemlju“ odnosno „pod jedan zajednički trobojni krov“, u istome pismu Buntić tumači kakvo je stajalište hercegovačkih franjevaca prema drugim narodnosno-vjerskim skupinama. Što se Srba tiče, tu se može samo naslućivati što će budućnost donijeti. Agrarno će pitanje onemogućiti njihovu suradnju s muslimanima u saboru, pa će Hrvati biti jezičac na vagi i moći će ostvariti svoje interese: „Nažalost je skoro izključeno da bi mi kako stvari sada stoje sa muslimanim sačinjavali jednu stranku ili snjima kooperirali, jer mi kud i kamo mnogo više dodirnih točaka imamo sa pravoslavnim nego sa muslimanim. Mi bi dakako žrtvovali agrarno pitanje, kad bi oni bili narodno osvješteni, ali oni su viši autonomisti od sami pravoslavni i prije ćemo u pogledu našeg narodnog jedinstva – ne bude li rovarjenja sa strane – pomoću pravoslavnih nego pomoću muslimana do njega doći.“ Neosnovane su bojazni od autonomije BiH, nastavlja Buntić, jer do nje ne će doći čak ni onda kad bi čitavo pučanstvo bilo za nju. Ista je stvar i s ujedinjenjem s Hrvatskom: o tome će odlučiti viši čimbenici, jer mi sjedinjenje ne možemo „pospješiti“. Naravno da je zamisao da se Bosna „učini srpskim centromom i da se težište srbske politike prenese iz Beograda u Sarajevo“ zapravo „paklena i za hrvatstvo smrtonosna“, ali se Hrvati toga ipak ne trebaju bojati, jer su njihovi interesi sukladni interesima Monarhije. Na koncu Buntić primjećuje da onaj Kršnjavijev članak nije izišao u *Hrvatskome pravu*, ali naglašava: „Mi naravno nesmiemo nikad prekinuti vezu sonom [s onom] strankom u Banovini koja jedino pravo hrvatsko stanovište zauzimalje u bosanskom pitanju“, očito aludirajući na potrebu naslona na frankovačke pravaše.³⁵⁰⁶

Prema tome, na prijelazu iz 1908. u 1909. te u prvim mjesecima 1909. godine HNZ je prolazio kroz teška unutarnja previranja koja su logično proizlazila iz drastično promijenjenih političkih i društvenih okolnosti nakon aneksije te u jeku aneksijske krize koja je okončana tek u ožujku 1909. godine, kad su velesile napokon priznale aneksiju, pa se je s njome morala pomiriti i Kraljevina Srbija.³⁵⁰⁷ Pokušavao se je pronaći kompromis u odnosima s nadbiskupom (ali uvijek na način koji bi spriječio Stadlera da u odlučujućoj mjeri utječe na smjer razvitka i na političku

³⁵⁰⁶ A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 212.-215. – Buntić Kršnjavomu 10. VI. 1909. Na drugome mjestu u istoj knjizi (str. 509.-511.) Nikić bez ikakva objašnjenja donosi navodno Buntićevo pismo Kršnjavomu od 4. VI. 1909. koje je u sadržajnom smislu skoro isto, ali se stilski uvelike razlikuje.

³⁵⁰⁷ Opš. R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 224.-232. i dr.; V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 624.-626.

strategiju HNZ-a), ali su unutar organizacije postojali različiti pogledi na potrebu promjene pravila kako bi se omogućila otvorena politička djelatnost.

Mandić je bio nesklon takvoj promjeni taktike,³⁵⁰⁸ a čini se da je i Pilar – bar do proljeća 1910. godine – bio skloniji tomu da prosvjetno-kulturna i socijalno-ekonomska djelatnost ostane središnjim poslanjem HNZ-a, jer je bio svjestan da se time postižu i politički ciljevi, dok zahtjev za otvorenom političkom aktivnošću izaziva suvišan nadzor i možebitnu represiju.³⁵⁰⁹ Moguće je da su kod njih dvojice prevagnuli i pravni argumenti odnosno svijest da takva promjena Pravila u sadašnjemu zakonodavnom okviru nije moguća, jer zakon nije predviđao slučaj pretvaranja nepolitičkoga društva u političko, što znači da je upravnim vlastima prepuštena mogućnost arbitriranja, a nije bilo realno očekivati da će to arbitriranje biti za HNZ povoljno.

Naprednjački *Pokret* koji je često puta bio dobro obaviješten o zbivanjima u HNZ-u, timačio je pred kraj veljače 1909. zašto u toj organizaciji postoji „jaka struja“ koja drži da zalaženje na političko područje i nije nužno. Ona to tumači sljedećim argumentima: HNZ sad ima 133 mjesna odbora s ukupno 40.000 članova: „Ona skuplja narod za prosvjetni i gospodarski rad. Njezin glavni odbor je neke ruke nacionalno hrvatsko narodno vijeće. Baci li se 'Zajednica' na politiku, stranački sporovi će paralizovati drugi njezin rad, a i nju bi mogli rascjepati. Mi ne smijemo zaboraviti, da smo Hrvatsi katolici u Bosni zapravo manjina. Potrebno je da imamo vanstranačku nacionalnu središnju organizaciju da preuzme i gospodarstvo i budjenje nacionalne svijesti uopće; 'Zajednica' neka to ostane, da nas spaja i veže. A mimo nje i izvan nje neka se slobodno razvija stranački naš život, koji može da ima i drugu taktiku, koji može da računa i sa elementima, za koje ne bi bilo dobro da ulaze u sam unutarnji život čisto nacionalne organizacije kao što je 'Zajednica'.“³⁵¹⁰ *Pokret* nastavlja i dalje: „Kad se jednom ta stvar rasčisti i kad postane jasan djelokrug i pozicija 'Zajednice', onda će bit lakša i po narod manje pogibeljna organizacija politička. Ovo rasčišćenje mora što skorije uslijediti. Onda će se odmah morati pomišljati i na jače političke ustuke Stadler-Frankovoj struju organizovanjem svih naprednih i doista neovisnih elemenata u hrvatskom dijelu naroda.“³⁵¹¹

Ne može se sa sigurnošću tvrditi jesu li posrijedi *Pokretove* želje ili su vijesti o takvim spekulacijama dolazile iz vodstva HNZ-a. No, nema nikakve sumnje da su tijekom 1909. postojali pokušaji koalicionaških prvaka da uspostave kontakte, pa i suradnju s vodećim ljudima HNZ-a, među njima i Mandićem i Pilarom, o čemu je u više navrata pisao *Hrvatski dnevnik* koji u tom pogledu, kako smo vidjeli, i nije bio sasvim pogrešno informiran, iako se njegova ondašnja interpretacija tih kontakata ni danas ne može držati uvjerljivom, a kamoli potkrijepiti čvršćim dokazima. Nakon otvorenja Sabora, kad Mandić preuzme važnu ulogu u tom tijelu, a predsjednikom HNZ-a koncem 1910. godine postane Sunarić, doći će i do još dubljih, političkih mimoilaženja, koji će Pilara potaknuti da se stvarno distancira od organizacije u čijem će vrhu i

³⁵⁰⁸ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 36.

³⁵⁰⁹ Usp. ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 68.-73.

³⁵¹⁰ „Tečaj ustavne ankete u Sarajevu“, *Pokret*, 6/1909., br. 42, 22. II. 1909., 1.-2.

³⁵¹¹ Isto.

dalje formalno ostati. Tomu će pridonijeti i činjenica da je imao razloga osjećati se i osobno uvrijeđenim nekim postupcima vodstva HNZ-a u kome je on u vrijeme najžešćega unutarnjeg sukoba, prema kasnijim tvrdnjama *Hrvatskog dnevnika*, stalno nastojao djelovati na mirenju dviju suprostavljenih strana,³⁵¹² a nagrađen je manjkom potpore (kako članstva tako i Središnjeg odbora) na unutarstranačkim izborima 1909., te izostankom kandidature, pa čak i prešućivanjem njegova imena u stranačkome listu 1910. godine.

No, taj prijedor unutar HNZ-a, a onda i sve zaoštreniji odnosi između vodstva te organizacije i nadbiskupa Stadlera stvarali su poteškoće i vodstvu Starčevićeve hrvatske stranke prava. To je vodstvo računalo s trijalističkim preuređenjem Monarhije, jer je procjenjivalo da to žele i prijestolonasljednik Franjo Ferdinand i austrijska Kršćansko-socijalna stranka, a raspolagalo je i nekim neutralnim obavijestima u tom smjeru.³⁵¹³

Budući da se je već pred kraj 1908. spekuliralo o skorome dolasku generala Marijana Varešanina na čelo bosansko-hercegovačke zemaljske vlade, za SHSP je bilo nezgodno to da je Auffenberg obavijestio Franka kako Varešanin o njemu ima loše mišljenje. Zato je sugerirao Franku da se na Varešanina nekako utječe, ponajbolje preko neke povjerljive osobe. U tom je kontekstu iskrsnulo Stadlerovo ime, pa je Iso Kršnjavi, nakon prethodne pismene najave, sredinom 1909. otputovao u BiH. Uz niz drugih sugovornika, razgovarao je i s Varešaninom koji je bio vrlo kritičan prema hrvatskim političarima te je ocjenjivao da su nadbiskup Stadler i pomoćni biskup Šarić jedini koji vrijede, dok je sve ostalo – ništa. Opisujući potanko taj razgovor u izvješću Franku, datiranom 15. srpnja 1909., Kršnjavi napominje kako je boravio u raznim samostanima u Mostaru i u Sarajevu te razgovarao s pripadnicima raznih vjera i socijalnih slojeva, pa je došao do zaključka koji su „u dijametralnoj suprotnosti s pogledima Varešanina.“³⁵¹⁴

U pismu Kršnjavomu od 7. kolovoza 1909. godine, fra Didak Buntić je raspravljao o njegovim pritužbama da je raskol Hrvata u BiH „naudio i Vašoj stvari“, tj. zamisli da Starčevićeva hrvatska stranka prava objedini sve državotvorne snage. Kritizirajući proštadlerovske priloge koje u *Hrvatskome pravu* objavljuje „nekakovi Trtanj“,³⁵¹⁵ Buntić staje u Mandićevu obranu i podsjeća Kršnjavoga na to da je i on sam bio odobrio programska gledišta HNZ-a, odnosno da im nije našao zamjerke. Naglašava Buntić kako se nastoji postići izmirenje muslimanskih stranaka koje bi onda trebalo „snašom [s našom] strankom stopiti“. Tada bi se sa

³⁵¹² „Zašto smo ostavili 'Zajednicu““, *HD*, 5/1910., br. 46, 26. II. 1910., 1.

³⁵¹³ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 586.

³⁵¹⁴ Isto, 579.-584. Iz Buntićeva pisma Kršnjavomu od 23. VI. 1909. proizlazi da se je Kršnjavi već tada vratio u Zagreb. (A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 215.-216.)

³⁵¹⁵ Ivan Trtanj je tako u srpnju 1909. u *Hrvatskome pravu* (br. 4090, str. 7.) objavio članak pod naslovom „Bosna i Hercegovina“, ironično posvećen „našim ujacima – franjevcima“. Predbacujući franjevcima da su prevedeni žedni preko vode, u njemu je Mandića i njegovo častohleplje okrivio za izazivanje raskola među bosansko-hercegovačkim Hrvatima, usput ga optužujući da je pokretaš i slavosrb (štoviše da svjesno radi u srpskome interesu), pa će i list koji je HNZ najavio – *Hrvatska zajednica* – nužno biti poput Mandića: sve, samo ne hrvatski. U isto je vrijeme *HD*, 4/1909., br. 154, 11. VII. 1909., 1.-2. objavio tekst pod naslovom „Ivan Trtanj svojim prijateljima“. U njemu Trtanj pripoćuje kako sa svih strana čuje pohvale svojim člancima u *Hrvatskome pravu*, pa u tome kani nastaviti, protiv Mandića i lista koji je on najavio o trošku HNZ-a, dakle – sviju nas.

Srbima pregovaralo s pozicije većine, a ne s pozicije manjine. To je borba za opstanak, a uspjeh sa Stadlerom uopće ne bi bio moguć: „Ako smo lažnog Jonu proroka iz svoje narodne lađe izbacili to je zato da se utišaju valovi da naša hrvatska lađa u Bosni i Hercegovini nepotone [ne potone]. Mi snjime [s njime] nebi došli s muslimaninim do sloge, a zašto to je presvjetli i Vama dobro poznato.“ Taj je cilj vrjedniji od formalne fuzije i od deklarativnog nošenja starčevićanskog imena, jer politika HNZ-a je „politika čiste stranke prava, makar toga imena naša stranka i nenasila [ne nosila]“.³⁵¹⁶

Buntić je, naime, pokušavao pridobiti frankovačku pomoć (a i simpatije samoga Kršnjavoga, na kojeg je računao pri gradnji širokobriješkoga samostana i crkve), pa je htio stvoriti dojam da je u HNZ na frankovačkim pozicijama.³⁵¹⁷ Očito pod dojmom toga i sličnih pisama te razgovora koje je imao u BiH, Kršnjavi je sredinom kolovoza 1909. javio Buntiću da *Hrvatsko pravo* više ne će pisati protiv Mandića, a i inače se mijenja dotad više nego pozitivan odnos prema vrhbosanskom nadbiskupu: bilo bi najbolje kad bi Stadler otišao iz Bosne, jer tamo nanosi štetu, a drugdje bi, primjerice u Đakovu, mogao dobro djelovati.³⁵¹⁸ Buntić je uzvratio kako su svi svjesni potrebe za slogom i kako ne može ni biti Hrvat onaj tko nije bar u duši starčevićanac. No, lukavo je dometnuo: neka se stranke u banskoj Hrvatskoj okupe pod jedan stijeg, u jednu stranku pod geslom jedinstva i slobode: „Onda ćemo tek i mi bos. herc. Hrvati pristupiti toj stranci, toj hrvatskoj većini.“³⁵¹⁹

Nije Buntić bio onaj koji presudno određuje politiku HNZ-a, ali je – jedva skrivajući ironiju – time htio pokazati da je lakše odrediti načelne pozicije nego sprovesti ih na terenu, i drugo, da ne mogu slogu u BiH ultimativno zahtijevati oni koji se u vlastitome dvorištu ne mogu sporazumjeti. U studenome 1909. Buntić, međutim, kritizira muslimane (pa i muslimanske naprednjake, tzv. mešićevce, koji su „skoro fanatičniji od sami[h] narodnjaka i [...] skrivaju svoju narodnost poput zmija noge“). Spominje, doduše, kao važnu i ilustrativnu činjenicu da su kod izbora vodstva Trgovačke i obrtničke komore muslimanski narodnjaci i naprednjaci „išli s našim

³⁵¹⁶ A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 216.-217. – Buntić Kršnjavomu 7. VIII. 1909. Iako je cijelo to pismo – kao i uopće Buntićeva korespondencija s Kršnjavim – posvećena napadajima na Stadlera te obrani Mandića i HNZ-a, Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 487., 489. misli da se je Buntić time distancirao od Mandića i da je ustvrdio kako Mandićeva politika stoji na putu postizanja hrvatsko-muslimanske sloge. Međutim, Buntić vrlo jasno cilja na Stadlera (i na frankovačku stranku koja se nadbiskupa drži „ko pijan plota“); Stadler on mu je Jona kojega je valjalo izbaciti iz hrvatske narodne lađe. No, donoseći izvadke iz toga pisma Grijak je ispustio dio pisma koji glasi doslovno: „Dr. Mandića netreba ništa napadati kao što neće ni on niti smije ikoga tamo. On nije niti će biti dok je živ u stanju išta učiniti što bi bilo na štetu hrvatskim narodnim interesima.“

³⁵¹⁷ Usprkos tomu, čini se da Buntić u pismu Alaupoviću, objavljenom u istoj knjizi cilja upravo na frankovačke pravaše, kad kaže: „Mi nismo niti možemo biti uz jednu stranku, pogotovo ne uz ono pogrebno društvo iz prieka.“ (A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 511.-513.)

³⁵¹⁸ A. NIKIĆ, *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*, 120.-121. ISTI, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 507.-508. – Kršnjavi Buntiću 14. VIII. 1909. Da je Kršnjavi mislio sasvim ozbiljno o Stadlerovu uklanjanju iz Bosne, pokazuje činjenica da je pred kraj srpnja 1909. godine Frank na njegov prijedlog u tom smislu govorio barunu Aehrenthalu. (I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 586.-587.)

³⁵¹⁹ A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 218.-221. – Buntić Kršnjavomu 2. IX. 1909.

proti Srbom“³⁵²⁰, ali je jedina konstanta u muslimanskoj politici to, da oni ne će moći ići skupa s pravoslavnima.³⁵²⁰

Iz zagrebačke ili općehrvatske perspektive ta činjenica da muslimani ne će ići sa Srbima svakako je bila važnija nego što se je Buntiću činilo. No, Buntić nije spomenuo, a možda nije ni znao, da je presudnu ulogu u hrvatsko-muslimanskoj suradnji pri osvajanju vodstva Trgovačke i obrtničke komore imao, po svemu sudeći, baš Ivo Pilar. U pismu nepoznatom naslovniku, najvjerojatnije Ivanu Milićeviću, on je 22. srpnja 1909. svom sugovorniku skrenuo pozornost na napadaj *Srpske riječi* na nj u broju od 14. srpnja: „Srbi spremaju čitav sturm na mene, te kako čujem, kane naći saveznika i među ovdašnjim katolicima i spremiti jedan dopis u 'Hrv. Dnevnik'. Imam razloga držati to mogućim, jer – neznam zašto – ovdašnji profesori me nemogu.“ Napominjući kako bi vrlo nerado došao u poziciju da protiv *Hrvatskoga dnevnika* poseže za istim onim mjerama za kojima će posegnuti protiv *Srpske riječi*, Pilar moli svog sugovornika da poradi u uredništvu *Hrvatskog dnevnika* „neka ne blate vlastito gnijezdo“ i ne propuste kakav napadaj na nj, na Pilara. Unatoč svakodnevnoj paljbi između zajedničara i Stadlera odnosno *Hrvatskoga dnevnika*, i jedni i drugi dolaze iz istoga gnijezda. Pritom Pilar objašnjava: „Srbi su bijesni na mene, jer sam im pokvario račune u Trg. obrt. komori. Računali su osvojiti sva mjesta u našem okružju, a ja sam organizirao Turke i katolike, te smo im uzeli III. trgovinu (Abdaga Kučukalić) i II. obrt (apotekar Proche).“³⁵²¹ O rezultatima izbora za trgovačku i obrtničku komoru u tuzlanskome okrugu izvijestio je *Hrvatski dnevnik*,³⁵²² a malo kasnije, 14. rujna konstituirana je i prva bosansko-hercegovačka Trgovačko-obrtnička komora.³⁵²³ Zahvaljujući katoličko-muslimanskoj suradnji, predsjednikom komore za BiH izabran je Hrvat Nikola Berković. Zajedničarska je *Radnička obrana* pozdravila i tu pobjedu i način na koji je ona izvojevana: dobar je znak da su muslimani napokon prestali vjerovati slatkorječivim srpskim obećanjima.³⁵²⁴

No, dok je Pilar u tuzlanskome okrugu, po svemu sudeći, uspijevaio graditi povjerenje između manjinskih katolika i većinskih muslimana, nešto drugačije je bilo u zapadnoj Hercegovini gdje su sve donedavno franjevci i mostarski *Osvit* na koji su oni uvelike utjecali, znali pridobivati muslimanske simpatije. O tome govori način na koji su Buntić i njegovi istomišljenici u isto to vrijeme gledali na muslimane. U spomenutom pismu Kršnjavomu od 7. kolovoza 1909. godine Buntić je spomenuo kontakt s Alibegom Firdusom, jednim od prvaka MNO-a. Njemu je 20. kolovoza 1909. uputio opširno pismo u kojem, donekle i netaktično, Buntić poziva muslimane da se osvijeste, da se okanu „vjerskog fanatizma“ i da se prestanu nazivati „turdima“. Umjesto toga, trebaju prihvatiti načelo „brat je mio koje vjere bio' i 'tko neće brata za brata hoće tuđina za gospodara“. Istodobno je, u kontekstu rasprave o agrarnom pitanju i

³⁵²⁰ Isto, 222.-223. – Buntić Kršnjavomu 5. XI. 1909.

³⁵²¹ ABiH, NKHZ, IX-2/92 – Pilar nepoznatome („Dragi Ivo!“).

³⁵²² HD, 4/1909., br. 165., 25. VII. 1909., 5.

³⁵²³ „Konstituiranje bosanske trg. komore“, *Pokret*, 6/1909., br. 199, 1. IX. 1909., 2.

³⁵²⁴ „Izbor predsjednika i podpredsjednika trgovačko obrt. komore“, HD, 4/1909., br. 209., 15. IX. 1909., 2.; „Članovi trgovačko-obrtničke komore u Bosni i Hercegovini“, HD, 4/1909., br. 210., 16. IX. 1909., 2.; „Konstituisanje trgovačke i obrtničke komore“, RO, 2/1909, br. 35, 20. IX. 1909., 1.

o sastavu budućega sabora, uputio upozorenje koje se je moglo shvatiti i kao jedva prikrivena prijetnja: „Vi valjda mislite da je nemoguća naša sloga s pravoslavcima. Nemojte se varati. U politici nevriedi ni prijateljstvo ni simpatije, ni antipatije, politika se ravna interesom i ničim drugim. A zar mi nemamo dodirni[h] mnogo točaka sa pravoslavcima? I te kako. Pače točaka koje nisu u prilog muslimanima. Te bi mi interese ipak mogli žrtvovati našim muslimanima ali ne od straha ni iz ljubavi ni za volju nego opet radi interesa, radi vlastitoga svoga interesa.“³⁵²⁵

Sličnu je misao ponovio Buntić u svome spomenutom pismu Kršnjavomu od 5. studenoga 1909., kad je objašnjavao na koji način on i njegovi istomišljenici gledaju na suradnju s muslimanima: „Mi naime čekamo muslimane u klancu (tjesnacu), a to je agrarno pitanje. Budu li s nama bit ćemo za fakultativni budu li proti nama za obligatni državni odkup kmetova. Zato nije izključena kod nas mogućnost sloge sa Srbima.“ Srbi u posljednje vrijeme pokazuju spremnost na suradnju („sklonost koliooperacije“), a možda bi bilo dobro muslimane naučiti pameti i pokazati im da ne će moći „u svojoj neutralnosti plivat iznad dvie stranke i prema prilici balansirati“. Što se tiče zagrebačke inicijative za ujedinjenje HNZ-a s frankovačkom strankom, Buntić tu zamisao – koja mu je poznata iz komunikacije s Kršnjavim, ali možda i iz drugih izvora – posve otklanja, jer od nje ne će biti nikakve koristi. Možda je uputnije težiti ostvarenju svog programa „pa bilo s vragom“, tj. sa zagovornicima autonomije (drugim riječima – sa Srbima!), jer je možda to način da se definira državnopravno uređenje BiH: „Nama je kako vidite nada sve stalo do našeg narodnog jedinstva [ujedinjenja] pa bilo ma kako i ma s kim.“³⁵²⁶

Lako je zaključiti da su Kršnjavoga takva razmišljanja naljutila. U sporu između nadbiskupa i franjevaca on je dotad bio naglašeno na franjevačkoj strani, pa to nije tajio ni u korespondenciji s Buntićem, a ni drugdje. Ta je simpatija u nemaloj mjeri izvirala iz njegova načelnog liberalizma, a došla je dotle da je on priželjkivao Stadlerov odlazak iz Bosne i razmještanje njegovih najbližih suradnika po drugim biskupijama. No, nagovještaj dijela zajedničara da su možda spremni na suradnju sa Srbima protiv muslimana – nagovještaj koji će biti jedan od čimbenika koji će kasnije dovesti i do privremene Pilarove pasivizacije u HNZ-u odnosno do njegova okretanja suradnji sa Stadlerom – bio je nešto što Kršnjavi nije htio šutke otrpjeti.

Zato on 9. studenoga 1909. žurno otpisuje Buntiću: „Ako budemo bistro i jasno naglasili Starčevićanski program, mi ćemo pomalo predobiti i Muslimane; ako budemo slavosrbski šarali, nikad nikomu nećemo imponirati niti ga privući. Savez sa Srbima značio bi savez ovce sa kurjakom. Ako ćete Srbima pomoći, postići ćete jedino to, da ćete im do gospodstva pomoći. Kakvo li je srbsko gospodstvo, to vam mogu katolici u Srbiji pripovijedati, gdje im se ne dozvoljava ni da se organiziraju. Zar da postanemo vlaška, cincarska raja? Rajina raja?“³⁵²⁷ Kršnjavi podsjeća poznatoga hercegovačkoga brata na to da je nekad i sam bio zanesen slogom sa Srbima, ali je kasnije shvatio da su oni najperfidniji i najopasniji neprijatelji Hrvata. On

³⁵²⁵ A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan*, 564.-567.

³⁵²⁶ Isto, 222.-223. – Buntić Kršnjavomu 5. XI. 1909.

³⁵²⁷ Isto, 508.-509. – Kršnjavi Buntiću 9. XI. 1909.

napominje da u sporu sa Stadlerom stoji čvrsto na franjevačkoj strani, ali to ne znači da odobrava pisanje *Hrvatske zajednice* i njezino isključivanje katolištva koje, prema interpretaciji toga glasila HNZ-a, zbog svoga internacionalnoga značaja ne bi moglo biti podlogom narodnoga organiziranja.³⁵²⁸ Iako poznat kao liberalac, a za mnoge crkvene ljude i bezbožnik, Kršnjavi ističe: „To je zdravo srbski argument. Zar nije islam internacionalna vjera? Zar nije u Francuskoj u srednjem vijeku baš katoličko svećenstvo probudilo i njetilo narodni duh tako, da su od Francuske učinili prvu narodnu državu.“ On ne će javno napadati Mandića, ali je Mandić, kaže Kršnjavi, „veliki prefriganac, on vas je na tanak led naveo“. Jednako tako je i sa zalaganjem za autonomiju BiH – to je voda na srpski mlin. Ista je stvar s agrarnim pitanjem: ako ono bude riješeno protiv muslimana, to će značiti osiguranje srpske prevlasti.³⁵²⁹ Zato se Kršnjavi vraća na svoju staru zamisao, na ujedinjenje hrvatskih stranaka pod Frankovim vodstvom: „Organizacija Starčevićeve stranke najjače bi obranila i podupirala hrvatsku ideju. Pomislite si, kolika bi snaga ležala u tom da su franjevački samostani siela starčevićanskih klubova, kao što su kod nas grkoiztočni manastiri siela srbske političke organizacije!“ I onda, proročanskim tonom: „Naša monarhija još će jedanput morati boriti se za Bosnu i Hercegovinu, Raccnici to jasno kaže; ta će borba biti ujedno borba za opstanak hrvatstva. Zar da se mi za tu odlučnu borbu pripravlamo tim, da slabimo hrvatsku i katoličku sviest? Sve to vam kažem iz dubokog osvjedočenja, kao prijatelj vaš i svih franjevac, pa bih sretan bio, da mi pođe za rukom pokazati vam, kako vaša politika vodi ravno u propast hrvatskoga naroda.“³⁵³⁰

Zamisao o širenju SHSP-a na BiH nikad nije bila zamrla u frankovačkom vodstvu, pa se je koristila svaka prigoda da se to naglasi. Zato su njegovani odnosi s hrvatskim političarima iz BiH koji su zastupali ciljeve bliske starčevićanskima, a vodstvo frankovačke stranke nije propuštalo nijednu zgodu da svoje ideje širi i u strukovnim udrugama i u staleškim organizacijama.³⁵³¹ Sada je ta tema postala još važnija, jer su je ponovno aktualizirali protumuslimanski tonovi u dijelu HNZ-a, budući da je na društvenu pozornicu stupala nova organizacija koja je, promatrano iz starčevićanske perspektive, svojim proklamiranim katoličkim značajem prijetila da posve uništi izgled na katoličko-muslimansko okupljanje oko hrvatske nacionalne misli.

Kao što je spomenuto, još sredinom siječnja 1909. *Hrvatski dnevnik* je objavio seriju članaka pod naslovom „Budimo iskreni!“, kojima je započeo otvoreni, frontalni napadaj na HNZ, s usporednom pripremom javnosti na stvaranje nove, katoličke političke organizacije. Slični nizovi tekstova pojavit će se u lipnju, pa opet u rujnu 1909. godine. Istodobno su tekla nastojanja da se – kao što je opisana – kompromitira zajedničarsko vodstvo i u prvi mah smijeni Mandića s čela te organizacije, kako bi se onda lakše maknuli njegovi suradnici. Kako se je to izjalovilo, od

³⁵²⁸ Isto.

³⁵²⁹ Isto.

³⁵³⁰ Isto.

³⁵³¹ Ilustrativna je u tom pogledu i brzojavka koju je u Frankovo ime 12. kolovoza 1909. tajnik stranke Karlo Bošnjak uputio Matici radnika Hrvata za BiH. („Starčevićeva hrvatska čista stranka prava – hrvatskim radnicima“, *HD*, 4/1909., br. 186, 19. VIII. 1909., 3.)

svibnja se nižu javni zahtjevi da se ustroji nova, politička organizacija bosansko-hercegovačkih Hrvata pod nazivom Hrvatska katolička udruga za Bosnu i Hercegovinu (HKU). Njezini su temelji u ideološkom smislu bili davno položeni, a postupno je i javnost pripremljena na taj događaj. Zato je ostalo samo provesti posljednje organizacijske mjere.

U Vrhbosanskom je ordinarijatu 25. srpnja 1909. održan sastanak užega Stadlerova kruga, na kojem je donesena odluka o osnivanju HKU, a 12. kolovoza je nadbiskup na adrese petstotinjak uglednih bosansko-hercegovačkih Hrvata poslao pisma i nacrt pravila HKU.³⁵³² Naprednjački je *Pokret* ironično primijetio da su ti dokumenti razaslati u omotnici na kojoj je stajalo „Službeno u crkvenom poslu prosto od poštarine“, a da se o crkvenom poslu uopće ne radi, što znači da se Stadler već na početku služi prijevaram, *furtimaškim* sredstvima. Jer, ma koliko da se u razaslanim dokumentima govori kako je osnivanje HKU motivirano obranom katoličke vjere i potiskivanjem strančarstva, zapravo nadbiskup pokazuje da je najveći strančar, budući da nastupa s izrazito klerikalnih pozicija i hrvatstvo svodi na uske, katoličke okvire. Možda će sada, kaže uvodničar *Pokreta*, bosansko-hercegovački Hrvati shvatiti „gdje im leži – najveći neprijatelj.“³⁵³³

No, u prvoj polovici rujna Stadlerov je *Hrvatski dnevnik* objavio da su odjeci akcije više nego povoljni: ni mjesec dana nakon što su na nadbiskupov poticaj koncipirana pravila buduće udruge, sa svih se strana javljaju glasi odobravanja. Ustali su protiv toga, doduše, *Obzor*, *Pokret* i *Pester Lloyd*, a iza sna se probudilo i vodstvo HNZ-a koja je zatražilo od svojih okružnih i mjesnih odbora da zauzmu stajalište o ovoj zamisli. Ono se može predvidjeti, pa ni od predstojećega zasjedanja Središnjeg odbora ne treba previše očekivati. No, u istoj je vijesti *Hrvatski dnevnik* nagovijestio da Središnji odbor HNZ-a razmatra mogućnost da osnivanju HKU parira tako što bi za Hrvate katolike osnovao „politički klub“, koji će „ravnati saborskim izborima u katoličkoj kuriji.“³⁵³⁴ Tumačilo se da je to jedino preostalo rješenje, ako HNZ i dalje bude odbijao stati na strogo kršćanski, dotično katolički temelj.³⁵³⁵

Potpuni je „nesmisao“, tumači Stadlerov dnevni list, da u jednome konfesionalnome tijelu katoličkim interesima i zastupnicima ravna jedna interkonfesionalna organizacija. Jednako tako bi bilo neprihvatljivo da se osnuje „nekakvi 'politični klub za Hrvate-katolike'“ koji bi bio produljena, politička ruka jednoga nepolitičkog društva kao što to po svojim Pravilima HNZ mora biti. Bosansko-hercegovački Hrvati trebaju imati jednu jaku političku organizaciju (koja će ujedno vršiti i socijalnu i prosvjetnu misiju), utemeljenu na katoličkim načelima, a to može biti samo HKU.³⁵³⁶

³⁵³² Opš. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 306.-308.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 457.-459.

³⁵³³ R., „Šadlerova 'Hrvatska katolička udruga'“, *Pokret*, 6/1909., br. 202, 4. IX. 1909., 1.

³⁵³⁴ „Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 4/1909., br. 206, 11. IX. 1909., 1.

³⁵³⁵ „Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 4/1909., br. 208 (14. IX. 1909., 1.) i br. 209 (15. IX. 1909., 1.)

³⁵³⁶ „Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 4/1909., br. 210, 16. IX. 1909., 1.

Vijest o osnutku Hrvatskoga političkoga kluba nije bila puka glasina. Očito je *Hrvatski dnevnik*, koji je o tome pisao već u rujnu 1909., bio dobro obaviješten, iako će se sa zajedničarske strane glas o tome u javnost pustiti tek mjesecima kasnije. U rano proljeće 1910. godine, kad su izbori i sazivanje Sabora bili već gotova stvar (tzv. ustavni zakoni objavljeni su u veljači!), *Hrvatska zajednica* je objavila kako je u Sarajevu osnovan Hrvatski politički klub koji ima djelovati na starčevićanskom programu iz 1894., a prema istome modelu uskoro će biti osnovani slični klubovi diljem BiH.³⁵³⁷ Ni slova nije javljeno o tome, tko je klub osnovao i tko su mu članovi, niti je objašnjeno kako stoje stvari s odobrenjem – budući da je politički klub očito kanio razviti političku djelatnost – ali je stvar očito bila jasna: radilo se je o pokušaju HNZ-a da se pripremi za predstojeće izbore i da parira aktivnostima HKU koja je bučno nastala kao politička stranka. Zato je nadbiskup Stadler pokušao spriječiti učlanjivanje svećenika odnosno redovnika u taj oblik udruživanja,³⁵³⁸ jer je shvatio da se zapravo radi samo o slabo prikrivenom djelovanju HNZ-a. Da neku drugu svrhu nije imao, pokazuje činjenica da će o djelatnosti samoga kluba do trenutka kad HNZ tobože u dogovoru s njime postavi svoje kandidate za izbore, biti objavljeno svega nekoliko vijesti.

Otvorene najave da nadbiskup Stadler i biskup Šarić sa svojim suradnicima i istomišljenicima planiraju osnivanje druge organizacije Hrvata katolika, izazvala je shvatljivu uzbunu u redovima HNZ-a. Središnji odbor te organizacije je o nacrtu Pravila HKU raspravljao na drugome redovitom zasjedanju za 1909. godinu koje je 18. rujna 1909. započelo u Sarajevu. To zasjedanje imalo je i zadaću unutarnje konsolidacije organizacije nakon bura koje je prošla u prethodnim mjesecima. Ključno je bilo pomiriti do jučer suprotstavljene struje oko Mandića i Sunarića, a to je postignuto bez većih poteškoća. Svega nekoliko mjeseci nakon što je u svibnju bio konstituiran novi Središnji odbor bez Sunarića, Pavo Grgić je „s važnih razloga, a najviše radi zdravlja“, podnio ostavku, pa je – kako javlja *Radnička obrana* – na drugome zasjedanju koje je održano 18. i 19. rujna 1909., u odbor „izabran [...] i zasjedanju prisustvovao čelični naš rodoljub g. dr. Jozo Sunarić“.³⁵³⁹

U povodu tog zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a, *Hrvatski dnevnik* je 20. rujna pisao kako je nastupio trenutak odluke: HNZ sada mora odlučiti hoće li stati na katolički temelj (Stadlerov je list i dalje prešućivao kako je Središnji odbor HNZ-a i dalje suočen i s ostalim Stadlerovim traženjima iz ultimatumima od 31. prosinca prošle godine!). Ako to HNZ učini, prestaje svaka nesloga; ako to odbije, onda nema više nikakve mogućnosti sporazuma. Štoviše,

³⁵³⁷ „Hrvatski politički klub u Sarajevu“, *HZ*, 2/1910., br. 24, 27. III. 1909., 3. Drugim riječima, M. VRGOČ, „Fra Jako Pašalić (1877.-1960.)“, 118.-119. nije uočio da bi nepouzdana odnosno nedovoljno precizne mogle biti memoarske tvrdnje fra Jake Pašalića, da su „svećenici i članovi“ HNZ-a osnovali Hrvatski politički klub „te su se pod tom titulom sastajali u Travniku“.

³⁵³⁸ M. VRGOČ, „Fra Jako Pašalić (1877.-1960.)“, 118.-119.

³⁵³⁹ „Drugo redovito zasjedanje H.N.Z. za Bosnu i Hercegovinu u god. 1909.“, *RO*, 2/1909., br. 36, 25. II. 1909., 1. Zanimljivo je da je na zasjedanju kao predstavnik vlasti ponovno bio Ludwig Lindes von Lindenheim.

time će ta organizacija pokazati da je ne hvali slučajno *Obzor*, taj poznati neprijatelj hrvatstva u BiH.³⁵⁴⁰

No, HNZ se očito nije smatrao odgovornim za tuđe pohvale, pa je odbio kapitulirati: zaključcima koji su doneseni 25. rujna Središnji odbor HNZ navodi da „u sporazumu sa vjigjenijim rodoljubima drži osnutak 'Hrvatske katoličke udruge' opasnim korakom za čiste narodne težnje koje idu za ujedinjenjem svih zemalja, gdje obitavaju Hrvati, bez razlike vjeroispovijesti.“ Očito je, nastavlja se dalje, da HKU ide za tim da hrvatstvo svede na čisto konfesionalni pojam, što je nespojivo s pojmom narodne misli. Faktično je, naime, onemogućen pristup Hrvatima nekatolicima, ali je istodobno dopušteno da u HKU uđu nehrvati katolici. Središnji odbor ponovno ukazuje na svoj zaključak od 22. veljače 1908. godine koji jasno pokazuje da je posve neosnovan prigovor da HNZ ne štiti dovoljno vjerske, napose katoličke interese. Dan nakon toga, 23. veljače, Središnji odbor je donio zaključak da *Hrvatski dnevnik* predstavlja njegovo glasilo, ali je on to prestao biti jer se način njegova pisanja ne može dovesti u sklad s težnjama HNZ-a. Središnji odbor naglašava da se ne može poistovjetiti s politikom nadbiskupa Stadlera u mjeri u kojoj on unosi katoličku vjeru u politiku: „Hrvatska je misao po svome bivstvu isključivo narodna, a u vjerskom je pogledu isto tako interkonfesionalna, kako je i katolička vjera u svom bivstvu otvorena svim narodnostima (internacionalna). Kako katolička vjera obuhvaća sve narodnosti, tako se hrvatska narodna misao ne veže uz nikakvu vjeru. Hrvatski interkonfesionalni nacionalizam ne smije se pomiješati sa anacionalnom i internacionalnom katoličkom vjerom.“³⁵⁴¹

Reakcija nije izostala ne samo u *Hrvatskom dnevniku*, koj je oštro opatrnuo HNZ kao „tvornicu komunikea“,³⁵⁴² a u odnosu na novopokrenutu *Hrvatsku zajednicu* sažeto je prenio pisanje *Obzora* i *Pokreta*, s predvidljivim komentarom: činjenica da ta dva lista hvale Mandićeve novine dovoljno govori i o novinama i o HNZ-u.³⁵⁴³ Nakon što je početkom studenoga naizgled raščistio odnose *Hrvatskim pravom*, a Srbima u BiH te velikosrpskoj ideologiji uputio nekoliko oštrih uvodnika, Stadlerov je dnevni list potom pokazao da HKU i s muslimanima želi imati čiste račune. *Musavat* i MNO ne kriju kako su im hrvatske težnje neprihvatljive, no i muslimanski naprednjaci se trebaju okaniti pomisli da Hrvatima katolicima mogu tek tako dijeliti savjete: kao što se njihova stranka naziva muslimanskim imenom, tako i njihova *Muslimanska svijest* pokazuje da je namijenjena muslimanima; zašto se onda smije spočitavati nadbiskupu kad hoće i imenom pokazati da će Hrvatska katolička udruga biti namijenjena katolicima? Zato neka se muslimanski naprednjaci bave prosvjećivanjem zaostalog muslimanskog življa, ne zabadajući nos u poslove katolika.³⁵⁴⁴

³⁵⁴⁰ „Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 4/1909., br. 213, 20. IX. 1909., 1.; „Obzor“ se sablaznio“, *HD*, 4/1909., br. 214, 21. IX. 1909., 1.

³⁵⁴¹ „Communiqué središnjeg odbora 'Hrvat. narodne zajednice' za Bosnu i Hercegovinu“, *RO*, 2/1909., br. 39, 26. X. 1909., 3. Isti je tekst objavljen i u *HZ*, 1/1909., br. 1, 31. X. 1909., 2.-3.

³⁵⁴² „Iz tvornice komuniké-a“, *HD*, 4/1909., br. 244, 26. X. 1909., 1.

³⁵⁴³ „Hrvatska zajednica“, *HD*, 4/1909., br. 254, 8. XI. 1909., 3.

³⁵⁴⁴ „Muslimanski 'naprednjaci'“, *HD*, 4/1909., br. 254, 8. XI. 1909., 1.

Usporedno pokušavajući potaknuti razdor u redovima Središnjeg odbora i nazubiti svećenstvo protiv te organizacije – jer je dobila zapisnik sa sjednice Središnjeg odbora HNZ-a iz kojeg se vidjelo da se Sunarić založio protiv rješenja pitanja kongruie,³⁵⁴⁵ a tomu se od redovnika usprotivio samo Duić – *Vrhbosna* je uskoro objavila programatski članak pod naslovom „Internacionalno katolištvo i interkonfesijonalno hrvatstvo“, u kome poučava Središnji odbor HNZ-a da katolištvo jest internacionalno, ali nije „kontranacijonalno“, pa hrvatski katolik ne može niti smije dijeliti svoj narodni i svoj vjerski osjećaj. No, *Vrhbosna* je primijetila da u toj hajci na katoličko hrvatstvo ne sudjeluju više samo *Obzor* i *Pokret*, nego da im se je pridružilo i frankovačko *Hrvatsko pravo*.³⁵⁴⁶

U jesen 1909. se je, naime, nakratko učinilo da će doći do loma između Stadlerova kruga i frankovačke stranke. Izazvan najavama osnivanja HKU i zaokretom u pisanju *Hrvatskoga prava*, koje je prestalo napadati HNZ i Mandića, u *Hrvatskom dnevniku* pojavio se je niz tekstova s polemičkim tonovima. *Hrvatsko pravo* je, piše sarajevski *Hrvatski dnevnik*, i 25. listopada donijelo priopćenje HNZ-a kojim se osuđuje nadbiskupa i uopće zamisao o stvaranju HKU te se kudi svođenje hrvatstva samo na katolički element. Suvišni su savjeti koji se iz starčevićanskih redova upućuju nadbiskupu Stadleru, kaže *Hrvatski dnevnik*, jer su prilike u BiH posebne, a kod nas uopće ne postoji dilema Hrvat – katolik. Ovdje je to isto. U državnopravnome pogledu mi stojimo na starčevićanskim stajalištima, a ne pokreće nas nikakav vjerski fanatizam, nego svijest o tome da su gospodarski, prosvjetni i vjerski interesi katolika i muslimana različiti, kao i spoznaja da će budući sabor biti ustrojen na konfesionalnom načelu.³⁵⁴⁷

Frank i njegova stranka su, međutim, imali vlastitu računicu: u vlastitom dvorištu su se sve više zbližavali s kršćanskim socijalima, a što se BiH tiče, bilo im je važno i to što o njihovu držanju misli general Varešanin i Zemaljska vlada. K tome su dojam o politici Središnjeg odbora HNZ-a o kojemu je već ranije bio objavljen niz nepovoljnih članaka, sada pogoršavale naznake da u tom tijelu – kako pokazuje Buntićeva korespondencija s Kršnjavim – ima i onih koji bi bili spremni bar na taktički kompromis sa Srbima na štetu muslimana. Ni dugo najavljivani novopokrenuti zajedničarski list *Hrvatska zajednica*, čiji prvi broj nosi nadnevak 31. listopada 1909.,³⁵⁴⁸ nije u tom smjeru mogao previše promijeniti: list je u političkome smislu bio nejasan i mlak, a ni u tehničkom se smislu njegov urednik Vjekoslav Jelavić nije pokazao doraslim

³⁵⁴⁵ „Centralni odbor H.N.Z. proti Stadleru i kongruji svjet. klera“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 24, 20. XII. 1909., 394. Usporedno s osnivanjem HKU, „dušobrižno svećenstvo iz BiH“ priopćilo je svoju izjavu od 19. siječnja 1910. protiv miješanja HNZ-a u pitanje svećeničke kongruie, jer time HNZ prekoračuje svoja Pravila, a dosadašnjim aktivnostima ionako pokazuje da mu nije do poboljšanja materijalnog položaja katoličkoga svećenstva. („Izjava“, *HD*, 5/1910., br. 18, 24. I. 1910., 1.) Stajališta vodstva HNZ-a o tome pitanju razasuta su u raznim člancima u *Hrvatskoj zajednici* i *Hrvatskoj obrani*, a na jednome ih je mjestu sažeo i obrazložio D. BUNTIĆ, „Hrvatska Nar. Zajednica i kongrua“, *HZ*, 2/1910., br. 15, 24. II. 1910., 1.-2.

³⁵⁴⁶ *Vrhbosna*, 23/1909., br. 21, 5. XI. 1909., 329.-331.

³⁵⁴⁷ „Suvišni savjeti“, *HD*, 4/1909., br. 248, 30. X. 1909., 1.

³⁵⁴⁸ U prvome broju *Hrvatske zajednice* objavljen je podatak da su za fond lista Mandić i Sunarić uplatili po 1.000 kruna, Pilar 300, profesor Trgovačke škole u Dolnjoj Tuzli Gjuro Topolnik 200, fojnički gvardijan fra Angjeo Franjić 300, gučogorski gvardijan fra Marijan Duić 50, bivši provincijal fra Franjo Komadanović 10 itd. (*HZ*, 1/1909., br. 1, 31. X. 1909., 4.)

suparničkome *Hrvatskom dnevniku* koji je bilo teško pratiti već i zbog ritma izlaženja: *Hrvatska zajednica* izlazila je u početku dva, kasnije tri puta tjedno.³⁵⁴⁹ Džamonja je sa svojom *Radničkom obranom* i kasnijom *Hrvatskom obranom* nastupao s manje intelektualističkih pretenzija, ali s više novinarske strasti, no ni on nije mogao ugroziti *Hrvatski dnevnik*: Mostar je postupno gubio na važnosti u korist Sarajeva, a uslijed financijskih teškoća Džamonjini su listovi izlazili neredovito, previše rijetko i u premaloj nakladi da bi mogli presudno oblikovati javno mnijenje.

A u to se je vrijeme Mandić upleo u novu iz niza svojih afera, dopustivši da se u milanskome dnevniku *Corriere della Sera* 4. studenoga pojavi njegov razgovor s talijanskim novinarom i književnikom Vicom Mantegazzom, obavljen navodno u talijanskome generalnom konzulatu u Sarajevu. U njemu je predsjednik HNZ-a brbljao o federalističkom preustroju Monarhije, o svojoj budućoj ulozi u saboru koji tek ima biti izabran, ali i o svojim kontaktima s prijestolonasljednikom i o navodnim nadvojvodinim savjetima da hrvatska stranka (dakle, HNZ) zauzme još liberalniji kurs i da uspostavi suradnju sa Srbima. Oko tog se je incidenta u novinstvu idućih dana digla velika prašina: Mandić je poricao da je dao takve izjave, napose u odnosu na prijestolonasljednika, ali je potvrdio da je izlagao trijalističku koncepciju i pritom isticao kako za nju valja pridobiti i Srbe i muslimane, a potporu visokih bečkih krugova ona ionako ima. Očito s nakanom da se ublaže posljedice te afere, *Hrvatska zajednica* je požurila objaviti programatske članke o odnosu prema muslimanima i Srbima. Bilo je to ponavljanje poznatih stajališta: muslimani se pozivaju na suradnju i savez, a HNZ ne može prihvatiti politiku kojoj je autonomija BiH krajnji cilj, pa ustraje u zahtjevu za ujedinjenje Hrvatske i BiH, što znači da stoji na programu Stranke prava.³⁵⁵⁰

Usprkos tim objašnjenjima i tumačenjima, Mandiću se je i dalje sa svih strana predbacivala bar nespretnost i naivnost, ako ne i nešto gore. *Hrvatsko pravo* se je još prije te novinske afere požurilo povući s toga polemičkog poprišta. *Hrvatski dnevnik* je mogao na naslovnoj stranici slavodobitno objaviti čitav uvodnik zagrebačkoga lista, pokazujući time da starčevićanci ne stoje uz Mandića i HNZ, što je trebalo značiti da podupiru osnutak HKU.³⁵⁵¹ Zauzvrat se je Stadlerov dnevnik okomio na Milu Starčevića i njegovu struju koja se je nedavno odcijepila od Franka, a pogotovo na „koalicionu hrvatsku stranku prava“, čije pravaštvo „ubila je hrvatsko-srpska koalicija“, pa je posve normalno da se *Hrvatska*, glasilo te osušene grane sada gasi.³⁵⁵²

Budući da su u *Hrvatskom pravu* opet zaredali nepovoljni članci o HNZ-u, zajedničarska je *Hrvatska zajednica* početkom prosinca 1909. na naslovnici objavila opširan komentar „odlična rodoljuba iz Mostara“ u kojem se odbijaju potvore da je HNZ slavosrpska organizacija: mi Srbe

³⁵⁴⁹ Jelavić je, čini se, i svojom pojavom i svojim homoseksualnim sklonostima bio antipatičan mnogim suvremenicima. Matoš, koji ga je na prijelomu stoljeća upoznao u Parizu i hvalio njegovu inteligenciju, kasnije je o njemu redovito pisao s antipatijama. One su osobito izrazite, primjerice, u pismu koje je Matoš 23. IV. 1904. uputio Tresiću Pavičiću (M. GALIĆ, *Hrvatske prilike u dopisivanju Ante Tresića Pavičića*, 110.-112.)

³⁵⁵⁰ „Mi i Muslimani“, *HZ*, 1/1909., br. 4, 11. XI. 1909., 1., „Mi i Srbi“, *HZ*, 1/1909., br. 5, 14. XI. 1909., 1.

³⁵⁵¹ „Hrvatsko Pravo' i hrvatstvo u Bosni“, *HD*, 4/1909., br. 252, 5. XI. 1909., 1.

³⁵⁵² „Zagrebački Austrijanci“, *HD*, 4/1909., br. 253, 6. XI. 1909., 1.; „Posljedice grijeha“, *HD*, 4/1909., br. 259, 13. XI. 1909., 1.

doista ne nazivamo „rišćanima“ i „posrbicama“ odnosno ne poričemo njihovo postojanje, ali tim više ustrajemo u zahtjevu za ujedinjenjem hrvatskih zemalja te na hrvatskome državnome pravu „u duhu i slovu pravaškoga programa“. Svi oni koje rade na ostvarenju toga cilja, u HNZ-u će uvijek naći saveznika, ali se nažalost događa protivno: umjesto da se na tome pravaškom temelju ujedinjujemo, mi se i dalje cijepamo.³⁵⁵³

I sada su se, dakle, obje struje u politici bosansko-hercegovačkih Hrvata obazirale na Starčevićevu hrvatsku stranku prava. Ona je i u programskome i u taktičkome smislu jedina zastupala ista ili vrlo slična državnopravna gledišta, a istodobno je ostavljala dojam da bi ih osloncem na utjecajne austrijske krugove mogla i ostvariti. Zato nije nelogično što Zoran Grijak prihvaća Đakovićevu pretpostavku da je usporedno s pripremama za osnivanje HKU u Stadlerovu krugu sazrela zamisao o formiranju frankovački usmjerenoga Kluba starčevićanaca odnosno Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu. Taj je klub, prema Đakovićevu i Grijakovu mišljenju, i osnovan 15. listopada 1909. godine, a Grijak je kasnije korigirao svoju prvotno prihvaćanje Đakovićeve ocjene da je Klub djelovao svega nekoliko tjedana,³⁵⁵⁴ te je pravilno zaključio da se njegova djelatnost može pratiti skoro sve do kraja Prvoga svjetskog rata. Na čelu Kluba bio je novinar Ivan Trtanj, a u njegovu članstvu nekoliko Stadleru bliskih svjetovnih svećenika.³⁵⁵⁵

Iako se naizgled čini samo fusnotom u političkom organiziranju bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika, nastanak i sudbina toga kluba i njemu sličnih bili su i u pravnome i u političkom smislu važan događaj.³⁵⁵⁶ U pravnom smislu je klub, vrlo vjerojatno, imao poslužiti kao svojevrsni surogat političkoga društva u slučaju da HKU ne dobije dopuštenje za političko djelovanje, a to dopuštenje bude uvjet za sudjelovanje u izbornoj utrci (u sličnom se je smjeru, kao što je spomenuto, razmišljalo i u Središnjem odboru HNZ-a, za koji je *Hrvatski dnevnik* početkom rujna 1909. doznao da s istom svrhom planira osnovati Hrvatski politički klub); u političkom je smislu osnivanje toga starčevićanskoga kluba trebalo poslužiti kao potencijalna poveznica sa starčevićanskom strankom u banskoj Hrvatskoj, ali i kao interkonfesionalni nadomjestak konfesionalnom ustroju HKU-a. Upravo zato bi klub i bio osnovan u kontekstu priprema za osnutak te stranke odnosno u vrijeme kad se je činilo da frankovci i *Hrvatsko pravo* okreću leđa nadbiskupu Stadleru i njegovim istomišljenicima. A da su starčevićanski klubovi zamišljeni kao prijelazni oblik ili kao pravni instrument za slučaj da bude odbijena registracija HKU dosta jasno potvrđuju i napisi u *Hrvatskome dnevniku* nastali nepunu godinu kasnije.

³⁵⁵³ „Prosta zanovetanja“, *HZ*, 1/1909., br. 10, 2. XII. 1909., 1.

³⁵⁵⁴ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 308.-310.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 459.-460.

³⁵⁵⁵ Z. GRIJAK, „Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog rata“, *ZR Pravaška misao i politika*, Zagreb, 2007., 182.-183.; ISTI, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 175.-176. i d. Program Kluba v. u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 615.-617.

³⁵⁵⁶ Kao što ćemo vidjeti, taj pothvat se je krajem studenoga 1909. odrazio i na stanje u Pilarovu okružnom odboru HNZ-a u Tuzli.

Uvodničar toga lista je tako i početkom rujna 1910. analizirao izborni neuspjeh HKU te je ponudio način na koji bi se moglo politički djelovati i time onemogućiti HNZ: osnivanjem starčevićanskih klubova diljem BiH.³⁵⁵⁷

Napokon, ne treba isključiti mogućnost da je čitav pothvat bio zamišljen samo kao pokus, da se vidi kako će vlada reagirati na političku djelatnost toga Kluba, tj. hoće li njegovu djelatnost uvjetovati traženjem odobrenja pravila, ili će u novim okolnostima postupiti širokogrudnije. *Hrvatski dnevnik* je u drugoj polovici listopada 1909. javio, naime, da je sarajevski Klub Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava okupio dvjestotinjak članova, ali je izazvao i negodovanje vlasti: barun Pitner – koji je u međuvremenu iz Mostara premješten u Sarajevo – zatražio je od vladina povjerenika za grad Sarajevo da njegove osnivače pozove na red, skandalizirajući se kako je uopće bilo moguće da se starčevićanci sastanu, a da to vlastima promakne. To se je i dogodilo, pa je povjerenik ovima priopćio da je politička djelatnost nedopuštena i da Klub ne može održavati nikakve javne sjednice dok mu pravila ne budu odobrena. Prvaci Kluba su morali primiti na znanje tu opomenu, ali su uzvratili da u zemlji ima mnoštvo organizacija koje djeluju iako im pravila nisu odobrena, nego se o njima u hodu pregovara s vladom, a ima i onih koje svoja pravila nisu nikad ni predale na odobrenje.³⁵⁵⁸ Sarajevski je list to iskoristio kao prigodu da podsjeti na to da je općepoznato kako MNO i njegov Eskektivni odbor poodavno djeluju diljem zemlje, izdaju priopćenja, pa čak i pregovaraju s vladom, a ona nikad nije bila počašćena time da joj se pravila te organizacije podastru na odobrenje. Ista je stvar i sa SNO-om: ni pravila te srpske organizacije nisu nikad predložena vlastima. Jedino su Hrvati iznimka, za njih uvijek vrijede stroža pravila, pa se vlada može prilagoditi svačijoj političkoj djelatnosti, jedino joj hrvatska smeta.³⁵⁵⁹ Tako oštar odgovor nije bio samo bacanje rukavice vlastima u lice, nego i važan ulog u predstojeće osnivanje HKU-a: trebalo je hrvatskoj javnosti u BiH, pa i izvan nje, pokazati da osnutak nove organizacije, pa i možebitno posljedično cijepanje Hrvata nije vladino maslo.

Sam formalni utemeljitelj toga kluba i njegov podpredsjednik, novinar Ivan Trtanj, onaj je „nekakovi Trtanj“ kojega je Buntić u korespondenciji s Kršnjavim ne tako davno optužio za neutemeljeno kritiziranje Mandića i vodstva HNZ-a na stranicama zagrebačkoga *Hrvatskog prava*. Iako se o Trtnju malo znade, on je doista pripadao starčevićanskim redovima. Kao suradnik mostarskog *Osvita* sredinom 1905. kritizirao je nagovještaj da će doći do pokretanja nadbiskupova *Hrvatskog dnevnika*,³⁵⁶⁰ a kasnije je postao i članom HNZ-a.³⁵⁶¹ Zabilježeno je da je sudjelovao u osnivanju mjesnog odbora HNZ-a u Tešnju, a da je jedno vrijeme tijesno

³⁵⁵⁷ „Osvrt na prošle izbore“, *HD*, 5/1910., br. 205, 7. IX. 1910., 1. Dva tjedna kasnije, svojedobni urednik toga lista i Stadleru naglašeno bliski Karlo Cankar predložiti će način na koji se može doskočiti činjenici da Zemaljska vlada oteže s odobrenjem pravila HKU: „Osnivajmo u svim mjestima Bosne i Hercegovine klubove Stranke prava [ist. u izv.] i – eno nam političke organizacije!“ (K. CANKAR, „Dojmovi sa vijeća stranke prava“, *HD*, 5/1910., br. 218, 23. IX. 1910., 1.)

³⁵⁵⁸ „Revolucionarni klub u Sarajevu“, *HD*, 4/1909., br. 242, 23. X. 1909., 1.

³⁵⁵⁹ Isto.

³⁵⁶⁰ Iv. T. [I. TRTANJ], „Čujte i selo!“, *Osvit*, 8/1905., br. 36, Mostar, 10. V. 1905., 1.-2.

³⁵⁶¹ *HD*, 3/1908., br. 73, 29. III. 1908., 1.

suradivao s Ademagom Mešićem, jasno govori vijest da je u studenome 1909. „istupio iz uredništva i administracije“ *Muslimanske svijesti*,³⁵⁶² što znači da je u upravi i u uredništvu toga muslimanskog naprednjačkoga glasila bio i u vrijeme kad je osnovan Klub Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu. U kampanji uoči dopunskih izbora za Sabor 1910., on sam je objavio kako je bio učitelj, a nakon što je u 37. godini otpušten odnosno umirovljen, pozvao ga na suradnju Mešić s kojim je osnovao Prvu muslimansku banku u Tešnju. U njoj da je potom tri godine radio kao bankarski činovnik, a nakon osnutka *Muslimanske svijesti* prešao je u taj list kako bi mogao preseliti u Sarajevo.³⁵⁶³ Ima podataka da je Trtanj među sarajevskim Ličanima agitirao za HNZ i nakon što su na javu izbili sukobi između nadbiskupa Stadlera i vodstva HNZ-a, ali je u ožujku 1909. pokušao organizirati Ličane u Sarajevu na starčevićansko-katoličkim temeljima, što je mostarska *Radnička obrana* već tada prepoznala kao maslo Stadlerova *Hrvatskoga dnevnika*.³⁵⁶⁴

Škrte vijesti o djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava pokazuju da je Klub od samoga početka bio zapravo protivan vodstvu HNZ-a. Trtanj je jedno vrijeme uređivao *Radnički list*,³⁵⁶⁵ a već u siječnju 1910. postao je članom „Izbornog odbora HKU“.³⁵⁶⁶ Uskoro je ušao i u „Promicateljni odbor“ te stranke, a na koncu se je pojavio i kao kandidat HKU na izborima za III. kuriju, koji su održani 18. svibnja 1910. godine.³⁵⁶⁷ U vrijeme predizborne agitacije njegovo se ime doista pojavljuje u novinskim izvješćima, primjerice, iz Travnika, Dervente, Bugojna, Čapljine, Ravnoga, Trebinja i Konjica, gdje je nastupio kao predstavnik HKU.³⁵⁶⁸ *Hrvatski dnevnik* je o njemu i uoči izbora govorio kao o tajniku Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu,³⁵⁶⁹ a kako je na izborima doživio neuspjeh, kao kandidat HKU je – opet neuspješno – nastupio i na kolovoškim dopunskim saborskim izborima za I. katoličku kuriju,³⁵⁷⁰ kad se je predstavljao kao tajnik te udruge.³⁵⁷¹ Nakon izbora je bio saborski izvjestitelj *Hrvatskog dnevnika*.³⁵⁷²

Sve to jasno pokazuje da je Trtanj u vrijeme pokretanja Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava djelovao u tjesnome dosluhu sa Stadlerovim krugom. Pred kraj studenoga 1909. u *Hrvatskom dnevniku* je, doduše, objavljeno kako su neistinite zajedničarske tvrdnje da je taj Klub

³⁵⁶² HD, 4/1909., br. 255, 9. XI. 1909., 3.

³⁵⁶³ I. TRTANJ, „P. n. izbornicima I. katoličke kurije“, HD, 5/1910., br. 183, 12. VIII. 1910., 1.

³⁵⁶⁴ „Ličko-katolička starčevićanska skupština“, RO, 2/1909. br. 12, 24. III. 1909., 5.

³⁵⁶⁵ „Skupština za osnutak Hrv. Kat. Udruge“, HO, 3/1910., br. 3., 22. I. 1910., 2.

³⁵⁶⁶ „Izborni odbor za okružje Sarajevo“, *Vrhbosna*, 24/1910., br. 2, 20. I. 1910., 30. Sastav toga, kao i Promicatelnog odbora HKU v. i u: *Vrhbosna*, 24/1910., br. 2., 20. I. 1910., 30.

³⁵⁶⁷ HD, 5/1910., br. 105, 11. V. 1910., 1.

³⁵⁶⁸ HD, 5/1910., br. 56, 10. III. 1910., 2.; br. 65 (22. III. 1910., 2.), br. 72 (31. III. 1910., 1.), br. 73 (1. IV. 1910., 1.), br. 91 (23. IV. 1910., 2.), br. 93 (26. IV. 1910., 1.). Niz njegovih nastupa u tom svojstvu zabilježila je i *Hrvatska zajednica*.

³⁵⁶⁹ „Nepoštena kortešacija H. N. Zajednice“, HD, 4/1910. br. 106, 12. V. 1910., 2.

³⁵⁷⁰ HD, 5/1910., br. 175 (3. VIII. 1910., 1.), br. 178 (6. VIII. 1910., 1.) i br. 183 (12. VIII. 1910., 1.). Trtnjev predizborni govor održan 19. kolovoza 1910. u Sarajevu v. u: HD, 5/1910., br. 190, 20. VIII. 1910., 2. Usp. i proglas u br. 195, 27. VIII. 1910., 1.

³⁵⁷¹ I. TRTANJ, „P. n. izbornicima I. katoličke kurije“, HD, 5/1910., br. 183, 12. VIII. 1910., 1.

³⁵⁷² Isti, „Najveća lopovština na svijetu“, HD, 5/1910., br. 174, 2. VIII. 1910., 3.

samo filijala HKU-a.³⁵⁷³ No, s obzirom na njegov sastav i javna istupanja njegovih članova, ta je zajedničarska procjena bila logična. Jednako je tako bilo logike u tome da se u taj pothvat krene već sada, dok izbori još nisu na pragu, jer bi u protivnome poticaj za tu akciju u vrijeme posljednjih priprema za osnutak HKU mogao i negativno odnosno zbujujuće djelovati na Stadlerove pristaše. A ima li se na umu lanjska Stadlerova najava o protezanju starčevićanske djelatnosti na BiH te činjenica da su najnoviji događaji u toj zemlji izazivali i proturječne komentare *Hrvatskoga prava*, tek budućim istraživanjima ostaje da potvrde kako je doista bila riječ o pothvatu smišljenome u Stadlerovu krugu, ili da možda pokažu kako je posrijedi zamisao kojoj treba tražiti i neke druge poticaje, napose u frankovačkom vodstvu u kojem je stalno tinjalo nastojanje da se djelovanje stranke proširi na BiH.³⁵⁷⁴

U svakom slučaju, javni proglas o osnivanju Kluba objavljen je kao prilog Stadlerovu *Hrvatskom dnevniku*.³⁵⁷⁵ Zajedničarska je *Hrvatska zajednica* već u prvome broju donijela vijest da je djelatnost Kluba zabranjena, što se „s formalnoga gledišta za sada dade opravdati“, ali nije ispravno. Ustav nije proglašen, ali on živi u narodnoj svijesti, pa je posve pogrešno ograničavati pravo sastajanja ili politička društva podvrgavati upravnim propisima koja se odnose na nepolitičke udruge.³⁵⁷⁶ Na to je u ime Kluba reagirao njegov predsjednik Mato Pitić, koji je oštro osudio *Hrvatsku zajednicu* kao „slavosrpsko“ i za opće hrvatske interese štetno glasilo te je istaknuo da nikakve zabrane nije bilo, pa je Klub osnovan i djeluje. Zajedničarski je list, razumljivo, osudu otklonio, dvojeći o tome je li „ispravak zbilja pisalo čeljade sa svojih pet ćutila“. ³⁵⁷⁷ U formalnom je smislu, naime, *Hrvatska zajednica* bila u pravu; druga je stvar je li doista žalila zbog toga što je došlo do zabrane djelatnosti Kluba.

Usporedno s vijestima o sastanku sarajevskoga Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava krajem studenoga,³⁵⁷⁸ na kojem je uz Pitića i druge članove, govorio i urednik *Hrvatskog dnevnika* Kalikst Tadin, taj je list priopćio kako su nazočni osudili Nikolu Mandića i družinu, za koje hrvatsko državno pravo nije ništa doli stari pergament.³⁵⁷⁹ Dok je *Hrvatska Bosna* u broju od 15. studenoga objavljivala instruktivne članke o potrebi osnivanja starčevićanskih klubova diljem BiH, *Hrvatski dnevnik* je slavodobitno donio vijest o osnutku sličnoga kluba u Konjicu 21.

³⁵⁷³ *HD*, 4/1909., br. 270, 26. XI. 1909., 3.

³⁵⁷⁴ *HZ*, 2/1910., br. 21, 17. III. 1910., 2. podrugljivo je izvijestila kako je u kortešaciju za HKU u Tuzlu došao Ivan Trtanj, tešanjski trgovac, „šef Starčevićeve čiste stranke prava za Bosnu i Hercegovinu“. I sam je Trtanj uoči dopunskih izbora na naslovnici *Hrvatskoga dnevnika* za sebe pisao da pripada SHSP-u „koju ovdje u Bosni i Hercegovini reprezentira 'Hrvatska Katol. Udruga'“. Usp. I. TRTANJ, „P. n. izbornicima I. katoličke kurije“, *HD*, 5/1910., br. 183, 12. VIII. 1910., 1.

³⁵⁷⁵ *HD*, 4/1909., br. 242, 23. X. 1909., nepagin. Na samom je proglasu otisnut krivi broj lista: 342.

³⁵⁷⁶ „Starčevićanski klub u Sarajevu“, *HZ*, 1/1909., br. 1, 31. X. 1909., 4.

³⁵⁷⁷ „Izjava“, *HD*, 4/1909., br. 253, 6. XI. 1909., 2.; „Klub Starčevićanaca nas – odsugjuje“, *HZ*, 1/1909., br. 4, 11. XI. 1909., 3.

³⁵⁷⁸ *HD*, 4/1909., br. 262 (17. XI. 1909., 3.), br. 265 (20. XI. 1909., 2), br. 269 (25. XI. 1909., 2.-3.) i 270 (26. XI. 1909., 3.)

³⁵⁷⁹ „Pouzdana sastanak Kluba Starčevićeve hrvatske liste stranke prava“, *HD*, 4/1909., br. 269, 25. XI. 1909., 2.-3.

studenoga, najavljujući da istovrsne vijesti dolaze s drugih strana, o čemu će se javiti idućih dana.³⁵⁸⁰

Zanimljivo je, međutim, da se na stranicama toga lista odjednom prorjeđuju vijesti o tome zanimljivu pokretu osnivanja starčevićanskih klubova, što je vjerojatno navelo Đakovića na zaključak da je i onaj sarajevski prestao postojati nakon svega nekoliko tjedana. To ne će biti točno, jer su vijesti o njegovoj djelatnosti zabilježene u *Hrvatskome dnevniku* i u idućim mjesecima, sve do sredine 1910. godine,³⁵⁸¹ a budući da se je Trtnja u predizbornoj kampanji spominjalo kao tajnika Kluba, može se pretpostaviti da je Klub i efektivno djelovao. U skladu s tim je njegov predsjednik Pitić u tom svojstvu sudjelovao i na osnivačkoj skupštini HKU 18. siječnja 1910.,³⁵⁸² a kao takav je krajem svibnja iste godine mogao biti predstavljen vladaru, kad je ovaj uoči saborskog zasjedanja doputovao u Sarajevo.³⁵⁸³ U određenoj je mjeri aktivnost toga Kluba pratila i *Hrvatska zajednica* koja prema njemu već od veljače 1910. pokazuje ograničenu naklonost,³⁵⁸⁴ iako njegovim članovima nije propustila zamjeriti da su se svega trojica pojavila u sarajevskoj katedrali na zadušnici o obljetnici Starčevićeve smrti,³⁵⁸⁵ što je već samo po sebi imalo govoriti da im je do Starčevića i uspomene na nj zapravo stalo sasvim malo, ali se njegovim imenom koriste kao simbolom bez kojeg je nemoguće prodrijeti do hrvatskih srca.

No, dok su se Stadlerovi pristaše nastojali ponovno približiti Franku, posve je jasno zašto je u frankovačkom vodstvu pred kraj 1909. vladala uznemirenost zbog politike HNZ-a. Nije fra Didak Buntić bio jedini koji je u svojoj korespondenciji spomenuo mogućnost sporazumijevanja sa Srbima, nego je bilo i drugih znakova u tom smjeru. Simptomatičan je bio i način na koji je *Hrvatska zajednica* pod uredništvom Vjekoslava Jelavića pratila Friedjungov proces. Iako se nije solidarizirala sa Supilovom politikom u posljednjem razdoblju, *Hrvatska zajednica* je isticala njegove davne zasluge i nekadašnju *Crvenu Hrvatsku*, a naslovi poput onoga „Hrvati pred bečkim sudom“, svakako su bili pogodniji za izazivanje simpatija sa Supilom (a time usput – i možda ne sasvim nehotice – i s Hrvatsko-srpskom koalicijom!),³⁵⁸⁶ negoli što su izazivali zgražanje hrvatskog čitatelja. Polemičan ton prema nadbiskupu Stadleru i bezuvjetna osuda zamisli o osnivanju HKU-a mogli su ostaviti dojam kako je HNZ-u na taktičkome planu lakše surađivati s muslimanima i pravoslavnim Srbima, nego s hrvatskom katoličkom strankom, tim

³⁵⁸⁰ *HD*, 4/1909., br. 269 (25. XI. 1909., 2.) i br. 270 (26. XI. 1909., 3.)

³⁵⁸¹ *HD*, 5/1910., br. 30 (8. II. 1910., 3.), 31 (9. II. 1910., 3.), br. 32 (10. II. 1910., 3.), br. 33 (11. II. 1910., 3.), br. 34 (12. II. 1910., 5.), br. 35 (14. II. 1910., 2.), br. 38 (17. II. 1910., 2.-3.), br. 56 (10. III. 1910., 2.), br. 58 (12. III. 1910., 5.); br. 106 (12. V. 1910., 3.), br. 127 (8. VI. 1910., 3.), br. 128 (9. VI. 1910., 2.), br. 129 (10. VI. 1910., 2.), br. 130 (11. VI. 1910., 3.), br. 132 (14. VI. 1910., 1.).

³⁵⁸² „Hrvatska Katolička Udruga“, *HD*, 5/1910., br. 16, 21. I. 1910., 1.

³⁵⁸³ „Predstavništvo Hrvata Bosne i Hercegovine pred Njegovim Veličanstvom“, *HD*, 5/1910., br. 122, 1. VI. 1909., 2.; „Poklonstvo bosanskih Hrvata“, *HZ*, 2/1910., br. 48, 2. VI. 1910., 2.

³⁵⁸⁴ „Starčevićansko sijelo“, *HZ*, 2/1910., br. 13, 17. II. 1910., 2.

³⁵⁸⁵ „Godišnjica smrti blagopokojnog dra. Ante Starčevića“, *HZ*, 2/1910., br. 17, 3. III. 1910., 2. „T. zv. 'Starčevićanski klub' proti Hrv. Nar. Zajednici“, *HZ*, 2/1910., br. 19, 10. III. 1910., 3.

³⁵⁸⁶ *HZ*, 1/1909., br. 15, 19. XII. 1909., 1. Iako je Stadlerov *HD*, 4/1909., br. 272. od 29. XI. 1909. na naslovnici (tri tjedna ranije!) donio sličan naslov („Zastupnici Hrvatske pred bečkom porotom“), samo će se zajedničarima predbacivati simpatije za Supila i Koaliciju, budući da je *Hrvatski dnevnik* usporedno donosio i dosta ratoborne protusrpske tekstove.

prije što se iz HNZ-a ni u jednom trenutku nije poricalo postojanje Srba niti im je čak ni na verbalnoj razini uskraćivano pravo na sudjelovanje u unutarnjem uređenju života u BiH.³⁵⁸⁷ No, kritika koju je službeni zajedničarski list na samome početku izlaženja, već u prosincu 1909., uputio bečkoj *Reichspost*, bila je više nego znakovita: *Reichspost* kritizira jačanje mađarskoga utjecaja u BiH, ali to ne čini zbog Hrvata, nego zbog Austrije i zbog tamošnjih političkih i gospodarskih elita, pa Hrvati iz toga trebaju naučiti tek toliko da svoje interese i svoja prava moraju štiti kako prema Pešti, tako i prema Beču.³⁵⁸⁸

Ta je retorika na prvi pogled zvučala pravaški. No, ona je bila slična onoj koja je dolazila sa stranica *Pokreta* i nije bila nepogodna za stvaranje klime za suradnju Hrvata i Srba, možda čak i za njihovo „jedinstvo“. Zato je Kršnjavi strahovao da će Srbi (a uz njih te dijelom i preko njih – Mađari) iskoristiti unutarhrvatski sukob za svoje ciljeve, te privoljeti istaknute Hrvate na suradnju. Da je takvih pokušaja bilo, potvrđuje i Pilar, koji tvrdi da su oni ostali bezuspješni.³⁵⁸⁹ Naprednjaci nisu šutke promatrali razvitak prilika. Najava osnivanja katoličke („klerikalne“) stranke u BiH za njih je bila sjajna prigoda da obnove veze s nekadašnjim svojim simpatizerima i možda prošire svoju djelatnost i utjecaj. Nadajući se da je konfrontacija sa Stadlerom razbudila stare naprednjačke sentimente dijela vodstva HNZ-a, i prvaci Hrvatsko-srpske koalicije pokušavali su sredinom 1909. navesti neke članove Središnjeg odbora na suradnju, ali su Mandić i Pilar to odbili.³⁵⁹⁰

Da je inicijativa dolazila iz banske Hrvatske, a ne iz BiH, moglo bi potvrđivati i Pilarovo pismo od 31. kolovoza 1909., sačuvano u ostavštini Đure Šurmina. Pilar mu javlja da se u Donjoj Tuzli pripovijeda o tome da on, Šurmin, uskoro dolazi u taj grad i da je to valjda rekao nekome od tuzlanskih gimnazijskih profesora, „te sada cirkulira po gradu verzija, da Vi dolazite na moj poziv, da ovdje osnivamo naprednu stranku, agitujemo proti Starčevićanstva itd. itd.“³⁵⁹¹ To je odmah, nastavlja Pilar, zdravo za gotovo uzeo tuzlanski kateheta prof. Marko Tvrković, pa sada agitira da se Šurmina dočeka demonstracijama, pokvarenim jajima i slično. „Kako su naprednjaci“, nastavlja Pilar, „iza svoga držanja u pitanju aneksije, ovdje kao i po cijeloj Bosni vrlo omraženi i kako klerikalni [nečitko] ovo raspoloženje vrlo spretno izrabljuju, zaista nije isključeno, da bi moglo doći do neugodnih incidenata.“ To bi se onda prikazalo na dva način, kaže Pilar: s jedne bi se strane to uzimalo kao dokaz da bosansko-hercegovački Hrvati mrze naprednjake, a s druge bi se strane to koristilo kao argument da narod osuđuje „!...politiku Dra Pilara i njegovo šurovanje sa naprednjacima“, što bi klerikalcima izvrsno došlo u sadašnjoj borbi između „Katoličke udruge“ (kojoj Pilar ne stavlja atribut „Hrvatska“!) i HNZ „kojoj sam jedan

³⁵⁸⁷ „Mi i Srbi“, *HZ*, 1/1909., br. 5, 14. XI. 1909., 1. Pretjerana je i ničim se ne da potkrijepiti tvrdnja M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 39. da je Džamonja u svojoj *Hrvatskoj obrani* u razdoblju prije otvaranja Sabora zagovarao suradnju Hrvata, Srba i muslimana u otporu tuđinskim presizanjima na BiH. Nijedan od 24 broja *Hrvatske obrane* koja su dotad izišla, ne daju potvrdu za tu tvrdnju

³⁵⁸⁸ „Reichspost“ o budućnosti Bosne i Hercegovine“, *HZ*, 1/1909., br. 12, 9. XII. 1909., 2.

³⁵⁸⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 509.-510.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 272.-273.

³⁵⁹⁰ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 457.

³⁵⁹¹ HR-HDA-833. Osobni fond Đure Šurmina, kut. 32, Korespondencija, sign. 476 – Pilar Šurminu 31. VIII. 1909.

od glavnih stupova“.³⁵⁹² Potom Pilar nastavlja: „Mene naime mrze Štadlerovci preko svake mjere, tim više, što sam čist i oprezan, te mi ne mogu ništa.“ Dodaje da je pisanje *Srpske riječi* protiv njega zapravo također nadahnuto iz stadlerovskih krugova, konkretno od profesora Tvrtkovića, pa zaključuje da bi i zbog općenarodnih interesa bilo uputno da Šurmin ne dolazi u Tuzlu, u kom smislu mu je danas poslao i brzojavku.³⁵⁹³

Iako je odašiljanjem brzojavke Pilar vjerojatno želio postići i to da bar telegrafski službenici doznaju kako je on protivan Šurminovu dolasku u Tuzlu, Pilar u pismu nastavlja da mu je neugodno zbog nastale situacije, zaključujući kako je potrebno da se „za sada“ ostane „kod naših razgovora u Zagrebu“.³⁵⁹⁴ Nažalost nisu pronađeni ni ta brzojavka, a ni Šurminov odgovor koji je – kako proizlazi iz bilješke na početku pisma – odaslan već 9. rujna 1909. godine. Tvrtković je očito bio nepouzdan svjedok. Njega će Krunoslav Draganović u recenziji jedne knjige kasnije nazvati „poznatim fantastom i nekritičnim duhom“,³⁵⁹⁵ ali ipak i samo Pilarovo pismo potvrđuje da je on i 1909. održavao stanovite kontakte s naprednjacima. Međutim, više nego očito je da je pismom htio ponovno na uglađen način podsjetiti Šurmina na to da je naprednjačko protivljenje aneksiji dovelo do njihove omraženosti u cijeloj BiH. Imajući na umu Pilarovo držanje u doba aneksije – pa i njegova javna istupanja u to doba – logičnije je pretpostaviti da je on u svojim kontaktima s naprednjacima htio ove potaknuti na promjenu politike, nego da je pristajao uz njihove poglede. Također će trebati istražiti, može li se i kasnije Mandićevo i Sunarićevo ponašanje u Saboru tumačiti na isti način. Jer, u svakom bi slučaju bilo pogrešno kontakte koje su Mandić, Pilar, Sunarić i još neki članovi HNZ-a imali s hrvatskim naprednjacima, izjednačiti s pripravnosću da se napravi ustupak srpskim interesima u BiH: nisu svi naprednjaci nužno i svjesno djelovali u srpskom interesu, a ni vodstvo HNZ-a nije imalo potrebu apsolutno isključiti kontakt sa što širim političkim krugovima u Trojednici, niti bi takvo apsolutno isključivanje bilo politički mudro.³⁵⁹⁶

U međuvremenu nadbiskup Stadler nije dangubio nego je pripremao osnutak HKU. Njemu su vijesti o zajedničarskim kontaktima s naprednjacima išle naruku kako u propagandnome smislu, tako i kao dodatna legitimacija njegova nastojanja da stvori hrvatsku katoličku stranku koja će odgovarati njegovim gledištima i uvjerenjima, ali nema nikakve sumnje da ti kontakti nisu bili pravi razlog osnivanja HNZ-a. Tvrdnju da nastupa prozelitski, Stadler je odbijao protutvrđnjom da nije učinio ništa osim što je dopustio vjerske prijelaze u skladu s kanonskim propisima; napadaje da razbija narodnu slogu otklonio je podsjećanjem na činjenicu

³⁵⁹² Isto.

³⁵⁹³ Isto.

³⁵⁹⁴ Isto.

³⁵⁹⁵ Na taj način će Draganović 1943. okarakterizirati Tvrtkovića u spomenutoj recenziji rukopisa Josipa Koprivčevića, *Nadbiskup Stadler i njegov vijek*, držeći da se Koprivčević nekritički služio Tvrtkovićevim zapisima koji, prema Draganoviću, „mogu služiti prije za pisanje pobožne legende, nego li kritična životopisa.“ (HR-HDA-1567. Matica hrvatska. 24c, 1942., kut. 141)

³⁵⁹⁶ U članku „Naše stranačke neprilike“, mostarski je *Osvit*, 10/1907., br. 10, 24. I. 1907., 1. isticao kako hrvatska politika u BiH ne smije od sebe tuđiti ni onu „braću preko Save, s kojima nismo u istom političkom taboru“, jer je hrvatstvo u BiH u takvome položaju da mu je potrebna pomoć baš svih Hrvata.

da u banskoj Hrvatskoj nema Stadlera, ali ipak ima čak jedanaest stranaka; optužbu da nastupa nepomirljivo prema muslimanima otklonio je ponavljanjem da ne želi zbog šake muslimana žrtvovati katolički odgoj i uvjerenje svoje katoličke pastve.³⁵⁹⁷ Iako je to koristio i kao propagandni argument kojim će ojačati veze s frankovcima i možda pridobiti dio franjevaca, iz pisanja listova pod njegovim nadzorom bilo je jasno da naprednjaštvo doživljava kao vrlo ozbiljnu prijetnju: Lorkovići, Vilderi, Šurmini slični „pokretaški banditi“ mogu hrvatskom narodu donijeti samo zlo.³⁵⁹⁸ On je bio svjestan da Hrvatska napredna pučka stranka u tehničkom smislu nema u BiH nikakve budućnosti, a da mu ni na izborima – za koje se znade da će biti organizirani po konfesionalnom načelu – ona ili njezini izdanci u BiH ne mogu ugroziti pozicije. No, bojao se je širenja naprednjačkih ideja koje je držao otvorenom prijetnjom Crkvi i crkvenom nauku, a time i hrvatskim i drugim katolicima u BiH.

A u to doba se je zbililo nešto što je možda – napose u svjetlu njegova mršava četiri glasa na izborima za predsjednika HNZ-a – odredilo daljnju Pilarovu političku karijeru. Na naslovnici *Hrvatskoga dnevnika* osvanula je, naime, 9. prosinca 1909., izjava koju su navodno 29. studenoga potpisali svi članovi okružnog odbora HNZ-a u Tuzli „osim njegovog predsjednika“. U izjavi se navodi kako se je pojavila *Hrvatska zajednica*, list „koji su pozdravili svi grobari Hrvata i hrvatskog imena“.³⁵⁹⁹ Iako je izlazak *Hrvatske zajednice* najavljivan nekoliko mjeseci ranije, a došlo je i do priopćenja s rujanske sjednice Središnjeg odbora u kojoj se to smješta u najbližu budućnost, potpisnici izjave tvrde da za pojavu lista nisu znali članovi okružnog odbora u Tuzli, a možda ni svi članovi Središnjeg odbora. Ono što potpisnicima posebno smeta, to je politički bezbojan („neodregjen“) program lista i tendencija cijepanja Hrvata.³⁶⁰⁰ Iako *Hrvatska zajednica* doista nije donijela ni jednoga slova protiv starčevićanskih klubova, osim što je prenijela vijest da je onomu sarajevskom vlada uskratila odobrenje za djelovanje, pa je potom – kao što smo vidjeli – objavila ispravak, tuzlanski okružni odbor HNZ-a u toj izjavi tvrdi da se *Hrvatska zajednica* posebno neprijateljski odnosi „spram klubova hrvatske čiste stranke prava, koji se baš ovaj čas po raznim mjestima ovih zemalja zasnivaju.“ Potom potpisnici nastavljaju: HNZ zapravo ne radi ono što bi trebao raditi (nije osnovao nijednu seljačku udrugu!), a u njegovu središnjem odboru sjedi mostarski predstavnik (Džamonja) koji je izabran na nestatutaran način, ali se usprkos tomu usuđuje u svom žurnalu dijeliti lekcije svima i svakome. K tome predsjednik središnjeg odbora (Mandić) daje izjave bez konzultacija sa središnjim odborom i okružnim odborima. Zato je okružni odbor u Tuzli prisiljen prosvjedovati i to čini jednoglasno, s iznimkom njegova predsjednika (Pilara). Posebno pogubna je nakana Središnjeg odbora da djelatnost HNZ-a proširi i na političko područje. Tuzlanski je okružni odbor protiv toga, jer drži da postoje puno preče prosvjetne i gospodarske potrebe koje tište hrvatski narod, pa on dovikuje „svakom nepozvanom

³⁵⁹⁷ „Hrvatstvo i katolicizam“, *HD*, 4/1909., br. 266, 22. XI. 1909., 1.

³⁵⁹⁸ „Pokretaši“, *HD*, 4/1909., br. 267, 23. XI. 1909., 1.; „Pokretov' antiklerikalizam“, *HD*, 5/1909., br. 271, 27. XI. 1909., 1.

³⁵⁹⁹ „Izjava“, *HD*, 4/1909., br. 280, 9. XII. 1909., 1.

³⁶⁰⁰ Isto.

krmilaru u H.N.Z.“ riječi narodnoga pjesnika: „Što se gariš, kad kovati nećeš? / Barjak onom, tko je za barjaka!“³⁶⁰¹

Vijest je bila smišljeno tempirana: za 11. prosinca 1909. zakazano je zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a upravo u Donjoj Tuzli,³⁶⁰² a bilo je neobično da je okružni odbor tako žestoko napao Središnji odbor HNZ-a, njegova predsjednika i glasilo organizacije, a da ni jednu jedinu riječ nije prozborio protiv samoga predsjednika okružnog odbora. Nije spomenuto čak ni to je li Pilar glasovao protiv te izjave ili se je od glasovanja ustegnuo. I u prethodnim mjesecima i godinama su *Osvit*, *Hrvatski dnevnik* i *Radnička obrana* u više navrata izvješćivali o neslozi među hrvatskim udrugama u Tuzli, a na veljačkoj je okružnoj skupštini HNZ-a, kao što je spomenuto, došlo do prilične smutnje. No, ovo je očito nadilazilo ranije nesuglasice, pa je izišlo par brojeva *Hrvatske zajednice bez ijednog slova* reakcije. To sugerira da se je vodstvo HNZ-a odlučilo oglasiti tek onda kad se stvar račisti.

Hrvatska zajednica je u br. 15 objavila članak datiran 14. prosinca i potpisan pseudonimom „Z – r“, koji je vjerojatno trebao značiti: „Zajedničar“. U njemu se objašnjava kako je HNZ na tuzlanskom području bio započeo sjajno, ali trzavice koje potresaju organizaciju već skoro godinu dana nisu mogle zaobići ni Tuzlu. Uslijed njih su se poremetili osobni odnosi među ljudima, pa nazaduju i ostale hrvatske udruge, a ne samo HNZ. Problem je eskalirao kad su se članovi okružnog odbora dali zavesti izjavom zagrebačkih sveučilištaraca iz BiH koji su osudili Mandića i Središnji odbor za slabljenje hrvatske stvari. Baš zato je sadašnje zasjedanje Središnjeg odbora zakazano u Tuzli, iako se je prijetilo i demonstracijama ako se njegovi članovi pojave u tom gradu.³⁶⁰³ Drugoga dana zasjedanja, 12. prosinca, održan je, piše dalje „Z – r“, sastanak okružnoga i Središnjeg odbora, na kojem su članovi prvoga napali vodstvo HNZ-a za nerad i nebrigu za seljake, za cijepanje svjetovnoga i redovničkoga klera te za neodređen smjer *Hrvatske zajednice*. Središnji je odbor uzvratilo istom mjerom. Nabrojio je osnovane zadruge, opisao što je trebalo poduzeti da se podigne Hrvatska centralna banka (koja je dosad u zadruge uložila 150.000 kuna) te je istakao kako HNZ ne može biti kriv za spor između svjetovnoga i redovničkoga klera, jer je taj spor postojao i ranije. Središnji odbor je priznao da je smjer *Hrvatske zajednice* u početku bio ponešto nejasan, ali je već u prvome broju istaknuto da se ustraje u zahtjevu za ujedinjenje hrvatskih zemalja pod habsburškom krunom, što predstavlja osnovnu točku pravaškoga programa iz 1894. godine. List je osnovan kako bi ujedinio hrvatske redove, a to je moguće samo ako se ne miješa u prekosavske stranačke odnose. Zato se ne ističe ni starčevićansko ime niti starčevićanski program, ali je jasno da *Hrvatska zajednica* starčevićanska baš kao što je rad HNZ-a starčevićanski. Kad su članovi okružnog odbora

³⁶⁰¹ Isto.

³⁶⁰² „Hrvatska narodna zajednica“, *HZ*, 1/1909., br. 10, 2. XII. 1909., 3.

³⁶⁰³ Z – r, „Sa obala Jale“, *HZ*, 1/1909., br. 15, 19. XII. 1909., 4.-5. Doista je u *HZ*, br. 6 od 18. XI. 1909. bilo najavljeno da se treće redovito zasjedanje Središnjeg odbora za 1909. godinu ima održati 27. studenoga u Sarajevu, ali je onda u br. 8 od 25. XI. objavljena vijest datirana 23. studenoga, da se to zasjedanje „zbog nepredvidivih razloga“ odgađa za neizvjesno. Toga 23. studenoga datirana je obavijest Zemaljske vlade kojom se otklanja onaj dio zahtjeva za izmjenu Pravila HNZ-a koji bi organizaciji omogućio otvorenu političku djelatnost.

saslušali te argumente, shvatili su da su bili dovedeni u zabludu, pa su pristali povući odnosno ispraviti izjavu objavljenu u *Hrvatskom dnevniku*, nakon čega je popodne u gradskoj vijećnici održana narodna skupština kojom je predsjedao Ivo Pilar, a glavni je govornik bio Nikola Mandić.³⁶⁰⁴

Neobično je bilo Pilarovo ponašanje u tom incidentu, ali nema nijednoga dokaza da bi on zapravo potaknuo svojevrzni bunt tuzlanskoga okružnog odbora, možda s ciljem da upozori Središnji odbor na problematičan način na koji se organizacija vodi. A malo prije tuzlanskog zasjedanja Središnjeg odbora Mandić je primio vladinu obavijest od 23. studenoga da se ne može dopustiti izmjena Pravila HNZ-a u onome dijelu koji bi organizaciji dao pravo na političko djelovanje. *Hrvatska zajednica* žurno je uzvratila oštrim komentarem: Zemaljska se vlada nerijetko busa u prsa svojim liberalizmom, ali njezina praksa daje malo podloge za takvu samohvalu. O tome svjedoči i zabrana političkog djelovanja HNZ-a koji je držao da na pragu ustavne ere ima ne samo pravo, nego i obvezu krenuti u političko organiziranje koje jedino može zaštititi prava i interese hrvatskoga naroda u BiH. Time se nad HNZ-om zadržava Damoklov mač redarstvenih propisa iz Kalláyeve doba, a ne će se uopće moći govoriti o ustavnome stanju u situaciji kad se jednomu razvijenom nacionalnom društvu zabranjuje političko djelovanje. No, vladina odluka nije samo nepravedna i neliberalna, nego je i licemjerna, tumači *Hrvatska zajednica*, jer joj nije smetalo što se je HNZ pačao u političke teme onda kad je branio aneksiju. Nije joj smetala ni poklonstvena deputacija HNZ-a vladaru, iako je i to bio eminentno politički akt, baš kao i tadašnja izjava predsjednika HNZ-a da je aneksija prvi korak prema oživotvorenju našega narodnog programa. No, HNZ ne traži od vlade nikakvu milost ni povlastice koje bi ga, uostalom, samo kompromitirale; sve što traži jest to da se s HNZ-om postupa pravedno i liberalno, „inače je ustav za nas samo prazna riječ“.³⁶⁰⁵

Možda i pod dojmom te vladine odluke, ali nesumnjivo svjesno da je Stadlerovo strpljenje pri kraju – ako već nije i posve iscrpljeno – Središnji odbor je na tuzlanskome zasjedanju u prosincu 1909. posegao za novom izmjenom Pravila HNZ-a. U nj je unesena posebna odredba koja je glasila: „U vjersko-prosvjetnim pitanjima 'H.N.Z.' stoji na stanovištu katoličke vjere.“³⁶⁰⁶ No, Stadlerov krug nije bio impresioniran tom novelom Pravila HNZ-a. Procjenjivalo se je kako je sve to – jednako kao i povremena očitovanja HNZ-a u kojima se ističu katolička načela – samo taktički korak Središnjeg odbora, kojemu je svrha da se spriječi osnivanje HKU i da se „sva provincija zavede“.³⁶⁰⁷

Odluka o osnivanju nove organizacije, i to baš političke stranke, bila je donesena i simpatične geste nisu je mogle promijeniti. Ništa na njih nije utjecala ni pohvala nadbiskupu koja se je, začudo, na samome kraju godine pojavila na naslovnoj stranici *Hrvatske zajednice*. List je, naime, komentirao izjave koje su za *Sarajevoer Tagblatt* dali nadbiskup Stadler i njegov tajnik

³⁶⁰⁴ Z – r, „Sa obala Jale“, *HZ*, 1/1909., br. 15, 19. XII. 1909., 4.-5.

³⁶⁰⁵ „Vladin liberalizam“, *HZ*, 1/1909., br. 9, 28. XI. 1909., 1.

³⁶⁰⁶ „Zaključak središnjeg odbora 'Hrvatske Narodne Zajednice' od 11. prosinca 1909. u Tuzli“, *HZ*, 2/1910., br. 12, 13. II. 1909., 1. Isti je tekst objavljen i u *HO*, 3/1910., br. 6, 15. II. 1910., 2.

³⁶⁰⁷ „Epohalni sastanak u Sarajevu“, *Vrhbosna*, 24/1910., br. 2., 20. I. 1910., 26.

Karlo Cankar. Dok za Cankara zajedničarsko glasilo nije imalo milosti, Stadleru su upućene pohvale: govorio je kao hrvatski rodoljub i visoki crkveni dostojanstvenik. Potporu je doživjelo i Stadlerovo zalaganje za suradnju sviju etničko-konfesionalnih skupina u zemlji napose u gospodarskim pitanjima. *Hrvatska zajednica* u cijelosti dijeli nadbiskupove poglede na odnose Hrvata katolika prema muslimanima i Srbima, tek se čudi da nju neki Stadlerovi pristaše napadaju zbog stajališta koja, eto, zastupa i nadbiskup vrhbosanski. I u odnosu prema HNZ-u nadbiskup je nastupao kao zagovornik kršćanske sloge, za razliku od svoga tajnika koji se je okomio na HNZ i njegovu „advokatsku politiku“, a bio pun pohvala za Šerifa Arnautovića i njemu slične.³⁶⁰⁸

Nacrt Pravila HKU objavljen je u prosincu 1909., a nadbiskup je 10. siječnja 1910. dao objaviti pismo datirano tri dana ranije, kojim se za 18. siječnja u Sarajevo saziva skupština koja bi imala vijećati o osnutku HKU i o drugim važnim pitanjima. Također nadbiskup opisuje kako je i zašto odlučio prije četiri mjeseca „razaslati na vigjenije Hrvate-katolike“ nacrt pravila Hrvatske katoličke udruge za Bosnu i Hercegovinu, dodajući da su odjeci izvrsni. S HNZ-om nije bilo moguće postići sporazum, jer vodstvu te organizacije – koja se je, uostalom, već uglavnom raspala – „nije stalo do specijalno katoličkih interesa“.³⁶⁰⁹

Iako je njegov *Hrvatski dnevnik* tvrdio kako ne želi ništa prejudicirati i kako će se na samoj skupštini raspravljati o Pravilima, uključujući i njihove možebitne izmjene, pa je isti dnevni list i objavio fragmente rasprave koja se je doista vodila,³⁶¹⁰ osnivači HKU su i ne čekajući osnivačku skupštinu već 6. siječnja podnijeli Pravila na odobrenje Zemaljskoj vladi.³⁶¹¹ U nacrtu Pravila istaknuto je kako je dio naziva „Hrvatska katolička udruga“ nepromjenljiv, dok se njezinim eventualnim širenjem djelatnosti na druge zemlje može izmijeniti dometak „za Bosnu i Hercegovinu“. U nacionalno-političkom pogledu se Pravila oslanjaju na državnopravni program iz 1894. godine, a izrijeком se isključuje vjerska propaganda među inovjercima te se naglašuje „osobita naklonost prema Muslimanima, s kojima katoličke Hrvate vežu zajednički narodni opstanak, tradicija i narodno načelo.“³⁶¹²

Zanimljivo je da ni nacrtom Pravila članstvo HKU nije ograničeno samo na katolike – kao što se je nedavno tražilo od HNZ-a – budući da je u § 4. tog nacrta bilo propisano kako „članom

³⁶⁰⁸ „Važne izjave hrvatskoga biskupa“, *HZ*, 1/1909., br. 17, 31. XII. 1909., 1.; „G. Cankar o 'Hrv. Narodnoj Zajednici'“, *HZ*, 1/1909., br. 17, 31. XII. 1909., 4.

³⁶⁰⁹ „Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu“, *HD*, 5/1910., br. 6, 10. I. 1910., 1. Pismo je objavljeno i u sklopu članka „Epohalni sastanak u Sarajevu“, *Vrhbosna*, 24/1910., br. 2., 20. I. 1910., 26.-27.

³⁶¹⁰ „Na zdogovor“, *HD*, 5/1910., br. 7, 11. I. 1910., 1.; „U smrtnom strahu“, *HD*, 5/1910., br. 11, 15. I. 1910., 1.

³⁶¹¹ M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 51.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 335.-336.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 460.-461. Predsjednik HKU je, međutim, u kasnijoj saborskoj raspravi o proračunu ustvrdio drugačije. Tužeći se na to da vlada diskriminira HKU, on je izjavio kako su Pravila poslana na odobrenje 18. siječnja 1910., nakon održane skupštine. Usp. „Iz govora nar. zast. Josipa pl. Vancaša u proračunskoj raspravi“, *HD*, 6/1911., br. 52, 4. III. 1911., 2.

³⁶¹² Izvadak iz nacrta Pravila HKU v. u: L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 326.-329., 331.-332. Odobreni tekst Pravila HKU Pravila objavljen je u tri nastavka 1911. u *Hrvatskom dnevniku*, počevši od broja 188 (23. VIII.) do br. 190 (25. VIII. 1911.).

HKU može biti svaki punoljetni Hrvat, koji je hrvatsko-ugarski ili austrijski državljanin ili pripadnik Bosne i Hercegovine.³⁶¹³ Verzija § 6. Pravila koja je pročitana na osnivačkoj skupštini i potom bila objavljena u *Hrvatskom dnevniku*, glasila je nešto drugačije i bila je još šira: „Članom H.K.U. može postati svak, tko se priznaje Hrvatom-katolikom, ako je navršio 18 godina, a isto tako i ne-Hrvat katolik, i nekatolik Hrvat, ako ne radi proti hrvatskih i katoličkih interesa.”³⁶¹⁴

Zajedničarska *Hrvatska zajednica* se je, dakako, u prvi mah ponašala kao da to ne primjećuje, pa je uoči osnivačke skupštine tvrdila da su osnivači HKU tu organizaciju namijenili isključivo katolicima.³⁶¹⁵ Uskoro je morala priznati da je drugačije, odnosno da u HKU mogu stupiti i nekatolici, ali je – logično – postavljala pitanje: zašto se je onda HNZ-u predbacivalo da je otvoren i za nekatolike?³⁶¹⁶ Na tu više nego logičnu polemičku rukavicu bačenu u lice osnivačima HKU, *Hrvatski dnevnik* je odgovorio zaobilazno, raspravljajući sa *Sarajevoer Tagblattem* o zaključku tog lista da politička organizacija koja se ustrojava na katoličkome temelju nema naslova za okupljanje nehrvatskih katolika: neka se zato osnuju dvije, jedna kulturno-prosvjetna koja će biti za sve katolike, i jedna politička, koja bi okupljala samo hrvatske katolike. U protivnom će hrvatsko ime u nazivu samo odbijati katolike nehrvate. Stadlerov se je list tomu žustro usprotivio, jer jednomu Nijemcu koji dugo živi u BiH i koji nije protivan hrvatskim hrvatskim interesima, ne će smetati hrvatsko ime (o tome da bi moglo biti i mađarskih katolika u BiH, a da bi moglo biti i Nijemaca i drugih koji nisu nužno privrženi hrvatskim interesima, nije *Hrvatski dnevnik* rekao ni slova!). Kad bi se odrekla hrvatskog imena, HKU ne bi mogla ispuniti svoje političke ciljeve, pa ona toga niti može niti smije učiniti. Istina je da je § 6. u nacrtu Pravila manjkav, jer nehrvatskim članovima poriče pasivno pravo glasa, „nu mi smo prvi za to, da se ovo ograničavanje ispravi, i da se dadnu svakomu članu H.K.U. jednaka prava.”³⁶¹⁷

Zajedničari, dakako, ne će držati ovo objašnjenje uvjerljivim, pa će u predstojećem razdoblju, kao što ćemo vidjeti, napadati HKU da je u prvom redu instrument „švapske politike“ odnosno produljena ruka austrijskih kršćanskih socijala. Na to će nadbiskupov *Hrvatski dnevnik* uzvraćati protunapadom, tvrdeći da je istina puno drugačija, jer su baš zajedničarski prvaci „obletali u Beču razne ministarske i kršćansko-socijalne pragove.”³⁶¹⁸ Svi su se ponašali kao da ne primjećuju da se je zajedničarskim prvacima tijekom prethodnih mjeseci predbacivalo i nešto što je moralo izazvati sasvim drugačije asocijacije od optužbe za kontakte s kršćanskim socijalima: naprednjaštvo i bezbožništvo.

A prvotni je Stadlerov nacrt Pravila HKU doista doživio izmjene. Jednom od njegovih dopuna – budući da je na osnivačkoj skupštini 18. siječnja 1910. došlo do rasprave u povodu opaske Ivana Trtnja koji je raniju formulaciju ocijenio nedovoljno preciznom, prihvaćen

³⁶¹³ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 326.-327.

³⁶¹⁴ „Hrvatska Katolička Udruga“, *HD*, 5/1910., br. 16, 21. I. 1910., 1.

³⁶¹⁵ „Čemu to vodi?“, *HZ*, 2/1910., br. 3, 13. I. 1910., 1.

³⁶¹⁶ „Nakon 'velikoga' dogodjaja“, *HZ*, 2/1910., br. 5, 20. I. 1910., 1.

³⁶¹⁷ „Zašto se plašiti hrvatskog naziva“, *HD*, 5/1910., br. 12, 15. I. 1910., 1.

³⁶¹⁸ „Zašto su pobjesnili?“, *HD*, 5/1910., br. 48, 1. III. 1910., 1.

zaključak kojim se ističe da HKU stoji na starčevićanskom programu iz 1894. godine – posebno su naglašeni hrvatsko državno pravo i zahtjev za ujedinjenje „Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te hrvatske Istre u jedno politički i financijski i autonomno, sa Habsburškom monarhijom kao cjelinom nerazdruživo spojeno državno tijelo“, a ujedno je istaknuto da se Monarhija smatra najboljim štitom „proti historičkim neprijateljima, koji lakomno pružaju ruke za hrvatskim teritorijem.“³⁶¹⁹ Time se je htjela naglasiti ideološka i nacionalno-politička bliskost s Frankovim pristašama.

Očito na poticaj Gjüre Džamonje, mostarski su se Hrvati katolici – odreda poznati kao pristaše HNZ-a – sastali 16. siječnja 1910. kako bi zauzeli stajalište o predstojećem osnivanju HKU. Na tom je skupu formulirana predstava odaslana nadbiskupu Stadleru, kojom se traži odustanak od osnivanja nove organizacije koja je posve suvišna i može biti samo kamen smutnje među katoličkim Hrvatima.³⁶²⁰ Pokušaj je, naravno, ostao bezuspješan: kao što je najavljeno u Stadlerovu pismu od 7. siječnja, HKU je formalno osnovana na skupštini održanoj u sarajevskome Društvenom domu 18. siječnja 1910., a njezin je predsjednik postao arhitekt i graditelj Josip Vancaš, dok je glavnu ulogu u razvijanju organizacije preuzeo naslovni biskup Ivan Šarić.³⁶²¹ Prema *Hrvatskoj obrani*, u vodstvo HKU izabrani su i franjevački provincijal fra Alojzije Mišić koji uopće nije bio nazočan skupu, kao i predsjednik *HKD Napredak* prof. Ante Tandarić koji je, međutim, izbor odmah otklonio.³⁶²²

Očito kao ni drugi članovi vodstva HNZ-a, Džamonja se nije mirio s osnutkom HKU: u svom je listu ukazivao na to da je ta organizacija s vjerskoga stanovišta suvišna (štoviše, uvredljiva je za franjevce koji sedam stoljeća vjerski podučavaju puk koji je ostao vjeran Crkvi), a s narodnoga štetna.³⁶²³ U tom su smjeru išli i zaključci Središnjeg odbora HNZ-a koji se je proširen s trinaest predstavnika raznih okružnih odbora, sastao u Sarajevu 19. i 20. veljače 1910. godine.³⁶²⁴ Tada su, kao što je spomenuto, na poticaj banjolučkog biskupa Markovića izmijenjena Pravila ne bi li se ipak postigao neki kompromis s nadbiskupom, a zaključena je i provedba unutarnjih izbora, budući da je istjecao jednogodišnji mandat tijela HNZ-a. Prema službenome priopćenju, odluka o izborima bila je zaključena još na tuzlanskoj sjednici Središnjeg odbora HNZ-a (11. prosinca 1909.), pa je ona na sarajevskoj sjednici 19. veljače 1910. samo potvrđena: izbori za mjesne odbore imaju se provesti najkasnije do 15. svibnja, a za okružne odbore najkasnije do 30. svibnja 1909. godine.³⁶²⁵ Ništa od toga, dakako, više nije moglo zaustaviti

³⁶¹⁹ „Hrvatska Katolička Udruga“, *HD*, 5/1910., br. 16, 21. I. 1910., 1.

³⁶²⁰ „Skupština mostarskih Hrvata-katolika“, *HO*, 3/1910., br. 3., 22. I. 1910., 2.-3. Vijest o tome donio je i *HD*, 5/1910., br. 18, 24. II. 1910., 2. pod naslovom „Prosvjedna skupština u Mostaru proti osnutku H.K.U.“.

³⁶²¹ Opširna reportaža o osnivačkoj skupštini objavljena je u nekoliko uzastopnih brojeva *Hrvatskog dnevnika* od 19. do 22. siječnja 1910. pod zajedničkim naslovom „Hrvatska Katolička Udruga“. Usp. „Epohalni sastanak u Sarajevu“, *Vrhbosna*, 24/1910., br. 2., 20. I. 1910., 25.-29., kao i: M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 37.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 461.-462.

³⁶²² „Skupština za osnutak Hrv. Kat. Udruge“, *HO*, 3/1910., br. 3., 22. I. 1910., 2.

³⁶²³ Dž. [Gj. DŽAMONJA], „Hrvatska katolička udruga s vjerskog stanovišta“, *HO*, 3/1910., br. 4., 1. II. 1910., 2.

³⁶²⁴ „Zasjedanje središnjeg odbora 'Hrvatske Nar. Zajednice“, *HZ*, 2/1910., br. 14, 20. II. 1910., 3.

³⁶²⁵ „Hrvatska Nar. Zajednica“, *HZ*, 2/1910., br. 20, 13. III. 1910., 3. U istoj je vijesti objavljeno da je dotadašnji tajnik Nikola Precca razriješen je 20. veljače 1910., a Središnji odbor mu se je 10. ožujka javno zahvalio.

nadbiskupa i njegove suradnike: pokušaj mirenja s HNZ-om koji mu je izložilo tročlano predstavništvo te organizacije, glatko je odbijen.

Teže je išlo s državnim vlastima: s Pravilima je HKU imala slične poteškoće koje je prije nekoliko godina imao HNZ. Sačuvana je tiskana verzija Pravila iz 1910. godine, dakle, znatno prije njihova odobrenja.³⁶²⁶ Međutim, vlada je osnivačima višekratno vraćala tekst Pravila radi izmjena i dopuna, dajući naputke u kom se smislu ona imaju izmijeniti. Prvi put ih je vratila 8. ožujka 1910., s obrazloženjem da politička djelatnost još nije dopuštena. Na to je vodstvo HKU zatražilo konzultacije i naputak, pa su 29. ožujka vladi vraćena Pravila HKU u novoj verziji u kojoj se, prema sugestijama vlade, politički djelokrug rezervira samo za vrhovno vijeće, dok mjesni i okružni odbori mogu osnivati tek vlastite političke klubove.³⁶²⁷ U međuvremenu je, naime, bio donesen novi „Zakon o društvima“ (*Vereinsgesetz für Bosnien und die Hercegovina*), koji je stupio na snagu pred kraj ožujka 1910. godine.³⁶²⁸ Zakon je bio jedva liberalniji od ranijega austrijskog zakonodavstva, pa su i u njemu zadržane iznimno restriktivne norme o ustrojavanju političkih društava.

Iako je barun Pitner novu verziju Pravila ocijenio zakonitom i lojalnom („makar možda preveć idealnim“), uoči samih izbora, 14. svibnja 1910., Pravila su ponovno odbijena, s obrazloženjem da je društvo političko, a politička društva ne mogu imati podružnice nego moraju djelovati centralizirano. Potom je iz vlade priopćeno da Pravila mogu biti odobrena u kratkom roku (Pitner je navodno ustvrdio: unutar 24 sata!), i u slučaju ako se iz njih posve ispusti politička djelatnost. Slijedeći taj naputak, HKU je u srpnju ponovno predala Pravila u kojima je postupljeno po tom naputku, pa je politička djelatnost posve ispuštena.³⁶²⁹ No, dva mjeseca kasnije, društvu je dostavljena odluka od 5. kolovoza kojom je Zemaljska vlada i takva Pravila odbila, pa su utemeljitelji HKU shvatili da se radi o nečemu drugome i 19. rujna 1910. uložili su utok Ministarstvu. Nakon što je Vancaš u dva navrata u Beču požurivao rješenje stvari, ustanovilo se da je Zemaljska vlada čitav spis zadržala čak četiri mjeseca.³⁶³⁰ Napokon je on ipak proslijeđen u Beč, ali je Vancaš 25. travnja 1911. dobio vladinu obavijest datiranu četiri dana ranije, prema kojoj je Zajedničko ministarstvo financija odbilo utok, nalazeći da je HKU političko društvo – o čemu svjedoči i njezina aktivnost, uključujući sudjelovanje na izborima i formiranje saborskoga kluba – i da je političkom djelatnošću započela prije nego što je ona uopće bila dopuštena. Budući da se taj zakon primjenjuje na pravne odnose koji su nastali nakon njegova stupanja na snagu, Pravila HKU trebala su biti odbijena, ali nema nikakve zapreke da

³⁶²⁶ Tom verzijom su se poslužili T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 620.-622., objavljujući dio „Pravila Hrvatske katoličke udruge“.

³⁶²⁷ „Pitner proti Hrv. Kat. Udrugi“, *HD*, 6/1911., br. 108, 13. III. 1911., 1.-2. Usp. izvješće Karla Cankara u: „Skupština Hrvatske Katoličke Udruge u Sarajevu“, *HD*, 6/1911., br. 188, 23. VIII. 1911., 1.

³⁶²⁸ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1910, Stück II., 22. II. 1910., 54.-57.

³⁶²⁹ „Pitner proti Hrv. Kat. Udrugi“, *HD*, 6/1911., br. 108, 13. III. 1911., 1.-2.

³⁶³⁰ Isto. Usp. „Iz govora nar. zast. Josipa pl. Vancaša u proračunskoj raspravi“, *HD*, 6/1911., br. 52, 4. III. 1911., 2.; „Skupština Hrvatske Katoličke Udruge u Sarajevu“, *HD*, 6/1911., br. 189, 24. VIII. 1911., 1.-2.

djelatnost društva bude odobrena ako se pravila prilagode sadašnjim propisima. Kao uzorak kako bi to trebalo učiniti, prilažu se Pravila Srpske narodne organizacije.³⁶³¹

Hrvatski dnevnik je taj birokratski manevar režima napao vrlo oštrim riječima, ocjenjujući da se on ne kosi samo sa zakonom, nego i sa zdravim razumom, a usput je najavio kako će HKU zapravo ignorirati ponašanje vlade: ona će svagdje gdje to može učiniti formirati odbore pod imenom HKU s prvotnim političkim i gospodarsko-socijalnim programom, a kako će oni međusobno komunicirati i djelovati, bit će njihova, a ne vladina stvar.³⁶³² Sarajevski list nije formalno bio glasilo HKU, ali se je znalo da odražava stajališta utemeljitelja te stranke; štoviše – na stranačkim su sjednicama članovi uredništva sudjelovali kao punopravni, umalo odlučujući čimbenik u HKU,³⁶³³ pa je ta prijetnja shvaćena vrlo ozbiljno. No, ipak je tek pred kraj srpnja 1911. tisak javio da je vlada odobrila Pravila HKU koja će u odnosima prema vladi, poput SNO, nastupati ne kao centralistički formirana udruga, nego će u svakome mjestu u kome ima pristaše formirati udruženje pod istim imenom i s istim programom. *Hrvatski dnevnik* je napose naglasio kako će Udruga djelovati na starčevićanskom programu: sada je odobreno i osnivanje Udruge za grad Sarajevo, a u kolovozu ima biti održana njezina konstituirajuća skupština, pa će i Pravila biti i tiskana.³⁶³⁴ Skupština HKU za Sarajevo potom je zakazana za 20. kolovoza 1910. godine, a na njoj je, prema pisanju *Hrvatske zajednice*, bilo oko 150 osoba.³⁶³⁵

No, razumije se da je i HKU – kao svojedobno i HNZ – počela faktično djelovati puno prije nego što su joj odobrena Pravila, upravo na temelju zakonskih odredaba koje to nisu priječile, osim u slučaju da je društvo zabranjeno.³⁶³⁶ Međutim, odobrena verzija Pravila pod pritiskom vlasti bila je podvrgnuta izmjenama: Zajedničko ministarstvo zatražilo je da se izostavi točka kojom se traži ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, uključujući i BiH, u jedno državno tijelo u sklopu Monarhije,³⁶³⁷ pa usvojena i objavljena Pravila HKU nemaju tu odredbu, ali se i dalje pozivaju na pravaški program iz 1894. godine, te stipuliraju zalaganje za suradnju sa svim drugim organizacijama i osobama „ma koje vjeroispovijesti bile, ako imadu iste narodne ciljeve, u koliko se to ne bi kosilo sa katoličkim osjećajima udruge.“³⁶³⁸

I javnost u banskoj Hrvatskoj je obaviještena kako je HKU političko, gospodarsko i socijalno udruženje kojemu je zadaća skrbiti o interesima hrvatskoga naroda. Udruga se oslanja

³⁶³¹ „Pitner proti Hrv. Kat. Udrugi“, *HD*, 6/1911., br. 108, 13. III. 1911., 1.-2.

³⁶³² Isto. Usp. „Skupština Hrvatske Katoličke Udruge u Sarajevu“, *HD*, 6/1911., br. 189, 24. VIII. 1911., 1.-2.

³⁶³³ „Očitovanje dr. Viktora Jankiewicza. P. n. gospodi biračima prve katoličke kurije“, *HZ*, 2/1910., br. 69, 14. VIII. 1910., 5.-6.

³⁶³⁴ „Hrvatska Katolička Udruga odobrena“, *HD*, 6/1911., br. 164, 25. VII. 1911., 1. Tu su objavljene i ključne točke Pravila, dok je njihovo objavljivanje u više nastavaka započelo u istome listu 23. kolovoza 1911. godine. Usp. „Das Programm der 'Udruge' in Bosnien“, *AZ*, 86/1911., Nr. 169, 27. VII. 1911., 1.-2.

³⁶³⁵ *HZ*, 3/1911., br. 66, 23. VIII. 1911., 1.; *HD*, 6/1911., br. 180, 12. VIII. 1911., 1. Dnevni red v. u: *HD*, 6/1911., br. 182, 16. VIII. 1911., 1.

³⁶³⁶ Budući da je to proizlazilo iz zakona, nije trebala nikakav posebna „suglasnost“ o kojoj govori Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 462.

³⁶³⁷ Z. GRIJAK, „Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvog svjetskog rata“, *ZR Pravaška misao i politika*, Zagreb, 2007., 184.-185.

³⁶³⁸ Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 461.-462.

na hrvatsko državno pravo i na narodno načelo te teži ostvarenju državnopravnog programa iz 1894. godine, što znači ujedinjenje hrvatskoga naroda (sic!) koji nastanjuje Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Rijeku, Međimurje, Bosnu i Hercegovinu te Istru, s uključenjem slovenskih zemalja, u jedno samostalno državno tijelo u okviru Monarhije. Polazeći od katoličke vjeroispovijesti i kršćanskoga morala, HKU isključuje bilo kakvu vjersku propagandu među inovjercima te se u građanskim odnosima poziva na snošljivost među svim konfesijama. HKU ističe svoju posebnu naklonost prema muslimanima, koje s katoličkim Hrvatima veže zajedničko narodno podrijetlo, tradicija i narodno načelo.³⁶³⁹

Usporedba prvotnog nacrtu i konačno odobrene verzije Pravila HKU pokazuje ono na što upućuje i način na koji su oblikovani tzv. ustavni zakoni: vlastima su i u odnosu na političke udruge bile prihvatljivije konfesionalne odrednice, očito zato što su moderne nacionalne, interkonfesionalne koncepcije otvarale više prostora za društvena previranja, polemike i sukobe, a istodobno smanjivale utjecaj režima. Zato je i prvotna verzija Pravila HKU-a vraćana na doradu, a organizaciji je ipak dopušteno nesmetano djelovanje u skladu sa zakonom. Ona je taj prostor obilno i koristila. Osim pisanja *Hrvatskog dnevnika* i *Vrhbosne*, a uskoro i sudjelovanja na izborima, o tome je jasno svjedočila i Stadlerova okružnica br. 193, datirana 11. veljače 1910., koju je nadbiskup dao objaviti u *Vrhbosni* od 20. veljače 1910. godine, baš u vrijeme zasjedanja proširenoga Središnjeg odbora HNZ-a. Tu je okružnicu Pilar kasnije u cijelosti uvrstio i u svoj pamflet protiv nadbiskupa.³⁶⁴⁰ Učinio je to svjesno, držeći da je Stadler time sebi napravio medvjedu uslugu, budući da je okružnica – prema obavijestima kojima je on raspolagao – nepovoljno odjeknula u redovima inteligencije, pa su je Stadlerovi „matadori“ pokušavali „zabašuriti, i prikazati stvar onamo [onako?], da ona ne vrijedi za lajke [laike], nego samo za kler“, pa bi slijedom toga trebalo „najširoj publici prikazati doslovni tekst; to neće svoj upliv promašiti!“³⁶⁴¹

Okružnicu je u opširnim izvadcima objavio i *Hrvatski dnevnik* koji je pritom podsjetio da Stadler nije samo nadbiskup, nego je i metropolit,³⁶⁴² pa su njezine bitne poruke postale dostupne i široj javnosti, ali je Pilar ispravno primijetio da se njezin tekst i zabrane koje sadrži pokušavaju prikazati kao da su namijenjene primarno kleru. Odmah je uslijedio napad *Hrvatske zajednice*,³⁶⁴³ a opširno i oštro se na okružnicu okomila i Džamonjina *Hrvatska obrana* koja je posegla za tradicionalnim zajedničarskim predbacivanjem nadbiskupu, da je on skrivio sukob između

³⁶³⁹ „Das Programm der 'Udruge' in Bosnien“, AZ, 86/1911., Nr. 169, 27. VII. 1911., 1.-2.

³⁶⁴⁰ Tekst okružnice objavljen je u *Vrhbosni*, 24/1910., br. 4, 20. II. 1910., 49.-54. Ovdje će okružnica iz praktičnih razloga odnosno zbog lakše dostupnosti biti citirana prema verziji koju je objavio ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 82.-93. Sadržajnih razlika nema, a postoji nekoliko pravopisnih.

³⁶⁴¹ ABiH, NKHZ, V-5/241 – Pilar nepoznatomu (vjer. Vjekoslavu Jelaviću), 25. III. 1910.

³⁶⁴² „Metropolit dr. Stadler i Hrvatska Narodna Zajednica“, HD, 5/1910., br. 45, 25. II. 1910., 1.

³⁶⁴³ „Okružnica nadbiskupa Stadlera“, HZ, 2/1910., br. 15, 24. II. 1910., 1.

svjetovnoga i redovničkoga klera, a da su Hrvati u BiH iskusili kamo vodi njegovu političko vodstvo, pa ga baš zato i odbijaju.³⁶⁴⁴

Nervozu u zajedničarskim redovima *Hrvatski dnevnik* je tumačio kao dokaz da je metropolit pogodio cilj. Usput se pritom opet prešutno apeliralo na franjevačko protivljenje *pokretaštvu* i – računajući na to da bi odvjetnički poziv siromašnom seljaku mogao biti odiozan, ukazivalo na to da je HNZ u biti odvjetnički pothvat: „Banjalučkom je advokatu [Sunariću] sve tako dozlogrdjelo, da je stao psovati i na popove i na fratre, i odlučio je žrtvovati koji[h] desetak hiljada kruna za osnutak čisto pokretaške stranke, bez 'popovske i fratarske' asistencije. Uz njega će biti i tuzlanski advokat [Pilar], koji je u svoje vrijeme kumovao osnivanju naprednjačke stranke u Zagrebu, pa ima dakle u tim stvarima već iskustva. Uprijeti će i sarajevski advokat [Mandić], koji se prije nadbiskupove okružnice hvatao za glavu u zdvojnosti, kako će se riješiti fratara, koji da su mu bili uzjašili za vrat.“

U toj je okružnici Stadler, naime, istaknuo crkveni primat u svim, pa i u političkim stvarima. Obilno citirajući crkvene autoritete u prilog tom shvaćanju, nadbiskup naglašava kako se je time vodio kad je „bio ustao protiv H. N. Z., jer sam“ – kaže on – „vidio, da zdrav razum i vjera od katolika iziskuje, da se pravila svih društava što se na korist njihovu, za njihovu prosvjetu i dobrobit osnivaju, moraju temeljiti na vjeri. (...) Vjera treba da je svakomu društvu i temelj svim njegovim ustanovama. Religioznost članova mora biti jedna od najvažnijih njegovih ciljeva, i za to je od potrebe, da vjera pronikne svu organizaciju; inače izgubit će društvo svoj značaj, svoje obilježje, pa će u brzo biti kao i ona društva, što vjeru isključuju.“³⁶⁴⁵ Hrvatska narodna zajednica, nastavlja se u okružnici, „stvorena za katolike, u nijednom od svih svojih pravila ne spominje imena katoličkoga, a spominje muslimane, kojima za volju prozva se hrvatska, a ne htjede, da se zove katolička. Uzevši u obzir samo prosvjetnu svrhu H. N. Z., moradosmo biti protiv nje s razloga, što muslimani mogoše po pravilima zahtijevati, da im se katoličkim novcem grade džamije, škole, izdavaju njihove knjige i. t. d.: same stvari, što katolici činiti ne smiju. Osim toga pošto su se bili organizovali kako muslimani tako i rišćani [hrišćani, pravoslavni, op. T. J.], trebalo je, da se i mi organizujemo ne samo kano Hrvati, nego i kano katolici, to više, što H. N. Z. tim svojim postupkom odbija na hiljade dobrih katolika u svrhu, da možda za se osvoji nekoliko muslimana. Znamo, da su zajedničari istina odbili katolika na hiljade, a da nijesu za se osvojili muslimanâ, koji su se evo organizovali na temelju islamske vjere isključivši hrvatsku narodnost.“³⁶⁴⁶

Stadler nastavlja: „Kada su vogje H. N. Z. vidjeli, da ja kanim ustati protiv nje, zamoliše me, neka to ne bih učinio, jer da će oni promijeniti pravila za godinu dana i staviti ih na temelj sv. vjere isključivši muslimane. I ja, zamoljen i nagovaran od mnogih prijatelja, pristanem na to ter uvjetno preporučim H. N. Z., rekavši, da će se muslimani tečajem jedne godine za se

³⁶⁴⁴ Pored nekoliko kraćih tekstova o toj temi u tome mostarskom listu, ambicioznošću prednjači članak „Nadbiskup Stadler proti 'H.N.Z.'“, *HO*, 3/1910., br. 7 (23. II. 1910., 1.-2.), br. 8. (1. III. 1910., 1), br. 9 (8. III. 1910., 1.). Broj 11 toga lista nisam uspio pronaći, a u broju 11 od 22. III. 1910. nije objavljen tekst pod tim naslovom.

³⁶⁴⁵ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 89.

³⁶⁴⁶ Isto, 89.-90.

organizovati, a onda da ćemo se i mi katolici za se takogjer organizovati. Kada progje godina, pisasmo iz sjednice H. N. Z., u kojoj bijaše sabrano gotovo sve svećenstvo redovničko i svjetovno, što prebiva u Sarajevu, da ispuni svoje obećanje, pa da ćemo joj se svi priljubiti. Ujedno se odabrao i odbor od sedam lica, koji se imao staviti u dogovor sa H. N. Z. ter prema danom obećanju od nje zahtijevati, da se u rečenom smislu isprave njezina pravila. No H. N. Z. odgovori, da ne će udovoljiti našim zahtjevima, a izaslani odbor ne mogaše polučiti nikakova uspjeha. Uslijed toga svi zaključismo, da se ima stvoriti nova zajednica i staviti ju na vjersku podlogu. Što se mislilo, to se i izvelo.³⁶⁴⁷ Nadbiskup u okružnici nastavlja optuživati vodstvo HNZ-a da ga je pokušalo izigrati: „Kada je H. N. Z. vidjela, da se ozbiljno misli ostvariti novu zajednicu pod imenom: Hrvatska Katolička Udruga, onda, da zaslijepi svoje članove, odluči, neka bi se uvrstilo megju pravila: 'Obzirom na postojeće propise vjersko prosvjetne autonomije za pravoslavne i muslimane prestaje djelokrug H. N. Z. U vjerskim pitanjima H. N. Z. prema svojim katoličkim članovima stoji na načelima katoličke vjere i morala'. Dosljedno u drugim pitanjima, na primjer u socijalnim kako glede katolika, tako i glede muslimana i rišćana ne stoji na tim načelima. No katoličke ustanove iziskuju, da se i u socijalnim pitanjima katolici imaju staviti na katoličko stanovište.“³⁶⁴⁸

HNZ je, kaže Stadler, htjela „osujetiti“ osnutak HKU, a izazvala je rascjep između svjetovnoga svećenstva i redovnika. Sve ostalo je puki manevar zajedničarskoga vodstva kojemu nije „ni na kraj pameti, da H. N. Zajednicu postave na temelj sv. vjere, pošto se iz svega toga zaključuje, da oni nastoje sv. vjeru iz H. N. Z. uprav isključiti. To dokazuju ponajprije napadaji na sv. Stolicu, na nadbiskupa i na kaptol, na svećenstvo dakle na one, koji predstavljaju crkvu u nadbiskupiji vrhbosanskoj.“³⁶⁴⁹ HNZ pretpostavlja nacionalno načelo konfesionalnome i tvrdi kako se „katolički momenat ima podrediti hrvatskom“, ali čitav niz primjera pokazuje da „ustaju vogje H. N. Z. protiv načela sv. vjere katoličke.“³⁶⁵⁰ Uz nekoliko drugih primjera, kao dokaz svojoj tvrdnji nadbiskup navodi i pismo koje je Ivo Pilar 9. veljače 1910. uputio svećeniku Marku Tvrčkoviću, tajniku okružnog odbora HNZ-a u Tuzli. U tom pismu Pilar piše kako je „iz pouzdanih vrela“ doznao da je Tvrčković 18. siječnja 1910. bio na „konstituirajućoj skupštini Hrvatske Katoličke Udruge u Sarajevu“. Budući da „danas nema za jednoga naobraženog Hrvata u Bosni i Hercegovini više dvojbe, da H. K. U. i H. N. Z. stoje u potpunoj opreci, dapače na žalost u neprijateljskom odnošaju, uslijed čega je sudjelovanje u obim korporacijama incompatibilno“. Zato svakoga koji drži do svog obraza zapada „dužnost, da se odluči, da li će na jednu ili drugu stranu“, pa Pilar poziva Tvrčkovića kao tajnika okružnog odbora HNZ-a „da kao Hrvat, svećenik, nastavnik i pošten čovjek ovo uvažiti izvolite, te ili se H. K. U. svečano

³⁶⁴⁷ Isto, 90.

³⁶⁴⁸ Isto.

³⁶⁴⁹ Isto, 90.-91.

³⁶⁵⁰ Isto, 91.

odrečete, te meni pismeno izjavu u tome smjeru dadete, ili pako da iz Vašega sudjelovanja kod osnutka H. K. U. nužдне konsekvencije u pogledu Vaše situacije u H. N. Z. povučete.³⁶⁵¹

Vjerska snošljivost u obliku kakav zagovara HNZ protivi se samoj biti Crkve, zaključuje Stadler, pa na koncu navodi: „Imajući sve ovo na pameti, poimence to, kako je Gospodin Isus sve učinio, da budemo jedno, kako je On jedno s Ocem, prinuđen sam ovo izjaviti: Ja kako svjetovnim svećenicima tako i redovnicima u nadbiskupiji vrhbosanskoj zabranjujem pristupiti H. N. Z. kano članovi, a onima, koji su unutra, zapovijedam, da iz nje istupe; ujedno im nalažem, da ne smiju preporučiti narodu, da kano članovi stupe u H. N. Z. Svim veleč. dekanima ovim se nalaže, da ne smiju dati nikome dozvole, da kamo ide prisustvovati kakovoj sjednici H. N. Z. Što se pak tiče H. K. U., to ju ja svima preporučam, neka bi ju megju narodom što više rasprostrli. Ne će li tko positive nastojati, da ju raširi, neka se ne usudi zapriječiti one, koji u njegovu župu dogju, da ju megju narodom širi. U crkvi ne smije se ni o H. N. Z. ni o H. K. U. govoriti.“³⁶⁵²

Svega dva dana nakon objavljivanja ove nadbiskupove okružnice dogodilo se je ono što se je dugo nagovješćivalo: svjetlo dana ugledao je donesen zemaljski ustav (Statut), a u istome broju službenoga glasila objavljena je i serija pratećih političkih propisa te izborni zakon.³⁶⁵³ Novinska polemika koja je između *Hrvatskog dnevnika* (pa i *Vrhbosne*) na jednoj, a *Hrvatske zajednice* i *Hrvatske obrane* na drugoj strani započela objavljivanjem nacрта Pravila HKU, a bila zaoštrena Stadlerovom okružnicom kojom je nadbiskup nad HNZ-om konačno i javno prelomio štap te svim svećenicima i redovnicima u svojoj nadbiskupiji zabranio da budu članovi te organizacije, dodatno je eskalirala uslijed predizborne agitacije. Jer, iako u zakonskome smislu nije bilo zapreke da izbornici biraju i kandidate druge konfesije, moglo se je očekivati da će oni u realnome životu glasovati samo za one koji pripadaju njihovoj konfesionalnoj skupini. To je uvjetovalo da se i predizborna borba dviju hrvatskih organizacija primarno vodi za glasove katolika.

³⁶⁵¹ Isto, 91.-92. Obavijest o tome Tvrtkovićevu sudjelovanju na osnivačkoj skupštini i nije morala dolaziti iz pouzdana vrela, budući da je taj podatak objavljen i na naslovnici *Hrvatskog dnevnika*. Usp. „Hrvatska Katolička Udruga“, *HD*, 5/1910., br. 17, 22. I. 1910., 1. Inače, raniji kateheta na tuzlanskoj gimnaziji M. Tvrtković je i prije bio među nezadovoljnicima djelovanjem Središnjeg odbora HNZ-a, ali je na njegovoj tuzlanskoj skupštini koja je održana u prosincu 1909. pristao na pomirenje. (Z – r, „Sa obala Jale“, *HZ*, 1/1909., br. 15, 19. XII. 1909., 4.-5.) Kao što se vidi, to nije bilo duga vijeka. Moguće je da njegov otpor politici HNZ-a ipak nije ni u kakvoj uzročno-posljedičnoj svezi s činjenicom da je nadbiskup Stadler njemu i Ivanu Dujmušiću, kateheti na sarajevskoj gimnaziji, početkom 1909. priznao status profesora. (Usp. „Imenovani 'profesorima'“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 4, 20. II. 1909., 66)

³⁶⁵² ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 92.

³⁶⁵³ Kao što je spomenuto, uz Zemaljski statut (ustav) u istome su broju službenih novina objavljeni i Poslovník Sabora (*Geschäftsordnung für den Landtag*) i Izborni zakon (*Wahlordnung*), te Zakon o društvima (*Vereinsgesetz*) i Zakon o slobodi okupljanja (*Versammlungsgesetz*), kao i Zakon o kotarskim vijećima s izbornim redom (*Gesetz über die Bezirksräte*), *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1910, Stück II., 22. II. 1910.) Ne postoji niti je kad postojao „Izborni zakon sa saborskim poslovníkom“ niti „Zakon o okupljanju i društvima“ koje spominje L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 325., tvrdeći usput da se radi o jednom te istom zakonu („Spomenutim zakonom regulirana su opća i politička prava...“). Riječ je o odvojenim propisima. Zanimljivo je da je to Đakoviću promaknulo, iako su svi ti propisi objavljeni ne samo u službenome glasilu, nego su sukcesivno objavljeni i na prvim stranicama *Hrvatskog dnevnika*, počevši od br. 42 od 22. veljače 1910. godine. O osnovnim obilježjima ustava v. H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 79.-86.

Ta je medijska kampanja trajala nekoliko mjeseci, a odvijala se je zapanjujućom brutalnošću. Međusobno suprotstavljene strane uzajamno su se vrijeđale i optuživale, ponajčešće iznoseći najrazličitije tvrdnje bez ikakva dokaza, a listovi pod njihovim nadzorom odbijali su objavljivati odgovore i ispravke.³⁶⁵⁴ Više od tri mjeseca je *Hrvatski dnevnik* iz dana u dan objavljivao vijesti o tome kako Hrvatskoj katoličkoj udruzi hrpimice pristupaju dojučerašnji članovi i pristaše HNZ-a, pa je u jednom trenutku ustvrdio da je članstvo HNZ-a spalo na svega 3.000.³⁶⁵⁵ No, kad se je malo kasnije odlučilo ocrniti zajedničarsko vodstvo insinuacijom da negospodarski upravlja stranačkim sredstvima, onda je računica polazila od drugih parametara: ako je svaki od 40.000 članova HNZ-a mjesečno u blagajnu uplaćivao samo jedan groš, to mjesečno iznosi 40.000 groša. Štoviše, sugeriralo se da je toliko članova bilo već u trenutku konstituiranja Središnjeg odbora u veljači 1908., pa iznos od 40.000 groša valja pomnožiti s 24, što znači: „Zajednico, Zajednico, ili nam položi račun o našim parama, ili nam povrati naše pare!“³⁶⁵⁶

Vodeći članovi HNZ-a u *Hrvatskom dnevniku* su sustavno izvrgavani ruglu, prikazivani kao amoralni tipovi, bezvjerci i izdajice katoličke vjere i hrvatske nacionalne stvari. Na meti je osobito bio Mandić koji je svojim položajem u društvu, ulogom sarajevskoga donaćelnika, članom niza gospodarskih institucija i odvjetnikovanjem davao povoda za napadaje i kritike, a uza nj se najčešće napadalo Sunarića, Džamonju i Pilara. Poticane su glasine i stvarane afere, zajedničari su u *Hrvatskome dnevniku* nazivani „zadnjičarima“, Mandić je bio „Dr. Nitko“ i „Nikolaj“ odnosno „Nikolaj Veliki“, optuživan je i za prometnu nezgodu koju da je prouzročio vozač njegova automobila dok se u vozilu nalazila Mandićeva supruga, a njegova šurjaka Sunarića – koji je pokušavao diskreditirati Stadlera vezama s isusovcem Puntigamom – list je nazivao „Jozom Puntigamovićem“, Džamonji su spočitavane financijske afere, utaja pretplate i humanitarne pomoći. Neki su prvaci HNZ-a nazivani „vračevima“, čime se aludiralo na njihovo tobožnje protukršćansko djelovanje, a objavljivane su čak i vijesti o HNZ-u grafički uređene kao osmrtnice.

Hrvatska zajednica i Hrvatska obrana nisu, doduše, uzvraćali tako vulgarnim napadajima, pa su uvrede prvacima HKU na njihovim stranicama vrlo rijetke,³⁶⁵⁷ ali to ne znači da je bilo ustezanja u oštrim – također nedokazanim – a samo naizgled načelnim optužbama suparničke organizacije. O dubini sukoba govori činjenica da je mjestimice jedva izbjegnuto fizički sukob

³⁶⁵⁴ Primjerice, *Hrvatski dnevnik* slavodobitno je ustvrdio da se je Luka Čabrajić oženio Srpkinjom i vjenčao u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, ali je samo *Hrvatska zajednica* objavila ispravak da to nije točno, jer da je Čabrajić vjenčao Hrvaticu katolikinju i da je obred vjenčanja, štoviše, vodio Stadlerov bliski suradnik, kanonik A. Predmersky. Mandića je *Hrvatski dnevnik* optužio da je na nekome srpskom slavlju dizao srpsku zastavu i pričvršćivao je čavlom (to je bio uobičajeni dio obreda posvećenja zastave), dok je *Hrvatska zajednica* objasnila da je posrijedi obična izmišljotina

³⁶⁵⁵ „Zašto smo ostavili 'Zajednicu'“, *HD*, 5/1910., br. 46, 26. II. 1910., 1.

³⁶⁵⁶ „Čist račun – duga ljubav“, *HD*, 5/1910., br. 53, 7. III. 1910., 2.

³⁶⁵⁷ U vulgarnije bi se dalo svrstati, primjerice, ironično nazivanje nekadašnjega Mandićeva koncipijenta, a sada dužnosnika HKU Ambroza Dražića – Ambrozijem, ili tvrdnje da su neki agitatori i prvaci HKU s narodnih skupština bježali pred razjarenim slušateljima.

među pristašama HNZ-a i HKU, a negdje je do njega ipak došlo, pa je tajnik HNZ-a Nikola Precca u Zenici navodno udario kanonika Predmerskyja,³⁶⁵⁸ a na okružnoj skupštini HNZ-a održanoj 24. travnja 1910. u voćnjaku franjevačkog samostana u Petričevcu kod Banja Luke došlo je do tučnjave u kojoj su nastradali novinari i urednici *Hrvatskoga dnevnika*, Rudolf Boić i svećenik Kalikst Tadin. Naravno, prema tumačenju njihova lista, napala ih je bijesna rulja koju je podjario glavni govornik na skupštini, Jozo Sunarić; prema tumačenju protivne strane, šaćica udrugaša je uvredama i provokacijama pokušala omesti zajedničarsku priredbu koja se do tada odvijala u uzornom redu. Potaknute predizbornom agitacijom, i skupine svjetovnih svećenika javljale su se tvrdnjom da su napadače na novinare petričevački franjevci čak i poticali („Udrite naše dušmane!“), a u svakom slučaju su skrštenih ruku promatrali kako se fizički zlostavlja jednoga svećenika.³⁶⁵⁹ Ponudivši kao protudokaz izjavu pedesetak očevidaca, *Hrvatska zajednica* je, očekivano, ustvrdila da suparnička strana jednostavno zlobno izmišlja: njezini su provokatori došli na Petričevac kako bi izazvali smutnju.³⁶⁶⁰ U publikaciji koja se je 1911. pojavila u Zagrebu s očitom nakanom da brani franjevačka gledišta, taj je sukob dvaju tabora opisan sljedećim riječima: „Borba je to ljuta i žestoka, kakova se ne pamti kod katolika u Bosni. Ona se razširila po svoj Bosni i Hercegovini. Narod se pociepio. Prepirke, svadje, peckanja, uvrede, osvete, mnogi griesi na dnevnom su redu. Ova je borba prekinula mnoga prijateljstva i iste rodbinske sveze. Razstavila je brata od brata, otca od sina, muža od žene. Ona je naškodila moralno i materijalno mnogim osobama. Ova se je borba gdje gdje uvukla i u naša prosvjetna društva, te njihovu napredku silno škodila. Ovo strančarstvo došlo je dotle, da su se stranke tvorno napadale.“³⁶⁶¹

No, osim što je taj sukob stvarao zlu krv među Hrvatima katolicima, on je ostavljao i loš dojam pred javnošću i pred državnim vlastima te je istodobno smanjivao izgleda da njihovi politički predstavnici, koji su se i bez toga susretali s ozbiljnim preprekama, zauzmu važnije položaje u državnoj upravi zemlje nakon uvođenja ustavnog stanja. To je bilo posebno važno kad se usporedi s tendencijom ujedinjenja muslimanskih političkih grupacija i sa sve snažnijom monolitnošću srpske elite u BiH. No, za razliku od osobnoga, borbom za prevlast u HNZ-u motiviranoga medijskog rata u prvoj polovici 1909. godine, u polemici koja se je u povodu osnutka HKU razvila koncem 1909. i u prvoj polovici 1910. godine, uz mnoštvo osobnih zadjevica, uvreda i podmetanja pojavilo se je i nekoliko bitnih, politički relevantnih polemičarskih tema i teza koje su otkrivale načelne ideološke i političke podjele koje će još dugo potresati politički život bosansko-hercegovačkih Hrvata.

Dok se je iz redova Stadlerovih pristaša povremeno i dalje podsjećalo na aferu s Povlaštenom agrarnom i komercijalnom bankom te se Mandiću i zajedničarima spočitavalo da

³⁶⁵⁸ „Skupština Hrvatske Katoličke Udruge u Zenici“, *HD*, 5/1910., br. 71, 30. III. 1910., 1.

³⁶⁵⁹ „Izjava“, *HD*, 5/1910., br. 96, 29. IV. 1910., 1.; „Prosvjed protiv izvedenog divljaštva na skupštini 'H.N.Z.' u Petričevcu“, *HD*, 5/1910., br. 106, 12. V. 1910., 2.; „Prosvjed proti divljaštva na Petričevcu prigodom skupštine 'H.N.Z.'“, *HD*, 5/1910., br. 109, 17. V. 1910., 2

³⁶⁶⁰ „Nakon skupštine H.N.Z. u Petričevcu“, *HZ*, 1/1909., br. 38, 8. V. 1909., 2.

³⁶⁶¹ CAECILUS VERUS, *Hrvatska narodna zajednica i franjevci*, 11.

imaju solidne veze s eksponentima mađarske politike u BiH, zajedničari su sve češće grmili protiv „nijemštine“,³⁶⁶² i uzvraćali Hrvatskoj katoličkoj udruzi da se je upustila u „narodnosni promiskuitet“ odnosno da je u izravnoj službi austrijskih političkih krugova.³⁶⁶³ Tvrđilo se je da je HKU ekspozitura bečkoga gradonačelnika Luegera i njegovih istomišljenika, štoviše da su Stadler i Šarić išli kod Luegera, gdje im je obećana ne samo politička potpora, nego čak i novac za rješenje pitanja kongruie i spora s franjevcima (pa je zato Pitner – koji je austrijski Nijemac i inače slovi za simpatizera Srba – iz Mostara prebačen u Sarajevo, a Hörmann i Dlustuš otjerani su u mirovinu).³⁶⁶⁴ Pilarov zamjenik u tuzlanskome okružnom odboru HNZ-a, prof. Gjuro Topolnik, tvrdio je da je Stadleru svejedno, hoće li BiH biti naseljavana Hrvatima ili Nijemcima, glavno je da budu katolici.³⁶⁶⁵ Iz udrugeških krugova se uzvračalo da je načelno stajalište protiv stranaka u neskladu s proklamiranom neekskluzivnošću HNZ-a i njegovom otvorenošću prema pripadnicima drugih konfesija, ali – kako je javno govori Jozo Sunarić – i prema pripadnicima drugih narodnosti.³⁶⁶⁶ To je otvorilo i polemiku o odnosu dviju hrvatskih struja prema „kuferasima“. Hrvatski listovi obiluju uzajamnim napadajima i tumačenjima tog problema. Osobito često se HNZ napada zbog svoga navodnoga „protukuferasčkog“ raspoloženja koje je u jednom dijelu njezinih prvaka nesumnjivo i postojalo, ali su *Hrvatska zajednica* i *Hrvatska obrana* uporno nastojali dokazivati da je čuvanje nacionalnog identiteta i interesa domaćega pučanstva (ne samo Hrvata) jedna stvar, a nekritični i neselektivni otpor prema doseljenicima nešto sasvim drugo.³⁶⁶⁷

A glasine koje su iz redova HNZ-a pothranjivane, da je važan čimbenik u pregovorima o samome osnivanju HKU bio austrijski isusovac Anton Puntigam,³⁶⁶⁸ *Hrvatska obrana* je u srpnju 1910. pokušala potkrijepiti objavljujućem faksimila Puntigamovih pisama iz lipnja i srpnja 1909. godine. U njima se taj – na stranicama *Hrvatskog dnevnika* inače često hvaljeni – isusovac obraća nekom svećeniku („pater Camillus“) i žustro se zalaže za osnivanje katoličke političke stranke u BiH, poglavito u Bosni, još prije izbora, bez obzira na HNZ i Mandića. Kao uzor treba uzeti

³⁶⁶² „Otimljimo se tugjinstvu“, *HZ*, 1/1909., br. 12, 9. XII. 1909., 1.

³⁶⁶³ „U službi tugjinstva“, *HZ*, 2/1910., br. 6, 23. I. 1910., 1.

³⁶⁶⁴ „Van s dokazima, klevetnici!“, *HD*, 5/1910., br. 84, 15. IV. 1910., 1. Iako je bio svjestan važnosti Hörmannove i Kranjčevićeve *Nade*, Krleža je u svojim leksikografskim napomenama ustvrdio „da Kosta Hörmann nije neka naročito simpatična i pozitivna pojava, i da je u našim prilikama odigrao korozivnu ulogu.“ („Iz Krležine ostavštine. Marginalije. Enciklopedija Jugoslavije. Izbor“, 248.)

³⁶⁶⁵ Gj. TOPOLNIK, „Tko je lažac i klevetnik?“, *HZ*, 2/1910., br. 20, 13. III. 1910., 2.

³⁶⁶⁶ „Protuslovlja“, *HD*, 5/1910., br. 20, 26. I. 1910., 1.

³⁶⁶⁷ „Zar opet 'kuferasi'?“, *HD*, 5/1910., br. 49, 2. III. 1910., 1.; „Plemenita družba“, *HZ*, 2/1910., br. 17, 3. III. 1910., 1.; L. ČABRAJIĆ, „Naši u Bosnu i Hercegovinu iz monarhije doseljeni sugragjani i Hrv. Nar. Zajednica“, *HZ*, 2/1910., br. 44, 22. V. 1910., 1.-2.

³⁶⁶⁸ Po običaju jugoslavenske komunističke historiografije, V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 335.-336., 338. i dr. će ignorirati činjenice te će HKU jednostavno nazivati „jezuitskom“ organizacijom, a Puntigama će proglasiti „čestim ličnim gostom“ Franje Ferdinanda. Više o Puntigamu v. u: *Sveti budite. Crtime iz života nadbiskupa Josipa Stadlera*. Prir. Pavo Jurišić, Zagreb-Sarajevo, 1997., 19.-20.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 732.-733. Korisne obavijesti o Puntigamovim pogledima daje časopis *Stimmen aus Bosnien* koji je on počeo objavljivati uoči svjetskog rata: već i najpovršniji pregled na taj časopis, koji je tiskan na njemačkom jeziku i s upravom u Beču, pokazuje da je u tim „glasovima iz Bosne“ bilo malo ili nimalo spominjanja hrvatske nacionalne misli, težnji i ciljeva.

njemački *Volksverein*, pri čemu bi takvo društvo, osnovano u BiH, ostalo u svezi s onim austrijskim, a spominje se i mogućnost dolaska dr. Kreka u Bosnu, ako bi mu se uputio prikladan poziv. U istome kontekstu Puntigam govori o iseljavanju muslimana i o potrebi kolonizacije katolika (naravno, ne samo Hrvata), jer – ako bi kolonizacija uspjela, onda bi i Bosna bila spašena. Stvar treba raspraviti i uglaviti s nadbiskupom Stadlerom i biskupom Šarićem, a jedan od onih kojemu je „pater Camillus“ ovlašten pokazati ovo pismo, jest i – Jozo Sunarić, koji bi kao svjetovnjak imao na sebe preuzeti znatan dio organizacije.³⁶⁶⁹

Osim što je značila novu epizodu u obračunu između HKU i HZ, afera će uskoro dobiti i novu, doduše uzgrednu dimenziju, prerastajući i u specifičan prijemor između isusovaca i franjevac,³⁶⁷⁰ posebno nakon što se zajedničarski zastupnici nakon konstituiranja sabora u proračunskom odboru zauzmu za povećanje potpore franjevačkim institucijama uz kresanje pomoći travničkoj gimnaziji i nadbiskupskome sjemeništu.³⁶⁷¹

Svakako je u pravu Zoran Grijak kad ističe da slučaj s Puntigamovim pismima nije dovoljno istražen da bi mu se mogla dati konačna ocjena,³⁶⁷² ali nipošto ne valja podcijeniti činjenicu da su pisma autentična, da je Puntigam govorio o zasebnoj bosansko-hercegovačkoj udruzi koja ne bi bila baš posve neovisna o austrijsko-njemačkoj, da su isusovci doista podupirali osnivanje katoličke stranke u BiH, a da su vrlo slične ambicije imali i austrijski kršćansko-socijalni krugovi koji su slične planove osnivanja stranaka preko kojih bi ostvarili nadzor i dominaciju, kovali i u odnosu na Sloveniju, bansku Hrvatsku i druge zemlje, te – napokon – da je krug oko Stadlera sa svim time bio relativno dobro upoznat. No, ipak je teško utvrditi kako je u tom kontekstu procjenjivao svoje izgledе odnosno izgledе HKU da ostvari sve vlastite ciljeve, od kojih neki nesumnjivo nisu bili i ciljevi isusovačkih struktura i austrijskih kršćanskih socijala. Rijetko kad se političke odluke donose na temelju nepobitno utvrđenih činjenica i nepromjenljivih postavki, pa predodžbe o potpori mogu pri stvaranju raspoloženja imati podjednake posljedice kao i stvarna potpora.

³⁶⁶⁹ „Geneza Hrvatske Katoličke Udruge. Pisma jezuite patra Puntigama“, *HO*, 3/1910., br. 29, 15. VII. 1910., 1.-3. Cjeloviti hrvatski prijevod obaju pisama kasnije je objavio i *HD*, 5/1910., br. 160, 18. VII. 1910., 1.-2. pod naslovom „Sunarićeva 'otkrića'“.

³⁶⁷⁰ „Isusovci i njihovi djaci“, *HZ*, 2/1910., br. 36, 3. V. 1910., 1. Zbog Džamonjina protuklerikalizma, ali nesumnjivo i zbog činjenice da je njegov list izlazio u Mostaru, gdje je kao biskup stolovao franjevac, *Hrvatska obrana* je ukazivala i na navodnu isusovačku protufranjevačku djelatnost i propagandu i u drugim dijelovima Monarhije. Usp. OIKONOMOS, „Rad isusovaca proti Franjevcima i proti hrvatskom narodu“, *HO*, 3/1910., br. 31, 1. VIII. 1910., 1.-2.

³⁶⁷¹ U članku „Ucjena katoličkih načela – 30 hiljada srebrnika“, *Vrhbosna*, 24/1910., br. 15-16, 20. VIII. 1910., 257. otvoreno će optužiti franjevce da su dobili Judinih 30.000 srebrnjaka, jer su poduprli liberalno-naprednjačke krugove u obračunu s tobožnjim klerikalizmom i jezuitizmom (koji nije ništa doli „odlučni katolicizam u javnosti“!), pa je HNZ osvojio premoćan broj glasova na izborima i onda u Saboru, u sporazumu s muslimanima i pravoslavnima, otrgnuo 30.000 kruna „našim zavodima“ i dao ih franjevcima kao tobožnjim narodnim svećenicima. Teza o franjevačkoj izdaji ponovljena je i u članku „Borba za krvarinu“, *HD*, 6/1911., br. 209, 13. IX. 1911., 1. S franjevačke se je strane uzvraćalo da su takve tvrdnje uvredljive, jer, prvo, novac nije dodijeljen nevjernicima, a drugo, da je Sunarić u Saboru dokazao kako pitomci nadbiskupijskih zavoda dobivaju višestruko veću potporu od franjevačkih.

³⁶⁷² Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 508.-509.

Bilo bi vrlo teško osporiti tezu da je nadbiskup Stadler pri osnivanju HKU računao na potporu austrijskih kršćansko-socijalnih krugova, i da je vrlo snažno simpatizirao sa sličnim pothvatima u drugim hrvatskim zemljama, pa i u Sloveniji.³⁶⁷³ To su, nesumnjivo, bile ranjive točke njegove pozicije, koje su ga izlagale kritici iz redova HNZ-a.³⁶⁷⁴ No, istodobno bi se dalo pokazati da, čini se, Stadler možda i nije dijelio neke Puntigamove zamisli o kolonizaciji BiH katoličkim nehrvatskim elementom, iako je u razgovoru s Frankom i Kršnjavim sredinom listopada 1910. govorio tek o potrebi kolonizacije katolika, što se nije nužno moralo shvatiti kao kolonizacija hrvatskih katolika,³⁶⁷⁵ a znalo mu se i javno predbaciti da je HKU, sa svojim Pravilima koja su tobože starčevićanska, a pozivaju Nijemce i Mađare, zapravo instrument pretvaranja BiH u njemačku i mađarsku koloniju.³⁶⁷⁶ Ipak je Stadler nakon osnivanja HKU u više navrata i javno govorio o tome da Hrvati u BiH nemaju nikakva interesa za iseljavanje muslimana i da se nacionalni sastav BiH ne smije mijenjati kolonizacijom stranog elementa.³⁶⁷⁷ Moguće je da je takvo istupanje dijelom bilo motivirano i taktičkim razlozima, no svakako je nepobitno da je *Hrvatski dnevnik* puno puta, još od početka izlaženja, kritizirao germanizatorske (naravno, još više mađarizatorske) tendencije u bosansko-hercegovačkoj upravi i u javnome životu, posebno kudeći domaću elitu što djecu šalje u njemačke škole.

Stadlerova je *Vrhbosna* u studenome 1909. ocjenjivala odnos političkih stranaka u banskoj Hrvatskoj prema katolištvu (a ne prema hrvatstvu!), napominjući kako „istim ranama valja istoga lijeka“, pa u zametku organiziranja u BiH valja imati na umu iskustva iz drugih hrvatskih zemalja. *Banovina docet*: nijedna tamošnja stranka nije katolička. No, uz očekivanu osudu *pokretaša*, mađarona, radićevaca i sl., upadljiva u toj raščlambi bila je oštra osuda frankovaca, stranke s kojom je Stadler u to vrijeme htio graditi čvršći odnos, iako mu je više bilo do kapitaliziranja frankovačke reputacije u kontekstu organiziranja HKU, nego do stvarne suradnje s Frankom i njegovim pristašama. Frankovačka je stranka, ocjenjuje *Vrhbosna*, samo iz taktičkih razloga poduzela manevar da se približi svećenstvu, a u biti u njoj prevladava liberalna struja koja je protivna kulturnome radu na katoličkom temelju. Govori o tome i „ogavno“ pisanje njezinih omladinaca, napose onih oko *Mlade Hrvatske*.³⁶⁷⁸ Nije se u *Vrhbosni* osporavala

³⁶⁷³ Nema nikakve sumnje da nisu bili slučajni panegirici „braći Slovencima“ i poziv Stadlerova dnevnika na oponašanje slovenskog primjera, izražen u uvodniku pod naslovom „Sveslovenska pučka stranka“, *HD*, 5/1910., br. 241, 22. X. 1909., 1. I kasnije se je koristila svaka zgoda da se pohvali hrvatsko-slovenska suradnja na katoličkim osnovama.

³⁶⁷⁴ OIKONOMOS, „Pater Puntigam, hrvat. katolička udruga i naša javnost“, *HO*, 3/1910., br. 30, 22. VII. 1910., 1.-2.

³⁶⁷⁵ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 634. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 505. smatra da je Stadler „napose mislio na Slovence, držeći da će oni poduprijeti hrvatska politička nastojanja više nego austrijski Nijemci, za koje je bilo vjerojatnije da će se grupirati u izolirane zajednice, neosjetljive na hrvatska politička kretanja.“

³⁶⁷⁶ CAECILUS VERUS, *Hrvatska narodna zajednica i franjevci*, 43.

³⁶⁷⁷ Usp. „Nadbiskup dr. Stadler o iseljivanju Muslimana“, *HD*, 5/1910., br. 26, 3. II. 1910., 1. Kao instruktivan, članak je prenesen i u *Hrvatskoj Bosni*.

³⁶⁷⁸ „Naše stranke i katolicizam. Braći u Bosni na poduku“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 22, 20. XI. 1909., 345.-348. Skoro navlas isto mišljenje i puno kasnije je zastupao P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 112. koji ističe da frankovci nisu imali nijednoga „pravoga socijalnog radnika“.

vrijednost nacionalnog osjećaja, a nije se načelno u pitanje dovodila ni interkonfesionalnost hrvatske nacije, ali je „katolički i patrijotski“ staviti vjeru ispred narodnosti: ako se mora birati između hrvatstva i vjere, treba izabrati katoličku vjeru.³⁶⁷⁹

Može biti puka slučajnost da je službena nadbiskupova *Vrhbosna* u prvoj polovici 1908. godine, baš u vrijeme kad je Stadler definirao svoje nezadovoljstvo Pravilima HNZ-a, na sva usta hvalila ono što će u svojim pismima „pateru Camillusu“ predlagati i Puntigam: njemački *Volksverein* kao ključni instrument pobjede njemačkoga *Zentruma*, potanko objašnjavajući ne samo načela na kojima ta udruga počiva, nego i njezinu tehničku organizaciju, pa onda dodajući kako bilo dobro kad bi „sreća usrećila i katolički narod hrvatski“ da se organizacija presadi u njegove redove, što se „od složnog hrvatskog episkopata“ moli, a ovi redci neka „budu sjeme takove misli na katoličkom hrvatskom tlu!“³⁶⁸⁰ Može također biti slučajno da se je biskup Šarić u srpnju 1909. osjetio ponukanim u službenoj *Vrhbosni* pohvalama obasuti Puntigamovu knjižicu *Unsere Zukunft in Bosnien (Naša budućnost u Bosni)*,³⁶⁸¹ u kojoj se je autor založio za pomoć katoličkom elementu, a mogu biti slučajne i brojne pohvale Puntigamu izrečene na stranicama *Hrvatskog dnevnika* (kao i na stranicama skoro svih katoličkih listova).

Iako je tih slučajnosti previše i iako one imaju ne samo logičko-sadržajnu, nego i kronološku poveznicu s nastankom HKU,³⁶⁸² čini se kako bi ipak bila vrlo neuvjerljiva teza da je nadbiskup Stadler s najužim krugom svojih pristaša bio u prvom redu poluga u rukama austrijskih kršćansko-socijalnih krugova. No, tek će buduća istraživanja pokazati do koje mjere je on pokušavao ili uspijevaio njihove ambicije i planove izrabiti u korist katolika odnosno u korist Hrvata u BiH.

Ipak se može isključiti da bi Puntigam u svoje planove upleo Sunarića, da nije raspolagao obavijestima o njegovu nezadovoljstvu smjerom u kojem ide HNZ pod Mandićevim vodstvom, iako je to možda više bio izraz nezadovoljstva samim Mandićevim vodstvom, dakle – izraz Sunarićevih ambicija koje su doživjele poraz malo prije nego što su nastala Puntigamova pisma. I možda baš zato što je ova Puntigamova korespondencija bacala novo svjetlo na njegovu lanjsku protukandidaturu Mandiću, ovu je temu u svojim izbornim govorima obilno koristio baš *Dnevnikov* „Puntigamović“, Sunarić. Makar su ga i zajedničarski krugovi branili, tvrdeći da nije pao na taj lijepak i sugerirajući da se je Puntigam na tu kombinaciju i upletanje Sunarića odlučio bez ikakva dogovora sa samim Sunarićem, tek na temelju spoznaja o unutarnjem sukobu u HNZ-u,³⁶⁸³ nije ta obrana bila sasvim uvjerljiva. Protiv nje je govorila već i kronologija: Puntigamova su pisma nastala nakon što je Sunarić na unutarnjim izborima već bio poražen, pa je nelogično da bi se u tom trenutku Puntigam naslanjao na nj, da nije postojao prethodni sporazum.

³⁶⁷⁹ „Katolicizam i princip hrvatskog nacionaleteta“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 23, 5. XII. 1909., 361.-365.

³⁶⁸⁰ „Katolički njemački Volksverein“, *Vrhbosna*, 22/1908., br. 3-4, 20. II. 1908., 48.-

³⁶⁸¹ I. ŠARIĆ, „Naša budućnost u Bosni“, *Vrhbosna*, 23/1909., br. 13-14, 5. i 20. VII. 1909., 211.-214.

³⁶⁸² Jednako tako ne će biti slučajni višekratni tekstovi o slovačkome narodnom prvaku Andreju Hlinki, koje su se pojavljivale na naslovnici *Hrvatskog dnevnika*. Poruka je bila jasna, jer je Hlinka bio ne samo narodni vođa, nego i – svećenik.

³⁶⁸³ „Pisma patra Puntigama“, *HZ*, 2/1910., br. 62, 21. VII. 1903., 3.

No, i *Hrvatski dnevnik* je imao potrebu puno prije objavljivanja tih faksimila – čim ih je *Hrvatska zajednica* najavila – objasniti da je Sunarić kao odvjetnik zastupao trapiste, pa je baš tim putem došao u posjed Puntigamovih (to je, dakle, bilo istovjetno priznanju: autentičnih!) pisama. No, Puntigam je zapravo veliki prijatelj bosansko-hercegovačkih Hrvata, a njegove namisli kako da u Beču pomogne njihovim studentima, osujetio je, prema Stadlerovu listu – ministar Burián.³⁶⁸⁴ Zanimljiva je, međutim, *Dnevnikova* logika pri tumačenju navodne Puntigamove privrženosti hrvatskim interesima: upravo Puntigamov zahtjev da u naumljenom pothvatu bezuvjetno sudjeluje Sunarić, nepobitan je dokaz da stvar nije nastala iz protuhrvatskih pobuda, jer – Sunarić je tada bio poznat kao hrvatski rodoljub, starčevićanac, a baš u to vrijeme ga je odlikovao papa.³⁶⁸⁵ Reklo bi se da ta logika manje brani Puntigama, a više optužuje Sunarića, jer sugerira kako poznati banjolučki odvjetnik u tom sarajevskom listu nije pukim slučajem i bez dosluha s njime (odnosno s njegovim pokroviteljima iz najužega Stadlerova kruga) i prije izbornoga poraza od Mandića, ali i nakon njega bio hvaljen kao „dični naš dr. Sunarić“ i „naša dika“. Zato je baš takav Sunarić nakon izbornoga poraza i ispadanja iz Središnjeg odbora HNZ-a imao potrebu potencirati aferu s Puntigamom i na taj način pokazati da u matičnoj organizaciji ne će biti Stadlerov trojanski konj.

Druga važna i načelna – iako za njihovo profiliranje nipošto presudna – politički relevantna tema u sukobima između HNZ-a i HKU tijekom 1910./10. godine bio je odnos prema muslimanima. Pripadnici obiju grupacija bili su dobro svjesni da samo manji broj muslimana pored osjećaja konfesionalne pripadnosti ima i razvijen osjećaj hrvatske odnosno, u manjoj mjeri, srpske nacionalne pripadnosti. Usprkos tome su obje zastupale gledište da su bosansko-hercegovački muslimani većinom hrvatskoga podrijetla. To nije bio izraz samo tadašnjih historiografskih spoznaja ili pukog baštinjenja pravaške tradicije na koju su se obje grupacije uz stanovite razlike stalno pozivale, nego je imala i pragmatičnu potku. U prvom redu je bilo jasno da se bez katoličko-muslimanskog saveza ne može parirati Srbima koji su u pučanstvu imali relativnu većinu. S druge strane, bez teze o hrvatskom podrijetlu muslimana nije ni pred katoličkom javnošću, a osobito pred katoličkom kmetskom populacijom, bilo moguće braniti pragmatično stajalište o fakultativnome, dakle neobvezatnom otkupu kmetova: ako su muslimanski veleposjednici okupatori i uzurpatori zemlje, onda oni nemaju moralnog prava zadržati svoje velike posjede; ako su pak potomci staroga hrvatskog plemstva, onda nisu nikakvi uzurpatori, nego su potomci davnašnjih vlasnika zemlje na koju nisu ni mogli izgubiti pravo prelaskom na islam, pa bi bilo nemoralno (uostalom i nekršćanski) otimati im posjede ili ih otkupljivati na prijevaru i u bescijenje.

Drugačiji je, međutim, bio odnos prema suvremenoj muslimanskoj političkoj eliti i oblicima njezina organiziranja. Nije bilo nikakve dvojbe oko toga da MNO simpatizira sa

³⁶⁸⁴ „Otkrića“, *HD*, 5/1910., br. 51, 4. III. 1910., 1. Iz javnog očitovanja Gjura Topolnika koje je datirano 7. ožujka 1910., jasno proizlazi da je Topolnik ta Puntigamova pisma već ranije čitao kod Sunarića, uvjeren da su pisma „uhvaćena“. Usp. Gj. TOPOLNIK, „Tko je lažac i klevetnik?“, *HZ*, 2/1910., br. 20, 13. III. 1910., 2.

³⁶⁸⁵ „Sunarićeva 'otkrića““, *HD*, 5/1910., br. 160, 18. VII. 1910., 1.-2.

srpskim ciljevima, ne shvaćajući njihovu bit: mostarski je *Musavat*, uostalom, otvoreno pisao o tome da je muslimanima najracionalnije ići sa Srbima,³⁶⁸⁶ a taj „turkovlaški list“, kako ga je znao nazvati *Hrvatski dnevnik*, u nekim je slučajevima znao vrijeđati i kršćanske, dotično katoličke vjerske svetinje do mjere koja je u trenucima koji su ionako bili napeti, provocirala zazivanje kaznenopravne intervencije.³⁶⁸⁷ Kao što se vidi iz programskih dokumenata HNZ-a nastalih 1906.-1908. godine, svjetovnjačko vodstvo HNZ-a zastupalo je stajalište da se treba zalagati za katoličko-muslimansku suradnju čak i u slučaju kad su muslimani privremeno neskloni toj suradnji (jer se njihovi zahtjevi za autonomijom BiH i za vjersko-prosvjetnom autonomijom kratkoročno podudaraju s naizgled sličnim srpskim težnjama), budući da će se takvom, širokogrudnom i snošljivom politikom potaknuti sazrijevanje i jačanje naprednih krugova među muslimanima, koji su tada bili još razmjerno slabi i uglavnom okupljeni oko Ademage Mešića, *Behara* i Muslimanske napredne, kasnije Muslimanske samostalne stranke. Među korijenima takvog uvjerenja treba tražiti i vjeru u napredak, tako tipičnu za modernističke krugove na prijelazu 19. u 20. stoljeće, ali i iskustvo koje je u prethodnom razdoblju pružalo opredjeljivanje muslimanske inteligencije: većina školovanih muslimana prihvaćala je ne samo srednjoeuropske manire ponašanja i odijevanja, nego i hrvatsku nacionalnu misao, pokazujući da se pritom ne mora odreći islama odnosno propisa i običaja koji su bili skopčani s njihovom vjerskom pripadnošću.

Zato je *Hrvatska zajednica* požurila ispraviti „neprijatan utisak“ koji je na „našu braću Muslimane“ učinio programatski članak objavljen u njezinu prvom broju. U njemu se je, naime, uredništvo primarno obraćalo Hrvatima katolicima, pa je zato isticalo hrvatski i slavenski karakter BiH, a s obzirom na razbuktali prijepor s nadbiskupom Stadlerom još i svoju katoličku orijentaciju napose „u čisto vjerskim stvarima“, otklanjajući snove „drugih narodnih grupa“ o rješavanju nekih viših pitanja balkanske politike.³⁶⁸⁸ Ono što se je tim uvodnikom prvoga broja htjelo reći jest to da se HNZ oduvijek zapravo koncentrira na sasvim jasan i dohvatljiv cilj: naše narodno ujedinjenje. No, to ne znači nikakav otklon od muslimana koje HNZ promatra „kao kompaktnu cijelinu, akoprem nam je dobro poznato, da se i oni dijele u dvije oprečne struje.“ Međutim, mi se „iz dobro shvatljivih razloga ne miješamo u njihove unutarnje razmirice, koje se ni izravno ni neizravno ne tiču.“ Ipak, usprkos tom načelu „potpune neutralnosti“, HNZ ne krije da su njegove simpatije na strani naprednih muslimana koji su Hrvati i koji svoje hrvatstvo čak i ističu. Oni danas jesu slabiji, ali je u BiH politički život tek u zametku, pa se ne zna kojim će smjerom udariti, ali napredak čovječanstva pokazuje da će liberalni duh nadjačati mračnjaštvo, i da će se i u BiH dogoditi ono što se događa drugdje: da puk slijedi inteligenciju, a ne obrnuto. Između HNZ-a i MNO-a s njegovim *Musavatom* postoje „silne opreke“: MNO ne priznaje hrvatsko državno pravo i zalaže se za autonomiju BiH, koja je Hrvatima katolicima

³⁶⁸⁶ „Dva programa“, *HD*, 4/1909., br. 104 (7. V. 1909., 1.), br. 105. (8. V. 1909., 1.)

³⁶⁸⁷ „Državnom odvjetništvu u Sarajevu“, *HD*, 5/1910., br. 23, 29. I. 1910., 1.; „Iz Hrvatske Katoličke Udruge, proti napadajima na katoličku vjeru“, *HD*, 5/1910., br. 24, 31. I. 1910., 2.; „Prosvjed livanjskih katolika protiv 'Musavat'-ova pisanja“, *HD*, 5/1910., br. 32, 10. II. 1910., 1.-2.

³⁶⁸⁸ „Naša riječ“, *HZ*, 1/1909., br. 1, 31. X. 1909., 1.

neprihvatljiva, a ni muslimanima ne jamči nikakvu dobrobit, kao što pokazuje primjer kretske autonomije kojom tamošnji muslimani ne mogu biti zadovoljni, i kao što drugi primjeri pokazuju da se autonomijom ne može osigurati položaj manjinskoga pučanstva.³⁶⁸⁹

Dok je Džamonjina *Hrvatska obrana* rezignirano konstatirala kako je tomu „suvišan svaki komentar“,³⁶⁹⁰ osnivanje Muslimanske samostalne stranke dočekano je na naslovnici *Hrvatske zajednice* s usiljenim razumijevanjem: objektivne su prilike, nažalost, takve da su muslimanski naprednjaci moralu uzeti konfesionalno ime kako bi lakše prodrli u muslimanske mase. Zato vodstvo MSS-a ne treba osuđivati, nego treba očekivati kako će ono sada, pod konfesionalnim imenom, lakše širiti napredne ideje i nacionalnu misao. Prema tome, to nije negacija, nego je potvrda ispravnosti politike HNZ-a.³⁶⁹¹ Nasuprot tomu su Stadler i njegovi pristaše imali razloga za slavlje kad su naprednjaci prigrlili konfesionalno obilježje i odrekli se nacionalne oznake: ne može biti jasnijeg dokaza da je nadbiskup bio u pravu kad je pred HNZ postavio zahtjev da se odredi kao katoličko društvo. Vidi se, naime, da se muslimani organiziraju na konfesionalnom načelu, a ako zajedničari tvrde da će oni i dalje simpatizirati s Hrvatima katolicima, onda zapravo priznaju drugu Stadlerovu postavku: organiziranje na konfesionalnom načelu nije zapreka interkonfesionalne suradnje u gospodarskim i političkim stvarima.³⁶⁹² S indignacijom su iz Stadlerova kruga odbijene insinuacije koje su navodni iz Sarajeva plasirane u *Agramer Tagblatt*, da je baš osnutak HKU ponukao muslimanske naprednjake da prigrlje muslimansko ime i konfesionalni program.³⁶⁹³

Priznavalo je zajedničarsko vodstvo da to pridijevanje konfesionalne oznake odnosno svodenje politike dojučerašnje Muslimanske napredne stranke na konfesionalnu pripadnost HNZ promatra s boli, kao „odsijecanje muslimanske grane na hrvatskom stablu“, ali ne želi suvišnim opaskama ugroziti povratak te skupine u hrvatske nacionalne vode, a pogotovo ne može prihvatiti interpretaciju da osnivanje stranke pod muslimanskim imenom i s muslimanskim programom opravdava osnivanje HKU, jer kod katolika su prilike drugačije: nacionalna svijest i rodoljubni žar rasplamsali su se, a hrvatsko katoličko svećenstvo obilježava takav rodoljubni zanos da mu ništa ne priječi vojevati za hrvatsku misao i bez vjerskog obilježja.³⁶⁹⁴

Ni u muslimanskim redovima nije bilo idilično. Očito će ostati nepoznato, koji se je „Hrvat-katolik iz Donje Tuzle“ u travnju 1909. u *Muslimanskoj svijesti* založio protiv navodne Stadlerove katoličke propagande (i time navukao bijes *Hrvatskog dnevnika*),³⁶⁹⁵ pa je možda slučajno i bez ikakve veze s Pilarom i njegovim djelovanjem u HNZ-u, da je baš tuzlanski ogranak MNS-a odbio prihvatiti stranački zaokret, ali je potonju vijest donio i Stadlerov dnevni list: tuzlanski je mjesni odbor MNS-a 10. veljače 1910. priopćio kako ne može prihvatiti to

³⁶⁸⁹ „Mi i Muslimani“, *HZ*, 1/1909., br. 4, 11. XI. 1909., 1.

³⁶⁹⁰ „Muslimanska napredna stranka“, *HO*, 3/1910., br. 5, 8. II. 1910., 3.

³⁶⁹¹ „Muslimanska samostalna stranka“, *HZ*, 2/1910., br. 10, 3. II. 1910., 1.

³⁶⁹² „Tko je imao pravo?“, *HD*, 5/1910., br. 28, 5. II. 1910., 1.

³⁶⁹³ „Licemjerstvo“, *HD*, 5/1910., br. 34, 12. II. 1910., 1.

³⁶⁹⁴ „Muslimanski samostalci i naši Udrugashi“, *HZ*, 2/1910., br. 13, 17. II. 1910., 1.

³⁶⁹⁵ „Riječ u pravo doba“, *HD*, 4/1909., br. 92, 23. IV. 1909., 1.

odricanje od nacionalnoga stajališta i svođenje politike na konfesionalne odrednice.³⁶⁹⁶ To je pokazivalo da previranje i sazrijevanje postoji i među muslimanima, a iako mala i skoro beznačajna, ta vijestica kao da je nagovijestila da će prema muslimanima i muslimanskoj politici između hrvatskih grupacija nakon konstituiranja Sabora biti uspostavljen razmjerno skladan i stabilan odnos, u mjeri u kojoj ga ne poremete hrvatsko-srpske relacije. A to je već bio krupniji problem koji je na površinu iznio još jednu važnu prijedpnu temu u odnosima između zajedničara i udrugaa.

Iz listova pod Stadlerovim utjecajem uvijek se je ponavljala načelna spremnost za suradnju sa svim drugim elementima u BiH, ali uvijek uz dva uvjeta: prvo, Hrvati katolici ni pod koju cijenu ne mogu odustati od svojih katoličkih načela, i drugo, oni nužno teže ujedinjenju s ostalim hrvatskim zemljama, pa su samim time protivni i zahtjevu za autonomiju BiH, tim više što su svjesni da se iza toga zahtjeva zapravo kriju velikosrpski planovi. No, bili bi spremni založiti se za onu autonomiju koja bi značila autonomiju tih pokrajina unutar hrvatske države.³⁶⁹⁷ To je očito najavljeno kao mogući ustupak muslimanima, a još više kao znak Beču i Budimpešti da je HKU spremna na kompromis.

U stvarnosti je *Hrvatski dnevnik* stalno držao naglašeno protusrpski kurs i ukazivao na organiziranost i sustavnost velikosrpske propagande,³⁶⁹⁸ a da uredništvo zapravo simpatizira sa starčevićanskim gledištem o nepriznavanju Srba kao „političkoga naroda“ u hrvatskim zemljama (pa i u BiH), moglo se je naslutiti iz činjenice da su Srbi vrlo često nazivani tek „rišćanima“ odnosno da je riječ Srbin nerijetko pisana malim početnim slovom ili u nazivnicima. *Hrvatska zajednica*, pa i *Hrvatska obrana* nastupali su pomirljivije, ustrajući u proklamiranim državnopravnim ciljevima hrvatske politike u BiH, ali nikad ne poričući da Srbi postoje i u BiH i u drugim hrvatskim zemljama, pa već svojim postojanjem i svojom brojnošću predstavljaju čimbenik s kojim se mora računati u svakoj političkoj računici. Drugim riječima, HNZ je nastojao pokazati da nisu problem Srbi, nego je problem (veliko)srpska politika koja je neprekidno instrument svih protuhrvatskih tendencija.

No, skoro dvije godine stara stadlerovska optužba da je HNZ pod Mandićevim vodstvom postao produljena ruka banovinskih *pokretaša*, nastala na plimi protusrpskog raspoloženja iz doba veleizdajničkoga i Friedjungova procesa, imala je i svoj logički nastavak: ako su zajedničari *pokretaši*, onda je razumljivo da simpatiziraju s Hrvatsko-srpskom koalicijom, pa je nadalje nužno zaključiti da su i u BiH spremni na suradnju sa Srbima. Kako bi se ta teza potkrijepila, u predizbornoj su kampanji objavljivane uglavnom posve izmišljene vijesti o primjerima srpske potpore HNZ-u ili o prosrpskim simpatijama zajedničarskih prvaka. No, nakon konstituiranja

³⁶⁹⁶ „Muslimanski naprednjaci i 'musl. samostalna stranka“, *HD*, 5/1910., br. 35, 14. II. 1910., 2.

³⁶⁹⁷ „Za autonomiju Bosne“, *HD*, 4/1909., br. 127, 5. VI. 1909., 1.; „Šta znači autonomija Bosne“, *HD*, 4/1909., br. 128, 6. VI. 1909., 1.

³⁶⁹⁸ List je posebno pratio pisanje *Srpske riječi*, ali i pisanje srpskog tiska u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, pomno bilježeći kad bi se u njima i u beogradskim publikacijama pojavilo tekst u kojem se BiH svojata za Srbe ili se poriče postojanje Hrvata. U kolovozu 1909. u listu je objavljena dosta zanimljiva analiza Garašaninova *Načertanija*. Usp. „Srpski inperijalizam“, *HD*, 4/1909., br. 179 (11. VIII. 1909., 1.), br. 180 (12. VIII. 1909., 1.) i br. 181 (13. VIII. 1909., 1.)

Sabora doista se je zbil nekoliko događaja i istupanja zajedničarskih zastupnika koji su sugerirali da Stadlerovi pristaše – usprkos brojnim pretjerivanjima i izmišljotinama koje su u javnost puštane sa stranica *Hrvatskog dnevnika* – možda i nisu baš sasvim u krivu.³⁶⁹⁹

A optužba zajedničarskog vodstva za *pokretaštvo* bila je najčešća i najžešća. Dok su godinu ranije u sličnoj kampanji na meti bili Mandić i Pilar, sada im se je pridružila i lanjska „naša dika“ nadbiskupova *Hrvatskog dnevnika*, Jozo Sunarić. Prema obavijestima koje su doprle do Stadlerova kruga – kojega je, dakako, teško pogodila vijest da će biskup Marković i nakon osnutka HKU ostati u HNZ-u – na zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a koje je raspravljalo o nacrtu pravila HKU i urečenom osnutku te stranke, od svih je članova odbora protiv osnutka HKU najgrlatiji bio baš Sunarić. On je bio onaj koji je optužio Stadlera da radi po tuđinskim naputcima i da napadajem na interkonfesionalnost udara na samo „bivstvo narodne misli“.³⁷⁰⁰ Zato će u *Hrvatskom dnevniku* zaredati optužbe da su Sunarić i HNZ zapravo *pokretaške* kreature, upregnute u smišljeni pothvat razaranja katoličkih vrijednosti u BiH po naputcima pokretaške središnjice u banskoj Hrvatskoj koja to svoje pokroviteljstvo nad njima i ne uspijeva sakriti, nego ga zdušno podupire na stranicama *Obzora*, *Pokreta* i *Riječkoga novog lista*. Uslijed toga članstvo HNZ-a otvoreno „pljuje na katoličku vjeru“ ili svećenstvo naziva vucima u janjećoj koži odnosno krvopijama običnoga puka, dok Sunarić među drugim svojim „paripijadama“, još i javno druguje sa socijaldemokratima i Srbima.³⁷⁰¹

Zajedničari su takve optužbe, razumljivo, odbijali koliko su mogli: ritam izlaženja njihovih publikacija nije bio takav da bi mogli pratiti *Hrvatski dnevnik*, ali su ipak uzvraćali podjednako oštro. Sunarić je osporio da je psovao franjevence i svjetovne svećenike, dopuštajući da se je znao nezgodno izraziti o krugu oko *Hrvatskog dnevnika*,³⁷⁰² a *Hrvatska zajednica* je ponavljala da je baš Stadler onaj koji sije razdor između svjetovnoga i redovničkoga klera.³⁷⁰³ Džamonjina *Hrvatska obrana* išla je i korak dalje: dok se udrugaši prse starčevićanstvom, oni zapravo spadaju u pasminu koju bi Starčević nazvao slavosrpskom. Štoviše, baš je HKU *pokretaška* stranka, jer ona na pravu hrvatsku organizaciju kao što je HNZ navaljuje na navlas isti

³⁶⁹⁹ Naravno, obična je izmišljotina tvrdnja zajedničarskoga saborskog zastupnika Mirka pl. Gjurkovečkog, objavljena poslije rata u njegovoj knjižici, da je HNZ tijekom predizborne kampanje 1910. isticao „da stoji strogo na stanovištu narodnog jedinstva bratskih naroda Srba i Hrvata.“ Usp. M. pl. GJURKOVEČKI, *Politička historija Bosne i Hercegovine za okupacije (Zapisci jednoga sitnoga politika)*, Zagreb, 1920., 19.

³⁷⁰⁰ „Izjava banjalučkoga biskupa“, *HD*, 5/1905., br. 22, 28. I. 1910., 1. Markovićeve izjave da ostaje u HNZ-u objavljena je u *HZ*, 2/1910., br. 7, 27. I. 1910., 1., a u prethodnom je broju i mostarski biskup Buconjić opovrgnuo vijesti objavljene na osnivačkoj skupštini HKU i potom višekratno ponovljene, da je pristupio HKU. („Biskup Buconjić i Hr. kat. Udruga“, *HZ*, 2/1910., br. 6, 23. I. 1910., 2.)

³⁷⁰¹ „Zajednica – leglo pokretaštva“, *HD*, 5/1910., br. 53, 7. III. 1910., 1.; „Hrvatska zajednica ili 'Glas Slobode'“, *HD*, 5/1910., br. 54, 8. III. 1910., 1.; „Dosta je sablazni“, *HD*, 5/1910., br. 58, 12. III. 1910., 1.; „Jozo Sunarić iz Banjaluke“, *HD*, 5/1910., br. 58, 12. III. 1910., 2.; „Mimikrija“, *HD*, 5/1910., br. 94, 27. IV. 1910., 1. „Mimikrija“, *HD*, 5/1910., br. 94, 27. IV. 1910., 1.; „Pljuje na katoličku vjeru“, *HD*, 5/1910., br. 85, 16. IV. 1910., 2.; „Katolički moral 'katoličke' Hrvatske narodne zajednice“, *HD*, 5/1910., br. 95 (28. IV. 1910., 1.-2.), br. 101 (6. V. 1910., 1.); „Zar nije HNZ leglo pokretačva?“, *HD*, 5/1910., br. 105, 11. V. 1910., 3.; „Zajedničari, Srbi i socijalisti“, *HD*, 5/1910., br. 115, 21. V. 1910., 2.; „Savez Srba i Zajedničara protiv HKU“, *HD*, 5/1910., br. 116, 23. V. 1910., 2.; „Ortakluk pokretaša i Zajedničara. Tko se veseli zajedničarim mandatima?“, *HD*, 5/1910., br. 116, 23. V. 1910., 2.

³⁷⁰² J. SUNARIĆ, „Očitovanje“, *HZ*, 2/1910., br. 19, 10. III. 1910., 1.

³⁷⁰³ „Tko je razdvojio katolički kler u Bosni?“, *HZ*, 2/1910., br. 19, 10. III. 1910., 1.

način na koji u banskoj Hrvatskoj *Pokret* navaljuje na starčevićance, samo što se ovdje kite katoličkim predznakom. Oni kleveću i izmišljaju na vlastite sunarodnjake, pa ih mostarski list moli da se bore pošteno, kao kršćani katolici, ili da u protivnome iz svoga imena brišu sveto ime hrvatsko.³⁷⁰⁴ *Hrvatska zajednica* je u tekstu datiranom u Sarajevu, ali koji bi po stilu i rječniku mogao lako biti Pilarov, tvrdila da baš HNZ-a stoji na pravaškome stajalištu, jer se drži vlastitih vjerskih uvjerenja, ali i prema tuđima pokazuje snošljivost.³⁷⁰⁵ Udrugaško starčevićanstvo nije nikakvo starčevićanstvo, grmila je *Hrvatska obrana*, nego je tek „crno-žuto špekulativno hrvatsvo“.³⁷⁰⁶ Ponajvećma se taj mostarski list snebiva što se iz udrugaških redova napada HNZ kao *pokretašku* i protuvjersku stranku, a u njoj je toliko svećenika i redovnika, pa čak i dva katolička biskupa. To jasno pokazuje da se ne radi o odnosu prema vjeri i vjerskim istinama, nego o nečemu posve drugom.³⁷⁰⁷

A u tim raspravama o stvarnome ili navodnome pokretaškom duhu u HNZ-u, na meti je bio i Ivo Pilar, i to na način koji je različit od načina na koji se je napadalo Sunarića: u odnosu na Sunarića optužbe su bile oštre i uvredljive, ali su se zadržavale na osobnoj razini. Pilar je bio nešto drugo. Njemu su ponovno na svjetlo dana izvučene više od jedne godine stare optužbe da je temeljne dokumente HNZ-a oblikovao baš s naprednjačkim motivima; on je zapravo „Mefistofel tuzlanskih pokretaša“,³⁷⁰⁸ on je zaslužan da je „Zajednica čedo pokretaša, protukatoličko, protuvjersko, a u politici: protustarčevićansko, srbofilsko, rezolucionaško.“³⁷⁰⁹ Iz *Hrvatstva* od 31. ožujka prenio je *Hrvatski dnevnik* 7. travnja 1910. ocjenu tuzlanskih prilika: „Ovdje je advokat dr. P.[ilar], koji se uvijek hvališe, kako mu je baba iz Dervente. On je perjanica pokretaša [ist. u izv.], koji je osobno kumovao kod poroda pokretaške stranke, te je on ujedno jedan megju glavnim začetnicima bio. Kao takav okupio je oko sebe ljude, koji dišu istim duhom, a on ih istim duhom odgaja. Osim toga on okuplja i druge, inače dobre katolike, pa ih gleda tim duhom zaraziti.“³⁷¹⁰

A Pilarovo se je ime u kratkome roku još tri puta našlo na naslovnici *Hrvatskog dnevnika* kao glavni objekt uredničkoga uvodnika. Sva tri puta je on tomu dao povoda svojim pismenim obraćanjima članovima HNZ-a koji su prešli u HKU ili su pokazivali takve nakane. Prvi put je to bilo u tekstu spomenute Stadlerova okružnice br. 193, koja je datirana 11. veljače 1910., i u koju je uvršten Pilarov zahtjev tuzlanskome svećeniku i profesoru Marku Tvrtkoviću da se odluči hoće li ostati u HNZ-u ili i HKU, jer u obje organizacije ne može biti, budući da se njihovi ciljevi

³⁷⁰⁴ „Podla rabota“, *HO*, 3/1910., br. 13, 9. IV. 1910., 1. Zanimljivo je da je Trtanj, i prema izvješću *Hrvatskog dnevnika*, na siječanjskoj osnivačkoj skupštini HKU istaknuo da predloženi (i potom izabrani) predsjednik HKU, Josip pl. Vancaš, nikad nije bio starčevićanac. Džamonjina *Hrvatska obrana* navela je kako je Trtanj zapravo inzistirao na tome da se precizira kako HKU stoji na programu „čiste stranke prava“, ali je pritom ostao u velikoj manjini. („Skupština za osnutak Hrv. Kat. Udruge“, *HO*, 3/1910., br. 3., 22. I. 1910., 2.) Ta će se teza i kasnije varirati u polemičkim istupima zajedničarskih prvaka.

³⁷⁰⁵ „Naše pravaško stanovište“, *HZ*, 2/1910., br. 30, 17. IV. 1910., 1.

³⁷⁰⁶ „Politika nadbiskupa dr. Stadlera“, *HO*, 3/1910., br. 35, 17. IX. 1910., 1.

³⁷⁰⁷ „Ne dajmo se cijepati!“, *HO*, 3/1910., br. 14, 16. IV. 1910., 2.

³⁷⁰⁸ „Jedan pouzdani sastanak“, *HD*, 5/1910., br. 50, 3. III. 1910., 1.

³⁷⁰⁹ „Zajednica – leglo pokretaštva“, *HD*, 5/1910., br. 53, 7. III. 1910., 1.

³⁷¹⁰ „Dr. Pilarova družba i Zajednica u Tuzli“, *HD*, 5/1910., br. 75, 5. IV. 1910., 2.

međusobno isključuju.³⁷¹¹ Drugi put, kad se je drugomu profesoru tuzlanske gimnazije, Anti Figuriću, obratio pismom u kome mu objašnjava da program HKU nije i ne može biti starčevićanski. Figurić mu je, naime, 20. ožujka 1910. upravio pismo kojim ga obavješćuje da kao starčevićanac istupa iz HNZ-a, „iz redova pokreto-furtimaških“. Očito isprovociran, Pilar mu je na to odgovorio tumačenjem Starčevićeve ideologije: „Ako ste iole upućeni u shvaćanje pokojnoga Antuna Starčevića, znati ćete, da je ovakov klerikalizam zelotizam, kakov vidite kod katoličke Udruge, gdje se sve okreće samo oko vjerskih pitanja, a sve drugo biva na strani, tada ćete morati priznati, da je to potpuno oprečno sa duhom, djelovanjem i životom dra Ante Starčevića... Starčevićanstvo i klerikalizam jesu dva oprečna pojma.“³⁷¹² I onda još: „Služenje starčevićanskoj ideji skroz je onemogućeno u jednoj organizaciji, koja je potpuno konfesijonalna, kao što je to Hrvatska Katolička Udruga. Onoga časa, kad se svi u Bosni stavimo na isključivo konfesijonalno stanovište, onda nismo ništa drugo, nego najmanja konfesijonalna skupina na zemlji i gubimo ono univerzalno političko znamenovanje, koje u smislu starčevićanskih težnja imati moramo. Kako si Vi predstavljate, da mi kao 400.000 ljudi, možemo k sebi povući i svoje ideje nametnuti preostalim 1,400.000 duša, kad smo ovako najsiromašniji i najmanje uplivni, kad se sada još ogradimo kineskim zidom konfesionalizma...“³⁷¹³ Komentar Stadlerova dnevnog lista, koji se je Pilaru ironično zahvalio za oba pisma, i ono Tvrtkoviću i ono Figuriću (jer se u njima, za razliku od Mandićeva lukavog prenemaganja, otvoreno otkrivaju ideološke pozicije HNZ-a), bio je ubitačan: Pilar je „u kulturnom smjeru osvjedočeni pokretaš“, ali je on „takogdjer i odrješiti slavosrb“, dakle – „najpunokrvniji slavosrb i pokretaš“.³⁷¹⁴

Treće Pilarovo pismo koje ga je izvrgnulo medijskoj hajci, bila je „poslanica“ upućena nekom derventskom znancu, u kojoj Pilar – očito potaknut tijekom predizborne skupštine održane u tom gradiću – tumači svoje poglede na Starčevića navlas jednako tumačenju u pismu odaslanom Anti Figuriću, dodajući za sebe da on „nije bio nikada potpunim sljedbenikom Starčevićevim.“³⁷¹⁵ U Derventi je, naime, vodstvo tamošnje Hrvatske čitaonice za 6. ožujka sazvalo narodnu skupštinu i pozvalo predstavnike kako HNZ-a tako i HKU, da se suoče pred skupštinarima koji bi onda odlučili, hoće li i dalje ostati u HNZ-u ili će prijeći u HKU. Sa zajedničarske su strane skupštini nazočili Mandić, Pilar, Precca i Gjebić-Marušić, a s udrugeške Kalikst Tadin, Ivan Trtanj, nekadašnji Mandićev koncipijent dr. Ambroz Dražić i Ivan Trtanj, te mjesni župnik don Ivan Papić. Skupština je bila toliko burna da je morala biti prekinuta, a je li točna tvrdnja *Hrvatskoga dnevnika* da je Pilar pred bijesnim slušateljima morao „odmagliti iz dvorane“ ili nije,³⁷¹⁶ nemoguće je sa sigurnošću znati: Pilar je to demantirao, a izvješća u zajedničarskim listovima suprotna su od onoga u *Hrvatskom dnevniku*: baš je Pilar svojim istupanjem smirio uzavreli pučki zbor i vratio ga „na njegov prijašnji niveau“, pa su ga udrugeš,

³⁷¹¹ „Metropolit dr. Stadler i Hrvatska Narodna Zajednica“, *HD*, 5/1910., br. 45, 25. II. 1910., 1

³⁷¹² „Šta nas dijeli?“, *HD*, 5/1910., br. 67, 24. III. 1910., 1

³⁷¹³ Isto.

³⁷¹⁴ Isto.

³⁷¹⁵ „Poslanica dra Pilara derventskim gragjanima“, *HD*, 5/1910., br. 70, 29. III. 1910., 1

³⁷¹⁶ „Skupština u Derventi“, *HD*, 5/1910., br. 56, 10. III. 1910., 1.-2.

predosjećajući poraz, galamom i vikom razvrgli.³⁷¹⁷ No Stadlerov je dnevni list nekoliko dana kasnije širom naslovnice rasprostro izjavu građana Dervente i okolnih općina, potpisanu brojnim imenima, kojom se deklarira njihovo starčevićanstvo i odluka da stupe u redove HKU.³⁷¹⁸ Usporedno s time objavljena je vijest od 19. ožujka, da je Dražić bio u Tuzli na „brojno posjećenom“ sastanku tamošnjih pristaša HKU, na koji je bio pozvan i Pilar, ali „nije imao kuraže, da dogje, da pere Zajednicu.“³⁷¹⁹ I ta je, naravno, bilo posve suprotna onoj koju je *Hrvatska zajednica* donijela dva dana ranije,³⁷²⁰ a ti su polemički članci izazvali reakciju glavnoga zajedničarskog lista, ali i *Hrvatske obrane*, koji su objašnjavala zašto su starčevićanstvo i klerikalizam nespojivi pojmovi, odnosno zašto HKU nije i ne može biti starčevićanska organizacija.³⁷²¹

Pilarovi protuklerikalni, izvorni naprednjački pogledi i njegov neformalni položaj zapravo glavnog ideologa HNZ-a ponukali su ga da se u jeku ideološko-političkog sukobljavanja izazvanog osnutkom HKU, upusti u izravnu, ambiciozno zamišljenu polemiku s nadbiskupom Stadlerom i njegovim istomišljenicima. U nju je krenuo još prije nego što je osobno bio prozvan u novoj seriji protuzajedničarskih tekstova koja se je pojavljivala na naslovnici *Hrvatskog dnevnika* – prvi dio njegova pamfleta izišao je, naime, već 20. siječnja 1910. – ali će kasniji osobni napadaji zasigurno dijelom odrediti i ton i oštrinu potonjih dijelova njegova polemičkog teksta. *Hrvatska zajednica* je, dakako, odbijala i napadaje na nj, navodeći, kao usput, da Pilar u katoličkim procesijama u Tuzli sudjeluje „otkrivene glave“, dakle – pobožno i u skladu s katoličkim običajima.³⁷²²

Postojao je za takve naizgled uzgredne opaske, kao i za ozbiljnu polemiku, i drugi, vrlo očit praktični razlog: započela je predizborna agitacija za skore saborske izbore, a *Hrvatski dnevnik* je iz dana u dan počeo donositi popise novopristupjelih članova HKU. Čitatelj koji bi taj sarajevski list usporedio s *Hrvatskom zajednicom* ili *Hrvatskom obranom*, lako bi stekao dojam da zajedničari gube tlo pod nogama i da će na budućim izborima, koji će biti provedeni po konfesionalnom načelu, Stadlerova konfesionalna stranka odnijeti glatku pobjedu. Zajedničarski su listovi takve tvrdnje pokušavali omalovažiti ili su tvrdili da se jednostavno radi o izmišljotinama. Vladala je atmosfera potpunog nepovjerenja i skoro otvorene mržnje. No,

³⁷¹⁷ „Derventska skupština“, *HZ*, 2/1910., br. 19, 10. III. 1910., 2.

³⁷¹⁸ „Izjava“, *HD*, 5/1910., br. 64, 21. III. 1910., 1.

³⁷¹⁹ „Hrvatska Katolička Udruga' u Tuzli“, *HD*, 5/1910., br. 64, 21. III. 1910., 1.-2. Dok je *HZ*, 2/1910., br. 23, 24. III. 1910., 1. donijela popis tuzlanskih pristaša HNZ-a, popis članova HKU u Tuzli objavljen je u *HD*, 5/1910., br. 69, 26. III. 1910., 1. Istog je dana objavljeno i da je Pilar zatražio ispravak, jer da je poziv za tuzlansku skupštinu HKU primio prekasno da bi na nju došao, što je list – protivno zakonu – popratio riječima: „Iz ovoga bi ispravka dakle slijedilo, da bi g. dr. Pilar uz dane uvjete mogao eventualno imati i kuraže. Sasvim u redu! Kad je imao kuraže, da se daje blamirati u Derventi, zašto se ne bi izvrgnuo eventualnoj blamaži u Tuzli? Molim stoga naše prijatelje, da mu drugi put na vrijeme pošalju poziv za Udrugine sastanke.“

³⁷²⁰ „Udrugaši u Tuzli“, *HZ*, 2/1910., br. 21, 17. II. 1910., 2.

³⁷²¹ „Zar Udruga starčevićanska?“, *HZ*, 2/1910., br. 25, 31. III. 1910., 2.; „K.U., 'Vrhbosna' i Starčevićanstvo“, *HZ*, 2/1910., br. 25, 31. III. 1910., 3.; „Jedna značajna paralela“, *HZ*, 2/1910., br. 27, 7. IV. 1910., 3.; „Podla rabota“, *HO*, 3/1910., br. 13, 9. IV. 1910., 1.; „Starčevićanstvo i katoličanstvo 'H.K.U.'“, *HO*, 3/1910., br. 14, 16. IV. 1910., 2.; „Politika nadbiskupa dr. Stadlera“, *HO*, 3/1910., br. 35, 17. IX. 1910., 1.

³⁷²² ZAJEDNIČAR, „Tuzlansko hakauštvo!“, *HZ*, 2/1910., br. 30, 17. IV. 1910., 1.-2.

usprkos svemu tome, Pilarov je pamflet sastavljen u strogo akademskom tonu, bez osobnih invektiva i zabadaanja, s težnjom da bude intelektualno zrelo i argumentirano tumačenje dubokog spora koji je podijelio hrvatski korpus u Bosni i Hercegovini.

Iako se – začudo – sam nije pojavio kao kandidat za Sabor, Pilar je u toj borbi sudjelovao više nego aktivno, držeći predizborne skupove u tuzlanskome okrugu odnosno u sjevernoj Bosni i u Bosanskoj Posavini. U pismu Nikoli Mandiću od 25. ožujka 1910., koje je priložio dopisu upućenom uredniku *Hrvatske zajednice* Vjekoslavu Jelaviću, s puno optimizma je gledao na predstojeće izbore i sokolio svoga starog suradnika da se ne usteže obračunavanja sa Stadlerom i njegovom strankom: „Dozvoli, da Te upozorim na nešto. Ja poznam klerikalni način borbe iz Hrvatske, znam ga još iz onoga doba, dok je čitava organizacija, tzv. obzoraška stranka bila u klerikalnim rukama. O socijalnomu kakvom, ili gospodarskom radu nije bilo ni govora, tek neposredno prije izbora, popovi su podigli bjesomučnu agitaciju, te bi uzburili seljake, koji bi onda svojom krvlju plaćali kronični nemar svojih političkih vodja. Isto Ti je tako sada kod nas u Bosni. Popovi digli su juriš prije izbora, nu time će sjegurije iza toga klonuti i neće raditi ništa. – Mi se njihovim bjesomučnim napadajima nasmijemo dati smutiti, nit preplašiti, nego moramo žilavo i tvrdokorno držati naše pozicije.“ Napominjući kako su udrugaške skupštine „vazda izvrsno pripravljene, kako smo to i u Derventi vidjeli, dočim mi dolazimo obično nepripravni“, Pilar naglašava: „Glavno je, da mi vodje ne klonemo duhom. Massa se daje falsificiranjem Štadlerovima mahinacijama [sic!] u prvi čas osuknuti [osupnuti?], ali pametni uvidjaju njihove laži i nesolidnost.“³⁷²³ To je pismo nastalo svega jedan dan nakon što je na naslovnici *Hrvatskog dnevnika* osvanuo spomenuti uvodnik o Pilarovoj „poslanici“ derventskim građanima, pa se on njime očito pred stranačkim drugovima pravda zbog takve neopreznosti. No, ono u biti izvrsno odražava bit Pilarovih pogleda i motiva zbog kojih se upušta u borbu.

U tom kontekstu je u stranačkome listu HNZ-a objavljena serija nepotpisanih Pilarovih članaka pod naslovom *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*. Uz prvi je nastavak *Hrvatska zajednica* donijela opasku: „Od uvažena prijatelja iz provincije primamo ovaj prvi članak, za kojim će slijediti još drugi. I mi s piscem smatramo, da je potrebno, da se pojmovi već jednom kako treba razbistre.“³⁷²⁴ Iako je kod istoimene serije članaka u *Hrvatskoj zajednici* bio izostavljen bilo kakav potpis autora, bilo je jasno da nadbiskupu ne će dugo ostati tajna tko se krije iza oznake *Zajedničar* kojom je bila potpisana brošura koja se je kasnije pojavila, makar se taj pseudonim i ranije povremeno pojavljivao u zajedničarskoj periodici.³⁷²⁵ Pilarov se je pamflet

³⁷²³ ABiH, NKHZ, V-5/241 – Pilar Mandiću 25. III. 1910.

³⁷²⁴ „Nadbiskup Stadler i Hrvatska Nar. Zajednica“, *HZ*, 2/1910., br. 5, 20. I. 1910., 1.-2. Drugi nastavak objavljen je u br. 8 (30. I. 1910., 1.-2.), treći u br. 10 (3. II. 1910., 1.-2.), četvrti u br. 14 (20. II. 1910., 1.-2.), peti u br. 19 (10. III. 1910., 1.-2.), a šesti u br. 27 (7. IV. 1910., 1.-2.)

³⁷²⁵ To nije jedini pamflet protiv Stadlera koji je nastao u to vrijeme. Dalmatinski franjevac fra Ante Cikojević objavio je 1909. u Splitu brošuru *Nadbiskup Stadler i Franjevci* pod pseudonimom *Prosperus Dalmata*, upravljenu izravno protiv nadbiskupa. Malo kasnije je pod pseudonimom „George Dandin“ objavio brošuru *Odziv profesoru Hiptmairu (Osvrt na spor u Bosni)*, koja se odnosi na isti prijevor. Prva od dvije spomenute brošure pretiskana je 2003. u Sarajevu, ali priređivač ni tada nije znao tko se krije iza pseudonima, iako su pamflet i njegov autor dosta često spominjani u literaturi. Obje brošure uvrštene su u *Fra Ante Cikojević: Izabrani spisi*. Prir. Milan Glibota,

protiv Stadlera u obliku brošure, začudo, pojavio tek nakon izbora: prvi put je, po cijeni od 70 helera, oglašen na drugoj stranici 51. broja *Hrvatske zajednice* koja nosi nadnevak 12. lipnja 1910. godine. Kao što je spomenuto, navodno je tiskana i raspačana u 5.000 primjeraka, a sav prihod od njezine prodaje pisac je namijenio fondu lista *Hrvatska zajednica*.³⁷²⁶

I u brošuri je Pilarov obračun s vrhbosanskim nadbiskupom podijeljen u šest poglavlja, analogno načinu na koji su ona ne samo sukcesivno objavljujivana u *Hrvatskoj zajednici*, nego su sukcesivno i nastajala.³⁷²⁷ Moguće je da su zato neki tonovi ili digresije u pojedinim dijelovima teksta nastali pod dojmom aktualnih, dnevnih zbivanja, no nema nikakve sumnje o tome da je rasprava kao cjelina pouzdan vodič za shvaćanje tadašnje Pilarove ideološko-političke pozicije i njegovih predodžaba o političkome i kulturnom razvitku hrvatskoga naroda.

U predgovoru i u prvome, uvodnom dijelu svoga teksta, Pilar ističe kako svojim člancima hoće odgovoriti na nekoliko prigovora koji su HNZ-u predbacivani sa Stadlerove strane, uglavnom preko stranica *Hrvatskog dnevnika*. Prvi i najvažniji od tih prigovora bio je „je li 'Hrvatska narodna Zajednica' protuvjerska, je li antiklerikalna, je li ikada što učinila proti katoličke vjere, proti katoličkog morala, je li učinila isto, što bi joj se moglo sa gledišta vjerskog morala predbaciti i što bi opravdalo one napadaje, koji joj se u tom pogledu čine“, jer „najteži prijekor kojim se na H. N. Z. napada, jest taj, da nije dovoljno katolička, dapače da je protuvjerska, da je proti katoličke vjere, proti katoličkoga morala itd. kako to dnevno čitamo u 'Hrv. Dnevniku'“. ³⁷²⁸ Pilar ističe kako je katolički kler bio jedini nositelj političkih ideja Hrvata katolika u BiH tijekom 30 godina austro-ugarske uprave u BiH, a kako je nadbiskup Stadler hijerarhijska glava toga klera, tako je on faktično bio „i politički vogja hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini“ [ist. u izv.]. No, činjenice pokazuju da su u toj katoličkoj državi najmanje napredovali katolici i da je baš za njih bilanca najnepovoljnija: „I to ne samo u toliko, koliko je njihova slabost bila uvjetovana najmanjim brojem pučanstva, nego i relativno je barometar njihovog socijalnoga upliva stajao ispod onoga stepena, koji im je označen njihovom brojnom snagom.“³⁷²⁹

Studenci, 2008. Na prvu je odmah reagirala i službena kaptolska *Vrhbosna*: tekstu za koji je pouzdano znala da je izišao iz pera jednoga dalmatinskog franjevca (uz pripomoć bosansko-hercegovačkih fratara!) glatko je pripisala „anarhistička načela“ i okrivila ga da raspiruje naprednjaštvo. („Dušobrižnik' i 'Prosperus Dalmata“, *Vrhbosna*, 24/1910., br. 15-16, 20. VIII. 1910., 259.-260.) Cikojević je reagirao kratkom i načelnom „Izjavom“ u *HZ*, 2/1910., br. 83, 2. X. 1910., 2.

³⁷²⁶ „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica. Napisao 'Zajedničar“, *HZ*, 2/1910., br. 54, 23. VI. 1910., 3.

³⁷²⁷ To se može jasno razaznati iz samoga teksta, a o tome Pilar 25. III. 1909. piše nepoznatom korespondentu, očito uredniku *Hrvatske zajednice* Vjekoslavu Jelaviću, javljajući mu da zbog obiteljskih prilika još nije mogao „dovršiti šesti članak 'in Štadlerum“ koji je napola napisan. (ABiH, NKHZ, V-5/241)

³⁷²⁸ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 52.

³⁷²⁹ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 52.-53. J. KRIŠTO, „Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica“, 47. primjećuje da Pilar u toj kritici ne uzima u obzir politiku monarhijskih vlasti, koja je zasigurno pridonijela teškom položaju Hrvata u BiH, a ne spominje ni protukatoličku propagandu iz banske Hrvatske. To je točno, uz ogradu da Pilar nije uzeo u obzir ni protukatoličku propagandu koja je dolazila i iz Dalmacije i iz drugih dijelova Europe, a ni politiku osmanskih vlasti niti mnoge druge čimbenike koji su usmjeravali društveni i politički razvitak u BiH i u razdoblju od 1878. do 1908., a koje je – inače – u drugim svojim djelima, koja su i po ambicijama i po opsegu znatnija, itekako uzeo u obzir. U jednome novinskome polemičkom tekstu se takvo

Ta slabost ogleda se u nekoliko elemenata. To su: 1. manjak svake samonikle narodne organizacije u Bosni i Hercegovini, koja bi na narod vršila dublji socijalni ili politički utjecaj; 2. izvanredna gospodarska slabost i zaostalost hrvatskoga katoličkog življa; 3. pasivnost i manjak interesa za pojave javnoga života, te manjak samostalnoga političkog mišljenja i jednostavno oponašanje političkog života u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji; 4. uslijed činjenice da je političko vodstvo hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini bilo u rukama katoličke hijerarhije u Sarajevu, te uslijed toga što je ova imala u rukama najjači hrvatski list, proširilo se je u zemlji shvaćanje o istovjetnosti katolištva i hrvatstva; 5. izoliranost hrvatskoga katoličkog življa i otuđenje muslimana od hrvatske narodne misli, iako je muslimanska inteligencija u prvo vrijeme iza okupacije listom naginjala hrvatstvu, ali se je kasnije počela približavati Srbima, što je posljedica činjenice da je „vodstvo hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini bilo u rukama onoga klera, koji ne poznaje psihu domaćeg pučanstva, a najmanje osjetljivost naših muslimana“, navodi Pilar, naglašavajući kako ovdje ne kani „ventilirati“ pitanje, jesu li muslimani „imali razloga i temeljita povoda otugjiti se iz toga uzroka toliko Hrvatstvu“.³⁷³⁰

Nakon što je u uvijenome, ali ipak razmjerno otvorenom obliku kazao kako Hrvati svoje nacionalno-političke ciljeve mogu ostvariti samo onda ako hrvatskoj misli privuku muslimane, Pilar ističe da je utemeljiteljima HNZ-a moralo biti jasno „da Hrvati, pod svojim dosadašnjim vodstvom ne mogu biti privlačivi element“, jer „svako dijete u Bosni i Hercegovini zna, da su Srbi Muslimane najviše time od Hrvata odbili, a k sebi privukli, što su ih strašili sa Stadlerom, sa katoličkom propagandom, sa pokrštavanjem i t. d.“ On naizgled pomirljivo kaže kako to shvaćanje muslimana ne drži ispravnim, „ali što se je moglo učiniti u ono doba akutne krize? Zar čekati dok se Srbi i Muslimani predomisle i dobiju drugo mnijenje o Stadleru i njegovom djelovanju?“ Umjesto toga, „trebalo je računati sa duševnim raspoloženjem Muslimana i zato nastojati, da H. N. Z. u prvom redu organizira sve sile hrvatskog laičkog elementa u Bosni i Hercegovini, te da se razbije ono za hrvatsku narodnu misao štetno uvjerenje 'da je Hrvatstvo i katolicizam identičan pojam', i da je katolička propaganda nerazdruživo svezana sa hrvatskom narodnom idejom.“³⁷³¹

Općenito se drži da baš u tome (tobožnjem) Stadlerovu poistovjećivanju hrvatstva s katolištvom – a ne možda u različitu gledanju na vodstvo naroda ili u svjetonazorskim razlikama

što ne može ni očekivati, jer polemika ima svoje zakonitosti, a jedna od njih je i nastojanje da se odgovornost protivnika ne razvodnjava ukazivanjem na druge čimbenike koji u ljudskome društvu uvijek postoje. Napokon, Pilar je svoj analizu i ograničio na razdoblje „tijekom 30 godina austro-ugarske uprave u BiH“ kako bi izbjegao raspravu o temi koju će mu 2008. nametnuti Krišto u spomenutoj napomeni (str. 50.): „...Zašto, ako već traži krivca za jedno stanje Hrvata katolika u BiH među katoličkom hijerarhijom, krivi Stadlera zbog njegova tridesetogodišnjeg čelništva nad katolicima, a ne franjevece zbog njihove 400-godišnje neupitne duhovne vlasti nad tim narodom“?

³⁷³⁰ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 53.-54. Zapravo je u to vrijeme vrlo pretenciozno govoriti o „muslimanskoj inteligenciji“, jer je taj sloj bio iznimno tanak, a godinama, pa i nepuna prva dva desetljeća iza okupacije ga zapravo ni nema. No, ako bi se od Pilara zahtijevalo da u obzir uzme i druge čimbenike, a ne samo Stadlera, onda bi i ovdje valjalo primijetiti da su muslimansko-srpsku suradnju uvjetovali i neki objektivni čimbenici koji su bili ne samo izvan vlasti, nego i izvan utjecaja hrvatske politike (od nominalnog suvereniteta Porte preko vanjskopolitičkih interesa Austrije, Ugarske ili Rusije, do agrarnoga pitanja).

³⁷³¹ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 54.-55.

– „leže pravi razlozi nesporazuma i sukoba između vrhbosanskog nadbiskupa i vodstva HNZ-a.“³⁷³² To je svakako stajalište koje zaslužuje da bude preispitano. Na to ne utječe činjenica da je vodstvo HNZ upravo taj element isticalo u prvi plan, jer je to nametala životna i politička logika. Prikazati javnosti čitav sukob kao puku borbu za vlast, utjecaj i vodstvo, bilo bi ne samo netočno, nego i politički štetno; upustiti se javno, u sredini u kojoj je većina pučanstva nepismena, u vjersko-kulturne i ideološke rasprave koje bi imale obilježja europskoga *Kulturkampf*a, bilo bi također neispravno i u političkom smislu samoubilački; napokon, oko konačnih državnopravnih ciljeva nije ni bilo potrebe polemizirati, jer su oni bili zajednički i jednoj i drugoj grupaciji. Zato je u prvi plan istaknut problem odnosa ne prema inovjercima i nevjernicima (kako bi to zapovijedala autentična naprednjačka motivacija, da je samo ona bila posrijedi!), nego baš problem odnosa prema muslimanima, jer je taj element mogao obuhvatiti sve one raznorodne poticaje (svjetonazorske, vjersko-kulturne, filozofske, nacionalno-političke i druge), s kojima su ovdašnji suparnici ušli u političku arenu.³⁷³³

I doista su, tvrdi Pilar, već 1908./09. postignuti pozitivni pomaci: „Muslimani u kojima još nije zamrla sva stara ljubav za Hrvatsvo, stali su se opet zanj zanimati.“ To je bio prvi veliki uspjeh nakon 30 godina okupacije, a kako je uslijed njega HNZ preuzeo utjecaj i političko vodstvo, na organizaciju su krenuli napadaji da ne haje za vjeru, da je protukatolička i sl. Međutim, tvrdi Pilar, „osnivači H. N. Z. nisu imali nikakove protuvjerske niti antiklerikalne tendencije, kad su nastojali u zajednici organizovati u prvom redu laički elemenat. Oni su u navedenom smjeru postupali instinktivno, samo pod pritiskom nužde i u težnji samoodržanja svoga naroda, jer su osjećali, da se samo tim putem daju kakvi takvi pozitivni uspjesi postići. Oni su polazili sa stanovišta, da crkva katolička, raspoložuci sa svojom univerzalnom organizacijom, koja je vjekove, i te kakove bure svladala, ne treba male 'Zajednice', da joj se u službu stavi. Oni su računali, da će svećenički elemenat u svojoj izvrstnoj crkvenoj organizaciji uz svjetovnjake organizovan u H. N. Z. suradnikovati, i to tako, da kler u prvom redu gleda konfesionalne interese a u H. N. Z. narodne interese [ist. u izv.], te se tako megjusobno popunjavu. To, i samo to je bio cilj osnivača H. N. Z. imputirati druge ciljeve može samo zloba ili neshvaćanje...“³⁷³⁴

Pilar je i kasnije pisao kako „taj hrvatski račun bijaše sasvim izpravan“, jer je uskoro Hrvatima pošlo za rukom odijeliti muslimane od Srba i privući ih sebi, čime je skršena nesnosna srpska prevlast u BiH.³⁷³⁵ Jer, osim uvjerenja da Stadlerovo držanje odbija muslimane i ima

³⁷³² J. KRIŠTO, „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju u Bosni i Hercegovini“, 87.; ISTI, „Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica“, 48.-49.

³⁷³³ Zapravo ne zaslužuje ozbiljniji komentar tvrdnja M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 34., da koncepciju zagovaranja hrvatsko-muslimanske suradnje valja pripisati „nalogu prijestolonasljednikove kancelarije“. Tu su koncepciju prvaci HNZ-a zagovarali puno ranije, a i površnji poznavatelj povijesti pravaške misli znade da je ona formulirana u vrijeme kad prijestolonasljednik Franjo Ferdinand nije ni bio prijestolonasljednik.

³⁷³⁴ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 55.

³⁷³⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 509.-510.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 272.

sasvim praktične, neposredno vidljive negativne posljedice za afirmaciju hrvatske nacionalne misli, Ivu Pilara su u konfrontaciji sa Stadlerom poticali, kao što je spomenuto, i neki drugi motivi i uvjerenja. Dok se o njima iz njegovih pamfleta protiv nadbiskupa može samo naslućivati, oni vrlo jasno proizlaze iz nekih njegovih sačuvanih pisama. Tako on 7. ožujka 1910. u pismu uredniku *Hrvatske zajednice* Vjekoslavu Jelaviću izražava bojazan da bi se Mandića „moglo natociljati na paktiranje sa Štadlerom. Ovo bi bila odsudna pogriješka, koja bi nas upravo glava stajala. Onim časom izgubili bismo fratre, koje [koji] su sada više uz nas, nego što su ikada bili. Ja sam za sebe postavio slijedeći ordre de bataille [franc. bojna zapovijed, op. T. J.]: nikakvo paktiranje, nikakva koncesija Štadleru. *Borba na nože* [ist. T. J.]: i uprijeti sve sile i ne štediti nikakvih sredstava, da mu otmemo što više mandata. Kod toga se uslijed konfesionalnog razdjeljenja ne izvrgavamo nikakvim opasnostima, jerbo konačno opet moramo dobiti mi Hrvati naš broj zastupnika, pa bili s naše ili njihove strane. Time ćemo ~~prepraviti~~ [precrtnano u izv.] obaviti jednu vrlo važnu zadaću, na kojoj je Banovina dugo болоvala i još danas nije sasvim preboljela; mi ćemo iskristalizirati u našoj sredini dva velika politička smjera, liberalni i klerikalni, dva smjera, koja će još desetak godina, ako ne stoljeće potrajati. Time ćemo izvršiti jednu veliku političku misiju. Kad budemo u saboru onda možemo sa Štadlerom paktirati koliko hoćemo.“³⁷³⁶

No, svjestan da je HNZ trenutno organiziran i nadmoćan, Pilar nema razloga ne dezavuirati nadbiskupa kao onoga kojemu je do zemaljske vlasti, iako poslanje Crkve nije primarno ovozemaljsko. Zato on u drugome dijelu svoga pamfleta opetuje da se u opreci između HNZ-a i Stadlera „ne radi ni o čem drugom, nego o pitanju političkoga upliva, političkoga vodstva, o pitanju moći. Tvrdimo, da se radi o tome, tko će imati vrhovnu riječ u političkom životu hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini[,] hoće li to imati isključivo svjetovni kler kao takav, ili sveukupna narodna inteligencija, u kojoj naravski i kleru ide časno mjesto.“³⁷³⁷ Makar je u Pravilima definiran kao nepolitičko društvo, HNZ je bio prisiljen baviti se politikom: „H. N. Z. je usljed sile prilika vršila političku funkciju, ona je reprezentirala hrvatski narod u Bosni i Hercegovini naprama vani, ona je u kritička vremena isticala njegove političke težnje, budila narodnu svijest, i zato je bez obzira, je li bila njezina prava svrha politička ili ne, bila u istini politički faktor in optima forma.“³⁷³⁸

No, vrhbosanski je kaptol, nastavlja Pilar, prema HNZ-u od samoga početka imao rezerve, i to zato što ga njegovi utemeljitelji odnosno odbor šestorice, nisu „pitali“ pri izradi pravila. Sama ta formulacija („pitati“) više je nego rječita, ocjenjuje Pilar, dodajući klasičan legalistički, demokratski argument: „Odbor šestorice dobio je mandat na pučkoj skupštini u

³⁷³⁶ ABiH, NKHZ, V-5/237 – Pilar Vjekoslavu Jelaviću 7. III. 1910.

³⁷³⁷ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 56. Prema tome, ne bi se reklo da je Pilar ni ovdje – na formalnoj razini – zagovarao „isključivo *laičko* vođenje bosanskohercegovačke politike“, a iz sljedećih redaka se vidi i da je više nego problematična teza kako su Pilar i vodstvo htjeli „načelno izostavljanje nadbiskupa i njegova klera iz bilo kakvih dogovora o organizaciji koju je nadbiskup [sic!] inicirao“, kao što tvrdi J. KRIŠTO, „Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica“, 49. Usp. ISTI, „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju u Bosni i Hercegovini“, 88.-89. Kao što smo vidjeli ranije, nadbiskup Stadler nije uopće inicirao nastanak HNZ-a.

³⁷³⁸ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 56.

Dolcu, dne 16. kolovoza 1906. od tamo sabranoga naroda Preuzvišeni gosp. nadbiskup Štadler prisustvovao toj skupštini, i nije prigovarao izboru. Odbor šestorice imao je dakle potpuno legitimaciju, da izradi pravila po svome uvjerenju. 'Pitati' kaptol značilo bi priznati iznad sebe jednu višu instanciju, koja ima a priori pravo u svim narodnim stvarima na odlučujuću riječ, značilo bi priznati jedno vrhovno vodstvo narodno utjelovljeno u nadbiskupu vrhbosanskome. A tko imperativno zahtijeva da ga se pita, taj indirektno prisvaja za sebe pravo vrhovne odluke.³⁷³⁹

Taj sukob koji je tinjao, nekako se prikrivao pred javnošću, ali je – priznaje Pilar – svom snagom izbio nakon aneksije, napose nakon što je izaslanstvo HNZ-a primljeno kod vladara.³⁷⁴⁰ Tada je preko *Hrvatskoga dnevnika* krenula navala na HNZ. Nadbiskup Stadler je potom organizirao pravu „monstre-deputaciju“ od 400 katolika, koji su naglašavali ne samo svoje katolištvo, nego i svoje hrvatstvo.³⁷⁴¹ Smisao inscenacije bio je taj, da se pokaže kako je vođa te deputacije zapravo pravi vođa hrvatskog naroda u BiH.³⁷⁴² Malo nakon toga, u siječnju 1909., u *Hrvatskome dnevniku* osvanuo je Stadlerov poziv Mandiću u kojem se javlja da je pri kaptolu izabran sedmeročlani odbor sastavljen od svećenika, koji pred HNZ u skoro ultimativnom obliku stavlja svoje zahtjeve formulirane u šest točaka. Najvažnije su, napominje Pilar, točke 2., 4. i 5. Točkom 2. se zahtijeva da se svećenstvu odnosno kaptolu omogući presudno utjecanje na sastav kako okružnih odbora HNZ-a, tako i njegova Središnjeg odbora, i da u sastav tih tijela budu izabrani ljudi „koji će respektirati svetinju katoličkoga i hrvatskog naroda“. Točkom 4. traži se da iz HNZ-a bude isključen svaki onaj koji radi protiv interesa hrvatskog naroda, vjere i katoličkoga svećenstva, dok se točkom 5. predlaže da se uz Središnji odbor formira i „eksekutivni odbor“ kojemu bi sjedište bilo u Sarajevu, gdje bi mogao usklađivati svoj rad „s našim episkopatom i katoličkim prelatima“. Iz toga jasno slijedi, zaključuje Pilar, da je kaptol vrhbosanski, dakle, „kušao, da smjelim skokom preskoči zapreke, koje su stavljala po vlasti odobrena, po narodu prihvaćena pravila H. N. Z. i da preko toga kaptolskoga odbora sedmorice, koji stoji sasvim izvan okvira pravila, koji ne ima nikakva saveza sa ciljevima ni sa svrhom H. N. Z. vrši vrhovno vodstvo nad čitavom H. N. Z.“ To je bilo apsolutno neprihvatljivo, a kad su ti zahtjevi uljudno odbijeni, na HNZ su krenuli napadaji, započele su spletkе i sankcije protiv franjevaca. Pilar ih u svome pamfletu izbjegava izravno pripisati Stadler, ali ne dvoji o tome da su svi ti prljavi potezi poduzeti „u njegovoj službi“.³⁷⁴³

Kad se je ta hajka izjalovila, „valjalo je djavla istjerati Belzebubom“, pa je formirana Hrvatska katolička udruga (HKU). Njezina su Pravila, naglašava Pilar, „ništa drugo, nego malo

³⁷³⁹ Isto, 56.-57.

³⁷⁴⁰ Isto, 57. Prema Mirjani Gross, koja hrvatske aktere bosansko-hercegovačke politike promatra primarno kao eksponente austrijskih krugova, do toga je došlo zbog toga što je Stadler shvatio da se u Beču računa u prvom redu s HNZ-om, a ne s katoličkom hijerarhijom, kao ranije. (M. GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, 33.)

³⁷⁴¹ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 57. Zanimljivo je da je sintagmu „monstre-deputacija“ za oznaku izaslanstva pod Stadlerovim vodstvom upotrijebila i bečka *Reichspost*.

³⁷⁴² ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 57. Takva je bila i ocjena Zemaljske vlade. (ABiH, ZMF, 1952/08 od 19. XI. 1908.)

³⁷⁴³ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 58.-59.

razvodnjena i sa katoličko-konfesionalnim privjesama [primjesama?] nakićena pravila 'H. N. Z.'". U njima nema novih ideja ni misli, pa je očito da se samo traži način kako ponovno preuzeti vodstvo naroda u svoje ruke. Nažalost, pritom se nije mislilo na posljedice takvoga koraka, napose na rasipanje i slabljenje narodnih snaga. K tome se vodstvo HKU – dakle, sam nadbiskup Stadler – nije usudilo provesti ono što je zahtijevalo od HNZ-a. Tamo se je tražilo da članom HNZ-a može postati samo Hrvat katolik, a ovdje se i nekatolicima dopušta da budu članovima HKU-a, „ako njihov rad nije očito naperen protiv interesa katoličke vjere.“ Nadbiskup je svoju poziciju pokušao objasniti u članku „Potreba Hrvatske Katoličke Udruge“, objavljenom u 15. broju *Hrvatskoga dnevnika* 20. siječnja 1910. godine. Tamo on objašnjava kako niz primjera dokazuje da nema štete od biskupskoga vodstva u politici.³⁷⁴⁴

U trećemu nastavku svog pamfleta, Pilar nastoji objasniti koji su uzroci doveli do toga da politička moć iz ruku njezina ranijeg posjednika – episkopata odnosno visokoga klera – prijeđe u ruke novonastaloga, objektivno slabijega čimbenika, dakle: svjetovne elite. S jedne je strane odlučila narodna potreba za organizacijom poput HNZ-a, a s druge strane činjenica da je vrhbosanski kaptol imao vodeću ulogu u svojim rukama, pa ako se Hrvati (katolici) nalaze u teškom stanju, onda je on za to odgovoran. Najvažniji prigovori koji se kaptolu odnosno nadbiskupu mogu uputiti, jesu sljedeći: da nije vodilo računa o socijalnoj politici i o socijalnom uzdizanju; da je u političkome i u socijalnom djelovanju previše „isticalo konfesionalni elemenat, a to i ondje, gdje to nije bilo nužno, ni za narod, a možda ni za samu katoličku vjeru korisno“ (kao što pokazuje davna afera s *Trebevićevim* barjakom); napokon, da „nije vodilo nikakove pozitivne politike realnih rezultata“, pa nije čak sustavno radilo ni na podizanju narodne svijesti.³⁷⁴⁵

U kritičnome razdoblju 1906.-1908., nastavlja Pilar, nadbiskup se je sa svojim suradnicima ponašao zapravo posve pasivno, a javlja se sada, kad je aneksijom dobivena odsudna bitka. Jedina aktivnost koju su u prethodnom razdoblju pokazivali bila je „bjesomučna hajka i psovka na Srbe“ na stranicama *Hrvatskoga dnevnika*. Pritom Pilar želi biti jasan: „Mi ne spadamo medju takozvane 'Slavosrbe' i ne držimo, da treba Srbe u svakoj prilici hvaliti i štangu im držati, kako to bez svake kritike čine neke stranke u Banovini. Isto tako nismo držali, da nismo u godinama 1906.-08. imali razloga biti u nježnim odnošajima sa Srbima, jer smo bili potpuno svjestni, da oni rade na našu štetu i proti našim interesima. Ali ograničiti svoj rad samo na hajku i psovku bilo na koga, ograničiti svoj rad samo na negativnu stranu, bez ikakvih daljnjih vodećih

³⁷⁴⁴ Isto, 60.-61. Kao što je istaknuto, točna je Pilarova tvrdnja da u Pravilima HKU nije bilo odredbe koju je Stadler pokušao nametnuti HNZ-u.

³⁷⁴⁵ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 62.-65. Koliko dubok trag je ostavio taj prijepor koji je izbio kod posvete *Trebevićeva* barjaka jasno pokazuje činjenica da će se Pilar na nj stalno vraćati, pa će ga spomenuti i u svome glavnom djelu. Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 495.-496. odnosno L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 265. Što se tiče navodne Stadlerove nebrige za hrvatske interese, vrijedi spomenuti da mu u isto vrijeme jedan podjednako oštar – iako intelektualno manje potkovan – polemičar, priznaje: „Stadler se je pokazao radišan, žilav, neumoran. Izticao se je u svakoj prigodi za hrvatstvo onih zemalja, stoga je bio ugodan svakome hrvatu. On je postao popularan.“ (PROSPERUS DALMATA, *Nadbiskup Stadler i Franjevci*, 4.)

misli, bez konkretnoga rada, bez ikakove inicijative, to držimo, da ne samo nije nikakva politika, nego da je to dapače potpuna negacija pojma politike.³⁷⁴⁶

Četvrti je Pilarov članak najopširniji. Kao i ranije, on ponavlja da HNZ uopće nije pretendirao na predvodničku ulogu, ali ga je ona zapala povijesnom i političkom logikom, no ipak ne isključivo uslijed pasivnosti kaptola i svjetovnoga svećenstva. Postoje, prema njegovu mišljenju, i neki drugi uzroci koji proizlaze iz same biti narodne zajednice – koju Pilar već tada poima na specifičan organicistički način – i iz prirode crkvene organizacije. Katolička je crkva nadnacionalna, a njezina hijerarhija na određenome području ne mora uvijek potjecati iz naroda koji na tom području živi. Ako se političko ili uopće narodno vodstvo prepusti biskupu, tada se dolazi u situaciju da „jedna tudja, izvan samoga naroda ležeća sila, odlučuje o tome, kakovu će narod glavu, kakovo vodstvo imati, kako će narod misliti, vodjen biti i raditi.“³⁷⁴⁷

S druge je strane, kaže on, klerička izobrazba jednostrana, ideološka, i po definiciji malo skrbi o materijalnoj strani života, dakle o onome što narod neposredno najviše tišti. Pilar ne poriče da je u svjetskoj, pa i u hrvatskoj povijesti bilo svećenika koji su bili „sjajni političari i narodne vođe“ (pa u hrvatskome slučaju u te ubraja Gjuru Draškovića, Strossmayera, Dobrilu, Pavlinovića i Račkoga). No, u BiH su prilike drugačije i složenije, a ovdje je vodstvo svjetovnih svećenika još neprikladnije. Ovdje su Hrvati katolici manjina, pa će takvima i ostati ako svoju poziciju definiraju samo u konfesionalnom smislu. Ne samo da ne će postati privlačni inovjercima, nego je takva politika već i do sada dovela samo do toga da su odnosi s „Turcima“ i Srbima vrlo loši. Čak i kad bi se to moglo prihvatiti, ne može se prihvatiti činjenica da su stvoreni konfliktni odnosi i s vladom. Budući da je uloga vlade u BiH iznimno velika, ona će se radije osloniti na savez muslimana i Srba, što će Hrvate dovesti u još nepovoljniji položaj. To nije nikakvo „koritaštvo“, nego – „realna politika“. Napokon, treba u obzir uzeti i odnose u Monarhiji. S obzirom na nadmetanje Beča i Budimpešte, sasvim je izgledno da u budućnosti vrhbosanskim nadbiskupom postane neki Nijemac ili Mađar. Ako se takvomu unaprijed prepusti političko vodstvo, onda je katastrofa neminovna. Baš taj argument, navodi Pilar, potegao je i predsjednik HNZ-a Mandić, kad je Stadleru izjavio da će prihvatiti sve njegove uvjete i zahtjev, ako mu zajamči da će njegov nasljednik na vrhbosanskoj nadbiskupskoj stolici biti Hrvat. Naravno, takva mu jamstva Stadler nije mogao dati.³⁷⁴⁸

Pretposljednji, peti nastavak Pilarova teksta bavi se političkim pogledima ljudi oko *Hrvatskog dnevnika*, zapravo – nadbiskupa Stadlera. Njihova jedva prikriivena nada da će u BiH moći postići poziciju koju u Njemačkoj ima Zentrum, nipošto nije laskav dokaz njihove političke mudrosti. U svjetlu objektivnih kulturnih, političkih i gospodarskih prilika u BiH, sanjati o

³⁷⁴⁶ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 65. Kad pionirski i sasvim ispravno ukazuje na neke – tada u historiografiji jedva naslućene – Pilarove naprednjačke poticaje, šteta je da J. KRIŠTO, „Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica“, 49.-50. ne ističe posebno da je Pilar svoj obračun sa Stadlerom držao nužnim začiniti i onim što u nj formalno nije spadalo i što se je iz nje moglo izostaviti, da nije doista odgovaralo Pilarovim stajalištima: kritikom prosrpske naprednjačke i koalicijske politike u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji.

³⁷⁴⁷ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 66.-68.

³⁷⁴⁸ Isto, 68.-73.

Zentrumu može samo „političko dijete“. Zato je prvo što Hrvati ovdje trebaju učiniti, kulturno i gospodarsko uzdizanje hrvatskog naroda. To je ono što je HNZ zapravo kanio, ali su ga sudbonosni događaji 1908.-1910. skrenuli na političko područje. No, „gospodarski i prosvjetni rad“ bio je i ostaje „prirodna kolotečina“ organizacije, pa se Pilar nada da će se ona na taj put i vratiti.³⁷⁴⁹ Da bi osigurali svoj položaj, Hrvati moraju postići relevantan socijalni položaj, odnosno – moraju postati kulturno i ekonomski jaki (kao što su, primjerice, postali Srbi). Na tom ih putu ne može voditi svjetovno svećenstvo koje nije izniklo iz naroda niti o njemu ovisi, nego to mogu samo ljudi koji su stvarno povezani s narodom. Bilo bi idealno kad bi klerički i svjetovni elementi surađivali, ali kod nas to nije slučaj: klerici ne žele koordinaciju, nego subordinaciju.³⁷⁵⁰

U posljednjem, šestom nastavku svog obračuna sa Stadlerom, Pilar brani HNZ od napadaja da je ta organizacija pocijepala svjetovno svećenstvo i redovnike. On upućuje na članak objavljen u 19. broju *Hrvatske zajednice*, ali kaže kako je pisac toga teksta u krivu kad spor smješta u razdoblje nakon Stadlerova dolaska u BiH. U biti se radi o stoljetnome sporu odnosno o dugotrajnome nastojanju isusovaca da ostvare prevlast u Crkvi. Oni i u BiH pokazuju iste ambicije, a između „jezuita“ i franjevacca postoji „jedna nutarnja, načelna opreka“. Ona s jedne strane počiva u samoj naravi i karakteru tih dvaju crkvenih redova: franjevci teže evanđeoskom siromaštvu i oslobođenju od ovozemaljskih spona; isusovcima je do svjetovne moći i ovozemaljskog utjecaja Crkve. Zato se oni od svog dolaska u BiH pokazuju kao neprijatelji franjevcima, a prava je šteta što nadbiskup Stadler nije shvatio da će „neprijaznost“ prema franjevcima dovesti do razdora. Budući da franjevci stoljećima nose katolištvo u BiH, napadaj na njih neminovno je i napadaj na interese Crkve. No, ni u kojem se slučaju ne može HNZ kriviti za taj prijemor, iako je možda pojava HNZ-a pridonijela tomu da on izbije na javu.³⁷⁵¹

Ističući na koncu kako ga je u ovome polemičkom istupanju vodio samo onaj „princip, koji mislimo da mora voditi svakoga Hrvata u teškim prilikama Herceg-Bosne. *Salus nationis nostrae suprema lex esto*“, dobrobit naše nacije kao najviši zakon, Pilar zaključuje da je HNZ „personifikacija volje za životom, za samoodržanjem hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini. Ona je prvi snažni pojav budećeg se lava hrvatskoga naroda u Bosni. Zato je ona nužna, zato ona pokazuje onu silnu otpornu snagu, koja kroz stoljeća odlikuje naš narod. Ona nije ni bezbožna ni protuvjerska, ni protukatolička ni obzoraška, ni naprednjačka, ona je samo borba naroda za životne svoje potrebe. 'H. N. Z.' je samo svojim nastupom povrijedila interese beati possidentes, sretnih posjednika političke vlasti, ugrozila poziciju, koju su oni lagodno kroz decenija posjedovali. I zato, jer je dirnula u interese i ambicije pojedinaca i stanovitih staleža, morala bi ona umrijeti, nav[i]jestila joj se borba na život i smrt. Nu mi smo uz nju, jer vidimo u njoj život i budućnost našega naroda. Za nju smo radili, za nju smo ove retke pisali.“³⁷⁵²

³⁷⁴⁹ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 73.-75.

³⁷⁵⁰ Isto, 75.-77.

³⁷⁵¹ Isto, 77.-82.

³⁷⁵² Isto, 82.

S pravom Krišto ističe da se u ovoj argumentaciji razaznaje čitava serija argumenata za kojom su posezali naprednjački kritičari Crkve i vjere uopće.³⁷⁵³ No, sličnost argumenata (pa ni njihova istovjetnost) ne znači još uvijek podudarnost polazišta, a još manje istost ciljeva. Zato bi još točnije bilo primijetiti da je većina tih argumenata upotrijebljena i u ranijim mjesecima na stranicama zajedničarskoga tiska, pa i to da su mnoge od onih koji bi se dali prepoznati kao naprednjački, upotrebljavali i Stadlerovi franjevački kritičari, poglavito fra Marijan Duić i fra Ante Cikojević. Također je točna Kriština ocjena da Pilar u svome obračunu sa Stadlerom nije otvoreno definirao koji su to veliki politički ciljevi koji se imaju ostvariti,³⁷⁵⁴ ali je pitanje, je li predizborna novinska (k tome: nepotpisana!) polemika sa Stadlerom uopće bila mjesto na kojem se iznose čak i manji, a kamoli krajnji politički ciljevi. Jer, zapravo ne će biti spora oko toga da je te ciljeve HNZ već ranije definirao u „Punktacijama“ i u zaključcima prvoga zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a u veljači 1908. godine, a onda ih ponovio u brojnim istupanjima svojih prvaka te na stranicama *Radničke obrane*, *Hrvatske zajednice* i *Hrvatske obrane*: makar i bezuvjetna aneksija BiH kao prvi korak prema ujedinjenju hrvatskih zemalja u sklopu Monarhije, kako bi one kasnije postigle što viši stupanj autonomije.

Ne može se olako otkloniti ni Kriština opaska da Pilar u svome pamfletu nije objasnio ni to, zašto bi „politika franjevaca“ (ako takva postoji) bila jedino ispravno sredstvo za ostvarenje tih ciljeva.³⁷⁵⁵ No, Pilarova rasprava ne nastaje izvan polemika koje su u proljeće 1910. vođene u hrvatskome tisku, nego kao sastavni dio tih polemika, u kojima je sa zajedničarske strane višekratno isticano da je Stadler pravi uzročnika spora između svjetovnoga i redovničkoga klera, koji je duboko polarizirao hrvatske katolike u BiH, a istodobno da je svojom krutošću i novinskom hajkom koja je protiv nadbiskupa zametnuta – nesumnjivo uglavnom bez ikakve valjane osnove – faktično antagonizirao muslimane i pridonio njihovom okretanju prema Srbima. Time što Stadler doista nije bio kriv za većinu optužaba koje su na njegov račun izrečene, a posebno nije bio kriv za optužbe da je zagovarao nekakvo pokatoličenje inovjeraca, još ne znači da je HNZ imao razloga u dramatičnim okolnostima i u vremenskome tjesnacu koncentrirati svoju djelatnost na razbijanje crne legende o nadbiskupu.

K tome je potpuno jasno da je Pilar u svome pamfletu svjesno, iz taktičkih razloga, podilazio franjevcima, želeći dodatno učvrstiti potporu koju su oni davali HNZ-u. Bilo bi potpuno nerazumno da se je te potpore ikad odrekao, a još nerazumnije da je se je odrekao u predizbornom razdoblju. To je bila jedina sigurna potpora koja ni njega osobno, a ni HNZ ni u kojem slučaju nije mogla kompromitirati, a mogla mu je koristiti i na osobnome planu (ako je gajio kakve ambicije), ali i na polju nacionalno-političke borbe. U franjevačkim je redovima doista bio znatan broj pojedinaca koji su – dijelom na temelju ilirske, a dijelom i na temelju

³⁷⁵³ J. KRIŠTO, „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju u Bosni i Hercegovini“, 89.-91.; ISTI, „Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica“, 50.

³⁷⁵⁴ Isto.

³⁷⁵⁵ Isto.

starčevićanske predaje – lučili nacionalno od vjerskoga,³⁷⁵⁶ pa su bili logični saveznici svjetovnoj inteligenciji. To je bio prvi korak u smjeru u kojem je Pilar po svojim filozofskim i svjetonazorskim nagnućima htio ići: u smjeru laicizacije politike. No, on taj cilj nije postavljao kao apsolut, jer je već ranije došao do uvjerenja da se politički ciljevi ne mogu zapravo ostvariti bez političke vlasti, a ocijenio je da na putu prema njezinu dobivanju ne treba fetišizirati ulogu Crkve, svećenstva i političke stranke, ali ih se ne valja bezuvjetno ni odricati.

Doista se može prihvatiti ocjena da pamflet protiv Stadlera ima izrazito propagandni karakter te u intelektualnom smislu ne spada u najbolja Pilarova objavljena djela (pa ga se čak može svrstati i pri dno jedne takve vrijednosne ljestvice).³⁷⁵⁷ No, ipak takvu ocjenu treba staviti u kontekst u kojem je do toga teksta došlo – dakle, u vrijeme uoči izbora i usred čitave serije vulgarnih uvreda na račun HNZ-a, pa i Ive Pilara osobno – a napose ga treba usporediti s drugim pamfletima koji su u to vrijeme objavljivani u *Hrvatskome dnevniku*, *Vrhbosni*, *Hrvatskoj zajednici* i *Hrvatskoj obrani*. Uspoređen s tim tekstovima, pa čak i s onima koje su u službenome nadbiskupijskom glasilu objavljivale intelektualne perjanice nadbiskupova kruga koje, k tome, nisu bile upletene u neposrednu političku borbu i predizbornu agitaciju, pa se i u sadržajnome i u formalnome smislu mogle zadržati akademsku distancu, onda se Pilarov tekst – koji nije nikakav filozofsko-teološki traktat niti historiografska rasprava, nego sastavni dio dnevnopolitičke borbe – i u intelektualnom i u stilsko-polemičkom pogledu bez ikakva krzmanja može svrstati u sam vrh ondašnje polemičke bujice.

Jedan od prvaka Hrvatskoga katoličkog pokreta, Petar Grgec, ustvrdit će puno kasnije da su HNZ i HKU „bile u idejnom pogledu potpuno jednake“.³⁷⁵⁸ I svećenik i crkveni povjesničar Krunoslav Draganović će naknadno, u recenziji rukopisa Josipa Koprivčevića naslovljenog *Nadbiskup Stadler i njegov viek*, 1943. godine zabilježiti da je spor između nadbiskupa Stadlera i franjevac bio po mnogočemu sablažnjiv, i da se nijedna strana ne može posve osloboditi krive. Što se, pak, Stadlerova odnosa prema HNZ-u tiče, Draganović piše: „Bezuovjetno je bilo dobrih katolika na obje strane, premda su slobodoumni (u glavnom) stajali u stranci protivnoj Stadleru. Ključ prosuđivanja spora s katoličkog stanovišta daje odluka Svete Stolice, koja nije zauzela isto stanovište kao i Dr. Stadler.“³⁷⁵⁹ Mogla bi se ta ocjena shvatiti i kao jedan od instrumenata Pilarove obrane pred napadajima s katoličke strane. No, nema nikakve sumnje da je njegov pamflet protiv Stadlera iznimno bitan za shvaćanje Pilarova ideološkog sustava i njegova političkog profila.

Taj tekst u intelektualnom i u ideološkom smislu predstavlja poveznicu između Pilarove rane, modernističko-naprednjačke faze, i njegove zrele dobi. Pamflet protiv Stadlera pokazuje

³⁷⁵⁶ Već na prvoj sjednici Središnjeg odbora HNZ-a fra Marijan Duić se je usprotivio tomu „da se na narodno ime udara vjerski pečat“ i da crkveni dostojanstvenici monopoliziraju narodno vodstvo. (L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 236., 266.) Glasila hercegovačkih franjevaca odišu tim istim duhom još iz ranijega razdoblja.

³⁷⁵⁷ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 481.; ISTI, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, 98.-99.

³⁷⁵⁸ P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 152.

³⁷⁵⁹ HR-HDA-1567. Matica hrvatska. 24c, 1942., kut. 141.

koji su elementi njegova ideološkoga shvaćanja konstantni, a koji se prilagođavaju okolnostima. Osim što taj tekst u jednome dijelu pomaže i pri rekonstrukciji povijesti nastanka HNZ-a, on ujedno otkriva Pilara kao polemičara koji je spreman činjenicama pristupiti elastično, koji ih – jednako kao i suparnička strana u brojnim novinskim polemikama iz 1909./10. godine – po potrebi prešućuje ili modificira, podređujući ih krajnjemu cilju. Napokon, on pokazuje jedno svojstvo koje Pilar nije pokazivao ranije, a rijetko će ga pokazati i kasnije. Naime, kao što smo vidjeli, on 1898./99. nije prihvatio polemičku rukavicu koju su mu bacili mnogi uglednici hrvatskoga javnog života, a uz rijetke, marginalne i tek sa sporednim njegovim opservacijama skopčane iznimke, ne će je prihvatiti ni kasnije, kad ga nakon 1918. počnu pozivati, prozivati, pa i optuživati i time provocirati na raspravu (kako o njegovim državnopravnim i političkim, tako i o vjersko-kulturnim i sociološkim opservacijama). A te 1909./10. godine on preuzima na sebe rizik samo naizgled prikrivene, ali zato skoro nemilosrdne konfrontacije s iznimno važnim i utjecajnim, istodobno i inteligentnim, naobraženim i upornim vrhbosanskim nadbiskupom, i to baš u vrijeme kad Stadler uživa mnoge počasti i u Beču i u Rimu (pa i u nemalu dijelu hrvatske javnosti), kad ga primaju i monarh i ministri u Beču i u Pešti, a sama Hrvatska narodna zajednica još se nije oporavila od Mandićevih afera i unutarnjih razrožnosti.

Takvo je ponašanje za Pilara netipično i ne može se objasniti samo činjenicom da je *ad nominem* spominjan u *Hrvatskome dnevniku* i u Stadlerovoj okružnici iz veljače 1910. godine (jer bio je *ad nominem* spomenut i desetak godina ranije, u Kuhačevim, Markovićevim, Ušeničnikovim i drugim kritikama njegove *Secesije!*). Zato uzroke treba tražiti drugdje, možda u njegovim ambicijama da otvorenim i nemilosrdnim sukobom sa Stadlerom istodobno ostvari dva cilja: u prvom redu, da pokaže kako sukob između HNZ-a i Stadlera nije samo sukob dviju političkih koncepcija (pa ni puko razilaženje oko toga kojim se putem mogu postići istovjetni ili slični politički ciljevi), nego je i nešto pored toga – u punome smislu riječi i sukob dvaju nepomirljivih svjetonazora. On je za Pilara nesumnjivo bio i to, dok se je za neke druge sudionike toga prijepora – primjerice, za franjevce – svodio na pitanje pozicije i „vodstva“.

S druge strane, Pilar je išao za tim da sukobom sa Stadlerom pokaže kako i dalje reflektira na utjecajnu, ako ne i vodeću ulogu u praktičnoj politici. Jer, može se isključiti da on u vrijeme nastanka rasprave „in Stadlerum“ (kako će je on sam nazvati), nije razmatrao sve moguće aspekte i posljedice te rasprave, i da u vrijeme razgovora i polemika o ustavu i usred nagovještaja predstojećih izbora, nije razmišljao o tome kako će se ponašati u slučaju da HNZ pobijedi na izborima pa njezini prvaci budu pozvani na efektivno sudjelovanje u vlasti, bilo u okviru BiH, bilo u kontekstu (primjerice, trijalističkoga) preuređenja Monarhije. U tome nisu bez značenja bile ni unutarnje razmirice koje su se u prethodnom razdoblju pojavljivale unutar HNZ-a. O svemu tome se zasad može samo nagađati i posredno zaključivati. No, ako možda i nije bio upućen u rezerve koje su vlasti stavljale prvotnomu nacrtu Pravila Hrvatske katoličke udruge (a kao odvjetnik je to znao i bez iskustva s Pravilima HNZ-a), analitičnu duhu, kakav je nesumnjivo bio Pilarov, zasigurno je bilo jasno da obračun sa Stadlerom ne će promaknuti ni političkim krugovima u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, ali ni u Austriji.

Pritom je svakako znao da – osim samoga vodstva HNZ-a – može računati na potporu tek maloga broja politički relevantnih čimbenika koji bi mu se u perspektivi mogli pojaviti kao saveznici. Prvi iz te kategorije svakako su bili franjevci, ali i to samo dotle dok se rasprava zadržava u granicama koje trpi redovničko poimanje crkvene hijerarhije, a diktiraju katoličke vjerske istine. Mimo toga mu ni franjevci ne bi priskočili u pomoć, ali treba imati na umu da ni franjevačka zajednica nije bila tako jedinstvena kao što bi se sa strane moglo činiti. I ona je upravo prolazila kroz duboku krizu izazvanu procesom sekularizacije i rizicima koje je donosilo uskraćivanje pasivnoga biračkog prava, pa time i ulazak u sabor,³⁷⁶⁰ uslijed čega se je logično moralo očekivati i smanjenje njihova društvenog utjecaja.

Na drugome je mjestu Pilar, uz naprednjačke elemente u HNZ-u, smio donekle računati na potporu dijela liberalnih pravaških krugova, pa i na liberalnu struju u frankovačkoj stranci. Stranka je tada prolazila i kroz programsku, svjetonazorsku i financijsku, a time i organizacijsku krizu, uvjetovanu izmijenjenim okolnostima i Frankovim nastojanjem da se približi kršćansko-socijalnim krugovima u nadi da će tako u Beču naći snažniju potporu svojim nacionalno-političkim koncepcijama.³⁷⁶¹ No, potpora tih krugova – uključujući i bosansko-hercegovački odvjetak mladohrvatskoga pokreta – objektivno je imala ograničenu vrijednost u praktičnoj političkoj borbi.

Treći čimbenik na koga je Pilar u obračunu sa Stadlerom mogao računati, bili su naprednjački krugovi u Trojednici – pa je njegov pamflet protiv Stadlera nesumnjivo bio jedan od poticaja naprednjačkim perjanicama da se 1909./10. pokušaju povezati s vodstvom HNZ-a, napose s Mandićem, Pilarom i Sunarićem – ali su i te simpatije bile ograničena opsega, budući da su njihove državopravne i nacionalno-političke koncepcije i dalje ostale suprotstavljene Pilarovima. On je znao i nije se ustručavao to kazati i napisati (na naprednjačkoj skupštini 1906. ili u pismu Šurminu 1909.), da se naprednjaci pripravi žrtvovati BiH zamisli suradnje sa Srbima; oni su shvaćali da Pilar dijeli njihove protuklerikalne poglede, ali su u državopravnom smislu na suprotnim pozicijama.

A posljednji, četvrti čimbenik kojemu je napadaj na Stadlera mogao odgovarati, bio je dio utjecajnih austrijskih vojno-političkih krugova, koji su bili sve kritičniji prema vrhbosanskom nadbiskupu i koji su sve češće pomišljali na poželjnost njegova uklanjanja iz Bosne. No, zasad

³⁷⁶⁰ Opš. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 342.-345. Stadlerovi franjevački protivnici odmah su predbacili nadbiskupu da je odgovoran za taj udarac franjevcima ili bar da je svjesno propustio poduzeti ono što je mogao, kako bi se spriječilo da franjevcima bude uskraćen izbor u sabor. Usp. PROSPERUS DALMATA, *Nadbiskup Stadler i Franjevci*, 49.-52. Nasuprot tome, *Hrvatski dnevnik* je puno prije izbora isticao kako franjevcima kandidaturu priječe redovnička pravila i kako se nadbiskup Stadler zalaže za to da se franjevcima omogući izbor u Sabor. Usp. „U oči saborskih izbora za Bosnu i Hercegovinu. (III) Kandidati za bosanski sabor“, *HD*, 3/1908., br. 291, 20. XII. 1908., 1.

³⁷⁶¹ Taj je proces okončan 15. rujna 1910., fuzijom Starčevićeve hrvatske (čiste) stranke prava i skupine kršćansko-socijalnih pravaša oko dnevnika *Hrvatsvo* u Stranku prava. Glasila *Hrvatsko Pravo* i *Hrvatsvo* stapaju se u jedan list – *Hrvatsko Pravo*. Sporazum o toj fuziji v. u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 618.-619. Opš. o tome v. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 378.; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 295.-305.; S. MATKOVIĆ, „Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali“, 325.-328.

nema ni najmanje naznake da se je Pilar na žestoki sukob sa Stadlerom odvažio u dosluhu s njima.

Ne dajući ni najmanje naznake za bilo koju od spomenutih spekulacija, razumijevanje za složen kontekst u kojem se je pojavila „Zajedničarova“ brošura, ponudila je *Hrvatska zajednica*, koja je njezin izlazak komentirala riječima: „Za općenitim nazivom 'Zajedničar' krije se jedna od najuglednijih i najaktivnijih ličnosti iz redova Hrvatske Nar. Zajednice. Pisac je pisao ovu svoju političku raspravu skroz objektivno, držeći se strogo moderne historičke metode, to znači, da nije nijedne tvrdnje iznosio apodiktički, već je svaku nastojao poduprijeti jakim i ozbiljnim argumentima. Ova će se piščeva posvemašnja objektivnost i posvemašnje pomanjkanje svake partajske predubijegjenosti tim prije uvažiti, ako se uzme u obzir okolnost, da je ova knjiga pisana u najvećemu jeku žestoke borbe koja se je razvila između Zajednice i Udruge...“³⁷⁶²

Bitno drugačija je, razumljivo, bila ocjena *Hrvatskog dnevnika*. Taj je Stadlerov list koncem lipnja, dva tjedna nakon otvaranja Sabora i svega par dana nakon što je iz tiska izišla Pilarova brošura, započeo seriju „temeljitih i poučnih razmatranja iz pera jednog svećenika“ pod zajedničkim naslovom „Katolištvo Hrvatske Narodne Zajednice“.³⁷⁶³ U trećem nastavku toga podlistka, koji je za rekonstrukciju sukobljavanja vodstva HNZ i vrhbosanskog nadbiskupa iznimno važan – iako autor ni u kronologiji nije uvijek pouzdan, ali je nejasno je li samo nedovoljno upućen ili svjesno krivotvori činjenice – negativno je ocijenjen i Pilarov tekst. Pritom se je pisac služio člancima iz *Hrvatske zajednice*, a ne brošuram, iako mu je ona dopala u ruke svakako prije nego što je podlistak okončan. U kontekstu pomne raščlambe i kritike pisanja zajedničarskih listova, ponajprije *Hrvatske zajednice*, pisac dolazi do zanimljiva zaključka da Pilar zapravo traži stvaranje narodne crkve, neovisne o Sv. Stolici.³⁷⁶⁴

To je, prema stajalištu Stadlerova kruga, i konačna sinteza zahtjeva koje su formulirali franjevci i naprednjačko vodstvo HNZ-a.³⁷⁶⁵ U tom kontekstu su dobro došle vijesti koje su se u banovinskom tisku tih dana pojavile: pokretaši, Ivan Lorković i Toni Schlegel iskoristili su blagdan sv. Ćirila i Metoda za promicanje ideje narodne crkve. Također se u tom osvrtnu *Hrvatskog dnevnika* ironizira završna Pilarova rečenica, da je dobrobit našega naroda najviši zakon, pa kritičar kaže: „Bit će da 'Hrv. Zaj.' drži, e je suprema lex salus nationis croaticae a ne zakon Božji i autoritet sv. Stolice i 'narodnom svećenstvu' i 'narodnim apostolima'“.³⁷⁶⁶

Pitanje je, je li pisac bio svjestan da je ta ironična opaska sažimala dva suprotstavljena ideološko-politička i nacionalna gledišta. Ali bilo je posve jasno da se takvom analizom, koja je koncentrirana na navodni kanonski neposluš franjevac i njihovo dovođenje crkvenih autoriteta u pitanje, hoće iznova pokušati stvoriti jaz između svjetovnjačkog vodstva HNZ-a i franjevac. No, zapravo će franjevci u predstojećem razdoblju, nakon što težište političke borbe preseli u Sabor,

³⁷⁶² „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica. Napisao 'Zajedničar“, *HZ*, 2/1910., br. 54, 23. VI. 1910., 3.

³⁷⁶³ *HD*, 5/1910., 142, 25. VI. 1910., 1.-2.

³⁷⁶⁴ „Katolištvo Hrvatske Narodne Zajednice. 3. Dalje od Rima“, *HD*, 5/1910., 142, 25. VI. 1910., 1.-2.

³⁷⁶⁵ „Katolištvo Hrvatske Narodne Zajednice. 7. Hoće narodnu crkvu“, *HD*, 5/1910., 153, 9. VII. 1910., 2.-3.

³⁷⁶⁶ „Katolištvo Hrvatske Narodne Zajednice. 6. Taktika naših klerikalaca“, *HD*, 5/1910., 151, 7. VII. 1910., 1.-2.

doista preuzeti glavnu ulogu u HNZ-u, organizacijom koja će na kulturno-prosvjetnom planu promicati ciljeve koji se obično, makar ne sasvim precizno, nazivaju franjevačkima.

Usporedno s time će doći i do Pilarove političke pasivizacije: već u drugoj polovici 1910. on će prestati sudjelovati u polemikama i svojim postupnim distanciranjem od organizacije kojoj će i dalje nominalno ostati u samome vrhu, pokazivati sve veće nezadovoljstvo ključnim akterima političkog života bosansko-hercegovačkih Hrvata. Nesumnjivo glavna prijelomnica u tom smislu bili su izbori za Sabor i prvi politički koraci novoizabranoga zajedničarskog zastupstva u tome tijelu, a kulminacija je uslijedila izmjenom Pravila HNZ-a početkom rujna 1911., kad je Središnji odbor – u kontekstu svepravaškog ujedinjavanja – kao što ćemo vidjeti, zapravo kapitulirao pred zahtjevima nadbiskupa Stadlera formuliranim još 1908. godine. Za Pilara je to bio i politički i svjetonazorski poraz koji će ga usmjeriti prema drugim oblicima djelovanja, ponajprije znanstveno-publicističkima. No, i kasnije će, kad ocijeni da je Hrvatima dogorjelo do nokata, pokušati izravnim političkim djelovanjem popraviti položaj svog naroda.

5. PRVI SVJETSKI RAT: PROTIV JUGOSLAVENSTVA I JUGOSLAVENSKE DRŽAVE

5.1. Na rubu pravaštva: HNZ između hrvatskog nacionalizma i jugoslavenstva

„Evropo! Poštuj moju slobodu i moje pravo, nećeš li – hoćeš li krvi? Kunem ti se imenom srpskijem da ću te napojiti krvi, bila je ma kako žedna.“

(Srbobran, Zagreb, 1890.)

Čim su doneseni tzv. ustavni zakoni, i HNZ i HKU počeli su se pripremati za izbore. Stadlerov je *Hrvatski dnevnik* početkom ožujka 1910. donio podrugljiv članak prema kojemu je Pilar u Tuzli pred kraj veljače organizirao sastanak na kojem je članstvo HNZ-a imalo izabrati kandidate za II. i III. izbornu kuriju za tuzlanski okrug (o kandidatu za I. kuriju, za koji je cijela zemlja bila izborna jedinica, ne bijaše govora).³⁷⁶⁷ Je li vijest bila točna ili nije, nemoguće je utvrditi, ali je svakako karakteristično da su i ljuti politički protivnici priznavali tuzlanskim zajedničarima spremnost da o kandidatima raspravljaju na demokratski način. A u pismu koje je 25. ožujka 1910. uputio Nikoli Mandiću, Pilar je najavio kako bi HNZ za seosku kuriju u Tuzli istaknuo Miću Tadića, seljaka i javnog člana trgovačkog društva *Braća Tadić* iz Živinica, dok je kandidaturu u drugoj kuriji ponudio Aurelu Kudrni, ali se ovaj još nije očitovao, pa se ne zna hoće li kandidaturu primiti.³⁷⁶⁸

I Hrvatska narodna zajednica i Hrvatska katolička udruga definirale su svoje kandidatske liste u travnju 1910. godine. U Sarajevu se je 17. travnja trebala održati sjednica Središnjeg odbora HNZ-a, ali je ona odgođena, a jedan tjedan prije toga je u Travniku održana velika skupština HNZ-a. Na njoj su se, prema pisanju *Hrvatske zajednice*, koja će od kraja travnja početi izlaziti tri puta tjedno, pojavili „naš miljenik“ i „neustrašivi narodni borac“ dr. Jozo Sunarić (u vijesti naveden na prvome mjestu!) te predsjednik HNZ-a Nikola Mandić s tajnikom Nikolom Preccom, kao i Ivo Pilar, predsjednik dolačke Hrvatske čitaonice Ivo Gjebić-Marušić, jajački

³⁷⁶⁷ „Jedan pouzdani sastanak“, HD, 5/1910., br. 50, 3. III. 1910., 1.

³⁷⁶⁸ ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 241.

gvardijan fra Stipo Nevistić, župnici fra Ljudevit Radoš i fra Jozo Garić, kao i urednik lista Vjekoslav Jelavić. Uz nekoliko franjevac, sudionicima skupštine na kojoj je izabran novi sastav okružnog odbora HNZ-a i novi njegovi predstavnici u Središnjem odboru, vatrenim su se govorima obratili i Mandić i Sunarić,³⁷⁶⁹ dok Pilar nije govorio.

No, Pilar nije kao gost naveden dva tjedna kasnije, 24. travnja, na okružnoj skupštini HNZ-a za banjolučki okrug, na kojoj su također izabrani okružni odbor i tamošnji članovi Središnjeg odbora. Nije ga (nije doduše, bilo ni Sunarića!) bilo ni u članstvu Hrvatskoga političkoga kluba, udruge o kojoj postoji vrlo malo podataka, a očito je bio filijala HNZ-a sa svrhom da se parira Hrvatskoj katoličkoj udruzi koja je proklamirala i svoje političko djelovanje, ili je možda imao zadaću doskočiti eventualnim pravnim preprekama koje bi Zemaljska vlada mogla u posljednji trenutak staviti pred nepolitička društva.³⁷⁷⁰ Naime, pred kraj travnja 1910. objavljena je i vijest da je u Sarajevu konstituiran Hrvatski politički klub, u čiji su privremeni odbor jednoglasno izabrani: Luka Čabrajić, Kosta Gjebić-Marušić, Nikola Mandić, fra Angjeo Franjić, Petar Zelenika, dr. fra Franjo Blažević, Anto Dusper, Frano Milošević, Mijo Crvenković i Vjekoslav Jelavić.³⁷⁷¹ Bio je to dosta jasan znak da Pilar u samoj organizaciji gubi uporište, jer ako je možda bio nepogodan za neposrednu agitaciju među seljacima na terenu – gdje je, međutim, također znao pobrati simpatije – onda nije bilo zapreke da kao politički analitičar i donedavno glavni ideolog bude u članstvu prividno neovisne udruge, a stvarno političke ekspoziture HNZ-a.

A tek u broju od 8. svibnja 1910. *Hrvatska zajednica* je preko prve stranice donijela obavijest da su na skupštini HNZ-a koja je održana 17. travnja (a na njoj su sudjelovali „naši najvigjeniji rodoljubi“), jednodušno izabrani kandidati za Sabor. U istom je obliku vijest tiskana i kao letak. U III. kuriju, za koju se bira 18. svibnja, kandidirani su: odvjetnik dr. Nikola Mandić (seoski kotar Sarajevo i svi ostali kotari sarajevskoga okruga), novinar Gjuro Džamonja (mostarski seoski kotar i mjesta Konjic, Nevesinje, Gacko, Bileće, Trebinje i Ljubinje), dr. Nikola Mandić (kotari Ljubuški i Stolac u mostarskome okrugu), posjednik Mirko pl. Gjurkovečki (seoski kotar Banja Luka i svi ostali kotari okruga banjolučkoga i bihačkoga), trgovac Mihajlo Reba (seoski kotar Dolnja Tuzla i svi ostali kotari donjotuzlanskog okruga), trgovac Ivo Budimirović (kotari Travnik, Žepče, Zenica, Bugojno i Prozor) te odvjetnik dr. Jozo Sunarić (kotari Livno, Županjac, Glamoč, Varcar-Vakuf i Jajce u okrugu travničkome). Za II. kuriju, za koju je izborni dan 23. svibnja, kandidirani su: liječnik dr. Luka Čabrajić (glavni grad Sarajevo, svi kotarski gradovi u okrugu sarajevskom te gradovi Goražde, Vareš i Kreševo), posjednik i službenik Hrvatske centralne banke Kosta Gjebić-Marušić (svi kotarski gradovi

³⁷⁶⁹ „Skupština Hrv. Nar. Zajednice u Travniku“, *HZ*, 2/1910., br. 29, 14. IV. 1910., 1.-2.

³⁷⁷⁰ Politička je djelatnost, naime, i dalje bila zabranjena, ali da su ograde postupno popuštale, pokazuje i činjenica da je *HZ*, 2/1910., br. 35, 1. V. 1910., 1. donijela izjavu dr. Dominika Mazzija, da on „stoji odlučno uz politički program Hrvatske Narodne Zajednice.“

³⁷⁷¹ „Hrvatski politički klub“, *HZ*, 2/1910., br. 32, 24. IV. 1910., 3. Sarajevski *Hrvatski dnevnik* će osnutak Hrvatskoga političkoga kluba kasnije ironizirati, tvrdeći da zajedničari sazivaju skupove pod tim imenom, jer se srame HNZ-a. („Mandićevci se stide Hrvatske Narodne Zajednice“, *HD*, 5/1910., br. 106, 12. V. 1910., 3.; „Zajedničari se stide svoje firme“, *HD*, 5/1910., br. 110, 18. V. 1910., 2.)

travničkog okruga te gradovi Gornji Vakuf i Donji Vakuf), dr. Jozo Sunarić (svi kotarski gradovi okruga banjolučkoga i bihačkoga te gradovi Doboj, Bosanski Brod, Kostajnica, Kulen Vakuf i Stari Majdan) te odvjetnik dr. Dominik Mazzi (svi gradovi mostarskoga okruga). Za I. kuriju, drugi izborni razred, za koju 25. svibnja bira cijela zemlja, kandidirani su: dr. Nikola Mandić, odvjetnik dr. Milan Katičić, liječnik dr. Luka Čabrajić i primarni liječnik dr. Teofil Kötschet.³⁷⁷²

U istome letku dalje se navodi kako navedena imena svjedoče da je HNZ u sporazumu s Hrvatskim političkim klubom postavio „sve same nesebične, značajne i požrtvovne ljude za kandidate. Ne treba nikoga poimence isticati i hvaliti. Sve su to poznati ljudi u našem javnom životu, koji su se vazda svom dušom borili za vjeru i za hrvatstvo. Svi su odani sinovi onih evanđeoskih, kršćanskih apoštola, koji se zagrijavaju za vjeru svojih otaca, sve oduševljava ono čisto, idealno starčevićanstvo, koje propovijeda istinu, bori se za pravdu, poštenje i slobodu hrvatskoga naroda.“³⁷⁷³

To dopunsko objašnjenje – uz izostanak bilo kakvih drugih vijesti o načinu kandidiranja i o samome tijeku te travničke skupštine od 17. travnja 1910. – možda baca malo svjetla na zapravo neobičnu činjenicu da Ivo Pilar nije bio kandidat za Sabor čak ni u I. kuriji za koju je birala cijela zemlja, a uz Mandića, Katičića i Čabrajića kandidiran je posve nepoznati liječnik dr. Teofil Kötschet (k tome se je Mandić kandidirao i u I. kuriji te u dvije izborne jedinice III. kurije, dok je Sunarićeva kandidatura istaknuta u kuriji II. i u kuriji III.). Izostanak Pilarove kandidature jednako začuđuje kao i činjenica da u tisku zapravo nije bilo nikakva komentara te vijesti.

Zasad nije moguće utvrditi, zašto se Pilar nije pojavio kao kandidat za Sabor. Moglo bi se, doduše, pomisliti kako je izostanak njegove kandidature posljedak procjene da HNZ u tuzlanskome području nema izgleda na uspjeh,³⁷⁷⁴ ali se time svakako ne bi mogla objasniti već spomenuta činjenica da postoji izvješće s početka listopada 1909., prema kojem Pilar unaprijed otklanja kandidaturu.³⁷⁷⁵ S druge strane, to ne bi bilo ni rješenje zagonetke u odnosu na I. kuriju: tamo je birala cijela zemlja, pa katolički glasovi s tuzlanskog područja realno nisu mogli odnijeti prevagu. Zato bi spomenuti letak mogao nuditi tek jedan dio rješenja te zagonetke: na Pilara se svakako nije mogao odnositi konfesionalni dio spomenutoga predizbornog proglašenja koji je upućen „Hrvatima-katolicima izbornicima“, a teško bi ga u to doba bilo prepoznati i pod starčevićanskim barjakom. Sam letak je imao sve ono što predizborni letak obično ima, ali je otkrivao i naličje političke pozicije HNZ-a: on je pokazivao da je vodstvo HNZ-a svjesno snage ne samo starčevićanske misli, nego i starčevićanskoga imena, ali i to da se ipak pribojava konfesionalizmom obojene udrugeške propagande.

³⁷⁷² „Hrvati-katolici izbornici!“, *HZ*, 2/1910., br. 38, 8. V. 1910., 1. Isti tekst je objavljen i u: *HO*, 3/1910., br. 18, 15. V. 1910., 1. Nabrajajući kandidate HNZ-a, L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 349.-350. pogrešno navodi među njima „dr. Milana Katića, advokata“.

³⁷⁷³ *HZ*, 2/1910., br. 38, 8. V. 1910., 1. Isto i u: *HO*, 3/1910., br. 18, 15. V. 1910., 1.

³⁷⁷⁴ O jednome takvom predviđanju izbornih rezultata pod naslovom „Stadlerovci i 'Hrvati'“ pisao je *HD*, 5/1910. 11. IV. 1910., 1., prenoseći pisanje *Agramer Tagblatta* od 6. travnja, u kojem se procjenjuje da će u Tuzli biti izabrana dva kandidata HKU. Zanimljiv je i popis očekivanih kandidata koje će stranke postaviti na izborima. Mnogi od njih nisu se pojavili, ali ni u toj izornoj projekciji nije bilo Pilarova imena!

³⁷⁷⁵ H. KAPIDŽIĆ: „Ispisi iz bečkih arhiva o predistoriji prvog svjetskog rata“, 500

Izborne krilatice iz toga letka – napose pozivanje na pravaški program i na vjernički život kandidata, nagovješćivale su vjerojatni smjer daljnjega razvitka HNZ-a, a Pilar je imao dvije teške hipoteke. Prva je bio njegov iznimno oštri sukob s nadbiskupom Stadlerom, praćen činjenicom da je on u novinskoj kampanji prokazan kao ključni nositelj naprednjačke ideologije unutar HNZ-a i svojevrsni *pokretaški* jastreb u redovima te organizacije; drugu hipoteku predstavljala je činjenica da je na unutarstranačkim izborima prije nepunu godinu dobio mršava, upravo otužna četiri glasa. To je pokazivalo da nije popularan čak ni u zajedničarskim redovima. No, takvim zaključivanjem problem izostanka Pilarove kandidature ipak nije riješen, jer u cijelosti ostaje otvoreno pitanje nedostatka potpore kandidatima koje je on sugerirao koncem ožujka 1910.³⁷⁷⁶

Hrvatska katolička udruga je za III. kuriju kandidirala začasoga kanonika i župnika na Stupu Matiju Pajića, stolačkoga župnika don Marijana Vujnovića, učitelja, novinara i tajnika Kluba Starčevićeve hrvatske stranke prava Ivana Trtnja, odvjetničkoga kandidata dr. Ambroza Dražića, biskupa dr. Ivana Šarića, otinovačkog župnika Jurja Veseličića (inače sekulariziranog franjevca) te livanjskog veleposjednika i trgovca Antu N. Tadića. U II. kuriji su kandidati bili radnik i predsjednik vareškog ogranka Organizacije radnika Hrvata Petar Mrlić, biskup Ivan Šarić (u dvije izborne jedinice), nadbiskupov tajnik mons. Karlo Cankar i posjednik Grga Potušek, dok su u I. kuriji kandidirani: arhitekt, ravnatelj Bosansko-hercegovačkoga građevnog društva, predsjednik HKU, Hrvatskog doma i Tehničkoga doma, te podpredsjednik Hrvatskoga kluba i Društvenog doma Josip pl. Vancaš Požeški, tuzlanski odvjetnik dr. Viktor Jankiewicz, ravnatelj odjela Unionbanke Oskar pl. Somogyi te dr. Ambroz Dražić.³⁷⁷⁷

Vlasti su raspolagale obavijestima da je HKU posredovanjem biskupa Šarića pred same izbore predlagala Mandiću i vodstvu HNZ-a predizborni kompromis, ali da je Mandić to odbio, sada procjenjujući da na izborima ima dobre izgleda.³⁷⁷⁸ Ako je točno da je Mandić uoči izbora izgleda HNZ-a ocijenio dobrima, događaji će pokazati da je bio u pravu. To kao da je naslućivao i nadbiskup Stadler, koji se je u svibnju 1910. uputio u Rim, želeći – u nizu drugih pitanja – razriješiti i problem koji je odavno imao s franjevcima. Tamo se je na njih tužio ne samo crkvenoj hijerarhiji, nego i austro-ugarskoj diplomaciji.³⁷⁷⁹ Vodstvo HNZ-a nije oklijevalo smanjiti štetu koja bi iz toga mogla nastati za organizaciju, napose ako bi uoči izbora bile donesene kakve mjere protiv franjevac. Zato su se Mandić, Sunarić i Pilar sredinom svibnja

³⁷⁷⁶ Naravno, kandidati koje je on predlagao mogli su kandidature i odbiti. Prema nekim novinskim vijestima, Kudrna je ipak sudjelovao u predizbornoj borbi, ali nisam uspio ustanoviti o čemu je riječ.

³⁷⁷⁷ „Izbornici Hrvati-katolici!“, *HD*, 5/1910., br. 110, 18. V. 1910., 1. Prema tome, popis kandidata HKU koje donosi L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 348.-349. nije definitivni popis kandidata te stranke, iako to autor nije naveo. Inače se Somogyijevo prezime pojavljuje i u obliku Somogy.

³⁷⁷⁸ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 348.-349.

³⁷⁷⁹ Opširan opis njegova tamošnjeg boravka donosi Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 462.-466. Budući da su izbori održani 18., 23. i 25. svibnja, nije jasno zašto Grijak piše da je Stadler bio „iznimno razočaran i ogorčen izbornim neuspjehom. Držao je, i to ne bez razloga, da su franjevci znatno pridonijeli izbornom porazu HKU. Stoga se [sic!] 9. svibnja 1910. uputio se u Rim...“ (Isto, 462.-463.) Kako je do tog putovanja došlo prije izbora, ono nikako nije moglo biti posljedica izbornog razočaranja do kojega je došlo par tjedana kasnije, ali je moglo biti dio pokušaja da se utječe na predstojeće izbore.

pismeno obratili ministru Buriánu, nudeći svoju verziju prijepora s nadbiskupom i optužujući ga da nikad zapravo nije shvatio ni upoznao BiH.³⁷⁸⁰ Četiri dana kasnije vodstvo HNZ-a se je samomu papi Piju X. obratilo pismom koje je potpisao veliki broj istaknutih članova organizacije. Stali su u obranu franjevaca i iznijeli čitavu seriju napadaja na Stadlera, svaljujući na nj svu krivicu zbog nastaloga stanja i, razumljivo, prešućujući one dijelove svoga programa i svoga političkog djelovanja koji su mogli biti argument protiv HNZ-a.³⁷⁸¹ Iz perspektive HNZ-a bilo je najvažnije da papa nije pred izbore donio nikakvu odluku; što se franjevaca tiče, time je rješenje problema samo odgođeno.

Na izborima je pravo aktivnog sudjelovanja imalo 402.164 izbornika, pri čemu je 173.127 pravoslavnih biralo 31 zastupnika, 137.364 muslimana 24, a 88.929 katolika 16 zastupnika. Prvo izborno tijelo I. kurije činili su muslimanski veleposjednici, i tamo je 399 izbornika biralo pet zastupnika. U drugome izbornom tijelu (inteligencija) 3.129 katoličkih izbornika biralo je četiri, 1.676 muslimanskih jednoga, a 1.273 pravoslavnih osam mandata, dok je 859 židovskih i protestantskih izbornika ostajalo bez mandata.³⁷⁸²

Predizborna je borba bila iznimno brutalna i prljava: novine su javljale da se najoštrija bitka za glasove vodi baš među katolicima, *Hrvatski dnevnik* je tvrdio kako za HNZ agitiraju i Srbi i socijaldemokrati, a na prikriven način i Zemaljska vlada, dok je *Hrvatska zajednica* izvješćivala o „nečuvenom izbornom teror u hakauških kaponja“. No, nakon takve je kampanje vodstvo HNZ-a ipak moglo biti više nego zadovoljno rezultatima izbora: prvoga izbornog dana, 18. svibnja, kad su održani izbori za III. kuriju, nadmoćno su izabrana četiri kandidata HNZ-a (Mandić u Sarajevu, Džamonja u Mostaru, Sunarić u Livnu i Reba u Donjoj Tuzli), dok su neki od najbližih Stadlerovih suradnika – poput biskupa Šarića – doživjeli težak poraz.³⁷⁸³ *Hrvatski dnevnik* je, doduše, svojim naslovima ratovao protiv činjenica, pišući o „sjajnoj pobjedi HKU“ i o „poraznu sudu hrvatskog naroda“ nad HNZ-om i Mandićem³⁷⁸⁴ *Neue Freie Presse* je 19. svibnja izvijestila da je prvak „franjevačke stranke“ dr. Nikola Mandić poražen od nadbiskupova kandidata, kanonika Pajića,³⁷⁸⁵ ali se je sutradan ispravila: HNZ je dobio čak pet mandata: Mandić je osvojio mandate u Sarajevu i u Ljubuškom odnosno Stolcu, Džamonja u Mostaru, Mirko pl. Gjurkovečki u Banjaluci odnosno Bihaću, a Sunarić u Livnu. Stadlerova je stranka izborila mandate u Tuzli i u Travniku, i to za biskupa Šarića i don Jurja Veselića.³⁷⁸⁶ Prema službenim podacima, od 52.100 katoličkih izbornika u III. kuriji, njih 33.467 glasovalo je za HNZ, a 18.633 za HKU.³⁷⁸⁷

³⁷⁸⁰ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 466.-467.

³⁷⁸¹ Isto, 467.-469.

³⁷⁸² „Statistika izbornika za bos.-herc. sabor“, *HD*, 5/1910., br. 87, 19. IV. 1910., 3. Usp. „Die Wahlen für den bosnisch-herzegovinischen Landtag“, *Politische Chronik der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Heft 4-5, Wien, 1910., 297.

³⁷⁸³ „Die Landtagswahlen in Bosnien“, *AZ*, 85/1910., Nr. 112, 19. V. 1910., 2.

³⁷⁸⁴ *HD*, 5/1910., br. 113, 19.V.1910., 1.-2.

³⁷⁸⁵ „Die bosnischen Landtagswahlen – Das erste Wahlresultat“, *NFP*, Nr. 16428, 19. V. 1910., 4.

³⁷⁸⁶ „Die bosnischen Landtagswahlen – Die Wahlen in den Landgemeinden“, *NFP*, Nr. 16429, 20. V. 1910., 3.-4.

³⁷⁸⁷ „Izborni rezultati“, *HZ*, 2/1910., br. 44, 22. V. 1910., 2.

Nekoliko dana kasnije, na izborima za drugu kuriju (23. svibnja), od pet katoličkih kandidata opet je HNZ dobio većinu (čak četiri mandata). Dio novina je javljao da su u Sarajevu katolici izabrali socijaldemokratskoga kandidata, i to zato što je uživao potporu Stadlerove stranke.³⁷⁸⁸ Vijest je bila simptomatična, ali nije bila točna. *Neue Freie Presse* je ocjenjivala da su izbori za drugu kuriju potvrdili težak poraz nadbiskupa Stadlera, koji je samo zahvaljujući sporazumu s Hrvatskom radničkom strankom – zapravo Maticom radnika Hrvata – uspio Mandiću oteti jedan od pet mandata.³⁷⁸⁹ Dva dana nakon što su održani izbori za prvu kuriju, *Agramer Zeitung* je izvješćivao da konačni rezultati još nisu poznati, ali se čini da su izabrani kandidati Hrvatske katoličke udruge, arhitekt i građevinski poduzetnik Josip Vancaš te tuzlanski odvjetnik Viktor Jankiewicz, a od zajedničara sarajevski liječnik Luka Čabrajić.³⁷⁹⁰ *Neue Freie Presse* je 26. svibnja napominjala da rezultati iz provincije još pristižu, pa se ne zna komu je pripao četvrti katolički mandat,³⁷⁹¹ ali je dan kasnije javila konačan rezultat: pored Čabrajića, i ovdje je Mandić osvojio mandat za HNZ.³⁷⁹²

Nakon toga ni izbori za I. kuriju nisu predstavljali iznenađenje, pa je HNZ dobio jedanaest, a HKU pet mandata namijenjenih katolicima, dok je SNO osvojio sve mandate namijenjene pravoslavnima (njih 31), a MNO sva 24 muslimanska mandata. Od katolika su u Sabor izabrani: Mandić (tri mandata), Sunarić (dva mandata), Čabrajić, K. Gjebić-Marušić, Džamonja, Mazzi, Gjurkovečki i Cvijetić iz HNZ-a, te Šarić, Vancaš, Mrljić, Veseličić i Jankiewicz iz HKU.³⁷⁹³ No, nakon što neki zastupnici promijene stranku, a 3. rujna budu održani i dopunski odnosno naknadni izbori, već krajem ljeta 1910. u Saboru je HNZ imao 12 zastupnika: spomenutima će se nakon preraspodjele mandata pridružiti i Katičić (koji u svibnju nije izabran u I. kuriji, ali je sada izabran u II. kuriji na bihačko-banjolučkom području umjesto Sunarića koji je zadržao mandat u III. kuriji) i Nikola Ćurić (III. kurija), te Oskar pl. Somogyi i Pilarov kolega, tuzlanski odvjetnik dr. Viktor Jankiewicz, donedavno članovi i kandidati odnosno zastupnici HKU, sada u I. kuriji izabrani kao zastupnici HNZ-a.³⁷⁹⁴ Somogyi je, naime, dobio jednak broj glasova kao i kandidat HKU Srećko Perišić (825), pa je o izboru odlučeno ždrijebom.³⁷⁹⁵

Iako su se samo hrvatski katolički glasovi drastično rascijepili, Pilar i njegovi drugovi mogli su, dakle, nakon okončanja izbornog procesa slaviti uspjeh. Makar je Stadlerov *Hrvatski dnevnik* uoči izbora proglašavao HNZ mrtvacem, taj „mrtvac“ je iznio „sjajnu živu pobjedu“.³⁷⁹⁶ Bilo je jasno da HKU ne će imati glasove u važnim odborima, pogotovo u najvažnijemu,

³⁷⁸⁸ „Bosnische Angelegenheiten“, *AZ*, 85/1910., Nr. 117, 25. V. 1910., 2.

³⁷⁸⁹ „Die bosnischen Landtagswahlen – Das Wahlergebnis in den Städten“, *NFP*, Nr. 16434, 25. V. 1910., 4.

³⁷⁹⁰ „Die Landtagswahlen in Bosnien“, *AZ*, 85/1910., Nr. 118, 27. V. 1910., 2.

³⁷⁹¹ „Die bosnischen Landtagswahlen“, *NFP*, Nr. 16435, 26. V. 1910., 5.

³⁷⁹² „Die bosnischen Landtagswahlen“, *NFP*, Nr. 16436, 27. V. 1910., 4.

³⁷⁹³ „Hrvatski narodni zastupnici pristaše H.N.Z.“, *HZ*, 2/1910., br. 47, 29. V. 1910., 3.; „Nakon izbora“, *HO*, 3/1910., br. 23, 2. VI. 1910., prilog, str. 3. Popis zastupnika kojima je na početku saborskog zasjedanja ovjerovljen mandat v. u: „Otvorenje sabora“, *HD*, 5/1910., br. 135, 16. VI. 1910., 1.

³⁷⁹⁴ „Narodni poslanici H.N.Z.“, *HZ*, 2/1910., br. 79, 18. IX. 1910., 2.

³⁷⁹⁵ „Naknadni saborski izbori“, *HZ*, 2/1920., br. 76, 8. IX. 1910., 1.

³⁷⁹⁶ CAECILUS VERUS, *Hrvatska narodna zajednica i franjevci*, 14.

proračunskom. No, svega nekoliko dana kasnije, niz događaja pomutit će njegovo raspoloženje. Dok se je, u povodu dolaska Franje Josipa I. u BiH, u tisku diljem Monarhije pisalo kako će BiH možda postati posebnom kraljevinom, vladar je – stigavši posljednje svibanjske nedjelje iz Budimpešte u Bosnu – u višednevnom posjetu primao brojna izaslanstva i obilazio zemlju.³⁷⁹⁷ Iako car i kralj nije bio u Tuzli, tuzlansko gradsko vijeće je donijelo odluku da se njegov dolazak u BiH uvijekveći spomenikom u gradu soli. No, onda se dogodilo da *Hrvatska zajednica*, glasilo HNZ-a, među članovima hrvatskoga („katoličkog“) izaslanstva koje su na sarajevskoj audijenciji 30. svibnja 1910. predstavljene vladaru,³⁷⁹⁸ jednostavno prešuti Pilarovo ime. Sama ta audijencija je izazvala veliku polemiku – i kasniju Sunarićevu saborsku interpelaciju – jer katolicima nije dopušteno da se predstave kao hrvatsko izaslanstvo,³⁷⁹⁹ ali Pilara su morale i druge brige.

Na prešućivanje svog imena on je reagirao vrlo nervozno, pa je 4. lipnja u pismu uredniku *Hrvatske zajednice*, Vjekoslavu Jelaviću, naglasio kako to ne drži slučajnim. Napominjući da je za list podnio nemalih žrtava, zatražio je ispravak, priprijetivši i tužbom.³⁸⁰⁰ Takva je formulacija otkrivala već nakupljenu gorčinu, a očito je da je Pilar stvar pripisivao ne slučaju, nego smišljenoj nakani da ga se dezavuiraju. No, bilo je jasno i to da takav postupak *Hrvatske zajednice* nije doživio samo kao osobnu uvredu, nego i kao politički promašaj. Vladara je, naime, na putu u BiH pratila čitava svita ministara, među kojima su bili i zajednički ministar rata (Schonaich), ugarski ministar predsjednik (Khuen Héderváry), ali i zajednički ministar vanjskih poslova (Aehrenthal) i zajednički ministar financija (Burián), dakle, visoki državni dužnosnici od kojih je Pilar s nekima i izravno, a još više neizravno kontaktirao kao jedan od prvaka HNZ-a. Nije posve nebitno bilo ni to da je njegov punac u bosansko-hercegovačkoj zemaljskoj upravi nešto značio. Da je neki drugi list izostavio njegovo ime, to bi moglo biti novinarski površno i neprecizno; no, da *njegov* list odnosno list *njegove* organizacije u takvoj zgodi, nakon sjajne izborne pobjede, izostavi baš njegovo ime, to se je moglo shvatiti samo kao jasna politička poruka, odnosno: ne samo dezavuiranje Ive Pilara kao osobe, nego i dezavuiranje akcija koje je on poduzimao.³⁸⁰¹ Gorak okus nije mogao posve izbrisati ni djelomični ispravak koji je *Hrvatska zajednica* donijela u idućem broju (5. lipnja). List je tada naveo kako je zabunom među članove poklonstva uvrstio Mirka pl. Gjurkovečkog, iako ovaj uopće nije bio u Sarajevu, a odmah potom je u br. 50 od 9.

³⁷⁹⁷ Budući da je Sabor otvoren 15. VI. 1910., nije, dakle, monarh došao u BiH nakon početka zasjedanja bosansko-hercegovačkoga Sabora, kao što tvrdi Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 488. Raspored vladarova putovanja nije bio tajna: objavljen je u tisku, pa tako i u *HD*, 5/1910., br. 120, 28. V. 1910., 1.-2., a dnevni ga je tisak pratio uredno i opširno. Naknadni potanki opis tog putovanja po BiH donosi i *Politische Chronik*, Heft 4-5, Wien 1910., 274.-297.

³⁷⁹⁸ „Poklonstvo bosanskih Hrvata“, *HZ*, 2/1910., br. 48, 2. VI. 1910., 2.

³⁷⁹⁹ „Nama došo, a nas ne vidio“, *HZ*, 2/1910., br. 50, 9. VI. 1910., 1. Tekst Sunarićeve interpelaciju v. u: *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I. zasjedanje, svezak I, od I. do zaključno XXIV. sjednice*, Sarajevo, 1910., 17. (srp. ćir.)

³⁸⁰⁰ ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 268. Kao što je spomenuto, jedan primjerak pisma nalazi se i u: NSK, OIP, R-7983, B-a, 15, a pismo je objavio i S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 161.-162.

³⁸⁰¹ Prigodom sarajevske audijencije, monarh je Mandiću, prema novinskim izvješćima, posebno na dušu stavio suradnju „s Turcima i Srbima“ („Die Reise des Monarchen nach Bosnien“, *AZ*, 85/1910., Nr. 124, 3. VI. 1910., 2.-3.)

lipnja na str. 3. navedeno da se je kralju poklonio i „zaslužni član centralnog odbora H.N.Z. g. dr. Ivo Pilar, odvjetnik u Tuzli. Njeg. Veličanstvo je gosp. Pilara vrlo ljubezno nagovorilo.“³⁸⁰²

A slijedio je još jedan udarac. Svega par dana kasnije, 6. lipnja 1910. održani su izbori za tuzlansko Općinsko vijeće. Pilar je na njima nastupio kao jedan od kandidata HNZ-a, a bio je – jer su propisi to dopuštali – i član izbornog povjerenstva. Pravo glasa imalo je 1.089 birača, a na izbore je izišlo njih 740. Međutim, Pilar – ugledni odvjetnik, jedan od osnivača HNZ-a i predsjednik okružnog odbora te organizacije – ipak nije izabran. Kotarski predstojnik Koloman Wagner u svom izvješću predsjedništvu Zemaljske vlade od 10. lipnja dostavio je i izborne rezultate i prigovore na tijek izbora. Bilo ih je očito više, a Wagner je držao kako iza svih njih stoji baš Pilar: „Prigovori ne dolaze od različitih osoba nego su djelo Dr. Ive Pilara, koji želi postati dogradonačelnik, i sada je ljut jer nije izabran u Općinsko vijeće, ali je za svoj neuspjeh sam kriv. Pilar je jedan dan želio kompromis sa Srbima, a drugi dan opet sa Egzekutivcima [MNO, op. T. J.]. Ni jednoj ni drugoj strani nije držao obećano, to je se saznalo pa se u zadnje vrijeme protiv njega vodila strašna kampanja. Uspjeh [rezultat, op. T. J.] je da je on dobio tako malo glasova. Dr. Pilar želi na sve načine ući u Općinsko vijeće i postati dogradonačelnik. On vjeruje da to može postići izazivanjem novih izbora. Kako danas izgleda može se sa sigurnošću tvrditi da bi Dr. Pilar dobio još manje glasova nego kod ovih izbora. On je sa svim religijskim skupinama u sukobu, čak šta više i sa katolicima, i upitno je da li je ubrzo pomirenje moguće. Pilar nema smisla za politiku i ulogu vođe to se već pokazalo kod Pokrajinskih [zemaljskih, op. T. J.] izbora i sada još više kod izbora Općinskog vijeća.“³⁸⁰³

Iz Wagnerova izvješća jasno proizlazi da su neki Pilarovi prigovori utemeljeni (on je kao vrstan pravnik uvrebao neke proceduralne propuste!), ali bi bilo politički pogrešno ponavljati izbore zbog manjih propusta, budući da su „domaći“ veoma zadovoljni rezultatima izbora, pa to nije uputno kvariti zbog nekolicine „švaba“. Uostalom, „začudujuće je da Dr. Pilar tvorac prigovora i sam član izborne komisije nije odmah zatražio čitanje izbornih karti, nego je bio suglasan sa prijašnjim načinom“ provođenja izbora.³⁸⁰⁴ Nakon izbora gradonačelnikom je postao Osman ef. Vilović, „prvi gradonačelnik sa navršenim pravnim fakultetom“, dok su donaćelnicima izabrani Vaso Crnogorčević i Ante Banović, po zanimanju trgovac obućom, inače pristaša HNZ-a koji je donaćelničku dužnost obavljao još od 1907. godine.³⁸⁰⁵

Zasad ne znamo, jesu li točne tvrdnje da je Pilar u predizbornoj agitaciji lavirao i da je nekomu davao nekakva obećanja, ili će ipak biti da ga je otvoreni sukob sa Stadlerom i njegovim pristašama skupo stajao te je protiv njega okrenuo dio hrvatske inteligencije u tuzlanskome

³⁸⁰² Gjurkovečkomu je, inače, ujak bio visoki upravni dužnosnik Zemaljske vlade Kosta Hörmann. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 507. griješi tvrdeći da mu je Hörmann bio stric: već različito prezime pokazuje da nije tako.

³⁸⁰³ Usp. izvješće Kotarske uprave Zemaljskoj vladi od 10. VI. 1910. u: E. LEVIĆ, „Nekoliko arhivskih dokumenata o izborima u Tuzli 1910. godine“, 393.-394.

³⁸⁰⁴ Isto.

³⁸⁰⁵ Usp. izvješća Kotarske uprave Zemaljskoj vladi od 1. IX. i 30. IX. 1910. u: E. LEVIĆ, „Nekoliko arhivskih dokumenata o izborima u Tuzli 1910. godine“, 391.-392. U oglasu koji je objavljen u *HD*, 5/1910., br. 168, 27. VII. 1910., 4. kao tuzlanski gradonačelnik još je naveden Mujaga Hadžiefendić.

okругu.³⁸⁰⁶ No, sasvim je sigurno da ga se je taj niz događaja u svibnju i lipnju 1910. morao strahovito neugodno dojmiti. Na mjesnoj je razini za Pilara nesumnjivo neugodno bilo i to da je na saborskim izborima zastupnikom na listi HKU izabran njegov kolega, tuzlanski odvjetnik dr. Viktor Jankiewicz (koji je 1908. došao iz Dervente i otvorio ured u Tuzli, dok je njegov derventski ured preuzeo bivši Pilarov perovođa Aurel Kudrna), i to usprkos tome što je Pilar još u ožujku te godine tvrdio da HKU na tuzlanskome području praktično ne postoji.³⁸⁰⁷ U to je vrijeme Pilar dobio treće dijete, mogao se je smatrati renomiranim odvjetnikom, pa se je uspjeh na političkome polju za nj, osnivača HNZ-a i stranačkoga prvaka u tuzlanskome području, smio očekivati. A on je izostao i na lipanjskim lokalnim izborima, iako je krajem ožujka 1910. tvrdio kako je u Tuzli baš on „gospodar situacije“.³⁸⁰⁸

Pilar, razumljivo, ipak nije napustio HNZ, nego je bio predsjedatelj prve postizborne sjednice Središnjeg odbora HNZ, koja je održana 14. i 15. kolovoza 1910. godine.³⁸⁰⁹ A upravo tih je dana doživio još jedan udarac: Jankiewicz je u ljeto 1910. demonstrativno napustio HKU i potom položio mandat te pristupio suparničkom HNZ-u. Kao Poljak podrijetlom on je, naime, prigodom polaganja prisege izjavio da nije ni Hrvat niti Srbin, nego – Slaven. Njegova tadašnja stranka, HKU, stajala je na konfesionalnom načelu, pa kandidatura jednoga poljskoga katolika nije bila u neskladu s njezinom programskom orijentacijom i Pravilima. Međutim, nakon izjave biskupa Šarića koji je u proračunskoj raspravi od 19. srpnja 1910., ustvrdio da HKU zastupa program Stranke prava iz 1894. godine te se smatra pristašom frankovačke stranke i teži ujedinjenju BiH s Hrvatskom, pa „prema tomu ne može Hrvatska Katolička Udruga priznati na teritoriju kraljevstva hrvatskoga nikoji drugi narod, nikoje drugo ime i nikakve druge embleme do li hrvatskih,“³⁸¹⁰ Jankiewicz je odmah reagirao. Uz pljesak srpskih zastupnika izjavio je kako ne može prihvatiti udruškaško negiranje Srba, pa zato istupa iz HKU.³⁸¹¹

³⁸⁰⁶ Nepunu godinu ranije se je potužio kako ga „ovdašnji“ (dakle tuzlanski) profesori „nemogu“. Usp. ABiH, NKHZ, IX-2/92 – Pilar nepoznatome, vjerojatno I. Miličeviću („Dragi Ivo!“). Spomenuto je da su još prije Pilarova doseljenja u Tuzli novine znale javljati o neslozi tuzlanskih Hrvata, a predizborna nadmetanja u Tuzli bila su također dosta burna.

³⁸⁰⁷ U Tuzli je Jankiewicz u I. kuriji dobio 112, Vancaš 97, Čabrajić 90, Mandić 89, Dražić 19, Somogy 19, Katičić 14, Mikoli 11, Schnautz 2, a Rothkopf 1 glas. (*HD*, 5/1910., br. 119, 25. V. 1910., 1.). Prema tome, kandidati HKU su dobili ukupno 247, a kandidati HNZ 193 glasa.

³⁸⁰⁸ ABiH, NKHZ, V-5, inv. br. 241.

³⁸⁰⁹ V. MIHALJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci - suglasja i sporovi“, 94.-95.

³⁸¹⁰ „Živila hrvatska Bosna! Hrvatska riječ u bosanskom saboru – Bijes rišćanskih zastupnika – Napadaji na biskupa dr. Ivana Šarića – Sramotno izdajstvo Zajedničara“, *HD*, 5/1910., br. 162, 20. VII. 1910., 3. Izvadak iz saborskog zapisnika s čitavim Šarićevim govorom objavljen je u *HD*, br. 165, 23. VII. 1910., 1.-3. Pozivajući se na saborske stenografske zapisnike, Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhobosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 490.-491. tvrdi da je govor održan 8. srpnja (što bi značilo da su novine na nj reagirale 12 dana kasnije), dok V. Jankiewicz – opisujući svoj razlaz s HKU-om – tvrdi da je govor održan 23. srpnja, tj. tri dana nakon što su novine izvijestile o njemu. Usp. „Očitovanje dr. Viktora Jankiewicza. P. n. gospodi biračima prve katoličke kurije“, *HZ*, 2/1910., br. 69, 14. VIII. 1910., 5.-6. Dvojba je samo prividna: prema gregorijanskom je kalendaru govor održan 19. srpnja, ali su stenografski zapisnici vođeni ne samo latiničkim pismom i po gregorijanskome kalendaru, nego i na ćirilici i po julijanskome kalendaru. Odatle pogrešan zaključak onih koji su se služili ćiriličkom verzijom zapisnika da je riječ o 8. srpnja.

³⁸¹¹ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I/1*, 353.-354. (srp. ćir.).

Naravno, HKU je priopćila da nije on napustio Udrugu, nego je bio isključen istoga trenutka kad je odbio potpisati državnu izjavu koju je Šarić potpisao, ali je Jankiewicz takvu tvrdnju odrješito demantirao. Četiri dana kasnije pročitana je podnesak kojim Jankiewicz polaže svoj saborski mandat.³⁸¹² U otvorenom pismu od 10. kolovoza on je najprije izjavio: „Ako sam Hrvat onda i želim pripojenje Bosne Hrvatskoj, ali ne mogu time zanijekati postojanje bratskog srpskog naroda. (...) HKU je stranka krajnjeg nacionalnog i klerikalnog radikalizma,“ a na saborskom zasjedanju 19. kolovoza ponovio je da se osjeća starčevićancem, ali ne želi nijekati druge narode.³⁸¹³

Bilo je spekulacija da su Šarić i HKU ovakvom izjavom i verbalnim radikalizmom zapravo htjeli isprovocirati raspuštanje Sabora i održavanje novih izbora,³⁸¹⁴ no do toga nije došlo. A bilo je znakovito da je toga „Slavena“ koji se je potom izjasnio političkim Hrvatom (ne krijući da je Poljak), vodstvo HNZ-a nakon saborskoga istupa odlučilo, skupa s Oskarom pl. Somogyjem, kandidirati na naknadnim izborima u I. kuriji, za koju se je biralo cijeloj zemlji (dok je u II. kuriji za kotarske gradove okruga banjolučkoga i bihačkoga te gradove Doboj, Bosanski Brod, Kostajnica, Kulen Vakuf i Stari Majdan kandidiran Milan Katičić, a u III. kuriji za seoski kotar sarajevski i ostale seoske kotare sarejevskoga okruga kandidiran Nikola Ćurić).³⁸¹⁵ To se je lako moglo tumačiti i činjenicom da je Jankiewicz – za razliku od Vančaša – u cijelosti pristao na Mandićev i Sunarićev nacrt podloge za sporazumijevanje sa Srbima. Dok je njegovu kandidaturu na naknadnim izborima *Hrvatski dnevnik* proglasio beznačajnom, (pa joj onda u samo jednome danu posvetio skoro dvije stranice!),³⁸¹⁶ *Hrvatska zajednica* je sredinom kolovoza, uoči naknadnih izbora, naglasila da je on Poljak, a ne Hrvat,³⁸¹⁷ a objavila je i opširno Jankiewiczovo obraćanje biračima. U njemu on opet nije Hrvat, nego je „Nehrvat i Nesrb“, ali ipak Slaven, a budući da – prema njegovim riječima – kao uvjereni katolik „katolicizam u Bosni i Hercegovini identificira sa Hrvatskom“, može ga se držati političkim Hrvatom. Zagovara ujedinjenje BiH s Hrvatskom, ali nije šovinistički Hrvat kao oni oko HKU, jer je uvjeren da je Hrvatima spas samo u slavenstvu.³⁸¹⁸ Jankiewicz je tako na izborima održanima 3. rujna iste godine, dobivši 933 glasa – dakle, najviše od pet kandidata – ponovno izabran, ali sada kao kandidat HNZ-a.³⁸¹⁹

³⁸¹² „Očitovanje dr. Viktora Jankiewicza. P. n. gospodi biračima prve katoličke kurije“, *HZ*, 2/1910., br. 69, 14. VIII. 1910., 5.-6. Usp. *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I/1*, 399.-400. (srp. ćir.). Vidi i: *Politische Chronik*, Heft 7, Wien, 1918, 519.-520.

³⁸¹³ „Bosansko-hercegovački sabor“, *HD*, 5/1910., br. 164, 22. VII. 1910., 1.-2.; N. JARAK, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 195.; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave*, 307., 322.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhobosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 490.-491.

³⁸¹⁴ CAECILUS VERUS, *Hrvatska narodna zajednica i franjevci*, 67.

³⁸¹⁵ „Kandidati 'Hrv. Nar. Zajednice“, *HZ*, 2/1910., br. 70, 18. VIII. 1910., 1.-2.

³⁸¹⁶ „Beznačajna kandidatura“, *HD*, 5/1910., br. 182, 11. VIII. 1910., 1.-2.; „Jankiewicz i Somogy“, *HD*, 5/1910., br. 191, 23. VIII. 1910., 1.; „Jankiewicz i Somogy“, *HD*, 5/1910., br. 192, 24. VIII. 1910., 1.

³⁸¹⁷ „Kandidatura dr. V. Jankiewicza i Oskara pl. Somogy-ja“, *HZ*, 2/1910., br. 70, 18. VIII. 1910., 2.

³⁸¹⁸ „Očitovanje dr. Viktora Jankiewicza. P. n. gospodi biračima prve katoličke kurije“, *HZ*, 2/1910., br. 69, 14. VIII. 1910., 5.-6.

³⁸¹⁹ Opš. *HZ*, 2/1910., br. 73, 28. VIII. 1910., 1.; „Naknadni saborski izbori“, *HZ*, 2/1910., br. 76, 8. IX. 1910., 1.; Usp. *Politische Chronik*, Heft 8-9, Wien, 1918., 615.

Drugim riječima, dojučerašnji je udrugaš, po narodnosti Poljak, po uvjerenju katolik i tek eventualno „politički Hrvat“, u rujnu 1910. položio prisegu kao zastupnik stranke koju je Pilar osnovao, ali joj 1910. nije postao saborskim zastupnikom, pa čak ni tuzlanskim gradskim vijećnikom!³⁸²⁰ Svi ti rezultati morali su pogađati Pilarovu taštinu: u vrijeme kad je njegova stranka doživljavala najveće uspjehe, a njegov prijatelj i suradnik Nikola Mandić postao dopredsjednikom Sabora, on je doživio seriju poraza: nije kandidiran (ili se nije kandidirao) za Sabor, stranačko ga je glasilo prešutjelo u iznimno važnoj zgodi, a ni na lokalnim izborima nije uspio postići ono što je postigao njegov odvjetnički kolega koji čak nije ni Hrvat. Štoviše, nije se Pilar kao kandidat pojavljivao ni na dopunskim izborima, nakon povlačenja pojedinih zastupnika zbog bolesti ili drugih razloga. Kad je zajedničarski saborski zastupnik Aleksa Cvijetić podnio ostavku, pa su za 11. travnja 1912. bili raspisani naknadni izbori za II. katoličku kuriju tuzlanskoga okruga, onda će se u Tuzli sastati „odbor odličnih građana“, koji će u dogovoru sa samim Cvijetićem i s članovima hrvatskoga saborskoga kluba, kandidirati – Vjekoslava Jelavića!³⁸²¹

A kad je u rujnu 1910. godine održana utemeljiteljska skupština Hrvatske zadružne banke – banke kojoj je temelje položio HNZ, a Pilar joj je bio među utemeljiteljima i njegovo se ime pojavljivalo na oglasima kojima se poziva na upis dioničkoga kapitala – Pilarova imena nije bilo među članovima uprave: u ravnateljstvo banke izabrani su Nikola Mandić, Josip Vancaš, fra Ambro Miletić, Kosta Gjebić-Marušić, Anto Tandarić, Josip Cvetko, Ivan Pliverić i Milan Kiepach, a kao zamjenici Ademaga Mešić i Luka Čabrajić, dok su u nadzorni odbor ušli biskup Šarić, fra Angjeo Franjić, Mihajlo Reba, Gjuro Džamonja i Nikola Ostojić.³⁸²² Neki od izabranih bančinih dužnosnika nisu, kao ni Pilar, bili iz Sarajeva, pa ta okolnost nije mogla presudno odlučiti o sastavu njezinih vodećih tijela. Moguće je, dakako, da je on otklonio sudjelovanje u vodećim tijelima banke (kao što je sasvim moguće da je sam procijenio da na saborskim izborima nema izgleda), ali se takva pretpostavka ne čini logičnom: Pilar je uvijek bio svjestan da financijska moć osigurava i politički utjecaj, a u razmatranjima načina na koji se valja suprotstaviti penetraciji mađarskoga kapitala izražavao je odlučnost da bude u najužem vodstvu banke osnovane hrvatskim kapitalom. Napokon, da u to vrijeme i nije gradio kuću, kao odvjetnik je imao interesa biti u vodstvu jedne banke, pogotovo one u odnosu na čije su osnivanje ključne odluke bile donesene u vodećem tijelu HNZ-a.

A kad se ima na umu gorčina u njegovu pismu Jelaviću s početka lipnja 1910., očevidno je da je puno vjerojatnije kako je ta vijest bila samo jedna u nizu onih koje su najavljujvale Pilarovu političku pasivizaciju. Bilo je jasno da se između njega i vodstva HNZ-a ipak stvara jaz,

³⁸²⁰ Nasuprot tome, osim što je 1910. u dva navrata izabran u Sabor – jednom kao kandidat HKU-a, a drugi put kao kandidat HNZ-a – Jankiewicz je uspio i na tuzlanskim lokalnim izborima: izabran je i u gradsko vijeće, u kome je mandat osvojio i Bahrija Kadić, donedavno perovođa u Pilarovu odvjetničkom uredu. Kad je 1912. doktorirao pravo u Zagrebu, Kadić je bio koncipijent kod Jankiewicza.

³⁸²¹ *HZ*, 4/1911, br. 23, 20. III. 1912., 2. Jelavić na izborima nije imao protukandidata, pa je uz potporu HNZ i HKU glatko izabran. Pilar je ipak bio predsjedatelj predizborne skupštine koja je pred 150 birača održana 31. ožujka u Tuzli. Usp. „Izborna skupština u Tuzli“, *HZ*, 4/1911, br. 27-28, 6. IV. 1912., 3.

³⁸²² „Hrvatska zadružna banka za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu“, *HZ*, 2/1910., br. 83, 2. X. 1910., 2.

a on će se povećavati uslijed činjenice da se je težište političke borbe s terena i s novinskih stranica postupno premještalo u Sabor: iz provincijske Tuzle nije bilo moguće održati isti utjecaj u stranci čiji su zastupnici, napose Mandić i Sunarić, sad svakodnevno dolazili u dodir s vladinim dužnosnicima, političarima i zastupnicima drugih stranaka te s domaćim i stranim novinarima. To će pred njih staviti nove političke kombinacije – a svakako i poslovne izgleda i mogućnosti – te samim time i izazove da u svojim rukama koncentriraju što više vlasti i utjecaja, pa makar i po cijenu napuštanja ili elastičnog tumačenja programskih postulata stranke kojoj su bili na čelu.

Iako su ovlaštenja Sabora bila dosta uska, nadmetanjima u njemu pridavana je veća politička i psihološka važnost od one koju je to tijelo imalo. Zato su rad Sabora pratile stalne borbe i prijepori, s čestim opstrukcijama saborskoga rada. Najlakše je bilo izabrati saborsko vodstvo: predsjednikom je bio imenovan Alibeg Firdus, ali je on u vrijeme otvorenja Sabora već bio teško bolestan, pa je tri tjedna kasnije i umro. Među brojnim izjavama sućuti koje su u povodu njegove smrti pročitane u Saboru, bila je i ona koju je „braći muslimanima“ uputio tuzlanski Okružni odbor HNZ-a, dakle – Ivo Pilar.³⁸²³ Uslijed Firdusove smrti predsjedanje Saborom povjereno je Safvetu begu Bašagiću,³⁸²⁴ dok su Vojislav Šola i Nikola Mandić izabrani dopredsjednicima. U listopadu 1911. su Bašagić i Šola zamijenili mjesta, a onda je treće godine saborskoga rada predsjedanje preuzeo Mandić. Nekoliko dana nakon otvorenja Sabora izabrani su i članovi saborskih odbora.³⁸²⁵ Činjenica da u najvažnijem, proračunskom, nije bilo zastupnika HKU, omogućila je zastupnicima te stranke da u predstojećem razdoblju žestoko kritiziraju proračunske odluke, napose one koje su se ticale sredstava namijenjenih Crkvi i njezinim institucijama.

HNZ je uoči konstituiranja Sabora najavio kako ne će biti u opoziciji vladi,³⁸²⁶ i doista su se zastupnički klubovi manje protivili vladinim prijedlozima, a više se nadmetali na konfesionalno-etničkoj podlozi oko raznih pitanja: od proračuna, preko naziva jezika i upotrebe pisma (pa i redosljedna pisama u nazivima na prometnim znakovima i javnim ustanovama), do investicijskih odluka i agrarne problematike. Zato su kod pojedinih pitanja nastajala različita koalicijska prestrojavanja, ali je dosta brzo ustanovljena načelna hrvatsko-muslimanska suradnja, nazvana „Hrvatsko-muslimanskim paktom“, kojoj se s hrvatske strane pokušavalo dati i nacionalno-političko značenje, tj. tumačenje da se radi o muslimanskome opredjeljivanju u hrvatskome smislu. Tek u pretposljednjoj godini saborskoga rada (1913.) došlo je do odstupanja stajališta pojedinih zastupnika od njihovih klubova, pa su tako i među hrvatskim katoličkim zastupnicima nasuprot vladinoj radnoj većini istupila i trojica zastupnika HNZ-a (Luka Čabrajić,

³⁸²³ Brzjav sućuti Okružnog odbora HNZ Tuzla v. u: *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I/1*, 141. (srp. ćir.)

³⁸²⁴ Zanimljivo je napomenuti da je Bašagić još u svibnju 1910. očekivao da će dobiti katedru na Sveučilištu u Zagrebu. (HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 40, Safvet-beg Bašagić – Dušanu Plavšiću, 4. V. 1910.)

³⁸²⁵ Popis članova saborskih tijela u tekstu „Iz sabornice“ objavila je i *HO*, 3/1910., br. 26, 22. VI. 1910., 2.

³⁸²⁶ „Bosnisch-herzegovinischer Landtag“, *AZ*, 85/1910., Nr. 133, 14. VI. 1910., 1.-2.

Vjekoslav Jelavić i Gjurio Džamonja).³⁸²⁷ Potonji će u jednom trenutku istupiti čak i iz hrvatskoga saborskoga kluba.

Tijekom trajanja rada Sabora zastupnici HKU i Stadlerov *Hrvatski dnevnik* ustrajali su na stajalištu da zastupaju starčevićansku politiku sa svime što ona nosi.³⁸²⁸ Iznimno veliki publicitet bio je dan Šarićevu govoru u proračunskoj raspravi te državnopravnoj izjavi HKU – nesumnjivo dijelom inspiriranoj Sunarićevom interpelacijom – koju izjavu je biskup tada pročitao.³⁸²⁹ Bio je to način da se pred hrvatskim biračima u BiH, ali i pred političkim strankama u Trojednici, napose pred frankovcima, demonstrira razlika prema HNZ-u odnosno posvjedoči hrvatski nacionalizam. Ta „odriješita i muževna izjava“, pisao je *Hrvatski dnevnik*, zapravo je izjava kojom bi se svaki Hrvat trebao dičiti.³⁸³⁰ Na općem dojmu nisu ništa bitnije mogli promijeniti ni povremeni naglasci i izjave koji bi sugerirali možda i drugačije zaključke: isticanje slavenstva BiH ili ponavljanje da bi se sav domaći živalj trebao prenuti pred tuđinskim imperijalizmom te mu se udruženo i organizirano suprotstaviti, otvaralo je prostor za razne kombinacije, ali nikad nije bilo tako formulirano da bi sugeriralo da u Stadlerovu krugu ima simpatije prema tzv. hrvatsko-srpskom narodnom jedinstvu.

Drugačije je bilo kod zajedničarskih zastupnika. I oni su isticali svoje hrvatstvo i priznavali se starčevićancima (ipak više pozornosti posvećujući pristašama Mile Starčevića nego Franku i njegovim istomišljenicima), a odmah na početku saborskog zasjedanja četiri su virilista (biskupi Marković i Buconjić te provincijali fra Alojzije Mišić i fra Luka Begić), skupa s Mandićem, Mazzijem, Čabrajićem, Gjebićem-Marušićem, Cvijetićem, Gjurkovečkim i Džamonjom potpisali Sunarićevu interpelaciju. U njoj se vlada pita, kakvu zadovoljštinu kani dati Hrvatima zbog toga što je prigodom audijencije kod vladara hrvatskoj delegaciji uskraćeno pravo pojaviti se pod narodnim imenom, i koje korake kani poduzeti da se slične stvari više nikad ne dogode.³⁸³¹

No, malo nakon konstituiranja Sabora, ambiciozni i redovito proračunati predsjednik HNZ-a Nikola Mandić – na koga su očito dubok dojam ostavljale riječi koje su mu odlučujući čimbenici ponavljali i te i prethodnih godina, da je potrebno osigurati slogu i suradnju svih etničko-konfesionalnih skupina u zemlji – odlučio se je na korake koji su bili u neskladu s glavnim tokovima dotadašnjega političkog držanja HNZ-a. Već prigodom audijencije kod kralja krajem svibnja 1910. godine on je s očitom protumađarskom tendencijom kritizirao ustavni ustroj

³⁸²⁷ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 284.-285.

³⁸²⁸ Već na drugoj sjednici se je Vancaš, međutim, u ime HKU ogradio od pisanja *Hrvatskog dnevnika* u povodu atentata na Varešanina, jer da takvo pisanje „može uroditi mržnjom između pojedinih vjeroispovijesti Bosne i Hercegovine, kojih stanovnika slogu od srca želimo.“ (*Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I/1*, 11. (srp. ćir.)

³⁸²⁹ Šarićev proračunski govor v. u: *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I/1*, 345.-353. (srp. ćir.).

³⁸³⁰ „Hrvatstvo Bosne“, *HD*, 5/1910., br. 166, 25. VII. 1910., 1.

³⁸³¹ „Interpelacija“, *HZ*, 2/1910., br. 53, 19.VII.1910., 1. U br. 51 od 12. VI. 1910., 2. objavljeno je prosvjedno „Otvoreno pismo“ kojim Asim Ugljen u ime Ujedinjene napredno-muslimanske i katoličke akademske omladine u Beču negoduje što „gromovnici sa Musale“ nisu htjeli primiti „mješovitu deputaciju pod hrv. imenom“.

BiH, a *Hrvatska zajednica* je taj njegov govor popratila komentarom da bosansko-hercegovački Hrvati ne mogu odustati od svog ideala: ujedinjenja s s ostalim hrvatskim zemljama.³⁸³²

Međutim, pomutnju je izazvao Mandićev govor od 23. lipnja 1910. o uvjetima parlamentarnog rada – kojima su načelno nezadovoljni bili i muslimanski i srpski zastupnici – u kojem je predsjednik HNZ-a pokazao spremnost da ne otkloni tezu o postojanju tzv. narodnog jedinstva Hrvata i Srba.³⁸³³ Iz glavnih crta njegova govora, kao i iz govora koje su o istoj temi u Saboru izrekli Sunarić i Džamonja, opet je bilo jasno da je u očima zastupnika HNZ-a ključni problem bio manjak građanskih i parlamentarnih sloboda te kolonijalni položaj BiH u dualističkom sustavu koji nužno generira probleme. No, oštro kudeći dualizam, uslijed kojega Sabor nije mogao otvoriti vladar (da se druga polovica Monarhije ne nađe uvrijeđena), Mandić je tom zgodom ponovio da treba rušiti dualizam, ali je problem u tome da mi sami u tom ne možemo uspjeti, jer nas i zakoni priječe djelovati u tom smjeru. Nakon toga je izgovorio i misli koje su izazvale novu aferu: „Ja mogu reći samo kao Hrvat – kao predstavnik hrvatskog elementa Bosne i Hercegovine, da ćemo morati na tom poraditi, da usvojimo princip narodnog jedinstva između Srba i Hrvata. (Burni pljesak i 'živio!') Mi to moramo postići ne samo kulturnim i gospodarskim radom, nego i svim mogućim načinima, koji će pospješivati proces, koji ide za kulturnim i gospodarskim razvitkom obijuh naroda, koji su jedni po krvi, jedni po jeziku, a razni po imenu.“³⁸³⁴

Založivši se za jačanje položaja BiH, Mandić je najavio da će svoje stajalište o narodnom jedinstvu potanje objasniti u proračunskoj raspravi.³⁸³⁵ *Hrvatska zajednica* je taj govor objavila u cijelosti i bez komentara, što je moglo značiti jedino to da se list solidarizira sa stajalištem jednog od prvaka HNZ-a ili, štoviše, da su Mandićeve izjave službeno stajalište organizacije. Ona zapravo o toj temi nije zauzela nikakvo novo stajalište, ali su Mandić i Sunarić – dijelom i s težnjom da na sebe skrenu pozornost vladajućih bečkih krugova te u perspektivi budu nagrađeni utjecajnim položajima u državnim strukturama – preuzeli inicijativu u svoje ruke. Osim Pilarova distanciranja od politike HNZ-a, koje je nesumnjivo bilo uvjetovano i drugim razlozima koji su ovdje opisani, nema raspoloživih podataka koji bi pokazivali da su njihove izjave izazivale negodovanje ostalih članova Središnjeg odbora. Tomu je dijelom pridonijela i činjenica da su se i Mandić i Sunarić povremeno služili i klasičnom zajedničarskom retorikom iz prethodnog razdoblja, ili su davali dvosmislene izjave. Takvo je, recimo, bilo Mandićevo tumačenje „državnopravnog idejala svih nas Hrvata“, koji se sastoji „prisajedinjenju Bosne i Hercegovine

³⁸³² „Autonomija – pod mađarskom mamuzom“, *HZ*, 2/1910., br. 50, 9. VI. 1910., 1.

³⁸³³ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I/1*, 40.-44. (srp. ćir.). Usp. „Govor nar. poslanika Dra Nikole Mandića povodom raspravljanja rezolucije o uslovima parlamentarnog rada dne 23. lipnja“, (2), *HZ*, 2/1910., br. 56, 30. VI. 1910., 1.-2. Prvi dio Mandićeva govora objavljen je u br. 55 zajedničarskoga glasila od 26. VI. 1910., 1.-2.

³⁸³⁴ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I/1*, 43. (srp. ćir.)

³⁸³⁵ Isto, 43.-44. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhobosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 489.-490. korektno citira ovdje navedeni odlomak Mandićeva govora, ali ne spominje da je Mandić na samome kraju naglasio da će svoje shvaćanje potrebe tzv. narodnog jedinstva objasniti u proračunskoj raspravi.

trojednoj kraljevini na temelju hrvatskoga virtualnoga državnoga prava i na principu narodnog jedinstva Hrvata i Srba.³⁸³⁶

Spomenuti je Mandićev govor od 23. lipnja pothranio glasine koje su se tih dana počele širiti, da hrvatski (zajedničarski) zastupnici pregovaraju sa svojim srpskim kolegama i dogovaraju savez. U stvarnosti se je radilo o tome da su srpski zastupnici, suočeni s činjenicom da svi znakovi upućuju na to kako će u tada ponajvažnijemu, agrarnom pitanju, hrvatski i muslimanski pogledi biti podudarni i da će biti izglasovan fakultativni otkup kmetova, pokušali oslabiti položaj vlade i dobiti na vremenu. U skladu s time je srpski saborski odbor predložio formiranje posebnoga nadzornoga odbora koji bi izabrao sam Sabor, a koji odbor bi donekle nadzirao rad Zemaljske vlade koja formalno nije bila odgovorna Saboru kao parlamentu i za koju nije bilo sankcija čak ni u slučaju teškoga kršenja proračunskih odredaba. O tom su pitanju vođeni trostrani pregovori, pa je 20. lipnja 1910. podnesen nacrt rezolucije koji su sastavili Milan Srškić, Jozo Sunarić i Šefkija Gluhić, a potpisalo ga je petnaestak zastupnika. No, sa srpske su strane u javnost pušteni glasovi o hrvatsko-srpskom sporazumijevanju, kojima će vjetar u jedra dati prijepor između hrvatskih i muslimanskih zastupnika.

Uznemirenost koju su izazvale Mandićeve izjave, nije bitnije mogao primiriti Sunarićev govor, izrečen 18. srpnja 1910. u saborskoj raspravi o proračunu. Sunarić je u govoru vrlo opširno obrazlagao klasične državnopravne argumente za pripadnost BiH zemljama hrvatskoga državnoga prava, suprotstavljajući se mađarskim aspiracijama i poričući bilo kakvo mađarsko pravo na te pokrajine. Ističući kako se državnopravne zasade i ideali moraju njegovati, napomenuo je da pritom ne valja zaboraviti realni život, a on pokazuje da u BiH postoje dvije narodnosti, hrvatska i srpska, i obje svojataju BiH za sebe: „Po mom subjektivnom mnijenju, Bosna i Hercegovina defakto niti je hrvatsko, niti je srpsko vlasništvo po suštini svojoj, nego i Hrvati i Srbi imaju 'nudam proprie tatem [proprietaem]' golo vlasništvo na Bosnu i Hercegovinu, a plodove od ovog vlasništva, 'usufructum' ovoga 'dominiuma' imadu sasna treći faktori.“ Zato je, prema Sunarićevu mišljenju koje je popraćeno odobravanjem zajedničarskih zastupnika, a kasnije je nadograđeno njegovim protudualističkim opservacijama, potrebno poraditi na tome da i Hrvati i Srbi kao „realni političari“ shvate da im reklamiranje prava na BiH ne će pomoći ako ne budu imali moći da ta prava i ostvare, a moć se postiže samo kulturnim i gospodarskim razvitkom.³⁸³⁷

Dok *Hrvatski dnevnik* nije pravio nikakve razlike između Mandića i Sunarića, nego je držao da obojica pripremaju bazu za dogovor sa Srbima,³⁸³⁸ za Grijaka, koji očito polazi od pretpostavke da su Mandić i Sunarić i u srpnju 1910. na različitim, možda i suprotstavljenim

³⁸³⁶ „Skupština izbornika I. katoličke kurije u Sarajevu. Govor dra Nikole Mandića“, *HZ*, 2/1910., br. 74, 1. IX. 1910., 1.-2.

³⁸³⁷ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I/1*, 262.-270. (srp. ćir.). Usp. „Govor poslanika dra Joze Sunarića prigodom rasprave o zemalj. proračunu“, *HZ*, 2/1910., br. 62, 23. VII. 1910., 5.-6. Na drugoj strani priloga koji nosi naslov „Govori, interpelacije, peticije itd. narodnih poslanika 'Hrvatske Narodne Zajednice' u zemaljskom saboru“ tvrdi se da je riječ o prilogu *HZ* br. 58. No, kako je br. 58 izišao desetak dana ranije (7. VII. 1910.), očito je da se radi o tiskarskoj pogriješci.

³⁸³⁸ „Dr. Sunarić poriče hrvatstvo Bosne“, *HD*, 5/1910., br. 163, 21. VII. 1910., 1.

stranama unutar HNZ-a, taj je Sunarićev govor dokaz da „Mandićeva politička orijentacija ipak još nije potpuno prevladala u vodstvu HNZ-a“.³⁸³⁹ U stvarnosti je između dva prvaka HNZ-a ponovno uspostavljen skladan odnos, o čemu jasno svjedoči njihova predizborna suradnja, ali i postizborna podjela uloga u HNZ-u (pa i u definiranju odnosa prema srpskim i muslimanskim političarima), potom i u sustavu državne vlasti.³⁸⁴⁰ Međutim, u stvarnosti je Sunarićev proračunski govor 1910. bio više upravljen protiv mađarskoga i austrijskoga gospodarskog iscrpljivanja i političkog ponižavanja BiH – i zapravo je bio dio sustavnoga zajedničarskog ukazivanja na taj problem – nego što je bio demonstracija hrvatsko-srpske sloge. No, srpskim je političarima u Saboru dobro došlo podsjećati na to da su i sami Hrvati, eto, svjesni male vrijednosti državnog prava: hvaleći u tom smislu Sunarićev govor, srpski zastupnik Nikola Stojanović u svome istupanju istoga dana, primjećuje *Hrvatski dnevnik*, nije ni jednom spomenuo ni Hrvate ni hrvatski jezik, štoviše – ustvrdio je posve otvoreno da Srbi mogu mijenjati metode, ali ne mijenjaju ciljeve.³⁸⁴¹

Pitijske formulacije i pokušaji da se zadovolji što širi krug političkih čimbenika ubirao je svoje plodove. Te će teme ipak postupno sve šire prodirati u zajedničarske redove, a na stranicama zajedničarskoga lista osjećali su se neki novi vjetrovi i sve otvoreniji izrazi slavenske solidarnosti, pa i mjestimične, iako škrte simpatije prema Srbima (makar ne i prema njihovim državnim aspiracijama). Dok je *Hrvatski dnevnik* za mjesec u godini koristio hrvatske narodne nazive, *Hrvatska zajednica* je preferirala tuđice odnosno oznake koje su u svojim listovima stavljali i Srbi, doduše, na drugome pismu. Doista bi bilo teško zamislivo da Stadlerov dnevni list, primjerice, srdačnom dobrodošlicom pozdravi dolazak *Beogradskoga pevačkog društva* u Sarajevo, ali je tom društvu *Hrvatska zajednica* poželjela ne samo dobrodošlicu, nego i ponovni dolazak.³⁸⁴² Također je zajedničarski list zdušno pozdravio nagovještaj o izradi „jugoslavenske enciklopedije“: daleko je to još od realizacije, ali se nadamo da će i Bosna u novoj enciklopediji biti dolično zastupana.³⁸⁴³

Ni u toj novoj politici nije svjetovnjačko vodstvo izgubilo franjevačku potporu. I izvan hrvatskih zemalja se je pisalo kako je franjevcima više do suradnje s inovjercima, nego do kompromisa s nadbiskupom, svjetovnim klerom i isusovcima.³⁸⁴⁴ Zato Iso Kršnjavi u procjeni

³⁸³⁹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhobosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 490.

³⁸⁴⁰ U „Govoru nar. posl. dra Joze Sunarića u generalnoj proračunskoj raspravi dne 25. veljače 1911. (Svršetak)“, objavljenom u *HZ*, 3/1911., br. 18, 4. III. 1911., 1.-2., Sunarić je dosta jasno priznao da ne otklanja tzv. hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo. Opisujući pregovore koji su krajem prethodnog ljeta vođeni između hrvatskih i srpskih saborskih zastupnika, napomenuo je da se je odbio očitovati na upit kako gleda na narodno jedinstvo, pa je dodao da mu je neprihvatljivo ono u kojem se postojanje Hrvata negira, i u kojem su Hrvati jednostavno pretopljeni u Srbe. Iz toga se je sofizma očevidno nametao zaključak da mu „jedinstvo“ koje pretpostavlja ravnopravnost Hrvata i Srba uopće nije strano. Uostalom, u skladu s time je 1. veljače 1911. u Saboru negodovao što se stenografski zapisnici redovito ne tiskaju i latinicom i ćirilicom.

³⁸⁴¹ „Bosansko hercegovački sabor“, *HD*, 5/1910., br. 163, 21. VII. 1910., 2. Stojanovićev govor v. u: *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I/1*, 270.-286. (srp. ćir.).

³⁸⁴² „Koncerat ' Beogradskog pjevačkog društva' u Sarajevu“, *HZ*, 2/1910., br. 61, 17. VII. 1910., 2.

³⁸⁴³ „Jugoslavenska enciklopedija“, *HZ*, 2/1910., br. 88, 20. X. 1910., 3.

³⁸⁴⁴ „Zavaravanje javnoga mnijenja“, *Vrhbosna*, 24/1910., br. 21, 5. XI. 1910., 338.

tendencija u političkom razvitku bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika nije bio posve u krivu: on je ujesen 1910. procjenjivao da je dio zajedničara pristao uz Srbe.³⁸⁴⁵ To je bilo ono što je dodatno zblížavalo Stadlera i frankovce. Zajedničarima su imponirale pohvale njihovu „pametnu radu“ odnosno politici suradnje sa Srbima i muslimanima, koje im je na stranicama *Posavske hrvatske straže* upućivao Stjepan Zagorac,³⁸⁴⁶ a ovaj je sa zubarom Antom Pavelićem i Ivanom Banjavčićem došao u Sarajevo na otvorenje Sabora te je pritom očito razgovarao o suradnji sa zajedničarskim vodstvom.³⁸⁴⁷ Opet su zapravo obje hrvatske političke struje u BiH tražile oslonac u političkim strankama banske Hrvatske, iako je jedna od njih (HNZ) proklamirala svoju neovisnost o bilo kakvim tamošnjim političkim strukturama. Zato Šarićev govor i državopravna izjava koju je on tom prigodom pročitao nisu bili tek ilustracija nepromišljenog iznošenja stajališta koja je bilo bolje javno ne iznositi,³⁸⁴⁸ jer se je radilo o stajalištu koje je u različitim oblicima istaknuto puno puta (a uostalom je proizlazilo iz pravaškoga programa), ali je važnije to da je bila riječ o ulogu u politiku dugoročnog povezivanja s frankovcima, koje povezivanje se je nakon izbornog neuspjeha HKU pokazivalo još potrebnijim.

Iako se nije moglo osporiti da zajedničarski zastupnici i njihov list svaku raspravu o hrvatsko-srpskim odnosima začinjaju ponavljanjem da HNZ nikad nije odustao od hrvatskoga državnog prava i od svoga svoga krajnjeg cilja: ujedinjenja BiH s ostalim hrvatskim zemljama, činjenica je da se je na stranicama *Hrvatske zajednice* sve češće čitalo o ravnopravnosti Hrvata i Srba u BiH, odnosno o ravnopravnosti hrvatskoga i srpskog jezika, latinice i ćirilice. Isticalo se da je hrvatsko državno pravo „politički idejal“, ali stvarni nas život sili na suradnju čak i „s onim našim sugragjanima, koji naše političke poglede ne dijele, čiji državopravni pogledi stoje za danas u diametralnoj opreci s našima.“ Ta je suradnja moguća zbog zajedničkog nezadovoljstva postojećim stanjem „naše uže domovine“.³⁸⁴⁹ *Hrvatska zajednica* se je doista zalagala za ravnopravnost upotrebe latinice i ćirilice (protiveći se zahtjevu *Srpske riječi* da se ćirilici dade prednost), a objašnjavala je to potrebom očuvanja mira u narodu i što djelotvornijeg rada Sabora, kako bi on, usprkos ograničenjima koja su mu propisana, počeo „ulijevati poštovanje neprijateljima našega naroda [sic!].“³⁸⁵⁰

Sve to će Stadlerovu krugu i njegovu *Hrvatskome dnevniku* biti povod za kampanju protiv HNZ-a, koja se je naslanjala na još uvijek svjež novinski rat koji se je vodio do izbora, a potom i na činjenicu da je HNZ odbio sugestije da zastupnicima HKU prepusti koje mjesto u

³⁸⁴⁵ Kršnjavi će o Buntiću i franjevcima 16. X. 1910. razgovarati s nadbiskupom Stadlerom, pa će se uglavnom složiti s nesumnjivo pretjeranom, afektiranom nadbiskupovom ocjenom da „franjevci danas više nisu nikakvi Hrvati, svi oni sebe smatraju Srbima“. (I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 634.) Zanimljivo je da je Milan Sršić dvadesetak godina kasnije među one „na hrvatskoj strani“ koji su se „borili [...] zajedno sa Srbima za slobodu i za ostvarenje našega jedinstva“ ubrojio samo „sveštenike Franjevce“. (*Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini*. Knjiga 1 /1929-1931/. Ur. Andrej Rodinis, Sarajevo, 2009., 357.)

³⁸⁴⁶ „Složan rad“, *HZ*, 2/1910., br. 58, 7. VII. 1910., 1.

³⁸⁴⁷ „'Pokretaški' zastupnici pred sabor“, *HZ*, 2/1910., br. 53, 19. VI. 1910., 1.-2.

³⁸⁴⁸ Tako Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhobosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 491.

³⁸⁴⁹ „Hrvati u proračunskoj raspravi“, *HZ*, 2/1910., br. 62, 21. VII. 1910., 1.

³⁸⁵⁰ „Prvenstvo ili ravnopravnost?“, *HZ*, 2/1910., br. 61, 17. VII. 1910., 1.

proračunskom odboru. Zato je s iznimnom nasladom *Hrvatski dnevnik* već 19. srpnja 1910. prenio pisanje zagrebačkog *Obzora* koji je dva dana ranije, uoči Sunarićeva proračunskoga govora, nametnuo temu hrvatsko-srpske suradnje u BiH, objavivši kako su dovršeni pregovori hrvatskih i srpskih saborskih zastupnika o saborskoj taktici, upotrebi i nazivu jezika te o drugim važnim pitanjima. S hrvatske su strane sudjelovali Mandić i Sunarić, a sa srpske Pero Stokanović i Milan Srškić. Zaključci su, navodno, sljedeći: „1. Srbi i Hrvati su jedan te isti narod; 2. srpska i hrvatska zastava, te ćirilica i latinica su jednakopravne; 3. oba su kluba odlučila tražiti od vlade obligatorni otkup kmetova.“ U vijesti se dalje navodi kako su iz pregovora isključeni „stadlerovci“ (jer su „izašli vandobnim državopravnim zahtjevima“) kao i muslimani koji imaju vlastita stajališta i o drugim temama, dok u pogledu otkupa kmetova zastupaju drugačije mišljenje.³⁸⁵¹

U stvarnosti u to doba nije bilo nikakva sporazuma kojim bi Mandić i Sunarić bezrezervno priznali načelo tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva, ali su doista tekli razgovori u kojima su strane imale suprotstavljene interese: zajedničarska, da omogući saborski rad te donošenje i ostvarivanje proračuna; srpska, da oslabi hrvatsko-muslimansku suradnju i pokuša izboriti obvezatan ili bar što lakši otkup kmetova. No, posljednja Mandićeva i Sunarićeva istupanja odmah su izazvala optužbe za izdaju i podrugljiva otvorena (dakako, anonimna) pisma zajedničarskim prvcima.³⁸⁵²

Na ruku toj protuzajedničarskoj kampanji koja je samo malim dijelom imala oslonca u činjenicama, išao je i nagovještaj prekida hrvatsko-muslimanske suradnje. Naime, na Šarićevu izjavu u proračunskoj raspravi oštro su reagirali srpski zastupnici u čije je ime govorio Pero Stokanović,³⁸⁵³ a kasnije će je u ime dijela muslimana osuditi Arnautović.³⁸⁵⁴ No, još prije je hrvatsko-muslimansku suradnju ugrozila oštra polemika u povodu Šarićeva govora u koju su se upleli i zajedničari: nakon što je predsjednik muslimanskoga saborskog kluba Derviš-beg Miralem – koji će se uskoro iščahuriti u marionetu srpskoga zastupničkoga kluba – 21. srpnja u ime toga kluba izjavio da se ne slaže s programskim načelima HKU-a odnosno sa Šarićevom izjavom o nepriznavanju nijednoga drugog imena u BiH niti ijednoga drugog naroda osim hrvatskoga, te je „s prezirom“ „najkategoričnije prosvjedovao“ protiv traženja ujedinjenja BiH s Trojedicom „i ma kojom drugom pokrajinom“,³⁸⁵⁵ reagirao je Mandić. On je 23. srpnja u ime hrvatskoga saborskoga kluba s indignacijom odbio takvo stajalište i osudio sve one zastupnike koji ga možda podupiru.³⁸⁵⁶

³⁸⁵¹ „Narodno izdajstvo Zajedničara u bosanskom Saboru – Srpsko-hrvatska koalicija“, *HD*, 5/1910., br. 161, 19. VII. 1910., 1.

³⁸⁵² „Zajedničarsko izdajstvo“, „Otvoreno pismo gospodinu dru Nikoli Mandiću, potpredsjedniku bos.-herc. sabora“, *HD*, 5/1910., br. 161, 19. VII. 1910., 3.; „Srpsko-hrvatsko narodno jedinstvo“, *HD*, 5/1910., br. 164, 22. VII. 1910., 1.; „Srbijanska zastava u Bosni“, *HD*, 5/1910., br. 166, 25. VII. 1910., 1.

³⁸⁵³ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., I/1*, 354.-355. (srp. ćir.).

³⁸⁵⁴ Isto, 383.-389.

³⁸⁵⁵ Isto, 370.

³⁸⁵⁶ Isto, 401.-402. Usp. „Izjava“, *HZ*, 2/1910., br. 63, 24. VII. 1910., 1.

U seriji članaka koje je u ljeto 1910. objavila *Hrvatska zajednica*, zajedničari su krenuli objašnjavati da ne postoji koalicija sa Srbima, i štoviše da nikad nije ni bila „na putu da se ovako stvori“. Jednostavno se radi o tome da HNZ drugačije shvaća sredstva kojima se može ostvariti državnopravni program iz 1894. godine: može biti dojmljivo čuti nepomirljive izjave poput one Šarićeve, ali one samo zbijaju protivničke redove i izazivaju otpor koji onda postaje veći nego da takve izjave nije bilo.³⁸⁵⁷

Hrvatski dnevnik nije posustajao, nego je 25. srpnja – začudo, na drugoj stranici – objavio članak u kojem tvrdi da su Mandić i Sunarić donijeli Vancašu i Jankiewiczzu (nejasno zašto baš njemu, osim ako ga se htjelo opatrnuti zbog okretanja leđa Udruzi!) na potpis dokument koji je Jankiewicz odmah potpisao, a Vancaš kazao da ga mora prethodno priopćiti klubu. U dokumentu koji bi imao biti podloga za pregovore sa Srbima, previđeno je, tobože, sljedeće: „1. Ravnopravnost srpske i hrvatske narodnosti u Bosni i Hercegovini – Narodno jedinstvo Srba i Hrvata – Srbi i Hrvati jedan su politički narod. 2. Zvanični jezik srpski ili hrvatski. 3. Ravnopravnost latinice i ćirilice. Zvanični barjak samo hrvatski i srpski, isključivši turski i bosanski. 5. Obligatorno rješenje agrarnog pitanja.“³⁸⁵⁸

Uzalud je *Hrvatska zajednica* poricala: ne postoji nikakav pakt, a oni koji se zaklinju u „čistoću programa“ zapravo se služe vrlo nečistim sredstvima, krivo misleći da se sporna narodnosno-politička pitanja u zemlji mogu riješiti teorijskim izjavama. HNZ prema svima ima odriješene ruke, a i ubuduće kani voditi „politiku poštenoga i zdravog oportunitizma“ kojom misli ostvariti svoj politički program.³⁸⁵⁹ Štoviše, nisu postojali nikakvi hrvatsko-srpski dogovori, nego se je radi rješavanja složenoga jezičnog pitanja sastala međustranačka konferencija, na kojoj je – usput budi rečeno – Vancaš pred većim brojem zastupnika svih stranaka osudio Šarićeovu izjavu i najavio protuizjavu.³⁸⁶⁰

Dok je *Hrvatski dnevnik* nastavljao istu pjesmu o zajedničarskoj izdajničkoj politici koja je plod zaplotnjačke suradnje sa Srbima iza koje zapravo stoji vlada Kraljevine Srbije,³⁸⁶¹ predsjednik HKU Josip Vancaš je 5. kolovoza požurio službeno i formalno bar dijelom demantirati tvrdnje *Hrvatske zajednice*, ujedno nehotice potvrđujući neke od glavnih točaka zajedničarske obrane. Iz njegova ispravka proizlazilo je da su ipak postojali razgovori o rješenju hrvatsko-srpskih prijepora, na koje je pozvan sudjelovati i on kao predsjednik HKU, pa je on tom zgodom bar pred Mandićem, Sunarićem i Jankiewiczem izjavio da bi osobno mogao prihvatiti

³⁸⁵⁷ „Koalicija?“, *HZ*, 2/1910., br. 63, 24. VII. 1910., 1.

³⁸⁵⁸ „Iz Zajedničarskog tabora“, *HD*, 5/1910., br. 166, 25. VII. 1910., 2.; „Bivši nar. zastupnik dr. Jankiewicz“, *HD*, 5/1910., br. 167, 25. (sic!) VII. 1910., 1.

³⁸⁵⁹ „Politika galame“, *HZ*, 2/1910., br. 64, 28. VII. 1910., 1.; „Politički pelivani“, *HZ*, 2/1910., br. 65, 31. VII. 1910., 1.

³⁸⁶⁰ „Gospoda nastavljaju“, *HZ*, 2/1910., br. 66, 4. VIII. 1910., 1.

³⁸⁶¹ „Sve niže i niže“, *HD*, 5/1910., br. 168, 27. VII. 1910., 1.; „Iz srbijanske skupštine u Sarajevu. Društvo srbijanaca u bosanskom saboru – Zajedničari u borbi za srbijansku zavjetnu misao“, *HD*, 5/1910., br. 170, 28. VII. 1910., 1.; „Srbijanci i Zajedničari proti katoličkoj crkvi“, *HD*, 5/1910., br. 171, 29. VII. 1910., 1.; „Izdajnici u procjepu“, *HD*, 5/1910., br. 174, 2. VIII. 1910., 1.; „Srbijansko-Zajedničarska urota proti sjedinjenja hrvatskih zemalja“, *HD*, 5/1910., br. 176, 4. VIII. 1910., 1. Napose u drugoj polovici 1910. godine doći će do konfuzije u numeraciji brojeva *Hrvatskoga dnevnika*.

većinu predloženih punkcija može bitnog hrvatsko-srpskog sporazuma (napose istost jezika i ravnopravnost pisama), ali kao predsjednik HKU drži da uopće ne može raspravljati o upotrebi srpskog barjaka i o narodnome jedinstvu koje drži prijepornim, tim više što bi inicijativa u tom smjeru trebala doći sa srpske, a ne s hrvatske strane. Potvrdio je Vancaš da je Šarićevu saborsku izjavu pred svjedocima ocijenio suvišnom i neumjesnom („Nisam držao za onaj mah da je bezuvjetno potrebno...“), ali je nije osudio. No, i dalje radi na tome da se toj izjavi iz redova HKU na jesen dade u Saboru prikladan komentar.³⁸⁶² Naravno, *Hrvatska zajednica* je to Vancaševo priznanje uzela kao dostatnu potvrdu pred javnošću da se iz Stadlerova kruga vodi klevetnička kampanja. Dodala je, međutim, da se nije uopće govorilo o stipuliranju sporazuma o istosti jezika, nego tek o službenome nazivu jezika u javnoj upotrebi, ali i to da su Srškić i Stokanović spremni potvrditi tvrdnje zajedničarskih zastupnika da je Vancaš vrlo jasno i određeno osudio Šarićevu izjavu.³⁸⁶³

Iako su time bar ključne činjenice bile podastrte javnosti, problem još zadugo ne će biti posve apsolviran, pa će *Hrvatski dnevnik* i pred kraj godine – kad zagrebački *Srbobran* zbog svojih računa spomene tobože potpisani hrvatsko-srpski pakt u BiH – jedva dočekati da pozove HNZ da dokument izvadi na svjetlo dana.³⁸⁶⁴ Zajedničari će uzvratiti istim onim argumentima kojima su se već poslužili ljetos, dodajući im sada – nakon što je Mandić prestao biti predsjednikom HNZ-a – još jedan novi: Nikola Mandić je doista vodio sa srpskim zastupnicima pregovore o agrarnom pitanju (sic!), ali nije postignut nikakav sporazum. Čak i da je Mandić nešto dogovorio, to bi moralo doći pred plenum hrvatskoga saborskoga kluba koji bi o stvari meritorno odlučio.³⁸⁶⁵

I površnji je promatrač mogao vidjeti da je u tome naknadnom priznanju već nesporne činjenice, iz čitave pripovijesti izuzet aktualni, netom izabrani predsjednik HNZ-a, Jozo Sunarić. U izmijenjenim okolnostima – dok je između Stadlera i frankovaca trajao novi medeni mjesec, a najviši se crkveni krugovi upuštali u razrješenje spora između nadbiskupa i franjevac – bilo je oportuno s njegovih leđa skinuti hipoteku pregovora sa Srbima, pa tako i njemu i organizaciji ostaviti širi prostor za djelovanje. *Hrvatski dnevnik*, doduše, u prvi mah nije vjerovao da je Mandić odstupio tek tako, nego je mislio da je posrijedi neki njegov novi manevar.³⁸⁶⁶ No, kad je ipak potvrđeno da je izabran novi predsjednik, onda je taj izbor ironično popratio ocjenom: Sunarić prošle godine nije uspio na unutarstranačkim izborima, jer se je kandidirao kao starčevićanac. Iz toga je izvukao pouku, naučivši da se u HNZ-u napreduje samo kao slavosrb. Priklonio se tomu, pa su ga zato (!) fratri i izabrali, ali to ipak ne će ništa promijeniti na stvari: Sunariću će preostati samo to da održi „oprosno slovo na grobu ove nekada hrvatske

³⁸⁶² „Vancaš dementira i priznaje“, *HZ*, 2/1910., br. 68, 11. VIII. 1910., 1.

³⁸⁶³ „Vancaš dementira i priznaje“, *HZ*, 2/1910., br. 68, 11. VIII. 1910., 1.-2. Zajedničarsko stajalište o jeziku v. u: „Borba za jezik, ili 5 : 95 %“, *HZ*, 2/1910., br. 97, 17. XI. 1910., 1.

³⁸⁶⁴ „Šta je s paktom?“, *HD*, 5/1910., br. 281, 3. XII. 1910., 1.; „Van s paktom“, *HD*, 5/1910., br. 284, 7. XII. 1910., 1.

³⁸⁶⁵ „Srbobran' i 'H.N.Z.'“, *HZ*, 2/1910., br. 102, 4. XII. 1910., 1.; „Opet o paktu“, *HZ*, 2/1910., br. 107, 24. XII. 1910., 1.-2.

³⁸⁶⁶ „Divna' družba“, *HD*, 5/1910., br. 257, 26. XI. 1910., 3.

organizacije“.³⁸⁶⁷ Mandiću će, pak, poručuje Stadlerov dnevni list, njegova svesrpska braća koja još brižno „čuvaju njegov potpis na stanovitom herostratskom dokumentu, zapjevati 'Vječnaja pamjat'...“³⁸⁶⁸

Ključni korak u rješenju zagonetke o tome hrvatsko-srpskom sporazumu bio je govor koji je Sunarić održao koncem veljače 1911. u proračunskoj raspravi, no tada su, u posve drugačijim okolnostima, i HNZ i HKU htjele sporazum, pa se je odustalo od polemike. No, zapravo je bilo začuđujuće da je Sunarić takve riječi izgovorio neposredno pred formaliziranje hrvatsko-muslimanske suradnje koju je priznanje moglo samo ugroziti. To je vjerojatno bio razlog da se je Središnji odbor HNZ-a u kontekstu priopćenja za javnost nakon sjednice održane u Mostaru 11. i 12. veljače 1911., potrudio objaviti naizgled teoretsko Sunarićevo razglabanje o odnosima između saborskoga kluba i HNZ-a: hrvatski saborski klub je faktično izvršno tijelo organizacije iz koje je potekao, pa on ne može poduzeti nijedan politički relevantan i pravno obvezujući korak bez odobrenja vodstva HNZ-a.³⁸⁶⁹ A dok je zajedničarski list te riječi navodio kao ilustraciju demokratičnosti i širine HNZ-a, aktualni je predsjednik u proračunskoj raspravi osporio da bi hrvatski zastupnički klub ikad raspravio, a kamoli potvrdio neki hrvatsko-srpski sporazum. No, priznao je da su doista neki hrvatski zastupnici (među njima i on!), odlučili neformalno i privatno ispitati što dva kluba spaja, a što ih razdvaja. O tome je sastavljena i pisana isprava u dva primjerka koji su u formalnome smislu donekle različiti (jedna je datirana 12. i 13. rujna, a druga 13. i 15. rujna 1910.), ali se sadržajno uvelike podudaraju. No, iako mu u zaglavlju stoji da je riječ o razgovorima između saborskih klubova, Sunarić je ustrajao u tvrdnji da su ispravu kao privatne osobe, uz pridržaj klupskog odobrenja, potpisale osobe koje su sudjelovale u pregovorima.³⁸⁷⁰

Nema dovoljno podataka na temelju kojih bi bilo moguće pouzdanije zaključivati o Pilarovim pogledima na taj Mandićev i Sunarićev pokušaj hrvatsko-srpskih pregovora (ukoliko je u njih uopće bio upućen više od onoga što su javljale novine), niti o njegovoj ocjenu sve naglašenijeg prodiranja osjećaja slavenske, a onda i jugoslavenske solidarnosti u politiku HNZ-a. Svakako nešto u tom smjeru govori činjenica da ga Stadlerov *Hrvatski dnevnik* u drugoj polovici 1910. praktično nije ni spominjao, napose ne u negativnu kontekstu. S obzirom na hajku kojoj je u nekoliko navrata tijekom 1909. i u prvoj polovici 1910. bio izložen (kao i s obzirom na činjenicu da su udrugashi u Tuzli imali brojnu i intelektualno jaku skupinu, pa su zasigurno bili upućeni u to što Pilar misli i radi), ta bi šutnja mogla sugerirati da je bio rezerviran, ako ne i otvoreno nesklon tom zaokretu. A kad bi se moglo dokazati da je doista 1911. nastao kostur njegova *Političkog zemljopisa hrvatskih zemalja* (kojemu bi taj zaokret u politici HNZ-a mogao biti i jednim od neposrednih povoda!), to bi već bio važan pokazatelj da je Pilar s negodovanjem gledao na bilo kakav pokušaj hrvatsko-srpskog sporazuma, napose takav koji bi potkopao

³⁸⁶⁷ „Dva predsjednika“, *HD*, 5/1910., br. 277, 29. XI. 1910., 1.

³⁸⁶⁸ „Tjeraj gubu iz torine“, *HD*, 5/1910., br. 278, 30. XI. 1910., 2.-3.

³⁸⁶⁹ „Hrvatska Narodna Zajednica“, *HZ*, 3/1911., br. 16, 23. II. 1911., 1.

³⁸⁷⁰ „Govor nar. posl. dra Joze Sunarića u generalnoj proračunskoj raspravi dne 25. veljače 1911. (Svršetak)“, *HZ*, 3/1911., br. 18, 4. III. 1911., 1.-2.

hrvatsko-muslimansku suradnju. U tome su njegovi pogledi bili uglavnom podudarni s pogledima njegova punca Adalberta Sheka, kojega je sarajevska *Srpska riječ* krajem 1910. i početkom 1911. uzela na zub, držeći ga arhitektom hrvatsko-muslimanske koalicije.³⁸⁷¹

Da je Pilar tu hrvatsko-muslimansku suradnju i tada – u vrijeme kad je došlo do oštrih prepucavanja između hrvatskoga i muslimanskoga saborskoga kluba – smatrao iznimno važnom, proizlazi i iz njegova nacrtu prijedloga „Zakonske osnove o kmetovskom pravu prekupa prigodom nasljednog (dijela) prelaza kmetovskog selišta“, koji je Pilar izradio početkom studenoga 1910. godine.³⁸⁷² Iz njega je očito da je on bio duboko svjestan gospodarske i političke važnosti agrarnog pitanja, kao i toga da bi ono moglo determinirati hrvatsko-muslimanske i hrvatsko-srpske odnose. U tom se je nacrtu Pilar suprotstavio stalnomu srpskom zahtjevu – obvezatnom otkupu kmetova – založivši se za fakultativni otkup, ali na drugačiji način od onoga koji je zagovarala Zemaljska vlada. Nacrt je nedatiran, ali je datiran „Obrazložen izvještaj“ uza nj, koji nosi nadnevak 5. studenoga 1910. godine. U njemu Pilar obrazlaže svoja gledišta i ističe kako je pravna sigurnost i zakonitost postupanja prvi uvjet za pravično i postupno rješavanje agrarnoga pitanja.³⁸⁷³

Usljed nedostatka izvora, nije moguće dati određeniju ocjenu o tome je li taj Pilarov nacrt nastao za potrebe hrvatskoga saborskoga kluba odnosno HNZ-a,³⁸⁷⁴ ili je posrijedi dio Pilarovih pravno-političkih razmatranja motiviranih nekom drugom svrhom.³⁸⁷⁵ No, da je on problematici agrarnih odnosa i modernizaciji bosansko-hercegovačkoga pravnog poretka u to vrijeme počeo pridavati sve veće značenje, ne govori samo činjenica da će se 1911. godine – kao što je spomenuto – pojaviti kao suradnik reprezentativne bečke dvosveščane publikacije o stotoj obljetnici OGZ-a, nego i njegovo nastojanje da Odvjetničku komoru motivira na postupanje u istome smjeru. Na izvanrednoj skupštini odvjetničke komore, on je 2. listopada 1910. predložio Komori da se založi za izmjene zakona o raspolaganju mirijskim zemljištem, jer je postojeća

³⁸⁷¹ „Shek i politika“, *HZ*, 3/1911., br. 22, 16. III. 1911., 1.

³⁸⁷² NSK, OIP, R-7983, A-36 – „Zakonska osnova o kmetovskom pravu prekupa prigodom nasljednog (dijela) prelaza kmetovskog selišta“ (nacrt).

³⁸⁷³ NSK, OIP, R-7983, A-5 – „Obrazložen izvještaj uz osnovu zakona o kmetovskom pravu prekupa prigodom nasljednog prelaza kmetovskog selišta“.

³⁸⁷⁴ Ako se usporede ovi fragmenti s argumentacijom koju su o tom pitanju u saborskim raspravama tijekom 1910./11. iznosili zastupnici HNZ-a (napose Viktor Jankiewicz koji je u Saboru predočio i branio tzv. agrarnu osnovu HNZ-a), onda je lako uočiti napadnu sličnost. Sama ta činjenica, dakako, još ne mora značiti da je baš Pilar presudno oblikovao stajališta zastupnika njegove stranke, ali se svakako radi o temi koju bi vrijedilo istražiti. Kao što je spomenuto, 1910./11. o agrarnom je pitanju u *Hrvatskoj zajednici* objavljivana ambiciozna rasprava Vojislava Hranića (tj. fra Josipa Markušića), a o Jankiewiczevim pogledima na tu temu usp. *HZ*, 3/1911., br. 7 (22. I.), br. 11 (5. II.), br. 19 (9. III.) itd. „Srpsku“ i „muslimansku“ agrarnu osnovu objavio je i *HD*, 6/1911., br. 30, 7. II. 1911., 1.-2.

³⁸⁷⁵ Moguće je, naime, da je Pilar izložio svoja gledišta na taj problem i kao stručnjak za potrebe neke banke. U ostavštini Dušana Plavšića sačuvan je nedatirani i nepotpisani strojopis u kojem se na sedam stranica raspravlja o problemu kreditiranja otkupa kmetova, skupa s nacrtom „Zakona o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini“. (HR-HDA-757. Obitelj Plavšić, kut. 31.)

regulativa anakrona, potkopava pravnu sigurnost i onemogućuje pravni promet. Bilo je karakteristično da su zahtjev poduprli svi odvjetnici bez iznimke.³⁸⁷⁶

Pred kraj 1910. Pilar je ipak doživio malu zadovoljštinu, makar je ona proizlazila više iz njegova položaja člana Središnjeg odbora HNZ-a, nego iz nekog priznanja koje bi mu stranka osobno dala. Na dva puta odgađanom zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a – prvome redovitom zasjedanju u toj godini! – održanom u Sarajevu krajem studenoga 1910. godine, Mandić je napustio mjesto kako predsjednika, tako i člana Središnjeg odbora. Na sjednici kojoj su kao članovi odbora bili nazočni Kosta Gjebić-Marušić, Nikola Ćurić, Ivo Gjebić-Marušić, Stjepan Subašić, Jozo Sunarić, Mirko pl. Gjurkovečki, Ivo Pilar, Milan Katičić, fra Didak Buntić, Anto Gavran, Ivan Mrčić i Gjuro Džamonja, novim je predsjednikom izabran Jozo Sunarić, a na istome je zasjedanju odlučeno da organizacija ubuduće ima i podpredsjednika, pa je na tu dužnost izabran Kosta Gjebić-Marušić. Ponovno je uspostavljeno mjesto tajnika Središnjeg odbora, koje je povjereno Gjuri Džamonji.³⁸⁷⁷

Pilar je na tom sastanku referirao o važnim preinakama koje se imaju poduzeti u Pravilima HNZ-a, ali nije jasno o kakvoj je preinaci riječ. Prva poznata bitna preinaka bila je zapravo promjena § 2., koja će uslijediti tek 2. rujna 1911., u posve drugačijim okolnostima. Na nju ćemo se vratiti kasnije, ali već sada se može primijetiti kako je malo vjerojatno da je na nju Pilar mislio u studenome 1910. godine, iako se ni to ne smije posve isključiti. Vjerojatnije je da je Pilar smjerao na preinaku pravila kojom će se omogućiti stvaranje sličnoga tijela kao što je svojedobno bio Hrvatski politički klub. Jer, na istom je zasjedanju u studenome 1910. donesena i odluka o formiranju Hrvatskoga narodnog vijeća (HNV), čije se članstvo sastoji od članova Središnjeg odbora HNZ-a, zastupnika u hrvatskome saborskom klubu (zastupnici HNZ-a) te članova koji se biraju na okružnim skupštinama u skladu s brojem članova koje skupština ima u Središnjem odboru. Predsjednik HNZ-a je ujedno predsjednik HNV-a, dok peteročlani odbor ima definirati program i prirediti pravila HNV-a.³⁸⁷⁸

Nije naveden sastav tog odbora, a podatci o djelovanju HNV-a vrlo su oskudni. Bez ikakve sumnje se može zaključiti kako je posrijedi poseban odbor HNZ-a, koji u tom trenutku nije bio predviđen Pravilima.³⁸⁷⁹ Da je HNV i osnovano, pokazuje javni poziv kojim je Sunarić sazvao članove HNV-a i članove Središnjeg odbora HNZ-a na sastanak koji se ima održati 11. i 12. veljače 1911. u prostorijama sarajevskoga okružnog odbora HNZ-a.³⁸⁸⁰ Nakon toga veljačkog sastanka, *Hrvatska zajednica* je objavila i popis članova HNV-a: među njegovih 39 članova bio je

³⁸⁷⁶ „Izvanredna skupština odvjetničke komore“, *HD*, 5/1910., br. 64, 13. X. 1910., 3.; „Izvanredna plenarna skupština odvjetničke komore“, *HZ*, 2/1910., br. 86, 13. X. 1910., 3.

³⁸⁷⁷ „Konstituiranje središnjeg odbora Hrv. Nar. Zajednice“, „Zasjedanje središnjeg odbora H.N.Z.“, *HZ*, 2/1910., br. 99, 29. XI. 1910., 1., 3. Jednako kao i kod *Hrvatskog dnevnika*, i kod *Hrvatske zajednice* je dolazilo do pogriješne numeracije brojeva. Tako, primjerice, br. 98 nosi nadnevak 20. X. 1910., a izdanje od 27. XI. 1910. označeno je brojem 98. Razilaze se i novinski podatci o datumu održavanja sjednice Središnjeg odbora HNZ-a: jednom je to 24., drugi put 29., a treći put 28. i 29. studenoga 1910. godine.

³⁸⁷⁸ „Sa zasjedanja središnjeg odbora H.N.Z.“, *HZ*, 2/1910., br. 100, 27. XI. 1910., 1.-2.

³⁸⁷⁹ „Jedan memento“, *HZ*, 4/1912., br. 7, 24. I. 1912., 1.

³⁸⁸⁰ *HZ*, 3/1911., br. 10, 2. II. 1911., 4.; *HZ*, 3/1911., br. 12, 9. II. 1911., 1.

i Ivo Pilar.³⁸⁸¹ S velikom se vjerojatnošću može zaključiti da pravila HNV-a nisu bila odobrena (ako su uopće i podnesena na odobrenje) do početka rujna 1911., kad se je HNV ponovno sastalo, kako bi raspravljalo o pristupanju u svepravašku organizaciju, odnosno o odašiljanju trojice predstavnika HNZ-a (!) u Vrhovno pravaško vijeće.³⁸⁸²

Krajem 1910. i tijekom 1911. u hrvatskoj politici – a onda posljedično i u političkome organiziranju bosansko-hercegovačkih Hrvata – nastupile su, naime, krupne promjene. Stadlerov je krug s iznimnim zadovoljstvom popratio ujedinjenje frankovačke Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava i skupine oko *Hrvatstva*. Sarajevski *Hrvatski dnevnik* na naslovnoj je stranici već 19. rujna 1910. objavio cjeloviti tekst sporazuma na temelju kojega buduća Stranka prava „uzimlje za osnovku svog rada na polju kulturnom, gospodarskom i socijalnom načela kršćansko-socijalna“.³⁸⁸³ Skoro u cijelosti je objavljeno izvješće Karla Bošnjaka podneseno Vijeću SHSP-a, a spacioniranjem pojedinih dijelova teksta uredništvo je jasno naznačilo kako i ono teži „amalgamovanju katoličtva i hrvatstva“.³⁸⁸⁴ Nadbiskupov tajnik Karlo Cankar je s oduševljenjem izvješćivao o zasjedanju Vijeća fuzionirane pravaške stranke,³⁸⁸⁵ a Stadlerov je dnevni list na naslovnoj stranici donosio Frankove predizborne govore.

Bar dio svjetovnjačkoga vodstva HNZ-a zasigurno nije bio oduševljen tim zbivanjima u banskoj Hrvatskoj – Pilar će kasnije pisati kako je frankovačko preuzimanje ključnih elemenata kršćansko-socijalnog programa dokaz slabosti starčevićanske ideologije – ali je i zajedničarska *Hrvatska obrana* u cijelosti prenijela sporazum o spajanju frankovaca i kršćanskih socijala.³⁸⁸⁶ I oni koji taj sporazum nisu odobravali, bili su svjesni njegove političke važnosti, a s obzirom na prirodu spora između HNZ-a i HKU, svakomu je bilo jasno da se on mora reflektirati i na odnose među strankama Hrvata katolika u BiH. Povlačeći usporedbe s bosansko-hercegovačkim prilikama i imajući na umu Stadlerovu bliskost kako kršćanskim socijalima tako i Franku, zajedničari su bili oprezniji, ali su i oni – ostavljajući odškrinuta vrata i frankovcima – tvrdili kako se pravaške stranke u pogledima na BiH ne razlikuju bitno (drže, naime, da je posrijedi hrvatska zemlja koja treba biti ujedinjena s ostalima), dok su primjećivali da Hrvatska-srpska koalicija ni sada ne želi promjenu državnopravnog položaja BiH, dok radićevske i mađaronske (tomašićevske) saborske adrese BiH uopće ne spominju ili te zemlje spominju tek ovlaš.³⁸⁸⁷

Usporedno s time, u posljednjim mjesecima 1910. godine tekli su pokušaji da se izgadi bosansko-hercegovački unutarkatolički spor. Povremeno su se u tom smjeru javljali sramežljivi glasovi čak i u listovima dviju suprotstavljenih strana, a otvorenije su nastupali i ugledni i utjecajni pojedinci, poput, primjerice, provincijala, a uskoro i mostarskoga biskupa fra Alojzija Mišića, koji se je – možda i svjestan svoje neomiljenosti u redovima hercegovačkih franjevac –

³⁸⁸¹ *HZ*, 3/1911., br. 16, 23. II. 1911., 3.

³⁸⁸² *HZ*, 3/1911., br. 69, 2. IX. 1911., 1.

³⁸⁸³ „Stranka prava“, *HD*, 5/1910., br. 214, 19. IX. 1911., 1.

³⁸⁸⁴ „Historijat i obrazloženje fuzije banovinskih pravaša“, *HD*, 5/1910., br. 215 (20. IX. 1911., 1.), br. 217 (22. IX. 1910., 1.), br. 218 (23. IX. 1910., 1.).

³⁸⁸⁵ K. CANKAR, „Dojmovi sa vijeća stranke prava“, *HD*, 5/1910., br. 216, 21. IX. 1911., 1.

³⁸⁸⁶ „Zaključci stranke prava“, *HO*, 3/1910., br. 35, 17. IX. 1911., 2.

³⁸⁸⁷ „Bosna i Hercegovina u adresama hrvatskih stranaka“, *HZ*, 3/1911., br. 15, 19. II. 1911., 3.

uporno zalagao za sporazum. Interes Crkve da se taj spor okonča bio je bjelodan, a ni austro-ugarskim vlastima nisu odgovarale stalne napetosti u zemlji i česta opstrukcija rada Sabora. *Vrhbosna* je u listopadu 1910. prenijela pisanje *Neues Wiener Abendblatta* koji je opisivao Mandićevo, Sunarićevo i Mazzijevo harangiranje u Beču protiv Stadlera. Sažeto, oni su tvrdili da Stadlerova politika protiv franjevaca ugrožava miran razvitak BiH u okviru Monarhije; ako papa nasjedne na njegove teze, među katolicima u BiH rodit će se pokret za prelazak u pravoslavlje, odnosno, drugim riječima – Stadlerova je aktivnost u cijelosti na štetu interesa hrvatstva, Monarhije i Katoličke crkve.³⁸⁸⁸

Optužba je bila preoštra i nepravedna – pokreti za prelazak na pravoslavlje javljali su se sporadično i mjestimice, prije uvjetovani politikom Budimpešte i rimske kurije, negoli Stadlerovim držanjem – ali su išli naruku mnogim Stadlerovim neprijateljima koji su svako malo pomišljali na to da bi aktualnoga vrhbosanskog nadbiskupa valjalo ukloniti iz BiH. Zato su se u rješavanje spora umiješale i austro-ugarska diplomacija i Sveta Stolica. U prosincu 1910. u tu je svrhu u BiH doputovao poseban izaslanik Svete Stolice, benediktinac Pierre Bastien.³⁸⁸⁹ Njegove korake i poreze budno su pratili i *Vrhbosna* i *Serafinski perivoj*, ali i *Hrvatski dnevnik* i *Hrvatska zajednica*. Razumljivo, Bastienova je pozicija više impresionirala svećenike i redovnike, nego svjetovnjački dio HNZ-a, ali je i taj dio bi svjestan da snaga HNZ u znatnoj mjeri ovisi o stupnju potpore koju joj daju franjevci. Iako je ona bila samo jedan od čimbenika koji su doveli do splasnjavanja sukoba, Bastienova je misija bila uspješna već utoliko što je pripomogla da se od početka 1911. slegnu javne rasprave između HNZ-a i HKU.³⁸⁹⁰

No, osim te inicijative, suradnju su nametali i važniji čimbenici, ponajprije potreba složnog nastupanja Hrvata katolika u Saboru i njihove suradnje s muslimanima, uslijed koje je 31. ožujka 1911. sklopljen sporazum o suradnji (tzv. Hrvatsko-muslimanski blok) između muslimanskoga i hrvatskoga saborskog kluba.³⁸⁹¹ Sporazum je imao samo jednu klasičnu državnopravnu točku („Mi muslimani stojimo na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine, u kakvom god državno-pravnom sklopu bila Habsburška Monarhija“), dok se u ostalim uglavcima svodio na kulturnu i gospodarsku suradnju na dobrobit cijele zemlje. Na političkoj je razini najvažnija bila činjenica da su Hrvati katolici poduprli stajalište muslimanskih zastupnika, pa je katoličko-muslimanska većina 1911. omogućila donošenje serije propisa kojima se predviđa fakultativni otkup kmetova (dakle, otkup koji pretpostavlja dragovoljno sklopljeni sporazum

³⁸⁸⁸ „Pokret u pravoslavlje“, *Vrhbosna*, 24/1910., br. 20, 20. X. 1910., 325.-326.

³⁸⁸⁹ L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 350.-352. Za V. DEDIJERA, *Sarajevo 1914.*, 338. Bastien će postati „dr Petrus Bastijer, član reda Društvo svetog Bonifacija“.

³⁸⁹⁰ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 382. Opš. o toj misiji v. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 475.-479., 493.-498. U svoj knjizi Grijak na str. 579.-589. donosi i Bastienovu spomenicu papi Benediktu XV. od 15. prosinca 1914. godine. Čini se da Grijak toj Bastienovoj misiji pripisuje glavnu, ako ne i odlučujuću ulogu, dok proces svepravaškog ujedinjenja – iako ga spominje – u tom kontekstu ne smatra osobito važnim. Navodno presudnu važnost Bastienove misije, oslanjajući se na uspomene fra Jake Pašalića, ističe M. VRGOČ, „Fra Jako Pašalić (1877.-1960.)“, 120.-121. koji proces svepravaškog ujedinjenja nije spomenuo ni jednom riječju.

³⁸⁹¹ M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 245.-246.

zemljoposjednika i kmeta), način odobravanja zajmova, kamate na namjenske zajmove, postupanje poreznih ureda itd.). Tim sporazumom je okončana „srpska supremacija“, što je kod Srba izazvalo razumljivo negodovanje, pa je srpski saborski klub pokušavao uvjeriti muslimanske zastupnike da je i on spreman glasovati za fakultativni otkup kmetova, na što su nasjela tek šestorica „fakultaša“, muslimanskih zastupnika koji nisu potpisali hrvatsko-muslimanskim sporazum o suradnji.³⁸⁹²

Hrvatska zajednica – glasilo organizacije koju se iz Stadlerova kruga već godinu i pol nazivalo naprednjačkom i slavosrpskom trubom – jetko je primjećivala da *pokretaški* list *Hrvatski pokret* negoduje zbog te hrvatsko-muslimanske suradnje, a naslađuje se činjenicom da je nekoliko muslimanskih zastupnika odbilo pristupiti paktu. Zato zajedničarski list pita: ima li u *Hrvatskome pokretu* išta hrvatskoga osim pridjeva u nazivu. A da je kod *pokretaša* utrnula nada da će osvojiti utjecaj u HNZ-u, jasno je govorila i tvrdnja u *Hrvatskome pokretu*, da je „Mandićeva jezična osnova“ o ravnopravnosti hrvatskoga i srpskog imena u nazivu jezika zapravo projekt bosansko-hercegovačke Zemaljske vlade. Papir podnosi svašta, ocijenila je *Hrvatska zajednica*.³⁸⁹³

Usporedno s tim splašnjavanjem polemike između HNZ-a i HKU te s raščišćavanjem odnosa tih dviju stranaka prema političkim snagama u banskoj Hrvatskoj, tekli su pregovori o ujedinjenju muslimanskih stranaka. Predsjednikom MSS-a krajem ožujka 1911. bit će izabran Halidbeg Hrasnica – koji će nekoliko dana kasnije na naknadnim izborima postati zastupnikom u Saboru – dok će Ademaga Mešić i Šemsibeg Salihbegović u stranci biti na podpredsjedničkome odnosno tajničkome mjestu. Mešić je tada predložio osnivanje Muslimanske centralne banke u Sarajevu, ocjenjujući da je posrijedi pothvat koji bi trebali poduprijeti svi muslimani, neovisno o svojoj političkoj orijentaciji.³⁸⁹⁴ Iako je Hrasničnim izborom oslabljen Mešićev položaj, što će uskoro doći do izražaja,³⁸⁹⁵ projekt osnivanja banke bio je dodatni poticaj u procesu spajanja muslimanskih političkih grupa koji je okončan ujedinjenjem formaliziranim u ljeto 1911. godine, potpisivanjem proglašenja od 14. kolovoza. Tada će se ugasiti i listovi *Musavat* i *Muslimanska sloga*, a početi izlaziti *Zeman*, glasilo Ujedinjene muslimanske organizacije. Svega pet zastupnika MNO odijelit će se od svoje matične grupacije i prikloniti se Srbima, pokrećući *Novi musavat*.³⁸⁹⁶ Ujedinjena muslimanska organizacija u svom je programu kao posebno važna pitanja istaknula

³⁸⁹² „Srpska supremacija u Bosni“, *HZ*, 3/1911., br. 11, 5. II. 1911., 1.; „Kampanja protiv hrvatsko-muslimanskog pakta“, *HZ*, 3/1911., br. 34, 3. V. 1911., 1.; „Autonomija Bosne i trijalizam“, *HZ*, 3/1911., br. 35, 6. V. 1911., 1

³⁸⁹³ „Bilješke“, *HZ*, 3/1911., br. 29, 12. IV. 1911., 1.

³⁸⁹⁴ *HZ*, 3/1911., br. 26, 29. III. 1911., 1.

³⁸⁹⁵ Za zajedničarski pogled na previranja u MSS- v. u: „Za slogu među muslimanima“, *HZ*, 3/1911., br. 54, 12. VII. 1911., 1.; „Opet za slogu“, *HZ*, 3/1911., br. 56, 19. VII. 1911., 1. U sporu između Mešića i Hrasnice koji je uskoro izbio na javu, *HZ* je otvoreno stala na Mešićevu stranu, a jednako se je držao i Stadlerov krug. Usp. „Prava muslimanska sloga“, *HD*, 6/1911., br. 159 (18. VII. 1911., 1.-2.), br. 160 (19. VII. 1911., 1.-2.), br. 161 (21. VII. 1911., 1.-2.); „K fuziji naprednjaka muslimana sa eksekutivcima“, *HD*, 6/1911., br. 167, 28. VII. 1911., 1.; „Fuzija muslimanskih stranaka“, *HD*, 6/1911., br. 175, 7. VIII. 1911., 3.; „Otvoreno pismo g. Ademagi Mešiću u Tešnju“, *HD*, 6/1911., br. 181, 14. VIII. 1911., 2.; „Državopravni program ujedinjenih muslimana“, *HD*, 6/1911., br. 203, 11. IX. 1911., 1.

³⁸⁹⁶ H. ŠABANOVIĆ, „Muslimanske političke stranke“, 128.

autonomiju BiH i rješavanje agrarnih odnosa te, između ostaloga, utemeljenje posebnoga zemljišnog suda.³⁸⁹⁷

Zahtjev za autonomiju BiH, dakako, isključivao je i trijalističke koncepcije koje su mobilizirale većinu hrvatskih političara iz BiH,³⁸⁹⁸ ali se je na hrvatskoj katoličkoj strani – ispočetka ponajprije u zajedničarskim redovima – stalno isticalo kako je prodor modernih ideja među muslimane neminovan i kako će on potisnuti zaostalost i poistovjećivanje konfesionalnoga s nacionalnim osjećajem.³⁸⁹⁹ Međutim, ni pod Sunarićevim vodstvom nije HNZ sve stavljao na muslimansku kartu. Čitavim nizom izjava i poteza htjelo se je i Srbima – ali i središnjim državnim vlastima – pokazati kako je hrvatski saborski klub spreman na suradnju i sa Srbima radi osiguranja rada Sabora rješavanja gospodarskih i političkih teškoća u zemlji. Iako se nikad nije odstupalo od traženja ujedinjenja BiH s drugim hrvatskim zemljama, a nije se zatvaralo ni oči pred činjenicom da među Srbima postoji snažna sklonost da se negira čak i postojanje Hrvata u BiH, a kamoli njihovi nacionalni-politički ciljevi,³⁹⁰⁰ u tom smislu su davane izjave koje su pokazivale hrvatsku otvorenost prema Srbima. Te su izjave padale čak i onda kad je postojala svijest da Srbi na jednom području (gospodarskom, odnosno kod agrarnog pitanja), pokušavaju s Hrvatima izigrati muslimane, dok na drugome (naziv i upotreba jezika i pisma) traže muslimanski savez protiv Hrvata, dok se je s hrvatske strane htjelo sva pitanja rješavati odjednom.³⁹⁰¹

Objašnjavajući, primjerice, zajedničarsko zalaganje za prihvaćanje vladine zakonske osnove prema kojoj se službeni jezik ima nazivati hrvatskim ili srpskim (dok su Srbi zahtijevali samo srpsko ime), *Hrvatska zajednica* je pisala: „U imenu našega jezika, kojim ga označuje zak. osnova, sadržan je princip ravnopravnosti i jednakosti hrvatskoga i srpskoga življa u ovim zemljama, a u vezniku ili, koji spaja oba imena, nazrijevali smo isticanje principa narodnoga jedinstva između Hrvata i Srba. Doduše mi mislimo, da pitanje jedinstva obijuh elemenata ima za sada tek akademičnu vrijednost, jer su politički ciljevi jednih i drugih dandanas oprečni i pravci se njihove politike više srazuju i ukrštavaju, nego li približuju i stapaju, pa stoga po našem suda uregjenje jezičnoga pitanja ne prejudicira podnipošto riješenju nacionalnog pitanja. Uregjenje toga pitanja ima u prvom redu praktičnu važnost. Svrha mu je da se zaštititi naš

³⁸⁹⁷ Usp. „Das Programm der vereinigten moslimischen Partei in Bosnien“, *AZ*, 86/1911., Nr. 186, 17. VIII. 1911., 2. Cjeloviti tekst programa nove organizacije objavila je *HZ*, 3/1911., br. 65, 19. XI. 1911., 1.-2. pod naslovom „Program ujedinjene muslimanske organizacije“. Na istome je mjestu objavljena i izjava od 5. kolovoza 1911., koju su potpisali Mešić, Salihbegović, Halidbeg Džinić, dr. Ejub Mujezinović i Hakija Hadžić. Jednako je postupio *HD*, 6/1911., br. 184, 18. VIII. 1911., 1.-2.

³⁸⁹⁸ „Gegen den Trialismus“, *AZ*, 86/1911., Nr. 203, 6. IX. 1911., 1.

³⁸⁹⁹ „Jedna radosna pojava“, *HZ*, 2/1910., br. 105, 15. X. 1910., 1. U skladu s tim shvaćanjem, *HZ*, 3/1911., br. 44, 7. VI. 1911., 2. objavila je rezoluciju Napredne muslimanske omladine akademske, koja je donesena u Beču 2. lipnja 1911. Rezolucijom koju su potpisali Salih Baljić, Džaferbeg Kulenović, Muhamed Bajraktarević i dr., podupire se „sporazuman rada muslimana i katolika Hrvata“ te svaka djelatnost upravljena na kulturno, prosvjetno i gospodarsko uzdizanje muslimana.

³⁹⁰⁰ „Narodno jedinstvo“, *HZ*, 3/1911., br. 39, 20. V. 1911., 1.; „Zagrebačkim 'vajarima'“, *HZ*, 3/1911., br. 39, 20. V. 1911., 3.; „Govor nar. zast. Gjüre Džamonje u glavnoj proračunskoj raspravi dne 28. veljače 1911.“, *HZ*, 3/1911., br. 39, 20. V. 1911., 3.; „Srbi agitiraju megju narodom protiv Hrvata“, *HZ*, 3/1911., br. 42, 31. V. 1911., 3.

³⁹⁰¹ „Tko je izdao kmete?“, *HZ*, 3/1911., br. 14, 16. II. 1911., 1.

elemenat u našoj zem. službi, da se spriječi njegovo daljnje zapostavljanje, da mu se olahkoti pristup u službu, da se jednom riječi popravi ono zlo, koje je 30-godišnja naša uprava sistematski počinjala. S toga se mi ne možemo složiti s radikalnim dijelom hrvatske saborske skupine [HKU, op. T. J.], koja hoće da od jezičnoga pitanja učini pitanje nacionalne premoći.³⁹⁰² Štoviše, ne bi HNZ imao ništa protiv dvojnoga naziva jezika ni u banskoj Hrvatskoj, ako bi se isto načelo primijenilo i u Srbiji i u Crnoj Gori: neka se i tamo jezik naziva hrvatskim ili srpskim.³⁹⁰³

No, dijelom i pod dojmom sve prisutnijega jugoslavenskoga raspoloženja u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, ponekad su iz zajedničarskih redova davane i izjave ne samo u prilog hrvatsko-srpske sloge i suradnje koja je uvjetovana praktičnim razlozima, nego i očitovanja u prilog tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva.³⁹⁰⁴ Zanimljivo je da se je i apologiji franjevačkoga djelovanja u BiH uopće, a u sporu između zajedničara i udrugša napose, znalo istaknuti da su franjevci – iako zdušni branitelji katolištva – omiljeni kod pravoslavnih i kod muslimana, što je samo pohvalno, jer pomaže pomirenju i zbliženju naroda, a u „jedinstvu naš je spas“, pri čemu se pod tim jedinstvo misli na sjedinjenje „u kolo hrvatsko“.³⁹⁰⁵

Nejasne izjave i tvrdnje izazivale su različite reakcije, pa se je onda pokušavalo relativizirati i tumačiti logičkim doskočicama te manje ili više uvjerljivim usporedbama: jezično jedinstvo Hrvata i Srba – drži zajedničarski list – postoji, ali je narodno jedinstvo bez teritorijalnog ujedinjenja nemoguće. No, kad Srbi govore o tome teritorijalnom ujedinjenju, onda oni kao da smjeraju na potpuno utapanje Hrvata u srpstvu. Na to upućuje i srpska politika u BiH, koja uporno i dosljedno brani dualizam i autonomiju BiH, što su zahtjevi koji su posve oprečni narodnim ciljevima. Hrvati, međutim, nemaju želje ni volje odreći se svoga imena i svojih ciljeva. Kad su pokazali spremnost da tako postupe, prihvaćajući prije nekoliko desetljeća ilirsko odnosno jugoslavensko ime, baš Srbi su im pokazali put kojim treba ići: ljubomorno čuvati svoje. Srbi, doduše, često pokazuju da su spremni posegnuti i za onim što je tuđe, ali ih Hrvati u tome ne će nasljedovati.³⁹⁰⁶ No, pravo je stajalište HNZ-a bilo isticano polemičkim, donekle i u programatskim izjavama i tekstovima, u kojima su zajedničari isticali da su politiku prema Srbima definirali još u „Punktacijama“ iz 1906. – na koje je 1911. opet podsjetila *Srpska riječ* – a ona ostaje jednaka i danas: to je politika lojalne suradnje i strogoga reciprociteta, koji je uvjetovan činjenicom da Srbi prečesto negiraju hrvatsko postojanje i identitet.³⁹⁰⁷

I Stadlerov je *Hrvatski dnevnik* početkom veljače 1911. burno pozdravio Sunarićevu saborsku izjavu da je svršeno sa srpskom hegemonijom u BiH: ona je konačno onemogućena

³⁹⁰² „Jezično pitanje u bos. saboru“, *HZ*, 3/1911., br. 23, 19. III. 1911., 1.

³⁹⁰³ „Jezična zak. osnova“, *HZ*, 3/1911., br. 27, 1. IV. 1911., 1.

³⁹⁰⁴ Komentirajući jednu upadicu sa srpske strane na saborski govor zajedničarskoga zastupnika Mazzija, Sunarić je i 28. veljače 1911. ustvrdio da na hrvatskoj strani postoji samo beznačajan broj onih koji ne dijele mišljenje da je „jedinstvo Srba i Hrvata jedini spas našem narodu“. Usp. „Govor nar. zast. dra. Dominika Mazzi-a u glavnoj proračunskoj raspravi dne 28. veljače 1911.“, *HZ*, 3/1911., br. 34, 3. V. 1911., 3.

³⁹⁰⁵ CAECILUS VERUS, *Hrvatska narodna zajednica i franjevci*, 21.

³⁹⁰⁶ „Narodno jedinstvo“, *HZ*, 3/1911., br. 48, 21. VI. 1911., 1.

³⁹⁰⁷ „Program H. N. Zajednice. II. Odnosaj H.N.Z. prema Srbima“, *HZ*, 3/1911., br. 47, 11. VI. 1911., 1.

hrvatsko-muslimanskom suradnjom.³⁹⁰⁸ Za HNZ je hrvatsko-muslimanska suradnja bila jedan od glavnih „uvjeta samostalne narodne politike“, pa nije bilo nikakvo čudo da je on trn u oku ne samo Srbima, nego i vlatodršcima, ponajprije Mađarima.³⁹⁰⁹ Kad je zajednički ministar financija Burián u ljeto 1911. došao u Sarajevo, nije tijekom čitavog mjeseca izrazio volju da se susretne s hrvatskim saborskim zastupnicima. Iz toga, kao i iz pisanja *Pester Llyoda* i *Srpske riječi*, u vrlo opširnoj analizi političkih odnosa *Hrvatska zajednica* je jasno zaključivala da hrvatsko-muslimanska suradnja ministru nije po čudi: on bi radije vidio srpsku dominaciju, jer bi ona kresala sve trijalističke kombinacije.³⁹¹⁰ *Hrvatskomu dnevniku* to nije ni trebalo objašnjavati: i kad je kritizirao germanizatorske tendencije u javnoj upravi, on je trajno bio na crti koja je austrofilsku politiku smatrala jedinom opravdanom politikom bosansko-hercegovačkih Hrvata.³⁹¹¹

Spor između austrijskih i mađarskih krugova uvijek je drastično određivao političke odnose u BiH. Osluškiivali su se, međutim, ne samo glasovi iz Beča – odakle će u drugoj polovici lipnja 1911., svega nekoliko tjedana nakon što je Marijan Varešanin zamijenjen Oskarom Potiorekom kao zemaljskim poglavarom, doći vijest da je Mandić ponovno odlikovan – nego i glasovi iz banske Hrvatske. Baš su zbivanja na hrvatskoj političkoj pozornici bitno utjecala na prestrojavanja unutar HNZ-a i HKU i bila, štoviše, jedan od ključnih čimbenika njihova približavanja.

Naime, na konferenciji koja je održana u Zagrebu 24. i 25. srpnja 1911., položeni su temelji jedinstvene Stranke prava (tzv. Svepravaške organizacije). Svoje su izaslanike na konferenciju odaslali frankovačka Stranka prava, milinovačka Starčevićeva stranka prava te dalmatinski pravaši i „pravaški izaslanici iz Dalmacije, te Bosne i Hercegovine“. *Hrvatski dnevnik* je pred kraj srpnja izvijestio da su na konferenciji sudjelovali i Juraj Veseličić i Srećko Špiro Perišić u ime HKU, ali i Jozo Sunarić, Gjuro Džamonja i Milan Katičić u ime HNZ-a.³⁹¹² Na toj je konferenciji odlučeno da se osnuje jedinstvena Stranka prava. Akciju su poduprle i dvije grupacije koje nisu bile nazočne na konferenciji: istarski pravaši i HNZ, čiji predstavnici zapravo nisu bili u Zagrebu. Na stranačkim konferencijama obiju pravaških stranaka iz banske Hrvatske, održanoj 10. kolovoza, potvrđena je ta načelna odluka te je predviđeno da će pravašku organizaciju predvoditi Vrhovna uprava koju bi činili izaslanici iz hrvatskih zemalja: šest iz banske Hrvatske i po tri iz Dalmacije, Istre i BiH. Uz Vrhovnu upravu bit će ustrojeno i Vijeće Stranke prava, a u nj će ući pravaški zastupnici iz svih Sabora hrvatskih zemalja te će se stupiti i

³⁹⁰⁸ „Borba za hegemoniju“, *HD*, 6/1911., br. 28, 4. II. 1911., 1.; „Srpske konsekvencije“, *HD*, 6/1911., br. 34, 11. II. 1911., 1.; „Srbi i novi kurs“, *HD*, 6/1911., br. 34, 11. II. 1911., 1.-2.

³⁹⁰⁹ „Jedna opomena“, *HZ*, 3/1911., br. 89, 15. XI. 1911., 1.-2.

³⁹¹⁰ „Pester Lloyd' i 'Srpska riječ' na istom putu“, *HZ*, 3/1911., br. 64, 17. VIII. 1911., 1.-2.

³⁹¹¹ „Opravdanost austrofilске politike“, *HD*, 6/1911., br. 173, 4. VIII. 1911., 1.; „Burianove osnove“, *HD*, 6/1911., br. 180, 12. VIII. 1911., 1.; „Tko je kriv?“, *HD*, 6/1911., br. 238, 21. X. 1911., 1.

³⁹¹² *HD*, 6/1911., br. 166, 27. VII. 1911., 1

„u doticaj s braćom Slovencima u svrhu sporazuma za zajednički rad na temelju programa stranke prava“.³⁹¹³

Objektivne okolnosti u BiH pogodovala su približavanju HNZ-a i HKU svepravaškoj organizaciji. HNZ je formalno prebrodio krizu, ali je stvarno prolazio kroz razdoblje stagnacije, pa čak i opadanja. Mnogi mjesni odbori faktično su prestali djelovati, postojeći samo na papiru, a škripala je i koordinacija i suradnja između okružnih odbora i Središnjeg odbora. S druge strane, iz redova HKU već otprije su dolazili prijedlozi suradnje odnosno ujedinjenja hrvatskih političkih stranaka – pa i onih u BiH – na načelima hrvatskoga državnog prava odnosno pod starčevićanskom zastavom.³⁹¹⁴ Zato je *Hrvatski dnevnik* zdušno pozdravio srpanjsku pravašku konferenciju, protiv koje je – kako je taj list ocjenjivao – u Zagrebu pobjesnila ne „paščad, već naši koritaši, mameluci, samoživci, kako se sve ne zove ona izmoždena pasmina, koja se kupi oko bedastog 'Pokreta' i starca 'Obzora“.³⁹¹⁵ Hrvati u BiH, tumačio je Stadlerov dnevnik, prvi su koji trebaju pohrliti u taj složni savez, pa prestaje biti važno tko je bio silom ili milom u HNZ-u ili u HKU. Oni koji nas budu odvrćali od sloge, ti su izdajice i neprijatelji.³⁹¹⁶

Zaboravivši ranije polemike i predbacivanja, *Hrvatski dnevnik* je priznao HNZ-u da je, usprkos povremenim „skokovima“, bio i ostao na pravaškoj crti.³⁹¹⁷ Usporedno s vijestima o ujedinjenju pravaša, novinstvo je pisalo o nastanku Ujedinjene muslimanske organizacije. Sredinom kolovoza 1911. neke su novine donijele vijest kako je za 20. kolovoza najavljena zajednička konferencija vodstava HKU i HNZ i kako su izgledi za ujedinjenje „vrlo povoljni“.³⁹¹⁸ No, radilo se je o nečemu drugome: iako je tih dana uporno hvalio proces pravaškoga ujedinjenja i pisao o povijesnoj zadaći pravaštva, već 12. kolovoza *Hrvatski dnevnik* je objavio Vancašev poziv na skupštinu HKU koja se ima održati 20. kolovoza u Sarajevu, a četiri dana kasnije objavljen je i dnevni red, pa je bilo jasno da se radi o osnivačkoj skupštini HKU za grad Sarajevo,³⁹¹⁹ a ne o skupu na kojem će se raspravljati o ujedinjenju pravaštva. I doista je 20. kolovoza u Sarajevu pod Vancaševim predsjedanjem održana konstitutivna sjednica sarajevske organizacije HKU, „stranke nadbiskupa Stadlera“, koja se temelji na starčevićanskom programu. To je bila izgoda da HKU manifestira svoju odanost pravaškoj misli.³⁹²⁰ Sa skupštine su poslani

³⁹¹³ Zaključci od 25. srpnja 1911. objavljeni su pod naslovom „Za pravašku slogu“, *HD*, 6/1911., br. 168, 29. VII. 1911., 1. Usp. i: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 636.-637. Za reakciju tiska v. „Eine einheitliche kroatische Rechtspartei“, *AZ*, 86/1911., Nr. 168, 26. VII. 1911., 1.-2.; „Parteitage der Rechtsparteien“, *AZ*, 86/1911., Nr. 170, 28. VII. 1911., 1.; „Konferenzen der beiden Rechtsparteien“, *AZ*, 86/1911., Nr. 182, 11. VIII. 1911., 1.-2.; M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 381., 384.

³⁹¹⁴ „Naš cilj – naše ujedinjenje“, *HD*, 5/1910., br. 62, 17. III. 1911., 1.; „Starčevićanstvo u Zajednici“, *HD*, 5/1910., br. 88, 22. IV. 1911., 1.

³⁹¹⁵ „Koritaši pobijesnili“, *HD*, 6/1911., br. 171, 2. VIII. 1911., 1

³⁹¹⁶ „Sloga pravaša“, *HD*, 6/1911., br. 175, 7. VIII. 1911., 1. U to će *HD* u br. 197 od 2. IX. 1911. svrstati i socijaliste kao „srbijansku avant-gardu“.

³⁹¹⁷ „Ujedinjena stranka prava“, *HD*, 6/1911., br. 179, 11. VIII. 1911., 1.; „Izborna kooperacija“, *HD*, 6/1911., br. 181, 14. VIII. 1911., 1.

³⁹¹⁸ „Die Fusion der kroatischen Parteien in Bosnien“, *AZ*, 86/1911., Nr. 186, 17. VIII. 1911., 2.

³⁹¹⁹ „Skupština Hrvatske Kat. Udruge“, *HD*, 6/1911., br. 182, 16. VIII. 1911., 1

³⁹²⁰ „Zadatak pravaštva“, *HD*, 6/1911., br. 183, 17. VIII. 1911., 1.; „Pred našu skupštinu“, *HD*, 6/1911., br. 185, 19. VIII. 1911., 1.

pozdravne brzojavke, između ostaloga, i prvaku Stranke prava u banskoj Hrvatskoj, dr. Vladimiru Prebegu te don Ivi Prodanu u Zadru, Klubu stranke prava u Zagrebu i vođi slovenskih klerikalaca dr. Ivanu Šušterčiču u Ljubljani. Slično kao u tekstu brzojavke Prodanu, i u brzojavci Prebegu, Vancaš je kao potpisnik pozdravio proces svepravaškog ujedinjenja i ponovio kako se HKU zalaže za ujedinjenje svih pravaških stranaka.³⁹²¹

Zbog te je brzojavke Vancaš pozvan na saslušanje, pa ga je redarstveni dužnosnik upozorio na to da HKU krši vlastita Pravila time što hoće svoju djelatnost protegnuti na bansku Hrvatsku, a nema pravo ni izašiljati svoje delegate na političke konferencije u Zagrebu.³⁹²² No, zbog te svečanosti, a i zbog nekih protuzajedničarskih tonova koji su se na njoj mogli čuti, dio novinstva je procjenjivao kako su se izgledi da ipak dođe do ujedinjenja HKU s HNZ-om, bitno smanjili.³⁹²³ No, zapravo je *Hrvatska zajednica* o toj skupštini izvijestila vrlo pomirljivo, ističući da na skupštini nije bilo ničega što bi se u HNZ-u smatralo ozbiljnim napadajem.³⁹²⁴ Zajedničarski je list svoje simpatije prema pravaštvu – napose onoj njegovoj liberalnoj struji – simbolično pokazivao i praćenjem mladohrvatskoga pokreta koji je upravo tih dana u Dubrovniku održavao svoj drugi kongres.

S druge je strane iz Stadlerova kruga propaganda u istome pomirljivu smjeru nastavljena. O tome je jasno svjedočilo pisanje *Hrvatskog dnevnika* koji je nastavio uporno zagovarati pravaško ujedinjenje, doduše pritom ne odustajući od interpretacije da HKU oduvijek stoji na starčevićanskom stajalištu.³⁹²⁵ Upozoravao je taj list zajedničare da ne nasjednu *Obzorovoj* propagandi koja ih odvraća od svepravaškog ujedinjenja: taj „stari sljepar“ bi i dalje htio biti mentor i tutor, pa sada hoće odvući HNZ od svepravaškog ujedinjenja.³⁹²⁶

Razmjerno povoljne bile su i vijesti iz zajedničarskoga tabora. *Hrvatska zajednica* je pozdravila proces ujedinjenja pravaša, ali se je tobože čudila pisanju *Crvene Hrvatske*, da stvar treba pripisati djelovanju „slovenskoga 'crno-žitoga' političara“ dr. Ivana Šušterčiča.³⁹²⁷ To čuđenje je zapravo više bilo ispipavanje terena, nego čuđenje u pravome smislu riječi. Sunarić odnosno predsjedništvo HNZ-a je za 2. rujna sazvalo sjednicu Središnjeg odbora HNZ-a i HNV, obavješćujući javnost da to čini na traženje Vrhovne uprave stranke prava u Zagrebu, koja ga je pozvala „da izaberemo tri člana iz Bosne i Hercegovine za vrhovnu upravu Stranke Prava u Zagrebu“.³⁹²⁸ Iz zapisnika koji će biti dostavljen vladi, jasno je da se je raspravljalo i o

³⁹²¹ „Skupština Hrvatske Katoličke Udruge u Sarajevu“, *HD*, 6/1911., br. 186, 21. VIII. 1911., 1. Prezime spometoga slovenskoga političara u novinstvu, pa i u kasnijoj literaturi susreće se i u oblicima Šusteršič, Šušteršič, čak i Šusteršić odnosno Šušteršić.

³⁹²² „Eine Verwarnung der 'Udruga'“, *AZ*, 87/1912., Nr. 31, 8. II. 1912., 3.-4.

³⁹²³ „Konstituierung der katholisch-kroatischen Udruga in Bosnien“, *AZ*, 86/1911., Nr. 191, 23. VIII. 1911., 1.-2.

³⁹²⁴ „Konstitualna skupština 'Hrvatske Katoličke Udruge' u Sarajevu“, *HZ*, 3/1911., br. 66, 23. VIII. 1911., 1.-2.

³⁹²⁵ „Sloga pravaša ili Starčevićanaca“, *HD*, 6/1911., br. 192, 28. VIII. 1911., 1.-2.; „Skupština Hrvatske Katoličke Udruge u Sarajevu. Jedinstvo pravaša. Izvijestio dr. Srećko Šp. Perišić“, *HD*, 6/1911., br. 193, 29. VIII. 1911., 1

³⁹²⁶ „Politika 'slobodnih ruku'“, *HD*, 6/1911., br. 194, 30. VIII. 1911., 1

³⁹²⁷ „Fuzija pravaštva“, *HZ*, 3/1911., br. 62, 9. VIII. 1911., 1.

³⁹²⁸ *HZ*, 3/1911., br. 67, 26. VIII. 1911., 1.

ujedinjenju s HKU, što je na određeni način proizlazilo i iz službenoga, javno objavljenog priopćenja.

Članovi obaju tijela sastali su se toga 2. rujna u Sarajevu. No, zemaljske su vlasti pokušale spriječiti održavanje sjednice HNV-a koja se je imala održati poslije zasjedanja Središnjeg odbora, koji je HNV-u ustupio odluku o izboru izaslanika: 1. rujna 1911. donesena je odluka da se sjednica HNV-a zabranjuje, s obrazloženjem da to tijelo predstavlja odbor HNZ-a koji Pravilima nije predviđen, a kani se baviti i političkim pitanjima, za što HNZ nema odobrenje vlasti. Zemaljska je vlada, dakle, i u slučaju HNZ-a pokazala ono što je je pokazala i prema HKU: da ne želi sudjelovanje bosansko-hercegovačkih Hrvata u svepravaškom ujedinjenju. No, članovi HNV-a su tom problemu doskočili: „U večer istoga dana sastaše se svi u Sarajevu sakupljeni članovi 'Hrvatskoga Narodnog Vijeća' privatno, te je ovo pitanje pretreseno u prijateljskom razgovoru i postignut prijateljski sporazum, da se imadu izaslati tri člana u Vrhovno pravaško vijeće u Zagrebu i ovim članovima izabrana su gospoda dr. Nikola Mandić, dr. Jozo Sunarić i dr. Nikola Precca, a zamjenicima Mirko pl. Gjurkovečki i dr. Ivan Jelinović, koji će u ovom pravaškom vijeću sudjelovati.“³⁹²⁹

Usporedno s time prinesena je još jedna velika žrtva procesu ujedinjenja: na sjednici Središnjeg odbora toga 2. rujna 1911., jednim od ukupno 12 zaključaka izmijenjen je § 2. Pravila HNZ-a, na način koji je značio prešutnu kapitulaciju HNZ-a pred davnim zahtjevima vrhbosanskog nadbiskupa. Taj je paragraf ubuduće imao glasiti: „U stvarima socijalnim i kulturnim, koje se tiču vjere, religije, crkvene discipline, katoličkog morala, budi u načelima, budi u konsekvencijama, imadu se vazda pred očima držati principi katoličke crkve, kojih se čvrsto mora držati. Zato, ako bi se takova pitanja javno pretresati imala, neka se pretresaju u sporazumu sa episkopatom.“³⁹³⁰ U stvarnosti je nova verzije pravila koja je predana Zemaljskoj vladi sadržavala još jasniju formulaciju, koju će nadbiskup Stadler citirati kad koncem siječnja iduće godine dokine zabranu kleru.

Ostalim je zaključcima Središnjeg odbora od 2. rujna 1911. odlučeno o nizu tehničkih i financijskih pitanja, a napose o potpori listu *Hrvatska zajednica* i o načinu na koji će se on obogatiti priložima iz okružnih odbora, koje bi se time ujedno potaknulo na dodatni rad. Okružni su odbori dobili dodatnu zadaću pripremiti materijale za saborski klub, čija je djelatnost u protekloj godini bila „dosta sterilna“. Očitovanje o odašiljanju predstavnika u svepravaškoj organizaciji prepušteno je HNV-u, a za predsjednika HNZ-a u idućem je mandatu ponovno izabran Sunarić (koji je svoj položaj ojačao i time što je 1. srpnja 1911. izabran predsjednikom okružnog odbora HNZ Sarajevo), dok je podpredsjednikom postao dr. Pavao Orešković. Sunarić je „opširno“ izvijestio o stanju odnosa između HNZ-a i HKU, „što su prisutni na znanje primili, te se je zaključilo, da se oficijelni pregovori glede izmirenja imadu provesti istom onda, kad se

³⁹²⁹ „Hrvatsko Narodno Vijeće za Bosnu i Hercegovinu“, *HZ*, 3/1911., br. 70, 6. IX. 1911., 1.

³⁹³⁰ „Svim okružnim odborima H.N.Z. za Bosnu i Hercegovinu“, *HZ*, 3/1911., br. 70, 6. IX. 1911., 1.

interdikt sa nadležne strane nad H.N.Z. digne, a u tom smjeru date su predsjedništvu shodne upute.³⁹³¹

Nova je redakcija § 2. Pravila HNZ-a bila sastavljena dosta vješto, pa je izbjegla izravni imperativni oblik koji bi svakom tijelu HNZ-a (jer su i okružni odbori prema Pravilima imali znatnu autonomiju!) nalagao prethodne konzultacije s episkopatom. Umjesto toga je izabrana instruktivna formulacija („neka se pretresaju“), bez potanijeg određenja o tome, mora li se nakon toga „pretresanja“ prihvatiti stajalište episkopata (pa su, k tome, i teme toga „pretresanja“ ograničene na „stvari socijalne i kulturne, koje se tiču vjere, religije, crkvene discipline, katoličkog morala“), bilo je očito da je HNZ – pritisnut slabljenjem organizacije i procesom svepravaškog ujedinjenja koje je prijetilo marginalizacijom svim pravaškim grupacijama koji ostanu izvan njega – zapravo kapitulirao pred nadbiskupom Stadlerom – prihativši ključni dio nekadašnjih njegovih zahtjeva. Nije to bilo sve što je Stadler tražio u ultimatumu od 31. prosinca 1909., ali je bilo dovoljno da nadbiskup i pred svojim pristašama i pred javnošću može dokinuti zabranu učlanjivanja u HNZ čak i neovisno o podnošenju izmjene Pravila te organizacije na odobrenje Zemaljskoj vladi.

Da je vodstvo HNZ bilo svjesno mogućih negativnih reakcija, pokazivala je vijest objavljena na drugoj stranici istoga broja *Hrvatske zajednice* u kojem su objavljeni zaključci Središnjeg odbora HNZ-a i odluka članova HNV-a. Prema toj vijesti zastupnici Mandić, Sunarić, Gjurkovečki, Džamonja, Mazzi i Ćurić krenut će u obilazak svojih biračkih jedinica. Zato je i *Agramer Zeitung* početkom rujna 1911. javljao kako je vodstvo HNZ-a na posljednjoj sjednici donijelo dva važna zaključka. Prvo je odredilo da će u pitanjima katoličke religije i morala zauzimati „strogo katoličko gledište“ te se u tim pitanjima savjetovati s episkopatom. Iako je to očit iskorak prema Stadlerovoj skupini, to bi, kaže list, moglo ugroziti hrvatsko-muslimanski pakt. Druga odluka koja je donesena tiče se ujedinjenja pravaša: vodstvo HNZ-a je odlučilo da ne će birati izaslanike u središnju upravu buduće jedinstvene pravaške stranke, čime je HNZ, ocjenjuje zagrebački list, „ulio vodu u vino trijalizma“.³⁹³²

Zagrebački list nije naveo izvor za tu vijest koja je proturječila vijesti objavljenoj na naslovnici *Hrvatske zajednice*, ali je to očito bio utjecajni *Pester Lloyd*, koji je također pokazao interes za te događaje, dodajući da je vodstvo HNZ-a odlučilo obustaviti svake pregovore o približavanju Hrvatskoj katoličkoj udruzi sve dotle dok je na snazi zabrana koju je nadbiskup Stadler izrekao franjevcima svoje biskupije, priječeći im stupanje u HNZ. Ta zabrana, napominje list, doduše nije ni vrijedila u mostarskoj i u banjolučkoj biskupiji. Ujedno su zastupnici HNZ-a Mandić, Sunarić, Gjurkovečki, Džamonja, Mazzi i Ćurić odlučili obići svoje biračko tijelo radi konzultacija.³⁹³³ Odmah je *Hrvatska zajednica* reagirala, ističući u prvi plan netočnost vijesti o

³⁹³¹ Isto.

³⁹³² „Die Sitzung der 'Hrvatska zajednica'“, *AZ*, 86/1911., Nr. 203, 6. IX. 1911., 2.

³⁹³³ „Bosnische Parteiverhältnisse“, *PL*, 58/1911., Nr. 213, 8. IX. 1911., 4. Vijest je pod naslovom „'Udruga' und 'Zajednica'“ prenio i *AZ*, 86/1911., Nr. 205, 9. IX. 1911., 2.

odnosu HNZ-a prema svepravaškom ujedinjenju: nije jasno što hoće ti „naši 'prijatelji'“ kad donose neistinitu vijest da HNZ ne će odaslati svoje predstavnike u Zagreb.³⁹³⁴

A da jest bilo jasno s kakvom se računicom te vijesti pojavljuju, zajedničarski je list razbistrio u oštrome komentaru koji je potpisao „B-k“, objavljenom u istom broju. No, komentar – datiran tobože u Zagrebu 2. rujna, tj. istoga dana kad je održana sjednica Središnjeg odbora HNZ-a i kad su članovi HNV-a odlučili o odašiljanju zajedničarskih predstavnika u Vijeće stranke prava – otkrivao je i to, da je i u samome vodstvu HNZ-a odnosno HNV-a ipak postojao oprez prema ujedinjenju pravaštva. Zemaljska je vlada, piše „B-k“, zabranila HNZ-u sudjelovati u svepravaškom ujedinjenju, jer HNZ nije nikakvo političko društvo i njegova djelatnost ne smije izlaziti iz granica BiH. O tome se radi: o granicama, o potrebi da nas se dijeli kako bi se nad nama vladalo! U toj raboti sudjeluju i slavosrbi sviju dlaka, koji su odmah graknuli protiv svepravaškog ujedinjenja, posežući i za nekadašnjim „ličnim razmiricama“ koje su vladale i između „bosanskih pravaša“ što su sada napustili međusobnu „većinom ličnu kampanju“ (ovdje je uredništvo *Hrvatske zajednice* u podrubnoj bilješci dometnulo da i nije bilo baš posve tako!). No, nacionalni interesi moraju biti iznad toga. Sada su u BiH najjači Srbi, dok su muslimani trenutno uz Hrvate, ali će se posve otrijezniti tek onda kad ih Srbi posve izigraju. Ne smije HNZ ostati jedini koji krzma oko svepravaškog ujedinjenje, odlučan je pisac. Znade se otkud to krzmanje: postoji uvjerenje da se preko leđa pravaštva pokušava u Hrvatskoj stvoriti klerikalna stranka koja sama po sebi ne može biti stekliška, pravaška. Nije to sasvim bez podloge, ali će se taj proces dogoditi samo onda ako se pravaško jedinstvo ne provede. Dođe li do njega, i ako se zauzme pravilno stajalište da u jednome višekonfesionalnom narodu nacionalnu politiku treba određivati nacionalna, a ne vjerska pripadnost, suzbit će se klerikalne tendencije koje ni do sada nisu u središnju upravu ujedinjene stranke uspjele ubaciti nijednoga svoga predstavnika. Zato se ne smije oklijevati, a takvu nacionalnu politiku odobrit će 99 posto pristaša HNZ-a. Dolazi vrijeme kušnje, ali u tu borbu treba ići hrabro i odlučno.³⁹³⁵

Obilazeći svoje birače u Ljubušcome i Stolcu u prvoj polovici rujna 1911. – a nisu njegove skupštine u to doba bile ograničene samo na mostarski okrug – Mandić je za sedam dana održao deset skupština. Prema novinskim izvješćima, na javnim se je skupovima govorilo o melioraciji Bijeloga polja i Hutova blata, o suši, seljačkim dugovima i o izgradnji škola, ali se nije raspravljalo i o odnosima sa suparničkom hrvatskom strankom.³⁹³⁶ To je bilo i logično, jer Stadlerova zabrana učlanjenja u HNZ nije ni vrijedila izvan vrhbosanske nadbiskupije; Sunarić je, primjerice, u svom obraćanju Bugojancima, opširno tumačio zašto je trebalo poduzeti promjenu Pravila, i zašto je uvredljiva bila optužba na račun HNZ-a i njegova vodstva da nisu katolici, da su bezvjerci.³⁹³⁷

³⁹³⁴ „Domaća politika“, *HZ*, 3/1911., br. 71, 9. IX. 1911., 1.

³⁹³⁵ „Svepravaška sloga i 'H.N.Z.'“, *HZ*, 3/1911., br. 71, 9. IX. 1911., 2.-3.

³⁹³⁶ „Dr. Mandić vor seinen Wählern“, *AZ*, 86/1911., Nr. 209, 14. IX. 1911., 1.-2.

³⁹³⁷ Sunarićev govor bugojanskim pristašama HNZ-a v. u nepaginiranom prilogu koji je pod naslovom „Zastupnici H.N.Z. polažu račun svojim biračima“, objavila *HZ*, 3/1911., br. 72, 13. IX. 1911. U istom su prilogu objavljeni sažetci govora i ostalih zajedničarskih zastupnika.

No, da je iz redova HNZ-a, a napose izvan njih, ipak bilo negodovanja, sugerira komentar na naslovnici *Hrvatske zajednice* od 13. rujna, u kome se raspravlja o razlozima i dosezima promjene Pravila. Prema tom tekstu, i iz *Obzora* i iz *Glasa Slobode* i iz *Pokreta* dolaze prigovori da se je HNZ promjenom Pravila odnosno odašiljanjem izaslanika u Vijeće stranke prava – „pofurtimašila“. Gospoda koja to govore, naglašava zajedničarski list, po običaju griješe, jer zapravo nisu upućeni u činjenice, pa nasjedaju dezinformacijama. Izmjena § 2. Pravila HNZ-a bila je zapravo utanačena na sjednici Središnjeg odbora davno prije, svakako prije nego što se je znalo za ujedinjenje pravaštva, što je u zapisnicima lako provjeriti. To je bilo učinjeno već tada kako bi se spriječili napadaji na HNZ kao protuvjersko i protukršćansko društvo, a i zato da se možda onemogući osnivanje HKU. Danas je taj interni zaključak samo formalno unesen u Pravila. Ni to nije učinjeno radi „pofurtimašenja“ Zajednice, nego zato da se bespredmetnim učini interdikt koji je nad franjevcima u odnosu na HNZ proglasio nadbiskup Stadler, a čije je ukinuće sada, točkom 12. zaključaka Središnjeg odbora, postavljeno kao uvjet za sporazum HNZ i HKU. S druge strane, ističe *Hrvatska zajednica*, posve je normalno da HNZ, kao organizacija koja primarno okuplja katolike, u vjerskim stvarima pristaje na dogovor s episkopatom koji je za te stvari namjerodavniji. Tomu se mogu čuditi samo oni koji su pogrješno mislili da i bezvjerstvo spada u program HNZ-a. No, oduvijek je bila zadaća te organizacije uklanjati sve razlike i poštovati svačija vjerska čuvstva, pa ona kao sljedbenica nauka začetnika pravaštva, dr. Ante Starčevića, podsjeća na onu njegovu maksimu, da je vjera stvar duševnosti i da se po njoj ne dijeli nijedan narod.³⁹³⁸

Na vijest da je Zemaljska vlada zabranila sastanak HNV-a od 2. rujna, na kome su trebali biti izabrani izaslanici u Vijeće stranke prava, odmah je reagirao i Stadlerov *Hrvatski dnevnik*. Bila je to kvaliteta koja je sve donedavno bila nezamisliva: sve do zahuktavanja procesa svepravaškog ujedinjenja suparnički bi listovi u pravilu likovali nad nevoljama protivničke strane; sad su se odjednom čuli samo glasovi solidarnosti. Štoviše, *Hrvatski dnevnik* se je zgražao nad pisanjem „slavosrpskog“ *Agramer Tagblatt*a koji se tobože sućutno pita, kako je moguće da HKU smije, a HNZ ne smije odaslati delegate u Zagreb, a onda je i zagrebačkom listu i sarajevskoj vladi uzvratio: Mi Hrvati ne priznajemo zakon ni paragrafe koji bi nas odvojili od braće s onu stranu Dinare i Save.³⁹³⁹

U javnost su prodrle i vijesti da bi nadbiskup Stadler mogao u najbližoj budućnosti preispitati svoju zabranu redovnicima, što bi otvorilo put sporazumijevanju s HNZ-om.³⁹⁴⁰ I doista je nekoliko dana kasnije priopćeno kako je 19. rujna vodstvo HKU održalo sjednicu pod predsjedanjem predsjednika Vancaša. Na njoj su bili i saborski zastupnici Šarić i Veseličić, a raspravljalo se je o stajalištu koje treba zauzeti u svjetlu nedavnih zaključaka Središnjeg odbora HNZ-a. Budući da je HNZ izmijenio čl. 2. svojih Pravila te se u pitanjima vjere i morala stavio na

³⁹³⁸ „Nakon zasjedanja centralnog odbora H.N.Z.“, *HZ*, 3/1911., br. 72, 13. IX. 1911., 1.; „Bilješke“, *HZ*, 3/1911., br. 74, 20. IX. 1911., 1.-2.

³⁹³⁹ „Jedna vladina zabrana“, *HD*, 6/1911., br. 199, 5. IX. 1911., 1.

³⁹⁴⁰ „'Udruga' und 'Zajednica'“, *AZ*, 86/1911., Nr. 209, 14. IX. 1911., 2.

„čisto crkveno stajalište“, donesen je zaljučak da „pomirenju“ (*Versöhnung*) više ništa ne stoji na putu. Time je u pitanje dokidanja nadbiskupova interdikta bliže rješenju, pa se može očekivati da će on u najskorije vrijeme biti ukinut. No, zasad još nema govora o ujedinjenju HKU s HNZ-om. Na konferenciji su također definirana stajališta s obzirom na predstojeću sjednicu Stranke prava u Zagrebu, na koju će HKU poslati svoje izaslanike.³⁹⁴¹

Uskoro je došla i vijest da je nadbiskup Stadler dokinuo zabranu, čime je učinjen posljednji korak prema pomirenju dviju hrvatskih stranaka u BiH.³⁹⁴² Stadlerova okružnica br. 215 koja se je time formalno pozabavila, bila je donesena 23. siječnja 1912. godine, a prema *Vrhbosni* glasila je: „Na želju sv. Stolice, a u svrhu jedinstva katolika u B. i H., uz to na zaključak zagrebačkih sjednica od 14. o. mj., da se 'Hrvatska Kat. Udruga' i 'Hrv. Nar. Zajednica' stope u jedno gospodarsko-socijalno-prosvjetno društvo i u to ime da se mene zamoli, da stavim izvan kreposti poznatu zabranu o 'H. N. Z.', to ja, ne čekajući tu molbu, miru i slogi za ljubav izjavljujem: Pošto je 'Hrvatska Narodna Zajednica' u sjednici svojega Središnjeg odbora od 2. rujna 1911. poprimila u društvena pravila § 2. koji glasi: 'U stvarima socijalnim i kulturnim, koje se tiču vjere, religije, crkvene discipline, katoličkog morala budi i načelima, budi u konsekvencijama, imadu se vazda pred očima držati principi katoličke crkve, kojih se čvrsto mora držati. Za to, ako bi se takova pitanja javno pretresati imala, neka se pretresaju u sporazumu sa Episkopatom', te je ova promjena pravila zemaljskoj vladi prijavljena: to ovim ukidam moju zabranu izdatu svećenstvu obojega klera dne 11. veljače 1910. broj 193.“³⁹⁴³

To više nije bilo nikakvo iznenađenje. *Hrvatska zajednica* je već koncem rujna 1911. pozdravila ukidanje zabrane, ali ipak – unatoč osjetljivosti trenutka i pomirljivu tonu svoga uvodnika – nije odoljela želji da istakne kako je zabrana od početka bila nepravедna, pa njezino ukidanje znači pobjedu istine i pravde.³⁹⁴⁴ *Hrvatski dnevnik* odlučio je ne ostati zajedničarima dužan, pa i po cijenu razbuktavanja staroga sukoba. Dosta oštrim tonom i apsolutno beskompromisno, Stadlerov je list na naslovnici istaknuo da je „neotesano“ predbaciti nadbiskupu da ga je pri donošenju zabrane vodila „politička strast“. Nadbiskup je skrbio za ono za što mora skrbiti, pa ukidanje zabrane ne znači njezin opoziv unatrag: ona je bila i umjesna i potrebna, a sada je ukinuta uslijed promjene Pravila HNZ-a, pa vrijedi samo unaprijed. No, neka se uredništvo *Hrvatske zajednice* ne zavarava: znade nadbiskup da ima u vodstvu HNZ-a i onih koji promjenu Pravila drže tek oportunistom, čak i sprdnjom.³⁹⁴⁵

Da nije pala baš u dane koji su bili odlučujući za nastanak svepravaške organizacije, ta naizgled posve suvišna polemika – polemika koja je pokazivala da su jazovi prikriveni, ali da nisu nestali – možda bi dovela do razbuktavanja staroga spora. Rodoljubni zanos koji je vladao tih dana, to je spriječio: nekoliko mjeseci nakon srpanjske konferencije, 4. listopada 1911. u

³⁹⁴¹ „Eine Konferenz der 'Udruga“, *AZ*, 86/1911., Nr. 216, 22. IX. 1911., 1.-2.

³⁹⁴² „Zabrana franjevcima dokinuta“, *HZ*, 3/1911., br. 75, 23. IX. 1911., 3.; „Die Aussöhnung der 'Zajednica' und 'Udruga“, *AZ*, 86/1911., Nr. 220, 27. IX. 1911., 2.

³⁹⁴³ „Velečasnom svećenstvu obojega klera u nadbiskupiji Vrhbosanskoj“, *Vrhbosna*, br. 4, 20. II. 1912., 61.

³⁹⁴⁴ „Jedan osvrt“, *HZ*, 3/1911., br. 77, 30. IX. 1911., 1.

³⁹⁴⁵ „Nadbiskupova zabrana“, *HD*, 6/1911., br. 223, 4. X. 1911., 1.

Zagrebu je i ustrojena Vrhovna uprava Stranke prava, kojoj je predsjednikom izabran Mile Starčević, a dopredsjednikom Aleksandar [Aleksander] Horvat. U upravi koja je brojala 58 članova, uz predstavnike pravaša (većinom katolici i nekoliko muslimana), bili su još i slovenski kršćanski socijali. U Vrhovnu upravu i u Vijeće Stranke prava ući će i nekad suprotstavljeni istaknuti članovi HNZ-a i HKU: Nikola Mandić, Josip Stadler, Jozo Sunarić, Juraj Veseličić, Josip pl. Vancaš, Mirko pl. Gjurkovečki, Kosta Gjebić-Marušić, Milan Katičić, Dominik Mazzi, Nikola Precca, Viktor Jankiewicz, a i dvojica muslimanskih samostalaca: Ademaga Mešić i Šemsi-beg Salihbegović.³⁹⁴⁶ Nakon formiranja Vrhovne uprave izvršena je – kako piše M. Gross – fuzija milinovaca i „franko-klerikalaca“,³⁹⁴⁷ odnosno već lani, 10. rujna 1910. fuzioniranih frankovaca i kršćanskih socijala. U skladu s time osnovan je Hrvatsko-slovenski izvršni odbor Vseslovenske ljudske stranke (Sveslovenske pučke stranke) i jedinstvene Stranke prava 1912. te je iste godine održan tzv. Prvi hrvatsko-slovenski sabor u Ljubljani, odnosno ustrojena tzv. Hrvatsko-slovenska stranka prava.

Na izborima za hrvatski Sabor, održanima u prosincu 1911., jedinstvena je Stranka prava postala najjača stranka u banskoj Hrvatskoj: osvojila je 27 zastupničkih mjesta (17 frankovci i 10 milinovci), dok je Hrvatsko-srpskoj koaliciji pripalo 25 mandata (od čega je hrvatski dio koalicije dobio samo 11 mandata). Nekoliko tjedana iza izbora, na konferenciji održanoj u Zagrebu Vrhovna uprava i Vijeće Stranke prava usvojili su 12. siječnja 1912. promemoriju za vladara i prijestolonasljednika. Predstavljajući se javnosti kao „trijalistički sabor“, u promemoriji su, osloncem na hrvatsko državno pravo, zatražili da kralj sazove predstavnike svih hrvatskih zemalja u Zagreb na zajednički sabor. Taj bi sabor u dogovoru s njim definirao unutarnji ustroj i odnos Kraljevine Hrvatske prema Monarhiji. Vladar na taj dokument nije ni odgovorio.³⁹⁴⁸ Sabor čije je sazivanje bilo planirano za 7. veljače 1912., raspušten je prije sazivanja, nekoliko dana nakon što je s banske dužnosti smijenjen ban Nikola Tomašić, a imenovan Slavko Cuvaj.³⁹⁴⁹

Nakon što je objavio zaključke vijećanja Vrhovne uprave stranke prava koje je završilo 7. listopada,³⁹⁵⁰ *Hrvatski dnevnik* je donio vijesti o formiranju posebnih odbora nove svepravaške organizacije: Sunarić je ušao u administrativni odbor (za političke, financijske i novinarske

³⁹⁴⁶ „Zentralrat der kroatischen Rechtsparteien“, *AZ*, 86/1911., Nr. 230, 9. X. 1911., 1.-2. Popis članova Vijeća v. u: „Vijeće pravaških zastupnika iz svih hrvatskih zemalja“, *HD*, 7/1912., br. 12, 16. I. 1912., 1. Usp. T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 670.

³⁹⁴⁷ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 381.; Andrej RAHTEN, „Pokušaji stvaranja hrvatsko-slovenske katoličke političke organizacije“, *ZR Hrvatski katolički pokret*, 380.

³⁹⁴⁸ Tekst promemorije vi u: „Predstavka stranke prava“, *HD*, 7/1912., br. 27, 3. II. 1912., 1., te pod istim naslovom u *HZ*, 4/1911., br. 10., 3. I. (sic!) 1912., 1.-2. Usp. T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 648.-652. Zajedničarsko stajalište v. u: „Značenje pravaškog memoranduma“, *HZ*, 4/1912., br. 12, 10. I. (sic!) 1912., 1. Usp. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 384. O toj promemoriji pisao je i Adalbert Shek u svojoj raspravi o južnoslavenskom pitanju iz 1917. godine (NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „Die südslawische Frage. Kroaten und Serben, von Agricola. Ein Vortrag. Juni 1917“, 107.-108., nazivajući je pretjerivanjem.

³⁹⁴⁹ „Die Auflösung des Landtags“, *AZ*, 87/1912., Nr. 23, 29. I. 1912., 1.

³⁹⁵⁰ „Svepravaška sloga. Vijećanja i zaključci vrhovne uprave stranke prava“, *HD*, 6/1911., br. 228, 10. X. 1911., 1.-2.

poslove), Veseličić u gospodarstveni, a Perišić u kulturno-socijalni odbor.³⁹⁵¹ A svega desetak dana poslije listopadske zagrebačke konferencije pravaških stranaka, u Travniku je 14. listopada 1911. godine održana sjednica Središnjeg odbora HNZ-a na kojoj se je raspravljalo i u mogućem ujedinjenju s HKU. Na taj problem odnosilo se je čak pet od ukupno 17 točaka zaključaka sjednice, a nakon što su definirani uvjeti i način daljnjih pregovora, u tu je svrhu izabran višečlani odbor koji se sastoji od članova Središnjeg odbora organizacije.³⁹⁵² Zajedničarski je list zdušno pozdravio vijesti o fuziji pravaških stranaka u banskoj Hrvatskoj, zaostajući ipak u svom zanosu za Stadlerovim *Hrvatskim dnevnikom*.

Nekoliko tjedana nakon travničkog zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a objavljeno je da uskoro imaju početi pregovori predstavnika HNZ i HKU o ujedinjenju. O tome je 3. studenoga raspravljalo i vodstvo HKU, a *Hrvatski dnevnik* je iz prvoga broja novopokrenute zagrebačke *Hrvatske* prenio proglas Vrhovne uprave i Poslovnog odbora Stranke prava.³⁹⁵³ Tih je dana, po svemu sudeći 4. studenoga, u Sarajevo iz Zagreba u neformalnu posredničku misiju doputovao pravaški saborski zastupnik dr. Vladimir Prebeg koji je obavio razgovore s prvacima obiju hrvatskih organizacija. On je izjavio da će, u slučaju potrebe, iz Zagreba doputovati i formalni posrednik u ime Stranke prava. Vijest u *Agramer Zeitung* je obavješćivala javnost da se iz udrugaških redova čuje zamisao kako bi ujedinjena organizacija nosila naziv Hrvatski narodni savez ili slično, a zanimljivo je da se usporedno s rješenjem toga spora razmatra i mogućnost rješenja crkvenog prijepora između redovnika i svjetovnih svećenika u kome Sveta Stolica još nije donijela pravorijek.³⁹⁵⁴ *Hrvatski dnevnik* nije navodio razloge Prebegova dolaska,³⁹⁵⁵ ali je HNZ potvrdio da je on pregovarao sa Sunarićem.³⁹⁵⁶

Zemaljska je vlada još jednom pokušala spriječiti takav razvitak. U sarajevske prostorije HNZ-a 7. studenoga 1911. je banuo dr. Mihalics, izaslanik redarstvenih vlasti, u pratnji jednoga tajnog agenta, s vladinim nalogom da pregleda dokumentaciju HNZ-a i tako ustanovi bavi li se organizacija političkom djelatnošću. Smisao je bio jasan: trebalo je spriječiti da HNZ kao formalno nepolitička organizacija stupi u jednu političku fuziju poput svepravaškoga saveza.³⁹⁵⁷ To se, međutim, više nije dalo spriječiti: zajedničari su stupili u krovnu organizaciju koja je odnijela pobjedu na prosinačkim izborima u banskoj Hrvatskoj. Bosansko-hercegovački Hrvati mogu biti ponosni što su dio naroda koji je i na tim izborima osvjetla svoj obraz, pisala je *Hrvatska zajednica* u istome broju u kome je na naslovnici donijela nepotpisani, ali neobično topao nekrolog dr. Josipu Franku, „prokušanome hrvatskom borcu“, koji je nakon teške bolesti umro 17. prosinca 1911. godine.³⁹⁵⁸

³⁹⁵¹ „Zaključci vrhovne uprave stranke prava“, *HD*, 6/1911., br. 230, 12. X. 1911., 1.

³⁹⁵² „II. redovito zasjedanje središnjeg odbora H. N. Z. u Travniku“, *HZ*, 3/1911., br. 82, 18. X. 1911., 1.; „Fusion der 'Zajednica' und 'Udruga'“, *AZ*, 86/1911., Nr. 241, 21. X. 1911., 2.

³⁹⁵³ „Stranka prava hrvatskom narodu“, *HD*, 6/1911., br. 248, 3. XI. 1911., 1.

³⁹⁵⁴ „'Zajednica' und 'Udruga'“, *AZ*, 86/1911., Nr. 255, 8. XI. 1911., 2.

³⁹⁵⁵ „Dr. Vladimir Prebeg“, *HD*, 6/1911., br. 250, 6. IX. 1911., 2.

³⁹⁵⁶ „Dr. Vladimir Prebeg u Sarajevu“, *HZ*, 3/1911., br. 87, 9. XI. 1911., 3.

³⁹⁵⁷ „Što to znači?“, *HZ*, 3/1911., br. 87, 9. XI. 1911., 1.-2.

³⁹⁵⁸ „Nakon izbora u Hrvatskoj“, „Dr. Josip Frank“, *HZ*, 3/1911., br. 99, 20. XII. 1911., 1.-2.

Na sjednici Središnjeg odbora HNZ-a koja je održana 6. i 7. siječnja 1912. u Mostaru, odobreno je postupanje zajedničarskih izaslanika u vodstvu svepravaške organizacije, a još važniji bili su zaključci o nastavku pregovora s HKU (i usput, o redakciji i tiskanju Pravila).³⁹⁵⁹ Nekoliko dana kasnije Sunarić, Mandić i Precca otputovali su na svepravaški sastanak u Zagreb.³⁹⁶⁰ Kao što je Stadlerov *Hrvatski dnevnik* iz dana u dan pratio i hrabrio djelovanje ujedinjenih pravaša,³⁹⁶¹ tako je i zajedničarski list toj „jakoj, homogenoj organizaciji“ davao posvemašnju potporu,³⁹⁶² a svepravaško je ujedinjenje ubrzalo proces fuzije HNZ-a i HKU. Na sastanku svepravaškog vijeća koje je u siječnju 1912. – bez nazočnosti spriječenih istarskih pravaša – održano u Zagrebu, predstavnici obiju organizacija bosansko-hercegovačkih Hrvata obvezali su se na fuziju.³⁹⁶³ Pritom je posebno naglašeno da će Mandić o tijeku konferencije izvijestiti članove hrvatskoga zastupničkoga kluba, te je istaknuto da će u odnosu na jezično pitanje – koje je polariziralo bosansko-hercegovačku javnost i izazivalo teške potrebe u Saboru – biti ponuđeno rješenje koje će zadovoljiti i Srbe,³⁹⁶⁴ a nadbiskup Stadler je 19. siječnja dao objaviti brzojavku Mili Starčeviću u kojoj pozdravlja zagrebačke zaključke, „poimence potpuni sporazum izmegju Zajednice i Udruge“.³⁹⁶⁵

Zemaljska vlada nije skrštenih ruku promatrala ovaj razvitak. Njezin povjerenik Mihalics dostavio je vodstvu organizacije podnesak datiran 19. siječnja 1912., u kojem navodi kako je pregledom dokumentacije HNZ-a nepobitno ustanovljeno da je HNZ protivno vlastitim Pravilima stvorio odbor koji je nazvan HNV-om, da je poslao izaslanike na rujansko zasjedanje Vrhovne uprave stranke prava u Zagrebu te da je i inače razvio političko djelovanje. Zato mu se s danom 17. siječnja 1912. izriče opomena, te se napominje da će društvo biti raspušteno ako još jednom prekrši Pravila odnosno zakonske norme.³⁹⁶⁶ Uredništvo *Hrvatske zajednice* je taj dopis popratilo oštrim komentarom, ocjenjujući kako je to samo još jedan dokaz da bosansko-hercegovačka vlada želi spriječiti organiziranje Hrvata.

I nadbiskupov je dnevni list stao i u obranu HNZ-a kojemu je Zemaljska vlada zaprijetila raspuštanjem budući da se je upustio u politiku i odaslao svoje predstavnike u svepravaško vijeće. Jasno je, piše *Hrvatski dnevnik*, razrađujući argumente koje je iznijela *Hrvatska zajednica*, da je

³⁹⁵⁹ „Zasjedanje središnjeg odbora H. N. Z. u Mostaru“, *HZ*, 4/1912., br. 2, 10. I. 1912., 2.-3.; „Komunike“, *HZ*, 4/1912., br. 8, 27. I. 1912., 1.

³⁹⁶⁰ „Svepravaški sastanak“, *HZ*, 4/1912., br. 4, 13. I. 1912., 2.

³⁹⁶¹ „Iz stranke prava“, *HD*, 7/1912., br. 5, 8. I. 1912., 1.-2.; „Sastanak pravaških zastupnika“, *HD*, 7/1912., br. 7, 10. I. 1912., 1.; „Vijeće pravaških zastupnika iz svih hrvatskih zemalja“, *HD*, 7/1912., br. 12, 16. I. 1912., 1.; „Sa svepravaškog vijeća“, *HD*, 7/1912., br. 13, 17. I. 1912., 1.

³⁹⁶² „Nakon svepravaškog sastanka“, *HZ*, 4/1912., br. 5, 17. I. 1912., 1.-2.; „Predstavka“, *HZ*, 4/1912., br. 10, 3. I. (sic!) 1912., 1.-2.; „Značenje pravaškog memoranduma“, *HZ*, 4/1912., br. 12, 10. I. (sic!) 1912., 1.; „Položaj u Hrvatskoj“, *HZ*, 4/1912., br. 12, 10. I. (sic!) 1912., 1. itd.

³⁹⁶³ „Pravaška vijećanja i zaključci“, *HD*, 7/1912., br. 13, 17. I. 1912., 1.-2.; „Konferenz der Rechtspartei“, *AZ*, 87/1912., Nr. 10, 13. I. 1912., 1.; „Von der Rechtspartei“, *AZ*, 87/1912., Nr. 11, 11. I. 1912., 1.; „'Udruga' und 'Zajednica'“, *AZ*, 87/1912., Nr. 13, 17. I. 1912., 1. Taj sporazum odnosno zajednički apel koji su potpisali Sunarić i Vancaš, objavljen je u *HZ*, 4/1912., br. 46, 8. VI. 1912., 1. pod naslovom „Hrvatski narode!“

³⁹⁶⁴ „'Udruga' und 'Zajednica'“, *AZ*, 87/1912., Nr. 13, 17. I. 1912., 1.

³⁹⁶⁵ „Nadbiskup Stadler predsjedniku vrhovne uprave stranke prava“, *HD*, 7/1912., br. 15, 19. I. 1912., 3.

³⁹⁶⁶ „Jedan memento“, *HZ*, 4/1912., br. 7, 24. I. 1912., 1.

HNZ prema svojim Pravilima nepolitičko društvo, ali je jednako tako svima od početka jasno da je on imao i svoje političke ciljeve i zadaće, napose zato što u vrijeme osnivanja nije bilo druge hrvatske političke organizacije. Zemaljskoj je vladi to u tadašnjem trenutku odgovaralo: predstojala je aneksija, pa je vlada zatvorila oči pred onim što joj se nije sviđalo, tj. pred činjenicom da jedna nepolitička organizacija zastupa pravaški program i traži ujedinjenje hrvatskih zemalja. No, odgovaralo joj je to da ga traži u okviru Monarhije, pa je zato čak i odaslala tajni naputak područnim vlastima da se ne sprječava osnivanje mjesnih i okružnih odbora HNZ-a. Nije vladi smetao ni eminentno politički čin, kad su predstavnici HNZ-a u listopadu 1908. u Budimpešti pred monarhom pozdravili aneksiju. No, sad su se prilike promijenile, vlada je prigrlila Srbe i sad joj je pravaški program kost u grlu. Zato je izdala „onaj glasoviti ferman“, kojim prijeti da će HNZ raspustiti. No, mi se time ne damo impresionirati, tim više što je očito da vlada prema jednima postupa na jedan, a prema drugima na drugi način.³⁹⁶⁷

A dok su se obje hrvatske stranke jačale u dokazivanju svoga pravaštva, pa time i nastojale da u svepravaškoj organizaciji dobiju veći utjecaj i važnije pozicije – jer je to moglo biti jezičac na vagi i u njihovu utjecaju u BiH, pa samim time i u procesu njihova ujedinjavanja – objavljene su već spomenute vijesti, da je u kolovozu 1911. Vančaš poslao čestitku Prebegu i pozdravio svepravaško ujedinjenje, dobivši za to po prstima od Zemaljske vlade. No, vladin povjerenik Brodnik je Vančašu odnosno HKU-u dostavio i pismeno upozorenje od 29. siječnja 1912., da je pozdravna brzopjaka Prebegu od 21. kolovoza 1911. bila neprihvatljiva: protivno Pravilima, HKU širi svoju djelatnost na Zagreb. Zemaljska vlada sada raspolaže i zapisnikom sjednice Središnjeg odbora HNZ-a od 2. rujna 1911. godine, pa je upućena i u to da se priprema ujedinjenje HNZ-a i HKU, što je protivno § 23. Zakona o društvima. U skladu s time Zemaljska vlada upozorava HKU da bi u slučaju proširenja područja djelovanja i postupanja protivno zakonu i vlastitim Pravilima, mogla biti i – raspuštena. No iz *Hrvatskoga dnevnika* uzvratilo se vrlo oštro, ismijavanjem prijetnje i najavom da će se hrvatske organizacije udružiti, pa makar ih vlada obje raspustila.³⁹⁶⁸

No, iako je u međuvremenu Stadler donio okružnicu od 23. siječnja 1912. o dokidanju zabrane koja se je odnosila na HNZ, početkom veljače iz Sarajeva – gdje je 3. veljače održano izvanredno zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a – dolazile su i vijesti da u HNZ-u postoji snažan otpor posvemašnjoj fuziji s HKU, i da je predsjednik Sunarić zaprijetio ostavkom ako ne dođe do provođenja fuzije. K tome se čini da ona, ako do nje i dođe, ne će biti potpuna, jer će glasila obiju grupacija nastaviti postojati.³⁹⁶⁹ Odgovarajući na pitanja pretplatnika, ima li smisla plaćati pretplatu ako će list nakon očekivane fuzije biti ukinut, *Hrvatska zajednica* je prije zasjedanja Središnjeg odbora objavila da će ona nastaviti izlaziti (drugim riječima: treba platiti pretplatu),³⁹⁷⁰

³⁹⁶⁷ „Nemoćne prijetnje“, *HD*, 7/1912., br. 21, 26. I. 1912., 1. Sažetak ovoga komentara prenijela je i *HZ*, 4/1912., br. 8, 27. I. 1912., 2.

³⁹⁶⁸ „Jedna premudrost bosanske vlade“, *HD*, 7/1912., br. 29, 6. II. 1912., 1.-2.; „Eine Verwarnung der 'Udruga'“, *AZ*, 87/1912., Nr. 31, 8. II. 1912., 3.-4.

³⁹⁶⁹ „Aus dem bosnischen Parteileben“, *AZ*, 87/1912., Nr. 28, 5. II. 1912., 2.

³⁹⁷⁰ „Na znanje“, *HZ*, 4/1912., br. 8, 27. I. 1912., 2.

a službeno je priopćenje nakon zasjedanja govorilo kako i HNZ hoće ujedinjenje, ali mu doista stavlja određene uvjete: nadbiskup Stadler treba objaviti opoziv interdikta „po već ustanovljenoj stilizaciji po dru. Jozi Sunariću“, a nakon toga će 5. ožujka 1912. biti sazvana plenarna sjednica Središnjeg odbora koja će utvrditi konačne modalitete fuzije, nakon što prethodno bude ispitano raspoloženje „vigjenijih ličnosti u narodu o tom predmetu.“³⁹⁷¹

Agramer Zeitung je donio svoje tumačenje sjednice: pregovori o ujedinjenju odgođeni su za 5. ožujka 1912., što zapravo znači njihov prekid. Zajedničari zahtijevaju da nadbiskup Stadler bezuvjetno ukine interdikt „nad 'Zajednicom““, za što, navodno, postoji njegova načelna spremnost, dok s druge strane udrugaši traže bezuvjetno podvrgavanje Zajednice. No, usporedno s time, dolaze i vijesti da su se liberalni elementi u Središnjem odboru HNZ-a žestoko suprotstavili ujedinjenju, ali je Sunarić svojim predsjedničkim autoritetom ipak postigao načelni pristanak na ujedinjenje. Prema toj bi se zamisli svi Hrvati u BiH ujedinili pod nazivom Stranka prava za Bosnu i Hercegovinu, a HNZ bi nastavio postojati kao isključivo gospodarsko i kulturno udruženje. Prema jednim, zadržao bi postojeći naziv, a prema drugim, zvao bi se Ujedinjena Zajednica. Idućih se dana očekuje sastanak vodstva HKU, a iza toga bi mogla uslijediti konferencija predstavnika obiju organizacija.³⁹⁷²

Kad je 5. ožujka održano novo, drugo izvanredno zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a u 1912. godini, stvar još nije bila riješena: izabran je peteročlani odbor koji je ujedinjenje s HKU imao privesti kraju. U nj su ušli Sunarić, Mandić, Pilar, K. Gjebić-Marušić i Precca.³⁹⁷³ Razlike između dviju strana bile su i dalje duboke, a Stadler – razumljivo – nije mogao pristati na Sunarićevu formulaciju opoziva svoje zabrane: i stvarno i simbolički to bi značilo priznanje da je bio u krivu. Nije posve jasno, jesu li na to zatezanja sa zajedničarske strane utjecali pregovori između ujedinjene Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije, ali nepobitno da je vodstvo HNZ-a s odobravanjem gledalo na sporazum koji su 12. ožujka sklopile te dvije grupacije. Tekst sporazuma, doduše, nije objavljen do studenoga 1913., ali je bilo jasno da je on upravljen protiv Cuvajeva komesarijata, a uključivao je i zahtjev za širenje izbornoga prava te za gospodarsku i financijsku samostalnost Hrvatske.

Iako su Sunarić i Vancaš – pozivajući se na skladnu suradnju dviju još formalno odvojenih organizacija – supotpisali izborni proglas kojim se birači tuzlanskoga okruga pozivaju da 11. travnja na naknadnim izborima (Cvijetić se je, naime, zahvalio na položaju saborskog zastupnika!) podupru kandidaturu „uvjerenog pravaša i otačbenika Vjekoslava Jelavića, novinara u Sarajevu“,³⁹⁷⁴ problem odnosima između HNZ-a i HKU nije bio riješen ni do kraja svibnja. Tada je Središnji odbor HNZ-a na svome banjolučkom zasjedanju koje je održano 26. i 27. svibnja, dao „apsolutorij imenovanim delegatima HNZ-a“, a većinom glasova je odlučeno da se predsjedništvo HNZ-a obrati vodstvu HKU „shodnim dopisom“ kojim ga se „umoljava, da

³⁹⁷¹ „Izvanredno zasjedanje H.N.Z. u Sarajevu (Komunike)“, *HZ*, 4/1912., br. 11, 7. I. (sic!) 1912., 1.

³⁹⁷² „Aus dem bosnischen Parteileben“, *AZ*, 87/1912., Nr. 30, 7. II. 1912., 2.

³⁹⁷³ „II. Izvanredno zasjedanje H. N. Zajednice“, *HZ*, 4/1912., br. 19, 6. III. 1912., 1.

³⁹⁷⁴ „Biračima II. kat. kurije okr. tuzlanskog“, *HD*, 7/1912., br. 77, 4. IV. 1912., 1.

izvijesti, zašto se zaključci glede fuzije dosele nijesu proveli, da provedenje urgira do izvjesnog vremena.³⁹⁷⁵

Iz Banja Luke je u Sarajevo 27. svibnja otputovao ne samo Sunarić, nego i Pilar, javlja na naslovnici istoga broja zajedničarski list. A *Hrvatski dnevnik* nije donio sažetak, nego je bez ikakva komentara na naslovnoj stranici objavio cjeloviti tekst svih 17 zaključaka postignutih na zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a u Banja Luci: pored spomenutoga (koji je nosio br. 2), važan je bio i onaj pod br. 1 (koji se je ticao svećeničke kongrue), i onaj pod br. 17: u roku od osam dana imaju Pilar i njegov tuzlanski kolega Gjebić-Marušić redigirati izmijenjeni tekst Pravila HNZ-a te ga pripremiti za tisak.³⁹⁷⁶

A koliko je objema strankama bilo stalo do toga da se sporazum o ujedinjenju provede što prije, svjedoči činjenica da je 8. lipnja i na naslovnici *Hrvatskoga dnevnika* i na naslovnoj stranici *Hrvatske zajednice* pod patetičnim naslovom „Hrvatski narode!“, objavljen pet mjeseci stari sporazum o ujedinjenju HNZ-a i HKU, odnosno zajednički apel koji su u siječnju pod svepravaškim okriljem potpisali Sunarić i Vančaš.³⁹⁷⁷ Apel se nije pojavio slučajno baš tada: u Sarajevo su na sjednicu Vrhovne uprave stranke prava doputovali Mile Starčević, Vladimir Prebeg, Ivan Peršić, Stjepan Zagorac, Ivo Prodan i drugi pravaški zastupnici iz banske Hrvatske i Dalmacije. Budući da je nadbiskup Stadler dokinuo zabranu svećenicima da budu u članstvu HNZ-a, dakako, svojom, a ne Sunarićevom formulacijom, nakon okončanja trodnevnog zasjedanja (7.-9. lipnja 1912.), javnosti je priopćeno da je u prostorijama hrvatskoga saborskog kluba, na sjednici Vrhovne uprave Stranke prava ta Vrhovna uprava donijela odluku „o stopljenju Hrvatske Katoličke Udruge sa Hrvatskom Narodnom Zajednicom na temelju načela, što su ih sporazumno obje organizacije prihvatile. Taj zaključak je odmah proveden i javljen narodu proglasom, potpisanom po predsjedniku Zajednice dru Jozi Sunariću i predsjedniku bivše Hrvatske Katoličke udruge Josipu pl. Vančašu.“³⁹⁷⁸ HNZ je, dakle, žrtvovao svoj list (*Hrvatsku zajednicu*) koji će uskoro – privremeno – prestati izlaziti, a HKU je već 9. lipnja 1912. formalno bila „bivša“. U stvarnosti će jaz između dviju grupacija zapravo živjeti još dugo, svakako do sloma Monarhije, a u nekim će se aspektima nastaviti i nakon stvaranja prve jugoslavenske države.

³⁹⁷⁵ „Communiqué o zasijedanju središnjeg odbora u Banjoj Luci dne 26 i 27. svibnja 1912.“, *HZ*, 4/1912., br. 43, 29. V. 1912., 1.

³⁹⁷⁶ „Zaključci 'H. N. Zajednice'“, *HD*, 7/1912., br. 124, 3. VI. 1912., 1.

³⁹⁷⁷ „Hrvatski narode!“, *HD*, 7/1912., br. 128, 8. VI. 1912., 1.; „Hrvatski narode!“, *HZ*, 4/1912., br. 46, 8. VI. 1912., 1.

³⁹⁷⁸ „Iz zasjedanja vrhovne uprave stranke prava“, *HD*, 7/1912., br. 131, 12. VI. 1912., 1. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhobosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 493. piše kako je na sastanku Vrhovne uprave Stranke prava „proglašeno [...] raspuštanje HKU, čiji su članovi prešli u HNZ. [...] Formalno ujedinjenje provedeno je u hrvatskome klubu Sabora Bosne i Hercegovine 7. lipnja 1912. godine.“ Takva formulacija navodi na nedovoljno precizan zaključak. Nije, naime ujedinjenje „provedeno u hrvatskome klubu Sabora Bosne i Hercegovine“ (jer taj klub nije imao nikakvih ni zakonskih niti statutarnih ovlaštenja za provedbu ujedinjenja dviju stranaka), nego je u prostorijama toga kluba vijećala Vrhovna uprava Stranke prava, s čijeg je vijećanja proglašeno stapanje („stopljenje“) dviju stranaka, a ne „raspuštanje HKU“. Prema tome, uslijed stapanja nije bilo nikakve potrebe da članstvo HKU prelazi u HNZ.

Raspoloživi podatci ne daju dovoljno argumenata za zaključivanje o Pilarovim pogledima na ovaj proces približavanja HKU i HNZ. On je u svakom slučaju sudjelovao u njemu, kako aktivnošću na sjednicama Središnjeg odbora HNZ-a, tako i djelovanjem u svome, tuzlanskom okrugu. Na sjednici okružnog odbora HNZ-a u Tuzli, održanoj 8. srpnja 1911., on je, naime, ponovno izabran predsjednikom, dok je Topolnik postao tajnik. Na podpredsjedničko je mjesto došao Kosta Gjebić-Marušić, saborski zastupnik i direktor tuzlanske podružnice Hrvatske zadružne banke. Pilar, Gjebić-Marušić i Mihajlo Reba izabrani su i u članstvo Središnjeg odbora, dok su u članstvo HNV-a izabrani trgovac Anto Mladinić, posjednik i trgovac Anto T. Duić, te posjednik i trgovac Rafo Franjić.³⁹⁷⁹ I na izborima 1912. godine, Pilar je opet izabran predsjednikom okružnog odbora; Gjebić-Marušić je ostao podpredsjednikom, Topolnik tajnikom, a u Središnjici su odbor izabrani Pilar, Gjebić-Marušić i Aleksa Cvijetić.³⁹⁸⁰

Pilar je, kao što smo vidjeli, i u tom razdoblju bio glavni redaktor teksta Pravila HNZ-a, čak i nakon što su ona bitno izmijenjena. Nemamo podataka o tome kako je on gledao na te izmjene, je li ih odobravao i, ako jest, je li pri tome možebitnom odobravanju imao na umu kakve rezerve. Čini se logičnim da ipak ne bi preuzeo redakciju izmijenjenih Pravila da je tim izmjenama bio apsolutno protivan. Pritom ipak nema nikakve dvojbe o tome da je izmjena § 2. Pravila HNZ-a, poduzeta u Sarajevu 2. rujna 1911. na način da se prihvate strogo katolička gledišta, pa čak i arbitriranje episkopata u nekim slučajevima, bila u nepomirljivoj suprotnosti s Pilarovim svjetonazorskim i političkim pogledima.

Kao što je Stadlerov krug na naslovnici *Hrvatskoga dnevnika* potvrdio da je svjestan kako neki članovi HNZ-a prihvaćaju izmjenu Pravila samo iz oportuniteta ili se čak sprdaju s njom, ne bi bilo nikakvo čudo da je i Pilar u odnosu na tu izmjenu postupao pragmatično, računajući na to da će nju biti moguće zaobići ili izigrati. U pamfletu protiv Stadlera iz 1910. godine on je i javno izrazio svoje neslaganje s Mandićevim postupanjem u aferi s Povlaštenom agrarnom i komerijalnom bankom, ali je ipak stao na njegovu stranu, dobro svjestan da bi u protivnome pridonio produbljenju razdora u HNZ-u, možda čak i rasulu organizacije. Slično tomu se sada nije opirao – nego je donekle i pomagao – izmirenje HNZ-a i HKU makar uz visoku cijenu, jer je bilo očito da bi u protivnome HNZ ostao izvan procesa svepravaškog ujedinjenja, pa bi se i politički i psihološki izolirao, jer je bilo realno očekivati da će se bar dio franjevac – među kojima jesu iznova počeli puhati jugoslavenski vjetrovi, ali se je dio i dalje pozivao na Starčevića i pravaštvo – prikloniti svepravaškoj organizaciji.

Ideološki i emocionalno Pilar ipak nije u cijelosti prihvaćao razvitak koji je postao očevidan već na prijelazu 1909. u 1910., a kulminirao 1911. godine. Odluka da ne napusti HNZ bila je samo dijelom osjećajne naravi, a u biti se je radilo o sasvim racionalnoj procjeni da bi napuštanjem HNZ-a samoga sebe gurnuo na marginu političkoga i uopće društvenog života,

³⁹⁷⁹ „H. N. Zajednica u tuzlanskom okrugu“, *HZ*, 3/1911., br. 60, 3. VIII. 1911., 3. Saborski zastupnik Kosta Gjebić-Marušić je ranije bio predsjednik okružnog odbora HNZ-a u Sarajevu, a u studenome 1911. postao je podpredsjednik HNZ-a, čim je to mjesto u ustroju organizacije stvoreno. Iz Sarajeva je preselio u Tuzlu kako bi preuzeo vodstvo tamošnje podružnice Hrvatske zadružne banke.

³⁹⁸⁰ „H. N. Zajednica u Tuzli“, *HZ*, 4/1912., br. 58, 22. VII. 1912., 2.

budući da je u drugome dijelu političkoga spektra, onomu koji je bio blizak nadbiskupu Stadleru, od ranije bio prokazan kao naprednjak i nepomirljivi protivnik koncepcija koje je zastupala HKU. Zbog toga je Pilar otrpio – ali nije zaboravio – i nesudjelovanje na saborskim izborima, i poraz na lokalnim izborima, i Jankiewiczza i neimenovanje u vodeća tijela Hrvatske zadružne banke. Nakon tolikih udaraca nije mu ni preostalo ništa drugo nego da pretrpi i ideološki zaokret HNZ-a koji je započeo 1910., a bio okončan u jesen 1911. godine. U nedostatku autentičnoga gradiva, o tome na koji način, u kojoj mjeri i zbog kojih razloga je Pilar prihvatio izmjenu Pravila HNZ-a od 2. rujna 1911., mogli bismo ipak određenije govoriti kad bismo znali ima li Vancašev put u Tuzlu 1. rujna, koji je *Hrvatski dnevnik* zabilježio ne navodeći ni slova o razlozima toga putovanja predsjednika HKU,³⁹⁸¹ ikakve veze sa sutrašnjom sjednicom Središnjeg odbora HNZ-a, i je li se Vancaš – kasnije u više zgoda bliski Pilarov suradnik – tada susreo s Pilarom. No, sve ipak upućuje na to da je opisani ideološki zaokret HNZ-a bio najvjerojatnije jedan od elemenata na koje je Pilar mislio kad je kasnije (pod psuedonimom, u trećem licu) pisao da se je s političkoga poprišta počeo povlačiti baš te 1911. godine, jer „nije bio sporazuman sa smjerom hrvatske politike u Bosni, da je predvidio njezin neuspjeh.“³⁹⁸²

Taj zaokret, koji je posljedično doveo do jačanja franjevačke dominacije u organizaciji čije je značenje iz dana u dan opadalo (osim na uskome prosvjetno-kulturnom i gospodarskom području), bez ikakve je sumnje spadao u kompleks osobnih i političkih uzroka koji su determinirali njegovo ponašanje sve do početka Prvoga svjetskog rata, odnosno do trenutka kad je shvatio da je potrebno učiniti nešto da se spriječi ulazak dotad neutralne Italije u rat na strani Antante. Svjestan rizika koje taj talijanski plan donosi Hrvatima odnosno Monarhiji, Pilar će se tada okrenuti jedinjoj sili koja je još mogla u tom smislu utjecati na politiku službenoga Rima: papi Benediktu XV. Obraćao mu se je Pilar i prije, doduše ne sam nego kao dio vodstva HNZ-a (kako bi možda spriječio nepovoljnu papinu odluku u sporu između nadbiskupa Stadlera i franjevaca), ali je sada znao da njegova riječ ne znači puno: nije bilo svrhe pozvati se čak ni na HNZ kojemu je tada nominalno bio podpredsjednik (jer organizacija uslijed unutarnjeg rastakanja i ratnih prilika više ni nakon prestanka rada Sabora nije bila važniji čimbenik bosansko-hercegovačkoga, a kamoli općehrvatskoga političkog života). Crkvena hijerarhija i nadbiskup Stadler – koji je na nadbiskupskoj stolici preživio toliko različitih napadaja i pokušaja uklanjanja – bili su jedina pouzdana vrata prema rimskoj kuriji, i Pilar će ih bez oklijevanja izabrati.

To su pravi razlozi Pilarova djelomičnog distanciranja od vodstva HNZ-a, a ne njegovo nezadovoljstvo muslimanskom ili srpskom politikom.³⁹⁸³ U držanju srpske političke elite – kako one u Kraljevini Srbiji, tako i one u BiH, uključujući zastupnike u Saboru – u to doba nije nastupila nikakva promjena, a teško je zamisliti da bi ona, napose ako bi išla u smjeru protuhrvatske radikalizacije, uopće mogla navesti Pilara da se pasivizira. Prije bi ona dovela do

³⁹⁸¹ *HD*, 6/1911., br. 197, 2.IX.1911., 2.

³⁹⁸² SPECTATOR BOSNENSIS [I. PILAR], „Politika u Bosni“, *Hrvatska*, br. 1846, 3. X. 1917., 1. Nav. prema S. MATKOVIĆ, „Je li Ivo Pilar bio pravaš?“, 402.

³⁹⁸³ Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 536.; ISTI, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, 100.

obrnutog rezultata: do njegove povećane političke aktivnosti. Također se 1912. godine nije zbio ni neki zaokret muslimanskih političkih struktura u protuhrvatskome smjeru. Muslimanski zahtjev za autonomiju BiH od 1878. godine naovamo mijenjao se je samo u formalnome, ali ne i u supstancijalnom smislu: težnja za autonomnim položajem BiH jedna je od malobrojnih konstanti muslimanske politike čak i nakon sloma Monarhije, a kamoli prije toga. Pilar je svoje nezadovoljstvo smjestio u 1911. godinu i jasno ga je pripisao promjeni smjera hrvatske (a ne muslimanske) politike. I iz perspektive 1918. godine samo je hrvatska politika knjižila neuspjeh koji je Pilar, prema njegovim tvrdnjama, naslutio još 1911. godine, pa je on samo njoj predbacivao težak položaj u kojem su se Hrvati kao narod našli. I kad u kasnijim djelima, od *Južnoslavenskog pitanja* do pisama, promemorija i studija nastalih uoči smrti, bude analizirao uzroke hrvatskih nevolja, on će ih tražiti i nalaziti u geopolitičkim konstantama, u vjersko-kulturnim motivima, u politici Beča i Pešte, Moskve i Rima, a dakako – i ne na zadnjemu mjestu – i u hrvatskoj politici, ali ih baš nikad ne će svaliti na muslimane, jer je za njihovu politiku i njihovo ponašanje – za razliku od hrvatske – Pilar uvijek nalazio sociološko i političko opravdanje

Nije utemeljeno ni tumačenje da se je Pilar distancirao od vodstva HNZ-a zato što bi oko 1912. prihvatio Stadlerove političke poglede ili bar većinu njih. Naprotiv, on je i dalje bio vrlo kritičan prema vrhbosanskom nadbiskupu. U pismu Vinku Kisiću, datiranom 18. travnja 1913., odnosno u članku koji je objavio u zadarskome *Narodnom listu* 5. travnja 1913. on je Stadlera i njegovu politiku ocjenjivao negativno, što jasno pokazuje da ni godinu dana ranije nije bio prihvatio Stadlerova gledišta, i da je njegovo nezadovoljstvo uvjetovano sasvim drugim motivima.³⁹⁸⁴ Jednako tako je on i 1917./18. u svome *Južnoslavenskom pitanju* izražavao uvjerenje da je krivica za raskol među bosansko-hercegovačkim Hrvatima na strani nadbiskupa Stadlera.³⁹⁸⁵ Drugim riječima, razloge djelomičnoga i privremenog Pilarova povlačenja iz politike treba tražiti primarno u političkom ponašanju HNZ-a, odnosno u Sunarićevoj i Mandićevoj monopolizaciji utjecaja u stranci, spomenutoj ideološkoj kapitulaciji pred nadbiskupom Stadlerom, ali i u nekim doista problematičnim, jugoslavenskim raspoloženjem nadahnutim izjavama i postupcima zastupnika HNZ-a u Saboru i u javnosti.

Iako je u dijelu novije historiografije zamjetna tendencija da se te i slične izjave prvaka HNZ-a pre naglase (baš kao što su se u jugoslavensko doba – u svjetlu Sunarićeva kratkotrajnog, ali Mandićeva više nego ozbiljnog sudjelovanja u političkom životu NDH – uglavnom prešućivale), ipak značenje tih izjava ne valja tumačiti izvan povijesnoga konteksta niti ih treba precjenjivati. Ni u vrijeme kad je davao takve izjave Mandić nije odustajao od zahtjeva za sjedinjenjem BiH s ostalim hrvatskim zemljama, pa je bilo posve logično da je bez ikakva otpora pravaških stranaka postao članom Vijeća (jedinstvene) stranke prava u Zagrebu. S druge strane,

³⁹⁸⁴ NSK, OIP, R-7893, B-a 10. Pismo je, skupa s Pilarovim člankom „Hrvatska politika u Bosni“, objavljenim u *Narodnom listu*, 52/1913., br. 28, 5. IV. 1913. objelodanio i S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 166.-171.

³⁹⁸⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 508.-509.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 272.

ne valja podcijeniti činjenicu da je dio hrvatske elite i u BiH, a ne samo u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji sa simpatijama pratio jačanje Srbije i njezinu afirmaciju u Prvome balkanskom ratu.³⁹⁸⁶

Čini se da je i Ivo Pilar odobravao stupanje HNZ-a u svepravašku organizaciju. No, za pouzdaniji zaključak u tom smjeru trebat će dodatna istraživanja. U njegovoj je ostavštini, naime, sačuvan rukopis pod naslovom „Narode hrvatski!“ Iako je rukopis nedatiran, u njemu ima nekoliko elemenata koji dopuštaju da ga s pouzdanjem smjestimo u 1911. ili eventualno na početak 1912. godine. Ponajprije, u njemu se govori o petogodišnjem iskustvu, što s obzirom na nastanak HNZ-a u kolovozu 1906. nameće zaključak da se radi o 1911. godini. S druge strane, u njemu se govori o ujedinjenju HNZ-a i HKU, što opet potvrđuje da je taj rukopis nastao o drugoj polovici 1911. ili početkom 1912. godine. Riječ je, naime, o konceptu svojevrsnoga proglašenja ili letka, u kome Pilar objašnjava da već zakonska regulativa priječi fuziju političkih društava (kao što je to bila HKU) s nepolitičkim (kao što je nominalno bio HNZ). To bi sugeriralo zaključak da je riječ o dokumentu koji je nastao u siječnju 1912., nakon što je Zemaljska vlada zaprijetila raspuštanjem HNZ-a. No, moguće je da je Pilar tu opasnost kao pravnik uočio i ranije, pa je datacija prema tom kriteriju nepouzdana. Štoviše, ako je dokument nastao prije jeseni 1911. godine, tj. prije nego što je u Središnjem odboru HNZ-a prevagnula ocjena da treba stupiti u proces svepravaškog ujedinjenja – što se nipošto ne može isključiti – onda bi ovaj Pilarov koncept navodio na zaključak da se je on zapravo protivio svepravaškom ujedinjenju, služeći se pritom pravaškom retorikom. On, naime, u tom dokumentu ne govori o ujedinjenoj Stranci prava, nego o Klubovima stranke prava koje, dakako, valja razlikovati od starčevićanskih klubova koje su svojedobno osnivali Ivan Trtanj i dr.

Ispravna datacija tog dokumenta pokazala bi, je li Pilar bio među onim članovima Središnjeg odbora HNZ-a koji su – kao što je nabacio *Hrvatski dnevnik* – izražavali uvjerenje da će proces svepravaškog ujedinjenja značiti zapravo „pofurtimašenje pravaštva“. Odgovor na to pitanje rasvijetlio bi i njegovu ulogu u nastanku posljednje verzije Pravila HNZ-a, a onda bi rasvijetlio i evoluciju njegova odnosa prema nadbiskupu Stadleru. Pilar, naime, u tom tekstu nagovještava važan politički korak: „Uvidjeli smo naprotiv potrebu, da razlučimo kulturno-prosvjetni rad i organizaciju od političke. Zato pristupamo sada složnoj političkoj organizaciji svih Hrvata. Iskustvom zadnjih pet godina uvjerali su se svi Hrvati u Bosni, da je organiziranje Hrvata u Bosni moguće samo na temelju stranke prava, koja jedina imade Bosnu u svom programu, koja [je] jedina bila pripravna da bosansko hercegovačkim Hrvatima, zborom i tvorom u pomoć priskoči, koja jedina drži kroz decenije u svoj čistoći sve ideale Hrvatskoga naroda.“³⁹⁸⁷ Odmah u nastavku toga koncepta stoji – precrtano – sljedeće: „Usljed toga je ta organizacija moguća samo na temelju stranke prava. Mi dakle potpisani [nečitko] slogu [nečitko] u Herceg Bosni pristupamo

³⁹⁸⁶ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 200.-201. navodi jedno pismo ravnatelja isusovačkog sjemeništa u Travniku ministru Bilinskomu od 4. studenoga 1912., u kojem se franjevce prokazuje da simpatiziraju s idejom priključenja Srbiji, u čemu su podudarni s naprednjacima. Nažalost, Kapidžić je propustio primijetiti da spor isusovaca (kao i trapista) s franjevcima ima drugačiju pozadinu, pa da ovakva izvješća valja uzeti sa zrnom soli.

³⁹⁸⁷ NSK, OIP, R-7983, A-16.

k organizaciji Klubova stranke prava i pozivamo sve Hrvate naše domovine da istima pristupe.³⁹⁸⁸

Ako se zasad i ne može sa sigurnošću zaključiti, je li Pilar uz pomoć ove zamisli htio potaknuti ili spriječiti stupanje HNZ-a u jedinstvenu Stranku prava, on je zasigurno jedan od pokazatelja da je proces svepravaškog ujedinjenja bio ključni katalizator i ujedinjenja HNZ i HKU. No, on otkriva i neke crte Pilarova karaktera i načina na koji je on poimao političku borbu. Na prvi bi se pogled reklo da taj proglas govori kako je Pilar najkasnije 1911. prigrlio pravaštvo kao ideologiju, pa možda i kao oblik organiziranoga političkog djelovanja. No, zapravo se radi o nečemu drugome. On je od samoga početka svoga javnog političkog djelovanja prihvatio čitav niz bitnih elemenata pravaške ideologije,³⁹⁸⁹ ali će prema Starčeviću i pravaštvu do kraja života zadržati kritički odmak. I neki prijateljski suvremenici su ga već u vrijeme aneksije i malo nakon toga doživljavali kao frankovca,³⁹⁹⁰ ali on će već od te 1911. godine – možda i zbog razočaranja smjerom u kojem je krenula organizacija kojoj je bio suutemeljitelj i glavni ideolog – formalnu stranačku pripadnost držati posve sporednim atributom. Zato će se u idućem razdoblju po potrebi, radi postizanja svojih političkih ciljeva, predstavljati i pravašem odnosno frankovcem, i izvanstranačkom osobom, pa i udrugušem (čak i onda nakon što HKU zapravo prestane formalno postojati!). Za nj je bitan cilj; on ostaje konstanta, dok je politička stranka tek instrument na putu prema ostvarenju toga cilja koji je jedva moguće ostvariti bez sudjelovanja u vlasti. Jednako tako će nakon 1918. bez većih teškoća pripadati Hrvatskoj zajednici odnosno Hrvatskoj federalističkoj seljačkoj stranci, a pritom nastojati usmjeravati, pa i ideološki izgrađivati Hrvatsku seljačku stranku.

U tom smislu on 1911. doživljava pravašku ideologiju kao najdjelotvorniju polugu za ostvarenje njegovih političkih ciljeva. Bi li ta poluga bila formalizirana u obliku jedinstvene Stranke prava (u kojoj bi HNZ gubio važnu ulogu, a svakako i bitna obilježja svog identiteta), ili bi se ona očitovala u paralelnome i samostalnom obliku mreže političkih klubova na čije osnivanje motiviraju standardni atributi pravaške retorike,³⁹⁹¹ zasad se ne može sa sigurnošću kazati. Da je potonja mogućnost vjerojatnija, sugeriraju „Pravila Hrvatskoga političkoga kluba“, pronađena u njegovoj ostavštini u tiskanome obliku.³⁹⁹² Vjerojatno nešto kasnije od prethodno opisanoga letka (očito nakon lipnja 1912. godine, kad je došlo do stapanja HNZ-a i HKU!), nastala je, naime, okružnica koja je u Pilarovoj ostavštini pohranjenoj u NSK pogrešno

³⁹⁸⁸ Isto.

³⁹⁸⁹ S. MATKOVIĆ, „Je li Ivo Pilar bio pravaš?“, 398.-400. i dr.

³⁹⁹⁰ Tako mu, primjerice, Bariša Smoljan u siječnju 1909. piše: „Ti frankovac, ja isto...“ (ABiH, NKHZ, IX-2/83 – Smoljan Pilaru 19. I. 1909.) I inače upućeni Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 480. misli da je Pilar 1908. zastupao frankovačka načela, ali da ih je iduće godine uvelike napustio i „time osporio samoga sebe“.

³⁹⁹¹ Korisno je usporediti neke formulacije iz ovoga Pilarova nacrtu proglaša s proglasom spomenutoga Kluba Starčevićeve čiste hrvatske stranke prava iz 1909. godine. Taj su program iz *Hrvatskog prava* preuzeli T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 615.-617.

³⁹⁹² NSK, OIP, R-7983, Cf, ff. 183-184.

razvrstana kao tuđi tekst.³⁹⁹³ Pri ocjeni motiva i smisla te okružnice svakako valja imati na umu da Pilar moli svakog njezina primatelja za diskreciju. Da se je radilo tek o provedbi svepravaškog ujedinjenja – zbog kojega su i *Hrvatska zajednica* i *Hrvatski dnevnik* znali vrlo drsko odgovoriti na vladine prijetnje raspuštanjem – čini se da ne bi bilo potrebe za apeliranjem na diskreciju.

U okružnici se, naime, navodi da se „već [...] od nekog vremena opaža otvoreno – sa izvjesnih strana – kako se nastoji H. N. Z. baciti u pozadinu, pa se u tu svrhu izrabljuje okolnost, što H. N. Z. nije političko društvo i što središnji odbor sam nastoji – u prvom redu – svoje sile posvetiti gospodarsko-prosvjetnom pridizanju naroda.“ Ti su krugovi svjesni snage HNZ-a, pa organizaciju ne napadaju otvoreno, nego žele „zabacivanjem u javnom životu, da ona ode u zaborav“. Svaki je pravi zajedničar protivan toj tendenciji. No, ni autor teksta – Pilar – nije za to da se krene „prvašnjim putem, pa da opet izrazito zagreznemo u politiku“, ali zato „moramo nastojati, da indirektno H. N. Z. na sve utječe i da se [sve] oko nje kreće.“³⁹⁹⁴ Sada je, kaže autor, „nastupila prava manija za osnivanjem 'Hrvatskih političkih klubova'. Proti tome H. N. Z. ne može imati ništa u principu, jer je svojevremeno središnji odbor njihovo osnivanje zaključio“ (čime se očito aludira na Hrvatski politički klub koji se je u travnju 1910. nominalno pojavio kao sunositelj izborne listine HNZ-a), „samo što se to do sada nije sistematski provelo – kako je trebalo.“ Iako je HKU formalno prestala postojati [sic!], zapravo se nijedan udrugaš nije prilagodio HNZ-u, nego je ona „svoje ostanke ovila oko Hrv. Dnevnika' pa [bivši udrugaši] misle, da će preko 'političkih klubova' uzeti cijelu akciju u svoje ruke.“ Budući da HNZ nije političko društvo, on se ne može u to izravno uvoditi: „Da pako 'politički klubovi' budu odraz H. N. Z. i njen suradnik na političkom polju, nužno je da mi, pojedini funkcionari Zajednice – kao pojedinci i skupine – pokrenemo osnivanje 'Hrvatskih političkih klubova' po zemlji.“³⁹⁹⁵ Budući da zakon propisuje vođenja popisa članova političkoga društva, u članstvo kluba treba upisati sve punoljetne muške članove HNZ-a osim činovnika. Odmah treba pristupiti organizaciji u svim okružnim mjestima, a potom žurno u važnijim kotarima, da bi se to kasnije postiglo diljem BiH. Tamo gdje je broj Hrvata mali, kotare treba ujediniti (pa se, primjerice, bihački okrug može organizirati u samo dva kluba sa sjedištem u Bihaću i u Sanskome Mostu, dok bi se u tuzlanski Hrvatski politički klub klub mogli spojiti i kotari kladanjski, vlasenički, srebrenički, pa i

³⁹⁹³ Tekst nije pisan Pilarovom rukom, pa je to navelo na pogrješan zaključak da se radi o nečijem tuđem dopisu. Međutim, može se s vrlo visokim stupnjem vjerojatnosti držati da mu je autor upravo Ivo Pilar. Prvo, na samome je tekstu njegovom rukom napisan broj primjeraka tiskanih Pravila koja se dostavljaju, a njegovom je rukom na dnu teksta napisano i „Tuzla“, što je očito trebalo označiti mjesto i nadnevak sastavljanja. Drugo, na samim Pravilima Hrvatskoga političkoga kluba naznačeno je da su tiskana u Tuzli, u tiskari Adolfa Engela. Treće, ton kojim je okružnica pisana autoritativan je i bez ikakve dvojbe pokazuje da ga piše netko iz vodstva HNZ-a. Četvrto, autor okružnice predviđa da na čelu Hrvatskoga političkoga kluba bude po funkciji upravo predsjednik okružnoga odbora HNZ-a, a to je – kao što znamo – upravo Ivo Pilar. Peto, i po stilu i po rezervama prema udrugašima tekst u cijelosti odgovara Pilaru. I šesto, rukopis kojim je pisana okružnica isti je rukopis kojim su pisani neki spisi i podnesci koji pripadaju Pilarovoj odvjjetničkoj ostavštini, pohranjenoj u Arhivu Tuzlanske županije u Tuzli. Zašto je pisan rukom, i zašto je pisan tuđom rukom, i je li uopće posrijedi konačna verzija, zasad je nemoguće kazati.

³⁹⁹⁴ NSK, OIP, R-7983, Ch-19.

³⁹⁹⁵ Isto. Kao što je spomenuto, političko društvo po zakonu nije moglo djelovati kao jedinstvena, centralizirana organizacija s podružnicama i ograncima, nego se je u svakome pojedinom kotaru moralo zasebno registrirati.

zvornički). Nadalje „bezuvjetno [...] nužno, da predsjednik okružnog odnosno mjesnog odbora [HNZ] bude ujedno i predsjednik polit. kluba. Također je nužno, da i odbor – po mogućnosti – bude sastavljen od odbornika okružnog odnosno mjesnog odbora. Ako se i pokaže potreba, da se bira drugi, tko nije u odboru H. N. Z. – neka to bude pouzdan čovjek. To će – među ostalim – i to nama donijeti, da će naši politički klubovi – i mimo zakonskih ustanova – biti centralizirani, a to je od neprocjenjive važnosti.“ Autor nastavlja: „Ova naša akcija ne smije se previše kao separatistička Zajednica isticati, da ne svratimo pažnju, ali nastojanje naše ima za tim ići, da u svojoj sredini nemamo nepouzdanih osoba, u koliko to bude moguće.“ Apelirajući na žurnost i diskreciju (jer dopis šalje samo jednoj osobi u pojedinom okrugu), autor prilaže 100 komada tiskanih pravila Hrvatskoga političkoga kluba, s naputkom kako treba postupiti da bi se ispunile zakonske formalnosti, te moli primatelja da mu odmah javi mišljenje o akciji, a kad u nju krene, da autora o svemu obavješćuje.³⁹⁹⁶

Pilaru se, dakle, može pripisati i ta okružnica, kao i nacrt Pravila Hrvatskoga političkoga kluba, koji se uvelike podudaraju s tonom i sadržajem proglašenja „Narodu hrvatskome!“ koji je najvjerojatnije nastao 1911. godine. Ti dokumenti pokazuju da dubinske političke i svjetonazorske razlike između ideološki izgrađenih zajedničara i udrugaša nisu nestale ne samo u procesu stapanja tih organizacija, nego ni nakon formalnoga gašenja HKU sredinom 1912. godine. Činjenica da se je Ivo Pilar odlučio na tiskanje tog nacrta Pravila u očito znatnoj nakladi (a nije možda dostavio rukopisni nacrt, pa onda dopustio primateljima da ga modificiraju i preinačuju), i da je molio diskreciju u čitavoj akciji, sugerira da je želio postupati brzo i djelotvorno, maksimalno centralizirajući taj pothvat. Ne znamo do koje se je mjere on razgranao i koga je sve obuhvatio, ali to znači da je Pilar ocijenio kako ni stapanje HNZ-a i HKU niti stvaranje svepravaške organizacije nisu pravi put za rješenje hrvatskog pitanja. A taj cilj, koji je definiran pravaškim programom iz 1894. godine, u postojećim se okolnostima, prema njegovoj procjeni, može u tehničkome smislu ostvarivati kroz HNZ i strukture koje on javno ili nejavno zasnuje, a u ideološko-političkome samo osloncem na starčevićansku ideologiju, ne protiv nje.

U Pravilima se, naime, ističe kako je svrha Hrvatskoga političkoga kluba razvijanje hrvatske svijesti i političko „uzgajanje“ hrvatskoga naroda u BiH: „Klub stoji na programu stranke prava od 26. lipnja 1894. te će i raditi na ostvarenju istoga t. j. stojeći na temelju državnog prava i narodnog načela raditi će svim zakonitim sredstvima da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Megjmurju, Bosni, Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo, te će podupirati svom snagom nastojanje braće Slovenaca, da se slovnske zemlje ovomu državnom tijelu prikupe.“ Klub će na tom programu raditi protiv protunarodnih sustava i njihovih eksponenata, a „u tu će svrhu u narodnim hrvatskim pitanjima u Bosni i Hercegovini raditi složno i sporazumno sa osobama i društvima koje druge narodnosti i vjere, ako zastupaju iste narodne interese.“ Također Klub ispovijeda „vjersku toleranciju, osugjujući javne ispade proti bilo koje vjere.“ On će nadzirati rad

³⁹⁹⁶ NSK, OIP, R-7983, Ch-19.

pojedina i skupina koji stoje i izvan njega, a napose „onih pravaša, koji su u klubu organizirani.“ Članom kluba može postati „svaki punodobni Hrvat muškog pola, koji je pripadnik Bosne i Hercegovine ili potiče iz drugih hrvatskih zemalja, koji stalno boravi u kotaru i ispovjeda politička načela kluba. Članove kluba prima odbor, te može bez motivacije [obrazloženja] uskratiti pristup u klub. Inozemac ne može biti članom kluba.“ Klub se smatra osnovanim onda kad se konstituira njegov odbor, a zastupa ga predsjednik.³⁹⁹⁷

Program je otkrivao neke konstante u Pilarovu ideološko-političkom sustavu, ali ako je njegov autor negdje u pameti imao primisao da će Hrvatski politički klub s vremenom i po potrebi prerasti u pravu političku stranku, presjekao ga je sarajevski atentat i početak svjetskoga rata.

5.2. Geopolitičko opravdanje opstanka Austro-Ugarske (*Svjetski rat i Hrvati i Južnoslavensko pitanje*)

„Mi Srbi ne možemo ne priznati neosporivo pravo Italije na hegemoniju na obalama Jadrana. Mi također težimo k moru, no nipošto ne tražimo ratnih luka s pravom, da tamo zatvorimo flotu. Mi jedino nastojimo, da dobijemo jedan ekonomski izlaz. Italija se tome ne protivi, te ako se može govoriti o oprekama i raznim nazorima, to takovi postoje samo glede broja pristaništa potrebnih Italiji za obranu njene vojničke prevlasti na Jadranu.“

Nikola Pašić, predsjednik vlade Kraljevine Srbije
(*Corriere della Sera*, 6. svibnja 1916.)

Godina 1910. za Ivu Pilara je bila godina velikih pobjeda i velikih poraza. Nije uspio na lokalnim izborima, a organizacija kojoj je bio jedan od utemeljitelja i glavnih ideologa, Hrvatska narodna zajednica, nije ga u proljeće te godine kandidirala na izborima za Sabor. Moguće je, doduše, da je on sam – kao što je spomenuto – unaprijed otklonio kandidaturu, ali je i ta možebitna odluka bila znakovita, jer: nije odbio kandidaturu na lokalnim izborima, što znači da nije otklanjao neposredan politički angažman.

³⁹⁹⁷ Isto.

A na izborima za Sabor HNZ je odnio veliku pobjedu, pokazujući tako da je interkonfesionalna koncepcija svjetovnjačko-franjevačke „samonikle“ organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata pala na plodno tlo. Po mnogočemu – a napose po rezultatima i po oštini polemike koja je prethodila izborima – ta se je pobjeda nad suparničkom strujom nadbiskupa Stadlera i njegove Hrvatske katoličke udruge doimala velikom, donekle čak i iznenađujućom, osobito u svjetlu činjenice da je izgledalo kako su liberalna načela pobijedila nad klerikalnima u jednome društvu koje je tradicionalno bilo duboko podijeljeno po konfesionalnome ključu, i u kojem je čitav život bio organiziran po konfesionalnome načelu.

No, kao što ni bosansko-hercegovački katolici nisu mogli trajno ostati izdvojeni od kulturno-političkih zbivanja u ostalim hrvatskim zemljama, tako je zapravo HNZ u vrijeme konfrontacije sa Stadlerom prolazio kroz unutarnja previranja koja su iz Stadlerova kruga vješto i snažno pothranjivana, a ni državne vlasti ih nisu tek šutke promatrale. Nadbiskupova zabrana svećenicima i redovnicima da ostanu u članstvu HNZ-a ili da toj organizaciji pristupe, teško će pogoditi HNZ ne samo na području Vrhbosanske nadbiskupije, nego će imati trajne negativne posljedice i u dvjema sufraganskim biskupijama kojima su na čelu bili franjevci (biskupi Buconjić i Marković) koji slične mjere nisu donijeli. Mnoštvo mjesnih odbora HNZ-a u to će vrijeme zamrijeti, o čemu jasno govore kasnije vijesti o pokušajima obnove njihova rada, pa i nerijetke tužaljke na stranicama stranačke *Hrvatske zajednice*, da je organizacija trošna, da nema suradnje između okružnih i mjesnih odbora, i da postojeći HNZ gubi smisao, pa ga treba ili raspustiti ili reformirati.

Istodobno je već od početka parlamentarnog života i grupiranja političkih snaga na konfesionalnoj osnovici bilo jasno da će objektivne okolnosti i konfesionalno-etnički ustroj svekolikoga života u BiH siliti dvije političke grupacije koje su nastale među katolicima Hrvatima na suradnju. Ta je suradnja značila i idejne kompromise koji su se ogledali i u izmjenama Pravila HNZ-a te kasnijemu formalnom stapanju te organizacije i Hrvatske katoličke udruge u procesu svepravaškog ujedinjenja. Makar se je HKU formalno utopila u HNZ-u, potpuno jedinstvo tih dviju grupacija nikad nije uspostavljeno, a dubinske razlike vidjet će se i kasnije, prigodom oblikovanja reakcija na Svibanjsku deklaraciju iz 1917., te kod preoblikovanja starih odnosno formiranja novih političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata nakon stvaranja jugoslavenske države.³⁹⁹⁸

³⁹⁹⁸ Opisujući političko raspoloženje bosansko-hercegovačkih Hrvata, V. VRANČIĆ, *Branili smo Državu. Uspomene, osvrti doživljaji*, I., 46. lapidarno je ustvrdio da je Hrvatska težačka stranka nastala iz Hrvatske narodne zajednice koja je vukla „svoj korijen iz Starčevićeve Stranke prava“, dok bi Hrvatska pučka stranka bila „nastavak Hrvatske katoličke udruge, koja se, pod novim imenom, oslonila na socijal-kršćanski program Slovenske ljudske stranke.“ Vidjet ćemo da stvar ipak nije bila tako jednostavna niti su osnivanje i razvitak političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata nakon Prvoga svjetskog rata tekli pravocrtno. Opš. H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji“, *Istorija XX. veka. Zbornik radova V*, Beograd, 1963., 29.-34. i dr.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, Sarajevo, 1991., 122.-132.; Z. MATIJEVIĆ, „Nastanak dviju političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata (1919.-1920.)“, u: Z. MATIJEVIĆ, *Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Zagreb, 2006., 139.-150.; ISTI, „Stranačko-politički život bosansko-hercegovačkih Hrvata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenca (1919.-1929.)“, *Ivan Šarić vrhbosanski nadbiskup. Zbornik radova znanstvenoga skupa o dr. Ivanu Šariću održanog 19.*

Krupni vanjskopolitički događaji u godinama uoči Prvoga svjetskog rata i proces svepravaškog ujedinjenja koji je u jednom razdoblju otvarao široke perspektive rješavanja hrvatskog pitanja, ali se je skršio već 1913. godine, pripomogli su odvijanju procesa u kojem će HNZ doživjeti unutarnje, organske promjene. Ideološki uzmak pred pritiskom nadbiskupa Stadlera i narušavanje izvorne strukture organizacije u kojoj su franjevci ionako već imali istaknutu ulogu, omogućit će franjevcima da u njoj ostvare još dominantniji utjecaj od onoga koji su imali prije. Tom procesu pridonijet će i činjenica da su neki od najagilnijih prvaka HNZ-a koji izvorno nisu živjeli na prostoru Vrhbosanske nadbiskupije, nego na drugim područjima na kojima organizaciju nisu bar izravno pogađale Stadlerove mjere, poput Joze Sunarića i Gjüre Džamonje, uslijed izbornih saborskih mandata težište svoje djelatnosti premjestili u Sabor odnosno u Sarajevo.

O tim unutarnjim previranjima u HNZ-u govorila je i činjenica da će se uskoro ugasiti Džamonjina *Hrvatska obrana*, a njezin će utemeljitelj sve češće pokazivati znakove nezadovoljstva. Džamonja će 1912. na jedno vrijeme čak istupiti iz hrvatskoga saborskoga kluba, a uskoro će on, Luka Čabrajić i Vjekoslav Jelavić – dijelom zbog osobnih, a dijelom i zbog političkih razloga odnosno zbog razočaranja nepovoljnim gospodarskim i političkim razvitkom – pokazivati sve više naklonosti suradnji sa Srbima, pa će i postati disidentima hrvatskoga saborskoga kluba. Smanjivat će se i Džamonjin utjecaj u mostarskome okružnom odboru, iako će mu iz franjevačkih redova i dalje stizati mahom pohvale: nakon dva uzastopna mandata fra Angjela Majića, na čelo mostarskoga okružnog odbora će, doduše, 1913. doći Dominik Mazzi, ali će već tada vodeću ulogu na mostarskome području imati karizmatični hercegovački franjevac fra Didak Buntić, koji će i u svojstvu člana okružnog odbora HNZ-a razviti zamjernu djelatnost.³⁹⁹⁹

Zbog razmjerno maloga broja katolika na bihaćkome području, tamošnji okružni odbor nije ni mogao razviti znatniju aktivnost i potaknuti snažnije organiziranje Hrvata, a ulazak Milana Katičića u Sabor zasigurno je dodatno oslabio ionako slabašan rad tog odbora. Što se Banja Luke i banjolučkog okruga tiče, nakon izbora sa saborskog zastupnika Sunarić će preuzeti najprije vodstvo okružnog odbora HNZ-a u Sarajevu, a potom će ujesen 1911. postati i predsjednikom HNZ-a. Vodstvo banjolučkoga okružnog odbora od njega je naslijedio dr. Ivo Jelinović, koji je i 1912. nastavio obnašati dužnost okružnog predsjednika, dok je uza nj već od sredine 1911. tajnikom bio izabran dr. Petar Skok, jedan od istaknutijih pojedinaca iz plejade naprednjačke mladeži.⁴⁰⁰⁰ Oni nikad ne će razviti tako bliske odnose s franjevcima kakve je imao Sunarić, koji je prijateljevao i s biskupom Markovićem, a nakon što je Mandić 24. ožujka 1914. imenovan

siječnja 2002. u Sarajevu, pr. Pavo Jurišić, Sarajevo, 2007., 21.-92.; ISTI, „Zablatiše me djeca!": Fra Didak Buntić između Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke (1919.-1922.)“, *ZR Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, 65.-86.

³⁹⁹⁹ „Godišnja skupština H.N.Z. okružja mostarskog“, *HZ*, 3/1911., br. 47, 17. VI. 1911., 2.; „Novi okružni i nadzorni odbor H.N.Z. te članovi sred. odbora okružja mostarskoga“, *HZ*, 4/1912., br. 53, 3. VII. 1911., 3.; „Glavna okružna skupština H.N.Z. u Mostaru“, *Hnz*, 1/1913., br. 22, 30. XI. 1913., 338.

⁴⁰⁰⁰ „Okružna skupština H. N. Zajednice u Banjoj-Luci“, *HZ*, 3/1911., br. 45, 10. VI. 1911., 1.-2.; „Okružni odbor H. N. Z. u Banjaluci“, *HZ*, 4/1912., br. 46, 8. VI. 1912., 2.; „Glavna skupština okr. odbora H.N.Z. u Banjoj-Luci 22.I.1914.“, *Hnz*, 2/1914., br. 3, 15. II. 1914., 34.

zamjenikom zemaljskog poglavara Oskara Potioreka,⁴⁰⁰¹ te u travnju preuzeo dužnost, Jelinović je ionako preselio u Sarajevo i preuzeo njegovu odvjetničku pisarnicu.⁴⁰⁰²

Ta naizgled uzgredna epizoda sa Sunarićevim, a onda i s Jelinovićevim preseljenjem pokazivala je da je mnogima od vodećih ljudi HNZ-a osobna i obiteljska egzistencija bila bar podjednako važna kao i dobrobit organizacije. Frankovačka *Hrvatska* će kasnije, 1917. godine, kad se već otvore duboke fronte između pristaša i protivnika Svibanjske deklaracije, pisati kako je Sunarić prvih ratnih godina bio uglavnom pasivan zbog straha da će biti pozvan u vojnu službu. No, kad je 30. svibnja 1917. objavljena deklaracija Južnoslavenskoga kluba, da je jedva dočekao prigodu da se ponovno pojavi pod svjetlima političke pozornice.⁴⁰⁰³ U to su vrijeme, naime, obnovom parlamentarnog života skoro u čitavoj Monarhiji već nastupile krupne političke i društvene promjene, pa se je smanjila i bojazan od represivnih mjera režima, a Sunarić je – prema frankovačkom dnevniku – zaključio da je došlo vrijeme da ponovno pokaže svoje političke aspiracije.

Usporedno s tim promjenama u političkome i kulturnom životu, te u djelovanju samog HNZ-a, u vodstvu te hrvatske organizacije će jačati spremnost na taktičku suradnju sa Srbima. Određenu podlogu za takvu orijentaciju hrvatske politike stvorile su, kao što smo vidjeli, unutarhrvatske trzavice i previranja koja su još od 1908./09. nukala suprotstavljene struje na traženje različitih saveznika u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji. Ne manje važno bilo je nastojanje da se u vladajućim krugovima stekne naklonost politikom koja će srpski element u BiH privlačiti državi, a ne tjerati ga u naglašeniji i neprijateljskiji oporbeni položaj od onoga u kome se je on po logici svoje nacionalne pripadnosti i unutarnjopolitičkih odnosa nalazio. Otvorene poruke i sugestije u tom smjeru je hrvatskim političkim prvacima još u aneksijsko doba upućivao i sam vladar, a kasniji je politički razvitak pokazao da je režim spreman na krupne ustupke onim srpskim grupacijama koje bi na umjeren način zastupale svoje nacionalne interese. Vlasti su ocjenjivale da je srpski integralistički nacionalizam i srpsku težnju za ujedinjenjem („prisajedinjenjem“) BiH sa Srbijom odnosno Crnom Gorom moguće suzbiti ustupcima. Uočavajući takvu politiku režima, i srpski politički jastrebovi su se znali poslužiti mimikrijom, dok su upravo na oportunističkoj politici cvali umjerenjaci koje su simbolizirali Lazar Dimitrijević i Danilo Dimović.

Bilo je posve prirodno da i u krilu hrvatskoga katoličkoga korpusa ojača grupacija koja će se pokušati poslužiti istim modelom, možda u prvo vrijeme i ne pomišljajući na to da postoji

⁴⁰⁰¹ „Ernennung des Landtagspräsidenten Dr. Mandić zum Landesschefstellvertreter für Bosnien“, *NFP*, Nr. 17810, 26. III. 1914., 6. Na istom je mjestu objavljen Mandićev životopis, čestitka koju mu je uputio zajednički ministar financija Leon Biliński te kraći komentar vijesti koja je – navodi *Neue Freie Presse* – iznenadila sve. Donoseći vijest o Mandićevu imenovanju, pod naslovom „Dr. Mandić – Ziviladlatus in Bosnien“, *Linzer Zeitung*, 48/1914., Nr. 55, 27. III. 1914., 2. uredništvo toga regionalnoga lista je griješilo: položaj „civilnog adlatusa“ odnosno građanskog pobočnika ukinut je u travnju 1912. godine, pa Mandić ni u kojem slučaju nije 1914. mogao biti imenovan na to mjesto.

⁴⁰⁰² *HZ*, 3/1914., br. 4, 11. IV. 1914., 3.; „Nakon izbora u Bosni“, *Hrvatski pokret*, 10/1914, br. 161, 14. VI. 1914., 2.

⁴⁰⁰³ SPECTATOR BOSNENSIS, „Politika u Bosni“, *Hrvatska*, br. 1845. 2. X. 1917., 1. Iza tog pseudonima krije se upravo Ivo Pilar, što jasno proizlazi iz njegova pisma Sheku, datirana 26. XI. 1917. u Tuzli (NSK, OIP, R-5713)

opasnost da ograničeni uspjesi i taktički ciljevi zasjene stratešku orijentaciju i razvodne nacionalno-političku i ideološku kompaktnost koja je postojala u pionirsko doba uoči aneksije. Ni Zemaljska vlada nije vodila pravocrtnu i jednoznačnu politiku, nego je nastojala na svoju stranu dobiti sve skupine i sve stranke, potkresavajući sve tendencije koje bi prekoračivale vladinu dugoročnu politiku. U tom smislu je hrvatsko-muslimanska suradnja i Zemaljskoj vladi i Zajedničkomu ministarstvu financija bila po volji samo u ograničenoj mjeri. Uostalom, bilo je jasno da je hrvatska pozicija nužno centripetalna, pa je već i zbog toga za postizanje hrvatske lojalnosti bio potreban manji trud. Također ne treba podcijeniti značenje činjenice da je većina hrvatskih političkih prvaka imala i privatne odnosno poslovne interese koji ih nipošto nisu usmjeravali na konfrontaciju s vladom.

Za ocjenu kompleksnih motiva toga političkog laviranja zanimljiva su dva izvješća koja je objavio H. Kapidžić, a koja potječu iz razdoblja nakon otvaranja Sabora. Kao zametci političkih koncepcija u novim okolnostima, ta su izvješća korisna i za shvaćanje različitih državnopravnih prijedloga koji će biti podneseni odgovornim čimbenicima u drugoj polovici rata. Prvo je očito bilo prilog nekom podnesku koji je odjelni predstojnik barun Karl Pitner podnio 20. prosinca 1912. godine, pri čemu ga Kapidžić pogrešno datira tim nadnevkom, previđajući da to izvješće očito potječe iz ranijeg doba, vjerojatno iz sredine 1910. godine,⁴⁰⁰⁴ a drugo je 1911. ili 1912. godine sastavio „ministar Weisskirchner“ na temelju obavijesti navodno dobivenih od Sunarića.⁴⁰⁰⁵

U svojoj analizi prilika u BiH, barun Pitner – koji je inače, kao što je spomenuto, još na položaju mostarskoga okružnog predstojnika stekao glas simpatizera srpske politike ili, točnije, zagovornika vladina naslona na Srbe kao relativno najbrojniju etničko-konfesionalnu skupinu – kritički ocjenjuje hrvatsko-muslimanski savez koji je nastao na temelju sličnih pogleda katolika i muslimana na agrarno pitanje. Iako naizgled primamljiv, taj je pokus, drži Pitner, bio osuđen na neuspjeh, jer su obje te skupine, i katolici i muslimani, posve nepouzdana. Hrvatska narodna zajednica pod Mandićevim vodstvom (sic!) iscrpljuje se u napadajima na Stadlera, a njezin je službeni prvak zapravo uvelike potrošen. Njegove se političke kvalitete svode na retorički dar i spretno ophođenje, ali njegovo nastojanje da svaka vrata ostavi otvorenima izaziva nepovjerenje svih stranaka, pa on izvan Sabora više i nije neprijeporni vođa svoje stranke. Na drugoj strani stoji nadbiskup Stadler, koji predvodi suprotstavljenu struju među katolicima i koji će se u

⁴⁰⁰⁴ Doista je Pitner te godine imao rang odjelnog predstojnika, ali da izvješće ne potječe iz 1912., jasno govori činjenica da se u njemu govori o „ovogodišnjem zasjedanju“ kojim se „prvi put iskušavaju“ ustavne odredbe, o „raspravama o proračunu za 1910.“, o „odgodi sabora do jeseni“, o „insceniranim Mandićevim napadajima i ispadima protiv malobrojne skupine nadbiskupa Stadlera“, o „nedavnim sarajevskim općinskim izborima“, o „prednacrtu proračuna za 1911. godinu“ itd. Ništa od toga se nije događalo 1912. godine, a nije se ni moglo dogoditi.

⁴⁰⁰⁵ Uz Weisskirchnerovo je izvješće Kapidžić naveo da je posrijedi „ministar“, ali mu nije naveo imena. U službenim popisima osoblja dvorske i državne uprave 1910.-1914. nisam uspio pronaći nijednog ministra, ali ni diplomata u rangu opunomoćenog ministra odnosno ministra savjetnika kojemu bi prezime bilo Weisskirchner. Postoji, doduše, Richard Weisskirchner (prema drugim podatcima: Weisskirchner), koji je 1909.-1911. bio ministar trgovine, a 1912.-1919. gradonačelnik Beča. No, Kapidžićevi prijepisi dokumenata i bez toga obiluju pisarskim pogreškama i krivim čitanjem, a nisu ni priređeni na način da se jasno vidi gdje su pohranjeni, otkud potječu i komu su namijenjeni.

političkome smislu nesumnjivo oporaviti, a nakon što se emancipira od svoje politički nespretno okoline, njegovi izgledi na političkome poprištu nipošto nisu slabi.⁴⁰⁰⁶ Drugim riječima, Pitner je proricao slom hrvatsko-muslimanskog bloka ne samo zbog „nepouzdanosti” i katolika i muslimana, nego i zbog toga što je ocjenjivao da će se Stadlerova grupacija (Hrvatska katolička udruga) oporaviti i ojačati, pa će samim time oslabiti katoličko-muslimanske veze, zbog čega već sada treba raditi na zbližavanju muslimana i pravoslavnih.

S druge je strane „ministar Weisskirchner“, na temelju navodnih razgovora sa Sunarićem, izvješćivao prijestolonasljednikov ured da se politika baruna Pitnera svodi na nastojanje da osigura premoćnu vladinu većinu poticanjem srpsko-muslimanskog saveza. Muslimani su – tvrdi se u izvješću – nakon aneksije pokazivali rezerve prema Hrvatima, jer su se pribojavali da će doći do ujedinjenja BiH s Hrvatskom i Dalmacijom, što bi Hrvatima osiguralo nadmoć. No, kad su ih hrvatski politički prvaci uvjerali – a Sunarić sebi pripisuje najveće zasluge za to – da Hrvati ne teže čistome trijalističkom rješenju odnosno tomu da se Bosna u potpunosti utopi u južnoslavenskom dijelu Monarhije, nego da joj u okviru Monarhije namjenjuju stanovitu autonomiju, tada su muslimani bili pridobiveni za suradnju odnosno koaliciju.⁴⁰⁰⁷

Pozivajući se na Sunarića, izvjestitelj dalje napominje kako se Srbi trse ostaviti dojam lojalnih građana, ali nema nikakve sumnje o tome da je to neiskreno: sve dok se na granici BiH nalaze dvije neovisne srpske nacionalne države, bosansko-hercegovački će Srbi prirodno težiti tomu da se s njima ujedine. Zato je politika baruna Pitnera da se podupire Srbe kako bi se vladalo uz srpsko-muslimansku većinu, ne samo nesvrhovita, nego je i opasna za državu. Ako bi Pitner bio imenovan građanskim doglavnikom, onda nema nikakve sumnje da će on materijalnim povlasticama pojedinim muslimanskim zastupnicima uspjeti razbiti hrvatsko-muslimanski blok. Hrvatski prvaci već sada – nastavlja se u izvješću – žele upozoriti na to da nipošto nisu spremni pogoršavati položaj svog naroda neplodnom oporbenom politikom protiv Srba, protiv muslimana i protiv vlade. Ako se, dakle, nastavi dosadašnji smjer, ne će im u tom slučaju preostati ništa drugo nego da traže oslonac na vladajuće mađarske krugove.⁴⁰⁰⁸

Na tom je mjestu, navodi Kapidžić, primatelj izvješća stavio opasku: „To je, dakle, otvorena prijetnja. Prema prokušanom uzorku Riječke rezolucije. Lojalnost do otkaza! To izvrsno karakterizira hrvatske vođe!”⁴⁰⁰⁹ Jer, nastavlja izvjestitelj osloncem na Sunarićevo izlaganje, hrvatski prvaci su prije svega realni političari i moraju štititi gospodarske interese svog naroda; zato njihova politička maksima zahtijeva da se na gospodarskom boljitku anektiranih zemalja radi sa svima, pa i sa Srbima.⁴⁰¹⁰

⁴⁰⁰⁶ „Memoar sekcionsšefa Pitnera o Bosni“, H. KAPIDŽIĆ, „Ispisi iz bečkih arhiva“, Sarajevo, 1970.-1971., 522.-527.

⁴⁰⁰⁷ „Ministar Vajskirchner stavio je na raspolaganje prestolonasljednikovoj kancelariji informaciju dr Joze Sunarića, poslanika Bosanskog sabora i člana zemaljskog savjeta“, H. KAPIDŽIĆ, „Ispisi iz bečkih arhiva“, Sarajevo, 1970.-1971., 518.-520.

⁴⁰⁰⁸ Isto, 520.-521.

⁴⁰⁰⁹ Isto, 521.

⁴⁰¹⁰ Isto.

Ovo izvješće zapravo plastično dočarava poziciju onih hrvatskih grupacija koje su pomišljale na suradnju sa Srbima. Hrvatsko koketiranje sa Srbima bilo je, dakle, nemalim dijelom uvjetovano i politikom Zemaljske vlade i Zajedničkoga ministarstva financija odnosno onoga što se je kolokvijalno nazivalo „Bečom“, ali je i tamo – kao i u velikoaustrijske krugu oko Franje Ferdinanda – vladalo uvjerenje da Hrvati moraju Monarhiji biti bezuvjetno lojalni, i da tu njihovu lojalnost ne treba ni poticati niti čime honorirati. Nisu čak smjeli biti ni nezadovoljni zbog takvoga ignorantskog držanja Beča, jer bi u protivnome bili proglašeni nelojalnima, pa čak i izdajicama. Takva je politika morala izazivati nezadovoljstvo, a to je nezadovoljstvo imalo naročito dalekosežne posljedice nakon što je Srbija u doba Prvoga balkanskog rata zbog vojnih pobjeda pobrala europske simpatije te je postajala sve omiljenija i u Trojednici, na čije su javno mnijenje bosansko-hercegovački Hrvati gledali uvijek, pa i onda kad su tvrdili i vjerovali da vode posve samoniklu bosansko-hercegovačku hrvatsku politiku, ne obazirući se na događaje u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji. Zato će sklonost prema suradnji sa Srbima početi pokazivati ne samo spomenuti disidenti HNŽ-a, nego i službeno vodstvo organizacije na čelu s Jozom Sunarićem.

S vremenom je takve znakove počao davati i Nikola Mandić, koji se ni na vrhuncu popularnosti nije ustezao kontakata s predstavnicima najrazličitijih političkih skupina. K tome je barun Pitner na raspolaganju imao mnoštvo instrumenata kojima je mogao pridobiti ljude koji su u svakom trenutku vodili računa i o vlastitim materijalnim probitcima, a Mandić je nesumnjivo spadao u takve. Pitner je, naime, i nakon što je prestao biti visoki državni dužnosnik, zadržao utjecajne pozicije, pa je bio i generalni direktor (guverner) Povlaštene zemaljske banke, a ujedno jedan od ključnih ljudi bosansko-hercegovačkih Zemaljskih željeznica. Na koji se je način on odnosio prema političkim prvacima – i na koji način su oni gradili svoje političke karijere – rječito govore podatci o vodećim ljudima Povlaštene zemaljske banke u 1913. godini: među dopredsjednicima banke su Esad Kulović, Gligorije Jeftanović, Jozo Sunarić i Vojislav Šola, a među cenzorima bančine tuzlanske filijale je i Ivo Pilar.⁴⁰¹¹ Kasnije će se na dopredsjedničkim mjestima naći i Safvet-beg Bašagić i Stjepan Kukrić. Svi su, dakle, otkrili svoj bankarski talent, pa i oni koji se – za razliku od Mandića i Pilara – bankarskim poslom nikad prije nisu bavili. Kao i uvijek, režim je znao da takvi položaji u banci donose ne samo solidna novčana primanja nego i veliki društveni utjecaj, pa im rijetki mogu odoljeti.

Sunarić i Mandić svakako nisu spadali u manjinu koja do vlasti i njezinih materijalnih pripadaka ne bi držala. Obojica su imali ambicija i u politici i u gospodarstvu. Mandić je malo prije imenovanja zamjenikom zemaljskoga poglavara bio imenovan predsjednikom Zemaljske računarske komore umjesto Juliusa v. Rohonnyja koji je zatražio umirovljenje – dok je mjesto podpredsjednika Sabora preuzeo njegov šurjak i dugogodišnji suradnik, a jedno vrijeme i suparnik Jozo Sunarić – ali je Mandića onda zajednički ministar financija Biliński, na

⁴⁰¹¹ *Hof- und Staatsbuch der Österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1913*, Jg. XXXIX, Wien, 1913, 1297.

iznenađenje javnosti, imenovao zamjenikom poglavara.⁴⁰¹² Nakon Potiorekova odlaska stvar se je promijenila. Novomu zemaljskom poglavaru Sarkotiću se to rješenje nije dopadalo, pa se je odmah po preuzimanju uprave zemlje odlučio na promjene. Iako je u tisku bilo i drugačijih glasova o razlozima Mandićeve smjene,⁴⁰¹³ po svemu sudeći je baš ta spremnost da nacionalno-političke interese miješa s privatnima, te koketiranje sa Srbima bilo među razlozima da ga je Sarkotić smijenio vrlo brzo. Mandić je početkom travnja 1915. ponovno imenovan na dužnost predsjednika Zemaljske računarske komore te mu je usporedno s preuzimanjem te dužnosti dodijeljen naslov tajnoga savjetnika. Mjesto Sarkotićeva zamjenika povjereno je bivšemu hrvatskom podbanu Karlu von Unkelhäusseru.⁴⁰¹⁴ Mandićeva je smjena uslijedila u dogovoru sa zajedničkim ministrom financija von Körberom, a kako je dojučerašnji zamjenik zemaljskog poglavara ipak dobio visok i unosan položaj, prigušeno je i njegovo moguće nezadovoljstvo.⁴⁰¹⁵ Na taj je način Sarkotić zapravo postigao da taj iznimno popularni hrvatski političar ostane pasivan i lojalan tijekom ostatka rata, nikad se ne pretvorivši u stožinu okupljanja nezadovoljnika.⁴⁰¹⁶ No, njegova je pasivnost govorila da nije previše zadovoljan takvim položajem.

Budući da se je težište političke djelatnosti već 1910. premjestilo u Sabor, a da su hrvatski saborski klub te, u puno manjoj vjeri, zajedničarsko Hrvatsko narodno vijeće preuzeli vodeću ulogu i u pristupanju svepravaškoj organizaciji, postupno se je HNZ vraćao u okvire koji su nominalno bili i omeđeni Pravilima organizacije, vraćajući se u okvire prosvjetne i gospodarske organizacije. U tom je smislu bio logičan i izbor Stjepana Kukrića novim predsjednikom 1914. godine: njemu je prosvjetno-gospodarski rad odgovarao više od političkoga, iako je na dopunskim izborima u travnju te godine izabran u Sabor.⁴⁰¹⁷ Ratne prilike će HNZ-u dati i još jednu dimenziju koja je bila komplementarna gospodarsko-prosvjetnoj: humanitarnu.

Tomu je pridonijela i činjenica da je tijekom rata normalni politički život u BiH bio zamro. Naime, patentom od 6. veljače 1915. dao je Franjo Josip I. pristanak na raspuštanje Sabora, a formalna odluka od 9. listopada objavljena je u *Sarajevskome listu* 18. listopada 1915. godine.⁴⁰¹⁸ Postajući svjestan da takav, „apsolutistički” način upravljanja zemljom izaziva

⁴⁰¹² „Der Präsident der bosnischen Landesrechnungskammer“, *Reichspost. Morgenblatt*, 21/1914., Nr. 120, 13. III. 1914., 2.; „Wichtige Veränderungen in der bosnischen Landesverwaltung. Morgenblatt“, *NFP*, Nr. 18181, 4. IV. 1915., 16.

⁴⁰¹³ „Veränderungen in der bosnischen Landesverwaltung“, *Znaimer Tagblatt*, 19/1915., Nr. 66, 21. III. 1914., 13.; „Ernennung in der bosnischen Verwaltung“, *Arbeiterwille*, 26/1915., Nr. 95, 6. IV. 1914., 4.; „Veränderungen in Bosnien“, *Arbeiter-Zeitung*, 27/1915., Nr. 94, 4. IV. 1915., 7.; „Wichtige Veränderungen in der bosnischen Landesverwaltung. Morgenblatt“, *NFP*, Nr. 18181, 4. IV. 1915., 16.

⁴⁰¹⁴ „Veränderungen in der bosnischen Landesverwaltung“, *Wiener Bilder*, 20/1914., Nr. 15., 4.; *Sport und Salon*, 18/1915., Nr. 15, 10. IV. 1915., 3.-4.

⁴⁰¹⁵ E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 55.; S. MATKOVIĆ, „Prinosi dr. Nikole Mandića (1869.-1945.) hrvatskoj politici”, II, *Politički zatvorenik*, 252, 25.

⁴⁰¹⁶ O Mandićevu držanju nakon donošenja Svibanjske deklaracije v. Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 204.-210. i dr.

⁴⁰¹⁷ „Landtagsersatzwahl in Bosnien“, *Reichspost. Morgenblatt*, 21/1918., Nr. 176, 16. IV. 1914., 3.

⁴⁰¹⁸ O razlozima za donošenje te odluke v. H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 204.-205.

negodovanje i potrese – a usput otežava i uvid u pravo raspoloženje pučanstva – zemaljski je poglavar Sarkotić predlagao da se kao oblik narodnog sudjelovanja u upravljanju državom imenuje savjetodavno upravno vijeće (*Administrativer Beirat*), ali taj prijedlog nije prihvaćen. Kasnije je Sarkotić dobio ovlaštenje ustrojiti Upravno povjerenstvo (*Administrative Kommission*) koje bi se sastojalo od 40 članova te ne bi imalo parlamentarni karakter. No, ni to tijelo nije nikad zaživjelo,⁴⁰¹⁹ bez obzira na to što je pitanje njegova sazivanja postalo ponovno aktualno 1917. godine, nakon što je u većini drugih dijelova Monarhije obnovljen parlamentarni život, pa se je i u BiH ponovno počelo govoriti o potrebi sazivanja Sabora.

Opisani proces nakon sredine 1910. godine zasigurno nije Pilara motivirao na sudjelovanje u društvenome životu na dotadašnji način. No, s druge je strane njegova odvjetnička pisarnica cvjetala, dobio je prinovu u obitelji, a činjenica da je postao članom Pravničkog društva u Zagrebu i da je pozvan na suradnju u reprezentativnoj *Spomenici* o stotoj obljetnici donošenja Općega građanskog zakonika, zorno je pokazivala da budućnost nije zalupila vrata pred nosom 36-godišnjega tuzlanskog odvjetnika. Udarci koje je dobio na polju praktične politike – ali i činjenica da je aneksijom i uvođenjem ustavnoga stanja u BiH, a onda i serijom događaja u banskoj Hrvatskoj (od Supilova razlaza s Koalicijom i veleizdajničkoga odnosno Friedjungova procesa) – na tom području postignut niz uspjeha čiji su se plodovi činili trajnima, potakli su Pilara da, umjesto sudjelovanja u svakodnevnoj političkoj borbi koja svojom brutalnošću ugrožava i privatne odnose među dojučerašnjim istomišljenicima, više vremena posveti pravničkoj karijeri (zbog čega se 1912. natječe za mjesto predsjednika sarajevske Odvjetničke komore i biva poražen sa svega jednim glasom razlike!), ali i teorijskom, geopolitičkom, politološkom i sociološkom promatranju političkih fenomena te analizi čimbenika koji presudno utječu na položaj hrvatskog naroda.

To nije značilo njegovu potpunu pasivizaciju. On, kao što smo vidjeli, kritički promatra i proces svepravaškog ujedinjenja, a još veći interes pokazuje za prometno i gospodarsko povezivanje BiH s ostalim hrvatskim zemljama, kojemu su stabilizacija prilika u zemlji i balkanski ratovi u bliskome susjedstvu, otvorili nove putove. Za razliku od nemalog dijela hrvatske inteligencije u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, na koju je Prvi balkanski rat djelovao „epidemičkom snagom“, napose u svjetlu neslobode i komesarijata u Hrvatskoj,⁴⁰²⁰ Ivo Pilar ni u vrijeme Prvoga balkanskog rata nije simpatizirao sa Srbijom. On je također jedan od rijetkih koji je shvatio da taj rat, zbog tradicionalnih i emocionalnih veza bosansko-hercegovačkih muslimana s osmanskim Turskom, otvara mogućnost jedne dublje i intenzivnije katoličko-muslimanske suradnje. Tvrdnja Josipa Horvata, da je *Obzor* „preko noći“ izgubio čitatelje i pretplatnike muslimane u BiH nakon što je njegov urednik Milivoj Dežman u Zagrebu pokrenuo akciju u

⁴⁰¹⁹ E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 58., 63.

⁴⁰²⁰ Tako u pismu Vida Blažinčića Rudolfu Eckertu iz svibnja 1913. godine. (P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 211.) Očito misleći na hrvatsko novinstvo u BiH, Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 519. napominje kako je „tijekom balkanskih ratova jedino [...] Stadlerov *Hrvatski dnevnik* pisao protiv Srbije.“

prilog srpskoga Crvenoga križa,⁴⁰²¹ potvrđuje zaključak koji je Pilar kasnije formulirao na sljedeći način: da su hrvatski katolici u BiH od ranije bili dobro svjesni pravih ciljeva srpske politike, dok su muslimani to shvatili tek u vrijeme balkanskih ratova.

Pilarovu aktivnost ne će obustaviti ni izbijanje svjetskog rata. Iz fragmenata ratnoga dnevnika koji je vodio dosta neuredno te ga je kasnije dopunjavao očito prema bilješkama koje je pravio (ali uvijek na način da se razaznaje kad je dopuna poduzeta!), jasno se vidi da je Pilar budno pratio razvitak vojnopolitičkih prilika, zdušno podupirući vojne napore Središnjih sila.⁴⁰²² Bilježio je vijesti i glasine i sa zapadne fronte, ali ga je puno više zanimala istočna, napose ona prema Srbiji. Kad je u prvoj polovici listopada 1914. boravio u Beču, primjećivao je kako posvuda vlada opći optimizam: svi su uvjereni u potpunu pobjedu njemačkoga i austro-ugarskoga oružja, dok on takav optimizam nije dijelio ni tada.⁴⁰²³ Općenito nije bio impresioniran austrijskom političkom elitom. Nije ga se dojmio ni ministar Biliński kod kojega je s kolegom Viktorom Jankiewiczem primljen u audijenciju 12. listopada.⁴⁰²⁴ Austrijske sugovornike (sveučilišnog profesora i zastupnika u Carevinskom vijeću dr. Josefa Redlicha, odjelnog šefa u Ministarstvu trgovine Richarda Riedla i, vjerojatno, Friedricha Fundera) s kojima je tih dana razgovarao, zanimalo je njegovo mišljenje o sudbini Srbije, a Pilar je već tada („računajući sa velikom vjerojatnošću drugoga svjetskoga rata”) sugerirao kako povoljne pozicije treba zauzeti sada, pa „zato valja i Rumunjskoj, Bugarskoj i Albaniji dati po komad Srbije”.⁴⁰²⁵

Razgovor s Pilarom zabilježio je i Josef Redlich u svom dnevniku. Susreli su se 13. listopada, a tuzlanski je odvjetnik na nj ostavio izvrstan dojam. Potužio se je austrijskom domaćinu da pravaši nisu Hrvatima dali realan program, a da su i pokretaši odstranjeni. Zapravo bi sve hrvatske političke stranke trebalo ugasiti u korist jedne „realističke nacionalne stranke“, mislio je Pilar u jesen 1914., dodajući da je povezivanje Hrvata i Srba neprihvatljivo ne samo iz vjerskih, nego i iz rasno-narodnosnih („rasse-ethnischen“) razloga. Redlicha se je dojmilo Pilarovo izlaganje o hrvatskoj povijesti, ali se je čudio kako može tvrditi da je pravoslavlje u religijskome smislu mrtvo, i istodobno sugovornika uvjeravati da je ono najjače političko uporište Srba.⁴⁰²⁶ Redlich očito nije shvatio da Pilar razlikuje pravoslavlje od njegove bizantinske odnosno svetosavske verzije, ali je zabilježio i to da je Pilar ocjenjivao kako Hrvati postaju sve ravnodušniji prema katolištvu, pa bi i njima i Srbima zapravo trebao svojevrsni južnoslavenski protestantizam (*eine Art von südslawischen Protestantismus*); svakako ne njemački, jer je njemački protestantizam neprivačlan. Svaka religija treba mistiku, nastavljao je Pilar, a protestantizam je nema. On je također uvjeravao Redlicha da Monarhija treba zauzeti Sandžak i

⁴⁰²¹ J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 168.

⁴⁰²² Sarajevski je tisak tijekom rata u više navrata zabilježio Pilarove dragovoljne, iako skromne priloge za ranjenike i humanitarne svrhe.

⁴⁰²³ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 10.-11.

⁴⁰²⁴ Isto, 12.

⁴⁰²⁵ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 11.-12.

⁴⁰²⁶ J. REDLICH, *Das politische Tagebuch Josef Redlichs 1908 – 1919. I. Band 1908-1914*. Bearbeitet im Auftrag der Kommission für neuere Geschichte Österreichs von Fritz Fellner, Graz – Köln, 1953., 281.

Mitrovicu – iako će u knjizi Svjetski rat i Hrvati biti protivan širenju na Sandžak! – a u drugoj etapi čak i Solun. No, Srbiju i Crnu Goru treba ostaviti na životu, iako u umanjenu opsegu.⁴⁰²⁷

Zamisao o podjeli Srbije nije bila nova, a nije izvorno ni bila austrijska.⁴⁰²⁸ No, Pilar, kao što vidimo nije bio sklon obnovi Srbije u predratnim granicama, ali ni uključenju te zemlje u sastav Monarhije. Tim će se kombinacijama on i kasnije protiviti, svjestan da bi se time poremetili njegovi planovi za rješenje južnoslavenskoga odnosno hrvatskog pitanja, jer bi se težište pomaknulo prema istoku, a ni demografske činjenice više ne bi išle u prilog Hrvatima. Na istome je mjestu svog dnevnika Pilar zabilježio kako je odjelni predstojnik Riedl držao da Srbe valja raseliti u Rusiju i da će njemačka pobjeda biti takva da će to postati moguće. Na to je on zabilježio svoje mišljenje: „Ja puno toga ne vjerujem, a drugo držim, da naseoba Srbije nebi bila slavenska, nego njemačka i da bi to bilo na našu štetu i veliku opasnost. Zastupao sam dakle stanovište, da to ne držim mogućim, kao što i zbilja držim.”⁴⁰²⁹ Sudbina Armenaca (a kasnije i sudbina nekih drugih naroda) pokazivala je da zamisao o raseljavanju čitavih naroda i nije posve nemoguća: iz svojih je razloga carska Njemačka dala potporu Turskoj da se obračuna s Armencima. Za Srbe i Srbiju, koliko je poznato, ipak nije postojao ozbiljan plan u tom smislu, ali to Pilar tada nije mogao znati. Ono što je važno jest to, da je i u trenutku kad mu je ta zamisao predočena, mislio na Hrvatsku i na Hrvate, a ne na Austriju.

Kao što je napomenuto u poglavlju koje se bavi Pilarovim životopisom, oko njegovih vojničkih službi postoje stanovite nejasnoće koje nije raščistio ni on sam dopunama svog dnevnika. No, sasvim je izvjesno da je Pilar, nakon što je carskim patentom raspušten bosansko-hercegovački Sabor, s još više motiva započeo čak i intenzivnije političko djelovanje nego prije rata, pa se može činiti da je bio skloniji ideološko-političkom djelovanju koje je daleko od očiju javnosti, negoli populističkome pristupu nacionalnim problemima. Njegova razmatranja i planove determinira nekoliko važnih čimbenika, među kojima je među najvažnijima svijest o dubokoj suprotstavljenosti ne samo hrvatskih i srpskih, nego i hrvatskih i mađarskih interesa uopće, a u BiH napose. To je ono što, prema njegovu uvjerenju, širom otvara vrata mađarsko-srpskoj suradnji, a ujedno je to čimbenik zbog kojega će oslanac primarno tražiti u Beču. U skladu s tim procjenama, on će formulirati svoja geopolitička i gospodarska shvaćanja koja će u prvom redu biti usmjerena tješnjem povezivanju BiH s Dalmacijom, najjužnijom hrvatskom pokrajinom koja je bila u sastavu austrijske polovice Monarhije, a taj smjer razmišljanja ne će napustiti ni do kraja života, jer će i u početkom 1930-ih godina držati kako je ujedinjenje tih pokrajina prvi i najvažniji korak prema uspješnome etapnom rješenju hrvatskog pitanja.

⁴⁰²⁷ Isto, 281.-282.

⁴⁰²⁸ L. MANDL, *Die Habsburger und die serbische Frage*, 52.-53., 104.-105. napominje kako je u engleskome tisku 1895. spomenut prijedlog o podjeli Srbije, a o tome se je, izgleda, govorilo i ranije. Prema *Wiener Allgemeine Zeitung* od 14. IX. 1915., i britanski veleposlanik na bečkome dvoru William Fairfax Cartwright tijekom svoga mandata (1908.-1913.) izjavio je, navodno, kako bi bilo bolje da Srbija nestane s lica zemlje.

⁴⁰²⁹ POJ, POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 11. U svome dnevniku Pilar bilježi kako je 31. listopada 1914. generalu Potioreku podnio prijavak o tijeku bečke audijencije, a ovaj je bio „vrlo dobre volje”.

I nakon 1908., kad je aneksijom uspješno prebrođena prva etapa, činilo se da postoje povoljne pretpostavke za dobivanje potpore vladajućih austrijskih krugova za taj plan. I u Dalmaciji, koja je nakon 1851. sve do 1. siječnja 1880. bila podvrgnuta posebnome carinskom režimu, postojala je snažna svijest o potrebi ujedinjenja Dalmacije i BiH. Narodnjaci i, kasnije, pravaši su općenito težili ujedinjenju hrvatskih zemalja, ali se ujedinjenju s BiH iz političkih i ekonomskih razloga nisu protivili ni autonomaši.⁴⁰³⁰ Nakon što su sve te pokrajine 1880. ušle u austro-ugarsko carinsko područje, intenzivirana je i gospodarska i trgovačka razmjena BiH sa susjednom Dalmacijom. Zato se je u dalmatinskoj javnosti i u Dalmatinskom saboru sve češće potalo pitanje prometnoga i trgovačkog povezivanja Dalmacije i BiH. Tokovi rijeka i prirodni potencijali jasno su govorili o komplementarnosti dalmatinskoga i bosansko-hercegovačkoga gospodarstva, a i u dijelu austrijskih krugova to povezivanje je shvaćano kao jedan od najbržih i najlakših načina da se siromašna Dalmacija izvede iz zaostalosti.⁴⁰³¹

Iako su Mađari s negodovanjem gledali na taj proces, u tom je kontekstu bila važna i činjenica da su nakon aneksije Dalmacija i BiH u vojničkom pogledu bile spojene u jednu cjelinu.⁴⁰³² No, time dualističko uređenje Monarhije nije još dovedeno u pitanje, a iz perspektive Peča i Budimpešte nije se radilo samo o prestižu: demografski su odnosi bili takvi da bi pripojenje BiH bilo kojoj od monarhijskih polovica još više poremetilo ionako krhak položaj vladajućih nacija. Naime, prema popisu pučanstva iz 1910., u austrijskoj je polovici živjelo 27.964.000 žitelja, od čega je Slavena bilo 16.959.000 odnosno 60,6 %; nasuprot tome je u ugarskoj polovici živjelo 20.886.000 stanovnika, od čega je Mađara bilo 10.050.575 odnosno 48,2 %.⁴⁰³³ Svima je bilo jasno da svako preuređenje ili proširenje Monarhije može dovesti do krupnih poremećaja, ali i to da nacionalna struktura države zapravo ne opravdava dominantan položaj austrijskih Nijemaca i Mađara.⁴⁰³⁴ To je ono što je bitno determiniralo i otežavalo svako hrvatsko nastojanje, tim prije što su, uz te demografsko-političke, i gospodarski razlozi motivirali Beč i Budimpeštu da inzistiraju na očuvanju dualističkog uređenja.⁴⁰³⁵

Pilar je s iznimnim zanimanjem pratio pokušaje povezivanja BiH i Dalmacije, o čemu govori i pismo koje mu je u svibnju 1912. uputio inženjer Petar Senjanović.⁴⁰³⁶ On je u to vrijeme, pa i kasnije bio jedan od istaknutijih inženjera u Dalmaciji te se je kao zaposlenik

⁴⁰³⁰ Dž. JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 59., 60.-69. i dr.

⁴⁰³¹ Izgradnja željezničke pruge koja je popularno nazivana „prugom Split – Aržano – Bugojno“ svako malo je problematizirana u Dalmatinskoj i u Bosansko-hercegovačkom saboru, raspravljalo se je o njoj i u Carevinskoj vijeću, a i na sjednicama vlade odnosno na zajedničkim zasjedanjima delegacija. U svojim dnevničko-memoarskim zapisima J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 55.-57. istaknut će koliko su se Mađari opirali izgradnji te željeznice, jer im nije bilo po čudi da se BiH tješnje povezuje s Dalmacijom dok je ova u austrijskoj posjedu.

⁴⁰³² M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878.*, 95.

⁴⁰³³ L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 78.

⁴⁰³⁴ F. MILOBAR, „Die nationale Struktur unserer Monarchie und die Dynastie. Das Maximalprogramm“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 5, 15. IV. 1918., 65.-67.

⁴⁰³⁵ O udjelu i ulozi austrijskoga i mađarskoga kapitala u BiH v. L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 79.-121.

⁴⁰³⁶ NSK, OIP, R-7983, B-b 24.

pokrajinskoga namjesništva i Austrijskih državnih željeznica posebno zauzimao za urbanizaciju Splita, kao i za izgradnju cesta i željeznica.⁴⁰³⁷ Iz formalnog tona pisma ne može se zaključiti da su se Pilar i Senjanović poznavali još iz Beča, gdje je potonji od 1893. do 1899. studirao na Inženjerskoj školi Tehničkog fakulteta,⁴⁰³⁸ iako je to vrlo vjerojatno. U svom je arhitektonsko-urbanističkom djelovanju Senjanović pokazivao izrazito nagnuće bečkoj secesiji, pa je i to mogla biti jedna od poveznica između njega i Pilara. No, ovdje je bilo svakako važnije to da je Senjanović veliku pozornost posvećivao problemu željezničkog povezivanja Dalmacije i BiH, o čemu svjedoči obilno gradivo sačuvano u njegovoj ostavštini.⁴⁰³⁹

No, mogli su za taj kontakt između Pilara i Senjanovića biti presudni i drugi motivi, budući da se ne može isključiti mogućnost da su Pilara u odnosu na izgradnju željeznica poticali i drugi, poslovni interesi. Njegov je prijatelj Dušan Plavšić, naime, početkom travnja te 1912. godine prešao iz vodstva Prve hrvatske štedionice u Hrvatsku zemaljsku banku d. d. Osijek, gdje je imenovan ravnateljem zagrebačke podružnice.⁴⁰⁴⁰ Njegov otac Nikola A. Plavšić, koji je umro 1. listopada 1912., bio je dugogodišnji tajnik Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju, a desetljećima je pokazivao veliki interes za gradnju željeznice.⁴⁰⁴¹ Taj interes je baštiniio i sin mu Dušan koji je naslijedio i neke očeve koncesije za izgradnju željezničkih pruga, a 1912. je dobio predkoncesiju za izgradnju „viseće žične željeznice od Opatijske rivijere na Učku“.⁴⁰⁴² Početkom 1913. ugarskom ministarstvu trgovine podnio je molbu za dodjelu predkoncesije za izgradnju željezničke pruge Bihać-Rijeka.⁴⁰⁴³ Kao što pokazuju dokumenti u obiteljskoj ostavštini, njegova

⁴⁰³⁷ Petar Senjanović (Split, 1876. – Zagreb, 1955.), urbanist i arhitekt, jedan od najzaslužnijih za plansku izgradnju Splita u početku 20. stoljeća i uređenje park-šume Marjan. Od 1899. namješten u dalmatinskom Namjesništvo odnosno kod Austrijskih državnih željeznica. Godine 1900. oženio sestru političara dr. Josipa Smodlake. Od 1914. upravitelj je Tehničkog ureda u Splitu, a nakon sarajevskog atentata uhićen i zatočen u Mariboru, a od 1916. konfiniran u Beču. Suutemeljitelj Jugoslavenskog udruženja inženjera i arhitekata. Dugogodišnji član splitskoga Uresnog povjerenstva, a godine 1919. izabran je predsjednikom splitske sekcije Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata. Od 1927. do 1930. predsjednik zagrebačke sekcije iste udruge, a 1929. i 1935. imenovan pomoćnikom ministra prometa. Umirovljen je 1937. godine. Autor je većeg broja članaka, brošura i knjiga, a surađivao je i u nekim dijelovima studije Rudolfa Bićanića *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, koja je izašla 1938. godine. Opš. Mihaela KOVAČIĆ, „Životopis ing. Petra Senjanovića“, u: *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj. Iz ostavštine Sveučilišne knjižnice u Splitu. Katalog izložbe*, Split, 2007., 9.-16.

⁴⁰³⁸ M. KOVAČIĆ, „Životopis ing. Petra Senjanovića“, 9.-10.

⁴⁰³⁹ To gradivo, pohranjeno u splitskoj Sveučilišnoj knjižnici, uključuje brojne zapisnike sa sjednica Carevinskog vijeća koje se bave tom problematikom, različite nacрте, članke, zemljovide, planove i brošure. Koristim prigodu zahvaliti se gospođi Mihaeli Kovačić, suautorici izložbe o Senjanovićevu radu, održane 2007. i kataloga tiskanog tom prigodom, koja je na moju molbu ponovno pregledala neke dijelove te ostavštine te mi o njezinu sadržaju dala korisne obavijesti. Nažalost, nisu pronađeni drugi dijelovi korespondencije između njega i Pilara.

⁴⁰⁴⁰ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 37, Hrvatska zemaljska banka – Dušanu Plavšiću, 27. IV. 1912.

⁴⁰⁴¹ Osim niza strojopisnih i tiskanih elaborata te analiza o izgradnji željezničkih pruga koje se čuvaju u ostavštini obitelji Plavšić, sačuvani su i opširni i ambiciozni tekstovi Nikole Plavšića koji su pod naslovom „Wien als continaentaler Knotenpunkt Europas auf dem Wege nach der Levante“, odnosno „Die Herstellung einer direkten Eisenbahn-Verbindung mit Dalmatien, als Mittel zur Abwehr drohender wirtschaftlicher Gefahren für die österreichisch-ungarische Monarchie“, koji su u prvoj polovici 1898. godine objavljeni u nekoliko nastavaka u četvrtom godištu bečkog časopisa *Dalmatien. Organ zur Wahrung der wirtschaftlichen Interessen Süd-Österreichs*. (HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 37)

⁴⁰⁴² HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, k. 40.

⁴⁰⁴³ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 37, Dušan Plavšić – nepoznatome, 8. II. 1913.

molba od 2. siječnja djelomično je usvojena 8. kolovoza 1913. godine, pa je dobio i koncesiju za izgradnju spojne željezničke pruge od Ogulina odnosno Vrhovina prema Bihaću do bosanske granice.⁴⁰⁴⁴ Tim će se projektom Plavšić baviti i nakon sloma Austro-Ugarske.

Je li, dakle, Pilar bio upoznat s Plavšićevim planovima i je li u kontaktima sa Senjanovićem imao na umu i poslovni odnosno komercijalni interes, zasad se ne može kazati. No, iz Senjanovićeve je pisma sasvim sigurno da je u prvom redu na umu imao nacionalno-gospodarske i geopolitičke aspekte povezivanja BiH s Dalmacijom i Likom. Taj problem je u nemaloj mjeri mučio i Senjanovića, iako su njegovi politički pogledi bili drugačiji, pa je 1914. bio uhićen i potom konfiniran u Mariboru odnosno u Beču.⁴⁰⁴⁵

Pilarovo nastojanje da se prometnim povezivanjem hrvatskih zemalja postignu nacionalno-politički ciljevi jasno se vidi iz činjenice da je on uvijek nudio geopolitičku argumentaciju za svoja stajališta. Tim se je problemom on bavio zapravo u skoro svim djelima koja je napisao u posljednjih dvadesetak godina svoga života.

Prvo u nizu bio je njegov *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*. Knjižica pod tim naslovom je objavljena 1918. u Sarajevu, u „komisijonalnoj nakladi 'Hrvatske Knjižare'“. Prema Pilarovim je tvrdnjama ta knjižica napisana još 1911. godine. To u najboljem slučaju može biti samo djelomično točno, budući da se u njoj citiraju i rasprave koje su objavljene nekoliko godina prije izlaska knjižice iz tiska, pa i sam Pilarov *Svjetski rat i Hrvati*, s napomenom da se citira njegovo prvo izdanje, što znači da konačni oblik *Političkog zemljopisa* nije mogao nastati dok se nije znalo za drugo izdanje brošure *Svjetski rat i Hrvati*, dakle – prije 1917. godine.⁴⁰⁴⁶ Prije nego što je izišla kao knjižica, ta je Pilarova rasprava – pod naslovom *Politische Geographie der kroatischen Länder* – počela izlaziti u frankovačkom časopisu *Kroatische Rundschau*. Izišla su tri nastavka odnosno nešto više od dvije trećine čitave Pilarove rasprave,⁴⁰⁴⁷ ali je uto časopis prestao izlaziti: na zadnjemu je dvobroju (br. 10-11) naznačeno da je redakcija dovršena 15. listopada 1918. godine.

Iako je taj podatak navođen u bibliografiji Pilarovih radova, zanimljivo je da ga nisu spominjali autori koji su pisali o njegovim geopolitičkim pogledima, pa ni priređivači pretiska *Političkog zemljopisa hrvatskih zemalja. Geopolitičke studije*, koji je 1995. tiskan u Zagrebu kao prvi svezak *Izabranih djela dr. Ive Pilara*. U skladu s time nije postavljeno ni pitanje, zašto se dio Pilarove rasprave – ako je ona doista napisana 1911. godine – nije pojavio u br. 8 časopisa *Kroatische Rundschau* (redakcija kojega je dovršena 20. srpnja 1918.), a ni u njegovu 9. broju, koji je zaključen 1. rujna te godine. To, naime, ne će biti zbog Pilarove spriječenosti: u broju 8 nema njegove suradnje, dok je u br. 9 objavio dva priloga, od kojih je jedan potpisan i njegovim pravim imenom. Zbog svega toga treba s krajnjim oprezom pristupiti Pilarovoj tvrdnji da je ta njegova pionirska geopolitička rasprava napisana 1911. godine, te istodobno ostaviti kao

⁴⁰⁴⁴ HR-HDA-757, Obitelj Plavšić, kut. 37, Ministar trgovine Harkány – Dušanu Plavšiću, 8. VIII. 1913.

⁴⁰⁴⁵ M. KOVAČIĆ, „Životopis ing. Petra Senjanovića“, 11.

⁴⁰⁴⁶ I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 21.

⁴⁰⁴⁷ ISTI, „Politische Geographie der kroatischen Länder“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 5 (68.-70.), br. 6-7 (87.-90.), br. 10-11 (147.-149.)

mogućnost da je ona nastala kao uzgredni proizvod nastanka njegova životnoga djela, *Južnoslavenskog pitanja*, koje je pisao od travnja 1915. do ožujka odnosno travnja 1917. i u kome se, uostalom, navode navlas iste geopolitičke postavke.

Pišući o njima, pravnik i politolog Petar Vučić je vrlo odrješito i bez rezervi ustvrdio da je Pilar „rodonačelnik, osnivač geopolitike kao znanosti kod Hrvata.“⁴⁰⁴⁸ Mladen Klemenčić i Nenad Pokos bili su oprezniji, pa su istaknuli da Pilarova brošura pada „na kraj inicijalne etape strukovnog razvitka“ političke geografije, znanstvene discipline pod čijim je pojmom obuhvaćena i geopolitika, koju je u tom značenju 1899. prvi put upotrijebio švedski politolog Rudolf Kjellén, i koja je kasnije znala trpjeti i političke zloupotrebe i manipulacije.⁴⁰⁴⁹ Također su istaknuli da Pilar nije bio u pravu kad je ustvrdio da prije njegove rasprave nije bilo geografske sinteze odnosno „skupnoga zemljopisa hrvatskih zemalja“.⁴⁰⁵⁰ Naprotiv, već su Petar Matković 1873. i Vjekoslav Klaić 1878. objavili svoje geografske rasprave, ali autori ističu kako se Pilara ipak može držati pionikom „političko-geografskog pristupa“ odnosno geopolitičkog pristupa koji je kasnije nastavio Filip Lukas svojom znamenitom „Geografijskom osnovicom hrvatskoga naroda“.⁴⁰⁵¹

Istini za volju, i ta bi se tvrdnja mogla dodatno korigirati, ako se primijeti da je Lukas i prije te svoje rasprave – ali i prije Pilara – iz geopolitičke vizure 1905.-1908. promatrao postanak i život lokalnih tvorbi poput Dubrovačke ili Poljičke Republike, razvijajući mnoge od geopolitičkih, antropogeografskih i etnopsiholoških pogleda koje će kasnije primijeniti i u svojoj spomenutoj raspravi iz 1925. godine.⁴⁰⁵² Također je Lukas već tada iz geopolitičke vizure razmatrao razloge propasti srednjovjekovne hrvatske države, ali i današnji položaj Bosne i Hercegovine, dolazeći do istoga zaključka do kojega je došao i Pilar: da je BiH geopolitički tijesno povezana s ostalim hrvatskim zemljama, napose s Dalmacijom.⁴⁰⁵³

No, godina nastanka ili Pilarov pionirski status neusporedivo manje su važni od samoga sadržaja *Političkog zemljopisa hrvatskih zemalja* i uopće od Pilarovih geopolitičkih koncepcija. One su imale utjecaja i na njegove političke predodžbe i na konkretne političke korake koje je poduzimao, ali nisu ostale bez utjecaja ni na njegova antropološka i sociološka shvaćanja koja je on razvio u kasnijim djelima te ih nazvao „biocentrističkom filozofijom“, držeći da su i pojedinac i narodi podvrgnuti određenim biolojskim zakonitostima. Kao što priroda i okolina određuju pojedinca, tako, prema njegovu shvaćanju, zemljopisni položaj jednoga naroda presudno

⁴⁰⁴⁸ P. VUČIĆ, „Proslov“, u: *Dr. Ivo Pilar: Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, VII.

⁴⁰⁴⁹ M. KLEMENČIĆ, N. POKOS, „Ivo Pilar i politička geografija“, 42.-43.

⁴⁰⁵⁰ Isto, 44.

⁴⁰⁵¹ Isto, 44.-45. Usp. F. LUKAS, „Geografijska osnovica hrvatskoga naroda“, 19.-91.

⁴⁰⁵² F. LUKAS, *Utjecaj prirodne okoline na stanovništvo Dalmacije (anthropogeografska studija)*. Sa četiri priloga, Dubrovnik, 1906.; ISTI, „O postanju Poljica“, *Srđ* (Dubrovnik), 6/1907., br. 23 (15. XI. 1907., 1068.-1073.), br. 24 (31. XII. 1907., 1143.-1150.), god. 7/1908., br. 8 (30. IV. 1908., 81.-91.); ISTI, „Hrvatska i more“, *Zvono*, 2/1908., br. 38., 20. IX. 1908., 589.-593.

⁴⁰⁵³ F. LUKAS, „Zašto je propalo hrvatsko kraljevstvo“, *Zvono*, 2/1908., br. 20, 16. V. 1908., 334.-338.; ISTI, „Bosna i Hercegovina prema geografskom smještaju“, *Zvono*, 2/1908., br. 44 (7. XI. 1908., 680.-683.) i br. 45 (14. XI. 1908., 693.-696.).

determinira njegov položaj, jer on određuje s kojim narodima i kulturama taj narod dolazi u doticaj, kojim je utjecajima izložen i kojim je političkim djelovanjima podvrgnut.⁴⁰⁵⁴

Hrvatske zemlje – a pod njima Pilar razumijeva bansku Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, (cijelu) Istru i Međimurje – spadaju dijelom u srednju Europu, a dijelom na Balkan. Određuje ih, dakle, činjenica da povezuju područje zapadne i istočne kulture, ali puno veće značenje ima njihov „pogranični položaj“ iz kojega za hrvatski narod proizlaze „teške posljedice i još teže dužnosti“.⁴⁰⁵⁵ Taj „pogranični položaj“ nije bio Pilarovo otkriće: pisao je o njemu čitav niz autora, od Vjekoslava Klaića do Milana Šufflaya, a sugeriralo ga je već i svojatanje atributa *antemurale christianitatis*. No, zanimljivo je da Pilar ne će Istru uvijek nužno ubrajati u hrvatske zemlje, iako je u etničkom smislu smatra neprijeporno hrvatskom. Čini se da su baš geopolitički razlozi ti koji kod njega povremeno izazivaju manjak vjere da bi tu pokrajinu bilo moguće trajno uvesti u ujedinjenu hrvatsku državu.⁴⁰⁵⁶

Prirodne granice hrvatskih zemalja odnosno hrvatskoga naroda, prema Pilaru, na sjeveru čine rijeke Mura, Drava i Dunav, na istoku Dunav, Sava i Drina, na zapadu Maceljske gore, Sutla, Uskočke gore (Žumberačke gore) i Kupa te u Istri počeci Julijskih Alpa, na jugu Jadransko more, a na jugoistoku balkansko-središnje visočje, Sandžak i Crna Gora.⁴⁰⁵⁷ Kao i druga mora, i Jadransko spaja, a ne razdvaja narode, a činjenica da je hrvatska jadranska obala razvedena, oduvijek je privlačila narod i državne vlasti sa susjednoga Apeninskog poluotoka.⁴⁰⁵⁸ Hrvatske zemlje, dakle, „nemaju prirodno jakih, zatvarajućih granica“ (osim u slučaju Drine od utoka Žepe do Janje i Kupe od Osivnice do Ozlja), nego „imadu najvećim dijelom granice otvorene tugjem iseljivanju i prodiranju tugjih kulturnih i političkih upliva.“⁴⁰⁵⁹ Važnost jadranskog položaja, tumači Pilar dalje, porasla je otvaranjem Sueskoga kanala, a pritom je posebno važno da se Dinarsko gorje (Dinarske Alpe) pružaju duž obale i predstavljaju barijeru između dalmatinske i središnje odnosno panonske Hrvatske. Dodatno je nepovoljna činjenica da tri četvrtine površine hrvatskih zemalja pripadaju crnomorskom slivu. Ti elementi odjeljuju Dalmaciju od BiH („čine gotovo neprohodnu granicu“), uslijed koje su te hrvatske pokrajine izložene bitno različitim kulturnim i političkim utjecajima.⁴⁰⁶⁰ Porast važnosti Sredozemnog mora uslijed otvorenja Sueskoga kanala čini i položaj hrvatskog naroda težim i opasnijim, jer se je našao na putu interesima velesila: možda su u povijesti samo stari Izraelci bili u sličnoj situaciji.⁴⁰⁶¹

Hrvatske se zemlje, dakle, prema Pilarovu shvaćanju, dijele u tri „zemljopisno, klimatski i gospodarski sasvim različite prirode“: prvi dio čini međurječje Save i Drave, drugi dio je

⁴⁰⁵⁴ I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 3.

⁴⁰⁵⁵ Isto, 5.-6.

⁴⁰⁵⁶ Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 695. odnosno L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 367.

⁴⁰⁵⁷ I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 7.-8.

⁴⁰⁵⁸ Isto, 8.-9.

⁴⁰⁵⁹ Isto, 10.-11.

⁴⁰⁶⁰ Isto, 11.-13.

⁴⁰⁶¹ Isto, 30.

glavnina BiH, a treći Dalmacija s Hrvatskim primorjem i istarskim (kvarnerskim) otocima.⁴⁰⁶² Budući da je dio Bosne zapravo rubni dio panonske ravnice, ona politička vlast koja dominira u panonskoj ravnici uvijek ostvaruje određeni utjecaj i u Bosni. Usprkos tome Bosna predstavlja zaokruženu cjelinu, a u sličnom je smislu zaokružena i Hercegovina; odatle bosanski separatizam u odnosu na Hrvatsku te bosanska država, a odatle i hercegovački separatizam u odnosu na Bosnu.⁴⁰⁶³ Dalmacija je Dinarskim Alpama „gotovo hermetički“ odijeljena od kopnenog zaleđa, pa je rađala sasvim drugačiji gospodarski, politički i kulturni tip, uslijed kojega se je i u političkom smislu zasebno razvijala.⁴⁰⁶⁴ Posljedica tih činjenica i triju različitih vanjskih utjecaja je i današnja podjela hrvatskih zemalja na Hrvatsku-Slavoniju, Dalmaciju i Herceg-Bosnu, objašnjava Pilar. To je nesreća i za Hrvate i za Monarhiju kao cjelinu.⁴⁰⁶⁵ A da bi se postiglo političko jedinstvo hrvatskih zemalja, koje je uvjet njihova opstanka, hoće se „njeka i to znatna visina kulture i civilizacije, koju mi dosele nikada trajno postigli nismo i za to nismo nikada mogli niti trajno uzdržati kulturnog ni političkog jedinstva hrvatskih zemalja.“⁴⁰⁶⁶

Osvrnuvši se tako kritički na hrvatsku politiku, Pilar zaključuje da je Bosna i Hercegovina ključ rješenja hrvatskog pitanja: s obzirom na njezin geopolitički položaj i lučni oblik, Hrvatska bez BiH ne može opstati odnosno „neima nikakvog izgleda, da se narodnopolitički kao ni gospodarsko-politički uzdrži“, odnosno: „Ja se dakle ne žacam ustvrditi, da je Trojednica samo ljska, a Bosna i Hercegovina da su jezgra hrvatskih zemalja, i da bez Bosne i Hercegovine Trojednica nemože niti živjeti, niti se razvijati, nego se mora i u narodnom i u gospodarstvenom pogledu osušiti kao odsječena grana.“⁴⁰⁶⁷ Vrijedi, međutim, i obrnuto: iako bi eventualno mogla preživljavati, ni Bosna i Hercegovina nema budućnosti bez naslona na Dalmaciju i panonsku Hrvatsku.⁴⁰⁶⁸ No, da bi se suzbile centrifugalne tendencije koje nužno proizlaze iz geopolitičkog položaja hrvatskih zemalja, potrebno je da Hrvati budu okupljeni u jednoj „veledržavi“, jer su u maloj ili srednjoj državi osuđeni na propast. To su naši predci davno shvatili, uvjeren je Pilar, i otuda proizlazi njihovo ponašanje 1102., 1527. i 1712. godine.⁴⁰⁶⁹

Na neke nedostatke ove Pilarove geopolitičke rasprave, ni ne prikrivajući politički animozitet prema njezinu autoru, odmah po izlasku knjižice upozorio je *Historicus*, vjerojatno Milan Prelog.⁴⁰⁷⁰ U novijoj se literaturi ističu drugi prigovori. Možda je ispravna ocjena da je u

⁴⁰⁶² Isto, 13.-15. I ovdje je, dakle, Istra svedena na kvarnersko otočje, iako je Pilar nekoliko stranica ranije kazao da je smatra hrvatskom zemljom.

⁴⁰⁶³ I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 13.-14.

⁴⁰⁶⁴ Isto, 15.-16., 29.-30.

⁴⁰⁶⁵ Isto, 16. U tom je smislu, kao što je spomenuto, pisao i F. LUKAS, „Geografska osnovica hrvatskoga naroda“, 27.

⁴⁰⁶⁶ I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 20.

⁴⁰⁶⁷ Isto, 20., 25.-26. M. KLEMENČIĆ, N. POKOS, „Ivo Pilar i politička geografija“, 46.-47.

⁴⁰⁶⁸ I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 26.-27.

⁴⁰⁶⁹ Isto, 31.

⁴⁰⁷⁰ HISTORICUS [M. PRELOG], „Dr. Ivo Pilar: Politički zemljopis hrvatskih zemalja“, *Hrvatska njiva*, 2/1918., br. 42, 715.-716. Upravo zato što ta kritika sadržava više političkih nego znanstvenih ocjena Pilarova djelovanja, vratit ćemo joj se naknadno, pri opisu Pilarovih političkih akcija 1918. godine.

svojoj geopolitičkoj analizi Pilar „više intuitivan nego znanstveno utemeljen“,⁴⁰⁷¹ ali bi svakako bilo teže osporiti da sva hrvatska povijest – sve do najnovijih vremena – pokazuje da njegove prosudbe ne valja olako odbacivati. A iz ocjene o geopolitičkoj važnosti BiH za sudbinu Hrvatske te iz cjeline svojih razmatranja u *Političkom zemljopisu hrvatskih zemalja*, Pilar je došao do nekoliko zaključaka koji će dugoročno odrediti njegov ideološki sustav i njegovo djelovanje na području praktične politike. Prvi je, da je nacionalno-političkim odgojem i izobrazbom potrebno nadvladati partikularizme i kampanilizme koji prevladavaju u hrvatskome kulturnom i političkom životu te razviti svijest o zajedništvu; drugo, važniji je realni položaj Hrvatske koji joj omogućuje blagostanje i prosperitet, nego formalna neovisnost koja nema stvarnoga sadržaja; treće, bez Bosne i Hercegovine ne može Hrvatska postojati kao doista samostalna i suverena država, i četvrto, s obzirom na postojeće nepovoljne okolnosti, Hrvatskoj je potreban okvir odnosno zaštita jedne velesile koja će na okupu držati sve hrvatske zemlje i tako omogućiti njihovo međusobno srastanje i jačanje do trenutka koji bude pogodan za viši stupanj autonomije odnosno „povoljni narodni, državni i gospodarski razvitak“, zaključuje Pilar, ne spominjući državnu neovisnost kao krajnji cilj.⁴⁰⁷²

Mnoge od tih misli nisu bile izvorno njegove, ali ih je on prvi izložio sustavno, pregledno i logično.⁴⁰⁷³ No, i prije nego što su bile formulirane u jednome zaokruženu spisu, te su spoznaje odredile Pilarovo žustro zalaganje za aneksiju Bosne i Hercegovine čak i bez uvjetovanja njezina istodobnog pripojenja Trojednici, a presudno su utjecale i na oblikovanje njegova stajališta da su geopolitički i nacionalni interesi Mađara i Srba komplementarni, pa Hrvati – da bi ostvarili utjecaj u BiH koja predstavlja jezgru hrvatskoga pitanja – moraju težiti katoličko-muslimanskoj simbiozi te naslon tražiti primarno u austrijskim vladajućim krugovima, pa makar i ti krugovi različito sudili o prilikama na jugu Monarhije i imali različite predodžbe o perspektivama tamošnjega političkog razvitka.

Pilar je bio čvrsto uvjeren u to da bez potpore snažnoga zaštitnika i izvan okvira jedne „veledržave“ Hrvati nisu u stanju osigurati vlastiti opstanak i napredak. Slično Franku i njegovim pristašama u banskoj Hrvatskoj, i Pilar je zato procjenjivao da je naslon najlogičnije pronaći u krugu oko nadvojvode Franje Ferdinanda i utjecajnoga ministra vanjskih poslova baruna Aehrenthala, tim više što je bilo realno očekivati skori odlazak s prijestolja ostarjeloga Franje Josipa I., a prijestolonasljednika se je držalo izrazito nesklonim Mađarima.⁴⁰⁷⁴ Tu svoju prividno

⁴⁰⁷¹ M. KLEMENČIĆ, N. POKOS, „Ivo Pilar i politička geografija“, 48.

⁴⁰⁷² I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 31.-32.

⁴⁰⁷³ Primjerice, hrvatski književnik i pravaški političar Eugen Kumičić je 1895. kao očevidnu stvar istaknuo da se onaj koji se odriče Bosne i Hercegovine, zapravo odriče i Dalmacije. (E. KUMIČIĆ, „Govor na izbornoj skupštini /U Starčevićevu domu, 15. rujna 1895./“, *Govori*, 171.) Da je svijest o tome da je BiH prirodno zaleđe Dalmaciji, bila sveprisutna, rječito potvrđuje i pismo Isidora Kršnjavoga Ćiri Truhelki od 6. VI. 1907. (ABiH, NKHZ – 16, Ostavština Ćire Truhelke, X-2/126. Isto pismo v. i u: HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi.)

⁴⁰⁷⁴ Prema Seton-Watsonu, on je jednom zгодom, primajući skupinu Slovaka, kazao kako su se Mađari pokazali neuljudnima već time što su došli u Europu: „Es war eine Geschmacklosigkeit von den Herren, dass sie überhaupt nach Europa gekommen sind.“ („Neukusno je od te gospode što su uopće došli u Europu.“) Usp. R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo. Studija o uzrocima svetskoga rata*, Zagreb, 1926. (srp. ćir.), 53.-54. Prikazujući uspomene Józsefa Kristóffyja (1857.-1928.), mađarskog političara koji je slovio kao glavni mađarski pouzdanik Franje

proaustrijsku orijentaciju Pilar ne će napustiti ni nakon Aehrenthalove smrti (1912.), a ni nakon Sarajevskoga atentata; za nj ona nije bila izraz osobnih simpatija ili antipatija, nego rezultanta geopolitičkih zakonitosti i poučaka koje nudi čitavo tisućljeće hrvatske povijesti.

Srbi (odnosno velikosrpstvo ili „svesrpstvo“), prema Pilarovu mišljenju, predstavljaju ozbiljniju prijetnju i Hrvatima i Monarhiji nego što se misli, zato što iza njih stoji Rusija koja se koristi sveslavenskom ideologijom za ostvarenje vlastitih nacionalno-političkih ciljeva. Takva polazišna osnova nije bila rijetka u ondašnjoj javnosti,⁴⁰⁷⁵ a Pilar ju je varirao u svim svojim djelima. Posebno ju je obradio u članku „Der Gegensatz zwischen unserer Monarchie und Russland“ koji je objavljen u siječnju 1912. godine.⁴⁰⁷⁶

Iako se čini da se je tim tekstom poslužio samo kao sredstvom da utjecajne bečke čimbenike upozori na opasnost od velikosrpske propagande koja se širi uz blagoslov austro-ugarskih vlasti, moguće je da je on taj svoj članak ipak držao toliko važnim da je smatrao korisnim dostaviti ga na važne adrese. Malo nakon što je on izišao, Pilar je na nj pismom upozorio utjecajne državne službenike: Richarda Riedla, Josefa Redlicha te člana Gospodskog doma Josepha Mariju Baernreithera. U nedatiranom konceptu pisma koje je sačuvano u njegovoj ostavštini, Pilar piše kako im dostavlja taj svoj članak, svjestan da on ne će naići na razumijevanje većine Europljana. No, boraveći 12 godina usred pravoslavlja i baveći se njegovom psihologijom, on je uvjeren u ispravnost svojih zaključaka. Pilar najavljuje da će uskoro doći u Beč, pa bi rado usmeno razmijenio mišljenje o toj temi. Također upozorava na vijest objavljenu u novinama da Monarhija kani Srbiji dopustiti otvaranje konzulata odnosno trgovačkih predstavništava u Sarajevu, Banja Luci, Dubrovniku i Zagrebu. Pilar moli da se to ne dopusti, jer će ta predstavništva biti samo žarišta srpske propagande koja je i bez toga nanijela dosta zla. Onaj tko to ne shvaća ili tko misli da Pilar pretjeruje, zapravo ne poznaje pravoslavnu psihu.⁴⁰⁷⁷

U dnevniku J. M. Baernreithera, koji je zapravo kombinacija dnevničkih i memoarskih zapisa, zabilježen je razgovor koji je on 3. veljače 1913. s Pilarom vodio u Beču. Pilar je – bilježi Baernreither – zet odjelnog predstojnika Sheka, katolik i Hrvat, učenjak, vegetarijanac, misli u apstraktnim kategorijama i mudruje, ali je vrlo ozbiljan čovjek na kojeg je utjecala njemačka znanost. Sad se potanje bavi utjecajem katolištva i pravoslavlja na život južnih Slavena te je

Ferdinanda, M. ŠUFFLAY, „Iz podzemlja Austro-Ugarske“, *Obzor*, 68/1927., br. 110, 24. IV. 1927., 4. upozorio je da nadvojvoda, prema Kristóffyju, nije bio protiv Mađara, nego protiv one mađarske politike koja ugrožava Monarhiju i koja uopće ne vidi da time radi i protiv mađarskih nacionalnih interesa. (*Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*. Prir. Darko Sagrak i Musa Ahmeti, Zagreb, 1999., 208.-213.)

⁴⁰⁷⁵ U praškome časopisu *Zora. Glasnik srpske i hrvatske nacionalno-radikalne omladine*, (3/1912., br. 3, str. 120.-125.), M. A. Bogdanović je u članku pod naslovom „Istočno pitanje“ pisao: „Dosledna svojoj tradicionalnoj politici u njenim krupnim i bitnim delovima, Srbija će na svaki način, ma kakav obrt dobili događaji, kojima se ide na susret[,] svoju politiku identifikovati sa ruskim ciljevima i svoje ambicije ostvariti onim putem, koji im ruski interes označi kao najbolji put za njenu narodnu budućnost.“ *Usp. B. von KÁLLAY, Die Orientpolitik Russlands*, 110.-111. i dr.

⁴⁰⁷⁶ Članak, potpisan „Od jednog bosanskog Hrvata“, objavljen je u zagrebačkoj *Südslavische Revue*, br. 1 u siječnju 1912., str. 5.-10.

⁴⁰⁷⁷ NSK, OIP, R-7983, B-a 14.

došao do spoznaje da je Bizant u ovozemaljskome smislu jači od Loyole. Zato on traži način kako se obraniti od pravoslavlja, te ga nalazi u bogumilstvu, što je – uvjeren je Baernreither – posve pogriješno. Pilar u svoje velike zasluge ubraja sukob s nadbiskupom Stadlerom koji je omogućio hrvatsko-muslimansku suradnju, a ona bi uz Stadlerov prozelitizam bila nemoguća. Što se današnje situacije tiče, on procjenjuje da je sporazum Monarhije sa srpskim elementom nemoguć: srpski duh je bezuvjetno upravljen protiv katoličke Austrije, a s njime nema života ni austrijskim južnim Slavenima. Također se je Pilar suglasio s Baernreitherovom konstatacijom da bi uvlačenje Srbije u Monarhiju dovelo do prevlasti pravoslavnih, pa zato razmišlja o novoj religiji kojom bi se riješio problem pravoslavlja. No, zapreka je tomu današnje materijalističko doba, a njemu, Pilaru, ideal bi bila narodna organizacija u staležima u njemačkome smislu te riječi.⁴⁰⁷⁸ Iako su ove formulacije donekle komplementarne onima koje je u vrijeme svjetskog rata o Pilaru zabilježio Redlich, nemoguće je ustanoviti, je li Pilar ove misli iznosio Baernreitheru zato što je mislio baš tako, ili je možda imao nešto drugo na umu. Na to ćemo se vratiti kasnije, u kontekstu analize Pilarovih studija problema „bogumilstva“. No, njegov je domaćin točno primijetio da te misli, ma kako neobične bile, otkrivaju duboke suprotnosti koje postoje na slavenskome jugu Monarhije.

A geopolitičke ideje koje su se naslanjale na ta razmišljanja i na misli izložene u *Političkom zemljopisu hrvatskih zemalja*, Pilar će razvijati i u već spominjanoj, iznimno važnoj raspravi *Svjetski rat i Hrvati. pokušaj orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, koju je pod pseudonimom *Dr. Juričić* – unatoč mjestimičnim cenzorskim intervencijama – objavio u Zagrebu 1915., te u drugom izdanju 1917. godine.⁴⁰⁷⁹ Cenzorske su se intervencije u toj knjizi uglavnom odnosile na Pilarovu ocjenu talijanskoga držanja prema Austro-Ugarskoj, što je u ožujku 1915., dok je još postojala nada da apeninska sila ne će stupiti u rat, bili zazorno državnoj cenzuri. U izdanju iz 1917. takva ograda više nije postojala, pa su u nj uvršteni fragmenti koji su dvije godine ranije bili cenzurirani, a i još neka mjesta na kojima je Pilar neznatno izmijenio rukopis.⁴⁰⁸⁰ U pogovoru tom svesku *Izabranih djela dr. Ive Pilara* Mladen Švab je ponovio legendu da je pravi identitet „Dr. Juričića“ otkriven tek 1933. godine, u nekrologu koji je nakon Pilarove smrti objavio zagrebački *Obzor*.⁴⁰⁸¹ Legenda je bila bez ikakva temelja, budući da je identitet „Dr. Juričića“ još za života Austro-Ugarske objavio sam Pilar, citirajući raspravu *Svjetski rat i Hrvati* kao svoje djelo u *Političkom zemljopisu hrvatskih zemalja*,⁴⁰⁸² a vjerojatno

⁴⁰⁷⁸ Joseph M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*. Herausgegeben und eingeleitet von Professor Joseph Redlich, Berlin, 1928., 197.-199. Usp. A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, 62.-63. Problemom pravoslavlja – napose ruskoga i srpskog – Pilar će se kasnije opširno baviti, napose u svome *Južnoslavenskom pitanju*.

⁴⁰⁷⁹ Necenzurirana strojopisna verzija ovoga Pilarova djela s njegovim vlastoručnim ispravcima nalazi se u NSK, OIP, R-7983, A-27.

⁴⁰⁸⁰ Taj tekst, označujući cenzurana mjesta masnim, a izmijenjena kurzivnim slogom, priređivači *Izabranih djela dr. Ive Pilara* uvrstili su u njihov treći svezak, objavljen 1997. u Zagrebu.

⁴⁰⁸¹ M. ŠVAB, „Pogovor“, u: *Ivo Pilar: Usud hrvatskih zemalja*, 156.

⁴⁰⁸² I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 21.

još prije toga, u travnju 1918. o Pilarovu autorstvu te knjige – malko joj iskrivljujući naslov – pisala je zagrebačka *Hrvatska država*, koja se je čudila što je objavljeno drugo izdanje, kad ni prvo, navodno, nitko nije kupovao.⁴⁰⁸³ Kao što je spomenuto, četvrto izdanje rasprave – izdanje na koje se ovdje naslanjamo jer je čitatelju najdostupnije – popraćeno je bilješkama i napomenama te je tiskano na osuvremenjenome pravopisu, a osvanulo je 2014. u Zagrebu. Priredio ga je Zlatko Matijević.

Svjetski rat i Hrvati je u prvom redu poziv na organizirano djelovanje u smjeru spašavanja Hrvatske očuvanjem državnopravnoga okvira u kojem se ona nalazi: Austro-Ugarske Monarhije. U tom smislu ta knjiga predstavlja političku i intelektualnu cjelinu s *Južnoslavenskim pitanjem*. Potonja studija, njegovo životno djelo, pisana je na njemačkom jeziku i bila je namijenjena europskim političkim krugovima, ponajprije vladajućim slojevima u Monarhiji. Zato je opremljena znanstvenim aparatom i opširnom historiografsko-sociološkim razmatranjem prilika na jugoistoku Monarhije; *Svjetski rat i Hrvati* namijenjen je prvenstveno hrvatskim čitatelju i hrvatskoj društvenoj eliti. Zato je u njemu opširan historiografski uvod suvišan. On bi samo otegnuo pripremu knjige, a ona bi opsegom postala tolika da bi za njom posezali samo stručnjaci. Zato se je svela na sažetak, svojevrsni sinopsis budućega *Južnoslavenskog pitanja*. Jer, polazišta su u obje knjige ista, ista je metodologija zaključivanja, ista je i poruka koja se hoće poslati i svrha koja se kani postići. I kronologija nastanka rukopisa govori da je posrijedi jedan te isti misaoni sklop predstavljen javnosti u dvije verzije: rasprava *Svjetski rat i Hrvati* dovršena je u ožujku 1915.,⁴⁰⁸⁴ a prema nekim je indicijama objavljena u travnju te godine.⁴⁰⁸⁵ A već u tome mjesecu on počinje pisati *Južnoslavensko pitanje*. I u knjižici objavljenoj 1915. godine Pilar će otvoreno kritizirati hrvatsku intelektualnu, napose političku elitu zbog samodopadnog zatvaranja očiju pred činjenicama i ignoriranja geopolitičkih realnosti: dok se, primjerice, u Beču i u Pešti raspravlja o novim idejama, a narodne i socijalne skupine formuliraju svoje težnje i zahtjeve, u Hrvatskoj se – jadicuje on – šuti i ništa ne poduzima, pa ćemo, kao i do sada, sami biti krivi za svoj neuspjeh.⁴⁰⁸⁶ A da bi se bilo što moglo poduzeti na suvisao način i s izgledima na uspjeh, potrebno je – naglašava Pilar – razmotriti uzroke svjetskoga rata te što racionalnije i argumentiranije ocijeniti njegov mogući rasplet i posljedice.⁴⁰⁸⁷

⁴⁰⁸³ „Pročišćavanje u Stadler-Pilarovoj grupi“, *Hrvatska država*, 2/1918., br. 82, 20. IV. 1918., 3.

⁴⁰⁸⁴ Dr. JURIČIĆ [Ivo PILAR], *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, *Pilar*, 3/2008, br. 5 (1), Zagreb, 2008., 63.-64.

⁴⁰⁸⁵ Obračunavajući se s Pilarovim političkim koncepcijama, *Hrvatska država* će mu u proljeće 1918. spočitnuti, naime, da je „dvije nedjelje“ prije talijanskoga ulaska u rat objavio tu knjigu, krivo procjenjujući da do toga ne će doći. („Pročišćavanje u Stadler-Pilarovoj grupi“, *Hrvatska država*, 2/1918., br. 82, 20. IV. 1918., 3.)

⁴⁰⁸⁶ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 9.-11.

⁴⁰⁸⁷ Pri prikazivanju Pilarovih stajališta iz ove knjižice – kao i iz ostalih Pilarovih djela, uključujući *Južnoslavensko pitanje* – ne će se posebno ukazivati na njegova stajališta koja su u historiografskome, sociološko-politološkome, etnografskom, antropološkome i drugom smislu bila problematična već u vrijeme kad su nastala, a još manje ona koja je kasniji razvitak znanosti opovrgnulo ili obezvrijedio, jer bi to bilo besmisleno: ovdje se ne teži tomu da se pokaže razina Pilarova znanja i stupanj njegove znanstvene spoznaje, nego da se prikažu njegovi ideološko-politički pogledi, pa i oni koji su nastali na pogrješnim predodžbama i zabudama. Iznimke u tom pogledu bit će poduzete na svega nekoliko mjesta, gdje je to nužno za shvaćanje konteksta u kojem su nastajala njegova uvjerenja. Isto vrijedi i

Prema Pilaru, silan porast njemačke snage u posljednjih pet desetljeća je glavni uzrok Prvoga svjetskog rata. Njemačka se je razvila i u gospodarskome, i u kulturnome i u političkome i u vojničkom smislu.⁴⁰⁸⁸ To je neminovno izazvalo animozitet i bojazan njezinih suparnica Francuske i Velike Britanije, koje stagniraju zbog niza kompleksnih uzroka.⁴⁰⁸⁹ Takav razvitak poremetio je tradicionalnu englesku politiku koja je nenačelna i uvijek usmjerena protiv najjače kontinentalne sile. Kao drugi po važnosti uzrok Prvoga svjetskog rata, Pilar navodi ruski ekspanzionizam.⁴⁰⁹⁰ Glavni cilj ruske politike je, tvrdi Pilar, stvaranje euroazijskoga svjetskog carstva pod velikoruskim gospodstvom, kao pretpostavka ruske diktature u Europi. Upravo je ruska diktatura, a ne samo carstvo, krajnja svrha te ruske politike. Izvori toga ruskog imperijalizma, prema Pilaru, počivaju u uvjerenju Rusije da je ona legitimna nasljednica Bizanta, kao i u njezinoj tatarskoj („svjetsko carskoj tatarskoj“) tradiciji.⁴⁰⁹¹

Vrlo vjerojatno je tu misao Pilar preuzeo od Benjamina Kállaya i njegove važne rasprave o orijentalnoj politici Rusije.⁴⁰⁹² No, shvaćanje Moskve kao „trećeg Rimu“ nije izvorno Kállayevo, nego je bilo je staro nekoliko stoljeća te je snažno utjecalo na oblikovanje ruske kolektivne svijesti,⁴⁰⁹³ a suvremeni su ga događaji ponovno aktualizirali. Jer, zbog svoga geopolitičkoga („centralnog kontinentalnog“) položaja, nastavlja Pilar, Rusija nužno teži ekspanziji prema toplim morima, i to u prvom redu Sredozemnome, a potom na Perzijski zaljev, na trećem mjestu na Indijski ocean, a na četvrtome – prema Tihom oceanu odnosno Žutomu moru. Sredozemlje je prvi cilj ruske politike, jer je to more prometno najvažnije, a s druge strane, sredozemna orijentacija ruskog ekspanzionizma ide prema Carigradu, tom „stoljetnom cilju težnja ruskoga naroda“. U skladu s davnom maksimumom grofa Nikole Ignjatijeva, ruskoga veleposlanika u Carigradu, da put u Carigrad vodi preko Beča, Rusija je bila svjesna da osmansko carstvo može likvidirati tek nakon što Njemačka bude oslabljena, a Austro-Ugarska skršena, pa u tome – uvjeren je Pilar – treba tražiti korijen ruskoga priklanjanja Antanti. Dodatni važan čimbenik bila je okolnost da su nakon aneksije BiH ohladnjeli odnosi između Monarhije i Italije, pa se je moglo računati da će se savez Središnjih sila svesti samo na savez Njemačke i Austro-

za termine koje je Pilar koristio. On je, primjerice, Bosnu i Hercegovinu redovito nazivao „Bosnom“, „svesrpstvo“ je razlikovao od velikosrpstva, za bosanske krstjane je skoro dosljedno upotrebljavao naziv „bogumili“ itd.

⁴⁰⁸⁸ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 15.-18.

⁴⁰⁸⁹ Isto, 18.-23.

⁴⁰⁹⁰ Isto, 24.

⁴⁰⁹¹ Isto, 24.-25. Tu temu i posljedice ruskoga bizantskoga kompleksa on će puno opširnije obraditi u *Južnoslavenskom pitanju*.

⁴⁰⁹² B. von KÁLLAY, *Die Orientpolitik Russlands*, passim.

⁴⁰⁹³ Vrijedi usporediti Šufflayev prikaz knjige njemačke crkvene povjesničarke Hildegard Schaefer *Moskau, das dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slawischen Welt*, Osteuropäische Studien, Heft 1, Osteuropäisches Seminar der Hamburgischen Universität, Friederichsen, de Gruyter Co., Hamburg, 1929., objavljen u *Hrvatskom pravu*, 21/1930., 22. X. 1930., 2.-3. (*Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 214.) Knjiga je ponovno tiskana i 1957. godine. O istoj temi usp. Illya KOZIREW, *Moskau – das dritte Rom. Eine politische Theorie mit ihren Auswirkungen auf die Identität der Russen und die russische Politik*, Cuvillier Verlag, Göttingen, 2011.

Ugarske.⁴⁰⁹⁴ Usporedno s time, Pilar je pravilno naslutio da će Italija biti spremna poduprijeti ruske (i srpske) ambicije u mjeri koja ne zadire u njezine životne interese, što će pokazati bliska budućnost.⁴⁰⁹⁵

U taj kompleks – tumači dalje Pilar – upleo se je „srpski intermezzo koji je bacio iskru u bačvu baruta, pak je sve prije poletilo u vis, nego što je trojni sporazum računao“.⁴⁰⁹⁶ Nakon dolaska na vlast krvavim državnim udarom iz 1903. godine, Karađorđevići – odnosno kralj Petar I. – na vanjskopolitičku je aktivnost polagao puno kako bi ojačao položaj dinastije, a ujedno kako bi se odvrtila pozornost od teških unutarnjih prilika u zemlji. Srbija je svoju politiku upravila u tri smjera: prema jugu (Stara Srbija i Makedonija, gdje se sukobljava s bugarskim odnosno turskim interesima), potom prema BiH (gdje se sučeljava s Monarhijom), te napokon prema Crnoj Gori (protiv dinastije Petrović Njegoš).⁴⁰⁹⁷ Osobito intenzivnu propagandu, naglašava Pilar, razvila je Srbija prema BiH, koristeći pritom turske sentimente i žal bosansko-hercegovačkih muslimana za osmanskim vremenima, a oslanjajući se i na rusku politiku koja je bila zainteresirana za slamanje austro-ugarskog utjecaja na Balkanu. Tu je i korijen Riječke i Zadarske rezolucije iz 1905. godine: da bi otklonili hrvatski otpor srpskim presizanjima na BiH, Srbi su pristali na ograničenu suradnju s Hrvatima u banskoj Hrvatskoj odnosno u Dalmaciji.⁴⁰⁹⁸

Kad se je 1908. počelo govoriti o tome da bosansko-hercegovački muslimani i Srbi kane poslati zastupnike u novi otomanski parlament te tako demonstrirati pripadnost tih dviju pokrajina Turskoj, piše Pilar, uzvratila je Monarhija aneksijom Bosne i Hercegovine. Usprkos diplomatskoj krizi koja je zbog toga izbila, Srbija je morala priznati poraz, pa se je „razočarana, sa strašnom mržnjom u srcu“, ponovno orijentirala prema Staroj Srbiji i Makedoniji. U svjetlu ruske politike koja je radi vlastitih računa huškala balkanske državnice protiv Turske, a onda i međusobno, tako je došlo do balkanskih ratova, što je dodatno osokolilo Srbiju i njezine simpatizere, a oslabilo Monarhiju. Njezin skroman uspjeh u obliku stvaranja albanske države 1912. – nastavlja Pilar – bio je praćen puno većim gubitcima: nejasna i mlaka politika Monarhije u vrijeme balkanskih ratova stvorila je uvjerenje i Rusije i Srbije, da je Austro-Ugarska bolesnik

⁴⁰⁹⁴ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 25.-29. Usp. „Rußland gegen Österreich“, *Morgen-Post*, 21/1871, Nr. 98, 9. IV. 1871., 2. Misao da spas Rusije leži u propasti Austrije te da put u Carigrad vodi preko Beča, pripisivala se je i ruskom generalu Rostislavu Fadejevu (1824.-1883.) i kancelaru Bismarcku (1815.-1898.). Usp. Zoran GRIJAK, Stjepan ĆOSIĆ, *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*, Zagreb, 2012., 193. Izvadke iz zapisaka grofa Ignjatijeva, koje je počeo objavljivati ruski časopis *Izvestyja ministervstva inostrannykh del* (1914. i 1915.), iz bečke *Österreichische Rundschau* prenijela je pravaška *Hrvatska*, br. 921, Zagreb, 25. XI. 1914., 1., također s nakanom da pokaže prave ciljeve ruske (i srpske) politike na Balkanu.

⁴⁰⁹⁵ U svome govoru u parlamentu, talijanski je premijer Pietro Boselli početkom prosinca 1916. izjavio kako su u sklopu pregovora o privlačenju Italije, u proljeće 1915. Velika Britanija i Francuska pristale na to da se Carigrad u budućem mirovnom ugovoru dodijeli Rusiji, uz očuvanje slobode prolaza tjesnacima. „Mi smo se“, kaže Boselli, „priznajući stoljetne težnje našega hrabrog saveznika, pridružili tom pristanku.“ Usp. „Der Zusammentritt der italienischen Kammer“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 63/1916., Nr. 340., 7. XII. 1916., 3.-4.

⁴⁰⁹⁶ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 30.

⁴⁰⁹⁷ Isto.

⁴⁰⁹⁸ Isto, 31.-32. Riječkoj rezoluciji i njezinim posljedicama – koje oštro osuđuje i drži jednim od sudbonosnih epizoda hrvatske povijesti – Pilar će se opširno vratiti u *Južnoslavenskom pitanju*.

kojemu treba podijeliti ostavštinu kao što je to učinjeno s Turskom.⁴⁰⁹⁹ Aneksija je, prema Pilaru, koji je kao izravni sudionik zbivanja o tome imao saznanja iz prve ruke, ujedno pokazala da u hrvatskoj politici postoji utjecajna skupina koja nije svjesna pravih ciljeva srpske politike i koja se potpuno podvrgava srpskim interesima, pa su Srbi procijenili da u Hrvatskoj mogu postići sve što hoće. Obračun s Austro-Ugarskom je – piše Pilar – planiran 1916./17. godine, ali su ga ubrzali sarajevski hitci odnosno ubojstvo Franje Ferdinanda.⁴¹⁰⁰ Prema tome, tri su glavna uzroka Prvoga svjetskog rata: mržnja Francuske i Velike Britanije na Njemačku, težnja Rusije da preko Beča otvori put prema Carigradu, te nastojanje Srbije da u kontekstu svjetskog sukoba stvori Veliku Srbiju.⁴¹⁰¹

Već u tome uvodnom dijelu Pilar je dao nagovijestiti kako drži da se Austro-Ugarska ne smije bezuvjetno vezati uz Njemačku, iako je ona njezin najpouzdaniji saveznik: anglo-francuski je animozitet upravljen prema Berlinu odnosno Njemačkoj, a Velika Britanija i Francuska će nastojati očuvati Austro-Ugarsku, jer je njima – za razliku od Rusije – glavni neprijatelj Njemačka, pa im Monarhija treba za očuvanje europske ravnoteže. To je čimbenik koji se mora imati na umu, a onda i iskoristiti. Nema sumnje da su autoru pritom važniji hrvatski motivi od austrijskih: oslobođena spona čvrstoga savezništva s Njemačkom, Monarhija bi i zbog demografskih i zbog gospodarsko-političkih razloga bila sklonija kompromisu s južnoslavenskim elementom, dakle – s Hrvatima. Pilar je, doduše, držao kako će Središnje sile pobijediti u ratu – a u najmanju je ruku to priželjkivao, pa je i pisao, napose imajući na umu ratnu cenzuru – ali je pritom isticao kako treba „odmah ograničiti pojam pobjede“: te sile ne će moći oboriti svoje neprijatelje i nametnuti im svoju volju, ali se pobjedom može držati već to da one ne će bez ekvivalenta ustupiti Antanti i njezinim saveznicima „većeg komada svojega teritorija, niti platiti ratne odštete“.⁴¹⁰²

No, bilo bi pogrešno držati da je on i u takvu, ograničenu pobjedu vjerovao slijepo, i da je na tome gradio svoje procjene. Čak i na onim mjestima gdje je pisao drugačije, on zapravo nije isključivao ni poraz Središnjih sila,⁴¹⁰³ ali je isticao kako Nijemci rat i na istočnome i na zapadnome bojištu stalno vode na neprijateljskom području.⁴¹⁰⁴ To je bila prednost koja je upućivala na povoljniji rasplet. K tome je cilj koji su Velika i Britanija sebe zadale – uništiti Njemačko carstvo („ovo Francuzi zovu eufemistički: osloboditi njemačke narode od nesnosne pruske tiranije!“), zapravo nemoguć, jer ga se može ostvariti samo ako bi se uništio čitav njemački narod. Čak i kad bi im to na jedno vrijeme pošlo za rukom, naglašava Pilar, za održavanje takvog stanja trebala bi višemilijunska vojska, jer bi u protivnome Nijemci za desetak

⁴⁰⁹⁹ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 32.-34. U *Južnoslavenskom pitanju* će bosansko-hercegovačkim Hrvatima, odnosno vodstvu HNZ-a, pripisati važnu ulogu u poticanju Austro-Ugarske na žurnu provedbu aneksije.

⁴¹⁰⁰ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 35.-36.

⁴¹⁰¹ Isto, 36.-37.

⁴¹⁰² Isto, 41.

⁴¹⁰³ Isto, 57.

⁴¹⁰⁴ Isto, 43.

godina opet ojačali.⁴¹⁰⁵ S druge strane, ratni razvitak prijete ugrožavanjem anglo-francuskih i ruskih odnosa. Oni su u stvarnosti suprotstavljeni, pa su njihovi prijepori neminovni, a činjenica da je do njihova saveza ipak došlo, jasno pokazuje kako su se zapadni saveznici našli u nuždi, pa su prisiljeni Rusiji činiti koncesije. No, anglo-francuski vojno-pomorski pothvat na Dardanelima, poduzet početkom 1915. godine – drži Pilar – dodatno će pogoršati njihove odnose s Rusijom, a protiv ruskih aspiracija na Carigrad negodovala je čak i Srbija. I Bugarskoj i Grčkoj je nepodnošljiva pomisao da Rusija zauzme Carigrad, jer i same aspiriraju na nj.⁴¹⁰⁶

Austro-Ugarskoj, smatra Pilar, prijete drugačije opasnosti nego Njemačkoj, jer ona nije nacionalna („narodna“), nego višenacionalna („narodnosna“) država: nju je „lakše moguće raskidati“, usprkos tomu što je na bojnome polju pokazala iznenađujuću žilavost. Međutim, ako bi Italija i Rumunjska napustile sadašnju neutralnu poziciju, Monarhija bi bila ozbiljno ugrožena.⁴¹⁰⁷ Za Hrvate je, pak, prema Pilarovu mišljenju, najvažnije držanje Kraljevine Italije. Ona je nesklona Austro-Ugarskoj i ponaša se dvolično, što napose zabrinjava Hrvate. No, Pilar je uvjeren da su posljednji mjeseci ipak donijeli razbistrenje situacije u pogledu Italije: prvo, ona ne će stupiti otvoreno na Antantinu stranu, jer je obeshrabruju pobjede Središnjih sila; drugo, ona očekuje da će se bar dijelom teritorijalno proširiti u dogovoru s Monarhijom, pri čemu aspirira na Albaniju, južni Tirol do Brennera i komad Gorice do Soče (pa bi bilo poželjno da se određena nagodba doista i postigne te tako bude izbjegnut oružani sukob Italije i Monarhije); treće, za slučaj slabosti Monarhije ona računa na širi posjed na istočnoj obali Jadrana, što je računica za koju su zainteresirane i Srbija i Rusija, koje bi tu obalu podijelile između Srbije i Italije.⁴¹⁰⁸ To je ono što je „od upravo kardinalne važnosti za hrvatski narod“, odnosno ono što „mora ostati trajno orijentirajućom točkom za hrvatsku politiku“. ⁴¹⁰⁹ Pilar je posve jasan: „Taj momenat znači drugim

⁴¹⁰⁵ Isto, 51.-52.

⁴¹⁰⁶ Isto, 46.-50. I to je jedna od tema koju će Pilar potanje obraditi u *Južnoslavenskom pitanju*, očito svjestan da kod Srba postoji tradicionalna sklonost Rusiji. R. L. VESELINOVIĆ, *Arsenije III Crnojević u istoriji književnosti*, 52. i d. piše kako su Srbi još 1698. htjeli postati podanicima ruskoga cara, a kasnije su se javljale i zamisli o preseljenju u Rusiju. Adalbert Shek je u svom rukopisu o južnoslavenskom pitanju (1917.) isticao kako je karlovački metropolit Stratimirović još 1804. govorio da nema na svijetu naroda koji je tako sklon Rusiji kao što su to Srbi, a da je to potvrdio i dr. Vladan Gjorgjević koji je napisao da Srbi stoje „pod ruskom hipnozom“ (NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „Die südslawische Frage. Kroaten und Serben, von Agricola. Ein Vortrag. Juni 1917“, 37.) No, zanimljivo je da je Stjepan Radić upozoravao na to kako kod Srba zapravo ne postoji iskrena simpatija za Rusiju, nego se samo tu velesilu nastoji upotrijebiti za ostvarenje srpskih imperijalističkih ciljeva. (S. RADIĆ, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, 45.-46.)

⁴¹⁰⁷ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 52.-53. Mađarske razmirice s Rumunjskom odbijale su tu zemlju od savezništva s Austro-Ugarskom, što je slabilo položaj Dvojne Monarhije u Podunavlju i Europi uopće. I nadvojvoda Franjo Ferdinand je u travnju 1914. u tom smislu kritizirao politiku predsjednika ugarske vlade Istvána Tisze i austrougarskog poslanika u Bukureštu, grofa Ottokara von Czernina. Usp. Livia KARDUM, „Austrougarski ultimatum Srbiji“, *Historijski zbornik*, 47 (1), Zagreb, 1994., 66.

⁴¹⁰⁸ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 54.-57. Treba imati na umu da su, kao što ćemo kasnije vidjeti, u drugoj polovici 1914. i početkom 1915. trajala intenzivna nastojanja – u kojima je sudjelovala i Sveta Stolica – da se spriječi talijanski ulazak u rat, a pogotovo ulazak u rat na strani Antante, pri čemu su Italiji u izgled stavljana stanovita obeštećenja odnosno proširenje na štetu Austro-Ugarske.

⁴¹⁰⁹ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 57.

riječima, da svaka dioba Austro-Ugarske znači podjedno i diobu hrvatskih zemalja, diobu koja bi za nas Hrvate bila kudikamo kobnija nego dioba Poljske za Poljake“.⁴¹¹⁰

Procjenjujući da će rat trajati „vrlo dugo“, a u teritorijalnom smislu da ne će donijeti velikih promjena, Pilar napominje da će se te promjene, ako ih i bude, uglavnom riješiti kompenzacijama, osim u slučaju Belgije i Srbije.⁴¹¹¹ Na prvi pogled neobično, Pilar ističe kako Hrvati nemaju razloga željeti slom samostalnih slavenskih država Srbije i Crne Gore, jer bi na unutarnju politiku Monarhije imalo neželjenih posljedica ako bi Austro-Ugarska stekla veći komad njihovih teritorija, poimence Sandžaka.⁴¹¹² To naizgled paradoksalno Pilarovo stajalište zapravo je dosta lako objasniti, a ono će utjecati i na njegovo kasnije protivljenje svakoj zamisli da se Srbija uključi u sastav Monarhije. U svakoj od tih inačica povećao bi se broj Slavena u granicama Austro-Ugarske, što bi naizgled moralo veseliti Pilara kod kojega je osjećaj slavenske pripadnosti bio iznimno snažno naglašen. Međutim, još snažniji je kod njega bio strah od srpskih aspiracija na hrvatske zemlje koje bi tada mogle dobiti zaštitu Monarhije, a jednako je izražena njegova bojazan da bi se u slučaju širenja Monarhije na jugoistok, težište rješenja južnoslavenskog pitanja neminovno pomaknulo izvan hrvatskih zemalja, a Srbija s Beogradom dobila bi ulogu čuvara istočnih granica carstva, uslijed čega bi hrvatske zemlje bile pretvorene u sitniji prigodom sporazumijevanja Beča i Pešte međusobno, a onda i pogađanju s Italijom odnosno u udovoljavanju srpskim težnjama. Privlačna snaga Beograda u odnosu na BiH bi porasla, a Hrvati pritom više ne bi mogli računati ni na kakvu potporu Beča, a kamoli Pešte. Ujedno bi postojeće trijalističke koncepcije u različitim varijantama doživjele krupnu promjenu, a u novome obliku – ako bi uopće oživjele – Hrvatska bi se pretvorila u beznačajan čimbenik.

Slične posljedice, iako u manjoj mjeri, imalo bi – uvjeren je Pilar – i pripajanje Sandžaka Austro-Ugarskoj.⁴¹¹³ To je, nema sumnje, on smatrao ozbiljnom opasnošću, jer je tema bila osobito akutna u svjetlu planova za izgradnju sandžacke željeznice, koji su godinama zaokupljali pozornost europske – a navlastito srpske, ruske i talijanske – političke i gospodarske javnosti.⁴¹¹⁴ Ta željeznica, čiji je plan u siječnju 1908. službeno predstavio austro-ugarski zajednički ministar vanjskih poslova A. Aehrenthal, izazvala je reakciju Srbije u obliku plana za izgradnju Jadranske željeznice, odnosno povezivanja Merdara na srpsko-turskoj granici do luke Medova u lješkome okrugu na albanskoj obali. O njezinoj su izgradnji Srbi kovali planove odavno, a pregovori s

⁴¹¹⁰ Isto.

⁴¹¹¹ Isto, 61.-63.

⁴¹¹² Isto, 63.

⁴¹¹³ Isto, 64.-65.

⁴¹¹⁴ R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 201.-202. O planovima za izgradnju sandžacke željeznice v. Richard RIEDL, *Sandschakbahn und Transverzallinie. Ein Beitrag zur Geschichte der verkehrspolitischen Interessengegensätze auf der Balkanhalbinsel. Vortrag gehalten am 13. März 1908 im Niederösterreichischen Gewerbevereine*, Wien, 1908.; Th. v. SOSNOSKY, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866.*, II., 141.-147.; F. ŠIŠIĆ, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta*, 55.-62.; J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 75.-78.; Dž. JUZBAŠIĆ, „Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema istoku“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, sv. 42, Sarajevo, 2013., 165.-196.

Turskom vođeni su već 1897. godine, ali su nemiri u Albaniji sprječavali ostvarenje tih planova.⁴¹¹⁵

Nakon rata će, dalekovidno procjenjuje Pilar, zaraćene države oslabiti prema nezaraćenima, a europski državni sustavi izgubit će prema izvaneuropskima, napose prema Sjedinjenim Američkim Državama, Japanu i Kini. Budući da imaju najrazvučenije fronte, najveće će gubitke pretrpjeti Njemačka i Rusija. No, Njemačka će se i najbrže oporaviti „te zato moramo odmah druge i treće decenije nakon rata računati s orijaškim porastom njemačke snage i upliva u svjetskoj politici“, pri čemu valja očekivati ponajprije *Drang nach Westen*, prodor prema Zapadu.⁴¹¹⁶ Rusija će svoje strahovite ljudske gubitke lako preboljeti, ali će trpjeti njezin prestiž i njezino gospodarstvo, pa će oslabiti i njezin utjecaj na balkanska zbivanja. Hoće li to dovesti do unutarnjeg prevrata, prerano je govoriti, iako se ne čini vjerojatnim.⁴¹¹⁷ Najtežu moralnu i materijalnu krizu, uvjeren je Pilar, pretrpjet će Francuska, a najmanje gubitke imat će Engleska. No, s obzirom na provale protuengleskog raspoloženja kod Francuza, Rusa i Belgijanaca, Njemačka bi – ako ne bude zaslijepljena pobjedama, pa zato nasrtljiva – mogla odučiti Engleze da ubuduće ratuju tuđim vojskama. U svakom slučaju, vrlo jasno previđa Pilar, Britanskomu se carstvu ne piše svijetla budućnost.⁴¹¹⁸

Pilar uopće ne sumnja u to da će Austro-Ugarska teško nastradati, napose na financijskome i gospodarskom planu. No, ona će kao država opstati, pa u prvo vrijeme ne će doći do promjene njezina unutarnjeg ustroja (koji je kasnije neminovan), ali će doći do znatnih promjena u unutarnjoj politici: povećat će se uloga Nijemaca i Mađara, a oslabit će uloga slavenskih naroda koji će u dualističkom ustroju Monarhije morati tražiti svoje mjesto, ovisno o svome držanju. No, Slaveni su sami krivi za takvu svoju sudbinu, jer nisu nikako uspjeli formulirati ispravnu politiku prema Monarhiji, nego su svi osim Poljaka prigrlili panslavističke koncepcije odnosno svoje političko držanje sveli na negativistički oporbeni program ili na politiku traženja malih ustupaka.⁴¹¹⁹

Nakon te jasne kritike političke strategije hrvatskih elita, Pilar nastavlja sa svojom raščlambom. Monarhija će, piše on, biti prisiljena napraviti red na najizloženijemu mjestu, na jugu, među južnim Slavenima: „Naravski: zadovoljavajuće riješenje moguće je samo š njima, a ne protiv njih. Nu pošto južni Slaveni nisu jedinstveni, ne će biti moguće zadovoljiti ih sve; Monarhija osloniti će se na onu grupu, koja će davati najviše garancije za opstanak i sigurnost sveukupne države na jugu.“ Poput Poljaka, Hrvati kao vojnički najvaljaniji i najpouzdaniji element ipak imaju prigodu iskoristiti tu svoju lojalnost, a jedna je od zadaća Hrvata, pa i Slavena uopće, voditi politiku tako da se Monarhija ne gura Njemačkoj u naručje, kamo ona prirodno ne bi htjela ići, iako joj je Njemačka danas najpouzdaniji saveznik. Slaveni pogotovo moraju shvatiti

⁴¹¹⁵ Opš. D. ĐORĐEVIĆ, *Izlazak Srbije na Jadransko more*, 6.-7. i dr.

⁴¹¹⁶ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 64.-65.

⁴¹¹⁷ Isto, 65.-66.

⁴¹¹⁸ Isto, 66.-67.

⁴¹¹⁹ Isto, 67.-71., 81., 83.

– naglašava Pilar – da se ne smiju oslanjati na Rusiju, jer je ruska politika za neruske Slavene katastrofalna, budući da ona nužno „identificira slovjenstvo i velikoruštinu“.⁴¹²⁰

Za Hrvate je, uvjeren je Pilar, sadašnji rat sudbonosan: on odlučuje o konačnoj sudbini hrvatskog naroda. Upozoriti na to i jest glavna svrha ove knjižice. Pilar vrlo jasno detektira talijanske ratne ciljeve na istočnoj obali Jadrana, naglašavajući kako je posrijedi „tradicionalni cilj politike svake jake vlasti na apeninskom poluotoku“. U skladu s time on zaključuje da će Italija u slučaju pobjede zahtijevati dijelove hrvatskih zemalja, pa će one – uz rusku asistenciju Srbiji – biti podijeljene između Italije i Srbije. I predratni politički planovi i kombinacije, kao i zbivanja nakon izbijanja rata pokazuju da pobjeda Antante nosi „u svom krilu ne mogućnost, nego sigurnost diobe hrvatskih zemalja“ između Srbije i Italije. To je ono što je „od upravo kardinalne važnosti za hrvatski narod“, odnosno ono što „mora ostati trajno orijentirajućom točkom za hrvatsku politiku“. Pilar je posve jasan: „Taj momenat znači drugim riječima, da svaka dioba Austro-Ugarske znači podjedno i diobu hrvatskih zemalja, diobu koja bi za nas Hrvate bila kud i kamo kobnija nego dioba Poljske za Poljake“: to bi bio ne samo *finis Croatiae*, nego i *finis Croatorum*, nestanak Hrvata kao naroda.⁴¹²¹

Poredak koji će nastati nakon rata trajat će bar jedno stoljeće, uvjeren je Pilar, a Hrvati su posljednjih četrdeset godina vodili tako promašenu politiku da bi taj poredak, ako bude nepovoljan, mogao značiti našu narodnu smrt. No, mi ni sada ne poduzimamo ništa kako bismo olakšali svoj položaj, a njega se dade urediti samo u sklopu općega preuređenja Monarhije, pri čemu „sama forma trijalizma držim da nije bila sretno izabrana, dapače da je bila neostvariva“.⁴¹²² Nije, dakle, problem u samoj koncepciji, nego u nemogućnosti njezina ostvarenja. Trijalističkoj su se formuli suprotstavljali Mađari, ali su se i Srbi već 1909. otvoreno suprotstavili trijalizmu te su time stali na stranu Mađara i svih onih koji zagovaraju novi poredak u Monarhiji – nasuprot tome, kod Hrvata „osim nješto starčevićanske vike, bez posljedica“, nije bilo nikakve akcije da se iskoriste okolnosti nastale aneksijom BiH. Komentirajući srpski aktivan otpor trijalističkim koncepcijama i hrvatsku pasivnost – ali i svjesno izbjegavajući analizirati odnos austrijskih krugova prema trijalističkim koncepcijama – Pilar vrlo otvoreno kaže da je iz perspektive Beča bilo posve jasno da ne treba povećavati samostalnost i političku slobodu u Hrvatskoj, gdje su Srbi svemoćni, jer bi to „u ono doba značilo postaviti jarca za vrtlara“.⁴¹²³

A kad se promišljaju mogućnosti djelovanja, treba imati na umu da će iza rata neminovno uslijediti „silne promjene u misaonom svijetu kulturnih naroda“, procjenjuje Pilar, vrlo oštroumno naslućujući radikalni misaono-filozofski i ideološko-politički zaokret koji je doista uslijedio nakon rata. Hrvati, međutim, znaju junački ginuti, ali ne znaju junački živjeti; k tome

⁴¹²⁰ Isto, 72.-74.

⁴¹²¹ Isto, 77.-81.

⁴¹²² Isto, 81.-82. Jednako gledište o trijalizmu Pilar će, kao što ćemo vidjeti, zastupati i u svom *Južnoslavenskom pitanju*.

⁴¹²³ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 83. F. TUĐMAN, „Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskoga rata“, 901. krivo je shvatio ovaj dio Pilarova teksta, pa je ustvrdio da je „npr. 1909. [...] dr Srškić u Bosanskom saboru izjavio za Srbe...“ Sabor je izabran i sastao se 1910., pa u njemu 1909. ni Srškić nije mogao ništa izjaviti, iako nema spora o tome da je – kao i ostatak srpske političke elite – bio protivnik svakom trijalističkom rješenju.

imaju običaj za neuspjehe kriviti druge, a ne sebe, iako su sami najviše krivi za svoj težak položaj.⁴¹²⁴ Kod Hrvata je, nastavlja Pilar, nepovoljno gospodarsko stanje; trgovina i obrt su nerazvijeni, a industrija i veletrgovina u tuđinskim rukama; socijalna organizacija je slaba, a ako uopće postoji, nastala je pod utjecajem „jednostranih socijalnih doktrina, klerikalizma, socijalizma itd.“; nepovoljna je i unutarnja struktura – aristokracija se je otuđila, a ostala je elita ili tuđinska ili nije pokazala dara za politiku; političko je stanje žalosno, a utjecaj i značenje političkih stranaka na najnižem mogućem stupnju. K tome je „jedan od najnepovoljnijih momenata hrvatske sadašnjosti [...] gubitak samosvijesti i vjere u svoju snagu i sposobnost samoodržanja“.⁴¹²⁵

Uzroke takvog stanja vidi Pilar u geopolitičkome položaju i u političkome razvitku. Posebno je kritičan prema Starčeviću i pravaštvu. Prema njegovu mišljenju, nisu raskol u Stranci prava – koji on pogrešno smješta u razdoblje iza Starčevićeve smrti, pokazujući i na taj način da zapravo još nije proučio ni povijest ni strukturu pravaške misli – ni smrt utemeljitelja stranke krivi za neuspjeh pravaške borbe, nego uzroke treba tražiti u dogmatskoj srži pravaškog nauka, u njegovu negativizmu i u doktrinarnom oporbenjaštvu koje može izgledati simpatično, ali ne može donijeti realne političke dobitke.⁴¹²⁶ Inače oštrouman, Pilar je, dakle, još uvijek opterećen kritikom koju su pravaštvu upućivali mnogi pripadnici njegova naraštaja, napose oni iz obzoraških i naprednjačkih redova, pa nije primijetio da se upravo pravaškoj ideologiji i politici može pripisati obračun s posve nerealnim i romantičnim ilirskim i jugoslavenskim koncepcijama te naglašavanje etičkoga elementa u politici. Također još uvijek nije uočio ni činjenicu da se je pravaštvo već desetljećima sukobljavalo s pokrajinskim partikularizmima koje je i sam Pilar držao jednom od rak-rana hrvatskoga političkog života, a ono je u nj unijelo i učenje o interkonfesionalnosti hrvatske nacije na kojem je izrastao i Pilarov HNZ.⁴¹²⁷

Ništa manje kritičan, ako ne i kritičniji bio je Pilar prema politici tzv. novoga kursa, Riječkoj rezoluciji i politici stranaka Hrvatsko-srpske koalicije. Riječka rezolucija je, piše on, bila „teška pogreška hrvatske politike“.⁴¹²⁸ Ona stoji „pod dojmom dvajuh skroz čuvstvenih

⁴¹²⁴ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 84.-85.

⁴¹²⁵ Isto, 85.-90. I problemu otuđenja hrvatske aristokracije od narodnih problema, koji ga je mučio od ranije, Pilar će se vratiti u *Južnoslavenskom pitanju*.

⁴¹²⁶ „Mi držimo ali, da i nije Dr. Ante Starčević umro, i da nije došlo do raskola stranaka, da stranka prava opet ne bi bila postigla nikakovih uspjeha. Mi držimo, da ova stranka uopće nije imala uvjeta za kakovu veliku i sistematsku akciju i to uslijed temeljne pogreške čitave Starčevićeve nauke: naime pretežne negativnosti njezine. Praktički najvažnije zaside njegove nauke bile su skroz negativne prirode. Starčević nije priznavao nagode, nije priznavao Srba, nije priznavao našega državopravnog odnošaja sa kraljevinom Ugarskom! Naravski s tim nije bilo ništa dobiveno — jer činjenice imaju to neugodno svojstvo, da postoje i dalje bez obzira na to, da li ih se priznaje ili ne. Dr. Ante Starčević nije nam umio kazati, kako ćemo ukinuti nagodu, kao niti što na njezino mjesto metnuti, nije umio kazati kako će riješiti teški srpski problem itd. Uslijed te pretežne negativnosti, a pomanjkanja pozitivnog sadržaja i konkretiziranih ciljeva, bila je stranka prava a priori osuđena na potpunu nedjelatnost, jer iz svoga programa uopće nije mogla iskristalizirati plana za pozitivni rad. Ona je svoj rad morala ograničiti u negativnom smjeru, na razaranje i na rušenje.“ (I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 96.-97.)

⁴¹²⁷ Pilarov odnos prema pravaštvu zaslužuje posebnu studiju, koju je naćeo S. Matković svojom već spominjanom raspravom „Je li Ivo Pilar bio pravaš“.

⁴¹²⁸ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 98.

momenata: mržnja proti Austriji i strah od Njemstva⁴¹²⁹. Već takva impostacija je iz temelja pogrešna, jer je Pilar općenito smatrao da se politika ne smije ravnati samo osjećajima: „Mržnja je čuvstvo, i mi svaku politiku čuvstva kao principijelno pogrešnu, opasnu i nepouzdanu zabacujemo. Isto tako je loša politika mržnje, pa bila to mržnja proti Austriji, protiv Mađara, protiv Srba ili bilo koga. Mržnja pomućuje pogled za prave interese, i vazda izvanredno povećava vjerojatnost, da će mržnjom zaslijepljeni poći krivim putem.“⁴¹³⁰ No, i bez toga bi mržnja protiv Austrije bila štetna, jer, drži Pilar, Austrija iza 1866. godine nije bila ona od ranije, pa su mnogi razlozi hrvatske mržnje prema njoj otpali. Uostalom, i inače je neracionalno u jednoj dualističkoj državi mržnjom otežavati, pa i onemogućavati političku suradnju s jednom polovicom Monarhije, jer „to znači polovicu vjerojatnosti za uspjeh jednostavno baciti kroz prozor“.⁴¹³¹

Tu hrvatsku iracionalnu mržnju prema Austriji iskoristili su Srbi, uvjeren je Pilar, pa je onda srpska propaganda, prema kojoj je bolje da Bosna i Hercegovina pripadnu Srbiji nego Monarhiji, i kod širih hrvatskih intelektualnih slojeva pala na plodno tlo. O tome rječito govori Supilov govor u Saboru u veljači (Pilar piše: u ožujku) 1907. godine, a „ispravno hrvatsko stanovište je upravo protivno od onoga, što su ga pristaše [tzv. narodnog] jedinstva zastupali“ u svojim istupanjima i u svojoj politici, naglašava Pilar, potežući opet svoju geopolitičku argumentaciju: „Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija sa svojim dugačkim, uskim teritorijem vrlo male dubine, koji se proteže u dva smjera same za sebe u opće nisu sposobne da budu poprištem ikakve državne ili političke tvorbe, te u tom obliku kao narodno-političko tijelo u opće ne ima nikakve budućnosti. Ovo spoznanje bilo je po našem uvjerenju uzrokom onom grčevitom traženju jednog šireg okvira za naš narodni razvoj prije godine 1878., bilo je zadnjim uzrokom oblikovanja Ilirstva i Jugoslovenstva. Trojedna kraljevina dobiva svoje elementarne uvjete života tek onda, kada joj se priključiše Bosna i Hercegovina. Hrvatski narod na samom teritoriju Trojedne Kraljevine ima vrlo malo nade, da se održi, i Bosna i Hercegovina prikazuju se kao jedan bitni uvjet za narodno održanje i politički razvoj hrvatskoga naroda. Ograničen na samu Trojednicu, hrvatski narod može samo životariti, živjeti može samo onda, ako ima i Bosnu i Hercegovinu.“ To je, aksiomatski zaključuje Pilar, „jedna geografsko politička istina, koju nijedan iole dublje misleći, politički čovjek neće moći poreći.“⁴¹³²

Prema Pilaru, načelo i politika tzv. narodnog jedinstva (on ga ne naziva takozvanim!) izvorno su nastali „iz najčišćih patriotskih motiva na strani koli Hrvata toli Srba“, ali su nakon dolaska Karađorđevića na vlast u Srbiji došli pod utjecaj ekspanzionističke srpske politike.⁴¹³³ Zanimljivo je, dakle, da on u ovome djelu ne smatra „načelo narodnog jedinstva“ apriori

⁴¹²⁹ Isto, 108.

⁴¹³⁰ Isto, 108.

⁴¹³¹ Isto.

⁴¹³² Isto, 109.-110.

⁴¹³³ Isto, 116. Narodno jedinstvo, prema Pilaru, zapravo znači sljedeće: „Hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo je nutarnjom logikom učinilo Hrvate posve ovisnima o beogradskoj politici. Ako su Hrvati i Srbi jedan narod, onda je Srbija *naša država*, i dužnost je Hrvata zalagati se za ovu već postojeću *našu državu* i *interesima* te države podvrgavati *sve druge interese*. Iz ovoga slijedi dvoje: a) *interesi kraljevine Srbije su interesi Hrvata*. (...) [isticanja u izv.] b) Mi smo došli u koliziju sa Monarhijom u kojoj živimo.“ (Isto, 117.)

negativnim, niti mu pripisuje negativne konotacije u razdoblju prije 1903., nego mu tek od tada spočitava da je postalo instrumentom karadorđevićevske velikosrpske politike. Bez dodatnog se istraživanja ne može jasno odrediti, je li to bila tek posljedica njegova odgoja odnosno činjenice da je bio, kako se je sam izrazio, „obzoraško-slavosrpski potomak“, ili je ipak i on u mladenačkoj fazi doista u određenoj mjeri simpatizirao s tom politikom. U *Južnoslavenskom pitanju* će on, kao što ćemo vidjeti, kritizirati gledište koje su dijelili Robert William Seton-Watson i austro-ugarsko ministarstvo vanjskih poslova, da tek s dolaskom Petra I. Karadorđevića na vlast počinje era srpskog imperijalizma. Ovdje i sam prijelomnim smatra baš taj događaj.

No, i sada je Pilar svjestan da se politička koncepcija koja je zagovarala tzv. narodno jedinstvo nije jednako razmahala u svim hrvatskim zemljama, a svijest o tome nametala je dopunski zaključak: to ne može biti slučajno, jer tamo gdje su Hrvati i Srbi najizmješaniji, a pogotovo tamo gdje su Srbi nadmoćni (kao što je slučaj u Bosni i Hercegovini), „narodno jedinstvo“ se manifestira u velikosrpskom obliku odnosno u obliku koji je Hrvatima neprihvatljiv, jer znači negaciju i njihova postojanja.⁴¹³⁴ Ipak je – smatra on – neprijeporna činjenica da su mnogi Hrvati bez obzira na to nasjeli toj pripovijesti i time prepustili Srbima vođenje njihove nacionalne politike. A nakon što su u vlastitoj domovini postali zanemariva snaga, nije se do njih u Beču i u Pešti ni moglo više držati. To je zadalo težak udarac političkom ugledu Hrvata u Monarhiji.⁴¹³⁵

Karakteristično je, drži Pilar, da postoji rascjep između dijela hrvatske inteligencije i naroda: dok je dio inteligencije zadojen mržnjom na Monarhiju, „narod ali je svom dušom na strani Monarhije i nečuvanim se junaštvom i prezirom smrti bori za državu, jer samo tako se daje rastumačiti herojsko junaštvo i požrtvovnost hrvatskih četa.“ Zaključak koji se iz toga nameće on, dakle, formulira oprezno, kao demonstraciju lojalnosti Hrvata Monarhiji,⁴¹³⁶ iako mu je nesumnjivo na prvome mjestu Hrvatska. To se jasno vidi iz toga što on zahtijeva da svjetski rat treba biti „okretna točka u hrvatskoj povjesti, okretna točka na bolje, na povoljniji razvitak hrvatskoga naroda na svim poljima javnoga života“

⁴¹³⁴ Pilar ocjenjuje: „To nastojanje imalo je uspjeh u Dalmaciji na žalost vrlo veliki, u Hrvatskoj i Slavoniji veliki, ali ne potpuni, a u Bosni i Hercegovini nikakvi. Zanimljivo je ustanoviti, da ti uspjesi srbo-hrvatske propagande stoje u obratnom razmjeru sa brojem srpskoga pučanstva u dotičnoj zemlji. To dopušta vrlo daleko iduće zaključke o praktičkoj vrijednosti njezinoj za hrvatski narod.“ (Isto, 114.) Zanimljivo je da je i R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 391., 400. primijetio kako je sukob između Hrvata i Srba najizraženiji u Lici, gdje su ta dva naroda izmiješana, a da ideja „hrvatsko-srpskog jedinstva“ nema brojnijih pristaša ni među bosanskim Srbima. Branko Čubrilović, srpski političar iz Bosne, priznao je da je „samo mali broj hrvatske omladine iz Bosne“ prihvaćao „omladinski srpsko-hrvatski pokret“ s početka 20. stoljaća. (B. ČUBRILLOVIĆ, *Zapisi iz tuđine*, Sarajevo, 1946., 68., srp. ćir.)

⁴¹³⁵ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 112.

⁴¹³⁶ „Nijedan narod se ne bori za ono, u što ne vjeruje. Neka nitko ne kaže, da je dril, tradicija, nesvjesnost mase itd. To znači naprotiv, da narod bolje shvatio situaciju i da ne odobrava avantirsku, katastrofsku politiku većine hrvatske inteligencije, kojom je ona zakoračila sa hrvatsko-srpskim narodnim jedinstvom. Narod ne će podraživanja fantazije, nego hoće svoje realne interese a te smatra bolje osiguranim u okviru Monarhije. Politika jedinstva dovela je dakle danas do rascjepa, do jaza između hrvatskoga naroda i hrvatske intelligencije, do pojava koji može za našu budućnost biti upravo sudbonosan“ [isticanja u izv.], naglašava Pilar. (Isto, 115.)

[isticanja u izv.]. Za to se hoće djelovanja, a ne pasivnog promatranja. A ako se zauzme stajalište da će Središnje vlasti pobijediti, onda na prvome mjestu treba „revidirati [...] stanovište Hrvata prema Monarhiji kao cjelini, kano i prema austrijskoj poli njezinoj.“⁴¹³⁷ Monarhija jest griješila prema Hrvatima, ali su i Hrvati griješili „u monarhičnoj politici još teže“. No, prije svega treba imati na umu da bi katastrofa Monarhije kao višenacionalne države dovela do stvaranja srpske, talijanske ili njemačke nacionalne države, a u svakoj od njih bi položaj Hrvata bio puno teži: „Mi se zato ne žacamo tvrditi, da nijedan narod u Monarhiji ne ima tolikoga interesa na opstanku Monarhije kao mi Hrvati. Propast Monarhije znači rebus sic stantibus sigurnu propast hrvatskoga naroda.“⁴¹³⁸

Usporedno s time, naglašava Pilar, potrebno je prekinuti s politikom tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva. To je nužno koliko zbog odnosa prema Monarhiji, toliko i zbog opstanka Hrvata kao naroda. Ako bi nastavili u dosadašnjem smjeru, Hrvati bi sami sebe stavili u poziciju da se s njima trajno postupa kao s unutarnjim neprijateljima.⁴¹³⁹ S druge strane, ustrajati u tzv. narodnom jedinstvu značilo bi – piše on – negirati samo postojanje hrvatskog naroda. Ono je samo po sebi izmišljotina koja nas na umjetan način čini ovisnim o Kraljevini Srbiji. Zato s njime treba bezuvjetno raskinuti.⁴¹⁴⁰ No, to ne znači povratak Starčevićевой politici negacije Srba („negaciji i mržnji“), a pogotovo ne znači povratak „k frankovskom pogromaštvu“, nego zapravo

⁴¹³⁷ Isto, 125.

⁴¹³⁸ Isto, 126.-127. Slično je pisao Fran MILOBAR, „Über das tausendjährige Selbstbestimmungsrecht des kroatischen Volkes. Historisch illustriert“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 1, 12. II. 1918., 9.-10.

⁴¹³⁹ „Nastaviti politiku hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva, značilo bi izvrgnuti hrvatski narod opasnosti, da se trajno š njime postupa kao sa nutarnjim neprijateljem, značilo bi svim našim brojnim neprijateljima dati najsigurnije sredstvo u ruke, da mogu ostvariti protiva nas svoje neprijateljske namjere, da nas mogu uništavati. Ova politika bila bi i jalova, jer bi vječno nepovjerenje mjerodavnih faktora onemogućilo svaku uspješnu akciju narodnu sa Srbima ujedinjenih Hrvata. Bilo bi ono stanje, koje smo već 1909.–1914. vidjeli, stanje potpune nedjelatnosti, jednostavno radi nemogućnosti ikakvog uspjeha.- Interesa imadu danas na toj politici samo Srbi.“ (Isto, 128.)

⁴¹⁴⁰ „Hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo je artefakt, logičkom spekulacijom stvoreni pojam, koji niti u našoj povjesti niti u realnosti života oko nas nema temelja. Ono je isto toliko umotvor i snohvatica kao Ilirstvo ili Jugoslavenstvo. Hrvati i Srbi jesu dva srodna naroda, koja su nastala u povodu dvije samostalne jugoslavenske državne tvorbe, koje ali u povjesti nigdje ne pokazuju prirodne težnje da se ujedine. Neima temelja niti u realnosti života, jer vidimo, da Srbi ne pokazuju nikakve težnje da se ujedine, nego naprotiv oni se svagdje od nas najenergičnije socijalno separiraju. [...] Hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo čini nas na umjetni način ovisnim o kraljevini Srbiji. *Time se težište našega narodnoga života prenosi iz naših zemalja, i to izvan okvira Monarhije.* Mi postajemo ovisni o mislima, odlukama, tendencijama, na koje upravo nikakva upliva neimamo i plaćati ćemo troškove za sve njihove budalaštine. Hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo ima dakle za posljedicu, da mi po njem *trajno gubimo kormilo naše narodne lađe iz ruku*, i da nikad ne znamo, kamo ćemo stići. To su politički sasvim nesnosne konzekvencije. [...] Hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo moguće je samo na temelju potpune ravnopravnosti Hrvata i Srba. Nu ova ravnopravnost je u praksi apsolutno neprovediva, ne samo uslijed toga što Srbi imadu dvije neovisne države, pak su po tome jači, nego i za to, što Srbi nisu samo narodna olina, kao mi Hrvati, nego *narodno-konfessionalna olina*. Oni su dakle apriori nešto jače od nas Hrvata. Sa svakim našim zahtjevom, koj se osniva na *narodnom egoizmu* sukobit ćemo se sa srpskim *narodnim i konfessionalnim egoizmom*. Mi dakle makar bili i u brojčanoj većini u takovom sukobu, vazda ćemo sa 99% vjerojatnosti podleći. Tako je to hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo za nas a priori *societas leonina*, a osim toga je pravo jedinstvo isključeno, dok i mi Hrvati ne pređemo na pravoslavlje – a onda smo već i postali Srbi. (...) *Ne preostaje dakle druge nego likvidirati iza rata konačno politiku hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva*“ [ist. u izv., zaključuje Pilar (Isto, 129.-130.)

znači primjenu politike koju su inaugurirali „bosanski Hrvati, glede srpskog pitanja najbolje orijentirana naša narodna grupa“, zaključuje Pilar, jasno aludirajući na politiku koju je u odnosu prema Srbima vodio HNZ.

Također je, nastavlja on, potrebno revidirati i hrvatsko gledište prema Nijemcima i nijemstvu. Ne treba imati iluzija o Nijemcima, ali je pogriješno dopustiti da strah od njih presudno određuje nacionalnu politiku. Mi Hrvati „imamo neprijatelja, koliko ima strana svijeta.“⁴¹⁴¹ Jedan od njih je i Njemačka, jer Nijemci ugrožavaju Hrvate po istoj onoj logici po kojoj velika riba ugrožava malu. Međutim, ne smije Hrvate paralizirati strah od nijemstva, niti smiju prihvatiti „apriorističku opreku naprama narodu, od čije kulture primamo naše najbolje utjecaje“, jer je, protivno općeprihvaćenom shvaćanju, njemačka kultura Hrvatima bliža od romanske, budući da su oni i krvno srodniji Nijemcima.⁴¹⁴² Hrvati ne smiju težiti kulturnoj izolaciji, ali moraju biti svjesni da je „prevelik import svake strane kulture škodljiv.“⁴¹⁴³

Napokon, umjesto tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva koje je svojedobno bilo „jedna potencija“, sada je – piše Pilar – potrebno inaugurirati načelo „hrvatskog narodnog jedinstva“.⁴¹⁴⁴ Potežući tu sintagmu iz političkog repertoara HNZ-a, Pilar objašnjava smisao toga duhovnog i političkog zaokreta. Dok se je u temeljnim dokumentima HNZ-a zalagao za zasebnu stranku bosansko-hercegovačkih Hrvata i za sprječavanje prodora tada dominantnih koalicijskih ideja iz Trojednice u BiH, Pilar se sada, 1915. i 1917. godine, buni zbog regionalnoga karaktera hrvatskih političkih stranaka: „Provincializam pobjeguje ujedinjujuću snagu narodne hrvatske misli.“⁴¹⁴⁵ Taj veliki problem hrvatske politike, manjak svijesti o jedinstvu hrvatskih pokrajina, ima i svoga krivca: upravo je ideja tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva kriva što provincijalizmi nadjačavaju ideju jedinstva hrvatskog naroda.⁴¹⁴⁶ Izgrađivanjem svijesti o jedinstvenome hrvatskom narodu Hrvati će pokazati zrelost i izgraditi osnovne pretpostavke „državnopravne kristalizacije na jugu Monarhije“.⁴¹⁴⁷

Pritom Pilar drži da je trijalističko rješenje nerealno, iako ga očito ne smatra nepoželjnim. Sadržaj je važniji od forme, pa je u biti svejedno hoće li se ta „državnopravna kristalizacija“ zbiti

⁴¹⁴¹ Isto, 131.-.132.

⁴¹⁴² Isto, 132.-.133.

⁴¹⁴³ Isto, 134.

⁴¹⁴⁴ Isto, 134.-135.

⁴¹⁴⁵ Isto, 89.

⁴¹⁴⁶ Isto, 134.

⁴¹⁴⁷ „Mi ćemo sada na mjesto hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva metnuti u novi red našeg političkog nastojanja princip hrvatskog narodnog jedinstva. Taj princip u praksi znači jedinstvo hrvatskih pokrajina, hrvatskih ljudi, hrvatske kulture i hrvatskih organizacija. Mi ćemo ga prevesti i u praksu, na taj način, da sve političke i stranačke organizacije, sve kulturne, gospodarske, socijalne institucije i sav kulturni život ne budu nikada proračunane samo za pojedine hrvatske provincije, nego koliko je god samo moguće, jedinstveno za cijeli hrvatski narod, gdje god on živi, i za sve hrvatske pokrajine. Ovo naravski neće ići lahko i nailaziti će često na zapreke u nepovoljnoj podjeli hrvatskih provincija u četiri upravna okvira, ali bit će rad, borba, koji će izvanredno ojačati našu svijest, zbližiti nas, dati nam jedinstvene poglede i tako dati realno-političnu podlogu za onu jedinstvenu državopravnu kristalizaciju na jugu Monarhije, koju svi želimo. Bez ovoga prehodnoga kulturnog, socijalnog i gospodarskoga jedinstva, koji moramo mi Hrvati vlastitom snagom i privatnom inicijativom provesti, političko je jedinstvo sasvim bezizgledno. Tek kad vlastitom snagom to provedemo, dokazati ćemo, da smo zreli za političko i državo-pravno jedinstvo naših zemalja.“ (Isto, 135.)

u jednoj ili u drugoj polovici Monarhije.⁴¹⁴⁸ Najvažnije je trgnuti se i početi sustavno i promišljeno raditi. Očito je da je Pilar već 1915. razmišljao o stvaranju nove političke stranke, ali je – u svjetlu ratnih prilika i nedostatka parlamentarnog života – ocijenio da za to ipak još nije došlo vrijeme, makar „treba početi nešto novo“.⁴¹⁴⁹ A kad je zamišljao to „nešto novo“, pred očima mu je nesumnjivo bilo iskustvo koje je stekao pri osnivanju HNZ-a: „Treba stvoriti posebnu političku organizaciju jedne političke sveze hrvatskih ljudi iz svih hrvatskih pokrajina ad hoc, da stupe kao uplivan, impozantan, čitavi hrvatski narod iz svih hrvatskih provincija u Monarhiji zastupajući čimbenik, koj će najprije izraditi nacrt, što Hrvati od Monarhije kao nagradu za svoje besprimjerne žrtve moraju kao minimum tražiti, koji će nadalje stupiti pred mjerodavne faktore Monarhije, te svoje postulate staviti i isposlovati, a do potrebe, organizacijom političke borbe na svim mogućim poprištima i izvojevati. [Ist. u izv.] Po našem uvjerenju to je jedini put, kojim Hrvati mogu u opće nešto postići.“⁴¹⁵⁰

Bitne crte svoga geopolitičkog razmišljanja Pilar će ponavljati i varirati i u kasnijim djelima, kako u onima koja su bila primarno geopolitička, tako i u onima u kojima je geopolitička argumentacija samo jedan dio njegova ideološko-političkog instrumentarija. Lako je uočiti da u raspravi *Svjetski rat i Hrvati*, djelu koje je u njegovu opusu nesumnjivo drugo po važnosti, Pilar ne razvija nikakvu protusrpsku tendenciju koja bi s obzirom na tadašnje ratno stanje između Monarhije i Austro-Ugarske mogla donekle biti i razumljiva ili simpatična dijelu austrijskih vladajućih krugova. Ni njegova kritika tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva nije apsolutna i bezrezervna, iako on tu koncepciju drži iz temelja pogriješnom i suodgovornom za sadašnji težak položaj hrvatskog naroda te uopće ne dvoji o tome da je treba u cijelosti i zauvijek napustiti.

Međutim, u sadašnjim prilikama, dok još nije protekla ni godina dana od izbijanja svjetskog rata, on drži da puno veća prijetnja Hrvatima – iako i ona posredno povezana s velikosrpskim ambicijama – dolazi s druge strane, od zasad još uvijek neutralne Kraljevine Italije, dojučerašnje saveznice Središnjih sila. Ona će motivirati čitav niz njegovih koraka u ratno doba, pa već zbog toga zaslužuje potanji prikaz. No, ona je zapravo jedan od stupova čitava njegova ideološko-političkog sustava, jer je Pilar svjestan da je talijanski imperijalizam smrtna prijetnja hrvatstvu, koje se baš zato mora zaštititi austrijskim odnosno austro-ugarskim okriljem.

I tu talijansku prijetnju on objašnjava geopolitičkim razlozima: ne radi se ni o kakvoj mržnji apeninskog susjeda, nego o logici njegova položaja i njegova gospodarsko-političkog razvitka. Zato Pilar 1915. piše: „Ujedinjena Italija postoji tek od 45 godina. Osim Njemaca nijedan narod u Evropi nije kroz to vrijeme toliko napredovao i ojačao, koliko Talijani. Ovaj razvitak daje mogućnosti, koje se još ne dadu dogledati. Po tradiciji, prirodnoj težnji i po iskustvima ovoga rata aspiracije Italije smjeraju baš na najdragocjenije hrvatske zemlje, na istočnu obalu jadranskoga

⁴¹⁴⁸ Isto, 135.

⁴¹⁴⁹ Isto, 137.-138. Dalmatinski je Sabor faktično prestao raditi 1912., a bosansko-hercegovački 1915. godine. Prvo ratno zasjedanje hrvatskoga Sabora trajalo je od 14. VI. do 6. VII. 1914., drugo od 20. XII. 1915. do 9. III. 1916., treće od 14. VI. do 4. VII. 1916., četvrto od 4. XII. 1916. do 9. III. 1917., a peto od 5. VI. 1917. do 29. X. 1918. godine.

⁴¹⁵⁰ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 138.

mora; čežnja je to za ostvarenjem ideala 'di mare nostro'. *Ja držim ovo ugroženje za sada najopasnijim od svih ugroženja, koja nam prijete* [ist. T. J.]. Naše javno mnijenje čini nam se, nije si ovoga u dovoljnoj mjeri svjesno. – Od ovoga ugroženja može nas Hrvate braniti samo jedna velevlast od znamenovanja Monarhije, inače počinje neizbježno razvitak kao onaj, koj je doveo do osvojenja Dalmacije po Mletcima. Od te opasnosti nas osim Monarhije nijedna druga vlast ne bi mogla obraniti, a naposeb ne bi mogla Kraljevina Srbija. Kad bi kojim slučajem njoj i uspjelo postići sve hrvatske zemlje, to ona obalu baš tako ne bi mogla obraniti od Italije, kao što ju nekad kraljevina Ugarska nije mogla očuvati od Mletaka.⁴¹⁵¹ To je razlog zašto Hrvati moraju biti životno zainteresirani za opstanak Monarhije.

Pilar u tom trenutku nije znao da i u vrijeme dok je on ispisivao ove redke postoje tajni talijansko-mađarski kontakti na štetu Hrvatske i cijele Monarhije, ali je na temelju geopolitičkih datosti dolazio zapravo do ispravnog zaključka. U travnju 1915., svakako prije potpisivanja Londonskog ugovora, talijanski je ministar vanjskih poslova Sidney Sonnino, naime, uputio mađarskomu ministru-predsjedniku tajnu poruku, ispipavajući bilo Budimpešte izrazima tradicionalne talijanske naklonosti prema Ugarskoj i prijedlogom da se stvori Velika Mađarska na način koji će zadovoljiti i talijanske i mađarske aspiracije, i koji će obuzdati i slavenski i germanski element.⁴¹⁵² Tisza je tu ponudu jedva dočekao: snažna Ugarska bila bi najbolja brana od najezde Slavena, a talijansko-mađarski savez izraz političke nužde ne samo u obrani od sveslavenstva.⁴¹⁵³

U to doba ipak nije došlo do ostvarenja tog saveza: Ugarska nije bila dovoljno moćna da se oslobodi zagrljaja Monarhije; Italiji je Antanta nudila više i brže. No, Pilar je shvaćao otkud vreba opasnost za Hrvatsku i znao je da ono ne će tako lako utrnuti. Tu je geopolitičku argumentaciju potkrjepljivalo i povijesno iskustvo. Ono je doista govorilo u prilog bojazni od Italije, bojazni koja će dio hrvatskih političara ponukati da izaberu put koji je Pilar ispravno procijenio pogrješnim: oslonac na ideologiju tzv. narodnog jedinstva i Kraljevinu Srbiju. A iredentizam moderne Italije (tal. *irredento* – neizbavljen, nespašen, neoslobođen), koji će bitno odrediti politička i društvena kretanja u Hrvatskoj sve do iza Drugoga svjetskog rata, zapravo je uvelike definiran već koncem 18. stoljeća, kad su predstavnici tada još rascjepkanoga Apeninskog poluotoka na kongresu u Bassanu u kolovozu 1797. položili temelje ujedinjenja talijanskih državica, kojima – prema njihovu mišljenju – treba pripojiti čitavu Istru i Rijeku. Nepuna dva desetljeća kasnije, 1818. godine, karbonari, članovi talijanskog tajnog revolucionarnog udruženja u tzv. Auzonskom paktu (*Patto dell' Ausonia*), razradili su program stvaranja ujedinjene talijanske države koja bi se zvala Auzonijom, a obuhvaćala bi Apeninski poluotok sa Sicilijom, Sardinijom i Korzikom te Istrom i istočnom obalom Jadrana sve do Kotora.⁴¹⁵⁴

⁴¹⁵¹ Isto, 126.-127.

⁴¹⁵² F. ŠIŠIĆ, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870-1915)*, Split, 1933., 134.-135.

⁴¹⁵³ Isto, 135.

⁴¹⁵⁴ Isto, 15.-16.

I Napoleonovo Talijansko kraljevstvo pripomoglo je jačanju težnji za ujedinjenjem i teritorijalnim proširenjem i na istočni Jadran, a glavni je stožer sardinskoga kralja 1845. razglabao o „strateškim granicama nove Italije“, koje moraju obuhvatiti Istru, Rijeku, Bakar, Kraljevicu Krk, Idriju i Logatec.⁴¹⁵⁵ Karbonarske pobune 1820.-1821. i 1831. godine završile su bez uspjeha, a ulogu karbonara preuzela je druga revolucionarna organizacija pod nazivom Mlada Italija (*Giovine Italia*). Njezin prvak Giuseppe Mazzini u prvim godinama svog djelovanja nastupao je umjereno, želeći svojim revolucionarno-demokratskim postavkama dati univerzalni značaj i tako pridobiti simpatije svih potlačenih naroda. Talijansko-austrijski rat 1866. godine u talijanskim se kombinacijama također pojavio kao prigoda za osvajanje zemalja koje su po njihovu sudu pripadale Italiji na temelju povijesnih ili geopolitičkih razloga. Sve dok Italija ne bude gospodarila Istrom, piše predsjednik talijanskog parlamenta, Austrija će biti gospodaricom Jadrana.⁴¹⁵⁶

Planovi Kraljevine Sardinije za obnovu Italije 1858. godine obuhvaćali su i Dalmaciju, a u to se je vrijeme govorilo i o iskrcavanju dragovoljaca u Dalmaciji pod Garibaldijevim vodstvom. Garibaldi je, naime, svoje pouzdanike još 1850. slao u Dalmaciju, a 1861. je u sklopu priprema za iskrcavanje poslao svoje ljude da organiziraju pobunu i tako olakšaju talijansku okupaciju. Talijanska su iskrcavanja u Istri i Dalmaciji planirana i 1862., 1864. i 1865. godine.⁴¹⁵⁷ Slični se planovi i kombinacije potežu i u kasnijim desetljećima. S obzirom na to da su Habsburzi odnosno Austro-Ugarska predstavljali ključnu prepreku ujedinjenju Italije, talijanski su nacionalni ideolozi u Hrvatima i u ostalim Slavenima Monarhije počeli gledati saveznike u borbi protiv Austro-Ugarske. Zato su vodeći krugovi oko Cavoura i Mazzinija iz taktičkih razloga bili znatno suzdržaniji u pogledu zahtjeva za istočnom jadranskom obalom, ali se nisu jasno i neopozivo odrekli tobožnjih talijanskih prava na Istru i dijelove Dalmacije. Cavour je pred smrt ipak razmišljao o tome kako bi buduća talijanska pokoljenja imala povesti borbu za pripojenje Istre i Tirola Italiji, a i Mazzini je 1866. pisao o Istri kao o istočnome dijelu mletačkog primorja.⁴¹⁵⁸ Još prije ujedinjenja – iako zahtjevi za Dalmacijom tada nisu bili tako česti – u talijanskim se je intelektualnim i političkim krugovima razglabalo o potrebi stvaranja jake strategijske granice na istočnoj obali Jadrana, i to znatno južnije od Istre, jer se je povremeno javljao strah od slavenskih naroda kao ekspanziona Rusije, a kasnije se budila bojazan i od ojačane Srbije. Kako su se pokazali hrabrim borcima i istakli se naročito u borbi protiv Talijana, Hrvati – kojima su pripisana i zlodjela što ih počinise i vlaško-romanski elementi iz Vojne krajine – u talijanskoj su propagandi izišli na zao glas. Ni slavensko ujedinjenje u sklopu Habsburške Monarhije odnosno Austro-Ugarske nije ostavljalo ideologe talijanskog iredentizma ravnodušnima, ali se takva mogućnost ipak držala teško ostvarivom.

⁴¹⁵⁵ Isto, 14.; Ernest RADETIĆ, *Istra pod Italijom 1918-1943*, Zagreb, 1944., 40.

⁴¹⁵⁶ Isto, 41.

⁴¹⁵⁷ Šime PERIČIĆ, „Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918. do 1923. godine“, *Radovi Instituta JAZU*, sv. XX., Zadar, 1973., 9.-10.

⁴¹⁵⁸ F. ŠIŠIĆ, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta*, 17.-18.

U svome modernom izdanju, talijanski se je iredentizam organizacijski preustrojio u drugoj polovici 19. stoljeća, nakon razočaranja koje su Talijani doživjeli u ratu s Austrijom 1866. godine, iako su dobili Veneto i skoro polučili ujedinjenje Italije. Talijanski nacionalisti pokrenuli su kampanju za pripajanje Italiji onih područja koja su po njihovu shvaćanju (a na temelju svoga etničkog sastava ili povijesnoga odnosno kulturnog razvitka) pripadala talijanstvu. U Trstu je 1867. utemeljena Akcija za oslobođenje (*Azione per riscatto*), a u Italiji je 1877. prvu iredentističku organizaciju pod nazivom Udruženje za neoslobođenu Italiju (*Associazione in pro dell' Italia irredente*) utemeljio Matteo Renato Imbriani. Prvotni je cilj organizacije bilo pripajanje Italiji Trentina, Južnog Tirola i Julijske Krajine, a nakon toga bi imalo uslijediti pripajanje čitave istočne obale Jadrana. Kasnije su zahtjevi prošireni na Nizzu, Korziku, pa čak i na Maltu. Nakon što je stvorena ujedinjena talijanska država, vladajući su krugovi u Italiji smatrali kako je potiskivanje Austro-Ugarske s Jadrana i njegovo pretvaranje u talijansko more povijesni i nacionalni imperativ, pa će neprijateljstvo prema prekojadranskom susjedu, vijao on austro-ugarsku ili koju drugu zastavu, ostati konstantom talijanske vanjske politike. Ujedinjenje Italije dalo je novi poticaj iredentizmu iza kojega sad stoji snažna država. Bosansko-hercegovački ustanak i istočna kriza su i u Italiji probudili velike nade. Međutim, talijanskoj diplomaciji nije pošlo za rukom na Berlinskom kongresu 1878. godine kompenzirati značajne dobitke koje je ostvarila Austro-Ugarska. To će rezultirati novom i sve oštrijom iredentističkom kampanjom te zategnućem u austrijsko-talijanskim odnosima. U isto su vrijeme rasli iredentistički apetiti, pa su njegovi protagonisti počeli i Dalmaciju sve otvorenije nazivati „još nespasenom zemljom“.⁴¹⁵⁹

Brojni glasovi u Hrvatskoj upozoravali su na taj problem, a mladi je Frano Supilo u studenome 1898. istaknuo da iredentističku propagandu zapravo podupiru svi slojevi talijanskog društva, od poluslužbene rimske *L'Italie* do vodećih tamošnjih intelektualaca.⁴¹⁶⁰ Kad je malo kasnije došao na Sušak gdje je počeo uređivati *Novi list*, Supilo je agresivnost talijanskog imperijalizma uočavao još jasnije. On je upozoravao na divljačko gušenje slovenskih bratovština, na nasilja u Zadru prigodom prijenosa posmrtnih ostataka Gaje Bulata, na mržnju koja motivira talijanske iredentiste da skupljaju hrpe novca za odnarođivanje hrvatske i slovenske djece i da se odlučuju na sve akcije protiv bilo kakve manifestacije slavenstva: „Ovo je“ – piše Supilo – „rat na život i smrt do skrajnosti, bez odmora i oduška, rat svim sredstvima kojima se može poslužiti slijepa mržnja rase protiv raci.“ Hrvati su u nejednakom položaju, jer službena Hrvatska šuti, dok „za talijanskom iredentom stoji javno ili krišom cijela službena Italija. Na sjednice društva 'Dante Alighieri' naperena protiv nas, dolazi sama kraljica...“⁴¹⁶¹

Usprkos tomu su Supilo i njegovi drugovi u sklopu tzv. politike novoga kursa počeli zagovarati suradnju s Italijom, a i na početku Prvoga svjetskog rata u Italiji okupila se je razmjerno malobrojna, ali intelektualno snažna i utjecajna skupina hrvatskih političara koju su

⁴¹⁵⁹ D. ŠEPIĆ, „Talijanski iredentizam na Jadranu. Konstante i transformacije“, *ČSP*, 7/1975., br. 1 (17), Zagreb, 1975., 5.-9.

⁴¹⁶⁰ F. SUPILO, „Poslije skupštine“, *Crvena Hrvatska*, 8/1898., br. 48, 26. XI. 1898., u: *F. Supilo, Politički spisi. Članci, govori, pisma, memorandumi*, Zagreb, 1970., 219.-222.

⁴¹⁶¹ F. SUPILO, „Latinska kultura“, *Novi list*, 3/1900., br. 138, 20. VI. 1900., u: *F. Supilo, Politički spisi*, 228.-230.

predvodili Supilo, Trumbić i kipar Ivan Meštrović. Dajući im gostoprimstvo, službeni je Rim imao svojih računa. Odnosi Italije i Austro-Ugarske oscilirali su desetljećima, a i tijekom postojanja Trojnog saveza Rim se je iza leđa svojih saveznika pokušavao sporazumjeti s Francuskom i Rusijom radi zadovoljenja svojih teritorijalnih aspiracija. Pritom je prije svega računao na Abesiniju, ali je 1900. Italija kanila sklopiti i tajni ugovor s Rusijom o podjeli Balkana.⁴¹⁶² Različiti, pa čak i suprotstavljeni geopolitički interesi bitno su ugrozili prividno skladne odnose Italije i Austro-Ugarske, a na tome nije ništa bitno promijenila ni obnova Trojnoga saveza u prosincu 1912. godine.⁴¹⁶³ Ti su odnosi 1913. postali otvoreno napeti zbog zabrane otvaranja talijanskog sveučilišta u Trstu i zabrane zapošljavanja talijanskih državljana u tršćanskoj općinskoj upravi. Iako se je demonstracijama u Italiji htjelo dati protuslavenski karakter, one su u prvom redu bile izrazom mržnje na Austriju.

To množenje pojedinačnih izljeva nesklonosti pa i neprijateljstva zapravo je posljedica različitih pogleda na stvaranje novog europskog poretka. Početkom 1914. bilo je jasno da su se odnosi zaoštrili zbog istočne obale Jadrana i poglavito zbog utjecaja u Albaniji koja je 1912. proglašena neovisnom državom, ali još uvijek nije imala definiranih granica. Zato pucanje prividnoga austro-ugarsko-talijanskoga savezništva u svjetskome ratu i nije predstavljalo iznenađenje.

Na nepouzdanost Italije i na mnoštvo znakova koji su još ranije ukazivali na mogućnost da ona otvoreno okrene leđa Središnjim silama, upozoravao je i Pilar, koliko mu je to ratna cenzura dopuštala.⁴¹⁶⁴ To je, uostalom, jasno proizlazilo i iz činjenice da je Italija već 3. kolovoza 1914. proglasila neutralnost, pozivajući se na čl. VII. Trojnoga saveza koji joj je jamčio pravo na teritorijalnu kompenzaciju u slučaju austro-ugarskog širenja na Balkanu.⁴¹⁶⁵ U biti se je radilo o tome da se je Italija u ratu koji je započinjao odlučila voditi isključivo motivima koje je

⁴¹⁶² Ferdo ČULINOVIĆ, *Riječka država. Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*, Zagreb, 1953., 2. Njemački je kancelar Bismarck Italiju znao nazivati "šakalom". Usp. V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomacije*, sv. II., 242.

⁴¹⁶³ U nekim se je utjecajnim bečkim krugovima razmišljalo i o ratu protiv Italije. (V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomacije*, sv. II., 165.-166.) U Beču je, piše A. J. P. TAYLOR, *Habsburška Monarhija*, 273. uvijek bilo onih koji bi bili spremni zaratiti protiv Italije, a pobjeda je u takvom ratu bila sasvim izvjesna, jer je „Italija bila smiješna imitacija velesile koja je mogla impresionirati samo profesionalne diplomate i posjetioce literate.“

⁴¹⁶⁴ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 53.-55.

⁴¹⁶⁵ Opš. F. ŠIŠIĆ, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta*, passim. Članak VII. Trojnog saveza glasio je: „Austro-Ugarska i Italija, koje imaju u vidu da se teritorijalni 'status quo' na Orijentu što jače sačuva, obvezuju se, da će sa svim svojim utjecajem spriječiti svaku teritorijalnu promjenu, koja bi bila na štetu jednoj ili drugoj vlasti potpisnici ovog ugovora. [...] Ako bi se dogodilo, sticajem prilika, da postane nemoguće da se sačuva status quo u krajevima Balkanskog polutoka ili na otomanskim obalama i otocima na Jadranskom i Egejskom moru, i da bi, bilo uslijed postupka jedne treće sile ili inače, Austro-Ugarska ili Italija bila prisiljena da od svoje strane privremenim ili stalnim zauzećem izmijeni status quo, to će se ovo zauzeće provesti samo poslije prethodnog sporazuma između obiju sila, koji se ima bazirati na principu izmjenične kompenzacije za sve koristi, teritorijalne ili druge, koje bi svaka od njih dobila više od sadašnjeg status quo – i zadovoljiti interese i opravdane zahtjeve obiju strana.“ Usp. Grga NOVAK, *Naše more (Razvitak moći i plovidbe na Jadranu)*, II. popunjeno izdanje, Zagreb, 1932., 266.

predsjednik talijanske vlade Antonio Salandra nazvao „svetim egoizmom“ (*sacro egoismo*).⁴¹⁶⁶ Salandra je i u svojim memoarima objasnio da se Italija nije mogla solidarizirati s Austro-Ugarskom, jer bi poraz Srbije doveo do germanske dominacije na Balkanu, čime bi Italija izgubila „svaku mogućnost ekspanzije“ kao i Jadran u trgovačkom i vojničkom pogledu.⁴¹⁶⁷

Zato je, uz objavu neutralnosti, Italija svoje saveznike izvijestila da u Italiji postoje snage koje zagovaraju rat protiv Središnjih sila, očito time hoteći izvršiti pritisak na Beč i Berlin radi teritorijalnih i političkih ustupaka na Balkanu. Austro-ugarska je diplomacija bila do određene mjere pripravna na ustupke Italiji, a i Berlin je diplomatskim pritiskom pokušao nagovoriti Beč da širokogrudnim koncesijama Italiji u Dalmaciji izbjegne talijansko upletanje u rat na drugoj strani. Beč nije pristajao na to, ali je radi očuvanja talijanske neutralnosti ipak bio spreman odustati od svoje izvorne interpretacije članka VII. Trojnog sporazuma, po kojoj bi se proširenjem na području Balkana imalo smatrati samo proširenje na zemlje pod turskim vrhovništvom, iz čega bi Srbija bila izuzeta. Prihvaćajući dijelom talijansku interpretaciju Trojnog ugovora, Austrija je pristala na ustupke u pogledu Trentina, dijela područja na Soči i Gorice, ali nije odustajala od zaštite Dalmacije i Trsta za koji su Talijani tražili da postane slobodnim gradom.⁴¹⁶⁸ Na to ništa nije utjecala činjenica da su Talijani u svim područjima koja su tražili od Austro-Ugarske, osim Trsta koji je bio specifičan slučaj, predstavljali manjinu. Ni Trst, međutim, nije u geopolitičkom, pa čak ni u narodnosnom smislu pripadao Italiji, a njegova je ovisnost o čvrstoj povezanosti s (austrijskim) zaleđem bila više nego očita.⁴¹⁶⁹

Kad nije uspjela zadovoljiti svoje ambicije ucjenjivanjem Austro-Ugarske i Njemačke, Italija će se okrenuti Antanti te će 26. travnja 1915. biti potpisan tajni Londonski ugovor kojim su Velika Britanija, Francuska i Rusija dali Italiji za njezin ulazak u rat na strani Antante velika područja Austro-Ugarske: Trentino, južni Tirol, Trst, Goricu, Gradišku, dio Koruške i jugozapadnu Kranjsku, te znatne dijelove hrvatskih zemalja (Istru, otoke Cres i Lošinj, široko područje u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji sa Šibenikom i Zadrom te svim dalmatinskim otocima), kao i znatne ustupke u Albaniji i jugozapadnoj Turskoj, a priznata joj je i aneksija Libije koja je bila pod talijanskom okupacijom od 1912. godine.⁴¹⁷⁰

⁴¹⁶⁶ Salandra je u rujnu 1914. izjavio kako je talijanska vlada izbacila iz svoje politike „svaku obzirnost, svaku predrasudu, svako osjećanje koje ne bi isključivo i jedino diktirali bezgranična odanost domovini i talijanski sveti egoizam.“ (V. P. POTEMKIN i dr., *Historija diplomacije*, sv. II., 242.) Prema Anti MANDIĆU, *Fragmenti za historiju ujedinjenja. Povodom četrdesetgodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora*, JAZU, Zagreb, 1956., 20. talijanski je premijer takvu izjavu, uz opće odobravanje parlamenta, dao u ožujku 1915. godine.

⁴¹⁶⁷ D. ŠEPIĆ, *Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918*, Zagreb, 1970., 1.

⁴¹⁶⁸ Milada PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor (Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914.-1918)*, Zagreb, 1925., 26.

⁴¹⁶⁹ Kasnije, kad je pripojen Italiji, Trst je doživio značajno nazadovanje. Dok je, primjerice, 1911. lučki promet u Trstu bio skoro tri puta veći nego u Splitu, 1926. je Split jedva zaostajao za tršćanskom lukom. Godine 1924. u Trstu ostvareni lučki promet dosegao je svega dvije trećine onoga iz 1914. godine. Slično nazadovanje doživjet će i Rijeka, odvojena od svog prirodnog zaleđa i pripojena Italiji. (G. NOVAK, *Naše more*, 307.-308.)

⁴¹⁷⁰ Potpuni tekst tajnog ugovora koji je bitno odredio tokove europske politike i presudno utjecao na sudbinu hrvatskog naroda, najprije su objavili boljševici 28. studenoga 1917., a on je na Zapadu postao poznat u siječnju 1918., kad ga je R. W. Seton-Watson objavio u časopisu *The New Europe*. (M. PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor*,

To nije bila jedina inozemna prijetnja hrvatskim zemljama: s druge je strane ratne ciljeve Kraljevine Srbije predsjednik vlade Nikola Pašić precizirao 21. rujna 1914. godine u napatku srpskom poslaniku u Petrogradu Miroslavu Spaljankoviću: „Banat u onim granicama u kojima srpski elemenat predstavlja većinu stanovništva, sa strateškim granicama na istoku prema Rumunjskoj. Pretpostavljam da ova granica ima da se protegne i na istoku do Dunava više Oršave, gornjim hrptom do Maroša, ostavljajući Lugoš, Lipe i Arad Rumunjskoj, a Temišvar Srbiji, pa dalje ovom rekom do njenog ušća u reku Tisu i do ušća ove u Dunav, zatim Dunavom do tačke severnije od Oršave gde počinje granica. Ovo pretpostavlja veći deo stare srpske Vojvodine s vojnom granicom prema Dunavu. Od ušća Maroša u Tisu granica ima da ide na Zapad tako da bi nama pripala Subotica i Baja do Dunava, zatim ravnom linijom na zapad preko Bara do ušća reke Rinya u Dravu, pa dalje gore tokom Drave do ušća Mure, zatim rekom Murom do Leibnitsa i dalje vodorezom obuhvaćajući Kranjsku i spuštajući se u Istru. Poslednja mogla bi se podeliti s Italijom, ako bi ova neodložno istupila protiv Austro-Ugarske.“⁴¹⁷¹

Hrvatska projugoslavenska emigracija oko Supila i Trumbića u Srbiji je gledala Pijemont koji će po uzoru na talijansko ujedinjenje stvoriti novu demokratsku državu Južnih Slavena.⁴¹⁷² No, takvo je jugoslavensko rješenje za Srbiju bilo načelno neprihvatljivo, jer su službeni srpski krugovi težili stvaranju Velike Srbije. Tek nakon niza poraza u jesen 1914. i uspjeha Potiorekove ofenzive koja je okrunjena ulaskom austro-ugarske vojske u Beograd 2. prosinca, Pašićeva je vlada 7. prosinca pred Narodnom skupštinom u Nišu izjavila kako joj je cilj „oslobođenje i ujedinjenje sve naše neoslobođene braće Srba, Hrvata i Slovenaca.“⁴¹⁷³ Ta patetična deklaracija imala je, međutim, prije svega propagandnu svrhu iza koje se je i dalje skrivao plan stvaranja Velike Srbije. O tome govori i Pašićeva vanjskopolitička akcija iz proljeća 1915. godine. Koncem travnja 1915. predsjednik srpske vlade je u Petrograd poslao Ljubu Stojanovića i Aleksandra Belića koji su ruskomu ministru vanjskih poslova Sergeju D. Sazonovu predali promemoriju pod naslovom „Savremeno srpsko nacionalno pitanje“. U toj se promemoriji traži ruska potpora za ostvarenje srpskih nacionalnih ciljeva, a oni se sastoje ne samo u pripajanju BiH Srbiji i osiguranju srpskog izlaska na more u Dalmaciji, nego u pripajanju Srbiji svih ostalih „srpskohrvatskih“ i slovenskih zemalja. Srbi i Hrvati, tvrdi se u promemoriji, zapravo su jedan narod, a u hrvatskim zemljama većinu čine Srbi (iako su, tobože, jedan narod!). Kulturno jedinstvo započeto hrvatskim prihvaćanjem srpskog jezika priprema put političkom ujedinjenju,

44.) Tekst ugovora v: F. ŠIŠIĆ, *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu. Zbirka akata i dokumenata*, Zagreb, 1920., dok. 1., str. 5.-9., te A. MANDIĆ, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, dok. 81., str. 162.-165.

⁴¹⁷¹ A. MANDIĆ, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, dok. 10., str. 107. Spaljanković se je na dužnosti srpskog poslanika u Petrogradu nalazio od jeseni 1913. godine, a te je godine jedno vrijeme bio i vršitelj dužnosti ministra vanjskih poslova.

⁴¹⁷² Sporazum o Srbiji kao Pijemontu, napominje Stojanović, postignut je u siječnju 1913. na sastanku koji su u Splitu održali Ante Trumbić, Josip Smolaka, Nikola Stojanović i Atanasije Šola. (N. STOJANOVIĆ, *Jugoslavenski odbor (članci i dokumenti)*, Zagreb, 1933. /srp. čir./, 9.)

⁴¹⁷³ Usp. F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.*, Matica hrvatska, Zagreb, 1920. dok. 8., str. 10.; Opš. o toj deklaraciji s jugoslavenskih stajališta: Dragoslav JANKOVIĆ, „O Niškoj deklaraciji“, u *ZR Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, JAZU, Zagreb, 1969., 131-140.

a pripajanje Hrvatske i Slovenije Srbiji također je u interesu Saveznika, poglavito u interesu Rusije koja mora težiti stvaranju snažne južnoslavenske države oko Srbije, radi sprječavanja austro-njemačkoga prodora na Jadran.⁴¹⁷⁴

A naslućujući opasnost da bi Italija svoj ulazak u rat na strani Antante mogla naplatiti hrvatskim i slovenskim zemljama, te ujedno djelujući na razbijanju Austro-Ugarske, hrvatski su emigrantski političari sebi za cilj postavili ujedinjenje južnoslavenskih zemalja (osim Bugarske) bez obzira na postojeće državne granice. Prema Trumbiću, Supilo je 1914. u Veneciji uskliknuo: „Ili Jugoslavija ili – ništa!“⁴¹⁷⁵ Hinko Hinković je početkom svibnja 1915. na konferenciji emigrantskih političara ocjenjivao da bi zabrana Hrvatskoj da se ujedini sa Srbijom „bila prava katastrofa, mnogo veća nego gubitak Dalmacije“,⁴¹⁷⁶ a da toj ocjeni nitko od nazočnih (Trumbić, Meštrović, Marjanović i dr.) nije proturječio. U skladu s time su vodeći hrvatski politički emigranti u više navrata – pa tako i na konferenciji održanoj u Parizu 22. veljače 1916. godine – oštro negodovali zbog vijesti o spremnosti Saveznika da podupru stvaranje neovisne Hrvatske, držeći da je „separacija Hrvatske, već iz narodnog principa, ali naročito obzirom na položaj, koji Hrvatska imade u ovom d[i]jelu jugoslovenskih naroda, koji nosi hrvatsko ime, može da bude od teških i kobnih posljedica za narodno jedinstvo Jugoslovena“, pa slijedom toga srpska vlada Jugoslavenski odbor i „svi pristaše i prijatelji narodnog jedinstva“ imaju poraditi na tome da se „onemogućiti postanak ili opstanak dvaju ili više konkurentnih država među Jugoslovenima“.⁴¹⁷⁷

Drugim riječima, nisu Hrvatska, njezina sloboda i neovisnost bili svrha emigrantske politike, nego su oni samo ulog u stvaranju krajnjega cilja – jugoslavenske države. Hrvatski su politički bjegunci sa srpskim političkim emigrantima iz Monarhije koji su djelovali u dosluhu s diplomacijom Kraljevine Srbije, u studenome 1914. postigli načelni sporazum o osnivanju Jugoslavenskog odbora kojemu su se pridružili i neki slovenski politički bjegunci. Hrvatski su emigranti bili svjesni da im nedostaje prava legitimacija za zastupanje hrvatskih interesa, pa su već koncem listopada 1914. počeli razmišljati o potrebi da se u emigraciju pozovu njihovi istomišljenici iz domovine i neki saborski zastupnici, napose oni iz Starčevićeve stranke prava. Bili su pritom, kako je Trumbić pisao Supilu 9. studenoga 1914., isključeni „oni koji bi radili za katoličku Hrvatsku nezavisnu ili autonomnu“.⁴¹⁷⁸

Jugoslavija je, dakle, postavljena kao cilj čak i onda kad bi se pojavile naznake da bi samostalna Hrvatska ili hrvatsko-slovenska država naišle na simpatije Antante, pa čak i ako bi to značilo žrtvovanje hrvatskih zemalja. Zato je Supilo u neodaslanom pismu Pašiću iz srpnja 1915. Supilo je pisao kako je sporazumom velevlasti u pogledu Jadranskog mora već odlučeno da se ima stvoriti „separatna Hrvatska sa Slovencima koji neće potpasti pod Italiju.“ Za Hrvate i uopće Južne

⁴¹⁷⁴ Opš. D. ŠEPIĆ, „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine“, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, vol. 3, JAZU, Zagreb, 1960., 449.-497.

⁴¹⁷⁵ D. ŠEPIĆ, *Supilo diplomat*, 11.; I. PETRINOVIĆ, *Politička misao Frana Supila*, 151.

⁴¹⁷⁶ Zvonimir PASSEK, „Bilješke sa sjednica jugoslavenske političke emigracije iz 1915. i 1916. godine“, *Radovi Arhiva JAZU*, sv. I., Zagreb, 1972., 57.

⁴¹⁷⁷ Isto, 80.-81.

⁴¹⁷⁸ D. ŠEPIĆ, „Iz korespondencije Frana Supila“, p. o. *Arhivski vjesnik*, I., Zagreb, 1958., 264.

Slavene to je rješenje nepovoljno, a ono je posljedicom talijanske politike *divide et impera*, te ruskog straha od moguće ekspanzije odnosno osamostaljenja Srbije ili, pak, bojazni da bi jugoslavenska država Srbiji donijela toliko inovjeraca koje ona ne bi mogla probaviti. Kako je, međutim, takva odluka već donesena, možda bi se u sklopu provedbe zamisli o „separatnoj Hrvatskoj“ mogla isposlovati revizija Londonskog ugovora, pa dakle i spasiti dio hrvatskih teritorija, „premda bi, gledajući stvar sa višega gledišta, daleko bolje bilo, da Dalmacija čak i pođe u talijansko ropstvo, pa da ju zajedno kao jedinstvena država mi zajedno [sic!] sutra oslobađamo.“⁴¹⁷⁹

U Hrvatsko-srpskoj koaliciji je dugo prevladavalo rezervirano držanje prema jugoslavenskoj emigraciji, dijelom i zbog loših osobnih odnosa Koalicijinih prvaka s vodećim emigrantima poput Supila, Potočnjaka ili Hinkovića,⁴¹⁸⁰ a dijelom i zbog konceptijskih razilaženja. Iako su vođa hrvatskoga dijela Koalicije dr. Ivan Lorković i prvak Starčevićeve stranke prava zubar dr. Ante Pavelić pokazivali pripravnost udovoljiti traženjima emigracije te uputiti u inozemstvo dva viđenija političara, ta se je kombinacija izjalovila, a u travnju 1915. prekinute su sve redovite veze između emigracije i domovine. Nasuprot tome, emigrantski prvaci će se sve više pouzdavati u pomoć Kraljevine Srbije i u njezinu odanost jugoslavenskoj stvari. Pritom nisu bili apriorno ni protiv velikosrpske države. Iako je buduću državu zamišljao kao „centralističku federaciju“, i Frano Supilo, vjerojatno najdalekovidniji hrvatski član Jugoslavenskog odbora, početkom 1915. godine je, u razgovoru o imenu i ustrojstvu države, u Nišu izjavio Stojanu Protiću: „Ja sam ne bih imao ništa protiv toga, da se zove Velika Srbija, ali jer ima u nas ljudi, koji bi u tom vidjeli agitaciono sredstvo, ne bi to bilo zgodno.“⁴¹⁸¹

Iako će do objavljivanja teksta Londonskog ugovora proteći još dosta vremena, spor oko Dalmacije (za razliku od Trsta i Gorice) izbio je u javnost tek u proljeće, a već u to je doba, u travnju 1915., Supilo uspio doznati ključne uglavke već postignute među saveznicima. Događaji su se odvijali munjevitom brzinom: svega nekoliko dana po potpisivanju ugovora talijanska je vlada 3. svibnja raskinula Trojni savez, 21. svibnja je s Antantom zaključila vojnu konvenciju, a 23. svibnja 1915. ušla u rat na strani Antante, zarativši s Austro-Ugarskom. Njemačkoj je Italija navijestila rat petnaestak mjeseci kasnije, tek 28. kolovoza 1916. godine. A sve to je intenziviralo emigrantsko djelovanje i dodatno ga usmjerilo u jugoslavenskome smjeru, pa je 30. svibnja 1915. u Parizu na poticaj srpske vlade i formalno utemeljen Jugoslavenski odbor. Za predsjednika je izabran Trumbić, a odlučeno je da će sjedište Odbora biti u Londonu.⁴¹⁸² Jugoslavenski je odbor

⁴¹⁷⁹ F. Supilo, *Politički spisi. Članci, govori, pisma, memorandumi*, 488.-489.

⁴¹⁸⁰ M. PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor*, 64.

⁴¹⁸¹ Isto, 33.

⁴¹⁸² Pravim su članovima izabrani: Jovo Banjanin, dr. Ivo de Giulli, dr. Julije Gazzari, dr. Gustav Gregorin, dr. Hinko Hinković, dr. Josip Jedlovski, Milan Marjanović, Ivan Meštrović, dr. Miće Mičić, dr. Franko Potočnjak, dr. Nikola Stojanović, dr. Milan Srškić, Fran Supilo, dr. Dinko Trinajstić, Dušan Vasiljević, dr. Bogumil Vošnjak i dr. Niko Županić. Nekoliko mjeseci kasnije kooptirani su Ćiro Kamenarović i dr. Ante Mandić, te američki emigranti don Niko Geršković, dr. Ante Biankini, Mihajlo Pupin, Paško Baburica, Vjekoslav Mitrović i Frane Petrinović. Godine 1917. kooptiran je dr. Milivoj Jambrišak, a 1918. dr. Drago Marušić, dr. Ljubo Leontić, Veljko Petrović, Rudolf Giunio, dr. Pero Slijepčević, Tomo Sorli, dr. Ivan Gmajner, Franjo Cvjetiša, Pavle Ostović, Zlatko Turković i dr. Bogoljub Kujundžić. Vezu sa srpskom vladom u ime Odbora održavali su dr. Boža Marković i prof. Pavle Popović. Jugoslavenski je odbor raspušten na zadnjoj plenarnoj sjednici 16. III. 1919. (M. PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor*, 72.-81.)

– u kome su iz BiH bila tek trojica Srba (Nikola Stojanović, Milan Srškić i Dušan Vasiljević) – posebne urede imao u Parizu, Petrogradu, Ženevi i Washingtonu. U idućim će ratnim godinama imati važnu ulogu u procesu rastakanja Austro-Ugarske i u stvaranju jugoslavenske države, kod čega će uglavnom prevagnuti srpski nacionalni i dinastijski interesi.⁴¹⁸³

Iako se je u europskim diplomatskim krugovima razmjerno često spominjala i mogućnost uspostave posebne hrvatske države – u doduše nejasnu teritorijalnom opsegu – do toga ipak ne će doći. Osim geopolitičkih interesa članica Antante, problem je bio i u tome što su se oni hrvatski političari koji su bili skloni tom rješenju, nalazili na protivnoj strani, uz Austro-Ugarsku. Među onima koji su zagovarali pobjedu Antante odreda su bili oni koji su se borili za jugoslavenske, a ne za hrvatske ciljeve; za jugoslavensku, a ne za hrvatsku državu, pa su time preuzeli i povijesnu odgovornost za kasniji politički, kulturni i gospodarski razvitak.⁴¹⁸⁴ Nasuprot tim jugoslavenskim strujama i grupacijama stajali su frankovci, a jedno vrijeme i radićevci te dio inteligencije koji je s krajnjim nepovjerenjem gledao u Srbiju i u bilo kakvu jugoslavensku državu izvan okvira Monarhije.

U adresnoj raspravi koja je 5. ožujka 1914. počela u hrvatskome Saboru, frankovci su se založili za ujedinjenje BiH s banskom Hrvatskom, kojoj treba pripojiti i Dalmaciju, Rijeku, Istru, Međimurje, Žumberak i Marindol. Pritom je naglašeno da pitanje forme u kojoj se to ujedinjenje ima provesti nije programatske, nego praktične naravi, pa ga valja poduzeti makar i unutar dualističkoga sustava.⁴¹⁸⁵ U biti su se frankovci zadovoljavali tim okvirom zato što su bili uvjereni u opstanak Monarhije i zato što nisu vjerovali da bilo koja druga mogućnost – poput posve neovisne Hrvatske – ima realnih izgleda na uspjeh. Zato je Tuđman uglavnom u pravu kad tvrdi da su Pilarova stajališta izražena u knjižici *Svjetski rat i Hrvati* u biti izražavala „teoretsku podlogu svih onih struja u hrvatskoj politici što su za sve vrijeme prvoga svjetskog rata tražile ili željele rješenje hrvatskog pitanja u okviru Habsburške Monarhije [habsburške monarhije odnosno Austro-Ugarske, op. T. J.], bilo iz razloga što su bile uvjerene da hrvatski narod može ostvariti ujedinjenje svojih zemalja i osigurati nacionalnu samostalnost u okviru preuređene Monarhije, bilo zato što nisu imale vjere ili u mogućnost oživotvorenja posebne hrvatske države ili njezina samostalnog opstanka zbog imperijalističkih prijetnji njezinih susjeda, odnosno talijanskih, mađarskih i srpskih ekspanzionističkih težnji na hrvatske teritorije.“⁴¹⁸⁶

⁴¹⁸³ Literatura o nastanku Londonskog ugovora i o Jugoslavenskom odboru iznimno je obilna. Posebno treba izdvojiti sljedeća djela: M. PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor (Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914.-1918)*, Zagreb, 1924.; N. STOJANOVIĆ, *Jugoslovenski odbor*, Zagreb, 1927.; F. ŠIŠIĆ, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870-1915)*, Split, 1933.; A. SMITH PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić*, 56.-72. i dr.; *ZR Jugoslavenski odbor u Londonu. U povodu 50-godišnjice osnivanja*, JAZU, Zagreb, 1966.; *ZR Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, JAZU, Zagreb, 1969.; D. ŠEPIĆ, *Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918*, Zagreb, 1970.; B. KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Školska knjiga, Zagreb, 1977. i dr.

⁴¹⁸⁴ Tako i M. KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 75.-76.

⁴¹⁸⁵ B. KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 47.-48.

⁴¹⁸⁶ F. TUĐMAN, „Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskoga rata“, 902.-903.

Pritom je karakteristično da Pilar u svome djelu *Svjetski rat i Hrvati* ni jednom riječju nije kritizirao politiku tadašnje hrvatske političke emigracije, iako je njezino političko držanje bilo dosljedan nastavak tzv. politike novoga kursa i logična posljedica političke strategije Hrvatsko-srpske koalicije. Da na njezino postojanje nije zaboravio, posve jasno proizlazi iz činjenice da je spomenuo kako se nakon izbijanja rata dio hrvatske inteligencije nalazi u emigraciji ili u internaciji,⁴¹⁸⁷ ali političko djelovanje njezina emigrantskoga dijela – iako je bilo općepoznato da je ono protumonarhijski upravljeno – ipak nije dotaknuo ni jednom riječju. O razlozima je zasad moguće samo nagađati, a svakako je moguće da u tom trenutku – zbog manjka vijesti koje su dolazile u Tuzlu – Pilar nije bio ni dovoljno upućen, a ni svjestan mogućih posljedica organiziranja emigracije, budući da je Jugoslavenski odbor, kao što je spomenuto, konstituiran tek u svibnju 1915. godine.⁴¹⁸⁸ Drugačije će Pilar postupiti u *Južnoslavenskom pitanju*, gdje će Trumbića i drugove ocijeniti negativno, iako je i ta osuda ostala vrlo mlaka. Bilo bi, dakle, nelogično pomisliti da mu se je 1915. učinilo negospodskim kritizirati emigrante koji se – bar na stranicama hrvatskoga tiska – i ne mogu braniti; puno vjerojatnije je da je bio neupućen, ili da je ostavljao otvorena vrata i na toj strani, jer je u tom trenutku talijanski imperijalizam bio puno veća i akutnija opasnost od južnoslavenskih koncepcija koje su tada razvijali Trumbić, Supilo i družina. Ako je ta pretpostavka točna, makar je zasad ne potkrjepljuje nijedan izravan izvor, to bi bio dodatni argument u prilog shvaćanja da su Pilara na djelovanje poticali hrvatski, a ne austrijski motivi: da je drugačije, ne bi bilo baš nikakva razloga da se emigrante poštedi nemilosrdne kritike. Ipak treba ostaviti i još jednu mogućnost: budući da je u svim svojim razmatranjima namjenjivao Hrvatima dominantan položaj na jugu Monarhije, Pilar nije imao interesa optuživati čak ni dio političke elite svog naroda za veleizdaju: ni od koga se, pa ni od Beča – kako se je izrazio u drugome kontekstu – nije moglo očekivati da „postavi jarca za vrtlara“.

No, kako je talijansko „ugroženje [držao] za sada najopasnijim od svih ugroženja, koja nam prijete“, Pilar je ocijenio oportunistički zabaciti moguće prigovore hrvatskim političkim emigrantima, baš kao što nije oklijevao mobilizirati vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera i zagrebačkog nadbiskupa Bauera da se zauzmu protiv talijanskog ulaska u rat na strani Antante. Nije ga pritom priječila ni višegodišnja žestoka oprjeka prema Stadleru, pa ni nekadašnja otvorena – na trenutke brutalna – polemika na stranicama *Hrvatskog dnevnika* i *Hrvatske zajednice*. Štoviše, iz pisma koje mu je uputio Bauerov tajnik mons. Svetozar Rittig, jasno se vidi da je Pilar kao poseban argument isticao i „budućnost katolicizma“, iako je njegov odnos prema katolištvu bio dosta neortodoksan i malo je vjerojatno da mu je sama budućnost te konfesije bila previše važan čimbenik. No, iako je još u proljeće 1913. na naslovnici zadarskoga *Narodnog lista*

⁴¹⁸⁷ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 117.

⁴¹⁸⁸ U svežnju rukopisa njegova *Južnoslavenskog pitanja* koji nosi naslov „Materialien ad VII“ nalazi se i niz novinskih izrezaka o djelatnosti projugoslavenski orijentirane hrvatske emigracije. Na većini izrezaka nije naveden datum, a kronološki najstariji utvrdivi jest tekst „Hrvatski emigranti u svijetu“, objavljen u zagrebačkim *Novinama*, 2/1916., br. 140, 18. VI. 1915., 2. Iz toga se ipak dade zaključiti da Pilar nije bio neupućen bar što se najvažnijih njihovih javnih akcija tiče. (NSK, OIP, R-7983, A-15.)

oštro kritizirao Stadlerovu politiku u cjelini,⁴¹⁸⁹ a i 1917./1918. će vrhbosanskoga nadbiskupa kriviti za pogrješnu politiku i za slabosti hrvatskoga položaja u BiH,⁴¹⁹⁰ u prvim ratnim mjesecima Pilar je shvaćao da je u Europi podijeljenoj ratom samo Katolička crkva još kadra izvršiti snažan utjecaj na službeni Rim i možda spriječiti njegov ulazak u rat na Antantinoj strani, koji se je mogao lako naslutiti.

Zamisao nije bila posve originalna, a i kontekst je bio jasan. Papa Benedikt XV. je pred kraj 1914. započeo novom mirovnom inicijativom,⁴¹⁹¹ a uoči Božića sve su važnije novine prenijele vijest iz poluslužbenoga *Osservatore Romano* koji je javljao o papinu nastojanju da se postigne blagdansko primirje kao uvod u možebitne mirovne pregovore.⁴¹⁹² Usporedno s time je Benedikt XV. potaknuo akciju u smjeru zaštite ratnih zarobljenika koji su nesposobni za nastavak ratovanja. Ona je naišla na povoljan odjek kod svih zaraćenih strana, a novine u Austriji i u Njemačkoj objavile su i brzopjavke koje su njemački car i papa izmijenili na tu temu.⁴¹⁹³ Sredinom siječnja 1915. se je pisalo o tome da Benedikt XV. posreduje i u nastojanju da se definiraju uvjeti mira,⁴¹⁹⁴ a nekoliko dana ranije tisak je javljao da papa i američki predsjednik Wilson kane poduzeti zajedničku akciju kako bi se spriječilo širenje rata i postiglo njegovo okončanje.⁴¹⁹⁵ Benedikt XV. je pokušavao potaknuti Austro-Ugarsku na manje ustupke Italiji da bi se ušutkali intervencionistički krugovi,⁴¹⁹⁶ a sredinom siječnja je naložio je da se moli za mir.⁴¹⁹⁷

Baš u to vrijeme bile su u Italiji na vrhuncu oštre polemike između intervencionista i pobornika neutralnosti. Među najglasnijima bio je Benito Mussolini i njegov milanski list *Popolo d'Italia*, za koji se je sumnjalo da je financiran i francuskim novcem. Naruku tim glasinama išla je i Mussolinijeva izjava: „I mi je imamo u svojim žilama, tu ljubav prema Francuskoj.“⁴¹⁹⁸ U parlamentu su intervencionisti još uvijek bili u manjini, a Socijaldemokratska stranka je 19. siječnja ponovila svoje stajalište da Italija mora po svaku cijenu ostati izvan rata, te je za 21.

⁴¹⁸⁹ Polemički članak „Hrvatska politika u Bosni“, objavljen početkom travnja 1913., nije potpisan Pilarovim imenom, ali baš to pokazuje da je njegova kritika vrhbosanskog nadbiskupa odgovarala tadašnjim Pilarovim pogledima. Da je članak bio potpisan imenom i prezimenom, moglo bi se raditi o taktiziranju prema istomišljenicima odnosno Stadlerovim protivnicima koji bi osudili možebitne pohvale nadbiskupu. U članku potpisanom pseudonimom odnosno u nepotpisanom tekstu, Pilar je mogao dati oduška svojim autentičnim mislima, a one su i dalje bile naglašeno kritične prema vrhbosanskom nadbiskupu.

⁴¹⁹⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 508.-509.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 272.

⁴¹⁹¹ Richard v. KRALIK, „Christentum und Krieg“, *Reichspost* 21/1914., Nr. 613, 25. XII. 1914., 4.; „Eine Ansprache des Papstes für den Frieden an das Kardinals-Kolegium“, *Linzer Volksblatt*, 46/1914., Nr. 304, 26. XII. 1914., 1.-2.; „Der Papst abermals für Frieden“, *Salzburger Chronik*, 50/1914., Nr. 297, 29. XII. 1914., 3.; „Aus dem Vatikan“, *Feldblatt*, Nr. 69, 5. I. 1915., 2.

⁴¹⁹² „Kein Weihnachts-Waffenstillstand“, *Tages-Post*, 50/1914., Nr. 300, 13. XII. 1914., 2.

⁴¹⁹³ *Die Zeit. Extra-Ausgabe*, 3. I. 1915., 1.

⁴¹⁹⁴ „Die Bemühungen des Papstes“, *Vorarlberger Volksblatt*, 50/1915., 8. I. 1915., 4.

⁴¹⁹⁵ „Gedankenaustausch zwischen dem Papst und dem Präsidenten Wilson über Friedensvorschläge“, *NFP*, Nr. 18093, 6. I. 1915., 9.

⁴¹⁹⁶ Z. GRIJAK, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, 109.-110. i d.

⁴¹⁹⁷ „Päpstliche Anordnung von Friedensgebeten“, *Wiener Abendpost*, Nr. 13, 15. I. 1915., 3.; „Der Papst für den Frieden“, *Reichspost* 22/1915., Nr. 28, 18. I. 1915., 6.

⁴¹⁹⁸ Richard LEWINSOHN (MORUS), *Das Geld in der Politik*, Berlin, 1930., 311.-312.

siječnja najavila održavanje javnih skupština.⁴¹⁹⁹ Nedavno imenovani državni tajnik Svete Stolice, kardinal Pietro Gaspari, koji je dužnost preuzeo u listopadu 1914., poduzeo je početkom druge polovice siječnja 1915. godine po papinu nalogu novu mirovnu inicijativu.⁴²⁰⁰ Diljem Europe odjeknule su Gasparijeve riječi u svezi s mogućim ulaskom Italije u rat koje je prenijela agencija *Perseveranza*. Kardinal državni tajnik je, naime, odrješito ustvrdio da je za Italiju pogrešno miješati se u rat, budući da nema povrede talijanske teritorijalne cjelovitosti; to je nepatriotski, štoviše – to je zločinački. Zbog toga Sveta Stolica poziva katolike da se zalažu za talijansku neutralnost.⁴²⁰¹

U tom je kontekstu Pilar radi zaštite hrvatskih zemalja odlučio potaknuti vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera i zagrebačkog nadbiskupa Bauera da pokušaju djelovati u prilog talijanske neutralnosti. Obratio im se je pismima kojima je očito bio priložen opširniji elaborat („sastavak“) o vojno-političkim prilikama. Taj Pilarov „sastavak“, nažalost, do danas nije pronađen, ali se o njegovu sadržaju može posredno zaključivati kako iz rasprave *Svjetski rat i Hrvati* koja je nastajala u to doba, tako i iz sačuvanoga Stadlerova apela papi Benediktu XV. Bauerov tajnik mons. Svetozar Rittig je, naime, 22. siječnja 1915. uputio Pilaru pismo kojim potvrđuje da je zagrebački nadbiskup primio Pilarovo pismo od 18. siječnja, te se raduje zbog njegove brige „o budućnosti hrvatske i katolicizma“. Nadbiskup je u cijelosti suglasan s Pilarovim prijedlozima, te je u smislu Pilarova „sastavka“ papinskom nunciju Raffaeleu Scapinelliju di Leguigno podastro izvješće i promemoriju „na daljnje uredovanje“. Treba očekivati da će papa dati „nalog“ listovima katoličkoga bloka „da se bezuvjetno moraju držati neutralno i zagovarati neutralnost Italije“, u smislu nedavnih istupanja kardinala Gasparija.⁴²⁰²

A vrhbosanski je nadbiskup 22. siječnja 1915. osobno pisao Pilaru, potvrđujući da je toga dana primio njegovo pismo, a da je već jučer odaslao pismo „na poznatu adresu“. Iz toga se ne može sa sigurnošću zaključiti, je li se Pilar u svezi s time Stadleru obraćao dvama pismima, ili samo jednim. Nadbiskupu je Baueru pisao u nedjelju, 18. siječnja, a već četiri dana kasnije mu je Rittig otpisao. Stadler je, pak, jedno njegovo pismo primio 21. siječnja, ali otpisuje da se je već 20. siječnja obratio „na poznatu adresu“ u smislu Pilarovih opservacija. Je li riječ o podudarnosti pogleda ili su ipak postojala dva Pilarova pisma Stadleru (ili su se, možda, Stadler i Pilar susreli i razgovarali), ne proizlazi sasvim jasno iz nastavka Stadlerova dopisa: „Možete s menom biti zadovoljan; jer sam u Vašem smislu opširno pisao i pismo uručio jednoj visokoj osobi, koja će u ruke predati poznatoj osobi. Sada se treba Bogu Gospodinu moliti, neka bi blagosloviti dostojao

⁴¹⁹⁹ „Zur Neutralität Italiens“, *Feldblatt*, Nr. 82, 20. I. 1915., 2.

⁴²⁰⁰ Gasparijevo se prezime u literaturi i u izvorima spominje i u obliku Gasparri.

⁴²⁰¹ „Die Neutralität Italiens“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 62/1915., Nr. 18, 18. I. 1915., 2.; „Die Haltung Italiens“, *Der Tiroler*, 34/1915, Nr. 14, 19. I. 1915., 1.-2.; „Kardinál stáltní sekretáf pro neutralitu Italie“, *Čech*, 40/1915., br. 18, 18. I. 1915., 2.

⁴²⁰² NSK, OIP, R.7983, B-b 23. Pismo su objavili Z. GRIJAK – Z. MATIJEVIĆ, Zlatko: „Tri dokumenta iz siječnja 1915.“, 170.-171., potom i S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 173.-174. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 400.-401. Na str. 589.-591. Grijak je donio Stadlerov apel Benediktu XV. od 19. siječnja 1915. godine. Vidi i: Z. GRIJAK, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, 106.-108.

se to djelo, koje može koristiti svoj austro-ugarskoj monarhiji uopće, a napose Bosni i Hercegovini.“ Na koncu nadbiskup Stadler moli za diskreciju.⁴²⁰³

U svome je apelu papi Benediktu XV. nadbiskup Stadler upozoravao na to da ratna nastojanja Antante idu za uništenjem Austro-Ugarske, koja je uza sve svoje nedostatke, „uvijek bila, te i dalje jest i ostaje najkatoličkija zemlja svijeta“.⁴²⁰⁴ S druge strane Srbija – kao produljena ruka Rusije – želi Austro-Ugarskoj otetiti Bosnu i Hercegovinu, a možda i Dalmaciju i Hrvatsku, što bi opet rezultiralo uništenjem katolištva. Zato je opstanak Monarhije u interesu Katoličke crkve, a on je itekako moguć ako Italija ne bi ušla u rat protiv nje.⁴²⁰⁵ Pokušaj je ostao uzaludan: Italija je, kao što je spomenuto, 23. svibnja 1915. ušla u rat na strani Antante, zarativši s Austro-Ugarskom, dok je Njemačkoj rat navijestila 28. kolovoza 1916. godine. Hrvatski položaj dodatno je komplicirala činjenica da je ugarska vlada na sjednici održanoj 2. listopada 1915., i službeno usvojila plan o priključenju Bosne i Hercegovine Ugarskoj. Plan je uključivao i zahtjev da se svi oblici političkog života u tim pokrajinama suspendiraju dok se položaj Monarhije (odnosno Ugarske) ne učvrsti.⁴²⁰⁶

Ali ni nakon neuspjeha s pokušajem zadržavanja Italije izvan rata Pilar nije mirovao, makar o njegovoj djelatnosti u razdoblju 1915.-1917. imamo samo fragmentarne podatke.

U proljeće, 28. ožujka, on je bio član bosansko-hercegovačke deputacije kod vladara, koju je predvodio zemaljski poglavar Stjepan Sarkotić, a činili su je predstavnici svih etničko-konfesionalnih skupina. Bili su u njoj i biskupi Šarić i Mišić (Stadler nije putovao zbog bolesti), te franjevački provincijali i brojni političari.⁴²⁰⁷ *Neue Freie Presse* je objavila ne samo Sarkotićev pozdravni govor i vladarov odgovor, nego je navela i osobe kojima se je car i kralj osobno obratio, ali Pilar nije bio među njima.⁴²⁰⁸ No, činjenica da je bio član te deputacije, a da se pritom ne spominje da je tamo bio kao izaslanik ili predstavnik HNZ-a, govorila je o Pilarovu ugledu, a sugerirala je i solidne odnose sa zemaljskim poglavarom koji će poslije prerasti u užu suradnju, vjerojatno i u osobno prijateljstvo.⁴²⁰⁹ U svojim naknadnim dnevničkim bilješkama Pilar je

⁴²⁰³ NSK, OIP, R.7983, B-b 27. Pismo su objavili Z. GRIJAK – Z. MATIJEVIĆ, Zlatko: „Tri dokumenta iz siječnja 1915.“, 171.-172., a potom i S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 174.-175. Usp. Z. GRIJAK, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV.“, g. 1915.“, 106.-109.

⁴²⁰⁴ Z. GRIJAK, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV.“, g. 1915.“, 104.

⁴²⁰⁵ Isto, 104.-106. Stadlerov su apel u cijelosti objavili Z. GRIJAK – Z. MATIJEVIĆ, Zlatko: „Tri dokumenta iz siječnja 1915.“, 172.-175., prema prijevodu objavljenom u Grijakovoj knjizi *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 589.-591.

⁴²⁰⁶ L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918.*, Tuzla, 1981., 54.-56. Opširne izvadke sa sjednice mađarske vlade od 2. listopada 1915. v. na istome mjestu, 59.-74. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 535.-536.

⁴²⁰⁷ „Eine bosnisch-herzegovinische Huldigungsdeputation beim Kaiser“, *Reichspost. Nachmittagsausgabe*, 23/1916., Nr. 148, 28. III. 1916., 3.; „Audienz der Huldigungsdeputation aus Bosnien und der Herzegowina“, *Fremden-Blatt. Abend-Ausgabe*, 70/1916., Nr. 87, 28. III. 1916., 2.;

⁴²⁰⁸ „Empfang der Huldigungsdeputation aus Bosnien und der Herzegowina beim Kaiser“, *Neue Freie Presse. Abendblatt*, Nr. 18534, 28. III. 1916., 1.-2. Jednako je u članku pod naslovom „Empfang einer bosnisch-herzegovinischen Huldigungsdeputation durch Se. Majestät“, postupio i *Wiener Abendpost. Beilage zur Wiener Zeitung*, Nr. 71, Wien, 28. III. 1916., 1.

⁴²⁰⁹ Iako ne previše pouzdano, ovdje već spominjano zanimljivo publicističko štivo o Sarkotiću napisao je E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches. Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen*, 1988.

napomenuo kako je „dan-dva kasnije” bio član izaslanstva koje je primio austrijski ministar predsjednik Karl von Stürgkh, a onda i ugarski ministar predsjednik István Tisza.⁴²¹⁰ Nažalost, nije naveo teme razgovora koji je pritom vođen, iako je očito da je sama audijencija imala ponajprije kurtoazni značaj.

A malo kasnije, u travnju 1916. godine, Pilar je upozoravao na mađarske planove da se iz BiH uklone zemaljski poglavar Sarkotić i njegov zamjenik Unkelhäusser, kako bi se formirao srpsko-muslimanski savez koji bi bio upravljen protiv Hrvata i Monarhije, s ciljem da se BiH priključi Ugarskoj, što bi prihvatio i dio Hrvata bliskih franjevcima (odnosno pristaša HNZ-a).⁴²¹¹ Bio je to, kao što smo vidjeli zapravo stari plan koji je imao stalne pristaše u dijelu zemaljske birokracije i u srpskim političkim i gospodarskim krugovima, a jedno vrijeme ga je provodio barun Pitner. U to je vrijeme Pilar, navodi Zoran Grijak, pripadnicima Stadlerova političkoga kruga uputio pismo u kojem upozorava na mađarske planove da se uz pomoć Povlaštene agrarne i komercijalne banke u Sarajevu i njezina direktora Stuxa, stvori srpsko-muslimanska stranka koja bi olakšala provedbu mađarskih planova u BiH, a osigurala bi i srpsko-muslimansku dominaciju nad Hrvatima katolicima. Za taj su plan, prema Pilaru, pridobiveni Danilo Dimović i Vojislav Šola, a s muslimanske strane Šerif Arnautović. Podatci su pouzdani, smatra on, a sam predsjednik ugarske vlade Tisza se je obratio srpsko-pravoslavnom metropolitu Letici, tražeći potporu za ostvarenje tih planova. Pilar je predložio poduzimanje žurne protuakcije, ali njezin plan, izgleda, nije izložio.⁴²¹²

To je pismo došlo u ruke zemaljskom poglavaru Stjepanu Sarkotiću koji ga je prosljedio i zajedničkomu ministru financija Körberu. Upozorio je na to da se kod Pilara zbiva politički zaokret te se on približava Stadlerovim stajalištima, a ovo je njegovo pismo agitacijsko pismo upućeno istomišljenicima. Stvar će biti ispitana, a okružnim je vlastima u Tuzli izdan nalog da energično spriječe bilo kakvu agitaciju i o svemu izvijeste Zemaljsku vladu.⁴²¹³ Logičan je Grijakov zaključak da su Sarkotićev omalovažavajući ton i najava poduzimanja energičnih koraka predstavljali taktički

⁴²¹⁰ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 24.

⁴²¹¹ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 212.-213. U literaturi se prezime toga zamjenika zemaljskoga poglavara često navodi u krivome obliku (Unkelhauser i Unkelhäuser) i tvrdi da je on bio građanski pobočnik odnosno doglavnik (civilni adlatus). Ta je funkcija u to vrijeme već bila odavno ukinuta (1912.), a službeni *Hof- und Staatsbuch der Österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1916*, Jg. XLII, Wien, 1916, 1258. donosi njegovo pravo ime i titulu. Naravno, i u ondašnjem je austrijsko-njemačkome tisku njegovo prezime pisano ispravno.

⁴²¹² Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 537.; ISTI, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 184.-186.; Z. GRIJAK, S. ĆOSIĆ, *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*, 253.-254. U službenim popisima uprave Povlaštene zemaljske banke za 1915. i 1916. godinu (*Hof- und Staatsbuch der Österreichisch-ungarischen Monarchie*) ne nalazi se član uprave ili nadzornog odbora koji se preziva Stux.

⁴²¹³ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 537.; ISTI, „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, 101.; ISTI, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 187.-188. Vojislav Šola je, inače, 14. rujna 1917. uputio pritužbu Zajedničkomu ministarstvu financija, navodeći kako ga je redarstvena uprava u Sarajevu uhitila 19. travnja, a optužnicu do danas nije dobio, pa traži da ga se pusti na slobodu ili da ga se optuži. (H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 203.) U početku se je Šola branio sam, a onda je kao branitelje angažirao Danila Dimovića i Vladu Andrića, dok se je u srpnju 1917. odlučio za Jozu Sunarića. Opš. Zvonimir KLJAJO, „Mostarski prvaci Vojislav i Atanasije Šola na sudskim procesima 1915-1917.“, *ZR Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 487.-495.

korak kako bi se spriječile „još negativnije posljedice, koje bi zasigurno nastupile nakon dospijevanja Pilarova pisma u ruke mađarskih političara.“⁴²¹⁴ No, Ernest Bauer sugerira da se je radilo o nečemu posve drugome. Prema njegovu tumačenju, Sarkotić je ukorio Sunarića i Dimovića, a Vancašu je – zbog njegove izjave o štetnosti dualizma i uopće mađarske politike – zabranio političku aktivnost. Incident s Pilarovom pritužbom dobro mu je došao da javnosti pokaže da ne poduzima mjere samo protiv Srba, nego i protiv Hrvata.⁴²¹⁵ Bauer ne objašnjava zašto bi takav dokaz u odnosu na Hrvate uopće trebao, ako su ukore i sankcije već pretrpjeli Hrvati Sunarić i Vancaš. Također Bauer ne precizira ni to, u čemu su se sastojale sankcije protiv Pilara. Jer, koliko je poznato, neposrednih neugodnosti Pilar nije imao, a i njegovi odnosi sa Sarkotićem u idućem će razdoblju ići samo uzlaznom putanjom. Štoviše, dodatno će ih zbližiti činjenica da su neki istaknuti članovi HNZ-a počeli pokazivati sve više sklonosti prema suradnji sa Srbima: u pismu ministru Körberu, zemaljski je poglavar Sarkotić još u travnju 1915. tvrdio kako postoje znakovi da Jozo Sunarić i Vjekoslav Jelavić sudjeluju u Dimovićeveim pokušajima stvaranja „hrvatsko-srpske koalicije u Bosni i Hercegovini“ te njezina povezivanja s istoimenom grupacijom u banskoj Hrvatskoj.⁴²¹⁶

Tu je bojazan pothranjivao i Dimovićev izbor za predsjednika Odvjetničke komore u travnju 1915.: Sarkotić je bio uvjeren da je izbor proveden nezakonito (pa ga je zato dao poništiti), ali ga je još više zabrinjavala činjenica da je taj izbor podupro Jozo Sunarić, što se naknadno pokušalo opravdati činjenicom da je Dimovićev protukandidat bio njemački Židov Moritz Rothkopf, makar su za ovoga bili mnogi hrvatski odvjetnici.⁴²¹⁷ No, dvije i pol godine kasnije, opisujući kako je Dimović preveo Sunarića žedna preko vode – frankovačka je *Hrvatska* – a zapravo Pilar pod pseudonimom – objašnjavala da je Sunarić od hrvatskih odvjetnika iz provincije dobio punomoć za glasovanje na skupštini Komore, pa da je mimo njihove volje glasovao za Dimovića. Na taj je način, tumači *Hrvatska*, Sunarić htio Zemaljskoj vladi pokazati svoju moć, a pritom je zaboravio da je na izborima za vodstvo Komore 1912. upravo Dimović organizirao srpske odvjetnike da glasuju za Rothkopfa koji je za svega jedan glas pobijedio Ivu Pilara.⁴²¹⁸

Nema, dakle, znakova da je Sarkotić protiv njega poduzeo neke konkretne korake i da je Pilar pretrpio ikakve štetne posljedice, a moguće je da se njegova protumađarska aktivnost, o kojoj svjedoče i pisma i vijesti iz travnja 1916. i nije zaustavila samo na tome: tuzlanski je okružni predstojnik javljao kako je nadbiskup Stadler u Tuzlu poslao svog tajnika Cankara, da s Pilarom

⁴²¹⁴ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 537.

⁴²¹⁵ E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 56.-57.

⁴²¹⁶ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 205.-208.; L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 30.-39. i d.; E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 56.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 528.-529.; ISTI, „O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I.(IV.) iz kolovoza 1917. godine“, 87.

⁴²¹⁷ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 530.-532. piše da je za „Rothkopfa“ bila „većina hrvatskih odvjetnika“. U literaturi se uobičajilo pogrešno pisanje Rothkopfova prezimena: „Rothkopf“. Njegovo je puno ime i prezime navedeno u *Hof- und Staatsbuch der Österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1917*, Jg. XLIII, Wien, 1917, 1297., 1309. Inače je Rothkopf bio dugogodišnji predsjednik (aškenaske) židovske općine u Sarajevu.

⁴²¹⁸ SPECTATOR BOSNENSIS, „Politika u Bosni“, *Hrvatska*, br. 1845. 2. X. 1917., 1.

poradi na suzbijanju mađarske agitacije.⁴²¹⁹ On je na to, nema sumnje, uvijek bio spreman, jer je tijekom čitave svoje političke aktivnosti u BiH bio naglašeno svjestan protuhrvatske dimenzije mađarsko-srpske simbioze u toj zemlji, a i u banskoj Hrvatskoj.

U proljeće 1916. Pilar je već bio zabavljen pisanjem svoga glavnoga djela, opširne studije o južnoslavenskom pitanju, koju je započeo u travnju 1915. godine, mjesec dana prije talijanskoga ulaska u rat i svega nekoliko tjedana nakon što je dovršio raspravu *Svjetski rat i Hrvati*.

Moguće je da ga je na pisanje toga djela potaknula studija Roberta Williama Seton-Watsona koja se je nekoliko godina ranije pojavila na engleskome, a potom u nešto proširenom i dopunjenom izdanju i na njemačkom jeziku te je izazvala znatnu pozornost europske javnosti.⁴²²⁰ Podudarnost teme i sličnost naslova, kao što ćemo vidjeti, potaknut će već prve prikazivače da povuku usporedbe između Seton-Watsonove i Pilarove knjige. No, tvrdnja da je britanski autor potaknuo Hrvata Pilara da napiše svoju knjigu, napose dotle dok se ona naslanja samo na sličnost naslova,⁴²²¹ ipak se je mora uzeti s rezervom, budući da se je u prvih petnaestak godina 20. stoljeća sintagma „južnoslavensko pitanje“ bezbroj puta pojavila u naslovima novinskih članaka, rasprava i knjiga. Knjigu pod tim naslovom 1915. je objavio Aleksandar Belić,⁴²²² a ambicioznije tekstove pod tim naslovom napisala su najmanje još dvojica hrvatskih publicista. Obojica su bili bliski Pilaru, ali su i u odnosu na nj i međusobno zastupali bitno drugačija politička gledišta i nacionalno-političke koncepcije. Primjerice, njegov punac Adalbert Shek sastavio je u prvoj polovici 1917. spis pod tim naslovom, tumačeći da je pravaško uvrštavanje BiH u hrvatske zemlje u programu iz 1894. zapravo opasno za hrvatski narod, jer bi u takvoj ujedinjenoj Hrvatskoj bilo čak 28 % Srba i velik broj nehrvatskoga življa, pa i više od 612.000 muslimana koji se nakon pogrješaka politike Stranke prava (!) više ne žele izjašnjavati u hrvatskome smislu. Zato se takva hrvatska država uopće ne bi mogla održati, nego bi uspjelo bila posrbljena.⁴²²³ Shekova je rasprava ostala neobjavljena, ali to ne znači da je ostala tajna, budući da je ona i pisana kao javno izlaganje te je on na tu temu držao i javna predavanja.⁴²²⁴ S druge je strane Pilarov nekadašnji prijatelj i suradnik Milivoj Dežman u siječnju i

⁴²¹⁹ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 214.

⁴²²⁰ R. W. SETON-WATSON, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London, 1911.; ISTI, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin, 1913., 589.-630.

⁴²²¹ S. LIPOVČAN, „*Die südslawische Frage und der Weltkrieg: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja*“, 104. drži da je poticaj Pilaru „morala“ biti ta Seton-Watsonova studija. I nekoliko godina kasnije, isti je autor napomenuo da je prvi upozorio na to. Usp. S. LIPOVČAN, „*Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nart)*“, 16. U stvarnosti je to nagovijestio i Hermann PROEBST, „*Ein Leben fürs Kroatiens Zukunft. Zum 10. Todestage Dr. Ivo Pilars*“, *Neue Ordnung*, 3/1943., br. 110, 12. IX. 1943., 5.

⁴²²² A. BELIĆ, *Srbija i južnoslovensko pitanje*, Državna štamparija Kraljevine Srbije, Niš, 1915. Ta knjiga je dovršena 1914., a F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 104. navodi da je služila srpskim diplomatima i javnim radnicima „kao znanstveno obrazloženje političkih ciljeva Srbije u ratu, te njezinih gledanja na jugoslavensko i na balkansko pitanje.“

⁴²²³ NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „*Die südslawische Frage. Kroaten und Serben, von Agricola. Ein Vortrag. Juni 1917*“. Riječ je o opširnome strojopisu (193 str.) koji je mjestimice dopunjavao rukopisnim marginalijama i prikopčanim opširnijim umetcima koji su u pravilu pisani rukom.

⁴²²⁴ Usp. vijest o Shekovu predavanju pod naslovom „*Južni Slaveni, Hrvati i Srbi*“, koje je 18. srpnja 1917. održano na bečkome Sveučilištu, u: *Deutsches Volksblatt*, 29/1917., Nr. 10222, 18. VII. 1917., 3. Kao što ćemo vidjeti, Shek je održao najmanje jedno predavanje i u Austrijskome političkom društvu, ali o tome zasad nemamo pobližih podataka.

veljači 1918. u *Obzoru* objavio novinski podlistak koji se je uskoro pojavio kao knjižica.⁴²²⁵ On nije ostao bez ikakva utjecaja, s obzirom na važnost i ulogu *Obzora*, iako je nesumnjivo odjeknuo manje nego što se je ambiciozni i u pravilu pretenciozni Dežman nadao.⁴²²⁶ U svakom slučaju, Dežmanovi su pogledi više utjecali na naknadne prikaze diplomatsko-političkih aktivnosti hrvatske inteligencije tijekom rata, nego na same te aktivnosti. Nimalu pozornost znalo se je tomu Dežmanovu spisu dati i nakon Drugoga svjetskog rata, u sklopu razmatranja pogleda hrvatske političke elite na mogućnost raspada Austro-Ugarske i stvaranja jugoslavenske države.⁴²²⁷

No, u svakom slučaju, ni naslov, a ni tema Seton-Watsonove knjige nisu bili originalni; ono što ih je činilo važnim, bio je prvi ozbiljan pokušaj jednoga stranog i renomiranog autora da tu temu prikaže. Međutim, iz Pilarova djela dosta jasno proizlazi da mu je većina Seton-Watsonovih knjiga i rasprava nepoznata, a ne čini se da bi propustio s njima se upoznati, da je kanio pisati studiju koja je u odnosu na Seton-Watsonovo djelo reparatorne naravi. U pravilu je on, naime, postupao posve drugačije, temeljito proučivši stajališta protivnika s kojima kani polemizirati.⁴²²⁸ Prevoditelj Pilarove knjige, Fedor Pucek, koji je autora poznao i koji je vjerojatno s njim radio na prijevodu i dopuni njezinih uvodnih stranica objavljenih 1928. godine (iako i toj pretpostavci, kao što ćemo vidjeti, treba pristupiti opreznije) upustio se je u razna tumačenja Pilarova životnog djela (pa je usput postao i rodonačelnikom nekih legendi skopčanih s Pilarovom knjigom), u svom je „Predgovoru prevodioca“ u izdanju iz 1943. godine spomenuo neke Pilarove poticaje i motive, ali među njima ne nalazimo R. W. Seton-Watsona, koji 1928. nije bio manje poznat i za hrvatsku sudbinu manje važan nego 1915.–1917. godine.

Seton-Watsona je, doduše, spomenuo sam Pilar, navodeći u svom predgovoru da su srpski pisci i Seton-Watson prvo štivo za kojim će neupućeni čitatelj posegnuti ako ga zanimaju južni Slaveni.⁴²²⁹ Zato je razumljivo da je na većem broju mjesta tu knjigu – kao i čitav niz drugih djela drugih autora – citirao, negdje se slažući, a negdje se ne slažući s njezinim piscem. Pilar je mnoge Seton-Watsonove ocjene i zaključke visoko cijenio, iako je njegovoj knjizi nalazio i niz zamjerki

⁴²²⁵ IVANOV [M. DEŽMAN], *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb, 1918. Podlistak je izlazio u *Obzoru* od br. 16 do br. 40.

⁴²²⁶ Dežmanov suradnik J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 171. piše kako su snopovi te knjižice ostali neraspaćani na tavanu *Obzorove* administracije.

⁴²²⁷ Tako je veliku pozornost tom Dežmanovu spisu – kao i Pilarovu spisu *Svjetski rat i Hrvati* – posvetio F. TUĐMAN, „Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskoga rata“, *Forum*, 9/1970., knj. XIX., br. 6, Zagreb, lipanj 1970., 895.-945.

⁴²²⁸ Od svih Seton-Watsonovih djela, Pilar se je služio jedino knjigom *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*. Na ostale se on uopće ne obazire, a nije jasno, jesu li mu i poznate. Kad spominje političke poglede toga britanskog autora iz razdoblja prije 1910., tek se mutno prisjeća da je u *Obzoru* čitao jedan njegov članak, ali ne zna čak ni godinu kad je on objavljen, pa ga smješta u razdoblje između 1908. i 1910. godine. Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 670.-671. Možda u ovom kontekstu nije nezanimljivo napomenuti da u svojoj knjizi Pilar britanskog autora negdje naziva „Seton Watson“ (bez crtice, naglašavajući podcrtavanjem odnosno spacioniranjem tek drugi od dva dijela prezimena!), a negdje tek „Watson“. (Usp. primjerice, L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 563., 569., 632.) To bi moglo sugerirati možda čak i zaključak da mu nije bilo poznato ni pravo ime Roberta Williama Seton-Watsona. Ako bi taj zaključak i bio pogrešan – jer je bar jednu njegovu knjigu pročitao temeljito – ipak se čini logičnim da pri navođenju autorova imena ne bi griješio da mu je njegova knjiga bila u prvome planu.

⁴²²⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, III.-IV.

koje su proizlazile iz različitih shvaćanja stvarnosti u Monarhiji i različitog poimanja njihovih interesa.⁴²³⁰ Pogotovo je cijenio činjenicu da je Seton-Watson u svojoj knjizi o južnoslavenskom pitanju vrlo jasno govorio o mađarskome ugnjetavanju Hrvata,⁴²³¹ a moguće je da su mu u jednoj fazi bile bar načelno prihvatljive Seton-Watsonove koncepcije rješenja južnoslavenskog pitanja.⁴²³² Ipak je lako ustanoviti da Pilarova knjiga po unutarnjoj strukturi te po argumentaciji i načinu njezina izlaganja ne ukazuje na postojanje neke neposredne uzročno-posljedične veze sa Seton-Watsonovom knjigom. Važnijim se čini sam svjetski rat i činjenica da je bilo više nego očito kako se upravo odvijaju događaji koji će neposredno odlučiti o sudbini južnoslavenskih naroda. Tomu treba dodati još i činjenicu da je u vrijeme kad je objavio svoje *Južnoslavensko pitanje u Habsburškoj Monarhiji* Seton-Watson bio – dakako, iz razloga koji su različiti od Pilarovih – pristaša održanja Austro-Ugarske, a i sama knjiga zagovara njezinu reformu i preuređenje, a ne uništenje. Zato već time Seton-Watsonova knjiga nije mogla isprovocirati Pilara da se dohvati ozbiljnoga, višegodišnjeg rada kako bi napisao djelo koje bi imalo reparatorni značaj te anuliralo možebitne štetne posljedice knjige koja je tobože poslužila kao *casus belli*. Već sam Seton-Watsonov zahtjev za preuređenje Monarhije bio je voda na Pilarov mlin: to je bio i temeljni Pilarov zahtjev, a obojica su se slagali i u kritici mađarske politike. Zbog svega toga se vjerojatnijim čini da Pilar nije imao osobita razloga svojom knjigom parirati Seton-Watsonu, nego da je htio popuniti praznine u slaboj obaviještenosti zapadnoeuropske javnosti, koja je u vrijeme aneksije BiH, te Veleizdajničkoga i Friedjungova procesa, a onda i kasnije u doba Balkanskih ratova, pokazivala iznimnu neupućenost i vidljivu naklonost prema srpskim pogledima na južnoslavenske odnose te se oslanjala na tendenciozne prikaze poput onoga iz pera Miroslava Spalajkovića.⁴²³³ Ujedno je knjiga imala poslužiti kao znanstveno opravdanje Pilarova zahtjeva za preuređenje Austro-Ugarske koji je sadržan u njezinu posljednjem poglavlju, jer nema nikakve sumnje da su austro-ugarski politički krugovi njezini primarni adresati.

Pisana u prvome licu množine, Pilarova je studija i izvorno nastala na njemačkom jeziku, a prvotno je bila potpisana pseudonimom „Dr. Schwarzgelb“, odnosno – „Dr. Crnožuti“.⁴²³⁴ Nije poznato kad je odlučio promijeniti taj pseudonim u „L. von Südland“, ali se je knjiga na koncu pojavila pod potonjim, koji su – kako smo vidjeli – pojedini pisci bez ikakva uporišta iščitavali na

⁴²³⁰ Isto, IV. i dr. Opš. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson“, 21.-46.; Z. GRIJAK, S. ĆOSIĆ, *Figure politike*, 248.-260.

⁴²³¹ S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson“, 36.-37.

⁴²³² Prema S. Matkoviću, Seton-Watson je „do Prvoga svjetskog rata najbliže nekom obliku vizije trijalističko-austrofilski oblikovane države, po kojoj bi se južnoslavenski narodi – osim Slovenaca iz političko-strateških razloga – politički udružili te ravnopravnije obavljali zajedničke poslove s Austrijom i Ugarskom“. Da je takvo njegov raspoloženje postojalo još početkom srpnja 1914. godine, svjedoče neki njegovi suvremenici. Usp. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson (Dva pogleda na južnoslavensko pitanje)“, 31.-32.

⁴²³³ Miroslav J. SPALAJKOVIĆ, *La Bosnie et la Herzégovine. Étude d'histoire diplomatique et de droit international*. Par M.-J. Spalaikovitich. Arthur Rousseau, Paris 1899. (XLIII, 343 str.). Riječ je o proširenoj Spalajkovićevoj disertaciji koja je 1897. obranjena na Pravnom fakultetu u Parizu. Z. GRIJAK, S. ĆOSIĆ, *Figure politike*, 416. drže da se je autor knjige, čiji puni naslov ni ne navode, potpisao imenom „Milorad Spalaikovitz“.

⁴²³⁴ Izvorni se Pilarov rukopis čuva u NSK, OIP, R-7983, A-15. Danas je poznato ukupno 12 rukopisnih i tiskanih inačica *Južnoslavenskog pitanja*. Usp. S. LIPOVČAN, „Pilarovo djelo *Južnoslavensko pitanje*“, 227.-230.

različite načine.⁴²³⁵ Prema bilješkama na samome rukopisu, on je nastao pretežno u Tuzli, ali ipak nije točna Lipovčanova konstatacija „banalne' činjenice“ da je *Južnoslavensko pitanje* nastalo (samo) u Tuzli, budući da se pregledom rukopisa dade ustanoviti da su neki dijelovi pisani i drugdje, odnosno u Sarajevu.⁴²³⁶ I u pogledu naslova – kao što ćemo vidjeti – postoje stanovite razlike između rukopisa i tiskane verzije, pa čak i unutar same verzije koja je 1918. tiskana u Beču.⁴²³⁷

Prvo poglavlje knjige Pilar je započeo pisati 25. travnja 1915., dok je posljednje, deveto poglavlje pod naslovom „Rješenje južnoslavenskog pitanja“ (*Die Lösung der südslawischen Frage*) konačno redigirao od 17. do 28. ožujka 1917. godine.⁴²³⁸ Kao što je spomenuto, to poglavlje – koje je zapravo glavna svrha knjige, dok su njezini ostali dijelovi tek njegovo objašnjenje i opravdanje – valja promatrati kao jedan od niza Pilarovih prijedloga rješenja krize Monarhije, dakle, kao dio Pilarove političke aktivnosti 1917./18. godine.⁴²³⁹ U Pilarovoj je rukopisnoj ostavštini, doduše, sačuvan i početak desetoga poglavlja, pod radnim naslovom „X. Schluss, Zusammenfassung“ („Zaključak, Sažetak“), na prvoj stranici kojega su označeni nadnevcii „26. II. – 17. 1916.“ [sic!], dok je na drugoj stranici napisan i datum „11/IV 916“.⁴²⁴⁰ Sadržaj fragmenata tog poglavlja ne odgovara sadržaju zaključnoga dijela tiskane verzije knjige. Na postojećem stupnju istraženosti nije moguće sa sigurnošću zaključiti o čemu se radi, tj. kako je moguće da je zaključno, deseto poglavlje datirano skoro godinu prije nego što je dovršen prethodni dio rukopisa. No, rimski broj kojim je početak toga poglavlja označen, napisan je vrlo debelim i masnim potezima pera, pa se čini da broj „X“ zapravo prekriva neki drugi broj, tj. da se je prvotno radilo o nekom drugom poglavlju. Tada bi značilo da označena godina 1916. nije pisarska pogriješka. Na potrebu opreza pri prihvaćanju Pilarove datacije dovršetka rukopisa (28. ožujka 1917.) vratit ćemo se kasnije, u kontekstu datiranja i raščlambe devetoga poglavlja *Južnoslavenskog pitanja*, onoga koje sadrži konkretne prijedloga za preuređenje Monarhije. No, i kad se to pitanje zasad ostavi postrance, potrebno je napomenuti da se među rukopisnim listovima nalazi i list s posljednjim ispravicima na njemačkom jeziku te napomenom na hrvatskome: „Zadnju verziju djela završio petak subotu 14. IV. 917 u 6. h u jutro“.⁴²⁴¹ Prema tome, podatak koji je Lipovčan preuzeo iz osnovne verzije rukopisa valja korigirati:

⁴²³⁵ Zanimljivo je da je D. PAVLIČEVIĆ, „O vremenu i prostoru djelovanja dra Ive Pilara“, 70. ustvrdio da pseudonim „L. v. Südland“ znači „L. pl. (Južno- (ili Jugo-)Slaven“, što je u neskladu ne samo s njemačkim značenjem složenice „Südland“, nego i s političkom porukom koju Pilarova knjiga nosi.

⁴²³⁶ S. LIPOVČAN, „*Die südslawische Frage und der Weltkrieg*: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja“, 106. Usp. npr. Pilarovu rukopisnu bilješku na listu 25a. u glavi VII. rukopisa, koja glasi: „Sa VII/25“ (NSK, OIP, R-7983, A-15, f. 683)

⁴²³⁷ Primjerice, četvrti dio je u kazalu naslovljen kao „Bosnien und die bosnische Staatsbildung“, dok je u tekstu taj naslov izmijenjen u „Bosnien und die bosnische Staatsgründung“.

⁴²³⁸ NSK, OIP, R-7983, A-15. Mnoge od tehničkih podataka o nastanku knjige pobilježio je S. LIPOVČAN, „*Die südslawische Frage und der Weltkrieg*: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja“, 102.-120.

⁴²³⁹ Upravo tako će ovdje biti i obrađen, zasebno od sažetog opisa Pilarovih geopolitičkih, historiografskih i socioloških razmatranja o odnosima južnoslavenskih naroda, napose Hrvata i Srba.

⁴²⁴⁰ NSK, OIP, R-7983, A-15

⁴²⁴¹ NSK, OIP, R-7983, A-15.

Južnoslavensko pitanje nije dovršeno prije 14. travnja 1917. godine. K tome je moguće da i početak pisanja djela valja pomaknuti naprijed: u svežnju rukopisa koji nosi naslov „Materialien ad I. zugleich Allgemeines, Vorrede“, nalaze se i tri stranice „Predgovora“ (*Vorrede*), datirane „14/IV. 915“.⁴²⁴² Drugim riječima, neki su fragmenti napisani najmanje jedanaest dana prije nego što je Pilar – navodno – počeo pisati knjigu.

A Pilarovo je *Južnoslavensko pitanje* pred čitateljima osvanulo pred kraj ožujka 1918. godine: tada je kao novo izdanje, pod br. 364 u bibliografskome popisu, prvi put bilježi službeno glasilo Udruge austro-ugarskih knjižara. Nakladnik *Manz* objavio ju je i u dva različita uveza: u tvrdome po cijeni od 23 krune, i u broširanome po cijeni od 20 kruna.⁴²⁴³ No, u dva novinska prikaza koja su izišla u travnju 1918. – i njih i ostale spomenut ćemo nešto niže – tvrdilo se je da joj je cijena 21 krunu, a bečka *Reichspost* će je u svibnju spominjati po cijeni od 20 kruna. U isto vrijeme će ljubljanski *Slovenec* tvrditi da knjiga stoji 25,30 kruna.⁴²⁴⁴ Nije jasno kako je došlo do te razlike, ali će se vjerojatno raditi o razlici u trgovačkoj marži ili možda u troškovima dostave. Mnoštvo tiskarskih pogriješaka, a osobito krivo pisanje hrvatskih i srpskih imena i toponima koje valja pripisati ne Pilarovu rukopisu nego očito nevičnosti bečkoga slagara, jasno pokazuje da je *Južnoslavensko pitanje* tiskano na brzu ruku i da autor nije bio u prigodi provesti završnu korekturu. To pokazuje i činjenica da je „Tvrtko“ otisnut i kao „Tortko“, da je Starčević nazvan „Antonom“, a da u popisu literature uz drugu glavu nisu precizno navedeni naslovi publikacija i godišta odnosno mjesto izdanja čak ni kod Vjekoslava Klaića i Pilarova rođaka Janka Koharića.⁴²⁴⁵

Prema naknadnim Pilarovim tvrdnjama koje nije moguće provjeriti na drugim izvorima, knjiga je objavljena u nakladi od 1.500 primjeraka,⁴²⁴⁶ a kasniji njezin prevoditelj na hrvatski jezik, Fedor Pucek, ustvrdio je kako su postojala dva bečka izdanja, pri čemu bi ono prvo bilo zaplijenjeno, a drugo cenzurirano.⁴²⁴⁷ Dokaza za tu Pucekovu tvrdnju nema, iako će Pilar sredinom lipnja 1918. pisati povjesničaru Ferdi Šišiću da priprema drugo izdanje, pa bi u tu svrhu poduzeo nužne ispravke.⁴²⁴⁸ To bi značilo da drugo izdanje nije bilo zamišljeno tek kao puki pretisak prvoga, ali to ujedno znači da drugo izdanje do tada zasigurno nije izišlo. Pitanje je, je li se ikad pojavilo. Prije će biti da – nije. Da ga nije bilo ni do kraja srpnja 1918., može se razaznati

⁴²⁴² NSK, OIP, R-7983, A-15.

⁴²⁴³ *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler Correspondenz. Organ des Vereines der oesterreichisch-ungarischen Buchhändler*, 59/1918., Nr. 13, 27. III. 1918., 1. Na dobrome je tragu, dakle, bio S. LIPOVČAN, „*Die südslawische Frage und der Weltkrieg*: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja“, 108.-112. koji je zaobilaznim putem, od samoga nakladnika, pribavio neke od ovih podataka, dopunjene nakladnikovom obaviješću kako je knjiga vjerojatno iz tiskare izišla 16. ožujka 1918. godine. Do danas vrijedi tadašnja Lipovčanova bilješka da nije nigdje objavljeno da je broširano izdanje bilo tko vidio.

⁴²⁴⁴ „Knjiga o Jugoslaviji – brez Slovencev“, *Slovenec*, 46/1918., št. 108, 13. V. 1918., 2.

⁴²⁴⁵ L. v. SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems. Mit 3 Karten*. Wien, 1918, 785. To nije ispravljeno ni na str. 815. drugoga (zagrebačkog) izdanja iz 1944. godine.

⁴²⁴⁶ NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu u Zagrebu, iz 1924. godine. Zanimljivo je da ni on sam ne raščlanjuje tu navodnu nakladu na nakladu tvrdouvezanoga i broširanog izdanja.

⁴²⁴⁷ F. PUCEK, „Predgovor prevodioca“, *Južnoslavensko pitanje*, XXVIII.

⁴²⁴⁸ Arhiv HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a, Pilar Šišiću 16. VI. 1918.

iz bilješke koju je 20. srpnja 1918. objavio frankovački časopis *Kroatische Rundschau* u kome je Pilar obilno surađivao. Naime, anonimni je pisac te bilješke spacioniranim slovima naveo kako „pouzdan“ (*ganz bestimmt*) znade, da „Südland“ kani u drugome izdanju knjige poduzeti stanovite preinake.⁴²⁴⁹ To znači da drugo izdanje do 20. srpnja 1918. nije bilo ni pripremljeno, a kamoli izišlo. Napokon, ni oni prikazi Pilarove knjige – uključujući prikaz koji se je pojavio u časopisu što ga je objavljivao njegov nakladnik – koji su objavljeni u rujnu 1918. godine, ne spominju drugo izdanje. Nikad ga ne će spomenuti ni navedeno glasilo Udruge austro-ugarskih knjižara, a to glasilo do kraja 1918. godine također ne bilježi nikakvu zapljenu Pilarova *Južnoslavenskog pitanja* – iako inače donosi vijesti o zapljenama i zabranama nemalog broja knjiga. Prema tome, nema baš nikakva dokaza ni za izlazak drugog izdanja niti za zapljenu *Južnoslavenskog pitanja*.

U opće predodžbe o sudbini toga Pilarova glavnog djela spada i predaja da su Srbi odnosno vlasti Kraljevine Srbije otkupljivale i uništavale knjigu.⁴²⁵⁰ Hranu toj predaji dao je njezin prevoditelj na hrvatski,⁴²⁵¹ što možda i ne potječe od samoga Pilara, koji je to ustvrdio 1924. u pismu njemačkome konzulu koji se je, ako je posrijedi konzul u Zagrebu, po svemu sudeći prezivao Seiler.⁴²⁵² Tvrđnju o sustavnom uništavanju knjige su prihvatili i neki autori koji su se bavili Pilarom,⁴²⁵³ makar za to – kako je upozorio i Lipovčan – nema nikakva dokaza.⁴²⁵⁴ O zabrani ili o organiziranome otkupljivanju odnosno uništavanju njegove knjige nije sredinom 1918. govorio ni sam Pilar, koji je šest godina kasnije ustvrdio da je knjiga rasprodana za četiri mjeseca, što bi značilo – do srpnja 1918. godine.⁴²⁵⁵ U spomenutom pismu koje je 16. lipnja 1918. uputio Šišiću, obavijestio ga je da je prvo izdanje „u roku od 3 mjeseca gotovo raspačano“, pa sada sprema drugo, u kojemu bi „po mogućnosti“ ispravio propuste iz prvoga.⁴²⁵⁶ Nije bilo govora o otkupljivanju ili uništenju knjige. No, ipak je vrijedno spomenuti da je kršćansko-socijalna *Reichspost* u povodu početka glavna rasprave u veleizdajničkom procesu protiv Šufflaya i družine, početkom lipnja 1921. isticala kako je zanimljivo da je naklada vrijedne Pilarove knjige nakon sloma Austro-Ugarske pokupovana odnosno otkupljena (*vollständig*

⁴²⁴⁹ „Die südslavische Frage und die Zeitungsstimmen“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 8, 20. VII. 1918., 116.-117.

⁴²⁵⁰ O mnoštva takvih tvrdnji vjerojatno je najnapetija ona koju je, ne navodeći nikakva izvora za nju, ponudio Ivan PANDŽIĆ, „Filip Lukas kao mislilac hrvatskog nacionalnog bića“, *ZR Filip Lukas – predsjednik Matice hrvatske 1928-1945.*, Kaštela, 1995., 108.: „Kada se 1918. na njemačkom pojavila u Beču proročka knjiga dra Ive Pilara (alias L. V. Südland) 'Južnoslavensko pitanje', namah je bila otkupljena i uništena. Srećom, sačuvao se jedan rukopisni primjerak pa je knjiga bila prevedena i objavljena 1943.“

⁴²⁵¹ F. PUCEK, „Predgovor prevodioca“, *Južnoslavensko pitanje*, XXVIII.

⁴²⁵² NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu.

⁴²⁵³ M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo“, 71. o tome govori kao o nepobitnoj činjenici, a problemu, po svemu sudeći, slično pristupa i I. ROGIĆ, „Četiri lika Ive Pilara“, 12. S druge je strane, kao što je spomenuto, S. JANOVIĆ, *Tito na Golom otoku*, 125. ustvrdio da se je slično događalo i u doba komunističke Jugoslavije.

⁴²⁵⁴ S. LIPOVČAN, „Pilarovo djelo *Južnoslavensko pitanje*“, 221.

⁴²⁵⁵ NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu.

⁴²⁵⁶ Arhiv HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a, Pilar Šišiću 16.VI.1918.

aufgekauft), pa je sada nema ni u jednoj bečkoj knjižari, a govorka se da iza te akcije stoji srpska vlada.⁴²⁵⁷ Nije teško dokučiti da je tisak u doba NDH rado prihvaćao takvu tvrdnju.⁴²⁵⁸

Ne čini mi se uvjerljivom Lipovčanova tvrdnja, prema kojoj „dokumenti u Pilarovoj ostavštini nedvojbeno potvrđuju da je knjigu želio imati i tadašnji predsjednik SAD-a, Harding“,⁴²⁵⁹ jer o tome ne govori nitko doli sam Pilar u pismu njemačkome konzulu, ne nudeći nikakva dokaza i tvrdeći da je jedan od dva vlastita primjerka knjige uputio Hardingu koji je s njim kontaktirao preko posrednika.⁴²⁶⁰ Prikaz je intrigantan, ali je pitanje koliko je logičan i uvjerljiv. Kao 29. predsjednik SAD-a, Harding je službovao od ožujka 1921. do iznenadne smrti početkom kolovoza 1923., dakle u vrijeme kad je Pariška mirovna konferencija poodavno okončana, pa akutne potrebe za Pilarovom knjigom nije imao. Nije se američka diplomacija u doba njegova predsjednikovanja osobito bavila južnoslavenskom problematikom da bi sam predsjednik države tražio knjigu. Pišući njemačkome konzulu o tome, Pilar ne spominje mogućnost da je taj tobožnji posrednik između njega i američkoga predsjednika bio neki američki diplomatski ili konzularni službenik, što bi bilo u okviru uobičajenoga postupanja. No, kako taj uobičajeni način komunikacije nije jedini mogući, mora se dopustiti mogućnost da je ta njegova tvrdnja i istinita.

Postoje, naime, podatci iz tog doba o organiziranju Hrvata u SAD-u s ciljem obavještavanja američkih vlasti o prilikama u domovini. Pravaška je *Hrvatska misao* donijela vijest da je na velikome narodnom zboru održanom 26. travnja 1921. u Pittsburghu, u nazočnosti 400 izaslanika ustrojena Hrvatska republikanska liga pod vodstvom vlč. Davorina Krmpotića, koja je na sebe preuzela zadaću izraditi pravila organizacije te odaslati tročlanu delegaciju u Washington.⁴²⁶¹ Do toga je očito uskoro došlo, pa je sredinom 1921. izaslanstvo hrvatskih iseljenika izvijestilo američkog predsjednika o položaju hrvatskog naroda, nakon čega je Harding – kako je objavljeno u domovinskom tisku – pokazao živ interes za hrvatsko pitanje.⁴²⁶² U tom je kontekstu posve moguće da je njegov ured izrazio želju za pribavljanjem Pilarove knjige.⁴²⁶³

Također je moguće i to da je Pilar u pravu kad tvrdi da je knjiga brzo postala knjižarski „rarissimum“,⁴²⁶⁴ ali je u svakom slučaju nepobitno da *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler Correspondenz*, koji je donosio knjižarske oglase u kojima se na knjižarskome tržištu Monarhije odnosno Austrije traže rijetke i antikvarne knjige, do Hardingove smrti (2. kolovoza 1923.) nije zabilježio nijedan oglas kojim se traži Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*. Znači da za njom među

⁴²⁵⁷ „Der Hochverratsprozess in Agram“, *Reichspost. Morgenblatt*, 28/1921., Nr. 150, 3. VI. 1921., 2.-3.

⁴²⁵⁸ -h, „Ivo Pilar: Književni rad“. *Hrvatski narod*, 5/1943., br. 828, Zagreb, 8. IX. 1943., 4. Iza pseudonima se vjerojatno krije Josip Horvat.

⁴²⁵⁹ S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 17.

⁴²⁶⁰ NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu.

⁴²⁶¹ Nikola BUDAK, „Hrvatska republikanska liga“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 22, 4. VI. 1921., 1.

⁴²⁶² „Iz hrvatske politike“, *Obzor*, 62/1921., br. 176, 1. VII. 1921., 2.

⁴²⁶³ Među nekoliko južnoslavenskih autora kojima se je služio u svojim studijama o korijenima Prvoga svjetskog rata, istaknuti američki povjesničar Sidney Bradshaw FAY, *The Origins of the World War*, vol. I, 2. ed, New York, 1964., 354. spominje i Pilarovo [Südländovo] *Južnoslavensko pitanje*. Poznat mu je pravi identitet autora.

⁴²⁶⁴ NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu.

knjižarima nije bilo osobite potrage. Zasad nema dokaza ni za Pilarovu tvrdnju da je knjiga imala neposrednih plodova ili da je snažno odjeknula u hrvatskim odnosno u monarhijskim i europskim političkim i intelektualnim krugovima. No, za to je manje odgovorna njezina doista iznimna vrijednost, nego splet okolnosti i vojnopolitički razvitak koji joj nije išao naruku.⁴²⁶⁵

Teško da će biti slučajno da su Pilarovu knjigu, koliko se je dalo utvrditi, nakon što je u knjižarskome strukovnome časopisu navedeno da je izišla, odmah nakon što je izišao prvi prikaz u Koroščevu *Slovenu* i malo potom u *Slovenskom narodu*, prvo prikazala dva vojna časopisa. Prvi je bio već sredinom travnja 1918. godine *Danzer's Armee Zeitung*, drugi, usporedno s njime – *Armeeblatt*. Kao što ćemo vidjeti, imala su ta dva lista još nekakve veze s političkim previranjima na jugu Monarhije, a bar s prvim, odnosno s njegovim nakladnikom i urednikom Carlom M. Danzerom, bio je povezan i Pilarov punac Adalbert Shek. Jesu li prema tim listovima postojale i druge veze, poglavito preko vojnih krugova, i to ne samo preko strica mu Stjepana, može se uvjerljivo ili manje uvjerljivo nagađati, ali dokaza za te veze zasad nema. No, sasvim sigurno je da je Danzer već odavno pokazivao zanimanje za južnoslavensko pitanje, a još 1908. je objavio knjigu u kojoj su na nekoliko važnih državnopravnih i političkih pitanja odgovarali istaknuti političari.⁴²⁶⁶ Frankovačka *Kroatische Rundschau* će i u srpnju 1918. pohvaliti *Danzer's Armee Zeitung* da je – za razliku od mnogih drugih austrijskih listova – kritičan prema mlakome držanju austrijske vlade prema južnoslavenskom pitanju.⁴²⁶⁷ Ta bilješka i Shekove veze u Austrijskome političkom klubu – te predavanja koja su tamo održali i on i Pilar – jasno sugeriraju da su i Pilar i frankovci u tome krugu sastavljenom od vojnika i političara imali razmjerno čvrsto uporište.

Već u proljeće 1918. je *Slovenec*, središnje glasilo Sveslovenske pučke stranke (*Vseslovenske ljudske stranke*), o „Südlandovoj“ knjizi pisao dva puta. Bio je to izraz iznimne pozornosti koju su slovenski pučkaši posvećivali Svibanjskoj deklaraciji i pokretu koji je nastao nakon nje, pa samim time i njegovim protivnicima među kojima su frankovci iz banske Hrvatske te skupina oko Stadlera i Pilara u BiH imali najistaknutije mjesto. Prvi put, u travnju te godine, glavno glasilo slovenskih pučkaša kao da je naslutilo da bi se iza autorova imena mogao kriti Ivo Pilar. Iako uopće ne problematizira identitet autora, taj Koroščev list na samome početku prikaza knjige navodi kako bi ona imala biti „znanstveno obrazloženje takozvanoga Stadler-Pilarova nacrtu rješenja južnoslavenskog pitanja“. Taj nacrt je – nastavlja se u prikazu – pripisan „hrvatskome privatnom učenjaku“, ali je, prema ocjeni *Slovenca*, bila danguba pisati tako opsežnu knjigu da bi se obrazložio program iza kojega u jugoslavenskim zemljama ne stoji nitko osim „Stadler-Pilar-Frankove stranke“: stvaranjem kondominija koji je u toj knjizi predložen kao

⁴²⁶⁵ O sudbini knjige, njezina nesuđenoga izdanja sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća, te autorskih prava i prijevoda bit će govora kasnije, jer su i ti događaji povezani kako s Pilarovim djelovanjem, tako i s političkim razvitkom u hrvatskim zemljama.

⁴²⁶⁶ Carl M. DANZER, *Das neue Österreich. Eine politische Rundfrage*, Wien, 1908. Među anketiranim bio je hrvatski zastupnik Dalmacije u Carevinskom vijeću don Josip Virgil Perić.

⁴²⁶⁷ „Die südslavische Frage und die Zeitungsstimmen“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 8, 20. VII. 1918., 116.-117.

rješenje južnoslavenskog pitanja, Hrvati bi bili potisnuti u neravnopravan i podređen položaj koji bi samo provocirao nove sukobe.⁴²⁶⁸

Podjednak interes za deklaracijski pokret i njegove protivnike pokazivali su i slovenski liberalni krugovi. Opširniji tekst o Pilarovoj knjizi osvanuo je na naslovnici liberalnoga *Slovenskog naroda*, iz pera navodnoga „posebnog dopisnika iz Zagreba“, datiran 7. travnja. Datum navodnog nastanka tog prikaza i datum objavljivanja osvrta u *Slovencu* sugerira da su oba slovenska lista – usprkos različitoj ideološkoj orijentaciji – u isto vrijeme, a možda i iz istih zagrebačkih krugova, dobili poticaj da se kritički osvrnu na „Südlandovo“ djelo. To je zapravo bilo i razumljivo, jer je Pilarova koncepcija ostavljala slovenske zemlje u njemačkim odnosno austrijskim rukama. Tom „posebnom dopisniku“ *Slovenskog naroda* je *Južnoslavensko pitanje* tek povod za nagađanja o neposrednome političkom razvitku, pri čemu on uopće ne dvoji o tome da je autor knjige glavom Adalbert Shek, umirovljeni odjelni predstojnik, dvorski savjetnik i suradnik *Kroatische Rundschau*, časopisa koji objavljuju pristaše frankovačke stranke odnosno skupine Stadler-Pilar.⁴²⁶⁹

Ako se u knjizi traži nešto što bi bilo originalno ili nešto što bi „nama Jugoslavenima“ bilo korisno, kaže *Slovenski narod*, to se ne će naći: ona je otprilike tek argumentacija zahtjeva kakav postavlja ugarska vlada s nakanom da vuk bude sit, a koza cijela. Prikazujući Sheka kao uvjerenog unionista, ljubljanski list objašnjava da se je Shekovo ime nedavno pojavilo kao ime jednog od najizglednijih kandidata za Mihalovicheva nasljednika na hrvatskoj banskoj stolici, pa su upravo s tom svrhom Horvat i Šafar nedavno putovali u Sarajevo.⁴²⁷⁰ No, nije „stari vladinovac“ Shek samo potencijalni ban i autor ove knjige, tvrdi *Slovenski narod*, nego je on i nešto više: on je „pravi autor onoga poznatog memoranduma koji je auditor Pilar u ime skupine Stadler-Pilar predao caru.“ Sve je to – kao i niz drugih političkih akcija koje ljubljanski list spominje – tek priprema za donošenje novoga ustava koji bi, kako se doznaje, imao biti proglašen 11. travnja, a njime bi BiH došla u odnos prema Ugarskoj kakav danas ima Hrvatska. Moguće je da se to dogodi, a moguće je i da se ne dogodi, ali je najvažnije, zaključuje *Slovenski narod* – ne pristajati na takvo rješenje, nego nastaviti rad na ostvarenju slobode u slobodnoj državi troimenoga naroda Slovenaca, Hrvata i Srba. Neposredna, pak, zadaća glasi: organizacija, buđenje naroda i stega.⁴²⁷¹

A nekoliko dana kasnije, već sredinom travnja 1918. je *Danzer's Armee Zeitung* u rubrici „Književnost“ (*Literatur*) donio ne previše dug, ali zato naglašeno pohvalan prikaz Pilarove knjige. Iako u prikaziu ima i nekoliko površnosti, moguće je da se one svjesno načinjene kako bi se zakrtilo identitet autora, pa bi bilo prenagljeno ako bi se i samoga Pilara isključilo iz kruga potencijalnih autora toga prikaza. Tumačeći u čemu se sastoji važnost južnoslavenskog pitanja za sadašnjost i budućnost Monarhije, anonimni prikazivač upozorava na opću neupućenost javnosti i

⁴²⁶⁸ „Jugoslovansko vprašanje in svetovna vojna“, *Slovenec*, 46/1918., št. 79, 8. IV. 1918., 4.

⁴²⁶⁹ „Pred važnimi spremembami?“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 80, 9. IV. 1918., 1.

⁴²⁷⁰ Isto. Kao što ćemo vidjeti, prema većini izvješća, u Sarajevo su zapravo putovali Šafar i Josip Pazman.

⁴²⁷¹ „Pred važnimi spremembami?“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 80, 9. IV. 1918., 1.

na činjenicu da se svakoga koji se time hoće pozabaviti mora uputiti na Seton-Watsona koje jest napisao vrijednu i zanimljivu, ali ipak jednostranu knjigu. Sam je taj autor sada, napominje list, važna osoba u neprijateljskom taboru, pa je zapravo sramota da o južnoslavenskome (a jednako tako i o slovačkome!) pitanju trebamo učiti od neprijatelja. Danas je ta sramota dokrajčena: pojavila se je jedna temeljita, dobro argumentirana i nepristrano pisana knjiga. Zašto ju je autor objavio pod pseudonimom, napominje *Danzer's Armee Zeitung*, nije sasvim jasno, iako se iz nekih dijelova dade nazrijeti da je nije pisao strukovnjak, nego formalni amater odnosno čovjek koji se bavi slobodnim, neovisnim zanimanjem (*in unabhängiger Lebensstellung*), a ovomu je problemu posvetio godine rada. On stoji na hrvatskim pozicijama (dakle nasuprot Seton-Watsonu, kaže list) te zahtijeva jačanje hrvatskog položaja kao brane od Bizanta. Očito je da on iz oportunističkih obzira (*aus opportunistischen Rücksichten*) ne dira u današnji dualizam, ali želi južne Slavene osloboditi njegovih loših posljedica te zahtijeva ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i BiH u posebnu carevinsku zemlju (*Reichsland*) sa širokom autonomijom. U zaključku navodi list: onaj tko se hoće upoznati s južnoslavenskim pitanjem, taj mora proučiti ovo temeljito djelo jednoga dobro obaviještenoga pravoga austrijskoga rodoljuba koji je knjigu pisao bez ikakvih predrasuda.⁴²⁷²

Navlas isti tekst u jednako naslovljenoj rubrici objavio je i *Armeebblatt*,⁴²⁷³ pokazujući tako da u austrijskim vojnim krugovima – napose onima koji ne skrivaju protumađarsko raspoloženje – postoje znatne simpatije prema „Südländovoj“ argumentaciji i prijedlozima. Nekoliko tjedana kasnije u bečkome kršćansko-socijalnom dnevniku *Reichspost*, na stranici koja je obično bila namijenjena političkim vijestima i komentarima, osvanuo je razmjerno opširan prikaz potpisan inicijalima. Njegov autor upozorava na to da su neki Slaveni – poput Poljaka – uspjeli njemačkoj javnosti predstaviti svoje ciljeve, što kod južnih Slavena nije slučaj. Tamo stvari postaju sve složenije, jer pored tendencija ujedinjenja tri južnoslavenska naroda, postoje među njima i separatistička raspoloženja uvjetovana iz temelja različitim kulturnim tradicijama koje nadjačavaju sličnost jezika i karaktera. U ovom se je ratu učinilo da bi se sva ta tri naroda mogla naći unutar granica Monarhije, ali je to dokrajčila izjava ministra Czernina, prema kojoj Srbija i Crna Gora nakon rata imaju biti uspostavljene kao posebne države. No, čak i da je drugačije, ima onih koji misle da bi zajednička južnoslavenska država sadržavala izvor unutarnjih sukoba. To je, kaže anonimni prikazivač, u najmanju ruku Südländovo mišljenje, iako on Slovence jedva spominje. U svojoj iznimno vrijednoj knjizi, nastavlja prikazivač *Reichspost*, on posebno ističe problem Bosne. Uvjerljivo dokazuje da su Hrvati u toj zemlji temeljni narod (*der bodenständige Volk*), a njegovo razglabanje o bogumilstvu zasigurno spada u najvrjednije stranice knjige. Objašnjavajući Pilarovo tumačenje uloge pravoslavlja i Bizanta, prikazivač napominje kako autor nudi rješenje: ujedinjenje Hrvatske s Dalmacijom i Bosnom u austro-ugarski kondominij, pri čemu bi Ugarska preko Rijeke dobila izlaz na more. To bi svakako bilo prijelazno rješenje, jer je nejasno kako bi na nj gledali i Hrvati, a izvjesno je da bi ono izazvalo

⁴²⁷² *Danzer's Armee Zeitung*, 23/1918., Nr. 15-16, 11. i 18. IV. 1918., 8.-9.

⁴²⁷³ *Armee Zeitung*, 37/1918., Nr. 15-16, 13. i 20. IV. 1918., 8.

nezadovoljstvo Srba i Mađara. Među krupnije nedostatke knjige spada činjenica da su Slovenci jedva spomenuti, a nije izvjesno da bi se i oni pomirili s time da se utope u drugome (hrvatskom) narodu. Dodatna je manjkavost te inače vrijedne knjige, zaključuje prikazivač (sugerirajući na taj način da knjigu možda i nije čitao pozorno i bez prerasuda) i u tome što nije rasvijetljen odnos između južnoslavenskog pitanja i sveslavenskog pokreta.⁴²⁷⁴

A svega dva dana nakon toga članka u *Reichspost*, Pilarovu će knjigu kao vrijedno i intrigantno djelo spomenuti Hermann Bahr, ideolog moderne, kasnije poznat i po simpatijama za naprednjačke i jugoslavenske tendencije u hrvatskome društvu. Opisuje on 30. travnja 1918. u svom dnevniku kako je vlakom jednom putovao prema Zagrebu te je u vagon-restoranu sjedio s nekim Hrvatom „staroga kova“, s kojim se je brzo sprijateljio i zavezao u ugodan razgovor. Sve je bilo u redu dok Bahr nije, bez ikakve primisli i posve nehotice, spomenuo „Srbohrvate“ kao pripadnike jednog te istog naroda koji je podijeljen samo vjerom. Tada je njegov suputnik planuo: tko je Bahru podmetnuo tu vražju misao? Potom mu je počeo tumačiti razlike, čemu se književnik nije opirao, ali nije ni prihvatao sugovornikove argumente. Ta ga je epizoda podsjetila na zgodu od prije desetak godina, kad je bio u Dubrovniku i na Stradunu naglas pohvalio neke mladiće da ti „Srbi“ izvrsno izgledaju. Tada se je neki muškarac ispred njega i njegova društva naglo okrenuo, prijeteći mu stavio šaku pod nos i uzviknuo: „Kroat! Nix Serb!“ Bahr potom nastavlja svoj opis: „Ta dva susreta, onaj u vagon-restoranu i onaj na Stradunu, pala su mi na pamet kad sam sada čitao jednu knjigu vrijednu znatne pozornosti: 'Južnoslavensko pitanje i svjetski rat. Pregledni prikaz problema od L. v. Südlanda' (Beč, 1918., Manzsche k. u. k. Hof-, Verlags- und Universitätsbuchhandlung). I ovoj se knjizi glava žari od bijesa i prijeti pesnicom: Hrvat, ne Srbin! Ali to je jedna neobično mudra glava, učena i oštroidna, glava koja dobro poznaje stvar kojom se bavi, iako je možda poznaje iz prevelike blizine, previše jasno a ipak usko, tako da se čovjek u prvi mah mora suglasiti sa svakom njezinom rečenicom, a onda se ipak osjeća odbijen svim njezinim zaključcima. Tako dugo sam čitao tu knjigu u duševnoj napetosti, s toliko osjećaja dobitka, ali opet s tolikom zlovoljom, čak s jednim trajnim unutarnjim otporom. Nije mi poznato da ima bolja povijest južnih Slavena na njemačkom jeziku, a pritom njezin pisac nikad ne tapka na mjestu nego uvijek prodire do same srži sila pokretnica, do jezgre zbivanja, do korijena, koji je ipak u svojoj biti religiozne naravi. Otkriti taj religiozni prauzrok svega povijesnoga, a onda zaći u svaki rukavac toga religioznoga, tamo gdje ono postaje neprepoznatljivo, štoviše pretvara se u sredstvo, to je ono što je najuspjelije (sjajan je, primjerice, opis bogumila, a mene je posebno iznenadilo, koliko puno toga manihejskoga duha je još živjelo u mladom Goetheu, također u njegovu poricanju križa; pitanje bi bilo, kako je Goethe uopće došao do toga, odgovor na to možda zna samo Burdach).“⁴²⁷⁵ A nakon što je prikazao Pilarove poglede na pravoslavlje i na razloge zbog kojih on traži rješenje južnoslavenskog pitanja u okviru

⁴²⁷⁴ Dr. J. L. S. „Die südslavische Frage und der Weltkrieg“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 211, 10. V. 1918., 2.

⁴²⁷⁵ H. BAHR, „Tagebuch“, *Neues Wiener Journal*, 26/1918., Nr. 8808, 12. V. 1918., 6. Carl Ernst Konrad Burdach (1859.-1936.), njemački germanist i povjesničar književnosti, posebno se je bavio proučavanjem Goetheova života i djela.

Monarhije, Bahr nastavlja ocjenom da pisac knjige nije trijalist, kao što bi se moglo pomisliti na početku, jer se očito pribojava da bi to trijalističko rješenje išlo naruku Srbima, nego je za Veliku Hrvatsku koja znači ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i BiH, nakon čega bi ta velikohrvatska jedinica bila u kondominiju Austrije i Ugarske te bi na taj način bila zaštićena.⁴²⁷⁶

Slovenskopučkaški *Slovenec* se je sredinom svibnja opet vratio „Südlandovoj“ knjizi. Ne raspravlja list o identitetu autora, ali napominje da je posrijedi katolik i pravnik, stručnjak za narodno gospodarstvo koji poznaje južnoslavenske jezike, a bavi se sociologijom i antropologijom. Potom list sažeto, ali dosta precizno izlaže prijedlog rješenja južnoslavenskog pitanja sadržan u knjizi te zaključuje: Südlandova Jugoslavija bez Slovenaca koji za Südlanda i ne postoje, imala bi oko 106.000 četvornih kilometara i 5,5 milijuna žitelja, od kojih su 3,5 milijuna Hrvati, oko 1,5 milijuna Srbi te oko pola milijuna zajedno Nijemaca, Mađara, Talijana te drugih Slavena.⁴²⁷⁷ Na sličan način će *Južnoslavensko pitanje* par dana kasnije ocijeniti liberalna tršćanska *Edinost*. I nju boli što „Südland“ govori o stvaranju južnoslavenske države u okviru Monarhije, ali – bez Slovenaca. Jasno je, kaže list, da ta „Jugoslavija pl. Südlanda“ može odgovarati samo frankovcima i „bosanskim stadlero-pilarovcima“ koji bi ostvarili hrvatske ciljeve na način da slovenske zemlje žrtvuju Nijemcima.⁴²⁷⁸

Promatran iz slovenske perspektive, razumljivo je da Pilarov prijedlog rješenja južnoslavenskog pitanja, sadržan u njegovu životnom djelu, nije mogao naići na simpatije, budući da bi u slučaju njegova ostvarenja slovenske zemlje ostale u austrijskoj polovici Monarhije, pretvorene u koridor koji Beču služi za izlaz na more te bez realnih izgleda na osamostaljenje. Nezadovoljstvo je bilo motivirano slovenskim, a ne protuhrvatskim razlozima. Slično su Slovenci reagirali i na Riječku rezoluciju, a bili su kritični i prema Seton-Watsonu zbog njegovih pogleda na mogućnosti rješenja južnoslavenskog pitanja. No, Pilar je u knjizi zastupao hrvatska gledišta, pa će tek kasnije, pred sami slom Austro-Ugarske razmatrati i rješenja koja bi – kao što ćemo vidjeti – uključivala povezivanje hrvatskih i slovenskih zemalja. U svakom slučaju, u svome političkom djelovanju, pa ni u djelima koja je objavio bilo pod vlastitim imenom bilo pod pseudonimima, nikad nije huškao protiv Slovenaca, kao što mu se uporno predbacivalo iz slovenskih pučkaških i jugoslavenski orijentiranih listova.⁴²⁷⁹ No, nema nikakve sumnje da je bio spreman prepustiti slovenske zemlje Austriji, ako je to bila cijena ujedinjenja hrvatskih zemalja (s uključivo BiH) i osiguranja njihove autonomije. Slično je, uostalom, u određenim fazama bio spreman postupati i u odnosu na Istru.

Još nešto što bi se moglo nazvati prikazom Pilarove knjige nastalo je malo nakon njezina izlaska. Ovaj je bio anonimn, ali je zato objavljen na naslovnoj stranici bečkoga lista *Deutsches Volksblatt*, svakako neobičnu mjestu za objavljivanje prikaza. Tekst to zapravo i nije, nego mu je knjiga tek povod i sredstvo za argumentiranje zahtjeva za preuređenje Monarhije upućenog

⁴²⁷⁶ H. BAHR, „Tagebuch“, 6.

⁴²⁷⁷ „Knjiga o Jugoslaviji – brez Slovencev“, *Slovenec*, 46/1918., št. 108, 13. V. 1918., 2.

⁴²⁷⁸ „Jugoslavija – brez Slovencev“, *Edinost*, 43/1918., št. 131, 16. V. 1918., 1.-2.

⁴²⁷⁹ Tobažnje „huškanje protiv Slovenaca“ u članku pod naslovom „Slovanski Jug“ već u prvome broju (1. II. 1918., 4.-5.) predbacit ću mu *Domovina*, glasilo slovenske Jugoslovanske demokratske stranke.

ugarskim političkim krugovima. Poljsko i južnoslavensko pitanje, napominje pisac, pokazali su koliko zajedničkoga imaju i moraju imati Austrija i Ugarska. Na jugu Monarhije one se suočavaju sa zahtjevom za stvaranje južnoslavenske države koja bi i Austriju i Ugarsku odsjekla od mora. Uz to pristaje većina Srba i Slovenaca, a i nemali dio hrvatskoga Sabora. Tomu se može suprotstaviti samo „organskim redom“ koji se u južnoslavenskim zemljama može uspostaviti samo u hrvatskome smislu, a zasluga je „iznimnog učenjaka koji se skriva pod pseudonimom L. v. Südland“, što nam je „prvi put na njemačkom jeziku“ pokazao razvitak južnoslavenskog pitanja, čineći to na način koji odaje potpuno iskreno nastojanje da se nepristrano pokaže kako su ti odnosi nastali. Potom pisac ukratko prikazuje Pilarov prijedlog rješenja južnoslavenskog pitanja ne nalazeći mu nijednoga ozbiljnog prigovora.⁴²⁸⁰

Početak rujna 1918. *Teplitz-Schönauer Zeitung Anzeiger* zabilježio je kako se je Paul Samassa u praškome časopisu *Deutsche Arbeit* pozabavio velikohrvatskim planovima koje „Südland“ kuje u svojoj knjizi.⁴²⁸¹ Taj tekst nisam uspio pronaći, ali je osvrt njegova autora na Pilarovu knjigu objavljen u jutarnjem izdanju bečkoga *Fremden-Blatta* nekoliko tjedana kasnije.⁴²⁸² Pisac je bio književnik, zoolog i političar nemalog utjecaja, rođen u Ljubljani i blizak velikoaustrijskome krugu oko nadvojvode Franje Ferdinanda.⁴²⁸³ U literaturi za sedmo poglavlje Pilarova *Južnoslavenskog pitanja* navedeno je i njegovo djelo *Der Völkerstreit im Habsburgerstaat*, objavljeno 1910. u Leipzigu, a Pilarov primjerak te knjige kasnije je prešao u vlasništvo JAZU.⁴²⁸⁴ Kao što ćemo kasnije vidjeti, Pilar je u svome ratnom dnevniku opisao „konferenciju“ koja je posredovanjem baruna Baernreithera održana 23. svibnja 1918. u barunovu privatnom stanu, a na njoj je, pored Pilara, sudjelovalo i više osoba iz političkoga i javnog života, među kojima je bio i prof. Paul Samassa.⁴²⁸⁵ Logično je pretpostaviti da je najkasnije tom zgodom Samassa i doznao za Pilarovu knjigu, pa ju je prikazao najmanje na dva mjesta. Njegov prikaz u *Fremden-Blattu* pun je simpatija prema Pilarovim razmatranjima i prijedlozima. Samassa izvješćuje čitatelja da se iza pseudonima skriva „jedan hrvatski političar“, a da je sam prikazivač u prilike na Jugu bolje upućen, jasno pokazuje i podatak da Samassa – uz sažet, ali dosta precizan prikaz Pilarovih („Südlandovih“) pogleda – navodi kako „Südland“ za Hrvatsku traži i Istru i kvarnerske otoke.⁴²⁸⁶

Tri dana kasnije plzenjski je dnevni list u kontekstu rasprava o ugarskim pogledima na južnoslavensko pitanje prikazao „Südlandov“ članak objavljen pod istim pseudonimom u

⁴²⁸⁰ „Die südslawischen Angelegenheiten“, *Deutsches Volksblatt*, 30/1918., Nr. 10582, 22. VI. 1918., 1.-2.

⁴²⁸¹ „Vom grosskroatischen Reiche und anderen österreichischen Fragen“, *Teplitz-Schönauer Zeitung Anzeiger*, 58/1918., Nr. 170, 8. IX. 1918., 3.

⁴²⁸² Paul SAMASSA, „Die Lösungsversuche in der südslawischen Frage“, *Fremden-Blatt*, 72/1918., Nr. 261, 25. IX. 1918., 7.

⁴²⁸³ *ÖBL*, Bd 9, 407.-408.

⁴²⁸⁴ „Popis publikacija iz Pilarove donacije objavljen u *Ljetopisu JAZU za godinu 1934/35.*“, prir. I. Zvonar, *Pilar*, 4 (2), 166.

⁴²⁸⁵ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 32.-33. U konceptu pisma njemačkome konzulu, datiranom 19. srpnja 1924., Pilar će navesti da se je s Baernreitherom susreo 24. svibnja 1918. godine. (NSK, OIP, R-7983, A-22.)

⁴²⁸⁶ P. SAMASSA, „Die Lösungsversuche in der südslawischen Frage“, 7.

časopisu *Kroatische Rundschau*, dodajući da je autor nedavno objavio „izvršno djelo“ (*ausgezeichnetes Werk*) u Beču.⁴²⁸⁷ A 12. listopada 1918., na dan kad je Pilar održao svoje drugo predavanje u Austrijskome političkom društvu, strukovni pravnički časopis *Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung* donio je u rubrici „Književni oglas“ (*Literarische Anzeige*) opširan anonimni prikaz Pilarove knjige.⁴²⁸⁸ Nakladnik časopisa bio je isti kao i nakladnik knjige, pa je razumljivo da je prikaz i zbog toga bio pozitivan. Autor je dosta opširno prikazao Pilarove poglede na povijest Hrvata i Srba, napose ističući njegova povijesne i sociološke spoznaje o bosanskim „bogumilima“. Opisuje i Pilarov prijedlog rješenja južnoslavenskog pitanja ne određujući se prema njemu izričito, a jedini prigovor koji je uputio „Südlandu“ svodi se na to da je povijest i ulogu Slovenaca opisao previše škrto.⁴²⁸⁹

Bilo je, dakle, prikaza Pilarove knjige više nego što bi jedan pisac koji je potpisan pseudonimom što je jasno sugerirao njegovo južnoslavensko podrijetlo, smio očekivati, a nije bila mala stvar da se je na nju ni dva mjeseca nakon izlaska osvrnuo utjecajni Hermann Bahr. Nije *Južnoslavensko pitanje*, dakako, donijelo nikakav preokret – koji knjige i inače rijetko donose u kratkome roku – ali je iz Pilarove perspektive možda i shvatljiva tvrdnja da je knjiga imala učinak „bombe“, budući da je nakon njezina objavljivanja on sam – a ne možda kao podpredsjednik HNZ-a – postao relevantan sugovornik, pa je, kako se je sam izrazio, već krajem svibnja 1918., svega dva mjeseca nakon izlaska knjige, o rješenju južnoslavenskoga pitanja „u smislu svoje knjige“ mogao razgovarati s najvišim dužnosnicima Monarhije.⁴²⁹⁰ Dakako, bilo je to doba kad se je grčevito tražio način kako izbjeći politički slom na jugoistoku Monarhije koji je ozbiljno prijeto, što su uočavali i neki od visokih austro-ugarskih dužnosnika, ponajprije bosansko-hercegovački zemaljski poglavar Stjepan barun Sarkotić, kojemu su mnogi Pilarovi pogledi bili dosta bliski, iako – kao što ćemo vidjeti – ipak nije ispravno nerijetko ponavljano gledište da je on bio Pilarov i Stadlerov istomišljenik.⁴²⁹¹

U vrijeme kad je *Južnoslavensko pitanje* nastalo – dakle, u doba kad su u historiografiji još uvijek prevladavale mnoge romantične predodžbe nastale uglavnom u 19. stoljeću – nije uočeno da je knjiga zapravo prvenstvo prijedlog za preuređenje Monarhije, pa se je moglo zastupati i stajalište koje je dva i pol desetljeća kasnije zastupao njezin prevoditelj Pucek, da je posrijedi „možda još i najbolja politička povijest hrvatskoga naroda, napisana do konca svjetskog rata“.⁴²⁹² Kao što smo vidjeli, i austrijski su prikazivači, uključujući Bahra, znali imati slično mišljenje. Do Pilara su doprli glasovi da ju je s historiografskoga gledišta pohvalno ocijenio i

⁴²⁸⁷ „Die südslawische Frage und Ungarn“, *Pilsner Tagblatt*, 19/1918., Nr. 266, 28. IX. 1918., 3.-4.

⁴²⁸⁸ „L. v. Südland, Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems. Mit 3 Karten. 796 Seiten, Wien, 1918, Manz-Verlag“, *Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung*, 69/1918., Nr. 37-38, 12. X. 1918., 303.-304.

⁴²⁸⁹ Isto.

⁴²⁹⁰ NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu.

⁴²⁹¹ Već Sarkotićeva analiza nacionalno-političkih odnosa i prilika, sastavljena u drugoj polovici 1917. ukazuje ne samo na sličnosti, nego i na razlike u pogledima između Sarkotića i Pilara. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 159.-163.

⁴²⁹² F. PUCEK, „Predgovor prevodioca“, *Južnoslavensko pitanje*, XXXI.

Ferdo Šišić, koji je navodno imao samo manje opaske.⁴²⁹³ Mnogi su je takvom – dakle, političkom poviješću – doživljavali i u idućim desetljećima. No, danas ima i pretencioznih, posve neutemeljenih pokušaja da je se prikaže kao dokaz Pilarova (odnosno ekskluzivno hrvatskoga) pokušaja rasnoga, pa i rasističkog utemeljenja hrvatske nacije i tumačenja njezine povijesti, pri čemu je autorima koju zastupaju takvo shvaćanje zajedničko to da ne vladaju čak ni elementarnim činjenicama iz Pilarova životopisa, a da njegove misli prikazuju statički, jednostrano i tendenciozno, bez uvida u cjelokupno Pilarovo djelo. Pritom se domaći autori koriste zapravo isključivo nepouzdanim i nepreciznim Pucekovim prijevodom njegova glavnog djela, pritom ne uspijevajući prikriti kako zapravo ništa ne znaju o njegovim nacionalno-političkim pogledima, a još manje o kontekstu u kojem je do njih došlo i o njihovu mjestu u hrvatskome i austro-ugarskome političkom životu te o njihovu utjecaju na politički razvitak. Razumije se da u skladu s time ne uočavaju da je Pilar svoje tobože „rasne“ teze u Južnoslavenskom pitanju u nemaloj mjeri crpio iz drugih historiografskih rasprava, među kojima Benjamin Kállay nije na zadnjemu mjestu.

U takve spadaju, primjerice, već spominjani filozof N. Mišćević, koji je za potrebe svoje pristrane interpretacije iz konteksta izvukao jedan fragment Pilarove *Borbe za vrijednost svoga „Ja“*, ne pokazujući da mu je poznato Pilarovo cjelokupno djelo, a ni to da su mu poznata intelektualna previranja u tadašnjoj hrvatskoj i europskoj javnosti (pa samim time nije kadar Pilarove misli staviti u društveni kontekst),⁴²⁹⁴ ili povjesničar Nevenko Bartulin.⁴²⁹⁵ Na Bartulinovo slabo poznavanje činjenica i na njegovu sposobnost da napravi u prosjeku tri faktografske pogreške i nepreciznosti po stranici teksta, upozorio sam u nekoliko polemičkih članaka objavljenih u časopisu *Review of Croatian History*.⁴²⁹⁶

Teze slične Bartulinovima na sličan način zastupa i R. Yeomans. Usprkos vrlo autoritativnu tonu, Yeomans također pokazuje zapanjujuće nepoznavanje elementarnih činjenica kako iz hrvatske političke i kulturne povijesti, tako i iz Pilarova životopisa. Ni on, kao ni ostali autori iz iste škole mišljenja, ne poznaje nijedno Pilarovo djelo osim *Južnoslavenskog pitanja*, a doista misli da je to djelo u međuratnom razdoblju bilo „biblija“ za hrvatske nacionaliste, ne pitajući se pritom kako je to bilo moguće ako je knjiga pisana na njemačkom jeziku i ako je tiskana u svega 1.500 primjeraka te je rasprodana još prije kraja Prvoga svjetskog rata. Nije mu pritom palo na pamet da je formulaciju preuzeo od Mile Starčevića, donedavno ministra u hrvatskoj državnoj vladi, koji je u listopadu 1943. podnio ostavku, a predgovor Pilarovoj knjizi

⁴²⁹³ Arhiv HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a, Pilar Šišiću 16. VI. 1918.

⁴²⁹⁴ N. MIŠĆEVIĆ, „Dva pogleda na naciju“, 32.-34.

⁴²⁹⁵ N. BARTULIN, „The NDH as a 'Central European Bulwark against Italian Imperialism'“, *Review of Croatian History*, Vol. 3/2007., 1, 49.-73.; „The Ideal Nordic-Dinaric Racial Type: Racial Anthropology in the Independent State of Croatia“, *Review of Croatian History*, Vol. V/2009., No. 1, 189.-219.; ISTI, „Intellectual Discourse on Race and Culture in Croatia 1900-1945“, Vol. 8/2012, No. 1, Zagreb, 2012., 185.-205.

⁴²⁹⁶ T. JONJIĆ, „From Bias to Erroneous Conclusions“, *Review of Croatian History*, Vol. 6/2010, No. 1, 227.-238.; ISTI, „Bartulin's Tilting at Windmills: Manipulation as a Historiographic Method (A reply to Nevenko Bartulin's „Intellectual Discourse on Race and Culture in Croatia 1900-1945““, *Review of Croatian History*, Vol. 8/2012, No. 1, 207.-268.

je, kako proizlazi iz bilježaka Josipa Horvata, pisao na svoju ruku, bez posebne režiomske paske.⁴²⁹⁷ Pored vrlo površnoga i nepreciznog citiranja literature (koje sugerira da je upitno je li je autor uopće čitao), postoji čitava serija dokaza da ni ono što je pročitao, Yeomans zapravo nije shvatio. Njegovu površnost ilustrira činjenica da uporno i višekratno piše kako je prevoditelj glavnoga Pilarova djela na hrvatski „Ferdo Puček“, da misli kako se nakladnik njemačkoga prvotiska zove „Manzschen“, da je uvjeren kako je Ćiro Truhelka – koji je bio na čelu Zemaljskog muzeja – zapravo upravljao nekakvim „poljoprivrednim“ ili „zemljoradničkim muzejom (*Bosnian Agricultural Museum*), a da je povjesničar Milan Šufflay bio tobože sveučilišni profesor antropologije (*professor of Anthropology at the University of Zagreb*). Pritom je važno da se spomenuta trojica hrvatskih intelektualaca ne spominju uzgred, nego su središnje teme Yeomansovih razmatranja. On navodi kako je Truhelka 1904. [zapravo je to bilo 1907.] objavio seriju članaka odnosno brošuru pod naslovom *Hrvatska Bosna (Mi i oni tamo)*, ali zaključuje kako je Truhelkin (i Pilarov!) tobožnji antropološki rasizam bio pod utjecajem nacional-socijalističkoga biološkog shvaćanja nacije i rase (*the National Socialist biologically determined understanding of nation and race*), što bi značilo da je nacional-socijalistička ideologija formulirana svakako prije 1907., a možda čak i prije 1904. godine. Nijedno Pilarovo poslijeratno djelo Yeomansu nije poznato, ali on tvrdi kako je Ante Starčević „ponekad znao poricati postojanje Srba kao rase“ (*he sometimes refused to acknowledge the existence of Serbs as a race*), pa – kako Yeomans ne razlikuje pojam Srba od Starčevićeva pojma „Slavoserb“ – on zapravo sugerira da bi iz toga proizlazilo da Srbi jesu neka posebna rasa, čije je „istrebljenje“ ideolog hrvatskog nacionalizma tobože zagovarao (*they would have to be „exterminated from the nation“*). Poznato je Yeomansu i mnoštvo drugih pojedinosti koje su bile potpuno nepoznate i suvremenicima, a za njih ne zna ni historiografija. Tako on tobože znade da je nakon Sarajevskog atentata „veliki broj“ Srba bio strpan u „koncentracijske logore“ (*concentration camps*), a da su u progonima sudjelovale i „frankovačke legije“ (*Frankist legions*) koje, dakako, u BiH nisu djelovale ni ranije, a kamoli tada. Uvjeren je i da je Banovina Hrvatska bila „polu-autonomna država“ (*semi-independent state*), iako se o državnosti te tvorevine nisu usudili govoriti ni najveći njezini apologeti, a u zaključku svog članka tvrdi da su Hrvatima odnosno hrvatskim nacionalistima na zubu bili osobito Cigani (*the Gypsies*) koje u prethodnome tekstu uopće nije spomenuo, pa se ni na koji način nisu mogli naći u sažetku odnosno u zaključku. Vrlo reprezentativnima Yeomans smatra i tekstove koje su napisali, primjerice, Dragutin Gjurić ili Luka Grbić, posve marginalni autori bez ikakva ozbiljnog utjecaja u hrvatskome javnom i političkom životu (pri čemu je Gjurić, uzgred budi kazano, bio židovskog podrijetla).⁴²⁹⁸ Iz toga dosta jasno proizlazi da pisac, pored nepoznavanja prilika i slabog vladanja činjenicama, slabo vlada i jezicima na kojima su nastala djela o kojima piše, napose hrvatskim i njemačkim, ali ga to

⁴²⁹⁷ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 172.

⁴²⁹⁸ Opš. R. YEOMANS, „Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia“, u: „*Blood and Homeland*“. *Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*. Ed. by Marius Turda and Paul J. Weindling, Budapest – New York, 2007., 83.-122.

ne priječi da o njima i o njihovim piscima odlučno sudi, što je samo po sebi vrlo zanimljiva pojava.

U autore koji o Pilarovu djelu sude bez poznavanja činjenica i na temelju istrgnutih fragmenata samo jednoga njegova djela, treba uvrstiti i predavača na Pravnome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, dr. Duška Sekulića. On je tijekom svog predavanja „Rasna znanost i porijeklo nacija. Mitovi: jučer i danas“, koje je u organizaciji Center for Inquiry i Katedre za sociologiju Pravnoga fakulteta u Zagrebu, održao 2. travnja 2014. na Pravnome fakultetu u Zagrebu i koje je sam dao snimati i video-kamerom, pokazao da ne vlada ni elementarnim činjenicama iz Pilarova životopisa, ali je onda, na temelju 6 (šest) istrgnutih kraćih fragmenata iz hrvatskog prijevoda *Južnoslavenskog pitanja*, pokušao Pilara prikazati kao pristašu rasnoga tumačenja povijesti i zagovornika teze o hrvatskoj rasnoj superiornosti. Pritom Sekulić u nizu dijapozitiva i natuknica pisanih na iznimno slabome hrvatskom jeziku, nije citirao, pa ni spomenuo ni jedno drugo Pilarovo djelo. Nije spomenuo čak ni njegovu raspravu „Biološka počela ljudskog života“ u kojoj se je Pilar specifično bavio utjecajem biološkog čimbenika na ljudsko društvo. To bi moglo sugerirati da je Sekuliću bilo važnije obračunati se s *Južnoslavenskim pitanjem* negoli prikazati Pilarove sociološke poglede. No, pritom mu nije palo na pamet usporediti izvorni Pilarov tekst s Pucekovim prijevodom, jer da je to učinio, ustanovio bi da je u čak četiri od šest citata zapravo citirao Puceka, a ne Pilara.⁴²⁹⁹ Taj pokušaj diskreditiranja Pilara i njegova *Južnoslavenskog pitanja* sveo se je, dakle, na demonstraciju neznanja i nevješte manipulacije pod okriljem jedne katedre na središnjemu hrvatskom sveučilištu.

A Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* i danas izaziva više nego zasluženu pozornost, usprkos činjenici da su mnoge autorove historiografske, lingvističke i sociopsihološke teze prevladane. Knjiga kao cjelina ipak nudi odgovore na mnoštvo pitanja skopčanih s odnosima na jugoistoku Europe, što jasno pokazuje njezinu vrijednost i dubinu Pilarovih promišljanja. Jure Krišto dosta ispravno primjećuje da je *Južnoslavensko pitanje* zapravo djelo „pisano s geopolitičkih pozicija“,⁴³⁰⁰ iako je ta ocjena preuska, jer je posrijedi pokušaj sintetskoga historiografsko-politološkoga i sociološko-antropološkoga prikaza prošlosti hrvatskoga i srpskog naroda, kojemu primarna zadaća nije znanstvena spoznaja, nego postignuće konkretnoga političkog cilja: preuređenja Monarhije u skladu s Pilarovim političkim shvaćanjima u okolnostima zaoštrenih odnosa tijekom rata. I sam Pilar je svoju knjigu promatrao kao „političku

⁴²⁹⁹ Snimka cijelog „predavanja“ D. Sekulića u posjedu je autora ove rasprave. Najava Sekulićeva predavanja sa sažetkom, iz pera Renate Požgaj, dostupna je na <http://www.pravo.unizg.hr/?@=6njx#news-8980>. Taj je sažetak predavanja na mnoštvo adresa, kao obavijest o predavanju, 1. IV. 2014. elektroničkom poštom razaslao i dr. Slobodan Danko Bosanac s Instituta Ruđera Boškovića, kojemu također vjerojatno nije palo na pamet da bi bilo uputno pročitati Pilarov tekst prije nego što se na temelju njegova pogrešnog prijevoda započnu stvarati konstrukcije, kojima nije osobito teško dokučiti ni političke motive.

⁴³⁰⁰ J. KRIŠTO, „Ivo Pilar i suvremena hrvatska geopolitika“, 47.

knjigu“, dobro svjestan da su „politizirana“ i ona njezina poglavlja koja se doimaju kao čisto historiografska.⁴³⁰¹

Pilarov prijedlog rješenja južnoslavenskog pitanja sadržan u posljednjem poglavlju, kao što ćemo vidjeti, doživjet će varijacije i izmjene ovisno o razvitku vojnopolitičkih prilika, a korisno je imati na umu već spomenuti podatak, da je i on sam već 1918. godine bio svjestan kako su neki dijelovi njegovih razmatranja pogrešni čak i u faktografskom smislu, pa ih je u drugom izdanju htio ispraviti.⁴³⁰² Iz toga bi se možda dalo zaključiti da tih propusta nije bio svjestan već u vrijeme nastanka rukopisa koji je redigiran usred rata i u bosansko-hercegovačkoj provinciji, daleko od bogatih knjižničkih i arhivskih zbirki. No, i bez obzira na to, pri ocjeni svake njegove teze treba imati na umu da je knjigu pisao ideolog i političar koji svoje poglede pokušava potkrijepiti znanstvenim spoznajama (pa i nategama i domišljanjima), te ih tako učiniti uvjerljivima, a ne piše ih znanstvenik koji se možda tek načelno pribojava ideološko-političke instrumentalizacije svojih ocjena.

U konceptu pisma njemačkom konzulu iz 1924. godine, Pilar tvrdi da je knjiga plod njegova dvadesetljetnog razmišljanja,⁴³⁰³ što svakako ne treba uzeti kao strogu granicu njegova intenzivnog bavljenja tom problematikom, jer je na drugim mjestima početke svoga interesa znao datirati i drugačije.⁴³⁰⁴ No, sasvim je bjelodano da je *Južnoslavensko pitanje* više plod razmišljanja na temelju analize političkoga i društvenog života poglavito u Bosni i Hercegovini 1900.-1917. godine te sustavnog praćenja literature i suvremenog tiska,⁴³⁰⁵ negoli znanstvenoga rada u užemu smislu te riječi. Bez obzira na to, njegovo razmišljanje zaslužuje visoke ocjene zbog autorova multidisciplinarnog pristupa i nastojanja da svaku društvenu pojavu pokuša objasniti hladno i racionalno, bez naglašenih emocija, a napose bez mržnje i podcjenjivanja svojih političkih protivnika. Zbog toga je *Južnoslavensko pitanje* trajno privlačilo interes javnosti, a mnogi su knjigu doživjeli kao djelo koje im je otvorilo sasvim nove poglede na političke, kulturne i društvene prilike u jugoistočnoj Europi.⁴³⁰⁶ To je, nema sumnje, jedan od razloga da je

⁴³⁰¹ NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu. Pilar otvoreno piše da je knjiga „eigentlich als politisches gedacht war“ i da bi je u slučaju novog izdanja trebalo „depolitizirati“ i pretvoriti u znanstveno djelo („...das Werk nuns rein als ein historisches und wissenschaftliches erschienen zu lassen“ odnosno „das Buch müsste in seinen ersten acht Abschnitten entpolitisiert werden“).

⁴³⁰² Arhiv HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a, Pilar Šišiću 16. VI. 1918. U pismu Pilar ističe kako je rukopis dovršio prije nego što je izišla Šišićeva *Geschichte der Kroaten*, pa zato nije mogao upotrijebiti Šišićeve spoznaje. Inače, prvi dio Šišićeve knjige (razdoblje do 1102.) izišao je u nakladi Matice hrvatske 1917. godine.

⁴³⁰³ NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu.

⁴³⁰⁴ Primjerice, iz njegove spomenice predane grofu Tiszi 22. rujna 1918. godine proizlazilo bi da se je Pilarov interes za južnoslavensko pitanje javio oko 1906. godine, što je svakako prekasno. Usp. Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 156.

⁴³⁰⁵ Uz rukopis je sačuvan i veliki broj izrezaka iz suvremenog novinstva, no nerijetko bez oznake novina, mjesta izlaženja, te godišta, broja, nadnevka i stranice.

⁴³⁰⁶ Prema Janoviću, „njemački socijaldemokrat, intelektualac i publicist iz Hamburga, Michael Ackermann, bio je među onima koji su bili iznenađeni događajima 1990. na jugoistoku Europe, pa je tražio objašnjenja i tragao za literaturom, pa „tek kad je pročitao Pilarovu knjigu shvatio je o čemu se radi. To ga je toliko motiviralo da ju je o svom trošku izdao, istina u skraćenom obliku, izostavljajući dio koji više nije bio aktualan.“ (S. JANOVIĆ, *Tito na Golom otoku*, 321.-322.)

to njegovo glavno djelo u jugoslavenskim leksikonskim izdanjima znalo biti prešućivano i u slučajevima kad nije prešućen Ivo Pilar.⁴³⁰⁷

Napokon, još više nego u slučaju Pilarove rasprave *Svjetski rat i Hrvati*, desetljećima se je održavala legenda da je pravi identitet autora *Južnoslavenskog pitanja* ostao tajan godinama, a već od proljeća 1918. – kao što smo vidjeli – bilo je spekulacija da je pravi autor te knjige Pilarov punac Adalbert Shek.⁴³⁰⁸ U seriji površnosti, „službeni povjesničar“ *Glasa Koncila* početkom 90-ih godina 20. stoljeća ustvrdio je, kao što smo vidjeli, da je Pilar tek suautor knjige, a da su joj pravi tvorci neki nepoznati, ali utjecajni Austrijanci, i to više njih.⁴³⁰⁹ Pronalazak strojopisne verzije, a napose pronalazak izvornoga rukopisa otklonio je sve sumnje,⁴³¹⁰ ali su stvari bile jasne zapravo još prije sloma Austro-Ugarske. Jedva mjesec dana od izlaska knjige, tršćanska *Edinost* je krajem travnja 1918. pisala kako je njezin pravi autor upravo Pilar.⁴³¹¹ Posve očito je da se je pritom oslanjala na zagrebačku *Hrvatsku državu*, koja je Pilara identificirala kao autora te knjige već 20. travnja 1918., dakle, svega mjesec dana nakon što je ona izišla iz tiska.⁴³¹² Sam je Pilar početkom lipnja 1918. pripovijedao Kršnjavomu o tome da je „pod pseudonimom 'Südland' napisao knjigu koja je u Beču doživjela potpun uspjeh“ (što Kršnjavomu dotad nije bilo poznato, a nije ni čuo za „potpun uspjeh“ *Južnoslavenskoga pitanja*),⁴³¹³ dok je sredinom tog mjeseca pisao Šišiću o svome autorstvu te knjige (jer da mu je – piše on poznatom povjesničaru – jedan od znanaca početkom mjeseca „saopćio, da ste izvoljeli izraziti povoljno mnijenje o mom 'Südlandu'“).⁴³¹⁴ U raspravi koja je vođena početkom srpnja u hrvatskome Saboru, potegnuto je i pitanje, izražava li *Južnoslavensko pitanje* frankovačka gledišta,⁴³¹⁵ pa je jasno da je identitet njegova autora bio poznat širokomu krugu ljudi. Prema tome, još prije sloma Austro-Ugarske veći je broj ljudi različitih političkih usmjerenja doznao za tu knjigu i za njezina pravog autora, pa nije nikakvo čudo da je Pilar kao pisac *Južnoslavenskoga pitanja* spomenut i 1925. godine u reprezentativnome leksikonskom djelu *Znameniti i zaslužni Hrvati*.⁴³¹⁶

Prema tome, nije to bila osobita tajna, ali Pilar ipak nije kao autor potpisan uz fragmente prijevoda *Južnoslavenskoga pitanja* koji su 1928. godine objavljeni u *Hrvatskoj mladici*, glasilu

⁴³⁰⁷ S. LIPOVČAN, „Pilarovo djelo *Južnoslavensko pitanje*“, 212.

⁴³⁰⁸ Prema prikazu M. ŠUFFLAYA, „Madžarski kompendium o Jugoslaviji“, *Pantheon*, br. 7-8, 1929., 234., J. Bajza je 1929. pisao kako su Shek i Pilar autori *Južnoslavenskog pitanja*. Usp. Dr. Milan pl. Šufflay. *Izabrani eseji, rasprave i članci*, 165.

⁴³⁰⁹ D. TKALEC, „Südland je Ivan Pilar“, *Glas Koncila*, 32/1993., br. 51 (1019), 19. XII. 1993., 2.

⁴³¹⁰ Strojopisnu verziju je NSK otkupila 1991. godine. (S. LIPOVČAN, „Zašto je potrebno ponovno prevesti i - kao kritičko izdanje - objaviti Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*“, 148.) Rukopis je s drugim dijelovima Pilarove ostavštine kasnije darovan Institutu za društvena istraživanja Ivo Pilar te je pohranjen u NSK.

⁴³¹¹ „Okolo Stadlerja-Pilarja se je začelo – čistiti!“, *Edinost*, 43/1918., št. 110, 25. IV. 1918., 1.-2.

⁴³¹² „Pročišćavanje u Stadler-Pilarovoj grupi“, *Hrvatska država*, 2/1918., br. 82, 20. IV. 1918., 3.

⁴³¹³ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 796.-797.

⁴³¹⁴ Arhiv HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a, Pilar Šišiću 16. VI. 1918.

⁴³¹⁵ S. MATKOVIĆ, „Je li Ivo Pilar bio pravaš?“, 416.-417.

⁴³¹⁶ Velimir Deželić st., pisac biografske notice o Pilaru piše 1925. za Pilara: „Napisao je u g. 1915. brošuru 'Svjetski rat i Hrvati' pod pseud. Dr. Juričić, a g. 1917. veliko djelo 'Die südslav. Frage und der Weltkrieg' pod pseud. L. v. Südland, koje je pobudilo senzaciju, ali je sada potpuno rasprodano. Sada se bavi samo zvaničnim poslovima.“ ([Emilij LASZOWSKI, ur.], *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*, Zagreb, 1925., 214.)

mladeži Hrvatske federalističke seljačke stranke (HFSS).⁴³¹⁷ Bilo je to četiri godine nakon što je, prema sačuvanome konceptu pisma njemačkome konzulu, najvjerojatnije onomu zagrebačkom, razmišljao o novome, prerađenom izdanju knjige. Tada, 1924. godine, Pilar je još uvijek bio nositelj autorskih prava, ali 1928., kao što ćemo kasnije vidjeti, to više nije bio. Podlistak je u *Hrvatskoj mladici* objavljen pod pseudonimom „F. v. Südland“, s uredničkom napomenom: „Prevedeno s autorizacijom g. prof. F. B. u Gracu, kao vlasnika autorskih prava na djelo: F. v. Südland, Die Südslavische Frage und der Weltkrieg, koje se ovim prevadja.“⁴³¹⁸ Međutim, u kazalu čitava godišta kao autor nije označen „F. v. Südland“ nego – „L. Südland“. U tome su omladinskom časopisu objavljena prva dva dijela izvornoga teksta Pilarove knjige (str. 1.-70 bečkoga izdanja iz 1918.), sa stanovitim preinakama i nedostacima u prijevodu. Tada objavljeni prijevod nije istovjetan prijevodu objavljenom 1943. godine, ali načelno – iako ne u cijelosti – odgovara onomu što je objavljeno na str. 3.-41. hrvatskog izdanja Pilarove knjige iz doba Nezavisne Države Hrvatske.

Makar to ne znamo sa sigurnošću, logičnom se čini Lipovčanova apodiktička tvrdnja da je Pilar anonimno surađivao na tome Pucekovu prijevodu iz 1928. godine.⁴³¹⁹ Tu je tvrdnju Lipovčan formulirao u apodiktičnu obliku i bez navođenja izvora, pa je nepoznato je li ona posljedica njegovih istraživanja, ili je tek odraz kasnije prevoditeljeve tvrdnje da je prijevod iz 1928. izlazio „u nastavcima, koji su s autentične strane pregledavani i mjestimice izpravljeni i dopunjavani.“⁴³²⁰ Pucekova je oca Mirka Puceka, kao što je spomenuto, Pilar vjerojatno odavno poznavao, a kasnije će neke političke akcije poduzeti s Radoslavom Lorkovićem koji je pripadao federalističkoj mladeži te je i sam – poput braće mu Ivica, Blaža i Mladena te sestre Vlaste – surađivao u *Hrvatskoj mladici*. Spomenuti Lorkovići djeca su nekadašnjega naprednjačkog prvaka dr. Ivana Lorkovića koji su u politički život ušli u krugu oko Hrvatske zajednice i Hrvatske federalističke seljačke stranke odnosno oko Ante Trumbića i zagrebačkoga dnevnika *Hrvat*. Tim je krugovima Pilar u političkome smislu bio blizak u doba prve jugoslavenske države, a Ivana je Lorkovića, kao što je spomenuto, morao poznavati još iz gimnazijskih dana te se je s njime nesumnjivo susretao i u vrijeme svoje mladenačke naprednjačke faze.

⁴³¹⁷ Prvi broj *Hrvatske mladice. Omladinskog lista za sve nacionalne probleme*, pojavio se je u ožujku 1928. godine. Kao vlasnik i urednik bio mu je označen Mile Starčević, student prava. On ostaje vlasnikom tijekom čitavog izlaženja lista, a u posljednjim je brojevima kao urednik označen Rikard Flögel. List će prestati izlaziti uvođenjem šestosiječanjske diktature.

⁴³¹⁸ F. v. Südland [I. PILAR], „Južnoslavensko pitanje“, *Hrvatska mladica*, 1/1928., br. 1 (ožujak 1928., 4.-7.), br. 2 (travanj 1928., 22.-24.), br. 3 (svibanj 1928., 38.-41), br. 4 (lipanj 1928., 54.-56.), br. 5 (srpanj 1928., 69.), br. 6 (kolovoz 1928., 86.-87.), br. 7 (rujan 1928., 104.-107.), br. 9 (studenj 1928., (134.-137.)), br. 10a (prosinac 1928., 148.-150.). Spomenuta je urednička bilješka objavljena uz svaki nastavak prijevoda, a može se pretpostaviti da „F.“ u imenu autora nije slučajno i da se odnosi na Fritza Byloffa, o kojem će kasnije biti više riječi. S. LIPOVČAN, „Pilarovo djelo Južnoslavensko pitanje“, 202. tvrdi da u ožujku 1928. u *Hrvatskoj mladici* počinje objavljivanje *Južnoslavenskog pitanja*, da da ga „u listopadskom izdanju (broj 10)“ nema, ali je u idućem broju objavljen dulji tekst od uobičajenoga. To nije sasvim točno: listopadsko izdanje je zapravo br. 8, a posljednji broj *Hrvatske mladice* nosi oznaku 10a. Drugim riječima, Pucekova prijevoda nema u br. 8 i 10.

⁴³¹⁹ S. LIPOVČAN, „Zašto je potrebno ponovno prevesti i - kao kritičko izdanje - objaviti Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*“, 148., 151.

⁴³²⁰ F. PUCEK, „Predgovor prevodioca“, *Južnoslavensko pitanje*, XXXI.

Dakle, posve je moguće da je on kao autor sudjelovao u oblikovanju prijevoda objavljenoga 1928. godine. No, ma koliko ona logična bila, spomenutu Lipovčanovu ocjenu, kao i Pucekovu tvrdnju iz 1943. godine, ipak valja uzeti s oprezom, budući da Pucekov prijevod iz 1928., pa slijedom toga i onaj objavljen 1943. godine, na mnogim mjestima ne samo preslobodno, nego i u velikoj mjeri pogriješno prikazuje izvorne Pilarove misli. Ne vrijedi ta ocjena samo za one dijelove koji su objavljeni 1928. (za koje i sam prevoditelj kaže da „ima na početku djela nekih mjesta, kod kojih se vidi, da su umetnuta poslije godine 1918.“),⁴³²¹ nego i za čitavu knjigu, pa Pucek na istome mjestu uvelike griješi kad misli da je „sama [Pilarova] misao uvijek vjerno reproducirana.“⁴³²² Spomenuta Pucekova formulacija sugerira da je Pilar pregledao i možebitno preradio samo onaj dio koji je preveden i objavljen 1928., pa ostale eventualne nepreciznosti ili netočnosti mogu ići tek na dušu prevoditelju. No, kao što ćemo vidjeti, i u fragmentima koji su objavljeni 1928. ima misli i formulacija koje su međusobno proturječne i u neskladu su s općim Pilarovim stajalištima, pa je više nego upitno je li ih Pilar doista autorizirao, ili se njegove intervencije – ako ih je uopće bilo! – svode na neznatne dopune koje se očividno tiču razdoblja nakon sloma Austro-Ugarske. On sam je, kao što je spomenuto, u pismu konzulu iz 1924. godine razmišljao o stanovitijoj preradbi i osuvremenjenju vlastite knjige.

K tome, postoji još jedan važan element na koji valja upozoriti: *Hrvatsku mladicu* je 1928. uređivao Mile Starčević, isti onaj koji je – tada kao bivši ministar – 1944. napisao predgovor njemačkome drugotisku Pilarova *Južnoslavenskog pitanja*, koji se je pojavio u nakladi Matice hrvatske, jednako kao i hrvatski prijevod koji je izišao nekoliko mjeseci ranije. Taj drugotisak na njemačkom jeziku, međutim, ne usvaja izmjene koje se nalaze u verziji u kojoj su neki dijelovi knjige objavljeni 1928. godine, nego vjerno slijedi bečki prvotisak iz 1918. godine. Smije se pretpostaviti da Starčević kao donedavno visoki državni dužnosnik ne bi – uza živog prevoditelja Puceka – smetnuo s uma da mu je kao uredniku *Hrvatske mladice* prije petnaestak godina bilo poznato da je Pilar svoj tekst 1928. preradio, ako je do toga doista došlo. Starčević bi to tim teže zaboravio što su promjene iz 1928. bile takve naravi da bi 1944. više godile uhu njemačkog saveznika: na više su mjesta, kao što ćemo vidjeti, pojmovi „narod“ i „pleme“ iz bečkog prvotiska, godine 1928. zamijenjeni „rasom“ (a neke od tih intervencija zadržane su i u cjelovitome hrvatskom prijevodu iz 1943.), ali se je njemački drugotisak ipak – vratio bečkom izdanju iz 1918. godine!⁴³²³

Čini se da su je za rješenje te zagonetke moguće samo jedno od sljedeća tri objašnjenja: prvo, Starčević i Matica hrvatska su krajem 1943. i početkom 1944. bili u takvoj žurbi da nisu mogli prevesti nekoliko stranica izmijenjenoga hrvatskoga teksta iz 1928. na njemački jezik te potom ta mjesta inkorporirati u verziju objavljenju 1918. godine; drugo, Starčević i Matica hrvatska nisu uopće uočili razlike između teksta objavljenog 1918. i 1928. godine, bez obzira na

⁴³²¹ Isto.

⁴³²² Isto.

⁴³²³ U svome „dnevniku“ iz ratnoga doba, J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 172. bilježi 20. XI. 1944. da ga je Starčević pozvao k sebi: „Zvao me da sa mnom razgovara, jer hoće napisati predgovor Pilarovoj knjizi; smušenjak, malo pa ništa.“

to što su te razlike na nekim mjestima drastične i što su one uvrštene u hrvatsku verziju koju je prije nekoliko mjeseci objavila ista ta Matica hrvatska; te napokon, treće, Starčević i Matica hrvatska su znali da intervencije iz 1928. ne potječu od Pilara, nego od prevoditelja, pa su se u njemačkoj verziji vratili izvornome Pilarovu tekstu, ostavljajući hrvatski prijevod na dušu samome prevoditelju Puceku. Ni jedno od ova tri objašnjenja ne može se isključiti, ali se posljednje ipak čini najlogičnijim.

Zato uvijek valja imati na umu da je Pucekov prijevod iz 1928. i 1943. za ozbiljan studij Pilarovih ideološko-političkih pogleda upotrebljiv samo uz krajnu pomnju, i da su pisci – napose oni koji su se bavili „rasnim“ komponentama Pilarovih izlaganja – ako su se oslanjali na hrvatsko izdanje iz 1943. (a to su činili baš svi koji su o tome pisali na hrvatskome i na srpskom jeziku!) – bili i ostali na razmjerno opasnoj intelektualnoj stranputici, a da to u svome literarnom zanosu nisu ni primijetili. Nijednomu od njih nije palo na pamet utvrditi, gradi li svoje konstrukcije doista na Pilarovu tekstu, ili svoj znanstveni dignitet povjerava pouzdanosti prevoditelja čije prevoditeljske sposobnosti nije ni pokušao provjeriti. To, nažalost, dovoljno govori o ozbiljnosti autora koji su posegli za takvim pristupom.

Iz toga, napokon, slijedi i dodatni zaključak, da je njemački drugotisak iz 1944., objavljen u Zagrebu s jasno naznačenim napomenama odnosno priređivačkim intervencijama koje su tiskane drugim tipom slovom i odijeljene crtom, neusporedivo pouzdaniji izvor za shvaćanje Pilarovih misli od Pucekova prijevoda.⁴³²⁴ Taj drugotisak, naime, u cijelosti odgovara bečkom izdanju iz 1918. godine, pa su posve neutemeljene i nekritične tvrdnje koje se nerijetko ponavljaju, a prema kojima su vlasti Nezavisne Države Hrvatske glavno Pilarovo djelo okljaštrile iz nekih ideološko-političkih pobuda, te ga takvoga pustile u optjecaj.⁴³²⁵ Zapanjujuće je da je do takvih tvrdnji uopće moglo doći, jer je bilo dovoljno usporediti dva izdanja. Naime, između izdanja iz 1918. i onoga iz 1944. nema nikakvih sadržajnih razlika, a nisu ispravljene čak ni sve tiskarske pogriješke iz prvoga izdanja. Uvrštene su i sve karte, s tim da su iz očitih tehničkih razloga pomaknute za nekoliko stranica u odnosu na mjesto na koje su bile uvrštene u bečkome izdanju. Razlike se svode na ukupno četiri dodane i jasno označene napomene, te na to da je u izdanju iz 1944. ispravljen jedan pogriješan račun broja Srba u sastavu Austro-Ugarske.⁴³²⁶

⁴³²⁴ L. v. SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems. Mit 3 Karten.* II. Auflage, Verlag 'Matica Hrvatska', Zagreb, 1944.

⁴³²⁵ Tako – ne navodeći baš nijednoga dokaza za svoje tvrdnje – tvrde M. ŠVAB, „Spomen na Ivu Pilara“, 21.; ISTI, „Životopis Ive Pilara“, 41.; B. JANČIKOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar kao hrvatski geopolitičar“, u: *Dr. Ivo Pilar: Uvijek iznova Srbija*, Zagreb, 1997., 146. Najduhovitiji je htio biti M. ACKERMANN, „Einleitung zu einem 'alten Buch'“, u: *Ivo Pilar: Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens*, 13. koji je ustvrdio da je 1944. u Zagrebu jedan „fašistoidni Hrvat“ objavio Pilarovo djelo u „pogoršano poboljšanoj“ („*verschlimmbesserte*“) verziji. Budući da je knjigu u Zagrebu objavila Matica hrvatska, može se samo nagađati o tome tko je taj „fašistoidni Hrvat“. S. LIPOVČAN, „Zašto je potrebno ponovno prevesti i - kao kritičko izdanje - objaviti Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*“, 151. ispravno je naslutio da zapravo nitko od spomenutih autora nije proveo usporedbu dvaju izdanja, jer bi u protivnome rezultate te usporedbe zasigurno bio i objavio. Drugim riječima, radi se o pisanju napamet odnosno o običnim izmišljotinama koje su izrečene sa začuđujućim stupnjem samouvjerenosti.

⁴³²⁶ Naime, u izdanju iz 1918. Pilar je na str. 548. naveo podatke o broju Srba u pojedinim južnoslavenskim zemljama Monarhije, ali je otisnuti zbroj pogriješan i iznosi 1.580.000 ljudi. Navlas isti pribrojnici godine 1944. su pravilno zbrojeni te na str. 571. daju zbroj 1.650.000. Što se podrubnih bilježaka tiče, zadržane su u cijelosti i

Prema tome, čini se potpuno nelogičnim imputirati vlastima NDH da su na bilo koji način kljaštrile ili iz ideoloških pobuda dirale u Pilarovo djelo. Nema spora o tome da njegovo hrvatsko izdanje sadrži razlike u odnosu na prvotisak iz 1918. godine. Međutim, kad bi se manjkavosti Pucekova prijevoda smjele pripisivati vlastima, ostalo bi posve nejasno, zašto ideološke i cenzorske intervencije ne bi bile poduzete u njemačkome tekstu, koji je 1944. namijenjen njemačkim (i nacionalsocijalističkim) i uopće europskim krugovima, a tobože su poduzete u verziji namijenjenoj hrvatskom čitatelju kojemu je „rasno“ tumačenje hrvatsko-srpskog spora posve suvišno i strano. Iz toga dosta jasno proizlazi da je za intervencije u Pilarovu tekstu odgovoran ne ratni hrvatski režim, nego prevoditelj. A opisano mnoštvo nedoumica i legendi samo pokazuje koliko je Pilarova knjiga bila važna i utjecajna; u protivnom se oko nje ne bi ispleo vijenac kojekakvih pripovijesti i tumačenja.

Samo, pak, „južnoslavensko pitanje“ u europskom je političkom žargonu početkom 20. stoljeća zauzelo mjesto „istočnog pitanja“ koje je u prethodnim desetljećima plijenilo pozornost europske diplomatske, pa i opće javnosti. No, sadržaj novoga pojma ipak je bio nejasniji: ono u pravilu nije uključivalo raspravu o Bugarskoj u granicama određenima Berlinskim ugovorom, ali je obuhvaćalo položaj Srbije, Crne Gore, Vardarske Makedonije i dijelova južne Ugarske, a svakako položaj, pripadnost i ustroj jugoistočnih dijelova Austro-Ugarske (Bosne i Hercegovine, banske Hrvatske, Dalmacije, Istre i slovenskih zemalja s Trstom).⁴³²⁷ Dok je, primjerice, Seton-Watson držao da se južnoslavensko pitanje 1911. odnosno 1913. u bitnome svelo na „problem hrvatsko-srpskog jedinstva“,⁴³²⁸ za frankovce je ono bilo tek hrvatsko pitanje odnosno pitanje ujedinjenja hrvatskih zemalja u sklopu Austro-Ugarske te definiranje njihova ustavno-pravnog položaja.

Ivo Pilar je zapravo kombinirao ta dva shvaćanja istoga pojma: i za nj je južnoslavensko pitanje zapravo hrvatsko pitanje, pri čemu ključ južnoslavenskog pitanja predstavljaju odnosi između Hrvata i Srba, dvaju od ukupno četiri južnoslavenska naroda koje je on, uglavnom u duhu svog vremena, poznavao kao takve. Preostala dva bili su Slovenci i Bugari, a sva ta četiri naroda on naziva još jednim zajedničkim imenom: balkanski Slaveni (*die Balkanslawen*),⁴³²⁹ ali u svojim razmatranjima ni Bugarima, a kamoli Slovencima, ne posvećuje veću pozornost. Sama upotreba oznake „balkanski Slaveni“ upućuje na to da će njihov geopolitički smještaj Pilar ocijeniti bitnim čimbenikom njihova državnoga i političkog razvitka. I doista, u reljefnoj i zemljopisnoj

neizmijenjene sve Pilarove bilješke iz 1918. godine, a na str. 19.-21., 24.-25., 34.-35 i 189.-192. unesene su četiri razmjeno opširne bilješke, odijeljene crtom i tiskane drugim tipom slova, te je uza svaku od njih naznačeno „Anmerkung der II. Auflage“ (*Napomena u II. izdanju*). Te napomene nisu potpisane, a sve četiri se odnose na upozorenje da su novija povijesna istraživanja dovela do nešto drugačijih spoznaja od Pilarovih.

⁴³²⁷ Usp. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson“, 21.-22.

⁴³²⁸ R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 2.

⁴³²⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Wien, 1918., 1.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 3. U prikazu glavnoga Pilarova djela ravnat ćemo se izvornim bečkim izdanjem iz 1918. godine, upozoravajući na razmjerno nepouzdan i mjestimice dosta slobodan Pucekov prijevod samo ondje gdje on bitnije odstupa od izvornika i gdje je to nužno radi razumijevanja našeg shvaćanja Pilarovih razmatranja.

racjepkanosti Balkanskog polutoka on je vidio glavni razlog zbog kojega tijekom povijesti na njemu samome nije mogla nastati država koja bi ga cijeloga ujedinila. To su mogle samo veledržave: ona Aleksandra Makedonskoga, potom Zapadno Rimsko Carstvo, pa njegov odvjetak Bizant i napokon Otomansko carstvo.⁴³³⁰

Karakteristično je pritom da će Pilar čitav niz historiografskih, političkih i socijalno-psiholoških zaključaka preuzeti od pisaca s kojima nije dijelio ideološka polazišta. To osobito vrijedi za Benjamina Kállaya, ali i za Frana Milobara. Iako se s nizom njegovih postavki nije slagao, na mnoge ocjene iz Kállayevih studija *Geschichte der Serben* i *Die Orientpolitik Russlands* (1878.) Pilar se je oslanjao i onda kad ih nije posebno citirao. Iako je prema Kállayevoj politici bio vrlo kritičan, toga je austro-ugarskoga zajedničkoga ministra financija on cijenio kao povjesničara te je držao da je on u „srpsku dušu“ proniknuo bolje od ijednoga drugog stranog pisca, pa i od Slavena poput Jirečeka.⁴³³¹ Razumljivo, prema mnogim Kállayevim ocjenama bio je i kritičan, a ako je suditi po jednoj napomeni u *Južnoslavenskom pitanju*, Pilar ni 1917./18. nije znao da je bivši zajednički ministar financija pravi autor studije *Die Lage der Mohammedaner*, nego je mislio da se iza autora koji je potpisan pseudonimom „jedan Mađar“ krije poznati mađarski povjesničar Lajos Thallóczy,⁴³³² što sugerira da Kállaya nije osobno poznao, a da ni njegov punac Adalbert Shek nije s ministrom bio u bližim odnosima. Donekle sličan bio je Pilarov odnos prema Milobaru, a napose prema njegovoj studiji koja je pod pseudonimom *Dr. Petriensis* objavljena 1898. u Zagrebu u vlastitoj nakladi pod naslovom *Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Eine historisch-juridische Studie*. U biti je ta Milobarova knjiga imala reparatorni značaj u odnosu na spominjanu Spalajkovićevu disertaciju koja je doživjela veliki publicitet, a Pilar će je redovito spominjati s pohvalama, iako nije dijelio autorova politička gledišta prožeta katoličkim nazorima. No, to ne će biti zapreka da s njime u drugoj polovici Prvoga svjetskog rata tijesno surađuje, napose na stranicama zagrebačkog časopisa *Kroatische Rundschau*.

U svome promatranju političkog razvitka „balkanskih Slavena“ Pilar na samome početku formulira nekoliko postulata: prvo, ni Hrvati niti Srbi nisu na Balkan došli kao formirani narodi, nego su kao i drugi europski narodi nastali stapanjem (*Verschmelzung*) pražitelja i doseljenika; drugo, da su za postanak tih naroda presudne bile političke, a ne biološke činjenice niti činjenica doseljenja; treće, da je njihov doseljenički sloj bio posljednja, a ne prva slavenska skupina koja je doselila na Balkan; četvrto, da bi i bez etničke raskidanosti Balkanski poluotok iz geopolitičkih razloga bio nepogodan za stvaranje jedinstvene političke tvorevine; peto, da i kod ta dva naroda, kao i kod ostalih Slavena, dominira seljački element koji političku sposobnost predhrvatskoga i

⁴³³⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 3.

⁴³³¹ „Wir fühlen uns zur Feststellung gedrängt, daß unserer Auffassung nach Kállay von allen volksfremden Schriftstellern am tiefsten in das serbische Wesen eingedrungen ist. Auffallend ist jedenfalls, daß er, der Magyare, weit über dem Slawen Jireček steht, der trotz geradezu erstaunlicher Detailkenntnisse viel weniger tiefes geschichtsphilosophisches Verständnis der serbischen Geschichte und ihres Wesens zeigt.“ (L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 100.-101.)

⁴³³² Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 318.

predsrpskoga pučanstva čini slabom; šesto, da i kod njih postoji nadmoć osjećajnoga nad racionalnim elementom, što je rasni moment koji je još pojačan dominacijom seljaštva; sedmo, da su se usprkos slabim izgledima za stvaranje države ti narodi uspjeli održati, što nije pošlo za rukom narodima koji su ratnički i državotvorno bili nadareniji (poput Vandala, Langobarda, Gota, Franaka, Burgundaca i drugih), a to je činjenica koja uopće nije uočena, a vrijedna je pozornosti.⁴³³³

Od četiri južnoslavenska naroda, piše Pilar, samo su tri uspjela stvoriti vlastite države: Slovincima to nije pošlo za rukom, iako se i u njihovu povijesnom razvitku mogu primijetiti zametci državne tvorevine. Oni su u prošlosti zapravo bili brojani i rašireni narod, ali su se u velikoj mjeri rastočili u dugotrajnome etničkom razvitku srednje Europe.⁴³³⁴ Bugari zapravo nisu čisti slavenski narod, nego su mješavina državotvornih uralo-altajskih Bugara i pokorenih (*beherrscht*) Slavena. Pokoreni su osvajačima dali jezik, a osvajači su njima nametnuli ime. Koje je pleme predstavljalo podlogu tog stapanja danas nije lako utvrditi, ali je posve sigurno da je ono bilo jezično i etnički jedinstveno, drži Pilar.⁴³³⁵ Ipak su se Bugari u narodnosnom smislu mogli održati samo tamo gdje su stvorili bugarsko-slavensku državu: tamo gdje nisu dulje vrijeme sudjelovali u stvaranju i održavanju državne tvorbe, i u etničkom su smislu nestali, pa su ih asimilirali neslavenski Rumunji i Mađari ili državotvorno ipak aktivniji slavenski Hrvati i Srbi.⁴³³⁶

⁴³³³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 6.-9. Karakteristično je da interpretatori tobožnjega Pilarova rasnog učenja – osim što prešućuju da je pojam rase tada imao drugačije značenje i da su njime operirali praktično svi autori koji su se bavili političkim sukobima – uopće nisu uočili da on sam na početku svoje rasprave ističe kako su u formiranju Hrvata i Srba kao naroda ključnu ulogu imali politički, a ne etnički, pogotovo ne rasni momenti: „Wir verfechten nun die Meinung, daß es nicht Tatsache der kroatischen und serbischen Siedelung an und für sich war, welche notwendig die Entstehung der beiden Völker bedingte, sondern, daß die Entstehung der Völker erst durch Hinzutritt weiterer Momente überwiegend politischen Charakters entschieden wurde.“ Istu je tu misao u neznatno drugačijem obliku Pilar isticao i 1915. i 1917. u raspravi *Svjetski rat i Hrvati*, što jasno pokazuje da ona nije slučajna niti nedomišljena.

⁴³³⁴ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 10. Pilar vrlo jasno govori: „in der ethnischen Geschichte Mitteleuropas“. Nasuprot tome, Pucek prevodi: „u rasnom razvitku srednje Europe“. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 7. Tako je prevedeno i 1928., u prvome nastavku objavljenom u *Hrvatskoj mladici*. I nekoliko stranica ranije, na str. 5. bečkoga izdanja iz 1918. Pilar je pisao o „etnički i jezično jedinstvenome slavenskom plemenu“ koja je s istoka prodrlo u Panonsku nizinu, dok Pucek u svom prijevodu iz 1943., također na str. 5., govori o „etnički i jezično jedinstvenoj, slavenskoj rasi“. Godine 1928. na tom je mjestu u *Hrvatskoj mladici* upotrijebljena riječ – pleme. U izdanju Matice hrvatske na njemačkom jeziku iz 1944. na str. 10. pojavljuje se izvorna verzija iz 1918. godine: „in der ethnischen Geschichte Mitteleuropas“.

⁴³³⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 10.-11. I ovdje je Pucek Pilarovo „jezično i etnički jedinstveno pleme“ (*ein sprachlich und ethnisch einheitlicher Stamm*) izmijenio u „jezično i rasno jedinstveno pleme“. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 8. I ta je izmjena poduzeta već 1928., u prvome nastavku teksta objavljenog u *Hrvatskoj mladici*. Međutim, i ovdje se je izdanje na njemačkom jeziku iz 1944. na str. 11. vratilo na oblik iz 1918. godine: „ein sprachlich und ethnisch einheitlicher Stamm“.

⁴³³⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 11. I ovdje je Pucekov prijevod bitno izmijenio Pilarovu misao. Pilar piše: „Nur jene Gebiete, welche an dieser slawischen Staatsbildung durch eine längere Zeit teilnahmen, konnten sich als bulgaroslawisch erhalten. In jenen Gebieten, welche nicht durch eine genügende Zeit an dem durch die Staatsbildung gesteigerten nationalen Leben teilnahmen, gingen sie ethnisch zu Grunde, und wurden entweder von nichtslawischen Völkern, wie von den Magyaren und Rumänen, oder von slawischen, jedoch staatsbildnerisch aktiveren, den Kroaten und Serben assimiliert.“ Kod Puceka imamo sljedeći prijevod: „Samo ona područja, koja sudjelovahu dulje vrijeme pri tvorbi slavenske države, mogahu se uzdržati kao slavensko-bugarska. U

Prema Pilarovu mišljenju, hrvatska i srpska država su posve slavenske, a za njihov nastanak zaslužna su dva sloja, oba slavenska. Prvotni je bio u etničkom smislu nejedinstveni slavenski starosjediteljski sloj koji su prekrili slavenski osvajači te mu nametnuli svoju državnu organizaciju, što je model po kojemu, prema najnovijim sociološkim spoznajama, općenito nastaju države.⁴³³⁷ Pilar je, naime, u tom smislu prihvatio gledišta koja je u to doba zastupao ugledni i iznimno utjecajni poljski sociolog i pravni filozof židovskog podrijetla Ludwig Gumplowicz (1838.-1909.).⁴³³⁸ On je smatrao kako države ne nastaju kao posljedica Božje odluke ili nadahnuća, niti kao plod društvene suradnje, nego kao sociološki izraz društvenog sukoba u kojem jedan ratnički sloj nameće svoju volju i organizaciju pokorenom pučanstvu: „Nikad i nigdje države nisu nastale drugačije nego tako da jedno ili više savezničkih plemena svojoj vlasti podvrgne druga plemena.“⁴³³⁹ Jednako se je – smatrao je Gumplowicz – zbililo i u slučaju Hrvata i Srba, jer slični uvjeti dovode do sličnih posljedica. Ratničko je pleme, dakle, na ovaj ili na onaj način podvrgnulo domaće pučanstvo i kao takvo nametnulo svoju organizaciju u kojoj ono čini vladajući, plemićki sloj, pa tako stvorene države vremenom dovode do jezične i etničke unifikacije odnosno do nastanka naroda.⁴³⁴⁰

onim područjima, koja nisu dovoljno dugo sudjelovala u vlastitom državnom životu, propadoše Bugari etnički, te su ih asimilirali neslavenski narodi Mađari i Rumunji ili slavenski, no ipak državotvorno djelotvorniji Hrvati i Srbi.“ Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 8. Pilar, dakle, vrlo jasno ističe da je država (državna tvorba) bila presudna za oblikovanje i očuvanje bugarske narodne samobitnosti, dok se iz Pucekova prijevoda sugerira zaključak sličan onomu koji je izveo J. KRIŠTO, „Ivo Pilar i suvremena hrvatska geopolitika“, 50. da su, naime, Hrvati i Srbi bili uspješniji u očuvanju državne cjelovitosti od Bugara zbog toga što su njihove države bile „potpuno slavenske“. To je, dakako, u neskladu s Pilarovom nepovoljnom ocjenom državotvorne sposobnosti Slavena, pri čemu ta (Pucekova, ne Pilarova!) formulacija težište stavlja na etnički („rasni“), a ne na politički čimbenik (državu). Ipak i ovdje Pucekov prijevod u biti predstavlja prijevod objavljen 1928., u ožujkskome, prvom broju *Hrvatske mladice*. No, Matičino izdanje na njemačkom jeziku vratilo se je 1944. izvorniku koji je objavljen 1918. u Beču, pa je – u najmanju ruku – brzopleto Pucekov prijevod pripisivati samomu Pilaru.

⁴³³⁷ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 11.-12. I ovdje je Pucek naglavce izvrnuo Pilarovu misao. Autor piše kako je slavenski osvajački sloj nametnuo svoju državnu organizaciju pokorenim slavenskim starosjediteljskim skupinama („...so beruht die kroatische und serbische Staatsgründung darauf, daß eine ethnisch durchaus uneinheitliche, nicht überall gleich dichte, politisch nur in ganz kleinen, lokalen Verbänden organisierte slawische Schichte von einer neuen, erobernd auftretenden, ebenfalls slawischen Schichte überschichtet und durch eine staatliche Organisation beherrscht wurde“). Pucek, međutim, prevodi suprotno: „Hrvatska i srpska državna tvorevina počiva na tome, što prvotni slavenski sloj, etnički skroz naskroz nejedinstven i ne posvuda jednako gust, organiziran u lokalnim savezima, bijaše prekrit slojem drugih Slavena, koji nastupiše osvajalački, te nametnuše oni prvi [sic!] svoju državnu organizaciju.“ Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 8. Prijevod iz prvoga broja *Hrvatske mladice* također je neprecizan, ali je bliži izvornoj Pilarovoj misli. Drugim riječima, verzija iz 1943. posve je različita od one iz 1928., a suprotna onoj iz 1918. godine. Matičino njemačko izdanje iz 1943. donosi izvorni bečki tekst iz 1918. godine, pa ni ovdje nema razloga da Pucekov prijevod nekritično prihvatimo kao Pilarovu tezu.

⁴³³⁸ Iako je u literaturi uz prvi dio svoga *Južnoslavenskog pitanja* naveo samo Gumplowiczovu knjigu *Grundriss der Soziologie*, koja je 1885. izašla u Beču kod istoga nakladnika (Manz), Pilaru su očito bila poznata i druga djela tog autora. Također je obilno koristio priloge objavljene u berlinskoj *Politisch-anthropologische revue. Monatsschrift für praktische Politik, für politische Bildung und Erziehung auf biologischer Grundlage*. Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 782.

⁴³³⁹ L. GUMFLOWICZ, *Grundriss der Sociologie*, 117.

⁴³⁴⁰ ISTI, *Allgemeines Staatsrecht*. Dritte und verbesserte Auflage, Innsbruck, 1907., 527.-540. To poglavlje (odnosno dodatak knjige) nosi naslov „Die Staatengründungen der Serben und Kroaten“. Usp. L. GUMFLOWICZ,

Prihvativši taj Gumplowiczev model (nekoliko godina kasnije odstupit će od njega i kritizirati Gumplowicza!), i Pilar je zastupao gledište da je on i u hrvatskome odnosno u srpskom slučaju jasan i razmjerno jednostavan: tek državna organizacija dovela je do jačeg povezivanja kao i do jezične i narodnosne nivelacije etnički raznorodnih elemenata. Država je ona koja definitivno stvara narode, a ne obrnuto: nema već oblikovanih naroda koji potom stvaraju države.⁴³⁴¹ Nekadašnji nedostatak slavenskog elementa – nedostatak koji se tiče njegova seljačkog značaja – tada se je pretvorio u prednost. Prisvajajući zemlju, zaključuje dalje Pilar, taj je sloj u brda i u neplodna područja potisnuo tračanski, ilirski i keltski praelement koji će od 10. stoljeća predstavljati pastirske, nomadske skupine razasute po čitavu Balkanu i uglavnom izložene nestajanju i asimilaciji. Oni dijelovi toga praelementa koji su nastanjeni u gradovima, opstali su nešto dulje, ali su se i oni rastočili i asimilirali dotokom pučanstva iz okolice.⁴³⁴² To pokazuje – naglašava Pilar – koliko je važno postojanje državne organizacije za nastanak i održanje naroda; suvremena je sociologija to utvrdila kao opće pravilo, ali nigdje nastanak države nije na stvaranje naroda imao tako snažan i dubok utjecaj kao na Balkanu.⁴³⁴³

Taj je zaključak za shvaćanje njegovih daljnjih tumačenja od iznimne važnosti: on umanjuje značenje „rasnih“ naslaga i povećava ulogu države u oblikovanju naroda, dajući ujedno putokaz za pravilno razumijevanje njegovih političkih koncepcija koje su oblikovane tijekom prva dva desetljeća 20. stoljeća. Ujedno on pokazuje na kako klimavim nogama počivaju brojne spomenute interpretacije koje su nakon 1990. površnim čitanjem Pucekova teksta dolazile do zaključaka o Pilarovu tumačenju uloge rasnog momenta u hrvatskoj i europskoj povijesti.⁴³⁴⁴ Povijesni prikaz nastanka hrvatske, srpske i bosanske države te razvitka hrvatskoga i srpskog naroda do kasnoga 19. stoljeća Pilar je prikazao u drugome odnosno u trećem i četvrtome dijelu knjige, sažimajući rezultate dotadašnjih historiografskih spoznaja u svjetlu spomenutoga, tada sve popularnijega sociološkoga stanovišta kojemu se je u to doba bio priklonio, i prema kojemu države stvaraju narode, a ne obrnuto. No, istodobno je već u uvodnim dijelovima on naglasio kako je povijest tih dvaju naroda, njihovih država i njihovih međusobnih odnosa nemoguće

„Die politische Geschichte der Serben und der Kroaten“, *Politisch-anthropologische Revue*, 1/1902-1903., Bd. 10, Eisenach, Leipzig, 1903., 779.-789.

⁴³⁴¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 12. Pilar piše: „Durch die beiden slawischen Staatsgründungen wurden die Völker der Kroaten und Serben begründet.“ Pucek 1928. prevodi stilski loše, ali sadržajno razmjerno korektno („Narodi, hrvatski, srpski, osnovani su tima slovjskim državnim tvorevinama.“), dok 1943. prevodi suprotno: „Te slavenske državne tvorevine osnovali su narodi hrvatski i srpski.“ Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 8. Kako 1928., tako je i 1943. izostavljena sljedeća rečenica koja glasi: „Hätten die zwei Siedelungen der Kroaten und Serben nicht auch zu Staatsgründungen geführt, so wären niemals zwei mit dem gleichen Namen bezeichnete südslawische Völker entstanden“, a valjalo bi je prevesti, otprilike ovako: „Da naseobine Hrvata i Srba nisu dovele do utemeljenja dviju država, nikad ne bi nastala dva južnoslavenska naroda koja nose njihovo ime.“ Ta je rečenica korektno unesena na str. 12. njemačkog izdanja iz 1944. godine.

⁴³⁴² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 12.-13. Na tome mjestu Pilar ističe kako se je slavenstvo Peloponeza i Atike od 8. stoljeća rastočilo, dok je, primjerice, Dalmacija zbog svoga sudjelovanja u stvaranju hrvatske države ostala slavenska usprkos kasnijemu višestoljetnom romanskom vladanju.

⁴³⁴³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 14.-15.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 10.

⁴³⁴⁴ U skladu s tim se je uporno i očito svjesno previdalo da Pilar nije prihvatio onaj dio Gumplowiczeva tumačenja koji je bio podloga nastanku tzv. gotske teorije o podrijetlu Hrvata.

shvatiti bez shvaćanja vjerske povijesti Balkanskog polutoka, napose bez shvaćanja bizantske povijesti i bizantinskog duha.⁴³⁴⁵

Taj su element, iako u nešto drugačijem obliku, s drugim naglascima i dijelom različitim značenjem, u prvi plan isticali i drugi pisci koji su se bavili hrvatsko-srpskim odnosima: od Kállaya preko Jovana Cvijića do Seton-Watsona. Pišući o razdoblju Nemanjića, Kállay nije uopće dvojio o tome „da je religija kod Srba postala narodnom verom, da su se vera i narodnost u jedan istovetan pojam slile,⁴³⁴⁶ odnosno da je simbioza srpske države i crkve „jedna od najzanimljivijih pojava u historiji“.⁴³⁴⁷ Cvijić je, kao i niz drugih srpskih autora, pravoslavlje smatrao bitnim elementom koji određuje psihu i ponašanje srpskog naroda,⁴³⁴⁸ a i Seton-Watson je također isticao kako je pravi razlog rascjepa između Srba i Hrvata vjerske naravi: Hrvati su bez iznimke katolici (sic!), dok su Srbi nužno pravoslavni.⁴³⁴⁹

Hrvati su, piše Pilar, odmah po naseljenju današnjih svojih zemalja odlučili stati uz Zapad, što je zapravo bio iznenađujući izbor: od Zapada tada nisu mogli puno dobiti, a Istok im je nudio narodnu crkvu i narodni jezik u njoj. A da su vlastitoj, narodnoj crkvi težili, tumači on uvelike u duhu tadašnjih naprednjačkih ideja i u svjetlu afera koje su potresale unutarcrkvene odnose, jasno pokazuje nastojanje hrvatskih vladara da osiguraju poseban položaj hrvatskoga biskupa. Da nisu imali istančan osjećaj i naglašenu težnju za očuvanjem svoje posebnosti, naglašava on, ne bi toga vladarskog nastojanja uopće bilo. No, taj ih je izbor doveo i u sukob s moćnim romanskim klerom dalmatinskih gradova, pa i sa samim Rimom.⁴³⁵⁰ Prema Pilaru, taj rubni, granični položaj Hrvata između Rima i Bizanta je ključ za razumijevanje hrvatske povijesti, koji hrvatska historiografija, stojeći na isključivo katoličkome stajalištu, još nije uočila.⁴³⁵¹ Pilar, doduše, nije bio jedini koji je isticao granični značaj hrvatskoga geopolitičkog položaja,⁴³⁵² ali je bio prvi koji je katoličkom utjecaju pripisivao odgovornost za

⁴³⁴⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, V.

⁴³⁴⁶ B. KÁLLAY, *Istorija srpskog naroda. Deo prvi*, 37.

⁴³⁴⁷ Isto, 75.

⁴³⁴⁸ J. CVIJIĆ, *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem (sa dve karte)*, Beograd, 1908., passim.

⁴³⁴⁹ R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 3. U djelu koje je objavio pod pseudonimom SCOTUS VIATOR, *Die Zukunft Österreich-Ungarns und die Haltung der Grossmächte*, Leipzig, 1908., 67.-68. Seton-Watson je je ukazivao na „srpski fanatizam“ koji je skoro spreman „objaviti rat zapadnoj kulturi kao takvoj“.

⁴³⁵⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 20.-21. I ovdje postoji problem s prijevodom Pilarova teksta. Dok Pilar govori o „romanskome kleru“ u dalmatinskim primorskim gradovima, Pucek piše: rimski kler. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 14. Ta dva pridjeva nemaju isto značenje, a njemački drugotisk iz 1944. vraća se izdanju iz 1918. godine. S druge strane, Pilarova ocjena odnosa starih Hrvata (i Srba) prema kršćanstvu, u korijenu je zapravo preuzeta od Kállaya. On je pisao kako su Hrvati i Srbi sporo i površno prihvaćali kršćanstvo, što se „može pripisati pre njihovim indiferentizmu i njihovim političkim ustanovama, nego nekoj velikoj odanosti prema svojoj neznabožačkoj veri.“ (B. KÁLLAY, *Istorija srpskog naroda. Deo prvi*, 21.)

⁴³⁵¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 21.

⁴³⁵² O graničnom značaju hrvatskog položaja u njegovo je vrijeme u više navrata pisao, primjerice, i M. ŠUFFLAY, „Južna Italija i istočni Jadran u davnini“, *HP*, 20/1929., br. 5231, 31. VIII. 1929., 2.-3.; ISTI, „Hrvati u sredovječnom svjetskom viru“, *Sveslavenski zbornik*, Zagreb, 1930., 214.-241. Oba članka su uvrštena u: *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 3.-20., 57.-59.

nedovoljno uočavanje važnosti te činjenice.⁴³⁵³ Hrvati su, međutim, piše on, izabrali Zapad zato što je u ono doba takav izbor značio puno manju političku ovisnost, nego što bi to bilo u protivnome slučaju, da su se okrenuli Bizantu, ali i zato što su po svome psihološkom ustroju srodniji zapadnjacima nego istočnjacima.⁴³⁵⁴

Ipak je i sjajno doba hrvatske povijesti, doba narodnih vladara, obilježila borba između univerzalne Katoličke crkve i hrvatskoga naroda, jer je Crkva, piše Pilar, udarala ne samo na crkveno-političke i jezične težnje Hrvata, nego i na samu hrvatsku nacionalnu bit (*nationalkroatisches Wesen*). To je dovelo do saveza Rima i romanskih elemenata u dalmatinskim primorskim gradovima.⁴³⁵⁵ Hrvatski su vladari, razumljivo, težili tomu da te gradove dobiju pod svoju vlast zbog njihova bogatstva, trgovine, obrta i kulture. U tom nastojanju su, zbog niza drugih uzroka, hrvatski narodni vladari – tumači Pilar – prihvaćali sve više protunarodnih latinskih kulturnih elemenata, što je u zemlji konačno stvorilo dvije stranke: narodnu hrvatsku (*nationalkroatische Partei*) i protunarodnu odnosno „klerikalno-romansku stranku“ (*klerikal-romanische Partei*). Potonja je imala osobito snažna uporišta u još uvijek pretežno romanskim gradovima te potporu rimske kurije i visokoga latinskoga klera.⁴³⁵⁶

Između tih dviju stranaka, nastavlja Pilar, razvio se je pravi kulturni boj (*Kulturkampf*), koji je pojačan još i rasnom borbom između Hrvata i Latina te borbama interesnih skupina i raznim utjecajima koji su dolazili izvan države. To je stvorilo pretpostavke da uslijed dinastijskih rodbinskih veza na hrvatsko prijestolje zasjednu Arpadovići. U pogledu poznatoga spora o načinu na koji se je to zbilo, osvojenjem ili ugovorom (*Pacta conventa*), Pilar drži da je istina po sredini. No, smatra važnim istaknuti da su Hrvati – iako su 1102., prema njegovu mišljenju, odbacili svoju državu (*Staat*) – to učinili samo zato da spase svoj jezik i svoje nacionalno biće (*nationales Wesen*), jer im je u unutarnjim sukobima prijetila romanizacija. Odluka se je pokazala racionalnom, pa ni višestoljetno mletačko gospodstvo nad istočnom obalom Jadrana nije uspjelo tu obalu učiniti talijanskom, a Hrvati i danas u bitkama na talijanskome bojištu pokazuju s kojom požrtvovnošću vode u biti istu onu borbu koja traje već tisuću godina.⁴³⁵⁷

Usporedno sa stjecanjem Hrvatske, piše Pilar, mađarski su vladari svoju vlast proširili i na Bosnu koja je u različitom opsegu bila u sastavu hrvatske države. To potvrđuje i činjenica da su mađarski vladari Bosnu stekli bez posebnoga napora i u vrijeme slaboga vladara: to je bila

⁴³⁵³ Pritom treba primijetiti da Pilar govori o „isključivome“ (*ausschließlich*), a Pucek i 1928. i 1943. o „pretežnome“ katoličkom utjecaju Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 14. Nejasno je, je li tu netočnost prijevoda imao na umu J. KRIŠTO, „Ivo Pilar i suvremena hrvatska geopolitika“, 50. kad je ocijenio da Pilar svoju tezu nije ničim dokazao i da je do nje došao pod snažnim utjecajem slavenofilske historiografije svoga doba.

⁴³⁵⁴ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 21.-22. Dok Pilar govori o srodnosti Hrvata i Zapada („Wahlverwandschaft“), Pucek je to i 1924. i 1943. pojačao u „duševno srodstvo“. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 14.

⁴³⁵⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 23.

⁴³⁵⁶ Isto, 24.-25.

⁴³⁵⁷ Isto, 27.-29. Posljednji je pasus kod Puceka potpuno izmijenjen: zadržao je prototalijansku notu, ali je i Austro-Ugarska optužena za favoriziranje talijanstva na „svojoj jadranskoj obali“ 1814.-1914. godine. Usp. L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 18.

logična posljedica stjecanja Hrvatske.⁴³⁵⁸ U vrijeme tuđinske dinastije započeo je u priobalnom pojasu naizgled paradoksalan razvitak: dok su ranije romanski gradovi uspijevali utjecati na hrvatske narodne vladare te su latinizirali slavenske Hrvate, premještanjem težišta u Mađarsku oslabio je utjecaj tih gradova, nastavlja Pilar, pa je započeo proces njihove ubrzane slavenizacije koji je bio po volji i vladarima, jer je bio pouzdaniji štit od mletačkih presizanja.⁴³⁵⁹ No, kao i drugdje u Europi toga doba, i u Hrvatskoj je moć feudalaca ovisila o moći središnje vlasti. Neki su hrvatski plemići postali osobito moćni, a već u vrijeme bana Pavla Šubića pojavile su se i vjerske trzavice. U Bosni je nastalo krivovjerje koje Pilar – u duhu ondašnjih prevladavajućih spoznaja – naziva bogumilstvom, iako ističe kako je svjestan da taj naziv nije ispravan.⁴³⁶⁰ Tako je „bogumilstvo“, koje je on otkrio vjerojatno tek po dolasku u BiH, postalo jednim od zaglavnih kamenova njegova ideološkog sustava i njime će se baviti do kraja života, budući da ga je on shvaćao kao ključ za razumijevanje vjerskih, nacionalno-političkih i socijalno-psiholoških procesa na Balkanu sve do najnovijega doba. U tome je u jednome dijelu nasljedovao i Kállaya, koji je bio među piscima koji su držali da je „manihejsko-paulikijanska konfesija“ pod nazivom „bogumilstvo“ bila temelj bosanske posebnosti u srednjemu vijeku.⁴³⁶¹

Dinastijske borbe i vjerske razrožnosti, nastavlja Pilar, oslabile su obrambenu moć hrvatsko-ugarskoga kraljevstva, a u međuvremenu se je s Istoka nazirala nova opasnost – Osmanlije. Habsburgovci su bili prvi koji su ispravno spoznali da od njih prijeti opasnost čitavoj srednjoj Europi, pa su se Hrvati 1527. odlučili izabrati Ferdinanda Habsburškoga hrvatskim kraljem.⁴³⁶² Upravnu i vojnu organizaciju osmanlijske države Pilar ocjenjuje visokim ocjenama, dok za njezina kulturna, gospodarska i uopće društvena dostignuća nema lijepe riječi. No, osim što je osmanlijska vladavina uništila sve ono što su Hrvati na gospodarskome i kulturnom planu bili ranije postigli, ona je dovela do opustošenja širokih hrvatskih prostora. Kako je već ranije počelo otuđenje vodstvenoga elementa u Hrvata, nastavlja Pilar, sada su iseljavanje odnosno bijeg najimućnijih i najuglednijih te ratno stradavanje najsposobnijih, dodatno oslabili hrvatski narod. Zato su se Osmanlije razmjerno lako proširili na dio hrvatskih zemalja, a na opustošena su područja naseljavali skoro isključivo pravoslavne, u narodnosnom smislu vrlo raznorodne elemente. Padom pod osmanlijsko gospodstvo, piše on, Hrvati su došli i pod utjecaj orijentalnoga, osmanlijsko-bizantinskoga kruga, a organizacija osmanske države na vjerskome (*milletskom*) sustavu stvorila je neke od ključnih pretpostavki buduće identifikacije vjere i narodnosti kod južnih Slavena.⁴³⁶³ To je veliki problem i u najnovije doba, a kod Hrvata se, naglašava Pilar, i danas opažaju neke neposredne posljedice osmanlijske vladavine: neaktivnost i

⁴³⁵⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 30. Pilar piše o „stjecanju“ Hrvatske (*Erwerbung*), dok Pucek na str. 19. govori o „pridruženju“ Hrvatske.

⁴³⁵⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 31.

⁴³⁶⁰ Isto, 34.-36. U skladu s time, on taj pojam ne će pisati u navodnim znakovima. Korisno je napomenuti da *Dr. Petriensis* odnosno Fran Milobar, od kojega Pilar uglavnom preuzima shvaćanje o značenju te pojave, „bogumile“ naziva – patarenima. I Pilar mjestimice, ali ipak rijetko koristi taj termin.

⁴³⁶¹ [B. KÁLLAY], *Die Lage der Mohamedaner in Bosnien*, 18., 23. i dr.

⁴³⁶² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 40.-42.

⁴³⁶³ Isto, 42.-48.

orijentalna pasivnost na gospodarskome i na kulturnome planu, pomanjkanje svakoga dara za organizaciju, kao i manjak sklonosti prema proizvodnoj gospodarskoj djelatnosti; oni umjesto toga naginju sitnoj proizvodnji te okoštalome i apriorističkom ustrajanju u dogmatskim konfesionalnim i političkim pitanjima.⁴³⁶⁴

Dugotrajna osmanlijska vladavina, nastavlja Pilar, dovela je i do teritorijalnog cijepanja Hrvatske, a napose do nastanka Vojne krajine koja je tijekom stoljeća iz etnički jedinstvenoga postala etnički izmiješano područje, što će se dugoročno odraziti na politički razvitak u Hrvatskoj. Svi ti kompleksni čimbenici odredili su hrvatski odnos prema Mađarskoj i Austriji.⁴³⁶⁵ Za prvih šest stotina godina državne zajednice Hrvata i Mađara između njih nije bilo većih poteškoća, a one koji bi nastale zapravo su se svodile na dinastijske borbe. No, od 1790. mađarska strana, koja nije ništa naučila iz jozefinističkog nastojanja za stvaranjem jedinstvene njemačke države pod habsburškom vlašću, nastoji prema Hrvatskoj nametnuti centralizatorski i mađarizatorski kurs. Na to su, piše Pilar, Hrvati odgovorili jezičnim odnosno književnim pokretom koji je ubrzo prešao na političko polje, te je potpomogao buđenje zamrle nacionalne svijesti i jačanje težnje za ujedinjenjem hrvatskih zemalja. Kao i više puta u ranijoj povijesti, Hrvati su i sada pokazali zasićenost savezima (*Bündnismüdigkeit*) odnosno izrazili su sasvim jasnu želju za samostalnim državnim životom. Uz tradicionalno odanost svome vladaru, ta je želja presudno odredila da Hrvati 1848. pod Jelačićem krenu protiv Mađara. No, taj je rat imao dalekosežne posljedice. Njime nije samo od 1849. do 1867. faktično prekinut državni savez Hrvatske i Mađarske, nego su Hrvati na sebe navukli mađarsku mržnju, a i iz inozemstva im je predbacivano da su bili sluge reakcije, čime je njihov ugled trajno narušen.⁴³⁶⁶

Nakon kratkotrajnoga procvata u razdoblju nakon revolucije 1848., proglašen je Bachov apsolutizam koji su Hrvati, piše Pilar, također doživjeli kao teško razočaranje. Nakon vraćanja ustavnoga stanja u zemlji su se razvile tri stranke: unionistička koja je težila realnoj uniji s Mađarskom; narodna kojoj je personalna unija bila cilj; i pravaška koja je zastupala „prilično nejasan plan o izravnoj pogodbi s vladarom“.⁴³⁶⁷ Nesposobni voditi dovoljno racionalnu politiku, nastavlja Pilar, Hrvati su i tada počinili krupne političke pogriješke. Banu Šokčeviću je bilo predloženo da banska Hrvatska bude zastupana u „središnjem parlamentu“ u Beču, ali su rane iz Bachova apsolutističkog doba bile preduboke, pa je – kaže Pilar – otklonjeno mišljenje „najboljih krugova“ da se prema Austriji ne zauzme stajalište krute nepomirljivosti. Razvitak je tekao u drugom smjeru, u smjeru učvršćenja unije s Mađarskom. Neobično je da ga je u tom smjeru svojom slijepom politikom gurao i sam Beč. Nakon austrijskih poraza 1866. godine spoznali su Hrvati da će se Austrija nagadati s Mađarskom na njihovu štetu, a ubrzo se je razriješilo i pitanje

⁴³⁶⁴ Isto, 48.

⁴³⁶⁵ Isto, 48.-61.

⁴³⁶⁶ Isto, 61.-66. Na drugome mjestu (str. 427.-428.) Pilar će također povoljno ocijeniti Jelačića, ponavljajući kako je on postupao kao carski časnik, ali i kao hrvatski rodoljub: Jelačić i Hrvati pošli su u rujnu 1848. u rat protiv Mađara iz razloga nacionalne samoobrane, a činjenica da je s vremenom njihovo nastupanje podleglo utjecajima jačih čimbenika nije za osudu, jer takva opasnost prijeti svakome ljudskom pothvatu.

⁴³⁶⁷ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 67.-68.

forme tog dogovora: između federalizma i dualizma izabrano je potonje rješenje. Hrvati su bili u teškom položaju: Vojna krajina je i dalje bila izuzeta ispod banske vlasti, pa se je tamo vodila politička borba protiv krune i protiv vojne uprave; s druge se strane protiv Austrije oni bore zbog Dalmacije, a protiv Mađara zbog nagodbe. Tako je taj neprijeporno historijski narod – nastavlja Pilar – čija je državna misao najstarija u Austro-Ugarskoj, bio prisiljen s Mađarskom 1868. sklopiti nagodbu u kojoj je sačuvao formalnu autonomiju, ali je u financijskome i u gospodarskom pogledu prepušten na milost i nemilost Mađarskoj, čija vlada u Hrvatskoj ima svoga eksponenta u osobi hrvatskoga bana.⁴³⁶⁸

Kod Srba je, piše Pilar, politički razvitak tekao bitno drugačije. U današnju su se postojbinu oni doselili nekoliko godina nakon što su Hrvati naselili zemlje koje danas nastavaju, ali na području na koje su došli Srbi nije bilo većih gradova niti kulturnih središta, pa je uslijed nedostatka „romanskoga kulturnog fermenta“ proces stvaranja srpske države tekao puno sporije nego kod Hrvata. Na nj su još bitno utjecali hrvatska državna organizacija (Bijela Hrvatska) te Duklja (nekadašnja Crvena Hrvatska), a još više mlado bugarsko carstvo i pogotovo Bizant. Bizantski je utjecaj bio silno velik ne samo zbog ustroja države koji je počivao na rimskim načelima, nego i zbog bizantskoga cezaropapizma odnosno povezanosti osobe vjerskoga i svjetovnoga poglavara koja je crkvu stavljala u funkciju državne ideje.⁴³⁶⁹ To je ono što je Srbe, prema Pilarovu mišljenju, privlačilo Bizantu. Iako su se dugo koristili ratovima Bizanta i Bugara, oni su se ipak zbog snage tih dvaju susjeda morali okrenuti prema sjeverozapadu.⁴³⁷⁰ Trostoljetni bizantski naslon na Srbe u borbi protiv Bugara priskrbio je Srbima zaštitu, a oni su zauzvrat priznavali bizantsko vrhovništvo i čvrsto prionuli uz istočnu crkvu. No tek na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće pošlo je Nemanjićima za rukom osnovati srpsku državu.⁴³⁷¹ Porazi Bizanta i uzmicanje bizantske državne ideje u Malu Aziju u 13. stoljeću pretvorilo je Srbe u njezine glavne saveznike i omogućilo Srbiji da na jedno vrijeme preuzme ulogu Bizanta.⁴³⁷²

Doba Nemanjića, uvjeren je Pilar, presudno je doba srpske povijesti. Iako je sam Nemanja bio odgojen kao katolik, nastavlja on, srpstvo se je odlučilo za istočno kršćanstvo, što je dovelo do takvoga srastanja države i crkve odnosno vjere i naroda koje je za jednoga Zapadnjaka zapravo nepojmljivo. Istodobno se je prema katolicizmu razvila politika koja je kod Srba prerasla u tradiciju: srpstvo se približava katolicizmu kako bi ga iskoristilo za svoje ciljeve, a onda mu okrene leđa. Na tu je srpsku lukavost i nepouzdanost – piše on – upozorio već Kállay.⁴³⁷³ A

⁴³⁶⁸ Isto, 68.-70.

⁴³⁶⁹ Isto, 71.-75. Stojan NOVAKOVIĆ, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 i 1354*. Izdanje Zadužbine Ilije M. Kolarca, Beograd, 1898. (srp. cir.), VI. ističe kako su Srbi prihvatili „vizantijsko razumevanje hrišćanstva koje se otpočelo istom u XII. veku. Time je kalamljeni duh vizantijskih ustanova, vizantijskih ideja, vizantijski shvaćenoga celokupnog hrišćanstva među Srbima i balkanskim Slovenima uzeo mah nad mnogim tadašnjim tradicijama domaće i samorodne prosvete, nad čestim kolebljivim predomišljanjem.“

⁴³⁷⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 76.-77. U svom je prijevodu (str. 46.) Pucek grubo pogriješio, prevevši „Nordwesten“ (sjeverozapad) iz izvornika kao – „sjeveroiztok“.

⁴³⁷¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 79.-82.

⁴³⁷² Isto, 82.-86.

⁴³⁷³ Isto, 87.-90. Usp. B. KÁLLAY, *Istorija srpskog naroda. Deo prvi*, 27.-28.: „I u poznija vremena, kad su se god takove prilike pojavile, sa istih pobude udešavan je srdačniji odnošaj između srpskih vladalaca i rimskih papa, ma da

zahvaljujući slabljenju Bizanta, Srbima je uz pomoć nacionalne, autokefalne srpske pravoslavne crkve, uspjelo potisnuti grčko svećenstvo te ga nadomjestiti svojim, što je postalo bitnim elementom jačanja dinastije te narodne i državne neovisnosti.⁴³⁷⁴ O stupnju gospodarskoga, trgovačkoga i pravnog razvitka rječito govori nastanak *Dušanova zakonika*, jedine pravne kodifikacije toga doba na Balkanu koja ima državni karakter. Hrvati imaju mnoštvo zakonika, napominje Pilar, ali su oni tek statuti gradskih i seoskih općina i republika, ali nemaju nijednu kodifikaciju koja bi se odnosila na cijelu državu.⁴³⁷⁵

I u svome *Južnoslavenskom pitanju* Pilar je u sklopu prikaza srpske političke i vjersko-kulturne prošlosti Srba iznimno značenje pridao sv. Savi, svecu srpskoga pravoslavlja.⁴³⁷⁶ Njemu će dvanaestak godina kasnije posvetiti i zasebnu raspravu, ponavljajući glavnu tezu izloženih već u *Južnoslavenskom pitanju*.⁴³⁷⁷ Iako će 1930. svoje rezerve prema katolištvu kao konfesiji, a napose prema ovozemaljskome, društvenome i kulturno-političkome djelovanju Katoličke crkve izraziti puno otvorenije nego u knjizi objavljenoj 1918., i pred kraj svjetskoga rata on je jedva prikrivao kritiku katolištva. Iza toga njegova gledišta nalazili su se nekadašnji naprednjački nazori odnosno osuda djelovanja Katoličke crkve čiju je internacionalnu dimenziju Pilar iz hrvatske perspektive iščitavao ne samo kao univerzalističku, nego kao protunacionalnu, protuhrvatsku. No, iako je u mnogim krugovima njegovo *Južnoslavensko pitanje* doživljeno kao protusrpski pamflet – a taj će je glas kod ponekoga pristranoga i površnog čitača pratiti do današnjih dana – ni tada, 1918. godine, u vrijeme krvavoga rata između Austro-Ugarske i Srbije Pilar se nije ustezao prema sv. Savi izraziti skoro otvoreno divljenje, makar je naglašavao da se u svojim razmišljanjima prema pravoslavlju odnosi vrlo kritički i u konačnici nepovoljno. Ipak je držao da je ono, napose u obliku koji je njegovan na Atosu, esencija one životne mudrosti koja je tijekom tisuću godina „destilirana“ iz kulturnog života prednje Azije.⁴³⁷⁸

A iako je bio svjestan da sv. Sava to u formalnome smislu nije bio, Pilar je i dalje držao da je on u stvarnosti pravi osnivač dinastije Nemanjića: svi koji su došli poslije njega samo su crpili glavnicu koju im je on namro. On je bio izraziti srpski rodoljub i mudar diplomat te je upravo on stvorio crkvu koja je uvijek u službi srpskoga naroda i srpske države.⁴³⁷⁹ To je ono čega ni Srbi donedavno nisu bili svjesni, pa je tek u posljednje vrijeme sazrela svijest da u sv. Savi treba gledati ne samo sveca, nego i političara, rodoljuba i diplomata.⁴³⁸⁰ Godine 1930., kad

srpski župani i kraljevi u tom nisu nikad bili iskreni, te se prijateljstvom rimskim papa samo koristili, da svoje celji postignu; čim su to postigli, pa nisu trebali papinu pomoć, odmah su okrenuli leđa katoličkoj crkvi.“

⁴³⁷⁴ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 90.

⁴³⁷⁵ Isto, 91.-92. Koncem 19. stoljeća opširan komentar te srpske kodifikacije odnosno njezinih brojnih prijepisa objavio je već spomenuti S. NOVAKOVIĆ, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 i 1354*, Beograd, 1898. (srp. ćir.)

⁴³⁷⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 92.-98.

⁴³⁷⁷ To je već spomenuti Pilarov članak „O Svetom Savi i njegovu znamenovanju“, koji je objavljen u časopisu *Nova Evropa*, knj. XXI, br. 1, Zagreb, 16. I. 1930., 1.-10. Ovdje će se citirati čitatelju dostupniji pretpisak tog članka, objavljen u: *Pilar*, 7/2012., br. 14 (2), 77.-88.

⁴³⁷⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 96.-97.

⁴³⁷⁹ Isto.

⁴³⁸⁰ Isto, 97.

je sam Pilar bio suočen sa stvarnošću jugoslavenske države koja je u mnogim svojim elementima funkcionirala kao proširena odnosno Velika Srbija – pa je u skladu s time svetosavlje postalo jedan od zaglavnih kamenova državne politike, a blagdan sv. Save državni odnosno školski praznik – Pilarovi su komplimenti utemeljitelju srpskog pravoslavlja bili još izdašniji: sv. Sava je bio „najveći čovjek Južnoga Slovenstva do danas“.⁴³⁸¹ Ivan Markešić je točno primijetio kako je Pilar pritom mislio na ovozemaljsku, svjetovnu odnosno političku dimenziju lika Save Nemanjića, ujedno ističući da je ostvarenje njegovih ciljeva bilo moguće samo zahvaljujući njegovu svećeničkom svojstvu, pa se iz toga jasno može iščitati Pilarovo naglašeno uvjerenje o iznimnoj važnosti koju religija i crkva ima u javnome, političkom i uopće nacionalnom životu jednoga naroda,⁴³⁸² ali i njegovo neprikriveno podcjenjivanje njezine transcendentale dimenzije.

Pilaru je sv. Sava velik po tome što je uvijek poduzimao ono što je za njegovu dinastiju „i za njegov ljubljani srpski narod bilo najbolje i najkorisnije“, znajući uvijek odjenuti „političke poslove svoga naroda u crkveno ruho“.⁴³⁸³ Njegove se zasluge, piše Pilar, daju svesti na sljedeće: on je pravi utemeljitelj dinastije Nemanjića; on je odlučio o srpskome izboru za Istok, a ne za Zapad; on je osnovao srpsku narodnu crkvu; on je srpskoj kulturi dao nemjerljiv doprinos i, napokon, on je slomio moć grčkoga svećenstva te je uspostavio simbiozu crkve i države koja, doduše, ima i svojih nedostataka, ali je nesumnjivo rezultirala izvanrednim povećanjem moći države.⁴³⁸⁴ Upravo zbog takvih je svojih svojstava sv. Sava imao utjecaja i na druge južnoslavenske narode, pa time valja objasniti činjenicu nastanka „herceštva sv. Save“. Zato su Osmanlije, zaključuje Pilar, vrlo dobro spoznali moć koja izvire iz života i rada toga čovjeka, pa su 1594. iskopali i spalili njegove zemne ostatke, uzaludno se nadajući da će time uništiti duh i djela sv. Save.⁴³⁸⁵

Kad sačuvani fragmenti njegove ostavštine ne bi govorili da je i u posljednjim godinama života radio na rastakanju jugoslavenske i stvaranju neovisne hrvatske države, Pilarove pohvale sv. Savi 1930. godine mogle bi se shvatiti i drugačije. No, on je tada samo zatomio misli koje je u drugome kontekstu, 1918. godine, mogao otvoreno kazati: usprkos dinamizmu koji je cezaropapističko načelo unijelo u srpski narodni i državni život – a zapravo baš zbog njega – srpsku povijest obilježava hladna okrutnost, neiskrenost i himba, koja je izraženija nego u bilo kojega drugog europskog naroda.⁴³⁸⁶ Nije pritom, nastavlja Pilar, u pravu B. Kállay koji je od svih stranih promatrača najdublje proniknuo u srpsku narodnu dušu, i koji tu činjenicu također primjećuje, kad je pripisuje nedostatku posredovnog elementa (*das vermittelnde Element*) u obliku gradova i građanstva kao nositelja civilizacije. Kállayev zaključak, napominje Pilar, potire već činjenica da srpstvo već stotinjak godina ima i gradove i građanski stalež, a ipak nije izgubilo

⁴³⁸¹ I. PILAR, „O Svetom Savi i njegovu znamenovanju“, 77.

⁴³⁸² I. MARKEŠIĆ, „Čime je sv. Sava 'opčarao' Ivu Pilara?“, *Pilar*, 7/2012., br. 14 (2), 71.-72.

⁴³⁸³ I. PILAR, „O Svetom Savi i njegovu znamenovanju“, 77.

⁴³⁸⁴ Isto, 85.-88.

⁴³⁸⁵ Isto, 177.-178.

⁴³⁸⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 100.

tu mračnjačku crtu.⁴³⁸⁷ S druge strane osobitu crtu srpskoga karaktera, prema piscu *Južnoslavenskog pitanja*, predstavlja zavjetna misao o ponovnoj uspostavi Dušanova carstva, države koja je bila stvorena i organizirana po bizantskome modelu. Ta je zavjetna misao postala politička krilatica koja djeluje i danas.⁴³⁸⁸

Pilar objašnjava da su se Srbi pokušali širiti prema zapadu i sjeverozapadu, ali u tome, osim u pogledu Duklje, nisu uspjeli primarno zbog hrvatstva koje se je opiralo širenju bizantske misli te zbog otporne snage vjerske ideje „bogumilstva“.⁴³⁸⁹ Ni stotinu godina nakon što je dosegla svoj zenit, srpska je država brzo propala. Razloge tomu Pilar nalazi u sljedećim činjenicama: iako je bila velika, državotvorna snaga srpskog naroda bila je osjetno manja od povoljnih vanjskopolitičkih okolnosti i dinastijskih odnosno državnih ambicija koje su dovele do stvaranja i jačanja srpske države; srpstvo je i dalje bilo na niskome stupnju kulturnoga razvitka; bizantska baština preuzeta je onda kad je već bila u fazi raspadanja, pa je nosila sjeme propasti; te napokon, gradovi i građanski sloj u Srbiji su bili slabi i nerazvijeni, slijedom čega nisu mogli poslužiti kao oslonac središnjim vlastima u borbi protiv lokalnih namjesnika koji su se pretvarali u sve moćniju feudalnu gospodu.⁴³⁹⁰

Doba osmanlijske vladavine, piše Pilar, kod Srba je trajalo od 1389. do 1830., dakle – puno dulje nego kod Hrvata. Ono je imalo brojne dalekosežne posljedice, od kojih su neke bile i pozitivne. Dokinulo je staleške razlike, a djelovanje srpske narodne crkve dovelo je do jezičnoga i narodnosnog ujedinjenja srpstva. U tome su iznimno važnu ulogu odigrali samostani (*manastiri*) koji su bili žarišta vjerskoga i nacionalnog života. Obnova Pečke patrijarhije 1557. godine za Srbe je, drži Pilar, simbolički predstavljala obnovu srpske državnosti. Zahvaljujući činjenici da su pod crkvenu vlast pečkoga patrijarha spadali i pravoslavni u hrvatskim zemljama, time je položen i temelj kasnijih velikosrpskih aspiracija.⁴³⁹¹ Treba naime znati, piše Pilar, da Osmanlije zapravo nisu težili za uništenjem pokorenih naroda, nego za razaranjem njihovih država. Zato su se Srbi na sebi svojstven način lako prometnuli u osmanlijske vazale, za razliku od Hrvata koji su ustrajali u dosljednome otporu osvajaču, pa su zbog toga teže i stradavali. Njih kao pripadnike univerzalne, protuosmanlijski i protuislamski raspložene Katoličke crkve, nije štitila narodna crkva koja je uvijek ustajala u zaštitu Srba, a baš zahvaljujući njoj uglavnom se nisu asimilirali ni oni odvjetci srpstva koji su pod vodstvom crkvenih dostojanstvenika iselili u zemlje koje su bile u habsburškome posjedu. To crkveno vodstvo bilo je presudno za očuvanje njihove narodne svijesti.⁴³⁹² U 19. stoljeću, zahvaljujući povoljnome razvitku međunarodnih prilika – napose zahvaljujući otimanju Rusije i Austrije za Balkan – Srbija doživljava svoj uskr. No, nastavlja Pilar, istodobno ona pokazuje i imperijalističke tendencije koje su tradicionalno

⁴³⁸⁷ Isto, 100.-101.

⁴³⁸⁸ Isto, 107.

⁴³⁸⁹ Isto, 103.-104. Pilarov pojam „Dioklea“ (Duklja) Pucek 1943. prevodi kao „Zeta“.

⁴³⁹⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 110.-113.

⁴³⁹¹ Isto, 113.-117. Ovdje je Pilar upotrijebio termin „velikosrpski“ (*großserbisch*), a kod njega nije rijedak slučaj da se isti pojam pojavljuje i u obliku „svesrpski“ (*allserbisch*). Na razliku koju je on načelno pravio između ta dva pojma – a koja se je danas posve izgubila – vratit ćemo se kasnije.

⁴³⁹² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 118.-121.

protuaustrijske, čak i bez obzira na to što je Srbija u gospodarskome smislu upućena na Austriju. To je činjenica koja će biti objašnjena i istaknuta u nastavku knjige, kaže Pilar, a treba je uvijek imati na umu, jer nije slučajna, nego je konstanta koja izvire iz dubokih slojeva povijesti. I makar to Beču bilo nezgodno priznati, činjenica je – naglašava Pilar – da je Srbija u razdoblju potpune neovisnosti (1878.-1914.) doživjela veći gospodarski napredak i blagostanje, nego bilo koja južnoslavenska zemlja Monarhije.⁴³⁹³

Iako za posljednju tvrdnju nije naveo posebne dokaze, a ona bi se vjerojatno mogla držati problematičnom, bila je ta posve otvorena Pilarova kritika austro-ugarske politike, napose njezine tzv. kulturne misije u Bosni i Hercegovini, više nego znakovita: ona je društvena i politička podloga na kojoj je Pilar gradio svoj legitimitet pri formuliranju zahtjeva za promjenom austro-ugarske politike na jugu Monarhije.

A povijest dviju okupiranih i potom anektiranih pokrajina – za koje sam Pilar kaže kako će ih nazivati jednim imenom, imenom Bosna – najvažnije je sporno pitanje u južnoslavenskome kompleksu. Srbi ih drže svojim, nastavlja on, jer u njima danas doista tvore većinu. Međutim, Bosna je iznimka od sociološkoga pravila da su narodi (a južnoslavenski narodi napose!) posljedice državne tvorbe: nema nikakve sumnje, piše Pilar, da je postojala država Bosna, ali bosanskoga naroda ipak nema.⁴³⁹⁴ Ima pisaca koji su pogrješno držali da je Bosna srpska zemlja (pa je čak i hrvatski povjesničar Vjekoslav Klaić dopuštao da bi Bosna bila granično hrvatsko-srpsko područje), ali je to shvaćanje pogrješno, nastavlja Pilar, na čemu ništa ne mijenja činjenica da se u 20. stoljeću pojavljuje pojam „srbohrvatstva“ (*Serbokroatentum*), što je pojačala i austro-ugarska zemaljska uprava koja je i službeni jezik prozvala „srpskohrvatskim“.⁴³⁹⁵ No, bez obzira na te umjetne pojmove i političke konstrukcije, treba se osloniti na autore koji uvjerljivo pokazuju da je Bosna hrvatska zemlja. U tome se, kaže Pilar, posebno ističe knjiga dr. Petriensisa *Bosna i hrvatsko državno pravo*.⁴³⁹⁶

Već zemljopisni smještaj i geopolitički položaj Bosne, koja je smještena između krakova šestara koji tvore Trojednicu, nastavlja Pilar, pokazuju kako je nemoguće da bi prostor između ta dva kraka, ispresijecan rijekama čije doline povezuju te krakove, bio nastanjen inorodnim življem.⁴³⁹⁷ Njegovo hrvatstvo potvrđuju brojni povijesni izvori, banska čast koja je Srbima nepoznata, kao i činjenica da je Ugarska stekla Bosnu skupa s Hrvatskom, jednim činom, što pokazuje da je ta zemlja bila zemlja hrvatskoga državnoga prava i da geopolitički pripada

⁴³⁹³ Isto, 130.-134.

⁴³⁹⁴ Isto, 141.-145.

⁴³⁹⁵ Isto, 145.-147. Kao što je spomenuto, hrvatski zastupnici u bosansko-hercegovačkome Saboru, uključujući zastupnike HNZ-a, zalagali su se za to da se službeni jezik u BiH naziva „hrvatskim ili srpskim“.

⁴³⁹⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 147. Za razliku od Pilara koji u svojoj knjizi ne otkriva ime autora, Pucek je u prijevodu iz 1943. odmah na str. 82. naveo da je posrijedi dr. Fran Milobar. Jednako je (dakle, različito od autora) postupio i na str. 105. prijevoda. U drugotisku na njemačkom jeziku (Zagreb, 1944.) nije otkriven identitet „Dr. Petriensisa“.

⁴³⁹⁷ U bečkome izdanju iz 1918. između str. 142. i 143. umetnut je zemljovid koji se u hrvatskom izdanju iz 1943. pojavljuje na str. 85. U njemačkom se drugotisku taj zemljovid nalazi između str. 152. i 153.

hrvatskim zemljama.⁴³⁹⁸ Sve to pokazuje da je Bosna od naseljenja Slavena do 12. stoljeća neprijeporno hrvatska zemlja, ali je ipak činjenica da u njoj Srbi danas čine oko 43 % (dok je Hrvata katolika oko 20 %, a udio muslimana koji uglavnom nemaju nacionalne svijesti iznosi oko 33 %). Ta se činjenica, ističe Pilar, može shvatiti samo ako se ispravno razumije pojava i značenje „bogumila“ odnosno vjerska povijest Balkanskog poluotoka, napose proces islamizacije.⁴³⁹⁹

Pilarov opis pojave „bogumilstva“ – jednako kao i njegov prikaz dualističke vjerske doktrine – zadržao se je na razini povijesnih spoznaja koje je zastupala tadašnja hrvatska historiografija. On nije ni imao razloga preispitivati ga, jer mu je prevladavajuće shvaćanje bilo upotrebljivo u političke svrhe, napose kad mu se dometnu dodatni elementi kritike nacionalno-političkoga deficita Katoličke crkve.⁴⁴⁰⁰ Zoroastrički je dualizam, smatra Pilar, koji se je proširio u Bizantu i u Bugarskoj, u Bosni pao na plodno tlo, jer u Bosni – uslijed latinizacije crkvenih središta na jadranskoj obali – nije bilo dovoljno razvijeno ustrojstvo Katoličke crkve, niti je ona imala dovoljno svećenika koji su propovijedali na hrvatskome. S druge su strane u toj zemlji dominirali pripadnici hrvatske narodne stranke, koji su se u nju sklonili nakon poraza na Gvozdu, kad je smrtno stradao posljednji hrvatski kralj narodne krvi.⁴⁴⁰¹ Upravo tome arijsko-slavenskome hrvatskom državotvornom elementu koji je zaštitu našao u unutrašnjosti zemlje odnosno u bosanskim planinama, tumači Pilar, posebno je godilo „bogumilstvo“ zbog njegovih perzijsko-arijskih i staroslavenskih elemenata. Njima je odgovarala i „bogumilska“ vjerska doktrina koju Pilar opisuje razmjerno opširno, a koja je veličala mirotvorstvo te poticala zemljoradnju i obrtništvo.⁴⁴⁰²

Povlačenje pripadnika hrvatske narodne stranke u Bosnu, objašnjava Pilar, kvasac je kasnijeg stvaranja bosanske države.⁴⁴⁰³ Budući da su Hrvati prema Vlasima i prema Bizantu osjećali silnu mržnju, nisu se okrenuli protiv mađarskih kraljeva, kaže on, jer bi u tom slučaju morali tražiti saveznike u Mlečanima i u Bizantu, nego se je kod njih razvio protuklerikalni, a dijelom i protukatolički osjećaj, pa već prvi bosanski ban pokazuje protukatoličko

⁴³⁹⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 152.-153. Na drugome mjestu (str. 470.) Pilar će istaknuti da je i Napoleon bio svjestan neodrživosti svoje „dalmatinske Ilirije“, pa je razmišljao o zauzimanju Bosne kako bi je združio s Dalmacijom.

⁴³⁹⁹ Isto, 155.-156.

⁴⁴⁰⁰ Kao što ćemo vidjeti, Pilar se je problemom dualizma i „bogumilstva“ puno temeljitije bavio u 20-im godinama 20. stoljeća. No, iako je tada produbio vlastita uvjerenja koja su formirana u doba Austro-Ugarske te su u sažetu obliku uvrštena u *Južnoslavensko pitanje*, čini se da je metodološki ispravnije njegove kasnije studije o „bogumilstvu“ obraditi u kontekstu njegovih ideološko-političkih aktivnosti u razdoblju između 1918.- i 1933., jer su one dijelom kako motivirane, tako i korištene za ideološko utemeljenje i opravdanje hrvatskoga seljačkog pokreta koji je pod Radićevim i Mačekovim vodstvom postupno preuzimao dominantnu ulogu u hrvatskome političkom životu.

⁴⁴⁰¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 156.-163.

⁴⁴⁰² Isto, 158., 161.-162. O „arijskome rasnom podrijetlu“ većine europskog pučanstva opširno je raspravljao i B. KÁLLAY, *Istorija srpskog naroda. Deo prvi*, 2.-3. i d.

⁴⁴⁰³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 163.

raspoloženje.⁴⁴⁰⁴ Zbog toga svoga protukatoličkog osjećaja hrvatsko je plemstvo u Bosni prešlo na „bogumilstvo“ kao „narodno-slavensku vjeru“, čemu je pogodovala okolnost da se je u „bogumilskom“ bogoslužju koristio slavenski jezik. Tomu su Hrvati, uvjeren je Pilar, jednako kao i stvaranju vlastite, nacionalne crkve, odavno uzalud težili. U istome ih je smjeru nesumnjivo poticalo i bizantsko favoriziranje pravoslavlja koje je Hrvatima bilo neprihvatljivo.⁴⁴⁰⁵

Prema Pilaru, dva su, dakle, čimbenika dovela do nastanka bosanske države: povlačenje hrvatske narodne stranke u Bosnu i pojava „bogumilstva“. Oni su također odredili i držanje bosanskih Hrvata odnosno Bosanaca (*Bosnier*) prema ostalim Hrvatima i prema Ugarskoj. Međutim, usprkos svoje suprotstavljenosti ostalim Hrvatima, Bosanci su uvijek priznavali hrvatskoga kralja svojim lenskim gospodarom, pa im to priznanje nije nikad trebalo nametati oružjem.⁴⁴⁰⁶ Pilar naglašava da teorija o seobi hrvatske narodne stranke u Bosnu i o pojavi odnosno posljedicama „bogumilstva“ nije njegov izum, nego ju je preuzeo od *Dr. Petriniensisa* odnosno od Frana Milobara, budući da mu ona objašnjava iznimku od pravila, tj. okolnost da bosanska država nije dovela do stvaranja bosanskog naroda, nego se jednostavno radi o uzgrednome odnosno pobočnome obliku državotvornog nastojanja (*der Seitentrieb der Staatsbildung*) hrvatskoga naroda.⁴⁴⁰⁷ Iako se je narodna svijest u doba osmanlijske vladavine – zbog općih okolnosti i *milletskeg* sustava – uglavnom izgubila, postoji mnoštvo dokaza za hrvatstvo bosanskoga „bogumilskog“ plemstva, drži Pilar. O tome, uvjeren je on, rječito govore stećci, ikavski govor, banska čast, istovjetnost etnografskih nalaza u Bosni i u drugim hrvatskim zemljama i dr.⁴⁴⁰⁸

Takav je razvitak, međutim, ostavio trajne posljedice u razvitku hrvatskog naroda nastavlja on. „Bogumilstvo“ je u Bosni dovelo do povoljnoga kulturnog razvitka i do razmjernoga blagostanja, no na političkome i državotvornom planu ostavilo je pogubne plodove, budući da država u kojoj se sve ovozemaljsko smatra djelom sotone, u kojoj nema novca ni

⁴⁴⁰⁴ Isto, 164.-165. Pilarov pojam „die Welschen“ (Vlasi), Pucek 1943. prevodi s „Romani“. Sam Pilar, međutim, taj pojam ne koristi dovoljno jasno, pa – čini se – nema na umu da se je njegovo značenje tijekom povijesti mijenjalo. Pojam „Vlah“ izvorno je značio pripadnika posebne narodnosne skupine koja je imala vlastiti, romanski jezik, dok se kasnije pod „Vlasima“ shvaćaju nomadski pastirski elementi u brdskim dijelovima Balkanskog poluotoka. Pored toga su „Vlasima“ označavani i pripadnici vojničkoga sloja u službi osmanske Turske, a kasnije uopće stanovnici jadranskog zaleđa. Na različita značenja pojma „Vlah“ upozorio je i i Ćiro Truhelka u nepotpisanoj seriji članaka koji su 1907. objavljeni u *Hrvatskom dnevniku* te iste godine u Sarajevu tiskani u knjižici *Hrvatska Bosna (Mi i oni tamo)*. *Preštampano iz Hrvatskog dnevnika*, 50.-51. Ta je rasprava doživjela teške napadaje u naprednjačkome novinstvu odnosno uopće tisku pod utjecajem Hrvatsko-srpske koalicije, a svoje je autorstvo Truhelka potvrdio u *Uspomenama jednog pionira*, Zagreb, 1942., 136. Srpski etnolog, folklorist i kulturni povjesničar Tihomir R. ĐORĐEVIĆ, *Naš narodni život* (Beograd, 1923., 167.-172. srp. ćir.) istaknuo je da se u 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća Vlasima redovito nazivaju Srbi, ponudivši i tumačenje te pojave. O problemu Vlaha v. Zef MIRDITA, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb, 2004.; *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*. Prir. I. Mužić, Split, 2010.

⁴⁴⁰⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 165.

⁴⁴⁰⁶ Isto, 166.-168.

⁴⁴⁰⁷ Isto, 169.-170. Usp. Dr. PETRINIENSIS, *Bosnien und das kroatische Staatsrecht*, 126.-139. i dr.

⁴⁴⁰⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 170.-172. Da bi se pravilno shvatilo značenje pojma „rasa“ u Pilarovu djelu, korisno je već ovdje napomenuti da on – koji „bogumile“ smatra sastavnim i nerazdvojivim dijelom hrvatskog naroda – na ovome mjestu koristi i pojam „bogumilska rasa“ (*bogomilsche Rasse*). Drugim riječima, njegov pojam „rasa“ ima drugačiji i širi sadržaj od onoga koji će postati općenito prihvaćenim dvadesetak godina kasnije.

trgovine, i u kojoj su oružje i rat zabranjeni iz vjerskih razloga, ima slabe izgleda za opstanak, a uopće se ne može proširiti. „Bogumilstvo“ je, prema tome, zaključuje Pilar, u državotvornom smislu pogubno, zapravo učenje koje je neprijateljsko stvaranju i obrani države.⁴⁴⁰⁹ Ono je, prema Pilaru, stvorilo i specifičan mentalitet čestoga prividnog mijenjanja vjere ili uvjerenja, koje međutim nije izraz beskarakternosti kao što to može pomisliti površan promatrač, nego je izraz krajnje nužde odnosno nastojanja da se u nepovoljnom okruženju spasi goli život.⁴⁴¹⁰

No, važnije je, kaže on, bilo to da je „bogumilstvo“ učinilo Bosnu slobodnom državom, ali je otvorilo i vrata njezinoj propasti. Zaredali su, naime, sve češći pohodi katoličkih ugarskih vladara protiv toga krivovjerja, pa su „bogumili“, nejakim da se odupru navali, a istodobno težeći sačuvati svoje zemljišne posjede, listom i u kratkome roku prešli na islam, tvrdi Pilar. Pritom se on poziva na sve novije pisce koji su se tim pitanjem bavili, dodajući uzgred da je između islama i manihejskih sljedbi morala postojati i stanovita duhovna sličnost.⁴⁴¹¹ Taj prijelaz „bogumila“ na islam teško je pogodio hrvatski narod, tumači on. Kod islamiziranih Hrvata zamrla je hrvatska narodna svijest, a dugo potiskivani „bogumilski“ sloj sad je osokoljen stjecanjem vjerskih i političkih prava, pa je u idućim stoljećima vrlo žustro i odano branio Osmansku carevinu, što je dovelo do uzajamnoga prolijevanja krvi katoličkih i muslimanskih Hrvata.⁴⁴¹² Do tih je spoznaja, napominje Pilar, u biti došao i *Dr. Petriniensis*, ali se njegova, Pilarova, stajališta baziraju i na kulturno-povijesnim, vjersko-povijesnim i antropološkim spoznajama, pa se to shvaćanje društveno-političke uloge „bogumilstva“ smije smatrati zaokruženim znanstvenim uvjerenjem.⁴⁴¹³

U tom kontekstu se u povijesti Bosne kao hrvatske zemlje pojavljuju Srbi. *Dr. Petriniensis*, kaže Pilar, to tumači vazalskim odnosom Srba prema Osmanlijama, uslijed čega su ovi mogli raspolagati pravoslavnom življem te ga po svojoj volji naseljavati i u Bosnu, kao i činjenicom da su mnogi katolici koji su odbijali prelazak na islam, uslijed nedostatka progonjenoga katoličkoga klera pronašli utočište prelaskom na pravoslavlje.⁴⁴¹⁴ No, *Dr.*

⁴⁴⁰⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 173.-174. Pucek 1943. pogrešno prevodi Pilarovu formulaciju, tvrdeći na str. 96. da u izvorniku piše kako „bogumilstvo bijaše politički opasan i poguban pa čak i protudržavan nauk.“

⁴⁴¹⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 175.

⁴⁴¹¹ Isto, 180.-185. Kao što je naprijed spomenuto, Pilarovo objašnjavaње prijelaza na islam težnjom da se zaštiti zemljišni posjed imalo je i praktično-političku svrhu. Na taj način se je legitimiralo vlasništvo današnjih muslimanskih veleposjednika kao etičko i pravno uporište protiv (srpskih) zahtjeva za obvezatnim otkupom kmetova i agrarnom reformom. Među drugim autorima, [B. KÁLLAY], *Die Lage der Mohamedaner in Bosnien*, 22.-23. i R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 48. također su prihvatili prevladavajuće mišljenje toga doba te su islamizaciju tumačili masovnim prijelazom domaćega plemstva na islam, motiviranim nastojanjem da se sačuva imetak.

⁴⁴¹² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 185.-191. Adalbert Shek u svom traktatu o južnoslavenskom pitanju ističe da muslimani danas nisu ni Hrvati ni Srbi, ali da svijest o hrvatskoj pripadnosti „jednog dijela Bosanaca, kako katolika tako i muslimana“ nije „nikad utrnula“. (NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „Die südslawische Frage. Kroaten und Serben, von Agricola, 5., 14.)

⁴⁴¹³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 191.

⁴⁴¹⁴ Isto, 192. Usp. Dr. PETRINIENSIS, *Bosnien und das kroatische Staatsrecht*, 237.-238. Milobarovu tezu o brojnim prijelazima katolika na pravoslavlje kasnije je razradio K. S. DRAGANOVIĆ, *Massenübertritte von Katholiken zur 'Orthodoxie' im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*. Excerpta ex 'Orientalia

Petriniensis je, piše Pilar, u svojoj dragocjenoj knjizi potpuno podcijenio ulogu balkanskih Romana (*Balkanromanen*) koja je puno veća nego što se je to mislilo. Pripisujući sebi u zaslugu autorstvo spoznaje da je strah od romaniziranja potaknuo Hrvate da koncem 11. stoljeća zaštitu potraže u savezu s Mađarima,⁴⁴¹⁵ Pilar ističe kako su Romani bili element raširen diljem Europe, o čemu govore nazivi i toponimi od Walesa na britanskom otočju preko švicarskoga Wallisa do rumunjske Vlaške. Oni Romani koji su bili nastanjeni u primorskom gradovima prema njegovu su mišljenju brzo asimilirani ne samo u Hrvatskoj, nego i drugdje, primjerice, u Albaniji i u Grčkoj. Drugačija je situacija bila s onim romanskim elementom koji se je sklonio u brda, živeći nomadski i pokazujući snažan otpor svakom civilizatornom nastojanju novonastalih država. Taj element, koji su okolni narodi na Balkanu nazivali Vlasima, piše Pilar, bilo je lako pridobiti samo za one pothvate koji su obećavali grabež i pljačku. Osmanlije su to vrlo brzo shvatili, pa su ih koristili za svoje pomoćne postrojbe, a onda bi ih naseljavali na opustošena područja.⁴⁴¹⁶

Postanak Srba u Bosni, nastavlja Pilar, podudara se s osmanlijskom (turskom) vladavinom, a posljedica je niza uzroka koji su u četiristoljetnom razdoblju doveli do nastanka današnje srpske etničke većine. Na način koji ipak nije sasvim jasan, Pilar sumira svoja razmišljanja te identificira čak sedam tih uzroka: pravoslavni Vlasi su bili jezgra nastanka pravoslavnog pučanstva; katoličko je plemstvo, ukoliko nije prešlo na islam, zbog svog neprijateljstva prema okupatoru bilo istrijebljeno ili prognano; na opustošena su imanja kolonizirani pravoslavni, u većini Vlasi; katolici su i kasnije u većim valovima iseljavali iz Bosne, napose nakon žešćih vojnih obračuna; opustjela područja Osmanlije su naseljavali srpskim kolonistima čiji su potomci današnji kmetovi; mnogi preostali katolici su zbog nedostatka katoličkog dušobrižništva prelazili na pravoslavlje; napokon, zbog zemljopisnih i gospodarskih razloga su u Bosnu kasnije doselili pravoslavni i srpski elementi iz južnih krajeva.⁴⁴¹⁷

Na proces stapanja svih tih raznorodnih elemenata u suvremeni srpski narod u BiH Pilar će se vratiti kasnije, u kontekstu rasprave o odnosu katolištva i pravoslavlja. Također će u kasnijim poglavljima temeljitije obraditi svoje shvaćanje da su srpstvo, jugoslavenstvo i sveslavenstvo ozbiljne prijetnje hrvatskomu narodu, ali i Austro-Ugarskoj Monarhiji odnosno Europi. No, uvjerenje o presudnoj važnosti vlašskog elementa za etničku i političku sudbinu hrvatskih zemalja,⁴⁴¹⁸ nesumnjivo će biti jedan od glavnih otonaca pojačanog Pilarova interesa

Christiana Periodica', vol. III, Roma, 1937. Ta je studija na hrvatski prevedena tek 1991., kad je objavljena u Mostaru pod naslovom *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*. Draganović je identificirao niz čimbenika koji su doveli do tih vjerskih prijelaza, a najvažnijima je držao: povlašten položaj pravoslavlja u odnosu na progonjeno katolištvo, pravoslavne progone katolika, nedostatak katoličkoga svećenstva, slabosti katoličke hijerarhije i klera, uvođenje novoga (gregorijanskoga) kalendara koje je zbunjivalo i odbijalo vjernike itd. Vidi i: D. MANDIĆ, *Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 437.-442., 531.-584. i dr.

⁴⁴¹⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 193.

⁴⁴¹⁶ Isto, 194.-202.

⁴⁴¹⁷ Isto, 207.-215.

⁴⁴¹⁸ Zemljovid s grafičkim prikazom gustoće srpskog pučanstva u hrvatskim zemljama, koji je u hrvatskome izdanju iz 1943. objavljen na str. 160., u izvornom se bečkom izdanju iz 1918. nalazi između str. 208. i 209., tj. u sklopu rasprave o postanku Srba u BiH. U njemačkom je drugotisku on smješten između str. 312. i 313.

za antropološke studije koje su u prvim desetljećima 20. stoljeća i inače plijenile pozornost europske i svjetske intelektualne javnosti. Nacionalno-politička potreba da svoga čitatelja uvjeri u to da je BiH hrvatska zemlja, mogla se je braniti samo dokazivanjem teze da su katolici i muslimani istoga (hrvatskoga) etničkog podrijetla, a da su bosansko-hercegovački Srbi došljaci koji većinom i nisu srpskoga (slavenskog) podrijetla, nego su mješavina različitih elemenata među kojima dominira vlaški odnosno romanski. Ta je teza ujedno bila više nego upotrebljiva u ideološkoj konstrukciji kojom je Pilar pokušavao objasniti razloge prevrtljivoga, nepouzdanog i etički problematičnog mentaliteta koji, prema njegovu mišljenju, prevladava u srpstvu koje je uslijed toga raspoloženo nužno protuzapadnjački i protukatolički. To je razlog zbog kojega on već u *Južnoslavenskom pitanju* obilno citira strane autore koji su se bavili antropološkim studijama, ističući da su njihovi rezultati komplementarni jezikoslovnim istraživanjima i da također potkrjepljuju njegove spoznaje kao i iskustvo koje je stekao tijekom (skoro) dvadesetljetnog života u rada u BiH.⁴⁴¹⁹

No, ništa se na Balkanu ne može razumjeti, naglašava Pilar, bez shvaćanja važnosti vjerskoga pitanja.⁴⁴²⁰ U podlozi crkvenoga raskola između Rima i Bizanta, prema njegovu mišljenju, počivaju pretežno politički, a ne vjerski i dogmatski razlozi. Njima treba dodati i psihološke odnosno sociološke razloge, tj. različite sklonosti rimskoga i grčkoga naroda odnosno različito poimanje državne vlasti. Ono što je dovelo do raskola bilo je papinsko podjeljivanje krune Karlu Velikome: to uzvišenje jednog barbara bilo je ujedno detronizacija Grka koja se na Istoku nije nikad mogla oprostiti Rimu. Bizant nikad nije dosegao snagu Rima, a nakon što je on propao, bizantska je baština prešla na Rusiju. Upravo zahvaljujući pravoslavlju, cesaropapizmu i bizantskom imperijalizmu, Rusija je postala ono što je danas, i ona se toga – ponavlja Pilar mišljenje koje je prevladavalo u literaturi njegova doba – nikad ne može niti hoće odreći.⁴⁴²¹ Na Istoku je, piše on, crkva srasla s državom, još točnije: ona je instrument državne vlasti. U Bizantu je država svladala crkvu, na Zapadu crkvi nije pošlo za rukom da sebi podvrgne državu. Ovozemaljska dimenzija katolištva je proizvod romansko-germanskoga duha (tek je reformacija ugrozila njegov odnos s germanstvom!), pa ono ne može biti protugermansko ako se ne želi odreći svoje biti. Nasuprot tome, nastavlja Pilar, pravoslavlje je u velikoj mjeri odraz bizantske politike, čemu treba dodati još i okolnost da se germansko shvaćanje odnosa crkve i države nikad ne može pomiriti s onim bizantskim odnosno grčkim. Zato je pravoslavlje, kao vjerska emanacija Bizanta, neminovno neprijateljski raspoloženo prema Zapadu.⁴⁴²²

Odlika je pravoslavlja, nastavlja Pilar – dolazeći ponovno na razloge svoje visoke ocjene političkoga i kulturnog djelovanja sv. Save – u tome da će ono uvijek braniti nacionalne odnosno

⁴⁴¹⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 217.-224. Niz tih teza izložio je i Č. Truhelka u spomenutoj knjižici *Hrvatska Bosna (Mi i oni tamo)*.

⁴⁴²⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 233.-234.

⁴⁴²¹ Isto, 235.-240. Tu je tezu na vrlo sličan način opširno obrazlagao i B. KÁLLAY, *Die Orientpolitik Russlands*, passim. Na njezinu važnost u Kállayevu ideološko-političkom sustavu upozorio je i T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 59.-68., 73., 142.-143. i dr.

⁴⁴²² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 241.-251.

državne interese. Dok države u zapadnom kršćanstvu mogu utjecati samo na ono racionalno, svjesno u pojedincu, pravoslavne države posredovanjem crkve mogu utjecati i na nesvjesni, iracionalni dio njegove osobe. Zato je Bizant bio žilaviji od Zapadnoga Rimskog Carstva, piše on, zato su pravoslavne države otpornije na sve nedaće koje im zaprijetu, i zato nijedna strana uprava u pravoslavnom (srpskom) pučanstvu ne može pronaći lojalne podanike: pravoslavac ne drži nepravoslavca ravnopravnim, niti za nepravoslavnu državu smatra da je ravnopravna pravoslavnoj. Zato i među Srbima postoji duboko nepovjerenje, pa i mržnja prema katoličkim susjedima, a napose prema katoličkoj Monarhiji. Taj osjećaj, nastavlja Pilar, pomiješan s težnjom za neovisnošću, zapravo je neugasiv. Ujedno je to razlog ekspanzionizma pravoslavlja koje se, međutim, ne širi misionarskim radom, nego državnom ekspanzijom. Zato su pravoslavne države ratobornije i imperijalistički obojene, a to ih u političkome smislu čini aktivnijima, jačima i sposobnijima za život.⁴⁴²³

Pilar ističe da pravoslavlje ne determinira samo državno-politički, nego i socijalni život. Skupa s crkvom, pravoslavna je država progutala i moral, pa su posve uzaludni i bespredmetni pokušaji pojedinih uzornih svećenika i redovnika (*monaha*) koje se trude spriječiti moralno propadanje. Ono je, smatra Pilar, imanentno pravoslavlju baš zbog njegove grčko-bizantske baštine, pa je pravoslavni čovjek, zato što se manje obazire na moralne norme i ograde, životno otporniji i žilaviji od katolika. To pogotovo vrijedi u odnosu na lakovjernoga germansko-slavenskog austrijskog Slavena koji uvijek računa s tuđom dobrodušnošću.⁴⁴²⁴ Katolištvo i pravoslavlje dva su svijeta između kojih postoji duboka provalija, a potonje – napominje Pilar – ima još jednu crtu koja katolicima nedostaje: osjećaj solidarnosti. Glavna svrha pravoslavnog bogoslužja svodi se na to da se vjernika poveže uz crkvu, da se u njemu probudi i održava osjećaj solidarnosti s vjerničkom masom kao i osjećaj snage koja iz te solidarnosti proizlazi. Razumije se, nastavlja Pilar, da se potom ta solidarnost odražava i na drugim društvenim područjima.⁴⁴²⁵

Jedno od pitanja koja se rješavaju u sadašnjemu svjetskom ratu, tumači Pilar, jest pitanje preuzimanja bizantske baštine. Glavni aspiranti su Slaveni kojih su tri četvrtine pravoslavne vjeroispovijesti. Slaveni su rasa koja je politički manje nadarena i koja je podložna osjećajima. Kod njih su nagoni poljodjelca prenaplašeni, a ljubav prema zemlji nadmašuje ljubav prema slobodi. Kad ratuju, oni ratuju samo zbog zemlje, nikad zbog drugih razloga. Zbog tog osjećaja mlakosti i nemoći, drži Pilar, oni su se lako podvrgnuli i pravoslavlju koje im je obećavalo gospodstvo nad svijetom. Nasuprot tome, dvije slavenske plemićke države, poljska i hrvatska, otklonile su pravoslavlje iako su s njime bile u tijesnom dodiru. Umjesto toga su ostale uz katolištvo. A kad uza nj nisu mogle napredovati – umuje Pilar – onda su se okrenule „bogumilstvu“ i napokon islamu, vjeri koja ima najizraženiju volju za vlašću.⁴⁴²⁶

⁴⁴²³ Isto, 251.-262.

⁴⁴²⁴ Isto, 263.-269. Umjesto pojma „germansko-slavenskog austrijskog Slavena“ kojim se je poslužio Pucek (str. 146.), Pilar je zapravo upotrijebio riječ „Österreicher“, Austrijanac.

⁴⁴²⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 270.-271.

⁴⁴²⁶ Isto, 272.-277.

Islam na doktrinarnoj razini njeguje mržnju prema inovjercima, drži Pilar, ali Osmanlijska carevina nikad nije porekla inovjercima pravo na opstanak. Ni katolicizam se ne može nazvati tolerantnim, ali se u njemu nesnošljivost ograničava na kleričke redove. Kod pravoslavnih su, međutim, mržnjom i nesnošljivošću prožet i kler i puk. Ta je mržnja, nastavlja Pilar, osobito žestoka i nepomirljiva spram katolika. Zato se borbe na širokoj bojišnici europskoga rata mogu svrstati i u rasne i u nacionalne i u političke i u socijalne i u gospodarske borbe,⁴⁴²⁷ ali u korijenu svega stoji vjersko pitanje odnosno vjerska mržnja. A Rusiju koja mašta o tome da postane „trećim Rimom“ odnosno da preuzme baštinu Bizanta, naglašuje Pilar, samo prividno vode sveslavenski razlozi. Tom naizgled romantičnom frazom prikrivaju se pravi ruski ciljevi: sverusizam odnosno svepravoslavlje (*Panrussismus oder Panorthodoxismus*). Male slavenske državnice na Balkanu samo su sredstvo njegova širenja.⁴⁴²⁸ Pilar je, dakle, politiku i strategiju ruske države i u *Južnoslavenskom pitanju* objašnjavao na sličan način na koji je to učinio u spomenutom članku „Der Gegensatz zwischen unserer Monarchie und Russland“, objavljenom u siječnju 1912. godine, kao i u raspravi *Svjetski rat i Hrvati*. Razlika je samo u opširnosti i obilnosti argumentacije.

Šesti dio Pilarove knjige nosi naslov „U čem je srž južnoslavenskog pitanja?“⁴⁴²⁹ Na nj autor odgovara odmah na početku: radi se o tome da bizantska državna i vjerska misao želi osvojiti cijelo područje Balkana na kojem pravo opstanka, prema toj misli, imaju samo narodi „bizantske vjere“.⁴⁴³⁰ Naglašava da se pritom slaže s mišljenjem „jednoga bosanskoga Hrvata“ kojemu može predbaciti samo manje povijesne netočnosti, a koji u korijenu ruske politike vidi nastojanje da se katolištvo potisne s Balkana. Taj „bosanski Hrvat“ je, dakako, sam Pilar, kao autor članka o suprotnostima između Monarhije i Rusije, objavljenog 1912. godine.⁴⁴³¹ Dakle, i u

⁴⁴²⁷ Isto, 277.-296. Ova opširna Pilarova razglabanja će R. YEOMANS, „Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars“, 105. sažeti u tvrdnju da je, prema Pilaru, „Hrvatska vodila 'rasni rat, nacionalni, socijalni i gospodarski rat“ („Croatia was fighting a 'race war, a national, social and economic war.“). Umetanjem navodnika Yeomans je očito htio sugerirati da je Pilar napisao upravo to, iako toga u izvornome tekstu uopće nema, pa se u biti radi o grubom krivotvorenju i o potpunome nerazumijevanju Pilarovih misli.

⁴⁴²⁸ Isto, 277.-296. U Pilarovoj su ostavštini sačuvani izresci članaka iz različitih novina pod naslovom „Balkanski narodi i želja Rusije za Carigradom“ (bez oznake novina, od 1. III. 1915.), „Rußlands Absichten auf Konstantinopel ohne Rücksicht auf Bulgarien und Rumänien“ (bez oznake lista, *Neue Freie Presse!*, Nr. 18151, 5. III. 1915.), „Miljukov über Rußlands Ziele; Russische Phantasien“ (bez oznake novina i nadnevka), „Podjeljenje Turske i ruska vlast u Carigradu“ (bez oznake novina i nadnevka) itd. Teza o tome da je sveslavenstvo samo maska za rusku ekspanziju bila je standardni rekvizit ondašnjih geopolitičkih razmatranja. Tako, primjerice, Ernst HASSE, *Deutsche Politik. Zweiter Band: Weltpolitik – Erstes Heft: Weltpolitik, Imperialismus und Kolonialpolitik*, München 1908., 34. piše: „Nach dem Westen gerichtet wurde der russische Imperialismus bislang durch den Panslawismus getrage, aber seit mehr als 20 Jahren beginnen die Balkanslawen und die Südslawen zu begreifen, daß es sich be den Lehren des Panslawismus eigentlich nicht um ein Allslawentum, sondern um ein Allrussentum handelt.“

⁴⁴²⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 297. U svom je prijevodu Pucek izostavio upitnik, prevevši imenicu „Frage“ (pitanje) riječju „problem“.

⁴⁴³⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 297. Ne čini se ispravnim ovdje upotrijebiti termin „grkoiztočne vjere“, kojemu je pribjegao Pucek na str. 161. svog prijevoda. Raspravljajući o vjeroispovijestima Pilar, naime, redovito koristi pojam „pravoslavlje“ (*Orthodoxie*), pa je zasigurno imao razloga ovdje upotrijebiti pojmove „byzantinisch Gläubige“ i „byzantinisch gläubig“, kojima je sadržaj nesumnjivo uži od sadržaja pojma „pravoslavni“.

⁴⁴³¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 297.-298.

Južnoslavenskom pitanju je Pilar na više mjesta primijenio istu metodu dokazivanja – pozivanjem na vlastite članke i knjige objavljene pod pseudonimom, koje sada, očito radi uvjerljivosti, načelno obasipa pohvalama, nalazeći im tek manje, u pravilu neidentificirane nedostatke.

No, on želi ispraviti općeprihvaćeno shvaćanje da je velikosrpska misao jezgra južnoslavenskog problema, jer drži kako terminološka nejasnoća rezultira neshvaćanjem biti problema. Svaki organizam želi biti što veći, piše Pilar, pa se ni Srbima ne može spočitavati što žele biti što veći. Kod Srba se, međutim, radi o nečemu drugom, jer nije uopće posrijedi želja da se bude veći, pa Velika Srbija nije isto što i Velika Bugarska ili Velika Hrvatska. Srpstvo se ne zadovoljava time da bude veće, nego želi uništiti ili apsorbirati i Bugare i Hrvate te posve zavladati Balkanskim poluotokom; zato je ispravnije srpsku politiku nazivati „svesrpsvom“ (*Allserbentum*).⁴⁴³² Težnja „svesrpsstva“, tumači Pilar, izvire iz središnjeg položaja koji Srbi imaju na Balkanu, a oslanja se na sjećanje na nacionalnu veličinu u doba Nemanjića. Ona na srpski narod djeluje kao mit, a očuvala ga je i dalje prenosila crkva koja je ne samo narodna nego je i najtješnje spojena s državom. Posebno je važno da je srpska crkva poslije grčke najstarija državna crkva bizantske vjeroispovijesti (*die älteste byzantinisch-gläubige Staatskirche*). Zato je njihov pravni naslov na baštinu Bizanta stariji i jači od naslova ruskoga pravoslavlja, napominje Pilar, pri čemu je Srbija zbog zemljopisnih i povijesnih razloga bila puno više uronjena u bizantinstvo od široke Rusije.⁴⁴³³

Ovdje se također vidi da je za Pilara pojam „bizantinstvo“ uži od pravoslavlja, pa je pri analizi njegova odnosa prema pravoslavlju nužno uočiti tu razliku.⁴⁴³⁴ No, crkvena i politička predaja Bizanta, ističe on, prešla je ne samo na Rusiju, nego i na Srbiju koja na njoj gradi zahtjev za dominacijom na čitavu Balkanu i okolnim zemljama. Srpstvo i njegova država neuništivi su sve dok postoji srpska pravoslavna crkva, piše Pilar, a ono teži posjedu Carigrada i čitava Balkana te vlašću nad svim pravoslavnima i Slavenima na tom poluotoku.⁴⁴³⁵ Tu misao stoljećima održava Pećka patrijarhija, a uspjelo joj je u opravdanost svojih težnja uvjeriti i europsku znanost koja bi – da nije Račkoga i njegove rasprave o Crkvi bosanskoj – i danas tvrdo

⁴⁴³² Isto, 299.-301. Ako je 1917./18. možda i moglo biti opravdano, u kasnijem je povijesnom razvitku takvo terminološko razlikovanje postalo suvišno, jer se kasnije pod pojmom „velikosrpsstva“ razumijeva nastojanje da se stvori država koja će ujediniti sve Srbe, dok bi ostali narodi bili ili protjerani ili obespravljani.

⁴⁴³³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 301.-305. Pucek je na str. 165. superlativ „najstariji“ pretvorio u „jednu od najstarijih“, jednostavno je izbacio Grčku pravoslavnu crkvu, a pojam „državne crkve“ pretvorio u „crkvu“.

⁴⁴³⁴ Uočio ju je, primjerice, Juraj PAŠA, „Filozofija poviesti A. S. Hamjakova. Iztočno i zapadno kršćanstvo sa stanovišta slavenofilstva. Prilog Südländovu tumačenju bizantinizma“, *Spremnost*, 4/1945., br. 158, 25. II. 1945., 3., 8. Isti pisac se je toj temi vratio u članku „Zablude homjakovsko-slavenofilske filozofije poviesti“, objavljenom u *Spremnosti*, br. 167, 29. IV. 1945.,

⁴⁴³⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 306.-309. Pilar koristi imenicu „srpska pravoslavna crkva“ kao opću, a ne kao osobnu, dok je Pucek na str. 167. prevodi kao „grkoiztočnu“, stvarajući dodatnu zabunu o pravome značenju Pilarovih misli. To se ne može tumačiti zabranom upotrebe naziva „srpsko-pravoslavni“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, jer sam Pucek taj pojam koristi već nekoliko redaka niže, u naslovu trećega potpoglavlja prijevoda Pilarove knjige.

vjerovala kako je „bogumilstvo“ samo jedan od oblika pravoslavlja, pa bi time bile učvršćene i srpske aspiracije na Bosnu i Hercegovinu.⁴⁴³⁶

Jednako tako se je tek u najnovije doba spoznalo značenje vlašskog elementa u srpskome narodnom biću. Na to je prvi upozorio hrvatski političar Ante Starčević, ali su dnevno-politička nadmetanja odredila sudbinu njegovih spisa „Ime Serb“, „Pasma slavo-serbska po Hrvatskoj“ i „Bi li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?“, uslijed čega je izostala znanstvena rasprava o tom pitanju. U stvarnosti je u srpskome mentalitetu itekako očuvana nomadska i pljačkaška ćud brdskih pastira koja izvire u njihovu socijalnom i političkom ponašanju. Ona se očituje i na kulturnome planu – gdje je klasičan primjer prepirka o autorstvu Mažuranićeva spjeva o Smail-agi Čengiću – a zasigurno je zaslužna za razvijen trgovački dar kod Srba.⁴⁴³⁷ Ni ti zaključci nisu bili izvorno Pilarovi nego su u ondašnjoj literaturi bili uobičajeni, a većinom ih je ponovio i Truhelka u spomenutoj knjižici *Hrvatska Bosna*.

A nakon što je izložio to shvaćanje, Pilar naglašava da je samo naizgled paradoksalno što su se Jan Šafařík i Vuk Karadžić kao „znanstveni osnivači današnjega nacionalno-političkoga svesrpstva“ naslonili na teoriju prema kojoj su Hrvati samo oni Slaveni koji govore kajkavskim narječjem i žive u Varaždinskoj, Bjelovarskoj i Zagrebačkoj županiji.⁴⁴³⁸ Izostavljajući raspravu o čakavskom narječju i njegovim govornicima (dok će na str. 624. navesti da Dobrovsky i Šafařík samo čakavce, a tek eventualno kajkavce smatraju Hrvatima), Pilar upozorava na zanimljivu činjenicu da je područje koje je Šafařík osloncem na tu pogriješnu jezikoslovnu pretpostavku namijenio Hrvatima, istovjetno onomu koje nikad nije palo pod tursku vlast. Time su, napominje Pilar, od Hrvata oteta područja koja su njihova i u povijesnome i u etničkom smislu. No, za Srbe je to, nastavlja Pilar, uobičajena pojava: oni otimaju tuđe zemlje jednakom lakoćom kojom je Karadžić sve štokavce proglasio Srbima, i kojom Miloš S. Milojević, Sima Lukin Lazić ili Nikola Begović pišu fantastične izmišljotine kako bi pothranili svesrpske aspiracije.⁴⁴³⁹

Svesrpstvo je misao vodilja srpske državne politike najkasnije od 1860. godine, uvjeren je Pilar. Ono se razvija u Ugarskoj (odnosno u Vojvodini kao tadašnjemu kulturnom žarištu srpstva) te se prelijeva u Kraljevinu Srbiju, gdje postaje dijelom državne politike. U hrvatskim se zemljama ono širi pod jugoslavenskim imenom, što je prvi primijetio Ante Starčević, koji je

⁴⁴³⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 309.-336.

⁴⁴³⁷ Isto, 337.-350. I ovdje će Pucek na str. 189. svoga prijevoda Pilarov „rassenmäßige Aneigungsgier“ pogriješno prevesti kao „prirođeni rasni prohtjev za prisvajanjem“. Polemika o tobožnjem Njegoševu autorstvu Mažuranićeva spjeva – s vrlo jasnim političkim implikacijama – vodila se je u drugoj polovici 19. stoljeća u čitavu nizu hrvatskih i srpsko-crnogorskih časopisa i novina te je postala jednom od ilustracija hrvatsko-srpskih kulturnih oprjeka.

⁴⁴³⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 350.-351.

⁴⁴³⁹ Isto, 351.-366. Klasičnu raspravu o krivotvoriteljskim dosezima srpske historiografije, publicistike i novinstva objavio je Vatroslav MURVAR, *Na izvorima neistina*, Zagreb, 1941. Lazićevi su pamfleti i ovdje već spominjani, a Miloš S. Milojević je 1872. u Državnoj štampariji u Beogradu tiskao podjednako bezvrijedno djelo pod naslovom *Istorija Srba i srpskih-jugoslavenskih zemalja u Turskoj i Austriji* (srp. ćir.). Od niza djela Nikole Begovića, Pilar je na ovome mjestu spomenuo njegovu knjižicu tiskanu 1877. u Novom Sadu pod naslovom *Istorija srbske crkve. Na osnovu pravoslavnog duha i kanona apostolski i veliki sabora jedne svete istočne katoličke crkve Hristove. Priljubio mladjoj Srbadiji Nikola Bogović*. Kao godinu izlaska te knjižice Pilar je označio 1874., a Pucek je u svom prijevodu na str. 197. njezin naslov pohrvatio u: *Poviest srbske Crkve*.

odmah upozorio na problem, ali je – drži Pilar – i on previdio povijesnu, kulturnu i crkveno-povijesnu pozadinu svesrpske politike.⁴⁴⁴⁰ Prema Pilarovu je shvaćanju, dakle, u krivu Seton-Watson koji misli – a čini se da je to prihvatila i austrijska *Crvena knjiga* iz 1914. godine – da svesrpski pokret treba vezati tek uz Karađorđeviće.⁴⁴⁴¹ Spomenut u istome kontekstu u kojem se spominju samo naizgled književna afera s Mažuranićevim rukopisom, slavistička domišljanja o raširenosti srpskoga jezika te Karađićeve, Milojevićeve, Lazićeve ili Begovićeve krivotvorine, poznati je britanski autor Ivi Pilaru primjer kako strani pisci nasjedaju srpskim lažima i konstrukcijama. Jer, Seton-Watson je doista zastupao gledište da je „velikosrpski ideal“ (*das großserbische Ideal*) definiran tek nakon 1903. i da – usprkos svojim povremenim pretjerano agresivnim manifestacijama – zapravo označava težnju za ujedinjenjem svih ogranaka „srpske i hrvatske rase“ pod žezlom dinastije Karađorđevića i Beogradom kao glavnim gradom.⁴⁴⁴² Budući da je Austrija bila svojevrsni zaštitnik Obrenovića od 1878. do 1903., zapravo nije bilo nikakvo čudo da se je, kao što je Pilar zapazio, već u prvoj rečenici austrijske *Crvene knjige* – zbirke dokumenata koja je imala objasniti i opravdati austro-ugarski napad na Srbiju – tvrdilo kako velikosrpsko nastojanje da se Monarhiji otmu područja nastanjena južnim Slavenima datira tek od dana kad su Karađorđevići stupili „na krvlju poprskano srpsko prijestolje“.⁴⁴⁴³

Pilar je ta stajališta smatrao pogriješnima te je nastanak svesrpske strategije u njezinu definiranu obliku pomicao skoro pola stoljeća ranije, iako treba imati na umu da je u raspravi *Svjetski rat i Hrvati* godinu 1907. označio kao godinu od koje se „srpska politika u Hrvatskoj vodi isključivo pod vidom propagande, koju kraljevina Srbija vodi u svrhu svoje državne ekspanzije“.⁴⁴⁴⁴ No, već mu je i Spalajkovićeve knjiga o Bosni i Hercegovini – koja je dobila nagradu pariškoga pravnog fakulteta, a onda i veliki publicitet u srpskome i u europskome tisku – dokaz da je pogriješno vezati definiranje svesrpskih ciljeva uz državni udar u Srbiji. O važnosti koju on pridaje toj Spalajkovićevoj raspravi rječitro govori činjenica da joj je posvetio čak jedanaest stranica bečkog izdanja svoje knjige,⁴⁴⁴⁵ a spominjao ju je i u drugim dijelovima *Južnoslavenskog pitanja*. Samoga je Spalajkovića nazivao „stvoriteljem i stvarnim vođom svesrpskog pokreta“ u razdoblju od 1900. do 1914. godine, koji je potvrdio da je zahtjev na BiH ključni dio toga srpskog pokreta.⁴⁴⁴⁶ Radi njegova ostvarenja Srbija se mora obračunati i s

⁴⁴⁴⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 366.-380.

⁴⁴⁴¹ Isto, 380. I sam je Pilar, kao što je spomenuto, 1903. držao prijelomnicom, ali primarno u pogledu instrumentalizacije ideologije tzv. hrvatskog-srpskoga narodnog jedinstva.

⁴⁴⁴² R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 430.

⁴⁴⁴³ Usp. „Austrian Red Book“, u: *Collected Diplomatic Documents Relating to the Outbreak of the European War*, London, 1915., 441.

⁴⁴⁴⁴ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 106.

⁴⁴⁴⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 381.-392. U hrvatskome prijevodu iz 1943. godine – na čije je slabosti i u odnosu na taj dio upozoreno već ranije – to se potpoglavlje nalazi na str. 204.-210.

⁴⁴⁴⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 553., 663. Zanimljivo je da je i S. Radić umnogome posezao za istom argumentacijom kojom je Pilar branio hrvatstvo BiH te je jednako oštro napadao propagandnu Spalajkovićevu knjigu koja je imala opravdati srpske aspiracije na te zemlje. On je, jednako kao i Pilar, tvrdio kako valja ujediniti Trojednicu i BiH, upozoravajući na to da i Hrvatskoj i Monarhiji najviše prijete „talijanska

Bugarskom i s Crnom Gorom, za koje Pilar – napose prema Bugarskoj – ima naglašene simpatije.⁴⁴⁴⁷ Tu njegovu simpatiju prema Bugarskoj nije uputno previđati, jer ona – a može se nazvati i konstantom u hrvatskome političkom životu – pokazuje da Pilarov odnos prema pravoslavlju i pravoslavnim narodima ne treba poistovjećivati s njegovim odnosom prema Bizantu i svetosavlju, pa ni prema južnoslavenstvu.

Sedmi i osmi dio Pilarova *Južnoslavenskog pitanja* bave se odnosom Monarhije i južnih Slavena odnosno pokušajima da se uspostavi tzv. hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo. Autor smatra ispravnom ocjenu da Austro-Ugarska nije uspjela pribaviti simpatije među južnoslavenskim narodima. U svojoj su politici, piše on, Habsburzi grijehili i u ranije doba, kad su se romanskim (vlaškim) elementom služili da oslabe moć hrvatskih i ugarskih plemića. Vladarska popustljivost i povlastice dane Vlasima samo su stvorile i ojačale pravoslavlje te su položile temelje srpstvu u hrvatskim zemljama.⁴⁴⁴⁸ S obzirom na to da su stajališta Srba prema Austriji neprijateljska te su čvrsto i nepromjenljivo određena njihovim vjerskim raspoloženjem, nastavlja Pilar, pogriješna su shvaćanja da je Monarhija pogriješila kad u doba Karađorđeva ustanka nije prihvatila srpske ponude i prigrlila Srbiju: time bi srpsko pitanje od vanjskopolitičkoga postalo unutarnjepolitičko, pa bi izazivalo još pogubnije posljedice.⁴⁴⁴⁹

Bila je to jasna aluzija na suvremene prilike, kad su u jeku svjetskog rata – kao što ćemo vidjeti – u nekim austrijskim krugovima kovani i planovi o pripojenju Srbije Monarhiji. Pilar će se tome žustro suprotstavljati, svjestan da bi se u tom slučaju težište stabilnosti Monarhije premjestilo na istok, čime bi južnoslavensko pitanje neminovno bilo riješeno u srpsku korist, a na štetu Hrvata.

Razmjerno opširno u Pilar u svojoj knjizi opisuje politička previranja u hrvatskim zemljama u 19. stoljeću, pokazujući naglašenu kritičnost prema Mađarima i mađarskome imperijalizmu. Taj problem, ističe on, postaje posebno izražen nakon austro-ugarske nagodbe iz 1867. godine i stvaranja dualističkog ustroja Monarhije. Autonomija koju su Hrvati dobili iduće godine nagodbom s Mađarima, više je služila potonjima nego njima, pa se od 1867., uz kratki prekid, u Monarhiji vlada neprekidno protiv Hrvata. Oni su pritom prevareni (*getäuscht*), a pogotovo su iznevjereni time što im je Vojna krajina vraćena tek 1881., dok je Dalmacija odcijepljena i danas. U Austriji se je grijehilo u kombinacijama da se država podijeli na dvije polovice u kojima bi dominirali Nijemci odnosno Mađari, jer se je ravnalo samo prema trenutnome odnosu snaga, pri čemu su posve zapostavljeni geopolitički čimbenici. A oni, nastavlja Pilar, jasno pokazuju da je Ugarska poslije Rusije i Francuske treća po veličini kontinentalna jedinica u Europi, da je najbogatija poljoprivrednim zemljištem i prirodnim

iredenta, mađarski košutizam i velikosrbska agitacija“ (S. RADIĆ, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, 59.) Usprkos tome Pilar nigdje u *Južnoslavenskom pitanju* nije spomenuo prvaka HPSS-a i njegovu brošuru. Može se samo nagađati o tome, je li tako postupio zato što je Radić istodobno (na str. 43.-44.) zastupao stajalište da „sve od Trsta do Carigrada“ živi jedan te isti, „tako velik i bogato nadaren narod“.

⁴⁴⁴⁷ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 392.-401.

⁴⁴⁴⁸ Isto, 402.-417.

⁴⁴⁴⁹ Isto, 417.

bogatstvima i da je strateški najbolje zaštićeno područje u Europi. Slijedom toga je jasno da ona mora ostvariti prevlast u Monarhiji, a nejasno je samo dokle će ta prevlast ići.⁴⁴⁵⁰

Moguće je, piše on, da austrijski državnici nisu bili ni svjesni hrvatskoga prava na Dalmaciju, ali je činjenica da je ona ostala odvojena od Hrvatske i da ju je dualizam sve više udaljavao, što je teško traumatiziralo Hrvate. Još gore je bilo nakon 1878. i okupacije BiH, kad su hrvatske zemlje podijeljene u tri područja koja su međusobno u pravnom pogledu predstavljala inozemstvo.⁴⁴⁵¹ Prirodna je i samorazumljiva bila težnja Hrvata da teže ujedinjenju tih područja, nastavlja Pilar, a kako je to bilo nemoguće bez sukobljavanja s dualističkim ustrojem, oni su sebi priskrbili epitet neprijatelja države, elementom koji je za državu opasan. Problem je, dakle, u „duhu pokvarenog smisla dualizma“ koji za Hrvate ima teške, a za državu i porazne posljedice.⁴⁴⁵²

Razmjerno opširno prikazujući razvitak političkih prilika u drugoj polovici 19. stoljeća, Pilar ocjenjuje i ključne protagoniste tadašnje hrvatske političke pozornice, pokazujući nesklonost Starčeviću kojega drži zaskanim i neplodnim dogmatikom, a osobite simpatije prema Ivanu Mažuraniću kojega, usprkos svim nedostacima njegova banovanja, smatra najboljim hrvatskim banom od 1867. godine.⁴⁴⁵³ Specifična je i Pilarova ocjena Khuenova razdoblja koje on potanje opisuje, držeći ga presudnim za razvitak aktualnih odnosa u hrvatskim zemljama. On toga bana smatra iznimno sposobnim i darovitim političarom koji je u u Hrvatskoj vladao pomoću zobi i biča, odnosno podmićivanjem i nasiljem. Zato je Seton-Watson u pravu, napominje Pilar, kad ocjenjuje da je Khuen u Hrvatskoj pokvario čitav jedan naraštaj, ali ni taj britanski autor nije shvatio hrvatsku politiku nego napola, pa je njegov prikaz događaja nakon 1880. godine problematičan, a nakon 1905. uglavnom sasvim neispravan.⁴⁴⁵⁴

Khuenovo doba i njegova politika, ocjenjuje Pilar, ključni su čimbenici afirmacije srpstva u banskoj Hrvatskoj. Usporedno s time ono se je i razvijalo i u Dalmaciji, gdje je Monarhija na štetu Hrvata potpomagala izrazito neprijateljski joj raspoložene Talijane. Razvitak srpstva u toj hrvatskoj zemlji nije Pilaru sasvim jasan, ali on primjećuje da se ono pojavljuje u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća, i da naglašeno surađuje s talijanaško-autonomaškim elementima koji uživaju srpsku potporu. Drugim riječima, ne dovodi ga u neposredniju vezu s buđenjem

⁴⁴⁵⁰ Isto, 417.-440. R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 65. i dr. je također držao kako je austrijska politika prema Hrvatima bila takva da ih je tjerala u naručje Mađarima. A raspravljajući o srpskome pitanju, i Iso Kršnjavi je 1907. ocjenjivao kako „politika ove monarkije već četrdeset godina ide za tim da svoje protivnike sistematično jača, a svoje pristaše slabi“. (ABiH, NKHZ – 16, Ostavština Čire Truhelke, X-2/126. Kršnjavi Truhelki 6. VI. 1907. Isto pismo v. i u: HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi.)

⁴⁴⁵¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 440.-442. Pucek na str. 237. prevodi da su hrvatske zemlje podijeljene „na tri zasebna državna područja“.

⁴⁴⁵² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 443.

⁴⁴⁵³ Isto, 443.-458.

⁴⁴⁵⁴ Isto, 458.-461., 638. Usp. R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 114. („Denn wenn die Kroaten Graf Khuen-Hédervary als den Verderber einer ganzen Generation ihrer Landsleute beschreiben, so ist dies nicht als pure Übertreibung zurückzuweisen“.)

nacionalne svijesti uopće, a ni s procesima u banskoj Hrvatskoj odnosno u BiH nakon okupacije, pa ni sa samom okupacijom.⁴⁴⁵⁵

No, zato mu je društveni i politički razvitak u potonjim dvjema pokrajinama posve jasan. Pilar, naime, priznaje da ni kršćansko pučanstvo u BiH u vrijeme okupacije nije imalo razvijene nacionalne svijesti i da se ona mogla prepoznati tek u intelektualnim slojevima. Kad je austro-ugarska vojska okupirala Bosnu, pozdravili su je samo „bosanski katolici“.⁴⁴⁵⁶ Kod Hrvata – ne samo onih u BiH – pojavila se je nada će okupirane zemlje biti pripojene banskoj Hrvatskoj, ali je vladar po mađarskim pritiskom oštro otklonio tako intoniranu adresu Sabora, navodeći kako je on, time što se je uopće bavio Bosnom i Hercegovinom, prekoračio svoj djelokrug.⁴⁴⁵⁷ Nakon početnoga razdoblja u kojem je general Filipović doveo hrvatske činovnike, nastavlja Pilar, uskoro je došlo doba ministra Kállaya koji je vodio politiku kojoj valja priznati da je na gospodarskome planu dala povoljne rezultate. I na kulturnome je području Kállay učinio dosta. Međutim, na nacionalno-političkome planu on je – piše Pilar – bio zarobljenik teorija Dobrovškoga i Šafařika te je Bosnu držao srpskom zemljom.⁴⁴⁵⁸ Tako je pisao i u svojim povijesnim raspravama, ali je poslije, kad se je suočio s bosansko-hercegovačkom stvarnošću, shvatio da je u zabludi te je – tvrdi Pilar – svoje djelo o povijesti Srba dao povući iz javnih knjižnica i uništiti ga, te je počeo provoditi politiku suprotnu nekadašnjim svojim teoretskim uvjerenjima.⁴⁴⁵⁹

Kállay je imao sklonosti znanstvenome radu, pa se – piše Pilar – nije zadržao samo na podupiranju znanosti i umjetnosti, nego je shvatio da se zdrava politika ne može voditi bez oslonca na znanstvene temelje. U političkom se je smislu oslanjao na muslimane, a uskoro je krenuo u posve promašeni i neuspjeli projekt stvaranja bosanske nacije. U međuvremenu su muslimani pali pod utjecaj srpske politike, te su od 1895. do 1910. bili samo oruđe u srpskim rukama. Uočavajući taj razvitak, nastavlja Pilar, Kállay je odlučio nastupiti pomirljivije prema Hrvatima koje je godinama potiskivao. Godine 1893. primio je pravaškog prvaka Frana Folnegovića. To je bio prvi znak popuštanja, a 1900. dopuštena je prva javna proslava s izrazito hrvatskim obilježjem: posveta *Trebevićeva* barjaka. U posljednjim godinama života Kállay je u

⁴⁴⁵⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 461.-484.

⁴⁴⁵⁶ Isto, 484.-485. Pucek 1943. prevodi: „bosanski Hrvati“.

⁴⁴⁵⁷ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 487. Na taj znakoviti postupak Franje Josipa I. upozorio je i R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 110.

⁴⁴⁵⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 488.-489. Usp. T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 78.-79.

⁴⁴⁵⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 488.-489. Za tvrdnju o povlačenju i uništavanju knjige Pilar nije naveo dokaz. Podatak o Kállayevoj zabrani vlastite knjige ponovio je i A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, 18. Nasuprot tome, pozivajući se na istraživanja Vojislava Bogičevića, T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 79.-80. navodi kako knjiga nije bila zabranjena i kako je Kállay tijekom 90-ih godina 19. stoljeća odbijao prigovore da je izmijenio stajališta iz svoga prikaza povijesti srpskog naroda. L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 80., međutim, drži da je do zabrane došlo, ali da „prema novijim istraživanjima, u ovoj zabrani [Kállayeve knjige] nije imao udjela sam Kalaj.“

cijelosti shvatio da je srpstvo pravi neprijatelj, a požalio je – tvrdi Pilar, ne navodeći jasan izvor za tu svoju tvrdnju – što mu ranije nije u ruke dopala knjiga *Dr. Petriniensis*.⁴⁴⁶⁰

Kállaya je naslijedio barun Burián, koji je – piše dalje Pilar – svoju nedosljednu politiku krstio „genijalnim izlomljenim kursom“ (*der geniale Zickzackkurs*).⁴⁴⁶¹ U prvom je redu Burián kanio zadovoljiti Srbe, računajući na to da su oni najveća skupina u zemlji, a uz to su imali muslimane pod kontrolom. Dajući Srbima crkveno-prosvjetnu autonomiju Burián je stvorio jedan snažan instrument protudržavne politike, što je u znatnoj mjeri odgovarala separatističkim tendencijama mađarskih neodvišnjaka. Dok se je u BiH razvijala mađarsko-srpska sprega, u Hrvatskoj je Riječka rezolucija imala poslužiti istim ciljevima.⁴⁴⁶² Srpska crkveno-školska autonomija u BiH je „faktički bila država u državi“, tvrdio je Pilar već u *Svjetski rat i Hrvati*, a sad je tu istu misao ponavljao i u *Južnoslavenskom pitanju*. Počelo se je, kaže on, otvoreno govoriti o srpskoj dominaciji, pa je zbog tog razvitka u zemlji nastalo nepovoljno raspoloženje, uslijed čega su mnogi doseljenici prodali svoj imetak i odselili. Austrijski je tisak 1908. sve češće upozoravao na te pojave, a u svibnju 1908. pojavila se je Baernreitherova brošura *Bosanski dojmovi (Bosnische Eindrücke)*, u kojoj je taj utjecajni političar istaknuo da se onoj politici koja se vodi po Spaljkovićevu receptu može na kraj stati samo aneksijom.⁴⁴⁶³

Vanjskopolitički događaji u svibnju i lipnju 1908., dakle, slom turskoga režima, nastavlja Pilar, dojmili su se ministra vanjskih poslova Aehrenthala, kojemu su tri „bosanska katolika“ [rekosmo: najvjerojatnije Mandić, Pilar i Sunarić] između 15. i 20. kolovoza 1908. dostavila izvješće o neodrživim prilikama u BiH, ujedno javljajući da Srbi i muslimani kane poslati zastupnike u novi turski parlament.⁴⁴⁶⁴ Pilar, dakako, uvelike pretjeruje time što je davao tom izvješću iznimno važno, možda i presudno značenje za daljnje Aehrenthalove korake, ali – očito nesvjestan da ozbiljno griješi –žustro osporava mišljenja i tvrdnje da je aneksija planirana i ranije, te dodaje kako je i Seton-Watson u krivu kad misli da je aneksija bila uvjetovana unutarnjim razvitkom u Monarhiji.⁴⁴⁶⁵ No, Pilaru je takav zaključak, donesen na temelju sasvim manjkava

⁴⁴⁶⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 489.-497. Usp. T. KRALJAČIĆ, *Kallayav režim u Bosni i Hercegovini*, 304.-305. Na Friedjungovu je procesu barun Leopold Chlumetzky ustvrdio da je prvotno bio sklon Srbima, ali da mu je Kállay otvorio oči, obavijestio ga kako su Srbi pravi neprijatelji: „Le serbisme, voilà l'ennemi!“ (R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 259.)

⁴⁴⁶¹ Apologetsku knjigu pod naslovom *Der geniale Zickzackkurs. Eine Artikelserie über die Verhältnisse in Bosnien und der Hercegovina. Sonderdruck aus der Bosnischen Post*, Sarajevo, 1908. objavit će Hermengild Wagner, urednik lista *Bosnische Post*. U svojim će dnevničko-memoarskim uspomnama J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 63. istaknuti kako je serija članaka pod tim naslovom, objavljena u *Bosnische Post*, ukazivala na razloge opravdanog nezadovoljstva Hrvata zapostavljanjem u BiH.

⁴⁴⁶² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 497.-501.

⁴⁴⁶³ Isto, 501.-505. Baernreitherovu knjižicu *Bosnische Eindrücke. Eine politische Studie* u Beču je 1908. objavio Manz Verlag, isti nakladnik koji će deset godina kasnije objaviti Pilarovo životno djelo. Riječ je zapravo o nizu tekstova koje je usporedno objavljivao *Prager Tagblatt* i *Neuer Wiener Tagblatt*, a u BiH je – kako je rezignirano priznao sam autor – čitana puno pozornije nego u Beču. (J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 67., 112.)

⁴⁴⁶⁴ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 506.

⁴⁴⁶⁵ Isto, 507. Kao što je spomenuto, planovi za aneksiju BiH stvarani su i razvijani puno prije 1908. godine. Seton-Watsonovo tumačenje Aehrenthalova postupanja koje je, prema tom britanskom autoru, zadalo smrtni udarac međunarodnome javnom pravu i sustavu međunarodnoga sporazumijevanja, v. u: R. W. SETON-WATSON, *Die*

uvida u činjenice, bio potreban kako bi istaknuo zasluge koje su za aneksiju imali bosansko-hercegovački Hrvati odnosno HNZ, u čije su ime prema Aehrenthalu u kolovozu 1908. nastupila ona tri „bosanska katolika“. Ponašajući se kao političar i autor „političke knjige“, a ne znanstvene rasprave, on čitatelju tumači kako je nastao i razvio se HNZ, čije je predstavnike 11. listopada 1908. u Budimpešti primio i vladar. Ne propušta pritom prigodu da se ponovno razmjerno oštrim riječima okomi na nadbiskupa Stadlera. Ističući vrijednost (svoga!) pamfleta protiv nadbiskupa, brošure *Nadbiskup Stadler i Hrv. Narodna Zajednica*, on slavodobitno zaključuje kako je interkonfesionalna koncepcija HNZ-a izvojevala pobjedu, jer je svega nekoliko mjeseci nakon Stadlerova poraza, Hrvatima (sic!) pošlo za rukom pridobiti muslimane, čime je skršena srpska prevlast u BiH.⁴⁴⁶⁶

Ove opaske o Stadleru, razumljivo, nisu bile samo naknadna historiografska ocjena spora koji je buktio 1909./10. godine, nego i Pilarov ulog u političku borbu koja tek predstoji. Pritom su one manje značile reklamiranje svojevrsnog legitimiteta HNZ-a, koji u ratno doba na političkome planu zapravo ni ne djeluje (a svakako ne predstavlja ozbiljan politički čimbenik), a puno više više poruka utjecajnim političkim čimbenicima u Monarhiji da je suradnja i sloga bosansko-hercegovačkih katolika i muslimana moguća, pa joj treba pružiti potporu, a ne razbijati je uzaludnim nastojanjem da se suvišnim ustupcima pridobiju Srbi. Jer, svaki pokušaj da se na taj način, ustupcima, Srbi pretvore u lojalne građane Monarhije, prema njegovu je mišljenju nužno osuđen na neuspjeh. No, u svom je tumačenju prilika u BiH Pilar otišao korak dalje, otvoreno prokazujući mađarsko-srpsku suradnju kao protivnu interesima ne samo Hrvata, nego i čitave Monarhije. I to je jedna od konstanti njegova nacionalno-političkog sustava.

Prividno navodeći izjave samo nekih mađarskih političara (pa i poznatu Buriánovu izjavu da su Srbi najdarovitiji i kulturno najnapredniji narod u BiH), Pilar zapravo osuđuje cjelokupnu mađarsku politiku, dodajući da je na nju nasjeo i Buriánov nasljednik Leo pl. Biliński koji je tek na odlasku iz BiH shvatio da je prevaren.⁴⁴⁶⁷ No, on prema Mađarima koje smatra jednim od glavnih krivaca za sadašnji težak položaj hrvatskog naroda i nezahvalan položaj Monarhije, ne osjeća nikakvu mržnju. Naprotiv, on njihovu politiku s hrvatskoga gledišta ocjenjuje katastrofalnom, no se mađarskoga mu je gledišta ona posve razumljiva, iako je uvelike kriva sadašnjemu ratu. Ta je mađarska politika zapravo logična, naglašava Pilar, jer je izraz geopolitičkog položaja mađarske države.⁴⁴⁶⁸ A dok Mađari posve neopravdano podcjenjuju i obespravljaju Hrvate, ponekad im čak niječući i postojanje, a uvijek im odričući pravo na vlastitu

südslawische Frage im Habsburger Reiche, 200.-207. U samome uvodu svoje knjige o aneksiji BiH, srpski geograf Jovan Cvijić također je ustvrdio da je aneksija čin koji „ubija veru u vrednost međunarodnih ugovora, pokazuje da su male zemlje kao Srbija i Crna Gora, ne samo ekonomski skoro zagušene, nego i politički neobezbeđene“. Usp. J. CVIJIĆ, *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*, 3. Na tu je Cvijićevu tvrdnju upozoravao i A. Shek. (NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „Die südslawische Frage. Kroaten und Serben, von Agricola. Ein Vortrag. Juni 1917“, 166.-167.)

⁴⁴⁶⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 507.-509. Na idućoj, 510. stranici, Pilar će ustvrditi da su Hrvati privukli muslimane već u kolovozu 1910. godine.

⁴⁴⁶⁷ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 510.-514.

⁴⁴⁶⁸ Isto, 514.-526.

državu i mogućnost njezina postojanja, nastavlja Pilar, srpsko-mađarski savez može se posebno jasno pratiti između 1848. i 1867. godine. No, i kasnije (1870.) Monarhija je upravo preko Kállaya srpsku neutralnost u mogućem austro-ugarskom ratu bila spremna platiti pripojenjem BiH Srbiji. I u razdoblju nakon toga, piše Pilar, razvijani su planovi o podjeli BiH između Srbije i Austro-Ugarske te se je nastavila mađarsko-srpska suradnja na hrvatsku štetu.⁴⁴⁶⁹

Hrvatski bi položaj bio ipak povoljniji da i službeni krugovi Monarhije ne nasjedaju na srpsku propagandu, i da i u Austriji ne postoji spremnost da se pristane uz srpsku propagandu. To je izraz zapadnjačke naivnosti: katolička Austrija nije u stanju shvatiti da nikakvim ustupcima i podilaženjima ne može dobiti pravoslavne simpatije. Nasuprot tome, naglašava Pilar, Srbin je kao lukavi Bizantinac shvatio da od nje može izvući još više, ako je zavarava da će ga novi ustupci učiniti njezinim pouzdanim saveznikom. A kad dođe pogodan trenutak, okrenut će joj leđa.⁴⁴⁷⁰

Izrastao iz dubokih vjerskih i historijskih korijena, sukob između Monarhije i Srbije – prema Pilaru – datira još od 1830. godine. Iako je bila malena i slaba, Srbija je i tada pokazivala velike aspiracije. U čitavom su kasnijem razdoblju Srbi samo napredovali i jačali, pa su im porasli i apetiti. A da je rat neizbježan, postalo je – piše Pilar – očevidno već nakon Veleizdajničkoga procesa u Zagrebu i Friedjungova u Beču. Srpskim su krivotvorinama nasjeli i Europljani, pa je i Seton-Watson zauzeo stajalište da se je u oba procesa optužnica zasnivala na krivotvorinama. On, dakako, nije ništa razumio o pretpovijesti tih procesa. Bizant je opet pobijedio, a Monarhiji se je, naglašava Pilar, osvetila južnoslavenska politika koja je četiri desetljeća vođena pogrdno.⁴⁴⁷¹ Osramočena u tim procesima, ona je u veliki rat ušla obilježena kao podla i agresivna velesila koja je načelno neprijateljska prema malim narodima. U stvarnosti je, ponavlja autor *Južnoslavenskog pitanja*, Bizant glavni krivac za rat, a on ga zapravo i vodi (njegov je duh odgovoran i za brutalnosti i divljanja u ratu!), iako je u prvi plan gurnuta Engleska. Ona je na tome mjestu samo zbog svoje gospodarske snage, a – prema Pilarovu mišljenju – radi se o tome da Rusija hoće preuzeti baštinu Bizanta, a Srbija ostvariti zavjetnu misao Pečke patrijarhije. Bila je zabluda misliti da je aneksijom BiH riješeno južnoslavensko pitanje, jer – naglašava Pilar – jedna se crkva nikad ne odriče svojih nekadašnjih posjeda, pa ih se nije odrekla ni srpska narodna crkva. A da bi to postigli, Srbi žele i traže raspad Austro-Ugarske. Niz javnih očitovanja – Pilar neke od njih i navodi – o tome govori sasvim otvoreno. Prema tome, Monarhija se mora suočiti s činjenicom da su joj Srbi izrekli smrtnu osudu te svoju politiku ravnati u skladu s tom spoznajom.⁴⁴⁷²

⁴⁴⁶⁹ Isto, 526.-540.

⁴⁴⁷⁰ Isto, 540.-560.

⁴⁴⁷¹ Isto, 560.-563. Pucek je Pilarova četiri desetljeća (*seit vierzig Jahren*) na str. 304. jednostavno pretvorio u više – stoljeća! Seton-Watson je Veleizdajničkome i Friedjungovu procesu posvetio iznimno veliku pozornost (više od 150 stranica svoje knjige!), a istaknuo je kako je službeni tisak već u proljeće 1908. pokrenuo protusrpsku kampanju, u čemu je prednjačio *Pester Lloyd*, list kojim se je, kaže on, „bečko Ministarstvo vanjskih poslova najčešće služilo da bi poučilo inozemnu javnost“. Usp. R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 186.-187. Usp. J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 133.-145.

⁴⁴⁷² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 563.-582.

Prije nego što u posljednjem dijelu izloži svoj prijedlog rješenja južnoslavenskog pitanja, Pilar se je u predposljednjoj, osmoj glavi, posebno pozabavio hrvatsko-srpskim odnosima u novije doba odnosno hrvatsko-srpskim „nastojanjima oko jedinstva“.⁴⁴⁷³ Iskoristio je prigodu da na početku te glave pohvali Seton-Watsonovu knjigu sličnoga naslova odnosno nastojanje njezina autora da problem prikaže sustavno. Napominje da britanski autor, doduše, uopće nije shvatio srpsko pitanje, a polazi i od krive pretpostavke da postoje „Srbohrvati“ koje potom u uvodnome dijelu svoje knjige statistički obrađuje. Međutim, kaže Pilar, „srbohrvatski narod“ nije nikad postojao, ne postoji ni danas, a ne će postojati nikada. To je obična maštarija koja vrijedi jednako malo kao hrvatsko ilirstvo ili jugoslavenstvo, pa se nacionalna identifikacija mora očitovati ili kao hrvatstvo ili kao srpstvo.⁴⁴⁷⁴ To ne vrijedi samo za katolike i pravoslavne, nego i za muslimane. Dok ih Seton-Watson svrstava u „Srbohrvate“ koji nisu ni Hrvati ni Srbi, Pilar ističe da on muslimane oštro luči od Osmanlija (Turaka), te ih u cijelosti pribraja Hrvatima. Svjestan je da široki muslimanski slojevi nemaju još nikakve nacionalne svijesti, ali ističe da je i Seton-Watson u svojoj knjizi morao priznati da muslimani sve više naginju Hrvatima, pa je prilično jasno da će se oni s vremenom sasvim svrstati s Hrvatima. Tu Seton-Watsonovu ocjenu Pilar potkrjepljuje još i dodatnim razlozima, pa i time da će se muslimani kao „političari koji su praktični i misle na orijentalan način“ (*praktische und orientalisches denkende Politiker*) čvršće priviti uz Hrvate čim se obustavi dosadašnji protuhrvatski kurs u Bosni i Hercegovini.⁴⁴⁷⁵

Kad su uzmu u obzir pravi podatci (pri čemu Pilar otpisuje muslimanske Hrvate u Turskoj, jer je njihova sudbina zapečaćena Bukureštanskim mirom i oni će za nekoliko desetljeća biti asimilirani te izgubljeni za hrvatstvo), onda valja doći do zaključka, drži Pilar, da je Srba tek za milijun više nego Hrvata. To je činjenica koja se mora uzeti u obzir. Na drugome mjestu valja imati na umu različit „nacionalni tip“ tih dvaju naroda, stvoren poviješću. Taj tip u kombinaciji s ravnim momentima dobrim dijelom određuje ponašanje jednoga naroda.⁴⁴⁷⁶ Nisu, dakle, presudna samo rasna svojstva, nego i povijesni razvitak naroda. Srbi su se tijekom povijesti širili i osvajali, Hrvati su se branili i smanjivali. Ta dva naroda, naglašava Pilar, imaju sasvim različita lica. Ona su proizvod čitava niza čimbenika: rasne podloge, društvenoga ustroja, zemljopisnog položaja te drugih uzroka koji su njima uvjetovani, a napose utjecaja religije. U etničkom su smislu kod Srba zastupljeniji balkansko-romanski nego slavenski elementi, no sve ih ujedinjuje pravoslavlje koje je zahvaljujući jedinstvenoj nacionalnoj crkvi stvorilo ujedinjeni narod, dok su Hrvati razdijeljeni na katolike i muslimane. Budući da je pravoslavlje zatvoreno, druge kulture na nj nisu mogle puno utjecati. No, Hrvati su nasuprot tome poprimili puno od svojih susjeda, usput zadržavajući karakterne crte koje ih odbijaju od trgovine i realnoga života. I srpski pisci priznaju postojanje tih

⁴⁴⁷³ Isto, 583.-584.

⁴⁴⁷⁴ Isto, 584.-585. Svoju statistiku „Srbohrvata“ koji se sastoje od Hrvata i Srba, Seton-Watson je donio već na prvoj stranici svoje knjige.

⁴⁴⁷⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 585.-587. Usp. R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 8.-9.

⁴⁴⁷⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 588.-589. Kod Puceka su „rasni momenti“ (*Rassemomente*) na str. 314. postali „razni momenti“.

različitih osobina, naglašava Pilar, ističući kako Hrvati tijekom čitave povijesti teže srednjoj Europi, dok Srbi ostaju na Orijentu uvijek kad to mogu.⁴⁴⁷⁷

Upozoravajući na važnost i dalekosežnost zablude da se Hrvati i Srbi koriste istim književnim jezikom (*Schriftsprache*) – što je činjenica koja, prema Pilarovu mišljenju, danas još opstoji, ali je očito da će sve manje i manje biti točna – Pilar naglašava da se iz toga nipošto ne smije izvoditi zaključak da je posrijedi jedan te isti narod. Nakon što je razmjerno opširno prikazao povijest hrvatskoga i srpskog jezika, on konstatira kako se ta dva jezika sve više razlikuju, pa će samo o političkome razvitku ovisiti hoće li se posve rastaviti.⁴⁴⁷⁸ Srbi u posljednjim desetljećima naglo jačaju, jer i u Monarhiji svagdje nailaze samo na potporu. No, taj proces ne prati i njihov kulturni napredak, naglašava Pilar. Srpski narod i srpska država proizvod su narodne crkve, dok su oni u Hrvata proizvod narodnoga plemstva koje je uslijed demokratizma nakon 1868. prepustilo vođenje nacionalne politike građanskome sloju te se od nje otuđilo.⁴⁴⁷⁹

Iako su sve do početka osamdesetih godina 19. stoljeća bili kulturno nadmoćni Srbima, Hrvati su, ocjenjuje Pilar, počeli stagnirati. Tražeći uzroke toj pojavi, Pilar je – kaže on – naišao na „inteligentno pisanu brošuru“ jednoga hrvatskog pisca koja je objavljena pod naslovom *Svjetski rat i Hrvati*.⁴⁴⁸⁰ Skriven iza pseudonima, on je pohvalio i to svoje djelo, pa je onda tobože preuzeo tumačenje njegova pisca: krivicu valja pripisati posve negativnu i neplodnu duhu bana Khuena te nekim svojstvima Stranke prava. Preskačući kulturna postignuća iz doba Khuenove vladavine kojih je nesumnjivo bio svjestan (ali bi ukazivanje na njih remetilo dojmljivost slike koju je kod čitatelja želio postići), Pilar tvrdi da taj dvodesetljetni hrvatski ban nije imao dara za razvijanje realnih vrijednosti kulturnoga i gospodarskog života, pa je razdoblje njegove vladavine palo poput mraza na mladi i nedovoljno razvijeni hrvatski kulturni, gospodarski i društveni život. S druge strane, nastavlja on, otkrivajući svoje tradicionalne protupravaške sentimente, pisac spomenute brošure („Dr. Juričić“) dokazuje da Stranka prava nikad nije imala vlastitoga kulturnog i gospodarskog programa, što jasno pokazuje činjenica da je 1909. odnosno 15. listopada 1911. preuzela program kršćansko-socijalne stranke. Činjenica da je takva stranka, stranka bez kulturnoga i gospodarskog programa, više od tri desetljeća dominirala hrvatskim duhovnim životom, jasno otkriva uzroke kulturne stagnacije Hrvata.⁴⁴⁸¹

⁴⁴⁷⁷ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 589.-595. Pilarova „različita lica“ (*verschiedene Gesichter*) Pucek na str. 316. prevodi kao – „suprotna lica“. I preostali dio ovoga dijela teksta preveden je neprecizno do te mjere da se može samo uvjetno govoriti o Pilarovim mislima; prije je posrijedi Pucekovo shvaćanje i tumačenje njegovih misli.

⁴⁴⁷⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 596.-607.

⁴⁴⁷⁹ Isto, 607.-613. Dok Pilar govori o „demokratizmu“ i o „nacionalnoj politici“, Pucek na str. 327. piše o demokraciji i o narodnoj politici. O razlozima političke i društvene pasivizacije hrvatskoga plemstva te o potrebi da ga se potakne na sudjelovanje u nacionalnome životu, Pilar je razmišljao i na drugim mjestima. Štoviše, može se držati kako ga taj problem zanima najkasnije od vremena kad se je upustio u politiku. U pismu povjesničaru Emiliju Laszowskome od 6. VI. 1906. on tvrdi kako o tome razmišlja već četiri-pet godina, vezujući taj interes uz svoje bavljenje „socijološkim studijama“, dok ga sada potiču „izvanredne aktualne dogodovštine u domovini, a i u cijeloj monarkiji“. Usp. S. MATKOVIĆ, „Pilarovo pismo Emiliju pl. Laszowskom“, 97.-103.

⁴⁴⁸⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 613.-614.

⁴⁴⁸¹ Isto, 614.-615. Uz niz drugih nepreciznosti, Pucek na str. 328. Pilarovu tvrdnju o „više od tri desetljeća“ pravaške duhovne dominacije svodi na – „kroz tri desetljeća“.

Hrvatsko kulturno propadanje iz banske Hrvatske, koja je patila od nametnutoga političkog poretka, tumači dalje Pilar, prenijelo se je i u Dalmaciju i u BiH. Nasuprot tome, dvije srpske države – Srbija i Crna Gora – razvijale su se povoljno i snažno kako na političkome i gospodarskome, tako i na kulturnome planu. Dok je hrvatsko školstvo nakon Mažuranićeva banovanja nazadovalo, nastavlja Pilar, Srbi su ulagali i na kulturnome planu, pothranjujući tako svoje imperijalističke ambicije. Rječito o tome govori podatak da se je pamflet Sime Lukina Lazića *Srbi u davnini* u kratkome roku prodao u 6.000 primjeraka. Uspoređujući zaključke Wenera Sombarta o ulozi religijskog momenta u razvitku trgovačkoga dara kod Židova, Pilar navodi kako se slična pojava može primijetiti i kod Srba: i kod njih su crkvene ustanove svojim ponašanjem pripomogle razvijanju trgovačkoga duha, zahvaljujući čemu su danas općenito gospodarski snažniji od Hrvata.⁴⁴⁸²

Pilar ističe da se prva nastojanja oko jedinstva Hrvata i Srba javljaju tek u 19. stoljeću, iako su dotad ti narodi živjeli kao susjedi više od tisuću godina. Kako bi se nadvladali partikularizmi uvjetovani geopolitičkim čimbenicima i povijesnim razvitkom, hrvatski narodni preporod tražio je uporište u prošlosti, pa se je oslonio na teoriju o ilirskome imenu koje bi imalo šire značenje i povezivalo bi južne Slavene. Pola stoljeća su Hrvati svoju borbu vodili pod tim imenom, napominje Pilar, a Srbi su to iskoristili u vlastite svrhe. To je uobičajena bizantska metoda: pravoslavlje je religija ovoga, a ne onoga svijeta; ono ne poznaje dobro po sebi, nego mu je dobro samo ono što je korisno. Zahvaljujući tome, Srbi su iskoristili hrvatske ilirske zablude i Strossmayerovo južnoslavenstvo (*Südslawentum*) kao dokaze nepostojanja hrvatske nacije: proizlazi da su Hrvati izborom ilirskog imena jasno priznali da ne postoje kao Hrvati. No, to je iskrivljavanje činjenica: ilirizam i nije zamišljen kao koncepcija nacije, tumači Pilar, nego kao skupni pojam koji je trebao ujediniti južne Slavene oko zajedničkih političkih ciljeva. Iako je otvorio prostor za zloupotrebu, napominje Pilar, ilirizam ni iz hrvatske perspektive ne zaslužuje nužno negativnu ulogu. Na kulturnom je planu on bio iznimno plodan, a to je ono što za hrvatstvo čini njegovu glavnu vrijednost: ona se sastoji u dubokoj i iskrenoj, čak koncentriranoj humanističkoj misli koja je oplemenila narod što je u dugotrajnim ratovima s Turcima bio postao surov. Mađari, međutim, zbog svoje centralizatorske i imperijalističke politike nisu dopustili takav, humanistički razvitak hrvatske nacije, nego su izazvali rat 1848. godine, što je – drži Pilar – godina rođenja hrvatskoga nacionalizma. Ona ja znakovita i za razvitak hrvatsko-srpskih odnosa. Jer, tada su Hrvati i Srbi bili upućeni jedni na druge, ali su Srbi ipak gledali svoje račune, pa umjesto da dođe do sjedinjenja područja srpske Vojvodine s banskom Hrvatskom, oni su formulirali protuhrvatske koncepcije, slijedom čega je na srpski zahtjev ispod banske vlasti otrgnut Srijem da bi bila stvorena ta Vojvodina. Također su se Srbi protivili sjedinjenju Vojne krajine s banskom Hrvatskom.⁴⁴⁸³

⁴⁴⁸² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 615.-621.

⁴⁴⁸³ Isto, 621.-631. R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 57.-58. propušta primijetiti taj hrvatski gubitak u korist srpskih interesa, zadržavajući se tek na ocjeni da su se Srbi 1848./49. ponašali vrlo lojalno prema Monarhiji, zbog čega su doživjeli i pohvale Franje Josipa I.

Opisujući daljnji razvitak, Pilar podsjeća na to da su između 1861. i 1867. nastale dvije stranke, Strossmayerova i Starčevićeva. Prva se je, tumači on, zalagala za sporazum (*Ausgleich*) sa Srbima, druga je srpstvu namijenila bezobzirnu borbu. U odnosu na Strossmayera, Pilar upućuje na Seton-Watsonov prikaz, dodajući da on u biti nije neispravan, ali autor nije shvatio biskupove misli vodilje, budući da Britanac o sadržaju srpskoga pitanja ne razumije baš ništa. Zato on posve pogrešno naziva Strossmayera utemeljiteljem novohrvatske (*neukroatische*) kulture, dok je đakovački biskup bio tek mecena u vrijeme koje je presudno odredila humanistička misao koja je postojala neovisno o Strossmayeru i koja je bila jedini bitni kulturni ferment. Iako je Strossmayer podrijetlom Nijemac, napominje Pilar, on je prigrlio hrvatstvo, a shvatio je opasnost pravoslavlja i došao do uvjerenja da u korijenu srpskoga pitanja leži konfesionalni problem. Zazirući od otvorene borbe, on je posegao za starom papinskom idejom o crkvenoj uniji, računajući na to da će privođenjem svih Slavena katolištvu ili barem uniji, spriječiti razbuktavanje sukoba. Ima znakova, tvrdi Pilar, da je tu zamisao zapravo potaknuo Franjo Rački koji je o njoj već 1861. pisao u *Katoličkome listu*. No, Strossmayerova politika koja je težila pretvaranju Hrvatske u duhovno središte čitava Balkana – otud južnoslavenska (*südslawische*) Akademija i planovi o otvaranju sveučilišta – u cijelosti je doživjela poraz. Južnoslavenstvo, piše Pilar, nije uspjelo otupjeti oštricu srpskog imperijalizma, Strossmayerova se stranka rascijepila, a on sam je doživio čitavu seriju razočaranja i na tome i na drugim područjima, pa posljednjih dvadesetak godina života više nije aktivno sudjelovao u politici.⁴⁴⁸⁴

Posve drugim putem udario je Strossmayerov protunožac, dr. Ante Starčević. On je, piše Pilar, vrlo jasno i vrlo rano shvatio bit srpskog pitanja te je pravilno zaključio da se protiv srpske lukavštine i imperijalizma ne može boriti „humanom diplomatikom“, pa je poveo hrvatski narod u borbu, propovijedajući Veliku Hrvatsku. Njegove se koncepcije dijelom nisu zasnivale na činjenicama, a znale su biti i plodom pretjerivanja, ali su u srži bile zdrave i istinite te su odgovarale narodnoj samosvijesti. Uz to je Starčevićev katonski značaj, piše Pilar, pretvorio tog čovjeka u jednu od najutjecajnijih osoba hrvatskoga društva. No, Starčeviću se nedostajala glavna svojstva uspješnog političara i praktični smisao za realno, a time i osjećaj za taktiku te sposobnost provedbe vlastitih ciljeva.⁴⁴⁸⁵

Ustrajući u svojoj načelno negativnoj ocjeni Starčevića i pravaštva koju je formulirao znatno ranije, a onda je varirao u svojedobnim polemikama sa Stadlerovim političkim krugom te

⁴⁴⁸⁴ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 631.-635. Kako su Strossmayerove političke koncepcije bile iskoristive za sliku koju je Seton-Watson želio stvoriti, on je đakovačkom biskupu posvetio veliki prostor, ispunjen mješavinom provjerljivih podataka, neprovjerljivih konstrukcija i posve pristranih dojmova i ocjena, te je u svoju knjigu, kao što je spomenuto, uvrstio i korespondenciju između Strossmayera i Gladstonea, s očitom nakanom da veličanjem Strossmayera uzveliča koncepciju hrvatsko-srpskoga jedinstva koju je potom lako kozmetički dotjerati i doraditi. Usp. R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 136.-148., 589.-630.

⁴⁴⁸⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 635.-636. Za Starčevića je R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 63. ustvrdio da je historijsku krilaticu „Bog i Hrvati!“ formulirao „s ponosnim prijezirom svih praktičnih mogućnosti“ (*mit stolzer Verachtung praktischer Möglichkeiten*). Taj opis što je više elegantan nego točan, preuzeo je i Pilar koji je, prema Pucekovu prijevodu (str. 242.), držao da Starčević „preziraše suvereno sve praktične mogućnosti u politici“.

potom i u knjižici *Svjetski rat i Hrvati*, Pilar i *Južnoslavenskom pitanju* tvrdi da pravaštvo ipak u biti nije dalo ništa osim sterilnog oporbenjaštva i negativizma, tek što je u Dalmaciji i u BiH pridonijelo širenju hrvatske nacionalne svijesti. Ono, smatra Pilar, nije donijelo razrađeni program, a stranku je gurnulo u nepomirljivu i neplodnu opoziciju prema režimu; raskinulo je vezu s humanističkim i kulturnim nastojanjem ilirizma, ali samo nije formuliralo vlastite misli, pa je doprinijelo kulturnome i gospodarskom opadanju hrvatskog naroda. Ratujući sa svim i svakim, drži Pilar, pravaštvo se je na koncu i samo rascijepilo, pa je jedno njegovo krilo napustilo borbu na jednoj fronti, onoj prema Srbima, i stupilo u Hrvatsko-srpsku koaliciju, dok je struja kojoj je na čelu ostao Josip Frank, i dalje držala nepomirljive pozicije.⁴⁴⁸⁶

Iako je, dakle, donekle dijelio stare obzoraške, pa i Seton-Watsonove ocjene Starčevića (britanski je autor, zapravo, za utemeljitelja Stranke prava nalazio i povoljnije riječi, ističući da se unatoč škrtosti pravaškoga programa ipak ne mogu dostatno nahvaliti zasluge toga „hrvatskoga Katona“ za to što je hrvatsku mladež spasio od korupcije i bezvoljnosti u koje ih je gurala mađarska politika),⁴⁴⁸⁷ Pilar ovdje nije držao pragmatičnim ulaziti u ocjenu Frankove politike, nesumnjivo držeći da se ona u bitnim crtama podudara s njegovim pogledima.⁴⁴⁸⁸ To nije bilo netipično za način na koji je izlagao svoja gledišta. Znademo da je bio kritičan prema svakom obliku „klerikalizacije“ političkog života, ali je tu svoju kritiku znao zatomiti kad je smatrao da to zahtijevaju viši ciljevi: tako je postupao u odnosu na prilagodbu Pravila HNZ-a, tako je postupao prema Milobarovoj knjizi o Bosni, a tako je poodavno, od doba Riječke rezolucije, postupao i prema Franku i njegovoj stranci. A nakon što je – kao što je spomenuto ranije – opširno i dosta objektivno prikazao razvitak događaja koji su doveli do Riječke i Zadarske rezolucije, pokazujući da ga razumijevanje okolnosti, pa i ograničena simpatija s izvornim motivima tvoraca tih dokumenata (odnosno riječkoga dokumenta), ne priječe da ih ocijeni izrazito i bezrezervno negativno,⁴⁴⁸⁹ Pilar je posebnu pozornost posvetio političkom razvitku nakon 1905. godine.

U tom su razdoblju, prema njegovu mišljenju, Srbi konačno preuzeli ključnu ulogu u hrvatskoj politici, a „rezolucionaši“ su, nakon što je 1907. došlo do neizbježnoga spora s mađarskim košutovcima, Hrvatsku doveli u situaciju da bude u nemilosti svih relevantnih čimbenika u Monarhiji. Pilar naglašava kako Seton-Watson izmišlja da je Riječka rezolucija u banskoj Hrvatskoj bila dočekana s nekim oduševljenjem, jer oduševljenja nije bilo ni u Dalmaciji,

⁴⁴⁸⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 636.-638.

⁴⁴⁸⁷ R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 115.-116., 125. Naravno, Starčevića nisu prihvaćali ni klerikalni krugovi. Tako, primjerice, P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 138. piše da je Starčević „bio u socijalnom pogledu tabula rasa“.

⁴⁴⁸⁸ Nije nezanimljivo mišljenje koje je o Franku imao Seton-Watson: taj se pravaški prvak usprkos svomu židovskom podrijetlu nije ustezao nastupati kao vatreni hrvatski nacionalist; imao je izniman vanjskopolički dar; prvi je hrvatski političar nakon dugo vremena koji se je usudio zagovarati hrvatski sporazum s Austrijom, a dosljedno se je zauzimao za sjedinjenje BiH s Hrvatskom. No, u njegove negativne crte Seton-Watson ubraja popuštanje pred klerikalnim tendencijama te napose žestoku protusrpsku politiku. Opš. R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 125.-127. i dr.

⁴⁴⁸⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 638.-664. Na više mjesta unutar ovog podpoglavlja Pilar je upozorio na to da Seton-Watson u svojoj knjizi miješa nacрте s konačnom redakcijom dokumenata, i da su njegovi prijevodi mjestimice toliko netočni da iskrivljuju smisao.

gdje su prilike za to bile povoljnije s obzirom na jače neraspoloženje prema Beču. No, Srbi su doista imali razloga za optimizam, sve dok ih nije presjekla aneksija Bosne i Hercegovine.⁴⁴⁹⁰ Taj je događaj po mnogočemu bio sudbonosan, napominje Pilar, i otvorio je mogućnost drugačijega, za Hrvate povoljnog rješenja južnoslavenskog pitanja. No, većina hrvatskih političkih snaga uopće nije shvaćala situaciju niti je razumijevala prave ciljeve srpske politike.

Bosansko-hercegovački („bosanski“) Hrvati katolici, a s njima i neki muslimani, okupljeni u HNZ-u, nastavlja dalje Pilar, imali su autentična iskustva sa svojim sugrađanima koji se nazivaju Srbima, pa su u političkome programu HNZ-a nastupili sa stajalištem koje je u političkom smislu izrazito protusrpsko: oni žele s pravoslavnima održavati najbolje odnose, ali otklanjaju pomisao na autonomiju BiH i na pripojenje tih zemalja Srbiji. U skladu s tim programom su oni u veljači 1908. odaslali tročlano izaslanstvo ministru Aehrenthalu kako bi potaknuli aneksiju BiH. No, osloncem na baštinjenu bizantsku diplomatsku vještinu, Srbi su se dovijali nepovoljnome razvitku, napominje Pilar, a kad bi stvar zapela, u pomoć njima i svojim sljedbenicima bi priskakao ugledni prof. Masaryk, za koga se tada nije znalo da je također opsjednut Bizantom.⁴⁴⁹¹ Karakteristično je (dakako, i shvatljivo), da je Pilar izbjegao ulaziti u moguće druge poticaje Masarykova prosrpskoga, zapravo protuaustrijskog raspoloženja, od nacionalno-političkih do svjetonazorskih odnosno slobodnozidarskih: on je osjetio da bi uvođenje drugih elemenata i motiva slabilo svrhu njegove osnovne argumentacije, pa se je radije zadržao na nedorečenim formulacijama. Zato mu ni u drugim slučajevima nije bilo u interesu tražiti druge motive postupanja utjecajnih čimbenika.

Zanimljivo je, kaže Pilar, prisjećajući se nekog Seton-Watsonova članka koji je navodno objavljen u *Obzoru* u razdoblju 1908.-1910., da je i taj britanski autor evoluirao od protivnika hrvatsko-srpskog jedinstva u njegova žustrog zagovornika. Pilar je pritom ocijenio da je Seton-Watsonov zaokret više posljedica utjecaja njegovih srpskih prijatelja, nego redefiniranja engleske politike u svjetskome ratu.⁴⁴⁹² Ocjena je možda i bila točna, ali Pilar uopće nije težio za tim da njegova tvrdnja bude egzaktno dokazana: važnije je bilo ponovno prokazati Bizant i bizantski duh kao sredstvo opsjene i laži, pri čemu se istodobno izbjegava jačanje predodžbe da službeni London stoji iza politike tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva. Jer, kaže on dalje, taj Seton-Watsonov zaokret je zapravo tipična pojava, i ona je izraz političke spretnosti Srba odnosno njihove bizantske baštine. Ona se na svakom koraku očituje kao himba. Jednako tako su oni u

⁴⁴⁹⁰ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 664.-667. Pilar je krivo pročitao ili krivo shvatio tekst, jer zapravo R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 175.-176. uopće nije tvrdio da je Riječka rezolucija izazvala oduševljenje (naprotiv, držao je da bi takva tvrdnja bila besmislena), nego je naglašavao da je do uspjeha Hrvatsko-srpske koalicije došlo ne zbog rezolucije, nego usprkos njoj, a sastojao se je primarno u osjećaju olakšanja zbog sporazuma Hrvata i Srba.

⁴⁴⁹¹ Isto, 667.-670.

⁴⁴⁹² Isto, 670.-671. O Seton-Watsonovim pogledima u to vrijeme usp. R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. *Korespondencija 1906-1941.*, sv. I., Zagreb-London, 1976.; Z. MATIJEVIĆ, „Isidor Kršnjavi i Robert W. Seton-Watson o politici u Hrvatskoj u doba banovanja Pavla Raucha“, 11.-21.; S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson (Dva pogleda na južnoslavensko pitanje)“, 21.-46.; Z. GRIJAK, S. ĆOSIĆ, *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*, 177.-223.

BiH razvili tzv. protukuferašku propagandu. Shvaćajući da se porast hrvatskog utjecaja u razdoblju između 1907. i 1910. povećava, oni su se okomili na tzv. kuferaše, huškajući i domaće Hrvate protiv doseljenika. U jednome su dijelu to i uspjeli, sa žaljenjem konstatira Pilar,⁴⁴⁹³ koji je u više svojih spisa – pa i 1911., u spominjanome stručnome članku o primjeni austrijskoga Općega građanskog zakonika – zagovarao dotok stručnoga kadra iz Monarhije u BiH.

Bilo je to uz dlaku i dosta utjecajnim krugovima u HNZ-u koji su – poput fra Didaka Buntića – gledali samo na kratkoročne posljedice, a previdali njihove uzroke i predvidive konačne plodove. Iako naglašeno protuklerikalno raspoložen, ili baš zbog toga, Pilar je bio svjestan važnosti vjere i crkve, pa je vrlo brzo shvatio da će Bosnu i Hercegovinu nehrvatski katolički doseljenici ili napustiti ili će se pretopiti u Hrvate. Povijesni je razvitak govorio tomu u prilog: usprkos najraznolikijoj potpori režima i nadzastupljenosti u javnim službama, ipak nisu njemački, austrijski, poljski i drugi katolički doseljenici uspjeli artikulirati zasebnu političku grupaciju, a kamoli organizaciju: politika katolika u BiH bila je i ostala politika Hrvata. Vrijeme je radilo za njih, samo je bilo nužno da Austro-Ugarska još neko vrijeme opstane. Pilar se, dakle, nije ustezao zastupati mišljenje koje nije bilo nužno popularno ni među njegovim političkim istomišljenicima, pa ni unutar njegove šire obitelji. Njegov je punac Adalbert Shek, primjerice, kao što smo vidjeli, držao velikim postignućem činjenicu da je priljev osoblja u bosansko-hercegovačko pravosuđe ograničen samo na one koji su sudački odnosno odvjetnički ispit položili u BiH. Možda imajući na umu i to, ali svakako aludirajući na dugotrajne rasprave o propisima koji su doseljenicima ograničavali sudjelovanje na lokalnim izborima (kao u Sarajevu u veljači 1908.), Pilar je u *Južnoslavenskom pitanju* dometnuo kako je najnešvatljivije da je srpsku „protukuferašku“ propagandu prihvatila i bosansko-hercegovačka Zemaljska vlada, uopće ne uočavajući da je to upravljeno izravno protiv njezinih interesa i interesa Monarhije.⁴⁴⁹⁴

Sve je to za Pilara bio plod podmukle lukavštine koja se zaodijeva u druge, prividno plemenite motive. Duh Bizanta – piše on – došao je do izražaja i u dva velika procesa vođena tih godina, u Veleizdajničkome i u Friedjungovu.⁴⁴⁹⁵ Srbima je pošlo za rukom svijetu prikazati kao da se radi o tome da Monarhija progona i Srbe i Hrvate kao južne Slavene, iako se je radilo o nečemu posve drugome: o srpskoj imperijalističkoj propagandi odnosno o „svesrpstvu“. Zahvaljujući toj varci, Hrvati su u političkome smislu u tim procesima stradali puno teže, a na njih se je svalila i mržnja odlučujućih čimbenika u Monarhiji. Banu Slavku Cuvaju, Khuenovu učeniku koji zaslužuje puno goru ocjenu od svog učitelja, naglašava Pilar, pošlo je za rukom ono što nije pošlo za rukom nikomu: da Srbe u Hrvatskoj prikaže još i kao spasitelje morala. Oni su ispali nedužni, a Monarhija i njezini pristaše prikazani su kao prljavi lašci i brutalni

⁴⁴⁹³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 671.-672. Tradicionalno ne praveći razliku između „bizantskoga“ i „bizantinskoga“, Pilarov „Begriff des 'Bannes Byzanz'“ Pucek je na str. 356. preveo kao „pojam 'bizantinskog upliva“.

⁴⁴⁹⁴ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 671.-672.

⁴⁴⁹⁵ Isto, 672. Dok Pilar koristi ispravan termin „Prozess“, Pucek na str. 356. govori o „dve velike parnice“, pomažući tako da se u u historiografiji uvriježi neispravno nazivanje kaznenoga postupka „parnicom“, tj. postupkom koji se vodi u spornim građanskim, a ne u kaznenim stvarima.

krivotvoritelji. Posljedice su bile neizbježne: to je i u hrvatskim zemljama izazvalo provalu prosrpskog raspoloženja: činilo se da je biti uz Srbe značilo biti za pravicu; biti protiv Srba značilo je zagovarati nasilje i nepravdu.⁴⁴⁹⁶

U novim je okolnostima, nastavlja Pilar, strategija zacrtana Spalajkovićevom knjigom postala bespredmetna, pa se je srpska politika počela voditi prema osnovi zacrtanoj u knjizi Jovana Cvijića *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*, koju je 1908. tiskala Državna štamparija Kraljevine Srbije.⁴⁴⁹⁷ Taj je profesor beogradskog sveučilišta uz potporu bosansko-hercegovačke vlade godinama putovao po BiH tobože u znanstvene svrhe – Pilar ne spominje da mu je najmanje pri jednom od tih putovanja pri ruci bio i njegov rođak Janko Koharić – a sada tvrdi kako se Srbija ne može odreći BiH, jer su te pokrajine središnje područje odnosno jezgra srpskog naroda te minimum srpskih zahtjeva.⁴⁴⁹⁸ Cvijićevu bi knjigu, napominje Pilar, trebao proučiti svaki austro-ugarski diplomat, jer iz nje izlazi jasna poruka da će se srpski problem u konačnici riješiti silom. Za svoje teze Cvijić se oslanja na ruskoga autora Florinskoga, a u konačnici dolazi na tezu koju zastupa i sam Pilar: da nijedna strana uprava u srpskome narodu ne može naći lojalna podanika.⁴⁴⁹⁹ „Ta duboka psihološka osobina i glavna politička crta narodne duše oseća se ne samo u Srbiji, koja je bivala pod stranim upravama,“ piše naime Cvijić, „nego isto tako u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Hrvatskoj itd. U najdubljim narodnim slojevima postoji ne samo nepoverenje nego često i mržnja, duboka, neiskorenjiva mržnja prema zavojevaču. [...] Pravoslavni su dakle u celini uporni, nepomirljivi predstavnici težnje za samostalnim nacionalnim i kulturnim životom i pravoslavna vera je etiketa, koja te težnje najbolje obeležava.“⁴⁵⁰⁰

Citirajući tu i još nekoliko misli iz Cvijićeve rasprave, Pilar upozorava na to da je u njima dan zapravo cjelovit program za jednu etapu srpske nacionalne borbe koja i po cijenu oružanoga sukoba ide za stvaranjem južnoslavenske države pod srpskom dominacijom.⁴⁵⁰¹ Balkanski ratovi su bili važan korak u tom smjeru, jer su uspjesi balkanskih naroda, a napose Srbije, silnom snagom djelovali i na hrvatsku maštu. Daljnji je razvitak, tumači Pilar, slijedio po Cvijićevu receptu: zaredali su propagandni pamfleti Jovana Skerlića, Milana Marjanovića, Dimitrija Mitrinovića, Milana Pribićevića i drugih; u istom su se kontekstu i sa sličnim učinkom zbili Jukićev atentat na Cuvaja i Dojčićev na baruna Skerlecza – Hrvatska dotad nije poznavala političkih atentata, ali je Bizant i na tome području pronašao učenike.⁴⁵⁰² Položaj hrvatskoga

⁴⁴⁹⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 672.-675.

⁴⁴⁹⁷ Isto, 675. Pucek je na str. 357. jedninu pretvorio u množinu: *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problemi*.

⁴⁴⁹⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 675. Pilar nije citirao, nego je interpretirao Cvijićevu misao, korektno navodeći da se ona nalazi na 16. stranici Cvijićeve rasprave. Nasuprot tome, Pucek na str. 357. pogrešno spominje str. 19., pa onda – različito od Pilara – donosi tobožnji citat.

⁴⁴⁹⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 676.-677. Usp. J. CVIJIĆ, *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*, 54. Na tu je Cvijićevu tvrdnju upozoravao i Shek. (NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „Die südslawische Frage. Kroaten und Serben, von Agricola. Ein Vortrag. Juni 1917“, 63.)

⁴⁵⁰⁰ J. CVIJIĆ, *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*, 54.-55.

⁴⁵⁰¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 677.-678.

⁴⁵⁰² Isto, 679.-680. I na Friedjungovu je procesu problematizirana činjenica da je Srbija zemlja s iznimno visokom stopom kriminaliteta: u zemlji se godišnje izvrši oko 1200 ubojstava, a u zatvoru je svega 2.000 ljudi, što sugerira da

naroda i Monarhije drastično je pogoršan. Dok se govori o narodnome jedinstvu, napominje Pilar, Srbi zahtijevaju ravnopravnost u obliku koji bi im dopustio da nastupe kao poseban narod sa svojim posebnim teritorijem i pravom na sudjelovanje u vlasti. A za njihovo pravo raspoloženje ilustrativan je – ovdje već opširno citirani – odgovor koji je srpski povjesničar Stanoje Stanojević uputio svomu hrvatskom kolegi Ferdi Šišiću nakon što je ovaj svoje ljubljansko predavanje o aneksiji objavio kao brošuru. Taj odgovor, objavljen u mostarskome dnevniku *Narod* – prethodno ga je objavila beogradska *Politika* – Pilar citira u širim izvadcima, navodeći kako je on zapravo klasični dokument srpskoga raspoloženja i srpskih nakana.⁴⁵⁰³

Svi ti događaji ipak su, drži Pilar, proizveli snažan dojam i na austro-ugarske vlasti. Usprkos optimističnim vijestima s juga Monarhije, polako se je probijalo shvaćanje da prilike nisu tako idilične. Postupno je slabila i „Thugutova misao“ odnosno uvjerenje da Dalmacija mora bezuvjetno ostati u austrijskome posjedu, a u doba aneksije BiH pojavila se je – navodi Pilar – ideja o trijalističkome preuređenju Monarhije, kao posljedica sve jasnije svijesti da dualistički ustroj nužno proizvodi teškoće u funkcioniranju države. U temelju trijalističkih koncepcija nalazi se ideja da južnoslavenske zemlje Monarhije budu organizirane u treće, ravnopravno državno tijelo.⁴⁵⁰⁴ Pilar napominje kako se je tom temom opširno bavio i Seton-Watson koji je razvio dvije osnove.⁴⁵⁰⁵ Pisalo se je o njoj u tisku, napominje Pilar, a 2. svibnja 1912. o njoj je austrijskoj delegaciji važan govor održao knez Karl Schwarzenberg.⁴⁵⁰⁶

je na slobodi veliki broj ubojica. (R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 267.) O stupnju kriminaliteta u Srbiji najrječitije je govorila studija Dušana Alimpića, šefa beogradske policijske uprave, koja je pod naslovom *Kriminalitet u Srbiji* objavljena u Beogradu 1911. godine. Njegove podatke, prema kojima je Srbija navodno zemlja s vrlo velikim brojem ubojstava („najzločinačkija zemlja na svijetu“), koristio je i L. MANDL, *Die Habsburger und die serbische Frage*, 1918., 49., 82. U bitnome su ti podatci točni, a o tome govori činjenica da je u Srbiji u drugoj polovici 19. st. izrican puno veći broj smrtnih kazni nego u srednjoj i zapadnoj Europi. U vrijeme kad je Francuska imala između 38 i 39 milijuna stanovnika, Njemačka između 49 i 57 milijuna, a Srbija oko 2 milijuna, odnos smrtnih osuda bio je 28 : 55 : 48 (1889.), 32 : 65 : 37 (1890.), 22 : 60 : 42 (1895.) itd. Usporedbe radi, u banskoj Hrvatskoj je u razdoblju od 1864. i 1877. izrečeno 89 smrtnih osuda, dok su izvršene samo dvije. Godine 1895. u Srbiji je bilo čak 955 registriranih ubojstava, a ni u nekoliko idućih godina njihov broj nije pao ispod četiri stotine godišnje. Opš. Ivan JANKOVIĆ, *Na belom hlebu. Smrtna kazna u Srbiji, 1804-2002.*, Beograd, 2012., (srp. ćir.), 90., 210., 225.-226., 284.

⁴⁵⁰³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 680.-686. Usp. S. STANOJEVIĆ, „Otvoreno pismo g. dr. F. Šišiću, profesoru hrvatske istorije na zagrebačkom Univerzitetu“, *Politika*, br. 1761, Beograd, 10. XII. 1908., 1. (srp. ćir.)

⁴⁵⁰⁴ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 686.-688. Zapravo je ideja trijalizma tumačena na različite načina, ali je svakako treba vezati uz početak 20. stoljeća i nastanak tzv. velikoaustrijskoga političkoga kruga oko nadvojvode Franje Ferdinanda. Opš. M. GROSS, „Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda“, ČSP, 2/1970., br. 2, 9.-74.; ISTA, *Povijest pravaške ideologije*, 337.-366. J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 284. navodi kako je početkom travnja 1907. u *Oesterreichische Rundschau* izišao članak baruna Johanna Chlumetzkog u kom se zagovara reforma Monarhije na trijalističkoj bazi. Ideju su odmah prigrlili frankovci, dok je Hrvatsko-srpska koalicija i *Obzor* (u broju od 6. IV. 1907.) prokazuju kao instrument *Dranga nach Osten*: „Trijalizam ima biti sredstvom Austrije, kojim će ona sebi prokrčiti put na Balkan, a u drugu ruku treba da bude operacionom bazom austrijske politike...“ Četiri dana kasnije, *Obzor* je 10. travnja donio novi važan kritički komentar na istu temu, a o njoj se u idućem razdoblju sve češće javno raspravlja.

⁴⁵⁰⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 688. Izvorno je Seton-Watson bio vrlo sklon Monarhiji. Prema nekim tumačenjima (F. Šišić), ta sklonost bila je dio britanskog nastojanja da se okruži Njemačka i oslabi njemački utjecaj, pri čemu bi Austro-Ugarska bila jedna od važnih poluga takve politike. Da bi to mogla biti, moralo ju se ojačati, pa otuda Seton-Watsonovo zagovaranje njezine reforme u različitim oblicima, sve do

Trijalistička je ideja, nastavlja Pilar, našla potporu u krugu oko nadvojvode Franje Ferdinanda te u austrijskoj kršćansko-socijalnoj stranci. Bilo je autora koji se držali da je trijalizam faktično uspostavljen aneksijom BiH, pa je trebalo samo razraditi način kako da se on proširi i razradi te tako doprinese ozdravljenju prilika na jugu Monarhije. No, protiv njega su, svaki iz svojih razloga, ustali Mađari, Nijemci, Česi i Poljaci.⁴⁵⁰⁷ Uslijed toga ni u Hrvatskoj nije bilo jedinstvena gledišta, kaže Pilar: jedni su bili žustro za trijalističko rješenje, drugi protiv njega. Razumije se da je proturezolucionaški dio Hrvata tu zamisao oduševljeno pozdravio, jer je u njoj gledao ono što je zapravo predstavljalo njihov program: stvaranje hrvatske države u okviru Austro-Ugarske Monarhije.⁴⁵⁰⁸ Rezolucionaši su se povelili za srpskim interesima, a njih je opet izrazio Jovan Cvijić, tumačeći kako je trijalizam samo instrument austrijskog prodiranja na Balkan. No, zapravo se radi o tome – kaže Pilar – da Srbima odgovaraju nesređene prilike odnosno politička, gospodarska i kulturna bijeda na Jugu. To je poluga za ostvarenje njihovih ciljeva, za što će oni uvijek naći i potporu Rusije. Na tu lukavu politiku Srbije upozorio je „već spomenuti dr. Juričić“ – ponovno Pilar hvali svoje djelo – koji je skrenuo pozornost javnosti na to da je rezolucionaška politika podredila Hrvate interesima Srbije i srpstva te ih je istodobno dovela u konflikt s Monarhijom.⁴⁵⁰⁹

No, i Pilarova je ocjena trijalističkih koncepcija – jednako kao i u knjižici *Svjetski rat i Hrvati* – nepovoljna, ali ne zato što bi ona bila štetna, nego zato što je osuđena na neuspjeh. Prvi je problem u tome što je ideja nedorađena i nejasna, pa pod pojmom trijalizma svatko shvaća ono što hoće. Drugo, države se ne stvaraju dekretom, nego moraju imati podlogu u povijesnome razvitku, a ako je većina u Monarhiji pod pojmom trijalizma zamišljala neku hrvatsko-srpsku državu, onda – napominje Pilar – to znači da se je previđalo kako su povijesne predaje i težnje Hrvata i Srba posve različite. Treće, doista se čini kako je ta srpsko-hrvatska kombinacija imala znatan broj pristaša, jer se je pogrješno računalo da će ona zadovoljiti i Srbe i Hrvate, pa se je zbog toga na određen način simpatiziralo i s načelom tzv. narodnog jedinstva. No, time se Hrvate ne može zadovoljiti, jer prethodna izlaganja, kao i mnoštvo drugih primjera (Pilar navodi poučne

federalizacije. To je bio jedan od razloga zbog kojih je Seton-Watson, očito iz protunjemačkih pobuda, odobravao aneksiju BiH i jačanje Austrije. Jer u stvarnosti su se njegova gledišta o rješenju južnoslavenskog pitanja mijenjala i razvijala. Načelno je Seton-Watson smatrao kako bi od nestanka Monarhije i stvaranja južnoslavenske države najviše koristi imala Rusija, a najugroženiji bi bili Hrvati. U knjizi *Absolutismus in Kroatien* formulirao je osam točaka za rješenje hrvatskog pitanja, a do balkanskih ratova se je zalagao za očuvanje Monarhije u maglovitome trijalističkom obliku. Opš. S. MATKOVIĆ, „Političke prilike 'nagodbene' Hrvatske u očima Ive Pilara“, 62.-65.; ISTI, „Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson“, 21.-46; Z. MATIJEVIĆ, „Isidor Kršnjavi i Robert W. Seton-Watson o politici u Hrvatskoj u doba banovanja Pavla Raucha“, 15.-16.; Z. GRIJAK, S. ĆOSIĆ, *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*, 248.-260.

⁴⁵⁰⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 688.-689. Govor kneza Schwarzenberga važnim je ocijenio i R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 443., koji ga je i donio u prilogu svoje knjige (str. 579.-586.).

⁴⁵⁰⁷ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 688.-691.

⁴⁵⁰⁸ Isto, 691. Kao što je spomenuto, vodstvo Čiste stranke prava je već ranije ocijenilo da vanjskopolitičke okolnosti ne idu na ruku pristašama teze o skorome raspadu Austro-Ugarske, pa je odlučilo tražiti rješenje hrvatskoga pitanja u okviru Monarhije. Opš. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 19. i dr.

⁴⁵⁰⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 691.-695.

slučajeve Frana Supila, fra Luje Maruna i hrvatskih arheoloških spomenika, te agresivno protuhrvatstvo Stanoja Stanojevića koji Hrvatima niječe čak i postojanje u BiH), pokazuju da Srbi pod tim pojmom razumijevaju tek podvrgavanje i uništenje Hrvata. Zato je trijalizam bio i ostao nedonošče, s tim da ga sada Srbi koriste kao sredstvo za huškanje Hrvata protiv Monarhije: hrvatskoj se javnosti tumači da je to bio još jedan instrument manipulacije hrvatskim narodom.⁴⁵¹⁰

Rat između Monarhije i Srbije bio je, dakle, neizbježan, smatra Pilar, dodajući kako je o tome osvjedočen već deset godina. Nažalost, prve dvije ratne godine nisu dovele ni do kakvoga poboljšanja prilika na jugu Monarhije. Naprotiv, usprkos ratnim pobjedama, prilike se pogoršavaju, a srpski utjecaj sve više raste. Uslijed toga je Pilar uvjeren da se južnoslavensko pitanje mačem uopće ne da riješiti. Jedna je situacija u Trojednici, u kojoj je prevladala rezolucionaška politika, drugačija u BiH, gdje su Hrvati protiv nje. Treba shvatiti, napominje Pilar, zašto je rezolucionaštvo prevladalo u Trojednici: tamo ga nose one političke strukture koje su doživjele poraz 1861.-1868., pa su od 1868. do 1914. tražile rješenje u srbofilskoj politici. No, na konačno stajalište hrvatskoga puka presudno su utjecala tri momenta, smatra Pilar: tradicionalna lojalnost Hrvata svomu izabranom vladaru, protusrpska orijentacija većine naroda te nagonsko i zapravo ispravno shvaćanje da su Srbi glavni krivci za težak položaj hrvatskoga naroda.⁴⁵¹¹ U gradovima je rezolucionaško i srbofilsko raspoloženje, međutim, bilo izraženije. Na to je utjecalo jačanje Mađara te lukavstvo Srba koji su znali rat prikazati kao rat protiv germanskog prodora na Istok (iako se zapravo radi o osvajačkome ratu Bizanta kojemu je cilj da bizantski Slaveni pobijede nebizantske, i da se Rusija ustoliči u Carigradu te se proglasi legitimnim nasljednikom Bizanta), a ne treba podcijeniti ni djelovanje Jugoslavenskog odbora koji nastupa iz neprijateljskog inozemstva. U tom je odboru, napominje Pilar, bilo kolebanja između hrvatske i jugoslavenske države. Sve to je izazivalo kolebanja među Hrvatima u domovini, pa su neki slabići prihvatili srbofilski program u strahu od neizvjesnog ishoda rata.⁴⁵¹²

Tu vrlo mlaku kritiku djelovanja Trumbićeva Jugoslavenskog odbora Pilar je popratio napomenom da se govori o tome kako Talijani Hrvatima – ako im se ovi priključe – nude autonomnu Hrvatsku s vojvodom od Aoste kao hrvatskim kraljem. Odgovor su dobili na Soči, kaže Pilar, aludirajući na slavne pobjede hrvatsko-slovenskih postrojbi na talijanskome bojištu.⁴⁵¹³ O konfuziji koja vlada u hrvatskome političkom prostoru – nastavlja on – rječito govori i činjenica da je literatura o ratu vrlo oskudna. Iznimku čini već spominjana brošura „Dr. Juričića“ koja se, začudo, u svojim stajalištima uvelike podudara s raspravom Johna Williama Burgessa koji se pod naslovom *Der europäische Krieg, seine Ursachen, seine Ziele und seine*

⁴⁵¹⁰ Isto, 695.-700. Također je R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 435.-448. upozoravao na nejasnoća pojma „trijalizam“, kao i na to da su Mađari zadržali neprijatelji svakoga trijalističkog preuređenja, a da u Austriji nema državnika koji bi tu ideju mogao provesti. O njoj se je, bilježi J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 178.-179. ipak govorilo vrlo često i općenito, a nerijetko kao o gotovoj stvari.

⁴⁵¹¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 701.-703.

⁴⁵¹² Isto, 703.-711.

⁴⁵¹³ Isto, 711.

voraussichtliche Ergebnisse (Leipzig, 1915.) suprotstavlja sve žešćem srpskom huškanju na Monarhiju i na Njemačku.⁴⁵¹⁴ Taj bivši profesor ustavnoga i međunarodnog prava na sveučilištu Columbia u svojoj je knjizi doista raščlanio neposredne i dubinske (*die tieferen*) uzroke rata na način posve sličan Pilarovu.

Pilar nastavlja kritikom mađarske politike – iako ističe da shvaća mađarsku težnju za državom od Karpata do Jadrana – jer se takva politika može protiv Hrvata voditi samo u savezu s Talijanima i sa Srbima, dakle, narodima koji su ujedno neprijatelji Monarhije. A nastavi li Monarhija podupirati politiku koja favorizira Srbe, opominje on, Hrvatima ne će preostati ništa nego da prijeđu u neprijateljski tabor, pa će Bizant opet pobijediti, a Austro-Ugarska će protiv sebe dobiti jedan od najboljih vojničkih naroda na svijetu. Ne može se austrijska politika oslanjati na svoj katolicizam i misliti da će time uspjeti, nastavlja Pilar svoj *Mene tekel*, jer se je katolicizam uvijek vodio onim da što više uzme, a što manje daje, pa je na Balkanu izgubio sve bitke koje je vodio: izgubio je Bugarsku, izgubio je Latinsko carstvo, a izgubio je i uniju. Sada ima izgleda da izgubi i posljednju kartu koju drži u ruci.⁴⁵¹⁵

Statistika vjerskih prijelaza u razdoblju od 1918. do 1941. pokazuje da Pilar ni u tom pogledu nije bio previše u krivu, ali je ovdašnja njegova kritika katolištva bila standardni dio Pilarova ideološkog repertoara. Ona je ovdje imala i drugu ulogu: htjela je pokazati zašto se Austrija više ne može pouzdavati u naklonost Hrvata samo zato što je katolička; ako hoće lojalnost hrvatskoga naroda, mora tu lojalnost zaslužiti konkretnim ustupcima. Iza prijetnje da će Hrvati možda prijeći neprijatelju, ta je formulacija bila klimaks koji je čitatelja uvodio u posljednji, deveti dio knjige, u kojem je Pilar prešao na tumačenje svojih pogleda na način na koji se tada – koncem ožujka 1917. godine – mogu riješiti hrvatsko i južnoslavensko pitanje.

Iako formalno sadržan u knjizi *Južnoslavensko pitanje*, tu je njegovu zamisao ispravnije prikazati u kontekstu čitava niza njegovih političkih planova, koraka i aktivnosti poduzetih u posljednje dvije ratne godine, u sklopu njegova nastojanja da za hrvatski narod osigura što viši stupanj autonomije i što povoljniji položaj pod okriljem jedne veledržave koja je kadra od njega odbiti navale i prijetnje što su – prema Pilarovim riječima – dolazile sa sve četiri strane svijeta.

⁴⁵¹⁴ John William Burgess (1844.-1931.), američki politolog, povjesničar i pravnik. Autor više knjiga, između ostaloga i o Prvome svjetskom ratu. Spomenuti njemački prijevod knjige o tom ratu, njegovim uzrocima, ciljevima i predvidivom ishodu, na engleskom se je jeziku pojavio u Chicagu 1915. godine.

⁴⁵¹⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 711.-715.

5.3. Političkim aktivizmom prema ostvarenju ideoloških ciljeva

„Cilj našeg narodnoga rada lahko je odrediti, svi ćemo se složiti, da se sastoji u tome, da održimo našu narodno-političku individualnost i da narodu stvorimo što bolje uvjete života i snažnoga razvitka.“

Ivo Pilar (*Svjetski rat i Hrvati*, 1915.)

Na početku rukopisne verzije posljednjega, devetog dijela *Južnoslavenskog pitanja*, Pilar je naznačio da je ono konačno izrađeno od 17. do 27. ožujka 1917. godine.⁴⁵¹⁶ Tu dataciju treba neznatno ispraviti, jer se na početku posljednjega, osmoga podpoglavlja („Zaključak“ odnosno *Schluss*) nalazi datum 28. ožujka 1917. godine, a na njegovu kraju napomena pisana hrvatskim jezikom: „Dovršeno 28/III 917, 8 h u večer!“⁴⁵¹⁷ Kao što smo vidjeli, postoji i njegova rukopisna bilješka da je djelo dovršeno 14. travnja 1917. godine. Bilo je to skoro dvije godine nakon što je knjigu počeo pisati, a u međuvremenu su se u Monarhiji i u Europi zbili krupni događaji koji su utjecali na konačni sadržaj te knjige, a napose na njezinu posljednju, devetu glavu.

Iako je trajao već više od dvije i pol godine, ratu se još nije nazirao kraj. Crte bojišnice bile su razmjerno stabilne, ali su se posljedice rata sve teže odražavale na raspoloženje pučanstva. Loša žetva 1916. rezultirala je općim siromaštvom pučanstva, a sa svih strana Monarhije stizale su vijesti o poteškoćama s opskrbom, pa i o umiranju od gladi. Atentat na predsjednika austrijske vlade grofa Karla Stürgkha 21. listopada 1916. bio je simptom unutarnje krize Monarhije koju su sve žešće podgrizale nesuglasice i prijepori u pojedinim njezinim zemljama te propaganda izbjegličkih odbora slavenskih naroda. Petnaestak dana nakon tog atentata, 5. studenoga 1916. proglasom Franje Josipa I. ustanovljeno je Poljsko Regentstvo (*Regentschaftskönigreich Polen*), sastavljeno od dva generalna guvernera pod njemačkom odnosno austro-ugarskom upravom, na području koje je još od Bečkoga kongresa bilo pod ruskom vlašću.⁴⁵¹⁸ Osim što je služilo kao kordon prema Rusiji, Regentstvom se je htjelo izbiti iz ruku snažno propagandno oružje kojim se je služio pariški Poljski nacionalni komitet. Ni tri tjedna kasnije, 21. studenoga umro je ostarjeli Franjo Josip I., pa je na prijestolje odmah stupio Karlo I. Habsburški koji se je već 30. prosinca dao okruniti za ugarskoga kralja pod naslovom Karlo IV.

⁴⁵¹⁶ NSK, OIP, R-7893, A-15, f. 1061.

⁴⁵¹⁷ Isto, f. 1160, 1166.

⁴⁵¹⁸ V. P. POTECHKIN i dr., *Historija diplomacije*, II., 260.; Theodor SCHIEDER, *Staatensystem als Vormacht der Welt. Weltbild Geschichte Europas 1848-1918*, Augsburg, 2005., 352.-387.

U svojoj krunidbenoj zavjernici (inauguralnoj diplomi), Karlo se je obvezao na čuvanje cjelokupnosti zemlje i ustava Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.⁴⁵¹⁹ Adresu kojom je saborska većina hrvatskoga Sabora 9. ožujka 1917. odgovorila na tu zavjernicu, saborsko ju predsjedništvo šest mjeseci kasnije, 17. rujna 1917. predalo vladaru, a u njoj se je isticalo narodnosno jedinstvo hrvatskog naroda „sve do živih obala Jadranskoga mora i širom Bosne i Hercegovine“ te se je tražilo ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom.⁴⁵²⁰ Frankovačka je adresa, međutim, upozoravala na talijanska i srpska presizanja koja prijete hrvatskim zemljama i cijeloj Monarhiji.⁴⁵²¹

Još prije krunidbe u Budimpešti novi je vladar 2. prosinca 1916. preuzeo zapovijedanje vojskom, a u prvim je mjesecima svoje vladavine donio niz mjera kojima su se proširile političke i društvene slobode.⁴⁵²² I u južnoslavenskim su krajevima uslijedila brojna pomilovanja političkih osuđenika, većinom Srba,⁴⁵²³ a uskoro će doći i do obnove parlamentarnog života skoro u svim dijelovima Monarhije. Mladi monarh je time stekao stanovite simpatije u javnosti, ali je širenje političkih sloboda istodobno omogućavalo da na površinu isplivaju simptomi duboke krize Monarhije koji su ranije bili potisnuti represivnim mjerama režima. Također je Karlo I. (IV.) poduzeo čitavu seriju personalnih promjena u samome vrhu Monarhije, koje su pokazivale da njegove najave kresanja mađarskog utjecaja i reforme Monarhije u federalističkom smjeru, s nakanom da se spriječi jačanje centrifugalnih tendencija kod slavenskih naroda, možda i nisu tek prazna obećanja. Pred kraj 1916. i početkom 1917. množile su se vijesti, od kojih su neke potkrjepljivale i službena i poluslužbena očitovanja, o sve većoj spremnosti nekih od zaraćenih država na pregovore i sklapanje separatnoga mira. Kao i drugi austro-ugarski diplomati, i poslanik u Bernu Alexander von Musulin javljao je u Beč kako je pitanje mira zapravo pitanje Alzacije i Lotaringije.⁴⁵²⁴ Takva će izvješća potaknuti i mladoga vladara na djelovanje. Da u tajnim pregovorima o separatnom miru sudjeluje i Austro-Ugarska, svjetska je javnost doznala 2. travnja 1917., kad je predsjednik francuske vlade Georges Clemenceau objavio da se je Karlo preko svoga šurjaka i belgijskog časnika kneza Sixta Bourbonškoga obratio francuskom predsjedniku Raymondu Poincaréu, podupirući – između ostaloga – francuske pretenzije na

⁴⁵¹⁹ Zanimljivo je pravničko, formalističko tumačenje V. Kriškovića u tekstu koji je nastao 1951. pod naslovom „Autobiografija Vinka Kriškovića“. On, naime, tvrdi kako je Karlova inauguralna diploma i prisega za ugarskoga kralja sadržavala formulaciju prema kojoj je Dalmacija pripadala Trojednoj Kraljevini, no da je 31. svibnja 1917. Karlo imao položiti prisegu na ustav kao austrijski car. Budući da bi to ujedno značilo prisezanje da je Dalmacija austrijska krunovina, „taki spor savjesti nije mogao kralj podnositi, pa je prisega austrijskog cara izostala, a problem sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom ne samo požuren, nego i riješen, što su priznali svi, koji su o tome odlučivali. Tek je trebalo da k tome dođe i privola same Dalmacije, a za to nije bilo prilike.“ (V. KRIŠKOVIĆ, *Izabrani književni i politički eseji*, 171.-172.) Naravno, stvar je u stvarnosti izgledala bitno drugačije.

⁴⁵²⁰ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.*, Zagreb, 1920., dok. 50, str. 85.-88.

⁴⁵²¹ F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 159.

⁴⁵²² B. KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977., 16.-17.

⁴⁵²³ Usp. Đ. MIKIĆ, „Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini“, *ZR Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 79.-81.

⁴⁵²⁴ A. von MUSULIN, *Das Haus am Ballplatz. Erinerrungen eines österreich-ungarischen Diplomaten*, München, 1924., 297.

Alzaciju i Lotaringiju iza leđa svoga njemačkog saveznika. Taj diplomatski incident stjerat će službeni Beč u kut i prisiliti vladara da se ponovno zauzme za savez s Njemačkom, ali je svakomu bilo jasno da je čvrstoća toga savezništva samo privid i izraz nužde koji počiva na krhkim temeljima.⁴⁵²⁵

U tom je kontekstu, dakle, nastajao završni dio Pilarova životnog djela. Nema sumnje da je on ta zbivanja budno pratio, a čini se da su ona na određeni način utjecala i na završno oblikovanje knjige, pogotovo na Pilarovu odluku da u knjigu uvrsti posljednje, deveto poglavlje, u kome je izložio svoje poglede na rješenje južnoslavenskog pitanja u konkretnim vojnopolitičkim okolnostima.⁴⁵²⁶ Nemamo podatka o tome kad je rukopis predan nakladniku i koliko su trajale pripreme za tisak. S obzirom na obveze koje je imao u vojsci, nema nikakve sumnje oko toga da Pilarovi boravci u Beču od proljeća 1917. do proljeća 1918. nisu trajali dulje, što znači da on vjerojatno nije mogao nadzirati slaganje odnosno prijelom i tisak *Južnoslavenskog pitanja*. Ipak se čini očitim da su neke manje preinake poduzete u posljednji trenutak, budući da u samoj knjizi postoje neke tehničke nedosljednosti, a i rukopisni podnaslovi *Južnoslavenskog pitanja* u stanovitoj mjeri odudaraju od onoga što je tiskano u bečkome izdanju. Ako je suditi prema naslovnici toga dijela knjige, autor ga je bio naumio organizirati u osam podpoglavlja: „Uvod i pregled odlučujućih vanjskopolitičkih okolnosti – Ključni unutarnjopolitički momenti – Povijesni razlozi za rješenje – Ujedinjenje i postojeće državno uređenje Monarhije – Nacrt – Hrvatska država – Zaporeke, Austrija i Ugarska – Zaključak“.⁴⁵²⁷ No, unutar rukopisa tog dijela naslovi se donekle ipak razlikuju od onoga što je navedeno na njegovu početku, pa glase: „Rješenje i svjetski rat – Prvi korak prema rješenju južnoslavenskog pitanja – Neizbježnost ujedinjenja triju zasebnih područja – Rješenje južnoslavenskog pitanja i postojeće državno uređenje Monarhije – Praktična provedba ujedinjenja – Hrvatska država – Rješenje pitanja i Monarhija – Zaključak“.

Razlike nisu bitne, ali ipak postoje. No, tiskana verzija donosi treću inačicu. Ona ima također osam podpoglavlja, ali im se naslovi donekle razlikuju: „Rješenje i svjetski rat – Prvi korak prema rješenju južnoslavenskog pitanja – Potreba ujedinjenja triju zasebnih područja – Rješenje južnoslavenskog pitanja i postojeće državno uređenje Monarhije – Praktična provedba ujedinjenja – Hrvatska država – Rješenje pitanja i Monarhija – Zaključna razmatranja“.

⁴⁵²⁵ V. P. POTEMKIN i dr., *Historija diplomacije*, II., 260.-262., 266.; M. MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914.-1917.*, Zagreb, 1960., 393.-401., 417.-419.; Peter KOERNER, *Der erste Weltkrieg 1914-1918. Band II. Trommelfeuer und Massenangriffe*, München, 1968., 125.; F. TUĐMAN, „Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskoga rata“, 907.-909; B. KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, 12.-13.; J. MIROW, *Geschichte des deutschen Volkes*, 784.-785.; Th. SCHIEDER, *Staatensystem als Vormacht der Welt*, 360.-361.

⁴⁵²⁶ U naknadnim dopunama svog dnevnika on, nažalost, nije potanje objasnio rečenicu koja je glasila: „Isto tako bio sam usprkos vojničkog čina izaslan kao zastupnik Bosne i Hercegovine k pogrebu cara i kralja Franje Josipa, koj je bio, ako se ne varam pokopan na 30. novembra 1916, te sam službeno prisustvovao pogrebu u Stjepanovoj crkvi u Beču.“ (POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 24.-25.)

⁴⁵²⁷ NSK, OIP, R-7893, A-15, f. 1061.

Bilo bi važno znati zašto su i kada poduzete ove male izmjene, jer bismo prema tome mogli datirati prijelom knjige kao posljednju fazu njezina nastanka u kojoj su manje autorske intervencije još moguće, ali još važnije: znali bismo iz kojeg doba potječu Pilarove ideje o preuređenju Monarhije, koje su uvrštene u knjigu. Po svemu sudeći, sa sigurnošću se može govoriti o proljeću 1917., dok je preciznije datiranje zapravo nemoguće. Jer, kao što je spomenuto, ne treba olako preuzeti Pilarovu bilješku da je rukopis *Južnoslavenskog pitanja* dovršen 28. ožujka 1917. godine, budući da – vidjeli smo – postoje fragmenti koji su datirani 9. travnja (vjerojatno) 1917. godine. Dakako, moglo se je tu raditi o dopunama koje je autor u posljednji trenutak možda mislio unijeti u knjigu. No, ne valja podcijeniti spomenuti njegov zapis da je „zadnja verzija“ knjige završena u zoru 14. travnja 1917. godine. Određenu zabunu može unijeti i rukopisni naputak koji je datiran u Tuzli, 31. siječnja 1917. godine, a sačuvan je u Pilarovoj ostavštini. U lijevome gornjem kutu napisano je „Dobro pročitati“, a sam naputak nazvan je „Uputa za prepisivanje djela *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*“. Iz toga se naputka vide vrlo precizni nalozi koje on daje prepisivaču, a očito je da već tada rukopis ima devet glava i da je prijepis počeo istoga dana.⁴⁵²⁸

Usprkos time nejasnoćama, ipak je jasno da je rukopis *Južnoslavenskog pitanja* dovršen u rano proljeće 1917. godine, a u pogledu manjih razlika između rukopisa i objavljenoga teksta, ipak se treba ravnati prema verziji koja je objavljena, jer je posve jasno da ta inačica kronološki dolazi posljednja, a zasad nema podataka koji bi nas silili da je ne pripišemo samomu autoru, nego nakladniku, cenzuri ili slagaru. To bi značilo da prijedlog rješenja južnoslavenskog pitanja koji je sadržan u bečkome izdanju istoimene Pilarove knjige odražava njegove poglede s kraja ožujka ili početka travnja 1917. godine, budući da su i prijepis i lektura rukopisa – čak i ako su ranije dovršavana poglavlja prepisivana i lektorirana sukcesivno – morali uzeti određeno vrijeme.⁴⁵²⁹ Budući da se – kao što ćemo vidjeti kasnije – Pilarov prijedlog rješenja južnoslavenskog pitanja koji je sadržan i u rukopisu i u samoj knjizi, ne razlikuje od planova koje je on razvijao još u proljeće 1916. godine, može se zaključiti da između proljeća 1916. i proljeća 1917. nije bilo znatnije evolucije njegovih pogleda. To je zapravo i razumljivo, budući da vojnopolitički razvitak nije nametao potrebu promjene već ranije zauzetih stajališta. A od proljeća 1917. do konca rata i sloma Austro-Ugarske, iz drugih je dokumenata, izvješća i podataka moguće razvitak i manje modifikacije Pilarovih gledišta.

Te modifikacije nastaju zapravo tek u kasno proljeće ili ljeto 1918. godine. Komentirajući osvrt na „Südländovu“ knjigu koji je „Herr T. Sosnowski“ – vjerojatno austrijski književnik, publicist i povjesničar Theodor von Sosnosky, i sam pisac niza knjiga iz novije političke povijesti Austro-Ugarske – objavio u *Kölnische Zeitung*, frankovački je časopis *Kroatische Rundschau*, u

⁴⁵²⁸ NSK, OIP, R-7893, A-15. Unesena je i statistika prijepisa za prva četiri dana: 31. I. 1917.; str. 1.-21.; 1. II. 1917., str. 22.-48.; 2. II. 1917., str. 48.-59.; 3. II. 1917., str. 59.-8[?]. Prepisavano je, dakle dnevno više od deset, a manje od trideset stranica.

⁴⁵²⁹ Pri pokušaju približne datacije predaje rukopisa nakladniku, možda je korisno imati na umu da Pilar nije zabilježio ulazak SAD-a u rat, do kojeg je došlo 6. travnja 1917. godine. Iako tada rat nije naviješten Austro-Ugarskoj, teško je vjerovati da bi mu značenje toga događaja posve promaknulo.

kome je Pilar intenzivno surađivao, u srpnju 1917. napomenuo da su zaključci iz „Südlandove“ knjige zapravo u protimbi sa svim prethodnim izlaganjima u njoj (*die Schlussfolgerung mit dem ganze Buche im Widerspruch steht*).⁴⁵³⁰ Navodi nadalje taj anonimni pisac bilješke kako pouzdano znade, da će „Südland“ u drugome izdanju knjige koje priprema, napustiti „spomenuto 'bosnificiranje' hrvatskog pitanja“ te će se založiti za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja odnosno za uspostavu hrvatske države u okviru federalistički preuređene Monarhije (*im Habsburgischen Bundesstaaten*).⁴⁵³¹ Može se pretpostaviti da ta bilješka u *Kroatische Rundschau* nije nastala bez dosluha s Pilarom. Ona ilustrira njegove političke poglede u srpnju 1918., koji će konačnu formulaciju doživjeti u listopadu te godine, u njegovim predavanjima održanima u Austrijskome političkom društvu.

Na temelju sada dostupnih podataka nije moguće ustanoviti u kom je razdoblju 1917./18. započela evolucija Pilarovih prijedloga rješenja hrvatskog pitanja u verzijama koje je on na ovaj ili na onaj način činio javnima. Jesu li ona odgovarala i njegovim intimnim uvjerenjima, teško je kazati. Kao što ćemo vidjeti, on će u svome dnevniku iz ratnoga doba zabilježiti da je javno pristajao i uz neka rješenja koja intimno nije odobravao, ali je držao da bi bilo nepragmatično postupiti drugačije. Zato bi se moglo pretpostaviti da je i u planovima koje je objavljivao ili dijelio privatnim kanalima, prije zastupao ono što je držao mogućim, nego ono što je smatrao poželjnim.

K tome valja dodati i činjenicu da je Pilar bio svjestan da je usred najvećega ratnog sukoba u povijesti, kad se događaji smjenjuju iz dana u dan, vrlo nezahvalno u obliku knjige nuditi rješenja političkih problema, pa on zato u *Južnoslavenskom pitanju* naglašava kako je dugo dvojio o tome, treba li njegov rukopis završiti osmom glavom, ili mu treba pridodati i devetu. Iako je imao na umu da se politika ne ravna nužno dosljednošću niti logikom, i da ima i razvijenih naroda koji ponekad nisu kadri prepoznati svoje prave interese, ipak je – kaže on – imao na umu da je rat nastao i morao nastati zbog južnoslavenskog pitanja, pa je prihvatio izazov i napisao devetu glavu.⁴⁵³²

Svoje razmatranje, nastavlja Pilar, on želi započeti kategoričkom tvrdnjom da Monarhija mora neizbježno i konačno izgubiti južnoslavenske pokrajine (*die südslawischen Provinzen*), ako nastavi voditi politiku koju je do sada vodila.⁴⁵³³ Postoje – piše on – vanjskopolitički i unutarnjopolitički čimbenici koji nameću takav zaključak. Južnoslavenske su pokrajine najugroženija točka čitave države. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna i Hercegovina – a njih, ponavlja Pilar, valja promatrati kao cjelinu u povijesnome, etničkome i u geopolitičkome pogledu – prijelazno su područje između zapadnog dijela Srednje Europe i Balkanskog poluotoka. Antički i papinski Rim, Mletačka Republika i današnja Italija (*das heutige Italien*) pokušavali su i

⁴⁵³⁰ „Die südslawische Frage und die Zeitungsstimmen“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 8, 20. VII. 1918., 116.-117.

⁴⁵³¹ Isto. Nažalost, nisam uspio pribaviti taj prikaz iz *Kölnische Zeitung*.

⁴⁵³² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 716. Kao što je spomenuto, u rukopisu postoji i početak glave označen rimskim brojem X.

⁴⁵³³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 717.

pokušavaju zauzeti te zemlje kako bi sebi omogućili daljnji prodor na Balkan i prema prednjoj Aziji, a jednakom se je logikom vodilo i Franačko carstvo. Isto vrijedi i obrnuto, naglašava Pilar: svako širenje s istoka prema zapadu ide preko hrvatskih zemalja, pa su za njima posezali Bizant i Osmanlije. Te su težnje s obje strane konstanta i ne će utrnuti okončanjem postojećeg rata.⁴⁵³⁴

U Austro-Ugarskoj, prema Pilarovu mišljenju, nažalost nije postojala svijest o važnosti južnoslavenskih zemalja, pa je Austrija do te spoznaje došla tek u drugoj polovici 19. stoljeća odnosno onda kad se je suočila s agresivnim nastupanjem s Apenina odnosno s Balkana. Zato je, ističe Pilar, stjecanje (*Erwerbung*) Bosne i Hercegovine zapravo bio obrambeni, defenzivan, a ne ofenzivan čin. No, u javnosti još uvijek postoje zablude o pravoj prirodi sila koje prijete južnoslavenskim dijelovima Monarhije. Na prvome je mjestu Italija. Neovisno o ishodu rata, neprijateljstvo između Austro-Ugarske i Italije će se neminovno nastaviti, pa makar rat završio i posve neodlučeno ili jedna od sukobljenih strana ostvarila manje teritorijalne dobitke. Talijanska je politika jasna, a kao njezinu ilustraciju Pilar skreće pozornost na vijest koja je objavljena 16. travnja 1916., prema kojoj je zastupnik Foscari u talijanskom parlamentu izjavio da se teritorijalni zahtjevi Italije ne ograničavaju samo na Trentino i Trst, nego obuhvaćaju i Istru s Rijekom te Dalmaciju do Neretve zajedno s otocima. Samo ako se ti zahtjevi potpuno ispune, talijanski vojnici nisu uzaludno krvarili; to je minimum koji Italija ne kani žrtvovati ni u srpsku korist. Predsjednik talijanske vlade Paolo Boselli – nastavlja Pilar, pozivajući se na *Pester Lloyd* od 7. prosinca 1916. godine – izjavio je 4. prosinca 1916., prigodom otvaranja parlamenta: „Ali sve žrtve idealizirat će genij domovine i one će dovesti do pobjede koja će Italiji dati narode, zemlje i mora, na kojima se nekad vijala zastava Venecije. Drugačije se mir u Rimu ne može zamisliti.“⁴⁵³⁵ Ujedinjena Italija, tumači Pilar, službeno je usvojila tradicionalne aspiracije (*die traditionelle Ansprüche*) Mletačke Republike na istočnu obalu Jadrana. Mlečani su za ta područja vodili više krvavih ratova s ugarskim kraljevima. Zato poslije rata treba očekivati pojačanu iredentističku propagandu vođenu podmuklo, zahvaljujući mletačkom nasljedovanju Bizanta. Zasad Italija pretendira na zauzimanje samo prostora zapadnije od Neretve, što sugerira da postoji sporazum o podjeli interesnih sfera između Italije i Srbije. Slijedom toga iza rata valja

⁴⁵³⁴ Isto, 718.-719.

⁴⁵³⁵ Isto, 719.-721. Izvadke iz Bosellijeva govora s tim riječima i s opširnijim tumačenjem „nezastarivih prava naše nacije na istočnu obalu Jadrana“, te istodobnim naglašavanjem težnje za tijesnom suradnjom sa Srbijom i Crnom Gorom v. u: „Der Zusammentritt der italienischen Kammer“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 63/1916., Nr. 340, 7. XII. 1916., 3.-4. Analizom tiska i političkog razvitka, Pilar je ispravno naslutio ono što će u povijest ući kao Londonski ugovor. Za nj tada, naravno, nije mogao znati. Iako je Supilo već u travnju 1915. ispravno naslutio da je sklopljen tajni ugovor kojim Antanta hrvatskim i slovenskim područjima plaća talijanski ulazak u rat, sam tekst Londonskog ugovora, kao što je spomenuto, objavili su tek boljševici 1917. godine, a on je na Zapadu postao poznat u siječnju 1918., kad ga je R. W. Seton-Watson objavio u časopisu *The New Europe*. N. STOJANOVIĆ, *Jugoslavenski odbor*, 13.-14. navodi da su G. W. Steed i R. W. Seton-Watson pred kraj travnja 1915. javili nekim jugoslavenskim emigrantima da je potpisan tajni ugovor između Italije i zemalja Antante kojim je Italiji obećano teritorijalno proširenje na istočnoj obali Jadrana. Sačuvane bilješke jednog sastanka skupine jugoslavenskih političkih emigranata od 30. IV. 1915. pokazuju da je već tada sve bilo uglavnom jasno, a da je Supilo već koncem ožujka te godine bio na tragu spoznaje o smjeru u kojem se vode pregovori s Italijom. (Z. PASSEK, „Bilješke sa sjednica jugoslavenske političke emigracije iz 1915. i 1916. godine“, 54.-55. i dr.) Postoje i još neka neuvjerljiva svjedočenja o tom problemu.

očekivati usklađenu talijansko-srpsku akciju protiv Austro-Ugarske, koja se uostalom može pratiti sve od doba Nemanjića.⁴⁵³⁶

Što se Srba tiče, ovaj rat ne će donijeti odluku, smatra Pilar. Srpski pokret će postojati neovisno o tome hoće li Srbija ući u sklop Austro-Ugarske ili će biti obnovljena kao država, a svejedno je hoće li na srpskom prijestolju sjediti neki Karađorđević, Petrović-Njegoš ili netko treći, budući da su srpstvu nacionalni ciljevi važniji od dinastijskih. Kad bi mirovni pregovori potvrdili sadašnje „posjedovne odnose“, tj. kad bi sad okupirana Srbija ušla u sastav Austro-Ugarske, o ostvarenju tih nacionalnih ciljeva brinulo bi mnoštvo srpskih izbjeglica, a svoj bi dio tomu doprinijela i Rusija kojoj odgovara svako slabljenje i potkapanje Monarhije. Ništa od te srpske lukavosti, solidarnosti i nastojanja oko jedinstva, nažalost, tvrdi Pilar, Austro-Ugarskoj nije bilo poznato sve do rata, jer jednostavno nije shvaćala pojam Bizanta. No, treba biti svjestan da će južnoslavenske pokrajine Monarhije poslije rata biti samo više, a ne manje ugrožene, pa je zato južnoslavensko pitanje bezuvjetno potrebno riješiti.⁴⁵³⁷

To se pitanje može riješiti samo na unutarnjopolitičkoj razini, ističe Pilar, i to na način koji nažalost nije uspio prije rata. To znači oslonac na tri jednostavna načela: prvo, treba onemogućiti razvitak centrifugalnih tendencija te ih ne podupirati; drugo, treba zauzdati utjecaj koji u zemlju dolazi iz neprijateljskog inozemstva te, treće, u samoj zemlji treba stvoriti takve političke, socijalne i gospodarske odnose koji je će usmjeravati razvitak prema rješenju.⁴⁵³⁸ Svako tih načela Pilar je odmah i razradio. Prvo: Srbi i Talijani više ne smiju biti nezamjenljivi saveznici vlasti, a upravo iz tog položaja oni su crpili snagu koju su u konačnici upotrebljavali protiv države. Drugo, treba konačno odstraniti element koji se naziva „pokvarenim duhom dualizma“, koji je dosad bio žarište bolesti i koji je uvijek djelovao na štetu Hrvata. Treće, dualističko se načelo ne smije primjenjivati na Hrvatsku, Slavoniju i BiH – naglašava Pilar, ponovno se protiveći svakoj zamisli cijepanja BiH između dviju monarhijskih polovica – nego je te zemlje nužno ujediniti budući da one u svakom pogledu predstavljaju nedjeljivu cjelinu.⁴⁵³⁹

Posljednje od ova tri načela – priznaje Pilar – čini se paradoksalnim s obzirom na činjenicu da su te zemlje stoljećima bile odijeljene. Međutim, u prethodnim je izlaganjima protumačeno da je ta odijeljenost tek posljedica djelovanja vanjskih sila odnosno borbe apeninske, balkanske i srednjoeuropske vlasti za hrvatske zemlje. Talijansko zahtijevanje Dalmacije i nastojanje apeninske vlasti da zagospodari Dalmacijom posljedica su prirodnog zakona: bogato razvedene dalmatinske obale neodoljivo privlače sav višak političkih, kulturnih, narodnih i gospodarskih snaga slabo razvedene apeninske obale Jadrana. Kad ne može otvoreno gospodariti istočnom obalom, apeninska velesila posve prirodno zagovara autonomiju Dalmacije kako bi dočekala povoljniji trenutak (pa su po tome i dobile ime autonomaške grupacije u

⁴⁵³⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 721.-722. Pilar u ovim razmatranjima očito svjesno Srbiju i Crnu Goru smatra nositeljima iste političke volje i tradicije, jer Crnu Goru drži jednom od dviju srpskih država.

⁴⁵³⁷ Isto, 722.-723.

⁴⁵³⁸ Isto, 724.-725.

⁴⁵³⁹ Isto, 725.-726.

Dalmaciji u Rijeci). Ista je stvar s Bosnom i Hercegovinom: nju na isti način za sebe svojata svatko tko želi dominirati Balkanom, a ako to ne može postići, onda se taj isti – to su danas Srbi – zalaže za autonomiju BiH, nadajući se da će u pogodnom trenutku moći svoju vlast proširiti na te hrvatske pokrajine. Zato je posve u pravu grof Creneville – na čiji se je tekst iz jeseni 1908. godine Pilar već više puta vraćao – kad dokazuje da su Dalmacija, Hrvatska-Slavonija i BiH prirodno upućene jedna na drugu, pa ih treba spojiti u jedinstveno upravno područje.⁴⁵⁴⁰

Pogrješno je svako razmatranje podjele južnoslavenskih zemalja Monarhije, jer ono mora poći od podjele BiH, naglašava Pilar. Te bi se pokrajine mogle podijeliti samo pravcem koji čine doline rijeka Vrbasa ili Bosne. No, i jedna i druga mogućnost teško bi se dojmila Bosanaca i Hercegovaca (*Bosnier und Herzegowzen*) koji su i u ovome ratu pokazali toliko samoprijedora, ali se ni usprkos tomu problem ne bi riješio, jer bi u slučaju takve podjele istočna polovica BiH pala pod pojačani srpski, a zapadna pod talijanski utjecaj. Nije slučajno, napominje Pilar, da su i Rimljani i Osmanlije te dvije pokrajine ujedinili i promatrali kao jedinstveno područje.⁴⁵⁴¹ Kad se promatra politički razvitak u posljednje doba, onda valja imati na umu da je srpska politika vođena jedinstveno i centralizirano odnosno iz Beograda; nasuprot tome na jugu Monarhije stajale su tri vlade (hrvatska, dalmatinska i bosansko-hercegovačka) – napominje Pilar, ispuštajući raspravu o Istri i ne ulazeći u složenu raspravu o različitim stupnju autonomije i upravnog ustroja pojedinih hrvatskih zemalja – od kojih je svaka ovisila o drugome središtu. Zato se obrana tih područja odnosno politika nije ni mogla voditi jedinstveno, a to ne će biti moguće ni u budućnosti ako se sve te zemlje ne sjedine pod istom vladom.⁴⁵⁴²

Na Berlinskom je kongresu, nastavlja Pilar, citirajući Vladana Đorđevića (Georgewitsch) i njegovu knjigu *Die Serbische Frage* (Dresden-Leipzig, 1909.), Austro-Ugarska zahtijevala BiH kao zaleđe Dalmacije. No, tijekom trideset godina okupacije nije ona te pokrajine s Dalmacijom spojila ni jednom željezničkom prugom. To je istina, a ta je činjenica, tvrdi Pilar, ostavila snažan dojam ne samo kod središnjih vlasti (o čemu, primjerice, Baernreither piše u svojoj knjižici *Bosnische Eindrücke*), nego i u samome pučanstvu južnoslavenskih pokrajina. Dalmacija je, uporan je Pilar, prirodna pomorska obala Bosne i Hercegovine koja ne može procvasti dok je od Dalmacije odijeljena političkim granicama. Ista je stvar i s odnosom Bosne prema Hrvatskoj i Slavoniji; no, vrijedi i obrnuto: Hrvatska i Slavonija, odijeljene od Bosne i Dalmacije, običan su

⁴⁵⁴⁰ Isto, 726.-732. Riječ je o članku Ludwiga grofa CRENEVILLEA, „Bosniens natürliche Zugehörigkeit“, koji je objavljen u XVII. svesku časopisa *Österreichische Rundschau* (Wien, Oktober-Dezember 1908, 401.-407.) U istome svesku časopisa objavljeno je više priloga o južnoslavenskom pitanju, a među njima i anonimni članak „Das bosnische Problem“ koji je uvršten na str. 13.-22.

⁴⁵⁴¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 732.-735. I u vrijeme Austro-Ugarske javljali su se glasovi o potrebi podjele BiH, kako bi se problem pripadnosti tih zemalja razriješio bez remećenja dualističkog ustroja Monarhije. Prema nekim podacima, general Potiorek je u jesen 1914. predlagao da se BiH podijeli između Austrije i Mađarske, na način da bi Austriji pripali bosanski kotari Glamoč, Livno, Bugojno (bez Donjeg Vakufa), Duvno i Prozor, te hercegovački kotari Konjic, Ljubuški, Mostar, Stolac, Ljubinje, Bileća, Trebinje, Gacko i Nevesinje. Također bi austrijskoj polovici Monarhije pripali cijeli kotari Foče i Čajniča, te južni dio višegradskoga kotar i trnovski dio sarajevskoga kotara. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918.*, Tuzla, 1981., 26.

⁴⁵⁴² L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 735.-736.

torzo koji je nesposoban za samostalan život, pogodan jedino za to da bude poprištem najrazličitijih spleta s centrifugalnom tendencijom (*zentrifugale Machenschaften*).⁴⁵⁴³ Nakon što je svoja shvaćanja potkrijepio i gospodarskim argumentima te usporednim statističkim podacima o proizvodnji žitarica u južnoslavenskim zemljama te u Austriji i Ugarskoj,⁴⁵⁴⁴ Pilar je pristupio najsloženijem dijelu problema: mogućnosti praktične provedbe ujedinjenja hrvatskih zemalja u državi koja je uređena kao dualistička monarhija, s ugrađenim snažnim sučeljavanjem dviju vodećih nacija.

Rješenje koje je on ponudio valja promatrati s dvaju gledišta: vremenskoga i sadržajnoga. U vremenskome smislu prijedlog je formuliran pred kraj ožujka 1917., dakle, u vrijeme kad je vojno-politički položaj Središnjih sila još uvijek razmjerno povoljan: bojišnice su stabilne, Sjedinjene Američke Države još nisu ušle u rat na strani Antante (to će se dogoditi 6. travnja 1917.), razbijanje Austro-Ugarske kao države ne samo da nije javno proklamirano, nego se – sve do Clemenceauova dolaska na vlast u studenome 1917. – zapravo i ne nalazi među ratnim ciljevima Antante, a Veljačka je revolucija u Rusiji jasno pokazivala dubinu društvene krize u toj euroazijskoj državi koja se je nužno morala odraziti i na njezinu vojnu sposobnost. U sadržajnom smislu, iz Pilarove je pozicije bilo najlakše formulirati jednostavan zahtjev za ujedinjenje hrvatskih zemalja bez obzira na dualističke zapreke i stvarni odnos snaga, te pretvaranje Monarhije u trijalistički uređenu državu. No, takav zahtjev, koji je bilo lako uobličiti u kakvome kabinetu ili izreći na nekom skupu koji bi se održavao izvan dohvata austro-ugarskih vlasti i ratne cenzure, bio je unaprijed osuđen na neuspjeh, a kako ga ne izriče netko tko iza sebe ima realnu vojno-političku i gospodarsku snagu, vjerojatno ne bi izazvao nikakvu pozornost političkih čimbenika. Zato se je Pilar – na način koji je prakticirao i inače – odlučio na oprezniji pristup koji je držao realno provedivim i koji će, ako ništa drugo, potaknuti vladajuće krugove na politički zaokret ili bar na raspravu o tome.

Jer, upravo je dualističko uređenje izvor svega zla na jugu Monarhije, naglašava on. U tu Prokrustovu postelju stavljene su tri hrvatske pokrajine koje su odijeljene na posve neprirodan način. Time se može objasniti i otpor kojim su dvije liberalne stranke u Austriji i Ugarskoj dočekale okupaciju BiH 1878. godine: i njima je bilo jasno da je pothvat u dualističkom ustroju nemoguć. A što bi se dogodilo, poentira Pilar, da nije prevagnulo mišljenje dinastije i vojnih krugova, i da je okupacija otklonjena?! Time ne bi bile izgubljene samo Bosna i Hercegovina, nego bi se time otvorio put prema gubitku Trojednice, budući da bi Hrvatima preostalo samo da se posrbe ili da se pomađare.⁴⁵⁴⁵ Zato je pitanje ujedinjenja hrvatskih zemalja te definiranje njihova odnosa prema svakoj od dviju država Monarhije najzamršeniji dio čitava problema.⁴⁵⁴⁶

Svjestan da bi zahtjev za dokidanje dualističkog ustroja i uvođenje trijalizma bio osuđen na neuspjeh, Pilar predlaže da se u postojeći ustroj dira što manje. Njegovo tumačenje da tako

⁴⁵⁴³ Isto, 736.-739.

⁴⁵⁴⁴ Isto, 739.-743.

⁴⁵⁴⁵ Isto, 743.-745. Umjesto Pilarove „tri hrvatske pokrajine“, Pucek na str. 394. prevodi: „tri hrvatske države“.

⁴⁵⁴⁶ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 745.

postupa zbog toga što se je dualizam u postojećem ratu pokazao čimbenikom snage (*Kraftfaktor*), bilo je posve bespredmetno, jer je dualizam imao vrlo malo veze s vojno-političkim položajem Monarhije. Toga je i sam Pilar više nego dobro svjestan, jer nije na objašnjavanje teze o dualizmu kao čimbeniku snage potrošio ni jedne jedine riječi. On lakonski prelazi preko toga kao preko suvišnog rasipanja energije, pa odmah predlaže popravljjanje postojećega dualističkog sustava kako bi se iz njega eliminirao onaj „pokvareni dualizam“, jer je uvjeren da je načelo evolucije najzdraviji i najmanje opasan put državnopravnoga razvitka.⁴⁵⁴⁷ A kad bude preskočena ta prva prepreka, onda slijedi iduća: u kakvom odnosu treba ta nova tvorevina (*Gebilde*) biti spram svake od dviju država Monarhije? Prvu mogućnost, da se ona između njih podijeli, treba *a limine otkloniti*, jer bi to rodilo novim zlom. Drugu, da se ta tvorevina pridoda jednoj od dviju monarhijskih polovica, također je neprihvatljivo jer je nemoguće, budući da bi poremetilo dualističku ravnotežu, a i prekinulo bi kontakt Cislajtanijske s Balkanom i Orijentom, što ne bi prihvatilo nijedan Austrijanac. Budući da je tako, onda za novo ujedinjeno područje (*das neue Einheitsgebilde*) ima samo jedno rješenje: ono ima ostati u jednakome odnošaju spram svake od dviju polovica Monarhije. To je moguće samo na dva načina: jedan je trijalistički, prema kojemu je to područje ravnopravno dvjema državama Monarhije (a taj model smo, napominje Pilar, već u prethodnim dijelovima knjige morali otkloniti!); drugi je model da novo područje dođe u jednaki stupanj ovisnosti prema dvjema polovicama Monarhije te postane njihov zajednički posjed. Jedino to je izvedivo i moguće, ali i tomu valja postaviti ograničenja: potrebno je da u jednakoj mjeri budu zaštićeni interesi države kao cjeline, kao i interesi svake od njezinih dviju polovica, i napokon, da se u autonomiju toga područja zadire u minimalnoj mjeri, kako se ničim ne bi sputao njegov politički, kulturni i gospodarski razvitak.⁴⁵⁴⁸

Može se nagađati o tome, je li Pilar pri ovome razmišljanju o „bosnizaciji Hrvatske“ imao pred očima ranije zamisli raznih austro-ugarskih političara i političkih promatrača, prema kojima bi se praktičnim problemima skopčanima s aneksijom Bosne i Hercegovine moglo doskočiti tako da se okupirane pokrajine pripoje Monarhiji kao zasebna „carevinska zemlja“ (*Reichsland*).⁴⁵⁴⁹ No, podrijetlo poticaja i uzora svakako su manje važni od činjenice da je ovaj Pilarov model pod formom kondominija zapravo nudio *trijalizam koji se tako ne zove* odnosno svojevrsni prikriveni trijalizam,⁴⁵⁵⁰ u sklopu kojega bi bila ostvarena dva primarna cilja: prvo, ujedinjenje Trojednice i BiH (Istru, kao što smo vidjeli, Pilar ne spominje, jer bi to samo usporilo rješavanje pitanja!) u jedinstveno državnopravno tijelo bez unutarnjih granica i s jedinstvenom vladom, te drugo, zaštita koju bi čitava Monarhija pružala tom entitetu pred srpskim i talijanskim imperijalizmom.

⁴⁵⁴⁷ Isto, 745.-746.

⁴⁵⁴⁸ Isto, 746.-747. Umjesto Pilarove „tvorevine“, Pucek na str. 395. piše nešto čega u izvorniku nema: „državna tvorevina“. Međutim, Pilar također govori da se ničim ne bi smjelo sputati „die politische, kulturelle und wirtschaftliche Entfaltung“ tog entiteta, dok Pucek na str. 396. tvrdi da piše: „praktički, kulturni i gospodarski polet“ ujedinjenoga područja. Između „političkoga“ i „praktičkoga“, dakako, postoji bitna razlika.

⁴⁵⁴⁹ U tom smislu je reformu Monarhije i rješenje problema pripadnosti BiH zamišljao, po svemu sudeći, i nadvojvoda Franjo Ferdinand. (V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 219.-220.)

⁴⁵⁵⁰ Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 123.; Z. GRIJAK, S. ČOSIĆ, *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*, 248,

To su trenutni, najpreči i privremeni ciljevi. A po ostvarenju te etape moglo bi se pristupiti unutarnjoj izgradnji, duhovnome i prometnom povezivanju, te gospodarskome, kulturnom i političkom jačanju toga entiteta, da bi se u idućemu pogodnom trenutku ulog mogao povisiti, a državnopravni zahtjevi povećati.

Svoje *Južnoslavensko pitanje* nije Pilar primarno namijenio hrvatskom čitatelju, a nije se ni potpisao pravim imenom, pa nije morao u prvi red stavljati možebitne rezerve i shvatljive sentimente prosječnoga Hrvata, čiji je politički život posljednjih pola stoljeća obilježio uglavnom bezuspješan otpor prema pogubnome dualističkom sustavu. No, i kad želi nastupati kao tobožnji zabrinuti austrijski rodoljub koji se tek tijekom boravka u BiH zainteresirao za hrvatsko odnosno južnoslavensko pitanje, ipak Pilar ni ovdje nije uspio u cijelosti prikriti svoju sklonost hrvatskoj stvari i protumađarski osjećaj. Zato on objašnjava da modificirano dualističko stajalište zastupa zato što je uvjeren da se dualizam onakav kakav je postojao do rata i u ratu, mora nakon rata nužno pretrpjeti radikalne promjene ako se ne želi suočiti s konačnim slomom. Ta reforma dualizma mora ići u smjeru jačanja zajedničke države i zajedničkih ustanova.⁴⁵⁵¹ Pilar je pomno birao riječi kojima će opisati perspektivu razvitka dualizma koju je smatrao jedino mogućom, pa se je odlučio za pojam zajedništva (*Gemeinsamkeit*) i interesa državne cjeline (*Gesamtstaatsinteressen*), očitno svjesno izbjegavajući termin koji samo na prvi pogled ima isti sadržaj: centralizacija. Međutim, zajedništvo i državna cjelina su jedno, a centralizacija nešto sasvim drugo; potonje bi značilo dominaciju Beča i Austrije nad ostalim dijelovima Monarhije, prvo označava usporedno slabljenje zasebnih težnji kako Austrije tako i Ugarske, što za posljedicu neminovno ima jačanje treće, hrvatske jedinice koja je ranije kao slabija bila kondominij prvih dviju, a tada bi postupno stjecala izjednačeniji, kasnije i ravnopravan položaj.⁴⁵⁵²

Zato Pilar odmah naglašava da se ta reforma dualizma koja će nužno uslijediti nakon rata, prvo mora zbiti u odnosu na južnoslavensko pitanje, jer je on dosad baš tamo napravio najveće zlo, i baš tamo je proizveo ne samo unutarnjopolitičke, nego i vanjskopolitičke krize. Ključni razlog počiva u načelu podjele, tj. u dualizmu stvorenoj podjeli hrvatskih zemalja. Zato je njihovo ujedinjenje neminovno, a jedinstveno južnoslavensko (hrvatsko) područje mora biti kondominij obiju polovica države. Kad je već nemoguće „dualizirati“ BiH, onda je nužno „pobosniti“, „bosnificirati“ (*bosnifizieren*) Trojednicu, *tertium non datur*.⁴⁵⁵³ Kao što je spomenuto, nakon izlaska prvog izdanja knjige razmišljao je o drugome, prerađenom izdanju, u kojem bi se ta koncepcija „bosnifikacije“ navodno modificirala. No, u vrijeme kad je rukopis dovršen, Pilar je svjestan toga da se zamisli o kondominiju može štošta prigovoriti, napose sa

⁴⁵⁵¹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 748.

⁴⁵⁵² Pucek zapravo nije shvatio važnost terminologije, pa je na str. 396. zagrebačkog izdanja iz 1943. pojmove „Gemeinsamkeit“ i „Gesamtstaatsinteressen“ u oba slučaja preveo jednostavno kao – zajednica.

⁴⁵⁵³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 748.-749. R. W. Seton-Watson je 1908., a i kasnije, također bio uvjeren da su hrvatski (starčevićanski) trijalistički i „velikohrvatski“ zahtjevi neostvarivi u postojećem ustroju Monarhije, ali da bi proces „modificiranog federalizma“ prije mogao uslijediti na jugu Monarhije, nego na njezinu sjeveru (Češka!). Usp. SCOTUS VIATOR, *Die Zukunft Österreich-Ungarns und die Haltung der Grossmächte*, 68.-69.

stajališta zakona od 22. veljače 1880. godine. No, taj se zakon i onako ne može smatrati uspješnim, a i život govori protiv njega: ako Monarhija postavi dualističko načelo kao temeljni zakon pa se odluči stjecati samo one zemlje koje se bez teškoća mogu daju podijeliti na dvoje, ne će steći nikada ništa. Zato kondominijsko rješenje za BiH nameće životna nužda.⁴⁵⁵⁴

Kako to provesti u praksi, pita se Pilar, odmah domećući da čitava njegova knjiga pokazuje kako ga u političkom razvitku uvijek više zanima stvar po sebi (*das Ding an sich*), nego pravni oblik pod kojim se ona pojavljuje. Zato ponekad ima poteškoća s time da svojoj zamisli dade praktičnu državnu formu. U ovom će se slučaju poslužiti poznatim mu projektom jednoga hrvatskog „privatnog učenjaka“, čije se misli – kaže on – uglavnom slažu s njegovima, Pilarovima.⁴⁵⁵⁵ Taj je projekt – tvrdi Pilar – cirkulirao po jugu Monarhije pod naslovom „Spomenica o rješenju južnoslavenskog pitanja“ (*Denkschrift über die Lösung der kroatischen Frage*), što također nije odgovaralo činjenicama, jer unatoč njegovoj tvrdnji da je „Spomenica“ po jugu Monarhije „cirkulirala“, osim u kontekstu Pilarovih rukopisa nikad nigdje nije pronađen ni jedan njezin primjerak, niti je bilo kada bilo koji od Pilarovih suvremenika taj dokument spomenuo na bilo koji način odvojeno od samoga Pilara.⁴⁵⁵⁶

Radilo se je, naime, o prokušanom Pilarovu pokušaju da svoje ideje plasira u javnost u formi nepotpisanih elaborata ili spisa sastavljenih pod pseudonimom. Jer, iako je on tu „Spomenicu“ pripisao nekom neimenovanome i nepoznatom „privatnom učenjaku“, autor toga teksta – izvorno uglavnom sastavljenog još u ožujku 1916. – zapravo je sam Pilar, dok nadbiskup Stadler s tom tobožnjom „Spomenicom“ nema baš nikakve veze (iako ima veze s jednom kasnijom „spomenicom“ koju je također koncipirao Pilar). Pilar će, pak, čitave rečenice i pasuse te tobožnje „Spomenice“ koja je uvrštena u rukopis i u tiskano izdanje *Južnoslavenskog pitanja* koristiti i u kasnijim svojim programatskim spisima. No, osim Pilarova rukopisa *Južnoslavenskog*

⁴⁵⁵⁴ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 750. Propis na koji Pilar smjera jest „Gesetz vom 22. Februar 1880, betreffend die durch den Berliner Vertrag vom 13. Juli 1878 an Oesterreich-Ungarn übertragene Verwaltung Bosniens und der Herzegovina“ (Reichsgesetzblatt, Jg. 1880, 29.-30), koji govori o jednakopravnosti obiju monarhijskih polovica u odnosu na okupirane pokrajine. Pucek je i ovdje napravio pogrešku, tvrdeći na str. 397. da Pilar smjera na „zakon od 22. veljače 1880. (R. G. Bl. br. 18, odnosno zak. član VI. od god. 1880.)“. Pilar je, međutim, sasvim precizan i govori o sadržajno istome austrijskome i ugarskom propisu: „das Gesetz vom 22. Februar 1880 (RGBl. Nr. 18, bzw. ung. GA VI vom Jahre 1880)“.

⁴⁵⁵⁵ Dok Pucek na str. 398. tvrdi da Pilar piše kako će „navesti jedan poznati projekt jednog hrvatskog privatnog učenjaka“, sam L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 751. uopće ne govori o „poznatom projektu“, nego o projektu koji je autoru (Pilaru) poznat: „ein uns bekanntes Projekt eines kroatischen Privatgelehrten“. Ni sintagmu „Ding an sich“ nije dobro prevesti onako kao što je to učinio Pucek: „stvar sama za sebe“.

⁴⁵⁵⁶ U novijoj je historiografiji zbog nemogućnosti uvida u Pilarovu ostavštinu, a dobrim dijelom i uslijed lošega Pucekova prijevoda, taj tekst prozvan „Stadlerovom promemorijom“ ili „Stadlerovom spomenicom“. (Usp. Z. GRIJAK, „O sadržaju promemorijske Ive Pilara caru Karlu I.(IV.) iz kolovoza 1917. godine“, 93.) Međutim, kao što ćemo vidjeti, tekst koji je uvršten u Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* uopće nije tekst tzv. Stadlerove spomenice, a rukopis koji se nalazi u NSK, NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5704, nešto je sasvim drugo: to je jedna od inačica teksta koji će u povijest ući kao Pilarova „Promemorija“ koja je caru i kralju predana u kolovozu 1917. godine. Na to ćemo se vratiti u nastavku.

pitanja, u koji je ta „Spomenica“ uključena na neobičan, ali za Pilara ipak tipičan način,⁴⁵⁵⁷ i tiskanog izdanja njegove knjige, nikad nigdje se ta tobožnja „Spomenica“ nije pojavila kao zaseban dokument ni na njemačkome, a kamoli na hrvatskome jeziku, osim kao tekst kojemu je autor upravo Ivo Pilar. Međutim, kako se je znalo da su Pilar i Vancaš u kolovozu 1917. predali caru tekst iza kojega je formalno stajao nadbiskup Stadler, a nije se znalo da je Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* dovršeno skoro pet mjeseci ranije (nego tek to da se je pojavilo u izlozima sedam mjeseci kasnije, u ožujku 1918. godine) ta je jednadžba s dvije nepoznanice rezultirala pogrešnim zaključkom: da se na str. 751.-753. bečkoga prvotiska Pilarova životnoga djela nalazi tobožnja „Stadlerova spomenica“.⁴⁵⁵⁸

No, u stvarnosti je u *Južnoslavensko pitanje* uvrštena i nepoznatome „privatnom učenjaku“ pripisana tek jedna od verzija Pilarove „Promemoriije“, čija je najstarija vezija nastala na njemačkom jeziku te je datirana u Tuzli 25. ožujka 1916. godine (*Tuzla, am 25. März 1916.*). Pilar je tu verziju i potpisao, a na naslovnoj stranici njezina primjerka koji je pohranjen u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, nalazi se rukopisna bilješka sljedećeg sadržaja: „25/3 1916 – Mir von Dr Ivo Pilar im Mai 1917 übergeben und mit Zustimmung desselben an V. Spinčić weitergeleitet [mitgeteilt?]. Spinčić war den ganzen Sommer Gast des Erzbischof Bauer in Zagreb.“ (25/3 1916 – *Predao mi Dr Ivo Pilar u svibnju 1917., s njegovim dopuštenjem proslijeđeno [priopćeno?] V. Spinčiću. Spinčić je čitavo ljeto bio gost kod nadbiskupa Bauera u Zagrebu.*)⁴⁵⁵⁹ Nije jasno tko je autor bilješke koji je Spinčićevo prezime napisao s urednim dijakritičkim znakovima,⁴⁵⁶⁰ a nepoznato je i to, je li Spinčić promemoriju imao proslijediti zagrebačkom nadbiskupu, i je li to možda i učinio. Strojopisni primjerak uklopljen u rukopis *Južnoslavenskog pitanja* u sadržajnom je smislu isti, ali je pisan drugim pisaćim strojem i nije potpisan, ali se na njemu nalaze razne Pilarove rukom pisane opaske.⁴⁵⁶¹ Prema tome, nije ta „Spomenica o rješenju južnoslavenskog pitanja“ (*Denkschrift über die Lösung der kroatischen Frage*) po jugu Monarhije „cirkulirala“, nego ju je Pilar dao prepisati, pa je s njom izravno ili neizravno upoznao određeni broj osoba, među njima i Vjekoslava Spinčića. Tek s manjim preinakama ju je u kolovozu 1917. predao vladaru. No, da ona tada već nije bila nikakva tajna,

⁴⁵⁵⁷ I svome nakladniku, i prepisivaču rukopisa i slagaru *Južnoslavenskog pitanja* Pilar je svojim poslovičnim oprezom htio pokazati da ta „Spomenica“ doista postoji kao zaseban dokument kojemu on nije autor: u njegov je rukopis *Južnoslavenskog pitanja* inkorporirano nekoliko strojopisnih stranica na kojima je napisan tekst „Spomenice“ s tumačenjima pojedinih točaka. Taj je tekst pisan istim pisaćim strojem kojim je pisano mnoštvo dokumenata nastalih u Pilarovu odvjetničkom uredu. (NSK, OIP, R-7895, A-15, ff. 1115-1125)

⁴⁵⁵⁸ Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 122. upozorava na to da su već suvremenici nazivali „Stadlerovu spomenicu“ Pilarovim imenom. To je svakako doprinijelo konfuziji pri atribuiranju i označavanju tih dokumenata.

⁴⁵⁵⁹ NSK, OIP, R-5704-a.

⁴⁵⁶⁰ Usporedbom s nespornim tekstom A. Sheka iz tog razdoblja, čini se da se može isključiti da je Shek autor te bilješke.

⁴⁵⁶¹ NSK, OIP, R-7895, A-15, ff. 1115-1125.

jasno pokazuje i bilješka iz zagrebačke *Hrvatske države*, koja će tekst što ga je Pilar predao Karlu nazvati „Pilarovim zastarjelim memorandumom“.⁴⁵⁶²

A taj fiktivni Pilarov „privatni učenjak“ – kojemu on iz taktičkih razloga stavlja u usta svoje misli – u glavnim je crtama (i u izvornoj verziji iz ožujka 1916., kao i u verziji koju je autor u ožujku ili travnju 1917. uklopio u rukopis svoje knjige) stvar zamišljao na sljedeći način: 1. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, te BiH spajaju se u jedno jedinstveno upravno područje (*einheitliches Verwaltungsgebiet*); 2. to jedinstveno područje će biti nerazdruživo povezano (*untrennbar verbunden*) s objema državama Monarhije kao zajedničko područje, nalik današnjem položaju BiH; 3. monarh će imenovati jednog člana carske kuće hercegom Hrvatske s povijesnim naslovom *dux illustris totius regni Croatiae, Sclavoniae, Dalmatiae, Ramae et Culmae*, te ga ovlastiti da u njegovo ime upravlja spomenutim područjem i imenuje odgovorno ministarstvo pod predsjedanjem bana, kao i to da povjeri tom ministarstvu izradu ustava na temelju dobivenih naputaka, a onda takav ustav predloži vladama obiju država na parlamentarno odobrenje; 4. osim u poslovima koji su zajednički u smislu zakona od 21. prosinca 1867. (*Reichsgesetzblatt*, br. 146), to područje uživa potpunu autonomiju (*volle Autonomie*); 5. ministri predsjednici obiju država Monarhije imaju pravo u roku od jednoga mjeseca uložiti veto i protiv onih zakona zajedničkoga jedinstvenog upravnog područja koji su doneseni u skladu s ustavom, pri čemu taj veto ima suspenzivni učinak, a u nacrtu ustava valja predvidjeti način za rješavanje tako nastaloga spora; 6. jedinstveno upravno područje sudjeluje u vijećanju o zajedničkim poslovima, možebitno na način, da u delegacije obiju država šalje jednaki broj svojih delegata, pri čemu kvotu u kojem sudjeluje u snošenju troškova skupčanih sa zajedničkim poslovima treba odrediti u smislu § 3. spomenutog zakona iz 1867. godine; 7. zajedničko jedinstveno područje ima biti carinskom konvencijom primljeno u postojeće carinsko područje Monarhije, a ono će samo ubirati carine i upravljati njima; 8. područje spomenuto u toč 1. imat će naslov: „Jedinstveno zajedničko područje kraljevine Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Herceg-Bosne“ (*das einheitliche gemeinsame Gebiet der Königreiche Kroatien, Slawonien, Dalmatien und Herzegbosnien*), te će biti pod političkim vodstvom Hrvata (*unter politischer Leitung der Kroaten*); 9. kako bi se izbjegli prigovori Mađara da novim uređenjem gube izlaz na more, riječki „*corpus separatum*“ postaje sastavnim dijelom Ugarske, a njoj se ustavom osigurava pravo suodlučivanja u pristojbenim i upravnim stvarima na željezničkoj pruzi Gyékényes – Rijeka, pri čemu sve ostale željeznice u Hrvatskoj i Slavoniji prelaze pod autonomnu upravu novoga jedinstvenog područja.⁴⁵⁶³

⁴⁵⁶² „Pismo iz Beča“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 42, 22. X. 1917., 2.-3. Na to će zagrebačke *Novine*, 5/1918, br. 214, 3. X. 1918., 3. podsjetiti i početkom listopada iduće godine u članku „Frankovačka izdaja“, prenoseći sažetak promemorije iz *Hrvatske riječi*.

⁴⁵⁶³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 751.-753. U prijevodu iz 1943. Pucek je na str. 398.-399. na više mjesta iskrivio značenje Pilarovih riječi, pri čemu su najkrupnije sljedeće: Pilar u toč. 3. govori o namjesniku koji je „Herzog von Kroatien“, a ne o „hrvatskom vojvodi“, a u toč. 7. govori o ubiranju i upravljanju carinskim prihodima (*die Einhebung und Verwaltung der Zölle*), a ne o „porezima“, kao što to tvrdi njegov prevoditelj, ne razlikujući carinu od poreza. Ta razlika ima i državnopravnu dimenziju: porez mogu ubirati i jedinice lokalne samouprave, carinski su prihodi u biti prihodi državnog proračuna. Z. GRIJAK, „O sadržaju promemorije Ive

Nema, dakle, nikakve dvojbe oko toga da „Spomenica“ u obliku koji je uklopljen u Pilarov rukopis odnosno u bečko izdanje njegove knjige, nije sastavljena kao poseban dokument nekoga drugog autora ili skupine istomišljenika, nego da se je njezinim koncipiranjem (najkasnije u ožujku 1916.) te pripisivanjem autorstva nekom „privatnom učenjaku“ Pilar poslužio na isti način na koji se je u *Južnoslavenskom pitanju* obilno koristio razmatranjima „Dr. Juričića“ kojega je obasipao pohvalama, prešućujući da je to on sam. Tom se je doskočicom Pilar služio na uvijek isti način, koristeći je kao podlogu koja na određeni način legitimira njegova razmatranja, a ujedno služi njihovu daljnjem razvijanju i iskušavanju raspoloženja čitatelja. Kao što ćemo vidjeti, ta tobožnja „Spomenica“ je s malim promjenama i u svibnju 1917. predstavljala Pilarov temeljni plan koji je on distribuirao određenom broju osoba među kojima je „tijekom ljeta“ bio i V. Spinčić, a onda je, dalje, predstavljala podlogu na kojoj je, s nešto opširnijim uvodom i neznatnim preinakama nastala Pilarova „Promemorija“ koju će on 17. kolovoza iste godine predati caru Karlu.

No, tek nakon što su time otklonjene nedoumice i pogrješni zaključci glede atribuiranja tog dokumenta, moguće je pristupiti njegovoj raščlambi. U sadržajnom je smislu tekst tobožnje „Spomenice“ koji je Pilar uvrstio u *Južnoslavensko pitanje* zapravo u znatnoj mjeri nedorečen (a ne će puno dorečenija biti ni kolovoška „Promemorija“). U njoj nije definirano kako bi glasio „naputak“ za izradu ustava, nije razriješen sukob nadležnosti niti postupak u slučaju zakonodavnog veta, nije naznačen broj izaslanika u delegacijama, a ni i u grubim crtama nije naveden iznos participacije u troškovima itd. To, uostalom, nije ni bila svrha teksta Pilarove tobožnje „Spomenice“. Ona je nesumnjivo imala biti poticaj za rješenje južnoslavenskoga (odnosno hrvatskog) pitanja, a ne prijedlog konačnog rješenja. „Spomenica“ je, u svjetlu spoznaje i vijesti o nužnosti preuređenja Monarhije (a istodobno pod dojmom bojazni od njezina proširenja na Srbiju i Crnu Goru), išla za drugim ciljem: najvažnije je bilo, kombiniranjem načela iz austro-ugarske i hrvatsko-ugarske nagodbe, formulirati osnovne konture modela prema kojemu bi banska Hrvatska, Dalmacija i BiH bile povezane u jedinstveno upravno područje jasnih granica i relativno širokog stupnja autonomije (jer bi imalo vlastiti sabor, vladu, bana i namjesnika-hercega, te bi moglo donositi zakone, upravljati željeznicama i ubirati carine), dok su sva ostala pitanja ostavljena zapravo otvorenima.

Za takav bi položaj hrvatskih zemalja autor tobožnje „Spomenice“ (Pilar) bio i u ožujku 1916. i u ožujku 1917. spreman uopće ne spomenuti Istru te istodobno žrtvovati Rijeku koja je „riječkom krpicom“ iz 1868. ionako bila *corpus separatum*. Taj ustupak odnosno teritorijalnu

Pilara caru Karlu I.(IV.) iz kolovoza 1917. godine“, 98.-99. upozorio je na jednu pogrješku u Puceku prijevodu. Pucek nije shvatio što Pilar želi reći, pa je pogrješno preveo termin „verfassungsmässig“ (ustavan, u skladu s ustavom), krivo misleći da je to isto što i „verfassungswidrig“, protivan ustavu. Smisao Pilarove formulacije je jasan: protuustavni zakoni ne proizvode pravne učinke već zato što su protuustavni; međutim, predsjednici vlada dviju monarhijskih polovica mogu suspendirati čak i one zakone koji su doneseni na način sukladan ustavu. Stjecanjem takvog ovlaštenja koje nije povjereno tromome kolektivnom tijelu, nego pojedincu koji može reagirati vrlo brzo, svaka je monarhijska polovica dobila snažan instrument za zaštitu svojih interesa i interesa državne cjeline. Time su – promatrano iz Pilarove, hrvatske perspektive – povećani izgledi za prihvaćanje tog modela odnosno sužen je manevarski prostor za njegovo odbijanje.

žrtvu valja promatrati iz realnih državnopravnih odnosa i postojećih okvira, pa onda i razlozi tih ustupaka postaju jasni: predloženi model bio je podoban da izazove nezadovoljstvo Mađara, a spominjanje istarskog poluotoka uznemirilo bi Austriju. Drugim riječima, formuliranjem ambicioznijeg cilja (uključivanja Rijeke i Istre u ujedinjenu Hrvatsku jedinicu) zahtjev ne bi bio ništa drugo nego ponavljanje klasičnoga pravaškog državnopravnog programa koji se u dualističkome okviru i kod postojećeg odnosa snaga nije pokazao ostvarivim. Pilar nije imao običaj formulirati zahtjeve za koje se unaprijed znalo da su osuđeni na neuspjeh. A kao geopolitičar, on je znao ono što su vrlo dobro znali i Mađari: kao komadić zemlje pod potpunim ugarskim vrhovništvom, bez prostranog zaleđa i odvojena od Gorskoga kotara, Like i ostatka Hrvatske, Rijeka jednostavno ne bi mogla opstati, pa je samo pitanje vremena kad bi se vratila u okrilje Hrvatske. Trenutak je mogao biti neizvjestan, ali je po svakoj logici morao nastupiti prije nego što bi nastupio u slučaju da Rijeka s okolicom bude žrtvovana u korist nedaleke Italije (što nije bio strah bez ikakvih osnova). Zato je i Mađarima Rijeka bila od koristi samo dotle dok Budimpešta dominira u banskoj Hrvatskoj; gubitkom te dominacije ona za njih postaje osušena grana čak i kad bi imali potpunu upravu na pruzi Gyékényes – Rijeka.

Čitava konstrukcija oko navodne „Spomenice“ Pilaru je samo podloga na kojoj on planira ići korak dalje. Zato se u nastavku objašnjava većina od devet točaka koje se nabrajaju u „Spomenici“ iz ožujka 1917., pri čemu je to objašnjenje sastavni dio njezina teksta – kao što se lijepo vidi u rukopisu *Južnoslavenskog pitanja* – a ne možda „Südlandov“ komentar, kao što to sugerira Pucekov prijevod.⁴⁵⁶⁴ Dakle, novi poredak na jugu ocrtan u „Spomenici“, nastavlja Pilar, jest logičan daljnji razvitak već postojećih odnosa na jugu, pri čemu je važno da on vrlo malo zadire u sadašnji unutarnji ustroj Monarhije. Stvaranjem jedinstvenoga upravnog područja dobio bi se teritorij čija je površina oko 106.000 četvornih kilometara, s otprilike 5 i pol milijuna stanovnika, od čega je oko 3,25 milijuna Hrvata (katolika i muslimana), oko milijun i pol Srba (pravoslavni) te oko pola milijuna Nijemaca, Mađara, Talijana odnosno drugih Slavena. Pored povijesno-političke i etničke, te zemlje sada postaju i prirodna zemljopisno-prometna i gospodarska cjelina. Razdvojene, zemlje koje bi tvorile to područje zapravo se ne mogu ni gospodarski niti kulturno razvijati. Zato, naglašava Pilar, treba posve isključiti podjelu južnoslavenskih pokrajina, a bilo bi osobito nesretno rješenje kad bi se Hercegovina priklopila Dalmaciji (Cislajtaniji), a Bosna Ugarskoj, jer bi to dovelo do novoga rata. Zajedničkomu jedinstvenom području Austrija će predati Dalmaciju i istarske (kvarnerske!) otoke, a Ugarska mu predaje Hrvatsku i Slavoniju. Činjenica da obje monarhijske polovice zadržavaju kondominij, svladat će prirodni otpor koji će nužno nastati, a nije bez važnosti ni činjenica da će svaka od dviju polovica proširiti svoj utjecaj na čitavo područje, umjesto dosadašnjega njegova dijela.

⁴⁵⁶⁴ Naime, i ovo objašnjenje pojedinih točaka „Spomenice“ pisano je strojem te je u tome, strojopisnom obliku fizički uneseno u Pilarov rukopis, s nakanom da se nakladniku, prepisivaču i slagaru sugerira da je ono sastavni dio „Spomenice“. Ista je stvar i s tuzlanskim primjerkom od 25. ožujka 1916. godine. Svojim nespretnim prijevodom Pucek je stvorio dojam kao da se radi o nečemu zasebnom, tj. o Pilarovu tumačenju „projekta“ fiktivnoga „privatnog učenjaka“ (koji je nakon skoro devet desetljeća u historiografiji prepoznat u vrhbosanskom nadbiskupu).

Nakon što je ukratko obrazložio i preostale točke „Spomenice“, Pilar u odnosu na posljednju naglašava kako je ona potrebna da se „prebrode ne male postojeće poteškoće u Ugarskoj“.⁴⁵⁶⁵

Provedbom zamisli opisanih u toj svojoj (tobože tuđoj) „Spomenici“ iz ožujka 1916. odnosno ožujka ili travnja 1917. godine, zaključuje Pilar, stvorila bi se „južna marka“ (*Südmark*) odnosno posebna jedinica Monarhije koja bi prema današnjim neprijateljima na jugu i jugoistoku imala jednaku vrijednost kao što ju je nekada imala Vojna krajina protiv Turaka: kad Hrvati jednom budu politički zadovoljeni i slobodni u svom razvitku, oni će biti bedem Monarhije. Međutim, kaže Pilar, usprkos dalekosežnoj suglasnosti s glavnim mislima te „Spomenice“, koja je u posljednje vrijeme „u Hrvatskoj mnogo kolala, a ni u Beču nije ostala nezapažena“, on se ipak s nekim njezinim dijelovima ne može složiti. (Jednako tako se je on načelno slagao i s „Dr. Juričićem“, ali mu je ipak upućivao određene prigovore!) Potom ukazuje na toč. 6., koja se odnosi na sudjelovanje toga jedinstvenog područja u vijećanjima delegacija, gdje – kaže Pilar – „izbija autorova bespomoćnost“, ali je krivnja možda u problematičnoj prirodi samog instituta delegacija. Ni institut „hercega“ Pilaru tobože nije po volji, jer ne zna, „hoće li na najvišim mjerodavnim mjestima biti sklonosti, da se stvori takav institut, koji bi po svom sadržaju odgovarao ugarskom palatinstvu“. No, možda rješenje i nije loše kao „privremena institucija“, dodaje Pilar, pa zaključuje: „U predloženom će se nacrtu naići i na neke naše („Südländove“, op. T. J.) misli. Ne poričemo da smo u određenoj mjeri podlegli tijekom misli navedene Spomenice. Činilo nam se da nju moramo donijeti baš zato što se u glavnim točkama slažemo s njenim shvaćanjem, i što smo u njoj našli toliko toga o konkretnoj provedbi novog uređenja, koliko se o tome uopće dade reći.“⁴⁵⁶⁶

Taj igrokaz s autorstvom „Spomenice“ Pilaru je potreban kako bi mogao nastaviti daljnju argumentaciju. Ono s čime se bezuvjetno treba složiti, naglašava on, jest osma točka: novo jedinstveno područje može stajati samo pod političkim vodstvom Hrvata i po svom sadržaju ne može biti ništa drugo nego hrvatska država (*das neue Gebiet kann nur unter der politischen Leitung der Kroaten stehen, kann inhaltlich nichts anderes als ein kroatischer Staat sein*).⁴⁵⁶⁷ Ta hrvatska država prema Pilarovim je predodžbama u *Južnoslavenskom pitanju*, „nacionalna autonomija“ (*nationale Autonomie*), koja je nastala osamstogodišnjim povijesnim razvitkom u okviru Monarhije, te je samo takvo rješenje u skladu s probitcima Monarhije.⁴⁵⁶⁸ Svjestan da je to nesumnjivo točka koja će biti izložena kritikama, Pilar drži potrebnim potanje je objasniti: novim jedinstvenim područjem bit će obuhvaćeno 3,25 milijuna Hrvata i 1,5 milijuna Srba, što znači da se smije računati samo na Hrvate kao vodeći element. I druga stvar treba biti izvan rasprave: rješenje južnoslavenskog pitanja nije moguće bez stvaranja južnoslavenske države u okviru Monarhije. Kad je tako, onda uz jednu državu ide i jedna državna misao i jedan narod s državnom voljom te snagom da tu državu sačuva i brani. To faktično znači da je Monarhija prisiljena birati

⁴⁵⁶⁵ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 753.-756.

⁴⁵⁶⁶ Isto, 756.-757.

⁴⁵⁶⁷ Isto, 757.

⁴⁵⁶⁸ Isto, 757.-758. U svom je prijevodu na str. 401. Pucek „nacionalnu autonomiju“ sveo na „autonomiju“.

između hrvatske i srpske misli, a u toj situaciji mora, pored brojčanog omjera, imati na umu i prirodu i povijest razvitka hrvatske i srpske državne ideje.⁴⁵⁶⁹

Potom se Pilar sažeto vraća na svoju raniju analizu elemenata koji prema njegovu shvaćanju determiniraju hrvatstvo i srpstvo, pa zaključuje da jedna katolička država poput Monarhije ne može niti smije pomagati širenje Istoka na račun Zapada. S druge strane, još opasnija bi bila misao o nekoj „srpsko-hrvatskoj“ državi. Taj pokus bio bi osuđen na neuspjeh jednako kao i „slavno bošnjaštvo“: narodna i državna misao ne daju se umjetno stvarati. Predloženo bi rješenje značilo ujedno i uspostavljanje „pravog smisla dualizma“ te otklanjanje štete koja je počinjena cjelokupnoj državi time što se je došlo do sukoba s jednim narodom, s Hrvatima, kojima se je učinila velika krivica te se je istodobno slabilo državu kao cjelinu. Ako se to ne dogodi, treba računati s tim da će veliki dio Hrvata izgubiti nadu i vjeru u državu. Zato: neka se Hrvatima dade njihova država za koju su se borili god. 1848., te 1914.-1917. godine. Jer, naglašava Pilar: „Tko je pozorno pratio razvoj prilika od 1867. do 1917., morao je steći jasno uvjerenje, da se radi o tome, hoće li se Hrvati u sljedećemu svjetskom ratu – a sigurni smo, da će on buknuti za nekoliko desetljeća – boriti na strani Srednje Europe protiv Bizanta ili na strani Bizanta protiv Srednje Europe. Za nas je izvan svake sumnje da će Hrvati učiniti ovo posljednje, bude li se Monarhija nakon rata opet poslužila Srbima, svojim dojučerašnjim neprijateljima, da osujeti poboljšanje položaja Hrvata.“⁴⁵⁷⁰

Posve neosnovane su bojazni, nastavlja Pilar, da bi se Hrvati u slučaju uspostave hrvatske države mogli udružiti sa Srbima protiv Monarhije. Oni koji izriču takve bojazni pokazuju da ne razumiju bit stvari: čitava je hrvatska povijest ogorčeni boj za održanje samobitnosti i državnosti, i to većinom boj protiv Bizanta. Uspostava hrvatske države dovela bi upravo do suprotnih učinaka: hrvatska će država već svojim postojanjem odijeliti Hrvate od Srba, jer će Hrvati biti za nju, a Srbi protiv nje. Drugim riječima, hrvatska država nije samo najbolje, nego da je jedino ispravno i jedino moguće rješenje južnoslavenskog pitanja. Štoviše, spas ugroženih probitaka cjelokupne Monarhije na jugu upravo zapovijeda stvaranje hrvatske države!⁴⁵⁷¹ Već četiri stoljeća Istok napreduje, a na put mu može stati samo domaći, tamo ukorijenjeni čovjek koji brani svoj život i svoju rodnu grudu. No, država mu mora pomoći time što će mu zajamčiti dalekosežnu autonomiju, jer će inače za stotinu ili dvjesto godina na jugu sve biti izgubljeno. O tome rječito govore statistički podatci o udjelu muslimana i pravoslavniha u Bosni: ako se taj trend nastavi, za stoljeće i pol će Srbi činiti više od polovice pučanstva BiH, a onda je stvar izgubljena. To se može spriječiti samo tako da se vlast povjeri muslimanima i katolicima kako bi se oni mogli obraniti od najezde, a jedini uspješni i prirodni oblik za to jest katoličko-muslimanska hrvatska država.⁴⁵⁷²

⁴⁵⁶⁹ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 758.

⁴⁵⁷⁰ Isto, 759.-761.

⁴⁵⁷¹ Isto, 762.-763.

⁴⁵⁷² Isto, 763.-765.

Ne propuštajući ni sada, u proljeće 1917. godine, prigodu da vrhbosanskog nadbiskupa prikaže u nepovoljnu svjetlu, Pilar naglašava da je to rješenje prirodno, jer su bosansko-hercegovački muslimani podrijetlom Hrvati, a od početka i pokazuju veću sklonost prema Hrvatima (katolicima) koji su, pak, s puta uklonili jedinu zapreku suradnji, izvojevši u ogorčenoj borbi protiv nadbiskupa Stadlera (1908.-1910.) pobjedu načela da katolički kler u Bosni ne smije nastupati agresivno spram muslimana.⁴⁵⁷³ Želeći unaprijed otkloniti moguće prigovore da bi prihvaćanje njegovih prijedloga moglo značiti progon Srba – dakle, nesigurne prilike koje država zasigurno ne želi – Pilar naglašava kako nipošto ne priželjkuje nasilni postupak Hrvata prema Srbima (kao što su to pokušale učiniti – kako se on izrazio – pojedine starčevićanske frakcije), nego samo treba Hrvatima pustiti slobodu, da se brane od srpskog osvajanja, kao što je to dosad najbolje znao Mažuranić. Načelo neka bude: obrana bez progona.⁴⁵⁷⁴

Na završnim stranicama svoga životnog djela, Pilar je još jednom obrazložio zašto je rješenje koje složno predlažu i navodna „Spomenica“ koja tobože „kola“ po jugu Monarhije, i on sam, pa i August Friedrich Gfrörer [on mu ime piše: Aug. Franz Gfrörer!], profesor povijesti na Freiburškome sveučilištu u svome djelu *Byzantinische Geschichten*, dakle – katoličko-muslimanska država, zapravo jedino rješenje koje je prihvatljivo: ono je u interesu opstanka i prosperiteta Monarhije. Austrija mora shvatiti da joj više vrijedi utjecaj na čitavu južnoslavenskom prostoru nego goli posjed siromašne Dalmacije; Mađari će teže prihvatiti da im više vrijedi savezništvo s Hrvatima, nego savezništvo s njihovim protivnicima. U konačnici će, kaže Pilar, aludirajući na nedavno proglašeno Regentstvo Poljske, hrvatska država na jugozapadu [sic!] biti ono što je Poljska na sjeveroistoku: mostobran jednog te istog bedema.⁴⁵⁷⁵

No, dok Pilarov rukopis okončan krajem ožujka 1917. ugleda svjetlo dana, proći će skoro čitava jedna burna godina. Kad se knjiga pojavi u drugoj polovici ožujka 1918., vojnopolitička situacija za Monarhiju naizgled nije bila puno lošija. U stvarnosti je bilo posve drugačije: prošla je čitava ratna godina, a da nijedno krupno političko pitanje nije bilo riješeno. To je bilo razdoblje za koje će uskoro postati jasno da se više ne može nadoknaditi. Ništa tu nije mogao promijeniti ni Ivo Pilar. On je, kao što je spomenuto, 1924. želio uvjeriti neimenovanoga njemačkoga konzula da je njegovo *Južnoslavensko pitanje* djelovalo poput „bombe“ i da mu je omogućilo da svega dva mjeseca kasnije o rješenju južnoslavenskoga pitanja „u smislu svoje knjige“ razgovara s najvišim dužnosnicima Monarhije.⁴⁵⁷⁶

Danas nemamo dokaza da se je to doista zbilo u tako kratkome roku, i da je već u svibnju 1918. Pilar razgovarao s najvišim državnim dužnosnicima, pa treba dopustiti mogućnost da je malo pretjerivao. U svom je ratnom dnevniku on, doduše, zabilježio da je – kao što ćemo vidjeti

⁴⁵⁷³ Isto, 765.

⁴⁵⁷⁴ Isto, 765. Pucek je na str. 406. opet krivo preveo Pilarov tekst. Pilar nije ustvrdio da ne želi „nasilni postupak Hrvata prema Srbima, kao što su to pokušali [sic!] učiniti pojedine frakcije Starčevićeve stranke“, nego je to pripisao „pojednim starčevićanskim frakcijama“ (*einzelne Starčević-Fraktionen*), što je ipak različito i – uže.

⁴⁵⁷⁵ Isto, 766.-781. Pilar je na str. 781. doista ustvrdio da je riječ o jugozapadnome (*südwestlichen*) mostobranu.

⁴⁵⁷⁶ NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu.

– bio sudionik jedne „konferencije“ koja je 23. svibnja 1918. održana u privatnom stanu baruna Baernreithera.⁴⁵⁷⁷ No, nisu to ipak bili ni najviši državni dužnosnici, a nije ni plod te „konferencije“ bio tako važan i koristan kao što je Pilar mislio. No, nekoliko mjeseci iza izlaska knjige, on će doista doći u prigodu da razgovora s najvišim državnim dužnosnicima, pa i s mladim vladarom.

A baš u vrijeme kad je on privodio kraju svoje životno djelo, započelo je razdoblje u kojem je došlo do sudbonosnih događaja. Njegova knjiga, osvrti na nju, a još više Pilarova politička aktivnost, doista čine važnu epizodu u otporu prema nastajanju jugoslavenske države. Kao što je 1906.-1910. bio ključni ideolog HNZ-a, tako je Pilar i 1917.-1918. postao jednim od najvažnijih protivnika politike tzv. narodnog jedinstva i njezinih državnopravnih izvedenica. Kao ideološka i znanstvena podloga, *Južnoslavensko pitanje* je u tome imalo nezaobilaznu ulogu, a činjenica da je knjiga nastajala posve neovisno o ljudima iz kruga njegovih tadašnjih istomišljenika – pa i neovisno o nadbiskupu Stadleru – jasno pokazuje da je i u tom razdoblju Pilar bio onaj koji otvara vidike i predvodi, a ne onaj koji slijedi.

A osim neupitne vrijednosti njegove knjige, na ruku su mu išla i previranja u Monarhiji odnosno spremnost novog vladara da razgovara i o drugim mogućnostima osim rata. Uz to su obnova parlamentarizma u većem dijelu Monarhije i popuštanje redarstvenih stega dopuštali slobodnije raspravljanje o tim temama. Sve su mogućnosti još bile otvorene. S jedne su strane protivnici Monarhije vjerovali da je došao trenutak da se krene u odlučni obračun s njom, s druge su strane jačale i posve suprotne tendencije. Zato je u jednome izvješću Nikoli Pašiću iz svibnja 1917., Nikola Stojanović javljao kako „jedan vrlo ozbiljni jugoslavenski i hrvatski patrijota, član Jugoslovenskog Odbora“ uopće nije uvjeren da bi Hrvati – kad bi mogli slobodno plebiscitom odlučivati – Srbiju pretpostavili „federativnoj Austriji“.⁴⁵⁷⁸

Za Hrvate i ostale južne Slavene krupni će se događaji zbiti u svibnju 1917. u glavnome gradu Monarhije. Još pred kraj života Franje Josipa I., na prijelazu 1915. u 1916. godinu, u Beču su veletrgovac Julius Meinl II. i industrijalac Max Friedmann potaknuli osnivanje Austrijskoga političkog društva (*Österreichische politische Gesellschaft*) kojemu su uskoro pristupili brojni utjecajni pojedinci iz političkih i parlamentarnih, te intelektualnih, veleposjedničkih, industrijsko-trgovačkih i građanskih krugova. U toj udruzi, koja je jednim dijelom bila debatan klub, u drugome poligon za iskušavanje različitih ideja (od centralizacije Monarhije do njezina širenja na Srbiju i Crnu Goru), a u trećem instrument političkog pritiska na vodeće strukture Austro-Ugarske, razvijane su razne zamisli, pa i mirovne inicijative. Jedan od njegovih utemeljitelja, Julius Meinl, smatrao je kako poticaj za sklapanje mira treba krenuti iz Beča, a u tom je kontekstu

⁴⁵⁷⁷ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 32.-33.

⁴⁵⁷⁸ N. STOJANOVIĆ, *Jugoslovenski odbor*, 42.

on razmišljao i o preustroju Austro-Ugarske u federalističkom smislu, uspostavljajući kasnije (1917.) i veze s američkim predsjednikom Wilsonom.⁴⁵⁷⁹

To je Društvo organiziralo veći broj tribina i predavanja, a sredinom svibnja 1917. jedan je njegov posebni odbor (*Sondergruppe*) – navodno na Shekovu preporuku – pozvao hrvatske i slovenske predstavnike kako bi ovi iz prve ruke izvijestili o prilikama na jugu Monarhije. Malo nakon tog sastanka održanog u Beču u subotu 19. svibnja 1917. pod predsjedanjem odjelnog predstojnika Scheimpfluga,⁴⁵⁸⁰ i u nazočnosti niza uglednih sudionika, među kojima su bili ministri Joseph Maria Baerenreither, August Engel von Mainfelden, Moritz von Auffenberg, Pilarov punac Shek i drugi, u javnost su procurile različite vijesti o svrsi njegova sazivanja, sadržaju razgovora i o smislu donesenih zaključaka, koje i danas izazivaju historiografske nedoumice.⁴⁵⁸¹ Je li poticaj za taj sastanak doista došao od Sheka ili nije, nemoguće je sa sigurnošću kazati, ali se čini da je Pilarov punac i sam održao najmanje jedno predavanje u Austrijskome političkom društvu.⁴⁵⁸²

Zanimljivo je da su u historiografiji sve do najnovijeg doba postojale dvojbe o tome je li sastanak zakazan za 19. svibnja uopće održan,⁴⁵⁸³ iako su vijesti o njemu osvanule odmah nakon što je do njega došlo,⁴⁵⁸⁴ a zaključci s njega objavljeni su i u Hrvatskoj: zagrebačka *Kroatische Rundschau* je i nekoliko mjeseci nakon njegova održavanja objavila ondašnje zaključke odnosno „Bečku deklaraciju od 19. svibnja 1917.“ s imenima potpisnika, uspoređujući je s imenima potpisnika Svibanjske deklaracije, sugerirajući da su neki od potpisnika Svibanjske deklaracije svega jedanaest dana ranije potpisali posve drugačije intonirani dokument.⁴⁵⁸⁵

Nekoliko je austrijskih listova, međutim, bilo obavještenije i izdašnije od hrvatskih i slovenskih novina. Opširnija izvješća sa sastanka objavljena su, zanimljivo, u dvama vojnim časopisima: opširno i navlas jednako o tome su pisali *Danzer's Armees Zeitung* i *Armeeblat*. Oba su lista, osim Scheimpflugovih uvodnih riječi u kojim je, između ostaloga, na znakovit način odana počast „saboru svetoga kraljevstva Hrvatske“ koji je početkom 18. stoljeća neovisno o

⁴⁵⁷⁹ Opš. Birgitt MORGENBROD, *Wiener Grossbürgertum im Ersten Weltkrieg. Die Geschichte der „Österreichischen politischen Gesellschaft“ (1916-1918)*, Wien-Köln-Weimar, 1994. O Juliusu Meinlu II. v. i: *ÖBL*, Bd. 6, 195.-196.

⁴⁵⁸⁰ Scheimpflug je vjerojatno Dr. Karl Scheimpflug (1856.-1944.), ekonomist i bivši odjelni predstojnik u ministarstvu poljoprivrede.

⁴⁵⁸¹ Opš. Z. MATIJEVIĆ, „Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju i njezine promicatelje (1917.–1918.)“, *Riječki teološki časopis*, 12/2004., br. 1, 235.-237. Usp. IVANOV [M. DEŽMAN], *Južnoslavensko pitanje*, 57.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 542.-543.; ISTI, „O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I.(IV.) iz kolovoza 1917. godine“, 88.-90.; ISTI, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 197.-200.

⁴⁵⁸² Tako proizlazi iz članka „Hegemonija“, koji je objavljen u listu *Hrvatska država*, 1/1917., br. 43, 23.X.1917., 1. U austrijskome tisku nisam uspio naći potvrde za tu tvrdnju.

⁴⁵⁸³ Dok je Grijak u tekstovima u kojima se bavi ovim sastankom oprezno napominjao kako mu nije poznato je li on uopće održan, H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 219.-220., 223. je, osloncem na arhivsko gradivo, rezolutno ustvrdio da sastanka od 19. svibnja uopće nije bilo te pritom – pogriješio.

⁴⁵⁸⁴ „Razprave o 'jugoslavenskom vprašanju' na Dunaju“, *Slovenec*, 45/1917., št. 117, 23. V. 1917., 4.

⁴⁵⁸⁵ „Wiener Deklaration vom 19. Mai 1917.“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 2, 1. III. 1918., 29. Zaključke je objavio i IVANOV [M. DEŽMAN], *Južnoslavensko pitanje*, 57., a od njega ih je preuzeo F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 162.-163.

Ugarskoj prihvatio pragmatičku sankciju i tako pokazao svoju lojalnost Monarhiji, donijela i opširan govor Carla M. Danzera. U novinskim izvješćima o sastanku održanom 19. svibnja 1917. se je isticalo kako – za razliku od srpskih nastojanja da se južnoslavensko pitanje riješi izvan Monarhije i protiv nje – rasprava održana u subotu navečer pokazuje da neki južnoslavenski narodi teže rješenju tog pitanja unutar Monarhije i kroz nju. Posebno je važno, napominje se, da se večer nije svela samo na raspravu, nego je okončana i formalnim zaključcima.⁴⁵⁸⁶

U svom je govoru Danzer, naime, tumačio kako je Monarhiji potreban mir, i onaj vanjski, ali ponajprije onaj unutarnji, koji je pretpostavka vanjskoga mira. To posebno vrijedi na jugu, gdje su se srpski snovi istopili. Kad rat završi, Srbija možda ne će ni postojati, nego će na neki način biti priključena Monarhiji, ili će ipak postojati, ali u smanjenu opsegu, ustvrdio je govornik koji nije tajio da mu je prva zamisao puno bliža. Nakon što je kazao da su na sastanku nazočni politički predstavnici „nama najbližega južnoslavenskog naroda“ koji je danas rascijepljen na osam odvojenih područja, a uz to je još u velikoj mjeri i iseljen, Danzer je nastavio konstatacijom kako je i radi zaštite toga hrabrog i lojalnog naroda potrebno pristupiti rješenju južnoslavenskog pitanja te definirati smjernice „koje će nam omogućiti da i preko granica države vodimo privlačnu, svrsishodnu i uspješnu politiku“.⁴⁵⁸⁷

Nakon još niza laskavih Danzerovih rečenica upućenih Hrvatima, na skupu je nastupilo nekoliko južnoslavenskih govornika. Objavljeni su sažetci izlaganja hrvatskih političara Stjepana Zagorca, Josipa Pazmana i Milana Kovačevića te je spomenuto da je od gostiju govorio još i Kosta Premužić. Razlike u izlaganjima bile su očite, iako su se i Zagorac i Pazman i Kovačević založili za ujedinjenje hrvatskih zemalja. Zagorac, naime, nije otklanjao mogućnost pripajanja Srbije i Crne Gore Monarhiji, makar je držao da je o tome prerano govoriti; Pazman i Kovačević su naglašeno isticali svoje protivljenje bilo kakvome hrvatsko-srpskom i južnoslavenskome ujedinjenju izvan granica Monarhije. Potom je barun Ivan Ožegović pročitao izjavu, prema kojoj nazočni hrvatski i slovenski sudionici (Slovenci Anton Korošec i Janez Krek, te Hrvati Milan Kovačević, barun Ožegović, Josip Pazman, Kosta Premužić, Dragan Šafer [Šafar] i Stjepan Zagorac) složno izjavljuju da je pravedno rješenje balkanskog pitanja nužno za uspostavljanje trajnog mira. Kako bi Austro-Ugarska mogla na Balkanu voditi privlačnu politiku (*eine werbende und anziehungsfähige Politik*), Hrvati i Slovenci smatraju potrebnim da se zajamči trinaeststoljetna državna i nacionalna individualnost hrvatskog naroda. U tu je svrhu bezodvlačno potrebno da se „priznata prava“ hrvatskog naroda urede na zadovoljavajući način te da se hrvatsko i slovensko narodno područje ujedini – kako su to izvijestili armijski listovi – u jedno samostalno (*selbstständiges*) područje pod žezlom Habsburga, pa da se položaj toga „autonomnog državnopravnog područja“ osigura naprama Ugarskoj, u skladu s poznatim željama Hrvata.⁴⁵⁸⁸

⁴⁵⁸⁶ „Das südslawische Problem“, *Danzer's Armee Zeitung*, 22/1917, Nr. 24./31. V. 1917., 4.-6.; *Armeeblatt*, 36/1917, Nr. 21-22, 26. V. / 2. VI. 1917., 4.-6.

⁴⁵⁸⁷ Isto.

⁴⁵⁸⁸ Isto.

Ako je bilo jasno da bi se prema toj zamisli Slovenci pridružili zemljama hrvatskoga državnoga prava,⁴⁵⁸⁹ ostalo je nejasno koje su to „želje Hrvata“, na koji način se one imaju osigurati, i zašto se to područje jednom naziva „samostalnim“, a drugi put „autonomnim“. Neke od tih dvojbi otklanjao bi izvorni tekst deklaracije, koji je poznat u neznatno različitim verzijama na hrvatskome i njemačkom jeziku. Hrvatsku je verziju uskoro objavio „pravaš izvan stranaka“, zastupnik M. Kovačević. Prema njegovu članku objavljenom u frankovačkoj *Hrvatskoj*, tekst rezolucije je u cijelosti glasio:

„Dne 19. svibnja 1917. u prostorijama austrijskog političkog društva pri dogovoru o 'jugoslavenskom pitanju' prisutna gospoda: Dr. Anton Korošec, dr. Milan Kovačević, dr. Janez Krek, barun Ivan Ožegović, dr. Josip Pazman, dr. Kosta pl. Premužić, dr. Dragan Šafar i Stjepan Zagorac izražuju jednodušno svoje uvjerenje, da je za trajan mir neophodno potrebno zadovoljujuće rješenje balkanskih pitanja. Da pako habsburžka monarkija uzmogne započeti s pomirljivom i privlačivom politikom na Balkanu, drže Hrvati i Slovenci za neobhodnu nuždu, da se trinaeststogodišnja državna i narodna osebnost hrvatskog naroda u svakom smjeru sačuva, u koju svrhu bilo bi neobhodno nuždno priznata prava hrvatskog naroda ovako izraditi: I. S mjesta ujediniti sav hrvatski i slovenski narod pod žezlom Habsburgovaca u jedno posvema autonomno državopravno tielo i za tim II. S mjesta provesti paritet izmedju ujedinjenog hrvatskog kraljevstva i kraljevstva mađjarskoga. Beč 19. svibnja 1917. Dr. Korošec m. p., dr. Krek m. p., dr. Pazman m. p., dr. Šafar m. p., dr. Kovačević m. p., barun Ožegović m. p., dr. Premužić m. p., S. Zagorac m. p.⁴⁵⁹⁰

Iako taj hrvatski prijevod pokazuje stanovita stilska odstupanja od njemačkoga teksta rezolucije koji je vjerojatno bliži izvorniku,⁴⁵⁹¹ on očito vjerno odražava stajališta sudionika skupa. Makar je tijekom tog sastanka bio simptomatičan, malobrojnost i nereprezentativnost hrvatskih i slovenskih sudionika nije ga činila osobito važnim u to vrijeme kad su na sve strane razvijani različiti planovi, kombinacije i želje. Ipak se je iz frankovačkih redova kasnije moglo čuti tumačenje da je ta rezolucija od 19. svibnja razočarala organizatore sastanka koji su očekivali potporu planovima da se Srbija i Crna Gora priključe Monarhiji, pa da je taj događaj označio „početak nove političke ere u monarkiji“.⁴⁵⁹² Možda ni procjena motiva sazivača skupa nije bila

⁴⁵⁸⁹ M. KOVAČEVIĆ, „Skokovi“, *Hrvatska*, 7/1917., br. 1828, 15. IX. 1917., 1. Slično kao i na tome mjestu, i u tekstu koji je o toj temi pod naslovom „Kroatien, Serbien und Montenegro“ objavio u *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 5, 15. IV. 1918., 70.-74., Kovačević tvrdi da su Krek i Korošec tom zgodom izjavili: „Mi Slovenci jesmo grana hrvatskoga naroda.“ Zanimljivo je da je uredništvo *Kroatische Rundschau* imalo potrebu napomenuti kako se ne slaže u cijelosti s autorovim stajalištima.

⁴⁵⁹⁰ M. KOVAČEVIĆ, „Skokovi“, 1.

⁴⁵⁹¹ Kao što je spomenuto, njemačka verzija teksta objavljena je u *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 2, 1. III. 1918., 29. pod naslovom „Wiener Deklaration vom 19. Mai 1917.“ Manje nepreciznosti u prijevodu možda su posljedica karaktera Kovačevićeva članka u *Hrvatskoj*: iako je nastao s istim svrhom i u sadržajnome smislu ne nudi bitne razlike u odnosu na spomenuti članak objavljen u *Kroatische Rundschau*, njegov je tekst u *Hrvatskoj* znatno polemičniji.

⁴⁵⁹² O frankovačkim shvaćanjima tog događaja v.: Z. MATIJEVIĆ, „Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju i njezine promicatelje (1917.–1918.)“, 236.-237.

ispravna,⁴⁵⁹³ tim više što hrvatski i slovenski zastupnici nisu bili dovoljno snažan čimbenik da bi mogli utjecati na možebitnu odluku o sudbini Srbije i Crne Gore (nije ih se pitalo ni u odnosu na Bosnu i Hercegovinu 1878., a ni 1908. godine!), ali je sigurno da je ocjena o tome da je sastanak označio početak nove političke ere bila pretjerana. Na skupu se nije dogodilo ništa spektakularno, a u stvarnosti su događaji uskoro krenuli u posve suprotnom smjeru: vodstvo Sveslovenske pučke stranke je, bez ikakvih konzultacija s frankovcima, svega desetak dana kasnije sudjelovalo u kreiranje jedne druge, sudbonosne izjave.

Uoči XXII. zasjedanja Carevinskoga vijeća (a XXI. je okončano još 25. srpnja 1914. godine!), na poticaj vodstva tamošnjega kluba Sveslovenske pučke stranke, u Beču je 29. svibnja 1917. osnovan Južnoslavenski klub na čije je čelo izabran Anton Korošec, katolički svećenik i jedan od dvojice predstavnika ne nedavnome sastanku u prostorijama Austrijskoga političkog društva. Istoga je dana priređena „državnopravnu“ izjava toga kluba, koja će u povijest ući pod nazivom Svibanjska (Majska) odnosno Južnoslavenska deklaracija.⁴⁵⁹⁴ Da će do nečega sličnog doći, bilo je jasno nekoliko dana ranije. Tisak je, naime, najavio da će početak zasjedanja Carevinskoga vijeća obilježiti državnopravne izjave podnesene u ime Južnoslavenskoga (*Südslawischen*), Ukrajinskoga i Poljskoga kluba.⁴⁵⁹⁵ I doista je državnopravne izjave 30. svibnja u ime Češkoga saveza podnio František Staněk, u ime Ukrajinskoga kluba Eugen Petruszewycz, a u ime Poljskoga kluba Stanisław Łazarski. Sve su imale protudualističku notu, a Ukrajinci su još tražili autonomiju Galicije.⁴⁵⁹⁶

Korošec je Deklaraciju – počevši na hrvatskome, a onda nastavivši na slovenskom jeziku – pročitao toga 30. svibnja, a ona je glasila: „Potpisani narodni zastupnici u 'Jugoslovenskom klubu' udruženi, izjavljuju, da na temelju narodnoga načela i hrvatskoga državnoga prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtjeva svega svoga jednog te istog naroda. S ovim pridržajem potpisani će učestvovati u radu Parlamenta.“ Tekst su potpisali sljedeći zastupnici: Anton Korošec, Matko

⁴⁵⁹³ Na općenite kritike djelovanja Austrijskoga političkog društva, u kolovozu te godine javno je uzvratio Julius Meinl, tvrdeći da Društvo čine lojalni austrijski patrioti koje pokreće želja za mirom i za preuređenjem Monarhije na temelju dogovora njezinih naroda. („Die Angriffe auf die politische Gesellschaft“, *Reichspost*, 24/1917., Nr. 378, 17. VIII. 1917., 9.)

⁴⁵⁹⁴ Budući da se je klub službeno nazivao „Südslawischer Klub“, onda ga je preciznije nazivati Južnoslavenskim (a ne Jugoslavenskim). Isto vrijedi i za njegovu deklaraciju od 30. svibnja 1917. godine. I austrijsko-njemački i hrvatski i slovenski tisak, naime, poznaje u to doba imenicu „Jugoslawien“ i „jugoslawisch“, pa nema nikakva valjana razloga da se „Südslawien“ i „südslawisch“ proglašavaju istoznačnima s tim pojmovima, tim više što su potonji pojmovi i bili takvi da su bili kadri izazvati zabunu i kod mnogih protivnika ideologije tzv. narodnog jedinstva i stvaranja jugoslavenske države izvan okvira Monarhije. Ta se zabuna ogleda i u novinskim vijestima iz toga doba, kad se Deklaracija od 30. svibnja 1917. podjednako često naziva jugoslavenskom i južnoslavenskom.

⁴⁵⁹⁵ „Staatsrechtliche Erklärungen“, *Deutsches Volksblatt*, 29/1917., Nr. 10203, 30. V. 1917., 4.

⁴⁵⁹⁶ „Erklärungen“, *Reichspost*, Nr. 247, 31. V. 1917., 3.; „Parlaments-Eröffnung“, *Österreichische Volks-Zeitung*, 63/1917, Nr. 147, 31. V. 1917., 1.; „Die staatsrechtliche Verwahrungen“, *Wiener Allgemeine Zeitung*, Nr. 11736, 30. V. 1917., 5. Stenografski zapisnici spomenute sjednice Zastupničkog doma Carevinskog vijeća dostupni su na mrežnoj adresi: <http://alex.onb.ac.at/spa.htm#XXII>.

Laginja, Karl Vertovšek, Vjekoslav Spinčić, Otokar Rybař, Vladimir Ravnihar, Eugen Jarc, don Ivo Prodan, Janez Hladnik, Franz Pišek, Ivan Roškar, Josip Gostničar, Mihael Brečić, Josip vitez Pogačnik, Lovro Pogačnik, Melko Čingrija, Anton Gregorčić, Janez Krek, Dr. Ante Sesardić, Dr. Frano Janković, Dr. Ivan Šusteršič, Josip Fon, Dr. Ante Dulibić, Dr. Ivan Benković, Juraj Biankini, Dr. Vicko Ivčević, Ante Tresić-Pavičić, Franz Demšar, Josip Virgil Perić, Josip Smodlaka, Franc Jaklić.⁴⁵⁹⁷

Tekst je bio sročćen tako da zadovolji sve i da ne zadovolji nikoga. Bio je lukaviji i dvoznačniji od izjave Češkoga kluba koja je zahtijevala pretvaranje Monarhije u savez slobodnih i ravnopravnih država.⁴⁵⁹⁸ Deklaracija Južnoslavenskoga kluba nije išla tako daleko. Ona je, doduše, govorila tek o ujedinjenju svih južnoslavenskih zemalja „u monarhiji“ pod habsburškim žezlom, ali je istodobno stipulirala načelo da su Slovenci, Hrvati i Srbi pripadnici „jednog te istog naroda“. Ta formulacija sročćena po uzoru na klasični *ibis redibis*, otvorila je mogućnost različitog tumačenja: za jedne je ona bila inačica trijalističkih koncepcija, drugi su u njoj vidjeli ključni trenutak za jačanje jugoslavenskoga pokreta i buduće stvaranje jugoslavenske države. No, sudbonosniji od same Deklaracije bio je pokret koji je ona potaknula. On je u hrvatskim zemljama davao za pravo potonjima. Prvi koji su u Svibanjskoj deklaraciji vidjeli jugoslavensku kontrabandu bili su frankovci, kod kojih se prvi negativni glasovi javljaju već krajem lipnja 1917., a onda sve češće i sve žustrije od kolovoza te godine. No, općenito se u prvi mah uopće nije primijetila važnost tog dokumenta. Ni u Beču nitko nije bio svjestan njegove važnosti: činilo se je da se je on izgubio u nizu sličnih zahtjeva spomenutih drugih naroda, i u lakonskim odgovorima predsjednika austrijske vlade grofa Heinricha Clam-Martinica, koji će tri tjedna kasnije svoj položaju prepustiti Ernstu von Seidleru. Prijestolni govor s nagovještajima mirnog okoćanja rata, koji je sutradan članovima obaju parlamentarnih domova održao mladi car i kralj, zasjenio je sve druge teme.⁴⁵⁹⁹

U hrvatskim i slovenskim zemljama bilo je, međutim, drugačije. Hrvatski katolički seniorat je već 31. svibnja podupro Svibanjsku deklaraciju, iako je formalna odluka o tome donesena tek na njegovu zagrebaćkom sastanku 1. i 2. srpnja 1917. godine. Osim što je imala utjecaja na držanje organiziranih katolika i u drugim skupinama i strankama, ta je odluka Seniorata rezultirala i pomirljivošću prema liberalnim politićkim strujama u Hrvatskoj, odnosno težnjom da se u „narodno-politićkim pitanjima“ nastupa složno i zajednićki.⁴⁶⁰⁰ No, puno važnije

⁴⁵⁹⁷ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 54, str. 94. Šišić navodi da su Deklaraciju naknadno potpisala još četvorica zastupnika (Franc Povše, Matko Mandić, Franc Grafenauer i Gustav Gregorin). Z. MATIJEVIĆ, „Reakcije frankovaćkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju i njezine promicatelje (1917.–1918.)“, 238. napominje da dvojica zastupnika Srba u Carevinskom vijeću (dr. Dušan Baljak i dr. Božo Vukotić) nisu potpisali Svibanjsku deklaraciju.

⁴⁵⁹⁸ „Erklārungen“, *Reichspost*, Nr. 247, 31. V. 1917., 3.; „Die nationalen Sonderbestrebungen in Oesterreich“, *Pilsner Tagblatt*, 18/1917., Nr. 149, 2. VI. 1917., 1.-2.

⁴⁵⁹⁹ „Die Thronrede“, *NFP*, Nr. 18956, 1. VI. 1917., 1.-3.; „Die österreichische Thronrede und die Friedensfrage“, *Pester Lloyd*, 64/1917., Nr. 139, 1. VI. 1917., 1.-2.

⁴⁶⁰⁰ Z. MATIJEVIĆ, „Reakcije frankovaćkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju i njezine promicatelje (1917.–1918.)“, 241.-242.

je bilo da je Starčevićeva stranka prava (nazivana *milinovačkom* i nakon smrti svoga prvaka dr. Mile Starčevića, kad je ubrzano krenula u jugoslavenskom smjeru) već 5. lipnja posebnom saborskom izjavom predsjednika stranke, zubara Ante Pavelića, „radosno pozdravila“ Svibanjsku deklaraciju, ističući da se njome traži „državo-pravno i upravno sjedinjenje svih onih zemalja monarhije, u kojima žive Hrvati, Sloveni i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj osnovici osnovano državno tijelo“, pa „stojeći na stanovištu narodnoga jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba“ poziva napose Srbe koji su državljani kraljevine Hrvatske, da se priključe njezinu stajalištu.⁴⁶⁰¹

Posve izvjesno je da pritom milinovci – tada središnja hrvatska politička stranka – nisu prihvaćali jugoslavenstvo u nacionalnom smislu, i da su i dalje pred očima imali hrvatsku državu,⁴⁶⁰² ali su možebitne pritajene želje bile jedno, a odjeci u javnosti nešto sasvim drugo, pa je sasvim sigurno da je prihvaćanje načela tzv. narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba otvorilo branu, te kao ništa dotad legitimiralo težnju za stvaranjem jugoslavenske države, bez obzira na to što se je i dalje govorilo o monarhijskome okviru. Bio je to znak za političku ofenzivu.⁴⁶⁰³

Istoga dana kad je zubar Pavelić u ime milinovaca u Saboru pozdravio Svibanjsku deklaraciju, zemaljski poglavar BiH Stjepan Sarkotić je izvješćivao zajedničkoga ministra financija o boravku hrvatskog političara i saborskog zastupnika Stjepana Zagorca u Sarajevu. Tamo je on, piše Sarkotić Buriānu, razgovarao s njegovim zamjenikom von Unkelhāusserom, kao i s predstavnicima svjetovnoga i redovničkoga klera, pa se je uvjerio da postoji snažno izražena želja za ujedinjenjem južnoslavenskih zemalja. Raspravljalo se je o uvođenju ustavnoga stanja u BiH i o sazivanja Sabora – čemu je Sarkotić i dalje bio žestoko protivan – a nije bilo puno rasprava o državnompravnom položaju BiH.⁴⁶⁰⁴

Nakon što je parlamentarizam obnovljen u ostalim zemljama Monarhije, pitanje uvođenja ustavnog stanja i parlamentarnog života u BiH u to je vrijeme postalo ključnom političkom temom u toj zemlji. Oko tog pitanja udružile su se najrazličitije grupacije, a niz odgovornih čimbenika u Monarhiji uopće nije shvaćao da je ta rasprava zapravo samo krinka ispod koje se kriju dublji politički zahtjevi za državnompravnim preuređenjem Austro-Ugarske, te – kod nemalog dijela sudionika rasprave – ujedno oblik u kojem se je moglo na prikriiven način izraziti i želju za raspadom te višenacionalne tvorevine, a da se izbjegne rizik od državne represije i usporedno steknu simpatije europske javnosti. Među onima koji su to jasno vidjeli bio je

⁴⁶⁰¹ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 55, str. 94.-96.; „Erklärung der Starčevićpartei, abgegeben durch das [sic!] Parteimitglied Dr. Ante Pavelić in der Saborsitzung vom 5. Juni 1917.“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 1, 12. II. 1918., 11.-12.

⁴⁶⁰² Tako F. TUĐMAN, „Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskoga rata“, 912.-913.; ISTI, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 164.-165.

⁴⁶⁰³ Literatura o Svibanjskoj deklaraciji iznimno je obilna, a sažet pregled neposrednih reakcija hrvatskih političkih stranaka odnosno gledišta koje su u odnosu na nju zauzele političke stranke u hrvatskim zemljama donosi Z. MATIJEVIĆ, „Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju i njezine promicatelje (1917.–1918.)“, 239.-245.

⁴⁶⁰⁴ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 220.-221.

zemaljski poglavar Sarkotić, koji je također vrlo brzo shvatio i kamo vodi deklaracija Južnoslavenskoga kluba u Carevinskom vijeću.

Usljed fragmentarnosti raspoloživoga gradiva, ne možemo sa sigurnošću govoriti o tome kako je na donošenje Svibanjske deklaracije neposredno reagirao Ivo Pilar. Tek posredno, iz činjenice da u nekoliko programatskih dokumenata koje je sastavio od početka lipnja do sredine kolovoza 1917. godine, nije polemizirao s tim dokumentom niti se je prema njemu jasnije odredio, moglo bi se zaključiti da ga je podcijenio ili da ni on u prvi mah nije prepoznao da Svibanjska deklaracija predstavlja snažan vjetar u jedra jugoslavenskim tendencijama, koje su samomu Pilaru, kao i vrhbosanskom nadbiskupu Stadleru, bile i ostale neprihvatljive. To je ono što je njih dvojicu zbližavalo snažnije od svih drugih brojnih elemenata koji su ih međusobno udaljavali.

Naime, svega nekoliko dana nakon objavljivanja Svibanjske deklaracije, Pilar je dovršio „Nacrt programa za novu hrvatsku političku stranku koja bi se iza rata imala osnovati“. Ta program, datiran u Beču, 10. lipnja 1917. godine, on je zamislio u deset točaka, koje u cijelosti glase:

„(I.) Svrha je novoj stranci djelovati onamo, da hrvatski narod bude tako zdrav i jak, tako ćudoredno, umno i gospodarski razvijen, te tako dobro organizovan, da njegovo samoodržanje i povoljni daljnji razvitak bude u svakom slučaju osiguran.-

(II.) Za postignuće svrhe pod I. nastojati će nova stranka dosadašnji preporod u jezičnom, literarnom i političkom pogledu dalje razvijati u jedinstveno na sve dijelove naroda protegnuti, a osim toga cijeli hrvatski narod preporoditi na polju moralno-filozofskom, biološko-etničkom i gospodarsko-socijalnom.-

(III.) Državopravni je program nove stranke ujedinjenje hrvatskih zemalja: Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine u jedno autonomno upravno tijelo unutar habsburške Monarhije. Ovo autonomno i jedinstveno političko tijelo ima stojati pod političkim vodstvom Hrvata i biti na taj način spojeno sa ostalim dijelovima Monarhije, da koli interesi Hrvata toli legitimni interesi obijuh država Monarhije budu dovoljno zaštićeni.-

(IV.) Nova stranka vidi u velikoj i moćnoj habsburškoj Monarhiji najbolju garanciju za svoj obstanak. Dosljedno tome kano i dosljedno historičkoj tradiciji hrvatskoga naroda pripravnici su Hrvati uložiti svu svoju materijalnu i moralnu snagu za održanje i unapredjenje Habsburške Monarhije. Za uzvrat zahtjevaju ali Hrvati, da Monarhija udovolji zahtjevima pod III. i da im osigura narodni i državni opstanak, kano i povoljni i nesmetani, narodni, državni, gospodarski i kulturni razvitak u svome okrilju.-

(V.) Nova stranka drži, da Hrvati imadu svoje djelovanje i držanje vazda udesiti prama probitku cjelokupnosti Monarhije, te smatraju svaku bezobzirnu borbu za premoć u Monarhiji štetnom i po opstanak njezin opasnom. Dosljedno tome perhorescira nova stranka u slučaju takve borbe, da se Hrvati stave jednostrano na stranu jedne državne polovine.-

(VI.) Nova stranka priznaje hrvatsko-ugarsku nagodu od g. 1868. postojećim zakonom. Ona ali zastupa stanovište, da je iskustvom od zadnjih pedeset godina ustanovljeno, da nagoda od

1868. ne osigurava Hrvatskom narodu povoljni razvitak ni u narodnom, ni u državnom, ni u gospodarskom a ni u kulturnom pogledu. Pošto se nagoda ne može protegnuti na sve zemlje pod točkom III. navedene, nastojati će stranka da se sadašnja nagoda zamjeni novim uredjenjem odnošaja prema Monarhiji, koje će obuhvatiti sve pod t. III. navedene zemlje i Hrvatima u okviru Monarhije zajamčiti povoljni narodni, državni, gospodarski i kulturni napredak.-

(VII.) Nova stranka vidi u Muslimanima hrvatskoga jezika na Balkanu u glavnom potomke Hrvata bogomilske vjere. Ona će dosljedno tome privesti i njih hrvatskom političkom, kulturnom i gospodarskom radu, jamčec im potpunu slobodu islamske vjeroispovijesti i potporu za održanje položaja u Bosni i Hercegovini.-

(VIII.) Nova stranka priznaje, da u zemljama pod III. navedenim živi i srpski narod. Hrvati će nastojati šnjim kao sa najbližim srodnicima podržavati najbolje sveze i izbjegavati svako suvišno trvenje. Hrvati ali zahtjevaju, da Srbi priznadu, da su Dalmacija, Slavonija, Bosna i Hercegovina po historičkom pravu i narodnoj većini hrvatske zemlje, te će pod tim uvjetom Srbi[ma] kao narodnoj manjini zajamčiti one pravne zaštite, koje je savremena upravna znanost na zaštitu narodnih manjina oblikovala.-

(IX.) Nova stranka stavlja si u praktičkom socijalnom radu za zadaću okupljati i organizovati hrvatsku narodnu snagu ma gdje u svijetu se ona nalazila. Ona će se u svom radu držati načela, da narodni interes ide vazda nad stranački i osobni interes i da bezuvjetna narodna solidarnost ima vezati sve Hrvate bez obzira na vjeroispovijest, stalež, i - stranačku pripadnost.-

(X.) Nova stranka smatra u snažnom, fizički, umno, ćudoredno i gospodarski što bolje razvijenom pojedincu najsigurniji put do cilja t. I. navedenoga. Stranka si dakle stavlja za zadaću stvoriti u svim hrvatskim zemljama takove društvene i socijalne prilike, koje će odgoj i razvitak takovih pojedinaca omogućiti.⁴⁶⁰⁵

Zasad nisu poznati nikakvi izvori koji bi pokazivali da je bilo tko drugi sudjelovao u koncipiranju ovoga nacrtu stranačkoga programa, a sasvim sigurno se može kazati da stranka koju je Pilar zamislio nikad nije osnovana.⁴⁶⁰⁶ Utoliko je dokument važan samo za analizu evolucije Pilarovih političkih pogleda. Očito je da su oni od konca ožujka 1917., kad je dovršen rukopis *Južnoslavenskog pitanja*, a u nj unesena takozvana „Spomenica“ tobože nepoznatog autora (zapravo samoga Pilara), u glavnim crtama ostali isti, ali su ipak doživjeli određenu promjenu. Ta se promjena ne sastoji toliko u činjenici da je ovim „Nacrtom programa za novu hrvatsku političku stranku koja bi se iza rata imala osnovati“ Srbima izričito priznato ne samo narodno postojanje, nego i manjinska prava prema najvišim europskim standardima, uz uvjet da oni „priznadu, da su Dalmacija, Slavonija, Bosna i Hercegovina po historičkom pravu i narodnoj većini hrvatske zemlje“, jer je sličan, zapravo u bitnome isti postulat Pilar ugradio već 1906. u „Punktacije“ HNZ-a odnosno u programske dokumente te organizacije koji su formalno usvojeni početkom 1908. godine.

⁴⁶⁰⁵ NSK, OIP, R-5705. Dokument je 2002. priredio i objavio Z. MATIJEVIĆ, „Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.“, 188.-189.

⁴⁶⁰⁶ Osnivanje stranke će mu malo kasnije, kao što ćemo vidjeti, predlagati i Josef Redlich.

Važniji su oni elementi „Nacrta programa za novu hrvatsku političku stranku koja bi se iza rata imala osnovati“ koji pokazuju da je Pilar već prihvatio sociološko-filozofske kategorije koje će ga u ostatku života ozbiljno zaokupljati (pa on već sada govori o potrebi preporoda „na polju moralno-filozofskom, biološko-etničkom i gospodarsko-socijalnom“). On već tada jasno shvaća da je i iz nacionalno-političkih i gospodarsko-kulturnih razloga potrebno održavati vezu s Hrvatima koji su u posljednjim desetljećima masovno iselili u europske i prekomorske zemlje, pa zato novoj stranci određuje „zadaću okupljati i organizovati hrvatsku narodnu snagu ma gdje u svijetu se ona nalazila“. Međutim, posebno je zanimljiv način na koji je Pilar u tome svome (internom, javnosti nenamijenjenom) programu definirao stajalište o odnosima ujedinjenih hrvatskih zemalja prema dvjema državnim polovicama. Njegova „nova stranka“ drži borbu između dviju monarhijskih polovica štetnom, ali ako se ona nastavi – ne smatra da se hrvatski narod i tvorevina koju čine njegove ujedinjene zemlje prema tom razvitku trebaju odnositi pasivno. Međutim, stranka, a time i ujedinjena Hrvatska, u tom slučaju odbija s gnušanjem („perhorescira“) stavljanje „jednostrano na stranu jedne državne polovine“. Pravi je sadržaj tog postulata zapravo radikalniji od njegove formulacije: formulacija bi mogla biti shvaćena kao prijetnja i ucjena; no, ona implicira nešto puno više – iz nje jasno proizlazi da spomenuto ujedinjeno hrvatsko područje ima ustavnu mogućnost staviti se jednostrano na stranu jedne od monarhijskih polovica, a nijedna od njih ne može unaprijed i bezuvjetno računati na hrvatsku lojalnost.⁴⁶⁰⁷ Iako to nije jasno kazano, to znači da je ustavnopravni položaj toga ujedinjenoga hrvatskog područja snažniji, da ono više nije „nerazdruživo povezano“ s objema monarhijskim polovicama i da ne postoji veto što ga je svega par mjeseci ranije spominjala „Spomenica“ koju je sastavio tobožnji „privatni učenjak“.

A kao što Pilar, po svemu sudeći, nije u prvi mah uočio da Svibanjska deklaracija predstavlja negaciju njegovih shvaćanja i kombinacija, tako to nije shvaćao ni vrhbosanski nadbiskup Stadler. Iako su se u frankovačkim redovima u banskoj Hrvatskoj već čuli oštri napadaji na Svibanjsku deklaraciju, njegov je *Hrvatski dnevnik* početkom srpnja 1917. pisao da je Stadler prihvatio njezin program kao podlogu za politički razvitak hrvatskih zemalja. To je očito bilo posljedicom nadbiskupova poimanja Svibanjske deklaracije kao dokumenta kojim se tek potvrđuju i razrađuju trijalističke kombinacije kojima je on od ranije bio sklon.⁴⁶⁰⁸ Liberalni je ljubljanski *Slovenski narod* i krajem kolovoza 1917. isticao da *Hrvatski dnevnik* žustro zagovara ideje Svibanjske deklaracije, što nije nikakvo čudo kad taj dokument podupire hrvatski episkopat. No, ljubljanski list primjećuje da je Stadlerov dnevnik u broju od 24. kolovoza – tjedan nakon što se je pred Karlom našao niz političara iz BiH, među njima i Stadlerovi izaslanici Pilar i Vančaš – pozvao sve one koji su se obraćali vladaru, da javno objasne svoje prijedloge. Na to su Bašagić i

⁴⁶⁰⁷ Korisno je u tom kontekstu sjetiti se opaske koju je primatelj spomenutog izvješća „ministra Weisskirchnera“ stavio uz navodnu Sunarićevu najavu iz (vjerojatno) 1911. ili 1912. godine, da bi se Hrvati u nevolji mogli staviti i na mađarsku stranu. Ta je opaska glasila: „To je, dakle, otvorena prijetnja. Prema prokušanom uzorku Riječke rezolucije. Lojalnost do otkaza! To izvrsno karakterizira hrvatske vođe!“

⁴⁶⁰⁸ Z. MATIJEVIĆ, „Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju i njezine promicatelje (1917.–1918.)“, 245.

Arnautović odvrtili da su oni u *Pester Lloyd* objasnili što su kazali u Beču, a neka sad to učine Sunarić i Dimović odnosno Pilar, Vančaš i Stadler.⁴⁶⁰⁹

Činilo se da oko toga može biti spora, a ne oko Južnoslavenske deklaracije, koju se u krugu oko nadbiskupa zasigurno shvaćalo drugačije nego što su je shvaćali pristaše ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom. Pozivajući se na *Hrvatski dnevnik*, Korošček je *Slovenec* pisao kako je Vančaš odgovorio na bačenu rukavicu: ustvrdio je da je kod monarha zatražio što skorije sazivanje sabora te ujedinjenje svih južnoslavenskih zemalja Monarhije „na temelju hrvatskoga državnoga prava, kako je to zatražio 'Jugoslavenski klub' u svojoj deklaraciji od 30. svibnja“. Isto to je pisalo i u Stadlerovoj promemoriji koja je uručena vladaru, ustvrdio je Vančaš,⁴⁶¹⁰ što nije bilo sasvim precizno, ali je i ta izjava pokazivala na koji je način među nadbiskupovim bliskim suradnicima shvaćana Svibanjska (Južnoslavenska) deklaracija: iz nje je uzet zahtjev za ujedinjenje južnoslavenskih zemalja pod habsburškim žezlom, a previđao se je dio o tzv. narodnom jedinstvu. Ne će, dakle, biti uvjerljiva teza da je Stadler odbio u prvo vrijeme očitovati se o toj Deklaraciji zbog toga što je njezin odjek u javnosti bio pozitivan,⁴⁶¹¹ jer u nadbiskupovu mentalnu konstituciju nije spadalo svojstvo da se povede za sudom laičke javnosti i da odbije zauzeti i ona stajališta koja su u širim krugovima nepopularna, samo ako je on bio uvjeren da su ispravna. O tome je vrlo rječito govorilo njegovo višedesetljetno biskupovanje i njegova spremnost da se oštro, bez ustezanja i beskompromisno sukobi i s pothvatima koji su izgledali općeprihvaćenima – poput osnutka i širenja HNŽ-a – ako je držao da se oni kose s njegovim etičkim, vjerskim i političkim razlozima. Drugim riječima, na Stadlerovo je mišljenje i ponašanje sud javnosti, napose one laičke, utjecao malo ili nimalo; njemu je bilo do crkvenih i narodnih probitaka, pa je u odnosu na prve slijedio nauk Crkve, a u odnosu na druge sam je procjenjivao što drži korisnim, a što štetnim. K tome valja imati na umu da je Stadler negativno stajalište o Svibanjskoj deklaraciji javno zauzeo u jesen 1917., dakle – u vrijeme kad je ona bila puno popularnija, a jugoslavenski pokret razmahaniji nego što je to bio u lipnju ili početkom srpnja te godine. Zato je puno uvjerljivije priznanje frankovačke *Kroatische Rundschau*, koja je „Stadlerovu stranku“ s pravom nazivala odvjerkom odnosno krilom frankovačke Stranke prava, ali je i godinu kasnije, u lipnju 1918., taj frankovački list priznavao da je vodstvo Stadlerova krila u prvi mah „bilo zagrijano za jugoslavensku deklaraciju“, ali je uvidjelo njezine opasnosti i vratilo se na frankovačko stajalište.⁴⁶¹²

Ozbiljnost situacije i pitijski jezik kojim su u javnosti nastupali politički protagonisti lako su izazivali zabunu, tim više što su i vijesti nerijetko bile proturječne. Pilarov je punac Adalbert Shek već ranije bio uspostavio bliske veze s Danilom Dimovićem, koji je, po svemu sudeći, još

⁴⁶⁰⁹ „Bosna“, *Slovenski narod*, 49/1917., št. 199, 31. VIII. 1917., 3.

⁴⁶¹⁰ „Za deklaraciju 'Jugoslovanskoga kluba'“, *Slovenec*, 45/1917., št. 201, 3. IX. 1917., 4.

⁴⁶¹¹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 541. I general Sarkotić će još koncem rujna 1917. tvrditi da je Stadler načelno pristaša Svibanjske deklaracije. To se, uostalom, dosta jasno može iščitati iz činjenice da je njegov *Hrvatski dnevnik* iz dana u dan veličao taj dokument.

⁴⁶¹² „Die Deutschen Oesterreichs und die Südslavische Frage“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 6-7, 15. VI. 1918., 82.

prije rata uz suglasnost vlasti Kraljevine Srbije krenuo u stvaranje „gubernamentalne“ stranke bosansko-hercegovačkih Srba.⁴⁶¹³ Dimović je tijekom 1916. i 1917. u više navrata dolazio u Beč i u Budimpeštu, nekad i sa Sunarićem, a u njihovim kontaktima s visokim austrijskim dužnosnicima, pa i s ministrom-predsjednikom Seidlerom posredovao je Anton Korošec.⁴⁶¹⁴ Iz korespondencije između Sheka i Dimovića koju su vlasti nadzirale, jasno je proizlazilo da je potonji 26. svibnja 1917., dakle, još prije Svibanjske deklaracije, uvjeravao Sheka kako na političkome okupljanju rade pravaši (frankovci), milinovci, dalmatinski pravaši, Hrvatsko-srpska koalicija, „zajedničari“ iz BiH i još neke manje grupacije.⁴⁶¹⁵ Može se samo nagađati o tome, je li Shek te tvrdnje – koje se, uostalom, nisu pokazale istinitima, podijelio s Pilarom, pa je ovaj možda i zbog toga bio u zabludi oko pravoga značenja Svibanjske (Južnoslavenske) deklaracije.

U prvoj polovici srpnja 1917. Policijska je uprava u Sarajevu ocjenjivala kako se među pristašama ideja Svibanjske deklaracije ističu Danilo Dimović i Jozo Sunarić, dok pripadnici Stadlerova kruga i dalje zagovaraju ujedinjenje hrvatskih zemalja unutar Monarhije, posve otklanjajući bilo kakvo rješenje u obliku neke južnoslavenske države u kojoj bi se izgubilo povijesno ime Hrvatske.⁴⁶¹⁶ Čak i kad bi se prihvatilo mišljenje da je sarajevski policijski informator bio precizno upućen u gledišta „onih Hrvata koji su pristaše [bivše Hrvatske katoličke] Udruge“ – što kod uopćenih ocjena počesto i ne će biti slučaj, a vrlo skoro će se pokazati da ni u konkretnoj situaciji nije odgovaralo činjenicama – njegova formulacija još uvijek ne bi značila da se je u tom krugu otklanjala bilo kakva južnoslavenska država izvan granica Monarhije (jer je alternativno rješenje: ujedinjenje hrvatskih zemalja u okviru Monarhije obuhvaćalo i BiH!), nego bi značilo otklanjanje samo one južnoslavenske države „u kojoj bi se izgubilo povijesno ime Hrvatske“. Zato je to izvješće doista koristan dokument, ali ono ipak ne pokazuje da su u Stadlerovu krugu koncepcije Svibanjske deklaracije bile otklonjene već početkom srpnja 1917. godine, tim više što je ono bilo u neskladu s pisanjem *Hrvatskog dnevnika*.⁴⁶¹⁷ A taj je list sve do smjene uredništva u studenome 1917. nerijetko pisao o „jugoslavenskom narodu“ te je ne jednom znao braniti Stadlera od optužaba da je bio protivan jedinstvu „Jugoslavena“.⁴⁶¹⁸

⁴⁶¹³ Up. bilješke Adama Pribičevića u: B. KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 45.

⁴⁶¹⁴ „Za sklicanje bosanskoga sabora“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 161, 17. VII. 1917., 1.; „Jugoslovanski klub“, *Edinost*, 42/1917., št. 220, 10. VIII. 1917., 1.; E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 95.

⁴⁶¹⁵ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 222.-223.

⁴⁶¹⁶ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 540.-542.; ISTI, „O sadržaju memorije Ive Pilara caru Karlu I.(IV.) iz kolovoza 1917. godine“, 90.-92.; ISTI, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 200.-203. Tijekom zime 1916./17. i u proljeće 1917. množila su se izvješća da Sunarić, Jelavić, Čabrajić i još neki hrvatski političari sve češće konferiraju s Vojislavom Šolom. (H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 216.)

⁴⁶¹⁷ Kad bi se htjelo ustrajati u suprotnoj interpretaciji, onda bi valjalo primijetiti da nije postojala navodna općenita prihvaćenost Svibanjske deklaracije koja je, tobože, priječila Stadlera da je javno osudi. Kod dviju suprotstavljenih tvrdnji ne mogu, naime, obje biti istinite.

⁴⁶¹⁸ Tako, primjerice, HD, 12/1917. 16. IX. 1917., 4. u članku „Glas Slobode“ na HD“ odbija optužbe naprednjačkoga *Glasa slobode* te ističe da je Stadler već pri pokretanju *Hrvatskog dnevnika* govorio o Hrvatima i Srbima kao jednom narodu. Tvrdnja je bila nategnuta, ali je svakako važnije da je u rujnu 1917. osvanula u nadbiskupovu listu.

Treba također primijetiti da ni kod Pilara niti kod Stadlera (pa ni kod Hrvatskog dnevnika) nema reakcija na Krfsku deklaraciju koju su 7. (20.) srpnja 1917. potpisali predsjednik srpske kraljevske vlade i ministar vanjskih poslova Kraljevine Srbije Nikola Pašić i predsjednik Jugoslavenskog odbora Ante Trumbić, o čemu je tisak izvijestio vrlo skoro.⁴⁶¹⁹ Zato se, na temelju raspoloživoga gradiva, čini najvjerojatnijim da ni Pilar niti Stadler još ni koncem srpnja 1917. nisu u cijelosti shvaćali implikacije dokumenta usvojenog 30. svibnja 1917. u Beču. To potvrđuje i niz dokumenata i indicija. Iz pisma koje je Pilar 26. studenoga 1917. uputio Sheku, može se jasno zaključiti da je on aktivne korake protiv Svibanjske deklaracije poduzimao „od polovice septembra“ te godine.⁴⁶²⁰ To ne bi nužno moralo značiti da je tek tada shvatio u kojem smjeru ona vodi. U svome naknadno dopunjavanom dnevniku, on će ustvrditi da je ta deklaracija bila „povod“ njegove „audijencije na 16./VIII. 917. [sic!]“ kod vladara,⁴⁶²¹ što bi značilo – kad bi to bilo točno – da njegovo uvjerenje o opasnostima koje taj dokument donosi treba datirati najkasnije početkom kolovoza 1917. godine. No, pitanje je, može li se ta Pilarova tvrdnja uzeti olako. Jer, ako bi bilo točno da je on najkasnije početkom kolovoza 1917. shvatio opasnosti koje krije Južnoslavenska deklaracija, tada ostaje odgovoriti na pitanje: zašto u njegovim bečkim razgovorima iz sredine kolovoza i u samoj „Spomenici“ (kako Stadlerovoj, tako i Pilarovoj, a objema je autor upravo Pilar) nema ni spomena Svibanjske deklaracije?

Drugim riječima, tek s krajnjim oprezom se može dopustiti mogućnost da je Pilar već u prvoj polovici kolovoza 1917. zauzeo neprijateljsko stajalište prema Južnoslavenskoj deklaraciji. Ni kod Stadlera nisu registrirani nikakvi pomaci koji bi prethodili Pilarovima, štoviše – prije će biti da je on slijedio Pilara, nego obrnuto. Ipak, do prve polovice rujna su se i Pilar i Stadler, kao i čitav niz drugih aktera na hrvatskoj političkoj pozornici, uvjerali da je Svibanjska deklaracija tek snažan instrument za širenje jugoslavenskog raspoloženja i legitimiranje jugoslavenske države, a frankovačko vodstvo u banskoj Hrvatskoj za to je dobilo nove potvrde.

Međutim, s apsolutnom sigurnošću se može kazati da ni Stadler ni Pilar nisu Svibanjsku deklaraciju shvaćali onako kako su je shvaćali pristaše tzv. narodnog jedinstva, jer bi se u protivnome tom shvaćanju suprotstavili, ili bi se bar prema tako shvaćenom zahtjevu jasno odredili u dokumentu koji nosi naslov „Denkschrift über die südslavische Frage“, a datiran je 28. srpnja 1917. godine.⁴⁶²²

Na prvoj, nepaginiranoj stranici tog dokumenta nalazi se rukom pisana bilješka na njemačkom jeziku, koja glasi: „sastavio Dr. Ivo Pilar za nadbiskupa Stadlera“, a na kraju je rukom dopisano „Josef Vancaš“.⁴⁶²³ Stil kojim je „Denkschrift“ pisan, način izlaganja, sve

⁴⁶¹⁹ Tekst Krfske deklaracije v. u: F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 56, str. 96.-99.

⁴⁶²⁰ NSK, OIP, R-5713, akvizicija 1948. Pismo je objavio S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 184.-185.

⁴⁶²¹ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 25.

⁴⁶²² NSK, OIP, R-5708. Dokument je objavio Z. MATIJEVIĆ, „Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.“, 190.-196.

⁴⁶²³ U spomenutom članku (str. 190.) Matijević drži da bi rukopisna bilješka „verfasst von Dr Ivo Pilar für Erzbischof Stadler“ mogla potjecati od Josipa Vancaša, dok je u podrubnoj bilješci teksta tog dokumenta koji je uvršten u časopis *Pilar* 1/2006, br. 2 (2), 118.-124. naznačena i druga mogućnost – Pilarov punac dr. Adalbert Shek.

ključne misli i argumentacija, skoro apsolutno otklanjaju dvojbu u pouzdanost spomenute rukopisne bilješke, da je jedini autor tog dokumenta upravo Ivo Pilar. Nijedan od autora koji su se time bavili to nije nikad dovodio pitanje, pa ne postoji prijepor oko autorstva teksta te promemorije, nego on može postojati samo oko njezine svrhe i smisla. A s velikim stupnjem vjerojatnosti može se kazati da baš taj tekst zapravo predstavlja tzv. „Stadlerovu spomenicu“ odnosno spomenicu koju su Ivo Pilar i Josip Vancaš 17. kolovoza 1917. u ime vrhbosanskog nadbiskupa predali mladomu caru i kralju Karlu I. (IV.) prigodom audijencije u Beču,⁴⁶²⁴ uz ogradu da će apsolutna sigurnost u tom pogledu biti moguća tek onda ako se i kad se primjerak tog dokumenta pronađe u bečkim pismohranama.

A da je to doista ono što valja nazivati „Stadlerovom spomenicom“, upućuje čitava serija indicija, koje – s obzirom na važnost tog dokumenta i historiografske nedoumice o sadržaju „Stadlerove spomenice“ – vrijedi potanje navesti. Prvo, očito je da Stadler nije krajnji naslovnik tog dokumenta koji je pisan na njemačkome, a nije bilo nikakva razloga da Pilar piše Stadleru na tom jeziku, kad bi sam nadbiskup bio krajnji naslovnik promemorije. Drugo, da i u slučaju da je postojao neki razlog za upotrebu njemačkog jezika Stadler ipak ne bi bio taj krajnji naslovnik, pokazuje i sama rukopisna bilješka, prema kojoj spomenica nije tek dostavljena nadbiskupu (*an Erzbischof*), nego je priređena za njega i njegove potrebe (*für Erzbischof verfasst*). Treće, da Stadler nije taj krajnji naslovnik, jasno pokazuje i završna rečenica prvoga pasusa, u kojem autor promemorije izjavljuje kako prilike sile „najponiznijeg njezina potpisnika“ (*den untertänigst Gefertigten*) da „sljedeću spomenicu podastre pred stope najuzvišenijeg prijestolja“ (*vor die Stufen des allerhöchsten Thrones zu legen*), što je formulacija koju će Pilar upotrijebiti i u lipnju odnosno u kolovozu 1918., priređujući „Nacrt za jednu promemoriju“ namijenjenu vladaru. Četvrto, posve isključeno je da bi se Pilar obratio Stadleru kao „najponizniji potpisnik“ čak i kad odnose između njih dvojice ne bi obilježavale i dugotrajne nesuglasice i svađe, a ne samo suradnja. Peto, posve suvišno je dokazivati da nadbiskup nije sjedio na habsburškome niti na bilo kojemu drugome prijestolju (*Thron*), a nije mu pripadao ni atribut „najuzvišenijega“ (*der Allerhöchste*) koji nije pristojao čak ni prijestolonasljedniku, nego samo i jedino vladaru. Šesto, u posljednjemu pasusu taj isti „najponizniji potpisnik“ (*der untertänigst Gefertigte*) izražava vruću želju da mladi i snažni vladar na habsburškome prijestolju riješi trenutno najvažnije i najteže unutarjopolitičko pitanje, ono južnoslavensko, pri čemu neka ga prate molitve i blagoslov potpisanog (*die Gebete und der Segen des Gefertigten*), pa je posve jasno da je krajnji naslovnik upravo vladar, kojemu se „najponizniji potpisnik“ obraća po pravilima etikete i u formi uobičajenoj za obraćanje okrunjenoj glavi, a ne običnim oslovljavanjem u drugome licu množine (još manje u drugom ili trećem licu jednine). Sedmo, posve isključeno je da bi Pilar svoje pismo

U prvome svesku *Godišnjaka Pilar* – bilo je to doba kad je Pilarova ostavština uredništvu bila nedostupna u cijelosti, pa je uspoređivanje i analiza rukopisa bila bitno otežana, ako ne i onemogućena – na str. 129 objavljeni su faksimili prvih dviju stranica tog dokumenta s pogrješnim potpisom: „Spomenica grofu Tiszi iz srpnja 1917.“

⁴⁶²⁴ Tekst tzv. „Stadlerove spomenice“ predan je zapravo već 13. kolovoza 1917. dvorskim službama odnosno monarhovoju kabinetskoju pisarnici. No, kako je ona bila namijenjena izravno vladaru, a o njoj su 17. kolovoza Karlu I. (IV.) govorili Vancaš i Pilar, ovdje će se ona datirati potonjim datumom.

ili spomenicu završavao ne samo molitvama nego i podjeljivanjem blagoslova (pa još blagoslova jednom nadbiskupu!), jer bi to bilo u protimbi s njegovim uvjerenjima i cjelokupnim njegovim ideološkim sustavom, ali i u protimbi s elementarnom pristojnošću. Osmo, očito je da taj blagoslov podjeljuje onaj koji na to ima pravo ili to običava činiti, dakle, pripadnik više (katoličke) hijerarhije, u ovome slučaju nadbiskup Stadler, koji svoj blagoslov legitimno i u skladu s crkvenom praksom podjeljuje i okrunjenim glavama. Deveto, spomenica je pisana naglašeno poniznim tonom i u odgovarajućim padežima prvoga lica jednine (*der untertänigst Gefertigte, der Gefertigte, zwar halte ich* itd), a ne u množini, što u svjetlu daljnjih razmatranja ima iznimnu važnost. Deseto, na nekim mjestima spomenice se crkveni interesi izriču ispred državnih (*nicht nur ein kirchliches Interesse, sondern auch ein eminentes staatliches Interesse*), a u svakom slučaju su naglašeniji nego što su Pilaru mogli biti, ali je zato bilo logično da kao takvi dolaze od jednoga katoličkog premeta. Jedanaesto, autor spomenice izjavljuje kako su njegova gledišta koja su izražena u samoj spomenici, ovlaštena dalje tumačiti i objašnjavati dvojica njegovih pouzdanika (*die beiden Vertrauensmänner*), što uspostavlja logičnu vezu s činjenicom da su Stadlerovu spomenicu vladaru u Beču predala upravo dvojica Stadlerovih pouzdanika: Pilar i Vancaš. Dvanaesto, nema apsolutno nijednoga dokaza da je „spomenica“ koju je Pilar kao strojopisni umetak koncem ožujka 1917. uvrstio u rukopis svoga *Južnoslavenskog pitanja*, pa je objavio na str. 751.-756. bečkog izdanja (dok se u hrvatskome prijevodu iz 1943. ona nalazi na str. 398.-399.), a koja je poznata i u verziji datiranoj u Tuzli 25. ožujka 1916. godine, ikad nastala kao poseban dokument mimo Pilara, a u njezinu sadržaju i stilu nema ni slova niti naznake o tome da bi bila namijenjena vladaru i da je nadbiskup Stadler s njom povezan na bilo koji način. Trinaesto, nasuprot tome, dokument koji je datiran 28. srpnja 1917. nepobitno je pripremljen za Stadlera i bez ikakve sumnje je namijenjen „najuzvišenijem prijestolju“, dakle – vladaru, a s njim je moguće povezati ne samo Pilara kao autora, nego i Vancaša. Četrnaesto, kad u svome *Južnoslavenskom pitanju* veliča tobožnju „spomenicu“ koju je u rukopis knjige uvrstio u ožujku 1917. godine te domeće da je ona našla odjeka i u Beču, onda je posve jasno da u mjesecu ožujku nije u Beču moglo odjekivati baš ništa što se je zbilježilo pet mjeseci kasnije, tek 17. kolovoza te iste godine. Napokon, petnaesto, da je ona „ožujaska spomenica“ bila doista „Stadlerova spomenica“ i da je doista ona u bilo koje doba bila zapažena u Beču, onda bi i politički i psihološki i propagandno bilo puno racionalnije u kasnijim je spisima povezati uz Stadlerovo ime ili bar npr. uz osobu neimenovanoga visokoga crkvenog dostojanstvenika, negoli uz nekoga anonimnoga „privatnog učenjaka“ koji je, eto, poznat tek nekome „Südlandu“ i nikome drugome.

Prema tome, kod neprijeporne činjenice da su Pilar i Vancaš u kolovozu 1917. predali tzv. Stadlerovu spomenicu caru i kralju Karlu, nelogično je zaključivati da su mu tom zgodom predali tekst koji je – kako nedvornomno proizlazi iz rukopisa *Južnoslavenskog pitanja* – nastao najkasnije koncem ožujka 1917. godine (a u prvotnoj, neznatno različitoj verziji 25. ožujka 1916.) i koji ni na koji način ne sugerira da bi bio povezan sa Stadlerom i vladarom, te istodobno bez ikakva obrazloženja, pa čak i bez spomena tog dokumenta, isključivati mogućnost da su mu u kolovozu 1917. predali tekst koji je pripremljen nepuna tri tjedna ranije (28. srpnja 1917.) te je jasno

upravljen vladaru, a izišao je iz Pilarova pera te je prošao i kroz Stadlerove i kroz Vancaševe ruke. Nasuprot tome, ono što je pohranjeno u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u dvije verzije s neznatnim razlikama, i što se je u novijoj historiografiji smatralo rukopisom „Stadlerove spomenice“ te rukopisom Pilarove „Promemorije“, zapravo su samo dvije inačice potonjega dokumenta – Pilarove „Promemorije“, od kojih je, naravno, samo jedna predana vladaru 17. kolovoza 1917. godine.⁴⁶²⁵

Drugim riječima, posve je jasno da je baš Ivo Pilar, nesumnjivo po prethodnome dogovoru sa Stadlerom, sastavio tekst „Spomenice“ koja je u nadbiskupovo ime trebala biti predana vladaru, pa ju je – razumljivo – koncem srpnja dostavio Stadleru na uvid i odobrenje, nakon čega ju je, poslije Stadlerova pristanka, skupa s Vancašem u nadbiskupovo ime i predao dvorskoj kancelariji 13. kolovoza i potom obrazložio u audijenciji kod monarha 17. kolovoza 1917. godine u Beču. Nije sigurno, ali je prilično izvjesno da taj Pilarov tekst uopće nije zahtijevao Stadlerove intervencije niti je pretrpio izmjene. Svaku dvojbu će otkloniti tek budući možebitni pronalazak tog dokumenta u Beču, ali takav zaključak ne proizlazi samo iz činjenice da nikakva druga verzija nije nikad nigdje spomenuta niti pronađena, nego još više iz činjenice da je na kraju ovog dokumenta napisano Vancaševo ime. Nemoguće je ustanoviti kad je taj rukopisni dometak učinjen i je li on stavljen kao Vancašev pristanak na Pilarov tekst već u Sarajevu ili tek u Beču, ali je važno konstatirati da je tom bilješkom i bilješkom na prvoj, nepaginiranoj stranici, neprijeporno utvrđeno da je o sadržaju Pilarova dokumenta postignuta suglasnost u trokutu Pilar – Stadler – Vancaš, i da od toga trenutka iz jasnih – taktičkih, političkih, pa i formalnopravnih razloga (Pilar je vojnik!) – ta spomenica nosi Stadlerovo ime. Nakon što je time otklonjena dvojba o tome što je njezin pravi sadržaj – a na nj ćemo se vratiti u nastavku – valja naglasiti da joj to ime zaslužno i pripada, jer je njezin sadržaj odgovarao nadbiskupovim političkim pogledima u to vrijeme i jer je on preuzeo punu odgovornost za nj. Pilarovo autorstvo samo pokazuje podudarnost njihovih (i Vancaševih) stajališta, a svjedoči i o tome da su sva trojica znali u sudbonosnim trenucima nadići sve ranije sporove, sukobe i animozitete.

A povod nastanku toga dokumenta (kao i povod nastanku zasebne Pilarove „Promemorije“) te čitave akcije također je jasan: rođendan mladoga monarha padao je sredinom kolovoza. Karlo Habsbuški rođen je 17. kolovoza 1887. u dvorcu Persenbeug u Donjoj Austriji, a imao je nesreću da svoj trideseti rođendan slavi u jeku krvavoga rata. Po običaju, vladarov su rođendan pratile brojne čestitke i primanja. Za carsku obitelj i dvor bio je to dio društvenih konvencija i dvorskoga ceremonijala, za političke i druge uglednike iz provincije zgoda da prigodom posjeta Beču organiziraju službene susrete te postignu i određene političke ciljeve. Takve su planove kovali i bosansko-hercegovački Hrvati, i ne samo Hrvati.

⁴⁶²⁵ Kao što – pored „Stadlerove spomenice“ postoje dvije verzije Pilarove spomenice („Promemorije“), tako postoje i dvije inačice dokumenta na koji ćemo doći kasnije, a koji se zove *Entwurf zu einem Memorandum* i *Endgültiger Entwurf zu einem Memorandum*.

Vladin ured je 2. kolovoza zaprimio obavijest da je Karlo odobrio audijenciju Safvet-bega Bašagića i Šerifa Arnautovića, i da je zaprimljena molba vrhbosanskog nadbiskupa da vladar u audijenciju primi Josipa pl. Vancaša i Ivu Pilara koji je trenutačno natporučnik i upravitelj brigadnoga vojnog suda u Sarajevu.⁴⁶²⁶ *Reichspost* je 5. kolovoza izvijestila da se iz južnoslavenskih krugova doznaje kako će uskoro u Beč doputovati bivši predsjednik bosansko-hercegovačkog Sabora Safvet-beg Bašagić, kao i vakufski upravitelj Šerif Arnautović i građevinski nadsavjetnik Josip pl. Vancaš, koji je trenutno savjetnik (*Beirat*) zemaljskoga poglavara. Oni dolaze kako bi poradili na ponovnome sazivanju Sabora, a u Beč dolaze i dopredsjednici Sabora Jozo Sunarić i Danilo Dimović.⁴⁶²⁷ *Pester Lloyd* je 15. kolovoza donio obavijest iz Sarajeva da će vladar predvidivo sutra primiti Bašagića, Arnautovića, Vancaša i Pilara, a večeras je zemaljski poglavar – koji se također nalazi u Beču – za njih priredio svečanu večeru.⁴⁶²⁸

A među vijestima o brojnim pozdravima, čestitkama i audijencijama u povodu monarhova rođendana, dnevne su novine 17. i 18. kolovoza 1917. izvijestile da je car i kralj primio i posebno izaslanstvo iz Bosne i Hercegovine, koje su činili Safvet-beg Bašagić, vakufski direktor Šerif Arnautović te nadsavjetnik Josip Vancaš i odvjetnik Ivo Pilar.⁴⁶²⁹ Vijest je bila formulirana tako da se je moglo činiti kako su ova četvorica bosansko-hercegovačkih uglednika bili članovi jednog te istog izaslanstva.⁴⁶³⁰ U stvarnosti nije bilo tako. Bašagića i Arnautovića je monarh primio istoga dana u posebnu audijenciju prije hrvatskoga katoličkog dvojca, a Arnautović – koji je tek zbog političkih obzira izbjegao uhićenje nakon što je u siječnju 1917. otkrivena jedna velika afera u kojoj je sudjelovao – tom mu je zгодom predao spomenicu u kojoj je na trideset stranica izložio

⁴⁶²⁶ Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 224.

⁴⁶²⁷ „Einberufung des bosnischen Landtags?“, *Reichspost*, 24/1917., Nr. 359, 5. VIII. 1917., 5.

⁴⁶²⁸ „Die Wiederherstellung des Verfassungslebens in Bosnien“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 64/1917., Nr. 203, 15. VIII. 1917., 8.

⁴⁶²⁹ „Audienzen beim Kaiser“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19033, 17. VIII. 1917., 6.; „Audienzen beim Kaiser“, *Reichspost. Morgenblatt*, 24/1917., Nr. 378, 17. VIII. 1917., 4.; „Der Kaiser“, *Fremden-Blatt. Die Vedette*, 71/1917., Nr. 225, 17. VIII. 1917., 7.; „Der König“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 64/1917., Nr. 205, 17. VIII. 1917., 8.; „Bosenska deputacija pri cesarju“, *Slovenski narod*, 49/1917., št. 188, 18. VIII. 1918., 3. Dok je A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, 63 ustvrdio da je vladar primio Pilara 10. kolovoza 1918., anonimni autor nenaslovljenoga članka u časopisu *Sport & Salon. Illustrierte Zeitschrift für die vornehme Welt*, 21/1917, Nr. 35, 26. VIII. 1917., 4. tvrdi se da je ta audijencija bila u utorak, 14. kolovoza. U svom je (naknadno dopunjavanom) dnevniku iz ratnog doba Pilar ustvrdio da je audijencija bila 16. kolovoza 1917., a taj je podatak naveo i M. Dežman. (POJ, *Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918.*, 25.). Pod naslovom „Bosanski političari u Beču“ objavila ga je i frankovačka *Hrvatska*, br. 1802 od 18. VIII. 1917., 1. Kasnije se je pojavljivao još jedan datum predaje promemorije: 6. kolovoza 1918. (Usp. „Tiszovo romanje po Bosni“, *Slovenski narod*, 51/1918., br. 228 od 5. X. 1918., 3.) Zanimljivo je da sva kolovoška izdanja austrijskih novina Arnautovićevo prezime donose u obliku „Arnautić“. Očito je, dakle, da vijest s tom pogriješkom potječe s istoga mjesta: od Karlovih dvorskih službi.

⁴⁶³⁰ Primjerice, vijest u *Neue Freie Presse* glasila je: „Car je danas saslušao uobičajene referate, te je u posebnim audijencijama primio: jedno izaslanstvo iz Bosne i Hercegovine, koje su činili Bašagić-beg, vakufski direktor šejh Arnautić, građevinski nadsavjetnik Vancaš i dr. Pilar; itd.“

svoje poglede na prilike u BiH.⁴⁶³¹ Ta se spomenica nije bavila samo državnopravnim, nego i političkim, socijalnim, gospodarskim i prosvjetnim temama.⁴⁶³²

Vojni pregled tiska prenio je ne sasvim precizno pisanje *Agramer Tagblatta*, da se Bašagić nije protivio Deklaraciji Južnoslavenskoga kluba, ali se je založio za autonomiju BiH u budućoj južnoslavenskoj jedinici, dok se je Arnautović odlučno protivio stvaranju južnoslavenske države, kao i planovima podjele BiH, zalažući se za autonomiju BiH u sklopu zemalja ugarske krune.⁴⁶³³ Ljubljanski je klerikalni *Slovenec* zabilježio kako je *Hrvatski dnevnik* reagirao na vijest da su u Beč otišli predstavnici nekih političkih stranaka Hrvata iz BiH: među Hrvatima danas u BiH nema političkih stranaka, jer svi misle isto, i svi žele ujedinjenje s braćom preko Save, što znači da ni Vancaš nije otišao kao predstavnik HKU.⁴⁶³⁴ Pilara i Vancaša koji su u Beč došli ne samo kao istaknuti predstavnici bosansko-hercegovačkih Hrvata, nego i kao izaslanici nadbiskupa Stadlera, 14. kolovoza je u privatnu audijenciju primio austrijski ministar-predsjednik Seidler, a dva dana kasnije i zajednički ministar financija Burián.⁴⁶³⁵ *Pester Lloyd* je javio kako su kod Buriána bili čak tri i pol sata, pa im je ministar opširno obrazložio svoje ambiciozne planove za razvitak zemlje. Audijencija kod vladara, navodi se u istoj vijesti, trajala je više od pola sata.⁴⁶³⁶

Naravno, činjenica da politički prvaci bosansko-hercegovačkih Hrvata nisu mogli ulučiti zgodniju prigodu da svoje poglede izlože vladaru nego u kontekstu prave poplave kurtoaznih rođendanskih čestitaka, kad je monarh zabavljen mnoštvom protokolarnih obveza i baš na dan kad je u Schönbrunn planirana velika rođendanska svečanost,⁴⁶³⁷ jasno ilustrira ne samo njihov slabašan utjecaj, nego još više općenito nejak hrvatski politički položaj, a onda i nedostatak svijesti vladajućih krugova o dramatičnoj akutnosti južnoslavenskog pitanja. Iako se je iz Hrvatske moglo činiti drugačije, to je zapravo bio dokaz slabosti i nemoći, a ne snage i utjecaja. Ista je stvar bila i u pogledu susreta s ministrom-predsjednikom i zajedničkim ministrom financija: upravo 14. kolovoza Austro-Ugarskoj i Njemačkoj je rat navijestila i Kina, a Seidler se je tih dana mučio sa sastavljanjem činovničke vlade.⁴⁶³⁸ No, i bez toga on nije bio pripravan

⁴⁶³¹ „Die Audienz der bosnischen Delegierten“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 64/1917., Nr. 207, 19. VIII. 1917., 12. O Arnautovićevu udjelu u aferi s Metalnom centralom u Sarajevu v. H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 218.

⁴⁶³² Opširne izvratke iz te spomenice v. u: L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 163.-176.

⁴⁶³³ *Auszug aus der Tagespresse*, 25. VIII. 1917., 5. Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 240.-243. upozorava na to da je pogriješna uobičajena interpretacija Arnautovićeve promemorije, prema kojoj bi on tražio priključenje BiH Ugarskoj. To mišljenje dijeli i Husnija KAMBEROVIĆ, „Bošnjaci i stvaranje jugoslavenske države 1918. godine“, *ZR Godina 1918.: prethodnice – zbivanja – posljedice. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008.* Ur. Z. Matijević, Zagreb, 2010., 197.-198. koji istodobno upozorava na to da Đakovićevi citati iz te spomenice „nisu uvijek pouzdani, pa se stječe dojam da je [Đaković] neke dijelove namjerno pogrešno prevodio s njemačkog jezika.“

⁴⁶³⁴ „Bosenske deputacije“, *Slovenec*, 45/1917., št. 188, 18. VIII. 1917., 6.

⁴⁶³⁵ Z. GRIJAK, „O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I.(IV.) iz kolovoza 1917. godine“, 93.

⁴⁶³⁶ „Die Audienz der bosnischen Delegierten“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 64/1917., Nr. 207, 19. VIII. 1917., 12.

⁴⁶³⁷ „Die Feier des Geburtstags der Kaisers“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19031, 15. VIII. 1917., 11.

⁴⁶³⁸ „Die Kabinettsbildung“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19031, 15. VIII. 1917., 7.

krenuti u ozbiljno rješavanje hrvatskog pitanja: frankovačka *Kroatische Rundschau* mu je baš tih dana predbacivala da je u proračunskoj rapravi govorio o Česima i češkome pitanju, previđajući važnost južnoslavenskoga.⁴⁶³⁹ I mađarska je vlada bila u teškoj krizi: vladar je otklonio ostavku Moritza Esterházyja i predložio mu odulji odmor; novine su, naravno, pisale kako slijedi formiranje nove vlade, pri čemu da najviše izgleda da dobije mandat ima, navodno, grof Julius Andrássy.⁴⁶⁴⁰

Zato nije nikavo čudo da su Pilarove i Vancaševe audijencije u Beču ostale praktično bez ikakva odjeka u austrijskome i u mađarskom tisku: osim dosta neprecizne agencijske vijesti u kojoj je u pola rečenice sažeto da je bosansko-hercegovačko (sic!) izaslanstvo primio car, ostalo nije ni spomenuto. *Pester Lloyd* će, doduše, 19. kolovoza donijeti nešto širu vijest, a tek tri tjedna kasnije, u povodu Korošćeva dolaska u Sarajevo i rasprave koja se je o sazivanju Sabora povela u *Hrvatskome dnevniku*, taj će budimpeštanski list opširnije raspravljati o situaciji u Bosni i Hercegovini. U tom kontekstu, razmatrajući pitanje ponovnog sazivanja Sabora, podsjetit će na to da je Vancaš kao zastupnik gledišta nadbiskupa Stadlera nedavno bio u audijenciji kod vladara (Pilar nije ni spomenut!), i da je tom prigodom zagovarao ponovno sazivanje Sabora, kao i ujedinjenje svih južnoslavenskih zemalja u jednu jedinicu na temelju hrvatskoga državnog prava. Ako to ne bi bilo izvedivo, Vancaš se je tom zgodom u Stadlerovo ime založio bar za ujedinjenje BiH s Hrvatskom, obrazlažući svoja gledišta kao u promemoriji koju je 30. (zapravo 13.!) kolovoza predao carskoj i kraljevskoj kabinetskoj pisarnici (*Kabinetts-Kanzlei*).⁴⁶⁴¹

No, o tim je audijencijama puno žustrije pisao hrvatski tisak. *Jutarnji list* je pisao da su Vancaš i Pilar bili kod vladara „u savezu s pitanjem saziva bosanskog sabora“,⁴⁶⁴² a kad je *Hrvatska riječ* napala Pilara i Vancaša, frankovačka je *Hrvatska* uzvratila da taj zagrebački list očito stoji uz Sunarića i Dimovića (koji je također „kuferaš“ kao i Pilar i Vancaš, a nema iza sebe ni desetinu bosansko-hercegovačkih Srba), te je svoje strjelice upravila prema Sunariću, koji se je dao zavesti na prosrpski put.⁴⁶⁴³ *Jutarnji list* se je također narugao Vancašu i Pilaru: potonji je neuspjeli književnik koji se istaknuo brošuram „O modernizmu“ (sic!), pa se je nakon serije neuspjeha dobro oženio, ali zapravo „po svoj prilici ni sam ne zna“ kako se je uopće našao u politici.⁴⁶⁴⁴ Vojni pregled tiska je još pred kraj kolovoza preuzeo komentar zagrebačkih *Novosti* od 24. kolovoza: nakon što su u Beču bili Vancaš i Pilar te muslimanski predstavnici, vrh Monarhije je suočen s pet različitih stajališta o bosanskom pitanju. Ironizirajući to mnoštvo

⁴⁶³⁹ „Das südslavische problem“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 9, 1. IX. 1918., 135.-136.

⁴⁶⁴⁰ „Die Meldungen über eine Krise in Ungarn“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19033, 17. VIII. 1917., 4.-5.; „Die Lage des Kabinetts Esterházy“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 64/1917., Nr. 205, 17. VIII. 1917., 1.

⁴⁶⁴¹ „Die Frage der Einberufung des bosnischen Landtags“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 64/1917., Nr. 222, 6. IX. 1917., 8.-9. O sastavu i ustroju kabinetske pisarnice v. *Hof- und Staatsbuch der Österreichisch-ungarischen Moarchie für das Jahr 1917*, Jg. XLIII, Wien, 1917., 37.

⁴⁶⁴² „Dr. Ivo Pilar u Zagrebu“, *Jutarnji list*, 6/1917., br. 1960, 24. VIII. 1917., 5.

⁴⁶⁴³ „Hrvatska Rieč' i audiencija hrvatskih političara iz Bosne u Beču“, *Hrvatska*, br. 1807, 24. VIII. 1917., 1.

⁴⁶⁴⁴ „Portraiti bosanskih političara: Josip pl. Vancaš - Dr. Ivan Pilar“, *Jutarnji list*, 6/1917., br. 1962, 26. VIII. 1917., 5.

gledišta koje će sigurno navesti vlasti da riješe južnoslavenski problem, zagrebački list je apelirao na jedinstven nastup prema mjerodavnim mjestima.⁴⁶⁴⁵

Nikomu zapravo nije bilo posve jasno što je doista pisalo u „Stadlerovoj spomenici“ i što su i kako Vancaš i Pilar govorili vladaru. Malo tko je naslućivao da će taj dokument – i akcija koju će uskoro poduzeti ta jezgra oko vrhbosanskog nadbiskupa – snažno utjecati na raslojavanje u hrvatskim političkim strukturama, pokazujući da su i u tim trenucima postojale grupacije koje su nastojale hrvatsko pitanje riješiti na način koji bi Hrvatima osigurao povoljan položaj, pa i dominaciju na jugu Monarhije. Sam tekst „Stadlerove spomenice“ nije bitnije odudarao od Pilarovih pogleda formuliranih u brošuri *Svjetski rat i Hrvati* i u rukopisu *Južnoslavenskog pitanja*, a ni od misli sadržanih u njegovoj „Promemoriji“ koja je doživljavala neznatne promjene od tuzlanske verzije iz ožujka 1916. do one koja je predana vladaru u ljeto 1917. godine.

I u „Stadlerovoj spomenici“ Pilar kao njezin autor ponavlja svoje standardne teze, strukturirajući taj dokument u tri dijela: svjetski rat i njegova povezanost s južnoslavenskim pitanjem; sadašnje prilike u južnoslavenskim pokrajina, te – rješenje južnoslavenskog pitanja. U prvome dijelu „Stadlerova spomenica“ razlikuje vanjskopolitičke i unutarnjopolitičke uzroke rata. Među vanjskopolitičkim ključnu ulogu imaju engleski, ruski, francuski i srpski interesi. Rusija želi preko Beča i Berlina doći u posjed Carigrada kako bi postala „treći Rim“; Srbi teže tomu da uspostave velikosrpsku državu pod dinastijom Karađorđevića; engleski i francuski nisu, međutim, razrađeni ni jednom riječju.⁴⁶⁴⁶ Ključni unutarnjopolitički uzrok rata je dualizam ustanovljen 1867. godine koji je podijelio hrvatske zemlje između austrijske i ugarske polovice Monarhije, stvarajući dodatnu anomaliju time da Dalmacija pravno pripada ugarskome, a stvarno austrijskome dijelu. Uslijed toga su Hrvati bili prisiljeni voditi državnu politiku i zahtijevati ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, što ih je dovelo u sukob sa svim narodima, strankama i političarima koji su se zalagali za očuvanje dualizma. Slijedom toga su hrvatski neprijatelji, poput Talijana i Srba, postali prirodnim saveznicima i zaštitnicima dualizma, pa su Hrvati oslabili, a Srbi ojačali.⁴⁶⁴⁷

Sadašnje prilike obilježava šest momenata, tumači dalje „Stadlerova spomenica“ u svome drugom dijelu. Prvo, južnoslavensko pitanje se ne može riješiti svjetskim ratom, pa ni i slučaju da Srbija bude obnovljena kao država, jer bi njezinim pripajanjem Monarhiji to pitanje postalo tek isključivo unutarnjopolitičko, ali time ne i manje opasno. Drugo, razvitak od 1867. pokazuje napredovanje pravoslavlja na štetu katolištva. Treće, uslijed položaja stvorenog dualizmom hrvatske zemlje stagniraju i propadaju i u gospodarskome pogledu, što se posebno drastično manifestira u Dalmaciji koja je odsječena od svoga prirodnog zaleđa i prometno nepovezana. Četvrto, gospodarska bijeda se u nekim krugovima svaljuje isključivo na leđa Monarhije, što je dovelo do otuđenja nekih hrvatskih političkih krugova od nje, a onda i do nastanka odnosno

⁴⁶⁴⁵ *Auszug aus der Tagespresse*, 28. VIII. 1917., 3.

⁴⁶⁴⁶ „Denkschrift über die südslawische Frage“, u: Z. MATIJEVIĆ, „Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.“, 190.-191. Budući da je u tom obliku dostupnija, spomenica će ovdje biti citirana prema toj objavljenoj verziji.

⁴⁶⁴⁷ „Denkschrift über die südslawische Frage“, 191.-192.

jačanja ideje tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva. Peto, srpski interes za očuvanje dualističkog ustrojstva u vladajućim je krugovima pogrješno prepoznat kao izraz srpske lojalnosti, pri čemu bi od toga odudarali samo pojedinci kojima se je onda pokušalo stati na kraj procesima koji su okončani abolicijom ili amnestijom te su Monarhiji nanijeli samo štetu. Šesto, vještim korištenjem ideje tzv. narodnog jedinstva Srbi su u inozemnoj javnosti stekli simpatije i konstruirali tobožnje pravo na uključenje hrvatskih zemalja, uključujući BiH, u velikosrpsko carstvo.⁴⁶⁴⁸

Treći dio „Stadlerove spomenice“ smatraju najvažnijim i njezin pravi autor (Pilar) i njezin nesumnjivi potpisnik (Stadler). Taj dio se bavi time kako riješiti južnoslavensko pitanje, čiju akutnost priznaju svi. Rješenje je sljedeće: u prvom redu valja ujediniti sve južnoslavenske pokrajine u jedno jedinstveno upravno područje, a takva se preporuka odnosi na ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Istre, Kranjske, južne Štajerske (do Drave), Goričke i Gradiške, dok Trst može biti pretvoren u glavnu luku Monarhije kao takve (*zu einem Reichsunmittelbaren Hafen gestaltet*). Ujedinjenje tih prostranih područja preporučuje se kao brana prema Talijanima, i istodobno kao sredstvo osiguranja brojčane nadmoći katoličkoga nad pravoslavnim elementom. To nije samo crkveni, nego i eminentno državni interes, jer će pravoslavni uvijek biti podložni ruskome utjecaju. Ako ujedinjenje u tom opsegu nije izvedivo i ako naiđe na nesavladive prepreke, onda se u najmanju ruku mora provesti ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine, što bi – kako je pokazao grof Creneville u članku objavljenom u *Österreichische Rundschau* – bilo pretpostavkom nacionalnoga, geopolitičkoga i gospodarskog razvitka. Bez toga nema rješenja niti ima obnove Austrije (*Erneuerung Österreichs*). Nadalje bi, kaže spomenica, tom ujedinjenom području trebalo dati najširu autonomiju, ograničenu jedino interesima sigurnosti države kao cjeline, a nipošto interesima pojedinih nacionalnih faktora Monarhije (dakle: Mađara i austrijskih Nijemaca). Ta je autonomija osobito nužna u gospodarskome i u financijskom pogledu, te bi svakako trebala označavati potpunu financijsku samostalnost (*volle finanzielle Selbstständigkeit*). Rješenje se mora poduzeti u hrvatskome smislu (*im kroatischen Sinne*), što znači da Hrvati moraju biti vodeći politički sloj u toj novoj tvorevini, a navlastito se treba čuvati toga da se pri novome uređenju na jugu Monarhije kao ideja vodilja uzme tzv. hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo. Hrvatima vodeći položaj pripada i prema broju (ima ih 3,5 milijuna, prema 1,5 milijuna Srba i 1,2 milijuna Slovenaca), ali i zbog najvažnijih političkih i dinastijskih interesa. Samo će Hrvati, uz uvjet da su zadovoljeni, biti lojalni Monarhiji, jer su samo oni slobodno izabrali Habsburge 1527., a povijesna tradicija i konfesionalna poveznica jamstvo su da se kod njih ne će razviti centrifugalne tendencije. Također treba suzbiti pretežan mađarski utjecaj na jugu Monarhije, a potpisani ne bi sretnim držao ujedinjenje hrvatskih zemalja u okviru zemalja krune sv. Stjepana, budući da Mađari teže prema moru i tradicionalno se naslanjaju na Srbe. Zato potpisnik spomenice

⁴⁶⁴⁸ Isto, 192.-194.

priželjkuje rješenje prema kojemu bi dvije monarhijske polovice imale paritetan utjecaj na novu tvorbu koja nastane na jugu.⁴⁶⁴⁹

U zaključnome dijelu spomenice ističe nadbiskup Stadler kao njezin potpisnik i formalni podnositelj, kako se nada da je dostatno ocrtao okolnosti koje presudno utječu na teško ugrožene državne, dinastijske i crkvene interese na jugu Monarhije, te dodaje da sve ostale pojedinosti koje je vrijedno znati, mogu dati dvojica njegovih pouzdanika koji i s teoretske i s praktične strane vladaju ključnim pitanjima. Na koncu „najponiznije potpisani“ izriče vruću želju da Svemogući dade mladomu i odvažnom vladaru na habsburškome prijestolju, da što žurnije riješi najteže i najvažnije unutarnjopolitičko pitanje, južnoslavensko, a u radu na tome neka Njegovo Visočanstvo cara Karla I. prate molitve i blagoslov potpisanoga.⁴⁶⁵⁰

Kao što je spomenuto, tekst tzv. „Stadlerove spomenice“ Vančaš je već 13. kolovoza predao „previšnjoj kabinetskoj kancelariji“. A 17. kolovoza, u istoj polsatnoj audijenciji u kojoj je on obrazložio vladaru stajališta „Stadlerove spomenice“ (pri čemu su bosansko-hercegovački gosti uzalud htjeli čuti i vladarovo mišljenje o sazivanju ili nesazivanju Sabora), Pilar je Karlu I. (IV.) izložio i svoje poglede te mu je predao vlastitu „Promemoriju o rješenju hrvatskoga pitanja“.⁴⁶⁵¹ Posve je nejasno, zašto je to učinio i je li to učinio u dogovoru sa Stadlerom ili je taj korak poduzeo na svoju ruku. Jer, osim što je u protokolarnom pogledu bio neobičan, taj je korak i u sadržajnome smislu mogao biti problematičan, kao što je problematično svako istupanje u dva svojstva: u vlastito i u nadbiskupovo ime. Pogotovo se je zabuna mogla stvoriti ako bi se u dva dokumenta zastupala stajališta koja se dijelom razlikuju (a u protivnom je alternativni, osobni prijedlog posve bespredmetan). To je bilo navlastito nezgodno u svjetlu činjenice da se dva dokumenta predaju vladaru koji još nema dovoljnoga životnoga, a kamoli vladarskog iskustva, i koji je na prijestolje zasjeo u trenucima u kojima su se dramatični događaji smjenjivali iz dana u dan.

Raspoloživi podatci ne dopuštaju pouzdan odgovor ni na jedno od tih pitanja, iako treba imati na umu da nema ni naznaka da je između Stadlera i Pilara ikad došlo do prijepora zbog posebne Pilarove „Promemorije“. Velika sličnost prijedloga u oba dokumenta – uostalom, i autor im je isti – i ne mora nužno biti razlog tomu, jer je drugi dokument, da je bio predan bez Stadlerova pristanka, svakako bio podoban da samim time bar na simboličkoj razini potkopa nadbiskupov autoritet. Zato se čini vjerojatnijim da se je Pilar na taj korak odlučio u dosluhu sa Stadlerom, možda zbog toga što je vojnopolitički razvitak i u posljednje vrijeme mogao dovesti do promjene okolnosti i potrebe da se neki elementi hrvatskoga stajališta snažnije naglase.

Uostalom, dan prije nego što su Pilar i Vančaš bili kod cara, novine su donijele vijest da je papa pokrenuo novu mirovnu inicijativu koju je preko britanskog veleposlanstva uputio i

⁴⁶⁴⁹ Isto, 194.-196.

⁴⁶⁵⁰ Isto, 196.

⁴⁶⁵¹ Središnji dio Pilarove „Promemorije“ objavljen je na naslovnici *Hrvatske*, br. 1893, 18. XI. 1917. pod naslovom „Iz memoranduma dr. J. [I.] Pilara“. Usp. IVANOV [M. DEŽMAN], *Južnoslavensko pitanje*, 96.-97.; H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 224.-225.; Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 121.

vladama Francuske, Italije i SAD-a. Navodilo se je kako se Benedikt XV. zalaže za obnovu Belgije, Srbije i Rumunjske te mirno rješenje spora oko Alzacije i Lotaringije, te Trentina i Trsta.⁴⁶⁵² Bečka je *Reichspost* podsjećala na to da se talijanski tisak stalno bavi južnoslavenskim pitanjem, a pritom se isključuje samostalna hrvatsko-slovenska država, jer bi se ona opet logično naslonila na Austriju. Zato torinska *La Stampa* napada londonski *The Times* u kojem se raspravlja o mogućnosti stvaranja triju samostalnih južnoslavenskih država (slovenske, hrvatske i srpske), a *Corriere della Sera* preferira pripajanje južnoslavenskih područja Monarhije budućoj Velikoj Srbiji, pri čemu Italija mora uzeti dio područja na koja aspirira.⁴⁶⁵³ Isti je bečki kršćansko-socijalni list pod naslovom „Die Aufteilung Oesterreich-Ungarns“ („Podjela Austro-Ugarske“), 14. kolovoza 1917. prenio vijest iz *Stampe*, da je Velika Britanija prihvatila talijansko odnosno talijansko-srpsko stajalište o potrebi podjele Monarhije. Događaji su se odvijali munjevitom brzinom, a vijesti i glasine širile su se još brže. Sve to je moglo motivirati Pilara da sastavi drugu ispravu, vrlo naličnu „Stadlerovoj spomenici“.

Sam sadržaj „Promemorije“ koju je Pilar 17. kolovoza 1917. predao vladaru u svoje ime, tek je uvodom popraćen, a u sadržajnom smislu neznatno izmijenjeni tekst elaborata koji je on prvotno sastavio u Tuzli i datirao ga 25. ožujka 1916., a onda ga s neznatnim izmjenama u ožujku ili u travnju 1917. inkorporirao u rukopis *Južnoslavenskog pitanja* kao dokument koji je djelo navodnoga njemu poznatoga „privatnog učenjaka“ i koji pod naslovom „Denkschrift über die Lösung der kroatischen Frage“ tobože „cirkulira“ po jugu Monarhije.⁴⁶⁵⁴

U uvodnom dijelu tog dokumenta Pilar zapravo sažima svoja politička razmatranja izražena u objavljenoj knjizi *Svjetski rat i Hrvati* te u neobjavljenom rukopisu *Južnoslavenskog pitanja*. On tumači da će Središnje sile pobijediti u ratu, ali je neizvjesno u kojoj će mjeri diplomatski iskoristiti tu pobjedu. No, sigurno je, drži on, da time ne će doći do popuštanja u međunarodnim odnosima. Monarhija ima obvezu i prema sebi, da sredi i ozdravi prilike na jugu, kako bi one prestale biti njezinom Ahilovom petom. Iluzorno je očekivati da će Srbi postati „naši prijatelji“, a teško je vjerovati da bi kao unutarnji neprijatelj bili manje opasni nego kao vanjski. Dosadašnji pokušaji rješenja južnoslavenskog pitanja nisu uspijevali zato što ih se je povezivalo s preuređenjem Monarhije. Za to nije bilo realnih uvjeta, tumači Pilar, pa su se prilike samo pogoršavale. Ni nakon rata ne će doći do promjene dualističkog ustroja, jer će biti prećih zadaća. No, s rješenjem južnoslavenskog pitanja ne može se otežati, jer bi stjecanje novih južnoslavenskih područja stvar samo zakompliciralo i učinilo sudbonosnijim. Zato pitanje treba rješavati što prije, ne dirajući u dualistički ustroj. To rješenje – odlučan je Pilar – mora biti u

⁴⁶⁵² „Neuerlicher Friedensvorschlag des Papstes“, „Englische Meldung über die Vorschläge des Papstes“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19032, 16. VIII. 1917., 1., 2.; „Der Friedensvorschlag des Papstes“, *NFP. Abendblatt*, Nr. 19032, 16. VIII. 1917., 1.

⁴⁶⁵³ „Italien und die südslawische Frage“, *Reichspost*, 24/1917., Nr. 375, 15. VIII. 1917., 3.

⁴⁶⁵⁴ Kao što je spomenuto, dvije inačice Pilarove „Promemorije“ nalaze se u NSK, R-5704 i R-5704-a. Primjerak predan Sarkotiću pohranjen je u ABIH, Pr. reg., Nr. 4/9/441/1917, a pod naslovom „Promemoria über die Lösung der südslawischen Frage“ objavio ga je Z. GRIJAK, „Dva dokumenta iz godine 1917.“, 178.-184. Ovdje se citira upravo taj, objavljeni tekst. Taj tekst je L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 156.-159. također pogrešno proglasio „Stadlerovom promemorijom“.

hrvatskome smislu, a treba mu pristupiti odmah nakon sklapanja mira, jer će tada državni organizam lakše podnijeti bilo kakve promjene.⁴⁶⁵⁵

Nakon tih općih smjernica, Pilar ističe kako rješenju južnoslavenskog pitanja valja pristupiti uzimajući u obzir sljedeće posebne odrednice: 1. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, te BiH spajaju se u jedno jedinstveno upravno područje (*einheitliches Verwaltungsgebiet*);⁴⁶⁵⁶ 2. to jedinstveno područje će biti nerazdruživo povezano (*untrennbar verbunden*) s objema državama Monarhije kao zajedničko područje, nalik današnjem položaju BiH; 3. Njegovo Visočanstvo će imenovati jednog člana carske kuće hercegom Hrvatske s punim povijesnim naslovom *dux illustris totius regni Croatiae, Sclavoniae, Dalmatiae, Ramae et Culmae*, te mu povjeriti da u njegovo ime upravlja spomenutim područjem te imenuje odgovorno ministarstvo pod predsjedanjem bana, kao i to da povjeri tom ministarstvu izradu ustava na temelju dobivenih naputaka, a onda takav ustav predloži vladama obiju država na parlamentarno odobrenje; 4. osim u poslovima koji su zajednički u smislu zakona od 21. prosinca 1867. (*Reichsgesetzblatt*, br. 146), to područje uživa potpunu autonomiju (*volle Autonomie*); 5. šefovi vlada obiju država Monarhije imaju pravo u roku od jednoga mjeseca uložiti veto i protiv zakona zajedničkoga jedinstvenog upravnog područja koji su doneseni u skladu s ustavom, pri čemu taj veto ima suspenzivni učinak, a u nacrtu ustava valja predvidjeti način za rješavanje tako nastaloga spora; 6. jedinstveno upravno područje sudjeluje u vijećanju o zajedničkim poslovima, može bitno na način da u delegacije obiju država šalje jednaki broj svojih delegata, pri čemu kvotu u kojem sudjeluje u snošenju troškova skopčanih sa zajedničkim poslovima treba odrediti u smislu § 3. spomenutog zakona iz 1867. godine; 7. zajedničko jedinstveno područje ima biti carinskom konvencijom primljeno u postojeće carinsko područje Monarhije, a ono samo će ubirati carine i upravljati njima; 8. područje spomenuto u toč 1. imat će naslov: „Jedinstveno zajedničko područje kraljevine Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Herceg-Bosne“ (*das einheitliche gemeinsame Gebiet der Königreiche Kroatien, Slawonien, Dalmatien und Herzegbosnien*), te će biti pod političkim vodstvom Hrvata (*unter politischer Leitung der Kroaten*); 9. kako bi se izbjegli prigovori Mađara da novim uređenjem gube izlaz na more, riječki „*corpus separatum*“ postaje sastavnim dijelom Ugarske, a njoj se ustavom osigurava pravo suodlučivanja u pristojbenim i upravnim stvarima na željezničkoj pruzi Gyékényes – Rijeka, pri čemu sve ostale

⁴⁶⁵⁵ „Promemoria“, 178.-180.

⁴⁶⁵⁶ Isto, 180. U drugoj verziji (koja se čuva u NSK), spominje se još i mogućnost da tom području bude pripojena Istra i Kranjska. No, Pilar naglašava kako to ne zahtijeva bezuvjetno, jer ne zna bi li se to u Austriji moglo provesti, ali je nasuprot tome bezuvjetno potrebno pripajanje kvarnerskih otoka. Usp. Z. GRIJAK, „Dva dokumenta iz godine 1917.“, 180. Ta teritorijalna alternativa, u obliku opaske, objavljena je skupa sa središnjim dijelom Pilarove „Promemorije“ – kao što je spomenuto – na naslovnici *Hrvatske* br. 1893 od 18. XI. 1917. Članak je naslovljen „Iz memorandum dr. J. Pilara“. I iz toga se, dakle, vidi da je posrijedi Pilarova „Promemorija“, a ne „Stadlerova spomenica“. Inače, ne bi se smjelo isključiti da je Pilar od ovoga alternativnog traženja odustao ne samo zbog bojazni od austrijskoga otpora, nego i zbog toga što je procijenio da bi Istra i dio Kranjske mogli biti ulog u mirovnim pregovorima s Italijom odnosno Antantom. To je tema koja se je stalno provlačila kroz novinstvo.

željeznice u Hrvatskoj i Slavoniji prelaze pod autonomnu upravu novoga jedinstvenog područja.⁴⁶⁵⁷

Potom Pilar, skoro navlas istim riječima kojima se je poslužio u strojopisnome umetku u svoj rukopis *Južnoslavenskog pitanja* (koji je umetak u njegovu drugome dijelu Pucek svojim nespretnim prijevodom proglasio tek komentaron, a ne sastavnim dijelom tobožnjega dokumenta fiktivnoga „privatnog učenjaka“) nastavlja dalje tumačiti taj prijedlog. Prema njegovu shvaćanju, taj novi poredak na jugu ocrtan u njegovoj „Promemoriji“, logičan je daljnji razvitak već postojećih odnosa na jugu, pri čemu je važno da on vrlo malo zadire u sadašnji unutarnji ustroj Monarhije.⁴⁶⁵⁸ Iza toga Pilar navodi kako prelazi na tumačenje prvih osam točaka (iako ih zapravo tumači svih devet). U odnosu na prvu, on ističe: stvaranjem jedinstvenoga upravnog područja dobio bi se teritorij čija je površina oko 106.000 četvornih kilometara, s otprilike 5 milijuna stanovnika, od čega je oko tri milijuna Hrvata (katolika i muslimana), oko milijun i pol Srba (pravoslavni) te oko pola milijuna Nijemaca, Mađara, Talijana odnosno drugih Slavena.⁴⁶⁵⁹ Pored povijesno-političke i etničke, te zemlje sada postaju i prirodna zemljopisno-prometna i gospodarska cjelina, kao što je to tumačio grof Creneville u *Österreichische Rundschau*. Političkim ujedinjenjem otvorila bi se vrata gospodarskoj samodostatnosti tih zemalja. Razdvojene, zemlje koje bi tvorile to područje zapravo se ne mogu ni gospodarski niti kulturno razvijati. Zato, i ovdje naglašava Pilar, treba posve isključiti podjelu južnoslavenskih pokrajina, a bilo bi osobito nesretno rješenje kad bi se Hercegovina priklopila Dalmaciji (Austriji), a Bosna Ugarskoj. On ne tvrdi da bi to dovelo do novoga rata, nego bi se prilike samo pogoršale i u gospodarskome i u političkom smislu.⁴⁶⁶⁰ Što se druge točke tiče, nastavlja Pilar, zajedničkomu jedinstvenom području Austrija će predati Dalmaciju i istarske (kvarnerske) otoke, a Ugarska mu predaje Hrvatsku i Slavoniju. Činjenica da obje monarhijske polovice zadržavaju kondominij, svladat će prirodni otpor koji će nužno nastati, a nije bez važnosti ni činjenica da će svaka od dviju polovica proširiti svoj utjecaj na čitavo područje, umjesto dosadašnjega njegova dijela. Stanovite kompenzacije mogu se postići i podjelom možebitnih područja osvojenih u ratu, a posve je očito da će zajedničko posjedovanje tog područja učvrstiti i veze dviju monarhijskih polovica.⁴⁶⁶¹ U odnosu na treću točku, Pilar, upućujući na obilnu historiografsku literaturu, tumači titulu i instituciju hercega Hrvatske koja potječe iz predosmanlijskog razdoblja te seže i u hrvatsku i u mađarsku povijest iz doba prije njihova ujedinjenja.⁴⁶⁶² Četvrtu točku on smatra

⁴⁶⁵⁷ „Promemoria“, 180.-181.

⁴⁶⁵⁸ Isto, 181.

⁴⁶⁵⁹ Isto. Broj Hrvata je nešto smanjen u odnosu na verziju koja je nastala 25. ožujka 1916., kao i u odnosu na verziju koja je u ožujku ili u travnju 1917. uvrštena u rukopis *Južnoslavenskog pitanja* te potom objavljena u knjizi. Može se pretpostaviti kako se je time htjelo pokazati da bi pripojenjem Srbije i Crne Gore u južnoslavenskome području bila stvorena dominantna srpska većina.

⁴⁶⁶⁰ Isto, 181.-182. U verziji koja je u ožujku 1917. uvrštena u *Južnoslavensko pitanje*, Pilar je tvrdio suprotno: da bi to dovelo do novog rata. Također se protiveći svakoj zamisli o podjeli BiH, Pilarov punac A. SHEK, „Ungarns Ansprüche auf Bosnien-Hercegovina“, 8. tvrdio je da bi to izazvalo „najveće ogorčenje u cijelome pučanstvu“ zemlje.

⁴⁶⁶¹ „Promemoria“, 182.

⁴⁶⁶² Isto, 182.-183.

samorazumljivom, jer je ona uvjet ozdravljenja prilika te kulturnoga i gospodarskog razvitka na jugu Monarhije.⁴⁶⁶³ Što se pete točke tiče, on upozorava na to da ona izvire iz kondominijske ideje koja je sadržana u zakonskim temeljima aneksije BiH, ali je treba najpozornije i najopreznije razmotriti i definirati, kako bi se izbjegle negativne pojave koje se u Bosni sada vide.⁴⁶⁶⁴ Šesta i sedma točka – piše Pilar – odgovaraju nastojanju da se novo uređenje na jugu uskladi s težnjom da se u najvećoj mogućoj mjeri očuvaju postojeći državnopravni odnosi u Monarhiji, a za sedmu se točku još može kazati i to da je samorazumljiva.⁴⁶⁶⁵ U pogledu osme točke, ističe Pilar, naslov proizlazi iz konstrukcije područja. Hrvatsko vodstvo oslanja se na potrebu da se južnim Slavenima omogući provedivi oblik političkoga i kulturnog života. Hrvati su uvijek bili lojalni i dinastiji i Monarhiji, a to su pokazali i u ovome ratu. Hrvati i njihova državna tvorba predstavljaju oblik južnog slavenstva koji je u nacionalnome i u državnopravnom smislu prilagođen Monarhiji. Zato će novo uređenje pod hrvatskim vodstvom – uvjeren je Pilar – biti element snage i stabilnosti.⁴⁶⁶⁶ U odnosu na posljednju, devetu točku, Pilar naglašava kako je ona potrebna da se „prebrode ne male postojeće poteškoće u Ugarskoj“,⁴⁶⁶⁷ te zaključuje svoju „Promemoriju“ tvrdnjom da bi se provedbom njegovih zamisli stvorila „južna marka“ (*Südmark*) odnosno posebna jedinica Monarhije koja bi prema današnjim neprijateljima na jugoistoku i na jugozapadu imala jednaku vrijednost kao što ju je nekada imala Vojna Krajina protiv Turaka: kad Hrvati jednom budu politički zadovoljeni i slobodni u svom razvitku, oni će biti bedem Monarhije. I što god ranije se na jugu Monarhije napravi red, to će se lakše ona suočavati sa svim budućim međunarodnim zapletajima.⁴⁶⁶⁸

Kao što se vidi, Pilarova „Promemorija“ koja je 17. kolovoza 1917. predana caru i kralju Karlu I. (IV.) samo u neznatnoj mjeri odstupa od teksta „Spomenice“ koju je on sastavio u Tuzli u ožujku 1916. te je najkasnije u ožujku ili u travnju 1917. godine uklopio u rukopis *Južnoslavenskog pitanja*. U državnopravnome i u teritorijalnom pogledu ona se u bitnome podudara s Pilarovim tekstom od 28. srpnja, koji su 13. kolovoza on i Vancaš – nakon prethodnoga Stadlerova pristanka i odobrenja – predali dvorskim službama, a onda 17. kolovoza izložili vladaru kao „Stadlerovu spomenicu“. Za oba dokumenta je tipično da oni ni na koji način ne problematiziraju Svibanjsku deklaraciju niti skreću pozornost vladaru na to da ona potencijalno nosi veliku opasnost za Monarhiju. Iako to – kao što je spomenuto – može značiti da te dimenzije Svibanjske deklaracije ni Pilar niti Stadler krajem srpnja, pa i sredinom kolovoza 1917. još uvijek nisu svjesni, ali to ipak nije jedini mogući zaključak koji se može izvući iz njihove šutnje. Jednako je tako moguće da taj problem zasad nisu držali posebno akutnim, pa su

⁴⁶⁶³ Isto, 183.

⁴⁶⁶⁴ Isto.

⁴⁶⁶⁵ Isto.

⁴⁶⁶⁶ Isto, 183.-184.

⁴⁶⁶⁷ Isto, 184.

⁴⁶⁶⁸ Isto, 184. F. MILOBAR, „Die Kroaten und der Vierbund nach dem Kriege“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 6-7, 15. VI. 1918., 83.-87. također je objašnjavao da južnoslavenska država mimo okvira Austro-Ugarske znači državu pod srpskom dominacijom koja je nužno smrtni protivnik Monarhije; nasuprot tome, hrvatska nacionalna država znači negaciju južnoslavenstva i predstavlja obranu i štit Monarhije.

bili zabrinutiji zbog planova i sve češćih glasova o priključenju Srbije (i Crne Gore) Monarhiji, budući da su svjesni kako bi to ojačalo i brojnost i položaj Srba, pomaknulo težište južnoslavenskog pitanja dalje na istok te omogućilo mađarsko-srpsku suradnju koja bi osobito teško pogodila hrvatske interese.

Makar je već pred kraj lipnja 1917. londonski *The Times* pisao kako su na Krf doputovali predstavnici Jugoslavenskog odbora da bi postigli sporazum o stvaranju jugoslavenske države,⁴⁶⁶⁹ u pojedinosti su nesumnjivo bili upućeni samo obaviješteni krugovi. U njih je vjerojatno spadao zemaljski poglavar Sarkotić, ali je pitanje, jesu li vijesti o tome dopirale do Pilara i Stadlera. Doduše, i u prvoj polovici kolovoza 1917. pojavljivali su se glasovi da je na Krfu postignut sporazum između srpske vlade i Jugoslavenskog odbora, prema kojemu bi se – kako se je tada javljalo – nakon rata imala stvoriti srpska država s Hrvatskom i Slovenijom pod dinastijom Karađorđevića.⁴⁶⁷⁰ No, tek u drugoj polovici kolovoza o tome je europski tisak počeo naveliko pisati,⁴⁶⁷¹ pa se je tek tada stvar mogla smatrati općepoznatom, iako su pojedinosti dogovora i dalje ostale zagonetka. No, tada su oštroumniji promatrači – u koje su nesumnjivo spadali i Pilar i Stadler – posve jasno uočili da postoji politička veza između Deklaracije Južnoslavenskoga kluba u Carevinskom vijeću i krfskoga dokumenta na kojem su svoje potpise ćirilicom stavili Ante Trumbić i Nikola Pašić. Koncem srpnja i početkom kolovoza, kad su redigirani dokumenti koje će Pilar i Vancaš predati u Beču, to očito još uvijek nije bilo jasno ili su postojali razlozi zbog kojih su Pilar i Stadler otezali s bilo kakvom akcijom.

Nije im, naime, moglo ostati nepoznato da su sredinom srpnja u Beču boravili podpredsjednici Sabora Jozo Sunarić i Danilo Dimović, koji su pregovarali s Južnoslavenskim klubom.⁴⁶⁷² Oni su tamo došli na Korošćev poziv, ali su Bašagić i Arnautović koji su također bili pozvani, taj poziv otklonili. Prema redarstvenim podacima koji su Sarkotiću nesumnjivo bili dostupni, između Dimovića i Sunarića te Južnoslavenskoga kluba postignuta je suglasnost o potrebi sazivanja bosansko-hercegovačkoga Sabora, u koju svrhu će se zatražiti audijencija kod vladara.⁴⁶⁷³ Sarkotiću se nije dopadala pomisao o sazivanju Sabora, a još manje ono što je jasno razaznavao u pozadini tih zahtjeva. Zato je sredinom srpnja, dok je bansku Hrvatsku potresala afera s frankovačkim traženjem da se uvede komesarijat, dio tiska pisao da je bosansko-

⁴⁶⁶⁹ „Südslaven auf Korfu“, *Auszug aus der Tagespresse*, 1. VII. 1917., 9.

⁴⁶⁷⁰ „Unsere Südslawen und die Serben“, *Auszug aus der Tagespresse*, 3. VIII. 1917., 9.; „Der Krieg mit Italien“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 64/1917., Nr. 195, 6. VIII. 1917., 4.; „Italien gegen die Südslawen“, *Cetinjer Zeitung*, 2/1917., Nr. 103, 9. VIII. 1917., 2.; „Serben gegen ein Groß-Serbien“, *Auszug aus der Tagespresse*, 16. VIII. 1917., 11. Opš. F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 184.-185. i d.

⁴⁶⁷¹ „Vom Balkankriegsschauplatz (Eine Unterredung mit Pasic)“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 64/1917., Nr. 208, 21. VIII. 1917., 4.; „Konferenz der Serben mit den österreichischen Südslawen“, *Prager Tagblatt*, 42/1917, Nr. 232, 24. VIII. 1917., 3.; „Was die nationalistischen Serben anstreben“, *Vorarlberger Wacht*, 8/1917., Nr. 35, 30. VIII. 1917., 6.

⁴⁶⁷² „Gemeinsame Verhandlungen der Südslawen“, *Reichspost*, 24/1917., Nr. 329, 19. VII. 1917., 6.; „Die Einberufung des bosnischen Landtags gefordert“, *Prager Tagblatt*, 42/1917., Nr. 18. VII. 1917., 2.; „Die Verhandlungen des Südslawenklubs mit dem bosnischen Landtage“, *Deutsches Volksblatt*, 29/1917., Nr. 10253, 19. VII. 1917., 5.

⁴⁶⁷³ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 223.-224., 226.

hercegovački zemaljski poglavar dao pozvati Sunarića, Jelavića i Jeftanovića te im je zaprijetio strogim sankcijama ako se nastave baviti politikom na način da zagovaraju stvaranje južnoslavenske države izvan okvira Monarhije.⁴⁶⁷⁴

U ponovni su posjet Beču i tamošnjim južnoslavenskim zastupnicima Sunarić i Dimović došli početkom kolovoza. O tome je pisalo nekoliko novina, pa se je ta činjenica smjela smatrati općepoznatom. Objavljena je i vijest da je 7. kolovoza održana sjednica parlamentarnog odbora Južnoslavenskoga kluba kojoj su nazočila ova dvojica bosansko-hercegovačkih političara. Na njoj je zauzeto stajalište da se Seidlerovoj – i bilo kojoj drugoj – austrijskoj vladi dade potpora samo u slučaju da ona u svoj program uvrsti Deklaraciju Južnoslavenskoga kluba od 30. svibnja 1917., budući da možebitno „stvaranje nacionalne autonomije unutar zemaljskih granica ne odgovara željama južnih Slavena“. K tome je oštro osuđen „apsolutistički režim“ u BiH i ugnjetavanje Slavena u austrijskim (sic!) zemljama.⁴⁶⁷⁵ Bilo je više nego napadno da su Mađari odnosno transljajtansko područje ostali pošteđeni takvih kritika: sama činjenica sazivanja hrvatskoga Sabora, nema sumnje, nije mogla rezultirati tom prešutnom pohvalom Budimpešte. Bilo je očito da se tom distinkcijom između cislajtanskoga i transljajtanskog područja hoće poslati važnija politička poruka.

U sličnome su tonu Sunarić i Dimović nastupili i 9. kolovoza u razgovoru s ministrom-predsjednikom Seidlerom kojemu ih je predstavio predsjednik Južnoslavenskoga kluba Anton Korošec.⁴⁶⁷⁶ Usprkos svemu tome su Pilar, Vančaš i Stadler u pismenim podnescima vladaru – a očito i u audijencije prve dvojice kod Karla – izbjegli bilo kakvo problematiziranje tih pojava. U usmenim su razgovorima oni ipak potegli raspravu o obnovi parlamentarizma, ali to im očito nije bilo u središtu pozornosti. Štoviše, Pilar će kasnije u svom dnevniku zapisati da mu nije bilo stalo do sazivanja Sabora (a pogotovo do Sabora u sastavu kakav je postojao 1915., u vrijeme njegova raspuštanja), no nije htio oponirati općem trendu. Vrijedi, međutim, primijetiti da je posve bjelodano kako je onaj Pilarov tekst koji je vladaru predložen kao „Stadlerova spomenica“, obilježen neusporedivo snažnijom protumađarskom notom nego „Promemorija“ koju je Pilar predao u svoje ime. U „Stadlerovoj spomenici“ se vladara naziva samo carem Karlom I., a ne zove ga se (ugarskim) kraljem Karlom IV; u njoj se kritizira politika koju su prema BiH vodili listom mađarski zajednički ministri financija, a otvoreno se govori o budućoj „obnovi Austrije“ posredstvom ujedinjenja hrvatskih ili hrvatsko-slovenskih zemalja. Također se „Stadlerova spomenica“ zalaže za suzbijanje mađarske prevlasti u Monarhiji te se protivi ujedinjenju hrvatskih područja u ugarskome okviru (okviru krune sv. Stjepana), a dosta oštro – za jedan dokument namijenjen caru i kralju možda i preoštro – kritizira se i uspoređuje promašena politika

⁴⁶⁷⁴ *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., 21.VII.1917., 6.

⁴⁶⁷⁵ „Einberufung des bosnischen Landtags?“, *Reichspost*, 24/1917., Nr. 359, 5. VIII. 1917., 5.; „Die Haltung der Südslawen“, *Fremden-Blatt*, 71/1917., Nr. 216, 8. VIII. 1917., 6.; „Slovenski Narod, 7. August“, *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., 9. VIII. 1917., 1.-2.

⁴⁶⁷⁶ „Die Forderungen der Südslawen“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19025, 9. VIII. 1917., 2.; „Das Beamtenministerium“, *Oesterreichische Volks-Zeitung*, 63/1917., Nr. 217, 9. VIII. 1917., 3.; *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., 12. VIII. 1917., 3.-4.

kojom su Srbe odnosno Talijane favorizirali ban Khuen Héderváry u banskoj Hrvatskoj, ministar Lasser u Dalmaciji,⁴⁶⁷⁷ a ministar Burián u Bosni i Hercegovini.

Ako je u dva dokumenta koja je sastavio približno u isto vrijeme Pilar različito dozirao stupanj svoga poslovičnoga protumađarskog raspoloženja, to nesumnjivo nije bilo slučajno. O razlozima se može samo nagađati,⁴⁶⁷⁸ međutim, to je vrlo vjerojatno utjecalo na neobičan korak na koji se je odvažio jedva dva tjedna nakon povratka iz Beča. Protivno svim pravilima etikete i diplomatskog ophođenja, on je tekst svoje „Promemorije“ koju je netom predao vladaru – dakle, pravno i stvarno najvišem mjestu u ustroju Monarhije – odlučio predati i zemaljskom poglavaru, barunu Stjepanu Sarkotiću. Nije to moglo biti radi požurenja provedbe njegovih planova i kombinacija (jer Sarkotić o tome nije mogao odlučivati, ponajmanje mimo monarha), ali je Pilar svakako znao da zemaljski poglavar ne može dokument koji je predan monarhu zadržati samo za sebe, nego da ga mora proslijediti zajedničkomu ministru financija Buriánu. Naravno, Sarkotić je tako i postupio, pa je 4. rujna izvijestio Buriána da mu je Pilar jučer u povjerenju („reservatien“) predao priloženu „Promemoriju“. Pilar mu je tom zgodom priznao da se car nije očitovao o njezinu sadržaju, nego da je njega i Vancaša najmilostivije saslušao, a onda nakon nekoliko prijateljskih napomena otpustio.⁴⁶⁷⁹

Iz Sarkotićeva pisma ne proizlazi da bi mu Pilar spominjao kako je istom zgodom vladar dobio i „Stadlerovu spomenicu“, a moguće je da je to zemaljski poglavar znao i bez toga: taj je dokument monarhova kabinetska pisarnica ionako dobila već 13. kolovoza. No, time što je svojim gestom prema Sarkotiću napravio prividan protokolarni *faux pas*, zapravo je Pilar lukavo postigao nekoliko ciljeva. Prvo, prema zemaljskome poglavaru – a preko njega i prema zajedničkomu ministru financija – pokazao je iznimno visok stupanj korektnosti i lojalnosti; drugo, otklonio je opasnost da Burián, kad mu „Stadlerova spomenica“ dođe u ruke (a možda ju je u međuvremenu već dobio), njezine protumađarske tonove, pa i invektive na ministrov osobni račun, pripíše i Pilaru, čije je autorstvo „Stadlerova“ podneska bilo nepoznato, ali je bilo poznato da je on taj dokument skupa s Vancašem tumačio monarhu;⁴⁶⁸⁰ i treće, dobio je prigodu da ovim

⁴⁶⁷⁷ Josef Lasser von Zollheim (1814.-1879.), austrijski pravnik i političar, ministar bez lisnice (1860.-1865.), 1868.-1871. namjesnik Tirola, 1871. imenovan austrijskim ministrom unutarnjih poslova. (*ÖBL*, Bd. 5, 1990., 35.)

⁴⁶⁷⁸ Ako imamo na umu da je Pilar u „Nacrtu programa za novu hrvatsku političku stranku koja bi se iza rata imala osnovati“ predvidio da nova stranka (i Hrvatska) „perhoreciraju“ stavljanje na jednu stranu u slučaju produbljenja spora između dviju monarhijskih polovica, onda se ne smije isključiti ni mogućnost da je čitava epizoda oko zasebne Pilarove „Promemorije“ i bila motivirana time da se pokaže kako Hrvati i ne moraju nužno nastupati protumađarski, što bi zapravo bio nagovještaj kasnijeg razmatranja dodatnih subdualističkih odnosno „prikriveno trijalističkih“ (Matijević) rješenja

⁴⁶⁷⁹ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 225. griješi kad tvrdi da je Pilar tada Sarkotiću predao „kopiju Štadlerovog memoranduma koji je predan caru“. Istu pogrešku učinio je L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 156. Usp. Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 123. Sarkotićevo pismo Buriánu, pohranjeno u ABIH, objavio je Z. GRIJAK, „Dva dokumenta iz godine 1917.“, 184.-185. Usp. Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 228.-229.

⁴⁶⁸⁰ Treba imati na umu da je Sarkotić u Beču – kao što je spomenuto – priredio večeru za Pilara, Vancaša, Bašagića i Arnautovića, a da su oni bili i kod Buriána. Da se je, dakle, radilo tek o Pilarovoj želji da informira ministra i

gestom zadobiveno Sarkotićevo i Buriánovo povjerenje iskoristi pri unutarnjopolitičkom preslagivanju u hrvatskim redovima koje se je tada već jasno naziralo, a iz kojeg će Pilar bar kratkoročno izići kao pobjednik.

Naime, u istome pismu kojim zajedničkomu ministru financija dostavlja Pilarovu „Promemoriju“, Sarkotić je Buriána izvijestio i o Pilarovim pogledima na najnovija politička kretanja među Hrvatima i Srbima koja su izravan odjek Svibanjske deklaracije. U odnosu na primanje kod vladara Pilar je bio kratak: car se nije ni na koji način očitovao o Saboru, nego je Vancaša i njega ljubazno saslušao i onda prijateljski otpustio. No, usporedno s time je Pilar izvijestio Sarkotića o Dimovićevu planu da se domogne političkog vodstva Srba u BiH time što će izboriti sazivanje Sabora, a uz pomoć Južnoslavenskoga kluba (u Carevinskome vijeću) i Hrvatsko-srpske koalicije, još i punu amnestiju. Nakon toga bi uz njihovu pomoć srušio još i sadašnju vladu te formirao parlamentarnu, a u njoj su njemu i Šunjariću [Sunariću] osigurana vodeća mjesta. Iako je držao da bosansko-hercegovački Srbi Dimovića baš i ne podupiru jer ga drže „kuferasem“, Pilar je, jednako kao i drugi Hrvati (s iznimkom Džamonje, Jelavića i još nekih srbofila) posebno kivan zbog Sunarićeva povezivanja s Dimovićem, piše Sarkotić, najavljujući izvješće o Korošćevu boravku u Sarajevu.⁴⁶⁸¹

Taj je događaj, naime, neposredno potaknuo otvoreno Stadlerovo uključenje u protudeklaracijski pokret. Spomenuti je slovenski političar i predsjednik Južnoslavenskoga kluba u Carevinskome vijeću 31. kolovoza 1917. doputovao u BiH kako bi doznao mišljenje bosansko-hercegovačkih političara o Svibanjskoj deklaraciji te ih pridobio za nju. Uoči njegova dolaska, *Pester Lloyd* je 28. kolovoza pisao kako se muslimanski političari zalažu za autonomiju BiH u okviru Monarhije, dok hrvatski i slovenski zastupnici u Carevinskom vijeću zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja nastanjenih južnim Slavenima u jedno državno tijelo unutar Monarhije. No, muslimansko je izaslanstvo nedavno boravilo u Beču i pregovaralo s Južnoslavenskim klubom, pa njegovi predstavnici Korošec i Krek sada žele uzvratiti posjet.⁴⁶⁸² Dva dana kasnije isti je budimpeštanski list donio vijest da su Korošec i Krek doputovali u Zagreb, gdje vode pregovore s „Frankovom strankom“ i Starčevićevom strankom prava (milincima).⁴⁶⁸³ Iz Sarajeva je *Neue Freie Presse* prenijela vijest datiranu 1. rujna: nakon što su u Zagrebu konferirali s vodstvom dviju pravaških stranaka, Korošec i Krek su doputovali u Sarajevo, gdje će o sazivanju Sabora i o rješenju južnoslavenskog pitanja razgovarati s bosanskim političarima.⁴⁶⁸⁴ U stvarnosti, Krek tada nije bio doputovao s Korošcem ni u Zagreb (što je ovomu bio izgovor da izbjegne sastanak s frankovcima), a nije s njim bio ni u Sarajevu, nego će tek nekoliko tjedana kasnije doći u Zagreb, gdje će se susresti s predstavnicima Hrvatskoga

zemaljskoga poglavara, on je to mogao učiniti već u Beču. Očito je da su posrijedi bili razlozi koji su nastali iza 17. kolovoza 1917. godine.

⁴⁶⁸¹ Z. GRIJAK, „Dva dokumenta iz godine 1917.“, 184.-185.

⁴⁶⁸² „Südslawische Abgeordnete in Sarajevo“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 64/1917., Nr. 214, 28. VIII. 1917., 9.

⁴⁶⁸³ „Slowenische Reichsratsabgeordnete in Zagreb“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 64/1917., Nr. 216, 30. VIII. 1917., 8.

⁴⁶⁸⁴ *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19049, 2. IX. 1917., 8. Usp. „Slowenische Parteiführer in Sarajevo“, *Fremden-Blatt*, 71/1917., Nr. 246, 7. IX. 1917., 5.

katoličkog seniorata te se nedvosmisleno izjaviti pristašom stvaranja jugoslavenske državne zajednice izvan okvira Monarhije.⁴⁶⁸⁵

Korošec je, dakle, u Sarajevo doputovao sam, a prvu noć svog boravka u glavnome gradu BiH proveo je kod sarajevskih franjevaca. Iako je bio katolički svećenik (pa je smještaj mogao očekivati i kod franjevaca, a još više na Kaptolu), ni ta činjenica nije bila bez osobita značenja: ona je imala javnosti poručiti da postoji bliskost pogleda između franjevaca i predsjednika Južnoslavenskoga kluba. Kler je i dalje imao veliki ugled i utjecaj u narodu, pa je bilo iznimno važno, kojoj će se političkoj struji prikloniti.⁴⁶⁸⁶ A osim s franjevcima i sa Sunarićem koji je – kao i Gjuro Džamonja – stalno bio s njim, Korošec je razgovarao s nizom istaknutih „zajedničara“ koji su pokazivali sklonost prema politici njegova Južnoslavenskoga kluba (Jelavićem, Jelinovićem i dr.), te se je susreo i s grčko-istočnim (pravoslavnim) metropolitom Evgenijem Leticom, reis-ul-ulemom Džemaluddinom Mehmedom Čauševićem i mostarskim biskupom fra Alojzijem Mišićem te nizom drugih političara.⁴⁶⁸⁷ Šerifa Arnautovića nije susreo, jer ovaj navodno nije bio u Sarajevu. Na nadbiskupskome posjedu na Mladicama kod Sarajeva sastao se je i s nadbiskupom Stadlerom i njegovim suradnicima: Josipom Vancašem, Ivom Pilarom, msgr. Karlom Cankarom, kanonikom Tomom Igrcom i još jednim članom uredništva *Hrvatskoga dnevnika*.⁴⁶⁸⁸

Nadbiskupova je stajališta Korošcu izložio upravo Pilar, ponavljajući svoja gledišta iz svoje „Promemorije“ predane vladaru 17. kolovoza, dopuštajući tek eventualno „izvjesne koncesije s Talijanima u pogledu Trsta i nekih otoka“.⁴⁶⁸⁹ Pilar je, kao što je spomenuto, intimno bio protivan sazivanju Sabora, a ako bi ipak bila donesena drugačija odluka, onda je smatrao da valja provesti nove izbore. U tome je bio blizak nadbiskupu. Redarstveno izvješće koje je govorilo o Koroščevoj misiji, sugeriralo je da se nadbiskup Stadler – nasuprot svom okruženju – protivi sazivanju Sabora, jer procjenjuje da od toga ne bi bilo koristi, a da bi Sabor, štoviše, mogao djelovati u korist Antante, međutim da ipak načelno odobrava stajališta izložena u Svibanjskoj deklaraciji.⁴⁶⁹⁰ Ako je ovo redarstveno izvješće ispravno opisivalo nadbiskupova stajališta, to bi bila samo dodatna potvrda da on ni u vrijeme Koroščeva boravka u Sarajevu još

⁴⁶⁸⁵ Z. MATIJEVIĆ, „Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju i njezine promicatelje (1917.–1918.)“, 243.

⁴⁶⁸⁶ U pismu Mužiću od 2. rujna 1968., fra Dominik Mandić je zapisao: „Nadbiskup Štadler s nekim svjetovnjacima (ing. Vancaš, dr. I. Pilar, itd.) i jednim dijelom svjetovnog klera zauzeo je isključivo hrvatsko stanovište. Toga je mišljenja bio i stalan broj svjetovne i svećeničke inteligencije i u drugim hrvatskim zemljama.“ (I. MUŽIĆ, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, II. izd., Zagreb, 1997., 368.)

⁴⁶⁸⁷ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 226.; L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 176.-178.; Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 217.-222.

⁴⁶⁸⁸ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 226.; Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 124.; Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 211.-212.

⁴⁶⁸⁹ L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 177.; Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 124.

⁴⁶⁹⁰ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 227.-228. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 176.

nije shvaćao da između Svibanjske deklaracije i Antantinih ciljeva nema nikakve suprotnosti. No, nema nikakve sumnje da bi, kad bi s tim bio načistu, on i dalje bio protivan svakom južnoslavenskom rješenju koje bi uključivalo Srbiju i Crnu Goru.

Korošec je rezultatima svog putovanja ipak mogao biti zadovoljan: srpski i muslimanski politički predstavnici izrazili su jasne simpatije prema Svibanjskoj deklaraciji, reis-ul-ulema Čaušević nije bio protiv nje, a i franjevci su se odredili za nju. Štoviše, bilo je znakova da su im se priklonili i neki svjetovni svećenici koji su pokazivali sve manje spremnosti da u političkim stvarima slijede svog nadbiskupa.⁴⁶⁹¹ Rezultati toga putovanja predstavnika Južnoslavenskoga kluba u dijelu austrijskoga tiska označeni su kao „velikoilirski agitacija“,⁴⁶⁹² a službeni vojni pregled pisanja tiska primijetio je da je *Agramer Tagblatt* 5. rujna iz *Hrvatske države* prenio Krekov apel Slovincima, Hrvatima i Srbima da se priberu i shvate da su sinovi jednog te istog naroda, pa zato moraju tražiti jedinstvenu južnoslavensku državu u okviru Monarhije.⁴⁶⁹³

Sve su karte napokon bile na stolu i nitko se više nije mogao pozivati na nejasne formulacije. U rujnu je bilo jasno da se rat primiče kraju i da bi se Monarhija ipak mogla naći na strani poraženih. Možda su je mogli spasiti samo radikalni potezi. Mirovnu ponudu austro-ugarskoga ministra vanjskih poslova Buriána, međutim, nisu pratili ozbiljni naponi vlasti da se država konsolidira odnosno da se južnoslavensko pitanje – a uz to i pitanje preustroja države – riješi odlučno i u kratkome roku. Nakon što je 11. rujna izvijestio Buriána o Koroščevoj misiji i zatražio naputak za daljnje djelovanje, Sarkotić je 18. rujna dobio instrukcije od zajedničkoga ministra financija: takve se akcije ne mogu zabraniti, ali mogu nanijeti veliku političku štetu, pa o njima treba voditi računa. Ako se ponove, treba poduzeti korake da neki novi putnici dođu u dodir sa Zemaljskom vladom i od nje dobiju ispravne procjene političkog stanja u zemlji.⁴⁶⁹⁴ Usput je Burián javio Sarkotiću da je proučio Pilarovu „Promemoriju“, onu koju je Pilar početkom mjeseca predao zemaljskom poglavaru. „Projekt je dobro smišljen“, ocijenio je zajednički ministar financija, „ali, rekao bih, krajnje nepraktičan i složen.“⁴⁶⁹⁵

Pilar će, kao što je spomenuto, koncem studenoga napisati Sheku da je upravo tih dana, sredinom rujna, krenuo u akciju, okupljajući oko sebe ljude koji bi činili jednu novu političku stranku. Očito je shvaćao da se dosadašnjim načinom borbe ne može suprotstaviti akciji jugoslavenskih krugova koja je stjecala sve više pristaša i među njegovim nekadašnjim prijateljima. Štoviše, u svome naknadno dopunjavanom dnevniku, on tvrdi da je baš u to vrijeme, 14. rujna 1917., sastavio „protuizjavu“,⁴⁶⁹⁶ koja će biti objavljena više od dva mjeseca kasnije te će u povijest ući kao „Stadlerova izjava“ ili „izjava klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika“. Pilar u nastavku toga svog dnevničkog zapisa piše: „Ovu smo [„protuizjavu“] na 22.

⁴⁶⁹¹ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 229.-230.

⁴⁶⁹² *Deutsches Volksblatt*, 29/1917., Nr. 10303, 7. IX. 1917., 5.

⁴⁶⁹³ *Auszug aus der Tagespresse*, 9. IX. 1917., 4.

⁴⁶⁹⁴ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 227.; Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 212.-214.

⁴⁶⁹⁵ Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 214.

⁴⁶⁹⁶ POJ, *Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918.*, 25.

rujna pretresli nas 4-orica [broj je prepravljen, a čini se da je u prvotnoj verziji stajalo: šestorica, što sugerira i nastavak rečenice - T. J.]”, a potpisali je 4. fin. nadsavj. [Josip] Meštrić, dir. [Bartol] Inhof, Dr. [Ivica] Pavičić i ja, dočim Cuculić [?] i [Ljudevit] Dvorniković nisu htjeli. Zaključna akcija zategla se je /: na poticaj Cuculića [?], koj me je upozorio na opasnosti, proizlazeće iz moje vojničke situacije :/ sve do 20. listopada 1917, kad me je vlada usprkos vojničkog čina pozvala na političku konferenciju u pitanju odnošaja između vlade i naroda u Bosni.⁴⁶⁹⁷

Ima naznaka da je doista održana rujanska konferencija predstavnika onog dijela hrvatske inteligencije u Sarajevu koji je bio protivan stvaranju jugoslavenske države.⁴⁶⁹⁸ Sarkotić je, naime, u opširnome izvješću ministru Buriánu, datiranom 25. rujna 1917. godine, govorio i „o konferenciji kod nadbiskupa Stadlera“, na kojoj je Pilarovo izlaganje izazvalo „mučan dojam“ (*einen peinlichen Eindruck*). Pilar je tada, navodno, zastupao potrebu ujedinjenja svih južnih Slavena u Monarhiji, ali bez Slovenaca. To ujedinjenje bi se, prema njegovu mišljenju, imalo provesti ne u okviru zemalja ugarske krune, nego kao svojevrsni kondominij dviju monarhijskih država. Pritom je Pilar, navodno, pokazao spremnost žrtvovati Italiji Trst i neke otoke.⁴⁶⁹⁹ Po svemu sudeći, upravo to je konferencija na kojoj se je, prema Pilaru, raspravljalo o tekstu onoga što će u povijest ući kao Stadlerova „Izjava“.

A da je druga i šira, mješovita „politička konferencija“ doista održana baš u subotu 20. listopada, kao što to Pilar piše u svome dnevniku – i da nije bila zamišljena kao ekskluzivno hrvatski pothvat – potvrđuje pisanje novina. U dijelom cenzuriranom uvodniku *Hrvatski dnevnik* je pohvalio sastanak održan na poziv vlade, pledirajući za saziv sabora.⁴⁷⁰⁰ Pozivajući se na *Sarajevski list*, Korošček *Slovenec* je izvijestio da su na sastanak koji je za taj dan sazvala Zemaljska vlada BiH bili pozvani: Stjepan Kukrić, Ivo Pilar, Josip Vancaš, Dervišbeg Miralem, Šerif Arnautović, Safvetbeg Bašagić, Rifatbeg Sulejmanpašić, Danilo Dimović, Vlado Andrić, Milan Jojkić, Halidbeg Hrasnica, Dominik Mazzi, Simo Ilišević i Sreten Jakšić. Raspravljalo se je „o raznim temama“, a čini se da je u središtu pozornosti bilo pitanje sazivanja Sabora, točnije – tijela koje bi ga nadomjestilo.⁴⁷⁰¹

Zasad nisu poznati drugi dokazi koji bi potvrđivali Pilarov prikaz nastanka Stadlerove „Izjave“ već u rujnu, no sredinom studenoga 1917. ljubljanski je *Slovenski narod* grmio protiv pokušaja rješenja južnoslavenskog pitanja u dualističkome ustroju, pa je kao općepoznatu činjenicu navodio da je „poznato, da je bosanski odvjetnik dr. Pilar nedavno izradio svoj

⁴⁶⁹⁷ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 25.

⁴⁶⁹⁸ U Pilarovoj je ostavštini sačuvana nažalost nedatirana bilješka s oznakom „Sudionici konferencije Dr Pilar / rujna 1917“ (*Konferenzmitglieder Dr Pilar / September 1917*), na kojoj je, jedno ispod drugoga, napisano 19 prezimena: „Vancaš, Truhelka, Meštrić, Inhof, Dvorniković, Dr. Pavičić, Dr. Cuculić [?], Boić, Vrignanin, Filip..., Joso ?, žup. Bekavac, ?, Kukrić, Milaković, ?, Gjebić, ?, Orešković“. Nije jasno o kakvoj se konferenciji radi, iako sastav sudionika i vrijeme održavanje upućuje na to da je riječ o skupu koji je povezan s nastankom Stadlerove „Izjave“. Moguće je da je posrijedi upravo konferencija od 22. rujna i da je prepravljen broj 19.

⁴⁶⁹⁹ Opš. Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 214.-219.

⁴⁷⁰⁰ „Jedan uspjeh“, *Hrvatski dnevnik*, 12/1917., br. 241, 24.X.1918., 1.

⁴⁷⁰¹ „Politična konferenca pri bosanski vladi“, *Slovenec*, 45/1917., št. 244, 24. X. 1917., 2.

jugoslavenski program na podlozi dualističkog ustroja“. Pritom nije bilo nikakve dvojbe da je list u tome vidio akt upravljen protiv Svibanjske deklaracije: u istom je kontekstu spomenuto da je frankovačka stranka uvijek spremna izdati „cjelokupne interese“ za volju pokrajinskih, pa zato ljubljanski list poziva Hrvatsko-srpsku koaliciju da se izjasni, bi li i ona bila spremna izručiti Slovence i primorske Hrvate nijemstvu.⁴⁷⁰² No, pod tim Pilarovim „jugoslavenskim programom na podlozi dualističkog ustroja“, protiv kojega su tako žustro pisali slovenski klerikalni i liberalni listovi, vjerojatno se nije mislilo na zametak – ili možda i dovršeni tekst buduće „Stadlerove Izjave“ – nego će se prije raditi o kolovoškoj Pilarovoj „Promemoriji“ vladaru, koja je u međuvremenu bar u osnovnim fragmentima procurila u tisak, a zapravo i nije bila osobita tajna, budući da ju je u različitim verzijama Pilar još prolijetos, a možda i ranije, podijelio neveliku broju osoba, pa je onda uz njegov pristanak jedan primjerak dostavljen ili bar stavljen na znanje i Vjekoslavu Spinčiću koji je u ljeto 1917. dulje vrijeme boravio kod istaknutoga koalicionaša, zagrebačkog nadbiskupa dr. Antuna Bauera.

Pristaše Svibanjske deklaracije su nakon Korošćeva dolaska u Sarajevo lako identificirale ključne točke otpora. Zato je od rujna 1917. krenula nova serija napadaja na Pilara, u koju je spadao i spomenuti pamflet *Slovenskog naroda*. No, ako ga se je time htjelo diskvalificirati pred slovenskom javnošću, hrvatskoj su trebali drugi argumenti. Zato se je novopokrenuta *Hrvatska država* (koja je nosila podnaslov *Glasilu za narodno ujedinjenje*, podnaslov koji je uvelike relativizirao naslov) iz pera „dobro informiranog političara“, u rujnu 1917. obračunala s Pilarom. List je prepričao sadržaj Pilarove „Promemorije“, pa je njezina autora, koji je u svim svojim raspravama baš dualizam krivio za tragičan položaj hrvatskog naroda i za krizu Monarhije, prikazao kao zagriženog pobornika dualizma. A da ne bi bilo dvojbe, *Hrvatska država* napominje da je realan odnos snaga bio očit prigodom Korošćeva boravka u Sarajevu: Pilar je ostao usamljen (odnosno, s jednim pristašom), a Korošća i deklaracijski pokret zdušno su pozdravili „predstavnici našeg naroda svih triju vjera“.⁴⁷⁰³ Još jednom je u studenome 1917. *Slovenski narod* napao Pilara i njegovu osnovu (*osnutek*) koja zapravo znači djelovanje u interesu Mađarske i Austrije: radi se samo o tome da te dvije tuđinske politike u našim zemljama traže ljude koji će djelovati u njihovu interesu.⁴⁷⁰⁴

Optužba za izdaju narodnih interesa i služenje tuđinu bila je otvorena i jasna; nasuprot njoj je služenje jugoslavenskoj ideji i divljenje Srbiji i Crnoj Gori predstavljeno kao rodoljuban i moralan čin, za koji vrijedi žrtvovati i hrvatski nacionalni teritorij. Politika koja je priželjkivala srpsku vojsku na zagrebačkom pločniku i koja je maštala o tome da Srbija dobije izlaz na more i u Dalmaciji, bila je logična izvedenica postavke o tzv. hrvatsko-srpskom narodnom jedinstvu. Frankovci, dakako, nisu ostajali dužni svojim slovenskim suparnicima i „jarostnom nastupanju jugoslašenstva proti hrvatstvu“. Srpstvo je ono, piše zagrebačka *Hrvatska*, koje je „uzelo na se

⁴⁷⁰² „Trebaju jasne besede“, *Slovenski narod*, 49/1917., št. 260, 13. XI. 1917., 2.

⁴⁷⁰³ X. Y., „Osnova Dra Pilara za riješenje jugoslavenskog pitanja“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 16, 22. IX. 1917., 2.-3.

⁴⁷⁰⁴ „Dva dezertjerja“, *Slovenski narod*, 49/1917., št. 266, 20. XI. 1917., 1.

obrazine jugoslavenstva“, pa laska Slovencima i koristi ih za svoje ciljeve. A nakon što slovenski klerikalci odavno napadaju hrvatstvo odnosno Stranku prava, već neko vrijeme su im se pridružili i liberali. Štoviše, liberalni *Slovenski narod* i *Edinost* to čine „još mahnitije od ovdješnjih srbskih služnika“. Smiješno je napadati Stranku prava za izdaju jugoslavenstva, kaže *Hrvatska*, jer „mi se nismo nikad izdavali za Jugoslavene, nismo se borili za jugoslavensku stvar već proti njoj. Kako bismo ju dakle mogli izdati?“ Drugim riječima: „Za Jugoslaviju ni crna pod noktom, za Hrvatsku sve, krv i život!“⁴⁷⁰⁵

U banskoj su Hrvatskoj frankovci imali tradiciju i nemali broj pristaša; u Bosni i Hercegovini su protivnici Deklaracije nasuprot sebi imali dio inteligencije, ali i dobar dio klera, svakako većinu franjevac. Snage su bile nejednake, pa je posve jasno da je general Sarkotić očekivao odlučniju akciju iz Beča: on je i dalje bio oštro protiv sazivanja Sabora, a računao je s time da će Carevinsko vijeće ustati protiv političkih pretenzija Južnoslavenskoga kluba. Koncem rujna 1917. javljao je da je razgovarao s nadbiskupom, i da je Stadler indigniran Korošcem koji ga je prevario, obećavajući da će nakon razgovora s raznim političarima sazvati širu konferenciju na kojoj će izložiti čitav južnoslavenski kompleks, kako bi se o tome moglo slobodno raspravljati.⁴⁷⁰⁶ Svoj doprinos raspravi o sazivanju Sabora, u rujnu 1917. dao je i bečki novinar i publicist Leopold Mandl koji je predlagao ministru vanjskih poslova da se Sabor ipak sazove, jer bi to doprinijelo ugledu monarha i Monarhije.⁴⁷⁰⁷ Ministar Burián je, međutim, bio oprezniji i skloniji davnašnjemu Sarkotićevu prijedlogu da se formira Savjetodavno povjerenstvo kao svojevrsni surogat Sabora.⁴⁷⁰⁸ U drugoj polovici listopada pojavile su se vijesti koje su prenijele zagrebačke *Novine*, a preuzeo ih je i *Slovenski narod*, da jedna hrvatska struja koja je nezadovoljna pisanjem *Hrvatskoga dnevnika* i njegovom južnoslavenskom orijentacijom, kani osnovati list koji bi „zastupao 'čisto hrvatske interese““. No, o konfuziji koja je vladala rječito govori drugi dio te vijesti: iza čitava pothvata zapravo stoji bosansko-hercegovačka vlada koja hoće autonomiju BiH, pa bi novi list pokrenuli Šerif Arnautović i neki otpušteni urednik *Hrvatskog dnevnika*.⁴⁷⁰⁹

Rasprava o uvođenju ustavnog stanja u BiH, sazivanju Sabora i uopće rješenju južnoslavenskog pitanja, potaknula je budimpeštanski *Az Est* da 16. listopada 1917. podsjeti na audijenciju koju su Vancaš i Pilar imali kod cara, kojom zgodom su mu predali Stadlerovu spomenicu. U razgovoru s dopisnikom toga budimpeštanskog lista Vancaš je istaknuo kako su se hrvatski predstavnici založili za trijalističko rješenje. Zasad nisu dobili nikakvo očitovanje na tu spomenicu, ali i dalje drže da je trijalističko rješenje nužno: oni priželjkuju stvaranje južnoslavenske države u okviru Monarhije, pri čemu bi se „južnoslavenski kralj“ krunio hrvatskom krunom.⁴⁷¹⁰ Prvaci Južnoslavenskoga kluba u Carevinskom vijeću, Anton Korošec i

⁴⁷⁰⁵ „Neumorne spletke“, *Hrvatska*, br. 1892, 17. XI. 1917., 1.

⁴⁷⁰⁶ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 231.

⁴⁷⁰⁷ Opš. H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 231.-233.

⁴⁷⁰⁸ Isto, 233.

⁴⁷⁰⁹ „Novi hrvatski list v Bosni“, *Slovenski narod*, 49/1917., št. 222, 28. IX. 1917., 2.

⁴⁷¹⁰ *Auszug aus der Tagespresse*, 17. X. 1917., 4.

Matko Laginja, razgovarali su 16. listopada s ministrom predsjednikom Seidlerom, koji im je rekao da on u toj stvari ništa ne može učiniti. Nije tek to radikaliziralo njihova politička stajališta, kao što je u hrvatskome Saboru 10. svibnja 1918. ustvrdio milinovački zastupnik Živko Petričić,⁴⁷¹¹ ali je donekle legitimiralo njihova stajališta: ako to pitanje ne mogu riješiti državne vlasti, neka se ono riješi na međunarodnoj razini.

A čak i oni predstavnici vlasti koji su zagovarali rješenje tog pitanja u hrvatskome smislu, držali su kako još ima vremena, štoviše, da bi žurba mogla uroditi samo negativnim posljedicama. Sarkotić je tih dana u korespondenciji s Burianom ponovno branio svoje poznato stajalište da bi sazivanje Sabora bilo pogrešno, a da se konzultacije s narodnim predstavnicima mogu obaviti i u obliku posebnoga Savjetodavnog povjerenstva (komisije), dok se o državnom položaju BiH može raspravljati tek nakon okončanja rata.⁴⁷¹² Zemaljski je poglavar još bio uvjeren da bi rasprava o državnopravnim pitanjima samo osokolila protivnike Monarhije, a oslabila bi je i iznutra, jer bi rezultirala prijeporima između Austrije i Ugarske koji mogu samo oslabiti državu koja se ionako nalazi u nezahvalnu položaju. No, ta su pitanja sve više zaokupljala javnost.

Az *Est* nije odustajao od teme koju je načeo: u razgovoru za taj list koncem listopada 1917., grčko-istočni metropolit Letica se je izjasnio za stvaranje jedne južnoslavenske države u kojoj bi bile i postojeće države (dakle, i Srbija i Crna Gora); ne postigne li se to rješenje, BiH treba pripasti Ugarskoj.⁴⁷¹³ Mađarskom je uhu ta glazba nesumnjivo bilo ugodna, no, nekoliko tjedana kasnije, taj je budimpeštanski list razgovarao i s vrhbosanskim nadbiskupom Stadlerom, a razgovor je na naslovnoj stranici prenijela frankovačka *Hrvatska*. Nadbiskupa nije trebalo dugo nagovarati da se očituje o političkim pogledima skupine koja se je okupljala oko njega: „Želimo ujediniti Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Istru, a k tomu Goricu, Kranjsku i južni dio Koruške“, drugim riječima – Hrvati žele samo ono što su htjeli i Mađari: ujediniti se i osloboditi. A što se današnjega rata tiče, grof Tisza je u krivu kad misli da je dualizam spasio Monarhiju. Hrvatski se vojnik uopće „ne bori za dualističku monarhiju, već za samostalnost svoje domovine.“ Hrvatski zahtjevi ne idu ni protiv Mađarske niti protiv Austrije, „nas vodi samo ideja dobrobiti naše domovine Hrvatske“, zaključio je Stadler, dodajući da o svojoj predstavi kralju ne može ništa govoriti, „ali naravno, da nije bila u protuslovlju sa mojim shvaćanjem.“⁴⁷¹⁴

Hrvatski dnevnik je ustvrdio da je Az *Est* izmislio Stadlerove izjave, odnosno da je „čaršinska nagagjanja“ o sadržaju „Stadlerove spomenice“ predstavio kao nadbiskupove izjave.⁴⁷¹⁵ No, milinovačka *Hrvatska država* nije odoljela, pa je već 20. listopada ponovno napala Stadlera, gorko žaleći što nadbiskup kritizira Srbe i denuncira ih kao nepouzdan element. Time on samo – tvrdi zagrebački list – ide na ruku tuđinskoj politici koja sije razdor između Hrvata i

⁴⁷¹¹ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 172.

⁴⁷¹² H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 233.-235.

⁴⁷¹³ *Auszug aus der Tagespresse*, 29. X. 1917, 7.

⁴⁷¹⁴ *Hrvatska*, br. 1892, 17.XI.1917., 1.

⁴⁷¹⁵ „Toboznji interview sa nadbiskupom Stadlerom“, *HD*, 12/1917., br. 241, 24. X. 1917., 1.-2.

Srba.⁴⁷¹⁶ U istom je tonu *Hrvatska država* pisala dva dana kasnije, izvješćujući hrvatsku javnost da je *Alldeutsches Tagblatt* sa zadovoljstvom prenio pisanje frankovačke *Hrvatske* o tome da su Pilar i Vancaš predali vladaru dva odvojena memoranduma. To pokazuje da između njih ne postoji istovjetnost pogleda, a Stadler „uopće ne odgovara za Pilarov zastarjeli memorandum, akoprem je za njega znao.“ Pilaru je – kaže *Hrvatska država*, koja je očito raspolagala nekom od ranijih verzija toga „Pilarova zastarjelog memoranduma“ – dualizam sakrosanctan, dok Stadlerov memorandum obuhvaća i slovenske zemlje, a ne traži „nenaravske konstrukcije“ te se približava Svibanjskoj deklaraciji. Zato bi bilo dobro da se jednom objavi nadbiskupovo stajalište kako ga ne bi i dalje zloupotrebljavali intriganti.⁴⁷¹⁷

Bio je to pokušaj ispipavanja bila i izazivanja podjele u krugu oko Pilara i Stadlera. Pisanje *Hrvatskog dnevnika* jasno je govorilo da u tome krugu postoji snažna struja koja pristaje uz Svibanjsku deklaraciju, ali su Pilar i Vancaš na drugoj strani, pa je trebalo obeshrabrili ostarjelog Stadlera i navesti ga da se ipak prikloni deklaracijskom pokretu. Nije tom glasilo „milinovačke“ Starčevićeve stranke prava pritom bilo ni na kraj pameti da je Pilar autor ne samo svoga „zastarjelog memoranduma“, nego i spomenice koju je Vancaš u Stadlerovo ime predao vladaru. No, *Hrvatska država* se je očito pribojavala da bi Stadlerovo obraćanje javnosti – kad do njega jednom dođe – moglo teško pogoditi pristaše deklaracijskog pokreta. Ta bojazan jasno izbija iz teksta objavljenog na naslovnoj stranici 23. listopada. U članku koji je potpisan inicijalima koji su imali asociirati na starčevićanstvo, *Hrvatska država* ističe kako Shekovo predavanje u Austrijskome političkom klubu te Pilarova i Vancaševa promemorija potječu iz istoga kruga, kruga koji je bio blizak barunu Benku i Kostu Hörmannu. Sad je napokon progovorio i nadbiskup: on je za mađarski *Az Est* izjavio kako bi htio južnoslavensku državu, ali strogo u okviru Monarhije i isključivo „na hegemoniji Hrvata“.⁴⁷¹⁸

Polako je postajalo jasno da se iz nadbiskupa nikad ne će iščahuriti zagovornik jugoslavenske države izvan okvira Monarhije. Vojni *Pregled dnevnog tiska* prenio je ocjene *Hrvatske države* koja polemizira s listom *Az Est* i Stadlerovim krugom koji čine Shek, Pilar i Vancaš: vrhbosanski bi nadbiskup htio južnoslavensku državu, ali samo pod hrvatskom hegemonijom. Za Srbe i Slovence, međutim, to ne bi bilo privlačno, pa Stadler – koji inače zastupa neprihvatljivo stajalište da samo katolik može biti dobar Hrvat – mora shvatiti da zahtijevanje hrvatske države istodobno znači zalaganje za jedinstvo Hrvata, Srba i Slovenaca.⁴⁷¹⁹ No, zapravo je *Hrvatska država* osudila nadbiskupa što uopće zahtijeva hegemoniju (jer, kako objašnjava taj list, mi smo trpjeli od tuđinske hegemonije), a povrh toga – pitanje je, protiv koga bi bila upravljena ta hegemonija. Zar protiv jednoga dijela našega naroda, pita se *Hrvatska država* i dodaje: „Dakle, ako je istina da smo mi *jedan narod*, a što izgleda, ne sumnja ni g. Dr. Štadler, onda bi mi morali tlačiti sami sebe...“ Drugim riječima, „ideja narodnog jedinstva

⁴⁷¹⁶ „Štadlerov memorandum“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 41, 20. X. 1917., 2.

⁴⁷¹⁷ „Pismo iz Beča“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 42, 22. X. 1917., 2.-3.

⁴⁷¹⁸ st., „Hegemonija“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 43, 23. X. 1917., 1.

⁴⁷¹⁹ *Auszug aus der Tagespresse*, 27. X. 1917., 7.-8.

isključuje *svaku* hegemoniju. [...] Jedinstvo narodno je sinteza svega narodnoga, a nije prevlast jednog, a smrt drugog tijela. Mi perhorisciramo pomisao, da se za volju bilo kakovih kombinacija potiskuje i jedna od ovih triju imena.⁴⁷²⁰

A što se „Pilarova projekta“ tiče, *Hrvatska država* kritizira *Obzor* koji tu temu donosi kao tobožnju novost te joj „podaje pred javnošću neku simpatičnu boju“: nema ni jednoga Hrvata koji bi se s Pilarom poistovjetio i njegovim projektom zadovoljio: „Danas su vremena, kada se mora zahtijevati riješenje čitavog problema u cjelini. *Ili sve ili ništa!*“⁴⁷²¹ Slično je pisao i puljski *Hrvatski list*, ne krijući da na umu imade stvaranje jugoslavenske države izvan okvira Monarhije: Pilar se nepozvan pača u rješavanje narodnog pitanja, a za njegove planove veliko zanimanje pokazuju njemački i mađarski listovi. Nasuprot tome, u hrvatskome tisku oni izazivaju opći smijeh i zgražanje. Uostalom, svi ti eksperimenti, zaključuje puljski list, smišljeni su zato da onemoguće „jedino moguće i jedino pametno rješenje“, tj. ujedinjenje i slobodu „svih Hrvata, Srba i Slovenaca.“⁴⁷²²

Iz frankovačkih se je glasila i iz kruga oko Stadlera jasno poručivalo što se zapravo hoće postići: ujedinjenje hrvatskih zemalja i osiguranje položaja u kojem će glavnu riječ u ujedinjenoj Hrvatskoj voditi Hrvati, a ne „Srbohrvati“ ili „Jugoslaveni“. To je značilo promjenu izbornog zakonodavstva u banskoj Hrvatskoj koje je Srbima omogućavalo nadzastupljenost i presudan položaj u hrvatskoj politici, a istodobno je to značilo dokidanje mađarsko-srpske simbioze na štetu Hrvata u banskoj Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Nije to značilo žrtvovanje Dalmacije, a ni ignoriranje slovenskog položaja,⁴⁷²³ nego tek pokušaj da se u Hrvatskoj vodi hrvatska, a ne jugoslavenska ili srpska politika. Nedovoljno snažni da to i ostvare, frankovci u banskoj Hrvatskoj i njima bliski pripadnici Stadlerova kruga (koji su se povremeno i u organizacijskom smislu promatrali kao sastavni dio frankovačke Stranke prava) tražili su naslon tamo gdje su ga jedino mogli naći: u austrijskim političkim krugovima. Ovi su se, pak, lomili između različitih, ponekad dijelom i suprotstavljenih ambicija i planova: nekima se privlačnom činila imperijalistička zamisao o priključenju Srbije i Crne Gore Monarhiji, odbojnom svijest da bi time bila povećana slavenska demografska nadmoć; privlačna je bila pomisao da bi stvaranje ujedinjene „Velike Hrvatske“ oslabilo osione Mađare, odbojna pomisao da bi Austrija time izgubila široki pristup moru i svela ga samo na Trst i njegovu okolicu. K tome su još dolazili i problemi s Česima, Slovacima, Poljacima, Rumunjima, Talijanima i Ukrajincima, ali i unutarnjo-politički razlozi i previranja između njemačkih nacionalista, liberala, kršćanskih socijalista i socijaldemokrata: svatko je imao svoje razloge i svoje shvaćanje nacionalnoga pitanja u državi koja je bila iznimno složena, i čiji se je tromi upravno-politički aparat suočavao još i sa sve širim pojavama neimaštine i gladi, napose u BiH i u Dalmaciji, ali i u samom središtu Monarhije.

⁴⁷²⁰ st., „Hegemonija“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 43, 23. X. 1917., 1.

⁴⁷²¹ „Obzor“ o Pilarovom projektu“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 59, 12. XI. 1917., 2.

⁴⁷²² „Što sve ne izmišljaju kojekakvi Pilari!“, *Hrvatski list*, 3/1917., br. 826, 26. X. 1917., 3.

⁴⁷²³ Iako nije spadao u prve frankovačke redove nego je slovio za pravaša izvan stranaka, Milan Kovačević je napisao zanimljiv članak o frankovačkom odnosu prema Slovincima („Tragedija 'Jugoslavije'“), koji je *Hrvatska* objavila na naslovnici br. 1893 od 18. studenoga 1917. godine.

No, u krugu oko Pilara i Stadlera postajalo je jasno da ideje Svibanjske deklaracije danomice dobivaju pristaše u sve širim krugovima inteligencije. Tomu se više nije moglo parirati šutnjom i strpljivošću: trebalo je vlasti potaknuti na djelovanje. Zato su se Pilar i Stadler – vrlo vjerojatno u dosluhu sa Sarkotićem – odlučili na otvorenu akciju. Nakon što je u svome dnevniku opisao kako je tekst „protuizjave” sastavio već 14. rujna te ustvrdio da su ga tada potpisala još tri njegova istomišljenika, Pilar je zabilježio i sadržaj „političke konferencije” koja je održana 20. listopada, a na koju je on pozvan usprkos svomu vojničkom činu: „Tom prilikom svi su se političari izjavili za saziv sabora. I ja, premda sam u duši imao velike dvojbe, jer sam držao, da u saboru ne će biti većine za pripajanje Bosne i Hercegovine Hrv.[atskoj], Slav.[oniji] i Dalmaciji. Ja sam ali zahtijevao nove izbore, jer sam držao, da je ispravno stanovište vlade, da je starom saboru utrnuo mandat, i da bi njegov saziv bio nelegalan. Na 20. studena 1918. [1917.! – T. J.] izašla je moja t. zv. Stadlerova izjava od 16. XI. 917.”⁴⁷²⁴

Naime, na naslovnici sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika* objavljena je 20. studenoga 1917. godine „Izjava“, popraćena člankom pod naslovom „Na obranu hrvatstva!”. Ta „Izjava“, datirana 16. studenoga 1917. i potpisana imenom „† Josip, nadbiskup vrhbosanski“ te dometkom „u ime svoje i u ime 51 odličnoga gragjana iz Sarajeva i provincije, koji ali sada iz svatljivih razloga svojih potpisa objelodaniti ne mogu“, u cijelosti je glasila:

„I. Zahtjevamo riješenje državnoga pitanja na jugu monarhije u hrvatskom smislu, na temelju hrvatskoga državnog prava te uz neokrnjeno očuvanje hrvatske narodne i državne individualnosti.

II. Zahtjevamo sjedinjenje onih zemalja, na koje se hrvatsko državno pravo proteže, naime Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te hrvatske Istre u jedno politički i financijski autonomno, sa habsburškom monarhijom kao i cjelinom nerazdruživo spojeno državno tijelo.

III. Držimo svojom dužnošću u prvom redu obraniti svoju vlastitu, sa svijuh strana teško ugroženu narodnu i državnu individualnost. Rado ćemo ipak pomoći braći Slovincima u njihovoj borbi za samoodržanje i u njihovom nastojanju i radu oko toga, da se s nama sjedine.

IV. Vidimo u jakoj habsburškoj monarkiji najbolji štiti protiv svojih historičkih neprijatelja, koji lakomo pružaju ruke za hrvatskim teritorijem. Ostati ćemo kod svoje tradicionalne vjernosti vladaru i državi, ali zahtjevamo, da se državopravno pitanje na jugu monarkije riješi u smislu točaka I. i II. i da država napusti kobnu politiku od zadnjih 50 godina protiv Hrvata, politiku, koja je štetna hrvatskom narodu i državi samoj, jer mora voditi do kriza i katastrofa, kao godina 1908, 1912. i 1914.”⁴⁷²⁵

U popratnom se tekstu navodi kako je Svibanjska deklaracija razdragala mnoga hrvatska srca, jer se je pomislilo da je posrijedi prvi korak prema rješenju hrvatskog pitanja. Za nju su se

⁴⁷²⁴ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 26.

⁴⁷²⁵ HD, 12/1917., br. 263, 20. XI. 1917., 1.; „Deklaration des Erzbischofs Dr. Stadler”, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 1, 12. II. 1918., 12. Tekst izjave, pod više nego tendencioznim naslovom „Izjava klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika“, objavljen je i u: F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 61., str. 103.-104.

izjasnili „malne svi Slovenci i jedan dio Hrvata“, ali je dobar dio Hrvata – pa čak i Hrvatsko-srpska koalicija – ostao protiv nje, uvjeren je pisac.⁴⁷²⁶ Protiv nje su i Srbi, pa se zato zahtjev iz Deklaracije mora smatrati nerealnim. Umjesto toga treba se okupiti oko obrane naše hrvatske narodne i državne individualnosti, a potpisnici Izjave nisu ni protiv suradnje sa Slovincima, ali drže da će i Slovincima više koristiti jedna jaka i napredna Hrvatska, nego nemoćna i za život nesposobna Jugoslavija: „Ne želimo trvenja ni sa blizu srodnim Srbima, te ćemo nastojati živjeti s njima u dobrim odnosima sve dotle, dok ne diraju u našu narodnu i državnu individualnost.“⁴⁷²⁷ Pokazujući na taj način zapravo više nego pomirljivo stajalište s dosadašnjim simpatizerima deklaracijskog pokreta, pisac svoj tekst zaključuje naglašavanjem da su Izjavu potpisali i „njegdašnji Zajedničari i Udrugaši“, pa u njoj ne treba tražiti recidive nekadašnjih aktivnosti bosansko-hercegovačkih Hrvata.⁴⁷²⁸

„Izjava“ je snažno odjeknula u javnosti. Njoj i njezinu nepotpisanom komentaru u kojem su se koncepcije Svibanjske deklaracije otklanjale kao politički nerealne, naslonjene na ilirske i južnoslavenske maštarije koje ne prihvaća ni dobar dio Hrvata, a u cijelosti ih odbijaju i Srbi, u suvremenom je tisku dana iznimna pozornost, a često je tumačena i intepretirana i u historiografiji i publicistici, nerijetko s polazišta koja su bila prepoznatljivo ideološki obojena.⁴⁷²⁹ „Izjavu“ je u cijelosti prenio veći broj listova, među njima i armijski *Pregled dnevnog tiska*,⁴⁷³⁰ koji je preveo i čitav popratni komentar iz sarajevskoga dnevnog lista.⁴⁷³¹ Slično je postupila i bečka kršćansko-socijalna *Reichspost*,⁴⁷³² dok je *Pester Lloyd* donio cjeloviti tekst „Izjave“, ali bez komentara.⁴⁷³³

Sama „Izjava“ nije ostavljala nikakvu dvojbu ni mogućnost različita tumačenja, a nepotpisani uvodnik činio ju je još borbenijom. Taj komentar uz „Izjavu“ svojim je tonom, stilom i sadržajem vrlo jasno upućivao na Pilarovo autorstvo,⁴⁷³⁴ a u tom su smislu objavljena i neka svjedočenja, pa i ona koja su pokušala prikazati nadbiskupa kao žrtvu spletke. Tako je zagrebačko glasilo *Seniorata (Novine)* optužilo Pilara da je na prijevaru izmamio Stadlerov potpis, prividno se preobraćajući iz liberala u katolika te se pozivajući na tobožnje svoje pravaštvo.⁴⁷³⁵ Način na koji se je htjelo dezavuirati i Stadlera, a još više tekst koji je potpisao, po mnogočemu je podsjećao na način na koji se je prije malo više od dva desetljeća htjelo obezvrijediti Starčevićovo postupanje pri raskolu Stranke prava 1895. godine.

⁴⁷²⁶ „Na obranu hrvatstva!“, *HD*, 12/1917., br. 263, 20. XI. 1917., 1.

⁴⁷²⁷ Isto.

⁴⁷²⁸ Isto.

⁴⁷²⁹ Pregled literature o Stadlerovoj „Izjavi“ v. u: Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, 46.-52.

⁴⁷³⁰ *Auszug aus der Tagespresse*, 25. XI. 1917., 2.-3.

⁴⁷³¹ Isto, 3.

⁴⁷³² „Kroatiches oder 'südslawisches' Staatsrecht?“, *Reichspost. Morgenblatt*, 24/1917., Nr. 548, 27. XI. 1917., 5.

⁴⁷³³ „Das trialistische Glaubensbekenntnis des Erzbischofs Dr. Stadler“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 64/1917., Nr. 288, 22. XI. 1917., 8.

⁴⁷³⁴ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 21., uz stanovite opaske i ograde, u biti prihvaća ocjenu Luke Đakovića, da je Stadlerova protudeklaracijska izjava u biti jednaka pravilima HKU. Nisam uspio uočiti osobitu sličnost između ta dva dokumenta.

⁴⁷³⁵ Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 127.

Josef Redlich je u svom dnevniku posljednjeg dana 1917. zabilježio kako ga je posjetio Ivo Pilar koji mu je kazao da je on sada Stadlerov pouzdanik i da je on za nadbiskupa priredio nedavnu izjavu protiv nastanka jugoslavenskoga kraljevstva, tužeći se usput kako se Srbi u Hrvatskoj šire pod mađarskom zaštitom. Reznirano bilježeći da su Hrvati uz Slovake doista najnesretniji narod Monarhije, Redlich je preporučio Pilaru osnivanje nove mladohrvatske (*jungkroatische*) nacionalne stranke, u čije bi ime onda „ovdje“ nastavio djelovati.⁴⁷³⁶ Nije, dakle, Pilar previše ni tajio svoje autorstvo „Izjave“, a osobito je važno da ga je za Stadlerova života povjeravao i ljudima koji su mogli provjeriti točnost njegove tvrdnje.

No, bez navođenja ikakva izvora Srgjan Budisavljević je kasnije napisao da je izjavu sastavio Ivo Pilar, koji ju je donio Stadleru na potpis: „Ovaj se na početku odupirao, da potpiše izjavu, a potpisao je izjavu tek nakon što je na njega, starca od 75 godina, odozgo izvršen pritisak, da izjavu potpiše.“⁴⁷³⁷ To je mišljenje, ali ipak uz stanovite rezerve, 1969. prihvaćao i Ivan Mužić, pozivajući se na sačuvani dopis koji su Gavrić i Benković („koji su onemogućeni da od 20. studenoga 1917. uređuju list, optuženi zbog jugoslavenstva i srbofilstva“) sastavili u Sarajevu 28. studenoga 1917. godine. U tom dopisu oni objašnjavaju kako njihovi tekstovi i političko uvjerenje donedavno nisu bili zazorni vlasniku lista, ali su bili zazorni trećemu članu uredništva i „nekima na vladi“. Kad je uredništvo objavilo Svibanjsku deklaraciju i niz afirmativnih tekstova o njoj, nadbiskup također nije prigovarao uredništvu, ponavljajući da se list ima držati pravaškog programa iz 1894. godine. Zato je, tumače Gavrić i Benković, nalog od 19. studenoga da se objavi protuizjava i članak koji će uredništvu biti dostavljen, doživljen kao iznenađenje. Dva urednika su najavila svoje odstupanje, „a naslijediše nas u redakciji dvije vojničke uniforme, dva vladina činovnika i jedan magistrarski činovnik iza kako su trojica svećenika odbila ponugjeno im uređivanje ovakova lista.“⁴⁷³⁸ U stvarnosti Gavrić i Benković nisu najavili odstupanje, nego je u istome broju s „Izjavom“ objavljena i „Poruka uredništva“ u kojoj njih dvojica, ne obrazlažući to ni jednom riječju, navode da se „od danas“ više ne smtaraju urednicima *Hrvatskog dnevnika*.⁴⁷³⁹

U hrvatskom je tisku i u hrvatskim političkim krugovima objavljivanje Stadlerove „Izjave“ dovelo do prave bure. Zagrebačka *Hrvatska država* objavila je 22. studenoga da je jučer iz Sarajeva primila dvije brzozjavke: u prvoj se javlja o Stadlerovoj „Izjavi“ i o odstupanju Benkovića i Gavrića, a u drugoj o imenovanju Pilara i Pavičića u uredništvo *Hrvatskog dnevnika*. Potonja je vijest, kaže milinovački dnevnik, „logična konsekvencija prve“.⁴⁷⁴⁰ Odmah je *Hrvatska država* žestoko napala Stadlera što je „Izjavu“ potpisao kao nadbiskup, a ne kao građanska osoba. To je zlouporaba vjere i crkve – tvrdi milinovački dnevnik kojemu, dakako, ne

⁴⁷³⁶ J. REDLICH, *Das politische Tagebuch*. II. Band, 255.

⁴⁷³⁷ S. BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1958., 78.

⁴⁷³⁸ I. MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split, 1969., 116.-117. Na istome mjestu Mužić donosi i izvadak iz Benkovićeve pisma datiranog u Županji 17. VI. 1968., u kome se takvo stajalište brani „posve idealnim“ shvaćanjem „jugoslovenske deklaracije“.

⁴⁷³⁹ *HD*, 12/1917., br. 263, 20. XI. 1917., 2.

⁴⁷⁴⁰ „Izjava g. Dra. Josipa Stadlera“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 68, 22. XI. 1917., 1.

će smetati slično potpisane projugoslavenske izjave, primjerice, ljubljanskoga nadbiskupa Jegliča: u njima nije vidjela zlouporabu vjere i crkve. No, kad je Stadler u pitanju, nastavlja *Hrvatska država*, vrhbosanski je nadbiskup sada stupio otvoreno na polje političke borbe, onda mora znati da ga se ne će štedjeti, pa će i sam taj milinovački list „da obračuna sa 'političarom', kortešom, služnikom, *gospodinom* dr. Josipom Stadlerom.“ I odmah je *Hrvatska država* počela politički i moralno diskreditirati nadbiskupa kao tuđinskog plaćenika: „Nemamo vremena ni mjesta, da se osvrnemo na svaku točku, bilo izjave, bilo programatičnog članka. Istaknuti ćemo za *dan* samo markantnija mjesta, prepuštajući zaključke čitateljima samim. Konstatiramo prije svega, da ova izjava posvema napušta Slovence[ist. u izv.]. Berlin treba izlaziti na Jadransko more do Trsta, a put vodi preko Slovenaca. Berlin je namignuo Beču, a Beč Dr. Stadleru. Žrtvujući *dio vlastitoga naroda* [ist. u izv.], Slovence, pangermanskom molohu, tješe ih sa jednim 'ipak': oni će 'ipak' rado pomoći braći Slovincima u borbi za njihovo održanje...“; piše *Hrvatska država*, jasno prepoznajući sličnosti između Stadlerove „Izjave“ i Pilarove „Promemorije“: u nekim se dijelovima „Izjave“, kaže taj list, jasno vidi „program Dr. Pilara“.⁴⁷⁴¹

Zato nije bilo čudo što se je u brojnim listovima počelo nagađati o pravom autorstvu „Izjave“. Razumije se, spekulacije o tome da iza nje stoji zemaljski poglavar Sarkotić manje su bile upravljene na utvrđivanje činjenica, a više ne diskreditiranje samoga nadbiskupa i njegovih pristaša: njih je trebalo prikazati kao instrumente ili čak plaćenike jedne apsolutističke vladavine. Usporedno s tim se je pokušavalo odgonetnuti i imena njezinih neimenovanih potpisnika. Kad bi se sudilo samo po novinama, protivnika je bilo više nego istomišljenika: uz „Izjavu“ su stali frankovci i radićevci – doduše s različitim motivima i s nejednakim uvjerenjima – kao i neki istaknuti pojedinci iz javnoga života.⁴⁷⁴² Kasnije se je uglavnom nepobitno ustanovilo da je Pilar glavni, a vjerojatno i jedini autor i same „Izjave“ i članka kojim je ona popraćena.⁴⁷⁴³ Osim što je to kazao Redlichu 31. prosinca 1917., to je on i kasnije potvrđivao, usput svojatajući za sebe atribut onoga koji je prvi shvatio bit problema: „Pisac je ovih redaka prvi zamijetio, da Korošćeva t. zv. Jugoslavenska Deklaracija od 30. svibnja 1917. vodi direktno u Veliku Srbiju, pak je izradio protudeklaraciju od 16. studena 1917. koja je danas u povjesti poznata pod [nazivom] Stadlerove ili Klerikalne Deklaracije [...] i to samo zato, što ju je potpisao Stadler na crkveni način, jer ju potpisani, premda jedini autor, u ono doba kano austrijski častnik nije mogao potpisati“.⁴⁷⁴⁴

Ljubljanski *Slovenec* u prvi mah nije htio vjerovati u vijesti koje su 21. studenoga došle iz Sarajeva, navodeći kako je za Stadlera poznato da se je više puta izjasnio za politiku Jugoslavenskoga (!) kluba odnosno za Svibanjsku deklaraciju, pa je posve nejasno o čemu se

⁴⁷⁴¹ Isto.

⁴⁷⁴² Više o tim odjecima u: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 402.-407.; Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, 59.-64.

⁴⁷⁴³ Svjedočenja Ambrozija Benkovića, Petra Rogulje, Velimira Deželića i Srgjana Budisavljevića, kao i Pilarovu tvrdnju da je on autor „Izjave“, donio je Z. MATIJEVIĆ, „Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju i njezine promicatelje (1917.–1918.)“, 250.-251.

⁴⁷⁴⁴ „B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata“, 242.; I. PILAR, „Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S.H.S.“, *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1), 103.

sada radi.⁴⁷⁴⁵ Dan kasnije je taj list – glavno glasilo Koroščeve Sveslovenske pučke stranke – ipak u cijelosti objavio „Izjavu“, poprativši je kratkim, ali jetkim komentarom. *Slovenec* drži da je ona posljedica mađarskog pritiska: Mađari imaju uza se frankovce, a sad su stekli uporište i u Bosni: nadbiskup Stadler, koji se je i u listopadu, u sažalnici nakon Krekove smrti, izjasnio za Svibanjsku deklaraciju, sad odjednom zaboravlja Srbe, odriče se Rijeke i Hrvata u Ugarskoj (*ogrskih Hrvatov*). Strašan je mađarski pritisak, kaže list, ali Slovence to ne će pokolebati; svi su kao jedan za Svibanjsku deklaraciju.⁴⁷⁴⁶

Hrvatska država je ustvrdila da su se sarajevski Hrvati 24. studenoga okupili „na jednom omanjem sastanku“ i da je njih 14 nazočnih – iza kojih, kaže samodopadno list, „stoji gotovo sve hrvatsko građanstvo šehar Sarajeva“ – skupilo čak 500 kruna potpore tomu milinovačkom listu, u znak prosvjeda protiv Pilara, Stadlera i njegove „Izjave“.⁴⁷⁴⁷ Formulacija vijesti bila je simptomatična: stvarni ili navodni protivnici Stadlerove „Izjave“ spontano skupljaju novčanu potporu za milinovački dnevnik. Nije, dakle, moglo biti dvojbe oko tome koju ulogu sebi *Hrvatska država* namjenjuje: ona je prvoborac koncepcija koje su suprotstavljene Stadlerovima. Usput je bilo važno pokazati da iza nadbiskupa stoji šaka pojedinaca bez utjecaja i važnosti. Zato je *Hrvatska država* prionula opisu i ocjeni hrvatskih političkih grupacija, navodeći kako su dosad postojale stotine stranačkih, ali nije bilo narodnoga programa. I onda zagrebački list tumači: slobodna, suverena i federativna država svih Hrvata, Slovenaca i Srba, s malim koncepcijskim razlikama i državnopravnim nijansama, to je „program našega naroda u slobodnoj Srbiji i Crnoj Gori, te naših emigranata u zemljama entente i neutralnih vlasti“; sve „domaće narodne stranke“ okupljene su oko Južnoslavenske deklaracije od 30. svibnja 1917. godine, a uz nju su i bosanski Srbi i Hrvati, pa je time i to postalo narodnim programom (makar su uz Deklaraciju u banskoj Hrvatskoj stupili samo Starčevićeva stranka prava, srpski disidenti iz redova HSK-a i kršćansko-socijalni elementi oko *Novina*). Pritom je, drži milinovački list, „krfski program“ (tj. zahtjev iz Krfske deklaracije) maksimalni, a zahtjev iz Svibanjske deklaracije minimalni narodni program. Izvan toga stoje stranački programi: unionistički, koalicionaški koji je zapravo stari unionistički državnopravni program, i napokon „magjaro-tirolski“ program koji zastupa skupina Stadler-Pilar. To je u biti „stari magjarolski program u užasno pogoršanom izdanju [ist. u izv.]“.⁴⁷⁴⁸ Crta razgraničenja jasno je definirana: oni koji se protive Jugoslavenskom odboru, Južnoslavenskoj i Krfskoj deklaraciji, protivnici su narodnog programa; oni su dakle pristaše – nenarodnih koncepcija, izdajice nacionalnih ciljeva.

Slično su mislili i slovenski liberali. *Slovenski narod* je također izražavao čuđenje zbog događaja u Sarajevu: bosansko-hercegovački Hrvati su do sada zagovarali narodno ujedinjenje i politiku Južnoslavenskoga kluba, ali su sada popustili pritisku. Baš je *Hrvatski dnevnik* bio stjegonoša te politike, piše ljubljanski list, ali je nadbiskup Stadler bio prisiljen prodati tiskaru, pa

⁴⁷⁴⁵ „Nerazumljiva vest“, *Slovenec*, 45/1917., št. 268, 22. XI. 1917., 4.

⁴⁷⁴⁶ „Izjava sarajevskega nadškofa Dr. Stadlerja“, *Slovenec*, 45/1917., št. 269, 23. XI. 1917., 2.

⁴⁷⁴⁷ „Pismo iz Bosne“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 77, 3. XII. 1917., 1.

⁴⁷⁴⁸ „Programi“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 70, 24. XI. 1917., 1.

je sada list uzeo drugi smjer, a od nadbiskupa je iznuđena izjava. Okolnosti, doduše, još nisu poznate, ali je poznato da na Stadlera veliki utjecaj ima Ivo Pilar. Vrijedi i obrnuto – piše slovenski list – jer je sam Pilar pripovijedao kako je „bio ateist, nije vjerovao ni u boga ni u vruga“, ali je slušao neku Stadlerovu propovijed, pa se je preobratio i postao vrući katolik. Strašno je, kaže list, da vjerski moment igra tako veliku ulogu u našoj politici.⁴⁷⁴⁹ O sudbini nadbiskupske tiskare u rujnu 1918. pisat će zagrebačke Novine. Prema tom listu, nadbiskup je u studenome 1917. od suvlasnika postao vlasnikom tiskare, pa je u nju došao Pilar koji se je predstavljao kao predsjednik i bio preuzeo knjige i upravu tiskare, ali da je tiskara propala, jer je postavljen uvjet da je može kupiti samo onaj tko potpiše „novembarsku izjavu“. Budući da „pilarovci“ ne smogoše novaca, kupio ju je Gregor Benisch koji je ranije kao jedan od dva člana njezina komanditnog društva bio predstavnik drugog suvlasnika, vlasnika Sarajevoer Tagblatta.⁴⁷⁵⁰

U propagandi protiv „Izjave“ simbioza jednoga katoličkog nadbiskupa i nekadašnjeg „naprednjačkog Mefistofelesa“ bila je zgodna ne samo za obranu južnoslavenskih koncepcija, nego i za napadaj na tobožnji klerikalizam. No, ni slovenskim liberalima nije smetalo kad bi se katolički svećenici stavili na jugoslavenske pozicije, tim prije što iz slovenske perspektive jugoslavenska država i nije bila najgore rješenje, budući da je ona obećavala okupljanje što većeg područja u kojima su živjeli Slovenci, pa time i jačanje njihova položaja u odnosu na nijemstvo i talijanstvo. Slovenci su bili razdijeljeni u pet upravnih područja i bez stvaranja jugoslavenske države imali su malo izgleda na ujedinjenje. Naravno, svima je bilo jasno da se kod Pilara i Stadlera ne radi ni o kakvome utjecaju vjerskoga momenta (baš kao što kasnija zalaganja za Svibanjsku deklaraciju ukazivanjem na opasnost od ekspanzije protestantizma ne će biti motivirana vjerskim nego političkim razlozima). Liberalni je slovenski list svoju liberalnu publiku pokušavao motivirati protiv Stadlera i Pilara ukazivanjem na Stadlerov nadbiskupski položaj, baš kao što je klerikalni *Slovenec* svoje pučkaške, katoličke čitatelje odgajao u jugoslovenstvu posežući za izgledima za ekspanziju katolištva i ukazujući na protukatoličke tendencije koje se očituju baš kod svijetu, osim kod – pravoslavnih Srba.

No, zagrebački milinovački list koji je predstavljao najvažniju i najglasniju protustadlerovsku tribinu u banskoj Hrvatskoj, uopće nije podcjenjivao potencijale Stadlerove „Izjave“ i programa koji je ona u sažetom obliku sadržavala. Dok ostali stranački programi nemaju budućnost i ne mogu prerasti u narodni program – pisala je *Hrvatska država* – „program naših 'austro-ungaraca' nosi u sebi veliku pogibelj za narodnu stvar, jer ima tendencu, da *postane* opće narodni i da *istisne* pravi i jedini današnji narodni program: deklaraciju od 30. svibnja.“⁴⁷⁵¹ Ključna opasnost koju taj program sadrži jest isključenje načela narodnog jedinstva, tim više što – kako tvrdi *Hrvatska država* – taj program Srbima navješćuje „rat 'do istrage“ te istodobno

⁴⁷⁴⁹ „Kovarstvo v Sarajevu proti jugoslovanskemu programu“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 271, 26. XI. 1917., 1.

⁴⁷⁵⁰ Vj. Bl. „Prodaja nadbiskupove tiskare u Sarajevu“, *Novine*, 5/1918, br. 198, 14. IX. 1918., 3.

⁴⁷⁵¹ „Programi“, *Hrvatska država*, 1/1917., br. 70, 24. XI. 1917., 1.

Slovence proglašava „balastom“.⁴⁷⁵² Nije milinovački dnevnik naveo gdje pronašao dokaz za to, jer ni Pilar niti Stadler nikad nisu Srbima navješćivali „rat do istrage“, čak ni onda kad je sa srpske strane takva prijetnja upućivana Hrvatima, a u članku kojima je „Izjava“ popraćena („Na obranu hrvatstva!“) izrijekom je kazano da se ne žele nikakvi prijepori sa Srbima. No, nije bilo dvojbe da se propagandom koja je ignorirala činjenice sada smjeralo na frankovačke listove.

Slovenski narod je 7. prosinca, doduše, pokušao oslabiti dojam Stadlerove „Izjave“ tvrdeći kako autor i nje i teksta „Na obranu hrvatstva!“ koji je objavljen uz nju, doista jest natporučnik Pilar, ali da su oba teksta prije tiskanja dostavljena na pregled i odobrenje ministru Burišanu, pa su ugledali svjetlo dana tek nakon stanovitih popravaka u Beču.⁴⁷⁵³ U istom je tonu još ranije pisao *Slovenec*, nudeći pripovijest koja je u dramatskom smislu bila još zanimljivija: sve je organizirala bosansko-hercegovačka zemaljska vlada, a potom je jedan neimenovani vojnik u uredništvo *Bosnische Post* dostavio dokumente sastavljene na njemačkom jeziku, uključujući i tekst same „Izjave“, istodobno kad je ona donesena *Hrvatskom dnevniku*.⁴⁷⁵⁴ Navlas istu vijest – čak s istim naslovom – istoga je dana objavio i *Slovenski narod*, pokazujući da ona dolazi iz istog izvora,⁴⁷⁵⁵ a preuzeo ju je i puljski *Hrvatski list*.⁴⁷⁵⁶ Na taj se je način sugeriralo da su je Pilar i Stadler tek preveli s njemačkoga, drugim riječima – oni nisu tek posve usamljeni, nego uopće nisu protivnici vrijedni poštovanja i pozornosti, nego puke sluge, slijepi izvršitelji tuđinske volje. Benković je, međutim, desetljećima kasnije potvrdio da „Izjavu“ i popratni članak nije donio nikakav „vojnik“, nego – „jedan kanonik“.⁴⁷⁵⁷ Naravno, nikad nije pronađen dokaz da bi „Izjava“ bila napisana ili redigirana u Beču.

Ni Korošček *Slovenec* nije mogao sakriti bijes, pa je javnosti ponudio opširan dramatski prikaz nastanka „Izjave“ u članku koji je jednim dijelom cenzuriran. Već neko vrijeme se je – kaže list – govorkalo kako će se uskoro pojaviti neki dokument koji je pripravila bosanska vlada da posije razdor, jer je Sarkotić htio pokazati da BiH nije za Svibanjsku deklaraciju. Za taj mu se je posao, piše *Slovenec*, ponudio tuzlanski odvjetnik dr. Ivo Pilar, sada nadporučnik-auditor u Sarajevu: „Pilar je skovao cijelu urotu, on je pripremio bombu, on je sastavio izjavu, on je napisao uvodni članak, on je nagovorio preuzvišenoga gospodina nadbiskupa dr. Šadlera da potpiše objavljenu izjavu, on je tu nevolju gurnuo nadbiskupu u ruke, a ovaj ju je proslijedio među Hrvate ne videći o čemu se radi.“ Kako je to bilo moguće, retorički se pita *Slovenec*? Tako da se je Pilar svakodnevno vrzmao oko Stadlera i izolirao ga „od poštenih Hrvata“, pravio se je da ga je nadbiskup od liberalca pretvorio u katolika i uvjeravao ga da odavno ima plan za ujedinjenje Hrvata koji je sad nadomak ostvarenju, jer da on ima pouzdane obavijesti i veze u Beču, pa je dovoljno samo da Stadler pristane i potpiše ponuđeni tekst. Drugim se ne treba

⁴⁷⁵² Isto.

⁴⁷⁵³ *Auszug aus der Tagespresse*, 12.XII.1917., 4. Usp. „Kdo je cenzuriral Stadlerjevo izjavo?“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 281, 4. XII. 1917., 3.

⁴⁷⁵⁴ „Nova smer sarajevskega 'Hrvatskega Dnevnika'“, *Slovenec*, 45/1917., št. 272, 27. XI. 1917., 3.

⁴⁷⁵⁵ „Novi kurz sarajevskega 'Hrvatskega Dnevnika'“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 272, 27. XI. 1917., 1.

⁴⁷⁵⁶ „Tko je cenzurirao Stadlerovu izjavu?“, *Hrvatski list*, 3/1917., br. 870, 9. XII. 1917., 2.

⁴⁷⁵⁷ A. BENKOVIĆ, „Moja sjećanja od god. 1914. do godine 1918.“, u: I. MUŽIĆ, *Pavelić i Štepinac*, 114.

opterećivati, jer Austrija ionako ne će pustiti Slovence, a oni su Hrvatima neprijatelji jednako kao i Česi. Pilar je, kaže *Slovenec*, također uvjerio Stadlera da se uopće ne treba zauzimati za Hrvate u Rijeci, Istri, Međimurju, Bačkoj i Banatu, jer oni spadaju u Ugarsku. Iz dana u dan je Pilar dolazio k nadbiskupu u vojničkoj odori i potom odmah javljao nadređenima kako stvar napreduje. U posljednje vrijeme, piše slovenski klerikalni dnevnik, od Pilara, Milićevića, Meštrića, Hörmanna, Horvatića i ravnatelja banke [Gjure] Vrinjanina, nitko nije mogao doći do Stadlera. Ti su ljudi i potpisali „Izjavu“, zaboravivši budućnost hrvatskog naroda, zaboravivši da se *Hrvatski dnevnik* već šest mjeseci bori za „jugoslavensku deklaraciju“, a zaboravili su – jetko list aludira na samoga Stadlera – i na sažalnicu poslanu „Zadružnoj zvezi“ u povodu Krekove smrti. A da su potpisnici svjesni što narod misli, poentira *Slovenec*, jasno govori činjenica da se ne usuđuju javno potpisati dokument, jer – narod bi ih „kamenovao“! Sve je to, dakle, maslo Ive Pilara poduzeto u dosluhu s vladom, pa su Hrvati u BiH ostali bez svoga lista. Uredništvo, naime, nije htjelo objaviti „Izjavu“ koja se protivi uvjerenju urednika, pa je tu „bilo prizora, i još kakvih“. A onda je, završava svoj prikaz ljubljanski dnevnik, vlasnik lista zahtijevao da se „Izjava“ objavi i da list ubuduće piše protiv „Jugoslavenskoga kluba“. *Hrvatski dnevnik* sad uređuju uniformirani Pilar i Pavičić, a s njima i Josip Vancaš, dok Hrvati – završava *Slovenec* – sada planiraju pokrenuti novi list, jer će postojeći propasti, ako ga vlada novčano ne podupre.⁴⁷⁵⁸

Optužba o Buriánovu sudjelovanju u nastanku „Izjave“ bila je previše prozirna, pa je nisu prihvatili ni oni suvremenici koji su imali razloga diskreditirati Pilara, Stadlera i samu „Izjavu“. No, drugačije je bilo s tobožnjim Sarkotićevim udjelom u njezinu nastanku. I u dijelu sarajevskih političkih krugova je vladalo uvjerenje da iza svega stoji Zemaljska vlada odnosno sam Sarkotić – koji je tih dana upravo promaknut u čin general-pukovnika – a potpirivane su glasine da ni motivi materijalne naravi nisu pri njezinu nastanku imali zanemarivu ulogu. Kasnije će se govoriti da je vlada otkupila nekoliko kuća od nadbiskupije za pola milijuna kruna, ali je neposredno nakon objavljivanja njegove „Izjave“ Korošćeva mariborska *Stráža* tobožnjoj Stadlerovoj pokvarenosti prišivala šest puta veću cijenu: nadbiskup je od vlade dobio toliko novca da je skoro podmirio „svoj [sic!] približno tromilijunski dug“.⁴⁷⁵⁹

Novinska kampanja pokrenuta protiv vrhbosanskog nadbiskupa i Ive Pilara nije smjela mimoići frankovce, grupaciju koja je među pobornicima stvaranja Jugoslavije bila najomraženija, pa samim time i najocrnjivanija. Optužbe da su oni tek sluge Beča i Budimpešte sad su i intenzivirane, a komentirajući vijest da su objavljivanje „Izjave“ pozdravili Stjepan Zagorac i Josip Pazman, ljubljanski je *Slovenski narod* zaključivao da to jasno upućuje na duhovne inspiratore nadbiskupova koraka: njih treba tražiti među frankovcima.⁴⁷⁶⁰ No, tako izravna

⁴⁷⁵⁸ „Zanimivosti iz Bosne“, *Slovenec*, 45/1917., št. 274, 29. XI. 1917., 1.

⁴⁷⁵⁹ „Glasilo drja Korošca in Stadlerova akcija“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 274, 29. XI. 1917., 2. H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 236.-237. navodi kako se je dovodila „u vezu prodaja nekoliko Šadlerovih kuća Zemaljskoj vladi“, sugerirajući da je vlasnik kuća bio sam nadbiskup, a ne nadbiskupija. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 540.

⁴⁷⁶⁰ „Prijatelji se oglašajo“, „Pomen Stadlerjeve Izjave v 'Hrvatske Dnevniku'“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 274, 29. XI. 1917., 2.

optužba bila je začudo rijetka: nije se moglo inspiratorima i naručiteljima proglasiti i Beč i Zemaljsku vladu i frankovce, pa je za potonje rezervirana samo uloga tuđinskih slugu, usporediva s onom kojom su čašćeni Stadler i Pilar.

Iako je na slovenskoj političkoj pozornici bilo i drugih razloga prijepora oko Svibanjske deklaracije, Stadlerova je „Izjava“ ubrzala i tamošnje političko raslojavanje. Armijski je *Pregled dnevnoga tiska* 25. studenoga 1917. zabilježio istupanje dr. Ivana Šusteršiča iz Južnoslavenskoga kluba, koji je 22. studenoga doveo do rascjepa u Sveslovenskoj pučkoj stranci.⁴⁷⁶¹ Slovenci su politički prvaci, predvođeni nekadašnjim kanonikom vrhbosanskoga kaptola, a od 1898. ljubljanskim biskupom Antonom Bonaventurom Jegličem, naime, 15. rujna prihvatili papinu mirovnu inicijativu, kao i Svibanjsku deklaraciju,⁴⁷⁶² međutim je Šusteršič – koji je 30. svibnja potpisao Deklaraciju, ali je vrlo skoro počeo pokazivati rezerve prema njoj – odlučio istupiti iz Južnoslavenskoga kluba.⁴⁷⁶³ Ljubljanski *Slovenec* je primijetio da taj potez odobrava samo frankovačka *Hrvatska*; svi ostali „jugoslavenski časopisi“ oštro ga osuđuju.⁴⁷⁶⁴ Navlas jednako je odjeke Šusteršičeva koraka ocijenio i *Slovenski narod*,⁴⁷⁶⁵ zdušno stajući na stranu svojih klerikalnih protivnika. Unutarnji ideološki prijepori uzmaknuli su pred zajedničkom željom da se stvori jugoslavenska država.

Iako su – poput svojih hrvatskih istomišljenika – tvrdili da iza Stadlera i Pilara ne stoji nitko, slovenski su pristaše jugoslavenske misli brojnošću i žustrinom svojih reakcija jasno pokazivali zabrinutost, u čemu je Šusteršičevo „otpadništvo“ imalo nemalu ulogu. Svega nekoliko dana kasnije *Slovenski narod* je požurio na naslovnoj stranici objaviti – na hrvatskom jeziku – „Otvoreno pismo Njeg. Preuzvišenosti gosp. dr. Jos. Stadleru, nadbiskupu vrhbosanskom itd. u Sarajevu“, koje je tobože potpisao „jedan slovenski kulturni radnik, za kojim u ovome slučaju ne stoji tek '51 gradjanin' već velika većina naroda“.⁴⁷⁶⁶ Analizirajući pojedine segmente „Izjave“, autor „Otvorenoga pisma“ predbacuje nadbiskupu što se je postavio „na uže stanovište historičke hrvatske državnosti“ te time iz svojih „političkih kombinacija“ isključio i Slovence. Na taj je način kao crkveni dostojanstvenik počinio grijeh, računajući s političkim oportunizmom i realnostima, a umjesto toga je morao zabaciti svaki oportunizam. Neispravno je, drži pisac, i Stadlerovo pozivanje na „historičku istinu“, jer kad bi samo to vrijedilo, onda bi Bosnu valjalo vratiti Turcima, a Dalmaciju Talijanima. Pogrješna je i njegova osuda ilirizma i Strossmayerova jugoslavenstva, jer bez toga Hrvatska ne bi 1868. izborila autonomiju koju sada ima. K tome, „ilirizam i jugoslavenstvo žive i dandanas svoj duboki i visoki, najkrasniji život“, i to baš zato što se „nijesu držali samo umjetnih historičkih političkih granica, već žive i široke prirode, koja je

⁴⁷⁶¹ *Auszug aus der Tagespresse*, 25. XI. 1917., 3.-4.

⁴⁷⁶² F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 60., str. 102.-103.

⁴⁷⁶³ Opš. Janko PLETERSKI, *Dr. Ivan Šusteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*, Ljubljana, 1998., 383.-407.

⁴⁷⁶⁴ „Dva dezertjerja“, *Slovenski narod*, 49/1917., št. 266, 20. XI. 1917., 1.; „Izstop dr. Šusteršiču iz Jugoslovanskoga kluba in časopisje“, *Slovenec*, 45/1917., št. 272, 27. XI. 1917., 3.

⁴⁷⁶⁵ „Nezaupnice drju Šusteršiču“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 273, 28. XI. 1917., 3.

⁴⁷⁶⁶ „Otvoreni list Njeg. Preuzvišenosti gosp. dr. Jos. Stadleru, nadbiskupu vrhbosanskom itd. u Sarajevu“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 273, 28. XI. 1917., 1.

kod nas naše narodno jugoslavensko jedinstvo“. Predbacuje potom pisac Stadleru i to da je još u listopadu podupirao Svibanjsku deklaraciju – što je pokazao u povodu Krekove smrti – a sad joj je okrenuo leđa. To kod zrela čovjeka ne može biti posljedica evolucije misli, nego isključivo posljedica – prijeloma.⁴⁷⁶⁷

Opet se je, dakle, Stadleru pokušalo podmetnuti neetičke motive ili bar poduprijeti tezu da je „Izjava“ posljedica pritiska ili prijevare. Na istoj stranici liberalnoga ljubljanskog lista objavljena su još dva teksta koja se bave Stadlerovom „Izjavom“. U jednome se uspoređuju Stadlerova „Izjava“ i Šušteršičevo istupanje iz Južnoslavenskoga kluba kao dva usklađena koraka povučena iz istoga središta i s istim ciljem, da razbiju slogu i jedinstvo naroda odnosno da nastane takva konfuzija zahtjeva uslijed koje je nužan zaključak „da smo međusobno nesložni i da sami ne znamo što hoćemo“;⁴⁷⁶⁸ u drugom se opširno prenosi pisanje zagrebačke *Hrvatske države* o stajalištima hrvatskih političkih stranaka prema Svibanjskoj deklaraciji.⁴⁷⁶⁹ U oba je članka osuda Pilara i Stadlera jednoznačna i nemilosrdna: oni zapravo zastupaju stari mađaronski program, a Pilar – Stadlerova desna ruka, ako ne i nešto više – spreman je Mađarskoj na pladnju ponuditi Rijeku, grad koji za Hrvatsku znači i mora značiti isto ono što za Njemačku i Francusku znače Alzacija i Lotaringija.

A usred tih optužaba Pilara za „nenarodno“ djelovanje i za trgovinu nacionalnim teritorijem, njegovo je eksponiranje u kontekstu nastanka Stadlerove „Izjave“ izazvalo već spominjani upit vodstva HNZ-a, koje je svega nekoliko dana nakon objavljivanja „Izjave“, 25. studenoga molilo Pilarovo očitovanje, je li Stadlerovu „Izjavu“ potpisao u svoje ime ili u ime HNZ-a. Službeni ton tog upita i žurnost kojim je tadašnji predsjednik Kukrić reagirao, sugeriraju da takav Pilarov angažman nije bio po volji vodstva organizacije, i da se je on na nj odlučio na svoju ruku. On, naravno, dovodi u pitanje i pretpostavku da je Kukrić u rujnu sudjelovao na onoj „konferenciji“ na kojoj se je raspravljalo o potrebi donošenja protudeklaracijske političke platforme, iako ni Pilar ne tvrdi da je predsjednik HNZ-a bilo kad pristajao uz dokument koji je u studenome potpisao nadbiskup Stadler. No, sama organizacija više ni izbliza nije značila ono što je značila prije sedam-osam godina. Oportunističko ponašanje njezinih prvaka, ratne prilike i dokidanje parlamentarizma učinili su svoje. Nije nam poznato što je Pilar odgovorio 29. studenoga, ali nema nikakve sumnje da ga stajalište vodstva HNZ-a – čak i da se je ono sastalo – nije pokolebalo: on se nikad ne će blatom nabaciti ni na tu organizaciju niti na njezino vodstvo, ali jednako tako nikad ne će dopustiti da ga stranački okovi sputaju i obvežu na bezuvjetnu poslušnost. I prije tog razdoblja i nakon njega on će stranku tretirati samo kao instrument društvene i političke borbe odnosno sredstvo kojim se dolazi u položaj na kojem se može suodlučivati o nacionalnoj sudbini.

⁴⁷⁶⁷ Isto.

⁴⁷⁶⁸ „Politično pismo iz Zagreba“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 273, 28. XI. 1917., 1. Slično je mišljenje, navodno, već koncem studenoga 1917. zastupao i Jozo Sunarić. („Dr. Šušteršič na svojih potih“, *Edinost*, 42/1917., št. 331, 30. XI. 1917., 2.)

⁴⁷⁶⁹ „Jugoslavanski programi“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 273, 28. XI. 1917., 1.

Ipak je nakon Stadlerove „Izjave“, razumljivo, među političkim prvacima bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika bilo burno. Korošček *Slovenec* je na naslovnoj stranici izvijestio da su Sunarić i Dimović pohrlili u Beč posavjetovati se o koracima koje treba poduzeti nakon objavljivanja nadbiskupova proglasa. List piše da je Stadlerovo „otpadništvo od jugoslavenske deklaracije“ – uostalom motivirano materijalnim interesima – ostalo potpuno osamljeno. Nije ozbiljno ni njegovo spominjanje Istre i Dalmacije, jer to na dualistički ustroj ne će imati nikakva učinka, pa je posve jasno, zaključuje *Slovenec*, da je nadbiskup spreman žrtvovati te dvije zemlje da ispuni želju mađarskih gospodara (*mađžarskih mogotcev*).⁴⁷⁷⁰ Opet je jugoslavenska propagandna logika bila ista: ako se Istra ne spomene, onda znači da je prepuštena tuđinu; ako se spomene – to je ionako irelevantno, jer će o njezinoj sudbini odlučiti drugi i jači.

Sunarić je u Beču tom zgodom izrekao prave hvalospjeve Svibanjskoj deklaraciji: ona je „djelovala [...] na hrvatski narod u Bosni i Hercegovini neopisivom magnetskom silom i ulila je cijelom poštenom i zdravom logikom mislećem narodu neizrecivi entuzijazam. Svaki je u sebi čutio, da ovaj svjetski rat donosi malim i razcjepkanim narodima slobodu, jedinstvo, ujedinjenje, državnu samostalnost, narodno samoopredijelenje. [...] Cijeli narod Hrvata, Srba i Slovenaca stopio je u čvrste redove i okupio se oko majske deklaracije, uvjeren, da je složna nacionalna volja najustavniji faktor na svijetu, koja je u stanju narodnu slobodu i ujedinjenje uspjeh u državnu samostojnost izvojštiti.“⁴⁷⁷¹ Čak i nakon otpadanja nadbiskupa Stadlera, nastavlja Sunarić dajući oduška svomu starom animozitetu prema nadbiskupu, „ogromni dio slobodnog nezavisnog hrvatskog življa u Bosni i Hercegovini ostade vjeran deklaraciji. Skoro cijelo svećenstvo sekularno odpade od dr. Stadlera, a naši Franjevci stoje kano klisura proti njemu. Stadler je u narodnom pogledu pastir bez ovaca. [...] Stadlerov javni skroz ovisni rad poznat je iz vremena za borbu glagolice, za borbu svetojeronimskog zavoda, a sadašnji otpad od deklaracije jest kruna nizu nedošljednih čina u službi tuđjinske politike. Neka nam se dade sloboda govora, sastanja, štampe, i svak će se a osobito službeni krugovi uvjeriti, da je jalov trud naše narodne redove razbijati.“⁴⁷⁷²

Kao što je objavljivanje Stadlerove „Izjave“ izazvalo uzbunu u jugoslavenskim redovima, još burnije je bilo u krugu oko samoga vrhbosanskog nadbiskupa. Taj je dokument izazvao ne samo nadbiskupov prekid s nekim od njegovih dotad bliskih suradnika, poput tajnika mu i višegodišnjeg urednika *Hrvatskog dnevnika* msgr. Karla Cankara, nego i lom u uredništvu toga sarajevskog lista. Kao što je spomenuto, u istome broju u kojem je objavljena „Izjava“, *Hrvatski dnevnik* donio je i vijest da Ambrozije Benković i Ilija Gavrić napuštaju uredništvo. O tome su oni, navodno, istoga dana obavijestili nadbiskupa, koji je idućih dana, prema tim svjedočenjima, uzaludno pokušavao privoljeti nekoliko svećenika da preuzmu uređivanje lista.⁴⁷⁷³

⁴⁷⁷⁰ „Stadlerjev otpad od jugoslovenske deklaracije“, *Slovenec*, 45/1917., št. 274, 29. XI. 1917., 1.

⁴⁷⁷¹ „Izjava drja Sunarića“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 276, 3. XII. 1917, 2. Tekst je tiskan na hrvatskome, ali s dosta tiskarskih pogrešaka.

⁴⁷⁷² Isto.

⁴⁷⁷³ A. BENKOVIĆ, „Moja sjećanja od god. 1914. do godine 1918.“, u: I. MUŽIĆ, *Pavelić i Stepinac*, Split, 1991., 114.-115. Također vidi: I. MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split, 1969., 116-117. Z. MATIJEVIĆ,

Takva interpretacija, koja u historiografiji nije u bitnome uopće osporena, pokazuje najmanje dvije činjenice. Prvo, da je nadbiskup Stadler i dalje bio ključni čimbenik u imenovanju urednika *Hrvatskog dnevnika*, iako je nadbiskupija bila tek jedan od više nominalnih vlasnika lista; i drugo, da iz toga valja zaključivati kako ni tekstove koji su na stranicama toga lista više od pet mjeseci objavljujane u prilog Svibanjskoj deklaraciji, nije moguće posve odvajati od Stadlera i njegovih pogleda na taj dokument i pokret koji je nakon njega nastao. A nakon sloma Jugoslavije, Ivan Mužić je objavio integralni tekst pisma koje mu je Benković uputio 17. lipnja 1968. godine.⁴⁷⁷⁴ U tom tekstu, u kome taj bivši urednik *Hrvatskog dnevnika* i 1968. godine svoj jezik naziva „hrv.-srpskim“, Benković objašnjava da je većina bogoslova njegova naraštaja simpatizirala s južnoslavenskim i slavenskim idejama. Kad je objavljena Svibanjska deklaracija, ona je u *Hrvatskome dnevniku* prenesena, a članovi uredništva su je prihvatili „a da nas za nju nitko nije bio kapacitirao“. Jer, nastavlja on: „Mi smo jugoslavensku deklaraciju shvaćali posve idealno, da se naime nađemo svi Južni Slaveni, zajedno naime s Bugarima, u jednoj velikoj, savezničkoj državi s potpunom autonomijom, a s jednim carem; u nečemu slično s američkim federacijama, a u nečem kao Bavarska u Njemačkom carstvu...“⁴⁷⁷⁵ Nakon te naivne pripovijesti – jer o Bugarima nije bilo riječi, a ni Bugarska nije pokazivala volju žrtvovati svoje ciljeve i svoja savezništva nekim južnoslavenskim himerama – Benković navodi kako je je on imenovao nasljednike u uredništvu *Hrvatskoga dnevnika*: prve brojeve uređivali su Rudolf Boić, Ivan Milićević, dr. Ivica Pavičić i dr. Srećko Perišić koji su u uredništvo dolazili u časničkim odorama. Nadbiskup Stadler je list nudio trojici svećenika, a kad su oni odbili, ostade on konačno u rukama Bariše Smoljana, Rudolfa Boića i Ivana Milićevića.⁴⁷⁷⁶

Pilara nije Benković u tom pismu ni spomenuo, ali – s obzirom na obilje suvremenih vijesti o njegovu sudjelovanju u tim događajima – ta šutnja đakovačkoga pitomca i sarajevskog jugoslavenskog aktivista nije mogla biti slučajna. *Slovenski narod* je pisao kako iz Sarajeva dolazi „brzobjavna vijest, da je glavnim urednikom imenovan nadporučnik Ivan Pilar, otac zloglasnoga memoranduma o priključenju Bosne i Hercegovine – bez Slovenaca. Urednik je poručnik Pavičić“, a u sklopu te „potpune militarizacije“ lista odstupili su urednici Benković i Gavrić, potonji poznat po svome uvjerenom jugoslavenstvu.⁴⁷⁷⁷ Vojni *Pregled dnevnog tiska* prenio je vijest objavljenu u ljubljanskome *Slovcu* od 24. studenoga, da je bosansko-hercegovačka Zemaljska vlada kupila *Hrvatski dnevnik*, „koji je dosad energično zastupao politiku Južnoslavenske deklaracije“: zemaljski je poglavar u uredništvo „prekomandirao“ (*kommandierte*) „frankovačke časnike“ dr. Ivu Pilara i dr. Ivana Pavičića koji priznaju samo Veliku Hrvatsku bez Slovenaca i Srba. Slovenski je list usput optužio nadbiskupa Stadlera zbog

„Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 126., ISTI, *U sjeni dvaju orlova*, 61.

⁴⁷⁷⁴ I. MUŽIĆ, *Katolička crkva, Štepinac i Pavelić*, II. izd., Zagreb, 1997., 355.-360.

⁴⁷⁷⁵ Isto, 358. Zanimljivo je da Benković piše „jugoslavenska deklaracija“, dakle – malim početnim slovom, sugerirajući i sada da misli na njezin jugoslavenski sadržaj, a ne njezin formalni naziv (Južnoslavenska odnosno, eventualno, Jugoslavenska)

⁴⁷⁷⁶ Isto, 358.

⁴⁷⁷⁷ „Kovarstvo v Sarajevu proti jugoslovanskemu programu“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 271, 26. XI. 1917., 1.

odricanja od Slovenije kao nerealnoga cilja, a novim je urednicima *Hrvatskoga dnevnika* poručio da odricanje od Slovenije znači ujedno i žrtovanje Istre i Dalmacije.⁴⁷⁷⁸ Tri dana kasnije je ljubljanski list, pozivajući se na zagrebačke *Novine*, opisivao kako se je sarajevski Stadlerov list odrekao jugoslavenske i zauzeo frankovačku politiku; zato se u Sarajevu šire glasovi da će na ustuk novoj, Stadler-Pilarovoj orijentaciji *Hrvatskog dnevnika*, biti osnovan novi list, iza kojega će stajati bosanski franjevci te Jozo Sunarić i Danilo Dimović.⁴⁷⁷⁹

Vijest o Sarkotičevoj ulozi u formiranju novoga uredništva *Hrvatskoga dnevnika* nije bila nelogična: Pilar i Pavičić bili su vojni časnici srednjega ranga i zasigurno nisu mogli preuzeti uređivanje lista bez suglasnosti vojnih vlasti, odnosno zemaljskoga poglavara.⁴⁷⁸⁰ A promjena na čelu uredništva sarajevskoga lista odjeknula je – mahom zahvaljujući socijaldemokratskom novinstvu, ali ne samo njemu – i izvan granica hrvatskih zemalja. *Prager Tagblatt* je već 23. studenoga javljao da je Sarkotić postavio novo uredništvo na čelu s Pilarom, dok su sarajevski dnevni list napustili svi članovi njegova dosadašnjeg uredništva.⁴⁷⁸¹ Pozivajući se na pisanje praških novina *Narodni Listy*, gradačka *Arbeiterwille* je pisala o „militarizaciji jednog uredništva“: odlukom zemaljskoga poglavara Bosne i Hercegovine glavnim urednikom sarajevskoga katoličkog dnevnika imenovan je „natporučnik dr. Ivan Pilar, autor poznatoga bosanskog memoranduma caru Karlu“, a uz bok mu je stavljen poručnik Pavičić.⁴⁷⁸² Nekoliko dana ranije istu je vijest bilo donijelo jutarnje izdanje bečkoga lista *Arbeiter-Zeitung*, središnjeg lista njemačke socijaldemokracije za Austriju,⁴⁷⁸³ odakle ga je preuzeo i zagrebački *Agrarier Tagblatt* u izdanju od 29. studenoga.⁴⁷⁸⁴ Početkom prosinca o tome je pisao i tjednik *Böhmerwald-Volksbote* koji je izlazio u Linzu,⁴⁷⁸⁵ a vijest će se ponavljati i kasnije, kad dođe do promjena u uredništvu Šusteršičeva lista *Novice*.⁴⁷⁸⁶ I u veljači iduće godine *Hrvatska država* će podrugljivo pisati da je Pilarov koncipijent „g. N. Krile“ „ovih dana“ oslobođen vojne službe (a

⁴⁷⁷⁸ *Auszug aus der Tagespresse*, 30. XI. 1917., 3.

⁴⁷⁷⁹ „Nova smer sarajevskega 'Hrvatskega Dnevnika'“, „Nov hrvatski list v Bosni“, *Slovenec*, 45/1917., št. 272, 27. XI. 1917., 3.

⁴⁷⁸⁰ Kao što je spomenuto, članovi novog uredništva *Hrvatskog dnevnika* uz Pilara i Pavičića postali su također časnici dr. Rade Smoljan, Ivan Miličević i Rudolf Boić, koji je svojedobno već uređivao taj list. (B. BADROV, „Odjek svibanjske deklaracije u Bosni“, 363.; A. BENKOVIĆ, I. GAVRIĆ, „Hrvatski Dnevnik' o bivšim svojim urednicima“, *Novine*, 4/1917., br. 276, 2.; Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 126.)

⁴⁷⁸¹ „Sarkotić militarisiert eine mißliebige Redaktion“, *Prager Tagblatt. Abend-Ausgabe*, 42/1917., Nr. 322, 23. XI. 1917., 2.

⁴⁷⁸² „Militarisierung einer Redaktion“, *Arbeiterwille. Organ des arbeitenden Volkes für Steiermark und Kärnten*, 28/1917., Nr. 330, Graz, 1. XII. 1917., 4.

⁴⁷⁸³ „Militarisierung einer Redaktion“, *Arbeiter-Zeitung. Zentralorgan der deutschen Sozialdemokratie in Oesterreich*, 29/1917., Nr. 326, 27. XI. 1917., 5.

⁴⁷⁸⁴ *Auszug aus der Tagespresse*, 2. XII. 1917., 3.

⁴⁷⁸⁵ „Auch Zeitungsredaktionen werden militarisiert“, *Böhmerwald-Volksbote. Sozialdemokratisches Organ für Südböhmen*, 9/1917., Nr. 48, 2. XII. 1917., 4.

⁴⁷⁸⁶ I osam mjeseci kasnije, komentirajući imenovanje urednika u Šusteršičevim *Novicama*, gradačka *Arbeiterwille* (Nr. 195, 21. VII. 1918., 8.) podsjetit će na to da je presedan uspostavljen u „Stadlerovu Hrvatskom dnevniku“, imenovanjem nadporučnika Pilara glavnim urednikom. U istom tonu (i uz spomen Pilarova imena) objavljena je i vijest pod naslovom „Jasni se“, u listu *Slovenec*, 46/1918., št. 161, 17. VII. 1918., 5.

isto da vrijedi i za Pilara i za Pavičića), dok su odvjetnik Srećko Perišić i bivši urednici *Hrvatskog dnevnika* Benković i Gavrić – pozvani u vojsku!⁴⁷⁸⁷

To izravno povezivanje vlasti s uređivanjem *Hrvatskog dnevnika* bilo je, razumljivo, i Sarkotiću i Stadleru nezgodno iz političkih razloga, pa se je zemaljski poglavar potrudio da tisak objavi priopćenje „s mjerodavne strane“, da s promjenama u uredništvu *Hrvatskog dnevnika* nemaju ništa ni Zemaljska vlada niti poglavar zemlje. Priopćenje je koncem studenoga i početkom rujna doista i osvanulo u nizu novina diljem Monarhije.⁴⁷⁸⁸ U formalnom je smislu Sarkotićevo očitovanje i moglo biti točno – makar se činilo i nelogičnim – ali je posve jasno da je od kraja studenoga 1917. nadalje *Hrvatski dnevnik*, kako je izvrsno zapazio Mužić, pisao „u pilarovskom stilu“.⁴⁷⁸⁹ Prilozi u njemu ostali su, nažalost, većinom nepotpisani kao i ranije, što je bila uobičajena praksa ondašnjega lista, ali nema nikakve sumnje da je list u idućim mjesecima zastupao gledišta koja je zastupao i Pilar. Nema dvojbe ni oko toga da mu je on određivao smjer i davao ton. *Slovenski narod* je također objavio spomenuti ispravak Zemaljske vlade, ali je pritom primijetio: ni u tom se ispravku ne poriče da su urednici *Hrvatskoga dnevnika* Pilar i Pavičić, u to doba obojica – vojni časnici.⁴⁷⁹⁰

Tema je bila zahvalna za diskreditiranje i Stadlera i *Hrvatskog dnevnika* – a i Sarkotića i Pilara – pa se je i slovenski tisak na nju navraćao i pred kraj 1918. godine. Opet je *Slovenski narod* podsjećao na to da su Benković i Gavrić bili prvi bosanski urednici sarajevskoga lista: sve do pred godinu dana uređivali su ga ljudi koji su došli iz drugih zemalja, ponajdulje nadbiskupov tajnik Karlo Cankar koji je na čelu lista bio deset godina. List je čitavo vrijeme zastupao pravaška stajališta, a kako nije htio ni čuti za Srbe, bio je stalno u oporbi prema vladi. No, budući da je izbijanjem rata došlo do zabrane niza glasila, to je *Hrvatski dnevnik* – piše *Slovenski narod* – ostao jedini narodni list, ali je svojom protusrpskom retorikom odbio čak i mnoge Hrvate, a zbog nje je i nadbiskup Stadler postao omrznut. Benković i Gavrić su ga iz vojnoga biltena pretvorili u politički list, napuštajući protusrpsku politiku, ali ostajući na pravaškim pozicijama („doduše ne na imperijalističkom hrvatstvu“). Bosanskoj [bosansko-hercegovačkoj] vladi to nije bilo po volji, pa je – kaže ljubljanski list – ona u uredništvo namjestila svoja dva pouzdanika: istražnog sudca Nikolu Popovića koji je poznat iz takozvanih veleizdajničkih postupaka protiv Srba, te bivšega krčmara Rudolfa Boića koji se je obogatio vojnim isporukama, a bije ga glas da mrzi sve Srbe i srbofile.⁴⁷⁹¹ Prešućujući tako da je Boić i ranije uređivao *Hrvatski dnevnik*, ljubljanski list napominje da je Boić u svibnju 1917. napustio uredništvo, ali se je onda angažirao u harangiranju protiv *Hrvatskog dnevnika*. Novi smjer lista smetao je vladi, a sam nadbiskup Stadler postupno je počeo prihvaćati denuncijacije protiv urednika, ali ipak nije ulazio u prijepor s njima. Međutim, u

⁴⁷⁸⁷ SARAJLIJA, „Jedna sličica iz Bosne“, *Hrvatska država*, 2/1918., br. 41, 23. II. 1918., 2.

⁴⁷⁸⁸ „Die bosnische Landesregierung und der Hrvatski Dnevnik“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 30. XI. 1917., 4.; „Die politische Haltung des Organs des Erzbischofs Dr. Stadler“, *Wiener Zeitung*, Nr. 275, 1. XII. 1917., 12.; „Zur Lösung der südslawischen Frage“, *Grazer Mittags-Zeitung*, 4/1917., Nr. 287, 1. XII. 1917., 1.; *Auszug aus der Tagespresse*, 4. XII. 1917., 3.-4. tu je vijest prenio iz *Novina* od 2. prosinca, a ove su je preuzele iz *Jutarnjeg lista*.

⁴⁷⁸⁹ I. MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, 112.-113.

⁴⁷⁹⁰ „Dementirajo“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 276, 3. XII. 1917., 3.

⁴⁷⁹¹ „Afera 'Hrvatskega Dnevnika' in nadškofa Stadlerja“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 292, 21. XII. 1917., 2.

srpnju 1917. dao je Sarkotić u *Bosnische Post* objaviti odgovor u kojem se opovrgavaju Korošćeve optužbe o teškim prilikama u BiH, izgovorene u Carevinskome vijeću. Tražio je zemaljski poglavar da to objavi i *Hrvatski dnevnik*, nastavlja *Slovenski narod*, ali je uredništvo to odbilo. Tada je na pozornicu stupio Ivo Pilar, koji je počeo uvjeravati nadbiskupa Stadlera da su njegove simpatije prema Svibanjskoj deklaraciji promašene, jer je zahtjev iz tog dokumenta neostvariv. Postupno ga je Pilar sa svojim istomišljenicima u uredništvu posve pridobio na svoju stranu, a problem je eskalirao kad su u kolovozu mnogi uglednici, među njima i više od 30 duhovnika, potpisali izjavu kojom se traži amnestija političkih uznika i sazivanje Sabora. U takvoj je situaciji uredništvo htjelo znati kakvo je nadbiskupovo službeno stajalište, pa je Stadler pokazivao spremnost dati izjavu koja ne bi išla protiv Svibanjske deklaracije. Međutim, kaže *Slovenski narod*, „ono što je uslijedilo zapravo je misterija“: uredništvo *Hrvatskog dnevnika* je 18. studenoga dobilo nadbiskupov dopis kojim mu se predbacuje srbofilstvo te se zahtijeva da se popravi ono „što ne valja“. Istodobno je najavljeno, piše *Slovenski narod*, da će uredništvo dobiti tekst jedne izjave koja mora izići 20. studenoga „bez ikakva komentara“. Sutradan, 19. studenoga, kod nadbiskupa su s „Izjavom“ i popratnim člankom došli dr. Pilar i ravnatelj Zemaljske banke, pa su oba teksta dostavljena uredništvu.⁴⁷⁹² Urednici *Hrvatskog dnevnika* su – nastavlja ljubljanski list – priopćili nadbiskupu da na svoju odgovornost odbijaju objaviti ta dva teksta i da žele list dalje uređivati u duhu Svibanjske deklaracije sve dotle dok ih vlasnici (a nadbiskup je samo jedan od njih sedam) ne otpuste. Već sat kasnije su dobili nalog da objave priposlano ili da odstupe iz uredništva. Oni su postupili po nalogu, objavivši u istome broju da se više ne smatraju urednicima lista. Nadbiskup je, piše *Slovenski narod*, bio konsterniran, pa ih je preko biskupa Šarića pokušao nagovoriti da ostanu u listu, ali su oni to odbili, baš kao i tri duhovnika i jedan laik kojima je to ponuđeno nakon njih. Tada je konačno Stadler „predao uređivanje svog lista“ (izročil urejevanje svojega lista) časnicima Pilaru i Pavičiću, nakon čega se je našlo još frankovaca – među njima i spomenuti Boić – koji su prionuli uređivanju *Hrvatskog dnevnika*. Bosansko-hercegovačka vlada – zaključuje svoj tekst *Slovenski narod* – agitira za „svoju izjavu“ koja je osvanula pod Stadlerovim imenom, a u njezinu nastanku veliku ulogu ima i „štajerski Nijemac“, isusovac Anton Puntigam. Drugim riječima, vlada je bar zasad postigla ono što je htjela – da u cijelosti oblikuje javno mnijenje u zemlji.⁴⁷⁹³

Tvrđnje da je Stadler isprva bio pristaša Svibanjske deklaracije (pa je čak vladalo uvjerenje da će biti stožinom deklaracijskog pokreta u BiH), ponavljat će se i nakon njegove skore smrti (8. prosinca 1918.), uz ocjenu da je zauzimanjem protudeklaracijskog smjera nadbiskup izgubio većinu pristaša i postao pastir bez stada.⁴⁷⁹⁴ A dvojbe o Stadlerovu i Sarkotićevu udjelu u personalnim promjenama u *Hrvatskome dnevniku* uvelike smanjuje Pilarov

⁴⁷⁹² Isto. U članku nije navedeno o kome se radi, iako se je u tom kontekstu – kao što je spomenuto – u novinstvu spekuliralo o Gjuri Vrinnaninu. Sastav vodstva Povlaštene zemaljske banke za BiH u 1917. godini naveden je u: *Hof- und Staatsbuch der Österreichisch-ungarischen Moarchie für das Jahr 1917*, Jg. XLIII, Wien, 1917., 1308.-1309.

⁴⁷⁹³ „Afera 'Hrvatskega Dnevnika' in nadškofa Stadlerja“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 292, 21. XII. 1917., 2.

⁴⁷⁹⁴ Tako npr. „Nadškof dr. Josip Stadler“, *Edinost*, 43/1918., št. 340, 13. XII. 1918., 1.; „Nadškof dr. Stadler umrl“, *Domovina*, 1/1918., št. 43, 13. XII. 1918., 5.

dnevnički zapis, iz kojega proizlazi da je teret odluke o imenovanju novog uredništva u prvi mah preuzeo ipak sam nadbiskup. Pilar, naime, piše: „Pošto su urednici [*Hrvatskog dnevnika*] položili uredništvo to sam na 21 i 22. ja uredio zajedno sa Drom Pavičićem list, a onda to na 22./XI. u osobnoj audienciji prijavio poglavaru zemlje i kom.[andirajućem] generalu bar.[unu] Sarkotiću. On je uredio, da imam podnesti molbu za rješenje od vojne službe, što sam na 24. XI. 917 i učinio. Na 23. II. 1918 stiglo je dignuće, nu effektivno dignuće uslijedilo je tek na 22. ožujka 1918, kad je došao moj zamjenik u vodstvu brigadnoga suda, Poljak Alland [?] Karel Biliński.“⁴⁷⁹⁵ Prema tom prikazu koji se čini uvjerljiv i komplementaran s novinskim vijestima, kad se s njih otrune senzacionalistički tonovi i kratkoročni politički ciljevi, dade se razaznati da su prvotni *udar* u uredništvu *Hrvatskog dnevnika* Pilar i Pavičić poduzeli u dosluhu sa Stadlerom (svakako predmnijevajući da sa Sarkotićeve strane ne će biti zamjerki takvomu koraku), a da su to priopćili zemaljskom poglavaru nakon što je pothvat uspješno izveden. Jasno je, dakle, zašto Stadlerovu dnevnom listu zemaljski poglavar više nije upućivao znatnije zamjerke, iako se je znalo dogoditi da cenzorske škare na stranicama toga sarajevskog dnevnika i kasnije ostave duboke tragove.⁴⁷⁹⁶

Naravno, nije sve stalo na preuzimanju sarajevskoga lista. Sasvim sigurno je da je bura koju je izazvala Stadlerova „Izjava“, dinamizirala intelektualnu jezgru frankovačke Stranke prava. Već koncem studenoga i početkom prosinca 1917. položeni su temelji časopisu *Kroatische Rundschau*, kojemu je svrha obavještavati europsku javnost o hrvatskim pogledima na južnoslavensku stvarnost. Upravo je „Pilarov program“ ono što je novi časopis imao zastupati – pisao je već u prosincu *Slovenski narod* – što znači borbu protiv Svibanjske deklaracije. Među pokretačima časopisa su sam Pilar, Josip Pazman, Fran Milobar, barun Ožegović i drugi.⁴⁷⁹⁷ Vijest je zapravo još u studenome objavljena u milinovačkoj *Hrvatskoj državi*,⁴⁷⁹⁸ a prenijeli su je i drugi listovi.⁴⁷⁹⁹ Časopis se je doista pojavio pod tim nazivom i na njemačkom jeziku, ali je počeo izlaziti tek u veljači 1918. i – nije bio tjednik. Zaista je zastupao „Pilarov program“, a sam se je Pilar, kao što je spomenuto, na njegovim stranicama pojavljivao kao dosta česti suradnik. Iako su prilozima u časopisu bili tiskani na zamjerno visokoj razini i nisu bili namijenjeni običnome puku, razmjerno uzak suradnički krug ilustrirao je nesklonost hrvatske političke elite, pa je zasigurno pothranjivao često opetovane tvrdnje iz protivničkih redova da su frankovačka glasila – ponajprije *Hrvatska* i *Hrvatski dnevnik* pod novim uredništvom – u nakladničkoj krizi, koja je posljedica činjenice da, tobože, zastupaju stajališta iza kojih stoji samo mali broj Hrvata.⁴⁸⁰⁰ U

⁴⁷⁹⁵ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 30.-31.

⁴⁷⁹⁶ Pilar u svome dnevniku piše kako je pokušavao spasiti Stadlerovu tiskaru te je preustrojiti u dioničko društvo, ali da u tome nije uspio „usljed spleta nadb. tajnika Monsignora Cankara“. (POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 31.)

⁴⁷⁹⁷ „Hrvaški frankovci pričeju izdajati v Zagrebu nemški tednik 'Kroatische Rundschau'“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 282, 10. XII. 1917., 3.

⁴⁷⁹⁸ S. MATKOVIĆ, „Je li Ivo Pilar bio pravaš?“, 409.

⁴⁷⁹⁹ „Dva njemačka tjednika u Zagrebu“, *Hrvatsko pravo*, 4/1917., br. 51, Varaždin, 22. XII. 1917., 6.

⁴⁸⁰⁰ U članku „Glasilo hrvatskih frankovcev 'Hrvatska'“, *Slovenski narod*, 46/1918., št. 2, 3. I. 1918., 2. tvrdio je da *Hrvatska* izlazi u 2.800 primjeraka (od kojih se polovica distribuira besplatno) i da nema izgleda na opstanak iako je

takvim se je pokušajima političke diskvalifikacije, dakako, uporno prešućivalo da je ta politička elita u banskoj Hrvatskoj, a u znatnoj mjeri i u Dalmaciji, konstituirana po izbornome zakonodavstvu koje je povlašćivalo Srbe, a bez prava glasa ostavljala veliku većinu hrvatskog naroda.

No, Stadlerova „Izjava“ ubrzala je i javno očitovanja drugih političkih krugova u BiH, te službeno stajalište bosanskih i hercegovačkih franjevacu koji se već od ranije simpatizirali s Južnoslavenskom deklaracijom. Mostarski biskup fra Alojzije Mišić odbio je Stadlerovu molbu da supotpíše njegovu „Izjavu“, navodeći kako je ona frankovačka, „daklen strogo strančarska“,⁴⁸⁰¹ a podpredsjednik raspuštenoga Sabora i bivši predsjednik HNZ-a Jozo Sunarić, javno se je okomio na nadbiskupa i njegovu „Izjavu“: za nj, koji je već daleko odmakao u suradnji sa Srbima i Slovencima na poslu stvaranja jugoslavenske države, to je bio samo dodatni razlog i poticaj za „lučenje šugavih od zdravih ovaca“.⁴⁸⁰² Tako je već 26. studenoga 1917. u Sarajevu potpisana „Deklaracija Hrvata Bosne i Hercegovine“ iza koje su stali neki od Stadlerovih bliskih suradnika (poput Karla Cankara, Dragutina Čelika i Ante Dujmušića), bivši urednici *Hrvatskog dnevnika* (Gavrić i Benković) i nekoliko istaknutih prvaka HNZ-a, poput Jozе Sunarića, Luke Čabrajčića, Vjekoslava Jelavića, Ivana Jelinovića i Stjepana Subašića. Oni – a uz poimence potpisane su to očitovanje navodno potpisala i druga „43 gragjana, koji ne žele sada izaći s potpisima u javnost“ – čvrsto su stali uz Svibanjsku deklaraciju, oštro osuđujući Stadlerovu „Izjavu“ i svako „cijepanje narodne snage“.⁴⁸⁰³

Hrvatska riječ je 1. prosinca tvrdila kako novi kurs *Hrvatskog dnevnika* rezultira otkazivanjem pretplate, a protiv nadbiskupa Stadlera priprema se široko zamišljena akcija s kojom su se, kako se čuje, suglasili i njegov tajnik Cankar, ali i biskup dr. Ivan Šarić.⁴⁸⁰⁴ Cankarova je pozicija bila donekle i shvatljiva: iz njega je progovarao Slovenac i član katoličkoga Seniorata. Usporedno s time, Korošičev je *Slovenec* razbijao tezu koju su među Slovencima širili Ivan Šusteršič i njegove pristauše: da je hrvatsko državno pravo jedini temelj na kojem i Slovenci mogu postići svoju slobodu. Takve teze, kaže *Slovenec*, promiču „neprijatelji naše slobode“ poput Franka, Pilara i Sarkotića, a njezino se „kopito“ ogleda u pozivu onim članovima „Jugoslavenskoga kluba“ koji stoje na stajalištu hrvatskoga državnog prava – poput Prodana, Perića, Laginje, Dulibića i Spinčića – da okrenu leđa Svibanjskoj deklaraciji i zauzmu hrvatsko državnopravno stajalište u frankovačkom smislu.⁴⁸⁰⁵

Razvitak je, međutim, tekao u suprotnom smjeru od smjera koji su zagovarali Stadler i Pilar. Ne polemizirajući izravno s vrhbosanskim nadbiskupom, za Svibanjsku deklaraciju su se

bitno smanjila opseg. Nije ljubljanski list objašnjavao kako bi se logički povezivale vijesti o Stadlerovim i frankovačkim financijskim teškoćama s tvrdnjama o njihovoj plaćeničkoj ulozi.

⁴⁸⁰¹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 538.

⁴⁸⁰² Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*,

⁴⁸⁰³ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 62., str. 104.-105.

⁴⁸⁰⁴ *Auszug aus der Tagespresse*, 4. XII. 1917., 4.

⁴⁸⁰⁵ „Sovražnici naše svobode“, *Slovenec*, 45/1917., št. 284, 12. XII. 1917., 1. Usp. „Realna' politika“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 290, 19. XII. 1917., 1.

21. prosinca 1917. izjasnili bosanski franjevci,⁴⁸⁰⁶ a malo nakon njih, u prosincu 1917. i u siječnju 1918. godine, i njihova hercegovačka subraća.⁴⁸⁰⁷ Njihove je potpise prikupio tajnik Provincije, fra Dominik Mandić.⁴⁸⁰⁸ Zemaljski je poglavar Sarkotić 1. siječnja 1918. pisao kako je akcija bosanskih franjevaca izvedena na brzu ruku, pa o njoj nisu obaviješteni mnogi fratri, među kojima su i oni iz Kraljeve Sutjeske, Kreševa itd. U nju je, tvrdi Sarkotić, umiješan i Danilo Dimović, ali je najviše utjecaja imao Sunarić.⁴⁸⁰⁹

Dok je Pilarov *Hrvatski dnevnik* nastavljao borbu protiv Svibanjske deklaracije, tvrdeći da iza nje zapravo stoje srpski emigrantski krugovi,⁴⁸¹⁰ u dijelu tiska, napose slovenskoga, tvrdilo se kako se pojavama poput Stadlerove i Pilarove akcije, Šusteršičeva otpadanja od Sveslovenske pučke stranke i frankovačkih „petljanija“ u banskoj Hrvatskoj, vesele samo velikonjemački krugovi.⁴⁸¹¹ Armijski *Pregled dnevnog tiska* pratio je polemiku između *Hrvatskog dnevnika* i zagrebačkih *Novina*: dok potonji klerikalni list zagovara primjenu prava narodnog samoodređenja, kritizira mlaki oportunistički Hrvatsko-srpske koalicije i zalaže se za udruživanje svih „naprednih elemenata“ svih triju „skupina našega naroda“ na načelu „narodnog jedinstva“, sarajevski dnevnik ističe da se Hrvati moraju oslanjati na hrvatsko državno pravo. Za Hrvate ono znači ostvarenje hrvatske države, dok je pozivanje na pravo narodnog samoodređenja osuđeno na neuspjeh, jer bi se tome suprotstavili i Nijemci i Mađari, a dovelo bi i do raspada Monarhije.⁴⁸¹² Korošček *Slovenec* je, naravno, stao na stranu *Novina*, pa je u siječnju 1918. pisao o tome kako su „izjavaši“ krenuli u ofenzivu: Rudolf Boić je boravio u Osijeku i pokušavao pridobiti *Hrvatsku obranu*, dok Pilar obilazi istomišljenike u Zagrebu te se javno hvali da je baš on autor Stadlerove „Izjave“ i da se nalazi na čelu nove političke stranke.⁴⁸¹³

Nekoliko tjedana kasnije, *Reichspost* je prenijela izjavu Jozе Sunarića za zagrebačku *Hrvatsku riječ* od 13. veljače. Prema toj izjavi političara „koji danas predvodi srbofilski kurs među bosanskim Hrvatima“, koju izjavu je još ranije donio novopokrenuti *Glas Srba, Hrvata i Slovenaca*, kao i još neki listovi, a budno ju je zabilježio i vojni *Pregled dnevnog tiska*, Sunarić je uvjeren kako se ideja ujedinjenja Slovenaca, Hrvata i Srba u jednu samostalnu državu na temelju prava narodnog samoodređenja nezaustavljivo širi. Nadbiskup Stadler je svjestan da je dospio u izolaciju, pa mu je – tvrdi Sunarić – 18. siječnja 1918. preko Pilara uputio sljedeću ponudu: 1. političke skupine Stadler-Pilar i Sunarić obustavljaju međusobne napadaje; 2. do konačnog razbistrenja vanjskopolitičkoga i unutarnjopolitičkog položaja obje skupine ostaju na svojim

⁴⁸⁰⁶ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 65, str. 107.

⁴⁸⁰⁷ Isto, dok. 66, str. 108.

⁴⁸⁰⁸ Z. MATIJEVIĆ, „Fra Dominik Mandić i providencijalna politika Hrvatskoga katoličkog seniorata (1912.-1929.)“, u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, Mostar – Zagreb, 2014., 369.; T. JONJIĆ, „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“, *ZR Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.)*, 438.

⁴⁸⁰⁹ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 237.-238.

⁴⁸¹⁰ „Kako znaju denuncirati“, *Slovenski narod*, 46/1918., št. 2, 3. I. 1918., 2.

⁴⁸¹¹ *Auszug aus der Tagespresse*, 26. I. 1918., 3.-4.

⁴⁸¹² Isto, 5.-6.

⁴⁸¹³ „Uredništvo 'Hrvatskega Dnevnika'“, *Slovenec*, 46/1918., št. 15, 18. I. 1918., 3.

pozicijama; 3. nakon razbistrenja situacije treba uznastojati da se obje skupine ujedine, i to na temelju programa one od njih koji se u to vrijeme učini realnijim i izglednijim te koji bi više odgovarao interesima većine hrvatskog naroda. Na tu je ponudu, nastavlja *Hrvatska riječ*, Sunarić uzvratio tvrdnjom da na nadbiskupovo ponašanje utječu ne samo razlozi koji dolaze odozgo, nego i materijalni: vlada je odobrila izvoz četiri vagona žita iz nadbiskupovih zaliha u Dalmaciju, što će mu donijeti najmanje 800.000 kruna, a k tome je Stadler ranije povoljno, za pola milijuna kruna prodao neke kuće.⁴⁸¹⁴

Za *Novosti* i za *Slovenski narod* Sunarić je spomenuo nešto drugačije brojeve, a i nadnevak Pilarove ponude je drugačiji, ali su prijedlozi – koji su navodno stavljeni 10. siječnja – isti. Sunarić ih je odbio, jer uopće ne postoji nešto kao „Sunarićeva skupina“, nego nasuprot toj beznačajnoj manjini oko Stadlera i Pilara postoji samo velika većina naroda koji želi slobodu i ujedinjenje. Istodobno se je Sunarić, piše *Slovenski narod*, založio za što skorije sazivanje Sabora, oštro se usprotivivši svakoj zamisli o provođenju izbora, s obrazloženjem da je veliki broj žitelja BiH na bojištu.⁴⁸¹⁵ Odgovor na optužbu došao je i iz Beča: komentirajući Sunarićeve optužbe protiv Stadlera, dakle, čovjeka kojega biju posve drugačiji glasi i koji slovi kao iznimno pošten crkveni poglavar, zapravo je iznimno nizak i odvratn, ali – ironično kaže *Reichspost* – na primjeru Sunarića koji se je nekad predstavljao kao vođa hrvatskih katolika u BiH, on valjda pokazuje što Hrvatima donosi deklaracijska politika.⁴⁸¹⁶

U to doba je stanje na ratištima još bilo povoljno za Središnje sile. Iako su Sjedinjene Američke Države 7. prosinca 1917. navijestile rat Austro-Ugarskoj, još početkom 1918. su Njemačka i Austro-Ugarska sa svojim saveznicama Bugarskom i Turskom mogle s optimizmom gledati u budućnost. Lloyd George je još 5. siječnja 1918., govoreći o savezničkim ratnim ciljevima, naglasio da razbijanje Austro-Ugarske ne spada u te ciljeve (*the break-up of Austria-Hungary is no part of our war-aims*),⁴⁸¹⁷ a „četrnaest točaka“ koje je američki predsjednik Wilson objavio 8. siječnja 1918., još nisu značile i zahtjev za razbijanjem Austro-Ugarske, nego tek zahtjev da se njezinim narodima dade mogućnost autonomnog razvitka.⁴⁸¹⁸ Geopolitička logika tih naizgled skromnih zahtjeva bila je jasna: u slučaju raspada Austro-Ugarske, i poražena bi Njemačka iz rata izišla zapravo kao pobjednik, jer bi joj se pripojili njemački dijelovi Monarhije. Njemački blok u srcu Europe protezao bi se u tom slučaju od Baltika skoro do

⁴⁸¹⁴ „Štadler-Vancaševe ponude 'Hrvatskoj Narodnoj Zajednici‘“, *Glas Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1/1918., br. 26, 4. II. 1918., 3.; „Pilar hoće kompromis“, *Slovenec*, 46/1918., št. 32, 8. II. 1918., 3.; *Auszug aus der Tagespresse*, 16. II. 1918., 3.-4.

⁴⁸¹⁵ „Razmere v Bosni (Razgovor s drjem Jozo Sunarićem)“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 38, 15. II. 1918., 1.

⁴⁸¹⁶ „Die Verheerungen der jugoslawischen Politik. Erzbischof dr. Stadler und Dr. Sunaric“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 77, 17. II. 1918., 5.

⁴⁸¹⁷ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., 375.

⁴⁸¹⁸ N. STOJANOVIĆ, *Jugoslovenski odbor*, 56.; B. KRIZMAN, „Mirovni ugovori poslije prvog svjetskog rata“, *Iz istorije Jugoslavije. Zbornik predavanja*, 74.-75.; ISTI, „Stvaranje Jugoslavije“, *Iz istorije Jugoslavije. Zbornik predavanja*, 147.-148.; D. ŠEPIĆ, „Politika rušenja Austro-Ugarske i Južni Slaveni“, *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, JAZU, Zagreb, 1969., 114.

Jadrana, a bio bi samo brojniji, kompaktniji i jači. No, bilo je onih koji su ukazivali na to da je čak 13 od ukupno Wilsonovih „14 točaka“ bilo upravljeno protiv Središnjih sila.⁴⁸¹⁹

Nakon teških poraza koje je u listopadu i studenom 1917. godine doživjela od austro-ugarske vojske, činilo se je da je Italija, unatoč savezničkoj pomoći, pred vojničkim slomom. U to su vrijeme boljševici preuzeli vlast u Rusiji, pa su odmah objavili „Dekret o miru“, kojim su pokazali pripravnost sklopiti mir bez aneksija i ratnih odšteta. Kad je objelodanjen tekst Londonskog ugovora, austro-ugarska je vlada dala tiskati letke s ucrtanim područjem kojega bi Italija imala dobiti. Time se htjelo, a uvelike i uspjelo silno mobilizirati hrvatsku i slovensku javnost protiv Italije te dodatno potaknuti hrvatske i slovenske vojnike na talijanskome bojištu. Fronta na zapadu bila je stabilna, a stanje na istoku krenulo je u smjeru koji je za Središnje sile bio neočekivano povoljan. Pred njemačkom su ofenzivom ruske snage napustile Poljsku, Estoniju, Letoniju i Latviju koje će tijekom godine proglasiti neovisnost, Finska je započela borbu za oslobođenje i osamostaljenje, a Ukrajina je 22. siječnja proglašena neovisnom državom. Ukrajinska je vlada 9. veljače potpisala primirje sa Središnjim silama. Ni mjesec kasnije, 9. ožujka 1918. u Brest-Litovsku je zaključen mir s Ukrajinom i s boljševičkom ruskom vladom: Vladimir Iljič Lenjin je time podmirio dug kojim ga je zadužila carska Njemačka, pa se je mogao okrenuti krvavom obračunu s političkim protivnicima i jačanju institucija boljševičke države.

Rasterećena na istoku, Njemačka je mogla koncentrirati svoje snage prema zapadu, pa je 21. ožujka započela velika serija ofenziva u kojoj su se njemačke postrojbe našle sedamdesetak kilometara od Pariza. Francuski maršal Ferdinand Foch, kojega je bio glas iznimno sposobnog stratega, imenovan je 26. ožujka zapovjednikom savezničkih oružanih snaga, ali će mu ipak trebati vremena da stabilizira frontu, pregrupira postrojbe i tek 18. srpnja 1918. krene u protuofenzivu. Zato će Ivo Pilar s punim pravom u svome dnevniku naknadno zapisati kako su središnje sile „u maju i junu 1918 bile [...] u zenitu svojih ratnih uspjeha.“⁴⁸²⁰ Dok su hrvatske i slovenske postrojbe srčano branile postignute položaje na bojišnici prema Italiji, u međuvremenu su Središnje sile postigle još jednu značajnu pobjedu: pod njemačkim i austro-ugarskim pritiskom Rumunjska je 6. ožujka sklopila preliminarni, a 7. svibnja 1918. i konačni separatni mir.

A kao što je lanjska epizoda sa Sixtom Bourbonским zorno pokazivala da Njemačka i Austro-Ugarska različito gledaju na svoje ratne protivnike i vojno-političke ciljeve, tako su i zemlje Antante pravile razliku među svojim neprijateljima. Velika Britanija, Francuska i SAD su pred očima imale ponajprije Njemačku, dok je Italija svoje ciljeve mogla ostvariti primarno na štetu Austro-Ugarske. No, ni u njoj nije prevladavala težnja za razbijanjem te višenacionalne države, nego tek za njezinim teritorijalnim smanjenjem, budući da bi u protivnome srednjoeuropski i podunavski prostor ostao otvoren za sile koje bi Rim s još većom zlovoljom vidio na svojim granicama: Njemačku i Rusiju. Italija je nerado gledala i na mogućnost stvaranja jače slavenske države na istočnoj obali Jadrana, smatrajući da bi i ona mogla postati njezinim suparnikom te ujedno otvoriti vrata ruskom utjecaju u Sredozemlju. Stoga su se njezini ciljevi

⁴⁸¹⁹ F. MILOBAR, „Bürgschaften eines dauernden Friedens“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 2, 1. III. 1918., 19.

⁴⁸²⁰ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 35.

zadržavali na slabljenju Austro-Ugarske i napose na razbijanju jake austro-ugarske jadranske flote, u čemu je posebno imala potporu Britanije koja je svoju moć temeljila na vladanju morima.

Čak i nakon okončanja neprijateljstava, na Mirovnoj konferenciji, talijanski je ministar vanjskih poslova Sidney Sonnino i dalje inzistirao na provedbi Londonskog pakta koji je predviđao opstanak Monarhije. Talijanski su ciljevi bili sljedeći: realizirati obećano Londonskim paktom i za susjeda dobiti smanjenu, oslabljenu i s Jadrana potisnutu Austro-Ugarsku, osnovati Veliku Srbiju s širokim izlazom na more, ali bez Hrvatske i Slovenije, osigurati opstanak crnogorske države na čelu s kraljem Nikolom, ocem talijanske kraljice, te postići proširenje Rumunjske na Erdelj i Bukovinu.⁴⁸²¹ Čak je i razbijena Srbija, koja je u vojnopolitičkome pogledu bila tek europski patuljak, ali je u doba aneksijske krize i Prvoga balkanskog rata stekla simpatije široke javnosti, svoju politiku prema Austro-Ugarskoj definirala u obliku „maloga“ i „velikoga“ rješenja: prvo je značilo okupljanje u jednu državu svih područja koja su nastanjena Srbima ili ih Srbi drže povijesno i etnografskim svojima; potom je obuhvaćalo ujedinjenje svih južnih Slavena u jednu državnu zajednicu pod dominacijom Srbije. No, u to doba nije bilo jasne odluke, a još manje snage da se provede bilo koja od tih zamisli.

Drugim riječima, odluka o razbijanju Austro-Ugarske među velesilama je donesena tek pred sam kraj rata, a na nju su najteže pristajali Amerikanci: Wilson je tek 26. kolovoza 1918. službeno izjavio kako treba razbiti „umjetnu austrijsku carevinu“.⁴⁸²² To znači da je, što se općih prilika na ratištu tiče, Ivo Pilar, čije se je *Južnoslavensko pitanje* sredinom ožujka našlo na knjižarskim policama, mogao u to doba imati razloga za zadovoljstvo: pobjeda Središnjih sila činila se je posve izvjesnom. No, na unutarnjopolitičkome planu situacija je postajala sve zaoštrenijom. Dualizam, kojemu je Pilar iz taktičkih razloga privremeno priznavao pravo na opstanak, u dramatičnim ratnim i socijalnim prilikama ponovno se pokazivao kao sustav koji truje političku klimu na jugu Monarhije i proizvodi metastaze koje se manifestiraju u sve većem osjećaju neprijateljstva prema državi koji je počeo zahvaćati i Hrvate. Na konferenciji predstavnika Njemačkoga kluba i njemačkih vijeća, koja je održana u veljači 1918. u Celovcu, donesen je jednoglasan zaključak o rješavanju južnoslavenskog pitanja na način da se u sporazumu s Ugarskom i Hrvatskom poduzme subdualističko rješenje ujedinjenjem Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i BiH u „Veliku Hrvatsku“, uz uvjet da se zaštite prometni i gospodarski interesi austrijskih Nijemaca odnosno Austrije. Deklaracijom od 24. ožujka prvotni je zahtjev ublažen, a formulacija je tražila stvaranje južnoslavenske države u duhu Svibanjske deklaracije, strogo u sporazumu obiju država Monarhije i uz bezuvjetno očuvanje Monarhijina pristupa Jadranu.⁴⁸²³

⁴⁸²¹ B. KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, 9.

⁴⁸²² M. EKMEČIĆ, „Stavovi Nikole Pašića prema američkim planovima pretvaranja Austro-Ugarske u federativnu državu“, *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb, 27-28. prosinca 1968. godine*, JAZU, Zagreb, 1969., 162.

⁴⁸²³ „Die Lage in Oesterreich. Deutschösterreich und die Lösung der südslawischen Frage“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 27. III. 1918., 4.

Tim se je povodom iz frankovačkih redova znalo primijetiti da prijedlozi koji dolaze iz austrijsko-njemačkih krugova nisu ono što Hrvati traže, ali se s njima bar može razgovarati, dok Mađari nastupaju bahato, ne pokazujući ni najmanju volju da popuste.⁴⁸²⁴ Usporedno s time, u mađarskom se je tisku u proljeće 1918., naime, počelo iznova sve više pisati o potrebi priključenja BiH Ugarskoj. Bila je to stara tema i davni san mađarskih političkih i gospodarskih krugova koji su se sad ponadali da je došlo vrijeme njegova ostvarenja, odnosno trenutak koji se ne smije propustiti, jer su politički potezi cara i kralja Karla prijetili razvitkom koji će potkresati krila mađarskome imperijalizmu. Ni prijedlozi austrijsko-njemačkih krugova nisu takvi da bi se o njima moglo razgovarati, pisao je *Budapesti Hirlap*: nije Ugarska ušla u rat i podnijela tolike žrtve da bi dopustila da joj Sušak i Rijeka postanu inozemstvo.⁴⁸²⁵ Ugarski ministar-predsjednik Sándor Wekerle je u parlamentu 22. veljače 1918. godine sasvim jasno definirao kako službena Budimpešta gleda na južnoslavensko pitanje: Dalmacija bi se imala pripojiti Hrvatskoj i Slavoniji te se njom ostati u odnosu koje je definiran hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. godine, dok bi BiH imala biti izravno priključena Ugarskoj.⁴⁸²⁶

Novinska je kampanja, dakle, imala uporište u službenoj mađarskoj državnoj politici. Zemaljski poglavar BiH Stjepan Sarkotić je primjećivao da na tu mađarsku propagandu reagiraju jedino Stadlerovi pristaše.⁴⁸²⁷ Kao što će se vidjeti iz njegova izvješća od 22. srpnja, Sarkotić je bio svjestan da bi i „franjevci“ bili protiv mađarskog rješenja, ali bi mu se suprotstavljali s jugoslavenskoga, a ne s hrvatskoga stajališta.⁴⁸²⁸ Ogorčen teškim posljedicama dualističkog sustava, nemali dio hrvatske političke elite bio je, naime, već prigrlio ideje Svibanjske deklaracije i otklanjao je rješenje hrvatskog pitanja unutar Monarhije. U tom kontekstu su se Mađari – po modelu iz doba tzv. politike novoga kursa i Riječke rezolucije – pojavljivali kao potencijalni saveznici u razbijanju Monarhije, a tek podredno protivnici koji aspiriraju na dominaciju nad Hrvatskom i Hrvatima. Tome su se ozbiljno opirali jedino frankovci, donekle i Hrvatska pučka seljačka stranka, poglavito do raskida suradnje s frankovcima sredinom travnja te godine. Takvo je stajalište dodatno povezivalo frankovce i skupinu oko vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera i faktičnoga glavnog urednika *Hrvatskog dnevnika* Ive Pilara. Pristaše Svibanjske deklaracije – napose Slovenci – tom su savezništvu pridodavali i Ivana Šusteršiča i njegove pristaše, koje se je jednako tako napadalo kao tuđinske sluge i protivnike narodne sloge.⁴⁸²⁹

Svi raspoloživi dokumenti pokazuju da je u to vrijeme postojala velika bliskost političkih pogleda između zemaljskoga poglavara BiH Stjepana Sarkotića, te Stadlera i Pilara. Povezivao ih je niz ključnih elemenata: na strateškoj razini otpor politici Svibanjske deklaracije, otklanjanje bilo kakvog saveza sa Srbijom i Crnom Gorom, kao i težnja za ujedinjenjem hrvatskih zemalja unutar Monarhije, na taktičkoj – nesklonost rješenju u mađarskome smislu i protivljenje

⁴⁸²⁴ Otto SZLAVIK, „Die Kroaten warten“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 4, 29. III. 1918., 49.-51.

⁴⁸²⁵ „Ein ungarisches Blatt über Grosskroatien“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 4, 29. III. 1918., 62.-63,

⁴⁸²⁶ „Erklärungen des Ministerpräsidenten Doktor Wekerle“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19217, 23. II. 1918., 5.-6.

⁴⁸²⁷ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 243.

⁴⁸²⁸ Isto, 246.

⁴⁸²⁹ Usp. „Današnji naš protest“, *Edinost*, 43/1918., št. 106, 21. IV. 1918., 1.

sazivanju Sabora, makar je u potonjem pitanju bila razlika u intenzitetu i svrsi tog protivljenja. No, glavnu je ulogu preuzeo Sarkotić, koji je po prirodi stvari bio u svakodnevnom kontaktu s najvišim predstavnicima izvršne vlasti u Monarhiji. On je 4. ožujka 1918. bio nazočan godine sastanku nekolicine ugarskih ministara na čelu sa Sándorom Wekerleom, predsjednikom ugarske vlade. Nazočni su mađarski političari, bili „užasnuti“ razvitkom političkih prilika na jugu Monarhije i zatražili su od Sarkotića mišljenje i prijedlog rješenja. Sarkotić je bio rezolutan: „Dalmaciju odmah priključiti Hrvatskoj! Unkelhäu[s]sera poslati za bana, ali sa svim mogućim koncesijama što su još spojive sa zajednicom. Nagodbeni zakon iz godine 1868. provesti u potpunosti, može bit i revidirati u korist Hrvatske. U ovom času moglo bi to još pomoći, da li i kasnije, to je pod znakom pitanja. Ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom staviti u izgled, a provesti ga u djelo, čim budu prevladane administrativnotehničke poteškoće.“⁴⁸³⁰

Bilježeci spomenuti opis u svoj dnevnik, Sarkotić je zabilježio da se je Unkelhäusser u potpunosti složio s njim, a nije imao povjerenja u Wekerlea. A dva dana kasnije, 6. ožujka 1918., Sarkotić je u Badenu primljen u audijenciju kod monarha, koji je od njega tražio mišljenje o južnoslavenskom pitanju. Zemaljski poglavar BiH se je i tom zgodom pozvao na svoja izlaganja prigodom prethodnih audijencija, a ponovio je: „Dalmaciju treba odmah priključiti Hrvatskoj i najaviti ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, a to provesti pošto se prevladaju upravnotehničke poteškoće (ustrojavanje županija, odgajanje državnih činovnika i td.).“⁴⁸³¹ Monarh time nije bio sasvim zadovoljan, jer se je zanimao za mogući državnopravni položaj Slovenaca, ali i Srbije i Crne Gore.⁴⁸³² Bilo je jasno da je car pod dojmom austrijskih kombinacija o pripojenju tih dviju okupiranih država Monarhiji. Sarkotić je to odlučno otklanjao, ali nije bio uvjeren da je u tome uspio. Karlo je s rezervom primio njegovo mišljenje da su Hrvati i Srbi, „usprkos istog jezika“, bez ikakve sumnje dva „različita individualiteta“ koji su „nespojivi“, i od kojih je jedan „istočni“, a drugi „zapadni“.⁴⁸³³

Trenutak nije bio sasvim pogodan za tu interpretaciju: baš tog dana austrijski je tisak donio vijesti da se austro-ugarski i njemački pregovarači s boljševicima vraćaju kući trljajući ruke: uglavljen je mir na čitavoj istočnoj fronti, a između nove, sovjetske Rusije i Europe stvoren je zaštitni kordon od niza samostalnih država. Činilo se da je ruska prijetnja potisnuta zauvijek ili bar zadugo, pa se je onda i zamisao i usisavanju Srbije i Crne Gore činila privlačnijom: skupa s Albanijom to bi značilo potpunu austro-ugarsku dominaciju Balkanom i istočnom obalom Jadrana. Hrvatski su razlozi i hrvatska iskustva u tome bili premali uteg na vagi, a nije ozbiljno shvaćena ni rezolucija hrvatskih, srpskih i slovenskih političara donesena u Zagrebu nakon vijećanja 2. i 3. ožujka 1918., makar je u njoj zatraženo ujedinjenje ta tri naroda u jednu državu,

⁴⁸³⁰ Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 135.-136.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 245.

⁴⁸³¹ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 246.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 544.-545.; Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 136.

⁴⁸³² Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 136.

⁴⁸³³ Isto, 136.-137.

na načelima „narodnog jedinstva“ i „narodnog samoopredjeljenja“. Rezoluciju, kasnije poznatu pod imenom „Zagrebačka deklaracija“, potpisali su brojni utjecajni političari iz vodećih stranaka – dakako, bez frankovaca i radićevaca – a među potpisnicima bila su i krupna bosansko-hercegovačka imena: Jozo Sunarić, Gjuro Džamonja, Kosta Majkić, Danilo Dimović i Vojislav Šola.⁴⁸³⁴ U sličnom će se sastavu srpski i hrvatski političari naći u svibnju 1918. u Pragu, na proslavi obljetnice praškoga kazališta koju su također iskoristili za manifestaciju južnoslavenske sloge.⁴⁸³⁵ No, usporedno sa Zagrebačkom deklaracijom, sudionici zagrebačkog sastanka prihvatili su interni dokument u kojem se traži neovisna i slobodna jugoslavenska država koja će se prostirati na kontinuiranom području na kojem živi „naš jedinstveni narod“.⁴⁸³⁶

Vijest o spomenutom ožujkskome zagrebačkom skupu u Beču nije bila nikakva tajna: *Reichspost* je opširno pisala kako je redarstvo htjelo rastjerati skup na kojem su hrvatski i bosansko-hercegovački političari, u nazočnosti Korošca, Laginje, Spinčića, Smodlake i Čingrije raspravljali o stvaranju južnoslavenskoga Narodnog vijeća.⁴⁸³⁷ Tri dana kasnije taj je kršćansko-socijalni bečki dnevnik u komentaru na naslovnoj stranici raspravljao o razlozima širenja jugoslavenske državne misli. Od promjene dinastije u Srbiji neki su slobodoumni Slovenci i Hrvati pokazivali simpatije prema toj zemlji, ali nikomu nije na um padalo državno ujedinjenje. Još u svibnju prošle godine, podsjeća *Reichspost*, ciljajući na sastanak u Austrijskome politikom društvu održan 19. svibnja 1917., Korošec i Sveslovenska pučka stranka konferirali su s hrvatskim pravašima o oživotvorenju hrvatskoga državnog prava. Čak i u Svibanjskoj deklaraciji se je govorilo o tome, iako je u nju ugrađeno još i pravo narodnog samoodređenja, a ona je protegnuta i na Srbe, ne bi li je i oni prihvatili. Dvojbe oko tumačenja toga dokumenta, nastavlja *Reichspost*, uskoro je razriješio Krfski pakt kojim su hrvatski i slovenski emigranti pristali na državno ujedinjenje sa Srbijom pod žezlom Karađorđevića. Nakon toga je uslijedio treći korak: „zagrebačko glasilo Južnoslavenskoga kluba“, list *Hrvatska država*, potom je počeo promicati političke ciljeve Kluba pod geslom „bezuovjetnog prava na narodno samoodređenje“. To znači – ispravno primjećuje bečki kršćansko-socijalni list – da je razvitak događaja nadrastao Svibanjsku deklaraciju, a zahtjevi bivaju sve radikalniji. Jedina zapreka ostvarenju toga „bezuovjetnog prava na narodno samoodređenje“ danas je Monarhija, što začudo ne shvaćaju oni njezini krugovi koji proizvode posljedice s kojima se ne će moći suočiti.⁴⁸³⁸

Retorika je bivala sve oštrija, a razvitak sve dramatičniji. Sredinom travnja 1918. svoju saborsku suradnju s frankovačkom Strankom prava razvrgnut će Stjepan Radić, koji će od tada postati jednim od vatrenih pristaša politike Svibanjske deklaracije koju je taj prvak HPSS-a po

⁴⁸³⁴ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 79., str. 125.-126.; *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 3, 14. III. 1918., 47.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 155.-156.

⁴⁸³⁵ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 243.-244.

⁴⁸³⁶ H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, 48.

⁴⁸³⁷ „Der südslawische 'Einheitsstaat'“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 102, 6. III. 1918., 5.

⁴⁸³⁸ „Die Vorgänge im unseren Süden“, *Reichspost. Nachmittagsausgabe*, 25/1918., Nr. 112, 9. III. 1918., 1.

običaju shvaćao i tumačio na svoj način.⁴⁸³⁹ U frankovačkim redovima taj Radićev korak nije tumačen samo kao izdaja, nego i kao ilustracija slijepe politike „mjerodavnih“ čimbenika: temperamentnom je Radiću, pisala je *Kroatische Rundschau*, jednostavno dosadilo čekati kad će „mjerodavni” shvatiti da je krajnje vrijeme za poduzimanje odlučnih koraka.⁴⁸⁴⁰ Bila je to mlaka najava da bi strpljenje mogli izgubiti i drugi koji se još uvijek uzdaju u zaokret na strani „merodavnih”.

U sklopu nastojanja da se istodobno parira kako mađarskim pretenzijama na BiH, tako i politici Svibanjske deklaracije i Jugoslavenskog odbora, čini se da je u prvoj polovici 1918. sazrijevala zamisao o formiranju Hrvatskoga narodnog vijeća (odbora). U historiografskom je smislu problem posve neistražen, ali je Pilar i u njemu, po svemu sudeći, imao zapaženu ulogu.

Pregled dnevnog tiska prenio je, naime, vijest od 19. ožujka 1918., da su u Sarajevo doputovali Josip Pazman i Dragan Šafar kako bi s Pilarom pregovarali o daljnjoj zajedničkoj taktici i o ulasku frankovačke stranke u Hrvatsko narodno vijeće.⁴⁸⁴¹ Ljubljanski *Slovenski narod* je, međutim, stvar prikazivao drugačije: nakon što je nedavno pukla vijest da je Pilar ponudio kompromis Sunariću, frankovci traže način kako bi se pridružili Narodnome odboru koje se „planira osnovati za sve naše zemlje“ (*ki se snuje za vse naše dežele*). Zbog toga su Pazman i Šafar došli u Sarajevo, ali je malo vjerojatno da bi itko htio u svome društvu ljude iz kruga oko zagrebačke *Hrvatske*, sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika* ili Šusteršičeve *Resnice*.⁴⁸⁴² Frankovačka *Hrvatska* je demantirala tvrdnje da su Pazman i Šafar u Sarajevo išli po stranačkom poslu, a prenijela je i pisanje *Hrvatskog dnevnika* koji je spekulacije sasjekao u korijenu: „Neka se tješe gospoda jugoslaveni, mi nemamo želje da se nadjemo s njima u jednom 'narodnom odboru'. Da dodjemo među njih, morali bismo najprije prestati da budemo Hrvati, a to ne ćemo ili bismo barem morali poludjeti, a to nam izgleda izključeno.”⁴⁸⁴³

Ako je i postojala, zamisao o Hrvatskome narodnom vijeću nikad nije ozbiljno zaživjela,⁴⁸⁴⁴ ali će suradnja između frankovaca u banskoj Hrvatskoj i kruga oko Pilara i Stadlera postati još intenzivnija. Ona će se ogledati i u brojnim Pilarovim priložima u zagrebačkome frankovačkom časopisu *Kroatische Rundschau* koji je imao zadaću obavještavati europsku javnost – a pogotovo utjecajne krugove u Monarhiji – o hrvatskome pitanju.

Kao što je spomenuto, već u studenome i u prosincu 1917. se je spekuliralo o tome da je taj časopis pokrenut na inicijativu skupine frankovaca i Ive Pilara (Pilar je još 1900./1901. u Sarajevu predlagao pokretanje novina na njemačkom jeziku!), ali za to nema pouzdanih dokaza.

⁴⁸³⁹ Radićevu izjavu koju je praški *Narodni listy* donio 13. travnja 1918. v. u: B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 163.

⁴⁸⁴⁰ „Ein politischer Überläufer“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 5, 15. IV. 1918., 79.

⁴⁸⁴¹ *Auszug aus der Tagespresse*, 22.III.1918., 3.-4. Usp. Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 137.-138.

⁴⁸⁴² „Konferenca v Sarajevu“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 63, 16. III. 1918., 4.

⁴⁸⁴³ „Sablasti, sablasti!“, *Hrvatska*, br. 2006, 24. III. 1918., 1.

⁴⁸⁴⁴ U članku „Nov politički klub na Hrvatskem“, *Slovenec*, 46/1918., št. 152, 6. VI. 1918., 3. je izvijestio da je ustrojen novi hrvatski politički klub kojemu je svrha pobijati jugoslavenstvo i promicati čisto hrvatstvo, a čine ga M. Kovačević, J. Pazman, D. Šafar i barun J. [Ivan?] Ožegović.

No, nepobitno je da su u njemu obilno surađivali i Pilar i njegov punac Adalbert Shek, koji je svoj prilog „Ungarns Ansprüche auf Bosnien“ objavio već u prvome broju, redakcija kojega je okončana 12. veljače 1918. godine.⁴⁸⁴⁵ Kao nakladnik je u prvome broju bio označen Dragan Šafar, a kao odgovorni urednik Otto Szlavik.⁴⁸⁴⁶ Već od drugoga broja kao nakladnici su uz Šafara označeni Fran Milobar i Josip Pazman. Kao suradnici časopisa javljali su se Fran Milobar, Josip Pazman, Dragan Šafar, Adalbert Shek, Ivo Pilar, Milan Kovačević, Stjepan Zagorac i dr., a časopis je objavljavao i kroniku političkih događaja te je donosio važnije dokumente. Tri mjeseca nakon što je pokrenut, s odobravanjem i nadama je *Kroatische Rundschau* pozdravljena i u bečkome *Danzer's-Armee Zeitung*.⁴⁸⁴⁷ To bi moglo sugerirati da su ideje koje je časopis promicao uživale stanovit stupanj simpatija i u Austrijskome političkom društvu u kojem je Shek imao razgranate veze.

U vladajućim je bečkim krugovima, naime, ipak postupno sazrijevalo shvaćanje da se južnoslavensko pitanje više ne može zaobilaziti. U mnoštvu važnih državnih pitanja kojih se je dotaknuo u svome govoru u Carevinskom vijeću, predsjednik austrijske vlade Ernst von Seidler izjavio je 7. ožujka, da se to pitanje „već sada ne smije mimoilaziti“ (*könne schon gegenwärtig nicht länger vorübergegangen werden*). Naprotiv, treba napokon prionuti njegovu rješavanju, ali tako da se nađe ono rješenje koje „potpuno i u cijelosti odgovara aksiomu odanosti dinastiji i državi.“ Na toj je podlozi vlada spremna u dogledno vrijeme u okvirima svoje nadležnosti – dakle, ne izvan okvira Cislajtanijske – pristupiti rješavanju južnoslavenskog pitanja, otvoreno, uz suradnju svih zainteresiranih čimbenika, čuvajući opravdane interese svih naroda kojih se ono tiče.⁴⁸⁴⁸ Seidler je precizirao i načela kojih se vlada kani držati: izgladačenje suprotnosti u okviru državne ideje, nacionalna autonomija, narodna samouprava koja ne prelazi granice narodnog područja, pravo samoodređenja do krajnjih granica koje se mogu dovesti u sklad s načelom održanja cjelovitosti i razvitka države; svaki narod ima pravo živjeti na svom području, a nijedan nema pravo nad drugim vršiti nikakvu prisilu; nije moguće primijeniti posve isti model na sjeveru (Češka, Sudetsko područje) i na južnoslavenskome jugu, ali ne smije biti nikakve dvojbe oko toga da se premijerove smjernice bitno razlikuju od dalekosežnih planova državnopravne izjave Južnoslavenskoga kluba.⁴⁸⁴⁹

⁴⁸⁴⁵ *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 1, 5.-8.

⁴⁸⁴⁶ Otto (Oton) Szlavik (1863.) bio je publicist i profesionalni novinar; suradnik, a jedno vrijeme i urednik *Hrvatstva* te pokretač i urednik *Jutra*. Bio je i jedan od utemeljitelja Hrvatskoga novinarskog društva te njegov predsjednik u fazi osnivanja. Opš. P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 73., 106.; B. NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, 66.-67, 86., 184.

⁴⁸⁴⁷ „Kroatische Rundschau“, *Danzer's Armee-Zeitung*, 23/1918., Nr. 21-22, 23. i 30. V. 1918., 14. *Pester Lloyd Morgenblatt*, 65/1918., Nr. 171, 25. VII. , 4.-5. će negodovati što mađarski časnici čitaju *Danzer's Armee-Zeitung*, list koji je instrument protumađarske politike u Monarhiji.

⁴⁸⁴⁸ „Budgetprovisorium und Kriegskredite – angenommen!“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 109, 8. III. 1918., 3.-4.

⁴⁸⁴⁹ „Oesterreichischer Reichsrat“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19230, 8. III. 1918., 4.-5. Sredinom travnja 1918. *Slovenski narod* je Pilara i Stadlera, skupa s Ivanom Šusteršičem, svrstao u „protunarodne“ elemente i „veleizdajice“. (*Auszug aus der Tagespresse*, 19. IV. 1918., 7.)

Uz vijest o carevu odlasku u posjet vojnicima na bojištu i o odgodi zasjedanja Parlamenta, tisak je 4. svibnja 1918. donio i opširnu Seidlerovu izjavu o južnoslavenskome pitanju koju je dao na konferenciji prvaka klubova austrijskih političkih stranaka (*Obmännerkonferenz*) zastupanih u Carevinskom vijeću. Predsjednik vlade je ponovio da to pitanje doista postoji i zahtijeva rješavanje (*bedarf einer Behandlung*); on da ne zna hoće li u budućnosti biti stvorena „jugoslavenska država“, što se „ne može isključiti“ (i *Reichspost* i *Neue Freie Presse* su ove riječi donijele u spacioniranom obliku!), ali je o tome bespredmetno sada govoriti, budući da se to ne tiče samo Austrije, nego i Ugarske i Bosne. On ne želi govoriti ni o tome, bi li u tom slučaju neka austrijska područja mogla biti isključena (*ausgeschlossen*), ali jedno drži prilično jasnim: ako bi došlo do organiziranja takve državne jedinice, ona bi mogla nastati jedino pod žezlom Njegova Visočanstva i kao sastavni dio Monarhije, a ne kao rezultat mirovnih uvjeta. Ni u kojem slučaju ona ne bi mogla obuhvaćati one dijelove austrijskoga državnog područja (*jene Teile des österreichischen Staatsgebietes*) koji se nalaze na putu prema Jadranu i koji su usko su povezani s njemačkim jezičnim područjem.⁴⁸⁵⁰

Bilo je prilično jasno da Seidler misli na slovenske zemlje. No, u toj svojoj izjavi – koju je zaključio pozivom da se svim zakonitim sredstvima u interesu države stane na kraj huškačkoj agitaciji koja samo truže i kvari uzajamne odnose – Seidler je nastavio tumačiti da i nacionalne težnje tih područja, ukoliko one postoje, valja uvažiti u najvećoj mogućoj mjeri, naglašavajući da su južnim Slavenima [Slovencima] mogući znatni kulturni i gospodarski ustupci.⁴⁸⁵¹ Seidlerova je izjava sadržavala četiri važna elementa: prvo, priznanje da južnoslavensko pitanje treba što skorije riješiti; drugo, da to rješenje može biti i u obliku države koja se nalazi u sastavu Monarhije; treće, da jezgru te države – očito iz obzira prema dualističkim ogradama – u sporazumu s Ugarskom treba činiti Bosna i Hercegovina, i četvrto, da je Austrija spremna razmotriti ustupanje nekih dijelova cislajtanskog područja toj državi, i to onih dijelova koji su se jasno mogli prepoznati kao hrvatske zemlje u sastavu Monarhije, u najmanju ruku Dalmacija.

Ponukani tom izjavom, Pilar i nadbiskup Stadler su, kao „pouzdanici hrvatske stranke prava [‘frankovaca’] u Sarajevu“ uputili predsjedniku austrijske vlade brzojavku sljedećeg sadržaja: „[...] Pozdravljamo vrlo važnu izjavu Vaše preuzvišenosti od 3. svibnja, u kojoj se priznaje mogućnost i potreba osnivanja jugoslavenske države u okviru habsburške monarhije. Nadamo se, da je Vaša preuzvišenost uvjerena, da ovo državno ustrojstvo na temelju historičkih, narodnih, statističkih i državi shodnih razloga može biti samo hrvatska država, koja u okviru habsburške monarhije, mora obuhvatiti sve hrvatske zemlje, a prema tome i Bosnu i Hercegovinu. Očekujemo takodjer, da će i ugarski državnici Vašu preuzvišenost htjeti slijediti u

⁴⁸⁵⁰ „Die Gründe der Vertagung“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 202, 4. V. 1918., 2.-3.; „Die Erklärung des Ministerpräsidenten Dr. v. Seidler in der Obmännerkonferenz“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19285, 4. V. 1918., 3.-4.

⁴⁸⁵¹ Isto.

mudrom prosudjivanju, uvidjavnosti i pravednosti, te uvidjeti potrebu ustrojstva hrvatske države na jugu Monarhije i osvjedočit se, da državna korist ovakove mjere zahtijeva neodgodivo.⁴⁸⁵²

U međuvremenu su se u krugu oko Stadlera i Pilara počele pojavljivati pukotine. Zagrebačka *Hrvatska država* je 21. travnja objavila vijest da je „na konferenciji grupe Stadler-Pilar“ koja je održana 12. travnja, žustro kritiziran („anacionalan i izdajnički“) način na koji Pilar uređuje *Hrvatski dnevnik*, i da je Pilaru upućen prijekor da je „odricanjem“ od Rijeke i Slovenaca te pristankom na skrbništvo Budimpešte i Beča nad budućom hrvatskom državom, udario smjerom koji je u sadašnjim okolnostima izdajnički i neminovno vodi u slom.⁴⁸⁵³ Optužba koja je korištena u tom sukobu bila je teška, ali u biti nije bila originalna: već prigodom objavljivanja Stadlerove „Izjave“ u studenome 1917., Koroščeva je mariborska *Straža* optužila Stadlera da je izdao Slovence i Hrvate izvan zemalja ugarske krune,⁴⁸⁵⁴ ponavljala se je i u idućem razdoblju u raznim varijacijama i s različitim intenzitetom. Očito se oslanjajući na pisanje zagrebačke *Hrvatske države*, sad je Koroščevo glavno glasilo, ljubljanski *Slovenec*, na tragu vijesti o „raščišćavanju“ u Stadler-Pilarovoj skupini koju je 21. travnja donijela *Hrvatska država*, objavio da je 12. travnja u Sarajevu održana skupština „Pilarove stranke“, sve u svemu 38 pristaša, mahom inteligenata koji su ovisni o vladi. Usprkos tomu su osudili pisanje *Hrvatskog dnevnika* i Pilara optužili da je izdao i krivotvorio Starčevićev program. Optužili su ga za prepuštanje Rijeke Mađarima, odricanje od Slovenaca i supremaciju Beča i Pešte nad budućom hrvatskom državom, a mogli su se čuti i povici „Gubite se od nas, nema vam mjesta među nama!“ Uz Pilara je bio samo nadsavjetnik Meštrić, a Vancaš je šutio, jer on – ironično kaže *Slovenec* – uvijek zna stati uz većinu. Uslijed toga je otklonjena i Pilarova molba da se stranka ne cijepa, „iako u njoj postoje dvije suprotstavljene struje“, zaključuju *Hrvatska država* i *Slovenec*,⁴⁸⁵⁵ ne objašnjavajući o kakvoj se struji može raditi ako je Pilar doista ostao posve usamljen, niti navodeći na što se je „stranka“ rascijepila.

Tršćanska *Edinost* je događaju posvetila iznimno velik prostor, ali ni ona nije znala više pojedinosti sa same skupštine od onoga što je donijela *Hrvatska država*. Znala je, međutim, da je baš Pilar autor *Južnoslavenskog pitanja*, pa mu se je narugala da je u knjizi dva srpska vladara proglasio jednim čovjekom, usput ponudivši rješenje južnoslavenskog pitanja u obliku robovanja Beču i Pešti. Na skupštini stranke, kaže *Edinost*, uz Pilara je stao samo Meštrić, inače stručnjak za pristojbe i takav Hrvat da svoje knjige tiska isključivo na njemačkom jeziku. Karakteristično je, međutim, navodi *Edinost*, pisanje *Hrvatskog dnevnika* koji bi sad odjednom razlučio Svibanjsku deklaraciju od pokreta koji je ona izazvala: sama Deklaracija bi bila prihvatljiva

⁴⁸⁵² Brzobjavku objavljenu 12. svibnja 1918. u frankovačkoj *Hrvatskoj* donio je Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 137.-138. Može se pretpostaviti da je pisana na njemačkom jeziku, pa bi vjerojatno termin „südslawischer Staat“ (koji je koristio i sam Seidler!) bilo ispravnije prevesti kao – južnoslavenski.

⁴⁸⁵³ *Auszug aus der Tagespresse*, 24. IV. 1918., 5.

⁴⁸⁵⁴ „Glasilo drja Korošča in Stadlerova akcija“, *Slovenski narod*, 50/1917., št. 274, 29. XI. 1917., 2.

⁴⁸⁵⁵ „Pročišćavanje u Stadler-Pilarovoj grupi“, *Hrvatska država*, 2/1918., br. 82, 20. IV. 1918., 3.; „Nova stranka v Bosni“, *Slovenec*, 46/1918., št. 92, 23. IV. 1918., 2.-3. Zanimljivo je da je o Pilaru i o tome skupu na isti način pisao list slovenskih radnika u Americi. Usp. „Jugoslavansko gibanje“, *Glas naroda*, 26/1918., št. 116, 17. V. 1918., 1.

(štoviše, ona i nije ništa drugo nego program koji *Hrvatski dnevnik* odavno zastupa), ali je deklaracijski pokret prešao te okvire i postao poguban. Ta logika prema kojoj je dobra Deklaracija, ali nisu dobri oni koji je propagiraju, za *Edinost* je jedan od primjera Pilarove „bezglave taktike“. No, važno je da se je u tom krugu počelo čistiti; Pilarov vlak ionako ide u provaliju.⁴⁸⁵⁶

U tom su smislu pisali i neki drugi listovi. Ljubljanski *Jugoslovan* se je nadao da će Pilarovim „odstupanjem iz uredništva“ *Hrvatski dnevnik* početi zastupati drugačiju, jugoslavensku politiku, ali je ukazivao na to da bosansko-hercegovačka Zemaljska vlada guši listove koji nastupaju jugoslavenski, kao što su *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba, Jug, Luč* i slično.⁴⁸⁵⁷ Sarkotičeva je vlada to odmah demantirala dosta duhovitom dokočicom: spomenuti su listovi zabranjeni zbog razloga koji su navedeni u samoj odluci o zabrani; da je jugoslavenska orijentacija bila kriterij zabrane, onda bi bili zabranjeni i listovi koji zastupaju isti smjer koji zastupa *Jugoslovan*, ali to ipak nije slučaj.⁴⁸⁵⁸

A da je u uredništvu *Hrvatskog dnevnika* doista došlo do sukoba (i da Pilar nije bio među onima koji luče Svibanjsku deklaraciju od deklaracijskoga pokreta), moglo se je primijetiti i po pisanju toga lista: Hrvatska država je slavodobitno primijetila da je sarajevski dnevnik promijenio orijentaciju čim je Pilar ispao iz uredništva: odmah je stao uz Svibanjsku deklaraciju.⁴⁸⁵⁹ To potvrđuje i sam Pilar u kasnijim dopunama svoga ratnog dnevnika: „...Kad sam na 13. travnja 1918. ostavio Sarajevo, postavio je nadb. Stadler nadzornikom nad listom Dra Srećka Perišića, odvjetnika u Sarajevu. Ovaj je pako, pošto je dotadanji glavni urednik Dr Rade Smoljan obolio, namjestio urednikom Dra Ivicu Smolića, dotada sudb. pristava u Sarajevu, koj se je vazda isticao najžešćom osobnom animozitetom proti meni. Od toga časa izgubio sam upliv na list, dapače učestavali su napadaji protiva mene.“⁴⁸⁶⁰

A da taj sukob nije bio primarno na osobnoj razini, nego da je imao važniju, političku pozadinu, rječito govori pismo koje je Pilar 22. travnja uputio Radi Smoljanu, u kojemu sebe i svoje istomišljenike, među kojima je tada svakako i sam Smoljan, brani od napadaja da je „proti sadašnjim zahtjevima Jugoslavena“. Pilar piše: „Mi a priori odklanjamo Jugoslavensku deklaraciju, jerbo u svakom slučaju vidimo u njoj veliku opasnost za našu narodnu stvar. Naša opreka prama deklaraciji sastoji se u sljedećem: 1.) Mi prihvaćamo samo čisto hrvatsko riješenje, a svako drugo a priori odklanjamo. Mi hoćemo Hrvatsko Kraljevstvo a svaka mutna Jugoslavija neka je daleko od nas. 2.) Jugoslavenska Deklaracija sadržaje u sebi princip narodnoga jedinstva (doduše sakriven u riječima 'našega jedinstvenoga naroda', ali ipak) i time postaje za nas neprihvatljiva, jer mi smo radikalni hrvatski nacijonalisti. Ovo narodno jedinstvo ima izraziti protuhrvatski cilj, zato se Srbi toliko za nj i zalažu. Ona bazira na žalibože ispravnom računu, da su Srbi po svojoj brojevnoj većini (4,5 mil) po svoje dvije slobodne države i po svojoj narodnoj

⁴⁸⁵⁶ „Okolo Stadlerja-Pilarja se je začelo – čistiti!“, *Edinost*, 43/1918., št. 110, 25. IV. 1918., 1.-2.

⁴⁸⁵⁷ „Jugoslavenska misel v Bosni in Hercegovini“, *Jugoslovan*, št. 27, 11. V. 1918., 3.

⁴⁸⁵⁸ „Popravek“, *Jugoslovan*, št. 30, 1. VI. 1918., 3.

⁴⁸⁵⁹ „Pročišćavanje u Stadler-Pilarovoj grupi“, *Hrvatska država*, 2/1918., br. 82, 20. IV. 1918., 3.

⁴⁸⁶⁰ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 33.-34.

crkvi, koja odgaja jaču narodnu svijest jači, i da će nas u zajednici assimilirati. S tim principom, koj potječe iz velikosrpskoga revolucionarnoga programa iz god. 1909. mi ne paktiramo na nikoji način. Mi samo jugoslavenskim Hrvatima, koje smatramo zavedenima, priznajemo dobru vjeru i spremni smo š njima paktirati. To je stanovište, koje mi se čini ispravno, i molim Vas, da ga u listu zastupate!⁴⁸⁶¹

Taj unutarnji sukob u uredništvu Stadlerova lista bio je simptom sve snažnije polarizacije, a očito i sve manjeg nadbiskupova utjecaja na ljude koji su donedavno pripadali njegovu krugu. No, između Pilara i Stadlera očito nije došlo do sukoba, pa je Pilarovo pismo Smoljanu pisano u autoritativnu tonu, a ne kao molba. Međutim, slična se je polarizacija usporedno odvijala i u banskoj Hrvatskoj. Na sjednici hrvatskoga Sabora 13. svibnja Ivica Frank je ponovio stajalište svoje stranke da između milinovačkoga „jugoslavenstva“ i tzv. narodnog jedinstva koje propovijeda Hrvatsko-srpska koalicija, nema nikakvih razlika: i jedno i drugo vodi prema ostvarenju velikosrpskih ciljeva. A kako oni u naravi izgledaju, rječito govore svjedočenja hrvatskih vojnika koji su se vratili s Crnoga mora: tamo ih srpski oficiri zlostavljaju i ubijaju ako ističu svoje hrvatstvo i odbijaju stupiti u tobožnju dragovoljačku postrojbu, zapravo u srpsku vojsku.⁴⁸⁶² Milinovac Dragutin Hrvoj odmah je priznao da je i on čuo slične vijesti, ali: to su ekscesi koji se napuhuju, a ne službena politika Kraljevine Srbije i njezinih tijela; vijesti zabrinjavaju i potvrđuju da se Srbi nisu odrekli šovinizma, ali to ipak nije razlog za promjenu kursa hrvatske politike.⁴⁸⁶³

Stvar nije bila baš takva, a jugoslavenska je emigracija puno ranije znala za pravo raspoloženje hrvatskih vojnika, kao i za to da ih zlostavljaju srpski oficiri i vojnici odnosno diplomatski predstavnici, dakle – službeni predstavnici srpske države.⁴⁸⁶⁴ No, problem je prešućivan kako bi postao još jednom žrtvom na oltaru jugoslavenstva. Frankovci ipak nisu šutjeli. Raspravu o stradanjima hrvatskih vojnika u Odesi i na Crnome moru oni su ponovno zametnuli početkom srpnja,⁴⁸⁶⁵ a Aleksander Horvat je 6. srpnja podnio i saborsku interpelaciju o toj temi, usprkos tomu što su pristaše stvaranja jugoslavenske države unaprijed organizirale prosvjed na saborskoj galeriji i pokušale spriječiti ponovnu raspravu o toj temi.⁴⁸⁶⁶ U povodu te interpelacije, kao I. svezak Knjižnice Stranke prava odmah je tiskana i brošura *Grozote u Odesi. Interpelacija nar. zastupnika Dra. Aleksandra Horvata, stavljena u sjednici Hrvatskoga sabora od 6. srpnja god. 1918.*⁴⁸⁶⁷

⁴⁸⁶¹ ABiH, NKHZ, IX-2/68 – Pilar Smoljanu 22. IV. 1908.

⁴⁸⁶² B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 172.-175.

⁴⁸⁶³ Isto, 177.-178.

⁴⁸⁶⁴ M. PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor*, 220.-225., 248.-255., 318.-322.

⁴⁸⁶⁵ F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 134.-138.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 190.-192. Usp. J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 85.-89. i d. Frankovački je tisak također objavio čitav niz svjedočenja o zlodjelima nad hrvatskim vojnicima.

⁴⁸⁶⁶ „Serbische Greuelthaten vor dem kroatischen Sabor“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 8, 20. VII. 1918., 119.

⁴⁸⁶⁷ „Zanimljivo je da se na ovitku brošure čitateljima preporučuju samo dvoje novine: zagrebačka *Hrvatska* i sarajevski *Hrvatski dnevnik*.

A svega par dana nakon što je frankovačka *Hrvatska* objavila Stadlerovu i Pilarovu brzojavku odaslanu Seidleru, u kojoj su se oni potpisali kao „pouzdanici hrvatske stranke prava u Sarajevu“,⁴⁸⁶⁸ bečka *Reichspost* se je opširno pozabavila tom akcijom koju su poduzeli „vođe Hrvata Bosne i Hercegovine“, vrhbosanski nadbiskup i odvjetnik Pilar. Sažimajući Seidlerovu izjavu od 3. svibnja, taj bečki dnevnik navodi kako je time austrijska vlada stavila u izgled stvaranje države koju bi u okviru Monarhije činili Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna i Hercegovina. No, „jugoslavenski“ (*jugoslavische*) zastupnici u Zastupničkom domu – koje je *Reichspost* ranije dosljedno nazivala južnoslavenskima – odmah su protiv toga digli svoj glas i strasno prosvjedovali, jer su svjesni da je ta premijerova izjava u izravnoj suprotnosti s južnoslavenskom Deklaracijom. Potonja zahtijeva nešto drugo, ne obazirući se na to što između Slovenaca, Hrvata i Srba nema ni jezičnoga niti političkoga, a ni gospodarskog i socijalnog zajedništva. No, zato su je nacionalno svjesni pripadnici svih tih naroda otklonili, a napadno je da je ponajmanje prihvaćaju Srbi. Donoseći brzojavku koju su ministru predsjedniku uputili hrvatski vođe (*Führer*) iz BiH, zagrebačka je *Hrvatska* – navodi *Reichspost* – objavila i letak njemačke manjine iz primorskog područja, u kojem se ona zalaže za stvaranje hrvatske države bez Slovenaca, a tko odbija takvu Hrvatsku – ističe zagrebački frankovački list – taj je neprijatelj hrvatskog naroda! Sa zadovoljstvom registriramo ove njemačke glasove, koji pravilno shvaćaju hrvatsko pitanje.⁴⁸⁶⁹

U istom je smjeru djelovao i Sarkotić. Svega nekoliko dana nakon Seidlerove izjave, u Sarajevu je 13. i 14. svibnja 1918. godine održan sastanak na kojem su sudjelovali Sarkotić, vojni guverner Srbije general-pukovnik Adolf Rehmen i vojni guverner Crne Gore general-bojnik Heinrich Clam-Martinić. Oni su vrhovnom vojnom zapovjedništvu trebali podnijeti „zajednički prijedlog“ o rješenju južnoslavenskog pitanja, ali se ipak nisu uspjeli dogovoriti o tome što bi trebalo predložiti. I tom zgodom je Sarkotić zagovarao svoje poznato gledište o nužnosti povezivanja Dalmacije i banske Hrvatske u jednu cjelinu, ali i stavljanje u izgled njihova ujedinjenja s Bosnom i Hercegovinom.⁴⁸⁷⁰ Iako je taj razgovor vođen tek na vojnoj razini, što znači da je mogao imati samo vojno-pothvatni, a ne državnopravni značaj, činjenica da je on sazvan sama po sebi je sugerirala da se traži rješenje. Da ga u tom sastavu ipak ne će biti moguće naći, moglo se je razaznati i iz činjenice da je Clam-Martinićev okupacijski *Cetinjer Zeitung* uporno izbjegavao bilo kakvu raspravu o južnoslavenskom pitanju, pa je jednostavno prešutio i Svibanjsku deklaraciju i Stadlerovu „Izjavu“. Jedva plodnija bila je rasprava na sastanku kod monarha koji je održan 30. svibnja 1918. godine, na koju je bio pozvan i zemaljski poglavar BiH,

⁴⁸⁶⁸ *Hrvatska*, br. 2037, 12. V. 1918., 1.

⁴⁸⁶⁹ „Das jugoslavische Phantom“, *Reichspost. Abendblatt*, 25/1918., Nr. 222, 14. V. 1918., 2. Vijest o Pilarovoj i Stadlerovoj brzojavci kao i pisanje frankovačke *Hrvatske* o tome njemačkom letku, zabilježio je i armijski *Auszug aus der Tagespresse*, 15. V. 1918., 6. U izdanju od 18. V. 1918., 3. taj je pregled registrirao i pisanje dnevnika *Reichspost* o ovoj temi.

⁴⁸⁷⁰ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 246.-247.; Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 138.

kao i ban Mihalovich.⁴⁸⁷¹ Dva dana prije nje, Karlo je potvrdio Sarkotiću da je svjestan nezdravog stanja u Monarhiji, ali mu je priznao da ne može naći nikakav izlaz iz teške situacije zbog brojnih utjecaja i savjetodavaca koji mu daju različite savjete.⁴⁸⁷²

Polazeći od toga „da će se centralne vlasti u svj. ratu afirmirati”, Pilar je – zapisat će on kasnije u svom dnevniku – nastojao osigurati položaj hrvatskog naroda, držeći da će to najbolje postići ako se za rješenje hrvatskog pitanja pridobiju austrijski Nijemci i Poljaci protiv Mađara. Kod prvih je – zapisao je – čak i uspio u toj nakani. Naime, posredovanjem baruna Baernreithera u barunovu je privatnom stanu 23. svibnja 1918. održana „konferencija” na kojoj je sudjelovalo nekoliko osoba iz političkoga i javnog života. Njihova su imena, nažalost, u njegovu dnevniku nedovoljno čitka, osim imena prof. Paula Samasse. Tom zgodom ih je Pilar, kako on tvrdi, „nastojao kapacitirati za hrvatsko stanovište, prikazujuć im opasnosti dosadanje politike u magjarskom smislu.”⁴⁸⁷³ Prema njegovu je mišljenju ta „konferencija” bila „okretna točka”, nakon koje su se Mađari u pokušaju da južnoslavensko pitanje odnosno pitanje BiH riješe u mađarskome smislu, morali suočiti s odlučnim austrijskim otporom. No, Pilar na istome mjestu priznaje: „Sva moja daljnja politika bila je jalova i bespredmetna, jer se približavala katastrofa skopčana sa koncem svjetskoga rata.”⁴⁸⁷⁴

Jugoslavenska je koncepcija bila sve prisutnija u hrvatskim i slovenskim katoličkim – kako kleričkim, tako i laičkim – redovima. Ljubljanski nadbiskup Jeglič, koji je bio jedan od žustrijih pristaša Svibanjske deklaracije, uskoro će – u povodu njezine prve obljetnice – ponuditi Hrvatima svoje tumačenje zašto moraju biti za Svibanjsku deklaraciju i južnoslavensku državu: protestantizam je – tumači Jeglič – tijesno povezan s njemačkim duhom, kulturom i politikom, pa Nijemci hoće na Istok da bi spriječili udruživanje katolika i pravoslavnih; Hrvati zato kao katolici moraju biti za Svibanjsku deklaraciju i ono što proizlazi iz nje – južnoslavensku državu bez obzira na okvir Monarhije. Ironizirajući takvo tumačenje, *Reichspost* je Jegliča podučila da austrijski Nijemci i Monarhija baš i nisu protestanti,⁴⁸⁷⁵ a inače bučni hrvatski i slovenski listovi koji su Stadleru predbacivali što se kao nadbiskup miješa u politička pitanja, nisu ista mjerila primijenili na ljubljanskog nadbiskupa: ništa nije smetalo što on nastupa kao političar dotle dok zastupa jugoslavenska gledišta.

⁴⁸⁷¹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 545.-546. U historiografiji se ta sjednica naziva sjednicom Krunskoga vijeća. (B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 248.-249.; Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 138.-139.) U članku „Wiener Besprechungen des ungarischen Ministerpräsidenten“, bečki *Reichspost*, *Nachmittagsausgabe*, 25/1918., Nr. 245, 31. V. 1918., 2. demantirao je tvrdnje da je sjednica Krunskoga vijeća uopće održana. Po povratku u Budimpeštu, i Wekerle je za *Pesti Napló* izjavio da nije bilo sjednice Krunskoga vijeća, nego da su kod monarha održane konzultacije na kojima su pored Karla sudjelovali Seidler, Wekerle i novi ministar vanjskih poslova Burián. („Ministerpräsident Dr. Wekerle über seinen Wiener Aufenthalt“, *NFP. Abendblatt*, Nr. 19311, 31. V. 1918., 3.) Sarkotić u tim novinskim vijestima nije spomenut ni u kojem kontekstu.

⁴⁸⁷² B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 247.-248.

⁴⁸⁷³ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 32.-33.

⁴⁸⁷⁴ Isto.

⁴⁸⁷⁵ „Eine neue Auslegung der Maideklaration“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 248, 2. VI. 1918., 5.

Hrvatske i slovenske katoličke redove sve snažnije je obuzimalo jugoslavensko raspoloženje. I prvak Hrvatskoga katoličkoga pokreta, krčki biskup Antun Mahnić, osjetio je da su događaji na prijelomnici, pa je držao kako je potrebno dati zapravo teološko tumačenje odnosa katolicizma i jugoslavenstva. U nizu programatskih, u pravilu cenzurom uvelike okljaštrenih članaka u *Novinama*, *Straži* i u *Slovencu*, on je – usput ponavljajući kako se time uopće ne dovodi u pitanje lojalnost Monarhiji – ustvrdio da je jugoslavenska sloga i u evanđeoskome duhu, pa se treba ravnati onim što je narodu namijenila Providnost, a ne voditi politiku protiv toga. Hrvatski narod ima, prema krčkome biskupu, „zvanje“ ubrati „katoličku žetvu istočne njive“.⁴⁸⁷⁶ Mahnićevi su tekstovi izazvali i odobravanja i negodovanja, a osobito oštro i duhovito na njih je odgovorio katolički svećenik, frankovac Stipe pl. Vučetić, koji je upozorio da Providnost nema običaj pojedinim narodima namjenjivati takva „zvanja“ i misije.⁴⁸⁷⁷ No, Mahnićev je patetični apel koji će za sobom povesti veliki broj katoličkih aktivista, bio komplementaran onom silogizmu koji je slovenski katolički prvak Aleš Ušeničnik uputio u svojoj knjizi *Um die Jugoslavija*, što je u drugoj polovici 1918. prikazana u nizu austrijskih, slovenskih i hrvatskih novina: „...Bez slobode za nas nema života, bez Jugoslavije nema slobode. – Jugoslavija ili smrt.“⁴⁸⁷⁸ Bilo je neobično da je i Stadlerova Vrhbosna pozdravila izlazak te knjige, napominjući kako je ona korisna svakom svećeniku „koji hoće da dozna, što mu je držati o mnogim pitanjima, koja danas potresaju svijetom.“⁴⁸⁷⁹

Zajednički ministar vanjskih poslova Burián, koji je u prvoj polovici lipnja 1918. otputovao u Berlin, potvrdio je da su pogrješne predodžbe javnosti kako je o južnoslavenskom pitanju već donesena odluka: istina je suprotna, odluke još nema, a sve su mogućnosti otvorene.⁴⁸⁸⁰ Sarkotić je sredinom lipnja te godine u svoj dnevnik zabilježio kako mu je Unkelhäusser izjavio da su ban Mihalovich i neki zastupnici hrvatskoga Sabora u Budimpešti razgovarali s Wekerleom te se založili za priključenje BiH Hrvatskoj, za što su navodno bili i srpski zastupnici.⁴⁸⁸¹ Tvrdnja nije odgovarala činjenicama: Mihalovich je doista krajem svibnja i početkom lipnja u nekoliko navrata boravio u Budimpešti, a vojni je *Pregled dnevnog tiska* bilježio i novinske vijesti o audijencijama koje su hrvatski ban, ministar Unkelhäusser i ministar-predsjednik Wekerle imali kod vladara. Tamo se je zagovaralo ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, dok bi BiH dobila posebnog bana i zemaljski sabor koji bi svoje izaslanike odašiljao u ugarski sabor; pritom da zagrebačka *Hrvatska riječ* primjećuje kako se tim audijencijama pridaje velika važnost u mađarskome i u austrijsko-njemačkome tisku koji je zagovarao

⁴⁸⁷⁶ A. MAHNIĆ, „Jugoslovanstvo in katolicizem“, *Slovenec*, 46/1918., št. 126, 5. VI. 1918., 1. Te Mahnićeve članke, kao i niz drugih iz istoga konteksta, objavio je Z. MATIJEVIĆ, *Lučonoše ili herostrati?*, 317.-330.

⁴⁸⁷⁷ Opš. Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 64.-67.

⁴⁸⁷⁸ „Nemci o dr. Ušeničnikovi brošuri 'Um die Jugoslavija'“, *Slovenec*, 46/1918., št. 205, 7. IX. 1918., 4.

⁴⁸⁷⁹ „Um die Jugoslavija. Eine Apologie von Dr. Alexius Ušeničnik, Theologieprofessor, Laibach, 1918. Verlag der Katholischen Buchhandlung“, *Vrhbosna*, 32/1918., br. 17-18, 20. IX. 1918., 223.

⁴⁸⁸⁰ „Zur Reise des Grafen Burián nach Berlin“, *Deutsches Volksblatt*, 30/1918., Nr. 10571, 11. VI. 1918., 2.

⁴⁸⁸¹ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 248., 294.

„velikohrvatsko rješenje“. Spomenuti prijedlog, ironično piše *Hrvatska riječ*, zasigurno nije „velikohrvatske rješenje“.⁴⁸⁸²

Novinstvo je 12. lipnja zabilježilo da su kod Wekerlea bili ban Mihalovich, odjelni predstojnik Vinko Krišković, dopredsjednik Sabora Edo Lukinić te zastupnici Miroslav Kulmer, Dušan Popović i Ivan Paleček.⁴⁸⁸³ Raspravljalo se je o financijskim odnosima Hrvatske i Ugarske, pa i o južnoslavenskom pitanju, ali nisu doneseni nikakvi zaključci.⁴⁸⁸⁴ *Frankfurter Zeitung* je, međutim, imao drugačije obavijesti: objavio je kako će ban Mihalovich sazvati Sabor radi rasprave o ujedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, a BiH s – Ugarskom.⁴⁸⁸⁵ No, desetak dana kasnije razgovori su nastavljeni, a hrvatsko izaslanstvo je u prvi mah bilo pojačano zastupnikom Većeslavom Vilderom koji je potom otputovao u Zagreb. Svi su se razgovori svodili na varijacije iste teme: splitsko *Novo doba* je uoči ovoga kruga retorički pitalo: može li ban Mihalovich ili bilo koji političar koji uživa potporu Hrvatsko-srpske koalicije, pristati na Burián-Wekerleov prijedlog prema kojemu bi Dalmacija bila pripojena banskoj Hrvatskoj, a BiH Mađarskoj, pri čemu bi Hrvatska dobila viši stupanj financijske neovisnosti, ali bi zato Mađari ojačali svoj položaj na obali.⁴⁸⁸⁶ Logika je asocijala na onu iz 1905.: tada su Srbi poduprli hrvatski zahtjev za ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, ako im se prepusti Bosna i Hercegovina; sad bi Mađari preuzeli ulogu Srba.

Potporu hrvatskim zahtjevima – dakako, radi vlastitih interesa – opet je pružio kršćansko-socijalni *Reichspost* koji je u svome podnevnom izdanju 10. lipnja na naslovnoj stranici donio opširan komentar u kojem se suprotstavio zamislama o „komadanju hrvatskih zemalja“. Nasuprot „jugoslavizmu“ koji su izumili neprijatelji Monarhije, kaže bečki list, stoji „velikohrvatska misao“ Hrvata odanih dinastiji i državi, koji traže ujedinjenje zemalja koje su u povijesnome i u nacionalnom smislu hrvatske, uključivši BiH. No, u mađarskoj politici, piše *Reichspost*, postoje snažni čimbenici koji ne žele shvatiti da položaj Monarhije na Jadranu ovisi o lojalnosti Hrvata, pa misle da mogu zadovoljiti taj narod time što će se založiti za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom-Slavonijom, dok u pogledu BiH traže izravno priključenje tih pokrajina Ugarskoj. No, osim što se ta zamisao sukobljava s legitimnim pravima Austrije, ona je nešto najnesretnije što se dade uopće zamisliti, jer pothranjuje jugoslavističke tendencije. I kad bi neprijatelji Monarhije htjeli da im se učini usluga, bolju od te ne bi mogli smisliti. Kad se na to ukazuje, naglašava *Reichspost*, time se ne želi izazvati mađarsko negodovanje, nego se samo pokušava skrenuti pozornost na to da Austrija i Ugarska imaju zajednički interes da prijeđu taj trnjem posut put i riješe južnoslavensko pitanje. Odmah uz taj komentar, kao njegov sastavni dio, objavljena je opširna „Izjava“ frankovačkih pravaša o tom problemu, koju su „u lipnju 1910.“ potpisali

⁴⁸⁸² *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., Nr. 150, 3. VI. 1918., 5.

⁴⁸⁸³ „Die Verhandlungen mit den Kroaten“, *NFP*, Nr. 19323, 12. VI. 1918., 8.; „Konferenzen des Ministerpräsidenten mit kroatischen Politikern“, *Wiener Zeitung*, Nr. 132, 12. VI. 1918., 6.

⁴⁸⁸⁴ „Beratungen kroatischer Politiker mit dem Ministerpräsidenten“, *Pester Lloyd*, 65/1918., Nr. 139, 13. VI. 1918., 6.

⁴⁸⁸⁵ *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918, Nr. 166, 19. VI. 1918., 15.

⁴⁸⁸⁶ *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918, Nr. 169, 22. VI. 1918., 6.

predsjednik stranke dr. Aleksander Horvat i predsjednik saborskoga kluba dr. Vladimir Prebeg, a objavila ga je stranačka *Hrvatska*.⁴⁸⁸⁷

Pristaše Njemačke nacionalne stranke Austrije (*die Deutschnationalen*) i austrijski kršćanski socijali zahtijevaju „rješenje hrvatskog pitanja u velikohrvatskome smislu“, pisalo se je tih dana u austrijskome tisku. To je značilo ujedinjenje Trojednice s BiH u okviru zemalja krune sv. Stjepana, nasuprot navodnome Wekerleovu i Buriánovu planu razbijanja hrvatskih zemalja, prema kojemu bi BiH postala posebna carevinska zemlja koja bi imala svog bana te bi u ugarski Parlament slala 40 zastupnika. Ono prvo rješenje zadovoljilo bi jedan lojalan narod i ojačalo Monarhiju, ovo drugo ide naruku samo šaćici mađarskih veleposjednika.⁴⁸⁸⁸ No, za većinu tih prijedloga i razmišljanja u austrijskome novinstvu vrijedilo je ono što je *Kroatische Rundschau* predbacivala bečkoj *Reichspost*: bilo je nemoguće udovoljiti Hrvatima, a da se ne dirne u dualistički ustroj. To je frankovački list spočitnuo i bečkomu dnevniku *Die Zeit*, koji kao da se također vodi geslom: *fiat Dualismus, pereat monarchia*.⁴⁸⁸⁹

Usporedno s time, svako razmišljanje o „hrvatskom rješenju“ iz austrijske je perspektive otvaralo pitanje pristupa Jadranu. Frankovačka *Kroatische Rundschau* je u lipnju 1918. raspravljala o tiskovini bečkoga Njemačkoga kluba koji je upravo zbog toga pristupa Jadranu problematizirao i pitanje hrvatsko-slovenskih odnosa. Nasuprot jugoslavenskim strujama, pisao je zagrebački frankovački časopis, postoji Čista stranka prava i njezino krilo u BiH pod vodstvom nadbiskupa Stadlera („Stadler-Partei“); no nije točno da bilo ta stranka bilo njezino bosansko-hercegovačko krilo drže Slovence „balastom“. Jednostavno se radi o tome da su slovenski prvaci 19. svibnja 1918. u Beču potpisali „čisto hrvatsku deklaraciju“ (*rein kroatische Deklaration*), a onda su desetak dana kasnije okrenuli leđa Hrvatima i potpisali Svibanjsku deklaraciju. To njihovo glavinjanje – piše odlučno *Kroatische Rundschau* – ni na koji način ne može obvezivati Hrvate.⁴⁸⁹⁰

Vojni je *Pregled dnevnoga tiska* bilježio pisanje listova iz banske Hrvatske, koji su potvrđivali da je težnja za pripojenjem BiH izravno Ugarskoj dio službene ugarske politike kojom iz pozadine upravlja grof Tisza; nasuprot tome bi Mađari pristali na kompenzaciju Austriji u obliku pripojenja Poljske. Hrvatima je to neprihvatljivo i žele da se čuje i njihova riječ.⁴⁸⁹¹ Splitsko *Novo doba* je ipak ocjenjivalo kako treba ozbiljno uzeti vijesti o „bečko-peštanskom

⁴⁸⁸⁷ „Die Zerstückelung der kroatischen Länder“, *Reichspost*, 25/1918., Nr. 261, 10. VI. 1918., 1.-2. Tekst je prenesen i u *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 8, 20. VII. 1918., 105.-106. No, u istome broju, na str. 116. frankovački je časopis primijetio kako je *Reichspost* izabrao poziciju između dvije vatre: s jedne strane bi htio izići ususret Hrvatima, s druge ne bi dirao u dualizam. No, hrvatskim traženjima, koja su i u interesu Monarhije, naglašava *Kroatische Rundschau*, može se udovoljiti samo onda ako je „Velika Hrvatska“ u cijelosti izjednačena (*gleichgestellt*) s Ugarskom i Austrijom, dakle – ako Monarhija bude preuređena u trijalističkome smislu.

⁴⁸⁸⁸ „Die Lösung der kroatischen Frage“, *Vorarlberger Volksblatt*, 53/1918., Nr. 133, 13. VI. 1918., 2.

⁴⁸⁸⁹ „Die südslavische Frage und die Zeitungsstimmen“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 8, 20. VII. 1918., 116.-117.

⁴⁸⁹⁰ „Die Deutschen Oesterreichs und die Südslavische Frage“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 6-7, 15. VI. 1918., 81.-83. Usp. „nemški in madžarski glasovi o jugoslovanskem vprašanju“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 101, 4. V. 1918., 2.

⁴⁸⁹¹ *Auszug aus der Tagespresse*, 12. VI. 1918., 6.

eksperimentu“ s rješavanjem „jugoslavenskog pitanja“. Hrvatsko-srpsku koaliciju o tome ionako ništa ne pita (usprkos „sve njezine gubernamentalnosti“), ali „zato se pita zaplotnjački kabinet Sachs – Horvat – Pilar.“⁴⁸⁹² To, dakako, nije bilo previše točno, ali je sugeriralo da u jugoslavenskim krugovima postoji bojazan od utjecaja frankovačke struje na politiku Monarhije, kao i predodžba o snažnoj povezanosti i visokom stupnju organiziranosti te grupacije.

No, Ivo Pilar je tek u ograničenoj mjeri bio dio te skupine; u stvarnosti se je više pouzdavao u vlastite prosudbe i vlastite akcije, što je u nemaloj mjeri bilo odraz njegove kritike pravaškoga djelovanja na polju praktične politike uopće. Još prije godinu dana, u lipnju 1917. on je napisao „Nacrt programa za novu hrvatsku političku stranku koja bi se iza rata imala osnovati“. Mnoštvo nagovještaja da se bliži trenutak u kojem će i rješavanje hrvatskog pitanja doći na dnevni red, očito ga je potaknulo da sada počne ponovno razmišljati o tome. Stari stranačko-politički oblici ga ne zanimaju niti ih smatra prikladnima. Iako je formalno i dalje bio podpredsjednik HNZ-a, ta organizacija nije ni imala svrhu iznijeti konačnu fazu nacionalno-političke borbe, pa nije bila tako ni strukturirana. Pored toga je njezina djelatnost u ratu bila skoro zamrla, ne računajući ograničeno humanitarno i prosvjetno djelovanje. Zato je Pilar uopće ne spominje u svojim planovima za osnivanje nove političke stranke, iako za nju nalazi načelno samo pohvale i 1915., i 1917. i 1918. godine. Novo je vrijeme tražilo nove organizacijske oblike, pa je Pilar koncem svibnja 1918. doputovao u Zagreb, gdje se je – kako je primijetio dio novinstva – susreo sa svojim političkim istomišljenicima. Spekuliralo se o tome da planira stvoriti „neku grupaciju većega stila obzirom na buduću državopravni položaj Bosne i Hercegovine“.⁴⁸⁹³

Pilar kao da se je pripremao za nepovoljan slučaj: da BiH bude kao posebna carevinska zemlja utjelovljena Ugarskoj. A obilježavajući obljetnicu Svibanjske deklaracije, *Obzor* je 30. svibnja 1918. napisao pravi panegirik tom dokumentu, tvrdeći da se je za nj dosad izjasnilo više od 30.000 Hrvata. Svibanjska deklaracija je, doduše, u BiH izazvala zahtjev skupine Stadler-Pilar, koji se temelji na hrvatskome državnom pravu, ali se može reći da Deklaracija iza sebe ima lijepu prošlost i da je, u najmanju ruku, pojačala interes naroda za njegovu sudbinu.⁴⁸⁹⁴ Upravo tih dana, 5. lipnja 1918., Starčevićeva stranka prava (milinovci) donijela je rezoluciju u kojoj se govori da su Hrvati, Srbi i Slovenci jedan narod pod tri imena, pa je za njihovu državu zatražen teritorij koji „u neprekidnom kontinuitetu“ nastanjuje taj narod, na načelu narodnog samoodređenja.⁴⁸⁹⁵ Slovenski je *Domoljub* likovao, ocjenjujući da je to pravi izraz volje hrvatskog naroda, a ne ono što po narudžbi Beča i Budimpešte propovijedaju „razni Pilari“.⁴⁸⁹⁶

⁴⁸⁹² OMEGA, „Zar eksperiment?“, *Novo doba*, 1/1918., br. 5, 13. VI. 1918., 2.

⁴⁸⁹³ Z. MATIJEVIĆ, „Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera“, 139.

⁴⁸⁹⁴ *Auszug aus der Tagespresse*, 4. VI. 1918., 5.

⁴⁸⁹⁵ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 90, str. 138.-139. U ovoj je zbrici dokumenata rezolucija prevedimom datirana „5. juna 1920.“

⁴⁸⁹⁶ „Prisega jugoslovanske zvestobe se izpopolnjuje“, *Domoljub*, 31/1918., št. 24, 13. VI. 1918., 3.

U čitavu kolopletu vijesti o uvođenju „hrvatskoga kursa“ u hrvatsku politiku⁴⁸⁹⁷ – što je u propagandnom repertoaru pristaša Svibanjske deklaracije imalo značiti dodatno ograničavanje ljudskih i političkih prava te oštru borbu protiv svih južnoslavenskih koncepcija – najzanimljivija je bila ona koju su zagrebačke *Novosti* 6. lipnja prenijele iz *Pesti Hirlapa*: predstoji ujedinjenje Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom i Bosnom Hercegovinom u okviru Ugarske. *Novostima* je ta ideja bila apsolutno neprihvatljiva, a list je ocjenjivao da se ideja narodnog samoodređenja ne može suzbiti subdualističkim koncepcijama.⁴⁸⁹⁸ No, tu je ideju popularizirao i *Neue Zürcher Zeitung*: i prema pisanju toga lista najizvjesnije se čini očuvanje dualizma na način da se u ugarskoj polovici države stvori Velika Hrvatska.⁴⁸⁹⁹ Te će koncepcije u predstojećem razdoblju sve češće biti raspravljane u novinstvu i u političkoj javnosti, pa će potaknuti razradu subdualističkih koncepcija i u hrvatskim političkim krugovima, uključujući samoga Pilara.

A novinske spekulacije da Pilar planira osnivanje političke stranke nisu bile bez temelja. U svojim je dnevničkim zapisima Iso Kršnjavi 1. lipnja zabilježio svoj razgovor s Pilarom, koji mu je kazao da s nadbiskupom Stadlerom kani ići u tom smjeru. Dojam koji je Kršnjavi ponio nije bio osobit, iako su na njegovu ocjenu da je sve to zapravo „djetinjasto“ možda utjecale davne rezerve koje je imao prema Pilaru, još iz doba njegove *Secesije*, a onda i kasnije iz okapanja između HNZ-a i nadbiskupa Stadlera. S druge strane, u svoje je bilješke unio i inače ničim potkrijepljenu ocjenu da iza svega zapravo vjerojatno stoji Pilarov punac Adalbert Shek, koji bi – smatra Kršnjavi – htio postati banom, pa mu u tu svrhu treba stranka. No, iz bilješke o tom razgovoru bilo je jasno da su Pilaru – kao i Kršnjavomu – u ideološkome i u nacionalno-političkom smislu od svih hrvatskih političkih grupacija najbliži bili frankovački pravaši, ali da on do same organizacije frankovačke stranke ne drži puno. S druge strane, on je smatrao kako je posve isključeno da bi prilike nakon rata dopuštale preživljavanje starih oblika, pa već sada treba poduzeti nužne pripreme. Nova stranka bi, tumačio je on Kršnjavomu, imala „da preobrazi hrvatski narod u gospodarskom, etičkom, etničkom, i političkom pogledu“, a njezin program – koji bi je činio „austrijskom strankom“ – sadržan je u knjizi koju je objavio pod pseudonimom „Südland“.⁴⁹⁰⁰

Poput zagrebačkoga *Jutarnjeg lista* i *Novina*, Korošček je *Slovenec* 5. lipnja prenio vijest da je Pilar boravio u Zagrebu i da je „u subotu i u nedjelju“ konferirao s ljudima koji podupiru njegove političke aktivnosti. Ti su razgovori „informativnog značaja“, a tvrdi se – kaže ljubljanski list – da je Pilar htio okupiti istomišljenike, s obzirom na budući državopravni položaj BiH, ali mu to nije pošlo za rukom.⁴⁹⁰¹ Navlas isto je, također osloncem na *Novosti*, pisao

⁴⁸⁹⁷ Kad je godinu dana ranije bilo govora o sličnoj temi, koalicionaški je zastupnik Većeslav Vilder objasnio što on smatra pravim „hrvatskim kursom“: on se sastoji „u slozi i potpunom stopljenju Hrvata i Srba, to je sadržaj našega hrvatstva i naše narodne misli“. (B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 134.)

⁴⁸⁹⁸ *Auszug aus der Tagespresse*, 8. VI. 1918., 6.

⁴⁸⁹⁹ „Subdualizem“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 129, 10. VI. 1918., 1.

⁴⁹⁰⁰ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, II., 797.

⁴⁹⁰¹ „Ivan Pilar u Zagrebu“, *Jutarnji list*, 7/1918., br. 2334, 4. VI. 1918., 1.; „Ivan Pilar u Zagrebu“, *Novine*, 5/1918., br. 114, 5. VI. 1918., 2.; „Glavni urednik 'Hrvatskega Dnevnika'“, *Slovenec*, 46/1918., št. 126, 5. VI. 1918., 2.

i *Slovenski narod*,⁴⁹⁰² a osječka je *Hrvatska obrana* bilježila da je Pilar došao u Zagreb radi konferiranja s frankovačkim pravašima u povodu glasina o pripojenju BiH Ugarskoj.⁴⁹⁰³ Armijski *Pregled dnevnoga tiska* prenio je pisanje *Hrvatske riječi*, prema kojoj Pilarovu aktivnost, „razumije se“, u cijelosti podupiru frankovci, dok on kod „nacionalnih stranaka“ nije polučio ništa, budući da ove drže kako njegovi planovi „ne odgovaraju narodnim interesima“.⁴⁹⁰⁴ Iako je tršćanska *Edinost* dodala kako je Pilar odmah poslije boravka u Zagrebu odjurio u Beč, da bi tamo izvijestio „o položaju“, napominjući da su se frankovci bili ponadali rješenju u „velikohrvatskom smislu“, ipak su shvatili da od svega nema ništa, kaže list, pa su se razočarali.⁴⁹⁰⁵

Frankovačka je *Hrvatska*, međutim, demantirala većinu vijesti objavljenih u tadašnjem tisku, tvrdeći da Pilar nije nikakav urednik *Hrvatskog dnevnika*, nego je odvjetnik u Tuzli, i da nije nikakav auditor u Sarajevu, nego je davno napustio vojnu službu. Iako je ustvrdio da je i sve ostalo tek „puko trabunjanje“,⁴⁹⁰⁶ ni frankovački dnevnik nije objasnio o čemu je Pilar razgovarao sa svojim istomišljenicima, niti je spominjao bilo kakve zaključke. No, nisu samo organizacijske slabosti udaljivale Pilara od pukoga priključenja frankovcima. Ne manji problem bile su političke afere skopčane s nekim članovima vodstva te stranke, koje su zaredale u posljednjoj ratnoj godini. Sredinom svibnja ban Antun Mihalovich prozvao je Stranku prava – odnosno njezine prvake Ivicu Franka i Aleksandra Horvata – da su zatražili suspenziju parlamentarnoga i ustavnog života te uvođenje vojničkoga komesarijata.⁴⁹⁰⁷ Očito su frankovački lideri pred očima imali bosansko-hercegovački model: tamo je general Sarkotić bio glavna brana širenju jugoslavenstva. Odmah je u Saboru pao prijedlog da se formira sedmeročlani odbor koji će ispitati protuustavno djelovanje te dvojice zastupnika, a afera je odjeknula i izvan granica banske Hrvatske.⁴⁹⁰⁸ Prijedlog baruna Nikolića Podrinskoga o osnutku istražnoga povjerenstva je prihvaćen, a Ivica Frank nije oklijevao priznati da i uvođenje komesarijata smatra boljim rješenjem od širenja jugoslavenske propagande.⁴⁹⁰⁹ Vojni je *Pregled dnevnog tiska* 30. svibnja donio vijest staru tri dana, da se pravaški organ *Hrvatska* nije pojavio, jer su ga sve tiskare odbile tiskati,⁴⁹¹⁰ a afera je izazvala buru kritika i napadaja na stranku čiji je utjecaj u javnosti nakon toga znatno opao.⁴⁹¹¹

⁴⁹⁰² „Konventiklji v Zagrebu“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 125, 5. VI. 1918., 2.

⁴⁹⁰³ „Dr. Pilar u Zagrebu“, *Hrvatska obrana*, 17/1918., br. 125, 4. VI. 1918., 2.

⁴⁹⁰⁴ *Auszug aus der Tagespresse*, 8. VI. 1918., 6.

⁴⁹⁰⁵ „Frankovci zopet odleteli“, *Edinost*, 43/1918., št. 158, 13. VI. 1918., 1.

⁴⁹⁰⁶ „Lokalne laži i izmišljotine“, *Hrvatska*, br. 2053, 4. VI. 1918., 1.

⁴⁹⁰⁷ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 179.

⁴⁹⁰⁸ „Kroatischer Landtag“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918., Nr. 115, 16. V. 1918., 9.; „Larmszenen im kroatischen Landtage“, *NFP*, Nr. 19298, 17. V. 1918., 5.; „Eine Szene im kroatischen Landtag“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 223, 17. V. 1918., 6.; „Kroatischer Landtag“, *Wiener Zeitung*, Nr. 113, 18. V. 1918., 5.

⁴⁹⁰⁹ „Erregte Debatten im kroatischen Landtag. Untersuchung gegen die Frank-Partei“, *NFP*, Nr. 19299, 18. V. 1918., 5.

⁴⁹¹⁰ *Auszug aus der Tagespresse*, 30. V. 1918., 5.

⁴⁹¹¹ F. TUĐMAN, „Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskoga rata“, 936.-937. Izabrani govori saborskih zastupnika predstavljali su osnovicu knjige Većeslava WILDERA, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava. Četiri fotografije dokumenata*, s. l. & s. a. [Zagreb, 1918.], koja je bila žestok obračun s frankovcima.

Zbog svih tih je razloga – a dijelom i zbog ostataka mladenačkih protupravaških sentimentata – Pilar izbjegavao potpunu identifikaciju s frankovačkom strankom i želio zadržati nemali stupanj neovisnosti i inicijative. Osim što je – kao što se vidi iz spominjanog pisma Ferdi Šišiću od 16. lipnja 1918. – razmišljao o pripremi drugoga, ispravljenog izdanja *Južnoslavenskog pitanja*,⁴⁹¹² on je u to doba u Tuzli sastavio dokument koji će ostati sačuvan u tri slične verzije. Naime, u „Napretkovoju Kulturno-historijskoj zbirci“ u Sarajevu čuva se tekst pod naslovom „Nacrt jedne promemorije koju Hrvati Bosne i Hercegovine trebaju podnijeti Njeg. Visočanstvu u povodu predstojećeg raščišćenja državnopravne pripadnosti ovih zemalja“ (*Entwurf zu einem Memorandum welcher an Se. Majestät von den Kroaten Bosniens und der Hercegovina aus Anlass der bevorstehenden Bereinigung der staatsrechtlichen Zugehörigkeit dieser Länder unterbreitet werden soll*). Ta tuzlansko-sarajevska verzija nema potpisa, a datirana je u Tuzli, 23. lipnja 1918. godine.⁴⁹¹³ Druge dvije verzije tog dokumenta, neznatno izmijenjene, pohranjene su u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. Redakciju prve od njih dvije, pod istim naslovom kao što je ona tuzlansko-sarajevska, tobože je priredio „uređivački odbor“, što je bila uobičajena metoda prikrivanja Pilarova autorstva, a ta je redakcija datirana 30. lipnja 1918. godine.⁴⁹¹⁴ Taj „Nacrt“ će pretrpjeti stanovite manje preinake koje ne zadiru u njegov smisao, pa će 5. kolovoza 1918. dobiti naslov *Endgültiger Entwurf zu einem Memorandum welcher an Se. Majestät von den Kroaten Bosniens und der Hercegovina aus Anlass der bevorstehenden Bereinigung der staatsrechtlichen Zugehörigkeit dieser Länder unterbreitet werden soll* („Konačni nacrt jedne promemorije koju Hrvati Bosne i Hercegovine trebaju podnijeti Njeg. Visočanstvu u povodu predstojećeg raščišćenja državnopravne pripadnosti ovih zemalja“).⁴⁹¹⁵

Na nj ćemo se vratiti kasnije, pri opisu Pilarovih aktivnosti u kolovozu i rujnu 1918., ali ovdje valja primijetiti da je u sadržajnom pogledu očita podudarnost tog „Nacrta“ odnosno „Konačnog nacrta“ s „Izjavom“ koju su Izvršni odbor i saborski klub Stranke prava u lipnju 1918. godina objavili u *Kroatische Rundschau*.⁴⁹¹⁶ „Izjava“, koju su potpisali A. Horvat i V. Prebeg, tumačila je kako je u životnome interesu Monarhije da se tzv. južnoslavensko pitanje riješi na način koji je za nju povoljan. To pitanje se može riješiti samo u hrvatskome ili u srpskom duhu, a samo rješenje u hrvatskom duhu znači za Monarhiju i njezine saveznike konačno povoljno rješenje, dok bi srpsko rješenje značilo pobjedu Antante. Koji će od ta dva duha konačno prevladati, to zapravo ovisi o sudbini Bosne i Hercegovine. Te zemlje leže između hrvatskoga i srpskog područja. Pobjedit će ona strana kojoj se te zemlje priklone. Zato je u

⁴⁹¹² Arhiv HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a, Pilar Šišiću 16. VI. 1918.

⁴⁹¹³ ABiH, NKHZ, VI-18/1 - *Entwurf zu einem Memorandum*.

⁴⁹¹⁴ NSK, OIP, R-5711-b. Na naslovnici tog „Nacrta“ nalazi se rukopisna bilješka Pilarova punca Adalberta Sheka, sastavljena na njemačkom jeziku, koja u prijevodu glasi: „Nedjelja 20/7 1918 navečer primljeno od Dr. Pilara uoči njegovog odlaska iz Zagreba u Tuzlu.“ Usp. Z. MATIJEVIĆ, „Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.“, 197. Nedjelja je, doduše, bila 21. srpnja, ali tu pogrešnu dataciju očito valja pripisati tek previdu.

⁴⁹¹⁵ Tekst tog dokumenta priredio je Z. MATIJEVIĆ, „Tri dokumenta iz 1917. i 1918.“, 197.-201.

⁴⁹¹⁶ „Bosnien und die Herzegovina müssen dem kroatischen Staate angegliedert werden“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 8, 20. VII. 1918., 105.-106.

najživotnijem interesu Monarhije da te zemlje dospiju u sferu isključivo hrvatskoga utjecaja, jer će u protivnome biti ugrožen i postat će upitan posjed Monarhije na jugu.⁴⁹¹⁷

Početak srpnja 1918. raspravu u hrvatskome Saboru obilježila je polemika između milinovca Dragutina Hrvoja i frankovca Vladimira Prebega, koja se je i *Pester Lloyd* učinila vrijednom opširnog, iako ne sasvim preciznog prenošenja. Nakon što je izjavio da njegova stranka zahtijeva ujedinjenje cijeloga hrvatskog naroda u neovisnu državu (*unabhängiger Staat*), i ponovio svoje uvjerenje da će narod taj cilj i izboriti (usput napavši jučerašnja izlaganja podbana i odjelnog predstojnika dr. Vinka Kriškovića te Hrvatsko-srpsku koaliciju da je prema Mađarima popustljivija od starih mađarona), Prebeg je naglasio da se Hrvati nemaju čemu nadati ni od Beča niti od Budimpešte. Međutim, trebaju se uzdati u vladara kojemu su prisegnuli na vjernost. Potom se je Prebeg okomio na južnoslavensku propagandu: mi želimo hrvatsku državu u kojoj Srbi nemaju što tražiti, nego mogu imati svoju slobodnu srpsku državu. Dokle god se Srbi od nas odvajaju, mi ne možemo pripadati istom narodu, pa makar govorili isti jezik. Sve dok se u ime Jugoslavije briše hrvatsko ime, mi moramo biti protiv nje. Kad je Hrvoj prosvjedovao protiv tih tvrdnji, navodeći da milinovci nisu spremni žrtvovati hrvatsko ime ni za što, pa ni za južnoslavensko, Prebeg je kritizirao i Pilarovu ideju o „bosanskom kondominiju“, jer protiv nje govori riječki presedan. Uostalom, zaključuje Prebeg, i Pilar je uvidio svoju zabludu, pa je počeo zastupati pravaška (frankovačka) stajališta. Frankovačka stranka – ističe Prebeg – zastupa samo ideju hrvatske države, dok Koalicija vodi unionističku politiku.⁴⁹¹⁸

Zagovornici stvaranja jugoslavenske države izvan granica Monarhije su, razumljivo, uporno nastojali svoje protivnike diskreditirati kao „služnike“ vladajućih krugova. Koalicijski je zastupnik dr. Dušan Popović u hrvatskom Saboru 4. srpnja usporedio frankovački i Pilar-Stadlerov program, oštro napadajući frankovce: „Ovdje je pala riječ o tom, da gospoda imaju program Pilarov i Stadlerov. Ja držim, da je bilo neopravdano kazati, da između ta dva programa postoji tako velika diferencija. Ta to je biljka iz iste bašče. To je jedno i drugo pokušaj, da se nadje kompromis između onoga, što takozvani odgovorni faktori žele i onoga, što bi naš narod želio.“⁴⁹¹⁹ A u to se je vrijeme počeo nazirati rasplet austro-ugarske vojnopolitičke drame na jugoistoku. U Splitu je 2. srpnja osnovana Narodna organizacija Srba, Hrvata i Slovenaca u Dalmaciji, dok je u Sušaku 14. srpnju utemeljena Narodna organizacija SHS za Hrvatsko Primorje i Istru. Mjesec dana kasnije (16. kolovoza) u Ljubljani će biti osnovan Narodni svet.⁴⁹²⁰

A početkom srpnja general Sarkotić je primio Ivu Pilara i Josipa Vancaša kao predstavnike i političke istomišljenike nadbiskupa Stadlera, formalno radi razgovora o „pitanjima gradskih izbora“ u Sarajevu. U svom je dnevniku Sarkotić zabilježio da se obojica boje „porasta

⁴⁹¹⁷ Isto. Usp. Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 142.-143.

⁴⁹¹⁸ „Kroatischer Landtag“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 65/1918., Nr. 153, 4. VII. 1918, 4. Usp. S. MATKOVIĆ, „Je li Ivo Pilar bio pravaš?“, 416.-417.

⁴⁹¹⁹ V. WILDER, *Dva smjera u hrvatskoj politici*, 16.-17.

⁴⁹²⁰ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 92, str. 141.-142., dok. 93, str. 142., dok. 95, str. 156.-158., dok. 96, str. 158.-160. Usp. B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 213.

Jugoslavena“, pa ih je on pokušao primiriti tvrdnjama da se radi o običnoj beskrupuloznoj propagandi, u kojoj „Jugoslaveni“ šire glasinu da je i sam monarh pristaša jugoslavenske države.⁴⁹²¹ Sarkotić je to zanijekao, iako ni sam nije bio posve siguran; no, Pilar je bio uporan: ljubljanski nadbiskup Jeglič je ispričovijedao nadbiskupu Stadleru da je to od cara čuo na svoje uši.⁴⁹²² Jeglič je, naime, početkom lipnja bio doputovao u Sarajevo kako bi sudjelovao na zlatnome jubileju nadbiskupa Stadlera, proslavi 50. obljetnice njegove svećeničke službe. Dobar dio jednoga dvobroja *Vrhbosne* bio je posvećen tom događaju, a doneseni su i govori nekolicine govornika te popis čestitara. Među njima su, navodi službeno nadbiskupijsko glasilo, bili i Josip Vancaš, koji je pred nadbiskupa doveo više od stotinu predstavnika hrvatskih društava u Sarajevo (među kojima je bila i Hrvatska narodna zajednica), ali i predsjednik HNZ-a Stjepan Kukrić, te Josip Pazman „u ime Stranke prava“, bivši predsjednik Sabora Safvet-beg Bašagić, predsjednik Računarske komore Nikola Mandić te mnogi drugi.⁴⁹²³ *Vrhbosna* nije zabilježila ono što su donijele neke svjetovne novine: i Pilar je bio tamo: pored Pazmana koji je nadbiskupu čestitao jubilej u ime Stranke prava, izaslanstvo Stranke prava za BiH predveo mu je Pilar.⁴⁹²⁴

Jegličev dolazak u Sarajevo nije promaknuo novinstvu koje je podsjećalo na to da se politički pogledi dvojice nadbiskupa bitno razilaze: Stadler je za hrvatsko rješenje, Jeglič je na pozicijama Svibanjske deklaracije.⁴⁹²⁵ Naravno, ljubljanski nadbiskup nije bio svjedok kojemu je u svemu trebalo vjerovati, a u političkim stvarima ponajmanje – njemu je imponiralo kad ga se je nazivalo „budućim primasom Jugoslavije“, kako ga je malo kasnije predstavljao Jozo Sunarić,⁴⁹²⁶ još jedan vatreni pristaša Svibanjske deklaracije – ali su njegove riječi bile ipak jasan znak da kola nezaustavljivim putem kreću nizbrdo.

Rješenje koje se je nudilo kao alternativa jugoslavenskom rješenju nije bilo ono što bi Hrvati trebali željeti: priključenje BiH izravno Ugarskoj. Prema Sarkotićevu dnevniku, ugarski je ministar-predsjednik Wekerle 20. srpnja 1918. godine izvijestio svoga austrijskoga kolegu Seidlera o svom gledištu na južnoslavensko pitanje. Za nj je to pitanje tek „administrativne“ naravi: pripojenje Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji ne bi se zbog dualističkih ograda moglo lako provesti, ali bi zato neposredno pripojenje BiH Ugarskoj, na temelju „sačuvanja vlastite autonomije“, bilo lako izvedivo, jer je to, tvrdi Wekerle, „izrazita želja pučanstva i svih mjerodavnih krugova“.⁴⁹²⁷

⁴⁹²¹ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 143.

⁴⁹²² Isto.

⁴⁹²³ „Proslava Nadbiskupova zlatnog jubileja“, *Vrhbosna*, 32/1918, br. 13-14, 5. VII. 1918., 162.-163.

⁴⁹²⁴ „Jubilej nadbiskupa dra. Stadlera“, *Hrvatsko pravo*, 5/1918., br. 24, Varaždin, 15. VI. ., 7.

⁴⁹²⁵ „Zusammentreffen des Fürstbischofs Dr Jeglic mit Erbischof Dr. Stadler“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19319, 8. VI. 1918., 6.; „Aus dem südslawischen Lager. Der. Jeglic und Dr. Stadler“, *Fremden-Blatt*, 72/1918., Nr. 153, 8. VI. 1918., 2.

⁴⁹²⁶ „Zur Laibacher Tagung“, *Reichspost. Nachmittagsausgabe*, 25/1918., Nr. 388, 24. VIII. 1918., 2.

⁴⁹²⁷ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 143.

Takva Wekerleova izjava nije zabilježena u tisku – čak ni u povodu njegova susreta s banom Mihalovichem 24. i 25. srpnja – ali je posve moguća, jer je on upravo tih dana bio izložen pritisku oporbenih zastupnika koji su negodovali i zbog neostvarenoga sna o „jedinstvu ugarske nacije“ i zbog pritiska koji na Ugarsku stalno vrše austrijski vojni krugovi.⁴⁹²⁸ Tih dana, nakon rasprave u Carevinskome vijeću o pokušaju rješavanja nacionalnih autonomija na primjeru Češke, austrijski ministar-predsjednik Seidler bio je prisiljen podnijeti ostavku, a mandat za sastav nove vlade je 24. srpnja povjeren Maxu von Hussareku koji je u parlamentu obećao napuštanje dotadašnjega „njemačkoga kursa“.⁴⁹²⁹

Sarkotić je krajem srpnja u nekoliko navrata pismeno, pa onda i usmeno u audijenciji kod monarha, pokušao sugerirati rješenje južnoslavenskog pitanja u skladu s vlastitim pogledima.⁴⁹³⁰ On je, naime, 24. srpnja doputovao u Beč, a na dan njegova povratka, 27. srpnja, *Reichspost* je prenijela sažetak izjave koju je bosansko-hercegovački zemaljski poglavar dao *Deli Hirlapu*. Sarkotić je izjavio kako je razgovarao s ministrom vanjskih poslova Buriánom i ministrom rata barunom Stöger-Steinerom, a primio ga je i car. U opširnome izvješću koje je 25. srpnja podnio vladaru, navodi on, ponovio je ono što je nekoliko dana ranije kazao u Budimpešti: politički je položaj „razmjerno povoljan“ (*verhältnismäßig günstig*), ali je situacija s prehranom vrlo ozbiljna. Zasad nije u izgledu sazivanje bosanskoga Sabora, a vijesti koje se šire u Ugarskoj, da je državnopravni položaj BiH već odlučen i da te zemlje imaju pripasti Ugarskoj, ne odgovaraju činjenicama, budući da konačne odluke o tome još nema.⁴⁹³¹ U svom je dnevniku Sarkotić zabilježio kako se je car Karlo u potpunosti složio s njegovim mišljenjem.⁴⁹³²

No, već za desetak dana, Sarkotić će ponovno otputovati i u Beč i u Budimpeštu. Prema njegovim dnevničkim zapisima, odmah po dolasku, 3. kolovoza, car Karlo je, koristeći se „tajnim telefonom“ od zemaljskoga poglavara BiH zatražio da ode do novoga predsjednika austrijske vlade Maxa von Hussareka – koji je dužnost preuzeo jedva tjedan ranije – te ga „temeljito obavijesti o južnoslavenskom pitanju“. Sarkotić je to, dakako, učinio pa je von Hussareku u dvosatnom razgovoru izložio svoje poglede, na što se je ovaj s njima suglasio te je o tome telefonom izvijestio cara.⁴⁹³³ Sutradan, 4. kolovoza 1918., Sarkotića je primio zajednički ministar vanjskih poslova Burián, a general je u svom dnevniku zabilježio da ga je izvijestio o svom posjetu von Hussareku. Burián je zastupao gledište da Bosna i Hercegovina kao *corpus*

⁴⁹²⁸ *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918., Nr. 171, 25. VII. 1918, 4.-5.

⁴⁹²⁹ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 248.-249.

⁴⁹³⁰ Sažetak Sarkotićeve analize od 22. srpnja 1918. v. u: H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 244.-246.

⁴⁹³¹ „Die Lage in unseren Reichsländern“, *Reichspost. Nachmittagsausgabe*, 25/1918., Nr. 341, 27. VII. 1918., 2. Prema Sarkotićevu dnevniku, audijencija je bila 26. srpnja 1918. Usp. B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 249.

⁴⁹³² Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 143.-144.

⁴⁹³³ Isto, 144.

separatum trebaju biti priključene Ugarskoj, čemu se je Sarkotić usprotivio s obrazloženjem da bi „nas mađarsko rješenje u vrijeme ratnog sukoba moglo odvesti u propast.“⁴⁹³⁴

Dva dana kasnije, 6. kolovoza 1918. godine, car i kralj je primio i Sarkotića i Buriána u odvojenim audijencijama.⁴⁹³⁵ Javnost nije obaviještena o sadržaju tih razgovora, a dva dana prije nego što je objavljena obavijest da je general iz Beča oputovao u Budimpeštu, *Prager Tagblatt* je prenio vijest da se u Budimpešti govori o skorome imenovanju novoga zajedničkoga ministra financija, u kojem bi slučaju i Sarkotić napustio svoj položaj, jer bi bio promaknut u viši čin i dobio drugu udjelbu.⁴⁹³⁶ No, u svom je dnevniku Sarkotić zabilježio da mu je monarh priopćio kako „Austrija neće u ovom trenutku dopustiti mađarsko rješenje“ za Bosnu i Hercegovinu.⁴⁹³⁷ To je bio mršav dobitak, ali ipak dobitak.

Može se pretpostaviti da je Sarkotić bar u glavnim crtama izvijestio Stadlera i Pilara o tijeku razgovora u Beču i u Budimpešti, ali ipak nije jasno zašto je Pilar baš 5. kolovoza 1918., tj. u vrijeme kad se je Sarkotić nalazio u Beču, a dan prije nego što je primljen kod vladara, dovršio svoj lipanjski „Nacrt jedne promemorije“, naslovivši ga kao „Endgültiger Entwurf zu einem Memorandum“ (*Konačni nacrt jedne promemorije*).⁴⁹³⁸ Prema raspoloživim podatcima, taj se tekst – sačuvan, kao što je spomenuto, u tri neznatno različite verzije s tri različita nadnevka – nije dalje razvijao i uvijek je ostao u obliku nacrt, a po svemu sudeći dijelio je sudbinu nemalog broja Pilarovih analiza i prijedloga: nije nikad dospio u ruke onomu komu je bio namijenjen, u konkretnome slučaju – „Njegovu carskom i kraljevskom Visočanstvu, našem najmilostivijemu kralju hrvatskomu“. Također se može isključiti da je tekst 5. kolovoza dostavljen Sarkotiću u Beč. Zbog svega toga taj „Konačni nacrt“ nije ni mogao utjecati na događaje, pa je zanimljiv tek kao izvor za ocjenu Pilarovih pogleda u posljednjoj fazi života Austro-Ugarske, budući da nema ni podatka da je na njemu radio bilo tko osim samoga Pilara. Taj „Konačni nacrt“ se u bitnome ne razlikuje od dviju lipanjskih verzija, a kao i jedna od njih, pohranjen je u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu te je prvi put objavljen tek 2002. godine.⁴⁹³⁹

Nakon što je u uvodnom dijelu „Konačnog nacrt“ istaknuo hrvatsku vjernost i odanost Kruni, Pilar je istaknuo ključne elemente „očajnog položaja“ hrvatskog naroda. Koristeći termin koji su u prethodnom razdoblju višekratno upotrijebile austrijske novine, on je istaknuo kako je glavni razlog tom položaju razbijenost (*Zerstückelung*) hrvatskih zemalja u više međusobno odvojenih, geografski i politički iznimno nepovoljno konfiguriranih upravnih područja, u kojima

⁴⁹³⁴ Isto.

⁴⁹³⁵ „Der Kaiser“, *Fremden-Blatt*, 72/1918, Nr. 212, 7. VIII. 1918., 4.; „Der Kaiser“, *Österreichische Volks-Zeitung*, 65/1918., Nr. 212, 7. VIII. 1918., 4.

⁴⁹³⁶ „Ernennung eines Finanzministers?“, *Prager Tagblatt*, 43/1918., Nr. 181, 7. VIII. 1918., 10.

⁴⁹³⁷ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 249.; Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 144.

⁴⁹³⁸ U to vrijeme, početkom kolovoza 1918., Pilar je sudjelovao i u pokušaju da se svetojeronimska knjižica *Iskra hrvatskog rodoljublja* pribavi u 1.000 primjeraka te da se „ove knjige podijele među hrvatski seljački narod“. (NSK, OIP, B-c 5) Knjižicu od 64 stranice objavio je 1917. Kornelije Bosiljčević, pravim imenom Lujo Varga (Bjelovar 1871.-Osijek, 1917.).

⁴⁹³⁹ NSK, OIP, R-5711-a. Usp. Z. MATIJEVIĆ, „Tri dokumenta iz 1917. i 1918.“, 197.-201.

se politički razvita, ali i gospodarski i kulturni napredak ne samo usporava, nego i onemogućuje. Veliki dio odgovornosti za taj očajni položaj ima i stalni sukob s državom, u koji je hrvatski narod nužno morao doći budući da Dalmaciju, koja po državnome pravu pripada samo Hrvatskoj, prema državnom uređenju iz 1867. u državnopravnom smislu svojataju i Austrija i Ugarska, dok državnopravna pripadnost Bosne i Hercegovine nikad nije ni bila uređena.⁴⁹⁴⁰

Taj svoj standardni obračun s dualizmom Pilar nastavlja ocjenom da su upravo ti „neuređeni odnosi“ potaknuli aspiracije neprijateljskog inozemstva na hrvatske zemlje te su u konačnici doveli i do sadašnjega strašnog rata, u kome Hrvati trpe više nego ijedan drugi narod u Monarhiji, pa je uslijed toga jedan dio naroda izgubio vjeru u nju, te se je okrenuo u smjeru koji ne odgovara ni interesima samoga hrvatskog naroda niti interesima sveukupnog carstva. U takvome stanju hrvatski narod stupa prema sudbonosnim trenutcima. Od niza velikih pitanja koje je ovaj svjetski rat potaknuo, na prvome mjestu stoji tzv. južnoslavensko pitanje koje je u svom korijenu zapravo hrvatsko. Ono se mora označiti kao hrvatsko, jer se tu zapravo radi o raščišćenju državnopravnih pitanja onih zemalja koje su nekoć pripadale Kraljevini Hrvatskoj, a još i danas su u narodnosnom smislu većinski hrvatske.⁴⁹⁴¹ Hrvati i sada imaju razloga za zabrinutost, jer mnogobrojni znakovi pokazuju da bi se ovo pitanje – kao što se je to već ranije događalo – opet moglo rješavati tako da se zaobiđe hrvatski narod – *de nobis sine nobis* – pa bi se ponovno mogla zbiti pogriješka do koje je došlo 1867., uslijed koje bi Hrvati bili opet zapostavljeni i osuđeni na nove patnje.⁴⁹⁴²

U toj teškoj situaciji – nastavlja Pilar – stupa hrvatski narod, kao najstariji državni narod Monarhije, pred najuzvišenije prijestolje pod čijom je vlašću ujedinjen ali i rascjepkan i protupravno onemogućen u razvitku, tražeći da se riješi hrvatsko pitanje, koje uključuje i bosansko-hercegovačko odnosno dalmatinsko pitanje.⁴⁹⁴³ Taj zahtjev podnosi zato što više ne postoji bosansko-hercegovački zemaljski sabor, te traži od vladara da ponovno uspostavi Kraljevinu Hrvatsku. Drugim riječima, moli najpokornije da se u smislu zahtjeva programa hrvatske Stranke prava iz 1894. godine, u obnovljenu Kraljevinu Hrvatsku što prije ujedine sve one zemlje koje joj povijesno i pravno pripadaju, kao jedna samostalna država unutar Habsburškog carstva. Nadalje se moli, piše Pilar, da se istodobno s ujedinjenjem ovih zemalja osnuje jedno ministarstvo koje bi bilo odgovorno narodnom predstavništvu te bi imalo provesti sve s time skopčane poslove. Navlastito se od Krune moli da njezina pravednost ne dopusti da naša uža domovina Bosna i Hercegovina bude isključena iz ovog ujedinjenja, odnosno otrgnuta od Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Bosna i Hercegovina, naime, naglašava Pilar, s ovim zemljama tvori u nacionalnome, povijesnome, gospodarskome i prometnom pogledu jedno nerazdvojivo jedinstvo, bez kojega ove zemlje ne bi mogli ni živjeti, a kamoli napredovati.⁴⁹⁴⁴

⁴⁹⁴⁰ „Endgültiger Entwurf zu einem Memorandum“, Z. MATIJEVIĆ, „Tri dokumenta iz 1917. i 1918.“, 197.-198.

⁴⁹⁴¹ Isto, 198.

⁴⁹⁴² Isto, 198.-199.

⁴⁹⁴³ Isto, 199.-200.

⁴⁹⁴⁴ Isto, 200.

A kao što je svjetski rat – nastavlja Pilar – morao izbiti zbog manjka odlučnosti da se hrvatsko pitanje riješi u skladu s pravednošću te povijesnom i prirodnom logikom, tako će i u budućnosti nastajati nove poteškoće i krize ako su u pogledu BiH – kao najvažnijeg dijela hrvatskog pitanja – stvorili rješenje koje je neodrživo i koje će pothranjivati izvanjske aspiracije. Odvajanje Bosne i Hercegovine od ostalih hrvatskih zemalja, piše on, morali bi Hrvati u prvom redu gledati kao nešto što je upereno protiv njihova opstanka i kao pokušaj da se spriječi njihovo jačanje i konsolidiranje, pa time potkopava njihovu budućnost, što bi bilo još tragičnije kad se ima na umu da je postojanje i jačanje hrvatske nacije u interesu cijele države. Posljedica takvog pokušaja bilo bi dalje nagrizanje vjere i pouzdanja u državu.⁴⁹⁴⁵ Kad Hrvati traže uspostavu hrvatskoga kraljevstva u njegovu nekadašnjem opsegu – objašnjava na koncu Pilar, posežući i stilom i sadržajem u klasičnu državopravnu baštinu pravaštva – ne traže zapravo ništa novo, nego zahtijevaju priznanje svetih, neotuđivih i zastarivih prava, koja je i car Josip II. prije 140 godina vlastoručno priznao u svojoj spomenici koja se čuva u Tajnome arhivu u Beču, kad je priznao pravo Hrvatske da bude ujedinjena nakon oslobođenja svih njezinih sad otetih područja, uključujući i Tursku Hrvatsku i Bosnu. Neka zato sadašnji vladar, patetično završava Pilar, bude onaj koji će ostvarenjem te zamisli steći neprolaznu slavu u povijesti habsburške kuće i u cijelome svijetu, a napose u hrvatskome narodu za vijeke vjekova.⁴⁹⁴⁶

Jednako intenzivno, ako ne i intenzivnije, u to su vrijeme u suprotnome smjeru djelovali nekadašnji Pilarovi suradnici koji su u međuvremenu postali pristaše jugoslavenske ideologije. Na spomenutom osnivanju ljubljanskoga Narodnog sveta (vijeća) bili su nazočni češki i poljski politički prvaci, ali i Jozo Sunarić koji je s predstavnicima Čeha i Poljaka pohodio nadbiskupa Jegliča kako bi ga pozdravili kao budućega „primasa južnoslavenskog naroda“. Ovaj se je zahvalio riječima da samo vrši svoju narodnu dužnost, a novinstvo je prenijelo da su sudionici skupa ustvrdili kako Nijemci mogu imati svoje planove od Baltika sve do Bagdada, ali i Slaveni imaju svoj: od Gdanjska do Trsta.⁴⁹⁴⁷ *Hrvatska narodna zajednica*, glasilo Pilarova HNZ-a, iz *Glasa SHS* prenijela je članak o Trstu, očito se zauzimajući za stanovište toga lista: „mi Jugoslaveni“ trebamo vođenje politike prepustiti Narodnom vijeću SHS.⁴⁹⁴⁸ U pogledu Bosne i Hercegovine, list se je snažno zauzeo za primjenu načela narodnog samoodređenja: hrvatsko državno pravo nije ni spomenuto.⁴⁹⁴⁹

U to su vrijeme u novine procurile vijesti da je Pilar ponovno pozvao Sunarića i njegove pristaše da se pridruže njemu i Stadleru, ali da su Sunarić i vodstvo HNZ-a odlučili na takve pozive uopće ne odgovarati.⁴⁹⁵⁰ Iako se ni to ne može isključiti, nema dokaza da je do takvoga poziva uopće došlo. Novinstvo je u svakom slučaju o tome pisalo, pa je i *Novo doba* prenijelo

⁴⁹⁴⁵ Isto, 200.-201.

⁴⁹⁴⁶ Isto, 201. Ta spomenica Josipa II. nešto ranije je pod naslovom „Ein Memorandum Kaiser Josefs II. über die Kroaten“, objavljena u: *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 3, 14. III. 1918., 45.-46.

⁴⁹⁴⁷ „Der südslawische Nationalrat“, *Vorarlberger Tagblatt*, 53/1918, Nr. 192, 23. VIII. 1918., 2.

⁴⁹⁴⁸ Usp. „Pitanje Trsta“, *HnZ*, 6/1918., br. 8-9, Sarajevo, kolovoz-rujan 1918., 98.-100.

⁴⁹⁴⁹ „Pitanje Bosne i Hercegovine“, *HnZ*, 6/1918., br. 8-9, Sarajevo, kolovoz-rujan 1918., 105.

⁴⁹⁵⁰ „Ponesrečen frankovski manevar v Bosni“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 189, 21. VIII. 1918., 2.

tvrdnju *Hrvatske riječi*, da je Pilar doista pozvao „članove H. N. Z.“ da stupe „u pregovore sa Štadlerovcima“, nakon čega se je Sunarić konzultirao „s članovima [Hrvatske narodne] Zajednice“, pa je poziv otklonjen, jer zajedničari „ne će da imadu nikakova doticaja s elementima štadlerovsko-frankovačkog protunarodnog vijeća.“⁴⁹⁵¹ Nazivajući i Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa „bijednima“, splitski je list usred ljeta 1918. prognozirao da se „za Pilara približuju [...] slaba vremena...“⁴⁹⁵²

Tijekom kolovoza je i austrijsko političko vodstvo, na čelu s predsjednikom vlade von Hussarekom, pokušalo privoljeti Mađare na rješenje južnoslavenskog pitanja. Nakon što ga je car primio u posebnu audijenciju 13. kolovoza, u tu svrhu je von Hussarek 15. kolovoza uputio notu ugarskoj vladi, a onda je i oputovao u Budimpeštu.⁴⁹⁵³ U tisku se je spekuliralo o tome da von Hussarek doista misli riješiti koloplet nacionalnih pitanja u Monarhiji, možda i tako da ona bude pretvorena u konfederaciju nacionalnih država: njemačke, poljske, ugarske, češke i južnoslavenske.⁴⁹⁵⁴ Nije bilo jasno kako bi predsjednik austrijske vlade mogao odlučivati o sudbini translajtanskih krajeva, ali se je iz toga možda naslućivalo u kojem smjeru razmišlja car Karlo. Von Hussarek je opet oputovao u Ugarsku, ali naravno, nikakvo rješenje nije postignuto. Demantirana je čak i vijest o von Hussarekovim planovima: radi se tek o „pobožnim željama“ koje šire, tobože – Česi.⁴⁹⁵⁵ No, da je u tom dimu bilo i vatre, nehotice je priznao *Pester Lloyd*, ironično bilježeći da je austrijski predsjednik vlade valjda shvatio koliko je varljivo bilo njegovo pouzdanje u vlastito mesijansko poslanje.⁴⁹⁵⁶ U stvarnosti je von Hussarek doista predlagao ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i BiH u jedno južnoslavensko područje na jugoistoku Monarhije, računujući na to da će Mađari pristati na takvo rješenje ako se nagovijesti mogućnost jačeg naglašavanja pripadnosti tog područja zemljama ugarske krune.⁴⁹⁵⁷

Očito svjesniji pravoga stanja stvari od većine svojih naizgled iskusnijih suradnika, car i kralj Karlo, međutim, nije odustajao. Na njegov je zahtjev 31. kolovoza održan sastanak von Hussareka i Wekerlea, kojemu je bio nazočan i Sarkotić.⁴⁹⁵⁸ Novine su pisale kako je Sarkotić došao na taj sastanak u Budimpeštu primarno zbog problema s prehranom pučanstva u BiH, ali je već iz vijesti da je u glavni grad Ugarske pozvan i riječki guverner, bilo jasno da su na dnevnome

⁴⁹⁵¹ „Odbijena Pilarova ponuda“, *Novo doba*, 1/1918., br. 74, 22. VIII. 1918., 3.

⁴⁹⁵² G. Ž., „Wekerle i Bosna“, *Novo doba*, 1/1918., br. 68, 16. VIII. 1918., 1.

⁴⁹⁵³ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 147.

⁴⁹⁵⁴ „Angebliche Pläne des Freiherrn v. Hussarek. Österreich ein konföderativ-nationaler Staat“, *Neues Wiener Journal*, 26/1918., Nr. 8901, 15. VIII. 1918., 2.; „Frhr. v. Hussareks Verfassungspläne“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 372, 15. VIII. 1918., 4.; „Die Lage in Österreich. Die angeblichen Verfassungspläne Hussareks“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918., Nr. 189, 15. VIII. 1918., 6.

⁴⁹⁵⁵ „Die 'Konföderation nationaler Staaten' in Oesterreich. Tschechische fromme Wünsche“, *Neues Wiener Journal*, 26/1918., Nr. 8902, 16. VIII. 1918., 2.

⁴⁹⁵⁶ „Die Lage in Österreich. Die Pläne des Freiherrn v. Hussarek“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918., Nr. 190, 15. VIII. 1918., 6.

⁴⁹⁵⁷ Bernard STULLI, „Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine“, *Arhivski vjesnik*, 2/1959., sv. 2, Zagreb, 1959., 331.

⁴⁹⁵⁸ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 147.

redu i neke druge teme, makar se iz šturih formulacija moglo činiti da je Sarkotić bio samo kod Wekerlea.⁴⁹⁵⁹ I u austrijski je tisak dopro komentar *Agramer Tagblatta* koji je – pozivajući se na mađarski list *Ujsag* – tumačio prave razloge von Hussarekova i Sarkotićeva puta u Budimpeštu te nagloga prekida Andrassyjeva liječenja. Von Hussarek je, tvrdilo se, došao u Budimpeštu kako bi slomio mađarski otpor planovima federalizacije Monarhije, ali su Andrassy i Wekerle otklonili svako zadiranje u dualistički ustroj. Htjelo se je, naime, u Hrvatskoj izazvati krizu kako bi se Sarkotića moglo postaviti za hrvatskoga bana, jer bi to ipak bilo lakše prihvatiti nego vojni komesarijat. Ta se kombinacija može naslutiti i iz pisanja lista *Pesti Napló*, ali i iz drugih tekstova koji su u posljednje vrijeme osvanuli u mađarskome tisku: Mađari se suprotstavljaju „hrvatskome kursu“, jer samo tako mogu ostvariti svoje imperijalističke planove.⁴⁹⁶⁰ U sličnome je tonu pisala i *Reichspost*, ali i neki češki listovi.⁴⁹⁶¹

Prema Sarkotićevu dnevniku, upravo su državnopravna pitanja bila središnja tema budimpeštanskih razgovora 30. odnosno 31. kolovoza 1918. godine. Mađari su htjeli raspravu o preuređenju Monarhije iskoristiti za pripojenje BiH Ugarskoj, a bosansko-hercegovački je zemaljski poglavar iznosio argumente protiv takvoga prijedloga rješenja koje je zastupao Wekerle. Sarkotić je uporno ponavljao da bi „mađarsko rješenje“ moglo dovesti do „eruptivnih reakcija“ i izazvati „veleizdajničku orijentaciju“ koja bi u stvarnosti odgovarala „antidržavnoj srpskoj orijentaciji“. To se može spriječiti „kompromisnim prijedlogom“ koji je on izložio u sažetu obliku: neka se ustroji jedno područje (*Komplex*) unutar zemalja krune sv. Stjepana, u kojem bi se mogla „razvijati hrvatska orijentacija“, što bi bilo „najbolja brana ostvarenju srpskih težnji“. ⁴⁹⁶² Sarkotić je, dakle, bio spreman poduprijeti subdualističko rješenje koje je u biti predlagao i von Hussarek. Motivi su bili jasni, a vrijeme i vojnopolitički razvitak silili su na brzo postupanje. No, mađarska je zasljepljenost veličinom i potrebom nadmetanja s Austrijom bila veća.

Dok se je početkom rujna u talijanskome i u francuskome tisku raspravljalo o prijedporima među hrvatskim političarima (pa i o snazi Stadlerove struje koja se protivi jugoslavenskim kombinacijama),⁴⁹⁶³ splitsko *Novo doba* je tumačilo da Stadler-Pilarov kurs nije nikakav hrvatski kurs, jer da već činjenica da ga odnedavno zagovaraju bečki listovi poput *Reichspost* i *Neue Freie Presse* jasno potvrđuju da se radi o zaštiti tuđinskih interesa.⁴⁹⁶⁴ A svoje izvješće o budimpeštanskom sastanku Sarkotić je 5. rujna dostavio zajedničkomu ministru financija, pa je

⁴⁹⁵⁹ „Baron Sarkotic in Budapest“, *NFP. Abendblatt*, Nr. 19402, 31. VIII. 1918., 3.; „Der Budapest Besuch des österreichischen Ministerpräsidenten“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 401, 1. IX. 1918., 5.; „Ministerrat“, *Deutsches Volksblatt*, 30/1918., Nr. 10652, 1. IX. 1918., 6.; „Skrb za Jugoslovane“, *Slovenec*, 46/1918., št. 205, 7. IX. 1918., 1.

⁴⁹⁶⁰ „Ungarn und die südslawische Frage“, *Arbeiterwille*, 29/1918., Nr. 244, 8. IX. 1918., 7.-8.

⁴⁹⁶¹ „Změna politického kursu v Chorvatsku?“, *Dělnické listy*, 29/1918, br. 199, 3. IX. 1918., 2.

⁴⁹⁶² H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 257.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 249.-250.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 548.-549.; Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 147.-148.

⁴⁹⁶³ Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 149.-150.

⁴⁹⁶⁴ „Hrvatski kurs“, *Novo doba*, 1/1918., br. 94, 11. IX. 1918., 1.

ono 11. rujna dostavljeno vladaru.⁴⁹⁶⁵ Ni uza svu tu aktivnost, ništa se nije pomicalo s mrtve točke. U međuvremenu je u hrvatskim zemljama kuhalo. Stjepan Radić je početkom rujna u *Neue Freie Presse* tumačio da jugoslavenstvo ima etnografsku, gospodarsku, lingvističku, povijesnu i sociološku podlogu. Južni Slaveni imaju i zajedničke neprijatelje; k tome Hrvati i Srbi nisu međusobno ratovali nikada, a Hrvati i Bugari samo jednom.⁴⁹⁶⁶ Preskočivši tako srpsko-bugarske ratove, Radić je ipak priznao da u puku postoje animoziteti između Hrvata i Srba. Zato je južnoslavensko pitanje moguće riješiti samo na dva načina: ili ujedinjenjem hrvatskih zemalja u okviru Monarhije (to je rješenje koje on zagovara), ili „radikalno u jugoslavenskom smislu“.⁴⁹⁶⁷

Ako je vjerovati uspomenama Vinka Kriškovića, i vladar je u rujnu 1917. bio posve svjestan da o rješenju pitanja Hrvatske i BiH, a ne o Poljskoj ili Češkoj, ovisi pitanje opstanka Monarhije.⁴⁹⁶⁸ To je svakako moguće, ali Karlo nije imao ni snage niti odlučnosti da nešto doista i poduzme. Ipak je – razapet između proturječnih vijesti i savjeta – već tada bio odlučio poduzeti još jedan korak: 5. rujna je pozvao u audijenciju utjecajnoga bivšeg ugarskog ministra-predsjednika Istvána Tiszu te mu je povjerio misiju obilaska „južnoslavenskih zemalja“ sa svrhom pronalaska rješenja za pitanje koje je potkapalo same temelje Monarhije.⁴⁹⁶⁹ Tisza je tada bio formalno izvan politike (služio je kao husarski pukovnik na talijanskoj fronti), ali je i dalje bio jedan od najmoćnijih i najutjecajnijih političkih ljudi u Ugarskoj, pa i u cijeloj Monarhiji. Slabim su dokazima potkrijepljene teze da je bio povezan s velikosrpskim krugovima do mjere da je imao svoje prste i u atentatu na nadvojvodu Franju Ferdinanda (iako jest sudjelovao u njemačko-srpskim pregovorima o separatnome miru),⁴⁹⁷⁰ ali nema sumnje da je pri dolasku u BiH imao razloga za nerazpoloženje, koje ne će ni pokušati sakriti.

Tisza je, naravno, tvrdio da je njegovo putovanje u Trojednicu i BiH bilo privatne naravi, pa su to prenijeli svi mađarski listovi,⁴⁹⁷¹ ali u to nitko nije vjerovao. Svi su bili svjesni njegova utjecaja, a znalo se tvrditi – naravno, u figurativnom smislu – da Monarhija stenje pod Tiszinom diktaturom: ono što on kaže vrijedi za čitavu Ugarsku. Zato ni ministar Spitzmüller ne može ništa napraviti ni u južnoslavenskome pitanju: vrijedi ono što odluče (odnosno što ne odluče) Tisza i general Sarkotić.⁴⁹⁷² List *Die Neue Zeitung* je Tiszin utjecaj držao ne samo pogubnim, nego i tako

⁴⁹⁶⁵ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 250.-251.

⁴⁹⁶⁶ Emil KLÄGER, „Entwicklung und Ziele des Südslawentums. Gespräch mit dem Abgeordneten Dr. Stephan Radic“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19409, 7. IX. 1918., 2.-3.

⁴⁹⁶⁷ Isto.

⁴⁹⁶⁸ V. KRIŠKOVIĆ, „Ratni ciljevi Antante“, p. o. iz *Hrvatske revije*, Zagreb, 1939., 39. U tekstu pod naslovom „Autobiografija Vinka Kriškovića“, Krišković je 1951. ponovio da ga je kralj u audijenciji 8.IX.1917. pitao, jesu li svi Hrvati za ujedinjenje hrvatskih zemalja. Kad je dobio potvrđan odgovor, Karlo je uzvratio tvrdnjom su se dalmatinski i istarski zastupnici u Carevinskome vijeću izjasnili protiv toga („jer nisu voljni, da postanu magjarske županije“), a da su jednako tako govorili i Hrvati i Srbi i muslimani iz BiH, „osim dra. Ive Pilara i Vancaša, koji su to molili. Još reče kralj, da je na priliku Jozo Sunarić zatražio, neka se u Jajcu okruni za kralja bosanskoga, a onda neka se Hrvatska priključi k Bosni.“ (V. KRIŠKOVIĆ, *Izabrani književni i politički eseji*, 172.)

⁴⁹⁶⁹ E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 123.-124. tvrdi da je do toga došlo na Sarkotićevu sugestiju. Usp. B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 251.

⁴⁹⁷⁰ Usp. V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 727.-728., 747.

⁴⁹⁷¹ *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., Nr. 266, 28. IX. 1918., 5.

⁴⁹⁷² „Selbstbestimmungsrecht oder Tisza-Diktatur“, *Badener Zeitung*, 39/1918., Nr. 77, 25. XI. 1918., 1.

velikim da je za pokojnoga Stürgkha pisao kako nije bio ništa doli – Tiszin lakaj.⁴⁹⁷³ Dok je *Linzer Volksblatt* prenosio tvrdnje njemačko-nacionalnih krugova da je Tisza u BiH otputovao bez ikakvih konzultacija s austrijskom vladom,⁴⁹⁷⁴ bečka *Neue Freie Presse* je „s obaviještene strane“ 23. rujna donijela vijest da je grof Tisza htio utvrditi razmjere raširenosti južnoslavenske agitacije, pa je došao do zaključka da političari iz Hrvatske i Slavonije nisu spremni voditi zajedničku politiku s austrijskim južnim Slavenima.⁴⁹⁷⁵

Tih se je dana često pisalo da bi Tisza mogao preuzeti mjesto ministra prehrane kneza Ludwiga Windisch-Grätza, a vojni *Pregled dnevnog tiska* zabilježio je da su svi mađarski listovi 17. rujna prenijeli tvrdnju objavljenu u službenome *Magyar Tudosito* kojim se sve brojne spekulacije o razlozima Tiszina putovanja na jug Monarhije opovrgavaju navodom da je on otputovao „radi službenih vojnih poslova“ (*in militärischen Dienstangelegenheiten*).⁴⁹⁷⁶ Naravno, svima je bilo jasno da se tim demantijem ništa ne demantira, a bečki list *Die Neue Zeitung* već sutradan je, navodno iz pera jednoga austrijskog zastupnika u Carevinskom vijeću, donio osvrt u kojem se ironizira Tiszina tobože mirotvorna politička misija (kao i vijesti u mađarskome tisku, da bi Tisza imao postati guvernerom Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i BiH): misija je povjerena čovjeku koji je među najzaslužnijima za sadašnji teški trenutak Monarhije.⁴⁹⁷⁷ Drugim rječima, on je dio problema, a ne dio rješenja. *Neue Freie Presse* je donijela kratak komentar prema kojemu se je Tisza prije audijencije kod monarha sastao s Wekerleom kako bi njih dvojica uskladili stajališta o mađarskim pogledima na južnoslavensko pitanje,⁴⁹⁷⁸ a četiri dana kasnije isti je bečki list objavio i kritički intonirane razgovore sa sveučilišnim prodekanom Franom Milobarom i profesorom Milanom pl. Šufflayem. Iako je uskoro imao zasjesti na stolicu budimpeštanskog sveučilišta, potonji nije štedio ni Tizmu ni mađarsku politiku, nego je istaknuo dvije najkrupnije mađarske pogriješke u odnosu prema Hrvatima: ban Khuen je stvorio Srbe kao narod u Hrvatskoj te ih je koristio protiv Hrvata; Tisza je kasnije nastavio tu istu khuenovsku politiku podupiranjem Hrvatsko-srpske koalicije koja je majka današnjega južnoslavenskog pokreta.⁴⁹⁷⁹

Neposredno prije Tiszina polaska na put – u Zagreb je taj mađarski političar stigao 13. rujna 1918. – Pilar je u *Kroatische Rundschau* objavio članak „Das südslavische Problem im Habsburgerreiche“, potpisivši ga pseudonimom „L. v. Südländ“.⁴⁹⁸⁰ Kao što je precizno bilo tempiranje tog članka, tako je i izbor pseudonima bio smišljen i očito nije bio motiviran

⁴⁹⁷³ *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., Nr. 261, 23. IX. 1918., 2.

⁴⁹⁷⁴ „Die Lösung der südslawischen Frage“, *Linzer Volksblatt*, 50/1918., Nr. 221, 26. IX. 1918., 7.

⁴⁹⁷⁵ „Die Verhandlungen des Grafen Tisza über die südslawische Frage“, *NFP. Nachmittagsblatt*, Nr. 19425, 23. IX. 1918., 5.

⁴⁹⁷⁶ *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918, Nr. 256, 18. IX. 1918., 2.

⁴⁹⁷⁷ „Was geht vor?“, *Die Wiener Zeitung*, 11/1918., Nr. 255, 19. IX. 1918., 1.-2.

⁴⁹⁷⁸ „Die Audienz des Grafen Tisza“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19417, 15. IX. 1918., 7

⁴⁹⁷⁹ „Gespräche mit den kroatischen Politikern. Mit dem Prodekan Prof. Dr. Franz Milobar un dem Universitätsprofessor Dr. Milan Šufflay“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19421, 19. IX. 1918., 2.-3.

⁴⁹⁸⁰ L. v. SÜDLÄND, „Das südslavische Problem im Habsburgerreiche“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 9, (Redaktionsschluss: 1. IX. 1918.), 121.-124. Kao što je spomenuto, članak je ponovno objavljen u drugom broju časopisa *Pilar* (str. 130.-137.) te će ovdje biti citiran prema tome, dostupnijem izdanju.

autorovim bojaznima od otkivanja njegova identiteta, koji je bio poznat svima koji su za nj trebali znati, a valjda i šire. No, vjerojatno su njime Pilar i uredništvo te frankovačke revije htjeli Tiszi i njegovim savjetnicima skrenuti pozornost na „Südlandovo“ glavno djelo: *Južnoslavensko pitanje* i pouke koje ono nosi. U bilješci uz tekst, u frankovačkom se časopisu navodi se da je Pilarov članak 2. kolovoza 1918. objavljen u 31. svesku berlinskoga časopisa *Deutsche Politik* (što ne će biti ponovljeno u brošurici u kojoj je Pilarov članak tiskan te iste 1918. godine). U članku se ponavljaju već poznata Pilarova stajališta koja se u bitnome ne razlikuju od već opisanoga „Konačnog nacrtu jedne promemorije“. Sažeto, ali dosta točno prepričavajući sadržaj Pilarov članka, plzenjski dnevni list je 28. rujna primijetio da se ona zapravo bitno ne razlikuju od onoga što je „Südland“ objavio u svojoj „izvršnoj knjizi“.⁴⁹⁸¹

Pilar, naime, objašnjava da se bit južnoslavenskog problema sastoji u nadmetanju dva kulturna načela, onoga Istoka i onoga Zapada, za prvenstvo na jugu Monarhije. Zapadno načelo predstavljaju Hrvati, istočno je utjelovljeno u Srbima. Zbog niza razloga zapadno se načelo nalazi u nezahvalnu položaju. Potom Pilar prelazi na vrlo sažeti prikaz povijesti hrvatskih zemalja u koje, dakako, ubraja i Bosnu i Hercegovinu, tumačeći razvitak koji je opširno opisao u knjizi *Južnoslavensko pitanje* (samu knjigu, pak, ne spominje).⁴⁹⁸² Dualistički preustroj Monarhije 1867. godine bio je za Hrvate težak udarac, objašnjava on, jer su hrvatske zemlje podijeljene između Austrije i Ugarske, dok je Turska i dalje ostala u posjedu BiH. Obje su države Monarhije imale interesa očuvati to neprirodno stanje, dok je kod Hrvata postojala prirodna težnja da ga sruše. Hrvatsko-ugarskom nagodbom je, doduše, priznato da Dalmacija pripada banskoj Hrvatskoj, ali je ona faktično ostala pod vlašću Austrije. Nastojeći izmijeniti to stanje, tumači Pilar, Hrvati su nužno došli u sukob s državnim vlastima koje su onda tražile saveznike u narodima koji su neprijatelji ne samo Hrvata, nego i Monarhije kao takve: u Srbima i u Talijanima. Uslijed toga su Srbi jačali, a Hrvati slabili, napominje Pilar, naglašavajući ulogu i značenje srpskoga pravoslavlja.⁴⁹⁸³ Potom on objašnjava razloge hrvatskog sukoba s Mađarima, uslijed kojega su Hrvati početkom 20. stoljeća počeli tražiti pomoć kod Srba i kod Talijana, što je rezultiralo Riječkom rezolucijom 1905. godine: Hrvati su dobili srpsku potporu za ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, ali su tu potporu, sva je prilika, morali platiti tajnim pristankom na to da BiH bude prepuštena Srbima. Time su Srbi, ističe Pilar, stekli prednost i počeli su voditi politiku koja je 1908. morala rezultirati austro-ugarskom aneksijom BiH.⁴⁹⁸⁴

Nažalost, nastavlja Pilar, ni tada se iz ranijega razvitka nije ništa naučilo: Mađari su odbili trijalističke koncepcije koje su u hrvatskome interesu i u interesu jačanja Monarhije dolazile iz kruga austrijskih Nijemaca, a srpski je prestiž u balkanskim ratovima silno narastao. Njihovi se ciljevi mogu u cijelosti ostvariti samo razbijanjem Austro-Ugarske, uvjeren je Pilar, što znači da je sarajevski atentat i svjetski rat jedan od plodova dualizma iz 1867. godine. Kad je rat počeo,

⁴⁹⁸¹ „Die südslawische Frage und Ungarn“, *Pilsner Tagblatt*, 19/1918., Nr. 266, 28. IX. 1918., 3.-4.

⁴⁹⁸² L. v. SÜDLAND, „Das südslawische Problem im Habsburgerreiche“, 130.-131.

⁴⁹⁸³ Isto, 131.-132.

⁴⁹⁸⁴ Isto, 132.-134.

Hrvati su krvarili na fronti, a njima iza leđa cvala je mađarsko-srpska suradnja. Uslijed toga je i među Hrvatima jačala prosrpska struja kojoj su se priključili i starčevićanci [milinovci], pa je 30. svibnja 1917. u Carevinskom vijeću donesena južnoslavenska deklaracija koju su, kako se to dade dokazati – tvrdi Pilar – potaknuli Srbi. Kao politički cilj tog pokreta, kojemu je u međuvremenu pristupio nemali broj Hrvata, postavljeno je stvaranje slovensko-hrvatsko-srpske države pod nazivom Jugoslavija. No, svakomu je jasno, naglašava Pilar, da ta država nužno u stvarnosti mora biti Velika Srbija.⁴⁹⁸⁵ U Austriji se je dosta brzo shvatilo kakve opasnosti krije takav razvitak, pa mu se pokušava stati na put rješenjem južnoslavenskog pitanja u hrvatskome smislu, tj. stvaranjem Velike Hrvatske odnosno ponovnom uspostavljanjem Kraljevine Hrvatske koja obuhvaća Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu. Otvoreno je tek pitanje, kaže on, bi li se to učinilo u okviru zemalja krune sv. Stjepana ili u nekoj od trijalističkih inačica.⁴⁹⁸⁶

Kod Mađara, međutim, kaže Pilar, zamisao nailazi na snažan otpor. Mađari su svjesni da bi u tom slučaju njihov plan stvaranja jedinstvene mađarske države od Tatri do Jadrana doživio poraz. Bilo je, doduše, političara poput Deáka koji su bili svjesni da treba zadovoljiti Hrvate (što se je tada nasukalo na austrijskoj nevoljkosti da se preda Dalmacija), napominje Pilar, a činjenice govore da je taj mađarski san rezultirao tek jačanjem srpske državne ideje. No, Mađari i dalje oklijevaju te bi htjeli polovična rješenja. U takvo – piše Pilar – spada i ono koje proizlazi iz govora ugarskoga ministra-predsjednika Wekerlea, koji je održan 22. veljače 1918. godine, a prema kojemu bi se Dalmacija pripojila Hrvatskoj-Slavoniji u smislu nagodbe iz 1868. godine, dok bi BiH kao posebna banovina (*Banat*) bila izravno priključena Ugarskoj.⁴⁹⁸⁷ No, to ne bi bilo nikakvo rješenje južnoslavenskog pitanja, opominje Pilar. Razriješilo bi se, doduše, viseće pitanje Dalmacije, ali bi svi ostali aspekti bili samo pogoršani. BiH bi stekla na određen način autonoman položaj, što je upravo cilj kojemu teže sve srpske stranke, ali bi Hrvati to rješenje uzeli kao *casus belli*, pa bi se država opet oslanjala na Srbe kako bi uz njihovu pomoć vladala protiv Hrvata. Pogoršavale bi se i gospodarske i prometne neprilike, naglašava Pilar, kojima je moguće doskočiti samo ujedinjenjem triju područja (banske Hrvatske, Dalmacije i BiH).⁴⁹⁸⁸

Postoji, kaže Pilar, i jedan drugi plan koji se dovodi u svezu s jednom visoko pozicioniranom ugarskom osobom, da se Dalmacija i BiH povežu te se tako povezane izravno priključe Ugarskoj. Taj je plan još gori od prethodnoga: bilo bi iznevjereno obećanje dano Hrvatima u nagodbi iz 1868., a otvorila bi se vrata srpskoj većini i dominaciji koja bi nužno težila sporazumijevanju s Italijom, pa bi za nekoliko desetljeća nastupile nesagledive posljedice. Prema tome, jedino rješenje je da se „smjesta i bezrezervno“ ujedine (*eine sofortige und restlose Vereinigung*) Hrvatska-Slavonija, Dalmacija i BiH te da se u tako stvorenoj jedinici istodobno odredi (*fixieren*) „hrvatski kurs“. U tome su austrijski Nijemci posve u pravu, a svijest o tome postupno se probija i u Ugarskoj, gdje se shvaća da je pokus s potporom Hrvatsko-srpskoj

⁴⁹⁸⁵ Isto, 134.-135.

⁴⁹⁸⁶ Isto, 135.

⁴⁹⁸⁷ Isto, 135.-136.

⁴⁹⁸⁸ Isto, 136.

koaliciji doživio neuspjeh, te je samo ojačao položaj Srba. Jedno je sigurno, završava Pilar, Habsburška monarhija na jugu stoji pred sudbonosnim odlukama. Onaj tko jasno vidi, mora biti načistu s time da se Monarhija nalazi pred alternativom: ili će sada imati Kraljevinu Hrvatsku uza se, ili će za nekoliko desetljeća imati Kraljevinu Veliku Srbiju protiv sebe.⁴⁹⁸⁹

U istom broju časopisa *Kroatische Rundschau* Pilar je pravim imenom potpisao drugi svoj članak pod naslovom „Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien“.⁴⁹⁹⁰ U njemu se manje bavi povijesnim razmatranjima, a više aktualnim prilikama u BiH. O stranačko-političkim odnosima u tim zemljama, kaže on, ne može se raspravljati, ako se ne uzme u obzir podjela (*Dreiteilung*) na tri konfesije. Svaka od njih, katolici, muslimani i pravoslavni, ima zasebna obilježja, vlastite težnje i ciljeve, koji se uslijed povijesnog razvitka manifestiraju u zasebnim stranačko-političkim oblicima. To nije činjenica koja nužno ide u korist zemlje, ali je činjenica koja se mora uzimati u obzir.⁴⁹⁹¹

Pilar potom prvo raščlanjuje situaciju kod katoličkih Hrvata koju je i najlakše pratiti, jer su oni, za razliku od pravoslavnih Srba i muslimana, jedini uspjeli i tijekom trajanja rata sačuvati svoje stranačko glasilo, list *Hrvatski dnevnik*.⁴⁹⁹² I kod katoličkih Hrvata je na stranačko-političko oblikovanje presudno djelovala spoznaja da tekući svjetski rat mora dovesti do raščišćenje (*Bereinigung*) pitanja državnopravne pripadnosti Bosne i Hercegovine. Zato je kao otonac (*zündend*) djelovalo objavljivanje Svibanjske deklaracije Južnoslavenskoga kluba u Carevinskom vijeću u svibnju 1917. godine. *Hrvatski dnevnik* se je uskoro priključio toj Deklaraciji te je u nemaloj mjeri pridonio njezinu prevladavajućem utjecaju u zemlji. No, list je do te mjere preuzeo i sva zastranjenja (*Entgleisung*) koja je donosila politika inaugurirana tom Deklaracijom – nastavlja Pilar, pokazujući da je iz početka bila zabluda o pravome značenju Svibanjske deklaracije – da je to moralo dovesti do jake reakcije. Ta se je reakcija uobličila u tzv. stadlerovskoj izjavi (*Stadler'sche Deklaration*) od 16. studenoga 1917. godine.⁴⁹⁹³ Budući da je nadbiskup Stadler ujedno vlasnik lista, njegovo je stajalište imalo odlučujući utjecaj na daljnju orijentaciju *Hrvatskoga dnevnika*: on je vidno promijenio kurs te je počeo pisati u „čistohrvatskome“ (*reinkroatisch*) smjeru i suzbijati južnoslavenski pokret, pa se je snažno približio zagrebačkoj „čistoj Stranci prava“.⁴⁹⁹⁴

⁴⁹⁸⁹ Isto, 136.-137.

⁴⁹⁹⁰ I. PILAR, „Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 9, (Redaktionsschluss: 1. IX. 1918.), 124.-126. I ovaj je tekst ponovno objavljen u drugom broju časopisa *Pilar* (str. 138.-141.), pa će i on ovdje biti citiran prema tome, dostupnijem izdanju.

⁴⁹⁹¹ I. PILAR, „Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien“, 138.

⁴⁹⁹² Isto. Pod pojmom „Parteiblatt“ (stranački list) Pilar očito misli na *Hrvatski dnevnik* kao glasilo katoličkih Hrvata, a ne na taj list kao glasilo jedne stranke katoličkih Hrvata.

⁴⁹⁹³ I. PILAR, „Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien“, 138.-139. Pišući, dakle, o toj „Izjavi“ još za života vrhbosanskog nadbiskupa, Pilar nije upotrijebio termin „Stadlerova Izjava“ (*Stadlers Deklaration*), nego formulaciju koja pokazuje da nadbiskup nije njezin autor: „Stadler'sche Deklaration“ odnosno – „stadlerovska izjava“. Tu formulaciju nije uputno previdjeti kad se raspravlja o autorstvu tog dokumenta.

⁴⁹⁹⁴ I. PILAR, „Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien“, 139. Ni ovdje nije bez značenja način na koji Pilar oblikuje svoje misli: on ne kaže da je Stadler „Izjavom“ od 16. studenoga 1917. promijenio stajalište prema Svibanjskoj deklaraciji, nego tvrdi da ga je tek tada zauzeo (*Stellungnahme*). Međutim, upadljivo je da Pilar nigdje ne sugerira da bi ranije uredništvo *Hrvatskog dnevnika* postupalo protivno nadbiskupovim intencijama, a još manje

U tom razdoblju su se, nastavlja Pilar, u jednu skupinu počeli okupljati svi oni elementi u zemlji koji su s nepovjerenjem gledali na južnoslavenski pokret te su htjeli zadržati hrvatsku političku orijentaciju koja bi zagovarala čisto hrvatsko rješenje odnosno ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom. Nasuprot toj skupini stoje tzv. Jugoslaveni, oni koji teže osnivanju jedne južnoslavenske države, ali se međusobno razlikuju oni kojima je do ujedinjenja samo onih Južnih Slavena koji žive u okviru Monarhije, i oni koji hoće ujedinjenje svih Hrvata, Srba i Slovenaca.⁴⁹⁹⁵ Prema Pilaru, nije lako pouzdano ocijeniti snagu tih dviju političkih skupina među Hrvatima katolicima – jugoslavensku skupinu on ipak promatra kao cjelinu, iako je svjestan njezine unutarnje podvojenosti – ali je očito da jugoslavenskoj pripada dio (svjetovnog) svećenstva, dio franjevac a i znatan dio domaće inteligencije. Za orijentaciju posljednjih dviju skupina, tumači on, bilo je presudno razočaranje bosansko-hercegovačkih Hrvata politikom Monarhije nakon aneksije. Jer, baš u vrijeme aneksije su se franjevci i domaća inteligencija založili za Monarhiju, a plaća koju su za to dobili sastojala se je u favoriziranju ugarskih gledišta i u nametanju politike koja se je za mađarski račun vodila protiv Hrvata. Na franjevce je – piše Pilar, možda aludirajući na svojedobno zapostavljanje franjevačkih ustanova u korist nadbiskupijskih – utjecala činjenica da su doživjeli neke neprimjerene mjere od bosanske vlade. Nasuprot njima, na „čistohrvatskom“ stajalištu stoji skoro sav domaći srednji stalež, dio domaće i pretežni dio useljene inteligencije. To grupiranje zapravo nije ostavilo traga u seljačkome pučanstvu, tumači Pilar, naglašavajući pritom kako je uvjeren da bi u jednoj izbornoj borbi Jugoslaveni, usprkos potpori dijela franjevac a, prošli vrlo loše, samo ako bi se čistohrvatski smjer zastupao bar donekle spretno.⁴⁹⁹⁶

Općenito govoreći, nastavlja on, zaključujući raspravu o stranačko-političkim prilikama među Hrvatima katolicima, položaj je hrvatskih Jugoslavena u Bosni težak. Oni su se priključili tom pokretu u nadi da će mu se prikloniti i Srbi, pa da će time biti uklonjene hrvatsko-srpske suprotnosti u zemlji. No, u tome su se prevarili, budući da su bosanski Srbi odlučno odbili jugoslavenstvo, pa je više nego očito da ga samo hoće iskoristiti za svoje, srpske ciljeve. To se jasno vidi i po tome što je Danilo Dimović, koji se je prvi od Srba eksponirao za jugoslavenstvo, uskoro uvidio da je njegov položaj neodrživ, pa je zapravo pobjegao iz zemlje te je djelatnost prebacio u Hrvatsku, gdje je nastupio kao izborni kandidat Hrvatsko-srpske koalicije. Vjerujem, kaže Pilar, da je jugoslavenstvu time zadan smrtni udarac, i da ono ne će preživjeti sklapanje mira.⁴⁹⁹⁷

To otklanjanje jugoslavenstva uz istodobno promicanje jugoslavenske koncepcije koja polazi od narodnog jedinstva Slovenaca, Srba i Hrvata, nastavlja Pilar daljnju svoju analizu,

da bi kršilo neke njegove smjernice i naputke. Formulacija zapravo posredno potvrđuje ocjenu da Stadler u prvome razdoblju nije bio protivnik Svibanjskoj deklaraciji. Posve razumljivo je zašto Pilar to nije izravno kazao: ne radi se samo o nastojanju da se ne povrijedi nadbiskupova taština, nego i o tome da se ne legitimiraju zablude onih koji su možda upravo iz Stadlerove dugotrajne šutnje zaključili kako od Svibanjske deklaracije ne treba zazirati.

⁴⁹⁹⁵ I. PILAR, „Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien“, 139.

⁴⁹⁹⁶ Isto.

⁴⁹⁹⁷ Isto, 139.-140.

jedini je znak političkog života bosanskih Srba za vrijeme rata.⁴⁹⁹⁸ On dolazi do izražaja i u listu *Naša sloga*, koji je pokrenut u proljeće 1918., a inače se Srbi drže u političkom smislu mirno i pasivno, no nastoje iskoristiti gospodarsku konjunkturu, te se bogatiti i njegovati odnose s vladom, što u velikoj mjeri i uspijevaju.⁴⁹⁹⁹ Njihovo držanje katolički Hrvati i muslimani, prema Pilaru, procjenjuju na sljedeći način: Srbi čekaju završetak rata i tek će tada odlučno istupiti. Zasad su suzdržani, ali drže dva željeza u vatri. Ako pobijedi Antanta, tada će oni tražiti ostvarenje Krfske deklaracije, koja bi se veoma brzo mogla iščahuriti kao ostvarenje velikosrpskog carstva. Sada, naravno, ne mogu s time nastupiti, te se ograničavaju samo na to da otklanjaju Jugoslaviju koja bi bila utemeljena na hrvatskome državnom pravu. Nasuprot tome, zagovaraju ideju jedinstva Slovenaca, Srba i Hrvata, jer u njoj vide pogodno sredstvo za slamanje otpora Hrvata i Slovenaca srpskoj prevlasti. Drugo se željezo, nastavlja Pilar, odnosi na možebitnu pobjedu Središnjih sila. To je u biti politika Hrvatsko-srpske koalicije, čija se glavna misao sastoji u tome da se Hrvati, pod izlikom hrvatsko-srpskoga nacionalnog jedinstva, daju voditi od Srba koji ostvaruju ustupke u svoju korist žrtvujući hrvatske ciljeve. U odnosu na Bosnu, piše Pilar, to znači da su Srbi spremni poduprijeti mađarske aspiracije na Bosnu, ako im Mađari jamče njezinu autonomiju i prevlast na jugu. U tom smislu treba tumačiti znake poput onog razgovora metropolita Letice za *Az Est*.⁵⁰⁰⁰ Naravno da će Srbi ostati poslušni, napominje Pilar, samo toliko koliko je dovoljno da se oporave od posljedica svjetskog rata i postanu dovoljno snažni da mogu otvoriti frontu prema Mađarima. Onda će prokušanim metodama sebi privući ogorčene muslimane i katolike, pa će Ugarska za najviše dva desetljeća biti u nezavidnu položaju, jer će protiv sebe imati udruženo pučanstvo cijele BiH, uslijed čega će biti neizbježne teške krize.⁵⁰⁰¹

Nakon te jasne opomene mađarskim političkim krugovima, Pilar se je u posljednjem dijelu svoje rasprave o stranačko-političkim odnosima u BiH, pozabavio muslimanima. Oni su, kaže on, politički najmanje aktivni te se samo s mukom mogu orijentirati u potpunoj zbrci pojmova na jugu Monarhije. No, prema njegovu shvaćanju, ipak se kod muslimana mogu identificirati tri struje: konzervativna, koju predvodi Šerif Arnautović, tzv. napredna i napokon „Kulovićeve stranka“ koja se iscrpljuje u suprotstavljanju Arnautoviću. Arnautovićeve je stranka, piše Pilar, najbrojnija i ima najsposobnijeg vođu, a nisu neosnovana predbacivanja da je ona

⁴⁹⁹⁸ Isto, 140. Ovdje je Pilar upotrijebio sintagmu „bosanski Srbi“ (*bosnische Serben*), a ne Srbi u Bosni, iako je nesumnjivo znao da neki bosanski Srbi – pa i njegov tuzlanski odvjetački kolega dr. Nikola Stojanović – djeluju izvan BiH, pa i u Jugoslavenskome odboru. No, karakteristično je da je i ovdje Pilar izbjegao podvrgnuti kritici djelovanje hrvatske (i nehrvatske) političke emigracije koja je zastupala jugoslavenske ciljeve.

⁴⁹⁹⁹ Zanimljiva je ova uglavnom neprikrivena kritika Zemaljske vlade kojoj je na čelu – Stjepan Sarkotić. Nemoguće je ustanoviti je li Pilar doista tako mislio, ili je pred Tiszin dolazak tek želio Sarkotića osloboditi hipoteke prevelike povezanosti zemaljskoga poglavara s krugom oko nadbiskupa Stadlera, budući da je vjerojatno bio upućen da su između Tisze i Sarkotića znale ranije padati i teške riječi.

⁵⁰⁰⁰ I. PILAR, „Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien“, 140. Pilar cilja na već spomenutu izjavu grčko-istočnog metropolita Letice, koji se je u razgovoru za list *Az Est* koncem listopada 1917. izjasnio za stvaranje jedne južnoslavenske države u kojoj bi bile i postojeće države (dakle, i Srbija i Crna Gora), a ako se ne postigne to rješenje, BiH treba pripasti Ugarskoj. (*Auszug aus der Tagespresse*, 29.X.1917, 7.)

⁵⁰⁰¹ I. PILAR, „Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien“, 140.

povezana s Mađarima. No, te su se simpatije prema Mađarima ipak donekle ohladile kad se je shvatilo da bi se mađarskim rješenjem ponajprije okoristili Srbi. Ne može se sa sigurnošću predvidjeti u kojem će smjeru teći razvitak ove stranke koja zasad pasivno promatra događaje.⁵⁰⁰²

Što se muslimanske napredne struje tiče – Pilar, naime, ne koristi službene nazive stranaka, možda i zbog toga što je parlamentarni život suspendiran – od nje, prema njegovu mišljenju, ne treba puno očekivati, budući da joj nedostaje vođa. Njezin najsposobniji čovjek, Ademaga Mešić, pokazuje nevoljkost i povukao se je u pozadinu, kaže Pilar.⁵⁰⁰³ Slično je, nastavlja Pilar, i s Kulovićevom strankom koja nakon smrti svog prvaka nije našla prikladnu zamjenu te je dopala pod jaki jugoslavenski utjecaj. Nemoguće je predvidjeti kako će završiti.⁵⁰⁰⁴ Sve u svemu, budući da ustavnog života nema, stranačka politika u Bosni i Hercegovini nema prirodnog okruženja za svoj razvitak. Predstojeći izbori za općinska vijeća – zaključuje Pilar – donijet će stanovito raščišćenje, ali će ono biti ograničene naravi. Zato se treba pribojavati da se za vrijeme trajanja rata politička konstelacija nije popravila u korist Monarhije, nego se je pogoršala. Bilo bi dobro kad bi se shvatilo koliki je vlastiti doprinos tom pogoršanju.⁵⁰⁰⁵

Dok je Pilarov opis i analiza stranačko-političkih prilika u BiH shvatljiv i logičan te posve konzistentan njegovim analizama iz prethodnog razdoblja, sam je završetak tek naizgled iznenađujući. On se je, naime, površnim čitanjem mogao shvatiti i kao kritika neustavnoga stanja u BiH odnosno blago formulirani zahtjev za vraćanjem ustavnog života i sazivanjem Sabora, što je – osim političke volje – podrazumijevalo i nove izbore, budući da bi se samo u jednome krajnje nategnutom tumačenju moglo zastupati stajalište da je mandat zastupnika izabranih 1910. godine još uvijek valjan. Intimno je, u svom dnevniku, Pilar bio nesklon sazivanju Sabora, a u cijelosti je prihvaćao vladinu argumentaciju da je mandat zastupnika u saborskome sazivu istekao, odnosno da se ne može braniti konstrukcija prema kojoj se petogodišnji saborski mandat iz 1910. proteže i na 1918. godinu. Zato je on, upozoravanjem na nepovoljan politički razvitak tijekom rata, zapravo izrekao to svoje protivljenje izborima i Saboru u postojećim okolnostima, na način koji je bio uvijeniji i koji nije izazvao negativne reakcije kakve obično izazivaju zahtjevi za održanjem neustavnoga, apsolutističkog stanja,

⁵⁰⁰² Isto, 141.

⁵⁰⁰³ Isto. O držanju Ademage Mešića prema Svibanjskoj deklaraciji v. Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 238.-240. U svojim uspomena Mešić piše: „Nakon što sam predao svoju molbu za enthebung iz vojske Dr. Pilar kao vojnički sudac sazvaio nas je u hrvatski klub u Sarajevo i to sve starije i vidjenije osobe mene kao oficira i Dr. Bahriju Kadića kao vojničkog sudiju. (...) Dr. Pilar nama predlaže da se osnuje jedna nova politička stranka koju bismo vodili Dr. Pilar, Dr. Bahrija Kadrić i ja i da to bude donekle režimska stranka. Možda je Dr. Ivo Pilar mislio kao moj dobar prijatelj da ću ja kao oficir koji sam zatražio otpust iz vojske pristati na to da se ta nova stranka osnuje, ali se je prevario u računu zajedno sa generalom Sarkotićem koji je tada bio vrhovni komandant vojske da ću ja ući u jedan novi pokret nakon pada svibanjske deklaracije koja je zatvorila vrata pred nama Hrvatima i gdje nam je pokazalo da ćemo mi i dalje poslije rata ostati robovi Mađarski i Austrijski. Dr. Bahrija Kadić a isto i ja odbili smo taj prijedlog Dr. Ive Pilara a rekli smo da nije dobro što radi na tome nakon pada svibanjske deklaracije. Ova se stranke nije mogla osnovati, jer došao je kasnije i mađarski grof Tisza te je krhnuo mamuzom i rekao da će još imati vremena ako dogje do prevrata nas bosance satri ali se ljuto prevario.“ (NSK, R-6626 – Memoari Ademage Mešića, 365.)

⁵⁰⁰⁴ I. PILAR, „Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien“, 141.

⁵⁰⁰⁵ Isto.

A grof Tisza je 13. rujna 1918. stigao u Zagreb, te je nakon zadržavanja u više gradova banske Hrvatske i Dalmacije doputovao 20. rujna u Sarajevo.⁵⁰⁰⁶ A upravo tih dana u novinstvu je širena vijest da je Pilar – nakon što je „napravio novi protunarodni memorandum“, nagrađen mjestom u Zemaljskoj banci te da će uskoro dobiti i pravo na obavljanje odvjetništva u Sarajevu. Time je Pilar nagrađen „za protunarodni rad“, u kojem – u korist Ugarske – sudjeluje skupa sa Shekom koji je „dušom i srcem Nijemac“. No, krug njegovih i Stadlerovih pristaša se osipa, dok svi Srbi i Hrvati – uključujući franjevce i pretežan broj svjetovnih svećenika – misle posve jednako.⁵⁰⁰⁷ Je li vijest bila točna, zasad nije moguće utvrditi. U Pilarovoj ostavštini nema o tome nikakva traga niti ima naznake da je Pilar pripremao preseljenje obitelji u Sarajevo ili prodaju obiteljske kuće u Tuzli. Teško je vjerovati da njemu ne bi padalo na um kako je doba kad je rat očito pri kraju vrlo nepogodno za prodaju kuće i za preseljenje jedne obitelji s većim brojem djece. Zato je moguće da ga se je samo htjelo diskreditirati uoči Tiszina dolaska u Sarajevo.

U Zagrebu je taj poznati i utjecajni mađarski političar razgovarao s banom Mihalovichem, podbanom Kriškovićem i nizom drugih političara, a slično je postupio i u Zadru, Dubrovniku i Kotoru te Mostaru.⁵⁰⁰⁸ Malo je novina koje nisu zabilježile to Tiszino putovanje, a o njegovu tijeku i razgovorima koje je Tisza vodio, postoje iznimno korisne bilješke u Sarkotićevu dnevniku te obilna literatura,⁵⁰⁰⁹ pa se tijekom tih razgovora i njihovi više nego mršavi rezultati danas mogu smatrati posve utvrđenima. Zato je korisno vidjeti kako je o njima pisao suvremeni tisak ili bar njegov najutjecajniji dio, koji je na taj način stvarao javno mnijenje i u nemaloj mjeri determinirao ponašanje političkih aktera.

U većini austrijskih novina se je nagađalo da su Mađari ipak uspjeli nametnuti svoje gledište, pa uskoro valja očekivati stvaranje posebne jedinice koju bi u okviru zemalja ugarske krune činila Hrvatska, Slavonija i BiH, dok bi na čelo te nove tvorevine došao upravo grof Tisza.⁵⁰¹⁰ I *Reichspost* je bila uvjerena kako je svrha Tiszina putovanja pridobiti bosansko-hercegovačke političare za „mađarsko rješenje“ južnoslavenskog pitanja.⁵⁰¹¹ Očito šaljući jasne poruke vladaru da mađarska javnost ne bi prihvatila nametnuta rješenja, mađarski je tisak općenito držao da je proglašavanje Tiszine misije vojnom posve neprilično; to se može činiti u okupiranim područjima, no ovdje je Tisza u državnompravnoj i u političkoj misiji, pa bi zapravo

⁵⁰⁰⁶ „Besuch des Grafen Tisza in Sarajevo“, *Politische Chronik der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Heft 9, September 1918, Wien, 1918., 457.-458.

⁵⁰⁰⁷ „Položaj v Bosni“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 210, 14. IX. 1918., 3.; „Iz Bosne“, *Slovenec*, 46/1918., št. 211, 14. IX. 1918., 4.

⁵⁰⁰⁸ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 252.-254.

⁵⁰⁰⁹ Najvažniju literaturu naveo je Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 153.-154. Budući da se Matijević u tom članku primarno bavi Tiszinim razgovorima s Pilarom, ovaj će prikaz slijediti njegov opis i interpretaciju. Opširnije izvadke iz Sarkotićeva dnevnika iz ovog razdoblja objavio je L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 178.-191.

⁵⁰¹⁰ „Die südslawische Frage“, *Vorarlberger Volksblatt*, 53/1918., Nr. 216, 20. IX. 1918., 2.

⁵⁰¹¹ „Werbereise des Grafen Tisza für die ungaro-bosnische Lösung“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 437, 22. IX. 1918., 5.

trebao biti odgovoran parlamentu, a ne samo vladaru.⁵⁰¹² *Neue Freie Presse* je rezignirano zabilježila da je zajednički ministar financija barun v. Spitzmüller mađarskomu listu *Az Ujszag* izjavio kako on o južnoslavenskom pitanju nema ništa osobito kazati, ali da bi nešto možda mogao reći grof Tisza koji stiže u Sarajevo: on i general Sarkotić su ljudi u čijim je rukama sada rješavanje tog pitanja.⁵⁰¹³ Tu tvrdnju koja je ilustrirala austrijsku nemoć, ubrzo je demantirala mađarska novinska agencija, pa je *Neue Freie Presse* dan kasnije objavila ispravak. No, nije izrazila žaljenje niti je ispravak komentirala,⁵⁰¹⁴ a usprkos njemu vijest se je i dalje pronosila kroz austrijsko novinstvo.⁵⁰¹⁵

Nisu se, dakle, bosansko-hercegovački Hrvati imali razloga veseliti Tiszinu dolasku. Iz njega se je moglo lako iščitati da je mađarski otpor hrvatskome rješenju južnoslavenskog pitanja prejak, i da se ovim putovanjem samo gubi vrijeme te stvara privid da se nešto hoće poduzeti. Tisza je bio poznat kao snažan zagovornik dualističkog rješenja, a svaku trijalizmom nadahnutu koncepciju otklanjao je usporedbom s brakom: brak može postojati dok postoje muž i žena, ali prestaje postojati ako se uz muža i ženu pojavi još i ljubavnica, jer – uvijek će se dvoje rotiti protiv preostalog člana tog trokuta.⁵⁰¹⁶ Vojni *Pregled dnevnog tiska* zabilježio je provokativno pisanje *Hrvatskoga dnevnika* od 18. rujna: u Sarajevo dolazi jedan od najvećih oligarha današnjega vremena, pred kojim dršće cijela Mađarska. Međutim, ako grof Tisza misli da će i Bosna kleknuti preda nj ili da ga ovdje čeka srdačan doček, onda se ljuto vara: mi znamo da nam ne donosi ništa dobra i želimo da što prije napusti našu zemlju, jer – nešto drugo se tom mrzitelju hrvatstva ni ne može kazati.⁵⁰¹⁷

Prije nego što je Tisza došao u Sarajevo, Sarkotićev je zamjenik Max von Gjurkovics – koji je još donedavno bio odjelni predstojnik u bosansko-hercegovačkom odjelu Zajedničkoga ministarstva financija, a sad je na nj pao teret dočeka, budući da se do zadnjega trena nije znalo hoće li Sarkotić stići s liječenja u Badenu – naveo zemaljskomu poglavaru popis osoba za koje bi bilo uputno da se sretnu s Tiszom: od katolika su to Sunarić, Vancas, Pilar, Kukrić i franjevački provincijal fra Jozo Andrić. Već su protokolarna pravila nalagala da se gost susretne s biskupom Šarićem, budući da je nadbiskup Stadler bio odsutan. Jednak je prijedlog Gjurkovics stavio i u pogledu prvaka ostalih etničko-konfesionalnih skupina.⁵⁰¹⁸ Većinu njih će Tisza doista susresti po dolasku u Sarajevo, gdje ga je 20. rujna dočekao i zemaljski poglavar Sarkotić.⁵⁰¹⁹

⁵⁰¹² *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., Nr. 259, 21. IX. 1918., 2.

⁵⁰¹³ „Freiherr v. Spitzmüller über die südslawische Frage“, *NFP. Abendblatt*, Nr. 19422, 20. IX. 1918., 3.

⁵⁰¹⁴ „Freiherr v. Spitzmüller in Budapest“, *NFP. Abendblatt*, Nr. 19423, 21. IX. 1918., 5.-6.

⁵⁰¹⁵ „Budapest, 20. September“, *Wiener Zeitung*, Nr. 217, 21. IX. 1918., 8.

⁵⁰¹⁶ Victor NAUMANN, *Profile. 30 Porträt-Skizzen aus den Jahren des Weltkrieges nach persönlichen Begegnungen*, München-Leipzig, 1925., 214. Pritom je Tisza, navodno, naglašavao da Ugarsku ni u tome hipotetskom trokutu ne zamišlja kao ženu. Drugim riječima, upozoravao je Beč da bi se u tom slučaju Ugarska i južnoslavenska jedinica udružile protiv Austrije.

⁵⁰¹⁷ *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., Nr. 260, 22. IX. 1918., 3.

⁵⁰¹⁸ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 248. Kao što je ranije spomenuto, Stjepan Kukrić je u to vrijeme bio predsjednik HNZ-a. Usp. B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 252.-253.

⁵⁰¹⁹ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 254.

Već te večeri je taj poznati mađarski političar razgovarao sa Safvetom-begom Bašagićem, Halid-begom Hrasnicom, Mehmedom Spahom, koji su zastupali slična, ali ipak ne ista stajališta: Bašagić je predložio ujedinjenje svih hrvatskih zemalja – uključujući i BiH – u jedno tijelo, a ako to nije moguće, neka BiH dobije autonomiju.⁵⁰²⁰ Dva sata kasnije mu je Vojislav Šola predao memorandum koji su dan ranije – kako tvrdi Krizman – potpisali „Srbi, Hrvati i Slovenci“.⁵⁰²¹ U stvarnosti, među potpisnicima nije bilo nijednoga muslimana, a jedini Slovenac bio je Stadlerov tajnik, msgr. Karlo Cankar, koji je poodavno, i kao urednik *Hrvatskog dnevnika* i mimo toga, svojatao pravo da govori u ime Hrvata. Memorandum su s hrvatske strane, pored Joze Sunarića, Vjekoslava Jelavića i franjevačkoga gvardijana fra Karla Ikića, potpisali još i sarajevski župnik Mato Bekavac, rektor bogoslovije dr. fra Julijan Jelenić, Gjuro Džamonja, dr. Luka Čabrajčić, kanonik Marko Alaupović, Stjepan Subašić i dr.⁵⁰²²

Sutradan ujutro je Tisza primio srpske političare Danila Dimovića, Ristu Hadži-Damjanovića, Milana Jojkića i Vladimira Andrića, a potom i Šerifa Arnautovića. Popodne 21. rujna došlo je i do incidenta, kad su se pred Tiszom našli članovi mješovitoga izaslanstva – u kojem su, pored Šole, Dimovića i Jojkića, bili i Sunarić i Jelavić te gvardijan Ikić – pa im je Tisza uručio oštar odgovor na memorandum koji mu je u međuvremenu preveden, nakon čega je izaslanstvo demonstrativno napustilo primanje.⁵⁰²³ Naknadno je mađarski gost izjavio kako je članovima izaslanstva htio još kazati i to, da je dualistička struktura Monarhije nepromjenljiva, baš kao i zajednica Hrvatske s Ugarskom, pa je to okvir u kojem se mogu i smiju kretati želje Bosne i Hercegovine.⁵⁰²⁴ Bila je to samo dodatna potvrda nepomirljivoga stajališta mađarske političke elite koja je i dalje bila uvjerenjena da je u položaju postavljati uvjete.

S Vančašem i Pilarom, kao tobožnjim predstavnicima Hrvatske katoličke udruge, Tisza je razgovarao 21. rujna, na preporuku generala Sarkotića.⁵⁰²⁵ Organizacija pod tim imenom formalno već odavno nije postojala, ali se je na taj način, nesumnjivo, htjela napraviti razlika

⁵⁰²⁰ Isto, 255.

⁵⁰²¹ Isto. Z. GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 248. drži da je Šola taj memorandum predao 21. rujna 1918.

⁵⁰²² Tekst Memoranduma v. u: F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 97, str. 161.-165. Napominjući da je Šišić krivo (24., umjesto 21. rujna 1918.) datirao tzv. Zagrebačku deklaraciju, koju je u svojoj zbirci objavio kao dok. 98. na str. 165.-168., L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 141.-142. upozorava na sličnost sarajevskoga i zagrebačkog dokumenta, te ističe kako je „očito“ da je „u njihovoj razradi bila angažirana ista redakcijska grupa, što znači da se već mnogo ranije bile utvrđene političke platforme, a prema tome i usaglašeni stavovi i mišljenja.“ H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, 50. tvrdi da je taj dokument nastao nakon Dimovićeva telefonskog razgovora sa Svetozarom Pribičevićem odnosno na temelju Pribičevićevih naputaka.

⁵⁰²³ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 249.-252. Na tom je mjestu objavljen i stenogram Tiszina odgovora potpisnicima Memoranduma. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 181.-182., 191.-192.; E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 126.-128.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 256.-259.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 551.-552.

⁵⁰²⁴ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 259.

⁵⁰²⁵ L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 191.-192.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 259.; Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 153.-154.

prema HNZ-u čiji su prvaci već listom prihvatili politiku Svibanjske deklaracije, te ujedno pojačati legitimitet Tiszinih sugovornika pokazivanjem da Pilar i Vancaš nisu tek dva pojedinca koji su u BiH, uostalom, tek došljaci. Predstaviti ih kao frankovce ili predstavnike bosansko-hercegovačkog odvjeta Stranke prava bilo bi svakako nepragmatično, jer Tisza i Mađari općenito nisu imali razloga za prevelike simpatije prema toj stranci. No, u tisku će biti zabilježeno da su oni zapravo nastupili kao frankovački predstavnici iz Bosne i Hercegovine, napominjući da HKU poodavno ne postoji.

Pilar će u svoj dnevnik zabilježiti da je razgovor trajao od 15:30 do 16:45 sati, ali ne će ni jednom riječju spomenuti Vancaša.⁵⁰²⁶ Tisza ga je, piše on u prvom licu jednine, dočekao riječima da se bosansko pitanje može riješiti samo u okviru zemalja krune sv. Stjepana, na što je Pilar odgovorio: „Može ono biti i tako riješeno, uz uvjet pariteta Ugarske i Hrvatske, te uz jamčenje hrvatske nacionalne i državne individualnosti, na način da se unutar dualističkog poretka ustroji dualizam.“⁵⁰²⁷ Odmah nakon što je taj citat naveo u dnevniku na njemačkome jeziku, Pilar na hrvatskome bilježi da mu je Tisza rekao neka ga posjeti u Pešti,⁵⁰²⁸ ne upuštajući se u tumačenje kako točno zamišlja dualistički ustroj Translajtanije – dakle subdualizam – niti dajući objašnjenje zašto u svom dnevniku ne spominje Vancaša te piše strogo u prvome licu jednine. Moguće je da odgovor treba tražiti u tome što ovaj, po svemu sudeći, nije stao na njegovu stranu u vrijeme travanjskih prijepora u uredništvu *Hrvatskog dnevnika*.

No, desetci novina u banskoj Hrvatskoj i u Monarhiji donijeli su vijest o tome da su kod Tisze bili njih dvojica, obično u par riječi ili rečenica opisujući da su i Pilar i Vancaš zastupali gledište kako Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju treba sjediniti s Bosnom i Hercegovinom, pa u tu novu jedinicu uvesti „hrvatski kurs“. Prema izvješću koje je zagrebačka frankovačka *Hrvatska* donijela 26. rujna na naslovnoj stranici, prenoseći dosta korektno i iscrpno pisanje večernjeg izdanja *Pester Lloyd*a od 24. rujna, razgovor se je odvijao na sljedeći način: „Dr. Pilar, koji kako je poznato pristaje uz program stranke prava od god. 1894 zastupao je pred grofom Tiszom nazor, da je u ovom času rješenje bosansko-hercegovačkog pitanja uobće najvažniji problem za Hrvate, dok su sva ostala pitanja programa za sada manje važna. Stoga dr. Pilar nastoji, da izvojsiti bosanskom problemu prvo mjesto, te se veći dio navoda dr. Pilara pred grofom Tiszom odnosio na bosanski problem. Grof ga je Tisza veoma interesirano slušao, te se ograničio samo na to, da je ovdje, ondje dobacio koju primjetbu ili koji prigovor. U glavnom zastupao je dr. Pilar zahtjev teritorijalnog ujedinjenja Hrvatske, Slavonije, Dalmacije sa Bosnom i Hercegovinom. On dakle zahtijeva hrvatsko rješenje, i odklanja svako ugarsko rješenje, budući da niti on ni njegova stranka ne će pristati na nikakove polovične mjere. Samo podpuno rješenje moglo bi teško izkušani narod, koji više ne vjeruje obećanjima, sprijateljiti sa idejom monarhije. Dr. Pilar je upozorio i na to, da je uzkrata izpunjenja zahtjeva Hrvata kroz decenije iste tjerala iz prkosa i

⁵⁰²⁶ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 41.

⁵⁰²⁷ Isto, 41.-42.

⁵⁰²⁸ Isto.

očaja u naručaj Jugoslavenstva. Tako zvano magjarsko rješenje urodilo bi najgorim posljedicama i moglo bi dapače prouzročiti nove ratne zapletaje.⁵⁰²⁹

Prema istom novinskom izvješću *Hrvatske* odnosno *Pester Lloyd*, Josip Vancaš je grofu Tiszi rekao sljedeće: „Naša stranka stoji nepokolebivo na stanovištu svojedobne stranke Hrvatske Katoličke Udruge razpuštenog bosansko-hercegovačkog sabora, prema tome na stanovištu hrvatske stranke prava, čije je političko vjerovanje izraženo u stranačkom programu od 26. lipnja 1894. ‘Naša stranka’ – reče – ‘vidi stoga u sjedinjenju sviju hrvatskih zemalja u samostalnu državu, a u okviru habsburške monarhije pod slavnim žezlom Njegova Veličanstva kralja Karla jedinu mogućnost, kojom bi se izpunili historički i pozitivni zahtjevi hrvatskoga naroda, konsolidovale prilike u smislu monarkije i učvrstila pozicija monarkije kao velevlasti’.⁵⁰³⁰ Na to je grof Tisza, „kao ugarski državnik i politički vođa“, izjavio da „drži samo ono rješenje jugoslavenskog [južnoslavenskog! Op. T. J.] dotično hrvatskog pitanja mogućim, kojim se ne bi diralo u dualističku državnu formu“. On je zato smatrao da „pripojenje Bosne i Hercegovine trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, to jest zemljama svete krune sv. Stjepana, baš tako [jednako tako, op. T. J.] mogućim kao i direktno pripojenje Bosne Ugarskoj.“⁵⁰³¹ Vancaš je na te Tiszine riječi „prigovorio, da njegova stranka očekuje, da će magjarski narod razumjeti i pripadnike drugih naroda. Stoga moraju Hrvati, da zahtijevaju samostalnu Veliku Hrvatsku u okviru monarkije i odlučno se izjaviti protiv direktnog pripojenja Ugarskoj.“⁵⁰³²

Iako je budimpeštanski list na istome mjestu spomenuo kako se je Vancaš oprostio od Tisze „s osjećajem da on [Tisza] nije nepristupačan opravdanim nacionalnim zahtjevima Bosne i Hercegovine [sic!]“, nesumnjivo je točnija ocjena da su dva hrvatska političara s razgovora otišli nezadovoljni.⁵⁰³³ Ipak je Vancaš za list *Bosnische Post* izjavio kako Tisza, doduše, otklanja bilo koje rješenje koje dovodi u pitanje dualistički ustroj Monarhije, ali da mogućim drži ujedinjenje hrvatskih područja – dakle i BiH – u okviru zemalja ugarske krune.⁵⁰³⁴ U postojećim okolnostima to bi, promatrano iz hrvatske perspektive, ipak bilo malo više nego ništa: ujedinjenjem hrvatskih zemalja u nekom subdualističkom obliku značilo bi da je postignut prvi korak prema rješenju.

⁵⁰²⁹ „Bosanski političari o pitanju Bosne i Hercegovine“, *Hrvatska*, br. 2142, 26. IX. 1918., 1. U izvornome tekstu („Die bosnische Frage“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 65/1918, Nr. 223, 24. IX. 1918., 1.) pod podnaslovom „Die Besprechungen des Grafen Stefan Tisza“ govori se o „Starčević-Partei“, a ne o „stranci prava“. Nakon rečenice u kojoj se navodi da je Tisza pozorno slušao Pilara, ubacujući mjestimice tek pokoju primjedbu, u *Hrvatskoj* je izostavljena rečenica koja glasi: „Bilo je vidljivo nastojanje grofa Tisze da o svemu bude točno obaviješten.“

⁵⁰³⁰ „Bosanski političari o pitanju Bosne i Hercegovine“, *Hrvatska*, br. 2142, 26. IX. 1918., 1. *Pester Lloyd* je u izvornom članku Vancaša predstavio kao pripadnika „Stadlerove stranke, hrvatske stranke prava u Bosni.“

⁵⁰³¹ „Bosanski političari o pitanju Bosne i Hercegovine“, *Hrvatska*, br. 2142, 26. IX. 1918., 1.; „Die bosnische Frage“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 65/1918, Nr. 223, 24. IX. 1918., 1.

⁵⁰³² Isto.

⁵⁰³³ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 156.

⁵⁰³⁴ *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., Nr. 266, 28. IX. 1918., 4.

No, i većina drugih novina je primjećivala da su i Pilar i Vancaš nezadovoljni rezultatima razgovora.⁵⁰³⁵

Sutradan, u nedjelju 22. rujna, Tisza je ponovno primio Pilara na razgovor koji je trajao 45 minuta. Zašto je Pilar – koji je tada ustvrdio da pripada Stranci prava, ali da ne odobrava isključivo negatorsku politiku te stranke – dobio i drugu prigodu za sastanak, nije sasvim jasno, no tom je zgodom on uručio Tiszi svoju „Spomenicu“ u kojoj je objasnio prividnu „proaustrijsku orijentaciju“ svoga političkoga kruga, koja je uvjetovana povijesnim i geopolitičkim razlozima.⁵⁰³⁶ No, splitsko će *Novo doba* pri opisu Tiszina boravka u Sarajevu pred kraj rujna napomenuti da se za Pilara „još pravo ne zna što hoće“, ali da je njegovo izlaganje moralo Tiszi svakako „najbolje konvenirati“, jer ga u protivnome ne bi primio dva puta, i to drugi put neposredno pred odlazak iz Sarajeva.⁵⁰³⁷ Nekoliko dana kasnije će *Novo doba* biti rezolutnije u osudi Pilara, Stadlera i „taštoga i nezrelog političara“ odnosno „lovca na ordene“ Josipa Vancaša. Oni su se izjavili u smislu pravaškoga programa, što znači da su čak i oni kazali Mađarima da u BiH nemaju što tražiti, ali Tiszi to nije bilo dosta, pa je još jednom pozvao „političkog djetića“ Ivu Pilara. No, ne zna se što je s njim razgovarao, jer Pilar „ne reprezentira nego sama sebe u Herceg-Bosni!“ Svoj je jugoslavenski zanos splitski list okrunio završnom rečenicom: „Neka naši tlačitelji znadu, da je potpuno zatrpan onaj jaz, koji je do sada dijelio troimenu braću jedne majke, iste krvi, iste narodnosti, i da nas valja pogubiti jednog po jednog, prije nego se predamo.“⁵⁰³⁸

U svojoj je „Spomenici“ Pilar ustvrdio da se je južnoslavenskim pitanjem počeo baviti prije dvanaest godina, kad je spoznao kakav se je katastrofalni obrat stvari dogodio na jugu Monarhije.⁵⁰³⁹ Prema njegovu mišljenju, u Ugarskoj nema svijesti o tome da su hrvatske zemlje – a on takvima smatra Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, BiH i Istru – bile i da će uvijek biti najugroženija točka cijele Monarhije, što proizlazi iz njihova geopolitičkog položaja: on je uvjetovan činjenicom da svaka vodeća sila na Apeninskom i Balkanskom poluotoku stalno teži prema njihovu posjedovanju. Te sile tomu moraju težiti iz zakonomjernih geopolitičkih razloga, pa stoga stalno naginju prema stvaranju saveza protiv svakoga tko trenutno vlada hrvatskim zemljama.⁵⁰⁴⁰ Pilar je ponovio kako je Monarhija sasvim nepotrebno stvorila na jugu povod za svjetski rat tako što je 1867./78. godine kreirala državopravni položaj koji je bio usmjeren protiv životnih interesa Hrvata, pa je uslijed toga bila prisiljena oslanjati se na Srbe i Talijane koji su

⁵⁰³⁵ „Grof Tisza v Sarajevu“, *Slovenec*, 46/1918., št. 220, 25. IX. 1918., 1.; „Kaj je izvedel grof Tisza“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 220, 26. IX. 1918., 1.

⁵⁰³⁶ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 251.-252.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 259.-260.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 552.; ISTI, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 251.-252.

⁵⁰³⁷ „Grof Tisza u Bosni“, *Novo doba*, 1/1918., br. 110, 27. IX. 1918., 1.

⁵⁰³⁸ „Glas naroda iz Bosne i Hercegovine. Historijske Tiszine riječi“, *Novo doba* 1/1918., br. 115, 2. X. 1918., 1.-2.

⁵⁰³⁹ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 156.

⁵⁰⁴⁰ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 552.

istodobno radili na njezinu uništenju. Takvim je razvitkom dovedena u situaciju da se više nije mogla suprotstaviti centrifugalnim tendencijama, napose velikorspskoj iredenti.⁵⁰⁴¹

Očito dobro svjestan Tiszinih mađarskih osjećaja, Pilar je pokušao objasniti da su Hrvati 1102. ušli u savez s Mađarima kako bi se mogli obraniti od balkansko-apepinske koalicije, a istim je motivima bio motiviran i njihov izbor Ferdinanda I. Habsburškoga 1527. godine: budući da mora braniti i karpatsku i jadransku frontu, Ugarska će prirodno u prvi plan staviti obranu karpatske. To je razlog hrvatskih simpatija za Austriju, a povijest – tumači Pilar – jasno pokazuje da je hrvatsko-mađarska zajednica opstajala stoljećima zato što su Mađari priznavali Hrvatima državnost. Tek su Kossuth i ideja jedinstvene mađarske države ugrozili tu slogu.⁵⁰⁴² Pilar se, međutim, čudi mađarskim simpatijama za Srbe; one su mu dokaz da Mađari ne poznaju dovoljno ni ciljeve niti prirodu srpstva. Upravo zato su Srbi povećali svoju moć u Hrvatskoj, napose u Khuenovo doba. Prema njegovu mišljenju, ciljevi Srba su slabljenje i konačno asimiliranje Bugara i Hrvata te ujedinjenje cijeloga slavenskog Balkana u veliku Srbiju. Temelje za to im pruža njihov središnji položaj između Bugara i Hrvata, njihova državno-politička i crkveno-politička tradicija, te okolnost da su oni kao prvi od Južnih Slavena imali prigodu obnoviti svoju državu nakon sloma Osmanlija.⁵⁰⁴³

U završnome dijelu „Spomenice“ Pilar je bez ustezanja optužio Mađare da su uslijed njihova pomaganja Srba ovi na Jugu postali tako jaki da uzmognu Monarhiji osporavati posjed južnoslavenskih zemalja: „[...] 50 godina borbe za jedinstvenu mađarsku državnu ideju pokazalo je kao jedini rezultat, da je sada na jugu srpska državna ideja na najboljem putu da pobijedi.“⁵⁰⁴⁴ Ponavljajući svoju standardnu argumentaciju, Pilar je istaknuo kako je posve jasno da je Srpskoj pravoslavnoj crkvi namijenjena glavna uloga u ostvarenju Velike Srbije: Srpska pravoslavna nacionalna crkva je provedbeno sredstvo; ona je više jedna socijalno-politička borbena i osvajačka organizacija nego vjerska zajednica, a o njezinoj moći dugo nije bilo prave predodžbe.⁵⁰⁴⁵ Podupirući nelojalne elemente nasuprot lojalnim Hrvatima, državna politika je i ovim pokazala da se nelojalnost isplati. To je razlog – naglašava Pilar – zašto su na jugu Monarhije gotovo svi protiv države: „Bojim se da je [‘frankovačka’] Stranka prava, kojoj pripada i potpisani, vjerojatno posljednja lojalna stranka u hrvatskim zemljama“, pa je posve izvjesno da će Monarhija, ako ne u ovome ratu, a ono svakako u sljedećemu nepovratno izgubiti južnoslavenske zemlje. Hrvati su danas, naime, upozorava Pilar, kao nadomjestak za hrvatsku

⁵⁰⁴¹ Isto.

⁵⁰⁴² Isto, 552.-553.

⁵⁰⁴³ Isto, 553.; Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 157.-158.

⁵⁰⁴⁴ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 158.

⁵⁰⁴⁵ Isto. Da je Srpska pravoslavna crkva više politička, nego vjerska organizacija, ustvrdio je i L. MANDL, *Die Habsburger und die serbische Frage*, 48. pozivajući se na pisanje Lazara Dimitrijevića.

državu unutar Monarhije spremni prihvatiti srpsko-hrvatsku državu izvan Monarhije, a to je „temeljna ideja jugoslavenstva“.⁵⁰⁴⁶

S matematičkom je sigurnošću Pilar u završnome dijelu „Spomenice“ prorokovao: u Mađarskoj se još uvijek ne zna, koliko je već sada opasno stanje na jugu i da se stoji pred točno određenim izborom: ili Kraljevina Hrvatska kao krunska zemlja unutar Monarhije ili uskoro kraljevina velika Srbija izvan Monarhije.⁵⁰⁴⁷ Tomu se može doskočiti na samo jedan način: „Došlo se već tako daleko, da danas može pomoći samo jedno brzo ujedinjenje Bosne i Hercegovine s ostalim hrvatskim zemljama, te uvođenje jednoga hrvatskog smjera. Pokušaj da se dosadašnju politiku nastavi voditi, mora imati za posljedicu samo daljnje pogoršanje položaja države na jugu. Ali, položaj je tako ‘napet’ da on više ne bi mogao podnijeti daljnje pogoršanje.“⁵⁰⁴⁸ Konkretni je Pilarov prijedlog glasio: „1. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna i istarski otoci ujedinit će se u Hrvatsku kraljevinu; 2. Hrvatska kraljevina treba biti politički u rukama Hrvata i hrvatski program provoditi na odgovarajući način; 3. Hrvatsko kraljevstvo uključit će se u dualističko uređenje u formi subdualizma i ono bi raspolagalo djelomičnim suverenitetom u okviru zemalja krune sv. Stjepana, a kao uvjet za to treba a) jamčiti Hrvatskoj bezuvjetni nacionalni i državni individualitet i pružiti joj mogućnost da se na novom teritoriju nesmetano razvijaju privreda i saobraćaj; b) da Austrija pristane na takvo rješenje.“⁵⁰⁴⁹

Taj je Pilarov dokument, ističu Grijak i Matijević, bio pokušaj ostvarenja „nepotpunog trijalističkog“ preuređenja Monarhije, koji je samim time bio u izravnoj suprotnosti s mađarskom namjerom o učvršćenju dualističkog sustava u kojem bi se BiH izravno povezala s Ugarskom.⁵⁰⁵⁰ To se činilo osobito važnim u svjetlu činjenice da se nije moglo sa sigurnošću znati, zašto je uopće Tisza obišao bansku Hrvatsku, Dalmaciju i BiH. U svom je dnevniku Pilar zabilježio kako je o razlozima i svrsi Tiszine misije kolalo više verzija, a najvjerojatnija je – drži on – sljedeća: „Wekerle htjeo je forsirati magjarsko rješenje bosanskoga pitanja, te je kod cara Karla upotrijebio kao razlog svoj zahtjev, da je 70 % bos. herc. pučanstva za magjarsko rješenje. Car Karlo da je na to odgovorio, da njegove informacije drugače glase, ali da skorih dana ide u Bosnu grof Tisza, pa nek se i o tome informira. Na taj način da je Tisza dobio misiju da se informira o raspoloženju u Bosni.“⁵⁰⁵¹

Grof Tisza je iz Sarajeva nesumnjivo otišao s istim uvjerenjem s kojim je u glavni grad BiH došao. Prije odlaska još je (22. rujna) kurtoazno posjetio biskupa Šarića i metropolita Leticu (nadbiskup Stadler je bio u ljetnikovcu Filomena kod Bosanskoga Šamca, pa se Tisza s njime nije

⁵⁰⁴⁶ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 158.-159.

⁵⁰⁴⁷ Isto, 159.

⁵⁰⁴⁸ Isto.

⁵⁰⁴⁹ Isto.

⁵⁰⁵⁰ Isto. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 554. ipak otklanja mogućnost da je Stadler sudjelovao u izradi ovoga Pilarova dokumenta. U tom kontekstu treba istaknuti da zapravo nije poznat nijedan slučaj da je Stadler sudjelovao u izradi spomenica koje je sastavljao Pilar, dok je poznat niz obrnutih slučajeva: da je Pilar pripremao dokumente koje je Stadler potpisivao.

⁵⁰⁵¹ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 39.-40.

susreo), a posljednjeg dana boravka (23. rujna) uvjeravao je Sarkotića kako će Dušan Popović – njegov štićenik i nesumnjivo jedan od najspretnijih srpskih političara u banskoj Hrvatskoj – s kojim će se naći u Budimpešti, „opet sve popraviti“.⁵⁰⁵² Protivno ponovljenim Sarkotićevim uvjerenjima, koja je podupirao i von Gjurkovics, Tisza je bio uvjeren u uspjeh, kao što je to 21. rujna i dobio hrvatsko-srpskom izaslanstvu: Ugarska je još uvijek dovoljno moćna da se obračuna sa svim svojim neprijateljima.⁵⁰⁵³

Zemaljski poglavar BiH, general Sarkotić, u svom je izvješću Beču ocijenio da je Tiszin posjet Sarajevu potpuno neuspjao, nazivajući ga „žalosnim krajem jedne pogrešne politike“,⁵⁰⁵⁴ a skupina zastupnika u Carevinskom vijeću, predvođena Korošcem i Stanekom, za koji dan će postaviti austrijskomu ministru predsjedniku niz zastupničkih pitanja: je li grof Tisza putovao kao privatna osoba ili kao *homo regius* odnosno bar nakon prethodne obavijesti austrijskoj vladi; kako su glasili naputci koje je dobio; ako vlada dezavuirala Tiszu, kako misli objasniti činjenicu da mu je u Zadru i u Sarajevu na usluzi stajao čitav državni aparat; tko je odgovoran za slučaj da neodgovorni strani pripadnici poduzimaju službene inicijative; je li austrijska vlada službeno ili bar prešutno ohrabrila mađarske planove za priključenje BiH; kakvi su planovi austrijske vlade u odnosu na BiH; kako vlada gleda na način na koji se je Tisza ponašao tijekom turneje i na njegove izjave o granicama Srbije; te napokon, smatra li vlada da se misijama poput Tiszine, napose u svjetlu njegova ponašanja, podiže ugled Monarhije na jugu?⁵⁰⁵⁵

Novinstvo je, kao što je spomenuto, budno pratilo Tiszinu misiju. Dok je *Pester Lloyd* u prvi mah objavio samo suhoparnu i ne sasvim preciznu vijest o Tiszinim razgovorima i njegovim sugovornicima u Sarajevu,⁵⁰⁵⁶ bečka je *Neue Freie Presse* 22. rujna donijela opširniji članak iz Budimpešte, prema kojemu je Tisza u Sarajevu o rješenju južnoslavenskog pitanja razgovarao s političarima iz raznih stranaka, među njima i s Pilarom. Postoje, kaže list, načelno tri varijante rješenja tog pitanja: pripojenje BiH Ugarskoj, pripojenje Hrvatskoj ili nova podjela (*Neuteilung*), pri čemu nije razjašnjeno, misli se na podjelu Bosne i Hercegovine između dviju polovica Monarhije, ili na novu preraspodjelu područja Monarhije kako bi se ponovno uspostavila ravnoteža. Nagoviještena je i četvrta mogućnost: formalno pripojenje tih zemalja Hrvatskoj, ali njihov stvarni, makar privremeni priključak Ugarskoj, nakon čega bi one i stvarno pripale Hrvatskoj. Iz vladajućih se krugova čuje, nastavlja list, o brojnim teškoćama koje priječe potpuno

⁵⁰⁵² B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 260.

⁵⁰⁵³ Isto, 260.-261.

⁵⁰⁵⁴ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 160.

⁵⁰⁵⁵ „Anfrage über die Reise Tiszas nach Bosnien“, *Fremden-Blatt*, 72/1918., Nr. 269, 3. X. 1918., 3. Korošec je, naime, u Carevinskom vijeću tvrdio kako je Tisza u Sarajevu izjavio, između ostaloga, da će Srbija biti toliko mala da će je Bugarska moći pojesti za doručak, i da „mi možemo propasti, ali ćemo još imati dovoljno snage da vas smrvimo“. Usp. „Tisza pred avstrijsko zbornico“, *Slovenec*, 46/1918., št. 226, 2. X. 1918., 2.; „Der Standpunkt der Südslawen“, *Wiener Allgemeine Zeitung*, Nr. 12135, 2. X. 1918., 5. U svom je dnevniku Tiszine riječi Pilar zabilježio ovako: „Es ist möglich, daß die Monarchie zu Grunde geht, sie wird aber noch immer die Kraft haben Euch zu zermalmen.“ (POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 40.-41.)

⁵⁰⁵⁶ „Die Verhandlungen des Grafen Stefan Tisza mit Sarajevoer Parteiführern“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 65/1918, Nr. 221, 21. IX. 1918., 5.

rješenje tog pitanja, a svakako bi trebalo prethodno ispitati i raspoloženje stanovništva u BiH i u Dalmaciji (slično ispitivanje raspoloženja u banskoj Hrvatskoj nije spomenuto!). No, ubrzano rješavanje dio je politike Wekerleove vlade koja je, izgleda, pripojenje BiH izravno Ugarskoj proglasila svojim ciljem.⁵⁰⁵⁷

Nasuprot tome je *Pester Lloyd* 24. rujna u jutarnjem izdanju pisao o Tiszinim sarajevskim razgovorima, spominjući da je Tisza u drugi posjet primio i „velikohrvatskog političara dr. Pilara“, koji mu je tom zgodom predao i posebnu promemoriju. Opisujući razgovore i sažimajući Tiszina javna obraćanja, list se poziva na bečke izvore i tumači kako u postojećim okolnostima ne će biti moguće riješiti južnoslavensko pitanje, jer se za to hoće pristanak austrijske polovice, a otamo dolaze samo kritike svake nakane da se te zemlje pripoje izravno Ugarskoj. U tom kontekstu se spominje i moguće obeštećenje Austrije time što bi joj Ugarska ustupila zapadne dijelove Cislajtanijske.⁵⁰⁵⁸ U večernjem je izdanju istoga dana budimpeštanski list skoro čitavu prvu stranicu posvetio Tiszinoj misiji, vrlo opširno izvješćujući baš o Pilarovu izlaganju.⁵⁰⁵⁹

No, bilo je i listova koji su držali da je Tisza posve nepodoban za bilo kakvu posredničku ulogu koja je mogla biti povjerena mađarskomu ministru-predsjedniku, a ne političaru koji sada daleko od vlade.⁵⁰⁶⁰ Dakako, bilo je i onih, napose u socijaldemokratskim redovima, koji su mislili da je Tisza – poznat kao „ratni huškač“ odnosno „mađarski imperijalist“ – onaj od koga se ni ne može očekivati nikakvo rješenje južnoslavenskog pitanja.⁵⁰⁶¹ *Neue Freie Presse* 25. rujna ponovno raspravljala o Tiszinu boravku u Sarajevu, navodeći kako je Pilar (koji stoji na pozicijama „starčevićanske stranke“) zatražio ujedinjenje BiH s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, potpuno otklanjajući mađarsko rješenje, jednako kao i Vancas (koji je „član Hrvatske stranke prava za Bosnu i Hercegovinu“).⁵⁰⁶² Također je taj list donio izvještaje Mehmeda Spahe i autorski članak bivšega bana Pavla Raucha, kao i seriju vijesti da se austrijske stranke listom protive rješenju bosansko-hercegovačkog pitanja u mađarskome smislu, dok kršćanski socijali otvoreno zagovaraju rješenje u „velikohrvatskom“ smjeru. Govori se, piše *Neue Freie Presse*, da će predsjednik vlade von Hussarek 30. rujna sazvati predsjednike sviju stranaka, a najkasnije tada bi bilo poznato službeno stajalište austrijske vlade o južnoslavenskom pitanju.⁵⁰⁶³ *Neuigkeits Welt-Blatt* je također potanje raspravljao o dva osnovna plana za BiH: hrvatskome i ugarskome. Austrijski su krugovi pretežno za prvi, Mađari bi htjeli drugi, ali se pojavljuju i južnoslavenski, koji hoće ujedinjenje južnoslavenskih zemalja bez obzira na granice Monarhije.⁵⁰⁶⁴

Armijski *Pregled dnevnog tiska* prenio je 25. rujna pisanje desetak listova o posjetu grofa Tisze Sarajevu, među ostalim i ono sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika*: misija grofa Tisze

⁵⁰⁵⁷ „Die Verhandlungen in der südslawischen Frage“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19424, 22. IX. 1918., 4.

⁵⁰⁵⁸ „Die bosnische Frage“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918, Nr. 223, 24. IX. 1918., 4.

⁵⁰⁵⁹ „Die bosnische Frage“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 65/1918, Nr. 223, 24. IX. 1918., 1.

⁵⁰⁶⁰ „Bosnien“, *Deutsches Volksblatt*, 30/1918., Nr. 10675, 24. IX. 1918., 1.

⁵⁰⁶¹ „Zu den Völkern halten!“, *Arbeiter-Zeitung*, 30/1918., Nr. 261, 25. XI. 1918., 1.

⁵⁰⁶² „Die Ergebnisse der Reise des Grafen Tisza“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19427, 25. IX. 1918., 6.

⁵⁰⁶³ *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19427, 25. IX. 1918., 5.-6.

⁵⁰⁶⁴ „Ein grösseres Ungarn?“, *Neuigkeits Welt-Blatt*, 45/1918, Nr. 219, 25. IX. 1918., 2.

Hrvatima bi trebala biti pouka da zbiju redove i založe se za rješenje hrvatskog pitanja u obliku državne samostalnosti u okviru Monarhije, jer je vrijeme da naučimo kako protivnici hrvatske samostalnosti misle samo na svoje, a ne i na hrvatske interese.⁵⁰⁶⁵ No, toga je dana *Pester Lloyd* donio Wekerleovu izjavu o Bosni i Hercegovini: ministar-predsjednik ugarske vlade bio je rezolutan – prava ugarske krune na te zemlje su neprijeporna i Mađarska od njih ne kani odustati. Njihov se državnopravni položaj može promijeniti samo sporazumom između dviju monarhijskih polovica, a makar i u mađarskim političkim krugovima ima onih koji o tome misle drugačije, Wekerle je ocijenio da kod nastojanja za sjedinjenjem južnoslavenskih naroda nisu posrijedi prirodni procesi ujedinjenja, nego pokušaj stvaranja umjetne nacije.⁵⁰⁶⁶

Bilo je uočljivo da je austrijski tisak davao prostora hrvatskim gledištima, dok su puno manje prostora dobivala stajališta ostalih Tiszinih sugovornika. Više su o tome pisali hrvatski listovi koji su zastupali politiku Svibanjske deklaracije. *Pester Lloyd* je ipak bio dovoljno informativan, jer je i mađarska publika morala znati što se događa. Danilo Dimović je tomu budimpeštanskom listu priopćio da su svi ostali hrvatski i srpski zastupnici (osim predstavnika „Stadlerove stranke“), preko bivšega predsjednika Sabora Vojislava Šole predali grofu Tiszi zajedničku promemoriju koju je supotpisao i mons. Karlo Cankar, što je prvi put da svi nastupaju zajednički. U toj se promemoriji zahtijeva rješenje južnoslavenskog pitanja u njegovoj potpunosti, a potpisnici se protive priključenju BiH Ugarskoj bez narodnog izjašnjanja. No, budući da je prvi dio promemorije bio rekrimatoran i pun pritužaba na ponašanje vlasti prema Srbima na početku rata i tijekom njega, a bavio se je i rekvizicijama, Tisza je bio vidno uzbuđen te je izaslanike vrlo oštro kritizirao.⁵⁰⁶⁷ Mehmed Spaho je novinskom dopisniku kazao kako je Tiszu izvijestio o teškom položaju muslimana u BiH, ali se je založio za ujedinjenje svih Slavena, budući da je rat pomogao da se stinjavu raniji sukobi među narodnim skupinama. Usporedno s tim je Šerif Arnautović ustvrdio da je za BiH zatražio što širu autonomiju pod žezlom Habsburga, budući da bi pripojenje tih zemalja bilo kojoj zemlji Monarhije ugrozilo i sam opstanak Muslimana. To mišljenje, tvrdi Arnautović, dijele čak i pripadnici inteligencije koji se osjećaju Hrvatima ili Srbima, a kamoli običan narod. Broj onih koji misle drugačije, vrlo je mali.⁵⁰⁶⁸

Frankovačka *Hrvatska* je Tiszinu turneju 26. rujna popratila sljedećim komentarom: „[...] hrvatsko rješenje jugoslavenskoga pitanja znači za unutarnju politiku konačno i centripetalno rješenje, a za vanjsku politiku jedno vrlo škakljivo pitanje manje. Hrvatsko rješenje jugoslavenskoga pitanja pojačava u svim, pače i u najnesretnijim slučajevima izgled monarkije. Mađarsko rješenje održalo bi se časovito samo za slučaj bezuvjetnog mira iza pobjede središnjih vlasti a da ne bi odstranilo ni nutarnjih poteškoća ni vanjskih napetosti. Uz takve izgled ne može

⁵⁰⁶⁵ *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., Nr. 263, 25. IX. 1918., 3.

⁵⁰⁶⁶ „Die bosnische Frage. Ministerpräsident Dr. Alexander Wekerle über die südslawische Frage“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918, Nr. 224, 25. IX. 1918., 6.

⁵⁰⁶⁷ „Die bosnische Frage“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 65/1918, Nr. 223, 24. IX. 1918., 1.

⁵⁰⁶⁸ Isto.

biti težak izbor, prosudjujemo li stvar sa gledišta probitaka čitave monarkije i dinastije“.⁵⁰⁶⁹ Slično će o tome pisati *Kroatische Rundschau*: usprkos proturječnim i nejasnim vijestima, čini se da je Tisza došao u BiH kako bi pripremio „srpsko-ugarsko“ rješenje.⁵⁰⁷⁰ Milobar je u istome broju toga frankovačkog časopisa isticao da Mađarima treba priznati tek dosljednost u nastojanju da prisvoje Bosnu i Hercegovinu. No, to bi za Monarhiju bilo pogubno; njoj bi samo hrvatsko rješenje omogućilo da bez bojazni ide na mirovnu konferenciju do koje neminovno mora doći, pa čak i da tamo zahtijeva da se o sudbini južnoslavenskih područja odlučuje plebiscitom.⁵⁰⁷¹

I ugledna i utjecajna *Neue Freie Presse* je 26. rujna na naslovnoj stranici donijela vijesti iz Budimpešte, da nakon Tiszina posjeta Zagrebu i Sarajevu čak i u mađarskim krugovima jača raspoloženje protiv priključenja BiH Mađarskoj, budući da se je Tisza uvjerio kako se većina osoba s kojima je razgovarao protivi tom rješenju, a jasno je i da bi oba doma Carevinskog vijeća bila protiv toga.⁵⁰⁷² Na idućoj je stranici list komentirao stajališta Bašagića, Spahe, Hrasnice i Arnautovića, te zahtjeve koje su Tiszi uputili Šola odnosno Vancaš i Pilar. Potonji traže hrvatsko rješenje u duhu pravaškog programa iz 1894., no Tisza im je kazao kako se u dualistički ustroj ne može zadirati. Moglo bi se govoriti o pripojenju Bosne Ugarskoj preko Hrvatske te o priključenju Dalmacije, ako to Austrija dopusti, ali ni izravno priključenje Bosne Ugarskoj ne valja isključiti. Vancaš je odvratio kako nijedno od tih rješenja ne bi zadovoljilo Hrvate, napose potonje. Nakon što je upozorio na hrabrost i lojalnost Hrvata, nasuprot južnoslavenskim planovima, Tisza je potonje opisao kao puku utopiju. Kao što je Vancaš istaknuo da je hrvatsko rješenje jedini način na koji se stvar može uspješno i trajno riješiti, to je ponovio i Pilar, koji je posebno upozorio na srpsku opasnost. Jugoslavenske (*jugoslawische*) predstavnike Šolu, Dimovića, Jojkića, Sunarića, Jelavića i franjevačkoga gvardijana Ikića koji su donijeli promemoriju s 32 potpisa, Tisza je dočekao vrlo oštro, pa je posjet naprasno prekinut.⁵⁰⁷³ No, čini se – piše taj bečki list u drugome članku – da je Tisza nakon ovog posjeta ipak postao svjestan srpske opasnosti. On i dalje drži kako je ugarsko rješenje najbolja brana protiv toga, ali je iluzorno očekivati da će u Ugarskoj vladati oduševljenje tom idejom.⁵⁰⁷⁴

Reichspost je 27. rujna donijela Tiszinu izjavu da njegova misija nije uopće imala politički karakter: on za to nije imao nikakva mandata, pa je putovao privatno, tek u informativne svrhe.⁵⁰⁷⁵ U to, naravno, nije nitko vjerovao, a socijaldemokratski *Arbeiter Zeitung* je potanko opisao incident koji je Tisza imao s hrvatsko-srpskom delegacijom, pa je članak zaključio oštrom

⁵⁰⁶⁹ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 160.

⁵⁰⁷⁰ „Die Mission des Grafen Tisza“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 10, 11. X. 1918., 155.

⁵⁰⁷¹ F. MILOBAR, „Des Grafen Tizas südslawische Reise“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 10, 11. X. 1918., 150.-151.

⁵⁰⁷² „Ungarische Bedenken gegen die Angliederung von Bosnien und Herzegowina“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19428, 26.IX.1918., 1.

⁵⁰⁷³ „Die Besprechungen des Grafen Tisza in Sarajevo“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19428, 26. IX. 1918., 2. Usp. „Die Besprechungen des Grafen Tisza in Sarajevo. Das Memorandum der Serben, Kroaten und Slowenen“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19429, 27. IX. 1918., 5.

⁵⁰⁷⁴ „Ungarn und die südslawische Frage“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19428, 26. IX. 1918., 2.-3.

⁵⁰⁷⁵ „Ungarn und die südslawische Frage“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 445, 27. IX. 1918., 4.

osudom: „Drskost i glupost ovog oligarha koji pati od kompleksa veličine, iz ovog razgovora proizlazi tako jasno, da je svaka riječ suvišna. Protivnici priključenja Bosne Ugarskoj ne mogu se dovoljno zahvaliti grofu Tiszi što je došao u Sarajevo; on je tamo, naime, uništio i zadnji trag simpatija za Ugarsku...“⁵⁰⁷⁶

U nedjelju 29. rujna Tisza je doputovao u Beč te je ministru Buriánu, a potom i caru i kralju Karlu podnio izvješće o svom putu u BiH, a odmah nakon te audijencije u bečkom je hotelu Sacher o svome putu u Bosnu i Hercegovinu opširno razgovarao sa zajedničkim ministrom financija Alexanderom von Spitzmüllerom.⁵⁰⁷⁷ Ovaj je, naime, doputovao u Sarajevo malo nakon Tiszina odlaska: u glavni grad BiH došao je 24. rujna 1918. godine, nakon što je dva dana ranije bio primljen u posebnu audijenciju kod monarha. Ona je uslijedila u nedjelju, 22. rujna, odmah nakon što se je zajednički ministar financija vratio iz Budimpešte.⁵⁰⁷⁸ U Sarajevo je ministar doputovao u pratnji supruge, vladina tajnika dr. Ernesta Trägera i odjelnog predstojnika u bosansko-hercegovačkoj zemaljskoj vladi dr. Otona Frangeša,⁵⁰⁷⁹ inače bliskog Pilarova prijatelja. Baš je Frangeš bio onaj koji je, kako tvrdi Ernest Bauer, von Spitzmüllera upozoravao na važnost i složenost južnoslavenskog pitanja te ga je tako potaknuo na putovanje.⁵⁰⁸⁰

Barun Spitzmüller nije bio osobito utjecajan političar, a ironizirajući prilike u kojima je preuzeo resor financija, bečki satirički *Kikeriki* je pisao kako bi mu bolje pristajalo prezime „Schwitzmüller“, dakle – onaj (mlinar) koji se znoji.⁵⁰⁸¹ Ni frankovačka *Hrvatska* von Spitzmüllera nije dočekala s optimizmom, jer joj se je činilo kako će novi ministar biti branitelj austrijskih i ugarskih interesa,⁵⁰⁸² a i u dijelu austrijskoga tiska pisalo se je da je njegova glavna zadaća uglaviti što Austrija ima dobiti kao kompenzaciju za slučaj da Ugarska priključi BiH.⁵⁰⁸³ Novinstvo je ipak izvješćivalo da je von Spitzmüller u nastupnom govoru pred osobljem ministarstva izjavio kako je svjestan „da nacionalne aspiracije mogu stvoriti podlogu za političke odluke i nove tvorevine“, jasno aludirajući na potrebu rješenja južnoslavenskog pitanja,⁵⁰⁸⁴ ali te riječi – osim što su se različito shvaćale – u novinama nisu osobito komentirane, jer se nije držalo da je novi zajednički ministar financija dovoljno utjecajan da odluči o bilo čemu.⁵⁰⁸⁵

Jednako tako je i novinska pozornost koju je dobio njegov put u Sarajevo bila osjetno manja nego u Tiszinu slučaju: prenosile su se uglavnom kratke agencijske vijesti, bez velikih pojedinosti i ambicioznijih komentara. Tomu je pridonijela i serija drugih krupnih vijesti: upravo na dan von Spitzmüllerova dolaska u Sarajevo novine su izvijestile kako je ugarska vlada pod

⁵⁰⁷⁶ „Die Manieren des Tisza“, *Arbeiter-Zeitung*, 30/1918., Nr. 268, 2. X. 1918., 5.

⁵⁰⁷⁷ „Graf Tisza beim Kaiser“, *Reichspost*, 25/1918., Nr. 450, 30. IX. 1918., 4.; „Audienz des Grafen Tisza beim Kaiser“, *NFP. Nachmittagsblatt*, Nr. 19432, 30. IX. 1918., 4.

⁵⁰⁷⁸ „Audienz des Freiherrn v. Spitzmüller“, *NFP. Nachmittagsblatt*, Nr. 19425, 23. IX. 1918., 5.

⁵⁰⁷⁹ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 261.

⁵⁰⁸⁰ E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 129.

⁵⁰⁸¹ *Kikeriki*, 25/1918., Nr. 38, 22.IX.1918., 2.

⁵⁰⁸² *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., Nr. 261, 23. IX. 1918., 3.

⁵⁰⁸³ „Zur parlamentarischen Lage“, *Deutsches Volksblatt*, 30/1918., Nr. 10675, 24. IX. 1918., 4.

⁵⁰⁸⁴ *Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., Nr. 260, 22. IX. 1918., 2.

⁵⁰⁸⁵ Taj manjak utjecaja priznaje i sam Spitzmüller u svojim uspomjenama koji su pod naslovom ...*Und hat auch Ursach, es zu lieben* objavljeni 1955. u Beču.

Wekerleovim predsjedanjem jučer najavila ostavku (pa će je zamijeniti nova vlada pod vodstvom grofa Juliusa Andrassyja), došli su glasovi o pobuni mornara u Rijeci, a bila je pukla i vijest da je i sam von Spitzmüller demisionirao, ali je to baš 24. rujna demantirano.⁵⁰⁸⁶ Bugarska vojska doživjela je strahovit poraz, a 26. rujna iz Sofije se je javljalo da je posebno bugarsko izaslanstvo otputovalo kako bi s Antantom sklopilo separatan mir.⁵⁰⁸⁷ Zato je razumljivo da su ti događaji zasjenili i skratili ionako ne predugi von Spitzmüllerov boravak u Sarajevu: u Beč je zajednički ministar otputovao 27. rujna,⁵⁰⁸⁸ dok su novine zapravo još pisale o Tiszinu posjetu glavnomu gradu Bosne i Hercegovine.⁵⁰⁸⁹

Nezgodno je bilo i to, da su se u tisku upravo tada pojavile vijesti da je pitanje BiH riješeno u mađarskome smislu.⁵⁰⁹⁰ No, von Spitzmüller je očito bio skloniji drugim rješenjima. On i Sarkotić su se uglavnom složili oko toga da je potrebno što žurnije riješiti južnoslavensko pitanje, i da ono može biti riješeno samo u „hrvatskome smislu“. Pritisnut događajima, von Spitzmüller je u velikoj mjeri prihvatio Sarkotićevu interpretaciju prilika i recept za izbjegavanje katastrofe: njih dvojica su predstojniku careva vojnog ureda generalu Egonu Zeidler-Sternecku poslali brzopjavku u kojoj su izvijestili da će na jugu Monarhije doći do potpunog slom ako se ne provede žurno ujedinjenje Dalmacije te Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i Slavonijom, uz subdualističko povezivanje tako stvorene državnopravne jedinice s Ugarskom.⁵⁰⁹¹ Prema njihovoj ocjeni koja je upućena ministru Buriánu i monarhu, nastupio je posljednji trenutak da se to učini: ne bude li iskorišten taj posljednji trenutak, hrvatsvo će biti neopozivo otjerano u jugoslavensko korito u kojem će i ono propasti, što je na štetu i Ugarske, a onda i cijele Monarhije.⁵⁰⁹²

Iako je zanimljiv kao ilustracija političkog raspoloženja u vladajućim krugovima u posljednjim tjednima života Austro-Ugarske, taj Spitzmüllerov posjet Bosni i Hercegovini nije imao stvarnog utjecaja na razvitak događaja. Službena priopćenja koja su mogla donekle osokoliti pristaše hrvatskog rješenja, iz jugoslavenskih su redova popraćena lapidarnom opaskom da je na sva Sarkotićeva i Spitzmüllerova razglabanja „narod Bosne i Hercegovine“ odgovorio promemorijom od 20. studenoga, onim koji je predan grofu Tiszi.⁵⁰⁹³ Nekoliko dana nakon što je zajednički ministar financija otputovao natrag u Beč, privatnim pismom od 1. listopada ga je

⁵⁰⁸⁶ „Keine Demission des Freiherrn v. Spitzmüller“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19427, 25. IX. 1918., 1.

⁵⁰⁸⁷ „Ein Sonderschritt Bulgariens“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918, Nr. 227, 28. IX. 1918., 1.

⁵⁰⁸⁸ *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918, Nr. 227, 28. IX. 1918., 6.; „Gemeinsamer Finanzminister Dr. Freiherr v. Spitzmüller in Sarajevo“, *Politische Chronik der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Heft 9, September 1918, Wien, 1918., 458.-459.

⁵⁰⁸⁹ Tako, primjerice, vojni *Pregled dnevnog tiska* i 26. i 27. rujna prenosi obilje pabiraka iz listova koji se bave južnoslavenskim pitanjem i Tiszinim boravkom u Sarajevu. (*Auszug aus der Tagespresse*, 2/1918., Nr. 264, 26. IX. 1918., 2.-4.; Nr. 265, 27. IX. 1918., 2.-5.)

⁵⁰⁹⁰ E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 130.

⁵⁰⁹¹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 555.; Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 160.-161.

⁵⁰⁹² B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 261.-262.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 555.-556.; Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 161.

⁵⁰⁹³ „Službeni govori u Sarajevu“, *Novo doba* 1/1918., br. 115, 2. X. 1918., 2.

Sarkotić izvijestio o prilikama i o svojim pogledima na rješenje južnoslavenskog pitanja. Ono je moguće samo u velikohrvatskome smislu, isticao je zemaljski poglavar, a nipošto ne bi valjalo kad bi se umjesto toga posegnulo za zasebnim pripojenjem BiH zemljama krune sv. Stjepana, odvojeno od Hrvatske, jer bi to Hrvate učinilo nezadovoljnima te bi dalo krila srpskim i jugoslavenskim kombinacijama.⁵⁰⁹⁴

Bila je to već uobičajena tužaljka na koju se je malo tko obazirao, a nekoliko dana kasnije Šerif Arnatović će se potužiti da je von Spitzmüller i na simbolički način pokazao koliko mu je doista stalo do uređenja prilika u BiH i do tamošnjih muslimana: prvo je razgovarao s pravoslavcima, potom s katolicima, a muslimani su došli na red tek četvrti, nakon židova.⁵⁰⁹⁵ Večernji prilog *Wiener Zeitung*a je 28. rujna prenio govor koji je von Spitzmüller održao u sarajevskom Konaku prethodnog dana. U njemu je uvjeravao nazočne u svoju ljubav prema Bosni i Hercegovini – jer može se voljeti i zemlja kojoj se ne pripada – i u uspješnost kulturne misije koju je Austro-Ugarska obavila u toj zemlji tijekom posljednja četiri desetljeća. Nakon opširna izlaganja o posljedicama koje je donio rat i o mirovnim pregovorima koji su u tijeku, ministar je najavio širenje političkih prava (napose izbornoga), a tek u završnome dijelu govora dotaknuo se je državnopravnih pitanja. Ključni dio von Spitzmüllerova govora bila je tvrdnja da Bosna i Hercegovina ne smiju biti razbijene, nego moraju ostati cjelina. To se može čak i jamčiti, naglasio je on. Ističući kako su njegovi i Sarkotićevi pogledi podudarni, von Spitzmüller je napomenuo da se pitanje budućega položaja BiH može riješiti samo na način da su obje monarhijske polovice posve zadovoljne, ali i tako da bude udovoljeno nacionalnim težnjama pučanstva tih zemalja.⁵⁰⁹⁶

Ključne naglaske iz toga govora prenijele su i neke druge novine, poput *Linzer Tagespost*.⁵⁰⁹⁷ No, dok je *Pester Lloyd* objavio samo sažetak von Spitzmüllerova obraćanja činovništvu, u kojem se najavljuje njegov bolji položaj, a usput i ubrzano rješenje agrarnog pitanja.⁵⁰⁹⁸ dotle je bečka *Reichspost* 29. rujna donijela također šire izvadke iz von Spitzmüllerova govora od 27. rujna, ali i iz Sarkotićeve zdravice koja se je svela na pohvalu Monarhiji kao europskoj potrebi.⁵⁰⁹⁹ Korak dalje otišao je *Badener Zeitung* koji je 28. rujna udarne stranice posvetio mađarskome odnosu prema južnoslavenskom pitanju. List koji je izlazio nadomak Beča, u poznatome odmorištu u kome je i car provodio puno vremena, nagovijestio je da će novi austrijski ministar predsjednik barun von Hussarek početak zasjedanja Zastupničkoga

⁵⁰⁹⁴ Opš. H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 253.-256.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 263.-264.

⁵⁰⁹⁵ „Die Moslims in Bosnien“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918, Nr. 232, 4. X. 1918., 6.

⁵⁰⁹⁶ „Minister Dr. Freiherr v. Spitzmüller in Sarajevo“, *Wiener Abendpost. Beilage zur Wiener Zeitung*, Nr. 223, 28. IX. 1918., 1.-3. Opširan izvadak iz govora objavljen je i u: „Gemeinsamer Finanzminister Dr. Freiherr v. Spitzmüller in Sarajevo“, *Politische Chronik der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Heft 9, September 1918, Wien, 1918., 458.-459.

⁵⁰⁹⁷ „Eine Rede des Ministers v. Spitzmüller“, *Tagespost*, 54/1918., Nr. 223, 28. IX. 1918., 6.

⁵⁰⁹⁸ „Die bosnische Frage“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918, Nr. 227, 28. IX. 1918., 6.

⁵⁰⁹⁹ „Der Gemeinsame Finanzminister über die Zukunft Bosniens“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 449, 29. IX. 1918., 5.-6.

doma najvjerojatnije posvetiti pitanju sklapanja mira i južnoslavenskim temama. Potonji je problem u austrijskim političkim krugovima, piše list, izazvao veliko uznemirenje. Ne radi se o tome da se hoće prionuti rješenju tog pitanja (jer je to već davno trebalo učiniti), nego o nojevskoj politici koju je Austrija do sada prema njemu vodila. Zbog toga je jedan lojalni narod poput hrvatskoga gurnut u ralje velikosrpskoga pokreta. Južnoslavenski je pokret, piše list, inače Hrvatima bio oduvijek stran, ali ono što nije znala postići srpska propaganda, postiglo je mađarsko nasilje: ono je Monarhiju učinilo nepopularnom. *Spiritus rector* te politike, nastavlja badenski list, jest grof Tisza, a činjenica da bi mu protutežu trebao činiti novi zajednički ministar financija, barun von Spitzmüller, jedva da će nešto promijeniti na mađarskoj prevlasti. On, doduše, jest Austrijanac, ali se je u osjećajnome i u umnome pogledu odavno predao Mađarima. Najnoviji mađarski pokušaji da se nešto učini u jugoslavenskom pitanju, nastavlja *Badener Zeitung*, nisu izraz mađarske težnje za pravednim i mudrim rješenjem, nego su posljedica njihove svijesti da im kola u Hrvatskoj idu nizbrdo, pa bi sada potražili kompenzaciju u BiH, koju bi skupa s Dalmacijom najradije pripojili Ugarskoj. To je svrha i Tiszina putovanja: on se je želio predstaviti kao budući namjesnik tih pokrajina. Treba vidjeti, kaže list, što će na te planove kazati austrijska politika: južnoslavensko pitanje treba riješiti, ali ne protiv interesa Monarhije i protiv interesa južnoslavenskih naroda. Politički i gospodarski razlozi govore u prilog tomu da se BiH, a potom i Dalmacija pripoje Hrvatskoj, ali nipošto Mađarskoj koja u toj Velikoj Hrvatskoj ne smije ostvariti nikakvu prevlast. Drugim riječima, zaključuje *Badener Zeitung*, to znači da barun Hussarek treba grofu Tiszi kazati da je u ovome slučaju pravio račun bez krčmara.⁵¹⁰⁰

U sličnom je tonu dan kasnije pisao kršćansko-socijalni političar dr. Franz Sommeregger u listu *Der Tiroler*: južnoslavenski su narodi na nižem stupnju demokratske, društvene i gospodarske diferencijacije, pa ih je lakše okupiti na istome političkom programu, a zapravo imaju ozbiljne razloge za nezadovoljstvo napose od 1867. godine. To je nezadovoljstvo uvjetovano pocijepanošću koja južnim Slavenima onemogućuje da dođu do izražaja koji ima po brojnosti pripada: jedan dio spada pod Austriju, drugi pod Ugarsku, treću uživa polovičnu samostalnost u Hrvatskoj, a četvrti je u neobičnome pravnom položaju u Bosni i Hercegovini. To je nezadovoljstvo stalno tinjalo, napominje Sommeregger, a sad je nahrupilo, jer su na štetu legitimnih interesa Hrvata jačali Srbi i Mađari. Hrvatski su mu se prvaci često puta tužili zbog očajna položaja njihova naroda, a sada se pojavio novi njegov protivnik – jugoslavenstvo. No, Hrvati se ne predaju, a njihove široke slojeve zastupaju u Hrvatskoj dr. Ivica Frank i dr. Aleksander Horvat, a u BiH nadbiskup Stadler i dr. Ivo Pilar. Oni zahtijevaju rješenje južnoslavenskog pitanja u hrvatskome smislu, ujedinjenjem pet zemalja (Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne te Hercegovine) u jednu jedinicu te uvođenje hrvatskoga kursa koji znači otklon od jugoslavenstva i ideje kulturnog stapanja Hrvata, Srba i Slovenaca. Ne bude li to učinjeno, nastavlja Sommeregger, vodstvo na jugu preuzet će srpstvo. Pritom se, dakako, postavlja pitanje Slovenaca. Pristajanjem na hrvatsko rješenje južnoslavenskog pitanja oni gube

⁵¹⁰⁰ „Die südslawische Frage und Ungarn“, *Badener Zeitung*, 39/1918., Nr. 78, 28. IX. 1918., 1.-2.

vlastitu državnost (*Staatlichkeit*), budući da je pristup Jadranu za Austriju životno važan. Međutim, oni se s time moraju pomiriti, a s austrijske (njemačke) strane mora prevladati svijest da Slovincima pripada pravo na autonomiju. Austrijom se – naglašava Sommeregger – više ne može upravljati kao što se je upravljalo prije rata; zato ne treba žaliti za prošlošću koja se ne može promijeniti, nego valja nastojati da budućnost bude drugačija.⁵¹⁰¹

No, zapravo se više ništa nije moglo promijeniti, iako je pisanje tih listova bilo više nego ilustrativno za neraspoloženje austrijskih krugova prema mađarskome imperijalizmu koji je odbijao primijetiti da je na pragu raspad države koji će baš Mađare skupo stajati. Štoviše, skoro komično su izgledale rasprave o potrebi žurnijega rješavanja agrarnog pitanja u BiH, o čemu se je počelo pisati svega par tjedana prije sloma Monarhije, očito se tendencijom da se time zamijeni rasprava o državnopravnom položaju tih zemalja.⁵¹⁰² Von Hussarek je 1. listopada – nakon što je dan ranije primio Korošca – u Zastupničkom domu Carevinskog vijeća održao opširno izlaganje o južnoslavenskom pitanju. Priznao je da povijesni razvitak briše granice koje su bile postavljene između Hrvatske, Dalmacije i BiH, a Austrija ne misli stati na put tom razvitku. No, osim što je ponudio načelnu spremnost da se poštuje narodna volja i što se je založio za „prirodni razvitak“ u pregovorima koji tek imaju slijediti,⁵¹⁰³ von Hussarek nije ponudio ništa nova. Austrijsko-njemačke stranke su ipak načelno poduprle njegovo izlaganje, ali su se u parlamentarnoj raspravi mogli čuti i drugačiji tonovi.⁵¹⁰⁴

Još manje su tijekom događaja mogla promijeniti dva predavanja koja je Ivo Pilar održao u Beču u prvoj polovici listopada, iako su novi tonovi u von Hussarekovu izlaganju i glasovi koji su dolazili od većine austrijskih stranaka na trenutak predstavljali tračak nade.

Tijekom von Spitzmüllerova boravka u Sarajevu Pilar, naime, nije bio pozvan na razgovor s ministrom, ali se je „zatekao“ na kolodvoru kad je ovaj 27. rujna polazio natrag u Beč. Tada ga je, prema jednoj novinskoj vijesti, ministar „zovnuo k sebi u vagon i pozvao ga, da dođe u Beč, da razloži svoje stanovište o riješenju bosanskog pitanja odnosno cijelog jugoslavenskog problema“.⁵¹⁰⁵ Činjenica da je s ministrom razgovarao svakako je bila puno važnija od uvjerljivosti objašnjenja da se je slučajno zatekao na kolodvoru kad je ovaj polazio na put. Nekoliko dana kasnije, u Beč će krenuti i zemaljski poglavar general Sarkotić, kako bi bio nazočan teškoj operaciji svoje supruge,⁵¹⁰⁶ a i Pilar, koji je doputovao odvojeno.

⁵¹⁰¹ F. SOMMEREGGER, „Vor der Lösung der südslawischen Frage“, *Der Tiroler*, 37/1918., Nr. 224, 29. IX. 1918., 9.

⁵¹⁰² „Das bosnische Agrarproblem“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918, Nr. 235, 8. X. 1918., 12.

⁵¹⁰³ „Freiherr Hussarek über die bosnische Frage und die österreichischen Zukunftsprobleme“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918, Nr. 230, 2. X. 1918., 2.-4.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 270.-271.

⁵¹⁰⁴ „Die deutschen Parteien und die Neuordnung Österreichs“, „Die Erklärungsdebatte“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 455, 3. X. 1918., 2.-4. Usp. B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 271.-273.

⁵¹⁰⁵ Vijest je pod naslovom „Blamaža barona Spitzmüllerja“, donio Korošček *Slovenec*, 46/1918., št. 226, 2. IX. 1918., 2.-3., a prenio ju je i *Slovenski narod*, br. 228 od 5. X. 1918. u članku „Tiszovo romanje po Bosni“. Usp. Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 161.

⁵¹⁰⁶ E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 137.

U Beču je Pilar proveo dobar dio prve polovice listopada: bečki je *Fremden-Blatt* 6. listopada 1918. zabilježio da je u hotelu „Ungarische Krone“ odsjeo i „Dr. I. Pilar, Adv., Triglo [Tuzla]“.⁵¹⁰⁷ O njegovim aktivnostima u iduća dva dana nemamo nikakvih podataka, iako se smije pretpostaviti da nije sjedio skrštenih ruku. Devetog listopada održat će prvo od dva predavanja u Austrijskome političkom klubu. U to vrijeme je već iz tiska izišao dvobroj *Hrvatske narodne zajednica*, društveni časopis HNZ-a, u kojem su zabilježeni Tiszin i von Spitzmüllerov posjet Sarajevu. U reportaži je usput spomenuto i da su Pilar i Vancaš razgovarali s Tiszom, ali je bilo nemoguće previdjeti hvalospjev kojim je popraćen „hrvatsko-srpski“ memorandum predan mađarskom političaru: u njemu je, kako je s neskrivenim ponosom i prkosom pisalo glasilo HNZ-a, „tako jasno izražena jednodušnost Srba i Hrvata ovih zemalja“.⁵¹⁰⁸

U međuvremenu je 5. i 6. listopada 1918. u Zagrebu održan sastanak političara iz južnoslavenskih dijelova Monarhije na kojem je osnovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba (NV SHS), kao kruna višemjesečnih nastojanja za formiranjem tijela koje će predvoditi borbu za uspostavu jugoslavenske države.⁵¹⁰⁹ Prema pravilima Vijeća, svaki zastupnik u bosansko-hercegovačkome Saboru mogao je sudjelovati na plenarnim sjednicama, a petorica su imali i pravo glasa. Budući da je pitanje odnosa Hrvatsko-srpske koalicije prema Vijeću bilo jedno od najvažnijih koje je u kratkome roku trebalo riješiti, odmah pri osnivanju Vijeća osnovan je i Odbor sedmorice koji je imao zadaću dogovoriti pristup Koalicije u NV SHS, a u sastav tog odbora izabran je i Jozo Sunarić.⁵¹¹⁰ Nema podataka o tome, je li Sunarić u tom tijelu nastupao u ime HNZ-a i na čemu je gradio pravo da možda tako nastupa, budući da sjednica Središnjeg odbora u međuvremenu nije bila održana. No, njegovo je sudjelovanje jasno pokazivalo da će vodstvo te hrvatske organizacije do kraja ostati uz politiku Svibanjske deklaracije.

Dva dana nakon osnutka NV SHS u to je tijelo stupila i Hrvatsko-srpska koalicija,⁵¹¹¹ koja se je, u nastojanju da očuva vlast, tijekom rata – pa i pred sam njegov kraj, još u srpnju 1918. – oprezno čuvala otvorenih prosrpskih ili projugoslavenskih manifestacija.⁵¹¹² No, za iskusnije promatrače nije bila nikakva tajna da Koalicija zagovara stvaranje Jugoslavije, kako je u rujnu 1918. bilježilo francusko ministarstvo vanjskih poslova.⁵¹¹³

⁵¹⁰⁷ *Fremden-Blatt*, 72/1918, Nr. 272, 6. X. 1918., 14.

⁵¹⁰⁸ „Šta je novo po svijetu“, *Hnz*, 6/1918., br. 8-9, kolovoz-rujan 1918., 108.-110.

⁵¹⁰⁹ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 102, str. 170. Najtemeljitiiju zbirku dokumenata o tom tijelu priredili su Marina ŠTAMBUK-ŠKALIĆ i Zlatko MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919. Izabrani dokumenti*, Zagreb, 2008.

⁵¹¹⁰ Z. MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu. Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)“, u: M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ i Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, 46.-47. Usp. i dok. 5, str. 93.-101. iste knjige.

⁵¹¹¹ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 103, str. 170. Opš. B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 216.-226.; Z. MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu“, 45.-48.

⁵¹¹² F. TUĐMAN, „Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskoga rata“, 935. upozorava na poznatu činjenicu da je Pribičević još u srpnju 1918. u Saboru istaknuo kako je ishod rata neizvjestan pa raskidanje s Bečom i Peštom znači ići „u jedan vakum, to znači ići kao guska u maglu“.

⁵¹¹³ M. KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 126.

Odmah nakon stupanja Koalicije u Vijeće, formirani su Plenum i Središnji odbor NV SHS. U Plenum je ušlo 18 političara iz BiH, među kojima je bio i niz bivših prvaka HNZ-a, poput Joze Sunarića, Luke Čabrajića, Vjekoslava Jelavića i fra Didaka Buntića, dok su u Središnji odbor ušli Sunarić i Čabrajić kao članovi, te Jelavić i Džamonja kao zamjenici.⁵¹¹⁴ Na njih se je u tome krugu računalo već u srpnju, u kontekstu priprema za osnivanja NV SHS.⁵¹¹⁵ Time je i na simboličkoj razini okončan Pilarov razlaz od starih drugova: dok je on u Beču činio posljednje napore da opstane Monarhija u kojoj će biti okupljene i ujedinjene sve hrvatske zemlje, bivši su njegovi suborci odbrojavali dane do poklonstva srpskomu kraljevskom prijestolju. I jedni i drugi su mislili da postupaju u interesu Hrvata i Hrvatske, a jedina razlika je bila da je Pilar u biti ostao dosljedan pogledima koje je pod dojmom srpske propagande u BiH prihvatio po dolasku u Bosnu, dok si Sunarić i ostali faktično došli na pozicije koje su bile bliske onima Hrvatsko-srpske koalicije, pozicije protiv kojih su ustajali u vrijeme kad su se upuštali u političku arenu.

A prije nego što se je zajednički ministar financija von Spitzmüller vratio u Beč, tamo se je 27. rujna 1918. pod predsjedanjem cara Karla sastalo Krunsko vijeće. Karlo je na početku izjavio da vanjskopolitička situacija nameće nužnost unutarnjeg preuređenja, osobito u pogledu južnoslavenskog pitanja. Svoja su gledišta izložili ministar vanjskih poslova Burián te predsjednici austrijske i mađarske vlade Wekerle i von Hussarek (Burián je očuvanje dualističkog načela postavio kao vrhovno načelo), pa je sjednica Krunskog vijeća završila bez stvarnih rezultata. Karlo je raspravu sažeo u nekoliko točaka: što prije smijeniti bana Mihalovicha, donijeti deklaraciju austrijske i ugarske vlade o južnoslavenskom pitanju, s tim da donošenje konačne odluke o pripadnosti Bosne i Hercegovine kao i Dalmacije pripada njihovim saborima, što prije započeti preuređenje Austrije, ratificirati bukureštanski mir, nastaviti vijećanje o poljskom pitanju s ciljem austro-poljskog rješenja, te napokon, energično pritisnuti Njemačku u smjeru zaključenja mira.⁵¹¹⁶

Sa sjednice nije objavljeno ni službeno priopćenje; tek je nekoliko novina preuzelo vijest iz budimpeštanskoga *Magyar Tudosito* da je do nje uopće došlo. Mogao se je taj neuspjeh naslutiti i ranije: novine su, doduše, pisale kako su Apponyi i Wekerle doputovali u Beč, a da je potonji u Budimpešti dugo konferirao s grofom Tiszom o njegovu putu na jug. Također su izvješćivale o audijencijama koje su kod vladara imali Burián i von Hussarek, sve skopčano s „predstojećim važnim odlukama“. No, više nego rječita je bila vijest da je ministar Burián skupini parlamentarnih zastupnika izjavio kako je „jugoslavizam“ neprihvatljiv, a da su između ugarske i austrijske vlade razmijenjena i usmena i pismena mišljenja o položaju BiH. Mađarska strana ne razmišlja o izravnom priključenju tih zemalja Ugarskoj, nego o tome da one dobiju položaj sličan onomu kakav ima Hrvatska. Dalmacija uopće nije bila predmet razgovora, ustvrdio

⁵¹¹⁴ M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, dok. 4, str. 84.-92. Usp. F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 104, str. 171.-176.

⁵¹¹⁵ Usp. M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, dok. 2, str. 78.-79.

⁵¹¹⁶ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 268.-270.; Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji /ožujak - listopad 1918/“, 161.-162.

je ministar, a i u Hrvatskoj i u BiH bi bila uvedena tendencija „jačanja hrvatskog elementa“. Međutim, pregovori zasad nisu dali nikakva rezultata, a uvijek valja imati na umu da nikakvo rješenje nije moguće bez suglasnosti obiju polovica Monarhije.⁵¹¹⁷

Bilo je jasno da od trijalističkog rješenja nema ništa, pa je Sarkotić posljednjih dana rujna izvješćivao o prilikama u Dalmaciji i u BiH, gdje su franjevci pristali uz Svibanjsku deklaraciju,⁵¹¹⁸ a u pismu ministru von Spitzmülleru ponovno je razmišljao o minimumu koji možda još može biti spasonosan: subdualističko bi rješenje možda zadovoljilo Mađare, a postoji bar mršava nada da bi ga i u austrijskoj polovici Monarhije mogli prihvatiti.⁵¹¹⁹ No, iako se i sam još tijekom boravka u Sarajevu priklanjao tom rješenju, von Spitzmüller je početkom listopada ipak počeo zagovarati trijalističke koncepcije.⁵¹²⁰ U posebnoj audijenciji kod cara Karla, on je 4. listopada 1918. navodno predlagao rješenje južnoslavenskog pitanja na trijalističkoj osnovi, s čim se je car, izgleda, složio, ali ipak nije poduzeo ništa zbog Wekerleova otpora.⁵¹²¹ Mađari su tvrdoglavo ustrajali u svojim imperijalističkim snovima, a Sarkotić je nakon sastanka s von Spitzmüllerom u Beču 5. listopada dijelio mišljenje da je glavni krivac za neuspjeh u rješavanju južnoslavenskog pitanja bio ugarski ministar predsjednik,⁵¹²² iako je stvar bila puno složenija: otpor prema subdualističkome, a kamoli prema trijalističkom rješenju obilježavao je skoro cijelu mađarsku političku elitu. Ministar Unkelhäusser je 4. listopada u Budimpešti uvjeravao Sarkotića koji je putovao prema Beču, da se on užasava nad posljedicama koje se već naziru, ali – Wekerle ustraje u tome da je južnoslavensko pitanje interno pitanje Ugarske, i da se ono sastoji od dvije odvojene stvari, od hrvatskoga i bosanskog pitanja.⁵¹²³

Frankovci su poduzeli još jedan korak koji je izgledao kao potez očajnika, ali se je njime pokušalo privući i Slovence te se pripremiti za mirovnu konferenciju. Saborski klub i Poslovni odbor frankovačke Stranke prava donijeli su, naime, 11. listopada 1918. zaključke kojima se, osloncem na Wilsonova načela kao podlogu mirovnih inicijativa, kao i osloncem na načelo narodnog samoodređenja, zahtijeva ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, uključujući Rijeke i Međimurja, u slobodnu i neovisnu hrvatsku državu, pri čemu bi se i „slovensku braću“ pozvalo

⁵¹¹⁷ „Die bosnisch-herzegowinische Frage“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19430, 28. IX. 1918., 4.

⁵¹¹⁸ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 267.-268.

⁵¹¹⁹ Sarkotić je, naime, pisao: „Ja sam mnogo puta skretao pozornost na političke opasnosti koje prijete na jugu Monarhije i tražio sam odgovarajuće protumjere. Ipak, pravi trenutak nije nikada iskorišten, pa nam sada prijete opasnost da izgubimo i naše posljednje kohezivne dinastičke sile u južnoslavenskim zemljama Monarhije i da u južnoslavenskom rješenju doživimo katastrofu za Monarhiju. Naime, bojim se, da je jugoslavenski pokret u Hrvatskoj zadobio takve dimenzije, da će on odnijeti pobjedu nad silama vjernih Dinastiji, te bi mogao čak kod Hrvata dovesti do otklanjanja hrvatskog rješenja u korist ostvarenja jugoslavenskih težnji. Držim svojom dužnošću, da odlučno i jasno kažem, da nam samo odmah provedeno rješenje južnoslavenskog pitanja u hrvatskom smislu, u okviru Krune sv. Stjepana, može donijeti jačanje i osnaženje na jugu!“ Usp. Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 161.

⁵¹²⁰ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 162.

⁵¹²¹ E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 137.

⁵¹²² B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 264.-265.; Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 162.-163.

⁵¹²³ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 239.

na pridruženje Hrvatskoj, sukladno ljubljanskim zaključcima hrvatskih i slovenskih narodnih predstavnika iz 1912. godine.⁵¹²⁴

Sva je prilika da je Pilar bio upućen u taj frankovački pokušaj kad se je pripremao za predavanja u Beču. Ljubljanski je *Slovenski narod* 10. listopada donio jučerašnju vijest iz Beča, da vladajući bečki krugovi mobiliziraju snage kako bi se spriječio sporazum s Jugoslavenima. U Beč su, naime, „na poziv vlade“ doputovali Ivan Šusteršič i Ivan Pilar; prvi je govorio u parlamentu, a drugi večeras, 9. listopada, u Austrijskome političkom klubu ima „njemačkim grofovima, burzijancima i zastupnicima“ govoriti „über die kroatische Lösung [o hrvatskom rješenju – T. J.] našega narodnog pitanja“.⁵¹²⁵ Već to podrugljivo upletanje njemačke sintagme u slovenski tekst imalo je pokazati do koje mjere *Slovenski narod* Pilarov prijedlog rješenja drži doista hrvatskim. No, da čitatelj ne ostane u dvojbi, list nastavlja ironičnom tvrdnjom da su „oba slavna državnik“ preuzela nalog da izvrše zadaću koju nisu uspjeli obaviti Tisza i Unkelhäuser, a ta se akcija događa u kontekstu nastojanja „njemačkih industrijalaca i velekapitalista“ da Austro-Ugarsku pretvore u saveznu državu kako bi u njoj mogli ostati gospodari. U tom su smislu, navodi se, održani sastanci na kojima su sudjelovali i neki umirovljeni slavenski političari, pa je caru predana promemorija s prijedlogom da se Monarhija pretvori u konfederaciju odnosno savez država (*Staatenbund*). Jugoslavenske i češke političare se sada mami kojekakvim obećanjima i u austrijskoj i u ugarskoj polovici Monarhije, ali – zaključuje *Slovenski narod* – ne ćemo se dati prevariti.⁵¹²⁶

Šusteršiča je 14. listopada primio car Karlo,⁵¹²⁷ a u slovenskom se je tisku opširno raspravljalo o seriji članaka o južnoslavenskom pitanju koje je objavio dvorski savjetnik Fran Šuklje, nekadašnji zemaljski poglavar Kranjske. Hjelo se je stvoriti dojam da su ti članci, aktivnosti frankovaca u banskoj Hrvatskoj i bečki boravak Šusteršiča i Pilara (ali i Šerifa Arnautovića), dio istoga organiziranog nastojanja da se spasi dualistička Monarhija.

No, u austrijskome tisku, čini se, nije zabilježeno nijedno od dva predavanja koja je Pilar tih održao u Austrijskome političkom klubu, što je činjenica koju je teško povezati s tezom pristaša Svibanjske deklaracije da je on tamo došao „na poziv vlade“. Da je bilo tako, vlada bi se pobrinula da se njegovim izlaganjima dade publicitet. Nije o tim predavanjima ni slova donio ni *Danzer's Armee Zeitung* koji je u svibnju opširno izvješćivao o predavanjima koje su održali Pazman, Zagorac i drugi, a koji je koncem kolovoza 1918. dobio novog urednika.

Prvo Pilarovo predavanje, održano 9. listopada, nije sačuvano, pa se iz sačuvanoga nacrtu teksta drugoga, koje je održano 12. listopada,⁵¹²⁸ može samo pretpostavljati da je ono bilo

⁵¹²⁴ „Beschlüsse der kroatischen Rechtspartei“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 10, 11. X. 1918., 155.

⁵¹²⁵ „Dunajsko-madžarska rešilna akcija“, *Slovenski narod*, 51/1918., št. 233, 10. X. 1918., 1.

⁵¹²⁶ Isto.

⁵¹²⁷ *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19447, 15. X. 1918., 7.

⁵¹²⁸ Tekst drugoga predavanja pohranjen je u NSK, OIP, R-55712. Da je posrijedi nacrt, jasno se vidi po brojnim Pilarovim rukopisnim intervencijama, ali je vrlo vjerojatno da izgovoreno predavanje nije odudaralo od pisanoga nacrtu. Taj je tekst opširno prikazao Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 163.-165., a njemački je izvornik

opširnije i da se je u znatnoj mjeri bavilo povijesnim prikazom južnoslavenskoga pitanja. Upravo tom opaskom, naime, počinje nacrt drugoga Pilarova predavanja, jer je on u uvodu napomenuo kako brojne povijesne pojedinosti koje je izložio prije tri dana vjerojatno ne pridonose aktualnosti njegova izlaganja, pa se sada želi samo kraće posvetiti prikazu aktualnih prilika kako bi se na temelju toga mogla razviti rasprava.⁵¹²⁹

Rat koji je izbio upravo zbog tog pitanja, napominje Pilar, prijeto neveselim svršetkom. Također je jasno da je Monarhija tom pitanju iz temelja krivo pristupila (*gründlich verbaut hat*), što jasno proizlazi i iz potpune bespomoćnosti i nesnalazjenja koji i danas vladaju. Tri su glavne točke, drži Pilar, koje su skrivile takvo neshvaćanje. Prva je: austrijsko pravno shvaćanje državnopravnog položaja („pitanja“) Dalmacije. Sažeto opisavši pravne formule i posljedice mira u Campoformiju, Pilar ističe kako su od tada austrijske vlasti zastupale legitimističko stajalište prema kojemu Dalmacija pripada austrijskom caru, što znači da mora dijeliti sudbinu kraljevina i zemalja zastupanih u Carevinskom vijeću. Ta ideja koju je zastupao ministar [Johann] barun Thugut (pa je zato Pilar i ovdje i u drugim svojim spisima naziva „thugutskom“ ili „Thugutovom“ idejom), nadograđena je idejom prometno-tehničke naravi, koja je glasila ovako: „Austrija je kontinentalna država, ima malo obale, dok Dalmacija ima stotine i stotine kilometara dobro razvijene obale; zato je ona Austriji bezuvjetno potrebna i ona je se ne može odreći.“ Zaboravilo se je pritom – nastavlja Pilar svoju kritiku korijena dualističkog sustava – da Austrija s Dalmacijom uopće nema kopnenu vezu (pa je već zbog toga za nju vrijednost dalmatinske obale problematična), i da Dalmacija za Austriju, gledajući prometno-tehnički, zapravo nije obala, budući da prilazni smjerovi od Austrije teku usporedno sa smjerom dalmatinske obale (pa zato nemaju nikakvu privlačnu snagu), a k tome je pristup Dalmaciji, zbog brdovitih i teško prohodnih dijelova južne Hrvatske (Like), otežan, usporen i skup, dok za pomorski promet vlada zakon najkraćeg pristupa k moru, pa za Austriju dolaze u obzir samo Trst kao istarska luka i luka Rijeka, dok su u odnosu na zemlje zastupane u Carevinskom vijeću dalmatinske luke prikladne samo Galiciji.⁵¹³⁰

Druga točka koja je dovela do austrijskoga neshvaćanja južnoslavenskog pitanja, prema Pilarovoj ponešto neurednoj numeraciji u nacrtu teksta predavanja, jest austrijsko-ugarska nagodba iz 1867. godine. Ta je nagodba, naglašava on, sklopljena bez ikakva sudjelovanja Hrvata, pa je Mađarima – koji su do tada imali u rukama samo dio hrvatskih zemalja (*eine kroatische Teil-provinz*) – pošlo za rukom da pogodbom s Austrijom Hrvate snažno pritisnu, što su i učinili 1868. godine. Dodatna je nevolja bila u tome da su Mađari računali sa spomenutim austrijskim pravnim shvaćanjem, ali su ipak htjeli dobiti Dalmaciju, pa su onda postigli uglavke prema kojima Dalmacija pripada Hrvatskoj-Slavoniji slijedom čega Mađari mogu tražiti njezinu reinkorporaciju. Pritom oni, naravno, kaže Pilar, nisu žurili da to ostvare, nego su čekali kad će

priređio i pod naslovom „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918.“ objavio Z. Grijak u časopisu *Pilar*, 2/2007., br. 4 (2), 59.-67. Ovdje će se citirati taj objavljeni tekst.

⁵¹²⁹ „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918.“, 59.

⁵¹³⁰ Isto, 60.-61.

postići potpunu prevlast u Hrvatskoj-Slavoniji, da bi se potom mogli lakše okrenuti prema Dalmaciji.⁵¹³¹

Time je stvorena pravna situacija koja nema primjera u svijetu, nastavlja Pilar: prema prosinačkom ustavu (21. prosinca 1867.) Dalmacija spada u Austriju, a prema spomenutim nagodbenim paragrafima ona pripada Ugarskoj. To znači da je ona zemlja koja na temelju austrijskoga državnog prava i faktično spada u Austriju, dok prema mađarskome državnom pravu i virtualno pripada Ugarskoj. Praktična posljedica te državnopravne dvoglavosti (*Doppelzüngigkeit*) je sljedeća, tvrdi Pilar: u svome zahtjevu za utjelovljenje Dalmacije i jačanje svoga položaja, Hrvati su se mogli pozvati na nedvosmislene odredbe državnog ustava, ali su se na jednako tako nedvosmislene odredbe tog ustava mogli pozvati i Austrijanci pri protivljenju hrvatskome zahtjevu. Mađari nisu imali razloga sporiti se s Austrijom niti jačati položaj Hrvata, uslijed čega su ovi – tražeći samo ono što je ozakonio ugarski kralj – nužno dolazili u konflikt s čitavom Monarhijom.⁵¹³² Tako je to išlo pola stoljeća, nastavlja Pilar, pa je lako shvatljivo da su Hrvati izgubili vjeru u državu, tim više što je opisani, u državnopravnom smislu neodrživi položaj, bilo moguće održavati samo nasiljem, korupcijom ili podupiranjem hrvatskih neprijatelja. Pritom se je zaboravilo da su ti hrvatski neprijatelji – Talijani i Srbi – ujedno prirodni neprijatelji Monarhije. No, da bi se država mogla njima poslužiti, pred tim su se jednostavno zatvarale oči.⁵¹³³

Treći razlog neshvaćanja južnoslavenskog pitanja, prema Pilaru, proizveo je Gyula Andrassy koji se je preračunao do komičnosti. Taj je prvi ugarski ministar predsjednik okupirao Bosnu i Hercegovinu da bi spriječio osnivanje veliko-srpskoga carstva. No, on je o biti i o snazi velikosrpske ideje imao djelomično nedostatne, a djelomično pogrešne predodžbe. Uslijed toga je želio u Bosni suzbiti veliko-srpski pokret, ali zbog svoje određenosti mađarskim pogledima nije htio tamo dopustiti drugo moguće rješenje, ono hrvatsko.⁵¹³⁴ Htio je, dakle, u Bosni uspostaviti nacionalno-politički vakuum, što je – naglašava Pilar – od samoga početka bio pothvat osuđen na potpuni neuspjeh, te je štoviše ubrzao razvitak koji pokazuje da je veliko-srpska ideja nadomak pobjede protiv Monarhije. Do toga je došlo zato što je Andrassy Bosnu organizirao tako da u njoj posvuda prevlada mađarski utjecaj; s Bosnom se je postupalo kao s mađarskim interesnim područjem. O tome, napominje Pilar, govori i činjenica da su prva trojica upravljača Bosne bili Mađari (Szlávy, Kállay i Burián), da je mađarski legitimistički zahtjev došao do izražaja i u ugarskome aneksijskom zakonu, i da su na koncu Mađari postavili zahtjev za čitavim monarhijskim posjedom na jugu. Zajedno s tim mađarskim utjecajem prevladala su mađarska srbofilska gledišta koja su prema Hrvatima neprijateljska, pa će se vrlo skoro vidjeti

⁵¹³¹ Isto, 61.

⁵¹³² Isto, 61.-62.

⁵¹³³ Isto, 62.

⁵¹³⁴ Isto. Kao i u drugim svojim spisima, pojmom „Bosna“ Pilar i ovdje obuhvaća i Hercegovinu. Pojam „velikosrpski“ on redovito piše u obliku „veliko-srpski“.

konačni rezultat (*Endergebniss*), nastavlja Pilar,⁵¹³⁵ očito već svjestan da su slom Monarhije i uspostava južnoslavenske države pod srpskom dominacijom neizbježni.

Tako je, piše Pilar, prelazeći na svoj prijedlog mogućeg rješenja južnoslavenskog pitanja, politika Monarhije dospjela na potpuno krivi kolosjek, a najsudbonosnije je to da je pravni ustroj na slavenskome jugu takav, da se to pitanje u postojećemu pravnom okviru i s obzirom na aktualni odnos snaga više uopće ne može riješiti na zakonit način.⁵¹³⁶ Prvi put, dakle, Pilar priznaje kako je svjestan da Monarhiji na vojnome polju zapravo više nema spasa, i prvi put u životu javno razmišlja o neustavnom, formalno protupravnom rješenju. Prijedlog koji slijedi nije, dakle, izraz njegova vlastitoga, slobodnog uvjerenja, nego pokušaj da se makar kakav izlaz pronađe i u situaciji koja se čini posve bezizlaznom. Zato o tome njegovu prijedlogu ne valja suditi kao o dokumentu koji primarno ilustrira Pilarov pogled na rješenje hrvatskog pitanja u listopadu 1918. godine, nego o dokumentu koji pokazuje na koji način Pilar razmišlja u situaciji kad je izgubljena ne samo jedna od bitaka, nego i čitav rat. Temeljna pretpostavka njegova rješenja u toj situaciji bila je, međutim, pogriješna, iako se je činila logična, i makar je za nju i u povijesti i u izjavama svjetskih državnika bilo nemale potkrjepe: on je polazio (ali – kao što ćemo vidjeti – ipak ne bezuvjetno!) od toga da će Austro-Ugarska i nakon vojnog poraza opstati kao država i da će – makar vojnički poražena i teritorijalno okrnjena – sudjelovati kao subjekt na poratnoj mirovnoj konferenciji. Uostalom, vijesti koje su u Beč stizale upravo tih dana davale su hranu toj njegovoj nadi: stalno se je govorilo o mirovnim ponudama i prijedlozima.⁵¹³⁷

No, za zeleni stol buduće mirovne konferencije, započinje Pilar svoj konkretni prijedlog, Monarhija ne smije doći bez rješenja južnoslavenskog pitanja. Ako ostane neriješeno to pitanje koje je sada pitanje njezina života i smrti, ona bi izgubila i sam smisao svog postojanja (*Existenzberechtigung*), a prirodni je zakon da propada svaki organizam koji nije u stanju riješiti svoja životna pitanja.⁵¹³⁸ Što, dakle, treba učiniti, retorički pita Pilar, pa odmah nudi odgovor: južnoslavensko pitanje mora se riješiti, ali ga sada nije moguće riješiti, što znači da Monarhija mora na mirovnu konferenciju doći s gotovim planom koji valja početi provoditi odmah, ali ga okončati može samo mirovna konferencija. Pritom on aksiomatski vrijedi da se rješenje može

⁵¹³⁵ „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918.“, 63. Inače, ugarski je „Nacrt zakona o protegnuću vrhovništva Njeg. c. i kr. Visočanstva“ glasio (u hrvatskom prijevodu): „Parlament prima na znanje, da Njeg. c. i kr. Visočanstvo, s obzirom na one prastare sveze koje vežu Njegove slavne prede na ugarskome prijestolju s ovim zemljama, proteže svoja vrhovnička prava na Bosnu i Hercegovinu, kako bi tim zemljama dalo ustavnu autonomiju.“ Spominjući na istome mjestu da su Mađari iz nekadašnjega jednokratnog posjeda neke zemlje izvlačili zaključak kako ima ta zemlja pravno zauvijek pripada, Adalbert Shek skreće pozornost na prosvjed koji je protiv spomenute formulacije ugarskoga „Nacrta zakona o protegnuću vrhovništva“ uložio zastupnik u Carevinskom vijeću, prof. dr. Josef Redlich. (Opš. A. SHEK, „Ungarns Ansprüche auf Bosnien-Hercegovina“, 5., 6.-7.)

⁵¹³⁶ „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918.“, 63.

⁵¹³⁷ Usp. B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 274.-281.

⁵¹³⁸ „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918.“, 64. Zanimljivo je napomenuti da je slične poglede zastupao i Fran Milobar, koji je također upozoravao na to da Monarhija ne smije za zeleni stol sjesti nespremna. Potrebno je da Središnje sile na vrijeme poduzmu dva koraka, drži Milobar, a to su: demokratizacija Njemačke i reorganizacija (federaliziranje) Austro-Ugarske. Usp. F. MILOBAR, „Sind wir für eine Verständigungsfriedens-Konferenz ausgerüstet und vorbereitet?“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 10, 11. X. 1918., 137.-139.

provesti samo u sklopu opće rekonstrukcije Monarhije, a ta rekonstrukcija mora uzeti u obzir samu bit Monarhije. Ona je, naime, tumači Pilar, po svojoj biti i prema svomu povijesnom nastanku konglomerat, pribježište ostataka raznih država i naroda koji su u valovima povijesti u tjesnacu između Istoka i Zapada doživjeli brodolom, pa su zaklon našli u okviru Monarhije. Ona, dakle, svrhu svog postojanja može ispuniti samo onda ako za sve te ostatke država i naroda koji još imaju životnu snagu, i nadalje ostane sigurnim utočištem. U svome ranijem, zastarjelom obliku, ona tu zadaću nije ispunila, pa zato taj oblik mora doživjeti slom.⁵¹³⁹ Taj oblik je dualizam – stara Pilarova meta koju je kritizirao tijekom čitava svoga javnog djelovanja, a koju sada prvi put može otvoreno i bezuvjetno osuditi te ga gurnuti u ropotarnicu povijesti – dualizam je, dakle, doživio potpuni i konačni slom u austrijskoj polovici Monarhije, a on je neizbježan i u ugarskoj polovici koja se je održala malko dulje samo zbog geopolitičkih razloga i zbog oslonca na Austriju.⁵¹⁴⁰

Pilarovo izlaganje – koje ujedno pokazuje njegovo realno računanje i s puno nepovoljnijim raspletom – kulminira na dramatski način, a u izvorniku nacrtava njegova predavanja podcrtano je: „Gospodo! Ne zavaravajmo se! Monarhija je u svome starom obliku mrtva. Jedino je pitanje, možemo li je iznova izgraditi i kako je možemo iznova izgraditi.“⁵¹⁴¹ Potom nudi put koji drži jedino mogućim, i model s kojim bi Monarhija trebala doći na predstojeću mirovnu konferenciju: „Vjerujem da posuđujem misao iz duše svakoga od vas, i da svakomu uzimam riječ s jezika, kad kažem: obnova i izgradnja (*Neufbau*) može se provesti samo na federalističkom temelju. Nekadašnja austr.-ugarska monarhija može biti samo federativna država sastavljena od više malih nacionalnih država.“⁵¹⁴² Potom Pilar nastavlja: „U okvir te federativne države ulazi i jedna južnoslavenska federalna država. Pitanje je samo – kako? Postoje dvije mogućnosti: 1. od južnoslavenskih se zemalja stvaraju dvije male federativne države, jedna Hrvatska i jedna Slovenija; 2. od svih južnoslavenskih zemalja Monarhije stvara se jedna jedinstvena Južnoslavija.“⁵¹⁴³

Tek potomje od dva rješenja on osobno drži izvedivim u postojećim okolnostima, budući da – nastavlja Pilar dalje – prvo ne bi prihvatili ni Antanta niti narodi na jugu Monarhije. Potom zaključuje: „Kao Hrvat koji se je godinama zalagao za hrvatsko rješenje, moram danas pokušaj jednoga rješenja u hrvatskome smislu smatrati upitnim. Zalaganje za hrvatsko rješenje bi odmah razdražilo pobjedonosnu Antantu protiv Hrvata, čime bi njihov položaj bio još teži.“⁵¹⁴⁴

⁵¹³⁹ „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918.“, 64.

⁵¹⁴⁰ Isto, 64.-65.

⁵¹⁴¹ Isto, 65.

⁵¹⁴² Isto. Nejasno je, je li Pilar previdom ili svjesno napisao mala početna slova u sintagmi „österr.-ungarische Monarchie“.

⁵¹⁴³ Isto. 65. Pilarov izvornik glasi: „Im Rahmen dieses Föderalstaates fügt sie die Angliederung eines südslawischen Föderativstaates von selbst ein. Die Frage ist nur, wie? Es bestehen nunmehr zwei Möglichkeiten: 1. man bildet aus de südslawischen Ländern zwei kleine Föderativstaaten, ein Kroatien und ein Slowenien. 2. man bildet aus sämtlichen südslawischen Ländern der Monarchie ein einheitliches Südslawien.“ Posve očito je da Pilar miješa i neprecizno koristi termine „federativni“ i „federalni“.

⁵¹⁴⁴ „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918.“, 65.

U završnome dijelu Pilar predlaže način provedbe tog prijedloga: otpisom (reskriptom) vladara spomenute bi se zemlje na temelju načela narodnog samoodređenja proglasile jednom državom, pa bi se potom sazvala ustavotvorna skupština tako stvorene jedinice koja bi donijela odluke o obliku i načinu spajanja s ostalim federativnim elementima Monarhije. Samo na taj način bi se, naglašava on, moglo zadržati konce u rukama i spriječiti da uslijed djelovanja centrifugalnih elemenata stvari ne krenu u nepovoljnom smjeru. Pritom se nipošto ne valja osloniti na stara narodna predstavništva, jer su ona prožeta starim rascjepima i mržnjama, pa od njih ne valja očekivati ništa dobro. Potrebni su, dakle, novi oblici i novi ljudi koji osjećaju opasnost trenutka, zaključuje Pilar, podsjećajući na poznatu Palackyjevu rečenicu: kad ne bi postojala, Austriju bi valjalo stvoriti.⁵¹⁴⁵

Zanimljiv je način na koji je u historiografiji interpretirano ovo Pilarovo predavanje. Matijević drži da je njime Pilar „radikalizirao svoje poglede o mogućem rješenju ne samo 'južnoslavenskog pitanja', nego i opstanka cijele Monarhije. Njegovo napuštanje subdualističkih, odnosno 'nepotpuno trijalističkih' rješenja 'južnoslavenskog pitanja' u korist federalizacije Monarhije, bili su samo još jedan – 'glas vapijućeg u pustinji'.“⁵¹⁴⁶ Nasuprot tome, Grijak piše: „Pilarov govor u Austrijskom političkom društvu (12. listopada 1918.) označava prekid s njegovim dotadašnjim političkim programom koji je predviđao povezivanje hrvatskih zemalja, u koje se prema programu Stranke prava iz 1894. ubrajala i Bosna i Hercegovina, isključivo na temelju hrvatskog državnog i povijesnog prava, odnosno formiranje hrvatske države unutar Monarhije.“⁵¹⁴⁷ Odmah potom Grijak nastavlja: „Govoreći o rješenju južnoslavenskog pitanja u hrvatskom smislu Pilar je, u promemorijama upućenim najutjecajnijim osobama austrougarske politike, uvijek isticao program oblikovanja nove državne jedinice u kojoj bi nositelj suverenosti bio hrvatski narod kao politički narod. Sada se taj program više ne spominje. Govoreći o federalističkom preustroju Monarhije kao jedino mogućem, on doduše spominje mogućnost stvaranja hrvatske federalne jedinice, uz slovensku, ali je uopće dalje ne razmatra, ustvrdivši da je ne bi prihvatili niti Antanta niti 'narodi na Jugu'. Jedino stvarnim i provedivim u tom trenutku smatrao je oblikovanje južnoslavenske jedinice sastavljene iz pojedinih [sic! - T. J.] južnoslavenskih zemalja Monarhije na temelju narodnog samoodređenja. U govoru u Austrijskom političkom društvu, pod dojmom političkih događaja koji su osporili bilo kakvu mogućnost realizacije njegovih ranijih koncepcija državnopravnog preustroja Monarhije, Pilar je

⁵¹⁴⁵ Isto, 64.-67. Nije se, dakle, Pilar založio za to da *političari* iz ranijeg doba više ne sudjeluju u tome novom pothvatu – kao što se u historiografiji sugerira – nego je predložio da se u tom procesu nipošto ne valja oslanjati na ranije zemaljske sabore (*narodna predstavništva*) i na „neke ranije vodeće državnike“ (*einige führende Staatsmänner*). Njegov je prijedlog, dakle, puno uži i fokusiraniji. I motiv je jasan: kao što je poznato, velika većina nekadašnjih „vodećih državnika“ odnosno političara u to je vrijeme već javno prigrlila drugačije, jugoslavenske koncepcije.

⁵¹⁴⁶ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 165.-166.

⁵¹⁴⁷ Z. GRIJAK, „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918.“, 29.-30.; Usp. ISTI, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, 252.-253., 259.-260.

bio prisiljen na radikalni idejni i programski obrat. On je to i izrijekom priznao ustvrdivši da kao Hrvat čiji je dugogodišnji program bio hrvatsko rješenje[,] u postojećem trenutku hrvatsko rješenje smatra pogibeljnim. Stvarajući 'gotov plan' rješenja južnoslavenskog pitanja – oblikovanje južnoslavenske državne jedinice unutar Monarhije na temelju principa samoodređenja naroda — ponajprije je vodio računa o tome da treba osporiti glavni argument kojim su političari Antante zagovarali destrukciju Monarhije – da se radi o anakronističnoj državnoj tvorevini koja nije u mogućnosti zajamčiti političku i nacionalnu ravnopravnost narodima koji u njoj žive – i prije početka mirovnih pregovora s državnog vrha – vladarskim reskriptom – demonstrirati odlučnost da se Austro-Ugarska Monarhija preustroji na suvremenom principu samoodređenja naroda u federalnu zajednicu ravnopravnih naroda. Dakle, Pilar više ne zastupa one ideje i politički program koje je ranije promovirao u svojim djelima, promemorijama i pismima – osim u dijelu govora o Dalmaciji, kada govori o potrebi odustajanja Austrije i Ugarske od državnopravnih posezanja za njom – nego program napisan kao predložak za mirovne pregovore, s kojim je, prema njegovu osvjedočenju, poražena Monarhija, u sučeljavanju s diplomacijom država Antante, jedino mogla računati na rekonstrukciju i preživljavanje.⁵¹⁴⁸

Oba su autora, dakle, dobro svjesna da su Pilarove formulacije uvjetovane dramatičnim okolnostima u kojima su nastale. No, bez obzira na prividnu Pilarovu eksplicitnu izjavu da „hrvatsko rješenje“ za koje se je dugo zalagao, sada drži dvojbenim ili upitnim („bedenklich“), čini se da je puno lakše braniti ocjenu kako je Pilar u biti radikalizirao svoja stajališta i da sada – 12. listopada 1918. – za Hrvate traži zapravo više (odnosno: Monarhiji ostavlja manje!), nego što je to tražio ranije svojim „hrvatskim rješenjem“ koje je formulirano u subdualističkome obliku, ali je doista značilo prikriveni trijalizam. Na to, naime, upućuje jezična, logička, politička i državnopravna raščlamba nacrtu teksta njegova predavanja.

U prvom redu treba imati na umu da je federalistička struktura – iako Pilar, kao što smo vidjeli, naizmjenice i neprecizno koristi termine „federativni“ i „federalni“ – na doktrinarnoj ustavnopravnoj razini načelno bitno labavija od one koja je zamišljena u subdualističkome („prikriveno trijalističkom“) modelu koji je Pilar do tada javno zastupao, budući da su jedinice jedne federativne države međusobno ravnopravne (osim u hipotetskome modelu tzv. asimetrične federacije koji ovdje nije spomenut!).⁵¹⁴⁹ To znači da bi u tome modelu hrvatska ili južnoslavenska jedinica u pravima i dužnostima bila izjednačena s Austrijom, Ugarskom i eventualnim drugim federalnim jedinicama, a ne bi – kao u subdualističkom modelu – bila tješnje povezana s jednom od njih koja ima dominantniji položaj (Ugarskom), ali bi i dalje ostala neravnopravna drugoj (Austriji).⁵¹⁵⁰

⁵¹⁴⁸ Kao u prethodnoj bilješci.

⁵¹⁴⁹ Kao što smo vidjeli, u uredništvu frankovačkog časopisa *Kroatische Rundschau*, u kome je Pilar surađivao, već sredinom srpnja 1918. znalo se je da Pilar priprema drugo izdanje svoga *Južnoslavenskog pitanja*, i da će u njemu predložiti ujedinjenje hrvatskih zemalja u hrvatsku državu u okviru federalistički preuređene Monarhije! („Die südslavische Frage und die Zeitungsstimmen“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 8, 20.VII.1918., 116.-117.)

⁵¹⁵⁰ S. MATKOVIĆ, „Je li Ivo Pilar bio pravaš?“, 409.-411. ističe kako zahtjev za federalizaciju „u načelu ne mora biti odstupanje od pravaštva“.

Drugo, Pilarov prijedlog federalizacije odnosi se na čitavu Monarhiju (*ein Föderativstaat von mehrerer kleinen nationalen Staaten*), što znači da bi i Austrija i Ugarska u jednoj takvoj „općoj rekonstrukciji“ bile politički, demografski i gospodarski oslabljene, budući da se u sklopu federalističkog preuređenja države ista prava ne bi mogla uskratiti napose Česima, Slovacima i Poljacima, a možda i drugima. Samim slabljenjem austrijske i ugarske federalne jedinice, hrvatska ili južnoslavenska federalna jedinica dobila bi i faktično, a ne samo formalno jamstvo ravnopravnosti.

Treća okolnost koju valja imati na umu jest Pilarov opis južnoslavenskih zemalja u dva alternativna federativna modela koje one predlaže. Prvi od njih, koji je njemu očito bliži, ali ga u postojećim okolnostima drži neizvedivim, jest stvaranje dviju južnoslavenskih država, koje su – to se nipošto ne smije previdjeti! – i same federativne (*zwei kleine Föderativstaaten*). Te dvije male federacije koje bi potom ušle u jednu veću federaciju – kao što će, primjerice, Ruska Federacija odnosno Ruska Sovjetska Federativna Socijalistička Republika nekoliko godina kasnije ući u veću federaciju pod nazivom Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika – nisu tek „hrvatska i slovenska“ kao što se čini pri nedovoljno pozornu čitanju Pilarova teksta, nego su „jedna Hrvatska i jedna Slovenija“ (*ein Kroatien und ein Slowenien*). Pilar, naime, ne koristi pridjeve, nego imenice, a iz prividne nespretnosti te formulacije posve je jasno da to čini vrlo svjesno. Pojam „Hrvatska“ je u tadašnjoj državopravnoj odnosno ustavnoj terminologiji – koju Pilar inače dosljedno koristi – značio nešto posve drugo od njegove „jedne Hrvatske“ (*ein Kroatien*), te je obuhvaćao hrvatske zemlje koje bi u tu „jednu Hrvatsku“ ušle, baš kao što bi u „jednu Sloveniju“ (*ein Slowenien*) ušle zemlje nastanjene slovenskim pučanstvom koje se u važećoj državopravnoj terminologiji nazivaju Kranjskom, Štajerskom itd. Istina je da Pilar ne spominje poimence Bosnu i Hercegovinu – kao što na tome mjestu uopće ne spominje ni Dalmaciju! – ali da misli i na nju, više je nego očito iz činjenice da on „raspoređuje“ sve južnoslavenske zemlje na „jednu Hrvatsku“ i na „jednu Sloveniju“, a ne spominje nikakvu treću članicu te male federacije. Ako, dakle, BiH nije posebna, treća članica male federacije koja bi ušla u sastav federativne Monarhije (a planova s BiH kao zasebnim *Reichslandom* je u prethodnom razdoblju itekako bilo!), onda ona u tome planu ne može ostati u zraku niti može pripasti „jednoj Sloveniji“, nego mora i može pripadati samo „jednoj Hrvatskoj“ i nikomu više. Drugim riječima, ostvarenje toga plana – koji Pilar smatra neprovedivim – bilo bi za Hrvate puno povoljnije od bilo kojega trijalističkog rješenja.

Slično stoje stvari i s alternativnim federativnim modelom, onim koji Pilar drži eventualno izvedivim čak i u postojećim prilikama. Primijenjena na taj drugi model, ista ta logika i ista formula dovode do rezultata koji također predstavlja radikalizaciju nekadašnjih Pilarovih javnih gledišta. Taj drugi model ne polazi od dviju „malih federacija“, nego se sastoji u ujedinjenju „svih južnoslavenskih zemalja Monarhije“ u jednu južnoslavensku federalnu jedinicu. Međutim, važno je primijetiti da ta federalna jedinica u „veliku federaciju“ ulazi kao „jedinstvena Južnoslavija“ (*ein einheitliches Südslawien*), a ne kao „mala federacija“. Prema tome, ne bi „pojedine zemlje“, nego bi čitavo južnoslavensko područje koje se nalazi u sastavu Monarhije,

dakle, sve slovenske zemlje i sve hrvatske zemlje (prema tome, i Bosna i Hercegovina!) te južna Ugarska (Vojvodina) postale jedna federalna jedinica, s jednim banom, jednom vladom i jednim saborom te bi kao takva jedinica postale dijelom federalizirane Monarhije. I kad se zanemari postojanje prohrvatskih struja u slovenskome političkom životu, posve suvišno je objašnjavati da bi u toj „jedinstvenoj“ federalnoj jedinici Hrvatima iz državnopravnih, demografskih, političkih, gospodarskih i kulturnih razloga bila u odnosu na Slovence zajamčena dominacija i u saboru i u vladi, a onda i u predstavničkim tijelima velike federativne države.⁵¹⁵¹ Pilarova je logika jasna i neizmijenjena tijekom cijeloga života: važan je sadržaj, a ne forma. U skladu s time, ta jedinica se čak ni ne mora zvati Hrvatskom; neka se zove i „Južnoslavijom“, ali neka su u njoj sve hrvatske zemlje objedinjene, neka u njoj Hrvati dominiraju, neka zahvaljujući toj dominaciji presudno odlučuju pri izboru sabora, vlade i bana, pa onda neka se kao takvi na ravnoj nozi dogovaraju s Austrijom, Mađarskom, Češkom, Slovačkom...

A upravo zato što je očito, Pilar je to izbjegavao izrijeком spomenuti. Spominjati poimence Bosnu i Hercegovinu, ili ponavljati frazu o nužnosti rješenja „u hrvatskom smislu“, značilo bi pokazivati crvenu krpu ne samo Mađarima, nego i Austrijancima koji ne bi rado izgubili pristup Jadrano preko slovenskih zemalja; drugim riječima, značilo bi da se i u posljednjim danima života Monarhije sve vraća na pozicije o kojima se raspravlja već godinama, uglavnom bez ikakva ploda i bez pomaka. Prema tome, Pilarovo predavanje od 12. listopada 1918. uopće ne označava „prekid s njegovim dotadašnjim političkim programom koji je predviđao povezivanje hrvatskih zemalja“, niti znači odustanak od „onih ideja i političkog programa koje je ranije promicao u svojim djelima, promemorijama i pismima“. Baš naprotiv, sve te ideje i prijedlozi sadržani su i u sadašnjem zahtjevu, samo što ga on sada radikalizira te za Hrvatsku i Hrvate traži više nego što je ikad ranije javno tražio. I samo u tom svjetlu valja shvatiti njegov dodatni zahtjev, da se u izradi i provedbi tog projekta iz procesa odlučivanja odstrane postojeći zemaljski sabori i dosadašnji „vodeći državnici“ odnosno političari. Sve drugo bi bilo samoubilački, jer bi značilo da o sudbini Hrvatske pri preustroju Monarhije u federativnu državu presudnu riječ vode Svetozar Pribićević, Dušan Popović, zubar Ante Pavelić, Vojislav Šola, Jozo Sunarić i njima slični koji u hrvatskome odnosno bosansko-hercegovačkome Saboru čine većinu (a imali bi je i u sastavu koji je činio posljednji bosansko-hercegovački, vjerojatno i Dalmatinski i Istarski sabor), dakle – politički prvaci koji su već javno demonstrirali svoju odanost posve drugim idealima.

Na sastanku održanom 12. listopada kod cara Karla u Badenu jasno se je mogla vidjeti nepomirljivost pogleda stranačkih prvaka iz obaju domova Carevinskog vijeća; jednako tako je bilo jasno uočljiva sukladnost pogleda čeških i južnoslavenskih zastupnika. Svi su govorili o

⁵¹⁵¹ Pilar zapravo nije posezao za slovenskim teritorijem. Takva pojava više je priličila kršćansko-socijalnim krugovima koji su usvojili dio pravaške ideologije. Tako je, primjerice, F. MILOBAR, „Bürgschaften eines dauernden Friedens“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 3, 14. III. 1918., 37. pisao da „mi Hrvati“ imamo „svoj minimalni i svoj maksimalni program i cilj“: minimalni se odnosi na ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u jednu državu unutar Monarhije i pod žezlom Habsburga; maksimalni označuje dragovoljno stupanje Slovenaca i slovenskih zemalja u takvu hrvatsku državu. To bi zapravo značilo ostvarenje Programa iz 1894. godine.

vlastitim državama, jedino su socijaldemokrati predlagali federaciju.⁵¹⁵² No, ni oko tih prijedloga federalizacije nije bilo suglasnosti; Fran Milobar je upozoravao na to da nije isto ako se traži „federalizam historijskih individualiteta“ i „federalizam nacionaliteta“, što je bilo tipično baš za socijaldemokrate.⁵¹⁵³ Ministar-predsjednik von Hussarek je bio na pragu ostavke, pa je *Pester Lloyd* 14. listopada javio da je njegov položaj preuzeo grof Silva-Tarouca.⁵¹⁵⁴ Vijest nije bila točna, ali je govorila o kaotičnim prilikama u vladajućim krugovima Monarhije. Car Karlo je za 15. listopada u bečki Hofburg sazvaio Krunsko vijeće te je na njemu najavio preuređenje Austrije na federativnoj osnovi: Wilson i Antanta moraju vidjeti kako se Monarhija pretvara u saveznu (federativnu) državu.⁵¹⁵⁵

Skoro sigurno je da to nije imalo nikakve veze s Pilarom i njegovim izlaganjem u Austrijskome političkom društvu, ali je zanimljivo da se je u glavnim crtama podudaralo s njegovim preporukama: prema mirovnoj konferenciji mora se krenuti s jasno i nedvoumno izraženom voljom da se Monarhija preuredi u federaciju, štoviše – da proces federalizacije započne još prije nego što je konferencija sazvana.

Burián i von Hussarek suglasili su se s carevim prijedlogom, a priklonio im se i von Spitzmüller, no pobunio se Wekerle, kojemu se je odmah pridružio i Burián koji se je predomislio: takva se proklamacija može odnositi samo na austrijsku polovicu Monarhije, ona ugarska ne smije se dirati, jer će u protivnome Ugarska obustaviti opskrbu Cislajtanije.⁵¹⁵⁶ Uslijed toga je car sutradan – uz von Hussarekov potpis – objavio manifest „mojim vjernim austrijskim narodima“: Austrija ima biti preuređena uz sudjelovanje naroda i njihovih narodnih vijeća, na načelu narodnog samoodređenja, ali novi ustroj „ni na koji način ne će dirati u cjelokupnost zemalja ugarske krune“.⁵¹⁵⁷

Bila je to, zabilježiti će Pilar u svom dnevniku, neuspjela kombinacija federalizma i dualizma,⁵¹⁵⁸ a Sarkotić je još uvijek razmišljao o dualizmu unutar dualizma, odnosno o ujedinjenju hrvatskih i dijela slovenskih zemalja unutar Translajtanije na način da ta nova jedinica ostane u ugarskoj polovici Monarhije, ali s ravnopravnim statusom prema Mađarskoj.⁵¹⁵⁹

⁵¹⁵² „Die Parlamentarier beim Kaiser“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19445, 13. X. 1918., 3.; „Die Parlamentarier beim Kaiser“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918., Nr. 473, 13. X. 1918., 4.-5.

⁵¹⁵³ F. MILOBAR, „Bürgschaften eines dauernden Friedens“, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 3, 14. III. 1918., 38.

⁵¹⁵⁴ „Die Lage in Österreich“, *Pester Lloyd. Abendblatt*, 65/1918., Nr. 240, 14. X. 1918., 4.

⁵¹⁵⁵ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 281. Krizman griješi i ovdje i drugdje, kad tvrdi da se je raspravljalo o pretvaranju Austrije u „savez država“: federacija nije nikakav „savez država“ (*Staatenbund*), jer taj termin označava konfederaciju; nasuprot tome je federacija „savezna država“ te se označava njemačkim pojmom „Bundesstaat“. Samo o tome se je govorilo pred slom Austro-Ugarske, kao što jasno pokazuje uvid u izvorne tekstove i u novinske vijesti na njemačkom jeziku. Za razliku između pojmova *Staatenbund* i *Bundesstaat* v. Georg JELLINEK, *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, Berlin, 1882., 172.-197., 253.-314.; ISTI, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1914., 762.-769., 769.-787.; L. GUMPLOWICZ, *Allgemeines Staatsrecht*, 257.-260.

⁵¹⁵⁶ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 281.-282.

⁵¹⁵⁷ Tekst manifesta v. u: F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 105, str. 176.-177.

⁵¹⁵⁸ POJ, *Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918.*, 42.-43.

⁵¹⁵⁹ E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 138.

Dan nakon objavljivanja manifesta, car je donio vojnu zapovijed u kojoj je od vojske i mornarice zatražio da ostanu na svojim položajima, ističući kako će Austrija biti preuređena u saveznu državu sastavljenu od narodnih država.⁵¹⁶⁰ Novinstvo je slavilo najavu stvaranja federacije (*Bundesstaat*) na austrijskome dijelu Monarhije,⁵¹⁶¹ koju je von Hussarek najavio stranačkim prvacima u Carevinskom vijeću neposredno prije nego što je ona objavljena. Vijest o tome prenijela je bečka *Reichspost*, opširno tumačeći razliku između „državnog saveza“ (*Staatenbund*) i „savezne države“ (*Bundesstaat*).⁵¹⁶² Činilo se kako je posve jasno da će Cislajtaniya biti sastavljena od četiri federalne jedinice: njemačke, češke, južnoslavenske i ukrajinske,⁵¹⁶³ ali su iz Ugarske i dalje stizali nepomirljivi glasovi: zemlje krune sv. Stjepana ne će primijeniti isti model, a ministar-predsjednik Wekerle drži kako će između dviju polovica Monarhije trebati uspostaviti klasičnu personalnu uniju.⁵¹⁶⁴ *Pester Lloyd* je na naslovnici opširno komentirao da se Ugarska samo na taj način može nositi s „proizvodima raspada“ (*Zerfallsprodukten*) austrijske države.⁵¹⁶⁵ Općenito su mađarski listovi pisali kako je počeo proces raspadanja Austrije: to je samoposluživanje iz kojega svatko uzima što hoće.⁵¹⁶⁶

Ni na vanjskopolitičkome, a niti na unutarnjopolitičkome planu ti proglasi monarha i izjave austrijske vlade više nisu mogli ništa promijeniti. Američki predsjednik Wilson je 18. listopada odbio mirovnu ponudu Središnjih sila, navodeći kako se više ne može zadovoljiti autonomijom Čeha, Slovaka i južnih Slavena,⁵¹⁶⁷ a NV SHS je dan kasnije – sada oslonjeno i na placet sadržan u Karlovu manifestu od 16. listopada – donijelo deklaraciju prema kojoj u svoje ruke preuzima svu „narodnu politiku“. Istodobno je zatraženo ujedinjenje „cjelokupnoga našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice“, kao i samostalno sudjelovanje „našeg naroda“ na budućoj mirovnoj konferenciji.⁵¹⁶⁸

Iako nije u krivu Josip Horvat kad tvrdi da u jesen 1918. zapravo nema nikakva „kontakta“ između naroda i Narodnoga vijeća, jer su oni tada „dva [...] odijeljena svijeta“,⁵¹⁶⁹ bilo je jasno da NV SHS smatra kako Austro-Ugarska više ne postoji kao država, pa su posve

⁵¹⁶⁰ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 106, str. 177.

⁵¹⁶¹ „Feierliche Ankündigung des Bundesstaates“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19449, 17. X. 1918., 1.

⁵¹⁶² „Oesterreich – ein Bundesstaat. Ankündigung eines kaiserlichen Manifestes durch den Ministerpräsidenten an die Parteiführer“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1918, Nr. 479, 17. X. 1918., 3.

⁵¹⁶³ „Der Bundesstaat aus vier Staaten. Ein deutscher, ein czechischer, ein südslawischer und ein ukrainischer Staat“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19449, 17. X. 1918., 2.

⁵¹⁶⁴ „Die Erklärungen Dr. Wekerles über die Personalunion“, *NFP. Morgenblatt*, Nr. 19449, 17. X. 1918., 3.

⁵¹⁶⁵ „Das unabhängige Ungarn auf Grundlage der Personalunion“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918., Nr. 243, 17. X. 1918., 1.

⁵¹⁶⁶ Tako je pisao *Magyarország* 18. listopada: „Oesterreich ist heute wie ein großer Bazar, in welchem der Ausverkauf begonnen wurde.“ *Auszug aus der Inland-Presse*, 2/1918., Nr. 288, 20. X. 1918., 3. U istome broju toga vojnog pregleda pisanja tiska donesene su i druge slične ocjene mađarskih novina.

⁵¹⁶⁷ B. KRIZMAN, „Stvaranje Jugoslavije“, 151.-152. Wilsonov odgovor v. u: F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 108, str. 179.

⁵¹⁶⁸ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 109, str. 179.-181.; M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, dok. 27, 163.-164.

⁵¹⁶⁹ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 135.

uzaludni bili – ionako mlaki i nedorečeni – pokušaji cara Karla i Krunskoga vijeća u posljednjoj dekadi listopada.⁵¹⁷⁰ Uostalom, veliki broj novina objavio je 18. listopada 1918. rezigniranu Tiszinu izjavu: „Izgubili smo rat.“⁵¹⁷¹ *Hrvatski dnevnik* je 19. listopada još vjerovao da će vladarski manifest donijeti ploda, ali je upozoravao: sada znademo na čemu smo, i znamo da od Nijemaca i Mađara nemamo što očekivati. Hrvati se trebaju osloniti na svoje državno pravo, a pravo na samoodređenje ne može nam nitko oteti. Vojni pregled tuzemnoga tiska zapazio je da je sarajevski list pozdravio pokušaj prvaka Stranke prava da se obrate Saboru zahtjevom za proglašenje „potpune samostalnosti hrvatskih zemalja“.⁵¹⁷²

Sve su te nade bile bez temelja, a na neuspjeh je bio osuđen i pokušaj vodstva Stranke prava da u posljednji tren privole vladajuće čimbenike na zaokret. Njezina je predsjednika Aleksandra Horvata te njegove stranačke drugove Ivu Franka i Josipa Pazmana car i kralj Karlo primio 21. listopada 1918. godine.⁵¹⁷³ *Pester Lloyd*, *Neue Freie Presse* i socijaldemokratski *Arbeiter Zeitung* su javljali da je Horvat bio kod vladara oko jedan sat, potom da je Karlo primio Franka i Pazmana.⁵¹⁷⁴ Tog dana je frankovačka *Hrvatska* objavila svoje kritičko stajalište o deklaraciji NV SHS,⁵¹⁷⁵ a istog je dana održana i sjednica ministarskog vijeća na kojoj su sudjelovali i Wekerle, von Hussarek, von Spitzmüller i drugi.⁵¹⁷⁶

Karlo se je složio s Horvatovim prijedlogom trijalističkog rješenja južnoslavenskog pitanja, ali ga je uputio na grofa Tiszu, obećavši da će ispuniti sve ono što se njih dvojica dogovore o preustroju državnopravnih odnosa u ugarskom dijelu Monarhije. Već sljedećeg dana – 22. listopada 1918. godine – Horvat i njegov stranački kolega Ivo Frank sastali su se s grofovima Tiszom i Windisch-Grätzom, ministrom u ugarskoj vladi. Tisza je tom prilikom priznao frankovačkim prvacima da je mađarska politika prema Hrvatima bila pogrešna te je zamolio Windisch-Grätza da obavijesti cara Karla kako je u potpunosti suglasan s Horvatovim prijedlozima. Istog je dana, navodno, ministar-predsjednik Wekerle kazao Horvatu da se ugarska vlada slaže s Tiszinim mišljenjem i da će sve pojedinosti biti uređene već sljedećih dana.⁵¹⁷⁷

Tim dojmovima i nadama proturječile su činjenice. Grof Tisza je 22. listopada u Zastupničkome domu ugarskoga parlamenta opisivao zbivanja uoči izbijanja rata na način kojim se je htjelo umanjiti ugarsku odgovornost, a *Pester Lloyd* je skoro četiri stranice posvetio

⁵¹⁷⁰ Opš. B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 284.-293.

⁵¹⁷¹ *Auszug aus der Inland-Presse*, 2/1918., Nr. 288, 20. X. 1918., 5.-6.

⁵¹⁷² Isto, Nr. 291, 23. X. 1918., 7.

⁵¹⁷³ „Audienzen“, *Fremden-Blatt*, 72/1918, Nr. 288, 22. X. 1918., 1.; „Kleine Chronik“, *Wiener Zeitung*, Nr. 244, 22. X. 1918., 6. Opš. Z. MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)“, *ČSP*, Zagreb, 40/2008., br. 3, 1105.-1117.; S. MATKOVIĆ, „Tko je bio Ivo Frank?“ *Politički zatvorenik*, 17/2007., br. 187, listopad 2007., 23. Također vidi: I. FRANK, „Die Kroaten und die Revision“, u: ISTI, *A revizió és a horvátság*, Budapest, 1933., 19.; J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, II., 79.

⁵¹⁷⁴ „Kroatische Politiker beim König“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918., Nr. 247, 22. X. 1918., 6.; „Audienz kroatischer Abgeordneter“, *Neue Freie Presse. Morgenblatt*, Nr. 19454, 22. X. 1918., 6.; „Die kroatische Reichspartei [sic!] beim Kaiser“, *Arbeiter Zeitung*, 30/1918., Nr. 288, 22. X. 1918., 5.

⁵¹⁷⁵ *Auszug aus der Inland-Presse*, 2/1918., Nr. 293, 25. X. 1918., 6.

⁵¹⁷⁶ „Kleine Chronik“, *Wiener Zeitung*, Nr. 244, 22. X. 1918., 6.

⁵¹⁷⁷ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 167.-168.

izlaganjima s te sjednice koja su jasno pokazivala kontinuitet mađarske politike.⁵¹⁷⁸ Dan kasnije, 24. listopada, vojni bilten *Feldblatt*, namijenjen obavještanju isključivo časničkoga kadra, prenio je jučerašnju vijest da je Wekerle u Zastupničkom domu ugarskog parlamenta izjavio kako će kralju podnijeti ostavku svoje vlade, jer više ne može snositi odgovornost za razvitak događaja, ponavljajući kako su integritet zemlje i jamčenje njezina jedinstva (*der Integrität des Landes und die Wahrung seiner Einheit*) njegov najviši cilj.⁵¹⁷⁹

Wekerle će i nakon ostavke ostati na čelu nove vlade, ali važnije je bilo da takve formulacije u drugim listovima nije bilo. No, nitko nije mogao primijetiti ono čega nije ni bilo: tijekom dugotrajne i burne rasprave Wekerle ni jednom riječju nije u parlamentu nagovijestio pristanak na državopravne promjene u okviru zemalja ugarske krune.⁵¹⁸⁰ Bilo je jasno da sva navodna obećanja koja su on i Tisza možda dali frankovačkim prvacima nisu bila ništa nego magla, iako je dio javnosti bio uvjeren da su baš događaji u Hrvatskoj presudno utjecali na Wekerleovu ostavku: pod naslovom „Hrvatska se osamostaljuje od Mađarske“, bečki *Die Neue Zeitung* je 25. listopada na naslovnoj stranici donio pregršt vijesti o nemirima u Rijeci i u Zagrebu te općenito o političkim previranjima, tvrdeći kako su upravo prilike u Hrvatskoj razlog ostavke Wekerleove vlade.⁵¹⁸¹

Priznajući da je na austrijskoj strani bar u posljednje vrijeme pokazana volja da se nešto ipak učini, već nekoliko dana ranije je sarajevski *Hrvatski dnevnik* (22. listopada) prelomio štap nad Austrijom, riječima: „Perditio tua, Austria, ex Hungaria!“⁵¹⁸² Na novoj sjednici Krunskoga vijeća koja je održana 22. listopada car i kralj je govorio o Wilsonovu odgovoru, a u istome kontekstu i o rješavanju južnoslavenskog pitanja, dajući jasno do znanja da postoje razlike između austrijskih i ugarskih pogleda, a potrebni su koraci kako bi se zaustavilo daljnje bujanje srpske propagande. Ne može se ići tako daleko koliko traže zagrebački zaključci koji su nakon trodnevnoga vijećanja doneseni 19. listopada, ali nešto treba poduzeti. Prema Karlovu mišljenju, ugarska vlada ustraje u zahtjevu da se očuva integritet i jedinstvo Ugarske, a valja imati na umu da između ugarskog kraljevstva i ‘pridruženih dijelova’ (*partes adnexae*) postoji razlika koju bi trebalo razmotriti pri obradi južnoslavenskog pitanja. Kako danas stvari stoje, može se pomišljati samo na ujedinjenje južnih Slavena u okviru Monarhije pod žezlom Habsburga. Na to je Wekerle uzvratilo da valja razlikovati „srpskohrvatsko pitanje“ od pitanja nacionalnosti (dakle: pitanja manjina). Unutar okvira krune sv. Stjepana, smatra on, treba u znatnoj mjeri zadovoljiti težnje južnih Slavena prema neovisnosti, ali njihovo ujedinjenje može doći u obzir samo u okviru

⁵¹⁷⁸ „Die Frage der Kriegsverursachung im Abgeordnetenhaus“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918., Nr. 248, 23. X. 1918., 4.-7.

⁵¹⁷⁹ *Feldblatt*, Nr. 1454, 24. X. 1918., 1.-2.

⁵¹⁸⁰ „Ungarn“, *Wiener Zeitung*, Nr. 246, 24. X. 1918., 8.-9.

⁵¹⁸¹ „Kroatien macht sich von Ungarn selbstständig“, *Die neue Zeitung*, 11/1918., Nr. 291, 25. X. 1918., 1.

⁵¹⁸² *Auszug aus der Inland-Presse*, 2/1918., Nr. 294, 26. X. 1918., 7.

zemalja ugarske krune. Što se tiče problema nacionalnosti, i tu je Budimpešta spremna na popuštanje.⁵¹⁸³

Naravno, to su bile općenite fraze bez ikakva nagovještaja spremnosti da se bez odlaganja poduzmu odlučni koraci. U tom smislu se je očitovao ministar-predsjednik von Hussarek, a jedva korak dalje otišao je ministar von Spitzmüller koji je ustvrdio kako se sad više ne radi o spašavanju dualizma, nego o spašavanju Monarhije: danas je potpuno nemoguće riješiti južnoslavensko pitanje u okviru krune sv. Stjepana. Način na koji je Karlo rezimirao tijekom sjednice o tom pitanju, jasno je govorio o beznadnosti situacije: obje se vlade, i austrijska i ugarska, pozivaju da – stavljajući po mogućnosti u drugi plan teoretske državopravne rezerve – hitno donesu potrebne mjere, posebno u jugoslavenskom pitanju, prikladne da zaustave daljnji razvoj u centrifugalnom smjeru.⁵¹⁸⁴

Nedostajalo je, međutim, i političke volje i snage da se bilo što promijeni, pa je zato malne tragikomičan bio očajnički prijedlog koji je Sarkotić 23. listopada uputio ministru von Spitzmülleru, koncipirajući tekst izjave koju bi ugarska vlada dala kako bi pokazala da je spremna odmah pristati na preuređenje odnosa na jugu Monarhije u „hrvatskom smislu“: ako Wekerle, Tisza i Burián pokažu otpor, treba ga odmah slomiti, jer će inače biti prekasno čak i za trijalističko rješenje.⁵¹⁸⁵ Ni za to nije bilo ni volje ni snage: von Spitzmüller je naknadno „radi utvrđenja njegove odgovornosti“ te „u interesu povijesne istine“, 15. studenoga 1918. rekapitulirao svoje poglede i događaje iz te jeseni. Potvrdio je da je nakon kapitulacije Bugarske jedini spas vidio u tzv. velikohrvatskome rješenju – dakle, u spajanju Hrvatske i Slavonije, Dalmacije te Bosne i Hercegovine – u subdualističkome obliku. No, Burián i Wekerle su već bili zauzeli stajalište da je personalna unija jedino što Ugarsku može vezati s Austrijom, pa je prijedlog bio osuđen na neuspjeh.⁵¹⁸⁶

Kola su nezaustavljivo klizila nizbrdo. *Wiener Sonn- und Montags-Zeitung* je donio vijest datiranu u Zagrebu 27. listopada 1918., prema kojoj je frankovački zastupnik Aleksandar [Aleksander] Horvat već 26. listopada izjavio *Pester Lloyd*u da odlazi s čela stranke i napušta politiku.⁵¹⁸⁷ Doista je budimpeštanski list donio takvu vijest iz Zagreba, „iz glavnog stožera Jugoslavije“, napominjući da se je frankovačka stranka najdulje opirala jugoslavenskim tendencijama, ali je sada, pod pritiskom događaja, i ona morala izjaviti da pristupa Narodnom

⁵¹⁸³ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 285.-287.; Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 168.

⁵¹⁸⁴ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 287.-288.; Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 168.

⁵¹⁸⁵ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 169. Usp. E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 138.

⁵¹⁸⁶ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 258.-259. Cjeloviti tekst von Spitzmüllerove bilješke iz studenoga 1918. donio je Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 592.-599.

⁵¹⁸⁷ „Die bevorstehende Unabhängigkeitserklärung Kroatiens und Slawoniens“, *Wiener Sonn- und Montags-Zeitung*, 56/1918., Nr. 42, 28. X. 1918., 3.

vijeću.⁵¹⁸⁸ Na sjednici Središnjeg odbora NV SHS se je, naime, bila povela žustra rasprava o tome mogu li frankovci ući u Narodno vijeće ili ne mogu, pa je prevagnulo potonje mišljenje.⁵¹⁸⁹

Radilo se je o tome da je Narodno vijeće 26. listopada službeno obaviješteno kako je Vladimir Prebeg ponudio sporazum svoje stranke s Narodnim vijećem, a tog je dana Poslovni odbor Stranke prava donio zaključke o stupanju u NV SHS i pristajanje „bezuvjetno na stanovište Narodnoga Vijeća izneseno u objavi od 18. X. 1918. [19. X. 1918.]“, primajući ujedno na znanje Horvatovo povlačenje iz političkog života. Usprkos tomu je svega osam članova NV SHS bilo za primanje frankovaca u Vijeće.⁵¹⁹⁰ Da su banovinski frankovci popustili u svom otporu jugoslovenstvu svjedočili su ne samo zaključci od 26. listopada, nego i izjava Vladimira Prebega od 29. listopada: stranački saborski klub pozdravlja povjeravanje vlasti Narodnome vijeću, a predložit će Vijeću Stranke prava da se stranka razide, jer „novo doba ište nove programe i nove stranačke tvorevine.“⁵¹⁹¹

Vojni pregled tuzemnoga tiska je već ranije primjećivao kako hrvatske novine pišu da se Stranka prava počinje prilagođavati okolnostima, što se ne vidi samo na taktičkome, nego i na programskome planu; no sarajevski *Hrvatski dnevnik* je i 15. listopada pozdravio koncentraciju narodnih snaga, s tim da se ona smije bazirati samo na hrvatskome državnom pravu – mora doći do stvaranja hrvatske države, a Srbi jesu bratski, ali nisu isti narod s Hrvatima.⁵¹⁹² Međutim, nekoliko dana kasnije, i među sarajevskim Hrvatima iz kruga oko Stadlera i Pilara bilo je jasno da je bitka izgubljena. General Sarkotić je 24. listopada 1918. godine izvijestio ministra von Spitzmüllera o aktualnim političkim razmišljanjima Ive Pilara: „[...] čini se da se stranka nadbiskupa Stadlera nalazi u procesu preobražaja u ograničeno jugoslavenskom smislu. Dr. Pilar, koji je danas [24. listopada] obišao vladu, izjavio je da će Stadlerova stranka postati barem nacionalno-konzervativna, no koja želi već sada ići preko okvira hrvatskog rješenja kako smo ga mi definirali, jer može više postići. Govorio je o nekom narodnom vijeću, koje bi moglo stajati uz vladu.“⁵¹⁹³

Istoga je dana *Hrvatski dnevnik* objavio „Zaključak“ Stranke prava za Bosnu i Hercegovinu („Stadlerova stranka“), u kojoj ona „pozdravlja osnivanje Narodnog vijeća kao političkog reprezentanta svih Hrvata, Slovenaca i Srba koji žive unutar Monarhije, te izjavljuje da će njegove akcije podupirati i da prihvaća načelo narodnog samoodređenja kao i jedinstvo Hrvata, Slovenaca i Srba.“⁵¹⁹⁴ *Pester Lloyd* je 26. listopada prenio vijest: Stranka prava odnosno skupina nadbiskupa Stadlera priključila se je jugoslavenskomu smjeru te je izjavila da priznaje

⁵¹⁸⁸ „Aus dem Hauptquartier der Jugoslawia“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918., Nr. 252, 27. X. 1918., 6.

⁵¹⁸⁹ Z. MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu“, 50.-51.

⁵¹⁹⁰ M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, dok. 9, str. 106.-107., dok. 10, str. 108., dok. 11, str. 109.-115.

⁵¹⁹¹ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 118, str. 203.

⁵¹⁹² *Auszug aus der Inland-Presse*, 2/1918., Nr. 288, 20. X. 1918., 6.

⁵¹⁹³ Z. MATIJEVIĆ, „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, 169.

⁵¹⁹⁴ Isto.

Narodno vijeće,⁵¹⁹⁵ a nekoliko dana kasnije – kad je hrvatski Sabor već raskinuo državopravne sveze s Ugarskom i Austrijom – *Reichspost* je donijela vijest iz Sarajeva: „Stadlerova skupina bosanskih Hrvata prihvatila je sljedeću rezoluciju: 1. Stranka prava za Bosnu i Hercegovinu, koja se od svog postanka uvijek zalagala za slobodu i neovisnost hrvatskog naroda, u svezi s današnjim unutarjopolitičkim i vanjskopolitičkim položajem te sudbonosnim događajima koje naš narod proživljava, gleda u koncentraciji svih nacionalnih snaga i stranaka mogućnost za ostvarenje nacionalnih ciljeva. 2. Slijedom toga Stranka prava za Bosnu i Hercegovinu pozdravlja osnivanje Narodnog vijeća u Zagrebu kao političkog predstavništva svih Hrvata, Slovenaca i Srba koji sada žive na području Habsburške Monarhije: u Hrvatskoj-Slavoniji s Rijekom, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Istri, Trstu, Kranjskoj, Gorici, Štajerskoj i Kranjskoj, kao i u Bačkoj, Banatu, Baranjskoj županiji te u Međimurju (*Murinsel*) i u drugim dijelovima jugozapadne Ugarske, te je spremna svojim nastupom i djelovanjem poduprijeti akciju Narodnog vijeća. 3. Stranka prava prihvaća načelo prava na samoodređenje naroda i načelo jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba, sa svrhom da se postigne njihova nacionalna i državna sloboda.“⁵¹⁹⁶

Nadbiskup Stadler, Josip Vančaš i Srećko Perišić dostavili su Središnjem odboru Narodnog vijeća u Zagrebu dopis u kojem navode kako je Stranka prava za BiH, imajući na umu prilike u kojima živi hrvatski narod i svjesna velikog trenutka, „na zasjedanju 23. o. mj. stvorila rezoluciju koju Vam ovdje priklapamo“, dodajući da je zaključak „stvoren jednodušno i da je potekao iz čistog osvjedočenja“. Potom potpisnici izjavljuju kako žele stupiti u NV SHS „da možemo zajednički s drugima poraditi na velikom započetom djelu“, pa da su Jozu Sunarića izvijestili kako su se „u smislu pravila obratili na središnji odbor Narodnog vijeća“.⁵¹⁹⁷

Iako se o tome zasad ne može govoriti sa sigurnošću, bit će to, sva je prilika, izjava za koju Pilar u svome dnevniku kaže da su je njemu iza leđa priredili njegovi donedavni istomišljenici iz uredništva Stadlerova dnevnog lista, sa svrhom da ga „stave pred fait accompli“.⁵¹⁹⁸ On je, kako navodi u svom dnevniku, već pri izlaganjima u Austrijskome političkom društvu shvatio da „od 5. X. 918 politika, koju sam ja vodio, neima više raison d'être“, a koliko se dade razabrati iz nedovoljno čitke bilješke u njegovu dnevniku, 19. listopada je došao u Sarajevo te je, kako on kaže, „konstatirao [...], da su mi pucali u ledja i dezavuirali me, dok sam bio u Beču.“⁵¹⁹⁹

Spomenuti „Zaključak“ Pilar nije potpisao, iako to ne znači nužno da je otklanjao to očitovanje koje bi se u normalnome, mirnodopskom razdoblju moglo nazvati i kapitulacijom. U pismu koje je 24. studenoga uputio predsjedniku Središnjeg odbora HNZ-a Stjepanu Kukriću, Pilar je napomenuo da se je u Sarajevu 22. listopada „zavadio sa ljudima oko Hrv. Dnevnika, jer sam njihovu izjavu držao nedostatnom. Po tom nisam potpisao nikakove izjave. Pošto se je to

⁵¹⁹⁵ „Die Ereignisse in Bosnien“, *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 65/1918., Nr. 251, 26. X. 1918., 6.

⁵¹⁹⁶ „Der kroatische Nationalrat und die Stadler-Partei“, *Reichspost. Morgenblatt*, 25/1908., Nr. 503, 31. X. 1918., 5.

⁵¹⁹⁷ M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, dok. 249, str. 475.

⁵¹⁹⁸ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 34.

⁵¹⁹⁹ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 34.

shvatilo kao da ja neću dati nikakve izjave, to se pokazuje potreba da izjavu dadem. Šaljem u prilogu izjavu, koju molim da daš objelodaniti u listu 'Hrvatska zajednica'.⁵²⁰⁰

Prikaz ne zvuči uvjerljivo: prije će biti da se je Pilar još 22. listopada borio protiv Jugoslavije, a da je kasnije, koncem studenoga, kad je strepio i za vlastitu sigurnost, svoj sukob s ljudima oko Stadlera pokušavao prikazati posve drugačije, kao nezadovoljstvo njihovim tobože „nedostatnim“ očitovanjem u prilog Narodnog vijeća SHS. No, taj prilog njegovu pismu koji je odaslan Kukriću nije sačuvan, a zanimljivo je i da nije ni objavljen u stranačkome glasilu, uređivanje kojega je u zadnjemu trobroju za listopad, studeni i prosinac 1918. od Vjekoslava Jelavića preuzeo Josip Milaković.

No, Pilarov nevoljki zaokret nije ostao tajna: sredinom prosinca 1918. novine su donijele vijest da je „vođa bosansko-hercegovačkih frankovaca dr. Ivo Pilar poslao Hrvatskoj narodnoj zajednici izjavu, da stoji na stanovištu hrvatskoga državnog sabora od 29. listopada te djeluje u smjeru što brže konsolidacije države [Kraljevstva] SHS.“ Izjava je datirana u Tuzli, 16. studenoga 1918. godine.⁵²⁰¹ Iz tako formulirane vijesti nije posve jasno, je li ta izjava doista nastala 16. studenoga ili ju je Pilar antedatirao, pa 24. studenoga poslao Kukriću, ili je Pilar 24. studenoga napisao novu izjavu, pa je dostavio Kukriću nakon što prvotna nije nigdje objavljena. Čini se nelogičnim da bi izjavu napisao 16. studenoga, a da bi onda skoro deset dana oklijevao s njezinim slanjem novinama.

No, to je manje važno, jer je očito da je sadržaj i smisao u svakom slučaju isti. A u kakvom je raspoloženju Pilar bio kad je u studenome sastavljao tu izjavu i kad je 24. studenoga pisao pismo Kukriću, rječito govori znatno veći broj pravopisnih pogriješaka nego što ih je inače pravio. To istodobno govori da se je Pilar s nastankom jugoslavenske države pomirio ne samo nevoljko, nego i kasnije od nadbiskupa Stadlera koji je svojim vjernicima 12. studenoga 1918. uputio pastirsku poslanicu odnosno okružnicu br. 1905. U njoj se spominje i hrvatski i „jugoslavenski“ narod, a slavi se i „Promisao Božji“ kojemu „naš hrvatski narod od sveg srca zahvaljuje“, jer je „usred općeg meteža i rvanja sinula [...] našem narodu zraka sunca; ono, za čim su naši oci i praoci uzdisali, ovih se dana ostvaruje pred našim očima: narod naš dobiva svoju vlastitu, samostalnu i neovisnu državu.“⁵²⁰² U istome broju *Vrhbosne* objavljena je i slično intonirana okružnica hrvatskih i slovenskih biskupa od 29. studenoga 1918. godine,⁵²⁰³ kao i niz drugih izjava i dokumenata koji su svjedočili o tome da je viša katolička hijerarhija s primjernom radošću dočekala uspostavu jugoslavenske države.

Iako se je moglo osjetiti da u tekstu Stadlerove okružnice nije bilo pravog oduševljenja za jugoslavensku misao i jugoslavensku državu, taj je dokument nesumnjivo pridonio srpskoj

⁵²⁰⁰ ABiH, NKHZ, V-5/408, Pilar Kukriću 24. XI. 1918.

⁵²⁰¹ „Jedna izjava dra. Pilara“, *Hrvatska država*, 2/1918., br. 272, 3.; „Dr. Pilar“, *Slovenec*, 46/1918., št. 289, 16. XII. 1918., 1. Usp. S. MATKOVIĆ, „Je li Ivo Pilar bio pravaš?“, 418.-419.

⁵²⁰² „Okružnica nadbiskupskog ordinarijata“, *Vrhbosna*, 32/1918., br. 22, 23, 24, 20. XII. 1918., 274.-275. Okružnica je objavljena i kao brošura pod naslovom „Vlč. Svećenstvu nadbiskupije vrhbosanske. Okružnica Nadbiskupskog ordinarijata“ (Sarajevo, 1918.).

⁵²⁰³ *Vrhbosna*, 32/1918., br. 22, 23, 24, 20. XII. 1918., 277.-279

okupaciji BiH i stabilizaciji novog režima. Nije nadbiskup u trenutku sastavljanja te okružnice mogao imati nikakvih iluzija: već skoro tjedan dana stvarnu je vlast u Sarajevu imala vojska Kraljevine Srbije pod čijem se je nadzorom nalazila i takozvana Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu. Zabranjeno je tiskanje *Hrvatskog dnevnika*, a njegovo izlaženje pod nazivom *Hrvatski branik* onemogućeno je s obrazloženjem da se Hrvati više nemaju od koga braniti.⁵²⁰⁴ Potom je list počeo izlaziti – i to dva puta dnevno – pod nazivom koji više nije ostavljao dvojbe: zvao se je, naime, *Jugoslavija*. Urednik mu je bio – msgr. Karlo Cankar.⁵²⁰⁵

A kad se ocjenjuje činjenica da je Pilar 16. studenoga dao izjavu kojom se miri s nastankom jugoslavenske države, svakako treba imati na umu da je na 13. sjednici Glavnog odbora NV SHS za BiH, održanoj 14. studenoga 1918., Danilo Dimović pročitao izjavu koju mu je dao Josip Vancaš, osumnjičen da je nakon sarajevskoga atentata poticao nasilje protiv Srba. U toj izjavi – koju je Vancaš poslao i novinama, pa je ona 20. studenoga 1918. i objavljena u *Narodnom jedinstvu* – Vancaš oštro opovrgava ta sumnjičenja, tvrdeći da je, naprotiv, 1914. kod Mandića i generala Potioreka negodovao i tražio da se to spriječi.⁵²⁰⁶ No, ni ta mu izjava nije sasvim pomogla: 1919. je strpan u istražni zatvor u kome je odsjedio točno 100 dana, ali je 11. lipnja 1919. oslobođen sumnji i ipak pušten na slobodu.⁵²⁰⁷

Pilara je uhićenje mimoišlo. Primivši poziv na zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a za 28. studenoga 1918., on je najavio da će, ako mu ikako bude moguće, „gledati doći“.⁵²⁰⁸ No, nekoliko dana kasnije je poslao privatno pismo Stjepanu Kukriću, tadašnjem predsjedniku HNZ-a, u kojem je napomenuo da su „stanoviti elementi u Tuzli“ protiv njega „podigli takovu hajku“ da je bio prisiljen na neko vrijeme skloniti se u Zagreb. Zato ne će moći doći na zasjedanje Središnjeg odbora HNZ-a, što mu je vrlo žao, ali nastavlja: „Pošto neznam jeli većina odbora sporazumna s mojim dosadašnjim političkim držanjem, te pošto isto tako neznam, dali će biti na korist društvu, da je budem potpredsjednik H.N.Z. to nudim moju demisiju kao podpredsjednik H.N.Z. te neka plenarno zasjedanje o tome odluči.“⁵²⁰⁹ Kad je shvatio da je stvaranje jugoslavenske države neizbježno, Pilar je nastojao novonastaloj situaciji pristupiti racionalno, mireći se sa situacijom koju nije mogao promijeniti niti ju je intimno mogao prihvatiti. Bio je svjestan da država u nastajanju ne će oklijevati da se posluži silom da skrši svaki mogući otpor.

⁵²⁰⁴ „Hrvatski branik' prenehal“, *Slovenec*, 46/1918., št. 268, 21. XI. 1918., 4. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 558.

⁵²⁰⁵ U uredništvo se je, dakako, vratio A. Benković, a nekadašnji *Hrvatski dnevnik* odnosno nesuđeni *Hrvatski branik* počeo je od 30. studenoga 1918. izlaziti pod imenom *Jugoslavija*, navodno uz tek mlako Stadlerovo protivljenje. Opš. I. MUŽIĆ, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, 359.-360.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 123.-124. Uskoro će taj list i formalno postati glasnikom Hrvatskoga katoličkog seniorata odnosno Hrvatske pučke stranke za BiH.

⁵²⁰⁶ H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 231.-232.

⁵²⁰⁷ R. HORVAT, „† Arhitekt Josip pl. Vancaš“, *Hrvatska revija*, 6/1933., br. 2, 195. Lea Pfeffera, istražnoga sudca u procesu sarajevskim atentatorima slom Austro-Ugarske zatekao je, jednako kao i Pilara, u Tuzli. Izgleda da mu je „Narodno Veće u Tuzli već htelo suditi, da mu se nisu našli na nevolji jedan školski drug (advokat dr. Ljubo Peleš) i Dr. Branko Čubrilović, brat atentatora.“ (L. PFEFFER, *Istraga u sarajevskom atentatu*, Zagreb, 1938., 149.)

⁵²⁰⁸ ABIH, NKHZ, V-5/405 – Pilar Središnjem odboru HNZ-a 18. XI. 1918.

⁵²⁰⁹ ABIH, NKHZ, V-5/408, Pilar Kukriću 24. XI. 1918.

Hrvatski je Sabor, naime, 29. listopada donio odluku o raskidu državnopravnih sveza s Ugarskom i Austrijom, pa je nastala privremena Država Slovenaca, Hrvata i Srba, u čiji su sastav ušli južnoslavenski dijelovi sad već bivše Austro-Ugarske.⁵²¹⁰ Uprava Narodne organizacije za Dalmaciju preuzela je krajem listopada i početkom studenoga državne urede diljem Dalmacije, a 2. studenoga imenovana je Zemaljska vlada za Dalmaciju, koja je djelovala sve do 20. siječnja 1919. godine, kad je umjesto nje u novoj, jugoslavenskoj državi, imenovana Pokrajinska vlada za Dalmaciju.⁵²¹¹ Bilo je logično pretpostaviti da ti događaji označuju okončanje dotad najstrašnijega krvoprolića u povijesti, ali nije bio zanemariv broj ni onih koji su se iskreno radovali novim državnopravnim perspektivama. U svom će dnevniku Pilar zabilježiti kako je odluka te „historičke sjednice“ hrvatskoga Sabora „izvanredno odjeknula“ u Bosni, a zbog prekida veza s Mađarskom bila je simpatična i mnogim protivnicima Jugoslavije, pa i samome Pilaru.⁵²¹²

Dijelom zbog činjenice da su obje zemlje bile u sastavu Austro-Ugarske, a dijelom i zbog obzira prema međunarodnoj javnosti i zbog bojazni od nereda koji su mogli zaprijetiti u doba rasula države, pojave „zelenoga kadra“ te vijesti o proplamsajima boljševičke revolucije diljem srednje Europe, iz Bosne i Hercegovine se je ipak pogledavalo na zbivanja u Hrvatskoj. Iako se u kasnijoj literaturi sugeriralo da je Glavni odbor NV SHS za BiH formiran 30. listopada 1918. ili čak ranije,⁵²¹³ a Sarkotić je u svoj dnevnik zabilježio da je taj odbor osnovan 20. listopada te godine, pa je to ušlo u historiografsku literaturu kao neupitno,⁵²¹⁴ pitanje je, je li taj podatak točan. Naime, nekoliko bosansko-hercegovačkih političara jest djelovalo u sastavu NV SHS u Zagrebu, ali posebno tijelo u BiH još nije bilo formalno ustrojeno. Prema Pilarovu dnevniku, 31. listopada 1918. godine „obrazovano“ je NV SHS za BiH,⁵²¹⁵ zapravo – Glavni odbor NV SHS za BiH.⁵²¹⁶ U sastav Glavnog odbora NV SHS za BiH ušao je i veći broj hrvatskih političara, među kojima su bili i Jozo Sunarić kao podpredsjednik, te Vjekoslav Jelavić, fra Ljubo Galić, fra Didak Buntić, Luka Čabrajčić, Gjuro Džamonja, a našao se u njemu u msgr. Karlo Cankar. Trinaesterica članova bili su Srbi, sedmerica Hrvati, a peterica muslimani.⁵²¹⁷

Na sjednici NV SHS Svetozar Pribičević je 30. listopada izvijestio da je iz Sarajeva dobio obavijest „da oni tamo čekaju na odluku Narodnog Vijeća [SHS u Zagrebu] da preuzmu

⁵²¹⁰ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 118, str. 189.-210.; M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, dok. 11, str. 109.-115.

⁵²¹¹ Opš. Zdravka JELASKA MARIJAN, „Zemaljska vlada za Dalmaciju (2. studenoga 1918.-20. siječnja 1919.)“, u: *ZR Godina 1918.: prethodnice – zbivanja – posljedice*, 155.-170.

⁵²¹² POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 44.

⁵²¹³ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 265. Opširnije o djelovanju tog tijela v. ISTI, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 3/1963.. knj. III., Sarajevo, 1963., 147.-328.

⁵²¹⁴ Usp. B. KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 316.-317.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 12.

⁵²¹⁵ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 44.-45.

⁵²¹⁶ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 292.

⁵²¹⁷ Sastav Glavnog odbora NV SHS za BiH v. u: N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 12. Uz Džamonjino je ime pogrešno stavljena doktorska titula.

vladu.⁵²¹⁸ Oni tamo – Sunarić, Jelavić i V. Šola – 30. listopada su pregovarali sa Sarkotićem koji je čekao odluke iz Beča te je Šoli, Sunariću i Haldibegu Hrasnici i 31. listopada priopćio da njega može razriješiti samo onaj tko ga je imenovao: car i kralj.⁵²¹⁹ Nije Sarkotić, naime, bio voljan olako prepustiti upravljanje zemljom, pa je još 27. listopada za Sarajevo proglasio opsadno stanje, ali je 31. listopada ipak popustio, pa je 1. studenoga oko podneva odstupio s mjesta zemaljskoga poglavara i zapovijedajućega generala.⁵²²⁰ Računao je i s mogućnošću da bude uhićen, ali mu je Sunarić ipak izdao propusnicu za nesmetani odlazak iz zemlje, tek naknadno obavijestivši o tome predsjednika Atanasija Šolu. No, Sarkotić je zaustavljen u Brodu na Savi, odakle je pod stražom dopraćen u Zagreb. Nekoliko je dana držan u pritvoru, a onda mu je – dijelom i zbog žustih Sunarićevih intervencija – dopušteno otputovati u Beč.⁵²²¹

Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH je 2. studenoga objavio kako je dan ranije odstupio zapovijedajući general Stjepan Sarkotić, pa je na prijedlog Glavnog odbora formirana „narodna vlada“, u koju je ušlo pet Srba, 4 Hrvata i jedan musliman, a među Hrvatima su bili i Jozo Sunarić kao povjerenik za unutarnje poslove i Vjekoslav Jelavić kao povjerenik za poljoprivredu i rudarstvo te Tugomir Alaupović kao povjerenik za prosvjetu i bogoštovlje.⁵²²² Na čelu vlade bio je Atanasije Šola, koji je upravo pušten iz zatvora nakon što je Karlo 29. listopada proglasio opću amnestiju svih političkih zatvorenika,⁵²²³ a formalno preuzimanje vlasti od strane vlade uslijedilo je 3. studenoga 1918. godine.⁵²²⁴ Jelavić je potom, kao što je spomenuto, odstupio s mjesta urednika *Hrvatske narodne zajednice*, pa je na njegovo mjesto stupio Josip Milaković.

Iako je „Narodna vlada za BiH“ imenovana uz suglasnost zagrebačkoga NV SHS i načelno mu bila odgovorna, ona je zapravo u „svim glavnim stvarima“, kako se je izrazio jedan od njegovih članova pred raspuštanje NV SHS za BiH, postupala autonomno, jednako kao i samo Vijeće,⁵²²⁵ pa je prijedlog zagrebačkoga Narodnog vijeća da se pruži makar simbolična vojna pomoć Glavnom odboru NV SHS za BiH, iz Sarajeva po kratkom postupku otklonjen: tamošnja je vlada držala kako je održavanje reda i mira najbolje povjeriti oružanim snagama Kraljevine

⁵²¹⁸ M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, dok. 13, str. 118.-119.

⁵²¹⁹ B. KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 318.-319.

⁵²²⁰ H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 149.; E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 144.-150.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 319.-320.

⁵²²¹ H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 179.-183.; E. BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches*, 152.-154.; M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, 211. Usp. dok 264, str. 488.-489.

⁵²²² F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 132, str. 218.-219.; H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 149.; ISTI, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 258.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 13., 41. navodi da su u dvanaesteročlanoj vladi bila sedmerica Srba, četverica Hrvata i jedan musliman.

⁵²²³ Atanasije Šola (Trst, 1878. – Sarajevo, 1960.), urednik mostarske *Zore* 1900./01., jedan od prvajka srpskoga autonomističkog pokreta u BiH, 1911. izabran u Sabor i pripadao skupini oko lista *Narod*. Uhićen 1914. i na banjolučkom procesu osuđen na 12 godina teške tamnice. Predsjednikom Narodne vlade za BiH izabran 1918. godine. (H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 155.)

⁵²²⁴ H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 149.; ISTI, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 266.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 319.-320.

⁵²²⁵ H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 322.-323.

Srbije.⁵²²⁶ Opunomoćeni predstavnici Glavnog odbora NV SHS za BiH – dr. Milan Joškić, Hamid Svrzo i Vjekoslav Jelavić – već 4. studenoga su se sastali s vojvodom Stepom Stepanovićem, zapovjednikom Druge srpske armije, te su od njega zatražili da srpska vojska žurno dođe u Sarajevo.⁵²²⁷ Ovaj je izvijestio svoju Vrhovnu komandu, između ostaloga, i o tome da je zapovjedniku Sarajevskog odreda zapovjedio da potpomogne „rad narodnog vijeća u pogledu sjedinjenja sa Srbijom“.⁵²²⁸

Činjenica da su Glavni odbor NV SHS za BiH i tamošnja Narodna vlada odbili vojnu pomoći iz Zagreba odnosno iz banske Hrvatske i Dalmacije, bila je zapravo dio pokušaja da se BiH neposredno pripoji Srbiji ili da se, u najmanju ruku, spriječe bilo kakve pojave koje bi mogle ugroziti položaj srpske vojske i potaknuti separatističke tendencije. Pod vodstvom Svetozara Pribićevića, stvarnog vođe Hrvatsko-srpske koalicije i čovjeka koji je odmah preuzeo dominaciju i u NV SHS, srpski su političari – a s njima i dio hrvatskih – činili sve da srpska vojska prodre što dalje prema zapadu i zauzme dijelove Države SHS.⁵²²⁹ U tom je smislu Pašić dao naloge već 2. studenoga.⁵²³⁰ Prve srpske postrojbe ušle su u Sarajevo 6. studenoga 1918. godine,⁵²³¹ a tih su dana zauzele i druge dijelove Bosne i Hercegovine. Još prije toga su u nekim dijelovima BiH – napose u Banja Luci i u Bihaću – mjesne i okružne vlasti bile proglasile neposredno ujedinjenje BiH sa Srbijom.⁵²³²

A na dan ulaska srpske vojske u Sarajevo, u Ženevi je započela konferencija na kojoj su predstavnici NV SHS te predstavnici Jugoslavenskog odbora i srpske kraljevske vlade raspravljali o stvaranju nove države. Posljednjeg dana zasjedanja objavljena je deklaracija koju su potpisali Nikola Pašić, Anton Korošec, Ante Trumbić te nekoliko predstavnika srpskih oporbenih parlamentarnih skupina i još četiri člana Jugoslavenskog odbora od kojih nijedan nije bio Hrvat.⁵²³³ Njom je vlada Kraljevine Srbije pristala na stvaranje nove države na načelima ravnopravnosti, ali će se ta obećanja vrlo brzo izjaloviti pod izlikom vanjske, talijanske opasnosti koja je prijetila hrvatskim i slovenskim područjima.⁵²³⁴ Rezultat će se vidjeti vrlo skoro: Hrvatska

⁵²²⁶ H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 270.-272.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 20.-21.; Z. MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu“, 60.

⁵²²⁷ H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 151.

⁵²²⁸ N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 22.

⁵²²⁹ Opš. H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 151.; ISTI, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, 262.-282.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 25.-26.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 320.-351.; Neda ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1989., 25.; H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, 54.

⁵²³⁰ B. KRIZMAN, „Stvaranje Jugoslavije“, 157.-158.

⁵²³¹ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 293.

⁵²³² H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 288.-299. i dr.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 28. i dr.; H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, 68.-69.

⁵²³³ Tekst Ženevske deklaracija v. u: F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, dok. 151, str. 236.-238.

⁵²³⁴ Opš. B. KRIZMAN, „Ženevska konferencija o ujedinjenju 1918. godine“, *Istoriski glasnik*, 1958., Beograd, 1958., 2.-32.; Ante SMITH PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić. Problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, München, 1959., 172.-195.; Dragoslav JANKOVIĆ, „Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine“, *Istorija*

će u novu državu ući bez ikakvih jamstava ravnopravnosti, a dobar dio njezina primorskog područja – ne računajući ono što će Rapallskim ugovorom 1920. postati sastavnim dijelom Kraljevine Italije – ostat će pod višegodišnjom talijanskom okupacijom.

Iako nije bio upućen u pojedinosti tadašnjih događaja – jer u Tuzlu tisak tih dana nije stizao redovito – Pilar je bio posve svjestan općih okolnosti, pa im se je pokušavao prilagoditi još prije nego što je 16. studenoga potpisao spomenutu izjavu. Ozbiljno se je pribojavao za slobodu, vjerojatno i za život. Pri jugoslavenskim manifestacijama u Tuzli koje su održane 3. studenoga 1918. i u kojima je i on oprezno sudjelovao, svjetina je pred njegovom kućom – bilježi on kasnije u dnevniku – vikala „Dolje frankovci“ i „Dolje Pilar“. Potom Pilar nastavlja: „Pred zgradom Kotarskoga suda pristupila su k meni dva vojnika (Dalmatinca, to me je najviše bolilo!) te su me pozvali, da izađem iz povorke, jer da mi tu neima mjesta. Morao sam se pokoriti. Ja sam htjeo dokazati, da ću se pomiriti sa idejom Jugoslavije, pak sam doživio takvu uvredu. Ali sam brzo opazio da [mi] je ugled kod naših ljudi porasao.“⁵²³⁵

Središnji odbor HNZ-a je na zasjedanju održanom 28. i 29. studenoga pozdravio stvaranje jugoslavenske države i odobrio rad tijela te organizacije u prethodne četiri i pol godine, koliko nije bilo zasjedanja Središnjeg odbora. U službenome priopćenju Pilar nije spomenut.⁵²³⁶ Bila je to očita usluga suutemeljitelju i dugogodišnjem ideologu HNZ-a, jer da je javno i službeno iz vlastitih redova prozvan za „nenarodni rad“, posljedice su mogle biti nesagledive. A Pilar ih se je doista bojao. Nije ih bilo, jer je u Tuzli još bilo austrijske vojske, a u njegovoj je kući stanovao brigadir. Kad je austrijska vojska 5. prosinca napustila grad, osnovana je „narodna garda, u koju je za prvi čas stupala pretežno srpska mladež te u njoj dominirala. Poznalo se to po tom, da su nosili srpske a ne jugoslavenske trobojnice.“⁵²³⁷

U to je doba diljem BiH vladalo stanje nesigurnosti: veliki problem vlastima predstavljali su povratnici iz vojske i vojni bjegunci („zeleni kadar“), a opće prilike pogoršavala je samovolja mjesnih glavešina i vrlo raširene pojave pljačke, samovlasnog otimanja imetka i sl. Zato je u Glavnome odboru Narodnog vijeća za BiH bilo razmišljanja o uvođenju prijekog suda za čitavu BiH – u čemu se je osobito isticao Sunarić – ali do toga ipak nije došlo, iako je u nizu mjesta i kotara prijeki sud ipak proglašen.⁵²³⁸

Usprkos stalnome puškaranju, napetostima i tjeskobi, piše Pilar u dnevniku, većih prekršaja reda i mira u Tuzli nije bilo, a 7. prosinca su ponovno u grad stigle novine s vijestima o slomu Monarhije. Istoga dana podvečer stiglo je „40 komita srpskih“ koji su imali održavati red. Svjetina koja im je pošla ususret pod prozorima Pilarove kuće ponovno je uz puškaranje u zrak

XX veka. Zbornik radova, V, Beograd, 1963., 225.-262.; F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 231.-237.; H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, 55.-57.

⁵²³⁵ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 46.-47.

⁵²³⁶ „Saopćenje o vijećanju Središnjeg odbora Hrv. Zajednice“, *Hnz*, 6/1918., br. 10-11-12, Sarajevo, listopad-studeni-prosinac 1918., 117.

⁵²³⁷ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 47.-48.

⁵²³⁸ H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 160.-163.

prijetila Pilaru kao „austrijskom špijunu“ i „austrijskoj kurvi“.⁵²³⁹ Ovako on to objašnjava: „Ovaj iskaz bio je plod žestoka kampanje sumnjičenja, koja je proti meni zapodjenuta. Govorilo se proti meni, da bunim katolike i muslimane, da sam bio u Kreki da se dogovaram sa socijalistima protiv Srba, da sam čitavu noć agitirao po selima. Na 6. u večer bila je kod župnika sjednica u poslu 'Majevice'. To se razglasilo, da je moje maslo, i da je protiv Srba upereno. Ja sam pako htjeo, da skinem sa ledja odgovornost za 'Majevičin' navještaj [namještaj?] u Tuzli.“⁵²⁴⁰ Slični su se prosvjedi protiv Pilara, nastavlja on, ponovili i 8. prosinca, a kulminirali su 9. prosinca. Te večeri je „grupa Srba, gardaša i komitadžija“ pucala oko njegove kuće tako da je „tanad oko prozora samo fijukala“, a bilo je onih koji su htjeli na silu prodrijeti i u kuću, ali su neki – među njima i stanoviti kapetan Poljašević – to spriječili te ih „rašćerali“.⁵²⁴¹ Međutim je, nastavlja Pilar, „u petak 8. Jelena sa 3 strane bila upozorena, da mi se među Srbima radi o glavi. Sljedeći dan otišao sam se potužiti na narodno vijeće, nu tu se me upitali, jesam li pomišljao na to, da se iz Tuzle uklonim. Ono tamo i ponovno saopćene mi prijjetnje potakoše me, da sam odlučio otići na mjesec dana u Zagreb.“⁵²⁴²

No, ipak je odustao od toga, pa se je istog dana prijavio u vojsku i položio prisegu Narodnom vijeću: „I tako je moj život krenuo stazom, kojom se nisam nadao. Mene tješi samo jedno: Ja sam bio gospodin pod Austrijom, bit ću gospodin i pod Jugoslavijom.“⁵²⁴³ Ipak se je puno lakše rastao od prve nego što se je mirio s drugom. Dvanaestoga studenoga Pilar se u dnevniku zgraža nad talijanskim zahtjevima: „Strašno! Imao sam pravo, kad sam tvrdio, da slom Austrije znači diobu hrvatskih zemalja između Italije i Srbije.“⁵²⁴⁴ Dan kasnije bilježi glasinu, „da Bosna ima doći direktno pod Srbiju, a uz to Vojvodina i sav Srijem do Vukovara, a ostalo katolička Jugoslavija. No na zdravlje!“⁵²⁴⁵ Sutradan komentira proplamsaje boljševičkih revolucija u Europi: „Zaista stara Europa gori! Angloamerikancima je uspjelo germanski i slavenski svijet, koj im je bio najopasniji, atomizirati, pak će sada lasno vladati cijelim svijetom. Ovdje je mir, ali pod tihom površinom kuha. Srbi rade da osiguraju svoju premoć. Excessi, koji prate to nastojanje, ne izostaju. [...] Hrv. novine pune talijanskoga presizanja. Od tuda će nas još teško zaboljeti glava.“⁵²⁴⁶

U međuvremenu je nastajala prva jugoslavenska država. U „odboru od 28 lica“ koji je izabran 24. studenoga 1918. da bi otputovao u Beograd, gdje će 1. prosinca doći do proglašenja

⁵²³⁹ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 48.-49.

⁵²⁴⁰ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 49. Pod „Majevicom“ se misli na rudnik.

⁵²⁴¹ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 51.

⁵²⁴² Isto, 51.

⁵²⁴³ Isto, 52.

⁵²⁴⁴ Isto, 52.-53.

⁵²⁴⁵ Isto, 53.

⁵²⁴⁶ Isto. U članku „Die Vertiefung des Bündnisses mit Deutschland. Alliance des Deutschtums mit der Slawenwelt vermittels der Habsburgermonarchie. Das Kroatentum“ (*Kroatische Rundschau*, 1/1918. br. 9, 1. IX. 1918., 126.-129.) Fran Milobar je zastupao slična gledišta: anglosaksonska misao s obje strane Atlantskog oceana teži tomu da zavlada svijetom, pa u tu svrhu pokušava uništiti savez germanstva i slavenstva. Tomu bi vodila pobjeda Antante. Nasuprot tomu, drži Milobar, pobjeda Središnjih sila ne može značiti ničije svjetskog gospodstvo nego samo ometanje anglosaksonskih planova.

Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, bilo je sedam bosansko-hercegovačkih političara, od kojih su dvojica bili Hrvati, obojica Pilarovi stari suradnici iz pionirskog doba HNZ-a: Jozo Sunarić i Luka Čabrajić.⁵²⁴⁷ Taj je odbor u Beograd otputovao 27. studenoga, iako je nemali dio Središnjeg odbora još 26. navečer smatrao kako je donesena odluka da se putovanje odgodi,⁵²⁴⁸ a „Naputak“ kojega se je odbor morao pridržavati, ostao je mrtvim slovom na papiru, pohranjen u džepu Janka Šimraka: „nije upotrebljen, jer do nekih državnopravnih pregovora između izaslanstva Narodnog vijeća i vlade Kraljevine Srbije nije ni došlo.“⁵²⁴⁹

„Adresa“ koja je pročitana 1. prosinca bila je djelo Svetozara Pribičevića, Josipa Smodlake i zubara Ante Pavelića, te je samo donekle izražavala stajališta sadržana u „Naputku“.⁵²⁵⁰ K tome je delegacija NV SHS 3. prosinca 1918. u Beogradu, posve neočekivano i protivno naputku koji je dobila od Središnjeg odbora, donijela odluku da se zajednička vlada ima ustrojiti još i prije državnog vijeća kao privremenog parlamenta. Slijedom toga je formiran uži, dvanaesteročlani odbor za pregovore sa srpskom vladom i srpskim političkim čimbenicima, pa su pregovori o stvaranju vlade započeli 12. prosinca, nakon čega je Nikola Pašić 15. prosinca i formirao neparlamentarnu vladu. No, regent Aleksandar je bio nesklon Pašiću, pa je vladu 20. prosinca formirao drugi radikalni prvak, Stojan Protić.⁵²⁵¹

Protićeva je vlada imala 20 ministarstava, umjesto 18 koje je bio zamislio Pašić. Kako je Sunarić 11. prosinca 1918. izvijestio članove Glavnog odbora NV SHS za BiH, izaslanstvo NV SHS je u Beogradu boravilo punih deset dana, a njemu je – kaže on – bilo ponuđeno mjesto ministra (ministra vjera), ali je on to odbio, želeći se vratiti u Sarajevo.⁵²⁵² Doista mu je u Pašićevoj vladi bilo namijenjeno mjesto ministra vjera,⁵²⁵³ ali u Protićevu vladu nije ušao. Umjesto njega, ta je dužnost u prvoj jugoslavenskoj vladi koja je formirana 20. prosinca 1918., povjerena Tugomiru Alaupoviću, koji će ministarski položaj zadržati još neko vrijeme.⁵²⁵⁴

To imenovanje „našeg prijatelja i istomišljenika“ popratila je *Hrvatska narodna zajednica* panegirikom novom ministru.⁵²⁵⁵ Alaupović je prisegu – jednako kao i kolege mu Mehmed Spaho i Uroš Krulj – položio 26. prosinca u Sarajevu, prigodom boravka regenta Aleksandra

⁵²⁴⁷ H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 239.; M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, dok. 20, str. 145.-148.

⁵²⁴⁸ B. KRIZMAN, „Stvaranje Jugoslavije“, 162.; H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, 59.

⁵²⁴⁹ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 144.

⁵²⁵⁰ H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, 60.-61.

⁵²⁵¹ U taj odbor za pregovore o zajedničkoj vladi su ušli: Korošec, Pribičević, Drinković, Korać, Grdić, Svrzo, Smodlaka, Lukinić, Barac, Kramar i Šimrak. Drugi podpredsjednik NV SHS dr. Ante Pavelić bio je član odbora, ali nije sudjelovao u završnoj fazi pregovora, jer je bio nezadovoljan činjenicom da nisu ispunjene njegove osobne ambicije, pa je iskoristio skupštinu Starčevićeve stranke prava (12. XII. 1918.) kao povod za povratak u Zagreb. Opš. o formiranju vlade v. Branislav GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd, 1979., 22.-23.; N. ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 31.-43.

⁵²⁵² H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 298.-299., 309.

⁵²⁵³ Usp. popis članova vlade objavljen u *Korošćevu Slovincu*, 46/1918., št. 289, 16. XII. 1918., 1. Vidi i: N. ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 36.-37.

⁵²⁵⁴ Usp. „Pregled svih vlada od 7.12.1918. do 6.1.1929.“, u: J. HORVATH, „U zajedničkoj državi. Pregled političkih događaja od 1918. do 1929.“, *Obzor. Spomen-knjiga*, 115.-116.

⁵²⁵⁵ „Dr. Tugomir Alaupović“, *Hnz*, 6/1918., br. 10-11-12, Sarajevo, listopad, studeni, prosinac 1918., 124.-125.

Karađorđevića.⁵²⁵⁶ Posljednjeg dana u godini prestala je i službena djelatnost Glavnog odbora NV SHS za BiH, pa su Sunarić i Jelavić kao povjerenici za pravosuđe odnosno za javne radnje i željeznice u Narodnoj vladi za BiH podnijeli ostavke, navodeći da ne kane obavljati činovničke funkcije. Nekoliko dana kasnije to su učinili i ostali povjerenici iz Narodne vlade, a Atanasije Šola je potom dobio mandat za sastav nove, zemaljske vlade. U veljači 1920. njegovo će mjesto preuzeti Milan Srškić, a ta zemaljska (pokrajinska) vlada imala je vrlo skučen djelokrug i četiri resora: unutarnjih poslova, poljoprivrede, pravosuđa i prosvjete, djelovala je još neko vrijeme.⁵²⁵⁷

No, dok je Ivo Pilar strahovao za život i sigurnost, mnogi su njegovi nekadašnji suradnici slavili. Fra Josip Markušić je u *Hrvatskoj narodnoj zajednici* zanosnim riječima veličao nastanak jugoslavenske države,⁵²⁵⁸ a predsjednik HNZ-a Stjepan Kukrić pozivao je sve pripadnike „troimenog naroda“ na složan rad pri izgradnji „svoje nezavisne, slobodne i jednakopravne države, zajedničke, napaćene ali sad sretne majke 'Jugoslavije.' [ist. u izv.]“⁵²⁵⁹

U međuvremenu su u Zagrebu već 5. prosinca 1918. pale prve hrvatske žrtve, kad su jugoslavenski orijentirani mornari i pripadnici *Srpskog sokola* postrijeljali hrvatske domobrane.⁵²⁶⁰ Time je zapečaćena sudbina „nezakonitog braka između Hrvatske i Srbije“ (R. Horvat). Tri hrvatske generacije, zapisao je kasnije pripadnik jedne od njih, novinar *Jutarnjega lista* i publicist Josip Horvat, propovijedale su, „čak i ispovijedale“ jugoslavenstvo, a unatoč tome u trenutku nastanka jugoslavenske države tu ideju nije prihvaćalo ni 1 % pučanstva...⁵²⁶¹

⁵²⁵⁶ H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 310.-311.

⁵²⁵⁷ N. ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 63. Opš. Kasim ISOVIĆ, „Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u BiH u vremenu od 1918. do 1922.“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 2/1962., knj. II., Sarajevo, 1962., 13.-69.

⁵²⁵⁸ J. M.[ARKUŠIĆ], „Novo doba“, *Hnz*, 6/1918., br. 10-11-12, Sarajevo, listopad-studen-prosinac 1918., 1.-3.

⁵²⁵⁹ S. KUKRIĆ, „Narode, budi složan!“, *Hnz*, 6/1918., br. 10-11-12, listopad-studen-prosinac 1918., 3.

⁵²⁶⁰ Opš. R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 51.-59.; J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, II., 136.-139.; ISTI, *Živjeti u Hrvatskoj*, 148.-151.; Zvonimir KULUNDŽIĆ, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb, 1967., 115.-128.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 353-382.; M. GABELICA, „Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu 5. prosinca 1918.“, *ČSP*, 37/2005., br. 2, 467.-477. ; S. MATKOVIĆ, „Istraživačke dopune o pobuni 5. prosinca 1918. godine“, u: *ZR Godina 1918.: prethodnice – zbivanja – posljedice*, 129.-153.

⁵²⁶¹ J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 216.

6. U NOVOJ DRŽAVI: OD POLITIČKOG OSUĐENIKA DO JAVNE AFIRMACIJE

6.1. Hrvatska između Rapalla i vidovdanskog centralizma

„...Najoduševljeniji pristalica srpsko-hrvatske zajednice g. Jambrišak, poznat sa svoga rada u srpsko-hrvatskoj koaliciji, izjavio je u svome referatu, da se u kombinacijama odnosno Hrvatske ne sme ni pomišljati na plebiscit. Ovo su označili i Hrvati i Srbi iz Hrvatske kao tačno. Ovomu su, nažalost, dali dovoljno dokaza i Hrvatski vojnici, koji su bili dobrovoljno stupili u naš odred.

Na moje pitanje, da li bismo mi u slučaju neophodnosti mogli računati na plebiscit, kad bi naša vojska okupirala Hrvatsku, referent je odgovorio: 'U takvom slučaju biste!' Ali ovi isti Hrvati, koji su svesno i istinito oduševljeni za naše državno i narodno ujedinjenje, dopuštaju, u izvesnim prilikama – oružan otpor našem ulasku u Hrvatsku.”

Marko Cemović, srpski generalni konzul u Odesi, u pismu Nikoli Pašiću i Miloradu Draškoviću (studeni 1916.)

Još prije Ženevske konferencije dominantnu je ulogu u Narodnom vijeću SHS preuzeo Svetozar Pribičević.⁵²⁶² Njegovi postupci i ponašanje njegovih suradnika kod niza hrvatskih političara probudili su oprez još prije prvoprosinačkog čina.⁵²⁶³ Već tijekom studenoga i u prosincu 1918. uhićen je ili pritvoren niz hrvatskih intelektualaca i političara, a pojedini su istaknuti sveučilišni profesori, vojni časnici, sudci i državni službenici umirovljeni. Pred

⁵²⁶² Opš. o Pribičevićevu političkom držanju u prvim godinama postojanja jugoslavenske države v.: H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb, 1972.; ISTI, *Svetozar Pribičević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, Zagreb, 1995.; I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 2. izd., Zagreb, Ljubljana, 1987.

⁵²⁶³ Usp. R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1942., 24.-25.; I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 28.-31.

neizvjesnošću i nasiljima se je manji broj hrvatskih političara, mahom pristaša Hrvatske stranke prava, odlučio na odlazak emigraciju, u koju odlazi i veći broj viših i visokih austro-ugarskih časnika. Istodobno je, koristeći se opasnošću od talijanske okupacije i pod izlikom da samo srpska vojska može ugušiti nemire u Hrvatskoj, Pribičević uspio polučiti da izaslanici NV SHS zatraže pomoć srpske vojske, pa je već u prvoj polovici studenoga 1918. započela srpska vojnička okupacija hrvatskih zemalja.⁵²⁶⁴

Nakon što je prvoprosinačkim aktom, protivno napatku Središnjeg odbora NV SHS, prejudiciran oblik i ustrojstvo jugoslavenske države, tijekom prosinca trajali su pregovori o sastavu vlade, pa je 20. prosinca i formirana prva jugoslavenska vlada pod Protićevim predsjedanjem. Malo nakon toga, 6. siječnja 1919. regent Aleksandar je izložio smjernice za sazivanje Privremenoga narodnog predstavništva (PNP), koje ima biti „sastavljeno od izaslanika Srpske Skupštine iz stare Srbije i Mačedonije, od srazmernog broja članova Narodnog vijeća i od predstavnika Vojvodine i Crne Gore.“⁵²⁶⁵ To je tijelo bilo oktroirano, a ne izabrano, a način njegova sastavljanja izazvao je nezadovoljstvo „prečanskih“ krajeva, tj. područja zapadno od Drine i sjeverno od Save. U nj je u konačnici ušlo 296 zastupnika, pri čemu su zemlje iz sastava bivše Austro-Ugarske imale 176 mandata, od čega je banska Hrvatska s Rijekom i Međimurjem imala tek 62, Dalmacija 12, Istra 4, a BiH 42 zastupnika. No, važnija od samoga broja bila je struktura zastupnika. Protivnici jugoslavenske države u cijelosti su isključeni iz PNP-a, a prevagu u njemu su dobili zagovornici unitarističko-centralističkih koncepcija.⁵²⁶⁶

Osim što je osiguravao dominaciju jugoslavensko-unitarističkih grupacija, takav način ustrojavanja privremenog parlamenta determinirao je i formiranje glavnih zastupničkih klubova. Prvi je nastao odmah nakon početka zasjedanja PNP-a, na inicijativu Slovenske pučke stranke, te je pod nazivom Jugoslavenski klub – jasno asocirajući na parlamentarni klub u bivšem Carevinskom vijeću – okupio slovenske i hrvatske pučake. Odmah nakon njega, 6. ožujka je formiran Narodni klub (oko Starčevićeve stranke prava, Napredne demokratske stranke i HNZ-a), koji je imao 30 zastupnika. Nakon Socijaldemokratskoga kluba koji je 8. ožujka formiran od 12 zastupnika, došlo je do stvaranja Demokratskoga kluba, koji je u prvi mah nastao oko Demokratske i Narodne radikalne stranke, a imao je 82 zastupnika. No, uskoro će doći do stranačkog preslagivanja i do taktičke suradnje između Narodnoga kluba i Narodne radikalne stranke, odnosno do stvaranja Bloka opozicije koji će potrajati jedno vrijeme i bitno utjecati na

⁵²⁶⁴ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 33.-36.; B. KRIZMAN, „Djelatnost Srpske vrhovne komande pri raspadu Austro-Ugarske“, *ZR Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, Zagreb, 1969., 191.-204.; I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 26.-28.; M. KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 165.-166.

⁵²⁶⁵ B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 23.

⁵²⁶⁶ Opš. o sastavu i djelovanju Privremenog narodnog predstavništva v. R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 69.-71. i d.; B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 17.-65.; N. ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*. Na str. 100.-103. autorica je donijela popis zastupnika („poslanika“) u PNP-u.

politički razvitak u zemlji.⁵²⁶⁷ Također će suradnja hrvatskih stranaka u Narodnome klubu u ljeto 1919. dovesti do nastanka Hrvatske zajednice, stranke koja će se u prvo vrijeme – sve do izbora za Ustavotvornu skupštinu – smatrati naj snažnijom hrvatskom političkom grupacijom. Ne računajući frankovce i radićevce, u njoj se je našao onaj dio hrvatske političke elite iz razdoblja uoči svjetskog rata i tijekom njega, koji je držao da je stvaranje jugoslavenske države najbolji način rješavanja hrvatskog pitanja.⁵²⁶⁸ No, već izbori za Ustavotvornu skupštinu pokazat će da su pogledi te elite uvelike odudarali od narodnog raspoloženja.

One hrvatske zemlje koje su ušle u sastav nove jugoslavenske države, sa srpske su strane zapravo smatrane proširenjem Kraljevine Srbije. Iako ga je srpska Narodna skupština u prosinca 1918. prihvatila, prvoprosinački je čin i s gledišta srpskoga ustavnog prava bio oktroj, jer je o odluci tog tipa, prema Ustavu Kraljevine Srbije iz 1903. godine, mogla odlučiti samo Velika narodna Skupština. Ipak, sa srpske strane nikad nije bilo prigovora na legalnost stvaranja jugoslavenske države. Nasuprot tome, hrvatski Sabor nikad nije imao prigode o tome raspravljati, jer se tijekom postojanja prve jugoslavenske države nije nikad ni sastao. Njegova posljednja manifestacija bila je poklonstvena deputacija prigodom regentova posjeta Zagrebu 24. lipnja 1920. godine, kad je saborsko izaslanstvo predvodio Bogdan Medaković. Štoviše, Pribićević je spriječio da o ujedinjenju raspravlja i Središnji odbor Narodnog vijeća SHS, što je zapravo bilo nužno, jer se delegacija Narodnog vijeća u Beogradu nije držala obvezujućih naputaka prema kojima je tek Ustavotvorna skupština imala odlučiti o ustroju i uređenju države, dok je adresa delegacije prejudicirala odluke konstituante, govoreći o jedinstvenoj i centralističkoj državi s monarhijskim uređenjem.⁵²⁶⁹

U srpskoj ustavnopravnoj literaturi se je, međutim, često isticalo da prvoprosinački akt ne predstavlja činjenicu međunarodnog prava, jer – prema toj interpretaciji – nije došlo do spajanja dviju odnosno više država u jedan novi subjekt međunarodnog prava, nego su se jednoj postojećoj državi (Kraljevini Srbiji) pripojila područja koja nisu imala nikakav međunarodnopravni subjektivitet.⁵²⁷⁰ To se je shvaćanje odražavalo već i na terminološkoj razini: dok su Hrvati htjeli raspravljati o „ujedinjenju“, sa srpske se strane redovito govorilo o „prisajedinjenju“. Jednako stajalište zauzimali su i zagovornici integralnog jugoslavenstva poput Pribićevića, koji su držali da iz tzv. načela narodnog jedinstva nužno proizlazi da prvoprosinački akt ne može imati državnopravni karakter. U skladu s takvim stajalištem, ni tri mjeseca nakon

⁵²⁶⁷ Jovan MARJANOVIĆ, „Političke partije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921-1929)“, *Iz istorije Jugoslavije. Zbornik predavanja*, Beograd, 1958., 207.-225.; H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 41.-42.; B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 37.-40. i d.; N. ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 112.-113.

⁵²⁶⁸ Na djelovanje Hrvatske zajednice kao stranačke grupacije kojoj je Pilar bio blizak, vratit ćemo se kasnije.

⁵²⁶⁹ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 61., N. ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 29.-30., 48.-50.

⁵²⁷⁰ Usp. argumentaciju jednog od vodećih srpskih teoretičara međunarodnog prava i političara, Slobodana Jovanovića u: S. JOVANOVIĆ, „Kraljevina SHS“. *Političke i pravne rasprave, Knjiga druga*. Beograd, 1932., 285.-430. Vidi i: B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 21.-23.; Ljubomirka KRKLJUŠ, „Pravna priroda dokumenta od 1. decembra 1918. godine o stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 69-70, Novi Sad, 2004., 97.-118. (srp. ćir.)

stvaranja zajedničke države, „na predlog ministra pravde“, jednostavno je, „ukazom Ministarskog Saveta od 25. februara 1919. godine“, važenje srpskoga kaznenog zakonodavstva odnosna glave IX. i X. „Kriminalnog (Kaznenog) zakonika za Kraljevinu Srbiju“, koje su se odnosile na kaznena djela protiv kralja i kraljevske obitelji te na ugrožavanje ustavnog poretka i državnih institucija, „prošireno na celo područje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“.⁵²⁷¹

Taj čin je bio višestruko protupravan. Prvo, propis čije je važenje protegnuto nije uopće objavljen, nego je na naslovnoj stranici *Narodnih novina* objavljena samo kratka službena obavijest o tome. Obavijest je imala ukupno 15 redaka, pa se ni sudovi i odvjetnici nisu mogli jasno obavijestiti o sadržaju tih normi, a kamoli obični građani.⁵²⁷² To je – kao što će kasnije upozoravati i obrane u kaznenom postupku protiv Milana pl. Šufflaya, Ive Pilara i drugih, bilo protivno zakonskom članku XII. zajedničkoga Hrvatsko-ugarskoga sabora, koji je sankcioniran 22. svibnja 1870., a propisivao je način na koji se za područje Hrvatske i Slavonije proglašavaju zakoni.⁵²⁷³ Nije, naime, ni za jugoslavenske vlasti bilo sporno da ni na kaznenopravnome području nije nastupila unifikacija zakonodavstva te da je za područje bivše banske Hrvatske i dalje vrijedio kazneni zakon i postupnik iz 1875. godine.⁵²⁷⁴ pa je iz toga jasno proizlazilo da bez objavljivanja na propisani način nijedan zakon na području banske Hrvatske uopće nije mogao stupiti na snagu. No, nakon „oslobođenja i ujedinjenja“ to se je ipak dogodilo, bez obzira na spomenuti zakonski članak iz 1870. i bez obzira na to što je taj postupak bio protivan još i zakonskome članku hrvatskoga Sabora od 28. studenoga 1873., koji je uređivao istu materiju.⁵²⁷⁵ Drugo, važenje kaznenog zakonodavstva protegnuto je pukom odlukom vlade, bez ikakva sudjelovanja privremenog parlamenta, iako se radilo o kaznenome pravu, dakle, o pravnome području koje najdrastičnije zadire u ljudska, građanska i politička prava. I treće, time se je još jednom prejudiciralo ustavno uređenje države i štitio monarhijski oblik vladavine kao i „ustavni poredak“ puno prije donošenja bilo kakvog ustava.

Taj čin se je, prema tome, u političkome smislu naslanjao tek na prvoprosinački akt i prekoračenje ovlasti deputacije NV SHS, ali je primjena ovih propisa predstavljala snažan instrument borbe protiv hrvatske republikanske oporbe, kao i protiv drugih grupacija koje su zastupale republikanska ili separatistička stajališta, od komunista do crnogorskih i makedonskih nacionalista. Budući da je sa srpske porican međunarodno-pravni legitimitet Hrvatskoj odnosno

⁵²⁷¹ *Narodne novine*, 85/1919., br. 93, 22. IV. 1919., 1.

⁵²⁷² U službenoj obavijesti se je, doduše, navodilo da je propis objavljen u *Službenim novinama Kraljevstva SHS*, br. 30 od 10. IV. 1919.

⁵²⁷³ *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, god. 1870., komad XII, 20. IX. 1870., 189.-190.

⁵²⁷⁴ „Uredba o izmjeni kaznenog zakona i kaznenog postupka“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3387, 5. VII. 1921., 2. Do unifikacije kaznenoga zakonodavstva – kao i do unifikacije većine zakonodavstva koje se je odnosilo na druga pravna područja – došlo je tek nakon proglašenja šestosiječanjske diktature. Stanoviti pomak u tom smjeru učinjen je, međutim, i donošenjem Obznane odnosno Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, koji su kao *lex specialis* unificirale dio kaznenopravnih normi.

⁵²⁷⁵ *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, god. 1873., komad XVII, 18. XII. 1873., 297.-299. Usp. *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih od 27. svibnja 1852. s naknadnimi zakoni i naredbami i sa svimi važnijimi rješitbami vrhovnog suda u Beču*. Ur. Stjepan Kranjčić, Zagreb, 1890., 11.

zemljama koje su bile u sastavu Austro-Ugarske te su 29. listopada proglasile ujedinjenje u Državu SHS, svaki zahtjev za samostalnom hrvatskom državom imao se je smatrati revolucionarnim, dakle – protupravnim činom, na koji je država bila ovlaštena nesmiljeno odgovoriti.⁵²⁷⁶ U skladu s takvim shvaćanjem, vojno sudovanje protegnuto je i na građanske osobe.⁵²⁷⁷ Do toga je došlo na temelju zapovijedi vrhovnog zapovjednika od 28. travnja 1919., koja se je oslanjala na § 298. srpskog Zakonika o postupku vojnih sudova u krivičnim djelima, koji je glasio: „Stanovnici neprijateljskih oblasti koje je naša vojska zauzela predleže suđenju vojnih sudova.“⁵²⁷⁸

Po tom je obrascu zabranjena i prvosvibanjska proslava 1919. godine, a ministar Pribičević je otvoreno izjavio da u odnosu na teritorij Hrvatske, Slavonije, Banata i BiH „postoji odluka da spada u vojničku zonu“, pa za to područje „nije mjerodavno mišljenje civilnih već vojnih vlasti.“⁵²⁷⁹ Problematičnost takvog pristupa uočavali su i zagovornici jugoslavenske države, pa je britansko poslanstvo izvješćivalo da je „srpska vojska od početka [...] smatrala Hrvatsku (za razliku od Slovenije) kao okupiranu neprijateljsku zemlju i dozvoljavala i šibanje (što čak ni Mađari nisu nikad radili), uvodila vanredno stanje, zahvatala u civilnu vlast, kažnjavala za kršenje propisa koji nikad nisu bili objavljeni, i koristila ćiriličko pismo, koje je bilo nerazumljivo većini seljačkog stanovništva, kao što je bio i mađarski...“⁵²⁸⁰

Postojale su, doduše, stanovite razlike između onih snaga koje su zagovarale otvoreno velikosrpsku koncepciju uređenja Kraljevstva SHS (pa su u sklopu tih nastojanja oštro odbacivale svaku jugoslavensku ideologiju), i snaga koje su svoje političko djelovanje bazirale na ideji tzv. narodnog i državnog jedinstva, među kojima je bio i priličan broj Hrvata, posebno onih iz područja kojima je prijetila talijanska aneksija. No, i jedna i druga struja u biti je zagovarala centralističko uređenje države, protiveći se svakom nastojanju da se očuvaju nacionalni identiteti i pokrajinske autonomije. Zato je u svojstvu ministra unutarnjih poslova Pribičević u veljači 1919. u interesu izgradnje državnog jedinstva najavio „bezobzirnu borbu“ s elementima koji zagovaraju postojanje pokrajinskih vlasti, obrazlažući svoje ponašanje uvjerenjem da država mora biti strogo centralistička. U skladu s tim se je odmah pristupilo ukidanju autonomije općina, raspuštanju gradskih zastupstava i zabrani političkih udruga odnosno obustavljanju političkih, pa čak i nepolitičkih publikacija. Uvedena je preventivna cenzura i donesena zapovijed da se protiv

⁵²⁷⁶ U supstancijalnom smislu isto shvaćanje prevladava do danas i u nemalom dijelu srpske historiografije, koja zastupa stajalište da legitimitet i legalitet jugoslavenske države neupitan, pa je ona imala pravo braniti se svim sredstvima od svojih protivnika. Za to je ilustrativna činjenica da je beogradski Institut za istoriju 2006. objavio magistarsku radnju (!) Ivane DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, usprkos površnosti autoričina pristupa i brojnim faktografskim pogriješcima. Politička tendencija knjige bila je važnija od kvalitete rukopisa.

⁵²⁷⁷ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 81.-83.

⁵²⁷⁸ N. ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 123.-124.

⁵²⁷⁹ Isto, 125.

⁵²⁸⁰ Živko AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskoga poslanstva, Knjiga prva (1921-1930)*, Zagreb, 1986., 45.-46.

svih agitatora koji na bilo koji način narušavaju narodno i državno jedinstvo ima postupiti „svim preventivnim mjerama i represivnim sredstvima državne vlasti“.⁵²⁸¹

Na zube nove države i njezina režima napose su se našli prvaci Hrvatske stranke prava te vođa Hrvatske pučke seljačke stranke Stjepan Radić. Protiv njih su odmah poduzete različite redarstvene mjere, a tijekom 1919. godine režim je – prema kasnijoj Radićevoj izjavi u Moskvi – uhitio više od 20.000 hrvatskih seljaka zbog republikanstva i pripadnosti HPSS-u. Mnogi su batinani, a znatan broj je od posljedica umro. U istom je razdoblju zbog hrvatstva i republikanstva nasmrtno premlaćeno i šesnaest dječaka i djevojčica mlađih od dvanaest godina.⁵²⁸² Postavši ministrom prosvjete, Pribičević se je okomio i na hrvatsko nastavno osoblje te na hrvatske kulturne i društvene udruge. Samo tijekom 1922. umirovljeno je ili premješteno 400 hrvatskih učitelja i uglednih profesora, a zbog sudjelovanja u hodočašću na grob dr. A. Starčevića u Šestinama, u ljeto 1922. raspuštena su društva *Hrvatski sokol*, *Hrvatska žena* i *Hrvatice grofice Zrinski*. Pritom se je režim poslužio patentom austrijskog ministra Bacha iz 1852. godine. U to je doba došlo i do nekoliko krvavih incidenata.⁵²⁸³ Otpuštanja iz državne službe i premještanja državnih službenika, sudaca, učitelja i nastavnika u udaljena i zabačena područja bili su također uobičajena metoda kojima se je režim obračunavao s nepoćudnima osobama.

Brutalni postupci vlasti izazivali su i otvorene pobune. U onima koje su u srpnju 1919. izbile u Mariboru i Varaždinu, sudjelovali su i vojnici, a međunarodni je odjek tih pobuna prilično velik.⁵²⁸⁴ Na izbijanje seljačkih pobuna u znatnoj mjeri utjecali su i osiromašenje, nezadovoljstvo i apatija izazvana četverogodišnjim ratnim zbivanjima, ali su one u svom korijenu imale ogorčenje izazvano novim režimom koji je vojničkim, političkim i gospodarskim mjerama samo otežavao položaj i ugrožavao egzistenciju puka. Posebno uznemirenje izazvala je pobuna seljaka radi žigovanja stoke koja je počela u Velikom Grđevcu 5. rujna 1920., a proširila se po mnogim mjestima gornje Hrvatske. U buni je bilo puno mrtvih i ranjenih.⁵²⁸⁵ Već u proljeće 1919. i u Južnoj su Dalmaciji izbile pobune povodom poziva na dvomjesečnu vojnu vježbu.⁵²⁸⁶ Te pojave će Miroslav Krleža kasnije nazvati „plebiscitarnom pobunom protiv Jugoslavije i jugoslagenstva“.⁵²⁸⁷ Srbijanski su krugovi za ove pobune znali optuživati hrvatske Srbe i njihovu intransigentnost, što je unekoliko bilo točno, ali zapravo nije bilo bitne razlike između političkih ciljeva tzv. prečanskih Srba i službenog Beograda, pa se je u povodu seljačkih pobuna rodila

⁵²⁸¹ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 62.-64., 81.-83. i d.; H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka*, 33.

⁵²⁸² I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 161.

⁵²⁸³ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 150.-154.; H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, 96.

⁵²⁸⁴ B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970., 105.-106.

⁵²⁸⁵ Opš. v. Bogumil HRABAK, „Radikalizacija seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji 1919. i 1920. godine“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 10/1973, 13.-80.; B. JANJATOVIĆ, „Represija spram hrvatskih seljaka 1918.-1921.“, *ČSP*, 25/1993., br. 1, Zagreb, 1993., 25.-43.

⁵²⁸⁶ F. MIROŠEVIĆ, *Počelo je 1918...*, 51.-52.

⁵²⁸⁷ Pritom će Krleža dovesti u pitanje ne samo jugoslagenstvo niti Jugoslaviju, nego tek način na koji je ona stvorena 1918. godine. (E. ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan /1975-1977/. Treća knjiga. Ples na vulkanima*, 314.)

zamisao o egzemplarnom krvavom gušenju bune odnosno o otvorenoj vojnoj ekspediciji protiv Hrvatske.⁵²⁸⁸

Ključ po kojem je sazvano PNP, kao i sastav prve vlade Kraljevstva SHS, u kojoj su Srbi imali 13, Hrvati 4, Slovenci 2, a bosansko-hercegovački Muslimani jednog ministra, jasno je govorio o kakvoj će ravnopravnosti u novoj državi biti riječ. Istodobno s političkim progonima i posvemašnjom osobnom nesigurnošću, stvaranjem jugoslavenske države započelo je i gospodarsko iscrpljivanje Hrvatske i drugih nesrpskih područja. Ono je bilo bezobzirnije i u gospodarskome smislu neracionalnije negoli u doba najbrutalnijih austrijskih odnosno austro-ugarskih režima. Politička i gospodarska vlast centralizirana je u Beogradu, pa je podjela bogatstva išla izrazito na ruku Srbiji.⁵²⁸⁹ To se je vidjelo već pri zamjeni krunskih novčanica. Radi smanjivanja novca u optjecaju i sprječavanja podrivanja monetarnog sustava dotokom kruna iz drugih dijelova bivše Austro-Ugarske, beogradska je vlada odlučila žigovima označiti još uvijek najrašireniju monetu. Kako se time nije moglo spriječiti unošenje novih krunskih novčanica s ostatka bivšeg austro-ugarskog područja, ujesen 1919. određeno je markiranje krunskih novčanica uz popratno oduzimanje 20 % novca. Tom naizgled deflacijskom mjerom u vrlo kratkom je roku prečanskim krajevima, pretežno nastanjenim Hrvatima i Slovencima, oduzeto 922 milijuna kruna, koje su potom opet vraćene u optjecaj, čime je preostalim krunama pala vrijednost. Brzo nakon toga počela je zamjena kruna za dinar. Iako im je vrijednost bila podjednaka, određen je tečaj od četiri krune za jedan dinar. Takvom je politikom znatno pogođeno ne samo hrvatsko novčarstvo, industrija i trgovina, nego su uvelike osiromašeni najširi slojevi življa.⁵²⁹⁰

Gospodarsko se je iscrpljivanje tzv. prečanskih krajeva nastavilo i nakon donošenja Vidovdanskog ustava 1921. godine. Iako je čl. 116. Ustava predviđao jednakost poreznih obveza, hrvatska su područja bila neusporedivo opterećenija od srpskih.⁵²⁹¹ Sve do 1928. zadržan je sustav nejednakih poreza koji je Srbiju tamošnje porezne obveznike držao u znatno povoljnijem položaju.⁵²⁹² Iz državnog se proračuna znatno više investiralo u Srbiju.⁵²⁹³ Hrvatska, Slovenija i BiH postali su zapravo glavni otplatitelji srpskih ratnih dugova, ratnih šteta i reparacija,⁵²⁹⁴ a isto je bilo i s otplatom državnih dugova.⁵²⁹⁵ Proces eksploatacije se je nastavio i u kasnijem razdoblju, pa je, prema nekim izvorima, do 1937. godine iz hrvatskih izvora režim iscrpao oko 1.500 milijuna tadašnjih dolara.⁵²⁹⁶ Zoran pokazatelj pravog stanja političkih i gospodarskih odnosa u prvoj Jugoslaviji daju i podatci o iseljavanju. Među jugoslavenskim radnicima u

⁵²⁸⁸ I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 60.-61.

⁵²⁸⁹ Rudolf BIĆANIĆ, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, II. izd., Zagreb, 1938., 27.-36. Usp. Šime ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918-1990.*, Zagreb, 1991., 24.-37. i d.

⁵²⁹⁰ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 79.-81.; R. BIĆANIĆ, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, 37.-46.

⁵²⁹¹ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, II., 331.-332.

⁵²⁹² R. BIĆANIĆ, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, 47.-53.

⁵²⁹³ Isto, 101.-119.

⁵²⁹⁴ Isto, 37.-40.

⁵²⁹⁵ Isto, 126.-133.

⁵²⁹⁶ R. KISZLING, *Die Kroaten*, 131.

zapadnoeuropskim zemljama daleko najbrojnijima bijahu Hrvati, a od 1921. do 1929. iz jugoslavenske je države u prekomorske zemlje iselilo 78.399 osoba iz Hrvatske, 36.944 iz Vojvodine, 17.013 iz Slovenije, iz Srbije 8.630, iz BiH 5.166, a iz Crne Gore 1.774.⁵²⁹⁷

Krnja je Narodna skupština na vladin prijedlog koji je obrazložio Svetozar Pribičević, 1. kolovoza 1921. izglasovala Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi koji će postati temeljem za progon hrvatskih i makedonskih nacionalista, komunista i drugih protivnika države i režima. Slijepom i nerazumnom politikom, režim je samo jačao hrvatski otpor. Nametanje Vidovdanskog ustava, podjela („parcelacija“) države na 33 oblasti (26. travnja 1922.) i brojni politički procesi samo su sužavali bazu režima u Hrvatskoj i uvjetovali novo političko preslagivanje, nastanak novih i preoblikovanje predratnih političkih grupacija. No, Pribičević je, prema tvrdnjama Ivana Ribara, tom „parcelacijom“ htio u jednu oblast okupiti srpsko stanovništvo Like, Korduna i Banije kako bi se umjetno stvorila „srpska oblast“ koja bi parirala „oblastima“ sa sjedištem u Zagrebu odnosno Osijeku.⁵²⁹⁸

Kao što je već spomenuto, u Zagrebu je 19. srpnja 1919. osnovana Hrvatska zajednica, nova politička stranka nastala od Starčevićeve stranke prava i Napredne demokratske stranke, kojima su se pridružili i skupina *Hrvatsko kolo* iz Osijeka, a uskoro i bosansko-hercegovačka Hrvatska težačka stranka, koja je usprkos tomu zadržala vlastiti identitet i organizacijsku strukturu. Nakon dosta polaganog širenja stranačke djelatnosti na Dalmaciju, Hrvatskoj zajednici će se pridružiti objektivno marginalna Seljačka hrvatska stranka. Nova stranačka grupacija će tijekom svog djelovanja, napose u prvom razdoblju, okupiti priličan broj poznatih hrvatskih intelektualaca, političara i javnih radnika, a od 16. svibnja 1919., s novom numeracijom će kao njezino glasilo početi izlaziti *Hrvat*, dotad glasilo Starčevićeve stranke prava. Pored toga će Hrvatska zajednica imati niz lokalnih odnosno pokrajinskih glasila.⁵²⁹⁹ U državnom pravnom je pogledu ta stranka u početku bila na jugoslavenskim unitarističkim i monarhističkim pozicijama, koje će uslijed razvitka političkih prilika razmjerno brzo napuštati te će kasnije početi zagovarati autonomističko i federalističko stajalište. Već uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu Hrvatska zajednica će zatražiti da se jugoslavenska država ustroji „kao ustavna parlamentarna monarhija s federativnim unutarnjim ustrojstvom“.⁵³⁰⁰ No, upravo zbog mlakosti svoga nastupanja, naglašenog monarhizma i taktiziranja, stranka će ubrzano gubiti pristaše, većinom u korist Hrvatske pučke / republikanske seljačke stranke (H/P/RSS).

Jer, nasilnički i protuhrvatski kurs jugoslavenskog režima nitko ne će iskoristiti bolje od Stjepana Radića i njegove stranke koja je već u prvoj polovici 20-ih godina postupno prerastala u općenarodni pokret. Svojim borbenim nastupom i populističkom taktikom Radić je pridobivao više pristaša među seljacima i u srednjemu sloju, nego što bi ih gubio uslijed svojih nedosljednosti i nepredvidljivosti. Posebno naglo se je njegova stranka širila u banskoj Hrvatskoj.

⁵²⁹⁷ V. HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, 1967., 50.

⁵²⁹⁸ I. RIBAR, *Iz moje političke suradnje*, 218.-219.

⁵²⁹⁹ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 77.-79.; H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 10.-29. i d.

⁵³⁰⁰ H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 59.; B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 76.

Radić je odlučio da HPSS ipak ne će sudjelovati u radu PNP-a,⁵³⁰¹ a u prvo vrijeme poricao je legitimitet i samoj državi te se je pouzdavao u međunarodnu pomoć. Pogotovo je vjerovao u američkog predsjednika Wilsona, za kojeg je držao da će uočiti neprirodnost novostvorene države i nepravедnost njezina poretka te još na Mirovnoj konferenciji prihvatiti zahtjeve hrvatskog naroda.

Već u siječnju 1919. su Dragutin Hrvoj i još jedan član HPSS-a u Pragu pokušavali uvjeriti Masaryka u neprihvatljivost ponašanja novih vlasti koje batinaju Hrvate zbog njihova republikanskog uvjerenja, ali je ovaj odbio na bilo koji način posredovati.⁵³⁰² To se je zapravo moglo očekivati: tvorci versailleskog poredka i oni koji su se njime okoristili, nisu imali interesa na bilo koji način poduprijeti Hrvate. Francuzi uopće nisu tajili da ih – kako stoji u jednoj bilješci glavnoga stožera francuske kopnene vojske – uopće ne zanima je li neka (Radićeva) politika u hrvatskome interesu; važno je to da ona ugrožava francuske interese.⁵³⁰³ Ni iz Washingtona nije dolazio povoljan glas: Sjedinjene Američke Države (SAD) priznale su Kraljevstvo SHS već u veljači 1919. godine.⁵³⁰⁴ U službenome priopćenju državnog tajnika Roberta Lansinga od 7. veljače 1919. naglašeno je pritom da je vlada SAD-a već 29. svibnja 1918. izrazila simpatije prema nacionalnim težnjama „jugoslavenskih rasa“ (*yugoslav races*), a 28. lipnja iste godine izjavila kako sve grane „slavenske rase“ (*Slav race*) trebaju biti oslobođene od austrijskoga i mađarskoga gospodstva. Zato američka vlada priznaje novu državu, ostavljajući da o njezinim granicama odluči Mirovna konferencija.⁵³⁰⁵

Zato su hrvatski nezadovoljnici pomoć eventualno mogli pronaći samo na suprotnoj strani, kod revizionističkih sila. Iako je otprije bio svjestan talijanske opasnosti, a tijekom rata je i u Saboru održao niz vatrenih prototalijanskih govora, Radić se ni u doba kad je Italija agresivno okupirala područja obećana joj Londonskim ugovorom te nastojala na Mirovnoj konferenciji realizirati obećano, nije ustezao zatražiti ni talijansku pomoć. Prilike nisu ostavljale previše izbora, a toga su bili svjesni i inozemni promatrači. Britanski veleposlanik u Rimu Sir James Rennell Rodd izvijestio je 2. listopada 1919. svog ministra vanjskih poslova Lorda Curzona o razgovoru s podtajnikom talijanskog ministarstva vanjskih poslova grofom Carlom Sforzom. Sforza je kao djelatnik talijanskog poslanstva u Beogradu, a kasnije kao talijanski poslanik kod srpske vlade na Krfu, bio dobro upućen u prilike u novoj jugoslavenskoj državi. Britanski je veleposlanik pisao kako je Sforza zabrinut zbog stanja u jugoslavenskoj državi: „Srpska se

⁵³⁰¹ Na poziv tajnika Narodnog vijeća SHS da HPSS pošalje dva delegata u PNP, Radić je 22. II. 1919. odgovorio da će se pozivu odazvati on i Dragutin Kovačević (njemu bi zamjenik bio Josip Predavec, a Kovačeviću Vladko Maček). Međutim, na sjednici glavnog odbora HPSS 24. II. odlučeno je da sukladno „koli prosvjedu proti posvemašnjemu omalovažavanju HPSS, toli još više dosljedno nepriznavanju 'Državnoga vijeća SHS' ikakvim predstavništvom hrvatskoga naroda“ HPSS ne će sudjelovati u radu PNP-a. (B. KRIZMAN, „Stjepan Radić. Život-misao-djelo“. Uvodna studija u zbirku: *Korespondencija Stjepana Radića*, sv. II., Zagreb, 1973., 59.)

⁵³⁰² I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 40. Hrvojev suputnik bio je seljak Štoviček (R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 68.)

⁵³⁰³ M. KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 161.

⁵³⁰⁴ Isto, 179.

⁵³⁰⁵ „Lansing Recognizes Yugoslav Union“, *The New York Times*, 8. II. 1919., e-arhiv.

dominacija tako okrutno i tiranski nameće ostalim elementima, da su Hrvati skoro skloni pokazati stanovitu simpatiju prema Talijanima...“ Ne radi se o ekscesima, nastavlja se u tom izvješću, nego o tome da su Srbi još tijekom Sforzina boravka i rada u Beogradu bili svjesni teškoća koje će postojati u eventualnoj budućoj jugoslavenskoj državi i vjerovali su da je jedini lijek za to – nasilje.⁵³⁰⁶

Talijani su, dakako, u odnosu na unutarnje slabosti jugoslavenske države imali vlastitu računicu. Nastavljajući taktiku koji su primjenjivali i tijekom svjetskog rata kad su se prividno zanimali za subinu potlačenih naroda Austro-Ugarske, tako su i sada u svojim političkim kalkulacijama uzimali u obzir nezadovoljstvo ponajprije Hrvata, ali i Crnogoraca, koji su se protiv novog režima pobunili u tzv. Božićnom ustanku, koji je uz talijansku pomoć trajao sve do 1925./26. godine, te albanskoga Kosovskoga komiteta, kao i Makedonaca koji su općenito smatrani Bugarima te su u određenim razdobljima uživali i potporu službene Bugarske.

Svjesni te dimenzije talijanske politike, pomoć službenog Rima su pokušavali priskrbiti i hrvatski političari, kako Ivica Frank i njegovi istomišljenici, uglavnom okupljeni oko Hrvatskoga emigrantskog komiteta, tako i Stjepan Radić. O Radićevim kontaktima s Italijom već desetljećima je poznata razmjerno obilna dokumentacija, ali im historiografija ipak nije posvetila preveliku pozornost, pa se i dalje mogu držati nedovoljno rasvijetljenima.⁵³⁰⁷ Pritom je teško oteti se dojmu da je značenje tih Radićevih kontakata s Talijanima – koji su se odvijali i u razdoblju kad su Talijani pod okupacijom držali znatno hrvatsko područje – podcjenjivano kako bi se mogli više naglasiti kontakti koje su s apeninskim susjedom imali hrvatski nacionalistički političari od 1918./19. do 1943. godine. No, nema nikakve sumnje o tome da se je Radić pokušavao poslužiti ne samo francuskom, nego i talijanskom (kao i mađarskom) pomoći pri internacionalizaciji hrvatskog pitanja, pa i pri odašiljanju promemorije Mirovnoj konferenciji, sukladno zaključcima donesenim na izvanrednoj i glavnoj skupštini HPSS-a 3. veljače 1919. godine.⁵³⁰⁸

Francuska je diplomacija primjećivala da Radić pri obraćanjima zapadnim političkim čimbenicima nije spominjao Istru i Rijeku: bili su svjesni da je to ustupak kojim se je htjelo dobiti

⁵³⁰⁶ *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, Ser. I, 1919-1929, Vol. IV, Doc. 54., London, 1952. (Prema: Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, Buenos Aires, 1960., 37.-38.)

⁵³⁰⁷ Opširnije su o toj temi pisali Jerome JAREB, „LeRoy King's Reports from Croatia, March to May 1919. Documents“, *Journal of Croatian Studies*, vol. 1, New York, 1960, 75.-168.; ISTI, „Tri dokumenta o dodirima Stjepana Radića s Talijanima, 1923.-1924. S kratkim nacrtom Mussolinijeve politike prema Srbima i Hrvatima 1922.-1941.“, *Hrvatska revija*, 18/1968., sv. 4 (72), prosinac 1968., 524.-533. Na tom je mjestu Jareb priredio i objavio izabrane dokumente objavljene u službenoj zbirici talijanskih diplomatskih dokumenata (*I documenti diplomatici italiani*, ser. VII., sv. II., Roma, 1955.). Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., donio je niz britanskih stajališta o Radićevoj akciji, a pitanju njegovih kontakata znatnu pozornost posvetio je i I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 136.-137., 141.-145., 279.-285. Pisao je o tome i B. KRIZMAN, „Stjepan Radić. Život-misao-djelo“, a vrijedan doprinos dao je i James J. SADKOVICH, *Italija i ustaše 1927.-1937.*, Zagreb, 2010., koji hrvatsko-talijansko-srpske odnose prikazuje bez ideoloških predrasuda i reljefnije nego što je to uobičajeno u jugoslavenskoj i postjugoslavenskoj historiografiji, pa i u pretežnom dijelu novije hrvatske historiografije.

⁵³⁰⁸ „Croats Appeal to Italy. Peasant Party Seeks Aid to Found an Adriatic Republic“, *The New York Times*, 25. II. 1919., e-arhiv. Usp. S. RADIĆ, *Politički spisi, Autobiografija-članci-govori-rasprave*. Prir. Zvonimir Kulundžić, Zagreb, 1971., 92.-93.

talijansku potporu.⁵³⁰⁹ Radić se, međutim, nije nikad posve oslobodio mladenačkog uvjerenja da su Srbi i Hrvati jedan narod, i zapravo nije htio razbijanje jugoslavenske države, nego njezino preuređenje. No, u javnosti je nastupao radikalnije, jer je osjećao da prosječnom Hrvatu taj oštar ton i radikalni zahtjevi gode. Prvak HPSS-a nije hrvatsko pitanje držao bezuvjetno međunarodnim – kakvim su ga smatrali frankovci koji su 1919. obnovili stranačko djelovanje i donijeli novi, republikanski program, poričući bilo kakav legitimitet i legalitet Kraljevstvu SHS – ali je i takvom svojom, u biti umjerenom taktikom i težnjom da se ipak sporazumije s Beogradom,⁵³¹⁰ jasno svjedočio da jugoslavenskoj državi nedostaje politički i pravni legitimitet. A da će Radićeva stranka preuzeti dominaciju na hrvatskoj političkoj pozornici, jasno su pokazali već izbori za Ustavotvornu skupštinu.

Kraljevskom odlukom („ukazom“) određeno je da se 28. prosinca 1920. imaju održati izbori za Ustavotvornu skupštinu. Na njima je u Hrvatskoj i Slavoniji HPSS osvojio 230.590 odnosno 37 % glasova odnosno 50 mandata, dok je Hrvatskoj zajednici, Hrvatskoj pučkoj stranci (HPS) i Hrvatskoj stranci prava (HSP) pripalo približno po 2 % glasova: Hrvatska zajednica je osvojila 22.950 glasova odnosno 3 mandata, HPS 11.871 glas odnosno tri mandata, a HSP 10.880 glasova, na ime čega su mu pripala dva mandata. Demokratska stranka je dobila 78.406 (12 %) glasova i 19 mandata, radikali 39.050 (6 %) glasova i devet mandata, a komunisti 31.281 (5 %) glasova odnosno 7 mandata. U Dalmaciji je HPS uzeo 13.947 (16 %) glasova i tri mandata, Težačka stranka 10.636 (12 %) glasova s također tri mandata, komunisti 8.074 (9 %) glasova i jedan mandat. Po jedan mandat dobili su i radikali (6.008 odnosno 7 % glasova), demokrati (5.189 odnosno 6 % glasova), zajedničari (2.917 odnosno 3 % glasova) i izvanstranačka (Trumbićeva) lista (3.196 odnosno 4 % glasova). U Bosni i Hercegovini je Jugoslavenska muslimanska organizacija osvojila 24 mandata (110.895 odnosno 23 % glasova), radikali 11 mandata (60.198 odnosno 13 % glasova), Savez težaka 12 zastupničkih mjesta (54.506 odnosno 12 % glasova), Hrvatska težačka stranka sedam mandata (38.400 odnosno 8 % glasova), HPS tri mjesta (20.774 odnosno 4 % glasova), Demokratska stranka dva mandata (19.102 odnosno 4 % glasova) te komunisti četiri mjesta (18.074 odnosno 4 % glasova). Tako sastavljena Ustavotvorna skupština običnom je većinom 28. lipnja 1921. izglasovala prvi ustav jugoslavenske države: protiv toga je glasovala većina zastupnika Saveza zemljoradnika, te socijalisti i socijaldemokrati, Republikanska stranka kao i Ante Trumbić i Momčilo Ivanić. Od glasovanja su apstinirali zastupnici Narodnoga i Jugoslavenskoga kluba, komunisti i još nekolicina zastupnika, dok 52 zastupnika Radićeve stranke nisu ni mogli glasovati, jer su odbili položiti prisegu kralju.⁵³¹¹

Ti izbori pokazali su da je u hrvatskoj politici nastupilo novo doba: političke grupacije koje su nekad – u sustavu vrlo ograničenoga izbornog prava – dolazile u položaj da govore u ime hrvatskog naroda, sada su, okupljene u Hrvatskoj zajednici, doživjele katastrofalan poraz, a na

⁵³⁰⁹ M. KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 175.-176.

⁵³¹⁰ B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 123.

⁵³¹¹ „Ustav primljen – Historijski dokumenat“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3381, 29. VI. 1921., 1.-3. Opš. o izbornim pravilima, predizbornoj agitaciji te o izbornim rezultatima, djelovanju Ustavotvorne skupštine i donošenju Vidovdanskog ustava v. u: B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 67.-117.

političku je pozornicu kao najjača snaga stupao Radićev HPSS. On je odlučno stao na republikansko stajalište (pa se je stranka u prosincu 1920. prozvala republikanskom), dok je u državnompravnom pogledu zastupao ne sasvim jasna, ali ipak prepoznatljivo konfederalistička stajališta. Istodobno je Radić, taj nekadašnji zagovornik tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva, u velikoj mjeri dokrajčio tu iluziju. On je sasvim precizno detektirao narodno raspoloženje kad je na poznatoj borongajskoj skupštini Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) 15. travnja 1923. pred 80.000 ljudi izjavio: „...Ne zaboravlja [se], da je 30.000 seljaka bilo izbatinano i zatvoreno samo radi republikanizma i da su naše žene i djeca batinani: to se ne će nikada zaboraviti. Nikad više ne će se naći čovjek u našim redovima, koji će reći, da smo mi i Srbi jedan narod. Krvnik i njegova žrtva nisu jedno. Mi znamo, da za to nije kriv srpski seljak direktno; no ali kad on udara, kad on tuče, on je osobno kriv, ili kako oni kažu 'lično'. Srbijanski su seljaci krivi u toliko, kad o tome čuju, da se još nikad nije digao protest. Nijedan list, nijedan političar još se nije našao, pa da je protiv tih zvjerstava što napisao.“⁵³¹²

Događalo se je upravo suprotno: padale su vlade, poput Davidovićeve iz 1924. godine, već zbog samog pokušaja postizanja sporazuma s Hrvatima, iako je taj sporazum podrazumijevao hrvatsko odstupanje ne samo od državne nezavisnosti, nego je u pitanje dovodio i minimalističke zahtjeve poput zahtjeva za federalističkim preuređenjem jugoslavenske države. A takvi su zahtjevi s hrvatske strane postajali sve češći čim je definirana granica s Italijom koja je za Hrvate i Slovence bila još jedno razočaranje: osim što je značilo krupnu teritorijalnu, političku, gospodarsku i kulturnu žrtvu, to razgraničenje je pokazalo da je većina nada polaganih u Srbiju bila promašena. Jer, drastične promjene koje su stvaranjem Kraljevstva SHS nastupile u političkom životu nisu se svele samo na novu stranačko-političku konfiguraciju. Raspad Austro-Ugarske označio je i početak razdoblja državnompravnog redefiniranja hrvatskog nacionalnog prostora koji i nakon utvrđenja granica Kraljevstva SHS ne će biti ujedinjen,⁵³¹³ a i u nizu

⁵³¹² R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 178. Čitav Radićev govor v. u: S. RADIĆ, *Politički spisi*, 414.-424.

⁵³¹³ Iako je notorna činjenica da su hrvatske zemlje nakon 1918. podijeljene između Srbije, Italije i Mađarske – s obzirom na sudbinu Istre (bez Kastva), kvarnerskih otoka, Rijeke s okolicom, Zadra s okolicom, Lastova, Bajskog trokuta itd. – zanimljivo je da i u novijoj hrvatskoj historiografiji postoji tendencija da se nastanak jugoslavenske države brani argumentom da bi u protivnome hrvatske zemlje bile – podijeljene! Iz istog arsenala jugoslavenske propagande potječe teza koja je u korijenu spomenutog shvaćanja, tj. teza da je s hrvatskoga gledišta bilo ispravno to što se dio hrvatskih političara (u domovini i u Jugoslavenskom odboru) nije zalagao za uspostavu hrvatske, nego za nastanak jugoslavenske države, jer da bi takva Hrvatska bila teritorijalno okrnjena. Primijenjena na druge slučajeve, ta ista logika – koja ima jasnu nacionalno-političku motivaciju, pa njoj za volju ignorira činjenice i druge europske i svjetske primjere – vodila bi prema zaključku da su arhitekti ujedinjenja Italije trebali odbiti stvaranje talijanske države, budući da ona nije obuhvaćala sva područja na koja Talijani aspiriraju; da je bilo u srpskome odnosno u bugarskom interesu otkloniti nastanak samostalne države 1878. godine, budući da im na Berlinskom kongresu nisu priznate granice koje su Srbi odnosno Bugari držali svojim nacionalnim granicama; da bi Albanci postupili u skladu s vlastitim nacionalnim interesima da nisu prihvatili državu koja ne obuhvaća sva područja koja oni smatraju svojim i koja uvelike nastanjuju; da bi irski politički prvaci postupili u irskome interesu da su otklonili nastanak Republike Irske, budući da u njezin sastav nije ušao čitav irski otok; da je Njemačka u vrijeme sloma komunizma trebala otkloniti ujedinjenje, jer u njezin sastav nisu ušli Sudetsko područje, Istočna Pruska ili čak Austrija itd. Prema istoj bi logici Hrvati 1990./91. postupali u hrvatskome interesu da su odbili proglašenje hrvatske države, budući da ona nije obuhvatila ono što se je i tada općenito smatralo hrvatskim povijesnim i etničkim prostorom.

različitih modela upravno-pravnog ustroja, trajno će u upravno-pravnom i političkom smislu ostati razdvojene i one hrvatske zemlje koje su se našle u okviru jugoslavenske države.⁵³¹⁴

U međunarodnoj je javnosti nova država u prvim godinama svog postojanja najčešće nazivana Velikom Srbijom,⁵³¹⁵ a tako su je i na unutarnjo-političkoj pozornici nerijetko nazivali važni protagnisti političkih i uopće društvenih kretanja, ne samo Srbi. Francuski je konzul u Zagrebu, bilježi Kovač, u prvo vrijeme kontaktirao samo s tamošnjim Srbima;⁵³¹⁶ Hrvati za nj kao da ni u Zagrebu nisu postojali.

No, osim srpskih aspiracija, Hrvati će se – posve očekivano – ponovno naći suočeni s talijanskim i s mađarskim imperijalizmom. Iako je Mađarska konac rata dočekala na strani poraženih – te će nakon Trianonskog ugovora u lipnju 1920. mađarska država biti i formalno svedena na granice uže od etničkih granica mađarskog naroda – ipak će joj poći za rukom da unutar tih granica zadrži neka područja sa znatnom udjelom hrvatskog pučanstva. Kao ratna gubitnica Mađarska nije uživala posebnu savezničku zaštitu, ali su sile pobjednice ipak vodile računa o tome da ona ne pretrpi prevelike teritorijalne gubitke tamo gdje zainteresirana strana nije pokazivala znatniji interes za teritorijalno širenje. Dok su Rumunjskoj pripali veliki dijelovi bivše Ugarske, srpska je diplomacija težila ostvarenju srpskih aspiracija prema Banatu i Bačkoj, dok je u odnosu na Baranju i napose Međimurje pokazivala naglašenu ravnodušnost. Srbiji je bilo u interesu da se jedan dio Baranje, te Bačka i Banat (Vojvodina) izravno pripoje Kraljevini Srbiji, dok je ostatak Baranje i čitavo Međimurje bila spremna ostaviti izvan jugoslavenskih granica. U tom je smislu na nju pao nemali dio odgovornosti za gubitak velikog dijela Baranje i Bajskog trokuta u kojem su Hrvati bili brojniji od Mađara,⁵³¹⁷ a s obrazloženjem da ne želi otvarati „nova pitanja“, Beograd odnosno jugoslavenska delegacija na Mirovnoj konferenciji tek su mlako i prividno spomenuli potrebu da i to područje uđe u sastav jugoslavenske države. Uslijed toga je na konferenciji prihvaćena tzv. Clemenceauova crta prema kojoj su Bajski trokut i pretežan dio Baranje pripali Mađarskoj.⁵³¹⁸

⁵³¹⁴ U propagandnim istupanjima nakon sklapanja sporazuma Cvetković – Maček te nastanka Banovine Hrvatske u kolovozu 1939., prvaci Hrvatske seljačke stranke često će isticati kako je time napokon ostvaren prastari cilj ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Pritom se je prešućivalo da ni cijela Dalmacija nije ušla u sastav Banovine Hrvatske, u čijem se sastavu nisu nalazila ni Boka kotorska, niti područja koja je anektirala Kraljevina Italija. Dakako, u njezin sastav nisu ušli ni dijelovi Srijema niti veći dio BiH.

⁵³¹⁵ Pod naslovom „Greater Serbian Government Is Organised at Belgrade“, *The New York Times* je početkom 1919. prenio vijest agencije Havas da je formirana vlada Velike Srbije koja će se ubuduće zvati Kraljevstvo SHS. (*The New York Times*, 6. I. 1919., e-arhiv.) U broju od 24. XII. 1919. pod naslovom „Serbians Not To Change State Name“, u tom je listu objavljen dopis jugoslavenskog poslanika u Washingtonu, prema kojemu su neutemeljene vijesti da Srbi („Serbians“) žele da se država i službeno nazove „Velikom Srbijom“.

⁵³¹⁶ M. KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 193.

⁵³¹⁷ Prema ondašnjim procjenama, u Bajskome trokutu živjelo je 25.000 Hrvata („Bunjevaca“), 15.000 Mađara i nešto preko 30.000 Nijemaca. („Pitanje Bajskog trokuta. Ekonomska važnost ovog teritorija“, *Obzor*, 62/1921., br. 165, 19. VI. 1921., 1.)

⁵³¹⁸ Opš. Petar PEKIĆ, *Povijest Hrvata u Vojvodini. Od najstarijih vremena do 1929. godine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1930.; ISTI, *Povijest oslobođenja Vojvodine*, Štamparija Grafika, Subotica, 1939.; Kosta MILUTINOVIĆ, „Vojvodina i stvaranje jugoslavenske države“, *Historijski pregled*, Zagreb, 7/1961., br. 3-4, 200.-217.; Nikola MILUTINOVIĆ, „Mađarska i Trijanonski ugovor“, *Starine*, knj. 54, Zagreb, 1969., 79.-93.; Ante SEKULIĆ, „Prilog istraživanju društvenog života bačkih Hrvata od 1918. do 1928.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 23,

Sličnu je nebrigu beogradska vlada – kako ona Kraljevine Srbije, tako i ona Kraljevstva SHS – posvećivala Međimurju. No, u pogledu te pokrajine, oslabljenoj i demoraliziranoj Mađarskoj se je u jesen 1918. odlučilo suprotstaviti NV SHS sa svojim razmjerno slabim vojnim snagama. Već u studenome 1918. u Međimurju je došlo do nereda i pobuna protiv austro-ugarskih (tada već zapravo i formalno mađarskih) vlasti. U Središnjem je odboru NV SHS 20. studenoga potegnuto pitanje mađarskih nasilja nad pučanstvom. Međimurski je izaslanik dr. Ivan Novak ustvrdio kako je povješano 180 ljudi i izvijestio da su mađarske vlasti uvele prijeki sud te „da vješaju svakoga, koji se izjavlja protiv integriteta ugarske države. Osim toga je u mnogim selima nametnut visoki harač. Svi oni, koji su se izjavili za državu S.H.S. bit će naprosto strijeljani“. Zato je u prvi mah predloženo da se NV SHS obrati Antaninu zapovjedništvu na Balkanu i od njega zatraži zaposjedanje Međimurja, s obzirom na to da NV SHS ne raspolaže dovoljnom vojnom silom, a podupiranje ustanka u Međimurju samo bi navelo Mađare na još teže represalije.⁵³¹⁹ Vijest o broju hrvatskih žrtava je ipak bila pretjerana, ali je u toj pokrajini doista kipjela odlučnost pučanstva da se otrgne mađarskoj dominaciji i državi.⁵³²⁰

Bila je potrebna tek mala vojnička pomoć da se to i ostvari. Narodno je vijeće SHS od izaslanika Srpske vrhovne komande Dušana Simovića zatražilo pomoć pri oslobođenju tog kraja skoro isključivo nastanjena Hrvatima. Simović se je obratio srpskoj vladi, predlažući prihvaćanje te molbe, jer bi njezino ostvarenje išlo u prilog planu za stvaranje koridora između buduće Jugoslavije i Čehoslovačke. Srpska je vlada, međutim, prijedlog odbila, izjavljujući da bi to predstavljalo kršenje ugovora o primirju. Za to su vrijeme mađarske vlasti slomile narodni ustanak u Međimurju i ubile veliki broj Hrvata. Slabe vojne snage koje su bile pod nadzorom Narodnog vijeća i hrvatski dragovoljci ipak su se odlučili na oslobođenje Međimurja, računajući na izvedivost tog pothvata u svjetlu političkoga i vojnog rasula u Mađarskoj. Pod zapovjedništvom potpukovnika Slavka Kvaternika hrvatske su snage 24. prosinca 1918. prešle Dravu, ušle u Čakovec i oslobodile Međimurje. Te su postrojbe bile prešle i Muru te zauzele Mursku Sobotu i Donju Lendavu, ali je taj pokušaj oslobađanja Prekomurja uslijed nedostatka pomoći od srpske vojske skršen početkom siječnja 1919. godine. No, u Čakovcu je 9. siječnja održana velika narodna skupština na kojoj je donesena „Rezolucija o odcjepljenju Međimurja od mađarske države“, koja je konačnu pravnu sankciju dobila mirovnim ugovorom u Trianonu 20. lipnja 1920. godine, kad su utvrđene granice nove mađarske države.⁵³²¹

Zagreb, 1990., 249.-254.; ISTI: „Hrvati iz južnougarskih područja u godinama od 1918. do 1920.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 26, Zagreb, 1993., 249.-254.; Mario BARA, „Trianon, podjela svjetova i bačko-baranjski Hrvati“, *Povećalo. Časopis za povijest i prosudbe o povijesnoj zbilji Zavoda za baranjsku povjesnicu*, Beli Manastir, 2012, sv. 4-5-6-7, 24.-42.

⁵³¹⁹ B. KRIZMAN, „Zapisnici Središnjeg odbora 'Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba' u Zagrebu“, *Starine*, knjiga 48., JAZU, Zagreb, 1958., 367.-368.

⁵³²⁰ Potanje o proglašenju prijekog suda, s faksimilom oglasa kojim je građanstvo obaviješteno o njemu, v. u: Vladimir KAPUN, *Međimurje 1918.*, Čakovec, 1982., 205.-286. U istoj knjizi, na 329.-332., Kapun donosi poimeničan popis ukupno 110 žrtava mađarskih represalija u Međimurju 1918. godine

⁵³²¹ Opš. R. HORVAT, *Poviest Međimurja*, Zagreb, 1944., 279.-292. Za prikaze tih događaja objavljene od obnove jugoslavenske države 1945., sve do 1990. godine, pa i za opširan publicistički prikaz V. Kapuna, koji donosi i

Problem talijanskih aspiracija bio je puno teži, jer je Italija rat okončala na strani pobjednika, a od saveznika je imala čvrsta jamstva u pogledu svoga teritorijalnog širenja. Pravni temelj talijanske okupacije hrvatskih zemalja nalazio se je u sporazumu o primirju s Austro-Ugarskom, koje je potpisano u Padovi 3. studenoga 1918. godine. Bilo je znakovito da se je demarkacijska crta uglavljena u Padovi podudarala s crtom iz Londonskog pakta Primirje nije uzimalo u obzir činjenicu da se je Austro-Ugarska raspala i da je njezina mornarica pala u ruke NV SHS. Kako bi na mirovnoj konferenciji imao odriježene ruke, službeni Rim nije priznao Državu SHS, a od Saveznika je dobio obećanje da je ni oni ne će priznati tijekom trajanja režima primirja.

Slijedom toga je Italija stekla pravo na okupaciju hrvatskih i slovenskih područja, kao i mogućnost da tamošnji živalj bude tretiran kao neprijateljski. Iako je točka 6. ugovora o primirju predviđala da će privremena uprava na okupiranim područjima biti povjerena lokalnim vlastima uz nadzor savezničkih okupacijskih snaga – što je bilo u skladu s dotadašnjim međunarodno-pravnim pravilima i običajima – Talijani su odlučili svoje interese štititi energičnije, preuzimajući upravu u svoje ruke. Na talijansko nastupanje i ponašanje u okupiranim područjima nije utjecala ni činjenica da su u svim dalmatinskim kao i u svim istarskim općinama s hrvatskim ili slovenskom većinom još prije primirja ustrojeni odbori Narodnog vijeća, kao i narodne straže za čuvanje reda i mira, sukladno pozivu i napatku Narodnog vijeća u Zagrebu od 23. listopada 1918. godine. Zahvaljujući tomu, odborima Narodnog vijeća je pošlo za rukom preuzeti vlast bez otpora i sukoba, ne računajući gradove zapadne Istre gdje su Talijani bili u većini.

Međutim, talijanske se okupacijske snage na to ne će obazirati. Već u studenome 1918. one su okupirale Zadar, Vis, Velu Luku, Šibenik, Skradin i druge hrvatske primorske gradove. Talijanska je vojska u niz gradova, poput Trsta i Pule, ušla pod bijelom zastavom ili ju je – uz hrvatske zastave – naivno uvelo mjesno izaslanstvo NV SHS. Bilo je, naravno, i drugačijih primjera, pa su se ponegdje od samog početka okupacije predstavnici narodnih vijeća, skupine građana, pojedinci i crkveni dostojanstvenici pokušavali brojnim prosvjedima suprotstaviti ulasku talijanske vojske, ističući da su okupirana područja etnički skoro isključivo hrvatska i da nikakvi razlozi, a ponajmanje razlozi vojničke sigurnosti ili održanja javnog reda i mira ne opravdavaju nastupanje talijanske vojske.

Makar je ugovorom o primirju bilo predviđeno da okupacija ima privremeni i isključivo vojni značaj, talijanske postrojbe su na okupiranom području raspuštale i građanske vlasti te postavljale talijansku građansku upravu, što je bilo posve protivno i općim načelima međunarodnoga prava. K tome su Talijani nastojali, pa i uspijevali proširiti crtu okupacije i dalje od one koja je predviđena ugovorom. Do 12. studenoga provedena je okupacija i južne Dalmacije, gdje se je iskrcalo oko 1.000 talijanskih vojnika, a već 5. studenoga, dan nakon što su prve skupine talijanskih vojnika ušle u Zadar, proglašeno je priključenje toga grada Italiji. Malo nakon toga, u Zadar je 16. studenoga stigao talijanski viceadmiral Enrico Millo u svojstvu

mnoštvo pojedinosti o događajima u pojedinim naseljima, bilo je karakteristično potpuno prešućivanje uloge potpukovnika Kvaternika, očito zbog uloge koju je on imao kasnije, u doba Nezavisne Države Hrvatske.

„guvernera Dalmacije, dalmatinskih i korčulanskih otoka“. Prekoračenjem uglavaka primirja, Talijani su početkom 1919. godine, usprkos pojedinačnim i mjestimičnim pokušajima oružanog otpora stanovništva u Dalmaciji, okupirali i šire dijelove Dalmatinske Zagore, pa su se u to doba pod talijanskom okupacijom našle 34 dalmatinske općine s 306.375 žitelja, od čega su 290.641 (94 %) Hrvati odnosno Srbi, 14.028 Talijani (4,55 %), a 1.706 (0,56 %) je ostalih.⁵³²²

Čim su se malo učvrstile, talijanske su okupacijske vlasti počele pokazivati svoje prave nakane. One su zatražile da se na okupiranim područjima ističe talijanska zastava, a od službenika se zahtijevalo da podnesu nove molbe za primanje u službu. Zbog povrede hrvatske zastave mjestimice je (kao u Korčuli) dolazilo do otvorenog sukoba okupacijskih snaga i domaćeg življa. Talijani su uskoro zabranili ili strogo ograničili škole na hrvatskom jeziku, a upotreba hrvatskog jezika svedena je na najmanju moguću mjeru. Već za nekoliko mjeseci prepolovljen je broj škola na hrvatskome odnosno slovenskom u Istri, a civilni komesari izvješćivali su nadređene da će i preostale – makar sudbina područja koja je Italija svojatala još nije bila ni izbliza određena – uskoro biti dokinute. Učitelji koji „javno pokažu“ osjećaje protiv talijanske okupacije i njezine tobožnje pacifikatorske akcije, bivali su uhićeni i internirani u Italiji, a ista sudba čekala je i one koji propuste misu „u čast slavne talijanske vojske i slavljenja oslobođenja“. Vlasti su propisivale novčane kazne roditeljima koji nisu htjeli djecu slati u talijanske škole, a zabilježen je veći broj slučajeva da su talijanski karabinjeri bezobzirno premlatili one koji se ni nakon toga nisu dali slomiti. Zabranjeni su hrvatski nacionalni simboli: sve što ne budi ljubav prema Italiji, za okupacijske vlasti postalo je opasnošću. Progonjen je tisak, a svećenike se je pokušavalo prisiliti na propovijedanje na talijanskom. Kod mjesnih su biskupa talijanske okupacijske vlasti nastojale polučiti zabranu bogoslužja i dijeljenja sakramenata na hrvatskom jeziku te postići premještaj nepoćudnih svećenika. Samo tijekom prvih osam mjeseci okupacije u Istri je ukinuto stotinjak hrvatskih i slovenskih škola, iz tršćansko-koparske, porečko-puljske i krčke biskupije protjerano je, internirano ili konfinirano više od 180 hrvatskih svećenika, a već u prvih nekoliko dana okupacije u internaciju je odvedeno oko 2.000 hrvatskih javnih radnika, intelektualaca i uopće istaknutijih ljudi.⁵³²³

U Dalmaciji je talijanska okupacija trajala do 1922./23., godine. Hrvatski i slovenski političari, novinari, književnici i svećenici su u javnosti, pa i u PNP-u, upozoravali na talijanska nasilja, a njezinu je petogodišnju bilancu u Istri Vjekoslav Spinčić opisao sljedećim riječima:

⁵³²² O talijanskoj okupaciji opš. Juraj BIANKINI, „Prva dva mjeseca italijanske okupacije Dalmacije“, *Almanah Jadranska straža za 1928./29. godinu*, Beograd, 1928., 107.-110., 121.-123.; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, 54. i d.; Š. PERIČIĆ, „Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918. do 1923. godine“, 14.-17. i d.; B. KRIZMAN, „Stvaranje Jugoslavije“, 156.-157.; ISTI, *Raspad Austro-Ugarske*, 114.-120.; Franko MIROŠEVIĆ, *Počelo je 1918...: Južna Dalmacija 1918-1929.*, Zagreb, 1992., 47. i d.

⁵³²³ F. ŠIŠIĆ, *Jadransko pitanje na konferenciji mira*, dok. XVI., str. 34.-39.; Fran BARBALIĆ, *Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici*, Zagreb, 1931., 54.; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, 65.-66.; D. ŠEPIĆ, „Istra uoči konferencija mira (Talijanska okupacija Istre 1918. i istarski Hrvati)“, *Historijski zbornik Jugoslavenske akademije*, Vol. 4, Zagreb, 1961., 370.-371.; Vjekoslav BRATULIĆ, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, Zagreb, 1955., 19.-27.; Danilo KLEN, *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri*, Zagreb, 1955., 8.-9.

„Varkama, grožnjama, nasiljima, u opće vandalskom svojom rukom uništila je Italija u pet godina sve ono, što se je kod hrvatskoga i slovenskoga naroda Istre, tečajem šestdeset godina, teškom mukom i velikim žrtvama, na kulturnom i političkom polju postiglo. Uništila je kod toga naroda sve, ali nije uništila njegove narodne i čovječje svijesti.“⁵³²⁴ No, službena jugoslavenska tijela su na te tužaljke najčešće odgovarala šutnjom. U diplomatskim izvješćima se je upozoravalo na to da je vanjskopolitički položaj Kraljevine SHS težak i da je Italija pokrenula silnu propagandnu kampanju, pa zato valja izbjegavati sve što može izazvati sukob s Italijom.⁵³²⁵

Na nepovoljan razvitak i na neizvjesnu sudbinu okupiranih područja upućivale su i nesređene unutarnjopolitičke prilike, ali i ambicije koje je Beograd imao na drugoj strani: u istočnom dijelu zemlje prijetile su nesuglasice s Bugarskom i Rumunjskom te hrpa neriješenih problema s Albanijom. Srpski politički čimbenici su nastojali osigurati vlast nad Makedonijom i istočnim dijelovima Srbije, pa se čak i proširiti na račun poražene Bugarske. S Rumunjskom je postojao spor oko Banata, s obzirom na to da je Francuska zatražila od srpske Vrhovne komande da svoje snage povuče iz istočnog Banata i zapovjedništvo preda francuskom generalu. Srpska je strana oklijevala ispuniti francusku zahtjev u cijelosti, svjesna da joj je francuska pomoć u mogućem sporu s Rumunjskom vrlo neizvjesna, dok je Pariz simpatizirao s većinom ostalih jugoslavenskih zahtjeva.⁵³²⁶ Zbog svega toga u stajalištima jugoslavenske – u formalnom smislu: srpske – delegacije na Mirovnoj konferencije ne će biti jedinstvenih pogleda, pa će i potpora stajalištima koja je branio ministar vanjskih poslova Ante Trumbić često puta biti mlaka i neodlučna.⁵³²⁷

Situaciju su još složenijom činile razrožnosti koje su među savezničkim silama postojale tijekom čitavoga rata te su na Mirovnoj konferenciji ponovno svom silinom izbile na površinu. Velika Britanija, koja je od početka željela poraziti Njemačku kao ključnog protivnika, pa je kod nekih najistaknutijih njezinih političara i diplomata još dugo trajao žal zbog razbijanja Austro-Ugarske, s priličnom je nesklonošću gledala na ambiciju Francuske da posvemašnjim političkim i gospodarskim razbijanjem Njemačke zadrži položaj najjače kontinentalne sile. London je želio obnovu i demokratizaciju Njemačke u okvirima koji ne će ugrožavati britanski imperij i koji će spriječiti nastanak prejake francuske države, dok je Pariz svoju politiku bazirao na strahovitim reparacijskim zahtjevima i na stvaranju sustava koji bi osigurao „preventivnu“ francusku hegemoniju u Europi. Italija je, pak, raspolagala Londonskim ugovorom i imala još ambicioznije planove glede Sredozemlja (poglavito istočne obala Jadrana) i Podunavlja. U tome su se njezini planovi kosili s francuskima i istodobno predstavljali pretpostavku za zbližavanje s Velikom Britanijom koja je svoju političku strategiju tradicionalno definirala pojmom „ravnoteže sila“.

⁵³²⁴ Vjekoslav SPINČIĆ, „Narodni preporod u Istri“, u knjizi: Dane GRUBER: *Povijest Istre*, Zagreb, 1924., (Pretisak: Zagreb, bez god.), 292.

⁵³²⁵ B. KRIZMAN, „Vanjskopolitički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1919.“, *ČSP*, 2/1970., br. 1, 29.

⁵³²⁶ Isto, 26.-27.

⁵³²⁷ B. KRIZMAN, „Mirovni ugovori poslije prvog svjetskog rata“, *Iz istorije Jugoslavije. Zbornik predavanja*, 78.-79. Opš. Andrej MITROVIĆ, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920.*, Beograd, 1969., 81.-90., 130.-176. i dr. Na istome mjestu (str. 5.-38.) opš. o sastavu i ustroju srpske (jugoslavenske) delegacije.

No, stvar nije bila sasvim jednostavna: iako je Italija odmah počela Francusku doživljavati kao pokroviteljicu jugoslavenske države, što je ova u nemaloj mjeri i bila (pa je već u prosincu 1918. u talijanskom novinstvu započeta protufrancuska kampanja), francuski su nacionalisti u svojoj mržnji na Njemačku bili pripravniji poduprijeti talijanske zahtjeve prema istočnoj obali Jadrana. Zato su u prvim mjesecima 1919. Francuzi za sebe tražili granicu na Rajni, priznajući Italiji pravo na Dalmaciju.⁵³²⁸

I talijanska je vlada bila pritisnuta zahtjevima javnosti: u Italiji se je govorilo o „kljastoj“ ratnoj pobjedi, a vlada je bila izložena teškomu socijalnom stanju, te dotad nezapamćenu valu štrajkova. No, objavljivanje tajnoga Londonskog ugovora nepovoljno je odjeknulo u Europi i u svijetu, a njegove odredbe potkapala je i sama Italija time što je proširila svoje aspiracije preko granica utanačenih 1915., napose zahtijevajući za sebe i Rijeku. No, usprkos svim tim slabostima, ipak se je Italija objektivno nalazila u neusporedivo povoljnijem položaju: bila je članica Velikog vijeća Konferencije (Vijeća četvorice), tijela koje je donosilo konačne odluke, imala je u rukama Londonski ugovor te s njim povezane moralne i političke obveze Francuske i Velike Britanije, a povrh toga je u faktičnoj vlasti držala područja na koja je aspirirala i koja su joj ugovorom obećana. Zato je tijekom čitava trajanja Konferencije postojala realna opasnost da Rim (dijelom i na temelju iznuđenih traženja lokalnog pučanstva), iskoristi zaokupljenost saveznika Njemačkom, a potom i protuboljševičkom intervencijom u Mađarskoj i u Rusiji te u tim okolnostima jednostrano proglasi pripojenje okupiranog područja Italiji.⁵³²⁹

Zbog svih tih kompleksnih odnosa je problem razgraničenja Italije i Kraljevine SHS ostao jedno od posljednjih pitanja koje je Mirovna konferencija trebala riješiti, s obzirom na da su osnovni elementi tzv. versailleskog poredka definirani do početka 1920. godine. Za Njemačku ponižavajući mirovni ugovor potpisan je 28. lipnja 1918. u Versaillesu, s Austrijom je ugovor sklopljen u Saint-Germainu 10. rujna 1919., a s Bugarskom 27. studenoga 1919. u Neuillyju s Bugarskom.⁵³³⁰ Još je trebalo postići sporazum s Mađarskom, a on je, desetak mjeseci nakon sloma boljševičke revolucije pod vodstvom Bele Kuna, potpisan u versailleskom dvorcu Trianon tek 4. lipnja 1920. godine.

Zbog toga Saveznicima nije odgovaralo daljnje razvlačenje talijansko-jugoslavenskih pregovora i neprekidno cjenkanje, a to su zaoštrila i zbivanja u Lenjinovoj Sovjetskoj Rusiji odnosno sovjetsko-poljski rat (1920.), pa su Velika Britanija i Francuska intenzivirale nastojanja da se problem riješi, koristeći i Wilsonovu bolest odnosno njegovo postupno povlačenje s europske političke pozornice nakon što su udareni temelji Društvu naroda. Nakon mučnih i

⁵³²⁸ Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata. (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd, 1985., 12.

⁵³²⁹ Na ozbiljnost takve prijetnje upućivala je i okupacija Rijeke: uz prešutnu suglasnost talijanskih političkih vrhova i nemalu pomoć talijanske ratne mornarice, pjesnik Gabriele D'Annunzio je 12. rujna 1919. okupirao Rijeku. Kasnije će doći do proglašenja tzv. Talijanske Regencije Kvarnera odnosno proglašenja o pripojenju Rijeke Italiji. Iako to proglašenje nije imalo međunarodnopravne posljedice, njegova politička važnost bila je iznimno velika. Opš. Ferdo ČULINOVIĆ, *Riječka država. Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*, Zagreb, 1953.

⁵³³⁰ Jugoslavenska je delegacija, nezadovoljna odredbama o pravima manjina i o reparacijama, ugovor o miru s Austrijom potpisala naknadno, 5. prosinca 1919., istoga dana kad i ugovor o miru s Bugarskom.

dugotrajnih pregovora, talijanski je ministar vanjskih poslova Carlo Sforza mogao 10. studenoga 1920. izvijestiti da mu je Trumbić upravo došao izjaviti kako Kraljevina SHS prihvaća talijanski prijedlog da talijanska granica bude na Snježniku te pristaje na utemeljenje Riječke Države bez nadzora Društva naroda, tražeći za svoju državu samo luku Baroš. Trumbić je, kako je pisao Sforza, prihvatio i kontinuitet Rijeke s Italijom te talijansko vrhovništvo nad Zadrom, Lošinjem, Cresom, Lastovom i još nekim manjim otocima.⁵³³¹ Time se je pitanje jugoslavensko-talijanske granice našlo pred rješenjem.

Potpisom Rapallskog ugovora i Antihabsburške konvencije 12. studenoga 1920. uređene su talijansko-jugoslavenske granice. Pri konačnoj redakciji teksta odnosno u tajnom Sforzinu pismu Trumbiću istoga dana, Talijani su pristali ustupiti Kraljevini SHS otoke Vis i Palagružu te luku Baroš. Međutim su Talijani u posljednji tren jugoslavenskoj delegaciji podmetnuli tekst ugovora kojim se donekle mijenja čl. VII. ugovora. Prema umetku koji je jugoslavenska delegacija primijetila tek po povratku u Beograd, znatna prava u Dalmaciji zajamčena su ne samo u korist talijanskih državljana, nego i u korist „i talijanskih interesa“.⁵³³² Prema kasnijoj Sforzinoj interpretaciji, uglavak o luci Baroš nije unesen u tekst ugovora, nego je uglavljen razmjenom pisama između njega i Trumbića, čime je talijanska strana htjela izbjeći bilo kakvo međunarodno-pravno obvezivanje talijanske države. Tumačenje je bilo naizgled formalističko, ali je Italiji davalo i političke i pravne prednosti: talijanski se je plan svodio na to da razmjena pisama predstavlja obvezivanje tek aktualne, ali ne i svake buduće talijanske vlade. To bi značilo da svaka kasnija vlada može prijetiti jednostranim obeskrjepljenjem tog pristanka te tako siliti jugoslavensku državu na stvaranje talijansko-riječko-jugoslavenskog konzorcija za zajedničko korištenje riječke i sušačke luke, čime bi se postigao stvarni nadzor nad jugoslavenskom trgovinom na Jadranu.⁵³³³

U Hrvatskoj je potpisivanje ugovora izazvalo težak dojam. Hrvatski i slovenski zastupnici iz područja koja su po ugovoru imala pripasti Italiji, u Beogradu su 1. prosinca 1920. objelodanili izjavu kojom se prosvjeduje protiv neprirodnog i nametnutog rješenja te činjenice da žiteljima područja koja su predmetom ugovora nije pružena mogućnost slobodnog izjašnjavanja. S obzirom na sve to, kao i na činjenicu da je jugoslavenska vlada ugovor morala prihvatiti pod pritiskom, isticalo se je da „Jugoslaveni“ tih krajeva ne mogu priznati uglavke ugovora, a potpisani zastupnici dižu glas prosvjeda i izjavljuju kako nema mira između „Jugoslavena“ i Talijana dok se povrijeđenim pravima „našega naroda“ ne udovolji revizijom Rapallskog ugovora.⁵³³⁴

Još uvijek je, dakle, nemali dio hrvatskih političara, uključujući i zastupnike rodom s područja koja su nakon Rapalla imala pripasti Italiji, propuštao uočiti da jugoslavenstvo i

⁵³³¹ Vojislav JOVANOVIĆ, *Rapalski ugovor, Zbirka dokumenata*, Zagreb, 1950., dok. 41., str. 39.

⁵³³² Tekst Rapallskog ugovora i Antihabsburške konvencije v. u: V. JOVANOVIĆ, *Rapalski ugovor*, dok. 46-47., str. 41-47. Na istome su mjestu objavljeni i Sforzino pismo Trumbiću glede luke Baroš te Trumbićev odgovor (dok. 52-53., str. 49.-50.).

⁵³³³ V. JOVANOVIĆ, *Rapalski ugovor*, Dodatak br. I-II., str. 58.-60.

⁵³³⁴ Isto, dok. 64., str. 54.-56.

jugoslavenska država nipošto nisu jamstvo uspješnosti njihova otpora talijanskim pretenzijama, onima koje su uvelike pridonijeli širenju jugoslavenskog raspoloženja u dijelu hrvatskog pučanstva.⁵³³⁵

Nisu primjećivali ni to da su hrvatska (i slovenska) područja žrtvovana kao cijena priznanja i vanjskopolitičke konsolidacije Kraljevine SHS, iako je u povodu sklapanja Rapallskoga ugovora i nekoliko dana prije nego što je podnio ostavku na mjesto ministra vanjskih poslova, Ante Trumbić otvoreno izjavio: „Ja smatram ugovor sklopljen u Rapallu jednom solucijom nužde, koja je apsolutno potrebna eksistenciji države. Tu su pojedini dijelovi naše narodne teritorije žrtvovani jedinstvu narodnom i državnom. *Tome Bogu prinješena je ova žrtva* [ist. u izv.]“⁵³³⁶

6.2. S margina političkog života na optuženičku klupu

„Da ste u Zagrebu [1918.] proglasili slobodnu hrvatsku državu, zapadne vlasti bile bi s time sporazumne, one su s time i računale.“

Dr. Ante Trumbić, predsjednik Jugoslavenskog odbora i prvi ministar vanjskih poslova Kraljevstva SHS (1925.)

Božanstvo kojemu je i u Rapallu u studenome 1920. nemali dio hrvatske političke elite prinio tu teritorijalnu i političku žrtvu, nije bilo božanstvo kojemu se je klanjao Ivo Pilar. Uspostavu jugoslavenske države on je dočekao u Bosni, zemlji na koju su Srbi odavno bacali oko, i čijoj je sudbini Pilar posvetio dva iznimno burna i zahtjevna desetljeća svoga ne predugog života. A stvaranjem jugoslavenske države njegove su koncepcije doživjele strahoviti poraz. Tada se je činilo da je ulazak srpske vojske u BiH u studenome 1918. godine anulirao ranija državopravna rješenja i zapečatio dotadašnja nacionalna previranja, okrunivši nastojanja srpskih političara s obje strane Drine.

Koliko je to srpstvu bilo važno i do koje je mjere jačalo srpsku samosvijest i osjećaj nadmoći, jasno ilustrira izjava Laze Markovića, koji je u studenome 1920. godine, parafrazirajući

⁵³³⁵ *Hrvatski list*, koncem Prvoga svjetskog rata jedino glasilo istarskih Hrvata, bio je počeo izlaziti na srpskom jeziku, a 3. studenoga 1918. je klicao: „Živela Jugoslavenska Republika!“ Dvanaest dana kasnije isti list je radosno javljao da je srpska vojska ušla u Zagreb, Rijeku i Ljubljano, te je dodao: „Tužna naša Istra, ima jedinu nadu da će srpski narod učiniti sve da je spasi za Jugoslaviju.“ Žitelji Dragozetića u predstavi regentu Aleksandru 6. siječnja 1919. pisali su: „Ogorčeni u dnu srca svoga što hoće silom da nas prikažu i učine Talijanima, dižemo glas i najodrešitije kličemo, nek nas čuje cijeli svijet: Hrvati smo se rodili, Hrvati hoćemo umrijeti za našu ujedinjenu domovinu Jugoslaviju.“ (D. ŠEPIĆ, „Istra uoči konferencija mira, 351., 377., 381.)

⁵³³⁶ „Mišljenja naših delegata. Razgovor našeg urednika s gg. ministrima Vesnićem, Trumbićem i Stojanovićem“, *Novo doba*, 3/1920., br. 261, Split, 18. XI. 1920., 2.

najutjecajnijeg srpskog političara, Nikolu Pašića, u Mostaru izjavio: „Da je Srbija zatekla poslije 40 godina [austro-ugarske uprave] u Bosni 7 % Srba, Bosna bi opet bila srpska...“⁵³³⁷ No, Srbi su u Bosni i Hercegovini bili relativna većina, pa su listom, još otvorenije nego u banskoj Hrvatskoj, novu državu shvaćali samo kao proširenu Kraljevinu Srbiju. U skladu s tim je urednik sarajevske *Srpske zore* Đorđe Čokorilo u siječnju 1919. pozvao sve Srbe „bez razlike vjere“, neka objave „da nećemo biti zadovoljni sve dotle dok svaki srpski grad, svako srpsko selo ne budu bezuslovno sastavni dio naše majke mučenice Osloboditeljice, herojske Srbije“.⁵³³⁸ Radikalska *Srpska riječ* je neposredno pred izbore za Ustavotvornu skupštinu, položaj BiH opisivala riječima: „Za nas je to pitanje riješeno. Mi smo sastavni dio Srbije, BiH je Srbija.“⁵³³⁹ I četiri godine kasnije sa stranica istoga sarajevskog lista se je poručivalo i istodobno prijetilo: „Za Srbiju je Bosna i Hercegovina što je za Francusku Elzas i Lorena. Ona je zauvijek spojena sa Srbijom i nema te sile koja je može rastaviti od Srbije. Nikakvo glasanje ne može da izazove neke imaginarne promjene. Bosna je srpska. I ostaće srpska: milom ili silom.“⁵³⁴⁰

Dok se je političko organiziranje u BiH, analogno austro-ugarskom razdoblju, i dalje nastavilo odvijati uglavnom pod nacionalno-vjerskim oznakama i obilježjima (pa među tamošnjim Srbima ni jugoslavenski orijentirana Demokratska stranka nije mogla oduzeti većinsku potporu koju su uživali srpski radikali), Srbi su tu zemlju doista smatrali svojom te su se tako u njoj ponašali, posve zatvarajući oči pred činjenicom da to diljem zemlje izaziva negodovanje katolika i muslimana te jača njihovo nepovjerenje u državne vlasti.⁵³⁴¹ „Naredba o izgonu stranaca“ iz svibnja 1919., koja je omogućivala protjerivanje stranaca i nepoćudnih osoba bez ikakva prava na pravni lijek, u prvom je redu pogodovala Srbima i jačanju njihove prevlasti.⁵³⁴² Kao i u ostatku države, Hrvati su i u BiH faktično postali građanima drugog reda. Oni su česte žrtve nasilja, pa i ubojstava, napose u provincijskim selima u istočnom dijelu zemlje.⁵³⁴³

Još teže je bilo muslimanima. Iako u muslimanskome korpusu nije nastala nikakva organizirana snaga koja bi potkapala državu ili bila u nepomirljivoj oporbi prema režimu, ipak su ključne pozicije u državnoj upravi, prosvjeti i školstvu u BiH preuzeli Srbi, a već od prvih dana nizala su se brojna zlostavljanja, nasilja, pa i ubojstva muslimanskog stanovništva poglavito u istočnoj Bosni, ali i drugdje.⁵³⁴⁴ Progoni, zlostavljanja i pokolji kako i BiH, tako i u Sandžaku bili

⁵³³⁷ *Srpska riječ*, br. 236, 26. XI. 1920., 1., nav. prema: Tomislav IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo, 1981., 114.

⁵³³⁸ N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 105.

⁵³³⁹ *Srpska riječ*, 1920., br. 239., 1., nav. prema: T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, 114.

⁵³⁴⁰ *Srpska riječ*, br. 172, Sarajevo, 22. XI. 1924., prema: Atif PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 3. izd., Sarajevo, 1999., 189.

⁵³⁴¹ T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, 98.

⁵³⁴² A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 326.-342.

⁵³⁴³ Tako se primjerice, u više priloga objavljenih u zborniku radova *Dubljeni (Humski zbornik, sv. X., drugo proš. izd., Ravno, 2007.)*, opisuju ubojstva Hrvata 1920. i brojna nasilja nad njima iduća dva desetljeća.

⁵³⁴⁴ A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 34.-40., 40.-47., 62.-74. Ocjenjujući objašnjenja da su ti incidenti izazvani socijalnim motivima (revoltom siromašnih kmetova protiv dojučerašnjih muslimanskih

su izraz duboke srpske mržnje prema islamu i muslimanima. Srpski nacionalisti za muslimane nalaze samo pogrdne riječi, nazivajući ih „kukoljem slavenstva“,⁵³⁴⁵ koji, očito, treba istrijebiti. Makar je prvak Jugoslavenske muslimanske organizacije Mehmed Spaho vjerojatno pretjerivao kad se je 28. rujna 1920. na sjednici Privremenoga narodnog predstavništva potužio da je, pored velike imovinske štete, dosad ubijeno skoro 2.000 muslimana,⁵³⁴⁶ činjenica da je uopće iznio takav podatak – koji se je oslanjao na mnoštvo pojedinačnih vijesti u suvremenome tisku – vrlo jasno je svjedočila o teškome stanju u BiH. Zato se je *Pravda*, glasilo njegove stranke, tužila da je BiH zemlja u kojoj se „riječ Hrvati piše u navodnicima i gdje se muslimanski dio, najčišći ogranak našeg jedinstvenog naroda, sa svih mogućih položaja šalje – u Aziju“.⁵³⁴⁷ Njima nije priznavan ni „plemenski“ identitet, kakav se je Hrvatima u pravilu ipak načelno priznavao, dok se o priznanju njihove nacionalne posebnosti nije moglo ni govoriti u državi u kojoj ona nije priznavana ni Makedoncima niti Crnogorcima koji su smatrani Srbima.

Opterećena tom diskriminatorskom politikom, muslimanska politička elita koja će se uskoro većinom okupiti oko Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), osnovane u Sarajevu 14. veljače 1919. godine, dobar dio svoje energije utrošit će u dokazivanje da muslimani nisu nikakvi Turci nego slavenski, upravo južnoslavenski i jugoslavenski element koji se zalaže za „potpunu ravnopravnost triju plemenskih imena“, a jugoslavenstvo smatra „najprikladnijim putem zbliženja i ujedinjavanja“.⁵³⁴⁸ Sveprisutne pojave nasilja, kao izraz srpskog imperijalizma i srpsko-muslimanskog animoziteta, te konstantno nastojanje da ne dođe do bilo kakvoga upravno-političkog cijepanja BiH koje bi muslimane pretvorilo u manjinu s ograničenom mogućnošću utjecaja na politička i gospodarska kretanja, uvelike će determinirati oportunističku taktiku muslimanske političke elite, u prvom redu JMO-a.

Iako se je većina zastupnika („poslanika“) te stranke u nacionalnom smislu izjašnjavala Hrvatima,⁵³⁴⁹ okolnost da se je glavnina hrvatskih političkih snaga našla kako u izrazitoj oporbi režimu, tako i u političkoj izolaciji, dodatno je usmjeravala vodstvo JMO-a na kompromis s vlastima. Politika kompromisa i naizmjenično paktiranje s vlašću i oporbom, nisu uvijek nailazili na opće odobravanje u muslimanskim redovima, pa su stranku potresali i unutarnji sporovi i

veleposjednika), Purivatra napominje da nema podataka kako bi muslimanske zemljoposjednike napadali Hrvati – katolici, iako je i njih bilo među kmetovima. (Isto, 47.)

⁵³⁴⁵ N. ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941). Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Sarajevo, 1971., 120.

⁵³⁴⁶ A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 74. Da taj broj i ne mora biti pretjeran, mogao bi upućivati podatak da su sandžački muslimani 19. ožujka 1919. predali Ljubi Davidoviću memorandum s popisom 194 opljačkana muslimanska sela i 1.300 pobijenih muslimana. (Isto, 338.) Na slične brojke upućuje i interpelacija Šerifa Hadži Bajrama iz 1919. (N. ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini*, 167.)

⁵³⁴⁷ *Pravda*, 18. rujna 1920., prema: I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 346.

⁵³⁴⁸ Formulacije potječu iz programskih dokumenata JMO-a. Usp. A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 413., 418.

⁵³⁴⁹ M. HADŽIJAHIĆ, *Od tradicije do identiteta*, 209.-210.; A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 78. bilj. 54., 195.; T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, 178., 220., 298.

sukobi.⁵³⁵⁰ No, ni unatoč oportunističkom odnosu prema režimu, JMO-u nije pošlo za rukom steći potpuno povjerenje vlasti niti osigurati položaj muslimana, a posebno dobiti trajna jamstva za očuvanje cjelovitosti BiH. Naprotiv, u javnost su često dopirali glasovi kako srpski ministri, političari, pa i svećenici SPC-a pozivaju na oružje, te kao uzor mladim naraštajima ističu „mlado Srpče“ što je „krvopiju bega nožem u trbuh“, ili otvoreno prijete da će „s oružjem u ruci premlatiti Hrvate i Muslimane i najposlije ostatak iz zemlje protjerati ili ih dotjerati dotle, da nam budu robovi i da pred nama kleče“.⁵³⁵¹ List *Srbadija* otvoreno je pisao: „Mi raspoložemo životima i imanjjima vašim a vi nemate ništa osim svoje slobodne volje da ostanete ovde i da se pokoravate, ili da selite iz okvira naših državnih granica. Mi hoćemo da carujemo. Mi hoćemo da vladamo. Mi hoćemo da raspoložemo i telom i dušom i imanjjem vašim jer mi pružamo garancije, mi smo temelj ove velike naše Otadžbine.“⁵³⁵²

U tim je okolnostima Ivo Pilar u jesen 1918. morao donijeti odluku o sudbini svojoj i svoje obitelji. Svoj ratni dnevnik, vođen neuredno i s velikim prekidima, a kasnije dopunjavan očito na temelju bilježaka, on je nastavio voditi 7. studenoga 1918., nakon što je iz njegove kuće u Tuzli iselilo zapovjedništvo austro-ugarske vojske. Upravo tog dana su u Tuzlu nakon višednevnog prekida ponovno stigle novine iz Sarajeva, s poražavajućim vijestima.⁵³⁵³ Bilo je jasno da je Monarhija propala. Već sutradan su do Pilara, kao što je spomenuto, došle vijesti da mu se „među Srbima radi o glavi“, pa su u tuzlanskome Odboru NV SHS za BiH u prvi mah s olakšanjem primili njegovu najavu da kani „privremeno“ oputovati u Zagreb. No, Pilar se je iz nepoznatih razloga ipak predomislio, pa je odlučio ostati u Tuzli. Zbog straha je ipak odredio da ne noćiti u vlastitoj kući nego je – bar jednu noć, ako ne i više – spavao kod nekog prijatelja.⁵³⁵⁴

Tih su dana u Tuzli kolale različite glasine: od toga da će nova država biti republika pod predsjedništvom Aleksandra Karađorđevića („To bi značilo povratak k monarhizmu“, zabilježio je Pilar u dnevniku), preko toga da se socijalisti bune i ne priznaju NV SHS, do toga da će BiH doći izravno pod Srbiju skupa s Vojvodinom i Srijemom do Vukovara, dok bi ostatak činio „katoličku Jugoslaviju“.⁵³⁵⁵ Uz vijesti o boljševičkim revolucijama koje, prema Pilarovim zapisima od 14. studenoga, svjedoče o propasti Europe za volju anglosaksonskom imperijalizmu, on tog dana bilježi glasine o srpskim nasiljima i o tome da se i NV SHS [za BiH] ne usuđuje postupati protiv Srba. Radi se, ocjenjuje on, jednostavno o tome da Srbi demonstriraju svoju premoć.⁵³⁵⁶ Dan kasnije je s priličnom ravnodušnošću registrirao pad Habsburga i za sebe primijetio kako u novim okolnostima valja „posvetiti interes“ praktičnim stvarima: pitanju banknota, ratnoga zajma i vrijednosti nekretnina. Život se je nastavljao, a na njemu je bila i odgovornost za egzistenciju obitelji. Tog je dana on primio i poziv za zasjedanje Središnjeg

⁵³⁵⁰ A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 105.-126.; T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, 123. i dr.

⁵³⁵¹ A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 184.

⁵³⁵² *Srbadija*, 7. II. 1925., prema: N. ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini*, 114.

⁵³⁵³ POJ, *Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918.*, 35., 47.-48.

⁵³⁵⁴ Isto, 51.-52.

⁵³⁵⁵ Isto, 52.-53.

⁵³⁵⁶ Isto, 54.-55.

odbora HNZ-a, zakazano za 28. studenoga, koji ga je – kao što je opisano – stavio pred ozbiljne dvojbe.⁵³⁵⁷

Nema nikakve sumnje da je njemu poodavno bilo jasno kakvo je raspoloženje prevladalo u vrhu organizacije kojoj je udario temelje, pa nije dvojio da će Središnji odbor HNZ-a sada i formalno stati uz NV SHS za BiH te se kao vodeće tijelo središnje hrvatske organizacije u BiH izraziti u prilog stvaranja jugoslavenske države. Ustati protiv toga značilo je riskirati možda i život; s druge strane, odmah se prikloniti novoj politici bilo je u protimbi s njegovim sveukupnim političkim djelovanjem u posljednjih petnaestak godina. Zato je Pilar tek nekoliko dana kasnije evazivno odvratio da će, ako mu ikako bude moguće, „gledati doći“ na to zajedanje.⁵³⁵⁸ No, kad je prošlo još nekoliko dana, poslao je privatno pismo Stjepanu Kukriću, tadašnjem predsjedniku HNZ-a, obavještavajući ga da ipak ne će doći, nego da se zbog hajke koja je protiv njega pokrenuta mora skloniti u Zagreb. Iz tog se pisma vidi da u njemu još tinja nada da će Središnji odbor poduprijeti odnosno odobriti njegove političke korake, ali kako u to nije siguran, a nije siguran ni u to da je njegova aktivnost „na korist društvu“ (Hrvatskoj narodnoj zajednici), ponudio je ostavku na mjesto podpredsjednika HNZ-a, ostavljajući Središnjem odboru na volju da o tome odluči.⁵³⁵⁹

I da te ponude nije bio, rezultat bi nesumnjivo bio isti. Formalna odluka o Pilarovoj ostavci nije objavljena, ali su novi sastav Središnjeg odbora, izabran na zasjedanju 28. i 29. studenoga 1918., kao i činjenica da je je HNZ tada prihvatio izmjenu § 2. svojih Pravila na način da je stao „na stanovište demokracije i narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba“,⁵³⁶⁰ jasno govorili o tome da je Pilar i u matičnoj organizaciji ostao posve usamljen. No, ta njegova komunikacija s vodstvom organizacije koju je stvarao, odaje Pilarovu pragmatičnost, pa i političku lukavost: u novim je okolnostima bio mali broj skupina i pojedinaca na čiju je pomoć možda mogao računati; HNZ je spadao u takve i Pilar nipošto nije imao interesa da sruši sve mostove između sebe i donedavnih suradnika i prijatelja.

Priopćujući spomenutu vijest o izboru novog sastava Središnjeg odbora i o promjeni Pravila, HNZ je izvijestio javnost da su svi članovi koji su bili spriječeni doći na zasjedanje pismeno izrazili solidarnost sa zaključcima koji će biti doneseni. To je govorilo ne samo da im je nacrt zaključaka unaprijed dostavljen, nego je time i javnost posredno obaviještena kako se je i Pilar – kao što nepobitno znademo iz njegove korespondencije – suglasio s njima. I takva je formulacija za nj mogla predstavljati određenu zaštitu.

U kratkome dnevničkom zapisu datiranom 16. studenoga 1918., Pilar je zabilježio znakove srpske bahatosti, zaključujući ga rečenicom: „Treat ćemo mnogo razbora i ustrajnosti, da to savladamo.“ Dan kasnije samo je unio nadnevak,⁵³⁶¹ ali dnevnik – po svemu sudeći – više

⁵³⁵⁷ Isto, 55.

⁵³⁵⁸ ABiH, NKHZ, V-5/405 – Pilar Središnjem odboru HNZ-a 18. XI. 1918.

⁵³⁵⁹ ABiH, NKHZ, V-5/408, Pilar Kukriću 24. XI. 1918.

⁵³⁶⁰ “Rad oko uspostave Hrvatske narodne zajednice“, *Hnz*, 6/1918., br. 10-11-12, listopad-studeni-prosinac 1918., 116.-117.

⁵³⁶¹ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 56.

nije nastavio pisati. O razlozima se može samo nagađati, a oni skopčani s osobnom i obiteljskom sigurnošću nesumnjivo nisu bili na zadnjemu mjestu: njegove vlastoručne bilješke su jasno pokazivale da se je Pilar puno lakše pomirio sa slomom Austro-Ugarske negoli s nastankom jugoslavenske države. Zato je taj dnevnik i u manje turbulentnim vremenima mogao predstavljati dokaz i u sudskome postupku, a kamoli u slučaju da padne u ruke neodgovornim, razularenim elementima. To je njegova autora, koga je i bez toga bio glas nepoćudne osobe, moglo navesti da prestane bilježiti svoje misli, dojmove i vijesti.

Strah nije bio neosnovan niti pretjeran: moguće je da je u prosincu 1918. postojala zamisao da se Pilara uhititi, iako nije sasvim jasno tko je to poticao i zašto se to nije dogodilo. U Pilarovoj je ostavštini, naime, sačuvan dopis kojim je tajnik Glavnog odbora NV SHS za BiH, dr. Savo Ljubibratić,⁵³⁶² 20. prosinca 1918. izvijestio „povjerenika za unutrašnje poslove“ (dakle – Jozu Sunarića!), da je nakon njegova „upita u pogledu Dr. Pilara“ zatražena obavijest od tuzlanskog Odbora NV SHS, pa je dr. Peleš „19. decembra 1918. telefonski odgovorio da od strane njihova odbora nije stavljen nikakav predlog da se Dr. Pilar uhapsi. Dr. Peleš napominje ujedno da nije isključena mogućnost da je takav nalog izdalo Vijeće u Banjaluci, ali oni o tome da ništa ne znadu.“⁵³⁶³

Raspoloživi podatci, dakle, ne daju dovoljno podloge za zaključak, je li Pilar pod dojmom glasina da mu prijete uhićenje zatražio Sunarićevu intervenciju (a nesumnjivo je mogao računati i na Alaupovićevu,⁵³⁶⁴ vjerojatno još i na Jelavićevu i Džamonjinu pomoć, a ne bi mu intervenciju uskratili ni drugi hrvatski članovi Glavnog odbora NV SHS za BiH, poput Čabrajića, Buntića ili Galića), ili je Sunarić samoinicijativno tražio provjeru Pilarova statusa, poučen Sarkotićevim slučajem kad njegov *salvus conductus* nije bio dovoljan da bivšega zemaljskog poglavara poštedi uhićenja (doduše, izvan Bosne i Hercegovine, u Brodu na Savi). Moguće je da je pitanje Pilarova statusa i sigurnosti potegnuto i na zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a 28. i 29. studenoga 1918., kad je pozdravljen nastanak jugoslavenske države, a Pilar – koji u službenom priopćenju nije spomenut ni jednom riječju – prestao biti članom vodstva te organizacije koja će uskoro izabrati nove čelnike. Stanovit putokaz u tom zaključivanju predstavlja činjenica da se je službeni dopis između Glavnog odbora NV SHS i povjerenika za unutarnje poslove našao tamo gdje mu inače nije

⁵³⁶² Savo Ljubibratić (Plat, kod Dubrovnika, 1876. – Sarajevo, 1962.), srpski političar, pripadnik skupine oko lista *Narod*. Izabran zastupnikom u Saboru 1910., a u Glavnom odboru NV SHS bio tajnik. (H. KAPIDŽIĆ, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, 169.) Ljubibratić je bio jedan od potpisnika izjave lojalnosti bosanskih Srba od 4. kolovoza 1914. godine, u kojoj potpisnici nude svoju odanost i usluge dinastiji. („Eine Loyalitätserklärung der bosnischen Serben und deren Beantwortung“, *Stimmen aus Bosnien*, Nr. 12, Sarajevo, Oktober 1914., 17.-18.) U poratnoj je jugoslavenskoj državi postao senator.

⁵³⁶³ NSK, OIP, R-7983, C-a 11. Kao što je spomenuto, sudac Leo Pfeffer je ustvrdio da je Odbor NV SHS za BiH u Tuzli njega htio suditi, ali da su to spriječili odvjetnik Ljubo Peleš i Branko Čubrilović.

⁵³⁶⁴ U Pilarovoj je ostavštini sačuvano nekoliko dokumenata koji pokazuju da se je u doba Monarhije bio založio za Tugomira Alaupovića, iako ga nije branio (branili su ga Sunarić i Dimović), kad je ovaj kao ravnatelj tuzlanske gimnazije bio optužen zbog protudržavne aktivnosti i potom (1916.) oslobođen. To sugerira da je Pilar vjerojatno mogao računati na Alaupovićevu lojalnost kad je ovaj postao ministrom vjera.

mjesto, u Pilarovu posjedu. To bi moglo sugerirati da mu je prijepis tog dopisa ustupio ili Glavni odbor NV SHS za BiH ili sam povjerenik Sunarić, da mu posluži u slučaju nevolje.⁵³⁶⁵

No, neovisno o tome, nema nikakve sumnje da je Pilar bio svjestan kako Tuzla i uopće Bosna i Hercegovina nisu više područje u kojem može normalno djelovati na profesionalnome i na političkom području. Ona to još zadugo nije bila. Još u veljači 1921. u zagrebačkoj se je pravaškoj *Hrvatskoj misli* zastupnik Hrvatske težačke stranke Mato Špionjak potužio da je početkom siječnja obišao svoje izbornike u tuzlanskoj okolini, pa se je tom prigodom, tvrdi on – naplakao: „Za vrijeme svoga boravka u onome kraju, uistinu rijetko sam kad vidio odrasle muške glave, jer je većina pozatvorena, a ono što je kod kuće ostalo, to sve leži u krevetu od teških uboja, dapače ni nevina dječica, pa ni one blažene žene te ni one angjelske djevojke nijesu ostale na miru [...] već su isprebijane i na sve muke stavljene, a nekoje su čak i nasilno obeščašćene!! Ovako se nešto može dogoditi samo medju onim divljacima u Africi i Australiji, ali eto, nažalost, i u našoj – recimo – slobodnoj Jugoslaviji.“⁵³⁶⁶

Bilo je to već doba kad je država priznata, a njezine granice utvrđene, pa je bilo logično očekivati normalizaciju prilika i uspostavu pravne sigurnosti. Malo nakon sloma Austro-Ugarske, kad su mnogim dijelovima raspadnute države lunjale skupine vojnih bjegunaca, a osiromašeni, frustrirani i naoružani pojedinci i skupine teško se navikavali na građanski život, javni red i poštivanje zakonitosti, stanje je bilo još neusporedivo gore i neizvjesnije.

Suočen s takvim političkim prilikama i stanjem nesigurnosti, Pilar je pred kraj 1918. godine napisao oporuku. Iako se, kaže on u njoj, osjećao „u naponu snage te posvema zdrav i krepak“, na pisanje oporuke se je odlučio zbog činjenice da se nalazi „u izloženu položaju“.⁵³⁶⁷ Takva formulacija jasno pokazuje da se je pribojavao za život i da je htio spriječiti nastanak verzije prema kojoj je umro od bolesti ili je tobože izvršio samoubojstvo. No, osim samoga oporučnog navoda prema kojemu je vrijednost svog imetka procijenio na 400.000 kruna, zanimljive su odredbe te oporuke kojima se određuju posve jednaki zapisi (legati) u iznosu od 1.000 kruna u korist JAZU, Matice hrvatske, Napredka i HNZ-a, dok izvršiteljem oporuke imenuje strica Martina. Njega u slučaju smrti prije otvaranja nasljedstva ima zamijeniti Oto Frangeš, kojega Pilar u oporuci naziva „svojim vjernim prijateljem“. Očevu i svoju literarnu ostavštinu Pilar namjenjuje Akademiji, kojoj ostavlja i knjižnicu, ako je njegova djeca ne bi htjela.⁵³⁶⁸ Pilara su *Ljetopisi JAZU* objavljivani prije sloma Austro-Ugarske bilježili kao pretplatnika Akademijinih izdanja, a iz ove oporučne odredbe jasno proizlazi da oni i dalje ima visoko mišljenje o HNZ-u, i da Akademiju – u kojoj su mu otac i stric zauzimali visoke položaje, pa je i zato s njom sentimentalno povezan – drži prikladnijim

⁵³⁶⁵ Iako je među njima bilo trzavica i javnih prepucavanja, odnosi između Pilara i Sunarića nikad nisu postali neprijateljski, pa će se Pilar, kao što ćemo vidjeti, i prigodom saslušanja u „veleizdajničkom procesu“ sredinom lipnja 1921. pozvati na Sunarića koji da može posvjedočiti kako on nije denuncijant.

⁵³⁶⁶ „Oj, divne li Jugoslavije!“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 7, 19. II. 1921., 2.

⁵³⁶⁷ NSK, OIP, R-7983, C-a 13. U prijepisu oporuke koji je pod naslovom „Dvije oporuke Ive Pilara“, objavljen u časopisu *Pilar*, 1/2006., br. 1, 141.-142. pogrešno je pročitani završni dio zadnje rečenice. Taj dio glasi: „i tako budi“.

⁵³⁶⁸ NSK, OIP, R-7983, C-a 13.

baštinikom i očeve i svoje literarne ostavštine nego, recimo, Maticu hrvatsku, čije je vodstvo u njegovo formativno doba uglavnom zastupalo estetska stajališta koja su bila oprečna njegovima.

Iako je, dakle, imao razloga za bojazan i makar je doista strahovao, Pilar se je dosta brzo, još za svoga tuzlanskog razdoblja, opet vratio u javni život. Taj je podatak više nego zanimljiv i pokazuje da je ipak uživao određenu zaštitu. S koje je strane ona dolazila i na koji se je način ostvarivala, nemoguće je kazati zbog nedostatka gradiva. No, ona je ipak bila takva da je Pilar sudjelovao, makar u ograničenoj – i zasad još neistraženoj – mjeri u organiziranju stranačko-političkog života Hrvata u BiH. To se jasno može vidjeti iz njegove pozdravne brzojavke koja je u drugoj polovici kolovoza 1919. objavljena u zagrebačkom *Hrvatu*, listu Hrvatske zajednice.⁵³⁶⁹ To pokazuje da je on ipak donekle pretjerivao kad je sredinom 1924. godine, prema sačuvanom nacrtu jednoga pisma njemačkom konzulu (najvjerojatnije onomu u Zagrebu), ovako opisao to doba: „Morao sam pretrpjeti najteža proganjanja, jedva spasio goli život i izgubio najveći dio imetka koji sam tijekom 15 godina napornog rada priskrbio kao jedan od najuglednijih odvjetnika u Bosni“.⁵³⁷⁰ Da je bilo baš tako, Pilar se ipak ne bi već 1919. u javnosti pojavljivao kao otvoreni simpatizer političkih aktivnosti koja se je mogla držati oporbenom, iako su prvaci Hrvatske zajednice u to doba u banskoj Hrvatskoj zauzimali utjecajne položaje.

Kao što je spomenuto, Hrvatska zajednica je formalno osnovana u Zagrebu 17. srpnja 1919. godine, nakon duljih pregovora između Starčevićeve stranke prava i Napredne demokratske stranke, kojima se je pridružila i tzv. Osječka grupa (skupina *Hrvatsko kolo*), pri čemu je *Hrvat*, nekadašnje glasilo Starčevićeve stranke prava, već od 16. svibnja 1919. počeo izlaziti kao prvi broj prvoga godišta.⁵³⁷¹ Toj novoosnovanoj stranci, koja je, dakle, okupljala vrlo raznorodne elemente, od pravaša i liberala do jugoslavenskih integralista, kolektivno će, kao cjelina, pristupiti Hrvatska težačka stranka, jedna od političkih organizacija u kojoj će se već 1919. početi okupljati bosansko-hercegovački Hrvati katolici.

Naime, 9. i 10. veljače 1919. godine na prvoj sjednici Središnjeg odbora HNZ-a koja je održana u novoj državi, izabrano je, kao što je spomenuto, novo vodstvo te ugledne hrvatske političke organizacije, čiji je predsjednik postao Stjepan Janković. Istodobno su nominirani predstavnici HNZ-a za Privremeno narodno predstavništvo: Jozo Sunarić (zamjenik Cvjetan Spužević), Luka Čabrajčić (zamjenik Stjepan Kukrić), Vjekoslav Jelavić (zamjenik Franjo Nikić), fra Didak Buntić (zamjenik don Marijan Kelava), Tugomir Alaupović (zamjenik Tadija Odić), fra Ljubo Galić (zamjenik fra Jozo Markušić), Nikola Mandić (zamjenik Nikola Precca), msgr. Karlo Cankar (zamjenik Stipo Subašić), Stjepan Janković (zamjenik Ilija Badovinac) te Gjuro Džamonja (zamjenik Mijo Katić).⁵³⁷² Jedan mandat prepušten je „organiziranom radništvu“, a pred nominirane je kandidate Središnji odbor postavio osnovnu političku smjernicu, koja se je svodila na zahtjev da se do sazivanja Ustavotvorne skupštine ne dira u „utanačenje“ što ga je u ime NV SHS 1. prosinca

⁵³⁶⁹ *Hrvat*, 1/1919., br. 79, 23. VIII. 1919., 4.

⁵³⁷⁰ NSK, OIP, R-7983, A-22.; S. LIPOVČAN, „Ivo Pilar: koncept pisma njemačkom konzulu u Zagrebu /1924./“, *GP*, II., 217.-223.

⁵³⁷¹ H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 23.

⁵³⁷² „Vijećanje Središnjeg odbora Hrvatske Narodne Zajednice“, *Obzor*, 60/1919., br. 38, 15. II. 1919., 3.

1918. sklopio odbor od 28 članova s predstavnicima Kraljevine Srbije. Nepoštivanjem tog „utanačenja“ Središnji je odbor tumačio dosadašnje negativne pojave, pa i anarhiju koja se događa kako na pokrajinskoj razini, tako i na razini središnjih državnih vlasti.⁵³⁷³

Osloncem na politički autoritet s kojim je ušao u svjetski rat, a onda i na svoje kasnije većinsko priklanjanje politici Svibanjske deklaracije, HNZ se je u prvi mah postavio kao jedini predstavnik bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika, a prepuštanje jednoga glasa radništvu zapravo nije značilo odricanje od te pozicije, jer je HNZ imao presudan utjecaj na pretežan dio radnika Hrvata koji su tek u manjem broju simpatizirali s komunistima ili socijaldemokratima.

No, u konačnoj raspodjeli mandata koja je povjerena Narodnom vijeću, smanjen je broj njegovih predstavnika, pa je HNZ-u pripalo sedam, JMO-u dva, Socijaldemokratskoj stranci dva, a socijaldemokratskoj grupi oko lista *Zvono* jedan mandat, dok je čak 30 mjesta dobila Državotvorna stranka SHS, prvotni oblik buduće Pribićević-Davidovićeve Demokratske stranke. Ne dobivši deset zatraženih mandata, HNZ je na trenutak zaprijetio da će od predsjedništva NV SHS zatražiti ovjerovljenje punomoći. Ta prijetnja osloncem na Zagreb – a uz to još i inzistiranje na ugovornom karakteru odnosa između Države SHS i Kraljevine Srbije – bili su jasni znaci „separatizma“, pa je predsjednik zemaljske vlade Atanasije Šola zatražio od Pribićevića da poduzme sve mjere da se to spriječi.⁵³⁷⁴

U stvarnosti u vodstvu HNZ-a nije bilo ozbiljne nakane da se izaziva prijepor u odnosima s režimom – iako će na početku zasjedanja PNP-a Sunarić prosvjedovati protiv načina na koji su podijeljeni mandati zastupnika iz BiH – pa će se u sastavu privremenog parlamenta naći većina nominiranih članova stranke: Sunarić, Galić, Buntić, Jelavić, Čabrajčić, Alaupović, Džamonja i Kukrić.⁵³⁷⁵ Međutim, ne će svi od njih ostati u HNZ-u niti će u PNP-u svi oni sudjelovati u radu Narodnoga kluba.

Usporedno sa sazivanjem zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a tekli su, naime, pokušaji da se vodstvo te organizacije privoli na pristupanje Demokratskoj stranci, kojoj su temelji formalno položeni na međustranačkoj konferenciji održanoj sredinom veljače 1919. u Sarajevu, koju je sazvalo vodstvo Hrvatsko-srpske koalicije na čelu s Pribićevićem, u nakani da formira općejugoslavensku stranku s unitarističko-centralističkim programom. Na čelu Demokratske stranke koja će nastupati kao najdosljedniji predstavnik jugoslavenskog integralizma, bio je poznati srpski političar Ljuba Davidović, dok je njezin intelektualni začetnik, a istodobno i politički naj snažniji član stranačkog vodstva bio Svetozar Pribićević, koji će se kasnije odcijepiti i formirati Samostalnu demokratsku stranku.⁵³⁷⁶

⁵³⁷³ Isto.

⁵³⁷⁴ B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 56.

⁵³⁷⁵ Sunarić je tada (12. ožujka 1919.) tražio da se ovjerove još tri mandata HNZ-a: Jankovićeve, Cankarov i Mandićev. Usp. N. ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 83.-84., 88., 101.-102.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, 126.

⁵³⁷⁶ O osnutku i djelovanju te stranke v. B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, passim. ISTI, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, passim; H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, passim; ISTI, *Svetozar Pribićević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, 74.-78.

HNZ je bio među brojnim strankama s područja bivše Austro-Ugarske koje su sudjelovale na toj sarajevskoj političkoj konferenciji. Bio je taj skup manifestacija pobjede jugoslavenstva, pa je i organiziran baš u Sarajevu koje je u zemljopisnome smislu bilo smješteno približno u središtu jugoslavenske države, a održavanje konferencije u srcu višekonfesionalne BiH imalo je pokazati da sva „plemena“ demonstriraju pripadnost jednomu „troimenom narodu“. No, ti će se Pribičevićevi planovi vrlo brzo pokazati promašenima. Tada je zametku novoosnovane Demokratske stranke, koja je najprije nastupila pod imenom Državotvorna stranka SHS odnosno Demokratska zajednica, doista pristupio i dio nekad istaknutih članova vodstva HNZ-a ili njegovih simpatizera (Stjepan Kukrić, Gjuro Džamonja, Stjepan Pavičić, Tugomir Alaupović i dr. Vladimir Čaldarević), ali je HNZ kao organizacija ostao izvan nove stranačke formacije. Štoviše, priopćio je da se ne želi vezati uz neku političku stranku dok se ne vidi njezina politička platforma, istodobno kritizirajući Državotvornu stranku SHS zbog njezine očite težnje da sankcionira sve dosadašnje mjere i korake središnjih državnih vlasti kojima su očito prekršena utanačenja između slobodne i neovisne Države SHS i Kraljevine Srbije, čime je stvoreno nezakonito stanje i prejudicirana odluka Ustavotvorne skupštine.⁵³⁷⁷

Iza toga naizgled legalističkog argumenta HNZ-a krilo se je zapravo protivljenje jugoslavenskom integralizmu i svijest o posebnosti hrvatskog naroda, koja će se uskoro manifestirati u nastojanju da se formira jedinstvena politička stranka bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika, po mnogočemu nalik organizacijskim pokušajima uoči uvođenja ustavnog stanja u austro-ugarsku BiH.

Budući da je ispao iz Središnjeg odbora HNZ-a i u javnosti bio obilježen kao jedan od najdosljednijih protivnika stvaranja jugoslavenske države, Ivo Pilar nije sudjelovao u donošenju tih odluka vodstva organizacije kojoj je godinama bio glavni ideolog. Nedostatak izvornoga gradiva onemogućuje odgovor na pitanje je li to bio njegov izbor, ili ga – što je puno vjerojatnije – novo vodstvo nije ni htjelo konzultirati, a kamoli uključiti u javni rad. Uspomene na njegov protujugoslavensko djelovanje bile su posve svježije, pa je i njemu i njegovim nekadašnjim prijateljima moglo samo odgovarati da ih novi događaji potisnu u zaborav.

Zato se je Pilar u prvom razdoblju nove države posvetio sređivanju osobnih prilika, iako nije ostao posve pasivan u procesu nastajanja novih političkih stranaka. Bilo je, štoviše, mišljenja da je baš on svojevrsni inspirator, ili jedan od inspiratora, oklijevanja HNZ-a da pristupi Demokratskoj stranci. Tako je, primjerice, Prvislav Grisogono u drugoj polovici veljače 1919. godine, samouvjereno najavljujući da će buduća Pribičevićeva stranka biti najjača u zemlji, potvrdio da ima krugova koji protiv nje izravno ili neizravno rovale, demonstrirajući tako svoje neprijateljstvo prema jugoslavenskoj državi: „U toj akciji, makar indirektno, sudjeluju uglavljani protunarodni elementi, kao Radić, Frankovci, Dežman, Pilar i dr.“⁵³⁷⁸

⁵³⁷⁷ B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 52.; N. ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 82.-83.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, 125.-126.

⁵³⁷⁸ „Dojmovi iz Sarajeva“, *Novo doba*, 2/1919., br. 42, 20. II. 1919., 1.

Nakon što je vodstvo HNZ-a ipak odbilo pokušaje da se pridruži Pribićević-Davidovićevoj Demokratskoj stranci i Demokratskome klubu u PNP-u, zastupnici te hrvatske stranke nastavili su djelovati u sastavu Narodnoga kluba, koji će uskoro iznjedriti Hrvatsku zajednicu. Činilo se da bosansko-hercegovački Hrvati katolici, poučeni predratnim iskustvom, u novoj državi ipak istupati složno i jedinstveno, naročito nakon što je u veljači 1919. HNZ kao organizacija odbio pokušaj utapanja u Demokratsku stranku, oslobađajući se pritom niza nekoliko svojih najistaknutijih članova. No, već u proljeće te godine hrvatski će katolički korpus u BiH pretrpjeti novi udarac. I on će doći s jugoslavenskih pozicija, odnosno iz redova Hrvatskoga katoličkog seniorata i Slovenske pučke stranke oko koje se je u PNP-u okupljao Jugoslavenski klub.

Naime, prigodom izbora novoga provincijala Bosne Srebrene u proljeće 1919., na sastanku širega kruga političkih ljudi koji je održan u Sarajevu, izabran je odbor koji je imao zadaću izraditi program koji bi bio podloga za stvaranje jedinstvene stranke bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika. U taj su odbor izabrani Karlo Cankar, Julijan Jelenić i Stjepan Janković.⁵³⁷⁹ Novim je provincijalom izabran fra Bonifacije Vidović, donedavno član livanjskog odbora NV SHS za BiH. Prigoda u kojoj je sastanak održan i u kojoj je izabran odbor, jasno su pokazivali da se je u biti htjelo reformirati stari HNZ i dati mu novi oblik, prilagođen novim prilikama i oslobođen sad otegotne baštine austro-ugarskoga lojalizma. Pritom je sastav toga tročlanog odbora koji su činili novizabrani predsjednik HNZ-a (Janković), jedan istaknuti i ugledni franjevac, dugogodišnji urednik franjevačkih glasila (Jelenić), te nadbiskupski tajnik, nekadašnja polemička perjanica nadbiskupa Stadlera u obračunima s HNZ-om (Cankar), trebao biti jamstvo da će nova organizacija biti oslobođena spora između franjevačkoga i svjetovnoga klera. U državnopravnim pogledima trojice članova odbora nije bilo bitne razlike: u to su vrijeme sva trojica pristajali uz načelo tzv. narodnoga jedinstva.

No, Hrvatskomu je katoličkom senioratu, kao vodećem čimbeniku Hrvatskoga katoličkog pokreta, jednako kao i Slovenskoj pučkoj stranci, bila zazorna pomisao da se novi državnopravni okvir i nove političke prilike ne iskoriste za širenje vlastitih ideja i pridobivanje novih pristaša, što je, uostalom, i bio glavni motiv širenja jugoslavenske ideologije u katoličkim redovima. I sada se je dogodilo nešto slično kao na prijelomu 19. i 20. stoljeća, pa će se i sada u taj proces uplesti vjersko-kulturni prijepori i argumenti, jačanja protukatoličkih tendencija u državi, povećana uloga slobodnoga zidarstva i pokret jednoga dijela nižega katoličkoga klera da se liberalizira crkveni ustroj, dokine celibat i sl. Te pojave će motivirati nemali dio katoličkoga pokreta da se tim tendencijama suprotstavi i otvorenim političkim angažmanom.⁵³⁸⁰

Seniorat koji je zapravo donosio odluke i u novoosnovanoj Hrvatskoj pučkoj stranci, bez obzira na njezino formalno vodstvo,⁵³⁸¹ odlučio je u savezu sa Slovenskom pučkom strankom stvoriti Jugoslavensku pučku stranku. Ta bi stranka imala zastupati katolička načela, a prostirala

⁵³⁷⁹ H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 30.

⁵³⁸⁰ O političkom djelovanju Seniorata v. Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva: Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*, Zagreb, 1998., passim. ISTI, „Hrvatski katolički seniorat i politika (1912.-1919.)“, *Croatia christiana periodica*, 24/2000., br. 46, 121.-162.

⁵³⁸¹ Ivo LENDIĆ, *Božji kotači. Otvoreno pismo msgru. Augustinu Juretiću*, Split, 2001., 146.

bi se na cijelom teritoriju jugoslavenske države te bi zagovarala jugoslavensko narodno i državno jedinstvo. U BiH je ta katolička koncepcija gledala posebno važno, ali i pogodno polje za svoje djelovanje, budući da je tamo politički i društveni život i dalje bio duboko prožet konfesionalnim načelima.

No, prihvaćanje te koncepcije nužno je značilo i odstupanje od tradicionalne hrvatske politike koja se je oslanjala na Zagreb, te priklanjanje prvotno slovensko-hrvatskoj katoličkoj osovini, kojoj je središte bilo u Ljubljani. U provedbi te politike već u proljeće 1919. agitacijsko su putovanje po BiH poduzeli katolički svećenik i prvak SPS-a Anton Korošec, tada ministar u Protićevoj vladi te Petar Rogulja, prvi predsjednik HPS-a, stranke koja je svoje stranačke organizacije već bila zasnovala u Hrvatskoj i Slavoniji te u Dalmaciji, a djelovanjem hercegovačkih franjevacu bile su nastale i njezine prve jezgre i u Hercegovini.⁵³⁸² Time je HPS kao sastavnica buduće – u konačnici nikad osnovane Jugoslavenske pučke stranke – u Hercegovini stekao početno uporište.

U isto su vrijeme u Bosni poduzimani koraci za okupljanje svjetovnoga i franjevačkoga klera. Na sastanku vrhbosanskog svećenstva, održanom 17. travnja, došlo je do stvaranje Svećeničke zajednice, koja je imala primarno unutarcrkvene i pastoralne zadaće, ali zapravo nije krila ni svoje političke ambicije,⁵³⁸³ pa su u njezino vodstvo ušli politički angažirani klerici, a Karlo Cankar ni tada nije propustio prigodu da agitira za pomoć listu *Jugoslavija* i za njegovo širenje, dodajući da će svećenička zajednica „ujedno biti i temelj našoj narodnoj organizaciji“.⁵³⁸⁴

U proljeće 1919. su Jelenić i Cankar, praktično bez pomoći politički i intelektualno inferiornoga Stjepan Jankovića, izradili „nacrt programa“ zamišljene jedinstvene stranke bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika. Taj je nacrt dobio blagoslov dvojice utjecajnih zastupnika u PNP-u, Jozе Sunarića i Luke Čabrajića, a bilo je zamišljeno da se održi velika narodna skupština na kojoj bi se donijele konačne odluke i osnovala nova, jedinstvena stranka.⁵³⁸⁵ Sve je trebalo nalikovati osnutku HNZ-a 1906. godine – pa će se nešto slično uskoro i dogoditi na istome mjestu (u Travniku i Dolcu), i u istoj prigodi (o blagdanu Velike Gospe) – jedina razlika bila bi u tome što bi se stranka sada nazvala Hrvatskom narodnom strankom.

Međutim, usprkos tomu što je sudjelovao u pripremama za njezino osnivanje i bio podrijetlu, niti sirenskom zovu slovensko-hrvatskog pučkaštva, pa je na vijest o njegovu širenju u Bosni odmah požurio staviti se na čelo suparničke struje, bosanskog odvjetka HPS-a.⁵³⁸⁶ Na spomenutome travanjskom sastanku Svećeničke zajednice on je, prema pisanju službene *Vrhbosne*, otvoreno kazao: „Seniori u Sarajevu razmišljali su o tom, kako bi se osnovala za

⁵³⁸² B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 85.; Z. MATIJEVIĆ, „Nastanak dviju političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata (1919.-1920.)“, 139.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, 127. O Rogulji v. opš.: J. KRIŠTO, „Petar Rogulja i razvoj Hrvatskoga katoličkog pokreta: Uz 80. obljetnicu smrti“, *Croatia christiana periodica*, 25/2001., br. 47, 207.-223.

⁵³⁸³ „Organizacija svećenstva Vrhbosanskog“, *Vrhbosna*, 33/1919., br. 7-8-9, Sarajevo, 5. V. 1919., 73.-76.

⁵³⁸⁴ Isto, 74.-75.

⁵³⁸⁵ T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavodenja diktature*, 104.; Z. MATIJEVIĆ, „Nastanak dviju političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata (1919.-1920.)“, 140.

⁵³⁸⁶ H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 30.

Bosnu i Hercegovinu politička stranka, koja bi u kulturnom boju stajala na braniku vjerskih svetinja i interesa. Da bi se izbjeglo razdoru među Hrvatima u Bosni i Hercegovini, držalo se u prvi mah najzgodnijim stupiti u H.N.Z. i u njoj neumorno i revno raditi. Tako smo se nadali, s jedne strane ušćuvati jedinstvo i slogu među Hrvatima, a s druge opet strane osigurati političku stranku, koja bi stajala na stanovištu katoličke vjere.⁵³⁸⁷

Tvrdeći da su vlasti odbile potvrditi politički karakter HNZ-a, makar takav zahtjev jugoslavenskim vlastima uopće nije bio podnesen, niti je on bio potreban za formalno nesmetano političko djelovanje organizacije, Cankar je uvjeravao nazočne da je u dogovoru „s našim političarima u Državnom vijeću“ zaključeno da se osnuje stranka „koja će biti autonomna, ali će imati isti program kao 'Jugoslavenska pučka stranka““, pa bi se s njom istupalo „za vrijeme konstituante i nakon konstituante“. Držao je da će nazočne impresionirati time što im ne će prešutjeti ni to da se za zamisao „puno interesira“ minstar Korošec, koji kani „svratit u Sarajevo i u stupiti zdogovor sa svećenstvom i političarima našim“, pa bi to, prema Cankaru, bila dobra prigoda da se polože temelji „našoj političkoj stranci“. To su izlaganje – kaže službeno nadbiskupijsko glasilo – nazočni svećenici pozdravili „s veseljem“.⁵³⁸⁸

I taj Cankarov postupak i samo osnivanje HPS-a izazvali su žestoke kritike i osude, jer je njima razbijana politička sloga hrvatskih katolika u BiH, a uspomene na brutalan sukob od prije desetak godina i njegove pogubne posljedice bile su još posve svježije. Nije bez značenja bila ni činjenica da su mnogima bili zazorni i jugoslavenski integralizam i preveliki utjecaj kleričkih krugova. Dio građanske elite koji je tijekom rata prihvatio jugoslavensku koncepciju, u međuvremenu je zauzeo utjecajne položaje koje nije bio spreman olako napustiti. Zbog svih tih su razloga na sastanku održanom 9. svibnja 1919. u Sarajevu, akcijski odbor za osnutak HNS-a i njegovi pristaše osudili „osnutak i rad te samozvane Hrvatske pučke stranke“, naglašavajući kako je nužno najprije organizirati sve Hrvate u Bosni i Hercegovini u jednu stranku, a tek onda provesti suradnju s „ostalim slovenskim i srpskim strankama“. Ujedno je, da bi se izbjegao spor sličan onomu koji je buktio prije desetak godina, taj akcijski odbor imenovao skupinu za pregovore s pučkašima koji su činili Jelenić, Janković i Juraj Šutej. No, sastanak koji je održan 17. svibnja 1919. ostao je bez rezultata, iako su se obje strane suglasile da bitnih programatskih razlika među njima nema.⁵³⁸⁹

Usporedno s pregovorima, obje su se strane užurbano organizirale kako bi tekle nadmoćnu poziciju. Pod geslom „Za vjeru i narod“, privremeni središnji odbor Svećeničke zajednice razaslao je 15. svibnja „svemu svećenstvu Vrhbosanskom“ poziv na organiziranje te sudjelovanje na osnivačkoj skupštini koja je zakazana za 12. lipnja 1919. u Sarajevu, napominjući da je potaknuo sličnu akciju u Mostaru i u Banja Luci, s ciljem osnivanja Saveza

⁵³⁸⁷ „Organizacija svećenstva Vrhbosanskog“, *Vrhbosna*, 33/1919., br. 7-8-9, 5. V. 1919., 75.

⁵³⁸⁸ Isto.

⁵³⁸⁹ H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 30.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, 128.-129.; Z. MATIJEVIĆ, „Nastanak dviju političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata (1919.-1920.)“, 141.-142.

jugoslavenskih svećeničkih zajednica.⁵³⁹⁰ Prema objavljenome dnevnom redu, na sarajevskoj su skupštini nakon pozdravnoga govora biskupa Šarića, imali govoriti Alojzije Čubelić, Julijan Jelenić, Ambroz Benković, Dragutin Čelik i Miroslav Vanino.⁵³⁹¹ Skupština je doista održana i na njoj je sudjelovalo 60 svećenika,⁵³⁹² a istome broju *Vrhbosne* u kome je objavljena opširna reportaža o njoj skupa s programatskim govorima (a biskup Šarić je upirao prstom u njemački Zentrum koji da se jedini može nositi s teškim socijalnim i etičkim izazovima novoga doba), osvanuo je i članak u kojem „jedan svećenik vrhbosanski“ upozorava na nedostatke djelovanja HNZ-a koji, prema riječima autora, umnogome nije ispunio svoju zamišljenu zadaću te su izvan utjecaja te organizacije ostali praktično svi slojevi osim donekle seljaštva.⁵³⁹³

Umjesto da se smiri, prijepor je idućih tjedana postajao sve žešći. Na sastanku koji su održali u Mostaru 9. srpnja, dva su provincijala, fra Didak Buntić i fra Bonifacije Vidović, pokušali smiriti napetosti, pa su sročili izjavu u kojoj su istaknuli, da „povod sadašnjih razmirica je neznatan, nije načelan, dapače je ništavan, jer niti ga izazivlju ikakve razlike političkoga programa, kao što ni kulturnoga ni ekonomskoga, nego se čini, da mu daju povoda najviše netaktičan postupak pojedinaca bilo s jedne ili s druge strane nu (što se mora priznati) ni ta netaktičnost ne proizlazi iz kakvih zlih nakana...“⁵³⁹⁴ Međutim, i taj je pokušaj ostao bez rezultata, a budući da je 19. srpnja u Zagrebu i formalno osnovan Hrvatska zajednica, njezini su prvaci uznastojali proširiti stranačko djelovanje na BiH, oslanjajući se na akcijski odbor za osnivanje HNS-a i, posve logično, na stare znance i suradnike koji su ranije djelovali u HNZ-u, a sada su bili članovi Narodnoga kluba u PNP-u. U svrhu širenja Hrvatske zajednice u Bosni i Hercegovini osnovan je akcijski odbor te su prvaci stranke početkom kolovoza 1919. otputovali u BiH, gdje su održali niz političkih skupova.⁵³⁹⁵ Bilo je to svega nekoliko dana nakon što je koncem srpnja započeo novi krug pregovora između HPS-a i akcijskog odbora za osnutak HNS-a.

Usprkos nastojanju vodstva HPS-a da ostvari prevagu i spriječi održavanje skupštine zakazane u Travniku i u Dolcu za blagdan Velike Gospe 14. i 15. kolovoza 1919., do nje je ipak došlo. Kao organizatori travničkoga političkog skupa nastupili su Narodni klub i „neki politički neopredijeljeni Hrvati“, a na skupu je uz Sunarića i Čabrajića sudjelovao veći broj hrvatskih političara iz drugih hrvatskih zemalja, među kojima su bili i predstavnici Hrvatske zajednice, ali i predstavnici HPS-a.⁵³⁹⁶

⁵³⁹⁰ „Sarajevo: Konstituanta Svećeničke Zajednice Vrhbosanske“, *Vrhbosna*, 33/1919., br. 10-11, 5. VI. 1919., 125.

⁵³⁹¹ „Dnevni red na dan skupštine konstituante SZV“, *Vrhbosna*, 33/1919., br. 10-11, 5. VI. 1919., 125.

⁵³⁹² Popis sudionika v. u: „Svećenička Zajednica Vrhbosanska. Po zapisniku, što ga je na prvoj glavnoj skupštini Svećeničke Zajednice Vrhbosanske, održanoj 12. lipnja 1919., vodio Josip Perković“, *Vrhbosna*, 33/1919., br. 12-18, 20. IX. 1919., 129.

⁵³⁹³ „S Bogom za narod!“, *Vrhbosna*, 33/1919., br. 12-18, 20. IX. 1919., 147.-152.

⁵³⁹⁴ Z. MATIJEVIĆ, „Nastanak dviju političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata (1919.-1920.)“, 142.-143.

⁵³⁹⁵ H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 30.

⁵³⁹⁶ Isto; T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavodačenja diktature*, 104.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, 129.-130.; Z. MATIJEVIĆ, „Nastanak dviju političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata (1919.-1920.)“, 143.-144.

Iz Pilarove brzojavke koja je 23. kolovoza 1919. objavljena u zagrebačkom *Hrvatu*, listu Hrvatske zajednice, moglo bi se zaključiti kako nije bilo planirano da on u tom događanju uzme aktivniju ulogu, nego da je skupštini tek želio „prisustvovati“.⁵³⁹⁷ Nije jasno ni to, bi li to učinio kao simpatizer HNS-a u osnivanju (odnosno jedinstvene hrvatske političke stranke u BiH) ili možda već kao član ili pristaša Hrvatske zajednice. No, taj kratki dopis pokazuje da Pilar već u ljeto 1919. nije bježao od javnog istupanja, i da je podupirao stvaranje ujedinjene odnosno jedinstvene stranke bosansko-hercegovačkih Hrvata. No, iz toga proizlazi i to da ni središnji zajedničarski list nije zazirao od objavljivanja njegovih imena.

Iako su na travničkoj skupštini doneseni zaključci koji su otvarali prostor za likvidiranje HPS-a i HNS-a te za nastanak i djelovanje jedinstvene hrvatske stranke pod nazivom Hrvatska težačka stranka (HTS),⁵³⁹⁸ politički je život odmah nakon travničke skupštine krenuo u drugome smjeru: na političkoj su pozornici u idućem razdoblju djelovali i HPS i HTS koji je nešto kasnije (u proljeće 1920. godine) stupio u Hrvatsku zajednicu i u Narodni klub u Privremenome narodnom predstavništvu, ali je zadržao organizacijsku posebnost, pa se je u pojedinim pitanjima (poput agrarnoga) i razilazio od Hrvatske zajednice.⁵³⁹⁹ Na izborima za Ustavotvornu skupštinu HTS je dobio 38.400 odnosno približno 8 % glasova, što je značilo sedam mandata dok je HPS-u pripalo nešto manje od 21.000 glasova i četiri mandata.⁵⁴⁰⁰ Time je HTS, u čijem su vodstvu bili Stjepan Janković, Ivan Pavičić, Juraj Šutej, Bariša Smoljan i fra Didak Buntić, postao vodeća stranka bosansko-hercegovačkih Hrvata.⁵⁴⁰¹ Međutim, tu će tendenciju uskoro prekinuti naglo širenje Radićeva HRSS-a, posve slično razvitku u banskoj Hrvatskoj, a nešto kasnije i u Dalmaciji, gdje je HRSS postao dominantnom hrvatskom političkom strankom.

Makar je očito da je taj politički razvitak sa zanimanjem pratio, a u određenoj mjeri i sudjelovao u njemu, raspoloživi podatci ne daju nam podloge za cjelovitije zaključivanje o Pilarovu odnosu prema njemu. Iz fragmenata sačuvanoga gradiva iz posljednjih tjedana 1918. godine, kao i iz spomenute oporuke koju je tada sastavio, moglo bi se zaključiti da je on već koncem 1918. donio odluku o preseljenju u Zagreb. No, odvjetnici ni tada nisu slobodno mogli birati mjesto

⁵³⁹⁷ Tekst brzojavke je glasio: „Srdačno pozdravljam sastanak Hrvata. Želim najbolji uspjeh. Želim što iz obiteljskih razloga nemogu prisustvovati. Dr. Pilar“ („Saopćenje sa pouzdanog sastanka hrvatskih delegata iz Bosne i Hercegovine dne 14. kolovoza 1919.“, *Hrvat*, 1/1919., br. 79, 23. VIII. 1919., 3.-4.)

⁵³⁹⁸ Nije jasno zašto je stranka nazvana upravo „težačkom“, iako je zanimljivo napomenuti da je regent Aleksandar – nakon što mu je vodstvo HNZ-a 6. prosinca 1918. poslalo pozdravni brzojav koji je po tonu pristajao uz opću servilnost takvih čina u to vrijeme – 16. prosinca uzvratio pozdrav, uvjeravajući HNZ da „mase težaka Hrvata Bosne i Hercegovine pod mudrim vodstvom Hrv. Nar. Zajednice mogu biti uvjerenе o mojoj naklonosti i brizi za njihov napredak.“ (*Hnz*, 6/1918., br. 10-11-12, listopad-studen-prosinac 1918., 117.-118.)

⁵³⁹⁹ Opš. H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 30.; N. ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, 130.-132.; Z. MATIJEVIĆ, „Nastanak dviju političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata (1919.-1920.)“, 145.-148.; ISTI, „Zablatiše me djeca!": Fra Didak Buntić između Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke (1919.-1922.)“, *ZR Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, 65.-86.; ISTI, „Hrvatska težačka stranka u političkom životu hercegovačkih Hrvata-katolika. Nastanak, djelovanje i nestanak (1919.-1923.)“, *ZR Hum i Hercegovina kroz povijest*, II., 295.-316.

⁵⁴⁰⁰ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 101.-104.; B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 85.

⁵⁴⁰¹ H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 16., 59.; T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, 114.-115.

u kojem će obavljati svoju djelatnost, nego je i sada to pravo (*stallum agendi*) bilo skopčano i s odlukom izvršnih vlasti,⁵⁴⁰² uslijed čega je Pilarovo preseljenje moglo teći vrlo polagano i postupno. Nije se on u to vrijeme smio izložiti riziku otvorene konfrontacije s režimom, a naruku mu je išla činjenica da su bar privremeno u nekadašnjoj banskoj Hrvatskoj utjecajna mjesta u pokrajinskoj upravi preuzeli i neki od ljudi s kojima je Pilar od ranije imao osobnih, pa i političkih veza. Njegova tuzlanska odvjetnička pisarnica nastavila je djelovati i 1919./20. godine, a posljednji sačuvani rijetki spisi i dokumenti u kojima se Pilar spominje kao nositelj tuzlanskoga ureda datiraju još iz 1921. godine.⁵⁴⁰³

U tekstu pod naslovom „Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“ on je naveo kako mu je pravo na obavljanje odvjetništva u Zagrebu dodijeljeno tek 5. lipnja 1920. godine, a jednaki je podatak naveo i svom odvjetniku dr. Radivoju Walteru koji ga je 1921. branio u kaznenom postupku.⁵⁴⁰⁴ U vrijeme kad je dobio *stallum agendi* za Zagreb, na čelu pokrajinske uprave – na temelju odluke regenta Aleksandra od 22. veljače 1920. – već nekoliko mjeseci bio je Matko Laginja kao hrvatski ban, a 2. ožujka imenovani su povjerenici, među kojima je bio i Pilarov stari prijatelj Milivoj Dežman koji je preuzeo odjel za socijalnu skrb.⁵⁴⁰⁵ Prije nego što mu je dodijeljen *stallum* u Zagrebu, ban Laginja je – tvrdi Pilar – od njega tražio „izjavu lojalnosti i obvezu korektnog držanja“, što je Pilar dao bez oklijevanja.⁵⁴⁰⁶ Nije jasno, je li posrijedi bila uobičajena, općenita izjava koju su podrazumijevala odobrenja za obavljanje odvjetničke djelatnosti uopće (pa se sve do danas obavljanje odvjetništva uvjetuje polaganjem prisege), ili se je kod Pilara radilo o nečemu iznimnome. Ipak, da je njemu nametnuto nešto što je odudaralo od uobičajene prakse, čini se vjerojatnim da bi to Pilar spomenuo, ako nigdje drugdje, a ono pred kaznenim vijećem zagrebačkoga Sudbenog stola, kad 1921. godine bude optužen za protudržavnu djelatnost.⁵⁴⁰⁷ U svakom slučaju, *stallum* mu je dodijeljen istoga dana kad i još trojici drugih odvjetnika, a novinska vijest o tome nije nagovješćivala da je prema bilo komu od njih četvorice primijenjen poseban postupak.⁵⁴⁰⁸

⁵⁴⁰² N. ENGELSFELD, „Odvjetništvo u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji između dva rata“, *Odvjetnik*, 72/1999., br. 1-2, Zagreb, 1999., 68. piše kako je u tome presudnu ulogu imao ministar pravosuđa („ministar pravde“). No, u banskoj je Hrvatskoj u doba postojanje pokrajinske vlade to pravo podjeljivao ban.

⁵⁴⁰³ Opš. T. JONJIĆ, „Ivo Pilar – odvjetnik u Tuzli“, 36.-41.

⁵⁴⁰⁴ NSK, OIP, R-7983, A-23. Usp. HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar dr. Ivo. Uputa, primljena u pisarni Dra Radivoja Waltera, dne 24. maja 1921. Usp. „Uputa odvjetniku“, u: B. JANJATOVIĆ, „Ivo Pilar: Tri dokumenta u vezi sa suđenjem g. 1921.“, 204. Autorica je krivo pročitala dokument te je ustvrdila da Pilar piše „5. rujna“. Ispravan datum je: 5. juna (lipnja).

⁵⁴⁰⁵ N. ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 171.

⁵⁴⁰⁶ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Uputa, primljena u pisarni Dra Radivoja Waltera, dne 24. maja 1921.

⁵⁴⁰⁷ Iz formulacije novinskog izvješća Pribičevićeva dnevnika o Pilarovu saslušanju 13. lipnja 1921. možda takvo što i proizlazi, iako to nisu zabilježile ni jedne druge novine. Usp. „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 133, 14. VI. 1921., 3.

⁵⁴⁰⁸ „Pravo odvjetovanja“, *Obzor*, 61/1920., br. 139, 6. VI. 1920., 3. Jedanaesetak godina ranije Milan Heimerl je reagirao na napise u *Hrvatskome pravu* da je išao u „poklonstvo“ banu Rauchu. Radi se jednostavno o tome, naglašavao je Heimerl, da svaki podnositelj molbe za dodjelu prava na obavljanje odvjetništva ide predstaviti se banu. („Milan Heimerl kod baruna Raucha“, *Pokret*, 6/1909., br. 34, 15. II. 1909., 4.)

Iako je on u spomenutom autobiografskom tekstu pisao da mu je dopušten „prenos odvjetničke pisarne iz Tuzle u Bosni u Zagreb“,⁵⁴⁰⁹ to zapravo nije značilo preseljenje osoblja niti spisa predmeta koji su vođeni pred tuzlanskim i drugim bosansko-hercegovačkim sudovima, nego je Pilar, kako je kasnije pisao svom puncu, otkupio jedan zagrebački odvjetnički ured, preuzevši time i dug u iznosu od 200.000 kruna.⁵⁴¹⁰ Moguće je, dakako, da je u Zagreb prenio i dio spisa u kojima je nastavio zastupati stranke čije je zastupanje bio preuzeo dok mu je sjedište bilo u Tuzli, ali je otkupljeni ured bio glavna podloga njegove odvjetničke djelatnosti. Prvo je sjedište njegova zagrebačkog ureda bilo u Ilici 25, dok o broju zaposlenika i intenzitetu rada zasad nemamo podataka.⁵⁴¹¹ S druge je strane logično pretpostaviti da ga je upravo činjenica da je preuzeo pisarnicu opterećenu dugovima dodatno motivirala da se uskoro angažira u Društvu kućevlasnika te tako proširi krug znanaca i potencijalnih klijenata. Problematičan položaj kućevlasnika, ali i stanara, bio je – kako svjedoči brojnost napisa u hrvatskome i jugoslavenskom tisku 1921./22., pa i kasnijih godina – izvor brojnih pravnih nedoumica, različitih tumačenja i pojedinačnih sporova.

Čim mu je odobreno otvaranje ureda u Zagrebu, Pilar je doputovao u rodni grad te je poduzeo pripreme za smještaj obitelji i obavljanje djelatnosti s kojom je – kako će kasnije isticati njegova obrana u kaznenom postupku – prema popisima morao započeti unutar tromjesečnog roka. No, kad se je 19. lipnja vratio u Tuzlu, dobio je poziv na dvomjesečnu vojnu vježbu koju je nastupio 10. srpnja, službujući kao sudski poručnik kod vojnog suda divizijskog zapovjedništva u Sarajevu.⁵⁴¹²

Nema nikakva traga da bi tijekom vojne vježbe Ivo Pilar bio izložen neugodnostima ili progonima, što nije bez značenja za ocjenu njegova ponašanja i političke pasivnosti u to doba. Nije poznato ni kakve je poslove obavljao tijekom te vježbe. Kad je ona okončana, u Zagreb je iz Sarajeva doputovao 13. rujna 1920. godine. Tu se je suočio s novim problemom, jer mu je tijekom vježbe, kao što je spomenuto, „stanarinska vlast“ oduzela stan koji je njemu i njegovoj obitelji na raspolaganje stavio punac mu Adalbert Shek.⁵⁴¹³ Zato se je Pilar privremeno nastanio kod strica Martina u zagrebačkoj Gundulićevoj ulici, a uskoro je uz Shekov zajam – kao i uz

⁵⁴⁰⁹ NSK, OIP, R-7983, A-23. Taj je tekst priredio i objavio Z. MATIJEVIĆ, „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, te će ovdje biti citiran po toj objavljenoj, dostupnijoj verziji.

⁵⁴¹⁰ NSK, OIP, R-7983, B-a 20. Pilar – Sheku, 29. XI. 1921. Iako bi se moglo raspravljati o tome, je li taj dug faktično smanjen zamjenom krunskih novčanica dinarskima (pa bi transakcija za Pilara postala znatno jeftinija), taj podatak – uspoređen s njegovom procjenom vrijednosti vlastitog imetka u prvoj sačuvanoj oporuci – valjalo bi imati na umu pri ocjeni kasnijih Pilarovih tvrdnji o njegovu naglom osiromašenju nakon 1918. godine (što je on istaknuo u spomenutom konceptu pisma njemačkom konzulu u Zagrebu). Usporedbe radi, vrijedno je spomenuti da je godišnja plaća Pilarova šurjaka Milivoja Crnadka, glavnog ravnatelja Prve hrvatske štedionice, od 1. XII. 1919. s dodatcima iznosila 57.666,66 kruna. (HR-HDA-1015, Osobni fond Milivoja Crnadka, kut. 1. Obavijest od 4. XII. 1919.)

⁵⁴¹¹ HR-HDA-417, Odvjetnička pisarnica Walter, kut 176. Predmet: Pilar dr. Ivo. Pilar – Walteru, 8.VII.1921. Bezuspješno sam od Hrvatske odvjetničke komore pokušao dobiti podatak o sudbini Pilarove pisarnice nakon njegove smrti u rujnu 1933., pa se može samo pretpostavljati da je preuzimateljem ureda bio imenovan njegov zet, zagrebački odvjetnik dr. Tomo Jančiković.

⁵⁴¹² NSK, OIP, R-7983, A-23.; „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 212. Iz toga se daje zaključiti da mu je priznat i čin koji je donio iz austro-ugarske vojske.

⁵⁴¹³ NSK, OIP, R-7983, A-23.; „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 212.

dogovor da će se njegova supruga, Shekova kći Jelena – odreći jednoga dijela svojih nasljednih prava nakon očeve smrti – kupio teren na Slavujevcu br. 8, za koji je 1921. dobio građevnu dozvolu te je u listopadu iste godine počeo graditi svoju zagrebačku vilu, čija je vrijednost unaprijed procijenjena na iznos od milijun i pol kruna.⁵⁴¹⁴ U vrijeme kad su udareni njezini temelji, kao što ćemo vidjeti, Pilar je već bio politički osuđenik, a zajedničko stanovanje sa Shekovima tijekom idućih deset i više godina, dovest će postupno i do unutarobiteljskih napetosti, koje će Pilar zabilježiti u jednome razmjerno opširnom spisu sačuvanom u njegovoj ostavštini.

Odvjetničku djelatnost u rodnome gradu započeo je 10. studenoga 1920., dakle, po isteku tromjesečnog roka od dobivanja *stalluma*, ali je vojna vježba očito predstavljala ispričiv razlog, pa u tom pogledu nije imao sankcija niti poteškoća. Nije posve jasno zašto je malo nakon preseljenja u Zagreb – možda i zbog nedostatka prostora odnosno stana, a možda i zbog potrebe da na sebe skrene pozornost utjecajnih intelektualnih krugova – odlučio raspolagati očevom književnom ostavštinom. No, da je do toga došlo baš u to vrijeme, svjedoči podatak da je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 24. srpnja prihvatila Pilarovu ponudu da se književna ostavština Gjura Pilara pohrani kod nje.⁵⁴¹⁵ Znanstvenu je knjižnicu Gjuro, naime, još za života htio prodati Akademiji, ali je nju na koncu kupila zemaljska vlada.⁵⁴¹⁶ Po svemu sudeći, prigodom predaje te ponude u kasno proljeće ili u rano ljeto 1920. godine, Ivo Pilar je toj ustanovi darovao primjerke svojih knjiga *Svjetski rat i Hrvati* te *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, a vjerojatno i *Secesiju*.⁵⁴¹⁷ Ipak, do faktične predaje ostavštine Gjura Pilara Akademiji došlo je tek krajem godine.⁵⁴¹⁸

A da se je vrlo brzo uključio u društveni život, jasno pokazuje činjenica da su jedva prošla dva mjeseca, a već je Pilar počeo držati javna predavanja koja se nije ustezao objaviti ni tisak koji je nastojao ne zamjeriti se ni pokrajinskim niti središnjim vlastima. Tomu je pripomogla, dakako, činjenica da je Pilar pokazao spremnost da se i u zagrebačkoj javnosti pomiri s nastankom nove države. Središnji zagrebački dnevnik, *Obzor*, pod naslovom „Islam kao socijalna pojava“ objavio je naime početkom ožujka 1921. Pilarovo predavanje održano u zagrebačkome Pučkom sveučilištu. Raspoloživi podatci navode na zaključak da je to predavanje on održao, po svemu sudeći, u najmanje dva dijela u veljači 1921., pri čemu je drugi dio sigurno održan 21. veljače.⁵⁴¹⁹ To je

⁵⁴¹⁴ NSK, OIP, R-7983, B-a 18-19, 20.

⁵⁴¹⁵ I. ZVONAR, „Sudbina znanstvene knjižnice dr. Ive Pilara“, *Pilar*, br. 4 (2), 51.

⁵⁴¹⁶ *Korespondencija Rački – Strossmayer*, IV., 356., 357., 386.

⁵⁴¹⁷ I. ZVONAR, „Sudbina znanstvene knjižnice dr. Ive Pilara“, 53.

⁵⁴¹⁸ Isto, 52.

⁵⁴¹⁹ „Pučko sveučilište“, *Obzor*, 62/1921., br. 49, 20. II. 1921., 3. U toj je vijesti iz nedjeljnog izdanja zagrebačkog dnevnika objavljeno, naime, da Pilar „u ponedjeljak završuje“ svoje predavanje. *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907-1912-1932.*, 32. spominje Pilarovo predavanje pod istim naslovom u 1920./21. godini, bez potanijeg nadnevk. I iz popisa predavanja koji je sadržan u članku Vale VOUKA, „Izveštaj o radu 'Pučkoga sveučilišta' u godinama 1920./21. i 1921./22.“, *Zbornik za pučku prosvjetu*, 1/1922., sv. 2, Zagreb, 1922., 57.-64. proizlazi tek da je Pilar to predavanje održao tijekom akademske 1920./21. godine. Moguće je da Pilarova formulacija u četvrtome objavljenom nastavku („Ja sam već u zadnjemu predavanju...“) sugerira kako je predavanje održano u više nastavaka odnosno dijelova.

predavanje bilo dvosatno, pod naslovom „Islam kao socijalna pojava uopće, a napose u našem narodu“, a poznat je i podatak da su mu nazočila ukupno 204 slušatelja.⁵⁴²⁰ Za grad koji je tada imao približno 120.000 stanovnika, to i nije bio mali broj, a broj slušatelja na Pilarovim predavanjima bio je približno jednak, ako ne i veći i od prosječnog broja slušatelja na priredbama Pučkoga sveučilišta. Razumije se, to nije ovisilo samo o imenu i kakvoći predavača, nego i o aktualnosti i zanimljivosti teme.

Iako bez potanjih istraživanja o tome nije moguće pouzdanije zaključivati, ima znakova da su u Pučkome sveučilištu Pilarovi raniji suradnici i prijatelji u to vrijeme imali snažan utjecaj. Moguće je da to treba pripisati činjenici da je ključnu ulogu u djelovanju te ustanove već od ranije imao dr. Albert Bazala, sveučilišni nastavnik i član Hrvatske zajednice koji je jedno vrijeme 1920. bio povjerenik za prosvjetu i vjere i zemaljskoj vladi za Hrvatsku i Slavoniju, ali se je brzo vratio na Sveučilište. Čini se da drugačije nije moguće objasniti činjenicu da su u to vrijeme, u sasvim kratkom razdoblju 1920./21. godine, u Pučkome sveučilištu predavanja održali Oto Frangeš, Martin Pilar, Branimir Truhelka, Vladimir Dvorniković, Julijan Jelenić i dr.⁵⁴²¹ Bio je tada zagrebački intelektualni sloj još razmjerno tanak i slabašan, a grad nije obilovao ni prevelikim brojem prostorija koje bi bile prikladne za održavanje javnih tribina i predavanja. Zato činjenica da su pripadnici tog dijela intelektualne elite dobivali prigodu održati predavanja – iako se je kasnije, kao što ćemo vidjeti, pojavila do danas nedokazana tvrdnja da su neka Pilarova predavanja bila i zabranjena – ipak u nemaloj mjeri ilustrira njezin društveni položaj i utjecaj, usput pokazujući da su *modus vivendi* s vlastima pronašli i oni koji su izvorno bili protivnici jugoslavenske države.

No, od predavanja koje su u to vrijeme održali njegovi prijatelji i suradnici, samo je predavanje Ive Pilara našlo put do stranica *Obzora*. Bez pomnijih istraživanja nije moguće kazati je li to proizlazilo samo iz kakvoće ili zanimljivosti njegova predavanja, ili je imalo i dublje, političke motive. Moguće je da se time htjelo pokazati kako je i taj poznati protivnik jugoslavenstva i jugoslavenske države sada spreman zastupati drugačija stajališta, a moguće je i da je pri objavljivanju njegova predavanja presudila činjenica da se je radilo o vremenu kad je pretežan dio hrvatske javnosti – pa i one koja je desetljećima simpatizirala s jugoslavenstvom – sa zebnjom promatrao najave donošenja centralizmom nadahnutog ustava, uslijed čega se je možda htjelo pokazati da među Hrvatima postoji razumijevanje, pa i simpatije prema islamu, čime bi se možda privuklo zastupnike JMO-a ili bar jedan njihov dio, da ne pokleknu pred ponudama i prijetnjama režima.

⁵⁴²⁰ V. VOUK, „Izveštaj o radu 'Pučkoga sveučilišta' u godinama 1920./21. i 1921./22.“, 61.; *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 32. Na oba mjesta je naveden isti broj slušača, ali nije jasan Voukov račun, jer je u stupcu pod naslovom „poprečan broj slušača na sat“ uz Pilarovo predavanje naveden drugi broj: 134.

⁵⁴²¹ Prema vijestima iz dnevnoga tiska i podacima iz *Spomenice Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, Frangešovo je predavanje nosilo naslov „Gospodarstvo kao činbenik narodnoga života“, Truhelka je govorio na temu „Rugjer Bošković i astrogeodezija XVIII. st.“, Dvorniković je predavao o „Filozofiji i kulturi“, a izlaganje Martina Pilara nosilo je naslov „Seljačka kuća u Hrvatskoj“. Jelenić je izlagao na temu „O patarenima“.

Pilarovo je predavanje objavljeno u četiri nastavka. U prvome od njih autor se je pozabavio poviješću religije koja ima, naglašava on, 250 milijuna sljedbenika, pa po brojnosti predstavlja treću konfesionalnu skupinu u svijetu. Islam ima „veliko znamenovanje“ i s gledišta „naše narodne države“ odnosno s hrvatskoga i s jugoslavenskoga gledišta, jer „u našoj državi“ ima oko 950.000 Muslimana, dakle, ljudi koji su prihvaćanjem islama došli „trajno u političko-interesnu sferu tuđinske osmanlijske države“ te su se time orijentirali interesima koji su – kaže Pilar – „našem narodu“ tuđi, pače su s njim i u trajnom konfliktu.⁵⁴²²

Međutim, za razliku od tada još čestih predbacivanja muslimanima da su „Turci“, koja su poglavito među Srbima bila svakodnevna, Pilar u svome predavanju pokazuje simpatije prema muslimanima i islamu, naglašavajući kako i ta religija „zahvaljuje svoj opstanak jednoj grandioznoj historijskoj ličnosti“, pa potom opširnije opisuje Muhamedov život i ranu povijest islama.⁵⁴²³ Povijesti i širenju te religije posvećen je i nastavak njegova predavanja,⁵⁴²⁴ a nakon toga se on bavi „dogmatikom islama i njezinim socijalnim posljedicama“, te ističe da je jedna od prednosti islama njegova dogmatska jednostavnost i dosljednost koja je i vjernicima lako shvatljiva, iako se ne može kazati da je obdržavanje islamskih vjerskih propisa lagano.⁵⁴²⁵

Nakon što je tako prikazao povijest i dogmatiku islama, Pilar je u završnome dijelu svog predavanja pristupio ocjeni njegove socijalne uloge, podijelivši taj dio u četiri pododjeljka: islam prema pojedincu, prema obitelji, prema narodu i prema državi.⁵⁴²⁶ Nijedna religija, ističe on, ne zahvaća u osobnost pojedinca tako duboko kao što to čini islam. Zato je islamu pošlo za rukom, ističe Pilar, da svoje sljedbenike navede na potpunije poštovanje vjerskih dužnosti nego bilo koja druga religija. Njegova vjerska pravila, a osobito česta dužnost molitve „uniformiraju život Muslimana“, čemu doprinosi i orijentalni ritualizam koji je osobito bujan. Sve to rezultira snažnom solidarnošću među vjernicima, pa je jedan Musliman, naglašava Pilar, bliži drugomu Muslimanu različite rase, jezika ili staleža, nego nemuslimanima koji pripadaju istoj rasi, jeziku i staležu. To ima krupne socijalne posljedice koje najzornije pokazuje primjer Turske; da nije muslimanski, taj bi „bolesnik na Bosporu“ davno umro, a ovako ne pokazuje baš nikakve volje da umre. To istodobno pokazuje, naglašava Pilar, da su bilo kakvi pokušaji prevjeravanja (konvertiranja) odnosno pokrštavanja Muslimana osuđeni na neuspjeh.⁵⁴²⁷

Kao „vrlo oštroidan reformator“, nastavlja Pilar, prorok Muhamed nije previdio izvanredno značenje obitelji. Zato islam ne samo preporučuje, nego i nalaže brak. No Pilaru se čini da je kod Muhameda, kad je posrijedi obitelj, pretegnuo političar nad reformatorom. Zato su islamska obitelj i institucija mnogoženstva zamišljeni tako da pomognu širenju islama i političke vlasti islamske države, pa je i Muhamedu pošla za rukom ta konfesionalna i politička ekspanzija. Ti uspjesi nisu

⁵⁴²² I. PILAR, „Islam kao socijalna pojava“, *Obzor*, 62/1921., br. 61, 4. III. 1921., 1.-2. Kad označava muslimane u jugoslavenskoj državi, riječ „Musliman“ odnosno „Musloman“ u tekstu objavljenom u *Obzoru* napisana je velikim početnim slovom.

⁵⁴²³ I. PILAR, „Islam kao socijalna pojava“, (1), br. 61, 4. III. 1921., 1.-2.

⁵⁴²⁴ I. PILAR, „Islam kao socijalna pojava“, (2), br. 62, 5. III. 1921., 1.-2.

⁵⁴²⁵ I. PILAR, „Islam kao socijalna pojava“, (3), br. 63, 6. III. 1921., 1.-2.

⁵⁴²⁶ I. PILAR, „Islam kao socijalna pojava“, (4), br. 65, 8. III. 1921., 1.-2.

⁵⁴²⁷ Isto. 1.

slučajni, nego su „rezultat Muhamedova organizatornog veleuma“, makar i po cijenu da „nutarnja vrijednost“ braka objektivno padne i da stege nametnute ženi imaju negativne socijalne i kulturne posljedice.⁵⁴²⁸

Analizirajući odnos islama prema narodu, Pilar ističe kako se on ne samo slaže s uobičajenom ocjenom da je islam anacionalan, nego bi tu ocjenu još i pojačao: islam je antinacionalan. Naši Muslimani, naglašava Pilar, nisu u etničkome smislu Turci, ali se oni upravo zbog opisane religijske snage islama i njegove antinacionalnosti vežu uz Tursku i identificiraju se s njezinim političkim interesima. U tome su korijeni, nastavlja Pilar, sporog odvijanja procesa „nacijonalizacije Muslimana, bilo to u hrvatskom bilo u srpskom smislu“, tim više što i hrvatstvo i srpstvo imaju „neki konfesijonalni prizvuk“.⁵⁴²⁹

Što se odnosa prema državi tiče, prelazi Pilar na posljednju temu svog predavanja, „islam je par excellence državna i politička religija“, na što upućuje i njegova rana povijest odnosno proces širenja koji je nerazdvojno povezan s jačanjem i širenjem arapske države. Zahvaljujući konfesionalnosti islamskih država, u njima su samo muslimani punopravni građani, dok su svi ostali građani drugog reda. Tako je bilo i u Otomanskoj državi, ali je imalo i negativnih posljedica: Muslimani su se naučili na lagodan život, pa se u promijenjenim okolnostima nisu lako snalazili.⁵⁴³⁰

Nije Pilar na koncu odolio ni želji da objasni publici kako se je uopće dogodilo, da „jedan dio našega naroda“ prijeđe na islam. Nakon što je izložio poznatu teoriju o „bogumilskome“ prelasku na islam – začudo preskočivši razdoblje prije 12. stoljeća odnosno svoj (i Milobarov) prikaz povijesti hrvatske države u doba narodnih vladara – Pilar je zaključio ocjenom kako su pogledi na islam koje nam je donijela prošlost danas posve nesuvremeni: „Katolički i pravoslavni dio našega naroda stajao je kroz stoljeća u borbi sa islamskom osmanlijskom državom. Kroz to vrijeme razvilo se je jedno shvaćanje o Islamu, koje je odgovaralo ondašnjem vremenu borbe, koje ali nije bilo objektivno i ne odgovara više današnjem vremenu. Mi danas više nismo u Borbi sa Islamom, dapače nismo više ni susjedi sa kojom islamskom državom. Za nas je danas Islam samo toliko aktuelan, koliko 10 po sto našega naroda ispovijeda Islam kao svoju vjeru. Mi dakle moramo jedared za uvijek odbaciti ostanke mržnje i neraspoloženja prama Islamu, koji su nam ostali iz one perijode borbe. A to možemo postići samo tako, da se stavimo na strogo kritičko i znanstveno stanovište prama Islamu.“⁵⁴³¹

Pilarove poglede na islam, izražene i u drugim njegovim tekstovima, a ne samo u ovom predavanju, neki će kasniji pisci iz muslimanskoga kulturnoga kruga ocijeniti vrlo pozitivno, nalazeći da je on bio jedan od malobrojnih intelektualaca svog doba koji je islamu znao pristupiti objektivno, upućeno i taktično.⁵⁴³² Nema nikakve dvojbe o tome da je takvom njegovu pristupu pridonio njegov modernistički, liberalan odgoj i protuklerikalna crta njegova karaktera. No, u

⁵⁴²⁸ Isto.

⁵⁴²⁹ Isto, 1.-2. Svojedobno je i B. Kállay upozoravao na to da je kod muslimana ideja domovine povezana s religijom. Usp. T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 365.-366.

⁵⁴³⁰ I. PILAR, „Islam kao socijalna pojava“, (4), br. 65, 8. III. 1921., 2.

⁵⁴³¹ Isto.

⁵⁴³² M. HADŽIJAHIĆ, „Posljednji hrvatski bogumil“, Dr. Ivo Pilar“, 68.-69.

njegovu je tekstu lako prepoznati i dimenziju koja se u takvim prikazima obično nije isticala, a svodi se na to da je u ovome tekstu, na prijelazu iz 1920. u 1921. godinu, Pilar bio spreman i javno govoriti o „našemu narodu“ u značenju koje je bilo dosta blisko režimskome tumačenju toga pojma. Drugačije se ne bi mogla shvatiti sintagma „naš narod“ i ocjena da 950.000 muslimana na području jugoslavenske države predstavlja „10 po sto našega naroda“. Takav izračun udjela nije ostavljao dvojbe o tome da se pod pojmom „naš narod“ ipak ne misli samo na Hrvate.

No, radi se o tome da se je u to doba takva upotreba pojma „naš narod“ znala prelijevati i na šire društvene slojeve koji nisu nužno zagovarali koncepciju tzv. narodnog jedinstva. U svakom slučaju, ni u tim oportunističkim formulacijama Pilar ipak nije skrivao da pravi razliku između „nacijonalizacije Muslimana“ u hrvatskome ili u srpskom „smislu“. Jednako tako, u svojoj knjizi *Borba za vrijedost svoga „Ja“*, koja je – kao što ćemo vidjeti – očito nastala u isto vrijeme odnosno uglavnom 1919.-1920., a bila objavljena u veljači ili početkom ožujka 1922. godine, Pilar nije nikada zatajio svoj hrvatski identitet, nego dosljedno govori „mi Hrvati“.⁵⁴³³

No, ako se je ponadao da će mu takav oportunizam i povlačenje iz politike osigurati miran život, Pilar će vrlo brzo doživjeti razočaranje. Još prije nego što je otvorio zagrebački ured, zapravo svega dan-dva po dolasku u rodni grad s vojne vježbe, dok je bio na ručku u kući strica mu Martina, 14. rujna 1920. godine potražio ga je neki čovjek koji mu je predao pisanu poruku.⁵⁴³⁴ Iako je odmah bio svjestan ozbiljnosti toga događaja, Pilar nesumnjivo nije ni slutio da će ga on odvesti pred sud i ugroziti sve njegove planove.⁵⁴³⁵ Jer, nekoliko mjeseci kasnije postale su jasne dimenzije tog incidenta, koji je – po svemu sudeći – predstavljao dijelom retorziju nove države i njezina režima prema svomu dokazanom i opasnom protivniku, a dijelom i *preventivni udar* na nepoćudnu hrvatsku inteligenciju u kontekstu priprema za donošenje Vidovdanskog ustava, ali i u jeku svakodnevnih rasprava o manje ili više ozbiljnim pokušajima austrijskih, manjim dijelom i mađarskih legitimista, da restauriraju Habsburgovce ili nađu slično rješenje kojim bi se stalo na kraj postojećoj društvenoj, gospodarskoj, političkoj i etičkoj krizi, koja se je ogledala i u proplamsajima boljševičkih rezolucija diljem srednje Europe. Nije pritom bilo beznačajno ni to da je tisak iz dana u dan bio preplavljen vijestima o nemirima u Hrvatskoj, u Makedoniji i Crnoj Gori, o mađarskim, talijanskim i bugarskim teritorijalnim aspiracijama.⁵⁴³⁶ Naravno, u toj psihozi stalne napetosti i proizvodnji osjećaja opsadnog stanja, vlasti su sustavno prešućivale vlastiti doprinos tim napetostima ne samo na unutarnjopolitičkome, nego i na vanjskopolitičkome planu,

⁵⁴³³ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 182., 188., 204.-205., 215., 296., 297., 309., 316., 321., 341., 384., 387., 393.

⁵⁴³⁴ NSK, OIP, R-7983, A-23. Usp. „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 212.; Vidi i: HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Uputa, primljena u pisarni Dra Radivoja Waltera, dne 24. maja 1921.

⁵⁴³⁵ Sažet prikaz tog suđenja v. u: B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Zagreb, 2002., 191.-221.; ISTA, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, *GP*, II/2002., 121.-139.; ISTA, „Ivo Pilar: Tri dokumenta u vezi sa suđenjem g. 1921.“, *GP*, II/2002., 203.-209.; Z. MATIJEVIĆ (pri.), „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, *GP*, II/2002., 211.-215.

⁵⁴³⁶ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 34.

na kome su izazivale incidente na bugarskoj, albanskoj, talijanskoj, austrijskoj i mađarskoj granici.

Pilar je, naime, početkom 1921. osumnjičen, a u svibnju te godine i optužen zbog političkog delikta. O dramatičnosti prilika u Hrvatskoj tih tjedana, rječito je govorio uvodnik zajedničarskoga *Hrvata* početkom svibnja 1921., formuliran, uostalom, blaže i za režim manje nepovoljno od radićevskih i pogotovo pravaških glasila: „Protezanje srpskoga kaznenoga zakona ministarskim ukazom; izopačivanje historijske obuke u školama ministarskim fermanom; potkapanje hrvatskih kulturnih institucija iz Beograda; izdavanje naših prava na Rijeci – evo u kratko bilance našega javnoga života od nekoliko dana. Atentat za atentatom: na pravosuđe, na uzgoj narodne svijesti, na kulturne tekovine, na narodna prava i narodnu solidarnost. Pridodamo li tomu dnevne upravo skandalozne pojave u gospodarskom životu, zloupotrebe i šikanacije na carinarnicama, zastoj saobraćaja, ubijanje inicijative birokratizmom i korupcijom, to dolazimo do zaključka, da nema područja narodnoga života, koje ne bi trpjelo najteže muke, borbe i gubitke pod današnjom erom. Centralizam, rukovodjen jednom pohotnom ambicijom niveliranja na niže, proždire teško stečene tekovine na svim područjima života, da stvori pustoš jedinstva.“⁵⁴³⁷

Kao što je spomenuto, prilike u Bosni i Hercegovini, u Crnoj Gori i u Makedoniji nisu bile ništa mirnije, a postupak protiv Pilara bio je jedan u nizu sličnih procesa koji su pred hrvatskim sudovima vođeni u kasno proljeće i ljeto 1921. godine. Krajem svibnja osuđena je jedna velika skupina seljaka „pobunjenika“ iz Sv. Ivana Zeline,⁵⁴³⁸ a bilo ih je optuženo čak 240.⁵⁴³⁹ Usporedno sa suđenjem Pilaru i drugima, pred zagrebačkim je Sudbenim stolom 1. lipnja započelo suđenje drugoj, još većoj skupini optuženika za oružanu pobunu iz Sv. Ivana Zeline i okolice.⁵⁴⁴⁰ Presudom koja je izrečena 30. srpnja, od ukupno 143 optuženika, čak 88 je proglašeno krivima.⁵⁴⁴¹

U jeku glavne rasprave u Pilarovu procesu, novine su objavile nacrt „Uredbe o redu i poštivanju države“ u kojoj je bilo predviđeno da se nejasno definiran, ali zato vrlo širok krug prijestupa protiv države i režima kažnjava desetogodišnjom robijom i visokom novčanom kaznom kao sporednom.⁵⁴⁴² Taj je nacrt uskoro povučen, ali je on jasno govorio o spremnosti režima da se i drastičnim metodama obračuna s protivnicima i onemogući svaku kritiku. Prigodom regentova polaganja prisege na novoproglašeni Ustav, komunist Spasoje Stejić pokušao je izvršiti atentat na Aleksandra,⁵⁴⁴³ što je izazvalo silnu uzbuđenost vladajućih krugova i žestoke progone komunista, što je poslužilo i za progon drugih protivnika države.

⁵⁴³⁷ „Čistimo svoje redove“, *Hrvat*, 3/1921., br. 356, 4. V. 1921., 1.

⁵⁴³⁸ „Osuda seljaka iz Sv. Ivana Zeline“, *Hrvat*, 3/1921., br. 376, 31. V. 1921., 2.

⁵⁴³⁹ „Optužnica protiv 240 seljaka radi nemira u Svetom Ivanu Zelini“, *Obzor*, 61/1920., br. 329, 24. XII. 1920., 7.

⁵⁴⁴⁰ „Seljačka buna u Sv. Ivanu Zelini“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3352, 1. VI. 1921., 4.; „Suđenje pobunjenicima iz Sv. Ivana Zeline“, *Politika*, 17/1921., br. 4708, 2. VI. 1921., 2. (srp. ćir.)

⁵⁴⁴¹ *Obzor*, 62/1921., br. 206, 31. VII. 1921., 3.

⁵⁴⁴² „Dokle su dotjerali!“, *Hrvat*, 3/1921., br. 395, 22. VI. 1921., 1. U članku pod naslovom „Uredba, kojom se građanima oduzimlju građanska prava“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3372, 21. VI. 1921., 1. navodi kako je riječ o nacrtu „Uredbe o redu i poslovanju države“.

⁵⁴⁴³ „Neuspjeli pokušaj atentata na Regenta“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3382, 30. VI. 1921., 1.

U vrijeme kad su stranke u postupku Pilaru izlagale svoje završne govore, 21. srpnja ubijen je ministar unutarnjih poslova Milorad Drašković, a tri dana kasnije jugoslavenski su oružnici u vlaku nadomak Zagreba ubili bankovnog činovnika Zlatka Arnolda i teško ranili još jednog putnika Rudolfa Horvatića. Arnoldov sprovod bio je ujedno demonstracija otpora protiv režimskog nasilja, a zajedničarski *Hrvat*, koji je tvrdio da je na sprovodu bilo najmanje 50.000 ljudi (dok ni najskromnije procjene nisu broj sudionika pogrebne povorke procjenjivale na manje od 30.000), tvrdio je da je Zagreb time progovorio u ime cijele Hrvatske.⁵⁴⁴⁴

Za samoga je Pilara bilo otegotno i to što je njegov istražni spis pripojen spisima u kojima se je vodila istraga protiv poznatoga hrvatskog povjesničara dr. Milana Šufflaya i većeg broja drugih, javnosti nepoznatih osoba, te je podignuta zajednička optužnica. Te osobe, uključujući Šufflaya, bile su osumnjičene za veze s Hrvatskim emigrantskim komitetom, organizacijom hrvatskih političkih emigranata koji su slovili za ogorčene neprijatelje jugoslavenske države, a režimski ju je tisak optuživao za veze i s austrijskim protujugoslavenskim krugovima, te napose za veze s mađarskim revizionistima i talijanskim iredentistima, uključujući i D'Annunzija. Takve konstrukcije, koje će sadržavati i sama optužnica, predstavljale su vrlo površan i neprecizan prikaz prilika u hrvatskoj političkoj emigraciji i odnosa među njezinim vodećim protagnostima,⁵⁴⁴⁵ ali su na političkoj razini izvrsno funkcionirale u opravdanju režimskog terora u Hrvatskoj.

Postupak protiv Šufflaya i družine bio je zato samo jedan od niza političkih procesa kojima se je htjelo onemogućiti protivnike jugoslavenske države i obeshrabriti sve separatističke tendencije. Ujedno ih je trebalo diskreditirati na Zapadu, jer ih se je prikazivalo kao pristaše restauracije Habsburga i zagovornike obnove Austro-Ugarske, bez obzira na to što su se i radićevci i pravaši nedvojbeno izjasnili kako tom cilju uopće ne teže.⁵⁴⁴⁶ Pritom to javno odricanje od habsburškog legitimizma nije predstavljalo tek taktički korak hrvatske oporbe, nego i njezinu ozbiljnu političku orijentaciju: ni jedna relevantna politička grupacija u hrvatskim zemljama nije više simpatizirala s habsburškim ili podunavskim rješenjem kao konačnim ciljem hrvatske borbe.

Iako nije bio najveći politički proces tog doba, proces Šufflayu i družini bio je nesumnjivo najvažniji. Takvo značenje nije mu dala samo činjenica da je prvooptuženi Milan pl. Šufflay bio ugledni, iako pomalo ekscentrični sveučilišni nastavnik, svojedobno smatran mađaronom, a sada dosta blizak vodstvu Hrvatske stranke prava, nego ponajviše činjenica da se je preko Šufflaya

⁵⁴⁴⁴ „Zagreb je progovorio“, *Hrvat*, 3/1921., br. 422, 27. VII. 1921., 1.

⁵⁴⁴⁵ Osim pamfleta *Istina o hrvatskom emigrantskom komitetu 1919-1922*, koji je u dosluhu s jugoslavenskim vlastima 1922. (navodno u Grazu) objavio bivši član te skupine Emanuel Manko Gagliardi (1885.-1942.), potanje o toj organizaciji v. u: B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, 191., te, iscrpnije i preciznije: Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb, 2006., 41.-46.; S. MATKOVIĆ, „Životopis časnika Stjepana Duića“, *Politički zatvorenik*, 15/2005., br. 145 (travanj 2004., 19.-24.) i br. 146 (svibanj 2004., 30.-34.); ISTI, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva“, *ČSP*, 40/2008., br. 3, 1067.-1086.; ISTI, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Zagreb, 2011., 167.-230.

⁵⁴⁴⁶ Osim u službenom, republikanskom programu HSP-a, pravaško stajalište v. i u: Vladimir PREBEG, „Habsburgi i – Hrvatska Stranka Prava“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 17, Zagreb, 30. IV. 1921., 2. i br. 18, 7. V. 1921., 3.-4.

pokušalo optužiti pravaško vodstvo, ali i vodstvo HRSS-a u kojem je već tada bio Šufflayev konškolarac, odvjetnik dr. Vladko Maček. Nažalost, tijekom tog postupka nije moguće u cijelosti i pouzdano rekonstruirati, budući da se sva istraživanja i interpretacije zasad moraju ograničiti na razmjerno opširna novinska izvješća s glavne rasprave, te nekoliko dokumenata iz ostavštine Ive Pilara i njegova branitelja Radivoja Waltera, kao i na sačuvanu optužnicu i prvostupanjsku presudu.⁵⁴⁴⁷

Iz toga je moguće tek fragmentarno zaključivati o ranijim fazama postupka, dok se o samome tijeku glavne rasprave – koja uvijek predstavlja tek vrh ledene sante koju čini jedan cijeli kazneni postupak – može steći nešto cjelovitiji, ali ipak ne potpun sud. Nije, naime, poznata sudbina sudskih zapisnika s glavne rasprave (koje je sudsko vijeće, inače, protivno zakonu uskraćivalo obranama, makar su ih one zahtijevale), a nijedan istraživač nikad nije vidio zapisnike iz istrage i predistražne faze postupka (dakle, zapisnike o ispitivanju okrivljenika i svjedoka pred redarstvenim, oružničkim i vojnim vlastima odnosno pred „redarstvenim povjereništvom“ i pred „mjesnom komandom“). Također se ne zna ni sudbina bilježaka koje su, prema novinskim izvješćima, na glavnoj raspravi vodila dva privatna stenografa, vjerojatno za potrebe vlasti ili novinskih kuća.

Zato je rekonstrukcija tog procesa moguća samo u ograničenoj mjeri, pa s velikim oprezom treba uzeti historiografske zaključke koji se tobože baziraju na „analizi tijeka uhićenja i iskaza osumnjičenika“,⁵⁴⁴⁸ jer se ta tobožnja analiza – čak i da je temeljitija nego što jest – u biti svodi na analizu pojedinih iskaza koji su sažeti i redigirani za potrebe optužnice. No, optužnica je vrlo nepouzdan i manjkav izvor za ocjenu stanja u spisu i za analizu svih dokaza i indicija koje je prikupilo državno odvjetništvo, dok o spoznajama, dokazima i indicijama kojima raspolaže obrane, ona ne govori ništa. Optužnica je specifičan i po definiciji jednostran državnoodvjetnički akt koji ne teži tomu da se utvrdi istina ili da se konstatiraju ekskulpatorne okolnosti i dokazi koji olakšavaju obranu, nego mu je jedina svrha potkrijepiti zahtjev za kaznenim progonom i osudom optuženika. Zato ona po definiciji pristupa činjenicama i dokazima na selektivan način. Ako je presuda osuđujuća, onda to jednostrano i nužno pristrano gledište državnog odvjetnika uvelike preuzima i sudsko vijeće, budući da ono tada prema zakonu mora preuzeti i formulacije iz optužnice. Sud je, naime, prema zakonu vezan činjeničnim navodima optužnoga akta i zabranjeno mu je konstruirati drugačiji činjenični supstrat čak i onda kad misli da bi on trebao biti drugačije formuliran. Zato će sudsko vijeće i onda kad su posrijedi obični delikti, pri izradi osuđujuće presude u njezinu obrazloženju uvijek doslovno preuzeti velike dijelove formulacija iz optužnice. Kod političkih je procesa to još naglašenije.

Poseban problem predstavlja redakcija teksta optužnog akta koji je sastavljen na temelju predistražnih i istražnih iskaza koje su okrivljenici dali bez nazočnosti branitelja, te su u pravilu bili suočeni s psihičkim prijetnjama, a obično i s fizičkim nasiljem. Prema tome, na temelju

⁵⁴⁴⁷ Oba potonja dokumenta nalaze se u Rukopisnoj ostavštini Milana pl. Šufflaya koja se čuva u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu, gdje je pohranjeno i gradivo odvjetničke pisarnice R. Waltera.

⁵⁴⁴⁸ Tako npr. B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 126.

ponekad i višesatnog predistražnoga ili istražnog iskaza svjedoka odnosno okrivljenika koji je u optužnici sažet na svega nekoliko probranih i redigiranih rečenica, samo u ekstremno rijetkim situacijama se može steći ispravna predodžba o sadržaju cijeloga iskaza i o okolnostima u kojima je on dan. Pritom treba imati na umu da i konkretna optužnica protiv Šufflaya i družine sadrži konstatacije da su neki svjedoci odnosno optuženici pred sudcem istražiteljem opovrgnuli u cijelosti svoj iskaz dan redarstvenim odnosno vojnim vlastima ili su pred sudcem istražiteljem iskazivali drugačije – zbog psihičkih ili fizičkih prijetnji ili jednostavno zbog želje da što prije dođu pre redoviti sud, gdje se je mogao očekivati ipak viši stupanj zaštite njihovih prava nego u redarstvenim uzama.⁵⁴⁴⁹ Drugim riječima, taj sažetak činjeničnoga stanja sadržan u optužnici je tužiteljska redakcija niza različitih, ponekad i suprotstavljenih optuženikovih iskaza, pri čemu je ta redakcija determinirana nastojanjem da optuženik bude proglašen krivim te je u tom smjeru oblikovana drugim dokazima, državnoodvjetničkim predodžbama i uvjerenjima te željom njezina autora i zastupnika da ostavi povoljan dojam i kod suda i kod nadređenoga državnog odvjetništva kao institucije koja je strogo hijerarhizirana.

Nema sumnje da novinska izvješća s glavne rasprave mogu donekle korigirati ili dopuniti taj pristrani državnoodvjetnički sažetak i interpretaciju činjenica. Međutim, i pri ocjeni novinskih izvješća treba imati na umu da novinari nisu imali pristupa informacijama, zapisnicima i dokazima iz predistražne i istražne faze kaznenog postupka, nego su izvješćivali tek s njegove najkraće, javne faze: s glavne rasprave. No, i tada oni događanjima u sudnici pristupaju selektivno, prema vlastitome predznanju i prema političkim i osobnim afinitetima svojim i svoga nakladnika, a skoro uvijek s vrlo manjkavim poznavanjem čak i kaznenopravne terminologije. Već i najpovršniji pregled tiska jasno pokazuje da su različite novine i s ovoga suđenja donosile nejednaka izvješća, a dopisnici odnosno izvjestitelji i nekih renomiranih novina nisu uspijevali ni tijekom višetjedne glavne rasprave pravilno navesti čak ni imena njezinih glavnih sudionika.⁵⁴⁵⁰ Na pisanje novina odnosno na način njihova izvješćivanja s glavne rasprave tužilo se je i sudsko

⁵⁴⁴⁹ Usprkos tome što se to izrijekom priznaje u optužnici, ipak u njoj na str. 86. stoji doslovno: „Kod redarstvenog povjereništva preslušana su sva osumnjičena lica i svjedoci, nu ti se izkazi ovdje napose ne iznose, pošto ne diferiraju od njihovih opširnih iskaza pred sudom...“ Na str. 121. navodi se, međutim, da je Šufflay o dijelu inkriminacija („vrhu toga“) saslušan samo pred sudcem istražiteljem, pa je jasno da nije ispitan pred redarstvenim povjereništvom. (HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920.) Ironizirajući predkaznenu fazu postupka odnosno, u konkretnom slučaju, postupak pred „komandom mesta“, Milan Šufflay će na glavnoj raspravi, prema novinskim vijestima, način izvođenja dokaza u toj fazi postupka svesti na sljedeće: „Preslušan sam samo pred sudom. Optužba žali, što nisam preslušan i pred komandom mjesta. Ta to je jasno. Komanda mjesta u Zagrebu ima jasne metode, da dobije iz svakoga čovjeka sve, što hoće.“ („Rasprava proti Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 26, Zagreb, 2.VII.1921., 2.-4.) Posve drugačije je o tome izvjestio Pribičevićev zagrebački dnevnik: „Optužnica kao da žali, što nisam preslušan na komandi mjesta. Ja tome nisam kriv...“ („Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 140, 22.VI.1921., 4.-5.) Iz novinskih se izvješća daje razaznati da je na glavnoj raspravi čitav niz okrivljenika već pred sudcem istražiteljem opovrgnuo svoje – stvarne ili navodne – izjave pred „komandom mesta“.

⁵⁴⁵⁰ Primjerice, izvjestitelj *Jutarnjega lista* je državnog odvjetnika Franju Urbanyja pretvorio u „Milana“, te ga je tijekom čitave glavne rasprave nazivao „M. Urbany“, dok je branitelja Veljka Prebega uporno krstio kao „B. Prebega“.

vijeće (iako nije moguće ustanoviti zašto),⁵⁴⁵¹ a još više obrane. Tako se je Šufflayev branitelj Mirko Košutić i javno, u sudnici, potužio da „izvjesne novine“ s glavne rasprave izvješćuju pristrano, ciljajući na *Riječ*, *Agramer Tagblatt* i *Novosti*.⁵⁴⁵²

Pomnija bi raščlamba novinskog izvješćivanja s procesa Šufflaya i družini lako pokazala da je dio tiska nastojao u opširnim izvješćima optuženike prikazati kao zločince i izdajice te ujedno prikriti svaku naznaku da je tijekom postupka bilo kršenja njihovih prava (u tome je prednjačila Pribićevićeva *Riječ*), dok je s druge strane postojalo nastojanje da se izvješćivanjem s procesa razobliču jugoslavenska država i njezin režim kao nasilnički i uzurpatorski (što je naročito činila formalno izvanstranačka, a zapravo pravaška *Hrvatska misao*). Prividno neutralni zagrebački tisak (*Obzor*, *Jutarnji list*) izvješćivao je oskudnije (navlastito *Obzor*), ujedno preskačući – slučajno ili ne – izvještaje s nekih raspravnih dana, dok je zajedničarski *Hrvat* tjednima ignorirao optužnicu, a sa same je glavne rasprave javljao sažeto i razmjerno redovito, ali s vidljivim nastojanjem da se kritika režima svede na prihvatljive okvire. No, osim te političke tendencije novina, postojali su i drugi čimbenici koji su utjecali na njihovo pisanje. Novinarima je nedostajalo poznavanje čak i onih procesnih instituta koji nisu osobito složeni, a resilo ih je shvatljivo nastojanje da sa suđenja bude probrano ono što je zanimljivo za čitatelja (iako je u kaznenopravnom smislu možda bilo i irelevantno). Zbog svega toga su novinska izvješća ipak nedovoljno pouzdan i prilično manjkav izvor obavijesti o tijeku postupka. Da je drugačije odnosno da su se mogle osloniti na novinska izvješća, ne bi obrane optuženika toliko inzistirale na tome da im se, u skladu sa zakonom, dade kopija sudskoga zapisnika. Zbog toga nije dobro držati da se na temelju optužnice, presude i novinskih izvješća može dati solidan i pouzdan prikaz tijeka postupka.⁵⁴⁵³ I prikaz koji slijedi, iako nastoji sintetizirati sačuvano arhivsko gradivo i pisanje većeg broja novina, podvrgnut je takvom ograničenju.

Prema optužnici protiv Šufflaya i družine, zagrebačko je redarstvo u jesen 1920. započelo „izvide“ protiv većeg broja građana za koje je postojala sumnja da su 1919./20. uspostavili vezu s Hrvatskim emigrantskim komitetom, a uskoro je registriralo i stanovitog Pavla Seea za kojeg je

⁵⁴⁵¹ Sredinom lipnja 1921. predsjednik vijeća je zatražio od nazočnih novinara da o tijeku glavne rasprave izvješćuju objektivno, napominjući da *Jutarnji list* odudara svojom neobjektivnošću, pa je zaprijetio da bi njegovu izvjestitelju mogao uskratiti pristup u sudnicu. („Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 134, 15. VI. 1921., 5.; „Proces protiv dru. Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 25, 25. VI. 1921., 2.) Pod naslovom „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3367, 16. VI. 1921., 4. prenio je tu ocjenu predsjednika vijeća bez ikakva komentara i ograde. Nije, dakle, jasno što je smetalo predsjedniku vijeća, ali usporedba novinskih izvješća jasno pokazuje očite razlike u izvješćima novinara.

⁵⁴⁵² „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 147, 2. VII. 1921., 5.

⁵⁴⁵³ Optužnici i presudi, koje su obje sačuvane u Šufflayevoj ostavštini, vrlo nekritično je pristupio Darko SAGRAK, *Dr. Milan Šufflay. Hrvatski aristokrat duha*, vl. naklada, Zagreb, 1998., 45.-74. koji će mjestimice citirati tobožnji „zapisnik s rasprave“, iako zapravo citira novinske izvještaje. I Bosiljka Janjatović je u svojim citiranim raspravama pokazala ozbiljno nepoznavanje kaznenopravne terminologije i postupka, kao i povremenu spremnost da se upusti u konstrukcije i domišljanja. Autorica je na više mjesta navela da su joj, osim novinskih izvješća, na raspolaganju bili tek dokumenti iz ostavštine M. Šufflaya i odvjetnika R. Waltera, ali je ipak mjestimice htjela ostaviti dojam kao da znade više nego što bi se kritičkim pristupom tim dokumentima uopće moglo doznati. Pritom je – kao što će na nekoliko mjesta biti pokazano – propustila temeljito pročitati i analizirati i one materijale koji su joj bili dostupni. Te opaske su nužne zbog toga što njezina djela još uvijek predstavljaju klasičnu literaturu za tu problematiku.

držalo – kasnija je optužnica to, na temelju njegova priznanja, ali i još nekih dokaza, proglasila „nedvojbeno ustanovljenim“ – da je pouzdanik mađarske obavještajne službe. Krug ljudi obuhvaćenih „izvidima“ koji su u prvi mah bili dijelom i nepovezani, brzo se je širio te je postupak uskoro zahvatio i sveučilišnog profesora i poznatog albanologa dr. Milana Šufflaya, kojega se je smatralo bliskim frankovcima.⁵⁴⁵⁴

Uhićenja i ograničenja slobode širemu krugu ljudi započela su već u siječnju 1921. godine. Pravaška je *Hrvatska misao* u drastično cenzuriranom članku sredinom veljače te godine negodovala zbog toga što je veći broj „odličnih građana Zagreba“ uhićen i zadržan u pritvoru Komande mjesta na dulje vrijeme ili je obvezan na javljanje i dolaženje u sjedište vojnih vlasti, što je bilo nezamislivo čak i u Khuenovo doba, jer se ni tada nije događalo da vojne vlasti uhićuju i pritvaraju civilno stanovništvo.⁵⁴⁵⁵

U siječnju je započela i medijska priprema procesa: nastojeći pokazati da su Radić i njegovi suradnici povezani s emigracijom i da stoje u službi Italije i Mađarske, Pribićevićeva je *Riječ* još u izdanju od 21. siječnja 1921. objavila pismo koje je „radićevskom poslaniku Mačku“ 6. prosinca 1920. iz Rijeke navodno uputio Vladimir Sachs-Petrović.⁵⁴⁵⁶ Iako ni redarstveni odnosno vojnoistražni i istražni spisi nisu sačuvani ili su nedostupni, iz oznaka navedenih uz osobne podatke kasnije podignute optužnice te iz njezinih dokaznih prijedloga, s velikim stupnjem vjerojatnosti se dade razaznati da je ispitano blizu 150 osoba, od kojih su mnogi prvotno očito imali status osumnjičenika.⁵⁴⁵⁷ Među njima su jedno vrijeme bili i frankovački prvaci (poput odvjetnika Ante Pavelića koji je nakratko bio čak i pritvoren!) te članovi vodstva HRSS-a Stjepan Radić i Vladko Maček, koji su saslušavani kao svjedoci. No, državno se odvjetništvo ipak nije usudilo optužiti nikoga od njih, iako su neki od svjedoka, vjerojatno pod različitim oblicima psihičkoga ili fizičkog pritiska, tvrdili da su i oni imali veze s emigracijom.

U biti te spoznaje i nisu bile posve pogrešne, jer su i pravaški i radićevski prvaci u to doba kontaktirali ne samo s hrvatskim političkim emigrantima, nego su se za pomoć obraćali i mađarskim i talijanskim vlastima. Oskudnost dostupnoga gradiva ipak ne omogućuje zaključak o tome, je li se od njihova optuženja odustalo zbog manjkavosti dokaza ili zbog političke procjene da bi taj progon bio neoportun u kontekstu priprema za donošenje ustava te u složenim međunarodnim odnosima koje je obilježavao proces talijanskog povlačenja iz okupiranih hrvatskih i slovenskih područja, rješenje sudbine Baranje i Bajskog trokuta te previranja u Austriji – od prestrojavanja habsburških legitimista do zagovornika provedbe plebiscita o priključenju Njemačkoj.

Usporedno s tim predistražnim radnjama, a dijelom i uslijed njih, pribavljeni su podatci da je spomenuti Pavao See kontaktirao i s dr. Ivom Pilarom koji taj kontakt nije prijavio vlastima. Prema kasnijoj optužnici, See je kao navodni mađarski obavještajac po tom poslu u Hrvatsku

⁵⁴⁵⁴ HR-HDA-832, Osobni fond Milana Šufflaya, kut. 2, 2-A. Optužnica br. I-8248/1920 od 3. V. 1921.

⁵⁴⁵⁵ „Tražimo poštivanje zakona“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 7, Zagreb, 19. II. 1921., 1.

⁵⁴⁵⁶ „Protudržavna rabota“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 5, Zagreb, 5. II. 1921., 1.

⁵⁴⁵⁷ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920. Pilar će u „Historijatu“ neprecizno ustvrditi da je bilo optuženo 35 ljudi.

dolazio u više navrata od travnja do rujna 1920. godine, a u rujnu je posjetio i Pilara.⁵⁴⁵⁸ Ovaj je početkom druge polovice ožujka 1921. doznao da se nalazi među osumnjičenicima, pa je – kao što ćemo vidjeti – podnio zakašnjelu prijavu državnomu odvjetništvu. U skladu s tim je krajem ožujka Pilar bio pozvan pred sudca istražitelja kao osumnjičenik za kazneno djelo veleizdaje, kako je on zabilježio kasnije,⁵⁴⁵⁹ iako se je zapravo radilo o posve drugome kaznenom djelu.

Kako bi se taj postupak odvijao da nije bilo njegove prijave, može se samo nagađati. A jedva mjesec dana nakon toga Pilarova saslušanja, možda i zbog neposrednih političkih probitaka – budući da se je zahuktavala skupštinska rasprava o prvome ustavu jugoslavenske države – državni se je odvjetnik odlučio na podizanje optužnice. Iz razloga ekonomičnosti, ali i zbog političkih motiva, odlučeno je da se različiti postupci protiv niza osoba objedine i osumnjičenici obuhvate istom optužnicom. U skladu s tim je formulirana optužnica u kojoj je na prvome mjestu optužen Milan Šufflay, nesumnjivo najpoznatiji od svih optuženika. Kasnije će se vidjeti da ni on nije imao veze s mnogima od optuženika. No, državni je interes prevagnuo, pa je optužnica pod br. I-8248-1920 u spisu protiv Šufflaya i družine, kojemu je pripojen postupak protiv Pilara, podignuta 3. svibnja 1921., a u njoj se je Pilar našao na posljednjemu, petnaestom mjestu.⁵⁴⁶⁰ Na prvome je mjestu bio Šufflay, a potom su slijedili: Rudolf Vidak, Josip Drenski-Špoljarec, Gabrijel Kruhak, Franjo Škvorc, Andrija Medar, Šarlota Vidak, Milan Galović, Florijan Štromar, Ivan Havelka, Dragutin Taboršak, Jakob Petrić, Anton Pavičić i Pavao See.⁵⁴⁶¹

Iz generalija okrivljenika navedenih u optužnici, lako je razaznati da su prvotno vođeni odvojeni postupci protiv Šufflaya (I-16933), te Vidakovih, Drenskog-Špoljarca, Kruhaka, Škvorca, Medara, Galovića, Štromara, Havelke i Seea (br. 6933), Taboršaka (br. 1192), Petrića (br. 959.) i Pilara (br. 129.). S obzirom na broj, moglo bi se zaključiti da je postupak protiv Pilara pokrenut na početku 1921. godine. O tome bi se moglo pouzdanije zaključivati kad bi bili dostupni predistražni i istražnici zapisnici o saslušanju Pavla Seea, jer je skoro sigurno da su njegovi iskazi doveli do otvaranja istrage protiv Pilara. U pisanom je obliku optužnica imala 141 stranicu i bila je naglašeno politizirana, pa je predstavljala ne samo kaznenopravni, nego i

⁵⁴⁵⁸ B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 128. tvrdi da je See „izjavio, da mu je njegovu adresu dao odvjetnik dr. Ante Pavelić“, pa u bilješci komentira: „Tijekom glavne sudske rasprave o tome nije bilo riječi, te bi se moglo zaključiti da se A. Pavelić [...] uspio opravdati i za taj čin. Nema podataka je li Pilar reagirao na taj podatak iz optužnice.“ Riječ je zapravo o autoričinu domišljanju koje je posljedica površna čitanja teksta optužnice. Pavao See ni u predistražnome niti u istražnome postupku – koliko se iz raspoloživoga gradiva uopće može znati – nikad nije izjavio da je Pilarovu adresu dobio od Pavelića, nego je izjavio da ju je tražio od Milana Galovića. Ovaj tu adresu nije imao, nego mu je rekao da će je pribaviti od Pavelića. Kad ju je (Galović!) tako nabavio, predao je Seeu papirić na kojem je pisalo da Ivo Pilar stanuje kod arhitekta Martina Pilara. (HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920., 126.) Drugim riječima, Pavelić se sa Seeom nije susreo, slijedom čega uopće nije bilo potrebe da se za to opravdava bilo komu, i da Pilar na to „reagira“. Uz to valja podsjetiti da B. Janjatić uopće nije mogla znati o čemu tijekom „glavne sudske rasprave“ jest, a o čemu nije bilo riječi. Ona je mogla znati samo ono o čemu su pisale novine, a za nešto više trebalo bi raspolagati zapisnicima s glavne rasprave, koji – ne postoje. Jednako tako, u kaznenom postupku nije postojala niti danas postoji faza koja se zove „glavna sudska rasprava“, nego se ta faza kaznenog postupka zove „glavnom raspravom“.

⁵⁴⁵⁹ NSK, OIP, R-7983, A-23.; „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 212.-213.

⁵⁴⁶⁰ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo.

⁵⁴⁶¹ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920.

politički obračun s hrvatskim separatizmom. No, u tehničkom je smislu bila sastavljena razmjerno površno. Neka su imena optuženika u njezinu dispozitivu navođena i u krivome obliku, a na trenutak se je moglo činiti da su kao optuženici spominjane i osobe koje uopće nisu bile optužene.⁵⁴⁶² Raspoloživi podatci ne dopuštaju nikakav zaključak o razlozima takvih pogrješaka koje u kaznenom postupku i nisu uobičajene, a bilo bi zanimljivo – i više nego rječito – kad bi se ustanovilo da su slične pogrješke napravljene još u predistražnoj odnosno istražnoj fazi, jer bi to pokazivalo da su „komanda mjesta“ i sudac istražitelj više brinuli o tome da iz osumnjičenika izvuku priznanje, nego da im korektno utvrde čak i ime i prezime odnosno obiteljsko stanje i broj djece.

Tekst optužnice je dostavljen i novinama, pa je ona tijekom svibnja u izvadcima ili u sažetku objavljena u nizu zagrebačkih novina. Skoro od riječi do riječi ju je objavila Pribičevićeva *Riječ*, koja je s time započela 13. svibnja te je optužnicu objavila cijelu, tempirajući završni dio za izdanje od 2. lipnja, baš na dan početka glavne rasprave.⁵⁴⁶³ I *Jutarnji list* se je odlučio na sličan postupak: nakon što je jedan dan nakon *Riječi* preko naslovne stranice rasprostro vijest da je optužnica podignuta,⁵⁴⁶⁴ počeo ju je objavljivati u istome broju i tako, s kraćim prekidima, nastavio sve do 25. svibnja, ipak je ne objavivši u cijelosti. Zašto je postupilo tako, uredništvo zagrebačkoga Tipografijina dnevnika nije objasnilo. Način objavljivanja optužnice u *Riječi* i u *Jutarnjem listu* jasno pokazuje da je taj dokument novinama dostavila vlast, iako su i obrane mogle imati motiva (i pravnih i političkih), da javnost bude potanko obaviještena o tome što se stavlja na teret skupini hrvatskih građana predvođenih poznatim sveučilišnim profesorom. No, da su obrane težile objavljivanju optužnice, onda se ne bi dogodilo da je pravaški tisak objavi tek u fragmentima, a da je zajedničarski *Hrvat* tjednima ignorira, donoseći tek njezin dispozitiv na dan kad je počela glavna rasprava, i to bez ikakva posebnoga komentara.⁵⁴⁶⁵ Slično je postupilo i splitsko *Novo doba*, koje je donijelo samo kratku vijest o optužnici.⁵⁴⁶⁶

O površnosti novinskog izvješćivanja, ali i o načinu na koji je sudsko vijeće zloupotrebljavalo svoja ovlaštenja te kršilo zakon, rječito govori činjenica da se ni iz presude niti

⁵⁴⁶² Na str. 7. optužnice inkriminiran je Josip Špoljarec, iako se na str. 1., 11. i 12. spominje osoba po imenu Josip Špoljarec-Drenski. K tome su u tekstu optužnice Medarovo, Štromarovo i Škvorčevo prezime navedeni i u pogrješnome obliku Medak, Stromar i Škvorac. Ivan Kovačić znade postati Kovačević, Šufflaya se redovito piše u obliku Sufly, a i kod Pilara, tada oca četvero djece, tvrdi se da ih ima troje te nailazimo na oblike Pilor i Piler. (HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920.) I u presudi se navodi prezime Drenski Špoljarec, ali je Franjo Škvorc osuđen kao – Franjo Škvorac. Za razliku od pogrješke u optužnici, Štromarovo je prezime u presudi navedeno u ispravnom obliku Štromar, kako ga je navodio i suvremeni tisak. U presudi je Petrić od Jakoba postao Jakov.

⁵⁴⁶³ „Veleizdajnički proces“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 20, Zagreb, 20. V. 1921., 1.-2.; U Pribičevićevoj je *Riječi* optužnica objavljivana od br. 108 (13. svibnja) pod naslovom „Protudržavna urota. Optužnica protiv Šufflaya i drugova“, a od br. 110 (17. svibnja) do br. 122 (2. lipnja) pod naslovom „Protudržavna rabota. Optužnica protiv Šufflaya, Galovića, Vidaka, Pilara i drugova“.

⁵⁴⁶⁴ „Optužnica protiv dra Šufflaja, Galovića, Vidaka, dra Pilara i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921, br. 3335, 14. V. 1921., 1.

⁵⁴⁶⁵ „Proces protiv Šufflay-a i drugova. Optužnica“, *Hrvat*, 3/1921., br. 378, 2. VI. 1921., 2.

⁵⁴⁶⁶ „Optužba protiv Šufflaja i drugova“, *Novo doba*, 4/1921., br. 110, 14. V. 1921., 6.

iz novinskih vijesti ne može s pouzdanošću zaključiti kad je postupku protiv Šufflaya i družine pripojen postupak protiv Ivana Kovačića iz Čakovca, u odnosu na kojeg je zasebna optužnica bila podignuta 14. svibnja. On, naime, nije bio obuhvaćen optužnicom protiv Šufflaya i družine, iako se njegova navodna protudržavna aktivnost u njoj spominje,⁵⁴⁶⁷ ali do spajanja tih dvaju postupaka dolazi u razmjerno ranoj fazi glavne rasprave. Zakonito i profesionalno izrađena prvostupanjska presuda o tome bi morala sadržavati podatak, ali njega u presudi protiv Šufflaya i družine ipak nema. Iz popisa branitelja koji su se – prema novinskim vijestima – na početku glavne rasprave, 2. lipnja, pojavili u sudnici, kao i iz načina na koji su novine izvijestile o uzimanju osobnih podataka okrivljenika te iz čitanja optužnice, moglo bi se zaključiti kako do tog spajanja postupaka u tom trenutku još nije bilo došlo.⁵⁴⁶⁸ No, budući da je Kovačić u nazočnosti svog branitelja ispitan u svojstvu okrivljenika na glavnoj raspravi 13. lipnja, odmah iza Pilara,⁵⁴⁶⁹ onda se sa sigurnošću može kazati da je do tog spajanja došlo prije 13 lipnja. Kovačić je tom zgodom ustvrdio da se osjeća Međimurcem odnosno Jugoslavenom, a potvrdio je da ne poznaje nikoga od optuženika.⁵⁴⁷⁰ Ni u presudi se za Kovačića ne tvrdi drugačije, a kako optužnica protiv njega zasad nije pronađena, uopće ne znamo zbog čega je njegov postupak spojen s postupkom protiv Šufflaya i družine, jer on nije – za razliku od Pilara – imao čak ni posredne veze s bilo kojim drugim optuženikom, pa je osuđen samo kao mađarski obavještajac.

Drugim riječima, je li do tog spajanja s Kovačićevim spisom došlo u povodu Pilarova zahtjeva za izdvajanje postupka – na što ćemo tek doći – ili kojim drugim povodom, zasad je nemoguće ustanoviti. No, ilustrativna je činjenica da nijedne novine nisu imale potrebu primijetiti da se je broj optuženika povećao, a s time nije na kraj uspijevala izići ni historiografija koja se je bavila tim procesom.⁵⁴⁷¹ No, bez ikakve se sumnje može ustvrditi da je jedna optužnica bila

⁵⁴⁶⁷ B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, 208. navodi da nije poznato zašto je Kovačić bio optužen. I to je posljedica površnog čitanja i nepoznavanja pravne problematike. Inkrimacije protiv Kovačića i njihova pravna kvalifikacija, razmjerno opširno su navedeni na str. 135.-137. optužnice protiv Šufflaya i dr. (HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920.) Iz toga je posve jasno da je u procesnom smislu – čak i bez političke intervencije – bilo lako spojiti te spise; uz tu intervenciju to je bilo još lakše. Naravno, inkriminacije protiv Kovačića sadržane su i u presudi (HR-HDA-832-2-2-B. OF M. Šufflaya. Presuda br. I-6583-1920., 12.-13.); u protivnome ne bi uopće bilo presude.

⁵⁴⁶⁸ „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3354, 3. VI. 1921., 4. Ni jedne novine, naime, 3. lipnja ne spominju da bi u sudnici bili nazočni Kovačić i njegov branitelj Wieth.

⁵⁴⁶⁹ „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3366, 15. VI. 1921., 4.

⁵⁴⁷⁰ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 133, 14. VI. 1921., 3.; „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3366, 15. VI. 1921., 4.

⁵⁴⁷¹ Iako je iz presude primijetila podatak da je Kovačić obuhvaćen presudom, B. Janjatić je, očito zbog nedovoljnog poznavanja kaznenopravne materije i nerazlikovanja faza kaznenog postupka, u različitim prigodama navodila različite podatke o broju optuženika. Jednom je tvrdila da je tekao „sudski proces protiv dr. Milana Šufflaya i još četrnaest optuženika tijekom ljeta 1921. godine“ (B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, 191., 205.), dok je na drugome navela da je u ljeto 1921. „pred sud [...] izvedena skupina od šesnaest osoba, optuženika zbog veleizdaje, vojne špijunaže i urote protiv države“; na trećem navodi da su istražitelji, sudac istražitelj i državni odvjetnik „povezali [...] šesnaestero (među njima je bila jedna žena) osumnjičenika, odnosno optuženika i osuđenika kao krivce...“ (B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 124., 127.), a na četvrtom da je, osim Šufflaya, „ostalih četrnaestoro optuženika podijelio [...] i tužitelj, a zatim i suci u dvije grupe...“ (B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 128.)

podignuta protiv Šufflaya i družine, a druga protiv Ivana Kovačića, pa da je prije 13. lipnja 1921. došlo do spajanja tih dvaju postupaka. To znači da je pretežan dio glavne rasprave tekao u objedinjenom procesu koji je vođen protiv ukupno šesnaest osoba koje su u konačnici bile obuhvaćene i presudom.

Protivno zakonu i sudskoj praksi, prvostupanjska presuda uopće ne sadrži ni skraćeni historijat postupka. Zato se iz nje ne može doznati ni kad je došlo do tog spajanja, ali ni to, koji optuženici jesu, a koji nisu izjavljivali prigovor protiv optužnice. Iz novinskih bi se izvješća moglo zaključiti da su se, po svemu sudeći, svi optuženici odrekli prava na izjavljivanje prigovora protiv optužnice, pa je ona odmah postala pravomoćna.⁵⁴⁷² Nema također u presudi ni spomena drugih procesnih aktivnosti stranaka, koje je presuda trebala zabilježiti – od odbijenog zahtjeva za otklon članova vijeća, preko zabrane brojnih pitanja koja su branitelji i sami optuženici pokušavali postaviti svjedocima i vještacima, do uskraćivanja zapisnika i do kaznenopravno više nego relevantne rasprave o valjanosti i upotrebljivosti dokaza izvedenih u predkaznenom postupku. Zato se ni u pravnome niti u tehničkome smislu nipošto ne može držati da je prvostupanjska presuda odgovarala ni ondašnjim pravnim standardima.

Činjenične tvrdnje optužnice bile su više nego ozbiljne, a s obzirom na pravnu kvalifikaciju djela koja su optuženicima stavljena na teret, prijetile su im i teške kazne. U razdoblju između otvaranja istrage i podizanja optužnice je, kao što je spomenuto, u *Narodnim novinama* 30. travnja 1921. napokon objavljena dopuna zloglasne IX. i X. glave „Kriminalnog (Kaznenog) zakonika za Kraljevinu Srbiju“ koja je „ukazom Ministarskog Saveta od 25. februara 1919. godine“ bila „proširena na celo područje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“.⁵⁴⁷³ Taj je propis u § 1. kategorizirao kaznena djela na „zločinstva“ te „prestupljenja“ i „istupljenja“. „Zločinstvo“ je bilo kazneno djelo za koje je zakon propisivao smrtnu kaznu te robiju ili „zatočenje“; „prestupljenjem“ su smatrana kaznena djela za koja je propisana kazna zatvora u trajanju duljem od jednog mjeseca ili oduzimanje („lišenje“) zvanja ili novčana kazna viša od 30 talira. „Istupljenjem“ ili „istupom“ – jer zakon ravnopravno koristi oba termina – smatralo se je kazneno djelo za koje je propisana kazna zatvora do jednog mjeseca ili novčana kazna do 300 dinara. Također je zakon u § 12. propisivao i vrste glavnih kazni, od kojih su neke mogle biti i sporedne: smrtna, robija, zatočenje, zatvor, lišenje zvanja, novčana kazna, gubitak građanske časti, oduzimanje stvari, zabrana obavljanje određene radnje, protjerivanje i redarstveni nadzor.⁵⁴⁷⁴ U slučaju da je kazneno djelo počinjeno u vrijeme važenja jednog zakona, a okrivljeniku se sudi u vrijeme važenja drugoga, naknadno donesenog zakona, § 11. je propisivao obveznu primjenu blažega zakona. No, zakonska norma nije bila sasvim jasna, jer nije postavljena jasna vremenska granica (npr. izmjena zakona do trenutka zaključenja glavne rasprave), nego se je govorilo samo o „suđenju“ u vrijeme važenja drugog zakona. Zabrana

⁵⁴⁷² „Veleizdajnički proces“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 20, Zagreb, 20.V.1921., 2.

⁵⁴⁷³ *Narodne novine*, 87/1921., br. 98, 30. IV. 1921., 1.-4.

⁵⁴⁷⁴ Umjesto „zatočenja“, sudovi su tada u Hrvatskoj – pa i u ovom postupku – u presudama tu sankciju nazivali „državnim uzama“. Ta kazna po zakonu nije mogla biti kraća od dvije niti dulja od 20 godina, osim iznimno, uz primjenu procesnog instituta koji se naziva ublaženje kazne.

retroaktivnog djelovanja zakona i načelo zakonitosti bili su propisani u § 2., ali ni on nije propisivao da nije kazneno djelo ono što u vrijeme počinjenja nije kao takvo bilo zakonom propisano, nego je određivao da se za takvo postupanje „ne može niko ni osuditi“.

Pilaru se je točkom V. optužnice stavljalo na teret „da je sredinom mjeseca rujna 1920. u Zagrebu saznajući iz lista podpukovnika Stjepana Duića [sic!], kog mu je uručio Pavao See, da su Stjepan Duić odnosno Pavao See preduzeli mjere, da neovlašteno čine saznanja o vojnoj odbrani države, a naročito o stanju i rasporedu vojske V. armijske te savske divizijske oblasti u Zagrebu radi izvješća stranoj državi odnosno njenim agentima, nije o tim mjerama izvjestio policijsku vlast”, pa da je time počinio „prestupljenje protivu otečestva iz § 85.v) kriv. zak.”,⁵⁴⁷⁵ za koje je kazna propisana istom zakonskom odredbom.

Oko pravne kvalifikacije djela koje se Pilaru stavljalo na teret postoje stanovite nejasnoće koje na temelju raspoloživog gradiva nije moguće razbistriti s posvemašnjom sigurnošću. Naime, djelo o kojem govori optužnica – a za njom i prvostupanjska presuda – zapravo nije imalo takvu oznaku u verziji objavljenoj u *Narodnim novinama* 30. travnja 1921. godine. Tamo, naime, postoje kaznena djela opisana i kažnjiva po § 85., koji ima dva stavka, pri čemu je drugi stavak podijeljen na alineje a) do f). Posve očito je da se Pilarovo djelovanje ne može supsumirati ni pod jedan od tih zakonskih opisa. Postoje, međutim, zakonski propisi iz §§ 85.a), 85.b) i 85.c), koji su u srpsko kazneno zakonodavstvo uneseni zakonskom novelom od 17. prosinca 1910. godine. Ono što se je Pilaru stavljalo na teret, moglo bi se podvesti pod zakonski opis iz § 85.c), pa preostaje zaključiti da su i državno odvjetništvo i prvostupanjski sud zapravo primjenjivali izvorni tekst zakona koji se je ravnao po azbučnome, a ne po abecednom redu. Drugim riječima, § 85.v) koji se spominje u optužnici i u presudi, zapravo je § 85.c) iz zakonske redakcije objavljene u *Narodnim novinama* 30. travnja 1921. godine.

Da dvojbu u tom pogledu treba riješiti baš tim zaključkom dosta jasno proizlazi iz bilježaka Pilarova odvjetnika Radivoja Waltera koji u njima odnosno u konceptu svoga završnoga govora analizira upravo onu normu koja je objavljena u *Narodnim novinama*, navodeći da je njezina zakonska oznaka 85.c). Teoretski bi, dakako, bilo moguće i da se je Walter zabunio kod oznake te norme, a bilo bi moguće i da je državni odvjetnik prekvalificirao djelo. No, ni u tisku niti u presudi ne navodi se nikakva prekvalifikacija, a teško je vjerovati da bi se renomirani odvjetnik poput Waltera – čiji je branjenik također odvjetnik – zabunio u pogledu djela koje se je Pilaru stavljalo na teret. Napokon, ni u jednoj kasnijoj zakonskoj noveli ne postoji kazneno djelo za koje bi abecedno redanje omogućilo da se označi kao djelo iz § 85.v). Zato preostaje zaključiti da su se državno odvjetništvo i zagrebački sudbeni stol jednostavno povelili za azbučnim redom, pokazujući simbolično i na taj način pravnu prirodu i dosege srpske dominacije u hrvatskim zemljama. Ta okolnost bila je ilustrativna, ali je objektivno značila manje od činjenice da je srpsko kazneno zakonodavstvo faktično protegnuto na hrvatske zemlje protivno hrvatskome ustavnom poretku i bez prethodnog objavljivanja u *Narodnim novinama*.

⁵⁴⁷⁵ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920., 16.

Kaznena djela iz novele srpskoga kaznenog zakonika od 17. prosinca 1910. godine bila su više nego ozbiljna. Tako je u odnosu na kazneno djelo iz prve alineje § 85.a) zakon predviđao da će se „robijom do deset godina“ kazniti onaj „ko za vreme mira, ratne opasnosti ili mobilizacije neovlašćeno čini saznanja ili pribavi crteže, opise ili druga izvešća o vojnim tvrdjavama ili utvrdjenjima ili o planovima ratnih operacija i kretanju vojnih trupa, ili u opšte o predmetima i merama, koje se odnose na rat ili vojnu odbranu države, a za koje postoji interes države da se u tajnosti čuvaju“. Kazneno djelo iz § 85.b) bi, u prvoj alineji zakonskog propisa, počinio onaj „ko za vreme rata, ratne opasnosti ili mobilizacije objavi planove ratnih operacija, tvrdjava ili utvrdjenih mesta ili kretanja trupa ili u opšte mere, koje se odnose na rat ili vojnu odbranu države, a za koje postoji interes države, da se u tajnosti čuvaju, kazniće se robijom do dvadeset godina.“ U drugoj je alineji stajalo: „Ko ovo učini za vreme mira kazniće se zatvorom od pet do deset godina.“ Kazneno djelo iz § 85.c) počinio je onaj „ko drži pismonosne golubove ili preduzme kakve mere radi izvešća stranoj državi ili njenim agentima o vojnoj odbrani države, kazniće se zatvorom, a ako radi u vreme rata, kazniće se robijom do pet godine“ (al. 1.), odnosno „ko uhvati kakvog goluba, pa ga ne preda opštinskoj, policijskoj ili vojnoj vlasti, ili ko sazna za ove mere [mjere radi izvješća stranoj državi ili njenim agentima o vojnoj obrani države], pa o njima ne izvesti policijsku vlast, kazniće se zatvorom do godinu dana“ (al. 2.).⁵⁴⁷⁶

Državni je odvjetnik u optužnici ustvrdio da je Pilar počinio ne „zločinstvo“, nego „prestupljenje protiv otečestva“ upravo iz te, druge alineje § 85.c), pa je zatražio da ga se po njoj kazni.⁵⁴⁷⁷ To znači da mu se je mogla izreći kazna zatvora u trajanju duljem od jednog mjeseca ili oduzimanje („lišenje“) zvanja ili novčana kazna viša od 30 talira. Maksimalna kazna zatvora, prema § 20., nije smjela prekoračiti pet godina. Čitavu nizu optuženika optužnicom su se na teret stavljala teža djela, a nekima od njih – poput Milana Šufflaya – i stjecaj više kaznenih djela. No, u odnosu na Pilara je već samo otvaranje formalne istrage protiv njega značilo, kako je on sam zabilježio, da mu je „kao osumnjičeniku ponovno oduzet stan“ – očito je u međuvremenu s obitelji bio podstanar – a bitno je ugrozilo i njegov odvjetnički posao.⁵⁴⁷⁸ U samoj obrani njegov branitelj, ako je suditi po sačuvanom konceptu, nijednu od tih dviju okolnosti nije spominjao, ali to ne znači da Pilaru ne treba vjerovati: općepoznato je da odvjetnicima koji nisu po čudi režima ne cvjeta posao ni u demokratskijim režimima od onoga jugoslavenskoga. Istraga za kazneno djelo protiv države morala je odbijati stranke, a Pilar je u Zagrebu i bez te otegotne okolnosti bio na samome početku razvijanja djelatnosti. Zato se je i u finansijskom smislu našao u nezgodnu položaju: imao je četvero djece, pa je prijetnja osudom ugrožavala ne samo planiranu gradnju kuće, nego i golu egzistenciju šesteročlane obitelji čija se je ušteđevina mogla lako istopiti pod teretom podstanarstva i duga otkupljenoga odvjetničkog ureda.

Ipak je nejasno zašto je Pilar otezao s angažiranjem branitelja, jer je kao odvjetnik – čak i da se je ozbiljnije bavio kaznenim pravom – morao znati da to i nije previše razumna odluka. To

⁵⁴⁷⁶ *Narodne novine*, 87/1921., br. 98, 30. IV. 1921., 3.

⁵⁴⁷⁷ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920., 16.

⁵⁴⁷⁸ NSK, OIP, R-7983, A-23. Usp. „Ivo Pilar: Historijjat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 212.

bi moglo sugerirati da se je doista nadao kako do optuženja ipak ne će doći. Zato je tek u razmjerno kasnoj fazi postupka, svakako nakon pravomoćnosti optužnice i malo prije početka glavne rasprave, za obranu angažirao zagrebačkog odvjetnika dr. Radivoja Waltera, nekadašnjeg pripadnika Hrvatske napredne stranke, a donedavno istaknutog člana vodstva Hrvatsko-srpske koalicije. Walter je bio prilično iskusan odvjetnik, a o vremenu njegova imenovanje Pilarovim braniteljem može se pouzdano zaključivati iz činjenice da je Pilar svom branitelju dao naputak tek 24. svibnja 1921., kad se je s njim pogodio za honorar od 10.000 kruna odnosno 15.000 kruna ako odluka bude oslobađajuća.⁵⁴⁷⁹ Njegov je branitelj slovio kao stručnjak za kazneno pravo, a sudjelovao je u nizu sličnih procesa (ali je bio branitelj i u procesu odgovornima za petoprosinački pokolj hrvatskih domobrana 1918. godine). I u vrijeme kad je tisak objavljivao optužnicu protiv Šufflaya i družine, Walter je – skupa s Mačekom, kojega je jedno vrijeme zamjenjivao Mirko Košutić – branio odvjetnika Ivu Stožira u postupku koji je protiv njega zbog navodne klevete pokrenuo Svetozar Pribičević.⁵⁴⁸⁰ U isto je vrijeme Walter kao branitelj nastupao i u procesu protiv komunističkih aktivista Janka pl. Mišića, Zlatka Schneidera i Marijana Stilinovića koji su početkom lipnja 1921. godine oslobođeni optužbe.⁵⁴⁸¹

Može se samo nagađati o tome, je li tako kasno imenovanje branitelja pridonijelo osudi, jer – kao što će se kasnije vidjeti – upravo će Pilarovo priznanje činjenica, vjerojatno uvjetovano strahom od puno gorih posljedica, biti jednim od ključnih uporišta osuđujuće presude. No, izbor branitelja je nesumnjivo bio promišljen i motiviran dijelom i političkim razlozima: Walter je bio poznat kao pristaša jugoslavenske države, pa je Pilar i izborom odvjetnika htio pokazati kako se želi distancirati od ostalih optuženika i kako nipošto ne kani sudnicu koristiti kao proturežimsku i protudržavnu pozornicu. Moguće je da se je pritom vodio i činjenicom da je Walter odavno bio i u osobnome sukobu s Ivom Frankom, pa je Pilar možda time htio pred sudskim vijećem pojačati dojam da s hrvatskim političkim emigrantima nema ništa zajedničko.⁵⁴⁸² Šufflay i ostali optuženici su mahom angažirali odvjetnike koji su bili poznati kao protivnici režima, većinom pristaše frankovačkoga HSP-a ili HRSS-a: u braniteljskoj su klupi sjedili dr. Mirko Košutić, dr. Veljko Prebeg (sin frankovačkoga prvaka Vladimira Prebega), dr. Josip Torbar, dr. Dragan Šafar,

⁵⁴⁷⁹ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Uputa, primljena u pisarni Dra Radivoja Waltera, dne 24. maja 1921. Dok mu kodeks odvjetničke etike dopušta da pravna sredstva koristi i interpretira prema svome znanju i savjesti, u pogledu činjenica je odvjetnik strogo vezan naputkom stranke. Zato je uobičajeno da mu stranka takav naputak dade u trenutku potpisivanja punomoći.

⁵⁴⁸⁰ „Proces Pribičević – Stožir“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3340 (20. V. 1921., 1.) i 3341 (21. V. 1921., 4.). U tom je postupku Stožir okrivljen da je oklevetao Pribičevića tvrdnjama da je „lupež“, da je zagovarao pokolje Hrvata (na što da mu je Drinković odvratio: „Ne ćeš lizati hrvatske krvi!“), da je inscenirao progon generala Lipošćaka itd., a osuđen je na dva mjeseca zatvora i snošenje troškova postupka u iznosu od 500 kruna.

⁵⁴⁸¹ „Mladi teroristi pred sudom“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3352, 1. VI. 1921., 3.

⁵⁴⁸² Iz podataka odnosno popisa članstva koje je kasnije svake godine objavljivao zagrebački *Odvjetnik* proizlazilo bi da je Walter u imenik odvjetnika upisan sredinom 1911. godine. Međutim, socijaldemokratska *Slobodna riječ*, 9/1910., br. 212, 19. IX. 1910., 2. pod naslovom „Odjeci sa veleizdajničke parnice“ donosi vijest o postupku koji se vodi protiv njega. Prema toj vijesti, Walter je zbog verbalnog ispada 5. III. 1909. tijekom obrane u veleizdajničkom procesu „odmah na denuncijaciju dr. Ivice Franka uapšen i odsjedio je u istražnom zatvoru 14 dana.“ Potom je državno odvjetništvo protiv Waltera pokrenulo postupak i podgnulo optužnicu. Waltera je u rujnu 1910. branio Hinko Hinković, a Ivo Frank je saslušan kao svjedok.

dr. Ante Pavelić, dr. Milan Dečak, dr. Ivo Elegović, dr. Tomo Kumičić i dr. Vladko Maček.⁵⁴⁸³ Na izricanju presude bili su, navodi se u njoj: dr. Mirko Košutić, dr. Ante Pavelić, dr. Željko [sic!] Prebeg, dr. Josip Torbar, dr. Milan Dečak, dr. Ivo Elegović, dr. Vladko Maček, dr. Ivan Vit [Wieth] i dr. Rikard [sic!] Walter.⁵⁴⁸⁴ No, ipak se Pilaru s tog naslova nije moglo predbaciti pretjerano kalkuliranje izborom branitelja, jer je Walter godinu ranije branio i Radića.

Prema nekim novinskim izvješćima, oportunističko će držanje Pilar pokazati i pred sudom, tijekom glavne rasprave. *Jutarnji list* će primijetiti da su pri ulasku na glavnu raspravu 2. lipnja, svi optuženici imali u zupčku hrvatsku trobojnicu „osim jednoga“, ne navodeći tko je taj jedini.⁵⁴⁸⁵ Dio novinstva, napose ono režimsko, registrirat će da se je on pri ulasku u sudnicu i zauzimanju mjesta u optuženičkoj klupi držao naglašeno po strani.⁵⁴⁸⁶ No, pri ocjeni takvog držanja svakako valja uzeti u obzir činjenicu da bi prema tadašnjim propisima (§ 18. srpskoga kaznenog zakonika) možebitna osuda odvjetnika na robiju i na „zatočenje“ za posljedicu automatski imala gubitak doktorata kao i prava na obavljanje odvjetništva te javnobilježničke službe.⁵⁴⁸⁷ Kao što je spomenuto, Pilaru se je na teret stavljalo kazneno djelo za koje nije bilo moguće izreći kaznu robije ili zatočenja, ali je i u odnosu na „prestupljenje“ bilo moguće izreći kaznu „lišenja zvanja“. Kao odvjetnik, Pilar je znao da tijekom postupka može doći i do promjene kvalifikacije djela koje mu se stavlja na teret, ali je već i izvorni tekst optužnice prijetio time da će mu biti oduzeto odvjetničko zvanje. Da je opasnost bila realna, i da je režim spreman posegnuti za takvim sredstvima ne samo u slučaju osude, nego čak i u slučajevima kad nema osude u kaznenom postupku, jasno je pokazivala činjenica da je akademski senat Sveučilišta u Zagrebu 31. srpnja 1920. oduzeo naslov doktora prava političkim emigrantima Ivici Franku, Emanuelu Manku Gagliardiju i Vladimiru Sachs-Petroviću, što je pokrajinska vlada odobrila rješenjem od 26. kolovoza 1920. godine. Ta činjenica je izrijekom spomenuta i na str. 146. optužnice.

Za razliku od Šufflaya, Pilar nije titulu doktora stekao na Sveučilištu u Zagrebu – pa mu je samo to Sveučilište nije ni moglo oduzeti – ali je „lišenje zvanja“ moglo nastupiti kao posljedica osude. No, nema nikakve sumnje o tome da je državnoodvjetničko navođenje podatka o oduzimanju titule trojici emigranata i na nj moralo ostaviti dojam: postupanje jugoslavenskih

⁵⁴⁸³ Usp. „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Obzor*, 62/1921., br. 149, 3. VI. 1921., 2.; „Proces proti dru Šufflayu i drugovima“, *Riječ*, 3/1921., br. 124, 3. VI. 1921., 3. Prema J. HORVATU, *Živjeti u Hrvatskoj*, 220., Dečak je do 1919. bio naglašeno jugoslavenski orijentiran, ali se je tada prometnuo u žestokog frankovca. D. SAGRAK, *Dr. Milan Šufflay. Hrvatski aristokrat duha*, 45. pogrešno tvrdi da je Šufflaya branio Pavelić. Glavni branitelj prvooptuženika bio je Mirko Košutić, koji je uskoro – po službenoj dužnosti – preuzeo i obranu Pavla Seea. Uz Košutića je kao Šufflayev branitelj fungirao i Maček koji je od početku glavne rasprave branio još i Pavičića. Usp. „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 23, 11. VI. 1921., 2. Iako znade tko je Šufflaya branio, B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 128., očito slabo razlikujući iznošenje obrane (davanje stranačkog iskaza) od uloge branitelja, tvrdi: „Inače se Šufflay branio sam, rječito i argumentirano.“

⁵⁴⁸⁴ HR-HDA-832-2-2-B. OF M. Šufflaya. Presuda br. I-6583-1920., 1.

⁵⁴⁸⁵ „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3354, 3. VI. 1921., 4.

⁵⁴⁸⁶ „Proces proti dru Šufflayu i drugovima“, *Riječ*, 3/1921., br. 124, 3. VI. 1921., 3.

⁵⁴⁸⁷ Usp. N. ENGELSFELD, „Odvjetništvo u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji“, 77.

vlasti nije bilo takvo da bi se oprezan čovjek mogao pouzdati u zakonitost. Drugim riječima, teška bi osuda dovela do ozbiljnog ugrožavanja Pilarove osobne i obiteljske egzistencije, što je cijena koju on – i inače nesklon bilo kakvome, napose verbalnom radikalizmu – nije bio spreman platiti, tim više što je posve očito u čitavoj stvari bio posve nedužan i bez ikakve stvarne veze s inkriminacijama iz spisa, pa i s ostalim optuženicima od kojih je vjerojatno poznao samo Šufflaya. Poseban problem predstavljala je okolnost da je optužnica bila koncipirana na način da je – uz malu intervenciju državnog odvjetnika koji je u njezin tekst ovlašten intervenirati sve do zaključenja glavne rasprave – mogla sugerirati kako su svi optuženici dio istoga „zločinačkog udruženja“. Prema zakonodavnom rješenju, kao i prema prevladavajućoj pravnoj doktrini toga doba, kod postojanja „zločinačkog udruženja“ svi njegovi članovi odgovaraju za sva kaznena djela koja proizlaze iz njegova postojanja, pa makar u izvršenju nekoga od njih pojedini član „udruženja“ i ne sudjelovao.

Iako se u optužnici, kao što ćemo vidjeti, priznaje da Pilar nije imao veze s ostalim optuženicima osim samoga Pavla Seea, on je tijekom postupka mogao doći i u nepovoljniji položaj, jer se je ustanovilo da je See kontaktirao s nizom optuženika i širim krugom protivnika režima – ali i s nekim od njegovih agenata – pa je to za Pilara otvaralo ozbiljnu opasnost. On je nesumnjivo bio svjestan postojanja rizika da preinačenjem optužnice postane odgovoran i za djela za koja nije imao pojma da su uopće počinjena, a kamoli da bi s njima bio na bilo koji način povezan. Hipoteka protujugoslavenske prošlosti bila je silan teret njegovoj poziciji. Iako je njegov branitelj tu okolnost, kako se vidi iz koncepta njegova završnoga govora, pokušao izokrenuti u prilog uvjerljivosti Pilarove obrane, sam je Pilar bio svjestan da u svakom trenutku mora računati s time da je na zubu režimu i da od njega ne treba očekivati nikakve simpatije.

To je bilo poznato ne samo hrvatskoj, nego i europskoj javnosti. Na dan kad je počela glavna rasprava, bečka je *Reichspost* opisala dva najistaknutija pojedinca u velikome zagrebačkom veleizdajničkom procesu: Šufflaya i Pilara. Dok je prvi prikazan kao znanstvenik na glasu i u Europi, poznat po svome nekadašnjem unionističkom držanju, Pilar je u bečkome kršćansko-socijalnom dnevniku zavrijedio puno širi opis: on je zagrebački odvjetnik i državnopravni stručnjak, koji je pod pseudonimom Südland 1917. (sic!) napisao *Južnoslavensko pitanje*, knjigu koja danas slovi kao „najtemeljitije i najscrpnije djelo o toj temi“. Dok se je Seton-Watson u svojoj knjizi sličnoga naslova poveo za tendencijom čiji su rezultati i zaključci već danas uvelike opovrgnuti, Pilar je, prema navodima bečkoga lista, strogo znanstvenom metodologijom pokazao da Hrvati i Slovenci ne tvore isti narod sa Srbima. Zboga toga je svog djela – piše neimenovani posebni izvjestitelj *Reichspost* – Pilar u danima prevrata trpio bezobzirne progone od predstavnika vlasti i drugih srbofilskih elemenata: „O šikaniranju koje je taj učenjak pretrpio u posljednje dvije i pol godine, dale bi se napisati knjige, a znakovito je i to da su predavanja, koja je on htio održati na zagrebačkom Pučkom sveučilištu i koja nemaju nikakve veze s politikom, bila bezobzirno spriječena.“⁵⁴⁸⁸

⁵⁴⁸⁸ „Der Hochverratsprozess in Agram“, *Reichspost. Morgenblatt*, 28/1921., Nr. 150, 3. VI. 1921., 2.-3.

Očito je da je *Reichpost* taj osvrt donijela osloncem na krug blizak samomu Pilaru. Moguće je da je obavijesti dobila i neposredno od njega, iako je vjerojatnije da se Pilar ne bi upustio u takvo provociranje jugoslavenskog režima na stranicama lista koji u novoj jugoslavenskoj državi i nije uživao reputaciju počudnoga glasila. No, iz tog osvrta proizlazi da je Pilar već 1920./21. na Pučkome sveučilištu držao ne samo neka predavanja, nego je kanio držati i neka koja su, navodno, bila zabranjena, što dosad nije bilo poznato.⁵⁴⁸⁹

A kako je i zašto došlo do njegova optuženja, može se – osim iz same optužnice i novinskih izvješća s procesa – doznati iz njegove prijave državnom odvjetništvu od 22. ožujka 1921. godine,⁵⁴⁹⁰ te iz njegovih zapisa koji imaju autobiografski karakter, kao i iz koncepta završne riječi njegova branitelja odnosno iz pitanja koja je Walter koncipirao za Pilara kad se je ovaj pripremao za iznošenje obrane pred sudom. Razumljivo, Walterove su bilješke u tom pogledu sekundarne važnosti, ali i njih valja držati u biti Pilarovima, jer su uglavnom nastale na temelju Pilarovih obavijesti i naputaka (makar je Walter neka pitanja i misli mogao formulirati i na temelju drugih dokaza u spisu). Nije pritom lako razlučiti što je plod pisanih Pilarovih naputaka, što je posljedica njegovih usmenih (neposrednih i telefonskih) konzultacija s braniteljem, a što je Walter zabilježio pregledom spisa i na glavnoj raspravi. Sam Pilar je o tome pisao u svom naputku odvjetniku (24. svibnja 1921.) te u kasnijemu, nedatiranom „Historijatu“ tog procesa, a iskazivao je i na glavnoj raspravi 13. lipnja, s koje su dostupna novinska izvješća. Kao što ćemo vidjeti, ne razlikuju se samo novinska izvješća, nego se i ti Pilarovi vlastoručni prikazi u nekim karakterističnim pojedinostima ne podudaraju.

U naputku odvjetniku on tvrdi da se je, najvjerojatnije 14. rujna, dok je bio na ručku kod strica Martina Pilara i supruge mu Anke u njihovoj kući u zagrebačkoj Gundulićevoj ulici br. 52, nenajavljen pojavio neki nepoznati čovjek koji je izjavio da mu donosi pozdrave „od kapetana Grgurića ili Gregorića“, koji je Pilaru, kako on navodi, bio posve nepoznat. Na to je gost dodao da ga pozdravlja i podpukovnik Duić iz Graza, za kojeg je Pilar, kaže on sam, po čuvenju znao „da igra vodeću ulogu u t. z. hrvatskom komitetu u inozemstvu.“ Iako je Pilar tomu glasniku rekao da ni Duića ne poznaje, neznanac je odvratio da mu donosi njegovo pismo, pa je iz džepa izvadio pisanu poruku. Pilar ju je pročitao i shvatio da mu se postavlja veliki broj pitanja koja se odnose na vojni ustroj i na raspored snaga jugoslavenske vojske. Neznanac se je, tvrdi Pilar u tome svom pismenom naputku Walteru, bez pozdrava udaljio ne dočekavši nikakav Pilarov odgovor. Njegov je nagli odlazak, uvjerava Pilar Waltera, on primijetio tek onda kad je do kraja pročitao Duićevo pismo. Na to se je Pilar vratio ukućanima, pa su poruku pročitali i Martin Pilar i njegova supruga. Ni njih Ivo nije htio dovoditi u neugodnu situaciju, tvrdi on u naputku Walteru, pa je popodne o događaju razgovarao s puncem Adalbertom Shekom koji je držao da se radi o stvari koju valja odmah prijaviti redarstvenim vlastima. No, Pilar mu je izložio razloge koji

⁵⁴⁸⁹ Kao što je spomenuto, Pilarovo predavanje na Pučkom sveučilištu pod naslovom „Islam kao socijalna pojava“, objavljeno je u dnevniku *Obzor*, 62/1921., br. 61 (1.-2.), br. 62 (1.-2.), br. 63 (1.-2.) i br. 65 (1.-2.).

⁵⁴⁹⁰ Pogriješan je navod B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 133. da je ta prijava podnesena 21. ožujka. Iz nje se jasno vidi da je datirana 22. ožujka 1921. godine.

govore protiv toga: prvo, već u Tuzli je imao poteškoća i u rodni je grad došao s političkom hipotekom; drugo, sad je u vojničkoj odori i nije se odmah po dolasku s vojne vježbe prijavio vojnim vlastima, što znači da je počinio stegovni prijestup; treće, bilo mu je neugodno zbog obveze lojalnosti koju je dao banu Laginji pri stjecanju prava na obavljanje odvjetništva u Zagrebu, te četvrto, ne želi ni strica Martina izlagati neugodnostima. Zato je odlučio događaj prespavati, a tada je shvatio da donositelja poruke u slučaju prijave vlastima i suočenja uopće ne bi mogao prepoznati, pa bi njegova prijava bila nedovoljno ozbiljna. Uslijed svega toga je odlučio da događaj ne će nipošto prijaviti, pa je ponovno otišao k stricu u čijoj je kući Duićevo pismo pred ukućanima spalio ne prijavivši ga vlastima.⁵⁴⁹¹

U kasnijem „Historijatu“ on, međutim, uopće ne spominje da se je konzultirao sa Shekom, a zaboravio je i na raniju svoju verziju prema kojoj se je neznanac neopažen udaljio dok je Pilar čitao Duićevo poruku. Sad je, naime, ustvrdio da je „toga čovjeka bacio van, a ceduljicu sav ogorčen pokazao stricu te ju pred njim spalio, sa izjavom, da je time za mene ova stvar svršena.“⁵⁴⁹² Razlike između ta dva opisa nisu beznačajne, pa je moguće samo nagađati o tome koji je bliži stvarnim događajima.⁵⁴⁹³ Pri toj prosudbi svakako valja imati na umu da je u prijavi državnom odvjetništvu Pilar izjavio: „Ja sam tog čovjeka otjerao, a ceduljicu pred svjedocima spalio.“⁵⁴⁹⁴ Tu prijavu je Pilar u prijepisu dostavio Walteru, očito ne uočavajući da ona sugerira nešto drugačiji tijek događaja od onoga koji je on sam naveo u napatku svom branitelju.

Zašto je do toga došlo, nije jasno. Nije, naime, poznato kojim je povodom nastao i komu je bio namijenjen nedatirani tekst pod naslovom „Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, ali je sasvim sigurno da je Pilar svojim tvrdnjama u napatku odvjetniku htio kod Waltera stvoriti odnosno pojačati uvjerenje o svojoj nedužnosti. Teško je reći, je li pritom računao na to da će Walter kao režimski čovjek naći načina da to i mimo redovitog puta dostavi političkim i sudbenim vlastima, pa tako poboljša Pilarov položaj, ili je on samo pokušao ojačati slabu točku činjeničnog dijela svoje obrane. Kasnije će, naime, njegova obrana pokušati iskoristiti izjavu tog neznanca – za kojeg će doznati da se zove Paul odnosno Pavao See – da je zapravo promašio adresata Duićeve poruke, i da ju je trebao predati nekom dr. Ivanu Pileru ili dr. Ivanu Pilaru iz Osijeka.⁵⁴⁹⁵

Čini se, doduše, da Pilar u vrijeme davanja pisanog napatka branitelju još nije bio izvršio uvid u spis, pa za tu Seeovu izjavu koju je ovaj dao u predkaznenom postupku 19. veljače 1921. godine nije još mogao znati, ali je morao biti svjestan da strategiju njegove obrane i na činjeničnoj razini može ugroziti okolnost da se njegov stric Stjepan, i sam visoki austro-ugarski časnik, nakon sloma Monarhije nije vratio u Hrvatsku, nego je nastavio živjeti u Grazu, dakle, u neveliku gradu u

⁵⁴⁹¹ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Uputa, primljena u pisarni Dra Radivoja Waltera, dne 24. maja 1921. Nije jasno otkud je B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 131. došla do inače posve nebitna podatka da je „ceduljica“ imala format A-4.

⁵⁴⁹² NSK, OIP, R-7983, A-23. Usp. „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 212.

⁵⁴⁹³ Zanimljivo je da B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 131.-132. te razlike uopće nije primijetila, a nije jasno zašto se je u opisu susreta Pilara i Pavla Seea priklonila baš onomu koji je Pilar naveo u napatku odvjetniku.

⁵⁴⁹⁴ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Prijava državnom odvjetništvu, 22. III. 1921.

⁵⁴⁹⁵ B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 135.

kojem je živio i Stjepan Duić. Ta veza s visokim vojnim časnicima – a stric mu Stjepan nije bio jedina – predstavljala je potencijalno težak uteg obrani Ive Pilara koji je i bez toga imao reputaciju protivnika jugoslavenske države, a upravo se je vratio s odulje vojne vježbe, pa je – hipotetski govoreći – mogao raspolagati i stanovitim podacima o snazi i rasporedu vojnih postrojbi.⁵⁴⁹⁶

Pavao See je, koliko se može vidjeti iz optužnice, saslušan u više navrata kod „komande mesta“, a potom i pred istražnim sudcem.⁵⁴⁹⁷ Na glavnoj je raspravi saslušan 15. lipnja 1921. godine, isti dan kad je ispitan i Antun Pavičić,⁵⁴⁹⁸ dva dana nakon što je ispitan Ivo Pilar. Na Seeove iskaze u predistražnoj i istražnoj fazi je, kao što ćemo vidjeti, bitno utjecala činjenica da su jugoslavenske vlasti zaplijenile pisano izvješće o prilikama u Hrvatskoj koje je nesporno pisano njegovom rukom. To izvješće je kasnije skoro u cijelosti ušlo u optužnicu, iako je See pokušao dokazati da ga je on pisao po diktatu jednog od svjedoka optužbe za kojega nije znao da je pouzdanik jugoslavenske obavještajne službe. Optužnica, naime, ističe da je Pavao See pri ispitivanju u „komandi mesta“ uvijek „sve lojalno priznavao“. U obrazloženju optužnice se navodi njegov prikaz susreta s Pilarom: nakon što mu je Milan Galović predao Pilarovu adresu, prethodno je pribavivši od odvjetnika Ante Pavelića, pošao je do stana Martina Pilara kojega je sreo pred ulazom u kuću. Kad mu je kazao da za Ivu ima pismo iz Srijema koje mu mora „vlastoručno“ predati, ovaj mu je rekao da je Ivo u Sarajevu, ali da ga svaki tren očekuju. Na to se je See udaljio, a za njim je dotrčao dječak, jamačno Ivin sin, koji mu je rekao da baš sad ide na kolodvor, jer bi mu otac trebao stići s puta.⁵⁴⁹⁹

Zašto See nije pošao s dječakom (Vladimirom) na kolodvor, i zašto tog dana uopće više nije tražio Ivu Pilara, iz optužnice se ne vidi. No, kronološka je podudarnost očevitna: Ivo Pilar je i prema vlastitom pripovijedanju doputovao iz Sarajeva baš 13. rujna, dan prije kontakta sa Seeom. U optužnici su Seeovi iskazi sažeti na način da on nastavlja pripovijedati gdje je proveo tu večer (13. rujna), pa je sutradan o podne dao telefonom provjeriti kad Ivo Pilar iz grada dolazi kući. Kad je doznao da je to malo prije dva sata popodne, došao je do kuće Martina Pilara u Gundulićevoj ulici. Uvela ga je djevojka, a najprije se pojavila neka gospođa, potom i Ivo Pilar koji je Seea uveo u sobu za posjete. Tamo mu je See, navodeći da postupa po Duićevu nalogu, predao pismo „kapetana

⁵⁴⁹⁶ Nije poznato, je li se Stjepan Pilar odbio vratiti iz Austrije nakon sloma Monarhije, ili je jednostavno nastavio živjeti izvan Hrvatske. Neki od viših časnika koji su imali istaknut položaj u kasnijoj hrvatskoj političkoj emigraciji – poput Stjepana Duića ili Ivana pl. Perčevića – u prvi mah su se vratili u Hrvatsku. Ranije je naveden podatak da je Stjepan Pilar 1934. posjetio Split.

⁵⁴⁹⁷ Nije jasno odakle je B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 126. i dr. zaključila da saslušanje pred „komandom mesta“ znači saslušanje pred vojnom policijom. U nekoliko je navrata u tisku doista spomenuto uredovanje vojne policije u privođenju osumnjičenika (npr. „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 23, 11. VI. 1921., 2.), ali to još ne znači i da ih je vojna policija saslušavala. Naprotiv, u svome konceptu završne riječi, Walter problematizira postupanje „komande mjesta“, citirajući § 33. Zakona o vojnim sudovima koji ovlašćuje „ministra vojnog“ da uz određene pretpostavke, „iz reda sudskih oficira postavi 'vojne isljednike'.“ (HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo.) Drugim riječima, uopće se ne radi o ispitivanju pred vojnom policijom, nego pred vojnoistražnim časnikom. Kao što se vidi iz novinskih izvješća s glavne rasprave, ispitivanja u Komandi mjesta vodili su bojnik Borivoje Srećković i poručnik Vladimir Jasek. Njima su „agenti Komande mesta“ tek asistirali ili su – kao što su tvrdili pojedini optuženici – potonji provodili saslušanja na svoju ruku i pritom prijetili osumnjičenim osobama ili ih zlostavljali.

⁵⁴⁹⁸ *Obzor*, 62/1921., br. 163, 16. VI. 1921., 3.

⁵⁴⁹⁹ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920., 124.-126.

Gregurića“. Potom državni odvjetnik prepričava Seeove riječi: „Dr. Pilar pročitao je to pismo kod prozora, i vrativši se natrag k njemu, rekao mu, da se on time ne bavi, jer je vojnik, da on nije od IV. nego od II. armije, i da je došao kao poručnik iz Sarajeva u Zagreb na odsustvo i dodao, neka on kaže na polju, da se on time ne bavi, pak kad dodje u Beč, da će govoriti sa potpukovnikom Duićem.“. Potom se je See udaljio od Pilarovih, u strahu da će ga Ivo odati vlastima, budući da mu je dao takav odgovor.⁵⁵⁰⁰

U drugome iskazu pred „komandom mesta“, See je ponudio drugu verziju: pismo za Pilara predao mu je mađarski nadporučnik Komenc, a on (See) je kroz omotnicu vidio crvenom olovkom podcrtano Duićevo i Gregurićevo ime. No, i prema novoj verziji iskaza, Pilar mu je, kad ga je See posjetio u Zagrebu (sad više u optužnici nema opisa potrage za adresom niti detaljnog prikaza dolaska u Gundulićevu ulicu kod Pilarovih, ali zbog oskudnog teksta u optužnici ne znamo tko je zaslužan za izostanak tih pojedinosti: See ili državni odvjetnik!), odrješito kazao da se on time ne bavi, a kad dođe u Beč, sam će porazgovarati s Duićem.⁵⁵⁰¹ Međutim, kad je došao pred istražnog sudca, nastavlja se u optužnici, See je u cijelosti porekao svoje ranije iskaze. Nažalost, nedostaje opis onoga što je tada kazao, jer je državni odvjetnik – po logici svog posla – propustio da u optužnici prepriča i taj i kasnije Seeove iskaze pred sudcem istražiteljem,⁵⁵⁰² što zorno pokazuje do koje je mjere uputno pri rekonstrukciji činjenica osloniti se samo na tekst optužnog akta.

Umjesto da prepriča Seeove iskaze kod sudca istražitelja, državni odvjetnik je odmah u optužnici nastavio prepričavati dokaze koji idu u prilog tužiteljskoj strani: iskaz svjedoka Josipa Godlera, navodno bivšeg pripadnika Hrvatske legije u Zalaegerszegu, koji će se pokazati jednim od važnijih svjedoka optužbe (iako ga je See, kako se iz optužnice vidi, pokušao diskreditirati tvrdnjom da je upravo po njegovu diktatu pisao zaplijenjeno pismeno izvješće!). Iz novinskih izvješća proizlazi da su i obrane, napose Ante Pavelić, na glavnoj raspravi nastojale diskreditirati svjedoka Godlera, pokušavajući čak spriječiti njegovo saslušanje s obrazloženjem da je Godler kao uglavljeni mađarski špijun nepouzdan.⁵⁵⁰³ Godler je tako, prema optužnici, između ostaloga ispričao kako je teкао susret u četiri oka između Pilara i Seea, pozivajući se na navodno Seeovo pripovijedanje. Do kontakta između Seea i Pilara je, tvrdi Golder, došlo u rujnu ili u listopadu 1920. godine, ali je See tijekom susreta shvatio da je pismo odnio pogrešnom adresatu i pritom bio „skoro uapšen“.⁵⁵⁰⁴ Zašto i kako je umalo došlo do tog „uapšenja“, to nam državni odvjetnik, nažalost, nije kazao. No, i Godlerov je iskaz, ovakav kakav je sažet u optužnici – iako je teretio Seea – objektivno potvrđivao istinitost glavnih crta Pilarove obrane, a napose činjenicu da on nije imao veze s hrvatskom političkom emigracijom. Sam je Godler na glavnoj raspravi, prema novinskim izvješćima, priznao da je stupio u službu mađarskih obavještajnih tijela.⁵⁵⁰⁵

⁵⁵⁰⁰ Isto, 127.

⁵⁵⁰¹ Isto, 132.

⁵⁵⁰² Isto.

⁵⁵⁰³ *Obzor*, 62/1921., br. 183, 8.VII.1921., 3.

⁵⁵⁰⁴ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920., 135.

⁵⁵⁰⁵ „Rasprava proti dru. Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 29, 23. VII. 1921., 2.-5.

Prema slovu optužnice, u jednom od saslušanja pred istražnim sudcem – ne navodi se kojemu od njih i kad je ono održano – See je priznao vlastitu odgovornost, ali je porekao bilo što od onoga što je moglo teretiti bilo kojeg optuženika. No, njegovi su raniji iskazi potaknuli pokretanje predkaznenog postupka („izvida“) protiv Pilara.⁵⁵⁰⁶ Kad je Pilar doznao da je osumnjičen za teško kazneno djelo – a bilo je to, kako on tvrdi, ne navodeći otkud je i kako došao do te obavijesti, u subotu, 19. ožujka 1921. – odmah je odlučio djelovati. Pilar je, naime, već u utorak, 22. ožujka državnom odvjetništvu podnio prijavu u kojoj je, za razliku od kasnijeg opisa u napatku Walteru, ponovio da je nepoznatog čovjeka koji mu je u rujnu predao Duićev dopis „otjerao, a ceduljicu pred svjedocima spalio“. U podnesku državnom odvjetništvu je priznao da nikakvu prijavu ranije nije podnio, obrazlažući to nekim svojim nekonkretiziranim, ali zato „važnim“ razlozima.⁵⁵⁰⁷

Ubrzo je – ne zna se kada – saslušan pred sudcem istražiteljem. Bi li do toga došlo da nije podnio prijavu, nemoguće je kazati. Kad bi nam bio dostupan sudski ili državnoodvjetnički spis, o tome bi se mogla dati određenija ocjena, ali se čini da bi i bez njegove *samoprijave* bilo teško očekivati da žrvanj režima mimoide Pilara kad je njegovo ime već spomenuto u takvome kontekstu. No, kako se je na tu prijavu odlučio on sam, to je sad postalo neizbježno. Pritom je bilo važno da je Pilar u prijavi od 22. ožujka zapravo postavio činjenični okvir svoje obrane koji je kasnije bilo teško relativizirati ili izmijeniti.

Zapisnik o Pilarovu saslušanju pred sudcem istražiteljem nije dostupan, pa o njemu možemo suditi samo prema državnoodvjetničkoj interpretaciji toga iskaza koja je sadržana u optužnici. Ipak, smije se pretpostaviti da bi Pilar u kasnijemu (sačuvanom) podnesku kojim traži razdvajanje svog predmeta, na neki način ipak reagirao da je njegov iskaz u tekstu optužnice sažet na nekorektan način. To bi značilo da se državni odvjetnik nije upustio u manipulacije koje je, dakako, bilo lakše poduzeti u slučajevima kad je osumnjičenik pravno neuk ili nedostatno naobražen.

Iz optužnice, pak, proizlazi da je Pilar u istrazi kazivao slično kao u kaznenoj prijavi, ali ipak u nekim pojedinostima različito od druga dva svoja prikaza (naputku odvjetniku i „Historijatu“). To znači da je sudcu istražitelju opisao kako je došao s vojne vježbe i kako ga je za vrijeme ručka kod strica Martina posjetio neki čovjek kojega je Martinova supruga Anka Pilar već bila uvela u sobu za primanje. Tamo je neznancu rekao da mu nosi pozdrave od Duića i pružio mu „neku malo sitno složenu ceduljicu“, na kojoj je bio napisan niz pitanja na njemačkom jeziku. Kad je pročitao dio pitanja, nastavlja se u optužnici, Pilar je neznancu kazao da se on time ne bavi i vratio mu papir. No, tada je shvatio da ga nije pročitao do kraja, pa ga je ponovno uzeo i dovršio čitanje. Pritom da je „bio vrlo uzrujan, a kad je ceduljicu pročitao, da toga čovjeka nije bilo više u sobi, pa da je izletio za njim na hodnik i stubište, ali ga više nije bilo. Dobio je utisak, da se taj čovjek prestrašio i pobjegao.“⁵⁵⁰⁸ Potom se je Pilar, nastavlja optužnica prepričavati njegov iskaz kod sudca istražitelja, posavjetovao sa stricem Martinom. Kad mu je pokazao papir,

⁵⁵⁰⁶ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920., 137.

⁵⁵⁰⁷ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Prijava državnom odvjetništvu, 22. III. 1921.

⁵⁵⁰⁸ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920., 138.

stric mu je rekao da mu pod njegovim krovom ne će biti mjesta ako su upusti u to. Savjetovao se je kasnije i s puncem Adalbertom Shekom koji je mislio kako stvar treba „bezuvjetno prijaviti komandantu armije“, ali je Pilar ocijenio da bi ga taj korak samo kompromitirao, jer je bio još u odori, a morao je još ići u Sarajevo po stvari. Iza toga je „drugi ili treći dan“ otišao kod strica Martina te pred njim i pred svojom kćeri Verom na svijeei spalio taj papir.⁵⁵⁰⁹

Neobično je da je Pilar u vlastitome iskazu to vrijeme premišljanja o tome kako će postupiti razvukao na dva ili tri dana. Kao odvjetnik je morao biti svjestan da time zatvara vrata jednom od mogućih smjerova svoje obrane, kojim je Walter usprkos tomu pokušao krenuti, kombinirajući ga s drugim ekskulpatornim okolnostima: dokazivanju da Pilar nije bio svjestan protupravnosti svog ponašanja. Ta teza, koja je s obzirom na Pilarovu pravnu izobrazbu i odvjetničko iskustvo bila razmjerno klimava, uslijed Pilarova je priznanja postala praktično bezvrijedna, budući da se je tijekom dva ili tri dana i neukiji od njega mogao informirati o sadržaju srpskoga kaznenog zakonodavstva protegnutog i na Hrvatsku. Jednako tako nije bilo racionalno upletanje Sheka u čitavu pripovijest, jer se je Pilarova verzija pretvarala u oružje protiv njega: pokazivala je da je iskusan pravnik poput Sheka istoga trenutka shvatio kako se radi ili bi se moglo raditi o kaznenom djelu. Pilar nije smio postupati s manjim stupnjem opreza. No, u konačnici Shek – po svemu sudeći – nije ni saslušan na tu okolnost. A u iskazu pred sudcem istražiteljem, Pilarova je kći Vera – navodi optužnica – u cijelosti potvrdila tvrdnje svog oca, dok je sin mu Vlado izjavio da je neznanac tražio njegova oca dok je još bio izvan Zagreba. I Anka Pilar je potvrdila Ivinu verziju događaja,⁵⁵¹⁰ dok sadržaj iskaza Martina Pilara optužnica uopće ne navodi, makar je i on, kao što ćemo vidjeti, u istrazi bio saslušan. No, nije bilo nebitno da je sam Pilar priznao kako mu je stric kazao da će ga izbaciti iz kuće ako se upusti u udovoljenje Seeovu odnosno Duićevu traženju. To znači da je i nepravnik Martin Pilar naslutio da se radi o aktivnosti koja je zabranjena zakonom, pa se od njegova sinovca, iskusnog pravnika, nije smio očekivati manji stupanj poznavanja slova i duha zakona.

Nakon što konstatira da Pavao See „kad je zaglavno preslušan po sucu iztražitelju poriče, da je uopće bio kod Dr. Pitera i predao mu kakvu cedulju“, državni odvjetnik zaključuje da „ta poreka s obzirom na priznanje okrivljenog Dr. Pitera i njegove okoline neće imati važnosti“, jer je ona „tek posljedica u uzama poprimitljene maksime See-ove da nikoga na tereti“, pa se u optužnici navodi da se ni Pilarova obrana ne može uvažiti budući da je on kvalificirani intelektualac, k tome pravnik.⁵⁵¹¹

Dakle, pokušaj da zakašnjelom kaznenom prijavom te pretjeranom otvorenouću pred sudcem istražiteljem izbjegne kazneni progon, pokazao se je potpuno neuspjelim, pa je Pilarov predmet spojen s postupkom protiv Šufflaya i protiv drugih osumnjičenika te je i Pilar 3. svibnja bio obuhvaćen optužnicom koju je potpisao državni odvjetnik Franjo Urbany. Nema podatka da je ikad bio pritvoren, što je već samo po sebi predstavljalo iznimno povoljnu okolnost, budući da

⁵⁵⁰⁹ Isto, 138.-139.

⁵⁵¹⁰ Isto, 139.

⁵⁵¹¹ Isto, 139.

mu je ta činjenica olakšala pripremu obrane, omogućila mu obavljanje djelatnosti te ga je oslobodila rizika da u istražnom zatvoru bude tjelesno i duševno zlostavljan. Većina optuženika iz njegove skupine doživjela je upravo to, kako proizlazi iz tvrdnji njihovih branitelja tijekom glavne rasprave (napose Košutićevih i Pavelićevih), koje je dio tiska – poglavito pravaški, zajedničarski i radićevski – u vrijeme trajanja glavne rasprave obilno prenosio. Može se pretpostaviti da je tih zlostavljanja doista i bilo, iako su razmjeri policijskog zlostavljanja u prvome razdoblju postojanja jugoslavenske države bili beznačajni u odnosu na ono što će uslijediti malo kasnije, a napose u doba diktature.

U kasnijem je „Historijatu“ Pilar ustvrdio da ga je branitelj Walter ostavio na cjedilu i da ga je savjetovao da pristane na osudu, a da je on (Pilar) tek kasnije doznao kako je Walter to učinio „pod pritiskom službenih krugova“.⁵⁵¹² Kao što je spomenuto, sudski spis nije sačuvan – ili bar zasad nije pronađen – ali dokumenti sačuvani u Walterovoj ostavštini tu Pilarovu tvrdnju dovode ozbiljno u sumnju. Obrana je, naime, tek 30. svibnja 1921., dakle, šest dana nakon što je Pilar dao Walteru punomoć i napatuk, dobila pravo na uvid u sudski spis. Pilar je to učinio samostalno i bez branitelja već istoga dana, pa je žurno napisao Walteru da je potrebno prepisati istražne zapisnike o saslušanju njegove djece (Vere i Vladimira) te strica mu i strine (Martina i Anke Pilar), kao i zapisnike iskaza koje je Pavao See dao 9. i 18. veljače 1921. godine pred „mjesnom komandom“. U tim je iskazima See izjavio kako je Duićeva pošiljka zapravo bila namijenjena nekom drugom Ivanu Pilaru [Pileru? – T. J.]. Ujedno Pilar u tom dopisu izjavljuje Walteru da mu je danas doznao 5.000 kruna.⁵⁵¹³

Pitanje identiteta primatelja navodne Duićeve poruke postat će, dakako, važnim elementom Pilarove obrane. No, zanimljivo je da Pilar tada nije zatražio od Waltera da pribavi odnosno prepíše Seeove iskaze pred istražnim sudcem, a pred njim je See – prema navodu na str. 53. optužnice – iskazivao bar dva puta: 23. i 30. ožujka 1921., i to oba puta različito. Nije jasno, tiču li se te razlike u njegovim iskazima i Ive Pilara.⁵⁵¹⁴ Ne može se isključiti ni mogućnost da Pilaru zapisnici Seeova saslušanja pred sudcem istražiteljem uopće nisu bili dostupni (tj. da nisu bili uloženi u spis u vrijeme kad ga je on 30. svibnja pregledavao), jer je čitav proces obilovao nezakonitostima, od nasilja u predkaznenoj fazi, do uskraćivanja zapisnika i oduzimanja riječi braniteljima na glavnoj raspravi. No, kao što je već spomenuto, u tim iskazima pred sudcem istražiteljem See je porekao svoje iskaze pred „komandom mesta“.

Četiri dana nakon toga Pilarova pisma, Walter je potvrdio primitak pisma i dijela uglavljenoga honorara.⁵⁵¹⁵ Očito je da su se Pilar i Walter konzultirali i nakon što je Pilar sastavio pismeni napatuk branitelju, a i nakon pisma koje mu je uputio 30. svibnja – jer postoji Walterova

⁵⁵¹² NSK, OIP, R-7983, A-23. Usp. „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 214.

⁵⁵¹³ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Pilar – Walteru, 30. V. 1921. U Walterovoj ostavštini ne postoji pismo od 30. VI. 1921. o kojem govori B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 135., vjerojatno misleći na pismo od 30. V. 1921. Potpuno je nejasna njezina sugestija da bi iz tog pisma možda proizlazilo da je See pokušavao posjetiti Pilara i prije rujna 1920. godine. O tome nema traga ni u jednome drugom dokumentu, ali ne proizlazi ni iz ovoga.

⁵⁵¹⁴ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920., 53.

⁵⁵¹⁵ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Walter – Pilaru, 4. VI. 1921.

bilješka o telefonskom razgovoru vođenom 1. lipnja, a glavna je rasprava započela dva dana prije te potvrde primitka dijela honorara, odnosno u četvrtak, 2. lipnja 1921. godine. Vijest da će tada početi glavna rasprava, *Jutarnji list* je objavio skoro dva tjedna ranije,⁵⁵¹⁶ a kad ona doista tog dana i počne, javnost će pokazati veliko zanimanje. Iz spomenutih se pisama vidi da su i na početku glavne rasprave odnosi između branjenika i branitelja nepomućeni. U Walterovoj je dokumentaciji sačuvan i spomenuti rukopisni zapis koji sadrži dopunski Pilarov naputak odvjetniku od 1. lipnja, pisan Walterovom rukom (pri čemu je branjenikovo ime višekratno napisano u obliku „Pillar“), te – na istome listu – bilješka o telefonskom razgovoru vođenom (vjerojatno s predsjednikom vijeća) 2. lipnja 1921. godine. Iz tog rukopisnog zapisa bez ikakve se dvojbe razaznaje da je Pilar odlučio kako će tražiti razdvajanje postupka u odnosu na postupak protiv Šufflaya i drugova.⁵⁵¹⁷ To znači da je strategiju obrane zacrtao sam Pilar koji se je kao pravnik držao sposobnim preuzeti odgovornost za to. A da nije bilo nikakva govora o tome da bi mu Walter savjetovao da pristane na osudu, dosta jasno proizlazi iz dokumentacije u Walterovoj ostavštini.

U skladu s odlukom koju je donio, Pilar je 3. lipnja 1921. podneskom („silnom molbom“) zatražio od Sudbenog stola da se postupak protiv njega razdvoji. Obrazložio je to činjenicom da iz iskaza Pavla Seea proizlazi kako on, odvjetnik Ivo Pilar, uopće nije bio pravi naslovnik Duićeve poruke nego je to bila neka druga osoba sličnog imena i prezimena. Dodao je i to da će postupak protiv Šufflaya i drugova trajati dugo, pa bi on samo trpio veliku štetu ako bi morao sjediti na optuženičkoj klupi (pa dakle i statirati dok se raspravlja o sudbini ostalih optuženika s kojima nema nikakve veze). Upustio se je i u pravno tumačenje relevantnih propisa, istaknuvši da bi se u slučaju razdvajanja on mogao pojaviti kao svjedok u postupku protiv Seea, a ovaj kao svjedok u postupku protiv njega (pri čemu bi kao svjedoci morali iskazivati istinito, dok to kao optuženici nisu dužni!). Ujedno je Pilar, svjestan da propuštanje jedne važne procesne mogućnosti ne podupire njegov prijedlog za razdvajanje postupka, u tom podnesku napomenuo da protiv optužnice nije izjavljivao prigovor samo zato što je ocijenio da bi to produljilo istražni zatvor pritvorenim osobama koje su u njemu provele već dulje vrijeme. Budući da su činjenice u odnosu na nj nesporne, a za valjanu primjenu prava treba na glavnoj raspravi saslušati samo četiri člana njegove obitelji i Pavla Seea, Pilar je držao da je zahtjev za „razlučenje postupka“ osnovan.⁵⁵¹⁸

Iako je tisak, izvješćujući o početku glavne rasprave, javio 3. lipnja da taj prijedlog za razdvajanje postupaka kani podnijeti odvjetnik Walter,⁵⁵¹⁹ čini se da je to učinio sam Pilar, koji je bio glavni autor podneska kojim se traži razdvajanje postupaka. Razumije se da bi i politički i

⁵⁵¹⁶ „Glavna rasprava“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3338, 18. V. 1921., 3.

⁵⁵¹⁷ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Walterova rukopisna bilješka od 1. i 2. VI. 1921.

⁵⁵¹⁸ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Podnesak od 3. VI. 1921. Nije se, dakle, radilo ni o kakvoj „predstavci“ niti je Pilar tražio (a nije ni mogao tražiti) „izuzeće iz procesa“, kao što misli B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 132.-133.

⁵⁵¹⁹ „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3354, 3. VI. 1921., 4.; „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova. Predlog Pilarova branitelja“, *Obzor*, 62/1921., br. 149, 3. VI. 1921., 2.; „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 379, 3. VI. 1921., 2.

pravni odjek tog podneska bio slabiji ako ga je potpisao samo branitelj. Kako u očima državnog odvjetništva, tako i u očima javnosti sasvim drugačiji učinak ima izričita izjava jednog optuženika da s drugima nije ni u kakvoj činjeničnoj niti pravnoj vezi. Ne samo iz rukopisnoga koncepta tog podneska, nego i iz kratkih bilježaka od 4. lipnja („Dragi kolega!“), također sačuvanih u Walterovoj ostavštini, može se sa sigurnošću zaključiti da je upravo Pilar glavni sastavljač tog podneska.⁵⁵²⁰

Razumljivo je da je Walter preuzeo odgovornost i za taj korak,⁵⁵²¹ a kako proizlazi iz spomenute Pilarove bilješke o telefonskom razgovoru, očito je pokušao intervenirati kod državnog odvjetnika odnosno nagovarati ga da se Pilarovu prijedlogu ne protivi, čime bi sud došao u poziciju da lakše donese povoljnu odluku o razdvajanju. A da je Pilar računao na odjek toga procesnog manevra u javnosti, jasno govori činjenica da je on taj svoj podnesak, ne čekajući sudsku odluku o prijedlogu za razdvajanje postupka, istoga dana dostavio uredništvima *Jutarnjeg lista*, *Novosti*, *Agramer Tagblatta* i *Obzora*, s molbom da ga objave „u cijelosti ili izvadke“.⁵⁵²² Učinio je to već 3. lipnja, iako je sutradan Walteru napisao kako ima obećanje predsjednika vijeća da će zahtjev za razdvajanje postupka biti raspravljan na sjednici vijeća već 4. lipnja.⁵⁵²³ Očito je Pilar na taj način pokušao izvršiti određeni pritisak na vijeće. No, teško da je i izbor novina bio slučajan, jer nije taj podnesak dostavljen ni zajedničarskom *Hrvatu*, a kamoli radićevskim ili frankovačkim listovima.

Naruku Pilaru i njegovu zahtjevu za razdvajanje postupaka išla je konstatacija same optužnice, u kojoj se izrijekom navodi: „Za okrivljenog Dr. Ivana Pitera [sic!] nije ustanovljeno, da bi s kojim od okrivljenih lica stajao bilo u kakvoj vezi od prije, pa je njegov čin valjalo s obzirom na Pavla See-a inkriminirati ovom optužnicom i to, pošto nije postupao kao ispravan građanin kvalificirati ga kao prestupljenje II. alin. § 85. sl. v./kriv. zak.“⁵⁵²⁴ U formalnopravnom smislu je Pilara uz postupak protiv Šufflaya i družine, dakle, vezala tek osoba optuženoga Pavla Seea. No, sasvim je izvjesno da je državno odvjetništvo pri formuliranju optužnice vodilo računa o političkim efektima zajedničkoga suđenja, pa bi razdvajanje postupaka ugrožavalo ciljeve režima.

⁵⁵²⁰ Riječ je o jednomoj listu, sačuvanom u Walterovoj ostavštini, na kojem su plavom olovkom zabilježene dvije odvojene poruke naslovljene s „Dragi kolega!“, nesumnjivo pisane Pilarovom rukom. Ako se sadržaj tih poruka usporedi s rukopisnim konceptom podneska od 3. VI. 1921., s velikom se vjerojatnošću može zaključiti da su posrijedi Pilarove bilješke o (telefonskim?) razgovorima s Walterom, u kojima Walter objašnjava manje intervencije koje je poduzeo pri izradi prijepisa Pilarova podneska za razdvajanje postupaka (napose o izmjeni njegove druge točke), te o tome da je išao kod državnog odvjetnika, ali ga nije vidio jer ovaj nije došao u ured. Zato ide sada, pa će ga obavijestiti o rezultatu.

⁵⁵²¹ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Pilar – Walteru, 4. VI. 1921. B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 136. primijetila je da u Walterovoj ostavštini postoji rukopisni koncept tog podneska, ali je – ne poznajući Pilarov rukopis – pogrešno zaključila da je riječ o rukopisnom konceptu koji je Walter sastavio prema Pilarovu nalogu i u njegovo ime.

⁵⁵²² HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Dopis uredništvima novina od 3. VI. 1921.

⁵⁵²³ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Pilar – Walteru, 4. VI. 1921.

⁵⁵²⁴ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920., 140.

Nemamo podatka o tome kako se je državno odvjetništvo očitivalo o Pilarovu zahtjevu, iako se može pretpostaviti da mu se je protivilo. U svakom slučaju, Pilarov je pokušaj da se postupak razdvoji ostao uzaludan: Sudbeni stol je 8. ili 9. lipnja donio zaključak koji je dostavljen Pilarovu branitelju: zahtjev za razlučenje postupka I-6583-1920 od 3. lipnja 1921. „Dr. Ivana Pillara [sic!] odvjjet. u Zagrebu“ odbija se, „jer je kazneni predmet protiv istoga optuženika u subjektivnom i objektivnom koneksitetu u kaznenom predmetu proti Dr. Milanu Šufflayu i drug., radi zločina protiv otečestva, pa se od onog potonjeg predmeta razlučiti ne može.“⁵⁵²⁵

U vrijeme kad je ta odluka donesena, glavna je rasprava bila na nekoliko dana prekinuta. Odmah na njezinu početku, obrane predvođene glavnim Šufflayevim braniteljem dr. Mirkom Košutićem pismenim su podneskom – očito ispravno pretpostavljajući da će im predsjednik vijeća uskratiti mogućnost da to učine usmeno – zatražile izuzeće odnosno otklon predsjednika Aleksandra Vaića i četiri od ukupno pet članova sudskog vijeća (senata), zbog čega je rasprava odgođena za 13. lipnja. Zahtjev je bio motiviran ocjenom obrana da je posrijedi politički proces i da postoje pouzdani znakovi pristranosti članova vijeća. Iz novinskih izvješća proizlazi da je bilo posebno važno, kako je u svom podnesku isticao Mirko Košutić, da sudsko vijeće u tom spisu nije bilo stalno, nego je protivno zakonu bilo imenovano *ad hoc* vijeće. Taj je korak obrane izazvao veliku pozornost javnosti, a očito cjeloviti Košutićev podnesak objavio je zajedničarski *Hrvat* koji je dotad uglavnom ignorirao i optužnicu i pripreme za glavnu raspravu. Taj je list naveo da je predsjednik Vaić odbio na raspravi primiti taj podnesak, pa ga je Košutić u stanci morao predati na urudžbeni zapisnik suda.⁵⁵²⁶

Nakon što je određena odgoda rasprava – jer je o zahtjevu za otklon imao odlučiti Banski stol – publika je, tvrdilo se u pravaškim novinama, branitelje dočekala ovacijama.⁵⁵²⁷ No, iz novinskih se izvješća čini da se ipak Walter nije pridružio tom zahtjevu za otklon odnosno izuzeće većine članova vijeća. U procesnom je smislu ta pasivnost bila irelevantna: postupak se nije mogao nastaviti prije donošenja odluke o zahtjevu za otklon, pa makar taj zahtjev podnio jedan jedini optuženik. No, psihološki i politički taj potez Pilarove obrane nije bio bez značenja: on je bio sukladan Pilarovu naglašenom distanciranju od ostalih optuženika. Skoro sa sigurnošću se može držati da je Walter tako postupio u dogovoru s Pilarom, jer je ovaj kao odvjetnik znao da se može i sam, bez branitelja, pridružiti zahtjevu drugih obrana, ali to ipak nije učinio. Nema, dakle, baš nikakva znaka da je Walter bilo koji korak do izricanja osude poduzeo bez Pilarova znanja i pristanka.

⁵⁵²⁵ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Zaključak od 8. VI. 1921. Nadnevak nije moguće sasvim pouzdano utvrditi. Zaključak je, naime, datiran 8. lipnja, a u tekstu se navodi da je donesen na „danas dne 9. lipnja obdržavanoj nejavnoj sjednici“.

⁵⁵²⁶ „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3354, 3. VI. 1921., 4.; „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Obzor*, 62/1921., br. 149, 3. VI. 1921., 2.; „Der Prozess gegen Sufflay und Genossen“, *Agramer Tagblatt*, 36/1921., Nr. 140, 3. VI. 1921., 2.; „Proces protiv dr. Šufflaya i drugova“, *Novosti*, 16/1921., br. 147, 3. VI. 1921., 2.; „Suđenje mađarskim špijunima“, *Politika*, 17/1921., br. 4710, 3. VI. 1921., 2. (srp. ćir.); „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 23, 11. VI. 1921., 2.; „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 379, 3. VI. 1921., 2.

⁵⁵²⁷ „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 23, 11. VI. 1921., 2.

S druge strane, postoji niz dokaza da se je Pilarov branitelj za postupak spremao vrlo temeljito, o čemu svjedoče Walterove sačuvane iznimno opširne bilješke u kojima je on na skoro 40 gustim rukopisom pisanih stranica teoretski razradio kazneno djelo koje je Pilaru stavljeno na teret, obilno koristeći i stranu – pa i srpsku – stručnu literaturu te sudsku praksu, ali i primjere iz književnosti (podsjećajući na jednoga Maupassantova seljaka koji je postao sumnjiv samo zato što je s ceste podigao komadić uzice, pa se je razbolio i umro dokazujući da nije time počinio nikakav zločin). Može se pretpostaviti da te bilješke u velikoj mjeri predstavljaju pripremu za završni govor i za možebitni priziv, a sačuvan je i Walterov rukopisni koncept pitanja koje je on imao primarno za Pilara, a možda i za Seea i svjedoke u postupku. Ne samo brojnost, nego i sadržaj tih pitanja u znatnoj mjeri otkriva strategiju obrane te vrlo jasno pokazuje da se je Pilarov branitelj spremao za obranu, a ne za priznanje optužnice.

Novine nisu objavile sadržaj njegova završnoga govora: u tisku su objavljeni cjeloviti govori državnog odvjetnika, Mirka Košutića i Ante Pavelić, a veća pozornost posvećena je i Elegovićevu izlaganju. O govorima ostalih branitelja nema objavljenih pojedinosti, pa i o Walterovu govoru možemo suditi samo prema njegovim bilješkama. Pregled tih bilježaka pokazuje da je Pilarov branitelj htio problematizirati i mjerodavnost „komande mjesta“ odnosno valjanost dokaza koji su u predkaznenom postupku pred vojnim tijelom izvedeni protiv građanskih osoba.⁵⁵²⁸

Imala je ta teza, dakako, i političke reperkusije, ali nema sumnje da Walter nije htio generalno polemizirati s političkim postavkama optužnice, što očito nije htio ni Pilar. Štoviše, Walter je i sam uopćenom formulacijom predložio da se pravi krivci kazne,⁵⁵²⁹ demonstrirajući tako svoju lojalnost državi. Međutim, ako je suditi prema konceptu njegove završne riječi, on je bio svjestan da je posrijedi politički proces,⁵⁵³⁰ a objektivno je stao u obranu i Šufflayu (kao i ostalim optuženicima), navodeći da je postupak i protiv njega (Šufflaya) vođen nezakonito, jer je on držan u pritvoru sudbenoga stola, dok su vojne vlasti („komanda mesta“) protuzakonito ispitivale druge optuženike i svjedoke na okolnosti relevantne za Šufflayevu obranu.⁵⁵³¹

Uputio je Walter u tom govoru – ako je on držan u skladu sa sačuvanim konceptom – makar u umjerenoj formi, niz oštrih kritika na račun ponašanja državnih vlasti, a zanimljiv je i način na koji je obrazložio Pilarovo priznanje u dijelu kojim je ovaj tumačio da je zbog svoga osobnog položaja odustao od podnošenja prijave. Podsjećajući, naime, na to da bi u tom slučaju Pilar morao prijaviti čovjeka kojega uopće ne bi mogao prepoznati, Walter nastavlja objašnjavanjem da bi u tom slučaju njegov branjenik „sam sebe bacio u sumnjivo svjetlo pred oblastima, koje i onako ne vjeruju nikome, a najmanje onome Hrvatu u Bosni, koji se nadao u pobjedu Centralnih vlasti i zbog te nade htio osigurati položaj Hrvata u novoj situaciji iza rata na

⁵⁵²⁸ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo.

⁵⁵²⁹ Među tim njegovim bilješkama nalazi se i odjeljak pod naslovom „Zaglavak“, u kojem se otvoreno kaže da „lica, koja su rovarila protiv države“ odnosno koja su „naniijela državi štetu“, treba „da budu kažnjena“.

⁵⁵³⁰ Uvodna rečenica Walterova koncepta glasila je: „U svim procesima je potrebna nezavisnost sudaca, a u političkim procesima pogotovo.“

⁵⁵³¹ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo.

način, koji je dijametralno oprečan onom, što su htjele i što hoće naše oblasti. Dr Pilar je u najmanju ruku mogao postati politički sumnjivac...⁵⁵³² Potom je Walter nastavio: „Kako je teško dokazivati svijetu, da nisi sumnjiv, iskusio je mnogi od nas za vrijeme rata...[...] Kakovim posljedicama po socijalni položaj ljudi rađa vršenje oficijoznih dužnosti, vidi se po tome, što su u nedavnoj našoj političkoj prošlosti dva visoka suca na temelju posebnog zakona suspendirana zato, što im se u novoj političkoj situaciji zamjerila njihova službena djelatnost u službi Austrougarske monarhije, premda im se nije moglo dokazati, da nisu radili po smislu tadašnjih zakona.“ U istom je patetičnom tonu Pilarov branitelj ukazao i na smjene odnosno otpuštanja sveučilišnih nastavnika i vojnih časnika.⁵⁵³³ Drugim riječima, koncept njegove obrane odavao je čovjeka odana državi i režimu, ali ne i čovjeka koji bi bio spreman žrtvovati interese i dostojanstvo svog branjenika da se sam dodvori vlastima.

I u pravnom se je pogledu Walter ozbiljno pripremio za glavnu raspravu. U njegovim se bilješkama nalazi i posebno opširna analiza § 85.c) iz zakonske novele objavljene u *Narodnim novinama* br. 98 od 30. travnja 1921. godine (koja je, kao što je spomenuto, u optužnici i u presudi navedena u azbučnome slijedu kao § 85.v), a Walter je, između ostaloga, zabilježio i stajalište srpske kaznenopravne doktrine, registrirajući ocjenu srpskoga kaznenopravnog autoriteta dr. Tome Živanovića, navedenu na 159. stranici njegove knjige *Osnovi krivičnog prava*, prema kojoj kod propuštanja obveze prijave nema protupravnosti (pa, dakle, ni kaznenog djela!), „ako uhvaćeni pismonosni golub bude od izvršioca uništen ili za službu neupotrebljivim učinjen“.⁵⁵³⁴ Budući da je Duićevo pismo bilo „od izvršioca uništeno ili za službu neupotrebljivim učinjeno“, to bi vodilo prema oslobađajućoj presudi. Istu tu zakonsku normu Walter citirao je i u nastavku svoga plaidoyera, navodeći, prema str. 8. sačuvanoga koncepta, sljedeće: „Opt. Dr. Pilar mora biti riješen od optužbe, jer nije dokazan objektivni učin § 85 c) al. 2 kriminalnog zakonika za kraljevinu Srbiju, proširena na celo područje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u pogledu 9. i 10 glave zakonika ukazom Minist. Saveta od 25. februara 1919, a u pogledu 'Uvodnih pravila' i 'Časti Prve' ukazom Regenta Aleksandra od 16. marta 1921.“⁵⁵³⁵

U presudi od 6. kolovoza 1921., izostala je, međutim, zahtjevnija pravna analiza optužnice, a Pilar je proglašen krivim i osuđen za ista ona kaznena djela čiji su opisi i zakonski nazivi navedeni u optužnici. Prema tome, iz Walterovih bilježaka dosta jasno proizlazi da Pilarova predbacivanja svom branitelju – zabilježena u istome tekstu u kojem preuveličava svoja stradanja u 1918. godini, a kao što ćemo vidjeti, nije pouzdan ni u pogledu samog tijeka ovoga kaznenog postupka – prije valja pripisati njegovu nastojanju da se kod nepoznatog naslovnika „Historijata“ ostavi odgovarajući dojam, nego što ih se smije proglasiti neprijepornom činjenicom.

⁵⁵³² Isto.

⁵⁵³³ Isto.

⁵⁵³⁴ Isto. Vjerojatno se radi o Živanovićevoj knjizi *Osnovi krivičnog prava. Posebni deo*, izd. Geca Kon, Beograd 1911., koja je kasnije doživjela niz prerada i dopuna. Na nju su se u svojim obrambenim govorima pozivali i Košutić i Pavelić.

⁵⁵³⁵ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo.

A nakon što je odbijen zahtjev za otklon predsjednika i većine članova sudskog vijeća, vijeće je ipak neznatno izmijenjeno, jer je došlo do promjene jednoga zamjenika votanta.⁵⁵³⁶ Potom je nastavljeno čitanje optužnice. Reagirajući na navodni podsmijeh optuženika, predsjednik vijeća Aleksandar Vaić nije skrivao što misli o njihovoj krivici i prije nego što je počeo dokazni postupak: odmah je najavio da će im smijeh prisjesti.⁵⁵³⁷ Iskusan sudac poput Vaića svakako je znao da se tom grožnjom vrijeđaju elementarna pravila kaznenog postupka, ali je očito više težio tomu da se dodvori vlastima. Nakon čitanja optužnice prešlo se je na izvođenje dokaza, a nema nikakva znaka da je državni odvjetnik nakon izvođenja dokaza izmijenio činjenični opis ili pravnu kvalifikaciju djela koje je okrivljenicima stavio na teret u izvornome tekstu optužnice.

U nastavku glavne rasprave, tijekom lipnja ispitani su okrivljenici, dok su 30. lipnja te u srpanjskom dijelu rasprave – koliko se vidi iz novina – ispitivani svjedoci i vještaci. Tako je i Ivo Pilar već 13. lipnja – kao prvi od optuženika – izložio svoju obranu, potvrđujući praktično sve činjenične navode optužnice – osporavajući načelno da mu je poruku s 42 ili 43 pitanja predao baš optuženi See, jer njega on ne može prepoznati – ali ustrajući u tome da se ne osjeća krivim.⁵⁵³⁸ Istaknuo je da je kao odvjetnik znao da ga zakon ne sili na denuncijaciju ako bi ona mogla njemu samomu naškoditi, a u pogledu obavještajno-političkih implikacija optužnice, dodao je kako je posrijedi jedna od tri mogućnosti: prvo, od njega uopće nije ozbiljno zatraženo nikakvo izvješće; drugo, njemu nepoznati Duić pokušao je doznati može li na nj u budućnosti računati, i treće, jednostavno se radi o „provokaciji na nalog ovdješnje koje oblasti“.⁵⁵³⁹

Prema Pribičevićevu dnevnom listu – što nisu zabilježile ni jedne druge novine – Pilar se je pozvao na Jozu Sunarića kao svjedoka da se on ne bavi denuncijacijama, pa ni u doba Austro-Ugarske nije prijavio nekog pisara koji je u Sarajevu na njegovu, Pilarovu pisaćem stroju, sastavljao neke defetističke spise. Isti je zagrebački list zabilježio i to da je Pilar napomenuo kako „hrvatski komitet nije nikakav internacionalni priznati subjekat, pa prema tome da manjka i svaki temelj za optužbu.“⁵⁵⁴⁰ Pri ispitivanju se je ustanovilo da doista postoji još jedan Ivo Pilar, optuženikov rođak, koji kao časnik služi u jugoslavenskoj vojsci. Osim branitelja Waltera, optuženome Ivi Pilaru su nekoliko pitanja postavili i Seeov branitelj Košutić te Galovićev branitelj Prebeg koji je pokušao sugerirati da su stvari koje je tobože Duić htio doznati od Pilara zapravo notorne, pa ih nije ni trebalo doznavati obavještajnim putem.⁵⁵⁴¹

⁵⁵³⁶ „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3366, 15. VI. 1921., 4.

⁵⁵³⁷ „Nastavak rasprave protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 132, 13. VI. 1921., 6.

⁵⁵³⁸ „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3366, 15. VI. 1921., 4.; „Glavna rasprava protiv Dra. Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 388, 14. VI. 1921., 1.; „Parnica protiv Dra Šufflaya i drugova. Preslušavanje Dra Pilara. U špijunskom mađarskom uredu“, *Večer*, 2/1921., br. 171, 14. VI. 1921., 2.; „Proces protiv dru. Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 24, 18. VI. 1921., 2.

⁵⁵³⁹ „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3366, 15. VI. 1921., 4.; „Proces protiv dru. Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 24, 18. VI. 1921., 2.

⁵⁵⁴⁰ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 133, 14. VI. 1921., 3.

⁵⁵⁴¹ „Glavna rasprava protiv Dra. Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 388, 14. VI. 1921., 1.; „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 133, 14. VI. 1921., 3.

Pilarove je obrana, onako kako su je novinari zabilježili, bila u biti podudarna s argumentacijom sadržanom u sačuvanim Walterovim rukopisnim bilješkama. To govori o suglasju pogleda između optuženika i branitelja. Opći smjer obrane zapravo je logično proizlazio iz Pilarove prijave državnom odvjetništvu od 22. ožujka i njegova iskaza pred sudcem istražiteljem. Nije se, dakle, mogao negirati Seeov posjet, postojanje Duićeve poruke i njezin sadržaj u glavnim crtama.⁵⁵⁴² U tome i jest bio praktično sav činjenični supstrat onoga dijela optužnice koji se je odnosio na Pilara. Zato je težište Pilarove obrane bilo na pravnoj interpretaciji. U skladu s time je on opširno objašnjavao pojam vojne špijunaže te se je posvetio tumačenju Duićeva pokušaja kao nepodobnoga, pa slijedom toga i nekažnjivoga. Istaknuo je uz to da se ne može raditi o kaznenom djelu koje se njemu stavlja na teret, već i zbog toga što na njegovoj strani nije postojala svijest o protupravnosti postupanja. Napomenuo je i to da se je See predstavio kao Duićev pouzdanik, a za Duića se znade da je na čelu Hrvatskoga komiteta koji okuplja skupinu nezadovoljnih jugoslavenskih državljana u inozemstvu, dok kazneno djelo iz optužnice prema zakonu čini samo onaj koji obavlja špijunsku djelatnost u korist strane države ili njezinih agenata. Uskratio je Pilar, međutim, odgovor na pitanje jednoga člana sudskog vijeća o vlastitoj političkoj djelatnosti, budući da je – kako je izjavio – svoj položaj smatrao pravno, a ne politički relevantnim. Uslijed toga je i umetanje rasprave o njegovim političkim pogledima u tekuće ispitivanje bespredmetno. Sud je istoga dana odlučio suočiti Pilara i Seea, pa Pilar nije prepoznao Seea, a ovaj je izjavio da Pilara nikad nije vidio, što je – kako su izvijestile novine – izazvalo opći smijeh u sudnici. Walter je nakon Pilarova iskaza i njegova suočenja sa Seeom predložio državnom odvjetniku Urbanyju da odustane od optužnice protiv Pilara, ali je ovaj to odbio.⁵⁵⁴³

Otklanjajući aluzije na svoje političke aktivnosti i raspravu u svojim političkim pogledima, Pilar je, dakle, ostao dostojanstven, ne hineći da je postao zagriženim pristašom jugoslavenske države. U saslušanju na glavnoj raspravi, vjerojatno 15. lipnja, navodeći da je rođenjem Nijemac, ali da se odjeća Hrvatom, See je opisao svoje aktivnosti nakon što je kao oružnik zbog nekog prijestupa pobjegao u Mađarsku. Tamo su ga zatvorili zbog sumnje da je boljševički agent, pa je u zatvoru pristao raditi za mađarsku obavještajnu službu da bi izišao na slobodu. U Kraljevinu SHS je, priznaje, dolazio pet puta, ali se je uvijek vraćao u Mađarsku, jer su ga Mađari ucjenjivali prijetnjom da će ga prijaviti jugoslavenskim vlastima. No, zapravo – tvrdi on – naloge mađarske obavještajne službe nikad nije izvršavao. Kad su ga jugoslavenske vlasti uhitile, vođen je po raznim zatvorima, dok nije napokon predan Komandi mjesta. Tu su ga saslušavali i „agenti Komande mjesta“ Nikola Hajduković i Josip Godler – koji, kako će obrana tvrditi, nisu imali pravo na izvođenje tih dokaza, a pogotovo na način na koji su to činili – a punih šest dana nisu

⁵⁵⁴² HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo.

⁵⁵⁴³ „Parnica protiv Dra Šufflaya i drugova. Preslušavanje Dra Pilara. U špijunskom mađarskom uredu“, *Večer*, 2/1921., br. 171, 14. VI. 1921., 2.; „Proces protiv dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3366, 15. VI. 1921., 4.; „Glavna rasprava protiv Dra. Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 388, 14. VI. 1921., 1.; „Proces protiv dru. Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 24, 18. VI. 1921., 2.; „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 133, 14. VI. 1921., 3.

mu dali hranu, pa je pristao iskazivati onako kako su oni htjeli, ali da ništa od toga nije istina osim opisa pobune seljaka u Sv. Ivanu Zelini.⁵⁵⁴⁴

Iako je zanimljivo da zajedničarski *Hrvat* nije donio ni slova iz Seeova iskaza u onome dijelu koji se tiče Pilara, iz drugih novina doznajemo da je See u odnosu na nj na glavnoj raspravi ustvrdio da Pilara nije nikad vidio niti je ikad bio kod njega, nego da je dao iskaz prema onomu kako mu je svojedobno pripovijedao špijun Aroli koji je navodno Pilaru nosio Duićevo pismo. Međutim, usprkos tom Seeovu poricanju, Pilar je – proizlazi iz pisanja dijela tiska – na raspravi morao priznati da je Seeov predistražni i istražni opis prostorija i njihova rasporeda u stanu u kojem je neznanca primio, dosta točan.⁵⁵⁴⁵ To je bila okolnost koja je svakako slabila uvjerljivost Seeova iskaza koji je u odnosu na Pilara bio ekskulpatoran, jer See nije mogao znati raspored prostorija ako nije bio u kući. Vjerojatno svjestan te slabosti, Seeov branitelj po službenoj dužnosti, Mirko Košutić, nakon ispitivanja optuženika i većeg broja svjedoka, među brojnim prijedlozima obrana – a po brojnosti dokaznih prijedloga osobito se je isticao Pavelić – predložio je da se ispitaju vojni vještaci na okolnost vojne relevantnosti i tajnosti podataka koje je Duić preko Seea navodno tražio od Pilara. Istom je prigodom Košutić stavio i niz drugih prijedloga koji su zadirali u legalnost postojećega državnopravnog stanja, pa i onaj da se ispitaju Mate Drinković, Stjepan Radić i Dragutin Hrvoj na okolnost nepostojanja saborskog ovlaštenja Narodnom vijeću SHS da sklopi prvoprosinački akt, a Ante Trumbić i Nikola Pašić na okolnost uvjeta koje su velevlasti stavile za nastanak jugoslavenske države.⁵⁵⁴⁶

Pilarova je obrana očito još jednom podnijela zahtjev za razdvajanje postupaka, budući da su novine zabilježile da je državni odvjetnik Urbany, očitujući se na dokazne prijedloge obrana, 4. srpnja u odnosu na većinu njih, osim ispitivanja vojnih vještaka, predložio da se odbiju, a da se odbije i Pilarov prijedlog „za izlučenje postupka“.⁵⁵⁴⁷ Po svemu sudeći, taj novi zahtjev stavio je Pilarov branitelj Walter pred kraj lipnja, vjerojatno posljednji dan tog mjeseca.⁵⁵⁴⁸ Novine nisu zabilježile da je vijeće donijelo formalnu odluku o tome, ali da je ona bila negativna, jasno proizlazi iz daljnjega tijeka postupka i same presude.

Ispitan na glavnoj raspravi, zapovjednik „komande mesta“ pukovnik Dragomir Nikolajević potvrdio je kako su sva ispitivanja provedena po zakonu, bez ikakve prisile i

⁵⁵⁴⁴ „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3367, 16. VI. 1921., 4.-5.; „Glavna rasprava protiv Dra. Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 389, 15. VI. 1921., 1.; „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 134, 15. VI. 1921., 5.; „Proces protiv dru. Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 25, 25. VI. 1921., 2.

⁵⁵⁴⁵ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 134, 15. VI. 1921., 5.; „Proces protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3367, 16. VI. 1921., 4.-5.; „Proces protiv dru. Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 25, 25. VI. 1921., 2.

⁵⁵⁴⁶ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 143, 30. VI. 1921., 6.-7.; „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 401, 1. VII. 1921., 3.; „Parnica protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3383, 1. VII. 1921., 3. „Rasprava proti dru. Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 27, 9. VII. 1921., 2.-3.

⁵⁵⁴⁷ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 148, 4. VII. 1921., 5.; „Parnica protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3387, 5. VII. 1921., 5.; „Rasprava proti Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 28, Zagreb, 16. VII. 1921., 2.-5.

⁵⁵⁴⁸ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 143, 30. VI. 1921., 6.-7.

zlostavljanja osumnjičenika, a braniteljima Košutiću i Paveliću je dobacio da je njegovo zapovjedništvo i prije ikakvih izvida znalo svaku pojedinost, jer raspolaže podacima i „spiskovima“, na kojima se nalaze i spomenuta dvojica odvjetnika.⁵⁵⁴⁹ Slično je u odnosu na istragu iskazivao i sudac istražitelj Vladimir Jovan, koji je ipak priznao da su neki od okrivljenika pred njim komentirali svoje iskaze u Komandi mjesta na način koji je sugerirao da nisu dani na sasvim zakonit način, ali nije potvrdio teze optuženika da su već u istrazi govorili kako su tamo bili zlostavljani.⁵⁵⁵⁰ Vojni vještaci, pukovnici Milan Nedić i Dušan Simić, iskazivali su na način koji je, dakako, potvrđivao teze optužnice. No, na pitanje državnog odvjetnika, Simić je rekao da sadržaj pisma koje je See donio Pilaru predstavlja djelo vojne špijunaže sa samoga Seea, ali „za Pilara još ne“.⁵⁵⁵¹

No, u svome konceptu završne riječi, Walter je – omeđen Pilarovim priznanjem da je baš Duićevu poruku doista dobio – pokušao osporiti i tvrdnju optužnice da je Pilar dobio bilo kakvo pismo od Duića, očito imajući na umu da je poruka spaljena pa se ne može podvrgnuti pregledu niti vještačenju. Zato je zabilježio i podcrtao: „Tečajem dokaz.[nog] postupka na glav.[noj] raspravi izbile su na javu neke činjenice, iz kojih bi se dalo zaključivati: 1) da nije opt. See nego neki Arony predao Dru Pilaru poznato pismo; 2) da to pismo nije uopće mogao napisati potpukovnik Duić; 3) da to pismo nije bilo namijenjeno Dru Pilaru, nego nekoj vojnoj osobi.“ Potom Walter u bilješkama nastavlja: „Da nije opt. See predao Dru Pilaru ono pismo dalo bi se zaključiti iz činjenice, da je već u istrazi, a pogotovo na glavnoj raspravi See izjavio, da nije to pismo nosio on, nego neki Arony, da je kod suočenja s Drom Pilarom See tvrdio, da Dra Pilara nikad vidio nije, a Dr Pilar, da u opt. See-u ne prepoznaje donosioca pisma; da je na glavnoj raspravi opt. See prikazao, da ga je postupak organa mjestne komande prisilio, da medju ostalim lažno pred mjestnom komandom iznese i laž, da je on predao Dru Pilaru pismo.“⁵⁵⁵²

Takvo stajalište obrane nužno nameće pitanje, je li jugoslavenski režim montirao postupak na način da se u nj uvuče upravo Ivu Pilara te ga se – možda u kontekstu različitih razmišljanja o restauraciji Habsburga – kompromitira na samom početku njegove profesionalne karijere u rodnome gradu. Pogodnost trenutka (Pilarov povratak s vojne vježbe) mogao bi tomu govoriti u prilog; istodobno čitav niz razloga govori protiv toga (od nespretnosti vođenja postupka, preko nepostojećih materijalnih dokaza do iznimno blage osude). To je pitanja na koje na sadašnjem stupnju istraženosti problema nije moguće dati odgovor. No, ipak se može zaključiti kako činjenica da See na glavnoj raspravi nije prepoznao Pilara, kao i njegovi raniji iskazi od 9. i 13. veljače, kad je, prema optužnici, ustvrdio da se je glede Pilara zabunio u odnosu

⁵⁵⁴⁹ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 151, 7. VII. 1921., 4.-5.

⁵⁵⁵⁰ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 153, 9. VII. 1921., 2.-3.

⁵⁵⁵¹ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 157, 15. VII. 1921., 7.-8.; „Parnica protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3398, 16. VII. 1921., 3.; „Rasprava proti Šufflay-u i drugovima“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 29, Zagreb, 23. VII. 1921., 3.-5.; „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 413, 16. VII. 1921., 2.

⁵⁵⁵² HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo.

na osobu, pokazuju da See nije bio policijski provokator, iako ga je i sam Pilar kasnije optužio da je bio „Doppeldiener“, tj. pouzdanik mađarske i jugoslavenske policije.⁵⁵⁵³

Da je ta Pilarova ocjena bila točna, onda se čini logičnim da bi See „prepoznao“ Pilara čak i da ga nikad nije vidio. Optužnica, doduše, navodi da je tijekom saslušavanja u „mjesnoj komandi“ See uvijek „sve lojalno priznavao“.⁵⁵⁵⁴ No, pri ocjeni tog navoda treba imati na umu da su jugoslavenske vlasti zaplijenile Seeovo rukom spomenuto pisano izvješće o prilikama u Hrvatskoj, koje je kasnije uglavnom uvršteno i u optužnicu (optužnica tvrdi da je izvješće u cijelosti uneseno u nju). Zato See nije imao puno prostora za manevar. Međutim, to je izvješće on, prema vlastitom priznanju, sastavio najvjerojatnije 12. rujna 1920., pa u njemu – koliko se iz optužnice vidi – uopće nije opisan kontakt s Pilarom, do kojega do tada nije ni došlo.⁵⁵⁵⁵ Da je postupak bar u tom dijelu vođen s unaprijed smišljenom svrhom da se Pilara optuži, onda bi se u to izvješće mogao unijeti lažan ili istinit opis njegova susreta s autorom izvješća. Napokon, See je i kasnije, pred sudcem istražiteljem, porekao sve svoje ranije iskaze, a onda je na koncu, na istoj instanci, u cijelosti priznao vlastitu odgovornost, ali je – kako navodi optužnica – porekao sve što je moglo teretiti bilo kojega od drugih optuženika.⁵⁵⁵⁶ K tome se tijekom glavne rasprave on zasigurno nije ponašao kao jugoslavenski agent, a na njegovo možda nespretno i naivno, ali svakako etički prihvatljivo držanje upućuje i činjenica da je njegovu obranu 13. lipnja 1921. preuzeo Mirko Košutić, ne napuštajući ulogu Šufflayeva branitelja. Košutić je imenovan Seeovim braniteljem po službenoj dužnosti nakon što je njegov prvotni branitelj Šafar zbog spriječenosti napustio postupak.⁵⁵⁵⁷ Da su interesi Šufflaya i Seea bili u ikakvoj koliziji – a bili bi da je potonji bio jugoslavenski agent i da je teretio ostale optuženike – takva Košutićeva procesna pozicija ne bi bila moguća niti bi on šutke otprio da ga se imenuje u nespojiv položaj. Napokon, i drakonska kazna koja je Seeu izrečena na kraju postupka pokazuje da on nije bio svjesni i voljni instrument u rukama jugoslavenskih službi.

S druge strane, ni za članove vodstva Hrvatskoga emigrantskoga komiteta se zapravo ne može kazati da su „pokušali [...], izgleda, manipulirati i s drugima, a jedan od takvih bio je i dr. Ivo Pilar.“⁵⁵⁵⁸ Nema, naime, baš nikakva znaka da su članovi Komiteta odnosno Duić i njegovi istomišljenici pokušali manipulirati Pilarom. Ako je Pavao See doista bio Duićev glasnik, onda treba imati na umu da se je takvim i predstavio, ostavivši Pilaru – jednom iskusnom odvjetniku s bogatim političkim iskustvom – na volju hoće li događaj prijaviti ili ne. Nije See uza se vodio nikoga da kasnije nastupi kao svjedok i možebitno pojača optužbu protiv Pilara, a nije ni izmislio nepostojećega svjedoka. U predkaznenom postupku on jest priznao kontakt s Pilarom, ali je potom porekao da je onaj Pilar kojemu je Duić slao poruku istovjetan odvjetniku Ivi Pilaru.

⁵⁵⁵³ NSK, OIP, R-7983, A-23. Usp. „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 215.

⁵⁵⁵⁴ HR-HDA-832-2-2-A. OF M. Šufflaya. Optužnica br. I-8248/1920., 124.

⁵⁵⁵⁵ Isto, 14.-15., 130.

⁵⁵⁵⁶ Isto, 137.

⁵⁵⁵⁷ „Nastavak rasprave protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 132, 13. VI. 1921., 6.

⁵⁵⁵⁸ Tako je ustvrdila B. JANJATOVIĆ, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, 125.-126., pozivajući se na (nepostojeću i nemoguću) analizu „tijeku uhićenja i iskaza osumnjičenika“. Ovdje je već pokazano da o „iskazima osumnjičenika“ imamo razmjerno oskudne spoznaje, dok o „tijeku uhićenja“ zapravo ne znamo ništa.

Slično se može kazati i za samog Duića. Pilarov je branitelj – kako se vidi iz njegova koncepta završne riječi – u obrani istaknuo da je Duić u jednoj izjavi za *Reichspost* ustvrdio da nije ni u kakvoj vezi s Hrvatskim emigrantskim komitetom niti s Karlom Habsburškim, a još manje veze da ima „s akcijama D'Anuncija i Arnauta“.⁵⁵⁵⁹ No, Duić se je – kako Pilar kasnije bilježi – i sam Pilaru ponudio kao svjedok obrane. U ocjeni njegova ponašanja, naime, svakako treba imati na umu da je Ivo Pilar opisao kako je – najprije posredovanjem svog strica Stjepana, a onda i uz pomoć nekoga gradačkog odvjetnika – molio Duića da se i ovjerovljenom ispravom očituje da Pilaru nije slao nikakvo pismo. Duić je to odmah učinio te je potvrdio kako je spreman bez oklijevanja doći svjedočiti na tu okolnost pred svakim sudom, samo ako mu se zajamči da će moći slobodno napustiti Kraljevinu SHS.⁵⁵⁶⁰ To mu nije dopušteno, ali se ni po kakvom mjerilu, dakle, njegovo ponašanje ne može nazvati pokušajem manipulacije.

Sam kazneni postupak protiv Šufflaja i družine je u više navrata prekidano, a glavna je rasprava višekratno odgađana, pa je održano ukupno 27 raspravnih dana.⁵⁵⁶¹ Posebno dojmljiva bila je obrana Milana Šufflaya, koji je pri njezinu iznošenju zastupao otvorena nacionalistička stajališta i zagovarao hrvatsku državnu neovisnost, ističući da mu je kao filozofu svejedno, hoće li biti u kakvoj ćeliji ili će robijati skupa s cijelim hrvatskim narodom koji je zatočen u velikoj tamnici nazvanoj Jugoslavija.⁵⁵⁶² Šufflayeva je obrana izazvala brutalnu reakciju Pribičevićeve *Riječi*. Taj ga je zagrebački list odmah na naslovnoj stranici oštro napao kao „pelivana“, „gnjidu“, „izroda“, zločinca i izdajicu koji je „vječno“ radio protiv Hrvatske, a uvijek se je „perfidno, krvavo i frivolno narivao baš hrvatstvu“.⁵⁵⁶³

Za Šufflayem je jedva zaostajao optuženi Franjo Škvorc koji je kazao da ne razumije što je „otečestvo“, a kad mu je predsjednik vijeća objasnio da je to domovina, izjavio je da protiv svoje domovine Hrvatske nije počinio nikakvo zlodjelo, dok je možda drugačije u odnosu na srpsku državu koja danas opstoji pod drugim imenom. Škvorc također nije htio postavljati pitanja povjerenicima „komande mjesta“ kad su nastupali kao svjedoci, navodeći da mu je to – „ispod časti“.⁵⁵⁶⁴ Škvorčeva izjava nije bila slučajna: on je, jednako kao i Kruhak, bio angažirani član Hrvatske stranke prava.⁵⁵⁶⁵

⁵⁵⁵⁹ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo.

⁵⁵⁶⁰ NSK, OIP, R-7983, A-23. Usp. „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 214.

⁵⁵⁶¹ Raspravni dani navedeni su u: HR-HDA-832-2-2-B. OF M. Šufflaya. Presuda br. I-6583-1920., 1.-2.

⁵⁵⁶² Opš. „Proces protiv dru. Šufflay-u i drugovima“, te „Obranbeni govor sveuč. prof. dra. Milana Šufflaya“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 26, 2. VII. 1921., 2., 4.-5. Usp. „Rasprava protiv dra. Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 140, 22. VI. 1921., 4.-5. i br. 141, 23. VI. 1921., 4.-5.; „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 395 (22. VI. 1921., 2.) i 396 (23. VI. 1921., 1.); „Parnica protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3374 (23. VI. 1921., 3.) i 3375 (24. VI. 1921., 3.-4.).

⁵⁵⁶³ „Pelivanstvo u tragičnosti“, *Riječ*, 3/1921., br. 142, 24. VI. 1921., 1.

⁵⁵⁶⁴ „Rasprava protiv dra. Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 140, 22. VI. 1921., 4.-5.; „Parnica protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3390, 8. VII. 1921., 5.-6.

⁵⁵⁶⁵ *Hrvatska sloboda. Izborne novine Hrvatske stranke prava*, 1/1925., br. 3, 28. I. 1925. na naslovnoj stranici donosi fotografije izbornih kandidata M. Šufflaya, A. Pavelića, F. Škvorca i G. Kruhaka pod naslovom „Muževi od željeza za Tomislavovu državu“.

Većina zagrebačkih novina pratila je saslušanje okrivljenika ili svjedoka manje ili više opširno; pritom su frankovačka, radićevska i zajedničarska glasila o optuženicima pisala uglavnom sa simpatijama i odobravanjem, oštro osuđujući kršenje njihovih procesnih prava i ovlaštenja te redarstveno zlostavljanje kojemu su mnogi optuženici bili izvrgnuti. Režimski je tisak, nasuprot tome, nastojao optuženike prikazati antipatičnim izdajicama i slugama Mađarske odnosno Italije.

Završni su govori održani tek u drugoj polovici srpnja. Glavna je rasprava zaključena u subotu, 16. srpnja, a tužitelj je govorio 18., dok su obrane svoje završne riječi izrekle od 18. do 21. srpnja. Branitelju Prebegu sud nije uopće dopustio izreći završnu riječ.⁵⁵⁶⁶ Urbanyjeva je završna riječ bila opsežna i naglašeno politizirana. Državni se je odvjetnik posebno okomio na Hrvatski emigrantski komitet kojemu je pravi cilj – prema Urbanyjevim tezama – komadanje Hrvatske u korist Mađarske i Italije. U svemu tome sudjeluju „lica tamne političke prošlosti“ koja su obični plaćenici, pa i svoje programe i planove prilagođuju visini plaće koju im daje tuđin.⁵⁵⁶⁷

Težište svoga govora branitelj Mirko Košutić je, razumljivo, stavio na Šufflayevu obranu. Istaknuo je u njoj političku i međunarodnopravnu dimenziju postanka jugoslavenske države, a upozorio je i na to da srpski kazneni zakonik uopće ne bi mogao biti u primjeni u Hrvatskoj, jer u vrijeme navodnoga počinjenja djela opisanih u optužnici nije bio proglašen na valjan način, pa se ne može držati ni da je bio na snazi. Ako nije bio na snazi, onda načelo zakonitosti priječi da po njemu itko bude osuđen. Upozorio je na to da kasnije objavljivanje toga propisa ne može sanirati njegovu raniju invalidnost, jer i taj zakon sadržava odredbu o zabrani retroaktivnog djelovanja. Što se iskaza danih pred Komandom mjesta tiče, Košutić je istaknuo da se oni prema kaznenom postupniku ne smiju na glavnoj raspravi čak ni čitati, a kamoli da bi se na njima mogla temeljiti osuda. Posljednji dio svoga govora Košutić je posvetio Pavlu Seeu kojega je branio po službenoj dužnosti. Nije osporio da je See, našavši se kao bjegunac u nevolji, stupio u službu mađarskih vlasti, ali u njoj zapravo nije djelovao. Kad je uhićen i bačen u okove te mučen i zlostavljan, dao je priznanja koja nemaju nikakve pravne važnosti, a kasnije ih je u više navrata porekao. Nije pritom Košutić – koliko je suditi po novinskim napisima – ulazio u pitanje stvarnoga ili navodnoga Seeova kontakta s Pilarom, nego se je koncentrirao na druge inkriminacije njegova branjenika, napose na izvješće od 7. rujna koje je, uvjeren je Košutić, See pisao s Godlerom.⁵⁵⁶⁸

⁵⁵⁶⁶ „Parnica protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3401, 19. VII. 1921., 4. „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 414, 18. VII. 1921., 1. Opširne izvatke iz Urbanyjeva završnoga govora donijela je i *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 30, 30. VII. 1921., 5., koja na istome mjestu donosi i sažetke obrambenih govora, osim Košutićeva i Pavelićeva.

⁵⁵⁶⁷ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 159, 18. VII. 1921., 4.-5.; „Iz govora državnog tužioca gosp. dra Franje Urbanija“, *Riječ*, 3/1921., br. 161 (20. VII. 1921., 5.), 162 (21. VII. 1921., 5.-6.), 163 (23. VII. 1921., 5.), 164 (24. VII. 1921., 5.).

⁵⁵⁶⁸ „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 413, 19. VII. 1921., 1.; „Parnica protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3402, 20. VII. 1921., 4. Čitav Košutićev obrambeni govor od 18. (19.!) srpnja v. u: *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 29, 23. VII. 1921., 6.-8. i br. 30, 30. VII. 1921., 2.-4. Pavelićev govor od 18. (20.!) srpnja objavljen je u br. 31, 6. VIII. 1921., 4.-6. U sažetom obliku donesen je u članku „Parnica protiv Dra. Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3403, 21. VII. 1921., 3.-4.

Prema novinskim izvješćima objavljenima 22. srpnja, Pilar je bio među onim optuženicima koji su u cijelosti prihvatili završne govore svojih branitelja te je ponovio da se ne osjeća krivim i zatražio oslobađajuću presudu.⁵⁵⁶⁹ Dopisom datiranim 30. srpnja branitelji i okrivljenici su obaviješteni da će presuda u spisu br. I-6583-1920 biti izrečena 6. kolovoza u 8 sati ujutro.⁵⁵⁷⁰ Okolnosti nisu išle naruku optuženicima. Prilike u državi su postajale sve dramatičnije: u međuvremenu je došlo do ubojstva ministra Draškovića, na kojega je 21. srpnja u Delnicama uspješno izveden atentat, pa su počele pripreme za donošenje Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, popularno nazivanom Zakonom o zaštiti države. Njegov je nacrt u tisku objavljen 26. i 27. srpnja, a sam zakon je donesen 2. kolovoza. Zametnute su tih dana i ozbiljne rasprave o prijedlogu da se u kaznenom zakonodavstvu drastično povise kazne za političke delikte.⁵⁵⁷¹ U takvoj atmosferi nije bilo logično očekivati ni zakonito postupanje, a kamoli širokogrudnost raspravnoga vijeća.

Presuda Šufflayu i družini doista je izrečena 6. kolovoza 1921. godine.⁵⁵⁷² Toga je dana beogradska *Politika* na naslovnoj stranici objavila da je u tijeku intenzivno „čišćenje Zagreba“: zagrebačka policija čisti taj grad od komunista i uopće od svih „sumnjivih tipova“ – veliki broj je protjeran iz Zagreba na pet do deset godina, a jedan je dio čak prebačen preko granice.⁵⁵⁷³ Dan nakon proglašenja osude, središnji je beogradski dnevni list zabilježio da su svi optuženici iz procesa Šufflayu i družini, osim Milana Galovića, na izricanje presude došli okićeni „hrvatskim kokardama“.⁵⁵⁷⁴ Ni Pilar iz te vijesti nije izuzet, iako je teško vjerovati da bi se on upustio u takvu demonstraciju. Odmah pored te vijesti, beogradski je dnevnik objavio sljedeće: „Zagreb. 6. avgusta – Vlada je zabranila izlaženje svim frankovačkim listovima kao i nekim listovima Hrvatske Zajednice koji su bezobzirno propagirali separatizam i širili plemensku mržnju.“⁵⁵⁷⁵ Svega nekoliko dana kasnije novine su izvijestile da je u Grazu „zbog veza sa komunističko-terorističkim organizacijama u Jugoslaviji“ uhićen Emanuel Manko Gagliardi,⁵⁵⁷⁶ dotad smatran jednim od vodećih članova Hrvatskoga emigrantskoga komiteta. Pribićevićeva je *Riječ* slavodobitno konstatirala kako su proces Šufflayu i drugovima te osuda tamošnjih optuženika samo prividno izoliran slučaj; u stvarnosti oni stoje u organskoj vezi sa suđenjima velikim skupinama pobunjenih seljaka koje se redaju pred Sudbenim stolom: stubički i bistrički,

⁵⁵⁶⁹ „Rasprava protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 163, 22. VII. 1921., 5.

⁵⁵⁷⁰ HR-HDA-417, OP Walter, kut. 176. Predmet: Pilar, Ivo. Zanimljivo je da se Pilar nije ustručavao oputovati izvan Zagreba usprkos odvijanju glavne rasprave. U Walterovoj je ostavštini sačuvan dopis kojim Pilar 8. srpnja obavještava svog branitelja da će sutradan poslom oputovati u Celje, ali to ne kani prijavljivati predsjedniku sudskog vijeća, jer se ionako brzo vraća, pa njegovo izbivanje ne će nitko primijetiti.

⁵⁵⁷¹ „Predlog za pooštrenje kazne za političke zločine“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3411, 29. VII. 1921., 1.

⁵⁵⁷² „Osuda u procesu protiv dra Šufflaya i drugova“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3420, 7. VIII. 1921., 3.

⁵⁵⁷³ „Čišćenje Zagreba“, *Politika*, 17/1921., br. 4771., 6. VIII. 1921., 1. (srp. ćir.)

⁵⁵⁷⁴ „Šufflay osuđen. Juče je izrečena presuda mađarskim špijunima i agentima“, *Politika*, 17/1921., br. 4772., 7. VIII. 1921., 1. (srp. ćir.)

⁵⁵⁷⁵ „Kraj frankovačke štampe“, *Politika*, 17/1921., br. 4772., 7. VIII. 1921., 1. (srp. ćir.); „Obustava listova“, *Obzor*, 62/1921., br. 213, 7. VIII. 1921., 3.

⁵⁵⁷⁶ „Uapšenje Manka Gagliardija zbog veza s komunističko-terorističkim organizacijama u Jugoslaviji“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3424, 11. VIII. 1921., 1.

svetoivančanski, kašinski i zelinski, sve je to dio jedne te iste političke atmosfere koja se stvara od 5. prosinca 1918. naovamo.⁵⁵⁷⁷ Ono što je zapravo bilo priznanje da se jugoslavenska država može održavati samo nasiljem i terorom, taj list je – kao i drugi zagovornici unitarizma i centralizma – potezao kao opravdanje brutalnog režima i kao legitimaciju za donošenje Zakona o zaštiti države.

Drugim riječima, ozračje u kojem je izrečen sudski pravorijek nije pogodovalo Šufflayu i drugovima. A iako su dokazi protiv njega bili doista mršavi, Pilar je svojom prijavom i kasnijim priznanjem nesumnjivo sam pridonio tomu da ne bude oslobođen. No, istodobno su to priznanje i uopće njegovo držanje u postupku doprinijeli tomu da nije osuđen na kaznu koja bi mu ugrozila egzistenciju. Presudom od 6. kolovoza 1921. je, naime, proglašen krivim, ali je osuđen na svega dva mjeseca zatvora, uvjetno na godinu dana. Krivima je proglašeno i dvanaest drugih optuženika: Pavao See osuđen je 12 godina robije, Šufflay na tri i pol godine državnih uza („zatočenja“).⁵⁵⁷⁸ See je proglašen krivim i u odnosu na predaju Duićeva pisma Pilaru, kao jednu od niza inkriminacija koje su mu stavljane na teret, a osim u par stilskih pojedinosti koje ne utječu na smisao, sud nije zadirao u činjenični supstrat optužnice protiv Pilara, što znači da ga državni odvjetnik tijekom glavne rasprave nije bitnije mijenjao.⁵⁵⁷⁹ Za dio inkriminacija oslobođeni su Šufflay, Rudolf Vidak, Drenski-Špoljarec, Kruhak, Galović i See, dok su Šarlota Vidak, Medar i Pavičić oslobođeni u cijelosti. Usprkos Seeovu poricanju da je ikad bio kod Pilara, sud je i tu inkriminaciju smatrao dokazanom, jer da ona logično proizlazi iz podudarnosti iskaza Josipa Godlera i optuženoga Pilara. Nasuprot tome, zauzeo je stajalište da se ni Pilarova obrana ne može prihvatiti, jer je on znao i morao znati da se radi o protupravnom djelovanju koje je bio obvezan prijaviti vlastima.⁵⁵⁸⁰ Kao olakotna okolnost, svim je optuženicima u obzir uzeto dobro vladanje, osim Vidaku: Vidak je, naime, ranije bio osuđivan.⁵⁵⁸¹

Međutim, oko te Pilarove osude ipak postoje stanovite nejasnoće koje, začudo, nije primijetila ni B. Janjatović, a ni Pilarovi biografi. U svome autobiografskom „Historijatu“ toga procesa, on je, naime, ustvrdio kako je ovjerovljenu ekskulpatornu izjavu potpukovnika Stjepana Duića predočio kasacijskom sudu koji je uslijed toga poništio osudu sudbenog stola te odredio ponovnu raspravu.⁵⁵⁸² Taj je Pilarov zapis kratak i nedovoljno jasan, a nedostatak izvornoga gradiva i šutnja tiska o tome možebitnom incidentalnom kaznenom postupku otežavaju razrješenje nejasnoća oko njega. Pilar, naime, tvrdi da je nakon poništenja (ukidanja) osude Sudbenog stola ponovno trajala rasprava od 28. srpnja do 4. kolovoza 1921. godine.⁵⁵⁸³ Pritom on to opisuje sljedećim riječima: „Od 28 jula do 4 augusta sam ponovno kroz te dane stajao pred kaznenim sudom[,] ovaj put sam. Rasprava je bila jedna farsa. Osam puta je prekinuta rasprava.

⁵⁵⁷⁷ „Procesi“, *Riječ*, 3/1921., br. 177, 8. VIII. 1921., 1.

⁵⁵⁷⁸ HR-HDA-832-2-2-B. OF M. Šufflaya. Presuda br. I-6583-1920.

⁵⁵⁷⁹ Isto, 9., 12.

⁵⁵⁸⁰ Isto, 34., 35.

⁵⁵⁸¹ Isto, 37.

⁵⁵⁸² NSK, OIP, R-7983, A-23. Usp. „Ivo Pilar: Historijati moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 214.

⁵⁵⁸³ Isto.

Ja sam naravski predložio da se obrstl. Duić presluša kao svjedok. Na to je rasprava prekinuta, predsjedatelj senata išao je na vladu po instrukcije. Taj dokaz je sa ništavim obrazloženjem odbijen. [...] Konačno je 6 augusta izrečena ponovna osuda, kojom sam osuđen radi prestupljena po § 83.a protiv otečestva na 3 dana zatvora uvjetno na godinu dana t. j. da imam kaznu pretrpiti samo onda, ako u roku od godine dana počinim drugi kakav delikt, i to stoga što dolazak See-a k meni i donošenje ceduljice nisam prijavio policiji. Ja sam podnio ponovno ništovnu žalbu, ali je ista odbijena.⁵⁵⁸⁴

Iako iz njega proizlazi da je „Historijat“ bio namijenjen nekom nepravniku (jer pravniku ne bi trebalo objašnjavati što znači uvjetna osuda), ovakav se opis čini posve neuvjerljivim. U prvom redu, kasacijski je sud bio Banski stol, a on nije mogao ukinuti osudu Sudbenog stola prije 28. srpnja (kad Pilar tvrdi da je „ponovno“ počela rasprava), budući da je presuda svim optuženicima objavljena tek 6. kolovoza, sedamnaest dana nakon što je glavna rasprava okončana. Drugo, potpuno je nemoguće da je ta „ponovljena“ rasprava (koja je, kako tvrdi Pilar, trajala od 28. srpnja do 4. kolovoza), bila „osam puta“ prekinuta, budući da je od 28. srpnja do 4. kolovoza svega sedam dana, od čega je jedan dan nedjelja, pa se postupak unutar šest radnih dana nipošto nije mogao osam puta prekinuti. Treće, čini se da je potpuno nemoguće da taj tobožnji incidentalni postupak ne bi zamijetile nijedne novine, i da ih o tome ne bi obavijestio bar isti onaj Pilar koji im je 3. srpnja žurno dostavio čitav svoj podnesak za razdvajanje postupaka. Četvrto, potpuno je nemoguće da bi Pilar bio osuđen za kazneno djelo iz § 83., jer je tim propisom bilo normirano posve drugo djelo (stupanje u dodir sa stranom vladom u svrhu pokretanja rata protiv Srbije odnosno Kraljevine SHS).

Zato će prije biti da je konačna osuda bila posljedica prizivnog postupka, a ne plod nekog incidentalnog postupka koji se je odvijao krajem srpnja i početkom kolovoza 1921. godine. Nakon izricanja presude, novine su izvijestile da je većina optuženika najavila odnosno uložila „ništovnu žalbu i priziv“, dok su neki od njih „uzeli rok za razmišljanje“.⁵⁵⁸⁵ Pribičevićev je dnevni list bio precizniji: ništovnu žalbu uz priziv uložili su svi optuženici osim Kruhaka, Štromara i Havelke, koji su uzeli trodnevni rok za razmišljanje.⁵⁵⁸⁶ I Pilar je, dakle, izjavio priziv, pa je Banski stol o tome morao odlučiti. Nažalost, nisam uspio pronaći odluku prizivnoga suda. Zašto je Pilar imao potrebu u „Historijatu“ svoj slučaj prikazati u još dramatičnijem svjetlu, zasad je otvoreno pitanje, ali se čini da mu ipak valja vjerovati kad kao konačnu (pravomoćnu) smatra svoju osudu na tri dana zatvora, uvjetno na jednu godinu.

To potvrđuje i ironična vijest objavljena pred kraj srpnja iduće godine u varaždinskome *Narodnom jedinstvu*: „...Da dijete dobije ime i da se ne rekne da je bio kroz dulje vrijeme nevin zatvoren, osuđen je na 3 slovom *tri* dana zatvora i to uvjetno na godinu dana.“⁵⁵⁸⁷ Varaždinski list je griješio kad je mislio da je Pilar bio uopće zatvoren, ali iz njegove vijesti proizlazi da je

⁵⁵⁸⁴ NSK, OIP, R-7983, A-23. Usp. „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, 214.-215.

⁵⁵⁸⁵ „Osuda u procesu protiv Šufflaya i drugova“, *Hrvatska misao*, 2/1921., br. 32, 13. VIII. 1921., 2.

⁵⁵⁸⁶ „Proces protiv Šufflay-a i drugova“, *Hrvat*, 3/1921., br. 431, 6. VIII. 1921., 5.; „Osuda u procesu protiv dra Šufflaya i drugova“, *Riječ*, 3/1921., br. 176, 6. VIII. 1921., 7.

⁵⁵⁸⁷ „Jedna značajna osuda“, *Narodno jedinstvo*, 2/1922., br. 29, Varaždin, 22. VII. 1922., 5.

prizivni postupak trajao dosta dugo.⁵⁵⁸⁸ Za Pilara je doista bilo najvažnije što je ostao na slobodi. Zahvaljujući tomu, on se je u idućem razdoblju očito privremeno povukao iz javnoga života te se je intenzivno posvetio odvjetništvu odnosno studiju drugih tema koje samo na prvi pogled nisu imale neposredne veze s politikom. No, osuda iz 1921. pratit će ga do kraja života,⁵⁵⁸⁹ ostajući zavijek važnim dijelom njegove biografije.

6.3. Neodoljivi zov politike

„U religiji, kao i u politici, uspjeh imadu uvijek samo oni koji vjeruju, a nikad oni koji sumnjaju.“

Gustave Le Bon

Osim okretanja odvjetništvu i specifičnim gospodarsko-pravnim područjima kao što je položaj i zaštita kućevlasnika, Pilar se je odmah po preseljenju u rodni grad pozabavio i drugim temama koje naizgled nisu imale veze s politikom. Već 1920./21. držao je prva javna predavanja i objavljivao članke, a početkom 1922. godine iz tiska je izišla i prva njegova poratna knjiga *Borba za vrijednost svoga „Ja“*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma* (Naklada St. Kugli, Zagreb, 1922.), koja će u to doba izazvati uglavnom negativne, dijelom i podrugljive reakcije, ali će je kasnije niz autoritativnih pisaca smatrati važnim doprinosom hrvatskoj pedagogiji, sociologiji i psihologiji.

U biti je Pilarov interes za te teme imao također političku podlogu, jer je i u tim svojim znanstvenim i znanstveno-popularnim priložima on uvijek imao na umu njihovu političku dimenziju. No, taj interes će ga istodobno usmjeriti na dodatno proučavanje mnoštva povijesnih, vjersko-kulturnih, socioloških, antropoloških i srodnih tema koje je dotaknuo već u svojim

⁵⁵⁸⁸ U vijesti o Pilarovoj smrti, beogradsko *Vreme* napomenulo je kako je prvotnu kaznu od dva mjeseca zatvora "docnije viša instanca snizila na 3 dana zatvora, uslovno". („Samoubistvo dr. Ivana Pilara, poznatog zagrebačkog advokata“, *Vreme*, 13/1933., br. 4189, 4. IX. 1933., 5.)

⁵⁵⁸⁹ Svega par dana prije Pilarove smrti održana je rasprava u kaznenom postupku koji je on pokrenuo protiv dr. Mije Radoševića (1884.-1942.), odvjetnika, književnika, publicista i socijaldemokratskog političara koji je u to vrijeme već poodavno bio pristao uz Narodnu radikalnu stranku i zagovarao jugoslavenski integralizam te monarhistički uređenu jugoslavensku državu. U nekom podnesku Radošević je označio Pilara na način koji je ovaj držao klevetničkim, pa je podnio privatnu tužbu. Sudac Kotarskog suda u Zagrebu dr. Bastaić prihvatio je krajem kolovoza 1933. Radoševićev prijedlog da se na okolnost istinitosti njegove tvrdnje pribavi kazneni spis u kome je Pilar osuđen. („Proces Dr. Ivo Pilar protiv Dra Miška Radoševića“, *Novosti*, br. 241, Zagreb, 2. IX. 1933., 6.) Prema tvrdnjama *Vremena*, bio je to treći takav postupak između Pilara i Radoševića, budući da je potonji u tri navrata označio Pilara kao sudski utvrđenoga stranog špijuna. U prva dva sud nije dopustio dokaz istinitosti uvidom u spis protiv Šufflaya i družine, pa je Radošević osuđen na dva mjeseca odnosno na 20 dana zatvora, dok je u trećem postupku takav dokaz dopušten. („Samoubistvo dr. Ivana Pilara, poznatog zagrebačkog advokata“, *Vreme*, 13/1933., br. 4189, 4. IX. 1933., 5.) Radošević će se i kasnije isticati nastojanjem da oteža život svojim političkim protivnicima, pa će početkom tridesetih godina na sjednicama tijela Advokatske komore u Zagrebu tražiti progon Mile Budaka i dr.

ranijim radovima (napose u *Južnoslavenskom pitanju*), a kojima će Pilar posvetiti nemali dio posljednje četvrtine svoga života. U tom će periodu on presudno usmjeravati djelovanje Sociološkog društva, a kao što ćemo vidjeti, većini tih tema Pilar je pristupao ozbiljno, sustavno i multidisciplinarno, u pravilu pokazujući više energije, ustrajnosti i intelektualne hrabrosti od mnogih svojih suvremenika. No, koliko god ga je privlačila znanost – područje koje mu je po obiteljskoj predaji i po osobnoj vokaciji predstavljalo jedan od logičnih izbora, i za koje se je on smatrao pozvanim – Pilar nije mogao bez politike.

Na to ga je zapravo silio dramatičan razvitak političkih odnosa u mladoj jugoslavenskoj državi: zbog srpskog je ponašanja, kako će kasnije zapisati tradicionalno pacifistički raspoloženi Vladko Maček, sve u Hrvatskoj „mirisalo po revoltu“.⁵⁵⁹⁰ Iz dana u dan su se u novinama nizale vijesti o političkim nezadovoljnicima, suđenjima, nasiljima i pravnoj nesigurnosti. Državi nisu prijetili samo Talijani, Mađari, Bugari i „Arnauti“ o čijim se je navodnim provokacijama javljalo svakodnevno, nego i tzv. unutarjni neprijatelji. Vladi su u to vrijeme dolazila izvješća o prevratu koji se priprema u Hrvatskoj. Iako su ta izvješća u pravilu bila pretjerana i tendenciozna, ona su prilično vjerodostojno govorila o neraspoloženju Hrvata. Prema tim vijestima, HRSS, HSP i HZ dogovorno planiraju organizirati pobune seljaka i proglasiti odcjepljenje Hrvatske. U tome bi surađivale s nezadovoljnicima iz Austrije, Italije i Mađarske.⁵⁵⁹¹ I prononsirani zagovornik stvaranja jugoslavenske države, slobodni zidar Franko Potočnjak, u veljači 1920. izvješćivao je regenta Aleksandra Karađorđevića da je Hrvatska „jedan vulkan u kojem sve kipti od nezadovoljstva“.⁵⁵⁹² Činilo se kao da su protiv jugoslavenske države udruženi hrvatski, makedonski i albanski nacionalisti, anacionalni komunisti i habsburški legitimisti. Te su vijesti ipak bile pretjerane, i u nemaloj ih je mjeri poticao i sam režim, koji je u tom stalnom održavanju napetosti, straha i skoro izvanrednog stanja nalazio opravdanja za ograničavanje građanskih i političkih prava. No, za Beograd je razvitak objektivno bio nepovoljan, pa su i u francusko ministarstvo vanjskih poslova dolazili glasovi iz Zagreba prema kojima i tamošnji ključni protagonisti jugoslavenstva kipe od nezadovoljstva i prijete da će se morati okrenuti Njemačkoj,⁵⁵⁹³ dakle – revizionističkim silama.

Osim što su tvorci versailleskog poredka – ponajprije Francuska – u Hrvatskoj postali iznimno nepopularni, politički je razvitak zbijao stranačke redove, a Radićevi izborni uspjesi pretvorili su karizmatičnog prvaka HRSS-a u ključnu figuru hrvatske politike. U borbi protiv nametanja ustava započela je koncentracija hrvatskih političkih snaga koje su se tijekom 1921., usprkos međusobnim programskim razlikama, okupile u Hrvatskome bloku koji su sačinjavali Hrvatska republikanska seljačka stranka, Hrvatska stranka prava i Hrvatska zajednica.⁵⁵⁹⁴ Kasnije

⁵⁵⁹⁰ V. MAČEK, *Memoari*, Zagreb, 1992., 58.

⁵⁵⁹¹ Isto, 157.-159.

⁵⁵⁹² B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 149.

⁵⁵⁹³ M. KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 205.

⁵⁵⁹⁴ „Stvoren blok hrvatskih opozicionih stranaka“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3398, 16. VII. 1921., 1. Opš. J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, II., 215. i d.; F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 349.-354.

im se je pridružio i Hrvatski radnički savez, kao i Hrvatska težačka stranka.⁵⁵⁹⁵ Hrvatski je blok predstavljao novu kvalitetu u hrvatskoj politici. Svojim je postojanjem on ukazivao na jednodušnost hrvatskog naroda u borbi protiv tiranije, kao i na zrelost političkog vodstva koje je u narodnom interesu kadro nadići stranačka i osobna razmimoilaženja.⁵⁵⁹⁶ I na vanjskopolićkom se planu od tog jedinstva puno očekivalo, posebno s obzirom na pukotine u versailleskom sustavu koje su se počele javljati od njegova samog postanka.

Mir koji nije zadovoljio ni sve pobjednike, a poraženima je nametnuo ponižavajuće i skoro neizdržive uvjete, nije mogao biti stabilan.⁵⁵⁹⁷ Koncem 1921. godine na svjetlo dana izbile su znatne nesuglasice između Francuske i Italije. Nakon serije incidenata u listopadu došlo je do žestoke protufrancuske kampanje u talijanskom tisku. U isto se je vrijeme Pariz sukobio s Londonom, potpisavši niz sporazuma s Turskom. Osjećajući se ugroženom na Bliskom istoku, Velika Britanija je optužila Francusku da krši svoje međunarodne obveze i hotimice pogoršava odnose. Jugoslavenski je tisak budno pratio razvoj tih događaja i francuskom slabošću odnosno zauzetošću u sporovima s Italijom i Velikom Britanijom početkom 1922. objašnjavao odsutnost francuske pomoći Beogradu. Uslijed te krize novi se premijer Raymond Poincaré počeo sve više orijentirati na Malu Antantu. U isto je vrijeme došlo do naglog pogoršanja jugoslavensko-mađarskih odnosa. Službena je Budimpešta počela sustavno upozoravati na težak položaj pripadnika mađarske manjine u Jugoslaviji. Tvrdilo se da je ona obespravljena, da joj se ne dopušta služenje vlastitim jezikom, da se uništavaju kulturni spomenici, zatvaraju knjižnice, zabranjuju kulturne udruge itd. U sijećnju 1922. uhićen je urednik novosadskog lista na mađarskom jeziku, a počela su i protjerivanja optanata. Budimpešta je odlučila ovo pitanje postaviti pred predstojeću međunarodnu konferenciju.⁵⁵⁹⁸

Tu je situaciju Hrvatski blok pokušao iskoristiti za internacionalizaciju hrvatskog pitanja. Na sjednici šezdeset i tri narodna zastupnika Hrvatskog bloka, održanoj 14. sijećnja 1922., jednoglasno je prihvaćen *Memorandum* kojim se osuđuje divljaćko ponašanje beogradskog režima u Hrvatskoj te se upozorava da je nasilna balkanizacija Hrvatske prijetnja miru Europe i spokojstvu svijeta. Hrvati mogu na silu samo odgovoriti silom, a to bi zaprijetilo uništenju kulture i ugrozilo europski i svjetski mir. Zato je imperativna dužnost prosvijećenih demokracija poduzeti korake kako bi se hrvatski narod izbavio iz strašne dileme: trpjeti divljaćstvo ili na silu

⁵⁵⁹⁵ „Konferencija centralnog odbora Hrvatske težaćke stranke“, *Jutarnji list*, 10/1921., br. 3411, 29. VII. 1921., 1.

⁵⁵⁹⁶ To su pokazivali i izbori za zagrebaćko gradsko zastupstvo 11. XII. 1921., kad je Blok dobio 15.297 glasova, dok je sedam preostalih stranaka dobio 6.104 glasa. Od pedeset gradskih zastupnika Hrvatski blok je dobio njih 36. (R. HORVAT, *Hrvatska na mućilištu*, 115.) Pobjeda je imala posebno znaćenje što se dogodila u glavnom gradu koji je bio i politićko, gospodarsko i kulturno središte hrvatskog naroda, a nema dvojbe da je postojanje Bloka pridonijelo radikalizaciji zagrebaćkog građanstva koje će kasnije, nakon što dođe do rascjepa u Bloku, a potom i Radićeve kapitulacije, prigrliti radikalnije politićare, poput A. Pavelića i A. Trumbića.

⁵⁵⁹⁷ Usp. V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomacije*, III., 77.-91. i d.

⁵⁵⁹⁸ Opš. V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, Beograd, 1971.

odgovoriti silom. Istinska je potreba Europe pomoći stvaranje samostalne Hrvatske ili priznati hrvatsku državu u zajedničkim granicama međunarodne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca.⁵⁵⁹⁹

Nakon što je režimski tisak objavio vijesti o *Memorandumu*, predsjedništvo Hrvatskog bloka oglasilo se je priopćenjem od 13. veljače u kojem se objašnjava da je objavljeni tekst *Memoranduma* zapravo samo nacrt koji plenum Bloka još nije raspravio. Načelno, pak, Blok obraćanje međunarodnoj konferenciji smatra umjesnim, jer ona nije tuđa ili čak neprijateljska sila, nego legitimni čimbenik stvaranja novoga europskog i svjetskog poretka.⁵⁶⁰⁰ Radić je u diplomatsku misiju u Francusku poslao svećenika Ljudevita Kežmana koji je još u proljeće 1919. pokušavao dobiti talijansku pomoć da se Mirovna konferencija upozna s hrvatskim težnjama. Kežmanova misija i obraćanje inozemstvu bili su dovoljni da u režimskom tisku Radić bude prikazivan kao figura između Rima i Budimpešte.⁵⁶⁰¹

U to se je vrijeme u Genovi pripremala međunarodna konferencija koja je održana od 10. travnja do 19. svibnja 1922. godine. U njezinu su radu sudjelovale 34 zemlje, točnije, 29 država i pet britanskih dominiona. Konferencija je sazvana radi reguliranja međunarodne trgovine i gospodarske suradnje, ali su se gospodarski i politički odnosi sa Sovjetskom Rusijom pretvorili u jedno od središnjih pitanja. Predstavkom Hrvatskog bloka od 25. veljače 1922., donesenom u povodu sazivanja konferencije u Genovi, kanilo se je upozoriti kako je nužno da i Hrvatska bude posebno zastupana u zajedničkoj delegaciji Srba, Hrvata i Slovenaca, tim prije što se međunarodni ugovori sklopljeni ranijih godina nje uvelike tiču.⁵⁶⁰² Stranke Bloka, kako pokazuju rezultati izbora, predstavljaju većinu Hrvata, pa bi jugoslavenska delegacija, ako u njoj ne bude legitimnih hrvatskih predstavnika, bila i bez moralnog temelja i bez pravnog ovlaštenja za zastupanje Hrvata. Zato se Beogradu odriče pravo čak i nastupiti u ime Hrvata, a obveze koje on eventualno preuzme Hrvati ne će priznati. Hrvatski je, pak, blok pripravan s predstavnicima srpskog i slovenskog naroda, kao izaslanstvom iz međunarodno priznatog područja Srba, Hrvata i Slovenaca, raspravljati o pitanjima o kojima će biti riječ na međunarodnoj konferenciji.⁵⁶⁰³

Međutim, taj memorandum nije upućen konferenciji, nego je u obliku predstavke, s prilično ublaženim tonom, poslan predsjedniku beogradske vlade Nikoli Pašiću. Ovaj se, pak, nije udostojao ni odgovoriti, nego je bez obzira na hrvatske zahtjeve sastavio jugoslavensku delegaciju pod vodstvom ministra vanjskih poslova Momčila Ninčića. Nakon toga se je Blok 25. ožujka odlučio na izravno obraćanje Konferenciji u Genovi. Tada je, naime, prihvaćena odluka da se konferenciji koja je sazvana radi rješavanja svih otvorenih europskih pitanja i uklanjanja uzroka sukoba, pošalje deklaracija u kojoj se navodi da u radu konferencije ne sudjeluju predstavnici Hrvata. Hrvatski narod pozdravlja misao obnove Europe i traži od Italije da evakuira tzv. treću zonu i područje Riječke Države. Priopćenje u kojem se razglaba o napetim odnosima

⁵⁵⁹⁹ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 117.-121.; I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 87.-88.

⁵⁶⁰⁰ *Slobodni dom*, 16/1922, br. 3 (12. II. 1922.), 8 (20. III. 1922.), 10 (26. III. 1922.).

⁵⁶⁰¹ V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, 197.

⁵⁶⁰² Opš. V. P. POTEMKIN i dr., *Historija diplomacije*, III., 130.-167.

⁵⁶⁰³ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, II., 230.-232.; R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 130.-133.

između Italije i Kraljevine SHS (zapravo Hrvatske) i teškim političkim i gospodarskim posljedicama koje izaziva talijansko nepoštivanje ugovornih obveza objavljeno je 9. travnja 1922. godine.⁵⁶⁰⁴

Taj pokušaj Hrvatskog bloka da internacionalizira hrvatsko pitanje kod svih je jugoslavenskih snaga probudio oprez i negodovanje, iako u biti nije tražio razbijanje Kraljevine SHS.⁵⁶⁰⁵ Jugoslavenski komunisti koji su i inače s marksističkih i jugoslavenskih pozicija vrlo nepovoljno sudili i o Radiću i o Bloku, ovo obraćanje Genovskoj konferenciji smatrali su naivnim i romantičnim. Komunistički je tisak ocjenjivao kako se vladajuće snage oslanjaju prije svega na Francusku i Rumunjsku unutar Male Antante, dok Hrvatski blok nalazi više simpatija za Lloyd Georgea i Čehoslovačku. Otuda i razlika u ocjeni sovjetske države o kojoj se Hrvatski blok povremeno bar verbalno pozitivno izražavao.⁵⁶⁰⁶ U biti je ova ocjena bila točna i pokazivala je da se u prvim godinama postojanja jugoslavenske države hrvatske oporbene snage nisu uzdale u pomoć revizionističkih (ili samo revizionističkih) sila, nego su se još nadale da stvaranje versailleskog poredka nije dovršeno i da se čak i kod njegovih tvoraca mogu postići krupne promjene, tim prije što je njihova opravdanost utemeljena na bjelodanim činjenicama i izbornim rezultatima, a oslanjala se je na pravo na samoodređenje o kojem je europska i svjetska javnost u to doba stalno govorila.

U Radićevim spisima iz tog doba najčešće se govori u konfederativnom preustrojavanju države te eventualnoj monarhiji engleskog tipa. U svibnju 1922. on je spomenice o hrvatskom pitanju dostavio Čičerinu i Lloyd Georgeu. Potonjemu je pisao i u lipnju iste godine, dodajući naivno kako je hrvatski narod miroljubiv, pa već zbog toga treba biti primljen u Društvo naroda. S XIX. sjednice Hrvatskog narodnog zastupstva, održane 13. kolovoza 1922., Društvu je naroda upućen poseban *Memorandum* u kojem se ističe da Hrvatska kao neovisna država pravno postoji od 29. listopada 1918., dok Kraljevina SHS u svakom pogledu postoji protupravno, pa se apelira na Društvo da prizna „političku i narodnu individualnost naroda hrvatskoga“ i da savjetuje Beogradu neka postupi na isti način, kako bi se moglo pristupiti pravednom i trajnom hrvatsko-srpskom sporazumijevanju.⁵⁶⁰⁷ Usporedno s time, uglavnom bez razloga uplašen Mussolinijevim dolaskom na vlast, jugoslavenski je režim pokušao opet iskoristiti propagandu o talijanskom iredentizmu za jačanje unutarnje kohezije i održavanje protuhrvatskoga kursa. Ujesen 1922. ponovno je pooštrena kampanja protiv hrvatskih nacionalista, a režimski je tisak objavio ugovore

⁵⁶⁰⁴ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, II., 232.-235.; R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 133.-137.; M. KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 215.-219.

⁵⁶⁰⁵ B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 256. ocjenjuje da je akcija oko slanja memoranduma Genovskoj konferenciji u biti bila pokušaj da se postigne sporazum s Beogradom na bazi priznavanja nacionalne ravnopravnosti i državnopravnog subjektiviteta u okviru granica Kraljevine SHS.

⁵⁶⁰⁶ *Borba*, 19. II. i 20. IV. 1922. Prema: Nada SOKOLIĆ-JAMAN, „Komunistička štampa u Hrvatskoj o djelatnosti Stjepana Radića (1918-1925)“, *Radovi*, vol. 6, Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1974., 294.

⁵⁶⁰⁷ S. RADIĆ, *Politički spisi*, 402.-409.; I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 99.-100.

koje je Ivica Frank navodno 5. studenoga 1922. potpisao s bečkim predstavnikom Fašističke stranke, a 10. studenoga 1922. s mađarskom vladom.⁵⁶⁰⁸

No, u to se je vrijeme predsjednik HRSS-a odlučio na novi politički zaokret. Već ranije je ocijenio da je Hrvatski blok ispunio svoju političku i socijalnu ulogu, privevši sve Hrvate republici i ideji hrvatske države, pa je na sjednici Glavnog odbora HRSS-a 26. veljače 1922. donesen zaključak da se na idućim izborima ne nastupa u sklopu Blok nego samostalno.⁵⁶⁰⁹ Istodobno je Radić najavio razgovore sa Srbima i Slovencima. Iako se je u previranjima oko međunarodne konferencije u Genovi još poslužio Blokom, on je zapravo utirao put prestanku međustranačke suradnje hrvatskih političkih skupina, s ciljem da potpuno preuzme vodstvo hrvatske politike. U stvari je pravi poticaj za ponovljeni krug razgovora i dodira potekao iz srpskih redova. Radikali i demokrati su se natjecali za utjecaj, a i kod jednih i kod drugih postojala je snažno naglašena težnja da razbiju Hrvatski blok. To će u jesen 1922. doista i dovesti do njegova raspada,⁵⁶¹⁰ ali će se odraziti i na Demokratsku stranku: oko Svetozara Pribićevića kupit će se oni njezini članovi koji su svaki sporazum s Hrvatima smatrali nepotrebnim i neprihvatljivim, jer da on pretpostavlja „plemenske blokove“ i sam po sebi predstavlja negaciju narodnog jedinstva. Taj put je vodio u stvaranje Samostalne demokratske stranke pod Pribićevićevim stvarnim i formalnim vodstvom.⁵⁶¹¹

Težak položaj hrvatskog naroda nije se, međutim, promijenio ni nakon skupštinskih izbora 1923. godine, na kojima je za HRSS palo 472.733 glasa, čime je stranka dobila 70 (odnosno 22,4%) mandata,⁵⁶¹² čime je ta stranka zapravo stekla i legitimaciju za zastupanje hrvatskog naroda, osobito u svjetlu činjenice da je tada iz regionalne, pokrajinske stranke prerasla u općenacionalnu stranku sa snažnim utjecajem i u Dalmaciji i u BiH. Taj je uspjeh ostvaren unatoč izbornom teroru koji su svjesno, s nakanom da isprovociraju reakciju, a potom i represiju režima, provodile Pribićevićeve pristaše i orjunaške skupine. U nekim je slučajevima samo žurna intervencija vojske i redarstvenih snaga spriječila hrvatsko-srpske obračune koji su lako mogli

⁵⁶⁰⁸ „Izdaja Ive Franka. Tajna konvencija zaključena između talijanskih i mađarskih fašista i hrvatske emigracije“, *Vreme*, 2/1922., br. 340, 29. XI. 1922., 1.

⁵⁶⁰⁹ Nije stoga točna tvrdnja B. GLIGORIJEVIĆA, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 135. da je vodstvo HRSS-a donijelo odluku o samostalnom nastupanju na izborima 1923. godine zbog toga što je vjerovalo da bi izborni savez s Hrvatskom zajednicom kao „jednom strankom monarhistički orijentisanom“ mogao potkopati ugled HRSS-u. Da je to bio glavni razlog, onda ne bi došlo do isključenja HSP-a iz Bloka, iako frankovačka stranka nije bila monarhistički raspoložena.

⁵⁶¹⁰ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 146.-149.; B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 124.; I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 101.-107.

⁵⁶¹¹ Opš. I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 101.-107.; F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 374.-380. Prema mišljenju R. HORVATA, *Hrvatska na mučilištu*, 146.-149. Radić se je poslužio Blokom samo radi stjecanja ugleda u gradovima, gdje su pravaši i zajedničari imali više utjecaja, a zapravo nikad nije mislio ispustiti uzde iz svojih ruku.

⁵⁶¹² Opš. i stranačkim proglasima i aktivnosti uoči izbora v. u: B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 129.-150. Rezultate izbora v. u: R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 157.-164. Prema drugim izvorima, HRSS je dobio 473.733 (21,8%) glasova. Taj podatak donosi Gligorijević u spomenutom djelu, str. 145.-149., kao i F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 381.-382.)

zahvatiti i šira područja i više tisuća ljudi.⁵⁶¹³ Najbitnije obilježje ovih izbora predstavljao je uspjeh stranaka koje su u prvi plan stavljale zaštitu nacionalnih prava, dok su težak poraz pretrpjele one koje su zagovarale unitarističku, jugoslavensko-integralističku koncepciju, poput Demokratske stranke. Debakl je doživjela i Hrvatska zajednica, čije je vodstvo pozvalo svoje pristaše da glasuju za kandidate HRSS-a, a sličan poraz pretrpjele su i radničke stranke. Bili su to jasni pokazatelj da je jugoslavenski integralizam odnosno koncepcija tzv. narodnog i državnog jedinstva najobičnija fikcija i da nacionalno pitanje predstavlja os oko koje se vrti cjelokupni politički i društveni život u jugoslavenskoj državi. Hrvatska zajednica će napokon prigrliti jasno federalističko stajalište, a i komunisti su iz izbornih rezultata uznastojali izvući pouku. Pokoravajući se nalogima iz Moskve, oni su bar deklarativno počeli napuštati koncepciju jugoslavenskog integralizma,⁵⁶¹⁴ ali je najveći dio organiziranih komunista i nadalje bio ipak intimno uvjeren u potrebu opstanka jugoslavenske države.⁵⁶¹⁵

Rezultati izbora u srbijanskim su političkim krugovima izazvali šok. U Hrvatskoj se je spekuliralo kako bi režim na izborne rezultate mogao odgovoriti proglašenjem diktature.⁵⁶¹⁶ U javnost se iznova probijala glasina da će se Beograd odlučiti na „amputaciju“ Hrvatske pripojenjem područja koja bi ušla u proširenu Veliku Srbiju te odsijecanjem zapadnih dijelova koji bi bili prepušteni na milost i nemilost Talijanima i Mađarima. Novinska kampanja protiv Hrvata postajala je sve agresivnija. Pribičevićeva je *Riječ* zagovornike federalističkog uređenja proglašavala veleizdajicama, a *Balkan* je pisao: „Neka Zagreb vidi svoje ulice malo poprskane krvlju, što mi nikako ne želimo i što samo o njemu ovisi... Na sadašnji separatizam u Zagrebu i Ljubljani imaju da se primijene odredbe zakona o zaštiti države i krivičnoga zakona... Tko bi poslije toga pokušao da se buni, ima da omasti konopac. To je po našem najdubljem uvjerenju najbolji lijek za ozdravljenje od bolesti separatizma...“⁵⁶¹⁷

Vodstvo HRSS-a je u novim okolnostima odlučilo da se izabrani hrvatski zastupnici ustroje u obliku Hrvatskog narodnog zastupstva. To se zastupstvo oglasilo Zaključcima od 25. ožujka 1923. kojima je odobrilo svu politiku i taktiku zastupstva izabranog 1920. i priopćilo da se smatra hrvatskim državnim saborom, jednako kao što je legitimno pravo na takav naslov imalo i ranije zastupstvo, ali se formalno ne će tako nazivati, jer bi u datim okolnostima to moglo biti protumačeno kao provokacija i dovesti do građanskog rata koji je još gori od međunarodnoga sukoba. Zastupstvo ustraje na hrvatskome pravu na samoodređenje i na oživotvorenju republikanskih i čovječanskih težnja Hrvata te se izjavljuje spremnim na pravedan sporazum sa

⁵⁶¹³ Usp. B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 148.

⁵⁶¹⁴ Opš. Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1963.; Rodoljub ČOLAKOVIĆ, *Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja*, Beograd, 1959., 25. Više o raspravi koja se je o nacionalnom pitanju vodila u KPJ v. i F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 403.-432., 562.-584.)

⁵⁶¹⁵ Iako tada najvjerojatnije još nije bio formalno pristupio komunističkoj stranci, zanimljivo je spomenuti da je Otokar Keršovani 1926. u članku „Odnosi između Srba i Hrvata“ (*Novosti*), pisao: „Trebalo da živimo zajedno, jer razići se ne možemo, ni u kom slučaju!“ (Usp. O. KERŠOVANI, *Kulturne i povijesne teme. Izbor iz djela*. Prir. Nedjeljko Mihanović, Pula, 1979., 77.)

⁵⁶¹⁶ A. SMITH PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić*, 298.

⁵⁶¹⁷ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, II., 251.

srpskim narodom, smatrajući kako su sadašnje zajedničke međunarodne granice Srba, Hrvata i Slovenaca, „u sadašnjim evropskim prilikama najzgodniji politički okvir i s gledišta hrvatskoga i sa stanovišta evropskoga i svjetskoga“.⁵⁶¹⁸ S hrvatskoga je gledišta tomu tako, nastavlja se u Zaključcima, jer je hrvatski narod ujedinjen kao nikad prije u povijesti, a hrvatske zemlje okupljene temeljem saborskih zaključaka od 29. listopada 1918., tako da je Hrvatska u federativnu republiku okupila još i BiH, Sloveniju, Bačku i Baranju, doživjevši i priznanje Kraljevine Srbije. Europski i svjetski interes u zadržavanju postojećega međunarodnog okvira ogleda se u činjenici da bi svako, a posebno nasilno narušavanje tog okvira izazvalo zahtjeve i prohtjeve nekih susjeda, pa bi bio ugrožen europski i svjetski mir. Temeljem rečenoga, Hrvatsko narodno zastupstvo ništetnim smatra sve odluke, zakone i propise koji su doneseni ili protegnuti na neprijeporni hrvatski narodni i državni teritorij mimo volje Hrvatskog sabora i protiv volje hrvatskog narodnog zastupstva iz 1920. godine. Samo zbog prijetnje silom ili zbog faktične sile hrvatski se narod pokorava tim i takvim odlukama, ali su one za njega pravno i moralno bez ikakve krjeposti. Sveukupno vladanje beogradskih vlastodržaca Hrvatsko narodno zastupstvo smatra uzurpacijom, a dosadašnji bi barbarski postupci uzurpatorske vlasti već bili izazvali revoluciju, građanski rat ili stranu intervenciju, da opća politička zrelost hrvatskog naroda i njegovo organizirano političko vodstvo ne djeluju u suprotnom smjeru, u nadi da će zrelost naroda i politička organizacija napokon zainteresirati europsko javno mnijenje i poglavito Društvo naroda koje će bar moralnim pritiskom na beogradske vlastodržce potaknuti ove da počnu poštivati hrvatsko pravo na samoodređenje, kad to ne čine već zbog pravednosti i nerazdjeljivih zajedničkih interesa hrvatskoga i srpskog naroda. Hrvatsko narodno zastupstvo izjavljuje da se smatra ravnopravnim svakom parlamentu, pa će – u slučaju da se uzaludnima pokažu svi napor za pravedan sporazum sa srpskim narodom u cilju priznanja ravnopravnosti i hrvatske narodne i državne individualnosti – zatražiti pomoć od svih europskih, pa i drugih parlamenata, naročito od američkog Kongresa koji nije vezan obzirima kojima su vezani europski parlamenti.⁵⁶¹⁹

Makar se u ovim zaključcima hrvatsko pitanje još uvijek jasno tretira kao međunarodno, Hrvatsko narodno zastupstvo pod Radićevim vodstvom pokazivalo je pripravnost na djelomično popuštanje i još jednom pozivalo na sporazum. Istom se je prigodom Radić u poslijeizbornom proglasu prvi put obratio izravno srpskom narodu, podsjećajući da su Hrvati Srbima u Saboru još prije pola stoljeća priznali narodnost, vjeroispovijest, zastavu i pismo, a istodobno je kušao obratiti se i Pašiću, pozivajući primarno radikale da Hrvatima priznaju pravo na potpuno i neograničeno samoodređenje, što je pretpostavka hrvatsko-srpskog sporazuma.⁵⁶²⁰ Radić sada nastupa još autoritativnije nego ranije, jer se je HRSS na skupštinskim izborima 1923. profilirao kao najjača politička snaga u Hrvata. Već na temelju predizborne suradnje, nakon izbora dolazi

⁵⁶¹⁸ „Zaključci hrvatskoga narodnog zastupstva izabranog dne 18. ožujka 1923. stvoreni na prvoj izbornoj skupnoj sjednici dne 23. ožujka 1923. u glavnom gradu Zagrebu“, u: S. RADIĆ, *Politički spisi*, 394.-398.

⁵⁶¹⁹ Isto.

⁵⁶²⁰ I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 115.-116.

do čvršćeg povezivanja HRSS-a i JMO-a na čelu s Mehmedom Spahom. I bački Hrvati predvođeni Blaškom Rajićem pristupaju tom oporbenom bloku, kao i Korošćeva Slovenska pučka (ljudska) stranka. Time je stvoren snažan Federalistički blok. Iako je stvoren radi obrane od centralističkog režima, Blok je, primjećuje Gligorijević, „istovremeno predstavljao i platformu za približavanje HRSS beogradskom režimu“.⁵⁶²¹ To će se vidjeti iz kasnijega tzv. Markova protokola u travnju 1923., kojim je bila uglavljena radikalna suradnja s Hrvatskim narodnim zastupstvom. Na Radićev su prijedlog slovenski, muslimanski i hrvatski bunjevački zastupnici imali otići u Skupštinu i nadzirati rad vlade koja je imala biti isključivo radikalna. Zauzvrat je Radić tražio da se ne provedu teritorijalne odredbe Vidovdanskog ustava.⁵⁶²²

Iako je Markov protokol pokazivao da na srpskoj strani raste uvjerenje kako je potrebno pristupiti promjenama u državnoj politici, pregovori s Radićem koji su mu prethodili imali su posve drugačiji plod: zahvaljujući njima Pašić je oslabio i razbio blok federalističkih oporbenih snaga te je s Pribičevićem 27. ožujka 1924. ustrojio koalicijsku vladu. Prevareni je Radić na to počeo uzvraćati sve radikalnijim izjavama, vjerojatno shvaćajući da na srpskoj strani ipak nema partnera za pravedan i pošten sporazum, pa se je na koncu odlučio otputovati u inozemstvo kako bi izvidio, postoje li mogućnosti inozemne potpore za rješenje hrvatskog pitanja. To je zapravo najavio još na spomenutoj borongajskoj skupštini (15. travnja 1923.), a kad je Pašićeva vlada u Skupštini 8. lipnja 1923. potvrdila svoju vjernost Vidovdanskome ustavu te time i formalno odnosno službeno odbacila hrvatske prijedloge iz Markova protokola,⁵⁶²³ iluzornost pregovora postala je bjelodanom. Hrvatsko je javno mnijenje bilo radikalizirano, pa je, drži Mužić, čitava hrvatska javnost, isto kao i Radićeve pristaše, u to vrijeme očekivala proglašenje neovisne hrvatske države.⁵⁶²⁴ I sarajevska je *Hrvatska sloga* isticala kako hrvatski narod danas jednodušno traži primjenu prava na samoodređenje, iako priželjkuje da se ono primijeni unutar jugoslavenske države.⁵⁶²⁵ A nakon što je u govoru održanom 14. srpnja žestoko napao vladu i kraljevsku obitelj, Radiću je zaprijetilo uhićenje, pa je on odlučio otići u inozemstvo skupa sa zetom Augustom Košutićem.⁵⁶²⁶

Kao ni u ranijim razdobljima, Hrvati se nisu mogli nadati ozbiljnoj pomoći međunarodne javnosti. Jugoslavenska je država bila jedan od stupova međunarodnog poredka, jer je u zamislima pobjedničkih velevlasti, ponajprije Francuske, trebala skupa s Rumunjskom, Čehoslovačkom, Grčkom i Poljskom spriječiti njemačko širenje prema istoku i jugoistoku

⁵⁶²¹ B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 347. i d.

⁵⁶²² Opš. J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, II., 251.-253.; R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 164.-173.; I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 118.-120.

⁵⁶²³ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 184. U to su se vrijeme za Pribičevića širile glasine da se priprema na osvajanje vlasti oružanim putem. On je u lipnju 1923. izjavljivao: „Radićeva se republika ne može stvoriti dok ima u ovoj državi topova i municije. (...) Ja velim, ako bude trebalo onda: Oj Banovci oj junaci ... onda ćemo vas pozvati da se sudarimo sa onima koji neće brata za brata, koji neće sebe samoga.“ (B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 350.)

⁵⁶²⁴ I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 127.

⁵⁶²⁵ „Prigodom novog istupa“, *Hrvatska sloga*, 1/1923., br. 1, Sarajevo, 3. V. 1923., 1.

⁵⁶²⁶ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 184.-185. Taj poznati Radićev govor povodom 134. obljetnice rušenja Bastille v. u: S. RADIĆ, *Politički spisi*, 425.-444.

Europe, te onemogućiti eventualnu rusku odnosno sovjetsku ekspanziju prema zapadu i jugozapadu. Istodobno je taj lanac država imao predstavljati branu protiv mogućih revizionističkih nastojanja strana koje su u Prvome svjetskom ratu poražene ili su njihove teritorijalne i političke aspiracije ostale nezadovoljene.

S obzirom na to da su se i u zapadnoj Europi javljale ideje o ustrojenju podunavske konfederacije i da je bilo razmišljanja o restauraciji Habsburga, a kasnije i pokušaja u tom smjeru, Kraljevstvo SHS i Čehoslovačka su 14. kolovoza 1920. potpisali Ugovor o obrambenom savezu. Kako je ovaj ugovor bio upravljen prije svega protiv mađarskih revizionističkih zahtjeva, Rumunjska se je 19. kolovoza svečano obvezala na uzajamnu vojnu pomoć u slučaju da Mađarska napadne jednu od ove tri susjedne joj države. Početak je to postanka saveza poznatog pod nazivom *Mala Antanta*. Pokušaj Karla Habsburškoga da 27. ožujka 1921. preuzme vlast u Mađarskoj iz ruku regenta Horthyja izazvao je ne samo mađarski otpor, nego i uzbunu u prijestolnicama pobjednika, pa je Karlo 5. travnja bio prisiljen napustiti Mađarsku.⁵⁶²⁷

Ovaj je događaj ubrzao i ojačao povezivanje članica Male Antante, pa su 23. travnja Prag i Bukurešt potpisali Ugovor o obrambenom savezu, a 7. lipnja je u Beogradu potpisan Ugovor o obrambenom savezništvu Rumunjske i Kraljevstva SHS, upravljen ne samo protiv mađarskih, nego i mogućih bugarskih aspiracija. Ubrzo su potpisane i čehoslovačko-rumunjska (2. srpnja 1921.), a potom i čehoslovačko-jugoslavenska vojna konvencija (1. kolovoza 1921.). Iako je u vrijeme stvaranja predstavljao otpor prema trenutnoj francuskoj vanjskoj politici naslona na Mađarsku i uključenja mađarske vojske u protusovjetsku frontu, taj lanac dvostranih ugovora kasnije je proširivan novim sporazumima i redovitim susretima ministara vanjskih poslova, a postupno će postati ključnim instrumentom francuske politike u Podunavlju.⁵⁶²⁸ Dok je Velika Britanija ostala najjačom europskom silom, Pariz se je najviše okoristio pobjedom Saveznika u Prvome svjetskom ratu, jer je njegov jedini ozbiljni kontinentalni konkurent, Njemačka, bila poražena i desetkovana teškim mirovnim uvjetima.⁵⁶²⁹ Nekadašnja je francuska pozicija velesile proizlazila prije svega iz njezina saveza s Rusijom, pa je sada, nakon ruskog odsijecanja od Europe, zbog tamošnje pobjede boljševičke revolucije, Mala Antanta imala poslužiti kao *cordon sanitaire*, kao brana prije svega protiv njemačkih, a potom i protiv sovjetskih aspiracija. Za razliku od savezništva s Rusijom, Francuska je u zemljama Male Antante gledala pouzdanije saveznike. Jer, dok je Rusija u prošlosti mogla pronaći (pa je i pronalazila) zajedničke interese s

⁵⁶²⁷ Karlo je 20. X. 1921. ponovio pokušaj vraćanja na prijestolje, izazvavši ovaj put još veću uzbunu, nakon koje je interniran u Madeiru gdje je umro 1. IV. 1922. (B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941, Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb, 1975., 34-36.)

⁵⁶²⁸ B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 35.-36.

⁵⁶²⁹ Njemački je ratni dug utvrđen na 269 mlrd zlatnih maraka, što je trebalo platiti u 42 godišnja obroka. Iznos je kasnije smanjivan na 150 odnosno 132 mlrd, ali je po Youngovu planu iz 1930. Njemačka trebala još do 1988. isplaćivati iznos od 34,5 mlrd zlatnih maraka. Najviše od tog kolača dobivala je Francuska (52%), a potom su slijedile Velika Britanija (22%), Italija (10%), Belgija (8%), Grčka, Rumunjska i Jugoslavija (6,5%), te Portugal i Japan (po 0,75%). Teški uvjeti otplate doveli su do gospodarskog sloma u Njemačkoj već 1922/23., pa je u studenom 1922. za jedan dolar valjalo platiti 7.000 maraka, a na kraju 1923. jedan je dolar vrijedio 4.200.000.000 maraka. (Usp. F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, Zagreb, 1990., 52-53.)

Njemačkom, takve mogućnosti izbora Čehoslovačka, Jugoslavija i Rumunjska, baš kao i Poljska, nisu imale već iz geopolitičkih razloga. Zahvaljujući svojoj zaštitničkoj ulozi, Pariz je od država Male Antante dobivao stalnu potporu pri rješavanju ostalih europskih pitanja, pa tako i u pogledu izrazite protunjemačke politike koja je povremeno dovodila i do zahlađenja anglo-francuskih odnosa. Zauzvrat je kralj Aleksandar od Aristidea Brianda u lipnju 1921. dobio obećanje da se Francuska ne će pačati u spor beogradskog režima s hrvatskom oporbom.⁵⁶³⁰

Iako je nakon Rapalla došlo do smirenja u talijansko-jugoslavenskim odnosima, napetosti nisu posve prestale, makar su Beograd i Rim bili povezani zajedničkim interesom u protivljenju restauraciji Habsburga.⁵⁶³¹ Njihovi pogledi, međutim, ni u tom pitanju nisu bili istovjetni: jugoslavenska je vlada pomišljala i na to kako bi u krajnjoj liniji *Anschluss*, pripojenje Austrije Njemačkoj, predstavljao dobru obranu od restauracije, dok je Italija, kao i Francuska, na *Anschluss* gledala kao na ugrožavanje svojih strateških pozicija. Ta prijetnja pripajanja Austrije Njemačkoj trajno će predstavljati značajan čimbenik talijanske vanjske politike. Kako bi sudjelovala u oblikovanju Europe, Italija je nastojala učvrstiti svoj položaj i utjecaj u zemljama članicama Male Antante. Težnju da Jugoslaviju odvoji od Francuske i priveže je uz Rim, opterećivale su zajedničke pretenzije na Albaniju. U rujnu 1921. Vijeće Društva naroda rješavalo je albansku tužbu protiv Jugoslavije u kojoj je Albanija tvrdila da Beograd podupire separatističku Mirditsku republiku. Taj novi zapletaj nije odgovarao ni Londonu ni Parizu, pa su britanski, francuski i talijanski poslanik prosvjedovali kod beogradske vlade zbog toga što je jugoslavenska vojska prekoračila albansku granicu. Konferencija je veleposlanika istog mjeseca donijela odluku o teritorijalnom integritetu albanske države koja se nalazi pod zaštitom Društva, a ako se ovo pokaže nedjelotvornim, Francuska i Britanija prepuštaju Italiji mandat za spašavanje Albanije. Vijeće Društva naroda razradilo je i potvrdilo ove zaključke na zasjedanju u studenome iste godine.⁵⁶³²

Iako je Francuska radi svoje protunjemačke politike željela sporazmjeti se s Italijom, Rim nije bio zadovoljan tako sitnim ustupcima. Talijansko-francusko suparništvo na Sredozemlju sve je jasnije dolazilo do izražaja. Francuske kritike upravljene na račun talijanske vojske na Konferenciji o pomorskom naoružanju u Washingtonu u rujnu 1921. dovele su do provale protufrancuskih osjećaja u Italiji. To se je nužno reflektiralo i na talijansko-jugoslavenske odnose. Novinske polemike ubrzo su prerasle u ozbiljnije prijepore. Oružani incidenti, poput onoga kad je talijansko brodovlje, reagirajući na sukob hrvatskog življa i talijanskih mornara u Šibeniku, na taj grad na sam Božić 1921. godine ispalilo preko tisuću topovskih hitaca,⁵⁶³³ nisu bili rijetki. U područjima pripojenima Italiji jačale su fašističke organizacije koje su svoju

⁵⁶³⁰ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 30.

⁵⁶³¹ Talijanska se je vlada pridružila energičnom protivljenju koje je Mala Antanta pokazala, mobilizirajući vojne snage povodom drugog pokušaja restauracije Karla Habsburškog. (B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 36.)

⁵⁶³² V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 37.

⁵⁶³³ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 113.

odanost nacionalnim interesima Italije dokazivale danomice brutalnijim obračunom sa svim što nosi hrvatsko odnosno slovensko obilježje.

Takav razvitak i nije bio iznenađujući, jer je, uostalom, nezadovoljstvo teritorijalnim dobitcima i bilo jedan od glavnih razloga narastanja talijanskog fašizma, koji se je i prije dolaska na vlast (1922.) oštro obračunavao s Hrvatima i Slovencima, paljenjem Narodnoga doma u Trstu, opustošenjem sjedišta udruga *Zora* i *Danica* u Opatiji, paljenjem pazinske tiskare (u kojoj se je tiskao *Pučki prijatelj*), pulskoga narodnoga, kasnije i radničkoga doma. U područjima koja je Italija anektirala Hrvati su bili izloženi otvorenijem i žešćem nasilju nego prije, jer se talijanski imperijalisti više nisu morali obazirati na moguće reakcije europskoga javnog mnijenja. Na udaru su se odmah našle preostale škole i građanske udruge.⁵⁶³⁴ Stanovitu autonomiju koju je Istra uživala u prvo vrijeme, ukinula je ujesen 1922. predfašistička vlada, pa je ustrojena pokrajina Julijska krajina koja je objedinjavala Goričku, Istru i Trst, dok je za Zadar i anektirane dalmatinske otoke stvorena Zadarska pokrajina. Obje su ove pokrajine na čelu imale prefekte.⁵⁶³⁵

Uz različite poglede na sudbinu Albanije na čijem su se području sukobljavali srpski i talijanski imperijalizam, ključni je akutni problem u talijansko-jugoslavenskim odnosima ipak predstavljala implementacija Rapallskog ugovora, poglavito u pogledu Rijeke, luke Baroš i Delte. Ipak su Aleksandar Karađorđević i Pašić, zabrinuti zbog mađarsko-talijanskog zbližavanja, nastojali izgladiti spor s Italijom, što je bilo važno ne samo iz čisto političkih, nego i zbog gospodarskih razloga. Zbog zemljopisnih razloga, ali i zbog strukture jugoslavenskog i talijanskog gospodarstva, tijekom dvadesetih godina je u Italiju plasirano između 23 i 36 % jugoslavenskog izvoza. I međunarodne su okolnosti tome govorele u prilog. Proturevizionističkim silama nije odgovaralo nikakvo remećenje mira u Europi, pa je i Francuska sa simpatijama gledala na popuštanje jugoslavensko-talijanskih napetosti. U veljači 1922. je i Eduard Beneš savjetovao talijanskog veleposlanika u Londonu da poradi na smirenju spora s Jugoslavijom, izražavajući uvjerenje da bi Rim na taj način na svoju stranu dobio čitavu Malu Antantu.⁵⁶³⁶ Tijekom Genovske konferencije u travnju 1922. godine britanska je diplomacija snažno inzistirala na postizanju jugoslavensko-talijanskog sporazuma, pa su pred kraj travnja počeli pregovori. Ubrzo je, uz britansko i francusko posredovanje, u Rimu 23. listopada 1922. došlo do potpisivanja Santamargheritskih konvencija. Njima su trebala biti uređena pogranična pitanja zadarske općine, evakuacija talijanskih postrojbi, pitanje riječke luke, željezničke veze Rijeke s hrvatskim („jugoslavenskim“) zaleđem te provedba Rapallskog ugovora. Italija je trebala napustiti Sušak u roku od pet dana, a sav posao oko razgraničenja i daljnje evakuacije talijanskih postrojbi imao je biti okončan u roku od jednog mjeseca.⁵⁶³⁷

⁵⁶³⁴ Opš. E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, 83.; V. BRATULIĆ, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola*, 27-31.; Božo MILANOVIĆ, *Moje uspomene (1900-1976)*, Pazin, 1976., 34.

⁵⁶³⁵ Dušan TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, Zagreb, 1993., 85.

⁵⁶³⁶ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 40.

⁵⁶³⁷ Usp. Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I, 99.-101. Talijanske su postrojbe tzv. prvu zonu napustile 1. IV. 1921., nakon što je u Splitu 7. III. 1921. potpisan sporazum o evakuaciji Dalmacije. Evakuacija

Međutim, u Italiji se u to doba dogodila krupna promjena: novu je koalicijsku vladu 30. listopada 1922. sastavio vođa talijanskih fašista Benito Mussolini. Nova se je vlada činila nestabilnom: u parlamentu je novi premijer imao svega 7 % zastupnika, a od 14 članova vlade samo su četvorica pripadala Fašističkoj stranci. No, stvari će se vrlo brzo promijeniti. Fašistički je vođa na vlast došao u vrijeme krupnih europskih previranja. Sukladno svomu tradicionalnom antigermanskom raspoloženju i zakonitosti prema kojoj su francusko-talijanski odnosi uvijek bili obrnuti od francusko-britanskih, Mussolini je podupro francusko gledanje na rješenje problema reparacija i područja Ruhra. Taj je spor eskalirao 1922. i 1923. godine, a svodio se je na francusku težnju da se Njemačka oduzimanjem gospodarski aktivnih područja i forsiranjem isplate reparacija dovede u još teži položaj, čime bi kontinentalna Europa došla pod snažnu francusku dominaciju. Velika je Britanija u zaoštavanju francusko-njemačkog konflikta gledala ostvariti svoje probitke te se približiti Sjedinjenim Američkim Državama, kako bi imala protutežu francuskoj ekspanziji. Francusko-belgijske postrojbe su u siječnju 1923. počele zaposjedanjem Ruhrskog područja. U diplomatskim je borbama oko ratnih reparacija Mussolinijeva Italija bila posve na strani Francuske, smatrajući kako Njemačku treba „prisiliti da prikloni glavu“.⁵⁶³⁸ Francuske su vlasti u Ruhru zavele brutalan režim, strijeljajući nezadovoljnike i protivnike novog stanja. Preko nove, umjetno stvorene granice protjerale su 110.000 Nijemaca, ubivši 132 njemačka državljanina. Istodobno dok je podupirao francusku akciju, Mussolini je Nijemcima nudio oružje u slučaju francusko-njemačkog rata.⁵⁶³⁹

No, on je nastavio i politiku simpatiziranja sa Srbijom. Vodili su ga u biti isti motivi: Italija nije željela da ni germanski blok niti Srbija postanu njezinim konkurentom na Jadranu, pa Mussolini zapravo nije tajio da Albaniju, Crnu Goru, Hrvatsku i Sloveniju smatra svojim interesnim područjem. On je na samom početku svoje vladavine objašnjavao da to ne znači konfrontaciju sa Srbijom. Ubrzo po dolasku na vlast, na međunarodnoj konferenciji u Lausanni, 20. studenoga 1922. prijateljski je razgovarao s jugoslavenskim ministrom vanjskih poslova Momčilom Ninčićem, a istom je prigodom dao interview beogradskoj *Politici*, u kojem je rekao da je „odavno još [...] obožavalac Srbije i srpske vojske“, precizirajući kakvu politiku kani voditi: „Prema Srbiji uvek istu, prijateljsku politiku. Što se pak tiče Jugoslavije, naši će odnosi biti dobri. Potrudimo se da raščistimo sve što nas razdvaja i raščistimo, naročito ako Srbija pođe pravim putem, koji joj je sudbina odredila, a taj put, u geografskom pogledu, ne vodi prema Jadranskom, nego prema Jegejskom Moru. Jer u srpskoj istoriji nije nigda bilo drugoga pravca nego na Mačedoniju.“⁵⁶⁴⁰ Ponuda je bila nedvosmislena, a recept za suradnju jasan.

druge zone započela je u lipnju 1921., a u trećoj je zoni dovršena tek 12. III. 1923., na temelju santamargeritskih ugovoraka. (B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 39.)

⁵⁶³⁸ „Okupacija Rura“, *Politika*, 19/1923., br. 5285, 10. I. 1923., 3. (srp. ćir.). Opš. V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomatije*, 207.-227.

⁵⁶³⁹ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 51.

⁵⁶⁴⁰ „Kod Musolinija“, *Politika*, 18/1922., br. 5239, 23. XI. 1922., 1. (srp. ćir.). Na važnost tog razgovora upozorio je i F. POTOČNJAK, *Kobne smjernice naše politike spram Italije*, Zagreb, 1925., 97.

U drugoj polovici 1923. Njemačka je ponovno kapitulirala pred francuskim zahtjevima. Ta je kapitulacija dovela do strahovite gospodarske krize i socijalnih nemira s jedne strane, ali i do zatezanja britansko-francuskih odnosa s druge strane. Koristeći zabavljenost Europe zbivanjima oko Ruhra, Italija je poduzela korake za stjecanje Albanije i osiguranje nadzora nad Jadranom time što je 31. kolovoza 1923. započela invaziju na Krf. Nesumnjivo imajući pred očima francusku invaziju Ruhra kao uzor, Mussolini je povod za okupaciji pronašao u atentatu na talijanskog generala Telinija i članove povjerenstva za određivanje albansko-grčke granice, izvršenom četiri dana ranije, za koji je atentat Rim optužio grčku vladu. U stvarnosti je odluku o operaciji donio mjesec dana prije atentata, a naznake da je njemački kapital pokušao sebi osigurati gospodarske koncesije u Albaniji nesumnjivo nisu bile među posljednjim razlozima zbog kojih se je Italija odlučila na taj korak.

Iako je u prvi mah najavio da će odbiti bilo kakvo posredovanje Društva naroda, Mussolini se je ipak našao suočen sa snažnim britanskim pritiskom. Velika Britanija nije kanila prepustiti Italiji važno uporište poput Krfa, jer je to ugrožavalo njezine interese u istočnome Sredozemlju i u području Sueskoga kanala kao životno važne poveznice britanskim posjedima u Aziji. Zato je Rimu zaprijetila međunarodna izolacija. Francuzi su stali uz Italiju, sprječavajući da o incidentu raspravlja Društvo naroda i spuštajući raspravu na razinu Konferencije veleposlanika, pa su se talijanske snage povukle s otoka. Nad Europu se je, međutim, nadvila nova opasnost: Mussolini je izjavio da Italija kao velika sila ima pravo pribjeći uporabi sile svaki put kad je njezin prestiž taknut, pa makar to bilo u najmanjoj mjeri.⁵⁶⁴¹ Vođa talijanskog fašizma otvoreno je, dakle, izjavljivao kako se Italija smatra velesilom i kako vlastite interese smatra najvišim zakonom i u međunarodnim odnosima.

S druge je strane u Bugarskoj 9. lipnja 1923. došlo do državnog udara prigodom kojega je ubijen poznati zagovornik bugarsko-jugoslavenskog približavanja pod francuskim pokroviteljstvom, Aleksandar Stambolijski, a ustrojena je vlada udružene građanske oporbe (*Narodni zgovor*) na čelu s Aleksandrom Cankovim. S obzirom na to da se je Cankov oslanjao na Vojnu ligu i autonomističko krilo Unutarnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), novi je bugarski režim u Kraljevini SHS doživljen kao izravna prijetnja jugoslavenskoj državi, odnosno kao reaktualiziranje bugarskih revizionističkih težnji protiv srpske dominacije u Makedoniji. Jugoslavenskoj je državi ponovno zaprijetila opasnost s istoka, pa je talijansko demonstriranje sile u Albaniji predstavljalo dolijevanje ulja na vatru.

Beograd je pokazivao spremnost na ustupke Italiji u zapadnome, hrvatskom dijelu države, ali je vrlo nerado gledao na ugrožavanje svojih tradicionalnih aspiracija na Albaniju. Zato je Beograd težio sporazumijevanju s Mussolinijem, iako je ovaj 16. rujna u „gradu Rijeci“ imenovao vojnoga guvernera, eklatantno poništavajući ionako prividni suverenitet Riječke Države. Nije Beograd bio sretan zbog tog razvitka, a *Politika* je pisala kako na Jadranu može postojati samo jedan gospodar, koji samim time postaje gospodarom Jugoslavije. No list je

⁵⁶⁴¹ Denis MACK SMITH, *Mussolinijevo Rimsko carstvo*, Zagreb, 1980., 26.-27.

istodobno taj događaj pokušao iskoristiti kao argument protiv razbijanja Jugoslavije: jer, ako se „rasparčamo“, bit će nam samo gore.⁵⁶⁴² Ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić je bio puno blaži, pa je jednomu talijanskom diplomatu izjavio kako nastojanja za talijansko-jugoslavenskim zbliženjem može pokvariti „prokleta riječko pitanje“, makar je njegova važnost za Srbe relativna: Srbija, naime, nema nikakva interesa za luku u sjevernom Jadranu, nego je zanima jačanje splitske luke i preusmjerenje prometa prema jugu odnosno prema Kotoru i Solunu. Rijeka je, nastavljao je Ninčić, potpuno izvan njezina gospodarskog sustava i skretanje prometa u nju ide na štetu Srbije, Banata i Bosne koji su najbogatija područja jugoslavenske države; ona je hrvatska luka i predstavlja zastavu svih hrvatskih i slovenskih nezadovoljnika koji su se urotili protiv postojanja i jedinstva jugoslavenske države.⁵⁶⁴³

Na vijest o postavljenju guvernera u Rijeci Pašić nije pokazao „nikakvo uzbuđenje“, no na istočnoj je granici bilo drugačije: jugoslavenska je vlada zaprijetila Bugarskoj da će, ako se „komitski napadi“ nastave, jugoslavenska vojska zauzeti ni manje ni više, nego – Sofiju.⁵⁶⁴⁴ Beograd je slavodobitno izvijestio kako za tu prijetnju ima i potporu službene Francuske.⁵⁶⁴⁵

No, službenom je Rimu promjena režima u Sofiji odgovarala samim time što je stvarala nestabilnu situaciju u regiji te je na taj način omogućavala talijansko miješanje i svojevrsno arbitriranje. Italija je od listopada 1923. uspostavila suradnju s VMRO-om, radi pritiska na Beograd,⁵⁶⁴⁶ ali Mussoliniju nije bilo do rata, pa je i u Beogradu i u Parizu intervenirao protiv moguće jugoslavenske vojne reakcije na sofijske događaje. Najviši su mađarski dužnosnici upozoravali talijanske kolege da je raspad Kraljevine SHS i Čehoslovačke neizbježan, ali Mussolini nije bio voljan već u ovom trenutku posve se prikloniti mađarskom gledanju na stanje u Podunavlju, nego je radije kušao učvrstiti svoje pozicije i privezati Malu Antantu uz Italiju.⁵⁶⁴⁷ Zabrinutost koju je bugarski prevrat izazvao u Beogradu, Mussoliniju je pružala dodatnu taktičku prednost, jer mu je, razumljivo, odgovaralo rješavati riječko pitanje u sklopu grčevitih srpskih nastojanja da dođe do zbliženja s Italijom, pa su u listopadu i u studenome 1923. vođeni pregovori o tom problemu, ali i tajni razgovori o prometnome, gospodarskom i političkom povezivanju Rima i Beograda. Nitko se iz vlasti nije previše uzbuđivao što je bilo jasno da je Rijeka izgubljena, a Kraljevina SHS ne može zatražiti ni međunarodnu arbitražu.⁵⁶⁴⁸

Iako su se sukobljavali u Albaniji i u Crnoj Gori, talijanski i velikosrpski imperijalizam su i sada pokazali da u Hrvatskoj i na štetu hrvatskih interesa mogu naći zajednički jezik. Italija je na svojoj strani imala i Francusku kojoj je potpora Rima trebala u svezi s pitanjem Ruhra. Pariz, doduše, nije napuštao Jugoslaviju, priopćujući diplomatskim putem kako Francuska u slučaju

⁵⁶⁴² „Jadran“, *Politika*, 19/1922., br. 5531, 17. IX. 1923., 1. (srp. ćir.)

⁵⁶⁴³ B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 41.-42.

⁵⁶⁴⁴ „Beograd opominje Sofiju“, *Politika*, 18/1922., br. 5532, 18. IX. 1923., 2. (srp. ćir.)

⁵⁶⁴⁵ „Hoće li Bugari mirovati?“, *Politika*, 18/1922., br. 5533, 19. IX. 1923., 2. (srp. ćir.)

⁵⁶⁴⁶ Vođa probugarske struje u VMRO-u Todor Aleksandrov izjavio je početkom 1924. njemačkom poslaniku u Sofiji da za svega 24 sata može „dići revoluciju u Jugoslaviji“. (V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 75.)

⁵⁶⁴⁷ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 55.

⁵⁶⁴⁸ „Rijeka je izgubljena“, *Politika*, 18/1922., br. 5535, 23. IX. 1923., 1. (srp. ćir.)

talijansko-jugoslavenskog sukoba ne će ostati neutralnom kao u grčko-talijanskom sporu. Takvo je stajalište bilo logično i odgovaralo je francuskim interesima, jer bi ponovljena pasivnost Pariza bitno ojačala fašističku Italiju i poslala lošu poruku francuskim saveznicima. Italija je francuski veto pokušala otkloniti izjavom da u zamjenu za Rijeku ne nudi Kraljevini SHS nož, nego brak, dodajući da je spremna na trojni savez Pariz-Rim-Beograd.⁵⁶⁴⁹ Ta bi ponuda bila primamljiva, ali ju je potkopavao sukob talijanskih i srpskih interesa u Albaniji.

Iako pripravan na kompromis s Italijom, Aleksandar nije želio napustiti Francusku i postati talijanskim saveznikom. Službena je jugoslavenska politika težila tomu da sporazumijevanjem s Rimom postigne sigurnost prema Italiji, a istodobnim naslonom na Francusku spriječi da ta sigurnost postane ovisnošću. Stoga je jugoslavenski kralj svoje francuske sugovornike uvjeravao kako popuštanjem oko Rijeke polučuje uklanjanje talijanskog utjecaja na Balkanu i stječe manevarski prostor za neovisniju vanjsku i unutarnju politiku. Njemu je važnija bila Albanija, a bojao se je Bugarske i naglog pogoršanja francusko-talijanskih odnosa, pa je na umu imao jugoslavensko-francuski sporazum o prijateljstvu, kao protutežu popuštanja Rimu. Vanjskopolitička bi stabilizacija Beogradu ostavila odriježene ruke u obračunu s unutarnjim neprijateljima, prije svega s hrvatskim pokretom. Zato su talijansko-jugoslavenski pregovori vođeni brzo i okrunjeni su sklapanjem ugovora koje su 27. siječnja 1924. u Rimu potpisali Mussolini u ime Italije, a Pašić i Ninčić u ime Kraljevine SHS.⁵⁶⁵⁰ Pašić je nazdravljao „napretku Italije“, a *Politika* je pisala kako „sva štampa“ pozdravlja potpisivanje Rimskih ugovora.⁵⁶⁵¹

Kad je potpisan sporazum s Italijom, svjedoči Svetozar Pribićević, u Beogradu je nastalo slavlje, a Mussolini je slavljen kao Mesija. Svaki oprez koji je izražavan u pogledu iskrenosti saveza s iredentističkom i fašističkom Italijom doživljavao je kao stranačka opstrukcija.⁵⁶⁵² Razmjena ratifikacijskih isprava obavljena je neuobičajeno brzo, 22. veljače 1924., kad je objavljena odluka o aneksiji Rijeke Italiji. Time je ostvaren davni san koji je Mussolini dijelio s ostalim talijanskim imperijalistima.⁵⁶⁵³ Zauzvrat je Rimskim ugovorima, točnije Ugovorom o prijateljstvu i srdačnoj suradnji, predviđena suradnja Kraljevine SHS i Italije na održanju poretka stvorena mirovnim ugovorima 1919. i 1920. godine (čl. 1.), ali i neutralnost jedne od ugovornica ako druga bude napadnuta, kao i politička i diplomatska potpora u slučaju ugrožavanja sigurnosti jedne od ugovornica uslijed napadaja iz inozemstva (čl. 2.).⁵⁶⁵⁴

⁵⁶⁴⁹ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 60.-61.

⁵⁶⁵⁰ Ti su se ugovori sastojali od Ugovora o prijateljstvu i srdačnoj suradnji s Dopunskim protokolom, Sporazuma o Rijeci s dopunskim konvencijama, o odnosima između jugoslavensko-talijanskih pograničnih zona, o popisu proizvoda izuzetih od carina i pristojbi, o najmu bazena „Thaon di Revel“ Kraljevini SHS, o uređenju međunarodnog režima riječkoga kolodvora, te o riječkim skladištima. Mussolinijeva je vlada dopunskim izjavama preuzela obveze u pogledu Zavoda sv. Jeronima u Rimu, pravoslavnih crkvenih općina, te o zamjeni kruna slovenskih i hrvatskih zadruga u Julijskoj krajini. („Potpis rimskog ugovora“, *Politika*, 20/1923., br. 5662, 28. I. 1923., 1. (srp. ćir.); Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 227.-229.; B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 42.-43.; F. ČULINOVIĆ, *Riječka država*, 235.-236.)

⁵⁶⁵¹ *Politika*, 20/1923., br. 5663, 29.I.1923., 1. (srp. ćir.)

⁵⁶⁵² S. PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, 199.

⁵⁶⁵³ F. ČULINOVIĆ, *Riječka država*, 237.;

⁵⁶⁵⁴ „Rimski ugovor. Tekst ugovora“, *Politika*, 20/1923., br. 5663, 29. I. 1923., 1. (srp. ćir.)

Ti su uglavci izazvali zabrinutost u Bugarskoj na koju je i Velika Britanija izvršila pritisak glede obuzdavanja nacionalističkih revolucionarnih skupina, kako se Srbiji ne bi dao povod za napadaj na istočnog susjeda.⁵⁶⁵⁵ Bila se je rodila zamisao o širenju tog sporazuma, no i Pašić je ipak otklanjao trojni pakt Italije, Jugoslavije i Francuske, strahujući da bi to zabrinulo Veliku Britaniju i SSSR. U Beogradu se je sad težilo obnavljanju još tješnjih veza s Parizom: poslije sporazuma s Italijom ima slijediti i sporazum s Francuskom, pojačan i obrambenim vojnim savezom. Koncem siječnja 1924. sastavljen je nacrt sporazuma s dodatkom koji je predviđao sastanke šefova glavnih stožera radi ispitivanja sredstava za uzajamnu obranu u slučaju napada.⁵⁶⁵⁶ Ipak je u ljeto 1924. Beograd bez velika krznanja pristao na nove ustupke Italiji, stipulirane u Beogradskim konvencijama. Njima je Talijanima, kao jedinima od svih susjeda, zajamčeno pravo slobodnog nastanjivanja i trgovine u jugoslavenskoj državi, pravo neograničenog kupovanja i raspolaganja nekretninama, kao i druge povlastice u pogledu pristojbi, konzularnih predstavnika itd.⁵⁶⁵⁷ Time su Italiji dane povlastice za koje se je znalo da će pripomoći širenju njezine vlasti i utjecaja u hrvatskim i slovenskim primorskim područjima. No, i ovi su se ustupci mogu dovesti u uzročno-posljedičnu vezu s previranjima u Albaniji.

U isto je vrijeme, naime, Italija proširivala svoj utjecaj u Albaniji, zahvaljujući nemirima koje je s jedne strane poticala ona sama, a s druge je u tome strane prste imao Beograd. U lipnju 1924. godine pravoslavnom je episkopu Theofanu Stilianu Noliju, poznatijem kao Fan Noli, pošlo za rukom srušiti režim Ahmed-bega Zogua i sastaviti vladu. S obzirom na to da je Zogu bio sklon sporazumijevanju s Kraljevinom SHS i kao takav nazivan srpskim prijateljem, Italiji je novo stanje odgovaralo, jer je Fan Noli bio sklon suradnji s Rimom. Talijansko-jugoslavensko priopćenje od 7. lipnja o nemiješanju u albanske unutarnje stvari,⁵⁶⁵⁸ također je išlo na ruku Rimu. Fašistički se je režim, naime, našao u jednoj od velikih kriza. Unutarnja previranja i ubojstvo Giacoma Matteottija oslabili su talijanski vanjskopolitički položaj. Kako su se stvari za Beograd počele odvijati vrlo nepovoljno, Ahmed-beg koji se je sa svojim pristašama sklonio u Beograd, uz jugoslavensku je pomoć u prosincu 1924. započeo oružani upad u Albaniju. U Tiranu mu je uspelo ući već 25. prosinca.⁵⁶⁵⁹ Slabljenju Fan Nolija odlučujuće je pridonijelo odbijanje europskih država da priznaju njegovu vladu, iza čega je stajala zapravo Velika Britanija. Zato je Fan Noli očajnički pokušao uspostaviti odnose sa Sovjetskim Savezom, nakon čega je bio optužen da stvara komunističko leglo na Balkanu. Time je samom sebi otežao položaj, a talijanski pokušaji da se daljnja jugoslavenska pomoć Zoguovim pristašama spriječi ostali su bez uspjeha zbog brzog sloma Fan Nolijevih snaga.⁵⁶⁶⁰

⁵⁶⁵⁵ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 229.-230.

⁵⁶⁵⁶ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 67.

⁵⁶⁵⁷ B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 44., 174.-175.; Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 228.-229.

⁵⁶⁵⁸ „Vlada se još drži u Tirani“, *Politika*, 21/1924., br. 5791, 8. VI. 1924., 2.-3. (srp. ćir.)

⁵⁶⁵⁹ „Ahmed-beg gospodar Albanije“, *Politika*, 21/1924., br. 5990, 26. XII. 1924., 1. (srp. ćir.)

⁵⁶⁶⁰ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 232.-235.

Slučaj s previranjima u Albaniji pokazao je da zbog konkurentnosti srpskih i talijanskih interesa prema toj zemlji talijansko-jugoslavensko pomirenje počiva na vrlo krhkim temeljima, usprkos tomu što je Beograd ponovno pokazivao spremnost da se nagodi s Rimom na štetu hrvatskih i slovenskih teritorija i nacionalnih interesa. Istodobno s time, o trošnosti jugoslavenske države i značajnu interesu susjednih, Kraljevini SHS nesklonih država, jasno su govorile i vijesti o nezadovoljstvu u vojsci, kao i niz stvarnih ili izmišljenih špijunskih afera otkrivenih tijekom 1923. godine.

To je kontekst u kojem je razočarani Stjepan Radić 1923. otišao u inozemstvo da bi ispitao međunarodne prilike i doznao kako se gleda na hrvatsku borbu. Svjestan vrenja u Hrvatskoj, on je u kontaktima s predstavnicima revizionističkih sila (Mađarskom, Bugarskom, fašističkom Italijom i boljševičkom Moskvom) razgovarao i o izvanparlamentarnim i drugim rješenjima hrvatskog pitanja. Ne može se isključiti ni tumačenje da je svojim odlaskom u inozemstvo zapravo htio spriječiti i revolucionarnu eksploziju u Hrvatskoj, procjenjujući da ni prilike ni vrijeme nisu zrele za takav oblik akcije.⁵⁶⁶¹ No, sasvim sigurno je da je Radić odlaskom u inozemstvo pokušao izvršiti snažan pritisak na Beograd. Poučen iskustvom iz 1921. godine, kad mu je oduzeta putovnica, sad je nije ni tražio, nego je Hrvatsku napustio ilegalno u drugoj polovici srpnja 1923. godine. Radić je putovao preko Mađarske i Beča, 17. kolovoza je došao u London, iz kojega se je 24. prosinca vratio u Beč. Iz Beča je koncem svibnja 1924. otputovao u Moskvu, gdje će ostati skoro dva mjeseca. Kanio je, po svemu sudeći, putovati i u Sjedinjene Američke Države, ali do toga ipak nije došlo. Svrha njegova puta u inozemstvo bila je, prema njegovim riječima u istrazi 1925. godine, dati europskom javnom mnijenju, naročito engleskom, autentične obavijesti o hrvatskom pitanju te razvidjeti kakvo je stajalište međunarodnih čimbenika prema mogućoj „amputaciji“ Hrvatske.⁵⁶⁶²

Dok su „separatističke novine“, u koje je beogradska *Politika* ubrajala i *Jutarnji list* i *Hrvat*, isticale da Radić nije pobjegao, nego je otišao u inozemstvo gdje govori u ime tri i pol milijuna Hrvata,⁵⁶⁶³ a slično je tvrdila i sarajevska *Hrvatska sloga*,⁵⁶⁶⁴ njegov je odlazak u režimskome tisku i u vladajućim krugovima označen veleizdajničkim činom. Radić je nazvan

⁵⁶⁶¹ U to je vrijeme dio hrvatske mladeži organizirane u HANAO (Hrvatska narodna /nacionalna/ omladina), u čijem su vodstvu bili i pojedinci i skupine bliske Hrvatskoj zajednici, ali i Hrvatskoj stranci prava, odlučio započeti borbu nasilnim sredstvima. Vodstvo HRSS-a je na čelu s Radićem takav prijedlog odbilo i dalo objaviti svoju osudu držanja omladinske organizacije, u kojoj se ističe kako svoju politiku vodi „bez svake mržnje na srpski narod“, pa u skladu sa svojom pacifističkom doktrinom ne želi izazvati ni građanski rat ni oružanu revoluciju. (*Slobodni dom*, 11. VII. 1923. Usp. B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 155.) U prilično vrijednome, zapravo pionirskom radu o toj temi, Željko KARAULA, *HANAO (Hrvatska nacionalna omladina). Teroristička organizacija mladih u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921-1925*, Zagreb, 2011. istaknuo je da treba razlikovati „akademski HANAO“ koji je nastao u proljeće 1921. pod okriljem Hrvatske zajednice, te HANAO osnovan 15. VIII. 1922. u Vukovaru, u krilu Hrvatskog bloka, s dominantnim utjecajem HRSS-a. Zastupajući tezu o presudnoj ulozi Radićeva HRSS-a u osnivanju potonje organizacije kojoj on pridaje i neke terorističke i protofašističke značajke, autor nije razjasnio u kojoj je mjeri to spojivo s programom i političkom taktikom HRSS-a, a ni to, je li taj HANAO uživao potporu Stjepana Radića i drugih članova vodstva HRSS-a.

⁵⁶⁶² Hrvoje MOROVIĆ, „Stjepan Radić pod Obznanom 1925.“, *Mogućnosti*, 18/1971., br. 7, Split, 1971., 848., 880.

⁵⁶⁶³ „Begstvo g. St. Radića“, *Politika*, 19/1923., br. 5502, 19. VIII. 1923., 3. (srp. ćir.)

⁵⁶⁶⁴ „Strah pred Radićem“, *Hrvatska sloga*, 1/1923., br. 83, 12. VIII. 1923., 1.

plaćenikom kojemu je zadaća izazvati intervenciju stranih sila, pa su poduzeti brojni diplomatski i propagandni koraci kako bi se njegova djelatnost u inozemstvu onemogućila. Objavljivan je dokument prema kojem je predsjednik HRSS od mađarske vlade primio 40.000 švicarskih franaka za aktivnosti protiv Jugoslavije. Režim je posegao i za krivotvorenjem Radićevih izjava u inozemstvu, a vlada je najavila da će na stranku protegnuti Obznanu zbog protudržavne akcije njezina predsjednika.

Neovisno o tomu, u Londonu – gdje su simpatije za opstanak Kraljevine SHS bile izrazito snažne – on nije uspio polučiti ništa.⁵⁶⁶⁵ I službeni i neslužbeni London bio je bezuvjetno za održanje ne samo jugoslavenske države, nego i postojećeg poredka, pa su Radiću savjetovali da se obrati Beogradu i postigne sporazum s „poštenim Srbijancima“. U službenim je krugovima čak bilo pokušaja da se Radićev dolazak u London spriječi, ali se od toga odustalo, pa mu je postavljen čuvar imenom A. E. Masson koji je bio britanski agent i istodobno pouzdanik jugoslavenske vlade.⁵⁶⁶⁶

Uzaludnim se je pokazao i dramatični Radićev nastup u Balkanskom komitetu 10. listopada 1923., kojom prigodom je istaknuo da je sporazum s Beogradom nemoguć, jer srpska vlada ne priznaje hrvatsku narodnost niti hrvatsku političku individualnost. Ona je – govorio je tada Radić – uništila hrvatski Sabor i sve hrvatske političke institucije te autonomiju općina i županija. Ona je kratkim putem konfiscirala hrvatsku državnu imovinu i odvukla u Beograd fondove u vrijednosti od 250 milijuna zlatnih franaka. Hrvati nemaju ni školsku autonomiju, niti je sudstvo autonomno. Ukratko, hrvatska je duša konfiscirana u ime tobožnjeg narodnog jedinstva. Nasuprot pokušaju da se nasiljem izgradi velikosrpska država, Hrvati su prionuli pacifističkom pothvatu ustrojavanja slobodne hrvatske države. Time što iza tog pothvata stoji čitav jedan narod, hrvatsko pitanje postaje europskim problemom. Nasuprot militarističkom velikosrpskom režimu i stalnim prijevarama s Italijom, Hrvati u interesu mira traže neutralizaciju istočne obale Jadrana i otvorene granice za slobodan promet s Mađarskom i Austrijom. Time oni samo hoće istaknuti kako interesi Hrvatske predstavljaju interese Europe. Hrvati, međutim, ne žele revoluciju nego ostvarenje svojih prava mirnim i legalnim putem, a u tome je jedinstven sveukupni živalj, uključujući i oko 800.000 hrvatskih iseljenika u prekomorskim zemljama koji su velika moralna, financijska i fizička snaga. Neodlazak hrvatskih zastupnika u beogradsku skupštinu, naglašava Radić, motiviran je željom hrvatskog političkog vodstva da i time deklarira nepriznavanje postojećeg stanja. Zajednička konferencija narodnih predstavnika bit će moguća samo kad Srbijanci priznaju hrvatski Sabor, vladu i sve hrvatske državne institucije. Umjesto toga, Beograd prijeti amputacijom, kojom bi se nekoliko najčistijih hrvatskih pokrajina odrezalo i

⁵⁶⁶⁵ Opš. I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 128.-132. i d. Usp. S. RADIĆ, *Korespondencija*, II., dok. 436., str. 575.

⁵⁶⁶⁶ Radić prezime ovog britansko-jugoslavenskog agenta piše „Mason“. (S. RADIĆ, *Politički spisi*, 97.) Taj način pisanja preuzeo je i M. KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 231.-232. Masson je pridobio Radićevo povjerenje, pa mu je pisao predavanja i korespondenciju na engleskom jeziku (B. KRIZMAN, *Stjepan Radić*, II., 40.).

prepustilo Mađarskoj i Italiji, ali se Hrvati ne boje ni toga, jer bi i u tom slučaju posvjedočili svoju sposobnost za državnu samostalnost i za pacifističko uređenje odnošaja sa susjedima.⁵⁶⁶⁷

Iako je upozorenjem da bi „amputacija“ o kojoj se u Beogradu razmišlja mogla dovesti do upletanja Italije i Mađarske te time ugroziti europski mir, svi su Radićevi sugovornici otklanjali nastavak i produblјivanje hrvatsko-srpskog spora, pa su ga pokušavali nagovoriti da s hrvatskim zastupnicima dođe u Beograd i sudjelovanjem u radu Skupštine učini kraj zlu. On je, nasuprot tome, odgovarao kako bi dolazak hrvatskih zastupnika u Beograd ujedinio srpske krugove i obnovio protuhrvatski blok, što nipošto ne bi dovelo do rješenja. Jer, „prevarit nas ne će moći, pa će nas poubijati, uvesti vojnu diktaturu i provesti amputaciju. Mi smo dva svijeta, koji se ne mogu stopiti nasiljem, i mjesto mira stvorit će se živi pakao.“⁵⁶⁶⁸ No, Radić je ipak pokušao potaknuti novi krug pregovora s Beogradom preko zagrebačkog odvjetnika Nikole Hofferera, vjerujući da je bolja i „ponešto ograničena državna samostalnost Hrvatske u sporazumu sa Srbijom, negoli neograničeni hrvatski suverenitet bez toga sporazuma i u borbi sa Srbijom.“ Pritom je on svoga posrednika uvjeravao da su hrvatske pozicije sve bolje i da se hrvatsko pitanje sve više uzima u obzir u politici dviju vevlasti i dviju takvih drugih država koje nam najviše mogu pomoći (pri čemu je očito ciljao na Italiju i Mađarsku).⁵⁶⁶⁹

U Beogradu se je, međutim, međunarodnopolitička situacija procjenjivala povoljnom za Kraljevinu SHS, pa se je Hofferov pokušaj izjalovio u samom zametku.⁵⁶⁷⁰ Pašić je, prema tvrdnjama Sekule Drljevića, u proljeće 1924. razmišljao i o „vladanju bez skupštine“, tj. o diktaturi.⁵⁶⁷¹ Ujesen 1923. je *Politika* doista objavila seriju uvodnika koji su se bavili „krizom parlamentarizma“, pa i „krizom demokracije“, a prostor za tu pustolovinu dijelom je otvorilo rješenje riječkog pitanja i nagodba s Mussolinijem.

A još prije nego što se je moglo znati za rezultate ovoga novog pokušaja pregovora s Beogradom, Radić je nastojao položiti temelje suradnje s „dvjema zemljama koje nam mogu najviše pomoći“, Mađarskom i Italijom. Bilo je, po svemu sudeći, i kontakata s bugarskim protujugoslavenskim krugovima, poglavito s Todorom Aleksandrovim iz VMRO-a, no svakako veća važnost polagana je na te dvije države. One su, po logici stvari i po svome geopolitičkome položaju, bile najzainteresiranije za hrvatsko pitanje. U tom trenutku to poglavito vrijedi za Mađarsku, čiji su obavještajci pomogli Radiću pobjeći u inozemstvo. U veljači 1923. bilo je, naime, došlo do pogoršanja jugoslavensko-mađarskih odnosa u svezi s ispunjenjem vojnih uglavaka Trianonskog ugovora. Te su polemike koristili radikalni krugovi i s jedne i s druge strane, pa je Ninčić u Skupštini 8. lipnja 1923. priznao da su odnosi sa susjedima dobri, osim kad je posrijedi Mađarska. Neki su zastupnici čak predlagali uhićenje mađarskog poslanika u Beogradu. Jugoslavenski je tisak svom snagom napadao Budimpeštu, a položaj mađarske manjine u Kraljevini SHS bivao je sve gori. Tijekom godine uhićen je niz časnika optuženih za

⁵⁶⁶⁷ Usp. I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 129.-131.

⁵⁶⁶⁸ Isto, 131.

⁵⁶⁶⁹ S. RADIĆ, *Korespondencija*, II., dok. 437., str. 579.

⁵⁶⁷⁰ I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 132.

⁵⁶⁷¹ S. DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi 1905-1941.*, (pretisak), Zagreb, 1990. 128.

špijunažu u korist Mađarske, a francuska je diplomacija u kolovozu javljala u Beograd da talijansko-mađarska akcija s bugarskim revizionistima i hrvatskim emigrantima biva sve intenzivnija.⁵⁶⁷²

S mađarskim je predstavnicima Radić razgovarao odmah nakon prelaska granice, a svega tri dana po dolasku u London, već 20. kolovoza 1923. u mađarskom se je veleposlanstvu sastao s tamošnjim veleposlanikom. Izjavio mu je kako u prošlosti nije postojala hrvatsko-mađarska borba, nego samo ustavni sukob, a započeti su i razgovori o planu koji bi se primjenjivao za slučaj izdvajanja Hrvatske iz jugoslavenskog okvira.⁵⁶⁷³ Dva i pol mjeseca kasnije, početkom studenoga 1923. Radić je bio nadomak potpisivanja dokumenta o suradnji s Mađarskom, koji je mogao imati dalekosežne posljedice. Njegov pronađeni (i nepotpisani) primjerak pokazuje da je Radić – predstavljajući se kao predstavnik hrvatskog nacionalnog i državnog zastupstva – bio spreman na političke i gospodarske ustupke Mađarskoj kao cijenu mađarske potpore za osamostaljenje Hrvatske.⁵⁶⁷⁴

Prema nekim izvorima, Radić je i prije polaska u Moskvu, krišom, s mađarskom putovnicom, posjetio Budimpeštu i izvijestio tamošnje mjerodavne krugove kako je njegov odlazak u Moskvu samo sredstvo agitacije, dok u biti on i dalje ostaje vjeran ideji hrvatsko-mađarske zajednice „pod uvjetom potpune ravnopravnosti obaju naroda i bez obzira na državnopravni oblik te zajednice“.⁵⁶⁷⁵ No, kao što je Radić pregovarao s Mađarima primarno zato da bi pritisnuo Beograd, tako je i Budimpešti pokušaj uspostavljanja tješnje hrvatsko-mađarske suradnje bio tek rezervna kombinacija. Sklapanjem jugoslavensko-talijanskog pakta u siječnju 1924. godine općenito je oslabljena revizionistička fronta, a Mađarska je i inače bila u nepovoljnu gospodarskom položaju, pa je vodila pregovore o britanskom zajmu koji je ipak odobren u srpnju 1924. godine. Zato joj se nije isplatila bilo kakva konfrontacija s Velikom Britanijom, a i Mussolini je nakon sporazuma s Pašićem, kako bi dodatno oslabio Malu Antantu, počeo pritiskivati Mađarsku u svrhu sporazumijevanja Budimpešte i Beograda. Ta je faza trajala nepune dvije godine, pa je početkom 1925., kad je jugoslavenski tisak objavio tekst ugovora između Radića i Mađara, diplomatskim putem između Beograda i Budimpešte uglavljeno da se stvar više ne će potezati i da će biti zaboravljena.⁵⁶⁷⁶

Nije se, dakle, Hrvatima isplatila mađarska karta, a slično će – kao što je već spomenuto – biti i s talijanskom koju je Radić ponovno pokušati odigrati, kontaktirajući s talijanskim

⁵⁶⁷² Opš. V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, 234.-255.

⁵⁶⁷³ Isto, 279.

⁵⁶⁷⁴ Opš. B. STULLI, „Izvještaj Državnog nadovjetnika u Zagrebu od 27.VI.1925. o stanju istrage protiv Stjepana Radića“, *Arhivski vjesnik*, 14/1971, sv. 14., Zagreb, 1971., 183.-187.; V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, 243.-244., 279.; I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 133.-136. Treba primijetiti da u tekstu ugovora Dalmacija nije spomenuta ni jednom jedinom riječju, baš kao ni područja koja su pripojena Italiji Rapallskim ugovorom. Može se pretpostaviti da su ta pitanja hotimice ispuštena kako bi se time spriječio rizik da se Italija suprotstavi hrvatsko-mađarskom sporazumijevanju.

⁵⁶⁷⁵ Istom je prigodom Radić spomenuo da bi seljačka revolucija na Balkanu otvorila mogućnost Rusima da od Rumunjske uzmu Besarabiju, što bi Mađari mogli koristiti kako bi namirili svoja potraživanja od Rumunjske, ali bi mogli uzeti i Vojvodinu – od Srba! (I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 282.)

⁵⁶⁷⁶ V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, 280.

fašističkim vlastima usprkos teroru nad Hrvatima u anektiranim i okupiranim hrvatskim zemljama odnosno agresivnoj politici potalijančenja. Bio je Radić svjestan svih okolnosti koje su govornice protiv traženja pomoći u Italiji. Još u studenom 1922., kad se je u jeku beogradsko-talijanskih pregovora još nadao sporazumu sa Srbima, objavio je članak pod naslovom „Fašistička Italija i republikanska Hrvatska“ u kojem je analizirao Mussolinijeve vanjskopolitičke poglede utemeljene na revizionističkom parolama upravljenima uglavnom protiv hrvatskih zemalja. Italija gazi pravo narodnog samoodređenja i hoće oteti najglavniji dio Hrvatske, dio koji je hrvatski jednako kao Hrvatsko Zagorje ili Podravina, pisao je Radić. Možda čak u Italiji postoje nade, nastavlja on, nehotice okrivajući svoje nekadašnje kontakte s Talijanima, da će joj u tom osvajanju Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije pomoći i republikanska Hrvatska ili da joj barem ne će smetati. Tu se fašistička Italija ljuto vara, jer je republikanska Hrvatska u oštroj i nepomirljivoj oporbi naspram beogradske vlade, ali nije ni u kakvom sukobu sa srpskim narodom s kojim dijeli međunarodno priznati teritorij koji će baš Hrvati prvi braniti. Hrvatski pacifizam se pogriješno smatra defetizmom, a republikanska je Hrvatska u zapadnoj Hercegovini, Lici i srednjoj Dalmaciji stvorila blok koji tvori pola milijuna svjesnih i neustrašivih seljaka, pripravnih na obranu svog doma i svoje domovine u svakom trenutku. Pet puta je snažniji blok ostalih Hrvata, od Kvarnera [ne od Mirne, a kamoli od Soče! – T. J.] do Dunava, od Međimurja do Srijema. Hrvatska, prema tome, ne će popustiti pred talijanskim pokušajima da se od Splita napravi Rijeka, a od Šibenika Zadar. Ako misle drugačije, egzaltirano zaključuje Radić, Talijani se moraju prisjetiti ofenziva na Soči i imati na umu da je republikanska Hrvatska organski dio seljačkoga jugoslavenskog bloka koji još nema svoje vlade, ali ima jake predstavnike u Bugarskome zemljoradničkom savezu, Srpskoj zemljoradničkoj stranci i HRSS-u. Stoga ne dao Bog da nas Italija prisili pokazati spremnost na obranu.⁵⁶⁷⁷

A samo godinu kasnije pisac ovih patetičnih riječi u nuždi se je obratio toj istoj Italiji za pomoć. On nije prestao biti svjestan talijanskog imperijalizma niti je odjednom počeo simpatizirati s talijanskim političkim ciljevima. Međutim, ocijenio je da je velikosrpska politika u konkretnom trenutku veća prijatnija Hrvatskoj i da se Italijom eventualno može poslužiti u otklanjanju te prijatnije. Još za spomenutog boravka u Londonu Radić je bezuspješno kušao doći u dodir s talijanskim veleposlanikom i bivšim ministrom vanjskih poslova Pietrom Tomasijem della Toretom. Odbijen, obratio se talijanskom veleposlaniku u Parizu, barunu Camillu Romanu Avezzanu kojega je vjerojatno poznao otprije. Kad su uspješno završili pregovore o provedbi Rapallskog ugovora i Santamargheritskih konvencija odnosno o protezanju talijanskog vrhovništva nad Riječkom Državom, Talijani su ponovno prihvatili kontakt s oporbenim hrvatskim političarima, želeći zadržati utjecaj na zbivanja u Kraljevini SHS. U te Radićeve kontakte s Italijom javnost, naravno, nije bila potanje upućena, ali su glasine i pojedini fragmenti ipak objavljeni u novinama, pa su tako dopirali do suvremenika. Prava poplava vijesti o tome u tisku je osvanula u siječnju 1925. godine, nakon što je na HRSS protegnuta Obznana, a redarstvo

⁵⁶⁷⁷ Dom, 16/1922., br. 45., Zagreb, 5. XI. 1922. Prema: S. RADIĆ, *Politički spisi*, 410.-413.

uhitilo niz istaknutih članova stranke – među njima i samoga Radića – te obavilo pretrese stranačkih prostorija i stanova vodećih hrvatskih političara iz raznih stranaka.

Okolnosti u kojima je režimski tisak došao do tih dokumenata te vrijeme i način na koji su oni pušteni u javnost, mogli su kod općinstva stvoriti sliku da se u velikoj mjeri radilo o krivotvorinama. No, zapravo i nije bilo tako: većina dokumenata objavljenih u novinama bili su izvorni, ali su istrgnuti iz konteksta i popraćeni pristranim, huškačkim komentarima. A kao što je spomenuto, niz izvornih talijanskih diplomatskih dokumenata objavljen je tek 1955. godine.⁵⁶⁷⁸ Oni pokazuju da je Radić u tim dodirima nastupio kao odlučan separatist, stavljajući Italiji u izgled mogućnost da podupiranjem hrvatske borbe postigne za sebe veću korist – ne samo političku i gospodarsku, nego čak i teritorijalnu – od one koju postiže paktiranjem s Beogradom na štetu Hrvata. No, Talijani su uskoro obustavili daljnje kontakte, procjenjujući da im se u tom trenutku više isplati suradnja sa Srbima. U tome su, s gledišta talijanskih nacionalnih interesa, bez ikakve dvojbe bili u pravu. Rim je bio svjestan da unatoč Radićevim ponudama Hrvati osjećaju snažan otpor prema Italiji, da su nezadovoljni nametnutim granicama i da teže njihovoj reviziji odnosno pripajanju Istre, Rijeke, Zadra i anektiranih otoka Hrvatskoj. U diplomatskim se je krugovima, povrh toga, smatralo kako Italija strahuje da bi već autonomna Hrvatska mogla postati jezgrom oko koje bi se restaurirala austrijska monarhija.⁵⁶⁷⁹ Na to je upozoravao i Ninčić, ističući talijanskom poslaniku Bodreru kako je Jugoslavija upravljena prema Egejskom moru, pa Italija mora štititi njezin integritet, jer bi nezavisna Hrvatska i Slovenija prišle austro-mađarskome bloku, što bi za Italiju bilo nepovoljno rješenje.⁵⁶⁸⁰

U tome složenom i za Hrvatske objektivno nepovoljnom spletu međunarodnih odnosa, Ivo Pilar se je oćutio ponukanim da se ponovno umiješa u politička previranja. Nije to učinio kao praktični političar, jer – prema raspoloživim podacima – tada nije bio član nijedne stranke, a nije bio u tješnjim odnosima ni s nizom političkih aktera koje je inače osobno poznao iz ranijeg razdoblja. Iz kasnije datiranih fragmenata njegove ostavštine može se sa znatnim stupnjem vjerojatnosti zaključiti da je u prvoj polovici dvadesetih godina 20. stoljeća bio najbliži pogledima vodstva Hrvatske zajednice, napose nakon što se je stranka priklonila federalističkim koncepcijama.

Takav je njegov izbor, uza sve nedostatke, bio uglavnom logičan, tim prije što je Hrvatska zajednica u vrlo ranoj fazi pokazala interes za širenje svog utjecaja u BiH i političko organiziranje tamošnjih Hrvata. Trajno su taj interes, doduše, pokazivali i pravaši, ali je on ostao na verbalnoj i programatskoj razini, bez organizacijskih plodova i neposrednih praktičnih posljedica. Naslon Hrvatske težačke stranke na Hrvatsku zajednicu i skupštinski Narodni klub usmjeravali su i Pilarove poglede na Hrvatsku zajednicu za koju se je, usprkos šarolikosti njezina sastava, u prvim godinama postojanja jugoslavenske države činilo da raspolaže političkim i

⁵⁶⁷⁸ *I documenti diplomatici italiani*, ser. VII., sv. II., Roma, 1955.; J. JAREB, „Tri dokumenta o dodirima Stjepana Radića s Talijanima, 1923.-1924.“, *Hrvatska revija*, 18/1968., sv. 4 (72), prosinac 1968., 524.-533.

⁵⁶⁷⁹ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 297.

⁵⁶⁸⁰ V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, 264.

intelektualnim kapacitetima koji joj osiguravaju participiranje u vlasti, a Pilar je sudjelovanje u vlasti uvijek pretpostavljao inzistiranju na oporbnoj poziciji. Zato ga pravaški radikalizam i nepriznavanje postojanja jugoslavenske države – ustrajanjem u tome da je hrvatsko pitanje međunarodnoga značaja – zasigurno nisu mogli privući, tim prije što su ga podsjećali na tradicionalno Starčevićovo negiranje hrvatsko-ugarske nagodbe. Uz to, Pilar nije nužno zastupao republikanska uvjerenja za koja su se zalagali pravaši i radićevci, a zasigurno je bio kritičan i prema Radićevoj politici apstinencije koja je, prema njegovu mišljenju (koje, doduše, zasad možemo dokumentirati tek u kasnijem razdoblju), usprkos drugačijim ideološkim korijenima bila zapravo nastavak tradicionalne hrvatske, starčevićanske oporbene taktike koja ne donosi opipljivih plodova.

Pilar nije bio spreman javno i otvoreno negirati jugoslavensku državu odnosno tražiti njezino razbijanje. Štoviše, on je početkom 1921. u predavanju odnosno u članku o islamu zastupao stajališta koja su se mogla učiniti jugoslavenskima. Osuda u političkome procesu u ljeto 1921. činila ga je još opreznijim. No, već u proljeće 1923. on se postupno vraća na svoja tradicionalna stajališta, ponovno koncentrirajući svoju pozornost na Bosnu i Hercegovinu. Zanimljivo je da to čini u zagrebačko-bečkom tjedniku *Der Morgen* koji je izdavala zagrebačka Privredna štampa, i u kojem je surađivao znatan broj gospodarskih stručnjaka, pravnika i ekonomista.

U članku „Bosna, zemlja bajki“, objavljenom u tom listu početkom travnja 1923., Pilar je nakon literariziranog uvoda u kojem se ističu ljepota i bogatstvo BiH, nastavio objašnjavati koliku važnost te pokrajine imaju napose za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju odnosno za „nekadašnju Trojednicu“, s kojom čine jedinstvenu geografsku cjelinu. Austro-Ugarska zapravo nikad nije shvatila koliku bi korist imala od prometnog povezivanja BiH s Dalmacijom, piše on, a to se ne shvaća ni u „našoj državi“. No, ne radi se samo o Dalmaciji, nego i o Zagrebu odnosno o kontinentalnoj Hrvatskoj koja bi morala težiti prometnom i gospodarskom povezivanju s Bosnom, nastavlja Pilar, upuštajući se u razmjerno opširno tumačenje odvajanja te zemlje od Hrvatske kao i u nastanak „bogumilstva“.⁵⁶⁸¹

Bio je to Pilarov otvoreni povratak geopolitičkim temama koji je, usprkos frazama o „našoj državi“, ciljao samo na Hrvate i Hrvatsku. Jer, zaključuje on jednako kao i u predratnim i ratnim godinama: umjesto da bude neka nepoznata zemlja bajki, Bosnu treba početi shvaćati i njegovati; ona za Hrvatsku mora postati prometni i gospodarski problem, jer je njezin položaj i tok njezinih rijeka upućuje na Zagreb, koji je u gospodarskome smislu upućen prema jugu i jugoistoku.⁵⁶⁸²

Te teze će on – kao što ćemo vidjeti – ponavljati i u tekstovima koje će oblikovati sve do pred kraj života, zagovarajući prometno povezivanje hrvatskih zemalja i njihovo gospodarsko jačanje kao jednu od etapa na putu prema samostalnoj hrvatskoj državi. U listovima u kojima je

⁵⁶⁸¹ I. PILAR, „Bosnien, das Märchenland“, *Der Morgen. Jugoslawische Presse für Volkswirtschaft und öffentliches Leben*, Nr. 14, 8. IV. 1923., 1.-2.

⁵⁶⁸² Isto.

tada počeo surađivati postoje neki tekstovi koji po mnogočemu odaju da bi im autor mogao biti Pilar,⁵⁶⁸³ a održava on tada i javna predavanja u kojima se bavi gospodarskom problematikom. Sadržaj tih predavanja, nažalost, nije u cijelosti poznat, ali se čini da još u prvoj polovici 1924. nastupa kao član ili bar pristaša Hrvatske zajednice, a još uvijek ne kao član Sociološkog društva. Zato, primjerice, zagrebački *Hrvat* objavljuje vijest da „zagrebačka organizacija Hrvatske zajednice pozivlje svoje članove na sastanak u nedjelju dne 23. ožujka 1924. Na sastanku će zagrebački odvjetnik Dr. Ivo Pilar govoriti 'O uzrocima ekonomske krize'. Početak je u 10. sati prije podne.“⁵⁶⁸⁴ Vijest je ponovljena i sutradan, a izvješće s predavanja *Hrvat* je objavio 24. ožujka.⁵⁶⁸⁵

Pilarov je interes za gospodarstvo jedna od konstanti u njegovu životu, a taj je interes uvijek imao i praktičnu, egzistencijalnu, ali i neizostavnu nacionalno-političku dimenziju. Kao i većini drugih tema, i toj Pilar nastoji pristupiti racionalno, informirano i bez suvišnih egzaltacija. On se redovito služi egzaktnim pokazateljima, što mu olakšava činjenica da su neki od njegovih najbližih prijatelja i suradnika na vodećim mjestima u gospodarstvu (Milivoj Crnadak i Dušan Plavšić stalno su u upravama banaka, a potonji će postati i pomoćnikom ministra financija; Oto Frangeš je sveučilišni nastavnik, urednik *Gospodarskog lista* te suutemeljitelj i predsjednik odnosno podpredsjednik Zagrebačkog zbora itd.), ali ono što Pilara karakterizira jest to, da se on nikad ne zadovoljava samo materijalnim uzrocima i posljedicama gospodarskih kretanja, nego stalno nastoji dokučiti njihovu dublju intelektualnu odnosno psihološku i sociopsihološku podlogu.

Nekoliko mjeseci nakon članka u tjedniku *Der Morgen*, Pilar će o istoj temi progovoriti još otvorenije, obraćajući se hrvatskoj javnosti, na hrvatskom jeziku. Nemamo zasad neposrednih izvora koji bi govorili o njegovoj ocjeni Radićeva odlaska u inozemstvo i vijesti koje su s tim u svezi mjesecima preplavljivali hrvatsko i jugoslavensko novinstvo, no može se pretpostaviti da je sama zamisao internacionalizacije hrvatskog pitanja – ne računajući Radićevo koketiranje s boljševicima – kod Pilara nailazila na simpatije. Druga je stvar bila s njegovom procjenom izgleda na uspjeh te akcije, s obzirom na postojeće međunarodne okolnosti. Djelujući izvan glavnih stranačkih tokova, s hipotekom protivnika jugoslavenske države i političkog osuđenika, Pilar se je 1924. ipak ponovno oglasio tezama koje su morale izazvati pozor političkih krugova. Opet je to učinio na području na kojem se je najbolje snalazio: kao geopolitičar i autor ideoloških tekstova. Tada će, naime, u prvome broju časopisa *Kroacija. Hrvatska smotra za kulturu, gospodarstvo i politiku* – među tekstovima koje su potpisali mahom poznati autori, među kojima su bili Vjekoslav Klaić, Rudolf Herceg, Mirko Košutić, Rudolf Horvat, Joe Matošić, Ivica

⁵⁶⁸³ Primjerice, po stilu, sadržaju i porukama, vjerojatno njemu treba pripisati i nepotpisani članak „Wirtschaftliche Selbstständigkeit Jugoslawiens. Von hervorragender Seite ausserhalb der Redaktion“, koji je objavljen u tjedniku *Der Morgen*, Nr. 18, 30. IV. 1923., 4.-6.

⁵⁶⁸⁴ *Hrvat*, 6/1924., br. 1211, 20. III. 1924., 3.

⁵⁶⁸⁵ „Predavanje Dra I. Pilara“, *Hrvat*, 6/1924., br. 1214, 24. III. 1924., 3.

Kovačević i drugi – svjetlo dana ugledati njegova opsegom mala, ali više nego zanimljiva rasprava pod naslovom „Diktat geopolitičkog položaja“.⁵⁶⁸⁶

U sadržajnom smislu ta rasprava nije donijela ništa bitno novo u odnosu na ranije Pilarove geopolitičke rasprave, ali je važna zbog toga što jasno pokazuje da je on već tada imao u glavi razrađene misli i ideje koje će u nizu spomenica i rasprava razraditi u posljednjim godinama svoga života. No, ne manje je ta rasprava važna po trenutku u kojem je objavljena i po jedva prikrivenu poučku da Hrvatska nema što tražiti na istoku – dakle, ni u savezu sa Srbima, niti u savezu s Rusima. Karakteristično je da je praktično u isto vrijeme do tih zaključaka (a i do potrebe da ih javno izrazi), došao još jedan ugledni Pilarov suvremenik i suputnik, suosuđenik iz 1921. godine, dr. Milan Šufflay. Iako je u ideološkom smislu zastupao izrazito konzervativna stajališta – nasuprot Pilarovu modernizmu i povremenome mladenačkom koketiranju s naprednjaštvom – Šufflay je približno u isto vrijeme napisao niz eseja u kojima je naglašavao hrvatsku bezuvjetnu pripadnost Zapadu.⁵⁶⁸⁷ On je radićevskoj ideologiji predbacivao da je već prije rata stajala „stanovitoj opreci prema naslijeđenom zapadnom poimanju“, ali je poslije rata poprimila „jaku istočnjačku natruhu“ te se je „izoštrila [...] u eurazijskom smjeru“.⁵⁶⁸⁸ No, osim tih razmjerno blagih ukora Radićeva očijukanja s Istokom, Šufflay je – za razliku od Pilara – na taj problem pokušao dati i praktični politički odgovor. Učinio je to pokušajem osnivanja Hrvatske radikalne stranke, u čijim je programskim dokumentima kao glavni motiv toga svoga koraka označio upravo Radićevo – prema Šufflayu, posve pogrešno – stanovište da se „stara Evropa“ nalazi u agoniji i da rješenje za svoja „utopistička socijalna pregnuća“ valja tražiti na Istoku, odnosno u Moskvi.⁵⁶⁸⁹

Pilar se nije odlučio na praktično političko djelovanje protiv toga Radićeva koraka, a nije ga – za razliku od Šufflaya – izravno ni spomenuo. No, osuda toga Radićeva zastranjenja do koje je on došao vlastitim promišljanjem, na tragu tekstova koje je objavio nekoliko godina ranije, bila je jednako načelna i jednako dosljedna. Polazeći od toga da „geopolitički, t. j. političko zemljopisni položaj svakome narodu imperativno diktira stanovite dužnosti“,⁵⁶⁹⁰ Pilar – slično Šufflayu – svoje polazište formulira u obliku upozorenja: narod koji ne shvati taj diktat i koji mu se ne pokori, ima snositi najteže kazne.⁵⁶⁹¹ Oni narodi koji su taj geopolitički diktat shvatili, postali su u moćni, za što najbolji primjer pruža Velika Britanija koja je zahvaljujući tomu uspjela amalgamirati raznorodne elemente i izrasti u „anglosaksonsku naciju, za sada najjaču na

⁵⁶⁸⁶ Pretisak rasprave kojim se ovdje služimo, objavljen je u časopisu *Pilar*, 1/2006., br. 1, 119.-125.

⁵⁶⁸⁷ M. ŠUFFLAY, *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike. Dvanaest eseja*, Zagreb, 1928. Da Šufflay u tom razmišljanju nije bio usamljen, rječito govori, primjerice, i uvodnik sarajevske *Hrvatske sloge* koji je pod naslovom „Što znači Hrvat?“, objavljen u br. 28 toga lista od 5. V. 1923., 1. formulirao skoro navlas iste one misli koje će kasnije napisati Šufflay: Hrvati i Srbi ne samo da nisu jedan, nego su štoviše dva „kulturno oprečna“ naroda; jedan teži Istoku, drugi Zapadu, a „Hrvat danas zapravo znači čast, moral, poštenje, znači ono najviše i najsvetije zbog čega su ginuli milijoni...“

⁵⁶⁸⁸ M. ŠUFFLAY, „Na Obznanu“, *Novo vrijeme*, 1/1926., br. 2, 26. VI. 1926., 1., u: *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 224.

⁵⁶⁸⁹ HR-HDA-832-2-3. OF M. Šufflaya. „Manifest Hrvata radikala“.

⁵⁶⁹⁰ I. PILAR, „Diktat geopolitičkog položaja“, 119.

⁵⁶⁹¹ Isto.

svijetu“.⁵⁶⁹² Kod nas Hrvata, nastavlja Pilar – koji više ne poznaje pojam narodnoga jedinstva o kojem je možda nevoljko, ali ipak jasno govorio početkom 1921. godine – politička je povijest „tek od par decenija stupila u fazu potpune narodne svijesti“, pa još nismo u stanju u potpunosti shvatiti diktat našega geopolitičkog položaja, tim više što je on vrlo složen, pa nije čudo da nismo spoznali da „svakako potječe odatle najveći dio naše političke i socijalne mizerije.“⁵⁶⁹³

Balkan odnosno prostor na kome su smještene hrvatske zemlje, napominje Pilar, nema prirodnih granica, pa „mi geopolitički sjedimo na dva stolca“, uslijed čega „čitava naša historija pokazuje neko lelujanje čas k zapadu, čas k istoku, bez da se je konačno mogla smiriti u jednom.“⁵⁶⁹⁴ Već je Vjekoslav Klaić upozorio na to da je hrvatski položaj granični, ističe Pilar, naglašavajući da iz toga proizlaze ne samo geopolitičke, nego i kulturnopolitičke posljedice, pa diktat hrvatskoga položaja glasi: „Narod ovakog položaja na granici dvaju svjetova, mora se opredijeliti za jednu stranu, i to za onu, koja bolje odgovara njegovoj naravi i njegovoj tradiciji.“⁵⁶⁹⁵ To ne može znati ako ne zna bit („bivstvo“) Istoka i Zapada. Druga geopolitička činjenica, nastavlja Pilar, proizlazi iz nejedinstvenosti hrvatskoga geopolitičkog prostora koji je okružen četirima jedinstvenim geopolitičkim cjelinama (balkanskim masivom, panonskom ravnicom, alpskim područjem i Apeninskim poluotokom). Alpsko i apeninsko područje su politički i etnički jedinstveni, a u to je sve donedavno vrijedilo i za panonski prostor, koji je razbijen tek u Prvome svjetskom ratu, uslijed čega su ojačali Srbi, najbliži hrvatski srodnici „koji su, koliko smo dosele mogli razabrati, prema nama zauzeli slični stav političke prevlasti, kao što su nekada činili Mađjari.“⁵⁶⁹⁶

Uslijed svoje geopolitičke jedinstvenosti, ta četiri susjedna teritorija su mogla kroz povijest vršiti snažan kulturni, gospodarski i politički utjecaj na pojedine dijelove hrvatskog teritorija, dok Hrvati zbog nejedinstvenosti svog prostora nisu mogli postići kulturno, ekonomsko i etničko, pa samim time ni političko jedinstvo. To će vrijediti i ubuduće, pa je „Hrvatima [...] mnogo teže sačuvati svoje političko jedinstvo i neodvisnost, nego ikojem drugom narodu u Evropi“.⁵⁶⁹⁷ Da bi u tome uspjeli, napominje Pilar, moraju biti „politički, socijalno, gospodarski i kulturno bolje i jedinstvenije organizovani od naroda, koji ih okružuju i drže u vlasti spomenuta četiri velika, jedinstvena teritorija“.⁵⁶⁹⁸ Činjenica da se neposredno uz jadransku obalu dižu visoke planine, i da sve velike hrvatske rijeke „teku u protivnom smjeru od prirodne težnje našeg prometa na jadransko more“, nameće potrebu „intenzivne njege prometnih tehničkih sredstava – poglavito cesta i željeznica“, što je „treći diktat“ hrvatskoga geopolitičkog položaja.⁵⁶⁹⁹

⁵⁶⁹² Isto, 119.-120.

⁵⁶⁹³ Isto, 120.

⁵⁶⁹⁴ Isto, 121.

⁵⁶⁹⁵ Isto.

⁵⁶⁹⁶ Isto.

⁵⁶⁹⁷ Isto, 122.-123.

⁵⁶⁹⁸ Isto, 123.

⁵⁶⁹⁹ Isto, 124-125. Do vrlo sličnih zaključaka je 1925. došao i F. LUKAS, „Geografijska osnovica hrvatskoga naroda“, 19-91.

Pilar ne će otvoreno kazati da Hrvati nemaju što tražiti na Istoku i da se moraju konačno i neopozivo odrediti za Zapad, ali to proizlazi iz nastavka njegova izlaganja. Kao posebno važnu i pozitivnu okolnost on ističe da „mi Hrvati doduše imademo preko 600 kilometara morske obale i (osim Norveške), najrazvijenije obale u Evropi, koja je čitava u neospornom posjedu našega narodnoga elementa. Imamo dakle more, uvjet svakoga napretka kulturnoga i privrednoga, osnov razvitka i veličine svakoga naroda. Ali po nesreći, uz čitavu tu obalu pružila su se obalna gorja od Rijeke do Bara crnogorskoga, koja tu obalu neprohodnima gorama dijeli od kontinentalnoga zaledja. Prema tome ni jedna od velikih rijeka, kojima hrvatski teritorij obiluje, ne nosi svoje vode u Jadransko more. Sve naše rijeke teku u protivnom smjeru od prirodne težnje našega prometa na Jadransko more i nose svoje vode u daleko Crno more, koje leži izvan našega etničkoga i političkoga dohvata, i koja je povrh svega, prometno jedan ćor-sokak, jer je zatvoreno ne

samo prirodno Dardanelskim tjesnacem, nego i politički diplomatskim zatvorom toga tjesnaca. Priroda dakle nije u rijekama dala prirod[n]a pomagala za razvitak prometa na mor[u], jer naše vode ne nose našu robu nego u more, koje za nas nema nikakvoga prometnoga znamenovanja.“⁵⁷⁰⁰

Poruka nije mogla biti jasnija: ako crnomorski sliv za nas „nema nikakvoga prometnoga znamenovanja“, onda je jasno da mi kao narod u gospodarskome smislu nemamo što tražiti na Istoku; ako tamo nemamo gospodarskih interesa, onda ne možemo imati ni kulturnih niti političkih. Bila je to – 1924. godine – poruka i Stjepanu Radiću i svim hrvatskim političkim grupacijama koje su rješenje hrvatskog pitanja tražile u sporazumu s Beogradom (ili, još dalje, s Moskvom). Umjesto toga, Hrvatska se mora orijentirati prema Europi odnosno prema Jadranu, a budući da između obale i zaleđa nema prirodnih veza, potrebno je izgraditi umjetne: „Ako iz svega toga povučemo nužne zaključke, dobiti ćemo treći diktat geopolitičkoga položaja, koji glasi: Samo intenzivnom njegovom prometnih tehničkih sredstava – poglavito cesta i željeznica mogu Hrvati ekonomski unaprediti svoj narodni teritorij. Oni dakle moraju sa što više i sa što racionalnijim i promišljenijim cestovnim i željezničkim vezama povezati glavne točke svoje spružene obale od Rijeke do Bara crnogorskoga sa njihovim kontinentalnim zaledjem, jer samo tako mogu savladati zapreke, koje im je u pogledu gospodarskoga razvitka postavila geopolitička priroda njihova narodnoga teritorija. A po unutarnjoj vezi, koja postoji između ekonomskoga i političkoga te kulturnoga razvitka, oni samo tim putem mogu racionalno udovoljiti i onim diktatima, koje smo na prvom i drugom mjestu spomenuli.“⁵⁷⁰¹

Da je u novim okolnostima htio i na drugi način pokazati da hrvatska budućnost ne leži na Istoku i u zajedničkoj državi sa Srbima – i dokazati zašto je tako – pokazuje i činjenica da je Pilar 1924. počeo razmišljati o novom izdanju *Južnoslavenskog pitanja*. Ono je imalo zadaću opet upozoriti i hrvatsku i europsku javnost, kako političke krugove tako i inteligenciju uopće, da je

⁵⁷⁰⁰ I. PILAR, „Diktat geopolitičkoga položaja“, 124.

⁵⁷⁰¹ Isto, 124.-125. Pilar, dakle, Boku kotorsku smatra dijelom hrvatskoga narodnog prostora, ali ima na umu snagu Italije, pa ne svojata Istru.

jugoslavenska država zbog povijesnih, geopolitičkih, sociopsiholoških i gospodarskih razloga zapravo neodrživa. O tome ne može biti nikakve dvojbe, jer se drugačiji zaključak iz *Južnoslavenskog pitanja* ne može izvući. Logična je bila njegova ocjena da je trenutak za novo izdanje njegova životnog djela pogodan, i to ne samo zbog zaoštrenih unutarjugoslavenskih suprotnosti koje su izazivale pozornost Europe i koje su Radića potaknule na putovanje po europskim prijestolnicama. U srpnju 1924. Pilar se je, naime, odlučio pismom obratiti nekome njemačkom konzulu, najvjerojatnije onomu u Zagrebu. Koncept pisma, datiran 19. srpnja 1924., sačuvan je u njegovoj ostavštini koja je danas pohranjena u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.⁵⁷⁰²

U tome konceptu Pilar navodi kako je on pravi autor *Južnoslavenskog pitanja*, knjige kojom je htio pomoći Središnjim silama – na čijoj je strani tada stajao – da shvate vlastite pogriješke i uoče opasnost položaja na Jugu. Riječ je, kaže on, o savjesno i temeljito prikupljenome povijesnom materijalu koji je imao pokazati Austro-Ugarskoj kako najbrže sanirati taj položaj. Tako je knjiga koja je trebala biti tek političko štivo, dobila izrazito široku znanstvenu podlogu. Čisto politički dio sažet je u posljednju, devetu glavu, nastavlja Pilar, a baš zbog nepoznatoga ili zaboravljenoga povijesnoga gradiva, knjiga je postigla neslućeni uspjeh: djelovala je kao bomba. Prva naklada (nakladnik Manz tada je trpio od nestašice papira, napominje Pilar) koja je iznosila 1.500 primjeraka, planula je za četiri mjeseca, a već dva mjeseca nakon njezina izlaska on je kao njezin autor mogao s odgovornim njemačko-austrijskim čimbenicima razgovarati o rješenju južnoslavenskog pitanja u duhu svoje knjige. Budući da su se Mađari tomu opirali, Pilar je – tvrdi on – nakon iduća četiri mjeseca mogao pregovarati i s njima. Koncem rujna je dva puta razgovarao i s grofom Tiszom, ali su šest tjedana kasnije i Tisza i cijela Monarhija postali prošlost. Zbog te knjige je Pilar, tvrdi on za sebe, podnio najteže progone i jedva je spasio život, izgubivši pritom imetak koji je stekao kao jedan od najviđenijih odvjetnika u Bosni.⁵⁷⁰³

No, knjiga – nastavlja Pilar – nije doživjela sudbinu svojih političkih tendencija, nego je stekla svjetski glas te je postala vodećom ideologijom u mnogim dijelovima nekadašnje Monarhije. Ne govori o tome samo iznimno povoljna kritika Attilija Tamara iz 1921., nego i činjenica da se od Pilara kao autora još traže primjerci knjige, a jedan je zatražio i pokojni američki predsjednik Harding preko jednoga svog pouzdanika. Knjiga je, dakle, postala knjižarski „rarissimum“, pa je na tržištu uopće nema. K tome se čuje da je beogradska vlada dala otkupiti i uništiti svaki dostupan primjerak. Upravo zbog toga što je knjiga jugoslavenskoj vladi nepoćudna, a on sam bio teško proganjen, nastavlja Pilar, on mora u odnosu na nju postupati s krajnjim oprezom. Zato se ne smije pojaviti kao autor drugog izdanja, ako misli živjeti u Kraljevini SHS. No, istodobno on ne može tek tako baciti u koš plod svoga dvadesetljetnog

⁵⁷⁰² NSK, OIP, R-7983, A-22. Već je spomenuto da je taj dokument priredio i objavio S. LIPOVČAN, „Koncept pisma njemačkom konzulu“, *GP*, II/2002., 217.-223. Ovdje će taj koncept biti citiran po objavljenoj, čitatelju dostupnijoj verziji.

⁵⁷⁰³ S. LIPOVČAN, „Koncept pisma njemačkom konzulu“, 218.-219.

promišljanja i dvogodišnjeg pisanja. Zato je nakon zrelog razmišljanja došao do zaključka da ponudi na prodaju svoja autorska prava solidnoj inozemnoj kući, kako bi ih ova savjesno upotrijebila.⁵⁷⁰⁴

No, razumije se samo po sebi, naglašava Pilar, da se knjiga ne može pojaviti u istome obliku. Njezin politički zahtjev, rješenje južnoslavenskoj pitanja u Austro-Ugarskoj, danas je bespredmetan. No, vrijednost knjige i nije u političkome, nego u znanstvenome njezinu dijelu – dakle, u sadržaju prvih osam poglavlja. Međutim, i tih osam poglavlja bi trebalo depolitizirati, a deveto bi trebalo biti potpuno novo te bi trebalo nositi naslov „Propast Austro-Ugarske“.⁵⁷⁰⁵ Dakako, napominje Pilar, izvedba te zamisli ni u tehničkom smislu nije laka, jer se on kao autor ne smije izložiti opasnosti s kojom je skopčana potraga za takvim nakladnikom. No, budući da je knjiga pisana s pronjemačkih pozicija, Pilar drži da bi trebala biti tiskana u Njemačkoj. Nevolja je, međutim, da su gospodarske prilike u Njemačkoj sada takve da je teško očekivati da bi se neki njemački nakladnik izložio velikomu trošku skopčanu s otkupom autorskih prava. Baš zato se on i obraća konzulu: drži, naime, da njemačka vlada ne može biti ravnodušna u odnosu na takvo djelo. Mora se pretpostaviti – piše Pilar – kako Nijemci imaju interesa da se u Njemačkoj pojavi knjiga koja predstavlja najbolji prikaz korijena svjetskog rata, odnosno raščlanjuje jugoslavensko i velikosrpsko pitanje, tim više što je ionako pisana na njemačkom jeziku i s pozicija koje su sklone Njemačkoj, pa može biti izvrsno oružje protiv laži o njemačkoj odgovornosti za rat, budući da pokazuje kako su za nj krivi Rusija i njezini sateliti.⁵⁷⁰⁶ Polazeći od te pretpostavke, Pilar moli konzula da njegovo pismo proslijedi na odgovarajući način, kako bi o njegovoj molbi (*Bitte*) odlučili mjerodavni. On se nada da će njemačka vlada potaknuti neku veliku nakladničku kuću da se obrati autoru, pa će on s njom izravno dogovoriti pojedinosti transakcije. Svojoj molbi Pilar prilaže ocjene i prikaze svoje knjige, a nudi da će po potrebi dostaviti i samu knjigu, od koje ima još samo dva primjerka. No, poznato mu je da u knjižnici njemačkoga Ministarstva vanjskih poslova ionako već postoji jedan primjerak. Na koncu moli konzula za potpunu diskreciju.⁵⁷⁰⁷

Je li to pismo ođaslano ili nije, ni danas ne znamo sa sigurnošću, pa ne znamo ni njegov konačni sadržaj. Način na koji je formuliran koncept i činjenica da svoje obraćanje Pilar naziva „molbom“ (*Bitte*), pokazuju da ne bi valjalo olako odbaciti obiteljsku predaju prema kojoj je Pilara na pokušaj objavljivanja novog izdanja *Južnoslavenskog pitanja* primarno nukalo nastojanje da priskrbi honorar, jer se je njegova obitelj našla u materijalnim nedaćama.⁵⁷⁰⁸ Tomu u prilog moglo bi govoriti i pismo koje je sredinom siječnja 1924. poslao Mehmedu Spahi, predsjedniku JMO-a. Spaho je početkom 1922. podnio ostavku na mjesto ministra trgovine i prometa, kao i na položaj vršitelja dužnosti („zastupnika“) ministra zdravlja.⁵⁷⁰⁹ No, na

⁵⁷⁰⁴ Isto, 220.-221.

⁵⁷⁰⁵ Isto, 221.

⁵⁷⁰⁶ Isto, 222.

⁵⁷⁰⁷ Isto, 222.-223.

⁵⁷⁰⁸ B. Jančiković autoru 4. VI. 2014. To mišljenje izraženo je i u: B. JANČIKOVIĆ, „Autor i njegovo djelo: L. von Südland i 'Južnoslavensko pitanje'“, 146.

⁵⁷⁰⁹ Husnija KAMBEROVIĆ, *Mehmed Spaho (1883-1939). Politička biografija*, Sarajevo, 2009., 50.-51.

skupštinskim izborima u ožujku 1923. hametice je porazio sve suparnike i postao neprijeporni politički prvak bosansko-hercegovačkih muslimana, a skupa s Radićem i Korošcem je 27. ožujka iste godine formirao Federalistički blok koji će u travnju iste godine pokušati postići trajniji sporazum sa srpskim radikalima.⁵⁷¹⁰ Tek u srpnju 1924. vratio će se kao ministar u kratkotrajnu Davidovićeovu vladu.⁵⁷¹¹

Dakle, u vrijeme kad mu se je Pilar obratio, Spaho je bio tek bivši ministar, ali ga je Pilar svejedno oslovljavao kao ministra, moleći ga da podupre njegovo nastojanje da uđe u nadzorni odbor fuzionirane Hrvatske centralne banke i Muslimanske centralne banke u Sarajevu.⁵⁷¹² Činjenica da je Pilar u tom pismu isticao svoje zasluge u pobijanju klerikalizma kod katolika i uspostavljanju hrvatsko-muslimanske suradnje, ne bi sama po sebi morala govoriti o Pilarovu pokušaju da neposredno utječe na politički razvitak. Mogla je ona govoriti samo o njegovu pragmatičnu nastojanju da priskrbi Spahinu pomoć, baš kao što će malo kasnije on javno – u kontekstu koji nije nužno izazivao potrebu da se Spahino ime spomene u pozitivnu svjetlu – pohvaliti političarova oca, „staroga Mehmeda eff. Spahu“ kao „izvanrednog Aristotelista“.⁵⁷¹³

No, činjenica da je Pilar malo prije toga obraćanja njemačkomu konzulu odlučio prikazati roman o albanskoj prošlosti, dosta jasno pokazuje da mu ni tada na umu nisu bili samo materijalni interesi.⁵⁷¹⁴ Skoro je nemoguće da Pilar ne bi znao da se iza pseudonima *Alba Limi* krije njegov suosuđenik Milan Šufflay, a u tom slučaju mu je moralo biti jasno i to, da objavljivanje prikaza Šufflayeva romana može biti shvaćeno i kao provokacija. Samo Šufflayevo djelo teško da bi moglo biti povod tom prikazu, jer je roman objavljen skoro četiri godine ranije. Zato se i Pilar njegovom literarnom dimenzijom bavi samo uzgred, pa će prije biti da je Šufflayevu knjigu uzeo u ruke u sklopu svog proučavanja prošlosti Balkana, možda i zbog aktualnih previranja u Albaniji. Slično je bilo i sa zamisli o objavljivanju drugog izdanja *Južnoslavenskog pitanja*: i tu je vjerojatno Pilar na umu imao druge, ne samo materijalne razloge – ili je bar osjetio kako bi opće okolnosti mogle pomoći da Njemačka prihvati njegovu zamisao o objavljivanju novog izdanja knjige. Nije bio posrijedi samo Radićev odlazak u emigraciju, nego i obnovljeni krug rasprava o odgovornosti za Prvi svjetski rat. U to je doba, naime, osvanulo nekoliko tekstova koji su ponovno bacili svjetlo na predvečerje rata odnosno na Sarajevski atentat iz 1914. godine.

To pitanje, kao dio kompleksa odgovornosti za izbivanje Prvog svjetskog rata (tzv. *Kriegsschuldfrage*), bilo je aktualno još dugi niz godina nakon njegova završetka i nije predstavljalo samo historiografsku, nego i aktualno-političku temu koja je znala neposredno utjecati i na međunarodne odnose, a u nizu zemalja – napose u onima koje se na koncu rata nisu

⁵⁷¹⁰ Opš. R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 167.-171. i d.

⁵⁷¹¹ Usp. „Pregled svih vlada od 7. 12. 1918. do 6. 1. 1929.“, u: J. HORVATH, „U zajedničkoj državi. Pregled političkih događaja od 1918. do 1929.“, *Obzor. Spomen-knjiga*, 116.

⁵⁷¹² Pilarovo pismo Spahi od 14. I. 1924. objavio je S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 186.-187.

⁵⁷¹³ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (2), *Hrvat*, 6/1926., br. 1929, 5. VI. 1926., 6.

⁵⁷¹⁴ I. PILAR, „Jedan zaboravljeni historijski roman. Alba Limi: Kostadin Balšić (1392-1402.). Historijski roman u tri dijela. Zagreb, 1920. Tisak tiskare Merkur“, *Obzor*, 65/1924., br. 81, 23. III. 1924., 1.-2.

našle među zadovoljenim pobjednicima – uvelike je determinirala unutarjno-politički razvitak.⁵⁷¹⁵ Osim problema etičke i političke odgovornosti za strahovita razaranja u razdoblju između 1914. i 1918., pitanje odgovornosti za rat uvijek iznova su poticali problemi s poratnim uređenjem Europe i ratnim reparacijama. Osobito nezadovoljstvo prevladavajućim stajalištima postojalo je u Njemačkoj koja nije bila samo vojnički poražena, nego i politički desetkovana, a psihološki ponižena. U tom svjetlu je čl. 231. Versailleskoga ugovora, kojim je – nakon naglašenoga francuskog inzistiranja – utvrđena njemačka krivica za njegovo izbijanje, postalo ne samo jednim od ključnih pitanja njemačke vanjske politike, nego i bitan čimbenik unutarjnega društvenog i ideološko-političkog raslojavanja u Njemačkoj.

Zato je u njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova ustrojen poseban odjel koji se je bavio uzrocima rata, a njemačka je vlada već u srpnju 1919. donijela odluku o pripremanju zbirke dokumenata koja bi rasvijetlila diplomatske i političke aktivnosti uoči Prvoga svjetskog rata.⁵⁷¹⁶ Prvotna vladina nakana da objavi *Bijelu knjigu* koja je imala objasniti i opravdati ulogu Njemačkoga Reicha, zaslugom priređivača obuhvatila je ne samo izvorno planirano razdoblje od 1912. naovamo, nego se je protegla sve do vremena osnivanja Reicha, 1871. godine. Slijedom toga se je pretvorila u impozantnu zbirku dokumenata o predratnoj politici, koja je pod naslovom *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes im Auftrage des Auswärtigen Amtes (Visoka politika europskih vlada 1871.-1914. Zbirka diplomatskih dokumenata Ministarstva vanjskih poslova, po ovlaštenju Ministarstva vanjskih poslova)* objavljena u Berlinu od 1922. do 1927. u 40 knjiga (od čega je čak dvanaest objavljeno u dva sveska). Zbirku su uredili Johannes Lepsius (1858.-1926.), Albrecht Mendelssohn Bartholdy (1874.-1936.) i Friedrich Thimme, kao jedini povjesničar od njih trojice.⁵⁷¹⁷

Na poticaj spomenutog odjela Ministarstva vanjskih poslova nastao je 1921. odbor pod nazivom Središnjica za istraživanje uzroka rata (*Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursache*), a dvije godine kasnije u Berlinu je pokrenut i popularno pisani časopis pod naslovom *Pitanje odgovornosti za rat (Kriegsschuldfrage)*, koji je 1929. preimenovan u *Berlinski mjesečnik za međunarodno prosvjeđivanje: Pitanje odgovornosti za rat (Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung: Die Kriegsschuldfrage)*, a 1932. u *Berlinski mjesečnik: Časopis za pretpovijest i povijest svjetskoga rata (Berliner Monatshefte: Zeitschrift für Vorgeschichte und Geschichte des Weltkrieges)*, te je pod tim naslovom izlazio do posljednjega broja, objavljenog za srpanj i kolovoz 1944. godine. U časopisu su surađivali brojni, ne samo njemački i austrijski povjesničari, publicisti, vojni časnici i stručnjaci drugih profila.

Njihovi su prilozi u velikoj mjeri bili determinirani njihovom nacionalnom pripadnošću i političkom orijentacijom, ali je bilo i iznimaka. Tako je, primjerice, u revizionističkim krugovima

⁵⁷¹⁵ Opš. V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, Beograd, 1966.

⁵⁷¹⁶ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 15.-16.

⁵⁷¹⁷ Annelise THIMME, „Biographische Einführung“, u: *Friedrich Thimme 1868–1938. Ein politischer Historiker, Publizist und Schriftsteller in seinen Briefen*, Hrsg. von Annelise Thimme, Boppard am Rhein, 1994, 43-44.; J. ANKER, „Thimme, Friedrich Wilhelm Karl“, 1215.

– dakle, u krugovima koji su smatrali pogrješnom tezu uglavljenu u spomenutom čl. 231. Versailleskog ugovora – vodeću ulogu preuzeo američki povjesničar Sidney Bradshaw Fay, profesor novije europske povijesti na sveučilištu Harvard. On je glavninu odgovornosti svaljivao na Rusiju i Srbiju, a uz to i na Britaniju i Francusku koje su dijelom svjesno, a dijelom nesvjesno ohrabrivale ruski i srpski ekspanzionizam i zveckanje oružjem. Svoje stajalište, koje je izrazio u nizu članaka, Fay je kasnije zaokružio 1928. u već spomenutoj dvosveščanoj knjizi pod naslovom *The Origins of the World War*, koja je doživjela čitavu seriju kasnijih izdanja.⁵⁷¹⁸ No, upravo 1923. godine, u burnome razdoblju francusko-njemačkih okapanja oko Ruhra, političke je i historiografske krugove potresla vijest da je srpski povjesničar Stanoje Stanojević objavio knjižicu o sarajevskom atentatu u kojoj je – uopće ne želeći stati na stranu revizionista – učinio baš to, zastupajući stajalište da je vlada Kraljevine Srbije znala za pripreme atentata.⁵⁷¹⁹ I u jugoslavenskoj je javnosti Stanojevićeva knjižica proglašena „senzacionalnom“.⁵⁷²⁰ Malo kasnije, 1924. godine Stanojeviću je tezu u spomenici pod naslovom *Krv Slovenstva* potvrdio srpski povjesničar, sveučilišni profesor i akademik, političar Ljuba Jovanović, koji je 1909.-1911. bio ministar unutarnjih poslova, a 1914.-1918. ministar prosvjete u vladi Kraljevine Srbije.⁵⁷²¹

Za njemačko-austrijske krugove to nije bilo ništa novo. Kod njih je prevladavalo uvjerenje da je glavna odgovornost na Srbiji i Rusiji, pa je to o desetoj obljetnici sarajevskog atentata ponovio i Leopold Mandl.⁵⁷²² Međutim, sad se je to priznavalo na srpskoj strani. Na taj zaokret u srpskome prikazivanju uzroka rata svjetsku je javnost upozorila poznata umjetnica i antropologinja Mary Edith Durham, koja je i inače bila nesklona Srbima i Srbiji.⁵⁷²³ Time je ona potaknula R. W. Seton-Watsona, koji je imao potrebu braniti britanske pozicije, ali i teze koje je godinama promicao, da pokuša nagovoriti svoje srpske prijatelje da demantiraju izjave koje su i srpsku i britansku poziciju činile etički i politički problematičnom. Kad nije uspio mobilizirati ni službeni Beograd niti svoje suradnike i informatore, Seton-Watson se je 26. veljače 1925. oglasio u *The Timesu* i javno pozvao Pašića i Jovanovića da opovrgnu takve tvrdnje.⁵⁷²⁴ Milan Ćurčin je u *Novoj Evropi* već 1. ožujka donio to pismo, a dogodine će u istome časopisu opisati čitavu dvogodišnju kronologiju javnih istupanja skopčanih s Jovanovićevom tvrdnjom,⁵⁷²⁵ ali i sažet

⁵⁷¹⁸ Njemačko izdanje kojim se ovdje služimo, objavljeno je 1930. u Berlinu pod naslovom *Der Ursprung des Weltkriegs. Die äusseren Anlässe zum Kriege*. Na ovitak je nakladnik stavio i prikaz knjige objavljen u *The New York Herald Tribune*, u kojem se navodi da je Fayova studija u prah smrvila „bajku o versailleskoj krivici“.

⁵⁷¹⁹ S. STANOJEVIĆ, *Ubistvo austrijskog prestolonaslednika Ferdinanda*, Izdavačka knjižnica „Napredak“ Beograd, 1923., srp. ćir.

⁵⁷²⁰ M. PRELOG, „St. Stanojević: Ubistvo austrijskog prestolonaslednika Ferdinanda. Prilozi pitanju o početku svetskog rata. Beograd. Izdavačka knjižnica 'Napredak' 1923.“, *Jugoslavenska njiva*, 7/1923., knj. II., august 1923., 161.-162.

⁵⁷²¹ Lj. JOVANOVIĆ, „Posle Vidovdana 1914. godine“, *Krv Slovenstva. Spomenica desetgodišnjice svetskog rata 1914-1924*, Beograd, 1924.

⁵⁷²² L. MANDL, „Ein düsterer Gedenktag“, *Neues 8-Uhr Blatt*, 11/1924., Nr. 2907, 28. VI. 1924., 2.

⁵⁷²³ M. E. DURHAM, „Why I believe the Serbians deliberately precipitated the War“, *Kriegsschuldfrage*, Juli 1924.; ISTA, *The Sarajevo Crime*, George Allen and Unwin Ltd., London, 1925.

⁵⁷²⁴ Opš. V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, Beograd, 1966., 663.-669. i d.

⁵⁷²⁵ Ć. [M. ĆURČIN], „G. Pašić i Sarajevski Atentat“, *Nova Evropa*. knj. XIII., br. 9, 11. V. 1926., 269.-273.

pregled polemika o ulozi Srbije, koje su se u posljednje vrijeme pojavile u stranim časopisima i novinama.⁵⁷²⁶

Jovanović, međutim, ni nakon Seton-Watsonova apela nije želio demantirati ono što je napisao. Naprotiv, on je u beogradskoj *Politici* već 17. travnja 1925. izjavio kako je Pašić kao predsjednik vlade još 1914. nešto slično izjavio mađarskomu tisku.⁵⁷²⁷ Naravno, bilo je u Srbiji tumačenja da se je u tome pranju prljavog rublja jednostavno radilo o borbi za prevlast u Radikalnoj stranci.⁵⁷²⁸ To je svakako bilo moguće, ali su posljedice polemike nadilazile taj okvir. Ogorčen na Pašića i službeni Beograd što tom pitanju ne posvećuje dovoljnu pozornost, Seton-Watson se je opet dohvatio pera, pa je oštro kritizirao Fayove studije, a napose tekstove E. Durham,⁵⁷²⁹ da bi potom napisao i 1926. u Londonu objavio snažnom propagandom natopljenu knjigu o sarajevskom atentatu koju je Milan Ćurčin žurno preveo na srpski i već iste godine na ćirilici objavio u nakladi *Nove Evrope*.⁵⁷³⁰ U to su se vrijeme pojavili i drugi važni tekstovi o toj temi, pa se je na njih u svibnju 1926. u *Obzoru* osvrnuo i Milan Šufflay koji je o problemu odgovornosti za rat i inače napisao više članaka.⁵⁷³¹

Nema podatka da je upravo ta polemika koju su izazvala Stanojevićeva i Jovanovićeva priznanja potaknula Pilara na razmišljanje o novome izdanju *Južnoslavenskog pitanja* u donekle prerađenu i osuvremenjenom obliku. No, nije karakteristično bilo samo to da su njegovo životno djelo nezaobilaznom studijom smatrali i oni koji se s njezinim postavkama nesumnjivo nisu slagali, uključujući samoga Stanojevića,⁵⁷³² nego i to da je Pilarovo pismo konzulu nastalo u srpnju 1924., baš u vrijeme kad se je u njemačkom časopisu *Kriegsschuldfrage* pojavio članak M. E. Durham. Istodobno su prilike u Kraljevini SHS postajale sve dramatičnije. Orjunaška nasilja bivala su svakodnevna, a zagrebački *Hrvat*, glasilo Hrvatske zajednice kojoj je Pilar pripadao ili joj je bio naglašeno blizak, u to je vrijeme donosio dramatične naslove: „Krvavi dan na našem sveučilištu“ (26. svibnja), „Orjunaški simboli na kućama političara“ (13. lipnja), „Dr. Žanić

⁵⁷²⁶ M. Ć.[URČIN], „O odgovornosti za Svetski Rat“, *Nova Evropa*. knj. XIII., br. 9, 11. V. 1926., 273.-278. (srp. ćir.)

⁵⁷²⁷ „Izjava g. Lj. Jovanovića: Nema nikakvih otkrića – tvrdi g. Lj. Jovanović“, *Politika*, 22/1925., br. 6100, 17. IV. 1925., 3. (srp. ćir.)

⁵⁷²⁸ Đurđe JELENIĆ, „Vidov-danski atentat (1914. g.) i Ljuba Jovanović (1924. g.)“, *Politika*, 23/1926., br. 6437, 26. III. 1926., 1.-2. (srp. ćir.)

⁵⁷²⁹ R. W. SETON-WATSON, „The Sarajevo Crime by M. Edith Durham“, *The Slavonic Review* (London), vol. 4, No. 11, December 1925., 513.-520.

⁵⁷³⁰ R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo. Studija o uzrocima svetskoga rata*, Zagreb, 1926. (srp. ćir.)

⁵⁷³¹ M. ŠUFFLAY, „Kriegsschuldfrage. The Roots of the War. Radovi Bertranda Russela, Gareta Garretta i Johna Ewarta“, *Obzor*, 67/1926, 4. V. 1926., br. 119, 2.-3. Usp. *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 140.-143. Vidi i Šufflayev članak „The Sarajevo Crime“, *Novosti*, 16. VI. 1926., u: M. ŠUFFLAY, *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike*, 17.-19.; Šufflay je o tome pisao i kasnije, npr. u članku „Val 'ratne krivnje'“. Njemački 'Im Dienste der Wahrheit' i američki 'Current history', *Obzor*, 5. IV. 1927., u: *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani radovi, II. dio*. Prir. Darko Sagrač, Zagreb, 2000., 175.-177., odnosno u člancima „Istraživanja o ratnoj krivnji“, *Obzor*, 68/1927., br. 229., 28. VIII. 1927., te „Odgovornost za rat“, *Novi život*, Beograd, 1926., 90., koji su uvršteni u istu zbirku Šufflayevih članaka na str. 180.-183. i 184.-186.

⁵⁷³² Pilarova je knjiga *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* navedena među „važnijim delima“ za XII. glavu Stanojevićeve knjige koja je korištena kao školski udžbenik. Usp. Stanoje STANOJEVIĆ, *Istorija Srpskog naroda. Treće izdanje, popravljeno*, Beograd, 1926., 395.

predložen na kazan smrti: srpski kazneni zakon i austrijski generalni patent u praksi...“ (14. lipnja), „Zločinački režim na djelu“ (14. srpnja), „Strahovito nasilje PP-režima u Novoj Gradiški“ (16. srpnja), „Orjunaško ubojstvo u Zagrebu. + Marko Zovko“ (29. srpnja), „Postupak protiv ubojice Angjelinovića“ (29. srpnja)... I taj je list, tribina i glasnogovornik nesumnjivo umjerenih i ne nužno separatističkih krugova, počeo otvoreno pisati kako se vremena mijenjaju, pa „i Hrvati se drže one: Glava za glavu!“⁵⁷³³

U toj je društvenoj psihozi i u takvoj unutarnjoj i međunarodnoj situaciji Pilar donio odluku o pripremi novog izdanja *Južnoslavenskog pitanja*, knjige koja dokazuje nemogućnost opstanka jugoslavenske države i pokazuje razloge te nemogućnosti. Mi, doduše, ne znamo, je li pismo doista odaslano i – ako jest – u kojem je obliku došlo do njemačkoga konzula. Iz njega možemo nepobitno zaključiti samo to, da je Pilar u vrijeme njegova sastavljanja još bio nositelj autorskih prava koja će kasnije prepustiti svomu dobrom znancu, austrijskome pravniku, sveučilišnom profesoru i publicistu dr. Fritzu (punim imenom Friedrichu Ottokaru) Byloffu (1875.-1940.).⁵⁷³⁴ Kao što ćemo vidjeti, Byloffova supruga će ta autorska prava naslijediti te će ih kasnije besplatno ustupiti vlastima Nezavisne Države Hrvatske u sklopu priprema za dva zagrebačka izdanja glavnoga Pilarova djela, hrvatsko i njemačko.⁵⁷³⁵ Kad je i zašto došlo do tog ustupanja autorskih prava, zasad nije moguće rekonstruirati, a Byloffljevi nasljednici – kao što ćemo vidjeti – o tome dijelu obiteljske povijesti nisu otkrili nijednu novu činjenicu.

No, ima nekoliko zanimljivih pojedinosti koje treba imati na umu u kontekstu rasprave o Pilarovoj zamisli da se novo njemačko izdanje pripremi i objavi sredinom 20-ih godina 20. stoljeća. Koncept njegova pisma njemačkomu konzulu pronađen je, naime, tek 1993. godine, odvojeno od ostale Pilarove ostavštine: pronašao ga je stolar pri popravljaju staroga pisaćeg stola u kome je bilo sakriveno skoro sedam desetljeća. Čini se da ta okolnost jasno govori o Pilarovim bojaznima od redarstvenog pretresa, zbog čega je pismo konzulu skrio odvojeno od ostaloga gradiva i korespondencije. No, ništa manje zanimljiva nije činjenica da će za nekoliko godina upravo suurednik njemačke zbirke diplomatskih dokumenata i suradnik njemačkoga Ministarstva vanjskih poslova, dr. Friedrich Thimme, biti pisac predgovora posljednje Pilarove knjige, one koja će se pod naslovom *Immer wieder Serbien: Jugoslawiens Schicksalsstunde (Uvijek iznova Srbija: Sudbonosni trenutak Jugoslavije)* početkom 1933. pojaviti u Berlinu. Kad je posrijedi rasprava o odgovornosti za svjetski rat, Thimme je bio previše blizu njemačkoj diplomaciji da bi se smjela isključiti mogućnost kako je u određenom trenutku doznao za Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*, a vjerojatno i upoznao njezina autora.

Je li do toga došlo posredovanjem Ministarstva vanjskih poslova – pa, dakle, kao posljedica Pilarova pisma njemačkomu konzulu – ili nekako drugačije, zasad ne znamo. Ni druge se mogućnosti ne mogu isključiti, jer će također teško biti slučajno da je zadnju Pilarovu knjigu

⁵⁷³³ *Hrvat*, 6/1924., br. 1280, 13. VI. 1924., 3.

⁵⁷³⁴ Na Pilarove veze s Byloffom koje su vjerojatno motivirane zajedničkim interesom za vjersko-kulturna pitanja – iako ima znakova da bi možda mogle datirati iz doba rata – vratit ćemo se kasnije.

⁵⁷³⁵ Byloffova supruga Ella bila je sestra građevinskog inženjera i geologa Karla von Terzaghija (1883.-1963.), čije su zasluge na području mehanike tla iznimno velike.

tiskao ugledni berlinski *Verlag für Kulturpolitik* (*Naklada za kulturnu politiku*), kojemu je pokretač bio Karl Friedrich Nowak (1882.–1932.), nekadašnji bečki student, kasnije novinar i urednik kulturnih rubrika niza novina, koji je u toj nakladničkoj kući bio i urednik. Nowak je početkom Prvoga svjetskog rata postao ratni izvjestitelj, a postupno se je zbližio sa šefom glavnoga stožera austro-ugarske vojske, barunom, kasnije grofom Franzom Conradom von Hötzendorfom. Spomenutu je nakladničku kuću Nowak pokrenuo primarno sa svrhom objavljivanja uspomena njemačkih i austro-ugarskih dužnosnika.⁵⁷³⁶ a i sam se je bavio istraživanjem uzroka svjetskog rata. Jedno od niza njegovih publicističkih djela, knjigu *Versailles*, Pilar je odmah nakon njezina izlaska iz tiska prikazao 1928. u zagrebačkom *Hrvatu*, dnevniku Hrvatske federalističke seljačke stranke.⁵⁷³⁷ Povezivao je Nowaka i Pilara, dakle, interes za iste teme, a možda su ih povezivali i zajednički znanci i suradnici.⁵⁷³⁸

Jesu li se njih dvojica upoznali još u austro-ugarsko doba, posve je nepoznato i manje važno, ali nema nikakve sumnje da je pitanje odgovornosti za izbijanje svjetskoga rata za Pilara imalo i drugu, kako osobnu, tako i nacionalno-političku dimenziju: ono je govorilo o Srbiji i srpskoj politici. Njezinim će se demaskiranjem Pilar nastaviti baviti i u idućem razdoblju, dok u isto vrijeme bude naizgled lojalno sjedio s jugoslavenskim bankarima i ministrima, a i s njihovim francuskim pokroviteljima.

6.4. Na čelu Sociološkog društva

„Narod je jedan više jezični, kulturni i historičko-državni, nego etnički ili rasni pojam. Drugim riječima: naroda, koji bi bili rasno čisti i jedinstveni, danas nema. Svaki narod na svijetu je produkt etničkoga miješanja od više naroda i više rasa. To proizlazi iz one moralne sheme, po kojoj postaju narodi.“

Ivo Pilar (1926.)

Svega par mjeseci nakon preseljenja u Zagreb, Pilar je bio počeo pisati povijest svoje obitelji. Podatke o tome je od rodbine prikupljao i ranije, a sad ih je očito odlučio sistematizirati.

⁵⁷³⁶ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 20. O Nowaku opš. Bruno JAHN, *Die deutschsprachige Presse. Ein biographisch-bibliographisches Handbuch*, Bd. 2, M-Z, München, 2005., 767.; Eva MACHO, *Karl Friedrich Nowak (1882-1932)*, Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main, 2008.

⁵⁷³⁷ I. PILAR, „Karl Friedrich Nowak. 'Versailles'“, *Hrvat*, 1928., br. 2489, 7.-8.

⁵⁷³⁸ Nepune dvije godine prije Pilarove knjige, *Verlag für Kulturpolitik* objavio je knjigu *Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich, Apostolischer König v. Ungarn*, koju je priredio Eduard Ritter von Steinitz, a u nju je uvršten i tekst Stjepana Sarkotića pod naslovom „Meine letzten Audienzen beim Kaiser: Die südslawische Frage“. Godine 1928. u nakladi iste kuće izišli su *Fragmente eines politischen Tagebuches* J. M. Baernreithera.

Nije poznato je li pritom imao neki poseban naum i ambiciju, a ne zna se ni dokle je došao s istraživanjem. No, u njegovoj se ostavštini, pored niza fragmenata koji se bave istom temom, nalazi i rukopis pod naslovom „Obitelji Chavrak i Crnadak u starom Zagrebu“, datiran 25. siječnja 1921. godine. U njemu je on na osam rukopisnih stranica većega formata opisao društveni uspon tih obitelji, posebno ističući kako su one bile rijetke hrvatske građanske obitelji koje su došle do imetka i utjecaja, jer je u njihovo doba „hrvatsko bilo samo plemstvo i seljaštvo, a gradjanstvo [je bilo] pretežno tudjinskoga, većinom njemačko-austrijskog podrijetla.“⁵⁷³⁹

Ako se može pretpostaviti da su ga zaključci o hrvatskim (i slavenskim) karakternim slabostima, koje je otprilike u to vrijeme izložio u knjizi *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, motivirali na istraživanje razloga i okolnosti društvenog uspjeha vlastitih predaka, uslijed nedostatka gradiva nije moguće utvrditi je li to bavljenje obiteljskom poviješću prethodilo Pilarovu interesu za ulogu plemstva (i drugih društvenih razreda) u nacionalnome životu, ili je bilo tek njegova posljedica.

Pilar je, naime, još prije nego što je u pravome smislu riječi ušao u politički život, u lipnju 1906. godine – dakle, u vrijeme kad je u njemu tek dozorio plan o osnutku Hrvatske narodne zajednice – došao do zaključka da pojedini društveni razredi imaju jasnu ulogu u nacionalnome i u državnom životu. Iz sačuvanoga pisma koje je u to doba uputio Emiliju Laszowskom, vidi se da je tijekom svojih „socijoloških studija“ shvatio kako se je hrvatsko plemstvo pasiviziralo, pa je o uzrocima te pojave razgovarao sa svojim „dobrim prijateljem“, povjesničarom Rudolfom Horvatom, koji mu je preporučio da o tome razgovara s Laszowskim, sve s ciljem da ostatke toga društvenog sloja u kontekstu dramatičnih aktualnih prilika potakne na sudjelovanje u nacionalnome životu.⁵⁷⁴⁰ Toj se je temi posredno vraćao i u svojim raspravama koje su nastale u kasnijim godinama, a napose u *Južnoslavenskom pitanju*, u kojem je sociološkom metodom tumačio nastanak hrvatske države, kao i drugih europskih država osim bosanske, a potom i njezin slom te pojavu „bogumilstva“ i kasniji proces islamizacije dijela Hrvata.

Da je u sličnim kategorijama tumačio i suvremene pojave, jasno govori i bilješka kojom je popratio slom Austro-Ugarske. Iako se većini suvremenika činilo da će najveću korist iz svjetskog rata izvući Francuska, Pilar je već sredinom studenoga 1918. zaključio da su glavni pobjednici Angloamerikanci, kojima je – kako on piše – pošlo za rukom „atomizirati“ germanstvo i slavenstvo, „pak će sada lasno vladati cijelim svijetom“.⁵⁷⁴¹ U svjetlu njemačkog potpisa kapitulacije u šumi kod Compiègnèa i manjka američkog entuzijazma da se ustraje u uređenju prilika na Starome kontinentu, ocjena se je mogla učiniti pretjeranom, ali – kao što će pokazati daljnji društveni i politički razvitak čovječanstva – uopće nije bila pogriješna.

A s obzirom na njegov način razmišljanja te intelektualnu i ideološku poputbinu kojom je raspolagao, bilo je posve razumljivo da je Pilar tražio dublje uzroke boljševičkih revolucija u Rusiji i u Europi, koje su i u hrvatskim zemljama imale pandan u obliku mjestimičnih pobuna te

⁵⁷³⁹ POJ, „Obitelji Chavrak i Crnadak u starom Zagrebu“, 1.

⁵⁷⁴⁰ Usp. S. MATKOVIĆ, „Pilarovo pismo Emiliju pl. Laszowskom“, 97.-103.

⁵⁷⁴¹ POJ, Dnevnik Ive Pilara 1914.-1918., 53.

pojava „zelenoga kadra“ i općega društvenog rasula na koncu svjetskog rata. Bilo je logično da će se on zapitati, zašto je u narodu poput hrvatskoga – i to baš u onome njegovu dijelu koji je bio katolički – došlo do oduševljenja pravoslavnim Istokom i Srbijom, a da ni komunističke ideje nisu naišle na jednodušnu osudu. Moralo se je činiti logičnim da su uzroci tim pojavama isti ili slični uzrocima koji su nakon rata pogodovali naglom širenju Radićeve stranke najprije na području banske Hrvatske, a onda i u drugim hrvatskim zemljama, iako je i ona propovijedala mutnu agrarističku ideologiju u kojoj je bilo lako razaznati primjese internacionalizma, a u svakom slučaju sveslavenske i poganske, predkršćanske elemente.

Poučen dvadesetljetnim bosanskim iskustvom i fasciniran „bogumilstvom“ – makar su preuranjene ocjene da je on „bogumilstvu“ davao pozitivnu ocjenu – Pilar se je u tom razdoblju posve logično okrenuo sociologiji, socijalnoj antropologiji i socijalnoj psihologiji kao područjima koja su nudila neke odgovore na akutne društvene probleme. U njih on duboko ulazi već svojom knjigom *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, pa je nastavak studija bio skoro neminovan, tim više što je novo doba dovelo do naglog razvitka sociologije, biologije, antropologije i srodnih znanosti te prave poplave novih filozofskih, socioloških i prirodoznanstvenih smjerova. Razumljivo, te nove spoznaje i shvaćanja istodobno su otvarala nova pitanja koja su zahtijevala pomnija vjersko-kulturna istraživanja i reinterpretacije postojećih shvaćanja. Zato će se Pilar nakon Prvoga svjetskog rata dugi niz godina baviti antropologijom i „bogumilstvom“ odnosno, u nešto kasnijem razdoblju, manihejstvom i vjerskom poviješću Hrvata i Srba, a u svim tim istraživanjima dotaknut će se i teozofije, hipnoze, okultizma i parapsiholoških pojava.

Naravno, jedan dio tih interesa mogao se je zgodno povezati i s odvjetničkom strukom te iskoristiti i za osiguranje egzistencije obitelji, pa se je Pilar u prvim poratnim godinama, kako je opisano, zdušno pridružio udruzi kućevlasnika. Osim što je na taj način štitio i svoje interese nakon što je ponovno postao kućevlasnikom, to ga je povezivalo s najimućnijim društvenim slojem čije je društvene uloge – kao i značenja privatnog vlasništva uopće – Pilar bio iznimno svjestan, ali je jednako tako znao da je u društvu koje je osiromašeno ratom taj društveni sloj ujedno praktično jedini koji sebi može priuštiti odvjetnika. Njegov je „veleizdajnički proces“ zaprijetio da će pomutiti te planove, ali je ipak, svega nekoliko mjeseci nakon što je on završio, u Zagrebu početkom 1922. godine iz tiska izišlo prvo poratno – ne samo opsegom (412 stranica!), nego i zamašitošću problema kojim se bavi – ambiciozno zasnovano Pilarovo djelo, knjiga *Borba za vrijednost svoga „Ja“*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma* (Naklada St. Kugli, Zagreb, 1922.).

Vlado Šakić, koji drži da Pilaru na temelju toga djela pripada naslov „pionira socijalne psihologije u Hrvatskoj“, zabilježio je obiteljsku predaju da je ta filozofsko-psihologijska rasprava pisana između 1917. i 1922., dodajući kako za to nema dokumentarne potkrjepe i kako je najmlađi naslov koji je Pilar u njoj citirao, osvanuo 1919. godine.⁵⁷⁴² Naizgled nebitni podatak o tome kad je glavno Pilarovo filozofsko i psihološko djelo nastalo, zapravo je iznimno bitan radi

⁵⁷⁴² V. ŠAKIĆ, „Uvid u djelo *Borba za vrijednost svoga 'Ja'*“, 42., 54.

datacije, kontekstualizacije i interpretacije nekih njegovih članaka i eseja koji su u svoje doba bili posve neprijeporni i za to doba *politički korektni*, ali im se u nekim današnjim slabo upućenim ili tendencioznim osvrtima hoće dati značenje koje oni očito nisu imali, pa se pritom redovito ignorira *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, a pozornost se koncentrira na usmena predavanja ili članke koji već zbog svog opsega sadrže pojednostavljenja i generalizacije teza koje su u toj knjizi obrađene iscrpno i opširno, pa svakako pouzdanije govore o njegovim autentičnim intelektualnim pogledima.

Spomenutu Šakićevu rezervu o vremenu nastanka knjige potvrđuje i pismo koje je Pilar 22. prosinca 1919. iz Tuzle uputio Vladimiru Dvornikoviću (1888.-1956.), sinu svoga staroga znanca i prijatelja iz sarajevskih dana, filozofa i pedagoga Ljudevita (Luje) Dvornikovića, svojedobno urednika Behara, a potom dugogodišnjeg predsjednika sarajevskoga Hrvatskoga kluba. Izvorno sljedbenik Herberta Spencera i Ernsta Haeckela (o čijemu je glavnome djelu njegov otac izlagao na sjednicama Kola sarajevskih književnika dok je Vladimir još bio dječak), mlađi će Dvorniković uskoro stasati u jednoga od vodećih hrvatskih filozofa i etnopsihologa svoga doba, a nepune dvije godine prije toga Pilarova pisma, na njemačkom je jeziku u Berlinu objavio omanju, ali ambicioznu raspravu *Die beiden Grundtypen des Philosophierens (Dva osnovna tipa filozofiranja)*.⁵⁷⁴³ Sada je već bio izišao i prvi od dva sveska njegove *Savremene filozofije* (Zagreb, 1919. i 1920.), koju je Pilar u svome pismu pohvalio, konstatirajući da se u temeljnim gledištima slaže s Dvornikovićem i najavljujući kako će zamoliti Milivoja Dežmana da mu u novogodišnjem broju *Obzora* rezervira prostor za prikaz Dvornikovićeve knjige. Ističući u svom pismu da sebe – kao sin jednoga od naših prvih prirodoslovaca – posve logično svrstava u „typus B“ Dvornikovićeve kategorije mislilaca (dakle: među pristaše pozitivizma, skepticizma, evolucionizma, psihologizma, pragmatizma i sl.), Pilar istodobno moli Dvornikovića da mu pošalje literaturu koja će mu, kao što će se kasnije vidjeti, poslužiti pri pisanju vlastite knjige.⁵⁷⁴⁴

Iako *Obzor* iz toga doba ne donosi nikakav prikaz Dvornikovićeve knjige, pa je nemoguće znati je li Pilar održao obećanje da će ga napisati, i ovo pismo sugerira da se on ni pred kraj 1919. nije ustručavao javno istupiti. No, iz podataka o literaturi koju je tom zgodom od Dvornikovića zatražio, a koja svakako ne spada u rijetku i teško dostupnu, kao i iz činjenica da je u proljeće 1917. tek završio *Južnoslavensko pitanje*, a da razdoblje 1917.-1918. predstavlja doba njegova vrlo intenzivnoga političkog angažmana (pored kojega je imao obveza i u vojsci, a nije htio posve zapustiti ni odvjjetničku pisarnicu od koje je živjela čitava njegova, sad već brojna obitelj), čini se očitim da još nije bio okončao ni sve pripreme za pisanje knjige.

To, dakle, znači da je njezino pisanje vjerojatno započelo 1919., a pritom možda ipak ne će biti pouzdan ni onaj dio obiteljske predaje prema kojemu je knjiga dovršena 1922. godine.

⁵⁷⁴³ V. DVORNIKOVIĆ, *Die beiden Grundtypen des Philosophierens. Versuch zu einer psychologischen Orientierung in den philosophischen Strömungen der Gegenwart*. Beilage zu Heft 2 des *Archivs für Geschichte der Philosophie*, Bd. XXXI, Berlin, 1918.

⁵⁷⁴⁴ HR-HDA-1025, Osobni fond Vladimira Dvornikovića, kut. 22, Pilar – Dvornikoviću 22. XII. 1919.

Njezin je predgovor datiran u Tuzli, u svibnju 1920. godine,⁵⁷⁴⁵ a u njoj Pilar na jednome mjestu izražava svoju skepsu „u pogledu praktičke vrijednosti saveza naroda, koji je sada u osnutku.“⁵⁷⁴⁶ Povelja Društva naroda donesena je na versailleskoj Mirovnoj konferenciji 28. travnja 1919., a proces formalnog osnivanja te međunarodne organizacije završen je 1919./20., unošenjem njezine Povelje u mirovne ugovore sklopljene u to doba. Kao što nije bilo razloga da Pilar na bilo koji način mistificira nadnevak dovršenja predgovora knjige – koji se u pravilu piše nakon dovršenja knjige, a ne prije njega – tako je teško vjerovati da svoju skepsu glede djelotvornosti Društva naroda ne bi potkrijepio činjenicama koje su 1922. bila poznate, poglavito onom da SAD nisu stupile u članstvo te organizacije, iako joj je američki predsjednik Wilson bio duhovni otac. Ta okolnost je potvrđivala Pilarovu skepsu, a kako je on već na kraju svjetskoga rata zaključivao da nastupa razdoblje anglosaksonske dominacije svijetom, neobično je da bi previdio da će američko nepristupanje Društvu naroda učiniti ovu organizaciju nedjelotvornom.

S druge strane, posve jasno je da se je Pilarova knjiga iz tiska pojavila koncem veljače ili na samome početku ožujka 1922. godine. O tome svjedoče dva sačuvana primjerka s posvetama datiranim u tom mjesecu: jedan je darovan Adalbertu Sheku, drugi Vladimiru Dvornikoviću.⁵⁷⁴⁷ Na koncu, u knjizi nema nikakvih aluzija na kazneni postupak kojemu je bio žrtvom i koji je nesumnjivo zaokupio većinu Pilarove pozornosti od proljeća do kasnoga ljeta 1921. godine, dakle do približnoga vremena kad je rukopis morao biti dan na prijepis i predan nakladniku, da bi se knjiga mogla pojaviti u veljači ili u ožujku 1922. godine. Iz svega toga bi valjalo zaključiti da je *Borba za vrijednost svoga „Ja“* zapravo uglavnom nastala 1919.-1920. godine, dok iz kasnijeg razdoblja mogu eventualno potjecati samo malobrojni njezini fragmenti.

To je vrijeme i za Pilara i za njegovu obitelj bilo dosta teško, ne samo u političkome, nego i u egzistencijalnom smislu. Bilo je to doba priprema za napuštanje Tuzle i preseljenje u Zagreb, doba podstanarstva i straha od financijskoga sloma. No, ipak je Pilar odlučio svoje vrijeme posvetiti pisanju knjige od koje se nije mogao očekivati komercijalni uspjeh. Možda je i to pripomoglo da dio njegove rodbine uopće ne bude oduševljen njegovim interesom za te teme, pa čak ni plodom tih interesa, o čemu zorno svjedoči bilješka na spomenutom primjerku knjige sačuvanome u obiteljskoj knjižnici. Kad mu je Pilar darovao knjigu s posvetom („Dragom tati“), posvetom koja je potpuno skrivala možda već načete odnose između Shekovih i Pilarovih, Adalbert Shek nije odolio napasti, pa je na naslovnici darovane knjige s neskrivenom, upravo otrovnom ironijom, zapisao: „Zar Dr Ivan Pilar nema u današnje teško doba prečeg posla već drljati takav nesmisao. - Siroma Ivo! Bori se s pametju.“⁵⁷⁴⁸

Moglo je u tome jetkom komentaru biti odraza i spomenutih povremeno dosta napetih odnosa između Pilarovih i Shekovih koji su se nevoljko našli pod istim krovom – a neke Pilarove razmjerno opširne bilješke, nastale očito nakon Shekove smrti u ožujku 1933., svojim izrazito

⁵⁷⁴⁵ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 16.

⁵⁷⁴⁶ Isto, 208.

⁵⁷⁴⁷ Prvi je u posjedu obitelji Jančiković, drugomu je vlasnik dr. sc. Zlatko Matijević. Na primjerku darovanom Dvornikoviću napisano je: „Na uzvrat poklanja! 24. III. 922. – Pisac“.

⁵⁷⁴⁸ Faksimil te naslovnice uvrstio je i B. JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji*, 45.

naturalističkim opisima punčeva i puničina ponašanja odnosno Shekovih zdravstvenih tegoba, rječito pokazuju da je nekad moćni i imućni Adalbert Shek vrlo teško podnosio i stambenu skučenost i financijsku stisku – ali je ipak nesumnjivo odgovaralo onomu što je Shek doista mislio o zetovoj knjizi.

No, ta je ocjena bila duboko nepravедna, jer je *Borba za vrijednost svoga „Ja“* ne samo ambiciozna, nego i iznimno vrijedna rasprava, zapravo nezaobilazna u svakom istraživanju povijesti hrvatske filozofije, sociologije i psihologije njegova doba, dok je za kasnije proučavatelje Pilarova djela skoro jednako važna kao *Južnoslavensko pitanje*. Bez nje nije moguće ispravno shvatiti stanje duha hrvatske inteligencije u vrijeme sloma Austro-Ugarske i nastanka Kraljevstva SHS, a posve nemoguće je razumjeti Pilarove motive i uvjerenja, te način njegova razmišljanja i djelovanja.

Knjigu je Pilar koncipirao u šest poglavlja („odsjeka“). Prethodi im „Predgovor kao uvod“, a slijede poglavlja „Moje 'Ja'“, „Moje 'ja' i život“, „Moje 'ja' samo prama sebi“, „Moje 'ja' prama svojoj okolini“, „Metode afirmacije života“, te „Metode usavršenja života“. Svako poglavlje odnosno „odsjek“ podijeljeno je na više podpoglavlja (od tri do osam), a knjiga je kao cjelina zapravo pregled Pilarova „svjetozrenja“ (svjetozazora) odnosno njegovih filozofsko-socioloških i psihologijskih pogleda. Nema praktično ni jednoga pitanja kojim će se on baviti u ostatku svoga života – izuzevši donekle „bogumilstvo“ koje je i ovdje ovlaš spomenuto na više mjesta – a da već u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“* Pilar o njemu nije izrekao svoj sud.

Raspravlja on u njoj o važnosti braka i o potrebi da on bude monogaman; razglaba o ulozi žene i obitelji te o važnosti prenošenja etičkih pravila s koljena na koljeno; tumači način na koji nastaju narodi i objašnjava da se nijedan ne može držati raso čistim; uvjerava čitatelja da je država socijalni, a ne biološki okvir života; obavješćuje ga o tome da neke države pokušavaju zdravstvenim, demografskim i socijalnim problemima doskočiti tako da razvijaju javnozdravstvenu službu, prosvjećuju pučanstvo i nastoje primijeniti eugeničke metode koje potječu još iz antičkoga doba, ali ih je moderna znanost osuvremenila; izražava svoja stajališta o slavenskoj predaji i o negativnim posljedicama zadružne tradicije te kolektivističkog načina gospodarenja i razmišljanja; opširno tumači ulogu novca i presudnu vrijednost rada, štedljivosti i umjerenoga načina života, raspreda o pozitivnosti patriotskog osjećaja, o hrvatskim političkim ideolozima (navlastito o Anti Starčeviću) i o hrvatskome nedostatku samosvijesti; piše o ulozi religija u narodnome i državnom životu te o Isusu (kojega na više mjesta naziva Kristom) i o Starome zavjetu koju mu je manje privlačan od Novoga; divi se Židovima i Kinezima, a Engleze smatra danas najjačim narodom na svijetu itd.

Nijedna od tih ocjena nije izrečena ovlaš i nepromišljeno, nego je svaka potkrijepljena autorovim jasno izraženim i argumentiranim stajalištima. O mnogima od tih pitanja Pilar zapravo u idućim godinama uopće više ne će mijenjati sud, nego će ga samo razrađivati i dopunjavati u kasnijim svojim esejima i predavanjima. Zbog svoje kompleksnosti i bogatstva ideja Pilarova bi knjiga zasluživala posebnu raspravu, napose takvu koja bi je smjestila u kontekst tadašnjih znanstvenih i ideološko-političkih previranja u Europi, a napose u Kraljevini SHS, jer Pilar u

mnogim njezinim dijelovima zapravo raspravlja, slaže se ili polemizira s tadašnjim gledištima, ponekad i na način da se na njih ne referira izravno. Takva rasprava ovdje nije moguća, ali i ovdje treba istaknuti da je Pilar u to vrijeme „pobune masa“ (Ortega y Gasset) i provale kolektivismu (u obliku jugoslavenskog nacionalizma i boljševizma) na društvenu i političku pozornicu, nastupio kao izraziti pristaša individualizma odnosno, preciznije, personalizma.

Njegova personalistička shvaćanja odaju njegovo demokratsko nadahnuće, a ujedno ga upućuju na studiranje literature onih pisaca koji su se bavili sličnim temama, makar i s različitih ili suprotstavljenih pozicija. Pilarove bilješke pokazuju da je u idućem razdoblju pomno čitao Oswalda Spenglera, Ortegu y Gasset, Georgesu Sorela i niz drugih mislilaca čija su djela nadahnjivala nove pokrete ili bila njima izazvana. A prema njegovu shvaćanju izraženom u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*, svaki kolektivism – napose negativnim on drži onaj socijalistički i marksistički, koji je u to doba u svome boljševičkom izdanju zapravo u Europi jedini dramatično aktualan – ograničava i umrtvljuje pojedinca koji je jedinstven, neponovljiv i nezamjenjiv te kao takav predstavlja temeljnu stanicu društva koje ne može biti zdravo sve dotle dok pojedinac nije zdrav i izgrađen u tjelesnome, duhovnom i etičkom smislu. U tome smjeru treba djelovati čitavo društvo, ali je – prema Pilaru – opet ključna odgovornost na pojedincu: on treba sam sebe odgojiti takvim da bude sretan i zadovoljan, pa tako i koristan obitelji, narodu i državi.

No, kao što se je njegov praktični punac rugao Pilarovu postignuću, slično su postupili i neki strukovnjaci njegova doba, ocijenivši Pilarovu knjigu izrazito negativno. Bilo je, međutim, i onih koju su joj pristupili drugačije, a u novije je doba ta Pilarova rasprava dobila još više na cijeni.

U svoje doba cijenjeni hrvatski filozof (uskoro i Pilarov sudrug u vodstvu Sociološkog društva u Zagrebu, a tada podpredsjednik toga društva), Albert Bazala, na Pilarovu se je knjigu osvrnuo na dva mjesta. U prikazu objavljenom na naslovnici *Obzora* Bazala je vrlo ozbiljno pristupio Pilarovu djelu (u kojem se na više mjesta citira i njegova *Povjest filozofije* koju je Matica hrvatska objavila prije rata). Nakon što je razmjerno opširno opisao sadržaj knjige, on napominje kako je Pilar „očito svijestan, da ne iznosi nove još neizrečene misli. Sve su one manje ili više sadržane u životnoj filozofiji idealistično aktivističkoga pravca, te pokazuju utjecaje suvremenih zastupnika njegovih.“⁵⁷⁴⁹

Izbor literature kojom se Pilar služi, primjećuje Bazala, uglavnom je slučajna i pokazuje da autor nije imao ambiciju „po načinu stručnjaka“ prikazati iscrpno problem kojim se bavi, ali je očito da je o njemu puno čitao i razmišljao.⁵⁷⁵⁰ Opaska i nije bila previše umjesna, budući da je sam Pilar u uvodnoj napomeni naglasio kako njegova knjiga „nije nikakva historička, kritičko-analitička študija, nego pokus jednog sintetičko-konstruktivnog djela.“⁵⁷⁵¹ Ni Bazalin zaključak, da je ona više „odušak“ onoga što je njezin pisac proživio i domislio, nego što ima ambiciju

⁵⁷⁴⁹ A. BAZALA, „Dajte nam značajeva (Dr. Ivo Pilar: Borba za vrijednost svoga 'ja'. Pokus filozofije slavenskog individualizma. Zagreb, Kugli 1922.“, *Obzor*, 63/1922., br. 89, 2. IV. 1922., 1.

⁵⁷⁵⁰ Isto.

⁵⁷⁵¹ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 15.

uputiti drugoga,⁵⁷⁵² nije nudio pravu obavijest o sadržaju Pilarova djela koje zapravo ima ne samo informativni, nego i instruktivni karakter.

A isti je taj tekst Bazala objavio i u *Zborniku za pučku prosvjetu* koji je on i uređivao,⁵⁷⁵³ i koji je u to vrijeme neformalno služio i kao tribina kojom se je služilo Sociološko društvo u Zagrebu. Iako je Bazalin prikaz bio razmjerno površan, spektar tema kojima se je Pilar u knjizi bavio, svakako ga je dodatno privlačio tom društvu, makar iz predavanja koja je držao te, pa i iduće godine, još nema nikakva naznake da bi ta predavanja bila upriličena u suradnji sa Sociološkim društvom, što sugerira da mu još nije bio formalno pristupio.

Međutim, „Dr. Ivanov“ – vjerojatno, iako ne nužno neki katolički svećenik – u makarskoj je franjevačkoj *Novoj reviji* bio puno nemilosrdniji prema Pilarovu djelu. Našao mu je samo jedno svojstvo koje se može držati načelno pohvalnim: priznao mu je da je „vrlo opsežno“ odnosno u pogledu te teme „najopsežnije u hrvatskoj književnosti“. Nažalost, kaže prikazivač, Pilarova nakana da „modernom inteligentu“ dade „priručnik [...] kako će značajan da postigne“, potpuno je neuspjela. Pilar je, drži pisac prikaza, tek „slijepi pristaša Kantova sistema“, onoga istoga koji je zaslužan za današnju „beskarakternost“. Pogriješan je i njegov pristup religiji, drži „Dr. Ivanov“: Pilar je protivnik heteronomnog morala, pa mu je dakle i religiozni moral štetan. Zato prikazivač, držeći da je Pilar na filozofskom području novajlija i nevježa, podrugljivo zaključuje: „U najmanju ruku naš je novi filozof agnostik.“⁵⁷⁵⁴ On jednostavno, nastavlja autor prikaza, „iz francuskog i njemačkog vrtla presađuje na naše tlo biljke, koje se ni onamo korisnim za odgoj ne pokazase. Njemu imponira život, životna snaga, aktivnost, pragmatizam i slično“, pa nasljeduje Bergsona i Euckena. Međutim: njegovo djelo ne će odgojiti pravih značajeva, jer ni samo nije načistu sa značenjem osnovnoga pojma.⁵⁷⁵⁵

Osvrt je bio oštar i nemilosrdan. No, bilo je i još nepovoljnijih ocjena koje nisu bile motivirane samo Pilarovim odnosom prema religiji i Crkvi u klasičnome smislu riječi. *Pokretov* suradnik Ivan A. Nevistić,⁵⁷⁵⁶ Pilara je proglasio diletantom, napominjući odmah na početku svog prikaza da ne može drugačije nazvati tu „kompromisima kompromitovanu“ opsežnu knjigu, koja ne svjedoči ni o čemu drugome, nego o Pilarovoj opsežnoj i „šarenoj“ lektiri: „Ne pali, nikako ne pali[,] g. Pilaru. Jer ovo što ste dali niti je filozofija, a pogotovo ne sistem filozofije individualizma. Miješanje psihologije, biologije, etike, estetike, sociologije, medicine, politike, empirizma, evolucionizma, racionalizma, energizma, spiritualizma, materijalizma i svih izama

⁵⁷⁵² A. BAZALA, „Dajte nam značajeva“.

⁵⁷⁵³ A. BAZALA, „Pilar, Ivo. Borba za vrijednost svoga ja. Pokuš filozofije slavenskog individualizma. Zagreb, Kugli 1922., *Zbornik za pučku prosvjetu*, 2/1924., sv. 3-4, Zagreb, ožujak 1922., 113.-115.

⁵⁷⁵⁴ Dr. IVANOV, „Dr. Ivo Pilar: Borba za vrijednost svoga 'Ja'. Pokuš filozofije slavenskog individualizma. Zagreb, 1922. Naklada St. Kugli“, *Nova revija. Vjeri i nauci*, 2/1923., br. 1, Makarska, 1923., 106.-107. Moguće je da odavde potječe tvrdnja J. HORVATA, *Hrvatski panoptikum*, 227., da je Pilar ateist (odnosno da je to bio u mladosti, kad ga 22 godine mlađi Horvat nije mogao poznavati, iako je o njemu mogao koješta slušati npr. od Milivoja Dežmana). Doista je Pilarov pristup religiji, a napose (zapadnom) kršćanstvu specifičan, ali spomenute ocjene nisu samo nepotkrijepljene, nego su i pogrešne. No, taj problem izlazi izvan okvira ove rasprave.

⁵⁷⁵⁵ Dr. IVANOV, „Dr. Ivo Pilar: Borba za vrijednost svoga 'Ja'“, 107.

⁵⁷⁵⁶ Ivan A. Nevistić (Kolo, kod Duvna, 1899.- Beograd, 1941.), književni kritičar i književni povjesničar.

filozofijske terminologije[,] čini samo zbrku, a nikada sistem kakove, makar i 'praktične' filozofije.⁵⁷⁵⁷

Nakon što je tako – manirom koju prebacuje Pilaru, ali s neusporedivo manjim darom da problem tumači interdisciplinarno – nizanjem pojmova odlučio impresionirati čitatelja (nastavivši u istom tonu nabranjem Haeckela, Euckena, Macha, Bergsona, Nietzschea i drugih), Nevistić naglašava kako se zapravo i ne protivi Pilarovu programu, jer doista umjesto pasivnoga slavenskoga kolektivizma treba afirmacijom i usavršenjem života pojedinca u prvi plan staviti aktivni slavenski individualizam. Međutim, Pilar – tvrdi on – ne nudi ništa osim ponavljanja već poznatih fraza, pri čemu u pravilu sugerira da je on sam domislio ono što je preuzeo od drugih. Ozbiljan filozof i iz heterogenih elemenata može napraviti homogenu intelektualnu konstrukciju, ali Pilar kao diletant nešto slično ne zna niti može. On je čak i naslov, drži Nevistić, posudio od Euckena, koji je svoje djelo nazvao *Der Kampf um einen geistigen Lebensinhalt*.⁵⁷⁵⁸ Filozofijske termine, piše Nevistić, Pilar koristi površno i nedosljedno, nekad i u različitim značenjima, a i pri oponašanju i kopiranju znade pogrešno shvatiti one koje kopira, pa zato niže besmislice. Iako Nevistićev zaključak ilustrira njegovo slabo vladanje hrvatskim jezikom, u sadržajnom je smislu on za Pilar bio ubitačan: „Gotovo mi je nerazumljivo kako može čovjek s ovoliko površnosti i neznanja da se prihvaća ovako ozbiljna posla kao što je filozofija i u godinama kojima pisac obiluje.“⁵⁷⁵⁹

Ne znamo, je li Pilar pokušao odgovoriti ovim svojim kritičarima. Ako i jest, njegovi odgovori nisu došli dalje od uredničkog stola. No, može se pretpostaviti da ga je najviše zaboljela nepovoljna ocjena autoritativnijeg pisca, njegova starog znanca i prijatelja Ljudevita Dvornikovića, pa je na nju reagirao, a njegova je reakcija ugledala svjetlo dana.

Dvorniković je, naime, u dva broja obnovljenoga tečaja *Vijenca* koji je u tom razdoblju uređivao Ferdo Nikolić, također negativno prikazao Pilarovu knjigu. Nastojeći da pritom ne uvrijedi pisca na osobnoj razini, Dvorniković je zapravo ocijenio da se je Pilar dohvatio posla kojemu nije dorastao i koji je u biti sam po sebi osuđen na neuspjeh. Dvije su vrste shvaćanja vrijednosti svoga „ja“, piše on: jedno je apsolutno, subjektivno ili materijalno, i ono je urođeno čovjeku koji nužno teži tomu da izbori povoljniji materijalni ili društveni položaj. Drugo je shvaćanje objektivno i idealističko, a ono ima etičko, a ne biološko utemeljenje. Pilarova knjiga – smatra Dvorniković – zagovara oba ta načela i ni jedno od njih. Uslijed te neodređenosti, ona ni

⁵⁷⁵⁷ I. A. NEVISTIĆ, „Diletantizam filozofskog eklektizma. Dr. I. Pilar: Borba za vrijednost svoga 'Ja'. Pokušaj filozofije slavenskoga individualizma. Zagreb, 1922.“, *Pokret*, 2/1922., br. 90, Zagreb, 15. IV. 1922., 9.

⁵⁷⁵⁸ Isto. Rudolf Christoph Eucken (1846.-1926.), kojega Pilar u svojoj knjizi citira na više mjesta, bio je njemački filozof i dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1908. godine. Knjiga *Der Kampf um einen geistigen Lebensinhalt. Neue Grundlegung einer Weltanschauung* (Verlag von Veit & Comp., Leipzig, 1896.), naslov koje bi na hrvatskome glasio *Borba za duhovni sadržaj života*, bila je jedno od njegovih glavnih filozofskih djela. Reklo bi se da naslov Pilarove rasprave ipak ne izaziva nužno asocijaciju na nju.

⁵⁷⁵⁹ I. A. NEVISTIĆ, „Diletantizam filozofskog eklektizma“.

ne može donijeti ništa pozitivno. Rješenje se može tražiti samo u jednome načelu, nipošto u oba. Karakter se ne može poimati neodređeno, dvolično.⁵⁷⁶⁰

Pilarova je knjiga, nastavlja Dvorniković, „osnovana na širokoj podlozi filozofske sinteze“, ali je njezina tendencija „uperena na stvaranje 'karakterne ličnosti'“. ⁵⁷⁶¹ Ona se zalaže za stvaranje i oblikovanje volje, ali u „cijelom tom obimnom materijalu somatičkog i psihičkog čovjeka, počevši od eugenetike pa do estetike ne nalazimo ama baš nigdje ni jedne pozitivne tačke o tom 'stvaranju'“. Ni na druga konkretna pitanja koja u svojoj knjizi postavlja, autor – prema Dvornikoviću – ne daje konkretan odgovor. To nije previše čudno, jer taj odgovor ne daju ni drugi pisci koji su se dohvatili tog problema. Međutim, nije dobro da ti „uzgojitelji“ ne uočavaju poteškoće s kojima se suočava svatko tko se bavi tim pitanjima. Svoj osvrt Dvorniković završava riječima koje su u tisku istaknute spacioniranim slovima: oni pisci koji te zapreke ne poznaju, nisu im dorasli; oni koji ih poznaju, jednostavno su sterilni ideolozi ili obmanjivači. Ne precizirajući u koju od te dvije kategorije svrstava Pilara, Dvorniković kao da sugerira da ga smješta u potonju: „Oni podržavaju u socijalnom životu sve one etičko-moralne zastrane i krive sudove i zaključke, na kojima se stvorio naš socijalno-etički pesimizam, a u praksi se podržava hipokrizija morala, koja se onda žigoše kao 'konvencionalne laži'“. ⁵⁷⁶²

Bila je u toj ocjeni jedva prikrivena tvrdnja da je Pilar dvoličan. A osim što mu je bio prijatelj, Dvorniković je bio ozbiljan autor – napisao je i knjige *Temelji psihologije* (1906.) i *Uzgojna ideja u povijesti čovječanstva* (1911.) – a njegov je intelektualni i ideološki razvitak u nekim crtama nalikovao Pilarovu. No, čitavo njegovo djelovanje na filozofskome, psihologijskome i pedagogijskom području obilježavala je, kako ističe Zlatko Posavac, borba protiv moralizma odnosno ustrajanje u shvaćanju da je intelektualno nastojanje da se pozitivno djeluje na moral, u biti dosadno i kontraproduktivno. ⁵⁷⁶³

Očito je to bilo ono što je Dvornikovića motiviralo na kritiku Pilarove knjige, a ne neke osobne zadjevice između dvojice autora. Imajući na umu dugogodišnje druženje u Sarajevu, kamo je Dvorniković došao približno u isto vrijeme kad i autor *Borbe za vrijednost svoga* „Ja“, pa i njihovu suradnju u Kolu sarajevskih književnika, čija je aktivnost formalno prekinuta baš u vrijeme Dvornikovićeve predavanja o Haeckelu, Pilar je osjećao i stanovitu ideološku bliskost s njime, iako su se njihovi politički pogledi razišli najkasnije tijekom Prvoga svejetskog rata, kad je Dvorniković postao neprikrivenim pristašom jugoslavenske misli. No, u međuvremenu je Pilar uspostavio i odnos s Dvornikovićevim sinom Vladimirom čije je prve radove prilično uvažavao,

⁵⁷⁶⁰ Lj. DVORNIKOVIĆ, „Jedan nerješivi problem. (Povodom knjige: Borba za vrijednost svoga 'Ja'. Pokus filozofije slovenskog individualizma. Napisao Dr. Ivo Pilar, Zagreb, 1922.“, *Vijenac*, 1/1923., knj. I., br. 25, 19.VI.1923., 498.-500.

⁵⁷⁶¹ ISTI, „Jedan nerješivi problem. (Povodom knjige: Borba za vrijednost svoga 'Ja'. Pokus filozofije slovenskog individualizma. Napisao Dr. Ivo Pilar. Zagreb, 1922.“, *Vijenac*, 1/1923., knj. I., br. 26, 26. VI. 1923., 517.-519.

⁵⁷⁶² Isto.

⁵⁷⁶³ Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika*, 144.-145.

pa je zbog svega toga s Ljudevitom Dvornikovićem želio izbjeći osobni sukob, ali mu u samoj stvari nije htio ostati dužan.⁵⁷⁶⁴

Pred Božić 1923. Dvornikoviću je uputio pismo kojim ga upozorava da je njegovu osvrtu replicirao u posljednjem trobroju *Vijenca*: „Ja sam Ti već prigodom moga posljednjeg boravka u Sarajevu kazao, da sam nezadovoljan s Tvojim člankom. Ne možda zato, što se nisi o mojoj knjizi laskavo izrazio. Ja te suviše dobro poznam kao sasvim neodvisnog duha, dapače kao prilično izraženog 'Oppositionsgeista' [oporbeni duh – T. J.], a da bih Ti mogao imputirati kakovo naručeno hvalisanje. Zato Te osobno previše cijenim. Ali ja sam od Tebe očekivao jednu kritiku, ali Ti to nisu potrefio, nego si ovaj put ama baš krupno fulao.“⁵⁷⁶⁵ Napominjući kako je čekao da se stvar slegne da se ne bi prenaglio (iako je očito da njega Dvorniković nije unaprijed upozorio na svoju negativnu ocjenu koju je poslao u tisak!), Pilar nastavlja: „Iz samoga članka razabrati ćeš, kako samu teoretsku bazu Tvoga članka držim prilično pofaljenom [promašenom – T. J.]. Istoga mnjenja samnom su i mjerodavni faktori u redakciji *Vijenca*, zato Tvoj članak nisu rado ni donijeli, i učinili su to isključivo Tebi osobno. Drugo pak, što je još kobnije pa da Ti glavne značajke moga djela uopće nisi shvatio, jer ono neima u vidu modifikaciju karaktera odgojem, nego samoodgojem, ono je jedna filozofski fundirana metodologija samoodgoja. A Ti u čitavom Tvom članku samoodgoja u opće nisi ni spomenuo, niti dao razabrati što o toj metodi sudiš.“ U završnome dijelu pisma Pilar napominje kako je na Dvornikovićev prikaz morao odgovoriti i zbog drugih razloga: on samo povećava „zbrku u pogledu shvaćanja moga djela, koju su moji osobni i politički neprijatelji onako već nastojali po mogućnosti zamutiti“, pa izražava nadu da ta rasprava ne će pomutiti prijateljske odnose između njih dvojice.⁵⁷⁶⁶

Nije posve jasno tko je i kako je pokušavao zloupotrijebiti Pilarovo djelo protiv njega, jer raspoloživo gradivo ne sugerira da se je u to doba – a posebno ne zbog toga – u političkome smislu našao u posebno nezgodnu položaju. Ipak, Pilarov odgovor Dvornikoviću, datiran 23. listopada 1923., dakle skoro dva mjeseca prije privatnoga pisma odaslanog polemičkom suparniku, doista je objavljen u trobroju *Vijenca* koji je datiran 1. prosinca, a izišao je pred kraj te iste godine.

U njemu je on štedio Dvornikovićevo dostojanstvo, napominjući da polemike i logičke dedukcije ne dovode do promjene uvjerenja, da nasrtljivost samo rađa jaču opoziciju i da, napokon, pisca nepovoljnog prikaza svoje knjige osobno vrlo cijeni. Iz Dvornikovićevo prikaza izvire („provejava“), smatra Pilar, „duboki pedagoški pesimizam“, što je neobično za nastavnika koji tako dugo svoj posao obavlja časno i uspješno poput Dvornikovića. Naglašavajući da svoj odgovor motivira težnjom da se izbjegne krivo shvaćanje njegova djela, na što Dvornikovićevo

⁵⁷⁶⁴ Moguće je da je dodatni povod vidio u činjenici da je Dvornikovićev sin Vladimir još 1917. u *Hrvatskoj knjivi* objavio članak „o psihi jugoslavenske melanholije“ (knj I., br. 35) koji je osvanuo i kao poseban otisak te izazvao priličnu pozornost. Malo prije ove polemike objavio je već spomeinjeni prvi svezak svoje knjige *Studije za psihologiju pesimizma: I. Shakespeare, II. Hamlet, III. Kranjčević* (Zagreb, 1923.), pa će Pilar, kao što ćemo vidjeti, u svojoj replici ironizirati i pesimizam Lj. Dvornikovića.

⁵⁷⁶⁵ ABiH, NKHZ, XI-2/25, Pilar – Dvornikoviću, 20. XII. 1923.

⁵⁷⁶⁶ Isto.

kritika inače navodi, Pilar ističe kako ne misli da je oblikovanje karaktera „uzgojem“ danas nerješivi problem. Ako tko u stručnoj literaturi i zagovara takvo stajalište, piše Pilar, teško bi bilo vjerovati da to čini u apsolutnu obliku kao što je učinio njegov polemički suparnik. No, ako je i drugačije, on to „kao socijolog i antropolog“ (kako samoga sebe opisuje Pilar), u apsolutnu obliku ne bi nikako mogao prihvatiti. Odgoj, dakako, ne može iz temelja izmijeniti „ono, što možemo nazvati po volji *rasom* ili *atavizmom*“. Te „atavističke crte“ nastale su generacijama, pa se samo generacijama i mogu izbrisati; no racionalni odgoj karaktera ne mora ići za tim da se individualne crte brišu ili ukidaju, nego da ih se iskoristi kako bi se negativne anulirale pozitivnima. To današnja škola, zbog svoga šablonskog ustroja, ne može postići.⁵⁷⁶⁷

No, rasprava o tome u ovom kontekstu nije uopće potrebna, jer *Borba za vrijednost svoga „Ja“* – ističe Pilar – nije pedagoško djelo koje se bavi pitanjem odgoja mladeži. Trebalo je jednostavno primijetiti da knjiga izrijekom govori o samoodgoju, koji treba razlikovati od školičkoga, pedagoškog odgoja. Dvorniković to nije primijetio, nastavlja Pilar, pa je jasno da nije ni razabrao čime se bavi knjiga koju kritizira. Također je on u zabludi kad tvrdi da ne postoje sredstva za izravno stvaranje volje, jer novija kretanja u psihologiji pokazuju ne samo dosege hipnoze, nego i autosugestije. Uspješnost te, autosugestivne metode, Pilar je – tvrdi on – iskušao na sebi te se je uvjerio u njezinu ispravnost i primjenljivost. Naglašavajući da je njegova knjiga „filozofski fundirana metodika samoodgoja, s glavnim ciljem odgoja karaktera“, Pilar ističe da su se svi veliki svjetski reformatori (Zaratustra, Odin, Buda, Konfucije, Mojsije, Isus, Muhamed) oslanjali na sugestivnu snagu svoje osobnosti. Slaveni danas nemaju osobe koja bi svojom sugestivnom snagom potaknula promjene na bolje i tako doskočila problemu slavenske inferiornosti karakteru zapadnih naroda. Najuspješnijim putem prema karakternosti Pilar zasad drži samoodgoj, koji nužno dovodi do uspjeha ako je temeljen na zdravu i ispravnu „svjetozrenju“. Svoje je gledište Pilar u ovoj replici nazvao „biocentričkom filozofijom“, koja zapravo predstavlja suvremeni „energetizam“ kombiniran sa slavenskim humanizmom i socijalnim instinktima: „U opreci s materijalističkim svjetozrenjem ne vidim ja u čovjeku samo težnju za afirmacijom života, dakle samo za materijalnim sredstvima za obezbjeđenje života, nego i duboku elementarnu težnju za *usavršenjem života*, za koju držim, da je usidrena u najdubljim dubinama biološke biti čovjeka kano i svakog živog bića, te ovu težnju smatram izvorom spomenute volje za vrijednošću [ist. u izv.]“⁵⁷⁶⁸

Zalažući se za „harmonizaciju“ tih elementarnih težnji u čovjeku, Pilar naglašava kako time teži zdravomu individualizmu, dok se je današnji „hiperindividualizam“ pokazao posebno štetnim kod Slavena, „jer je antisocijalan, ne vodeći dovoljno računa o o socijalnim nagnućima i potrebama Slavena, nastalim u slavenskoj združnoj biogenezi. Svjestan opasnosti intenzivne socijalizacije, kao što su ove štetnosti vidljive i u posljedicama združnoga života, tražim protutežu u autonomisanju pojedinca (poglavlje: 'Samosvojnost svoga 'ja', str. 126-131) i u filozofskom, a ne samo praktičnom vrednovanju socijalnih odnosa (hijerarhija okvira života:

⁵⁷⁶⁷ I. PILAR, „Rješivi ili nerješivi problem“, *Vijenac*, 1/1923., knj. II., br. 10-11-12, Zagreb, I. XII. 1923., 330.-332.

⁵⁷⁶⁸ Isto, 332.

pojedinaac, obitelj, narod i država, str. 177-201).⁵⁷⁶⁹ Kod Hrvata (a i kod Srba), naglašava Pilar, ne postoji svijest o dužnosti kakva je primjetna kod Engleza, pa oni ne shvaćaju da su i pojedinac i narod „vazda ono, što hoće biti“. Englezi imaju maksimu „Where is a will – there is a way“, odnosno: tamo gdje postoji volja, postoji i način da se ona ostvari, napominje Pilar, otvoreno odajući da je svoje shvaćanje izgradio dijelom i pod dojmom „amerikanskog pragmatizma“ prema kojemu ljudska volja i misao oblikuju život te su ograničeni samo zato što je čovjek prostorno i vremenski ograničen. Zato se čitatelj – kaže on – mora odlučiti, je li mu prihvatljiviji Dvornikovićev pedagoški pesimizam ili uvjerenje da se voljnim i misaonim djelovanjem stvari mogu pokrenuti.⁵⁷⁷⁰

Nakon toga vitalističkog ekskursa koji pokazuje da Pilar ni nadomak pedesete godine života nije napustio neke od mladenačkih predodžaba i uvjerenja o stalnosti napretka čovječanstva, on se je u završnome dijelu svoje replike upustio u analizu korijena Dvornikovićeve pedagoškog pesimizma. Nabrojivši niz elemenata koje smatra odgovornima za to (a među ostalim u njih spadaju i životna razočaranja koja godine i životno iskustvo svakomu donose), posebno važnim Pilar drži prodor „orijentalizma“ u naš narodni život, koji je od karlovačkog mira 1699. bio stalno pod utjecajem „okcidentalizma“. Ne upuštajući se u pitanje objašnjavanje sadržaja tog pojma, Pilar napominje da se oko 1880. godine u narodni život vraća orijentalizam „koji je jedna komponenta onoga, što mi danas zovemo *balkanizmom* [ist. u izv.]“, i što je pojava koja je osobito loše djelovala „na razvitak pojedinačnih karaktera“. Toga ni Pilar, priznaje on, vjerojatno ne bi bio svjestan da se nije mogao nadovezati na opažanja svog oca Gjure, sazdana na njegovu znatnom pedagoškom i znanstvenom iskustvu. No, sada i on sam vrlo dobro shvaća zašto je došlo do „padanja razine karaktera“ u posljednja četiri desetljeća.⁵⁷⁷¹

Osim što dodatno objašnjava njegove filozofske nazore i psihologijske poglede, ova replika pokazuje da je Pilar u to doba već u velikoj mjeri izgradio sociološka stajališta odnosno, bolje reći, već preuzeo prevladavajuće tendencije u tadašnjoj sociologiji koje će zastupati u esejima i predavanjima što ih je održavao tijekom nekoliko idućih godina. No, i tada je pokazivao spremnost da svoje filozofske i sociološke nazore u pojedinostima mijenja i prilagođava, u pravilu na način koji je, prema Pilarovu mišljenju, odgovarao političkome trenutku. A koliko je poznato, Ljudevit Dvorniković nije uzvratilo na Pilarovu repliku, iako bi tek pomnija analiza njegovih kasnijih članaka pokazala, je li joj negdje makar neizravno posvetio koji redak.⁵⁷⁷² Također je pitanje, je li se Pilarove replike na neki način dotaknuo i njegov sin Vladimir u svojim kasnijim raspravama i knjigama. Zasad nije poznato gradivo na temelju kojega bi se mogli suditi o tome, je li daljnja šutnja Dvornikovića starijega trebala značiti priznanje poraza ili je on njome htio demonstrativno ignorirati, pa možda i uvrijediti svoga bivšeg prijatelja koji će se i u

⁵⁷⁶⁹ Isto. U *Borbi za vrijednost svoga „Ja“* Pilar je također opširno – dijelom oslanjajući se i na Antu Starčevića – elaborirao svoju tezu da zadržni život za posljedicu ima inerciju, lijenost te tjelesnu i intelektualnu tromost.

⁵⁷⁷⁰ I. PILAR, „Rješivi ili nerješivi problem“, 332.

⁵⁷⁷¹ Isto, 333.

⁵⁷⁷² Iza Ljudevita Dvornikovića ostali su, naime, i opsežni neobjavljeni rukopisi. (Z. POSAVAC, *Novija hrvatska estetika*, 199.)

političkome smislu postupno sve otvorenije vraćati na ranije pozicije i time se sve više udaljavati od Dvornikovića.

No, sam je Pilar nastavio tumačiti svoje djelo, ali i promicati ga napose u krugovima mladoga, duboko politiziranoga hrvatskog naraštaja. Čini se, naime, da nije bilo slučajno što je vukovarsko glasilo Hrvatske narodne omladine (HANA O), *Gvozd*, koji je pokrenut 1922. godine, u jednome od svega nekoliko svojih brojeva našao potrebu da na naslovnu stranicu uvrsti jedan fragment iz Pilarove knjige. Taj je list, naime, početkom 1923. godine objavio izvadak iz *Borbe za vrijednost svoga „Ja“*.⁵⁷⁷³ Nema dokaza da je Pilar za to znao ili da je odobrio takvu upotrebu svoga djela. No, karakteristično je da se je on malo kasnije pojavio kao suradnik središnjega glasila te omladinske organizacije koja je već u ranoj fazi razvitka prihvatila neke elemente pravaške ideologije, pa i dio frankovački orijentiranih omladinaca, kombinirajući hrvatski nacionalizam s osjećajem privrženosti slavenstvu.

Naime, u jesen 1924., u časopisu *Nova Hrvatska* koji je tijekom te godine objavljivao Akademski klub HANA O, a uređivao Milan Vukelić, objavljen je i prvi dio Pilarova članka „O izgradnji vlastite ličnosti“.⁵⁷⁷⁴ Drugi, završni njegov dio nije se pojavio, jer je časopis prestao izlaziti, po svemu sudeći kao posljedice protezanja Obznane na HRSS i novog vala represije nad hrvatskim ustanovama i organizacijama koje i nisu nužno bile pod Radićevim utjecajem. U tome članku u *Novoj Hrvatskoj* Pilar svoju knjigu naziva „filozofskim djelom“,⁵⁷⁷⁵ ističući kako čovjek *nije*, nego *postaje*, drugim riječima – neprekidno se razvija i osvještuje. To osvještenje počinje, drži Pilar, onog trenutka „kada se iz svijesti o svome 'ja' počnu radjati odluke, koje određuju čovjeku mjesto u životu, kad čovjek svojim htijenjem počme zauzimati stanovište prama prama cjelini života i njegovim socijalnim i etičnim problemima.“⁵⁷⁷⁶ U tome je procesu općepoznata uloga pedagogije, napominje Pilar, ali ništa manje nije važan samoodgoj odnosno doprinos pojedinca vlastitome razvitku. Sve monoteističke religije, nastavlja on, pojedincu daju važnu ulogu i dovode ga u odnos prema Bogu, ali ovdje je potrebno krenuti s filozofskog stajališta te utvrditi „da važnost i vrijednost pojedinca počiva na njegovoj jedinstvenosti i nenadoknadivosti“.⁵⁷⁷⁷

Važnost toga Pilarova individualističkoga, zapravo personalističkog zaključka – koji je opširno obrazložen već u njegovoj knjizi iz 1922. – posebno dolazi do izražaja ako imamo na umu da su u to doba, pored vijesti iz Sovjetske Rusije, Italije i Njemačke, u novinama još češće bile vijesti i komentari o totalitarnim tendencijama u hrvatskome odnosno jugoslavenskom društvu. Utjecajnom i u jugoslavenskim krugovima iznimno popularnom Svetozaru Pribićeviću

⁵⁷⁷³ I. PILAR, „Borba za etički sadržaj života“, *Gvozd. Organ Hrvatske Narodne Omladine*, 2/1923., br. 7, Vukovar, 4. I. 1923., 1.-2.

⁵⁷⁷⁴ I. PILAR, „O izgradnji vlastite ličnosti“, *Nova Hrvatska*, 1/1924., br. 5-6, 15. X. 1924., 199.-203.

⁵⁷⁷⁵ Isto, 199. Takvom ju je ocijenio i „-h“ (vjerojatno Josip Horvat), u članku „Ivo Pilar: Književni rad“. *Hrvatski narod*, 5/1943., br. 828, 8. IX. 1943., 4.

⁵⁷⁷⁶ I. PILAR, „O izgradnji vlastite ličnosti“, 199.-200.

⁵⁷⁷⁷ Isto, 202.

neobično je imponiralo kad bi ga se nazivalo „jugoslavenskim Mussolinijem“,⁵⁷⁷⁸ a naširoko se je govorilo o protofašističkom i protudemokratskom nadahnuću Organizacije jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA) koja se je batinama, štapovima i vatrenim oružjem obračunavala sa svim protivnicima jugoslavenske države. Napominjući da se u inozemstvu talijanski fašizam procjenjuje na različite načine, talijanski novinar Oscar Randi nije skrivao zadovoljstvo što je u Ćurčinovoj *Novoj Evropi* mogao „sa zadovoljstvom konstatovati da su Jugosloveni bili prvi koji su ga imitovali.“⁵⁷⁷⁹ ORJUNA je, kaže Randi na istome mjestu, „jugoslovensko fašističko udruženje“, a u nekim je segmentima pokušavaju slijediti Srbi (SRNAO) i Hrvati (HANA O). Ta provala kolektivističkog i protudemokratskog raspoloženja koje je – pored protuhrvatske – imalo i naglašenu antiintelektualističku crtu, nesumnjivo je zabrinjavala Pilara, pa se može pretpostaviti da je on svojim tekstovima u glasilima HANA O-a htio utjecati na to da pokret hrvatske mladeži na krene u onome smjeru koji mu je zacrtao njegov glavni protivnik, ORJUNA.

Da je njegov članak pisan upravo za to zagrebačko glasilo HANA O-a, jasno pokazuje činjenica da je u nj unesena i Pilarova pohvala toj organizaciji, za čiju borbu protiv alkoholizma i izgradnju tjelesnoga i duševnog zdravlja on nalazi samo pozitivan sud. Ta je pohvala izvivala iz njegova odnosa prema dostignućima moderne biologije i medicine te će i na nizu drugih mjesta rezultirati povoljnim ocjenama „suhog režima“ (prohibicije) u Sjedinjenim Američkim Državama. No, tjelovježba i šport, napominje on, jednostrani su i pretvaraju se u „sportizam“, u surovu profesionalizaciju športa te u njegovo „zaglibljivanje u tečevnosti“, ako ih ne prati istodobno nastojanje za intelektualnim i moralnim razvitkom.⁵⁷⁸⁰

I to uvjerenje da su tjelesno i duševno zdravlje te etička izgradnja i moralni integritet nužne sastavnice zdravlja pojedinca, a preko njega i zdravlja obitelji te naroda, prethodno opširno zastupano u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*, dolazit će do izražaja praktično u svim kasnijim Pilarovim filozofsko-sociološkim razmatranjima. Odatle je u znatnoj mjeri izvivalo i njegov veliki angažman u Vegetarskom društvu u Zagrebu, a može se pretpostaviti da je sličnim filozofsko-pedagoškim pogledima (a ne samo obiteljskom predajom) bilo motivirano i Pilarovo intenzivno bavljenje planinarstvom i tjelovježbom. No, moguće je da buduća istraživanja pokažu i njegovu dublju povezanost s HANA O-om, jer je zanimljivo da su baš glasila te organizacije 1923./24. pokazivala naglašeni interes za Pilarova sociološka i psihologijsko-pedagoška razmatranja, i da su neki od pripadnika toga kruga (poput, primjerice, Ivana Esiha ili Fedora Puceka) ostali privrženi Pilaru i njegovu djelu, a u istome će krugu stasati i grupacija oko Mile Starčevića, braće Ive i Rikarda Flögela te oko djece Ivana Lorkovića, koja grupacija će četiri godine kasnije pod Starčevićevim vodstvom i pod okriljem Hrvatske federalističke seljačke stranke pokrenuti *Hrvatsku mladicu*, časopis čijem će uredništvu Pilar povjeriti i to da je autorska prava na svoje glavno djelo ustupio jednomu strancu, i na čijim će se stranicama pojaviti prijevod uvodnih poglavlja *Južnoslavenskog pitanja*. Činjenica da je s tom skupinom mladih ljudi Pilar podijelio

⁵⁷⁷⁸ I. RIBAR, *Iz moje političke suradnje*, 240.-241.

⁵⁷⁷⁹ O. RANDI, „Fašizam naspram Jugoslavije“, *Nova Evropa*, knj. XIII., br. 8, 26. IV. 1926., 233.

⁵⁷⁸⁰ I. PILAR, „O izgradnji vlastite ličnosti“, 203.

tako osjetljive i intimne pojedinosti, mogla bi dosta jasno upućivati na čvršću povezanost koja je, s obzirom na dobnu razliku, očito imala i političku podlogu.

A u idućem razdoblju osvrta na Pilarovu knjigu *Borba za vrijednost svoga „Ja“* nisu bili ni izbliza negativni kao oni koji su se pojavili 1922./23. godine. Osim što se je fragmente iz toga djela znalo prenositi sve do uoči sloma Jugoslavije,⁵⁷⁸¹ to se je nastavilo i u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske.⁵⁷⁸² Drugim riječima, Pilarovoj je knjizi vrijeme išlo naruku. Doduše, petnaestak godina nakon što je ugledala svjetlo dana, Aleksandar Mužinić je u pregledu razvitka filozofije u Hrvata nakon Prvoga svjetskog rata iznimno visoko ocijenio njegove rasprave o bogumilstvu i o raznim sociološkim pitanjima, dok je tu Pilarovu raspravu spomenuo na više mjesta, ali nije posebno isticao njezinu vrijednost.⁵⁷⁸³ Slično je u *Austrijskome biografskom leksikonu* postupio i Slavko Batušić, koji je međutim, kao što je spomenuto, naglasio da je primjetan Masarykov utjecaj na Pilarov pristup kulturno-historijskim temama.⁵⁷⁸⁴ No, u istom priručniku u kojem je objavljen Mužinićev prilog, Ivan je Esih, raspravljajući o razvitku sociologije, naveo: „Originalan je hrvatski mislilac bio polihistor pok. dr. Ivo Pilar, koji je među ostalim dao značajno djelo velikoga sociološkog značenja 'Borba za vrijednost svoga ja'“. ⁵⁷⁸⁵ I u leksikografskoj natuknici u kojoj je – očito zbog političke tendencije – prešutio postojanje *Južnoslavenskog pitanja*, Jaroslav Šidak je ustvrdio da je *Borba za vrijednost svoga „Ja“* najvrjednije Pilarovo djelo.⁵⁷⁸⁶

O toj raspravi u novijoj historiografiji postoje i posve originalna shvaćanja, prema kojima bi ona bila dio smišljenog projekta poratne gospodarske obnove,⁵⁷⁸⁷ a Dubravko Jelčić smatra da je *Borba za vrijednost svoga „Ja“* najambicioznije Pilarovo djelo koje se bavi znanstveno-kulturnim pitanjima: „Ono iznosi pred nas politički aspekt živog filozofskog pitanja o međusobnim odnosima individualizma i kolektivizma. Polazi od eksplicitnog uvjerenja da je filozofski problem individualizma najvažnije pitanje koje osjetljivo opterećuje sve Slavene, a implicitno podrazumijeva da se u tom vječnom, vječno aktualnom i vječno nerješivom pitanju krije osnovna slabost koja tišti Hrvate.“⁵⁷⁸⁸ Ističući znakovitost činjenice da je Pilar na samom početku citirao znamenitu rečenicu Ks. Š. Gjalskoga kojom se vapi za značajevima, Jelčić ističe

⁵⁷⁸¹ ISTI, „Politizam i apolitizam“, *Posavska Hrvatska*, 3/1941., br. 4, 24. III. 1941., 2.

⁵⁷⁸² „Iz Pilarove knjige: 'Borba za vrijednost svoga ja'“, *Hrvatski narod*, 5/1943., br. 828, 8.IX.1943., 4.; „Misli o državi“, *Ustaška mladež*, 5/1945., br. 5-7, 10. IV. 1945., 12.-13.

⁵⁷⁸³ A. MUŽINIĆ, „Filozofija u Hrvata 1918-1938 godine“, *Pedagoška Jugoslavija 1918-1938*, Izd. Jugoslovenskog učiteljskog udruženja, Beograd, 1939., 147.

⁵⁷⁸⁴ S. BATUŠIĆ, „Pilar Ivo“, *ÖBL*, Bd. VIII., 73.

⁵⁷⁸⁵ I. ESIH, „Razvitak sociologije kod Hrvata“, u: *Pedagoška Jugoslavija 1918-1938.*, 177.

⁵⁷⁸⁶ J. ŠK. [Jaroslav ŠIDAK], „Pilar, Ivo“, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, Maklj - Put, Zagreb, 1965., 501.

⁵⁷⁸⁷ M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo“, 71. drži da je Pilarovo djelo *Borba za vrijednost svoga „Ja“* (neuspjeli) pokušaj uklapanja Pilara i hrvatskih gospodarstvenika u gospodarsku obnovu po uzoru na Masarykovu Organizaciju rada, ali kako su Milan Marjanović i njegova *Obnova* nastupali jugoslavenski, Pilar da je pristupio *Hrvatskom radišu!* Zanimljivo je da je, nasuprot tom stajalištu, nekoliko godina kasnije ista autorica u knjizi *Hrvatski radiša 1903.-1945.* (2003.), Zagreb, 2004. 67., 72. primijetila da je kao prvi svezak Radišine biblioteke objavljena baš Marjanovićevo knjiga *Obnova naroda. Predavanja i članci* (Zagreb, 1919.) koja je bila tek prošireno Marjanovićevo predavanje za Radišin tjedan 1919. godine, i da je upravo Marjanović 1921. Hrvatskog radišu obasuo pohvalama.

⁵⁷⁸⁸ D. JELČIĆ, „Ivo Pilar, 'glas vapijućeg u pustinji'“, u: D. JELČIĆ, *Književnost u čistilištu*, 94.

da je Pilar time „zapravo rekao sve: i o poticajima i o stajalištima, koji su iznijeli ovu knjigu, ovu apologiju pojedinca, koji je sam po sebi ključni čimbenik u procesu formiranja svjesnog, sposobnog i samosvjesnog naroda.“⁵⁷⁸⁹

Dok Jelčić i tu Pilarovu knjigu s pravom promatra primarno kao dio njegova ideološko-političkog sustava, ne griješi ni Vlado Šakić kad joj pristupa kao središnjem dokumentu „Pilarove psihologije“ te je, kao što je spomenuto, ocjenjuje vrlo pozitivno.⁵⁷⁹⁰ Za Šakića je to djelo iznimno važan doprinos onoj grani psihologije koja se baš u to doba oblikuje pod nazivom socijalna psihologija.⁵⁷⁹¹ Pilaru je taj naziv bio još nepoznat, ali on u tome svom djelu o razvitku socijalnog i individualnog identiteta – ističe Šakić – pokazuje sustavnost, erudiciju i sklonost interdisciplinarnosti i multidisciplinarnosti.⁵⁷⁹² Sam pojam i shvaćanje „individualizma“ Pilar je preuzeo od Masaryka, a kad svoj razrađeni model primjenjuje na narode i narodne skupine, naglašava Šakić, onda Slavenima – pa i Hrvatima – pripisuje znatno slabije razvijeni individualizam od onoga koji se susreće kod Anglosasa (napose kod Engleza) i Židova.⁵⁷⁹³ Tamo gdje ga vidi i kod Slavena – riječ je o Česima i o Srbima – on, prema Pilaru zapravo nije slavenskog podrijetla: kod Čeha su za nj zaslužni Nijemci, kod Srba Bizant.⁵⁷⁹⁴

Bio je to izraz njegova priklanjanja učenju o postojanju kolektivne psihe koje se je osobito snažno razvilo u francuskoj sociologiji.⁵⁷⁹⁵ Pojam *narodnog duha* (*Volksggeist*) izvorno je osmislio Hegel, a on se je snažno razvio u 18. i pogotovo u 19. stoljeću, kad su 1860. Moritz Lazarus i Heymann Steinthal pokrenuli časopis za psihologiju naroda (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*). Taj je pojam u filozofsko-sociološkoj terminologiji postupno zamjenjivan *narodnom dušom* (*Volkssseele*), pojmom koji je kod većine autora imao nešto drugačije značenje.⁵⁷⁹⁶ U svojoj *Borbi za vrijednost svoga „Ja“* Pilar je citirao Wilhelma Wundta (1832.-1920.) i njegovo djelo *Elementi psihologije naroda*,⁵⁷⁹⁷ a za nj će biti posebno važno poznanstvo s liječnikom i filozofom Charlesom Blondelom (1876.-1939.), profesorom psihologije na sveučilištima u Strasbourgu i Parizu koji je u to vrijeme izrazito zastupao shvaćanje o kolektivnoj psihi. Taj sljedbenik francuskog sociologa židovskog podrijetla Émilea Durkheima (1858.-1917.) svoja će istraživanja uskoro okruniti knjigom *Uvod u kolektivnu psihologiju* (*Introduction à la psychologie collective*), koja je objavljena 1928. u Parizu.⁵⁷⁹⁸ Nije

⁵⁷⁸⁹ Isto, 95.

⁵⁷⁹⁰ V. ŠAKIĆ, „Uvid u djelo Borba za vrijednost svoga 'Ja'“, 41.-64.

⁵⁷⁹¹ Isto, 44.

⁵⁷⁹² Isto, 47.-48.

⁵⁷⁹³ Isto, 48., 52.

⁵⁷⁹⁴ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 215.

⁵⁷⁹⁵ O odnosu psihologije i sociologije v. Roger BASTIDE, „Sociologija i psihologija“, u: Georges GURVICTH (ur.), *Sociologija*, I., Zagreb, 1966., 77.-93.; Miroslav PEČUJLIĆ, „Uvod u sociološke teorije“, *ZR Osnovi nauke o društvu*, 25.-38.; S. PULIŠELIĆ, *Osnove sociologije*, 62.-65.

⁵⁷⁹⁶ J. RITTER i dr., *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 11, Basel-Stuttgart, 2001., 1102.-1107.

⁵⁷⁹⁷ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 83. Drugo, neizmijenjeno izdanje Wundtove knjige *Elemente der Völkerpsychologie. Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig, 1913. dostupno je na adresi: <https://archive.org/details/elementedervlker00wund> .

⁵⁷⁹⁸ O Blondelovim pogledima i utjecaju v. R. BASTIDE, „Sociologija i psihologija“, 77.-93.; Laurent MUCCHIELI, „Pour une psychologie collective: l'héritage durkheimien d'Halbwachs et sa rivalité avec Blondel durant l'entre-deux-

poznato kad je Pilar s Blondelom uspostavio vezu, ali je očito da ona datira iz razdoblja prije prvoga Prvoga svjetskog rata, najkasnije od 1912. godine.⁵⁷⁹⁹ Također je sačuvano jedno njegovo pismo iz studenoga 1926. godine, u kojem spominje da ne može doći na sjednicu Družbe Braće hrvatskoga zmaja na kojoj je imao biti primljen u članstvo te udruge, ali se je ispričao s obrazloženjem da se u Zagrebu nalazi profesor Blondel s kojim da ga veže „mnogogodišnje prijateljstvo“.⁵⁸⁰⁰

Blondel je u Pučkome sveučilištu u Zagrebu godinu dana ranije održao predavanje „o suvremenome sramu i očekivanjima Europe“,⁵⁸⁰¹ a tijekom svoga sad očito oduljeg boravka u Zagrebu u jesen 1926. predavao je (10. studenoga) o „poratnim problemima“.⁵⁸⁰² Može se pretpostaviti kako je Pilar bio među organizatorima tih njegovih dolazaka i predavanja održanih pod okriljem Sociološkoga društva. A kao jedan od najvažnijih Durkheimovih sljedbenika, Blondel je bio iznimno utjecajan u francuskim i uopće europskim stručnim krugovima. Učenje o kolektivnoj psihologiji koja nije tek zbroj pojedinačnih psihologija nakon iskustva Prvoga svjetskog rata postalo je iznimno popularno. Mjestimice je ono postajalo i pomodno, ali su mu znanstvena istraživanja dala takvu potkrjepu da se je malo koji pisac usudio ponoviti nekadašnje stajalište onoga dijela sociologa koji je držao da sociologija nema nikakvih bitnih dodirnih točaka s psihologijom.⁵⁸⁰³

U samoj Hrvatskoj se je shvaćanje o tijesnoj povezanosti tih dviju grana probijalo puno ranije nego što je sociologija priznata kao legitimna znanstvena disciplina: u knjižicu *Počela sociologije*, koju je 1910. u Zagrebu objavio jedan od kasnijih utemeljitelja Sociološkoga društva, Juraj Tomičić, uvršten je dodatak pod naslovom „Psihološki temelj sociologije“.⁵⁸⁰⁴ Jednako tako, Pilar nije bio usamljen ni u uvjerenju da Slavenima nedostaje smisao za organizaciju i „životna volja“. To je shvaćanje zapravo bilo dosta često, a u Hrvatskoj je ono provociralo i literarne odgovore, među kojima je klasičan primjer Nazorova pjesništva na prijelazu 19. u 20. stoljeće, u kojem se prosvjeduje protiv predodžbe o Hrvatima – i Slavenima uopće – kao o

guerres“, *Revue d'histoire des sciences humaines*, 1991, No. 1, 103.-141. (<http://www.cairn.info/revue-histoire-des-sciences-humaines-1999-1-page-103.htm>, pristup 17. X. 2014.); Maurice HALBWACHS, „La psychologie collective d'après Charles Blondel“, *Les cahiers psychologie politique*, No. 8, Janvier 2006. (<http://odel.irevues.inist.fr/cahierspsychologiepolitique/index.php?id=1086>, pristup 17. X. 2014.); Richard A. COHEN, *Ethics, Exegesis and Philosophy. Interpretation after Levinas*, Cambridge, 2004., 172.-183.

⁵⁷⁹⁹ U Pilarovoj ostavštini sačuvani su koncepti i njegova dva nedatirana pisma Blondelu (NSK, OIP, B-a 2, B-a 3). U oba pisma se govori o ministru Leonu Bilińskome, a jedno sadrži i Pilarovu ispriku zbog nešto zakašnjele novogodišnje čestitke te opaske o „novome ministru Bilinskome“. Iz toga se s velikom vjerojatnošću može datirati početkom 1912. ili, manje vjerojatno početkom 1913. godine. Postoji također i koncept trećega Pilarova pisma Blondelu, datiran u Tuzli 17. II. 1914. (NSK, OIP, B-a 2, B-a 3). Sva tri pisma bave se analizom političkih prilika i odnosa u BiH.

⁵⁸⁰⁰ S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije Ive Pilara“, 188.-189.

⁵⁸⁰¹ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 41.

⁵⁸⁰² Isto, 44.

⁵⁸⁰³ Tako je smatrao i, primjerice, privatni docent u Zürichu Abroteles ELEUTHEROPULOS, *Soziologie*, II. Aufl., Jena 1908., 10.-11., jedan od autora koje je Pilar, kako proizlazi iz njegovih bilježaka, također čitao.

⁵⁸⁰⁴ Čitav tekst te knjižice u svoju je knjigu kao prilog uvrstio G. BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, 74.-106.

narodu „golubinke čudi“. No, ono će se usprkos tome održati, pa će prodrijeti i u hrvatske znanstvene krugove.⁵⁸⁰⁵

Prema tome, nije Pilar u toj nepovoljnoj ocjeni slavenske psihe bio osobito originalan. No, to je njegovo shvaćanje potrebno istaknuti zbog drugih razloga. Naime, tu važnu pojednost kao i naglašeni Pilarov osjećaj pripadnosti Slavenstvu odnosno nerazdvojive povezanosti s njime, uporno je ignorirala nekolicina novijih autora koji su se zanimljivim i znakovitim marom zauzeli za to da u Pilarovu djelu pronađu natruhe rasizma, pa čak i tobože cjelovit sustav rasnog tumačenja hrvatske povijesti koje tumačenje je istodobno protusrpsko i protuslavensko. Budući da je tezu o Pilaru kao hrvatskom nacionalistu koji tobože zastupa rasistička stajališta bilo teško pomiriti s Pilarovim osjećajem privrženosti Slavenstvu i njegovom ocjenom da Slaveni – pa među njima i Hrvati – imaju manje političkog dara, manje marljivosti i gospodarskoga duha te manje smisla za organizaciju društvenoga života od Germana, navlastito Engleza, Židova i sl., onda se je trebalo potruditi da se pokaže otužan manjak poznavanja čak i elementarnih činjenica iz hrvatske političke i kulturne historiografije, te dramatično nepoznavanje podataka iz Pilarova životopisa.

Pilar doista jest bio među onim brojnim hrvatskim autorima koji su pod dojmom modernističkih strujanja na prijelazu dvaju stoljeća i pod utjecajem teorije Charlesa Darwina te učenja njegovih sljedbenika tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća ili čak ranije pokazali interes za utjecaj bioloških čimbenika na razvitak pojedinca i društva. Filozofski i uopće intelektualni okvir tog interesa je jasan, pa ga ni sam Pilar nije skrivao: zbilje se je to pod utjecajem filozofskih, socioloških, prirodoznanstvenih i umjetničkih ideja koje su formulirane u drugoj polovici 19. stoljeća, kao i pod dojmom znanstvenoga i tehnološkog napretka. S jedne strane Malthusovo učenje o umnažanju pučanstva i Spencerov biologizam, a s druge strane Lamarckova i Darwinova teorija evolucije imali su u drugoj polovici 19. i na početku 20 stoljeća mnoštvo analognih parnjaka: socijalni darvinizam (osobito Gumplowicz, ali ne samo on) i Mendelovi genetski pokusi; de Vriesova istraživanja mutacija i geološka ispitivanja (koja je Pilar pratio već zbog osjećaja privrženosti pokojnom ocu); Ernst Haeckel i Francis Galton, napredak medicine i biologije.

A kad su se na to nacijepili dramatični društveni sukobi – od jačanja nacionalnih država i borbi za kolonijalnu prevlast, preko zaoštavanja socijalnoga i radničkog pitanja odnosno klasne borbe, sve do kulturno-vjerskih previranja u umjetničkim krugovima – posve je jasno da je taj kompleks pitanja tražio intelektualno objašnjenje i tumačenje. Uostalom, Spencerov se je biologizam naslanjao na višestoljetno nastojanje da se funkcioniranje ljudskog društva usporedi s funkcioniranjem organizma, a Darwinova teorija o evoluciji života i borbi vrsta koja je nužan preduvjet napretka bila je dio jednog te istog shvaćanja. Geološka istraživanja, kao i biološki

⁵⁸⁰⁵ Primjerice, pored spomenute *Studije za psihologiju pesimizma*, Vladimir Dvorniković će pokazati da zastupa slična stajališta i u svojoj *Psihi jugoslavenske melankolije* (Zagreb, 1925.) te u *Karakterologiji Jugoslavena* (Beograd, 1939.). Stajalište o inferiornosti Slavena u raznim izdanjima svoje knjige zastupa i Nikola SUČIĆ, *Bolesti živaca i duše. Opća psihologija i psihopatologija*, II. izd., Zagreb, 1937., 20.-26.

pokusi i genetska istraživanja Gregora Mendela, Huga de Vriesa i mnoštva drugih prirodoslovaca, potaknuli su i humanističku inteligenciju na razmišljanje u istim ili sličnim kategorijama. Interes onih koji su od ranije zastupali modernistička shvaćanja – poput Pilara – bio je predodređen za to, ali su novi smjerovi doveli do specifičnih biologističkih tumačenja i kod konzervativnih mislilaca.⁵⁸⁰⁶

Pored općih intelektualnih kretanja u Europi, napose na području filozofije, sociologije, psihologije, etnologije i etnografije, kod Ive Pilara su presudnu ulogu imale njegove političke koncepcije. Dok su neki od njegovih bivših suradnika i prijatelja rješenje pronalazili u unifikaciji Srba, Hrvata i Slovenaca (pa su radi postignuća toga cilja posezali i za psihološkim i za rasnim, zapravo rasističkim argumentima), Pilar je, nakon, političkih, geopolitičkih, gospodarskih i kulturnih argumenata, i na drugim područjima tražio dokaze protiv jugoslavenstva i jugoslavenske države. U tu je svrhu razmatrao i etnopsihološke, etnografske, etnološke, antropološke i srodne teme. U tom smjeru osobito poticajna bila su mu antropološka istraživanja koja su vršena u BiH tijekom njegova boravka u Tuzli odnosno u Sarajevu, kao i potreba da se i rezultatima antropoloških istraživanja parira tezama o dominaciji srpskog elementa u BiH odnosno sve žustrije nametanom shvaćanju da je jugoslavenstvo rasno uvjetovano, pa da će u konačnici neminovno doći do stvaranja jedinstvenoga jugoslavenskoga naroda kao posebne i zapravo superiorne rase.

Posve je moguće da je stanovite predispozicije za ograničenu biologističko-antropološku interpretaciju socijalnih pojava Pilar ponio iz roditeljskog doma, budući da je njegov otac Gjuro bio ne samo vrstan geolog, nego je bio među prvima od hrvatskih intelektualaca koji je prihvaćao neke darvinističke postavke (uključujući i one i razvitku pojedinih naroda), makar nije bio otvoreni pristaša, a još manje promicatelj darvinizma.⁵⁸⁰⁷ Ipak, iz načina na koji su Rački i Strossmayer komentirali činjenicu da je Rački ispovjedio Pilara dva dana prije njegove smrti,⁵⁸⁰⁸ moglo bi proizlaziti i da je otac Ive Pilara u jednome razdoblju svog života doživljavao krizu vjere, što je vjerojatno u savezu s njegovim prirodoslovnim istraživanjima i shvaćanjima. No, nesumnjivo važniji bili su spomenuti politički interesi te opća klima koja je vladala u Europi i u svijetu. Pred kraj 19. stoljeća i u prvim godinama odnosno desetljećima 20. stoljeća, europsku i svjetsku javnost preplavile su etnološke, etnografske, antropološke i sociopsihološke teme. Bez njih su nezamisliva znanstvena istraživanja starije povijesti čovječanstva, ali bez njih postaje

⁵⁸⁰⁶ Tako je, primjera radi, i M. Šufflay u to vrijeme sastavio spis pod naslovom „Biologija naroda“ koji se je, kako napominje J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 212.-213. u nekim crtama podudarao s *Propašću Zapada* Oswalda Spenglera. No, Šufflay je već ranije tiskao članak „Biologie des albanischen Volksstammes“ (*Ungarische Rundschau*, 1915.), a 1924./25. objavio je veći broj tekstova u kojima interdisciplinarno raspravlja o kolektivnoj psihi pojedinih naroda i etničkih skupina. Usp. „Bibliografija Dra M. Šufflaya“, u: Savić MARKOVIĆ ŠTEDIMLIJA, *Šufflay*, Zagreb, 1942., 40.-46.

⁵⁸⁰⁷ J. BALABANIĆ, *Darvinizam i njegovi odrazi u Hrvatskoj (do 1918). Disertacija obranjena na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1980., 62.-64.; ISTI, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 24.-25. Vrijedan osvrt na tu raspravu objavio je Krešimir ČVRLJAK, „Prodor i recepcija Darwinove teorije u Hrvata do 1918.“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 11/1985., br. 1-2 (21-22), Zagreb, 1985., 129.-152.

⁵⁸⁰⁸ Rački Strossmayeru, 1. VI. 1893.; Strossmayer Račkomu, 4. VI. 1893., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, IV., 373., 374.

nezamisliv i moderni život: bez prihvaćanja antropoloških postavki postaje nemoguća i kriminologija u kojoj presudan utjecaj ima talijanski liječnik Cesare Lombroso (1836.-1909.) koji uči da se iz tjelesnih osobina i svojstava može zaključivati o zločinačkoj naravi pojedinca. Usporedno s time se sve češće počinje pisati i raspravljati o eugenici odnosno o potrebi „popravljanja rase“ kombinacijom socijalno higijenskih odnosno javnoznanstvenih mjera, zakonodavnih reformi i prosvjećivanjem pučanstva.

Kad se te činjenice ne znaju ili se svjesno ignoriraju i kad se društveni procesi tumače izvan konteksta, a riječima i pojmovima pridaju značenja koja oni imaju danas, ali ga nisu imali u doba Prvoga svjetskog rata ili neposredno nakon njega, onda su moguće različite konstrukcije. One su olakšane time što u hrvatskome jeziku i u hrvatskoj intelektualnoj javnosti sadržaj pojma „rasa“ nije bio posve jasan, pa se je pod njim znalo shvaćati i rasu, i skupinu naroda, i narod, i pleme, i karakter ne samo pojedinca nego i kolektiviteta, pa čak i soj.⁵⁸⁰⁹ Filip Lukas je bio uvjeren da je „pojam rasa [...] više apstraktan nego li konkretan; rase ne opstojе kao finkcija [sic] našega mozga [...] one opstojе [...] subjektivno u nama, a ne objektivno izvan nas.“⁵⁸¹⁰ Da je „pojam rase tako neodređen i često iskrivljen“, upozoravao je, primjerice, i aktivni član Sociološkog društva u Zagrebu, Mirko Kus Nikolajev,⁵⁸¹¹ a na neodređenost pojma „rasa“ ukazivao je, kao što ćemo vidjeti, i Ivo Pilar 1926. godine.⁵⁸¹² Još sredinom 1930-ih godina čak i jedan od vodećih biologa u Hrvatskoj, ujedno suosnivač Antropološke sekcije Sociološkog društva u Zagrebu, Slovenac prof. dr. Boris Zarnik, pojam rase shvaćao je kao oznaku za sortu odnosno pasminu, pa je pisao i o rasi malih žabica, vrtnih biljaka, puževa, graška, kunića, kokošiju itd.⁵⁸¹³ Sličan problem postojao je u većoj ili u manjoj mjeri i u drugim europskim narodima i jezicima: ni drugdje nije bilo suglasnosti o značenju toga pojma, ali su se ipak pojmom „rase“ i njezinim stvarnim ili navodnim utjecajem na društvena zbivanja bavili znanstvenici, umjetnici, novinari i političari te stručnjaci najrazličitijih vrsta.

Tu intelektualnu zbrku povećavala je još i nediferenciranost znanstvenih disciplina, koja je često rezultirala pojmovnom kakofonijom i intelektualnim i svjetonazorskim eklekticizmom. Zato su na svim meridijanima korišteni pojmovi koji su zvučali jednako, iako nisu morali značiti isto. Na svakom koraku se je moglo naići na spomen, primjerice, „germanskoga duha“ ili „slavenske duše“.⁵⁸¹⁴ Novine su već 1849. godine – kad je Gumplowicz slavio jedanaesti

⁵⁸⁰⁹ Vladimir MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, 2. izd., Zagreb, 1975., 935.-942.; Miho BARADA, *Starohrvatska seoska zajednica*, Zagreb, 1957., 43.-53.; T. JONJIĆ, „Bartulin's Tilting with Windmills: Manipulation as a Historiographic Method“, *Review of Croatian History* (dalje: *RCH*), 251.-252.

⁵⁸¹⁰ F. LUKAS, *Utjecaj prirodne okoline na stanovništvo Dalmacije (anhtopogeografska studija) sa 4 priloga*, Dubrovnik, 1906., 8.

⁵⁸¹¹ M. KUS NIKOLAJEV, „Etnološka sociologija i istorijski materijalizam“, *Jugoslavenska njiva*, 7/1923., knj. II., br. 4, august 1923., 140.

⁵⁸¹² Usp. I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (6), *Hrvat*, 7/1926., br. 1933, 10. VI. 1926., 4.

⁵⁸¹³ B. ZARNIK, *Opća biologija. Skripta po predavanjima prof. dra. Borisa Zarnika*. Drugo izdanje. Pir. Franjo Šabarić, Zagreb, 1933., 537., 558., 563., 565., 575., 581.

⁵⁸¹⁴ Anto KNEŽEVIĆ, *Filozofija i slavenski jezici*, Zagreb, 1988., 137.-152. ističe da slavenski pojam „duše“ ima višestruko, ne samo biblijsko i filozofsko značenje.

rođendan – pisale o „rasnoj borbi“ između Mađara i Rumunja u Transilvaniji,⁵⁸¹⁵ a 1874. se je i u bečkome Carevinskom vijeću govorilo o tome, raspiruje li tisak rat narodnosti odnosno rasnu borbu (*Nationalitäten- und Rassenkampf*).⁵⁸¹⁶ Ista se je pojava primjećivala i u drugim dijelovima svijeta. Američki pravnik Thomas Dew je sredinom 19. stoljeća objašnjavao koje su izvorne „talijanske rase“,⁵⁸¹⁷ a njegov kolega Leone Levi je tri desetljeća kasnije tumačio da politički sustavi pojedinih država ovise o rasi i o narodnosti njihova pučanstva, podsjećajući na to da sama imenica „nacija“ dolazi od latinskog pridjeva *natus*, što i etimološki upućuje na rađanje, podrijetlo odnosno na pripadnost istoj rasi ili jeziku.⁵⁸¹⁸ Danski je povjesničar Johan Richard Danielson pisao o sukobu ruske i finske rase,⁵⁸¹⁹ a u znamenitome Jacksonovu putopisu po istočnoj obali Jadrana neprekidno se susreću opisi sličnosti i različitosti „rasa“ i „rasnih tipova“ koje je taj engleski autor nalazio po selima i gradovima.⁵⁸²⁰ Nikomu nije bilo zazorno to što je Benjamin Disraeli na Berlinskome kongresu 1878. govorio o „dominaciji slavenske rase, rase koja je slabo raspoložena cijeniti druge“,⁵⁸²¹ pri čemu je sam bio uvjeren da je „rasa sve, i da svaka rasa mora propasti ako nepromišljeno miješa svoju krv.“⁵⁸²² Niti se je tko sablažnjavao kad je austrijski pravnik i filozof Hans Kelsen početkom 20. stoljeća pisao, primjerice, da je Friedrich II. Veliki po majci naslijedio „strasnu krv talijanske rase“, objašnjavajući da različitost rasnog podrijetla i kulturnog okruženja stvara različite kulturne tipove.⁵⁸²³ To se je činilo tako bjelodanim i običnim da karakterizaciju nitko nije ni primjećivao. Svima je bilo normalno što je, recimo, Maurice Maeterlinck objavio esej pod naslovom „Misli o pitanju rasa“, pa je u njemu inzistirao na razlikama između Flamanaca i Valonaca, za koje je držao da „spadaju nesumnjivo k najčišćim romanskim grupama Francezke“,⁵⁸²⁴ a američki državni tajnik Robert Lansing zasigurno nije zastupao s rasističkih pozicija kad je u veljači 1919. objavljeno da je vlada SAD-a već 29. svibnja 1918. izrazila simpatije prema nacionalnim težnjama „jugoslavenskih rasa“ (*yugoslav races*), a da je 28. lipnja iste godine izjavila kako sve grane „slavenske rase“ (*Slav race*) trebaju biti oslobođene od austrijskoga i mađarskoga gospodstva.⁵⁸²⁵ S naglašeno humanističkih pozicija nastupao je Robert J. Goldwell koji je Otona Frangeša u travnju 1931. uvjeravao da odnosi triju neprijeporno „rasno i jezično“ srodnih „etničkih grupa“ koje žive u Jugoslaviji ne predstavljaju „rasno-filozofski problem“, nego je problem drugačije naravi.

⁵⁸¹⁵ „Aus Hermannstadt“, *Kronstädter Zeitung*, Nr. 1, 1. III. 1849., 2.

⁵⁸¹⁶ „Politische Übersicht“, *Vorarlberger Volks-Blatt*, Nr. 18, 3. III. 1874., 2.

⁵⁸¹⁷ T. DEW, *A Digest of the Laws, Customs, Manners and Institutions of the Ancient and Modern Nations*, D. Appleton & Co., New York, 1853., 211. i d.

⁵⁸¹⁸ L. LEVI, *International Law, With Materials for a Code of International Law*, D. Appleton & Co., New York, 1888., 2., 80.

⁵⁸¹⁹ J. R. DANIELSON, *Finland's Union with the Russian Empire*, Borga, 1891., 15.

⁵⁸²⁰ Thomas Graham JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, With Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, I-III, Clarendon Press, Oxford, 1887., passim.

⁵⁸²¹ V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 99.-100.

⁵⁸²² Nav. prema Uroš KRULJ, *Politika i rasa (Rasni nacionalizam)*, Sarajevo, 1925., 22.-23.

⁵⁸²³ H. KELSEN, *Die Staatslehre des Dante Alighieri*, Franz Deuticke, Wien, Leipzig, 1905., 4., 64.

⁵⁸²⁴ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, 587.

⁵⁸²⁵ „Lansing Recognizes Yugoslav Union“, *The New York Times*, 8. II. 1919., e-arhiv.

Istodobno je potezao usporedbu s „tri švicarske rase“ koje i danas žive u Švicarskoj Konfederaciji.⁵⁸²⁶

Na njemačkome jezičnom području, koje je i nakon raspada Austro-Ugarske još zadugo naj snažnije utjecalo na središnju Hrvatsku i tamošnje hrvatske intelektualne krugove, iz dana u dan su se pojavljivale nove rasprave sa sličnom terminologijom, a nerijetko i s istim ili sličnim stajalištima, ali je bilo i drugačijih. Glavni pokretač leipziške *Političko-antropološke revije: mjesečnika za društveni i duhovni život naroda (Politisch-antropologische Revue: Monatsschrift für das soziale und geistige Leben der Völker)*, koja je počela izlaziti 1902. godine, Ludwig Woltmann (1871.-1907.), početkom 20. stoljeća raspravljao je o „političkoj antropologiji“ odnosno o ulozi teorije descendencije na politički razvitak naroda i država.⁵⁸²⁷ Revija je kasnije dobila nešto izmijenjeni dometak: *Mjesečnik za praktičnu politiku, te izobrazbu i odgoj na biološkoj podlozi (Monatsschrift für politische Bildung und Erziehung auf biologischer Grundlage)*,⁵⁸²⁸ a praktično svi prilozi bavili su se rasnom problematikom, antropologijom i tzv. socijalnom higijenom. U Münchenu je 1904. pokrenut poseban časopis za rasnu i društvenu biologiju (*Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie, einschliesslich Rassen- und Gesellschafts-Hygiene*),⁵⁸²⁹ a obilje tema i popis suradnika i toga lista impresivni su. Socijaldemokratski je političar Franz Lütgenau (1857.-1931.) u to doba objavio čitavu knjigu u kojoj se je raspravljalo o shvaćanju da je darvinističku teoriju potrebno neposredno primijeniti na državu,⁵⁸³⁰ a Johannes Unold (1860. - ?), koji će iduće godine ući u predsjedništvo Njemačkoga monističkog saveza, opširno je 1906. objašnjavao kako se pojedinac, narodna zajednica i država trebaju organiziranim djelovanjem braniti od neprijateljskih naroda i kultura, dodajući da je najplodonosnije ako narodi i rase više kulture zauzmu zemlje naroda odnosno rasa niže kulture, ali ne radi njihova uništenja, nego tek radi zaposjedanja i gospodarske odnosno kulturne dominacije.⁵⁸³¹ Njegov imenjak, katolički svećenik i teolog, inače dosljedni vegetarijanac Johannes Ude (1874.-1965.), s katoličkih je pozicija vrlo kritički raspravljao o zapanjujućoj sveprisutnosti darvinističkog duha u znanosti i u duhovnome životu uopće.⁵⁸³² Do sličnih je zaključaka vodila rasprava austrijskoga botaničara, mikrobiologa i kulturnog povjesničara Raoula Heinricha Francéa o darvinizmu,⁵⁸³³ a i knjiga filozofa Nicolaija Hartmanna *Temeljna filozofska pitanja biologije (Philosophische Grundfragen der Biologie)*, objavljena 1912., posredno je

⁵⁸²⁶ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*. Knjiga 2 /1932-1935/. Ur. Andrej Rodinis, Sarajevo, 2009., 24.-25.

⁵⁸²⁷ L. WOLTMANN, *Politische Anthropologie. Eine Untersuchung über den Einfluss der Deszendenztheorie auf die Lehre von der politischen Entwicklung der Völker*, Eisanach-Leipzig, 1903.

⁵⁸²⁸ Taj je mjesečnik dostupan na mrežnoj adresi: https://ia902704.us.archive.org/4/items/bub_gb_RXokAQAAIAAJ/bub_gb_RXokAQAAIAAJ.pdf

⁵⁸²⁹ Časopis je izlazio dvomjesečno, a objavljivala ga je nakladnička kuća Verlag für Archiv-Gesellschaft. U u elektroničkoj je verziji dostupan na mrežnoj adresi: <https://archive.org/details/archivfrassenu06platgoog>.

⁵⁸³⁰ Franz LÜTGENAU, *Darwin und der Staat*, Verlag von Theod. Thomas, Leipzig, 1905.

⁵⁸³¹ J. UNOLD, *Organische und soziale Lebensgesetze. Ein Betrag zu einer wissenschaftlich begründeten nationalen Erziehung und Lebensgestaltung*, Verlag von Theod. Thomas, Leipzig, 1906., 246.-247.

⁵⁸³² J. UDE, *Darwinismus und sein Einfluss auf das moderne Geistesleben*, Graz-Wien, 1909.

⁵⁸³³ R. H. FRANCÉ: *Der heutige Stand der Darwin'schen Fragen. Eine Wertung der neuen Tatsachen und Anschauungen*, Leipzig, 1907.

dodatno legitimirala biološkičke koncepcije, tim više što je Hartmann isticao da je u organskome životu sve svrhovito i sve podređeno nagonu za opstankom odnosno održanjem vrste.⁵⁸³⁴ U Leipzigu je 1914. u velikoj nakladi objavljena knjiga *Kultura i rasa* Franza Boasa,⁵⁸³⁵ a Walter Scheidt je 1925. u Münchenu objavio vrlo opširni priručnik o rasnome učenju,⁵⁸³⁶ dok je u Berlinu između 1925. i 1927. u šest svezaka objavljen *Priručnik socijalne higijene i zdravstvene skrbi* koji nije bio tek iznimno ambiciozno zamišljeni javnozdravstveni priručnik, nego je, makar na sasvim odmjeran način, htio pokazati da su i psihičke bolesti često puta somatskog podrijetla, pa su slijedom toga i rasno uvjetovane, što bi dakle trebalo imati na umu pri formuliranju rasnohigijenske politike.⁵⁸³⁷

Naravno, za njemačkim i austrijskim nisu zaostajali ni francuski odnosno britanski teoretičari primijenjenog darvinizma i rasne problematike uopće. Joseph Deniker je 1899. u Parizu objavio knjigu o rasnome sastavu svjetskog pučanstva koja je ponovno tiskana 1926. godine, a 1899. i 1908. godina izišla je i njegova studija o rasnome sastavu Europe na temelju mjerenja oblika glave.⁵⁸³⁸ Nije se taj autor ustezao primijetiti da postoje divljački narodi (*savage people*), polucivilizirani i civilizirani narodi,⁵⁸³⁹ što je povezano i s njihovom rasnom podlogom. Walter Ripley je uoči Prvoga svjetskog rata u više izdanja objavio studiju o europskim rasama sa sociološkoga gledišta,⁵⁸⁴⁰ raspravljajući o sociološkoj stratifikaciji i o „urbanoj selekciji“. Te su teme bile u javnosti sveprisutne, pa je bilo tako uobičajeno raspravljati o prodoru „mongolske rase“ u europsku kulturu,⁵⁸⁴¹ a čak ni nakon Drugoga svjetskog rata koji je čovječanstvu donio iskustvo masovnih zločina nad ljudima samo zbog njihove pripadnosti tobože „inferiornoj rasi“, britanski premijer Winston Churchill nije držao zazornim u svojim uspomjenama napisati kako je Njemačka i nakon poraza 1918. predstavljala „najveći homogeni rasni blok u Evropi“,⁵⁸⁴² niti je to omelo norveški Nobelov komitet da mu za to djelo dodijeli Nobelovu nagradu za književnost.

Drugim riječima, u drugoj je polovici 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća bilo teško zamisliti bilo kakav putopis, antropološku, etnološku ili etnografsku studiju, a kamoli raspravu o nacionalnim prijeporima i sukobima, a da se ne istaknu i potegnu „rasne“ teze, razlozi i argumenati. Brojni su utjecajni strani pisci i u odnosu na hrvatski odnosno južnoslavenski

⁵⁸³⁴ N. HARTMANN, *Philosophische Grundfragen der Biologie*, Göttingen, 1912., 87.-88. i d.

⁵⁸³⁵ F. BOAS, *Kultur und Rasse*, Leipzig, 1914. U predgovoru je posebno istaknuto da je posrijedi manjim dijelom prerađeno prvo izdanje knjige *The Mind of Primitive Man* koju je pisac objavio tri godine ranije u SAD-u.

⁵⁸³⁶ W. SCHEIDT, *Allgemeine Rassenkunde. Als Einführung in das Studium der Menschenrassen*, München, 1925.

⁵⁸³⁷ *Handbuch der sozialen Hygiene und Gesundheitsfürsorge. Fünfter Band: Soziale Physiologie und Pathologie*, Berlin, 1927., 751. i dr.

⁵⁸³⁸ J. DENIKER, *Les races et les peuples de la terre*, Paris, 1899.; ISTI, *Les races d' Europe*, Paris, 1908. Prva je Denikerova knjiga u engleskome prijevodu iz 1913. dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia700407.us.archive.org/6/items/deniofmanoutlinraces00rich/deniofmanoutlinraces00rich.pdf>, a potonja na adresi: <https://archive.org/stream/lesracesdeleuro00sciegoog#page/n4/mode/2up>

⁵⁸³⁹ J. DENIKER, *The Races of Man. An Outline of Anthropology and Ethnography*, London-New York, 1913., 127.

⁵⁸⁴⁰ William Zebina RIPLEY, *The Races of Europe. A Sociological Study*, New York, 1915. To izdanje Ripleyeve knjige dostupno je na mrežnoj adresi: <https://ia600400.us.archive.org/12/items/cu31924029874611/cu31924029874611.pdf>.

⁵⁸⁴¹ Vladimir SOLOVJEV, „Smisao rata“, *Hrvatski list*, 3/1917., br. 852, Pula, 25. X. 1917., 4.

⁵⁸⁴² W. S. CHURCHILL, *Drugi svetski rat. I. Bura se sprema*, Beograd, 1964., 6.

problem posezali za raspravom o tobožnjoj hrvatsko-srpskoj rasi ili o „rasnome problemu“ u Ugarskoj odnosno u Austro-Ugarskoj, kao i o „rasnoj borbi“ između „Srbohrvata“ odnosno „(Jugo)Slavena“ i njihove „rase“ protiv dominantne „germanske“ odnosno „mađarske rase“. Tako je, primjerice, Mary Edith Durham 1903. pisala o turskome ugnjetavanju „porobljenih rasa“ na Balkanu.⁵⁸⁴³ Seton-Watson je 1908. u Londonu objavio knjigu pod naslovom *Rasni problem u Ugarskoj (Racial Problems in Hungary)*, a i u drugim je svojim djelima on pisao o „rasnoj borbi“.⁵⁸⁴⁴ Mjesečnik društva hrvatskih književnika pisao je 1909. na koji način talijanski putopisac Gino Bertolini shvaća Talijane i Slavene kao pripadnike „ženske rase“.⁵⁸⁴⁵ Jednako je tako bilo posve normalno da general von Auffenberg 1908. raspravlja o nadmoćnome položaju „mađarske rase“ u banskoj Hrvatskoj,⁵⁸⁴⁶ kao što je raspravu češkog arheologa i antropologa Lubora Niederlea 1911. na francuski pod naslovom *La Race slave (Slavenska rasa)* preveo Louis Paul Maria Léger, poznati stručnjak za slavensku mitologiju, isti onaj pisac koji će u 1916. u *Znanstvenome časopisu* objašnjavati kako su se baltički pripadnici te rase othrali u rasnoj borbi s nijemstvom.⁵⁸⁴⁷ Priređuju dnevničko-memoarske zapise J. M. Baernreithera, Redlich će koncem 20-ih godina 20. stoljeća posve normalno govoriti o osobinama južnoslavenske (*südslawische*) i jugoslavenske (*jugoslawische*) rase, uopće ne praveći razliku među njima.⁵⁸⁴⁸

Zato je bilo posve normalno da su i hrvatski i uopće južnoslavenski autori posezali za istom terminologijom, miješajući „rasnu“, narodnosnu i „plemensku“, ponekad i zavičajnu pripadnost. Dragutin Prohaska je 1914. primjećivao kako se je „pitanje o našoj rasnoj pripadnosti opet razgorjelo“ diljem Europe, i da Francuzi „nas“ (a pod tim je i Prohaska mislio na Hrvate i Srbe), nikad ne smatraju sebi bliskima, nego da nas prema svom „rasnom osjećaju“ miješaju s Nijemcima.⁵⁸⁴⁹ Švicarski književnik i publicist Maurice Muret divit će se, pak, u *Gazette de Lausanne* „jednoj jakoj, snažnoj rasi, rasi hrvatskih seljaka“.⁵⁸⁵⁰ A kao što je socijaldemokratski *Arbeiter Zeitung* 25. veljače 1918. tvrdio da je Balkan izložen „rasnoj borbi“,⁵⁸⁵¹ tako su isti termin iz dana u dan upotrebljavale i druge novine diljem Europe. Zato je bilo posve nemoguće da se ta terminologija ne proširi i na hrvatski intelektualni i kulturni prostor, iako u njemu isti termini nisu nužno imali isto značenje. Kad kanonik Franjo Rački u svibnju 1884. napiše svom prijatelju, đakovačkom biskupu Strossmayeru, da neki papinski postupci sugeriraju da Sveta

⁵⁸⁴³ M. E. DURHAM, „The Blaze in the Balkans“, *Monthly Review*, vol. 12, London, September 1903., u: M. E. DURHAM, *The Blaze in the Balkans. Selected Writings 1903-1941*, London-New York, 2014., 1.

⁵⁸⁴⁴ I u knjizi *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche* on govori o „hrvatsko-srpskoj rasi“, „hrvatsko-srpskom narodu“, „slavenskoj rasi“ i „rasnoj borbi“.

⁵⁸⁴⁵ d-s, „Fra Mussulmani e Slavi“, *Savremenik*, 4/1909., br. 6, lipanj 1909., 349.-350.

⁵⁸⁴⁶ S. MATKOVIĆ – M. TROGRLIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom*, dok. 4, str. 77.-88.

⁵⁸⁴⁷ L. LEGÈR, „Les luttes des Slaves baltiques contre le Germanisme“, *Journal des Savants*, 14/1916, No. 1. janvier 1916., 5.-14.

⁵⁸⁴⁸ J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 33.-34.

⁵⁸⁴⁹ D. PROHASKA, „Problem slavenske kulture. I. članak“, *Savremenik*, 9/1914., br. 1, siječanj 1914., 10.

⁵⁸⁵⁰ „Francuski publicista o Zagrebu i Hrvatima“, *Slobodna Hrvatska*, 2/1926., br. 38, Zagreb, 24. X. 1926., 2.

⁵⁸⁵¹ „Der Krieg musste erfunden werden“, *Arbeiter Zeitung*, 30/1918. Nr. 53, 25. II. 1918., 3.

Stolica Hrvate odnosno Slavene smatra „inferiornom rasom“,⁵⁸⁵² nije mu ni na kraj pameti tvrditi da je papa rasist i da se Katolička crkva ravna rasističkim shvaćanjima. Jednako tako, kad Kerubin Šegvić u svojoj raspravi o „vjeri Vidovoj“ 1898. godine napiše da se općenito drži kako su Slaveni „inferiorna rasa“, on samo preuzima pojam „rasa“,⁵⁸⁵³ iako vjerojatno ni ne razmišlja o njegovu sadržaju. Kad Ivo Pilar podsjeti na to da je Josip Kozarac u svome romanu *Među svjetlom i tminom još ranije* (1891.) zabilježio da europska kulturna javnost predbacuje Slavenima da su „inferiorna rasa“,⁵⁸⁵⁴ ni on ne misli na ono što danas shvaćamo pod pojmom „rasa“, a još manje je na to mislio sam Kozarac. Hrvatska odnosno slavenska „inferiornost“ bila je, kako je primijetio Ježić, postala zapravo – krilaticom.⁵⁸⁵⁵ Jednako tako nije rasist u današnjem značenju tog pojma Milan Ćurčin ni onda kad u nekrologu Jovanu Skerliću, objavljenom 1914. u *Savremeniku*, ustvrdi da je Skerlić poznavao „sve mane i vrline naše rase“, pa makar je Ćurčin ustvrdio da će ga Meštrović, bude li pravio Skerličevu skulpturu, načiniti „Srdom Zlopogledom, što dva i dva na koplje nabija preko sebe u Sitnicu tura“ [sic!],⁵⁸⁵⁶ a nije rasist u današnjem značenju te riječi ni već spomenuti Prohaska koji 1917. govori o dugome i mučnom „samoodržanju hrvatsko-srpske rase“.⁵⁸⁵⁷ Ni Krležu se ne može optužiti za rasizam kad 1919. u „Hrvatskoj književnoj laži“ patetično klikne da u nama vrije „požuda balkanske rase, mlade i žedne napona neobretih“, makar je on tada, kao suurednik *Plamena*, spacioniranim slovima još naglašavao svoj poziv na krvavi obračun s onima koji misle i vjeruju drugačije, zazivajući još i „Spasonosni, gigantski sukob Azije i Europe“ koji ima „tako rešiti kulturni poziv Slavjanstva“.⁵⁸⁵⁸ U rasističkome tonu ne piše ni Josip Horvat 1946. godine, kad ustvrdi da su neki pripadnici zagrebačke elite (braća Juraj i Eugen Demetrović) bili „intelektom darovita rasa“.⁵⁸⁵⁹

Jednako tako je pojam „rasne borbe“ očito po inerciji usvojio i Frano Supilo, koji je 1900. ovako opisivao talijanski iredentizam odnosno borbu između Talijana i Hrvata odnosno Slovenaca: „Ovo je rat na život i smrt do skrajnosti, bez odmora i oduška, rat svim sredstvima kojima se može poslužiti slijepa mržnja rase protiv raci.“⁵⁸⁶⁰ Nad upotrebom termina nisu se zgražali ni oni koji se možda nisu slagali sa Supilovom ocjenom niti s njegovim prototalijanskim nabojem. Jugoslavenskim je emigrantskim političarima 1915. bilo posve normalno kad ih je francuski ministar vanjskih poslova Théophile Delcassé uvjeravao da se, kako je izvijestio Hinković, usprkos pregovorima Antante s Italijom, „naša rasa neće imati da žali bilo na što“.⁵⁸⁶¹

⁵⁸⁵² *Korespondencija Rački – Strossmayer*, III., 122. I Rački se je znao sjetiti Bismarckove opaske da slaveni utjelovljuju „žensku polovicu ljudskoga roda“. (*Korespondencija Rački – Strossmayer*, IV., 63.)

⁵⁸⁵³ Ch. ŠEGVIĆ, „Vjera Vidova“, *Novi vjek*, teč. II., Split, 1898., br. 1, 1. I. 1898., 17.

⁵⁸⁵⁴ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 9.

⁵⁸⁵⁵ S. JEŽIĆ, „Hrvatska pripovijetka iza preporoda“, u: *Prvi hrvatski pripovjedači iza preporoda (1850 – 1880)*, 23.

⁵⁸⁵⁶ M. ĆURČIN, „Dr. Jovan Skerlić umro dne 15. svibnja 1914. u Beogradu“, *Savremenik*, 9/1914., br. 6, lipanj 1914., 293.-294.

⁵⁸⁵⁷ D. PROHASKA, *Das kroatisch-serbische Schriftum in Bosnien und der Herzegowina von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Widergeburt im XIX. Jahrhundert*, Zagreb, 1917., VIII.

⁵⁸⁵⁸ M. KRLEŽA, „Hrvatska književna laž“, *Plamen*, 1/1919., br. 1, Zagreb, 1919., 35., 40.

⁵⁸⁵⁹ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 243.

⁵⁸⁶⁰ F. SUPILO, „Latinska kultura“, u: *Frano Supilo: Politički spisi*, 228.

⁵⁸⁶¹ Z. PASSEK, „Bilješke sa sjednica jugoslavenske političke emigracije iz 1915. i 1916. godine“, 58.-59.

Jednako tako su u skladu s tadašnjom političkom korektnošću bili i pokušaji Jugoslavenskog odbora da uvjeri europsku i svjetsku javnost u opravdanost svojih ciljeva, time što je ta skupina umnožavala govore i interpelacije domovinskih političara koji su iz parlamentarnih klupa tvrdili da Austro-Ugarska gaji „rasnu mržnju“ spram Južnih Slavena (pa je slijedom toga Jugoslavenski odbor od Antante očekivao da stane u obranu „jugoslavenske rase“).⁵⁸⁶² Uzvrćalo se je na isti ili sličan način: s druge je strane približno u isto vrijeme ili koju godinu kasnije talijanska propaganda tvrdila da su Slaveni tek doseljena „rasa“ u „neoslobođenim“ talijanskim područjima, i da je tamošnja „rasna borba“ (*struggle of races*) novijeg datuma, unesena s Balkana i bez povijesnoga i etničkog opravdanja.⁵⁸⁶³

Takva upotreba pojma rase nije imala nužno rasističke konotacije, jer se je njome češće ukazivalo na etničku i kulturnu različitost pojedinih skupina ili na njihove nacionalno-političke ambicije i ciljeve, nego na manju ili višu vrijednost stvarno ili navodno različitih rasa. Iako su se koristile biološke kategorije poput „krvi“ i „rase“, radilo se zapravo tek o tome da se postignu nacionalno-politički ciljevi, a ne o promišljenoj i svjesno izgrađenoj rasnoj ideologiji, pa je Supilo 1914. bilježio kako je nužno da se međunarodna javnost uvjeri da je „velika istina o jedinstvu jezika krvi i rase naše“ ona prava „majka političke ideje *narodnog jedinstva* [ist. u izv.], koje apstrahira od pitanja imena.“⁵⁸⁶⁴ Jednako tako, kad je tumačio značenje Krfske deklaracije, Jugoslavenski je odbor kao aksiom postavljao tezu da su Srbi, Hrvati i Slovenci „po krvi, po jeziku“ i koječemu drugome tek jedan „troimeni narod“.⁵⁸⁶⁵ Pogotovo rijetki bili su pozivi na primjenu otvorene diskriminacije ili nasilja nad pripadnicima druge rase, a ako se je u hrvatskoj literaturi i u publicistici znalo posegnuti za povišenim tonovima i snažnijim izrazima animoziteta prema imperijalističkim susjedima, nikad to nije objašnjavano niti podupirano „rasnim“ razlozima.

Ni spisi većinom srpskih odnosno srpsko-jugoslavenskih autora koji su u svojim publicističkim ili umjetničkim djelima miješali antropološke, antropogeografske, paleontološke, sociopsihološke, etnografske, etnološke, sociobiološke, eugeničke i druge fragmente, s ciljem da se jugoslavenska ideologija i misao tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva utemelji i opravda rasnim načelima, nisu bilo nužno rasistički obojeni.

Jugoslavenstvo je, dakako, tražilo psihološko i znanstveno utemeljenje, a s obzirom na razdvojenju državnu povijest te različit kulturni razvitak i vjersku diferenciranost južnoslavenskih naroda, najčešće ga je nalazilo u sličnosti („istosti“ ili „zajedništvu“) jezika te u etničkoj („rasnoj“) povezanosti tih naroda.⁵⁸⁶⁶ Istini za volju, i mnogi strani pisci su pisali o

⁵⁸⁶² *In Darkest Europe. Austria-Hungary's Efforts to Exterminate Her Yugoslav Subjects. Speeches and Questions in the Parliaments of Vienna and Budapest and in the Croatian Diet (Sabor) in Zagreb (Agram).* Published by the Yugoslav Committee in London, London, s. a., 11., 14.

⁵⁸⁶³ *Istria. The Rights and Duties of Italy*, s. l. & s. a., 15.

⁵⁸⁶⁴ F. SUPILO, „Rješenje jugoslavenskog pitanja“, u: *Frano Supilo: Politički spisi*, 473.

⁵⁸⁶⁵ „Osnovice našeg državnog života. Okružnica Jugoslavenskog odbora u Londonu“, *Arhiv Jugoslovenske Narodne Obrane iz Južne Amerike*, 2/1935., knj. IV., sv. 13, Zagreb, 20. II. 1935., 392.

⁵⁸⁶⁶ Usp. Marko PIŠEV, „Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914-1919. Istorijski pregled“, *Etnološko-antropološke sveske*, br. 14 (3), Beograd, 2009., 43.-77.

„Srbohrvatima“ odnosno „Srbo-Hrvatima“ kao jednome narodu s istim rasnim svojstvima,⁵⁸⁶⁷ što je „rasnome jugoslavenstvu“ olakšavalo prodor u europske intelektualne i političke krugove. A tu teoriju o „rasnome jugoslavenstvu“ neki su srpski intelektualci još prije Prvoga svjetskog rata počeli širiti i izvan Kraljevine Srbije, pa su na taj način pisali, primjerice, u *Bosanskoj vili* Jovan Cvijić,⁵⁸⁶⁸ Dimitrije Mitrinović,⁵⁸⁶⁹ Stanoje Stanojević⁵⁸⁷⁰ i mnogi drugi.

U nizu svojih djela Jovan Cvijić je tvrdio kako Južni Slaveni dijele „zajedničke osnovne etničke crte“ i psihička svojstva koja su, prema njegovu mišljenju, nesumnjivo donijeli iz svoje pradomovine, a onda je on istodobno glorificirao „dinarski tip“ odnosno „dinarsku rasu“ kao podlogu jedinstvene jugoslavenske nacije čiju jezgru tvore tobožnji „Srbohrvati“,⁵⁸⁷¹ pa je na taj način pokušavao stvoriti znanstvenu podlogu za ujedinjenje srpstva na jugoslavenskom programu. Filip Lukas je dosta rano, u svojoj raspravi „Geografska osnovica hrvatskog naroda“ objavljenoj 1925. u *Zborniku Matice hrvatske*, upozorio na mnoge njegove pogriješke i svjesno iskrivljavanje činjenica,⁵⁸⁷² a „S. B.“ (očito Stipan Banović) još oštrije ga kritizirao u *Obzoru* 1931. godine.⁵⁸⁷³ No, usprkos tome je Jovan Cvijić u doba monarhističke Jugoslavije slovio kao neprijeporni znanstveni autoritet zaštićen političkim mjerama režima, pa je, primjerice, knjiga Stjepana Ratkovića *Što je narod: rasa, pleme, narodnost, nacija?* (Zagreb, 1935.), u kojoj se autor – budući ministar nastave, potom i poslanik Nezavisne Države Hrvatske u Njemačkome Reichu – obračunava s Cvijićevom tezom o postojanju posebne „dinarske“ odnosno „jugoslavenske“ rase, kao i uopće s učenjem o nejednakoj vrijednosti ljudskih rasa, bila u Kraljevini Jugoslaviji proglašena nepoćudnom i zabranjena. Veličanje Cvijićevih teza nastavilo se je i u doba komunističke Jugoslavije, pa su se tek rijetki upuštali u kritiku njegovih zaključaka i interpretacija.⁵⁸⁷⁴ To jasno sugerira da je i novojugoslavenskome režimu konvenirala politička izvedenica Cvijićevih rasno-političkih koncepcija, iako je to bilo naglašeno u manjoj mjeri nego u doba prve Jugoslavije: u vrijeme otvorenog nastojanja da se oblikuje kao jedinstvena nacija, jugoslavenstvo se nije moglo zamisliti bez rasne sastavnice.

⁵⁸⁶⁷ Augustin WEISBACH, *Die Serbokroaten der adriatischen Küstenländer. Anthropologische Studie*, Berlin, 1884.; Gustav KRAITSCHEK, „Die Menschenrassen Europas“, *Politisch-anthropologische Revue*, 2/1903., Nr. 1, 23.; J. DENIKER, *The Races of Man*, 344.-345.; W. Z. RIPLEY, *The Races of Europe*, 345., 350., 403.-404., 411.-413., 430., 434.

⁵⁸⁶⁸ J. CVIJIĆ, „Psihičke osobine srpskoga naroda“, *Bosanska vila*, 26/1911., br. 5, 15. III. 1911., 74.-76.

⁵⁸⁶⁹ D. MITRINOVIĆ, „Meštrovici“, *Bosanska vila*, 26/1911., br. 9 (15. V. 1911., 129.-131.) i br. 10 (31. V. 1911., 145.-148.).

⁵⁸⁷⁰ S. STANOJEVIĆ, „Vrline“, 29/1914., *Bosanska vila*, br. 1-6, januar-februar-mart 1914., 46.-47.

⁵⁸⁷¹ J. CVIJIĆ, *Govori i članci*, u: V. NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, 774.-782. Najvažnije od tih Cvijićevih djela je njegovo *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* koje se je prvo pojavilo na francuskom jeziku pod naslovom *La Péninsule Balkanique. Géographie Humaine* (Colin, Paris, 1918.).

⁵⁸⁷² F. LUKAS, „Geografska osnovica hrvatskoga naroda“, 70.-77. i dr.

⁵⁸⁷³ S. B., „Antropogeografija Jovana Cvijića“, *Obzor*, 72/1931., br. 295, Božić 1931., 8.

⁵⁸⁷⁴ Usp. Stanko ŽULJIĆ, „Kritički osvrt na antropogeografske podvale Jovana Cvijića“, u: *Izvori velikosrpske agresije*, 327.-380.; ISTI, „Kritički osvrt na neke zaključke i poruke J. Cvijića u njegovim antropogeografskim istraživanjima“, u: *ZR Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Ur. Ivan Crkvenčić, Zagreb, 1991., 335.-380.; Mario MIMICA, „Ecce homo... ecce malevolus“, *Zbornik prof. Filip Lukas*, 135.-159.

Jedan od vodećih ideologa *Mlade Bosne*, Dimitrije Mitrinović, koji je kao zagrebački student redovito surađivao u naprednjačkome *Hrvatskom djaku*, uoči balkanskih ratova patetično je isticao kako je Meštrović rastao „u primitivnoj sredini jedne moralno zdrave, umno nekulturne, tjelesno nepokvarene rase, baš tu, na doticaju triju zemalja našeg plemena“, da je kršten kao katolik, ali da su mu predci pravoslavni (a ima među njima i „poturčenih“), pa je baš to uvjetovalo njegovo „snažno rasno osjećanje i duboku nacionalnu religioznost“.⁵⁸⁷⁵ Kroz Meštrovića je, nastavlja Mitrinović, „rasa htjela da progovori“, a „bol istorije srpske htio je da bude izražen čudnom ličnošću, moćnom, dubokom, u kojoj je mistični uzao svih tjelesa narodnih, svih živih, svih koji su živili, jednom ličnošću herojskom, koja se rađa samo u blagoslovene i rijetke rase, u kojoj ima božanstvenog daha tvoračkog: Nesvijesti Stvoriteljice.“⁵⁸⁷⁶ Dušan Krulj je 1914. u *Jugoslaviji* tumačio da su Srbi, Hrvati i Slovenci „jedna istovjetna rasa u užem smislu te riječi“, pa moraju „da jedni druge asimiluju ili im nametnu svoju kulturu“ kao preduvjet jedinstva,⁵⁸⁷⁷ a Jovan Skerlić će u trećem dijelu svog eseja o Anti Starčeviću uvjeravati čitateljstvo da je Starčević „jedan sasvim naš čovek, sa svima manama i vrlinama naše rase, koji da je živio u Beogradu ili Novom Sadu šezdesetih godina potpuno bi oličavao ono što se u to ultra-nacionalističko doba zvalo *Srbenda*.“⁵⁸⁷⁸

No, beogradski se *Pijemont* – u čijem su sudjelovanju, kako je spomenuto – sudjelovali i neki hrvatski zagovornici tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva – nije zadržao na obrani i apologiji rasnoga jugoslavenstva, nego je već pokazivao i simpatije prema eugeničkim koncepcijama. Zato je uoči Prvoga svjetskog rata zastupao ideju da sustav naobrazbe i odgoja treba što prije u cijelosti prepustiti državi, pri čemu „nova državna uprava mora prvu pažnju pokloniti narodnom zdravlju i rasnoj regeneraciji naroda.“⁵⁸⁷⁹ Taj list koji je propovijedao ujedinjenje srpstva u formi jugoslavenstva, divio se je plodovima koji su u Njemačkoj postignuti „na progresu nemačke rase“ odnosno na stvaranju „jakoga, zdravoga moralnog Nemca“, koji se očituje u „uspehu germanske rase“.⁵⁸⁸⁰ Istodobno je slabost Rusije i njezinu – prema mišljenju *Pijemonta* – nedosljednu i neslavensku politiku spram Srbije, list objašnjavao činjenicom da „u ruskoj diplomatiji ima oko 200 diplomata germanskog porekla“.⁵⁸⁸¹ Već sampo podrijetlo činilo ih je, dakle, neprijateljskima prema svakoj slavenskoj koncepciji.

Bili su to proplamsaji shvaćanja koji će tek kasnije prevladati i u kojem je ta „rasna argumentacija“ u tumačenju društvenih pojava postajala otvoreno rasističkom te je „jugoslavensku rasu“ mistificirala i pretvarala u religijsku kategoriju, pridajući njoj i njezinim kulturnim proizvodima (napose narodnome junačkom pjesništvu i tobožnjemu epskom junaštvu) svojstva Nadčovjeka. U granicama umjerenosti je možda ostao, primjerice, srpski etnolog i

⁵⁸⁷⁵ D. MITRINOVIĆ, „Meštrović“, *Bosanska vila*, 26/1911., br. 9, 15. V. 1911., 129.

⁵⁸⁷⁶ Isto, 130.

⁵⁸⁷⁷ *Jugoslavija*, 1914., nav. prema: V. NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, 696.-697.

⁵⁸⁷⁸ J. SKERLIĆ, „Ante Starčević“, *Srpski književni glasnik*, knj. XXVIII, br. 265, sv. 3, Beograd, 1912., 212.

⁵⁸⁷⁹ V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 634.

⁵⁸⁸⁰ V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 739.-741.

⁵⁸⁸¹ Isto, 760.

kulturni povjesničar Tihomir R. Đorđević koji je na stranicama *Srpskoga književnoga glasnika* sažimao teze svoje doktorske disertacije, tumačeći da su Cigani već po rasnim predispozicijama i po odgoju skloni krađi, da su nepouzdana, da ne znaju za čast ni za sram,⁵⁸⁸² ali će Todor Ilić, jedan od sudionika sarajevskoga atentata i pripadnik *Mlade Bosne*, organizacije koja je desetljećima svrstavana među apostole jugoslavenstva, patetično klicati: „U krvi je život rase, u krvi je bog Nacije!“⁵⁸⁸³ Za *mladobosance* kao apostole jugoslavenstva rasa je već postala božanskom vrijednošću, a još dalje će otići Dimitrije Mitrinović koji će od ideologa mističnoga, rasnog jugoslavenstva prerasti u apologeta rasizma, pa će poslije rata na stranicama britanskog časopisa *The New Age* uvjeravati čitatelje da arijska bijela rasa (a ne neka „obojena“!) jest i mora ostati temelj moći i volje u svijetu,⁵⁸⁸⁴ odnosno da je bijela rasa „entelehija svjetskog organizma“ i da ta rasa, kao „vodeća“ i „formalna determinanta organizacije svijeta“ treba postati „sveopće ljudska, supraarijska, pleromatička“.⁵⁸⁸⁵

Baš zato što je jugoslavenstvo nužno rasno i rasističko, njegovi su propovjednici, protagonisti i apologeti na hrvatskoj strani također posezali za rasnom argumentacijom. I ovdje je ona u počecima bila površna, bez jasnog shvaćanja pojmova i razgraničenja njihova sadržaja. Tako je jedan od hrvatskih pionirskih ideologa jugoslavenstva, đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer bez krzmanja posezo za prividno rasnim argumentima kao samorazumljivima, primjerice, uvjeravajući Gladstonea da je „turkomanska rasa“ u kulturnome smislu inferiorna odnosno da su Turci „kao i ostale orijentalne rase, lukavi i podmukli“ (slijedom čega bi Bosnu i Hercegovinu bilo najbolje pripojiti Srbiji, gdje su Srbi zorno pokazali kako se s tom inferiornom rasom izlazi nakraj!).⁵⁸⁸⁶ Kad od vatrenog pravaša postane zagovornikom tzv. narodnog jedinstva Hrvata i Srba, i Frano Supilo će 1911. vrlo samouvjereno objašnjavati da su Hrvati i Srbi „jedan te isti narod, jer su djeca jedne te iste slavenske rase i jer imadu jedan te isti narodni jezik [ist. u izv.]“.⁵⁸⁸⁷ Te i slične izjave su bile zapravo još vrlo daleko od rasnih koncepcija u pravome, biologističkome smislu riječi; ovdje se je radilo samo o pronalaženju dokaza za političku tezu, makar kakvi ti dokazi bili. No, navikavanje na pojam i njegovo populariziranje stvorit će podlogu za postupnu promjenu njegova sadržaja i značenja.

Ipak su prave rasne, biologističke koncepcije među Hrvate prodirale znatno polaganije nego među Srbe, što nesumnjivo valja pripisati snažnome utjecaju Katoličke crkve. Nije crkvenoj hijerarhiji toliko zazorno bilo jugoslavenstvo (redovito uobličeno u težnju da se kršćanski Istok privede Svetoj Solici), koliko se je ona opirala darvinizmu, a bez njega biološki rasizam nije

⁵⁸⁸² T. R. ĐORĐEVIĆ, „Fizičke i duševne osobine Cigana Kraljevine Srbije“, *Srpski književni glasnik*, knj. XIII/1904., br. 87, sv. 1, Beograd, 1904., 44.-53.

⁵⁸⁸³ V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 541., 582. Zanimljivo je da je Dediđer upravo pasus s tom rečenicom stavio kao motto 15. poglavlja svoje knjige.

⁵⁸⁸⁴ M. M. COSMOI [D. MITRINOVIĆ], „World Affairs“, *The New Age. A Socialist Review of Religion, Science and Art*, Vol. 28/1921, No. 18 (1486), 3. III. 1921., 207.-208.

⁵⁸⁸⁵ M. M. COSMOI [D. MITRINOVIĆ], „World Affairs“, *The New Age*, Vol. 28/1921, No. 19 (1487), 10. III. 1921., 219.-220.

⁵⁸⁸⁶ R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 593., 598.

⁵⁸⁸⁷ F. SUPILO, „Još o nemilim pojavama“, u: *Frano Supilo: Politički spisi*, 402.

mogao opstojati. Dok je sa srpske odnosno jugoslavenske strane tobožnji manjak slavenskog osjećaja i slavenske solidarnosti Hrvatima predbacivan upravo zbog njihova katolištva (oni su sluge Rima i Beča, pa ne mogu ni biti Slaveni u punome smislu riječi, jer je katolištvo negacija slavenstva), katolički su krugovi u Hrvatskoj predstavljali snažnu branu rasnim i rasističkim koncepcijama. Duhovni je procjep posvema nalikovao onomu iz ranog razdoblja moderne: onda je crkvenoj hijerarhiji bilo simpatično jugoslavenstvo Mladih, ali su zazirali od njihova protuklerikalizma i modernizma; i sada bi se ona lako pomirila s konstrukcijama o jugoslavenskoj rasi, da to nije značilo legitimiranje darvinizma i njegovih socijalnih izvedenica.

Jer, kao i drugdje u Europi, i u hrvatskim su zemljama darvinisti, po logici stvari, lako posezali za rasnom argumentacijom. Jedan od pionira darvinizma u Hrvatskoj, zoolog Spiridion (Špiro) Brusina (1845.-1909.), s lakoćom je tumačio da su Hrvati „čest najsavršenije rase (naime arijske, indo-europske, indo-germanske, indo-atlantske, kavkaske germanske, mediteranske, ili kako su god još nazivali našu pasminu ili vrstu), tj. *Homo mediterraneus* Haeckel.“⁵⁸⁸⁸ No, u Hrvatskoj se je darvinistička teorija zadugo ograničavala na mali broj pristaša koji su još u prvome desetljeću 20. stoljeća bili na znanstvenoj margini, pa se – kako napominje Balabanić – u prvome desetljeću 20. stoljeća nije pojavio nijedan rad u kome bi se neki prirodoslovac odlučno založio za darvinizam.⁵⁸⁸⁹ Ipak će upravo iz tih redova uskoro doći do prave eksplozije biologističkog tumačenja društva, a prvi koji prihvatili biologističke, rasne i rasističke teorije te nastojali na njima izgraditi svoj ideološko-politički sustav bili su – jednako kao i među Srbima – u nacionalno-političkome smislu oni koji su zagovarali jugoslavensku ideologiju.

Pisci koji su zastupali hrvatska nacionalistička gledišta otklanjali su rasističke koncepcije i zato što su one nosile jugoslavensku notu ili su, s istim motivom, veličale Srbe, pa je Iso Kršnjavi još 1911. u *Mladoj Hrvatskoj* istaknuo da se su mladi hrvatski umjetnici fascinirani srpstvom, jer su uvjereni (a srpske se strane to stalno ističe) kako su Srbi neka „čista rasa“, dok su Hrvati nekakva degeneracija odnosno bastardna i nečista pasmina. No, rasa uopće ne određuje narod, ističe Kršnjavi, pa u Europi uopće nema čistih rasa, slijedom čega ni Hrvati ni Srbi nisu čistog rasnog sastava. Nisu presudni čak ni etničko podrijetlo niti konfesionalna pripadnost, jer – kaže Kršnjavi – ima mnogo Židova koji su osvjedočeni Hrvati.⁵⁸⁹⁰ To, međutim, nije moglo razuvjeriti ideologe i prvoborce jugoslavenstva koji su nastupali sa suprotstavljenih, rasnih i rasističkih polazišta. Bila je riječ mahom o pripadnicima mlađega, jugoslavenstvom nadahnutog naraštaja, većinom stasaloga na modernističkim idejama dojučerašnjih Mladih i njihovu sudjelovanju u „kulturnoj borbi“ koja je oduška našla u nedavnim rasprama o filozofskim i estetskim nazorima. Ni njima pojmovi i predodžbe nisu bili sasvim jasni, a nisu bili načistu ni s posljedicama svojih patetično formuliranih i bučno izricanih planova i krilatica. I kod njih su se miješali politički, antropološki, antropogeografski, sociopsihološki i sociobiološki momenti, pa se

⁵⁸⁸⁸ Usp. J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 91.

⁵⁸⁸⁹ Opš. J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 97. i dr.; K. ČVRLJAK, „Prodor i recepcija Darwinove teorije u Hrvata do 1918.“, 144.

⁵⁸⁹⁰ I. KRŠNJAVI, „O nacionalizmu u umjetnosti“, *Mlada Hrvatska*, 4/1911., br. 1, siječanj 1911., 2.-3.

u tim krugovima jednakim žarom veličaju Lamarck, Darwin, Haeckel, Galton i njihovi sljedbenici.

Za listove poput *Pokreta* i *Hrvatskog djaka* jednako važni i nerazdvojni ciljevi su potiskivanje Crkve i tradicionalnog morala iz školstva, prosvjete i uopće javnoga prostora, kao i afirmacija jugoslavenske misli. Književnost i umjetnost katoličkog nadahnuća smatrana je zastarjelom i neprihvatljivom, ali su Sveti Sava i srpska nacionalna pravoslavna crkva shvaćani kao simboli slobode i izraz jugoslavenskoga rasnog duha. I modernizam jednoga Gjalškoga, kao što je spomenuto, znao je biti proglašavan nenarodnim ili bar nedostatno narodnim zato što nije pravoslavni odnosno svetosavski: „Polazeći sa stanovišta narodnog duha ne možemo uzljubiti Gjalškijev način pisanja, budući čuvstva njegovih junaka nisu identična s onim Kosovke djevojke.“⁵⁸⁹¹ I antisemitizam koji se je često sretao u naprednjačkim krugovima i na stranicama modernističkih i naprednjačkih časopisa izraz je istoga tog tobože protuklerikalnog jugoslavenstva, a na toj je podlozi Davorin Trstenjak na odgojnome području utemeljio čitav jedan pokret koji se je pozivao na Darwina, Haeckela i Galtona. „Ciganin ostaje Ciganin, pa prošao sav svijet“, tumačio je Trstenjak: „Od ciganske krvi ne može da bude drugo nego Ciganin.“⁵⁸⁹² S istom je rasnom motivacijom jugoslavenski unitarist Ljubo Leontić 1915. tumačio kako je rat koji upravo bukti „najveće djelo ovog pokoljenja“, a takvu pohvalu on zaslužuje zato što će iz srca Europe iščupati „dvije pogane kužne biljke – Austriju i Tursku, i koji će jednim udarcem srušiti tri najstrašnije more čovječanstva: židovski kapitalizam, austrijski klerikalizam i jezuitizam, i njemački i turski militarizam.“⁵⁸⁹³

Na tom se je prethodno pripremljenome duhovnom humusu lako primilo eugeničko učenje. Eugenika kao pojam i kao pokret u to se je doba iz zapadne i srednje Europe širila prema drugim dijelovima Staroga kontinenta, postupno se udomaćujući i u umjerenim intelektualnim krugovima.⁵⁸⁹⁴ Kao učenje o „poboljšanju gena“ odnosno o „poboljšanju rase“, ona je nastala kao prirodna i logična, zapravo konzekventna posljedica darvinističkog shvaćanja. Stekavši time naslov „oca eugenike“, teoriju je osmislio Francis Galton (1822.-1911.), kojoj je naziv sastavio slaganjem grčkih riječi *eu* (eu, odnosno dobar) i *γενος* (genos, rod, rasa). Galton uopće nije skrivao kako teži tomu da se uzmu u obzir svi utjecaji i primijene sva raspoloživa znanja, da bi se „podobnijim rasama ili pasminama“ (*more suitable races or strains of blood*) omogućilo

⁵⁸⁹¹ Svinimir SAMOBOR i Branko SAMOBOR, „Odgovori na upite 'Novoga Vieka'“, *Novi viek*, 3/1898., br. 4, 15. VIII. 1898., 254.

⁵⁸⁹² D. TRSTENJAK, *Darvinizam u uzgoju*, Zagreb, 1923., 64.

⁵⁸⁹³ Lj. LEONTIĆ, „Srbija i jugoslovenstvo i evropskom ratu“, *Arhiv Jugoslovenske Narodne Obrane iz Južne Amerike*, 3/1936., kolo II., knj. VI., sv. 21, Zagreb, 1.VIII.1936., 681. Vrijedi primijetiti da ovakve opservacije ne će zapriječiti Leontića da svoj jugoslavenski zanos okruni diplomatskom karijerom u poratnoj, komunističkoj Jugoslaviji. Štoviše, do danas će biti nagrađivan i time što će ga zaobilaziti raznorazni pregledi antisemitskog raspoloženja na južnoslavenskim prostorima.

⁵⁸⁹⁴ „Nauka o eugenici“, *Vienac*, 2/1911., br. 4 (travanj 1911., 121.-122.), br. 5 (145.-146.).

stjecanje nadmoći nad „manje podobnima“ (*less suitable*) brže nego što bi te podobnije rase ili pasmine inače postigle.⁵⁸⁹⁵

Bio je Galton svjestan i psiholoških posljedica svoje teorije: već u svojoj knjizi *Inquiries into Human Faculty and its Development* i u kasnijim predavanjima, isticao je kako ga ne bi začudilo da njegovo tumačenje postane religijskom dogmom čovječanstva (*a religious dogma among mankind*). Zato je zapravo bilo logično da je neki pristaše i proglase svojevrsnom religijom. Tako je, primjerice, književnik George Bernard Shaw otvoreno ustvrdio da je prihvaćanje „eugeničke religije“ (*eugenic religion*) zapravo jedino sredstvo kojim se može spasiti civilizacija.⁵⁸⁹⁶ Iako se nije morala nužno i apsolutno shvaćati kao rasističko učenje – jer su i životno iskustvo i tadašnji genetički pokusi pokazivali da smišljen pristup križanju biljnih i životinjskih sorta može pridonijeti poboljšanju njihove kakvoće i plodnosti – eugenika je zbog etičkog relativizma koji nužno proizlazi iz napuštanja heteronomnog morala, širom otvarala vrata zloupotrebama, pa se je navlastito u laičkim krugovima često poistovjećivala s rasizmom.

Nije to bilo začudno, kad se ima na umu da se je Galton pozivao ne samo na Darwina, nego i na Haeckela koji je – kako je hrvatsku javnost uoči aneksije BiH podsjetilo i Marjanovićevo *Zvono* – još 1890. tijekom jednog predavanja na sveučilištu u Jeni javno ustvrdio da pravo na opstanak imaju samo oni narodi koji unaprjeđuju kulturu i civilizaciju, a narodi Balkana, Male Azije, Sirije i Mezopotamije u te ne spadaju. Slijedom toga, kulturni i civilizacijski dosezi te demografski rast njemačkog naroda, prema Haeckelu, „daje pravo narodu njemačkom, da zauzme te zemlje i iz njih istisne današnje nemoćne i nesposobne rase.“⁵⁸⁹⁷

Eugenička društva i pokreti u Velikoj Britaniji i u Francuskoj utemeljeni su još prije Prvoga svjetskog rata. Londonsko Eugeničko društvo (*Eugenics Society*), koje će biti samo jedno od niza društava koji će se u Velikoj Britaniji baviti tom temom, utemeljeno je još 1908. godine.⁵⁸⁹⁸ „Otac američke antropologije“ Franz Boas, podrijetlom njemački Židov, isticao je kako eugenika odnosno „rasna higijena“ ima dvije zadaće. S jedne strane ona treba „spriječiti daljnje razmnožavanje onih koji su nasljedno teško hednikepirani“, ali još više ona mora odstraniti uvjete koji omogućuju masovni uzgoj slabih (*massenhafte Zucht der Schwachen*)“.⁵⁸⁹⁹ Prvi međunarodni eugenički kongres održan je 1912. u Londonu, a među dopredsjedateljima kongresa održavanoga na londonskome sveučilištu bio je i budući premijer Winston S. Churchill. Na tom je kongresu istaknuto kako je puno truda uloženo da bi se svijet popravio promjenom okoline odnosno ljudske sredine, a trebalo je izabrati drugi put: „Pitanje nije u poboljšanju spoljašnjih uslova nego u poboljšanju rase.“⁵⁹⁰⁰ Britanski aristokrat, matematičar, filozof i politički aktivist Bertrand Russel, kasniji dobitnik Nobelove nagrade za književnost, pisao je

⁵⁸⁹⁵ F. GALTON, *Inquiries into Human Faculty and its Development*, London, 1883., 17. Elektronička verzija prvog izdanja glavnoga Galtonova djela dostupna je na: <http://galton.org/books/human-faculty/>.

⁵⁸⁹⁶ Gregory CAREY, „Genetics, Politics and Society“, <http://psych.colorado.edu/~carey/hgss2/pdfiles/Ch%2002%20Genetics%20and%20Politics.pdf>, pristup 23. X. 2014.

⁵⁸⁹⁷ Gj.[uro] TURIĆ, „Drang nach Osten' i naša obrana od njega“, (1), *Zvono*, 2/1908., br. 8, 22. II. 1908., 129.

⁵⁸⁹⁸ A. ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, 74

⁵⁸⁹⁹ F. BOAS, *Kultur und Rasse*, 236.

⁵⁹⁰⁰ Ljubomir ŽIVKOVIĆ, *Ljudsko društvo i rasna teorija*, Zagreb, 1937., 35.

1927. kako nema nikakve sumnje o tome da su „crnci inferiorniji od bijelaca, ali s obzirom da su nenadoknadivi za rad u tropima, njihovo bi istrjebljivanje bilo vrlo nepoželjno.“⁵⁹⁰¹

U Rusiji je eugenička udruga osnovana 1919., a u Belgiji 1920. godine. Ruski je Eugenički ured formiran 1922. pod visokim nadzorom Akademije znanosti i umjetnosti, a ruski su eugeničari objavljivali dva časopisa. Boljševičke će sovjetske vlasti provoditi i pokuse na ljudima koji su otkriveni tek dugo nakon svjetskog sloma komunizma. Indijsko je Eugeničko društvo osnovano 1921., tri godine prije utemeljenja slične organizacije u Japanu.⁵⁹⁰² Osobito popularne su antropološke i eugeničke teme bile u američkoj javnosti i u američkim stručnim časopisima.⁵⁹⁰³ Devedeset posto tekstova o eugenici objavljeno je u Velikoj Britaniji i u SAD-u, a na Drugome međunarodnome eugeničkom kongresu koji je 1921. održan u New Yorku, sudjelovali su i Alexander Graham Bell i budući američki predsjednik Herbert Hoover.⁵⁹⁰⁴ Hoover je sa simpatijama pratio pokušaje da se ljudska rasa „popravi“, a ni američki predsjednik Wilson nije bio nesklon eugeničkim shvaćanjima. Njegov predšasnik Theodore Roosevelt razlikovao je „inferiorne građane“ od onih „dobrih građana prave vrste“: prvima treba pomoći da se množe, druge treba u tome spriječiti.⁵⁹⁰⁵

Pritom nije sve ostalo na hipotezama i teorijama: u SAD-u je već krajem 19. stoljeća započela primjena mjera kojima se ograničavaju prava osoba koje su patile od različitih vrsta psihičkih i psihosomatskih bolesti. Prve mjere donesene su u Connecticutu, a 1907. Indiana je kao prva američka savezna država donijela zakon o sterilizaciji kriminalaca, silovatelja i duševno zaostalih. Nekim kategorijama bolesnih osoba zabranjeno je sklapanje brakova i zasnivanje obitelji. Između 1909. i 1930. čak 33 američke savezne države donijele su propise o sterilizaciji ljudi koja je motivirana eugeničkim razlozima. Statistika glasovanja u zakonodavnim tijelima pojedinih saveznih država rječito govori o tome da su takvi propisi redovito donošeni velikom većinom glasova. Desetci tisuća ljudi su prisilno sterilizirani, a to se nastavilo prakticirati i nakon Drugoga svjetskog rata, ne samo u SAD-u, nego i u nizu zapadnoeuropskih demokratskih zemalja, pa i u Australiji.⁵⁹⁰⁶ Među pristašama takvog načina „unaprjeđenja ljudske vrste“ pored

⁵⁹⁰¹ D. POLŠEK, *Sudbina odabranih. Eugeničko nasljeđe u vrijeme genske tehnologije*, Zagreb, 2004., 80.

⁵⁹⁰² Opš. Marie-Thérèse NISOT, *La question eugénique dans les divers pays*, I.-II., Bruxelles, 1927. Oba sveska izvornog izdanja studije koja se bavi stanjem eugeničkih pokušaja diljem svijeta, dostupna su na mrežnoj stranici Bibliothèque nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k76377>.

⁵⁹⁰³ Opš. D. POLŠEK, „Američka eugenika“, *Prolegomena. Časopis za filozofiju*, 1/2002., sv. 2, Zagreb, 2002., 163.-186.

⁵⁹⁰⁴ Opš. Loren R. GRAHAM, „Science and Values. The Eugenics Movement in Germany and Russia in the 1920s“, *American Historical Review*, Vol. 82/1977, Oxford University Press, December 1977, 1133.-1164.

⁵⁹⁰⁵ D. POLŠEK, *Sudbina odabranih*, 79., 155.

⁵⁹⁰⁶ Opš. Newton CRANE, *Marriage Laws and Statutory Experiments in Eugenics in the United States, Reprinted from „The Eugenics Review“*, April, 1910, Eugenics Education Society, London, 1910.; Charles A. L. REED, *Marriage and Genetics. Laws of Human Breeding and Applied Eugenics*, The Galton Press Publishers, Cincinnati, Ohio, 1913.; *Eugenics Record Office. Bulletin No. 10: Report of the Committee to Study and to Report on the Best Practical Means of Cutting off the Defective Germ-Plasm in the American Population. II. The Legal, Legislative and Administrative Aspects of Sterilization*, ed. by. Harry Laughlin, Secretary of the Committee, New York, February 1914.; M.-Th. NISOT, *La question eugénique dans les divers pays*, passim; A. ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, 73.-78.; D. POLŠEK, „Američka eugenika“, 163.-186.; Paul A. LOMBARDO, „Disability, Eugenics, and the

Churchilla i Russela su bili, primjerice, George Bernard Shaw, Herbert George Wells, John Maynard Keynes i mnogi drugi.⁵⁹⁰⁷

Zahvaljujući tome, kasnije se je u nacional-socijalističkoj propagandi odbijalo napadaje na Hitlerov režim i time što se je ukazivalo na to da je on u tom pogledu imao preteče i istomišljenike u SAD-u i u drugim (demokratskim) europskim državama,⁵⁹⁰⁸ pa se iz nacionalsocijalističkih krugova znalo tvrditi da ta ideologija nije ništa doli „primijenjena biologija“.⁵⁹⁰⁹ Danas je jasno da broj osoba koje su iz eugeničkih razloga sterilizirane, primjerice, u skandinavskim državama i u Sjedinjenim Američkim Državama uopće ne zaostaje za onima koji su sličnu tragičnu sudbinu doživjeli i Hitlerovu Trećem Reichu.⁵⁹¹⁰ No, postojale su i mjere koje su bile upravljene protiv etničkih i rasnih skupina, bez obzira na stanje duševnog zdravlja njihovih pripadnika. Uz općepoznatu diskriminaciju crnačkoga i hispanskog stanovništva, pojedine su američke savezne države diskriminirale i druge skupine. Zbog bojazni od gospodarske penetracije i rasnoga kvarenja američkog stanovništva, Japancima je 1913. u Kaliforniji zabranjeno kupovanje nekretnina, pa čak i sklapanje ugovora o zakupu ili najmu u trajanju duljem od tri godine. Sedam godina kasnije oduzeto im je i to pravo.⁵⁹¹¹

Sve snažnije prihvaćanje darvinističkog evolucionizma i eugeničkih tema nametalo je i jasnije određenje kršćanskih crkava prema tom procesu. Problem odnosa vjere i prirodnih znanosti odjednom je i u katoličkim redovima izbio u prvi plan.⁵⁹¹² No, dok su naprednjaci i slobodni zidari, pa i zagovornici slobodoumnijeg tumačenja svijeta i čovjekove uloge u njemu uvijek nalazili razumijevanje za darvinističke i eugeničke koncepcije,⁵⁹¹³ crkveni krugovi i uopće pristaše kreacionizma su otklanjali evolucionističke teorije, a nisu mogli prihvatiti ni pozive na zatiranje tobožnjih inferiornih rasa, pa su osude Darwina, Haeckela, Galtona i njihovih pristaša iz tih redova bile razmjerno česte. Iako su se s kršćanskim shvaćanjem kosili i evolucionistički pogledi u uskome smislu riječi, tomu su u nemaloj mjeri pridonosila stajališta evolucionista koja

Culture Wars“, *Saint Louis Journal of Health, Law & Policy*, Vol. 2 (57), 2008., 57.-79.; Mary ZIEGLER, „Reinventing Eugenics: Reproductive Choice and Law Reform After the World War II“, *Cardozo Journal of Law & Gender*, Vol. 14 (319), 2008., 319.-350.; ISTA, „Eugenic Feminism: Mental Hygiene, the Woman's Movement, and the Campaign for Eugenic Legal Reform, 1900-1935“, *Harvard Journal of Law and Gender*, Vol. 31, 2008, 212. id.
⁵⁹⁰⁷ Opš. Thomas C. LEONARD, „Eugenics and Economics in the Progressive Era“, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 19, No. 5, University of Illinois at Chicago, Fall 2005, 216.; Martin GILBERT, „Churchill and Eugenics“, <http://www.winstonchurchill.org/support/the-churchill-centre/publications/finest-hour-online/594-churchill-and-eugenics>, pristup 17. VIII. 2011.

⁵⁹⁰⁸ Opš. Stefan KÜHL, *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism*, Oxford University Press, 1994.

⁵⁹⁰⁹ D. POLŠEK, *Sudbina odabranih*, 169.

⁵⁹¹⁰ Isto, 84. U Hrvatskoj se je tijekom 2014. vodila posve otvorena rasprava o ozakonjenju sterilizacije pedofila, koja nije imala samo kaznenopravne konotacije u užem smislu, nego je sadržavala i eugeničku dimenziju, budući da se je potezalo i pitanje svojstava i sudbine djece rođene uslijed pedofilskog nasilja.

⁵⁹¹¹ E. S. BOGARDUS, *Uvod u praktičnu sociologiju*, 162.

⁵⁹¹² Nije bilo slučajno da se u prvome, uvodnom članku novopokrenutoga isusovačkog časopisa *Život* (god. 1/1919.-1920., br. 1, Sarajevo, listopad 1919., str. 1.-5.) autor Miroslav Vanino D. I. bavi temom „Prirodoslovci i kršćanstvo“.

⁵⁹¹³ Fran BUBANOVIĆ, „Ernst Haeckel“, *Savremenik*, 2/1907., br. 5, svibanj 1907., 300.-303.

su se odnosila na položaj crkve u društvu, a napose na njezin utjecaj u znanosti, prosvjeti i školstvu.⁵⁹¹⁴

Međutim, Katolička se crkva usprkos tomu nije lako odlučivala na osudu eugenike, a pogotovo je zazirala od potpuno njezine osude, jer se nije osporavala načelna opravdanost niza eugeničkih načela.⁵⁹¹⁵ Nije ni moglo biti drugačije, budući da su pozornost temama koje su spadale u područje onoga što je nazvano eugenikom posvećivali još starogrčki filozofi i liječnici, kao i mislioci i liječnici u drugim kulturama, od Indije do Bliskoga istoka. Mnoštvo preporuka o težnjama da čovjek dobije zdrav i napredan porod, nalazi se i u Bibliji.⁵⁹¹⁶ Budući da su i novovjeki zagovornici eugeničke teorije promovirali duševno i tjelesno zdravlje, snažno se borili protiv alkoholizma i sličnih društvenih poroka, za eugeničke su se teme znali zanimati te o njima povremeno afirmativno pisati i katolički svećenici. Drugim riječima, eugeničke teme u prvim godinama i desetljećima 20. stoljeća nisu nužno bile u neskladu ni s učenjem Katoličke crkve, jer problem nije bio u eugenici kao takvoj, nego u mogućnosti njezinih zloupotreba, od kontrole rađanja i liberalizacije pobačaja, do prisilnih sterilizacija, izolacije nepoćudnih („manje vrijednih“) osoba te rasne segregacije i diskriminacije.

Zbog svega toga je i crkvena osuda donesena razmjerno kasno: enciklikom „*Casti connubii*“ („O kršćanskom braku“) od 31. prosinca 1930., te dekretom Sv. Oficija od 21. ožujka 1931., Katolička je crkva izrekla svoje stajalište koje je značilo djelomičnu osudu eugeničkih nastojanja, iako im je priznala načelno plemenitu svrhu i pohvalila glavno nastojanje.⁵⁹¹⁷ Nije Crkva ignorirala činjenicu da i iskustvo uči kako je i pri sklapanju braka potrebno voditi računa o tome da se nasljeđuju i dobra i zla svojstva,⁵⁹¹⁸ ali je postajalo više nego očito da su eugeničke teme bile postale toliko popularne diljem svijeta da je brazilski akademik Tristan de Athayde, parafrazirajući Galtona, ocijenio kako je „antropolatrija“ postala „moderna religija“ odnosno „evanđelje dvadesetog vijeka“.⁵⁹¹⁹ Doskočica i nije bila osobito originalna: već je Haeckel jedno od poglavlja svoje *Zagonetke svijeta* naslovio: „Naša monistička religija“ (*Unsere monistische religion*), uopće ne tajeći da evolucionizam ne shvaća kao znanstvenu teoriju nego kao metafizički sustav.⁵⁹²⁰

Ne računajući njihovu monističku dimenziju, tek kasnije je osuda Galtonova i Haeckelova učenja iz kršćanskih krugova doživjela oštriju, načelnu osudu.⁵⁹²¹ U razmjerno dugom razdoblju

⁵⁹¹⁴ Fran BARAC, *Katolička dogmatika ili Nauka o vjerskim istinama, katoličkim napose*, drugo popr. i popunjeno izdanje, Zagreb, 1920., 213.-219. Usp. Ante BULJAN, „Ernst Haeckel“, *Život*, 1/1920., br. 4, Sarajevo, siječanj [1920.], 65.-70.

⁵⁹¹⁵ Andrija ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, Zagreb, 1933., V.-VIII., 66.-71.; Marijan BLAŽIĆ, *Osnovne pojave života. Pučka biologija*, Zagreb, 1942., 77.-78.

⁵⁹¹⁶ A. ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, 72.

⁵⁹¹⁷ A. ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, 66.-71. Engleski prijedvod spomenute enciklike dostupan je i na adresi: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_31121930_casti-connubii.html.

⁵⁹¹⁸ M. BLAŽIĆ, *Osnovne pojave života*, 77.-78.

⁵⁹¹⁹ T. de ATHAYDE, „Je li eugenika prihvatljiva?“, u: *Seksualni problemi*, Zagreb, 1939., 53.

⁵⁹²⁰ J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 12. U bilješci br. 17. na 143. str. iste knjige Balabanić ukratko navodi mijene i etape Haeckelovih pogleda.

⁵⁹²¹ Usp. Donald DE MARCO, Benjamin D. WIKER, *Arhitekti kulture smrti*, Split, 2007.

su teolozi i crkveni autoriteti tražili način kako pomiriti biblijski kreacionizam s darvinizmom,⁵⁹²² pa se je to znalo protegnuti i na njegove sljedbenike i nastavljače. Međutim, protivno uobičajenim predodžbama – koje su nemalim dijelom stasale na općoj osudi nacional-socijalizma i masovnih hitlerovskih zločina 1933.-1945. godine – eugenika nije svoje pristaše novačila samo među desničarskim ideolozima i njihovim sljedbenicima niti samo u protudemokratskim pokretima: nju su podjednako, ako ne i više, zagovarali ljevičarski krugovi i oni koji su se na verbalnoj razini zalagali za demokratska rješenja.⁵⁹²³ Kao što ćemo vidjeti, imala je ona mnoštvo pristaša i u jugoslavenskoj medicini i sociologiji,⁵⁹²⁴ pa vjerojatno u tome treba tražiti razlog da, primjerice, ni u literaturi nastaloj u komunističkoj Jugoslaviji nije nužno nailazila na načelnu osudu.⁵⁹²⁵

A kao i drugdje, prve je pristaše i u hrvatskim zemljama eugenika našla u naprednjačko-darvinističkim krugovima na početku 20. stoljeća. Iz tih je krugova potekla i zamisao o pokretanju časopisa *Priroda* koji je kao glasilo Hrvatskoga prirodoslovnog društva odnosno prilog njegova glasila počeo izlaziti 1911. godine, s izrazito monističkim i evolucionističkim programom.⁵⁹²⁶ Časopis se je već 1912. otvoreno založio za primijenjenu eugeniku,⁵⁹²⁷ a njegova se je popularnost i utjecaj brzo širila. Malo nakon sloma Austro-Ugarske Hrvatsko prirodoslovno društvo imalo je 1.900 članova, a broj pretplatnika *Priode* prelazio je 5.000.⁵⁹²⁸

Iz njihovih su redova dolazile pohvale publikacijama poput *Bioloških listića* srpskoga biologa, kasnijega rektora beogradskog Univerziteta, Ivana Gjaje (Zagreb, 1918.), koje nam djelo, tiskano u nakladi Hrvatskoga prirodoslovnog društva, „treba kao korica hljeba“, kako je

⁵⁹²² J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 15.-17. i dr.

⁵⁹²³ Na to je u Hrvatskoj u nizu svojih članaka upozorio Darko Polšek (npr. u članku „Eugenika i ljevica“, *Filozofska istraživanja*, 18/1998., br. 4 /71/, 859.-881. odnosno u knjizi *Sudbina odabranih*, Zagreb, 2004.).

⁵⁹²⁴ U poglavlju svoje spomenute knjige koje nosi podnaslov „Tri razdoblja hrvatske pseudo-eugenike“, Polšek – koji, doduše, ističe da je posrijedi pionirski rad s preliminarnim zaključcima – ocjenjuje da ni u doba Nezavisne Države Hrvatske nije bilo eugenike u pravome smislu riječi (D. POLŠEK, *Sudbina odabranih*, 243.-262.) Autor, nažalost, nije ni pokušao ući u historiografsku i pravno-političku raščlambu konteksta u kojem je doneseno tzv. rasno zakonodavstvo, a u potpunosti je previdio da povijest eugeničkih nastojanja u Hrvatskoj treba datirati puno ranije, u vrijeme nastanka jugoslavenske države ili ranije, te naglasiti da je u međuratnom razdoblju bilo intenzivnih nastojanja u tom smjeru, i da su u njima prednjačili stručnjaci koji su u političkom smislu zastupali jugoslavenska gledišta. Više o tome u nastavku, a vrijedi usporediti: Martin KUHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945. Disertacija obranjena na Odsjeku za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, 2015., te Tanja RUDEŽ, „Štampar je htio napraviti bolje Hrvate, i onda shvatio da to, ipak, nije moguće. Razgovor s Martinom Kuharom“, *Magazin*, 15/2014., br. 819, *Jutarnji list*, 17/2014., br. 5865, 29. XI. 2014., 53.-54.

⁵⁹²⁵ A. VAJS, *Razvitak civilizacije*, 272.-274. S druge strane, u *Općoj enciklopediji JLZ*, sv. 2, Zagreb, 1977. 629. nazvana je „jednostranim“ shvaćanjem, a negativnu ocjenu dobila je samo nacionalsocijalistička zloupotreba „rasne higijene“. Ni jednom riječju nije spomenuto da je „rasna higijena“ bila popularna i primjenjivana i u Jugoslaviji i da je taj pojam, kao što navodi A. ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, V. u međuratnom razdoblju bio istoznačan pojmu „eugenika“.

⁵⁹²⁶ Miroslav VANINO, „Kršćanstvo i prirodoslovci“, *Život*, 1/1920., Sarajevo, siječanj [1920.], br. 4., 70.-74. Hrvatsko naravoslovno društvu osnovano je 1885. godine te je objavljivalo svoj *Glasnik*.

⁵⁹²⁷ W. BATESON, „Metode i zadaci nauke o nasleđu“, *Priroda*, 2/1912., sv. 2-3, Zagreb, 1912., 43.-65.

⁵⁹²⁸ K[runoslav] BABIĆ, „Povodom hrv. izdanja 'Teorija o razvoju'“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 9, 26.II.1919., 141.-142.

pisao Vladimir Dvorniković.⁵⁹²⁹ U istome su naprednjačkom krugu nicali i poticaji za prijevode stranih djela u kojima se promiču biologistička shvaćanja. *Hrvatski djak* je najprije u nastavcima, počevši od listopada 1908., a potom i kao knjižicu objavio te potom obilno reklamirao *Nauku o razvijanju* Wilhelma Bölschea, njemačkog pjesnika koji je 1906. bio među utemeljiteljima Njemačkoga monističkog saveza (*Deutscher Monistenbund*), a već 1905. postao članom Društva za rasnu higijenu (*Gesellschaft für Rassenhygiene*) koje je te godine utemeljio Alfred Ploetz.⁵⁹³⁰ Monistički je savez utemeljen na poticaj Ernsta Haeckela, a nasuprot autorima – ponajčešće kršćanskima – koji su tražili kompromis između evolucionizma i kreacionizma, Bölsche nije dvojio o tome da je „mutacijska teorija uistinu tek podteorija teorije selekcije“.⁵⁹³¹ Njegovu raspravicu objavljenu u *Hrvatskome djaku* na hrvatski je jezik preveo „J. D.“ odnosno Juraj Demetrović, jedan od najdosljednijih jugoslavenskih unitarista među Hrvatima.⁵⁹³² Demetrović će kasnije biti i jedan od glavnih pokretača osnutka Sociološkog društva, koje će u prvom razdoblju mahom okupljati jugoslavenske unitariste i socijaldemokrate.⁵⁹³³

Naprednjački je *Hrvatski djak* veličao Nietzschea i njegovo učenje o Nadčovjeku kao cilj koji treba postići svjesnim djelovanjem; za nj je „slika idejala nadčovjeka: dakle, čovjek fizički i duševno savršeniji, kao svrha razvoja, kojemu imamo svijesno težiti.“⁵⁹³⁴ Godine 1919. u nakladi Hrvatskoga prirodoslovnog društva objavljena je knjiga Yvesa Delagea i Marie Goldsmith *Teorije o razvoju*, u kojoj je istaknuta nužna povezanost sociologije s biologijom (makar uz napomenu da je Spencer u svome biologizmu pretjerao).⁵⁹³⁵ Također nije bilo sasvim slučajno da su ton djelatnosti kako Sociološkoga društva u Zagrebu, tako i antropološko-etnografskim istraživanjima i interpretacijama nakon 1918. godine davali naglašeno jugoslavenski krugovi. Oni su novoj državi i njezinu režimu nastojali dati intelektualnu podlogu i znanstveni legitimitet, a vlast ih je u tom pothvatu blagohotno pomagala novčanim subvencijama, političkom potporom i sinekurama u državnim službama. Te naizgled prirodoznanstvene, a u biti političke teze, lako su se prelijevale na sociološko područje i obrnuto (Gumplowicz je tvrdio da politika i nije ništa doli primijenjena sociologija, a ova da je pak – prirodna znanost!).

No, i sada je posebna uloga namijenjena umjetnosti. Dok je vlada Kraljevine Srbije novčanim potporama stjecala naklonost umjetnika i tako promicala vlastite nacionalne ciljeve, jugoslavenski idealisti u tome nisu vidjeli trgovinu, nego tek dokaz jugoslavenskog duha i rasne povezanosti tobožnjih južnoslavenskih plemena. Zato su zagovornici rasno koncipiranog jugoslavenstva osobito snažan utjecaj ostavili na književno-umjetničkom polju (Milan

⁵⁹²⁹ Vladimir DVORNIKOVIĆ, „Ivan Gjaja. Biološki listići“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919, br. 2, 8.I.1919., 29.-30.

⁵⁹³⁰ Vilim [Wilhelm] BÖLSCHÉ, *Nauka u razvijanju u XIX. stoljeću. Teorija evolucije*, Zagreb, 1909. Reklama je, primjerice, objavljena na korici *Hrvatskoga djaka*, 4/1909., br. 1, listopad 1909.

⁵⁹³¹ W. BÖLSCHÉ, *Natur und Kunst. Erster Band: Auf dem Menschenstern*, Dresden, 1921., 92., 127.

⁵⁹³² J. J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 108. će pogriješiti, držeći da se iza prevoditeljevih inicijala (J. D.) krije Juraj Domac.

⁵⁹³³ Karakteristično je da je *Hrvatski djak* već 1908. poticao svoje čitatelje na bavljenje sociologijom. („Iz sociologije“, *Hrvatski djak*, 2/1908., br. 3, ožujak 1908., 95.)

⁵⁹³⁴ Franjo KREJČI, „Friedrich Nietzsche“, (2), *Hrvatski djak*, 1/1907., br. 10, studeni 1907., 271.

⁵⁹³⁵ Y. DELAGE, M. GOLDSMITH, *Teorije o razvoju*, Zagreb, 1919., 164.

Marjanović, Ivan Meštrović, Vladimir Čerina, Tin Ujević i sl.), uopće ne primjećujući da u svome tobožnjemu proturimskome i protutuđinskome protuklerikalizmu posežu za mističnim religijskim slikama i prisposobama poput ranokršćanskih propovjednika.⁵⁹³⁶ Kršćanstvo, napose zapadno, proglašavano je zasukanim, natražnjačkim i zastarjelim, ali su kao humane, napredne i moderne shvaćane misli koje su se naslanjale na ideologeme i simbole iz predkršćanskoga, poganskog razdoblja i iz protukršćanskih pokreta.

Na tragu zahtjeva formuliranog u *Valu* („Hoćemo i moramo uspjeti; ne mi pojedinci, nego mlada, slobodoumna, napredna i revolucionarna Jugoslavija“),⁵⁹³⁷ Čerina i Oskar Tartaglia su 1912. sastavili program omladinskoga kluba *Narodno ujedinjenje*, tražeći „slavizaciju naše kulture“ i navodeći u prvoj rečenici: „Temeljna i centralna zadaća kluba jeste propaganda filozofije nacionalizma u opšte, uz naročitu propagandu radikalno demokratskih političkih doktrina: sve to u svrhu, da bi se osnažila srpsko-hrvatska nacionalna duša, i da bi ona, sebe svijesna, mogla uz prethodne uslove, dati cijeli svoj psihofizički izražaj, oličen u potpunom narodnom ujedinjenju nacionalne kulture, čije je ostvarenje apodiktička fizička nužda i sveti moralni dug opštoj kulturi.“⁵⁹³⁸

Jugoslavenska ideologija krvi i tla izvirala je iz srpske nacionalne misli i srpske predaje. U Srbima kao „rasnim ljudima“, pisao je Čerina, sublimirana je crna gruda njihove rodne zemlje i krv kosovskih junaka.⁵⁹³⁹ Iz njih progovara „cijela srpska, nacionalna, plemenska, rasna Duša“,⁵⁹⁴⁰ a odlikuje ih „silna rasna primitivnost i silna rasna vrsnoća za akcepciju svega modernog“. ⁵⁹⁴¹ Oni su u svakom pogledu superiorni Hrvatima, pa i u vjerskom, jer mi imamo Vatikan, a oni „neprocijenjivoga Jeromonaha [Nikolaja] Velimirovića i njegove klasične božanske, proročanske propovijedi o nacionalnome optimizmu, o iskvarenosti srpske mladeži, o srpskoj rasi, o oslobodjenju i vaskrsenju srpskoga naroda, o narodnom vjerovanju u život, u vedrinu, u Dobro, u Lijepo, u Sveto. Sve ove premoći nad nama dala je Srbiji čistota njene snažne, kremenite, strasne rase, što živi u jednoj bezgraničnoj slobodi, individualnoj i kolektivnoj.“⁵⁹⁴²

Čerina je pisao kako su Srbi i u balkanskim ratovima „veličinom i snagom svoje rase zapanjili cio svijet“,⁵⁹⁴³ a u patetičnom hvalospjevu namijenjenom buntovničkome slavenskom pjesništvu Vladimira Nazora, sredinom 1914. on je tog pjesnika stavio uz bok Meštroviću, Bori Stankoviću i Dinku Šimunoviću, kao „najizrazitijeg predstavnika naše kremenite i životodavne [životodajne] rase“: u njemu teče krv ratničkih predaka, on je „apostol naše nacionalne energije, optimizma i religije, razarač varvarske kulture i vijesnik civilizovanih varvara, nas preporoditelja

⁵⁹³⁶ Usp. S. LIPOVČAN, *Mladi Ujević. Politički angažman i rana proza (1909.-1919.)*, Split, 2002., 167.-169. i dr.

⁵⁹³⁷ „Naša riječ“, *Val. Glasilo hrvatske i srpske omladine*, 1/1911., br. 1, 1. XI. 1911., 1.-4.

⁵⁹³⁸ O TARTALJA, *Veleizdajnik*, 1928., u: V. NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, 637.-640.

⁵⁹³⁹ V. ČERINA, *Beograd bez maske* (Preštampano iz „Slobode“), 2. izd., Spljet [Split], 1912., 5., 17.

⁵⁹⁴⁰ Isto, 23.

⁵⁹⁴¹ Isto, 27.

⁵⁹⁴² Isto, 28.

⁵⁹⁴³ V. ČERINA, „Hrvati i Srbi“, *Savremenik*, 9/1914., br. 2, veljača 1914., 117.-118.

i pobjednika sutrašnjih, najfiniji i najstrasniji glas naše Krvi i Rase, pjesnik buduće Revolucije Duša, vizijonar Nove Otadžbine, posvetitelj zemlje i života i objavitelj novih Heroja, on dolazi od Boga.“ Taj novi čovjek, „semivarvar“, pokazuje put kojim treba ići da bi se slavenizirala i jugoslavenizirala Europa!⁵⁹⁴⁴

U tom su kontekstu Meštrovićev „Vidovdanski hram“ i njegov „Kosovski ciklus“ imali biti apoteoza balkansko-dinarske, tobožnje jugoslavenske rase. Čitav niz fizičkih odlika njegovih likova – mišićavih i moćnih nadljudi koji izrazom lica odaju i svoju duhovnu odnosno etičku superiornost – uskoro će se sresti u nacionalsocijalističkoj likovnoj umjetnosti i u socijalističkome realizmu. Meštrović je toj „rasnoj sintezi“ jugoslavenstva svjesno težio, pa je u tu svrhu bio specifičan i njegov odnos prema (zapadnom) kršćanstvu: „...Meni je bilo i jeste jedino od značaja u narodnom pogledu rasno a ne konfesionalno, a u religioznom pogledu – čovječno i čovječansko, bez obzira na katoličko, pravoslavno protestantsko ili muslimansko, ili čak budističko.“⁵⁹⁴⁵ On će i 1933. na stranicama *Le Petit Parisien*a uvjeravati francusku publiku kakve je sve nade polagao u svoju „rasnu braću“ Srbe,⁵⁹⁴⁶ a u Londonu je 1915. objašnjavao svoje shvaćanje mistike Vidovdanskoga hrama, patetično navodeći da se nema što pitati, u koje je doba vladao car Lazar i kad je njegova vojska izginula, „jer on neprekidno vlada u duši jugoslavenskog naroda, a carstvo njegovo se rasprostire dokle se rasprostire njegov narod“.⁵⁹⁴⁷ I odmah potom je kipar, kojega je Dimitrije Mitrinović prije četiri godine opisivao kao „velikog pjesnika srpske narodne tragedije“, u maniri vjerskog propovjednika nastavio: „Vidovdanski Hram jest hram religije krajnjega požrtvovanja, religije Cara Lazara i u njemu će se propovijedati da treba u pravdi i svjetlosti živjeti i za nju umrijeti. [...] Temelji hrama jesu beskrajne pravedne žrtve naše rase...“⁵⁹⁴⁸

Kao što će ORJUNA tražiti „novo pokoljenje“ koje će odgovoriti potrebama novoga doba, tako će član njezina Direktorija Ćiro Čičin-Šain pisati da je krajni cilj borbe stvaranje „nacionalne duševne kulture i ispoljenje vrednota jugosl. rase.“⁵⁹⁴⁹ Zato je zagrebačka *Jugoslavenska njiva* svoje „narodno jedinstvo“ posve logično bazirala na „krvnoj vezi“,⁵⁹⁵⁰ a njezin pokretač i urednik, nekadašnji socijaldemokrat Juraj Demetrović, ponavljao je da iz „jedinstva duše“ Slovenaca, Hrvata i Srba logično proizlazi težnja prema krajnjemu cilju, nacionalnom jugoslavenstvu koje Demetrović definira kao građansko-političku jednakost u jednoj i nedjeljivoj Jugoslaviji te jedinstvenost etničko-kulturne svijesti i socijalizirano gospodarstvo prema načelima socijalne pravde. To će, kaže skorašnji povjerenik beogradske

⁵⁹⁴⁴ ISTI, „Pjesnik nas sutrašnjih“, *Savremenik*, 9/1914., br. 7, srpanj 1914., 368.-370.

⁵⁹⁴⁵ I. MEŠTROVIĆ, „Srpska mistika' Jovana Dučića“, *Nova Evropa*, knj. XXV, br. 7, 26. VI. 1932., 340.-341.

⁵⁹⁴⁶ A. SMITH PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić*, 292.

⁵⁹⁴⁷ M. MARJANOVIĆ, *Genij Jugoslovenstva. Ivan Meštrović i njegov hram*, 1916., u: V. NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, 720.

⁵⁹⁴⁸ Isto.

⁵⁹⁴⁹ N. BARTULOVIĆ, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune*, 84.

⁵⁹⁵⁰ Ivo MAROEVIĆ, „Za narodno jedinstvo“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 6, 5. II. 1919., 81.-82.

vlade za nekadašnju bansku Hrvatsku, dovesti do „jugoslavenskog socijalnog nacionalizma“ [!] i do „unitarske jugoslavenske države“.⁵⁹⁵¹

Nije u tim riječima samo patetičan ton nacionalne mistike upućivao na duhovnu srodnost s talijanskim fašizmom, nego je u strukturnome smislu bio izdanak iste one ideologije koja će uskoro buknuti u Italiji, a nešto kasnije i u Njemačkoj: jedna rasa, jedan narod, jedna država i jedan kralj, ujedno i jedna povijesna misija. Iz političkih je razloga jugoslavenska i nemali dio postjugoslavenske historiografije odbijao primijetiti tu rasističku komponentu jugoslavenstva, pa su time pošteđeni i njezini protagonisti.

No, to ne znači da će se time anulirati činjenica da je, primjerice, Vladimir Dvorniković već 1919., u trećem broju *Savremenika* objavio članak „Snaga naše rase“, a malo kasnije je pisao da su Jugoslaveni, uza sve svoje nedostatke pa i stanovite „rasne mane“, ipak jedna „mlada i zdrava rasa“,⁵⁹⁵² kojoj – kao i Slavenima uopće – pripada atribut „najdarovitije rase“,⁵⁹⁵³ odnosno rase koja je intelektualno superiornija mnogim drugima, pa i „kulturnijima rasama“ kao što su Nijemci i Talijani.⁵⁹⁵⁴ No, njezin napredak – tvrdio je Dvorniković – mogu jamčiti samo rasno čisti Jugoslaveni, a ne neke „bastardne, rasno i kulturno nečiste“ skupine kao što su njemačke, talijanske i mađarske u Hrvatskoj, a rumunjske i grčke u Srbiji.⁵⁹⁵⁵ Poziv na čišćenje od tih bastarda i te nečisti nije izrečen, ali se je neminovno nametao, pa kasniji progon njemačke, talijanske i mađarske manjine u obnovljenoj Jugoslaviji nakon drugoga svjetskog rata nema samo karakter osvete za priklanjanje te manjine matičnim narodima čije su države u ratu poražene, nego dio svojih uzroka ima i u rasnoj, upravo rasističkoj mržnji prema tim narodima.⁵⁹⁵⁶

A ako je toj jugoslavenskoj rasnoj ideologiji nedostajala zasebna, vlastita religija, i ona će biti ponuđena po istome onom obrascu po kojem se je Mussolini naslanjao na Romula i Rema odnosno na tradiciju antičkog Rima kojemu je sadašnji Vatikan tek privremena i zamjenska emanacija, a Hitler se pozivao na germansku mitologiju i njemački sveti rat protiv kršćanstva. Tako je Ljubo Leontić 1916. uvjeravao hrvatske iseljenike u Južnoj Americi da se „zvjerskoj tiraniji rase koja radja religiju“ suprotstavlja „nasilni instinkt naše zdrave rase“.⁵⁹⁵⁷ Nju, tu „našu rasu“ simbolizira „naš car Lazar“, mistični junak koji je krvlju zapečatio povijest svoga naroda koji nikad nije zabilježio poraz prije nego što njegov posljednji borac ne padne na bojnome polju.⁵⁹⁵⁸ Njegovi sljedbenici nastavljaju „boj neumoran osvježujući, u patnjama i borbi za život, svoje rasne snage, i“ – zaključuje u svome religijskom zanosu Leontić – „kroz krv zaronismo u

⁵⁹⁵¹ J. DEMETROVIĆ, „Naša narodna unifikacija“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 33, 13. VIII. 1919., 517.-519.

⁵⁹⁵² V. DVORNIKOVIĆ, *Psiha jugoslovenske melanholije*. Drugo prerađeno izdanje, Zagreb, 1925., 2., 61.

⁵⁹⁵³ Isto, 38.

⁵⁹⁵⁴ Isto, 58.

⁵⁹⁵⁵ Isto, 63.

⁵⁹⁵⁶ U prikazu članka Brucea Lockharta „Hrvati i Srbi. Viša i niža kultura“, objavljenog u londonskom *The Timesu*, M. ŠUFFLAY, „Hrvati i Srbi“, *Obzor*, 68/1927., br. 116, 30. IV. 1927., 2. isticao je kako je britanski autor primijetio da Srbi sebe smatraju „dominantnom rasom“ u jugoslavenskoj državi. (*Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 163.-164.)

⁵⁹⁵⁷ „Za jugoslovensku narodnu državu. Govor Dra Ljube Leontića na Velikom Zboru u Antofagasti“, *Arhiv Jugoslovenske Narodne Obrane iz Južne Amerike*, 1/1934., knj. III., sv. 9, Zagreb, 5. XII. 1934., 260.

⁵⁹⁵⁸ Isto, 262.

tajne života i smrti, stvarajući, u časovima odmora, od bitke do bitke, čudesa duha koja nas dižu k nebesima i suncu.⁵⁹⁵⁹ Za Leontića bi smrt te rase značila „spiritualnu smrt Evrope“.

Religija je, dakle, rođena; poznato je njezino vrhovno božanstvo, a znaju se i njezini apostoli. Vladimir Dvorniković je veličao način na koji se stranci dive „mistično-religioznom i narodno-etičkom značenju jugoslovenske epike“,⁵⁹⁶⁰ a Milostislav Bartulica je u zagrebačkom *Književnom jugu*, na Meštrovićevu tragu, patetično prisezao na novu, „vidovdansku religiju“ i na „jugoslovensku rasu“ koja ima pridonijeti preporodu drugih rasa.⁵⁹⁶¹ Tu će zamisao *Jugoslavenska njiva* zdušno prihvatiti, hvaleći Bartuličinu ideju i pozivajući serijom svojih članaka na osnutak posebne, „narodne crkve“ koja bi, kao što ćemo vidjeti, sublimirala osjećaj pripadnosti (jugo)slavenskoj rasi te vidovdansku mitologiju, „bogumilsku“ predaju i protukatoličke note češkoga husitizma. Iz svih tih komponenti nastala bi nova religija i nova, narodna crkva. Na sličnoj je duhovnoj podlozi Milan Marjanović zasnovao svoju *Obnovu* kao sredstvo za oblikovanje, tumačenje i propagiranje „nove ideologije“, specifične „religije naprednoga duha“.⁵⁹⁶²

Pod dojmom intelektualnih strujanja u Europi, to rasno jugoslavenstvo je bilo podloga na kojoj je i u jugoslavenskoj državi procvatilo zanimanje za eugeniku odnosno za praktičnu primjenu bioloških postignuća na ljudsko društvo. Bilo je u tome, dakako, i drugih motiva, od pokušaja da se prosvjećivanjem pučanstva i provedbom higijenskih mjera suzbiju zarazne bolesti, preko borbe protiv društvenih zala poput prostitucije i tada snažno stigmatizirane homoseksualnosti, do nastojanja da se iskorijeni alkoholizam, primjerice, po uzoru na američku prohibiciju. No, u jugoslavenskoj državi taj napor nije imao samo javnozdravstvenu svrhu i nije mu bilo tek do tjelesnoga i duševnog zdravlja populacije, nego je prerastao u pokret koji je imao i specifičnu, nacionalno-političku odnosno rasno-nacionalnu boju: njime se je htjelo postići ono što je u dugogodišnjoj propagandi postavljano kao ideal – tjelesno, umno i etički superiornu „jugoslavensku rasu“, kao zalog jedinstva jugoslavenske države i kao instrument njezine teritorijalne i kulturne ekspanzije.

Da nije polazilo od pogrešne pretpostavke o postojanju tzv. narodnoga jedinstva, za to bi se nastojanje moglo kazati da je u nemaloj mjeri bilo u duhu ondašnjih prevladavajućih eugeničkih shvaćanja. Jer, eugeničke su teme i u jugoslavenskoj državi doživjele iznimnu ekspanziju. Štoviše, pomnija bi istraživanja nesumnjivo pokazala da je eugenika u jednome razdoblju bila dio službene državne politike, i da to ne samo koincidira, nego je i u uzročno-posljedičnoj svezi s nastojanjem da se stvori jedinstveni jugoslavenski narod odnosno zasebna jugoslavenska rasa. Zato je zanimljivo i znakovito višedesetljetno nastojanje da se ta činjenica i u stručnoj, pa i u sociološkoj i u historiografskoj literaturi prešuti te da se sva eugenička nastojanja

⁵⁹⁵⁹ Isto, 263.

⁵⁹⁶⁰ V. DVORNIKOVIĆ, *Psiha jugoslovenske melanholijske*, 85.

⁵⁹⁶¹ M. BARTULICA, „Vidovdan“, *Književni jug*, 2/1919., knj. IV., sv. II., 1. VII. 1919., 1.-5.

⁵⁹⁶² M. MARJANOVIĆ, „Između neba i zemlje“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 29, 16. VII. 1919., 453.-455.

u Srbiji i Jugoslaviji datiraju s kasnijim razdobljem i jačanjem utjecaja fašizma i nacional-socijalizma.⁵⁹⁶³

Rječito o tome govore prilozima objavljeni u službenome *Glasniku Ministarstva narodnog zdravlja* koji je u prvim godinama uređivao Andrija Štampar. On je već ranije u *Jugoslavenskoj njivi* naširoko razglabao o zdravstvenoj politici nove države, ističući da postoje samo tri puta za poboljšanje narodnog zdravlja: ortodietetika, eugenika i socijalna higijena.⁵⁹⁶⁴ Zato je bilo posve logično da je već u uvodnome, programatskom članku prvoga broja službenoga glasila Ministarstva narodnog zdravlja jasno kazano kako taj list i u pogledu državnog ustroja zastupa organicističko stajalište, slijedom čega je za vrijednost države presudna „kvalitativna i kvantitativna vrednost stanovništva“.⁵⁹⁶⁵ U skladu s tim je odmah istaknuta važnost eugenike, u prilog koje ne govore samo znanstvena postignuća, nego i „vekovno iskustvo kulturnih naroda“. Njezini ciljevi se – piše *Glasnik* – provode savjetovanjem, prosvjećivanjem, ali i nasilnom provedbom, kako u pogledu zdravlja pojedinca, tako i zakonodavnim mjerama na području braka i obiteljskih odnosa.⁵⁹⁶⁶

Odmah na početku djelovanja Ministarstva narodnog zdravlja, u njemu je ustrojeno posebno „Odjeljenje za rasnu, javnu i socijalnu higijenu,⁵⁹⁶⁷ a u njegovu su sastavu predviđena dva odsjeka: prvi bi se bavio kvantitativnim, a drugi kvalitativnim poboljšanjem pučanstva.⁵⁹⁶⁸ Na čelo tog odjela je, na preporuku svog mentora Milana Jovanovića-Batuta, postavljen Andrija Štampar, oduševljeni pristaša jugoslavenske države.⁵⁹⁶⁹ Formiranje tog odjela nije predstavljalo nikavu slučajnost: ministar zdravlja Aleksa Savić će u Zagrebu 1927. godine, prigodom otvaranja Škole narodnog zdravlja, istaknuti da je narodno zdravlje već 1921. postalo ustavna kategorija, a da ustrojstvo Ministarstva predstavlja „pravi program naše državne zdravstvene politike“.⁵⁹⁷⁰ Prema tome je i „rasna higijena“ otvoreno priznata dijelom državne zdravstvene politike. Ona je razrađivana i u posebnim segmentima zakonodavstva i društvene prakse. Tako je Savićev predšasnik Živojin Rafajlović kao ministar narodnoga zdravlja 21. kolovoza 1919. donio „Okružnicu o pregledavanju pre braka“, motiviranu eugeničkim razlozima, odnosno „narodnim zdravljem i napretkom naše rase“.⁵⁹⁷¹ Ta „rasnohigijenska reforma braka“ će se kasnije

⁵⁹⁶³ Noviji primjer takvog nastojanja pruža npr. Ilija MALOVIĆ, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka“, *Sociologija. Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, vol. 50/2008., br. 1, Beograd, 2008., 79.-96.

⁵⁹⁶⁴ A. ŠTAMPAR, „O zdravstvenoj politici“, (2), *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 30, 23. VII. 1919., 471.

⁵⁹⁶⁵ Milan JOVANOVIĆ-BATUT, „Glavni pravci naše zdravstvene politike“, *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja* (dalje: *Glasnik MNZ*), br. 1-2, Beograd, septembar-oktobar 1919., 1.-7.

⁵⁹⁶⁶ Dr. STANOJEVIĆ-TRNSKI, „Eugenika i rasno-higijenski problem“, *Glasnik MNZ*, br. 1-2, 20.-26.

⁵⁹⁶⁷ *Glasnik MNZ*, br. 1-2 [1919.], 42.-43.

⁵⁹⁶⁸ M. JOVANOVIĆ-BATUT, „Glavni pravci naše zdravstvene politike“, (1), *Glasnik MNZ*, br. 6, februar 1920., 199.-200.

⁵⁹⁶⁹ M. KUHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, 35.

⁵⁹⁷⁰ „Govor G. Ministra Narodnog Zdravlja u Zagrebu“, *Glasnik MNZ*, br. 3, decembar 1927, 97.-99.

⁵⁹⁷¹ *Glasnik MNZ*, br. 1-2 [1919.], 42.-43.

podupirati i u stručnim člancima, jer je to „jedan od najzamašnijih i najprečih poslova“,⁵⁹⁷² a Ministarstvo narodnog zdravlja će se obratiti i Ministarstvu vjera s prijedlogom da se izradi dokument koji bi ne samo kandidate, nego i svećenike svih vjera upozorio na potrebu poštivanja rasnohigijenskih načela dok ta problematika ne bude uređena posebnim zakonom.⁵⁹⁷³

Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja je već od prvoga broja uveo stalnu rubriku pod naslovom „Rasna higijena“, a u toj je rubrici pred kraj 1919. objavljen i službeni „Nacrt zakona o braku“ čiji je prvi paragraf glasio: „Podanik Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca ne može sklopiti brak sa članom crne, crvene ili žute rase.“⁵⁹⁷⁴ Nešto kasnije je „Nacrt zakona o čuvanju narodnog zdravlja“ sadržavao i drugu glavu koja je nosila naslov „Popravljanje rase“, a predviđala je ograničenja pri sklapanju brakova.⁵⁹⁷⁵ Štampar, koji je 1919. godine bio, prema Kuharu, na vrhuncu svoga eugeničkog zanosa, tumačio je kako je potrebno što prije ozakoniti „neke eugenične principe“, jer “nema svaki pojedinac prava da bude roditeljem”, pa “tu ne možemo i ne smijemo ostati ravnodušni, nego strogim zakonskim odredbama prepriječiti radjanje pokoljenja, koje će očevitno biti slaboga zdravlja, nesposobno za život i na teret društvu.”⁵⁹⁷⁶ U bračno je zakonodavstvo, kao i u Zakon o suzbijanju spolnih bolesti, kasnije doista uvedena obveza pregleda kandidata za brak, motivirana eugeničkim razlozima, na što ni Katolička crkva nije imala bitnijih primjedaba.⁵⁹⁷⁷

U jesen 1924. *Glasnik* je izvijestio o Međunarodnome antropološkom kongresu koji je od 14. do 21. rujna 1924. održan u Pragu, naglašavajući da se je „osobito istakla“ eugenička sekcija, koja je donijela čitav niz zaključaka, među kojima je bio i onaj da se u svim zemljama članicama osnuju eugenička društva.⁵⁹⁷⁸ Kraljevina SHS se je službeno odazvala i pozivu na Treću skupštinu Međunarodnoga antropološkog instituta koja je u rujnu 1927. održana u Amsterdamu, a predstavljao ju je ministar na raspolaganju Niko Županič. Tada su na međunarodni antropološki skup prvi put pozvani predstavnici poraženih sila iz svjetskoga rata (Njemačke, Austrije, Bugarske i Turske), a među različitim sekcijama skupštine bile su „socijološka“, ali ona „za hereditarnost i eugeniku“.⁵⁹⁷⁹ Te pojedinosti pokazuju da su posrijedi bile teme koje su se smatrale općeprihvaćenima u cijeloj Europi, no jugoslavenski su vlastodršci imali i neke vlastite motive i razloge. Njih je vodila težnja za potiranjem „plemenskih“ razlika i za stvaranjem jedinstvenoga naroda u jedinstvenoj, unitaristički uređenoj državi.

⁵⁹⁷² Laza MARKOVIĆ, „Potreba rasnohigijenske reforme braka“, *Glasnik MNZ*, br. 3 (novembar 1919., 74.-77.), br. 5 (decembar 1919., 110.-115.), br. 5 (januar 1920., 153.-155.); Lujo TALER [THALLER], „Eugenika i ženidba“, *Glasnik MNZ*, br. 12, avgust 1920., 508.-513.

⁵⁹⁷³ *Glasnik MNZ*, br. 6 [1920.], 232.

⁵⁹⁷⁴ *Glasnik MNZ*, br. 3 [1919.], 126. Tekst „Nacrta zakona“ je po nalogu ministra priredio L. Marković, a objavljen je na str. 126.-130.

⁵⁹⁷⁵ „Nacrti sanitetskih zakona“, *Vanredni broj Glasnika MNZ*, februar 1921., 10.

⁵⁹⁷⁶ Nav. prema M. KUHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, 37.

⁵⁹⁷⁷ Usp. *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije. IX. redovni sastanak Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije držan 24. novembra 1933. u Beogradu*, god. 3, knj. I., Beograd, 1933., 144.-148.

⁵⁹⁷⁸ „Antropološki Internacionalni Kongres“, *Glasnik MNZ*, br. 11-12, novembar-decembar 1924, 775.-776.

⁵⁹⁷⁹ „Tretja skupščina internacionalnega instituta za antropologijo v Amsterdamu od 19.-29. septembra 1927.“, *Etnolog. Glasnik Kr. etnografskega muzeja v Ljubljani*, 2/1928., Ljubljana, 1928., 83.-85.

Tako je ministar narodnoga zdravlja 20. kolovoza 1919. odredio da se o trošku Ministarstva tiskaju i novčano nagrade dvije knjige, od kojih je jednoj autor bio Vlada Stanojević.⁵⁹⁸⁰ Riječ je, naime, o Stanojevićeve priručniku *Eugenika, higijena čovečjeg začeca i problem nasleđa* (Beograd, 1920.), objavljenom u nakladi Ministarstva narodnog zdravlja. Stanojević nije smatrao da je rasna čistoća uvjet snage jedne rase, ali je ukazivao na primjer Sjedinjenih Američkih Država u kojima je miješanjem različitih rasa nastala jedna nova, koja će zagospodariti svijetom. Poruka je bila jasna i na jugoslavenskoj razini: nova je država imala poslužiti kao lonac za taljenje (*melting pot*) u kojem će nastati nova, dominantna jugoslavenska rasa.⁵⁹⁸¹ Naravno, knjiga će doživjeti pohvale na stranicama službenog vjesnika njezina nakladnika, ali će je zdušno pozdraviti i liberalno raspoložena *Nova Evropa* koju je uređivao uvjereni Jugoslaven, slobodni zidar Milan Ćurčin. *Nova Evropa* je požurila objaviti prikaz Laze Popovića. Prikaz je bio načelno pozitivan, tek je autoru spočitnuto da u knjizi nema dijela „koji bi govorio o eugeničkim nazorima i radu našeg plemena i naše rase do sada, a to je nešto apsolutno potrebno i važno“, a nema ni poglavlja koje bi praktično i ostvarivo govorilo „o tome, što i koliko eugeničkoga moramo i možemo mi u našoj državi provedemo, i na koji način.“⁵⁹⁸² Sličnim je pohvalama i kritikama knjigu popratio i zagrebački *Liječnički vjesnik*, ističući kako knjiga ispravno prikazuje postanak te nove znanosti i „njenu usku vezu s rasnom higijenom i naukom o nasleđu ili genetikom.“⁵⁹⁸³

I nekoliko godina kasnije je Stanojević na stranicama službenoga *Glasnika* uvjeravao stručnu i laičku javnost u potrebu dosljednoga eugeničkoga pristupa zdravstvenim i socijalnim poteškoćama jugoslavenske države, ponovno predlažući da se za uzor uzmu Sjedinjene Američke Države.⁵⁹⁸⁴ Božidar Adžija je u *Jugoslavenskoj njivi* raspravljao o degeneraciji pojedinaca i društva, te o načinima na koji se tom problemu može doskočiti. Ne odbacujući različite biološke smjerove i teorije, od Gobineauove teorije o miješanju plemena i naroda do Schallmeyerove o miješanju viših i nižih slojeva, on se je pozabavio mjerama socijalne politike, pa je isticao kako je „skrajnje vrijeme i skrajnja potreba“, da države i Društvo naroda „počnu uvoditi radikalne socijalne reforme u interesu moralnog i fizičkog napretka ljudskog društva“, jer će „radikalnim lijekom nastupit [...] sam po sebi proces odabiranja, koji će iz društvene zajednice izlučiti manje vrijedne i degenerirane ljudske tipove, a budućnost će društva biti osigurana onim istim zakonima ljudskog razvoja, koji su i na ostalim područjima doveli društvo do današnjeg stupnja napretka.“⁵⁹⁸⁵

⁵⁹⁸⁰ *Glasnik MNZ*, br. 1-2 [1919.], 43.

⁵⁹⁸¹ R. YEOMANS, „Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars“, 88.-89. primijetio je izlazak te knjige, ali uopće nije shvatio koji je smisao Stanojevićeve isticanja američkog primjera.

⁵⁹⁸² L. POPOVIĆ, „Eugenika, higijena čovečjeg začeca i problem nasleđa. Dr. Vlada S. Stanojević. Beograd, 1920. Izdanje ministarstva narodnog zdravlja“, *Nova Evropa*, knj. I., br. 7, Zagreb, 1920., 243.-244.

⁵⁹⁸³ I. K., „Dr. Vlad. Stanojević. Eugenika (higijena čovečjeg začeca i problem nasleđa)“, *Liječnički vjesnik. Znanstveni dio*, 43/1921, sv. 3, Zagreb, avgust 1921., 198.-200.

⁵⁹⁸⁴ V. STANOJEVIĆ, „Evgenika i naše evgeničke potrebe“, *Glasnik MNZ*, br. 4-7, april-jun 1923, 224.-232.

⁵⁹⁸⁵ B. ADŽIJA, „Socijalna politika i regeneracija društva“, *Jugoslavenska njiva*, 6/1922., knj. II., br. 8, 15. XII. 1922., 343.-344.

Ministarstvo narodnoga zdravlja je 1920. tiskalo knjigu Milana Jovanovića-Batuta *Preporodjaj*, za koju je *Glasnik* ustvrdio da „nijedan narod nema ovako pisane popularne rasne higijene“,⁵⁹⁸⁶ a strukovni je liječnički list hvalio i drugu knjigu istoga autora, *Ljekarske pouke mladeži i roditeljima*, koju je objavilo također Ministarstva narodnog zdravlja. To je, kaže se „zlatna knjiga u pravo vrijeme“, jer svojim poukama o ženidbi, nasljeđivanju i odgoju spaja pučko iskustvo, rasnu higijenu, eugeniku i znanost o nasljeđivanju.⁵⁹⁸⁷ I Jovanović-Batutova knjiga *Zdrav porod*, također je tiskana o trošku Ministarstva narodnoga zdravlja, a u nemaloj je mjeri bila nadahnuta eugeničkim motivima.⁵⁹⁸⁸

Glavni urednik službenoga *Glasnika Ministarstva narodnog zdravlja*, Andrija Štampar, također je držao kako je eugenika nezaobilazna metoda, ali je isticao da se eugenički ciljevi samo jednim dijelom mogu provesti zakonskim mjerama. Puno važnije i djelotvornije je narodno prosvjećivanje u tom smjeru, isticao je on.⁵⁹⁸⁹ Slično mišljenje zastupao je i Hugo Klajn, koji se je ipak zalagao za prisilnu sterilizaciju, jer se bez nje ne može „radikalno“ raditi na polju rasne higijene.⁵⁹⁹⁰ Laza Marković je naglašavao da se ni agrarnu reformu ne smije provoditi bez obzira na rasnohigijenska načela i interese, tim više što „ima u svakom narodu i u svakoj rasi i takvih ljudi koji su *rdavo rođeni* [ist. u izv.]“, pa predstavljaju „balast, teret za državu i društvo“. ⁵⁹⁹¹ Dok je Jova M. Popović raspravljao o očnim bolestima sa stanovišta rasne higijene,⁵⁹⁹² Klajn je objašnjavao da je narod „ona kulturna zajednica, čiji članovi imaju pre svega isti materinski jezik; zatim iste običaje, istu tradiciju, naposljetku i srodno poreklo i rasu ili rasnu mešavinu.“⁵⁹⁹³

Početak svibnja 1920. Ministarstvo narodnog zdravlja objavilo je naredbu kojom se predviđa osnivanje škola „za narodno prosvjećivanje“ u kojima će se organizirati besplatni tečajevi, među njima i onaj na temu rasne higijene.⁵⁹⁹⁴ Nekoliko mjeseci kasnije je bivši ministar narodnoga zdravlja dr. Uroš Krulj, prigodom otvaranja sarajevske Škole za narodno prosvjećivanje, također isticao važnost rasne higijene za sudbinu naroda i države.⁵⁹⁹⁵ Krulj se je prihvaćanjem socijalnoga darvinizma i zalaganjem za rasnu higijenu isticao još tijekom liječničke i političke karijere u BiH, a napose nakon što je ušao u red pokretača mostarskoga srpskog lista *Narod* i bio njegov vlasnik. Njegovo imenovanje ministrom narodnoga zdravlja jasno je govorilo o pravim težnjama jugoslavenskog režima, pa je posve logično da je ona stajališta koja je u svojim raspravama zastupao prije rata Krulj nastavio promicati i kao ministar, a i kasnije, napose u knjizi *Politika i rasa (Rasni nacionalizam)*, koju je objavio 1925. godine.

⁵⁹⁸⁶ „Preporodjaj“, *Glasnik MNZ*, br. 5 [1920.], 170.

⁵⁹⁸⁷ *Liječnički vijesnik*, 42/1920, br. 1-2, Zagreb, siječanj-veljača 1920., 63.-65.

⁵⁹⁸⁸ A. ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, 79.

⁵⁹⁸⁹ A. ŠTAMPAR, „O socijalnoj terapiji“, *Glasnik MNZ*, br. 7, mart 1920., 265.-266..

⁵⁹⁹⁰ H. KLAJN, „Nešto o čuvanju i podizanju duševnog zdravlja narodnog“, *Glasnik MNZ*, br. 9 (septembar 1921., 437.-448.), br. 10-11 (oktobar 1921., 501.-514.)

⁵⁹⁹¹ L. MARKOVIĆ, „Agrarna reforma i rasna higijena“, *Glasnik MNZ*, br. 7 [1920.], 294.-299.

⁵⁹⁹² J. M. POPOVIĆ, „Očne bolesti sa gledišta rasne higijene“, *Glasnik MNZ*, br. 4-5, april-maj 1924., 200.-209.

⁵⁹⁹³ H. KLAJN, „Nešto iz psihopatologije naroda“, *Glasnik MNZ*, br. 4-5, april-maj 1924., 210.-218.

⁵⁹⁹⁴ „Proučavanje i poučavanje naroda“, *Glasnik MNZ*, br. 10, juni 1920., 421.-422.

⁵⁹⁹⁵ „Važnost higijene za državu i naciju“, *Glasnik MNZ*, br. 1, januar 1921., 1.-13.

On nije uopće dvojio o tome da su rasni mješanci manje vrijedni u intelektualnome, tjelesnom i moralnom smislu, i da se kod njih pojavljuju atavistička svojstva.⁵⁹⁹⁶ Iako je bio svjestan da nema rasno čistih naroda, zastupao je stajalište da današnji narodi odnosno nacije nisu ništa doli „ukršćavanjem nastale nove biološke celine (nove rase) sa posebnim tipom, posebnom kolektivnom dušom i posebnim rasnim instinktima i mentalitetom“.⁵⁹⁹⁷ Suočeni s prevladavajućim znanstvenim shvaćanjima da ne postoje čiste rase, jugoslavenski su rasni ideolozi, dakle, prigrlili shvaćanje da je rasnim miješanjem nastao ne samo novi narod, nego da je time nastala posve nova, jugoslavenska rasa. Krulj je, doduše, isticao kako ne dijeli mišljenja antisemitskih autora, ali je držao kako je neprijeporno da su Židovi u prosjeku nižega stasa, da kod njih prevladava brahicefalija, a da ih napose odlikuju materijalističko shvaćanje (nasuprot idealističkom shvaćanju „mnogih arijskih naroda“), potom „neproduktivnost kao nacionalna osobina“ i, napokon, naglašeni „nedostatak smisla za veće socialne ustanove.“⁵⁹⁹⁸ Ocijenio je kako posebno valja upozoriti na to da su Mađari tijekom dugog razdoblja bili u krizi zbog javnoga života koji je bio „previše infiltriran židovstvom“, da Nijemci „dobar deo svojih nacionalnih nedaća pripisuju svojim nacionalizovanim Židovima“, a da je i kod Hrvata „jedan pokršteni Židov [Josip Frank] poveo politički pravac naroda jednom ružnom stranputicom čije se posledice još i danas opažaju.“⁵⁹⁹⁹

Prema Krulju, „Srbohrvati“ su „jedne te iste rasne kompozicije“, pa su jedinstveniji i kompaktniji od Talijana, Nijemaca ili Francuza, a njihovu „srećnu rasnu kombinaciju“ remeti tek unošenje „rdavog rasnog kvaliteta“ miješanjem s grčko-cincarskim elementom. Ti „rasni infiltrati“ unose strani mentalitet, a „unošenje stranog rasnog mentaliteta u jedan nacionalni organizam može da bude sudbonosno po dotičnu naciju naročito ako se isti unosi u vodeći sloj naroda.“⁶⁰⁰⁰ I kao aktivni ministar i nakon napuštanja ministarskog položaja Krulj se je, dakle, zalagao za stvaranje „rasno čistoga srbohrvatstva“, uz usporedno uklanjanje svih onih elemenata koji priječe nastanak jedinstvenoga jugoslavenskoga naroda: od posebnih imena do različitih religija odnosno crkava.

Istim su putem krenuli i Kruljevi nasljednici na čelu Ministarstva narodnog zdravlja Vitomir Korać, Slavko S. Miletić i Živojin Rafajlović, koji su se na čelu tog resora smjenjivali do kraja 1921. godine. Od druge polovice 1920. diljem države održavana su javna predavanja koja su u organizaciji Ministarstva narodnoga zdravlja odnosno Škole narodnog prosvjećivanja držali istaknuti medicinski stručnjaci, pedagozi i sociolozi. Sam sadržaj predavanja nije poznat, ali su naslovi nekih od njih – koje je *Glasnik* uredno bilježio skoro iz broja u broj – više nego rječiti: „Preporodaj čovječje rase“, „Eugenika i rasna higijena“, „Plemenska i socijalna higijena“, „Eugenika i sportovi“, „O nasledstvu“ itd. Oni su sami za sebe vrlo ilustrativno svjedočili da državna zdravstvena politika nastoji ukomponirati eugenička načela u svoj program.

⁵⁹⁹⁶ U. KRULJ, *Politika i rasa*, 17.-18., 50. i dr.

⁵⁹⁹⁷ Isto, 41.

⁵⁹⁹⁸ Isto, 44.-45.

⁵⁹⁹⁹ Isto, 75.-76.

⁶⁰⁰⁰ Isto, 71.-77.

A to mnoštvo rasprava o rasnoj pripadnosti i nastojanje da se stvori jedinstvena „jugoslavenska rasa“, imalo je odjeka i u redovima jugoslavenskih Židova koji se se i sami – opterećeni teškim povijesnim iskustvom u kojem ih se je smatralo zasebnom i nepoćudnom rasom – sada našli u procjepu između asimilacionizma odnosno potrebe da se pokažu lojalnim građanima nove jugoslavenske države, i sve borbenijega cionizma odnosno probuđene nade da će se u novim svjetskopolitičkim odnosima ipak vratiti u Palestinu i tamo stvoriti židovsku državu. Izvrsno prepoznajući teškoću novoga položaja Židova, Ćurčinova *Nova Evropa* tom je pitanju malo nakon stvaranja Kraljevstva SHS posvetila znatnu pozornost u više svojih brojeva. Već sredinom 1922. izišao je tematski broj u kojem su svoja gledišta izložili zagovornici različitih smjerova u društvenome i političkom životu jugoslavenskih Židova. U članku „Židovi kao rasa“, B. Rosner je analizirao antropološka istraživanja i rezultate o boji kose, puti, „krivome nosu“ i sl., dolazeći do zaključka da samo „jedna čest“ Židova nosi „pretežno značajke svog izvora“ odnosno „antropološke značajke“ koje ih dijele od okoline, dok se većina u rasno-antropološkome smislu uopće ne razlikuje od svoje okoline.⁶⁰⁰¹ Zato se pisac priklanja shvaćanju da ni Židovi – kao ni drugi narodi – ne pripadaju nekoj čistoj židovskoj rasi, iako priznaje da oni „skoro svagdje iskaču kao više ili manje oštro označena ili odijeljena skupina“, što on ipak ne pripisuje nešto većoj većoj zastupljenosti armenskog („jermenskog“) tipa kod Židova, nego i uzrocima koji se „ne daju dohvatiti antropološkom mjerom i šestarom“.⁶⁰⁰² Lavoslav Šik je objašnjavao zašto su Hrvati jedini koji poznaju „Hrvate Mojsijeve vjere“, dok sličan pojam i pojava kod Srba uopće ne postoji,⁶⁰⁰³ a Mirko Breyer je htio pokazati kako je moguće ostati Židov i istodobno voljeti zemlju u kojoj se je Židov rodio, a ne nosi njegovo ime.⁶⁰⁰⁴ Nasuprot tome, Aleksandar Liht, autor više tekstova u istome broju časopisa, zastupao je naglašeno cionistička stajališta, predbacujući Europi „sramni i neokajani greh“ progona Židova, ali istodobno ističući da su oni svagdje nastojali i uspijevali održati „nacijsko-vjersku posebnost“.⁶⁰⁰⁵ Liht uopće nije dvojio o tome da se „i bez pomoći rasne antropologije“ dade zapaziti „neka posebnost židovskog tipa“, ali on sam puno veću važnost ipak pridaje „intelektualnoj, emocijskoj, i etičkoj posebnosti židovskog čovjeka“, koja se ne manifestira samo u religiji, jer je ona svojstvena i nereligioznim Židovima.⁶⁰⁰⁶

Malo kasnije je Josip Zidarić u nekoliko nastavaka objavljenih u *Luči, glasilu hrvatskoga katoličkoga narodnog društva*, tumačio „problem hrvatstva kao nacije“, ponukan – kako sam autor kaže – dugotrajnim javnim raspravama u kojima se je isticala srpska rasna i kulturna superiornost odnosno postojanje „čistoga jugoslavenskoga nacionalnog mentaliteta“, za račun kojega su Hrvati i Slovenci imali osloboditi se tuđinskih natruha kako bi se stvorila jugoslavenska sinteza.⁶⁰⁰⁷ Na

⁶⁰⁰¹ *Nova Evropa*, knj. V, br. 9-10, Zagreb, 21.VII.1922., 258.-259.

⁶⁰⁰² Isto, 260.

⁶⁰⁰³ L. ŠIK, „Židovi u slovenskim zemljama, nekad i sad“, *Nova Evropa*, knj. V, br. 9-10, 278.-279.

⁶⁰⁰⁴ M. BREYER, „Glas srca i savjesti“, *Nova Evropa*, knj. V, br. 9-10, 280.-283.

⁶⁰⁰⁵ A. LIHT, „Asimilatorstvo i nacijsko-osveštavanje u Židova“, *Nova Evropa*, knj. V, br. 9-10, 283.-284.

⁶⁰⁰⁶ Isto, 288.

⁶⁰⁰⁷ J. ZIDARIĆ, „Problem hrvatstva kao nacije“, (1), *Luč*, 22/1927., br. 10, 23. II. 1927., 179.

kraju će autor, nakon što potanko analizira dotadašnje znanstvene spoznaje o rasnome sastavu jugoslavenskog pučanstva, pokazati kako je uzaludan pokušaj da se tobožnja rasna jedinstvenost impostira kao podloga nastanka jedinstvenoga jugoslavenskog naroda. No, različit način na koji na jugoslavensku rasnu i političku propagandu odgovaraju Hrvati iz različitih hrvatskih zemalja, zorno pokazuje da ni oni sami nisu jedinstveni ni u antropološkome niti u psihološkom pogledu. Iako autor zastupa stajalište da ne postoji nešto što se obično naziva „slavenskom rasom“ ili „našom jugoslavenskom rasom“,⁶⁰⁰⁸ on ipak rasni element drži bitnom odrednicom naroda – pa američke crnce ne smatra punopravnim dijelom američkog naroda – za koji postavlja ovakvu definiciju: „Narod je skup individua, koji osjećaju bilo svijesno, bilo nesvijesno, da opstoje izvjesne veze (rasne, lingvističke, vjerske, kulturno-socijalne-ekonomske itd.), koje ih neodoljivo privlače, da žive u zajednici i koje stvaraju u njih čežnju, da se takva zajednica sastavi, ako je dosada nije bilo.“⁶⁰⁰⁹

Već ovaj kratak pregled poplave „rasnih tema“ s početka 20. stoljeća i iz prvih godina postojanja jugoslavenske države, pokazuje zašto je bilo posve nemoguće da pojedinci i skupine koji su se zanimali za filozofska, religijska, sociološka, sociopsihološka i javnozdravstvena pitanja previde da se u politici, znanosti, umjetnosti i novinstvu iz dana u dan vode rasprave u kojima se pored nacionalnih potežu i rasni i eugenički (rasno-higijenski) motivi i argumenti. Bilo je zapravo teško ne primijetiti i nastojanje da se „rasna higijena“ etablira ne samo kao dio državne zdravstvene politike, nego i kao općeprihvaćeni način razmišljanja i ponašanja odnosno kao poželjni sustav vrijednosti.⁶⁰¹⁰

Novi zamah je to nastojanje dobilo sredinom tridesetih godina, sad već u izmijenjenim okolnostima i pod dojmom novoga snažnog vala sličnih tendencija u Europi, a napose u Njemačkoj. Stjepan Buć, koji je već 1924./25. u Pučkome sveučilištu održavao predavanja koja su nagovijestila njegovu kasniju otvorenu sklonost rasnom tumačenju europske i hrvatske povijesti, u novim je okolnostima na silu pokušavao dokazati da je Ante Starčević bio rasist,⁶⁰¹¹ čime je htio dovesti hrvatsku politiku u fokus nacionalsocijalističkih interesa. Pritom, doduše, treba imati na umu da je Buć isticao kako valja razlikovati pojam rase kao antropološki od rase kao podloge „rasnoga pokreta“ kakav je nacional-socijalistički. Prvi je, kaže on, „čisto morfološkoga, prirodoznanstvenoga, egzaktnog značaja“, dok se „pojam rase u smislu rasnoga pokreta osniva [...] na unutarnjim karakteristikama, a vanjske, tjelesne značajke ne igraju općenito glavnu ulogu.“⁶⁰¹² U isto je doba *Letopis Matice srpske* pisao kako je „rasa primarni

⁶⁰⁰⁸ ISTI, „Problem hrvatsva kao nacije“, (2), *Luč*, br. 11-12, 12. IV. 1927., 198.

⁶⁰⁰⁹ Isto, 200.

⁶⁰¹⁰ U tom je kontekstu zanimljivo primijetiti da današnji hrvatski Zavod za javno zdravstvo nosi Štamparovo ime, a da u Srbiji istu ulogu ima „Institut za javno zdravlje Srbije 'Dr. Milan Jovanović-Batut'“. Razumljivo, u službenim biografijama te dvojice poznatih liječnika izbjegava se spomenuti nekadašnje njihovo zalaganje za „rasnu higijenu“. Na posve jednak način i iz istih motiva se izbjegava rasprava o rasističkoj jezgri jugoslavenske ideologije.

⁶⁰¹¹ S. BUĆ, *Temeljne misli nauke Dra Ante Starčevića. Predavanje održano dne 15. veljače 1936. Hrvatskoj sveučilišnoj omladini*, Zagreb, 1936.

⁶⁰¹² ISTI, „Rasna teorija nacionalno-socijalnoga pokreta (Jedno mišljenje)“, *Hrvatska smotra*, 2/1934., br. 3, ožujak 1934., 89. Slična gledišta zastupat će i kasniji Bućev tjednik *Nezavisnost. Glasilo Hrvatskog nacionalističkog*

faktor u stvaranju kulture, države i nacije [...]. Rasa, moglo bi se reći, u jednoj reči, stvara blaga, kulturna i materijalna...⁶⁰¹³

Zagrebački *Jugoslavenski glas* također je tumačio da „nijedan problem danas ne dominira duhom savremenog čovečanstva, kao problem rase“, zaključujući da se „veličanstvena suverenost jedne rase ogleda u samopouzdanju u svoju snagu i vitalnost“.⁶⁰¹⁴ Taj je list u zaglavlju imao stilizirani zemljovid Jugoslavije, s utkanim navodno zadnjim riječima Aleksandra Karađorđevića „Čuvajte mi Jugoslaviju!“, i nije bila tajio da ne misli na „tri osnove rase“ (nordijsku, alpsku i mediteransku), nego na „problem rase u užem smislu“, u smislu jedinstvenoga jugoslavenskoga naroda.⁶⁰¹⁵ Drugim riječima, smjerao je u biti na isto ono što se je isticalo u spomenutom uglednom časopisu Matice srpske koji je tvrdio kako „jugoslavenska“, dinarska rasa, ima „misiju“ slavizirati ovaj dio Europe, što „u rasnom pogledu znači afirmiranje u kulturi Evrope jednog boljeg, višeg, herojskog i humanog u isti mah, *dinarskog* tipa čoveka, koji je sudbinski određen da svojim visokim rasnim kvalitetama stvara ne samo svoje nove državne organizacije na mesto preživelih i propalih, nego i nove samosvojne oblike društvene organizacije na bazi sinteze individualnog i kolektivnog duha i nove kulturne vrednosti svoga izraženo osobenog 'čojstvenog' rasnog tipa“, koji će uzeti rasne vrline od Marka Kraljevića i Matije Gubca, „i možda nada sve od rase Svetoga Save, državnika i prosvetitelja, diplomate i mistika, , večitog izmiritelja zavađene braće, zaraćenog Istoka i Zapada, duha univerzalnog i duha nacionalnog, borca i tvorca, junaka i svetitelja, koji je Hristovu univerzalnu crkvu načinio crkvom svoga naroda i bio prva velika, možda do sad najveća jugoslavenska sinteza u njenim velikim duhovnim i kulturnim stremljenjima.“⁶⁰¹⁶

Te povremene amplitude u upotrebi inače uvijek prisutnih antropoloških i rasno-bioloških tema u javnome životu redovito su ovisile o političkim i društvenim prilikama. No, kako je već ranije bilo došlo do „biologizacije znanosti“,⁶⁰¹⁷ tako su shvaćanja o važnosti biološkoga („rasnoga“) nasljeđa za sudbinu pojedinca, naroda i države bila prodrila u filozofiju, sociologiju i pravo te su desetljećima zaokupljala veliki broj vodećih autora s tih područja. Odnosom između sociologije i etnologije (odnosno antropologije u anglosaksonskome smislu riječi), bavili su se najutjecajniji sociolozi u Europi i svijetu.⁶⁰¹⁸ Pritom treba imati na umu da nije

pokreta, koji je izlazio od 1938. do 1940., a kao urednici su mu bili naznačeni Dragan Hrvoj, Stjepan Landikušić i Ferdo Ivanuš. List je bio u izrazitoj oporbi prema jugoslavenskim vlastima i režimu Banovine Hrvatske, ali i u oštrome konfliktu s daleko brojnijim grupacijama koje su priznavale političko vodstvo Ante Pavelića te se općenito nazivale ustašama.

⁶⁰¹³ Svetislav STEFANOVIĆ, „O rasnom pitanju kao kulturnom i nacionalnom problemu u Jugoslaviji“, *Letopis Matice srpske*, CX/1936., knj. 345, sv. 1, Novi Sad, januar-februar 1936., 83.-91.

⁶⁰¹⁴ „Problem rase“, *Jugoslavenski glas. List za nacionalne i kulturne potrebe omladine*, 7/1938., br. 7, 20. VIII. 1938., 1.

⁶⁰¹⁵ S. STEFANOVIĆ, „O rasnom pitanju kao kulturnom i nacionalnom problemu u Jugoslaviji“, 83.-91.

⁶⁰¹⁶ Isto, 90.-91.

⁶⁰¹⁷ Raoul Heinrich FRANCÉ, *Bios – die Gesetze der Welt*, Bd. I., München, 1921., 33.-37.

⁶⁰¹⁸ R. SUPEK, *Sociologija*, 21.-22. Opš. Georges BALANDIER, „Sociologija, etnologija i etnografija“, u: G. GURVITCH (ur.), *Sociologija*, 111. i d.

bila posve jasna granica između etnografije, etnologije i antropologije,⁶⁰¹⁹ ali nema nekakve sumnje da su te discipline procvale na podlozi koju su stvorile organicističke i biologističke koncepcije oblikovane tijekom 19. stoljeća.

Zapravo su organicističke teorije, tj. pokušaj da se ljudsko društvo usporedi s organizmom pojedinca, vrlo stare i potječu još iz antičkog doba (Aristotel) te se protežu kroz čitavu kasniju povijest do novoga vijeka (Thomas Hobbes, Jean Jacques Rousseau) odnosno sve do nastanka sociologije kao posebne discipline (Auguste Comte).⁶⁰²⁰ U 19. stoljeću, pod dojmom razvitka biologije, geologije i drugih prirodnih znanosti, te ideje doživljavaju procvat, pa im se u manjoj ili u većoj mjeri priklanjaju vodeća imena sociologije i filozofije.⁶⁰²¹ Maltuzijanska teorija, unaprjeđenje mikroskopa te otkriće zakona o očuvanju energije i učenje o neuništivosti materije dali su snažan zamah tim koncepcijama, a Mendelovi zakoni nasljeđivanja i shvaćanje da biološko odnosno rasno nasljeđe izravno utječe na društveno ponašanje ne samo pojedinaca, nego i naroda, ni na jednom se području nije proširilo tako snažno kao u sociologiji.⁶⁰²²

Najistaknutiji predstavnik biologističkog shvaćanja bio je Herbert Spencer (1820.-1903.), koji je već 1854., tj. pet godina prije Darwinova djela *Podrijetlo vrsta*, počeo koristiti pojam evolucije, a potom ga je 1857. razradio u eseju *Napredak, njegov zakon i uzroci*, a popularizirao ga je 1864. u djelu *Načela biologije*.⁶⁰²³ U svoje doba nazivan i „filozofom darvinizma“, Spencer, doduše, nije izravno i mehanički prenosio ustroj i djelovanje živih bića na ljudsko društvo nego je zagovarao njegov „supraorganski“ značaj,⁶⁰²⁴ ali je i takvim shvaćanjem širom otvarao vrata biologizmu. Pritom je Spencer posve otvoreno pisao o superiornosti arijske rase (*Aryan race*) koja je preplavila Indijski potkontinent i odatle se raširila na Europu.⁶⁰²⁵ Njegove etičke nazore se je iz katoličkih redova žustro kritiziralo, što je samo pripomoglo tomu da ga Darwin nazove „našim velikim filozofom“.⁶⁰²⁶ Usporedno s time je Darwinovo životno djelo, objavljeno 1859. godine, istodobno legitimiralo biologističke koncepcije i davalo im novi, iznimno snažan zamah. Znamenita ocjena Jacoba Moleschotta prema kojoj su Darwinu bili puno skloniji ljudi negoli činjenice, uzimala je u obzir da je pojam mutacije neznanstveno, ali spretno zamijenjen pojmom selekcije,⁶⁰²⁷ te je malo gdje našla svoju potvrdu kao na području sociologije.

U kontekstu biologizma razvio se je poseban sociološki smjer poznat pod nazivom *socijalni darvinizam*. I on je svoje preteče imao od antičkoga do modernog doba odnosno od Heraklita, preko Ibn-Khalduma do Waltera Bagehota i njegove rasprave o „primjeni prirodne selekcije i nasljeđivanja u političkome društvu (*Physics and politics or thoughts on the*

⁶⁰¹⁹ G. BALANDIER, „Sociologija, etnologija i etnografija“, 113.-115.

⁶⁰²⁰ R. SUPEK, *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*, Zagreb, 1965., 53.-56.

⁶⁰²¹ Isto, 8.-20. i dr.

⁶⁰²² A. VAJS, *Razvitak civilizacije*, 270.

⁶⁰²³ R. SUPEK, *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*, 31.

⁶⁰²⁴ G. GURVITCH, „Povijest sociologije“, u: G. GURVITCH (ur.), *Sociologija*, I., 54.-55.; S. PULIŠELIĆ, *Osnove sociologije*, 56.-62.

⁶⁰²⁵ H. SPENCER, *The Principles of Sociology*, Third Ed., vol. I., New York, 1897., 22., 294.-295. i dr.

⁶⁰²⁶ J. UDE, *Darwinismus und sein Einfluss auf das moderne Geistesleben*, 131.-132. i dr.

⁶⁰²⁷ R. H. FRANCÉ, *Bios – die Gesetze der Welt*, Bd. II., 227.

application of the principles of „natural selection“ and „inheritance“ to political society, London, 1872.) do Spencera.⁶⁰²⁸ No, te stoljećima stare i mnoštvo puta varirane teze u moderno su doba dobile posve novu dimenziju: darvinističko je učenje nametalo raspravu o organiziranoj primjeni tih načela odnosno o izravnom i neizravnom korištenju državnog aparata za njihovo nametanje.

Najprepoznatljiviji i „najekstremniji“ predstavnik socijalnog darvinizma bio je Ludwig Gumplowicz, koji je 1875. doktorirao tezom „Rasa i država“, a 1883. je objavio knjigu o „rasnoj borbi“ u kojoj zastupa stajalište da postoje tri načina shvaćanja povijesti: teistički, racionalistički i naturalistički, pri čemu je „rasna borba“ ono što u biti određuje povijest čovječanstva.⁶⁰²⁹ Taj židovsko-poljski pravnik i sociolog koji je svojim koncepcijama o postanku države izvršio snažan utjecaj na niz naraštaja austro-ugarskih filozofa, pravnika i sociologa – navlastito zato što je njegovo učenje bilo u funkciji obrane opstanka Dvojne monarhije – izvršio je značajan utjecaj i na Ivu Pilara u razdoblju do konca 1918. godine. Međutim, već u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“* Pilar ga nije praktično ni spomenuo, a u kasnijoj je dobi i u promijenjenim državnopravnim i političkim okolnostima žustro osporavao niz njegovih teza. No, ni samu Gumplowiczu pojam „rase“ nije bio posve neprijeporan, pa je pod njim razumijevao zapravo etničke skupine, a očito s ciljem da opravda vlastitu nedosljednost i nepreciznost nije propuštao napomenuti kako u Njemačkoj i u Italiji dominiraju sociološka shvaćanja koja se oslanjaju na biološke analogije između pojedinca i društvenih skupina.⁶⁰³⁰ A među umjerenijim socijalnim darvinistima posebno su se isticali Gustav Ratzenhoffer (1842.-1904.), Lester Frank Ward (1841.-1913.), Franz Oppenheimer (1864.-1946.) i dr.⁶⁰³¹ Svaki od njih je imao znatan utjecaj i na političke i na sociološke krugove. U adresi, koju je kao predsjednik Washingtonskoga biološkog društva (*Biological Society of Washington*) izrekao na jedanaestoj godišnjoj skupštini Društva 24. siječnja 1891. godine, Ward, inače često nazivan „američkim Aristotelom“, uspoređivao je Darwina i njegova preteču Jean-Baptistea Lamarcka te se je posve jasno založio za primjenu istih metoda selekcije i popravljivanja rase koju je propovijedao Galton, napominjući da ono što je primjenljivo na konja i ovcu treba biti primjenljivo i na čovjeka.⁶⁰³² Ista je gledišta Ward zastupao i u drugim djelima, poput, primjerice, sociološkog priručnika iz 1906., u kojem se bavi svjesnim popravljivanjem ljudskoga društva (*Applied Sociology. A Treatise on the Conscious Improvement of Society by Society*).⁶⁰³³

Kao što je spomenuto, usporedno s biologističkim teorijama koje su se granale u različite smjerove, razvijala se je socijalna psihologija koja je snažnog odjeka imala i u novonastaloj jugoslavenskoj državi, u kojoj je vladajući sloj grčevito tražio opravdanje njezina postojanja.

⁶⁰²⁸ G. GURVITCH, „Povijest sociologije“, 66.-76

⁶⁰²⁹ L. GUMFLOWICZ, *Der Rassenkampf. Soziologische Untersuchungen*, Innsbruck, 1883.

⁶⁰³⁰ ISTI, *Soziologie und Politik*, Leipzig, 1892., 96.

⁶⁰³¹ R. SUPEK, *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*, 81.-88.

⁶⁰³² L. F. WARD, „Neo-Darwinism and Neo-Lamarckism“, 70.-71. Članak je dostupan na <http://www.unz.org/Pub/WardLester-1891>, pristup 19. XI. 2014.

⁶⁰³³ Knjiga se, kao i druga Wardova djela te osvrti na njih, može čitati na mrežnoj adresi spomenutoj u prethodnoj bilješci.

Teoriju o postojanju kolektivne psihe odnosno „narodne duše“ trebalo je potkrijepiti i krvnim, rasnim argumentima, pa je u proljeće 1920. Zagrebu na ćirilici i na srpskom jeziku („istoćnom dijalektu“) objavljena – a u Nadbiskupskoj tiskari tiskana – knjiga znamenitoga francuskog antropologa, socijalnog psihologa i sociologa Gustavea Le Bona *Mišljenja i verovanja*, u kojoj autor izražava uvjerenje da „ogromna većina ljudi i nema drugih mišljenja do kolektivnih“. ⁶⁰³⁴ Na tu „zajedničku nacionalnu dušu“, smatra Le Bon, u velikoj mjeri utječe pripadnost naroda istoj rasi, pa je „formiranje zajedničke duše moguće samo kod naroda, čije je poreklo slično.“ ⁶⁰³⁵

Svega par mjeseci kasnije, u „Hrvatskoj političkoj biblioteci“, koju je uređivao nekadašnji naprednjački prvak Ivan Lorković, objavljena je knjiga istoga francuskog autora *Psihologijski zakoni o razvoju naroda* koju je preveo Slavko Ježić. U predgovoru koji je pisan 1916. godine Le Bon je bio još određeniji: način na koji pojedini narodi reagiraju na događaje određen je rasom; „duša rasa upravlja njihovim sudbinama“, jer rasa je „ugaoni kamen na kojem počiva ravnoesje naroda.“ ⁶⁰³⁶ Nema jasnijeg dokaza o utjecaju „rasne duše“ na odnose među narodima od Prvoga svjetskog rata, smatra Le Bon iz koga progovara ne samo znanstvenik svjetskoga glasa, nego i Francuz: „Ovaj orijaški sudar doista je u glavnom posljedica nastojanja za hegemonijom jedne nacije, koja je držala da je, zbog suponiranih odličnih svojstava svoje rase, zvana da upravlja svijetom. On potječe još i iz atavističkih mržnja, koje rastavljaju narode različitih porijekla, navlastito Austrijance, Srbe i Ruse.“ ⁶⁰³⁷ Rasna duša, nastavlja Le Bon, „ima granica koje se ne daju prekoračiti“, pa je u zabludi svatko tko zaboravlja „na strašnu vlast, što je imaju duše mrtvih nad dušama živih“. ⁶⁰³⁸

No, autor nije samo uvjeren u presudnu važnost „rasne duše“, nego uopće ne dvoji o tome da postoje četiri odijeljene skupine: primitivne rase, inferiorne rase, srednje rase i superiorne rase. ⁶⁰³⁹ Crnac zato može položiti ispit zrelosti i postati odvjetnikom, ali ta „površna vanjska politura“ uopće nema utjecaja na njegovo unutarnje duševno ustrojstvo odnosno na činjenicu da on pripada „inferiornoj rasi“, smatra Le Bon. ⁶⁰⁴⁰ Zato on posve hladnokrvno konstatira da su inferiorni „crvenokošci“ u Sjedinjenim Američkim Državama „postavši beskorisnima, bili [...] istrijebljeni hicima iz pušaka ili osuđeni da umru od gladi“, a ista sudbina čeka „kitajske radnike“: njihovo je istrijebljivanje već započelo, a propis koji je nalagao njihovo prisilno iseljenje (*Chinese Exclusion Act*) zasad nije proveden samo zato što u proračunu nije osigurano dovoljno novca. ⁶⁰⁴¹ Narodi čuvaju svoju „rasnu dušu“ time što se ne miješaju s drugima, nastavlja Le Bon: „rastvaranje“ historijskih rasa nastaje „križanjima“, pa su se zato indijski Ariji i Englezi u kolonijama „uvijek čuvali miješanja sa strancima“. Nasuprot tome, Rimljani su se miješali s barbarima, pa Carstvo nije propalo, nego je prestalo biti rimsko,

⁶⁰³⁴ G. LE BON, *Mišljenja i verovanja*, Zagreb, 1920., 149. (srp. ćir.)

⁶⁰³⁵ Isto, 151.

⁶⁰³⁶ G. LE BON, *Psihologijski zakoni o razvoju naroda*, Zagreb, 1920., 2.

⁶⁰³⁷ Isto, 3.

⁶⁰³⁸ Isto, 4.-5.

⁶⁰³⁹ Isto, 34.

⁶⁰⁴⁰ Isto, 40.

⁶⁰⁴¹ Isto, 106.

nastavivši svoje postojanje u obliku koji je priličio onima koji su u njemu vremenom i naraštajima stekli dominantan položaj.⁶⁰⁴²

Opisani primjeri – a moglo bi se navesti mnoštvo drugih – pokazuju da su biologističke i eugeničke odnosno socijalno-darvinističke teme u razdoblju nakon nastanka jugoslavenske države postale dio općega promišljanja društvenih odnosa, a u nemaloj mjeri i dio državne prosvjetne i zdravstvene politike. Na njih su se nacijepila etnografska i etnološka istraživanja koja je u Hrvatskoj još pred kraj 19. stoljeća počeo popularizirati Antun Radić, a prihvatili Akademija, Matica hrvatska i Sveučilište. Kad HP/R/SS preuzme političko vodstvo u hrvatskome narodu – a bilo je to u prvoj polovici 20-ih godina 20. stoljeća – onda će ta etnografska baština u neku ruku postati sastavnim dijelom ideologije hrvatskoga seljačkog pokreta pod čijim će se okriljem organizirati nemali dio kulturnoga života, napose pučka kultura, opismenjavanje pučanstva te brojne pučke manifestacije i izložbe folklora odnosno narodnih rukotvorina i umotvorina. Štoviše, u razmjerno ranoj fazi će pred tim organiziranim kulturnim pokretom uzmicati i elitna kultura kojoj će stalno prijetiti opasnost da bude proglašena „gospodskom“, dakle – nametnutom, tuđinskom i skoro izdajničkom. Taj rascjep će u tridesetim godinama 20. stoljeća, u svjetlu političkog razvitka i zaoštavanja ideološkog sukoba u Hrvatskoj i uopće u Europi, dovesti i do otvorene konfrontacije između središnje političke struje oko HSS-a i Vladka Mačeka s jedne, te vodstva Matice hrvatske, kojoj su odmah u pomoć priskočili hrvatski nacionalistički krugovi, s druge strane.

Prožimanje etnografskih, etnoloških, antropoloških i sociopsiholoških tema i interesa bilo je, dakle, neminovno, a dodatno ga je poticao spomenuti interes jugoslavenskog režima i režimske inteligencije za usporedno stvaranje kako „znanstvene“, tako i psihološko-religijske, iracionalne podloge jugoslavenstva. Te ideološke konstrukcije tražile su svoje uporište i u znanstvenim istraživanjima do kojih je većinom došlo s posve drugom svrhom. U drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća proveden je, naime, niz arheoloških, antropoloških i etnoloških istraživanja koje su urodile većim brojem rasprava o tjelesnim, a posljedično i o sociopsihološkim svojstvima južnoslavenskog pučanstva (Augustin Weibach, Leopold Glück, Niko Županić, Carl Toldt, Ćiro Truhelka, Walter Šmid, Ugo G. Vram, Viktor Skrabar, Carl Moser itd.).

Tada još razmjerno mladi Filip Lukas objelodanio je već spomenutu razmjerno kratku, ali više nego zanimljivu antropološku studiju o utjecaju prirodne okoline na dalmatinsko pučanstvo,⁶⁰⁴³ ali su najambicioznije rasprave zapravo objavili strani autori. Na temelju antropoloških podataka, Deniker je držao da je tamna, brahiokefalna „dinarska rasa“ najzastupljenija kod „Srbo-Hrvata“, ali se može naći i kod drugih naroda europskog Jugoistoka.⁶⁰⁴⁴ I Ripley je o rasnim svojstvima „Srbo-Hrvata“ zaključivao na temelju mjerenja

⁶⁰⁴² Isto, 110.-112.

⁶⁰⁴³ F. LUKAS, *Utjecaj prirodne okoline na stanovništvo Dalmacije (anthropogeografska studija)*. Sa četiri priloga, Dubrovnik, 1906.

⁶⁰⁴⁴ J. DENIKER, *The Races of Man*, 333. i dr.

stasa, puti, boje očiju i kose, indeksa glave i drugih antropoloških kriterija, prihvaćajući Denikerov zaključak da „Srbo-Hrvati“ s Albancima čine većinom jednu te istu, „jadransku“ odnosno „dinarsku rasu“.⁶⁰⁴⁵ Pozivajući se na antropološka istraživanja Augustina Weisbacha objavljena u raspravi *Die Serbokroaten der adriatischen Küstenländer. Anthropologische Studie* (Berlin, 1884.), Kraitschek je zaključio kako „Srbo-Hrvati“ imaju ista rasna svojstva, tipična za dominaciju „dinarske rase“.⁶⁰⁴⁶ Do sličnih je zaključaka, naime, došao i Weisbach koji je slovio kao autoritet, jer je već ranije objavio podatke o rezultatima antropoloških mjerenja Hercegovaca,⁶⁰⁴⁷ a na slične su zaključke ukazivale i njegove i Glückove rasprave, kao i članci drugih autora objavljeni u doba Austro-Ugarske i u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu*.

Zahvaljujući tome, odmah iz rata pojavile su se nove, ambiciozno zasnovane studije koje su na takvoj podlozi zaključivale o kolektivnim, „rasnim“ svojstvima „jugoslavenskog naroda“. Slovenski povjesničar, arheolog i paleoetnolog Niko N. Županić (1876.-1961.) nastavljao je 1920. na stranicama Akademijina *Rada* svoje ranije rasprave o „rasnoj historiji“ Jugoslavena, objašnjavajući da pod Jugoslavenima shvaća „rasu Srbohrvata i Slovenaca“ koji su jezično srodni i „rasno jedinstveni“.⁶⁰⁴⁸ To djelo je u stručnim krugovima svakako ostavilo dublji trag od rasprave koju je u Poznanu 1922. pod naslovom *Serbowie* objavio poljski antropolog, liječnik i povjesničar medicine Adam Jan Wrzosek (1875.-1965.).⁶⁰⁴⁹ Neusporedivo veći utjecaj imale su studije švicarskog antropologa Eugèna Pittarda (1867.-1962.), poput znamenite rasprave o antropološkom ispitivanju balkanskih naroda (*Les peuples des Balkans. Recherches anthropologique dans la Péninsula des Balkans, spécialement dans la Dobroudja*), okrunjene njegovim životnim djelom koje je pod naslovom *Rase i povijest. Etnološki uvod u povijest (Les races et l'Histoire: introduction ethnologique à l'histoire)* objavljeno 1924. u Parizu, a o njima se je često i obilno raspravljalo i u hrvatskoj odnosno jugoslavenskoj javnosti.⁶⁰⁵⁰ Bilo je pritom posebno zanimljivo da Pittardova istraživanja – napose drugi dio prve od njegovih dviju ovdje spomenutih knjiga, dovodi u pitanje ispravnost teza Jovana Cvijića koje se, kako je 1922. u *Annales de Géographie* istaknuo Jacques Ancel, u međuvremenu ušle u standardne atlase i na taj način oblikovale znanstvenu i politički javnost.⁶⁰⁵¹

⁶⁰⁴⁵ W. Z. RIPLEY, *The Races of Europe*, 412.

⁶⁰⁴⁶ G. KRAITSCHEK, „Die Menschenrassen Europas“, *Politisch-anthropologische Revue*, 2/1903., Nr. 9, 699.-700.

⁶⁰⁴⁷ A. WEISBACH, *Die Herzegoviner verglichen mit Čechen und Deutschen aus Mähren nach Major Himmel's Messungen*, Alfred Hölder Verlag, Wien, 1883.

⁶⁰⁴⁸ N. N. ŽUPANIĆ, „Etnogeneza Jugoslavena. Rasna historija i karakter Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Rad JAZU*, knj. 222, Zagreb, 1920., 139.-140. Autor se je, naime, redovito potpisivao kao Županić, a ne Županič.

⁶⁰⁴⁹ A. WRZOSEK, *Serbowie. Część pierwsza materiałów antropologicznych zebranych w latach 1914-1918*. Nakł. Poznanskiego Tow. Przyjaciół Nauk, Poznan, 1922.

⁶⁰⁵⁰ Prikazujući knjižicu Józsefa Bajze, *Crnogorsko pitanje (La Questione Montenegrina)*, Budapest, 1928.), M. ŠUFFLAY, „Jezik i narodi“, *Hrvat*, 9/1928., br. 2550, 9.VII.1928., 5. podsjeća na to da je Pittard ustanovio postojanje triju rasa kod južnih Slavena: hrvatske, srpske i balkanske. Šufflayev je članak objavljen i u: *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 132.

⁶⁰⁵¹ J. ANCEL, „Les peuples des Balkans, d'après E- Pittard“, *Annales de Géographie*, 31/1922., No. 169, 66.-69.

Ponekad su tumačenja koja su imala biologističku sastavnicu poprimala i karikaturalne oblike. U takve bi, primjerice, mogla spadati rasprava o „biologiji narodne nošnje“,⁶⁰⁵² da sam autor nije upozorio kako se tim terminom služi zbog općepoznatoga „širenja biologije“ i na područja na kojima je to ranije bilo nezamislivo, pa se odnedavno, eto, govori čak i o „biologiji narodne pjesme“, i da tema o odnosu biologije i kulture nije bila više nego ozbiljna, legitimna i u intelektualnoj javnosti prisutna i u kasnijim desetljećima.⁶⁰⁵³ A koliko su ta sociobiološka i sociopsihološka pitanja zaokupljala ondašnju javnost, ne govore samo podatci o mnoštvu članaka objavljenih u periodici mimo one koju su objavljivali Ministarstva narodnoga zdravlja i Centralni higijenski zavod,⁶⁰⁵⁴ kao i spomenuti prijevodi knjiga stranih autora, nego i posjećenost javnih predavanja održanih na tu temu. Pritom treba imati na umu i činjenicu da su neka od tih predavanja držali i strani stručnjaci, a da se je ulaz na sva predavanja naplaćivao.

Primjerice, predavanja koja su u poratnih dvanaest godina održavana u Pučkome sveučilištu u Zagrebu, posjećivalo je u prosjeku 141,6 slušača (što znači da je ukupno 1310 predavanja održanih u tom razdoblju posjetilo oko 200.000 slušača).⁶⁰⁵⁵ No, u akademskoj godini 1920./21. predavanje Vale Vouka o „kulturnom znamenovanju darvinizma“ posjetilo je čak 526 ljudi, ono Vladimira Dvornikovića o Nietzscheovu „nadčovjeku“ (1920./21.) slušalo je 430 slušača; godine 1922./23. izlaganje Borisa Zarnika pod naslovom „Biološke osnove rasne higijene“ njih čak 660, a u studenome 1926. Zarnikovo predavanje „O nakazama i njihovu postanku“ slušalo je 311 ljudi. U ožujku 1929. isti je predavač – koji je i inače bio među najčešćim predavačima na Pučkome sveučilištu – održao dvodijelno predavanje pod naslovom „Biologijski pogledi na židovsko pitanje“, koje je slušao 221 odnosno 232 slušača, a njih čak 413 odnosno 405 i 249 nazočilo je u veljači i u ožuku 1931. trodijelnome Zarnikovu izlaganju o „izboru bračnog druga s eugeničkog gledišta“.⁶⁰⁵⁶ Ti podatci zapravo govore sami za sebe i rječito pokazuju da su posrijedi bile posve uobičajene, općinstvu iznimno zanimljive teme.

Bez dopunskih je istraživanja nemoguće dati određeni sud o tome, je li baš puka slučajnost da su praktično svi spomenuti predavači u nacionalno-političkom smislu bili pristaše jugoslavenstva i zagovornici jugoslavenske države, tim više što hrvatski nacionalistički krugovi

⁶⁰⁵² Milovan GAVAZZI, „Iz biologije narodne nošnje“, *Hrvatsko kolo. Književno-naučni zbornik*, knj. XVI, Zagreb, 1935., 126.-141.

⁶⁰⁵³ Usp. primjerice, tekstove izlaganja sa stručno-znanstvenoga skupa „Evolucija, biologija i kultura“, koji su pod naslovom *Biologija i kultura* uvršteni u tematski broj časopisa *Marksizam u svijetu. Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga*, 14/1987., br. 5-6, Beograd, 1987.; zbornike radova *Sociobiologija*, ur. D. Polšek, Zagreb, 1997. i *Društveni značaj genske tehnologije*, ur. Darko Polšek i Krešimir Pavelić, Zagreb, 1999.

⁶⁰⁵⁴ Božidar ADŽIJA, „Socijalna politika i regeneracija društva“, *Jugoslavenska njiva*, 6/1922., knj. II., br. 8, Zagreb, 15. decembra 1922., 337.-344.; M. KUS-NIKOLAJEV, „Etnološka sociologija i istorijski materijalizam“, *Jugoslavenska njiva*, 7/1923., knj. II., br. 4, Zagreb, august 1923., 134.-141.

⁶⁰⁵⁵ Ivo HORVAT, „Pučko sveučilište u Zagrebu (25 godina postanka i 20 godina djelovanja)“, u: *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 21.-22. Iz Horvatova podatka da blagajničko izvješće pokazuje kako je u tom razdoblju predavanja posjetilo 185.508 slušača može se zaključiti da se je ulaz naplaćivao. To je u skladu s izvornom zamisli pučkoga sveučilišta da ulaz na predavanja ne smije biti besplatan. Usp. A. BAZALA, *Pučka sveučilišna predavanja (njihova uredba i svrha)*. Preštampano iz 'Hrvatske', Zagreb, 1907., 2. izd., Zagreb, s. a. [2007.], 28.-29.

⁶⁰⁵⁶ Svi podatci prema „Pregledu održanih predavanja u Pučkom sveučilištu u Zagrebu od godine 1912-1932.“, u: *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, passim.

ni u kasnijim godinama (ne računajući vrlo uzak krug oko spomenutoga Stjepana Buća i tjednika *Nezavisnost*), sve do početka Drugoga svjetskog rata ne će za njih pokazivati pretjerani interes.

No, to ipak ne znači da tog interesa kod njih uopće nije bilo. Spomenuta poplava najraznovrsnijih rasprava, studija i kompilacija iz pera uglednih stranih i domaćih autora, nužno je rezultirala i pozornošću jedne skupine u onome dijelu hrvatske inteligencije koji nije bio sklona jugoslavenstvu i jugoslavenskoj državi. Analogno situaciji iz 19. stoljeća, kad je mađarska državopravna argumentacija rezultirala naglim širenjem, pa i dominacijom državopravnih shvaćanja u hrvatskoj političkoj borbi, tako je u prvim godinama i desetljećima 20. stoljeća ekspanzija antropoloških, antropogeografskih, sociopsiholoških i sociobioloških shvaćanja potaknula i hrvatske autore da argumentima iz istoga znanstvenoga i ideološko-političkog arsenala brane posebnost hrvatskog naroda, a napose da dokazuju hrvatsku etničku većinu u Bosni i Hercegovini, u pravilu posežući za etnološkim, antropološkim, lingvističkim i sociopsihološkim argumentima pri dokazivanju da su bosansko-hercegovački muslimani zapravo Hrvati. To je bilo na tragu istoga onog shvaćanja koje je Stjepan Radić 1908. godine izrazio riječima: „Bosansko-hercegovački muslimani naši su ljudi po krvi i po jeziku, t. j. pravi pravcati Slaveni.“⁶⁰⁵⁷

Iako su i neki od njegovih znanaca i prijatelja vrlo rano koristili te i slične argumente, i to na način koji je bio zapažen i cijenjen i u međunarodnim znanstvenim krugovima,⁶⁰⁵⁸ Pilar se njima u prvome razdoblju svoga publicističkog djelovanja nije služio. On je držao da su bosansko-hercegovački muslimani podrijetlom skoro isključivo Hrvati, a o Srbima je pisao kao o narodu koji je od Hrvata različit, ali je hrvatskom narodu ipak najrodniji. No, u odnosu na nacionalno opredjeljivanje smatrao je kako za nj nije presudna ni rasa, ni vjera niti jezik, nego „nutarnji osjećaj pripadnosti“ pojedinca.⁶⁰⁵⁹ Međutim, suočen s ekspanzijom jugoslavenstva čiji su ideolozi i protagonisti tijekom Prvoga svjetskog rata stjecali sve jače pozicije na Zapadu, između ostaloga i argumentacijom o „rasnome jedinstvu“ Južnih Slavena, Pilar se je tom problematikom počeo opširnije baviti u drugoj polovici rata, u svome *Južnoslavenskom pitanju*. Ipak, i u tome svom životnom djelu on zastupa stajalište da je uloga vjersko-kulturnih elemenata u oblikovanju društva i u formuliranju pojedinih nacionalnih ideologija neusporedivo važnija od bilo kakvih rasnih natruha. A kao što to u odnosu na *Južnoslavensko pitanje* pokazuje usporedba njegova teksta i onoga što je pod njegovim imenom objavio Fedor Pucek, tako i pomnija

⁶⁰⁵⁷ S. RADIĆ, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, 54. R. YEOMANS, „Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars“, 103. jednostavno će prešutjeti Radićevo isticanje slavenstva bosansko-hercegovačkih muslimana, kako bi se i Radićem mogao koristiti u dokazivanju svoje teze da se je s hrvatske strane rasnom argumentacijom potkrjepljivalo hrvatsko pravo na BiH nasuprot presizanjima Srbije.

⁶⁰⁵⁸ U tome se je posebno isticao arheolog Ćiro Truhelka čije su rasprave objavljivane i kao novinski članci i kao brošure (primjerice, „Hrvatska Bosna /Mi i oni tamo/“ iz *Hrvatskog dnevnika*, 1907.) ili su (poput onoga „O porijeklu bosanskih muslimana“, iz *Hrvatske smotre*, 2/1934., br. 7, srpanj 1934., 249.-257.), kasnije uvršteni u knjigu *Studije o podrijetlu. Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine* (Zagreb, 1941.). Truhelkine su tekstovi klasičan primjer hrvatskih antropoloških pogleda na podrijetlo bosansko-hercegovačkog življa. Usp. D. MANDIĆ, *Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 436. i dr.

⁶⁰⁵⁹ I. PILAR, *Svjetski rat i Hrvati*, 104.

raščlamba njegovih poratnih socioloških eseja i rasprava svjedoči da Pilar i dalje toj problematici pristupa krajnje skrupulozno, nikad se ne priklanjajući tezi da je rasna pripadnost odlučujući čimbenik političkog života, a pogotovo nikad ne zagovarajući bilo kakva rasistička ili nasilna rješenja.

U kasnijem razdoblju, pod dojmom literature, on u duhu svog vremena počinje uvažavati i te druge momente, a njegova gledišta postupno evoluiraju i prilagođavaju se kako rezultatima znanosti, tako i političkim potrebama. Međutim, ni u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“* (Zagreb, 1922.) taj interes još nije razvijen niti naglašen. On će se tek kasnije povećavati, što jasno pokazuje njegovu političku uvjetovanost. U toj knjizi, koja je nesumnjivo uglavnom dovršena 1920. godine, Pilar se je i antropologije i eugenike jedva dotaknuo. Nije mu eugenika („eugenetika“) tada bila posvemašnja nepoznanica, ali je kazao da je stvar previše zamršena da bi se u nju mogao upuštati, pa se je zadržao samo na obavijesti o Spencerovu učenju o mogućnosti da se i čovjek „odtimari“, dodajući da ta ideja postoji od antičkog doba, pa je ona u Americi, Engleskoj i Njemačkoj „postala vodiljom praktične socijalne politike.“⁶⁰⁶⁰ Napomenuo je i to da se je zanimanje za eugeniku u Češkoj proširilo na „najšire slojeve“, a da je nedavno i u Mađarskoj osnovan državni zavod za eugeniku. Štoviše, da privatno znade kako je „poznata češka domoljubka Maruša Neureutterova ostavila znatan legat za osnutak jednog českog eugenetskog društva.“⁶⁰⁶¹

Sve to pokazuje da Pilar 1919./20. eugeniku i antropologiju još uvijek nije doživljavao kao osobito važne discipline za sudbinu pojedinca, obitelji i naroda. No, par godina kasnije porastao je i njegov interes za te teme. Mogao je njegov interes za antropološke i sociobiološke teme, kao što je spomenuto, imati i druge, višestruke poticaje. Neke od njih bi trebalo tražiti u njegovoj mladenačkim simpatijama prema naprednjačkim i protuklerikalnim idejama, ali nema nikakve sumnje da su važniji bili oni koji su proizlazili iz njegova dvadesetljetnog života u BiH i aktivnog sudjelovanja u tamošnjemu političkom životu, te iz aktualnih društveno-političkih kretanja u Kraljevini SHS. Pod dojmom poplave napisa o tim temama u jugoslavenskome i u europskom tisku te u kontekstu očevitih nastojanja da to postane dijelom jugoslavenske državne politike, Pilar se je dohvatio i ozbiljnijeg studija antropoloških pitanja.

I tada će on postupati drugačije od većine onih koji se tom problematikom intenzivnije bave, ali njegove motive u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata ipak nije moguće ispravno shvatiti ako se nema na umu da se je Pilar istodobno tijekom dugog niza godina vrlo intenzivno bavio istraživanjem fenomena bosanskih krstjana („bogumila“), kao i to da je marljivo studirao hrvatski politički razvitak, očito pokazujući nezadovoljstvo zbog prodora agrarističkih i drugih internacionalističkih koncepcija u hrvatski narodni pokret koji se je oblikovao u dvadesetim godinama 20. stoljeća. Iako je početkom dvadesetih godina nastojao zatamiti svoje izvorne

⁶⁰⁶⁰ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 7., 173.-179.

⁶⁰⁶¹ Isto, 7. Nije Pilar naveo otkud mu potonji podatak. Inače, s Marušom Pavlom Neureutter je prvi kontakt, vjerojatno, uspostavio pred kraj 19. stoljeća, u kontekstu potrage za novčanom potporom za bečku *Mladost*. (Usp. S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću“, 166.)

političke poglede i pronaći *modus vivendi* s jugoslavenskom državom, on u političkome smislu nije nikad spadao u jugoslavenski orijentirane krugove. Zato se sada, vjeran sebi, Pilar nije zadovoljavao samo konstatacijom tog nezadovoljstva, nego je pokušao proniknuti u dublje razloge pojave koja se je 1917./18. manifestirala u snažnom prodoru jugoslavenske ideje u hrvatske intelektualne (kako svjetovne, tako i crkvene) krugove, a već početkom 1920-ih godina u kombiniranju hrvatskoga narodnog pokreta s idejama seljačkih pokreta u Europi, a onda i s Radićevim koketiranjem sa Zelenom internacionalom koje, začudo, nije naišlo na širu osudu tradicionalno konzervativnog i uza zemlju čvrsto povezanog seljaka koji bi, dakle, po definiciji morao imati razvijen protuboljševički instinkt.

U korijenu svih Pilarovih pothvata bila je politika, pa je tako bilo i sada. Odavno držeći sociologiju kraljicom društvenih i humanističkih znanosti, Pilar se je okrenuo sociološkim studijama, pa je pri analizi i tumačenju tih pojava (dakle, tema koje su i inače prevladavale u sociološkim krugovima diljem svijeta), i sam dao niz priloga antropološko-sociološkim, etnografskim, sociopsihološkim i srodnim istraživanjima, postajući ključnom osobom u Sociološkome društvu u Zagrebu.

O vremenu njegova pristupanja toj udruzi, nažalost, nema podataka, a postoje nejasnoće i oko vremena nastanka tog društva. Po svemu sudeći, ono je osnovano 1918. ili čak 1919. godine – dakle, u vrijeme kad je Pilar još bio u Tuzli – iako njegov zametak datira u 1914. godinu.⁶⁰⁶² Još godine 1906. na Pravnome fakultetu u Zagrebu osnovana je katedra za kriminalnu [kriminalističku] sociologiju na čijem je čelu bio Ernest Miller,⁶⁰⁶³ a te godine i *Savremenik*, mjesečnik Društva hrvatskih književnika uvodi praktično stalnu rubriku pod naslovom „Socijologija“, u kojoj se obrađuju mahom sociološke i predagoške teme. No, do osnutka Sociološkog društva proteći će još dosta vremena. Prvi i neposredni motiv okupljanja njegovih osnivača bila je borba protiv alkoholizma, pa je početkom svibnja 1914. održana jedna izložba u Umjetničkom paviljonu, a izrađena su i pravila za Sociološki muzej, koja se podnesena vlastima na odobrenje.⁶⁰⁶⁴ No, uslijed rata nije došlo do utemeljenja muzeja, a pravila su bez potvrde vraćena njegovim osnivačima.⁶⁰⁶⁵

Nastojanja za utemeljenjem Sociološkog društva obnovljena su nakon rata, pa je do njegova formalnog osnivanja došlo 1918. godine.⁶⁰⁶⁶ Glavni poticatelj bio je Juraj Demetrović koji je okupio isti onaj krug ljudi koji je to pokušavao učiniti 1914., pa su izrađena te pokrajinskoj vladi podnesena nova pravila. Njih je povjerenik za unutarnje poslove Srđan

⁶⁰⁶² V. HORVAT, „Sociologija (društvozna znanost). Socialna misao i društvene promjene u Hrvatskoj“, u: *Naša domovina*, I., 560.

⁶⁰⁶³ G. BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, 24.-26., 64.

⁶⁰⁶⁴ Adolf MIHALIĆ, „Osnivanje sociološkoga društva“, *Glasnik Sociološkog društva u Zagrebu. Prilog Jugoslavenske njive br. 16, Jugoslavenska njiva*, 3/1919., 16.IV.1919., 1.

⁶⁰⁶⁵ Isto.

⁶⁰⁶⁶ Zlatko GAŠPAROVIĆ, „Sociologija kod Hrvata i Srba“, u: Emory S. BOGARDUS, *Uvod u praktičnu sociologiju*, Zagreb, 1941., 311. tvrdi da je društvo i osnovano 1914. godine.

Budisavljević odobrio 30. studenoga 1918. godine.⁶⁰⁶⁷ Konstituiranje Sociološkog društva dovršeno je 6. travnja 1919. godine, a u upravu („privremeni odbor“) Društva bili su izabrani Adolf Mihalić kao predsjednik, Albert Bazala kao podpredsjednik, Miljenko Marković kao tajnik i Juraj pl. Tomičić kao blagajnik.⁶⁰⁶⁸ Kao što je spomenuto, Tomičić je već ranije bio objavio knjižicu pod naslovom *Počela sociologije*, a u prvim godinama nakon osnutka Društva pokazat će se kao jedan od njegovih najmarljivijih članova.

U uvodnome, programatskom predavanju, Bazala je istaknuo kako je „zadatak“ Društva, onako kako je ono zamišljeno 1914. godine, bio nešto drugačiji. Sad su se promijenile okolnosti i potrebe „društvenog organizma“, pa Bazala, citirajući Spencera i Durkheima, naglašava da sada „prelazimo na stadij izgradjivanja našega društvenoga života na osnovima krvlju posvećenim Borioca [sic!] – branitelja treba sada da zamijeni borac – radnik.“⁶⁰⁶⁹ Ističući u svome opširnom izlaganju kako pojedinac i njegova dostignuća moraju biti u funkciji društvenog organizma, Bazala je napomenuo da će život diktirati program i djelovanje Sociološkoga društva, ali nije propustio napomenuti da će se među brojnim njegovim zadaćama nalaziti „i eugenička [ist. u izv.] nastojanja (oko poboljšanja rase)“.⁶⁰⁷⁰

Istodobno je na konstituirajućoj sjednici Društva odlučeno da će biti pokrenut *Glasnik Sociološkog društva*, koji u prvo vrijeme ima izlaziti kao prilog *Jugoslavenske njive*,⁶⁰⁷¹ zagrebačkog časopisa naglašeno jugoslavenskoga unitarističkog smjera. Bilo je karakteristično da su u upravi društva dominirali jugoslavenski, dijelom i socijaldemokratski orijentirani intelektualci, pa ni taj naslon Društva i društvenog biltena na Demetrovićevu *Jugoslavensku njivu* nije bio slučajan. Štoviše, on je bio posve logičan, jer je i sama ideja osnivanja Sociološkog društva 1918./19. bila motivirana težnjom da to društvo i njegova aktivnost pomognu jačanju jugoslavenskog osjećaja i stabilizaciji jugoslavenske države. O tome je rječito govorio i izbor tema javnih predavanja održanih u okviru Društva. Na pragmatičnu, otvoreno političku svrhu Sociološkoga društva upućivala je i činjenica da je već u prvome broju društvenog biltena najavljena sličnost ciljeva i suradnja s beogradskim Društvom za socijalno vaspitanje, te zagrebačkim Hrvatskim društvom za čuvanje narodnoga zdravlja, kojim je predsjedao Bazala.⁶⁰⁷²

Ta suradnja na „pitanjima od opšte važnosti“, oslonac na *Jugoslavensku njivu* i okolnost da je Mihalić bio jedan od prvaka hrvatskoga i jugoslavenskoga slobodnog zidarstva, a u političkom je smislu nastupao izrazito jugoslavenski,⁶⁰⁷³ nesumnjivo će utjecati na orijentaciju

⁶⁰⁶⁷ A. MIHALIĆ, „Osnivanje sociološkoga društva“, 1. U istome broju društvenog biltena Pravila su i objavljena. Pravila je donio i G. BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, 33.-40. Na istome je mjestu donesena i sažeta povijest pokušaja za osnivanje sociološkog društva u Hrvatskoj.

⁶⁰⁶⁸ A. MIHALIĆ, „Osnivanje sociološkoga društva“, 1.-2.; V. HORVAT, „Sociologija (društvozna znanost)“, 560. pogrešno piše: „Juraj pl. Tončić“.

⁶⁰⁶⁹ A. BAZALA, „Zadaci i ciljevi sociološkoga društva“, *Glasnik Sociološkog društva u Zagrebu. Prilog broju 25. Jugoslavenske njive, Jugoslavenska njiva*, 3/1919., 17. VI. 1919., 5.-6.

⁶⁰⁷⁰ Isto, 10.

⁶⁰⁷¹ A. MIHALIĆ, „Osnivanje sociološkoga društva“, 2.

⁶⁰⁷² *Glasnik Sociološkog društva u Zagrebu. Prilog Jugoslavenske njive br. 16, 4.*

⁶⁰⁷³ Opš. I. MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, passim.

Sociološkog društva i na predmet njegova zanimanja u idućim godinama. Kako pokazuje predavanje Radenka Stankovića o socijalnoj politici, održano 6. lipnja 1919., Sociološko je društvo svoje djelovanje započelo dosta ambiciozno.⁶⁰⁷⁴ Stanković je bio liječnik – kasnije će, nakon smaknuća Aleksandra Karađorđevića u Marseilleu postati i članom tročlanog Namjesništva – a tijekom školovanja u Austriji i na kasnijem studijskom putovanju u SAD susreo se je s idejama „rasne higijene“ i eugenike. Za početak se je Sociološko društvo posebno pozabavilo reformom škole i školskog sustava, s nakanom da se prosvjećivanjem pučanstva postignu politički ciljevi.⁶⁰⁷⁵ Pored zdravstva i zdravstvene politike, to je bila središnja tema društvenih interesa, ali će djelatnost Društva ipak ubrzo jenjati. Prema izvješćima koja je za parišku *Revue internationale de sociologie* sastavljao Juraj Andrassy, Sociološko je društvo 1923. imalo 160 članova.⁶⁰⁷⁶ Iako vijesti iz tiska i medicinskih časopisa 1918.-1924. povremeno javljaju o njegovim aktivnostima, te su vijesti u prvim godinama trećega desetljeća sve rjeđe, pa se može kazati da je Sociološko društvo zapravo tek Pilarovim dolaskom dobilo potrebni zamah.⁶⁰⁷⁷

Na to zamiranje aktivnosti Sociološkog društva prije Pilarova dolaska u nj, više su utjecale objektivne okolnosti i nedostatak marljivosti njegovih članova, nego odustanak od zacrtanih ciljeva. Iznimnu važnost imala je činjenica da je država pokušala ostvariti zadaće zbog kojih je Sociološko društvo osnovano, ali i činjenica da je kod nesrpskih naroda, napose kod Hrvata, jačao otpor procesu unifikacije. Jer, usporedno s objavljivanjem *Glasnika sociološkog društva*, Demetrovićev je list posve otvoreno tumačio da sociologija kao disciplina opravdava i ima opravdati oslobođenje i „naše narodnosno ujedinjenje“, te istodobno pokazati da je pojava „izdajničkog Stjepana Radića et consortes, sa svojim ludim demagogijama i neshvatljivim republikanskim tendencijama“ tek „jedna patološka pojava sa mnogo ogavnosti i prljavosti“, koje nam „disharmoniraju društveni život“ i idu naruku neprijateljima države. Političko ujedinjenje nije dovelo do stvaranja kulturnoga i ekonomskog jedinstva, priznavala je *Jugoslavenska njiva*, ali je to njegova nužna pretpostavka, pa zato predstoji dugotrajan, svjestan i voljni rad na ostvarenju toga cilja, pri čemu treba imati na umu da glavnu ulogu u stvaranju narodnosti imaju „psihički faktori“.⁶⁰⁷⁸

Nema, dakle, znakova da je Pilar pristupio Sociološkome društvu prije 1924. godine, koja se čini najvjerojatnijom, jer će on kasnije ustvrditi da je prvo predavanje održao malo nakon što je pristupio toj udruzi. No, ipak je moguće da buduća istraživanja pokažu kako je to bilo i nešto ranije. Jesu li ga neposredno privukle spomenute Bazaline pohvale njegovoj knjizi *Borba za vrijednost svog „Ja“* (Bazala je u svojoj ranoj fazi bio jedan od nažešćih boraca protiv modernističkih tendencija!) ili su veze s Društvom uspostavljene neovisno o njima, nemoguće je

⁶⁰⁷⁴ R. STANKOVIĆ, „Misli o socijalnoj politici“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 25, 17. VI. 1919., 389.-392.

⁶⁰⁷⁵ „Rasprava o reformi škole u socijološkom društvu“, *Glasnik Sociološkog društva u Zagrebu. Prilog broju 25. Jugoslavenske njive*, 10.-12.

⁶⁰⁷⁶ G. BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, 42.

⁶⁰⁷⁷ Tako i V. HORVAT, „Sociologija (društvenovna znanost).“, 560., 576.

⁶⁰⁷⁸ Fedor NIKIĆ, „Sociologija i naše narodno jedinstvo“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 27, 3. VII. 1919., 422.-425.

kazati. Može se držati točnom njegova kasnija tvrdnja da je baš on izradio program rada koji je Sociološko društvo i prihvatilo,⁶⁰⁷⁹ a kako je o problemu odgovornosti nakladnika odnosno tiskara nekoliko godina kasnije pisao u novinama,⁶⁰⁸⁰ može se držati vrlo vjerojatnim da je bio jedan od organizatora ankete koju je Sociološko društvo u svibnju 1925. povelu u povodu nacrtu Zakona o štampi. Pilar je u njoj i sam sudjelovao, a kao plod te ankete donesen je zaključak da se posebnom predstavkom apelira na Narodnu skupštinu da ne donese zakon kojim će se ograničiti sloboda tiska, jer je takvo ograničenje štetno i sa sociološkoga stanovišta.⁶⁰⁸¹

Činjenica da su istaknuti članovi Sociološkog društva pokazivali interes za darvinizam i njegove socijalne izvedenice, biologiju, antropologiju, socijalnu psihologiju, teozofiju i srodne discipline, u nemaloj će se mjeri podudariti s predmetom Pilarovih istraživanja. Zato će u idućem razdoblju on u znatnoj mjeri staviti Sociološko društvo u funkciju svojih interesa, utječući i na njegovo postupno oslobađanje od jugoslavenske ideologije, čemu su, dakako, pogodovale opće političke prilike i njihov razvitak. U prvom se je razdoblju posvetio organiziranju raznih predavanja – od kojih je dio održao i sam – te antropološkim istraživanjima koja su u to doba bila iznimno popularna te im je pridavano veliko značenje ne samo u znanosti, nego i u javnome odnosno u političkome životu.

Svetislav Stefanović je 1936. podsjetio kako je „rasna ispitivanja“ na temelju analize krvnih grupa srpskih i drugih vojnika na solunskoj fronti „u službi srpske armije“ poduzeo davno još prof. dr. L.[udwik] Hiršfeld [Hirsfeld], ravnatelj Serološkog instituta u Varšavi.⁶⁰⁸² Doista je taj poljski mikrobiolog židovskog podrijetla na solunskome bojištu obavljao istraživanja, koja je kasnije nastavio i u svojoj domovini.⁶⁰⁸³ Time je donekle dopunjena antropološka slika jugoslavenskoga pučanstva, mjerenja kojega su započela već desetljećima ranije. I tijekom 20-ih godina u jugoslavenskoj su državi nastavljena intenzivna antropološka istraživanja. Na predavanjima održavanima diljem države isticalo se je kako su antropometrijska mjerenja i medicinska statistika važni za zdravstvenu politiku, javno zdravstvo i socijalnu higijenu. U nastupnome predavanju na „prvom jugoslovenskom medicinskom fakultetu“, donedavni načelnik Odjeljenja za rasnu, javnu i socijalnu higijenu Ministarstva narodnog zdravlja, Andrija Štampar, isticao je važnost sociologije i sociološke metode („a osobito socijalno-bioloških

⁶⁰⁷⁹ I. PILAR, „O sistematizovanju socijologije“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 53/1927., br. 8-9, kolovoz-rujan 1927., 346.

⁶⁰⁸⁰ I. PILAR, „Odgovornost stampara po Zakonu o štampi“, *Obzor*, 70/1929, br. 35, 5. II.1929., 5.

⁶⁰⁸¹ „Akcija za slobodu štampe. Socijološko društvo protiv nacrtu Zakona o štampi“, *Novo doba*, 8/1925., br. 116, 19. V. 1925., 2.

⁶⁰⁸² S. STEFANOVIĆ, „O rasnom pitanju kao kulturnom i nacionalnom problemu u Jugoslaviji“, 83.-84. Na Hirsfeldov je rad, već ranije upozorio B. ZARNIK, „Krv i rasa“, *Priroda*, 20/1930., br. 1, Zagreb, siječanj 1930., 1.-14.

⁶⁰⁸³ Na teze objavljene u hamburškome tjedniku *Der Spiegel*, da je Hirsfeld pri ispitivanju krvnih grupa (ne samo tijekom boravka na solunskoj fronti) nastupao s rasističkih pozicija, razlikujući „čistu“ od nečiste“ krvi, reagirala je Poljska akademija znanosti i poljski Nacionalni institut za javno zdravstvo odnosno njegovo Vijeće Komiteta za imunologiju i etiologiju. Engleska verzija odgovora datiranoga 15. srpnja 2103. dostupna je na mrežnoj adresi poljske vlade:

http://www.pzh.gov.pl/page/fileadmin/user_upload/aktualnosci/prof%20%20Hirsfeld_ENG_17%2007%202013.pdf

razmatranja⁶⁰⁸⁴), a Bogoljub Konstantinović je naglašavao da je biometrija odnosno antropometrija od ključne važnosti za sve „socijalne nauke“. Ona je iznimno važna u umjetnosti, antropologiji, kriminalistici, socijalnoj higijeni i medicini, ali i u socijalnoj politici, pravu i državnoj politici. Pokazujući na nekoliko primjera što se sve daje utvrditi antropometrijskim mjerenjima, Konstantinović je ustvrdio da se iz oblika odnosno opsega lubanje može pouzdano zaključivati i o inteligenciji, kao i to da je mjerenjima udova odnosno ljudskoga tijela odnosno usporedbom tako dobivenih rezultata moguće utvrditi razlike među rasama.⁶⁰⁸⁵

Daljnja antropološka istraživanja i organizirana antropometrijska mjerenja potaknule su i rezolucije odnosno zaključci Međunarodnoga kongresa za propagandu socijalne higijene, koji je održan koncem svibnja 1923. godine,⁶⁰⁸⁶ kao i Međunarodni antropološki kongres iz rujna 1924. godine,⁶⁰⁸⁷ pa su takvi pothvati intenzivirani i u Kraljevini SHS. Paja Radosavljević je krajem 1924. u službenome *Glasniku Ministarstva narodnog zdravlja* raspravljao o metodama stranih stručnjaka, ističući kao uzor Paula Godina,⁶⁰⁸⁸ koji je 1919. u švicarskom Neuchâtelu objavio *Priručnik pedagoške antropologije (Manuel d'anthropologie pédagogique: basée sur l'anatomo-physiologie de la croissance, méthode auxologique)*. Godin se je tom problematikom bavio već desetljećima, a njegovu raspravu o antropometrijskim istraživanjima na temelju križanja različitih dijelova tijela, objavljenu 1902. godine u Parizu („*Recherches anthropométriques sur la croissance des diverses parties des corps*“), nagradilo je francusko Sociološko društvo, te se ono – ističe Radosavljević – smatra klasičnim antropometrijskim djelom.⁶⁰⁸⁹ Nekoliko mjeseci kasnije Risto Jeremić je raspravu o „antropologiji Jugoslovena“, počeo objavljivati u istome broju *Glasnika Ministarstva narodnog zdravlja*,⁶⁰⁹⁰ u kojem je Hugo Klajn prikazao ovdje već spominjanu studiju Vladimira Dvornikovića pod naslovom „Psiha jugoslovenske melanholije“.⁶⁰⁹¹ Bila je to jedna od tada brojnih rasprava i knjiga o kolektivnoj psihi naroda i etničkih skupina,⁶⁰⁹² a Dvorniković je i u njoj, kao i u drugim svojim djelima, zastupao stajalište

⁶⁰⁸⁴ A. ŠTAMPAR, „O socijalnoj medicini (Pristupno predavanje prof. d-ra Štampara“, *Glasnik MNZ*, br. 1-3, januar-mart 1923., 1.-12.

⁶⁰⁸⁵ B. KONSTANTINOVIĆ, „O biometriji“, *Glasnik MNZ*, br. 1-3, januar-mart 1923., 13.-31.

⁶⁰⁸⁶ „Međunarodni kongres za propagandu socijalne higijene“, *Glasnik MNZ*, br. 6-7, juni-juli 1923., 463.-469.

⁶⁰⁸⁷ „Antropološki Internacionalni Kongres“, *Glasnik MNZ*, br. 11-12, novembar-decembar 1924., 775.-776.

⁶⁰⁸⁸ P. RADOSAVLJEVIĆ, „Jedan prilog antropološkom proučavanju“, *Glasnik MNZ*, br. 11-12, novembar-decembar 1924., 641.-676.

⁶⁰⁸⁹ Isto, 641.

⁶⁰⁹⁰ R. JEREMIĆ, „Prilozi antropologiji Jugoslovena“, *Glasnik MNZ*, br. 6-8, juni-avgust 1925, 342.-344.

⁶⁰⁹¹ *Glasnik MNZ*, br. 6-8, juni-avgust 1925, 430.-432

⁶⁰⁹² Jedna od najvažnijih knjiga s tom tematikom bila je knjiga srpskog povjesničara i sveučilišnog profesora Dušana J. POPOVIĆA, *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka naše čaršije*, Beograd 1927. Popović je na zanimljiv i mjestimice duhovit način prikazao ono što je smatrao tipičnim karakteristikama cincarskog elementa koji je, prema njegovu mišljenju, presudno utjecao na oblikovanje „čaršije“, nečega što nije ni grad ni selo, nego specifičan mentalitet i način života na Balkanu, napose njegovu istočnome dijelu. Na vrlo sličan način je o tome pisao i Uroš Krulj u spomenutoj raspravi iz 1925. godine. No, pritom treba imati na umu da su cincarskog podrijetla mnogi istaknuti srpski političari, književnici i javni radnici (Nikola Pašić, Lazar Paču, Branislav Nušić, Jovan Sterija Popović, Aleksandar Cincar Marković, Vladan Đorđević, Stevan Sremac, Laza Kostić, Borislav Pekić, Koča Popović itd.).

kako je stapanje jugoslavenskih „plemena“ u jedinstveni narod ključni izlaz iz postojećih teškoća i društveno-političke krize.

Posve razumljivo je da to naglašavanje važnosti antropoloških, etnografskih, etnoloških i sociopsiholoških tema nije moglo ostati bez odjeka u zagrebačkome Sociološkome društvu. Prema Pilarovim tvrdnjama, godine 1924. on i prof. dr. Boris Zarnik (1883.-1945.), redoviti profesor na zagrebačkome Medicinskom fakultetu, uz suradnju trgovca Franje Divića, utemeljili su antropološku sekciju Sociološkog društva.⁶⁰⁹³ Nema nikakve dvojbe da je do toga došlo u opisanome kontekstu silnog porasta za antropološke teme u jugoslavenskoj, europskoj i svjetskoj javnosti. Štoviše, vjerojatnije je da je do takvoga (uostalom zakašnjeloga) zagrebačkog odgovora na opće trendove došlo s još većim zakašnjenjem odnosno nešto kasnije, 1925. godine.⁶⁰⁹⁴ Da bi taj podatak mogao biti točniji od onoga Pilarova, proizlazi iz činjenice da je časopis *Priroda* u broju za listopad i studeni 1925. obavijestio kako je ta sekcija osnovana 28. prethodnog mjeseca (dakle, vjerojatno 28. rujna) u Sociološkome društvu, na sjednici kojom je predsjedao društveni predsjednik dr. Adolf Mihalić. U odbor su, piše *Priroda*, izabrani Boris Zarnik kao predsjednik, te Pilar kao podpredsjednik, a Milovan Gavazzi i Vladimir Tkalčić kao članovi.⁶⁰⁹⁵

S obzirom na intenzitet Pilarova bavljenja tom problematikom, ali i s obzirom na današnje kvaziznanstvene manipulacije tim dijelom njegove aktivnosti, vrijedi opširnije navesti tekst objavljen tom zgodom u *Prirodi*:

„Sekciji je zadaća, da u skladu s pravilima Sociološkog Društva i kao njegov sastavni dio pobudi u našoj javnosti interes za antropologiju i razne njezine discipline, te da osnuje akciju za provodjenje antropoloških studija u našem narodu.

Moderna antropologija, kao nauka o biološkom razvoju i rasnom sastavu čovječjeg roda te o čovjeku kao članu žive prirode, zasnovana je na suvremenim tečevinama biologije i njezinih grana, naročito nauke o nasljedivanju (mendelizma).

Na tim solidnim temeljima, uz primjenu podesnih metoda mjerenja i opažanja (antropometrije, somatoskopije, ispitivanja inih fizičkih i intelektualnih osobina i t. d.), zasnovan je dalekosežan antropološki rad, koji ide za biološkim ispitivanjem i klasifikacijom čovječanstva i njegovih pojedinih dijelova.

Veliku vrijednost i važnost imade antropologija osobito u praktičnoj primjeni na razne druge nauke, etnologiju, nauku o populaciji, socijalnu higijenu, eugeniku, te na sociologiju kao posebnu nauku o ljudskom društvu.

⁶⁰⁹³ I. PILAR, „O radu antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu“, *Obzor*, 68/1927., br. 311, 20. XI. 1927., 2.-3.

⁶⁰⁹⁴ Z. LORKOVIĆ, „Prof. dr. Boris Zarnik“, 7. tvrdi da je to bilo 1925. godine.

⁶⁰⁹⁵ „Antropološka sekcija Sociološkog Društva“, *Priroda*, 15/1925., br. 8-9, Zagreb, listopad-studenj 1925., 153.-155. Taj podatak je očito preuzeo i Lorković, a njega se drži i: „Povijest Hrvatskoga sociološkog društva – Kronološki pregled hrvatske sociologije s naglaskom na povijesni razvoj Hrvatskog sociološkog društva“, <http://www.hsd.hr/povijest.html>, pristup 9. IX. 2013.

Kod nas su osobito na prehistorijskoj antropologiji radili neki ozbiljni stručnjaci kao Truhelka, Županić, M. Vasić, a osobito Gorjanović-Kramberger, čija su istraživanja o 'Krapinskom čovjeku' jedno klasično djelo svjetske znanstvene literature.

Antropološko je izučavanje recentnog pučanstva međutim kod nas, pogotovo u Hrvatskoj, još malo obradjeno; za Bosnu imade već lijepih početaka u istraživanjima Glücka, a za Srbiju je sabrano mnogo materijala u djelima J. Cvijića.

Tako je veliki dio našeg narodnog područja za modernu antropologiju ostao do danas još više ili manje 'terra incognita', te je antropološka slika naših zemalja u glavnom nepoznata, a predodžba je o njoj iskonstruirana na sporadičkim opažanjima većinom stranih stručnjaka (Niederle, Weisbach, Zuckerkandl, Auerbach, Toldt, Capus, Deniker i u najnovije vrijeme Pittard).

Međutim baš područje naše države pruža najveće obilje materijala za intenzivan antropološki studij. Na ovoj su se raskrsnici svijetova prije i poslije doselenja Slavena u ove krajeve kroz vjekove poizmijenjale i poukrštale premnoge rase i etničke emigracije, od pradavnih vremena Krapinskog čovjeka, pa sve do invazija turskih i penetracija mađarsko-njemačkih. Od tih preraznih komponenata znademo samo za one iz historijskog vremena, a i to jedva samo po nekim etničkim imenima (Pelazgi, Tračani, Iliri, Skiti, Kelti, Heleni), Rimljani, Dačani, razna germanska plemena kao Goti, Longobardi, Kvadi, Heruli, pa Huni, Avari, Stari Bugari, Mađžari i ini Mongoli, zatim Kurdi, Jermeni, Aromuni, Arbanasi i t. d. Antropološko-rasno značenje tih raznovrsnih primjesa možemo samo donekle nagadjati, dok ga faktično nijesmo na licu mjesta ni kako ispitali. Tako je dakle po širokoj praslavenskoj osnovi Jugoslavena razasijan jošte jedan šaroliki rasni mozaik inih elemenata, složen od prerazličnih kamičaka djelomično nepoznatog porijekla i sastava.

'Poznaj samog sebe' taj klasični imperativ nalaže nam kao narodu ispitivanje porijekla i rasnih osebina sviju naših krajeva. Samo neumornim sistematskim i antropološkim radom moći ćemo da se približimo cilju, da udjemo u trag biološkim osnovama naših ljudi i njihove naravi, s kojima su bez sumnje u dubokoj i ako sakrivenoj vezi i mnogi problemi unutrašnje strukture i života našeg naroda i društva.

Sociološko društvo, koje je sebi stavilo za zadaću svestrano proučavanje našeg društva i društvenih pojava, uvažilo je osobitu potrebu intenzivnijeg studija i popularizovanja antropologije kod nas, te je pristupilo ostvarenju svoje spomenute Antropološke Sekcije. Da se, međutim, djelovanje Sekcije i u vezi s njome zasnovanog stručno organizovanog rada uzmogne i u skromnom opsegu započeti, potrebna su znatna materijalna sredstva, kojih Sociološko Društvo, uz relativno slabi interes naše javnosti, nipošto nema. K tome je potrebna moralna potpora i aktivna suradnja sviju, koji po svojoj izobrazbi i položaju mogu da pomognu, a to su osobito liječnici, naročito oni, koji djeluju u socijalnim i uopće javnim institucijama: u školama, na bolnicama, u javnim ambulancama, kod okružnih ureda, kod željeznice, u vojsci; a jednako mogu i učitelji i svećenici uspjehu akcije mnogo pomoći. Nada sve je pak potrebno

razumjevanje i susretljivost te djelotvorna pomoć sviju vlasti, lokalnih i državnih, te raznih prirodoslovnih i zdravstvenih uredaba, muzeja i t. d.⁶⁰⁹⁶

Prema Pilarovu tumačenju, osnivanje antropološke sekcije Sociološkog društva bilo je motivirano nastojanjem da se i „u našoj državi“, po uzoru na velike zapadne narode, „antropologija, njezine zasade i rezultati“ primijene u vođenju „narodne i državne, a napose socijalne politike“.⁶⁰⁹⁷ Iz takve bi Pilarove formulacije proizlazilo da je sekcija zagrebačkoga Sociološkog društva prednjačila u promicanju te zamisli, iako stranice službenoga *Glasnika Ministarstva narodnoga zdravlja*, kao što smo vidjeli, bez ikakve dvojbe upućuju na posve drugi zaključak: to je već od ranije bio dio zacrtane državne politike. No, baš Hrvati, napominje Pilar o spomenutom članku, imaju razloga poticati antropološka istraživanja, jer je njihova primjena u Sjedinjenim Američkim Državama upravo za njih postala teški socijalno-politički problem.⁶⁰⁹⁸ Tom je opaskom Pilar, naime, ciljao na antropološkim, zapravo rasističkim razlozima motivirane mjere američkih vlasti na području useljeničke politike i politike zapošljavanja, koje su pogađale i hrvatske radnike u SAD-u, ali i u nekim zapadnoeuropskim zemljama.⁶⁰⁹⁹

Zdravko Lorković će kasnije ustvrditi da je glavni organizator Antropološke sekcije Sociološkoga društva, iz koje je sekcije kasnije izrastao antropološki zavod koji je formalno počeo raditi 1944. godine, bio Boris Zarnik, koji je na fakultetu držao dvije katedre (biologije te histologije i embriologije).⁶¹⁰⁰ Nema nikakva sumnje da je od osnivača Sekcije samo Zarnik raspolagao potrebnim teorijskim znanjem o antropologiji, a on je iza sebe imao respektabilnu karijeru na carigradskome sveučilištu s kojega je i došao u Zagreb. Prema službenim sveučilišnim podacima, Zarnik je u akademskoj godini 1926./27. bio redoviti profesor biologije, histologije i embriologije, predstojnik morfološko-biološkog zavoda, dopisni član biološkog društva u Beogradu, izvanjski član medicinsko-fizikalnog društva u Würzburgu, član povjerenstva

⁶⁰⁹⁶ U nastavku teksta u *Prirodi* navodi se: „Pozivaju se dakle svi, koji imadu interesa za izložene ciljeve, da stupe kao članovi u Sociološko Društvo, dotično u Antropološku sekciju, a naročito imućniji pojedinci, tvrtke i zavodi, da pomenutu akciju materijalno potpomognu. Po pravilniku imade Antropološka Sekcija tri vrsti članova: 1) Redoviti članovi Sekcije jesu oni članovi Sociološkog Društva u Zagrebu, koji osim članstva u društvu (članarina Sociološkog društva iznosi Din. 30.- godišnje) pristupe Antropološkoj Sekciji Društva i plaćaju posebnu sekcijisku članarinu, koja iznaša Din. 24.- godišnje. 2) Članovi dobrotvori su oni, koji za svrhe Sekcije daruju najednom ili u obrocima svotu od najmanje Din. 1.000- (jednu hiljadu dinara). 3) Članovi suradnici su oni, koji doduše nisu članovi Sociološkog Društva (poglavito dakle oni, koji borave izvan Zagreba, ili kojima druge prilike ne dozvoljavaju, da pristupe kao članovi Sociološkom Društvu), ali žele suradjivati u Sekciji; oni plaćaju sekcijisku članarinu od Din. 24- godišnje, osim ako ih Sekcijski Odbor od toga oslobodi. Prijave za pristup u Antropološku Sekciju, te uplate članarina i prinosa prima gosp. dr. Milovan Gavazzi, kustos Etnografskog Odjela Narodnog Muzeja u Zagrebu.“ („Antropološka sekcija Sociološkog Društva“, *Priroda*, 15/1925., br. 8-9, 153.-155.)

⁶⁰⁹⁷ I. PILAR, „O radu antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu“, 2.

⁶⁰⁹⁸ Isto.

⁶⁰⁹⁹ Pavel V. BREŽNIK, „Naši Amerikanci i naša iseljenička politika“, *Nova Evropa*. knj. XIII., br. 9, 11.V.1926., 283.-286. napominje kako je američki *Immigration Act* bio motiviran tobožnjim tumačenjem da se Slaveni – za razliku od Britanaca, Nijemaca i Skandinavaca – teško prilagođavaju američkom društvu. Tim se je problemom kasnije posebno bavio sociolog Dinko Tomašić, svojedobno jedan od čelnika ORJUNA-e, kasnije bar na verbalnoj razini pristaša demokratskih načela. Usp. Tomašićeve članke „Američko tržište rada i ideja o superiornosti ljudske rase“ (1935.), „Eugenika i rasna teorija“ (1937.), „Rasno tumačenje društva“ (1940.) itd.

⁶¹⁰⁰ Z. LORKOVIĆ, „Prof. dr. Boris Zarnik“, 7.-8.

Rockefellerove zaklade za medicinsku naobrazbu te dekan Medicinskoga fakulteta 1919./20. godine.⁶¹⁰¹

Pilarove su uspomene, međutim, nešto raščlanjenije od onih koje navodi Lorković. Pilar je ustvrdio da je Zarnik preuzeo stručno-znanstveni, on sam (Pilar) „organizatorni-administrativni“, a Divić tajnički posao Sekcije. Budući da je taj Pilarov tekst objavljen za Zarnikova života i u jeku njihove suradnje, čini se da mu ipak valja vjerovati, makar je Pilar očito promašio oko godine formalnog osnivanja Antropološke sekcije. A na istome mjestu on piše da su pothvat poduprli dužnosnici zagrebačkoga Etnografskog muzeja Vladimir Tkalčić, Milovan Gavazzi i Mirko Kus Nikolajev, a priključilo im se i nekoliko zagrebačkih liječnika koji su se bavili socijalnom medicinom (Ivan Köhler, Ivan Glavan, Milan Crljenak i Josip Riesner-Rasuhin), kao i Klotilda Kučera Junak te Andrija Štampar.⁶¹⁰² Početkom 1934. u *Prirodi* će baš Zarnik objaviti da je zamisao o osnivanju Antropološke sekcije Sociološkog društva bila potekla upravo od Pilara, a kako je pothvat postao popularan i za nj su zanimanje pokazivali sve širi krugovi inteligencije, nametnula se je ideja da se osnuje i posebno društvo.⁶¹⁰³ No, do toga očito nije došlo sve do pred sam kraj Drugoga svjetskog rata.

Prvo pitanje s kojim se je Antropološka sekcija suočila, piše Pilar, bila je činjenica da je bilo nepoznato „kako izgleda naš prosječni antropološki tip“.⁶¹⁰⁴ Ni na razini jugoslavenske države ta formulacija odnosno uočavanje tog problema nije bilo originalno: Konstantinović je još početkom 1923. podsjećao na to da su strani autoriteti upozorili kako je interpretacija istraživanja moguća tek onda kad se mjerenjima ustanovi „normalni tip“, jer će tek tada biti moguće raspravljati o tome postoje li kakve aberacije, koji su im uzroci i kako im treba pristupiti odnosno kako ih interpretirati.⁶¹⁰⁵

To je, uostalom, bilo i logično, pa je slijedom toga, nastavlja Pilar, odlučeno da se pristupi mjerenjima. Ona su za početak iz tehničkih i financijskih razloga ograničena na zagrebačko područje, pa se u skladu s time već 1926. ta Sekcija – prema upitnome arku koji je izradio Zarnik – počinje baviti kranimetrijskim mjerenjima djece u zagrebačkim osnovnim školama.⁶¹⁰⁶ U sklopu priprema za ta mjerenja, Zarnik je u veljači i u ožujku 1926. pod naslovom „O značenju antropologijskog ispitivanja pučanstva“ održao dva javna predavanja u Pučkome sveučilištu u

⁶¹⁰¹ *Akademičke vlasti, osoblje, ustanove i red predavanja na Sveučilištu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu u ljetnom poljeću 1926./27.*, Zagreb, 1927. 15. U toj periodičnoj publikaciji za 1939./40. godinu dodane su još neke Zarnikove dužnosti, kao i podatak da je, među ostalim, dobio i „orden sv. Save III stepena“.

⁶¹⁰² I. PILAR, „O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu“, 2.

⁶¹⁰³ B. ZARNIK, „Poziv na osnivanje antropološko-eugeničkog društva“, *Priroda*, 24/1934., br. 2, veljača 1934., 61.-62.

⁶¹⁰⁴ I. PILAR, „O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu“, 2.

⁶¹⁰⁵ B. KONSTANTINOVIC, „O biometriji“, 30.-31.

⁶¹⁰⁶ I. PILAR, „O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu“, 2. tvrdi da su mjerenja, uz potporu gradonačelnika Vjekoslava Heinzela i magistra ravnatelja Hajdinjaka počela u travnju 1926. godine. Nasuprot tome, Salih LJUBUNČIĆ, „Psihologija u Hrvata“, *Pedagoška Jugoslavija 1918-1938.*, 86. misli da je to bilo već 1925. godine, a taj podatak navodi i (uglavnom nepouzdana) spomenuta internetska „Povijest Hrvatskoga sociološkog društva“.

Zagrebu.⁶¹⁰⁷ Tijekom godine obavljena su mjerenja oko 800 zagrebačkih školaraca, a očito je da je svoj dio poslao najbrže i najtemeljitiše obavila skupina kojoj je na čelu bio upravo Pilar. On, naime, piše, da je pod njegovim vodstvom okončano kranimetrijsko mjerenje 380 učenika osnovne škole u Samostanskoj ulici, te je u cijelosti popunjeno oko 370 upitnih araka djece, među kojima je bilo 318 Hrvata, 10 Nijemaca, 8 Slovenaca, 4 Mađara, 3 Židova, 2 Čeha, te po jedan Srbin i Poljak. No, da bi se mogli dobiti ikakvi spomena vrijedni rezultati, napominje Pilar, potrebno je obraditi svih približno 6.000 zagrebačkih osnovaca.⁶¹⁰⁸

Zanimljivo je da *Liječnički vjesnik*, koji je već 1919. izvijestio o nastojanju Sociološkog društva da se suzbije alkoholizam, nije donio ni jedne vijesti o anketi, iako se je Zarnik i dalje nalazio među njegovim čestim suradnicima. No, sam će Zarnik u veljači 1934. objaviti kako su ipak obavljena mjerenja na 4.600 djece.⁶¹⁰⁹ Preliminarne i djelomične rezultate te ankete objelodanio je, međutim, već 1927., u sklopu svoga popularno pisanoga članka koji se je bavio rasnim sastavom europskog pučanstva.⁶¹¹⁰ U tom je tekstu Zarnik prihvaćao stajalište da u jugoslavenskoj državi žive tri naroda, ali između njih nema nikakvih bitnih rasnih razlika, što znači da „smo [...] u biološkom smislu jedna jedinica, koja će bez sumnje privući i asimilirati sve one nama jednake rasne sastavine, koje su još danas izvan naših granica.“⁶¹¹¹ Na isti, zasad tek privremeni zaključak, ističe Zarnik, navode i podatci ankete Antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu, prema kojima je kod zagrebačkih Hrvata udio nordijske rase oko 15 %, dinarske oko 50 %, a alpinske oko 35 %. Kod djece kojima je jedan roditelj Slovenac, dodaje Zarnik (uz ogradu da je dosad izmjereno samo 25 osoba iz te kategorije), udio nordijske rase je ipak nešto veći nego kod djece kojima su oba roditelja Hrvati.⁶¹¹²

I nakon toga zajedničkog pothvata s Pilarom, Zarnik se je posve samostalno bavio antropometrijskim istraživanjima i mjerenjima, skoro bez iznimke naglašavajući rasno jedinstvo „Jugoslavena“ odnosno „našeg naroda“, kao što je, uostalom, učinio i u članku objavljenome u *Hrvatskom kolu* za 1927. godinu, gdje je tek nevoljko priznao postojanje triju naroda.⁶¹¹³ No, iako je bio višegodišnji predsjednik Hrvatskoga prirodoslovnog društva, u čijem je vodstvu bio i veliki broj njegovih suradnika, društveni mjesečnik *Priroda* kojemu će Zarnik do smrti ostati ne samo suradnikom, nego i savjetnikom, nije ni jednim slovom zabilježio Pilarovu smrt.

To možda i nije bilo neobično, jer u nacionalno-političkome smislu između Pilara i Zarnika nije bilo previše dodirnih točaka: Pilar je bio Hrvat, Zarnik Slovenac; Pilar je

⁶¹⁰⁷ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907-1912-1932.*, 43.

⁶¹⁰⁸ I. PILAR, „O radu antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu“, 2.

⁶¹⁰⁹ B. ZARNIK, „Poziv na osnivanje antropološko-eugeničkog društva“, 61.-62.

⁶¹¹⁰ ISTI, „O rasnom sastavu europskog pučanstva“, *Hrvatsko kolo*, VIII, Zagreb, 1927., 40.-80.

⁶¹¹¹ Isto, 80.

⁶¹¹² Isto, 73.-75.

⁶¹¹³ O tim je njegovim aktivnostima redovito izvješćivao društveni časopis *Priroda*. Usp. Zarnikove članke „Krv i rasa“, *Priroda*, 20/1930., br. 1, siječanj 1930., 1.-14.; „Temelji i ciljevi eugenike“, *Priroda*, 21/1931., br. 2-3, veljača-ožujak 1931., 35.-48.; „Rasa i duševna produktivnost“, *Priroda*, 21/1931., br. 5-6, svibanj-lipanj 1931., 129.-139. itd. Bibliografija njegovih radova objavljena je u *Liječničkom viestniku* za 1945. te u *Acta medico-biologica*, sv. 1/1945.

simpatizirao Hrvatsku zajednicu, a kasnije HFSS i HSS; Zarnik je dosljedno glasovao za režimske, protuhrvatske stranke; Pilar je po uvjerenju bio demokrat i protivnik svakoga kolektivizma; Zarnik je pristajao uz jugoslavenski, kasnije i uz nacionalsocijalistički kolektivizam.⁶¹¹⁴ Oslanjajući se i na to što mu je supruga bila Njemica, u doba Nezavisne Države Hrvatske je, po svemu sudeći, pokušavao promicati eugenička načela, ali je prisilno umirovljen već koncem listopada 1941. godine, pred kraj mandata ministra nastave Mile Budaka.⁶¹¹⁵ Inače je Zarnik, prema nekim obavještajnim podacima, od nekadašnjega slobodnog zidara pred kraj života postao uvjerenim katolikom, pa je u *Hrvatskoj enciklopediji* 1942. (zapravo 1943.) objavio članak u kojem je zastupao otvoreno proturasistička stajališta, a umro je početkom 1945. godine. Da njegov neobični životopis ne bi bio okončan kakvom banalnošću, vrijedi dometnuti da su jugoslavenske komunističke vlasti jedno vrijeme držale da je Zarnik bio pristaša nacionalsocijalista, ali je već 1946. javno hvaljen kao darvinist i pristaša materijalističkog svjetonazora.⁶¹¹⁶

No, kao što se je Zarnik tom problematikom bavio i prije Pilara i nakon njega, posve neovisno o njemu, tako su, razumljivo, antropometrijska mjerenja nastavljena i u kasnijim godinama, kad Pilar u njima više nije sudjelovao.⁶¹¹⁷ O njihovoj važnosti raspravljao je i I. međunarodni kongres etnologa i antropologa, održan koncem kolovoza i početkom rujna 1934. u Londonu,⁶¹¹⁸ a razumije se da slična mjerenja traju sve do današnjih dana.⁶¹¹⁹ Osim što rezultiraju

⁶¹¹⁴ Opš. T. JONJIĆ, „Bartulin's Tilting with Windmills“, 238.-240.

⁶¹¹⁵ Kao asistent Zarnikova prijatelja i suradnika Zdravka Lorkovića, Tvrtko Švob uopće ne dvoji o tome da je Zarnik umirovljen zbog svoje jugoslavenske političke orijentacije. (T. ŠVOB, *Između ideja i stvarnosti. Autobiografski fragmenti*, Zagreb, 2006., 42.)

⁶¹¹⁶ Isto, 240. U vrijeme kad je spomenuti članak predan u tisak, nije mi bilo poznato da je Zarnik umro 13. I. 1945. godine. D. POLŠEK, *Sudbina odabranih*, 256.-257. je bez dodatnih provjera preuzeo usmenu tvrdnju Jere Jareba da je Zarnik bio član deveteročlanog „rasno-političkog vijeća“, kao jedne od sastavnica Rasno-političkog povjerenstva koje je u sastavu Ministarstva unutarnjih poslova formirano 4. lipnja 1941. godine, da bi bilo ukinuto već iduće godine. Kako proizlazi iz optužnice protiv Đure Vranešića, koju u širem izvadku donosi E. ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan (1975-1977). Prva knjiga: Balade o životu koji teče*, Zagreb, 1985., 265.-267., Vranešić se je branio da je Zarnik bio tvorac „prijedloga 'rasnog zakona““, koji da je on, Vranešić, uspio izmijeniti tako da su spašene „na hiljade mješovitih brakova“. Vjerojatno odatle je, ne navodeći nijedan izvor za svoju tvrdnju, Nevenko BARTULIN, „The Ideal Nordic-Dinaric Racial Type: Racial Anthropology in the Independent State of Croatia“, *RCH*, 5/2009., 1., 202. brzopleto zaključio da je Zarnik doista bio glavni stručnjak pri izradi tzv. rasnog zakonodavstva u NDH (*the main expert who drafted the NDH's race laws*). Inače, glavnina propisa koji spadaju u taj korpus donesena je prije formiranja Rasno-političkog povjerenstva, a u nekrologu Zarniku koji je u doba NDH napisao jedan od njegovih najbližih suradnika, Z. LORKOVIĆ, „Prof. dr. Boris Zarnik“, 8. napominje se da je Zarnik „iza osnutka Nezavisne Države Hrvatske počeo surađivati i kod nekih zakona, ali je doskora bio umirovljen“, što ga je „jako kosnulo“, iako je mogao nesmetano nastaviti raditi uredski posao. I ta formulacija potvrđuje da je Zarnik umirovljen mimo svoje volje.

⁶¹¹⁷ Viktor Horvat 1941. navodi kako su se mjerenjima hrvatskog pučanstva, pored Pilara, bavili J. Deniker, A. Weisbach, B. Maleš, N. Županić, M. Cwirko-Godycki i F. Ivaniček. Pritom Horvat dodaje da su sva ta istraživanja pokazala veliku sličnost rasnog materijala kod Hrvata i Srba. Usp. E. S. BOGARDUS, *Uvod u praktičnu sociologiju*, 156.-157.

⁶¹¹⁸ M. GAVAZZI, „Londonski kongres etnologa i antropologa“, *Hrvatska smotra*, 2/1934., br. 10, listopad 1934., 366.-371.

⁶¹¹⁹ U razdoblju iza Drugoga svjetskog rata time se je u Jugoslaviji bavio veći broj stručnjaka. U kontekstu ove rasprave posebno mjesto zauzimaju članci i studije Živka MIKIĆA, „O antropološkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini (istorijat istraživanja sa bibliografijom)“ (*Godišnjak ANUBiH, knj. X, Centar za balkanološka*

vrijednim znanstvenim podacima, pa predstavljaju i podlogu za znanstveno ispitivanje rasnog sastava europskog pučanstva,⁶¹²⁰ ipak su ta mjerenja nerijetko potaknuta i političkim razlozima te malo kada uspiju posve izbjeći političke interpretacije. Tako je, primjerice, Muhamed Hadžijahić u knjizi koja je objavljena pred sam raspad druge jugoslavenske države, nekoliko godina poslije autorove smrti, podsjećao na to da su neka antropološko-medicinska istraživanja koja su provedena tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća, imala pokazati da su bosansko-hercegovački muslimani stranoga, azijskog podrijetla, iako su ranija istraživanja – među kojima i ono koje je proveo Ćiro Truhelka – upućivala na posve drugačije podatke, tj. na to da su oni pretežno potomci autohtonoga slavenskog pučanstva.⁶¹²¹ Slične političke interpretacije i u najnovije vrijeme – i u 21. stoljeću – doživljavaju znanstvena ispitivanja genetskog materijala pučanstva u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini itd.

Kao što ćemo vidjeti, anketa među zagrebačkim školarcima nije bila jedina anketa koju je Pilar poduzeo, a mjerenja za čiju se je provedbu on založio, nisu odudarala ni od ondašnjih, a ne odudaraju ni od današnjih znanstvenih standarda i motiva. No, to ne znači da i ona nisu bila politički motivirana. Još prije spomenute te ankete iz 1926. godine, očitno neposredno nakon osnivanja Antropološke sekcije Sociološkoga društva, Pilar je 20. studenoga 1924. u Pučkome sveučilištu u Zagrebu pred 164 slušatelja održao javno predavanje pod naslovom „Biološki osnovi društva“.⁶¹²² To predavanje je održano u organizaciji Sociološkoga društva, a pod nešto izmijenjenim naslovom („*Biološka počela ljudskog života*“) svega nekoliko tjedana kasnije objavljeno je u dnevniku *Hrvat*, glasilu Hrvatske zajednice,⁶¹²³ u istome broju u kojem je uredništvo svodilo tužnu bilancu šestgodišnjeg postojanja jugoslavenske države, dopisnik iz Hercegovine javljao o pokolju Hrvata u Ljubuškom, a Miroslav Krleža objavio svoj imaginarni noćni razgovor s duhom Frana Supila koji je sadržavao snažnu kritiku unitarističko-centralističkog sustava.

Kad nekoliko mjeseci kasnije, u ožujku 1925. godine, bude izlagao „osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“, Pilar će napomenuti da je Sociološko društvo u Zagrebu postalo svjesno da suvremena sociologija sve više primjenjuje antropološke i etnološke spoznaje i metode, pa je zato upriličilo jedno „antropološko predavanje“ koje je palo njemu u dužnost.⁶¹²⁴

istraživanja, knj. 8, Sarajevo, 1973., 251.-259.), „Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis spätmittelalterlicher Bevölkerung Jugoslawiens“ (Godišnjak ANUBiH, knj. XXII, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 20, Sarajevo, 1978., 5.-109.), kao i knjige istog autora Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji. Praistorijski periodi (Sarajevo, 1981.) te Antropološka struktura stanovništva Srbije (Beograd, 1988.). U svim je ovim Mikićevim raspravama donesen opširan izbor bibliografije o toj temi. O današnjim metodama mjerenja v. Praktikum biološke antropologije. Antropometrija. Ur. Hubert Maver, Pavao Rudan i Dragan Tarbuk, Zagreb, 1975.

⁶¹²⁰ O novijim rezultatima istraživanja rasnog sastava pučanstva Mađarske, Rumunjske, Bugarske, Albanije, Grčke i tadašnje Jugoslavije v. *Rassengeschichte der Menschheit. Lieferung 6, Europa IV*, Hrsg. Ilse Schwidetzky, München, Wien, 1979.

⁶¹²¹ M. HADŽIJAHIĆ, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1990., 31.-36. i dr.

⁶¹²² *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 38.

⁶¹²³ I. PILAR, „Biološka počela ljudskog života. Predavanje održano na 20. XI. 1924. u Socijološkom društvu u Zagrebu“, *Hrvat*, 5/1924., br. 1442., 31. XII. 1924., 9.-10.

⁶¹²⁴ ISTI, „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“, *Hrvat*, 7/1925., br. 1535, 11. IV. 1925., 9.

Vjerojatno je pritom mislio baš na ovo predavanje iz studenoga 1924., koje – ako i jest bilo upriličeno na poticaj Sociološkog društva – nesumnjivo izražava primarno predavačeva stajališta. Iako je u tom predavanju u jesen 1924. godine Pilar izložio svoje poglede na ulogu biološkoga čimbenika u ljudskome društvu, ipak je težište njegova izlaganja bilo na nečemu drugome: na informiranju slušatelja o novim tendencijama i smjerovima u sociologiji.

Njih, kaže on, ponajprije valja zahvaliti silnom razvitku biologije koji se je odrazio na mnogim drugim područjima ljudskoga znanja, a navlastito u filozofiji. Posebno važnim je Pilar smatrao istaknuti Maxa Schelera (1874.-1928.), njemačkog filozofa, jednog od najznačajnijih pripadnika Husserlove fenomenološke škole, koji je promicao posebnu „filozofiju života“, zasnovanu na mišljenju Friedricha Nietzschea, Wilhelma Diltheya i Henrija Bergsona, stavljajući čovječji život u središte filozofske pozornosti.⁶¹²⁵ Pilarov interes za nj bio je zanimljiv i znakovit: Scheler je bio sin luterana i ortodoksne židovke, a u svoje je vrijeme bio iznimno utjecajan. Snažno je utjecao na katoličku teologiju, napose na svoju učenicu Edith Stein koja je 1942. ubijena u Auschwitzu, a 1998. bila proglašena sveticom Katoličke crkve, da bi je godinu kasnije Crkva proglasila suzaštitnicom Europe, te na Karola Woytiłu, budućega papu Ivana Pavla II. koji se je Schelerom pozabavio u svojoj habilitacijskoj tezi koja je kasnije i tiskana. Tom je filozofu budući papa posvetio i veći broj svojih članaka. Također je Scheler bio među prvima koji su upozoravali na rastuću opasnost od nacionalsocijalizma, pa su njegova djela tijekom Hitlerove vladavine bila u Njemačkoj proglašena nepoćudnima.⁶¹²⁶

Nije se taj utjecaj razvitka biologije, nastavlja Pilar u svom izlaganju, mogao izbjeći ni u sociologiji, disciplini koja je *par excellence* filozofska. On se je tu odrazio vrlo rano kod pristaša organicističke teorije odnosno kod Herberta Spencera, Karla Liliensfelda i Alberta Schäfflea. Oni sve pojave društvenoga života, tumači Pilar, nastoje objasniti analogijama iz organskog života. Zanimljivo je pritom da ta shvaćanja – iako na spoznajno nižoj razini – susrećemo već u antičko doba, što znači, zaključuje Pilar, da je organicističko poimanje dio općega ljudskog mišljenja. Potom dodaje da je i on sam kao sociolog blizak toj školi, jer i on polazi „sa biološkog stanovišta“, ali je pritom „potpuno svjestan znatnih nedostataka organicističke škole“, pa i rizika od pretjerivanja u analogijama društvenoga i organskog života.⁶¹²⁷

Da su se nove tendencije u filozofiji i sociologiji nacijepile na mladenačke Pilarove simpatije prema naprednjaštvu, jasno proizlazi i iz njegove ocjene da ključnu vrijednost organicističke škole on ne vidi u tome što bi ona predstavljala pouzdanu spoznajnu metodu, nego u tome što ta škola sa svojim biološkim polazištem omogućuje poimanje evolutivnoga kretanja ljudske povijesti. Pogrješno je, međutim, nastavlja on, shvaćanje poput onoga Gumpłowiczeva, da se sociologija ima baviti samo složenim oblicima ljudskog života, a ne pojedincem i obitelji. Baš naprotiv, ističe Pilar, biološko polazište stavlja pojedinca u središte pozornosti, jer baš on je

⁶¹²⁵ ISTI, „Biološka počela ljudskog života“, 9.

⁶¹²⁶ „Scheler, Max“, *The Encyclopedia of Philosophy*. Paul Edwards, ed.. Vol. VII, New York, London, 1967., 302.-305.; Denis HUISMAN, *Dictionnaire des philosophes*, Paris, 1984., 2319.-2323. Opširniji Schelerov životopis, bibliografiju i dr. vidjeti na adresi: <http://www.maxscheler.com/>

⁶¹²⁷ I. PILAR, „Biološka počela ljudskog života“, 9.

osnovna stanica ljudskoga društva. Tek kad se to ima na umu, može se – i poželjno je – promatrati pojedinca u interakciji s društvom.⁶¹²⁸ I psihologija, kao „važna pomoćna znanost socijologije“, nastavlja Pilar, krenula je od pojedinca, pa ako u društvu postoje patološke pojave, onda moramo biti načistu s time da se društvo ne može izliječiti, ne krene li se od liječenja pojedinca. No, Gumpłowicz je u pravu, piše Pilar, u onoj mjeri u kojoj tvrdi da je udio pojedinca u njegovu vlastitom mišljenju, osjećanju i htijenju ograničen. On nužno izvire iz njegove okoline, a oni pojedinci koji se tomu uspiju otrgnuti te nametnu svojoj okolini vlastite osjećaje, misli i htijenja, spadaju u velike ljude. Taj fenomen je, kaže Pilar, najbolje obradio Thomas Carlyle, baš kao što su Le Bon i francuska sociopsihološka škola najpouzdanije pokazali da se sociologija ima baviti ne samo kolektivitetima, nego i pojedincem.⁶¹²⁹

Budući da je održavanje vrste najvažnija biološka funkcija i u životinjskome svijetu i kod čovjeka, onda spolni nagon, tumači Pilar, svoj socijalni izraz doživljava u obitelji. Ona počinje brakom, ali je prokreacija i dalje njegova najvažnija funkcija. Pritom je, nastavlja on, monogamni brak onaj „prvobitni i normalni tip“ braka, štoviše, on je nešto po čemu se je čovjek daleko razvio iznad životinjskog svijeta. To pokazuje i jednostavan pogled na ljudsku povijest: malo je institucija koje se tako žestoko napadane ili ih se u svim vremenima pokušavalo izigrati, ali je monogamni brak ipak opstao. Takav brak ima još jednu prednost, napominje Pilar: samo se njime može njegov duboko moralni sadržaj prenijeti na sve druge oblike ljudskoga društva. To znači da su različiti oblici poligamije ili poliandrije „tek degenerativni oblici prvobitne forme“.⁶¹³⁰

Dosljedno tomu je i obitelj dobila „svoje socijalno znamenovanje“, ocjenjuje Pilar: s obzirom na svoju biološku i socijalnu funkciju, ona podrazumijeva osiguranje tehničkih pretpostavki (prehranu, stan odnosno kuću), a to zahtijeva i solidan stupanj organizacije te čini obitelj prvom školom socijalnog osjećanja i ponašanja.⁶¹³¹ Ona je ujedno prenositelj važnoga biološkog čimbenika, „Rasse“ – Pilar, naime, koristi njemački oblik te riječi – kao skupa stanovitih karakternih svojstava i crta. „Rassa“ kao sposobnost vladanja nekad se je prenosila nasljednim plemstvom koje je danas izgubilo značenje, ali ni danas – upozorava Pilar na tada tako popularne eugeničke postavke – nije svejedno koga pojedinac uzima za bračnog druga i kakva svojstva prenosi svojoj djeci. Svijest o tome dovela je u Americi i u Njemačkoj, kaže on, do posebnih „kolonija s eugeničkom crtom“. Obitelj je, dakle, „čuvar socijalnih, kulturnih i rasnih vrednota“, ali je ona, povrh toga, ujedno i čuvar ekonomskih vrednota, jer nasljeđivanjem osigurava i poboljšava položaj nasljednika odnosno djece koja onda lakše kreću u život.⁶¹³²

Viši oblik socijalnog organizma je pleme, nastavlja Pilar. No, ono nema stalan niti trajan oblik, i čim zauzme određeno područje suočava se sa složenim zadaćama političke naravi, pa

⁶¹²⁸ Isto. To shvaćanje je Pilar opširno izložio u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*.

⁶¹²⁹ I. PILAR, „Biološka počela ljudskog života“, 9. I na važnost Carlylovihi i Le Bonovih pogleda Pilar je upozorio u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*.

⁶¹³⁰ I. PILAR, „Biološka počela ljudskog života“, 9. I o odnosima muža i žene odnosno o (monogamnome) braku Pilar je u istome smislu opširno pisao u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*.

⁶¹³¹ I. PILAR, „Biološka počela ljudskog života“, 9.

⁶¹³² Isto.

postupno prerasta u narod.⁶¹³³ Narod je (a ne rasa!) za Pilara bez ikakve sumnje trajna institucija ljudskoga roda: „Narod kao socijalni elemenat nosioc je svih viših vrijednosti, što ih posjeduje rod ljudski, i to svih vrijednosti bez iznimke. Narod je tvorioc i stvorioc jezika, pisma, umjetnosti, kulture, civilizacije, prava, morala, religije, običaja, kulta itd.“⁶¹³⁴ S narodom počinje povijest, a sve što je bilo prije naroda i na čemu je narod nastao, pripada predpovijesti. Jedna od uloga naroda je zaštita pojedinca koji mu pripada. Ono što je nekad značilo „civis Romanus sum“, drži Pilar, danas je izjednačeno s pripadnošću „britskoj naciji“: napadaj na jednog Britanca mobilizirat će cijeli taj narod, kao što je nekad napadaj na rimskoga građanina značio napadaj na cijelo Rimsko carstvo.⁶¹³⁵

Kao što je u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“* prije nekoliko godina istaknuo da nema rasno čistoga naroda,⁶¹³⁶ tako je i sada Pilar naglašavao da su svi narodi nastali miješanjem rasa, pri čemu su se različiti etnički elementi u sklopu jednog naroda međusobno sukobljavali i borili, da bi u konačnici neki od njih nadvladali i nametnuli se ostalima. A kao što se je nekad obitelj štitila krvnom osvetom, tako su se narodi počeli štititi višim oblikom zaštite, izgradnjom sustava moralnih i pravnih pravila. Da bi to moglo funkcionirati, bilo je potrebno razviti novi gospodarski, socijalni i misaoni aparat – državu. Posljedični se zaključak nameće: država je, dakle, također nikla iz potrebe samoodržanja čovjeka. Ona ima trajni karakter i postojat će – uvjeren je Pilar – sve dotle dok postoji ljudski rod. Ona može evoluirati čak i dotle da nastanu „Savezne države Europe' ili čak cijeloga svijeta“, ali će i dalje u supstancijalnom smislu ostati država.⁶¹³⁷

No, pri tumačenju postanka države Pilar sada ne zastupa gledišta koja je zastupao u *Južnoslavenskom pitanju*. Tada je, po uzoru na Gumpłowicza i njegove preteče poput švicarskoga pravnika Johanna Caspara Bluntschlija,⁶¹³⁸ smatrao da su države stvorile narode (i da je srednjovjekovna Bosna jedina iznimka od tog pravila), ali sada to više ne ističe u prvi plan, nego dolazi do protivnog zaključka: većina država (Francuska, Engleska, Mađarska, Bugarska, Hrvatska) nastala je tako da „jedno jako pleme ili već gotov narod okupira neki teritorij i onda organizuje neki aparat da tu zemlju u posjedu drži“, pri čemu je „embryo državne vlasti“ obično

⁶¹³³ Isto. U *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*, 85., 179.-189. Pilar je izrazio svoje uvjerenje da hrvatski jezik ne razlikuje *populus* i *natio*, nego za oba ta različita pojma ima istu riječ: narod.

⁶¹³⁴ I. PILAR, „Biološka počela ljudskog života“, 9.

⁶¹³⁵ Isto.

⁶¹³⁶ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 85., 220.-221. M. KUS NIKOLAJEV, „Etnološka sociologija i historijski materijalizam“, *Jugoslavenska njiva*, 7/1923., knj. II., br. 4, august 1923., 140. je pisao kako su „upravo darvinisti oni, koji kod tumačenja socijalnih fenomena upiru na osobine i svojstva rase“, pri čemu je znanost dokazala „da se kod neprekidnog mešanja i unakrštanja raznih plemena uopće više ne može ni govoriti o kakvoj čistoj rasi, te ako govorimo o indogermanskoj, latinskoj, slavenskoj rasi, reč rasa jedino još ima vrednosti kao politički sklop i slučajno grupisanje raznih antropoloških elemenata.“ Štoviše, nastavlja Kus Nikolajev, ugledni autori ističu da su „sve velike civilizacije rezultat šarolikog mešanja raznih etničkih elemenata, mešanja, kod kojega se ni približno ne može odrediti važnost pojedinih sastavnih elemenata.“

⁶¹³⁷ I. PILAR, „Biološka počela ljudskog života“, 9.

⁶¹³⁸ U *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*, 88. Pilar se je također oslonio na Bluntschlija i šesto izdanje njegove *Allgemeine Staatslehre*, Stuttgart, 1886. Isto gledište Bluntschlija zastupa i u dvosveščanoj knjizi *Allgemeines Staatsrecht*, IV. Aufl., München, 1886.

organizacija one vojne sile koja je provela okupaciju dotičnog teritorija.⁶¹³⁹ Prema tome, narod – na višem ili nižem stupnju razvitka i organizacije – postoji prije države i baš on je stvara (pa makar ona kasnije utjecala na njegovo konačno oblikovanje).

Taj zanimljivi Pilarov misaoni zaokret zbio se je u svega nekoliko godina: još 1917./18. pisao je bitno drugačije. Iz toga bi se moglo zaključiti da je tim zaokretom htio kazati da jugoslavenska država – pa i kad je podupire dio političke elite – ne će stvoriti jugoslavenski narod. Jer, nakon što u neposrednom nastavku predavanja on objasni da ima država koje su nastajale i na druge načine, bilo da se narod okupi oko neke dinastije (kao u slučaju Habsburga ili Nemanjića), oko neke religijske ideje (kao u slučaju Papinske države, Države Njemačkih Vitezova ili Crne Gore),⁶¹⁴⁰ sljedeći dio njegova predavanja imao je neskrivene aluzije na aktualne političke prilike u Kraljevini SHS. U korijenu postanka države je, dakle, piše Pilar, sila. Međutim, država je mogla postati, ali ne može opstajati samo na sili, jer „sila nema konstruktivne snage“. Zato država može opstati samo i jedino onda, „ako počiva na uvjerenju svih svojih članova, da je na zajedničku korist sviju. Samo tako može država dobiti onaj duhovni elemenat, koji se zove državnom misli (*Staatsidee*) i naći si jednu višu idejnu zadaću u svijetu.“⁶¹⁴¹

Ta je Pilarova poruka bila jasna i primjenljiva i u konkretnom prilikama. Ali da bi bila još jasnija, on je podsjetio na Aristotelov aksiomatski poučak: „Država je postala da osigura život, a postoji da osigura dobar život.“⁶¹⁴² Tu je Aristotelovu misao – na grčkome – on stavio kao motto podpoglavlja „Država“ u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*, u kome je razradio istu ideju.⁶¹⁴³ Sugestivna i stvarna moć države je izvanredno velika, ponavlja on i sada, pa nije slučajno da su „klasički narodi“ vjerovali da su države stvorili bogovi ili polubogovi. Iz istog je uvjerenja, piše Pilar, nikla predodžba o rimskome caru kao Jupiterovu sinu, formula o vladanju „po milosti Božjoj“ ili britanska fikcija o nepogrješivosti kralja. A biološki je potencijal i biološki učinak države izniman: ona svojom politikom i gospodarstvom, ili porazima u ratu, može dovesti do osiromašenja ili iseljavanja svog pučanstva; ona može – poput boljševika u Rusiji – istrijebiti neke dijelove vlastitog življa; ona može utjecati na borbu rasnih elemenata u svome stanovništvu na način da nekim elementima pogoduje, a druge suzbija.⁶¹⁴⁴ Sve to jasno pokazuje, zaključuje Pilar, da Aristotelovu shemu obitelj – općina – država (*polis*) valja dopuniti, i da je „prirodna i biološki fundirana“ shema ona koja uključuje četiri socijalna elementa (pojedinaac, obitelj, narod, država) te da ta shema bitno olakšava shvaćanje sociologije i popularizira tu znanost.⁶¹⁴⁵ Vrlo skoro ćemo vidjeti da Pilar – nesumnjivo pod dojmom jačanja Radićeva pokreta – u ovu svoju teorijsku shemu unosi još jedan element, stalež. No, zasad mu on još nije potreban, jer Pilar kao da hoće sugerirati da mu u predavanju nije do izravnih političkih poruka – makar su one iz

⁶¹³⁹ I. PILAR, „Biološka počela ljudskog života“, 9.

⁶¹⁴⁰ Isto.

⁶¹⁴¹ Isto, 10.

⁶¹⁴² Isto.

⁶¹⁴³ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 189.-199.

⁶¹⁴⁴ I. PILAR, „Biološka počela ljudskog života“, 10.

⁶¹⁴⁵ Isto.

predavanja vrlo jasno izbijale i nipošto se nisu mogle upotrijebiti u korist postojeće države, režima koji joj na čelu i ideologije o „troplemenom narodu“ – nego da teži tek tomu da popularizira sociologiju kao disciplinu.

No, i taj je pokušaj mimikrije bio kratkoga daha. Ni tri mjeseca nakon što je to predavanje objavljeno, Pilar je 12. ožujka 1925. ponovno u Pučkome sveučilištu, pred 64 slušatelja, održao javno predavanje „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“,⁶¹⁴⁶ koje je 11. travnja objavljeno također u *Hrvatu*, sada pod neizmijenjenim naslovom.⁶¹⁴⁷ Bilo je to doba u kojem je narodno neraspoloženje zbog proširenja Obznane nad HRSS-om prijetilo otvorenim nemirima, a Stjepan Radić čamio u zatvoru. U predavanju održanom svega dva tjedna prije nego što će – kao što ćemo vidjeti – Radićev sinovac Pavle po stričevu napatku u beogradskoj Narodnoj skupštini pročitati izjavu kojom HRSS priznaje sveukupno političko stanje stvoreno Vidovdanskim ustavom i državu na čelu s dinastijom Karađorđevića, Pilar je ponovio svoja antropološko-sociološka shvaćanja, ali je ujedno nagovijestio temu kojom se je bavio već dugi niz godina, ali će se njom još intenzivnije pozabaviti u idućem razdoblju. Ta tema je bila analiza ulogerelezijskog momenta u oblikovanju nacija i u formuliranju nacionalno-političkih i državnih ciljeva. Bio je to izraz njegova davnog interesa za vjerske i vjersko-kulturne teme, ali i njegov odgovor na aktualne rasprave o stvaranju nacionalne (katoličke, tzv. starokatoličke, ali i nekatoličke) crkve, kao i na grupiranje hrvatskih i jugoslavenskih društvenih i političkih snaga oko vjerskog programa, što se je napose primjećivalo u krajevima zapadno od Drine, gdje su Jugoslavenska muslimanska organizacija, Slovenska pučka stranka, pa i Hrvatska pučka stranka igrale važnu ulogu u političkom životu, dajući svojim programima naglašeno konfesionalnu notu.

To još nije značilo da će Pilar napustiti shvaćanja o važnosti biologijskog čimbenika u životu pojedinca, obitelji, naroda i države – naprotiv, ta će ga shvaćanja pratiti do kraja života – ali se je on ipak u znatnoj mjeri vratio na postavke koje je u neodređenijem, ali ipak u dovoljno prepoznatljivu obliku formulirao u *Južnoslavenskom pitanju*. Zato će i njegovo tumačenje rane hrvatske povijesti sada ponovno biti blisko onomu iz 1917. godine, a ocjena da je religija ne samo važan, nego i najvažniji čimbenik oblikovanja naroda i njegove kolektivne svijesti, dovest će do njegova još intenzivnog bavljenja „bogumilstvom“. Kao što ćemo vidjeti, taj interes nije potjecao tek iz želje za postizanjem znanstvenih spoznaja radi njih samih, nego je i tada bio u nacionalno-političkoj funkciji: i njega je Pilar podređivao cilju koji je u svome evolutivnom razvitku značio postupno ujedinjenje Bosne i Hercegovine s drugim hrvatskim zemljama te njihovo konačno oslobođenje.

Ističući na početku predavanja da su antropologija i etnologija „prirodno postale bitnom sastavinom socijologije“, Pilar je podsjetio na interpretacije grofa Josepha Arthura de Gobineaua i njemački mjesečnik *Politisch-anthropologische Revue* oko kojega je iz Gobineauova učenja stasao „jedan čitavi literarni pokret“. Potom je nabrojio niz njegovih suradnika i naglasio da je

⁶¹⁴⁶ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 39.

⁶¹⁴⁷ I. PILAR, „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“, 9.-10. U Pilarovoj ostavštini sačuvani su manji dijelovi rukopisa te rasprave, koji završavaju 53. stranicom, ujedno završnim dijelom teksta objavljenoga u *Hrvatu* koji je, kako se iz toga daje zaključiti, Pilarov tekst objavio u cijelosti i bez izmjena.

popularizaciji osobito pridonio „u Njemačkoj naturalizovani Englez Steward [Stewart] Houston Chamberlain“. Usporedno s njima su jačanju utjecaja antropologije i etnografije na sociologiju pridonijeli Adolf Bastian, Ludwig Gumplowicz, Herbert Sencer i Wilhelm Wundt.⁶¹⁴⁸ Hrvati, međutim, drži Pilar, i na tom području kaskaju (nitko od njih nije svojedobno mogao napisati ni valjan prilog o hrvatskome narodu za ediciju *Die Völker Österreich-Ungarns!*), pa su ih natkrilili ne samo Mađari, nego zaostaju i za Srbima koji su dali jednoga Jovana Cvijića i Niku Županića, makar je potonji, napominje Pilar, podrijetlom Slovenac.⁶¹⁴⁹

Ističući da svojim predavanjem kani objasniti postanak hrvatskog naroda „u antropološkom pogledu“, Pilar drži da bi za to bio prikladniji izraz *etnagonija*, ali kako bi on stvar učinio samo nerazumljivijom, priklanja se pojmu etnografija, makar je on – prema njegovu mišljenju – neprecizniji čak i od pojma etnologija.⁶¹⁵⁰ Njegova zamisao da bi trebalo razviti „etnagoniju“ kao posebnu disciplinu koja bi se bavila postankom naroda – zamisao koja je, izgleda, bila izvorno Pilarova – već sama po sebi kazuje da on u postojećim disciplinama nije nalazio zadovoljavajući i potpun odgovor na pitanje koje ga je zanimalo. No, sad će već pokazati da je produbio svoje poznavanje Spencerova djela. Ne znamo je li izravno (odnosno u prijevodu) čitao njegova djela, ili se je s njima upoznao posredno, ali su Spencerov utjecaj i njegovo spomenuto tumačenje o ulozi arijske rase (*Aryan race*) u postanku europskih naroda i u povijesti europske civilizacije postali očevidni.

Jednako tako će na Pilara bitno utjecati Spencerovo stajalište da je stara perzijska religija odnosno zoroastrizam snažno djelovala i na oblikovanje drugih religijskih pokreta, uključujući kršćanstvo i islam.⁶¹⁵¹ Uostalom, velika većina stručnjaka koja se je bavila davnom poviješću Hrvata i Slavena uopće, polazila je od stajališta da su Slaveni tek jedan arijski ogranak.⁶¹⁵² Nesumnjivo se je takvo shvaćanje dijelom naslanjalo na činjenicu da neki od glavnih izvora za srednjovjekovnu povijest Hrvata govore o postojanju „arijske nevjere“ odnosno „šizme“ u Hrvata,⁶¹⁵³ pa su iz toga izvođena ne samo različita tumačenja o pokrštenju Hrvata i njihovu prihvaćanju arijanskoga kršćanstva, nego i postavka o njihovu podrijetlu. O arijskome podrijetlu Hrvata nije dvojio ni Matija Pavić,⁶¹⁵⁴ a ni Nadko Nodilo – koji, inače, prema vlastitome priznanju – nije pravio apsolutno nikakvu razliku između Hrvata i Srba (pri čemu je u svojoj raspravi o staroj vjeri Hrvata i Srba potonje stavljao na prvo mjesto, s obrazloženjem da imaju bogatije narodno pjesništvo i tradiciju). Za Nodila su, dakle, Hrvati i Srbi bili arijski narodi, pače

⁶¹⁴⁸ I. PILAR, „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“, 9.

⁶¹⁴⁹ Isto.

⁶¹⁵⁰ Isto.

⁶¹⁵¹ H. SPENCER, *The Principles of Sociology*, vol. I., 820.-829. i dr.

⁶¹⁵² Gregor KREK, *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Akademische Vorlesungen, Studien und kritische Streifzüge*, 2. Aufl., Graz, 1887., 3.-93. donosi opširan prikaz tih stajališta. To izdanje Krekove knjige dostupno je na mrežnoj adresi: <http://scans.library.utoronto.ca/pdf/7/3/einleitungindies00krekuoft/einleitungindies00krekuoft.pdf>

⁶¹⁵³ TOMA ARHIĐAKON, *Kronika*, Split, 1977., 52.-53.

⁶¹⁵⁴ M. PAVIĆ, *Arijanstvo u Panoniji sriemskoj*, Đakovo, 1891.

u tom pogledu „najčistiji između Slavena“.⁶¹⁵⁵ Štoviše, on je također bio uvjeren – iako je i u tom pogledu ponudio mršave dokaze i nije se upuštao u ozbiljniju raspravu – da je zoroastrizam izvršio iznimno snažan utjecaj na staru religiju Hrvata i Srba.⁶¹⁵⁶ Sve to je, kao što ćemo vidjeti, uz niz drugih čimbenika, bio jedan od razloga da se je i Pilar napose u drugoj fazi svoga bavljenja „bogumilstvom“ koje spada u drugu polovicu dvadesetih i početak tridesetih godina 20. stoljeća posebno intenzivno posvetio proučavanju manihejskog dualizma i njegovih tragova u vjerskoj i kulturnoj baštini Hrvata i Srba.

Proces nastanka hrvatskog naroda, nastavlja Pilar u svom predavanju iz ožujka 1925. godine, trajao je oko 700 godina, tj. od doseljenja (koje Pilar smješta u 636. godinu) do izbora Anžuvina na ugarsko prijestolje 1309. godine. Na taj su proces, ističe on, presudno utjecala „čisto politička data“, jer kao što rasna svojstva utječu na političke prilike, tako i ove djeluju na rase i narode. Hrvatski primjer to jasno pokazuje: otputujemo li u Dalmaciju ili u Bosnu, naći ćemo se u svijetu koji je u kulturnome, socijalnom i misaonom pogledu sasvim drugačiji, napominje Pilar, iako je u rasnome odnosno etničkome jednak gornjoj Hrvatskoj.⁶¹⁵⁷ Hrvati su, naime, nastavlja on, jednako kao i Srbi i svi Slaveni, pripadnici arijske rase kojoj su pripadali i prastanovnici naših krajeva: Tračani, Iliri i Kelti. Pilar odmah objašnjava što on shvaća pod pojmom Ariji: to su „po starijoj oznaci Indoeuropejci ili Indogermani“; drugim riječima, to je „skupna oznaka za jednu rasu ljudsku“ koja je imala određena psihosomatska svojstva. No, već u doba rimskih osvajanja antičke Dalmacije odnosno Ilirika, Tračani, Iliri i Kelti „ni izdaleka više nisu bili čiste arijske pasmine, kao što u opće više na svijetu nema čistih Arijsaca“, jer su „svi postojeći narodi prošlosti i sadašnjosti produkti [...] takovog etničkoga [ist. T. J.] mješanja i ukrštavanja doseljenika sa starosjediocima“, pa to vrijedi i za Hrvate i za Srbe.⁶¹⁵⁸

Hrvati, naime, piše Pilar, uopće nisu prvi Slaveni koji su naselili današnje hrvatske zemlje, nego su njih već nastavala različita slavenska plemena koje su Hrvati „organizovali politički, stvorili hrvatsku državu, u kojoj su oni bili vladajući elemenat, te su u toku stoljeća sve ostale i slavenske i neslavenske elemente i asimilirali u jeziku i kulturi, a tu je onda asimilacijom najrazličitijih elemenata nastao hrvatski narod. Hrvatski je narod isto tako jedan produkt narodne asimilacije najrazličitijih elemenata, kao i svaki drugi narod na svijetu.“⁶¹⁵⁹ Najbitnija i dominantna sastavnica hrvatskoga naroda u antropološkome i etnografskom smislu, drži Pilar, jest ona slavenska, dakle – arijska. No, slabo je zamijećena nepobitna činjenica, naglašava Pilar, da se Slaveni svagdje u povijesti pojavljuju kao poljodjelci, pače kao seljaci. To su primijetili tek Johann Gottfried Herder i Filipp Jakob Fallmeyer. Pilar nastavlja da ga je ta pojava dugo mučila, i da je prvotno držao kako to vjerojatno potječe otuda što je pradomovina Slavena bila

⁶¹⁵⁵ N. NODILO, *Stara vjera Srba i Hrvata*, 45., 47., 64. i dr. Nodilova je rasprava pod naslovom „Religija Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog“ objavljena u deset knjiga Akademijina *Rada* između 1885. i 1890. godine, a kasnije je Nodilo izmijenio naslov svog djela u *Stara vjera Srba i Hrvata*. Pretisak tog djela kojim se ovdje služimo objavio je 1981. splitski Logos.

⁶¹⁵⁶ N. NODILO, *Stara vjera Srba i Hrvata*, 69.-70. i dr.

⁶¹⁵⁷ I. PILAR, „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“, 9.

⁶¹⁵⁸ Isto.

⁶¹⁵⁹ Isto.

zemlja pogodna za poljodjelstvo. No, s vremenom je promijenio mišljenje i došao do spoznaje da „poljodjelačka priroda Slavena“ svoj izvor ima u religiji. Prirodni uvjeti u prednjoj Aziji, napose u Iranu, pogodovali su razvitku poljodjelstva, pa su dovodili i do sukoba poljodjelskih i nomadskih elemenata. Uslijed toga se je, usporedno s dubokom iranskom filozofijom, razvio „jedan socijalno religiozni pokret, kojemu je svrha bila, da čovjeka prisili, da živi samo od produkata zemlje, a da napusti uživanje životinjske hrane. Taj je pokret personificiran u poznatoj ličnosti Zaratuštre (Zoroastra), velikoga perzijskog proroka i reformatora.“⁶¹⁶⁰

Zapravo je taj pokret, smatra Pilar, nastao prije Zaratustre, a ovaj je „samo jedan vidljivi eksponat jedne socijalne borbe, koja je stoljećima trajala“.⁶¹⁶¹ Slijedom toga Pilar dolazi do zaključka koji predstavlja „potpunu novost“ i koju on „kao glazbenik znanosti“ mora označiti tek hipotezom. Ona glasi: Slaveni su „samo antropološki produkt toga velikoga socijalno-religioznog pokreta, praktički nosioci njegovih ideja i forme života u Evropu“, a poput bršljana su se širili svugdje gdje je bilo „zemlje podesne za zemljotežnju“.⁶¹⁶² Tek tom hipotezom se, smatra Pilar, može objasniti „onu često opaženu značajku, da su Slaveni slabo državotvorni i politički živalj“: oni žive samo od zemlje, pa zato i stvaraju samo one socijalne i političke organizacije koje su nužne za posjedovanje i obradu zemlje. Zato se je među njima dugo – a kod Hrvata i kod Srba sve do danas! – održala zadruga.⁶¹⁶³

Na negativne psihološke, gospodarsko-socijalne i političke posljedice zadružnog oblika života Pilar je, kao što je opisano, opširno upozoravao u svojoj knjizi iz 1922. godine,⁶¹⁶⁴ ali je kasnije, u predavanju o krizi kapitalizma u listopadu 1931. upravo osuvremenjeni zadružni model ponudio kao pravi izlaz iz financijske i moralne krize zapadnoga društva.⁶¹⁶⁵ No, u knjizi iz 1922. on je već u uvodnim napomenama spominjao poznatoga njemačkoga pravnog pisca i sociologa Rudolfa von Jheringa (1818.-1892.) koji je tvrdio da je zadružni oblik života tipičan za sve arijske narode,⁶¹⁶⁶ a sada je u tome našao formulu kojom se rješava dodatni problem: više nije posrijedi samo obračun sa svakim oblikom kolektivizma radi izgradnje cjelovite individualnosti, nego je potrebno riješiti tajnu socijalno-religioznog pokreta koji je oblikovao Slavene, pa time i Hrvate.

Zbog tih razloga, nastavlja on u svom predavanju iz ožujka 1925., Slaveni nisu ni pravi ratnici, iako su pri obrani svoje grude znali pokazati iznimno junaštvo. No, oni su uvijek bili spremni prignuti šiju ako im se ne dira u posjed zemlje. Odatle njihova česta simbioza s

⁶¹⁶⁰ Isto.

⁶¹⁶¹ Isto.

⁶¹⁶² Isto.

⁶¹⁶³ Isto. Kratki pravno-povijesni pregled kućnih zadruga u banskoj Hrvatskoj donosi Milan SMREKAR, „O seljačkih zadrugah i njihovom razvitku“, u: *Zakon o zadrugah od 9. svibnja 1889. sa Provedbenom naredbom i svimi ostalimi nanj odnosećimi se naredbami i propisi*. Sastavio i tumačem providio Milan Smrekar, 2. prer. i dop. izdanje, Zagreb, 1898., 1.-11.

⁶¹⁶⁴ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 10.-12., 212., 241., 296. i dr.

⁶¹⁶⁵ ISTI, „Križa kapitalizma kao spoznajni i socijalno politički problem“, *Pilar*, br. 11(1), 108.-111.; T. JONJIĆ, „O gospodarskoj krizi kao o filozofskom pitanju“, *Pilar*, br. 11 (1), 90.

⁶¹⁶⁶ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 13.

nomadsko-ratničkim uralo-altajskim i germanskim narodima: ako im ovi nisu dirali u posjed zemlje, Slaveni su mogli trpjeti njihovu dominaciju.⁶¹⁶⁷ Prije nego što taj model primijeni na pojavu „bogumilstva“ u Bosni i islamizaciju tamošnjega življa, Pilar će napraviti jasnu aluziju na seljačke pokrete koji su tada dominirali u hrvatskome, bugarskom, poljskom, pa i U srpskome političkom životu, ističući: Slaveni su, dakle, „nosioci seljačkog tipa života u Evropi. U seljaštvu svih država Evrope imade stanoviti procenat slavenske krvi a pošto se tip evropskih država osniva upravo na tom seljačkom staležu, to su Slaveni, ako ne glavna, ono jedna od glavnih osnovaka savremene ljudske civilizacije i kulture.“⁶¹⁶⁸

Slavensko pučanstvo na Balkanu je, dakle, prema Pilaru, nastalo na isti način: širenjem u potrazi za obradivom zemljom. No, kad je ta faza okončana još je nedostajao politički oblik tog širenja, i baš tada na povijesnu pozornicu nastupaju Hrvati koji čitavu to amorfnu i apolitičku slavensku masu organiziraju u hrvatsku državu, koja je onda – slično kao kod drugih država – pomogla da se svi ti elementi postupno stope u jedinstveni hrvatski narod. Na pitanje tko su bili Hrvati, Pilar odgovara: Hrvati su bili slavensko pleme koje u rasnom pogledu jest bilo slavensko, ali čija je slavenska rasa bila čistija nego u drugih Slavena s kojima su došli u doticaj. Oni su, drži on, morali biti istovjetni onoj „aktivnoj rasi“ koja je stvorila poljsku i češku državu, te dala veliki dio ljudskoga materijala za poljsko, češko, mađarsko, a dijelom i njemačko plemstvo. Zato njihova državotvorna djelatnost zapanjuje: svagdje gdje se oni pojavljuju, niču zametci državnih tvorbi.⁶¹⁶⁹

Nema nikakve sumnje da je ta formulacija 1925. bila i jasna politička poruka: Hrvati će ostati vjerni svojoj tradiciji i svojoj povijesti samo onda ako nastave borbu za vlastitu državu. No, pobjeda i dominacija Hrvata te stapanje predhrvatskih Slavena, Hrvata i neslavenskih elemenata u jedan narod, piše dalje Pilar, ugrozilo je Romane koji su se povukli u dalmatinske gradove. Tamo su se bavili trgovinom i novčarstvom, pa su zato postali politički važni hrvatskim narodnim vladarima. Uz pomoć Mletaka i Rima, oni su uspjeli izboriti utjecaj na hrvatskome vladarskom dvoru koji je u drugoj polovici 11. stoljeća već uvelike romaniziran. Na Taj nepovoljni proces Hrvati odgovaraju stvaranjem narodne stranke, vraća se Pilar na svoje (zapravo Milobarovo) staro tumačenje propasti hrvatske narodne dinastije i države, te započinju „borbu za narodnu i državnu crkvu“. Ta rasna borba u kojoj je na jednoj strani slavenski element pod hrvatskim vodstvom, kasnije potpomognut savezom s Mađarima, a na drugoj strani romanska stranka „pod vodstvom pape“ [sic!], bila je strahovita i u konačnici je srušila hrvatsku državu, ali je pomogla da se Hrvati održe kao slavenski narod.⁶¹⁷⁰

Kad je 1102. u Križevcima sklopljen ugovor hrvatskih plemena i kralja Kolomana odnosno Pacta conventa, Ugarska je još uvijek u većini bila slavenska zemlja, ističe Pilar, a tek je

⁶¹⁶⁷ I. PILAR, „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“, 9. E. S. BOGARDUS, *Uvod u praktičnu sociologiju*, 25.-29. isticao je da narodi koji žive na maloj površini precjenjuju vlastitu snagu i važnost, nastupajući kao konzervativci i izraziti individualisti: „planincima“ je politička rascjepkanost „nasljedna slaboća“.

⁶¹⁶⁸ I. PILAR, „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“, 9.

⁶¹⁶⁹ Isto, 10.

⁶¹⁷⁰ Isto.

vladajući tanki sloj bio mađarski. Drugim riječima, zaključuje on, osnovna misao hrvatske etnologije [sic!] svodi se na to da je hrvatska narodnost formirana u borbi protiv romanstva, u kojoj borbi su se slavenski Hrvati i predhrvatski Slaveni stopili u jedinstveni hrvatski narod.⁶¹⁷¹

Tu svoju narodnu individualnost Hrvati su neprekinuto zadržali do današnjega dana, a ona se očituje i u tome što oni imaju „i svoje posebno političko-socijalno htijenje“. No, od 1309. sve do danas, nastavlja Pilar, oni su u nezahvalnu položaju, jer „vode borbu za održanje svoje narodnosti bez pomoći vlastite države“. Prvi odsjek te borbe bio je mađarski period koji traje do pada Bosne.

Mađari su, naime, iskoristili bogumilski pokret u Bosni da s katoličkim Hrvatima povedu križarske vojne protiv Bosne. Samo bogumilstvo, naglašava Pilar, „vrlo je nepovoljno djelovalo na narodnu snagu Hrvata.“⁶¹⁷² Odgovarajući na taj napad Mađara i katoličkih Hrvata, bogumili su, prema Pilaru, pozvali Osmanlije, a po njihovu dolasku i prešli na islam, pa su tako nastali bosanski muslimani. Tada počinje novo, osmanlijsko razdoblje koje za Hrvate nije bilo teško samo zbog gubitka Bosne, nego i zbog toga što je osmanlijska vladavina za sobom donijela i kolonizaciju orijentalnih etničkih elemenata iz čitave prostrane Osmanske carevine. A nakon što su Hrvati 1527. izabrali Habsburgovce, za osmanlijske su vlasti hrvatski katolici postali protudržavni, neprijateljski element. Zato su oni iseljavali, pa je usporen proces asimilacije koloniziranoga pučanstva, a poseban problem počinju predstavljati Vlasi koje Osmanlije naseljavaju u većemu broju.⁶¹⁷³

Drugim riječima, privodi Pilar kraju svoje izlaganje, „etnografska sastavina pučanstva na teritoriju pod turskom [vladavinom] iz temelja bi izmijenjena, i to na štetu Hrvata“, a sličan se je proces odvijao i u drugim hrvatskim zemljama koje su bile izložene kolonizaciji Mađara i Nijemaca, a u manjoj mjeri i Čeha, Slovaka i Rusina. To je u znatnoj mjeri prekinuto 1918. godine, ali ne će nikad u cijelosti prestati, jer to diktira geopolitički smještaj hrvatskih zemalja odnosno prirodna težnja srednje Europe prema Jadranu. No, ti tuđinci više nisu tako opasni, jer nemaju političku vlast. Što se, pak, odnosi „etničkih faktora“ u Kraljevini SHS tiče, svaki od njih mora računati „sa onima etničkim elementima, koje su stoljeća u njegov krug naplavila“, pri čemu će onaj od „triju glavnih etničkih elemenata S.H.S.“ koji bude „od svoga antropološkoga materijala umio izgraditi najsnažniji i najvaljaniji antropološki tip, na njemu će ostati carstvo.“⁶¹⁷⁴

Iako to nije jasno izrekao, Pilar na budući razvitak očito gleda s umjerenim optimizmom, a nije jasno, je li u nesreći koja je 1918. snašla Hrvate uspostavom jugoslavenske države, tražio i možebitno povoljne momente, kao što bi mogla sugerirati njegova ocjena da je 1918. prestalo etničko rastakanje Hrvata daljnjom kolonizacijom stranog elementa. Teško je vjerovati da je on previdio kako je u hrvatsko panonsko područje od 1918. koloniziran dio „dobrovoljaca“, ali će

⁶¹⁷¹ Isto. Zanimljivo je primijetiti da je M. ŠUFFLAY, „Hrvati u sredovječnom svjetskom viru“, *Sveslavenski zbornik*, Zagreb, 1930., 214.-241. upozorio na teze mađarskog povjesničara Eleméra Moóra iz 1928. godine, prema kojima se slavenski element nalazi u temeljnim mađarske države.

⁶¹⁷² I. PILAR, „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“, 10.

⁶¹⁷³ Isto.

⁶¹⁷⁴ Isto.

njegova kasnija razmatranja pokazati da to nije smatrao previše tragičnim, jer ta kolonizacija nije mogla ugroziti hrvatsku većinu u Slavoniji, a značila je slabljenje srpstva u BiH i u dinarskim dijelovima bivše banske Hrvatske i Dalmacije, odakle je dolazio dio tih kolonista.

Nekoliko predavanja u Pučkome sveučilištu održao je Pilar i 1926. godine, kad su političke prilike ipak bile nešto drugačije i kad je, nakon razdoblja apstinencije (koje je on smatrao recidivom tradicionalnoga pravaškog oporbenjaštva), nastupilo vrijeme „državotvornosti“, tj. aktivnog nastojanja hrvatske političke elite da sudjeluje u vršenju vlasti i da se – Pilarovom parafrazom poznate Mažuranićeve dosjetke – u postojećem paklu aktivno traži mjesto na kojem je najmanje vruće.

Tako je on 28. siječnja 1926. pred 143 slušatelja održao prvi dio javnog predavanja „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“,⁶¹⁷⁵ 18. veljače je pred 85 slušatelja izlagao na temu „Rad kao socijalan i kao filozofijski problem“,⁶¹⁷⁶ a 15. travnja iste godine pred 79 slušatelja u Pučkom je sveučilištu održao drugi, završni dio javnog predavanja „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“.⁶¹⁷⁷ To dvodijelno predavanje objavljeno je u osam nenumeriranih nastavaka nejednakog opsega također u *Hrvatu*, početkom travnja, odnosno u prvoj polovici lipnja 1926. godine.⁶¹⁷⁸ Sama teza da i narodi i kulture žive, rastu, napreduju, pa i propadaju, nije bila osobito originalna. O njoj je, primjerice, u hrvatskome tisku Šufflay pisao već sredinom 1905. godine, osvrćući se na istraživanja američkoga antropologa Daniela Garrisona Brintona, objavljena u *Politisch-anthropologische Revue*,⁶¹⁷⁹ a nakon Prvoga svjetskog rata ju je naročito popularizirao njemački filozof Oswald Spengler svojim djelom *Propast Zapada*. Prva knjiga Spenglerova djela koje je odmah izazvalo burne rasprave u intelektualnoj javnosti, objavljena je 1918. godine te je do travnja 1922., kad izlazi drugi dio u 50.000 primjeraka, bila rasprodana u 53.000 primjeraka.⁶¹⁸⁰ Bilješke u Pilarovoj ostavštini pokazuju da je i on studirao Spenglera, iako mnoge njegove zaključke i ocjene nije prihvatao.

No, kao što je spomenuto, pri ocjeni Pilarovih predavanja uvijek treba imati na umu društveni i politički kontekst u kojem su ona održana. To je vrijeme u kojem radićevska stranka izlazi iz opozicije. Radićevo priznavanje države i Ustava odnosno odricanje od republikanstva, popraćeno čitavim nizom njegovih servilnih izjava lojalnosti kralju i državi, izazvalo je potrese u HRSS-u, a još veću zbuđenost, pa i ogorčenje u narodu. Tom neraspoloženju pridonosila je činjenica da je Narodna skupština i nakon što je Pavle Radić pročitao izjavu o priznanju države i režima, odbila verificirati znatan broj mandata HSS, između ostaloga i mandat samoga Radića, te

⁶¹⁷⁵ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 42.

⁶¹⁷⁶ Isto, 43.

⁶¹⁷⁷ Isto, 42.

⁶¹⁷⁸ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (1.-8.), *Hrvat*, Zagreb, 8/1926., br. 1880 (3. IV. 1926., 21.-22.), br. 1929 (5. VI. 1926., 6.), br. 1930 (7. VI. 1926., 4.), br. 1931 (8. VI. 1926., 4.); br. 1932 (9. VI. 1926., 4.); br. 1933 (10. VI. 1926., 4.); br. 1934 (11. VI. 1926., 4.); br. 1935 (12. VI. 1926., 7.).

⁶¹⁷⁹ M. ŠUFFLAY, „Bolesti naroda“, *Obzor*, 46/1905, br. 139, 17. VI. 1905., 1.-2. Usp. *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 229.-232.

⁶¹⁸⁰ O. SPENGLER, *Propast Zapada. Nacrti za morfologiju istorije sveta*, Beograd, 1936., (srp. ćir.), 6.

Augusta Košutića, Vladka Mačeka, Josipa Predavca, Jurja Krnjevića i Stjepana Košutića.⁶¹⁸¹ Radićev je čin bio prava politička kapitulacija,⁶¹⁸² ali je ipak većina članova stranačkog vodstva odobrila korak svog predsjednika, opozvavši učlanjenje stranke u Seljačku internacionalu. Odrekavši se republikanstva, stranka se je prozvala Hrvatskom seljačkom strankom (HSS), obrazlažući sve te korake potrebom jačanja narodnog sporazuma i učvršćenjem europskog mira, sukladno željama zapadnih saveznika, na načelima narodnog suvereniteta i prosvijećene demokracije.⁶¹⁸³

Iako je s Pribićevićem ponovno (29. travnja) formirao vladu, Pašić je zametnuo pregovore s Radićem. Uskoro je, 14. srpnja 1925., sklopljen i formalni sporazum između Narodne radikalne stranke i Hrvatske seljačke stranke. Polazeći od evolucije stajališta HSS-a koji je priznao državu, dinastiju i ustavno uređenje, dvije političke stranke konstatirale su da se nalaze na jednakom gledištu prema osnovama države. Radikale je posebno sokolila činjenica da je takvo gledište usvojila najveća hrvatska stranka, pa ima izgleda da će takav pogled, „kao jedini zdrav“, prihvatiti i ostali hrvatski politički krugovi. Slijedom sporazuma i činjenice da su dva naroda koja su stoljećima bila razdvojena, sada spojena ne samo faktično, nego i uvjerenjem i osjećajima, HSS i NRS izjavljuju kako žele sastaviti vladu pod predsjedanjem Nikole Pašića.⁶¹⁸⁴

Radić je sporazumu pristupio posve iskreno, svjedoči Svetozar Pribićević koji je i sam u početku mislio da je posrijedi njegov tek taktički potez. Drugi su sudionici sporazuma imali svoje računice. Od radikalsko-radićevskog sporazuma najviše se okoristio kralj Aleksandar, dok je Pašić zapravo bio nesklon sporazumijevanju s HSS-om, vjerujući kako će to naškoditi prestižu njegove stranke.⁶¹⁸⁵ Ne valja zanemariti ni okolnost da je i sam Radić u narednom razdoblju svojim kontradiktornim izjavama, ponekad vehementnim napadajima a ponekad slabo argumentiranim obranama vladine politike nedvojbeno pridonio oprezu koji je sporazum budio na srpskoj strani. Radićevo je držanje zasigurno negativno utjecalo na radikalska stajališta, ali su njegova kapitulacije i sklapanje sporazuma s Pašićem naveli Aleksandra da u srpnju donese odluku kojom se sastav vlade povjerava Pašiću. Tako je 18. srpnja 1925. sastavljena nova vlada iz koje je izbačen Pribićević, koji se nikad više ne će vratiti u ministarsku stolicu, a Radić je

⁶¹⁸¹ Do verifikacije mandata došlo je tek tri mjeseca kasnije. Opš. R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 269.-270., 273.

⁶¹⁸² Napominjući kako je izraz „kapitulacija“ za sporazum HRSS i radikala prva iz propagandnih razloga upotrijebila Komunistička partija Jugoslavije, B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke*, 202. ističe da se zapravo ne radi o nekom „oštrijem zaokretu iznuđenom pritiskom režima“, jer je vodstvo HRSS-a bilo od ranije spremno na kompromise, o čemu svjedoče izjave o prihvaćanju monarhije engleskog tipa, pripravnost na ulazak u parlament, odricanje od zahtjeva na federaciju i sl. Nema, međutim, dvojbe o tome da se raniji Radićevi koraci, pa i izjave koje se ne mogu smatrati sasvim *platoniskima*, imali neusporedivo manje značenje od javnog, izričitog i bezuvjetnog demonstriranja odanosti jugoslavenskoj državi, koje i Tuđman naziva kapitulacijom (F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 455.).

⁶¹⁸³ Zaključci o tome doneseni su na sjednici održanoj 26.IV.1925. u Zagrebu. (R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 271.)

⁶¹⁸⁴ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 274.-276. Tekst sporazuma v. i u: *Hrvatske novine*, 2/1926., br. 8, 20.II.1926., 1.

⁶¹⁸⁵ S. PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, 57.-58.; B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 202.-203.

aktom o aboliciji pušten iz zatvora. U novoj je vladi Pavle Radić postao ministrom agrarne reforme, Nikola Nikić ministrom šuma i ruda, Benjamin Šuperina ministrom pošta i brzjava, a Ivan Krajač ministrom trgovine i industrije. Nakon što je u studenom iste godine Velja Vukićević predao ostavku na mjesto ministra prosvjete, Radić je 18. studenoga 1925. postao ministrom prosvjete.⁶¹⁸⁶

Ne će taj ministarski mandat i uopće radićevsko sudjelovanje u vladi naići na opće odobravanje hrvatskog naroda, a još oštrije kritike pratit će prve Radićeve javne istupe nakon kapitulacije. Kad je Aleksandar u srpnju odlučio iz zatvora pustiti njega, Mačeka, Predavca, Košutića, Krnjevića i S. Košutića, Radić se je 18. srpnja obratio kralju brzjavnom zahvalnicom koja je odjeknula kao bomba, baš kao i čestitke predsjedniku nove „vlade sporazuma“ Pašiću i predsjedniku kluba Narodne radikalne stranke Ljubi Živkoviću. Tako patetične izraze jugoslavenstva i odanosti Karađorđevićima malo je tko mogao očekivati, a sam je ton brzjavnih poruka bio ponižavajući.⁶¹⁸⁷ Objavljivanje ovih brzjava u režimskom tisku bez dvojbe je bilo sračunato na kompromitiranje Radića kao osobe i onemogućenje njegova povratka na stare političke pozicije.⁶¹⁸⁸

Osobito kritični prema Radićevu zaokretu bili su pravaši. Ante Pavelić je to nazvao izdajom i vjerolomstvom,⁶¹⁸⁹ a jedva blaži su bili zajedničari i Ante Trumbić koji im se je bio još ranije pridružio. U rujnu 1925. u Splitu je održana *Hrvatska konferencija protivnika nove Radićeve politike*. Tom je prigodom 12. rujna donesena rezolucija kojom se utemeljuje Hrvatski narodni federalistički savez u koji je ušla i Hrvatska zajednica. Taktika te nove grupacije svodila se je na naglašavanje republikanstva i federalizma, kako bi se rehabilitiralo vodstvo Hrvatske zajednice koje je ranijih godina bilo na monarhističkim, pa i unitarističkim pozicijama. Time se je

⁶¹⁸⁶ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 276.-277., 299.-302. Obzorova *Spomen-knjiga*, 116. navodi drugi nadnevak: 17.XI.1925.

⁶¹⁸⁷ Aleksandru je Radić poslao sljedeći brzjav: „Slavenskom vidovitošću, državničkom ocjenom prilika i ljudi, mirom uzvišenoga roditelja, odlučnošću plemenitoga značaja svoga, a u savršenom skladu sa sjajnim slobodarskim i ustavno-parlamentarnim tradicijama doma Karađorđeva, – pospješili ste i osigurali ste narodni sporazum kao veliko djelo narodnoga izmirenja na seljačkom osnovu rada i poštenja, na ustavnom temelju zakonitosti, ravnopravnosti i slobode, a u težnji k vječnim idealima čovječnosti, pravice i mira. Da Bog blagoslovi i poživi Vaše Veličanstvo i naš cijeli vladalački dom! Stjepan Radić.“ (R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 277.-278.) Slično je intoniran i brzjav Pašiću: „Kroz svu gustu maglu međusobnoga nepoznavanja i nepovjerenja, te kroz još gušću mrežu laži i spleta Vi ste bogodanom pronicavošću svoga uma prozreli svu veličinu, ali i svu težinu narodnoga sporazuma, pa ste ovo veliko djelo gotovo nečujno i nevidljivo utvrdili i usavršili, da mi Hrvati i Srbi – kao srčika sveukupnoga naroda našega i kao stožer nove zajedničke države naše – ustrajnim i zajedničkim radom postepeno izgradimo uzor slavenske seljačke države u sretnoj slobodi, u sveopćoj prosvjeti i blagostanju, te u praktičnoj provedbi čovječnosti, pravice i mira. Dao Vam Svevišnji doživjeti što zdravije i obilnije plodove iz ovoga Vašega velikoga djela.“ Živkoviću je, pak, Radić brzjavio: „Čestitam Vama i klubu na dubokom razumijevanju zajedničkih seljačkih, narodnih i državnih potreba i težnja, te na slozi i odlučnosti, kojom ste prihvatili narodni sporazum. Hvala Bogu, narodu i kralju! Stjepan Radić.“ (Isto, 278.)

⁶¹⁸⁸ U literaturi se običava tvrditi da je Radić „bio prisiljen čak i dijelove tog brzjava stilizirati prema doslovnoj narudžbi iz Beograda“, ali za to do dana današnjega nisu pronađeni dokazi. Postoji, doduše, prijedlog Josipa Vandekara prema kojem bi „bilo dobro“ da se u brzjav umetne fraza „u skladu sa sjajnim tradicijama doma Karađorđeva“. Usp. I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 209.

⁶¹⁸⁹ A. PAVELIĆ, „Smije li se zdvajati?“, *Kalendar Hrvatski Blok za god. 1926.*, u: A. PAVELIĆ, *Putem Hrvatskog Državnog Prava. Članci-Govori-Izjave I., 1918-1929., Djela IV.*, Buenos Aires-Madrid, 1977., 157.-158.

htjelo privući nezadovoljnike Radićevom politikom, a Savez se je 11. siječnja 1926. preimenovao u Hrvatsku federalističku seljačku stranku, te je dotadašnji predsjednik Hrvatske zajednice Ivan Lorković postao predsjednikom HFSS-a.⁶¹⁹⁰

S drugačijih je, izrazito jugoslavenskih pozicija Radića napadao Pribićević koji se je našao i osobno povrijeđen time što je izbačen iz vlade i zamijenjen onima koje je do jučer progonio kao neprijatelje države. U novim je okolnostima on žestoko napadao radikalsku i Radićevu prevrtljivost, a na skupu u Splitu 12. rujna 1926. izrazio je žaljenje što se u doba primjene Obznane protiv HRSS-a nije još oštrije obračunao sa separatističkim snagama kako bi spasio narodno jedinstvo. Ocijenio je da je sramota što jugoslavensku državu pred Društvom naroda zastupa i osoba poput Stjepana Radića.⁶¹⁹¹

U skladu sa svojim uvjerenjem da se samo iz pozicije vlasti mogu cjelovito promicati nacionalni interesi, Ivo Pilar je bio među onima koji su odobravali izlazak Radića i njegove stranke iz apstinencije. Moguće je da su mu imponirale i neke Radićeve izjave protiv političkih aspekata crkvenog djelovanja, iako nema dvojbe o tome da na dio tih izjava nije gledao blagonaklono, napose kad su posrijedi bile one u kojima je prvak HSS-a počeo zagovarati narodno jedinstvo.⁶¹⁹² Kratkoročno gledano, za Pilara nije bila nebitna činjenica da je Radić dobio upravo resor prosvjete. S tog je položaja on pokušavao ispraviti bar dio nepravdi koje su Hrvatima nanesene prethodnih sedam godina. Rehabilitirao je i ponovno aktivirao oko 400 hrvatskih učitelja i četrdesetak profesora, polučio podignuće visoke trgovačke i prometne škole u Zagrebu u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu s rangom fakulteta. Istodobno se je oštro suprotstavio tendenciji stvaranja Jugoslavena školskim odgojem, jer će to, kako je on isticao, učiniti život, dok smo mi danas Srbi, Hrvati i Slovenci.⁶¹⁹³

Radićeva nastojanja da se prosvjetna razina hrvatskog (ali i drugih) naroda podigne, kao i njegovo inzistiranje na narodnoj individualnosti hrvatskog naroda te na potrebi ostvarenja potpune ravnopravnosti i pravednog poretka, izazivala su otpore na strani njegova partnera u koalicijskoj vladi, srpskih radikala. Posebno ih je zabrinula skrb koju je HSS pokazivao prema Hrvatima u BiH te pokušaji da se u dalmatinskoj Hrvatskoj iz aparata vlasti uklone pristaše Svetozara Pribićevića i pribićevićevske batinaške protuhrvatske politike koja se vodila

⁶¹⁹⁰ Opš. H. MATKOVIĆ, „Hrvatska zajednica“, 130.; Ljubomir ANTIĆ, „Hrvatska federalistička seljačka stranka“, *Radovi*, vol. 15, Zagreb, 1982.; 163.-222. Tekst Splitske rezolucije objavljen je kao prilog federalističkih glasila, pa tako i kao prilog sisačkih *Hrvatskih novina*, 1/1925., br. 37, 19. IX. 1925., 3.-4. Iste su novine u br. 3 od 16. I. 1926., 1.-2. donijele dokumente s osnivačke skupštine HFSS-a.

⁶¹⁹¹ H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, 199.-200.

⁶¹⁹² U kontekstu rasprave o klerikalnoj opasnosti, Radić je dao kasnije često citiranu i zlorabljenu izjavu, da se „naš hrvatski narod ne će nikada pravo sliti sa srpskim, dok se Hrvati ne oslobode Rima, i to posvema. Ne mogu Hrvati prijeći u pravoslavlje. To nije potrebno, jer bi tu odmah izbile velike i jake kontraakcije. Ali ja sam uvijek o tome razmišljavao, da bi trebalo stvoriti hrvatsku crkvu, nezavisnu od Rima, nacionalnu, koja bi se lako – tokom vremena – spojila sa Srpskom pravoslavnom. Zato naravno treba mnogo rada; jer nije dosta dobiti za to inteligenciju, već to moraju prihvatiti mase. (...) Znate, ja mislim, da nema potpunog narodnog ujedinjenja bez vjerskog.“ (R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 285.-286.)

⁶¹⁹³ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 299.-302.; F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 460.-463.

posljednjih godina. Nema, doduše, podataka o tome, je li novi ministar pomagao i pripreme za kranimetrijska mjerenja zagrebačkih školaraca koja je provodila Antropološka sekcija Sociološkog društva, ali je sasvim jasno da se protiv volje ministara prosvjete (koji resor je sredinom travnja 1926. preuzeo Miloš Trifunović) te ministra narodnog zdravlja Slavka S. Miletića to ne bi moglo provesti. No, i ostali ministri iz Radićeve stranke dobili su resore koji su – napose još onaj agrarne reforme te trgovine i industrije – Pilaru bili zanimljivi i iz nacionalno-političkih razloga.

U svome spomenutom predavanju „o životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, Pilar je pokazao da je donekle modificirao sociološka gledišta koja je zastupao koju godinu ranije. Još naglašenije nego prije osporio je mehaničko uspoređivanje ljudskog organizma s narodom odnosno primjenu „antropomorfog naziranja“ na povijest naroda, odlučno tvrdeći da nije moguće na skup organizama doslovno prenijeti zakon koji se odnosi na samo jedan organizam. Nema, naime, nikakve dvojbe da nam povijest pokazuje – tumači on – da su neki narodi nestali (Kaldejci, Asirci, Feničani, Rimljani itd.), da su neki s nekadašnje veličine spali na neznatne ostatke (nekadašnji Egipćani, Grci, Kelti, Tatari itd.), a da neki svojedobno jedva poznati i zamjetni narodi sad izlaze na povijesnu pozornicu. Drugim riječima, kaže Pilar, mi još živimo „u periodi koju smijemo, dapače i moramo nazvati nacionalističkom“, ali o postanku naroda zapravo znademo vrlo malo.⁶¹⁹⁴ Upravo propast jednih i dizanje drugih naroda jasno pokazuju da narodi ne moraju umrijeti, iako njihova stagnacija i propast u određenoj mjeri podsjeća na stagnaciju i propast pojedinca.

Potom je Pilar izložio dostignuća moderne biokemije i medicine te upozorio na važnost koju za pojedinca, a posljedično i za zajednicu, imaju umjeren život i ustezanje od prekomjerne hrane i tjelesnog uživanja. Učinio je to upravo prema shemi koju je zastupala službena medicina i koja se je u to vrijeme promicala na stranicama *Glasnika Ministarstva narodnoga zdravlja* (koji je prestao izlaziti krajem 1925., ali je obnovljen u drugoj polovici 1927.) te *Glasnika Centralnoga higijenskog zavoda*. Naglašavajući da je takav životni režim i njemu samomu pomogao da se izliječi od teškog oblika neurastenije (što je bolest koju drugdje, koliko je poznato, nije spominjao!), Pilar je krenuo u objašnjavanje antropoloških, socioloških i drugih momenata o kojima ovisi sudbina naroda. Za nj nema nikakve dvojbe o tome da su moralna degeneracija i smanjenje prirodnog prirasta („sustav dvoje djece“) među glavnim razlozima propasti naroda, a uzrok tim pojavama je uljuljkivanje u sigurnost koju donose politička moć, blagostanje, luksuz te neumjerenost uživanja u jelu i piću. Prema njegovu mišljenju, nema jasnijeg primjera za to od sudbine Rimljana koji su propali baš zato što su prethodno zagospodarili svijetom te su se potom prepustili tjelesnim užicima i dekadenciji uslijed čega je došlo do fiziološke degeneracije koja, uvjeren je Pilar, vodi izravno prema kulturnoj degeneraciji.⁶¹⁹⁵ Ako se je to dogodilo narodu koji

⁶¹⁹⁴ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (1), *Hrvat*, br. 1880, 3. IV. 1926., 20.

⁶¹⁹⁵ Isto, 21.-22.

je za nj bio politički najdarovitiji narod u povijesti,⁶¹⁹⁶ onda je jasno da opasnost prijeti i manje darovitima.

Takvo shvaćanje, koje je kod Pilara postojalo poodavno i koje je opširno elaborirao u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*, u kojoj je razglabao o novijim medicinskim spoznajama i o negativnoj ulozi „mokokisa“ (kako je prozvaao mokraćnu kiselinu),⁶¹⁹⁷ potaknut će ga da sa skupinom istomišljenika uskoro prione osnivanju Vegetarskog društva u kojem će, kao što je spomenuto, održati niz predavanja o prednostima vegetarijanskog načina života, kojemu se je on bio priklonio još prije dvadesetak godina. Ta predavanja, nažalost, nisu sačuvana, pa je moguće samo pretpostavljati da su se bavila sličnim temama.

Međutim, nisu samo materijalni, fizički čimbenici sudbonosni za razvitak naroda. Od „idejnih momenata“ koju utječu na njihovu propast ili napredak, nastavlja Pilar u svome predavanju o razvitku naroda, na prvom je mjestu religija: „Religija igra u životu naroda najveću, upravo sudbonosnu ulogu. Sudbina rasa i naroda ovisi upravo o tome, uz koju religiju taj narod prione.“⁶¹⁹⁸ O iznimnoj važnosti religije Pilar je govorio i u svojoj knjizi iz 1922. godine,⁶¹⁹⁹ ali joj tada ipak nije pridavao presudnu važnost. Iz sadašnje, nove formulacija jasno proizlazi Pilarovo shvaćanje da je rasna podloga zapravo sporedne važnosti: neusporedivo važniji su religija i politički izbor samoga pojedinca.

Potom on nastavlja tumačiti zašto je tako: pravi impulsi za ljudsko djelovanje samo prividno dolaze iz racionalnog područja, u stvarnosti su oni potekli iz iracionalnoga, osjećajnog dijela ljudske osobnosti. Upravo to je područje kojim dominira religija koja može čovjeka navesti i na poduzimanje najneprirodnijih djela. Zato se ne treba zavarati, napominje Pilar, kao što se je to učinilo znanstvenicima 19. stoljeća, da se religiju može nadoknaditi znanošću. To je silna zabluda, kaže on, i to zabluda koja je za posljedicu imala „dogmatizovanje znanosti“ odnosno pretvaranje bezvjerstva u svojevrsnu novu religiju. Danas se sa sigurnošću može kazati, naglašava Pilar, da široki slojevi pučanstva nikad ne će moći živjeti bez religije.⁶²⁰⁰

No, važnost religije izvire iz još jednog aspekta, aspekta koji nema iracionalnu dimenziju. Velika, čak presudna uloga religije, piše dalje Pilar, potječe otuda što je ona „ujedno i jedan zaokružen sistem praktične filozofije“, pa su mnoge religije tek filozofski sustavi koji su oblikovani u religijskoj formi. Čak i one religije čiji osnivači nisu imali duboku filozofsku spremu, u kasnijoj su fazi svog razvitka tražile filozofsku podlogu. Tako je, primjerice, kršćanstvo koje je „po biti svoga osnivatelja samo jedan grandiozni etički pokret“, kroz sv. Pavla

⁶¹⁹⁶ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 171.

⁶¹⁹⁷ Isto, 266.-270. i dr.

⁶¹⁹⁸ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (2), *Hrvat*, br. 1929, 5. VI. 1926., 6.

⁶¹⁹⁹ ISTI, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 182., 223.-224.

⁶²⁰⁰ Isto. Zanimljivo je da je pritom Pilar u biti prihvatio stajalište niza austrijsko-njemačkih teologa koji su još prije Prvoga svjetskog rata isticali da darvinistička teorija u Haeckelovoj interpretaciji predstavlja novu religiju, što zapravo nije tajio ni sam Haeckel. Opš. Vitus BRANDER, *Der naturalistische Monismus der Neuzeit oder Haeckels Weltanschauung*, Paderborn, 1907.; Joseph ENGERT, *Der naturalistische Monismus Haeckels*, Wien, 1909.; J. UDE, *Monistische oder teleologische Weltanschauung?*, Graz, 1907.; ISTI, *Darwinismus und sein Einfluss auf das moderne Geistesleben*, Graz-Wien, 1909.

dobilo filozofsku podlogu (iako se je paulinizmom, napominje Pilar, po sudu mnogih, otuđilo od prvobitnih Isusovih ideja).⁶²⁰¹

Makar Isusa ovdje nije nazvao Kristom – jednako su, uostalom, često puta postupali i mnogi kršćanski mislioci, a ni kod samoga Pilara nema dosljednog izbjegavanja da se Isusa nazove imenom koje označava Mesiju odnosno Pomazanika Božjega – Pilar je osjetio potrebu i ovdje sebe svrstati u kršćane, pa je dometnuo kako „mi kršćani“ danas u djelima kršćanskih autoriteta i u patristici lako prepoznajemo utjecaje stoičke filozofije, Platona i Aristotela. Također i islam, koji – prema Pilaru – „nije etički pokret kao kršćanstvo, nego jedna religija sa pretežno socijalnim i državno-političkim tendencijama, i koji takodjer po svome osnivatelju nije dobio osobito duboke filozofske fundacije, slično kao i kršćanstvo posiže za misaonim gorostasom Aristotelom.“⁶²⁰² Zato se je aristotelizam udomaćio u arapskoj filozofiji, nastavlja on na istome mjestu, dodajući kako je sličnih pojava bilo i u BiH, gdje je Mehmed Spaho, otac sadašnjega prvaka JMO-a, bio poznati aristotelist.

Važnost religije za sudbinu naroda, nastavlja Pilar, izvire još iz toga što je religija kao takva nositeljica „svjetozrenja“ odnosno „svjetonazora“, pa sudjeluje kod stvaranja ne samo individualnoga, nego i nacionalnoga karaktera. Nitko ne će poreći – podsjeća on – da je katolicizam doprinio stvaranju francuskoga karaktera, ili protestantizam engleskoga. No, to isto vrijedi i za Hrvate i za Srbe: na njihovo oblikovanje kao dvaju zasebnih naroda zasigurno su utjecali i drugi momenti, poput rase i odvojenih povijesti, ali ništa nije imalo tako snažan utjecaj kao što su ga imali katolicizam i pravoslavlje.⁶²⁰³

Pritom se može donijeti općenita ocjena, kaže Pilar, da je religija „dobro sredstvo za afirmaciju“ onda kad narodu daje biološku snagu. To vrlo jasno pokazuju Kinezi i Židovi, jedina dva velika historijska naroda koji su preživjela tisućljeća povijesti: kod oba ta naroda to je postignuto na približno sličan način – „religioznim kultusom institucije obitelji“.⁶²⁰⁴ No, kao što religije pomažu afirmaciji naroda (jer u protivnome postaju uzrokom narodne smrti), vrijedi i obrnuto: mogu napredovati samo one religije koje svojim vjernicima daju snagu da se afirmiraju u životu.⁶²⁰⁵ Zato se može reći da nije svaka religija za svaki narod, uvjeren je Pilar.⁶²⁰⁶

Klasičan primjer utjecaja religije na jačanje naroda, prema njegovu mišljenju, pruža zoroastrizam u Perziji: narodni preporod Perzijaca započinje obnovom „jedne snažne i dobre religije“ kao što je zoroastrizam koji je obnovio snagu perzijskog naroda i dao mu sposobnost za narodnu veličinu. „Tako u vlastitoj našoj historiji vidimo rastvaranje bogomilstva, koje je u svom početku jedan hrvatski narodni religiozni pokret, a po vremenu [vremenom je] postalo jedan osnovac bosanskoga separatizma i bosanske države“, no kad se je ono dogmatski približilo katolicizmu i pravoslavlju te izgubilo svoje prvobitne značajke – o čemu, kao što ćemo vidjeti

⁶²⁰¹ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (2), *Hrvat*, br. 1929, 5. VI. 1926., 6.

⁶²⁰² Isto.

⁶²⁰³ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (3), *Hrvat*, br. 1930, 7. VI. 1926., 4.

⁶²⁰⁴ Isto.

⁶²⁰⁵ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (4), *Hrvat*, br. 1931, 8. VI. 1926., 4.

⁶²⁰⁶ ISTI, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (5), *Hrvat*, br. 1932, 9. VI. 1926., 4.

kasnije, prema Pilaru jasno govori oporuka gosta Radina Butkovića iz 1466. godine – propala je bosanska država.⁶²⁰⁷

Religija je, dakle, prema Pilaru, „najvažniji idejni momenat“ koji utječe na narodni život, a za njim slijede narodna kultura, politički i geofizički čimbenici.⁶²⁰⁸ Uz njih treba imati na umu i „momenat rasni ili etnički“, nastavlja on, pokazujući da ni sam ne razlikuje precizno rasu od etnosa. To nije moguće shvatiti, kaže on, ako nemamo na umu prirodu naroda: „Narod je jedan više jezični, kulturni i historičko-državni, nego etnički ili rasni pojam. Drugim riječima: naroda, koji bi bili rasno čisti i jedinstveni, danas nema. Svaki narod na svijetu je produkt etničkoga miješanja od više naroda i više rasa. To proizlazi iz one moralne sheme, po kojoj postaju narodi.“⁶²⁰⁹ Svi „historički narodi“, vraća se Pilar svomu starom tumačenju, nastali su na isti način: jedno jako pleme podvrgava svojoj vlasti druga plemena na određenom području te za održavanje svoje vlasti organizira aparat koji se naziva državom. Unutar te države tijekom stoljeća se asimiliraju svi stanovnici, pa nastaje jedan jezik, jedna historijska tradicija, jedan mentalitet, dakle i – jedan narod.⁶²¹⁰

Na taj način je nastao i hrvatski narod, pri čemu je prilično jasno, naglašava Pilar, da stari Hrvati, koji su pokorili ostale slavenske i neslavenske elemente te im nametnuli svoju vlast i ime, „jedva su bili etnički [sic!] jedinstveni. Moramo si najvjerojatnije i kod njih predstaviti gospodujuće elemente čisto arijske pasmine [sic!] i onda sluge i robove finskoga i turanskog podrijetla.“⁶²¹¹ Nakon toga su se Hrvati miješali s brojnim drugim narodima pa su postali zapravo etnički mozaik. A dok u praksi vlada tendencija da se svi ljudi smatraju jednakima, primjećuje Pilar, noviji smjerovi u znanosti hoće pokazati kako su ljudske rase nejednake. Središnje mjesto u tom smjeru predstavlja rasprava grofa Gobineaua koji je to učenje, prema Pilaru, konačno uveo u znanost. Međutim, „u taj izvanredno zapleteni problem mi se ne možemo upustiti, tim manje, što mi danas još nemamo točno određenoga pojma što je to 'rasa'. Naša jezična praksa uzima ovaj pojam izvanredno široko, jer se govori o latinskoj rasi, a svaki i malo antropološki naobraženi čovjek zna, da pogotovo Latini, a u potpunoj strogosti pojma ni Slaveni nisu nikakova rasa, nego jedan etnički i rasni konglomerat.“⁶²¹²

Pilar zato zaključuje: prvo, svi postojeći narodi su rasni i etnički konglomerat; drugo, nisu sve rase jednako „obdarene“, ali tu tvrdnju ne treba uzimati apsolutno, što pokazuje već činjenica da Kinezi imaju kulturu koja je u neprekinutu kontinuitetu stara šest tisućljeća, i treće, sposobniji narodi

⁶²⁰⁷ Isto. Literatura o zoroastrizmu je skoro nepregledna. Osnovne obavijesti v. u Mary BOYCE, *A History of Zoroastrianism*, I-III, Leiden – Köln, 1975. -1982., Knjiga je dostupna u elektroničkom obliku na <https://archive.org/stream/AHistoryOfZoroastrianism>. Zanimljivo je da je, kako tvrdi Vjekoslav LASIĆ, *Slobodna Hrvatska – moj san*, Zagreb, 1998., 31. jedan hrvatski katolički biskup 1976. u Frankfurtu izjavio da su Hrvati, primajući kršćanstvo, „iz dobre vjere prešli u još bolju“.

⁶²⁰⁸ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (5), *Hrvat*, br. 1932, 9. VI. 1926., 4. Do sličnog je zaključka došao i M. ŠUFFLAY, „Katolička crkva i Hrvati“, *Hrvatsko pravo*, 20/1929., br. 5228, 20. VIII. 1929., 1., u: *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 25.-27., koji je, međutim, tvrdio da je na oblikovanje hrvatske nacije presudno utjecao katolicizam.

⁶²⁰⁹ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (5), *Hrvat*, br. 1932, 9. VI. 1926., 4.

⁶²¹⁰ ISTI, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (6), *Hrvat*, br. 1933, 10. VI. 1926., 4.

⁶²¹¹ Isto.

⁶²¹² Isto.

imaju više političke vlasti i gospodstva.⁶²¹³ Novi problem, priznaje Pilar, nastaje, međutim, onda kad se hoće definirati ta „sposobnost“, tim više što je očito da ona nema veze samo s rasnom podlogom, nego i s religioznim i historijskim odgojem te s „biološkim probirom“ – to je njegov prijevod njemačke imenice *Auslese* – odnosno smišljenim (eugeničkim) poticanjem snažnijih elemenata. Na hrvatskome se i na srpskom primjeru ta razlika dosta jasno vidi, drži Pilar koji smatra da je pravoslavlje zaslužno za naglašeniji politički dar te za snažniju volju i aktivniju inteligenciju kod Srba, dok je katolištvo odgajalo apolitičan element, ali je zato naprednije u kulturnome i u etičkom pogledu.⁶²¹⁴

U završnome dijelu svog predavanja Pilar je napomenuo kako je antropologija mlada znanost, pa je na temelju dosadašnjih njezinih rezultata „vrlo teško stvarati zaključne sudove“.⁶²¹⁵ Nakon te ograde on ocjenjuje da se ipak može držati kako je za sudbinu naroda vrlo važan njegov etnički odnosno rasni sastav, kao i otporna snaga vodećega sloja koji kod pripadnika arijske rase općenito propada zbog odavanja životnim porocima i neumjerenostima. Mi zasad, kaže on, još ne znamo rezultate „svjestne eugenetike“ koju su u posljednjim desetljećima počeli provoditi „kulturni narodi, na čelu im sjeverni Amerikanci, a za njima Nijemci, Englezi, Skandinavci, čak su i Mađari počeli u tom smjeru raditi“, ali Pilar ne isključuje mogućnost da neki novi tip, nastao miješanjem arijaca s drugim rasama, dostigne, pa i prestigne arijce.⁶²¹⁶

Videći očito u tome prigodu za Hrvate i druge Slavene koji su također takva jedna „mješavina“, Pilar zato predlaže da jedna „praktična eugenetika“ utvrdi jedan stalni tip (*Dauertypus*) koji će harmonično povezati sve te raznorodne elemente i dati da njihove odlike dođu do izražaja. Uz to je za povoljan razvitak naroda potrebno razvijati fizičku, a s njom skopčanu i duševnu i moralnu snagu, te težiti etičkome harmoniziranju i formuliranju „povoljne misaone organizacije u jednoj visoko stojećoj religiji i filozofiji, koja tome narodu odgovara, daje mu snagu, da znade preboljeti, dotično paralizirati pojave kulturne degeneracije i stvoriti toliku političku i kulturnu stabilnost za svoje narodno djelo, da se može etnički formirati u jedan trajan, za život sposoban tip.“⁶²¹⁷

Sve u sve, iako je i dalje zadržao stajalište da je vrijednost pojedinca neprocjenjiva i nenadoknadiva, Pilar je u ovome predavanju ipak težište stavio na narod, i to ne samo u naslovu. Pojedinaac i nadalje ima individualna prava i individualnu obvezu tjelesno, umno i kulturno se uzdizati (*samoodgajati*), ali su sada, u izmijenjenim političkim okolnostima, i pred narod kao kolektivitet postavljeni jasni zahtjevi. No, iako se je inače priznavao katolikom – i to povremeno pokazivao na razini vanjskih manifestacija, a ponekad spomenuo i u svojim predavanjima – iz ovih je Pilarovih izlaganja posve jasno da on katolištvo u njegovoj službenoj, ortodoksnoj verziji nije nužno držao „odgovarajućom religijom“ za hrvatski narod. Na temelju raspoloživoga gradiva nemoguće je sa sigurnošću ustanoviti koliko je tomu pridonijela njegova mladenačka

⁶²¹³ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (7), *Hrvat*, br. 1934, 11. VI. 1926., 4.

⁶²¹⁴ Isto.

⁶²¹⁵ I. PILAR, „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“, (8), *Hrvat*, br. 1935, 12. VI. 1926., 7.

⁶²¹⁶ Isto.

⁶²¹⁷ Isto.

naprednjačka poputbina, koliko negativni dojmovi poneseni iz sukoba HNZ-a s nadbiskupom Stadlerom (koji su svoju reprizu u blažem obliku doživjeli među bosansko-hercegovačkim Hrvatima i nakon Prvoga svjetskog rata!), a koliko ekspanzija radićevske ideologije koja je sadržavala i nejasnu protukatoličku notu, odnosno u svakom slučaju prepoznatljive elemente predkršćanske, poganske mitologije, ikonografije i simbolike.

No, taj zaključak će Pilara usmjeriti na pomnije istraživanje fenomena bosanskih krstjana i studij pravoslavlja. Njima se je on bavio još za boravka u Bosni, a tijekom 20-ih godina 20. stoljeća to čini još intenzivnije. Ta istraživanja urodit će njegovim studijama o „bogumilstvu“,⁶²¹⁸ o dualizmu u vjeri starih Slavena, te o sv. Savi, koje će i objaviti za života. Ako se njime nije bavilo njegovo nesačuvano predavanje u Sociološkome društvu koje je održao 16. prosinca 1926. i u kojem je on – prema vlastitim riječima – „otvorio niz predavanja o religioznim pitanjima“, ponovno naglašavajući da religiju smatra „najutjecajnijim faktorom u životu naroda“,⁶²¹⁹ čini se da se posebnome proučavanju katolištva sa sociološkoga i sociopsihološkoga gledišta ipak nije posvetio. Kao što ćemo vidjeti kasnije, postoje indiciji da je i to predavanje iz prosinca 1926. bilo zapravo posvećeno „bogumilima“. To bi značilo da iza Pilara nije ostao sačuvan tekst niti predavanje koje bi se specifično bavilo katolištvom. Zato i svaku ocjenu njegova odnosa prema katolištvu na temelju raspoloživih fragmenata valja uzeti s rezervom, a razlozi zbog kojih je izbjegao izravnu analizu katoličkog učenja mogli su biti mnogostruki.

Možda je želio izbjeći sporove s crkvenim krugovima (jer njegova stajališta svakako u mnogočemu nisu bila podudarna sa službenim stajalištima Katoličke crkve), a možda su njegovu pozornost pred kraj dvadesetih godina zaokupili drugi, politički događaji i teška ekonomska kriza. No, baš zbog tih razloga je metodološki ispravnije njegova predavanja i eseje o „bogumilstvu“, gospodarskoj krizi, o onome što je držao hrvatskim narodnim manama te o potrebi i načinima kako da se ojača položaj hrvatskog naroda, prikazati u kontekstu njegove sve dinamičnije političke aktivnosti od 1927./28. do smrti 1933. godine. Makar on i u tim raspravama pokazivao nagnuće prema sociološkoj interpretaciji političkih, ekonomskih, pa i historiografskih tema i pitanja, nema nikakve sumnje da su ga na njihov studij nagonili primarno politički razlozi i motivi, jer i onda kad je želio nastupati kao nepristrani znanstvenik, Pilar je zapravo postupao kao političar, s jedinom razlikom da nije imao neposrednih stranačko-političkih ciljeva i interesa, nego je računao s dugotrajnim procesima i težio postignuću trajnih rezultata.

Iako sa smanjenim intenzitetom, antropološkim se je pitanjima kao dijelom svojih socioloških studija on nastavio baviti i u 1927. godini.⁶²²⁰ Pred kraj 1926. *Mjesečnik Pravničkoga društva* donio je članak Lea Rottera „O socijologiji i socijološkoj primjeni“ na koji je Pilar

⁶²¹⁸ I. PILAR, *Bogumilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem. Dva predavanja Dra Ive Pilara, što ih je na 10. veljače i 10. ožujka 1927. održao u Sociološkom društvu u Zagrebu*, s. 1. & s. a. [Zagreb, 1927.]

⁶²¹⁹ I. PILAR, *Bogumilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*, 22.

⁶²²⁰ On je bio i jedan od uzvanika svečanog obilježavanja 70. obljetnice života i 50. obljetnice rada D. Gorjanovića-Krambergera, koja je 2. veljače 1927. održana u sabornici na Trgu sv. Marka. Opš. „Jubilej prof. Gorjanovića“, *Priroda*, 17/1927., br. 2-3, veljača-ožujak 1927., 59.-61. Gorjanović Kramberger je, inače, bio na Sveučilištu asistent Pilarovu ocu Gjuri.

odlučio reagirati, pa je isti časopis u drugoj polovici 1927. objavio njegov tekst pod naslovom „O sistematizovanju socijologije“.⁶²²¹ I taj je članak važan vrlo za razumijevanje Pilarovih socioloških i antropoloških pogleda.⁶²²²

O odnosima između njega i Rottera ne znamo zasad ništa, ali da su se poznavali, proizlazi već iz činjenice da su obojica bili odvjetnici u Zagrebu, tada ipak neveliku gradu. S nizom Rotterovih postavki Pilar se nije slagao, ali je svakako važno istaknuti da je nakon ovih polemičkih Pilarovih rečenica Rotter održavao i predavanja u suradnji sa Sociološkim društvom,⁶²²³ što sugerira da su obojica bili spremni saslušati i drugačije mišljenje te i nakon toga nastaviti kolegijalnu suradnju. Pilar se, naime, nije složio s Rotterovom sistematizacijom primijenjene sociologije i njegovim protezanjem sociologije na psihološke pojave. Ta je tvrdnja bila neobična, jer je zapravo u svojim tekstovima zastupao bitno drugačije stajalište. „Socijologija se može protezati samo na socijalne pojave, a nipošto na psihološke“, isticao je sada Pilar, naglašavajući kako je naprije potrebno sistematizirati sociologiju, da bi se tek potom moglo pristupiti sistematizaciji primijenjene sociologije.⁶²²⁴

Podsjetio je pritom kako se je i sam našao pred sličnim problemom „već u početku svojega rada u Socijološkom društvu“, pa je u studenome 1924. održao predavanje pod naslovom „Biološki osnovi socijologije“. I sada, nakon dvije i pol godine, on drži da je tada ispravno zaključivao kako je „biološko posmatranje socijologije polag današnjeg stanja znanosti neopohodno nužno“.⁶²²⁵ Iako su – kaže on – najvrjedniji dijelovi programa koji je on svojedobno bio izradio za Sociološko društvo, u praksi propali, ipak i danas on ponavlja: „Osnovna ideja moga prijedloga za sistematizovanje socijologije jest uvjerenje, da je biološki faktor, t. j. nagon samouzdržanja najjači faktor kod postajanja konkretnih socijalnih oblika ljudske društvene zajednice. Čovjek ne udružuje se radi zajednice, nego radi sebe, on stvara ljudske zajednice, da obezbijedi svoj opstanak. Čim je čovjek obezbijedio svoj opstanak, javlja se ali konkurentno sa nagonom samoodržavanja drugi nagon, nagon za usavršenjem, koji postaje drugim najmoćnijim faktorom ljudskoga udruživanja. Ja i ovomu drugomu nagonu dajem biološku značajku, jer ga smatram karakterističnim i svojstvenim cijelom organskom životu, smatram imanentnim dijelom velike tajne postanka organskoga života, jer samo imanentnost te težnje može nam rastumačiti

⁶²²¹ I. PILAR, „O sistematizovanju socijologije“, *Mjesečnik*, 53/1927., br. 8-9, kolovoz-rujan 1927., 345.-353. Popraćen opaskama T. Jonjića i Z. Matijevića te uvodnom napomenom I. Rogića, članak je objavljen i u časopisu *Pilar*, 6/2012., br. 12 (2), Zagreb, 2012., 85.-94., pa se ovdje citira prema tome, dostupnijem izdanju.

⁶²²² Usp. I. ROGIĆ, „Bilješka na rubu članka Ive Pilara: 'O sistematizovanju socijologije'“, *Pilar*, br. 12 (2), 81.-84.

⁶²²³ Zagrebački odvjetnik Leo Rotter (1898.-1972.) održao je 10. prosinca 1925. u Pučkome sveučilištu predavanje pod naslovom „Etika u ekonomiji“, a kao poseban otisak iz *Mjesečnika* 1931. godine tiskano je njegovo predavanje koje je u suradnji sa Sociološkim društvom održao 10. ili 11. travnja 1931. pod naslovom „Medjunarodna suradnja i mir u svjetlu socijologije“ (*Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 42., 60.). *Spomenica*, naime, navodi da je drugo od ova dva predavanja održano 10. travnja, dok *Mjesečnik* donosi datum 11. travnja 1931. godine. Rotter je 1920. u Virovitici objavio brošuru pod naslovom *Ekonomsko etski [sic!] pokušaj*.

⁶²²⁴ I. PILAR, „O sistematizovanju socijologije“, *Pilar*, 85.

⁶²²⁵ Isto, 86.

ono trajno stremljenje organskoga života, da se od nižih i jednostavnijih forama evolucijonira do sve kompliciranijih i savršenijih.⁶²²⁶

Za razliku od Gumpłowicza, Pilar ponovno ističe kako drži da se sociologija mora baviti pojedincem i obitelji. On, dakle, zastupa protivno gledište i tvrdi „da je to samo posljedica neke hipertrofije kolektivističkoga naziranja, koje proizlazi iz nekoga principijelnoga antiindividualističkoga nastojanja, u koje je Gumpłowicz kao Marxista po svojem osnovnom mišljenju zapao. Ja tvrdim – nastavlja Pilar – da pojedinac bezuvjetno spada u područje socijološkoga istraživanja, te nalazim oslonu za to kod većine savremenih socijologa. Ali ne samo to, ja sam pače uvjeren, da pojedinac i u njemu sadržani osnovi socijalizovanja, imaju biti jedan posebni odsjek socijološkoga istraživanja.⁶²²⁷ Iza pojedinca, sociologija se mora posvetiti obitelji, koju je pojedinac stvorio „kao prvu i najprimitivniju socijalnu zajednicu“, u kojoj je ujedno „biološki momenat najjače izražen“.⁶²²⁸ Nakon što je ponovio svoje shvaćanje važnosti i uloge monogamnoga braka, Pilar je istaknuo da je obitelj postala „ishodištem političke diferencijacije i organizacije“, a iz nje se je razvila horda, potom pleme i na koncu narod.⁶²²⁹

Njegovo tumačenje postanka naroda i uloga političkih čimbenika u tom procesu već su poznati: „Za postanak 'naroda' nužno je trajno naseljenje jednoga naroda na stanovitom teritoriju. Onda taj teritorij sa svim svojim klimatskim, orografskim, phyto- i zoogeografskim osebinama postaje najjačim čimbenikom kod razvitka i individualizacije te skupine ljudi, naime toga naroda. U tom smjeru djeluje još i činjenica, da kod postanka naroda igraju veliku ulogu politički momenti, naime borba za teritorij i stvaranje države. Ova dva pojma: narod i država stoje uopće u izvanredno zanimljivom odnošaju međusobnoga stvaranja, uplivanja i uvjetovanja. Narod stvara državu, jer ne ima države bez naroda, naime ljudi stanovitoga fizički i psihički više manje izjednačena tipa, a država stvara narod, jer joj inherira narodotvorno svojstvo. [...] Narod naime postaje redovito na taj način, da jedno jako i aktivno pleme osvoji jedan teritorij i podvrgne na njemu nastavajuća ranije naseljena plemena, vrlo često, dapače redovito druge rase. Za osiguranje svoje vlasti nad tim teritorijem osniva državu, te tim neku trajnost i stabilnost, i onda kroz trajni odnošaj zajedničkoga života nastaje jedno izjednačenje vladajućih i nadvladanih te ili asimiliraju osvajači podvrgnuta inorodna plemena, kao n. pr. Madžari Slavene u Panoniji, Hrvati Romane na zapadnoj poli Balkana. Ili pak podvrgnuti asimiliraju plemena osvajače, kao što su n. pr. Slaveni asimilirali turanske Bugare u Bugarskoj ili Romani osvajačke Germane u Italiji, Francuskoj i Španiji. Već iz ove sheme postanka naroda jasno se razabira, da ne ima čistokrvnih naroda jedne rase, nego da su svi narodi na svijetu rasne mješavine. O tome, da li su komponente te mješavine bolje ili lošije, ovisi onda i karakterna kvaliteta te sudbina tih naroda.“⁶²³⁰

Rasprava o „karakternim kvalitetama“ pojedinih naroda pokazivala je da Pilar zapravo i dalje barata i sociopsihološkim kategorijama, no važno je primijetiti da je on i konačno napustio

⁶²²⁶ Isto.

⁶²²⁷ Isto, 87.-88.

⁶²²⁸ Isto, 89.

⁶²²⁹ Isto, 90.

⁶²³⁰ Isto, 90.-91.

svoje nekadašnje shvaćanje da država stvara narode, pa će se nekoliko stranica dalje prisjetiti da osim Bosne i u najbližem susjedstvu (pa i u vlastitome narodu) postoje i druge države koje nisu dovele do stvaranja naroda: Dubrovačka i Mletačka Republika nisu stvorile posebne narode, a isto se je moglo kazati i za Osmansku carevinu i za Habsburšku monarhiju odnosno Austro-Ugarsku – ni tamo nisu nastali novi narodi amalgamiranjem različitih etničkih skupina.

No, nije Pilar napustio uvjerenje o skoro presudnoj ulozi religije. U nastanku naroda, ponavlja on, religija ima iznimno važnu ulogu kako u pozitivnome, tako i u negativnom smislu.⁶²³¹ Ponavljajući i varirajući misli koje je izložio u eseju o nastanku i propasti naroda – i još naglašenije nego prije napuštajući isticanje važnosti rasnog momenta u konstituiranju i u funkcioniranju naroda – Pilar nastavlja da narod „imade znatno biološko znamenovanje. Značajka je narodnoga nastojanja, da poboljša životne uslove svojih članova. Svaki narod, koji dodje do vlasti, nastoji u prvom redu svojim članovom uz vlast osigurati što veći udjel u svima ekonomskima dobrima ovoga svijeta. Povoljno ekonomsko stanje biološki od najvećega je znamenovanja u prvom redu, jer pogoduje proizvodnji i uzdržanju potomstva, t. j. množenju toga naroda. [...] Važnost naroda leži u njegovu perfekcionističkom djelovanju. U svojoj borbi za opstanak narod mora nastojati, da producira što valjanije članove, ljudske pojedince. Rezultat te borbe jesu ljudska kultura, religija, moral, pravo, jezik, pismo, umjetnost, znanost i t. d. Sve te ljudske tečevine stvorio je narodni život. Svaka kultura, svaki moral, svaka umjetnost je narodna. Naravski svaki narod počinje sa pozajmicama, ali svaki narod dodaje onome, što je pozajmio, svoju individualnu notu, gleda preuzeto dalje usavršiti, da jedanput u historiji preda dalje svojim nasljednicima. Tako je narod jedan perfekcionistički faktor u ljudskoj historiji, bez koga si ljudskoga razvitka u današnjem smislu ne možemo ni predstaviti. Zato je sasvim neispravna ona predočba, da je nacijonalizam jedna prolazna faza u ljudskom životu na kruglji zemaljskoj, - da će doskora proći. Nacijonalizam je svijest o individualnosti i individualnim interesima, o zadaćama stanovitoga naroda. Ali kao što su i narodi, po mojem uvjerenju, isto tako trajna socijalna pojava, kao i obitelj, to sam uvjeren, da i nacijonalizma ne će nestati. On će se sigurno mijenjati i izgubiti s vremenom svoju današnju oštricu. Kao što se je razvio individualni moral, kao što se je razvilo internacijonalno pravo, razvit će se i internacijonalni moral, a u novoosnivanom društvu naroda imamo i forum za takovo naziranje i nastojanje, ali ja držim, da su narodi i njihova emanacija nacijonalizam trajna i stalna pojava na kruglji zemaljskoj u nedogled.“⁶²³²

Ista je stvar i s državom, tom logičnom i zakonitom posljedicom postojanja naroda, napominje Pilar, ponavljajući svoj zaključak iz predavanja objavljenog u *Hrvatu*: činjenica da se sociologija mora baviti pojedincem, obitelji, narodom i državom, diktira i njezinu sljedeću sistematizaciju na: „1. općeniti dio, 2. na nauku o pojedincu kao gradnji socijalnih jedinica, 3. o obitelji kao najprimitivnijoj socijalnoj formi, 4. o evoluciji od obitelji do naroda i o narodu kao stvaraocu države i glavnih vrednota ljudskoga roda, 5. o državi, koja stvorena vazda po jednom

⁶²³¹ Isto, 91.

⁶²³² Isto, 92.

narodu ima tendenciju, da se uzdigne nad narod, i postane nadnarodna tečevina, kao što smo vidjeli u velikim svjetskim državama, perzijskoj, rimskoj, a danas britanskoj svjetskoj državi.⁶²³³

Na tu repliku Rotter nije uzvratio. Pilar je tada već nastupao kao autoritet na svome području, predsjednik Sociološkoga društva u Zagrebu i istaknuti član vodstva Pravničkoga društva odnosno buduće Advokatske komore u Zagrebu, društveno aktivan na brojnim drugim područjima. No, ipak nije jasno na što je mislio kad je u toj replici Rotteru ustvrdio da su najvrjedniji dijelovi programa Sociološkog društva koji je on izradio u međuvremenu bili izmijenjeni do mjere da se mogu smatrati većim dijelom propalima. Nije jasno ni što ga je – osim obiteljske tragedije u ljeto 1928. i sve intenzivnijega bavljenja politikom – omelo da taj program osvježi i oživi. No, usprkos tomu, on će i u članstvu i u vodstvu Sociološkog društva ostati do smrti te održati još čitav niz predavanja na koja ćemo se vratiti u nastavku.

⁶²³³ Isto, 93.-94.

7. ZA NACIONALNI POKRET, PROTIV INTERNACIONALNIH KONCEPCIJA

7.1. Pilar i njegovo „bogumilstvo“

„Bogumilstvo uzrokom propasti hrvatske narodne veličine. [...] Komplementarnost Bosne [...] Hrvatski narod raspuknuo se na dvije polovice, na katoličku i bogumilsku. Katolički dio radi na svoju ruku sa Magjarima i Mlečanima, bogumilski organizuje novu državu bosansku. – Nemogućnost uspostavljanja hrvatske samostalnosti. Gubitak narodne svijesti.“

Ivo Pilar, napomene za studij „bogumilstva“ (1926.)

U jednome pismu austrijskome pravniku i publicistu Fritzu Byloffu Pilar je izrazio uvjerenje da je bavljenje znanošću djelatnost koja čovjeku pristaje više nego ijedna druga.⁶²³⁴ Nije to bila tek poza: njega je znanost doista mamila od mladih dana, i uvijek je svakom pitanju pokušao pristupiti hladno i racionalno, produbljujući znanja i važući argumente. No, njegova je politička strast bila jača i ne jednom će Pilar svoja znanstvena uvjerenja i spoznaje staviti u službu svojih ideološko-političkih ciljeva. A kao što su njegovi modernizacijski eseji i pogledi imali jasnu političku dimenziju,⁶²³⁵ takvu su dimenziju imali i njegovo bavljenje gospodarskom i geopolitičkom problematikom još u mladim danima, kao i njegov interes za vjersko-kulturne teme. To se je moglo vidjeti već kod njegove rasprave o secesiji, potom pri organiziranju HNZ-a, definiranju odnosa katolika i muslimana u BiH, kao i pri ideološko-političkome obračunu s nadbiskupom Stadlerom i njegovim pristašama 1909./10. godine. Političkim se motivima on vodi i onda kad drži predavanja o islamu ili o biološkim osnovama društva, kad u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“* razmatra odnos između pojedinca i zajednice ili kad organizira Sociološko društvo i njegovu Antropološku sekciju.

⁶²³⁴ NSK, OIP. R-7983, B-b-2. Pilar – Byloffu 27. V. 1933. Usp. „Pabirci iz korespondencije Ive Pilara i Fritza Byloffa (1926.-1933.)“. Prir. Caroline Hornstein Tomić, T. Jonjić, Z. Matijević, Z. Grijak i V. Švoger, *Pilar*, 14 (2), 98.-99.

⁶²³⁵ S. LIPOVČAN, „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, 15.

Nesumnjivo se isto može kazati i za njegov interes za pitanje „bogumila“, kako je on dosljedno nazivao bosanske krstjane, iako je znao (i zapisao) da to nije ispravan naziv, i makar je jasno uočavao da se ta sljedba po nekim elementima razlikuje od sličnih sljedbi i pokreta u Bugarskoj, Francuskoj i dr.⁶²³⁶ I njegovo je „bogumilstvo“, dakle, dio njegovih ideološko-političkih koncepcija, u koje će on pokušati smjestiti i vlastita svjetonazorska gledišta, a onda u jednom razdoblju pokušati zadovoljiti i svoju potrebu da se afirmira i na znanstvenome području. Zato njegovo zanimanje za „bogumilstvo“ datira od vremena njegova dolaska u Bosnu i uključanja u tamošnji javni život, a intenzivira se sazrijevanjem njegova uvjerenja da Bosnu i Hercegovinu – kao zemlje o čijoj povijesnoj i geopolitičkoj pripadnosti Hrvatskoj on ne dvoji ni jednoga trenutka – uslijed demografskih prilika i realnih političkih odnosa za buduću hrvatsku državu može dobiti samo katoličko-muslimanska sloga i suradnja.

Budući da se je iz prve ruke uvjerio kako je nacionalna svijest među muslimanima nerazvijena i da kod njih dominira osjećaj posebnosti naslonjen na vjersku pripadnost, a da i kod katolika osjećaj vjerske pripadnosti dosta polagano uzmiče pred modernom nacionalnom svijesću, Pilar se je našao suočen sa zadaćom da kompozicijom fragmenata iz mutne povijesne predaje i arheološko-antropološko-etnografskih studija koje su procvale nakon austro-ugarske okupacije BiH pronade formulu koja će objasniti prastare uzroke vjersko-kulturnih opreka na Balkanu, s ciljem da se dokaže ne samo slavensko, nego upravo hrvatsko podrijetlo velike većine bosansko-hercegovačkih muslimana te tako budu stvorene pretpostavke današnje i buduće katoličko-muslimanske suradnje na ostvarenju hrvatskih nacionalnih ciljeva.

Nacionalna svrha i politička instrumentalizacija interesa za bosanske krstjane, uostalom, nije bila njegov izum; iz istih je izvora, kao što ćemo vidjeti, potjecao i interes tadašnjih autoriteta za tu problematiku, Božidara Petranovića i Franje Račkoga, a i nakon njih je bilo malo pisaca koji se tog problema nisu hvatali ponajprije iz političkih razloga. No, svrha i cilj koji su vodili Pilara bili su dramatično različiti od onih koji su motivirali Petranovića i Račkoga: Petranović se je upinjao dokazati pravoslavlje bosanskih krstjana odnosno srpstvo suvremene Bosne i Hercegovine; Račkomu je na umu bilo jugoslavenstvo, „hrvatsko-srpski narod“, „hrvatsko-srpske zemlje Bosna i Hum“ te hrvatsko-srpska suradnja koju su muslimani mogli samo poremetiti. Pilar je, pak, na umu imao samo hrvatski narod, njegove ciljeve i interese odnosno njegovu državu. No, kako su mu argumenti Franje Račkoga bili korisni pri pobijanju Petranovićeve odnosno srpskih teza, bez ikakva se je krzmanja poslužio njima.

Moguće je, doduše, da prvi njegovi susreti s tom problematikom potječu iz razdoblja koje je prethodilo njegovu dolasku u Bosnu, pa da su u početku imali i neke druge motive koji su se miješali s onima koji se mogu nazvati nacionalnima u uskome značenju te riječi i koji su na koncu prevagnuli. Poznato je, naime, da je najkasnije 1897., a vjerojatno i ranije, u krugu

⁶²³⁶ I. PILAR, „Još o Bogumilstvu i o 'Bosanskoj crkvi'“, *Obzor*, 69/1928., br. 11 (12. I. 1928., 2.-3.) i br. 12 (13. I. 1928., 2.-3.). Ovdje će se radi jednostavnosti koristiti Pilarov izraz „bogumili“ ili, rjeđe, bosanski krstjani, iako srednjovjekovni crkveni izvori pripadnike te sljedbe nisu nikad nazivali bogumilima, a nerijetko su ih označavali i „slavonskima“, očito polazeći od latinskoga naziva kontinentalnog područja na istočnoj obali Jadrana – *Sclavonia*.

Pilarovih prijatelja i istomišljenika postojalo snažno zanimanje za Louisa Légera (1843.-1923.), francuskoga književnika i slavista koji je već do tada bio objavio čitav niz rasprava i studija iz mitologije, književnosti, etnografije i povijesti slavenskih naroda. Strossmayer je u više navrata predlagao Jugoslavenskoj akademiji da Légera nagradi dopisnim članstvom, pa je do toga i došlo 24. listopada 1870. godine, a dao je francuskog znanstvenika o svom trošku pretplatiti i na *Vienac* i *Obzor*.⁶²³⁷ Te je godine izišla i njegova rasprava o bogumilstvu,⁶²³⁸ a svoj slavistički rad Léger će okruniti studijama o slavenskoj mitologiji (*Études de mythologie slave*, Pariz, 1895.) odnosno knjigom *La mythologie slave* (Pariz, 1902.) koju je na srpski preveo Rad.[ovan?] Agatonović, a objavljena je 1904. u Beogradu pod naslovom *Slovenska mitologija*. Pred kraj 19. stoljeća Léger je dolazio u Hrvatsku, a i kasnije je održavao veze s nekim hrvatskim sveučilištarcima, među ostalim i sa Stjepanom Radićem, a još bliže je bio povezan s književnim kritičarom Dragutinom Prohaskom,⁶²³⁹ što će se, kako ćemo vidjeti, posredno odraziti i na Ivu Pilara.

Dakako, nije taj francuski stručnjak bio jedini koji se je u to doba bavio slavenskom mitologijom, jer su o tome – kako je 1931. u *Jutarnjem listu* upozorio nepoznati autor, vjerojatno Josip Horvat – tada pisali mnogi istaknuti njemački, francuski i slavenski autori, od kojih je najznatnije, uostalom, i sam Pilar nabrojio u svojoj raspravi o dualizmu u vjeri starih Slavena, usput ocijenivši rezultate njihovih istraživanja i uvjerljivost njihovih zaključaka.⁶²⁴⁰ Zanimanje za predkršćansko razdoblje hrvatske povijesti, ali i za Crkvu bosansku i slične teme koje su bile nerazdvojne od zanimanja za stara vjerovanja, običaje i tradiciju uopće, krajem 19. i početkom 20. stoljeća i u Hrvatskoj je doživjelo silan procvat, pa su različitim priložima obilovale ne samo publikacije poput Akademijina *Zbornika za narodni život i običaje*, nego i tisak uopće. Našle su one odraza i u književnosti (Vladimir Nazor, Ante Tresić Pavičić, Ivan Trnski i dr.), a ambicioznošću se je osobito isticala spomenuta rasprava Nadka Nodila *Religija Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog* te rasprava Kerubina Šegvića o „vjeri Vidovoj“, objavljena 1898. u nizu uzastopnih brojeva Tresić Pavičićeva *Novoga vieka*, potom tiskana i kao knjiga.⁶²⁴¹

Bio je taj interes jednim dijelom odgovor na modernizacijsku potragu za uzorima i pretečama, a drugim dijelom slavenska reakcija na pojačanu mađarizaciju i germanizaciju u kontinentalnoj, a talijanizaciju u primorskoj Hrvatskoj. Nisu te rasprave mogle ostati nepoznate Pilaru – uostalom, na istim se je stranicama i u istim intelektualnim krugovima u to doba polemiziralo i o njegovoj raspravi o secesiji – a čini se da on tada nije poznao Légera, ali je

⁶²³⁷ *Korespondencija Rački – Strossmayer*, I., 64.-65., 68., 295., 332. i dr.

⁶²³⁸ L. LÉGER, „L' hérésie des Bogomiles en Bosnie et en Bulgarie au moyen âge“, *Revue des questions historique*, (8) 1870., Paris, 1870., 479.-517.

⁶²³⁹ *Korespondencija Stjepana Radića*, sv. 1, dok. 141 (251.-252.) i dok 157 (269.-270.); D. PROHASKA, „Kod Louis Légera“, *Savremenik*, 7/1912., br. 3, ožujak 1912., 199.-201.

⁶²⁴⁰ h, „Pregled u potsvijest slavenskih naroda“, *Pilar*, br. 4 (2), 101.-102., I. PILAR, „O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju“, 1.-5. i dr.

⁶²⁴¹ Ch. ŠEGVIĆ, *Vjera Vidova ili: Religija Srba i Hrvata. Po osnovi Nadka Nodila napisao Cherubin Šegvić*, Brzotiskom Narodne tiskare, Spljet [Split], 1899.

ipak Dušanu Plavšiću u studenome 1897. iz Beča javio njegovu parišku adresu.⁶²⁴² No, tadašnji mladenački Pilarov interes za pitanja davne hrvatske vjersko-kulturne i političke prošlosti još je bio mutan i, po svemu sudeći, bez izrazite političke motivacije. U mjeri u kojoj je postojao, on je bio dio spomenutoga općenitog nastojanja Mladih, a napose pristaša secesije, da se naslone na motive iz davne prošlosti odnosno iz predkršćanskog razdoblja, kao i iz dalekih religija i izvaneuropskih kultura poput mezopotamijske, indijske, egipatske, kineske i japanske. Međutim, po dolasku u Bosnu i uključivanju u tamošnji društveni, a napose u politički život, Pilarovo nastojanje da istraži „bogumilstvo“ i utvrdi njegove posljedice na duhovni i društveni razvitak hrvatskog naroda, postat će intenzivnije i postupno će dobiti naglašenu političku notu. Njegovo zauzimanje za bilježenje i objavljivanje *Zapamćenja* fra Grge Martića pokazuje da je odmah shvatio kako je poznavanje prošlosti BiH prvi uvjet shvaćanja sadašnjih prilika u tim pokrajinama. Ozbiljnost kojom je pristupio proučavanju povijesti BiH u *Južnoslavenskom pitanju* također jasno pokazuje da je bio svjestan važnosti te discipline i da je stalno imao na umu kako bez proučavanja vjerske povijesti tih zemalja nije moguće shvatiti suvremene odnose među pripadnicima raznih konfesija.

Tijekom kasnija tri desetljeća, politička će motivacija dominirati u čitavome njegovu bavljenju problematikom bosanskih krstjana, jer – usprkos tomu što je tom pitanju posvetio možda najviše truda od svih znanstvenih područja kojima se je bavio – na *znanstvenom* se planu Pilar zapravo nije bitno odmaknuo od postavki koje je u odnosu na postanak i sadržaj „bogumilskog“ učenja definirao Franjo Rački, a čije je političke posljedice u odnosu na hrvatski narod i državu izveo „Dr. Petriniensis“ odnosno Fran Milobar.⁶²⁴³ Jer, i kad želi nastupati kao kritični povjesničar, pa i kad uočava pogriješke autora kojima se služi, Pilar zapravo postupa kao političar koji kompilira sve ono što odgovara njegovu svjetonazoru i njegovim političkim ciljevima. Zato se je „bogumilstva“ Pilar dotaknuo u ranim svojim geopolitičkim i historiografskim opservacijama, a posebnu mu je pozornost, kao što smo vidjeli, posvetio u *Južnoslavenskome pitanju*. Posredno je o njemu pisao i u *Borbi za vrijednost svoga 'Ja'*, gdje je spomenuo neke njegove etičke i vjerske norme te nekoliko najvažnijih pravila života u zajednici, a fenomen „bogumilstva“ je naizgled tek ovlaš spomenuo i u prvome sačuvanom predavanju u jugoslavenskoj državi, onome o islamu, održanome u Pučkom sveučilištu u Zagrebu.

No, makar je postupao s političkom motivacijom – a do njegova doba, pa i puno kasnije, nije zapravo ni bilo autora koji su tom problemu pristupali isključivo iz znanstvenih pobuda – Pilar je ipak postavio neka zanimljiva pitanja i formulirao provokativne teze koje su utjecale na kasnije naraštaje, pa su i neke kasnije povjesničare silile na preispitivanje vlastitih stajališta. Iako se može činiti ispravnijim njegova razmatranja o vjerskom dualizmu i o „bogumilstvu“, kao i opservacije o sv. Savi i srpskome pravoslavlju, obraditi u sklopu analize Pilarova odnosa prema

⁶²⁴² S. MATKOVIĆ, „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću“, 160.

⁶²⁴³ J. ŠIDAK, „Problem 'bosanske crkve' u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca. (Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja)“, *Rad JAZU*, knj. 259, Zagreb, 1937., 104.-106. vrlo nepovoljno je ocijenio Milobarov pristup pitanju „bogumilstva“, a u istom je kontekstu Pilara spomenuo kao Milobarova „sljedbenika“.

Katoličkoj crkvi, zapadnome kršćanstvu i kršćanstvu uopće – jer je Pilarov kritičan odnos prema kršćanstvu jedan od ključnih elemenata slike koju je on stvorio o „bogumilstvu“ – to pitanje je potrebno ukratko obraditi i ovdje, budući da ono čini sastavni i razmjerno bitni dio Pilarova ideološkog sustava i njegovih nacionalno-političkih koncepcija.

Uostalom, ako uopće postoje amplitude u tome njegovu zanimanju za „bogumilstvo“, onda bi se moglo primijetiti da ono postaje intenzivnije u razdobljima kad Pilar pokušava djelovati na političkoj pozornici: 1917./18., 1924. i 1926.-1932. godine. I nipošto nije slučajno da se baš u tim trenucima pojavljuju njegove geopolitičke rasprave u kojima je Bosna i Hercegovina uvijek i bez iznimke uvjet postojanja i prosperiteta hrvatskog naroda i njegove države: godine 1917./18. to su *Južnoslavensko pitanje*, serija promemorija i predavanja te *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*; 1924. je to „*Diktat geopolitičkog položaja*“ i pokušaj novog izdanja *Južnoslavenskog pitanja*, a 1926. i kasnije – čitav niz predavanja, spomenica, geopolitičkih rasprava, pisama i sugestija, te napokon njegova zadnja knjiga. Pritom neki dijelovi Pilarove teze o „bogumilstvu“ ostaju konstantni u svim tim raspravama i fragmentima, a neki se mijenjaju, prilagođavaju i dopunjuju, ovisno o potrebama trenutka, ali i o stupnju njegove upućenosti u problem, budući da je on svojim političkim koncepcijama uvijek htio dati što uvjerljiviju znanstvenu podlogu.⁶²⁴⁴

Primjerice, on će uvijek ponavljati onaj dio svoje „bogumilske“ pripovijesti koji se odnosi na borbu hrvatstva i romanstva u hrvatskoj narodnoj državi, o „klerikalno-romanskoj“ i „hrvatskoj narodnoj stranci“, o vojnome, političkom i crkvenom porazu potonje u bitci na Gvozdu [zapravo vjerojatnije: Gozdu] i njezinu povlačenju prema unutrašnjosti zemlje, kasnijoj Bosni i Hercegovini. Tamo su se, prema Pilaru, njezini pristaše susreli sa skupinama „bogumila“, sljedbenika krivovjerja koje je izvorno nastalo u Bugarskoj i u Makedoniji te se je pokušalo proširiti i na Srbiju, ali su Nemanjići njegove pristaše nemilosrdno rastjerali i onemogućili, pa se je dio njih sklonio u Bosnu. Noseći sa sobom taj svoj nacionalnim razlozima motivirani proturomanski i protukatolički naboj, pripadnici „hrvatske narodne stranke“ su, ponavljat će Pilar, prihvatili taj oblik „bogumilstva“ koji su zatekli u Bosni i Humu. Ono im je posebno godilo zbog svoga načelnoga protivljenja katolištvu, ali i zbog nekih svjetonazorskih postulata, jednostavnih rituala i prihvatljiva načina života. Tako je nastala narodna crkva, ponavljat će on, a samo „bogumilstvo“ bilo je kvasac oko kojega je postala bosanska država koja je u etničkome smislu neprijeporno hrvatska. No, „bogumilstvo“ je istodobno sadržavalo elemente koji su Osmanlijama olakšavali prodor prema zapadu, pa su „bogumili“ – uvijek naglašava Pilar – listom prešli na islam, a u osmanlijskom je periodu kod njih skoro u cijelosti zamrla hrvatska narodna svijest koja je već ranije bila počela gasnuti uvelike zbog „bogumilskog“ otpora hrvatsko-ugarskim vladarima i njihovima vojnima protiv Bosne i tamošnjega krivovjerja.

No, uz te konstante, čitav niz elemenata te svoje znanstveno-političke konstrukcije Pilar će dograđivati u kasnijim radovima. To se posebno odnosi na njegovu ocjenu značenja i uloge

⁶²⁴⁴ Pregled Pilarovih pogleda na problem Crkve bosanske v. u: Z. MATIJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske“.

zoroastričkog dualizma. Iako je već ranije, napose u *Južnoslavenskom pitanju*, bio svjestan važnosti religije za život naroda te je i tada naslućivao da je taj dualizam imao znatnu ulogu u oblikovanju crkvenoga i političkog života srednjovjekovne Bosne, taj element će on posebno isticati i naglašavati u drugoj polovici 20-ih godina. To nije bilo slučajno: tada je Pilar prihvatio stajalište da je religija ključni element nastanka naroda i države, a istodobno se je našao suočen sa skoro posvemašnjom dominacijom Radićeve agrarističke ideologije, duboko impregnirane natruhama slavenske mitologije, te predkršćanske, poganske simbolike i ikonografije pomiješane s pučkim poimanjem kršćanstva.

Iz znanstvenih je pobuda Pilar htio pronaći objašnjenje te pojave u jednome pretežno katoličkom narodu, ali ju je kanio iskoristiti iz političkih razloga i radi političkih planova. Zato je počeo naglašeno isticati zoroastrički dualizam kao element koji je do najnovijeg dobio preživio zahvaljujući „bogumilstvu“. Nije Pilar u tome bio usamljen. Da se je „Zaratuštrina nauka sa svojim visoko čudorednim svjetskim redom i svrhom“, odnosno „nauka utjehe za seljake, koji stenju pod nemilosrdnim i beznadnim jarmom nomadskih izrabljivača“, dijelom sačuvala i prenijela do najnovijeg doba zahvaljujući „bosanskim bogumilima“, u više je navrata pisao i Milan Šufflay, podjednako oduševljen Peiskеровim istraživanjima.⁶²⁴⁵ Pilar je u tome tek bio dosljedniji – nesumnjivo zato što je simpatizirao s „bogumilskom“ kritikom kršćanstva – a čitavu je teoriju znao proglasiti ne samo Peiskеровim, nego Peiskеровim i svojim djelom. Slična se je stvar, kao što smo vidjeli, dogodila i s njegovim poimanjem uloge i značajki zadružnoga načina života: u prvo mu je vrijeme zadruga bila jedan od uzroka intelektualne tromosti i gospodarskoga zaostajanja, pa će se s njom snažno obračunati u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*, a svega nekoliko godina kasnije će – očito u svjetlu dominacije Radića i njegove stranke – zadružni model kao navodni daleki i osuvremenjeni izraz zoroastrizma, nuditi kao jedini način izlaska iz duboke moralne i gospodarske krize koja je vladala u skoro čitavome poratnom razdoblju, a onda je eksplodirala 1929. godine.

Iz njegova predavanja „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“ te iz njegovih sačuvanih bilježaka o studiranju literature u gradačkim knjižnicama, dosta jasno se može zaključiti kako taj naglasak na zoroastričkome dualističkom elementu datira najkasnije od početka 1925. godine.⁶²⁴⁶ On se od tada može dokumentirano pratiti, iako je moguće da je Pilar već ranije uočio da je njegovo značenje podcijenio. Postavka nije bila nepoznanica: Rački je opširno pisao o „bogumilskom“ dualizmu, a Milan Šufflay je podsjetio na to da je još don Luka Jelić (1864.-1922.) upozorio na to da crkvene građevine iz doba hrvatskih narodnih vladara imaju

⁶²⁴⁵ M. ŠUFFLAY, „Otkriće velike tajne slavenskog poganstva. Znamenita studija profesora Jana Peiskera“, *Obzor*, 69/1928., br. 244, 2.-3.; ISTI, „Starohrvatska baština iz pradomovine“, *HP*, 20/1929., br. 5231, 31. VIII. 1929., 1.; ISTI, „Hrvati u sredovječnom svjetskom viru“, *Sveslavenski zbornik*, Zagreb, 1930., 214.-241.; ISTI, „Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj. Predgovor budućoj Peiskеровoj knjizi“, *Croatia sacra*, 1/1931., sv. 1, 109.-114. Svi su spomenuti članci uvršteni i u: *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 101.-105., 119.-120., 3.-20., 21.-24.

⁶²⁴⁶ On sam se o tome ne izjašnjava u kronološkome smislu, nego navodi poticaje iz literature te potom tvrdi kako je do tog uvjerenja došao „nekako intuitivno“, a prvi put da je izrazio u predavanju od 12. ožujka 1925. u Sociološkome društvu. (I. PILAR, „O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju“, 12.-14.)

perzijsko podrijetlo.⁶²⁴⁷ Puno prije toga je, s drugačijem predznakom, tu mogućnost ocjenjivao Nodilo, koji je, kao što je spomenuto, bio uvjeren da je zoroastrizam izvršio iznimno snažan utjecaj na staru religiju Hrvata i Srba, ali je ispravnim držao Jirečkov savjet da je „svako zalaženje u šumu arijskih mitova koliko fantastično toliko i neuharno“.⁶²⁴⁸

U nastavku ćemo vidjeti da je Pilar poticaje vjerojatno našao i drugdje, ali se ni na to ne može pouzdano odgovoriti dok se ne pronađe tekst o „bogumilstvu“ koji je on očito napisao sredinom 1924. godine. Naime, u dopisnici koju je 18. lipnja 1924. uputio pokretaču i uredniku zagrebačke *Nove Evrope*, Milanu Ćurčinu, Pilar je najavio da će mu uskoro („za dan dva“) poslati dovršeni rad o „bogumilstvu“.⁶²⁴⁹ Takva formulacija jasno govori da je članak bio praktično već dovršen. Ipak ostaje otvoreno pitanje, je li ga ikad poslao Ćurčinu i je li taj najavljeni tekst isti onaj koji je sredinom 1929. objavljen u *Novoj Evropi* pod naslovom „Bosansko bogumilstvo i Grgur Ninski“.⁶²⁵⁰ Na drugo od ta dva pitanje se, po svemu sudeći, s visokim stupnjem vjerojatnosti može odgovoriti negativno. Nema, doduše, nigdje spomena nikakva drugoga teksta koji bi on o toj temi poslao uredništvu spomenutoga zagrebačkog časopisa, a sačuvani dijelovi pismohrane *Nove Evrope* odnosno Milana Ćurčina pokazuju kako se je znalo dogoditi da pojedini članak dugo čeka na objavljivanje, ponekad i zbog toga što je uredništvo tematski koncipiralo pojedine brojeve, pa su u skladu s time raspoređivani i zaprimljeni članci. Međutim, u Pilarovu članku objavljenom 1929. godine spominju se događaji koji su se zbili nakon 1924. – poput oglašavanja Mustafe Čelića i Stjepana Zagorca o toj temi, kao i jedna knjiga koja objavljena u New Yorku 1927. godine – pa je posve jasno da je taj objavljeni tekst morao nastati kasnije, između druge polovice 1927. i prvih mjeseci 1929. godine.

Trenutak u kojem je u *Novoj Evropi* osvanuo Pilarov tekst o Grguru Ninskome i o „bogumilstvu“ bio je više nego važan i zaslužuje da ga se pomnije promotri. Članak je 1929. pronašao svoje mjesto u tematskom broju koji je izazvan aferom skopčanom s podizanjem Meštrovićeva spomenika Grguru Ninskome na splitskome Peristilu. Izbor lokacije – u arhitektonskome i u umjetničkom smislu posve neprikladne za spomenik takvih dimenzija – ali izabrane svjesno i s jasnim političkim ciljem, izazvao je veliku aferu. Izborom Peristila, omanjega splitskog trga pred nekadašnjim mauzolejom cara Dioklecijana, a sad stolnom crkvom splitskoga biskupa, htjelo se je otvoreno prkositi onomu što je simbolizirala splitska katedrala, znak novovjeke pripadnosti Rimskoj crkvi i podložnosti papinstvu koje je samo po sebi imalo biti dokaz vjerske i političke okupacije slavenskoga i jugoslavenskog prostora. Posebnu težinu događaju davao je i lik autora spomenika, Ivana Meštrovića, koji nije bio samo miljenik srpskoga i jugoslavenskoga kraljevskog dvora, nego i jedan od ključnih promicatelja kvazireligioznoga vidovdanskoga kulta, a ništa manje važna nije bila činjenica da je spomenik otkriven 29. rujna

⁶²⁴⁷ M. ŠUFFLAY, „Starohrvatska baština iz pradomovine“, *HP*, 20/1929., br. 5231, 31. VIII. 1929., 1., u: *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 120.

⁶²⁴⁸ N. NODILO, *Stara vjera Srba i Hrvata*, 21.

⁶²⁴⁹ S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 188.

⁶²⁵⁰ *Nova Evropa*, knj. XX., br. 1-2, Zagreb, 1929., 3.-9. (srp. ćir.). Tekst je, kao što je spomenuto, pretiskan i u časopisu *Pilar*, br. 1, 135.-140.

1929. u nazočnosti kneza Pavla Kardorđevića koji je zamijenio spriječenoga kralja Aleksandra, koji nije bio samo kralj, nego i pripadnik nacionalne, po mnogočemu zapravo državne, Srpske pravoslavne crkve.⁶²⁵¹ Nije pritom bilo slučajno da je splitska općina u javnome proglasu koji je objavljen nekoliko dana prije svečanog otkrića spomenika usporedila Grgura Ninskog i sv. Savu koji su, jedan u hrvatskome, a drugi u srpskome „dijelu naroda“ bili začetnici, ideolozi i glavni nositelji nacionalne borbe odnosno nastojanja da se „nerazdruživo poveže život crkve uz život naroda“.⁶²⁵²

Poruka je bila jasna, a rasprava koju je događaj izazvao, upravo neizbježna. U njoj su se 1929./30. godine, ali i još neko vrijeme nakon toga, prelamali ne samo nacionalno-politički, nego i svjetonazorski sukobi, a snage su odmjeravali Katolička crkva s jedne, te slobodno-zidarski i naprednjački krugovi s druge strane, dok se je prijemom pokušala okoristiti i Hrvatska starokatolička crkva za koju je Grgur Ninski bio preteča i „prvoborac“ odnosno metafora otpora Rimu i papi, pa zato i stalna tema glorifikacije na stranicama *Starokatolika*. S hrvatske nacionalističke strane taj se je prijem uglavnom ignorirao, što zbog ograničenja građanskih sloboda u vrijeme nedavno proglašene diktature, što zbog svijesti da ta bučna proturimska retorika i zazivanje tobože narodnih prava imaju poslužiti jugoslavenstvu i Jugoslaviji, a ne Hrvatskoj.

Zbog diktature i najavljene kraljeve nazočnosti, od upletanja u raspravu su se ustezali i stručni krugovi koji nisu mogli previdjeti da se radi o političkom nasilju nad dragocjenim arhitektonskim kompleksom Dioklecijanove palače. Odgovaralo se je tek iz dijela katoličkih redova, unutar kojih je i ona razmjerno snažna i donedavno naglašeno jugoslavenska struja, zahvaljujući ovoj polemici, počela shvaćati ono što će u konačnici većinom shvatiti tek nekoliko godina kasnije, u jeku konkordatske borbe: da zagovaranjem jugoslavenskih koncepcija ne potkopava samo hrvatske nacionalne težnje, nego ugrožava i interese Katoličke crkve koja je – umjesto da požanje ono što je biskup Mahnić prije desetak i više godina naivno nazivao izglednom i bogatom žetvom na istoku – ubrzano počela u korist tog Istoka gubiti i vjernike i autoritet.⁶²⁵³

Javna polemika izazvana Meštrovićevim spomenikom započela je i prije nego što je on otkriven, pa bi bilo korisno kad bismo znali, je li Pilar svoj tekst za *Novu Evropu* 1929. pisao nakon što je ona započela – prihvaćajući rizik da ga se i zloupotrijebi – ili je tek riječ o koincidenciji. U to je doba (1928.-1930.) u hrvatskome tisku i periodici objavljena čitava serija tekstova o „bogumilstvu“. Ona je u nemaloj mjeri bila potaknuta i raspravom Jana Peiskera (1851.-1933.) pod naslovom „Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?“, koju je upravo u

⁶²⁵¹ Tim povodom je u nakladi Jugoslavenske Matice objavljena knjižica Frane IVANIŠEVIĆA, *Pobjeda glagolice kroz tisućljetnu borbu*, Split, 1929.

⁶²⁵² Tekst proglasa v. u: F. IVANIŠEVIĆ, *Pobjeda glagolice kroz tisućljetnu borbu*, 62.-64.

⁶²⁵³ Već spomenuti Šegvić je na tu polemiku posredno odgovorio i knjigom *Borba za hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski, ili Skižma u Hrvatskoj i Dalmaciji 1059-1075*, Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1930.

Pilarovu prijevodu objavila *Starohrvatska prosvjeta*.⁶²⁵⁴ O toj zanimljivoj raspravi češkoga povjesničara koji se je posebno bavio dualističkim temama i slavenskom mitologijom odnosno starom hrvatskom i srpskom vjerskom poviješću, u više navrata je u to doba pisao, primjerice, i Milan Šufflay.⁶²⁵⁵ Usporedno s time je i *Obzor*, u pravilu iz pera Ivana Esiha, donosio vijesti o novoobjavljenim studijama o toj problematici u Bugarskoj, SAD-u i drugdje.⁶²⁵⁶

Iako se, dakle, nastanak spomenutoga Pilarova teksta iz *Nove Evrope* 1929. godine može lako smjestiti u taj kontekst, ipak ne treba isključiti mogućnost da je on svjesno iskoristio polemiku oko spomenika Grguru Ninskome da pozornost javnosti dodatno skrene na pitanje „bogumilstva“ kao dokaza hrvatstva bosansko-hercegovačkih muslimana, gdje je sam lik ninskoga biskupa – obavijen legendama – izvrsno mogao poslužiti njegovoj političkoj, pa i vjersko-kulturnoj tendenciji. Pored tog teksta, u svakom slučaju se može držati da je Pilar 1924. također za *Novu Evropu* pisao, a skoro sigurno i napisao članak o toj problematici, čija nam je daljnja sudbina neizvjesna. No, može se samo nagađati o tome je li se on te 1924. godine pozabavio time možda u kontekstu priprema za obilježavanja tisućite obljetnice hrvatskoga kraljevstva (1925.), koja je proslavljena u svim hrvatskim zemljama, uz ograničenu potporu režima koji je težio pothranjivanju monarhističkih osjećaja i amortiziranju sve snažnijega hrvatskog oporbenog pokreta, ili je – još vjerojatnije – tada Pilara potaknula činjenica da je malo prije toga njegov stari tuzlanski znanac Vaso Glušac (1879.-1955.) u Beogradu objavio raspravu o „bogumilima“, koja je dobila i nagradu.⁶²⁵⁷

Iako historiografski ambiciozna, Gluščeva je knjiga, bez ikakve sumnje, nagrađena zbog političkih razloga: ona je u cijelosti zastupala staru tezu spomenutoga zadarskog odvjetnika Božidara Petranovića, potaknutu „raspisom“ Srpskoga učenog društva iz 1865. godine. Petranović je 1867. ustvrdio da je crkva bosanska zapravo pravoslavna (dakle: srpska),⁶²⁵⁸ pa je

⁶²⁵⁴ *Starohrvatska prosvjeta*. *Arheološko-historijski časopis*, Nova serija, 2/1928., Zagreb-Knin, januar-juni 1928., 55.-86. Kao što je spomenuto, Peiskerova je rasprava ponovno objavljena i u časopisu *Pilar*, br. 3 (1), 64.-89., te će se ovdje citirati prema tome, dostupnijem izdanju.

⁶²⁵⁵ Već spominjani Šufflayevi tekstovi „Starohrvatska prosvjeta. Peiskerova studija o praslavenskoj baštinskoj masi“ (*Obzor*, 69/1928., br. 76, 17. III. 1928., 2.-3.) i „Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj. Predgovor budućoj Peiskerovoj knjizi“ (*Croatia sacra*, 1/1931., sv. 1, 109.-114) uvršteni su u: *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 21.-24., 77.-79., dok je njegov članak „Peć“ iz *Hrvatskog prava*, 16.VII.1930. našao mjesto u *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani radovi, II. dio*, 38.-39. Članak „Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj. Predgovor budućoj Peiskerovoj knjizi“ objavljen i u časopisu *Pilar*, 93.-99. Tamo su (na str. 83.-88. odnosno 89.-92.) preneseni i Šufflayevi članci „Otkriće velike tajne slavenskog poganstva. Znamenita studija profesora Jana Peiskera“ (objavljen izvorno u *Obzoru*, 69/1928., br. 244, 2.-3.) te „Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj“ (izvorno objavljen u zagrebačkome *Zlatnom klasu*, 1930., knj. I., sv. 1, 2.-4.)

⁶²⁵⁶ Čitav niz novinskih izrezaka Pilar je sačuvao te su oni pohranjeni u: NSK, OIP, R-7983, C-f.

⁶²⁵⁷ V. GLUŠAC, „Srednjevekovna 'crkva bosanska' bila je pravoslavna“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. IV., sv. 1-2, Beograd, 1924., 1.-55. Rasprava je nagrađena iz „zadužbine arhimandrita Nićifora Dučić“ za ono doba znatnom svotom od 6.000 dinara.

⁶²⁵⁸ B. PETRANOVIĆ, *Bogomili, cr'kva bosan'ska i kr'stjani. Istorička rasprava*, Zadar, 1867. Knjiga je u elektroničkom obliku dostupna na adresi: <http://www.scribd.com/doc/243537302/Bo%20C5%BEidar-Petranovi%20C4%87-Bogomili-Crkva-bosanska-i-krstjani-pdf#scribd> . Na naslovnici knjige je istaknuto da ju je nagradilo Srpsko učeno društvo u Biogradu. J. ŠIDAK, „Pravoslavni Istok i 'crkva bosanska““, *Savremenik*, 27/1938., 770. s pravom primjećuje da je Petranovićeve knjige sadržavala „u sebi klice skoro sviju mišljenja o 'crkvi bosanskoj' koja su se poslije njega pojavila u srpskoj nauci i publicistici.“

iste godine bio primljen u članstvo Strossmayerove Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Dirljiv i opširan nekrolog mu je 1875. napisao i izgovorio upravo – Franjo Rački, isti onaj koji je s jugoslavenskom motivacijom dosta uspješno osporio Petranovićeve teze. Potom je taj nekrolog dao objaviti u 30. knjizi Akademijina *Rada*, tek uzgred u njemu spominjući tu temu, ali ističući da je pokojnikovo srpstvo bilo uvijek podređeno višemu cilju, „bratskom sporazumku“ južnih Slavena odnosno „našega naroda“.⁶²⁵⁹ Skoro pola stoljeća kasnije Glušac je pokušao Petranovićevoj postavci dati znanstveno tumačenje, što je bilo u skladu i s njegovim nacionalno-političkim intencijama.⁶²⁶⁰ Njegova rasprava i njegove koncepcije, kako je istaknuo Šidak, zapravo izviru iz kritike pozicije koju je zastupao Rački.⁶²⁶¹

No, osim toga, postojali su i drugi poticaji za Pilarov ozbiljan studij „bogumilstva“ nakon Prvoga svjetskog rata. S jedne strane su oni dolazili od njegova povećanog interesa za sociologiju i od Spencerovih teza o zoroastrizmu kao religijsko-kulturnoj podlozi modernih religija, koje su potvrdu – očito posve neovisnu – nalazile u Nodilovim razmatranjima, budući da je ovaj već u prvome dijelu svoje rasprave tumačio da su se „život i duh“ starih Hrvata i Srba kretali u uobičajenom staroslavenskome i arijskome krugu, i da mnoge starinske ustanove tih dvaju slavenskih naroda imaju slavensku podlogu.⁶²⁶² Nodilovu je raspravu Pilar kasnije ocijenio kao iznimno poticajnu, pa se je nekim njegovim shvaćanjima i poslužio da bi izveo vlastitu interpretaciju, iako je većinu Nodilovih zaključaka smatrao promašenima.⁶²⁶³ S druge su se strane u hrvatskoj i jugoslavenskoj javnosti, kao što je spomenuto, u to doba javljale zamisli o stvaranju posebne religije koja bi bila ili „vidovdanska“ ili „slavenska“ odnosno „jugoslavenska“, kao izraz tobožnje posebne jugoslavenske rase i sastavni dio nastojanja za stvaranjem jedinstvenoga naroda. Bilo je lako u tom nastojanju prepoznati i jasnu protukatoličku notu koju su toj tendenciji davali kako srpsko-pravoslavni, tako i starokatolički, a napose masonski krugovi koji su ocijenili da je aktualni nacionalni i teritorijalni prijedor s Italijom zgodna prigoda da se potakne na otpadništvo i od duhovnoga odnosno crkvenoga Rima.

Može se držati posve isključenim da Pilar nije primjećivao tu tendenciju, tim više što su u njezino promicanje bili svim snagama uključeni krugovi oko netom osnovanoga Sociološkoga društva u Zagrebu. Zagrebačka je *Jugoslavenska njiva*, naime, objašnjavala u čemu se sastoji „religiozni problem južnih Slavena“: nasuprot katoličkim prozelitističkim najavama i Mahničevu pozivu na žetvu na pravoslavnom istoku, potrebno je pronaći religiju koja bi blagotvorno djelovala u ovome, ovozemaljskom, a ne u onome, prekogrobnom životu. Iako bi to moglo biti

⁶²⁵⁹ Rački je svoju raspravu „Bogumili i Patareni“ objavio u nekoliko knjiga *Rada JAZU* 1869.-1870., a onda i kao poseban otisak 1870. u nakladi Akademije. Novo izdanje objavljeno je 2003. godine. Njegovu je studiju Pilar s pohvalama spominjao praktično u svakome svom radu koji se je bavio tom problematikom.

⁶²⁶⁰ Kao što je spomenuto, Vaso Glušac je jedno vrijeme bio profesor, potom i ravnatelj tuzlanske gimnazije. U jednoj predstavi iz 1913. godine, Pilar se je tužio na Gluščevo velikosrpsko djelovanje u gimnaziji. (NSK, OIP, R-7983, A-8.)

⁶²⁶¹ J. ŠIDAK, „Problem 'bosanske crkve' u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca“, 37.

⁶²⁶² N. NODILO, „Religija Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog“, *Rad JAZU, knj. LXVII, Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički, XII*, Zagreb, 1885., 47.

⁶²⁶³ I. PILAR, „O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju“, 2.-4.

pravoslavlje koje je tolerantnije, a Srpska pravoslavna crkva „svojim duhom mnogo bliža savremenim zahtjevima i potrebama našeg društva“,⁶²⁶⁴ *Jugoslavenska njiva* je smatrala da ipak valja naći drugačije rješenje, pa je čas otvorenije, a čas prikriveno zagovarala stvaranje posebne, „narodne crkve“. Zato je list sa zanimanjem pratio pokret „žutih svećenika“ odnosno osnivanje „narodne“, Hrvatske katoličke (starokatoličke) crkve,⁶²⁶⁵ štoviše, pokazao se je najotvorenijom tribinom za iznošenje tih stajališta, često nepotpisanih ili potpisanih pseudonimom.⁶²⁶⁶ Da ta otvorenost za starokatoličke interese nije bila slučajna, pokazivalo je kasnije nastojanje Jurja Demetrovića da u svojstvu pokrajinskog namjesnika odobri njihovo djelovanje čak i usprkos negodovanju dijela središnjih vlasti koje su nastojale izbjeći otvoreni spor s Katoličkom crkvom, u kome sporu je država mogla izgubiti puno, a dobiti skoro ništa: tek šačicu svećenika s više nego upitnim ugledom u narodu.

U tom je kontekstu Tomo Maretić u Pučkome sveučilištu u Zagrebu predavao „o vjeri starih Slavena“,⁶²⁶⁷ a gimnazijski profesor Dragutin Prohaska već u proljeće 1919. upozorio na „bogomilstvo“ kao na pojavu koju je držao srodnom novomu pokretu. Prohaska je već 1917. hvalio Niku Petrića i njegov pamflet *Rane u katoličkoj crkvi* koji je izišao 1917. u Splitu,⁶²⁶⁸ a u to je vrijeme polemizirao i s Krležom u povodu njegove „Hrvatske književne laži“, ali i drugih djela: Prohaska je pisao u *Jugoslavenskoj njivi*, Krleža u *Plamenu* odgovarao grubo, ni ne pokušavajući raspravljati o samoj stvari. Ta je polemika svakako pridonijela interesu javnosti i za Prohasku i za njegove poglede,⁶²⁶⁹ a oni su bili puno ambiciozniji nego što se je moglo činiti na prvi pogled. Svojom knjigom o „hrvatsko-srpskoj“ pismenosti i o pisanoj riječi odnosno književnosti u BiH (*Das kroatisch-serbische Schriftum in Bosnien und der Herzegowina von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Widergeburt im XIX. Jahrhundert*, Zagreb, 1917.), koja je – kako ističe Radoslav Katičić – pisana sa „srbohrvatskih“ pozicija,⁶²⁷⁰ Prohaska je na sebe skrenuo i pozornost inozemne stručne javnosti. Knjiga je objavljena u vrijeme kad se je europska politička i kulturna javnost intenzivno bavila južnoslavenskim problemom, a nakon 1918. godine je njezin pisac doživio dodatnu afirmaciju, motiviranu ponajprije političkim razlozima. Prohaskino češko podrijetlo i njegovo veličanje Masaryka samo su pothranjivali vjersko-kulturne nazore koje je sad počeo promicati još intenzivnije. Taj razmjerno poznati hrvatski književni kritičar i književni povjesničar češkog podrijetla tada je brojio posljednje mjesece boravka u Hrvatskoj: uskoro će

⁶²⁶⁴ Ivan DENIS, „Religiozni problem južnih Slavena“, (1), *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 13, 26. III. 1919., 200.-203.

⁶²⁶⁵ Opš. o tome v. Z. MATIJEVIĆ, „Reformni pokret dijela nižega katoličkog svećenstva u Hrvatskoj (1919-1924. god.“, *Povijesni prilozi*, br. 8 (1), 1989., 1.-90.; ISTI, *U sjeni dvaju orlova*, 215.-344.

⁶²⁶⁶ Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, 222.

⁶²⁶⁷ *Obzor*, 62/1921., br. 9, 11.I.1921., 3.

⁶²⁶⁸ D. PROHASKA: „D. Niko Petrić: 'Rane u Katoličkoj crkvi', Split, 1917.“, *Hrvatska njiva*, 1/1917., br. 18, 3. VII. 1917., 321.-322.

⁶²⁶⁹ Jedan od pogleda na tu polemiku v. u: D. JELČIĆ, „Prohaska i Krleža. Nacrt za raspravu“, *Zbornik o Dragutinu Prohaski – književnom povjesničaru i književnom kritičaru. Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Osijek, 16. i 17. svibnja 2002.* Ur. Tihomil Maštrović, Zagreb, 2003., 79.-85.

⁶²⁷⁰ R. KATIČIĆ, „Književni povjesničar Dragutin Prohaska u svjetlu svojega prikaza starije pismenosti u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik o Dragutinu Prohaski*, 27.-36.

otići u Prag kao lektor za hrvatski jezik i tamo 1934. postati docentom na praškoj Visokoj školi za ekonomiju.⁶²⁷¹ Još od mladosti blizak naprednjačkim krugovima (pa i zbog toga česta meta Matoševih poruga koje su ga u to doba učinile možda i poznatijim nego što bi se proćuo po svojim djelima), Prohaska će u Pragu još čvršće prigrliti Masarykove ideje i produbiti svoju mističnu vjeru u kulturnu misiju slavenstva odnosno „sveslavenskog čovjeka“, kako je 1921. podnaslovom označio svoju raspravu o Dostojevskome koja je objavljena kao knjiga.

O slavenskoj je kulturi Prohaska već 1914. u berlinskome časopisu *Die Grenzboten* objavio opširnu studiju pod naslovom „Slavenski kulturni problem“ (*Das slawische Kulturproblem*). Iste godine je ta rasprava pod nešto izmijenjenim naslovom u nekoliko nastavaka objavljena u *Savremenuku*, mjesečniku Društva hrvatskih književnika.⁶²⁷² U njoj se je autor posvetio „duši naroda“ pišući o onome što je nazvao „karakterom rase, o smislu njezinom u historiji“. ⁶²⁷³ Nakon što je analizirao „češki narodni značaj“, „značaj poljskoga naroda“ i „značaj ruskoga naroda“, Prohaska je posebnu pozornost posvetio „značaju Jugoslavena“. Pronašao je u njemu manjak volje za životom i napretkom, dosta otvoreno optuživši za to Crkvu i njezine ljude. Ona je „pravu kulturu“ zamijenila lažnom, a ta „prava kultura“ dolazila je iz Bugarske i Crkva ju je prozvala herezom.⁶²⁷⁴ A to „bogumilstvo“, piše Prohaska dalje, bilo je preteča protestantizma, ono se je prvo usudilo preispitati europsku kulturu. Zato je to „jedini čas u evropskoj historiji, gdje su Jugoslaveni kao cjelina dali nešto od sebe [ist. u izv.] evropskoj kulturi.“⁶²⁷⁵ To je bilo pravo predziđe kršćanstva „očišćeno od bizantinskih i rimskih elemenata“, koje se je silnom energijom širilo na Zapad.⁶²⁷⁶ Na toj osnovi valja „regenerirati“ slavenstvo i jugoslavenstvo: Jugoslaveni će biti moćni samo ako se vrate svojoj slavenskoj biti, nezamućenoj tuđinskim utjecajima.⁶²⁷⁷

Nikola Radojčić je istaknuo kako je problem položaja i uloge Slavena u evropskoj i svjetskoj povijesti postao osobito popularan nakon okončanja svjetskog rata i krize Rusije. Tada se je o njemu počelo obilno pisati, napose na njemačkome govornom području.⁶²⁷⁸ Osvrćući se napose na tekstove Haralda Steinackera i Josefa Lea Seiferta objavljene 1922. i 1923. godine, Radojčić je tvrdio kako su posrijedi pojednostavljivanja koja polaze od nedokazive teze o postojanju posebnoga slavenskoga duha. Osobito pogrješnim je smatrao Seifertovu tezu – razvijanu još od predratnog doba – da su Slaveni dali „sirov misaoni materijal za sve duhovne revolucije koje potresaju Evropom i svetom“, čemu je ovaj austrijski slavist i kulturni povjesničar

⁶²⁷¹ Opš. o D. Prohaski u: *Zbornik o Dragutinu Prohaski*, Zagreb, 2003.

⁶²⁷² D. PROHASKA, „Problem slavenske kulture“, *Savremenuk*, 9/1914., br. 1 (siječanj 1914., 8.-10), br. 2 (veljača 1914., 65.-67.), br. 3 (ožujak 1914., 136.-139.), br. 4 (travanj 1914., 183.-185.), br. 5 (svibanj 1914., 267.-271.), br. 6 (lipanj 1914., 312.-315.). Kratak osvrt na tu raspravu v. u: Andrea SAPUNAR, „Prohaskina studija o problemu slavenske kulture“, *Zbornik o Dragutinu Prohaski*, 139.-146.

⁶²⁷³ D. PROHASKA, „Problem slavenske kulture. I. članak“, *Savremenuk*, 9/1914., br. 1, siječanj 1914., 9.

⁶²⁷⁴ ISTI, „Problem slavenske kulture. V. članak. Značaj Jugoslavena“, *Savremenuk*, br. 5, svibanj 1914., 268.-269.

⁶²⁷⁵ Isto, 269.

⁶²⁷⁶ Isto.

⁶²⁷⁷ Isto, 271.

⁶²⁷⁸ N. RADOJČIĆ, „O državotvornosti Slovena i slovenskim državnim idealima“, *Jugoslavenska njiva*, 7/1923., knj. II., br. 9, novembar 1923., 329.

korijen nalazio „u našem bogumilstvu“.⁶²⁷⁹ Tu je tezu Seifert kasnije razradio u studiji pod naslovom *Weltrevolutionäre: von Bogomil über Hus bis Lenin (Svjetski revolucionari: od Bogomila preko Husa do Lenjina)*, objavljenu 1930. godine u Beču.⁶²⁸⁰ No, nisu svi dijelili to kritično Radojčićevo stanovište. S obzirom na razmatranja iz 1914., jasno je da je Prohaska jedva dočekaao raspravu o navodnoj potrebi vjerske reforme u mladoj jugoslavenskoj državi. Sada je on ponovno i još otvorenije ustvrdio da je baš „bogumilstvo“ bilo „onaj divni duhoborski pokret“ koji se je u prošlosti jedini borio za pravu kršćansku kulturu i za istinski komunizam.⁶²⁸¹ Kao takav, taj je pokret, smatrao je Prohaska, daleko nadišao „granice Jugoslavena“ i dosegao do Francuske, potaknuo Engleza Johna Wycliffa i „reformu anglikanske crkve“, a svakako i Jana Husa kojega je nasljedovao Martin Luther, što znači da je „bogumilstvo“ u bitnoj mjeri sudjelovalo u etičkoj obnovi i u gospodarskom procvatu Zapada.⁶²⁸²

Ta romantična i samodopadna teza o „bogumilstvu“ kao preteči reformacije nije bila originalna: već nekoliko godina ranije u *Južnoslavenskom pitanju* ju je zastupao sam Pilar,⁶²⁸³ ali joj ni on nije bio autor. Nagovijestio ju je i sam Rački, svojom ocjenom da se je „smjernost vanjska, siromaštvo, strogost, razlikovala [...] od sjajnosti i bogatstva, kojima je stupala vladajuća crkva pred svetom,“⁶²⁸⁴ kao i spominjanjem pojave husitizma u Srijemu, a napose svojim ukazivanjem na povezanost „razkolja“ u Katoličkoj crkvi u 14. stoljeću,⁶²⁸⁵ koje je predodredilo kasnije reformacijske zahtjeve, s borbom protiv „bogumilstva“. U tom su smislu pisali neki drugi autori, poput Linusa Pierponta Brocketta,⁶²⁸⁶ a nekoliko dokumenata koji su pothranjivali takvu tezu objavio je pred kraj 19. stoljeća i Euzebije Fermendžin.⁶²⁸⁷ Pojavljivale su se također i druge rasprave, pa i novinski napisi koji su još ranije povezivali „bogumile“ s protestantskim sljedbama. One su, kao što pokazuje Seifertov primjer i bibliografija kojom se je služio, osobito nastajale na austrijskome odnosno njemačkome govornom području.

Teza da se protestantska reformacija tijesno naslanja na ranije pojave i sljedbe koje su bile smatrane heretičkima ili su to doista bile, danas je opće mjesto u svakoj ozbiljnoj povijesti

⁶²⁷⁹ Isto, 331.

⁶²⁸⁰ Kritički osvrt na tu knjigu, a napose na Seifertovu tezu da su Germani nositelji kršćanske misli, dok bi Romani i Slaveni bili manje vrijedni u moralnome smislu („moralisch minderwertig“), objavio je isusovac Karlo GRIMM, „Marginalije uz jednu zanimljivu knjigu“, *Život*, 13/1932, br. 8, kolovoz 1932., 365.-370.

⁶²⁸¹ D. PROHASKA, „Bogumilstvo i boljševizam“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 18, 30. IV. 1919., 281.

⁶²⁸² Isto. Komentirajući te Prohaskine teze, J. ŠIDAK, „Problem 'bosanske crkve' u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca“, 112. zabilježit će da se je autor našao „na potpuno fantastičnom tlu“.

⁶²⁸³ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 162.

⁶²⁸⁴ F. RAČKI, „Bogumili i Patareni“, *Rad JAZU*, knj. 7 (1869), 115.

⁶²⁸⁵ ISTI, „Bogumili i Patareni“, *Rad JAZU*, knj. 8 (1869), 139. i dr.

⁶²⁸⁶ Linus Pierpont BROCKETT, *The Bogomils of Bulgaria and Bosnia: the early Protestants of the East. An Attempt to Restore some lost Leaves od Protestant History*, Philadelphia, 1879., Na to je upozorio Z. MATIJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske“, 72., koji je naveo i mrežnu adresu na kojoj je dostupna Brockettova knjiga.

⁶²⁸⁷ *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. Collegit et digestit p. Eusebius Fermendžin*, Zagrabiae, 1892. Izvorno izdanje Fermendžinove zbirke u digitalnom obliku dostupno je na mrežnoj adresi: <https://archive.org/details/actabosnaepotis00fermgoog>.

Katoličke crkve,⁶²⁸⁸ a doživjela je i svoje literarne obrade (primjerice u *Imenu ruže*, romanu Umberta Ecoa koji svoju kriminalističku fabulu smješta u sjevernu Italiju, u vrijeme kad Katoličku crkvu potresaju unutarnji prijevori na koje snažno utječu heretički pokreti i sljedbe koje su se razvile od Bugarske do južne Francuske). U Pilarovo doba nije bilo tako, ali su se takve misli pojavljivale već u drugoj polovici 19. stoljeća, očit u kontekstu rasprave koju je na Prvome vatikanskom saboru 1869./1870. potaknula polemika o dogmi o papinoj nezabludivosti kad poglavar Katoličke crkve *ex cathedra* govori o vjerskim i ćudorednim pitanjima.⁶²⁸⁹ U tom je (protu)vatikanskom kontekstu tobožnja „bogumilska“ reformatorska sastavnica bila posebno iskoristiva na južnoslavenskome prostoru, jer se je oko tadašnjega istupanja biskupa Strossmayera protiv spomenute dogme bila isplela čitava šuma legendi i mitova koja je stavljena ne samo u funkciju kritike Svete Stolice i rastakanja Katoličke crkve, nego i u funkciju jačanja jugoslavenske misli.⁶²⁹⁰

No, taj reformatorski potencijal „bogumilstva“ – nastavlja Prohaska na istome mjestu 1919. godine, oblikujući svoju misao kao da se radi o posve neupitnoj interpretaciji – posebno važno je uočiti danas, kad se je nad svijet nadvila opasnost socijalne i klasne revolucije koja prijeti i time da proguta Jugoslaviju, taj brod „sagrađen mukom, krvi i znojem tolikih naraštaja kulturnih boraca“.⁶²⁹¹ Odajući tako da mu zapravo nisu na umu vjerski, religijski, nego uski politički motivi, Prohaska se je u nastavku svog teksta žestoko obračunao s boljševizmom kao nekršćanskim pokretom čiji su nužni sastojci nasilje i diktatura, a nakon što je i na taj način unaprijed pokupio pohvale koje su se morale očekivati iz vladajućih, naglašeno protukomunističkih redova, kao jedino pravo rješenje ponudio je povratak na ideale „bogumilstva“. To je, naglašava on, prava komuna i pravo bratstvo, formula koja je bila plodnonosnija od bilo koje druge revolucije.⁶²⁹² Na stranicama lista posvećenog unitarnom jugoslavenstvu i „vidovdanskoj religiji“ autor je tako dao oduška svojim davanašnjim osjećajima i željama, pa su zahvalni i zadovoljni mogli biti njegovi ne samo jugoslavenski, nego i čehoslovački, zapravo češki pokrovitelji.

⁶²⁸⁸ Usp. Hubert JEDIN, *Velika povijest crkve*, sv. IV., Zagreb, 2004., 3.-4.

⁶²⁸⁹ Tako, primjerice, nizozemski luteranski propovjednik Johannes Hendrik SONSTRAL, *Geschiedenis van het Husitismus, van zijn oorsprong in de 14 de eeuw; tot dat het bij den Majesteitsbrief van Keizer Rudolf als eene protestantsche kerk erkend werdt* (Groningen, 1863.), uspoređuje postanak husitizma s nastankom patarensko-katarske hereze. Stanoviti F. M. u članku „Die 'Nazarener' in Südungarn und Slawonien“, *Die Presse*, 26/1873., Nr. 187, 9. VII. 1873., 1.-2. upućuje na poveznice između „bogumila“ i nazarena. Samoga Prohasku na tu je povezanost „bogumilstva“ i reformacije mogla poticati i činjenica da je njegov prezimenjak Matěj Procházka napisao knjigu *Život bl. Jana Sarkandra, mučenika* (Brno, 1861.), u kojoj se pojava husitizma u Češkoj također dovodi u vezu s prethodnim heretičkim pokretima u jugoistočnoj i srednjoj Europi.

⁶²⁹⁰ Zbog pokušaja da se spriječi upotreba mita o Strossmayeru u protucrkvene svrhe, iz crkvenih redova će se redova reagirati objavljivanjem dokumenata koji će koju godinu kasnije biti objavljeni kao knjiga Andrije SPILETKA, *Strossmayer i pape. Na temelju originalnih spisa iz arhiva biskupske kancelarije u Đakovu pretiskano iz „Glasnika biskupije đakovačke“*, Đakovo, 1934.

⁶²⁹¹ D. PROHASKA, „Bogumilstvo i boljševizam“, 281.

⁶²⁹² Isto, 282.-283.

Malo kasnije će se Prohaska vratiti na istu temu, raspravljajući o odnosu „bogomilstva“ i husitizma, temu koju je načeo još 1915. godine,⁶²⁹³ a i njoj su, dakle, pisali i Brockett i sam Pilar, pa i niz drugih autora prije njih.⁶²⁹⁴ Potom će Prohaska – oslanjajući se na čitav niz slučajeva apostazije katoličkih svećenika – ustvrditi kako „bogomilski“ duh i dalje živi u Bosni, o čemu – prema njegovu sudu – govore ne samo književna djela Ive Andrića i Osmana-Aziza (Ivana Milićevića i Osmana Nuri Hadžića), nego i tradicionalni franjevački otpor crkvenoj hijerarhiji i Rimu.⁶²⁹⁵ Nakon oduljega i očekivano tendencioznog prikaza srednjovjekovne bosanske povijesti, Prohaska je članak završio posve otvorenim pozivom: „Danas, kada se Bosna opet oslobodila katoličkog suvereniteta, pa ne prijeti više uz tijaru spreman mač, koji će ušutkati savjest franjevac, budi se i stara njihova ideja o narodnoj crkvi [ist. u izv.]. U starijoj današnjoj generaciji ta ideja ne će možda više zahvatiti sve njih, ali mlađji franjevci osjećaju potrebu nove orijentacije.“⁶²⁹⁶

Navodeći najnovije primjere apostazije svećenika, on zaključuje kako je lako pronaći analogiju između prošlosti i sadašnjosti, „onu tipičnu, jugoslavensku, bogomilsku, a zatim franjevačku borbu protiv Rima za slobodu kršćanske demokratske savjesti.“⁶²⁹⁷ Pokušaj je bio razmjerno lukav: na taj se je način pokušavalo proturimsku i protukatoličku intenciju, s pokreta „žutih svećenika“ koji tobože izviru iz „bogomilstva“ pa tvore „nevidljivu Narodnu crkvu“ koja se smije „dobrim slavenskim smješkom sa modroga južnog neba“,⁶²⁹⁸ proširiti na čitav franjevački red, a napose na jednu njezinu provinciju, onu bosansku. Uspomene na ne tako davni žestoki sukob tamošnjih fratara i nadbiskupa Stadlera bile su još svježije, a činilo se je da okapanja oko osnivanja nove stranke bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata pokazuju da je taj sukob moguće ponovno raspiriti te – uz asistenciju državnih vlasti – iskoristiti i protiv Katoličke crkve i protiv Hrvata odnosno njihova „separatizma“.

Naravno, hvaleći članke koji potiču raspravu o tome, jedan od najvažnijih ideologa jugoslagenstva, slobodni zidar Milan Marjanović, odmah će podsjetiti da su „mlađji oko 'Plamena jednako [...] natucali o bogomilstvu i o potrebi obnove njegove među nama“, dok je i on sam među iseljenicima primijetio veliki interes za to.⁶²⁹⁹ A da se sve nije svodilo tek na fantazije nekolicine marginalnih likova, rječito je govorila činjenica da su bosanski franjevci u rujnu 1919. osjetili potrebu službeno se ograditi od toga da baštine bogomilsku predaju te ponovno izraziti svoju vjernost Svetoj Stolici.⁶³⁰⁰ To je pokazivalo da su svi akteri svjesni kako je naizgled bezazlena akademska rasprava simptom puno dubljih društvenih i političkih tendencija. K tome

⁶²⁹³ ISTI, „Husiti i bogomili“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 28, 9. VII. 1919., 437.-443.

⁶²⁹⁴ Tom temom će se kasnije u jugoslavenskoj historiografiji baviti i Stanojević i Šidak, a posebno Miroslav BRANDT, *Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu u XIV stoljeću*, Zagreb, 1955.; ISTI, „Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III., br. 5, Zagreb, 1956., 33.-64.

⁶²⁹⁵ D. PROHASKA, „Franjevci i Rim“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 30, 23. VII. 1919., 478.-480.

⁶²⁹⁶ Isto, 480.

⁶²⁹⁷ Isto.

⁶²⁹⁸ Dr. D. P., „Narodna crkva“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 48, 26. XI. 1919., 768.-769.

⁶²⁹⁹ M. MARJANOVIĆ, „Između neba i zemlje“, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 29, 16. VII. 1919., 453.-455.

⁶³⁰⁰ *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 52, 24. XII. 1919., 823.

je u hrvatskim je krajevima toj tezi pogodovalo jačanje seljačkog pokreta, čiji su ideolozi tumačili kako je seljačka zemljodjelska kultura primarna i demokratska (dok bi nomadska bila sekundarna, osvajačka i autoritarna), pa su u tom smislu shvaćani i tumačeni brojni pučki pokreti koji su nastajali diljem Europe, pa tako i u Hrvatskoj, gdje su svoj izraz navodno našli u borbi za narodnu crkvu i narodni jezik u njoj, a potom i u „bogumilstvu“.⁶³⁰¹

Budući da je ta teza imala posve očitu političku svrhu, Pilar nije mogao ostati izvan tih rasprava. Njegovi vjersko-kulturni pogledi i njegove veze s Bosnom i s bosanskim franjevcima bile su preduboke da bi mogao ignorirati te tendencije. Za razliku od Krleže, on je do Prohaskina tumačenja „bogumilskog“ fenomena i uopće do njegova tumačenja bosanske povijesti – kao i do njegova ustrajanja u poimanju slavenske kulture kao kulture budućnosti – prilično držao.⁶³⁰² Očito ga je privlačilo to da je Prohaska zapravo na publicistički način popularizirao teze Franje Račkoga „s izvjesnom socijalnom korekturom“, kako se je izrazio Šidak.⁶³⁰³ Zato je njegove ranije radove Pilar na više mjesta citirao i pohvalio kako u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*, tako i u svom predavanju iz 1927. godine.⁶³⁰⁴ No, kod Pilara će te misli koje su se reciklirale na stranicama jugoslavenski orijentiranih novina i časopisa pasti na plodno tlo, samo što će im on dati nešto drugačiju, hrvatsku, a ne jugoslavensku boju.

U prosincu 1926. Pilar je, kao što je spomenuto, u Sociološkom društvu u Zagrebu održao prvo iz serije predavanja o religijskim temama. Njegov sadržaj nam, nažalost, nije poznat (a ne znamo ni kakva je sudbina njegova teksta o toj temi, jer je on uvijek izlagao prema unaprijed pripremljenu tekstu!), no, bit će da je i ono bilo posvećeno „bogumilima“, jer je sačuvano pismo u kojem mu Vejsil Ćurčić 2. veljače 1927., dakle, osam dana prije poznatog nam, kasnijeg Pilarova predavanja o toj temi, javlja da je njegovo, Pilarovo izlaganje o „bogumilima“ odjeknulo dobro, i da je on, Ćurčić, prije nekoliko dana uputio pismu Ferdi Šišiću u kojem predlaže izradu monografije o toj sljedbi. Naveo je Ćurčić u tome pismu kako bi bio spreman posvetiti se radu na monografiji u suradnji s Ivanom Rengjeom, a kako je Šišić njegov prijedlog prenio Akademiji, on moli Pilara da sa svoje strane podupre pothvat.⁶³⁰⁵ Očito se je računalo na to da Pilar u Akademiji preko strica Martina može ostvariti određen utjecaj.

⁶³⁰¹ Usp. A. H. ŽARKOVIĆ [Alfonso HEISINGER]: *Načela socijalne pedagogije na temelju nauke Dra Antuna Radića*, Zagreb, 1935., 29.-32. i dr.

⁶³⁰² U Pilarovoj ostavštini sačuvana su dva Prohaskina pisma iz 1916., u kojima on – s potpisom „Karlo“ odnosno „Karlek“ i vrlo prijateljskim tonom – odgovara na Pilarova pitanja skopčana sa srednjovjekovnom hrvatskom i bosanskom poviješću. (NSK, OIP, R-7983, B-b 12 te B-b 13). Lako je moguće da su se Pilar i Prohaska poznavali još iz doba bečko-zagrebačke *Mladosti* – jer se je i Prohaska javljao suradnjom u tome listu – iako sasvim sigurno Pilar nije bio niti je mogao biti „zagrebački mladostaš“, niti su on i Prohaska mogli biti suradnici „osječke *Mladosti*“, kao što piše Tihomir ŽIVIĆ, „Zasluživanje baštinjenoga“: Prohaskina *Hrvatsko-srpska književnost u Bosni i Hercegovini od početaka XI. do narodnoga preporda u XIX. stoljeću*“, *Zbornik o Dragutinu Prohaski*, 174. Niti je *Mladost* izlazila u Osijeku, niti je Pilar u vrijeme njezina izlaženja živio u Zagrebu, a autor je usput pretjerao i u tome da Pilar pripisuje Prohaski „otkrivanje bogumilskog stupnja dugovječnosti, istinoljubivosti itd.“

⁶³⁰³ J. ŠIDAK, „Problem 'bosanske crkve' u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca“, 110.

⁶³⁰⁴ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 371., 389.; ISTI, *Bogumilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*, 34., 59., 61.

⁶³⁰⁵ NSK, OIP, R-7983, B-b 28 – Ćurčić Pilaru 2. II. 1927.

No, malo nakon toga prosinačkog predavanja, u prvoj polovici 1927. u Sociološkom je društvu on održao dvodijelno predavanje o „bogumilstvu“, koje je uskoro objavio kao knjižicu u vlastitoj nakladi. Prema njoj, ta su predavanja održana 10. veljače i 10. ožujka. Zato je neobično da je zagrebački *Obzor* vijest o drugome dijelu tog predavanja donio 1. travnja 1927., ustvrdivši da je ono održano „jučer“.⁶³⁰⁶ No, ako je nadnevak održanih predavanja možda i sporan,⁶³⁰⁷ svakako nema dvojbe oko toga da su ta Pilarova predavanja dio njegovih puno ambicioznijih studija tog problema, u kojima je posebnu pozornost posvetio manihejstvu i manihejskom dualizmu.

Naime, u njegovoj je pisanoj ostavštini sačuvan fascikl s naslovom „Bogumilstvo“, u koji je pohranjen veći broj novinskih izrezaka i članaka o toj temi, a postoji i nekoliko odvojenih listova ispisanih njegovom rukom, koji su datirani u Grazu 12. i 13. siječnja, te 13. veljače 1927. godine.⁶³⁰⁸ Riječ je o ispisima iz knjiga koje je Pilar čitao u gradačkoj knjižnici, a za nj ih je naručio već spomenuti Byloff.⁶³⁰⁹ Iz njih se vrlo jasno vidi koji aspekt „bogumilskoga“ učenja je tada Pilara najviše zanimao. S posebnom je pozornošću, naime, studirao natuknice „Mani und Manichäismus“, „Massalianen“, „Paulikianer“ i „Neomanichäischer [nečitko]“ iz *Real-Enzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (Leipzig, 1854.), te dvosveščanu *Histoire critique de Manichée et du Manichéisme* francuskoga protestantskog pisca Isaaca de Beausobrea koja je izišla 1734. i 1739. godine. Još je zabilježio da je čitao ili da želi pročitati djela Alexandra Lombarda (*Pauliciens, Bulgares et Bons-hommes en Orient et en Occident*, Basel-Genève, 1879.), Johanna Josepha Ignaza Döllingera (*Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, München, 1890.), te *Euthymii Zygadeni narratio de Bogomilis* koju je 1841. u Göttingenu objavio Johann Carl Ludwig Gieseler. Natuknuo je da kani proučiti i rasprave o grčko-slavenskoj literaturi i folkloru koje su objavljene u Londonu, ali mu – ako je suditi po toj bilješci – nije bilo poznato ime autora, britanskog znanstvenika židovsko-rumunjskog podrijetla Mosesa Gastera.⁶³¹⁰

Taj znatno povećani Pilarov interes za zoroastrički dualizam otvorit će mu put prema već spomenutome češkome povjesničaru Janu Peiskeru, koji je 1891.-1918. radio kao profesor socijalne povijesti na gradačkome sveučilištu, a onda je na neko vrijeme preselio na praško Karlovo sveučilište, da bi se po odlasku u mirovinu opet vratio u Graz. Peisker se je posebno bavio dualističkim temama i slavenskom mitologijom odnosno starom hrvatskom i srpskom

⁶³⁰⁶ „Predavanje Dra Pilara o bogumilstvu“, *Obzor*, 68/1927., br. 89, 1. IV. 1927., 2.

⁶³⁰⁷ U svom osvrtu na Pilarova predavanja, M. HANŽEKOVIĆ, „Prinos historičkoj morfologiji Hrvata“, 535.-537. navodi da su ona održana 10. veljače i 10. ožujka 1927. godine.

⁶³⁰⁸ Fascikl (*Aktenmappe*) se nalazi u NSK, OIP, R-7983, C-f, f. 317, dok su nepaginirane bilješke dio iste rukopisne zbirke, sa signaturom A-12. Zapravo je na jednome dijelu tih bilježaka označen nadnevak „12./I.926.“, ali se čini logičnim pretpostaviti da je posrijedi *lapsus calami*, ne tako rijedak početkom svake nove godine. To jasno potvrđuje i Pilarovo pismo Vejsilu Čurčiću od 4. II. 1927., pohranjeno u NSK, OIP, R-7983, B-a 17, u kojem on piše kako je u siječnju bio četiri dana u Grazu te je studirao „njeke osobito r[i]jetke stare knjige“ koje je „dobio u Graz iz Bečke dvorske biblioteke“.

⁶³⁰⁹ „Pabirci iz korespondencije Ive Pilara i Fritza Byloffä (1926.-1933.“, 94.-97.

⁶³¹⁰ NSK, OIP, R-7983, A-12.

vjerskom poviješću. To će mu u Hrvatskoj priskrbiti znatan broj poštovatelja i sljedbenika. Među poštovateljima će se isticati Ivo Pilar i Milan Šufflay, a veza s Peiskerom će napose prvoga od njih, kao što ćemo vidjeti, potaknuti na nova istraživanja i zaključke. No, zasad je važnije da se na istome mjestu na kome su i spomenute njegove bilješke iz gradačke knjižnice, u njegovoj ostavštini nalazi i djelomična struktura očito ambiciozno zasnovane Pilarove studije pod naslovom „Bogomili i njihovo znamenovanje za Hrvatski narod“, napisana na dvije stranice koje su datirane 26. siječnja 1926. godine,⁶³¹¹ dakle, skoro godinu dana prije nego što se nastale sačuvane bilješke o gradačkome štivu. Iz tog dokumenta dosta jasno proizlazi da je Pilar problemu bosanskih krstjana („bogumila“), kanio posvetiti čitavu knjigu, pa su njegova javna predavanja, koja su održana u veljači i u ožujku 1927. godine, bila tek uvod i priprava za nju, a svakako sažetak rezultata do kojih je do tada bio došao.

Iako će Pilarov odnos prema bosanskim krstjanima, kao što je spomenuto, biti obrađen naknadno, u kontekstu analize Pilarova odnosa prema kršćanstvu, korisno je ovdje pokazati kako je bila strukturirana ta njegova vjerojatno nikad dovršena knjiga, tim više što taj nacrt pomaže boljem i jasnijem shvaćanju formulacija iz samoga predavanja (odnosno knjižice), u kojoj su neke misli iz pragmatičnih razloga izrečene na uvijeniji način. Pored uvoda, studija je trebala imati više poglavlja, a sačuvani su sažetci prvih pet. Najvjerojatnijim se čini da je ta struktura bila i konačna, iako se ne može isključiti da je slijedilo još koje poglavlje, ili bar zaključna autorova razmatranja. Ovako glase Pilarove bilješke iz „Uvoda“:

„Bosna, selo, uzvisine, mramorovi – Bogomilska groblja – Najjači doživljaj u mome životu – Razabrao sam čitavu tragiku hrvatskoga naroda. – Jedini ostanci nekada moćne sekte Bogomila“. Prvi je dio nosio njemački naslov „Entstehungsgeschichte“ (*Povijest nastanka*): „Iz Bugarske. 950 pop Jeremija-Bogomil – Zarathustra-Perzija – Mani-Manihejstvo – Paulikiani-Massaliani – Paulikianska dogmatika“. [Na rubu dopisano: zabac. hierarhije izvanj. kulta pričesti krštenja križa.] Treći dio imao je naslov „Bogomilska dogmatika i organizacija“, a sadržavao je sljedeće natuknice: „Opreka prema katolicizmu i pravoslavlju – Kristova crkva, naslj. apostola – Bosanska crkva. Perfekti ili dobri krstjani, djed, gost, starac i strojnik – Nikakvih crkava – Dualizam: Bog princ. dobra, Lucifer ili Satanael kao princip zla. Odklen apsolutizma. Duša i tijelo. – Sv. Trojstvo Isus nije se rodio – Zabacivali su sakrament krsta – Baptisma libri – Consolamentum – Teleiosis – Križ sramotno drvo – Zabacivali su sakrament pričesti i ženidbe – Signaculum oris, sinus et manus – Stari zavjet“. Četvrta je glava naslovljena kao „Propast bogomilstva“: „Nauka nemoguća, hipertrofija spiritualizma – Političko propadanje Bosne. Rastvaranje Bogomilstva. Testament Gosta Radina. Političko oslabljenje. Stjepan Tomaš prešao na katolicizam. – Stjepan Tomašević katolička reakcija – Bogomilstvo se rasplinjava na katolicizam, pravoslavlje, islam“. Najzanimljivija i u političkom smislu najvažnija je peta glava „Znamenovanje za Hrvate“, koja je trebala biti koncipirana prema sljedećim natuknicama koje su već prerasle u gotove, mjestimice aksiomatski formilirane tvrdnje: „Bogomilstvo uzrokom

⁶³¹¹ NSK, OIP, R-7983, A-12.

propasti hrvatske narodne veličine. Crvena Hrvatska. Rascia cum pars R. Chr. [nečitko], zapadna Srbija, banovina Mačva. – Bogomilstvo u Bosni državna religija. Kako do toga došlo? – Bosna hrv. banovina – Godina 1102. Pacta conventa – Petrova gora – Komplementarnost Bosne – Na bogomilstvu i vjer. opreci slomila se moć Šubića. – Hrvatski narod raspuknuo se na dvije polovice, na katoličku i bogumilsku. Katolički dio radi na svoju ruku sa Magjarima i Mlečanima, bogumilski organizuje novu državu bosansku. – Nemogućnost uspostavljanja hrvatske samostalnosti. Gubitak narodne svijesti – Bogomili prešli na Islam, i kat. i islamski dio se međusobno poklao“.⁶³¹²

Osim što sugeriraju da je Pilar o problemu bosanskih krstjana htio napisati knjigu, i da je „bogumilstvo“ vrlo jasno smatrao „uzrokom propasti hrvatske narodne veličine“, te bilješke su važne radi odgonetavanja pitanja, koji su bili njegovi intimni motivi za ustrajno, skoro trodesetljetno bavljenje tom problematikom. Što otvoreno, a što prikriveno nasljeđujući Račkoga – ali tumačeći njegove teze u korist hrvatstva Bosne i bosanskih muslimana, a ne u prilog oblikovanju jugoslavenske ideologije – Pilar je i u svojoj brošuri o „bogumilstvu“ iz 1927. godine pokazao da posve otklanja tezu koju je inaugurirao Petranović, a nasljedovao ga Glušac. No, mladi je pravnik i povjesničar Muhamed Hadžijahić još ujesen 1943. godine ustvrdio da je „netko“ Pilara nazvao „posljednjim hrvatskim bogumilom“, pa je u prilog toj tvrdnji dometnuo da je Pilar svojedobno austrijskomu političaru Josephu M. Baernreitheru tobože izjavio „da izlaz iz teške situacije u Bosni nalazi u prelazu svih triju vjeroizpovijesti na bogumilstvo“.⁶³¹³

To, međutim, nije točno. Iz Baernreitherova dnevnika uopće ne proizlazi da je Pilar tako kazao i do tog se zaključka može doći samo vrlo nategnutim tumačenjem Malbašina dosta lošeg prijevoda njemačkog izvornika. Baernreither je u svom dnevniku 3. veljače 1913. dosta opširno zabilježio razgovor s Pilarom, čije će se ideje, razmišljanja i sudove opisati dijelom nedovršenima i pogrješnima (*sehr unvollkommene und zim Teil falsche Urteile*), u kojima se miješaju istina i neistina i koje su nejasne (*Wahres und Falsches gemischt, unklar*).⁶³¹⁴ Nakon tog razgovora Baernreither je u dnevniku Pilara opisao kao zeta odjelnog predstojnika Sheka, katoličkoga Hrvata (*katholischer Kroate*), učenjaka, vegetarijanca, koji misli u apstraktnim kategorijama i mudruje, ali je vrlo ozbiljan čovjek na kojeg je utjecala njemačka znanost.⁶³¹⁵ Pilar studira, bilježi Baernreither, utjecaj katolištva s jedne, a pravoslavlja s druge strane na život južnih Slavena te je došao do spoznaje da je Bizant u praktičnome životu i u njegovim ekspanzivnim aspektima (*für das praktische Leben und seine expansiven Betätigungen*) jači od Loyole: „Ako odnosi ostanu ovakvi kakvi su danas, pravoslavno će stanovništvo nadjačati (*schlagen*) katolike. Na temelju tih

⁶³¹² NSK, OIP, R-7983, A-12 - Bogomili i njihovo znamenovanje za Hrvatski narod.

⁶³¹³ M. HADŽIJAHIĆ, „Posljednji hrvatski bogumil“, Dr. Ivo Pilar“, 69.

⁶³¹⁴ J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 197.-199.

⁶³¹⁵ Isto, 197.-198. Usp. A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, 62. Kod Malbaše se, nažalost, ne zna gdje počinje, a gdje završava citat, niti se znade što je Baernreitherov, a što njegov tekst koji je on samo mjestimice donio u zagradama. Tako je potpuno nemoguće da Baernreither 1913. u dnevniku bilježi godinu Pilarove smrti (1933.), a on nije govorio ni o utjecaju religije na „jugoslovenski narod“, nego govori o „južnoslavenskome puku“ (*das südslawische Volk*). Malbaša je neprecizan i u drugim dijelovima svoje knjige.

razmatranja on je razvio potrebu da se Slaveni oslobode pravoslavlja (*er entwickelte /.../ die Notwendigkeit, die Slawen von der Orthodoxie zu befreien*). Međutim i latinsko-germanski katolicizam za slavenski je svijet (*Slawenwelt*) također ništa. On traži nešto treće; nadovezao se je, začudo, na bogumilstvo koje je vladalo u Bosni u predtursko vrijeme.⁶³¹⁶ Na to mu je Baernreither „lako dokazao“ (*leicht beweisen*), „da bi ta gnostičko-manihejska sekta sa svojim nijekanjem svakog državnog autoriteta samo još pogoršala veliki nedostatak Slavena koji su nesposobni za jedan stabilan (*stramm*) državni razvitak.“⁶³¹⁷

Pročita li se taj odlomak s primjerenom pomnjom, dosta lako je uočiti da se Pilar ne bavi problemom uklanjanja ili nadilaženja i pravoslavlja i katolištva te njihovom zamjenom trećeom religijom. Njega zanima kako bi se Slaveni (ovdje konkretno: Srbi) oslobodili pravoslavlja, pa traži zamjenu za pravoslavlje. Ne nalazi je u katolištvu koje, prema njegovu mišljenju, ima niz nedostataka za ovozemaljski život i za državni razvitak, nego tu zamjenu za pravoslavlje nalazi možebitno u „bogumilstvu“. Ni jednom jedinom riječju on ne spominje da je razmišljao o potrebi uklanjanja katolištva i o zamjeni katolištva „bogumilstvom“. Toga u Baernreitherovu tekstu jednostavno – nema. Zato je vrlo neobično da se je konstrukcija kako je Pilar izjavio „da izlaz iz teške situacije u Bosni nalazi u prelazu svih triju vjeroizpoviesti na bogumilstvo“ pojavila u kasnijim interpretacijama i da je pala na plodno tlo, pa je ponavljana i u kasnijoj literaturi.⁶³¹⁸

Pritom se zapravo nije uočavalo ili se nije htjelo uočiti, da bi to bio jedini put da je Pilar spomenuo ideju o oživljavanju „bogumilstva“, jer se na nju nikad više, pa ni u *Južnoslavenskom pitanju*,⁶³¹⁹ nije vratio. To je razlog više da se vrlo oprezno interpretiraju objavljeni izvadci iz Baernreitherovih dnevnika, koji inače još uvijek nisu u cijelosti objavljeni.⁶³²⁰ Pilarovo negativno raspoloženje prema bizantskome, navlastito ruskome i srpskom (ali ne, recimo, i bugarskome!) pravoslavlju, općenito je poznato i potanko je elaborirano i u *Južnoslavenskom pitanju*.⁶³²¹ Poznate su i njegove kritike katolištva, koje je također – makar na nešto oprezniji način – uvrstio u svoje glavno djelo, a dosta oštro ih je formulirao u polemičkome pamfletu protiv nadbiskupa Stadlera. Međutim, iz njegove kritike pravoslavlja i katolištva još uvijek ne slijedi da je

⁶³¹⁶ J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 198.; A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, 62. prevodi: „On traži nešto treće; nadovezao je, naročito, na bogumilstvo...“ Međutim, Pilar nije „nadovezao [...] naročito, na bogumilstvo“, nego Baernreither piše da je Pilar „iznenađujuće“, „neobično“ ili „začudo“ (*sonderbarweise*) spomenuo bogumilstvo.

⁶³¹⁷ J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 198.; A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, 62. prevodi: „...još povećala veliku pogrješku Slovena koji su nesposobni za čvrsti državni razvoj.“

⁶³¹⁸ Karakteristično je da je Malbašinu tvrdnju bez ikakve rezerve prihvatio novinar i publicist, slobodni zidar J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 228., čiji tekstovi i inače odaju nemalu nesklonost Katoličkoj crkvi.

⁶³¹⁹ Z. MATIJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske“, 70. Ni Matijeviću u to vrijeme nije bio dostupan jedan fragment iz Pilarove ostavštine, koji bi u toj analizi i interpretaciji svakako trebalo ocijeniti. Riječ je o šaljivoj pjesmici nepoznatog autora, sačuvanoj u Pilarovoj ostavštini, u kojoj se opisuje kako je Tomo Jančiković došao prositi Pilarovu kćer. U toj se pjesmici nalaze i stihovi stavljeni u usta Jančikoviću koji se obraća Pilaru: „Znam ja da mi niste prota, / Iako ste bogumilski pater, / Hoću da mi bute švigerfater...“ (NSK, OIP, R-7983, Ch-7).

⁶³²⁰ O povjerenstvu za pripremu Baernreitherovih dnevnika za tisak v. http://www.oesterreichische-geschichte.at/?page_id=913

⁶³²¹ I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 73. ocijenit će kako je Pilar „preuveličao sposobnost pravoslavlja da oblikuje jednosmjernu političku zajednicu“, premda su „mnoga njegova zapažanja zaista oštromna“.

idealizirao „bogumilstvo“ i da je u njemu vidio religiju budućnosti, a pogotovo religiju koja bi u jednoj katoličkoj Austro-Ugarskoj imala zamijeniti i nadomjestiti katolištvo.

Također nije dobro previdjeti nastavak Baernreitherova dnevničkog zapisa. Ako je on Pilara „lako uvjerio“ da se „bogumilstvom“ ne bi uklonili nedostaci koje u odnosu na nacionalno-političke odnose proizvodi (srpsko) pravoslavlje, onda to znači i to da se je ovaj u tome dao lako razuvjeriti, što znači da nije nastupao s čvrstim uvjerenjem. No, raščlamba se ne može zaustaviti na tome mjestu. Jer, odmah u nastavku Baernreither registrira kako Pilar u svoje velike zasluge ubraja to što je, iako i sam katolik, potisnuo utjecaj nadbiskupa Stadlera, čime je omogućio hrvatsko-muslimansku suradnju koja bi uz Stadlerove prozelitske akcije (*Proselytenmacherei*) bila nemoguća.⁶³²² Što se današnjih odnosa tiče, nastavio je Pilar, bilo kakav sporazum Monarhije sa srpskim elementom nemoguć je. Srpski duh pravoslavlja (*der serbische Geist der Orthodoxie*) upravljen je protiv Austrije, a s njime nema života ni austrijskim južnim Slavenima.⁶³²³

Istom se je zgodom Pilar negativno izjasnio o tada aktualnim razmatranjima mogućnosti da se Srbija jednostavno pripoji Austro-Ugarskoj, jer bi to dovelo do prevlasti pravoslavnih nad katolicima u južnoslavenskom elementu Monarhije.⁶³²⁴ Potom slijedi rečenica: „Pritom je [Pilar] spomenuo svoju ideju jedne treće religije, koja bi ujedinila oboje (*beide vereinigende Religion*); morao je, međutim, priznati da današnje naše materijalističko vrijeme nije podobno za osnivanje neke religije u velikom stilu, kakva bi prema njegovom mišljenju bila potrebna.“⁶³²⁵ Malbašin je prijevod neprecizan kao i obično. On tvrdi da je Baernreither zapisao: „Pritom se je [Pilar] vratio na svoju ideju jedne treće religije, koja bi ujedinila ove obe; ipak je morao da prizna da današnje naše materijalističko vrijeme ima malo smisla za osnivanje neke religije u velikom stilu, kako bi to prema njegovom mišljenju bilo potrebno. Priznao je da bi njegov ideal bila staleška organizacija naroda u germanskom smislu.“⁶³²⁶ Ni iz roda niti iz broja ili padeža se ne može zaključiti da je Baernreither kazao kako se je Pilar „vratio na svoju ideju jedne treće religije, koja bi ujedinila ove obe“, jer Pilar – navodno – spominje „svoju ideju jedne treće religije“, ali je puno vjerojatnije da govori o objedinjavanju pravoslavnih i katoličkih južnih Slavena (*beide vereinigende Religion*), a ne o objedinjavanju religija. Da Malbaša nije svjesno preskočio dio iduće rečenice, a njezin ostatak pogriješno preveo, stvar bi bila puno jasnija. Ta rečenica u cijelosti glasi: „Stalno se je [Pilar] vraćao na to, da pravoslavlje s njegovim plutokratskim izdancima (*mit ihren plutokratischen Auswüchsen*) smatra odgovornim za nesreću Slavena, pa je izjavio kako bi njegov ideal bila organizacija naroda u staleže u germanskome smislu“,⁶³²⁷ pri

⁶³²² J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 198.

⁶³²³ Isto, 198.-199.

⁶³²⁴ Isto, 199.

⁶³²⁵ Isto.

⁶³²⁶ Isto. A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, 62.-63.

⁶³²⁷ J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 199.

čemu se „germanski smisao“ posve očito odnosi na pojam stalež (*Stand*), a ne na organizaciju naroda kao što to sugerira Malbašin prijevod.

Prema tome, Pilar je i u razgovoru s Baernreitherom – kao i inače – bio zaokupljen (srpskim) pravoslavljem, a ne drugim religijama, pa ni katolištvom, dok islam u tom kontekstu nije spomenuo ni jednom jedinom riječju. Zato je posve pogrešan užurbani Hadžijahićeve zaključak da je Pilar, tobože, zagovarao „prelaz svih triju vjeroizpovijesti na bogumilstvo“, koji su potom varirali Josip Horvat i mnogi drugi autori.

U tim je varijacijama Hadžijahićeve konstrukcije neobično da autori nisu primijetili kako – čak i prema Malbašinu prijevodu – Pilar uopće nije govorio o potrebi oživljavanja „bogumilstva“, nego je – eventualno – govorio o potrebi „osnivanja neke religije u velikom stilu“, i to „treće religije“ odnosno religije koja bi „objedinila“ sljedbenike obiju konfesija, katoličke i pravoslavne. Nije jasno je li pritom mislio samo na inkorporiranje nekih „bogumilskih“ elemenata u neku novu, sinkretističku religiju, ili ne što drugo. Međutim, posve jasno je da je govorio o „obje“ skupine, a ne o tri odnosno o četiri, a možda i o više njih (odnosno, u najmanju ruku još i o islamu i o „bogumilstvu“). To bi značilo da je Pilar spominjanjem dviju konfesija i njihovih pripadnika previdio bar treću, muslimansku. To se, kad je Ivo Pilar posrijedi, ne čini mogućim: on nikad nije zaboravljao postojanje bosansko-hercegovačkih muslimana, nego je, baš naprotiv, njihovo postojanje smatrao prvorazrednim društvenim i političkim čimbenikom.

Također treba imati na umu da možebitne načelne simpatije prema „bogumilstvu“ ne moraju nužno značiti otklon od kršćanstva. Takav otklon je kod Pilara – kojega Baernreither registrira kao „katolika“ (iako ne znamo, misli li pritom na Pilarova intimna uvjerenja ili ga tek identificira kao pripadnika jedne od triju vjerskih skupina u BiH) – u stanovitoj mjeri nesumnjivo postojao. No, mogu se navesti i drugačiji primjeri, u kojima simpatije prema „bogumilstvu“ ne impliciraju otklon od kršćanstva. Najbliži i najrječitiji je onaj Šufflayev. Poznati je albanolog bio fasciniran „bogumilstvom“ i smatrao je rezultate Peiskerovih istraživanja iznimno dragocjenima i u znanstvenom pogledu ispravnima, ali to nije bila zapreka da i dalje naglašava presudnu važnost (zapadnoga) kršćanstva za hrvatski narod te njegovu pozitivnu ulogu u hrvatskoj povijesti.

Drugim riječima, Hadžijahić je napravio klasičnu logičku pogrešku. No, njegova je tvrdnja, kao i mnoge druge, malne sve teze skopčane s pitanjem bosanskih krstjana, bila i ostala motivirana primarno političkim razlozima. U vrijeme kad ju je formulirao, Hadžijahić (1918.-1986.) je u njoj vidio zgodan oslonac za svoje tadašnje političke poglede. Naime, njegov je tekst o Pilaru objavljen u jesen 1943., a vjerojatno je i nastao tada, u povodu objavljivanja *Južnoslavenskog pitanja* i niza tekstova koji su se o Pilaru u novinstvu pojavili nakon pada Italije. To je razdoblje u kojem Hadžijahić zauvijek napušta ili je već napustio svoje mladenačke pozicije, pa je – prihativši drugo nacionalno opredjeljenje – od hrvatskog nacionalista prestao biti Hrvatom te ujedno postao zagovornikom autonomije Bosne i Hercegovine kao prijelaznog koraka prema njezinu osamostaljenju, a onda i prema nacionalnoj emancipaciji bosansko-hercegovačkih muslimana. Moguće je da su točne tvrdnje da je upravo on sredinom 1944. ili

kasnije napisao i ambicioznije zamišljenu raspravu, kojom se pokušava dokazati da su muslimani poseban narod, a da Bosna ima dulju državnu tradiciju od Hrvatske i Srbije,⁶³²⁸ ali su to zapravo pogledi koje je zastupao u poratnome razdoblju. Zato je Hadžijahiću odgovarala teza da je Pilar zagovarao „prelaz svih triju vjeroizpoviesti na bogumilstvo“, sve s ciljem da nađe „izlaz iz teške situacije u Bosni“.⁶³²⁹

To je razlog zbog kojega je požurio previdjeti da Pilar ne govori ni o kakvim, a ponajmanje o organiziranim vjerskim prijelazima, nego eventualno o religiji koja bi objedinila elemente katolištva i pravoslavlja, s vrlo jasnim ciljem da se paralizira negativno političko djelovanje potonjega. Svjesno je previdio da Pilarova konstrukcija – čak i onako kako je interpretira Baernreither, pa i onako kako ga Malbaša tumači i prevodi – sadrži unutarnju proturječnost, jer Pilar, tobože, zamišlja objedinjenje elemenata katolištva i pravoslavlja u kontekstu u kojem uopće ne dotiče grkokatolištvo odnosno uniju kao jedno od mogućih rješenja tog problema, i u kojem kaže da bi njegov ideal bilo nešto sasvim treće: „organizacija naroda u staleže u germanskom smislu“.

Dakle, Baernreither i Malbaša zapravo tvrde da Pilar ne razlikuje religiju od države, budući da „organizacija naroda u staleže germanskom smislu“ nema apsolutno nikakve veze s religijom, nego može imati veze samo s ustrojem države, jednoga eminentno svjetovnog aparata koji je Pilar tijekom cijeloga svog života smatrao bezuvjetno različitim i odvojenim od crkve odnosno vjere. A čini se da ipak nije ozbiljno jednomu sociologu Pilarova formata predbaciti takav stupanj nepoznavanja elementarnih socioloških kategorija. K tome je Hadžijahić jednakom žurbom pohitao zaboraviti još nekoliko – bar deset – važnih elemenata koje je pri ozbiljnoj interpretaciji Baernreitherove bilješke valjalo uzeti u obzir. Njih ne dovodi u pitanje ni činjenica da Pilar, koliko je poznato, nije javno demantirao Baernreithera, budući da se iz toga ne mora nužno zaključivati da je njegov prikaz smatrao pouzdanim. Puno vjerojatnije je da je u vrijeme kad su objavljeni izvadci iz Baernreitherova dnevnika Pilar imao razloga nastojati da se o njemu u tom kontekstu što manje govori.

Hadžijahić je, međutim, previdio, prvo, da su se Pilarova znanja i predodžbe o bosanskim krstjanima dopunjavale i mijenjale, pa je vrlo neoprezno ustvrditi da jedna njegova navodna izjava iz 1913. precizno oslikava njegova znanja i uvjerenja iz 1924., 1927. ili 1933. godine, iako

⁶³²⁸ Hadžijahić je, navodno, autor nenaslovljenog rukopisa koji su Mustafa Imamović i Atif Purivatra 1991. priredili i objavili pod naslovom *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana. Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944. godine* (Centar za bosanskomuslimanske studije, Sarajevo, 1991.). Nema, naravno, nikakva dokaza da je tekst ikad dostavljen ikakvim „savezničkim snagama“, a u njegovoj objavljenoj verziji (str. 45.-46.) vidi se da je namijenjen nekom „g. Predsjedniku“.

⁶³²⁹ Varijaciju te teze – i njezine političke implikacije – zastupa i dio bošnjačko-muslimanske historiografije novijeg datuma, s očitim nastojanjem da se pokaže kako su današnji Bošnjaci (muslimani) izravni sljednici jedinoga autohtonog pučanstva Bosne i Hercegovine, pa samim time i jedini nositelji njezina kontinuiteta i suvereniteta Na postojanje te tendencije vrlo obazrivo je upozorio Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb, 2003., XV. Više o tome u: Z. MATIJEVIĆ, „Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja Crkve bosanske u srpskoj/srbijanskoj i muslimanskoj/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (Od Petranovića do interneta)“, *ZR Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Ur. F. Šanjek, Sarajevo-Zagreb, 2005., 335.-350.

je moguće da je Pilar mislio na isto kad je Redlichu u listopadu 1914., pa opet u veljači 1915. govorio o „južnoslavenskom protestantizmu“.⁶³³⁰ Drugo, da bi se Pilarovo izlaganje iz 1913. o tako složenoj i zahtjevnoj temi kao što su vjerska prošlost BiH te perspektive odnosa među tamošnjim etničko-konfesionalnim skupinama, precizno i pouzdano saželo u par rečenica, potrebno je o tome imati više znanja nego što se smije pretpostaviti da ga je imao Baernreither, po izobrazbi pravnik koji do tada nije objavio ni jedan tekst izvan pravnog područja, a svojim se (bar objavljenim) memoarsko-dnevničkim zapisima „bogumilstva“ nije nigdje drugdje ni dotaknuo, što jasno pokazuje da ga ono nije previše ni zanimalo. Treće, Pilar je u sociološkome smislu zdušno zagovarao koncepcije koje su bile nepomirljive sa stajalištima koja su zastupali bosanski krstjani (od pogleda na brak i obitelj, preko odnosa prema materijalnim dobrima, do stajališta o državi i o državnome aparatu), pa nije logično tvrditi da je pred Baernreitherom zastupao stajališta koja se kose sa svim drugim njegovim pogledima. Četvrto, Pilar je, kao što ćemo vidjeti, i u svojoj *Spomenici u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji* iz 1930. godine ponovio svoja višekratno izražena sociološko-historiografska uvjerenja, da je „bogumilstvo“ skupa s kršćanstvom, u hrvatski narod unijelo elemente „životomržnje“ odnosno pasivnosti i neotpornosti, pa je vrlo nelogično da bi baš „bogumilstvo“ smatrao izlazom iz teškoga položaja. Peto, Pilar nikad i nigdje drugdje nije ni jednom jedinom riječju sugerirao da bilo kakve vjerske prijelaze – pa ni one između živih konfesija i crkava – smatra izvedivim ili poželjnim rješenjem, a pogotovo nikad nije sugerirao organizirane ili nasilne konverzije. Šesto, Pilar je na više mjesta zapisao kako se je svetosavlje vrlo djelotvorno obračunalo s „bogumilstvom“ i onemogućilo mu širenje u srpskim zemljama, pa je prilično nelogično da bi pomišljao na to da će se otpornija, snažnija i agresivnija religija pretopiti u manje otpornu, slabiju i pasivnu. Sedmo, Pilar nije spadao u one koji bi zagovarali nemoguća odnosno neizvediva rješenja, a mnogo puta je izjavio i napisao kako je tijekom dvadesetljetnog življenja u Bosni (godine 1913. to je, dakako, iznosilo sedam godina manje) shvatio da je nacionalno-religijski identitet tamošnjih pravoslavaca, pa i katolika i muslimana tako razvijen i izrazito naglašen, da bi bilo kakva konverzija bila nemoguća. Osmo, takva je zamisao kod njega mogla nastati to manje, budući da je on tijekom dugogodišnjega obilaženja spomenika i groblja koja je (pogrješno) smatrao isključivo „bogumilskima“, uočio da u narodu uopće nema svijesti ni o podrijetlu niti o značenju tih ostataka: oni su njemu „posve tuđji“.⁶³³¹ Iz toga nužno slijedi da je Pilar bio svjestan kako u puku nedostaje psihološka podloga za bilo kakvu obnovu „bogumilstva“, a kamoli za njegovo širenje. Deveto, posve nelogično je da bi Pilar 1913. godine, u doba dominantno katoličke Austro-Ugarske, jednomu visoko pozicioniranom austrijskom političaru predlagao rješenja koja su ne samo neizvediva, nego bi istodobno bila i otvoreno *protukatolička*. Deseto i ne najmanje važno, baš nikad Pilar nije razmišljao o traženju

⁶³³⁰ J. REDLICH, *Das politische Tagebuch*. I. Band, 281.; II. Band 18.-19.

⁶³³¹ I. PILAR, *Bogumilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*, 4. Istini za volju, Dominik MANDIĆ, *Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 627.-628. bilježi da je još kao dijete u Hercegovini nailazio na tragove vjerovanja i običaja koji su srodni bogumilskima. No, ni on ne tvrdi da su se ti tragovi sačuvali svjesnom voljom i željom njihovih prenositelja.

„izlaza iz teške situacije“ radi same Bosne (i Hercegovine), nego je neprekidno imao na umu Hrvatsku. To je bila njegova osnovna inspiracija i krajnja svrha sveukupne njegove aktivnosti. U tom je kontekstu on bio uvjeren da je „bogumilstvo“ dovelo do slabljenja i propasti hrvatske narodne države, i da je ono jedna od podloga separatističkih odnosno autonomističkih tendencija u BiH. Budući da je većina Hrvata u Trojedinici ispovijedala katolištvo, posve isključeno je da bi Pilar zagovarao rješenje prema kojemu bi se u BiH stvorila kompaktna vjerska situacija koja bi bila različita, pa i suprotstavljena vjerskoj situaciji u ostalim hrvatskim zemljama. Posve bjelodano je da bi se time ojačala podloga bosansko-hercegovačkog autonomizma i separatizma, pa bi se odnemoglo, a ne pomoglo pripajanje BiH koje Pilar dosljedno doživljava kao hrvatske pokrajine i, štoviše, uporno tvrdi da je njihovo pripajanje Hrvatskoj uvjet opstanka i prosperiteta hrvatskog naroda. Zbog svega toga, Baernreitherova bilješka o razgovoru s Pilarom – kad se ne ocijeni da je zapravo valja tretirati kao uzgrednu, nepreciznu i nebitnu – traži posve drugačiju interpretaciju.

A pojačano Pilarovo nastojanje sredinom 20-ih godina 20. stoljeća da istraži elemente manihejskog dualizma u staroj vjeri Hrvata i Srba, kao sastavni dio njegova istraživanja problema bosanskih krstjana, bilo je jedan od razloga njegove tješnje suradnje s već spominjanim gradačkim pravnikom i publicistom Fritzom von Byloffom. Ne treba isključiti da su se oni otprije poznavali,⁶³³² iako za to nema dokaza. Byloff je rođen 1875. u Celju, gdje je i odrastao i završio gimnaziju. Nakon završetka pravnoga studija u Grazu, u tom je gradu radio kao odvjetnik te je nakon privatne docenture koja je započela još 1910. godine, bio 1939. imenovan profesorom na katedri za kazneno pravo gradačkoga pravnog fakulteta, ali je već iduće godine umro. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata bio je dragovoljac te je služio u vojsci kao auditor, ali – prema sjećanjima njegova sina – nije imao nikakvih političkih ili drugih veza s Hrvatskom odnosno Bosnim i Hercegovinom.⁶³³³

⁶³³² Pošlo mi je za rukom uspostaviti vezu s Byloffovim unukom, gradačkim stomatologom doc. dr. Fritzom Byloffom. Iako je ta komunikacija pridonijela rasvjetljavanju nekih podataka i odnosa, ipak – usprkos činjenici da je na životu bio sin staroga dr. Friedricha Ottokara (Fritza) von Byloff, kojemu je ime također bilo Fritz – nisam uspio rekonstruirati početke toga hrvatsko-austrijskog prijateljstva, a ni razloge Pilarova ustupanja autorskog prava svomu gradačkom kolegi. U nedatiranom dopisu, primljenom 20. ožujka 2013., tada 97-godišnji umirovljeni liječnik Fritz Byloff, sin Pilarova prijatelja, pretpostavio je da je do veze između Pilara i njegova oca došlo preko gospođe Anke Sušnjević ili Sužnjević („Frau Anka Susnajevec“), koja je bila kći hrvatskoga generala te je živjela u Tuzli, odakle je došla na daljnje školovanje u Graz, gdje se udala za odvjetnika Dr. Edlingera, a umrla je 1985. godine. U tom braku je rođeno dvoje djece, od kojih bi sin Ewald 2013. bio živ, ali više nije živio u Austriji. Zato nije bilo moguće potvrditi pretpostavku da je otac te gospođe bio general Karlo (Karl) Sužn(j)ević (1844.-1914.), koji se je, pored vojne vještine, bavio i fotografijom te je objavio veći broj radova u fotografskim žurnalima i u tisku uopće.

⁶³³³ Pismo Fritza Byloff, autoru, 20. III. 2013. Niz podataka o Byloffu donosi i Reint de BOER, *The Engineer and the Scandal. A Piece of Science History*, Heidelberg, 2005., 48. i dr. Prema podatcima navedenima u *ÖBL*, Bd. 1, 132, Byloff je rođen u Mariboru, a ne u Celju. Kao odvjetnik je već 1902. postao privatnim docentom, dok je redovitim profesorom imenovan 1940., iste godine kad je u veljači i umro.

Koliko je njegovu sinu poznato, Fritz von Byloff nije imao tješnjih privatnih veza s Peiskerom, s kojim je održavao tek službene odnose.⁶³³⁴ Byloff je slovio za izvrsnog znalca štajerske i austrijske pravne povijesti, a posebno je zanimljivo da se je bavio kaznenopravnim i etnološkim elementima srednjovjekovnih postupaka protiv vještica i čarobnjaka. O toj je problematici objavio više rasprava, među kojima se ističu knjige *Das Verbrechen der Zauberei (Zločin čaranja)* iz 1902., *Hexenglaube und Hexenverfolgung in den österreichischen Alpenländern (Vještičja vjera i progon vještica u austrijskim alpskim zemljama)* iz 1934., brošura *Der Teufelsbündler (Vražji saveznici)* iz 1927., kao i članci „Volkskundliches aus Strafprozessen der österreichischen Alpenländer“ („Narodnoznanstveni elementi u kaznenim postupcima austrijskih alpskih zemalja“), objavljen 1929. itd.⁶³³⁵

Iako se sastoji od svega nekoliko pisama, korespondencija između Pilara i Byloffa, objavljena 2012. u 14. broju časopisa *Pilar*, ne pokazuje samo da su Byloff i Peisker bili očito u bliskim odnosima – svakako bližim nego što se to Byloffljev sin sjeća – i da je Byloff posredovao u Pilarovim kontaktima s austrijskim slavistom Josefom Matlom (a o razlozima i razvitku tih kontakata ne znamo dalje ništa), nego svjedoči i o bliskoj suradnji dvojice korespondenata. Nije Byloff tek pomagao Pilaru da dođe do literature koja mu je u Zagrebu bila nedostupna, nego su njih dvojica razmjenjivali mišljenja i savjete iz područja etnografije, povijesti, jezikoslovlja itd., a neki fragmenti njihove korespondencije u kojima se koristi očito šifrirani jezik (primjerice, Pilarovo pismo od 27. svibnja 1933.) pokazuju da je ta suradnja prerasla okvire uobičajene suradnje dvojice znanstvenika.⁶³³⁶ U formalnom je smislu ona okrunjena i prijenosom autorskih prava na *Južnoslavensko pitanje*. Nažalost, dostupno gradivo ne dopušta pouzdanije zaključke ni o razlozima toga Pilarova koraka, ali ni o opsegu i motivima njihove suradnje. Bezuspješan je ostao i pokušaj da se utvrdi je li sačuvana druga Byloffljeva korespondencija odnosno ostavština koja bi pomogla rekonstrukciji njegova i Pilarova odnosa.

Zato je na sadašnjem stupnju spoznaje nemoguće ocijeniti, smije li se iz Pilarove suradnje s Byloffom zaključivati da je on došao do zaključka kako postoje stanovite poveznice između „bogumila“ i njihovih progona sa srednjovjekovnim „vješticama“ i njihovim progonima. Svakako je zanimljivo i možda nije posve slučajno da je Pilar praktično u isto vrijeme došao u doticaj i sa

⁶³³⁴ Peisker je bio ne samo gradački doktorand, nego i profesor socijalne povijesti na gradačkome pravnom fakultetu 1891.-1918. godine. Od 1919. je kao sveučilišni profesor radio u Pragu, ali se je nakon umirovljenja vratio u Graz, gdje je i umro. Opš. S. HAFNER, „Peisker Johannes“, *ÖBL*, Bd. 7, 392.

⁶³³⁵ „Byloff Fritz“, *ÖBL*, Bd. 1, 132. Knjiga *Das Verbrechen der Zauberei (crimen magiae). Ein Beitrag zur Geschichte der Strafrechtspflege in Steiermark*, opsežno je djelo (440 stranica) objavljeno 1902. u Grazu, a dostupno je i u elektroničkom obliku na: <https://archive.org/details/dasverbrechende00bylogoog>. Posljednjih je godina objavljeno i novo izdanje knjige *Hexenglaube und Hexenverfolgung in den österreichischen Alpenländern*, koja je prvotno objavljena kod Walter De Gruyter & Co., Berlin-Leipzig, 1934.

⁶³³⁶ Spomenuto pismo iz svibnja 1933. moglo bi se, čini se, baviti Pilarovom knjigom *Immer wieder Serbien*, koja je netom izišla u Berlinu. Kad bi se ta pretpostavka pokazala točnom, onda bi to upućivalo i na političke veze između Pilara i Byloffa, čiji je sin vrlo odlučno otklonio mogućnost postojanja bilo kakvih političkih veza svog oca u hrvatskim zemljama, a navodno mu ništa nije bilo poznato ni o Byloffljevu stjecanju autorskih prava na *Južnoslavensko pitanje*.

zagrebačkim teozofskim krugovima.⁶³³⁷ Između ondašnjih vegetarijanaca i teozofa postojale su i personalne i svjetonazorske poveznice,⁶³³⁸ a hrvatski odnosno jugoslavenski teozofi imali su stanovit utjecaj i u teozofskim krugovima na svjetskoj razini.⁶³³⁹ Teozofija je, naravno, s kršćanskoga odnosno katoličkoga stajališta bila neprihvatljiva,⁶³⁴⁰ ali se Pilar na to nije previše obazirao. On je u svojoj pismohrani sačuvao čitav niz novinskih izrezaka koji se bave teozofskim i okultističkim temama,⁶³⁴¹ ali prema dostupnim podacima nije bio u vodstvu, a po svemu sudeći ni u članstvu Jugoslavenskoga teozofskog društva.⁶³⁴²

Zbog nedostatka gradiva može se samo nagađati o tome, jesu li ga u kontaktima s tim društvom zanimala teozofske teme kao takve, tim više što su se teozofska društva također intenzivno bavila odgojem, izobrazbom i psihologijom, dakle temama kojima je Pilar posvećivao veliku pozornost. No, moguće je da ga je privlačila činjenica da se je u teozofskim krugovima raspravljalo i o tome da „slavenska rasa“ ima posebnu ulogu u modernoj povijesti i da je ta posebna uloga, kako je istaknuto 1923. u jednom od službenih referata na Osmome kongresu Europske federacije nacionalnih teozofskih društava, izvire iz bogatstva starih arijanskih tradicija (*les anciennes traditions aryennes*) kojima je i danas navodno natopljen intimni život Slavena.⁶³⁴³ Iz teozofskih se krugova također isticalo kako je „zoroastrianizam otmjena, jednostavna i uzvišena vjerska ispovijest svijeta, čija čistoća i duhovnost omogućuje obilježje božanskog plama.“⁶³⁴⁴ Ipak, Pilar se nije pojavio kao suradnik časopisa *Teozofija*, a u njemu ni jednom jedinom riječju nije zabilježena ni njegova smrt, što bi ipak sugeriralo da su Pilarove teozofske veze bile razmjerno površne.

Činjenica je, ipak, da je Pilaru u veljači 1927. Gjuro Szabo na njegovu molbu pribavljao podatke o postupcima protiv krivovjereca u Slavoniji u 13. i u 14. stoljeću,⁶³⁴⁵ a iz objavljenih

⁶³³⁷ I. HENGSTER, „Vegetarsko društvo 1928-1933“, 34.-35.

⁶³³⁸ Opš. Marko WERNER, *Weltaufruf der Vegetarier an jeden Einzelnen und an alle Völker*, s. 1. & s. a. [Zagreb, 1933.] Autor za sebe piše da je „senior“ jugoslavenskih vegetarijanaca, ujedinitelj teozofa i vegetarijanaca, istraživač vječne božanske ljubavi, vječnoga narodnog zdravlja, vječnoga mira i raja na zemlji i na nebesima, te dodaje da je jugoslavenski tisak pohvalama popratio njegovu knjigu koja se je izvorno pojavila „na srpsko-hrvatskom jeziku“.

⁶³³⁹ Kao jedan od 23 člana Teozofskoga komiteta Svjetskog sveučilišta (Das theosophische Komitee der Welt-Univerisität) navedena je i „Frl. Jelisava Vávra (Jugoslawien)“. Usp. *Transactions of the Eighth Congress of the Federation of European National Societies of the Theosophical Society, held in Vienna, July 21st to 26th 1923*. Edited by C. W. Dijkgraaf, Amsterdam, 1923., 129.-130. Prema Hengsteru, Pilar je imao određene veze upravo s prof. Jelisavom Vavra, dugogodišnjom predsjednicom Jugoslavenskoga teozofskog društva, koja je s Pilarom bila ujedno i među suutemeljiteljima Vegetarskog društva u Zagrebu. Vavra je 1932. bila među utemeljiteljima mješovite slobodnozidarske lože Pitagora, koju je osnovala Velika loža Jugoslavije (I. MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, 236.) Na stranicama zagrebačkog časopisa *Teozofija* pojavit će se čitav niz jugoslavenskih masona, a u prvome broju iz 1935. bit će objavljen nekrolog koji je kralju Aleksandru na žalobnoj sjednici Jugoslovenskoga teozofskog društva izgovorio mason Milan Marjanović

⁶³⁴⁰ M. VANINO, „Teozofija“, *Život*, 1/1919.-1920., br. 7, Sarajevo, travanj 1920., 172.-174.

⁶³⁴¹ NSK, OIP, R-7983, C-f.

⁶³⁴² Ante ALFIREVIĆ, „Jugoslavensko teozofsko društvo (Prigodno desetgodišnjice 1924-1934.)“, *Život*, 14/1934., br. 6, Zagreb, lipanj 1934., 248.-256.

⁶³⁴³ A. KAMENSKY, „La Mission Internationale des Slaves“, u: *Transactions of the Eighth Congress of the Federation of European National Societies of the Theosophical Society*, 94.-99.

⁶³⁴⁴ „Uzgojna djelatnost Pukovnika H. S. Olcott“, *Teozofija*, 5/1932., 2. VIII. 1932., 13.

⁶³⁴⁵ NSK, OIP, R-7983, B-b 26 – Szabo Pilaru 19.II.1927.

pisama između njega i Fritza von Byloffa se vidi da su raspravljali o „vukodlacima“ odnosno o starim vjerovanjima i magijskim pokusima. No, iz svega toga se još ne mogu izvući nikakvi zaključci, iako je zanimljivo da je Pilar malo po dolasku u Bosnu, kao što je spomenuto, zbog bilježenja uspomena fra Grge Martića uspostavio tješnje odnose s fra Mirkom Šestićem koji se je također bavio narodnom predajom o tim pojavama. Međutim, nedostaju podatci o intenzitetu i sadržaju tih Pilarovih doticaja kao i o plodovima njegovih istraživanja, pa samim time i o njihovim možebitnim utjecajima na Pilarove vjersko-kulturne i političke poglede. Zato se može samo nagađati o tome, je li Pilar istraživao i mogućnost da su njegovi „bogumili“ tek sekta krivovjeraca koja je od kršćanstva preuzela samo neke vanjske aspekte kulta, a zapravo nastupa protukršćanski i usvaja stanovita ezoterijska i sotonistička gledišta.⁶³⁴⁶

On sam je u svojim predavanjima iz 1927. dopuštao takvu mogućnost, jer je zabilježio kako masalijanima „neki crkveni oci predbacuju [...] mističke orgije vrlo razbludnoga i opscenoga značaja“, što bi, prema Pilaru, donekle moglo biti istinito, tim više što i sam naziv te sekte potječe iz armenskog pridjeva prljav odnosno sramotan.⁶³⁴⁷ Budući da je prihvatio glavnu tezu Franje Račkoga, da su bosanski „bogumili“ bili heretici i dualisti te je i sam bio tvrdo uvjeren da između bosanskih krstjana i bugarskih bogumila postoje veze i uzajamna prožimanja, bilo je logično da to postane jednim od rukavaca Pilarova istraživanja.

No, njegovo je predavanje o „bogumilima“ izazvalo reakciju ing. Mustafe Čelića (1893.-1940.), sarajevskog novinara rodom iz Stolca. Čelić je početkom 1920-ih jedno vrijeme uređivao sarajevsku *Našu pravdu*, koja je podržavala Džafera Kulenovića kad je ovaj bio u disidentskom odnosu s maticom JMO-a zbog prihvatanja Vidovdanskog ustava tijekom dvadesetih godina. Potom je nastupao kao pristaša, pa čak i kandidat HRSS-a, uređivao je *Slobodnu riječ* i *Literarnu štampu*, a kasnije je bio dopisnik zagrebačkih *Novosti* te je, kako napominje Hazim Šabanović, uređivao „različite listove panislamskog karaktera“.⁶³⁴⁸ I tijekom 1927./28. održao je Čelić kao gost par predavanja u Družbi braće hrvatskoga zmaja.⁶³⁴⁹

Da je Čelić jedno vrijeme bio utjecajan u zagrebačkoj muslimanskoj zajednici, upućuje podatak da je početkom prosinca 1927. predsjedao skupštini koju su u prostorijama *Hrvatske žene* sazvali „muslimanski akademičari“, kako bi prosvjedovali protiv protumuslimanskih izjava Stjepana Radića.⁶³⁵⁰ Radić je, naime, bosansko-hercegovačke muslimane u Narodnoj skupštini

⁶³⁴⁶ O takvim tumačenjima i korijenima njihova nastanka opš. I. MUŽIĆ, *Vjera Crkve bosanske. Krstjani i pogani u srednjovjekovnoj Bosni*, Split, 2008.; Josip MUŽIĆ, „Bogumilska reinterpretacija kršćanskog bogoslovlja i morala“, *Vrhbosnensia*, 16/2012., br. 2, Sarajevo, 2012., 247.-266.

⁶³⁴⁷ I. PILAR, Ivo: *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*, 19.

⁶³⁴⁸ H. Š.[ABANOVIĆ], „Čelić, Mustafa“, *HE*, sv. IV, Zagreb, 1942., 221. Usp. T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, 123., 150., 185., 219. Pozivajući se na Aliju Nametka, M. RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, 225. u biografskoj bilješci navodi kako je njegovo pravo ime Mustafa Čelić (Gazanfer).

⁶³⁴⁹ *Ljetopis Družbe Braće hrvatskoga zmaja za poslovnu godinu 1927.-1928.* Napisao Leon Kaurić, zmaj Banovački, protonotar Braće hrvatskoga zmaja, Štamparija Gaj Zagreb, s. l. & s. a., 27.-28.

⁶³⁵⁰ „Zagrebački muslimani protiv Stj. Radića“, *HP*, 19/1927., br. 5137, 10. XII. 1927., 4.

nazvao Turcima, što je sarajevska *Pravda* nazvala „neuravnoteženim napadajem“.⁶³⁵¹ Međutim, oštroj osudi su se odmah pridružili i drugi listovi, pa su te sarajevske novine već nekoliko dana kasnije mogle donijeti izraze zgražanja Radićem koji su objavljeni u *Obzoru*, *Hrvatu*, *Novostima*, *Hrvatskome listu*, *Balkanu* i drugdje.⁶³⁵² Sam Čelić je na spomenutoj skupštini koja je završila donošenjem proturadićevske rezolucije i naglašavanjem hrvatstva BiH, izričito napomenuo kako se nalazi u paradoksalnoj situaciji da predsjedka prosvjednoj skupštini protiv istoga onog Radića s kojim je „pred četiri godine upravo ovdje u Zagrebu kovao planove, kako ćemo i Herceg-Bosnu uključiti u područje hrvatske politike“, a sadašnji razvitak pokazuje posve suprotan smjer: „umjesto da smo Bosnu privukli Zagrebu, vodiči današnje hrvatske politike hoće da je otudje.“⁶³⁵³

U to je vrijeme Čelić, dakle, nastupao s pozicija koje u političkome smislu nisu bitno odudarale od Pilarovih, a sam Pilar nije bio stranački čovjek da bi Čelićevo približavanje pravašima („frankovcima“) ili polemika između njih dvojice mogli biti motivirani stranačko-političkim obzirima. No, Čelić je u zagrebačkim *Novostima* 29. i 31. svibnja 1927. objavio članak pod naslovom „Je li postojao bogomilski pokret u Bosni? Prilog jednoj javnoj naučnoj diskusiji“.⁶³⁵⁴ On se je osjetio prozvanim očito zbog toga što je Pilar u svome tekstu „Bogomilstvo kao vjerski, socijalni i politički problem“, objavljenom u *Hrvatu* od 24. svibnja, spomenuo kako je Čelić nedavno [u Družbi Braće hrvatskoga zmaja] održao predavanje u kojem je izložio tobože novo shvaćanje, da Crkva bosanska nema nikakve veze s bogumilima, nego da je nastala samostalno, uslijed slijevanja glagoljaške opozicije i slavenskoga poganskog dualizma u Bosnu.⁶³⁵⁵

I sada je Čelić ponovio to shvaćanje, nabrojivši prethodno čitavu seriju tekstova koja se je o tom problemu pojavila nakon Gluščeve rasprave (Vjekoslav Klaić, Kerubin Šegvić, Stipan Banović, Ivan Milićević i dr.) te izrazivši čuđenje što se „naši historiolozii“ nisu odmaknuli od teza Franje Račkoga te uporno ponavljaju strane izvore i prežvakane teze nastale na istraživanju fenomena bugarskih bogumila, a istodobno prešućuju istraživanja Ćire Truhelke, Lajosa Thallóczyja, Carla Patscha i drugih stručnjaka koji su se bavili upravo Bosnom i Hercegovinom i njezinom prošlošću. Istraživanja potonjih, naglašava Čelić, podupiru dosta općenitu i nedovoljno preciznu Milobarovu tezu koju su kasnije razradili Bašagić, Kreševljaković, Milićević i drugi.⁶³⁵⁶

Ne svojatajući sebi znanstveni autoritet (pa i time demonstrirajući svoju političku motivaciju), Čelić je, dakle, smatrao kako Crkva bosanska nema bitnih, zapravo nikakvih dodirnih točaka s bugarskim bogumilima, nego je izvorna pojava koja je zbog svoga

⁶³⁵¹ „Primljen zakon o reviziji razgraničenja općina“, *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 7/1927., br. 104, 29. XI. 1927., 1.-2.

⁶³⁵² „Cijela javnost osuguje g. Stjepana Radića“, *Pravda*, 7/1927., br. 105, 6. XII. 1927., 1.-2.

⁶³⁵³ „Zagrebački muslimani protiv Stj. Radića“, *HP*, 19/1927., br. 5137, 10. XII. 1927., 4.

⁶³⁵⁴ *Novosti*, br. 147, 29.V.1927., 10. te br. 148, 31.V.1927., 4. Oba dijela toga teksta sačuvana su i u: NSK, OIP, R-7983, C-f, ff. 338 i 342.

⁶³⁵⁵ U Pilarovoj brošuri *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem* to mjesto se nalazi na str. 55.-56.

⁶³⁵⁶ M. ČELIĆ, „Je li postojao bogomilski pokret u Bosni?“, *Novosti*, 147, 29. V. 1927., 4.

obrambenoga karaktera poprimila i socijalne, a poglavito političke značajke. Ona je, prema njegovu tumačenju, značila spašavanje hrvatske državne tradicije usprkos njezinu autonomističkome pojavnom obliku, a upravo zato su bosanski krstjani u Bosnu „doveli“ Osmanlije i dragovoljno prešli na islam. Time su iz faze uzmaca prešli u političku ofenzivu, a pogodovala im je činjenica da im Osmanlije nisu dirali u agrarne odnose, privatno vlasništvo i pučke običaje.⁶³⁵⁷ Posljednji dio Čelićeva teksta bio je ujedno i najvažniji: on je slao sasvim jasnu poruku da bosansko-hercegovački muslimani jesu hrvatskog podrijetla, ali da su kompleksni politički, socijalni, vjerski i gospodarski uzroci kod njih stvorili autonomistički osjećaj odnosno svijest o posebnosti, na koju je posve pogrješno nasrtati prikrivenom tezom o potrebi njihova povratka na kršćanstvo koja je proizlazila iz teorija Franje Račkoga.

Vrlo slična, ali ne ista bila je pozicija Stjepana Zagorca, nekadašnjega katoličkog svećenika i saborskog zastupnika, sad već visokog dužnosnika Hrvatske starokatoličke crkve, jedno vrijeme čak i njezina biskupskog tajnika. Već sama teza o postojanju „narodne crkve“ neovisne o Rimu starokatolicima je bila zanimljiva, pa su oni – kao što je spomenuto – od samih početaka tražili uporište u mitu nastalom oko Grgura Ninskoga. On im je imao i crkvenu, ali i nacionalno-političku funkciju: trebalo je pojačati tezu o hrvatskome narodnom značaju starokatoličke crkve. Zato je Zagorcu Čelićeva teza – kojom se potiru utjecaji bugarskoga bogumilstva i naglašava izvornost odnosno samoniklost ili autohtonost „narodne crkve“ u Bosni – bila „jedino opravdana i historijski najsigurnija teorija“. Slijedom toga, zaključuje Zagorac: „Članovi 'bosanske crkve' nisu bili nikakovi heretici ili krivovjerci. Oni su bili ono isto, što su bili pristaše Grgura Ninskoga u državi kralja Tomislava i Petra Krešimira.“ Odgovarajući na papinske progone, napravili su isto što i drugi narodi na Istoku: osnovali su narodnu crkvu.⁶³⁵⁸ Zagorac je na kraju svoga teksta najavio kako će se na temu još vratiti, ali to ipak nije učinio, možda i zato što je u doba šestosiječanjske diktature odlučio ponovno priskočiti režimu u pomoć te se opet vratiti u stolicu karlovačkoga načelnika, u kojoj je sjedio već 1923./24. godine.

Te polemičke opaske o Pilarovim tezama nije, začudo, spomenuo ni Stjepko Ilijić, kad je u rujnu 1927. na naslovnici *Obzora* dosta opširno i pohvalno prikazao Pilarovu knjižicu o „bogumilstvu“.⁶³⁵⁹ No, svojim je kritičarima nakon oduljeg vremena, tek u siječnju 1928., odgovorio sam Pilar. U replici je ponovio svoje teze, ističući da se u odnosu na političke implikacije njihova shvaćanja uopće ne razilazi od mišljenja koje je, uostalom, zasnovao već Fran Milobar – hrvatstvo „bogumila“ bilo je zaglavni kamen čitave njegovе teorije – ali je i dalje, sada još žustrije ustrajao na dualističkome, štoviše zoroastričkome karakteru učenja Crkve bosanske, pozivajući se i na zaključke Jana Peiskera,⁶³⁶⁰ s kojim je tada već očito uspostavio tješnje odnose.

⁶³⁵⁷ ISTI, „Je li postojao bogumilski pokret u Bosni?“, *Novosti*, 148, 31. V. 1927., 10.

⁶³⁵⁸ S. ZAGORAC, „Problem 'bosanske crkve' u srednjem vijeku“, *Starokatolik. Glasilo Hrvatske starokatoličke crkve*, teč. III., br. 7, 30.VII.1927., 3.-4.

⁶³⁵⁹ S. ILIJIĆ, „Bogumilstvo' ('kao religijozno-povjesni te kao socijalni politički problem'), *Obzor*, 68/1927., br. 244, 13. IX. 1927., 1.-2.

⁶³⁶⁰ I. PILAR, „Još o bogumilstvu i 'Bosanskoj crkvi“ , *Obzor*, 69/1928, br. 11 (12. I. 1928., 2.-3.) i br. 12 (13. I. 1928., 2.-3.). Kao što je spomenuto, taj tekst je objavljen i u časopisu *Pilar*, br. 1 (1), 127.-134.

Zanimljivo je da je Pilar svega nekoliko dana kasnije, 18. siječnja 1928., u Družbi Braće hrvatskoga zmaja kao zmaj Solski sudjelovao s Dr. Milanom Kovačevićem, zmajem Hrčičkim, u „stvarnoj akademskoj raspravi“ koja se je razvila nakon predavanja koje je pod naslovom „Politički odnošaj Bosne prema Hrvatskoj od polovice XII. vijeka do danas“ održao ing. Mustafa Čelić.⁶³⁶¹ Očito nije bila sporna poruka koju je predavanje imalo poslati, ali se je u biti raspravljalo o načinima za postignuće istoga cilja.

Ta polemika je potaknula Pilara da još intenzivnije prione proučavanju zoroastrizma, pa se je uskoro u *Starohrvatskoj prosvjeti* pojavio njegov spomenuti prijevod Peiskerove rasprave „Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?“, koji je izazvao znatnu pozornost stručne javnosti. U pismu jednom od urednika časopisa, Ferdi Šišiću, Pilar je koncem travnja 1928. zamolio da Peiskerov prilog bude uvršten u prvi idući broj tog časopisa, dodajući kako je to Peiskerov „labuđi pjev“ i kako se je zbog tamo iznesenih stajališta protiv Peiskera u njegovoj Češkoj stvorila velika „opozicija“, pa ga on zato i daje tiskati na hrvatskome jeziku.⁶³⁶² Peiskerov je članak odmah pohvalio Milan Šufflay, koji je već ranije pozdravio njegov tekst „Raširenje Slavena“, prvotno objavljen u Cambridge Medieval History, a onda preveden u *Starohrvatskoj prosvjeti*, u kojem je tekstu Peisker analizirao prošlost Slavena i socijalno-etičke razloga njihova širenja odnosno okolnosti nastanka slavenskih država.⁶³⁶³ Osvrćući se na Pilarov prijevod rasprave češkoga povjesničara, i Šufflay je zauzeo stajalište da je Peisker time „nepobitno dokazao, da su stari Slaveni bili sljedbenici dualističke religije Zaratuštrine“.⁶³⁶⁴

Nema sumnje da će Pilar i to doživjeti kao satisfakciju, pa će u odnosu prema Zagorcu i Čeliću svoje shvaćanje slavodobitno izložiti 1929. u spomenutom članku „Bosansko bogomilstvo i Grgur Ninski“ objavljenom u *Novoj Evropi*. To će ga ujedno potaknuti na samostalno istraživanje koje je poduzeo u dogovoru s Peiskerom odnosno „po njegovoj uputi“. Rezultate tog istraživanja objavio je u već spominjanome članku „O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju“, koji je ugledao svjetlo dana 1931. godine. Iako nije bila objavljena u Akademijinoj strogo znanstvenoj publikaciji kao što je bio *Rad*, nego u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, gdje su svoje mjesto nalazile i studije i bilješke o etnografskoj, etnološkoj, antropološkoj i sličnoj problematici, ta rasprava predstavlja završnu riječ i krunu Pilarova bavljenja „bogumilskim“ temama. Ona je naišla na niz povoljnih

⁶³⁶¹ *Ljetopis Družbe Braće hrvatskoga zmaja za poslovnu godinu 1927.-1928.*, 28.

⁶³⁶² Arhiv HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a – Pilar Šišiću 30. IV. 1928.

⁶³⁶³ J. PEISKER, „Raširenje Slavena“, *Starohrvatska prosvjeta*, Nova serija, 1/1927., Zagreb-Knin, 1927., 210.-251.; M. ŠUFFLAY, „Starohrvatska prosvjeta. Peiskerova studija o praslavenskoj baštinskoj masi“, *Obzor*, 69/1928., br. 76, 17.III.1928., 2.-3. (*Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 77.-79.)

⁶³⁶⁴ ISTI, „Peč“, *Hrvatsko pravo*, 16.VII.1930. (*Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani radovi, II. dio*, 38.-39.). Usp. i spomenute Šufflayeve članke „Otkriće velike tajne slavenskog poganstva. Znamenita studija profesora Jana Peiskera“, „Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj“ te „Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj. Predgovor budućoj Peiskerovoj knjizi“.

odjeka u tadašnjemu novinstvu i u stručnoj literaturi,⁶³⁶⁵ iako je Pilarov doprinos znanstvenom istraživanju te povijesne pojave, objektivno govoreći, razmjerno nevelik.

To nije začudno, jer je i do dana današnjega malo što u svezi s Crkvom bosanskom utvrđeno jasno i neprijeporno, pa se sva literatura uglavnom zadržava na razini manje ili više uvjerljivih pretpostavki i hipoteza.⁶³⁶⁶ No, koliko god je Pilar i u znanstvenome smislu htio dati svoj prilog, njegov interes za Crkvu bosansku i njegova interpretacija tog fenomena uvijek su imali naglašenu političku crtu. Njima je on htio pokazati postojanje hrvatskoga etničkoga kontinuiteta u BiH te ujedno i doseljenički, nestarosjediteljski karakter srpskoga življa. Začudujuće je da u spomenutim svojim raspravama o „bogumilstvu“ praktično nije ni spomenuo problem Vlaha i pitanje njihove kasnije sudbine. S obzirom na važnost koju je tom problemu pridavao u čitavu nizu drugih svojih djela, pa i u *Južnoslavenskom pitanju*, potpuno je isključeno da je na Vlahe zaboravio. No, šutnja o njima se vjerojatno može pripisati političkome oportunističkomu, tim više što njegova neizmijenjena ocjena uloge Vlaha prešutno, ali posve jasno proizlazi iz teze o hrvatskome podrijetlu islamiziranih „bogumila“ i o daljnjemu etničkom i političkom razvitku u BiH nakon osmanlijske okupacije.

Tako postavljena slika imala je, dakle, dokazati baš to hrvatsko podrijetlo bosansko-hercegovačkih muslimana, što je u perspektivi, uz promišljenu i tolerantnu hrvatsku politiku, imalo dovesti do njihova osvještenja u hrvatskome smislu i posljedično do hrvatske demografske većine u tim pokrajinama. Iste te motive i vrlo sličnu, zapravo istu argumentaciju upotrebljavao je, međutim, i Milobar i čitav niz hrvatskih pisaca nakon njega. Zato se originalnost Pilarova pristupa ogleda u nečemu drugome: u otvorenoj kritici socijalnoga i političkog djelovanja Katoličke crkve koje je, prema Pilarovu mišljenju, za hrvatski narod imalo uglavnom negativne posljedice: od podrivanja hrvatske narodne države u doba narodnih vladara preko poticanja vjerskog otpadništva svojim internacionalizmom i svojim intransigentnim odnosom prema narodnim tradicijama, sve do kasnijega objektivnog služenja bosansko-humskome autonomizmu poticanjem križarskih ratova protiv „bogumila“ i srednjovjekovne Bosne.

Istodobno je naglašavanjem, zapravo preuveličavanjem utjecaja zoroastričkog dualizma na vjersko-kulturni razvitak Hrvata – napose bosanskih krstjana – Pilar nastojao postići još nekoliko ciljeva. U prvom je redu time htio paralizirati ili oslabiti utjecaj klerikalnih krugova na vođenje nacionalne politike u današnje doba, što je već davno, u mladenačkim danima, zacrtao u svoje glavne ciljeve. S druge je strane time trebalo objasniti dubinske uzroke muslimanskog naglašavanja vlastite posebnosti (s posljedičnim autonomističkim tendencijama), kao i onoga što se je uvriježilo kao predodžba o nepouzdanosti i prevrtljivosti bosansko-hercegovačkih muslimana, koja predodžba je u modernim vremenima nerijetko priječila katoličko-muslimansku

⁶³⁶⁵ Većinu njih je Pilar prikupio i sačuvao te se nalaze u NSK, OIP, R-7983, C-f. Nekoliko najvažnijih objavljeno je 2007. u br. 4 (2) časopisa *Pilar*.

⁶³⁶⁶ F. ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20. st.)*, drugo proš. i dop. izd., Zagreb, 1996., 184.-202.; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, XIII.-XVI.; I. MUŽIĆ, *Vjera Crkve bosanske*, 9. Mužić neke Pilarove zaključke drži utemeljenima. Opš. I. MUŽIĆ, „Ostaci kulta pretkršćanskog boga Vida na teritoriju Hrvata“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, sv. 34, Split, 2007., 483.-484.

suradnju na političkome i kulturnom planu. U treću je ruku Pilar nastojao shvatiti i objasniti dubinsku vjersko-socijalnu podlogu seljačkoga pokreta koji je pod Radićevim vodstvom okupio većinu Hrvata, te mu pripremiti put za širenje među muslimanima, s uvijek jednim te istim ciljem – ciljem stvaranja hrvatske države koja će obuhvatiti čitavu Bosnu i Hercegovinu. Napokon, to Pilarovo ustrajanje u zoroastričkome dualizmu i njegovo kauzalno povezivanje sa slavenskom prošlošću i s kolektivnom sviješću Slavena imalo je legitimirati slavenski element u njegovu izbavljenju od nekad romanske, potom germanske, a sada anglosaksonske dominacije. Pritom je, kao što ćemo vidjeti u nastavku, Pilara osobito mučio problem stalnoga Radićeva očijukanja s internacionalističkim koncepcijama na način da se njima žrtvuju hrvatski nacionalni ciljevi i interesi.

Sve su to bili elementi onoga što je Pilar u posljednjim godinama života formulirao u čitavu nizu dokumenata koji su imali ideološko-politički pripremiti proces postupnoga gospodarskoga, kulturnog i demografskog jačanja hrvatskih zemalja, njihovo etapno povezivanje i u konačnici osamostaljenje. Danas, nažalost, ne znamo jesu li svi ti dokumenti koje ćemo u nastavku analizirati, došli do odlučujućih političkih čimbenika, pa time možda i utjecali na njihova promišljanja. Za neke znademo da jesu; za druge se još zadugo ne će znati, jer su – nažalost – pismohrane hrvatskih političkih stranaka ili uništene ili nepoznate sudbine. No, ima dovoljno indicija da se Pilara utvrdi kao tvorca jednoga zaokruženoga plana za stvaranje samostalne hrvatske države, i dovoljno dokaza da se ustvrdi kako je on svim silama nastojao da ključni hrvatski politički krugovi budu informirani o tim planovima i o argumentima koje je Pilar vagao posve hladno, racionalno i odmjereno.

7.2. Evolucijom, a ne revolucijom prema neovisnoj Hrvatskoj

„Mjerodavna za moj cijeli životni rad bila je spoznaja, da su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija u svom sadašnjem obliku za život nesposob[ne], i da Hrvati imadu, ne samo budućnost nego i samu golu mogućnost održanja samo onda, ako dobiju Bosnu i Hercegovinu.“

Ivo Pilar (1928.)

Čitava ta Pilarova aktivnost odvijala se je u općim okolnostima koje je drastično izmijenila Radićeva kapitulacija 1925. godine. Razočaranje politikom vodstva HSS-a dovelo je do nastanka nove grupacije u hrvatskoj politici. Hrvatska stranka prava i radićevski disidenti u

Hrvatskome republikanskom seljačkom savezu već od listopada 1925. započeli su političku suradnju koja će izrasti u treći Hrvatski blok. Ova će grupacija biti u oštroj oporbi ne samo spram Beograda, nego i spram Radićeva HSS-a, s tim što će povremeno protiv Radića istupati čak i žešće, aspirirajući na isto, hrvatsko biračko tijelo. Ona je smatrala da se hrvatska borba za samoodređenje može voditi samo na pravaškim temeljima, svjesna poteškoća u kojima se nalazi ta, kako je pisao M. Šufflay, „najdivnija domovina čitavog planeta“,⁶³⁶⁷ koju je Radićeva politika bacila kao makovo zrno u svjetski žrvanj, dovodeći je „između raznih Pašića, Horthyja, Bratianua, Cankova, Mussolinija i Ahmed-Zogua.“⁶³⁶⁸

Odlučivši se za kompromis, Radić je prihvatio režim i sustav koji je nasilno uveo Hrvatsku u Jugoslaviju, nametnuo Vidovdanski ustav i zaveo teror nad Hrvatima i drugim nesrpskim narodima, a istodobno je pristao na Rapallski ugovor, posredno i na sva kasnija popuštanja Italiji na štetu slovenskog i hrvatskog teritorija, sve do Nettunskih konvencija,⁶³⁶⁹ makar je na verbalnoj razini zbog njih znao oštro negodovati. No, retorika namijenjena biračkomu tijelu bila je jedno, stvarne političke implikacije nešto posve drugo. Radić je znao da njegovo sudjelovanje u vladi znači legitimiranje sveg nasilja nad Hrvatima, pa je bio svjestan rizika koji suradnja s radikalima neizbježno donosi. Zato je, kako ističe Branislav Gligorijević, nastojao spasiti stranku od potpunog rasula time što je nastupao elastično. S jedne je strane branio sporazum s radikalima, a s druge je strane kritizirao pojedine vladine mjere, čime je kod birača i dalje ostavljao dojam da se bori za životne interese hrvatskog naroda. U tome je „argumentima koji su prividno bili dosta uvjerljivi“ u znatnoj mjeri i uspio, polučivši usput i dva krupna zgoditka. Uspio je smanjiti, pa čak i eliminirati Pribičevićev utjecaj u Hrvatskoj te izazvati razdor u redovima koalicijskog partnera, Radikalne stranke.⁶³⁷⁰ Privremeno je sebi privukao i neke pravaške disidente koje je primarno vodio animozitet prema dojučerašnjim stranačkim prijateljima, ali je posrijedi bila tek šačica zagrebačkih intelektualaca zanemarive političke težine.

No, ta je Radićeva politika imala i teške posljedice, u prvom redu za sami HSS. Diplomatski promatrači su još prije izbora zakazanih za 11. rujna 1927. godine uočavali kako Radić gubi utjecaj i u vlastitoj stranci,⁶³⁷¹ a na skupštinskim izborima je HSS – koji je nastupio pod nazivom Narodna seljačka stranka – izgubio skoro trećinu glasova. Od ukupno upisanog broja birača glasovalo je 63 %, ⁶³⁷² a Radić je dobio 381.370 glasova, što je za 164.096 manje

⁶³⁶⁷ M. ŠUFFLAY, „Radić, Bethlen i Mussolini“, *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike*, 28.

⁶³⁶⁸ „Tako je govorio Milan Šufflay“, *Hrvatsko slovo. Tjednik za kulturu*, 2/1996., br. 45, Zagreb, 1. III. 1996., 16.

⁶³⁶⁹ Pojmom Nettunske konvencije označava se niz jugoslavensko-talijanskih konvencija potpisanih u srpnju 1925., kojima se regulira niz dotad neriješenih pitanja: ribarenje, izuzimanje talijanskih optanata od primjene agrarne reforme, pitanje prometa s Rijekom, željezničke pruge Zadar-Knin i dr. Konvencije su postale predmet dugotrajnih političkih okapanja u Kraljevini SHS, a potvrđene su u Narodnoj skupštini tek nakon atentata na Radića i druge, u kolovozu 1928. Njihovo je potvrđivanje izazvalo novu eksploziju nezadovoljstva u Hrvatskoj. Opš. B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 45., 175.-176.; Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 297.

⁶³⁷⁰ B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 212.

⁶³⁷¹ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 310.

⁶³⁷² R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 352.-360. F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 475.-476. navodi da je na izbore izašlo 2,324.676 od ukupno upisanih 3,375.593 birača, što iznosi 68 %.

nego na izborima 1925., kad je za HRSS, unatoč oštrijem izbornom teroru, glasovalo 545.466 izbornika. Velika izborna apstinencija rječito je govorila o nezadovoljstvu hrvatskoga biračkog tijela. S obzirom na izborni red koji je pogodio velikim strankama, u samoj se Narodnoj skupštini ovaj poraz nije toliko osjetio, pa je Radićev HSS dobio 63 mandata, od toga samo jedan u Sloveniji i jedan u Crnoj Gori. No, Radićeva je politika istodobno pridonijela i rascjepu dotad uglavnom homogene hrvatske oporbene fronte. Makar su prvaku HSS-a i ranije spočitavali nedosljednost, kao i brojni njegovi izrazi simpatija prema jugoslavenstvu, pa i sveslavenstvu, ipak su vodstva i pristaše HZ-a i HSP-a godinama surađivali s Radićevim HRSS-om, što zbog vlastite slabosti, što zbog svijesti da je to jedini način da se utječe na nacionalnu politiku. Radićeva će kapitulacija otvoriti jaz među hrvatskim političkim grupacijama koji će – a i to tek privremeno – zatrpati tek skupštinski atentat iz lipnja 1928. i Radićeva smrt.

Prema sudioniku tih zbivanja, povjesničaru Rudolfu Horvatu, činjenica da je u Srbiji na izborima dobio svega 167 glasova, navela je Radića da odustane od konačnog preimenovanja HSS-a u Narodnu seljačku stranku.⁶³⁷³ No, usporedno s time se je prvak HSS-a odlučio na potpuno neočekivan korak – na savez sa Svetozarom Pribićevićem i njegovim SDS-om. Iako je Pribićević tada bio politički izoliran – odbačen od Beograda, a među Hrvatima izrazito omražen – pojas za spašavanje dobio mu je predsjednik HSS-a. Crnogorski političar Sekula Drljević svjedoči da je poticaj za sporazum s Pribićevićem došao od Radića.⁶³⁷⁴ Sporazum je Radić najavio u rujnu, a konačno je postignut u listopadu 1927. godine. Izvorno se je planiralo stvaranje „bloka celokupne demokratije“ koji bi tvorile HSS, Samostalna demokratska stranka, Demokratska stranka i Srpska zemljoradnička stranka.⁶³⁷⁵ No, kad se je taj pokušaj proširenog povezivanja oporbe izjalovio, Radić je odbio ponovljeni radikalni prijedlog da opet uđe u vladu, jer da će u svaku daljnju kombinaciju ulaziti samo zajedno sa SDS-om. Pet dana kasnije s Pribićevićem je samostalcima 10. studenoga 1927. u Beogradu i formalno utemeljio Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK).⁶³⁷⁶ U rezoluciji o njezinu stvaranju, klubovi HSS-a i SDS-a i formalno su se obvezali da jedan bez drugoga ne će ući u vladu i da ne će odvojeno praviti nikakve sporazume s kojim drugim klubom ili strankom.⁶³⁷⁷

Zastupnici HSS-a, navodi R. Horvat na istome mjestu, ušli su u Skupštinu s prosječno 6.151 glasom, dok je za jednog zastupnika Hrvatskog bloka (HSP, HFSS, HSRS) glasovalo 24.313 izbornika

⁶³⁷³ Usp. R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 352.-353. S tom se ocjenom slaže i Tuđman koji ističe da je nezadovoljstvo Hrvata Radićevom sporazumaškom politikom suočilo vodstvo HSS-a s opasnošću da HSS izgubi utjecaj i u hrvatskom narodu, pa je Radić odlučio vratiti se hrvatskom imenu. (F. TUĐMAN, „Slom vidovdanskog parlamentarnog centralizma i državno-politička kriza Kraljevine SHS“, *Hrvatski znanstveni zbornik*, sv. 1, Zagreb, 1971., 51.-52.)

⁶³⁷⁴ S. DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi 1905-1941.*, 140.

⁶³⁷⁵ B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 242.-246. i d.

⁶³⁷⁶ I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 227.-228.; H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka*, 204.-214. i d.

⁶³⁷⁷ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 363.; S. PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, 50.-54.

Tim je potezom Radić, uvjeren kako na međunarodnom obzoru nema čimbenika sklonoga hrvatskoj samostalnosti, nastavljao politiku reformiranja jugoslavenske države.⁶³⁷⁸ S jedne je strane ta politika imala pozitivnu odliku, jer je predstavljala početak odvajanja političkog vodstva prečanskih Srba od Beograda, budući da je Pribićević shvatio kako se Srbe zapadno od Drine instrumentalizira za interese Srbije. Pribićevićev savez s Radićem i njegove izjave da je čak i u Austriji stanje bilo bolje nego sada, ozbiljno su i na vanjskome i na unutarnjem planu ugrožavale makar i prividni legitimitet i stabilnost režima. S obzirom na to da se Pribićevića kao Srbina i jednog od tvoraca države nije moglo optužiti da je habsburški eksponent ili frankovački zagriženjak, u velikosrpskoj će propagandi on biti označen najvećim izdajnikom srpstva. S druge je strane sporazum značio i formalni odustanak HSS-a od ideje stvaranja neovisne Hrvatske, tim više što je borba za održanje i konsolidaciju jugoslavenske države predstavljala smisao postojanja i političke djelatnosti SDS-a. Toga se ključnog obilježja samostalci nikad ne će odreći, bez obzira na povremena taktiziranja u smjeru prihvaćanja federalizacije države.⁶³⁷⁹

I Vladko Maček, koji će uskoro baštiniti čvrst Radićev savez s Pribićevićem, bio je svjestan da je glavni Pribićevićev cilj očuvanje Jugoslavije koju je on, ne bez razloga, smatrao svojim čedom. Maček je točno zapažao da je Pribićević oštroumno shvatio kako je očuvanje Jugoslavije moguće jedino ako se Hrvatima prizna ravnopravnost, pa se je baš zato od najoštrijeg centralista i protivnika svega što je hrvatsko pretvorio u zagovornika umjerenih hrvatskih zahtjeva.⁶³⁸⁰ No, preuzimanjem obveze da HSS ne će ući u savez s bilo kojom drugom strankom ili klubom, praktično je predstavljalo ustupanje prava veta SDS-u, čije je vodstvo, kao i njegova izborna baza, već po definiciji bilo protivno državnopravnom odvajanju Hrvatske od Srbije, makar su se javljali relativno snažni glasovi da je te odnose potrebno postaviti na drugačije temelje. No, zapravo se je sve svelo na opstrukciju rada Skupštine i žestoke kritike vlade i njezinih korupcionaških metoda, ali je i te kritike Radić povremeno i promišljeno ublažavao čestim, nerijetko i pretjeranim izjavama lojalnosti kralju.⁶³⁸¹

Radićeva politika suradnje s režimom, a pogotovo njegovo približavanje Pribićeviću, potaknuli su političare u Hrvatskome bloku, napose vodstvo HSP-a i Antu Pavelića, da se već od prve polovice 1927. sve češće počnu obazirati za inozemnom pomoći u razbijanju jugoslavenske države. Od tog doba njihovi dotad sporadični kontakti s mađarskim i talijanskom diplomacijom (zapravo s njihovim konzularnim predstavnicima u Zagrebu koji su nerijetko funkcionirali i kao

⁶³⁷⁸ U zapisniku s jedanaeste sjednice Oblastne skupštine Zagrebačke oblasti, održane 12. VIII. 1928. (nakon Radićeve smrti!) stvaranje SDK naziva se djelom Radićeve „genijalne vidovitosti“. (*Radićev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblastne skupštine Zagrebačke oblasti*. Prir. M. Kolar-Dimitrijević, Zagreb, 1993., dok. 11/III, str. 310.-312.)

⁶³⁷⁹ Usp. H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka*, 214.-223. i d.

⁶³⁸⁰ V. MAČEK, *Memoari*, 75.

⁶³⁸¹ Tako je, primjerice, prigodom krštenja drugog Aleksandrova sina Tomislava, Radić koncem siječnja 1928. izjavio kako izbor hrvatskog imena kraljeviću svjedoči da „suo našu narodnu državu produžili za hiljadu godina.“ (J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, II., 333.) Sa skupštine SDK u Splitu 10. travnja 1928. Radić i Pribićević poslali su brzojavku Aleksandru: „Okupani u moru neopisivog narodnog oduševljenja za napredak i veličinu velike narodne države naše, kojoj je Vaše Veličanstvo i vrhovni kormilar i vrhovni vođa... (...) Ustavnom vjernošću iskreno i duboko prodahnuti St. Radić i Sv. Pribićević, predsjednici seljačko-demokratske koalicije.“ (Isto, 335.)

diplomatski i obavještajni agenti) te s makedonsko-bugarskim protusrpskim i protujugoslavenskim krugovima, postaju sve intenzivniji. Iako su međunarodne prilike, promatrane iz hrvatske perspektive, bile nepovoljne, ipak je položaj jugoslavenske države bio nestabilniji nego u prethodnim godinama. Upravo ta nestabilnost predstavljala je okvir koji je Pavelić, očito u dogovoru s Trumbićem, pokušao iskoristiti.⁶³⁸²

Naime, gubitak Ruhra je i u političkom i gospodarskom, ali i u psihološkom smislu teško pogodio Njemačku. Gospodarska kriza, prouzročena nesnosnim režimom reparacija, 1923. godine je slomila njemačko gospodarstvo i dovela do socijalnih i političkih nemira. U listopadu i u studenom se je pokazalo kako jačaju separatistički pokreti u Porajnju i Bavarskoj, a došlo je i do Hitlerova pokušaja državnog udara. Zato su i na međunarodnoj razini poduzeti koraci kako bi se stanje donekle stabiliziralo. U proljeće 1924. došlo je do izrade tzv. Dawesova plana kojim se je htjelo Njemačku osposobiti za plaćanje reparacija, ali joj istodobno onemogućiti jačanje koje bi ugrožavalo njezine konkurente, prije svega Francusku i Veliku Britaniju.⁶³⁸³ Zapadne je velevlasti zabrinjavalo približavanje Njemačke i SSSR-a, čemu se je posebno opirala Francuska koja je poduzimala intenzivne korake za približavanje Sovjetskom Savezu. U sklopu nove francuske politike, i kod vodećih je beogradskih krugova sazrijevala ideja o uspostavljanju odnosa sa SSSR-om koji je postajao značajnim čimbenikom međunarodne politike.⁶³⁸⁴ Londonska konferencija u srpnju i kolovozu 1925., kao i protokol o mirnom uređivanju sporova koji je prihvaćen u Društvu naroda početkom listopada 1925., nagovješćivali su razdoblje duljeg mira pod anglo-francuskom dominacijom, dok su se sporovi prenosili na naftom bogate bliskoistočne zemlje.

Kako bi onemogućila preveliko jačanje Francuske odnosno vanjskopolitičko osamostaljivanje Pariza i ugrožavanje naftonosnih kolonijskih područja, Velika Britanija se je pokazala spremnom izići ususret zahtjevu Berlina da Njemačka uđe u Društvo naroda i to kao stalni član Vijeća. Zauzvrat bi se Berlin odrekao revizije zapadnih granica. U tu je svrhu u švicarskom izletištu Locarno 5.-16. listopada 1925. održana konferencija na kojoj je zaključena suradnja glede izgladivanja svih međunarodnih sporova, a Njemačka, Belgija, Francuska, Velika Britanija i Italija su se obvezale održavati teritorijalni *status quo* stvoren u Versaillesu te tako jamčiti nepromjenljivost zapadnih granica Njemačke. Istodobno su potvrđeni demilitarizacija Ruhra i odluke Londonske konferencije, a dogovoren je i niz arbitraža. Sporazumi su potpisani 1. prosinca 1925. godine.⁶³⁸⁵

Međutim, ono što je vrijedilo na zapadu, nije moralo vrijediti na istoku: njemački je kancelar Gustav Stresemann odbio priznati definitivnima istočne njemačke granice, a u tome je

⁶³⁸² O Pavelićevim kontaktima s bugarskim, albanskim, mađarskim i talijanskim političarima te o odašiljanju izaslanika hrvatskim iseljenicima u prekomorskim zemljama 1927./28. godine opš. T. JONJIĆ, „Povijesno-politički okvir postanka ustaškog pokreta“, *Hrvatska obzorja*, br. 2/2001., 373.-406., br. 3/2001., 653.-690., br. 4/2001., 939.-968.; br. 1/2002., 33.-58. i tamo navedena literatura.

⁶³⁸³ Opš. V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomacije*, III., 236.-239. i d.

⁶³⁸⁴ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 84.

⁶³⁸⁵ Opš. V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomacije*, III., 272.-293.

imao i ograničenu britansku potporu. Salomonsko je rješenje pronađeno u formuli po kojoj je Francuska potvrdila svoje saveze s Čehoslovačkom i Poljskom, a zemlje potpisnice ugovora u Locarnu izjavile su da francusku akciju u skladu s tim francuskim ugovornim obvezama ne će držati agresijom protiv Njemačke. Time je Francuska očuvala savezništvo s Britanijom, a ujedno obdržala obveze sa satelitskim državama. Bio je to – kako se je izrazio povjesničar Allan John Percivale Taylor – pravi završetak Prvoga svjetskog rata, baš kao što je odbacivanje Locarna jedanaest godina kasnije predstavljalo uvod u Drugi svjetski rat.⁶³⁸⁶

Odmah nakon Locarna, Streseman je obnovio ugovor sa SSSR-om, potpisan 1922. u Rapallu, te izbjegao sudjelovati u sankcijama protiv Moskve. No, Italija je malo nakon Locarna, koristeći njemačke slabosti, počela zaoštravati pitanje Južnog Tirola. Gruba politika potalijančenja tamošnje njemačke manjine izazvala je niz njemačkih prosvjeda, ali je Mussolini izjavio da tirolskim Nijemcima ne priznaje status narodne manjine, dodajući kako Italija ne samo da ne će skinuti svoju zastavu s Brennera, nego će je možda ponijeti i preko njega. Berlin je, međutim, odbio prihvatiti bačenu rukavicu priopćenjem da je posrijedi talijansko-austrijski, a ne talijansko-njemački spor. Paralelno s tim, Mussolini je kanio proširiti svoj utjecaj na Balkanu, između ostaloga i zato da bi onemogućio jačanje njemačkih pozicija u Podunavlju. Kako je u to doba došlo do stanovitog zahlađenja u britansko-francuskim odnosima, nastupilo je razdoblje britansko-talijanskog približavanja. Mussolini se je nadao da će dobiti britansku potporu za ekspanziju u Abesiniji i za slabljenje francuskih pozicija u Sredozemlju i u Podunavlju. Bilo je jasno da je Locarno oslabio Malu Antantu i, osiguravši Italiju na zapadu, usmjerio talijanski interes prema Balkanu i Podunavlju. U Rimu se je računalo da se Pariz tomu ne će ozbiljnije suprotstavljati, s obzirom na to da je dobio zajamčenu granicu na Rajni.⁶³⁸⁷

U međuvremenu je Mussoliniju pošlo za rukom u znatnoj mjeri fašizirati Italiju i postići skoro opći konsenzus o talijanskim nacionalnim ciljevima. U politici prema jugoslavenskoj državi on će se služiti taktiziranjem između velesila te igranjem na kartu hrvatskog, makedonskog, crnogorskog i posebno albanskog separatizma. U tom je razdoblju hrvatska karta bila relativno beznačajna, pa će tek radikalizacija koju je izazvao skupštinski atentat bitno utjecati na promjenu talijanskih predodžaba o stabilnosti jugoslavenske države i o ozbiljnosti i dubini hrvatskog otpora. U vrijeme sklapanja Nettunskih konvencija Aleksandar se je, piše Krizman, „zanosio mišlju da postavi temelje za *dugoročnu politiku* suradnje s Italijom. Želio je ugovor s Italijom na trideset godina, s tim da bi definitivno priznali granice iz Rapallskog i Rimskih ugovora, da bi priznali Italiji stečene ekonomske pozicije u Albaniji i ojačali ekonomske talijansko-jugoslavenske odnose. Nije isključivao – u okviru takve sistematizacije – ni zaključenje carinske unije, kao ni posebnog vojnog sporazuma o zajedničkoj vojnoj obrani Jadrana i sjevernih granica od eventualnog pritiska sa sjevera (Njemačka!). Zauzvrat je tražio da talijanska vlada ne pruža pomoć revizionističkim pretenzijama Mađarske i Bugarske, da ne pomaže hrvatske separatiste oko Ivice Franka, Vladimira Sachsa i drugih (kasnije i Ante

⁶³⁸⁶ A. J. P. TAYLOR, *Uzroci Drugog svjetskog rata*, Zagreb, 1974., 79.

⁶³⁸⁷ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svjetska rata*, 89.

Pavelića) i da napusti svaki plan vojnih operacija i poteza u Albaniji te sve teritorijalne prohtjeve u Dalmaciji. Mussolini je ušao u pregovore o tome, ali je odbijao da se definitivno izjasni i veže sklapanjem takvoga ugovora, odgađajući odluku i otežući da kaže odlučnu riječ.⁶³⁸⁸

On je stalno lavirao između svoga protunjemačkog političkog odgoja i bojazni da bi Njemačka pripojenjem Austrije mogla Italiju baciti na periferiju europskih zbivanja te je konačno odvojiti od Podunavlja. Istodobno je razmišljao i o posve drugoj kombinaciji odnosno koncepciji da zbližavanje s Njemačkom i trpljenje pripojenja Austrije naplati baš u Podunavlju i na Balkanu ustupcima u svoju i, eventualno, mađarsku korist. Austrijsko je pitanje trajno zabrinjavalo i jugoslavensku vladu kojoj je pripojenje Austrije Njemačkoj tradicionalno bilo simpatičnije rješenje od restauracije Habsburga ili od pretežnoga talijanskog utjecaja u Austriji. Zato je službeni Beograd koncem 1925. i početkom 1926. intenzivirao pokušaje zbliženja s Njemačkom.⁶³⁸⁹

Mussolinijeva težnja da se ukazivanjem na tirolski spor u sklopu lokarnskih sporazuma postigne međunarodno jamstvo i za granicu na Brenneru ostala je bezuspješna, ali je uskoro došlo do spomenutog zbliženja Rima i Londona.⁶³⁹⁰ Ubrzo su se, naime, počele nazirati pukotine sporazuma iz Locarna. Slavodobitno nagovješćivano razdoblje potpunog mira nije ublažilo suprotnosti među velesilama. Želeći stvoriti kontinentalnu protutežu Francuskoj, britanska je politika pokazivala pripravnost udovoljiti talijanskim aspiracijama na Abesiniju. Iako se je taj pokušaj izjalovio zbog nepomirljivog držanja abesinske vlade i potpore koju je ova imala od SAD-a, Londonu je pošlo za rukom zaoštriti odnose između Rima i Pariza te tako zadržati svoj utjecaj na kontinentu. Koncem siječnja 1926. potpisan je talijansko-britanski sporazum o ratnim dugovima kojim je Britanija donekle izišla ususret talijanskim potrebama, nastavivši promicanje protufrancuskog savezništva između Italije i Španjolske koje je stipulirano ugovorom o prijateljstvu iz listopada 1926. godine. Na talijansku je ofenzivu francuska diplomacija odgovorila pokušajem učvršćivanja svojih pozicija na Balkanu i u Podunavlju, pa je uspjela u relativno kratkom roku postići ugovore o prijateljstvu s Turskom i Rumunjskom. U sklopu istih nastojanja parafiran je ugovor o prijateljstvu i s Kraljevinom SHS.⁶³⁹¹

Osokoljen britanskom potporom, Mussolini je nastavio diplomatsku ofenzivu pojačavajući pritisak na Albaniju. Neuspjela ratifikacija Nettunskih konvencija nakratko je poremetila talijansko-srpske, prividno talijansko-jugoslavenske odnose, ali će do ozbiljnijeg zahlađenja doći tek godinu i pol kasnije, kad u Tirani 26. studenoga 1926. bude potpisan sporazum između Italije i Albanije, tzv. Prvi tiranski pakt. Njime su se strane ugovornice obvezale na uzajamnu pomoć i suradnju u cilju održanja postojećeg stanja u Albaniji. Bio je to sastavni dio Mussolinijeve diplomatske kampanje koju je, nakon što je optužio Francusku za pomaganje antifašističkih emigranata i pokušaj atentata na njega, vođa talijanskog fašizma

⁶³⁸⁸ B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 45.-46.

⁶³⁸⁹ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 93.

⁶³⁹⁰ V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomacije*, III., 286.-287.

⁶³⁹¹ Opš. v. V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 89.-96. i d.; V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomacije*, III., 299.-300.

izložio Austenu Chamberlaineu koncem rujna 1926. godine.⁶³⁹² Nepuna dva mjeseca prije sporazuma s Albanijom, 16. rujna 1926. Italija je s Rumunjskom potpisala sporazum o prijateljstvu i srdačnoj suradnji, koristeći okolnost da je Bukurešt tražio jamstva za obranu posjeda Besarabije i u tu svrhu sklopio pakt i s Francuskom i s Italijom.

Zaprijetivši tako dodatnim slabljenjem Male Antante, talijanska je penetracija u Albaniji prouzročila međunarodnu izolaciju Beograda i izravno ugrozila tradicionalne srpske interese. Talijansko je učvršćivanje pozicija u Albaniji imalo snažan učinak na talijansko-jugoslavenske odnose, s obzirom na to da se je Ahmed Zogu ubrzo nakon povratka na vlast počeo okretati prema Italiji, budući da jugoslavenska vlada nije ni mogla ni htjela financijski podupirati jačanje albanskog režima. Italija je, međutim, još 1925. pomogla osnivanje Albanske narodne banke s pretežnim talijanskim utjecajem i sjedištem uprave u Rimu, a 26. kolovoza 1925. potpisan je i tajni vojni sporazum između Italije i Albanije. Prvi tiranski pakt predstavljao je snažnu polugu talijanskog utjecaja u Albaniji, jer se njime Rim pojavio ne samo kao jamac albanskih granica, nego i kao protektor albanskog režima.⁶³⁹³ Također je olakšana talijanska penetracija na ostatak Balkana, a učvršćene su talijanske veze u Crnoj Gori, Makedoniji, Bugarskoj itd.

Beograd je bio ogorčen do te mjere da se je pomišljalo i na prekid diplomatskih odnosa s Albanijom.⁶³⁹⁴ Položaj Kraljevine SHS bio je dodatno oslabljen demonstracijama britansko-talijanskog savezništva i slabljenjem francuskog utjecaja u Europi. Aleksandar je vjerovao da će ujesen 1926. uslijediti izravna talijanska intervencija u Albaniji te je zatražio oružje od Francuske.⁶³⁹⁵ Krupnu ulogu u jačanju talijanskih pozicija imao je i spomenuti ugovor o prijateljstvu koji je Italija sklopila sa Španjolskom u listopadu 1926. Njime su izravno ugroženi francuski interesi u Sredozemlju, a u to se je doba spekuliralo da je potpisan i tajni vojni sporazum radi diobe francuskih posjeda u Sjevernoj Africi te da se je Španjolska obvezala Italiji u slučaju rata staviti na raspolaganje strateški neobično važno sredozemno Balearsko otočje.⁶³⁹⁶

Tako se je Mussolinijeva agresivna i neskriveno imperijalistička vanjska politika pokazala uspješnom. Svoj cilj stvaranja Velike Italije on je kanio postići uz britansku potporu postupnim osvajanjem prostora utjecaja. Težio je priznanju središnje uloge Italije na Sredozemlju, njezino sudjelovanje u upravi Tangera, dominaciju u Tunisu, razgraničenju francuskih i talijanskih posjeda u Africi te priznanju prednosti njezinih interesa na Balkanu. Uz gospodarsku i demografsku ekspanziju želio je još postići i zabranu političke djelatnosti talijanske emigracije u Francuskoj te zaštititi interese talijanskih manjina.⁶³⁹⁷ U tu je svrhu talijanski tisak 1926. stalno podgrijavao ratoborno raspoloženje, a Mussolini je izjavljivao kako Italija želi postići svoje ciljeve, pa makar to bilo oružanim putem. U javnim je nastupima upozoravao kako se talijanski

⁶³⁹² V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 101.-102.

⁶³⁹³ Tekst pakta donosi Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 379b.

⁶³⁹⁴ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 373.

⁶³⁹⁵ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 104.

⁶³⁹⁶ V. P. POTEMKIN i dr., *Historija diplomacije*, III., 299.-300.

⁶³⁹⁷ Isto, 301.

narod zapravo nalazi u stanju permanentnog rata, a osam je milijuna Talijana spremno u svakom se trenutku baciti u otvoreni boj.⁶³⁹⁸

Posebna je pozornost posvećivana Sredozemlju, moru kojemu Italija, kako se je govorilo na Apeninskom poluotoku, može biti „ili gospodarica ili sužanj“. Da bi vladala njime, Italija je morala potisnuti francuski utjecaj s Balkana i Podunavlja, spriječiti ponovni prodor germanstva na Jadran ili jačanje slavenstva na njegovim obalama te zagospodariti Sjevernom Afrikom i ojačati svoje pozicije na Bliskom istoku. Na tom je planu Rim krenuo u ofenzivu. Krupne je uspjehe talijanska diplomacija koncem 1926. i početkom 1927. polučila i u Abesiniji, Jemenu i Palestini, a pokazivala je znatne aspiracije i prema Siriji, Egiptu i Iraku. Tijekom 1927. Mussolini je intenzivno radio na zbližavanju s Turskom i Grčkom, pa je 30. svibnja odnosno 23. rujna 1928. s ovim zemljama Italija potpisala ugovore o prijateljstvu i suradnji. Iako je takvom politikom riskirala konflikt s Velikom Britanijom kojoj je Suez zbog Indije i bliskoistočnih odnosno srednjoistočnih naftonosnih posjeda bio životno važan, Rim je ključnog suparnika ipak gledao u Parizu. U tom je svjetlu bio zainteresiran za slabljenje Male Antante kao instrumenta francuske vanjske politike.

Iako je Beograd i dalje nastojao povratiti povjerenje Rima i još 1929. obnoviti istekli ugovor o prijateljstvu o srdačnoj suradnji, odnosi dviju država bili su stalno napeti. S jedne su strane oni bili izravan odraz talijansko-francuskih odnosa, a s druge je strane posrijedi bila Albanija i jugoslavensko pomaganje prototalijanskih, odnosno talijansko pomaganje jugoslavenskih nezadovoljnika. Najnovije zaoštavanje oko Albanije dovelo je do ponovnog snažnijeg jugoslavenskog naslanjanja na Francusku. Pritom ponovno približavanje Francuskoj u planovima Beograda nije u prvi mah značilo konačno okretanje leđa Rimu. Naprotiv, u Beogradu je sazrijevala zamisao o nužnosti ratificiranja Nettunskih konvencija i o trajnom poboljšanju odnosa s Italijom. Prototalijansku kampanju u slovenskom tisku, demonstracije u Ljubljani izazvane pograničnim incidentima i slične izljeve prototalijanskog raspoloženja u proljeće 1927., beogradska je vlada svim silama nastojala smiriti kako bi polučila sporazum s Rimom i izbjegla dalje zaoštavanje odnosa.⁶³⁹⁹

Mussolini se je, međutim, odlučio na ofenzivu. Talijanska je vlada u ožujku 1927. optužila Kraljevinu SHS da gomila postrojbe na albanskoj granici i priprema upad u Albaniju. Uz oštru protujugoslavensku kampanju, Italija je uputila britanskoj, francuskoj i njemačkoj vladi opširnu promemoriju u kojoj se jugoslavenska država optužuje za vojne pripreme protiv Italije. Ovo zaoštavanje odnosa pretvorilo se je u krizu europskih razmjera. Njemačka je vlada talijanske optužbe odbacila kao neutemeljene, držeći da Kraljevina SHS u tom trenutku nipošto ne želi izazvati rat.⁶⁴⁰⁰

U svibnju 1927. na poticaj Beograda ipak je postignut sporazum o obustavljanju međusobnih napadaja i polemike, a Italija je izjavila da Tiranski pakt nije upravljen protiv

⁶³⁹⁸ Isto, 301.-302.

⁶³⁹⁹ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 377.-379.

⁶⁴⁰⁰ Enes MILAK, *Italija i Jugoslavija 1931-1937.*, Beograd, 1987., 41.-42.

Jugoslavije. Najviši jugoslavenski državni dužnosnici izjavljivali su kako žele poboljšati odnose dviju država i stvoriti pretpostavke jugoslavensko-talijanske suradnje.⁶⁴⁰¹ Ovaj je korak bio motiviran i drugim zbivanjima na međunarodnoj političkoj pozornici. Sovjetski je Savez počeo otvoreno podupirati kinesku revoluciju, što je ugrožavalo britanske interese na Dalekom Istoku. Dok se je Pariz oglušio, Rim je Londonu obećao talijansku vojnu pomoć u Kini. U svibnju 1927. došlo je do prekida sovjetsko-britanskih odnosa te se je očekivao rat. U isto se je vrijeme u nekim krugovima spekuliralo da će Britanija, tražeći saveznike u svome protusovjetskom pohodu – i istodobno želeći osigurati svoje položaje na europskome kontinentu – dopustiti razbijanje Kraljevine SHS.⁶⁴⁰²

Učvršćenjem položaja u Albaniji i sklapanjem ugovora o prijateljstvu s Mađarskom (5. travnja 1927.), Mussolini je na Balkanu stvorio situaciju koja je došla na rub eksplozije i slomila dotadašnje značajne francuske pozicije u Rumunjskoj. U prvoj polovici 1927. godine o predstojećem se je jugoslavensko-talijanskom ratu govorilo kao i neizbježnosti, a o tome je opširno i zabrinuto pisao i jugoslavenski tisak.⁶⁴⁰³ Širile su se vijesti da će Italija napasti Kraljevinu SHS preko Austrije. Uzdanje Beograda u *Heimwehr* ugrožavale su veze koje je Mussolini od siječnja 1927. uspostavio s nekim vođama te organizacije, koju je od ljeta 1928. počeo izdašnije dinancirati.⁶⁴⁰⁴

O talijansko-jugoslavenskom se je ratu spekuliralo i u hrvatskim političkim krugovima, pa je – kao što ćemo vidjeti – o tome početkom 1927. razmišljao i Ivo Pilar. Prema njegovoj mentalnoj konstituciji i prema shvaćanju da je uvijek potrebno voditi „realnu politiku“, Pilaru je nesumnjivo više po volji bilo razdoblje u kojem je središnja hrvatska politička stranka – a sad je to već neprijeporno bio Radićev HSS – aktivno sudjelovala u političkome životu jugoslavenske države, nego prethodno razdoblje apstinencije i opstrukcije. Radićevi i frankovački pokušaji da nakon stvaranja jugoslavenske države i u vrijeme Mirovne konferencije priskrbe Hrvatima pomoć Zapada, pokazali su se jalovima, a ni Radićevi pregovori s Mađarima, Talijanima i Sovjetima 1923./24., kao ni njegovo antešambiranje u zapadnoeuropskim prijestolnicima nisu donijeli nikakvih plodova. U međuvremenu su Beogradu ostavljene odriješene ruke da izgradi i ojača diplomatsku i propagandnu mrežu te bitno sudjeluje u oblikovanju raspoloženja međunarodne javnosti.

To je, iz Pilarove perspektive, značilo da su Hrvati protivniku prepustili i one sasvim mršave pozicije koje su imali, što je rezultiralo slabljenjem njihova političkog utjecaja, ali i dramatičnim pogoršanjem gospodarskih i kulturnih prilika u hrvatskim zemljama. Zato je Pilar bio pristaša „državotvorne politike“ odnosno politike koja je sudjelovanje u vlasti uvijek načelno pretpostavljala oporbenom držanju. Razumije se da je to ujedno bilo okruženje u kojem je sam

⁶⁴⁰¹ B. KRIZMAN, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918-1941)“, *ČSP*, 7/1975, br. 1 (17), 39.-40.

⁶⁴⁰² V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, 348.-349.; ISTI, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 107.

⁶⁴⁰³ ISTI, „'Austrijsko pitanje' i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1917-1932)“, *Istorija 20. veka, Časopis Instituta za savremenu istoriju*, br. 1., Beograd, 1985., 10.

⁶⁴⁰⁴ ISTI, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 115., 139.

Pilar mogao slobodnije djelovati na političkom području, iako je i dalje zadržao nemali stupanj kritičnosti prema Radiću i njegovoj politici, ali i prema ideološko-političkoj poziciji HSS-a. Jasno se to vidi iz nekoliko zapaženih predavanja s naglašenom političkom porukom koja je održao 1925. godine. Bila su to već spomenuta predavanja „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju“ i „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“. Usporedno s time je intenzivirao svoje studije „bogumilskog“ pitanja i uopće studije o ulozi religijskog momenta u konstituiranju i održavanju naroda. O intenzitetu njegova intelektualnog rada u to doba govori činjenica da je – pored odvjjetništva i angažmana u Društvu kućevlasnika i u Sociološkome društvu u Zagrebu – početkom 1926. godine, kao što je spomenuto, usporedno koncipirao buduću, vjerojatno nikad dovršenu knjigu o „bogumilstvu“ te je u veljači u Pučkome sveučilištu održao javno predavanje „Rad kao socijalan i kao filozofijski problem“.⁶⁴⁰⁵

Postoje tvrdnje da u to vrijeme, 1926. godine, počinje Pilarovo „(po)vezivanje“ uz Hrvatskog radišu, organizaciju koja se je brinula za smještanje djece kod obrtnika i njihovo naukovanje, pri čemu se taj dio Pilarove aktivnosti obično povezuje uz Matu Hanžekovića koji su otprilike u to vrijeme vraća iz Bosne.⁶⁴⁰⁶ Pismohrana Hrvatskoga radiše ne postoji ili bar nije poznata njezina sudbina, pa je djelatnost te udruge moguće rekonstruirati tek na temelju vijesti iz tiska, ponajprije iz slabo uređivanoga, ali dosta informativnoga društvenog lista koji je tih godina najčešće kao polumjesečnik izlazio pod istim imenom koji je nosio njegov nakladnik, te iz svakogodišnjega kalendara koji je Hrvatski radiša objavljivao samostalno ili iznimno u suradnji s HKD Napredak.

Pomniji pregled tih publikacija pokazuje, međutim, da se Pilarova (pa ni Hanžekovićeve) tješnja suradnja sa spomenutom organizacijom zasad zapravo ne može dokumentirati, iako su na stranicama lista *Hrvatski radiša* objavljena dva njihova priloga. Sa sigurnošću se može kazati da ni Pilarova niti Hanžekovićeve imena nema u popisima članova središnjih tijela te udruge niti u odboru za gradnju Doma Hrvatskog radiše u Zagrebu, kojemu je kamen temeljac posvećen 22. kolovoza 1926. Isto vrijedi i za Zadrugu za štednju, osiguranje i privredu Hrvatskog radiše koja je osnovana 15. svibnja 1928. godine: ni u tom kontekstu društveno glasilo Ivu Pilara ne spominje ni jednom riječju.⁶⁴⁰⁷ Njega ne nalazimo u ljeto 1926. ni kao sudionika (a kamoli kao izabranog

⁶⁴⁰⁵ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907-1912-1932.*, 43.

⁶⁴⁰⁶ Tako M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo“, 71.-72., koja navodi kako je Hrvatski radiša pružio utočište „mnogim došljacima iz Bosne“ kao što je „npr. Artur Benko Grado“, inače Ogulinac koji je kao bečki student bio u krugu oko *Mladosti* – što je spominjano i u ovoj raspravi – a potom je dvadesetak godina proveo na službi u Bosni. U prvoj polovici dvadesetih godina 20. stoljeća je par godina bio i zaposlen u Hrvatskome radiši, ali je tu udругu napustio 1925., svakako prije nego što se ona na bilo koji način pojavljuje u kontekstu Pilarova životopisa. Ista je autorica u *Podravini*, vol. 11, br. 22, Koprivnica, 2012., 108-126. objavila članak „Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovnih gospodarsko-socijalnih kretanja u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća“. U njemu je, na str. 113.-114. ustvrdila da su Benko i Pilar kao bečki studenti stanovali skupa i da se iz Benkove ostavštine može utvrditi njihovo prijateljstvo. Dodaje da je Benko izrazio sućut kad je Pilaru „6. kolovoza 1928. umro na Sušaku sin jedinac Vlado Pilar“. Kao što je poznato, nakon što je Vlado poginuo, Ivi Pilaru je na životu ostalo još troje djece.

⁶⁴⁰⁷ Činjenica je da M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo“, 73. „vjeruje“ da je Pilar bio „umiješan“ u taj pothvat. Ona to svoje „vjerovanje“, međutim, potkrjepljuje tek tvrdnjom da je Pilar „imao iskustva s takvim oblikom rada još iz Bosne“. To nije osobito uvjerljiv dokaz, tim prije što se Pilar ni u BiH nije osobito bavio zadrugama koje doista

dužnosnika) ni na konstitutivnoj skupštini Zadruga za izgradnju malih obiteljskih kuća u Zagrebu, u kojoj su glavnu riječ vodili upravo Hrvatski radiša i Društvo kućevlasnika, pa ga se je tamo možda moglo očekivati, tim više ako bi povezivao obje udruge.⁶⁴⁰⁸ Časopis *Hrvatski radiša* i društveni kalendar ne bilježi ni Pilarovu aktivnost na drugim područjima djelovanja, a te dvije publikacije se nisu oglasile ni u povodu njegove smrti, makar je *Hrvatski radiša* inače iz broja u broj donosio obavijesti o smrti, pa čak i opširnije nekrologe svojim zaslužnijim ili viđenijim članovima.

Kad se te okolnosti imaju na umu i kad se ne previdi činjenica da u Hrvatskome radiši uopće nema tragova Pilarove samostalne aktivnosti, postaje zapravo upitno, smije li se na današnjem stupnju poznavanja činjenica uopće govoriti o Pilarovoj suradnji s Hrvatskim radišom, pa čak i s istoimenim listom. Jer, i oko njegove suradnje s Matom Hanžekovićem postoji niz otvorenih pitanja. Iako je svakako zanimljiva činjenica da su čak dva objavljena predavanja potpisana imenom njih dvojice, to samo po sebi još ne upućuju na pouzdan zaključak o njihovoj bliskosti, budući da ne valja previdjeti kako izvan toga postoji svega nekoliko vrlo mršavih podataka o njihovoj međusobnoj suradnji.⁶⁴⁰⁹

Jedan od njih je i onaj, da je Sociološko društvo u Zagrebu u jesen 1927. provelo anketu pod naslovom „Kako djeluje donošenje nemoralnih djela putem javne štampe na društvo“. Anketa je održana 15. listopada 1927. u Trgovačkome domu u Zagrebu, a bili su joj prisutni i predstavnici školstva i prosvjete te javni radnici. Uvodno je predavanje održao Hanžeković, a među brojnim sudionicima u raspravi pojavio se je i Pilar. To je bilo i očekivano, koliko zbog Pilarove pozicije u Sociološkome društvu, toliko i zbog činjenica da je on u nizu tekstova, pa i u knjizi *Borba za vrijednost svoga „Ja“* upozoravao na važnost (monogamne) obitelji i tradicionalnih obiteljskih vrijednosti, snažno negodujući zbog društvenog nemoralna, alkoholizma, pornografije, rasipništva i sl. U sklopu spomenute ankete donesena je i rezolucija kojom je osuđeno širenje nemoralnih prizora i motiva u tisku te su pozvani nakladnici i novinari da u tome nađu mjeru i ukus.⁶⁴¹⁰ Zagrebački je književnički mjesečnik na istome mjestu zabilježio da je ta

jesu bile važan dio djelatnosti HNZ-a. No, u međuvremenu je – kao što je spomenuto – Pilar o zadrugama i o zadružnom organiziranju napisao i niz vrlo kritičkih opservacija. U svojoj kasnijoj knjizi o Hrvatskome radiši (str. 140.-141.) autorica je ipak odustala od spominjanja Pilara u kontekstu osnutka i djelovanja Zadruga za štednju, osiguranje i privredu Hrvatskog radiše, a iz društvenoga je glasila preuzela imena pojedinaca iz vodstva Zadruga, među kojima se ističu pravaški političari Vladimir Prebeg (izabran za podpredsjednika) te David Karlović i Petar Milutin Kvaternik.

⁶⁴⁰⁸ Predsjednikom je izabran „ministar na raspoloženju“ Pavle Radić, a članovima ravnateljstva Petar Milutin Kvaternik, Rudolf Herceg, bivši ban Matko Laginja, predsjednik Društva kućevlasnika Juraj Čačković, novinar Joe Matošić, odvjetnici Milan Vukelić i Dragan Šafar te drugi („Zadruga za izgradnju malih obiteljskih kuća u Zagrebu“, *Slobodna Hrvatska*, 2/1926, br. 29, 15.VIII.1926., 3.).

⁶⁴⁰⁹ Kao što znamo, Pilar se u svim svojim drugim intelektualnim, društvenim i političkim aktivnostima – od Društva kućevlasnika i Hrvatskoga planinarskog društva, preko Sociološkoga i Vegetarskog društva, sve do Pravnčkog društva odnosno Advokatske komore – pojavljuje posve samostalno, bez oslonca na suradnju s bilo kime, pa i s Hanžekovićem.

⁶⁴¹⁰ „Anketa Sociološkog društva“, *Savremenik*, 20/1927., br. 9-10, rujan-listopad 1927., 444.

rezolucija bila poslana uredništvima svih zagrebačkih novina, ali da su je objavile samo jedne. Štoviše, neke su čak i napale Sociološko društvo zbog te blage i očevidno dobrohotne kritike.⁶⁴¹¹

Čitatelji te vijesti s boljim pamćenjem vjerojatno su se mogli prisjetiti da je Pilaru tri desetljeća ranije, zbog njegova „Prvog cjelova“ spočitavan ne samo modernistički mladenački bunt, nego i sklonost nemoralu i nastranostima. Ta je ocjena, dakako, i u ono doba bila preoštra i neispravna, ali iz spomenute bi vijesti iz jeseni 1927. proizlazilo da je Hanžeković bio nadprosječno aktivan u Sociološkome društvu. To zasad – uslijed nedostatka gradiva – nažalost nije moguće dokumentirati, ali se čini logičnim, jer je teško vjerovati da bi se u protivnome pojavio kao predavač. Otkad datiraju Pilarove veze s njim, i ima li u njima kakvu ulogu njegov rođak Jozo Pilar, davni suradnik naprednjačkoga *Hrvatskog djaka* kojemu je Hanžeković u mladosti bio urednikom, također je nepoznato. Te bi pojedinosti vjerojatno dodatno rasvijetlile nastanak predavanja potpisanih njegovim i Pilarovim imenom. No, zasad ipak s oprezom treba interpretirati i podatak da je Hanžeković u specifičnim političkim okolnostima, u doba Nezavisne Države Hrvatske, htio ostaviti dojam da je s Pilarom tijesno surađivao (jer je Hanžekoviću to tada moglo samo koristiti),⁶⁴¹² budući da se, bar zasad, izvan spomenutih nekoliko fragmenata njihova tješnja „suradnja“ ipak ne da ničim dokumentirati. A oko samih predavanja stvari stoje nešto drugačije nego što bi sugerirala činjenica da su oba potpisana njihovim imenima.

Hrvatski radiša je, naime, vrlo često organizirao različita predavanja, u pravilu pozivajući određene predavače da izlažu o temama koje je udruga postavila ili za koje su oni sloveli kao stručnjaci. No, ni časopis *Hrvatski radiša* niti društveni kalendar ne bilježe Pilara među predavačima pozvanima *ad nominem*. Pored takvih predavanja, Hrvatski je radiša svake godine u povodu Dana Hrvatskoga radiše („Radišina dana“), koji se je obilježavao na različite datume sredinom godine (u pravilu tako da vodstvo udruge obavijesti članstvo da se ta manifestacija ima u pojedinim mjestima održati u rasponu od par tjedana), raspisivao i nagradni natječaj na zadanu temu. Tada bi između prispjelih radova bio nagrađen jedan ili više njih, koji bi potom bili održani kao tzv. pučka predavanja i tiskani u društvenim publikacijama. Upravo to je bilo i u slučajevima s Pilarovim i Hanžekovićevim predavanjima koja, dakle, uopće nisu izvorno nastala kao jedinstveni, zajednički rad.

U *Hrvatskome radiši*, a i u nekim drugim listovima, u svibnju 1926. objavljen je, naime, javni natječaj „za jedno stručno, stvarno obradeno predavanje, pod imenom 'Koji putevi vode ekonomskom ojačanju hrvatskoga naroda', koji je „do konca mjeseca svibnja 1926.“ raspisala središnjica te udruge. U natječajnim je uvjetima propisan opseg rasprave te je autoru odabranoga rada obećana nagrada od 1.000 dinara. Posebno je naglašeno da se ima dostaviti tekst potpisan isključivo pseudonimom, dok se autorovo ime mora priložiti u posebno zapečaćenoj omotnici, čime se je htjelo jamčiti da će natječajni odbor ocjenjivati radnje na temelju njihove kvalitete,

⁶⁴¹¹ Isto.

⁶⁴¹² Usp. M. HANŽEKović, „Dr. Ivo Pilar. † 3. rujna 1933.“, 6.-7. U tome svom prilogu Hanžeković – prividno hvaleći Pilara – zapravo hvali sebe, usput konstruirajući da je Pilar zagovarao borbu iz emigracije (što je ustaškim ušima moglo samo goditi), ali možda i nehotice usput priznajući da je s Pilarom bio na „vi“.

uopće ne znajući tko im je autor. Radnja će se, nastavlja se u natječaju, „umnožiti tiskopisom i čitati na Radišin dan po svim mjestima gdje društvo ima svoje organizacije.“ Posebno važna bila je odredba da nagrađena radnja postaje vlasništvom Hrvatskog radiše, što je značilo da nagrađeni autor odstupa korištenje autorskog prava toj organizaciji.⁶⁴¹³

Radišin je dan te godine središnjica obilježila 1. kolovoza,⁶⁴¹⁴ a kad dogodne društveni tajnik dr. Eugen pl. Sladović bude podnosio izvješće o radu Hrvatskog radiše u 1926. godini, onda će u nj unijeti i podatak o spomenutome anonimnome javnom natječaju: na nj je prispjelo više radnji, „od kojih su izabrane dvije kao najbolje, i to gg. dr. Ive Pilara i dr. Mate Hanžekovića, koje su njihovom privolom spojene u jednu, koja je proglašena u društvenom glasilu Hrvatski radiša, društvenom kalendaru za godinu 1927., te posebno štampana u 10.000 primjeraka i razasla svim društvenim organizacijama da je upotrijebe kao društveno predavanje za Radišin dan.“⁶⁴¹⁵

Jasno je, dakle, da tekst predavanja koji nam je poznat nije plod neposrednog zajedničkog rada Ive Pilara i Mate Hanžekovića, nego je posrijedi kompilacija dvaju odvojenih eseja. Nema potvrde za logičnu pretpostavku da su autori ne samo pristali na tu kompilaciju, nego da su u njezinoj izradi potom i sudjelovali. Štoviše, iz spomenutoga Hanžekovićeve članka objavljenog u doba NDH moglo bi se zaključiti da uopće nisu imali neposrednog udjela u redakciji spojene verzije predavanja. Po svemu sudeći, nema ni podatka da su Pilar i Hanžeković sudjelovali u neposrednom, usmenom izlaganju spojenoga teksta: nije mi pošlo za rukom bilo gdje u tisku pronaći podatak da su njih dvojica ili bar jedan od njih držali javno predavanje na tu temu. Drugim riječima, ako se ima na umu natječajna propozicija o tajnosti autorskog identiteta, onda se može kazati da je uprava Hrvatskog radiše izabrala dvije radnje potpisane pseudonimom, a ne dva autora.

U takvoj je pretpostavci posve irelevantna činjenica da je 16. lipnja 1926. datirana vijest da je Pilarov šurjak Milivoj Crnadak izvijestio tu upravu kako je Prva hrvatska štedionica odobrila potporu od 25.000 dinara za gradnju Radišina doma.⁶⁴¹⁶ Nije to bila ni prva niti najveća svota kojom je ta štedionica poduprla Hrvatskog radišu, ali je svakako zanimljivo napomenuti da je predavanje pod istim naslovom napisao i Stjepan Heiligstein, odgovorni urednik *Hrvatskog radiše*, koji je taj svoj članak tiskao u društvenome glasilu malo nakon što je ono 12. kolovoza 1926. pročitano na Radio Zagrebu.⁶⁴¹⁷ Kod Pilar-Hanžekovićeve predavanja nema takve napomene, što znači da je uprava Hrvatskog radiše najutjecajnijem priopćivalu toga doba, radiju,

⁶⁴¹³ *Hrvatski radiša*, 7/1926., br. 10, Zagreb, 15. V. 1926., 79.; *Hrvatske novine. Glasilo Hrvatske federalističke seljačke stranke*, 2/1926., br. 21, Sisak, 22. V. 1926., 3.

⁶⁴¹⁴ „Radišin dan dne 1. kolovoza 1928. godine“, *Hrvatski radiša*, 7/1926., br. 13, Zagreb, 1. VII. 1926., 97.

⁶⁴¹⁵ „Izvještaj društvenog tajnika prof. Dr. Eugena Sladovića o radu središnje uprave u g. 1926.“, *Hrvatski radiša*, 8/1927., br. 8, Zagreb, 15. IV. 1927., 58.-63.

⁶⁴¹⁶ *Hrvatski radiša*, 7/1926., br. 13, Zagreb, 1. VII. 1926., 103.-104.

⁶⁴¹⁷ „Koji putevi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Ovo je predavanje napisao naš urednik, a čitao ga je 12. kolovoza sa Radio stanice u Zagrebu gosp. Ivo Probojčević)“, *Hrvatski radiša*, 7/1926., br. 18, Zagreb, 15. IX. 1926., 137.-138.

nije povjerila spojeni tekst autorskog dvojca, nego je na radijskim valovima pročitano znatno kraće i jednostavnije Heiligsteinovo razmatranje pod istim naslovom.

Nije, dakle, moguće sa sigurnošću razlučiti, koji dio objavljenog predavanja iz 1926. godine (a isto vrijedi, kao što ćemo vidjeti, i za 1927. godinu) valja pripisati Pilaru, a koji Hanžekoviću. No, nema sumnje da spojena verzija predavanja u glavnim crtama odgovara mislima obojice autora. Također se mora zaključiti kako je spomenuto Pilarovo predavanje o socijalnoj važnosti rada, kao i ono o potrebi ekonomskog ojačanja hrvatskog naroda i o hrvatskim narodnim manama – oba potonja potpisana njegovim i Hanžekovićevim imenom – predstavljaju dio njegove sad već otvorene političke djelatnosti. Pilar je bio uvjeren da politički program koji se ne oslanja na čvrstu socijalnu, gospodarsku i kulturnu podlogu nema izgleda na trajne uspjehe, pa je želio na vrijeme upozoriti da Hrvatima upravo to nedostaje. To je ono što je on držao prečim od jednostranog proglašenja državne neovisnosti ili od patetičnog ustrajanja u državnopravnim formulama i u rodoljubnoj retorici.

Jednako tako je on, kao što će se kasnije vidjeti, već ranije uočio ideološke i organizacijske slabosti HSS-a, koje su dolaskom te stranke u vladu još jasnije izbile na vidjelo, pa je odlučio poraditi na tome da se ti nedostaci uklone. Nije on, dakako, bio jedini koji je shvaćao da Radićeva pustolovina sa Seljačkom (Zelenom) internacionalom nije tek eksces koji je samoga Radića i njegovu stranku stajao progona, a hrvatsku borbu pred inozemstvom stigmatizirao kao proboljševičku. Svijest o tome dijelio je i Milan Šufflay, koji je upravo na ustuk Radićevu koketiranju s internacionalističkim koncepcijama krenuo u osnivanja Hrvatske radikalne stranke koja bi u suradnju sa srpskim radikalima slomila kralješnicu svakom jugoslavenstvu i „Jugoslavenima svih dlaka“. Radićevoj je stranci Šufflay, naime, predbacivao „mesijanska nagnuća“ njezina vođe i „utopistička socijalna pregnuća“ te veze s problematičnim političkim skupinama iz drugih zemalja, što je sve politiku „hrvatskog predstavnštva“ pred europskom javnošću učinilo „do skrajnosti sumnjivom“ te bitno ugrozilo „hrvatska politička pregnuća, koja nisu nipošto i nigdje bila nesimpatična, dok su bila čisto nacionalna.“⁶⁴¹⁸ Slične prigovore, ali s manje patetike i s više realnosti u prosuđivanju objektivno vrlo ograničenih simpatija koje su hrvatske težnje imale u Europi, Radiću će naknadno uputiti i Pilar. No, on je usporedno s time ocijenio kako je izlazak iz politike negacije i oporbenjaštva prigoda da se potakne gospodarsko i socijalno jačanje Hrvatske bez kojega je, prema njegovu uvjerenju, svaka politička koncepcija osuđena na neuspjeh.⁶⁴¹⁹

Zato se je on prijavio na spomenuti natječaj za predavanje za Dan Hrvatskoga radiše 1926. godine. To predavanje pod naslovom „Koji putevi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskoga naroda?“ potom je objavljeno u *Hrvatskome radiši* koji je navodno uređivao poslovni ravnatelj

⁶⁴¹⁸ HR-HDA-832-2-3. OF M. Šufflaya - Manifest Hrvata radikala.

⁶⁴¹⁹ U svjetlu iskustva iz Prvog svjetskog rata, vjerojatno su Radićevi servilni izrazi odanosti kralju i njegove brzojavke pridonijeli tomu da Pilar – posve pogrešno – zaključi kako kod Hrvata postoji snažan monarhistički osjećaj. Usp. Florian LICHTTRÄGER [I. PILAR] *Immer wieder Serbien*, Berlin, 1933., 49.-50.

Petar Milutin Kvaternik, a bit će uvršteno i u kalendar te udruge za 1927. godinu.⁶⁴²⁰ No, prenijele su ga i brojne druge novine i časopisi, a iako znademo da je pravo na distribuciju predavanja pripalo Hrvatskom radiši, ipak nije nezanimljivo uočiti o kojim se je publikacijama radilo, jer lepeza njihove političke orijentacije, usprkos stanovitim razlikama, ipak pokazuje da su posrijedi bili većinom listovi kritični prema Radićevoj sporazumaškoj politici, i to uglavnom bliski federalističko-pravaškim krugovima (s iznimkom subotičkih *Hrvatskih novina*).

U rujnu 1926. je, naime, Pilar-Hanžekovićevo predavanje objavila zagrebačka *Slobodna Hrvatska - glavno glasilo Starčevićeve Hrvatske stranke prava*, koju je objavljivao Hrvatski građanski pravaški klub Starčević, a uredništvo od Mateja Mintasa preuzeo Pilarov stari znanac iz krugova bliskih HANA-u, odvjetnik dr. Milan Vukelić.⁶⁴²¹ Odmah je to požurila učiniti i *Hrvatska, glasilo Starčevićeve Hrvatske stranke prava*,⁶⁴²² koja je – jednako kao i *Slobodna Hrvatska* – bila glasilom jedne od pravaških frakcija, a uređivao ju je odvjetnik dr. Mirko Košutić,⁶⁴²³ U listopadu je predavanje svoje mjesto našlo i na stranicama *Virovitičkoga hrvatskoga glasnika*,⁶⁴²⁴ koji je pokrenuo, a tada i uređivao dr. Milan Badovinac, virovitički odvjetnik i lokalni prvak Hrvatske stranke prava koji će 1942. postati članom Hrvatskoga državnog sabora. Približno u isto vrijeme donijeli su ga zagrebačka *Republikanska sloboda – glasilo Hrvatskog republikanskog seljačkog saveza*, tjednik koji je pokrenuo radićevski disident dr. Stjepan Buć,⁶⁴²⁵ te *Vinkovački glas – list za društvene, narodno-gospodarske i prosvjetne svrhe, te za trgovinu i obrt*, kojemu je vlasnik, nakladnik i odgovorni urednik bio Matko Dominković.⁶⁴²⁶ Jednako su postupile i subotičke *Hrvatske novine*,⁶⁴²⁷ kojima je kao odgovorni urednik bio označen Miško Prčić, razmjerno poznati i utjecajni član Vojvođanske pučke stranke,

⁶⁴²⁰ *Hrvatski radiša*, 7/1926., br. 16, 15. VIII. 1926., 121.-124.; *Kalendar Hrvatski radiša 1927.*, 67.-74. Petar Milutin Kvaternik je ubijen 10. travnja 1941. u Crikvenici, pri pokušaju preuzimanja vlasti u ime novoproglašene Nezavisne Države Hrvatske. U povodu prve obljetnice njegove smrti objavljena je *Spomenica u počast Petra Milutina Kvaternika, velikog ravnatelja „Hrvatskog Radiše“*. Uredio po uputama Središnje uprave „Hrvatskog radiše“ Dr. Zvonko Šprajcer. Izdala Središnje uprave „Hrvatskog radiše“ u Zagrebu, Zagreb, 1942. S obzirom na nedovoljno kritičnu intonaciju čitave te Spomenice, s rezervom treba uzeti podatak da je upravo Kvaternik uređivao društvena glasila. Kao odgovorni urednik *Hrvatskog radiše* u to je vrijeme bio označen Dragoslav Heiligstein.

⁶⁴²¹ „Koji putevi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr. Mato Hanžeković)“, *Slobodna Hrvatska*, 2/1926., br. 34 (19. IX. 1926., 2.), br. 35 (3. X. 1926., 2.) i br. 36 (10. X. 1926., 2.-3.).

⁶⁴²² „Koji putevi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr. Mato Hanžeković)“, *Hrvatska*, 4/1926., br. 33, 26. IX. 1926., 2.-4.

⁶⁴²³ O sukobima unutar tih objektivno marginalnih pravaških frakcija opš. Z. MATIJEVIĆ, „Starčevićeva hrvatska stranka i njezine preoblike (1923.-1928.). Košutić-Mintas-Šafarove frakcije“, *ZR Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, 477.-525.

⁶⁴²⁴ „Koji putevi vode do gospodarskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr. Mato Hanžeković)“, *Virovitički hrvatski glasnik*, 1/1926., br. 29 (17. X. 1926., 1.-2.), i br. 30 (24. X. 1926., 1.-2.).

⁶⁴²⁵ „Koji putevi vode do gospodarskog ojačanja“, *Republikanska sloboda*, 2/1926., br. 55 (30.IX.1926., 3.-4) i br. 56 (7. X. 1926., 3.-4.)

⁶⁴²⁶ „Koji putevi vode do gospodarskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr. Mato Hanžeković)“, *Vinkovački list*, 1/1926., br. 36 (2.X.1926., 3.) i br. 37 (16. X. 1926., 1.)

⁶⁴²⁷ „Koji putevi vode do gospodarskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr. Mato Hanžeković)“, *Hrvatske novine*, 7/1926., br. 40 (2. X. 1926., 2.-3.), br. 41 (9. X. 1926., 2.-3.), br. 42 (16. X. 1926., 2.) i br. 43 (23. X. 1926., 2.)

ujedno njezin kandidat na nizu lokalnih izbora.⁶⁴²⁸ Napokon je Pilar-Hanžekovićevo predavanje objavio i *Gospodarski kalendar* za 1927. godinu, dosta čitani kalendar Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva kao središnje zadruge u Zagrebu.⁶⁴²⁹ U toj je organizaciji siva eminencija tih godina bio Pilarov prijatelj Oto Frangeš, a pored spomenutoga kalendara Društvo je objavljivalo i *Gospodarski list*.

Općenito se, dakle, može kazati da je Pilar-Hanžekovićevo predavanje svoj put našlo do stranica pravaških i federalističkih listova, dok ga nisu objavili listovu bliski Radiću i njegovoj strani. To je donekle i razumljivo, ne samo zbog snažnoga pravaškoga i federalističkog utjecaja u Hrvatskome radiši, nego i zbog toga što je HSS već ranije pokazivao težnju da se predstavi kao jedini legitimni predstavnik ne samo hrvatskog seljaštva, nego i čitava hrvatskog naroda. Zato je svaka sugestija koja je dolazila izvan radićevskih redova doživljavana kao prijekor i napadaj na politiku Stjepana Radića koji je volio da ga se naziva „vođom hrvatskog naroda“. A makar se nisu upuštali u stranačke razmirice, u tom su predavanju Pilar i Hanžeković upotrijebili niz formulacija koje su se mogle shvatiti kao otvorena kritika radićevske ideologije i političke taktike. Posebno problematična morala je biti činjenica da njih dvojica nisu seljački stalež poistovjetili s narodom, nego su istaknuli važnost svih staleža i potrebu njihove sloge i suradnje.

Već na samome početku teksta Pilar i Hanžeković su upozorili na to da je putove izlaska iz postojećeg stanja slabosti i zaostalosti moguće spoznati tek onda kad se spoznaju uzroci sadašnjeg stanja.⁶⁴³⁰ Zato oni sažeto iznose pregled hrvatske povijesti, ističući da građanskoga staleža ranije nije ni bilo, a da je plemstvo bilo slabo i dobrim dijelom odnarođeno, svakako bez tješnje povezanosti s narodom. Dva stoljeća ratovanja s Osmanlijama dovela su do posvemašnje gospodarske stagnacije odnosno razaranja svih vrijednosti i potpune nebrige za gospodarsko podizanje naroda. No, ni razdoblje od 1700. do 1900. nije značilo bitan napredak, jer austrijska uprava nije imala ni sposobnosti ni volje da donese bitne poboljšice. Još pogubnija bila je mađarska uprava u dualističkome razdoblju, koja je dovela do iseljavanja velikog broja Hrvata u prekomorske zemlje. Nije, međutim, sva krivica samo na tuđinu, nego i Hrvatima treba uputiti prijekor da su i sami malo učinili na popravljanju svog položaja.⁶⁴³¹

Prvo što Hrvati trebaju shvatiti – nastavlja Pilar i Hanžeković – jest to, da je „samo rad izvor blagostanja i gospodarskog podizanja“. Jer, kad bi Hrvati kod kuće radili kao što rade u Americi, bili bi jednako bogati, ako ne i bogatiji. No, uz rad je potrebna i određena „misaona, društvena, ustrajna i novčana organizacija“. ⁶⁴³² K tome je potreban uredan život, umjerenost u jelu i piću te štedljivost, a za sve to se čovjek mora odgajati. A kad sve ono što hrvatski čovjek

⁶⁴²⁸ O političkom organiziranju Hrvata u Vojvodini nakon Prvoga svjetskog rata opš. Robert SKENDEROVIĆ, „Bunjevačko-šokačka stranka 1920.-1926.“, *ČSP*, 38/2006., br. 3, 795.-816.; Aleksandra GAČIĆ, „O pokušaju prodora Slovenske pučke stranke u Vojvodinu (1919.-1929.)“, *Pilar*, 12 (2), 51.-66.

⁶⁴²⁹ „Koji putevi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr. Mato Hanžeković)“, *Gospodarski kalendar 1927*, 57.-62.

⁶⁴³⁰ „Koji putevi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskoga naroda?“, *Hrvatski radiša*, 7/1926., br. 16, 15. VIII. 1926., 121.

⁶⁴³¹ Isto.

⁶⁴³² Isto.

stvari i proizvede, ostane u njegovim rukama, gospodarsko ojačanje će biti „gotova stvar“: „Hrvati treba da shvate, da je narod u svojoj biti jedna radna organizacija, i da prama tomu narod organizuju za što silniji rad po načelu samopomoći i samodovoljnosti“. Ključna gospodarska grana je poljoprivreda u kojoj danas radi 80 posto Hrvata. Tako treba i ostati, jer je „naš dobar seljak, taj neumorni radnik u bijelim gaćama, srce [...] hrvatske narodnosti“, a odmah do njega su hrvatski obrtnik i građanin koji je utemeljio i održao brojna kulturno-prosvjetna društva čija je uloga u održanju hrvatskoga rodoljublja iznimno velika.⁶⁴³³

Međutim, usprkos tim potencijalima, hrvatska zemlja još ne daje sve ono što bi mogla dati, jer narodu nedostaje gospodarska odnosno poljoprivredna izobrazba. Zato treba ući u narod i širiti gospodarsku izobrazbu kako bi se postavile osnove modernoga gospodarstva, a to uključuje opismenjavanje pučanstva i uvođenje strojeva. Ne treba strahovati da će to potkopati zadružnu osnovicu, jer moderno doba uopće ne donosi „nužnu gospodarsku individualizaciju“, što znači da zadruge ne treba ukidati, nego modernizirati i ojačati ono njihove svojstvo koje one imaju same po sebi: životnu sigurnost pojedinca i mogućnost organizacije rada. Modernizacijom poljoprivrede hrvatsko će gospodarstvo ne samo podmirivati hrvatske potrebe, ističu Pilar i Hanžeković, nego će postati konkurentno i na stranim tržištima. To će seljacima omogućiti da školuju svoju djecu, ne da bi postali činovnici, nego da bi bili „seljaci-gospoda“, dakle – ostali na zemlji, ali kao naobraženi i napredni poljoprivrednici. Nužno je da pritom nauče koliku opasnost donosi alkohol i kakva je važnost štedljivosti.⁶⁴³⁴

Usporedno s time, potrebno je razvijati trgovinu i obrt. To područje se nipošto ne smije podcijenjivati, tumače dalje Pilar i Hanžeković, nego je važno da ga što prije „ponarodimo“, jer su i trgovina i obrt danas u velikoj mjeri u rukama nehrvatskoga elementa. Sve te zadaće do danas je u cijelosti jedini shvatio i jedini ih provodi Hrvatski radiša [dakle, ne i Hrvatska seljačka stranka!], koji je od 1903. školovao više od devet tisuća hrvatske djece. A što se industrije (tvorničarstva) tiče, ona se također treba razvijati tako da bude povezana uz osnovnu gospodarsku granu, poljoprivredu. To znači jačanje poljoprivredne i prerađivačke industrije, nastavljaču Pilar i Hanžeković, koju smišljeno treba smještati u područja u kojima poljoprivreda nije moguća. Usporedno s time ide i izgradnja prometnica odnosno što gušćih prometnih veza između hrvatskih zemalja i s Jadranskim morem, ali i prema Egejskome i Crnome moru. Posebnu pozornost zaslužuju pomorstvo i bankarstvo, koje treba u što većoj mjeri ostati u hrvatskim rukama. No, da bi se potaknuo rad i uopće gospodarstvo, potrebna je osobita skrb o pravosuđu i o pravnoj sigurnosti, jer bez toga nema napretka ni blagostanja.⁶⁴³⁵

Neke od ovih misli Pilar je iznosio već ranije, u odnosu na neke teme – poput uloge zadruga – napravio je misaoni zaokret, a sve njih će kasnije razvijati u spomenicama i raspravama koje će nastati u idućem razdoblju, s tim da će u stilskome i u terminološkome pogledu izbjegavati formulacije koje bi se mogle shvatiti kao provociranje HSS-a. Kad se ima na

⁶⁴³³ Isto, 121.-122.

⁶⁴³⁴ Isto, 122.

⁶⁴³⁵ Isto, 122.-123.

umu da je on sredinom 1926. pristao na spajanje svoga i Hanžekovićeve predavanja i iz toga zaključio da je suautorove misli time prihvatio kao svoje, nameće se ocjena da je u političkome smislu Pilar i u drugoj polovici 1926. godine još uvijek najbliži svojim ranijim zajedničarskim simpatijama koje su sada okupljene u federalističko-pravaškome Hrvatskom bloku, ali se ipak ne odlučuje na otvorenu kritiku politike HSS, niti se upleće u stranačke borbe i previranja. No, već ocjena da je *Hrvatski radiša* napravio najviše na ostvarenju pravih interesa hrvatskog naroda sadržavala je prešutnu kritiku politike HSS-a.

To, doduše, nije bila jedina njegova negativna ocjena Radićeve politike koja će, nepunih deset godina kasnije, dovesti do utemeljenja Seljačke sloge, organizacije koja je po zamisli tadašnjega vodstva stranke, imala pridonijeti gospodarskom boljitku hrvatskoga sela, a istodobno služiti kao oslonac provedbi stranačko-političkih ciljeva. No, makar je načelno odobravao napuštanje načelne opozicije, početkom 1927. Pilar je već nesumnjivo bio svjestan da dvogodišnje razdoblje Radićeve suradnje s Beogradom nije Hrvatima donijelo osobite koristi. Bio je kritičan prema onom aspektu Radićeve politike koji je koketirao s internacionalističkim koncepcijama, a napose prema njegovim izjavama koje su odbijale muslimane od suradnje s Hrvatima (što je, uostalom, bilo mišljenje svih grupacija u Hrvatskome bloku).⁶⁴³⁶

Međutim, iz pisma koje je 30. siječnja 1927. uputio prvaku HSS-a, može se razabrati da je ostanak HSS-a u vladi i tada smatrao korisnim, osobito u svjetlu zamršene vanjskopolitičke situacije. On očito nije imao nikakvih iluzija ni o jugoslavenskoj državi, niti o Radićevim koalicijskim partnerima u vladi, ali je držao da je to mjesto s kojega se hrvatskomu narodu u tome trenutku može najviše koristiti, svakako više nego iz opozicije. Pilar, naime, javlja Radiću kako je iz dobro obaviještenih krugova u Grazu doznao da bi na proljeće 1927. imao uslijediti talijanski napad na Kraljevinu SHS, motiviran težnjom Rima „da ostvari londonski pakt, eventualno još više“. Budući da postoji mogućnost da se Francuska, unatoč vojnoj konvenciji s jugoslavenskom državom, u taj rat ne umiješa, „prema tome bismo mi Hrvati opet jedared imali doći u dešperatnu situaciju, u tako dešperatnu, kako već od stoljeća bila nije“. On zato predlaže Radiću da HSS uznastoji ostati u vladi, nasuprot težnjama pašićevaca, tj. članova Narodne radikalne stranke, koji bi rado raskinuli „koaliciju s Hrvatima“. Napominje mu da je odgovornost za sudbinu „našega siromašnog naroda“ još jednom u Radićevim rukama, i da u slučaju te međunarodne krize „na svaki način treba dobro ucijeniti Srbe, kao što oni svakom prilikom spram nas čine“. Nudeći mu svoje intelektualne usluge, Pilar skoro dramatičnim tonom zaklinje Radića: „Molim Te da budeš oprezan, mudar i lukav kao zmija“.⁶⁴³⁷

Pilar, dakako, nije identificirao svoje gradačke informatore na čijim je obavijestima temeljio obavijest Radiću, ali je korisno podsjetiti da je pismom od 10. siječnja 1927. javio Fritzu

⁶⁴³⁶ Sisačke su federalističke *Hrvatske novine*, 2/1926., br. 38, 18. IX. 1926. pod naslovom „Posrblijevanje bosanskih muslimana Hrvata“ u cijelosti iz *Hrvata* prenijele oštru kritiku Radićeve politike prema muslimanima.

⁶⁴³⁷ *Korespondencija Stjepana Radić 1919-1928*, 2, dok. 489, str. 637.-638.

Byloffu da za par dana dolazi u Graz.⁶⁴³⁸ Jesu li njegovi tamošnji sugovornici bili i hrvatski politički emigranti, ili je imao i druge izvore, zasad je nemoguće utvrditi. No, iz njegova je pisma Radiću posve jasno da na umu ima Hrvatsku, a ne Kraljevinu SHS. Njegova razmišljanja motivira prosudba koristi za hrvatski narod, a ne zabrinutost za jugoslavensku državu i želja za njezinom stabilizacijom. To je, dakle, pravi motiv Pilarove načelno pozitivne ocjene Radićeva zaokreta 1925. godine. On je i tada bio pristaša evolutivnog puta, dakle, zagovornik koncepcije koja je uključivala gospodarsko, političko i kulturno jačanje prije donošenja odluke o izlasku iz jugoslavenske državne zajednice. Očito je da su na takvo njegovo stajalište presudno utjecale tri glavne skupine čimbenika: prvo, nepovoljne međunarodnopolitičke okolnosti odnosno snažna potpora koju je Kraljevina SHS uživala u Europi; drugo, stalna prijetnja *amputacijom*, kojom bi se okoristili Srbija, Italija i Mađarska, te treće, svijest o slabostima hrvatskih političkih i gospodarskih struktura.⁶⁴³⁹

Svi ti elementi bili su više nego ozbiljni. Nijedna vlada na svijetu nije simpatizirala s hrvatskim težnjama za razbijanje jugoslavenske države, a one koje bi eventualno bile spremne Hrvatima pružiti ograničenu političku pomoć, imale su istodobno teritorijalnih aspiracija prema hrvatskim zemljama. Prijetnja amputacijom postojala je od samog nastanka jugoslavenske države, kad se na taj način sa srpske strane pariralo bilo kakvim uvjetima koje bi hrvatski političari pokušali postaviti u procesu ujedinjenja, a stalno se je ponavljala i u kasnijem razdoblju.⁶⁴⁴⁰ Nasuprot svim tim objektivnim poteškoćama stajale su hrvatske političke strukture, većinom bez ozbiljne stranačke organizacije i stalnih izvora financiranja, jedne sa slabim intelektualnim potencijalom i hirovitim vođama (HSS), druge s brojnijim pristašama u intelektualnim i građanskim krugovima, ali bez snage i umješnosti stranačkog vodstva da se te stranke kao alternativa prevrtljivom Radiću nametnu širim narodnim slojevima, poglavito najbrojnijemu, seljačkomu (HSP i HFSS).

U kasno proljeće 1927. ponovno su se Pilar i Hanžeković odvojeno prijavili na anonimni natječaj za predavanje za dan Hrvatskoga radiše, jedan od čitava niza natječaja koji je središnjica te organizacije ambiciozno raspisala i te 1927. godine. I sada je tema bila zadana, a naslov joj je glasio: „Naše narodne mane i njihovo suzbijanje“. Ponovno je bila obećana ista nagrada (1.000 dinara) te je natječajnim uvjetima uglavljeno ustupanje prava na objavljivanje i distribuciju tekstova koje je trebalo pod šifrom dostaviti do 30. svibnja. No, sada je Hrvatski radiša unaprijed pridržao pravo da spoji dva teksta (pri čemu svakom autoru pripada po jedna polovica nagrade!), obvezujući se da ne će zadirati u autorski tekst, „osim eventualnog ispuštanja onih dijelova iz teksta, s kojima se ne slaže tendenca društva“.⁶⁴⁴¹ Takva natječajna odredba upućuje na okolnost da je središnjica Hrvatskoga radiše bila poučena lanjskim primjerom, kad pri spajanju tekstova

⁶⁴³⁸ NSK, OIP. R-7983, B-b-2, Pilar – Byloffu 10. II. 1927. Usp. „Pabirci iz korespondencije Ive Pilara i Fritza Byloffa (1926.-1933.)“, 96.-97.

⁶⁴³⁹ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 36.-37. i dr.

⁶⁴⁴⁰ I. RIBAR, *Politički zapisi*, Beograd, 1948., 31.-92.; ISTI, *Iz moje političke suradnje*, 187.

⁶⁴⁴¹ *Hrvatski radiša*, 8/1927., br. 14, 15. VII. 1927., 111.-112.

dvojice autora vjerojatno sve nije išlo sasvim glatko, ali i dalje nije moguće pouzdano identificirati dijelove lanjskog predavanja koji se nisu podudarali s „tendencom društva“.

Godine 1927. Radišin se je dan imao obilježiti između 1. i 15. kolovoza,⁶⁴⁴² kako je službeno priopćilo društveno glasilo malo nakon što je donijelo uvodnik potpisan inicijalima „M. D.“, s temom koja je raspravljala o Pilarovoj davnoj preokupaciji, ne spominjući ga ni jednom riječju: „Od samoodgoja do ličnosti“.⁶⁴⁴³ I opet su na anonimnome natječaju za 1927. pobijedili Pilar i Hanžeković, pa je i opet uprava Hrvatskog radiše odlučila dva predavanja spojiti u jedno, kako je izvijestio tajnik Sladović u izvješću za tu godinu.⁶⁴⁴⁴ A jesu li se Pilar odnosno Hanžeković javljali i na kasniji natječaj, onaj za 1928. godinu, nije poznato, iako je naslov teme – osiromašenje hrvatskog seljaka – bio takav da se ne smije isključiti mogućnost da je Pilar za taj natječaj ipak pisao rad koji je kasnije iskoristio za svoja predavanja o socijalnoj problematici.⁶⁴⁴⁵ A kao što je zadana tema pučkog predavanja za 1927. godinu bila srodna lanjskoj, tako je Pilar-Hanžekovićev tekst u sadržajnom smislu zapravo bio nastavak lanjskog predavanja, iako se je u njemu osjećala ponovna Pilarova kritika zadružnog načina života.

Predavanje je pod zadanim naslovom tiskano i kao letak odnosno posebni otisak.⁶⁴⁴⁶ Pored *Hrvatskoga radiše*,⁶⁴⁴⁷ to su predavanje u cijelosti ili u pretežnom dijelu objavili pravaško (frankovačko) *Hrvatsko pravo*,⁶⁴⁴⁸ lokalni *Samoborac*,⁶⁴⁴⁹ kojemu je vlasnik i urednik bio Eugen Košak te osječka strukovna *Hrvatska pčela*.⁶⁴⁵⁰ U tekstu predavanja Pilar i Hanžeković ističu da hrvatski narod, poput svakoga drugoga, ima svojih vrlina, ali i svojih mana.⁶⁴⁵¹ Usprkos velikom postotku nepismenih, Hrvati se općenito ipak mogu ocijeniti nositeljima „visoke socijalno-etičke kulture“, što pokazuju odnosi u obitelji, bogati narodni i vjerski običaji, kao i općenito proširena svijest o neprihvatljivosti pijančevanja, bluda i nerada. No, ipak imaju oni i sve one mane koje imaju drugi slavenski narodi. To su u prvom redu pretjerana osjećajnost i „golubinja ćud“, koja je

⁶⁴⁴² „Radišin dan“, *Hrvatski radiša*, 8/1927., br. 14, 15. VII. 1927., 111.-112.

⁶⁴⁴³ *Hrvatski radiša*, 8/1927., br. 13, 7. VI. 1927., 93.-94. „Samoodgojem“ se je te godine (u br. 13) bavio i *Mladi Radiša*, časopis namijenjen šegrtskome podmlatku, koji je tada izlazio kao prilog *Hrvatskog radiše*.

⁶⁴⁴⁴ *Hrvatski radiša*. *Kalendar za prestupnu godinu 1928*, 135.

⁶⁴⁴⁵ Za Radišin dan 1928. bio je raspisan nagradni natječaj na temu „Uzroci pauperizacije hrvatskog seljaštva, posljedice toga i mjere ekonomskog ozdravljenja“. („Hrvatski radiša“ – Središnjica u Zagrebu“, *Narodni val*, 2/1928., br. 121, 25. V. 1928., 7.)

⁶⁴⁴⁶ NSK, OIP, R-7893, A-40 - „Naše narodne mane i njihovo suzbijanje. Pučko predavanje za 'Radišin dan' 1927. Napisali: Dr. Ivo Pilar i Dr. Mato Hanžeković“, Štamparija Linotip (M. Židan), Zagreb, Ilica 65. Riječ je o tiskari u kojoj su se i inače tiskala izdanja Hrvatskog radiše.

⁶⁴⁴⁷ „Naše narodne mane i njihovo suzbijanje. Pučko predavanje za Radišin dan napisali: Dr. Ivo Pilar i Dr. Mato Hanžeković“ *Hrvatski radiša*, 8/1927. br. 16, 15. VIII. 1927., 128.-133.

⁶⁴⁴⁸ „Naše narodne mane i njihovo suzbijanje. Pučko predavanje za 'Radišin dan' 1927. Napisali: Dr. Ivo Pilar i Dr. Mato Hanžeković“, *Hrvatsko pravo*, 19/1927., br. 5125 (13. IX. 1927., 2.-3.), br. 5127 (1. X. 1927., 4.-5.), br. 5128 (8. X. 1927.) i br. 5133 (12. XI. 1927., 6.).

⁶⁴⁴⁹ „Naše narodne mane i njihovo suzbijanje. Napisali: Dr. Ivo Pilar i Dr. Mato Hanžeković“, *Samoborac*. *List za promicanje interesa Samobora i okolice*, 3/1927., br. 20 (25. X. 1927., 1.-3.), br. 21 (10. XI. 1927., 1.-3.), br. 22 (25. XI. 1927., 1.-2.) i br. 23 (10. XII. 1927., 1.-3.). List je u bilješci dodao da je riječ o predavanju koje je „po 'Hrv. Radiši' nagradjeno“.

⁶⁴⁵⁰ *Hrvatska pčela*. *Organ Hrvatsko-slavonskog pčelarskog društva u Osijeku*, 47/1927., br. 10 (listopad 1927., 194.-196.), br. 11 (studeni 1927, 211.-213.), br. 12 (prosinac 1927., 233.-234.)

⁶⁴⁵¹ „Naše narodne mane i njihovo suzbijanje“, *Hrvatski radiša*, 8/1927. br. 16, 15. VIII. 1927., 128.

uvelike posljedica tisućljetnoga zadružnog načina života; potom „nesamostalnost, povodljivost i zanašanje za drugoga“, iz čega slijedi, dalje, „lakovjernost“ i „praznovjerje“. ⁶⁴⁵² Svaku od svojih teza o tim slavenskim manama autori će potanje obrazložiti.

No, dolaskom u svoje današnje zemlje, Hrvati su poprimili još neke mane, nastavljaju Pilar i Hanžeković: „neumjernost u jelu i pilu“ (pa je „više Hrvata stradalo od vina i rakije, nego u borbi za dom i rod“), potom „nesloga“ i hrvatski jal koji također izvire iz zadružnog života odnosno iz nespemnosti da se prihvati uspjeh i napredovanje pojedinca. U najnovijoj prošlosti (u 19. stoljeću), pišu autori, stekli smo mi Hrvati još neke mane: „površnost“, „nepraktičnost, nesistematičnost u radu“, „netaktičnost i neotesanost“ (pri čemu su pogubne kletve i „psovanje Boga, Krista“ postali strahovito rašireni i obaraju se „na uzvišeni pojam Boga Stvoritelja“). ⁶⁴⁵³ Nadalje se u novostečene mane mora pribrojiti nešto što spada „među najnemoralnije pojave u našem narodnom životu“, a to je – „pometnuće“, uslijed kojega i u demografskom pogledu stalno nazadujemo od 1910. godine, te „zajednička mana svih Hrvata bez razlike staleža“: „neodlučnost u potrebnim akcijama, prekomjernost nepraktičnih istupa i nekritička vjera svakoj dobroj riječi“. ⁶⁴⁵⁴

Nakon što su tako konstatirali hrvatske narodne mane i ukratko objasnili njihove uzroke, Pilar i Hanžeković nude rješenje koje – prema njihovu mišljenju – nije ni skupo niti složeno. Kao što je Bismack kazao da su njemački učitelji dobili bitku kod Sedana i stvorili novu Njemačku, „tako i naši učitelji mogu hrvatski narod etički-moralno preporoditi i svojim radom ukloniti sve mane koje prikazasmo.“ Za to se hoće njihovo rodoljublje i idealizam, ali i moralna i materijalna potpora „svih onih, koji u svome narodu vide jedini predmet svoje ljubavi i iskreno teže za njegovim moralnim i materijalnim preporodom.“ ⁶⁴⁵⁵ Taj je zaključak izgledao kao daleki odjek stare krilatice „Prosvjetom k slobodi“, ali je on sada imao i nove dimenzije: ne samo modernizacijsku, nego i zahtjev za solidarnošću svih narodnih redova. Štoviše, on je snažnije nego ikad prije neizravno apelirao i na Crkvu – koja je nužno simpatizirala s protivljenjem pobačajima i s borbom protiv psovke, kletve i nemorala – što je očito posljedica Pilarova uvjerenja koje će u to vrijeme doći do izražaja u nizu njegovih eseja i predavanja, da su religija i crkve među ponajvažnijim elementima narodnoga bića.

Kao što je spomenuto, autori priloga poslanih na anonimni natječaj Hrvatskog radiša ustupali su korištenje autorskih prava toj organizaciji, pa nisu mogli utjecati na to gdje će nagrađeno predavanje biti objavljeno. No, pored te pravno-tehničke, postojala je i etička i politička dimenzija sudjelovanja na natječaju. Ako autor nije mogao spriječiti da njegov nagrađeni tekst bude objavljen tamo gdje uprava Hrvatskog radiše dogovori njegovo objavljivanje, ipak ništa nije priječilo autore da javno negoduju ako bi njihov tekst bio smješten u kontekst kojemu oni ne žele pripadati. Uopće ne treba dvojiti o tome da su to znali pravnici poput

⁶⁴⁵² Isto, 129.-130.

⁶⁴⁵³ Isto, 130.-132.

⁶⁴⁵⁴ Isto, 132.

⁶⁴⁵⁵ Isto, 132.-133.

Pilara i Hanžekovića. Nažalost, nedostatak izvora ne dopušta nam zaključivanje o tome, je li se dogodilo baš to, ili su zbog nekih drugih razloga listovi koji su prenijeli njihovo predavanje to činili djelomično ili s prekidima. S druge strane, iz činjenice da je to predavanje objavljeno i u frankovačkome *Hrvatskom pravu* još ne valja zaključiti da je Pilar s HSP-om uspostavio tješnje veze, a kamoli da je postao članom stranke. Štoviše, potonja se mogućnost može najvjerojatnije posve isključiti, jer nema sumnje da bi za takve veze ili za njegovo članstvo u HSP-u znao tadašnji član stranačkoga vodstva i urednik pravaških listova (tada upravo urednik *Hrvatskoga prava*), književnik i političar Mile Budak, kojega je s Pilarom vezalo i bavljenje odvjetništvom (pa i članstvo u vodećim tijelima Advokatske komore) te povezanost s Bosnom. Budak je, naime, u jednome pismu koje je u ožujku 1933. odaslao Augustu Košutiću, napomenuo da je Pilar „inače vrlo dobar Hrvat, ali od šume ne vidi nikada stabla. Neprestano umuje, filozofira, strahuje i u tome labirintu od ideja, teza i protuteza ne može redovno da povuče onaj zdravi zaključak, koji bi povukao svaki naš seljak.“ Ni tada Budak uopće nije dvojio da je Pilar „za samostalnu hrvatsku državu“, ali nije ni jednom riječju spomenuo bilo kakav oblik njegova pristajanje uz HSP.⁶⁴⁵⁶

Iako se, dakle, to može isključiti, nije nezanimljiva činjenica da je dvojac Pilar-Hanžeković dvije godine uzastopce dobio nagradu za predavanje za Radišin dan. Frankovci su, doduše, i u Hrvatskome radiši imali znatan utjecaj, ponajprije preko poslovnog ravnatelja Petra Milutina Kvaternika, čiji je brat Slavko – i kao zet Josipa Franka – stalno bio ili u pravaškome vodstvu ili vrlo blizak s vodećim članovima stranke. *Hrvatsko pravo* je sa simpatijama pratilo djelatnost Hrvatskoga radiše i redovito donosilo vijesti o tome, kao i oglase i pozive te udruge. Nije zato ništa neobično da je taj središnji pravaški list donio Pilar-Hanžekovićevo predavanje, ali je znakovito da je to učinio u nekoliko nastavaka baš u vrijeme kad su HSP i Hrvatski blok likovali nad izbornom pobjedom na rujanskim skupštinskim izborima. Kao i u predizbornoj agitaciji, tako je i tih dana u *Hrvatskome pravu* bilo poruga „rupašima“ i Radićevoj „rupi sramote“ – što je bila otvorena aluzija na Radićevo skrivanje u rupi pred policijom nepune tri godine ranije – a još više je bilo proturežimske retorike i zgražanja nad Radićevim hrljenjem u zagrljaj zloglasnomu Svetozaru Pribičeviću te nad njegovim „pašovanjem“ u oblasnoj skupštini zagrebačkoj u kojoj je HSS dominirao, pokazujući tada kako je demokratske proglose puno lakše donositi i respektirati iz opozicije.

Ako mu je nacionalistička retorika pravaškoga glasila i bila zazorna, Pilar je – nema nikakve sumnje – ocjenjivao da je pobjeda Hrvatskog bloka na izborima u Zagrebu i Radićev gubitak trećine glasova na državnoj razini činjenica o kojoj se mora voditi računa. Nema podataka o njegovim pogledima na stranačko-političke odnose u Hrvatskoj, pa se o tome može zaključivati samo unatrag, iz spisa nastalih od 1928. do 1933., ali i posredno, iz njegove suradnje u novinama i časopisima tijekom čitava poratnog razdoblja. Ona pokazuje da je Pilar, kao što je istaknuto, čitavo to poratno vrijeme najbliže Hrvatskoj zajednici (kasnije Hrvatskoj federalističkoj seljačkoj stranci), a da ograničene simpatije, pa i veze ima u pravaškim

⁶⁴⁵⁶ T. JONJIĆ, S. MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka 1907.-1944.*, dok. 64, str. 273.

(„frankovačkim“) listovima. Kad se to ima na umu, onda njegove kritike Radićeva tijesnog saveza s Pribićevićem iznesene u njegovoj posljednjoj knjizi očito nisu izraz trenutnog ogorčenja, pa ni naknadno stečenog uvjerenja. Pilarova je ocjena Pribićevićeva djelovanja konstantno i dosljedno negativna. Zato je i SDK za nj samo suvremeni izraz nekadašnje Hrvatsko-srpske koalicije koju je on jednim od ključnih krivaca teškoga položaja hrvatskog naroda. Također nema nikakve sumnje da je Pilar bio svjestan kako se Pribićevićev SDS nije oslobodio unitarističkog jugoslavenstva ni onda kad je nevoljko proklamirao svoje pristajanje uz federalističku reorganizaciju Jugoslavije.⁶⁴⁵⁷

Stoga je posve logična činjenica da se njegovi tekstovi 1925./26. pojavljuju u federalističkim i pravaškim glasilima (*Hrvat, Hrvatsko pravo, Hrvatska, Slobodna Hrvatska, Republikanska sloboda, Hrvatske novine, Virovitički hrvatski glasnik* i dr.), a njegovo pouzdanje u mladež – koje je došlo do izražaja u kontaktima s HANAO-om 1923./24., pa onda i u oba predavanja koja su 1926. i 1927. nagrađena za Radišin dan – dovest će i do toga da, kao što je spomenuto, početkom 1928. godine *Hrvatska mladica*, glasilo federalističke mladeži, započne u nastavcima objavljivati Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* u prijevodu Fedora Puceka.⁶⁴⁵⁸ No, skupštinski će atentat dovesti do dramatičnog zaoštrenja političkih prilika u Hrvatskoj, pa i do Pilarova prilagođavanja novonastalim okolnostima.

Početkom 1928. SDK je pojačala verbalnu kritiku beogradskog režima, a u rezoluciji od 21. siječnja zaprijetila je da će prionuti i radikalnijim potezima, ako vlada nastavi istom velikosrpskom politikom koja samo stvara nezadovoljstvo u nesrpskim dijelovima države. Na to je predsjednik vlade Velja Vukičević pokušao parirati prijedlogom Radiću (26. siječnja 1928.) da uđe u vladu, želeći time ujedno razbiti SDK. Radić je prijedlog odbio, jer se nije htio odvajati od Pribićevića niti je uspio polučiti podjelu resora kako je on želio.⁶⁴⁵⁹ Nekoliko dana kasnije Vukičević je ipak bio prisiljen podnijeti ostavku vlade, pa je mandat za njezin novi sastav 8. veljače 1928. povjeren Radiću. To je bio prvi put da je mandat za sastav vlade povjeren jednom Hrvat, iako je svakomu bilo jasno da je riječ o taktičkome, iznuđenom koraku. Radiću, međutim, nije pošlo za rukom sastaviti vladu, a ista je sudbina čekala Ninka Perića, Vukičevića i Vojislava Marinkovića, pa je 22. veljače mandat za sastav koalicijske vlade opet povjeren Vukičeviću.⁶⁴⁶⁰ On je sastavio vladu u kojoj nije bilo nijednoga Hrvata, ne samo po pripadnosti političkoj stranci ili nacionalnom osjećaju, nego ni po podrijetlu. Zato je već koncem veljače SDK zaoštrila polemiku na pitanju porezne nejednakosti i policijskog režima („režima Glavnjače“), a žučne su se rasprave vodile i o Nettunskim konvencijama odnosno o njihovoj

⁶⁴⁵⁷ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 44.

⁶⁴⁵⁸ Ni o organizaciji Hrvatska mladica niti o istoimenome časopisu nema relevantnih historiografskih rasprava. Programatski proglas „Hrvatska Mladica“, kao i „Pravila kluba 'Hrvatska Mladica', Sisak“, objavljena su kao prilog sisačkih *Hrvatskih novina*, 1/1926., br. 43 od 21. X. 1925., 3.-4.

⁶⁴⁵⁹ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 374.-375.; I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 230.-231.

⁶⁴⁶⁰ Opš. R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 375.-378.

ratifikaciji. Režim se je branio ometanjem slobodne skupštinske rasprave i isključivanjem nepoćudnih zastupnika sa sjednica.⁶⁴⁶¹

U Skupštini su zaredali i tvorni okršaji. Oporba se je, unatoč svemu, nalazila u pasivnom položaju baš zbog nedorečenosti svojih zahtjeva. Ni SDK, koja je istupala vrlo oštro, nije se borila protiv države niti protiv ustavnog poretka i sustava vlasti, nego je zapravo tražila svoje mjesto unutar tog sustava, priželjkujući reforme prije svega u smjeru decentralizacije državne uprave.⁶⁴⁶² Usprkos pokušajima da oštrom kritikom vlade i upozoravanjem na to da je jugoslavenska država ustrojena u velikosrpskome duhu, ukažu na bolest koja prijete opstanku države, saveznici u Seljačko-demokratskoj koaliciji nisu uspjeli polučiti nikakav uspjeh. Naprotiv, rasprave o korupciji i poreznoj nejednakosti dovele su u pitanje smisao centralističkog ustroja: eksponenti režima su postojanje i ustrojstvo države vezali uz koristi koje im od toga pripadaju, pa su rezoluciju SDK od 21. siječnja 1928. doživljavali kao objavu rata Srbiji.⁶⁴⁶³

A kao i obično u kriznim situacijama, Radić je u prvoj polovici 1928. ponovno počeo davati oduška svojim internacionalističkim maštarijama. U svibnju je tisak njegove stranke – napose *Narodni val* koji su pored samog Stjepana Radića uređivali njegov sin Vladimir i njegov zet Krešimir Devčić – donosio opširne članke o pobjedi Narodne seljačke stranke u Rumunjskoj tvrdeći da „narod preuzima vlast“,⁶⁴⁶⁴ i da je to samo jedna etapa u seljačkome pokretu.⁶⁴⁶⁵ Bučno su slavljene seljački pokreti u Bugarskoj i u Češkoj, jer su oni – prema tumačenju stranačkog propagandista Ive Šarinića – znak da je načelo čovječnosti i pravice na pragu pobjede nad nacionalizmom i internacionalizmom.⁶⁴⁶⁶

U više nego reprezentativnom sastavu (Stjepan Radić, Pavle Radić, Juraj Krnjević, August Košutić, Josip Predavec, Miško Račan, Ivan Grandja, Stipe Matijević, Ivan Čelan i dr.) odlučio je HSS sudjelovati na praškome „kongresu seljačke demokracije“, na kojem su sudjelovale bugarske, nizozemske, francuske, slovenske, srpske, rumunjske i britanske seljačke stranke.⁶⁴⁶⁷ U Pragu je otvaranju kongresa nazočilo „stotine hiljada seljačkoga naroda“, pisao je sam Radić u opširnome uvodniku na naslovnici *Narodnoga vala*,⁶⁴⁶⁸ a svoje je pohvale bratskim seljačkim narodima začinjao uvjerenjem da je seljačka demokracija budućnost Europe.⁶⁴⁶⁹ Ona je već danas glavna snaga u Europi, a samo njoj pripada budućnost, patetično je Radić pisao iz

⁶⁴⁶¹ Radić je prvi put isključen sa sjednice 28. veljače 1928., kad je kazao: „Mi smo sud učinili ovisnim od Glavnjače. Mi smo stavili kralja stvarno u Glavnjaču, jer je naša država po ovome postupku stvarno postala Glavnjača, i ako ovo ostane, onda imamo kralja Glavnjače.“ Međutim, svoje je riječi nešto kasnije ovako protumačio: „Ja sam kazao da mi sa kraljem i s vojskom ostajemo na jednoj strani, a da na drugoj strani stoji ovakva vlada sa policijom i Glavnjačom.“ (*Stenografske beleške Narodne skupštine*, 1927./1928., sv. IV, 32.-33.)

⁶⁴⁶² B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 255.

⁶⁴⁶³ Tako S. DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi*, 147.-148.

⁶⁴⁶⁴ *Narodni val*, 2/1928., br. 107, 8. V. 1928., 2.

⁶⁴⁶⁵ „Dogodjaji u Rumunjskoj. Alba Julija je samo etapa u seljačkom pokretu“, *Narodni val*, 2/1928., br. 108, 9. V. 1928., 1.

⁶⁴⁶⁶ Ivo ŠARINIĆ, „Uskrs seljačke demokracije“, *Narodni val*, 2/1928., br. 113, 15. V. 1928., 1.

⁶⁴⁶⁷ „Kongres seljačke demokracije u Pragu“, *Narodni val*, 2/1928., br. 113, 15. V. 1928., 2.

⁶⁴⁶⁸ S. RADIĆ, „Veličina i dubina seljačke demokracije“, *Narodni val*, 2/1928., br. 116, 19. V. 1928., 1.-2.

⁶⁴⁶⁹ ISTI, „Nesavladivi pokret demokracije“, *Narodni val*, 2/1928., br. 116, 19. V. 1928., 2.

Praga.⁶⁴⁷⁰ Uz mnoštvo proturječnih misli i pojednostavljenih fraza, Radić je u intervjuima koje je dao listovima *Berliner Tagblatt* i *Neue Freie Presse*, isticao da želi opstanak Jugoslavije i njezinu uniju s Čehoslovačkom koja bi, uz uzvjet njemačke gospodarske dominacije na Balkanu, značila spas Srednje Europe.⁶⁴⁷¹

Nisu se te izjave morale uzeti previše ozbiljno, ali si one dosta jasno govore o ideološkoj konfuziji u vodstvu HSS-a koje je jedva dočekalo tješnje povezivanje sa srodnim seljačkim strankama, ne uočavajući da hrvatskog seljaka ne muče isti oni problemi koji tište bugarskoga ili rumunjskoga. No, događaji su krenuli u drugom smjeru. Kao odgovor na žestoke Radićeve napadaje na vladu i na „režim Glavnjače“, na srbijanskoj se strani počinje sve češće govoriti kako spor treba riješiti nasilnim sredstvima. Bio je to preludij atentatu koji je 20. lipnja u Skupštini izvršio radikalni zastupnik Puniša Račić, ubivši Pavla Radića i Đuru Basarička, a teško ranivši Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Grandu.

Atentat u Skupštini pokazao je svu dramatičnost prilika u Kraljevini SHS, još više produbljujući spor između Hrvata i Srba. S obzirom na to da se je dogodio unatoč tome što je Radić 1925. priznao monarhističko uređenje i Vidovdanski ustav, jasnije od ičega je ukazivao da su mogućnosti uspjeha u parlamentarnoj borbi minimalne. Iako je predsjednik HSS-a krajem svibnja u Dubrovniku veličao „hrvatsku jugoslavensku Dalmaciju“ i moć „naše jugoslavenske države“, a svega nekoliko dana prije atentata, na skupštini SDK u Osijeku 10. lipnja 1928., nakon oštre kritike vladine politike, klicao kralju i „našem narodu – da svih imena ne spominjem – jugoslavenskom i narodu seljačkom“,⁶⁴⁷² bilo je očito da oko Radićeva uklanjanja postoji suglasnost svih bitnih srbijanskih političkih čimbenika. I zagovornici jugoslavenskog jedinstva shvaćali su dobro, kako strahovitost zločina ponajvećma počiva u činjenici, da se nijedna srbijanska politička snaga nije desolidarizirala s atmosferom, koja je dovela do umorstva hrvatskih narodnih zastupnika. Toga je svjestan bio i sam Radić,⁶⁴⁷³ a općenito se je držalo da je iza atentata i u idejnom i u organizacijskom pogledu stajao sam vrh srbijanske politike, uključujući i kralja Aleksandra, makar za potonje nema neposrednih dokaza.

Čim se je u Zagrebu saznalo za zločin u beogradskoj Skupštini, hrvatska je mladež spontano počela demonstrirati protiv Beograda. Na čelo demonstranata stali su pobornici ideje uspostave neovisne Hrvatske, a letcima su na demonstracije pozivali i komunisti. Na sutrašnjim demonstracijama, 21. lipnja 1928. na zagrebačkim su ulicama ubijena tri hrvatska mladića: Krešimir Jerbić, Vladimir Majcen i pravoslavac Gjuro Bjeloš, teško je ranjeno dvanaest, lakše šezdesetak, a uhićeno 120 osoba. Hrvatska akademska omladina, proglasom od 21. lipnja, koji su potpisali Cvjetko Hadžija, Branimir Jelić, I. Nagy, T. Petković i Angjelo Rittig, ocijenila je da su skupštinski hici bili upereni protiv čitava hrvatskog naroda, te je pozvala na nacionalno jedinstvo

⁶⁴⁷⁰ ISTI, „Pol milijuna seljaka manifestira u Pragu za seljačku demokraciju“, *Narodni val*, 2/1928., br. 117, 20. V. 1928., 1.-2.

⁶⁴⁷¹ „Agrarna demokracija i Srednja Evropa“, *Narodni val*, 2/1928., br. 119, 23. V. 1928., 1.

⁶⁴⁷² *Dom*, 22/1928., br. 24., Zagreb, 13. VI. 1928. u: S. RADIĆ, *Politički spisi*, 479.

⁶⁴⁷³ Usp. Josipa PAVER, „Još jedna verzija zapisnika saslušanja Stjepana Radića o atentatu u Narodnoj skupštini u Beogradu 20. lipnja 1928.“, *ČSP*, 4/1972., br. 8 (1), 165.-177.

neovisno o strankama, a osnovan je i Akcioni odbor za jedinstvo svih hrvatskih omladinskih organizacija, koji je pozvao na bojkot srpskih knjiga i novina, te Korošćeva glasila *Slovenec*.⁶⁴⁷⁴

Na dan pogreba skupštinskih žrtava (23. lipnja) ponovno je došlo do demonstracija i sukoba građanstva s policijom. Ranjeno je više, a uhićeno oko 290 osoba. Demonstracije su izazvale veliku pozornost svjetske javnosti: nisu rijetki bili oni koji su postali svjesni da je sudbina jugoslavenske države definitivno zapečaćena skupštinskim atentatom.⁶⁴⁷⁵ Na glasine da se u Hrvatskoj spremaju revolucionarni pothvati, ministar unutarnjih poslova u Vukičevićevoj vladi, Anton Korošec, zapovijeda da se protiv svakoga koji raspiruje nemir i potiče „plemensku zaoštrenost“, primijene „najoštrije mjere“. ⁶⁴⁷⁶ Zagrebačko gradsko zastupstvo je odbilo izraze sućuti beogradske gradske općine, a Vukičevićeva se vlada grozničavo pripremala za suzbijanje prosvjeda i demonstracija, pa je osim tajnih naputaka redarstvenim snagama, već 21. lipnja privremeno zabranila niz hrvatskih listova. Zabranjeni su *Jutarnji list*, *Novosti*, *Hrvatski seljački narod*, *Narodni val*, *Riječ*, *Borba* i drugi, a sutradan, 22. lipnja, kad su demonstracije nastavljene, zabranjeni su beogradski listovi *Reč* i *Novosti*.⁶⁴⁷⁷

Prema nekim podacima, Trumbić je već nakon atentata predlagao proglašenje neovisne Hrvatske.⁶⁴⁷⁸ Ima tvrdnji da je i Radić nakon atentata bio sklon prekidu svih odnosa s Beogradom. Međutim, zbog nedostatka hrvatske vojne organizacije i u strahu da će Beogradu sklono inozemstvo skrštenih ruku promatrati srpski obračun s hrvatskim separatizmom odnosno „amputaciju“ Hrvatske, on je od toga odustao, ne gubeći nadu da bi Aleksandar, suočen s najdramatičnijom situacijom do sada, mogao poduzeti odlučujuće korake. Ta je nada kod Radića prevagnula i istodobno otvorila prostor za djelovanje i afirmaciju Svetozara Pribićevića, kojemu je predsjednik HSS-a tih dana povjerio pregovore s Aleksandrom u ime SDK, čime je upravo taj predstavnik dijela Srba jedno vrijeme postao glasnogovornikom Koalicije i osobom koju će posjećivati strani diplomati i novinari, tražeći od njega ocjenu stanja i procjenu budućih zbivanja.⁶⁴⁷⁹ Nasuprot Aleksandru koji nije tajio kako bi radije pristao na „amputaciju“, nego na federalizaciju države, Pribićević će uporno ponavljati da SDK ne traži nikakvo rješenje koje bi išlo izvan granica postojeće jugoslavenske države.⁶⁴⁸⁰ No, reaktualiziranje zamisli o „amputaciji“ uzburnilo je duhove: to nije bila nikakva nova ideja, nego davna koncepcija o tzv. malom rješenju srpskog pitanja, tj. stvaranju proširene, Velike Srbije.

Sutradan po atentatu, klub zastupnika SDK zaključio je da više ne će sudjelovati u radu Skupštine u kojoj je prolivena krv zastupnika koji su se borili za jednakost, ravnopravnost i

⁶⁴⁷⁴ „Ubijstvo omladinca Jerbića“, „Kako su ubijeni Majcen i Bjeloš“, *Narodni val*, 2/1928., br. 146, 26. VI. 1928., 6., 7. Usp. F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, I., 510., 514.

⁶⁴⁷⁵ O pisanju inozemnog tiska v.: Vladimir RADIĆ, *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa. Obranjeno kao dizertacija na Školi visokih međunarodnih nauka mjeseca svibnja 1931*, Pariz, bez god. (1931.?).

⁶⁴⁷⁶ B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 260.

⁶⁴⁷⁷ Nadežda JOVANOVIĆ, „Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928.“, *ČSP*, 2/1970., br. 1, Zagreb, 1970., 63.

⁶⁴⁷⁸ F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, II., 30.

⁶⁴⁷⁹ S. PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, 81.-82.

⁶⁴⁸⁰ Isto, 65.-71.; B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 524.

čovječnost, dodajući da se razumije samo po sebi kako s današnjom vladom ne će održavati nikakvih odnosa.⁶⁴⁸¹ Pet dana kasnije Pribićević je predložio raspuštanje Skupštine i raspisivanje novih izbora kao jedini izlaz iz teške situacije.⁶⁴⁸² Mađarski je poslanik u Beogradu Pál Forster 26. lipnja upozoravao na vrlo važnu činjenicu „da je službeno vodstvo Hrvatske seljačke stranke već od početka pokazalo izvanredno odmjereno držanje i u izjavama pozivalo je svoje pristaše samo na red i mir, bez formuliranja ikakvih zahtjeva stranke“. Dodajući kako je Radić na bolesničkom stolu Aleksandru izjavio da se boji jedino za državu, jer nakon atentata „naši neprijatelji dižu glavu“, poslanik je isticao kako su zahtjeve za revizijom ustava u prvi mah izrekli Predavec i Pribićević, ali obojica svoje izjave sada žele ublažiti, pa čak Predavec u današnjoj *Politici* izjavljuje kako je bezuvjetno potrebno očuvati jedinstvo države i prerogative Krune, dok vladu i Skupštinu treba raspustiti.⁶⁴⁸³

Nakon ostavke Vukičevićeve vlade (4. srpnja), kralj je mandat ponovno povjerio radikalima, ovoga puta Aci Stanojeviću. Ovaj je zatražio konzultacije s Radićem, ali je Radić to odbio, s obrazloženjem da ne želi razgovarati s predstavnicima vladine većine čiji je član izvršio zlodjelo u Skupštini. Kako ipak nije bilo moguće sastaviti vladu koja bi mogla smiriti tenzije, kralj je 5. srpnja, umjesto ranjenoga Radića, primio Pribićevića i preko njega ponudio prvaku HSS-a mandat za sastav vlade. I taj je prijedlog Radić odbio, tim prije što je kralj postavio uvjet da u novoj vladi budu zastupljene stranke dosadašnje vladine četvorne koalicije (demokrati, radikali, JMO i SLS), a novi bi izbori bili raspisani samo u slučaju da se o tome suglase sve stranke tako ustrojene vlade. SDK je ustrajala u zahtjevu za raspuštanjem sadašnjeg saziva Skupštine i imenovanjem ili vlade od ministara SDK i Zemljoradničke stranke, ili prijelazne neutralne vlade koja bi pripremila slobodne izbore.⁶⁴⁸⁴

Kralju Aleksandru nije bilo ni na kraj pameti prihvatiti taj prijedlog, nego je Pribićeviću 7. srpnja, dan prije Radićeva povratka u Zagreb, izjavio da Radić sutra u Zagrebu može proklamirati rascjep. Pribićević je tu ponudu ocijenio veleizdajničkom, odbacujući Aleksandrove spekulacije da HSS baš to želi. Program HSS-a, koji odražavaju čak i radikalne Predavčeve izjave, u biti je federalistički, uvjeravao je Pribićević Aleksandra, ali je u Beogradu ipak bila pripravljena diplomatska nota kojom se inozemstvo izvješćuje o podjeli jugoslavenske države.⁶⁴⁸⁵ Za moguću „amputaciju“ dijela tzv. prečanskih krajeva Aleksandar je i idućih dana ponovno pokušao pridobiti Pribićevića i niz drugih istaknutih političara, a nakon višednevnih konzultacija i neuspjeha generala Stevana Hadžića da sastavi neutralnu vladu, sastav nove vlade 24. srpnja

⁶⁴⁸¹ „Važne odluke SDK“, *Narodni val*, 2/1928., br. 144, 23. VI. 1928., 7.

⁶⁴⁸² R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 392.-393. Na istom je mjestu Horvat naveo Mačekovu izjavu od 30. lipnja, u kojoj ovaj ocjenjuje kako je atentat porušio sve rezultate sporazuma između Hrvata i Srbijanaca koji su bili postignuti od proljeća 1924. godine. Hrvatski je narod uvjeren da je stvoreno nepopravljivo stanje, ali bi, prema Mačekovoj ocjeni, radi spašavanja jedinstva bar prema vani, bilo potrebno žurno provesti reviziju ustava.

⁶⁴⁸³ Đorđe ZELMANOVIĆ, „Nepoznati dokumenti Horthyjeva konzulata u Zagrebu“, (3), *Danas*, 7/1988., br. 332, Zagreb, 28. VI. 1988., 66.; „G. Pribićević odlučno za reviziju Ustava“, *Politika*, 25/1928., 26. VI. 1928., 3. (srp. ćir.)

⁶⁴⁸⁴ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 393.-394.

⁶⁴⁸⁵ Slavko CIHLAR, *Hrvatsko pitanje i amputacija (sa 8 geografskih karata)*, Treće izdanje, Zagreb, (listopad) 1928., 4.

povjerio je Antonu Korošcu. Ovaj je tri dana kasnije sastavio vladu od predstavnika stranaka dotadašnje četvorne koalicije i odlučio nastaviti rad s istim sazivom Skupštine.

Potvrđivanje Korošćeve vlade tri dana kasnije izazvalo je nova uzbuđenja u Hrvatskoj, jer je bilo jasno da režim ni pod koju cijenu ne kani udovoljiti ni posve umjerenim hrvatskim zahtjevima, nego nastavlja jednako intransigentnu velikosrpsku politiku. Previše je bila prozirna Aleksandrova nakana da imenovanjem vlade kojoj prvi (i jedini) put na čelu nije Srbin, uvjeri inozemstvo kako su tvrdnje SDK o srbijanskoj hegemoniji lažne. Na taj potez Beograda Radić je koncem srpnja formulirao zahtjev za odcjepljenje Hrvatske i ostavljao tek mogućnost personalne unije, a narodni zastupnici Hrvatske seljačke i Samostalne demokratske stranke reagirali su 1. kolovoza 1928., tako što su nakon zasjedanja u sabornici na Markovu trgu donijeli rezoluciju koja je ocijenila da je „u narodnoj svijesti dosadašnje državno uređenje u cjelini poništeno poznatim događajima, pa [...] ćemo povesti najodlučniju borbu za novo državno uređenje, koje će osigurati punu ravnopravnost svih spomenutih individualiteta“. Htjelo se je time podsjetiti da je SDK stvorena kako bi se legalnim sredstvima postigla jednakost i ravnopravnost svih prečanskih zemalja sa Srbijom. Hegemonistički se je režim tomu suprotstavio organiziranim zločinom i time onemogućio Koaliciju da parlamentarnim sredstvima nastavi borbu za svoje ciljeve. Nakon zločina, režim je ponovno odbio udovoljiti minimalnim zahtjevima Koalicije upravljenima na raspuštanje Skupštine, te na kažnjavanje izvršitelja i intelektualnih začetnika skupštinskog atentata. Naprotiv, uz pomoć malo utjecajnih prečanskih političkih snaga, Beograd je ponovno posegao za imenovanjem hegemonističke vlade. Zato SDK izjavljuje kako će eventualne zaključke i moguće financijalne obveze koje bi krnja Narodna skupština preuzela za cijelu državu, za prečanske krajeve smatrati ništetnima i neobvezujućima. S obzirom na to da su se kraljevine Hrvatska i Crna Gora svojedobno odrekle svoga historijsko-državnog i narodno-političkog individualiteta ne u korist koje druge od ujedinjenih zemalja, nego u korist državne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca, a prvoprosinački čin i Vidovdanski ustav stvorili su sustav hegemonije, pa SDK u rezoluciji, uz izjavu da je dosadašnje državno uređenje uslijed poznatih događaja poništeno u narodnoj svijesti, najavljuje kako će povesti najodlučniju borbu za novo državno uređenje koje će omogućiti ravnopravnost svih individualiteta u državnoj zajednici te na slogu poziva sve političke stranke i skupine u prečanskim krajevima.⁶⁴⁸⁶

Skup zastupnika SDK, održan 1. kolovoza, posebnu je težinu imao već i zbog činjenice da je poprimao značajke Hrvatskog sabora, tim prije što je istodobno u Beogradu zasjedala Narodna skupština. U trenucima dok je Predavec na Markovu trgu čitao okupljenoj masi tekst rezolucije, klicalo se je slobodnoj Hrvatskoj, hrvatskomu Saboru i hrvatskoj vladi, a okolnost da su na stranim konzulatima u čast rada zastupnika SDK bile izvještene zastave, tumačila se je solidariziranjem Europe s hrvatskom borbom protiv tiranije.⁶⁴⁸⁷ Taj je zaključak bio posve neispravan, iako se je u stranom tisku bilježilo da je narod zaključke od 1. kolovoza primio s

⁶⁴⁸⁶ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 404.-407.

⁶⁴⁸⁷ *Narodni val*, 2/1928., br. 177, Zagreb, 2. VIII. 1928., 1.-2.

oduševljenjem, ali i sa zamjerkom da su – preblagi.⁶⁴⁸⁸ To je bez dvojbe bila posljedica utjecaja Svetozara Pribičevića i samostalaca koji ni pod koju cijenu nisu htjeli razgovarati o razbijanju jugoslavenske države. Oni su ublažavali povremene, ne tako rijetke izjave istaknutih dužnosnika HSS-a o nemogućnosti zajedničkog života sa Srbima i o potrebi rascjepa države po crti koja već stoljećima dijeli Zapad od Istoka.⁶⁴⁸⁹ Unatoč tome, zaključci su predstavljali zaoštrenje odnosa s režimom. Njihovo je donošenje bitno suzilo prostor za razgovore i pregovore, tim više što se je SDK njima obraćala samo prečanskim političkim strankama, dok je u Srbiji uzimala u obzir samo narod, ali ne i političke stranke. Time je naglašena nemogućnost sporazuma sa srbijanskim strankama.⁶⁴⁹⁰

Dan kasnije, nakon sjednice vodstva Hrvatskog bloka održane u prostorijama Hrvatske stranke prava, zastupnici Bloka u Narodnoj skupštini, pravaš Ante Pavelić (odvjetnik) i federalist Ante Trumbić pristupili su zastupničkom klubu HSS-a,⁶⁴⁹¹ a Pavelić je dva dana kasnije, u *Jutarnjem listu* od 4. kolovoza 1928., ponovio svoj i pravaški zahtjev za „uspostavom hrvatske nezavisnosti“.⁶⁴⁹² Taj Trumbićev i Pavelićev korak bio je očito motiviran težnjom da se pripomogne nacionalna koncentraciji, a možda i radikalizaciji stajališta, ali u svakom slučaju da se suzbije Pribičevićev utjecaj. To im je u idućim tjednima za rukom pošlo tek u vrlo ograničenoj mjeri. Međutim, Radićev odlazak s povijesne pozornice 8. kolovoza 1928. nužno je postavio pitanje novoga vođe i neminovno u prvi plan donosio nove ljude i nove ideje. Pribičević, koji je istupao kao prvi čovjek Koalicije, postupno će ipak gubiti to mjesto, iako će i dalje zadržati silno velik utjecaj na politiku SDK, pa je i u javnosti nastupao znatno više od Mačeka.

Unatoč trudu kralja Aleksandra i režimskog tiska da zadnje Radićeve dane prikažu u svjetlu pomirenja s Beogradom, pri čemu bi krv hrvatskih narodnih zastupnika imala zapečatiti vječni savez Hrvata i Srba u jugoslavenskoj državi, hrvatska javnost u to nije vjerovala, niti je mogla vjerovati. I političari starog kova i nekad jugoslavenske orijentacije, poput Ante Trumbića, isticali su da se Hrvati nikad nisu odrekli državne samostalnosti. Naprotiv, hrvatska država zahtjev je hrvatskoga čistog prava, kojega se Hrvati ni nakon desetogodišnjega katastrofalnog iskustva u jugoslavenskoj državi nisu odrekli, pa pozivaju sve obespravljene narode na borbu. Hrvatska će, ističe Trumbić, na Radićevoj krvi „uskrsnuti i to brzo“.⁶⁴⁹³ Još radikalnije bile su izjave predstavnika HSP-a, na čelu s Antom Pavelićem: on je i ranije zastupao stajalište da neovisna Hrvatska nema alternative, a najnoviji događaji bili su mu potvrda da reforma jugoslavenske države nije moguća. Ujedno je pozvao na slogu i jedinstvo svih hrvatskih političkih snaga, jer „prestaje politika Hrvata i mora se voditi politika Hrvatske“.⁶⁴⁹⁴

⁶⁴⁸⁸ Usp. I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 265.

⁶⁴⁸⁹ B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 524.

⁶⁴⁹⁰ Lj. BOBAN, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*, Zagreb, 1973., 20.

⁶⁴⁹¹ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 407.-408.

⁶⁴⁹² Isto, 409.-411.

⁶⁴⁹³ A. TRUMBIĆ, „Govor na sprovodu Stjepana Radića 12. kolovoza 1928. godine“, *Izabrani spisi*, 330.-333.

⁶⁴⁹⁴ A. PAVELIĆ, *Putem Hrvatskog Državnog Prava*, 345.-346. Usp. „Prve borbe - prve žrtve. Iz prošlosti Ustaškog pokreta“, *Ustaša*, 11/1941., br. 8, Zagreb, 24. VIII. 1941.

Pavelić je već u svibnju te godine poduzeo korake da organizira i radikalizira hrvatsko iseljništvo,⁶⁴⁹⁵ a nakon burnoga ljeta u ranu će jesen krenuti u novi oblik organiziranja mladeži, pa će organizacija *Hrvatski domobran* okupiti znatan broj pripadnika pravaške radničke i sveučilišne omladine te nemali dio omladinskih pristaša HFSS-a.⁶⁴⁹⁶ U Hrvatskoj je, naime, sve kuhalo. Čitavu zemlju je, prisjećao se kasnije Eugen Dido Kvaternik, preko noći obuzeo revolucionarni val.⁶⁴⁹⁷ Kasnije poznati jezikoslovac Adolf Bratoljub Klaić zapisao je kako je nakon skupštinskog atentata jedna misao bila zajednička čitavoj Hrvatskoj: nikad više u Beograd. Očekivalo se da će vodstvo zatrubiti poziv na ustanak.⁶⁴⁹⁸ Osim uličnih demonstracija, o tome je rječito govorila i činjenica da je nekoliko dana prije Radićeve smrti, 4. kolovoza, pripadnik mladeži HSS-a, Josip Šunjić, na početku Jurišićeve ulice u Zagrebu ustrijelio je srpskoga novinara Vladimira Ristovića koji je u beogradskom listu *Jedinstvo* prije skupštinskog atentata pozivao na umorstvo S. Radića, pa je i komunist Otokar Keršovani primijetio da je SDK morala „upregnuti sve snage da zaustavi taj veliki val ogorčenja“, koji je prijetio ustankom.⁶⁴⁹⁹ Postoje nedovoljno potkrijepljene tvrdnje da je i sam Radić razmišljao o napuštanju pacifističkih metoda te o prijanjanju drugim oblicima borbe.⁶⁵⁰⁰ Radićev nasljednik Vladko Maček poricao je takve tvrdnje, ali je i sam priznavao da je „cijela [...] Hrvatska bila u neopisivom uzbuđenju, te je postojala bojazan da svaki čas može negdje doći do oružane pobune.“⁶⁵⁰¹ U svakom slučaju, pola milijuna ljudi na Radićevu pogrebu i pristupanje zastupnika Hrvatskoga bloka u klub zastupnika SDK pokazivali su da je u Hrvatskoj u političkome smislu doista nastupilo novo doba.

Ivo Pilar je ocijenio kako je krajnji trenutak da se umiješa u politička previranja. Iako je 5. kolovoza 1928. doživio tešku obiteljsku tragediju – smrt sina Vladimira koji je nesretnim slučajem nastradao u Sušaku – Pilar je već nekoliko dana kasnije poduzeo političku akciju koja je nalikovala njegovim pothvatima iz austro-ugarskih dana. S obzirom na sad već višemjesečno stanje napetosti i demonstracija, Radićeva smrt i njegov veličanstveni sprovod mogli su biti nagovještaj dramatičnih odluka u najbližoj budućnosti, pa je Pilar očito ocijenio da mora političko vodstvo upozoriti na potrebu trijezne raščlambe objektivnih okolnosti. Zato se je on najvjerojatnije pismom od 12. kolovoza 1928. obratio Trumbiću, kao predsjedniku HFSS-a, i dr. Jurju Krnjeviću, kao jednom od vodećih članova HSS-a.⁶⁵⁰² Izbor naslovnika očito nije slučajan:

⁶⁴⁹⁵ T. JONJIĆ, „Proces Hranilović-Soldin“, 169.

⁶⁴⁹⁶ Opš. Mijo BZIK, *Ustaška borba. Od prvih dana ustaškoga rada do Poglavnikova odlaska u emigraciju. Počeci i bit ustaškoga pokreta*, Zagreb, 1942.; Branimir JELIĆ, *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića*, prir. Jere Jareb, Cleveland, 1982.; M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb, 2006.

⁶⁴⁹⁷ E. D. KVATERNIK, „Trumbić spram politike H.S.S. i ustaškog pokreta“, u: E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja 1925 – 1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, ur. Jere Jareb, Zagreb, 1995., 199.

⁶⁴⁹⁸ B. KLAJĆ, „Jedna mladost u sjeni Stjepana Radića“, *Forum JAZU*, 10/1971, knj. 21, br. 1-2, 81.

⁶⁴⁹⁹ O. KERŠOVANI, „Povijest Hrvata“, u: O. KERŠOVANI, *Kulturne i povijesne teme*, 412.-413.

⁶⁵⁰⁰ Ivan KRAJAC, „Dvije političke sinteze“, *Hrvatska revija*, 11/1938., br. 11/1938., Zagreb, studeni 1938, 566.-567. Krajačeve su riječi kasnije, nakon uspostave NDH, potvrdile skoro istovjetne izjave Miška Račana i Radićeve zeta Krešimira Devčića, novinara i urednika *Narodnoga vala*.

⁶⁵⁰¹ V. MAČEK, *Memoari*, 82.

⁶⁵⁰² Z. MATIJEVIĆ, „Pilar o izlasku Hrvatske iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1928. godine“, *Pilar*, br. 9 (1), 92. smatra da je to pismo neodaslano. Doista nema dokaza da je on poslano naslovnici, ali je svakako korisno

jedan je iz Hrvatskoga bloka, drugi iz Radićeve stranke. Pilar svjesno ne piše vodstvu SDK, jer je načistu s tim da tamo izniman utjecaj ima Svetozar Pribičević, kojega Pilar smatra zloduhom hrvatske politike. Ali on ne piše ni Anti Paveliću i pravašima koji ustrajno ponavljaju jedan te isti zahtjev te zasigurno ne bi imali sluha za Pilarovo umjerenjačko stajalište.⁶⁵⁰³ Vjerojatno je točna kasnija Pilarova tvrdnja da je u to doba, odmah nakon Radićeve smrti, bio sastavio „expoze“ za vodstvo HSS-a, ali ga nije odaslao, nego će se njime poslužiti u listopadu iste godine, pri obraćanju uredništvu *Hrvata*.

U trenutku kad je pisao Trumbiću i Krnjeviću, Pilar, po svemu sudeći, nije znao da je potonji uoči SDK od 1. kolovoza 1928., koju su svi držali prijelomnom, izvijestio državne vlasti da je Koalicija protiv svih manifestacija te da će i sama poduzeti korake da stvar ne bi krenula u krivom smjeru: prema razbijanju države.⁶⁵⁰⁴ On je Pilaru bio važniji kao visoki dužnosnik HSS-a i jedan od kandidata za Radićeva nasljednika. S druge mu je strane Trumbić bliži i po mentalitetu i po načinu političke borbe, ali i zbog stranačkih, pa možda i osobnih razloga. U Pilarovoj je ostavštini, naime, sačuvana (prazna) košuljica s imenom Ante Trumbića i brojem 3130.⁶⁵⁰⁵ Ta košuljica po svemu nalikuje uobičajenom odvjjetničkom spisu, pa sugerira da je Pilar zastupao Trumbića u nekom sporu. No, kao što će se vidjeti iz Pilarova pisma koje je u listopadu 1928. uputio uredništvu zagrebačkoga dnevnika *Hrvat*, ta njegova možebitna privatna veza s Trumbićem do jeseni 1928. ipak nije postojala, jer bi se u protivnome i tada Trumbiću javio neposredno, a ne posredovanjem višečlanog uredništva jednoga dnevnog lista.

Prema sačuvanome konceptu toga kolovoškog pisma Trumbiću i Krnjeviću, Pilar se je protivio izlasku Hrvata iz jugoslavenske države u tom trenutku. On je podsjećao na to da je za vrijeme svjetskog rata napisao dvije knjige u kojima se je borio protiv ulaska Hrvata u državnu zajednicu sa Srbima. Radi tih je knjiga „mnogo pretrpio“, ali mu je povijest dala za pravo, „jer veći dio Hrvata htio bi danas pošto-poto iz države van“. No, baš to njega, Pilara, legitimira da naglasi kako bi to u ovom trenutku bilo pogriješno. Štoviše, smatra on, značilo bi katastrofu, jer bi rezultiralo gubitkom BiH te prepuštanjem znatnih dijelova hrvatskoga područja Italiji i Mađarskoj, pa bi preostali teritorij bio tako mali, a njegov geopolitički položaj nepovoljan do te mjere da se ne bi mogao održati. Slijedom toga bi tako oslabljena Hrvatska silom prilika bila

napomenuti da se na početku njegova konceptu nalazi sljedeća Pilarova bilješka: „Ovo gdjica neka rezervatno prepíše na 2 arka papira bez kanc.[elarijske] forme i pripremi na podpis, dok ja dodjem.“ Na kraju koncepta Pilar je napisao: „Iza prepisa, Ivica [Jurica?] zadržati pismo kod sebe dok ja dodjem.“ Strojopisni primjerak kod Pilara nije sačuvan, a budući da je dao nalog za prijepis, i da je taj nalog glasilo da se prijepis sačini u dva primjerka (jedan za Trumbića, a drugi za Krnjevića!), trećega primjerka nije ni bilo, pa nije u Pilarovoj ostavštini ni mogao biti sačuvan ako je pismo ipak odaslano. Čini se da je to ipak izvjesnije. No, pisma nema u onome dijelu Trumbićeve ostavštini koji je pohranjen u HAZU, gdje se, kao što ćemo vidjeti, nalazi kopija jednoga Pilarova pismo trećoj osobi, književniku Edhemu Mulabdiću, koje je iznimno važno za razumijevanje Pilarovih političkih pogleda pred kraj života.

⁶⁵⁰³ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 42.

⁶⁵⁰⁴ B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 531.-532.

⁶⁵⁰⁵ NSK, OIP, R-7983, C-h, f. 29.

pripojena nekoj od susjednih država – a svaka od njih jača je i stabilnija od Jugoslavije – čime bi Hrvati došli u još goru situaciju od one u kojoj se sada nalaze.⁶⁵⁰⁶

Zbog toga se – nastavlja Pilar – ne smije podleći emocijama i prepustiti masi da odlučuje o sudbini naroda. Položaj se iz dana u dan popravlja u hrvatsku korist. Strpljivom i promišljenom politikom Hrvati u postojećemu državnom okviru mogu ojačati svoj položaj, a ta žrtva u konačnici mora biti okrunjena uspjehom: „Ako bismo imali živaca i snage karaktera da još njeko vrijeme izdržimo u ovome državnom okviru, onda će neminovno nastupiti moment kada će svi prečanski krajevi automatski pasti nama u ruke i sve gore [...] navedene katastrofalne opasnosti se dati otkloniti“. Iako ni Trumbić, a pogotovo Krnjević, nisu spadali u političare koji bi se zalagali za nagla i revolucionarna rješenja, Pilar je ipak osjetio potrebu objasniti zašto je tako oprezan u vrijeme kad Hrvatska kipi od borbenosti i revolucionarnog zanosa: „Mene su prije 1918. zvali pesimistom i u Beču i u Zagrebu. Ja sam ali zadržao pravo“. Zato na koncu moli primatelje pisma da s njegovim sadržajem upoznaju svoj uži politički krug, a zatim da ga spale.⁶⁵⁰⁷

Isto stajalište on je zastupao i u dokumentu pod naslovom *Expose glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S. H. S.*, koji nije datiran, ali je očito nastao sredinom 1928. godine, svakako još za Radićeva života.⁶⁵⁰⁸ U Pilarovoj ostavštini sačuvani strojopisni primjerak *Exposea* sadrži veliki broj pisarskih pogriješaka, što bi moglo govoriti da je njegov prijepis rađen na brzinu.⁶⁵⁰⁹ No, Pilar se je njime poslužio pri obraćanju uredništvu zagrebačkoga federalističkog dnevnika *Hrvat* 17. listopada 1928. godine, do kojeg je došlo nakon niza međunarodnih aktivnosti hrvatskih političara uvjetovanih skupštinskim atentatom i Radićevom smrću.

Najprije je već u kolovozu Zastupnički klub HSS-a zatražio oduzimanje legitimiteta jugoslavenskomu izaslanstvu koje je još prije atentata bilo određeno za XXV. zasjedanje Interparlamentarne unije u Berlinu. Iako je zahtjev otklonjen, dijelom i zbog negodovanja SDS-a koji se je oštro suprotstavio i pokušaju da se vodstvo HSS-a obrati izravno Društvu naroda, on je ipak izazvao veliko uzbuđenje i u Kraljevini SHS i u inozemstvu, a posve jasno je govorio da Hrvati pokušavaju internacionalizirati hrvatsko pitanje.⁶⁵¹⁰ Malo kasnije, 18. rujna su se Radićeva udovica i Ivan Pernar obratili Društvu naroda, tražeći istragu o zločinu od 20. lipnja i o položaju Hrvata u Kraljevini SHS. Društvo je taj zahtjev odbilo, pozivajući se na to da je stvar izvan njegova djelokruga, s obrazloženjem da Hrvati u Jugoslaviji spadaju u vladajuću većinu, a ne u

⁶⁵⁰⁶ NSK, OIP, R-7983, nereg. To je pismo prvi koristio B. JANČIKOVIĆ „Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke“, 248.-250. Objavio ga je i Z. MATIJEVIĆ, „Koncept neodaslanoga Pilarova pisma dr. Trumbiću i dr. Krnjeviću (1928.)“, *Pilar*, br. 9 (1), 93.-95.

⁶⁵⁰⁷ „Koncept neodaslanoga Pilarova pisma dr. Trumbiću i dr. Krnjeviću (1928.)“, 94.-95.

⁶⁵⁰⁸ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 43.

⁶⁵⁰⁹ NSK, OIP, R-7983, A-13. Fragmente *Exposea* objavio je B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata“, 245.-248., a pod naslovom „*Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S. H. S.*“ za tisak u časopisu *Pilar*, 9 (1), 103.-109. su ga priredili Z. Matijević, T. Jonjić i Z. Hasanbegović.

⁶⁵¹⁰ Opš. *Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad Dra. Vladka Mačka*. Sabrao i uredio Mirko Glojnarčić, Zagreb, 1936., 70.-71.; R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 414.; Danijel CRLJEN, *Otvoreno pismo Dru Vladimir Mačeku, Predsjedniku Hrvatske seljačke stranke*, Buenos Aires, 1948., 8.; Lj. BOBAN, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*, 58.; B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 535.-536.

manjine.⁶⁵¹¹ Potporu održanju jedinstvene jugoslavenske države u listopadu iste godine doživio je Vladko Maček i u Pragu, kamo je otputovao na poziv šefa Agrarne stranke i ministra Milana Hodže.

I sama tvorevina Versaillesa, Čehoslovačka je s krajnjim nepovjerenjem gledala na svaki pokušaj revizije mirovnih ugovora. Hrvatski je pokret Pragu bio zazoran i zbog stanovitih sličnosti s pokretom za neovisnost Slovačke koji je predvodio Andrej Hlinka. Čehoslovački su službeni čimbenici i u jesen 1928. odbili na bilo koji način poduprijeti hrvatske zahtjeve, a slično je postupila i britanska vlada, koja je, na zahtjev Beograda, spriječila susret vođe britanskih laburista Ramsaya MacDonalda s Mačekom. Nakon upozorenja iz Londona, MacDonald je susret s Mačekom uvjetovao time da se on upriliči u prostorijama jugoslavenskoga poslanstva, što je zapravo značilo uljudno odbijanje. No, jedna od svrha toga Mačekova putovanja bio je njegov susret s mađarskim ministrom vanjskih poslova Sándorom Khuenom Héderváryem u Beču, oko kojega i danas postoje nejasnoće. Tih dana se je Maček u Badenu kod Beča susreo i s barunom Sarkotićem, a u Beču je 15. listopada 1928. razgovarao sa šefom Političkoga odjela mađarskoga ministarstva vanjskih poslova, barunom Gaborom Aporom. Prema Aporovoj zabilješci o tom susretu, Maček je nastupio neobično radikalno, izjavljujući da, s obzirom na novonastale prilike, više ne ide za autonomijom, nego za neovisnošću („odcjepljenjem“) Hrvatske. Izrazio je uvjerenje kako je dovoljno da u određenom trenutku najavi neovisnost, pa će Hrvatsku bez odlaganja priznati Italija, Mađarska, Austrija, Bugarska i Velika Britanija, uslijed čega Beograd ne će moći ništa poduzeti. Ujedno je, navodno, zatražio i mađarsku pomoć, nudeći Budimpešti niz teritorijalnih ustupaka.⁶⁵¹²

Mađari su o tome odmah izvijestili talijansku diplomaciju, a nekoliko dana kasnije su predstavnici Hrvatskoga bloka izložili talijanskomu generalnom konzulu u Zagrebu Ubaldu Rochiri program koji je bio skoro istovjetan onomu o čemu je Maček pripovijedao Aporu. Mačekovi inicijali potvrđivali su da je riječ o sporazumnome nastupu Bloka i HSS-a, u kojem su uvjerava Italiju da Maček teži samostalnoj i neovisnoj Hrvatskoj te se uzda u talijansku, mađarsku i britansku potporu. U tu svrhu će Pernar otputovati u Rijeku, a Trumbić u London. Ante Pavelić i Milan Šufflay izlažu isti program i traže – bezuspješno – susret s Mussolinijem.⁶⁵¹³

Slične su se vijesti množile i s drugih strana. Trumbić je, navodno, još za Radićeva života, u srpnju 1928., htio putovati u London kako bi tražio britansku pomoć za osamostaljenje Hrvatske, a Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije izvješćivao je 31. srpnja Sekretarijat balkanskih zemalja pri Kominterni da bivši jugoslavenski ministar vanjskih poslova Ante Trumbić preko jednoga člana KPJ pokušava doći u dodir s nekom od mjerodavnih osoba

⁶⁵¹¹ V. RADIĆ, *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa*, 202.-203.

⁶⁵¹² Opš. Todor STOJKOV, *O spoljnopolitičkoj aktivnosti vođstva Seljačko-demokratske koalicije uoči šestojanuarske diktature*, Beograd, 1968., 245.; Lj. BOBAN, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*, 22.-23.; V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, 389.; Đ. ZELMANOVIĆ, „Nepoznati dokumenti Horthyjeva konzulata u Zagrebu“, (3), *Danas*, 7/1988., br. 332, 28. VI. 1988., 66.-67.; J. J. SADKOVICH, *Italija i ustaše 1927.-1937.*, 77.-79.

⁶⁵¹³ J. J. SADKOVICH, *Italija i ustaše 1927.-1937.*, 79. Usp. *I documenti diplomatici italiani*, Serie 7, VI, dok. 313.; VII, dok. 45, 46, 47, 53.

sovjetske države, s ciljem da hrvatski narod od Sovjetskog Saveza dobije pomoć u borbi za potpuno odcjepljenje od Srbije i stvaranje samostalne hrvatske države. Tražeći najveću diskreciju, Trumbić je zamolio moralnu i materijalnu pomoć. Nekoliko mjeseci kasnije, pojavit će se glasovi da je Kežmanu i Pernaru pošlo za rukom uspostaviti veze sa Sovjetima.⁶⁵¹⁴

Iza tih diplomatskih aktivnosti krila se je posve drugačija stvarnost. Italija se zaoštavanjem hrvatskog pitanja nije služila s ciljem razbijanja Jugoslavije i stvaranja (makar okrnjene) hrvatske države, nego se je njime koristila za pritisak na Jugoslaviju i njezino slabljenje s posljedičnim vezivanjem uz Rim. To bi Italiji omogućilo potiskivanje francuskoga utjecaja na Balkanu i Podunavlju, čime bi ona osigurala dominaciju Jadranom i postala velesilom. Ni mađarski krugovi nisu bili jedinstveni u pogledu politike prema Jugoslaviji, a i u zapadnoeuropskim je prijestolnicama i dalje postojala potpora očuvanju jugoslavenske države. Velika Britanija je, doduše, u težnji da oslabi Francusku, odnosno da uspostavi ravnotežu između Rima i Pariza, uvelike pomogla talijanskoj diplomatskoj ofenzivi u jugoistočnoj Europi te je u drugoj polovici 1928. znatno pridonijela ostvarenju talijanskih planova u Abesiniji i u raspravi o međunarodnom statusu Tangera. Italija je, zahvaljujući toj potpori, na pariškoj konferenciji 25. srpnja dobila pravo na ravnopravno sudjelovanje u upravi Tangerom, a svega nekoliko dana kasnije, Rimu je pošlo za rukom potpisati sporazum o prijateljstvu i trgovini s Abesinijom (2. kolovoza 1928.).

Međutim, talijanski pokušaji polučjenja odlučnog utjecaja u Jemenu, Siriji, Palestini, Iraku i Egiptu, u Londonu su izazvali uzbunu. Britanija je bila pripravna manjim ustupcima zadovoljiti talijanske ambicije i tako oslabiti položaj Francuske, ali ne u mjeri da Pariz dođe u položaj koji je previše podređen. Kako su talijanski planovi prekoračivali ono što se je u Londonu smatralo dopustivim za očuvanje tradicionalne politike ravnoteže sila, britanska je diplomacija požurila istisnuti talijanski utjecaj na Bliskome i Srednjem istoku te ponovno uspostaviti tješnje odnose s Francuskom. Taj je kurs posebno došao do izražaja pri sklapanju tzv. Briand-Kelloggova pakta. Francuska je težila ojačanju svoga vojnopolitičkoga i gospodarskog položaja, pa je u prvoj polovici 1927. godine razrađena ideja o sklapanju ugovora o „vječnom prijateljstvu“ sa SAD-om. Nasuprot takvomu Briandovu prijedlogu, šef State Departmenta Frank Kellog zagovarao je sklapanje multilateralnog sporazuma kojim bi se velevlasti odrekle rata kao sredstva nacionalne politike. Parizu takav prijedlog nije odgovarao, jer bi njime bile sputane ruke francuskoj vanjskoj politici kao predvodniku proturevizionističkog bloka, pa je Francuska težila da se paktom uglavi zabrana samo navalnog rata. Francuskoj je diplomaciji u pomoć pritekla Velika Britanija, zagovarajući francusku inačicu multilateralnog sporazuma, uz rezervu da London pridržava pravo obveze iz pakta posebno tumačiti u slučajevima, u kojima britanska vlada ima „posebne interese“. Washington je popustio, pa je, nakon što je niz velikih država prihvatio uvjete pakta, 27. kolovoza 1928. u Parizu potpisana povelja kojom se vlade velevlasti

⁶⁵¹⁴ B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 308.-309.; J. J. SADKOVICH, *Italija i ustaše 1927.-1937.*, 87. i dr.

obvezuju na odricanje od rata kao sredstva politike i pristaju pri rješavanju svih sporova koristiti se samo mirnim sredstvima. I ostale su države pozvane pristupiti paktu.⁶⁵¹⁵

Jugoslavenska je vlada već u kolovozu 1928. prihvatila pakt, a ratificirala ga je 27. siječnja 1929. godine. Iako se je Mussolini rugao Kellogovu paktu, napominjući da će i njega, kao i slične sporazume, uvijek potpisati uzdajući se u vojničku snagu i vjerujući da će nužne promjene u Europi donijeti rat, a ne mir,⁶⁵¹⁶ pokušaj izgladivanja sporova na međunarodnoj razini i britanski otpor agresivnoj talijanskoj ekspanziji nesumnjivo su pogodovali zagovornicima održanja postojećeg stanja u Europi. To je značilo da je položaj Francuske i njezinih saveznika bio ponovno učvršćen. No, to je značilo i jačanje položaja Beograda. London i Pariz su u kolovozu 1928. još jednom izišli ususret Kraljevini SHS pritiskom na Sofiju, od koje je – kao uzvrat za odobravanje već obećanog zajma – zatraženo da obuzda akcije makedonske emigracije.

Što je od svega toga bilo poznato Pilaru, i što je on zaključivao iz obilja novinskih vijesti i komentara, a možda i iz usmenih informacija iz obaviještenih krugova, danas je nemoguće znati. No, on je međunarodnu situaciju i položaj Hrvata u drugoj polovici 1928. godine prosuđivao hladnije od uzavreloga javnog mnijenja, pa samim time i drugačije i – nepovoljnije. Zapravo je ta njegova procjena bila realnija, iako je i on bio svjestan da ona ne će nužno naići na odobravanje u atmosferi koja je žudila za vatrenim izjavama i patetičnim deklaracijama. Ipak je rasprava o „amputaciji“ potaknula Pilara da se, usprkos nedavnoj obiteljskoj tragediji, opet oglasi svojim političkim razmatranjima. Neposredni povod za to bilo je objavljivanje spomenute Cihlarove brošure *Hrvatsko pitanje i amputacija*, koja je u tri izdanja izišla 1928. godine i bila odmah razgrabljena. Dok su drugo i treće izdanje objavljeni u „vlastitoj nakladi“, kod prvoga nakladnik nije bio naveden. No, kako je Cihlar 1924.-1929. bio član uredništva *Hrvata* koji je i na vlastitim stranicama objavio slične zemljovide, Pilar je zaključio da je posrijedi kolektivno djelo, ili bar djelo koje odražava stajalište uredništva lista (a time i vodstva HFSS-a).⁶⁵¹⁷ Činjenica da je o tome zaključivao, a nije pouzdano znao, jasno pokazuje da ipak nije bio osobito blizak uredništvu dnevnika koji je u prethodnim godinama objavio čitav niz njegovih tekstova.

No, Pilaru je bilo najvažnije da zemljovid hrvatskih zemalja na omotu Cihlarove knjige – koji obuhvaća Međimurje, čitavu BiH, te Boku kotorsku i čitav Srijem, ali ne obuhvaća Istru, Baranju niti Bačku – predstavlja minimalni teritorijalni zahtjev koji je on na temelju svojih sad već višedesetljetnih geopolitičkih studija držao opravdanim i ostvarivim. To je ono, piše on 17. listopada „Slavnom uredništvu 'Hrvata', Zagreb“, što hrvatski narod najmanje mora zahtijevati pri odlučivanju o svojoj sudbini.⁶⁵¹⁸ Ni jednom riječju ne komentirajući tradicionalne pravaške zahtjeve za ujedinjenjem i oslobođenjem svih hrvatskih zemalja – u koje je ne jednom izrijekom

⁶⁵¹⁵ Usp. V. P. POTEKIN i dr., *Historija diplomacije*, III., 354.-356.

⁶⁵¹⁶ Usp. Denis MACK SMITH, *Mussolinijevo Rimsko carstvo*, Zagreb, 1980., 36.

⁶⁵¹⁷ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 41. O Cihlaru opširnije i s dosta nepreciznosti v. Igor ŽIC, *Vatroslav Cihlar*, Rijeka, 2014.

⁶⁵¹⁸ NSK, OIP, R-7983, B-a 16. Fragmente pisma objavio je B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata“, 245., 255. Pod naslovom „Pilarovo pismo uredništvu zagrebačkog federalističkog dnevnika *Hrvat* (1928.)“, *Pilar*, br. 9 (1), 97.-101. u cijelosti ga je objavio i bilješkama popratio Z. Matijević.

uvrštena i BiH, pa i Istra i više od toga – Pilar je odmah u uvodnom dijelu pisma istaknuo kako je ovo prvi put nakon sloma Austro-Ugarske da su „hrvatski teritorijalni zahtjevi ispravno postavljeni“.⁶⁵¹⁹ Time se je, nastavlja on, hrvatska politika vratila na ono isto stanovište, koje je Pilar zastupao već 1908.-1918., pa je u tu svrhu odnosno „za obrazloženje ovoga zahtjeva, napisao za vrijeme rata g. 1915-1917. pod pseudonimom L. v. Südländ svoje najveće djelo“, *Južnoslavensko pitanje*. Tražio je tada sjedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom, ali bez Istre, Slovenije i Rijeke: „Onda se je digla velika hajka na me kao izdajicu, koji je napustio 'Hrvatsku Istru'[.] 'braću Slovence' i 'Hrvatsku Rijeku' itd. Razvitak prilika pokazao je, da sam ja realpolitički ispravno mislio. Ja nisam tražio ono, što sam držao, da ne možemo dobiti, te sam se koncentrirao na dva kardinalna pitanja[.] inkorporaciju Dalmacije i prisajedinjenje Bosne i Hercegovine. Historija mi je dala pravo jer mi smo doista izgubili, što ja nisam tražio, a Hrvatski su se političari, u koliko trijezno misle, morali povratiti na ono isto stanovište, na kojem sam ja već g. 1908. stajao.“⁶⁵²⁰

Nastavak pisma sadrži zapravo Pilarov politički *credo*: „Mjerodavna za moj cijeli životni rad bila je spoznaja, da su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija u svom sadašnjem obliku za život nesposob[ne], i da Hrvati imadu, ne samo budućnost nego i samu golu mogućnost održanja samo onda, ako dobiju Bosnu i Hercegovinu.

Ja sam o tome pitanju mnogo pisao, u svojim djelima. Istakao sam to naposeb u jednom ekspozeju, koji sam iza Radićeve smrti napisao za vodeće hrvatske političare, koji ali nisam odaslao, jer mi se činilo da sam s njime zakasnio. Ovijem Vam Vaše orijentacije radi šaljem i ovaj 'expose', premda kako rekoh, nije danas više sasvim savremen.

Ali savremen je u njemu ostao passus o važnosti Bosne za Hrvate, kano i grafikon, kojim sam tu kušao prikazati, pak Vam ga zato i priklapam.

Nu na žalost moram konstatirati, da je Hrvatska politika vazda stajala u diametralnoj opreci sa važnošću Bosne i Hercegovine za Hrvatski Narod, koja se sada konačno uvidja. Izvanredno je bila bolna za mene, a mora i biti za svakoga hrvatskoga patriota konstatacija, da je Hrvatska politika zadnjih 50 godina u svakom kritičnom momentu zauzela iz temelje krivo i pofaljeno stanovište naprama tome pitanju.“⁶⁵²¹

Odgovornost za to Pilar svaljuje na Starčevića i na ono što on drži njegovim državnopravnim dogmatizmom, uslijed kojega Hrvati nikad nisu prihvatili ni okupaciju, a kasnije ni aneksiju BiH, pa nisu znali iskoristiti novonastalu situaciju te su tako skrivili „da je u Bosni prvih 25 godina okupacije vladao izrazito protuhrvatski duh“.⁶⁵²² Početkom 20. stoljeća bosansko-hercegovački su Hrvati, nastavlja on, uznastojali pridobiti muslimane na svoju stranu („to je bio razlog prvobitno protuštadlerske orijentacije Hrvatske Narodne Zajednice, jer je Stadler svojim netaktičnim katoličkim prozelitizmom Muslimane odbijao od Hrvata“), ali su Srbi

⁶⁵¹⁹ „Pilarovo pismo uredništvu zagrebačkog federalističkog dnevnika *Hrvat* (1928.)“, 97.

⁶⁵²⁰ Isto. U posljednjoj je rečenici broj ispravljan, ali se očito misli na 1908. godinu.

⁶⁵²¹ Isto, 98. Za razliku od sačuvanog „Exposea“, grafikon koji Pilar spominje, nije sačuvan.

⁶⁵²² „Pilarovo pismo uredništvu zagrebačkog federalističkog dnevnika *Hrvat* (1928.)“, 98.-99.

tomu upravo genijalno parirali, kaže Pilar, upućujući i strjelicu na Trumbićev račun: pošlo im je za rukom navesti Hrvate na potpis Riječke rezolucije i politiku odustanka od traženja BiH za sebe (što je kulminiralo Supilovim saborskim govorom od 25. veljače 1907.), uslijed čega su oni bosansko-hercegovački Hrvati koji su se izrazili za aneksiju BiH te na taj način povezivanje s Hrvatskom, bili izvrijeđani na zagrebačkim ulicama. To je dovelo do sloma politike bosansko-hercegovačkih Hrvata i rezultiralo teškim položajem u kojem se hrvatski narod danas nalazi.⁶⁵²³

Svaka razborita hrvatska politika, nastavlja Pilar, mora težiti suradnji između bosanskih Hrvata-katolika i muslimana te njihovu zajedničkom nastupu protiv premoćnih Srba. Iako je to jedina moguća politika, nju je onemogućio Stjepan Radić koji se je iz beznačajnih, taktičkih i stranačko-političkih razloga sukobio s muslimanima te ih otjerao u naručje Srba, najprije demokrata, a onda radikala. Drugim riječima, poentira Pilar, hrvatska je politika prema Bosni i Hercegovini – najvažnijem pitanju hrvatskog naroda – čitavih zadnjih 50 godina bila stalno bez kompasa, uvijek u odsudnim trenucima zauzimajući „stanovište upravo protivno od onoga, koje je u hrvatskom interesu zauzeti trebala.“⁶⁵²⁴ Navlas isto događa se, uvjeren je on, i „na polju narodne svijesti kano i na polju znanstvenome“: dok će svaki Srbin isticati da su BiH od iskona srpske zemlje, Hrvati o tome ili šute ili prihvaćaju srpsko stanovište. To ne čine samo obični ljudi, nego i vodeći povjesničari, poput Vjekoslava Klaića. To su, kaže Pilar, „sve strašne stvari koje će nam još mnogo škoditi.“⁶⁵²⁵

No, to ne znači da treba zdvajati, privodi Pilar svoje pismo kraju. Umjesto zdvajanja treba djelovati, i to baš na način na koji to čini nedavna uspješna publikacija o amputaciji, „kojoj zamjeram samo to, što nije verbis expressis izjavila naš zahtjev na Bosnu i Hercegovinu, i obrazložila to time, da mi bez Bosne i Hercegovine ne možemo živjeti“. Jer, mi Hrvati moramo dobiti Bosnu i Hercegovinu ili ćemo propasti: „Zato Bosna i Hercegovina mora postati glavnom točkom naše politike, kao što je ona bila kroz c[c]a 80 godina za Srpsku politiku.“ U skladu s time, Pilar moli uredništvo *Hrvata* da njegovo pismo s priloženim ekspozeom dade pročitati svim važnijim suradnicima, „nadalje po mogućnosti pročitati u Vašem glavnom odboru“ (tj. u glavnome odnoru HFSS-a), „a konačno kao mn[i]jenje jednoga Vašega člana, koji je blizu 30 godina svoga života posvetio studiumu toga pitanja izručiti predsjedniku Stranke g. Dru. Trumbiću.“⁶⁵²⁶

Osim što sadrži iznimno važnu negativnu ocjenu Radićeve politike, ovo pismo predstavlja potvrdu da je Pilar u jesen 1928. i formalno bio član HFSS-a ili se je takvim smatrao. Političke poglede koje je izrazio u pismu uredništvu stranačkoga lista, nešto opširnije je obrazložio u spomenutom nedatiranom *Exposeu glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S. H. S.* Nije, doduše, sasvim jasno koje dijelove *Exposea* njegov autor u listopadu 1928. više nije smatrao aktualnim, ali nema nikakve sumnje da u pogledu ključnih njegovih postavki nije

⁶⁵²³ Isto, 99.

⁶⁵²⁴ Isto, 100.

⁶⁵²⁵ Isto, 100.-101.

⁶⁵²⁶ Isto, 101.

nastupila nikakva promjena. U tom dokumentu Pilar podsjeća da je dvjema knjigama, objavljenima tijekom svjetskog rata, „odvraćao Hrvate od politike narodnog jedinstva kano i od ulaza u novu jugoslavensku državnu tvorevinu“, dodajući kako je on prvi uočio „da Korošćeva t. zv. Jugoslavenska Deklaracija od 30. svibnja 1917. vodi direktno u Veliku Srbiju“, pa je na nju odgovorio sastavljanjem tzv. Stadlerove deklaracije (izjave), kojom se je tražilo rješenje „državopravnog pitanja na jugu monarhije u Hrvatskom smislu, na temelju hrvatskoga državnoga prava te uz neoskvrnjeno čuvanje hrvatske narodne i državne individualnosti te sjedinjenje zemalja, na koje se hrvatsko državno pravo proteže, najme Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te hrvatske Istre u jedno političko i financijalno autonomno tijelo unutar Habsburške monarhije.“⁶⁵²⁷

U nastavku Pilar ističe da je radi promicanja tog cilja u Sarajevu bio osnovao stranku i jedno vrijeme uređivao *Hrvatski dnevnik*, te „prorekao doslovno sve nesreće, koje su Hrvate danas snašle“, pa mu se ne može spočitnuti da sada govori zbog toga što bi zastupao jugoslavenska gledišta. Baš naprotiv, upravo ga njegova dvadesetogodišnja uporna borba za veličinu i napredak hrvatskoga naroda legitimira da ustvrdi kako je „sadanji moment za Hrvate podpuno ne podesan [nepodesan] za provedenje rastave i izlaza[k] Hrvata iz Države S. H. S.“⁶⁵²⁸ Razvitak posljednjih godina pokazuje, nastavlja on, da se Hrvati oporavljaju od sloma 1914.-1918. i uzdižu se, dok Srbi uporno i stalno padaju. No, ta tendencija još nije dosegla vrhunac, pa ovo nije pogodan trenutak za nagli izlazak iz jugoslavenske države, jer je poklič da je sadašnja Hrvatska sposobna za samostalan život jednako „tako iluzionistički optimizam, kao što su ga imali hrvatski jugovinci u pogledu budućnosti politike narodnoga jedinstva.“⁶⁵²⁹

Ključni argument za svoje stajalište Pilar u nastavku *Exposea* nalazi u sljedećem: iz geopolitičkih je razloga područje Trojednice, ako mu se ne pridoda BiH, zapravo „teritorij za samostalan život sasvim nepodesan“. Nesretan je povijesni razvitak i „dosele nedovoljno ocijenjeni katoličko-bogomilski raskol iz narodne cjeline iztrgao (...) najveći dio hrvatski[h] zemalja, najme Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Sandžak i Mačvu“. Radi toga Hrvatska posebno nije kadra „da podnese kombinirani magjarsko-talijanski pritisak koji je Konstanta u našoj povijesti“, a koji je osobito pojačan „dolaskom agresivnoga i imperialističkoga fašizma“ na čelo u ujedinjenoj Italiji: „Situacija Hrvatske postaje konačno izgubljena, ako u Bosni i Hercegovini, medju raširena dva Kraka [Trojednice], sjedi neprijateljska Velika Srbija“. Poučak toga položaja, smatra Pilar, potpuno je jasan: „...Hrvati smiju pristupiti osnutku svoje samostalnosti tek onda, kad mogu iz sadanje državne formacije dobiti najmanje čitavu Bosnu. Čak i u tom slučaju postaje neodrživ veći dio Srijema i Boka Kotorska, zajedno i sa najjužnijom Dalmacijom“. Kako bi sačuvala i ta područja, Hrvatska mora dobiti Mačvu i Crnu Goru koje su nekad bile u sastavu hrvatske države: „Za Crnu Goru bilo bi prije 15 godina potpuna utopija tako što i pomisliti, danas nije više utopija. A ako Hrvati budu imali živaca i karaktera, da podnesu

⁶⁵²⁷ „Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S. H. S.“, 103.

⁶⁵²⁸ Isto, 103.-104.

⁶⁵²⁹ Isto, 104.

današnje poteškoće, budu imali snage, da tim teškoćama suprotstave odlučan i snažan otpor, a ne padnu u političku histeriju, kao što su pali za prva dva decenija XX stoljeća, onda za 10 godina mnogo što, što danas izgleda još kao utopija, neće više biti utopija.⁶⁵³⁰ Posve očito je da je procjenjivao kako će federalistički pokret među Crnogorcima odnijeti prevagu, pa će već samim time, a onda i zbog geopolitičkih, prometnih i uopće gospodarskih razloga, Crna Gora tražiti naslon na Hrvatsku.

Posegnuti danas za proglašenjem neovisnosti, obrazlaže dalje Pilar, prerano je: Francuska i Engleska podupiru Srbiju čak i u odnosima s Bugarskom, a kamoli u odnosima prema Hrvatskoj. Istodobno, hrvatske pozicije u BiH još ni izbliza nisu čvrste. Srbima je sustavnim radom uspjelo uvjeriti Europu da je BiH srpska, a u tome su im pomogli i neki Hrvati: „...i hrvatski historičar, koji vrijedi kao osobiti hrvatski patriota Vjekoslav Klaić[,] Bosnu [je] proglasio srpskom naseobinom [i] državnom tvorevinom“.⁶⁵³¹ Pilar je siguran u konačni uspjeh: „Jer neima dvojbe u dogledno doba mi ćemo moći ostvariti našu državnu samostalnost. Ali ako ju ostvarimo na način, da ju nebudemo mogli održati, onda to znači konačni slom Hrvatske. To smatram da mora biti aksiom Hrvatske Politike.“⁶⁵³²

Dok su hrvatski izgledi dugoročno dobri, kratkoročno stvari stoje drugačije, nastavlja Pilar, a Hrvati uglavnom previđaju „da je momentano taktička situacija za njih vrlo nepovoljna“, pa i dalje dopuštaju da ih ista zmija dva puta ujede iz iste rupe. Ta zmija je „linija Srpskohrvatske Koalicije“: ona je značila ulazak u jugoslavensku državu, i „samo će najnedotupavniji optimizam vjerovati, da povratak na ovu liniju, koju reprezentira S.D.S. Kluba [Seljačko-demokratska koalicija] može značiti izlazak iz ove države.“⁶⁵³³ Ta je koalicija s Pribićevićevom strankom danas ipak taktička nužda za Hrvate, ali se nikad ne smije smetnuti s uma da je ona i čimbenik njihove slabosti. Pokazujući da nema nikakvih iluzija ni o Radiću niti o njegovim nasljednicima, Pilar otvoreno i precizno kaže kako utemeljenje SDK smatra povratkom na „liniju Srpskohrvatske Koalicije“, te je svjestan da je prividni Pribićevićev zaokret samo taktika upravljena na očuvanje jugoslavenske države: Pribićević je tvorac ove države i „tek posve politički nezreo čovjek može očekivati, da će Pribac Hrvatima ikada pomoći, da izadju iz ove države, koja je bila životni ideal njegov“.⁶⁵³⁴

Kad Srbima ponovno zatreba drugačija Pribićevićeva politika, lako će se obnoviti njegova suradnja s Beogradom, uvjeren je Pilar. No, usprkos tome, sve što Hrvati danas objektivno mogu postići, to je autonomija, a i ona „u prilično skromnom opsegu.“ Posegnuti sada za većim ciljem posve je neozbiljno. Jer, pored unutarnjih, protiv toga govore i vanjskopolitičke okolnosti. Hrvati su prije deset godina uvjerali svjetsku javnost da hoće zajednicu sa Srbima, pa ih se sada

⁶⁵³⁰ Isto, 104.-105. Zanimljivo je usporediti ova Pilarova razmatranja sa situacijom nakon Drugoga svjetskog rata: gubitkom BiH, u obnovljenoj je Jugoslaviji hrvatska federativna jedinica doista izgubila i „veći dio Srijema i Boku Kotorsku, zajedno i sa najjužnijom Dalmacijom“. (T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 44.)

⁶⁵³¹ Isto, 105.-106.

⁶⁵³² Isto, 106.

⁶⁵³³ Isto.

⁶⁵³⁴ Isto, 106.-107.

doživljava neozbiljnima kad traže izlazak iz te zajednice. Čitav državni aparat, čak i o hrvatskome trošku, podupire uvjerenje svijeta u tu hrvatsku neozbiljnost, a svijet ne želi dirati u područje na kojem se je zbio događaj što je označio početak svjetskog rata, sarajevski atentat. Svako diranje u granice Kraljevine SHS naići će na protivljenje Londona, Pariza i Washingtona, a to je protivljenje toliko snažno da mu se čak „bezuslovno mora pokoriti Mussolini, koji za sobom ima velevlast Italiju“, i koji je poduzeo brojne diplomatske pripreme da na štetu hrvatskih zemalja proširi svoju državu. Upravo radi toga ne treba Mussoliniju dati povoda da dobije izgovor za postavljanje talijanskih zahtjeva: „Svako pokretanje naše rastave od stola i postelje sa Srbima znači u tom času na nas u najboljem slučaju primjenu londonskoga pak[ta], a kraj malo samo ne povoljnije [nepovoljnije] situacije još i gore, najme gubitak čitave Dalmacije“.⁶⁵³⁵

Zato treba – zaključuje Pilar – postupati strpljivo i racionalno: „...Mi Hrvati moramo razumjeti, da svoj veliki obračun sa Srbima moramo ostaviti za onaj čas, kad Italija bude paralizirana. To će biti pako samo onda, kada padne fašistički režim ili pako, kada Italija dodje u otvoreni konflikt sa kojom drugom velevlasti. To pako nije isključeno, jer je Italija svojom nemirnom i agresivnom[,] upravo brigantskom polit[ik]om svom svijetu dojadila, pak mora s vremenom izazvati istu reakciju, koju je nekada izazivala Vilhe[I]movska Njemačka“.⁶⁵³⁶ Promišljenom politikom, nastavlja Pilar, treba „pustiti Srbima diplomatski odijum, da oni hoće razlaz, dotično amputaciju“.⁶⁵³⁷ Za to se hoće „potpuna stega“, a u današnjem se trenutku Hrvati moraju vratiti maksimi bana Mažuranića: „Kad je čovjek u paklu, mora tražiti mjesto gdje je najmanje vruće“. To u konkretnoj situaciji znači borbu za autonomiju i za što veći utjecaj na državnu, osobito na vanjsku politiku. Na taj će se način omogućiti zaštita „naših sunarodnjaka od progona, koji su na dnevnom redu i koji neće prestati“. Istodobno treba poduzeti uzornu organizaciju na gospodarskome i prosvjetnom polju, što će dovesti do jačanja Hrvata, unatoč svim smetnjama koje će režim činiti. U svakom slučaju treba izbjeći „prenagljene i neoprezne postupke“. Takvi postupci ne samo da ne će ispraviti pogriješke „koje su 1914-1920. [sic!] počinili“ Hrvati, nego mogu dovesti do toga da će se „moći njihova tragika zbiti u formulu: Hrvati su ludo išli u Državu S. H. S. a još ludje su išli iz nje. A ova tragika može postati tragedijom Hrvata.“⁶⁵³⁸

Ne može se sa sigurnošću kazati, na što je Pilar mislio kad je razdoblje upornih hrvatskih pogriješaka s 1918. pomaknuo na 1920. godinu: na Rapallski ugovor ili na Radićevu skupštinsku apstinenciju. No, sve misli koje je izrekao u političkim dokumentima sastavljenima 1928. godine zapravo su varijacija teza i uvjerenja koje je *mutatis mutandis* izložio u više navrata u svojim ranijim geopolitičkim razmatranjima u doba Austro-Ugarske Monarhije i nakon njega. To je,

⁶⁵³⁵ Isto, 107.-108. Kao što je poznato, Italiji je u travnju 1941. pošlo za rukom okupirati hrvatska područja obećana joj Londonskim paktom (1915.), pa i više od toga. Međutim, Rimskim ugovorima iz svibnja 1941. ona se je faktično odrekla velikog dijela područja obećanih joj 1915., ali je i takav teritorijalni gubitak sudbonosno odredio vojnopolitički razvitak Nezavisne Države Hrvatske i doveo do dubokih i dugoročnih rascjepa u hrvatskome nacionalnom biću. (T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 45.)

⁶⁵³⁶ „Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S. H. S.“, 108.

⁶⁵³⁷ Isto.

⁶⁵³⁸ Isto, 109.

dakle, bio izraz njegove dosljedne političke misli koja se je samo iz taktičkih razloga prilagođavala unutarnjopolitičkim i vanjskopolitičkim okolnostima.⁶⁵³⁹ Tako će biti i kasnije, u drastično promijenjenim prilikama nakon proglašenja šestosiječanjske diktature.

7.3. U doba šestosiječanjske diktature

„Politička obrana i otpor H.[rvatskoga] N.[aroda] ima se po shvaćanju pisca organizovati kao samoobrana. U političkom smislu ima to da znači, da se imade provesti po principu, da H. N. stoji sam u svijetu, te da ima svoju obranu provesti kao samoobranu po onoj narodnoj: 'uzdaj se u se i u svoje kljuse'. U političkom smislu ima to da kaže, da H. N. imade napustiti politiku političkih faktora, kao što ju je H. N. kroz zadnjih 850 godina tri puta pokušao, god. 1102 pakt s Magjarima, godine 1527. s Austrijancima a g. 1918. znamo s kime. Svaki od tih paktova doveo je a po mnjenju pisca i morao dovesti do gorkoga razočaranja. Narodu, koji iz tri gorka iskustva ne zna ništa naučiti, u opće se ne može pomoći.“

Ivo Pilar (iza 1930.)

Zahvaljujući potpori zapadnoeuropskih demokracija, u vladajućim je jugoslavenskim krugovima u posljednjim mjesecima 1928. godine počela sazrijevati ideja o uvođenju kraljeve osobne diktature. Tomu su donekle naruku išli i raniji istupi oporbenih političara, upravljani protiv jugoslavenskoga parlamentarizma, u kojima je prednjačio upravo Stjepan Radić. On je i u audijenciji kod kralja 19. veljače 1928. ocijenio kako nema parlamentarne osobe koja bi mogla okupiti parlamentarne snage i formirati koncentracijsku vladu, pa je potrebno naći rješenje, koje će biti „apsolutno i ne samo formalno izvan stranaka.“⁶⁵⁴⁰

Kasnije je, dakako, bilo različitog tumačenja tih i sličnih Radićevih riječi (kao i onih Mačekovih iz prosinca 1928., da je potrebna jedna izvanparlamentarna vlada), ali nema nikakve sumnje da su one pogodovala autoritarnoj naravi jugoslavenskoga monarha. On je u jesen krenuo na put u inozemstvo, da bi tamo dobio suglasnost za izvanparlamentarno rješenje. Taj put se je u Hrvatskoj tumačio različito, a mnogi su vjerovali da se njime pokušavaju stvoriti pretpostavke kompromisa. No, ipak će uslijediti pokušaj da se vodećim britanskim i francuskim krugovima

⁶⁵³⁹ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 45.

⁶⁵⁴⁰ Taj prijedlog stvaranja „generalske vlade“ u Skupštini je branio S. Pribičević, dok ga je A. Pavelić nazvao „sramotom za hrvatski narod“, iako se je i sam složio s time, da je stanje tako loše da u Hrvatskoj sve snažnije postaje uvjerenje kako bi i sam vrug bio bolji. (B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 251.-252.)

stvari prikažu iz hrvatskoga kuta: kao predstavnik Hrvatskoga bloka i nedvojbeno u suglasnosti s vodstvom Hrvatske seljačke stranke, 21. listopada 1928. na dvomjesečnu europsku turneju krenuo je Ante Trumbić, hrvatski političar koji je imao nesumnjivo najrazgranatije političke veze u inozemstvu, još iz doba Jugoslavenskog odbora i pariške Mirovne konferencije.

Ta njegova diplomatska misija je u Pribićevićevoj Samostalnoj demokratskoj stranci, čvrstome koalicijom partneru HSS-a, izazvala uznemirenost i otvoreno negodovanje, tim više što je Trumbić svoja izvješća slao Paveliću, da bi ovaj o njima mogao izvijestiti i Mačeka.⁶⁵⁴¹ Na taj se je način onemogućavalo da ona dođu Pribićeviću u ruke. Na svom je putovanju Trumbić razgovarao i s vodećim austrijskim političarima (a u Beču se je susreo i s hrvatskim emigrantima Sarkotićem, Duićem i Ivom pl. Perčevićem), ali je i u Parizu i u Londonu doživio hladan prijam: nije ga primio nitko od visokopozicioniranih državnih dužnosnika, a ni najviše rangirani od onih koji su pristali susresti se s njime, generalni tajnik francuskog ministarstva vanjskih poslova Philippe Berthelot, nije pokazao nikakvu spremnost da podupre čak ni umjerene hrvatske zahtjeve. Iako su i francuski i britanski sugovornici priznavali Trumbiću da su hrvatski prigovori načelno opravdani, u obje zapadnoeuropske prijestolnice se je sve svelo na njegove kontakte sa starim znancima koji su većinom bili izvan državne službe. On je ipak doznao kako je Aleksandar u Parizu smirivao svoje domaćine hvaleći se da su Hrvati bezopasni, jer su – pacifisti. A kad je pokušao navesti svoje stare češke i slovačke prijatelje da izvrše pritisak na Beograd, Trumbić je zamoljen da u Prag uopće ne dolazi, pa se je, jedva skrivajući razočaranje, na Badnji dan 1928. godine vratio u Zagreb.⁶⁵⁴²

U međuvremenu su prilike u Hrvatskoj bivale sve dramatičnije. Općinski izbori u Bosni i Hercegovini provedeni koncem listopada, kao i izbori za splitsko gradsko vijeće održani sredinom studenoga 1928., pokazivali su da vladine stranke danomice gube na utjecaju, a da SDK znatno jača i u BiH.⁶⁵⁴³ Na pomolu je bio čvrst hrvatsko-muslimanski savez, a sarajevska suradnja JMO-a i HSS-a, koja se je događala unatoč tomu što je Mehmed Spaho bio članom beogradske vlade, navela je Milana Srškića na ocjenu da su i kod Hrvata i kod muslimana „prevladali frankovački elementi“.⁶⁵⁴⁴ Razvitak je morao zabrinjavati Srbe, a to zbližavanje katolika i muslimana bilo je osobito važno u svjetlu činjenice da je ne tako davno, ni godinu ranije, Radić svojim nepromišljenim izjavama bio izazvao žestoko negodovanje muslimanske

⁶⁵⁴¹ Ta Pribićevićeva uznemirenost i Trumbićeva komunikacija s Pavelićem pokazuju da je neuvjerljiva Bobanova tvrdnja da je Trumbić tu „najopsežniju akciju u inozemstvu“ poduzeo „u ime SDK“ (Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Zagreb, 1974, knj. I., 25.)

⁶⁵⁴² Opš. o Trumbićevoj misiji, s različitim interpretacijama: T. STOJKOV, *O spoljnopolitičkoj aktivnosti vođstva Seljačko-demokratske koalicije uoči šestojanuarske diktature*, 317.; Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941.*, I., 25.-27.; B. KRIZMAN, „Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature (oktobar – decembar 1928)“, *Historijski pregled*, 8/1962., 176.-202.; ISTI, *Ante Pavelić i ustaše*, 28.-43.; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, 295.-310.; J. J. SADKOVICH, *Italija i ustaše 1927.-1937.*, 79.-80.; T. JONJIĆ, „Povijesno-politički okvir postanka ustaškog pokreta“, (3), *Hrvatska obzorja. Časopis Matice hrvatske Split*, Split, 2001., br. 4, 953.-968.; M. KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 300.-306. i dr.

⁶⁵⁴³ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 420-422.

⁶⁵⁴⁴ F. TUĐMAN, „Slom vidovdanskog parlamentarnog centralizma i državno-politička kriza Kraljevine SHS“, 102.-103.

javnosti. Iako su se odvijali naizgled polagano, događaji kao da su potvrđivali Pilarovu procjenu da razvitak ide Hrvatima naruku.

Nije, međutim, bilo lako obuzdavati mlade i radikalne elemente. Pravaški omladinci, mahom okupljeni oko Saveza hrvatske pravaške republikanske omladine i Hrvatskog domobrana, postajali su sve borbeniji, a za njima su jedva zaostajali pristaše Hrvatske mladice. I u samome HSS-u jačali su radikalni, borbeni krugovi. Demonstracije protiv jugoslavenske države održane u Zagrebu 1. prosinca 1928., na tzv. Dan ujedinjenja, pokazivale su da svijest o potrebi stvaranja hrvatske države obuzima sve šire krugove. Tom prigodom su hrvatski omladinci Ivan Bernardić, Angelo Rittig i Šime Dračar na zagrebačkoj katedrali izvjesili crnu zastavu u znak žalosti. Po zagrebačkim su ulicama, pripovijedat će kasnije Vladko Maček, „bjesnjele demonstracije, kojima se pridružilo i građanstvo i radništvo. [...] Imao sam teške muke sprečavajući da se demonstracije u Zagrebu i po ostalim krajevima Hrvatske ne pretvore u otvoreni revolt.“⁶⁵⁴⁵ Pokušaj oružništva, policije i vojske da se demonstracije spriječe, svršio je uhićenjem velikog broja omladinaca i ubojstvom člana Hrvatskog sokola Stanka Petrića, a na beogradske napadaje kako je demonstracije upriličila „frankovačka omladina“, čime se je htjelo naglasiti da je baza demonstranata uskostranačka te istodobno stvoriti jaz između hrvatskih političkih snaga, Maček je 3. prosinca s prozora Sabornice na Markovu trgu izjavio okupljenoj sveučilišnoj mladeži: „Sve beogradske novine napisale su da je ono, što se dogodilo 1. prosinca učinila frankovačka i komunistička rulja. (Nije istina! Lažu! Živjeli Frankovci!), a ja velim, da je učinio sav hrvatski narod, a izvela je to njegova vjerna omladina. Živjela svijesna Hrvatska Omladina.“⁶⁵⁴⁶

Vodstvo HSS-a je 3. prosinca 1928. objavilo priopćenje u kojem se vlasti optužuju za sudjelovanje u skupštinskome atentatu,⁶⁵⁴⁷ a na teror režima hrvatska je mladež istoga dana odgovorila rezolucijom kojom najenergičnije prosvjeduje protiv divljačkih i krvavih postupaka velikosrpskog režima te se solidarizira s vješanjem crnih zastava na zagrebačkoj prvostolnici i izjavljuje da je taj čin izveden po njezinoj volji i nalogu. Ne budu li uhićene kolege puštene u roku od 24 sata, hrvatska će sveučilišna mladež proglasiti opći štrajk Sveučilišta. Rezolucija završava rečenicom: „Hrvatska sveučilišna omladina klanja se prolivenoj krvi, te joj obećaje, da će nastaviti borbu i pod cijenu života.“⁶⁵⁴⁸ Budući da režim nije udovoljio zahtjevima sveučilištaraca nego je čak odbio dopustiti da se zatočenicima odnese hrana, 4. prosinca je proglašen štrajk na Sveučilištu, a Savez hrvatskih sveučilišnih klubova je izjavio da je „Hrvatska Sveučilišna omladina vjerna svojim tradicijama ustala [...] u ovo teško vrijeme u obranu cijelog

⁶⁵⁴⁵ V. MAČEK, *Memoari*, 80.-81.

⁶⁵⁴⁶ „Krvave demonstracije u Zagrebu“, *Politika*, 25/1928., br. 7397, 2. XII. 1928., 4.-5; „G. Dr. Maček i G. Sv. Pribičević o zagrebačkim demonstracijama“, *Politika*, br. 7399, 4. XII. 1928., 2. (srp. ćir.); B. JELIĆ, *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića*, 27.

⁶⁵⁴⁷ „Saopštenje vodstva HSS“, *Politika*, 25/1928., br. 7399, 4. XII. 1928., 4. (srp. ćir.)

⁶⁵⁴⁸ „Rezolucija studenata“, *Politika*, 25/1928., br. 7399, 4. XII. 1928., 3. (srp. ćir.); B. JELIĆ, *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića*, 620.

hrvatskog naroda spremna, da otvorenu borbu ponuđenu od Beograda prihvati i ne popusti tako dugo, dok hrvatski narod ne dobije svoju potpunu slobodu i samostalnost.⁶⁵⁴⁹

Iako je zagrebački veliki župan Petar Zrelec za područje „zagrebačke oblasti“ proglasio primjenu Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi,⁶⁵⁵⁰ bio je smijenjen, a njegova smjena i instaliranje Vojina Maksimovića upućivali su na uvođenje vojne diktature i na nastavak istoga protuhrvatskog kursa. Režim se je osjećao dovoljno snažnim da može poduzeti i brutalne korake, makar je britansko poslanstvo ocjenjivalo da su demonstracije, u kojima su „ranjena dva pripadnika policijskih snaga i poginula tri prolaznika“, pridonijele smanjenju kraljeva ugleda.⁶⁵⁵¹ No, odluka je bila već donesena, a politički je igrokaz imao služiti tek smirivanju duhova. Kralj Aleksandar je, doduše, uoči proglašenja diktature primio većinu vodećih političkih osoba, među njima i Mačeka, ali su ti razgovori bili samo manevarski potez kojim se je htjelo spriječiti složne negativne reakcije javnosti. Na koncu je kralj 6. siječnja 1929. ukinuo ustav i proglasio diktaturu.

Većina političkih aktera u prvi mah nije shvatila dalekosežnost tog koraka niti njegovo pravo značenje. Iako je u Aleksandrovu proglašenju stajalo da smisao raspuštanja Narodne skupštine, ukidanja ustava i uvođenje diktature nije reforma u smjeru hrvatskih zahtjeva, nego čuvanje narodnog i državnog jedinstva pod svaku cijenu, Maček je taj kraljev potez dočekao s olakšanjem, vjerujući, baš kao i mnogi njegovi vodeći pristaše – za razliku od većine političara iz drugih hrvatskih stranaka – da je pravedan dogovor s Krunom moguć i da je diktatura privremeno i prijelazno stanje stvoreno baš radi nadilaženja dosadašnjih prijevora.⁶⁵⁵² Dok je sa srpske strane, unatoč stanovitim izrazima nezadovoljstva zbog ukidanja skupštinskog života i novog ograničenja političkih i građanskih prava, ipak u pogledu rješavanja nacionalnog pitanja postojala skoro plebiscitarna suglasnost s Aleksandrovim korakom, Mačekova je izjava potpore diktaturi zbunila dio hrvatske javnosti.

A diktatorska vlada generala Petra Živkovića odmah je zavela brutalan režim. Istodobno s uvođenjem diktature, objavljeni su i Zakon o Kraljevskoj vlasti i Vrhovnoj državnoj upravi, novi Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, te su donesene izmjene četiri godine staroga Zakona o štampi. Svako ugrožavanje javnog mira ili državnog poretka, pismena ili usmena propaganda kojom se poziva na promjenu političkog ili društvenog uređenja nasiljem ili terorizmom, udruživanje u tu svrhu itd. kažnjavaju se smrću ili robijom do 20 godina. Zabranjuju se i raspuštaju sve strane i udruženja koja propagiraju promjenu poretka, a javni se skupovi bez

⁶⁵⁴⁹ „Objavljen je štrajk studenata u Zagrebu“, *Politika*, 25/1928., br. 7400, 5. XII. 1928., 3. (srp. ćir.); B. JELIĆ, *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića*, 622.

⁶⁵⁵⁰ „Zakon o zaštiti države u zagrebačkoj oblasti“, *Politika*, 25/1928., br. 7401, 6. XII. 1928., 4. (srp. ćir.)

⁶⁵⁵¹ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I., 533.; „Vođe S.D.K. o naimenovanju g. Maksimovića“, *Politika*, 25/1928., br. 7402, 7. XII. 1928., 2. (srp. ćir.)

⁶⁵⁵² Po političkoj je kratkovidnosti već legendarna Mačekova izjava kojom je popratio šestosiječanjski akt: „Kako vidite, lajbek je raskopčan. Vidovdanski ustav, koji je preko 7 godina tištio hrvatski narod, srušen je. Srušen je ne samo u svijesti naroda nego i faktično rješenjem Nj. Vel. Kralja. Posve sam siguran u slogu i zrelost, a prema tome i jakost hrvatskog naroda te s obzirom na veliku mudrost Nj. Vel. Kralja, da će nam uspjeti, da ostvarimo ideal hrvatskog naroda: da Hrvat bude gospodar u svome domu, u svojoj slobodnoj Hrvatskoj.“ (R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 427.; Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941.*, I., 44.)

prethodnog dopuštenja vlasti zabranjuju.⁶⁵⁵³ Obustavljeno je djelovanje političkih stranaka,⁶⁵⁵⁴ a diktatorski je režim 3. listopada 1929. donio i Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, kojim je nova država nazvana Jugoslavijom i podijeljena u devet banovina, a ove u kotare („srezove“). Iako je podjela na banovine sobom donosila stanovit stupanj dekoncentracije vlasti, činjenica da je upravno-politička podjela na banovine s precizno označenim granicama kasnije unesena i u Oktroiirani ustav iz 1931. (kao članak 83.) već po svojoj neuobičajenosti je upućivala na to da se toj upravnoj podjeli hoće dati na važnosti i zajamčiti njezinu stabilnost, budući da je sada promjena granica banovina postala mogućom samo u procesu revizije ustava.⁶⁵⁵⁵

Time se je nedvojbeno htjelo zatrti nacionalno-historijske individualitete, a diktatorski se je režim najoštrije okomio na hrvatske i makedonske nacionaliste te na komuniste. Nešto je blaži, ali ipak grub bio postupak prema poznatim oporbenim građanskim političarima.⁶⁵⁵⁶ „U Jugoslaviji pod kraljevom diktaturom“ – pisat će uskoro S. Pribićević – „ne može se ništa napisati, nijedna crta, nijedna riječ, čak ni protiv najnižeg državnog organa, pa počinio on i najveću zlouporabu vlasti, a da ne govorimo o kritici - ma koliko god ona umjerena i nevina bila – oblika vladavine (diktatorski režim) ili njegove politike. Zapadna demokracija nema pojma što je režim u Jugoslaviji. U toj zemlji mogu opstojati samo listovi koji slave režim. Ako kojim slučajem neki list nekoliko dana propusti pisati pohvalno o režimu, zabranjuje se odmah bez ikakva obzira. [...] Sa svakog skupa ili sjednice bilo kojeg udruženja, nacionalnog, humanitarnog, kulturnog, gospodarskog, sa svakog stručnog skupa, obvezatno je slati brzojave lojalnosti kralju. Odvjetnika i bivšeg zastupnika dr. [Milovana] Žanića osudio je specijalni Sud za zaštitu države na šest mjeseci zatvora zato što je na sjednici Odvjetničke komore u Zagrebu predložio da se u brzojavu namijenjenom kralju doda dopuna u kojoj se traži vraćanje političkih i građanskih sloboda. [...] Da bi diktaturu osigurao protiv najmanjeg vjetra, kralj je u početku izdao dekret o deportaciji i interniranju građana. [...] Aleksandar je odmah naredbom ukinuo nezavisnost sudova i uveo poseban sud za zaštitu države, koji sudi bez priziva. Odvjetnici optuženih ne mogu, ni tijekom istrage ni tijekom sama suđenja, nasamo komunicirati sa svojim branjenicima...“⁶⁵⁵⁷

Kako bi otežala kontakte s inozemstvom i izbjegla „štetne utjecaje“, diktatorska vlada je u lipnju 1929. donijela uredbu kojom se jugoslavenskim državljanima zabranjuje školovanje u inozemstvu bez posebnog odobrenja ministarstva prosvjete, kao i izdavanje vize za povratak onima koji su došli u Jugoslaviju tijekom ljetnih praznika, a htjeli bi se radi školovanja vratiti u inozemstvo.⁶⁵⁵⁸ Držeći da se zatvorskim kaznama i prijetnjama smrću istina o diktatorskom

⁶⁵⁵³ Opš. R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 428.-432.

⁶⁵⁵⁴ Kao ustupak, režim je ostavio mogućnost da političke stranke zadrže svoje predstavnike u nižim predstavničkim tijelima, s tim da se daju imenovati, budući da su ta tijela postala imenovana, a ne izabrana. (R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 436.-437.; Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941.*, I., 46.-47.)

⁶⁵⁵⁵ Lj. BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd, 1964., 14.

⁶⁵⁵⁶ O pojedinačnim slučajevima progona i terora, usp. F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, II., 40.-50. i d.

⁶⁵⁵⁷ S. PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, 102.-103.

⁶⁵⁵⁸ Vojo RAJČEVIĆ, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj*, sv. II., Zagreb, 1979., 13.

režimu može sačuvati unutar granica države, režim se nije ustezao posegnuti ni za suđenjem stranim novinarima i publicistima.⁶⁵⁵⁹ Zato je *The Manchester Guardian* 20. rujna 1929. o Jugoslaviji pisao: „Cijela je zemlja podvrgnuta ratnom stanju. Jugoslavija se može smatrati grobljem. U javnom mišljenju ne može biti formulirana nikakva kritika ni postavljeno nijedno pitanje. Vlast soldateske je apsolutna. Zatvori su prepuni. Posljednji tjedan mjeseca srpnja pustili su na slobodu kradljivce da bi na njihova mjesta utamničili političke okrivljenike. Zemlja je raj policista, uhoda, njuškala i klevetnika. U zatvorima priznanja se iznuđuju neljudskim mučenjima. To je diktatura sablje i revolvera. Ona pritiskuje zemlju poput olovnog ogrtača.“⁶⁵⁶⁰

Iako je svijest o tome, dakle, bila sveprisutna u Europi, Jugoslavija je i dalje uživala potporu uslijed koje se nije trebala osjećati zabrinutom. Pravaški prvaci Pavelić i Perčec, koji su se kao organizatori buduće ustaške organizacije već krajem 1928. odnosno u siječnju 1929. sklonili u emigraciju, poduzeli su tijekom 1929. nekoliko političko-propagandnih akcija, kao što je predaja predstavki Društvu naroda i tiskanje propagandnih knjiga, brošura i novina, a čak su izveli i priličan broj diverzija i sabotaza te su s bugarskim nacionalistima u Sofiji 20. travnja 1929. potpisali Sofijsku deklaraciju (i za to bili osuđeni na smrt!), ali ništa od toga nije ozbiljno ugrozilo Jugoslaviju. Ni Mačekovi suradnici Juraj Krnjević i August Košutić, koji su u emigraciju otišli sredinom 1929., nisu se mogli pohvaliti bitno većim uspjesima. Njihove političke akcije upravljene prema Društvu naroda i Krnjevićevo pokretanje biltena, pa ni Košutićevi dodiri sa samim vrhovima talijanskoga fašističkog režima, nisu bitno ugrozili jugoslavenski režim.

Iako su bunt hrvatske mladeži, baš kao i njezine brojne oružane akcije i atentati na režimske pouzdanike bili shvatljivi, očevitna potpora europskih velesila diktatorskom režimu u Beogradu bila je okolnost koju je svaki hladniji i racionalniji promatrač morao primijetiti: međunarodne su prilike bile takve da je čak i zahtjev za povratkom na parlamentarni režim i za reformu jugoslavenskoga političkog sustava u Europi nailazio na gluhe uši. Rijetki su bili pojedinci koji su javno priznavali da je politička praksa u Jugoslaviji nespojiva s demokratskim standardima, a taj zid šutnje vrlo rječito je govorio o tome koliko je opstanak jugoslavenske države u interesu europskih velesila.

Tijekom razdoblja otvorene diktature Ivo Pilar nije bio pasivan. Sudjelovao je u radu vodećih tijela strukovne odvjetničke udruge, u Sociološkome društvu, a i u društvenome životu uopće.⁶⁵⁶¹ Koncem svibnja 1929. prestao je biti predsjednikom zagrebačkoga Vegetarskog društva, ali je još neko vrijeme ostao i formalno u vodstvu te udruge. Nekoliko mjeseci kasnije, 1. listopada 1929. izabran je u upravni odbor zagrebačke sekcije Udruženja za promicanje ciljeva

⁶⁵⁵⁹ Tako je poznati francuski novinar Henri Pozzi zbog knjige *Rat se vraća...* (*La guerre revient...*, Paris, 1933.), u kojoj je prilično nepristrano prikazao prilike u diktatorskoj Jugoslaviji, u odsutnosti osuđen na dvadeset godina teškog zatvora, a *Bela ruka*, velikosrpska podzemna organizacija, koja je stajala pod presudnim utjecajem vojske, osudila ga je, prema njegovim riječima, na smrt. (H. POZZI, *Black Hand Over Europe*, Zagreb, 1994., XIII.)

⁶⁵⁶⁰ Mirko GRMEK - Marc GJIDARA - Neven ŠIMAC, *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Zagreb, 1993., 95.

⁶⁵⁶¹ Bio je, primjerice, 8. travnja 1929. sudionik na svečanom banketu u čast 30. obljetnice redovničkog života i književnog rada fra Julijana Jelenića. (V. MIHALJEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci“, 91.)

Društva naroda kojemu je predsjednikom postao ministar Želimir Mažuranić, a dopredsjednicima veleindustrijalac Samuel D. Aleksander i odvjetnik Radivoj Walter, njegov nekadašnji branitelj.⁶⁵⁶² S ministrom Mažuranićem je Pilar očito bio u dobrim odnosima, što vjerojatno valja pripisati brojnim poslovnim i obiteljskim vezama: skupa s Milivojem Crnadkom i Pilarovim prijateljem Otom Frangešom Mažuranić je bio u vodstvu Trgovačko-obrtničke komore, a i Crnadkovi i Pilarovi su desetljećima ljetovali u Hrvatskome primorju, jednako kao i Mažuranići koji otamo potječu.⁶⁵⁶³ Mažuranić će mu sredinom 1933. dostaviti i svoj senatski govor o agrarnoj reformi, na kojemu će se Pilar zahvaliti, dodajući da se u svemu slaže s njegovim gledištima.⁶⁵⁶⁴

U Udruženju za promicanje ciljeva Društva naroda bio je veliki broj poznatih javnih radnika (B. Adžija, J. Andrassy, A. Bazala, Z. Dukat, M. Ivšić, N. Katičić, W. Lunaček, G. Manojlović, J. Poduje, V. Ružić, M. Vukmir i dr.), pa je Pilaru svakako odgovaralo kretati se u tom okruženju. Naizgled je to moglo slati i drugačije poruke, poput one da je i on pristaša postojećeg stanja u Jugoslaviji i postojećih odnosa u Europi. Nijedno od toga nije bilo točno, ali je Pilaru pružalo veći osjećaj sigurnosti i omogućavalo mu javno djelovanje te olakšavalo bavljenje odvjetničkom djelatnošću. U drugoj polovici 1929. u *Novoj Evropi* mu je objavljen već spomenuti tekst o Grguru Ninskome, a u doba diktature objelodanio je i nekoliko tekstova koji su se bavili praktičnim problemima pravne, napose odvjetničke struke te položajem kućevlasnika. Kao što je spomenuto, 1930. je sudjelovao i na zasjedanju VIII. internacionalnoga kongresa kućevlasnika koji je održan u Barceloni. To je predstavljalo znatnu afirmaciju, a Pilar je i boravak u Barceloni, kao što smo vidjeli, iskoristio za studiranje političkih odnosa u Španjolskoj i za uspostavljanje nekih, zasad nedovoljno poznatih veza s nekim katalonskim krugovima, budući da ga je zanimalo pruža li španjolsko odnosno katalonsko iskustvo potvrdu da se valjanim ustavnopravnim rješenjem može razriješiti državna kriza, kao što se je tvrdilo u literaturi.

Već u prosincu 1929. Pilar je održao iznimno zanimljivo predavanje o krizi suvremene državnosti,⁶⁵⁶⁵ koje je jasno pokazivalo evoluciju u njegovim sociološkim pogledima. Tu evoluciju, koja je u znatnoj mjeri bila uvjetovana i njegovim političkim koncepcijama odnosno dvama međusobno povezanim čimbenicima: svjetskom gospodarskom kriza i shvaćanjem da rješenje hrvatskog pitanja valja povjeriti (tada formalno također zabranjenoj) Hrvatskoj seljačkoj stranci, potvrdila su i njegova predavanja održana u proljeće 1930. godine – 27. ožujka i 14.

⁶⁵⁶² HR-DAZG-79, Odvjetnička pisarnica dr. Želimira Mažuranića, kut 142.

⁶⁵⁶³ U Mažuranićevoj je ostavštini (kut 145.) sačuvana njegova intervencija od 6. III. 1929. za šurjaka Franju Weinerta, vijećnika Sudbenog stola u Zagrebu, oženjenog Pilarovom polusestrom Slavom. Njegov brat Otmar Weinert bio je sudac odnosno savjetnik Vrhovnog suda u Sarajevu. Zanimljivo je da je kopiju pisma poslao i Milanu Srškiću.

⁶⁵⁶⁴ HR-DAZG-79, Odvjetnička pisarnica dr. Želimira Mažuranića, kut. 142 – Pilar Ž. Mažuraniću 3. VII. 1933.

⁶⁵⁶⁵ I. PILAR, „Krizu savremene državnosti. Predavanje održano 12. prosinca 1929. u 'Socijološkom društvu u Zagrebu'“, *Obzor*, 71/1930., br. 25 (1. II. 1930., 5.), br. 26 (2. II. 1930., 5.), br. 27 (3. II. 1930., 5.), br. 28 (4. II. 1930., 5.), br. 29 (5. II. 1930., 5.) i br. 30 (6. II. 1930., 5.)

travnja – kad je izlagao o novim smjerovima socijalne misli.⁶⁵⁶⁶ Svjetska je gospodarska kriza, prema Pilarovu shvaćanju, zorno pokazivala da se kapitalizam kao sustav nalazi u dubokim teškoćama, pa će on, kao što ćemo vidjeti, svega nekoliko mjeseci kasnije, 6. prosinca 1930. u Sociološkome društvu održati predavanje o svjetskoj ekonomskoj krizi,⁶⁵⁶⁷ 28. listopada i 29. studenoga iduće godine izlagat će o „krizi kapitalizma kao spoznajnome i socijalno-političkom problemu“,⁶⁵⁶⁸ a njegovo predavanje od 6. prosinca 1931. nosit će naslov „Socijalni čimbenici savremene socijalne krize“.⁶⁵⁶⁹ U *Obzoru* je tih mjeseci pisao o vanjskim i unutarnjim uzrocima krize bankarstva,⁶⁵⁷⁰ a kao predsjednik Sociološkog društva potaknuo je anketu o uzrocima krize bankarskog sustava te je u njoj i sudjelovao.⁶⁵⁷¹ Tom pitanju će posvetiti i niz vrijednih stranica u knjizi *Immer wieder Serbien* (1933.). Bio je također nazočan i na brojnim društvenima događanjima, pa novine bilježe da je, primjerice, bio gost Francuskog instituta i novoga francuskoga konzula u Zagrebu Rogera Garreauxa na proslavi obljetnice Francuske građanske revolucije 14. srpnja 1933. u Zagrebu.⁶⁵⁷²

Iz njegovih istupanja i priloga nastalih u povodu svjetske gospodarske krize jasno proizlazi da je Pilaru bilo posve jasno kako se vrlo lako može dogoditi da postojeću društvenu krizu i gospodarske teškoće iskoriste totalitarne ideologije i pokreti europske krajnje ljevice i krajnje desnice koji prijete uništenjem europskoga načina života. Marksistički kolektivizam u svome boljševičkom ozbiljenju već je čitavu svijetu bio pokazao da donosi samo neslobodu, teror i opću društvenu bijedu, a talijanski fašizam, makar su do tada (pa i još zadugo kasnije) njegove uspjehe priznavali i hvalili mnogi utjecajni intelektualni i politički krugovi iz zapadnoga svijeta,⁶⁵⁷³ Pilaru je bio neprihvatljiv koliko zbog talijanskoga imperijalizma koji je bio njegova bitna sastavnica, toliko i zbog njegova protudemokratizma. To je bio razlog da se je on posebno pozabavio Georgesom Sorelom kojega je u svome predavanju održanom 27. veljače 1930. u Sociološkome društvu, a malo kasnije objavljenom u *Mjesečniku, glasilu Pravničkoga društva* u Zagrebu, nazvao „duhovnim ocem fašizma i boljševizma“.⁶⁵⁷⁴

⁶⁵⁶⁶ I. PILAR, „Smjerovi socijalne misli u svjetskoj politici. Predavanje 14. travnja 1930. u Pučkom sveučilištu“, *Obzor*, 71/1930., br. 143 (25. VI. 1930., 5.), br. 155 (9. VII. 1930., 5.), br. 157 (11. VII. 1930., 5.), br. 158 (12. VII. 1930., 5.), br. 159 (14. VII. 1930., 5.), br. 160 (15. VII. 1930., 5.) i br. 161 (16. VII. 1930., 5.).

⁶⁵⁶⁷ Predavanje „Socijalni uzroci suvremene ekonomske krize“ u Pučkome sveučilištu u Zagrebu 6. XII. 1930. pratilo je 119 slušatelja. (*Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907-1912-1932.*, 58.)

⁶⁵⁶⁸ Pilarovo predavanje pod naslovom „Kriza kapitalizma i mogućnost njezina rješenja“ 28. X. 1931. pratila su čak 402, a drugi dio (29. XI.) 111 slušatelja. (*Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907-1912-1932.*, 61.)

⁶⁵⁶⁹ I. PILAR, „Socijalni čimbenici savremene socijalne krize. Predavanje održano 6. XII. u Sociološkom društvu u Zagrebu“, *Obzor*, 72/1931., br. 35 (11. II. 1931., 5.), br. 36 (12. II. 1931., 5.), br. 37 (13. II. 1931., 5.), br. 39 (16. II. 1931., 5.), br. 41 (18. II. 1931., 5.), br. 42 (19. II. 1931., 5.), br. 43 (20. II. 1931., 5.), br. 44 (21. II. 1931., 5.)

⁶⁵⁷⁰ I. PILAR, „Kriza našega bankarstva i njezini vanjski uzroci“, *Obzor*, 72/1931., br. 271, 23. XI. 1931., 4.; ISTI, „Kriza našega bankarstva i njezini nutarnji uzroci“, *Obzor*, 72/1931., br. 295, Božić 1931., 9.

⁶⁵⁷¹ „Predlozi za sanaciju našeg novčarstva. Anketa Sociološkog društva o krizi našeg novčarstva“, *Novosti*, 27/1933., br. 79, 20. III. 1933., 6.; „Anketa o krizi novčarstva. Za saziv konferencije privrednika“, *Novosti*, br. 83, 24. III. 1933., 6.

⁶⁵⁷² „Zagreb slavi francuski blagdan“, *Novosti*, 27/1933., br. 192, 15. VII. 1933., 7.

⁶⁵⁷³ Osnovne obavijesti o tom problemu v. u: Alaster [Alastair] HAMILTON, *Fašizam i intelektualci 1919-1945.*, Beograd, 1978.

⁶⁵⁷⁴ Pilarov odnosu prema demokraciji i totalitarizmu zaslužuje posebnu raspravu.

U svjetlu tih općih kretanja u Europi i u svijetu, Pilar je već pred kraj 1928. godine, a svakako nakon proglašenja diktature došao do konačnog osvjedočenja da građanska inteligencija oko nekadašnje Hrvatske zajednice, a sada Hrvatske federalističke seljačke stranke, nema dovoljno snage da bi riješila hrvatsko pitanje, i da u tome ne će ništa bitno promijeniti ni djelomično širenje njezine društvene podloge povezivanjem s Hrvatskom strankom prava i nekim manjim grupacijama u Hrvatski blok. Potvrdu takvog shvaćanja nalazio je, nema sumnje, i u činjenici da su oba narodna zastupnika Hrvatskoga bloka, Trumbić i Pavelić, stupili u skupštinski zastupnički klub HSS-a. S jedne je strane to bila demonstracija solidarnosti, ali je s druge strane bilo i neprijeporno priznanje vlastite slabosti. Sada, nakon što je Pavelić otišao u inozemstvo i bio osuđen na smrt, politička težina Hrvatskoga bloka – kad bi on nakon uvođenja ustavnog stanja i nastavio postojati – bila bi objektivno manja nego što je bila 1927./28. godine. To je ono što je nametalo stanovite zaključke.

No, i bez spomenutoga simboličkoga čina dvojice zastupnika Hrvatskoga bloka, Pilar je došao do čvrstog uvjerenja da je glavnu riječ u hrvatskoj politici preuzeo seljački stalež. Ta se je činjenica vidjela već ranije, ali je Pilar – nema sumnje – zazirao od nepredvidljivosti i impulzivnosti svoga staroga znanca, Stjepana Radića, čije su koncepcije često puta znale odudarati od Pilarovih pogleda, a skoro uvijek su odudarale od načina na koji je Pilar mislio da treba voditi nacionalnu politiku: Radić je bio čovjek emocija i trenutnog nadahnuća, Pilar zagovornik racionalnog pristupa i studioznog promišljanja. Zato se je Pilar mogao prikloniti HSS-u tek onda kad je Radić sišao sa životne pozornice, a i tada mu se je priklonio ponajprije zato da bi pomogao da se Radićeva stranka izvede iz čvrstog zagrljaja s Pribićevićem i da Radićev brod ne otplovi u jednome od migućih smjerova koje mu je umrli vođa namijenio: u smjeru internacionalističkih agrarističkih koncepcija.

No, Pilar je bio previše inteligentan i politički iskusan da ne bi bio svjestan kako Radićeva tjelesna smrt ne znači i njegov politički nestanak – uostalom, već prije dva desetljeća je u sukobima sa Stadlerom i njegovim pristašama naučio da poodavno mrtvi Starčević ima veću snagu od većine živućih političara – pa se je čuvao radikalnoga i dosljednog obračuna s onim dijelom Radićeve političke baštine koji je smatrao promašenim i neprihvatljivim. Dobro je znao da je radićevštinu lakše reformirati i preoblikovati verbalnim podupiranjem Radićeva kulta nego pokušajem njegova rušenja. A da bi mogao prionuti uz tu novu političku taktiku – strateški se cilj ionako nikad nije mijenjao! – Pilar je morao poduzeti i zaokret u svojim svjetonazorskim odnosno filozofsko-sociološkim pogledima.

Zato on, koji je još u studenome 1924. tvrdio da Aristotelovu shemu obitelj – općina – država (*polis*) valja dopuniti na način da se postavi „prirodna i biološki fundirana“ shema koja uključuje četiri socijalna elementa (pojedinaac, obitelj, narod, država),⁶⁵⁷⁵ i koji u svome članku o „sistematizovanju sociologije“ iz druge polovice 1927. također nije spomenuo stalež kao posebnu socijalnu i sociološku kategoriju,⁶⁵⁷⁶ sada, u novim okolnostima, početkom 1930. godine, tu svoju

⁶⁵⁷⁵ I. PILAR, „Biološka počela ljudskog života“, 10.

⁶⁵⁷⁶ ISTI, „O sistematizovanju sociologije“, *Mjesečnik*, 53/1927., br. 8-9, kolovoz-rujan 1927., 345.-353.

donedavno „prirodnu i biološki fundiranu“ shemu dopunjuje novim elementom, elementom bez kojeg je bilo teško odgovoriti na izazove gospodarske krize, i bez kojeg je nemoguće na pravi način, bez internacionalističkih glavinjanja, postaviti HSS u ideološko žarište hrvatskoga političkog života – stalež. Upravo će stalež i staleška organizacija hrvatskog naroda u predstojećem razdoblju biti u fokusu Pilarovih sociološko-političkih razmatranja.⁶⁵⁷⁷

Da bi tom svom stajalištu i opravdanju uloge staleža – koji će kasnije povremeno nazivati i korporacijom, ne praveći previše jasnu razliku između ta dva pojma, pa ih povremeno miješajući i s klasom – dao znanstvenu podlogu, imala su poslužiti njegova predavanja „o novim smjerovima socijalne misli“. Njima je on htio postići dva ključna cilja: objasniti svoje shvaćanje da je upravo seljački stalež onaj koji ima biti stožer okupljanja čitava hrvatskog naroda, te istodobno otupjeti ne tako rijetka shvaćanja čak i u samome vodstvu HSS-a, da su svi ostali staleži (a napose plemstvo i „pokvarena gospoda“) zavrijedili tek da ih se odbaci u ropotarnicu povijesti. Ta modifikacija njegova osnovnoga sociološkog modela zapravo je samo prividno predstavljala intelektualni lom; u stvarnosti se je ona mogla tumačiti i kao dosljedna primjena Pilarovih spoznaja i uvjerenja o zoroastričkoj podlozi i o poljodjelačkoj naravi slavenskoga (hrvatskoga) duha, koje je on postupno izgrađivao sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća. Radilo se je jednostavno o načelu evolucije: Pilar je već ranije pisao da narodi mogu, poput pojedinaca, rasti, jačati i umirati, pa je bilo lako primijeniti isto pravilo i na socijalne skupine i sociološke kategorije, slijedom toga i na staleže.

Seljaštvo je, tumači Pilar, u hrvatski život unijelo „socijalnu misao“. U posljednjem je razdoblju, kaže on, seljaštvo preuzelo političko vodstvo hrvatskog naroda koje je ranije bilo u rukama plemstva, a potom u rukama građanstva. To je i logično, jer smo „mi jedna agrarna zemlja, pak je sasvim prirodno da u jednoj agrarnoj zemlji seljački stalež igra odlučnu i videću ulogu“ (kao da hrvatske zemlje ranije nisu bile pretežno agrarne!).⁶⁵⁷⁸ U zapadnoeuropskim je zemljama situacija drugačija. Tamo su socijalnu misao u javni život uveli radnici kao najmlađi stalež. Položaj tog staleža i uopće radničko pitanje ne valja podcjenjivati – Pilar ga nije podcjenjivao ni početkom stoljeća, kad je pokušavao organizirati hrvatske radnike u tuzlanskome bazenu, a onda se u ustavnoj anketi zalagao za to da radnici dobiju posebnu kuriju u Saboru Bosne i Hercegovine – jer će ono postupnom industrijalizacijom postajati sve akutnije, nastavlja Pilar.⁶⁵⁷⁹

Nakon što je razmjerno opširno prikazao razvitak socijalističke misli, a napose život i rad Karla Marxa, Pilar se je pozabavio onim što je smatrao ključnim elementom Marxove filozofije, materijalističkim shvaćanjem povijesti, te odgovorom koji su na to shvaćanje (koje je – priznaje on – najsnažnija i najuspješnija socijalistička doktrina!) pokušali dati država i crkva. U tom kontekstu je podsjetio i na to da je jedan od odgovora iz katoličkih redova, ideologija kršćanskog

⁶⁵⁷⁷ Da mu pojam staleža nije bio stran, jasno pokazuje ranije spomenuta Baernreitherova bilješka iz 1913. godine, prema kojoj je Pilar maštao o organizaciji naroda u smislu staleža shvaćenih na germanski način (*Stand*).

⁶⁵⁷⁸ I. PILAR, „Smjerovi socijalne misli u svjetskoj politici. Predavanje 14. travnja 1930. u Pučkom sveučilištu“, (1), *Obzor*, 71/1930., br. 155, 9. VII. 1930., 5.

⁶⁵⁷⁹ Isto.

socijalizma, bila uhvatila prilične korijene u Europi, a da se je preko Slovenske pučke stranke ona bila proširila i na slovenske zemlje. No, u Hrvatskoj ta ideologija nikad nije pravo zaživjela, ističe Pilar, pa smo svjedoci zanimljive pojave, da rijeka Sutla dijeli dva sustava s bitno različitim socijalno-političkim strukturama.⁶⁵⁸⁰

Potom je Pilar opisao položaj radničkog staleža u zapadno-europskim zemljama i različite filozofske i političke odgovore na nj, nakon čega je znatnu pozornost posvetio prilikama u boljševičkoj Rusiji, da bi zaključio kako se boljševički sustav pokazuje kao „jedan niz više manje neuspjelih pokusa“.⁶⁵⁸¹ U posljednjem dijelu svog predavanja posebno se je pozabavio fašizmom, kao pokusom u kojem se je Mussolini poslužio sorelovskim sindikalizmom da bi skršio sindikalizam i sindikalističke tendencije. Vođi talijanskoga fašizma Pilar ne poriče iznimnu političku umješnost, ali ističe da je talijanski režim osobna diktatura „bez izradjenoga idejnoga programa“. Dok je Lenjin „fanatični doktrinarac“, Mussolini je – kaže Pilar – „čovjek čina, bolje reći neke posebne vrsti antiintelektualističkog aktivizma.“⁶⁵⁸² Pilar napominje kako bi za nas proučavanje fašizma bilo osobito važno – jer on sadrži i nacionalističku odnosno imperijalističku notu te teži uspostavi novoga Rimskog carstva – ali njegovu budućnost drži vrlo neizvjesnom, jer smatra kako je on previše vezan uz Mussolinijevu osobu da bi tek tako mogao preživjeti odlazak svog vođe.⁶⁵⁸³

Sve su te sociološke rasprave bile u funkciji Pilarovih političkih projekcija i planova. No, njegov pomak prema uvjerenju da je upravo HSS ona snaga koja ima voditi prema osamostaljenju Hrvatske, nije se zadržao samo na sociološkom tumačenju uloge seljaštva kao središnjega staleža jedne pretežno poljoprivredne zemlje. Naprotiv, Pilar je odmah pokušao djelovati u tom smjeru, pa je u rujnu 1930. sastavio dokument pod naslovom *Spomenica u pitanju organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda u sadanjoj njegovoj političkoj situaciji*, koji je – kako se iz njegova sadržaja vidi – bio namijenjen vodstvu tada također zabranjenoga HSS-a, a vjerojatno mu je i dostavljen. Bilo je stanovitih kolebanja oko datacije tog dokumenta,⁶⁵⁸⁴ no u rukopisnoj verziji koja je postala dostupna kasnije, na kraju spisa vidljiv je Pilarovom rukom napisani datum: 20. IX. 1930.⁶⁵⁸⁵ Osim što se u tom spisu Pilar izrijeком priznaje članom HSS-a („naše stranke“), u sadržajnom je pogledu riječ o iznimno važnom dokumentu koji se u

⁶⁵⁸⁰ Isto.

⁶⁵⁸¹ I. PILAR, „Smjerovi socijalne misli u svjetskoj politici“, (5), *Obzor*, 71/1930., br. 160, 15. VII. 1930., 5.

⁶⁵⁸² ISTI, „Smjerovi socijalne misli u svjetskoj politici“, (6), *Obzor*, 71/1930., br. 161, 16. VII. 1930., 5.

⁶⁵⁸³ Isto.

⁶⁵⁸⁴ Nekoliko fragmenata iz te *Spomenice* prvi je objavio B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke“, 183.-184. Kako je svim drugim autorima tada bila dostupna jedino nedatirana strojopisna verzija, bilo je procjena da je taj spis zasigurno nastao nakon sredine 1930., dok bi neke formulacije iz njega mogle upućivati na to da bi ga se moglo smjestiti i u razdoblje nakon donošenja Oktroiranog ustava. (T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 50.; ISTI, „Nekoliko napomena uz Pilarovu 'Spomenicu'“, *Pilar*, 10 /2/, 123.)

⁶⁵⁸⁵ Obje su te verzije sačuvane u Pilarovoj ostavštini (NSK, OIP, R-7983, A-30), a 2010. je u časopisu *Pilar* br. 10 (2), 125.-147. i objavljena „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, koju su prema strojopisnoj verziji priredili Z. Matijević i T. Jonjić. Potonji je uz taj dokument napisao kratku uvodnu napomenu.

političkome smislu može smatrati najvažnijim od svega što je Pilar napisao od 1. prosinca 1918. do smrti. *Spomenica* je komplementarna Pilarovoj knjizi *Immer wieder Serbien*, objavljenoj 1933. godine, no ona ima i drugu vrijednost, jer zapravo najjasnije pokazuje tko je i što je bio Ivo Pilar u razdoblju od sloma Austro-Ugarske do svoje smrti. To je posljedica činjenice da je u jednome povjerljivom dokumentu kao što je to *Spomenica*, on mogao otvorenije i jasnije izraziti sve ono što je u raspravi namijenjenoj javnosti smatrao oportunističkim prešutjeti ili opreznije formulirati. Usporedno s time, *Spomenica* sadrži jasan putokaz za shvaćanje Pilarovih svjetonazorskih, socioloških i znanstvenih pogleda, te ujedno pokazuje da je njegov interes za filozofska, religijska, geopolitička, sociološka, etnografska, antropološka, gospodarska i druga pitanja zapravo u cijelosti determiniran jednim jedinim ciljem: načinom kako uspješno ostvariti trajnu slobodu i samostalnost Hrvatske.⁶⁵⁸⁶

Spomenica polazi od aktualnoga teškog položaja hrvatskog naroda. Korijen tomu ona vidi u neuspješnoj politici koju su Hrvati vodili od 1848., a napose od 1867./68. godine, kad „onodobni duhovni vodič H. N. 'Hrvatska Stranka Prava' nije bila dorasla, da praktičko politički riješi zakučaste probleme, koje je H. N. [hrvatskomu narodu] stavljala Austro Ugarska monarhija sa svojim dualizmom, garantiranim po savezu sa silnom Njemačkom.“⁶⁵⁸⁷ Jedan neuspjeh rađao je drugim, nastavlja Pilar, pa su Hrvati izgubili samopouzdanje i vjeru u sebe, uslijed čega su od 1914. naovamo počinili seriju fatalnih pogriješaka. Time je hrvatski narod izgubio i simpatije mnogih prijatelja, a njegovi su neprijatelji osokoljeni i uvjereni da pred sobom imaju polumrtvaca. Sadašnji trenutak, kad politički rad u običnom smislu riječi nije moguć, prema Pilarovu je mišljenju najpogodniji da se sve narodne snage skupe oko organizacije narodnog otpora i obrane, te se tako pripreme za budući politički rad do kojega će neizbježno doći: „A glavna priprava za taj budući rad je podići vjeru u samoga sebe i odgojiti zamrlo samopouzdanje u H. N. te dati njegovom praktičko političkom radu jednu sigurnu liniju, koja će mu osigurati uspješnu afirmaciju i bolju budućnost.“⁶⁵⁸⁸

Strategiju te samoobrane Pilar je podijelio na pet poglavlja: političku, socijalnu, ekonomsku, kulturnu i ideološku obranu,⁶⁵⁸⁹ nakon čega je svaki od tih aspekata posebno obradio.

Očito svjestan da bi propitkivanje sadašnjega političkog vodstva izazvalo samo negativne reakcije – tim prije što će on u nastavku prividno vrlo uvijeno, ali zapravo iznimno snažno kritizirati politiku Stjepana Radića i HSS-a – Pilar u poglavlju posvećenom političkoj obrani naglašava da političko vodstvo mora imati posve slobodne ruke. No, on ipak želi izreći neke svoje misli koje možda mogu biti od koristi. Na prvome mjestu on ističe, da će „politička obrana H. N. uspjeti [...] najbolje, ako ona nastavi politički rad Stjepana Radića, oličan u njegovoj

⁶⁵⁸⁶ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 50.; ISTI, „Nekoliko napomena uz Pilarovu 'Spomenicu'“, 124.

⁶⁵⁸⁷ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 125.

⁶⁵⁸⁸ Isto, 125.-126.

⁶⁵⁸⁹ Isto, 126.-127.

politici Hrvatske seljačke stranke. To je obzirom na adresu, na koju je ova predstavka upravljena, samo sobom razumljivo, ali pisac ovih redaka bi želio istaknuti da ovaj nastavak mora svakako biti *kritičan* naprama velikom obilju političkih ideja, koje je iznio pok. Stjepan Radić. Genijalna narav njegova, puna nadprosječne dinamike, specijalno u idejnom pogledu iznijela je mnogo toga, što nije u međusobnom skladu, što se dapače međusobno pobija i isključuje. Idejnu ostavštinu Stjepana Radića treba *kritički srediti*, dovesti u jedan *pouzdan sistem*, koji će H. N. garantirati najprije *praktičko političke uspjehe*, koje onu prvom redu treba za postignuće svoga *duševnoga ravnovjesja* i mogućnosti *uspješnoga daljnega praktičkoga rada* [ist. dijelovi u izv. podvučeni].⁶⁵⁹⁰

Aludirajući na politički proces protiv Mačeka i velikog broja suoptuženika pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu, Pilar nastavlja kako je sadašnje vodstvo HSS-a pokazalo da ima snagu karaktera i da je kadro sačuvati Radićev politički kapital. No, ono ne smije biti pasivno i ne smije se zadržati samo na tome, nego treba nastupati aktivno. To ponajprije znači da je potrebno oživjeti i dalje izgrađivati stranačku organizaciju koju valja obogatiti i novim pogledima. Organizacija mora djelovati, nastavlja on, ili propada. Stranačka organizacija u postojećim okolnostima ne može djelovati slobodno i javno, što znači da mora raditi „nevidno i nečujno, ali ima raditi punom parom“, i to po nalogima i naputcima središnjega vodstva.⁶⁵⁹¹ Zahtjev za nastavkom djelatnošću zapravo je značio zahtjev za ilegalnim djelovanjem, toga je Pilar bio više nego dobro svjestan. No, činjenica da je takav zahtjev bio spreman postaviti i on koji je zazirao od revolucionarnog rada i kršenja propisa, vrlo zorno govori da je trenutak smatrao iznimno dramatičnim, u svakom slučaju takvim da valja napustiti uobičajene obzire.

No, formuliranje tog zahtjeva i kritika Stjepana Radića zahtijevali su da se Pilar posve jasno odredi i prema državopravnom aspektu Radićeve politike. On je bio svjestan da mora postupiti umjereno i pragmatično, jer će u protivnome u vodstvu HSS-a naići na gluhe uše: „Pro futuro ima se u vidu obrane H. N. držati pred očima sljedeće: Politika Stjepana Radića 1919–28. imade dva vidljiva različna perioda: periodu republikansku 1919–1925, koja se prezentira kao stari pravaški negativizam od 1861–1914. i periodu državotvornosti 1925–28. *Jedan historički narod kao što je H. N. ne može isključivo voditi negativističku politiku* [podv. u izv.]. To bi značilo negaciju njegovog historičkoga državotvornoga karaktera. Ovaj negativizam jest velikim dijelom krivac svih nedaća H. N. od g. 1861–1914.“⁶⁵⁹² A nakon što je tako apsolvirao problem Radićeve kapitulacije na način koji nije bio samo taktičan, nego je u biti odgovarao i njegovim vlastitim predodžbama, prema kojima je makar kakvo sudjelovanje u vlasti bolje od nikakvoga, Pilar je prešao na kritiku kako Radićeve „državotvorne“ politike, tako i političke taktike koju provode njegovi nasljednici:

„Ja držim, da je prelaz iz negativizma u državotvorstvo bio u godini 1925. ne samo umjestan, nego upravo nuždan. Po nesreći počinjene su kod toga prelaza njeke fatalne pogreške,

⁶⁵⁹⁰ Isto, 128.

⁶⁵⁹¹ Isto, 128.-129.

⁶⁵⁹² Isto, 129.

koje su se kasnije teško osvetile i dovele do katastrofe u junu 1928. Pisac ovih redaka držao bi velikom pogreškom ostati isključivo kod državotvornoga negativizma, za to, što prvi prelaz g. 1925. nije uspio. Uspješna politička obrana H. N. zahtjeva po mnjenju pisca ovih redaka sposobnost elastičnoga prelaza iz jednoga sistema obrane u drugi, sa jasnom tendencijom, da se svakim prelazom nješto ušćari za naš narod. Polak uloge, koju naša stranka ima u H. N. i za nj, nije moguće, da se trajno napusti politička vlast. To znači, da se ona trajno prepusti političkim neprijateljima, i to jugoslavenskim smjerovima i klerikalizmu, za koji se onako čini, da se priprema za ovu ulogu. Ostati ekskluzivno na poprištu negativizma ne bi bilo samo jedna pogreška, bila po mnjenju pisca upravo samoubojstvo. Teškoća t.zv. državotvorne politike leži i u tome, da čovjek ne podlegne bizantinskoj metodi, da ne guta sve radi vlasti, nego da zna pravi momenat i pravi način, kako će sići sa vlasti. To Hrvati nisu nikada znali, ali zato ne smiju zapasti u politički negativizam kao isključivi politički princip.⁶⁵⁹³

U današnjim prilikama, piše dalje Pilar, poseban je problem činjenica da se u zapadnim dijelovima hrvatskih zemalja predbacuje vodstvu, „da je pod uplivom emigracije, koja je po općem mnjenju povezala veze sa Talijanima daleko preko granica, koje dopušta sigurnost i budućnost H. N.“⁶⁵⁹⁴ Tema je bila osjetljiva, a na prvi bi se pogled činilo da tom opreznom formulacijom Pilar primarno cilja na Antu Pavelića i njegove suradnike koji su tada već pronašli utočište u Italiji. No, Pavelić je tamo premjestio sjedište svoje organizacije tek nakon što su mu Austrija i Mađarska uskratile gostoprimstvo, a on s Perčecom bio osuđen na smrt zbog potpisivanja Sofijske deklaracije, pa se više nije ni mogao slobodno kretati po Europi, jer mu je u većini zemalja prijetilo uhićenje i izručenje Jugoslaviji. Zato je očito da je Pilaru – koji nije mogao ne znati za vijesti i podatke o davnim Radićevim kontaktima s Rimom, o kojima se je obilno pisalo i u jugoslavenskome tisku! – zapravo više na umu Radićev zet ing. August Košutić, u to doba po političkome utjecaju nesumnjivo drugi čovjek HSS-a. Dok se je Pavelića po potrebi moglo i žrtvovati kao prvaka nekakoga HSP-a, Košutićeva je emigrantska nastojanja bilo teže prikazati na način koji ne bi predstavljao hipoteku na politici HSS-a. A Košutić je 1929. emigrirao izravno u Italiju te se je u međuvremenu već sastao s čitavim nizom visokih talijanskih dužnosnika.⁶⁵⁹⁵ U to je vrijeme, doduše, vladala predodžba o skladnome djelovanju kruga oko Pavelića te Košutića i Krnjevića, što u jednome dijelu nije ni bilo pogrešno, a ni u ustaškim se redovima još nije dovodilo u pitanje Mačekovo domovinsko vodstvo.

Zato formulacija kojom se je Pilar poslužio u *Spomenici*, pokazuje da je on možda bio i upućeniji u Košutićeve aktivnosti nego što bi se to na prvi pogled moglo činiti. No, karakteristično je da se on ne želi upuštati u spekulacije o njima, niti ga brinu samo kontakti s Talijanima. Važnije su mu dugoročne posljedice koje to može izazvati unutar hrvatskoga

⁶⁵⁹³ Isto.

⁶⁵⁹⁴ Isto.

⁶⁵⁹⁵ J. J. SADKOVICH, *Italija i ustaše 1927.-1937.*, passim. Košutić je, naime, Hrvatsku napustio bijegom na Cres koji se je tada nalazio u sastavu Kraljevine Italije, a talijansko mu je redarstvo odmah dalo dopuštenje za slobodno kretanje po Italiji. Usp. M. GLOJNARIĆ, *Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919 – 1939)*, Zagreb, 1940., 54.-55.

nacionalnog bića, jer nije u svim dijelovima Hrvatske jednako razvijen prototalijanski refleks. Izvlačeći pouke iz povijesti (od cijepanja Hrvata zbog naslona dijela njih na Franke, a drugoga protiv Franaka; pa onda preko „bogumilstva“ i islama, sve do dualizma ustanovljenoga 1867. i politike tzv. novoga kursa), Pilar zato naglašava kako vidi „u ovom razilaženju u shvaćanju između zapadne periferije i nutrašnjosti H. N. jednu veliku opasnost, koja je već ponovno u hrv. pov[il]jesti pojavljivala i H. N. škodila“, čemu bi trebalo stati na put, jer znači slabljenje jedinstva ionako nedovoljno jedinstvenih hrvatskih redova“.⁶⁵⁹⁶ Taj zahtjev za slogom i tu Pilarovu bojazan da bi se Hrvati kao narod mogli rascijepiti u povodu možebitne suradnje jedne političke grupacije s Italijom, moguće je shvatiti tek ako se ima na umu da je većina Hrvata i dalje razmišljala u državnopravnim kategorijama iz doba Austro-Ugarske, i da hrvatske zemlje ni u jugoslavenskoj državi nisu ujedinjene u istu državnopravnu jedinicu, pa je već i s tih polazišta bio moguć nastanak autonomističko-separatističkih tendencija ili bar suprotstavljenih političkih strategija. To je ono što je negativno djelovalo na hrvatsku politiku u doba austro-ugarskog dualizma, a to je ono čega se je Pilar dramatično pribojavao i sada, kad je potrebna smišljena centralizacija upravljanja i hijerarhizacija odgovornosti.

Načelni je negativizam, tumači on dalje u *Spomenici*, dopušten i opravdan samo naprama današnjemu diktatorskom poredku, ali on ne smije doći u obzir u odnosu prema budućim demokratskim režimima. Pripravljajući se za vođenje aktivne politike nakon neminovnog uvođenja ustavnog stanja, Hrvati se moraju organizirati na načelu samoobrane. To znači da se moraju uzdati samo vlastite snage.⁶⁵⁹⁷ I ne primjećujući – ili ne želeći primijetiti – da bi ga dosljedna primjena tog načela zapravo dovela na pravašku krilaticu „Bog i Hrvati!“, Pilar odmah odlučno nastavlja kako to znači da hrvatski narod „imade napustiti *politiku političkih faktora* [podv. u izv.], kao što ju je H. N. kroz zadnjih 850 godina tri puta pokušao, god. 1102 pakt s Magjarima, godine 1527. s Austrijancima a g. 1918. znamo s kime.“⁶⁵⁹⁸ Postoji sada, vraća se on na problem odnosa prema Talijanima, „kod nas jedna tendencija, koja koketira sa četvrtim paktom sa jednim zapadnim susjedom, u komu se nada naći ustuk naprama nevoljama sadašnjice“, jer Hrvati nikako ne uspijevaju naučiti da se pakt nejednakih stranaka isplati samo jačoj. Slabiji u njemu nužno prolazi lošije.⁶⁵⁹⁹ Međunarodne su prilike, međutim, takve, zaključuje Pilar prvo poglavlje svoje rasprave, da je „nutarnjo-političko rješavanje“, tj. preuređenje Jugoslavije, izvjesnije od vanjskoga odnosno od jugoslavenskog rata s nekim od susjeda koji bi doveo do raspada države. Zato se valja pripremati ponajprije za to unutarnje rješenje.⁶⁶⁰⁰

⁶⁵⁹⁶ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H.N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 130.

⁶⁵⁹⁷ Isto.

⁶⁵⁹⁸ Isto.

⁶⁵⁹⁹ Isto.

⁶⁶⁰⁰ Isto, 131.

Na socijalnome planu, nastavlja on svoja razmatranja, „ishodište obrane i otpor H. N. imade biti Radićeva politika seljačke stranke.“⁶⁶⁰¹ Radić je, laska on političaru kojega se je u njegovoj stranci i među njegovim pristašama ne jednom tretiralo malne kao božanstvo, na upravo genijalan način postavio seljački stalež kao os svoje politike. To je osobito važno u Hrvata, kaže Pilar, gdje su seljaci četiri petine pučanstva, ali je važno i inače, jer i inače svaki vlastodržac najteže izlazi nakraj sa seljačkim staležom. S obzirom na svojstva svoje osobe, Radić je znao voditi seljačke mase – pohvalom začinja Pilar kritiku koja slijedi – ali jedno pitanje nije znao načelno riješiti: „ima li voditi svoju politiku pod vidom staleškim, t.j. *politiku zelene internacionale*, ili politiku *narodnog vodstva*, t.j. *nacionalnu politiku* [ist. u izvorniku podvučeno]. U tom pitanju pok. Stjepan Radić je neprestano kolebao, i to je bio jedan stalni minus njegove politike, koji je po mome mnjenju njegovim uspjesima mnogo škodio“, kaže Pilar, koji se odmah pragmatično zalaže za kompromis između ta dva načela: s obzirom na dramatičnost prilika i potrebu da se sačuva svaka molekula narodne energije, treba se „usvojiti i provesti Radićeva ideja narodnoga vodstva seljačkoga staleža.“⁶⁶⁰² To se može provesti na način „da se provede po Stjepanu Radiću zamišljena ideja narodnoga vodstva, t. j. *da po njemu organizovani seljački narod postane stalež, oko koga će se okupiti slično organizovani ostali staleži unutar H. N. najme, buržoazija, radništvo, eventualno i ostatci narodnoga plemstva* [podv. u izv.]. Seljaštvo kao najbrojniji stalež zadržati će vodstvo – koje je dano već historičkim razvitkom onamo od g. 1918. i tradicijom pok. Stjepana Radića.“⁶⁶⁰³

Iako je sa sobom načistu o tome kako bi trebalo voditi nacionalnu politiku, Pilar, dakle, u rujnu 1930. još uvijek nije sasvim načistu glede pravih nakana Radićevih nasljednika koji uslijed diktature nisu ni mogli jasno pokazati što misle i kamo smjeraju. Oni su – napose Maček – pokazali da su kadri izdržati i brutalne progone režima, ali nije jasna njihova ideološko-politička koncepcija, a nije jasno ni njihovo gledanje na opću europsku politiku i na savez s Pribićevićem i SDS-om (što je osinjak kojega se Pilar ne će dotaknuti ni jednom jedinom riječju, ali to ne znači da mu on i dalje nije mora na prsima). Ono što Pilara posebno muči, jest to, do koje mjere Maček kani nakon uvođenja ustavnog stanja u svoju politiku uključiti staleški, agraristički model („politiku zelene internacionale“), a do koje će se mjere koncentrirati na nacionalno vodstvo.⁶⁶⁰⁴ Ako se novo vodstvo odluči za prvi, nadnacionalni odnosno internacionalni smjer i nastavi odbacivati „pokvarenu gospodu“, katastrofa je zajamčena. Zato Pilar drži da ga treba potaknuti na izbor drugoga smjera, a čini mu se da je to najbolje učiniti tako da se ni u javnosti ni u krugu oko novoga „vođe“ ne stvori dojam da je novo vodstvo okrenulo leđa Radiću i njegovim

⁶⁶⁰¹ Isto.

⁶⁶⁰² Isto.

⁶⁶⁰³ Isto.

⁶⁶⁰⁴ I u Mačekovo će doba cvjetati – a u neku ruku postati i snažnijom – struja unutar HSS-a koju je prevodio Rudolf Herceg, a koja će pripadnost seljačkom staležu uzdizati skoro na razinu religijskoga kulta. U ranijem razdoblju je slične ideje zastupao osobito podpredsjednik stranke Josip Predavec (1884.-1933.) koji je rješenje socijalnih problema vidio u ideologiji koju je nazivao „rustikalizmom“. Predavcu su imponirale i Pilarove odnosno Peiskerove teze o religijskoj podlozi seljačkoga duha u Hrvata. Usp. Josip PREDAVEC, *Selo i seljaci*. Prir. Božidar Murgić, Zagreb, 1934., 36., 280.-282. i dr.

internacionalnim kombinacijama, bez obzira na to jesu li one upravljene Bugarima, Sovjetima, Srbima, Česima ili nekomu petomu. Problem je zaoštren time što Hrvati nisu podvrgnuti samo šestosiječanjskoj diktaturi, već istodobno s čitavom Europom stenju pod posljedicama teške gospodarske krize.

Pilarova razmatranja, u kojima je središnja nacionalno-politička uloga namijenjena jednoj stranci koja je iz regionalne prerasla u nacionalni pokret, ali nije prestala biti klasno-staleška organizacija s naglašenom, nerijetko i isključivom staleškom ideologijom i retorikom, baš radi toga su motivirana i shvaćanjem da se hrvatski narod istodobno nalazi pred dva strahovita problema: nacionalnom i socijalnom krizom, a nema mogućnosti da ih rješava odvojeno i pojedinačno. Zato Pilar nastavlja tvrdnjom da bi zadovoljavajuća formula bila postignuta kompromisnim prihvaćanjem obaju Radićevih načela (dvije godine kasnije, kad gospodarska kriza bude na zalazu, naslađivat će se činjenicom da su sam život i prirodni razvitak doveli do toga da je nacionalno načelo u HSS-u pobijedilo nad internacionalnim!). Sada u to još uvijek nije siguran, pa ističe kako bi tom kompromisnom formulom čitav hrvatski narod dobio „moćnu staleško-korporativnu organizaciju, koja mu daje maksimalnu garanciju samoodržanja i doraslosti svima eventualnostima, koje [se] iz današnjih prilika mogu izroditi. Unutar ove organizacije treba provesti princip nutarnjeg *solidarizma*, što znači da sve staleške opreke i borbe imadu stupati u pozadinu ispred interesa borbe u korist cjeline. Nadalje treba provesti što savršeniju *tehničku organizaciju* na navedenim *principima*, što *savršeniju diobu rada, te princip, da najsposobniji narodni članovi iz svih staleža* budu postavljeni *na prva mjesta*, gdje mogu postići maksimalne uspjehe u svenarodnom interesu [ist. dijelovi u izv. podv.]“⁶⁶⁰⁵

Time bi se, tumači on dalje, iskoristili potencijali najsposobnijih, a „staleški momenat ostao bi međjutim dolično uvažen, jer bi bio uzet kao osnov organizacije socijalne, ekonomske i kulturne, koje naravski za tri glavna staleža, seljački, građanski i radnički ne mogu biti sasvim identične. Svaki stalež imao bi svoje separatno vodstvo, koje bi rješavalo autonomno stanovite poslove, koji se tiču dotičnoga staleža, ali u *glavnom i centralnom vodstvu* sudjelovali bi članovi vodstva svakoga staleža po svojim najsposobnijim članovima. Tako bi bilo osigurano vodstvo, koje bi *predstavljalo esencu najboljih sila narodnih* [ist. u izv. podv.]“⁶⁶⁰⁶ Njegova je defenzivna formulacija očevidna: Pilar se trsi objasniti da se prihvaćanjem organizacijskoga i ideološkoga modela za koji se on zalaže, ne bi napustile izvorne Radićeve koncepcije, jer bi „staleški momenat ostao dolično uvažen“, odnosno bio bi i dalje osnova i stožer okupljanja drugih društvenih grupacija i staleža. To je trenutak u kojem za potrebe pridobivanja vodstva HSS-a za taj model, Pilar žrtvuje i svoje stare sociološke koncepcije – što je uostalom učinio već nekoliko mjeseci ranije, u predavanju o „novim socijalnim smjerovima“ – pa samouvjereno nastavlja: „Po

⁶⁶⁰⁵ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H.N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 131.-132.

⁶⁶⁰⁶ Isto, 132.

socijološkoj ideologiji pisca red je prirodnih socijalnih okvira: pojedinac, obitelj, stalež, narod, država.⁶⁶⁰⁷

I taj pomak u sociološkoj kategorizaciji ilustrira da se radi o političkoj taktici i ideološkome pragmatizmu, pa bi zato bilo posve pogrešno iz Pilarova spominjanja „moćne staleško-korporativne organizaciju“ izvoditi zaključak o nekim njegovim navodnim simpatijama prema fašizmu, o čijim je nacionalno-političkim i društveno-kulturnim aspektima on, uostalom, napisao priličan broj skoro isključivo negativno intoniranih tekstova. Pojam „korporacije“ kao oblik suradnje on je koristio već 1909./10. godine,⁶⁶⁰⁸ pa nije ništa neobično da mu se je vratio i nakon svjetskog rata. No, osim što pomnija analiza njegovih tekstova iz kraja dvadesetih i početka tridesetih godina 20. stoljeća pokazuje da Pilar ne pravi – ili ne želi praviti – bitnu razliku između klase i staleža,⁶⁶⁰⁹ kontekst u kojem je formulirao ove misli vrlo jasno pokazuje da on u *Spomenici* uopće ne raspravlja o odnosu demokracije i totalitarizma (fašizma), nego zapravo raspravlja samo o odnosu Hrvatske i Srbije (Jugoslavije).

To je ono što njega muči, i tom problemu on pokušava naći lijek, svjestan da postojeća organizacija zabranjenoga HSS-a i ideološko-propagandni instrumentarij kojim se je ta stranka vrlo uspješno služila u prethodnom razdoblju, u novim okolnostima nisu tek nedostadni, nego štoviše prijete cijepanjem hrvatskih narodnih redova. Diktatura u Jugoslaviji i gospodarska kriza u svijetu tražili su slogu i koncentraciju svih snaga, a ne nastavak staleške ili klasne politike, politike natopljene populističkom staleško-klasnom retorikom. Štoviše, da mu je filozofija ili sociologija bila ispred politike, Pilar bi svoje misli o tom problemu izrazio otvorenije i opširnije, pa bi se moglo jasnije govoriti o tome, do koje mjere njegovo inzistiranje na „nutarnjoj solidarnosti“ izravno polemizira sa socijalno-darvinističkim nazorima koje Pilar zapravo nikad nije prihvaćao i koje je stalno potkapao svojim inzistiranjem na etici i moralu, svojim naglašavanjem važnosti pojedinca, obitelji i naroda. To je, međutim, on sada očito držao suvišnom raspravom, suvišnom zato što nije bila nužna za postignuće političkih ciljeva kojima je težio.

No, i bez toga bi bilo posve neosnovano formulaciju o „staleško-korporativnoj organizaciji“ poistovjećivati s fašizmom. Iako se je u Jugoslaviji čak i u doba komunističkoga totalitarizma znalo konstatirati da je moderni korporativizam zapravo stasao u katoličkim krugovima,⁶⁶¹⁰ ipak u dijelu literature postoji tendencija da se svaki izraz pristajanja uz korporativno uređenje društva protumači kao priklanjanje fašizmu.⁶⁶¹¹ Tamo gdje nisu izraz

⁶⁶⁰⁷ Isto.

⁶⁶⁰⁸ ZAJEDNIČAR, „Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica“, 54.

⁶⁶⁰⁹ Usp. I. PILAR, „Smjerovi socijalne misli u svjetskoj politici“, (6), *Obzor*, 71/1930., br. 161, 16. VII. 1930., 5.

⁶⁶¹⁰ „Korporativni sistem“, *Međunarodni politički leksikon*. Uredili Marijan Hubeny, Branko Kojić, Bogdan Krizman, Zagreb, 1960., 298.; Ivica MAŠTRUKO, *Klasni mir katoličanstva. Radničko pitanje u socijalno-političkoj doktrini Katoličke crkve*, Split, 1981., 37.-46.

⁶⁶¹¹ Tako, primjerice, M. KOLAR, *Hrvatski radiša*, 179. piše: „[Milan] Ivšić se osvrnuo na uzroke teškog stanja obrtnika u Hrvatskoj, koji su nakon ukidanja cehova 1872. ostali prepušteni sami sebi i nesmiljenoj konkurenciji, nabrojivši zadaće Hrvatskog Radiše u novom vremenu, a koji je trebao biti uređen prema staleškom načelu. To je neosporan dokaz [sic!] da se Radiša pokušao organizirati po uzoru na Mussolinijev korporativni sustav, gdje se

predrasuda i svjesne pristranosti, takve interpretacije odaju slabo poznavanje gospodarsko-socijalnih doktrina formuliranih na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, a napose slabo poznavanje socijalnoga nauka Katoličke crkve. Općepoznato je, naime, da su pojam staleža i ideja staleško-korporativnog uređenja društva naslijeđeni iz ranijih stoljeća.⁶⁶¹² Razmjerno razrađen ustroj korporativne države osmislio je više od stotinu godina prije nastanka fašizma Adam Müller (1779.-1827.), dvorski filozof kneza Klemensa Metternicha,⁶⁶¹³ a pojam „korporacija“ i „korporativni“ u pravnome, gospodarskom i političkom životu imao je i ima nekoliko desetaka značenja.⁶⁶¹⁴

S obzirom na učestalo posezanje za njima, bjelodano je da je upotreba tih pojmova u svakodnevnome političkom i društvenom životu 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća bila posve uobičajena i bez ikakva veze s fašizmom.⁶⁶¹⁵ U hrvatskoj pravnoj i sociološkoj teoriji se je isticalo kako prema jugoslavenskim ustavima iz 1921. i 1931. jugoslavenska država nema korporativni ustroj, ali je uvela čitav niz elemenata korporativizma. Prema jugoslavenskim propisima neki oblici udruživanja (poput obiteljskih odnosno kućnih zadruga, gospodarskih kartela i gospodarskih zadruga) nisu imali odlike korporacije, dok su korporativni značaj imala

interesi poslodavaca i posloprimaca moraju potpuno podudarati...“ Međutim, taj „neosporan dokaz“ je itekako sporan.

⁶⁶¹² Juraj ŠCETINEC, „Socijalni i ekonomski sistem fašizma i nacionalnog socijalizma“, u: *Hrvatski socijalni tjedan. III zasjedanje 1938. Društveni poredak i društveni pokreti*, Zagreb, 1939., 137.-138.; Antun DABINOVIĆ, „Staleške organizacije u hrvatskoj prošlosti“, *Hrvatski socijalni tjedan. III zasjedanje 1938. Društveni poredak i društveni pokreti*, Zagreb, 1939., 188.-201.; Eugen SLADOVIĆ, „Oblici korporativne organizacije kod nas“, *Hrvatski socijalni tjedan. III zasjedanje 1938. Društveni poredak i društveni pokreti*, Zagreb, 1939., 202.-208. i d.

⁶⁶¹³ W. GOLDINGER, „Müller von Nitterdorf, Adam“, *ÖBL*, Bd. 6, 430.-431.

⁶⁶¹⁴ Opš. *Black's Law Dictionary*. Eight Edition, Ed. by Bryan A. Garner, St. Paul, 2004., 364.-366.

⁶⁶¹⁵ Tako je Ivan Dujmušić iz Sarajeva 1907. čestitao Rudolfu Eckertu što je po dolasku na studij u Zagreb stupio u Domagoj i u akademsku Marijinu kongregaciju, izražavajući uvjerenje da će „dok je u kolu tih korporacija“ zasigurno sačuvati idealizam i ponos. (P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 47.) U jesen 1918. će se pisati kako su grof Tisza i ministar Spitzmüller primali predstavnike „vjerskih korporacija“ („Raspoloženje u Bosni“, *Novine*, 5/1918, br. 214, 3. X. 1918., 3.), a regentu Aleksandru Karađorđeviću se je prigodom njegova posjeta Zagrebu sredinom 1920. kao „predstavnik sviju zagrebačkih korporacija“ poklonio dr. Lazar Car. („Drugi dan Regentovog boravka u Zagrebu“, *Obzor*, 61/1920., br. 156, 24. VI. 1920., 2.) U sprovodu lipanjskih žrtava 1928. sudjelovat će, kako su javile novine, i predstavnici zagrebačkih gospodarskih korporacija. („Korporativno sudjelovanje svih privrednih korporacija na pogrebu narodnih žrtava“, *Narodni val*, 2/1928., br. 144, 23. VI. 1928., 7.) Dakako postojala je i Centrala industrijskih korporacija Kraljevine SHS, pa su, primjerice, Beogradska industrijska komora i ta Centrala 22. siječnja 1929. predale kralju Aleksandru posebnu Spomenicu, o kojoj se je u tisku naveliko pisalo (*Obzor*, 70/1929, br. 35, 5. II.1929., 4.). Nekoliko godina kasnije, *Jevrejski glas*, 6/1932., br. 6 (197), 5. II. 1932., 2. pod naslovom „Rasno studentsko pravo u Austriji“ izvješćivao je kako su „cionističke akademske korporacije“ spremne poduzeti mjere protiv najavljenoga rasnog segregiranja na austrijskim sveučilištima. Alfonso Heisinger je 1935. tumačio ulogu koju imaju zadružne prosvjetne korporacije u formuliranju socijalne pedagogije prema načelima dr. Ante Radića, nasuprot marksističkome (ruskome odnosno sovjetskom) i nacionalsocijalističkome odnosno fašističkom modelu. (Usp. A. H. ŽARKOVIĆ, *Načela socijalne pedagogije na temelju nauke Dra Antuna Radića*, 43.-44. i dr.). Prema tome, pojam „korporacija“ i njegove izvedenice koristio se je u višestrukome značenju i u vrlo raznolikim kontekstima. Možda nije naodmet ponoviti kako je u komunističkoj Jugoslaviji korporativizam uveden u obliku tzv. samoupravnih-interesnih zajednica (SIZ), iako se je te oblike organiziranja „radi zadovoljenja svojih ličnih i zajedničkih potreba i interesa i radi usklađivanja rada u oblasti za koju osnivaju interesnu zajednicu“, naravno, izbjegavalo nazivati korporacijom. (Usp. *Politički leksikon*, Beograd, 1980., 411.-412.) I u Republici Hrvatskoj pred kraj 20. stoljeća ponovno se je pojavila ideja o uvođenju staleža koji su posve krivo prozvani „stališima“.

strukovna udruženja trgovaca, obrtnika i industrijalaca kojih je udruživanje propisano zakonom, kao i čitav niz radničkih organizacija, ureda za osiguranje radnika, pa i pojedinih strukovnih organizacija prisilnoga karaktera (poput odvjetničkih, javnobilježničkih, liječničkih, inženjerskih i sličnih komora).⁶⁶¹⁶

Temelji modernomu staleškome (korporativnom) solidarizmu položeni su u već spominjanoj papirskoj enciklici *Rerum novarum* pape Lava XIII. iz 1891. godine, koja je u nestanku cehova i strukovnih udruženja vidjela jedan od važnih razloga postojeće socijalne i etičke krize.⁶⁶¹⁷ Zato je ta ideja u modernome obliku zaživjela znatno prije nego što je izgrađena fašistička ideologija, a kamoli prije Mussolinijeva dolaska na vlast.⁶⁶¹⁸ Velika većina kršćansko-socijalnih stranaka na prijelazu dvaju stoljeća usvajala je zamisao o staleškome (korporativnom) uređenju društva te o solidarnosti staleža (korporacija), pa su te stranke zahtijevale da se pored staleških seljačkih i radničkih organizacija ustroje još i radničke i seljačke komore.⁶⁶¹⁹ Zamisao je nadišla granice katolištva, pa je i ruski filozof, kršćanski personalist Nikolaj Berdjajev također smatrao da se samo organiziranjem „u gospodarske saveze i korporacije“ odnosno zamjenom načela konkurencije načelom kooperacije može riješiti teška socijalna i etička kriza Europe.⁶⁶²⁰

Nakon Prvoga svjetskog rata, u svjetlu duboke socijalne i gospodarske krize, Kršćanska sindikalna internacionala je u svom programu iz 1922. formulirala zahtjev za provedbu profesionalne korporativne organizacije i reorganizaciju društva na tim načelima.⁶⁶²¹ Slične su zahtjeve i programske odrednice idućih godina oblikovali kršćanski sindikati u čitavu nizu zapadnoeuropskih demokratskih zemalja.⁶⁶²² Poseban zamah ideji korporativnog uređenja društva dala je enciklika pape Pija XI. *Quadragesimo anno* od 15. svibnja 1931. godine koja – kako ističe Juraj Ščetinec – nije donijela nikakav zaokret, nego „sadržaje samo potvrdu te nauke s najvišega mjesta.“⁶⁶²³ U odjeljku 5.b) te enciklike, koji nosi naslov „Složni rad strukovnih udruženja (korporacija)“, Pio XI. se je založio za to da se društvena politika „posveti obnovi strukovnih udruženja (korporacija)“, budući da „pravi i nepatvoreni društveni poredak zahtijeva da se razni dijelovi društva spajaju u jedinstvo nekom čvrstom vezom. A ta jaka veza nalazi se i u samoj proizvodnji dobara ili vršenju dužnosti na kojoj zajedničkim naporom surađuju radnici i poslodavci iste 'korporacije', i u općem dobru za kojim moraju prijateljski i složno težiti sve 'korporacije', svaka prema svojoj ulozi. To će jedinstvo biti to složnije i uspješnije što pojedini ljudi i 'korporacije' budu vjernije vršili svoje zanimanje i trudili se da u njemu budu što vrsniji.“

⁶⁶¹⁶ Opš. E. SLADOVIĆ, „Oblici korporativne organizacije kod nas“, 208.-246.

⁶⁶¹⁷ „Rerum novarum“, *Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, 2., 23.-25. i dr.

⁶⁶¹⁸ Vasilije BELOŠEVIĆ, *Uvod u nacionalnu ekonomiju (predavanja)*, Zagreb, 1920., 197.-198.; OECONOMICUS, *Teorije socialne ekonomije*. Predgovor napisao dr. Milan Ivšić, Zagreb, 1944., 160.

⁶⁶¹⁹ Stanko DEŽELIĆ, *Narodna ekonomija za trgovačke akademije, jednogodišnje abiturientske komercijalne tečajeve, preparandije i za privatnu upotrebu*, Zagreb, 1931., 92.-93.

⁶⁶²⁰ N. BERDJAJEV, *Novo srednjovjekovlje. Razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope*, Varaždin, 1932., 23.

⁶⁶²¹ J. ŠČETINEC, „Korporativno uređenje društva po kršćanskoj socijalnoj nauci“, u: *Hrvatski socijalni tjedan. III zasjedanje 1938. Društveni poredak i društveni pokreti*, Zagreb, 1939., 255.-256.

⁶⁶²² Isto, 256.-260. i d.

⁶⁶²³ Isto, 256. Usp. sažetu raspravu istog autora pod naslovom „Staleška organizacija – put do novoga društvenog poretka“, *Kalendar sv. Ante za prestupnu godinu 1936.*, god. 11, Sarajevo, 1935., 109.-112.

Iz toga se lako zaključuje, nastavlja papa, „da u tim korporacijama prvo i kudikamo najvažnije mjesto zauzimaju zajedničke brige čitavog staleža. Zatim među njima naročito treba brižno njegovati suradnju cijele korporacije na opće dobro, tj. na dobro države...“⁶⁶²⁴ Pod pojmom korporacije ili staleža papa Pio XI. je razumijevao „udove društvenog organizma (...) kojima pojedinci pripadaju prema tomu, na kojoj se strani radnog tržišta nalaze“.⁶⁶²⁵ Želeći naglasiti da društvena klasa i stalež nisu isti pojmovi – iako su oni u javnosti miješani, a jasno ih ne razlikuje ni Ivo Pilar – tu je definiciju Pija XI. isusovac Karlo Grimm u isusovačkom časopisu *Život*, nesumnjivo najdosljednijem onodobnom kritičaru kako komunizma, tako i fašizma odnosno nacional-socijalizma u hrvatskoj javnosti, protumačio na sljedeći način: „Staleži su organske jedinice ljudskog društva, koje okupljaju pojedince i vežu međusobno prema tomu, što oni kao članovi te zajednice čine za nju, a ne prema tomu, daju li oni kapital ili rad, proizvodna sredstva ili ljudsku radnu snagu u društvenom gospodarstvu.“⁶⁶²⁶ Upravo su korporacije, tumačila je *Luč*, „revolucionarna ideja“ kojom će se premostiti socijalni jaz i osigurati pravedan društveni poredak.⁶⁶²⁷

U razdoblju nakon Prvoga svjetskog rata je, pored kršćansko-solidarističke koncepcije korporativizma (a Ivo Pilar, kao što smo vidjeli, govori upravo o „principu nutarnjeg solidarizma“!), oblikovana i ona koju je Ščetinec nazvao totalitarno-univerzalističkom.⁶⁶²⁸ No, ni potonja nije bila jedinstvena, pa su postojale znatne razlike između, primjerice, fašističkoga, nacional-socijalističkoga i austrijskoga korporativizma koji je imao također snažne autoritarne crte.⁶⁶²⁹ Općenito se je držalo da u pristaše autoritarnoga tipa korporativne organizacije valja ubrojiti fašizam, nacional-socijalizam, univerzalizam i Action française, dok bi zagovornicima demokratskog modela korporativizma valjalo smatrati kršćanske socijaliste, socijalističko-sindikalističke grupacije i još neke organizacije i stranke.⁶⁶³⁰

U fašističkoj se je Italiji korporativizam primarno naslanjao na sindikalizam i učenje Georges-a Sorela, ali se u zakonskoj regulativi koja je uređivala djelovanje sindikata uopće nije spominjao do sredine 1926. godine, da bi već iduće, 1927. godine postao težištem Povelje o radu (*Carta del lavoro*), koja u formalnome smislu nije imala oblik zakona, ali ga je dobila naknadno. Talijanski je model korporativizma osiguravao snažnu intervenciju i utjecaj države čak i na formalnoj razini, a pogotovo u stvarnome životu. Uključivao je zabranu štrajka i zabranu vlasnicima da zatvore tvornice te se uopće nije prikrivalo kako mu je nakana da i pojedinca i

⁶⁶²⁴ „Quadragesimo anno“, *Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, 55.-56.

⁶⁶²⁵ Karlo GRIMM, „Korporacijski uređeno društvo (Sintetički prikaz rješenja socijalnog pitanja prema direktivama okružnice 'Quadragesimo anno')“, *Život*, 15/1934., br. 9, studeni 1934., 399.

⁶⁶²⁶ Karlo GRIMM, „Korporacijski uređeno društvo“, 399.

⁶⁶²⁷ I. B., „Korporativna država“, *Luč*, 28/1933, br. 7-8, Zagreb, travanj 1933., 179.-182.

⁶⁶²⁸ J. ŠČETINEC, *Korporativno uređenje države, s obzirom na novi austrijski ustav*, Zagreb, 1935., 3.; ISTI, „Socijalni i ekonomski sistem fašizma i nacionalnog socijalizma“, 138.

⁶⁶²⁹ Isto, 33. i dr.

⁶⁶³⁰ J. ŠČETINEC, *Korporativizam i demokracija: Portugal – Švajcarska – Holandija – Belgija - Francuska*, Zagreb, 1938., 6.

privatno vlasništvo stavi u funkciju zaštite državnih interesa.⁶⁶³¹ No, ni nakon toga nije fašistička Italija postala korporativnom državom u pravome smislu riječi, nego su korporacije ostale tek instrument koji je režimu olakšavao upravljanje zemljom.⁶⁶³²

Što se nacional-socijalizma tiče, u ranoj fazi razvitka te ideologije i pokreta koji ju je promicao, primjerice u programskim spisima iz 1920. godine, također je postojao zahtjev za stvaranjem staleških i strukovnih komora (*die Stände- und Berufskammer*).⁶⁶³³ No, ta programska odrednica – stavljena na posljednje mjesto programa – bila je odraz duha vremena, jer su nacional-socijalisti zapravo zagovarali model koji je bio bitno različit od korporativnoga, budući da su držali kako između pojedinca i „narodne zajednice“ shvaćene na nacional-socijalistički način, ne smije biti posrednika. Dr. Theodor Bühler, jedan od prvaka Njemačke radne fronte (*Deutsche Arbeitsfront*), koji je bio jedan od ključnih oblikovatelja socijalne politike u Trećem Reichu,⁶⁶³⁴ tumačio je da se „narodna zajednica“ ne sastoji ni od kakvih klasa niti skupina, nego narod čine njegovi njemački pripadnici (*Volksgenossen*), čije povezivanje ni na koji način ne može izmijeniti ili dokinuti njihovu međuovisnost sa zajednicom odnosno narodom i državom.⁶⁶³⁵

Papa Pio XI. je otvoreno i javno hvalio korporativistički model koji je u Austriji uveo kancelar Engelbert Dollfuss,⁶⁶³⁶ iako je taj sustav „staleške države“ imao naglašeno autoritarne odlike. Budući da je jedno vrijeme vladalo uvjerenje kako će XX. stoljeće biti „stoljećem korporativizma“ (kao što je XIX. bilo „stoljećem liberalizma“),⁶⁶³⁷ prigovori koji su dolazili i papi i Crkvi nisu uzimani ozbiljno. Katolička crkva nije dala da je totalitarno-univerzalistička koncepcija korporativizma skrene s puta kršćanskoga solidarizma. On je imao pokazati da su i individualizam i kolektivizam neprihvatljiva zastranjenja, i da je staleško načelo jedan od ključnih postulata solidarizma.⁶⁶³⁸ Ustrajno se je isticalo da socijalni život ne može biti koncentriran u državnom aparatu, pa je zato između pojedinca i države potrebno organiziranje korporacija s autonomnim zakonodavstvom.⁶⁶³⁹

Katolički socijalni nauk, doduše, nije sasvim precizno definirao tehnički ustroj i način djelovanja korporacija, nego je postavio opća načela i etičke odnosno vjerske smjernice, prepuštajući pojedinim državama da u tom okviru uredi njihovo djelovanje. Svrhu koja se je time

⁶⁶³¹ Božidar STARI, „Sindikalističko-korporativni sistem Italije“, *Hrvatska smotra*, 2/1934., br. 2, veljača 1934, 69.-77.; ISTI, „Korporativizam u Italiji“, *Hrvatska smotra*, 2/1934., br. 4, travanj 1934., 148.-158.

⁶⁶³² R. LEWINSOHN (MORUS), *Das Geld in der Politik*, 316.-317.

⁶⁶³³ „Die 25 Punkte des Programms der NSDAP, München, den 24. Februar 1920.“, u: Walter HOFER, *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945*, Frankfurt am Main, 1957, 28.-31.

⁶⁶³⁴ Manfred G. SCHMIDT, *Sozialpolitik in Deutschland. Historische Entwicklung und internationaler Vergleich*, 3. vollst. überarbeitete und erweiterte Auflage, Wiesbaden, 2005., 68.; Philip MANOW, „Das Vertrauen in die Sicherheit der Rente und die Debatte um die Kapitaldeckung und Umlage in Deutschland“, *Zeitschrift für Soziologie*, 27/1998., Heft 3, Juni 1988., 202.

⁶⁶³⁵ Th. BÜHLER, *Deutsche Sozialwirtschaft. Ein Überblick über die sozialen Aufgaben der Volkswirtschaft*, Stuttgart-Berlin, 1940., 315.

⁶⁶³⁶ M. VALKOVIĆ, „Uvod“, u: *Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, XV.

⁶⁶³⁷ J. ŠCETINEC, *Korporativizam i demokracija*, 5.

⁶⁶³⁸ K. GRIMM, „Korporacijski uređeno društvo“, *Život*, 15/1934., br. 8, listopad 1934., 355.-358.

⁶⁶³⁹ Isto, 358.

imala postići, kasniji papa Pio XII., tada kardinal Eugenio Pacelli, lapidarno je sažeo u rečenicu da valja isplivati iz klasne borbe i nekako se proverati do skladne suradnje staleža.⁶⁶⁴⁰ Zato su i jugoslavenski katolički biskupi u svome iznimno važnome „Pastirskome pismu o gospodarskoj i socijalnoj bijedi naših dana“, donesenom na biskupskim konferencijama koje su 12. siječnja 1937. održane u Zagrebu, istaknuli da gospodarstvo i uopće društvo valja ustrojiti po staleškome (korporativnom) modelu, u skladu s enciklikama *Rerum novarum* i *Quadragesimo anno*.⁶⁶⁴¹ To je, prema shvaćanju biskupa, jedini pravi odgovor na pogrješke liberalizma te zablude i napasti (navlastito komunističkoga) totalitarizma: „Taj sadanji nered moguće je zato popraviti opet samo staleškim organizacijama i međusobnim povezivanjem svih privrednih grana. Svi članovi istih zvanja neka se združe u samoupravna socijalna tijela (organizme) – korporacije, ove opet korporacije u viša tijela, a interes sviju imala bi povezivati i nadzirati država [ist. u izv.].“⁶⁶⁴²

Upravo u tom kontekstu, dakle, a napose u kontekstu staleške organizacije HSS-a kojemu je u svojim razmatranjima pred kraj dvadesetih godina 20. stoljeća namijenio glavnu ulogu u nacionalnoj emancipaciji i u procesu oslobođenja hrvatskog naroda, valja promatrati Pilarov prijedlog ustroja društva za koji je on bio spreman odstupiti od svojih ranijih socioloških postavki, od svoje kritike zadružnog načina života, pa i od svoga naglašenog individualizma. Kao što je spomenuto, upravo oko 1930. se je u Kraljevini Jugoslaviji raspravljalo o osnivanju kućevlasničkih komora, pa je Pilar za potrebe udruge kućevlasnika napravio i nacrt odgovarajućeg zakona, ali je on ostao mrtvim slovom na papiru.⁶⁶⁴³ A Pilarova predodžba o staležima i staleškome uređenju društva, kao što se vidi iz nastavka *Spomenice*, uzima u obzir svega četiri staleža: seljaštvo, građanstvo, radništvo i plemstvo odnosno njegove ostatke. Osim što dokazuje da je Pilar (ne)svjesno miješao pojmove korporacija i klasa, i ta kategorizacija vrlo jasno pokazuje da on pred očima ima nešto posve drugo od fašističkih korporacija.⁶⁶⁴⁴

A nakon što je na vrlo uopćen način predložio „nutarnji solidarizam“ i suradnju tih svojih „korporacija“, Pilar se u *Spomenici* vraća na ono što smatra puno važnijim: on opetuje kako se ne smije voditi negativistička državopravna politika, a obrana hrvatskoga naroda „može biti uspješno vodjena samo na temelju historički dane *hrvatske nacije* [podv. u izv.]. Nacije postaju i rastu kao drveće historičkim razvojem, i nikad još nije uspjelo, da se jedna nacija stvori dekretom ili državnim aktima.“⁶⁶⁴⁵ Povijest nam, dakle, pokazuje da nacionalno jugoslavenstvo nema nikakve budućnosti. Međutim, pravaška ideologija i dalje Pilaru nije po volji, jer on drži kako ona ne zadovoljava hrvatske potrebe: ona „*nije dobra, što se vidi najbolje u tome, što su Hrvati*

⁶⁶⁴⁰ Isto, 360.-361.

⁶⁶⁴¹ *Pastirsko pismo o gospodarskoj i socijalnoj bijedi naših dana*. Tisak Nadbiskupske tiskare u Zagrebu, Zagreb, 1937., 24.

⁶⁶⁴² Isto.

⁶⁶⁴³ M. KOLAR, „Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva“, 106.

⁶⁶⁴⁴ Moguće je da Pilarovo inzistiranje makar na ostacima plemstva tek slučajno koincidira s činjenicom da je B. Zarnik 28. siječnja 1930. u Pučkome sveučilištu u Zagrebu održao predavanje pod naslovom „Plemstvo s gledišta biologije“. (*Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 55.)

⁶⁶⁴⁵ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 132.

po njoj došli u situaciju, u kojoj se danas nalaze [podv. u izv.]. Ta ideologija je negativistička, antisocijalna i ne uzima dovoljno obzira na biološku, kulturnu i ekonomsku stranu narodnoga života.⁶⁶⁴⁶

Pred kraj dvadesetih godina 20. stoljeća Pilar se je, kao što pokazuju brojni sačuvani fragmenti u njegovoj ostavštini, intenzivno bavio Antom Starčevićem.⁶⁶⁴⁷ Njegov studij Starčevićeva djela i njegove politike očito je bio motiviran nastojanjem da Starčevićeva etička i politička načela koja su, prema njegovu mišljenju, na praktičnome planu morala doživjeti poraz usprkos svoje načelne utemeljenosti, pomiri s vlastitim razmišljanjima o filozofskim, ideološkim i vjersko-kulturnim pitanjima kojima se je bavio tijekom dvadesetih godina. Bilo je posve logično da se je u tom kontekstu našao i pred potrebom da ponudi logičan odgovor na pitanje, zašto je u jednome narodu koji pokazuje naglašenu pučku religioznost, najdublje ideološko-političke tragove ostavio protuklerikalac poput Starčevića, ili jedan Radić koji je svoj protuklerikalizam obilno začinjao nerijetko otvorenim očajukanjem s elementima poganstva.

Pilar, dakle, nije osporavao vrijednost Starčevićevoj, pravaškoj ideologiji, nego ju je – baš naprotiv – smatrao nužnim polazištem. Međutim, držao je da tu hrvatsku nacionalističku ideologiju treba izgraditi i dopuniti u socijalnome, biološkom i ekonomskom smislu, jer hrvatski narod na svakome od tih polja slabi, a razlog tomu Pilar vidi u nedostatku prikladne suvremene ideologije.⁶⁶⁴⁸ Narod je prirodni okvir, nastavlja on, za svaku socijalnu, ekonomsku i kulturnu organizaciju. Narod, a ne klasa i ne stalež! No, u sadašnjoj je situaciji, naglašava Pilar, osobito važna institucija obitelji, kojoj treba posvetiti najveću pozornost. To znači da treba učiniti sve kako bi hrvatska obitelj i obiteljski život u njoj bili što savršeniji. Hrvatske obitelji trebaju imati što više djece, tumači dalje Pilar, a ta djeca imaju biti što bolje odgojena u ćudorednome, socijalnom, kulturnom i ekonomskom pogledu, kako bi mogla najviše pridonijeti narodnom životu. Osnivanje obitelji, vođenje uzornoga obiteljskoga života i što bolji odgoj djece trebaju se smatrati prvim rodoljubnim dužnostima, a narodna zajednica ima pojedincu u tome što više pomagati, kako bi hrvatska obitelj postala „rasadnicom hrvatske narodne svijesti i snage.“⁶⁶⁴⁹ Žena jest ravnopravna muškarcu, ali je u biološkom smislu opterećena odnosno određena svojom ulogom majke, pa je zato slabija i ima pravo na zaštitu muškarca. Zauzvrat ona treba podupirati muža, ali nikad nauštrb prokreacije i odgoja djece. Međutim, da bi obitelj mogla vršiti tu socijalnu i domoljubnu funkciju, napominje Pilar, potrebno je da ona bude hrvatska, tj. da oba supružnika „budu Hrvati i po rasi [sic!] i po uvjerenju“, što znači da treba promicati shvaćanje da svaki hrvatski mladić oženi čestitu hrvatsku djevojku odnosno da se ta djevojka uda za čestita mladića.⁶⁶⁵⁰ Opet se on, dakle, na nedosljedan način služi nejasnim pojmovima. Ranije je znao miješati i poistovjećivati pojmove rase i naroda te usporedno s time isticati kako je pojam rase

⁶⁶⁴⁶ Isto, 132.-133.

⁶⁶⁴⁷ NSK, OIP, R-7983, A-37.

⁶⁶⁴⁸ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 133.

⁶⁶⁴⁹ Isto, 133.

⁶⁶⁵⁰ Isto, 133.-134.

nejasan i kako nema rasno čistoga naroda, a posebna hrvatska rasa da uopće ne postoji, ali sad ipak govori o pripadnosti hrvatstvu i po uvjerenju i po rasi. Zato je dosta jasno da je zapravo mislio na ono što bi se u kasnijem razdoblju nazivalo „etničkom“ ili narodnosnom pripadnošću.

Morao je Pilar u tom razmatranju dotaknuti i ulogu pojedinca, koji je za nj i dalje „socijalni faktor od osnovne važnosti“. Tamo gdje je pojedinac slab, slaba je i zajednica, pa zato socijalna pedagogija, odnosno težnja da se odgoje što bolji „narodni individui“, ima posebnu ulogu. Podsjećajući na to da je „u jednom većem specijalnom djelu“ odnosno u *Borbi za vrijednost svoga „Ja“*, došao do zaključka da „hrvatski individuum ne valja“, Pilar identificira i uzrok te slabosti: to je hipertrofirani individualizam koji je izrastao na kršćanskoj podlozi. Taj je hiperindividualizam uzrok da su se „egoistične tendencije“ (kojima Pilar „ne poriče pravo na opstanak“), razvile na štetu socijalnih osjećaja, napose osjećaja pripadnosti narodu i državi. Težnja za uživanjem u životu prerasla je u „niski hedonizam“, što je možda posljedica nedostatka vlastite države. Taj je problem, priznaje Pilar, Starčević pravilno uočio i puno učinio da ga se oslobodimo, ali ipak nije postigao odlučujuće učinke. Zato je potrebno, kaže Pilar, da se razviju „socijalna čuvstva“, a napose „*narodna solidarnost* [podv. u izv.]“, koja je kod nas vrlo slabo razvijena, i [što je] uzrok, da mi ne možemo nastupati kao masa“. ⁶⁶⁵¹ No, nije Pilar za to da se pojedinac utopi u narodu, da prestane biti osobom i socijalnim čimbenikom. Zato naglašava da se u tome treba čuvati pretjerivanja i jednostranosti, jer su „pretjerani socijalni altruizam ili asketizam“ jednako tako štetni kao što je štetan „pretjerani egoizam i hedonizam.“ Odnosno, zaključuje Pilar, „naš cilj mora biti izraditi izravnovješenu, harmoničnu hrvatsku ličnost, koja će biti u stanju, da se odupre svim teškoćama, koje za nas nosi sadašnjost i podnese teret sve teže narodne samoobrane.“ ⁶⁶⁵² Kako bi se tim socijalnim momentima dala primjerena važnost, predlaže Pilar, možda bi bilo uputno da se stranka „u momentu oficijelne rekonstrukcije“, tj. nakon uvođenja ustavnoga stanja, prozove Hrvatska seljačko-socijalna stranka: „Tim bi bila označena ne samo nutarnja evolucija njezina, dočim bi naprama van mogla nastupiti kao nova stranka, što bi taktički bilo od koristi.“ ⁶⁶⁵³

U drugome poglavlju svoje *Spomenice* („Ekonomska obrana“), Pilar objašnjava zašto je staleška organizacija u sadašnjem trenutku najpotrebnija: hrvatski je narod strahovito osiromašen, a ekonomski je moment najizraženiji baš u staležu kao socijalnoj kategoriji. Pritom se treba voditi idejom da se svi izvori prihoda na hrvatskom teritoriju imaju nalaziti isključivo u hrvatskim rukama, što trebaju „provoditi svi staleži sporazumno i na bazi narodne solidarnosti. Ovo znači, da svaki Hrvat mora nastojati, da u prvom redu svomu sunarodnjaku dade zaslužiti, da mu pomogne do zarade i kod provedenja principa uvedno spomenutoga. To je bila ideja rimskoga *commerciuma*, po kome je Rimljanin samo s Rimljaninom smjeo trgovati.“ ⁶⁶⁵⁴ Da bi se to

⁶⁶⁵¹ Isto, 134.-135.

⁶⁶⁵² Isto, 135.

⁶⁶⁵³ Isto.

⁶⁶⁵⁴ Isto, 135.-136. Korisno je primijetiti da je tu istu misao razvijao i HNZ prije Prvoga svjetskog rata: i tada se je Hrvatima sugeriralo da zapošljavaju u prvom redu Hrvate, i da kupuju kod hrvatskih trgovaca. I najpovršniji pregled tiska iz doba formiranja nacionalnih organizacija pokazuje da je riječ o zahtjevu koji je bio posve uobičajen diljem

uspješno provelo, potrebno je da Hrvati u svakome staležu nauče cijeniti rad i naobrazbu. K tome je unutar svakog staleža potrebno poduzeti specifične mjere. Tako je, recimo, unutar seljačkoga korisno zadržati zadružni ustroj – protiv kojega je Pilar nekoliko godina ranije, prije gospodarske krize i prije nego što je sve karte stavio na HSS, toliko rogoborio – te je nužno spriječiti cijepanje i rasipanje seljačkog posjeda, a treba ujedno nastojati da zemlja ne dođe u tuđe ruke nego da, naprotiv, Hrvati natrag kupe i ono što je prodano u posljednja dva-tri stoljeća. U radničkom staležu valja suzbijati „internacionalni Marksizam“ i uvesti nacionalne radničke organizacije.⁶⁶⁵⁵

Gospodarska se organizacija, objašnjava Pilar, mora zasnovati unutar naroda kao njezina prirodna okvira, a taj okvir valja organizirati na načelu samodostatnosti, autarkije, „t. j. po principu, da svaki član naroda sve svoje kulturne i ekonomske potrebe može namiriti unutar granicah narodnih i da ni u čem ne treba tudjinca. To je samo sobom ogroman program, koji se ali može provesti, i koji će biti u svakom pogledu blagotvoran, i izvorom neiscrpive snage narodne.“⁶⁶⁵⁶ Taj Pilarov odgovor na aktualnu gospodarsku krizu bio je u to vrijeme posve uobičajen. Prvi svjetski rat i gospodarska kriza u čitavu su svijetu rezultirale nastojanjem da se postigne autarkičnost, samodostatnost nacionalne ekonomije, po načelima koja su bila tipična još za merkantilistički smjer koji je u ekonomiji dominirao od 16. do 18. stoljeća.⁶⁶⁵⁷ Ta težnja, koja je u znanosti prve polovice 20. stoljeća nazivana „ekonomskim nacionalizmom“, karakterizirala je i one države u kojima „politički nacionalizam“ više i nije bio osobito popularan,⁶⁶⁵⁸ ali se je, primjerice, u nacional-socijalističkoj ekonomskoj doktrini smatrala posve promašenom: Theodor Bühler je tvrdio kako se i na logičkoj razini vidi da je posrijedi obična zabluda, jer bi u protivnome najveću političku moć imale one zemlje koje raspolažu najvećim prirodnim zalihama.⁶⁶⁵⁹

U svom zahtjevu za autarkičnim gospodarstvom i Pilar je, doduše, svjestan da to u današnjim ekonomskim odnosima nije moguće provesti apsolutno, ali je ipak ustrajao u tome da treba nastojati „da mi što manje uvozimo[,] da živimo što više od žulja vlastitih ruku, i da nikada ne osnivamo svoju budućnost na export [zapravo: import, uvoz, op. T. J.] i ekonomsko iscrpljivanje izvannarodnih etničkih i ekonomskih vrednota“. Pritom je on upirao prstom u opomenu koju nudi „strahovita kriza i neizbježivi slom britanske nacije“ – o čijoj je dominaciji

Europe, pa su se skoro istim formulacijama početkom 20. stoljeća služile i srpske novine u banskoj Hrvatskoj i u BiH.

⁶⁶⁵⁵ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 136.-138. I prije Prvoga svjetskog rata Pilar je u BiH djelovao na suzbijanju internacionalističkih socijaldemokratskih ideja u radnički stalež.

⁶⁶⁵⁶ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 138.-139.

⁶⁶⁵⁷ Vladimir FRANOLIĆ, *Protekcijonizam u prošlosti i sadašnjosti. Ekonomsko-politička studija*, Zagreb, 1934., 100.-101., 236.-242. i dr.

⁶⁶⁵⁸ Isto, 102.

⁶⁶⁵⁹ Th. BÜHLER, *Deutsche Sozialwirtschaft*, 94.-95.

on u svome dnevniku pisao još 1918., a slom čijega carstva su 1930. godine predviđali samo vrlo rijetki.⁶⁶⁶⁰

Što se kulturne obrane tiče, Pilar naglašava kako je politička afirmacija nerazdvojna od kulturnog podizanja, te ujedno kritizira proces modernizacije za koji ocjenjuje da se je svodio na „kopiranje uzora, koje smo nalazili u Austro-Ugarskoj monarhiji“, što bjelodano „nije bilo ništa solidno i duboko“.⁶⁶⁶¹ Je li ta kritika modernizacije u kojoj je i sam uvelike sudjelovao bila izraz njegova uvjerenja (jer je već 1903. o njegovim literarno-umjetničkih aspektima govorio uglavnom s razočaranjem) ili se je možda radilo tek o ustupcima tradicionalističkim traktatima Ante Radića koji su u HSS-u dugo zadržali uporište i manifestirali se u smotrama narodnih nošnji, folkloru i slično, nije moguće sa sigurnošću kazati, jer nedostaju vrela na temelju kojih bi se o tome sudilo.

No, Pilar vrlo odlučno ocjenjuje da je nakon sloma Monarhije nastupilo razdoblje u kojem dominira sustav koji „imade osnove osmanlijsko bizantske kulture“. U taj se sustav nekritično unose elementi zapadnoeuropske kulture, što nije solidno niti trajno. Zato je potrebno, drži on, voditi promišljenu i jasnu kulturnu politiku. Ona se mora oslanjati na tradicionalni hrvatski otklon od bizantsko-orijentalne kulture, pod koji je svojedobno bio potpao dio Hrvata u Crvenoj Hrvatskoj, Mačvi i drugdje, pa se je uslijed toga pretopio u Srbe.⁶⁶⁶² On tumači dalje: „Mi možemo ovoj novoj navali površno evropeizovanoga orientalizma odoljeti samo na način, da osnovke za svoj daljnji kulturni razvitak nadjemo sami u sebi, u svojoj kulturnoj prošlosti i da počmemo izgradjivati jednu kulturnu budućnost bez slijepoga kopiranja bilo istoka bilo zapada. To je zapravo ideja pok. Antuna Radića, koju držim potpuno ispravnom. Osnovno ishodište mora biti, da bizantska kultura ne može biti osnovom za krepki razvitak jednoga slavenskoga naroda. Bizantizam se je g. 1917. konačno slomio u Rusiji, a god. 1919. i [19]20. u Grčkoj /Pobjeda Turaka nad Grcima/. Katastrofa Rusije znači konačni slom ruskoga slavenskoga bizantinizma i početak sloma bizantinizma u opće [ist. dijelovi u izv. podvučeni].“⁶⁶⁶³

Međutim, prema Pilaru, nije dovoljna samo negacija bizantinizma, nego je potrebno definirati pozitivni kulturni program: „*Ima biti zadaća Hrvata da preuzmu vodstvo u izgradjivanju ovih novih kulturnih osnova. Priznata i dokazana kulturna sposobnost Hrvata ima im biti legitimacija za tu zadaću.* Ona starohrvatska kultura, koju sada sve više otkrivamo i od koje se je najviše sačuvalo u našem seljaštvu, u vezi sa potrebama, koje na nas stavlja naš geopolitički milieu, ima biti ona orijentacija, prama kojoj imamo izgradjivati ovu kulturu. *Cijeli narod imade svijestno i odlučno prioniti oko nje* [ist. dijelovi u izv. podvučeni].“⁶⁶⁶⁴ Za to nije dovoljan samo katolicizam koji je, prema Pilaru, u biti bio ponajprije izraz hrvatskoga protubizantinizma. Povijest Balkana pokazuje, naime, da je na političkome planu – u etički i u

⁶⁶⁶⁰ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 139.

⁶⁶⁶¹ Isto, 140.

⁶⁶⁶² Isto.

⁶⁶⁶³ Isto, 140.-141.

⁶⁶⁶⁴ Isto, 141.

teološko-ekleziološki Pilar ni ne ulazi – pravoslavlje kao izraz Bizanta uvijek nadjačavalo katolicizam. Zato hrvatska politika ne smije biti katolička. No, ona ne smije biti ni protukatolička, makar treba biti protuklerikalna, otprilike onakva kakvu je u tom pogledu definirao Stjepan Radić, a to znači da će u sebe moći upiti i „predkršćanske kulturne elemente“ koji će potom „iskočiti kao ona točka, prama kojoj se na dalje orijentovati imamo.“⁶⁶⁶⁵

Novija arheološka istraživanja i studije o staroj hrvatskoj umjetnosti išla su na ruku zagovornicima iranske teorije o podrijetlu Hrvata, a u radićevskome koketiranju s predkršćanskom simbolikom i ikonografijom Pilar je pronašao djelomičnu srodnost sa svojim predodžbama o kulturnome potencijalu zoroastrizma i „bogumilstva“.⁶⁶⁶⁶ To je, kako mu se činilo, potvrda njegovih znanstvenih spoznaja, pa samim time i putokaz za budućnost na političkome polju. No, on najprije želi objasniti „u čemu leži jedna vidljiva razlika između bizantinske i evropske kulture.“ Najvažnije je, kaže Pilar, to da europsku kulturu karakterizira „njezin *humanitet*, i ničim nije Stjepan Radić dublje afirmirao svoju *europsku orijentaciju*, nego time, što je hrvatskim seljacima propov[i]jedao *čovječansku politiku* [ist. dijelovi u izv. podv.].“⁶⁶⁶⁷

Negirajući time socijal-darvinističke postavke o vrijednosti borbe i o pravu jačega na opstanak, Pilar ni u nastavku svoje *Spomenice* nema nikakvih dvojbi oko toga da „*humanitet kao značajka Hrvatsva ima ostati orijentacionom točkom za naš daljnji kulturni rad i obranu* [ist. u izv.]. Pritom on, međutim, u okruženju u kojem se hrvatski narod nalazi, nije spreman „humanitet“ i pacifizam proglašiti idolom kao što se ponegdje čini, pa zato ističe da se u „milieu, u kojem se nalazimo“ taj ideal ne smije „afirmirati tako absolutno, da bi nas smetao na krepkoj i snažnoj obrani“, što znači da se „taj humanizam nikada ne smije [...] razviti do Tolstojevskoga neopiranja zlu i napadaju, jer u tom slučaju naša bi sudbina bila zapečaćena.“⁶⁶⁶⁸ Glavno uporište kulturne obrane, kaže on, ima biti obitelj, a usporedno s time treba jačati „našu narodnu ideju“, koja je „u zadnjim godinama znatno opličala“. U tom kontekstu je potrebno osnažiti postojeće kulturne institucije, obnoviti one koje su uništene ili zamrle, te osnivati nove. Posebnu pozornost treba posvećivati znanosti, a JAZU ima biti preimenovana u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti.⁶⁶⁶⁹

Svjestan antiintelektualističkog raspoloženja u vodstvu HSS-a i manjkavosti koje stranka pokazuje na svakom području, od novinstva i propagande do gospodarstva i znanosti, Pilar već sada ima na umu ideju koju će potanje razraditi u idućem razdoblju, a napose u svom nacrtu Pravila HSS-a, pa joj i sada naznačuje osnovne konture, ispitujući raspoloženje stranačkih prvaka: „Kod centralnoga vodstva H. N. ima se organizovati poseban kolegij učenjaka i

⁶⁶⁶⁵ Isto.

⁶⁶⁶⁶ O tadašnjem shvaćanju etičkog sadržaja zoroastrizma v. Maganlal A. BUCH, *Zoroastrian Ethics*, Baroda, 1919. Knjiga je u elektroničkom obliku dostupna na: <http://heritageinstitute.com/zoroastrianism/pdf/zoroastrianEthics.pdf>.

⁶⁶⁶⁷ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 141.

⁶⁶⁶⁸ Isto.

⁶⁶⁶⁹ Isto, 142.

stručnjaka, koji će sva zamršena pitanja sadašnjice, kojih rješavanje traži posebnu znanstvenu ili stručnu spremu pod vidom naših opće narodnih interesa rješavati i vodstvu gotov materijal donositi“.⁶⁶⁷⁰ Taj „kollegij učenjaka i stručnjaka“ – u kojem Pilar nesumnjivo vidi i sebe – ne aspirira, dakle, na vodstvo, bar ne u formalnome smislu, ali želi pomoći one koji stranku predvode i želi usmjeravati njihov rad.

No, kulturna obrana uključuje i odnos prema prošlosti i baštini. Potreba kulturne racionalizacije i „razumne kulturne propagande“, prema Pilaru, znači i promicanje i zaštićivanje „svih kulturnih djelatnosti, ne samo znanosti, nego umjetnosti, literature, glazbe“: jer – sve ove djelatnosti imaju se upotrijebiti „i kao obrambena sredstva, kao sredstva za produbljenje narodne svijesti, te intenziviranje narodnoga života. Tu je naročito glazba i pjesma, koja je silno sredstvo u narodnoj borbi, i koju smo mi sasvim zanemarili. Koliko su naši Ilirci postigli svojima koračnicama i budnicama. Mi kada smo na ovo moćno oružje sasvim zaboravili, i moramo ga opet oživiti i upotrebljavati.“⁶⁶⁷¹ Ta sugestija očito je korespondirala sa sve snažnijim nastojanjem HSS-a da tijekom tridesetih godina razvije kult narodne pjesme, nošnje i folkloru uopće, koje je rezultiralo nizom različitih smotri, ali i pokušajem da se tom nastojanju dade dublji smisao.⁶⁶⁷²

U svemu tome ne smije se zaboraviti da važnu ulogu nemaju samo staleži, nego i pojedinac, naglašava Pilar: „Osnovno nastojanje ima se ukotviti kod pojedinca u svijesti, *da pojedinac čovjek kao član jednoga kulturnoga naroda imade što jače razviti i odjelotvoriti sve svoje kulturne sposobnosti, kulturne dužnosti i kulturnu djelatnost* [ist. u izv.]. Čim ta svijest bude življa i dublja, čim pojedinac bude imao više kulturne ambicije i bude svjestnije znao, kako je konkretno imade u djelo pretvoriti, čim u tom smjeru bude življe radio čitavi niz narodnih stručnih i staleških organizacija, koje budu prodahnute zdravim socijalnim i narodnim duhom, tim će kulturna obrana H. N. biti snažnija, biti jedan rezultat, koji će se ostvariti sam od sebe, kao logički rezultat nastojanja samoodržanja, koji je vlastan svakome socijalnom tijelu, pak i svakom narodu i svakom dijelu njegovome.“⁶⁶⁷³

U završnome, petom dijelu svoje *Spomenice*, Pilar se bavi „ideološkom obranom“ hrvatskog naroda. I inače kondenziran, tu je njegov tekst iznimno zgusnut i sadržajan, što sugerira da je njegov autor taj dio smatrao ponajvažnijim od svijuju. U svakom slučaju, u tom je dijelu njegov doprinos tipično Pilarov. Dok su se raniji dijelovi mogli shvatiti i kao kompilacija prevladavajućeg raspoloženja u hrvatskoj intelektualnoj javnosti, ovdje je Pilar posve originalan: ako nekoga oponaša, oponaša vlastite misli koje su potanko obrađene još u *Južnoslavenskom pitanju*.

⁶⁶⁷⁰ Isto.

⁶⁶⁷¹ Isto.

⁶⁶⁷² Usp. primjerice, predavanje A. BAZALE, „Važnost i značenje umjetnosti“, *Nova doba*, 14/1931, br. 44, 23. II. 1931., 3.; ISTI, „Značenje umjetnosti u životu naroda. Predavanje na svečanoj sjednici o pedesetgodišnjici Strossmayerove Galerije 18. maja 1935.“, u: *Spomenica o 50. godišnjici Strossmayerove Galerije*, Zagreb, 1935., 35.-49.

⁶⁶⁷³ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 142.-143.

On započinje naglašenom kritikom, ističući odmah da je „ideološka osnovka H. N. dijelom nedostatna, dijelom izrazito pogrešna.“⁶⁶⁷⁴ Jer, „svjetozrenje“ – kako on podavno naziva svjetonazor (*Weltanschauung*) – presudno određuje ne samo pojedinca, nego i „cijele narode, kao socijalne individue više vrsti“, pa izbor pravoga svjetozrenja odnosno ideologije znači i poboljšanje njegovih izgleda na uspjeh.⁶⁶⁷⁵ Odmah potom Pilar ponavlja ono što je *mutatis mutandis* govorio uzalud već više od dva desetljeća: „Teška sudbina, koju danas snosi H. N. uvjetovana je u prvom redu time, što njegovi vodje 1914–18, nisu znali, da je ideološka osnovka srpstva *bizantinizam*, i nisu znali, što je ideološki sadržaj ovoga pojma niti u političkom, niti u kulturnom, a niti u čisto ideološkom smjeru [ist. u izv.]. Prama tome nisu znali niti kakova nas sudbina čeka, pak su uletili u jednu situaciju, koja za nas naprama našoj situaciji u Habsburškoj monarhiji ne znači poboljšanje, nego za danas jedno izrazito pogoršanje naše situacije.“⁶⁶⁷⁶

Da bi se tomu mogli suprotstaviti, Hrvati najprije moraju shvatiti o čemu se radi: „Prva zadaća ideološke obrane jest problem *bizantinizma* kritički i filozofski obraditi i cijeli narod uputiti u njegovo znamenovanje. Ovdje se može kazati samo toliko, da bizantinizam, jedan *sinkretizam* iz dekadentnih forma starogrčke filozofije i kršćanstva *ne može biti forma budućnosti za H. N. ali ni Srpstva, ni ikojeg drugoga slavenskoga naroda, ako taj narod neće propasti*. Ali valja razabrati, da je *bizantinizam* jedan *zaokruženi sistem, praktičke filozofije*, koja opsiže cijeli život, *ne samo vjerski i privatni život, nego i javni, a naročito politički život*, dakle rijetko opsežan, i zato jak, pak da osposobljuje pojedinca naročito za politički život, što je osnovkom svih onih velikih političkih uspjeha, koje su Srbi dosele znali postići [ist. dijelovi u izv. podv.].“⁶⁶⁷⁷

Bizantinizam je, dakle, prema Pilarovu uvjerenju, nepogodan i za Srbe kao i za sve slavenske narode, ali su ga oni ipak iz političkih razloga prihvatili te se od toga kratkoročno okoristili, iako im on dugoročno škodi i odbija ih od njihove slavenske tradicije. Tu je misao on malo kasnije varirao u svom eseju o sv. Savi Nemanjiću, koji je objavljen u *Novoj Evropi*.⁶⁶⁷⁸ Ako mu nije služio i u koju drugu svrhu – primjerice, da u jeku diktature pokaže kako ne gaji protusrpske osjećaje – nije taj tekst bio nikakva pohvala svetosavlju, a ne čini se ni da je sv. Sava „opčarao“ Pilara, kao što je to ocijenio Ivan Markešić. Bio je u to vrijeme objavljen priličan broj članaka i knjiga o utemeljitelju Srpske pravoslavne crkve – čiji se je dan u cijeloj državi slavio kao školski blagdan – pa je Pilar iskoristio zgodu da o njemu u novome ruhu ponovi ono što je zapravo već kazao 1917./18. u *Južnoslavenskom pitanju*.⁶⁶⁷⁹ Za nj je Sava Nemanjić možda

⁶⁶⁷⁴ Isto, 143.

⁶⁶⁷⁵ Isto.

⁶⁶⁷⁶ Isto.

⁶⁶⁷⁷ Isto, 143.-144. Kao što se i iz ove rasprave vidi, pojam „bizantinizma“ je u hrvatskoj političkoj literaturi i u novinstvu bio poznat i puno prije Pilara te je uvijek imao negativne konotacije. Srpskoj političkoj eliti je „upravo byzantinsku zloću i zavist“ znao predbaciti i biskup Strossmayer, inače simpatizer srpstva i Srbije. Usp. njegovo pismo Račkomu od 24. VI. 1869., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, I., 72.

⁶⁶⁷⁸ „O Svetom Savi i njegovu znamenovanju“, *Nova Evropa*, knj. XXI, br. 1, Zagreb, 16. I. 1930., 1.-10. Pretisak u: *Pilar*, 7/2012., br. 14 (2), 77.-88.

⁶⁶⁷⁹ Usp. L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 92.-98.

najveći čovjek Južnoga Slavenstva, jer je najprije „posredovao“ Srbiji visoku bizantsku kulturu i bizantski duh, a potom iskoristio trenutak slabosti Bizanta da osamostali crkveni ustroj, faktično utemelji dinastiju te autokefalnu srpsku pravoslavnu crkvu stavi u posvemašnju službu srpskog naroda. Kao što je preuzimanje političke baštine Bizanta omogućilo Srbima da u 19. i 20. stoljeću postignu iznimne uspjehe – napose u usporedbi s Hrvatima – tako je to oslobođenje od „grčtine“ i Bizanta bilo putokaz za čitav slavenski istok, pa i za čitavo pravoslavlje, zaključio je Pilar na koncu svoga članka o sv. Savi.⁶⁶⁸⁰ Bio je to makijavelizam prije Machiavellija, ujedno i pokazatelj da zadani crkveni ustroj nije isto što i vjerska dogma: sv. Sava je pokazao da se pravoslavlje može očuvati i mimo Bizanta, i da crkva ima i ovozemaljsku ulogu i zadaću. To je ono što je Pilaru važnu i zbog čega mu je sv. Sava privlačan.

Jer, bizantinizam nipošto ne valja podcjenjivati, nastavlja Pilar u svojoj *Spomenici*, budući da „usprkos svoje osnovne pogrešnosti, on je izvor *jedne snažne aktivnosti i političke uspješnosti* i zato se njeko vrijeme može držati. Mi se dakle međutim ne možemo zadovoljiti, da *ga jednostavno negiramo*, s tim nećemo postići uspjeha. Po uvjerenju pisca dade se tu nješto postići samo onda, ako si postavimo za zadaću izraditi *nješto bolje od bizantinizma*, nješto što je isto toliko jako *i aktivno, a ujedno solidnije i savršenije od bizantinizma* [ist. dijelovi u izv. podv.].⁶⁶⁸¹ Sad je na redu formula koju Pilar nudi, formula koja objedinjuje njegova znanstvena istraživanja i njegova ideološka odnosno vjersko-kulturna uvjerenja, s radićevskom ideološkom jezgrom onoga što u postojećim okolnostima predstavlja stožer okupljanja čitava hrvatskog naroda.

To je, tumači Pilar, jedna posve nova ideologija, ali ideologija koja se naslanja na hrvatske i uopće slavenske tradicije te se je do današnjih dana najbolje očuvala kod seljaštva: „Put k stvaranju ove nove ideologije, s kojom ćemo nadvladati bizantinizam leži po uvjerenju pisca ovih redaka osnovno u ideologiji pok. Antuna Radića, da su Hrvati, a i svi Slaveni, imali već kod dolaska sa sjevera jednu veliku i duboku kulturu, koja se je najbolje sačuvala kod našeg seljaštva. Pisac ovih redaka drži ovo shvaćanje ispravnim i uvjeren je, da je savremena znanost, a naročito najnovija istraživanja prof. Strzygowskoga o starohrvatskoj umjetnosti, a još više najnovije teorije českoga učenjaka prof. Peiskera i dokazale, da je pok. Antun Radić imao sa svojim tvrdnjama pravo, i da samo treba njegovo shvaćanje produbljiti, konkretizovati i dalje razviti. Treba cijelom narodu razjasniti, da je ta stara kultura bila iranskoga /zoroastričkoga/ podrijetla, i da je jedan ogroman kapital, kojim se Slavenstvo dosele nije znalo poslužiti.“⁶⁶⁸² No, ni sada Pilar nije objasnio, što je to u toj „staroj kulturi iranskoga (zoroastričkoga) podrijetla“ toliko vrijedno i snažno da bi se moglo oduprijeti bizantinizmu, nego je nastavio tumačiti da bi time Slaveni stekli „u svijetu jednu novu izvanrednu povoljnu situaciju, kao nosioci jedne od

⁶⁶⁸⁰ Komentirajući Pilarove poglede, Milutin JAKŠIĆ, „Prodor na Istok, u vreme Svetog Save, i u naše dane“, *Nova Evropa*, knj. XXII., br. 2, Zagreb, 14. II. 1931., 71.-84. zastupa gledište da je glavna zasluga sv. Save otpor prodoru Zapada na Balkan.

⁶⁶⁸¹ „Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda /H. N./ u sadanjoj njegovoj situaciji“, 144.

⁶⁶⁸² Isto.

najsavršenijih kultura, što ih je ljudski rod poznao“, kulture koja počiva na poljoprivredi odnosno na seljačkom načinu života. Hrvati bi time, drži on, prerasli u „posebnoga i najodličnijega nosioca staroslavske kulture.“⁶⁶⁸³

Zašto je ostao nedorečen, teško je kazati, jer je nejasno je li držao da se svojevrsne vjerske objave i ne tumače do pojedinosti, ili je jednostavno ocijenio da bi daljnje obrazlaganje bilo kontraproduktivno, budući da bi ga sililo na preciznije definiranje odnosa prema Katoličkoj crkvi koje će u nastavku poduzeti tek u općim crtama. Puno konkretniji je, međutim, Pilar kad tumači zašto se hrvatski narod u sklopu svoje ideološke obrane ima najintenzivnije pozabaviti „problemom *jugoslavenstva*“. Jer, smatra on, Hrvati nisu nikad znali kritički osvjetliti genezu te ideje, a naročito njezinu religioznu sastavnicu, t. j. ideju unije istočne i zapadne crkve. On uopće ne dvoji o tome da je „plima jugoslavenstva“ uvijek uslijedila iza praktično-političkih neuspjeha hrvatske politike: „*Svaki neuspjeh i slom hrvatske politike imao je za posljedicu pojačanje Jugoslavenstva*. Svaki pako neuspjeh i slom hrvatske politike bio je vezan na *negativističku politiku i principiелno odbijanje vodjenja jedne snažne hrvatske praktičke politike unutar danoga državnoga okvira* [ist. u izv.].“⁶⁶⁸⁴ On je optimist, jer znade da se nacije „ne stvaraju dekretima, nego historijom, u kojoj kulturni momenti i velike ličnosti igraju dominantnu ulogu. Nacije i nacionalna uvjerenja su biološki pojavi, oni su kao drveće, koje raste stoljećima. Ono se može posjeći i uništiti, ali nikada umjetno stvoriti. U historiji nema slučaja, da bi uspjelo jednoj naciji nametnuti drugoj naciji svoje nacionalno osjećanje silom.“ Zato „jedna razborita ideološka i znanstvena kritika mora jugoslavenstvo za toliko oslabiti, da će za nas postati neopasno i zato treba tu kritiku kao ideološku obranu svima silama provesti i njegovati.“⁶⁶⁸⁵

Ponavlja Pilar da „ideološka obrana ima raščistiti naš odnošaj naprama katolicizmu i zapadnoj kulturi“, jer „niti jedno niti drugo ne možemo nekritički u cijelosti prihvatiti.“⁶⁶⁸⁶ Katolicizam je svoje slabosti pokazao napose nakon osmanlijskih osvajanja, kad je pravoslavlje počelo ekspanziju prema zapadu, a katolicizam mu se nije znao suprotstaviti – Pilar očito hoće reći da mu se zbog svoje univerzalnosti nije ni mogao suprotstaviti jačanjem hrvatske narodne ideje – nego su „upravo katolički krugovi oblikovali jugoslavensku ideju, koju sada orthodoxija vrlo spretno izrabljuje za maskiranje svojih vlastitih ekspanzivnih ciljeva. Jugoslavenstvo zamišljeno kao sredstvo unije obih crkava, postalo je sredstvo za ekspanziju pravoslavlja.“⁶⁶⁸⁷ Na tome je zasad ostala njegova kritika političke dimenzije katolištva, u kojoj je on, očito svjesno, izbjegao podsjećanje na sukobljavanja s „klerikalcima“ u kojima je i sam sudjelovao, i s kojima je i sam pokojni Radić vodio teške i povremeno vrlo brutalne političke bitke.

Jednako je tako potrebno, nastavlja Pilar, odrediti se „prama *zapadnjaštvu* [ist. u izv.], komu se doduše mora približavati, već zato, što tražimo protutežu protiv orientalizma“, ali „moramo točno paziti, da ne preuzimamo sve one mikrobe bolesti, koja bi se mogla nazvati

⁶⁶⁸³ Isto.

⁶⁶⁸⁴ Isto, 144.-145.

⁶⁶⁸⁵ Isto, 145.

⁶⁶⁸⁶ Isto.

⁶⁶⁸⁷ Isto.

morbus europaeus [ist. u izv.], i koje [koja] mnoge pisce /Spengler!/ zavodi, da računaju sa propašću evropejske kulture. Tu treba tražiti spas baš u seljačkom staleškom momentu kao u najjačem i najzdravijem, koji je u čitavoj ideologiji i socijalnom programu Zoroastrizma imao svoju najdublju osnovku.⁶⁶⁸⁸ Pilar je, dakle, svjestan slabosti europske kulture, ali ipak ne dijeli Spenglerovo uvjerenje da je propast Zapada neminovna. On nije spreman raskinuti s mladenačkim uvjerenjem da je napredak uvijek moguć, pa i sada dijelom prihvaća shvaćanje ruskih panslavista koji su tvrdili da je „Slavenstvo pozvano, da spasi trulu Evropu od propasti“. No, oni su krivo mislili, nastavlja Pilar, da taj spas može donijeti „slavensko-bizantinska kultura, koja je otrov za Evropu, kao što je bila i uzrokom propasti carske Rusije“, dok njega može donijeti „samo ono Slavenstvo koje se vrati na svoje historičke temelje, na Zoroastrove sjajne kulturne i socijalne ideje, aktivizma [aktivizam] i osnivanje države na temelju zemljoradnje i seljačkoga načina života. Ako Slavenstvo uspije da ovu ideju u *savremenom obliku* [ist. u izv.] ostvari, onda će ono doista moći preporoditi Evropu.“⁶⁶⁸⁹

Ni pojedinca Pilar ne će zaboraviti: njegova je uloga opisana na kraju, ali on nije posljednji po važnosti: formiranje novoga i boljega hrvatskoga pojedinca je i prva i zadnja točka ideološke obrane hrvatskog naroda. Ovdje je sad prigoda da Pilar u svoje ideološke koncepcije ugradi shvaćanje koje je bilo *Leitmotiv* njegove knjige *Borba za vrijednost svoga „Ja“*. Jer, za postignuće zacrtanih ciljeva potreban je, piše on, „bolji i sposobniji hrvatski pojedinac“, kojega je moguće „samo ideološkim putem formirati“.⁶⁶⁹⁰ Ne oslanja se, dakle, Pilar na „rasni potencijal“ niti što posebno očekuje od eugeničkih metoda i „probira“ o kojem je pisao prije koju godinu; on zahtijeva ideološko odnosno političko i vjersko-kulturno djelovanje. To znači da hrvatskomu pojedincu, koji je izvorno trom, pasivan i bez inicijative, treba „dati snažni zamah aktivizma“, a upravo tu može „izvrstno poslužiti naše vraćanje na stare osnove naše kulture, na iranski zoroastrizam, jer ovaj se je odlikovao *izvanredno snažnim aktivizmom i smislom za praktički život* [ist. u izv.]“.⁶⁶⁹¹

Pritom on ponovno izriče svoju kritiku „bogumilstva“: baš su kršćanstvo i „bogumilstvo“ u hrvatski narodni život unijeli budističke i kršćanske elemente „koji su oboje u svojoj jezgri životomrzi“ odnosno – odgajaju za drugi, ne za ovaj svijet.⁶⁶⁹² Iako nesumnjivo u jednome dijelu ima korijene i u njegovu davnom naprednjačkom negodovanju protiv klerikalizma i društvene uloge Katoličke crkve, Pilarova kritika katolištva koja izbija na više međusobno nepovezanih mjesta *Spomenice* bila je primarno motivirana aktualnim političkim razlozima. On to ni ne pokušava prikriti: „*Nacijonalni elemenat treba da daje onu snažnu afirmaciju života, koju hrv.[atski] pojedinac nema, jer ovaj manjak hrv.[atskog] pojedinca ugrožava narodni opstanak*

⁶⁶⁸⁸ Isto.

⁶⁶⁸⁹ Isto, 145.-146.

⁶⁶⁹⁰ Isto, 146.

⁶⁶⁹¹ Isto.

⁶⁶⁹² Isto, 146.

[ist. u izv.]. To je osobito važno danas, kad imamo borbu sa pravoslavljem, koje odgaja mnogo energičnijega, aktivnijega i sa više životnoga smisla obdarenoga pojedinca.⁶⁶⁹³

Taj aktivizam i okrenutost prema ovozemaljskim stvarima ne smiju značiti dokidanje etičkih mjerila i stega. Nasuprot socijalno-darvinističkome isticanju snage, Pilaru je i do intelektualnoga i do etičkog sadržaja hrvatskog naroda. Hrvatskoga pojedinca treba naučiti, piše on, da ne reagira samo emocionalno, nego da se nauči misliti i postupati racionalno. Pritom kod njega treba „treba *pojačati i obnoviti duboki slavenski eticizam* [ist. u izv.], koji je možda najdragocjenije nasljedstvo naše iz tamne prošlosti. To je po uvjerenju pisca takodjer nasljedstvo iranskoga zoroastrizma, komu je taj *eticizam najdublja značajka* [ist. u izv.].“⁶⁶⁹⁴ Slaveni su, uvjeren je on, nastradali uslijed „amoralizma, koji je najkarakterističniji za bizantinizam“, pa će nam vraćanje na djedovske etičke tradicije pomoći i u borbi protiv bizantinizma i njegovih „mikroba nemorala“.⁶⁶⁹⁵ To nadalje znači, piše Pilar, da kod hrvatskog pojedinca treba odgajati „socijalno čuvstvo“, koje je on izgubio zato što je kršćanstvo odgojilo „jedan nezdravi hiperindividualizam, time što je pojedinca učilo, da mu je glavna zadaća spas njegove pojedinačke duše.“⁶⁶⁹⁶

Kršćanstvo je, priznaje on, „imalo duboku etičku tendenciju“, ali kad je u posljednja dva-tri stoljeća i samo počelo slabiti, izgubili su se ti etički elementi, a ostao je hiperindividualizam. Ako se pođe od toga da tu granicu slabljenja kršćanstva nije slučajno stavio dva-tri stoljeća unatrag, onda se može zaključiti da je to slabljenje vezao uz prosvjetiteljstvo, a ne uz reformaciju. Na to upućuje i činjenica da Pilar objašnjava što misli pod pojmom hiperindividualizma: suvremeni evropski pojedinac živi samo za sebe, za svoj užitak, za vlastite sebične ciljeve, a nema razumijevanja ni smisla za ono što nadilazi „okvir najuže individualne svijesti“. On je danas antisocijalan, pa je time izazvao marksističku reakciju koja sadrži kulturne i socijalne elementima kolektivizma i antiindividualizma. Marksizam je, apodiktički tvrdi Pilar, zabrazdio u drugu krajnost, u boljševizam, u kojem je pojedinac potpuno žrtvovan kolektivitetu, pa je „za volju utopističkom idealizmu komunizma zacarila jedna općenita bijeda, kojoj na cijelom svijetu nema primjera.“ Umjesto tih dviju krajnosti, mi pri odgoju hrvatskog pojedinca trebamo tražiti zlatnu sredinu odnosno pronaći kompromis između individualizma i „zdrave socijalnosti“ odnosno smisla za potrebe zajednice.⁶⁶⁹⁷

Na koncu Pilar naglašava: kod hrvatskog pojedinca treba odgajati smisao za državnost i za političke probleme. Hrvati stoljećima žive bez vlastite države i bez vlastite politike, pa su dobrim dijelom bili izgubili i narodnu svijest. Stalež koji je tijekom sedam stoljeća vodio hrvatsku državnu i narodnu politiku, plemstvo, danas je skoro posve propao, a vodstvo je preuzelo najprije građanstvo (od 1835. do 1918.) i potom, od 1920. godine, seljaštvo. No, pogrješke se stalno ponavljaju – opet Pilar blago kritizira politiku HSS-a – što je primarno posljedica manjka

⁶⁶⁹³ Isto.

⁶⁶⁹⁴ Isto.

⁶⁶⁹⁵ Isto.

⁶⁶⁹⁶ Isto.

⁶⁶⁹⁷ Isto, 146.-147.

političke tradicije. Zato je narod potrebno organizirati na staleškom načelu, pa onda oko organiziranoga seljačkoga staleža okupiti sve ostale, kako bi se vodila promišljena nacionalna politika. U pogledu konačnog uspjeha Pilar je ipak optimist, jer je svjestan da propadaju samo oni narodi koji odustanu od borbe i „koji sami sebe napuste“.⁶⁶⁹⁸

Kao što je spomenuto, nema dokaza da je *Spomenica* došla do vodstva Hrvatske seljačke stranke. O tome bi se, i to na temelju vrlo mršavih indicija, moglo zaključivati tek posredno, budući da je Pilar u predstojećem razdoblju, nakon prividnog uvođenja ustavnog stanja, započeo i neke praktične mjere za provedbu planova zacrtanih u njoj, a kao predvodnik jedne intelektualne skupine u ljeto 1932. susreo se je i s Vladkom Mačekom te je načelno dogovorio razradu ideološko-političke i organizacijske reforme Hrvatske seljačke stranke. U mršavoj dokumentaciji o tim akcijama ova se *Spomenica* ne spominje, ali to još ne znači da do vodstva HSS-a nije došla. Svakako se može smatrati vjerojatnim da je Pilar u kasnijemu osobnom kontaktu s Mačekom zastupao većinu stajališta koja su izražena u njoj.

Na sadašnjem stupnju istraženosti problema nije moguće kazati, je li sve to utjecalo na Mačeka da napusti nepomirljivo držanje koje je karakteriziralo prve godine nakon proglašenja diktature te se od suradnje s naglašeno protujugoslavenskim krugovima okrene prema unutarnjem reformiranju jugoslavenske države. Dosadašnja historiografska istraživanja ne pokazuju da bi Radićev nasljednik na čelu HSS-a bio previše spreman prihvaćati tuđa mišljenja, napose ako su ona dolazila izvan stranačkoga kruga. Ni prema inteligenciji nije pokazivao osobitu širokogrudnost, pa će kasnije doći u dosta oštar sukob s vodstvom Matice hrvatske, ali i intelektualcima izvan toga kruga.

S druge strane, nema nikakve sumnje o tome da je predsjednik HSS-a nakon ograničene obnove političkog života nastavio suradnju sa SDS-om, strankom koju Pilar u svojoj *Spomenici* (baš kao ni Seljačko-demokratsku koaliciju) nije spomenuo ni jednom jedinom riječju. Tu okolnost nije mogao previdjeti ni najpovršniji čitač Pilarove *Spomenice*, baš kao što su razlozi bili posve očevidni: Pilar je znao da je opstanak Jugoslavije smisao nastanka i postojanja SDS-a, a njemu je bilo stalo do cilja koji je u konačnici Jugoslaviju apsolutno isključivao.

⁶⁶⁹⁸ Isto, 147.

7.4. „Uvijek iznova Srbija“

„Ne može se doći k Hrvatima sa pozivom, da imaju spasavati ovu Jugoslaviju ili neku 'repariranu' Jugoslaviju, kad joj oni u duši svojoj izmučenoj i iskrvavljenoj, žele zato propast, jer su došli do uvjerenja, da inače sami idu u propast.“

A. Košutić u pismu S. Pribićeviću (20.V.1933.)

Početak tridesetih godina 20. stoljeća u Europi obilježen je slabljenjem francuskog sustava kolektivne sigurnosti. Nakon jednoga desetljeća francuske kontinentalne hegemonije, protivnici Pariza i nezadovoljnici postojećim ustrojstvom Europe postajali su sve brojniji i nastupali su sve organiziranije. Teška gospodarska kriza koja je krajem dvadesetih godina pogodila svijet, pogodovala je popularnosti zagovornika radikalnih, revizionističkih rješenja i istodobno poljuljala vjeru u snagu i otpornost demokratskog poredka. Najdalekosežnija promjena dogodila se je u Njemačkoj. Tamo su od 1930. počeli naglo jačati komunisti i nacional-socijalisti pod vodstvom Adolfa Hitlera. Iako je zahtjev za revizijom mirovnih ugovora predstavljao opće mjesto njemačke politike i bio dijelom programa u biti svih njemačkih političkih snaga, tek je Hitleru i nacional-socijalistima pošlo za rukom pretvoriti revizionistički i revanšistički program u okosnicu svoga djelovanja. Hitlerov je ugled ubrzano jačao među njemačkim i austrijskim nezadovoljnicima. Takav je razvitak stvari najviše brinuo Francusku koja je svoju politiku i svoj položaj kontinentalne vevlasti gradila na okivanju Njemačke. Svjestan opasnosti, Pariz je pokušao prevenirati jačanje revanšističkoga raspoloženja, ali se je ustupak njemačkim demokratskim snagama u obliku evakuacije Porajnja sredinom 1930. godine pokazao nedovoljnim. Nijemci su htjeli više, ponajprije Austriju, a njemačka je vlada svojom diplomatskom ofenzivom koja je išla za zbližavanjem Njemačke i Austrije, ujedno htjela Hitleru i sličnima izmaknuti tlo ispod nogu. Zato je početkom 1931. godine došlo do sastavljanja protokola o njemačko-austrijskome carinskom savezu, što je trebalo biti prvom fazom ujedinjenja.

Iako se je u Parizu shvaćalo da je taj korak bio, između ostaloga, uperen protiv Hitlera i narastanja radikalnih nacionalističkih i revanšističkih snaga, ipak je on u Francuskoj doživljen kao napadaj na dosadašnji europski poredak. Takvim ga je, uostalom, držao i Stalni međunarodni sud u Haagu u rujnu iste godine: omjerom glasova 8 : 7 sud je ocijenio da je carinski savez nespojiv s ugovornim obvezama Austrije. Dva dana prije sudskoga pravorijeka, i Berlin i Beč su se odrekli saveza. Ova su previranja bila samo voda na mlin njemačkim revanšistima, ali su dovela i do zbivanja protunjemačke fronte. Njemačko-austrijsko približavanje uplašilo je i nijemstvu tradicionalno nesklonoga Benita Mussolinija koji je sebe doživljavao kao jednog od

ključnih zaštitnika Austrije. Dok je na francuskim predsjedničkim izborima (13. svibnja 1931.) Brianda zamijenio Paul Dumer, a vladu u lipnju ponovno formirao Pierre Laval, Mussolini je poticao tješnje gospodarske veze između Italije, Mađarske, Austrije i Jugoslavije. Time je htio stvoriti protunjemački blok i istodobno oslabiti Malu Antantu te eliminirati francuski utjecaj iz Srednje Europe. Tom je rješenju donekle bio sklon čak i Eduard Beneš, dok su visoki jugoslavenski dužnosnici u svibnju najavljivali kako bi Jugoslavija vrlo rado sudjelovala u srednjoeuropskome bloku pod talijanskim vodstvom.⁶⁶⁹⁹ Austrijsko-mađarsko zbližavanje je realizaciju ovog plana činilo sasvim mogućom.

Europska previranja odrazila su se i na beogradski režim koji je sve češće počeo razmišljati o naslanjanju na Njemačku. Već 1929. Njemačka je u velikoj mjeri osvojila tržišta jugoistočne Europe, a 1930. je postala drugim po važnosti jugoslavenskim gospodarskim partnerom.⁶⁷⁰⁰ No, njemački je gospodarski slom u ljeto 1931. Jugoslaviji oduzeo jedan od krupnih izvora prihoda: prema moratoriju, Beograd je izgubio pravo na njemačke reparacije (kao i obvezu vraćanja dugova Njemačkoj, koji su, međutim, bili neusporedivo manji), što je značilo godišnji gubitak od 892 milijuna tadašnjih dinara. London i Pariz nisu pristajali na kreditiranje Jugoslavije, jer su i sami bili financijski oslabljeni gospodarskom krizom, a rujan je donio i slom britanske funte. Time su se u pogoršanoj situaciji našle i Francuska i Velika Britanija koje su zajmovima diktirale političke korake europskih država. S obzirom na to da se je jugoslavenski kralj Aleksandar u doba diktature, nakon što je brutalnim metodama privremeno suzbio opoziciju i prikrivao unutarnje slabosti jugoslavenske države, počeo na vanjskopolitičkom planu ponašati autonomnije, koketirajući i s Italijom i s Njemačkom, Pariz je od Beograda počeo tražiti vraćanje ustavnog stanja radi postizanja ravnoteže i osiguranja svog utjecaja. Jednako tako je financijsku pomoć Mađarskoj uvjetovao napuštanjem kombinacija o srednjoeuropskom bloku pod talijanskim vodstvom, pa je dugogodišnji premijer István Bethlen podnio ostavku. To će koncem 1931. dovesti do ozbiljnog zahlađenja u talijansko-mađarskim odnosima.

S obzirom na takav razvitak, jugoslavenski saveznici više pred svjetskom javnošću nisu mogli braniti diktaturu. Na unutarnjopolitičkoj sceni je diktatorski režim bio iznimno nepopularan, a ni svjetska javnost više nije mogla šutke promatrati svakodnevna nasilja. Nizali su se politički procesi protiv hrvatskih i makedonskih nacionalista te protiv komunista, a zaredali su i politički atentati. Onaj na Milana Šufflaya u veljači 1931. snažno je odjeknuo i u međunarodnoj javnosti. Svoj glas protiv tog zločina digli su Albert Einstein i Heinrich Mann koji su uputili prosvjed Međunarodnom društvu za zaštitu ljudskih prava posredovanjem njemačkoga ogranka te organizacije. Hrvatske iseljeničke skupine iz Južne Amerike brzojavno su se zahvalile potpisnicima prosvjeda, a Međunarodno društvo za zaštitu ljudskih prava donijelo je rezoluciju kojom se najoštrije prosvjeduje protiv zločina nad Šufflayem i osuđuje režim koji ga nije znao spriječiti niti kazniti zločince kazniti te se na vlasti održava strahovladom. Pod pritiskom iz inozemstva i pod teretom teških unutarnjopolitičkih problema koje je svjetska gospodarska kriza

⁶⁶⁹⁹ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svjetska rata*, 200.

⁶⁷⁰⁰ Dušan LUKAČ, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Prvi deo (1933-1936.)*, Beograd, 1982., 23., 38.-39. i d.)

još i pogoršala, Aleksandar je 3. rujna 1931. proglasio ustav (tzv. Oktroirani ustav) kojim je uveden pseudoparlamentarni sustav.

No, i nakon uvođenja ustavnog stanja, na unutarnjopolitičkom je planu jugoslavenski režim u biti ostao diktatorski. Diktatorsko je zakonodavstvo ostalo skoro u cijelosti netaknuto, a sve nacionalne političke, gospodarske ili kulturne manifestacije bile su i u režimu prividnog parlamentarizma zabranjene. Inzistiranje na jugoslavenstvu i nastojanje da se stvori snažna režimska stranka bili su najboljim pokazateljem da u skoroj budućnosti ne treba očekivati promjenu kursa. Osnutak političkih stranaka i drugih društava ovisio je o odobrenju ministarstva unutarnjih poslova, ali je zakon izrijekom zabranio sve udruge koje ne prihvaćaju unitarističko jugoslavenstvo odnosno one koje su protivne državnom ili društvenom poretku ili, pak, imaju vjersku, nacionalnu („plemensku“) ili regionalnu odrednicu. Izbornim sustavom, prema zakonu koji je donesen 10. rujna 1931., i formalno su ukinuti slobodni i tajni izbori, a i u pogledu ostalih odredbi taj se je zakon naslanjao na vrlo slične izborne propise u totalitarnim ili totalitarizmu sklonim državama poput Italije, Rumunjske i Bugarske.⁶⁷⁰¹ Kako mu je bila potrebna svojevrsna izborna legitimacija, režim je za 8. studenoga iste godine raspisao izbore po zakonu koji je uveo besprimjerna ograničenja.⁶⁷⁰² U predizbornoj kampanji su se vlasti grozile osvetom svima onima koji „ne će plesati“ s njim. Osveta će pogoditi i obitelji onih koji opstruiraju vladu, pa čak i područja u kojima se ne bude glasovalo, kako je na izbornome skupu u Čajniču, 3. listopada 1931., izjavio ministar pravde u diktatorskoj vladi, kasnije i predsjednik vlade Milan Srškić.⁶⁷⁰³

U razdoblju nakon oktroidanja Ustava i sazivanja Skupštine, Aleksandar je pokušavao uspostaviti dodir sa Seljačko-demokratskom koalicijom, nudeći i suradnju, ako bi Koalicija uz manje ustupke poduprla režim. Maček je u prvi mah mislio izići na izbore, ali je onda ipak prihvatio Pribićevićev prijedlog da se oni bojkotiraju.⁶⁷⁰⁴ Zato su SDK, JMO, SLS i srbijanska oporba apstinirali na skupštinskim izborima. No, u kontekstu nastojanja da stabilizira pseudoparlamentarni režim, kralj je potaknuo i osnivanje nove stranke koja bi imala općejugoslavenski značaj. Tako je Zastupnički dom režimske Narodne skupštine 15. prosinca 1931. donio zaključak o potrebi osnutka Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije (kasnije, na prvome kongresu, održanom u srpnju 1933., nazvane Jugoslovenskom nacionalnom strankom). To je, razumljivo, izazvalo negodovanje opozicije, a ni u narodu nije imalo osobita odjeka.

No, pred kraj 1931. i početkom 1932. vanjskopolitički je položaj Beograda bivao ponovno povoljniji. Francuska i britanska potpora Jugoslaviji kao jednom od stupova poratnog sustava sigurnosti u Europi bila je još i pojačana nakon uvođenja pseudoparlamentarnog sustava u jesen 1931., budući da je svjetska gospodarska i politička kriza prijetila jačanjem revizionističkih snaga, pa je bilo i Londonu, a napose Parizu bilo važno očuvati i ojačati sustav kolektivne

⁶⁷⁰¹ R. KISZLING, *Die Kroaten*, 142.

⁶⁷⁰² Usp. R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 501.-505.

⁶⁷⁰³ S. PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, 95.

⁶⁷⁰⁴ Lj. BOBAN, „Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanurskog režima (1929-1935)“, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, (2), II. izd., Zagreb, 1989., 32.

sigurnosti u Europi. Nove su prilike dovele do ponovnog jačanja francuskog utjecaja u Jugoslaviji. Italija, zaokupljena austrijskim problemom i planovima za stvaranje srednjoeuropskog bloka, zapustila je veze s Bugarskom i bitno smanjila potporu VMRO-u. Pariz je iskoristio tu prigodu i potakao jugoslavensko-bugarske pregovore. Pritisnut nevoljama, Beograd se je pokazao popustljivim, ponudivši da će priznati bugarsku manjinu u „zapadnim područjima“, uz uvjet da se Sofija odrekne Makedonije i razbije VMRO. Potom bi Jugoslavija bila voljna pristati na teritorijalne ustupke Bugarskoj.⁶⁷⁰⁵

Na tim osnovama sporazum ipak nije bilo moguće postići, ali Francuska nije mirovala ni na drugoj strani. U strahu od Njemačke poticala je jugoslavensko-talijansko zbližavanje koje bi se uobličilo u trojni savez između Pariza, Rima i Beograda. To je bila i britanska želja, kako je Philippe Berthelot izjavio Aleksandru koji je koncem prosinca 1931., nakon pune tri godine doputovao u Pariz.⁶⁷⁰⁶ I ta se je kombinacija izjalovila, pa je francuska diplomacija pokušala izolirati Njemačku i utvrditi svoj položaj planom o uzajamnim preferencijalima, koji bi gospodarskim nitima jače povezao podunavske države. Austrijski su izbori u travnju 1932. svjedočili o nezaustavljivoj napredovanju nacionalsocijalista te su predstavljali novu prijetnju postojećemu europskom poretku. Zato je Jugoslavija postajala sve važnija i Parizu i Londonu. Jugoslavensko-francuski sporazum o produljenju Ugovora o prijateljstvu i Konvencije o arbitraži na idućih pet godina, potpisan je 28. listopada 1932., a ratificiran 2. prosinca 1932.⁶⁷⁰⁷

Sličnu potporu Jugoslavija je uživala i u Velikoj Britaniji. I kad je bio kritičan prema nekim mjerama jugoslavenskog režima, službeni je London podupirao opstanak jugoslavenske države i, sve do druge polovice tridesetih godina, kad je sazrela svijest o tome da bi nastavak unitarističke nacionalne politike mogao ugroziti očuvanje toga strateškog interesa, nije pokazivao nikakve sklonosti ni prema federalističkim, a kamoli prema separatističkim tendencijama. Britanski je tisak, napose *The Times*, pod utjecajem Foreign Officea tijekom 1932. ublažio kritike jugoslavenskog režima,⁶⁷⁰⁸ a opisujući početkom 1934., prilike u državi tijekom prethodne godine, britanski je poslanik u Beogradu zabilježio: „...Neraspoloženje, ma kako duboko i u dobroj meri opravdano, bilo je jedna stvar, a separatizam i federalizam, a još više pokušaji da se oni silom ostvare, sasvim su druga stvar. Gundanje je u hrvatskoj tradiciji, jer kao i Slovaci, o kojima je nedavno pisao poslanik Njegovog Veličanstva u Pragu, i Hrvati su uvek nezadovoljni svim i svačim, osim sami sobom. Zato verujem, kao što sam uvek verovao, u trajnost Jugoslavije, i sumnjam da nezadovoljstvo Srbima i srpskom vlašću u krajevima zapadno od Drine preti izbijanjem nereda većih razmera“.⁶⁷⁰⁹

Revizionistički je tabor bio preslab da bi ozbiljno ugrozio opstanak Jugoslavije. Zemlje koje su bile zainteresirane za reviziju mirovnih ugovora bile su ili vojnopolitički nemoćne (Njemačka) ili ipak nisu priželjkivale otvorenu konfrontaciju sa silama pobjednicama (Mađarska,

⁶⁷⁰⁵ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 210.

⁶⁷⁰⁶ Isto, 214.

⁶⁷⁰⁷ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 105.-106.

⁶⁷⁰⁸ Isto, 99.

⁶⁷⁰⁹ Isto, 145.

Bugarska). Zato je vodeću ulogu u tome taboru preuzeo jugoslavenski apeninski susjed. Italija je doista u nekoliko godina fašističke vlasti izrasla u respektabilnu silu, okupljajući oko sebe europske nezadovoljnike i sklapajući s njima različite sporazume. Kao što je spomenuto, takvi su formalni sporazumi postignuti s Albanijom (1926.), Mađarskom (1927.), Grčkom i Turskom (1928.), a Rim je posredovao u sklapanju mađarsko-turskog (1929.), bugarsko-turskog (1929.) i grčko-turskog ugovora o prijateljstvu (1929.). No, mađarska je vlada početkom novog desetljeća ocijenila kako joj se više isplati tražiti naslon u Francuskoj, nego u Italiji. Taj kurs što ga je inaugurirao Gyula Károlyi, profrancuski orijentirani političar koji je 1930. postao ministrom vanjskih poslova, a potom i predsjednikom vlade, podrazumijevao je i smirivanje napetosti u odnosima s Jugoslavijom.⁶⁷¹⁰

U godišnjem izvješću za 1931., britansko je poslanstvo u Beogradu procjenjivalo da je Jugoslavija „izložena samo jednoj, relativno maloj opasnosti, koja dolazi od Italije. Od svih novih zemalja ona je jedina u stanju da vodi sasvim nezavisnu politiku“.⁶⁷¹¹ U stvarnosti je talijanska politika prema Jugoslaviji (pa samim time i prema Hrvatskoj) i u ovome razdoblju lavirala između prijetnji ratom i pokušaja tješnje suradnje. Početkom tridesetih godina Mussolini je nizom diplomatskih akcija, uključujući i tajne pregovore s kraljem Aleksandrom, pokušavao privući Jugoslaviju, pa možda čak i s njom sklopiti čvršći savez. Računao je kako bi na taj način oslabio francuski utjecaj u jugoistočnoj Europi i osigurao talijanske pozicije u Albaniji.⁶⁷¹² No, u to je bila upućena samo uska skupina ljudi u vrhu dviju država. Na površini se je mogao steći i drugačiji dojam: talijanski imperijalizam s jedne, i čvrsta uklopljenost Jugoslavije u Malu Antantu odnosno u francuski sustav kolektivne sigurnosti u Europi s druge strane, neminovno su rađali napetostima koje su utjecale na raspoloženje javnosti. Skoro čitavu 1932. obilježavali su talijansko-jugoslavenski incidenti. Aleksandar je 22. veljače 1932. otvoreno izjavio britanskom poslaniku kako će se na proljeće „nešto dogoditi“, pri čemu nije isključio ni mogućnost da on odnosno Jugoslavija „ugroze mir u jugoistočnoj Evropi“.⁶⁷¹³

U rujnu 1932. došlo je do prve veće akcije ustaškog pokreta: Velebitskog ustanka. Kao što ćemo vidjeti, Pilar nije bezrezervno prihvaćao režimske tvrdnje da je ustanak potakla Italija,⁶⁷¹⁴ jer je ispravno procjenjivao da se ta akcija Rimu uopće ne isplati, ali je u svojim analizama imao na umu da je dobar dio javnosti prihvaćao takvu interpretaciju.⁶⁷¹⁵ Iako je Mussolini upravo u rujnu uvjeravao jugoslavenskog poslanika u nužnost talijansko-

⁶⁷¹⁰ V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, 195. i dr.

⁶⁷¹¹ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 11.

⁶⁷¹² V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 218.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 135. i d.

⁶⁷¹³ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 165.

⁶⁷¹⁴ F. LICHTTRÄGER [I. PILAR], *Immer wieder Serbien: Jugoslawiens Schicksalsstunde*, Berlin, 1933. (pretisak kao prilog časopisa *Pilar* br. 9 /1/), 57.-59.

⁶⁷¹⁵ Britansko je poslanstvo ocjenjivalo kako su u tisku nemiri u Lici preuveličani, ali ostaje činjenica da su „gotovo kod sto seljaka pronađene italijanske bombe i oružje“. (Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 84., 97., 111.

jugoslavenskog sporazuma,⁶⁷¹⁶ njegov govor od 22. listopada 1932., povodom desete obljetnice „pohoda na Rim“, dodatno je zabrinuo službene jugoslavenske krugove, jer se je vođa talijanskog fašizma založio za reviziju Trijanonskog ugovora u korist Mađarske.⁶⁷¹⁷ Krupan incident zbio se je na obljetnicu stvaranja jugoslavenske države: u noći od 1. na 2. prosinca 1932. skupina sokolaša oštetila je više skulptura mletačkih lavova u Trogiru, što je izazvalo burne reakcije talijanske javnosti, pa i samog Mussolinija.⁶⁷¹⁸ A malo nakon pojavljivanja Pilarove knjige u Berlinu, beogradska je *Politika* 13. travnja 1933. objavila uvodnik pod naslovom „Plan o četvornom sporazumu sila Musolini je predložio na bazi 'raspada' Jugoslavije“. U sklopu tog uvodnika objavljen je i zemljovid Europe, na kojem uopće nije bilo Jugoslavije. Srbija je prikazana u granicama koje je imala prije balkanskih ratova, Austro-Ugarska Monarhija obuhvaća Sloveniju i hrvatska područja sjeverno od Save i Dunava, Bugarska uključuje Makedoniju, dok su sva područja južno od Save i Dunava, osim Srbije i Albanije, označena kao talijanski protektorat.⁶⁷¹⁹

Sve te kombinacije će u obzir uzimati Ivo Pilar, koji je donošenje Oktroiranog ustava – usprkos svim njegovim nedostacima – smatrao režimskim priznanjem poraza i prvim korakom prema raspletu jugoslavenske državne krize. Dobro svjestan svih organizacijskih, financijskih, pa i ideološko-političkih slabosti hrvatskih političkih snaga, on je ocijenio kako je nakon tog događaja nužno djelovati na odmjeren, promišljen i sustavan način. Osnovna polazišta i ciljeve tog djelovanja definirao je u *Spomenici* iz rujna 1930., a sada je trebalo nastaviti rad u istome smjeru. Budući da je uvijek razmišljao u geopolitičkim kategorijama, Pilar je bio iznimno svjestan činjenice da su talijanske aspiracije na hrvatske zemlje izraz geopolitičkog položaja Italije, a ne hir pojedine talijanske vlade. U tom je smislu smatrao logičnom i talijansku simbiozu s velikosrpskim ambicijama. Kao što je spomenuto, još u *Južnoslavenskom pitanju* on je izražavao uvjerenje da će Italija i u budućnosti stalno igrati ulogu koju joj propisuje njezin geopolitički položaj i njezina predaja, pa je posve logično njezino savezništvo i podjela interesnih sfera sa Srbijom. Da je to uvjetovano geopolitičkim položajem i svojstvima istočne obale Jadrana, ponovio je i u svome *Političkom zemljopisu*, a toga se straha od Italije, kako se vidi i iz spomenutoga pisma Radiću iz siječnja 1927. kao i iz *Spomenice* iz rujna 1930., on nije nikad oslobodio.

Jednako tako je Pilar ostao tvrdo uvjeren u ispravnost vlastitih geopolitičkih promišljanja, prema kojima je Hrvatska nužno suočena još i s mađarskim i velikosrpskim imperijalizmom, pri čemu je slabija i od svakoga od njih pojedinačno, a kamoli od sviju njih zajedno, u slučaju da oni nastupe udruženo ili bar istodobno. To je bitno utjecalo na njegova razmišljanja i na njegovo otklanjanje žurnoga, po njemu – u takvim okolnostima nepromišljenoga i dugoročno štetnog – izlaska iz Kraljevine Jugoslavije. Umjesto toga, smatrao je on, potrebno je prionuti unutarnjoj

⁶⁷¹⁶ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 225.

⁶⁷¹⁷ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 95.

⁶⁷¹⁸ Opš. M. JAREB, „Trogirski incident od 1. prosinca 1932. i mletački lav svetog Marka kao simbol 'talijanstva' istočne obale Jadrana“, *ČSP*, 39/2007., br. 2., Zagreb, 2007., 419.-443.

⁶⁷¹⁹ *Politika*, 30/1933., br. 8952, 1. (srp. ćir.); Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 149.

organizaciji i postupnome jačanju, kako bi se u doglednoj budućnosti moglo s uspjehom poduzeti taj neminovni i željeni posljednji korak.

Krajem 1931. ili početkom 1932. godine Pilar je sastavio omanji spis u kojem je izražavao uvjerenje da ozbiljnost prilika sili Hrvate na razmišljanje „koje konkretne mjere treba da poduzmemo, da nas događaji koji spadaju bezuvjetno u krug mogućnosti u godini 1932., ne zateknu nespremne“.⁶⁷²⁰ Ne precizirajući na tome mjestu na koje događaje misli (a ciljajući, vrlo vjerojatno, na mogući talijansko-jugoslavenski sukob!), Pilar je zaključivao kako je život praktično već odlučio o tome da se je sva neovisna inteligencija okupila oko Radićeve politike, pa tu politiku treba nastaviti. Međutim, i za Radića osobno i za njegovu politiku, smatra Pilar, bilo je „kobno“ njegovo „neprestano kolebanje“ u pogledu „glavne ideje vodilje stranke“, odnosno „da li ta ideja vodilja stranke ima biti internacionalna ili nacionalna, ili konkretnije rečeno zelena internacionala ili nacionalno vodstvo“. Sadašnje vodstvo HSS-a je, ocjenjuje Pilar, tu dvojbu razriješilo na pravi način, opredijelivši se za to „da samo narodno vodstvo može biti ideja vodilja stranke“. Nakon toga predstoji organizacijsko-tehnička i programska reforma, kako bi se mogli postići zacrtani ciljevi.⁶⁷²¹

Po svemu sudeći, iz istog razdoblja potječe i nedatirana *Spomenica o prvim zadaćama HSS uoči novog Ustava*, koja je također sačuvana u Pilarovoj ostavštini.⁶⁷²² Iako joj je u naslovu sintagma „uoči novog Ustava“, Pilar već u prvoj rečenici tog dokumenta ocjenjuje tzv. Oktroirani ustav od 3. rujna 1931., što znači da je sačuvana verzija *Spomenice* nastala malo nakon donošenja tog ustava.⁶⁷²³ Ona je izravan nastavak, u neku ruku i sažetak razmišljanja koja su opširnije obrazložena u *Spomenici* iz rujna 1930. godine. I ovaj se dokument bavi činjenicom da je HSS iz klasične političke stranke već za Radićeva života bio postao narodnim pokretom. No, nakon što se je ukazala mogućnost da se obnovi bar ograničeni politički život, bilo je nejasno u kojem će smjeru stranka krenuti i u ideološkome i u taktičkom pogledu, pa je Pilar svojim prilogom htio dati doprinos orijentaciji stranke na rješavanje hrvatskog pitanja. Nije poznato je li i ova *Spomenica* dostavljena nekome iz vodstva HSS-a, u kojem će postupno sve važniju ulogu igrati njegov zet, zagrebački odvjetnik dr. Tomo Jančiković, ali je ona ipak važan dio Pilarova ideološkog sustava, jer – kao što je spomenuto – nema nikakve sumnje da je on slične poglede zastupao i kasnije, kad će nesumnjivo doći u dodir sa stranačkim vodstvom, pa i sa samim Mačekom.

U toj novoj *Spomenici* Pilar analizira prilike nakon donošenja Ustava za koji smatra da je „prepad na dosadanje političke stranke, jer on svojom neočekivanošću i naglim razvojem ima unijeti zabunu u njihove redove i nedati im vremena, da se snadju, okupe i priprave za novu

⁶⁷²⁰ POJ, OIP. Taj nenaslovljeni spis koji počinje rečenicom „Meni se čini da je na pragu Nove godine 1932...“ prvi koristio B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke“, 182.

⁶⁷²¹ B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke“, 182.-183.

⁶⁷²² NSK, OIP, R-7983, C-h 18. Pod naslovom „Koncept Pilarove spomenice o zadaćama Hrvatske seljačke stranke nakon donošenja Oktroiranog ustava Kraljevine Jugoslavije (1931.)“, taj su dokument u časopisu *Pilar*, br. 12 (2), 109.-112. priredili T. Jonjić i Z. Matijević.

⁶⁷²³ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 49.-50. Pilar je i inače pojam „uoči“ koristio u značenju: nakon, u povodu, uslijed.

borbu.⁶⁷²⁴ Ona se zato moraju idejno i tehnički reorganizirati da se „tako osposobe za novu i tešku borbu, koja ih čeka“, a to navlastito vrijedi za HSS, jer se je režim okomio upravo na tu stranku.⁶⁷²⁵ Pilar smatra svojom dužnošću da tomu pridonese. U prvom redu treba imati na umu da novi Ustav svojim člankom 13. ne dopušta HSS-u da zadrži svoje ime, pa se treba odlučiti za novo ime koje će imati „sadržajno i pragmatičko značenje“, jer nipošto ne bi bilo dostatno tek ispustiti hrvatski atribut i stranku nazivati samo seljačkom.⁶⁷²⁶

Novo ime stranke, drži Pilar, mora sadržavati „stvarnu i idejnu evoluciju, koju su ideje Dra. Antuna i Stjepana Radića doživjele u zadnje tri godine“, pa objašnjava u čemu se sastoji ta evolucija, koristeći zgodu da podsjeti na svoja istraživanja „bogumilskog fenomena“: „Idejna [se] evolucija sastoji po uvjerenju pisca u glavnom u tome, što su kulturno-političke ideje Dra. Antuna Radića o jednoj originalnoj i distinktnoj Hrvatskoj seljačkoj kulturi koje su glavna osnova politike pok. Stjepana Radića, dobile svoju punu znanstvenu potvrdu u teoriji prof. Peisker – Dr. Pilar, koja tvrdi da su Slovjeni u Evropi nosioci historičke Iransko-Zoroastričke arijske religije i kulture. Ta nauka nadalje tvrdi, da je osnovna nauka velikog perzijskog vjeroučitelja i socijalnog reformatora Zaratuštre bila, da je poljodjelstvo najkulturnija, najetičnija i prama tome i najbogougodnija forma života, pak je on prvi kušao na ovoj socijalnoj osnovi izgraditi jednu religiju, jednu državnost i jednu kulturu...“⁶⁷²⁷

Imala je ta kultura i svoje slabe strane, priznaje Pilar, ali je ipak „ova iransko-zoroastrička kultura u religioznom pogledu najbolje što je dosele arijski duh stvorio, te je jedan kapital o čijem bogatstvu si samo temeljiti poznavao može stvoriti jasnu sliku. Bitno je na toj kulturi, da je izvorno arijska, poljodjelska i da po svojem osobito visokom etičkom sadržaju stoji u dubokoj opreci naprama romanizmu, a naročito naprama helenizmu i njegovoj dekadentnoj formi: bizantinizmu.“⁶⁷²⁸ Tu ideju je preuzelo Slavenstvo, što su prvi uočili braća Antun i Stjepan Radić, ističe on, a ta ideja i danas ima iznimno veliki potencijal, samo ako se pravilno shvati: „Ispravno shvaćanje ideje Braće Radića sastoji [se] u tome da je ona ne samo jedna kulturna ideja nego i jedna velika socijalna ideja, koja se kao takova imade dalje evolucionirati i postati temeljem jednoga državnog razvitka, u kome je poljodjelstvo glavni osnov socijalne organizacije. Ova ideja dobiva neprispodobivi sjaj time, što je ne samo zavjetna ideja slavenstva, a naročito i glavni sadržaj Hrvatsva, koje joj je bliže nego i jedna druga slavenska nacija, nego što imade za začetnika jednu svjetsku veličinu, kao što je Zaratuštra, a osim toga je posvećena jednom neprekinutom tradicijom od preko 4.000 godina. Ova ideja dobiva i posebnu aktualnost, jer je po uvjerenju pisca u stanju da izvede ljudstvo iz strahovite krize sadašnjice, krize kapitalizma, koji se vidljivo nalazi na svom sutonu.“⁶⁷²⁹

⁶⁷²⁴ „Koncept Pilarove spomenice o zadaćama Hrvatske seljačke stranke nakon donošenja Oktroiranog ustava Kraljevine Jugoslavije (1931.)“, 109.

⁶⁷²⁵ Isto.

⁶⁷²⁶ Isto.

⁶⁷²⁷ Isto, 110.

⁶⁷²⁸ Isto, 110.-111.

⁶⁷²⁹ Isto, 111.

Napominjući da donekle sličnu ideologiju „zastupa već jedan smjer u HSS., koji je reprezentovan po g. Rudolfu Hercegu i njegovim užim društvom“, Pilar predlaže da se stranka preimenuje u „Socijalno-seljačku stranku“ (SSS). No odmah ističe da je prema njegovu uvjerenju „vrlo [...] nepovoljno djelovalo na politički rad Stjepana Radića njegovo kolebanje između dvije osnovne ideje njegove politike; kolebanje između internacionalizma i nacionalizma ili konkretnije rečeno: između ideje zelene internacionale i hrvatskoga vodstva“.⁶⁷³⁰ Iako je bio svjestan da je Radić umro ne razriješivši tu dvojbu, Pilar se ni ovdje nije upustio u oštriju kritiku Radićeve politike koja je bila sadržana još u njegovu obraćanju uredništvu *Hrvata* u listopadu 1928. godine i u priloženome mu *Exposéu*, a onda u blagome obliku i u kasnijem obraćanju vodstvu HSS-a. Od utvrđivanja povijesnih činjenica Pilaru je važniji dobitak u budućnosti, pa zato on pragmatično konstruira da je Radić već za života stao isključivo na hrvatsku nacionalnu liniju. Još pred kraj Radićeva života, tvrdi on sada, evolutivni je razvitak spomenutu dvojbu razriješio „u korist nacionalnog vodstva hrvatskoga naroda, što je dobilo svoju daljnju stvarnu posvetu u činjenici da su se danas uglavnom svi ostali staleži okupili oko hrvatskog seljaštva, dotično vodstva HSS, što je danas jedna gotova činjenica, s kojom valja računati“.⁶⁷³¹ Drugim riječima – hoće poručiti Pilar – već Radićeva politička oporuka nalaže njegovim nasljednicima da se bave hrvatskom nacionalnom problematikom, a ne internacionalističkim koncepcijama; i štoviše, baš to je ono što je navelo sve ostale hrvatske staleže da se okupe oko HSS-a i priznaju njegovo vodstvo.

Promjena imena stranke, nastavlja Pilar, treba i simbolički potvrditi okupljanje svih hrvatskih društvenih staleža „oko seljačtva, koje ima iza sebe ne samo brojnost, ne samo tradicijom posvećeno i uvedeno vodstvo, nego i sposobnost najuspješnijeg otpora proti nasilju ma bilo s koje strane.“⁶⁷³² To je u skladu s historijskom činjenicom, tumači on dalje, da su svi hrvatski staleži ionako potekli iz seljaštva, pa ono ima zadaću da „kao matica okupi sve staleže oko sebe, te ih vodi u borbi za spas one socijalne jedinice iz koje su historički potekli, a da ovi staleži opet dadu seljaštvu one potrebne sile, koje ono nema, pak da se tako jednom savršenom diobom rada postignu maksimalne uspjehe za cijeli narodni kolektiv. Samo ovim putem seljaštvo može ostale staleže opet povratiti narodnoj cjelini, kojoj su se oni u toku stoljeća otudjili.“⁶⁷³³

Nakon te uvijene, ali ipak sasvim jasne kritike protuintelektualne i „protugospodske“ politike HSS-a, Pilar zaključuje kako bi reformirana stranka postala stožer okupljanja sviju „koji se bore za svoj spas i za svoje podignuće u ovoj državi“, te bi dobila „općenito znamenovanje, riješeno svih regionalnih obzira, i mogla bi, dapače morala bi tražiti proširenje preko cijele

⁶⁷³⁰ Isto.

⁶⁷³¹ Isto. Za razliku od te blage Pilarove ocjene, M. ŠUFFLAY, „Na Obznanu“, *Novo vrijeme*, 1/1926., br. 2, 26. VI. 1926., 1., u: *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 224. bio je nešto oštriji: paradoks da Hrvati koji su tradicionalno bili na braniku Zapada, odjednom postanu „pioniri istočnjačke pogubne magle“, odnosno da oni kao nacionalisti počnu pod Radićem promicati internacionalističku politiku, bila je bolest koju je valjalo liječiti, a izliječila ju je – Obznana!

⁶⁷³² „Koncept Pilarove spomenice o zadaćama Hrvatske seljačke stranke nakon donošenja Oktroiranog ustava Kraljevine Jugoslavije (1931.)“, 111.-112.

⁶⁷³³ Isto, 112.

države, kraj čega bi idejno i političko vodstvo ostalo čvrsto u dosadanjim rukama.⁶⁷³⁴ Tek prividno, dakle, Pilar predlaže širenje buduće Socijalno-seljačke stranke „preko cijele države“, ali mu zapravo uopće nije do obnove ne tako davnih Radićevih snova da bi se njegova Narodna seljačka stranka mogla proširiti na čitavu jugoslavensku državu. Skupštinski izbori 1927. pokazali su da je ta maštarija bez osnova, osim možda kad je riječ o – Bosni i Hercegovini. To je ono područje na koje bi i Pilar želio proširiti budući SSS, pa će u tom pogledu nešto kasnije biti i konkretniji.

No, zato mu je potrebna usporedba s „bogumilstvom“, zato mu je potrebna slavenska seljačka ideologija i zato on u čitavoj toj *Spomenici* ni jednom jedinom riječju ne spominje SDS niti Seljačko-demokratsku koaliciju. U tom je prešućivanju Radićeva i Mačekova naslona na Pribičevića – koji će nakon konfinacije otići u emigraciju – itekako bilo sustava: Pilar je tim upornim prešućivanjem i 1930. i sada izražavao nadu i želju da SDK ode u ropotarnicu povijesti i da hrvatski političari u svojim rukama čvrsto zadrže „idejno i političko vodstvo“. Ako je za taj zgoditak potrebno pokaditi vodstvu HSS-a, on je na to bio spreman. A da bi se mogle provesti pripreme za krajnje ciljeve koje ovdje još ne otkriva (jer još uvijek „postoji najteža borba za samoodržanje“), Pilar naglašava kako je nužno „provesti dotično obnoviti dobru tehničku organizaciju uvažavajući kod toga i staleške momente, koji međutim nikada nebi [ne bi] smjeli imati prvu riječ, nego bi se imali rješavati na bazi socijalnoga kompromisa.“⁶⁷³⁵ Nema, dakle, klasno-staleške borbe niti isključenja „pokvarene gospode“; umjesto toga potrebno je okupljanje svih narodnih snaga te promišljena, sustavna nacionalna politika.

Međutim, Pilar se nije zadržao samo na teoretskom obrazlaganju svojih pogleda, nego je pokušao organizirano djelovati. U to je vrijeme on bio okupiran dvjema mislima: organiziranjem hrvatske inteligencije s nakanom da se svi narodni redovi okupe oko Mačeka i HSS-a (pa da se na taj način i utječe na politiku te stranke), kao i nastojanjem da se u hrvatskoj političkoj eliti proširi svijest o odsudnom značenju pridobivanja muslimana i vezivanju BiH za ostale hrvatske zemlje.

Jer, da Pilar nije imao iluzija da vodstvo HSS-a dijeli njegove predodžbe o ključnim nacionalno-političkim problemima, rječito govori pismo koje je početkom ožujka te godine uputio Edhemu Mulabdiću. Štoviše, taj je dokument vjerojatno i nastao baš pod dojmom vijesti da je vodstvo HSS-a spremno razmotriti mogućnost podjele BiH između Hrvata i Srba. Pismo je u rukopisnome i u strojopisnome obliku sačuvano u njegovoj ostavštini, a jedan primjerak je – zasigurno ne slučajno – dostavljen Anti Trumbiću.⁶⁷³⁶ To je pismo iznimno dragocjeno, jer u cijelosti osvjetljava Pilarove poglede na rješenje hrvatskog pitanja u posljednjem razdoblju njegova života, u isto ono vrijeme kad on – kao što ćemo vidjeti – saziva „diskusione večeri“ na koje poziva neke od vodećih hrvatskih intelektualaca svog vremena i priprema se za susret s

⁶⁷³⁴ Isto.

⁶⁷³⁵ Isto.

⁶⁷³⁶ NSK, OIP, R-7983, B-a 7, B-a 8, B-a 9 – Pilar Mulabdiću 3. III. 1932. Usp. T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 59. Pismo je u cijelosti objavio S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 194.-197.

Mačekom, kako bi se na vodstvo HSS-a izvršio pritisak u smjeru reorganiziranja i ideološko-političkog restrukturiranja te stranke.

Na početku tog pisma Pilar podsjeća „Edhem-efendiju“ na nekadašnje druženje i suradnju „u klubu hrvatskih književnika u Sarajevu“, pozivajući ga na suradnju i u ovo doba: „Lijepa je naša bosanska riječ: 'Ničija nije do sabaha gorila'. Sigurno neće ni svijeća sadašnjeg režima vječno goriti, pak je za nas svejedno hoće li se ona utrnuti za dva-tri mjeseca ili za dvije tri godine.“⁶⁷³⁷ S obzirom na to, nastavlja Pilar, „na svaki način vrlo je važno pripremiti se dobro na taj odlučni momenat, koji dolazi, i kad će trebati opet na bazi istinske demokracije sa širokim slojevima naroda stupiti u političku borbu. Treba se pripremiti u prvom redu programatski, a svaki rodoljub treba da učini, šta zna i može.“⁶⁷³⁸

Dok će umjerenim formulacijama nastojati ne rasrditi Mačeka i pridobiti ga na suradnju, Pilar pred Mulabdićem otvara srce: „Mene mnogo muči spoznaja, da hrvatska politika nikada nije riješila potpuno bosansko hercegovačko pitanje u okviru hrvatske politike. Po mom shvaćanju, to nije riješio ni Starčević ni Radić, i ja držim da je to jedan od glavnih uzroka naših neuspjeha. Naša politika nikad nije imala jasno i bistro proradjeni realni program glede Bosne i Hercegovine, koje su po mome uvjerenju jezgra Hrvatsko-srpskih odnosa. To je bio vazda jedan veliki elemenat slaboće hrvatske politike, ali i jedan elemenat nesigurnosti i politička nesreća za same Bošnjake. Ali ja držim i to, da glavnu riječ kod toga konačnog uvođenja bosansko-hercegovačkog pitanja u hrvatsku politiku moraju imati Bošnjaci i Hercegovci sami, a među njima u prvom redu bos.[ansko-hercegovački] Muslimani.“⁶⁷³⁹ Njih je on htio privući hrvatskoj nacionalnoj misli, ali ne silom, nego snošljivošću, dugotrajnim upornim i smišljenim radom i jačanjem svih oblika suradnje.⁶⁷⁴⁰

Zato Pilar moli Mulabdića da mu pomogne „da se ovo nezdravo stanje dokonča, i da se uz suradnju samih Bosanaca i Hercegovaca za hrvatsku politiku izradi detaljni program glede rješavanja pitanja Bosne i Hercegovine.“ Zgodna je prigoda, nastavlja on, „predstojeća zabava Narodne Uzdаницe u Sarajevu, gdje će se skupiti svi sarajevski Muslimani, koji hrvatski osjećaju ili sa hrvatskom mišlju simpatiziraju.“⁶⁷⁴¹ Tada bi, prema Pilaru, Mulabdić trebao „upriličiti sastanak nekolicine najvidjenijih Vaših pristaša, da pročitate ovo pismo i da s njima u sporazumu izradite jedan kratki memorandum, u kojem ćete istaknuti svoje mišljenje, kako bi se imao r[i]ješiti bosansko-hercegovački problem u okviru hrvatske politike“, te istodobno opisuje, kako on to zamišlja:

„Po mome uvjerenju treba pitanje budućnosti Bosne i Hercegovine riješiti u tri etape. U tu svrhu treba povesti jednu pametnu etapnu politiku, koja ima otprilike izgledati ovako:

⁶⁷³⁷ S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 194.

⁶⁷³⁸ Isto, 194.-195.

⁶⁷³⁹ Isto, 195.

⁶⁷⁴⁰ U nekrologu Milivoju Dežmanu, M.[unir] Š.[AHINOVIĆ] EKREMOV, „Dr. Milivoj Dežman. Smrt jednog iskrenog prijatelja bosanskih muslimana“, *Muslimanska svijest*, 5/1940., br. 81, 29. VI. 1940., 2. ustvrdio je da su ga na suradnju u *Obzoru* nukali Dežman i Ivo Pilar, „takodjer veliki prijatelj muslimana“.

⁶⁷⁴¹ S. MATKOVIĆ, „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, 195.

1. Prva je etapa: Uspostaviti Bosnu i Hercegovinu kao jedinstveno upravno područje te podjedno tražiti njezinu autonomiju.

Ovo treba po mome mišljenju zahtijevati sa slijedećim obrazloženjem: Bosna i Hercegovina usljed svoje preko sedamstogodišnje vidljivo separatne političke i kulturne povijesti od Kulina-bana do okupacije (1150-1878) imade svoje posebne potrebe, posebne rane i bolesti. Ne može se ovim potrebama udovoljiti niti ove rane bolesti uspješno liječiti, ako se Bosna i Hercegovina administrativno spoje sa krajevima, koji imadu drugu političko-kulturnu prošlost, druge potrebe, druge rane i bolesti. Autonomijom dobivamo mi prirodnu većinu u B. i H.

2. Druga etapa: Sjedinjenje B. i H. sa Dalmacijom.

Dalmacija je za B. i H. primorje, a B. i H. je za Dalmaciju prirodno kopneno zaledje.- A to je važno ne samo za obadva područja sa ekonomskoga gledišta, jer B. i H. ne mogu u novom državnom sklopu ekonomski procvasti ni doći do negdašnjeg blagostanja bez najužeg priključka na obalu i njene luke i promet, niti može Dalmacija kao kršni primorski i pasivni kraj zato postići bez svoga konenoga zaledja.-

Uz to je Dalmacija danas najugroženiji kraj cijele države (Italija, londonski pakt, fašizam) i kako nas historija uči, Dalmaciju u njezinom uskom okviru nije moguće očuvati od talijanskih utjecaja na drugi način, nego da ju se što uže poveže sa njezinim prirodnim zaledjem, koje prirodno seže do Drine.-

Ne udovoljavati ovome diktatu geopolitičkog položaja i jasnog putokaza povjesti znači ugrožavati interese cijele države, zato svaki, koji se tome protivi snosi ogromnu odgovornost naprama interesima cijele države.-

Ovim sjedinjenjem dobivamo dvotrećinsku većinu u B. i H. i D.

3. Treća etapa: Sjedinjenje ovoga povećanog područja sa Hrvatskom i Slavonijom.

Ove dvije provincije jesu veza za B. i H. i Dalmaciju sa Srednjom Evropom. Pošto Srednja Evropa svojim prometom prirodno teži na more a B. i H. sa svojim produktima prirodno gravitira u srednju Evropu, onda je samo na štetu obih ovih prolaznih područja, ako se oni ne organiziraju administrativno jedinstveno. Samo kao jedinstveno administrativno tijelo mogu ove zemlje maksimalno procvjetati i uznapredovati. To je tim nužnije, što je sama priroda maćuhinski ove krajeve tokom voda i brdina razdijelila, pak treba pametnom administrativnom i kulturnom politikom to izjednačiti i ispraviti, i ove predjele dići do maksimalnoga ekonomskoga i kulturnoga procvata.-

Ovako bismo stvarnim i ekonomsko i prometno političkim obrazloženjima dali jaku i neoborivu podlogu našim nacionalno političkim ciljevima, koji se sa ovoga gledišta po mome mnijenju nebi mogli uspješno pobijati niti trajno osujetiti. Onaj koji bi to činio podnio bi isti odium kao i nekad Austro Ugarska, da neda ovim zemljama kročiti putem ekonomskoga i kulturnoga napretka, a to po mome mnijenju neće moći podnijeti niti sadašnji vlastodršci.-⁶⁷⁴²

⁶⁷⁴² Isto, 195.-196.

Ova koncepcija, prelazi Pilar na završni dio pisma Mulabdiću, „naravski nije za Vas obvezatna, ona Vam ima služiti samo kao primjer za shvaćanje jednog ljubitelja i prijatelja B. i H., kako bi se to pitanje imalo r[i]ješiti.-

Ali meni se čini, da samo ovakav program može zapriječiti onu nesreću, koja se sprema i Bošnjacima i nama: a to je konačna dioba Bosne i Hercegovine. Ja ovu diobu smatram i nenaravnom i štetnom, ali ona dobiva i ovdje sve više pristaša, u glavnome za to, što nema nikakva drugoga pametna programa ni plana.

Ja si provedenje ovoga programa ne predstavljam ni lahkim ni brzim. Mi smo provedenju toga programa već bili bliže nego danas, ali je naša vlastita krivnja, da smo danas dalje, nego smo bili prije 15 godina. Ja računam za svaku etapu po par decenija rada i borbe. Možda je dakle i praktički suvišno iznositi odmah sve tri etape, pak bi bilo bolje izaći samo sa prvom.

Ali ja držim, da oni koji počinju stvar moraju bezuvjetno imati pregled preko čitavoga razvitka. Tim svakako dobivamo program za veći odsjek vremena možda, za cijelo jedno stoljeće.- Ali samo jasnim i precizno ocrtanim jednim programom može naša politika izaći iz ove ukočenosti i mrtvila, u kome se danas nalazi.-

Izvolite Vi u jednom kratkom memorandumu iznesti Vaše stanovište, isti meni poslati, a ja ću ga provući kroz uši ovdašnjih naših vodećih ljudi i uprijeti sa mojim ovdašnjim prijateljima, da Vaše shvaćanje bude prihvaćeno u što većoj mjeri kao baza zajedničkoga našega budućeg rada.⁶⁷⁴³

Usporedno s time Pilar je krenuo u organiziranje skupine hrvatskih intelektualaca u Zagrebu. U ostavštini jezikoslovca Blaža Jurišića, tadašnjeg urednika *Hrvatske revije* i jednog od najutjecajnijih članova Matice hrvatske, sačuvano je nekoliko cirkularnih poziva kojim se nepoznate adresate – među njima je, dakle, bio i Jurišić – poziva na sastanke odnosno „diskusije“ u zagrebačkom hotelu *Esplanade*. Sačuvani su skoro istovjetni pozivi za sastanke datirani 17. travnja, 4. svibnja, 9. svibnja i 23. svibnja 1932. godine. Na tri je potpisan Pilar (jednom strojem, dva puta faksimilom), na četvrtome potpis nedostaje, ali je i on pisan istim strojem, pa je i on očito Pilarov.

Čini se da je to druženje bilo intenzivno i da je na nj pozivan širi krug ljudi. U prvome od sačuvanih poziva, Pilar u nedjelju, 17. travnja, javlja Jurišiću da je „diskusija večernjeg stola“, koja je sinoć „uspjela [...] izvanredno usprkos manjega broja učestnika, te je trajala do iza ponoći. U povodu toga zaključeno je sljedeću diskusiju održati već u utorak 19. ov. mjes. u 8 sati u večer u običajnim prostorijama Esplanade.“⁶⁷⁴⁴ Četvrtog svibnja će mu javiti da svakako dođe na „nastavak poznate Vam diskusije u 'Esplanade'“ koji će se održati 6. svibnja,⁶⁷⁴⁵ a 9. svibnja piše da je „diskusija večernjeg stola“ od 6. svibnja opet uspjela „izvanredno“, pa se iduća zakazuje za 10. svibnja.⁶⁷⁴⁶ Posljednji sačuvani poziv pokazuje da je u međuvremenu bilo još sastanaka, jer

⁶⁷⁴³ Isto, 196.-197.

⁶⁷⁴⁴ HR-HDA-803, Osobni fond Blaža Jurišića, kut. 7, Korespondencija 1931./32., br. 7298.

⁶⁷⁴⁵ Isto, br. 7378.

⁶⁷⁴⁶ Isto, br. 7322.

Pilar 23. svibnja obavještava Jurišića da će se „poznata Vam diskusija“ nastaviti u utorak, 24. svibnja, dodajući da je na redu „diskusija o najzanimivijem i najsudbonosnijem pitanju naše današnjice“.⁶⁷⁴⁷

Mjesto sastanaka nije odabrano slučajno: u poznatom su se zagrebačkom hotelu i ranije i kasnije održavali sastanci kod kojih se redarstvu nije htjelo dati povoda za intervenciju. A činjenica da je Pilar u potpisu tih cirkularnih poziva, nedvojbeno svjedoči da je upravo on organizator tih sastanaka. Moguće je, dakako, da to nije bio jedini intelektualni krug koji je razmišljao na sličan način. Iz uspomena Ivana Peršića proizlazi da je nakon proglašenja diktature i među intelektualno snažnim krugovima bivšega HFSS-a postojala naglašena tendencija da se članstvo i pristaše stranke priklone HSS-u.⁶⁷⁴⁸ I s tim se je krugom Pilar susretao i razmjenjivao mišljenje. Nesumnjivo je upravo on onaj „Pilar“ kojega spominje Peršić u kontekstu sastanaka u zagrebačkoj kavani *Astoria*, kojima se počelo pridruživati „i više novih“ osoba.⁶⁷⁴⁹ No, dok se je tim sastancima pridružio, ove u hotelu *Esplanade* je Pilar organizirao, a on ih je i nazivao „diskusionim večerima“, upotrijebivši pritom baš onaj izraz kojim će se kasnije poslužiti pri dokumentiranju svog sastanka s Mačekom.

Ti su se pokušaji i razgovori odvijali u vrijeme kad je kralj Aleksandar pokušavao pridobiti Mačeka za suradnju s režimom. Širili su se glasovi da bi uskoro imali uslijediti novi izbori, pa čak i sastavljanje nove vlade u koju bi ušla i oporba, vjerojatno bez predstavnika SDK, ali s napatkom da se prema Hrvatima pokaže „dobrohotan stav“.⁶⁷⁵⁰ Izgovarajući se da nema mandata za vođenje bilo kakvih pregovora, jer su svi mandati poništeni uvođenjem diktature, Maček je, uz veliku Trumbićevu potporu, izbjegavao svaki dogovor, svjestan da u postojećim prilikama nije moguće ostvariti nijedan od važnih hrvatskih zahtjeva.⁶⁷⁵¹ No, ipak bi povremeno istupao u javnosti, s razmjerno radikalnim zahtjevima, tražeći povratak na stanje kakvo je bilo 1918. godine, s tim da bi granica između Hrvatske i Srbije bila na crti Kotor - Drina - Sombor.⁶⁷⁵²

Iako je u javnim nastupima, pa i u razgovorima s pouzdanicima režima stalno naglašavao kako je hrvatsko pitanje središnje pitanje jugoslavenske države, pa time i neusporedivo važnije od građanskih i političkih prava i sloboda, predsjednik HSS-a zapravo nije činio upitnim opstanak države, a njegovi su se zahtjevi u to doba uglavnom ograničavali na preuređenje države u federativnom smislu. U tom su smjeru, prema Pribičevićim izvješćima, evoluirali i europski saveznici Jugoslavije. Sad već emigrant, Pribičević je koncem lipnja 1932. pisao Augustu Košutiću da je razgovarao s tridesetak istaknutih francuskih političara i novinara. Svi su oni protiv hegemonije

⁶⁷⁴⁷ Isto, br. 7336. Pilar je u ovome pozivu pogriješio navodeći da će se rasprava nastaviti „u utorak, 21. svibnja u 8 sati“. No, pismo je datirano u ponedjeljak, 23. svibnja, pa se je očito odnosilo na sutrašnji sastanak.

⁶⁷⁴⁸ Usp. Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*. Priredio Stjepan Matković, Zagreb, 2002., 229-267.

⁶⁷⁴⁹ I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 253.

⁶⁷⁵⁰ Z. HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (U ratu i revoluciji 1941.-1945.)*, Zagreb, 2012., 79.

⁶⁷⁵¹ Lj. BOBAN, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*, 79.-80. i d.

⁶⁷⁵² Usp. Mačekove izjave iz toga doba u: *Vođa govori*, Zagreb, 1936., passim.

nad Hrvatima i za reorganizaciju Jugoslavije „na bazi što šire federacije“, javlja Pribićević, a slično je raspoloženje i u Engleskoj, samo s više sklonosti prema Kruni nego u Parizu.⁶⁷⁵³

Pribićevićeva je izvješća, dakako, valjalo uzimati s rezervom, a ponovno uvođenje makar prividnog parlamentarizma i makar ograničeno oživljavanje političkog života, nametalo je preispitivanje pozicija SDK i, napose, odnosa između HSS-a i SDS-a. U prvo vrijeme nakon skupštinskoga atentata Maček i Pribićević su različito tumačili rezoluciju SDK od 1. kolovoza 1928. godine. Mačekove su izjave nerijetko prelazile i federalističke okvire, dok je Pribićević načelno odbacivao centralizam, ali se nije izjašnjavao za federalističko preuređenje Jugoslavije.⁶⁷⁵⁴ Brojne izjave stranom tisku koje su dali Maček i Trumbić, ostavljale su dojam kako hrvatski politički prvaci nisu daleko od pomisli odcjepljenja Hrvatske, a takve su izjave i tendencije u hrvatskoj javnosti zabrinjavale samostalce. Njihovi su se zahtjevi koncentrirali na zalaganje za povratak ustavnog stanja i parlamentarizma. I u vrijeme izbora Pribićević je zatražio da se u zajedničkoj izjavi Koalicije, ne samo ne inzistira na državnopravnim pitanjima, nego da ih se uopće ne spominje.⁶⁷⁵⁵ On je bio spreman na vrlo oštar kurs prema Aleksandru (puno oštrij od onoga na koji bi se Maček odlučio), ali ne u cilju rušenja Jugoslavije, nego radi njezine demokratizacije i učvršćenja. Na hrvatskoj strani nije bilo puno razumijevanja za takvo stajalište, jer su državnopravna pitanja smatrana prioritetnima, na što je, uostalom upućivao i cjelokupni politički razvitak od 1918. godine.

Usljed toga je vrlo brzo nakon uvođenja apsolutističkog sustava došlo do prestanka organiziranog okupljanja prvaka SDK. To je pridonijelo slabljenju samostalskog utjecaja unutar Koalicije, tim više što je SDS bio bitno oslabljen Pribićevićevim odlaskom u inozemstvo. Stoga su se njegovi domovinski prvaci radi zadržavanja pozicija u SDK i, u krajnjoj liniji, radi očuvanja jugoslavenske države, iz taktičkih razloga približili stajalištu vodećih hrvatskih političara. Tijekom 1931. oni su postali svjesni da je suradnja HSS-a i SDS-a praktično nemoguća zbog bitnih neslaganja u svezi s temeljnim državnopravnim pitanjima, pa je 30. lipnja 1932. sazvan Izvršni odbor SDS na kojem se je pedesetak sudionika složilo da diktatura ne smije biti zamijenjena centralizmom, nego da je potrebno preuređenje države u federalističkom smislu. Nu u tom pogledu nije donesen formalan zaključak, niti su dogovorene preciznije smjernice,⁶⁷⁵⁶ pa će među samostalcima i ubuduće biti razmimoilaženja. Vremenom je ipak jačalo uvjerenje kako je federalizacija jedni način na koji bi se još moglo spasiti jugoslavensku državu.⁶⁷⁵⁷

Maček je bio svjestan da je formuliranje težnji hrvatskog naroda na način da se opstanak Jugoslavije ne dovodi u pitanje, zapravo minimalističko i da bi „kad bi bilo glasanje slobodno [...] 99 posto dalo glas za razlaz, a da li će tako trajati i naprijed raspoloženje, zavisi samo od

⁶⁷⁵³ Lj. BOBAN, *Svetozar Pribićević u opoziciji (1928-1936)*, 171.-172., 174.-175.

⁶⁷⁵⁴ ISTI, „Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija“, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, 1, Dokumentima i polemikama o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, II. izd., Zagreb, 1989., 10.

⁶⁷⁵⁵ ISTI, *Svetozar Pribićević u opoziciji (1928-1936)*, 95.-96.

⁶⁷⁵⁶ Isto, 92. Usp. F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, II., 81.

⁶⁷⁵⁷ Usp. S. PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, 161.

Srbije.⁶⁷⁵⁸ No, sva se je Mačekova politika u to doba svodila na povremene izjave novinstvu. Po svemu sudeći je Beogradu, pripovijedao je Meštrović Trumbiću u proljeće 1932., postalo jasno da je Maček dovoljno mekan, pa da bi se s njime mogao postići sporazum koji ne bi bitno ugrozio interese srpstva, kad oko njega ne bi bili tvrdokorniji hrvatski nacionalisti, pa i sam Trumbić.⁶⁷⁵⁹ A Trumbić je bio među onima na hrvatskoj su strani koji su bili svjesni da su samostalci u biti ostali centralisti i jugointegralisti, dok o federalizmu govore samo iz taktičkih razloga.⁶⁷⁶⁰

Ipak, samostalsko približavanje zamisli o federalističkome preuređenju države, stvorilo je pretpostavke ponovne tješnje suradnje unutar SDK, što je uvjetovalo potrebu da se suradnja stranaka koje su činile SDK postavi na nove temelje. U tom je kontekstu Ivo Pilar organizirao sastanke skupine zagrebačkih intelektualaca. Vrlo vjerojatno je da su ti sastanci zapravo one „diskusione večeri“, koje su Pilaru i ing, Radoslavu Lorkoviću, a možda i još komu u njihovu društvu, dale mandat da pred kraj srpnja 1932. posjete Mačeka i s njim rasprave političku situaciju. Taj mandat je proizlazio i iz činjenice da su, kao što se može razaznati iz sačuvanih dokumenata, te „diskusione večeri“ tijekom čitave prve polovice 1932. godine održavane uz Mačekovo znanje, pa i odobrenje. Zato je logično pretpostaviti da su mu oni prije samoga sastanka uputili pismo, koje je također sačuvano u Pilarovoj ostavštini, u stojopisnoj kopiji koja je nažalost nedatirana.⁶⁷⁶¹ To je pismo imalo poslužiti kao predložak za usmeni razgovor.

Obraćajući se Mačeku kao „gospodinu Predsjedniku“, autori pisma – zapravo Ivo Pilar glavom – napominju kako je stanje u Kraljevini Jugoslaviji izvanredno napeto. Diktatura nije umjela riješiti državnu krizu, nego je situaciju još zamrsila novim nasiljima spram Hrvata, nastalom krizom dinastije i teškom gospodarskom krizom, čijim su teškim posljedicama pridonijele i pogreške režima. „Situacija je vrlo opasna i nitko nezna s koje strane može doći sudbonosni udarac bilo iz vana, bilo iz nutra od strane Srba ili od strane Hrvata, od koga se čitava kuća od karata može preko noći srušiti. Time se ali situacija Hrvata vraća u sudbonosno vrijeme godine 1918. gdje su oni počinili tako teške i sudbonosne pogreške, koje nam sada tako teško osvećuju“, kažu autori pisma, dodajući da takvo stanje nameće svakomu poštenom Hrvatima dužnost da pripomogne u borbi za boljitak i spas, kako se ne bi ponovili propusti poput onih 1918. godine.⁶⁷⁶²

Posve je jasno, nastavlja se u pismu, da je Hrvatska seljačka stranka jedini adut kojim hrvatski narod danas raspolaže, tim više što se je skoro sva hrvatska inteligencija okupila pod Mačekom vodstvom. U tom je pogledu situacija povoljna, jer stranka „imade sigurno vodstvo, personificirano u Vama, g. predsjedniče, zatim najšire slojeve narodne okupljene slijepim povjerenjem u Vas[,] zatim inteligenciju uvjerenu o Vašem čeličnom karakteru i predanosti našoj

⁶⁷⁵⁸ To je u svibnju 1932. izjavio radikalnim prvacima J. Radoniću i Ž. Tajsiću. (Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., 83.)

⁶⁷⁵⁹ Lj. BOBAN, „Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanurskog režima“, 40.

⁶⁷⁶⁰ Usp. Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., 140., bilj. 117.

⁶⁷⁶¹ NSK, OIP, R-7983, B-c 11. Pod naslovom „Pismo dr. Ive Pilara i drugova dr. Vladku Mačeku, predsjedniku zabranjene Hrvatske seljačke stranke“, taj su dokument u časopisu *Pilar*, br. 12 (2), 105.-108. priredili T. Jonjić i Z. Matijević.

⁶⁷⁶² „Pismo dr. Ive Pilara i drugova dr. Vladku Mačeku, predsjedniku zabranjene Hrvatske seljačke stranke“, 105.

narodnoj stvari.⁶⁷⁶³ No, usprkos tomu je položaj u kojem se nalazi glavna srpska stranka, Narodna radikalna stranka (NRS), znatno povoljniji. Ne radi se samo o tome da su Srbi u odnosu na Hrvate povlašteni u državi, nego je ta srpska stranka „provela iza 3. septembra 1931. svoju reorganizaciju i mobilizaciju, obnovila svoje odbore i počela svoju akciju[,] stavivši glavnom faktoru sadašnje situacije u državi [kralju, op. T. J.] svoje ponude i uvjete za preuzimanje vlasti. Ovaj posao reorganizacije HSS mi Hrvati još nismo proveli.“⁶⁷⁶⁴

Nakon te blage kritike tromosti stranačkog vodstva, koje je, istini za volju, imalo manje mogućnosti i manje prostora za djelovanje od NRS-a, autori pisma predlažu žurnu reorganizaciju i mobilizaciju HSS-a na nekoliko sljedećih načela. Prvo, Mačekovo je vodstvo neupitno, ali se „diskusionalnoj grupi“ ipak čini „da tehnička organizacija oko Vaše osobe nije dostatna, da Vaše značenje i praktički može ostvariti“, pa je zato potrebno „stvoriti jedan mnogo bolji organizovani aparat koji će Vam olakšati teški i odgovorni puni posao narodnoga vodstva i svima Vašim odredbama dati jače garancije za svrsishodnu i ujedno Vašim intencijama odgovarajuću provedbu“, što je osobito važno ako bi se događaji počeli munjevito odvijati, pa se ukaže i potreba preuzimanja vlasti. To znači da ta „eventualnost, koja se nikako isključiti ne može[,] zahtjeva organizaciju jednoga centralnoga organa, podređenoga Vama lično, koji bi imao biti u organskoj vezi sa čitavim reorganiziranim ustrojstvom stranke.“⁶⁷⁶⁵ Drugo, nužno je reorganizirati čitavu stranku i poduzeti reviziju postojećih stranačkih pravila koja u sadašnjem obliku „neodgovaraju ovoj novoj trajnoj situaciji i zadaći H.S.S.“, jer su formulirana „previše izrazito kao pravila jedne staleške, klasne stranke, kod čega ideja narodnoga vodstva ne samo ne dolazi dostatno do izraza, nego mora u praksi izrazito stradati.“⁶⁷⁶⁶ Postojeći „klasni momenat mora [...] ostati doduše brižno sačuvan“, što znači da HSS „mora zadržati svoj izraziti seljački karakter, ali ne može biti klasni momenat dominantom u organizaciji stranke, kao što je n. p[r]. klasno radnički momenat dominantom kod svih marksističkih stranaka. Ne može biti diktatura seljaštva glavni cilj stranke, nego mora biti njezin cilj, da se oko hrvatskoga seljaštva okupe svi ostali staleži Hrvatskoga naroda i da uz jedno pametno kompromisno rješenje nedvojbeno postojećih klasnih opreka svi zajedno pod vodstvom najbrojnijega staleža seljačkoga, koji je uz to najbolje sačuvao tradicionalno blago naše narodne starohrvatske kulture, poradimo kao jedna moćna i nepobjediva organizovana narodna cjelina, na spasu, oslobodjenju i podignuću hrvatskoga naroda.“⁶⁷⁶⁷

Ocjenjujući da sve diktature danas pripadaju prošlosti („to nam pokazuje najbolje antimarksistička tendencija fašizma i Hitlerovog pokreta“), autori pisma predlažu reviziju i proširenje pravila, kako bi se time dala „ova nova nota reprezentacije čitavoga organizovanoga Hrvatskoga Naroda u H.S.S.“, a pritom u novim pravilima „valja predvidjeti jedan dobro organizovani, što bolje Vašem prokušanom vodstvu podvrgnuti centralni organ, u kome bi u

⁶⁷⁶³ Isto.

⁶⁷⁶⁴ Isto, 106.

⁶⁷⁶⁵ Isto, 107.

⁶⁷⁶⁶ Isto.

⁶⁷⁶⁷ Isto.

prvom redu imala naći mjesta ona lica, koja uživaju Vaše povjerenje i koja su Vam dosele pomagala vršiti Vaše teške funkcije, a zatim organski povezati sa cijelim organizmom stranke od Dunava i Drave do Skadarskog jezera.⁶⁷⁶⁸

Definirajući tako i u prostornome smislu područje djelovanja reformiranog HSS-a, i pokazujući tako da ono „čitava država“ zapravo znači područje zapadno od Drine s nekadašnjom Crvenom Hrvatskom, potpisnici na koncu pisma nude Mačeku suradnju, predlažući da tijekom ljetnih praznika izrade „nacrt za reorganizaciju stranke i reviziju stranačkih pravila, u kojima bi prijespomenuta gledišta bila provedena i uz uvaženje svih Vaših želja ostvorena.“⁶⁷⁶⁹

Da Maček bar unaprijed nije otklanjao tu mogućnost, pokazuje činjenica da su ga Pilar i Radoslav Lorković 24. srpnja 1932. posjetili u Kupincu te su s njime razgovarali pet i pol sati. O tome su Pilar i Lorković – opet zapravo samo Pilar – sastavili „Zapisnik za spomen“, datiran 25. srpnja 1932. godine.⁶⁷⁷⁰ Taj dokument jasno pokazuje do koje je mjere Pilar zapravo bio nezadovoljan ustrojem i dometima HSS-a, a sadrži i Mačekovo priznanje slabosti stranačke organizacije koje je tim vrijednije što pismohrana stranke nije sačuvana, pa se je u javnosti – i kasnije u historiografiji – o njezinoj snazi i ustroju stvarao pogrješan dojam.

U „Zapisniku“ se navodi kako je potpisani Pilar poveo razgovor – što je još jedna potvrda da je on bio *spiritus movens* skupine koja se je sastajala na „diskusione večeri“, i da je on predvodnik izaslanstva koje je posjetilo predsjednika HSS-a – te je Mačeka ukratko izvijestio „o općem karakteru i rezultatima naših diskusija o mandatu, koji su potpisani dobili“, ispričavši ujedno g. Dr. J.[ančikovića?] koji se zbog spriječenosti nije pridružio Pilaru i Lorkoviću. Pilar je zamolio Mačeka „da se izjasni, što drži o potrebi tehničke organizacije njegove okoline, i naročito organizacije stručnih grupa, koje bi bile njemu lično na raspolaganje, a to sve da bude povezano kao organi stranačke cjeline. Zatim u opće o reorganizaciji stranke pod vidom promjenjenoga i proširenoga značaja stranke, naročito obzirom na današnje stanje i eventualnost potrebe preuzimanja vlasti.“⁶⁷⁷¹ Također je Maček naročito zamoljen „da se izjavi, je li mu taj razgovor poželjan, i istaknuto [je] da se grupa, koju potpisani zastupaju, ni na koji način ne želi nametavati, niti turati onamo, gdje ju g. predsjednik ne želi vidjeti, ali da te korake poduzima iz patriotizma i osjećaja potrebe rada u tom smjeru.“⁶⁷⁷²

Razumije se da Maček, ako je stvar držao i dangubom, nije pokazao nezadovoljstvo, nego je goste primio srdačno, saslušao ih te se, navodno „bez ikakve rezerve“, i sam upustio u razmatranja aktualnoga položaja. Odmah se je izjasnio o postupanju ako iskrasne potreba odnosno mogućnost da HSS preuzme vlast, „ističući u prvom redu svoja demokratska gledišta, naročito da valja narodu samom ostaviti što više udjela na vlasti. On je to prikazao tako da bi preuzimanje

⁶⁷⁶⁸ Isto, 108.

⁶⁷⁶⁹ Isto.

⁶⁷⁷⁰ NSK, OIP, R-7983, A-38. Pod naslovom „Zapisnik za spomen od 25. srpnja 1932.: Zapisnik razgovora između dr. Ive Pilara i ing. Radoslava Lorkovića s dr. Vladkom Mačekom, predsjednikom zabranjene Hrvatske seljačke stranke“ dokument je objavljen u časopisu Pilar, br. 12 (2), 101.-104., a priredili su ga T. Jonjić i Z. Matijević

⁶⁷⁷¹ „Zapisnik za spomen od 25. srpnja 1932.“, 101.

⁶⁷⁷² Isto.

vlasti imalo započeti od općine, uslijediti biranjem per acclamationem, proširujući na kotar, gdje bi imali doći na upravu ljudi koji uživaju narodno povjerenje, i tako dalje sve do vrhova uprava.⁶⁷⁷³ Nedemokratski model u tom kontekstu nije ni dolazio u obzir: Maček je bio previše iskusan da bi se u postojećim okolnostima založio za bilo što drugo, a način na koji je HSS vodio vodio zagrebačku oblasnu skupštinu od 1927. godine pokazivao je da demokratske fraze ne priječe kasniju provedbu nedemokratske prakse.

No, puno važnije od te Mačekove opće deklaracije bilo je njegovo priznanje da je stranci potrebna reorganizacija te da su mu prijedlozi potpisanih poželjni i da će ih rado primiti: „Priznao je, da manjka organizacija gradova i radništva i izrazio se sporazumnim, da u jednom novom statutu pokušaju oba ova sloja 'prigraditi' na već postojeću, već od samoga Stj.[epana] R.[adića] stvorenu organizaciju seljaštva.“⁶⁷⁷⁴ Pritom predsjednik HSS-a nije mogao odoljeti da na račun inteligencije ne uputi oštre strjelice, pa je „potkrižao [...] svoje shvaćanje o odnošaju inteligencije naprama seljaštvu, ističući, da ona nesmije biti parazit na seljaštvu nego u službi njegovoj“, dodajući kako je „potrebno da se izmijeni sadržaj i duh cjelokupnoga rada inteligencije, koji treba da se orientira prema interesima glavnog dijela naroda t.j. seljaštva.“⁶⁷⁷⁵

Priznao je Maček da je organizacija HSS-a u Zagrebu – gdje je stranka 1927. izgubila skupštinske izbore, a nije se mogla pohvaliti ni uspjehom na „oblasnima“ – prilično manjkava „i umolio našu grupu, da mu pomogne ovo provesti, što su potpisani prihvatili, ističući svoje uvjerenje, da se to dade provesti tek onda, kad se u opće provede organizacija gradova po prije navedenom principu prigradnje uz postojeću organizaciju seljaštva.“⁶⁷⁷⁶ Maček je odmah „istaknuo da će se organizacija u gradovima morati provesti po staleškom principu“, pa je prihvatio Pilarovo mišljenje „da tu treba stvoriti nešto, što će se približiti korporativnom sistemu“ te je obećao je da će Pilara i Lorkovića uputiti na pojedine ljude koji su na sličnoj organizaciji do sada već radili.⁶⁷⁷⁷ I to prizivanje u pomoć ljudi koji su nešto u tom smjeru navodno radili, pokazuje da ni Pilar ni Maček nisu na umu imali korporativistički model za koji se je zalagao talijanski fašizam, jer bi to bilo u neskladu s Mačekovim pozivanjem na demokraciju i jer bi u protivnome bilo umjesnije raspravljati o proučavanju talijanskoga modela, negoli spominjati neke neimenovane ljude koji su već radili na staleškoj organizaciji stranke.

Iza toga je, nastavlja se u „Zapisniku“, povedena „diskusija o organizaciji radništva, pri čemu je g. predsjednik isticao, da skelet takove organizacije postoji i da bi ju trebalo samo oživjeti i supovezati sa cjelinom stranke.“⁶⁷⁷⁸ Maček je očito ciljao na Hrvatski radnički savez, a kako navode Pilar i Lorković, „simpatičan mu je bio predlog o organizaciji stručnih stranačkih kolegija[,] pri čemu je isticao važnost takovoga kolegija financijalno ekonomske i novinarske

⁶⁷⁷³ Isto, 101.-102.

⁶⁷⁷⁴ Isto, 102.

⁶⁷⁷⁵ Isto, 102.-103.

⁶⁷⁷⁶ Isto, 103.

⁶⁷⁷⁷ Isto.

⁶⁷⁷⁸ Isto.

struke, ističući tu zasluge pok. Dra. Šufflaja, čija mu suradnja sada fali.⁶⁷⁷⁹ Na koncu je Maček „naročito [...] istaknuo teškoću financijalno stranačkih pitanja i svoje muke sa praktičkim zadaćama u tome smjeru, obzirom na otežćane [otežane] prilike i okolnost, da je seljaštvo danas posve bez gotovine. Dok je prije veći dio sredstava dolazio od seljaštva, i to po metodi jedan čovjek jedan dinar, te su dolazile stotine hiljada dinara, to je ovo vrelo sada posve presahlo.“⁶⁷⁸⁰ Pilar i Lorković su ocijenili kako je ozdravljenje stranačkih financija moguće samo usporedno s reorganizacijom stranke, a na kraju je postignuta suglasnost oko toga da će oni vodstvu HSS-a odnosno Mačeku najesen predati konkretne prijedloge u tom smjeru, koje će on (a ne neko šire stranačko tijelo!) „ispitati i u slučaju konveniranja rado prihvatiti“.⁶⁷⁸¹

Posve očito je da je „Zapisnik za spomen od 25. srpnja 1932.“ puno više od puke dnevničke bilješke ili podsjetnika za buduće analize odnosno memoarske zapise. Iz činjenice da ga potpisuju i Pilar i Lorković, jasno proizlazi da je njegova prava svrha bila u tome da se tijekom i sadržaj razgovora dokumentira za potrebe „diskusione grupe“, ali i da zapisnik postane *dvostrana isprava*, tj. da se dostavi i drugoj strani, sugovorniku u tim razgovorima. S velikim se stupnjem vjerojatnosti može pretpostaviti da je upravo Maček bio adresat tako sastavljenog i tako potpisanog „Zapisnika za spomen od 25. srpnja 1932.“, i da su sastavljanjem te *promemorije o razgovoru* njegovi sugovornici, predvođeni Pilarom, htjeli fiksirati sadržaj razgovora te ujedno položiti okvire buduće suradnje. Zbog toga se smije smatrati skoro sigurnim da su sastavljači i potpisnici „Zapisnika“ s iznimnim oprezom, pozornošću i preciznošću zabilježili kako vlastite, tako i Mačekove misli i ideje.⁶⁷⁸² Zato je važno uočiti da je Radićev nasljednik na čelu HSS u tom razgovoru priznao da je njegova organizacija u gradovima i među radnicima slaba, te da su u stranačkoj politici, naročito u odnosu prema radništvu i inteligenciji, potrebne bitne promjene. Osobito je slaba bila stranačka organizacija u Zagrebu, što znači da HSS ni u godinama nakon proglašenja diktature nije uspio u Zagrebu vratiti pozicije koje je još za Radićeva života izgubio u korist frankovaca i federalista. Drugim riječima, Maček je stanje vlastite stranke i narodnoga pokreta kojemu se nalazio na čelu, oslikao vrlo neveselim bojama.⁶⁷⁸³

Može se zamisliti dojam koji je ovaj razgovor morao ostaviti na Pilara i njegove istomišljenike. Da je stranačka organizacija HSS-a prilično slaba, to su očito znali i bez razgovora s Mačekom, jer se u protivnome uopće ne bi upuštali u razmatranje potrebe njezine reorganizacije. No, u razgovoru s njime suočili su se sa serijom poraznih činjenica: HSS ne raspolaže intelektualno doraslim i izobraženim suradnicima, a stranačka je blagajna potpuno prazna. Povrh svega, bilo je jasno da predsjednik stranke ni u srpnju 1932., deset mjeseci nakon

⁶⁷⁷⁹ Isto, 104. Ima i drugih svjedočenja da je Maček naročito uvažavao Šufflayevo mišljenje i da je često slušao njegove savjete. Nisu rijetka tumačenja po kojima je utjecaj na Mačeka u nacionalističkom smjeru bio jedan od ključnih razloga umorstva M. Šufflaja i pokušaj umorstva M. Budaka. Takvo je mišljenje, prema svjedočenju njegova kasnijeg tajnika Marka Čovića, dijelio i sam Budak. (M. ČOVIĆ, *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, München-Barcelona, 1975., 155.-161.)

⁶⁷⁸⁰ „Zapisnik za spomen od 25. srpnja 1932.“, 104.

⁶⁷⁸¹ Isto.

⁶⁷⁸² T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 52.

⁶⁷⁸³ Isto, 52.-53.

ukidanja otvorene diktature, nema jasne predodžbe ni glede ciljeva, a još manje glede sredstava za njihovo ostvarenje. Unatoč tomu, Mačekovi su sugovornici „vođi“ ponudili svoju intelektualnu i organizacijsku pomoć, a ovaj to – bar na riječima – nije otklonio.⁶⁷⁸⁴ Štoviše, čini se dosta izvjesnim da je tada između Mačeka i Pilara postignut dogovor o akciji u BiH, iako će ostati otvoreno pitanje, jesu li obojica imali pred očima iste ciljeve.

Tijekom šestosiječanjske diktature su Mehmed Spaho i vodstvo također zabranjenog JMO-a izbjegavali kontakte Mačekom, ali je Spaho u Zagreb znao poslati Šefkiju Behmena i Halida Hrasnicu da ispituju kakvo je držanje HSS-a prema diktaturi.⁶⁷⁸⁵ Tako je Behmen i u svibnju 1932. posjetio Mačeka, od kojega je posebno htio doznati kakvo je njegov stajalište prema možebitnoj podjeli BiH. Prema Trumbićevim bilješkama, Maček je odvratio da će odgovornost za takav rasplet, ako do njega dođe, snositi muslimani, jer surađuju sa srpskim strankama. Hrvati traže čitavu BiH za sebe na temelju hrvatske odnosno katoličko-muslimanske većine, a tek ako to ne bi uspjelo, onda bi se moglo pristati na to da BiH ostane cjelovita i dobije autonoman status.⁶⁷⁸⁶ Bio je to prvi put da je u jugoslavenskoj državi neka relevantna hrvatska snaga pokazala spremnost da se uz određene uvjete ipak sporazumije sa Srbima na način da im prepusti dio BiH, i da je – štoviše – na te pozicije došla bez neposrednog ispitivanja raspoloženja muslimanske političke elite, za koju se je moglo pretpostaviti da će, po običaju, s nesklonošću gledati na svaki pokušaj cijepanja BiH i dodatnog marginaliziranja muslimana.

Nije Pilar tijekom 1932. bio jedina Mačekova veza sa Spahom i JMO-om, ali nema sumnje da „vođa hrvatskog naroda“ nije imao što izgubiti ako Pilar, čovjek s bogatim iskustvom i vezama u BiH, a nesumnjivo simpatičan nekim muslimanskim krugovima, za račun vodstva HSS-a ispita raspoloženje bosansko-hercegovačke muslimanske, pa i katoličke elite. Jer, ako se uzme u obzir da ozbiljan čovjek, napose kad je odvjetnik čiji je rad nužno vezan uz vlastiti ured i sud u njegovu sjedištu, ne odlazi na višetjedni put iznebuha i bez priprema, onda se može zaključiti da je u vrijeme kad se je susreo s Mačekom Pilar vrlo vjerojatno znao da će za koji dan krenuti na odulje putovanje u Bosnu.

S tog je putovanja ostao sačuvan Pilarov zapis pod naslovom „Dnevnik: Sarajevo i Bosna 6 – 25/VIII. 932.“⁶⁷⁸⁷. Iz njega se vidi da je Pilar 18. kolovoza imao sjednicu vijeća u nekoj parnici na Vrhovnome sudu BiH. O njoj je morao biti unaprijed obaviješten, a na toj je sjednici i sudjelovao (i, usput, u postupku uspio i bio zadovoljan dosuđenim mu troškovima!). Sve to potvrđuje pretpostavku da je Pilar 24. srpnja zasigurno znao da mu predstoji putovanje u BiH. Budući da je putovao poslom i bez nakane da ostane *incognito*, ne čini se logičnim da bi taj podatak prigodom sastanka s Mačekom prešutio i tako posve nepotrebno izazvao njegovo nepovjerenje. Logičnije je pretpostaviti da mu se je spomenuo kako prigodom predstojećeg putovanja u Sarajevo može obaviti i političke razgovore, ako se oni smatraju oportunistima. Iako

⁶⁷⁸⁴ Isto, 53.

⁶⁷⁸⁵ Z. HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941.*, 82.

⁶⁷⁸⁶ Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., 84.; Z. HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941.*, 82.

⁶⁷⁸⁷ POJ, Ivo Pilar: Dnevnik: Sarajevo i Bosna 6 – 25/VIII. 932.

podatak o tome, možda i zbog konspirativnosti, nije registrirao u „Zapisniku za spomen od 25. srpnja 1932.“, to se čini puno vjerojatnijim i zbog činjenice da njegov dnevnik pokazuje kako je nekim sugovornicima bar ukratko prenio sadržaj svog razgovora s Mačekom te da su predsjednika HSS-a neki od tih sugovornika dali po Pilaru i pozdraviti. Ti podatci, dakle, dosta jasno sugeriraju da je politički dio Pilarove misije u BiH poduzet u dogovoru s Mačekom, koji je bio posebno zainteresiran ustanoviti što o novim prilikama misle prvaci JMO-a. Jer, iako je spomenuta rasprava na Vrhovnome sudu BiH bila povod Pilarova putovanja, posve očito je da je njegova prava svrha bila politička.

Također njegovi dnevnički zapisi ne ostavljaju nikakve dvojbe o tome da je Pilar u Bosni pokušavao doznati, postoji li ipak spremnost muslimanskoga političkog vodstva da čvršće stane uz Hrvate. Ujedno je posve očito da je tražio naslon za provedbu svoje politike potkapanja jugoslavenske države i etapnog rješenja hrvatskog pitanja tješnjim povezivanjem katolika i muslimana koje bi u pretpostavljenom procesu predstojeće federalizacije Jugoslavije dovelo do ujedinjenja BiH s Dalmacijom, a kasnije i s drugim hrvatskim zemljama. No, je li ovo potonje poduzeo samo u svoje ime, ili je i to možda činio u dogovoru s Mačekom, nemoguće je kazati. Činjenica da se Maček nije na taj način branio u idućim desetljećima čak ni onda kad je grubo napadan za sudjelovanje u podjeli BiH, sugerira da je Pilar u tom smjeru radio na svoju ruku, tek koristeći se HSS-om kao privremenim instrumentom koji je iskoristiv u prvoj etapi. No, ako bi buduća istraživanja ipak pokazala da je Maček također bio zainteresiran za provedbu Pilarova etapnog plana, onda bi to podrazumijevalo da je ovaj Mačeku u srpnju izložio plan koji je u ožujku 1932. opisao u pismu Mulabdiću, pa da ga je predsjednik HSS-a bar preliminarno prihvatio.

Pored Sarajeva u kojem je proveo glavninu vremena, Pilar je tijekom tog boravka u BiH obišao čitav niz gradova i sela u okolici i u srednjoj Bosni (Ilidža, Kiseljak, Kreševo, Busovača, Bila, Han Kompanija, Vitez, Visoko itd.). Imena njegovih sugovornika označena su većinom inicijalima, ali se dade zaključiti da se je s nekima susreo i više puta, i da je razgovarao s Nikolom Mandićem, Radom Smoljanom, Ivicom Pavičićem, Lukom Č.[abrajićem], Vj.[ekoslavom] Jel.[avićem], Dragutinom K.[amberom], Krunoslavom Draganovićem, Srećkom Perišićem, Jozom S.[unarićem], Mihovilom Mandićem, gvardijanom kreševskoga samostana Momčinovićem, H.[alidom?] H.[rasnicom?], Dušanom Vasiljevićem, Fehimom Spahom, Uzeiragom Hadžihasanovićem, Vladislavom Skarićem i drugima, čija imena ili inicijale zasad nije moguće identificirati.⁶⁷⁸⁸ Planirao je susresti se i s Milanom Srškićem, donedavnim ministrom unutarnjih poslova, koji je nakon ostavke vlade Vojislava Marinkovića upravo početkom srpnja sastavio novu vladu, a tada se je, izgleda, nalazio u Sarajevu,⁶⁷⁸⁹ no u dnevniku nije zabilježeno je li do toga i došlo.

Ti inicijali kojima se je htio osigurati i identitet sugovornika, govore u prilog shvaćanju da Pilarovi zapisi vjerno odražavaju ono o čemu je razgovarao. Dnevnik, nažalost, nije dovršen, jer

⁶⁷⁸⁸ Isto.

⁶⁷⁸⁹ Isto, zapis od 16. VIII. 1932.

su u odnosu na njegovu drugu polovicu navedeni samo datumi i ostavljen prazan prostor koji je Pilar očito htio popuniti, ali je kasnije na to zaboravio ili je od toga odustao. No, iz onoga što je zapisao, posve jasno proizlazi da su njegovi muslimanski i hrvatski katolički sugovornici imali različito mišljenje o raspoloženju pučanstva i o mogućnostima opstanka Jugoslavije. Ipak su snažno prevladavale ocjene da inteligencija, napose muslimanska, postupa oportunistički, dok je raspoloženje katoličkoga i muslimanskog puka prema režimu naglašeno negativno.

Tijekom razgovora s Pilarom, Niko odnosno Nikola M.[andić] je naglašavao svoje uvjerenje da Srbi ne će nikad dopustiti da izgube BiH. On je dijelio Pilarovo mišljenje da je unutarnjopolitičko rješenje izvjesnije, a bio je oštar prema hrvatskoj politici prema BiH, koja muslimane prepušta drugome, iako je držao da „P.[redsjednik] M.[aček]“ nešto bolje shvaća problem, pa je odobrio njegovu taktiku.⁶⁷⁹⁰ Pilarov sugovornik H., vjerojatno neki od sarajevskih muslimanskih prvaka kojega je Pilar susreo skoro slučajno, zanimao se je za mišljenje koje „P.[redsjednik] M.[aček]“ ima o BiH, te je bio „osupnut novim stanovištem“.⁶⁷⁹¹ Pilar nije zabilježio, koje je to „novo stanovište“, pa se može samo nagađati, je li pritom mislio na vlastiti plan o etapnom rješavanju hrvatskog pitanja koje je uključivalo čitavu BiH, ako je taj plan izložio Mačeku i ako je bio uvjeren da ga je ovaj prihvatio, ili je – vjerojatnije – na neki način svom sugovorniku nagovijestio da Maček razmišlja i o tome da pristane na podjelu BiH kao cijenu sporazuma s Beogradom. Pilarovo pismo Mulabdiću pokazuje da je toga bio svjestan, i da to nije bila politika kojoj bi on sam bio sklon, ali je jasno da joj se nije htio otvoreno suprotstavljati, pa ju je mogao čak i koristiti kao upozorenje muslimanskim sugovornicima na ono što se nudi kao alternativa njegovu, Pilarovu planu.

Nije H. u tom razgovoru vjerovao u mogućnost vanjskopolitičkog rješenja jugoslavenske krize niti je mislio da bi velesile dopustile stvaranje jedne muslimanske države. On sam bi u slučaju cijepanja Jugoslavije bio za neposredno priključenje BiH Hrvatskoj, ali je sumnjao da bi na to lako pristale muslimanske mase koje su već jednom naučile da su Srbi pravoslavni, a Hrvati katolici, pa se ne će dati ponovno opeći. Zanimalo je tog Pilarova sugovornika i „naše stanovište naprama P.“. Nije jasno tko se krije iza tog inicijala, ali ako se uoči da je u Pilarovu dnevniku Pribičević na više mjesta spomenut kao „S. P.“, onda se ne može isključiti mogućnost da je u ovome razgovoru zapravo problematiziran Ante Pavelić, i da je on taj „P“. U svakom slučaju, kad je Pilar – prema svojoj škrtoj dnevničkoj bilješci – svom sugovorniku objasnio to stanovište prema „P.-u“ u dvije različite situacije, uvjetovane vanjskopolitičkim odnosno unutarnjopolitičkim rješenjem, ovaj je ocijenio da je to „suviše teoretski“.⁶⁷⁹²

Neki „Dr. B.“, vjerojatno Mahmud Behmen, bio je u razgovoru s Pilarom uvjeren da će Jugoslavija opstati kao država, jer je snažna i jer je podupiru europske sile, ali je ipak prihvatio Pilarovu opasku „da su već i veći faktori sile i moći stradali“.⁶⁷⁹³ Za slučaj da dođe do rješavanja

⁶⁷⁹⁰ Isto, zapis od 9. VIII. 1932.

⁶⁷⁹¹ Isto.

⁶⁷⁹² Isto.

⁶⁷⁹³ Isto.

hrvatskog pitanja na način da se Hrvatska priključi nekoj srednjoeuropskoj konfederaciji, „Dr. B.“ bi bio „pripravan diskutirati“ o priključenju BiH bez autonomije. No, ako bi došlo do rješenja „na čisto h.[rvatskoj] bazi, tada on nebi mogao pristati na takovoj bazi.“ Na Pilarovo pitanje, kako bi muslimani postupili ako dođe do unutarnjopolitičkog rješenja, tj. do preuređenja Jugoslavije, „Dr. B.“ je izjavio da on u tom slučaju „stoji bezuvjetno na stanovištu autonomije jer je dužnost muslimana preferirati za svaki slučaj onakovu soluciju, koja šaćici M.[uslimana] omogućuje dolaženje do znamenovanja.“ No, Pilar odmah bilježi kako je „Dr. B.“ „nekome drugome [...] izjavio da je njegova linija, da neće ništa rješavati bez H.[rvata] ili protiv njih.“⁶⁷⁹⁴

Nekadašnji urednik *Hrvatske zajednice* Vj.[ekoslav] Jel.[avić] nije u razgovoru s Pilarom vjerovao da je samostalna Hrvatska moguća. Ocijenio je mudrim potez S.[vetozara] P.[ribičevića] koji je istaknuo ne samo socijalno-ekonomsko stanovište nego se je založio za federalizam, i to ne na plemenskoj, nego na pokrajinskoj bazi, čime će – prema Jelavićevu mišljenju – zasigurno pridobiti muslimane koji tradicionalne žele autonomiju Bosne i položaj jezičca na vagi. Čak i kad bi došlo do samostalne Hrvatske, nastali bi problemi s Bosnom, jer su i ovdašnji katolici „nješto odjeljito od užih Hrvata, i nije sigurno, dali [da li] bi pristali na potpuno prisajedinjenje.“ Na Pilarovo pitanje, s kime od Srba bi bilo najrazumnije razgovarati, Jelavić je preporučio Nikolu Stojanovića, jer da su on i Dušan Vasiljević jedini ovdašnji Srbi koji još zastupaju „ideologiju jugoslavenskoga odbora“, pa ih baš zato Milan Srškić „izvanredno mrzi i progoni.“⁶⁷⁹⁵

Dragutin K.[amber] se je ljuto tužio na opće prilike i na pasivnost vodstva u Zagrebu: „Drži da je nužna jasna i vidljiva linija u narodnim ciljevima. Drži da će nastupiti uskoro slom u narodnim redovima, ako se ovakova linija uskoro ne izgradi. Kritizira lokalno vodstvo u Sarajevu, naročito Dr. Š.[uteja]“ koji je lijen i koji vlastite poslove pretpostavlja narodnima, a povrh toga je pod snažnim utjecajem supruge (koja je, što Pilar nije posebno zabilježio, bila Srpkinja).⁶⁷⁹⁶ Navečer 12. kolovoza Pilar je razgovarao s Lukom Č.[abrajićem], starim suradnikom iz HNZ-a, kasnije naglašenim pristašom stvaranja Jugoslavije. Čabrajić se je potom tijekom 1920-ih približio HSS-u, pa je uskoro postao predsjednikom Saveza hrvatskih seljačkih zadruga u BiH. Savez je koncem 1927. okupljao 14.000 zadrugara, a u njegovu je nadzornom odboru bio još jedan stari zajedničar, Nikola Precca.⁶⁷⁹⁷ Čabrajić je u razgovoru s Pilarom izražavao uvjerenje „da usprkos svijuh poteškoća ne valja napuštati ideju ove države.“ Pilar odmah nastavlja bilježiti: „Ali kad sam ga upitao za raspoloženje pojedinih elemenata, morao je priznati, da su kat.[olici] orientirani negativno. Duboko uvrijedjeni i ozlojedjeni nepravdom. [...] Muslimani: intelligencija oportunistička, ide za Gajretom. Igra kobnu ulogu, kao i god. 1463. [...]

⁶⁷⁹⁴ Isto.

⁶⁷⁹⁵ Isto, zapis od 11. VIII. 1932.

⁶⁷⁹⁶ Isto, zapis od 11. VIII. 1932.

⁶⁷⁹⁷ Grgo KONJEVOD, „Hrvatsko seljačko zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini“, *Narodni val*, 2/1928., br. 105, 5. V. 1928., 2.-3. O djelovanju tog saveza v. H., „Deset godina opstanka Saveza Hrvatskih Seljačkih Zadruga za Bosnu i Hercegovinu“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1930.*, godina 19, Sarajevo, 1929., 156.-159.

Sasvim druga situacija kod muslim. seljaštva. Uglavnom ista situacija kao kod katolika, uvrijedjenji i ozlojedjeni, neće sadašnjega stanja, ali nemaju u tom smjeru vodstva.⁶⁷⁹⁸

Uoči blagdana Velike Gospe Pilaru je bio „na programu Jozo [Sunarić]“. Ovako je Pilar zabilježio razgovor sa starim prijateljem s kojim se je pred kraj svjetskog rata žestoko sukobljavao baš zbog Sunarićeve priklanja jugoslavenstvu: „J.[ozino] je mnijenje sljedeće: Svjetski rat stvorio je 'Kleinstaatensystem', koji je neodrživ. On se mora srušiti, jer je nemoguć i to privredno politički. Zato je najvažniji rad u emigraciji. Kad se bude reparirao ovaj nezdravi sistem, onda će doći na red i rješavanje našega nar.[odnog] pit.[anja]. Glede n.[aše] d.[ržave] orientiran posve negativno, drži da je nemoguća. Proriče slom i to u smislu boljševizma. U Bos.[anskoj] Krajini, koju on pozna, među seljaštvom raširen izvanredno boljš.[evizam]. Isto tako među omladinom u Srbiji, a kako je u v.[ojsci] to se je vidjelo prije mjesec dva. Rješenje će dakle nastupiti sa ove strane. Govorio je sa zastupnicima str.[anih] dr.[žava] (N./jemačke/ i E./ngleske/) te ih kapacitirao za povoljno rješenje n.[ašeg] p.[itanja] i tvrdi da je postigao dobre uspjehe. Sam je potpuno izvan stranaka, i drži se rezervirano.“⁶⁷⁹⁹

Ivica Pavičić – koji je u međuvremenu postao režimskom uzdanicom – priznao je Pilaru da je „njegovo držanje bilo uvjetovano njegovom situacijom kod Trgovačke i obrtne banke“ („Tu sam ja u pravom momentu otišao!“, zadovoljno bilježi Pilar), a samu je situaciju općenito prosuđivao pesimistično. Predviđao je izbijanje sukoba između redovničkoga i svjetovnoga klera, a sam je pokazivao znake izgubljenosti i tvrdio kako bi najradije otišao u kakvo mjesto u Dalmaciji te se tamo skrasio.⁶⁸⁰⁰ Istoga je dana Pilar ponovno razgovarao sa Sunarićem koji nije dijelio mišljenje da su odnosi u crkvenim redovima tako napeti, a ponavljao je svoju tezu o boljševizmu i – s nezadovoljstvom registrira Pilar – nije pokazivao spremnost danas se aktivno uključiti u političku borbu.⁶⁸⁰¹

Krunoslav Draganović je Pilara 22. kolovoza uvjeravao da katolika u BiH ima 550.000, a muslimana oko 700.000, dok je broj Srba nepoznat, jer su popisi u odnosu na njih krivotvoreni.⁶⁸⁰² Istoga dana je Pilar išao na novi sastanak s „Dr. M. B.“, koji je on zabilježio kao nastavak onoga od 10. kolovoza (a zapravo je prvi razgovor s tim sugovornikom, vjerojatno Mahmudom Behmenom, datiran 9. toga mjeseca). Behmenova je odvjetnička pisarnica, kako bilježe redarstvena izvješća Drinske banovine, u to doba bila često sastajalište vodećih političara, a tamo bi redovito dolazio i njegov brat, bivši ministar Šefkija kad bi doputovao iz Beograda, kao i Šefkijin punac Halidbeg Hrasnica te Mehmed Spaho i drugi.

⁶⁷⁹⁸ POJ, Ivo Pilar: Dnevnik: Sarajevo i Bosna 6 – 25/VIII. 932, zapis od 12. VIII. 1932.

⁶⁷⁹⁹ Isto, zapis od 14. VIII. 1932. Da formulacija „...kako je u v. to se je vidjelo prije mjesec dva“ cilja na vojsku, dosta jasno proizlazi iz činjenice da je u proljeće 1932. otkrivena urota nižih oficira u mariborske garnizonu koji su navodno pripremali pobunu. Toj je pobuni znatnu pozornost u svojim izvješćima posvetilo i britansko poslanstvo u Beogradu. Usp. Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 80., 110.-111., 130.-131.

⁶⁸⁰⁰ POJ, Ivo Pilar: Dnevnik: Sarajevo i Bosna 6 – 25/VIII. 932., zapis od 18. VIII. 1932.

⁶⁸⁰¹ Isto. Devet godina kasnije (1941.) Sunarić će nakratko postati doglavnikom ustaškog pokreta. Sin će mu poginuti kao pripadnik jugoslavenskoga partizanskog pokreta.

⁶⁸⁰² Isto, zapis od 22. VIII. 1932.

Na putu k „Dr. M. B.“ Pilar je, kako bilježi, ugledao „Dr. Sp.[ahu?]“, koji je ušao u „kanc[elariju]“. Sad je Pilar nadopunio „razgovor glede političkoga držanja M.[uslimana]“, ali nije posve jasno, je li tada razgovarao s Behmenom ili s Mehmedom Spahom, ili možda s obojicom. Iz kasnijeg razgovora s Trumbićem bi proizlazilo da je neposredno susreo i Mehmeda Spahu. U svakom slučaju, pred kraj razgovora pridružio im se je njegov brat Fehim. Pilarova dnevnička bilješka glasi:

„Za slučaj feder.[alizacije] na svaki način autonomija.

Priznao iskreno, da je politika Muslimana tražiti takovu soluciju, gdje će oni doći do znamenovanja.-

Istaknuo, da u svakom slučaju njihove simpatije idu na našu stranu.

Sjednica u subotu 13. VIII. nije donijela rezultata u pitanju odnosa sa H.[rvatima]. Govorilo se o tome[,] ali se nije došlo do rezultata.

Pitao ga jeli se može računati na M.[uslimane] za slučaj referend.[uma]. Potvrdio apsolutno, za slučaj slobodnih izbora. Ustvrdio naknadno i za slučaj normalnih prilika za vrijeme prijašnjih izbora [sic!], jer da je autoriteta J.M.O. veća nego ikada.

Ponovio, da su M.[uslimani] apsolutno uz nas.

Pitao: Bili [Bi li] M.[uslimani] pristali na vezanje D.[almacije] sa B. i H.? Potvrdio potpuno, jer i u tom slučaju bi M.[uslimani] bili potpuna grupa.

Najvažnije sljedeće: Pitao me S.[paho?] jeli [je li] P.[redsjednik] M.[aček] stoji na stanovištu da postoji s.[eljačko] d.[emokratska] Koal.[icija] i je li se smatra predsjednikom iste.-

Istaknuo, da nisam pitao P.[redsjednika] M.[ačeka] ali da držim da se P.[redsjednik] M.[aček] smatra predsjednikom ako i čuva njeku samostalnost.

Na to je S.[paho?] izjavio, da bi bilo poželjno, da se ova Koalicija proširi na JMO i na Kor.[ošca] da bi tako ova četiri elemenata bila jača naprama R.[adikalima], sa kojima će se za slučaj pada ovoga rež.[ima] morati stupiti u bliže odnose.

Molio me, neka to izručim P.[redsjedniku] M.[ačeku] uz mnogo pozdrava.

Ovo je bilo posljedica pitanja, dok[le] se ovaj rež.[im] može dr.[žati]. Naveo vijest iz B.[eograda], da se ne može držati duže od septembra, ali da će se predvidivo držati duže. Ne vjeruje, da R.[adikal] imaju pakt sa Kr.[aljem]. [...]

Pitao još, kakvo bi rješenje bilo njemu poželjno: Neutralna, nepolitička vlada, slobodni izbori, onda prolaz k fed.[eraciji]...⁶⁸⁰³

Sutradan je Pilar posjetio Uzeiragu Hadžihasanovića, koji je bio polaskan njegovim dolaskom, ali je izbjegavao izraziti svoje mišljenje, iako je Pilar naglašavao da ga zanima što misli on osobno, bez obzira na moguće zaključke stranke. Hadžihasanović je isticao da je stranka (JMO) jača nego ikada i da narod plače kad njezini predstavnici dolaze u puk. Prema režimu je bio negativno raspoložen: „Uvjeren je, da se vazda čini što je za M.[uslimane] najgore, i da je ovaj režim uperen protiv kat.[olika] i Musl.[imana]. Ne izjavljuje se direktno, ali se vidi, da je

⁶⁸⁰³ Isto.

uglavnom autonomistički raspoložen, i to zato, jer je uvjeren, [nečitko] jedini put k uspostavi bosanske teritorijalne individualnosti.⁶⁸⁰⁴ Tijekom razgovora im se je pridružio Ed.[hem] Bi.[čakčić] drugi čaršinski [nečitko]. Samostalnjiji mislioc, izražava se preciznije. Još jasnije izraženi autonomist. Sve daljnje faze imaju za preduvjet uspostavu B. i H. kao historičko-političke jedinice.⁶⁸⁰⁵

Ključna spoznaja koju je Pilar nakon tog puta ponio iz Bosne, nesumnjivo se je, dakle, svodila na to da su kod muslimanske političke elite snažno naglašeni svijest o posebnosti, autonomističko raspoloženje i apsolutno protivljenje bilo kakvom cijepanju BiH. Može se pretpostaviti da je Pilar u tom smislu izvijestio i Mačeka, tim prije što je o svojim dojmovima razgovarao s Trumbićem. Ovaj je, naime, zabilježio da mu je Pilar pripovijedao kako JMO ustraje na bezuvjetnom integritetu BiH, a ako bi se Jugoslavija raspala, muslimani bi bili za to da ona pripadne Hrvatskoj, ali da i u njoj BiH ostane cjelovita te dobije autonomiju. Također je Pilar Trumbiću kazao kako postoje prijepori između sarajevskih Hrvata katolika, jer je Šutej koji tamo slovi za vođu, za podjelu BiH, dok je protiv njega Nikola Mandić koji smatra da svaka politika koja zagovara podjelu BiH gura muslimane u naručje Beogradu.⁶⁸⁰⁶

Tijekom tog putovanja u BiH Pilar je – prema dogovoru koji je s Mačekom postigao 24. srpnja – radio i na prilagodbi Pravila HSS-a.⁶⁸⁰⁷ S tim je imao iskustva, jer je svojedobno priredio Pravila HNZ-a, a da se je i u tehničkom smislu dobro pripremio, pokazuje činjenica da je u svojoj knjižnici imao niz programa, pravila i statuta različitih političkih stranaka.⁶⁸⁰⁸ Tu prilagodbu Pravila HSS-a on je i dovršio, o čemu svjedoče sačuvane dvije verzije dokumenta pod naslovom *Nacrt Pravila Hrvatske seljačke stranke*, koji je dovršen oko sredine rujna: rukopisna je datirana 2. rujna, a nešto izmijenjena strojopisna – 15. rujna 1932. godine.⁶⁸⁰⁹

Taj Pilarov nacrt nije tek puki tehnički napatuk za djelovanje stranačkih tijela, nego dokument koji izvrsno opisuje Pilarove predodžbe o tome na koji način treba modernizirati ne samo organizaciju, nego i ideološko-političke postulate Hrvatske seljačke stranke.

On je u međuvremenu odustao od prijedloga da stranka promijeni ime, pa sad piše kako se ona i dalje ima zvati Hrvatskom seljačkom strankom, a kao svrhu njezina postojanja predviđa: 1./ čuvanje, razvijanje i usavršavanje misli i životnoga djela blagopok. braće prof. Ante i Stjepana Radića, 2./ ostvarenje i provedenje zamisli pok. Stjepana Radića o vodstvu Hrvatskoga naroda po

⁶⁸⁰⁴ Isto, zapis od 23. VIII. 1932.

⁶⁸⁰⁵ Isto.

⁶⁸⁰⁶ Z. HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941.*, 83.

⁶⁸⁰⁷ POJ, Ivo Pilar: Dnevnik: Sarajevo i Bosna 6 – 25/VIII. 932. Zapis od 23. VIII. 1932.

⁶⁸⁰⁸ U njegovoj je ostavštini sačuvan njegov primjerak programa Stranke prava iz 1894. (NSK, OIP, R-7983, C-f), a u popisu knjiga iz njegove znanstvene knjižnice koje su predane Akademiji naveden je i veći broj programa drugih političkih stranaka. („Popis publikacija iz Pilarove donacije objavljen u *Ljetopisu JAZU za godinu 1934/35.*“, *Pilar*, 4 /2/).

⁶⁸⁰⁹ NSK, OIP, R-7983, A-26. Kasnije datiranu od tih dviju verzija, pod naslovom „Nacrt Pravila Hrvatske seljačke stranke. Strojopisna kopija Pilarova Nacrta Pravila Hrvatske seljačke stranke iz rujna 1932. godine“, za časopis *Pilar*, br. 12 (2), 113.-140. priredili su T. Jonjić i Z. Matijević.

seljaštvu, 3./ izvojevanje najboljih mogućih uvjeta za život i razvitak cijeloga Hrvatskoga Naroda te njegove slobode, cjelokupnosti i neodvisnosti.⁶⁸¹⁰

Osobni pečat daje Pilar Nacrtu Pravila i u § 2, kad definira način na koji HSS ima postići spomenute svrhe:

„1./ Političkim radom i borbom za ostvarenje svoje svrhe i svojega programa, tražeći za to najpodesnije političke metode i najuspješniju taktiku,

2./ okupljanjem, organizovanjem i podizanjem svih dijelova i svih staleža Hrvatskoga Naroda, ma gdje se oni u svijetu nalazili, sve u okviru H.S.S.,

3./ političkim odgojem i naučanjem svojih članova u smislu svoje svrhe izražene u § 2 ovih pravila i svojega programa,

4./ provodjenjem promišljene socijalne politike i socijalnom organizacijom, udešenom prema svrsi stanke, a naročito organizacijom i svrsishodnom diobom rada na svima poprištima narodnoga života smatrajući kod toga cijeli narod kao jedan živi organizam i prirodni okvir za podjelu i organizaciju rada,

5./ provodjenjem jedne dobro promišljene državopravne politike, koja će udovoljiti državnim potrebama Hrvatskoga Naroda kao jednoga od najstarijih državnih naroda u Europi,

6./ provodjenjem jedne dobro promišljene kulturne politike, koja će u prvom redu otkriti i obnoviti sve elemente starohrvatske kulture, koje je najvjerniji čuvar i nosioc ostalo hrvatsko seljaštvo, pak će ovu kulturu čuvati, dalje razvijati i priuđavati potrebama sadašnjosti,

7./ provodjenjem jedne dobro promišljene ekonomske politike sa ciljem, da svi izvori prihoda, sav hrvatski kapital i poglavito sva zemlja na hrvatskom teritoriju dodje u hrvatske ruke, nastojanjem da Hrvatski Narod što prije izadje iz strahovite ekonomske krize i općenite i lokalne, kao n.p. krize kulture vinove loze i tražeći spas naročito u razvitku zadrugarstva,

8./ podizanjem i maksimalizovanjem aktivnosti rada i inicijative na svim poprištima narodnoga života i rada, a naročito na poprištima od 1-7 ovoga §-a naznačenim.“⁶⁸¹¹

Nakon definiranja imena, „biti“ i svrhe stranke, Pilar je Pravila HSS-a podijelio u nekoliko poglavlja: „Pristaše i članovi stranke“, „Seoska organizacija“ (u sklopu kojeg poglavlja je opisao zadaće mjesnih, ženskih i općinskih odbora), „Kotarske organizacije“, „Povjerenici“, „Gradske organizacije“ i „Radničke organizacije“ HSS-a. Iz tog ustroja vrlo jasno proizlazi da je radi „velikoga i svetoga posla za oslobodjenje Hrvatskoga i seljačkoga naroda“ Pilar predviđao staleški ustroj stranke kao najdjelotvorniji. U posebnom je poglavlju (§§ 46-48) definirao „medjustaleške odnose“ na sljedeći način:

„§ 46. H.S.S. je socijalna stranka koja zastupa stanovište, da je seljački stalež najvažniji stalež u državi i narodu, jer su iz seljaštva svi ostali staleži postali, jer je seljaštvo biološka srž narodnoga života te se iz njega svi ostali staleži trajno obnavljaju, i jer dotle, dok seljaštvu neide dobro, ni jednom drugom staležu takodjer ne može ići dobro.

⁶⁸¹⁰ „Nacrt Pravila Hrvatske seljačke stranke. Strojopisna kopija Pilarova Nacrta Pravila“, 113.

⁶⁸¹¹ Isto, 113.-114.

Seljački je dakle stalež trup narodnoga organizma, a ostali su staleži uda njegova, te svi zajedno tvore jedno živo tijelo. Nijedan stalež ne može svu vlast kano ni ostale sokove narodnoga života isključivo za sebe upotrebljavati.

Zadaća je dakle stranke postići što harmoničniju suradnju svih staleža u narodu što savršeniju diobu rada i što pravedniju podjelu koristi od njega i time postizavanje što većih skupnih uspjeha za čitavu narodnu cjelinu.

§ 47. Dužnost je dakle svih organizacija H.S.S. seoskih, gradskih i radničkih uperiti svoj rad i nastojanje u smislu zadaće u § 46 navedene. Rad svih organizacija H.S.S. obavlja se po načelu razborite uzajamnosti /solidarizma/ među staležima. Ako izbiju opreke interesa, imadu se po pravilu rješavati nagodom.

Kad nagoda neuspije, imadu obje staleške skupine formulirati svaka svoje stanovište, izlučivši sve nebitne točke i osobne momente i tako stvarno formulirani spor predložiti velikom sudu dobrih ljudi /vidi § pravila/, koji u tom slučaju ima biti sastavljen od priznatih stručnjaka u predmetu prepora.

§ 48. U slučaju zategnutih odnosa u stranci, izvanrednih prilika u narodu ili općenarodne opasnosti može predsjednik stranke ili predsjednik dotičnoga stranačkoga tijela, u kome je spor izbilo, debatu o medjustaleškom ili iz istoga proisteklom sporu prekinuti i odgoditi na bolja i mirnija vremena.

Ujedno mu je dužnost pozvati obje uparničene stranke, da pismeno obrade i obrazlaže svoja stanovišta, te odrediti rok, unutar koga se spor imade bilo ponovno iznijeti na raspravljanje u istom ili drugom stranačkom tijelu ili pako iznijeti pred sud dobrih ljudi, sastavljen u smislu predjašnjeg paragrafa.

Ako je stvar vrlo prešna, ili ako je razlog radi koga je spor odgodjen, prestao, može svaka od spornih stranaka podneskom na predsjednika stranke zamoliti za prikraćenje roka ili za ponovno iznošenje stvari na rješavanje po jednom od prije navedenih načina.⁶⁸¹²

Nije nezanimljivo primijetiti da je tako predloženi model osiguravao neusporedivo viši stupanj unutarstranačke demokracije od onoga koji je u stranci postojao i na formalnoj, a kamoli na stvarnoj razini. Ujedno je on omogućavao neseljačkim staležima da ostvare utjecaj u stranci i spriječe potpunu dominaciju seljaštva. U ime seljaštva je i do tada, dakako, odlučivao zapravo sam predsjednik stranke i uski krug ljudi oko njega, sastavljen mahom od intelektualaca odnosno pripadnika sloja koji je – ako se je nalazio izvan HSS-a – u stranačkoj propagandi nazivan „pokvarenom gospodom“. No, sada je Pilar, vodeći računa o taštinama i o realnim interesima dotadašnjega stranačkog vodstva te o potrebi da se seljaštvu načine koncesije koje su nužne da bi preinaka Pravila uopće bila prihvaćena, htio osigurati stvarni utjecaj svih „staleža“, njihovu solidarnost i ravnopravnost u zajedničkome poslu.

Zato je predvidio da je glavni i vrhovni organ stranke njezina glavna skupština, koju tvore predsjednici svih organizacija stranke, seoskih, gradskih, radničkih i stručnih (§ 49), a ta se

⁶⁸¹² Isto, 125.-126.

glavna skupština ima redovito održavati svake godine ili najmanje jednom u tri godine (§ 50). Nakon što se ustanovi potreban kvorum, glavna skupština ima odlučivati običnom većinom, ali se predsjednika stranke bira kvalificiranom, tropetinskom većinom koja glasuje – oprezno predlaže Pilar – ili javno ili tajno (§ 52). Izvanrednu glavnu skupštinu, predviđa dalje Pilar u § 54, „saziva predsjednik H.S.S. kadgod nadje, da za to postoji potreba, a mora je sazvati, kad to zaključi redovita glavna skupština, glavni odbor ili kada to predloži pismeno pedeset organizacija H.S.S. od kojih polovica mora biti seljačkih.“⁶⁸¹³

Pored glavne skupštine, koja zbog svog sastava, brojnosti i prometnih poteškoća zasjeda povremeno, Pilar je predvidio i postojanje glavnog odbora HSS-a, i to u njegovu širem i u užem obliku. Glavni odbor jest glavni izvršni, a ujedno glavni zakonodavni organ stranke, koji imade rješavati sve one poslove općenite važnosti koje ne može stići ni riješiti glavna skupština HSS. Članovi su tog odbora svi narodni zastupnici HSS, svi predsjednici kotarskih odbora, svi predsjednici gradskih odbora gradova iznad 5.000 stanovnika i svi predsjednici radničkih odbora iz mjesta gdje ima više od 1.000 radnika, te predsjednici svih ostalih stručnih odbora HSS (§ 57).

No, glavni odbor ne ovisi nužno o predsjedniku stranke: Glavni odbor sastaje se na poziv predsjednika, po vlastitom zaključku, na prijedlog užeg glavnog odbora ili, uz određene pretpostavke, na prijedlog pedeset organizacija stranke (§ 59).⁶⁸¹⁴ Uži glavni odbor bi, prema Pilarovu prijedlogu, bio izvršni organ skupštine i glavnoga odbora te ujedno savjetodavni organ predsjedništva odnosno predsjednika HSS-a. On se sastoji od 12 članova, a izabire ih glavni odbor, pri čemu dvije trećine članova užega glavnoga odbora mora stanovati u sjedištu stranke ili u njegovoj najbližoj okolini (§ 61).⁶⁸¹⁵ Time bi Pilar, posve očito, nakon svih verbalnih ustupaka seljaštvu, realno smanjio utjecaj seljačkih stranačkih organizacija, a povećao utjecaj koji ostvaruju članovi stranke u gradu Zagrebu.

K tome je u § 62 ugradio još jednu zanimljivu formulaciju: Kad predsjednik stranke treba savjetodavnu pomoć užega glavnog odbora, može zahtijevati i to da se on proširi u „Narodno vijeće“ ili u „Narodno stručno vijeće“. Uži glavni odbor prerasta u Narodno vijeće onda kad ga pojača „8 do 12 kooptiranih odličnih, zaslužnih i istaknutih Hrvata političara, koji i ne moraju biti pristaše stranke, samo ako pristanu na ovu koopciju i svojim predživotom daju garanciju, da će narodni interes stavljati nad svaki drugi. Od ovih kooptiranih članova polovicu izabire predsjednik H.S.S. a polovicu uži glavni odbor.“ Narodnim, pak, stručnim vijećem postaje uži glavni odbor onda kad ga pojača „6-12 kooptiranih odličnih i priznatih Hrvata-stručnjaka, po potrebi bilo jedne bilo raznih ili kombiniranih struka. Ovi kooptirani stručnjaci ne moraju biti ni pristaše, samo moraju pristati na sudjelovanje u narodnom stručnom odboru, te svojom stručnom spremom i osobnim svojstvima i prošlošću davati garancije za stručnu nepristranost i narodnu pouzdanost.“⁶⁸¹⁶

⁶⁸¹³ Isto, 126.-127.

⁶⁸¹⁴ Isto, 128.-129.

⁶⁸¹⁵ Isto, 129.

⁶⁸¹⁶ Isto, 130.-131.

Kad je tako otvorio dodatni prostor za djelovanje i sebi i svojim istomišljenicima koji i ne moraju u formalnom smislu biti članovima HSS-a, Pilar je, dakako, u poglavlju Pravila koje definira položaj predsjednika HSS-a (§§ 66-70) predvidio da Maček ostaje doživotnim predsjednikom stranke. Logično je da nije ulazio u problematiziranje činjenice da se je Maček na tom položaju nalazio u formalnome smislu protustatutarno – jer ga nije izabrala glavna skupština stranke – ali ni politički trenutak niti odnosi snaga nisu dopuštali otvaranje tog pitanja, a ni sam Maček svojim političkim istupima nije davao povoda da se ono otvori. No, mandat njegova nasljednika bi, prema Pilarovim projekcijama, imao trajati sedam godina s mogućnošću ponovnog izbora.⁶⁸¹⁷

U završnom dijelu nacrtu Pravila Pilar je opisao izbornu organizaciju (§§ 80-83), te položaj Gospodarske uprave (§§ 84-90), Nadzornog odbora (§§ 91-93) i Suda dobrih ljudi kao arbitražnog tijela (§§ 94-97), te postupak izmjene Pravila (§§ 98-99), a predvidio je i to da Pravila imaju ostati tajnima (§ 102). No, prije toga je, nakon standardnih tehničkih formulacija o položaju i zadaćama tajnika, blagajnika, poslovođa i predsjedničkog ureda, Pilar u XVI. poglavlju svog nacrtu Pravila HSS-a predvidio ustrojavanje „Stručnog odbora“, koji bi formalno bio naslonjen na predsjedništvo stranke, a – kao što je spomenuto – delegirao bi svoje predstavnike i u glavnu skupštinu i u glavni odbor stranke. To je, očito, bilo tijelo koje bi u stručnome, intelektualnom pogledu predstavljalo samu jezgru stranke, a posve je jasno da je Pilar u njemu vidio i sebe:

„§ 77. Stručni odbori jesu kolegijalna tijela od 3-12 članova stručnjaka, koje na predlog užeg glavnog odbora iz redova stručno naobraženih i osposobljenih pristaša, članova i prijatelja H.S.S. izabire predsjednik H.S.S. Ovi stručni odbori rade pod predsjedanjem jednoga naročito pouzdanoga i stručno naobraženoga člana stranke, te imaju pretresati sva u stanovitu /n. pr. financijalnu, socijalnu, državnu, novinarsku itd. struku/, zasjecajuća pitanja, koja se tiču stranke i Hrvatskoga Naroda, imaju davati stručna mnijenja, izradjivati radne programe za narodni i stranački rad u pojedinoj struci, odgovarati na pitanja stranačkih organa, organizacija, a eventualno i pojedinih članova, istima davati manja stručna mnijenja i savjete, u koliko leže u općem interesu i stručnoj mogućnosti.

§ 78. Članstvo u stručnom odboru počastno je zvanje, koje dotični članovi vrše besplatno i iz patriotizma.

Za veće radove može stranka dot. pojedine organizacije njezine davati i posebne nagrade.

Stručni odbori obrazuju se po potrebi a za njihovo poslovanje mogu se izraditi i posebni poslovници /vidi § ovih pravila/.

Posebni odbori mogu se oblikovati i sa specijalnom namjerom, za izradu ustavnih i zakonskih nacrtu, koji zahtjevaju naročitu stručnu spremu, i sličnih stručnih radova.-

⁶⁸¹⁷ Isto, 131.-132.

Kod nepredvidivo nastalih potreba ili ispražnjenja u odborima oblikuje nove odbore, imenuje zamjenike nove članove i predsjednika stručnih odbora predsjednik H.S.S. u vlastitom djelokrugu.

Ovima stručnim odborima stoji u njihovom radu na raspolaganje cijeli aparat predsjedničkoga ureda.⁶⁸¹⁸

Kakva je bila daljnja sudbina Pilarova nacрта Pravila HSS-a, nije poznato. Izvanredni događaji su stvorili posve nove okolnosti, a nepunu godinu kasnije bit će okončan i Pilarov život. No, svakako je zanimljivo da je Blaž Jurišić pred kraj veljače 1933. godine u svome dnevniku zapisao da je Ivo Šarinić, usput kritizirajući vodstvo Matice hrvatske oko Filipa Lukasa, ovako prenio „osnovne točke programa seljačkog pokreta: 1) u prosvjetnom pogledu – *hrvatska autohtona narodna kultura*; 2) u političkom pogledu – *hrvatsko državno pravo*; 3) u socijalnom pogledu – *privatno vlasništvo i zadrugarstvo*.”⁶⁸¹⁹

Ta je formulacija neodoljivo podsjećala na §§ 2-3 Pilarova nacрта i možda svjedoči da se je Pilarov nacrt doista našao pred vodstvom stranke, koji je bio sklon prihvatiti ga. No, zasad poznati izvori ne omogućuju rekonstrukciju daljnje sudbine toga teksta, baš kao ni programa o kojem je Šarinić pripovijedao Jurišiću. Posve zagonetno je i to, kako se je i zašto u Pilarovoj ostavštini našao dokument pisan njegovom rukom, a providen pečatom zagrebačkoga Mjesnog odbora Narodne uzdanice, u kojem se u nekoliko točaka podjeljuju naputci o aktivnostima koje treba poduzeti da se intenzivira rad stranke (HSS-a!), plaćanje članarine i nadzor nad djelovanjem lokalnih povjerenika HSS-a.⁶⁸²⁰ Znači li to da je Pilar doista reformu HSS-a shvaćao kao dio prve etape svoga troetapnog plana za oslobođenje Hrvatske, i da je tu svoju zamisao podijelio s nekim od prvaka te muslimanske organizacije, pokazat će tek buduća istraživanja.

No, ujesen 1932. politički je razvitak krenuo u drugome smjeru. Kao što je spomenuto, Pavelićevi su pristaše u rujnu izveli dotad najveću oružanu akciju, poznatu pod nazivom Velebitski, Brušanski odnosno Lički ustanak. Taj ustaški pothvat nije se uklapao u trenutne talijanske kombinacije, jer je Mussolini koji je ponovno preuzeo resor vanjskih poslova, bio pod dojmom njemačko-austrijskoga zbližavanja i nezaustavljivog Hitlerova jačanja, o čemu su zorno govorili njemački izbori koncem srpnja i početkom studenoga 1932. godine. Zato je požurio popraviti odnose s Francuskom i Jugoslavijom. Planirao se je njegov susret s Aleksandrom koji je usporedno tajno kontaktirao s nacionalsocijalistima, te je tijekom rujna utanačen talijansko-jugoslavenski sporazum o robnoj razmjeni koji je i potpisan 22. listopada 1932. u Rimu. Zahvaljujući tom ugovoru, Italija je koncem 1932. i tijekom 1933. smanjila robni deficit u razmjeni s Jugoslavijom i pomogla stabilizaciji svoga gospodarstva nakon svjetske gospodarske krize, koja je i nju teško pogodila, a ujedno je pojačala svoje pozicije na Balkanu i u Podunavlju, što je Mussoliniju bilo neobično važno s obzirom na Austriju i sve snažnijeg Hitlera. Francuska je doista htjela sporazum s Italijom protiv Njemačke, pa je u tu svrhu poticala Beograd na

⁶⁸¹⁸ Isto, 133.-134.

⁶⁸¹⁹ *Dnevnik Blaža Jurišića*. Prir. Biserka Rako, Zagreb, 1994., 54.

⁶⁸²⁰ NSK, OIP, R-7983, A-32.

popuštanje. No, nevoljko je gledala na druge talijanske zahtjeve koji su se odnosili ne samo na Podunavlje, nego i na Sredozemlje i Sjevernu Afriku, pa će Mussolini od studenoga 1932. opet zaoštriti kurs prema Jugoslaviji. Ta će politika dovesti do obnove odnosno produljenja francusko-jugoslavenskog sporazuma u prosincu 1932. i ponovne prijetnje jugoslavensko-talijanskim ratom.

Ustaška velebitska akcija zasigurno nije presudno utjecala na organiziraniji nastup političkih snaga u Hrvatskoj i u Jugoslaviji, kao što su znali ustvrditi pojedini ustaški publicisti,⁶⁸²¹ iako su i ona i brutalna režimska reakcija koja je uslijedila snažno odjeknuli i u međunarodnoj javnosti te su jasno pokazivali na ozbiljnost stanja u jugoslavenskoj državi. Na to su odlučile reagirati oporbene grupacije koje su već više od jedne godine nesigurno promatrale situaciju i pokušavale se reorganizirati te osigurati svoj opstanak i utjecaj u novim okolnostima. Makar ograničena, obnova političkog života od prve polovice 1932. nametala je potrebu da stranke definiraju svoja gledišta.

Tako je u Zagrebu od 5. do 7. studenoga 1932. održan sastanak predstavnika SDK, na kojem su sudjelovali: Vladko Maček, Dušan Bošković, Mile Budak, prota Dušan Kecmanović, Sava N. Kosanović, Hinko Krizman, Josip Predavec, Juraj Šutej, Ante Trumbić i Većeslav Vilder. Predstavnici SDS-a i ovom su prigodom uspjeli polučiti ublaženje hrvatskih zahtjeva, posebno se protiveći Trumbićevu izlaganju i njegovu zahtjevu za stvaranje „sanitarne linije“ na Drini, Dunavu i Savi. Oni su, kako svjedoče Trumbićeve bilješke, upozorili na to da prečanski Srbi, bez obzira na to koliko bili nezadovoljni srbijanskom hegemonijom, nikad ne će pristati uz politiku odvajanja od Srbije. Štoviše, dok su voljni pružiti potporu Hrvatima za unutarnje preuređenje Jugoslavije, separatističke zahtjeve ne samo da ne će poduprijeti, nego će im se usprotiviti.⁶⁸²²

Vjerojatno želeći postići bar minimum oštine zahtjeva i istodobno izbjeći konfrontaciju sa samostalcima, Maček je povjerio Trumbiću da stilizira tekst rezolucije, kojom bi se, na način prihvatljiv za sve (pa i za Milu Budaka, predstavnika Hrvatske stranke prava), izrazio rezultat razgovora i zaključci sudionika skupa. Ta je rezolucija u povijest ušla pod nazivom *Zagrebačke punktacije*. Njom su politički predstavnici Hrvata i prečanskih Srba zatražili preuređenje Jugoslavije povratkom na polaznu točku, 1918. godinu, nakon čega bi se srpski, hrvatski i slovenski narod udružili u interesnu zajednicu utemeljenu na slobodnoj volji njezinih članova.⁶⁸²³

Iako dokument nije bio namijenjen javnosti, ona je za nj ipak doznala, a krajem studenoga on je i objavljen. Odjek i u jugoslavenskim, ali i u međunarodnim političkim krugovima bio je iznimno snažan. Kao što su postojale razlike u pogledima i mišljenjima sudionika sastanka, tako

⁶⁸²¹ E. D. KVATERNIK, E. D. KVATERNIK, „Trumbić spram politike H.S.S. i ustaškog pokreta“, u: E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapazanja 1925 – 1945.*, 212.-214.

⁶⁸²² Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., 139., bilj. 109.

⁶⁸²³ Tekst Zagrebačkih punktacija v. u: R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 517.-518. Objavljen je i u knjizi *Voda govori* (str. 155.-157.), a donio ga je i Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., 140., bilj. 114., te I. Petrinović u Trumbićevim *Izabranim spisima* (369.-371.), kao i V. Maček u svojim uspomnama (str. 97.).

je i formulacija pojedinih točaka teksta ostavljala mogućnost različite interpretacije. Punktacija koje su u biti bile umjerenjačke i reformističke.⁶⁸²⁴

Krajem prosinca 1932. pojavila se je rezolucija srpske Republikanske stranke, a uslijedile su izjave vojvođanske autonomističke oporbe i izjava Sekule Drljevića odnosno Crnogorske federalističke stranke. U siječnju 1933. objavljena je rezolucija Slovenske pučke stranke (tzv. Koroščeve punktacije), u kojima je za Sloveniju zatražen položaj autonomne jedinice u sklopu jugoslavenske države.⁶⁸²⁵ Malo potom oglasio se je i JMO tzv. Sarajevskim punktacijama, u kojima je također zatraženo da BiH „kao najstarija historičko-politička jedinica u državi“ kao cjelina dobije autonomiju.⁶⁸²⁶

Režim koji je do tada oklijevao, nakon toga se je odlučio na akciju. Val represije prema potpisnicima Sarajevske rezolucije bio je najblaži, a najdrastičnije su se vlasti obračunale s Hrvatima. Iako je i sam Maček državnopravni zahtjev Zagrebačkih punktacija interpretirao tek kao put za rješenje hrvatskog pitanja u okviru Jugoslavije, priznajući u pismu R. W. Seton-Watsonu, da je takvo i stanovište hrvatskog naroda, a „ako se ne poklapa s mišljenjem mojim, onda sam uvjeren da je još samo radikalnije“, vođa HSS-a je 31. siječnja 1933. uhićen, osuđen na redarstveni zatvor u trajanju od 20 dana i konfiniran u Čajniču, gdje je ostao do 11. ožujka, a potom je 13. ožujka optužen, a 29. travnja i osuđen na trogodišnju tamnicu uz olakšicu *custodiae honestae*.⁶⁸²⁷ Malo kasnije su uhićeni i osuđeni i drugi prvaci stranke (Ivan Pernar, Gjuka Kemfelja, Viktor Košutić i Petar Posarić),⁶⁸²⁸ kao i čitav niz pojedinaca koji su javnosti bili uglavnom nepoznati.⁶⁸²⁹ Svrha suđenja Mačeku bila je, zaključuje Boban, optužiti Hrvate za separatizam, kompromitirati i srbijansku oporbu zbog zalaganja za suradnju sa Seljačko-demokratskom koalicijom, te uklanjanjem vođe Hrvatske seljačke stranke dovesti do njezina slabljenja i možebitnoga rastakanja.⁶⁸³⁰ U svakom slučaju se je htjelo naglasiti da nikakva popuštanja hrvatskim i ne samo hrvatskim zahtjevima ne će biti.

Toga je nesumnjivo bio svjestan i Ivo Pilar. On se je također prijavio kao Mačekov branitelj, te se je na početku glavne rasprave 24. travnja 1933. s nizom drugih odvjetnika i

⁶⁸²⁴ Opš. o odjecima Zagrebačkih punktacija i o tome kako su sudionici sastanka gledali na njih, a kako je reagirao režim, odnosno srbijanske političke grupacije, v. T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, Beograd, 1969., 208.-239.; Lj. BOBAN, „Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija“, 35-76.; ISTI, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*, 108.-124.; ISTI, „Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanurskog režima (1929-1935)“, 56.-77.; F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, II., 81.-92.

⁶⁸²⁵ F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, II., 87.-92.; Jure GAŠPARIĆ, „Ljubljanske punktacije“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 38/2006., br. 1, studeni 2006., 243.-258.

⁶⁸²⁶ Z. HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941.*, 85.-89.

⁶⁸²⁷ *Sudjenje Dr. Vlatka Mačka*, s. I. & s. a. [Zagreb, 1932.], 1.-3.; R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 518.-520.; V. MAČEK, *Memoari*, 99.-103. Pismo R. W. Seton-Watsonu donosi Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., 92.-94., dok su izvatici iz optužnice i rasprave pred Državnim sudom za zaštitu države objavljeni u knjizi *Vođa govori* (str. 161.-192.)

⁶⁸²⁸ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 523.-524.

⁶⁸²⁹ U Čajniču je bila konfinirana i Olga Kvaternik, kći Josipa Franka i supruga Slavka Kvaternika. Njihov sin Eugen bio je u to doba istaknuti pripadnik emigrantskog dijela ustaške organizacije.

⁶⁸³⁰ Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., 97.

pojaviu u Beogradu u postupku pred Državnim sudom za zaštitu države.⁶⁸³¹ No, vlasti nisu dopustile takvu demonstraciju solidariziranja intelektualne javnosti s optuženim predsjednikom HSS-a, pa je Mačeka zapravo nastavio braniti dr. Milan Kostić, iako mu je Maček prvog dana rasprave htio otkazati obranu i ovlastiti Trumbića.⁶⁸³² A nesumnjivo je bio vrlo uzak krug ljudi koji su znali da je u međuvremenu u Berlinu izišla knjiga o stanju u Jugoslaviji, potpisana neobičnim pseudonimom – „Florian Lichtträger“, pseudonimom koji je mogao asociirati i na Lucifera, ali je na hrvatskome označavao „Cvjetka Svjetlonošu“.⁶⁸³³ O tome tko se krije iza toga očitog pseudonima, raspravljat će se još dosta dugo, a kao što je spomenuto, moguće je da je Pilarova bojazan od otkrivanja tog identiteta skopčana i s njegovom smrću početkom rujna 1993. godine.

Pilarova je rasprava nesumnjivo nastala nakon donošenja Oktroiranog ustava i pisana je, vrlo vjerojatno, tijekom 1932. godine. Usporedba njezina sadržaja i poruke koju je imala poslati europskoj javnosti, s dostupnim dokumentima o Pilarovim tadašnjim razmišljanjima i kontaktima s vodstvom zabranjenoga HSS-a, također potkrjepljuje pretpostavku da je rukopis dovršen pred sam kraj 1932. godine. Na košuljici rukopisa Pilarovom je rukom zabilježeno „Predo oko 20. V. 932.“,⁶⁸³⁴ pri čemu je jasno da je ta neodređena bilješka uslijedila naknadno, ali se iz nje ne zna, je li on približno tada „pred[a]o“ rukopis nakladniku ili ga je tada dao tek na prijepis. No, da završna verzija nije nastala tada, jasno govori činjenica da se u knjizi raspravlja o Velebitskom ustanku, o Zagrebačkim punkcijama i o nizu drugih događaja koji su se zbili u jesen 1932. odnosno na prijelazu 1932./1933. godine. To znači da je vjerojatnije kako je konačna verzija nastala krajem 1932. ili na samom početku 1933. godine, a s priličnom se sigurnošću može kazati kako je najkasnije krajem siječnja te godine predana u tisak, budući da bi u protivnome pisac vjerojatno uspio umetnuti podatak Mačekovu uhićenje i konfinaciji.⁶⁸³⁵

Upravo u to vrijeme, sredinom siječnja 1933., u Parizu je dovršeno tiskanje Pribićevićeve knjige *La dictature du roi Alexandre (Diktatura kralja Aleksandra)*, koja je u europskoj javnosti odjeknula kao bomba, a da je tiskanje Pilarove rasprave okončano u veljači 1933., nedvojbeno proizlazi iz činjenice da je prvi njezin poznati prikaz osvanuo na naslovnici dnevnika *Berliner Tageblatt* 1. ožujka 1933. godine.

Rasprava *Immer wieder Serbien* je očito plod Pilarova dugotrajnog studija političkih i gospodarskih prilika te pomnoga promišljanja načina za rješenje hrvatskog pitanja. No, sažetost

⁶⁸³¹ *Sudjenje Dr. Vlatka Mačka*, 2.-3. Pored te brošure, u Pilarovoj je ostavštini sačuvana i optužnica protiv Mačeka. (NSK, OIP, R-7983, C-f)

⁶⁸³² „G. dr. Vlatko Maček pred Sudom za zaštitu države“, *Vreme*, 13/1933., br. 4661, 25. IV. 1933., 3.-4.; *Sudjenje Dr. Vlatka Mačka*, 3.

⁶⁸³³ F. LICHTTRÄGER [I. PILAR], *Immer wieder Serbien: Jugoslawiens Schicksalsstunde*, Berlin, 1933. Kao što je spomenuto, pretisak te knjige s vlastitom je paginacijom (koja se ne podudara s paginacijom izvornog izdanja) objavljen 2010. godine kao prilog časopisa *Pilar* br. 9 (1). Ovdje će biti citirano upravo to, dostupnije izdanje.

⁶⁸³⁴ NSK, OIP, R-7983, A-33 - Rukopis *Jugoslawiens Schicksalsstunde*. Na sačuvanome je rukopisu (f. 155) nedovoljno čitko napisano „1 / VIII 932 3h popodne“, ali se oznaka mjeseca može čitati i kao „III“ (ožujak) ili čak, još manje vjerojatno, kao „IIII“ (travanj). Ne čini se da je posrijedi nadnevak koji bi zapravo mogao biti točan (i rječit): 1.XII.1932.

⁶⁸³⁵ Opš. T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 10.-11., 54.-55.

njegova izlaganja, jezgrovitost misli, razmjerna oskudnost podataka te izbjegavanje opsežnog navođenja vrela i bibliografije, upućuju na to da je nastala u vrlo kratkome razdoblju i, vjerojatno, za vrlo konkretne svrhe. U knjizi se Pilar, pored vrlo sažetog pregleda političkog razvitka Hrvata i Srba, donekle i Slovenaca, potanje bavi razdobljem poslije skupštinskog atentata, opisujući i analizirajući jugoslavenske unutarnjopolitičke prilike od lipnja 1928., preko proglašenja diktature i donošenja Oktroiranog ustava (1931.), do atentata na pravaškoga prvaka dr. Milu Budaka i Zagrebačkih punktacija (1932.), sve promatrano u kontekstu europskih previranja, napose u svjetlu agresivne ekspanzionističke politike fašističke Italije, na koju Pilar posebno upozorava i njemačku javnost.⁶⁸³⁶

Njegova je zadnja knjiga izraz njegove zaokupljenošću činjenicom da se Jugoslavija nalazi u teškoj i neprebrodivoj državnoj krizi, a da hrvatskomu narodu nedostaje intelektualno snažna, ideološki izgrađena i organizacijski jaka te stabilna stranačka struktura, koja bi u očekivanome predstojećem raspletu mogla preuzeti vlast i dovesti do osamostaljenja i slobode Hrvatske. Budući da je i po naravi bio zagovornik tihoga i sustavnog rada na ostvarenju svojih i nacionalnih ciljeva, nesklon negativističkoj apstinenciji i još neskloniji revolucionarnim metodama, Pilar je i dalje najbolji instrument za oslobođenje Hrvatske vidio u strukturama zabranjenoga HSS-a. Posve razumljivo je da se u njegovim razmatranjima i kombinacijama ustaška organizacija u to doba nije mogla nametnuti kao alternativa, ne samo radi toga što je još uvijek bila nedovoljno poznata i jaka, nego i radi toga što se još uvijek nije distancirala od „hrvatskoga narodnog vodstva“ oko Mačeka, čije je domovinsko prvenstvo i dalje priznavala, a ponajviše zbog toga što je ona Pilaru – koji njezino postojanje i njezine aktivnosti itekako registrira – neprihvatljiva, jer je Pilarovu karakteru nedostajala revolucionarna crta, i jer je on držao kako se trijeznom raščlambom svih relevantnih čimbenika neminovno mora doći do zaključka da se *hrvatsko pitanje* na zadovoljavajući način može riješiti samo evolutivnim putem. To su razlozi koji su učvrstili njegovo stajalište da je samo HSS, uz uvjet da prione nužnim ideološkim i organizacijsko-stranačkim prilagodabama i preinakama, prava poluga za ostvarenje hrvatske države odnosno, u prijelaznoj fazi, za amortiziranje radikalizma, dolazio on s nacionalističke ili s komunističke strane.⁶⁸³⁷

Ova ga je potonja početkom tridesetih godina počinjala sve više zabrinjavati, iako je u vrijeme nastanka Pilarove knjige, Komunistička partija Jugoslavije – Sekcija Komunističke internacionale (KPJ) bila razmjerno slaba.⁶⁸³⁸ Mjere režima protiv nje bile su drastične, ali su svjetska gospodarska kriza, brutalan jugoslavenski režim i opstanak odnosno jačanje SSSR-a u Staljinovo doba objektivno pogodovali popularizaciji marksističkog nauka. Unatoč organizacijskim slabostima same KPJ, u vrijeme kad je gospodarska kriza snažno zahvatila i

⁶⁸³⁶ Isto, 10.-11., 55.

⁶⁸³⁷ Isto, 56.

⁶⁸³⁸ Početkom 1932. KPJ je, prema komunističkim podacima, imala oko 500 članova, a tijekom godine se broj „udvostručio“ (sic!), pa je 1933. porastao na 1400. (Ivan JELIĆ, *Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske 1937.*, Zagreb, 1987., 23.). F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II., 116. tvrdi da je KPJ u listopadu 1933. imala i više članova: između 1600 i 1700

Jugoslaviju, diljem države su se 1931./32. množili seljački i radnički nemiri, štrajkovi i demonstracije sveučilištaraca, a dolazilo je i do pobuna u vojsci. Štoviše, Jozo Sunarić je Pilara u kolovozu 1932., kao što je spomenuto, uvjeravao da će rasplet jugoslavenske državne krize i uslijediti u boljševičkome smislu, tj. jačanjem i pobjedom komunista.

Sve su to bili simptomi koje jedan oštroumni analitičar nije mogao previdjeti, pa je zato Pilar, usprkos svim slabostima organiziranoga komunističkog pokreta, ipak procjenjivao kako bi se od raspada Jugoslavije u sadašnjem trenutku u prvom redu okoristila ili fašistička Italija, ili Sovjetski Savez odnosno svjetski komunistički pokret. Poučen proplamsajima boljševičkih revolucija na kraju Prvoga svjetskog rata i snažnim Mussolinijevim uspjehom u Italiji, on je ocjenjivao da svjetska gospodarska kriza pogoduje jačanju totalitarnih pokreta koji svojim demagoškim krilaticama zadobivaju simpatije širokih slojeva. Povrh toga je vrlo rano uočio ono što će protumačekovske grupacije i mnogi utjecajni katolički, crkveni i svjetovni krugovi shvatiti tek kasnije, tj. da je radićevska seljačka ideologija natrunjena elementima koji omogućuju lako infiltriranje komunističkih aktivista u vodeća stranačka tijela.

U spomenutom rukopisu, datiranom „na Novu godinu 1932.“, Pilar je, naime, ocijenio kako se marksistička ideologija ne može uskladiti s „funkcijom nacionalnog vodstva“ i s teškom situacijom u kojoj se hrvatski narod nalazi. Stjepan Radić, nažalost, prema Pilarovu sudu, „nije se znao očuvati od pogreške, da je socijalni svoj stranački sadržaj koncipirao daleko previše pod utjecajem Marksizma“. On, Radić, nije shvatio ni to da je boljševizam neprijatelj seljaštva. Recidivi njegovih veza sa Sovjetima i Seljačkom internacionalom postoje i danas, pa je sasvim vjerojatno da će boljševici pokušati iskoristiti svaki vanjskopolitički ili unutarnjopolitički zapletaj: „Kad bi se naš narod dao zvesti svojim dubokim nezadovoljstvom sa današnjim prilikama, da se uputi u jednu avanturu boljševičke prirode, tada bi[h] to držao najvećom nesrećom“. ⁶⁸³⁹ Zato je zadaća narodnoga vodstva, smatrao je on, da se „počupa sve mladice i pupove koji su ostali iz onog vremena kad je Stjepan Radić iz Moskve slao poslanice hrvatskome narodu“. ⁶⁸⁴⁰ Usporedno s time je Pilar držao kako bi moguća boljševička pobuna bila uvod u nešto podjednako opasno: „Ne samo da za slučaj takvog razvitka imade Italija mandat za vojnu akciju protiv takovih tendencija na našem teritoriju, nego bi naši narodni neprijatelji to upotrijebili za križarski val [rat?] i bukvalno istrebljivanje Hrvata“. ⁶⁸⁴¹

Sve te misli će, u manje ili više otvorenu obliku, doći do izražaja u knjizi *Immer wieder Serbien*. Ona je, zapravo, formalna argumentacija za ostvarenje prve od tri „etape“ koje je Pilar jasno i otvoreno formulirao u pismu Mulabdiću. Kao što je tamo isticao da hrvatski (i muslimanski odnosno bosansko-hercegovački) zahtjev za ostvarenjem prve etape treba braniti „stvarnim i ekonomsko i prometno političkim obrazloženjima“, tako se i u *Immer wieder Serbien* Pilar pri obrani hrvatskih interesa oslanja na gospodarske i prometne razloge. Istodobno, on – svjestan toga da nije racionalno odmah izložiti čitav svoj plan, ali i toga, „da oni koji počinju

⁶⁸³⁹ Opš. B. JANČIKOVIĆ, „Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke“, 186.-187.

⁶⁸⁴⁰ Isto, 187.

⁶⁸⁴¹ Isto.

stvar, moraju bezuvjetno imati pregled preko čitavoga razvitka“ – u knjizi zagovara ujedinjenje BiH i Dalmacije, a naizgled tek ovlaš govori o mogućnosti neovisne hrvatske države. Istovjetnu poruku šalje i korica knjige: na stiliziranom je zemljovidu Jugoslavija rascijepljena na tri dijela: prvi čine Slovenija, Hrvatska i Slavonija s Vojvodinom, drugi je dio sastavljen od Dalmacije, BiH i Crne Gore, a u trećem je dijelu Srbija s Makedonijom.⁶⁸⁴² To je, uostalom, bilo i bliže oku prosječnoga europskog promatrača koji je upravno ustrojstvo južnoslavenskih zemalja još uvijek gledao iz nekadašnje austro-ugarske perspektive, razlikujući Dalmaciju od Hrvatske.

Iz pozornosti koju je u knjizi *Immer wieder Serbien* posvetio Zagrebačkim punktacijama od 7. studenoga 1932., nema nikakve dvojbe da je Pilar taj dokument smatrao iznimno važnim događajem. Njihov nastanak i sastav odnosno nacionalna i politička struktura njihovih potpisnika govorili su da nastupa novo razdoblje u političkome životu, a istodobno, državnopravni su se zahtjevi Punktacija u znatnoj mjeri podudarali s Pilarovim pogledima. I one su, kao i on, polazile od toga da je Hrvatskoj i drugim zemljama u sastavu Jugoslavije, 1918. nametnuta srbijanska hegemonija koja je uništila sve pozitivne vrijednosti. Zbog toga je potreban povratak na stanje koje je prethodilo 1. prosincu 1918., te preuređenje države na način da ona postane „asocijacija interesa osnovana na slobodnoj volji njenih članova“. Činjenica da su Punktacije potpisali i predstavnici Srba „prečana“ odnosno dojučerašnji jugoslavenski integralisti, pothranjivala je Pilarovu (i ne samo Pilarovu) ocjenu da je proces njihova otrježnjenja i udaljavanja od Beograda nezaustavljiv: to je ono što on u knjizi registrira kao posve novu kvalitetu, koja će – prema njegovu očekivanju koje se nažalost nije pokazalo utemeljenim – presudno odrediti sudbinu Jugoslavije.⁶⁸⁴³

Sama knjiga podijeljena je u šest dijelova. Nakon Thimmeova predgovora („Popratno slovo“), u prvome dijelu („Politički položaj Jugoslavije“) Pilar sažeto prikazuje razvitak društvenih i političkih prilika u doba šestosiječanjske diktature,⁶⁸⁴⁴ a drugi se bavi „Općim i gospodarskim položajem“, kojemu je svrha pokazati da diktatura jest ujednačila propise i stvorila jedinstveno pravno područje, ali ipak nije na gospodarskome planu uspjela polučiti nikakva vrjednija postignuća.⁶⁸⁴⁵ Treći dio ima naslov „Sudbonosni trenutak Jugoslavije“, koji ilustrira tezu da se Jugoslavija nalazi u dubokoj državnoj krizi iz koje se odlučno mora naći žuran izlaz.⁶⁸⁴⁶ Četvrti je dio posvećen hrvatskom pitanju i nosi baš takav naslov, a u njemu Pilar razvija svoje poznate misli o utjecaju Bizanta i bizantske misli.⁶⁸⁴⁷ Naslov predzadnjeg poglavlja „Federalizacija je jedini spas Jugoslavije“ rječito govori sam za sebe,⁶⁸⁴⁸ a u posljednjemu, šestom poglavlju („Jugoslavija je europsko pitanje“), Pilar objašnjava da je spas Jugoslavije

⁶⁸⁴² T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 58.-59.

⁶⁸⁴³ Isto, 61.-62.

⁶⁸⁴⁴ F. LICHTTRÄGER [I. PILAR], *Immer wieder Serbien*, Zagreb, 2010., 18.-34.

⁶⁸⁴⁵ Isto, 35.-48.

⁶⁸⁴⁶ Isto, 49.-59.

⁶⁸⁴⁷ Isto, 61.-71.

⁶⁸⁴⁸ Isto, 73.-83.

njezinim federaliziranjem u interesu mira i sigurnosti u Europi.⁶⁸⁴⁹ Poruka je bila jasno motivirana strahom od Italije i od boljševičkih ideja, a bilo je više nego znakovito da je autor, u raspravi koja se je pojavila na njemačkome jeziku i na njemačkom tržištu upravo u vrijeme kad su nacionalsocijalisti dolazili na vlast, napadno izbjegao bilo što govoriti u ulozi Njemačke u europskom preslagivanju i u rješenju hrvatskoga pitanja,⁶⁸⁵⁰ baš kao da je htio spriječiti da se time izazove bilo kakav povećani oprez Francuske i Velike Britanije.

Kao što je spomenuto, Pilarova je knjiga već 1. ožujka 1933. prikazana na prvoj stranici jutarnjeg izdanja poznatoga berlinskog dnevnika *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, lista koji će nacional-socijalističke vlasti nekoliko godina trpjeti iz taktičkih razloga, a onda će ga u siječnju 1939. zabraniti.⁶⁸⁵¹ Pisac toga pozitivnog i opširnog prikaza bio je poznati njemački novinar i publicist dr. Josef Rauscher, koji je već ranije pokazivao interes za hrvatsko pitanje i za prilike u Jugoslaviji.⁶⁸⁵² Knjigu je 1933. u travanjskom broju *The Slavonic and East European Review* prikazao i R. W. Seton-Watson. Za nj je ona bila „zadivljujući sažetak događaja koji su doveli do diktature, i još više, razloga njezina neuspjeha“. Pozivajući se i na upućene a neimenovane izvore (*internal evidence*), Seton-Watson piše kako je pisac svojedobno bio prohabsburške orijentacije, ali ga to ne priječi ni u kritici austrougarske politike, niti u shvaćanju da povratak na stare odnose „ni izbliza nije moguć, čak i kad bi bio poželjan“.⁶⁸⁵³

Malo potom, već u svibnju 1933. knjigu je utjecajnom *International Affairs*, časopisu Kraljevskoga instituta za međunarodne studije (*Royal Institute of International Affairs* prikazao i poznati britanski povjesničar Carlile Aylmer Macartney. Za razliku od Seton-Watsona, on nije sugerirao da znade tko je pisac knjige: za nj je riječ o autoru koji se krije pod „očitim pseudonimom“, ali – nastavlja on – bio autor tko mu drago, svi koji su pratili izlaganje A. Košutića u Chatham House prošloga studenoga, ili su to izlaganje čitali u dvobroju *International Affairs* za siječanj-veljaču 1933., „bez velikih će teškoća dokučiti iz kojih krugova potječu ideje predstavljene u knjizi“. Oštroumnije od ostalih prikazivača, Macartney je primijetio da pisac knjige *Immer wieder Serbien* budućnost Crne Gore vidi na Zapadu, uz Hrvatsku, kojoj valja također privezati i BiH, kojoj se očito ne namjenjuje posebna autonomija.⁶⁸⁵⁴

⁶⁸⁴⁹ Isto, 85.-94.

⁶⁸⁵⁰ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 61.

⁶⁸⁵¹ Isto, 62. Opš. Gotthard SCHWARZ, *Theodor Wolff und das „Berliner Tageblatt“*. Eine liberale Stimme in der deutschen Politik 1906-1933, Tübinger Studien zur Geschichte und Politik, Bd. 25, Mohr, Tübingen, 1968.

⁶⁸⁵² J. RÄUSCHER, „Südslawien' ohne Südslawen?“, *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 62/1933, Nr. 1, Berlin, 1. III. 1933., 1. Taj prikaz je objavljen i u časopisu *Pilar*, 9 (1), 77.-81. O Rauscheru opš. T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 63. te Caroline Hornstein Tomić u uvodnoj napomeni uz pretilak njegova prikaza Pilarove knjige (*Pilar*, 9 /1/, 77.-78.).

⁶⁸⁵³ R. W. SETON-WATSON, „*Immer wieder Serbien – Jugoslawiens Schicksalsstunde*“. By Florian Lichtträger. Berlin (Verlag für Kulturpolitik), 1993. 203 pp.“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 11, No. 33, April 1933, 728.-729. I ovaj je prikaz objavljen i u časopisu *Pilar*, 9 (1), 83.-85.

⁶⁸⁵⁴ C. A. MACARTNEY, „*Immer wieder Serbien*“. By Florian Lichtträger. With introduction by Friedrich Thimme. 1933. (Berlin : Verlag für Kulturpolitik, 8vo. 203 pp. Rm. 5.50)“, *International Affairs*, Vol. 12/1933, No. 3, May 1933, 418-419. Cjelovit tekst tog prikaza objavljen je također u časopisu *Pilar*, 9 (1), 87.-88.

Macartney je bio u pravu i kad je istaknuo dojmljive sličnosti između izlaganja u Pilarovoj knjizi i predavanja koje je nedavno održao podpredsjednik HSS-a, ing. A. Košutić. On je još od ljeta 1929. bio u emigraciji, a u sklopu brojnih svojih propagandnih nastojanja dobio je prigodu 14. studenoga 1932. održati govor u Chatham House, sjedištu britanskoga Kraljevskog instituta za međunarodne studije. Bilo je to svega par tjedana nakon što su dva člana Balkanskoga komiteta, zastupnik u Parlamentu Rhys J. Davies i bivši zastupnik Ben Riley posjetili Jugoslaviju te na tridesetak stranica sastavili povjerljivo izvješće pod naslovom „Hrvati pod jugoslavenskom vlašću. Rezultati istrage“ (*The Croats Under Yugo Slavian Rule. The Result of an Inquiry*), datirano u listopadu 1932. godine.⁶⁸⁵⁵

Sjednicom je, na molbu Instituta,⁶⁸⁵⁶ predsjedao R. W. Seton-Watson, a čitav tekst Košutićeva predavanja, te sažetak rasprave u kojoj je sudjelovalo više članova Instituta – među njima i Davies i Riley – objavljeni su u *International Affairs* već početkom 1933. godine, prilično zorno ilustrirajući da britanska politička elita nema nikakva sluha za bilo kakav nagovještaj težnje za razbijanjem Jugoslavije.⁶⁸⁵⁷ Sličnost Košutićevih misli s onima koje je u knjizi *Immer wieder Serbien* izložio I. Pilar, bila je više nego očevidna. Dostupni podatci ipak ne dopuštaju nikakav zaključak o tome je li Pilar znao za sadržaj Košutićeva predavanja i za britanske reakcije na nj, odnosno, bolje rečeno, je li bio upućen u skromne plodove nastojanja hrvatske političke emigracije. S obzirom na svoje kontakte s Mačekom i Trumbićem, kao i s obzirom na činjenicu da se je njegov zet Tomo Jančiković uspinjao u hijerarhiji još uvijek formalno zabranjene, ali stvarno postojeće stranke, može se držati izvjesnim da je i Pilar bio bar u grubim crtama obaviješten o onome što se događa iza kulisa. No, i bez toga je on, na temelju svoga poznavanja geopolitičkih zakonitosti te političkoga i gospodarskog razvitka posljednjih desetljeća, nesumnjivo bio svjestan kamo smjeraju interesi europskih velesila. Sve su te okolnosti krijepile njegovo uvjerenje da je federalizacija Jugoslavije prvi korak kojemu treba težiti.

Ali, iz njegovih se objavljenih spisa, pa i iz *Immer wieder Serbien*, tek u konturama vidi ono što su kasnije jasno otkrili desetljećima nepoznati i neobjavljeni rukopisi: da je Pilar – za razliku od Mačeka i kruga oko njega – u konačnici htio ono što je smatrao zakonitošću povijesnog razvitka i jednim ispravnim rješenjem *hrvatskog pitanja*: neovisnu hrvatsku državu koja uključuje i područje BiH, Boke Kotorske, Vojvodine i istočne Istre.⁶⁸⁵⁸ No kako to u svojoj knjizi nije bio spreman javno kazati, ona je – posve razumljivo – izazvala i ustašku reakciju. Nije poznato, je li ustaškomu vodstvu bilo poznato tko se krije iza pseudonima *Florian Lichtträger*, ali je jedan od tadašnjih Pavelićevih bliskih suradnika, Senjanin Josip Milković, u jednome pismu Marku Došenu iz ožujka 1933. koje je supotpisao još jedan ustaški prvak, Branimir Jelić, ocijenio

⁶⁸⁵⁵ Cjelovito je izvješće preveo i priredio T. JONJIĆ, „Britansko izvješće o stradanju Hrvata u Jugoslaviji. Hrvati pod jugoslavenskom vlašću“ (I-IV.), *Politički zatvorenik*, Zagreb, 13/2003., br. 130 (str. 21-25.), 131 (27-29.), 132 (14-17.), 133 (9-11.) i 134 (26-28.). Češka verzija tog izvješća nalazi se i u Pilarovoj ostavštini (NSK, OIP, R-7983, C-f).

⁶⁸⁵⁶ Usp. Košutićevo pismo Seton-Watsonu od 5. XI. 1932. u: R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, II., 252.-253.

⁶⁸⁵⁷ „The Croatian Problem. By Dr. [sic!] August Kossutitch“, *International Affairs*, vol. 12/1933, No. 1, January 1933, 79.-106. Opš. T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 66.-68.

⁶⁸⁵⁸ T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.“, 68.

da je *Lichtträgerova* knjiga važna, ali da „ima u njoj vrlo glupih zaključaka“. ⁶⁸⁵⁹ Kako Milković tada nije imao novca za kupovinu i slanje te knjige („sada ministar financija to ne dozvoljava“), malo kasnije je to učinio Jelić koji je javio Marku Došenu da mu je preporučenom poštom poslao tu knjigu „koja je nuzgred rečeno, ispod kritike“. ⁶⁸⁶⁰

Opširnije je i argumentiranije *Lichtträgerovu* djelu pristupio Mile Budak. On se je u svojoj knjizi *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i neovisnu hrvatsku državu* oštro okomio na Pilarovo izlaganje, ocjenjujući da iza pseudonima stoji neki „očito dekretirani Hrvat“, koji pokušava biti objektivan i vjerodostojan, a zapravo kao i pisac predgovora F. Thimme služi diktaturi, „poravnavajući puteve za uzmak diktatoru“. Nepovoljno komentirajući Pilarove ocjene pravih ciljeva i svrhe diktature, Budak – posve utemeljeno – s ogorčenjem osuđuje Pilarovu tvrdnju o tradicionalnoj hrvatskoj dinastičnosti koja se, tobože, ogleda i u odnosu prema Aleksandru Karađorđeviću. Istodobno on primjećuje kako pisac knjige iznosi „sve činjenice, koje dokazuju, da je nemoguć zajednički život Srbije i Hrvatske“, pa ipak – proturječeći vlastitim mislima – „pledira za nekakovu federaciju“ koja je hrvatskomu narodu posve neprihvatljiva. ⁶⁸⁶¹ Budak je, dakle, vrlo točno uočio da sadržaj knjige nameće bitno drugačiji zaključak od onoga koji njezin pisac na kraju nudi, ali u tome nije prepoznao varku iza koje se je sakrio famozni *Lichtträger*.

A još prije objavljivanja toga Budakova djela, pola godine nakon izlaska svoje zadnje knjige, Ivo Pilar je bio mrtav. Njegova je smrt do danas nerazjašnjena. ⁶⁸⁶² Dan nakon njegova sprovoda zagrebačke *Novosti* donijele su vijest pod naslovom „Svečano posvećenje četničke zastave u Kustošiji“. U tome zagrebačkom predgrađu je, naime, u nazočnosti više uglednika i predstavnika gospodarskog života, posvećena četnička zastava. Zastavi su kumovali zagrebački proizvođač alkoholnih pića i predsjednik Centrale industrijskih korporacija u Beogradu Vladimir Arko te supruga industrijalca Petra Teslića. Kralja Aleksandra je zastupao zapovjednik zagrebačkoga vojnog okruga, a slavlje je svojom nazočnošću uveličao i četnički vojvoda Kosta Pećanac. ⁶⁸⁶³ Simbolici se nije imalo što dodati...

⁶⁸⁵⁹ NSK, Rukopisna ostavština Marka Došena, R-4945 – Milković M. Došenu 23. III. 1933.

⁶⁸⁶⁰ Isto, Jelić M. Došenu 4. IV. [1933.].

⁶⁸⁶¹ M. BUDAK, *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i neovisnu hrvatsku državu*, Youngstown, Ohio, 1934., 178.-180.

⁶⁸⁶² Opš. u drugom poglavlju ove rasprave („Životopis dr. Ive Pilara“).

⁶⁸⁶³ *Novosti*, 27/1933., br. 246, 7. IX. 1933., 19.

8. ZAKLJUČAK

U disertaciji su obrađeni životopis i političko, a dijelom i izvanpolitičko djelovanje dr. Ive Pilara (1874.-1933.), hrvatskog pravnika, sociologa i političara koji se je okušao i na brojnim drugim kulturnim i znanstvenim područjima. Pilar se je, naime, intenzivno i redovito na znatnoj stručnoj i znanstvenoj razini bavio još i književnošću, likovnom kritikom, historiografijom, psihologijom, antropologijom, politologijom, filozofijom itd., uvijek pristupajući predmetu svog interesa racionalno i interdisciplinarno, s nastojanjem da shvati bit problema i njegove dubinske uzroke, ali i s težnjom da ih upotrijebi, a ponekad i prilagodi za potrebe vlastitih političkih koncepcija. Zato se o njegovim izvanpolitičkim aktivnostima može govoriti samo uvjetno, jer su i one naizgled sasvim nepolitičke u biti imale pretežno političke motive i svrhe.

Kao izdanak dviju uglednih građanskih obitelji, od kojih je ona sa majčine mu strane bila i imućna, Pilar je pozornost javnosti na sebe skrenuo 1898. godine, kad je u *Vienu*, tada najuglednijem hrvatskom književnom časopisu, objavio ideološko-programatsku raspravu pod naslovom „Secesija“. Bilo je to u jeku vrlo intenzivnog sukoba modernističke i tradicionalističke struje u hrvatskoj književnosti i umjetnosti uopće. Taj sukob je u velikoj mjeri bio odjek sličnih gibanja u Europi, a napose u Austriji, ali je u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji dobio specifične crte zbog kulturnoga i političkoga konteksta u kojem se je odvijao. Zahvaljujući toj raspravi i činjenici da se je u Beču nalazio u krugu pokretača modernističkoga časopisa *Mladost*, Pilar je postao jednim od ideologa mladog naraštaja. Iako će razmjerno brzo shvatiti ograničenja tog pokreta, Pilar će neke od elemenata svojih mladenačkih pogleda zadržati do kraja života, navlastito naglašenu modernističku i istodobno protuklerikalnu crtu koja će determinirati čitav niz njegovih životnih i političkih pothvata.

Iako je rođen u Zagrebu, Pilar je nakon studija prava okončanog u Beču i kraćega studijskog boravka u Parizu doselio 1900. godine u Bosnu i Hercegovinu, zemlju koju je Austro-Ugarska 1878. okupirala, a koja se je sve do aneksije 1908. formalno nalazila pod sultanovim suverenitetom. Usprkos tamošnjim snažnim ograničenjima javnoga života i nemogućnosti političkog organiziranja, Pilar je već 1900. u Sarajevu sudjelovao u pokretanju Kola sarajevskih (hrvatskih) književnika, a odmah se je pojavio i u prvim otvorenijim manifestacijama hrvatske nacionalne svijesti u tim zemljama. Upravo u Bosni i Hercegovini Pilar je shvatio da velikosrpska propaganda, koju su snažno podupirale vlade Srbije i Crne Gore, ali i srpska gospodarsko-kulturna i politička elita iz Austro-Ugarske, teži za stvaranjem Velike Srbije te da je uklanjanje odnosno porsrbljavanje svih nesrba pravi smisao „svesrpske“ ideologije.

Svijest o tome kod njega će stvoriti uvjerenje da se Hrvati toj politici moraju organizirano suprotstaviti, a to – prema njegovu uvjerenju – mogu učiniti tako da se uspostavi čvrsta suradnja katolika i muslimana te da se istodobno dobije zaštita vladajućih, ponajprije austrijskih krugova. Pilar je, naime, bio svjestan da će razbuđeni mađarski nacionalizam koji je tražio načina kako da

se oslobodi utjecaja Austrije, lako naći zajednički jezik s protuaustrijski raspoloženim Srbima. Na temelju studija povijesti i geopolitike on je također došao do zaključka da je suradnja Italije i Srbije logična i prirodna te da ona podjednako ugrožava i Hrvatsku i Austro-Ugarsku. Zbog toga se je posvetio promicanju zamisli o katoličko-muslimanskoj suradnji te zalaganju za što skoriju aneksiju Bosne i Hercegovine, kao prvome koraku prema ujedinjenju tih pokrajina s ostalim hrvatskim zemljama.

Teoretskoj zamisli o katoličko-muslimanskoj suradnji u to su se doba ispriječile mnoge prepreke. Čitav društveni život u Bosni i Hercegovini bio je organiziran na konfesionalnim načelima, a austro-ugarska je uprava s izrazitom nesklonošću gledala na širenje kako hrvatske, tako i srpske nacionalne ideologije te je u jednom razdoblju nastojala izgraditi poseban, nadkonfesionalni „bošnjački“ identitet, što se je pokazalo posve promašenim. No, samo protivljenje režima nacionalnim ideologijama (hrvatskoj i srpskoj) u dodatnoj je mjeri posredno jačalo usko konfesionalne koncepcije. To je ono što je uvelike ugrožavalo Pilarovu viziju oblikovanja moderne hrvatske nacije, a poseban problem predstavljala je činjenica da su se njegove interkonfesionalne zamisli sukobljavale s konfesionalnom tradicijom usred jednog razdoblja koje su u znatnoj mjeri determinirali odjeci kulturne borbe koja se je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće vodila diljem Europe, upravo u vrijeme kad je Katolička crkva nastojala organizirano odgovoriti na sve naglašenije tendencije sekularizacije društva i potiskivanja utjecaja crkve iz prosvjete, kulture i politike.

To je ono što je Pilara vodilo u sukob s utjecajnim i naobraženim sarajevskim nadbiskupom dr. Josipom Stadlerom. U jednoj je fazi Pilar pomišljao na to da se utjecaju Stadlera i njegova kruga suprotstavi širenjem ideja, pa čak i širenjem organizacije Hrvatske napredne stranke u Bosni i Hercegovini, ali je od toga odustao kad je shvatio da su naprednjaci pripravnici popustiti srpskim aspiracijama na Bosnu i Hercegovinu i odustati od zahtijevanja da se te zemlje pripoje Hrvatskoj. Ta politika popuštanja Srbima u odnosu na Bosnu i Hercegovinu svoj je formalni izraz našla u tzv. politici novoga kursa i u Riječkoj rezoluciji iz 1905. godine, nakon čega u Pilaru dozrijeva zamisao da je u novim prilikama, kad je režim postao nešto liberalniji, potrebno Hrvate u Bosni i Hercegovini organizirati neovisno o strankama iz banske Hrvatske odnosno Dalmacije. Upravo on će nastupiti kao jedan od pokretača, a onda i ideolog i ključni tvorac temeljnih dokumenata Hrvatske narodne zajednice, prve kulturno-gospodarske, kasnije i političke organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata.

Ona je osnovana u kolovozu 1906., a njezino je ustrojavanje naišlo na negodovanje vlasti koje su dulje od jedne godine zatezale s odobrenjem Pravila, ali je ubrzo izazvalo i negodovanje nadbiskupa Stadlera koji je novoj organizaciji pokušao nametnuti naglašeni katolički program. Zato će tijekom 1908., a osobito 1909. godine Hrvatska narodna zajednica doživjeti teške trzavice i unutarnje prijepore, tim više što su joj zdušnu potporu davali brojni bosanski i hercegovački franjevci koji su – napose oni s područja Vrhbosanske nadbiskupije – bili u žestokom sukobu s nadbiskupom Stadlerom zbog podjele župa i smanjenja franjevačkog utjecaja nakon uvođenja redovite katoličke hijerarhije u Bosnu i Hercegovinu. U tom sukobu je Pilar

prednjačio među oponentima nadbiskupu te je napisao i seriju oštih polemičkih tekstova koji su se malo potom pojavili i kao brošura.

Iako je vodstvo Hrvatske narodne zajednice pokazivalo spremnost na taktičke ustupke nadbiskupu, on je bio nezadovoljan i tempom tih ustupaka i njihovim značenjem pa kad nije uspio ostvariti prevagu u organizaciji, onda je 1909./1910. utemeljio Hrvatsku katoličku udrugu koja je od početka nastupala kao politička stranka. Zato su katolički Hrvati bili jedina konfesionalna skupina koja je nakon uvođenja ustavnog stanja (1910.) na izbore za Sabor Bosne i Hercegovine išla rascijepljena. Na izborima je Hrvatska narodna zajednica ostvarila premoćnu pobjedu, ali je usprkos tome njezino vodstvo nastavilo pokazivati spremnost na djelomično popuštanje pred Stadlerovim zahtjevima. Dijelom zbog toga, a dijelom zbog pritiska Svete Stolice, a ponajviše zbog procesa ujedinjavanja pravaških stranaka u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji koji je zaprijetio izolacijom bosansko-hercegovačkih Hrvata, uskoro je došlo do formalnog stapanja Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge, ali to stapanje zapravo nije posve zatrpalo duboke ideološko-političke procjepe koji će i dalje polarizirati bosansko-hercegovačke Hrvate.

Iako je taj proces kod Pilara izazivao nezadovoljstvo, pa i djelomično povlačenje iz političkog života 1911./12. godine, i on sam je uskoro pokazao spremnost surađivati sa Stadlerom, kad je ocijenio da je to u hrvatskome nacionalnom interesu. Naime, upravo on je potaknuo sarajevskog nadbiskupa da posredovanjem pape Benedikta XV. pokuša spriječiti ulazak Italije u Prvi svjetski rat. Kad se je taj pokušaj izjalovio, Pilar će tijekom rata poduzeti čitav niz pokušaja da se spriječi razbijanje Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države. Usporedno s time će tijekom ratnih dana nastati njegova najvažnija djela, među kojima se osobito ističe njegova knjiga *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata* koja je izišla u dva izdanja (1915. te 1917) te njegovo životno djelo, rasprava o južnoslavenskom pitanju koja je pod naslovom *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg. Die übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems* tiskana u Beču u ožujku 1918. godine.

Ta dva djela, kao i posebna Pilarova geopolitička rasprava *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija* koja je također izišla 1918., priskrbili su njihovu autoru naslov i ulogu važnog ideologa protujugoslavenstva, a u nekim tendencioznim i površnim prikazima i ideologa protusrpstva. Zato su te knjige, a napose *Južnoslavensko pitanje*, u obje jugoslavenske države smatrane vrlo nepoćudnim štivom, a oko *Južnoslavenskog pitanja* nastale su i razne legende koje su samo demonstrirale vrijednost i važnost te knjige, koja kao malo koja iz toga doba nudi posve drugačiju, kritičku raščlambu srpskoga i ruskog pravoslavlja kao jedne od bitnih sastavnica srpskoga odnosno ruskog imperijalizma. Utjecaj te knjige je, doduše, bio i ostao ograničen, jer je ona tiskana na njemačkom jeziku u svega 1.500 primjeraka te je već u ljeto 1918. bila praktično rasprodana. Zato su njezine koncepcije ostale bez pravog odjeka u vladajućim krugovima, a nisu u većoj mjeri mogle utjecati ni na oblikovanje stajališta hrvatskih političkih grupacija. Postoji ipak čitav niz svjedočenja da je ona ostavila snažan dojam na one koji su je ipak uspjeli pročitati, a i u razdoblju između dva svjetska rata Pilarovo je

Južnoslavensko pitanje utjecalo na ideološko formiranje jednog dijela hrvatske mladeži, pa je baš ta činjenica potaknula uredništvo omladinske *Hrvatske mladice*, glasila bliska Hrvatskoj federalističkoj seljačkoj stranci, da 1928. započne s objavljivanjem hrvatskog prijevoda na stranicama tog časopisa. No, taj je pothvat ubrzo prekinut proglašenjem šestosiječanjske diktature.

Zahvaljujući ponajprije *Južnoslavenskom pitanju*, kao i seriji političkih akcija koje je poduzimao osobito 1917./18., kad se je zdušno protivio politici nastaloj u povodu Svibanjske deklaracije Južnoslavenskoga kluba u bečkome Carevinskom vijeću, Pilar je nakon stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca bio nepoćudan, pa se je u velikoj mjeri povukao iz javnog života. Godine 1920. s obitelji je preselio u Zagreb, gdje se je nastavio baviti odvjetništvom, glavnim svojim zanimanjem još od 1905., kad je odvjetničku pisarnicu otvorio u Tuzli. Postupno se je uključivao i u javni život, ali je 1921. optužen na političkome procesu, a potom bio i osuđen skupa s hrvatskim povjesničarom dr. Milanom pl. Šufflayem i većim brojem suoptuženika koje uglavnom nije ni poznao.

Ni to ga nije obeshrabrilo, nego je nastavio javno djelovati, održavati predavanja i pisati članke u novinama i časopisima, nastojeći izbjeći izravnu konfrontaciju s režimom. Godine 1922. pojavila se je njegova opsežna knjiga o važnosti samoodgoja i individualizma, a nekoliko godina kasnije Pilar će postati predsjednikom Sociološkog društva u Zagrebu te suutemeljiteljem njegove Antropološke sekcije. Bio je to njegov odgovor na nastojanja režima i režimu bliske inteligencije da se jugoslavenstvo legitimira ne samo shvaćanjem da su hrvatski i srpski jedan jezik, nego i tezama da „Jugoslaveni“ predstavljaju zasebnu, po mnogočemu superiornu rasu. Ta rasna, počesto i otvoreno rasistička koncepcija izazvat će čitavu seriju Pilarovih socioloških eseja i rasprava, a kao i u drugim slučajevima, njegovi sociološki pogledi bit će primarno motivirani potrebom da potvrde i legitimiraju njegove političke koncepcije. Uvijek ostajući privržen slavenskoj misli, ni Pilar nije dvojio o tome da je rasni sastav jugoslavenskog pučanstva isti te da i Hrvati i Srbi pripadaju istome rasnom konglomeratu. No, iako su se njegovi pogledi na nastanak naroda i države vremenom donekle mijenjali, on je ostao trajno uvjeren da je rasni sastav pučanstva od sporedne važnosti u tom procesu. Ono što, prema njegovu mišljenju, presudno utječe na formiranje naroda i države jest politički razvitak, vjerska pripadnost pučanstva i osobni izbor svakog pojedinca.

U drugoj polovici 1920-ih godina Pilar se je posebno posvetio studiju vjersko-kulturnih tema, napose fenomenu srednjovjekovne Crkve bosanske koju on naziva „bogumilskom“, iako je svjestan da je taj naziv neispravan. I taj interes, u kome je Pilar pokazivao naglašeno nastojanje da dokaže utjecaj zoroastičkog dualizma na staru religiju Hrvata i Srba, bio je motiviran političkim razlozima i težnjom da se dokaže hrvatstvo bosansko-hercegovačkih muslimana, pa u znanstvenome smislu Pilarov doprinos i nije bio osobit. No, kako su se političke prilike zaoštravale, a pokolj hrvatskih parlamentarnih zastupnika u beogradskoj Narodnoj skupštini u lipnju 1928. doveo do radikalizacije hrvatsko-srpskog sukoba, Pilar se je u posljednjih pet godina svog života intenzivnije uključio u politička previranja. Tada je nastao čitav niz njegovih spisa i

promemorija u kojima se on protivi revolucionarnim metodama i naglim odlukama. Umjesto toga, on se je zalagao za postupno i etapno pretvaranje jugoslavenske države u federaciju. U tom bi se procesu, prema njegovim zamislima, hrvatske zemlje postupno ujedinjavale i jačale, a Hrvati bi gospodarski, kulturno i politički jačali. Na kraju tog procesa jačanja cjelokupne protusrpske fronte u Kraljevini Jugoslaviji, i Hrvati bi u povoljnome međunarodno-političkom trenutku mogli pristupiti ostvarenju sna o vlastitoj neovisnoj državi.

U tom smislu je Pilar nastojao i djelovati kod vodećih hrvatskih političkih osoba, a tim duhom bila je nadahnutu i njegova posljednja knjiga koja je pod naslovom *Immer wieder Serbien (Uvijek iznova Srbija)* pod pseudonimom *Florian Lichtträger* objavljena u veljači 1933. u Berlinu. I u njoj je Pilar posredno dokazivao nemogućnost opstanka jugoslavenske države, ponavljajući svoje uvjerenje da je Bosna i Hercegovina ključ za rješenje hrvatskog pitanja i uvjet opstanka Hrvatske kao samostalne države. Sedam mjeseci kasnije, u rujnu 1933. Pilar je pronađen mrtav u svojoj kući u Zagrebu, a njegova se smrt do danas smatra nerazjašnjenom.

Iako je u znatnome dijelu svog života, napose nakon 1918. godine, djelovao samozatajno, Pilar je, dakle, vrlo aktivno sudjelovao i u hrvatskome političkom životu 1918.-1933. godine te je povremeno ipak ostvarivao snažan intelektualni utjecaj na svoje suvremenike. Taj je utjecaj nakon njegove smrti postao još i veći, a osobito je porastao nakon što je u jesen 1943., nakon pada Italije, u Zagrebu objavljen inače razmjerno loš i dosta neprecizan prijevod njegova glavnog djela. Zato nije bilo slučajno ni to da je pretisak tog izdanja osvanuo i 1990. godine, u vrijeme kad je bilo posve očito da se provode posljednje pripreme za stvaranje Velike Srbije: Pilar je bez ikakve sumnje shvaćan ne samo kao jedan od oštroumnih analitičara historijskih i političkih procesa na istočnoj obali Jadrana, nego i kao jedan od ponajvažnijih hrvatskih političkih ideologa prve polovice 20. stoljeća.

9. KRATICE

ABiH	- Arhiv Bosne i Hercegovine
Aufl.	- Auflage (izdanje)
AZ	- <i>Agramer Zeitung</i>
br.	- broj
ČSP	- <i>Časopis za suvremenu povijest</i> (Zagreb)
dok.	- dokument
ed.	- Editor, edited (urednik, uredio)
f.	- folio
god.	- godina
HAZU	- Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HD	- <i>Hrvatski dnevnik</i> (Sarajevo)
HFSS	- Hrvatska federalistička seljačka stranka
HKU	- Hrvatska katolička udruga
HNV	- Hrvatsko narodno vijeće
HNZ	- Hrvatska narodna zajednica (organizacija / stranka)
<i>Hnz</i>	- <i>Hrvatska narodna zajednica</i> (list)
<i>HO</i>	- <i>Hrvatska obrana</i> (Mostar)
HP	- <i>Hrvatsko pravo</i> (Zagreb)
H/P/R/SS	- Hrvatska (pučka / republikanska) seljačka stranka
HR-AHAZU	- Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
HR-DAZG	- Državni arhiv u Zagrebu
HR-HDA	- Hrvatski državni arhiv
Hrsg	- Herausgeber/in (nakladnik / urednik)
HSP	- Hrvatska stranka prava
HZ	- Hrvatska zajednica (list)
JAZU	- Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
Jg.	- Jahrgang (godište)
izd.	- izdanje, izdao (objavio)
knj.	- knjiga
kut.	- kutija
MNO	- Muslimanska narodna organizacija
MNS	- Muslimanska napredna stranka
MSS	- Muslimanska samostalna stranka

nav.	- navedeno
NKHZ	- Napretkova kulturno-historijska zbirka
<i>NFP</i>	- <i>Neue Freie Presse</i> (Beč)
Nr.	- Nummer (broj)
NSK	- Nacionalna i sveučilišna knjižnica
NV SHS	- Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba
opš.	- opširnije
prir.	- priredio
Pr. reg.	- Privatna registratura
<i>RO</i>	- <i>Radnička obrana</i> (Mostar)
rus. ćir.	- ruska ćirilica
s.	- stranica
s. a.	- sine anno (bez godišta)
SANU	- Srpska akademija nauka i umetnosti
SHSP	- Starčevićeva hrvatska stranka prava
SPO	- Srpska narodna organizacija
s. l.	- sine loco (bez mjesta /objavljivanja/)
srp. ćir.	- srpska ćirilica
str.	- stranica
sv.	- svezak
št.	- številka (broj)
ur.	- urednik, uredio
usp.	- usporedi, usporediti
v.	- vidi, vidjeti
VMRO	- Vnatrešna Makedonska Revolucionerna Organizacija
ZMF	- Zajedničko ministarstvo financija

10. POPIS LITERATURE⁶⁸⁶⁴

Gradivo:

Arhivsko gradivo:

- ABIH, Napretkova kulturno-historijska zbirka
- ABIH, Privatna registratura
- ABIH, Zajedničko ministarstvo financija
- HR-AHAZU, Ostavština Ferde Šišića
- HR-AHAZU, Ostavština Gjüre Šurmina
- HR-AHAZU, Ostavština Matije i Ladislava Mrazovića, XV 46 A1, Pil. 12
- Arhiv Tuzlanske županije/kantona, Fond Kotarskog suda u Tuzli, Spisi Ive Pilara
- HR-DAZG-79, Odvjetnička pisarnica dr. Želimira Mažuranića
- HR-HDA-216, Ministarstvo narodne prosvjete Nezavisne Države Hrvatske
- HR-HDA-223, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske
- HR-HDA-417, Odvjetnička pisarnica Radivoja Waltera
- HR-HDA-757, Fond obitelji Plavšić
- HR-HDA-803, Osobni fond Blaža Jurišića
- HR-HDA-804, Osobni fond Ise Kršnjavoga
- HR-HDA-832, Osobni fond Milana Šufflaya
- HR-HDA-1015, Osobni fond Milivoja Crnadka
- HR-HDA-1025, Osobni fond Vladimira Dvornikovića
- NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-4945, Ostavština Marka Došena
- NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5420, Ostavština Vjekoslava Jelavića
- NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5499, Ostavština Stjepana Kukrića
- NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5697, Ostavština Adalberta Sheka
- NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „Die südslawische Frage. Kroaten und Serben von Agricola [Adalbert Shek]. Ein Vortrag. Juni 1917.
- NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-5707, „Die Agrarfrage in Bosnien und der Herzegowina. Vortrag gehalten am 3. II. 1914 in der Gesellschaft österreichischer Volkswirte in Wien“
- NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-7983, Ostavština Ive Pilara
- Pismohrana obitelji Jančiković (Zagreb)

⁶⁸⁶⁴ Kao i u tekstu disertacije, tako je i u ovom popisu literature hrvatsko pravopisno pravilo primijenjeno i na tekstove izvorno objavljene na jezicima u kojima se redni brojevi pišu bez točke, pa je radi ujednačenosti redni broj pisan s točkom.

Djela Ive Pilara:

- PILAR, Ivo: „Prvi cjelov“, *Hrvatski salon*, sv. 1, Zagreb, 1898., 4.-5.
- PILAR, Ivo: „Veliko zvono. Pjesma u prozi“, *Vienac*, 30/1898., br. 48, 740.-742.
- PILAR, Ivo: „Neue Bilder von Čikoš“, *Agramer Tagblatt*, 13/1898., br. 232, 10. X. 1898., 2.-4.
- PILAR, Ivo: „Secesija“, *Vienac*, 30/1898., br. 35, 27. VIII. 1898., 540.-541., br. 36, 3. IX. 1898., 555.-557., br. 37., 10. IX. 1898., 570.-575., br. 38, 17. IX. 1898., 590.-591., br. 39, 24. IX. 1898., 603.-605.
- PILAR, Ivo: „O stogodišnjici rođenja dra Franceta Prešerna“, *Nada*, 7/1901., br. 1, Sarajevo, 1. I. 1901., 3.-4.
- PILAR, Ivo: „Zagrebački literarni pokret“, *Nada*, 9/1903., br. 16 (214.-216.), 17 (230.-231.), 18 (245.-246.), 19 (260.-261.), 20 (273.-275.), 21 (286.-287.), Sarajevo, 15. VIII. 1903.-1. XI. 1903.
- PILAR, Ivo: „Die Bosnischen Parteien und die Annexion“, *Die Drau*, 41/1908., Nr. 231 (6264), Essek (Osijek), 9. X. 1908., 1.-2.
- ZAJEDNIČAR [Ivo PILAR], *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, Sarajevo, 1910.
- ANONIMNO [I. PILAR], „Hrvatska politika u Bosni“, *Narodni list*, 52/1913., br. 28, Zadar, 5. IV. 1913., 1.
- PILAR, Ivo [pseud. Dr. JURČIĆ]: *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, II. izd., Komisionalna naklada knjižare Mirka Breyera, Zagreb, 1917. (*Pilar*, 3/2008, br. 5 (1), Zagreb, 2008., 63.-122.)
- SÜDLAND, L. v.: *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg. Die übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Manzschke k. u. k. Hof-, Verlags- und Universitätsbuchhandlung Wien, 1918.
- Dip. [PILAR, Ivo]: „Što je demokratizam. Prosvjetna biblioteka sv. III. Izdano god. 1918. Komisionalnom nakladom 'Hrv. štamparskog zavoda d.d. u Zagrebu'. Autor Theodore Roosevelt, preveo Janko Ibler“, *Savremenik*, 13/1918., srpanj 1918., 373.-374.
- PILAR, Ivo: *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*, Komisionalna naklada „Hrvatske Knjižare“ u Sarajevu, Sarajevo, 1918.
- PILAR, Ivo: „Islam kao socijalna pojava“, *Obzor*, 62/1921., br. 61 (4. III. 1921., 1.-2.), br. 62 (5. III. 1921., 1.-2.), 63 (6. III. 1921., 1.-2.), 65 (8. III. 1921., 1.-2.)
- PILAR, Ivo: *Borba za vrijednost svoga „Ja“*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Naklada St. Kugli, Zagreb, 1922.
- PILAR, Ivo: „Borba za etički sadržaj života“, *Gvozd. Organ Hrvatske Narodne Omladine*, 2/1923., br. 7, Vukovar, 4. I. 1923., 1.-2.
- PILAR, Ivo: „Bosnien, das Märchenland“, *Der Morgen. Jugoslawische Presse für Volkswirtschaft und öffentliches Leben*, Nr. 14, 8. IV. 1923., 1.-2

- PILAR, Ivo: „Rješivi ili nerješivi problem“ *Vijenac*, 1/1923., knj. II., br. 10-11-12, Zagreb, 1. XII. 1923., 330.-333.
- PILAR, Ivo: „Diktat geopolitičkog položaja“, *Kroacija. Hrvatska smotra za kulturu, gospodarstvo i politiku*, 1/1924, br. 1, Zagreb, 1924., 6.-9.
- PILAR, Ivo: „Jedan zaboravljeni historijski roman. Alba Limi: Kostadin Balšić (1392-1402.). Historijski roman u tri dijela. Zagreb, 1920. Tisak tiskare Merkur“, *Obzor*, 65/1924., br. 81, 23. III. 1924., 1.-2.
- PILAR, Ivo: „O izgradnji vlastite ličnosti“, *Nova Hrvatska*, 1/1924., br. 5-6, Zagreb, 15. X. 1924., 199.-203.
- PILAR, Ivo i GAJSTER M.: „Našim članovima na umirenje!“, *Svojina*, 5/1924., br. 10, 23. X. 1924., 1.-2.
- PILAR, Ivo: „V. Krišković. 'Širom svijeta gledano i viđeno'“, *Hrvat*, 6/1924., br. 1435, 20. XII. 1924., 3.
- PILAR, Ivo: „Biološka počela ljudskog života. Predavanje održano na 20.XI.1924. u Socijološkom društvu u Zagrebu“, *Hrvat*, 5/1924., br. 1442., 31. XII. 1924., 9.-10.
- PILAR, Ivo: „Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju (Predavanje, što ga je na 12. ožujka 1925. u 'Pučkom sveučilištu' u Zagrebu držao Dr. Ivo Pilar)“, *Hrvat*, 7/1925., br. 1535, Zagreb, 11. IV. 1925., 9.-10.
- PILAR, Ivo: „Rad našega društva u Beogradu“, *Svojina*, 6/1925., br. 5, 6. V. 1925., 1.-3.
- PILAR, Ivo: „Novi zakon o stanovima“, *Svojina*, 6/1925., br. 6, 12. VI. 1925., 1.-2.
- PILAR, Ivo: „Pred II. kongres 'Svojine' u Zagrebu“, *Svojina*, 6/1925., br. 9, 5. IX. 1925., 1.-2.
- PILAR, Ivo: „O životu i smrti, dizanju i padanju naroda“ (I.-VIII.), *Hrvat*, Zagreb, 8/1926., br. 1880 (3. IV. 1926.), 21.-22; br. 1929 (5. VI. 1926.), 6.; br. 1930 (7. VI. 1926.), 4.; br. 1931 (8. VI. 1926.), 4.; br. 1932 (9. VI. 1926.), 4.; br. 1933 (10. VI. 1926.), 4.; br. 1934 (11. VI. 1926.), 4.; br. 1935 (12. VI. 1926.), 7.
- PILAR, Ivo i HANŽEKOVIĆ, Mato: „Koji putevi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr. Mato Hanžeković)“, *Slobodna Hrvatska (Zagreb)*, 2/1926., br. 34 (19. IX. 1926., 2.), br. 35 (3. X. 1926., 2.) i br. 36 (10. X. 1926., 2.-3.).
- PILAR, Ivo i HANŽEKOVIĆ, Mato: „Koji putevi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr. Mato Hanžeković)“, *Hrvatska*, 4/1926., br. 33, Zagreb, 26. IX. 1926., 2.-4.
- PILAR, Ivo i dr.: „Otvoreno pismo gradskom zastupstvu u Zagrebu, na ruke gosp. Vjekoslava Heinzela, gradskoga načelnika u Zagrebu“, *Svojina*, 7/1926., br. 10, 8. X. 1926., 1.-2.
- PILAR, Ivo i HANŽEKOVIĆ, Mato: „Koji putevi vode do gospodarskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr.

- Mato Hanžeković“, *Virovitički hrvatski glasnik*, 1/1926., br. 29 (17. X. 1926., 1.-2.), i br. 30 (24. X. 1926., 1.-2.)
- Dr. P. [PILAR, Ivo]: „Radna zajednica srednjoevropskih kućevlasnika“, *Svojina*, 7/1926., br. 11, 29. X. 1926., 2.-3.
 - PILAR, Ivo: „Još o bogumilstvu i o 'bosanskoj crkvi““, *Obzor*, 69/1928., br. 11 (12. I. 1928., 2.-3.), br. 12 (13. I. 1928., 2.-3.).
 - PILAR, Ivo: *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem. Dva predavanja Dra Ive Pilara, što ih je na 10. veljače i 10. ožujka 1927. održao u Sociološkom društvu u Zagrebu*, Nakladom izdavača, s. l. & s. a. [Zagreb, 1927.]
 - PILAR, Ivo: „Zakon o stanovima“, *Obzor*, 68/1927., br. 151 (5. VI. 1927., 5.), br. 152 (6. VI. 1927., 5.).
 - PILAR, Ivo i HANŽEKOVIĆ, Mato: „Naše narodne mane i njihovo suzbijanje. Pučko predavanje za 'Radišin dan' 1927. Napisali: Dr. Ivo Pilar i Dr. Mato Hanžeković“, Štamparija Linotip (M. Židan), Zagreb, Ilica 65
 - PILAR, Ivo i HANŽEKOVIĆ, Mato: „Naše narodne mane i njihovo suzbijanje. Pučko predavanje za 'Radišin dan' 1927. Napisali: Dr. Ivo Pilar i Dr. Mato Hanžeković“, *Hrvatsko pravo*, 19/1927., br. 5125 (13. IX. 1927., 2.-3.), br. 5127 (1. X. 1927., 4.-5.), br. 5128 (8. X. 1927.) i br. 5133 (12. XI. 1927., 6.)
 - PILAR, Ivo i HANŽEKOVIĆ, Mato: „Naše narodne mane i njihovo suzbijanje. Napisali: Dr. Ivo Pilar i Dr. Mato Hanžeković“, *Samoborac. List za promicanje interesa Samobora i okolice*, 3/1927., br. 20 (25. X. 1927., 1.-3.), br. 21 (10. XI. 1927., 1.-3.), br. 22 (25. XI. 1927., 1.-2.) i br. 23 (10. XII. 1927., 1.-3.).
 - PILAR, Ivo i HANŽEKOVIĆ, Mato: „Naše narodne mane i njihovo suzbijanje. Napisali: Dr. Ivo Pilar i Dr. Mato Hanžeković“, *Hrvatska pčela. Organ Hrvatsko-slavonskog pčelarskog društva u Osijeku*, 47/1927., br. 10 (listopad 1927., 194.-196.), br. 11 (studeni 1927., 211.-213.), br. 12 (prosinac 1927., 233.-234.)
 - PILAR, Ivo: „O sistemizovanju socijologije“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 53/1927., br. 8-9, Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, kolovoz-rujan 1927., 345.-353.
 - Dr. P.-r. [PILAR, Ivo]: „Činovničko pitanje i kućevlasnici“, *Svojina*, 8/1927., br. 11, 8. X. 1927., 2.-3.
 - PILAR, Ivo: „O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu“, *Obzor*, 68/1927., br. 311, 20. XI. 1927., 2.-3.
 - PILAR, Ivo: „Zakon o izmjenama o [i] dopunama u zakonu o stanovima od 15. V. 1925. i 23. X. 1926.“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 54/1928., br. 2, Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, veljača 1928., 49.-56.
 - Dr. P.-r. [PILAR, Ivo]: „Činovničko pitanje i kućevlasnici“, *Svojina*, 9/1928., br. 3, 5. II. 1928., 2.-3.
 - F. v. Südland [I. PILAR], „Južnoslavensko pitanje“, *Hrvatska mladica*, 1/1928., br. 1 (ožujak 1928., 4.-7.), br. 2 (travanj 1928., 22.-24.), br. 3 (svibanj 1928., 38.-41), br. 4

- (lipanj 1928., 54.-56.), br. 5 (srpanj 1928., 69.), br. 6 (kolovoz 1928., 86.-87.), br. 7 (rujan 1928., 104.-107.), br. 9 (studenj 1928., (134.-137.)), br. 10a (prosinac 1928., 148.-150.)
- PILAR, Ivo: „Novi odvjjetnički zakon“, *Obzor*, 69/1928., br. 291, 28. X. 1928., 5.
 - PILAR, Ivo: „Odgovornost štampara po Zakonu o štampi“, *Obzor*, 70/1929., br. 35, 5. II. 1929., 5
 - PILAR, Ivo: „Bivstvo i postanak fašističke države. 'Wesen und Werden des faschistischen Staates' von Dr. Erwin v. Beckerath, Professor der Staatswissenschaften a. d. Universität Köln, Berlin, 1927., Julius Springer“, *Obzor*, 70/1929., br. 112 (25. IV. 1929., 5.), br. 113 (26. IV. 1929., 5.), br. 114 (27. IV. 1929., 5.), br. 115 (28. IV. 1929., 7.)
 - PILAR, Ivo: „Predavanje Zeylmans van Emmichoven. Bolest i sudbina, psihoanaliza u svijetlu antropozofije“, *Obzor*, 70/1929., br. 124, 8. V. 1929., 2.
 - PILAR, Ivo: „Križa savremene državnosti. Predavanje održano 12. prosinca 1929. u 'Socijološkom društvu u Zagrebu““, *Obzor*, 71/1930., br. 25 (1. II. 1930., 5.), br. 26 (2. II. 1930., 5.), br. 27 (3. II. 1930., 5.), br. 28 (4. II. 1930., 5.), br. 29 (5. II. 1930., 5.) i br. 30 (6. II. 1930., 5.)
 - PILAR, Ivo: „Georges Sorel, francuski socijalni filozof, duhovni otac fašizma i boljševizma. Predavanje što ga je na 27. veljače 1930. u Socijološkom društvu u Zagrebu održao dr. Ivo Pilar, odvjjetnik i potpredsjednik istoga društva u Zagrebu“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 56/1930., br. 2-3, Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, veljača-ožujak 1930., 67.-83.
 - PILAR, Ivo: „Smjerovi socijalne misli u svjetskoj politici. Predavanje 14. travnja 1930. u Pučkom sveučilištu“, *Obzor*, 71/1930., br. 143 (25. VI. 1930., 5.), br. 155 (9. VII. 1930., 5.), br. 157 (11. VII. 1930., 5.), br. 158 (12. VII. 1930., 5.), br. 159 (14. VII. 1930., 5.), br. 160 (15. VII. 1930., 5.) i br. 161 (16. VII. 1930., 5.)
 - PILAR, Ivo: „Španjolski kralj Alfonso XIII. predsjednik osobno zaključnoj sjednici VII. internacionalnog kongresa kućevlastnika u Barceloni“, *Svojina*, 11/1930., br. 12, 20. VI. 1930., 1.-3.
 - PILAR, Ivo: „Zaključci VII. internacionalnoga kongresa kućevlastnika u Španiji“, *Svojina*, 11/1930., br. 14, 20. VII. 1930., 2.-5.
 - PILAR, Ivo: „Kako su nastala „Zapamćenja“ fra Grge Martića. Prilog povijesti hrvatske književnosti“, *Napredak. Glasilo Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu*, 5/1930., br. 9.-10., Sarajevo, rujan-listopad 1930., 136.-140.
 - PILAR, Ivo: „Socijalni čimbenici savremene socijalne krize. Predavanje održano 6. XII. u 'Socijološkom društvu u Zagrebu““, *Obzor*, 72/1931., br. 35 (11. II. 1931., 5.), br. 36 (12. II. 1931., 5.), br. 37 (13. II. 1931., 5.), br. 39 (16. II. 1931., 5.), br. 41 (18. II. 1931., 5.), br. 42 (19. II. 1931., 5.), br. 43 (20. II. 1931., 5.), br. 44 (21. II. 1931., 5.)
 - PILAR, Ivo: „O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. XXVIII, sv. 1, Zagreb, 1931., 1.-86.

- PILAR, „Križa našega bankarstva i njezini vanjski uzroci“, *Obzor*, 72/1931., br. 271, 23. XI. 1931., 4.
- PILAR, Ivo: „Križa našega bankarstva i njezini nutarnji uzroci“, *Obzor*, 72/1931., br. 295, Božić 1931., 9.
- LICHTTRÄGER, Florian [PILAR, Ivo]: *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalstunde. Verlag für Kulturpolitik*, Berlin, 1933.
- PILAR, Ivo: „Politizam i apolitizam“, *Posavska Hrvatska*, 3/1941., br. 4, Slavonski Brod, 24. III. 1941., 2.
- SÜDLAND, L. v.: *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1943.
- SÜDLAND, L. v.: *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*, II. Aufl., Matica Hrvatska, Zagreb, 1944.[1945.?
- (K) „Iz Pilarove knjige: 'Borba za vrijednost svoga ja'“, *Hrvatski narod*, 5/1943., br. 828, Zagreb, 8. IX. 1943., 4.
- PILAR, Ivo: „Dr. Ante Starčević“, *Ustaška mladež*, 5/1945., br. 3-4, Zagreb, 15. III. 1945., 12.
- PILAR, Ivo: „Misli o državi“, *Ustaška mladež*, 5/1945., br. 5-7, Zagreb, 10. IV. 1945., 12.-13.
- SÜDLAND, L. v.: *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Hrvatska demokratska stranka – Podružnica Varaždin, Varaždin, 1990.
- PILAR, Ivo: „Uvijek iznova Srbija“, *Forum*, god. 33/1994., knj. 46., br. 1-2 (117.-132.), br. 3-4 (256.-272.), br. 6-7 (467.-482.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1993.
- PILAR, Ivo: *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*, Komisionalna naklada „Hrvatske Knjižare“ u Sarajevu, Sarajevo, 1918. (Pretisak), Izabrana djela dr. Ive Pilara, sv. I., Consilium, Zagreb, 1995.
- PILAR, Ivo: *Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens*. Bearbeitet von Michael Ackermann, Arbeitskreis für Volksgruppen- und Minderheitenfragen Heiligenhof, Bad Kissingen, 1995.
- PILAR, Ivo: *Uvijek iznova Srbija*, Izabrana djela dr. Ive Pilara, sv. II., Consilium, Zagreb, 1997.
- PILAR, Ivo: *Usud hrvatskih zemalja: Pro memoria – Svjetski rat i Hrvati – Diktat geopolitičkog položaja*, Izabrana djela dr. Ive Pilara, sv. III., Consilium, Zagreb, 1997.
- PILAR, Ivo: „Secesija“. Prir. Mira Kolar i Elizabeta Wagner, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, sv. 1, Zagreb, 2001, 227.-250.
- PILAR, Ivo: „Narod i država (Iz knjige *Borba za vrijednost svojega 'ja'*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Naklada St. Kugli, Zagreb 1922., str. 179-199.)“, *Novi Kamov*, 4/2004., br. 3, sv. 12, Rijeka, 2004., 43.-58.

- PILAR, Ivo: „Promemoria über die Lösung der südslawischen Frage“, *Pilar*, 1/2006, br. 2 (2), Zagreb, 2006., 111.-117.
- PILAR, Ivo: „Denkschrift über die slawische Frage“, *Pilar*, 1/2006, br. 2 (2), Zagreb, 2006., 118.-124.
- PILAR, Ivo: „Endgültiger Entwurf zu einem Memorandum“, *Pilar*, 1/2006, br. 2 (2), Zagreb, 2006., 125.-129.
- PILAR, Ivo: „Diktat geopolitičkog položaja“, *Kroacija. Hrvatska smotra za kulturu, gospodarstvo i politiku*, 1/1924, br. 1, Zagreb, 1924., 6.-9. (Pretisak u: *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 119.-125.)
- PILAR, Ivo: „O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. XXVIII, sv. 1, Zagreb, 1931., 1.-86. (Pretisak u: *Pilar*, 2/2006, br. 3 (1), Zagreb, 2007., 91.-151.)
- „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918.“, *Priredio Z. Grijak, Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), Zagreb, 2007., 59.-67.
- PILAR, Ivo: Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem. Dva predavanja Dra Ive Pilara što ih je na 10. veljače i 10. ožujka 1927. održao u Sociološkom društvu u Zagrebu. Tisak Tipografije d. d. Zagreb, Nakladom izdavača, Zagreb, 1927¹, 1929². Pretisak: *Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), Zagreb, 2007., 121.-145.
- PILAR, Ivo: „Križa kapitalizma kao spoznajni i socijalno politički problem“, *Pilar*, 6/2011., br. 11(1), Zagreb, 2011., 93.-111.
- PILAR, Ivo: *Svjetski rat i Hrvati: Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Družba Braće hrvatskog zmaja, Zagreb, 2014.
- ZAJEDNIČAR [Ivo PILAR], *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, Sarajevo, 1910. Pretisak: *Pilar*, 3/2008, br. 6 (2), Zagreb, 2008., 51.-93.

Objavljeno gradivo:

- *Advocaten-Ordnung für Bosnien und die Hercegovina*, Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1883.
- BADALIĆ, Josip: *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, Suvremena naklada, Zagreb, 1945.
- *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Sabrao i uredio Ferdo Hauptmann. Građa za protučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), t. III. Izd. Arhiv SR. Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1967.
- *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843-1848)*. Uvod i izbor Vaclav Začek. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, knjiga XXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 17, Sarajevo, 1976.
- CIPEK, Tihomir, MATKOVIĆ, Stjepan: *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, Disput, Zagreb, 2006.

- *Collected Diplomatic Documents Relating to the Outbreak of the European War*, Printed under the Authority of His Majesty's Stationery Office by Harrison and Sons, London, 1915.
- *Compass. Finanzielles Jahrbuch 1942: Kroatien – Serbien*, 75. Jg., Compassverlag, Wien, 1942.
- *Constitution and By-Laws of the National Croatian Society of the United States of America – Pravila i zakoni Narodne Hrvatske Zajednice u Sjedinjenim Američkim Državama*, Izdano po glavnom odboru Allegheny, PA, Printed by Narodni list, New York, 1902
- FLAKER, Vida: *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, Hrvatsko filološko društvo, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1977.
- GRIJAK, Zoran: „Dva dokumenta iz godine 1917.“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 177.-185.
- GRIJAK, Zoran - MATIJEVIĆ, Zlatko: „Tri dokumenta iz siječnja 1915.“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 169.-175.
- HOFER, Walter: *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945*, Fischer Bücherei, Frankfurt am Main, 1957.
- *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Nach amtlichen Quellen zusammengestellt* (razna godišta).
- HORVAT, Josip – RAVLIĆ, Jakša: „Pisma Ljudevitu Gaju“, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knjiga 26, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1956., 352.-373.
- *Hrvatska književna kritika*, I.-X., Matica hrvatska, 1950.-1960.
- *Hrvatska moderna. Kritika i književna povijest*. Prir. Miroslav Šicel. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 71, Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1971.
- *Izvori velikosrpske agresije. Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, ur. Bože Čović, August Cesarec – Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka: „Ivo Pilar: Tri dokumenta u vezi sa suđenjem g. 1921.“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 203.-209.
- *Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija. Knjiga prva: od god. 1815. do god. 1859.* Sabrao i uredio Ferdo Šišić. Izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1933.
- JOVANOVIĆ, Vojislav: *Rapalski ugovor, Zbirka dokumenata*, Jadranski institut JAZU, Zagreb, 1950.
- Dr. JURIČIĆ – vidi: Pilar, Ivo
- KAPIDŽIĆ, Hamdija: „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru 1918“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 3/1963.. knj. III., Sarajevo, 1963., 147.-328.

- *Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914*. Prir. Hamdija Hajdarhodžić, Rafo Arneri, Hrvoje Morović i Marija Nemeč, *Arhivski vjesnik*, 6/1963., sv. 6, Zagreb, 1963., 5.-229.
- *Korespondencija Rački – Strossmayer, I-IV*. O stogodišnjici rođenja Franje Račkoga izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Uredio Ferdo Šišić, Zagreb, 1928.-1929-1930.-1931.
- *Korespondencija Stjepana Radića, I-II*. (1885.-1928.). Priredio Bogdan Krizman, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972.
- KRIZMAN, Bogdan: „Zapisnici Središnjeg odbora 'Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba' u Zagrebu“, *Starine*, knjiga 48., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1958., 331.-386.
- LIPOVČAN, Srećko: „Ivo Pilar: Koncept pisma njemačkom konzulu u Zagrebu (1924.)“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 217.-223.
- *Ljetopis Društva hrvatskih književnika u Zagrebu za godine 1900-1903*. Uredio i izdao Odbor Društva, Zagreb, 1903.
- *Ljetopis Družbe Braće hrvatskoga zmaja za poslovnu godinu 1927.-1928*. Napisao Leon Kaurić, zmaj Banovački, protonotar Braće hrvatskoga zmaja, Štamparija Gaj Zagreb, s. l. / s. a.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 187.-201.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 211.-215.
- MATKOVIĆ, Stjepan: „Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 159.-167.
- MATKOVIĆ, Stjepan, MILOŠ, Edi: „Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije“, *Pilar*, 6/2011., br. 11 (1), Zagreb, 2011., 115.-132.
- MATKOVIĆ, Stjepan: „Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara“, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), 151.-200.
- MATKOVIĆ, Stjepan – TROGRLIĆ, Marko: *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom 1907.-1910.*, Hrvatski institut za povijest, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Zagreb-Split, 2014.
- OREŠKOVIĆ, Marko: „Anonimi, pseudonimi, inicijali i šifre hrvatskih književnika i drugih kulturnih radnika u knjigama i periodičnim publikacijama“, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. 32, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1978., 217.-294.
- PALAVRŠIĆ, Ante - ZELIĆ, Bendikta: *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Izdanja Historijskog arhiva Split, sv. 4, Split, 1962.

- *Pastirsko pismo o gospodarskoj i socijalnoj bijedi naših dana*. Tisak Nadbiskupske tiskare u Zagrebu, Zagreb, 1937.
- PEISKER, Jan: „Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja“, *Starohrvatska prosvjeta*, Nova serija, II, br. 1-2, januar-juni 1928, Zagreb-Knin, 1928., 55.-86. (Pretisak u: *Pilar*, 2/2006, br. 3 (1), Zagreb, 2007., 63.-89.)
- PERŠIĆ, Ivan: *Kroničarski spisi*. Priredio Stjepan Matković, Državni arhiv u Zagrebu, Dom i svijet, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.
- *Polemike u hrvatskoj književnosti*. Kolo II - Knjiga IX (Novi furtimaš u Zagrebu), Kolo II - Knjiga X (Literarni karneval). Priredio Ivan Krtalić. IRO Mladost, Zagreb, 1983.
- *Prilog predstavnici na narodnu skupštinu „U obranu svojine“*. Stručno mišljenje gospode univerzitetskih profesora: Slobodana Jovanovića, Živojina M. Perića i Dra D. Arandelovića, s. l. & s. a. (Zagreb, 1921.)
- *Radićev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti*. Priredila Mira Kolar-Dimitrijević, Školska knjiga - Arhiv Hrvatske, Zagreb, 1993.
- *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906-1941.*, Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, Britanska akademija, Zagreb-London, 1976.
- *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, Wien (razna godišta)
- *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, Zagreb (razna godišta)
- *Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1904*, K. u. k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1903.
- *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906.-1910.*, II., Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1917.
- *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1910.-1912.
- *Sto godina katoličkoga socijalnog nauka. Socijalni dokumenti crkve*. Uredio i uvod napisao Marijan Valković, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.
- *Suđenje Slobodanu Miloševiću: Transkripti. pdf*, Fond za humanitarno pravo – dokumentovanje i praćenje, Beograd, s. a.
- ŠEPIĆ, Dragovan: „Iz korespondencije Frana Supila“, *Arhivski vjesnik*, 1/1958., sv. 1, 251.-290.
- ŠICEL, Miroslav: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, Institut za znanost o književnosti, Liber, Zagreb, 1972.
- ŠIŠIĆ, Ferdo: *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu. Zbirka akata i dokumenata*, Izvanredno izdanje Matice Hrvatske, Zagreb, 1920.
- ŠIŠIĆ, Ferdo: *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.*, Matica hrvatska, Zagreb, 1920.

- ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Marina, MATIJEVIĆ, Zlatko: *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919. Izabrani dokumenti*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2008.
- *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1943.*, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1964.

Enciklopedije, leksikoni i rječnici:

- *Black's Law Dictionary*. Eight Edition, Ed. by Bryan A. Garner, West Academic, St. Paul, 2004
- CRAIG, Edward (ed.): *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, vol. 4, Routledge, London, New York, 1998.
- CUBASH, Carl: *Neues Fremdwörterbuch. Ein erklärendes und verdeutschendes Handbuch der gebräuchlichen in der heutigen Sprache vorkommenden Fremdwörtern*, 4. Aufl., Verlag I. F. Richter, Hamburg, 1875.
- *Der Volks-Brockhaus. Zwölfte, neubearbeitete Auflage. Jubiläumsausgabe*, F. A. Brockhaus Wiesbaden, Wiesbaden, 1961.
- *Duden Fremdwörterbuch*. Bearbeitet von Wolfgang Müller etc. 4. neu bearbeitete und erweiterte Auflage, Bibliographisches Institut Mannheim – Wien – Zürich, 1982.
- *Dudenlexikon in 3 Bänden*. Hrsg. und bearbeitet von der Lexikonredaktion des Bibliographischen Instituts, 7. neu bearb. Aufl., Bibliographisches Institut Mannheim – Wien – Zürich, 1983.
- EDWARDS, Paul ed., *The Encyclopedia of Philosophy*, I-VIII, The Macmillan Company & Free Press, Collier-Macmillan, New York, London, 1967.
- EISLER, Rudolf: *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, Ernst Siegfried Mittler und Sohn, Berlin, 1910.
- *Encyclopaedia Britannica (online izdanje)*
- *Encyclopedia of Power* (Keith DOWDING, ed.), Sage Publications, Los Angeles-London-New Delhi-Singapore-Washington, 2011.
- *Enciklopedija Jugoslavije*, I-VIII, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1955.-1971.
- *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, sv. 6, Perfekt - Sindhi, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1962.
- *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1966.
- *Enzyklopädie der Philosophie. Von der Antike bis zur Gegenwart. Denker und Philosophen – Begriffe und Probleme – Theorien und Schulen*, Weltbild Verlag GmbH, Augsburg, 1992.
- GRLIĆ, Danko: *Leksikon filozofa*, Naprijed, Zagreb, 1983.
- GRLOVIĆ, Milan: *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća*, Matičev litografski zavod, Zagreb, 1898.-1900.

- HALDER, Alois: *Filozofijski rječnik*, novo prerađeno izdanje. Naklada Jurčić, Zagreb, 2002.
- HOULT, Thomas Ford: *Dictionary of Modern Sociology*, Littlefield, Adams & Co., Totowa, New Jersey, 1977.
- *Hrvatska enciklopedija*, I-V, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1941.-1945.
- *Hrvatska enciklopedija*, I-VIII, Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Zagreb, 1999.-2009.
- *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine*, sv. 1, Hrvatski leksikografski institut Bosne i Hercegovine, Mostar, 2009.
- *Hrvatski biografski leksikon*, I-VIII, Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Zagreb, 1983.-2014.
- *Hrvatski leksikon*, I-II, Naklada Leksikon d.o.o., Zagreb, 1996.-1997.
- *Hrvatski obiteljski leksikon*, Jutarnji list, Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Zagreb, 2005.
- HÜBNER, Friedrich: *Das neue Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Unser Wortschatz von A bis Z*, Falken-Verlag GmbH, Niedernhausen, 1984.
- HUISMAN, Denis: *Dictionnaire des philosophes*, Presses universitaires de France, Paris, 1984.
- JAHN, Bruno: *Die deutschsprachige Presse. Ein biographisch-bibliographisches Handbuch*, K. G. Saur, München, 2005.
- KLAJČIĆ, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1982.
- KLAUS, Georg, BUHR, Manfred: *Philosophisches Wörterbuch*, 12. Aufl., VEB Bibliographisches Institut Leipzig, Leipzig, 1976.
- *Kleines politisches Wörterbuch*, 6. Aufl., Dietz Verlag, Berlin, 1986.
- KRINGS, Hermann, BAUMGARTNER, Hans Michael, WILD, Christoph: *Handbuch philosophischer Begriffe*, Kösel-Verlag, München, 1974.
- *Leksikon Minerva. Praktični priručnik za modernog čovjeka*, Minerva nakladna knjižara d. d., Zagreb, 1936.
- *Lexikon der Weltarchitektur*. Hrsg. von Sir Nikolaus Pevsner, John Fleming & Hugh Honour, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1971.
- MACKENSEN, Lutz, HOLLANDER, Eva von: *Das neue Wörter- & Fremdwörterbuch. Rechtschreibung – Grammatik – Stil – Worterklärungen – Geschichte des deutschen Wortschatzes*, Xenos Verlagsgesellschaft m.b.H. Hamburg, 1983.
- MARJANOVIĆ, Mirko: *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*, Matica hrvatska-HKD Napredak, Sarajevo, 2001.
- *Međunarodni politički leksikon*. Uredili Marijan Hubeny, Branko Kojić, Bogdan Krizman, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb, 1960.

- *Neues deutsches Wörterbuch. Die deutsche Rechtsschreibung – Grammatik – Fremdwörter – Aussprache – Bedeutung*, Corvus Verlag, Berlin, 1980.
- MAŽURANIĆ, Vladimir: *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, 2. izd., Informator, Zagreb, 1975.
- MIŠIĆ, Anto: *Rječnik filozofskih pojmova*, Verbum, Split, 2000.
- MITTELSTRASS, Jürgen et al.: *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Bibliographisches Institut Mannheim, Wien, Zürich, 1984.
- *Nouveau petit Larousse illustré. Dictionnaire encyclopédique. Édition spéciale*, Librairie Larousse, Paris, 1958.
- *Opća enciklopedija*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1977.-1988.
- *Opća i nacionalna enciklopedija*, Pro Leksis, Večernji list, Zagreb, 2005.-2007.
- *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslava Krležje, Zagreb, 2002.
- *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*
- *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 6, Nih - Ras, Zagreb, 1980.
- *Philosophisches Wörterbuch*. Unter Mitwirkung der Professoren der Philosophischen Fakultät der Hochschule für Philosophie, München, und anderer, hrsg. von Walter Brugger, 16. rev. Aufl., Verlag Herder, Freiburg-Basel-Wien, 1981.
- POŽAR, Petar: *Leksikon povijesti novinarstva i publicistike*, vl. naklada, Split, 2001.
- *Priručni leksikon*. III. prerađeno i prošireno izdanje, Nakladni zavod Znanje, Zagreb, 1967.
- *Politički leksikon*. Prir. Milorad Gončin i dr., Savez publicista Srbije, Beograd, 1980.
- RITTER, Joachim, GRÜNDER, Karlfried (Hrsg.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 4, Schwabe & Co. Verlag, Basel-Stuttgart, 1976.-2001.
- SCHMIDT-BRENTANO, Antonio: *Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität 1816-1918*, Österreichisches Staatsarchiv, Wien, 2007.
- SHELDON, Garret Wald: *Encyclopedia of Political Thought*, Facts on File, New York, 2001.
- *Sociologija*. Školski leksikon. Prir. Ante Marušić i Mirko Martić, 2. izd., Panorama, Zagreb, 1965.
- SUTTER FICHTNER, Paula: *Hystorical Dictionary of Austria*. Second Edition, The Scarecrow Press Inc., Lanham-Toronto-Plymouth, 2009.
- ŠKALJIĆ, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966.
- WAHRIG, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch. Mit einem „Lexikon der deutschen Sprachlehre“*. Völlig überarbeitete Neuauflage, Mosaik Verlag, München, 1989.
- *Webster's New Dictionary and Thesaurus. Concise Edition*, Geddes & Grosset Ltd., New Lanark, Scotland, 1990

Novine i časopisi:

- Agramer Tagblatt (Zagreb)
- Agramer Zeitung (Zagreb)
- Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung (Wien)
- Arbeiterwille (Wien)
- Arbeiterwille (Graz)
- Arbeiter Zeitung (Wien)
- Armeeblatt (Wien)
- Armee Zeitung (Wien)
- Arhiv Jugoslovenske Narodne Obrane iz Južne Amerike (Split)
- Auszug aus der Inland-Presse (Wien)
- Auszug aus der Tagespresse (Wien)
- Badener Zeitung (Baden)
- Behar (Sarajevo)
- Biser (Mostar)
- Böhmerwald-Volksbote (Linz-Krumau)
- Bosanska vila (Sarajevo)
- Bosnische Post (Sarajevo)
- Cetinjer Zeitung (Cetinje)
- Croatica (Zagreb)
- Čech (Prag)
- Dan (Sarajevo)
- Danas (Zagreb)
- Danzer's Armee Zeitung (Wien)
- Dělnické listy (Prag)
- Deutsche Kunst und Dekoration (Darmstadt)
- Deutsches Volksblatt (Wien)
- Dom (Zagreb)
- Domoljub (Ljubljana)
- Domovina (Ljubljana)
- Die Drau (Essek / Osijek)
- Edinost (Trst)
- Etnolog (Ljubljana)
- Die Fackel (Wien)
- Feldblatt (Wien)
- Fremden-Blatt (Wien)
- Glas Matice Hrvatske (Zagreb)
- Glasnik Centralnoga higijenskog zavoda (Beograd)
- Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja (Beograd)

- Glas naroda (New York)
- Glas Srba, Hrvata i Slovenaca (Zagreb)
- Gospodarstvo (Zagreb)
- Grazer Mittags-Zeitung (Graz)
- Grazer Volksblatt (Graz)
- Gvozd (Vukovar)
- Hrvat (Zagreb)
- Hrvatska (Zagreb)
- Hrvatska (Zagreb)
- Hrvatska domovina (Zagreb)
- Hrvatska država (Zagreb)
- Hrvatska misao (Prag)
- Hrvatska misao (Zagreb)
- Hrvatska misao (Zagreb)
- Hrvatska misao (Sarajevo)
- Hrvatska mladica (Zagreb)
- Hrvatska narodna zajednica (Sarajevo)
- Hrvatska njiva (Zagreb)
- Hrvatska obrana (Mostar)
- Hrvatska obrana (Osijek)
- Hrvatska revija (Zagreb)
- Hrvatska riječ (Zagreb)
- Hrvatska sloboda (Zagreb)
- Hrvatska sloga (Sarajevo)
- Hrvatska smotra (Zagreb)
- Hrvatska zajednica (Sarajevo)
- Hrvatski dnevnik (Sarajevo)
- Hrvatski list (Pula)
- Hrvatski narod (Zagreb)
- Hrvatski planinar (Zagreb)
- Hrvatsko kolo (Zagreb)
- Hrvatsko pravo (Zagreb)
- Hrvatsko pravo (Varaždin)
- Hrvatska sloga (Sarajevo)
- Hrvatske novine (Sisak)
- Hrvatske novine (Subotica)
- Hrvatske novine (Željezno)
- Hrvatski djak (Zagreb)
- Hrvatski list (Pula)

- Hrvatski radiša (Zagreb)
- Hrvatski salon (Zagreb)
- Jadranski dnevnik (Split)
- Jevrejski glas (Sarajevo)
- Jugend (München)
- Jugoslovan (Ljubljana)
- Jugoslavenska njiva (Zagreb)
- Jugoslovenski glas (Zagreb)
- Juristische Blätter (Wien)
- Jutarnji list (Zagreb)
- Katolički list (Zagreb)
- Književni jug (Zagreb)
- Književnik (Zagreb)
- Kroatische Rundschau (Zagreb)
- Kronstädter Zeitung (Kronstadt)
- Kunst und Kunsthandwerk (München)
- Der Kunstwart (München)
- Linzer Presse (Linz)
- Linzer Volksblatt (Linz)
- Luč (Zagreb)
- Ljubljanski zvon (Ljubljana)
- Mitteilungen der Vereinigung der österreichischer Richter (Wien)
- Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu (Zagreb)
- Mlada Hrvatska (Zagreb)
- Mladost (Beč)
- Der Morgen (Zagreb-Wien)
- Morgen-Post (Wien)
- Nada (Zagreb)
- Nada (Sarajevo)
- Narodna misao (Zagreb)
- Narodne novine (Zagreb)
- Narodni val (Zagreb)
- Narodno jedinstvo (Varaždin)
- Nastavni vjesnik (Zagreb)
- Neue Freie Presse (Wien)
- Neuer Wiener Tagblatt (Wien)
- Neues 8-Uhr Blatt (Wien)
- Neues Wiener Journal (Wien)
- Die neue Zeitung (Wien)

- Neuigkeits Welt-Blatt (Wien)
- The New Age (London)
- Nova Hrvatska (Zagreb)
- Nova Evropa (Zagreb)
- Nova nada (Zagreb)
- Nova revija. Vjeri i nauci (Makarska)
- Novine (Zagreb)
- Novi viek (Split, Zagreb)
- Novo doba (Prag)
- Novo doba (Zagreb)
- Novo doba (Split)
- Novosti (Zagreb)
- Obzor (Zagreb)
- Odvjetnik (Zagreb)
- Österreichische Zeitschrift für Strafrecht (Wien)
- Österreichische Volks-Zeitung (Wien)
- Oesterreichisch-ungarische Buchhändler-Correspondenz (Wien)
- Osvit (Mostar)
- Peristil (Split)
- Pester Lloyd (Budapest)
- Pilsner Tagblatt (Plzeň)
- Plamen (Zagreb)
- Pokret (Zagreb)
- Politika (Beograd)
- Politische Chronik der österreichisch-ungarischen Monarchie (Wien)
- Poruka slobodne Hrvatske (London)
- Posavska Hrvatska (Slavonski Brod)
- Prager Tagblatt (Prag)
- Pravda (Sarajevo)
- Die Presse (Wien)
- Priroda (Zagreb)
- Radnička obrana (Mostar)
- Reichspost (Wien)
- Republika (Zagreb)
- Republikanska sloboda (Zagreb)
- Riječ (Zagreb)
- Salzburger Chronik (Salzburg)
- Samoborac (Samobor)
- Sarajevski list (Sarajevo)

- Savremenik (Zagreb)
- Serafinski perivoj (Sarajevo)
- Simplicissimus (München)
- Sloboda (Split)
- Slobodna Hrvatska (Zagreb)
- Slobodna riječ (Zagreb)
- Slobodni dom (Zagreb)
- Slovanski svet (Trst)
- Slovenec (Ljubljana)
- Slovenski narod (Ljubljana)
- Sport & Salon (Wien)
- Spremnost (Zagreb)
- Srđ (Dubrovnik)
- Starohrvatska prosvjeta (Zagreb)
- Starokatolik (Zagreb)
- Stimmen aus Bosnien (Sarajevo, Wien)
- Svjetlo (Karlovac-Zagreb)
- The Studio (London)
- Tages-Post (Linz)
- Teozofija (Zagreb)
- Teplitz-Schönauer Zeitung Anzeiger (Teplitz-Schönau)
- Der Tiroler (Bozen)
- Ustaša (Zagreb)
- Ustaška mladež (Zagreb)
- Val (Zagreb)
- Večer (Zagreb)
- Die Vedette. Beilage zum Fremden-Blatt (Wien)
- Vegetarizam (Zagreb)
- Ver Sacrum (Beč)
- Vienac (Zagreb)
- Vinkovački list (Vinkovci)
- Vorarlberger Volksblatt (Bregenz)
- Vorarlberger Wacht (Dornbirn)
- Vreme (Beograd)
- Vrhbosna (Sarajavo)
- Wiener Abendpost (Wien)
- Wiener Allgemeine Zeitung (Wien)
- Wiener Bilder (Wien)
- Wiener Sonn- und Montags-Zeitung (Wien)

- Wiener Zeitung (Wien)
- Virovitički hrvatski glasnik (Virovitica)
- Zbornik za pučku prosvjetu (Zagreb)
- Die Zeit (Wien)
- Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Wien)
- Zentralblatt für die juristische Praxis (Wien)
- Znaimer Tagblatt (Znaim / Znojmo)
- Zvono (Zagreb)
- Život (Sarajevo - Zagreb)

Disertacije:

- BALABANIĆ, Josip: *Darvinizam i njegovi odrazi u Hrvatskoj (do 1918). Disertacija obranjena na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1980.
- BULIĆ, Ivan: *Ivan Skerlec Lomnički 1913.-1917. Kraljevski komesar i hrvatski ban. Disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 2011.
- KRUMERICH, Sean: *Nationalitaetenrecht: The South Slav Policies f the Habsburg Monarchy*, University of South Florida, 2012. Rad je dostupan na adresi <http://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5307&context=etd>
- KUHAR, Martin: *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945. Disertacija obranjena na Odsjeku za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, 2015.

Knjige i brošure:

- *120 godina nastave prirodoslovlja i matematike na Sveučilištu u Zagrebu: 21. travnja 1876. - 21. travnja 1996. : Spomenica PMF*. Ur. Željko Kućan, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb, 1996-
- AGIČIĆ, Damir: *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*, AGM, Zagreb, 1994.
- AGIČIĆ, Damir: *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Ibis grafika, Zagreb, 2000.
- A. H. ŽARKOVIĆ [HEISINGER, Alfonso]: *Načela socijalne pedagogije na temelju nauke Dra Antuna Radića*, Komisionalna naklada Nakladnog zavoda „Binoza“, Zagreb, 1935.
- *Aleš Ušeničnik, čas in ideja. 1868-1952, Zbornik razprav s simpozija SAZU ob 50. obletnici smrti*, ur. Matija Ogrin i Janez Juhant, Slovenska akademija znanosti in umetnosti i Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, Mohorjeva založba, Celje, Ljubljana, 2004.

- ALILOVIĆ, Ivan: *Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine. Do 1918. godine*, Kršćanska sadašnjost, Ivan Alilović, Zagreb, 1986.
- ALLEN, Brian - HEMINGWAY, Andrew - MULLEN, Christopher: *Zwei Jahrhunderte englische Malerei. Britische Kunst und Europa 1680 bis 1880*, Ausstellungsleistung Haus der Kunst München e. V., München, 1980.
- ANDREIS, Josip: *Povijest glazbe, s primjerima u notama, reprodukcijama rukopisa i slikama*, Matica hrvatska, Zagreb, 1942.
- *Ante Trumbić: Izabrani politički spisi*. Izbor i uvodna studija Ivo Petrinović, Golden marketing, Narodne novine, Zagreb, 1998.
- ARENDT, Hannah: *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996.
- ARTUKOVIĆ, Mato: *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, Naprijed, Zagreb, 1991.
- ARTUKOVIĆ, Mato: *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2001.
- AUFFENBERG-KOMARÓW, Moriz von: *Aus Österreichs Höhe und Niedergang. Eine Lebensschilderung*, Drei Masken Verlag, München, 1921.
- AVRAMOVSKI, Živko: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskoga poslanstva, Knjiga prva (1921-1930)*, Arhiv Jugoslavije-Globus Zagreb, Zagreb, 1986.
- BABIĆ, Ljubo: *Umjetnost kod Hrvata. Sabrana djela Ljube Babića*, knj. I., Naklada A. Velzek, Zagreb, 1943.
- BAERNREITHER, Joseph. M.: *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*. Herausgegeben und eingeleitet von Professor Joseph Redlich, Verlag für Kulturpolitik, Berlin, 1928.
- *Bahr – Claudel – Kossak Szcucka – Papini: književne studije*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1931.
- BALABANIĆ, Josip: *Darvinizam u Hrvatskoj. Fenomen darvinizma u hrvatskoj prirodnoj znanosti i društvu do kraja Prvoga svjetskog rata*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Razred za prirodne znanosti. Posebna izdanja, knj. IX., Zagreb, 1983.
- BANAC, Ivo: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1988.
- BANAC, Ivo: *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Svjetlo riječi – Profil Knjiga, Zagreb, 2013.
- BANDŽOVIĆ, Safet: *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, El-Kalem, Sarajevo, 1998.
- BANDŽOVIĆ, Safet: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 2006.
- BARAC, Antun: *Članci o književnosti*, Binoza, Zagreb, bez god. (1934.)

- BARAC, Antun: *Hrvatska književna kritika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1938
- BARAC, Antun, *Jugoslavenska književnost*, Matica hrvatska, Zagreb, 1954.
- BARAC, Antun: *Članci i eseji*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 101, Zora, Matica hrvatska, Zagreb, 1968.
- BARAC, Fran: *Katolička dogmatika ili Nauka o vjerskim istinama, katoličkim napose*, drugo popr. i popunjeno izdanje. Trošak i naklada Kr. Hrv. Slav. Zem. vlade, Zagreb, 1920.
- BARADA, Miho: *Starohrvatska seoska zajednica*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1957.
- BARBALIĆ, Fran: *Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici*, Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima, Knjižnica općega znanja, Prvo kolo, Knjiga 4, Zagreb, 1931.
- BARBALIĆ, Fran: *Prvi istarski sabori 1861-1877*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1954.
- BARTULOVIĆ, Niko: *Od Revolucionarne omladine do Orjune. Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*, Izdanja Direktorijuma Orjune, Split, 1925.
- BASARIČEK, Gjuro: *Konac jedne laži. Savremeno razmatranje o najvažnijem socijalno-gospodarskom pitanju Hrvatske*, Knjižnica Gruda, sv. 1, Zagreb, 1924.
- BATINA, Goran: *Počeci sociologije u Hrvatskoj. Društveni uvjeti, institucionaliziranje i kronologija do 1945. godine*, Kultura i društvo, Zagreb, 1995.
- BATINIĆ, Mijo Vjenceslav: *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, I.-III., Tiskom Dioničke tiskare, Zagreb, 1881./83./87.
- BATUŠIĆ, Slavko: *Umjetnost u slici. Pregled povijesti umjetnosti, sa 718 slika*. II. izd., Matica hrvatska, Zagreb, 1961.
- BATUŠIĆ, Slavko: *Pregled povijesti umjetnosti. Razvoj graditeljstva, kiparstva i slikarstva od najstarijih vremena do danas s tumačem stranih naziva i pojmova*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
- BAUER, Ernest: *Der letzte Paladin des Reiches. Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen*, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1988.
- BAZALA, Albert: *Pučka sveučilišna predavanja (njihova uredba i svrha). Preštampano iz 'Hrvatske'*, Zagreb, 1907., 2. izd., Pučko otvoreno učilište Zagreb, Zagreb, s. a. [2007.]
- BEGOVIĆ, Mehmed: *Vakufi u Jugoslaviji*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja – knjiga CCCXLI, Odeljenje društvenih nauka, knj. 44., Beograd, 1963.
- BELOŠEVIĆ, Vasilije: *Uvod u nacionalnu ekonomiju (predavanja)*. Dozvolom predavača izdano nakladom Štamparije Jugoslavenskog privrednog kompasa, Zagreb, 1920.
- BERDJAJEV, Nikola: *Novo srednjovjekovlje. Razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope*, Tisak i naklad J. B. Stiflera, Varaždin, 1932.

- BERSA, Blagoje: *Dnevnik i Uspomene*. Prir. Eva Sedak i Neda Bezić, Hrvatski glazbeni zavod, Zagreb, 2010.
- BERTIĆ, Živko: *Hrvatska politika*. Tisak Tipografije d. d., Zagreb, 1927.
- BESAROVIĆ, Risto: *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
- BITI, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
- *Biologija i kultura*. Zbornik radova. *Marksizam u svijetu*. Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga, 14/1987., br. 5-6, NIRO Komunist, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1987.
- BLAŽEVIĆ, Velimir: *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Svjetslo riječi, Sarajevo, 2000.
- BLAŽIĆ, Marijan: *Osnovne pojave života. Pučka biologija*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1942.
- BOAS, Franz: *Kultur und Rasse*, Verlag von Veit & Comp., Leipzig, 1914.
- BOBAN, Ljubo: *Sporazum Cvetković-Maček*. Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1964.
- BOBAN, Ljubo: *Svetozar Pribićević u opoziciji (1928-1936)*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.
- BOBAN, Ljubo: *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Liber, Zagreb, 1974.
- BOBAN, Ljubo: *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, (1-3), Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1987.-1989.
- BOBAN, Ljubo: *Dr. Tomo Jančiković – HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
- BOGARDUS, Emory S.: *Uvod u praktičnu sociologiju*, Anali naših dana, Zagreb, 1941.
- BOGDANOV, Vaso: *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, p. o. iz *Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 321 i 323, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1961.
- BOGDANOVIĆ, David: *Pregled književnosti hrvatske i srpske. Knjiga druga. Dio II.*, Tisak i naklada Knjižare S. Hartmana (St. Kugli), Zagreb, s. a. [1916.?)
- BOGDANOVIĆ, David [prir.]: *Franje Petračića i Ferde Ž. Milera Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola. Knjiga druga: Pregled književnosti Hrvata, Srba i Slovenaca od početka XIX vijeka do naših vremena*, VII. izd., Zagreb, 1939.
- BÖLSCHKE, Vilim [Wilhelm], *Nauka u razvijanju u XIX. stoljeću. Teorija evolucije*, Nakladom Hrvatskog djaka, Zagreb, 1909.
- BÖLSCHKE, Wilhelm: *Natur und Kunst*, Carl Reissner Verlag, Dresden, 1921.
- BORIĆ, Gojko: *S inozemnog vidikovca*, Erasmus naklada, Zagreb, 1995.

- *Bosna i Hercegovina od nastarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Ur. Ibrahim Tepić, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998
- BOŽIĆ, Sofija: *Srbi u Hrvatskoj 1918-1929*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2008. (srp. ćir.)
- BRANDT, *Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu u XIV stoljeću*, Kultura, Zagreb, 1955.
- BRATULIĆ, Vjekoslav: *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, Jadranski institut JAZU, Zagreb, 1955.
- BROCKETT, Linus Pierpont: *The Bogomils of Bulgaria and Bosnia: the early Protestants of the East. An Attempt to Restore some lost Leaves of Protestant History*, American Baptist Publication Society, Philadelphia, 1879.
- BUĆ, Stjepan: *Temeljne misli nauke Dra Ante Starčevića. Predavanje održano dne 15. veljače 1936. Hrvatskoj sveučilišnoj omladini*, Tiskara Danica, Zagreb, 1936.
- BUDAK, Mile: *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i neovisnu hrvatsku državu*, Izdanje Hrvatskoga kola u Sjedinjenim Državama i Kanadi, Youngstown, Ohio, s. s. [1933.?.]
- BUDISAVLJEVIĆ, Srđan: *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca. Povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1958., 78.
- BÜHLER, Theodor: *Deutsche Sozialwirtschaft. Ein Überblick über die sozialen Aufgaben der Volkswirtschaft*, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart-Berlin, 1940.
- BUKOVAC, Vlaho: *Moj život. Životopisni roman*, 3., [4.!] potpuno izmijenjeno izdanje. Naklada Darko Sagrak, Zagreb, 2003.
- BURGESS, John William: *Der europäische Krieg, seine Ursachen, seine Ziele und seine voraussichtliche Ergebnisse*, S. Hirzel Verlag, Leipzig, 1915.
- BYLOFF, Fritz: *Das Verbrechen der Zauberei (crimen magiae). Ein Beitrag zur Geschichte der Strafrechtspflege in Steiermark*, Leuschner & Lubensky's Universitäts-Buchhandlung, Graz, 1902.
- BZIK, Mijo: *Ustaška borba. Od prvih dana ustaškoga rada do Poglavnikova odlaska u emigraciju. Počeci i bit ustaškoga pokreta*, Državni izvještajni i promičbeni ured, Zagreb, 1942.
- CAECILUS VERUS, *Hrvatska narodna zajednica i franjevci*, Tiskara Hrvatske stranke prava, Zagreb, 1911.
- CHURCHILL, Winston Spencer: *Drugi svetski rat. I. Bura se sprema*, Prosveta, Beograd, 1964.
- CIHLAR, Slavko: *Hrvatsko pitanje i amputacija (sa 8 geografskih karata)*, Treće izdanje, Vlastita naklada, Zagreb, (listopad) 1928
- CIHLAR NEHAJEV, Milutin: *Djela Milutina Nehajeva*. Uredio Mirko Matijević, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1944.-1945.

- CRLJEN, Danijel: *Otvoreno pismo Dru Vladimir Mačeku, Predsjedniku Hrvatske seljačke stranke*, Vlastita naklada, Buenos Aires, 1948.
- CROCE, Benedetto: *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika. Teorija i historija*. Globus, Zagreb, 1991.
- CRONIN, Vincent: *Napoleon. Eine Biographie*, Claassen Verlag GmbH, Hamburg-Düsseldorf, 1973.
- CVIJIĆ, Jovan: *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem (sa dve karte)*, Državna štamparija Kraljevine Srbije, Beograd, 1908. (srp. ćir.)
- ČAPEK, Karel: *Masaryk erzählt sein Leiben. Gespräche mi Karel Čapek*, Bruno Cassirer Verlag, Berlin, 1936.[?]
- ČENGIĆ, Enes: *S Krležom iz dana u dan (1975-1977). Prva knjiga: Balade o životu koji teče*, Globus Zagreb, IRO Rad Beograd, SOUR Svjetlost, Sarajevo, Zagreb, 1985.
- ČENGIĆ, Enes: *S Krležom iz dana u dan (1975-1977). Druga knjiga: Trubač u pustinji duha*, Globus Zagreb, IRO Rad Beograd, SOUR Svjetlost, Sarajevo, Zagreb, 1985.
- ČENGIĆ, Enes: *S Krležom iz dana u dan(1975-1977). Treća knjiga. Ples na vulkanima*, Globus Zagreb, IRO Rad Beograd, SOUR Svjetlost, Sarajevo, Zagreb, 1985.
- ČIČIĆ, Augustin: *Monografija o fra Grgi Martiću. * 24. I. 1822. - † 30. VIII. 1905.*, Tisak Narodne prosvjete, Zagreb, 1930.
- ČOVIĆ, Marko: *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, knj. XIV., München-Barcelona, 1975.
- ČOVO, Stjepan: *Fra Dominik Šušnjara. Život i djelo*, Služba Božja, Makarska, 1998.
- ČRNJA, Zvane: *Kulturna povijest Hrvatske*, I-II, Otokar Keršovani, Opatija, 1984.
- ČUBRILOVIĆ, Branko: *Zapisi iz tuđine*, Državna štamparija, Sarajevo, 1946., 68., srp. ćir.
- ČULINOVIĆ, Ferdo: *Riječka država. Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*, Mala historijska knjižnica, (7), Povijesno društvo NR Hrvatske, Zagreb, 1953.
- ČORIĆ, Boris: *Nada. Književnohistorijska monografija 1895-1903.*, Svjetlost, Sarajevo, 1978.
- ČORIĆ, Boris: *Nada. Bibliografija 1895-1903.*, Svjetlost, Sarajevo, 1978.
- DANZER, Carl M.: *Das neue Österreich. Eine politische Rundfrage*, Verlagsbuchhandlung Carl Konegen, Wien, 1908.
- DEÁK, István: *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918*, Oxford University Press, New York – Oxford, 1990.
- DEDIJER, Vladimir: *Sarajevo 1914.*, Državna založba Slovenije – Ljubljana, Prosveta – Beograd, Svjetlost – Sarajevo, Beograd, 1966.
- DELAGE, Ives - GOLDSMITH, Marie: *Teorije o razvoju*, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb, 1919.

- DE MARCO, Donald - WIKER, Benjamin D.: *Arhitekti kulture smrti*, Verbum, Split, 2007.
- DENIKER, Joseph: *Les races d' Europe*, Association française pour l'avancement des sciences, Paris, 1908.
- DENIKER, Joseph: *The Races of Man. An Outline of Anthropology and Ethnography*, The Walter Scott Publishing London, Charles Scribner's Sons, New York, London-New York, 1913.
- DEŽELIĆ, Stanko: *Narodna ekonomija za trgovačke akademije, jednogodišnje abiturientske komercijalne tečajeve, preparandije i za privatnu upotrebu*, Jugoslovenska štampa d. d. u Zagrebu, Zagreb, 1931.
- DIKLIĆ, Marjan: *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata*, Matica hrvatska, Zavod za povijesne znanosti HAZU, Zadar, 1998.
- DIKLIĆ, Marjan: *Don Ivo Prodan: političko djelovanje i parlamentarni rad*, Matica hrvatska Zadar, Zadar, 2003.
- *Dnevnik Blaža Jurišića*. Prir. Biserka Rako, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.
- DONAT, Branimir: *Središte na rubu. Književna istraživanja*, Fraktura, Zagreb, 2007.
- *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar – Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*. Uredio fra Robert Jolić, Mostar – Zagreb, 2014.
- *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*. Prir. Darko Sagrak i Musa Ahmeti, Nakladnik Darko Sagrak, Zagreb, 1999.
- *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani radovi. II. dio*. Prir. Darko Sagrak, Nakladnik Darko Sagrak, Zagreb, 2000.
- DRAGANOVIĆ, Krunoslav Stjepan: *Massenübertritte von Katholiken zur 'Orthodoxie' im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*. Excerpta ex 'Orientalia Christiana Periodica', vol. III, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1937.
- DRAGANOVIĆ, Krunoslav Stjepan: *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Crkva na kamenu, Mostar, 1991.
- DRLJEVIĆ, Sekula: *Balkanski sukobi 1905-1941.*, (pretisak), Harmica Press, Zagreb, 1990.
- *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 19. stoljeća)*. Ur. Mirjana Gross, SN Liber, Zagreb, 1981.
- *Društveni značaj genske tehnologije*, ur. Darko Polšek i Krešimir Pavelić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1999.
- DUJMUŠIĆ, Ivan: *Jubilej nadbiskupa Dr. Josipa Stadlera*. Izdao Kaptol vrhbosanski, Sarajevo, 1906.
- DUKIĆ, Davor: *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Thema i. d., Zadar, 2004.

- DURHAM, Mary Edith: *The Blaze in the Balkans. Selected Writings 1903-1941*, I. B. Tauris. In association with the Centre for Albanian Studies, London-New York, 2014.
- DVORNIKOVIĆ, Vladimir: *Die beiden Grundtypen des Philosophierens. Versuch zu einer psychologischen Orientierung in den philosophischen Strömungen der Gegenwart*. Beilage zu Heft 2 des *Archivs für Geschichte der Philosophie*, Bd. XXXI, Druck und Verlag von Leonhard Simion, Berlin, 1918.
- DVORNIKOVIĆ, Vladimir: *Studije za psihologiju pesimizma: I. Shakespeare, II. Hamlet, III. Kranjčević*, Hrvatski štamparski zavod d. d., Zagreb, 1923.
- DVORNIKOVIĆ, Vladimir: *Studije za psihologiju pesimizma. Druga knjiga, s potpunim registrom imena za za prvu i za drugu knjigu: Hrist, Budha, Šopenhauer*, Hrvatski štamparski zavod d. d., Zagreb, 1925.
- DVORNIKOVIĆ, Vladimir: *Psiha jugoslovenske melanholije*. Drugo prerađeno izdanje. Izdanje knjižare Z. i V. Vasića, Zagreb, 1925.
- DŽADŽIĆ, Petar: *Nova ustaška država?*, *Politika*, Beograd, 1990.
- DŽAJA, Miroslav, DRAGANOVIĆ, Krunoslav: *Sa kupreške visoravni*, II. izd., Rkt. župni ured Otinovci – Kupres, Baško Polje, Zagreb, 2004
- DŽAJA, Srećko M.: *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, ZIRAL, Mostar, 1999.
- DŽAJA, Srećko M.: *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878.-1918.). Inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL, Mostar, 2002.
- ĐAKOVIĆ, Luka: *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918.*, Univerzal, Tuzla, 1981.
- ĐAKOVIĆ, Luka: *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: do otvaranja Sabora 1910.)*, Zagreb, 1985.
- ĐORĐEVIĆ, Dimitrije: *Izlazak Srbije na Jadransko more i Konferencija ambasadora u Londonu 1912*, bez oznake nakladnika, Beograd, 1956., srp. ćir.
- ĐORĐEVIĆ, Dimitrije: *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911, Istorijski institut u Beogradu*, Beograd, 1962., srp. ćir.
- ĐORĐEVIĆ, Tihomir R.: *Naš narodni život, Srpska književna zadruga*, Beograd, 1923., srp. ćir.
- ĐURIĆ, Mihailo: *Mit, nauka, ideologija*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1989.
- GRGEC, Petar: *Dr. Rudolf Eckert*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda (sv. Jeronima), Zvona, Rijeka 1995.
- EKMEČIĆ, Milorad: *Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini, Istorija srpskog naroda*, knj. VI/1, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983.
- EKMEČIĆ, Milorad: *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, sv. 1-2, Beograd, 1989.
- ELEUTHEROPOULOS, Abroteles: *Soziologie*, II. erwieterte und verbesserte Auflage, Verlag von Gustav Fischer, Jena 1908.

- ENGELSFELD, Neda: *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Globus-Pravni fakultet Zagreb, Zagreb, 1989.
- ESSERS, Volkmar: *Klassische Moderne von Matisse und Picasso bis Klee*, Edition Atlantis, Schuler Verlag, Zürich, s. a.
- FAURE, Élie: *Povijest umjetnosti*, Kultura, Zagreb, 1956.
- FAY, Sidney Bradshaw: *Der Ursprung des Weltkriegs. Die äusseren Anlässe zum Kriege*, August Scherl GmbH, Berlin, 1930.
- *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*. Ur. F. Šanjek, Institut za istoriju u Sarajevu, Hrvatski institut za povijest, Sarajevo-Zagreb, 2005.
- FILANDRA, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.
- FILANDRA, Šaćir, KARIĆ, Enes: *Bošnjačka ideja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002.
- FLAKER, Aleksandar: *Književne poredbe. Studija*. Naprijed, Zagreb, 1968.
- FLAKER, Aleksandar: *Stilske formacije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1986.
- FLAKER, Vida: *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1977.
- FRANCÉ, Raoul Heinrich: *Der heutige Stand der Darwin'schen Fragen. Eine Wertung der neuen Tatsachen und Anschauungen*, Verlag von Theod. Thomas, Leipzig, 1907.
- FRANCÉ, Raoul Heinrich: *Bios – die Gesetze der Welt*, Franz Hanfstaengl, München, 1921.
- *Frano Supilo, Politički spisi. Članci, govori, pisma, memorandumima*. Priredio Dragovan Šepić, Znanje, Zagreb, 1970.
- FRANOLIĆ, Vladimir: *Protekcijonizam u prošlosti i sadašnjosti. Ekonomsko-politička studija*, Tisak: Tipografija d.d., Zagreb, 1934.
- FREEDEN, Michael (ur.), *Političke ideologije. Novi prikaz*, Algoritam, Zagreb, 2006.
- FREYER, Hans: *Uvod u sociologiju. Problemi i pravci*. Naklada Dubrava, Zagreb, 1944.
- GABELICA, Ivan: *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, vl. naklada, Zagreb, 2007.
- GALIĆ, Maja: *Hrvatske prilike u dopisivanju Ante Tresića Pavičića*, Matica hrvatska Split, Split, 1995.
- GAMULIN, Grgo: *Hrvatsko slikarstvo XIX. stoljeća. Hrvatsko slikarstvo na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Naklada Naprijed, Zagreb, 1995.
- GAMULIN, Grgo: *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća*, Naprijed, Zagreb, 1997.
- GAMULIN, Grgo: *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća*, Naklada Naprijed, Zagreb, 1999.
- GANZA-ARAS, Tereza: *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Matica hrvatska Split, Split, 1992.
- GAVRANOVIĆ, Berislav: *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine (Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na*

- Balkanu*, Izdanje Seminara za opću historiju novoga vijeka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1935.
- GJURKOVEČKI, Mirko pl.: *Politička historija Bosne i Hercegovine za okupacije (Zapisci jednoga sitnoga politika)*. Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1920.
 - GLAVAŠ, Andrija Radoslav: *Jakša Čedomil. Osnivač moderne hrvatske kritike*, Hrvatska državna tiskara, Zagreb, 1942.
 - *Glavni radovi Marxa i Engelsa.*² Prir. Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić, Stvarnost, Zagreb, Zagreb, 1979.
 - GLIGORIJEVIĆ, Branislav: *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1970.
 - GLIGORIJEVIĆ, Branislav: *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Institut za savremenu istoriju-Narodna knjiga, Beograd, 1979.
 - GLOJNARIĆ, Mirko: *Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919 – 1939)*, Naklada Antuna Velzeka, Zagreb, 1940.
 - GLOJNARIĆ, Mirko: *Masonerija u Hrvatskoj*, Hrvatski tiskarski zavod, Zagreb, 1941.
 - GLUŠAC, Vaso: „Srednjevekovna 'crkva bosanska' bila je pravoslavna“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. IV., sv. 1-2, Beograd, 1924., 1.-55.
 - *Godina 1918.: prethodnice – zbivanja – posljedice. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008.* Uredio Zlatko Matijević, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.
 - GOLDSTEIN, Ivo: *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Novi liber, Zagreb, 2005.
 - GORIČANEC, Toma: v. *Tomaš Goričanec*
 - *Govori protiv Turaka*. Prir. Vedran Gligo, Logos, Split, 1983.
 - GRAB, Alexander: *Napoleon and the Transformation of Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.
 - GRBELJA, Josip: *Cenzura u hrvatskom novinstvu 1945.-1990.*, Naklada Jurčić, Zagreb, 1998.
 - GRBELJA, Josip: *Uništeni naraštaj. Tragične sudbine novinara NDH*, Regoč, Zagreb, 2000.
 - GRIJAK, Zoran: *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest-Vrhbosanska nadbiskupija-Dom i svijet, Zagreb, 2001.
 - GRIJAK, Zoran - ĆOSIĆ, Stjepan: *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2012.
 - GRMEK, Mirko - Marc GJIDARA - Neven ŠIMAC, *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Globus, Zagreb, 1993.
 - GROSS, Mirjana: *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*, Institut društvenih nauka – Odeljenje za istoriske nauke, Beograd, 1960.
 - GROSS, Mirjana: *19. stoljeće. Historija za III razred gimnazije*, 2. neizm. izd., Školska knjiga, Zagreb, 1963.

- GROSS, Mirjana: *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.
- GROSS, Mirjana: *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-1860.*, Globus, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu – Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1985.
- GROSS, Mirjana - SZABO, Agneza: *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Globus, Zagreb, 1992.
- GRUBER, Dane: *Povijest Istre*, Braća Hrvatskog zmaja, sv. 36., Zagreb, 1924., (Pretisak: Kršćanska sadašnjost, Zagreb, bez god.)
- GUMPLOWICZ, Ludwig: *Der Rassenkampf. Soziologische Untersuchungen*, Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck, 1883.
- GUMPLOWICZ, Ludwig: *Grundriss der Soziologie*, Manz'sche k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, Wien, 1885.
- GUMPLOWICZ, Ludwig: *Soziologie und Politik*, Verlag von Dunckler & Humblot, Leipzig, 1892.
- GUMPLOWICZ, Ludwig: *Allgemeines Staatsrecht*. Dritte und verbesserte Auflage, Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck, 1907.
- GURVITCH, Georges (ur.): *Sociologija*, Naprijed, Zagreb, 1966.
- HADŽIJAHIĆ, Muhamed: *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.
- HADŽIJAHIĆ, Muhamed: *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana. Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944. godine*, Centar za bosanskomuslimanske studije, Sarajevo, 1991.
- HAMILTON, Alaster [Alastair]: *Fašizam i intelektualci 1919-1945.*, Vuk Karadžić, Beograd, 1978.
- HANDEL, Erazmo: *Sjećanja*. Prir. Marko Trogrlić, Dom i svijet, Zagreb, 2007.
- HARTMANN, Nicolai: *Philosophische Grundfragen der Biologie*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1912.
- HASANBEGOVIĆ, Zlatko: *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007.
- HASANBEGOVIĆ, Zlatko: *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (U ratu i revoluciji 1941.-1945.)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku Županiju, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2012.
- HASSE, Ernst: *Deutsche Politik. Zweiter Band: Weltpolitik – Erstes Heft: Weltpolitik, Imperialismus und Kolonialpolitik*, J. F. Lehmann's Verlag, München 1908.
- HOLJEVAC, Većeslav: *Hrvati izvan domovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1967.

- HORVAT, Aleksandar: *Grozote u Odesi. Interpelacija nar. zastupnika Dra. Aleksandra Horvata, stavljena u sjednici Hrvatskoga sabora od 6. srpnja god. 1918.*, Nakladom Poslovnog odbora Stranke prava, Zagreb, 1918.
- HORVAT, Josip: *Supilo. Život jednoga hrvatskog političara*, Naklada A. Velzek, Zagreb, 1938.
- HORVAT, Josip: *Povijest novinstva Hrvatske 1771.-1939.*, Stvarnost, Zagreb, 1962.
- HORVAT, Josip: *Hrvatski panoptikum*. Drugo izdanje, Globus, Zagreb, 1982.
- HORVAT, Josip: *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900-1941.*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1984.
- HORVAT, Josip: *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945*. Sveučilišna naklada Liber, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989.
- HORVAT, Josip: *Politička povijest Hrvatske*. Drugo izdanje, Zagreb, 1990.
- HORVAT, Rudolf: *Hrvatska na mučilištu*, Izdalo Kulturno-historijsko društvo „Hrvatski rodoljub“, Zagreb, 1942.
- HORVAT, Rudolf: *Poviest Međimurja*, Izdalo Kulturno-historijsko društvo „Hrvatski rodoljub“, Zagreb, 1944.
- HRANIĆ, Vojislav: v. MARKUŠIĆ, Jozo
- *HRVATSKA književna kritika. Sto godina hrvatske književnosti 1830-1930*, sv. 5. Uredio Ljubomir Maraković, Minerva nakladna knjižara d. d., Zagreb, 1935.
- *HRVATSKA književna kritika I.-X*. Uredili Petar Lasta (sv. I.-IV.), Jakša Ravlić (sv. V.-X.), Matica hrvatska, Zagreb, 1950.-1964.
- *Hrvatski sabor*, Sabor Republike Hrvatske, Nakladni zavod Globus, Školska knjiga, Zagreb, 1994.
- HÜTT, Wolfgang: *Wir und die Kunst. Eine Einführung in Kunstbetrachtung und Kunstgeschichte. Mit 476 Abbildungen und 24 Farbtafeln*, Henschelverlag, Berlin, 1959.
- IMAMOVIĆ, Mustafa: *Pravni položaj i unutrašnje politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, 2. izd., Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997.
- ISOVIĆ, Kasim: „Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u BiH u vremenu od 1918. do 1922.“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 2/1962., knj. II., Sarajevo, 1962., 13.-69.
- IŠEK, Tomislav: *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Svjetlost, Sarajevo, 1981.
- IŠEK, Tomislav: *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918)*, Institut za istoriju, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 2002.
- IŠEK, Tomislav: *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015.

- IVANIŠEVIĆ, Frano: *Pobjeda glagolice kroz tisućljetnu borbu*. Izdala Jugoslavenska Matica prigodom podignuća spomenika Grguru Ninskomu. Split, septembar 1929.
- *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*. Knj. I, II. Sabrao i uredio Andrej Rodinis, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009./2010.
- JAN, Eduard von: *Französische Literaturgeschichte in Grundzügen*, 4., durchgesehene und erweiterete Auflage, Quelle & Meyer GmbH, Heildeberg, 1956.
- JANKOVIĆ, Ivan: *Na belom hlebu. Smrtna kazna u Srbiji, 1804-2002.*, Službeni glasnik, Clio, Beograd, 2012. (srp. ćir.)
- JANOVIĆ, Stanislav: *Tito na Golom otoku. Uspomene na robiju i emigraciju i razmatranja o Hrvatskoj i Zapadu*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2013.,
- JANJATOVIĆ, Bosiljka: *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Zagreb, 2002.
- JARAK, Nikola: *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine: Građa, Knjiga 1, Odjeljenje privredno-tehničkih nauka, knj. 1, Sarajevo, 1956.
- JAREB, Jere: *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, Knjižnica Hrvatske revije, sv. IV., Buenos Aires, 1960.
- JAREB, Mario: *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- JEDIN, Hubert (ur.). *Velika povijest crkve*, sv. IV., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004.
- JELČIĆ, Dubravko: *Vallis aurea. Eseji i portreti*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1977.
- JELČIĆ, Dubravko: *Kranjčević*, Globus, Zagreb, 1984.
- JELČIĆ, Dubravko: *Matoš*, Globus, Zagreb, 1984.
- JELČIĆ, Dubravko: *Opojnost uma: misli i pogledi Tina Ujevića*, August Cesarec, Zagreb, 1986.
- JELČIĆ, Dubravko: *Povijest hrvatske književnosti*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1997.
- JELČIĆ, Dubravko: *Književnost u čistilištu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
- JELČIĆ, Dubravko: *100 krvavih godina. XX. stoljeće u hrvatskoj povijesti. Eseji, polemike, epigrama*. 2. izd., Naklada Pavičić, Zagreb, 2005.
- JELENIĆ, Julijan: *Kultura i bosanski franjevci*, 2. izd., Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- JELIĆ, Branimir: *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića*, prir. Jere Jareb. Izdavač Mirko Šamija, Cleveland, 1982.
- JELIĆ, Ivan: *Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske 1937.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1987.
- JELLINEK, Georg: *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, Verlag von A. Haering, Berlin, 1882.

- JELLINEK, Georg, *Allgemeine Staatslehre*. Dritte Auflage, unter Verwertung des handschriftlichen Nachlasses durchgesehen und ergänzt von Dr. Walter Jellinek, Verlag von A. Hring Berlin, 1914.
- JESSEN, Jarno: *Prärafaelismus*, Bard, Marquard & Co., Berlin, s. a. [1916.]
- JEŽIĆ, Slavko: *Hrvatska književnost od početaka do danas*, Naklada A. Velzek, Zagreb, 1944.
- JOHANN, Ernst i SPANGENBERG, Berthold: *Deutsche Kulturgeschichte. Die Zeit von 1860 bis Gegenwart*, Nymphenburger Verlag, München, 1984.
- JONJIĆ, Dinko: *Goli na Golom otoku. Od imotske gimnazije do Golog otoka*, 2. izd., Zagreb, 2011.
- JONJIĆ, Tomislav - MATKOVIĆ, Stjepan: *Iz korespondencije dr. Mile Budaka 1907.-1944.*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2012.
- *Josip J. Strossmayer / Franjo Rački: Politički spisi. Rasprave, članci, govori, memorandumi*. Prir. Vladimir Koščak, Znanje, Zagreb, 1971.
- *Josip Stadler. Prilozi za proučavanje duhovnog lika prvog vrhbosanskog nadbiskupa*. Prir. Želimir Puljić, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1989.
- *Josip Stadler – život i djelo. Zbornik radova međunarodnih znanstvenih skupova o dr. Josipu Stadleru, održanih od 21. do 24. rujna 1998. u Sarajevu i 2. studenoga 1998. u Zagrebu, prigodom 80. obljetnice smrti prvoga vrhbosanskoga nadbiskupa*. Prir. Pavo Jurišić, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 1999.
- *Josip Stadler u središtu božanske ljubavi*. Prir. s. M. Mirjam Dedić, Provincija Srca Isusova i Marijina, Družbe sestara Služavki Malog Isusa, Postulatura Sluge Božjega nadbiskupa Josipa Stadlera, Zagreb-Sarajevo, 2004.
- JOVANOVIĆ, Slobodan: „Kraljevina SHS“. *Političke i pravne rasprave, Knjiga druga*. Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon a. d., Beograd, 1932.
- JOVANOVIĆ, Slobodan: *Vlada Milana Obrenovića*, knj. I-III. Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon a. d., Beograd, 1934,
- JUZBAŠIĆ, Dževad, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo, 2002.
- KALANJ, Rade: *Ideje i djelovanje. Oglеди o kulturnim promjenama i razvoju*, Hrvatsko sociološko društvo, Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2000.
- KÁLLAY, Benjamin von: *Die Orientpolitik Russlands*, Wilhelm Laufer, Budapest-Wien-Leipzig, 1878.
- [KALLAY, Benjamin], *Die Lage der Mohamedaner in Bosnien. Von einem Ungarn*, 2. Aufl., Adolf Holzhausen k. u. k. Hof- und Universitäts-Buchdrucker und Verlags-Buchhandler, Wien, 1900.

- KAMBER, Dragutin: *Slom N. D. H. (Kako sam ga ja proživio)*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1993.
- KAMBEROVIĆ, Husnija: *Mehmed Spaho (1883-1939). Politička biografija*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2009.
- KAPIDŽIĆ, Hamdija: *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, Svjetlost, Sarajevo, 1968.
- KAPIDŽIĆ, Hamdija: *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske uprave*, ANU BiH, Radovi XLIX, knjiga XV, Sarajevo, 1973.
- KAPUN, Vladimir: *Međimurje 1918.*, RO Zrinski, Tiskarsko-izdavački zavod, Čakovec, 1982
- KARAMAN, Igor: *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972.
- KARAMATIĆ, Marko: *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914.*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1992.
- KARAULA, Željko: *HANAO (Hrvatska nacionalna omladina). Teroristička organizacija mladih u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921-1925*, Naklada Breza, Zagreb, svibanj 2011.
- KARLIĆ, Petar: *Matica Dalmatinska. Dio I.-III.*, Izdala Matica Dalmatinska, Zadar, 1913.
- KATIĆ, Lovre: *Pregled povijesti Hrvata*, Matica hrvatska, Zagreb, 1938.
- *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću. Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. srpnja 1982.* Prir. Petar Babić i Mato Zovkić, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1986.
- KAVURIĆ, Lada: *Hrvatski plakat do 1940.*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 2000.
- *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih od 27. svibnja 1852. s naknadnim zakoni i naredbami i sa svimi važnijimi rještibami vrhovnog suda u Beču.* Ur. Stjepan Kranjčić, rještibe sabrao i uredio Adolfo Rušnov. Tisak i naklada Knjižare Lav. Hartmann (Kugli i Deutsch), Zagreb, 1890.
- KEČMANOVIĆ, Ilija: *Barišićeva afera. Prilog proučavanju istorije Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XIX vijeka*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela III., Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 3, Sarajevo, 1954. (srp. ćir.)
- KEČMANOVIĆ, Ilija: *Silvije Strahimir Kranjčević. Život i delo*, Narodna prosvjeta, Sarajevo, s. a. [1959.]
- KEČMANOVIĆ, Ilija: *Silvije S. Kranjčević*, drugo redigovano izdanje, Izdavačko preduzeće Rad, Beograd, 1963.
- KEČKEMET, Duško: *Meštović*, Spektar, Zagreb, 1970.

- KERŠOVANI, Otokar: *Kulturne i povijesne teme. Izbor iz djela*. Prir. Nedjeljko Mihanović, Čakavski sabor, Pula-Rijeka, 1979.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada: *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
- KISZLING, Rudolf: *Die Kroaten. Der Schicksalweg eines Südslawenvolkes*, Verlag Hermann Böhlhaus Nachf., Graz-Köln, 1956.
- KLAIĆ, Vjekoslav: *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1878.
- KLEN, Danilo: *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri*, Jadranski institut JAZU, Zagreb, 1955.
- KNEŽEVIĆ, Anto: *Filozofija i slavenski jezici*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1988.
- *Knjiga o Istri. Zbornik radova*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
- KOERNER, Peter: *Der erste Weltkrieg 1914-1918. Band I-V*, Wilhelm Heyne Verlag, München, 1968.
- KOGAN, Petar Semjonovič: *Istorija zapadnoevropske književnosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958., 1967.
- KOLAR, Mira: *Hrvatski radiša 1903.-1945. (2003.)*, Hrvatski radiša, Dom i svijet, Zagreb, 2004.
- *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova II. – Moderna*, Književni krug, Split, 2000.
- KOPRIVČEVIĆ, Josip: *Život i rad dr. Josipa Stadlera, prvog nadbiskupa vrhbosanskog 1843.-1918*. Prir. Petar Vrankić, Vrhovna uprava Družbe sestara Služavki Malog Isusa, Zagreb, 1997.
- KORENIĆ, Stjepan: *Nekoliko misli k našem umjetno-literarnom pokretu*, Knjigotiskara C. Albrechta (J. Wittasek), Zagreb, 1899.
- KORENIĆ, Stjepan: *Prvi hrvatski katolički sastanak održavan u Zagrebu dne 3., 4. i 5. rujna godine 1900. Uredio po želji Središnjega odbora Stjepan Korenić, tajnik Središnjega odbora*, Knjigotiskara C. Albrechta, Zagreb, 1900.
- KOSIER, Ljubomir St.: *Problem štednje i naši uložni kapitali*, Zagreb, 1932.
- KOSOR, Josip: *Velika autobiografija*. Prir. D. Jelčić, Dukat – edicija za očuvanje umjetničkog i kulturnog blaga Slavonije, Vinkovci, 1990
- KOVAČ, Miro: *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.-1929.*, Dom i svijet, Zagreb, 2005.
- KOVAČIĆ, Ante: *Feljtoni i članci*. Prir. Milan Ratković, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1952.
- KOZINA, Dubravka: *Nietzscheova „velika politika“*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1990.
- KOZIREW, Illya: *Moskau – das dritte Rom. Eine politische Theorie mit ihren Auswirkungen auf die Identität der Russen und die russische Politik*, Cuvillier Verlag, Göttingen, 2011.

- KRALJAČIĆ, Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
- KRANJČEVIĆ, Silvije Strahimir: *Sabrana djela. Svezak prvi. Pjesme I: Bugarkinje (1885), Izabrane pjesme (1898), Trzaji (1902), Pjesme (1908); Svezak drugi. Pjesme II: Neuvršteno u pjesnikove zbirke, Postuma*. Ur. Dragutin Tadijanović; *Svezak treći. Proza prepjevi, pisma*. Ur. Ivo Frangeš, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1958.
- KREK, Gregor: *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Akademische Vorlesungen, Studien und kritische Streifzüge*, Zweite völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, Verlag von Leuschner & Lubenski, Graz, 1887.
- KRIŠKOVIĆ, Vinko: *Izabrani književni i politički eseji*. Prir. D. Jelčić, Matica hrvatska, Zagreb, 2003.
- KRIŠKOVIĆ, Vinko: *Izabrani politički spisi*, Prir. D. Jelčić, Matica hrvatska, Zagreb, 2003.,
- KRIŠTO, Jure: *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.
- KRIZMAN, Bogdan: *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941, Diplomatsko-historijski pregled*, Školska knjiga, Zagreb, 1975.
- KRIZMAN, Bogdan: *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989.
- KRŠNJAVI, Iso: *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike, I.-II.*, Prir. Ivan Krtalić, Mladost, Zagreb, 1986.
- KRTALIĆ, Ivan: *Milan Marjanović – kritičar moderne*, AVR ingeneering, Ljubljana, 1975.
- KRTALIĆ, Ivan: *Silvije Strahimir Kranjčević*, Mladost, Zagreb, 1979.
- KRUŠELJ, Željko: *U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma*, Hrvatski Zemljopis – Naklada Dr. Feletar, Koprivnica, 2001.
- KRUŠEVAC, Todor: *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918.*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1960.
- KRUŽIĆ UCHTYLL, Vera: *Vlaho Bukovac – život i djelo*, Matica hrvatska, Zagreb, 1968.
- KUHAČ, Fr. Š. [Franjo Ksaver]: *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima od Fr. Š. Kuhača*, Naklada pisca, Zagreb, 1898.
- KUHAČ, Fr. Š. [Franjo Ksaver]: *O secesiji. Odgovor gosp. J. Pilaru. Posebni otisak iz „Hrvatske domovine“ (Br. 255.-259. od mjeseca studenoga 1898.)*. Nakladom piščevom, Zagreb, 1898.
- KUKLA, Stanislav: *Problem zaštite ulagača*, vl. naklada, Zagreb, 1924.
- KULUNDŽIĆ, Zvonimir: *Atentat na Stjepana Radića*, Stvarnost, Zagreb, 1967.

- KRUŠEVAC, Todor: *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918.*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1960.
- KVATERNIK, Eugen Dido: *Sjećanja i zapažanja 1925 – 1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, ur. Jere Jareb, Naklada Starčević, Zagreb, 1995.
- LE BON, Gustave: *Mišljenja i verovanja*, Izdanje knjižare Čelap i Popovac, Zagreb, 1920. (srp. ćir.)
- LE BON, Gustave: *Psihologijski zakoni o razvoju naroda*, Hrvatska politička biblioteka. Uređuje i izdaje Dr. Ivan Lorković, Zagreb, 1920.
- LENDIĆ, Ivo: *Božji kotači. Otvoreno pismo msgru. Augustinu Juretiću*. Prir. Atanazije J. Matanić, Laus, Split, 2001.
- LEWINSOHN (MORUS), Richard: *Das Geld in der Politik*, S. Fischer Verlag, Berlin, 1930.
- LIPOVČAN, Srećko: *Mladi Ujević. Politički angažman i rana proza (1909.-1919.)*, Književni krug, Split, 2002.
- LIVADIĆ, Branimir: *Pjesme i pripoviesti*. Ur. Stanko Gašparović, Nakladni zavod Jos. Čaklović k.d., Zagreb, 1944.
- LOPUŠINA, Marko: *Crna knjiga. Cenzura u Jugoslaviji 1945-91*, Fokus, Beograd, 1991.
- LOVRENČIĆ, *Geneza politike 'novog kursa'*, Sveučilište u Zagrebu - Institut za hrvatsku povijest, Monografije (2), Zagreb, 1972.
- LUKAČ, Dušan: *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Prvi deo (1933-1936.)*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1982.
- LUKAS, Filip: *Utjecaj prirodne okoline na stanovništvo Dalmacije (anhtopogeografska studija) sa 4 priloga*, Štamparija Degiulli i dr., Dubrovnik, 1906.
- LUNAČEK, Valdemar: *Povijest ekonomskih doktrina*, Dom i svijet – Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2004.
- MACAN, Trpimir: *Miho Klaić*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1980.
- MACARTNEY, Carlile Aylmer: *Hungary: A Short History*, Edinburg, 1966.
- MACHO, Eva: *Karl Friedrich Nowak (1882-1932)*, Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main, 2008.
- MACK SMITH, Denis: *Mussolinijevo Rimsko carstvo*, Globus, Zagreb, 1980.
- MAČEK, Vladko: *Memoari*, Izd. Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1992.
- MADŽAR, Božo: *Pokret Srba BiH za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
- MALBAŠA, Ante: *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1933.
- MALBAŠA, Ante: *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya. I. dio (1882-1896)*. Prilozi proučavanju Jugoslovenskog pitanja u Austro-Ugarskoj, Tisak Građanske tiskare k. d., Osijek, 1940.

- MALOVIĆ, Ilija: „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka“, *Sociologija. Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, vol. 50/2008., br. 1, Beograd, 2008., 79.-96
- MANDIĆ, Ante: *Fragmenti za historiju ujedinjenja. Povodom četrdesetgodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1956.
- MANDIĆ, Dominik: *Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 2. izd. Sabrana djela Dominika Mandića, sv. 3. Zajednica izdanja Ranjeni labud, Toronto, Zürich, Roma, Chicago, 1982.
- MANDIĆ, Mihovil: *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878.*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1910.
- MANDIĆ, Oleg: *Uvod u opću sociologiju*. Treće preuređeno i dopunjeno izdanje, Narodne novine, Zagreb, 1962.
- MANDL, Leopold: *Die Habsburger und die serbische Frage. Geschichte des staatlichen Gegensatzes Serbiens zu Österreich-Ungarn*, Verlag von Moritz Perles, k. u. k. Hofbuchhandlung, Wien, 1918.
- MANNHEIM, Karl: *Ideologija i utopija*, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2007.
- MARIJANOVIĆ, Stanislav: *Fin de siècle hrvatske Moderne (Generacije 'mladih' i časopis 'Mladost')*, Revija – Izdavački centar Radničkog sveučilišta „Božidar Maslarić“, Osijek, 1990.
- MARJANOVIĆ, Milan: *Hrvatski pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnog preporoda g. 1903.*, vlastita naklada, Dubrovnik, 1903./1904.
- MARJANOVIĆ, Milan: *Iza Šenoe. Četvrt vijeka hrvatske književnosti*, Naklada 'Hrvatske knjižarnice' u Zadru, Zadar, 1906.
- MARJANOVIĆ, Milan: *Savremena Hrvatska*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1913. (srp. ćir.)
- MARJANOVIĆ, Milan: *Obnova naroda. Predavanja i članci*, Naklada „Hrvatskog radiše“, Zagreb, 1919.
- MARJANOVIĆ, Milan: *Hrvatska moderna. Izbor književne kritike. I. knjiga (1897-1900), II. knjiga (1900-1903)*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1951.
- MARKOVIĆ, Svetozar: *Srbija na Istoku*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1946.
- MARKOVIĆ ŠTEDIMLIJA, Savić: *Šufflay*, Naklada Putovi, Zagreb, 1942.
- MARKUŠIĆ, Jozo [HRANIĆ, Vojislav], *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Preštampano iz „Hrvatske zajednice“, Tiskara i litografije Vogler i drugovi, Sarajevo, 1911.
- MARUŠEVSKI, Olga: *Iz zagrebačke spomeničke baštine*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
- MASON, David S.: *A Concise History of Modern Europe. Liberty, Equality, Solidarity*. Second Edition, Rowman & Littlefield Publishers Inc., Lanham-Boulder-New York-Toronto-Plymouth, 2011.

- MAŠTRUKO, Ivica: *Klasni mir katoličanstva. Radničko pitanje u socijalno-političkoj doktrini Katoličke crkve*, Marksistički centar Konferencije Saveza komunista Hrvatske Zajednice općina Split, Logos, Split, 1981.
- MATIČEVIĆ, Ivica: *Baklje u arhivima. Rasprave o hrvatskoj književnosti*, Znanje, Zagreb, 2004.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 1998.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: *Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Erasmus naklada, Zagreb, 2006.
- MATKOVIĆ, Hrvoje: *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972.
- MATKOVIĆ, Hrvoje: *Svetozar Pribičević: ideolog – stranački vođa – emigrant*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995.
- MATKOVIĆ, Stjepan: *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 2001.
- MATKOVIĆ, Stjepan: *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011.
- MATOŠ, Antun Gustav: *Sabrana djela*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti-Liber-Mladost, Zagreb, 1973.
- *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, Sarajevo – Ilidža, 1-3. oktobra 1975*. Zbornik radova. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 4. Ur. Rade Petrović, Sarajevo, 1977.
- *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer. Povodom 190 obljetnice rođenja i 100 obljetnice smrti, Zagreb, 19. svibnja 2005.-Đakovo, 20. svibnja 2005. Zbornik radova*. Ur. Franjo Šanjek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2006.
- *Memoari bana Pavla Raucha*. Prir. Iskra Iveljić, Zagrebačko arhivističko društvo, Zagreb, 2009.
- *Memorandum Društva ulagača novčanih zavoda u Zagrebu*, Jugoslovenska štampa d. d., Zagreb, 1934
- MEŠIĆ, Ademaga: *Moj odgovor bezimenim klevetnicima*. Naklada pisca. Islamska dionička tiskara u Sarajevu, Sarajevo, 1941.
- *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, ZR, ur. N. Stančić, Globus - Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1990.

- MIJATOVICH, Chedomille: *The Memoirs of Balkan Diplomatist*, Cassell and Company Ltd., London-New York-Toronto-Melbourne, 1917.
- MIKIĆ, Đorđe: *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918.*, Nezavisni univerzitet Banjaluka, Banjaluka, 2011.
- MIKIĆ, Živko: *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji. Praistorijski periodi*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja – knj. LIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo, 1981.
- MIKIĆ, Živko: *Antropološka struktura stanovništva Srbije*, Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1988.
- MILAK, Enes: *Italija i Jugoslavija 1931-1937.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987.
- MILANOVIĆ, Bože: *Moje uspomene (1900-1976)*, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u Pazinu-Kršćanska sadašnjost, Pazin, 1976.
- MILETIĆ, Svetozar: *Izabrani članci*. Izdanje Prosvetno-izdavačke zadruge „Zmaj“, Novi Sad, 1939. (srp. ćir.)
- MIRDITA, Zef: *Vlasi u historiografiji*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004.
- MIROŠEVIĆ, Franko: *Počelo je 1918...: Južna Dalmacija 1918-1929.*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- MIROW, Jürgen: *Geschichte des deutschen Volkes. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Casimir Katz Verlag, Gernsbach, 1990.
- MITRINOVIĆ, Predrag: *O osnovama našeg nacionalizma. Prilog za orijentaciju jugoslovenske kulture*. Uvod napisao Dr. Mirko Kus-Nikolajev, Tiskara Merkantile, Zagreb, 1924.
- MITROVIĆ, Andrej: *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920.*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969.
- *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898.-1975*. Ur. Ljiljana Kolečnik i Petar Prelog, Mrežna izdanja Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012. (<http://www.ipu.hr/uploads/documents/1687.pdf>)
- MORGENBROD, Birgitt: *Wiener Grossbürgertum im Ersten Weltkrieg. Die Geschichte der „Österreichischen politischen Gesellschaft“ (1916-1918)*, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1994.
- MURVAR, Vatroslav: *Na izvorima neistina*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1941.
- MUSULIN, Alexander von: *Das Haus am Ballplatz. Erinerrungen eines österreich-ungarischen Diplomaten*, Verlag für Kulturpolitik, München, 1924.
- MUŽIĆ, Ivan: *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, vl. naklada, Split, 1969.
- MUŽIĆ, Ivan: *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 2. izd. Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda Zagreb, Ljubljana, 1987.
- MUŽIĆ, Ivan: *Masonstvo u Hrvata*, VIII. dop. izdanje, Naklada Bošković, Split, 2005.
- MUŽIĆ, Ivan: *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, II. izd., Dominović, Zagreb, 1997.

- MUŽIĆ, Ivan: *Vjera Crkve bosanske. Krstjani i pogani u srednjovjekovnoj Bosni*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2008.
- *Naša domovina. Zbornik. Sv. 1.-2.*, Izdanje Glavnog ustaškog stana, Zagreb, 1943.
- *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine. Zbornik radova.* Ur. M. Ekmečić, Stanko Perazić i Enver Redžić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, knj. XCIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 29, Sarajevo, 1991.
- NAUMANN, Victor: *Profile. 30 Porträt-Skizzen aus den Jahren des Weltkrieges nach persönlichen Begegnungen*, Verlag von Duncker & Humblot, München-Leipzig, 1925.
- NEMČIĆ, Antun: *Putositnice*, 3. izd., Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1942.
- NENEZIĆ, Zoran D.: *Masoni u Jugoslaviji /1764-1980/*, Narodna knjiga, Beograd, bez god.
- NIKIĆ, Andrija: *Franjevci u Hercegovini od 1878. do 1918.*, Split, 1978.
- NIKIĆ, Andrija: *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*, Franjevačka knjižnica i Franjevački arhiv, Mostar, 1996.
- NIKIĆ, Andrija: *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan. U povodu dana fra Didaka Buntića, 8.-10. listopada 2004. u Gradničima*, Andrijina knjižnica Mostar, Hrvatsko kulturno društvo Napredak Mostar, Mostar, 2004.
- NISOT, Marie-Thérèse: *La question eugénique dans les divers pays*, I.-II., Librairie Falk Fils, Georges van Campenhout, Successor, Bruxelles, 1927.
- NORDAU, Max: *Von Kunst und Künstlern. Beiträge zur Kunstgeschichte*, Verlag von B. Elischer Nachfolger, Leipzig, s. a. [1905.]
- *Nova filozofija umjetnosti. Antologija tekstova.* Odabrao i predgovor napisao Danilo Pejović, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1972.
- NOVAK, Grga: *Naše more (Razvitak moći i plovidbe na Jadranu)*, II. popunjeno izdanje, Izdao Mjesni odbor II. Jadranske straže u Zagrebu, Zagreb, 1932.
- NOVAK, Božidar: *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- NOVAK, Slobodan Prosperov: *Povijest hrvatske književnosti*, I.-IV., Marjan tisak, Split, 2004.
- NOVAK, Viktor: *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930)*. Izdanje autora, Beograd, 1930.
- NOVAK, Viktor: *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, 2. izd., Nova knjiga, Beograd, 1986.
- *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*, Tipografija d.d., Zagreb, 1935.
- OECONOMICUS, *Teorije socialne ekonomije*. Predgovor napisao Dr. Milan Ivšić, Nakladna knjižara J. Kratina, Zagreb, 1944.
- OKEY, Robin: *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia, 1878-1914*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

- OKUKA, Miloš: *U Vukovo doba. Književnojezički izrazi u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1800. do 1878. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987. (srp. ćir.)
- *Osnovi nauke o društvu. Zbornik radova*. Peto izm. i dop. izdanje. Ur. Zorica Ralević, Izdavačka radna organizacija Rad, Beograd, 1981.
- PAROMONOV, Aleksandr Aleksandrovič: *Kurs darvinizma*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959.
- PAULOVÁ, Milada: *Jugoslavenski odbor. Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata 1914-1918*, Zagreb, 1925.
- PAVELIĆ, Ante: *Putem Hrvatskog Državnog Prava. Članci-Govori-Izjave I., 1918-1929., Djela IV.*, izd. Domovina, Buenos Aires-Madrid, 1977.
- PAVIĆ, Matija: *Arijanstvo u Panoniji sriemskoj*, Biskupijska tiskara, Đakovo, 1891.
- PAVLETIĆ, Vlatko: *Kako su stvarali književnici*, I., II. izd., Školska knjiga, Zagreb, 1959.
- PAVLETIĆ, Vlatko: *Hrvatska moderna*, Svjetlost, Sarajevo, 1960.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (ur.): *Vojna krajina: povijesni pregled-historiografija-rasprave*, SN Liber, Zagreb, 1984.
- PEKIĆ, Petar: *Povijest Hrvata u Vojvodini. Od najstarijih vremena do 1929. godine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1930.
- PEKIĆ, Petar: *Povijest oslobođenja Vojvodine*, Štamparija Grafika, Subotica, 1939.
- PEKLIĆ, Ivan: *Život i djelo Franje Markovića*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveno-istraživački i umjetnički rad Koprivničko-križevačke županije u Križevcima, Zagreb-Križevci, 2014.
- PERIĆ, Ivo: *Dalmatinski sabor 1861.-1912. (1918.) god.*, Centar Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Zadar, 1978.
- PERIĆ, Ivo: *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, I-III., Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni sabor, Dom i svijet, Zagreb, 2000.
- PERIĆ, Ivo: *Vladko Maček. Politički portret*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
- PERTEV, [Izet]: *Okupacija ili Ulazak Austro-Ugarske vojske u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine*. Izdanje i naklada knjižarnice i papirnice Mihajla Milanovića u Sarajevu, Sarajevo, s. a. [1932.]
- *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj. Iz ostavštine Sveučilišne knjižnice u Splitu. Katalog izložbe*, Sveučilišna knjižnica u Splitu, Društvo arhitekata Split, Grad Split, Split, 2007.
- PETRINIENSIS [Fran MILOBAR]: *Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Eine historisch-juridische Studie*, Erschienen im Selbstverlage des Verfassers, Agram, 1898.
- PETRINOVIĆ, Ivo: *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1986.
- PETRINOVIĆ, Ivo: *Politička misao Frana Supila*, Književni krug Split, Split, 1988.

- PETROVIĆ, Rade: *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860-1880.)*, Svjetlost, Sarajevo, Prosvjeta, Zagreb, Sarajevo-Zagreb, 1982.
- PFEFFER, Leo: *Istraga u sarajevskom atentatu*. Izdanje Nove Evrope, Zagreb, 1938.
- PLETERSKI, Janko: *Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katholicizma*, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1998
- *Pola vijeka hrvatske umjetnosti MDCCCLXXXVIII-MCMXXXVIII*. Ur. Tomislav Krizman, Ivo Šrepel i Dragutin Tadijanović, Zagreb, 1939.
- *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatskem* (zbornik radova), Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb, 1991.
- POLŠEK, Darko: *Sudbina odabranih. Eugeničko nasljeđe u vrijeme genske tehnologije*, ArTresor Naklada, Zagreb, 2004.
- POPOVIĆ, Dušan, J.: *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka naše čaršije*, Narodna misao, Beograd, 1937.
- POSAVAC, Zlatko: *Estetika u Hrvata. Istraživanja i studije*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1986.
- POSAVAC, Zlatko: *Novija hrvatska estetika. Studije i eseji*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1991.
- POTEMKIN, Vladimir Petrovič (ur.): *Historija diplomacije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1951.
- POTOČNJAK, Franko: *Kobne smjernice naše politike spram Italije*, Naklada piščeva, Zagreb, 1925.
- POUČNI RAZGOVORI V. Na svijet izdalo Društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1910.
- POZZI, Henri: *Black Hand Over Europe*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1994.
- PIRC, Jožko: *Aleš Ušeničnik in znamenja časov. Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja*, Družina, Ljubljana, 1986.
- *Praktikum biološke antropologije. Antropometrija*. Ur. Hubert Maver, Pavao Rudan i Dragan Tarbuk, Zagreb, 1975.
- PREDAVEC, Josip: *Selo i seljaci*. Priredio Božidar Murgić, Socijalna biblioteka. Izd. Božidar Murgić i A. H. Žarković, Zagreb, 1934.
- PREMERL, Tomislav: *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija*. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989.
- PRIBIĆEVIĆ, Svetozar: *Diktatura kralja Aleksandra*, Globus, Zagreb, 1990.
- PRODAN, Ivo: *La secchia rapita ili: Obračun između Srba i Hrvata*, Brzotiskom Hrv. kat. tisk., Zadar, 1889.
- PROHASKA, Dragutin: *Das kroatisch-serbische Schriftum in Bosnien und der Herzegowina von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Widergeburt im XIX. Jahrhundert*, Verlag Mirko Breyer, Zagreb, 1917.

- PROHASKA, Dragutin: *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, Izvanredno izdanje Matice Hrvatske, Zagreb, 1921.
- PULIŠELIĆ, Stjepan: *Političke stranke kao faktor suvremenog političkog sistema*, Naprijed, Zagreb, 1971.
- PULIŠELIĆ, Stjepan: *Osnove sociologije*, XIII. dop. izd., Informator, Zagreb, 1983.
- PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3. izd., Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1999.
- RADETIĆ, Ernest: *Istra pod Italijom 1918-1943*, Tiskara C. Albrecht, Zagreb, 1944.
- RADIĆ, Antun: *Sabrana djela*, I-XIX, Seljačka sloga, Zagreb, 1936.-1939.
- RADIĆ, Stjepan: *Savremena Evropa, ili: Karakteristika evropskih država i naroda*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1905.
- RADIĆ, Stjepan: *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Troškom pisca. Tisak Hrvatske pučke seljačke tiskare d. d., Zagreb, 1908.
- RADIĆ, Stjepan: *Politički spisi, Autobiografija-članci-govori-rasprave*. Prir. Zvonimir Kulundžić, Znanje, Zagreb, 1971.
- RADIĆ, Vladimir: *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa. Obranjeno kao dizertacija na Školi visokih međunarodnih nauka mjeseca svibnja 1931*, Pariz, bez god. (1931.?).
- RAEYMAEKER, Lous de: *Einführung in die Philosophie*, Bd. 1, Benziger Verlag, Einsiedeln-Zürich-Köln, 1949.
- RAGUŽ, Željko: *Hercegovina: srpske tendencije u nacionalnom razvoju Muslimana*, HKD Napredak, Stolac, 1997.
- RAHTEN, Andrej: *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.-1918.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.
- RAJČEVIĆ, Vojo: *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj*, Naklada Centra društvenih djelatnosti SSOH, Zagreb, 1979.
- RATKOVIĆ, Stjepan: *Što je narod: rasa, pleme, narodnost, nacija?* Tiskara Narodne prosvjete, Zagreb, 1935.
- REDLICH, Josef: *Das politische Tagebuch Josef Redlichs 1908 – 1919. I-II. Band* . Bearbeitet im Auftrag der Kommission für neuere Geschichte Österreichs von Fritz Fellner, Hermann Böhlau Nachfolger GmbH, Graz – Köln, 1953./1954.
- REDŽIĆ, Enver: *Sto godina muslimanske politike u tezama u kontroverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*, Akademija nauka Bosne i Hercegovine – Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
- REINACH, Salomon: *Apolo. Opšta istorija likovnih umetnosti*, VI. izd., Srpska književna zadruka, Beograd, 1969.
- RIBAR, Ivan: *Politički zapisi*, Prosveta, Beograd, 1948.
- RIBAR, Ivan: *Iz moje političke suradnje (1901-1963)*, Naprijed, Zagreb, 1965.

- RIPLEY, William Zebina: *The Races of Europe. A Sociological Study*, D. Appleton & Company, New York, 1915.
- RIZVIĆ, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, 2. izd., Mešihat Islamske zajednice BiH, El-Kalem, Sarajevo, 1990.
- ROKSANDIĆ, Drago: *Vojna Hrvatska (1809.-1813.)*, sv. 1-2, Školska knjiga, Zagreb, 1988.
- ROKSANDIĆ, Drago: *Etnos, konfesija, tolerancija*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb, 2004.
- ROSSOS, Andrew: *Rusija i Balkan. Međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908-1914*, Globus, Zagreb, 1992.
- RUMENJAK, Nives: *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881-1892.*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb, 2003.
- RUMENJAK, Nives: *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005.
- SADKOVICH, James J.: *Italija i ustaše 1927.-1937.*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2010.
- SCHEIDT, Walter: *Allgemeine Rassenkunde. Als Einführung in das Studium der Menschenrassen*, J. F. Lehman Verlag, München, 1925
- SCHIEDER, Theodor: *Staatensystem als Vormacht der Welt. Weltbild Geschichte Europas 1848-1918*, Augsburg, 2005.
- SCHMIDT, Manfred G.: *Sozialpolitik in Deutschland. Historische Entwicklung und internationaler Vergleich*, 3. vollst. überarbeitete und erweiterte Auflage, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2005.
- SCHNELLER, Hans: *Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine*, Izdanje Književnog fonda Ilije M. Kolarca, Beograd, 1893. srp. ćir.
- SCHWARZMANTEL, John: *Doba ideologije. Političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*, AGM d.o.o. za izdavaštvo i usluge, Zagreb, 2005.
- SCHWIDETZKY, Ilse (Hrsg): *Rassengeschichte der Menschheit. Lieferung 6, Europa IV: Ungarn, Rumänien, Bulgarien, Jugoslawien, Albanien, Griechenland*, R. Oldenbourg Verlag, München, Wien, 1979.
- *Secesija u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2003.
- SCOTUS VIATOR [SETON-WATSON, Robert William]: *Die Zukunft Österreich-Ungarns und die Haltung der Grossmächte*, Franz Deuticke Verlag, Leipzig, 1908.
- SETON-WATSON, Robert William: *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin, 1913.
- SETON-WATSON, Robert William: *Sarajevo. Studija o uzrocima svetskoga rata*, Izdanje „Nove Evrope“, Zagreb, 1926. (srp. ćir.)
- SKERLIĆ, Jovan: *Pisci i knjige, IV.*, 3. izd., Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1920.

- SMIČIKLAS, Tade - Franjo MARKOVIĆ, *Matica Hrvatska od godine 1842. do godine 1892.*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1892.
- SMITH PAVELIĆ, Ante: *Dr. Ante Trumbić. Problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, Knjižnica Hrvatske revije, München, 1959.
- *Sociobiologija. Zbornik radova*, ur. D. Polšek, Jesenski i Turk, Zagreb, 1997.
- SPENCER, Herbert: *The Principles of Sociology*, Third Edition, D. Appleton & Co., New York, 1897.
- SPENGLER, Oswald: *Propast Zapada. Nacrti za morfologiju istorije sveta*, Kosmos, Beograd, 1936. (srp. ćir.)
- *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907-1912-1932*. Izdao Odbor za priređivanje pučkih sveučilišnih predavanja na Univerzitetu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, Zagreb, 1932.
- *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10.4.1941.-10.4.1942*, Izdao Državni izvještajni i promičbeni ured u Zagrebu, Zagreb, 1942.
- STANČIĆ, Nikša: *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.*, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980.
- STANČIĆ, Nikša: *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002.
- STANOJEVIĆ, Stanoje: *Istorija Srpskog naroda. Treće izdanje, popravljeno*, Izdavačka knjižarnica Napredak, Beograd, 1926.
- STARČEVIĆ, Ante: *Misli i pogledi. Pojedinac-Hrvatska-Svijet*. Sastavio Blaž Jurišić, Matica hrvatska, Zagreb, 1971.
- STARČEVIĆ, Ante: *Politički spisi*. Izbor i predgovor Tomislav Ladan, Znanje, Zagreb, 1971.
- *Stjepan Radić: Politički spisi – Autobiografija, članci, govori, rasprave*. Prir. Zvonimir Kulundžić, Znanje, Zagreb, 1971.
- STOJANOVIĆ, Nikola: *Jugoslavenski odbor (članci i dokumenti)*, Izdanje Nove Evrope, Zagreb, 1933. (srp. ćir.)
- STOJKOV, Todor: *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, Prosveta, Beograd, 1969.
- STRECHA, Mario: *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897-1904)*, Barbat, Zagreb, 1997.
- STRECHA, Mario: *'Mi smo Hrvati i katolici'. Prvi hrvatski katolički kongres*, Golden marketing, Zagreb, 2008.
- STRECHA, Mario: *Katoličko pravaštvo. Politički katolicizam u u banskoj Hrvatskoj u predvečerje Prvoga svjetskog rata*, Srednja Europa, Zagreb, 2011.
- SUČIĆ, Nikola: *Bolesti živaca i duše. Opća psihologija i psihopatologija*, II. izd., vl. izd., Zagreb, 1937.

- SUPEK, Rudi: *Umjetnost i psihologija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1958.
- SUPEK, Rudi: *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1965.
- SUPEK, Rudi: *Sociologija*, XI. izd., Školska knjiga, Zagreb, 1977.
- SUPILO, Frano: *Politika u Hrvatskoj. Članci iz „Riječkog Novog Lista“, prvi put sabrani u knjigu na Rijeci godine 1911.* Uredio i uvod napisao Vaso Bogdanov, Kultura, Zagreb, 1953.
- SUPILO, Frano: *Politički spisi. Članci – govori – pisma – memorandumima.* Prir. Dragovan Šepić, Znanje, Zagreb, 1970.
- [SUPILO, Frano]: *Frano Supilo: Izabrani politički spisi.* Izbor i uvodna studija Ivo Petrinović, Golden marketing, Narodne novine, Zagreb, 2000.
- *Sveti budite. Crtice iz života nadbiskupa Josipa Stadlera.* Prir. Pavo Jurišić, Vrhovna uprava Družbe sestara Služavki Malog Isusa, Nabiskupski ordinarijat vrhbosanski, Zagreb-Sarajevo, 1997.
- *Svetozar Pribičević: Izabrani politički spisi.* Izbor i uvodna studija Hrvoje Matković, Golden marketing – Narodne novine, Zagreb, 2000.
- ŠANJEK, Franjo: *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20. st.),* drugo proš. i dop. izd., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1996.
- ŠANJEK, Franjo: *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.),* Barbat, Zagreb, 2003.
- ŠČETINEC, Juraj: *Korporativno uređenje države, s obzirom na novi austrijski ustav,* vl. naklada, Zagreb, 1935.
- ŠČETINEC, Juraj: *Korporativizam i demokracija: Portugal – Švajcarska – Holandija – Belgija - Francuska,* vl. naklada, Zagreb, 1938.
- ŠEHIĆ, Nusret: *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941). Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja,* Djela Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. XLII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 27., Sarajevo, 1971.
- ŠEHIĆ, Nusret: *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj,* Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1991.
- ŠENOVA, *Sabrana djela, knj. IX.: Dopisi iz Praga, Različiti članci, Feljtoni, Zagrebulje, Rasprave.* Priredio Slavko Ježić, Znanje, Zagreb, 1964.
- ŠEPIĆ, Dragovan: *Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918,* Školska knjiga, Zagreb, 1970.
- ŠEŠELJ, Vojislav: *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije,* 3. izd., Srpska radikalna stranka, Beograd, 2007. (srp. ćir.)
- ŠICEL, Miroslav: *Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti. Analize i sinteze.* Matica hrvatska, Zagreb, 1971.
- ŠICEL, Miroslav: *Književnost Moderne. Povijest hrvatske književnosti,* knj. 5, Liber, Mladost, Zagreb, 1978.
- ŠICEL, Miroslav: *Hrvatska književnost,* Školska knjiga, Zagreb, 1982.

- ŠIDAK, Jaroslav: *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973
- ŠIMIĆ, Antun Branko: *Sabrana djela, II., Proza*. Prir. Dubravko Jelčić, Dom i svijet, Zagreb, 1998.
- ŠIMUNDŽA, Drago: *Bog u djelima hrvatskih pisaca. Vjera i nevjera u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća*. Svezak prvi. Matica hrvatska, Zagreb, 2004.
- ŠIMUNIĆ, Petar: *Načertanije*, 2. izd., Globus, Zagreb, 1992.
- ŠIŠIĆ, Ferdo: *Herceg-Bosna prigodom aneksije. Geografsko-etnografsko-historička i državopravna razmatranja. Predavao u Ljubljani dne 14. stud. 1908. dr. Ferdo pl. Šišić, kr. sveuč. profesor i narodni zastupnik za kotar vinkovački*, Tiskara hrvatske stranke prava d. d., Zagreb, 1908.
- ŠIŠIĆ, Ferdo: *Bosna i Hercegovina za vreme vezirovanja Omer-paše Latasa (1850-1852). Isprave iz Bečkog državnog arhiva*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Odel II, knj. 13, Srpska kraljevska akademija, Subotica, 1938. (srp. ćir.)
- ŠIŠIĆ, Ferdo: *Kako je došlo do okupacije a onda i do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908.). Diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetgodišnjici događaja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1938.
- ŠIŠIĆ, Ferdo *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta /1870-1915)*, Pomorska biblioteka Jadranske straže, sv. I., Split, 1933.
- ŠIŠIĆ, Ferdo: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Prir. Trpimir Macan, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1975.
- ŠUFFLAY, Milan: *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike. Dvanaest eseja*, Tiskara Merkantile (Gjuro Jutriša i drug.), Zagreb, 1928.
- ŠUŠNJIĆ, Đuro: *Ribari ljudskih duša. Ideja manipulacije i manipulacija idejama*, Mladost, Beograd, 1984.
- ŠVOB, Tvrtko: *Između ideja i stvarnosti. Autobiografski fragmenti*, Sveučilišna knjižara, Zagreb, 2006.
- TAYLOR, Allan John Percivale: *Habsburška Monarhija 1809-1918. Povijest Austrijskog Carstva i Austro-Ugarske*, Znanje, Zagreb, 1990.
- TAYLOR, Allan John Percivale, *Uzroci Drugog svjetskog rata*, Znanje, Zagreb, 1974.
- *Technischer Literaturkalender 1918*, Verlag R. Oldenbourg, München-Berlin, 1918.
- THIMME, Annelise (Hrsg.): *Friedrich Thimme 1868 – 1938. Ein politischer Historiker, Publizist und Schriftsteller in seinen Briefen*, Hrsg. von Annelise Thimme, Boppard am Rhein, 1994.
- TIMET, Tomislav: *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine. Ekonomsko-historijska analiza*. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 10, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1961.
- *Tomaš Goričanec i njegov spjev Opseđenje i poboj sisečki*, u: Zvonimir BARTOLIĆ, *Sjevernohrvatske teme. Knjiga II, tekstovi*, Zrinski, Čakovec, 1982.

- *Transactions of the Eighth Congress of the Federation of European National Societies of the Theosophical Society, held in Vienna, July 21st to 26th 1923.* Edited by C. W. Dijkgraaf, Secretary of the Federation. Published for the Council of the Federation, Amsterdam, 1923.
- TRIFKOVIĆ, Dragiša: *Tuzlanski vremeplov I-V*, Tuzla 1981.-1997.
- TRSTENJAK, Davorin: *Darvinizam u uzgoju*, Izdanje Knjižare Gj. Čelap i J. Popovac, Zagreb, 1923.
- TRUHELKA, Ćiro: *Hrvatska Bosna (Mi i oni tamo). Preštampano iz Hrvatskog dnevnika*, Naklada uredništva „Hrvatskog Dnevnika“, Sarajevo, 1907.
- TRUHELKA, Ćiro: *Studije o podrijetlu. Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1941.
- TRUHELKA, Ćiro: *Uspomene jednog pionira*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1942.
- TRUMBIC, „Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija“, u: *Ante Trumbić, Izabrani spisi*, Splitski književni krug, Split, 1986.
- TUĐMAN, Franjo: *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990.
- TUĐMAN, Franjo: *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993.
- TUĐMAN, Franjo: *Petrinjska 18. Zatvorski dnevnik iz 1972.*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.
- TUĐMAN, Franjo: *Osobni dnevnik 1973.-1989. I.-III.* Prir. Ankica Tuđman, Večernji list d.o.o., Zagreb, 2011.
- TUMPIĆ, Dušan: *Hrvatska Istra*, Alinea, Zagreb, 1993.
- TURKALJ, Jasna: *Pravaški pokret 1878.-1887.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.
- UJEVIĆ, Mate: *Jovan Hranilović (Prilog za povijest hrvatske moderne)*, Tiskara Narodne prosvjete, Zagreb, 1933.
- UJEVIĆ, Mate: *Plodovi srca i uma. Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola. Treći dio. Hrvatska književnost od Narodnog preporoda do danas*, Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1941.
- UJEVIĆ, Mate: *Misli i pogledi A. G. Matoša.* Izbor tekstova, Indeks i objašnjenja M. Ujević, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1955.
- UJEVIĆ, Tin: *Sabrana djela I-XVII.* Uredio Dragutin Tadijanović, Znanje, Zagreb, 1963.-1967.
- UDE, Johannes: *Darwinismus und sein Einfluss auf das moderne Geistesleben*, Verlagsbuchhandlung Styria, Graz-Wien, 1909.

- UNOLD, Johannes: *Organische und soziale Lebensgesetze. Ein Betrag zu einer wissenschaftlich begründeten nationalen Erziehung und Lebensgestaltung*, Verlag von Theod. Thomas, Leipzig, 1906.
- VADÉE, Michel: *L' idéologie*, Presses universitaires de France, Paris, 1973.
- *Wien am Anfang des XX. Jahrhunderts. Ein Führer in technischer und künstlerischer Richtung. Herausgegeben vom Österreichischen Ingenieur- und Architekten-Verein. Bd. I. – Charakteristik der städt. Ingenieurbauten; Bd. II. – Hochbauten, Architektur und Plastik. Redigiert von Ingenieur Paul Kortz, Stadtbaurat, Wien, Verlag von Gerlach & Wiedling, 1905./1906.*
- VAJS, Albert: *Razvitak civilizacije*, Visoka škola političkih nauka, Beograd, 1965.
- VALENTIĆ, Mirko: *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881.*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu - Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1981.
- VALENTIN, Veit: *Knaurs Deutsche Geschichte*. Eingeleitet und bis zur Gegenwart fortgeführt von Albert Wucher, Deutscher Bücherbund, Stuttgart-Hamburg, 1960.
- *Veleizdajnički proces u Banjaluci. Zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa 'Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916', održanog 25-27. septembra 1986. godine u Banjaluci*. Ur. Galib Šljivo, Institut za istoriju, Banjaluka, 1987.
- VESELINOVIĆ, Rajko L.: *Arsenije III Crnojević u istoriji književnosti*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja – knjiga CLI, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, knjiga 1, Beograd, 1949., srp. ćir.
- VINAVER, Vuk: *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971.
- VINAVER, Vuk: *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata. (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985.
- *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*. Priredio Ivan Mužić, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2010.
- *Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad Dra. Vladka Mačka*. Sabrao i uredio Mirko Glojnarčić, Hrvatska politička biblioteka, ur. Joe Matošić, sv. 1., Zagreb, 1936.
- VOJVODIĆ, Vaso: *Rad Srbije na pomaganju prosvete u Bosni i Hercegovini (1868-1876)*, Književna zajednica, Kikinda, 1989.
- VOJVODIĆ, Vaso: *U duhu Garašaninovih ideja: Srbija i neoslobođeno srpstvo 1868-1876.*, Prosveta, Beograd, 1994.
- VRANČIĆ, Vjekoslav: *Branili smo Državu. Uspomene, osvrti doživljaji*, knj. I., Knjižnica Hrvatske revije. knjiga XI., Barcelona-München, 1985.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena: *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914)*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.

- VUKŠIĆ, Tomo: *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.-1903.). Povijesno-teološki prikaz*, Teološki institut Mostar, Mostar, 1994.
- WERNER, Marko: *Weltaufruf der Vegetarier an jeden Einzelnen und an alle Völker*, vl. naklada, s. l. & s. a. [Zagreb, 1933.]
- WILDER, Većeslav: *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava. Četiri fotografije dokumenata*, s. l. & s. a. [Zagreb, 1918.]
- WINDELBAND, Wilhelm: *Povijest filozofije, sa Dodatkom: Filozofija u 20. stoljeću, od Heinza Heimsoetha*, 14. dop. izd. Knjiga druga, Naprijed, Zagreb, 1990.
- WÖLFFLIN, Heinrich: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst*, 8. Aufl., F. Bruckmann KG, München, 1943.
- ZAGORAC, Stjepan: *Istina o riečkoj rezoluciji, ili: Tko vara narod*, Nakladom pisca, Zagreb, 1905.
- ZANINOVIĆ, Vice: *Čitanka s pregledom jugoslavenskih književnosti za VIII. razred gimnazije*, IV. prerađeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1959.
- ZARNIK, Boris: *Opća biologija. Skripta po predavanjima prof. dra. Borisa Zarnika*. Drugo izdanje. Prir. Franjo Šabarić, Zagreb, 1933.
- ZARNIK, Boris: *Embriologija. Skripta po predavanjima prof. dra. Borisa Zarnika*. Prir. Franjo Šabarić. Izdao Klub medicinara na Sveučilištu u Zagrebu, Zagreb, 1936.
- *Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora zagrebačke Klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju 1607.-1957*. Ur. Andrija Ljubomir Lisac, Izdao Odbor za proslavu 350-godišnjice Klasične gimnazije u Zagrebu, Zagreb, 1957.
- *Zbornik Filip Lukas – predsjednik Matice hrvatske 1928-1945. Radovi sa simpozija u Kaštel-Starom, 29. travnja 1994.* Gl. ur. Milan Hodžić, Matica hrvatska - Ogranak Kaštela, Kaštela, 1995.
- *Zbornik o Dragutinu Prohaski – književnom povjesničaru i književnom kritičaru. Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Osijek, 16. i 17. svibnja 2002*. Ur. Tihomil Maštrović, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.
- *Zbornik znanstvenog skupa o Gjuri Pilaru (1846-1893.) – Slavonski Brod, 1.10.1993.*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1994.
- ZEČEVIĆ, Momčilo: *Na istorijskoj prekretnici. Slovenci u politici jugoslovenske države 1918-1929*. Prosveta Beograd, Institut za savremenu istoriju Beograd, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana, Beograd, 1985.
- ZELIĆ-BUČAN, Benedikta: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović*, Matica hrvatska Split, Split, 1992.
- ZIERER, Otto: *Jahrtausende der Kunst. Das 19. und 20. Jahrhundert*, Verlag Das Bergland-Buch, Salzburg, 1980.
- ZLAMALIK, *Memorijal Ive Kerdića*, Strossmayerova galerija starih majstora Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1980.

- ZLAMALIK, Vinko: *Bela Čikoš Sesija: začetnik simbolizma u Hrvatskoj*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb, 1984.
- ŽEŽELJ, Mirko: *Tragajući za Matošem*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
- ŽIC, Igor: *Vatroslav Cihlar*, Društvo hrvatskih književnika – Ogranak u Rijeci, Rijeka, 2014
- ŽIVKOVIĆ, Andrija: *Eugenika i moral*, Hrvatska bogoslovska akademija, Zagreb, 1933.
- ŽIVKOVIĆ, Ljubomir: *Ljudsko društvo i rasna teorija*, Biblioteka znanstvena knjiga, Zagreb, 1937.
- ŽIVKOVIĆ, Ljubomir: *Nauka o postanku čovjeka*, Hrvatska naklada, Zagreb, 1941.
- ŽIVKOVIĆ, Pavo: *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII. stoljeća. (Dolazak, razvoj i nestajanje Hrvata katolika na tim prostorima)*, 2. izd., HKD Napredak, Sarajevo-Mostar, 1998.
- ŽMEGAČ, Viktor: *Istina fikcije. Moderni njemački pripovjedači*, Znanje, Zagreb, 1982.
- ŽMEGAČ, Viktor: *Duh impresionizma i secesije: studije o književnosti hrvatske moderne*, Drugo, prošireno izdanje, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1997.
- ŽMEGAČ, Viktor: *Bečka moderna*, Zagreb, 1998.
- ŽMEGAČ, Viktor: *Od Bacha do Bauhauusa. Povijest njemačke kulture*, Matica hrvatska, 2006.
- ŽUPANOVIĆ, Lovro: *Stoljeća hrvatske glazbe*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.

Članci:

- ADAMEC, Ana: „Secesija i modernitet“. *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 32/1988.-1989., br. 31-32, Zagreb, 1988./89., 249.-254.
 - ANDRASSY, Juraj: „Predavanje dra Pilara o Sorelu“, *Obzor*, 71/1930., br. 49, Zagreb, 28. II. 1930., 2.
 - ANDREIS, Josip: „Četvrt vieka našeg glasbenog nacionalizma“, *Spemnost. Misao i volja ustaške Hrvatske*, I/1942., br. 96-97, Zagreb, Božić 1942., 21.
 - ANDROVIĆ, Ivan: „Odgovori na upite 'Novoga Vieka'“, *Novi viek*, 1898., tečaj III., br. 11, Zagreb, 1. XII. 1898., 691.-695.
 - ANGYAL, Endre: „Pitanje hrvatske secesije“, *Croatica. Prinosi proučavanju hrvatske književnosti*, 7/1976, sv. 7-8, Zagreb, 1976., 39.-43.
 - ANIĆ, Vladimir: „Franjo Kuhač – muzikolog u filologiji“, *Filologija. Časopis Razreda za filologiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 8/1978., Zagreb, 1978., 19.-27.
 - ANKER, Josef: „Thimme, Friedrich Wilhelm Karl“, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. XI, 1996, 1213.-1229.
- [ANONIMNO], „Secesija. Studija o modernoj umjetnosti. Od Ive Pilara. Zagreb 1898. Tisak Dioničke tiskare“, *Obzor*, 39/1898., br. 226, Zagreb, 1. X. 1898., 3.-4.

- [ANONIMNO], „Das bosnische Problem“, *Österreichische Rundschau*, Bd. XVII., Wien, Oktober-Dezember 1908, 13.-22
- [ANONIMNO]: „O državotvornosti Slovena i slovenskim državnim idealima“, *Jugoslavenska njiva*, 7/1923., knj. II., br. 9, Zagreb, novembar 1923., 329.-332.
- [ANONIMNO], „Predavanje Dra Pilara o bogomilstvu“, *Obzor*, 68/1927., br. 89, Zagreb, 1. IV. 1927., 2.
- [ANONIMNO]: „Križa savremene državnosti. Predavanje dra Pilara u Sociološkom društvu“, *Obzor*, 70/1929., br. 335, Zagreb, 13. XII. 1929., 3.
- [ANONIMNO], „Svečani sprovod dra. Ive Pilara“, *Obzor*, 74/1933., br. 204, Zagreb, 5. IX. 1933., 3.
- [ANONIMNO], „Ivo Pilar“, *Odvjetnik*, 7/1933., br. 7, Zagreb, 12. IX. 1933., 23.-24.
- [ANONIMNO], „† Dr. Ivo Pilar“, *Hrvatski planinar*, 29/1933., br. 10, Zagreb, listopad 1933., 343.
- [ANONIMNO], „Dr. Ivo Pilar“, *Narodna starina*, sv. 32, knj. XII., br. 3-4, Zagreb, 31. XII. 1933., 293.
- [ANONIMNO], „Dr. Ivo Pilar (3. IX. 1933. - 3. IX. 1943.)“, *Prosvjetni život. Glasilo Ministarstva narodne prosvjete – Glavnog ravnateljstva za obće i narodno prosvjetljivanje i Hrvatskog saveza uljudbenih i prosvjetnih društava*, 2/1943., br. 18, Zagreb, prosinac 1943., 461.
- ANTIĆ, Ljubomir: „Hrvatska federalistička seljačka stranka“, *Radovi*, vol. 15, Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1982., 163.-222.
- BABIĆ, Marko „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskoga identiteta u Bosni i Hercegovini“, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo. Zbornik radova. Ur. Stipe Tadić i Marinko Šakota, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2009., 35.-64.*
- BANDŽOVIĆ, Safet: „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912.-1941.“, *Prilozi*, 32, Sarajevo, 2003., 179.-229.
- BANDŽOVIĆ, Safet: „Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti“, *Preporodov godišnjak*, 6/2006., Sarajevo, 2006., 322.-343.
- BARA, Mario: „Trianon, podjela svijetova i bačko-baranjski Hrvati“, *Povećalo. Časopis za povijest i prosudbe o povijesnoj zbilji Zavoda za baranjsku povjesnicu*, Beli Manastir, 2012, sv. 4-5-6-7, 24.-42
- BARAC, Antun: „De Vigny, Carducci, Kranjčević“, *Hrvatsko kolo*, X, Zagreb, 1929., 194.-223.
- BARAC, Antun: „Ljestvice i vješala (O Kumičiću, prigodom 40-godišnjice njegove smrti“, *Vienac*, 36/1944., Zagreb, 1944., br. 5, 20.-35.
- BARTULIN, Nevenko: „The NDH as a 'Central European Bulwark against Italian Imperialism'“, *Review of Croatian History*, Vol. 3/2007., No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 49.-73.

- BARTULIN, Nevenko: „The Ideal Nordic-Dinaric Racial Type: Racial Anthropology in the Independent State of Croatia“, *Review of Croatian History*, Vol. V/2009., No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009., 189.-219.
- BARTULIN, Nevenko: “Intellectual Discourse on Race and Culture in Croatia 1900-1945”), *Review of Croatian History*, Vol. 8/2012, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012., 185.-205.
- BATUŠIĆ, Nikola: „Hrvatska kazališna režija u razdoblju moderne“, *Dani Hvarskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 7, 1980., br. 1, Izdavački centar, Split, travanj 1980., 17.-48.
- BAZALA, Albert: „Zadaci i ciljevi sociološkoga društva“, *Glasnik Sociološkog društva u Zagrebu. Prilog broju 25. Jugoslavenske njive, Jugoslavenska njiva*, 3/1919., Zagreb, 17. VI. 1919., 5.-6.
- BAZALA, Albert: „Pilar, Ivo. Borba za vrijednost svoga ja. Pokus filozofije slavenskog individualizma. Zagreb, Kugli 1922.“, *Zbornik za pučku prosvjetu*, 2/1924., sv. 3-4, Zagreb, ožujak 1922., 113.-115.
- BAZALA, Albert: „Dajte nam značajeve (Dr. Ivo Pilar: Borba za vrijednost svoga 'ja'. Pokus filozofije slavenskog individualizma. Zagreb, Kugli 1922.“, *Obzor*, 63/1922., br. 89, Zagreb, 2. IV. 1922., 1.
- BELOŠEVIĆ, Krešimir: „Dr. Ivo Pilar - prvi predsjednik Vegetarskog društva (Početci organiziranoga vegetarijanskog pokreta u Hrvatskoj)“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 109.-116.
- BELOŠEVIĆ, Krešimir: „Dr. Ivo Hengster – predsjednik Hrvatskog vegetarskog društva u Zagrebu“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice 2009. Zbornik radova 16. znanstvenog skupa „Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu“, Osijek*, 07.-08.11.2008., Njemačka narodnosna zajednica, Osijek, 2009., 89.-102.
- BIANKINI, Juraj: „Prva dva mjeseca italijanske okupacije Dalmacije“, *Almanah Jadranska straža za 1928./29. godinu*, Izdaje Jadranska straža, Oblasni odbor Beograd, Beograd, 1928., 107-110., 121-123
- BILETIĆ, Sandra: „Iskustva bosanskohercegovačkih povratnika iz iseljništva za vrijeme austro-ugarske uprave (1878.-1903.)“, *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, 5/2013., br. 5, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2013., 20.-182.
- BLAŽANOVIĆ, Stjepan: „Doprinos Ive Pilara kritičko-teorijskim pitanjima književnosti“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio filoloških znanosti*, vol. 37 (27)/1998., Zadar, 1999. (2000.), 197.-206.
- BOGDANOV, Vaso: „Problem rješenja hrvatskog pitanja izvan okvira Habsburške Monarhije na početku prvog svjetskog rata“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 356, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1969., 51.-74.

- BOGDANOVIĆ, M. A.: „Istočno pitanje“, *Zora. Glasnik srpske i hrvatske nacionalno-radikalne omladine*, 3/1912., br. 3, Prag, 120.-125.
- BOGDANOVIĆ, Milan: „Slom posleratnog modernizma“, *Danas*, 1/1934., br. 3, Zagreb, 1. III. 1934., 300.-311.
- BOGIĆEVIĆ, Vojislav: „Afera 'Miriše barut 1908. godine““, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 15/1964., Sarajevo, 1964., 79.-108.
- BOGNER, Josip: „Polemika oko hrvatske moderne“, *Književnik. Hrvatski književni mjesečnik*, 3/1930., br. 3, Zagreb, ožujak 1930., 114.-120.
- BOŠNJAK, Ivan: „Südländ je Ivo Pilar“, *Glas Koncila*, 32/1993., br. 50 (1018), 12. XII. 1993., 2.
- BOŠNJAK, Ivan: „U HKDU-u ostali grobari demokracije“, /3/, *Varaždinske vijesti*, 53/1997., br. 30 (2741), Varaždin, 23. VII. 1997., 23.
- BOŠNJAK, Mladen: „Hrvatska intelektualna omladina“, *Almanah hrvatskih sveučilištaraca*. Uredio Urednički odbor Almanaha hrvatskih sveučilištaraca. Izdao Sveučilišni pododbor Matice Hrvatske, Zagreb, 1938., 35.-63.
- BOŠNJAK, Mladen: „Südländ: 'Južno-slaveno pitanje'. Prikaz cjelokupnog pitanja. Prosvjetno-politička knjižnica M. H. Preveo Fedor Pucek. Zagreb, 1943.“, *Život za Hrvatsku*, 3/1945., Zagreb, 1-2, 11.
- BRLENIĆ-VUJIĆ, Branka: „Pitanje secesije u moderni“, *Croatica. Prinosi proučavanju hrvatske književnosti*, 22/1991., br. 35-36, Zagreb, 1991., 59.-79.
- BUĆ, Stjepan: „Rasna teorija nacionalno-socijalnoga pokreta (Jedno mišljenje)“, *Hrvatska smotra*, 2/1934., br. 3, Zagreb, ožujak 1934., 89.-94.
- BULJAN, Ante: „Ernst Haeckel“, *Život*, 1/1920., br. 4, Sarajevo, siječanj [1920.], 65.-70.
- CARATAN, M. Alojzija: „Prikaz prosvjetno-karitativnog rada Družbe 'Kćeri Božje ljubavi' u našoj domovini“, *Kačić*, 11/1979., Split, 1979. 235.-270.
- CRENEVILLE, Ludwig Graf: „Bosniens natürliche Zugehörigkeit“, *Österreichische Rundschau*, Bd. XVII., Wien, Oktober-Dezember 1908, 401.-407.
- CRNKOVIĆ, Nikola: „Vjera i svetišta starih Hrvata. Novi putovi istraživanja“, *Croatica Christiana Periodica*, 18/1994., br. 33, Zagreb, 1994., 59.-90.
- ČALE, Frano: „Talijanski dramski teatar u Zagrebu (1860-1941)“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 326, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1962., 389.-518.
- ČVRLJAK, Krešimir: „Prodor i recepcija Darwinove teorije u Hrvata do 1918.“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 11/1985., br. 1-2 (21-22), Zagreb, 1985., 129.-152.
- ĆORIĆ, Boris: „Matoševa pisma redakciji 'Nade““, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 361, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971., 195.-267.

- ČORIĆ, Boris: „Kállayeva i Hörmannova koncepcija časopisa 'Nada'“, *Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, knj. III-IV., Sarajevo, 1974./75., 145.-157.
- ČOROVIĆ, Vladimir: „Lektira Silvija Strahimira Kranjčevića“, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. X., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1927., 1.-100.
- ČURČIĆ, Ž. „Hrvatska periodika Moderne do 1903. kao izvor informacija o slikarstvu“, *Kronika zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, god. 10/1984, br. 29-30, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1984., 57.-60.
- DABINOVIĆ, Antun: „Staleške organizacije u hrvatskoj prošlosti“, *Hrvatski socijalni tjedan. III zasjedanje 1938. Društveni poredak i društveni pokreti*, Zagreb, 1939., 188.-201.
- DAMJANOVIĆ, Dragan: „Radovi hrvatskih arhitekata u časopisu *Wiener Bauhütte*“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30/2006., Zagreb, 229.-240.
- DIKLIĆ, Marjan: „Pojava pravaštva i nastanak Stranke prava u Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Zadru*, br. 32, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zadar, 1990., 5.-107.
- DIKLIĆ, Marjan, „Čista stranka prava u Dalmaciji (1898.-1906.)“, *Vladavina prava*, 4/2000., br. 1, Zagreb, 2000., 77.-93.
- DIZDAR, Zdravko: „Žene u radu HKD 'Napredak' i njegove Gospojinske podružnice u Zagrebu (1902.-1949.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006., br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 1057.-1080.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005, br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 635.-652.
- DONAT, Branimir: „Mato Hanžeković“, u: *Marin Bego - Božo Lovrić - Josip Baričević - Mato Hanžeković: Izabrana djela*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 80, Zagreb, 1968., 361.-371.
- DONAT, Branimir: „Stotinu godina fantastičnoga u hrvatskoj prozi“, u: Branimir DONAT - Igor ZIDIĆ, *Antologija hrvatske fantastične proze i slikarstva*, SN Liber, Zagreb, 1975., 7.-56.
- DONKOVIĆ, [Ante]: „U sukobu dvaju nazora (Aktuelna meditacija)“, *Koledar hrvatskoga katoličkoga narodnoga đaštva za školsku godinu 1910-1911*. Ur. Milko Kelović. Izdalo Hrvatsko katoličko akademsko društvo „Domagoj“, Zagreb, 1910., 73.-83.
- Dr. IVANOV, „Dr. Ivo Pilar: Borba za vrijednost svoga 'Ja'. Pokus filozofije slavenskog individualizma. Zagreb, 1922. Naklada St. Kugli“, *Nova revija. Vjeri i nauci*, 2/1923., br. 1, Makarska, 1923., 106.-107.

- DRAGANOVIĆ, Krunoslav: „Katolička crkva u otomanskoj Bosni u XIX. stoljeću“. Prir. Robert Jolić, *Vrhbosnensia*, 16/2012., br. 1, 143.-200.
- DRAGANOVIĆ, Krunoslav: „Otomanska Bosna u XIX. stoljeću i carski namjesnici u njoj“. Prir. Robert Jolić, *Vrhbosnensia*, 16/2012., br. 1, 463.-499.
- DRECHSLER, Branko: „Dr. Ante Starčević. Književna studija iz doba apsolutizma Bachova“, *Hrvatsko kolo. Naučno-književni zbornik*, knj. VII., Matica Hrvatska, Zagreb, 1912., 355.-408.
- DRLJIĆ, Rastko [Rastislav]: „Iz Šestićevih pribilježaba o vukodlacima“, *Napredak – hrvatski narodni kalendar 1936*, 26/1935., Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1935., 201.-205.
- DVORNIKOVIĆ, Ljudevit: „Jedan nerješivi problem. (Povodom knjige: Borba za vrijednost svoga 'Ja'. Pokus filozofije slovenskog individualizma. Napisao Dr, Ivo Pilar, Zagreb, 1922.“, *Vijenac*, 1/1923., knj. I., br. 25, 19. VI. 1923., 498.-500. i br. 26, 26. VI. 1923., 517.-519.
- DUBRAVSKI, Zvonimir: „Tko je radio na pretisku Pilarova Južnoslavenskog pitanja“, *Hrvatski sjever. Književnost-kultura-znanost*, Tečaj V., br. 1-2-3-4, Ogranak Matice hrvatske Čakovec, Čakovec, siječanj-prosinac 2000., 185.-186.
- DUJMOVIĆ, Sonja: „Srpska riječ' i 1914. godina – sistem nacionalne mobilizacije“, *Prilozi*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2005., br. 34, 49.-60.
- DUJMOVIĆ, Sonja: „Između tradicije i modernizacije – 'Bosanska vila' u prvoj godini izlazenja (1886)“, *Prilozi*, Institut za istoriju u Sarajevu, 2006., br. 35, Sarajevo, 2006., 45.-60.
- DŽADŽIĆ, Petar, „Rasizam u Hrvatskoj u XIX i XX veku“, *Prosvjeta. Kalendar za 1992. godinu*. Ur. Vojislav Maksimović i Stevo Ćosović, Prosvjeta – Srpsko prosvjetno i kulturno društvo „Prosvjeta“, Sarajevo, 1991. (elektronička verzija na: <http://www.riznicasrpska.net/istorija/index.php?topic=93.0>)
- DŽAJA, Srećko M.: „Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do austrougarske okupacije“, *Croatia Christiana Periodica*, vol. 16/1992., br. 30, Zagreb, 1992., 153.-178.
- DŽAJA, Srećko M.: „Politički okviri kulturne i znanstvene djelatnosti u Bosni Hercegovini u austro-ugarskom razdioblju (1878-1918)“, u: *Ćiro Truhelka: zbornik*. Ur. Nives Majnarić Pandžić, Matica hrvatska, Zagreb, 1994., 9.-16.
- ĐORĐEVIĆ, Tihomir R.: „Fizičke i duševne osobine Cigana Kraljevine Srbije“, *Srpski književni glasnik*, knj. XIII/1904., br. 87, sv. 1, Izd. Bogdan Popović, Beograd, 1904. 44.-53.
- EISNER, Bertold: „† Adalbert Shek-Vugrovečki“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkoga društva*, 59/1933., br. 6-7, Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, lipanj-srpanj 1933, 324.-329

- ELSNER, Leo: „*Die Festschrift zur Jahrhundertsfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches*“, *Mitteilungen der Vereinigung der österreichischer Richter*, Die Vereinigung der österreichischer Richter, Jg. 4/1911., Nr. 11-12, Wien, 1. Juli 1911., 17.-20.
- ENGELSFELD, Neda: „Odvjetništvo u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji između dva rata“, *Odvjetnik*, 72/1999., br. 1-2, Zagreb, 1999., 61.-87.
- ESIH, Ivan: „Dr. Ivo Pilar“, *Jutarnji list*, 22/1933., br. 7758, Zagreb, 4. IX. 1933., 3.
- ESIH, Ivan [pod pseudonimom „ie.“], „Dr. Ivo Pilar“, *Obzor*, 74/1933., br. 203, Zagreb, 4. IX. 1933., 2.
- ESIH, Ivan: „Dr. Jan Peisker i hrvatska nauka. Uz osamdesetu obljetnicu njegova rođenja“, *Hrvatska revija*, 3/1931., br. 8, 468.-470.
- ESIH, Ivan: „Razvitak sociologije kod Hrvata“. *Pedagoška Jugoslavija 1918-1938*. Ur. Milić R. Majstorović, Pedagoška biblioteka Jugoslovenskog učiteljskog udruženja, sv. 9, Beograd, 1939., 166.-178.
- ESIH, Ivan [pod pseudonimom „ie.“]: „Dr. Ivo Pilar (Prigodom 10-godišnjice njegove smrti)“, *Nova Hrvatska*, 3/1943., br. 207, 4. IX. 1943., 7.
- FABRIO, Nedjeljko: „Hrvatski modernisti u Dnevniku Blagoja Berse“, *Dani hvarskega kazališta: Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug, Zagreb-Split, 2001., 47.-54.
- FLAKER, Aleksandar: „O pravaškom radikalizmu 80-ih godina XIX. stoljeća“, *Historijski zbornik*, 7/1954., br. 1-4, Zagreb, 1954., 85.-101.
- FLAKER, Aleksandar: „Književnopovijesni pojmovi u srednjoevropskim i istočnoevropskim književnostima 20. stoljeća. Dezintegracija realizma, moderna, impresionizam, secesija“, *Croatica. Prinosi proučavanju hrvatske književnosti*, 7/1976., sv. 7-8, Zagreb, 1976., 17.-29.
- FLAKER, Aleksandar: „Hrvatska književnost prema avangardi i socijalno angažiranoj književnosti“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978., 499.-524.
- FRANGEŠ, Ivo: „Janko Leskovar“, u: *Janko Leskovar, Propali dvori, Pripovijesti*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 59, Zora, Matica hrvatska, Zagreb, 1963., 7.-24.
- FRANGEŠ, Ivo: „Književnost hrvatskog realizma u evropskom kontekstu“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978., 381.-392.
- FRANGEŠ, Ivo: „Modernost Ante Kovačića“, *Forum*, god. 24/1985., knj. 49., br. 4-5, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1985., 637.-646.
- FRANIČEVIĆ, Marin: „Problem periodizacije naše suvremene književnosti“, *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*. Prir. Vlatko Pavletić, Stvarnost, Zagreb, 1965., 11.-42.
- GABELICA, Mislav: „Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu 5. prosinca 1918.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005., br. 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 467.-477.

- GABELICA, Mislav: „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvoga svjetskog rata (1908.-1914.)“, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stranka prava u hrvatskome političkom i kulturnom životu 1861.-1929. godine. Zagreb, 24. i 25. studenoga 2011.* Ur. Zdravka Jelaska Marijan i Z. Matijević, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., 283.-303.
- GABELICA, Mislav: „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 46/2014., br. 1., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014., 131.-157.
- GAŠPARIĆ, Jure: „Ljubljanske punktacije“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 38/2006., br. 1, studeni 2006., 243.-258.
- GAMULIN, Grgo: „Uvodno poglavlje za povijest hrvatskog slikarstva XX vijeka“, *Forum*, god. 17/1978, knj. 36., br. 10-11, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1978., 691.-712.
- GAVAZZI, Milovan: „Iz biologije narodne nošnje“, *Hrvatsko kolo. Književno-naučni zbornik*, knj. XVI, Matica hrvatska, Zagreb, 1935., 126.-141.
- GAVRANIĆ, Gavro: „Osvrt na tvrdnje dr. I. Pilara o postanku Martića Zapamćenja“, *Franjevački vijesnik*. Izdaju bosanski franjevci, 38/1931., br. 1, Visoko, siječanj 1931., 10.-21.
- GRABMAYR, Karl von: „Von der Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches am 1. Juni 1911“, *Zentralblatt für die juristische Praxis*, Jg. 29/1911., Bd. 21, Verlag von Moritz Perles k. u. k. Hof Buchhandlung, Wien, 1912., 583.-595.
- GRABOVAC, Julije: „Split u narodnom pokretu protiv Khuena 1903. godine“, *Mogućnosti. Književnost, umjetnost, kulturni problemi*, 4/1957., br. 1, Split, januar 1957., 66.-77.
- GRAČANICA, M. N.: „Dva gruntovnička zakona u Bosni i Hercegovini“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva u Zagrebu*, 57/1931., Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, 1931., 258.-261.
- GRGEC, Petar: „Sveobuhvatna hrvatska poviest“, *Napredak . Hrvatski narodni kalendar 1945.* Ur. Vladimir Vrana, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1944., 17.-26.
- GRIJAK, Zoran: „Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 95.-116.
- GRIJAK, Zoran: „O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 83.-102.
- GRIJAK, Zoran: „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. u kontekstu njegovih koncepcija državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije“, *Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), Zagreb, 2007., 11.-30.

- GRIJAK, Zoran: „Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog rata“, *Pravaška misao i politika*, ZR, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 181.-211.
- GRIJAK, Zoran: „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju“, *Hum i Hercegovina kroz povijest. ZR s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, knj. II., ur. Ivica Lučić, Zagreb, 2011., 89.-131.
- GRIJAK, Zoran: „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu“, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stranka prava u hrvatskome političkom i kulturnom životu 1861.-1929. godine. Zagreb, 24. i 25. studenoga 2011.* Ur. Zdravka Jelaska Marijan i Z. Matijević, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., 175.-263.
- GROSS, Mirjana: „Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika 'novog kursa'“, p.o. iz *Radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Odsjek za povijest, 2, Zagreb, 1959., 5.-38.
- GROSS, Mirjana: „Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907.“, *Putovi revolucije*, 3/1965., br. 5, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1965., 117.-130.
- GROSS, Mirjana: „Studentski pokret 1875-1914“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, knj. I., Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1969., 451.-479.
- GROSS, Mirjana: „Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1970., br. 2, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1970., 9.-74.
- GROSS, Mirjana: „O ideološkom sustavu Franje Račkoga“, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 9, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1979., 5.-33.
- GUMPLOWICZ, Ludwig: „Die politische Geschichte der Serben und der Kroaten“, *Politisch-anthropologische Revue*, 1/1902-1903., Bd. 10, Eisenach, Leipzig, 1903., 779.-789.
- GUMPLOWICZ, Ljudevit: „Politička povjest Srba i Hrvata“, *Vienac*, 35/1903., br. 6, Zagreb, 1903., 288.-290.
- H., „Deset godina opstanka Saveza Hrvatskih Seljačkih Zadruga za Bosnu i Hercegovinu“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1930.*, godina 19, Izdao „Napredak“, hrvatsko kulturno društvo u Sarajevu, Sarajevo, 1929., 156.-159.
- -h – v. Horvat, Josip
- HADŽIBEGOVIĆ, Iljas: „Etnička struktura stanovništva Tuzle u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)“, *Prilozi*, 23/1988, br. 24, Institut za istoriju, Sarajevo, 1988., 131.-146.

- HADŽIĆ, Senaid: „Hrvatsko kulturno društvo 'Napredak' na prijelazu 19. u 20. stoljeće i njegovo djelovanje u tuzlanskom kraju“, *Povijesni zbornik. Godišnjak za kulturu i kulturno nasljeđe*, Vol. 3/2013, br. 4, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek, srpanj 2013., 227.-239.
- HADŽIJAHIĆ, Muhamed: „'Posljednji hrvatski bogumil', Dr. Ivo Pilar“, *Hrvatska mladost*, 27/1943., br. 2, Zagreb, 1943., 68.-69.
- HADŽIKADIĆ, Atif: „Jedna rijetka knjiga“, *Narodna uzdanica. Književni zbornik za god. 1943.*, 11/1942., Sarajevo, 1942., 90.-93.
- HALBWACHS, Maurice : „La psychologie collective d'après Charles Blondel“, *Les cahiers psychologie politique*, No. 8, Janvier 2006. (<http://odel.irevues.inist.fr/cahierspsychologiepolitique/index.php?id=1086>)
- HANŽEKOVIĆ, Mato: „Prinos historičkoj morfologiji Hrvata“, *Savremenik*, 20/1927., br. 9-10, Zagreb, 535.-537.
- HANŽEKOVIĆ, Dr. Mato G.: „Dr. Ivo Pilar“, *Gospodarstvo*, 3/1943., br. 199, 7. IX. 1943., 6.-7.
- HASANBEGOVIĆ, Zlatko: „Islam i bosanski muslimani u djelima Ante Starčevića“, u: *Starčević: Znanstveni kolokvij o 180. obljetnici rođenja*, ZR, ur. Ivan Gabelica, Hrvatska čista stranka prava, Zagreb, 2004., 51.-58.
- HASANBEGOVIĆ, ZLATKO: „Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji: O pokušaju gradnje 'pravaške' džamije u Zagrebu 1908.“, u: *Pravaška misao i politika*, ZR, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007.
- HASANBEGOVIĆ, Zlatko: „Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/ 2008., br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 969.–998.
- HAUPTMANN, Ferdo: „Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva finansija“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, knj. III., Sarajevo, 1963., 13.-22.
- HEĆIMOVIĆ, Branko: „Pet dramatičara Hrvatske Moderne“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 326, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1962., 195.-263.
- HEĆIMOVIĆ, Branko: „Prilozi o hrvatskoj dramskoj književnosti i kazalištui od začetka moderne do Drugog svjetskog rata (njihov evropski kontekst)“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978., 625.-652.
- HEĆIMOVIĆ, Branko: „Osnovne razvojne težnje i obilježja hrvatskog kazališta i dramske književnosti u doba moderne“, *Dani Hvarskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 7/1980., br. 1, Izdavački centar, Split, travanj 1980., 5.-16.

- HENGSTER, Ivo: „Vegetarsko društvo 1928-1933“, *Vegetarizam. Glasnik Vegetarskog društva u Zagrebu*, 2/1938., br. 5, 30. VII. 1938., 33.-39.
- HERGEŠIĆ, Ivo: „Mladi u hrvatskoj književnosti 1897-1907.“, u: *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*, Zagreb, 1936., 126.-130.
- HERGEŠIĆ, Ivo: „Hrvatska moderna“, u: *Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća*, Prir. Vlatko Pavletić, Stvarnost, Zagreb, 1965., 45.-260.
- HISTORICUS [Milan PRELOG], „Dr. Ivo Pilar: Politički zemljopis hrvatskih zemalja“, *Hrvatska njiva*, 2/1918., br. 42, Zagreb, 1918., 715.-716.
- HOFBAUER, Dragutin: „Hrvatsko pjevačko društvo 'Zvečaj““, *Napredak, hrvatski narodni kalendar za 1931*, god. 20, Izdao „Napredak“, hrvatsko kulturno društvo u Sarajevu, Sarajevo, 1930., 175.-178
- HOLJEVAC, Željko: „Problem Pilarove smrti“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 233.-238.
- HORVAT, Josip: „Politička povijest. Izmjena generacija. Ideje i ljudi kroz četvrt vijeka hrvatske politike (1895-1905.)“, u: *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*, Zagreb, 1936., 15.-17.
- HORVAT, Josip [pod pseudonimom „-h“]: „Ivo Pilar: Književni rad“. *Hrvatski narod*, 5/1943., br. 828, Zagreb, 8. IX. 1943., 4.
- HORVAT, Rudolf: „† Arhitekt Josip pl. Vančaš“, *Hrvatska revija*, 6/1933., br. 2, Zagreb, 1933., 193.-195.
- HODŽIĆ, Šaban: „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788.-1862. godine“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1958., 65.-143.
- ie. – v. Esih, Ivan
- HRABAK, Bogumil: „Radikalizacija seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji 1919. i 1920. godine“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 10/1973, 13.-80.
- I. A.: „Socijalni uzroci savremene socijalne krize. Predavanje dra Pilara“, *Obzor*, 71/1930., br. 282, 10. XII. 1930., 2.
- IBLER, Janko: „Anarhija u hrv. književnosti i umjetnosti“, *Narodne novine*, 64/1898., br. 180, 9. VIII. 1898., 1.-3.
- ILIJIĆ, Stjepko: „Bogumilstvo kao religiozno-povjesni te kao socijalni i politički problem“, *Obzor*, 68/1927., br. 244, 13. IX. 1927., 1.-2.
- IŠEK, Tomislav: „Hrvatska republikanska seljačka stranka prema Bosni i Hercegovini i orijentacija Hrvata BiH do 1923. god.“, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, 2/1966., br. 2, Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1966., 75.-121.
- IVANOV, Dr.: „Dr. Ivo Pilar: Borba za vrijednost svoga 'Ja'. Pokus filozofije slavenskog individualizma. Zagreb, 1922. Naklada St. Kugli“, *Nova revija. Vjeri i nauci*, 2/1923., br. 1, Makarska, 1923., 106.-107.

- J., „O 40-godišnjici Hrvatskog pjevačkog društva Trebević u Sarajevu“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1934*, 23/1933, Izdalo Hrvatsko kulturno društvo Napredak u Sarajevu, Sarajevo, 1933., 203.-204.
- JANDA, Anton Ritter von: „Zur Jahrhundertsfeier des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches“, *Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung*, Jg. 22/1911., Nr. 22, Manz'sche k. u. k. Hof- und Universitäts-Buchhandlung in Wien, Wien, 170.
- JANČIKOVIĆ, Božidar: „Prvi otkrio korijene srpskog imperijalizma“, *Vjesnik*, 56/1995., br. 17049, Zagreb, 23. III. 1995., 14.
- JANČIKOVIĆ, Božidar: „Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 171.-192.
- JANČIKOVIĆ, Božidar: „Autor i njegovo djelo: L. von Südländ i 'Južnoslavensko pitanje'“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 141.-156.
- JANČIKOVIĆ, Božidar: „Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 239.-265.
- JANČIKOVIĆ, Tomo: „Dr. Ivo Pilar kao pravnik“, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva Zagrebu*, 59/1933, br. 11-12, Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, 1933., 493.-495.
- JANKOVIĆ, Dragoslav: „Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, V, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1963., 225.-262.
- JANOS, Andrew C.: „Politika zaostalosti u kontinentalnoj Evropi 1780-1945“, *Naše teme. Časopis za društvena pitanja*, 33/1989., br. 10, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić“, Zagreb, 1989., 2484.-2511.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka: „Represija spram hrvatskih seljaka 1918.-1921.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1993., br. 1, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1993., 25.-43
- JANJATOVIĆ, Bosiljka: „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 121.-139.
- JAREB, Jerome: „LeRoy King's Reports from Croatia, March to May 1919. Documents.“ *Journal of Croatian Studies*, vol. 1, New York, 1960., 75.-168.
- JAREB, Jere: „Tri dokumenta o dodirima Stjepana Radića s Talijanima, 1923.-1924. S kratkim nacrtom Mussolinijeve politike prema Srbima i Hrvatima 1922.-1941.“, *Hrvatska revija*, 18/1968., sv. 4 (72), München, prosinac 1968., 524.-533.
- JAREB, Mario: „Trogirski incident od 1. prosinca 1932. i mletački lav svetog Marka kao simbol 'talijanstva' istočne obale Jadrana“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 2., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 419.-443.

- JELČIĆ, Dubravko: „Mato Hanžeković“, u: *Vallis aurea. Eseji i portreti*, Zagreb, 1977., 293.-312.
- JELČIĆ, Dubravko: „Nepotpisani urednik 'Nade' (S. S. Kranjčević)“, *Kronika zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, god. 5/1979, br. 12-13, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1979., 65.-78.
- JELČIĆ, Dubravko: „Početak Ljetopisa Društva hrvatskih književnika (danas: Društvo književnika Hrvatske). Prvih 20 godina (1900-1919). Građa“, *Kronika zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, god. 6/1980, br. 17, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1980., 3.-64.
- JELČIĆ, Dubravko: „Umjesto vijenca Ivi Pilaru. Uz neobjavljeni prijevod *Južnoslavenskog pitanja*“, *Forum*, god. 32/1993., knj. 45., br. 10-12, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1993., 848.-850.
- JELČIĆ, Dubravko: „Varijacije o povijesnim temama. Dva fragment“, *Kolo. Časopis za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, 3 (151)/1993., br. 11-12, Zagreb, studeni-prosinac 1993., 1036.-1042.
- JEŽIĆ, Slavko: „Hrvatska pripovijetka iza preporoda“, u: *Prvi hrvatski pripovjedači iza preporoda (1850 – 1880)*, Ur. S. Ježić, Minerva nakladna knjižara d. d., Zagreb, 1935., 5.-23.
- JEŽIĆ, Slavko: „Život i djelo Augusta Šenoae“, *Sabrana djela Augusta Šenoae*, knj. XII, Znanje, Zagreb, 1964., 5.-281.
- JONJIĆ, Tomislav: „Povijesno-politički okvir postanka ustaškog pokreta“, *Hrvatska obzorja. Časopis Matice hrvatske Split*, br. 2/2001., 373.-406., br. 3/2001., 653.-690., br. 4/2001., 939.-968.; br. 1/2002., 33.-58.
- JONJIĆ, Tomislav: „Britansko izvješće o stradanju Hrvata u Jugoslaviji. Hrvati pod jugoslavenskom vlašću“ (I.-IV.), *Politički zatvorenik*, Zagreb, 13/2003., br. 130 (str. 21.-25.), 131 (27.-29.), 132 (14.-17.), 133 (9-11.) i 134 (26.-28.).
- JONJIĆ, Tomislav: „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)“, *Pilar*, 2/2007, br. 3 (1), Zagreb, 2007., 11.-45.
- JONJIĆ, Tomislav: „Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta“, *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva*, ZR, T. Jonjić i Z. Matijević, ur., Hvidra Zagreb - Naklada Trpimir, Zagreb, 2009., 169.-196.
- JONJIĆ, Tomislav: „From Bias to Erroneous Conclusions“, *Review of Croatian History*, Vol. 6/2010, No. 1, 227.-238.
- JONJIĆ, Tomislav: „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933.: Uvijek iznova Srbija – radikalni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove političke misli?“, *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1), Zagreb, 2010., 9.-74.
- JONJIĆ, Tomislav: „O gospodarskoj krizi kao o filozofskom pitanju“, *Pilar*, 6/2011., br. 11 (1), Zagreb, 2011., 87.-90.

- JONJIĆ, Tomislav: „Bartulin's Tilting at Windmills: Manipulation as a Historiographic Method (A reply to Nevenko Bartulin's 'Intellectual Discourse on Race and Culture in Croatia 1900-1945')“, *Review of Croatian History*, Vol. 8/2012, Nr. 1, 207.-268.
- JONJIĆ, Tomislav: „Ivo Pilar o recepciji austrijskoga Općega građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini“, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), Zagreb, 2012., 115.-126.
- JOVANOVIĆ, Nadežda: „Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1970., br. 1, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1970., 61.-76.
- JURČIĆ, Vladimir: „Hrvatska književnost kao izraz naše zemlje i našeg čovjeka“, *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1945.* Ur. Vladimir Vrana, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1944., 241.-244.
- JUZBAŠIĆ, Dževad: „Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema istoku“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, sv. 42, Sarajevo, 2013., 165.-196.
- KALANJ, Rade: „Sociologija i ideologija“, *Socijalna ekologija. Časopis za ekološku misao i sociologijsko istraživanje okoline*, vol. 18/2009., br. 3-4, Hrvatsko sociološko društvo, Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009., 237.-266.
- KAPETANIĆ, Davor: „Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića u sarajevskoj 'Nadi' 1894-1903“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 365, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1972., 373.-495.
- KAPIDŽIĆ, Hamdija: „Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 9/1957., Sarajevo, 1958.,
- KAPIDŽIĆ, Hamdija: „Ukidanje funkcije civilnog adlatusa (Diskusija i odluka zajedničke austro-ugarske vlade), *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 1/1961., knj. I., Sarajevo, 1961., 333.-338.
- KAPIDŽIĆ, Hamdija: „Dva priloga novijoj historiji Bosne i Hercegovine“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 2/1962., knjiga II, Sarajevo, 293.-328.
- KAPIDŽIĆ, Hamdija: „Ispisi iz bečkih arhiva o predistoriji prvog svjetskog rata“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 10-11/1970.-1971., knjiga X-XI, Sarajevo, 1970./71., 465.-537.
- KARAMAN, Igor: „Tradicionalne seoske institucije u procesima modernizacije“, *Naše teme. Časopis za društvena pitanja*, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić“, 33/1989., br. 10, Zagreb, 1989., 2635.-2652.
- KARAMATIĆ, Marko: „Kršćanska izobrazba djece i mladih u Bosni u 19. stoljeću“, *ZR Apostolat franjevačkih zajednica u 19. stoljeću. Radovi simpozija u prigodi 800. obljetnice sv. Franje Asiškoga o apostolatu hrvatskih franjevačkih zajednica u 19. stoljeću*, Zagreb, 14.-16. listopada 1981., Kačić, 14/1982., Split, 1982., 143.-154.

- KARDUM, Livia: „Austrougarski ultimatum Srbiji“, *Historijski zbornik*, 47 (1), Zagreb, 1994., 61.-97.
- KEČMANOVIĆ, Ilija: „Korespondencija Silvija Strahimira Kranjčevića“, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knjiga 20, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1951., 49.-268.
- KEČKEMET, Duško: „Rani crteži Ivana Meštrovića“. *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 32/1988.-1989., br. 31-32, Zagreb, 1988./89., 243.-248.
- KLANCIR, Đurđica: „Pronađen je potpuno nepoznat rukopis u kojem dr. Ivo Pilar prikazuje dr. Antu Starčevića kao bezobzirnog i nerealnog političara!“, *Globus*, br. 223, Zagreb, 17. III. 1995., 51.-54.
- KLEMENČIĆ, Mladen – POKOS, Nenad: „Ivo Pilar i politička geografija“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, sv. 1, Zagreb, 2001., 39.-49.
- KOGOJ-KAPETANIĆ, Breda: „Komparativna istraživanja u hrvatskoj književnosti“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 350, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1968., 305.-404.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: „Kulturno-historijski društvo 'Hrvatski rodoljub' Rudolfa Horvata“, *Historijski zbornik*, 47 (1), Zagreb, 1994., 135.-144.
- KOLAR, Mira: „Ćiro Truhelka – hrvatski povjesničar“, u: *Ćiro Truhelka: zbornik*. Ur. Nives Majnarić Pandžić, Matica hrvatska, Zagreb, 1994., 91.-104.
- KOLAR, Mira: „Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo (s posebnim osvrtom na bankarstvo)“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 67.-80.
- KOLAR, Mira: „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 11.-31.
- KOLAR, Mira: „Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva kućevlasnicima nad njihovim nekretninama (1920.-1923.)“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 97.-107.
- KOLAR, Mira: „Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovnih gospodarsko-socijalnih kretanja u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća“, *Podravina*, vol. 11, br. 22, Koprivnica, 2012., 108.-126.
- KOLUMBIĆ, Nikica: „Recepcija Marulićeve 'Judite' u kontekstu jubilarne 1901. godine“, *Dani hvarškoga kazališta: Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug, Zagreb-Split, 2001., 123.-130.
- KORUNIĆ, Petar: „Hrvatski nacionalni i politički program 1848/49. godine. Prilog poznavanju porijekla hrvatske nacije i države Hrvatske“, *Povijesni prilozi*, vol. 11, br. 11, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1992., 177.-252.
- KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, Nevenka, „Časopis hrvatske moderne 'Mladost' i strane književnosti“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 341, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1965., 231.-262.

- KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, Nevenka: „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 355, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1969., 403.-666.
- KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, Nevenka: „Evropski okviri hrvatske Moderne“, u: *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima. Od narodnog preporoda k našim danima*. Ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1970., 345.-363.
- KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, Nevenka: „O problemu slavenske orijentacije u hrvatskoj književnosti“, *Croatica. Prinosi proučavanju hrvatske književnosti*, 1/1970., sv. 1, 167.-193.
- KOVAČEVIĆ, Mate: „Politički katekizam“, *Hrvatsko slovo*, 18/2012., br. 915, Zagreb, 2. XI. 2012., 23.
- KRESTIĆ, Vasilije Đ.: „Velikohrvatske ideje“, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa Velika Srbija: istine, zablude, zloupotrebe*. Ur. Vasilije Đ. Krestić i Marko Nedić, Srpska književna zadruga, Beograd 2003. (srp. ćir.)
- KRESTIĆ, Vasilije Đ.: „Hrvatske pretenzije na Bosnu i Hercegovinu“, u: *Nedamo te lijepa naša*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Hrvati u BiH danas (Banja Luka, 4-6. ožujka 2011), Ur. Emil Vlajki, Grafomark, Laktaši, 2011., 121.-152.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija: „Sarajevo u doba okupacije Bosne“, *Izabrana djela Hamdije Kreševljakovića*, sv. IV., Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., 73.-167.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija: „Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)“, *Izabrana djela Hamdije Kreševljakovića*, sv. IV., Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.
- KRIŠKOVIĆ, Vinko: „Ratni ciljevi Antante“, p. o. iz *Hrvatske revije*, Zagreb, 1939.
- KRIŠTO, Jure: „Dvije hrvatske politike: Frano Supilo i Josip Frank prema 'novom kursu'“, *Spomenica Ljube Bobana 1933.-1994.*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1996., 237.-245.
- KRIŠTO, Jure: „Uloga Ive Pilara u hrvatskom organiziranju u Bosni i Hercegovini“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 81.-94.
- KRIŠTO, Jure: „Ivo Pilar i suvremena hrvatska geopolitika“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 47.-60.
- KRIŠTO, Jure: „Kad pravaši pođu različitim putovima: Frano Supilo i Josip Frank o 'novom kursu'“, *Pravaška misao i politika*, ZR, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 143.-165.
- KRIŠTO, Jure: „Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica“, *Pilar*, 3/2006, br. 6 (2), Zagreb, 2008., 47.-50.
- KRIŠTO, Jure: „Izvori identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini“, *Status. Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 13, Mostar, jesen/zima 2008., 226.-234.

- KRIŠTO, „Od slavenstva do jugoslavenstva: suradnja hrvatskih i slovenskih krugova u Katoličkom pokretu“, *Pilar*, 4/2009., br. 7(1)-8(2), Zagreb, 2009., 111.-122.
- KRIŠTO, Jure: „Fra Didak Buntić i hrvatska politika u BiH: U prigodi 100. obljetnice austro-ugarske aneksije“, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*. Zbornik radova. Ur. Stipe Tadić i Marinko Šakota, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2009., 11.-33.
- KRIŠTO, Jure: „Hrvatski propali pokušaji s kršćanskim socijalizmom“, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*. Zbornik radova. Ur. Zdravka Jelaska Marijan i Z. Matijević, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., 151.-173.
- KRIZMAN, Bogdan: „Ženevska konferencija o ujedinjenju 1918. godine“, *Istorijski glasnik*, 1958., Beograd, 1958., 2.-32.
- KRIZMAN, Bogdan: „Mirovni ugovori poslije prvog svjetskog rata“, *Iz istorije Jugoslavije. Zbornik predavanja*, Nolit, Beograd, 1958., 74.-87.
- KRIZMAN, Bogdan: „Stvaranje Jugoslavije“, *Iz istorije Jugoslavije. Zbornik predavanja*, Nolit, Beograd, 1958., 147.-164.
- KRIZMAN, Bogdan: „Djelatnost Srpske vrhovne komande pri raspadu Austro-Ugarske“, *ZR Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1969., 191.-204.
- KRIZMAN, Bogdan: „Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature (oktobar – decembar 1928)“, *Historijski pregled*, 8/1962., 176.-202.
- KRIZMAN, Bogdan: „Vanjskopolitički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1919.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1970., br. 1, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1970., 23.-60.
- KRIZMAN, Bogdan: „Stjepan Radić na Pariškoj političkoj školi (1897-1899) (Prilog biografiji)“, *Naše teme*, 15/1971., br. 6 (150), Zagreb, juni 1971., 1072.-1090.
- KRIZMAN, Bogdan: „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918-1941)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 7/1975, br. 1 (17), Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1975., 33.-97.
- KRKLJUŠ, Ljubomirka: „Pravna priroda dokumenta od 1. decembra 1918. godine o stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 69-70, Novi Sad, 2004., 97.-118. (srp. ćir.)
- [KRLEŽA, Miroslav]: „Iz Krležine ostavštine. Marginalije. Enciklopedija Jugoslavije. Izbor“. Prir. Vlaho Bogišić, *Kolo. Časopis Matice hrvatske*, 17/2007., br. 1, proljeće 2007., 7.-536.
- KRŠNJAVI, Izidor: „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. Iz mojih zapisaka“, *Hrvatsko kolo*, knj. I., Matica Hrvatska, Zagreb, 1905., 215.-307.
- KRUŠELJ, Željko: „Hrvatski koloplet: Tajna Ive Pilara“, *Večernji list*, 39/1995., br. 11332, Zagreb, 20. III. 1995., 4.

- KRUŠEVAC, Todor: „Osnivanje i prve godine 'Bosanske vile'“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 1/1963., knj. I., Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1963., 149.-168.
- KRZOVIĆ, Ibrahim: „Oblici moderniteta u arhitekturi Bosne i Hercegovine krajem 19. i početkom 20. stoljeća“. *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 32/1988.-1989., br. 31-32, Zagreb, 1988./89., 127.-130.
- KUDELIC, Zlatko: „Vjerske konverzije u Bosni i Hercegovini s kraja 19. i početkom 20. stoljeća u svjetlu nepoznatog arhivskog izvora“, *Croatica Christiana Periodica*, 35/2011., br. 68, 87.-111.
- KUJOVIĆ, Mina: „Okružna oblast Donja Tuzla pod upravom Fridriha fon Foglara od 1894. do 1912. godine“, *Gračanički glasnik*, 13/2008., br. 25, Gračanica, 2008., 91.-99.
- KUKOČ, Mislav: „Ivo Pilar (1874.-1933.)“, u: *Liberalna misao u Hrvatskoj. Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20 stoljeća*, Zagreb, 2000.
- KVAPIL, Miroslav: „O nekim aspektima evropskih okvira hrvatske moderne“, u: *Croatica. Prinosi proučavanju hrvatske književnosti*, 3/1972, sv. 3, Zagreb, 1972., 79.-84.
- [KVATERNIK, Eugen]: *Eugen Kvaternik – Politički spisi. Rasprave, govori, članci, memorandumi, pisma*. Prir. Ljerka Kuntić, Znanje, Zagreb, 1971.
- LANDSBERG, Ernst: „Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches. 1. Juni 1911.“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 45/1911., Bd. 32, Wien, 1911., 457.-468.
- LASIĆ, Stanko: „Integralni i autorizirani tekst izlaganja i razgovora s publikom na tribinama održanima u Zagrebu 9.4.1982. /'Književni petak'/ i 16.4.1982. /Filozofski fakultet/ u povodu izlaska iz tiska knjige 'Krlježa, kronologija života i rada'“, *Gordogan*, 4/1982., br. 12, Zagreb, svibanj-lipanj 1982., 82.-150.
- LATINOVIĆ, Zora: „Intervju: Milorad Ekmečić, historičar (I) – Budućnost gledamo kroz tamu“, *NIN*, br. 3080., Beograd, 7. I. 2010., 48.-51. (srp. ćir.)
- LAUER, Reinhard: „Das Werk eines Amateurhistorikers mit erstaunlicher analytischer Schärfe“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (e-izdanje), 28. X. 1995.
- LEVIĆ, Esaf: „Nekoliko arhivskih dokumenata o izborima u Tuzli 1910. godine“, *Arhivska praksa*, 13/2010, br. 13, Tuzla, 2010., 389.-395.
- LIPOVČAN, Srećko: „Pilarovo djelo *Južnoslavensko pitanje*“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 193.-232.
- LIPOVČAN, Srećko: „Životopis Ive Pilara“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 269.-272.
- LIPOVČAN, Srećko: „*Die südslawische Frage und der Weltkrieg*: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 103.-120.
- LIPOVČAN, Srećko: „Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.): Život i djelo (Nacrt)“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 11.-19.

- LIPOVČAN, Srećko: „Zašto je potrebno ponovno prevesti i - kao kritičko izdanje - objaviti Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 147.-151.
- LIPOVČAN, Srećko: „A Portrait of Ivo Pilar“, *Pilar*, 1/2006., No. 2 (2), Zagreb, 2006., 11.-16.
- LISAC, Andrija Ljubomir: „Pojava literarno-glazbenih udruženja i đачkih listova na zagrebačkim srednjim školama do konca Prvog svjetskog rata“, u: *Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đака i profesora zagrebačke klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju 1607.-1957.*, Zagreb, 1957., 381.-432.
- LORKOVIĆ, Zdravko: „Prof. dr. Boris Zarnik“, *Priroda. Popularni ilustrirani časopis Hrvatskog prirodoslovnog društva u Zagrebu*, 35/1945., br. 1-3, siečanj-veljača-ožujak 1945., 4.-8.
- LOVRENČIĆ, Rene: „Ekonomska problematika u Supilovu 'Novom listu' 1906-1914“, *Radovi*, vol. 6, Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1974., 129.-272.
- LUKAS, Filip: „O postanju Poljica“, *Srđ* (Dubrovnik), 6/1907., br. 23 (15. XI. 1907., 1068.-1073.), br. 24 (31. XII. 1907., 1143.-1150.), god. 7/1908., br. 8 (30. IV. 1908., 81.-91.).
- LUKAS, Filip: „Geografska osnovica hrvatskoga naroda“, *Zbornik Matice Hrvatske. Hrvatskome narodu, njegovim prošlim naraštajima na spomen, sadašnjima i budućim na pobudu, o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1925., 19.-91.
- LJUBUNČIĆ, Salih: „Psihologija u Hrvata“, *Pedagoška Jugoslavija 1918-1938*. Ur. Milić R. Majstorović, Pedagoška biblioteka Jugoslovenskog učiteljskog udruženja, sv. 9, Beograd, 1939., 80.-87.
- MAGDIĆ, Milivoj: „Dr. Ivo Pilar. Politički profil“, *Hrvatski narod*, 5/1943., br. 828, Zagreb, 8. IX. 1943., 4.
- MANDIĆ, Mihovil: „Historijat Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu“, u: *Spomenica u proslavu 50-godišnjeg opstanka Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu 1888-1938.*, Ur. M. Mandić, *Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu*, 50/1938., sv. 1, Sarajevo, 1938., 7.-51.
- MARIJANOVIĆ, Stanislav: „Europska književnost i umjetnost u časopisu Mladost (Iz vidokruga 'bečkog kruga')“, *Dani Hvarskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti*, 28/2002., br. 1, HAZU, Književni krug Split, Split, 2002., 247.-257.
- MARJANOVIĆ, Jovan: „Političke partije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921-1929)“, *Iz istorije Jugoslavije. Zbornik predavanja*, Nolit, Beograd, 1958., 207.-225.
- MARJANOVIĆ, Milan: „Vladimir Nator u Zadru (1899-1903)“, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 1, Zagreb, 1954., 189.-238.
- MARKUS, Tomislav: „Religija u ideološkom sustavu Mihovila Pavlinovića“, *Kolo. Časopis za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, 3 (151)/1993., br. 11-12, Zagreb, studeni-prosinac 1993., 913.-935.

- MARTINOVIĆ, Ante: „Ivan A. Milićević“, *Napredak – hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1929*, 18/1929., Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1928., 200.-204.
- MARUŠEVSKI, Olga: „Počeci moderne u likovnoj opremi nekih zagrebačkih časopisa“, *Vijesti muzealaca i konzervatora*, 23/1974., br. 3-4, Zagreb, 1974., 92.-104.
- MARUŠEVSKI, Olga: „Izidor Kršnjavi i hrvatska kultura“. *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba*, 12/1985, Zagreb, 1985., 217.-246.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil: „Prilozi iz književnosti u zadarskom časopisu 'Lovor'“, *Kronika zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, god. 5/1979, br. 11, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1979., 112.-119.
- MATIČEVIĆ, Ivica: „Bartol Inhof kao književni kritičar“, *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*. Vol. 26/2000., br. 1, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug, Split, 2000., 191.-202.
- MATIČEVIĆ, Ivica: „Nepoznati rukopis Ivana Krnica o kritici i književnosti hrvatske moderne“, *Dani hvarškoga kazališta: Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug, Zagreb-Split, 2001., 289.-306.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Državopravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine)“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 117.-132.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak - listopad 1918)“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 133.-170.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine u političkim koncepcijama dr. Ive Pilara (1917.-1918.)“, *Prilozi*, br. 31, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003., 137.-154.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske ('bogumilstvo')“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 69.-81.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Politika i sudbina: Dr. Ivo Pilar i njegova borba za samostojnost hrvatskog naroda“, *Pravaška misao i politika*, ZR, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 213.-243.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Stranačko-politički život bosansko-hercegovačkih Hrvata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenca (1919.-1929.)“, *Ivan Šarić vrhbosanski nadbiskup*. Zbornik radova znanstvenoga skupa o dr. Ivanu Šariću održanog 19. siječnja 2002. u Sarajevu, prir. Pavo Jurišić, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2007., 21.-92.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Isidor Kršnjavi i Robert W. Seton-Watson o politici u Hrvatskoj u doba banovanja Pavla Raucha“, *Pilar*, 3/2008, br. 6 (2), Zagreb, 2008., 11.-21.

- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Providencijalna politika: Hrvatski katolički pokret i politika (1903.-1929.)“, *Pilar*, 4/2009., br. 7(1)-8(2), Zagreb, 2009., 151.-175.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „'Zablatiše me djeca!': Fra Didak Buntić između Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke (1919.-1922.)“, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*. Zbornik radova. Ur. Stipe Tadić i Marinko Šakota, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2009., 65.-86.
- MATKOVIĆ, Hrvoje: „Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji“, *Istorija XX. veka. Zbornik radova V*, Institut društvenih nauka – Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1963., 5.-136.
- MATKOVIĆ, Stjepan: „Političke prilike 'nagodbene' Hrvatske u očima Ive Pilara“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 51.-66.
- MATKOVIĆ, Stjepan: „Pilarova pisma Dušanu Plavšiću: fragment poznavanja hrvatskih secesionista“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 33.-40.
- MATKOVIĆ, „Životopis časnika Stjepana Duića“, *Politički zatvorenik*, 15/2005., br. 145 (travanj 2004., 19.-24.) i 146 (svibanj 2004., 30.-34.)
- MATKOVIĆ, Stjepan: „Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson (Dva pogleda na južnoslavensko pitanje)“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 21.-46.
- MATKOVIĆ, „Tko je bio Ivo Frank?“ *Politički zatvorenik*, 17/2007., br. 187, listopad 2007., 20.-29.
- MATKOVIĆ, Stjepan: „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva“, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008., br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1067.-1086,
- MATKOVIĆ, Stjepan: „Je li Ivo Pilar bio pravaš“, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stranka prava u hrvatskome političkom i kulturnom životu 1861.-1929. godine. Zagreb, 24. i 25. studenoga 2011.*, Ur. Zdravka Jelaska Marijan i Z. Matijević, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., 389.-429.
- MATKOVIĆ, Stjepan: „Prinosi dr. Nikole Mandića /1869.-1945./ hrvatskoj politici“, I.-III., *Politički zatvorenik. Glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika*, 23/2013., br. 251 /ožujak-travanj 2013./, 29.-31; br. 252 /svibanj-lipanj 2013./, 25.-29., br. 253 /srpanj-kolovoz 2013./, 39.-45
- MATL, Josef: „Wien und die Literatur- und Kunsterneuerung der südslawischen Moderne“, *Die Welt der Slawen*, Jg. 9/1965., Hf. 4, Wiesbaden, 1965., 376-391.
- MAUROVIĆ, Ivan: „Nastojanja i pokušaji da se reformira opći građanski zakonik (Kratk pregled s nekoliko kritičkih napomena)“, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 452, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1940. 84.-97.

- METESI DERONJIĆ, Željka: „Polemika o secesiji u Hrvatskoj: Franjo Ksaver Kuhač i Ivo Pilar“, *Cris*, 11/2009., br. 1, Križevci, 2009., 229.-237.
- MIHALJEVIĆ, Josip: „Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu 'Sloboda'“, *Bosna franciscana*, 16/2008., br. 28., 127.-149.
- MIHALJEVIĆ, Vine: „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci - suglasja i sporovi (Prilog istraživanju)“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 83.-95.
- MIKIĆ, Vesna: „Klasicizirajući element u modernom. Prilog teoriji o prepoznavanju moderniteta u suvremenoj arhitekturi“, *Prostor*, 11/2003., br. 2 (26), Zagreb, 2003., 137.-143.
- MIKIĆ, Živko: „O antropološkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini (istorijat istraživanja sa bibliografijom)“ (*Godišnjak ANUBiH, knj. X, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 8*, Sarajevo, 1973., 251.-259.
- MIKIĆ, Živko: „Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis spätmittelalterlicher Bevölkerung Jugoslawiens“, *Godišnjak ANUBiH, knj. XXII, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 20*, Sarajevo, 1978., 5.-109.
- MILAKOVIĆ, Josip: „Školstvo u Bosni i Hercegovini“, *Hrvatsko kolo. Naučno književni zbornik*, knj. III., Matica Hrvatska, Zagreb, 1907., 356.-380.
- MILČINOVIĆ, Andrija: „U spomen M. Nehajevu“, *Hrvatsko kolo*, knj. XII., Matica Hrvatska, Zagreb, 1931., 329.-337.
- MILIČEVIĆ, Nikola: „Vladimir Čerina“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 341, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1965., 7.-162.
- MILIČEVIĆ, Ivan A.: „Prije pedeset godina“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1934*, 23/1933, Izdalo Hrvatsko kulturno društvo Napredak u Sarajevu, Sarajevo, 1933., 165.-171.
- MILUTINOVIĆ, Kosta: „Vojvodina i stvaranje jugoslavenske države“, *Historijski pregled*, Zagreb, 7/1961., br. 3-4, 200.-217
- MILUTINOVIĆ, Kosta: „Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 330, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1962., 85.-195.
- MIŠČEVIĆ, Nenad: „Dva pogleda na naciju“, *Novi Kamov*, 4/2004., br. 3, sv. 12, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2004., 32.-34.
- MIŠČEVIĆ, Nenad: „Nacija: primordijalizam i konstruktivizam na domaći način“, *Novi Kamov*, 4/2004., br. 4, sv. 13, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2004., 47.-49.
- MOROVIĆ, Hrvoje: „Stjepan Radić pod Obznanom 1925.“, *Mogućnosti*, 18/1971., br. 7, Split, 1971., 879.-880.
- MUCCHIELI, Laurent: „Pour une psychologie collective: l'héritage durkheimien d'Halbwachs et sa rivalité avec Blondel durant l'entre-deux-guerres“, *Revue d'histoire des*

- sciences humaines*, 1991, No. 1, 103.-141. (<http://www.cairn.info/revue-histoire-des-sciences-humaines-1999-1-page-103.htm>),
- MUSA, Šimun: „Hrvatska narodnoprporodna postignuća u Hercegovini“, *Hum – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2, Mostar, 2007., 9.-53.
 - MUŽIĆ, Ivan: „Ostaci kulta pretkršćanskog boga Vida na teritoriju Hrvata“, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, br. 34, Zagreb, 2007., 477.-490.
 - MUŽIĆ, Ivan: „Ostaci kulta pretkršćanskog boga Vida na teritoriju Hrvata“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, sv. 34, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2007., 477.-490.
 - MUŽIĆ, Josip: „Bogumilska reinterpretacija kršćanskog bogoslovlja i morala“, *Vrhbosnensia*, 16/2012., br. 2, Sarajevo, 2012., 247.-266.
 - MUŽINIĆ, Aleksandar: „Filozofija u Hrvata od 1918.-1938.“. *Pedagoška Jugoslavija 1918-1938*. Ur. Milić R. Majstorović, Pedagoška biblioteka Jugoslovenskog učiteljskog udruženja, sv. 9, Beograd, 1939., 144.-156.
 - NAĐ, Josip: „Seton Watson i Sidland o jugoslovenskom pitanju“, *Jugoslovenska obnova - njiva*, 1920., br. 15, 333.-335.
 - NEVISTIĆ, Ivan A.: „Diletantizam filozofskog eklekticizma. Dr. I. Pilar: Borba za vrijednost svoga 'Ja'. Pokus filozofije slavenskog individualizma. Zagreb, 1922.“, *Pokret*, 2/1922., br. 90, Zagreb, 15. IV. 1922., 9.
 - NIKIĆ, Andrija: „Kulturne prilike u Hercegovini zadnjih desetljeća turske vladavine (1823.-1878.)“, *Kačić*, 8/1976., Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Split, 1978., 193.-218.
 - NIKIĆ, Andrija: „Franjevci u Hercegovini od 1878.-1892. godine“, *Kačić*, 10/1978., Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Split, 1978., 175.-227.
 - NIKIĆ, Andrija: „Karitativna djelatnost franjevaca u Hercegovini u XIX. stoljeću“, *ZR Apostolat franjevačkih zajednica u 19. stoljeću. Radovi simpozija u prigodi 800. obljetnice sv. Franje Asiškoga o apostolatu hrvatskih franjevačkih zajednica u 19. stoljeću, Zagreb, 14.-16. listopada 1981.*, *Kačić*, 14/1982., Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Split, 1982., 163.-208.
 - NIKIĆ, Andrija: „Fra Didak Buntić Isi Kršnjavome o prilikama u Herceg-Bosni 1909-1918.“, *Croatia Christiana Periodica*, vol. 16/1992., br. 30, Zagreb, 1992., 224.-253.
 - NIKIĆ, Andrija: „Utemeljenje Hrvatskoga potpornoga društva (Napretka)“, *Croatia Christiana Periodica*, vol. 27/2003, br. 52, Zagreb, 2003., 137.-153.
 - NIKOLAJEV [D. PLAVŠIĆ], „Secession“, *Slavonische Presse*, 14/1898., br. 224., Esseg (Osijek), 2. X. 1898., 1.-2
 - NIKOLIĆ, Mihovil: „Fragmenti iz moga života“, u: Vladimir Vidrić, Dragutin Domjanić, Mihovil Nikolić: Pjesme. Prir. Branimir Donat, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 74., Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1970., 237.-257.

- NOVAK, Grga: „Podvojene narodne snage u Dalmaciji“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 10, Zadar, 1963., 13.-28.
- NUIĆ, Tihomir: „Der Kern der südslawischen Frage“, *Društvene obavijesti Hrvatske kulturne zajednice*, Hrvatska kulturna zajednica, br. 73, prosinac 1995., 10.-11.
- OBAD, Stijepo: „Sukob interesa velikih sila na istočnom Jadranu krajem 18. i u ranom 19. stoljeću“, *Radovi*, Razdio povijesnih znanosti, vol. 18/1991.-1992., sv. 31 (18), Sveučilište u Splitu-Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 1993., 249.-253.
- OKUKA, Miloš: „Vladimir Borotha (1870.-1932.)“, *Hrvatska misao – časopis za umjetnost i znanost*, 8/2004., nova serija, br. 22 (30), Matica hrvatska Sarajevo, Sarajevo, siječanj-veljača 2004., 129.-135.
- PASSEK, Zvonimir: „Bilješke sa sjednica jugoslavenske političke emigracije iz 1915. i 1916. godine“, *Radovi Arhiva JAZU*, sv. I., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1972., 47.-85.
- PAŠA, Juraj: „Filozofija poviesti A. S. Hamjakova. Iztočno i zapadno kršćanstvo sa stanovišta slavenofilstva. Prilog Südlantovu tumačenju bizantinizma“, *Spremnost. Misao i volja ustaške Hrvatske*, 4/1945., br. 158, 25. II. 1945., 3., 8.
- PAVEŠKOVIĆ, Antun: „Smrt u Tuškancu: Ivan Pilar“, *Forum*, god. 33/1994., knj. 46., br. 1-2, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1994., 115.-116.
- PAVEŠKOVIĆ, Antun: „Moderna i tradicija“, *Dani hvarškoga kazališta: Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug, Zagreb-Split, 2001., 37.-46.
- PAVEŠKOVIĆ, Antun: „Književna publicistika Ive Pilara“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 23.-38.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin: „Polemika između hrvatskih i srpskih listova o pripadnosti Bosne i Hercegovine u doba ustanka 1875-1878. godine“, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100 godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, Sarajevo – Ilidža, 1-3. oktobra 1975., ur. Rade Petrović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Posebna izdanja, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, sv. 2, Sarajevo, 1977., 143.-160.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin: „O vremenu i prostoru djelovanja dra Ive Pilara“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 67.-81.
- PEDERIN, Ivan: „Hrvatske i slovenske teme Arthura Achleitnera u okviru politike velikoaustrijskog kruga (Prilog poznavanju lika Hrvatske u njemačkom trivijalnom romanu)“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 380, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1978., 537.-553.
- PEDERIN, Ivan: „Književnost hrvatskoga realizma i 'Vijenac' o Bosni i Hercegovini poslije Šenoine smrti“, *Kačić*, 29/1997., Split, 1997., 5.-65.

- PEDERIN, Ivan: „Stadler, Pilar i Jugoslavenski odbor u Londonu 1917./1918. (prema spisima ministarstva C. k. kuće i ministarstva vanjskih poslova u Beču“, *Croatica Christiana Periodica*, 29/2005, br. 55, Zagreb, 2005., 163.-183.
- PEDERIN, Ivan: „Uloga njemačke književnosti u borbama Starih i Mladih u 'Viencu““, *Croatica et Slavica Iadertina*, 1/2005., Zadar, 2005., 267.-289.
- PERIČIĆ, Šime: „Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918. do 1923. godine“, *Radovi Instituta JAZU*, sv. XX., Zadar, 1973., 7.-48.
- PETROVIĆ, Leo: „Biskup fra Paškal Buconjić. Prigodom stogodišnjice rođenja“, *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1934*, 23/1933, Sarajevo, 1933., 73.-78.
- PETROVIĆ, Leo: „Kršćani bosanske crkve“, *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1945*. Ur. Vladimir Vrana, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1944., 183.-188.
- PILAR, Martin: „Josip Vancaš-Požeški“, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 42, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1930., 80.-81.
- PLAGIĆ, Dušan: „Hrvatski umjetnički pokret“, *Nada*, 8/1902., br. 5 (63.), 6 (79.), 7 (90.), 8 (107.), 9 (122.), 10 (134), 11 (150.), Sarajevo, 1. III. 1902.-1. VI. 1902.
- POLŠEK, Darko: „Eugenika i ljevica“, *Filozofska istraživanja*, 18/1998., sv. 4, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1998., 859.-881.
- POLŠEK, Darko: „Američka eugenika“, *Prolegomena. Časopis za filozofiju*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Udruga za promicanje filozofije, 1/2002., sv. 2, Zagreb, 2002., 163.-186.
- POPOVIĆ, Dimitrije: „Milovan Milovanović i aneksija“, *Srpski književni glasnik*. Nova serija, knj. 53/1938., br. 7, Beograd, 1. IV. 1938., 493.-510
- POSAVAC, Zlatko: „Estetika u Hrvata. III - Nacrt pregleda za razdoblje prve polovine XX stoljeća“, *Kolo. Časopis za kulturu i umjetnost*, 8 (128)/1970., br. 9, Zagreb, rujan 1970., 985.-995.
- POSAVAC, Zlatko: „Interferencija tradicije i moderniteta (Studija o 'stekliškoj' estetici Ante Starčevića)“, *Forum*, god. 24/1985., knj. 49., br. 1-2, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1978., 14.-56.
- POSAVAC, Zlatko: „Hrvatska estetika u doba Moderne“, *Dani Hvarskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 7, 1980., br. 1, Izdavački centar, Split, travanj 1980., 65.-94.
- POSAVAC, Zlatko: „Povijest manipulirana umjetnošću (Kako su stvarane predrasude o Bosni)“, *Republika Hrvatska*, 44/1994., br. 183-184., Hrvatska republikanska zajednica, Zagreb, 1994., 67.-114.
- PRIBIĆ, Branka R.: „Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1892.-1907.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1969, br. 1-2, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1969., 115.-137.

- PRIBIĆ, Branka: „Idejna strujanja u hrvatskoj kulturi od 1895. do 1903.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 4/1972, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1972., br. 1, 87.-129.
- PRIBIĆ, Branka: „Nastup ujedinjene omladine“, *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, 22/1985., br. 1, Slavonski Brod, 1985., 25.-62.
- PROEBST, Hermann: „Ein Leben fürs Kroatiens Zukunft. Zum 10. Todestage Dr. Ivo Pilars“, *Neue Ordnung*, 3/1943., br. 110, Zagreb, 12. IX. 1943., 5.
- PROHASKA, Dragutin: „Naraštaji novije hrvatske književnosti od 1850.-1915. Predavanje dne 18. IV. 1916. u izložbi 'Proljetnog salona'“, p. o. iz *Savremenika*, 9/1916. Tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1916.
- -r, „Secesija“, *Narodne novine*, 17/1898., br. 223. (29. IX. 1898., 1.-2.), br. 224 (30. IX. 1898., 2.-3.)
- RACKO, Ljerka: „Janko Koharić (Prilog poznavanju njegova znanstvenog i publicističkog rada)“, *Historijski zbornik*, 31-32/1978.-1979. Izdaje Savez povijesnih društava, Zagreb, 1980., 253.-269.
- RACKO, Ljerka: „Pokret hrvatske moderne u historiografiji“, *Historijski zbornik*, 36/1983., Izdaje Savez povijesnih društava, Zagreb, 1980., br. 1, 1.-31.
- RADOJČIĆ, Nikola: „O državotvornosti Slovena i slovenskim državnim idealima“, *Jugoslavenska njiva*, 7/1923., knj. II., br. 9, Zagreb, novembar 1923., 329.-332.
- RAHTEN, Andrej: „Ideja Srednje Europe u slovenskoj političkoj misli“, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), Zagreb, 2006., 61.-68.
- RASTODER, Šerbo. „Proces koji traje. Kratak pregled iseljavanja muslimana iz Crne Gore u Tursku od 1878. godine do naših dana“, *Revija Forum. Posebno izdanje: zbornik izlaganja sa Okruglog stola o crnogorsko-turskom kulturološkom i ukupno civilizacijskom prožimanju (Podgorica, 16. maja 2009.)*, Podgorica, 2009., 27.-31.
- RAVLIĆ, Jakša: „Povijest Matice hrvatske“, *Matica hrvatska 1842-1962*, Matica hrvatska, Zagreb, 1963
- ROGIĆ, Ivan: „Četiri lika Ive Pilara“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 1, Zagreb, 2001., 11.-19.
- ROGIĆ, Ivan: „Bilješka na rubu članka Ive Pilara: 'O sistematizovanju socijologije'“, *Pilar*, 6/2011., br. 12 (2), Zagreb, 2012., 81.-84.
- ROTAR, J. „Nešto o časopisu i pokretu 'Mladosti' iz godine 1897/98“, *Kronika zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, god. 10/1984, br. 29-30, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1984., 61.-63.
- RUDEŽ, Tanja: „Štampar je htio napraviti bolje Hrvate, i onda shvatio da to, ipak, nije moguće. Razgovor s Martinom Kuharom“, *Magazin*, 15/2014., br. 819, *Jutarnji list*, 17/2014., br. 5865, 29. XI. 2014., 53.-54.
- SAMARDŽIĆ, Momir: „Politika Srbije prema Bugarskoj i Tajna konvencija iz 1881. godine“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 71-72, Novi Sad, 2005., 29.-42.

- SCHORSKE, Carl E.: „Generacijska napetost i kulturna promjena: razmatranja na slučaju Beča“, *Gordogan. Časopis za književnost i sva kulturna pitanja*, 9/1987., br. 23-24, Zagreb, siječanj-travanj 1987., 3.-24.
- SEKULIĆ, Ante: „Hrvati iz južnougarskih područja u godinama od 1918. do 1920.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 26, Zagreb, 1993., 249.-254.
- SELEM, Petar: „Glazba sa secesiju“, *Republika. Časopis za društvena i kulturna pitanja*, 37/1981., br. 9-10, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, rujan-listopad 1981., 800.-812.
- SELIMOVIĆ, Sead, HADŽIĆ, Senaid: „Socijalne promjene stanovništva tuzlanskog kraja (1874.-1941.)“, *Povijesni zbornik. Godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe*, vol. 2/2008., br. 3, Osijek, 2008., 153.-173.
- SEMREN, Marko: „Franjevci Bosne Srebrene kao biskupi“, *Bosna franciscana, Časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, 10/2002., br. 16, Sarajevo, 2002., 111.-133.
- SFORCA, Karlo (SFORZA, Carlo), *Neimari savremene Evrope*, Kosmos, Beograd, 1932. (srp. ćir.)
- SILOBRČIĆ, Dobroslav: „Moj život: Ispovijest najvećeg hrvatskog umjetnika. Josip Vaništa: Ja sam po mojem dubokom uvjerenju čovjek neuspjeha“, *Magazin*, 15/2014., br. 795. Prilog *Jutarnjeg lista*, 16/2014., br. 5637, Zagreb, 5. IV. 2014., 22.-24.
- SIROTKOVIĆ, Hodimir: „Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost' - Friedjung“, *Starine*, knj. 52, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1962., 49.-183.
- SITARSKI, Milan: „Istorijski primeri rizika primenjivanja kvazifederalnih rešenja na Zapadnom Balkanu i u Podunavlju – pouke za Bosnu i Hercegovinu“, *Status. Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 17, Mostar, proljeće 2014., 142.-149.
- SKERLIĆ, Jovan: „Ante Starčević“, *Srpski književni glasnik*, Izd. Bogdan Popović, knj. XXVIII, Beograd, 1912., br. 263, sv. 1, 56.-61.; br. 264, sv. 2, 136.-141.; br. 265, sv. 3, 212.-218.
- SLADOVIĆ, Eugen: „Oblici korporativne organizacije kod nas“, *Hrvatski socijalni tjedan. III zasjedanje 1938. Društveni poredak i društveni pokreti*, Zagreb, 1939., 202.-246.
- SMREKAR, Milan: „O seljačkih zadrugah i njihovom razvitku“, u: *Zakon o zadrugah od 9. svibnja 1889. sa Provedbenom naredbom i svimi ostalimi nanj odnosećimi se naredbami i propisi*. Sastavio i tumačem providio Milan Smrekar, 2. prer. i dop. izdanje, Knjižara Lavoslava Hartmanna (Kugli i Deutsch), Zagreb, 1898., 1.-11.
- SOSNOSKY, Theodor von: *Die Balkanpolitik der Österreich-Ungarns seit 1866*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart-Berlin, 1913./1914.
- SPINČIĆ, Vjekoslav: „Narodni preporod u Istri“, u: Dane GRUBER: *Povijest Istre*, Braća Hrvatskog zmaja, sv. 36., Zagreb, 1924. (Pretisak: Kršćanska sadašnjost, Zagreb, s. a.)
- STAMAC, Ante: „Opći problemi moderne“, *Croatica. Prinosi proučavanju hrvatske književnosti*, 22/1991., br. 35-36, Zagreb, 1991., 11.-20.

- STANČIĆ, Nikša: „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda“, *Zadarska revija*, 39/1990, br. 5-6, Zadar, 1990., 587.-621.
- STANOJEVIĆ, Stanoje: „Otvoreno pismo g. dr. F. Šišiću, profesoru hrvatske istorije na zagrebačkom Univerzitetu“, *Politika*, br. 1761, Beograd, 10. XII. 1908., 1. (srp. ćir.)
- STARČEVIĆ, Ante: *Djela* (Pretisak), Inačica, Zagreb, 1995.
- STARČEVIĆ, Mile: „Krik izmučene hrvatske duše. Uz hrvatski prievod Südlandova (Pilarova) 'Južnoslavenskog pitanja'“, *Hrvatska revija*, 17/1944., br. 9, Zagreb, rujan 1944., 457.-471.
- STARI, Božidar: „Sindikalističko-korporativni sistem Italije“, *Hrvatska smotra*, 2/1934., br. 2, Zagreb, veljača 1934, 69.-77.
- STARI, Božidar: „Korporativizam u Italiji“, *Hrvatska smotra*, 2/1934., br. 4, Zagreb, travanj 1934., 148.-158.
- „Statistika sveučilišnih nastavnika i slušača kroz 65 godine“, *Alma Mater Croatica. Glasnik Hrvatskog sveučilišnog društva u Zagrebu*, 4/1940.-1941., br. 5-6, Zagreb, siječanj-veljača 1941., 217.
- STEFANOVIĆ, Svetislav: „O rasnom pitanju kao kulturnom i nacionalnom problemu u Jugoslaviji“, *Letopis Matice srpske*, CX/1936., knj. 345, sv. 1, Matica srpska, Novi Sad, januar-februar 1936., 83.-91. (srp. ćir.)
- STOJKOV, Todor: *O spoljnopolitičkoj aktivnosti vodstva Seljačko-demokratske koalicije uoči šestojanuarske diktature*, Istorija XX veka. Zbornik radova. Institut društvenih nauka, tom IX, Beograd, 1968., 293.-336.
- STRECHA, Mario: „'Sve za vjeru i domovinu'. Idejna strujanja u katolicizmu u banskoj Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća“, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 20., br. 38, Zagreb, 1996., 73.-132.
- STULLI, Bernard: „Izveštaj Državnog nadovjetnika u Zagrebu od 27. VI. 1925. o stanju istrage protiv Stjepana Radića“, *Arhivski vjesnik*, 14/1971, sv. 14., Zagreb, 1971., 178.-183.
- SUNDHAUSSEN, Holm: „Gesellschaftsgeschichte Serbiens 1804-1914“, u: *Serbien und Montenegro: Raum und Bevölkerung, Geschichte, Sprache und Literatur, Kultur, Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Recht*, Hrsg. Walter Lukan et al., LIT Verlag, Wien – Münster, 2006., 193.-214.
- SZABO, Agneza: „Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine“, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Hrvatskoj*. Odg. ur. Ognjen Kraus, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1998., 142.-155.
- SZABO, Gjuro: „Muzejska pitanja od juče, danas i sutra“, *Narodna starina*, 13/1934., br. 13, Zagreb, rujan 1934., 83.-89.
- ŠABANOVIĆ, Hazim: „Muslimanske političke stranke u Bosni i Hercegovini prije rata“, *Savremenik*, 28/1940., br. 4, Zagreb, 15. II. 1940., 127.-128.

- Š.[AHINOVIĆ] EKREMOV, M.[unir]: „Dr. Milivoj Dežman. Smrt jednog iskrenog prijatelja bosanskih muslimana“, *Muslimanska svijest*, 5/1940., br. 81, Sarajevo, 29. VI. 1940., 2.
- ŠAKIĆ, Vlado: „Uvid u djelo Borba za vrijednost svoga 'ja' ili uvod u 'Pilarovu psihologiju““, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, br. 2, Zagreb, 2002., 41.-64.
- ŠANJEK, Franjo: „Kršćanstvo Bosne i Hercegovine“, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 16/1992., br. 30, Zagreb, 1992., 119.-152.
- ŠARAC, Ivica: „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“, *Hercegovina franciscana*, 5/2009., br. 5, Mostar, 2009., 133.-152.
- ŠARAC, Ivica: „Hercegovina u razdoblju austro-ugarske uprave“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest. ZR s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, knj. II., ur. Ivica Lučić, Zagreb, 2011., 11.-52.
- ŠĆETINEC, Juraj: „Staleška organizacija – put do novoga društvenog poretka“, *Kalendar sv. Ante za prestupnu godinu 1936.*, 11/1935., Izd. Uprava Glasnika sv. Ante Sarajevo, Sarajevo, 1935., 109.-112.
- ŠĆETINEC, Juraj: „Socijalni i ekonomski sistem fašizma i nacionalnog socijalizma“, u: *Hrvatski socijalni tjedan. III zasjedanje 1938. Društveni poredak i društveni pokreti*, Zagreb, 1939., 133.-152.
- ŠĆETINEC, Juraj: „Korporativno uređenje društva po kršćanskoj socijalnoj nauci“, u: *Hrvatski socijalni tjedan. III zasjedanje 1938. Društveni poredak i društveni pokreti*, Zagreb, 1939., 247.-263
- ŠEPIĆ, Dragovan, „Istra uoči konferencija mira (Talijanska okupacija Istre 1918. i istarski Hrvati)“, *Historijski zbornik Jugoslavenske akademije*, Vol. 4, Zagreb, 1961., 349.-382.
- ŠEPIĆ, Dragovan: „Supilo i Talijani“. *Dubrovnik, časopis za književnost, umjetnost i društvena pitanja*, 13/1970., br. 4., Matica hrvatska, Dubrovnik, 1970., 76.-88.
- ŠEPIĆ, Dragovan: „Talijanski iredentizam na Jadranu. Konstante i transformacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, 7/1975., br. 1 (17), Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1975., 9.-32
- ŠICEL, Miroslav: „Specifična obilježja književnosti moderne“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978., 393.-412.
- ŠIDAK, Jaroslav: „Problem 'bosanske crkve' u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca. (Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja)“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 259, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1937., 37.-182.
- ŠIDAK, Jaroslav: „Pravoslavni Istok i 'crkva bosanska““, *Savremenik*, 27/1938., rujan 1938., Zagreb, 769.-793.

- ŠIDAK, Jaroslav: „Sveučilište do kraja Prvoga svjetskog rata“, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I., Zagreb, 1969., 91.-123.
- ŠILOVIĆ, Josip: „Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches. 1. Juni 1911.“, *Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu*, 37/1911, knj. II., br. 6, Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, 1911., 656.-657.
- ŠIMUNDŽA, Drago: „Hrvatski pisci i francuska književnost u 'Viencu'“, *Kronika zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, god. 10/1984, br. 29-30, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1984., 26.-31.
- ŠREPEL, Ivo: „Hrvatska umjetnost“. *Liepa naša domovina. Knjiga 2-3: Hrvatska umjetnost*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1943., V.-XII.
- ŠTAMPAR, Emil: „Nekoliko Kranjčevićevih pisama Ivanu Trnskomu“, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knjiga 17, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1949., 143.-148.
- ŠTOKOVIĆ, Alojz: „Doba kada su Hrvati trebali nestati. Talijanska uprava u Istri od 1918. do 1943. godine“, *Republika Hrvatska*, 47/1998., br. 197, Zagreb, siječanj 1998., 46.-60.
- ŠVAB, Mladen: „Spomen na Ivu Pilara“, *Matica*, 43/1993., br. 5, Zagreb, svibanj 1993., 20.-21.
- ŠVOGER, Vlasta: „Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća“, *Historijski zbornik*, 65/2012., br. 2, 387.-420.
- TATARIN, Milovan: „Novelistika Branimira Livadića“, *Dani hvarškoga kazališta: Književnost i kazalište hrvatske moderne – bilanca stoljeća*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug, Zagreb-Split, 2001., 307.-319.
- TKALEC, Dragutin: „Nacionalna tragedija Hrvata – 1. XII. 1918.“, *Glas Koncila*, 32/1993., br. 49 (1017), 5. XII. 1993., 13.
- TKALEC, Dragutin: „Südland je Ivan Pilar“ (2), *Glas Koncila*, 32/1993., br. 51 (1019), Zagreb, 19. XII. 1993., 2.
- TOMIĆ, Josip: „A. G. Matoš i francuska književnost“, u: *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima. Od narodnog preporoda k našim danima*. Ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić, Zagreb, 1970., 365.-379.
- TOMIĆ-KOVAČ, Ljubica: „Književni časopisi u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske okupacije“, *Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, knj. III-IV., Sarajevo, 1974./75., 89.-105.
- TOPIĆ, Martina: „Nacionalizam i ideologija. Pavao Ritter Vitezović kao nacionalni mislitelj i/ili ideolog“, *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 28, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2010., 107.-137.
- TRESIĆ-PAVIČIĆ, Ante: „Secesija. Studija Ive Pilara“, *Novi vjek*, 1898., tečaj III., Zagreb, 1898., br. 8, Zagreb, 15. X. 1898., 486.-502.

- TROGRLIĆ, Marko: „Hrvatska i 'hrvatsko pitanje' u korespondenciji Josipa Franka i Moritza von Auffenberg-Komarówa (1908.-1910)“, *Pravaška misao i politika*, ZR, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 167.-180.
- TRUHELKA, Ćiro: „O porijeklu bosanskih muslimana“, *Hrvatska smotra*, 2/1934., br. 7, srpanj 1934., 249.-257.
- TUĐMAN, Franjo: „Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskoga rata“, *Forum*, 9/1970., knj. XIX., br. 6, Zagreb, juni 1970., 895.-945.
- TUĐMAN, Franjo: „Slom vidovdanskog parlamentarnog centralizma i državno-politička kriza Kraljevine SHS“, *Hrvatski znanstveni zbornik*, sv. 1, Matica hrvatska, Zagreb, 1971., 51.-114.
- UJEVIĆ, Mate: „Omladina na početku XX stoljeća“, *Hrvatska revija*, 10/1937., Matica Hrvatska, Zagreb, br. 7 (358.-363.), br. 8 (405.-408.)
- UŠENIČNIK, Aleš: „Secesija med Hrvati“, 3/1899., *Katoliški obzornik*, Ljubljana, 1989., 364.-375.
- VANINO, Miroslav: „Kršćanstvo i prirodoslovci“, *Život*, 1/1920., Sarajevo, siječanj [1920.], br. 4., 70.-74.
- Verus [Mijo RADOŠEVIĆ?], „Trojka hrvatskog separatizma. Dežman – Pilar – Šuflaj. *Jugoslavenske novine*, 1/1936., br. 4, 29. X. 1936., 5.-6.
- VIKARIO, Ante; „Don Ivo Prodan i Bosna“, Matoš. Hrvatski omladinski list, 1/1940., br. 3, svibanj 1940., 84.-93.
- VINAVER, Vuk: „'Austrijsko pitanje' i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1917-1932)“, *Istorija 20. veka, Časopis Instituta za savremenu istoriju*, br. 1., Beograd, 1985., 7.-32.
- VINCE, Zlatko: „Pripreme i odjek Brozova 'Hrvatskog pravopisa' u hrvatskoj jezično-kulturnoj javnosti“, *Forum*, 24/1985., XLIX. knjiga, br. 1-2, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, siječanj-veljača 1985., 256.-284.
- Vj. Kr., „Kako misle Slovenci o hrvatskoj secesiji?“, *Vrhbosna*, 14/1900., br. 2, Sarajevo, 1900., 23.-29.
- VOJVODIĆ, Vaso: „Rad Srbije na političkoj propagandi u Bosni i Hercegovini 1868-1873“, *Istorijski glasnik*, 1960., br. 1-2, 3.-50.
- VOUK, Vale: „Izvještaj o radu 'Pučkoga sveučilišta' u godinama 1920./21. i 1921./22.“, *Zbornik za pučku prosvjetu*, 1/1922., Zagreb, 1922., 57.-64.
- VRGOČ, Miro: „Fra Jako Pašalić (1877.-1960.)“, *Bosna franciscana. Časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, 7/1999., br. 11, Sarajevo, 1999., 112.-139.
- VUKELIĆ, H. [BORIĆ, Gojko]: Khuenovština – nekad i danas, *Poruka slobodne Hrvatske*, Jonkoping, 1984, br. 1, 17.-18.
- VUKELIĆ, Zvonimir: „Prvi književni pokušaji dra Milivoja Dežmana“, *Jutarnji list*, 30/1941., br. 10420, Zagreb, 26. I. 1941., 21.

- VUKOVIĆ, Nebojša: „Srpsko-hrvatski realitet u geopolitičkoj koncepciji Ive Pilara“, *Politeia. Naučni časopis Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci za društvena pitanja*, 3/2013, br. 5, Banja Luka, juni 2013., 143.-163. (srp. ćir.)
- VUKŠIĆ, Tomo: „Nadbiskup Josip Stadler i Srbi“, *Crkva u svijetu*, 34/1999., br. 1, Split, 1999., 35.-60.
- WAGNER, Vjekoslav: „Povijest katoličke crkve u Srbiji u 19. vijeku (Od 1800. do konkordata 1914.)“, *Bogoslovska smotra*, 21/1933., br. 1, Zagreb, 1933., 20.-46
- WALICKI, Andrzej: „Razvoj i modernizacija u podijeljenoj Poljskoj“, *Naše teme. Časopis za društvena pitanja*, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić“, 33/1989., br. 10, Zagreb, 1989., 2512.-2551.
- ZANINOVIĆ, Vice: „Mlada Hrvatska uoči I. svjetskog rata“, *Historijski zbornik*, XI-XII/1958.-1959., Zagreb, 65.-104.
- ZELMANOVIĆ, Đorđe: „Nepoznati dokumenti Horthyjeva konzulata u Zagrebu“, *Danas*, 7/1988., Zagreb, br. 330 (14. VI. 1988., 63.-65.), br. 331 (21. VI. 1988., 63.-65.), br. 332 (28. VI. 1988., 66.-68.), br. 333 (5. VII. 1988., 66.-68.), br. 334 (12. VII. 1988., 66.-68.), br. 335 (19. VII. 1988., 66.-68.) i br. 336 (26. VII. 1988., 66.-68.)
- YEOMANS, Rory: „Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia“, u: *Blood and Homeland“. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*. Ed. by Marius Turda and Paul J. Weindling, Central European University Press, Budapest – New York, 2007., 83.-122.
- ZLAMALIK, Vinko: „Ogled o secesiji i simbolizmu“, *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 32/1988.-1989., br. 31-32, Zagreb, 1988./89., 189.-192.
- ZOVKO, Ivan: „Hrvatstvo u narodnoj uspomeni Hercegovaca“, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 3, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1898., 150.-160.
- ZVONAR, Ivica: „Sudbina znanstvene knjižnice dr. Ive Pilara“, *Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), Zagreb, 2007., 51.-56.
- ŽIVANČEVIĆ, Milorad: „Prilozi proučavanju hrvatske književnosti XIX stoljeća“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 355, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1969., 5.-193.
- ŽMEGAČ, Viktor: „Bečka moderna“, u: *Viktor Žmegač, Zdenko Škreb, Ljerka Sekulić, Povijest svjetske književnosti, knj. 5. Književnost njemačkoga jezičnog izraza*, Mladost, Zagreb, 1974., 190.-198.
- ŽUPANIĆ, Niko N.: „Etnogeneza Jugoslavena. Rasna historija i karakter Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 222, Zagreb, 1920., 139.-193.

11. ŽIVOTOPIS

Tomislav Jonjić, rođen 1965. u Imotskom, gdje je završio srednju školu. Diplomirao pravo u Zagrebu 1988. Od 1988. radio kao odvjetnički vježbenik, a od 1991. kao odvjetnik i sudski tumač u Imotskom te od 1997. u Zagrebu. Kao odvjetnik radio i u inozemstvu, a u dva je postupka bio branitelj pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu. Sudionik Domovinskog rata 1991.–1992., ugovorni diplomat u veleposlanstvu Republike Hrvatske u Bernu 1992.–1995. te savjetnik za međunarodne odnose u Ministarstvu unutarnjih poslova 1995.–1997. Od 1997. do danas, s devetomjesečnim prekidom, glavni urednik *Političkog zatvorenika*, časopisa Hrvatskog društva političkih zatvorenika. Član uredništva više časopisa.

Autor knjiga *Hrvatska vanjska politika 1939.–1942.* (Zagreb, 2000.) i *Hrvatski nacionalizam i europske integracije* (Zagreb, 2008.), suautor knjiga *Hrvatska povijest* (Split, 2002.¹, 2003.²) i *Iz korespondencije dr. Mile Budaka 1907.-1944.* (Zagreb, 2012.). Uredio desetak knjiga, suurednik jednog zbornika radova. Objavio oko tisuću novinskih i publicističkih tekstova. Sudjelovao na više znanstvenih i stručnih skupova u domovini i inozemstvu te objavio petnaestak znanstvenih i stručnih radova s područja historiografije i prava: „Pitanje priznanje NDH od Švicarske Konfederacije“ (*ČSP*, 31/1999, br. 2, 261.-278.), „Povijesno-politički okvir postanka ustaškog pokreta“ (*Hrvatska obzorja*, br. 2/2001, str. 373.-406.; br. 3/2001., str. 653.-690., br. 4/2001, str. 939.-968., br. 1/2002, str. 33.-58.), „Jedno izvješće o prilikama u Splitu i Dalmaciji u prvim mjesecima nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske“ (*ČSP*, 33/2001, br. 3, 819.-836.), „Makarski franjevci u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i komunističkoj Jugoslaviji“ (*Kačić*, 36-38/2004.-2006., zbornik radova sa znanstvenog skupa *Franjevci i Makarska*, održanog u Makarskoj 17.-20. X. 2002., ur. Hrvatinić Gabrijel Jurišić, Split, 2004.-2006., 175.-230.), „Sudbina švicarske imovine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ (*ČSP*, 39/2007, br. 2, 385.-418.), „Organised Resistance to the Yugoslav Communist Regime in Croatia 1945-1953“ (*Review of Croatian History*, Vol. 3/2007, No. 1, 109.-145.), „Dr. Ivo Pilar – odvjetnik u Tuzli“ (*Pilar*, 2/2007, br. 1 /3/, 11.-45.), „Novi prilozi za životopis Mile Budaka uoči Drugoga svjetskog rata“, s dr. sc. S. Matkovićem (*ČSP*, 40/2008, br. 2, 425.-453.), „Jadranske teme u *Hrvatskom narodu* od travnja 1941. do rujna 1943.“ (*ČSP*, 40/2008, br. 3, 911.-932.), „Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta“ (*Hrvatska između slobode i jugoslavenstva*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 8. i 9. I. 2009., ur. T. Jonjić i Zlatko Matijević, Zagreb, 2009., 167.-196.), „Kako je stvarana negativna slika o nadbiskupu Stepinu i Crkvi“ (*Kardinal Alojzije Stepinac: svjedok vremena i vizionar za treće tisućljeće*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Lepoglavi, 5. 12. 2008., Zagreb, 2009., ur. Nataša Bašić i dr., 49.-103.), „Hrvatska pred sudom“ (*Hrvatska revija*, 9/2009, br. 3, 4.-15.), „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.-1933. *Uvijek iznova Srbija* – radikalni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove

političke misli“ (*Pilar*, 5/2010, br. 9 /1/, 9.-74.), „Pokolj širokobrijeških franjevacu u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti“ (zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa *Hum i Hercegovina kroz povijest*, održanog u Mostaru, 5. i 6. XI. 2009., ur. Ivica Lučić, Zagreb, 2011., 459.-490.), „Pitanje državnosti Nezavisne Države Hrvatske“ (*ČSP*, 43/2011, br. 3, 667.-698.), „O pokušaju osnivanja *Hrvatskoga komiteta* u Švicarskoj 1943. godine: diplomatska izvješća Senjanina Josipa Milkovića“, *Senjski zbornik*, 38/2012., 217.-332.), „Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose“ (*Pilar*, 13 /1/, 2012., 9.-76.) i dr.